

श्रीकृष्णः शरणं मम
श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः

महर्षिवेदव्यासप्रणीतं

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

श्रीकृष्णशङ्करकृत-कृष्णप्रिया, श्रीधरस्वामिविरचित-भावाथदीपिका, श्रीवंशीधरकृत-भावाथदीपिकाप्रकाशः, श्रीगङ्गासहायप्रणीत-
अन्वितार्थप्रकाशिका, श्रीमद्वीरराघवाचार्यभावित-भागवतचन्द्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थरचित-पदरत्नावली,
श्रीमज्जीवगोस्वामिनिष्पादित-क्रमसंदर्भः, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिसाधित-सारार्थदर्शिनी,
श्रीमच्छुक्कदेवनिर्वर्तित-सिद्धान्तप्रदीपः, गोस्वामिश्रीगिरिधरलालविहित-
बालप्रबोधिनी, श्रीभगवत्प्रसादाचार्यप्रणीत-भक्तमनोरञ्जनी, इत्येताभिर्व्याख्याभिः
भाषानुवादेन च

समलङ्कृतम्

अष्टमः स्कन्धः

सम्पादकः

श्रीदलसुखरामात्मजः कृष्णशङ्करः शास्त्री

‘अभिनवः शुकः’ वेदान्ताचार्यः साहित्यतीर्थः श्रीभागवतसुधानिधिः

ई० सन् १९६८]

[वि० सं० २०२५]

श्रीमद्भागवतमहापुराणाष्टमस्कन्धीयाध्यायविषयानुक्रमः

अध्याये	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१	स्वायम्भुवादिमन्वन्तरचतुष्टयवर्णनं यज्ञावतारचरितं च ।	१
२	गजेन्द्रोपाख्याने गजग्राहयुद्धवर्णनम् ।	२७
३	गजेन्द्रकर्तृकं भगवत्स्तवनं ग्राहाद् गजेन्द्रस्य मोक्षणञ्च ।	४४
४	गजग्राहयोः पूर्वजन्मचरितं तयोरुद्धारश्च ।	७७
५	रैवतचाधुषमन्वन्तरर्णनम्, चाधुषेऽजितावतारवृत्तम्, असुरपरजितैः देवैः सह ब्रह्मणा कृतं भगवत्स्तवनञ्च ।	६०
६	भगवदाज्ञया देवानामसुरैः सन्धाय समुद्रमन्थनार्थमुद्योगः ।	१२८
७	समुद्रमन्थनारम्भः समुद्रोद्भूतहालाहलविषभयेन भीतैर्देवैः स्तुतस्य भगवतः शिवस्य विषपानं च ।	१५१
८	उदधेरन्यान्यरत्नानामुत्पत्तिः लक्ष्म्या आविर्भावः, तथा भगवतो वरणं च; दैत्यैश्च हूते सुषाकलशे भगवतो मोहिनीरूपधारणम् ।	१८२
९	देवानाममृतपानं दैत्यवञ्चनं राहुशिरच्छेदश्च ।	२०६
१०	देवासुरसंग्रामस्तत्र दैत्यमायानिर्माणं हरेः प्राकट्यं मायानिरासश्च ।	२२७
११	बलेः पराजयः, दैत्यानां विनाशः, नारदोक्त्या युद्धसमाप्तिः, शुकद्वारा बलेः संजीवनं च ।	२५०
१२	भगवतो मोहिनीरूपं दृष्ट्वा महादेवस्य मोहः ।	२७२
१३	भविष्यमन्वन्तरसप्तकवर्णनम् ।	३०५
१४	मन्वादीनां पृथक्पृथक्कर्मनिरूपणम् ।	३२१
१५	बलिकर्तृकः स्वर्गविजयः, देवानां पलायनं च ।	३२८
१६	कश्यपस्य देवमात्रेऽदित्ये पयोव्रतोपदेशः ।	३४७
१७	व्रतसन्तुष्टस्य भगवतोऽदित्यै वरदानम्, अदितिगर्भस्थस्य भगवतेजसो ब्रह्मकर्तृकं स्तवनञ्च ।	३८०
१८	भगवतो वामनस्य प्रादुर्भावः, मुनिभिर्देवैरुपनीतस्य तस्य बलियज्ञशालागमनम्, बलिकर्तृकं भगवतोऽभ्यर्हणं च ।	४१५
१९	बलिबामनसम्वादः, पदत्रयभूमिपादनम्, शुकद्वारा दाननिषेधश्च ।	४४३
२०	बलिकर्तृकं पदत्रयमितभूमिदानं भगवतो विराड्रूपग्रहणं च ।	४६५
२१	बलिबन्धनं भगवतो वचनं च ।	४८३
२२	बलिवचनं ब्रह्मणो वचनं भगवत्कृतं बलेः प्रशंसनं तस्मै वरदानं च ।	५०७
२३	बलेः सुतललोकगमनं वामनस्योपेन्द्रपदेऽभिषेकश्च ।	५२५
२४	मत्स्यावतारकथा ।	

परिशिष्टम्—१

भागवततत्त्वार्थनिबन्धः (अष्टमस्कन्धीयः)

परिशिष्टम्—२

हरिलीलामृतम् (अष्टमस्कन्धीयम्)

परिशिष्टम्—३

अकारादिक्रमेण श्लोकानुक्रमणिका

श्रीकृष्णः शरणां मम

ॐ तत्सत्

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

अनेकव्याख्यासमलङ्कृतम्

—:❀:—

अष्टमः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

राजोवाच

स्वायम्भुव^१स्येह गुरो वंशोऽयं विस्ताराच्छ्रुतः । यत्र विश्वसृजां सर्गो^२ मनूनन्यान्वदस्व नः ॥ १ ॥
यत्र यत्र हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः । गृणन्ति कवयो ब्रह्मस्तानि नो वद शृण्वताम् ॥ २ ॥
यद्यस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन्भगवान्विश्वभावनः । कृतवान्कुरुते कर्ता ह्यतीतेऽनागतेऽद्य वा ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच

मनवोऽस्मिन्व्यतीताः षट् कल्पे स्वायम्भुवादयः । आद्यस्ते^४ कथितो यत्र देवादीनां च सम्भवः ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गुरो इह अयं स्वायम्भुवस्य वंशः विस्तरात् श्रुतः यत्र विश्वसृजां सर्गः अन्यान् मनून् नः वदस्व ॥ १ ॥
ब्रह्मन् कवयः यत्र यत्र महीयसः हरेः जन्म च कर्माणि गृणन्ति तानि शृण्वतां नः वद ॥ २ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् विश्वभावनः
भगवान् यस्मिन् अन्तरे यत् कृतवान् हि अनागते अतीते कर्ता वा अद्य कुरुते ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवादयः
षट् मनवः व्यतीताः यत्र आद्यः देवादीनां सम्भवः च ते कथितः ॥ ४ ॥

१. प्रा० पा०—वस्य च गुरो । २. प्राचीने पाठे 'यत्र विश्वसृजां सर्गो...' अस्योत्तरार्द्धस्य स्थाने 'अत्र धर्माश्च विविधाश्चातुर्वर्णाश्रिताः शुभाः' पाठः । ३. प्रा० पा०—मन्वन्तरे हरेः । ४. प्रा० पा०—सर्वमन्वन्तरे । ५. प्रा० पा०—चान्यमतीते । ६. प्रा० पा०—ये । ७. प्रा० पा०—आद्यः स ।

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

श्रीगणेशाय नमः ॥

नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय ॥
 अथाष्टमे चतुर्विंशत्यध्यायैर्मनुवर्णनम् । तत्सुतै ऋषिदेवैर्द्रैर्मूर्तिभिश्च हरेः सह ॥ १ ॥
 प्रतिमन्वंतरं चैव मन्वाद्याः षट् पृथक्पृथक् । प्रवर्तयन्ति सद्धर्मान्पालयन्त्याचरन्ति च ॥ २ ॥
 अतो मन्वंतरस्योक्तं सद्धर्म इति लक्षणम् । येन वै क्रियमाणेन नरो न निरयं ब्रजेत् ॥ ३ ॥
 तत्र तु प्रथमे स्वायंभुवः स्वारोचिषस्तथा । उत्तमस्तामसश्चेति चतुर्मेनुरूपणम् ॥ ४ ॥
 स्वायंभुवैतरेऽनंतदुरंतगुणवर्णनात् । मुदितः परिपप्रच्छ सर्वमन्वंतरस्थितिम् ॥ ५ ॥

स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । यत्र विश्वसृजां मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिसर्गः ॥ १ ॥ * * महीयसो हरेः । अत्र कचिद्बहुपाठांतरमस्ति तदुपेक्षितमस्माभिः ॥ २ ॥ * * यस्मिन्नतीते यत्कृतवान् यस्मिन्ननागते यत्कर्ता करिष्यत्यद्य वा वर्तमाने यत्कुरुते तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ * * अस्मिन्कल्पे षण्मनवो व्यतीता गताः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ॐ श्रीगणपतये नमः

यः कृष्णो बहुभी रूपैरपात्सर्वान्ब्रजेश्वरः । मन्वंतराब्जन्दसूनुस्तं वंदे राधिकापतिम् ॥ १ ॥
 मनूनां त्रैकालिकानां स्वायंभुवादीनां वर्णनम् । तत्सुतैर्मनुसुतैः । ऋषयश्च देवाश्चैन्द्राश्चेति तैः (१) । संतः श्रौताश्च ये धर्मास्तान् (२) । यत्सद्धर्मपालनादि मनुकर्म अतो हेतोः । येन सद्धर्मेण (३) । तत्र चतुर्विंशत्यध्यायेषु । चत्वारो मनवश्च-
 तुर्मेनवस्तेषां निरूपणम् (४) । अनंतस्य हरेर्दुरन्ता अपरिमिता ये गुणा भक्तवात्सल्यादयस्तेषां वर्णनात् । मुदितो विस्मृता-
 नशनङ्केशः । सर्वेषां मन्वंतराणां स्थितिं मर्यादापालनम् (५) । इह कल्पे । गुरो इति । भगवत्तत्त्ववर्णनान्मदज्ञाननाशकोऽ-
 सीति संबुद्धयभिप्रायः । यत्र स्वायंभुवमन्वंतरे । विश्वसृजां मरीच्यादीनाम् । अन्यानस्वायंभुवव्यतिरिक्तान् ॥ १ ॥ * *
 यत्र यत्र मन्वंतरे । ब्रह्मन्निति दयालुतामाह । तानि कर्माणि । महीयसो महत्तमस्य ॥ २ ॥ * * यत् कर्म ॥ ३ ॥ * *
 “भूतं भव्यं वर्तमानं यो वेत्ति द्विजसत्तमः । स ऋषिः प्रोच्यते विज्ञैर्धातुज्ञाने ऋषिर्मतः ॥” इति निरुक्तिप्रकाशोक्तेः । कल्पे
 ब्रह्मदिवसे । यत्राद्ये स्वायंभुवे । आदिना दैत्यादिप्रहः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

श्रीगणेशाय नमः

आनन्दधामनि चिदेकरसेऽद्वितीये तस्मिन् पदेऽस्तु मम चित्तमगोचरेऽपि ।
 यत् सद्ब्रजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारादीनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥
 यावन्निरञ्जनमजं पुरुषं जरन्तं संचिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्तम् ।
 तावद्ब्रह्मात्स्फुरति हंत हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरञ्जनपुञ्जमञ्जुः ॥ २ ॥
 प्रेम्णा मुकुन्दपदकञ्जयुगं प्रणम्य मातुः पितुश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्त्या ।
 गङ्गासहायजरठो हरितोषहेतोः स्कन्धेऽष्टमे सुगममन्वयमातनोति ॥ ३ ॥
 प्रथमे मनवः स्वायंभुवः स्वारोचिषोत्तमौ । तामसश्चेत्यमी प्रोक्तास्तत्र श्लोकास्त्रिविधव्ययः ॥

(३३) ॥ उवाचषट्कं (६) सार्द्धाश्च (३४ ॥) चतुस्त्रिंशदनुष्टुभः ॥ १ ॥ राजोवाच । स्वायंभुवस्येति । हे गुरो !
 इह व्यतीते ग्रन्थे स्वायंभुवस्य मनोर्वंशोऽयं मया विस्तराच्छ्रुतः । गुरोरिति पाठात्तरे गुरोस्त्वत्तः श्रुतः यत्र वंशे विश्वसृजां
 मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिरूपः सर्गो जात इत्यर्थः । अथ नोऽस्मभ्यमन्यान् मनून् वदस्व सचरित्रांस्तद्वंशान् यत्नेन
 कथय ॥ १ ॥ * * यत्रेति सार्द्धम् । अद्यार्द्धमसार्वत्रिकम् । हे ब्रह्मन् ! यत्र यत्र मन्वन्तरे चातुर्वर्ण्याश्रिताः शुभा
 भगवत्परितोषजनका विविधा धर्मा निरूप्यन्ते यत्र यत्र च महीयसः सर्वोत्कृष्टस्य हरेर्जन्म कर्माणि च कवयो गृणन्ति तानि

मन्वन्तराणि नोऽस्माकं शृण्वतां वद ॥ २ ॥ ॐ ॐ यद्यस्मिन्निति । विश्वस्य भावनः पालकः भगवान् यस्मिन्नतीते मन्वन्तरे यत्कर्म कृतवान् यस्मिन्ननागते यत्कर्ता करिष्यति अद्य वा वर्तमाने यत्कुरुते तत् हे ब्रह्मन् नो वद ॥ ३ ॥ ॐ ॐ मानव इति । अस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवादयः षण्मनवो व्यतीताः । तत्राद्यः स्वायम्भुवो मनुस्ते कथितो यत्र देवादीनां संभव उक्तः । आदिपदेन दैत्यमनुष्यतिर्यगादीनां संग्रहः ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

तृतीये “स्वायम्भुवस्य च मनोर्वंशः परमसम्मतः” इति पृष्ठं तद्वंशकथनं प्रक्रम्य तावत्तत्र तद्दुहितुर्देवहूत्या वंशः कथितः । चतुर्थे त्वाकृतिदेवहूत्योस्तद्दुहितोर्देवहूतितुहितृणां वंशमभिधायाथ स्वायम्भुवपुत्रवंशमुपक्रम्य तावदुत्तानपादसंततिं सावशेषमभिधायान्तरागभिणीन्यायेन प्रसङ्गात् प्रियव्रतस्य वंशः पञ्चमे कथितः । षष्ठे तु पुनः प्रसक्तानुप्रसक्तकथनानन्तरमुत्तानपाद एव वंशोऽवशिष्टः कथितः । सप्तमे तु तदनुप्रसक्तमुक्तं तदेवं स्वायम्भुवमनुवंशकथनव्याजेन बहुधा भगवतो जन्मकर्मगुणादिषु वर्णितेषु पुनस्तानेव शुश्रूषुस्तुल्यन्यायादन्येष्वपि मनुवंशेषु कथ्यमानेषु हरेर्जन्मादिकथनमर्थात्प्रसक्तमेव भविष्यतीत्यालोच्य प्राधान्येनान्यान्यमनून सर्वशान् पृच्छति राजा-स्वायम्भु इत्येति त्रिभिः । तत्रोक्तमनुवदति पादत्रयेण हे गुरो ! गुरोरिति पाठे गुरोस्त्वत्तः इहः वृत्ते ग्रन्थे स्वायम्भुवस्य मनोर्वंशो विस्ताराच्छ्रुतः वंशं विशिनष्टि । यत्र वंशे विश्वसृजां मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिरूपः सर्गः अथ नोऽस्माभ्यम् अन्यान्यमनून्वदस्व सचरित्रान् सर्वशान् कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥ ॐ ॐ यत्र यत्र मन्वन्तरे महीयसः निस्समाभ्यधिकस्य हरेः जन्मानि अवताररूपाणि कर्माणि चेष्टितानि च कवयो विद्वांसः गायन्ति तान्यपि चरित्राणि शृण्वतां श्रोतुं प्रवृत्तानां नः अस्माकं वद कथय ॥ २ ॥ ॐ ॐ हे ब्रह्मन् ! यस्मिन्मन्वन्तरे मनोरन्तरमवस्थानदशा तस्मिन् विश्वभावनः विश्वपालको भगवान् कृतवान् यस्मिन्नतीते यत् यस्मिन्ननागते कृतवान् करिष्यति यस्मिन्नद्य वर्तमाने यत् करोति तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ एवमापृष्टो मुनिराह-मनव इति । अस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवादयः षण्मनवो व्यतीताः तत्राद्यः स्वायम्भुवः मनुः तुभ्यं कथितः । सचरित्रः यत्र देवादीनां सम्भवश्च कथितः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अस्तावि श्रुतिमस्तकेन मनुना स्वायम्भुवेनापि यो येनारक्षि जगन्नयं च मुनिभिः स्वात्माऽनुविद्धात्मभिः । येनामोचि गजाधिपः क्रकचवच्चक्रेण नक्राननात् क्षीराम्भोधिरमन्थि येन धृतभूः सोऽयं हरिः पातु नः ॥ १ ॥ येनाधारि गिरिः पपे च विबुधैर्येनामृतं प्रेरितैः येनातापि सुरद्विपां च हृदयं शर्वोप्यमोहि स्त्रिया । येनामायि जगन्त्यबन्धि च बलिर्येनाप्यदायि श्रुतिः धात्रे येन निहत्य मत्स्यवपुषा दैत्यं तमीडे हरिम् ॥ २ ॥ सप्तमस्कन्धवाराणशी निमज्ज्योन्मज्ज्य शुद्धधीः । अष्टमस्कन्धसद्व्याख्यामृतं पातुमुपक्रमे ॥ ३ ॥

अत्रापि हरिभक्तिरेव भगवन्मनःकर्षणनिपुणेति विधातुमनन्तोपनिषदर्थभूतस्य हरेर्जगद्रक्षणादिमाहात्म्यं निरूप्यते, तत्रापि विमलतरमुरुमथनदुरितहरचरिताऽमृतपानाप्यायितप्राणा विस्मृताऽनशनक्लेशः परीक्षिच्छुक्रमच्युतकथानुवादपूर्वकाभिलषितात्यन्तश्रोतव्यकथां प्रार्थयते-राजेति । अन्यान् स्वायम्भुव्यतिरिक्तान् ॥ १ ॥ ॐ ॐ तत्रापि तत्प्रसङ्गे विशेषकथापि वक्तव्येत्याह—यत्रेति । महीयसः महत्तमस्य हरेः ॥ २-३ ॥ ॐ ॐ अस्मिन्वैवस्वतान्तरे स्वायम्भुवप्रभृतिवैवस्वतान्ताः सप्त मनवो व्यतीतप्राया उच्यन्ते अत्र सप्तसु आद्यः कथित इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

॥ श्रीश्रीराधाकृष्णभ्यां नमः ॥

श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य स सनातनरूपक । गोपाल रघुनाथाप्र ब्रजजीवक पाहि माम् ॥

अथाष्टमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः ॥

स्वामिपादेन यद्व्यक्तं तद्व्यक्तं चास्फुटं कचित् ।

तत्र तत्रैव विज्ञेयः सन्दर्भः क्रमसंज्ञकः ।

वैष्णवा परितोषः स्याद्यत्र यत्र ततस्ततः ॥

लेख्यं वैष्णवसिद्धान्तं दाक्षिण्यो नैव किञ्चन ॥ १-४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

॥ श्रीमद्गोवर्द्धनधराय नमः ॥

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् । लोकनाथं जगच्चतुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥ १ ॥
गोपराजाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभुष्णवे । तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥ २ ॥

॥ श्रीगोकुलानन्द ! जय जय ॥

मन्वन्तरस्य सद्धर्म इति लक्षणमीरितम् । तस्य प्रवर्तकाः किन्तु मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥
प्रतिमन्वन्तरं तस्माच्चतुर्विंशतिसंज्ञकैः । अध्यायैरष्टमस्कन्धे ते वर्ण्यन्ते यथोचितम् ॥ ४ ॥
अध्यायेनोक्तमेकेन मन्वन्तरचतुष्टयम् । त्रिभिर्गजेन्द्रोपाख्यानमथोक्तः पञ्चमो मनुः ॥ ५ ॥
षष्ठश्चात्रांबुधेर्मन्थश्चामृताख्यानमष्टभिः । एकेन सप्तमादीनां मनूनामनुकीर्तनम् ॥ ६ ॥
एकेन तेषां कर्माणि नवभिर्वामनेहितम् । मत्स्यावतार एकेनेत्येवं स्कन्धोऽष्टमो मतः ॥ ७ ॥
अथात्र प्रथमे स्वायम्भुवस्तोत्रं प्रकीर्त्यते । मन्वन्तरीयमन्वादिषट्कानाञ्च चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

तदेवं चतुर्थादिस्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुवंशकथाप्रासङ्गिकमरिच्यादिवंश्यप्रह्लादाद्युपाख्यानाऽमृतपानप्रमुदितो राजा
सर्वमन्वादिकथां जिज्ञासमानः पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति ॥ १ ॥ * * महीयसो हरेः ॥ २ ॥ * * यदिति
तद्वदेत्याह्वतेनान्वयः । अन्तरे मन्वन्तरे अद्य वर्त्तमाने ॥ ३ ॥ * * तेषु मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

श्रीमते मङ्गलमूर्तये भगवन्निम्बाङ्गाय नमः ।

सर्वेश्वरं नमस्कृत्य गुरुं तद्भक्तिदं प्रभुम् । निम्बाङ्गं देशिकं नत्वा प्रदीपोऽयं विरच्यते ॥
अष्टमे यत्र सद्धर्मलक्षणं वर्ण्यते क्रमात् । मन्वन्तरं हि मन्वादिरक्षितं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

तृतीयादिषु स्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुदुहितृदौहितृपुत्रपौत्रादिसङ्गतो वर्णितस्य भगवदवताराणां तद्दासानां च परमाद्भुत-
चरितामृतस्य पानेन प्रमुदितो राजर्षिः सर्वमन्वन्तरगतभगवदवतारतद्दासादिचेष्टितं जिज्ञासुः पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति,
त्रिभिः । हे गुरो ! स्वायम्भुवस्य वंशः यत्र विश्वसृजां मरीच्यादीनां सर्गः पुत्रादिस्तृष्टिः सोऽयं विस्ताराच्छ्रुतः अधुनानोऽस्म-
भ्यमन्यान् मनून् वदस्व ॥ १ ॥ * * यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् मन्वन्तरे महीयसो हरेः ॥ २ ॥ * * हे ब्रह्मन् !
विश्वभावनः सर्वहेतुः अन्तरे मन्वन्तरे यस्मिन् अतीते यत्कृतवान् यस्मिन् अनागते यत्कर्ता करिष्यति अथवा वर्त्तमाने यत्कुरुते
तत्तद्वदेति पदयोजना ॥ ३ ॥ * * अस्मिन् श्वेतवाराहाख्ये षण्मनवो व्यतीताः । यन्मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ते तुभ्यं
कथितस्तृतीये स्कन्धे । चतुर्थस्कन्धोपक्रमे च ॥ ४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

श्रीकृष्णाय नमः ॥

येन प्रवर्तितो धर्मो येनैव परिरक्ष्यते । अष्टमस्कन्धटीकायां स एव शरणं मम ॥ १ ॥
एवं पञ्चदशाध्यायैर्वासना विनिरूपिताः । चतुर्विंशतिभिश्चाथ सद्धर्मं विनिरूप्यते ॥ २ ॥
प्राकृतत्वेन चोतीनां चतुर्विंशतिभेदतः । तन्निवर्तकधर्माणां तावद्विर्विनिरूपणम् ॥ ३ ॥
महान्तोऽत्र त्रयो धर्मा आपत्सु हरिसंस्मृतिः । सम्पत्सु सर्वदानानि वाक्यनिर्वाह एव च ॥ ४ ॥
तेषां वक्ता हरिश्चेति क्रमेणात्र निरूप्यते । चतुर्भिर्दशभिश्चैव ह्येकेन नवभिस्तथा ॥ ५ ॥

सप्तमस्कन्धे ऊतिलीलां निरूप्य अथाष्टमस्कन्धे मन्वन्तरलीलां निरूपयति, तत्र 'मन्वन्तराणि सद्धर्मः' इति वाक्यात्
पूर्वोक्तवासनानिवर्तको मन्वादिभिः सद्भिः प्रवर्तितः सद्धर्मो मन्वन्तरशब्दवाच्यः । 'मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ।
नृषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते' इति द्वादशस्कन्धोक्तं तु सामान्यलक्षणम्, सद्धर्मस्य षट्स्वनुगतत्वात् । तत्रापि प्राकृतो

गणश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याकस्तत्रोत्पन्ना वासनाः सर्वथा सद्धर्मा नाशयत्येवेति द्योतनाय चतुर्विंशतिभिरध्यायैस्तन्निरूपणम् । तत्र आपत्सु हरिसंस्मरणं सम्पत्सु च सर्वदानानि स्वीकृतिर्वाहश्चेति त्रयो धर्मा मुख्याः । तद्वक्ता भगवानेव मुख्य इति प्रकरण-चतुष्टयेनात्र निरूप्यते । तत्र हरिसंस्मरणस्य पुमर्थचतुष्टयहेतुत्वान्निरूपणं चतुर्भिरध्यायैः क्रियते । दानस्य कर्तुः पात्रस्य च त्रिगुणत्वात् गुणानां मिश्रणेन नवविधत्वात् गुणातीतस्य चैकविधत्वात् एवं सगुणनिर्गुणभेदेन दानस्य दशविधत्वात् तन्निरूपणं दशभिरध्यायैः क्रियते । सोक्तनिर्वाहप्रकरणेऽपि बलिप्रकरणे दानस्य साधनत्वे प्रविष्टत्वात् दानस्य सगुणस्य नवविधत्वात् स्वीकृतिर्वाहप्रकरणनिरूपणमपि नवभिरध्यायैः क्रियते । पूर्वप्रकरणे दानस्यैव मुख्यत्वेन निरूपणादत्र च साधनत्वेन दानस्य निरूपणान्मुख्यत्वेन सत्यवाक्यस्यैव निरूपणात् प्रतिपाद्यभेदात् प्रकरणभेद इति बोध्यम् । धर्मस्य वक्तुर्भगवतो मत्स्यस्यैकविध-त्वात्तच्चरित्रनिरूपणमेकेनाध्यायेन क्रियते । एवं सद्धर्मनिरूपणे चतुर्विंशत्यध्यायाः प्रकरणचतुष्टयं च भवति ।

तत्र तु प्रथमेऽध्याये हरिं संस्मरतो मनोः । तपसा मन्त्रपाठेन धर्मसिद्धिनिरूप्यते ॥ ६ ॥

‘स्वायम्भुवस्य च मनोर्वंशः परमसम्मतः ॥ कथ्यतां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः’ इति तृतीयस्कन्धकृतविदुरप्रश्ना-नुसारेण वर्णितं स्वायम्भुवस्य मनोस्तद्दुहितृणां वंशं भगवतो यज्ञस्य कपिलस्य नृसिंहस्य च चरितं श्रुत्वा परमनिर्वृतो राजा भगवच्चरितान्तरं श्रोतुकामो मन्वन्तराणि पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति । हे गुरो इह व्यतीते ग्रन्थे स्वायम्भुवस्य मनोर्वंशोऽयं मया विस्तराच्छ्रुतः । गुरोरिति पाठान्तरे गुरोस्त्वत्तः श्रुत इत्यर्थः । वंशं विशिनष्टि—यत्रेति । यत्र वंशे विश्वसृजां मरिच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिरूपः सर्गो जात इत्यर्थः । अथ नोऽस्मभ्यमन्यान् मनून् वदस्व । सचरित्रांस्तद्वंशान् कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥ * * * भगवत्तोषहेतुभूतधर्मश्रवणार्थं भगवच्चरितश्रवणार्थं च मन्वन्तरश्रवणेऽस्माकं प्रवृत्तिर्नान्यथेति स्वाभिप्रायमाह—यत्रेति सार्द्धेन । यत्र यत्र मन्वन्तरे चातुर्वर्ण्याश्रिताः शुभा भगवत्परितोषजनका विविधा धर्मा निरूप्यन्ते । यत्र यत्र च हरेर्जन्मकर्माणि कवयो गृणन्ति तानि मन्वन्तराणि नोऽस्माकं शृण्वतां वदेत्यन्वयः । न च तवाविदितं किञ्चिदस्तीति त्वमेव कथनयोग्योऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । हरिजन्मकर्मश्रवणेच्छायां हेतुं सूचयन्तं विशिनष्टि—महीयस इति । सकलभक्तजनोद्धारकत्वेन ब्रह्मादिवन्दनीयस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ * * * मुख्यतया भगवच्चरितमेव वक्तव्यमित्याह—यद्यस्मिन्निति । भगवान् यस्मिन्नतीते मन्वन्तरे यत्कर्म कृतवान्, यस्मिन्नागते यत्कर्ता करिष्यति, अद्य वा वर्तमाने यत्कुरुते, तत् हे ब्रह्मन्नो वदेत्यन्वयः । कर्मकरणे हेतुमाह—विश्वभावन इति । यतो विश्वपालक इत्यर्थः । तत्र शास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति—हीति ॥ ३ ॥ * * * एवमापृष्ट उत्तरमाह—मनव इति । अस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवादयः षण्मनवो व्यतीताः । तत्रायः स्वायम्भुवो मनुस्ते कथितो यत्र देवादोनां सम्भव उत्पत्तिरुक्ता । आदिपदेन दैत्यमनुष्यतिर्यगादीनां सङ्ग्रहः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

श्रीस्वामिनारायणाय नमः

देवैर्येन सुधा पपे गिरिरधार्यात्मीयपृष्ठे तथा दैत्यानां हृदयं त्वत्तापि गिरिशोऽमोहि स्त्रिया योगिराट् । येनावन्धि बलिर्जगन्ति जठरेऽस्माय श्रुतिर्ब्रह्मणेऽदायि श्रीर्हृदयेऽप्यधायि स हरिर्धार्मिः सदा माऽवतात् ॥ १ ॥

निमज्ज्योन्मज्ज वा राशौ सप्तमे शुद्धधोरहम् । सुधामुपक्रमे पातुं क्षिप्रमष्टमगामिनीम् ॥ २ ॥

मन्वपत्यर्षिदेवेन्द्रैर्हरेश्च सह मूर्त्तिभिः । चतुर्विंशतिकाध्यायैरष्टमे मनुवर्णनम् ॥ ३ ॥

पृथक् पृथक् षण्मन्वाद्याः प्रतिमन्वन्तरं त्विमे । सद्धर्मान्वर्त्तयन्तीहाचरन्ति प्रत्यवन्ति च ॥ ४ ॥

अतः सद्धर्म इत्युक्तं लक्ष्म मन्वन्तरस्य हि । क्रियमाणेन येनैव निरयं न नरो ब्रजेत् ॥ ५ ॥

स्वायम्भुवस्तथा स्वारोचिषोऽथोत्तमतामसौ । चतुर्णां प्रथमेऽत्रेति मनूनां तु निरूपणम् ॥ ६ ॥

श्रुत्वा स्वायम्भुवे मन्वन्तरे विष्णोर्बहून् गुणान् । मन्वन्तराणां सर्वेषां स्थितिं पप्रच्छमुद्युतः ॥ ७ ॥

तृतीयस्कन्धे ‘स्वायम्भुवस्य च मनोर्वंशः परमसंमतः’ इति यत् पृष्ठं तच्छ्रुत्वा तद्वंशकथनं प्रक्रम्य तावत्तद्दुहितुर्देवहूत्याः वंशः कथितः । चतुर्थे तु आकृतितद्दुहितोः देवहूतिदुहितृणां च वंशमभिधाय दक्षोदप्रसूतिदुहितृवंशप्रस्तावागतशिबोदसती-वृत्तमभिधायाथ स्वायम्भुववंशमुपक्रम्य तावदुत्तानपादसंततिं कथितवानथान्तरा प्रसङ्गात्पञ्चमे प्रियव्रतवंशः कथितः, ततः षष्ठे पुनः प्रसक्तानुप्रसक्तकथनानन्तरमुत्तानपद एव वंशोऽवशिष्टः कथितः । सप्तमे तु तदनुप्रसक्तमुक्तं तदेवं स्वायम्भुवमनुवंश-कथनव्याजेन बहुधा भगवतो जन्मकर्मगुणादिपूवर्णितेषु पुनस्तानेव शुश्रूषुस्तुल्यन्यायादन्येष्वपि मनुवंशेषु कथ्यमानेषु हरेर्जन्मा-दिकथनमर्थात् प्रसक्तमेव भविष्यतीत्यालोच्य प्राधान्येनान्यान्मनून्तद्वंश्यांश्च पृच्छति राजा स्वायम्भुवेति त्रिभिः । तत्रोक्तमनु-वदति । स्वायम्भुवस्येति । हे गुरो, पाठान्तरे गुरोस्त्वत्तः, इहास्मिन् वृत्ते ग्रन्थे, स्वायम्भुवस्य मनोः, अयं वंशः विस्तरात् श्रुतः ।

कथंभूतो वंशः ? यत्र वंशे विश्वसृजां मरीच्यादीनां सर्गः मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिरूपः सर्गः, संभूत इति शेषः । अथ नोऽस्मभ्यम्, अन्यान् मनून्, वदस्व सचरित्रान् कथयस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ यत्र यत्रेति । हे ब्रह्मन् यत्र यत्र येषु येषु मन्वन्तरेषु, महीयसः सर्वथा समर्थस्य, हरेराश्रितात्तिहरस्य भगवतः, यानि जन्मकर्माणि जन्मानि कर्माणि चेत्यर्थः । कवयो व्यासपराशरादयः, गृणन्ति स्तुवन्ति, तानि जन्मकर्माणि, विस्तराच्च विस्तरमाश्रित्यैव, नोऽस्मभ्यं वद कथय । सर्वमनुचरित्रं तत्र हरिणा कृतं चरित्रं चासंकीर्णं वदेति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ यदिति । हे ब्रह्मन्, विश्वभावनः विश्वपालकः, भगवान् यस्मिन्नतीते अन्तरे मन्वन्तरे, यत् कर्म कृतवान् अद्यास्मिन्मन्वन्तरे यत् कर्म कुरुते, अनागते भविष्यति मन्वन्तरे वा कर्त्ता यत्कर्म करिष्यति, तत् सब हि निश्चयेन वदेति पूर्वश्लोकतोऽनुषङ्गनीयम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवमापृष्टो मुनिराह । मनव इति । अस्मिन् कल्पे स्वायम्भुवादयः, षट् मनवः व्यतीताः । तेषु षट्सु यत्र च देवादीनां संभवः, तथाभूतः आद्यः स्वायम्भुवो मनुः, ते तुभ्यं, कथितः सचरित्रः संश्रावित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

मन्वन्तरो का वर्णन

राजा परीक्षित ने पूछा—गुरुदेव! स्वायम्भुव मनुका वंश-विस्तार मैंने सुन लिया । इसी वंश में उनकी कन्याओं के द्वारा मरीचि आदि प्रजापतियों ने अपनी वंशपरम्परा चलायी थी । अब आप हमसे दूसरे मनुश्यों का वर्णन कीजिये ॥ १ ॥ ब्रह्मन् ! ज्ञानी महात्मा जिस जिस मन्वन्तर में महामहिम भगवान् के जिन-जिन अवतारों और लीलाओं का वर्णन करते हैं, उन्हें आप अवश्य सुनाइये । हम बड़ी श्रद्धासे उनका श्रवण करना चाहते हैं ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! विश्वभावन भगवान् बीते हुए मन्वन्तरो में जो-जो लीलाएँ कर चुके हैं, वर्तमान मन्वन्तरो में जो कर रहे हैं और आगामी मन्वन्तरो में जो कुछ करेंगे, वह सब हमें सुनाइये ॥ ३ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी ने कहा—इस कल्प में स्वायम्भुव आदि छः मन्वन्तर बीते चुके हैं । उनमेंसे पहले मन्वन्तरका मैंने वर्णन कर दिया, उसी में देवता आदिकी उत्पत्ति हुई थी ॥ ४ ॥

आकृत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः । धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ॥ ५ ॥
कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितम् । आख्यास्ये भगवान्यज्ञो यच्चकार कुरुद्रह ॥ ६ ॥
विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः । विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ॥ ७ ॥
सुनन्दायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् । तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवान् तस्य मनोः आकृत्याम् च देवहूत्याम् दुहित्रोः वै धर्मज्ञानोपदेशार्थम् पुत्रताम् गतः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कुरुद्रह पुरा भगवतः कपिलस्य कृतम् अनुवर्णितम् भगवान् यज्ञः यत् चकार आख्यास्ये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कामभोगेषु विरक्तः प्रभुः शतरूपापतिः राज्यं विसृज्य सभार्यः तपसे वनम् आविशत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भारत सुनन्दायां वर्षशतम् एकेन पदा भुवं स्पृशन् घोरं तपः तप्यमानः इदम् अन्वाह ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य मनोर्दुहित्रोः देवहूत्याम् आकृत्यां च कपिलयज्ञमूर्त्तिभ्यां पुत्रतां गतः प्राप्तः ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀ घोरं दुश्चरं तपस्तप्यमानः । समाधायनुभूतमिदं वक्ष्यमाणं निद्रितोच्छ्वसितवद्विस्मित इवोपदिशन्निवानुवदन्निव चाष्टभिः श्लोकैरन्वाह ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य स्वायम्भुवस्य । 'धर्मोपदेशो यज्ञेन कृतो मनव' इति तु ग्रन्थांतरादवसेयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पुरा तृतीयस्कंधे कृतं चरितं यत्कर्म मनुरक्षणादि ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ 'त्रिधा भिन्ना बिष्णुपदी सुनन्देति प्रकीर्त्तिता' इति तीर्थः । निद्रितस्य योगनिद्रानिमीलिताक्षस्य हरेरुच्छ्वसितं वेदस्तद्वत् वेदस्य साक्षाद्वरेरुच्छ्वसितत्वादत्र वतिना निर्देशः वेदश्लाघ्यत्वान्मनूक्तेः

१. प्रा० पा०—नु । २. प्राचीने पाठे 'धर्मज्ञानोपदेशार्थमित्यारभ्य' '...कपिलस्यानुवर्णितम्' पर्यन्तं पाठ ईदृशः—'उत्पत्तिः सर्वजन्तूनां वर्णिता पुरुषर्षभ । चरितं पुण्यकीर्तेश्च कपिलस्यानुवर्णितम् ॥' ३. प्रा० पा०—माह स ।

“यन्मनुरवदत्तद्वेषजम्” इति श्रुतेर्वेदतुल्यत्वम् । भगवदैश्वर्यस्मरणाद्विस्मित इव उपदिष्टस्य ‘ईशावास्यम्’ इत्यादिना प्राग्वेदेनोक्त-
स्योपदेशादुपदिशन्निव कथितकथनस्यैव कथनादनुरवदन्निवेति चोक्तिः । अन्वाहेत्युक्तेरिव त्रयोपलब्धिरिति प्रतीयते इदमत्राहेति
पाठांतरानुपादानात् । यद्वा—निद्रितो यथा विवशः श्वासान्मुंचति तद्वद्वाचमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

आकूत्यामिति । तस्य स्वायम्भुवस्यैव मनोर्दुहित्रोराकूत्यां देवहूत्यां च धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान् विष्णुः पुत्रतां
गतः प्राप्तः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कृतमिति । भगवतः कपिलस्य कृतं ज्ञानभक्त्युपदेशादिकं पुरा तृतीयस्कन्धे मया वर्णितं
तच्च त्वया श्रुतमेव । हे कुरुद्रह परीक्षित् ! भगवान् यज्ञो यच्चकार तदिदानीमाख्यास्ये कथयिष्यामि ॥ ६ ॥ ❀ ❀
विरक्त इति । काम्यन्त इति कामाः शब्दादयो विषयास्तेषां भोगेषु विरक्तः शतरूपायाः पतिः स्वायम्भुवो मनुः प्रभुः
राज्यं विसृज्य तपसे तपः कर्तुं सभार्यो वनमाविशत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सुनन्दायामिति । हे भारत ! वनं गत्वा सुनन्दायां
सुनन्दाया नद्यास्तीरेणैकेन पदा भुवं स्पृशन् वर्षशतपर्यन्तं घोरं दुष्करं तपस्तप्यमानः कुर्वाणः स मनुरिदं वक्ष्यमाणम्
अन्वाह स्म जजाप ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्य स्वायम्भुवस्य मनोर्दुहित्रोराकूत्यां देवहूत्यां च भगवान्महेश्वरः सर्वेश्वरो मूर्तिभ्यां कपिलयज्ञरूपाभ्यां मूर्तिभ्यां
पुत्रत्वं प्राप्तः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र भगवतः कपिलस्य तृतीयस्कन्धे इति शेषः । अनुवर्णितं चरित्रं त्वया हे भरतर्षभ ! श्रुतमेव
अधुना यज्ञाख्यो भगवान्यच्चकार तच्चेष्टितं हे कुरुद्रह ! आख्यास्ये कथयिष्यामि यद्यपि मन्वन्तरान्तरकथनमेव प्रतिज्ञातव्यं
तेषामेव प्राधान्येन पृष्टत्वात् तथापि भावज्ञो मुनिः भगवद्गुणकर्मजन्मादिशुश्रूषयैवापृष्टमित्यालोच्य च मन्वन्तरस्थस्य
यज्ञाख्यस्य भगवतश्चरित्रस्याकथितत्वात्तदेव कथयितुं प्रतिजानीते अर्थात्तत्कथनेन मन्वन्तरकथनमपि प्रसक्तमेव भविष्यतीति
मुनेरभिप्रायः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्र यज्ञस्य भगवतः चरित्रं विबुधैस्तदुपोद्घातेन स्वायम्भुवस्य मनोर्दुहितान्तमाह-विरक्त
इत्यादिना । यद्यपि कपिलोपि तन्मन्वन्तरावताररूप एव तथापि तस्य जगत्पालनानधिकृतत्वात्केवलं ज्ञानयोगप्रवर्त्तनाधि-
कृतत्वात्तच्चरित्रस्य कथितत्वप्रदर्शनाच्च यज्ञो यच्चकार तदाख्यास्य इत्युक्तं शतरूपायाः पतिः भर्ता विभुः स्वायम्भुवो मनुः
काम्यन्त इति कामाः शब्दादयो विषयास्तेषां भोगेषु विरक्तः राज्यं विसृज्य तपसे तपः कर्तुं सभार्यो वनम् आविशत् ॥ ७ ॥
सुनन्दायां सुनन्दातीरे पदेनैकेनैव भुवं स्पृशन् वर्षशतं घोरं दुष्करं तपस्तप्यमानः कुर्वाणो हे भारत । इदं वक्ष्यमाणमन्वाह
जजाप ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्रापि शतरूपापतिपालनादिविषयमनुदितं यज्ञमूर्तिचरितं वक्तुमाह—आकूत्यामिति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कपिलस्य हरेः
कृतं चरितं पुरा तृतीयस्कन्धे ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ सुनन्दायां त्रिधा भिन्नायां विष्णुपद्यां एतस्याम् अन्वाहस्तुतिरूपासु-
पनिषदमाह ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आकूत्यामिति कयोः तत्राह—दुहित्रोरिति ॥ ५-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दुहित्रोः कयोरित्यपेक्षायामाह—आकूत्यां देवहूत्याञ्च ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀ अन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तस्य मनोः आकूत्यां देवहूत्यां चेति दुहित्रोः कपिलयज्ञमूर्तिभ्यां पुत्रतां भगवान् गतः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवतः
कपिलस्य कृतं कर्म वर्णितं मयेति शेषः । हे कुरुद्रह ! यज्ञो यच्चकार तदाऽऽख्यास्ये अस्मिन्नध्याये कथयिष्यामि ॥ ६ ॥ ❀ ❀
यद्यपि स्वायम्भुवस्य चरितं वर्णितं तथापि तन्मन्वन्तरेऽन्येभ्यो मन्वन्तरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं दर्शयिष्यन् तद्गुणविशेषानाह विरक्त
इत्यादिना ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सुनन्दायां तत्तीरे इदमष्टभिः श्लोकैर्वक्ष्यमाणमन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्य स्वायम्भुवस्यैव मनोर्दुहित्रोराकूत्यां देवहूत्यां च धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान् विष्णुः पुत्रतां गतः प्राप्त इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र भगवतः कपिलस्य कृतं ज्ञानभक्त्युपदेशादिकं पुरा तृतीयस्कन्धे मया वर्णितम्, तच्च त्वया श्रुतमेव । हे कुरुद्रह परीक्षित भगवान् यज्ञो यच्चकार तदिदानीमाख्यास्ये कथयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं भगवतो यज्ञस्य चरितवर्णनं प्रतिज्ञाय तद्विवक्षुस्तदुपोद्घाततया स्वायम्भुवस्य मनोर्वृत्तान्तरमाह—विरक्त इत्यादिना । काम्यन्त इति कामाः शब्दादयो विषयास्तेषां भोगेषु विरक्तः शतरूपायाः पतिभेर्ता स्वायम्भुवो मनुः प्रभुः जितेन्द्रियतया त्यागे समर्थः राज्यं विसृज्य परित्यज्य तपसे तपः कर्तुं सभार्यो वनमाविशत् जगामेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ वनं गत्वा सुनन्दायां सुनन्दाया नद्यास्तीरे एकेन पदा भुवं स्पृशन् वर्षशतं वर्षशतपर्यन्तं घोरं दुष्करं तपस्तप्यमानः कुर्वाणः स मनुरिदं वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः । तव तु तपआदिक्लेशं विनैव भगवान् प्रसन्न इति सूचयन् सम्बोधयति—हे भारतेति ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आकूत्यामिति । तस्य स्वायम्भुवस्य, मनोः दुहित्रोः आकूत्यां देवहूत्यां च, महेश्वरः सर्वेश्वरः, भगवान् मूर्तिभ्यां निज-रूपलक्षिताभ्यां तनुभ्यां, पुत्रत्वमवतारधारणतया सुतत्वं, प्राप्तः । चोऽवधारणे । क्वचित्तु धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान् पुत्रतां गतः इत्यपि पाठः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ श्रुतमिति । तत्र भगवतः कपिलस्य, चरितं मया तृतीयस्कन्धे इति शेषः । अनुवर्णितं, त्वया श्रुतम् । कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितमिति । पाठे भगवतः कपिलस्य कृतं चरित्रम्, पुरा अनुवर्णितम् । मया तृतीयस्कन्धे इति शेषः । अधुना हे कुरुद्रह यज्ञो यज्ञाख्यः भगवान् यत् चकार चरित्रमिति शेषः । तत् आख्यास्ये कथयिष्यामि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्र यज्ञस्य भगवत्चरित्रं विवक्षुस्तदुपोद्घातेन स्वायम्भुवस्य मनोर्वृत्तान्तरमाह विरक्त इत्यादिना । विरक्त इति । शतरूपापतिः विभुः स्वायम्भुवो मनुः, काम्यन्ते इति कामाः शब्दादयो विषयास्तेषां भोगास्तेषु, विरक्तः सन्, राज्यं विसृज्य तपसे तपश्चर्तुं, सभार्यः पत्न्या सहितः सन्नेव वनम्, आविशत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सुनन्दायामिति । हे भारत परिक्षिन्नुपते, सः सुनन्दायां सुनन्दाख्यनदीतीरे, एकेन पदा पादेन, भुवं स्पृशन् वर्षशतं शतवर्षपर्यन्तं, घोरं दुश्चरं, तपः तप्यमानः कुर्वाणः सन्, इदं वक्ष्यमाणम् अन्वाह जज्ञाप ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

स्वायम्भुव मनुकी पुत्री आकूति से यज्ञ पुरुषके रूपमें धर्मका उपदेश करनेके लिये तथा देवहूतिसे कपिलके रूपमें ज्ञान का उपदेश करनेके लिये भगवान् ने उनके पुत्ररूपसे अवतार ग्रहण किया था ॥ ५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! भगवान् कपिलका वर्णन में पहले ही (तीसरे स्कन्धमें) कर चुका हूँ । अब भगवान् यज्ञपुरुषने आकूति के गर्भ से अवतार लेकर जो कुछ किया, उसका वर्णन करता हूँ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् भगवान् स्वायम्भुव मनुने समस्त कामनाओं और भोगों से विरक्त होकर राज्य छोड़ दिया । वे अपनी पत्नी शतरूपाके साथ तपस्या करनेके लिये वन में चले गये ॥ ७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! उन्होंने सुनन्दा नदी के किनारे पृथ्वीपर एक पैरसे खड़े रहकर सौ वर्ष तक और तपस्या की । तपस्या करते समय वे प्रतिदिन इस प्रकार भगवान् की स्तुति करते थे ॥ ८ ॥

मनुरुवाच

येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् । यो जागर्ति शयानेऽस्मिन्नायं तं वेदं वेद सः ॥ ९ ॥
आत्मावास्थमिदं विश्वं यत् किञ्चिज्जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १० ॥
यं न पश्यति पश्यन्तं चक्षुर्यस्य न रिष्यति । तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥ ११ ॥
न यस्याद्यन्तौ मध्यं च सः परो नान्तरं बहिः । विश्वस्यामूनि यद् यस्माद् विश्वं च तद्वत् महत् ॥ १२ ॥

स विश्वकायः पुरुहूत ईशः सत्यः स्वयंज्योतिरजः पुराणः ।

धत्तेऽस्य जन्माद्यजयाऽऽत्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य निरीह आस्ते ॥ १३ ॥

१. प्राचीने पाठे 'येन चेतयते विश्वं...' अस्य पूर्वार्द्धस्य स्थाने 'वासुदेवो वसत्येष सर्वदेवेष्वनन्यदृक्' पाठः । २. प्रा० पा०—मेघसा ।
३. प्राचीने पाठे 'न यस्याद्यन्तौ...' इत्यारभ्य 'तद्वत् महत्' पर्यन्तः पाठ ईदृशः 'न यस्यादित्यथामध्यं देवदेवस्य चात्मनः । सर्वस्य मूलभूतोऽसौ भूता येनन्तरं यतः ॥' ४. प्रा० पा०—सर्वस्य गोप्ता त्वजरः पुराणः । ५. प्रा० पा०—तं वै विदित्वा तु ।

अथाग्रे^१ ऋषयः कर्माणीहन्तेऽकर्महेतवे । ईहमानो हि पुरुषः प्रायोऽनीहां प्रपद्यते ॥ १४ ॥
 ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते । आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदन्ति येऽनुत्तम् ॥ १५ ॥
 तमीहमानं निरहङ्कृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितम् ।
 नृञ् शिक्षयन्तं निजवर्त्मसंस्थितं प्रभुं प्रपद्येऽखिलधर्मभावनम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—येन विश्वं चेतयते विश्वं य न चेतयते अस्मिन् शयाने यः जागर्ति तं अयं न वेद सः वेद ॥ ६ ॥
 जगत्यां यत् किञ्चित् जगत् इदं विश्वम् आत्मावास्थ्यं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः कस्यस्वित् धनं मा गृधः ॥ १० ॥ * *
 पश्यन्तं यं न पश्यति यस्य चक्षुः न रिण्यति तं भूतनिलयं देवं सुपर्णम् उपधावत ॥ ११ ॥ * * यस्य आद्यन्तौ
 च मध्यं न स्वः परः अंतरं बहिः न विश्वस्य अमूनि यस्मात् च विश्वं यत् तद् ऋतं महत् ॥ १२ ॥ * * सः अजः
 सत्यः स्वयंज्योतिः पुराणः विश्वकायः पुरुहूतः ईशः अस्य जन्मादि आत्मशक्त्या अजया धत्ते तां विद्यया उदस्य
 निरीहः आस्ते ॥ १३ ॥ * * अथ अग्रे ऋषयः अकर्महेतवे कर्माणि ईहन्ते हि ईहमानः पुरुषः प्रायः अनीहां
 प्रपद्यते ॥ १४ ॥ * * आत्मलाभेन पूर्णार्थः भगवान् ईशः ईहते तत्र हि न विषज्जते ये तम् अनु न अवसीदन्ति ॥ १५ ॥
 निजवर्त्मसंस्थितम् ईहमानं बुधं निरहङ्कृतं पूर्णं निराशिषम् अनन्यचोदितम् अखिलधर्मभावनं नृञ् शिक्षयन्तं तं
 प्रभुं प्रपद्ये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

येन चिदात्मना विश्वं चेतयते चेतनीभवति । विश्वं तु यं न चेतयते न चेतनीकरोति स्वत एव चिद्रूपत्वात् । तत्र
 हेतुः । अस्मिन् शयाने स्वपति यो जागर्ति साक्षितया वर्तते । अहो चित्रं नायं जनस्तं वेद स तु इमं वेद ॥ ९ ॥ * *
 तस्येश्वरत्वं दर्शयन् लोकस्य हितमुपदिशति । आत्मना ईश्वरेणावास्थ्यं स्वसत्ताचैतन्याभ्यां संव्याप्यं विश्वं सर्वं जगत्यां लोके
 यत्किञ्चिज्जगद्भूतजातमतन्नेनैवैश्वरेण यत्किञ्चित्पुण्यं दत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भौमान्भुङ्क्ष्व । यद्वा तेन हेतुना त्यक्तेनेश्वरापणेनैव
 भुञ्जीथाः न स्वायम् । कस्यस्वित्स्यचिदपि धनं मा गृधो माभिकांक्षीः । यद्वा कस्यस्वित् अहो कस्यान्यस्य धनमस्ति यतो
 धनाकांक्षा क्रियेतेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । “ईशावास्म” इति यथाश्लोकमेव ॥ १० ॥ * * ननु यदि स सर्वं व्याप्नोति
 तर्हि चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते तत्राह । यं पश्यन्तं जनश्चक्षुर्वा न पश्यति चक्षुराद्यविषयत्वात् । न हि प्रमातारं प्रमाणं
 विषयीकरोतीति भावः । तथाच श्रुतिः । “चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादि । ननु तर्हि घटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं
 चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वरस्यापि स्वरूपभूतं तद्विषयं ज्ञानं नश्येत्तत्राह । यस्य तु पश्यतश्चक्षुर्ज्ञानं न रिण्यति न नश्यति । तत्तदाका-
 रेणोत्पन्नाया वृत्तेरेव नाशो न स्वतः सिद्धज्ञानस्य न हि सवितृप्रकाशः प्रकाशयनाशे नश्यतीति भावः । भूतानि निलयो यस्य तं
 सर्वातिर्यामिणं तथापि सुपर्णं शोभनपतनमसङ्गमुपधावत् भजध्वम् ॥ ११ ॥ * * तस्य स्वरूपस्य नित्यत्वमेवोपपाद-
 यन्नाह । न यस्येति । अमून्याद्यंतादीनि विश्वस्य यस्माद्भवन्ति विश्वं च यत् यद्रूपम् एवाव्यभिचारित्वात्तद्वत् सत्यं महत्परिपूर्णं
 ब्रह्म ॥ १२ ॥ * * ननु विश्वं चेत्तद्रूपं तर्हि तस्य कुतो जन्माद्यभावः स्वप्रकाशत्वं वा कुतः कथं वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन
 विकारिणः सत्यत्वं पूर्णत्वं च तत्राह । स ईशोऽजः सत्यश्च स्वप्रकाशश्च पुराणश्च निर्विकारो विश्वं कायो यस्य पुरुणि हुतानि
 नामानि यस्य तथाविधोऽपि यतोऽस्य विश्वस्य जन्मादि स्वशक्त्या मायया धत्ते तां च नित्यसिद्धया विद्ययोदस्य हित्वा
 निष्क्रिय एवास्ते ॥ १३ ॥ * * यस्मादेवमीश्वरः कर्म कृत्वा संत्यज्य नैष्कर्म्येणास्ते अथास्माद्धेतोः ऋषयोऽप्यग्रे आदौ
 कर्माणि कुर्वन्ति । किमर्थमकर्महेतवे मोक्षार्थम् । पाठांतरे कर्मनाशाय हि यस्माद् ईहमानः कुर्वाणः अनीहाम् अकर्मत्वम् ॥ १४ ॥
 नन्वीहमानः कर्मभिरवगुंठितः कोशकार एव बध्येतैव तत्राह । ईहत इति । अतस्तमनुवर्तमाना ये ते नावसीदन्ति न
 विषज्जन्ते ॥ १५ ॥ * * तदेवं लोकानुग्रहाय विश्वस्तृष्ट्यादि यः करोति श्रीरामकृष्णाद्यवतारैश्च वेदोक्तमप्याचरति तं
 शरणं ब्रजामीत्याह । तमिति । निजं वर्त्म नरावतारानुरुपो मार्गस्तत्र सम्यक् स्थितमत इहमानं कर्माचरन्तम् । तथाऽपि जीव-
 वैलक्षण्यमाह । निरहङ्कृतं निराशिषमनन्यचोदितमिति च । निरहङ्कारत्वे हेतुः । बुधम् । निराशीष्ट्रे हेतुः । पूर्णम् । अनन्य-
 नियुक्तत्वे हेतुः । प्रभुम् । तथाऽपि कर्मानुष्ठाने हेतुः । नृस्वाचारेण शिक्षयन्तम् । तत्किमर्थं तत्राह । अखिलान्धर्मान्भावयति
 प्रवर्तयतीति तथा तम् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र स्वतश्चिद्रूपत्वे । अस्मिन् विश्वस्मिन् । य आत्मा । साक्षिता च तैजसरूपेण न ज्ञेया किं तु परमात्मरूपेण । अयं जनो जीवस्तं परमात्मानम् । स तु परमात्मा तु । इमं जीवम् “सर्वपुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनंतमीडे” इति प्राचेतसोक्तेः । भगवज्ज्ञाननाशाभावे “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इति श्रुतिर्मानं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अत्र विश्वनाथः—स्वपुत्रपौत्रादिकमुद्दिश्य हितमुपदिशति—जगत्यां त्रिभुवनं यत्किञ्चिज्जगत्स्थानं स्वीयदेहेन्द्रियादिकं तत्सर्वं भगवत् एवात्मशब्दवाच्यस्यावात्म्यमावासविषयीभूतं कर्मणि ण्यत् । सम्यग्वासार्हमिति । तेनैव स्वक्रीडास्पदत्वेन सृष्ट्वादिति भावः । अतस्तत्र तत्र स्थाने भगवन्मंदिरं तदर्चां संस्थाप्य तदनुज्ञां संप्राप्यैव स्ववासगृहं ततो निकृष्टमेव सेवकबुद्ध्या निर्मायतां न तु तत्र स्वस्यैव स्वत्वमारोप्य तन्मंदिरमनिर्मायैवेति ध्वनिः । एवं बहुधनसत्त्वेऽपि तेन परमेश्वरेण यत्त्यक्तं कर्मकारेभ्यो वेतनमिव यदत्तं तेनैव भुञ्जीथा भोगान्भुंक्ष्व मा गृधः । अदत्तमधिकं वा मा कांक्षीः तत्सेवायां तद्वत्सेवायां च बहुधनं पर्याप्तीकृत्य तच्छेषेणैव पुत्रमित्रकलत्रादीनां स्वस्य चोदरभरणं कुर्वति भावः । ननु ते पुत्रकलत्रादयो नात्र व्यवस्थायां संमन्येरंस्तत्र संतर्जनमाह—स्वित्प्रश्ने अरे कस्य धनं ? स्वगृहे स्थितमपि धनं परमेश्वरं विना कस्य न कस्यापीत्यर्थः । “यावद्भिभ्रयेत जठरं तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दंडमर्हति ।” इति नारदोक्तेः । तस्य भगवतः । यत् ईश्वरेण व्याप्तमतो हेतोः । तैर्नैवश्वर-दत्तेनैव । प्रारब्धाधिकमिच्छामसहस्रेणापि नास्तीत्यत एतदुक्तिः पुनरुक्तिमिव भातीत्यत आह, यद्वेति । “भुञ्जते ते त्वघ्नं पापा ये पचंत्यात्मकारणात्” इती स्वार्थपाकादेर्दोषश्रवणात् । “यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः” इति भगवदर्पिताशनादेर्माहात्म्यश्रवणाच्च । अत्र च पचिः क्रियांतराणामशनं च भोगांतराणामुपलक्षणम् । परकीयवस्तुनि नृणां दर्शनादिनेच्छोत्पद्यते परकीयत्वाभावे सा नोचितेत्याह—यद्वेति । इत्यर्थः इति । “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतेरात्मनः सर्वत्रैकत्वात्परकीयत्वं वनादौ न संभवत्यत इच्छा व्यर्थैवेति भावः । उक्तमर्थं श्रुत्यारूढं करोति—तथा चेति । श्लोकमनतिक्रम्य यथा श्लोकं तथाहि श्लोके तु ईशावास्यमित्यस्य प्रतिपदमात्मावास्यमिति । सर्वमित्यस्य प्रतिपदं विश्वमिति । यत्किंचेत्यस्य प्रतिपदं यत्किंचिदिति ॥ १० ॥ ❀ ❀ सर्वव्यापकत्वमाक्षिपति—नन्विति । अविषयत्वमगोचरत्वप्रमातांतःकरणवच्छिन्ना चितिः प्रमाणमंतःकरणवृत्त्यवच्छिन्ना चित्तिरिति वेदांतिनो वदन्ति तथाप्यत्र प्रमीयते ज्ञायते रूपादीति प्रमाणं चक्षुरादि प्रमाति प्रकर्षेणैन्द्रियसंबंधं विनैव सर्वं जानातीति प्रमाता परेशः । इति भाव इति । “त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरः” इत्याद्युक्तेरित्याशयः । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । पुनराक्षिपति—नन्विति । तद्विषयं घटविषयम् । तत्तदाकारेण घटपटाद्याकारेण । इति भाव इति । ईश्वरस्य ज्ञाननाशांगीकारे तु तत्स्वरूपहान्यापत्त्या जगदांध्यं प्रसज्येतेति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अत एव ब्रह्मरूपत्वादेव ॥ १२ ॥ पुनराशंकते—तद्रूपं ब्रह्मरूपम् । तस्य ब्रह्मणः । पूरुणि बहूनि “सर्वनामा सर्वकर्मा” इत्यादिश्रुतेः । तथाविधोऽपि अजादिस्वरूपोऽपि । यतः यथा । तां मायाम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पाठांतरे ‘कर्महंतवे’ इति पाठे । हनधातोस्तुमर्थे “तुमर्थे से—” इत्यादिना तत्त्वं प्रत्ययः । इहमानेन इत्युक्त्या “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्” इत्यादिश्रुतिर्गृहीता । हिशब्देन तु “आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माणि रतिविशेषेण समावृत्त्य कुटुंबी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिको विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्यहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वेदं वर्त्तयन्यावदायुषम्” इति श्रुतिश्चात्तेति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पुनराशंकते—नन्विति । अवगुंठितः परिवेष्टितः । तस्य कर्माणि लोकसंप्रदाहार्थानि न त्वशक्तिपूर्वकाणीति वदति । ईहते कर्माणि करोति । तत्र कर्मसु । तत्र हेतुः—आत्मलाभेनेत्यादि । अत आसत्तयभावात् । तम् ईशम् । एतेन कैमुत्यमुक्तं ये तमनु वर्त्तमानास्तेऽपि नावसीदन्ति किमुतेश इति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ अतो नरानुरूपमार्गस्थितत्वात् । तथापि कर्मकवृत्तेषु । पुनस्तथापि निरहंकृतत्वाद्यवत्त्वेपि । तत् नृशिक्षणम् । ननु नृशिक्षणमपि बहिरावेश एव तत्राह—निजा भक्तास्तेषां वर्त्मनि संस्थितं तदनुकूल्यायैव सर्वं कुर्वतमित्यर्थः । अखिलधर्मप्रवर्त्तकमिति नृशिक्षणे हेतुः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

येनेति । येन चिदात्मना हेतुभूतेन विश्वं देहेन्द्रियान्तःकरणादिरूपं कर्तुं चेतयते चेतनीभवति विश्वं तु यं न चेतयते न चेतनीकरोति स्वत एव चिन्मयत्वात् । एकत्र चेतयतिरकर्मकः परत्र सकर्मकः । तत्र हेतुः । अस्मिन् देहादौ शयाने स्वपति सति यो जागर्ति साक्षितया वर्तते । अहो ! अयं जनस्तं न वेद स तु इमं वेद ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आत्मेति । जगत्यां लोके यत्किञ्चिज्जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं वस्तु तत् विश्वं सर्वमात्मना ईश्वरेण आवास्यञ्छादनीयं सत्ताचैतन्याभ्यां संव्याप्तम् । अतस्तेनैवैश्वरेण यत्किञ्चित्त्यक्तं कर्मकारेभ्यो वेतनमिव यत् दत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुंक्ष्व । यद्वा । तेन हेतुना त्यक्तेन ईश्वराय समर्पितेनैव भुञ्जीथाः देहादीनां निर्वाहं कुरु । कस्यचिदपि धनं मागृधः माभिकाङ्क्षीः । यद्वा । गृहे स्थितमपि धनं कस्यचित् न कस्यापि किन्त्वीश्वरस्यैवातो माकाङ्क्षीः । अत्रार्थे ईशावास्यमित्यादिका प्रायः समपाठा

श्रुतिश्च ॥ १० ॥ ॐ ॐ यमिति । यं सर्वं पश्यन्तमप्ययं जनश्चक्षुर्वा न पश्यति चक्षुराद्यविषयत्वात् नहि प्रमातारं प्रमाणं विषयीकरोतीति भावः । पश्यतोऽपि यस्य चक्षुः ज्ञानं न रिष्यति न नश्यति । “रिष हिंसायाम्” अस्मादिदृष्ट्यात्मकज्ञानस्य विनाशित्वेपि तस्य स्वरूपात्मकज्ञानस्याविनाशित्वात् नहि सवितृप्रकाशः प्रकाशस्य नाशे नश्यति इति भावः । भूतानि निलयो यस्य नं सर्वान्तर्यामिणं देवं सुपर्णं शोभनपतंगं जीवसखम् असङ्गम् उपधावत भजध्वम् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ न यस्येति । यस्य भगवतः आदिः जन्म न भवति अन्तो विनाशश्च न भवति अत एव मध्यं च नास्ति स्वः स्वकीयः परश्च नास्ति सर्वात्मकत्वात् तथा अन्तरं बहिश्च नास्ति सर्वत्र परिपूर्णत्वात् विश्वस्य अमूनि आद्यन्तादीनि यस्माद्भवन्ति विश्वं च यत् यद्रूपं तत् महत् परिपूर्णं ब्रह्मैव ऋतं सत्यं परमार्थभूतम् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ तत्र हेतवः—स इति । विश्वमेव कायो पुरुषि बहूनि हूतानि नामानि यस्य सः ईशः सत्यः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अजः पुराणश्च स पूर्णोक्त ईश एव अजया अनादिसिद्धया स्वशक्तिरूपया मायया अस्य विश्वस्य जन्मादिकं धत्ते करोति । विद्यया चिच्छक्त्या तां मायामुदस्य तिरस्कृत्य निरीहः निष्क्रिय एवास्ते ॥ १३ ॥ ॐ ॐ अथेति । यस्मादीश्वरः कर्म कृत्वा संत्यज्य नैष्कर्म्येणान्ते अथ तस्मात् ऋषयो विवेकिनः अकर्महेतवे नैष्कर्म्याय । कर्महन्तवे इति पाठे बन्धनरूपकर्महननार्थम् । तुमर्थे तवेप्रत्ययश्चानन्दसः । अग्रे आदौ भगवदपितानि कर्माण्येवेहंते कुर्वन्ति । हि यस्मात् ईहमानो भगवदर्पणेन कर्माणि कुर्वाणः पुरुषः प्रायोऽनोहां मोक्षं प्रपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥ ॐ ॐ ईहत् इति । भगवानीश ईहते सृष्ट्यादि करोति परन्तु तत्र कर्मसु न विषज्जते । अहं करोम्येतत्फलं भोक्ष्य इत्यासक्तिं न करोति हि यस्मात् परमानन्दात्मलाभेनैव पूर्णार्थः पूर्णकामः अतो ये तं भगवन्तमनुवर्तन्ते तेऽपि नावसीदन्ति कर्मभिर्न निबध्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ तमिति । ईहमानं सृष्ट्यादिकर्माणि कुर्वन्तमपि निरहङ्कृतं बुधं निराशिषं निष्कामं पूर्णं न अन्यैः चोदितं स्वतन्त्रमित्यर्थः । श्रीरामाद्यवतारैः स्वाचारेण नूनं शिक्षयन्तं निजवर्त्मनि वेदमार्गं संस्थितम् अखिलान् धर्मान् भावयति तं प्रभुं प्रपद्ये ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तज्जपिता मन्त्रोनिषदमेवाह—येनेति । विश्वं जगद्येन परमात्मना चेतयते प्रवृत्तिक्षमं भवति सत्तास्थितिप्रवृत्तिमद्भव-
तीत्यर्थः । यं परमात्मानं विश्वं कर्तुं न चेतयते तत्रोभयत्र हेतुमाह—य इति । अस्मिन्नोक्ते श्याने सति स्वात्मपरमात्मयाथात्म्य-
ज्ञानाभावेन मायापारवश्येन देहात्मभ्रमादिना च श्यानतुल्ये सति यो जागर्ति सर्वं युगपत्साक्षात्करोति अयं लोकस्तं
परमात्मानं न वेद स तु परमात्मा लोकं वेद अत्र विश्वशब्दो जीववर्गपरः अचेतनवर्गस्य परमात्मनापि न चेतनीकर्तुमशक्य-
त्वात्तस्य ज्ञातृत्वप्रसक्तत्वाभावेन नायं वेदेति निषेधायोगाच्च यथा अचेतनं न वेद तद्वत् चेतनोऽपि न तं वेद वेदेति दृष्टान्ता-
भ्रिप्रायेण चिदचिदात्मकजगत्परो वा चेतयते इत्यत्र “चितीसंज्ञाने” इति ण्यन्तास्मिचश्चेति कर्तर्यात्मनेपदं तत्र शब्दादिविषय-
साक्षात्कारात्मकं ज्ञानं प्रकृत्यर्थः तदाश्रयो जीववर्गस्तत्र कर्ता तदनुकूलव्यापारोन्तःप्रविश्य नियमनादिरूपो ण्यन्तार्थः तत्र कर्ता
येनेति निर्दिष्टः परमात्मा एवं च यदेतत्सर्वशब्दादिविषयसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं तदनुकूलतयान्तःप्रविश्य नियन्तुः परमात्मन
अधीनमिति फलितोर्थः । एवं शब्दतः प्रवृत्तिस्तदधीनेत्युक्तम् अन्तःप्रविश्य नियन्तृस्वरूपप्रयोजककर्तृत्वकथनेनैव जीववर्गस्य
तत्प्रति शरीरत्वप्रताया शरीरस्यात्मायत्तसत्तास्थितित्वलाभात्कृत्स्नं तत्तदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिमदित्युक्तं भवति यतो यदधीन-
सत्तादिमज्जगदत एव यं न चेतयते, ननु, स्वात्मायत्तसत्तादिमन्तं करोतीति विश्वं चेतयते न यम् इत्यस्यार्थः । परमात्मनश्चेतयितृत्वे
विश्वस्य तदभावे च नित्यं प्रकृत्यपारवश्येन युगपत्सर्वसाक्षात्कर्तृत्वं हेतुतयोच्यते यो जागर्ति श्यानेऽस्मिन्नित्यनेन यतो जागर्ति
अत एव तं श्यानो न वेद किन्तु जाग्रत्स एव तद्विश्वं वेदेत्यर्थः । येन चेतयत इति । श्लोकस्य स्थाने क्वचित् पुस्तकेषु—

ॐ वासुदेवो वसत्येष सर्वदेहेष्वनन्यदृक् । येनायं तपते विश्वं विश्ववीर्यं यतस्तपः ॥

इति श्लोकः पठ्यते तत्रायमर्थः अनन्यदृगन्यानपेक्षः युगपत्सर्वं साक्षात्कर्ता सर्वेषु चिदचिदात्मकेषु देहेषु वसति
यतस्तत एव वासुदेवः वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयस्तत्रानन्यदृगित्यनेन देवशब्दार्थः उक्तः । अन्यानपेक्षस्वतेजसा दीप्यमानत्वं
हि देवशब्दार्थः वसत्येष सर्वदेहेष्वित्यनेन वासुशब्दार्थः उक्तः इदमधिकरणव्युत्पत्तेरप्युपलक्षणं वसतीति वासुः वसत्यस्मिन्निति
वासुरिति द्वेधा व्युत्पत्तेस्तत्रतत्र प्रदर्शितत्वात् अनन्यदर्शनं विशिनष्टि—येनान्यदर्शनेनायं वासुदेवो विश्वं न तपते पर्यालोचयति
विश्वस्य सृष्टिस्थित्यादिकमालोचयतीत्यर्थः । यत एवंभूतमनन्यदर्शनं ततस्तपः विश्वपर्यालोचनात्मकत्वमापन्नम् अनन्यदर्शनं
विश्ववीर्यं कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकविश्वस्य कारणभूतमिति येन चेतयत इत्यनेनान्तःप्रविश्य नियन्तृत्वरूपं प्रयोजयितृत्वं
सूचितम् ॥ ९ ॥ ॐ ॐ तदेव व्यञ्जयन् लोकं शिक्षयमाणम् “ईशावास्यामिदं सर्वम्” इति मन्त्रमेव श्लोकरूपेण दृढयति—
आत्मेति । ईशशब्दस्थाने आत्मशब्दपाठ एव विशेषः जगत्यां यज्जगत् चेतनाचेतनात्मकं सर्वमिदं वस्तु आत्मना परमात्मनाऽ-

न्तःप्रविश्य नियमनपूर्वकं भर्त्रा आवास्थम् अधिष्ठेयं यतः सर्वमात्मावास्थमतस्तेन परमात्मनात्यक्तेनाऽधिष्ठितेऽब्रह्मात्मके स्वतन्त्रे वस्तुनि न भुञ्जीथाः नानुभवेः अब्रह्मात्मकं स्वतन्त्रं वस्तु न मन्यस्वेत्यर्थः । कर्मण एवानुभोगविषयत्वविवक्षया त्यक्त इति सप्रमी प्रयुक्ता मागृधः तच्छेषभूतं सर्वं देहतदनुबन्ध्यादिकं स्वात्मशेषत्वेन माकांक्षीरित्यर्थः । कृत्स्नस्य तच्छेषत्वमेव काक्वा दर्शयति—कस्यस्विद्धनमिति । कृत्स्नमात्मीयादिकं कस्यस्विद्धनं न कस्याऽपि स्वं किन्तु तस्यैवेतिभावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ यो जागर्तीति सर्वसाक्षात्कर्तृत्वं सूचितम् । तदेव व्यञ्जयन् तमेव भजनीयं भजत हे लोकाः ! इत्याह—यमिति । यस्य चतुर्ज्ञानं न रिष्यति न क्षयमेण्यति जीवस्येव न सङ्कोचं यास्यतीत्यर्थः । अत एव नियमसङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानेन युगपत्सर्वं पश्यन्तं साक्षात्कुर्वन्तं यं न पश्यति कर्मणा सङ्कुचितज्ञानो लोकः न साक्षात्करोति तं सर्वज्ञमिष्टप्रापणाऽनिष्टनिवर्तनक्षमं देवं स्वतेजसा दीप्यमानं भूतानां निलयमाश्रयं धारकमिति यावत् सुपर्णं “द्रासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते” इति सुपर्णत्वेन रूपितम् अनेन जीवविनाभावेन तदन्तरात्मतया तद्वितकारितया चाऽवस्थितमिति लभ्यते उपधावत् भजत इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा इति सर्वस्य तदात्मकत्वेन तद्व्यतिरिक्तं स्वनिष्ठं वस्तु नास्तीत्युक्तम् अथ सर्वस्य तत्कारणकत्वाच्च तदन्यदित्याह—नेति । तस्य सर्वकारणत्वं वक्तुं तस्यापि कारणान्तरशङ्कां व्युदस्यति—न यस्याद्यन्तौ मध्यञ्चेति । कार्यमेव वस्त्वाद्यन्तादिमध्यवत्स्वयमाद्यादि विरहात्सर्वकारणमित्यर्थः । कारणत्वञ्च निमित्तत्वरूपमुपादानत्वरूपं चोभयमप्यभिप्रेतं तत्र निमित्तत्वप्रयुक्तं वैषम्यं परिहरति—स्वः परश्च यस्य नास्तीति देवमनुष्यादिवैचित्र्यस्य तत्तज्जीवकर्ममूलकत्वान्न तस्याऽनुग्राह्यो निग्राह्यश्च स्वतोऽस्तीति भावः । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” इत्यादिश्रुत्यवगतं सृष्टेरनुप्रवेशपूर्वकत्वं सूचयन् जीवानुप्रवेशयोग्यतामाह—यस्य नान्तरं बहिरिति तिलेषु तैलस्यैव वेद्यामग्नेरिव न व्यवस्थिता व्याप्तिः किन्तु बहिरन्तः-साधारण्येन यस्य जीवादिषु व्याप्तिरित्यर्थः । यस्मादेवंभूतात्परमात्मनः विश्वस्याऽमूनि आद्यन्तमध्यानि सृष्टिलयरक्षणानि भवन्ति यस्मादिति हेत्वर्थं पञ्चमी यतो हेतुभूतादुपादानात् विश्वस्यादिलयः यतो यस्मिन् हेतुभूतेऽधिकरणे विश्वस्य यज्ञः यतो येन हेतुभूतेन कर्त्रा विश्वस्य रक्षणं भवतीत्यर्थः । यत् यत एवं विश्वोपादानभूतस्वस्माद्विश्वमपि तदेव तदन्यदेव जगदाकारेण परिणतः स एवाऽवतिष्ठत इति ततोऽनन्यदेव जगदित्यर्थः । उपादानत्वप्रयुक्तविकारित्वं परिहरति—ऋतमिति । ऋतं सत्यं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहितमित्यर्थः । विकाराणां स्वशरीरभूतचिद्विकारकत्वात्स्वतो निर्विकारमेव कारणत्वोपयुक्तसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिगुणयोगमाह—महदिति । गुणैर्महन्निरतिशयबृहदित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ श्लोकचतुष्टयप्रतिपादित-विशेषणसामर्थ्यलब्धगुणविशेषैः संभूय विशिनष्टि—स इति । सः श्लोकचतुष्टयगतयच्छब्दैर्निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशपरः तच्छब्दः विश्वं कायः शरीरं यस्य विश्वकायः अत एव पुरुभिर्देवमनुष्यादिनामभिः शरीरवाचिभिरात्मपर्यन्तबोधकैश्चैर्देहैर्हृयतेऽभिधीयत इति पुरुहूतः सत्यः निर्विकारः विश्वकायोपि विश्वगतविकारैरस्पृष्ट इत्यर्थः । ईशः सर्वाविस्थचेतनाचेतनयोर्नियन्ता स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अनन्यापेक्षप्रकाश इत्यर्थः । अजः जीववत्कर्माद्यत्तोत्पत्तिरहितः पुराणः जगत्कारणभूतः पुरापि नवो वा अस्य विश्वस्य जन्मादिकमात्मनः स्वस्य शक्त्या अंशभूतया अजया प्रकृत्या करोति ताञ्च अजां विद्यया नित्याविभूतापरिच्छिन्नस्वयाथात्म्य-विषयकज्ञानेनोदस्य परिहृत्य तदपरवशो भूत्वा निरीहः जीववदीहारहितः स्वानन्दानुभवपूर्व्या अवाप्तसमस्तकामोऽनादृतकामः “सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः” इति श्रुतेः, आस्ते सर्वान्तरात्मतयावतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ निरीह आस्त इत्येतदेव व्यञ्जयितुं तावज्जीवस्य तदभावमाह—अथेति । अथ नन्वग्रे प्रथममृषयो जीवा दृष्ट्वात्कर्महेतवे कर्महेतुर्यस्य तस्मै कर्मसाध्य-सुखरूपफलार्थं कर्माणीहन्ते फलसाधनतया कुर्वन्तीत्यर्थः । अनेन जीवस्यापरिपूर्णत्वं सूचितं कर्मानुसारिबुद्ध्यायत्तप्रवृत्ति-मज्जीवप्रेरयितृत्वाच्च परमात्मनः प्रथमं जीवस्यैव प्रवृत्तेरग्रे ऋषयः कर्माणीहन्ते इत्युक्तम् एवमोहमानोपि पुरुषो जीवः प्रायशोऽनीहां प्रपद्यते स्वविहितकर्मसाध्ये फले निस्पृहां प्रायः प्रपद्यते सुखार्थतया कृतैः कर्मभिः दुःखप्राप्तौ तत्र निस्पृहामेव प्रायशः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सुखार्थतया विहितानां कर्मणां प्रायशो दुःखजनकत्वदर्शनात् “प्रायोऽनीहां प्रपद्यते” इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णः ईशः परमात्मा तु ईहते जीवकर्मानुगुणमन्तरात्मतया यद्यपि प्रेरयति तथापि न हि तत्र विषज्जते स्वप्रेर्यजीवकर्मसाध्ये फले रक्तो न भवति तत्र हेतुं वदन् तं विशिनष्टि, आत्मलाभेन नित्यं स्वानन्दानुभवलाभेनैव पूर्णः समग्रः अर्थः पुरुषार्थो यस्य तादृशः अतो न विषज्जत इत्यर्थः । न केवलं स एव न विषज्जतेऽपितु तमनु ये तमनुवर्त्तमाना ये जनास्तेपि नावसीदन्ति कर्मफलेषु सक्ता न खिद्यन्ति परमात्मन आत्मलाभपरिपूर्णार्थत्वेन कामानासक्त्योक्त्या जीवस्यापूर्णत्वमेव सेहत्वे हेतुरित्युक्तं भवति ईहमानोप्यनीहां प्रपद्यत इत्यनेन जीवस्य सुखे स्पृहा दुःखे तु निस्पृहेत्युक्तम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ उक्तविशेषण-सामर्थ्यलब्धगुणविशेषैर्विशिष्यन् शरणं ब्रजति तमिति । तम् उक्तविधम् ईहमानं जीवकर्मानुगुणं प्रेरयन्तं निरहङ्कृतमहङ्कार-रहितं बुधं सर्वज्ञं निराशिषं निरीहं पूर्णमात्मलाभेनैव पूर्णम् अनन्यचोदितमनन्यप्रेर्यं स्वान् स्वानुवर्त्तनो भक्तजनान् शिक्षयन्तं स्वसमानानापादयन्तं निजवर्त्मसंस्थितं स्वस्वभावे स्थितं प्रभुं सर्वशक्तिम् अखिलान् धर्मान् भावयति पालयतीति तमहं प्रपन्ने शरणं ब्रजामि ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कीदृशीत्यतोर्थतस्तामुपलक्षयति-येनेति । अयमादित्यो येन हरिणा प्रेरितो विश्वं तपते प्रकाशयति विश्वस्य वीर्यं वीर्यप्रदं तपो यतो भवति अस्मिन् सूर्ये शयाने निद्रामाचरति सति यो हरिर्जागति अयं सूर्यस्तं हरिं न वेद स हरिस्तमादित्यं वेदेत्यन्वयः “भयात्तपति सूर्यः” इति श्रुतेः यो न वेदेति वेदेति च अनेन “आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्” इत्यादिश्रुतिप्रतीतसर्वाधिपत्यादित्यस्य श्रीहर्षधीनत्ववर्णनेन निरतिशयमाहात्म्यं युक्तं हरेरिति ज्ञातव्यं अयं जीवो येन नियतो विश्वं सुखदुःखादिकं तपते अनुभवति “तप आलोचने” इति धातुः आलोचनं ज्ञानं स एवानुभवः “स्वाद्भक्त्यनभ्रन्न्यो अभिचाकशीति” इति श्रुतेः । हरिनियत अनुभवतीति कुत इति तत्राह विश्ववीर्यमिति । विश्वस्य वीर्यभूतं तपोनुभवो यस्माद्भवति “एषहोवआनन्दयति” इति श्रुतेः आनन्दयति सुखयति जीवमिति शेषः । तस्मादित्यर्थः । अस्मिन् जीवे शयाने सति “सत्तासौम्य” इति श्रुतेः यो जागति “न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति निश्चिता” इति श्रुतेः “तस्मादेनं स्वपित्याचक्षत” इति च अयं जीवस्तं न वेद “न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाक्वा गच्छति न मनो न विद्वान् न विजानीम” इति श्रुतेः स हरिः सर्वं वेद “यः सर्वज्ञः” इति श्रुतेः इति वा ॥ ९ ॥ ❀ ❀ न राजादिवत्सूर्यप्रेरकत्वं हरेः किन्तु तदन्तःस्थितत्वेनापीत्यभिप्रेत्याह-आत्मेति । इदं सूर्यादि विश्वम् आत्मन ईशस्यावाप्त्यम् आवासयोग्यं स्वसृष्टत्वात् इदमित्यनेन कियत्कवलीक्रियत इति तत्राह-यज्जगत्यामिति ! जगत्यां प्रकृतौ यज्जगत्त्वावरजंगमलक्षणं प्रकृतावित्युक्तोत्पन्नमनुत्पन्नं च यत्सर्वं स्वव्यतिरिक्तं कवलीक्रियते प्रकृतिरावासयोग्येति कैमुत्यन्यायेन सिद्धा “प्रकृतिं पुरुषं च” इति वचनाच्च अस्त्वावासयोग्यत्वं ततः किं तत्राह—मन इति । हे मनः यत इदमीशस्य विद्यमानं तेन कारणेन तेनेशेन त्यक्तेन दत्तेन धनेन भुञ्जीथाः स्वीकुरु शरीरयात्रामिति शेषः । यतस्त्वं तदधीनसत्ताकः अत एव न कुर्वित्याह—मागृध इति । कस्य परमानन्दरूपस्य हरेश्चिदानन्दस्वरूपज्ञानलक्षणं धनं मागृधः तेनैक्यमाप्नुवानीत्याकाक्षां न कुर्वतोऽनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । भगवता दत्तं (१) कस्यचिद्धनं मदीयमिति श्रद्धां न कुर्वति वा “ईशावास्यम्” इति श्रुतिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु, किमस्य लक्षणं येन तत्सद्भावेनेदं तदावाप्त्यं स्यादिति तत्राह—यन्नेति । स्वप्नसाधनन्तरेणाज्ञेयत्वं सर्वज्ञत्वं नित्याविनष्टचक्षुषं च तस्यैव लक्षणं मुख्यं “अदृश्येनात्म्येनिरुक्तेनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते” “यच्चक्षुर्न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति” इति श्रुतेः । न रिष्यति न नश्यति सुपर्णं पूर्णानन्दम् उप धावत भजत ॥ ११ ॥ ❀ ❀ लक्षणान्तरमाह—यस्येति । पर इत्युपलक्षणं अपरोपि परोपिच अत्र परापरवस्तुनोः स्वातन्त्र्यं निषिद्धयते न तु शून्यत्वं तद्वत् महद् ब्रह्मेत्यर्थः । “तदेव तं तदुसत्यमाहुः” इति श्रुतिः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इदं च ब्रह्मलक्षणमित्याह—स विश्वेति । आत्मशक्त्या आत्मभार्यया प्रकृत्यास्य जगतो जन्मादि धत्ते यश्च तां प्रकृतिं विद्ययोदस्य निरस्य निरीहः सृष्ट्यादिशून्य आस्ते स ब्रह्मनामा परमात्मेत्यन्वयः । प्रलये विश्वकायः उदरान्तर्गतप्रपञ्च इत्यर्थः । सृष्ट्वा विश्वमेव कायः शरीरं यस्य स तथा प्रतिमास्थानीयप्रपञ्च इत्यर्थः । अतः पुरुहूतः पुरुषि बहूनि हूतानि नामानि यस्य स तथा “सर्वनामा सर्वकर्म” इति श्रुतिः । सर्वनामवाच्यत्वे हेतुरीश इति । तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसामर्थ्येपि इत्यर्थः । नैतदौपचारिकमित्यभिप्रेत्याह—सत्यमिति । तत्तन्नामवाच्ये तत्तत्साधुगुणसद्भावे सामर्थ्यमिदमस्तीति वक्तुमुचितं स एव कथमित्यतो वाह-सत्यमिति । साधुगुणपूर्णम् इदं च लक्षणान्तरं परंज्योतिरिति ‘परंज्योतिरूपं सम्पद्यते’ इति श्रुत्या मुक्तप्राप्यत्वमुच्यते तदेवानेनोच्यते इति परंज्योतिः सूर्याद्यन्यतमः किं न स्यादित्यतोऽजः पुराण इति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं सिद्धे वस्तूनि तत्साधनज्ञाने साधनमाह—अथेति । यतो ज्ञानप्रतिबन्धके दुष्कर्मणि सति सर्वं दुःसाधनं स्यादिति अथ लोकसंग्रहार्थं ऋषयोऽग्रे कर्महन्तवे दुष्कर्मपरिहाराय यागादिकर्माणीहन्ते कुर्वन्तीति विज्ञाय ज्ञानार्थी पुरुष ईहमानः कर्म कुर्वाणो विधूतदुष्कर्माऽनीहां निवृत्तिपदवीं प्राप्य प्रायो बहुलं ज्ञानं प्रपद्यत इत्यन्वयः । कश्चित्फलार्थी अन्यथाऽपि भवतीति प्राय इत्युक्तम् । अनेन “कुर्वन्नेवेहकर्माणि” इति श्रुतिगृहीता “आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माणि-रतिविशेषेण समावृत्य कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिको विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्तत्तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वेदं वर्तयन्वावदायुषम्” इति श्रुतिर्हि-शब्देन गृहीता ॥ १४ ॥ ❀ ❀ न केवलमृषय एव लोकसंग्रहार्थं कर्माण्याचरन्ति अपितु श्रीहरिरपीति भावेन आह—ईहते इति । कर्मानभिषङ्गे कैमुत्यन्यायमाह—नावसीदन्तीति । ये तमनुवर्तन्ते तेऽपि नावसीदन्तीति किमुत श्रीहरिरित्यन्वयः ॥ १५ ॥ पुरुषेण फलानीच्छता कर्म कर्तव्यमात्मविदेति भावेन स्तौतीत्याह—तमीहमानमिति । बुधैरीहमानं निजवर्त्ममूढांस्तत्कर्म शिक्षयन्तं प्रभुं प्रपद्य इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इदं येनेत्यादिकं तदीहमानमित्याद्यन्तमन्वाह—यो जागति प्रपद्यत इति पर्यवसानक्रियायां स्वतात्पर्यात् । येनेति य इत्यर्थः । सुपां सुपो भवन्तीति छान्दसवार्त्तिकात् नायमिति जाग्रदशायां तज्ज्ञानच्छाययैव विश्वस्य ज्ञानात् सुषुप्तदशायां तस्या

अपि तिरोधानात् तस्य तु स्वतः सिद्धसर्वव्यापकज्ञानत्वादयुक्तमेवैतदिति भावः ॥ ९-१० ॥ * * चक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिः “स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च” इति श्रुतेः । शेषं सुगमम् ॥ ११ ॥ * * तदेवं ज्ञानशक्तेर्नित्यत्वमुक्त्वा तत्स्थापनाय स्वरूपस्य नित्यत्वमाह न यस्येति ॥ १२ ॥ * * तदेवोपपादयति—स इति । विश्वस्य व्यापकः कायो यस्य विश्वे अनन्ताः काया वा यस्य सः अत एव पुरु बहुधा हूतो वेदैर्गीतः तत्र हेतुः ईशोऽचिन्त्यशक्तिः यतः सत्यः सर्वः सत्ताहेतुस्वरूपः यतः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अतश्चाजः पुरापि नवत्वादिकारान्तरशून्यश्च तदेवं परमपूर्णोपि अस्य प्रपञ्चस्यापि अजया माया-ख्ययात्माधीनशक्त्या जन्मादि विधत्ते करोति ताञ्च मायां विद्यया उदस्य तस्यां सकार्यायामनासज्यैवास्ते अत एव निरीह एवास्त इत्यर्थः । तदेतदचिन्त्यस्वभावमयं लीलामात्रमेवेति भावः ॥ १३ ॥ * * सैषा च लीलाशिक्षया भक्तमुखपर्य-वसानैवेत्याह—अथेति । यस्मादेवमसौ कर्मकृत्वाप्यनासज्य नैष्कर्म्यैर्नास्ते अथास्माद्धेतो ऋषयोऽप्यग्रे अथमावस्थत्वे कर्माणि कुर्वन्ति तेष्वनासक्ता अपि भवन्तीत्यर्थः । किमर्थम् अकर्महेतवे तद्वन्निरिहत्वे प्राप्त्यै तर्हि कथं पूर्वमेव निरीहा न स्युः तत्राह—हि यस्मादीहमान एव पुरुषः प्रायोऽनासक्ते सति अनीहां प्रपद्यते क्रमात् प्राप्नोति न तु हठादनीहमान एवेत्यर्थः । तदुक्तम् “आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव समः कारणमुच्यते । कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते” इति ॥ १४ ॥ * * विद्ययोदस्य निरीह आस्त इति यदुक्तं तदेव ऋषयोऽनुसंसरन्ति तदेव विशदयति—ईहत् इति । स्वरूपसुखस्फूर्तिरूपविद्यया पूर्णत्वेन भगवतः कार्यान्तरे क्रियमाणेऽप्यनासक्तिः ऋषीणामपि तदनुगत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * एतानि निजोक्तान्यनूद्य फलितमाह—तमीहमानमिति । अत्र स विश्वकाय इत्यादि त्रयस्याऽनुवादः स्पष्ट एव । किञ्च बुधमिति येन चेतयत इत्यस्य यं न पश्यतीत्यस्य च प्रभुमित्यात्मावात्म्यमित्यस्य पूर्णमिति न यस्येत्यस्य ज्ञेयः । अर्थश्चायं तं प्रपद्य तत्र हेतवः ईहमानम् जगत्सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तमपि निरहङ्कृतं तदासक्तिशून्यं यतो बुधम् । स्वानन्दाऽनुभवशीलम् । यतः पूर्णं निराशिषश्च तर्हि किमर्थं करोति तत्राह—नृनिति । ननु, नरशिक्षणमपि बहिरावेश एव, तत्राह—निजा भक्तास्तेषां वर्त्मनि सम्यक् स्थितम् तदनुकूल्यायैव सर्वं कुर्वन्तमित्यर्थः । अत एव सर्वधर्ममूलस्य तेषां धर्मस्य भावनेनाऽखिलधर्मभावनमपीति तमेव प्रपद्ये ॥ १६-२३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

येन य इत्यर्थः । चेतयते विश्वं चेतनीकरोति विश्वं कर्तुं यं न चेतयते अस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने सुप्तिसुषुप्तिप्रलयगतेऽपि सति यो जागर्ति यस्मिंश्च योगनिद्रां गते तु नेदं विश्वं जागर्तीति प्रकमाक्षेपलब्धं तस्मादयं विश्ववर्त्ती जनस्तं न वेद स च हरिरिमं वेद ॥ ९ ॥ * * तस्येश्वरत्वं दर्शयन् स्वपुत्रपौत्रादिकमुद्दिश्य हितमुपदिशति आत्मेति । जगत्यां त्रिभुवने यत् किञ्चिज्जगत्स्थानं स्वीयदेहेन्द्रियादिकमपि तत्सर्वं आत्मनो भगवत एव आवास्यम् आवासविषयीभूतं कर्मणि पण्यत् सम्यग् वासार्हमिति वा तेनैव स्वक्रीडास्पदत्वेन सृष्ट्वादिति भावः । अतस्तत्र तत्र स्थाने भगवन्मन्दिरं तदर्चाञ्च संस्थाप्य तदनुज्ञां सम्प्राप्यैव स्ववासगृहं ततो निकृष्टमेव सेवकबुद्ध्या निर्मायतां न तु तत्र स्वस्यैव स्वत्वमारोप्य तन्मन्दिरमनिर्मायैवेत्यादिको ध्वनिः एवं बहुधनसद्भावेऽपि तेन परमेश्वरेण यत्त्यक्तं कर्मकारेभ्यो वेतनमिव यदत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व मा गृधः अधिकमदत्तं वा माभिकांक्षीः तत्सेवायां तद्भक्तसेवायां च बहुधनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व मा गृधः अधिकमदत्तं वा माभिकांक्षीः तत्सेवायां तद्भक्तसेवायां च बहुधनं पर्याप्तीकृत्य तच्छेषेणैव पुत्रमित्रकलत्रादीनां स्वस्व चोदरभरणं कुर्वति भावः । ननु, ते पुत्रकलत्रादयो नात्र व्यवस्थायां सम्मन्येरन् तत्र सतर्जनमाह—स्वित् प्रश्ने अरे कस्य धनं स्वगृहे स्थितमपि धनं परमेश्वरं विना कस्य न कस्यापीत्यर्थः । “यावद्भिभ्येत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनाम् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति” इति नारदोक्तेः । यद्वा कस्यचिदन्यस्यापि धनं मागृधः तथाच श्रुतिः “ईशावास्यमिदं सर्वम्” इति यथाश्लोकमेव ॥ १० ॥ * * ननु, यदि जगदिदं तस्यैवाऽऽवास्यं तर्हि कथं स कापि न दृश्यते तत्राह, यमिति । ननु, तर्हि घटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चालुषं ज्ञानमिव दृश्यस्य जगतो नाशे परमेश्वरस्यापि तद्विषयं ज्ञानं नश्येत् तत्राह । चक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिर्न नश्यति “स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच” इति श्रुतेः । नहि सवितृप्रकाशः प्रकाशयनाशे नश्यतीति भावः । भूतनिलयं सर्वान्तर्यामिणं देवं दिव्यं तमसङ्गं सुपर्णं जीवात्मसखं “द्वा सुपर्णा सयुजौ” इति श्रुतेः । उपधावत सेवध्वम् ॥ ११ ॥ * * सर्वव्याप-कत्वमाह—न यस्येति । अमूनि आद्यन्तादीनि विश्वस्य यस्माद्भवन्ति विश्वं च यत् यद्रूपम् अतएवाऽव्यभिचारित्वात् तत् ऋतं सत्यं महत् परिपूर्णं ब्रह्मेति तत्स्वरूपस्य नित्यत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥ * * सर्वात्मत्वमाह—स इति । पुरुषि हूतानि नामानि यस्य सः यत्र “विद्याविद्ये न विदामो विद्याविद्याभ्यां भिन्नो विद्यामयो हि यः स कथं विषयीभवति” इति गोपालतापनी-श्रुतेः । विद्याशब्देन स्वरूपभूता चिच्छक्तिरभिधीयते तथैव सुभगया पट्टमहिष्येव अजां दुर्भगां निरस्येत्यर्थः । तदुक्तम् “मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि” इति ॥ १३ ॥ * * एवं तस्य योगपद्येनैवेहमानत्वमनोहत्वं धत्तुं मशक्नुवन्तो

मुनयः कालभेदेनाऽपि तत् स्वस्मिन् सम्पादयितुं यतन्त इत्याह—अथ अत एव अकर्महेतवे नैकर्म्यार्थं हन्तवे इति पाठे कर्महननार्थम् ॥ १४ ॥ * * नन्वीहमानः कर्मभिरवगुण्ठितः कोषकारवद्व्येतैवेत्यत आह—ईहत् इति । अतस्तमनुवर्त्तमाना ये ते नावसीदन्तीति तद्वक्तिरुपदिष्टा ॥ १५ ॥ * * ननु, त्वमेवमस्मानुपदिशसि स्वयं तावत् साम्प्रतं किं करोषीति तत्राह—तमिति । अहं तु प्रभुं नामविशेषानुक्तेर्नाम्नापि प्रभुं ये न चेतयते विश्वमिति प्रक्रमोक्तेश्चैतन्यं प्रभुं भगवन्तं प्रपद्ये । कीदृशं तं प्रसिद्धं परमेश्वरमात्मानमेव ईहमानं कामयमानं यथान्ये भक्ताः तमीहन्ते यथाऽसावपि स्वमीहते आत्मारामत्वादिति भावः । निरहंकृतम् अहं सर्वेश्वर इत्यहङ्कारशून्यम् अनन्यचोदितं स्वेनैवादिष्टं यन्निजवर्त्म स्वप्राप्तिसाधनं संस्थितं चिर-कालव्यवधानात् विलुप्तं तत् नूनं शिक्षयन्ते तं स्वाचरणादिनेति शेषः । अखिलमन्यूनं धर्मं भक्तियोगं भावयत्याविर्भावयति प्रवर्त्तयति वा तम् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

येन विश्वं चेतयते चेतनीभवति स्वकार्यक्षमं भवतीत्यर्थः । विश्वं तु यं चेतयते अन्यनिरपेक्षसामर्थ्ययुक्तत्वात् “महदादयोऽण्डमसृजन् यदनुगृहत्” इति वक्ष्यमाणञ्चात्रानुसन्धेयम् । अस्मिन् प्रसिद्धे जने शयाने मायामोहितत्वेन विनष्टा-त्मपरमात्मविवेके सति यो जागर्ति सर्वं पश्यति अत एव तं सर्वज्ञम् अयं न वेद स तु वेद यद्वाऽस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने प्रलीने सति यो जागर्ति तं भज इति शेषः ॥ ६ ॥ * * एवं सर्वप्रेरकत्वसर्वज्ञत्वादिगुणवर्णनेन भगवतो भजनीयत्वं स्वस्य तद्वक्तव्यमुक्तत्वाऽथ बुभुक्षुं प्रति परमेश्वरदत्तेन जीवमानो भव परधनाऽऽकाङ्क्षां मा कुर्वित्याह—आत्मेति । आत्मना परमेश्वरेण इदं विश्वं समष्टिप्राकृतः प्रपञ्चः जगत्यां यत्किञ्चिज्जगत् व्यष्टिपदार्थश्च तत्सर्वम् आवास्यं कारणतया व्याप्यम् पृथिव्याऔषध्यादिकमिव तेन परमेश्वरेण स्वकर्मानुरूपं त्यक्तं दत्तं यद्धनं तेन भुञ्जीथाः भोगान्भुङ्क्व कस्यचिदपि धनं मागृधः माकाङ्क्षीः ॥ १० ॥ * * मुमुक्षून्प्रत्याह—यमिति । यं पश्यन्तं न पश्यति जन इति शेषः । यस्य च चक्षुर्नैव रिप्यति नैव नश्यति नित्यत्वान् तं भूतानां निलयं भूतानि वा निलयं यस्य तं शोभनं भक्तहिताय पूर्णं पतनं यस्य तमुपधावत भजत ॥ ११ ॥ * * यस्य ब्रह्मणः आद्यन्तादि न यद्यतो हेतोः यस्माद्विश्वस्यामूनि आद्यन्तादीनि सन्ति तदेव विश्वं कार्यस्य कारणानन्यत्वात् तदेव ऋतं सत्यं तदितरस्याधिकस्य समस्य चाऽसत्त्वात् अत एव तदेव महत् निरतिशयम् ॥ १२ ॥ एतदेवोपपादयन् शक्तिपरिणामं स्वीकृत्य स्वरूपतो निर्विकारत्वं भगवत् आह—स इति । अजयानित्यया आत्मशक्त्या प्रकृत्या “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्” इति श्रुतेः अस्य विश्वस्य जन्मादि यो धत्ते करोति स एव विश्वं कायं प्रवेशस्थानं यस्य सः सर्वविकारविलक्षणः यत ईशः पुरुभिर्नाभिर्हूयतेऽभिधीयते इति यथा निरीहः स्वतोऽवाप्तसमस्तकामः तां कार्यकारणरूपा-मुदस्य तदपेक्षामकृत्वा आस्ते ॥ १३ ॥ * * तदेवं भगवान् विश्वरचनादिकर्माणि जीवहिताय करोति स्वयं तु तन्निरपेक्ष एव तिष्ठतीत्युक्तम् । अथोपास्यभूताद्भगवतः सकाशादुपासकानां वैलक्षण्यं द्योतयितुं मुनयस्तु तत्प्रात्यर्थं कर्माणि कुर्वन्तीत्याह—अथात्र इति । नास्ति कर्महेतुः साधनं यस्य “नास्त्यकृतं कृतेन प्लवा ह्येतेऽदृढा यज्ञस्वरूपाः” इति श्रुतेः । भगवदाराधनव्यति-रिक्तकर्माऽलभ्यभगवत्प्राप्तये कर्माणि तदाराधनरूपाणि ईहन्ते कुर्वन्ति । “मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे । इति श्रीमुखोक्तेः । ईहमानः यत्नं कुर्वाणः पुरुषः अनीहां यत्नसिद्धिसौख्यं प्रायः प्रपद्यते निर्यत्नस्य यत्नसिद्धिसौख्यं कुत इति प्रायोग्रहणेन सूच्यते ॥ १४ ॥ * * भगवत्स्वभावानुवर्त्तिनः सुखिनो भवन्तीत्याह—ईहते इति । ये तमनुवर्त्तमानाः कर्मफले अविषज्जमानास्ते नाऽवसीदन्ति न क्लिश्यन्ति परमं फलं प्राप्य सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * भगवद्गुणान् संक्षेपतो वर्णयन् तं शरणं व्रजति—तमिति । ईहमानं विश्वसृष्ट्यादिलोकां कुर्वाणं तथापि निरहं कृतं बुधं सर्वज्ञं निराशिषं क्रियासाध्यमुखनिरपेक्षं यतः पूर्णम् अनन्यचोदितं स्वाधीनं निजवर्त्मनि वेदोक्त-मार्गे सम्यक् स्थितं तत्र हेतुगर्भं विशेषणं नूनं शिक्षयन्तमिति अखिलधर्मभावनम् अखिलानां बुभुक्षूणां मुमुक्षूणां च धर्मान् भावयति प्रवर्त्तयतीति तथा ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मनुवाक्यान्येव दर्शयति—येनेत्यष्टभिः । येन चिदात्मना विश्वं देहेन्द्रियातःकरणादिरूपं चेतयते चेतनीभवति विश्वं तु यं न चेतयते न चेतनीकरोति स्वत एव चिन्मयत्वात्, अस्मिन् देहादौ शयाने स्वपति सति यो जागर्ति साक्षितया वर्तते, अयं जनन्तं न वेद स तु इमं वेद ॥ ९ ॥ * * तस्येश्वरत्वं प्रपञ्चयन् लोकस्य हितमुपदिशति—आत्मेति । जगत्यां लोके यत्किञ्चिज्जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं वस्तु तत् विश्वं सर्वमात्मना ईश्वरेण आवास्यं सत्ताचैतन्याभ्यां संव्याप्तम्, अतस्तेनैवैश्वरेण यत्किञ्चित्यत्कं दत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्व । यद्वा—तेन हेतुना त्यक्तेन ईश्वराय समर्पितेनैव

भुञ्जीथाः देहादिनिर्वाहं कुरु । कस्यस्वित् कस्यचिदपि धनं मागृधः माभिकाङ्क्षीः । यद्वा—घनं कस्यस्वित् ? न कस्यापि, किन्वीश्वरस्यैवातो माकाङ्क्षीः । अन्यथाऽधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हतीत्युक्त्यनुसारेण दण्ड्यत्वापत्तेरिति भावः । श्रुतिश्च ईशावास्यमिति यथाश्लोकमेव ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु यदि परमात्मना सर्वं जगद्व्याप्तं तर्हि तत्तद्वस्तुवत् स कुतो न दृश्यते इत्यपेक्षायां चक्षुराद्यविषयत्वादित्यभिप्रेत्याह—यमिति । यं सर्वं पश्यन्तमप्ययं जनश्चक्षुर्वा न पश्यति । नहि तत्कृपां विना तं कोऽपि विषयीकरोति ‘दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्’ इति वचनादिति भावः । तथाच श्रुतिः—“चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादि । नन्वेवं सर्वं पश्यतोऽपि तस्य ज्ञानमस्मदादिज्ञानवद्विनश्येत् तर्ह्यसर्वज्ञता स्यादित्याशङ्क्याह—चक्षुरिति । पश्यतोपि यस्य चक्षुर्ज्ञानं न रिष्यति न नश्यति । अस्मदादिवृत्त्यात्मकज्ञानस्य विनाशित्वेऽपि तस्य स्वरूपात्मकज्ञानस्याविनाशित्वादिति भावः । तमुपधावत भजध्वमित्यन्वयः । ननु तद्भजनेन किं स्यादित्यपेक्षायां “तमसाधु कर्म कारयति यमधो निनीषति, तं साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वं निनीषति” इत्यादिश्रुतेः शुभाशुभकर्मणि प्रवृत्तेस्तत्फलप्राप्तेश्च तदधीनत्वात्तद्भजनात्परमपुरुषार्थावाप्तिरेव तस्य सर्वान्तर्यामित्वादित्यभिप्रेत्याह—भूतानिलयमिति । भूतानि निलयो यस्य तं सर्वान्तर्यामिणम् । ननु किमर्थमेवं सर्वभूतेषु स्थित्वा तानि प्रवर्तयतीत्याकाङ्क्षायां नानाविधक्रीडार्थमित्यभिप्रेत्याह—देवमिति । ननु तथापि तस्य विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—सुपर्णमिति । असङ्गमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ निर्विकारित्वमेव प्रपञ्चयति न यस्येति । यस्य भगवतः आदिः जन्म न भवति अन्तो विनाशश्च न भवति । अतएव मध्यं च नास्ति, मध्यावस्थाया आद्यन्तसापेक्षितत्वात् । स्वः स्वकीयः परश्च नास्ति । सर्वात्मकत्वात् । तथा अन्तरं बहिश्च नास्ति, सर्वत्र परिपूर्णत्वात् । विश्वस्य अमूनि आद्यन्तादीनि यस्माद्भवन्ति विश्वं च यत् यद्रूपं तत् महत् परिपूर्णं ब्रह्मैव ऋतं सत्यं परमार्थभूतम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तदेवं श्लोकचतुष्टयेन भगवतो विश्वप्रकाशत्वं विश्वस्वामित्वं विश्वसाक्षित्वं विश्वान्तर्यामित्वं निर्विकारित्वं चोक्त्वाऽथ विश्वकर्तृत्वादिकमाह—स इति । स पूर्वोक्त ईश एव अजया अनादिसिद्धया स्वशक्तिरूपया मायया अस्य विश्वस्य जन्मादि धत्ते करोतीत्यन्वयः । आदिपदेन स्थितिसंहारयोर्ग्रहणम् । विश्वमेव कायो यस्य सः । अतएव पुरुणि बहूनि हूतानि नामानि यस्य सः । ननु विश्वप्रकाशत्वेऽपि तस्य प्रकाशकान्तरं स्यादिति शङ्कानिरासाह—स्वयञ्ज्योतिरिति । ननु जगज्जनकस्यापि जनकः कश्चिदन्यः स्यादित्याशङ्कानिरासायाह—अज इति । तत्र हेतुमाह—पुराण इति, चिरन्तन इत्यर्थः । अत एव परमार्थसत्यः स एवेत्याह—सत्य इति । ननु तस्यापि मायासम्बन्धात् किं जीववन्मोहोऽस्तीत्याशङ्कानिरासायाह—तामिति । विद्यया चिच्छक्त्या तां मायामुदस्य तिरस्कृत्य निरीहः सर्वकामनाविनिर्मुक्त एवास्ते इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यस्मादीश्वराधीनमेव सर्वं तत्कृपयैव विमुच्यते, नान्यथा, अथ तस्मात् ऋषयो विवेकिनः अकर्महेतवे बन्धनरूपकर्मविमोक्षार्थं अग्रे आदौ भगवदर्पितानि कर्माण्येवेहन्ते । कुर्वन्ति । हि यस्यात् ईहमानो भगवदर्पणेन कर्माणि कुर्वाणः पुरुष प्रायोऽनीहां मोक्षं प्रपद्यते प्राप्नोतीत्यन्वयः । कचिज्जडभरतादिवद्विप्रोपि भवतीति प्रायग्रहणम् । अहं करोम्येतत्फलं भोक्ष्ये इत्यासक्तिर्हि बन्धहेतुः, भगवदर्पणेन क्रियमाणे कर्मणि तदभावान्न बन्धनं, प्रत्युत बन्धनिवर्तकं च । तदुक्तं प्रथमस्कन्धे—‘एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । तं एवात्मविनाशाय कलन्ते कल्पिताः परे । कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयाऽसकृत् । गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च’ इत्यादि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एतदेव भगवत्कर्मदृष्टान्तेन द्रढयति—ईहत इति । भगवान् षड्गुणपूर्णोऽपि ईशो ईहते रामकृष्णाद्यवतारे वेदोक्तकर्माणि करोति । परन्तु तत्र कर्मसु न विषज्जते अहं करोम्येतत्फलं भोक्ष्ये इत्यासक्तिं न करोति । हि यस्मात् परमानन्दात्मलभेनैव पूर्णार्थः पूर्णकामः । अतो ये तं भगवन्तनुवर्तन्ते तेऽपि नावसीदन्ति, कर्मभिर्न निबद्धयन्ते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमन्यानुपदिश्य स्वयं भगवदुपकारं प्रदर्शयन्तं शरणं ब्रजति—तमिति । तं स्वीकृतारामकृष्णाद्यवतारं भगवन्तमहं प्रपद्ये शरणं ब्रजामीत्यन्वयः । तत्कृतमुपकारमाह—इहमानमिति । मनुष्याधिकारप्राप्तकर्माणि कुर्वन्तमित्यर्थः । तर्ह्यस्मदादितः को विशेष इत्यपेक्षायामाह—निरहङ्कृतमिति । अहं करोम्येतत्फलं भोक्ष्ये इत्यासक्तिरहितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—बुधमिति । अविचाराहित्येन सदाऽऽविर्भूतपरमानन्दस्वरूपमित्यर्थः । अत एव पूर्णमिति, आत्मलभेनैव पूर्णकाममित्यर्थः । अत एव निराशिषमिति, विषयकामनारहितमित्यर्थः । ननु तर्हि कथं तस्य वेदाद्यधीना कर्मसु प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह अनन्यचोदितमिति । स्वेच्छयैव तस्य कर्मसु प्रवृत्तिर्न विधिनिषेधाधीनेति भावः । नन्वीश्वरत्वेन तस्य कर्मफलाभावात्किमर्था स्वेच्छयाऽपि कर्मसु प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—निजवर्त्मसंस्थितमिति । स्वप्रवर्तितवेदमार्गं सम्यक्स्थितमित्यर्थः । वेदमार्गप्रचाराय तत्र प्रवृत्तिरिति भावः । तत्रापि हेतुमाह—अखिलेति । अखिलान् धर्मान् भावयति प्रवर्तयति तथा तमित्यर्थः । तत्प्रवर्तनमपि नृणां पुरुषार्थसिद्धय एवेत्याह—नृन् शिक्षयन्तमिति । शिक्षणेऽपि हेतुमाह—प्रभुमिति । स्वामित्वाच्छिक्षणमुचितमेवेति भावः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

जप्यमन्त्रोपनिषदमाह । येनेति । अस्मिन् लोके शयाने सति, स्वात्मपरमात्मज्ञानाभावेन मायापारवश्येन शयानतुल्ये सतीत्यर्थः । यः जागर्ति सर्वं युगपत् साक्षात् करोति, ‘यो वेत्ति युगपत्सर्वम्’ इति श्रुतेः । येन परमात्मना विश्वं

सकलो जीववर्गः, चेतयते चेतनीभवति । अनेन सर्वजीवानां भगवच्छरीरत्वाच्छरीरस्यात्मायत्तत्वात्, कृत्स्नं जगत्तदायत्तसत्ता-
स्थितिप्रवृत्तिमत्ततः येन चेतयते विश्वमिति समञ्जसमेवेत्युक्तम् । यं परमात्मानं, विश्वं जीववर्गः, न चेतयते न चेतनीकरोति,
स्वत एव चिद्रूपत्वात् अहोचित्रमिदं अयं जनः, तं न वेद स परमात्मा तु तं वेद ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्येश्वरत्वं संप्रदर्शयन्
लोकस्य हितमुपदिशति । आत्मेति । जगत्यां लोके वर्त्तमानमिति शेषः । किञ्चित् जगत् अस्ति, विश्वं सकलं, तत् इदं जगत्,
आत्मावास्थ्यं परमात्मनान्तः प्रविश्य नियमनपूर्वं संव्याप्यं भवति । अत्रात्मात्मकं स्वतन्त्रं च किञ्चिदपि नास्तीति भावः ।
अतः तेन ईश्वरेण, त्यक्तेन यथाकर्म विश्राणितेन धनेन, भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व । कस्यस्वित् कस्यचित्, धनं, मा गृधः
नैवाभिकाङ्क्षीः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु स यदि सर्वं व्याप्नोति तर्हि, चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते तत्राह । यमिति । पश्यन्तं
नियमसंकुचितापरिच्छिन्नज्ञानेन युगपत् सर्वं साक्षात् कुर्वन्तमित्यर्थः । यं परमात्मानं, अयं लोकः न पश्यति । कर्मणा
संकुचितज्ञानो लोको न साक्षात् करोतीत्यर्थः । यस्य चक्षुर्ज्ञानं, न रिष्यति, क्षयं नेष्यति, जीवस्येव न संकोचं यातीत्यर्थः ।
भूतानि निलयो यस्य तं सर्वान्तर्यामिणं, यद्वा भूतानां निलय आश्रयस्तं सर्वभूतधारकमित्यर्थः । देवं स्वतेजसा दीप्यमानं, सुपर्णं
'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इति श्रुत्या सुपर्णत्वेन निरूपितं तं सर्वज्ञं परमात्मानमित्यर्थः । उपधावत् यूयं भजध्वम् ॥ ११ ॥
सर्वस्य तत् कारणत्वात् न तदन्यदित्याह । न यस्येति । यस्य आद्यन्तौ मध्यं च न भवति, यस्य स्वः स्वकीयः, परः परकीयः,
अन्तरमन्तः, बहिः बहिर्भावः न, अमूनि आद्यन्तादीनि, विश्वस्य च, सकलस्य विश्वस्य तु, यस्मात् सर्वकारणाद्भगवतः,
भवन्ति । विश्वं च यद्यदात्मकं भवति, तद्ब्रह्म ऋतं सत्यं, महत् परिपूर्णं, च भवति । अनेन तस्य सर्वकारणतासिद्धयै तस्य
कारणान्तरशङ्का व्युदस्ता ॥ १२ ॥ ❀ ❀ स इति । विश्वं कायः शरीरं यस्य सः, पुरुभिः, पृथिव्याद्यात्मपर्यन्तैः शरीर-
वाचिबहुशब्दैर्हृयतेऽभिधीयते इति पुरुहूतः, सत्यो निर्विकारः, विश्वकायत्वेऽपि विश्वगतविकारैरसंस्पृष्ट इत्यर्थः । ईशः सृष्टिस्थिति-
प्रलयावस्थास्वपि चेतनाचेतनयोर्नियन्ता, स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः, अनन्यापेक्षप्रकाश इत्यर्थः । अजः जीववत् कर्मायत्तोत्पत्तिरहितः,
पुराणः जगत्कारणत्वात्पुरापि नवः, यः अस्य विश्वस्य, जन्मादि उत्पत्तिस्थितिलयानित्यर्थः । आत्मशक्त्या स्वस्य शक्त्या
स्वांशभूतयेत्यर्थः । अजया प्रकृत्या, धत्ते करोति । स परमात्मा तामजामपि विद्यया स्वयाथात्म्यविषयकज्ञानेन, उदस्य परिहृत्य
अतत्परवशो भूत्वेत्यर्थः । निरीहः जीववदीहारहितः, आस्ते सर्वान्तरात्मतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ निरीह आस्ते
एतदेव व्यञ्जयितुं तावज्जीवस्य तदभावमाह । अथेति । अथातो हेतोः, अग्रे प्रथमं, ऋषयः जीवाः, कर्महेतवे कर्मसाध्यसुख-
रूपफलार्थं, कर्माणि ईहन्ते फलसाधनतया कुर्वन्ति । अनेन जीवस्यापरिपूर्णत्वं सूचितम् । एवम् ईहमानः अपि, पुरुषा जीवः,
प्रायः अनीहां प्रपद्यते हि । सुखार्थतया विहितानां कर्मणां प्रायशो दुःखजनकत्वदर्शनादनीहां प्रपद्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀
ईहत इति । भगवान् पूर्णषाड्गुण्यः ईशः परमात्मा तु, ईहते जीवकर्मानुगुणं तदन्तरात्मतयेहां करोति, तथापि तत्र न
विषज्जते स्वप्रेर्यजीवकर्मसाध्ये फले रक्तो न भवति हि । कुतः आत्मलाभेन, एव पूर्णः अर्थः पुरुषार्थो यस्य तथाभूतः भवति ।
अतो न विषज्जते इत्यर्थः । न केवलं स एव न विषज्जतेऽपि तु, तं भगवन्तं, अनु ये तेऽपि, न अवसीदन्ति, भगवन्तमनुसृत्य
वर्त्तमाना ये जनास्तेऽपि कर्मफलेषु सक्ता न भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ उक्तविधं भगवन्तं विशिषन् शरणं ब्रजति ।
तमिति । तमुक्तविधं, ईहमानं जीवकर्मानुगुणं प्रेरयन्तं, निरहंकृतमहंकारममकाररहितं, बुधं सर्वज्ञं, निराशिषं निरीहं,
पूर्णमात्मलाभेन पूर्णं, अनन्यचोदितमन्येन न प्रेरितं, नृन् स्वानुवर्त्तिनो मुक्तजनान्, शिक्षयन्तं स्वसमानतामापादयन्तं, निजं
वर्त्म नरावतारानुरूपो मार्गस्तस्मिन्, संस्थितं सम्यक् कृतावस्थानं, प्रभुं सर्वशक्तिं, अखिलान् धर्मान् भावयति पालयतीति
तथाविधं परमेश्वरं, अहं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

मनुजी कहा करते थे—जिनकी चेतनाके स्पर्शमात्रसे यह विश्व चेतन हो जाता है, किन्तु यह विश्व जिन्हें चेतनाका
दान नहीं कर सकता; जो इसके सो जानेपर प्रलयमें भी जागते रहते हैं, जिनको यह नहीं जान सकता, परन्तु जो इसे
जानते हैं—वही परमात्मा हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ यह सम्पूर्ण विश्व और इस विश्वमें रहनेवाले समस्त चर-अचर प्राणी—सब
उन परमात्मासे ही ओतप्रोत हैं । इसलिये संसारके किसी भी पदार्थमें माह न करके उसका त्याग करते हुए ही जीवन-
निर्वाहमात्रके लिये उपभोग करना चाहिये । तृष्णाका सर्वथा त्याग कर देना चाहिये । भला, ये संसारकी सम्पत्तियाँ
किसकी हैं ? ॥ १० ॥ ❀ ❀ भगवान् सबके साक्षी हैं । उन्हें बुद्धि-वृत्तियाँ या नेत्र आदि इन्द्रियाँ नहीं देख सकती ।
परन्तु उनकी ज्ञान-शक्ति अखण्ड है । समस्त प्राणियोंके हृदयमें रहनेवाले उन्हीं स्वयंप्रकाश असङ्ग परमात्माकी शरण
ग्रहण करो ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जिनका न आदि है न अन्त, फिर मध्य तो होगा ही कहाँसे ? जिनका न कोई अपना है
और न पराया, और न बाहर है न भीतर वे विश्वके आदि, अन्त, मध्य अपने-पराये, बाहर और भीतर—सब कुछ हैं ।

उन्हींकी सत्तासे विश्वकी सत्ता है वही अनन्त वास्तविक सत्य परब्रह्म हैं ॥ १२ ॥ ❀ ❀ वही परमात्मा विश्वरूप हैं । उनके अनन्त नाम हैं । वे सर्वशक्तिमान् सत्य, स्वयंप्रकाश, अजन्मा और पुराणपुरुष हैं वे अपनी मायाशक्ति के द्वारा ही विश्वसृष्टिके जन्म आदिको स्वीकार कर लेते हैं और अपनी विद्याशक्तिके द्वारा उसका त्याग करके निष्क्रिय, सत्स्वरूपमात्र रहते हैं ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इसीसे ऋषि-मुनि नैष्कर्म्यस्थिति अर्थात् ब्रह्मसे एकत्व प्राप्त करनेके लिये पहले कर्मयोगका अनुष्ठान करते हैं । प्रायः कर्म करनेवाला पुरुष ही अन्तमें निष्क्रिय होकर कर्मोंसे छुट्टी पा लेता है ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यों तो सर्वशक्तिमान् भगवान् भी कर्म करते हैं, परन्तु वे आत्मलाभसे पूर्णकाम होनेके कारण उन कर्मोंमें आसक्त नहीं होते । अतः उन्हींका अनुसरण करके अनासक्त रहकर कर्म करनेवाले भी कर्मबन्धनसे मुक्त ही रहते हैं ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भगवान् ज्ञानस्वरूप हैं, इसलिये उनमें अहङ्कारका लेश भी नहीं है । वे सर्वतः परिपूर्ण हैं, इसलिये उन्हें किसी वस्तुकी कामना नहीं है । वे बिना किसीकी प्रेरणाके स्वच्छन्दरूपसे ही कर्म करते हैं । वे अपनी ही बनायी हुई मर्यादामें स्थित रहकर अपने कर्मों के द्वारा मनुष्योंको शिक्षा देते हैं । वे ही समस्त धर्मोंके प्रवर्तक और उनके जीवनदाता हैं । मैं उन्हीं प्रभुकी शरण में हूँ ॥ १६ ॥

श्रीशुक उवाच

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् । दृष्ट्वासुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्षुधा ॥ १७ ॥
तांस्तथावसितान् वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः । यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाशासत् त्रिविष्टपम् ॥ १८ ॥
स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुः सुतोऽभवत् । द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः ॥ १९ ॥
तत्रेन्द्रो रोचनस्त्वासीद् देवाश्च तुषितादयः । ऊर्जस्तम्भादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ २० ॥
ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् । तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥ २१ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः । अन्वशिक्षन्व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥
तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः । पवनः सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ॥ २३ ॥
वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः । सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितं दृष्ट्वा असुराः यातुधानाः क्षुधा जग्धुम् अभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सर्वगतः यज्ञः हरिः तथा अवसितान् तान् वीक्ष्य हत्वा यामैः देवैः परिवृतः त्रिविष्टपम् अशासत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ द्वितीयः स्वारोचिषः मनुः तु अग्नेः सुतः अभवत् च तस्य द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखाः आत्मजाः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ रोचनः इन्द्रः तु तत्र आसीत् च तुषितादयः देवाः ऊर्जस्तम्भादयः ब्रह्मवादिनः सप्त ऋषयः ॥ २० ॥ ❀ ❀ वेदशिरसः ऋषेः तु तुषिता नाम पत्नी अभूत् ततः तस्यां विभुः इति अभिविश्रुतः देवः जज्ञे ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अष्टाशीतिसहस्राणि धृतव्रताः ये मुनयः कौमारब्रह्मचारिणः तस्य व्रतम् अन्वशिक्षन् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नृप उत्तमः नाम प्रियव्रतसुतः तृतीयः मनुः तत्सुताः पवनः सृञ्जयः यज्ञहोत्राद्याः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ प्रमदादयः वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः सत्याः वेदश्रुताः भद्राः देवाः सत्यजित् तु इन्द्रः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

समाहितमपि संतं मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररहस्यं व्याहरन्तं दृष्ट्वा सुप्तोच्छ्वसितवद्विवशमिव मन्वाना असुरा यातुधानाश्च क्षुधा निमित्तेन जग्धुमनुमभ्यद्रवन् अभिदुदुवुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यामैः स्वपुत्रैः । त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् स्वयमेवैन्द्रो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्येऽन्ये भवन्ति । तथाहि सूतो द्वादशे वक्ष्यति । “मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशा-वतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते” इति । तत्राद्ये स्वार्थमुबो मनुः । प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ । यामादयो देवाः । मरीचिप्रमुखाः

सप्त ऋषयः । यज्ञो हरेरवतारः । इन्द्रश्च स एवेति तन्मन्वन्तरं पंचविधमेव तच्चतुर्थस्कंधोपक्रमे निरूपितम् ॥ १८ ॥ * *
द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिषट्कमाह । स्वारोचिषो द्वितीयस्त्विति यावद्भजेंद्रमोक्षप्रश्नम् ॥ १६-२१ ॥ * * विभोर-
साधारणं चरितमाह । अष्टाशीतिसहस्राणीति ॥ २२-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मंत्रवर्णेन युक्तामुपनिषदं गोप्यविद्यां व्याहरन्तमुच्चारयन्तम् । यथा सुप्तोत्थितो घूर्णितनेत्रो विवशत्वेन किञ्चिद्ब्रह्मतीति भावः ॥ १७ ॥ * * तानसुरादीन् । तथावसितान् हन्तुं कृतनिश्चयान् । सर्वगत इति । यातुधानेष्वपि स एवेत्याह । तेनात्महननदोषप्रसक्तिवारणायाह—हरिरिति । स्वनामोच्चारयतामपि सर्वदोषहर्तुः कुतो दोषप्रसंगः “हरिरित्यवशेनाह पुमान्नाहति यातनाम्” इत्याद्युक्तेः । इत्यर्थ इति । तदाऽन्यस्य तदधिकारिणोऽभावात्स्वयमेवैन्द्रपदं पालयामासेति भावः । तत्र चतुर्दशमनुष्वेतन्मन्वन्तरं पंचविधमेवेत्यन्वयः । तत्र चतुर्दशस्वाद्ये प्रथमे । स एव यज्ञावतार एव ॥ १८ ॥ * * तस्य स्वारोचिषस्य ॥ १९ ॥ * * तत्र स्वारोचिषेति । आदिना पारावतादिग्रहः । द्वितीयादिना प्राणादिग्रहः । तदुक्तं मार्कण्डेये “देवाः पारावताश्चैव तथैव तुषिता द्विज । ऊर्जस्तंबस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गभस्तथा । निश्चरश्चार्वावीरश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ।” इति ॥ २० ॥ * * तस्यां तुषितायाम् । ततो वेदशिरसः ॥ २१ ॥ * * तस्य विभोः । व्रतं ब्रह्मचर्यं ये तेन्वशिक्षन् ॥ २२ ॥ * * तत्सुता उत्तमसुताः । आदिनोर्जादिग्रहः ॥ २३ ॥ * * आदिना शुमदादिग्रहः ॥ २४-२५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । इत्येवं मन्त्रात्मिकामुपनिषदं व्याहरन्तं यतः समाहितं समाहितचित्तं स्वायम्भुवं मनुं दृष्ट्वा सुप्तोच्छ्रसितवत् विवशमिव मन्वाना असुरा यातुधानाश्च लुधानिमित्तेन जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन् । अत्रेशावास्योपनिषदर्थे कथनात् मन्त्रोपनिषदमित्युक्तं संहितासु पठिता उपनिषद्वन्त्रोपनिषदुच्यते । तत्र शुल्यजुषि ईशावास्योपनिषत् प्रसिद्धा सर्वसम्मता च कृष्णयजुषि श्वेताश्वतरोपनिषदम् अथर्वणि मुण्डकोपनिषदं च मन्त्रोपनिषदमाहुः । शेषा ब्राह्मणोपनिषदः ॥ १७ ॥ * * तानिति । तथावसितान् मनुभक्षणे कृतनिश्चयांस्तानसुरादीन् वीक्ष्य सर्वगः सर्वसाक्षी यज्ञाख्यो हरिः यामैः स्वपुत्रैर्देवैः परिवृतस्तान् हत्वा त्रिविष्टपं स्वर्गमशासत् अपालयत् । स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः । अत्र शास इत्वाभाव आर्षः । तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्येऽन्ये भवन्ति । यथा हि सूतो द्वादशे वक्ष्यति “मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते” । इति तत्रायः स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ यामादयो देवाः “तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे” इति चतुर्थस्कन्धवचनं तु कल्पान्तरीयमिति ज्ञेयम् । “मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः” । इति हरिवंशोक्ताः सप्तर्षयः । यज्ञो हरेरवतारः इन्द्रश्च स एवेति तन्मन्वन्तरं पञ्चविधमेवेति ॥ १८ ॥ स्वारोचिष इति । अग्नेः सुतः स्वारोचिषाख्यो द्वितीयो मनुर्भवत् शुमदादयस्तस्यात्मजाः पुत्राश्च बभूवुः ॥ १९ ॥ * * तत्रेति । तत्र मन्वन्तरे यज्ञपुत्रो रोचन इन्द्रो जातः । यज्ञपुत्रास्तुषितादयो देवा आसन् आदिपदेन “तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इध्मः कविर्विभुः स्वहः सुदेवो रोचनो द्विषट्” । इति चतुर्थस्कन्धोक्तावशिष्टा ज्ञेयाः । ऊर्जस्तंबादयः सप्त ब्रह्मादिन ऋषयो बभूवुः । आदिपदेन “ऊर्जो वशिष्ठपुत्रश्च स्तम्भः काश्यप एव च । प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तोऽत्रिश्च यवनस्तथेति” । हरिवंशोक्ता अन्ये ज्ञेयाः ॥ २० ॥ * * ऋषेरिति । वेदशिरस ऋषेस्तुषितेति नाम प्रसिद्धा पत्न्यभूत् । तस्यां तुषितायां ततो वेदशिरसः सकाशात् विभुरित्यभिषिष्टतः विख्यातो देवो भगवान् जज्ञे ॥ २१ ॥ * * अष्टाशीतीति । अष्टाशीतिसहस्रसंख्याका ये धृतव्रताः यमनियमादिसाधनसंपन्ना मुनयस्ते तस्य कौमारब्रह्मचारिणो विभोर्ब्रतमाचारमन्वशिक्षन् । तडभाव आर्षः ॥ २२ ॥ * * तृतीय इति । हे नृप ! प्रियव्रतस्य सुत उत्तमाख्यस्तृतीयो मनुर्भवत् । पवनादयस्तस्य सुता अभवन् ॥ २३ ॥ * * वसिष्ठेति । तत्र वसिष्ठस्य तनयाः पुत्राः प्रमदादयः सप्त ऋषय आसन् । सत्यादिसंज्ञकाश्च देवगणा आसन् सत्यजिदाख्यश्चेन्द्र आसीत् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

इति इत्थं मन्त्रात्मिकामुपनिषदं व्याहरन्तं जपन्तं समाहितचित्तं स्वायम्भुवं मनुं दृष्ट्वा असुरा यातुधानाश्च लुधानिमित्तेन जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥ * * तथावसितान् मनुं हन्तुं समुन्नद्धांस्तानसुरान्यातुधानांश्च दृष्ट्वा सर्वगतः सर्वान्तरात्मा भगवान् यज्ञाख्यः यामैर्युगपत् प्रसूतैः स्वपुत्रैर्देवैः परिवृतस्तान् हत्वा त्रिविष्टपं स्वर्गमशासत् अपालयत् स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्ये अन्ये भवन्ति तथाहि सूतो द्वादशे वक्ष्यति—

“मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥” इति

तत्राद्यः स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ तोषप्रतोषसंतोषभद्रशान्तीडस्पतीधमकविविभुस्वहनुमुदेव-
रोचनाख्या द्वादश यज्ञस्य पुत्रा एतत्प्रभृतयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतार इन्द्रश्च स एव यद्यपि पृथगिन्द्रा-
भावात्षाड्विध्यं नास्ति तथापि अत्र मन्वन्तरे यज्ञो भगवानेव इन्द्राधिपत्ये जगद्रक्षणेऽधिकृतवानिति तर्दाधारद्वयमपेक्ष्य षाड्विध्य-
मुपपादनीयम् ॥ १८ ॥ * * द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिकमाह—स्वारोचिष इति यावद्भजेन्द्रमोक्षप्रश्नम् ।
अग्नेः सुतः स्वारोचिषाख्यः मनुद्वितीयोऽभवत् शुमदादयस्तस्यात्मजाः ॥ १९ ॥ * * तत्र द्वितीये मन्वन्तरे रोचनो
भगवतो यज्ञस्य पुत्र एवेन्द्रो बभूव देवास्तु तद्व्यतिरिक्तास्तुषितसंज्ञास्तोषादय एकादश आदिशब्दादन्ये चाभवन् और्जस्तम्भादयः
सप्त ब्रह्मवादिनो ऋषयो बभूवुः । एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः ॥ २० ॥ * * अथावतारमाह—ऋषेरिति । वेदशिरस
वेदशिरस ऋषेस्तुषितेति प्रसिद्धा भार्या बभूव तस्यां तुषितायां भगवान्देवैः प्रार्थित इति शेषः । विभुरिति प्रसिद्धो जज्ञे ॥ २१ ॥
विभोर्भगवतोऽसाधारणं चरित्रमाह—अष्टाशीतीति । तस्य कौमारब्रह्मचारिणः तस्य विश्वाख्यस्य भगवतो व्रतमाचारमन्व-
शिक्षन्नस्तवन्तः ॥ २२ ॥ * * प्रियव्रतस्य सुत उत्तमाख्यस्तृतीयो मनुः तस्योत्तमस्य मनोः । सुताः सवनादयः
अभवन् ॥ २३ ॥ * * प्रमदादयः वसिष्ठस्य सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः सत्यादिसंज्ञका देवगणा इन्द्रस्तु
सत्यजिदाख्यः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मन्त्रवर्णेन युक्तोपनिषदम् ॥ १७-१८ ॥ * * तस्य स्वारोचिषस्य ॥ १९ ॥ * * नाम्ना रोचनः ॥ २० ॥
नाम्ना विभुः ॥ २१ ॥ * * तस्य विभोः ॥ २२-२५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

वसिष्ठेति दन्त्यमध्येयं वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वयेति श्रुतेः ॥ २४-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

समाहितं समाधिस्थमपि सन्तं मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं दृष्ट्वा सुप्तोच्छ्वसितवद्विवशमिव मन्वानाः क्षुधा बुभुक्षया
जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥ * * यामैर्यामसंज्ञकैः ॥ १८ ॥ * * मन्वन्तरं हि मन्वादिषट्कयुक्तं भवति ।
यदुक्तम् “मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते” तत्राद्ये स्वायम्भुवमन्वन्तरे स्वायम्भुवो
मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ यामादयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः यज्ञ एवेन्द्रश्चेति षट्कं चतुर्थस्कन्धो-
पक्रमे निरूपितं द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वादिषट्कान्याह—स्वारोचिष इति, द्वादशभिः ॥ १९-२८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

क्षुधा बुभुक्षया निमित्तभूतया जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥ * * अवसितान् कृतनिश्चयान् वीक्ष्य यज्ञो
हरिः यामैः यामसंज्ञकैः स्वसुतैः परिवृतः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् स्वयमिन्द्रोऽप्यभूदित्यर्थः । स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ
तत्तनयौ यामाद्या देवाः मरीच्याद्याः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः स एवेन्द्रश्चेत्याद्यं मन्वन्तरं पञ्चविधमिति भावः । अन्यानि
तु मन्वन्तराणि षड्विधानि “मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते” इति वक्ष्यमा-
णत्वात् ॥ १८-२१ ॥ * * तस्य विभोः ॥ २२-२७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इत्येवं मन्त्रात्मिकामुपनिषदं व्याहरन्तं यतः समाहितं समाहितचित्तं स्वायम्भुवं मनुं दृष्ट्वा असुरा यातुधानाश्च
क्षुधानिमित्तेन जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥ * * तथाऽवसितान् मनुभक्षणे कृतनिश्चयांस्तान् सुरादीन् वीक्ष्य सर्वगतः
सर्वसाक्षी यज्ञाख्यो हरिः यामैः स्वपुत्रैर्देवैः परिवृतस्तान् हत्वा त्रिविष्टपं स्वर्गमशासत् अपालयत् । स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः ।
ततत्र प्रमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्येऽन्ये भवन्ति । तथा हि सूतो द्वादशो वक्ष्यति—“मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः ।

ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते' इति । तत्राद्यः स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ । यामादयो देवाः । 'तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे' इति चतुर्थस्कन्धवचनं तु कल्पान्तरीयमिति ज्ञेयम् । 'मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः' इति हरिवंशोक्ताः सप्तर्षयः । यज्ञो हरेरवतारः । इन्द्रश्च स एवेति तन्मन्वन्तरं पञ्चविधमेवेति ॥ १८ ॥ * * द्वितीये मन्वन्तरे मन्वादिषट्कमाह—स्वारोचिष इति । अग्नेः सुतः स्वारोचिषाख्यो द्वितीयो मनुरभवत् । युमदादयस्तस्यात्मजाः पुत्राश्च बभूवुः ॥ १९ ॥ * * तत्र मन्वन्तरे यज्ञपुत्रो रोचन इन्द्रो जातः । यज्ञपुत्रास्तुषितादयो देवा आसन् । आदिपदेन 'तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इध्मः कविविभुः स्वहः सुदेवो रोचनो द्विषट्' इति चतुर्थस्कन्धोक्तावशिष्टा ज्ञेयाः । ऊर्जस्तम्भादयः सप्त ब्रह्मवादिन ऋषयो बभूवुः । आदिपदेन 'ऊर्जो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्भः काश्यप एव च । प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तोऽत्रिश्चयवनस्तथा' इति हरिवंशोक्ता अन्ये ज्ञेयाः ॥ २० ॥ मन्वादयः पञ्चोक्ताः, भगवदवतारमाह—ऋषेरिति । वेदशिरस ऋषेस्तुषितेति नाम प्रसिद्धा पत्न्यभूत् । तस्यां तुषितायां ततो वेदशिरसः सकाशात् विभुरित्यभिविश्रुतः विख्यातो देवो विविधक्रीडापरः सर्वेश्वरो भगवान् जज्ञे प्रादुरभूदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ तस्यावतारकार्यमाह—अष्टाशीतीति । अष्टाशीतिसहस्रङ्गयाका ये धृतव्रताः यमनियमादिसाधनसम्पन्ना मुनयस्ते तस्य कौमार-ब्रह्मचारिणो विभोर्ब्रतमाचारमन्वशिक्षन्नित्यन्वयः ॥ २२ ॥ * * तृतीये मन्वन्तरे मन्वादिषट्कमाह—तृतीयेति । हे नृप प्रियव्रतस्य सुत उत्तमाख्यस्तृतीयो मनुः अभवत् । पवनादयस्तस्य सुता अभवन् ॥ २३ ॥ * * तत्र वसिष्ठस्य तनयाः पुत्राः प्रमदादयः सप्त ऋषय आसन् । सत्यादिसञ्ज्ञकाश्च देवगणा आसन् । सत्यजिदाख्यश्चेन्द्र आसीत् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इतीति । इतीत्यं मन्त्रोपनिषदं मन्त्रात्मिकामुपनिषदं, व्याहरन्तं जपन्तं समाहितं समाधिनिष्ठचित्तं, स्वायम्भुवमनु-मिति शेषः । दृष्ट्वा, सुमोच्छ्वसितवद्विवशमिव मन्वाना इति शेषः । असुराः, यातुधानाश्च, जुधा निमित्तेन, जग्धुमत्तुं, अभ्यद्रवन्नभिदुद्रुवुः ॥ १७ ॥ * * तानिति । तथाऽवसितान् मनुं हन्तुं समुन्नद्धान् तानसुरान्, यातुधानांश्च दृष्ट्वा, सर्वगतः सर्वान्तरात्मा यज्ञो यज्ञाख्यः हरिः, यामैर्युगपत् प्रसूतैः, देवैः स्वपुत्रैर्देवैः, परिवृतः संवेष्टितः सन्, तानसुरयातुधानान्, हत्वा त्रिविष्टपमशसन् स्वर्गमपालयत् । स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः षडन्ये भवन्ति, तथा च द्वादशे सूतो वक्ष्यति 'मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते' इति । तत्राद्ये स्वायम्भुवो मनुः, प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ यामादयो देवाः, मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः । यज्ञो हरेरवतारः, इन्द्रश्च स एवेति । तन्मन्वन्तरं पञ्चविधमेव तदेतच्चतुर्थस्कन्धोपक्रमे निरूपितं, कचिच्च तन्मन्वन्तरीयेन्द्रेण हिंसामये यज्ञे समारब्धे पूर्वकल्पीयैर्ऋषिभिर्नि-षिद्धोऽपि हठात्तं हिंसामयमकृत । तावदेव ऋषाणामवमाननाद्वेदस्य हिंसामयत्वप्रतिपादनात् स इन्द्रपदाच्च्युतस्तत् इतरस्य शतक्रतोरभावात् कार्यद्वयनिर्वाहं यज्ञभगवानेवोढवांस्तत्तदन्तरस्य पञ्चविधत्वमिति समभिहितमस्ति ॥ १८ ॥ * * द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिषट्कमाह यावद्भजेन्द्रमोक्षप्रश्नम् । स्वारोचिष इति । द्वितीयः मनुस्तु, अग्नेः सुतः, स्वारोचिषः स्वारोचिषसंज्ञः, अभवत् । युमांश्च सुषेणश्च रोचिषमांश्च ते प्रमुखा येषां ते, तस्य आत्मजाश्च अभवन् ॥ १९ ॥ तत्रेति तत्र द्वितीयमन्वन्तरे, रोचनः यज्ञभगवत्पुत्रो रोचनाख्यः, तु इन्द्रः, आसीत्, तुषितादयः देवाश्च आसन् । ऊर्जस्त-म्भादयः ब्रह्मवादिनः सप्त ऋषयः अभवन् ॥ २० ॥ * * ऋषेरिति । वेदशिरसः ऋषेः तुषिता नाम तुषितेति संज्ञया प्रसिद्धा, पत्नी भार्या, अभूत् । तस्यां तुषितायां, देवैः प्रार्थित इति शेषः । देवो भगवान्, विभुरिति विभुरित्यनया संज्ञया अभिविश्रुतः प्रसिद्धः सन्, ततो वेदशिरसः सकाशात्, जज्ञे प्रादुर्बभूव ॥ २१ ॥ * * अथ तस्य चरित्रमाह । अष्टाशीतीति । कौमारब्रह्मचारिणः, तस्य विभ्वाख्यभगवतः, व्रतं नैष्ठिकतालक्षणमाचारं, धृतव्रताः अष्टाशीतिसहस्राणि ये मुनयः, ते अन्वशिक्षन् अनुकृतवन्तः ॥ २२ ॥ * * तृतीय इति । प्रियव्रतसुतः प्रियव्रतस्य पुत्रः, उत्तमः नाम उत्तमेति संज्ञया प्रसिद्धः, तृतीयः मनुः आसीत् । हे नृप, तत्सुताः तस्योत्तमस्य मनोः पुत्राः, सवनः, सृज्यः, यज्ञहोत्राद्याः, अभवन् ॥ २३ ॥ * * वशिष्ठेति । प्रमदादयः वसिष्ठस्य तनयाः, सप्त ऋषयः आसन् । सत्याः सत्यव्रतसंज्ञकाः, वेदश्रुताः वेदश्रुतसंज्ञकाः, भद्रा भद्र-संज्ञकाः, देवाः आसन् । बहुवचनं तत्सुतादीनामुपलक्षणम् । इन्द्रः तु सत्यजित् सत्यजितसंज्ञकः, आसीत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! एक बार स्वायम्भुव मनु एकाग्रचित्तसे इस मन्त्रमय उपनिषत्स्वरूप श्रुतिका पाठ कर रहे थे । उन्हें नींदमें अचेत होकर बड़बड़ाते जान भूखे असुर और राक्षस खा डालनेके लिये उनपर दूट पड़े ॥ १७ ॥ यह देखकर अन्तर्यामी भगवान् यज्ञपुरुष अपने पुत्र याम नामक देवताओंके साथ वहाँ आये । उन्होंने उन्हें खा डालनेके

निश्चयसे आये हुए असुरोंका संहार कर डाला और फिर वे इन्द्रके पदपर प्रतिष्ठित होकर स्वर्गका शासन करने लगे ॥ १८ ॥ परीक्षित ! दूसरे मनु हुए स्वरोचिष । वे अग्निके पुत्र थे । उनके पुत्रोंके नाम थे—द्युमान्, सुषेण और रोचिष्मान् आदि ॥ १९ ॥ उस मन्वन्तरमें इन्द्रका नाम था रोचन, प्रधान देवगण थे तुषित आदि । ऊर्जस्तम्भ आदि वेदवादिगण सप्तर्षि थे ॥ २० ॥ उस मन्वन्तरमें वेदशिरा नामके ऋषिकी पत्नी तुषिता थी । उनके गर्भसे भगवानने अवतार ग्रहण किया और विभु नाम से प्रसिद्ध हुए ॥ २१ ॥ * * वे आजीवन नैष्ठिक ब्रह्मचारी रहे । उन्हींके आचरणसे शिक्षा ग्रहण करके अठासी हजार व्रतनिष्ठ ऋषियोंने भी ब्रह्मचर्यव्रतका पालन किया ॥ २२ ॥ * * तीसरे मनु थे उत्तम । वे प्रियव्रतके पुत्र थे । उनके पुत्रोंके नाम थे—पवन, सृञ्जय, यज्ञहोत्र आदि ॥ २३ ॥ * * उस मन्वन्तरमें वसिष्ठजीके प्रमद आदि सात पुत्र सप्तर्षि थे । सत्य, वेदश्रुत और भद्र नामक देवताओंके प्रधान गण थे । और इन्द्रका नाम था सत्यजित् ॥ २४ ॥

धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान्पुरुषोत्तमः । सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥
 सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत् सत्यजित्सखः ॥ २६ ॥
 चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः । पृथुः ख्यातिनरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥ २७ ॥
 सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः । ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥ २८ ॥
 देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप । नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥ २९ ॥
 तत्रापि जज्ञे भगवान्हरिण्यां हरिमेधसः । हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ॥ ३० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवान् पुरुषोत्तमः धर्मस्य सूनृतायाम् तु सत्यव्रतैः सह सत्यसेनः इति ख्यातः जातः ॥ २५ ॥ * * सः तु सत्यजित्सखः अनृतव्रतदुःशीलान् असतः यक्षराक्षसान् भूतद्रुहः भूतगणान् अवधीत् ॥ २६ ॥ * * च नाम्ना तामसः उत्तमभ्राता चतुर्थः मनुः पृथुः ख्यातिः नरः केतुः इत्याद्याः दश तत्सुताः ॥ २७ ॥ * * तामसे अन्तरे सत्यकाः हरयः वीराः देवाः त्रिशिखः ईश्वरः ज्योतिर्धामादयः—सप्त ऋषयः ॥ २८ ॥ * * नृप वैधृतयः नाम विधृतेः तनयाः यैः कालेन नष्टाः वेदाः स्वेन तेजसा विधृताः ॥ २९ ॥ * * तत्र अपि भगवान् हरिमेधसः हरिण्यां हरिः इति आहृतः जज्ञे येन गजेन्द्रः ग्रहात् मोचितः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सत्यजित् इन्द्रस्य सखा सन् ॥ २६ ॥ * * उत्तमस्मृतृतीयो मनुस्तस्य भ्राता तामसश्चतुर्थो मनुः ॥ २७ ॥ * * त्रिशिखनामा ईश्वर इन्द्रः आसीत् ॥ २८ ॥ * * अन्यानपि विशिष्टपराक्रमान्देवानाह । देवा वैधृतय इति ॥ २९ ॥ हरिमेधसः पत्न्यां हरिण्यां नाम्ना हरिरित्याहृतो व्याहृतः । ग्रहात् ग्रहात् ॥ ३० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स सत्यसेनः ॥ २६ ॥ * * आदिना शांतादिग्रहः ॥ २७ ॥ * * आदिना काव्यादिग्रहः । “ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोर्भिर्वलकस्तथा । पीवरश्च तथा ब्रह्मन्सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।” इति मार्कण्डेये ॥ २८-२९ ॥ * * तत्रापि तामसेतरेपि । ‘ग्रहग्रहौ तोयजीवे’ इति निरुक्तिः ॥ ३० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

धर्मस्येति । धर्मस्य भार्यायां सूनृताख्यायां तु भगवान् पुरुषोत्तमः सत्यसेन इति नाम्ना ख्यातः प्रसिद्धः सत्यव्रतैः तदाख्यैर्देवविशेषैः सह जातः ॥ २५ ॥ * * स इति । स च सत्यव्रतादिभिर्देवैः सहितः सत्यजितः इन्द्रस्य सखा भूत्वा अनृतमनृतभाषणमेव व्रतं येषां दुष्टं शीलं येषां ते च तान् असतो दुष्टान् भूतद्रुहः यक्षराक्षसान्भूतगणांश्च अवधीत् ॥ २६ ॥ चतुर्थ इति । उत्तमस्य तृतीयमनोः भ्राता प्रियव्रतस्य पुत्रो नाम्ना च तामसश्चतुर्थो मनुरासीत् । पृथ्वादयो दश तस्य सुता

आसन् ॥ २७ ॥ * * सत्यका इति । सत्यकादयस्तत्र देवा आसन् । त्रिशिखसंज्ञकः ईश्वरः इन्द्रः आसीत् । तामसे मन्वन्तरे ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषय आसन् । आदिपदेन “ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्धनदस्तथा । पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे” इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि ग्राह्याः ॥ २८ ॥ * * देवा इति । हे नृप ! विधृतेस्तनया वैधृतय इति प्रसिद्धास्तामसमन्वन्तरे देवा बभूवुः । यैवैधृतिभिः स्वेन तेजसा स्वबुद्धिबलेन कालेन नष्टाः लुप्ताः वेदा विधृताः । अत एतस्मिन्मन्वन्तरे द्विविधा देवा आसन्निति दर्शितम् ॥ २९ ॥ * * तत्रेति । तत्रापि मन्वन्तरे हरिमेधसो भर्तुः सकाशात् हरिण्यां भार्यायां हरिरित्याहृतो मुनिभिरुदाहृतः भगवान् जज्ञे । येन हरिसंज्ञकेन भगवता प्रहात् मकरात् गजेन्द्रो मोचित इति ॥ ३० ॥

वीरराघवव्याख्या

अवतारमाह—धर्मस्य सूनृताख्यायां भार्यायां भगवान्पुरुषोत्तमः सत्यसेनाख्यो जातः स सत्यव्रतादिभिः देवैः सहितः सत्यजितः इन्द्रस्य सखा भूत्वा यक्षराक्षसानवधीत् ॥ २५ ॥ * * तान् विशिनष्टि—स इति । अनृतमेव व्रतं येषां ते दुष्टं शीलं येषां ते दुःशीला ते च ते तान् असतः दुरात्मनः भूतानि द्रुह्यन्तीति तथा तान् ॥ २६ ॥ * * चतुर्थस्तु मनुरुत्तमस्य भ्राता प्रियव्रतसुतः स च नाम्ना तामस इति प्रसिद्धः । वृषादयो दश तथाऽस्य तामसस्य मनोः सुताः ॥ २७ ॥ * * सत्यकादिसंज्ञा देवगणाः त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥ * * अन्यानपि विशिष्टपराक्रमान्शुरानाह—देवा इति । हे नृप ! विधृतेस्तनया वैधृतय इति प्रसिद्धास्तामसमन्वन्तरे देवाः बभूवुः तान्विशिनष्टि—यैवैधृतिभिः स्वेन तेजसा स्वबुद्धिबलेन वेदा विधृताः कथम्भूताः । कालेन नष्टा विप्लुता अध्येतृपरम्पराद्यभावादिति भावः । एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः ॥ २९ ॥ * * अवतारमाह—तत्रापीति । चतुर्थेऽपि मन्वन्तरे हरिमेधसो भर्तुर्हरिण्यां भार्यायां भगवान् हरिरित्याहृतः व्याहृतः हर्याख्यो जज्ञे प्रश्नावसरं प्रयच्छन् तं विशिनष्टि—येन हरिनाम्ना भगवता प्रहान्मकरात् गजेन्द्रो मोचितः ॥ ३० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सत्यजितेन्द्रेण स्तुतः ॥ २६-२९ ॥ * * आहृतः आहृतः ॥ ३०-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

देवा वैधृतय इत्यत्र मन्वन्तरे द्विविधा देवा अभवन्निति दर्शितम् ॥ २९ ॥ * * आहृतो व्याहृतः ॥ ३० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

त्रिशिखाऽभिधः ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥ * * अन्यानपि देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥ २९ ॥ * * आहृतो व्याहृतः प्रहात् प्राहात् ॥ ३० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवदवतारं तच्चरितं चाह—धर्मस्येति द्वयेन । धर्मस्य भार्यायां सूनृताख्यायां तु भगवान् पुरुषोत्तमः सत्यसेन इति नाम्ना ख्यातः प्रसिद्धो जातः । स च सत्यव्रतादिभिर्देवैः सहितः सत्यजितः इन्द्रस्य सखा भूत्वा यक्षराक्षसादीनवधीदिति द्वयोरन्वयः ॥ २५ ॥ * * तद्वधे हेतुं सूचयंस्तान्विशिनष्टि—असत इति, दुष्टानित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । अनृतमनृत-भाषणमेव व्रतं येषां, दुष्टं शीलं येषां ते च ते च तान् । दुःशीलत्वमेवाह—भूतद्रुह इति । भूतानि द्रुह्यन्तीति तथा तान् ॥ २६ ॥ चतुर्थे मन्वन्तरे मन्वादिषट्कमाह—चतुर्थे इति । उत्तमस्य भ्राता प्रियव्रतस्य पुत्रो नाम्ना च तामसश्चतुर्थो मनुरासीत् । पृथ्वादयो दश तस्य सुता आसन् ॥ २७ ॥ * * सत्यकादयस्तत्र देवा आसन् । त्रिशिखसंज्ञकः ईश्वरः इन्द्र आसीत् । तामसे मन्वन्तरे ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषय आसन् । आदिपदेन “ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्धनदस्तथा । पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे” इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि ग्राह्याः ॥ २८ ॥ * * अन्यानपि विशिष्टपराक्रमान् देवानाह—देवा इति । हे नृप ! विधृतेस्तनया वैधृतय इति प्रसिद्धास्तामसमन्वन्तरे देवा बभूवुः । तेषां कार्यमाह—नष्टा इति । यैवैधृतिभिः स्वेन तेजसा स्वबुद्धिबलेन कालेन नष्टाः लुप्ताः वेदाः विधृताः ॥ २९ ॥ * * तत्र भगवदवतारं तच्चरितं चाह—तत्रेति । तत्रापि मन्वन्तरे हरिमेधसो भर्तुः सकाशात् हरिण्यां भार्यायां हरिरित्याहृतो व्याख्यातो भगवान् जज्ञे । येन हरिसंज्ञकेन भगवता प्रहात् मकरात् गजेन्द्रो मोचित इति ॥ ३० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भगवदवतारमाह । धर्मस्येति । धर्मस्य प्रजापतेः, सूनृतायां सूनृताख्यायां भार्यायां भगवान् पुरुषोत्तमः, तु सत्यसेनः । इति ख्यातः सत्यसेननाम्ना प्रसिद्धः, सत्यव्रतैः सत्यव्रतादिसंज्ञैर्देवैः, सह जातः, प्रसिद्धिं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तं विशिनष्टि । स इति । अनृतमेव व्रतं येषां ते, दुष्टं शीलं येषां ते, ते च ते च तान्, असतः केवलमसाधुताभाजः, भूतानि द्रुहन्तीति तान्, यक्षराक्षसान्, भूतगणांश्च, सत्यजित इन्द्रस्य सखा इति सत्यजित्सखः सन्, अवधीत् विनाशितवान् ॥ २६ ॥ चतुर्थ इति । उत्तमभ्राता नाम्ना च संज्ञया तु, तामसः, चतुर्थः मनुः आसीदिति शेषः । वृषः, ख्यातिः, नरः, केतुः, इत्याद्याः दश तस्य तामसस्य सुताः आसन् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सत्यका इति । तामसेऽन्तरे तामसमन्वन्तरे, सत्यकाः हरयः, वीराः, इत्यादयः देवा देवगणाः, आसन् । त्रिशिखस्त्रिशिखनामा, ईश्वर इन्द्रः, आसीत् । ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयः आसन् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तदानींतनानन्यानपि विशिष्टपराक्रमानाह । देवा इति । हे नृप, विधृतेः, तनयाः, अत एव वैधृतयः नाम, वैधृतिः इति प्रसिद्धाः । देवाः सत्यकादिभ्य इतरे सुपर्वाणः, आसन् । कालेन नष्टाः वेदाः यैर्वैधृतिभिः स्वेन तेजसा, विधृता, अध्येतृपरंपराद्यभावान्नष्टा निगमा यैः स्वयोगबलेन स्मृत्वा पुनर्यथासंप्रदायं प्रवृत्तिं गमितास्तथाभूतास्ते देवा अभवन्निति भावः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं मन्वादीन् पञ्चोक्त्वा भगवदवतारमाह । तत्रापीति । तत्रापि चतुर्थे मन्वन्तरेऽपि, हरिमेधसः प्रजापतेर्भर्तुः, हरिण्यां भार्यायां, हरिः इति आहृतः हरिनाम्ना व्याहृतः, भगवान् जज्ञे । प्रश्रावसरं प्रयच्छंस्तं विशिनष्टि । येन हरिनाम्ना भगवता, ग्रहान्मकरात्, गजेन्द्रः, मोचितः ॥ ३० ॥

भाषानुवादः

उस समय धर्मकी पत्नी सूनृताके गर्भसे पुरुषोत्तम भगवान्ने सत्यसेनके नाम से अवतार ग्रहण किया था । उनके साथ सत्यव्रत नामके देवगण भी थे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ उस समयके इन्द्र सत्यजित्के सखा बनकर भगवान्ने असत्य-परायण, दुःशील और दुष्ट यक्षों, राक्षसों एवं जीवद्रोही भूतगणोंका संहार किया ॥ २६ ॥ ❀ ❀ चौथे मनुका नाम था तामस । वे तीसरे मनु उत्तमके सगे भाई थे । उनके पृथु, ख्याति, नर, केतु इत्यादि दस पुत्र थे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सत्यक, हरि और वीर नामक देवताओंके प्रधान गण थे । इन्द्रका नाम था त्रिशिख । उस मन्वन्तरमें ज्योतिर्धाम आदि सप्तर्षि थे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! उस तामस नामके मन्वन्तरमें विधृतिके पुत्र वैधृति नामके और भी देवता हुए । उन्होंने समयके फेरसे नष्टप्राय वेदोंको अपनी शक्तिसे बचाया था, इसलिये ये 'वैधृति' कहलाये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इस मन्वन्तरमें हरिमेधा ऋषिकी पत्नी हरिणीके गर्भसे हरिके रूपमें भगवान्ने अवतार ग्रहण किया । इसी अवतारमें उन्होंने ग्राहसे गजेन्द्रकी रक्षा की थी ॥ ३० ॥

राजोवाच

बादरायण एतत् ते श्रोतुमिच्छामहे वयम् । हरिर्यथा गजपतिं ग्राहग्रस्तममूमुचत् ॥ ३१ ॥
तत्कथा सुमहत् पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभम् । यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान्गीयते हरिः ॥ ३२ ॥

सूत उवाच

परीक्षितैवं स तु बादरायणिः प्रायोपविष्टेन कथासु चोदितः ।

उवाच विप्राः प्रतिनन्द्य पार्थिवं मुदा मुनीनां सदसि स्म शृण्वताम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे मन्वन्तरा तु चरिते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—बादरायणे वयम् हरिः ग्राहग्रस्तं गजपतिं यथा अमूमुचत् एतत् ते श्रोतुम् इच्छामहे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यत्र यत्र उत्तमश्लोकः भगवान् हरिः गीयते तत्कथासु धन्यं स्वस्त्ययनं शुभं महत् पुण्यम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ विप्राः प्रायोपविष्टेन परीक्षिता कथासु एवम् चोदितः सः बादरायणिः तु मुदा पार्थिवम् प्रतिनन्द्य सदसि मुनीनां शृण्वताम् उवाच स्म ॥ ३३ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अमूमुचत् मोचयामास ॥ ३१ ॥ * * श्रवणेच्छायां हेतुः । तत्कथासु तासु कथासु । सा कथैव वा सुमहत्पुण्यम् । पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कन्धे टाकायां सन्वन्तरानुचरितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एतत् कथानकम् ॥ ३१ ॥ पूर्वव्याख्यातेऽवतारांतरकथापकर्षप्रतीतेराह—सा कथैवेति । अजहल्लिगत्वात्स्त्रीत्वम् । उद्देश्यविधेयभावत्वाल्लिगांतरविशेषणं न दोषायेति ॥ ३२ ॥ * * एवं हरिकथोत्कर्षवर्णनरीत्या ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे अष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

बादरायण इति । हे बादरायणे ! यः ह्यर्थाख्यो भगवान् ग्राहप्रतं गजपतिं यथा अमूमुचत् मोचयामास । तदेतत् ते त्वत्तो वयं सर्वं श्रोतुमिच्छामः ॥ ३१ ॥ * * तदिति । यत्र यत्र कथायां उत्तमः श्लोको यशो यस्य सः हरिर्गीयते तत्सैव कथा धन्यं स्वस्त्ययनं मोक्षावहं शुभं महत्पुण्यं यद्वा तत्कथासु तासु कथासु ॥ ३२ ॥ * * परीक्षितेति । हे विप्राः ! स तु सर्वज्ञतया प्रसिद्धः बादरायणिः वेदव्यासस्य पुत्रः शुकः एवं प्रायोपविष्टेन परीक्षिता भगवत्कथासु चोदितः मुदा हर्षेण पार्थिवं परीक्षितं प्रतिनन्द्य सदसि मुनीनां शृण्वतां सतां सदसि उवाच इतिहासं वणितवान् ॥ ३३ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । अष्टमस्यादिमे गङ्गासहायो निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवतेऽष्टमेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वीरराघवव्याख्या

लब्धावसरः पृच्छति राजा—बादरायण इति । हे बादरायणे ! वयमेतच्छ्रोतुमिच्छामहे किन्तु ह्यर्थाख्यो भगवान् यथा ग्राहप्रतं गजेन्द्रममूमुचत् मोचयामासेत्येतत् ॥ ३१ ॥ * * श्रवणेच्छायां हेतुं वदन् पृष्ठं विशिनष्टि—तदिति । तन्मया पृष्ठं गजेन्द्रमोक्षणरूपं हरेश्चरित्रं कथासु मध्ये महत्पुण्यं यद्वा तत्कथा गजप्रमोक्षणरूपा मया पृष्टा कथा सुमहत्पुण्यं महापुण्यावहं महच्छब्दस्याऽऽत्वाभाव आर्षः । सामान्याऽभिप्रायेण प्रतिनिर्देशो नपुंसकनिर्देशः धन्यं धनावहं कृतार्थत्वावहं वा स्वस्त्ययनं शुभावहमत एव महद्गुणवत्तमं पुण्यत्वादिकं श्रवणपठनद्वारेत्यवगन्तव्यं पुण्यत्वादौ हेतुमाह—यत्रेति । यासु यासु कथासु हरिराश्रिताघहरो भगवान् गीयते सा सा कथा पुण्यादिगुणयुक्ता हीत्यर्थः । यद्वा यत्र यत्र कथायां हरिर्गीयते सा सा पुण्यादिगुणयुक्ताऽतो गजेन्द्रमोक्षकथायामपि हरिगायन एवेति साऽपि पुण्यावहातस्त्वामपि शुश्रूषितां कथयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवमापृष्ठगजेन्द्रमोक्षकथः श्रीशुकतां कथयामासेत्याह, सूतः—परीक्षितेति । हे विप्राः ! प्रायोपविष्टेन परीक्षिता राज्ञा कथासु हरिकथाकथने चोदितः प्रवर्तितः स बादरायणिर्यस्यपुत्रः एवमित्थं पार्थिवं पृष्ठ इति शेषः । परीक्षितं प्रतिनन्द्याऽहो साधुपृष्ठमित्यभिनन्द्य सदसि सभायां मुनीनां शृण्वतां स तामुवाच पृष्टां कथामिति शेषः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे विप्राः ! इति सूतः शौनकादीन् सम्बोधयति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अमूमुचत् गजेन्द्रं मोचयामास ॥ ३१ ॥ * * श्रवणेच्छायां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथैव वा सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२-३३ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यथा अमूमुचत् मोचयामास एतत्ते त्वत्तः श्रोतुमिच्छामहे ॥ ३१-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे प्रथमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं सङ्क्षेपतो गजेन्द्रमोक्षं श्रुत्वा विस्तरेण तच्छ्रोतुं लब्धप्रभावसरो राजा पृच्छति—बादरायण इति । व्यासपुत्रत्वादस्मदुपकाराय भगवद्यशोवर्णनं तवोचितमेवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे बादरायणे इति । हर्याख्यो भगवान् ग्राहप्रस्तं जगत्पतिं यथा अमूमुचत् मोचयामास, तदेतत् ते त्वत्तो वयं सर्वं श्रोतुमिच्छामहे इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ * * श्रवणेच्छायां हेतुमाह तदिति । यत्र यत्र कथायां हरिर्गीयते तत् सैव कथा सर्वासु कथासु महत्पुण्यावहं धन्यं धनावहं स्वस्त्ययनं कामावहं शुभं मोक्षावहं च । भगवद्यशो मोक्षहेतुत्वे हेतुं सूचयन् भगवन्तं विशिनष्टि—उत्तमश्लोक इति । उत्तमः अविद्यानिवर्तकः श्लोको यशो यस्य तथा । धर्मादिप्रदत्त्वे हेतुं सूचयन्नाह—भगवानिति, ऐश्वर्यादिगुणसम्पन्न इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ * * एवं पृष्ठः श्रीशुक उत्तरं दत्तवानित्याह—परीक्षितेति । स तु सर्वज्ञतया प्रसिद्धः बादरायणिः वेदव्यासस्य पुत्रः शुक एवं परीक्षिता भगवत्कथासु चोदितः प्रश्नेन प्रवर्तितः सन् पार्थिवं परीक्षितं प्रतिनन्द्य अहो त्वया साधु पृष्टमित्यभिनन्द्य स्वस्यापि भगवत्कथारसिकत्वात् मुदा हर्षेण मुनीनां सदसि सभायां तेषामपि शृण्वतां सतामुवाच गजेन्द्रमोक्षेतिहासं वणितवानित्यन्वयः । श्रवणाधिकारं सूचयन् राजानं विशिनष्टि—प्रायोपविष्टेनेति । यूयमपि श्रवणाधिकारिण इति सूचयन् सम्बोधयति—हे विप्रा इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र हरिसंस्मृतिरूपणे । प्रथमो विवृतोऽध्यायो धर्मसिद्धिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

लब्धावसरो राजा पृच्छति । बादरायण इति । हे बादरायणे, वयं ते त्वत्तः, एतत् श्रोतुम् इच्छामहे । किमेतत् हरिर्हर्याख्यो भगवान्, यथा ग्राहप्रस्तं गजपतिं गजेन्द्रं, अमूमुचत् ग्राहात् मोचयामास इत्येतत् ॥ ३१ ॥ * * तत् कथास्विति । तन्मया संपृष्टं गजेन्द्रमोक्षरूपं हरेश्चरित्रं, कथासु मध्ये महच्छ्रेष्ठं, पुण्यं पवित्रतापादकं, धन्यं धनावहं, कृतार्थतावहं वा, स्वस्त्ययनं मङ्गलापादनं, शुभं शुभावहं, यत्र यत्र यासु यासु कथासु, हरिराश्रिताघहरः, भगवान् उत्तमश्लोकः प्रभुः, गीयते तदुक्तविधगुणवत्त्वादतिश्रेष्ठमतः शुश्रूषतां नः गजेन्द्रमोक्षकथामपि श्रावयेति तात्पर्यार्थः ॥ ३२ ॥ * * एवमापृष्टगजेन्द्रमोक्षकथः श्रीशुकस्तामपि कथयामासेत्याह सूतः । परीक्षितेति । हे विप्राः, प्रायोपविष्टेन, परीक्षिता राज्ञा, कथासु हरिचरित्रकथनेषु, एवं चोदितः प्रवर्तितः, सः बादरायणिः व्यासपुत्र श्रीशुकः, तु पार्थिवं परीक्षिन्नपुं, मुदा प्रतिनन्द्य अहो साधु पृष्टमित्यभिनन्द्य, सदसि सभायां, मुनीनां शृण्वतां सतां, उवाच संपृष्टां कथामिति शेषः । स्मेति प्रसिद्धौ ॥ ३३ ॥ इति—श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थाव-

बोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां अष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषानुवादः

राजा परीक्षिते पृच्छा—मुनिवर ! हम आपसे यह सुनना चाहते हैं कि भगवान्ने गजेन्द्रको ग्राहके फंदे से कैसे छुड़ाया था ? ॥ ३१ ॥ * * सब कथाओंमें वही कथा परम पुण्यमय, प्रशंसनीय, मङ्गलकारी और शुभ है, जिसमें महात्माओं के द्वारा गान किये हुए भगवान् श्रीहरिके पवित्र यशका वर्णन रहता है ॥ ३२ ॥ * * सुतजी कहते हैं—शौनकादि ऋषियो ! राजा परीक्षित् आमरण अनशन करके कथा सुननेके लिये ही बैठे हुए थे । उन्होंने जब श्रीशुकदेवजी महाराजको इस प्रकार कथा कहनेके लिये प्रेरित किया, तब वे बड़े आनन्दित हुए और प्रेमसे परीक्षितका अभिनन्दन करके मुनियोंकी भरी सभामें कहने लगे ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

आसीद् गिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः । क्षीरोदेनावृतः श्रीमान्योजनायुतमुच्छ्रितः ॥ १ ॥
तावता विस्तृतः पर्यक् त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिम् । दिशः खं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः ॥ २ ॥
अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्नधातुविचित्रितैः । नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झराम्भसाम् ॥ ३ ॥
स चावनिज्यमानाङ्घ्रिः समन्तात् पयऊर्मिभिः । करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभिः ॥ ४ ॥
सिद्धचारणगन्धर्वविद्याधरमहोरगैः । किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिर्जुष्टकन्दरः ॥ ५ ॥
यत्र संगीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया । अभिगर्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥ ६ ॥
नानारण्यपशुव्रातसङ्कुलद्रोण्यलङ्कृतः । चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकण्ठविहङ्गमः ॥ ७ ॥
सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः । देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभाम्बनिलैर्युतः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् त्रिकूट इति विश्रुतः क्षीरोदेन आवृतः श्रीमान् योजनायुतम् उच्छ्रितः गिरिवरः आसीत् ॥ १ ॥
तावता पयोनिधिं पर्यक् विस्तृतः रौप्यायसहिरण्मयैः त्रिभिः शृङ्गैः दिशः खं रोचयन् आस्ते ॥ २ ॥ * * रत्नधातु-
विचित्रितैः नानाद्रुमलतागुल्मैः च अन्यैः निर्झराम्भसाम् निर्घोषैः सर्वाः ककुभः ॥ ३ ॥ * * च समन्तात् पयऊर्मिभिः
अवनिज्यमानाङ्घ्रिः स हरिन्मरकताश्मभिः भूमिं श्यामलां करोति ॥ ४ ॥ * * क्रीडद्भिः सिद्धचारणगन्धर्व-
विद्याधरमहोरगैः किन्नरैः च अप्सरोभिः जुष्टकन्दरः ॥ ५ ॥ * * यत्र श्लाघिनः हरयः परशङ्कया अमर्षया संगीतसन्नादैः
नदद्गुहम् अभिगर्जन्ति ॥ ६ ॥ * * नानारण्यपशुव्रातसङ्कुलद्रोण्यलङ्कृतः चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकण्ठविहङ्गमः ॥ ७ ॥
अच्छोदैः सरित्सरोभिः च मणिवालुकैः पुलिनैः देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभाम्बनिलैः युतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तूर्ये मन्वन्तरे प्रोक्तं गजेंद्रस्य विमोक्षणम् । द्वितीयादित्रिभिस्तु विस्तरेणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

द्वितीये तु गजेंद्रस्य गजीभिः क्रीडतो जले । दैवाद्ग्राह्यहीतस्य हरिस्मृतिरुदीर्यते ॥ २ ॥

आसीदस्ति ॥ १ ॥ * * तावता योजनायुतेन । पर्यक् परितः । त्रिकूटसमाख्याबीजमाह । त्रिभिः
शृङ्गैर्मुख्यैः ॥ २ ॥ * * अन्यैश्च शृङ्गैर्निर्झराम्भसां निर्घोषैश्च ककुभः सर्वा रोचयन्नास्ते इति पूर्वणैवान्वयः । कथंभूतैः
शृङ्गैः । रत्नैर्धातुभिश्च विचित्रितैः । नानाविधानां द्रुमलतानां गुल्मा येषु तैः ॥ ३ ॥ * * पयस ऊर्मिभिः समन्तादव-
निज्यमाना अङ्घ्रयो मूलप्रांता यस्य । हरिद्भिः पलाशवर्णैः ॥ ४-५ ॥ * * किन्नरादीनां संगीतसन्नादैर्नदद्यो गुहा
यस्मिन्प्रदेशे तमभिगर्जते । हरयः सिंहाः । अमर्षया असहनेन परशङ्कया प्रतिस्पर्धिसिंहशङ्कया ॥ ६ ॥ * * नाना
ये आरण्याः पशवस्तेषां व्रातैः संकुलाभद्राङ्गीभिरलङ्कृत आस्ते । किं च चित्रा द्रुमा येषु तेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठा मधुरस्वना
विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥ * * किं च स्वच्छोदकैः सरित्सरोभिर्युतः । मणय इव वालुका येषु तैः पुलिनैश्च युतः । देवस्त्रीणां
मज्जनेन य आमोद तेन सौरभयुक्तान्यंबून्यनिलश्च तैश्च युत आस्ते ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् गजेन्द्रमोक्षणम् (१) दैवात्प्राक्पुण्योदयात् (२) । आसीदिति वर्तमाने लङ्घर्षः । उच्छ्रित उच्चः ॥ १-२ ॥
 ककुभो दिशः 'दिशस्तु ककुभः' इत्यमरः । रत्नैर्मण्यादिभिर्धातुभिर्गैरिकादिभिः । गुल्मास्तम्बाः ॥ ३ ॥ * * स च
 त्रिकूटः । अवनिज्यमानाः प्रक्षाल्यमानाः । मरकतः पाषाणभेदः ॥ ४ ॥ * * जुष्टकंदरः सेवितगुहः ॥ ५ ॥ * *
 यत्र पर्वतप्रांते । श्लाघिनः प्रख्यातबलाः । परशंकया सिंहांतरभ्रांत्या ॥ ६ ॥ * * पशवो मृगादयः । ब्रातैः समूहैः ।
 संकुलाभिव्याप्ताभिः । द्रोणीभिः कंदराभिः "द्रोणी काष्ठांबुवाहिन्यां पर्वतांतरनीवृतोः" इति निरुक्तिः । अन्यदाधिक्यमाह—
 किञ्चेति । सुरोद्यानेष्विति बहुत्वोक्तेः सर्वलोकपालानां तत्रोद्यानानि सन्ति 'तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य' इति वक्ष्यमाणो-
 क्तिरूपलक्षणार्था । अन्यथा स्वामिव्याख्याव्याकोपः स्यादिति ॥ ७ ॥ * * अन्यदाह—किञ्चेति । मणय इव देदीप्य-
 माना बालुकाः सिकताः पुलिनैस्तोयोत्थितसैकततटैः "बालुका सिकतासु स्यात्पुलिनं तोयनिर्गतम् । तटम्" इति कोशः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वितीये क्रीडनाजीभिः प्रस्तो ग्राहेण हस्तिराट् । स्वमुक्त्यै हरिमस्मार्पितत्र श्लोका गुणान्वयः ॥ ३३ ॥

उवाचेत्येकमङ्ग्यूनश्चत्वारिंशदनुष्टुभः (३९॥) ॥ २ ॥ आसीदिति । हे राजन् ! क्षीरसमुद्रेणावृतः क्षीराब्धि-
 द्वीपस्थ इत्यर्थः । श्रीमान् रत्नादिसमृद्ध्या शोभावान् योजनायुतमुच्छ्रितः उन्नतः त्रिकूट इति विश्रुतः प्रख्यातः कश्चिद्गिरिवर
 आसीत् अस्ति ॥ १ ॥ * * तावतेति । पर्यक् परितस्तावता योजनायुतेन विस्तृतश्च त्रिकूटसमाख्याबीजमाह—त्रिभिः
 शृङ्गैरिति । रौप्यायसहिरण्यैस्त्रिभिर्मुख्यैः शृङ्गैः पयोनिधिं दिशश्च स्वम् आकाशं च रोचयन् प्रकाशयन्नास्ते ॥ २ ॥ * *
 अन्यैरिति । तथा रत्नैर्धातुभिश्च विचित्रितैरन्यैश्च शृङ्गैर्नानाद्रुमादिभिः निर्झराम्भसां निर्घोषैश्च सर्वाः ककुभः दिशः रोचयन्नास्ते
 इत्यनुषङ्गः । निर्घोषैर्दिशां रोचना तासु प्रतिध्वनिसमर्पणेनेति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ * * स चेति । स च त्रिकूटः पयसः
 समुद्रजलस्योर्मिभिः समन्तात्सर्वतोऽवनिज्यमानाः प्रक्षाल्यमाना अङ्गयः मूलप्रान्ता यस्य स तथाभूतः उर्मिभिरितस्तत् आक-
 र्षणेन घर्षितैर्हरिद्रिः पालाशवर्णैर्मरकतमणिभिर्भूमिं श्यामलां करोति । यद्वा । हरिस्तु अष्टसु दिक्षु स्थितैर्मरकताश्मभिर्मध्यगतां
 भूमिं दूर्वादलश्यामलां करोति ॥ ४ ॥ * * सिद्धेति । तथा क्रीडद्भिः सिद्धादिभिरप्सरसोत्तैर्जुष्टाः सेविताः कन्दरा गुहा
 यस्य स तथाभूतः ॥ ५ ॥ * * यत्रेति । यत्र त्रिकूटे किन्नरादीनां संगीतसंनदैनैर्दन्त्यो गुहा यस्मिन्प्रदेशे तं प्रदेशमभिलक्षी-
 कृत श्लाघिनः स्ववीर्यश्लाघिनः । आवश्यके णिनिः । हरयः सिंहाः परशङ्कया सिंहांतरशङ्कया जातया अमर्षया असहनेन
 स्त्रीत्वमार्षम् । अभिगर्जन्ति ॥ ६ ॥ * * नानेति । नानाविधा ये आरण्याः अरण्यभवाः पशवो महिषादयस्तेषां ब्रातैः
 संकुलाभिव्याप्ताभिः द्रोणीभिः पर्वतान्तर्देशैरलङ्कृतः किञ्च चित्रा द्रुमा येषु तेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठा मधुरस्वरविहङ्गमा यस्मिन्
 तादृशः आस्ते इति संबन्धः ॥ ७ ॥ * * सरिदिति । अच्छोदकैः सरित्सरोभिर्युतः मणय इव बालुका येषु तैः पुलिनैश्च
 युतः देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदस्तेन सौरभेण युक्तान्यम्बूनि अनिलाश्च तैश्च युत आस्ते ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

उक्तमेवाह—आसीदित्यादिनाऽध्यायत्रयेण । ग्राहप्रहणात्प्राक्तनीं गजेन्द्रस्यावस्थां वक्तुं तावत्तदावासस्थानं त्रिकूटाचलं
 वर्णयति—आसीदिति । हे राजन् ! त्रिकूट इति प्रसिद्धः कश्चित् गिरिश्रेष्ठः आसीत् स च क्षीरसमुद्रेणावृतः क्षीराब्धिद्वीपस्थ
 इत्यर्थः । श्रीमान् शोभावान् रत्नादिसमृद्धिमान्वा योजनायुतोन्नतः ॥ १ ॥ * * परितस्तावता योजनायुतेन विस्तृतश्च
 त्रिकूटसमाख्याबीजमाह—रौप्यायसहिरण्यैस्त्रिभिः शृङ्गैर्मुख्यैः पयोनिधिं दिशश्च रोचयन्नास्ते ॥ २ ॥ * *
 तथा रत्नैर्धातुभिर्गैरिकादिभिश्च विचित्रैरन्यैश्च शृङ्गैः ककुभो दिशः रोचयन्नास्ते इति पूर्वोक्तान्वयः । नानाविधैर्द्रुमैर्नानां गुल्मैः
 लताभिः गुल्मैश्चेति वा निर्झराम्भसां गिरिनदीजलानां घोषैश्च रोचयन्नास्ते इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥ * * स च
 त्रिकूटः पयोधेः क्षीराब्धेरुर्मिभिः परितः अवनिज्यमाना विशोध्यमाना अङ्गयः प्रत्यन्तपर्वता यस्य । सदेति पाठे सदा
 नित्यमवनिज्यमानाङ्घ्रिरित्यर्थः । हरिद्रिः पालाशवर्णैर्मरकतात्मकैरश्मभिः पाषाणैः श्यामलां भूमिं करोति विभर्त्तित्यर्थः ॥ ४ ॥
 क्रीडद्भिः सिद्धादिभिः जुष्टा द्रोण्यः यस्य कन्दरेति पाठान्तरं तदा सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा शिखरमूलभूमिर्यस्येत्यर्थः ।
 किन्नरादीनां सङ्गीतसंनदैनैर्दन्त्यो गुहा यस्मिन् प्रदेशे तमभिगर्जन्ति प्रतिगर्जन्ति हरयः सिंहाः कथम्भूताः परशङ्कया सिंहांत-
 रागमनशङ्कया निमित्तभूतया अमर्षया असहनेन श्लाघिनः स्ववीर्यश्लाघायुक्ताः ॥ ५-६ ॥ * * नानाविधा ये आरण्याः

अरण्यप्रभवाः पशवो महिषादयस्तेषां ब्रातैः सङ्घैः सङ्कुलाभिः व्याप्ताभिर्द्रोणीभिरलङ्कृतोऽस्ति किञ्च चित्रा द्रुमा येषु तेषु देवोद्यानवनेषु कलकण्ठा मधुरस्वराः विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥ * * * किञ्च सरितश्च सरांसि च तैरच्छोदैः निर्मलोदक-युक्तैर्मणय एव बालुका येषु तैः पुलिनैश्च देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदत्तेन सौरभेण युक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च युक्तः आस्ते ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अत्र शरण्येषु शश्वदप्रतिहतशरण्यः श्रीभगवानेवेति दर्शनाय गजेन्द्रविषय इतिहासः कथ्यते । क्षीरोदेन क्षीरसमुद्रेण पर्यङ्कः परिवृतः ॥ १ ॥ * * * रोप्यायसहिरण्मयैः रजतायोहेममयैस्त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिं दिशश्च रोचयन् विद्योतयन् ॥ २ ॥ * * * अन्यैर्नाधातुमयैः शृङ्गैश्च रोचयन्निति शेषः ॥ ३ ॥ * * * निर्णिज्यमानाङ्घ्रिः प्रक्षाल्यमानप्रत्यन्तपर्वतः शुभैरन्याशमनाविद्वैर्मरकताशमभिरिन्द्रनीलरत्नैर्भूमिं श्यामलां नीलां करोतीति ॥ ४ ॥ * * * यश्च सिद्धादिभिर्नित्यनिषेवितगुहः ॥ ५ ॥ * * * किन्नरादिसङ्गीतसन्नादैः नदद्गुहं प्रतिध्वनितगुहं स्थलमभ्युद्दिश्य प्रतिगजशंकयाऽमषया असह्यमानबुद्ध्या श्लाघिनः प्रशस्याः हरयः सिंहा गर्जन्ति ॥ ६ ॥ * * * चित्रा द्रुमा येषु तथा तानि च सुराणामुद्यानानि चित्रद्रुमसुरोद्यानानि तेषु कलकण्ठाख्याः विहङ्गमा यत्र स तथा ॥ ७ ॥ * * * अच्छोदैर्निर्मल-जलैर्मणिलक्षणानि बालुकानि येषु तानि तथा तैः देवस्त्रीणां मज्जनादुत्पन्नो य आमोदः तस्मादुद्भूतं यत्सौरभं परिमललक्षणं तेनाक्ता भाविता अनिला यैस्ते “आमोदोत्थः परिमलः” इत्यमरः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

१-१९ श्लोकपर्यन्तं टीका नास्ति ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्रिकूटतत्रस्थोद्यानसरोवर्णनविश्रुतेः । द्वितीयेऽत्र गजेन्द्रेण ग्राहार्त्तेन हरिः स्मृतः ।

आसीत् अस्ति ॥ १ ॥ * * * पर्यङ्कः परितः तावता योजनायुतेनैव त्रिकूटसमाख्याया बोजमाह—त्रिभिः । मुख्यैश्शृङ्गैः दिशः ऊर्ध्वगता एव अन्यैः शृङ्गैः ककुभः सर्वाः अष्टावेव पर्यङ्कं दिशो रोचयन्नास्त इति पूर्वेणान्वयः । निर्घोषैर्दिशां रोचना तासु प्रतिध्वनिसमर्पणेति ज्ञेयम् ॥ २ ॥ * * * पयस ऊर्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना अङ्घ्रयो मूलप्रान्ता यस्य सः हरित्सु अष्टदिक्षु स्थितैर्मरकताशमभिर्मध्यवर्त्तिनीं भूमिं दूर्वादलश्यामलां करोति ॥ ३-४ ॥ * * * किन्नरादीनां सङ्गीत-सन्नादैर्नन्दन्यो गुहा यस्मिन् तं प्रदेशं अभिलक्ष्यकृत्य अमर्षया असहनेन परशङ्कया सिंहान्तरशङ्कया गर्जन्ति श्लाघिनः कथ्यमानाः ॥ ५-६ ॥ * * * चित्रा द्रुमा येषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठा विहङ्गमा यत्र स आस्ते ॥ ७ ॥ * * * देवस्त्रीणां मज्जनेन च आमोदत्तेन सौरभयुक्तान्यम्बूनि अनिलाश्च तैर्युतः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तृतीयादिभिर्गजेन्द्रमोक्षणमुच्यते, तत्र द्वितीये ग्राहगृहीतस्य गजेन्द्रस्य हरिः स्मृतिर्जातित्युच्यते विश्रुतो विख्यात आसीत् ॥ १ ॥ * * * तावता योजनायुतेन पर्यङ्कः परितो विस्तृतः रोप्यायसहिरण्मयैः रजतायस्सुवर्णप्रचुरैः त्रिभिः त्रिकूटसमाख्यापादकैः मुख्यैः शृङ्गैः दिशः खञ्ज रोचयन्नास्ते ॥ २ ॥ * * * अन्यैश्च शृङ्गैः निर्झराभसां निर्घोषैश्च सर्वाः ककुभः रोचयन् आस्ते इति पूर्वेण सम्बन्धः । कीदृशैः रत्नैः धातुभिश्च विचित्रितैः नानाविधानां दुमलतानां गुल्मा येषु तैः ॥ ३ ॥ पयऊर्मिभिः क्षीरतरङ्गैः समन्तादवनिज्यमानाः प्रक्षाल्यमानाः अङ्घ्रयो यस्य सः हरिर्द्विः पलाशवर्णैः मरकताशमभिः मरकत-नामकपाषाणैः भूमिं श्यामलां करोति ॥ ४ ॥ * * * क्रीडद्भिः सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा यस्य सः ॥ ५ ॥ * * * यत्र त्रिकूटे किन्नराणां सङ्गीतसन्नादैर्नन्दन्यो गुहा यत्र तं प्रदेशम् अभिश्लाघिनः स्वबलख्यापकाः परशङ्कया सिंहान्तरप्रदेशशङ्कया अत एवामर्षया असहनेन हरयो गर्जन्ति ॥ ६ ॥ * * * नानाविधानामारण्यानां ब्रातैः यूथैः संकुलाभिर्द्रोणीभिरलङ्कृतः चित्रद्रुमेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः मधुरस्वनकण्ठाः विहङ्गमा यत्र स आस्ते ॥ ७ ॥ * * * अच्छोदैर्निर्मलजलयुक्तैः सरितश्च सरांसि च तैः मणय एव बालुकाः येषु तैः पुलिनैश्च देवस्त्रीमज्जनेन य आमोदस्तत्सौरभयुक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च युक्त आस्ते ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

प्राप्तस्य कौञ्जरीं योनिं हरिसेवानुभावतः । द्वितीये तु गजेन्द्रस्याप्यर्थसिद्धिर्निरूप्यते ॥ १ ॥

गजेन्द्रमोक्षेतिहासमेवाह—आसीदित्यादिनाऽध्यायत्रयेण । तत्र प्रथमं तस्य स्थानादिकं दर्शयति । सावधानतया श्रोतव्यमिति भावेन सम्बोधयति—हे राजन्निति । त्रिकूट इति विश्रुतः प्रख्यातः कश्चिद्विरवरः आसीत् अस्तीत्यन्वयः । तं वर्णयति—क्षीरोदेनेति सार्धसप्तभिः । क्षीरसमुद्रेणावृतः क्षीराब्धिद्वीपस्य इत्यर्थः । श्रीमान् रत्नादिसमृद्ध्या शोभावानित्यर्थः । योजनायुतमुच्छ्रितः उन्नतः ॥ १ ॥ * * पर्यक् परितस्तावता योजनायुतेन विसृतश्च । त्रिकूटसमाख्याबीजमाह—शृङ्गैरिति । रौप्यायसहिरण्मयैस्त्रिभिर्मुखैः शृङ्गैः पयोनिधिं दिशश्च रोचयन् प्रकाशयन्नास्ते इत्यन्वयः ॥ २ ॥ * * तथा रत्नैर्धातुभिर्गैरिकादिभिश्च विचित्रितैरन्यैश्च शृङ्गैः ककुभो दिशः राचयन्नास्ते इति पूर्वणैव सम्बन्धः ॥ ३ ॥ * * स च त्रिकूटः पयोधेरुर्मिभिः समन्तात्सर्वतोऽवनिज्यमाना विशोध्यमाना अब्धयः मूलप्रान्ता यस्य स तथाभूतः ऊर्मिभिरितस्तत् आकर्षणेन घर्षितैः हरिद्विः पालाशवर्णैर्मरकतमणिभिर्भूमिं श्यामलां करोतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * तथा क्रीडद्भिः सिद्धादिभिर्जुष्टाः सेविताः कन्दरा गुहा यस्य स तथाभूतः ॥ ५ ॥ * * यत्र त्रिकूटे किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नन्दन्यो गुहा यस्मिन्प्रदेशे तं प्रदेशं हरयः सिंहाः अभिगर्जन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—परशङ्कयेति । सिंहान्तरागमनशङ्कया निमित्तेन, अमर्षया असहनेन । तत्रापि हेतुमाह—श्लाघिन इति, यतः स्ववीर्यश्लाघिन इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * नानाविधा ये आरण्याः अरण्यप्रभवाः पशवो महिष्यादयस्तेषां व्रातैः संकुलाभिर्व्याघ्राभिः द्रोणीभिरलङ्कृतः आस्ते इति सम्बन्धः । किञ्च चित्रा द्रुमा येषु तेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठा मधुरस्वरविहङ्गमा यस्मिन् सः ॥ ७ ॥ * * किञ्च स्वच्छोदकैः सरित्सरो-भिर्युतः । मणय इव बालुका येषु तैः पुलिनैश्च युतः । देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदस्तेन सौरभेण युक्तान्यम्बूनि अनिलाश्च तैश्च युत आस्ते ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गजेन्द्रमोक्षणं प्रोक्तं तुर्ये मन्वन्तरे त्रिभिः । द्वितीयादिभिरध्यायैर्विस्तरेण तु तत् स्फुटम् ॥ १ ॥

गजीभिः क्रीडतस्तोये गजेन्द्रस्य द्वितीयके । दैवाद्धरिस्मृतिर्ग्राहगृहीतस्य ह्युदीर्यते ॥ २ ॥

ग्राहप्रहणात् प्राक्तनीं गजेन्द्रस्यावस्थां वक्तुं तावत्तदावासस्थानं त्रिकूटाचलं वर्णयति । आसीदिति । हे राजन्, त्रीणि कूटानि शृङ्गाणि यस्य सः त्रिकूटः, इति विश्रुतः प्रसिद्धः, क्षीरोदेन क्षीरसमुद्रेण, आवृतः, क्षीराब्धिद्वीपस्य इत्यर्थः । श्रीमान् रत्नादिसमृद्धिमान् योजनायुतं योजनानामयुतं, पृथिव्याः सकाशादशसहस्रयोजनपर्यन्तमित्यर्थः । उच्छ्रित उन्नतः, गिरिवरः कश्चिद्विरिश्रेष्ठः, आसीत् ॥ १ ॥ * * तावतेति । पर्यक् परितोऽपि, तावता योजनायुतेन, विसृतश्च । त्रिकूट-समाख्याबीजमाह । रौप्यायसहिरण्मयैः, त्रिभिः, शृङ्गैः शिखरैः, पयोनिधिं, दिशश्च रोचयन्, आस्ते अद्यापि वर्तते इत्यर्थः ॥ २ ॥ * * अन्यैश्चेति । तथा रत्नानि मरकतादीनि च धातवो गैरिकादयश्च तैः विचित्रितानि तैः अन्यैः शृङ्गैश्च, नाना नानाविधानां द्रुमाणां लतानां च ये गुल्मास्तैः तथा निर्झराम्भसां गिरिकटकेभ्यः पततां निर्झरजलानां, निर्झर-घोषैश्च, सर्वाः ककुभो दिशः, रोचयन् आस्ते इति पूर्वणान्वयः ॥ ३ ॥ * * स चेति । किं च स त्रिकूटः, पयऊर्मिभिः क्षीराब्धेस्तरङ्गैः, समन्तात्परितः, अवनिज्यमाना विशोध्यमाना अब्धयः प्रत्यन्तपर्वताः यस्य पाठान्तरे सदा नित्यमवनिज्य-मानाबध्निरित्यर्थः । तथाभूतः सन्, हरितश्च मरकताश्च येऽश्मानः पाषाणास्तैः, भूमिं श्यामलां कृष्णवर्णां करोति धातूनाम-नेकार्थत्वाद्विभर्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * सिद्धेति । क्रीडद्भिः, सिद्धाश्च चारणाश्च गन्धर्वाश्च विद्याधराश्च महोरगाश्च तैः, किन्नरैः, अप्सरोभिश्च, जुष्टाः कन्दरा द्रोण्यो यस्य सः ॥ ५ ॥ * * यत्रेति । यत्र त्रिकूटाद्रौ, संगीतसन्नादैः किन्नरादीनां संगीते ये सन्नादा अङ्कचोर्ध्वादिः सद्भवयन्तैः, नन्दन्यः गुहा यस्मिन् प्रदेशे तं प्रदेशं परशङ्कया सिंहान्तरागमनशङ्कया निमित्त-भूतया, अमर्षया असहनेन श्लाघिनः स्ववीर्यश्लाघायुक्ताः, हरयः सिंहाः, अभिगर्जन्ति वाद्यनादवत् प्रदेशं प्रतिगर्जन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नानेति । नाना नानाविधा ये आरण्यपशुव्राताः अरण्यप्रभवाः माहिष्यादिपशुसमूहास्तैः संकुला व्याघ्रा या द्रोण्यो गुहास्ता-भिरलङ्कृताः, चित्रा द्रुमा येषु तानि यानि सुरोद्यानानि तेषु कलकण्ठा मधुरस्वरा विहङ्गमाः पक्षिणो यस्मिन्सः ॥ ७ ॥ * * किं च । सरिदिति । अच्छोदैर्निर्मलोलोदकयुक्तैः, सरितो नद्यश्च सरांसि महासरांसि च तैः, मणय एव बालुका येषु तानि तैः, पुलिनैस्तोयोज्झितस्थानैः, युतः देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदः सौरभस्तेन युक्तान्यम्बून्यनिलाश्च तैश्च, युतो युक्तः आस्ते ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

ग्राहके द्वारा गजेन्द्र का पकड़ा जाना

श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित ! क्षीरसागरमें त्रिकूट नामका एक प्रसिद्ध सुन्दर एवं श्रेष्ठ पर्वत था । वह दस हजार योजन ऊँचा था ॥ १ ॥ ❀ ❀ उसकी लंबाई-चौड़ाई भी चारों ओर इतनी ही थी । उसके चाँदी, लोहे और सोनेके तीन शिखरोंकी छटासे समुद्र, दिशाएँ और आकाश जगमगाते रहते थे ॥ २ ॥ ❀ ❀ और भी उसके कितने ही शिखर ऐसे थे, जो रत्नों और धातुओंकी रंगबिरंगी छटा दिखाने हुए सब दिशाओंको प्रकाशित कर रहे थे । उनमें विविध जातिके वृक्ष, लताएँ और झाड़ियाँ थीं । झरनोंकी झर-झरसे वह गुंजायमान होता रहता था ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सब ओर से समुद्र की लहर आ-आकर उस पर्वतके निचले भागसे टकरातीं, उस समय ऐसा जान पड़ता मानो वे पर्वतराजके पाँव पखार रही हों । उस पर्वतके हरे पन्नेके पत्थरोंसे वहाँकी भूमि ऐसी साँवली हो गयी थी, जैसे उसपर हरी-भरी दूब लग रही हो ॥ ४ ॥ उसकी कन्दराओंमें सिद्ध, चारण, गन्धर्व, विद्याधर, नाग, किन्नर और अप्सराएँ आदि बिहार करनेके लिये प्रायः बने ही रहते थे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ जब उसके संगीतकी ध्वनि चट्टानों से टकराकर गुफाओंमें प्रतिध्वनित होने लगती थी, तब बड़े-बड़े गरबीले सिंह उसे दूसरे सिंहकी ध्वनि समझकर सह न पाते और अपनी गर्जना से उसे दबा देनेके लिये और जोरसे गरजने लगते थे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ उस पर्वत की तलहटी तरह-तरहके जंगली जानवरोंके झुंडोंसे सुशोभित रहती थी । अनेकों प्रकारके वृक्षोंसे भरे हुए देवताओंके उद्यानमें सुन्दर-सुन्दर पक्षी मधुर कण्ठसे चहकते रहते थे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उसपर बहुत-सी नदियाँ और सरोवर भी थे । उनका जल बड़ा निर्मल था । उनके पुलिनपर मणियोंकी बालू चमकती रहती थी उनमें देवाङ्गनाएँ स्नान करती थीं, जिससे उनका जल अत्यन्त सुगन्धित हो जाता था । उसकी सुरभि लेकर भीनी-भीनी वायु चलती रहती थी ॥ ८ ॥

तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः । उद्यानमृतमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ ९ ॥
 सर्वतोऽलङ्कृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः । मन्दारैः पारिजातैश्च पाटलाशोकचम्पकैः ॥ १० ॥
 चूतैः प्रियालैः पनसैराग्नैराग्रातकैरपि । क्रमुकैर्नालिकैश्च खर्जूरैर्वीजपूरकैः ॥ ११ ॥
 मधूकैः सालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः । अरिष्टोदुम्बरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचन्दनैः ॥ १२ ॥
 पिचुमन्दैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः । द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बूभिर्वदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥
 बिल्वैः कपित्थैर्जम्बीरैर्वृतो भल्लातकादिभिः । तस्मिन्सरः सुविपुलं लसत्काञ्चनपङ्कजम् ॥ १४ ॥
 कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रश्रियोजितम् । मत्तपट्पदनिर्घुष्टं शकुन्तैश्च कलखनैः ॥ १५ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरपि । जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूहकुलकूजितम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्य द्रोण्यां सुरयोषिताम् आक्रीडं भगवतः महात्मनः वरुणस्य ऋतुमन्नाम उद्यानम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नित्यं दिव्यैः पुष्पफलद्रुमैः सर्वतः अलङ्कृतं मन्दारैः पारिजातैः च पाटलाशोकचम्पकैः ॥ १० ॥ ❀ ❀ चूतैः प्रियालैः पनसैः आग्नैः आग्रातकैः अपि क्रमुकैः नालिकैः खर्जूरैः च बीजपूरकैः मधूकैः सालतालैः च तमालैः असनार्जुनैः अरिष्टो-दुम्बरप्लक्षैः वटैः च किंशुकचन्दनैः पिचुमन्दैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बूभिः बदर्यक्षाभयामलैः बिल्वैः कपित्थैः जम्बीरैः भल्लातकादिभिः वृतः तस्मिन् सुविपुलं लसत्काञ्चनपङ्कजम् सरः ॥ ११-१४ ॥ ❀ ❀ कुमुदोत्पल-कह्लारशतपत्रश्रिया ऊर्जितम् मत्तपट्पदनिर्घुष्टं च कलखनैः शकुन्तैः हंसकारण्डवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैः अपि जलकुक्कुटकोय-ष्टिदात्यूहकुलकूजितम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य द्रोण्यां वरुणस्योद्यानमास्ते सुरयोषिताम् आसमंतात् क्रीडा यस्मिन् । नाम्ना ऋतुमत ॥ ६ ॥ * * गिरिवनादि सर्वं ध्येयमिति वक्ष्यत्यतो गिरिमुपवर्ण्य वनं वर्णयति । सर्वतोऽलङ्कृतमिति । नित्यं पुष्पाणि च फलानि च येषु तैर्द्रुमैः । अत एव ऋतुमदिति समाख्यायुक्तम् । पुनर्गिरिं वर्णयति मन्दारैरिति चतुर्भिः । मंदाराभिर्वृत इत्यन्वयः ॥ १० ॥ चूतान्नयोरवांतरभेदः ॥ ११-१२ ॥ * * अक्षो विभीतकः अभया हरीतकी आमलो धात्री तैः ॥ १३ ॥ * * तस्मिन् गिरौ सर आस्ते । तद्वर्णयति सुविपुलमित्यादिसार्धैः पंचभिः । लसति कांचनपंकजानि यस्मिन् ॥ १४ ॥ * * कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं समृद्धम् । कलः खनो येषां तैः शकुंतैश्च निर्घुष्टम् ॥ १५ ॥ * * चक्राह्वैश्चक्रवाकैः सारसैरप्याकीर्णम् । जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितम् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य त्रिकूटस्य । ऋतवो हेमंतादयो विद्यन्ते नित्यं यत्र तद्वत्तुमत । नित्ययोगे मतुप् । तदेवाह-नित्यपुष्पेति ॥ ६-१० ॥ चूतैः अम्लैः । आम्रैः मधुरैः । क्रमुकैः पूगैः ॥ ११ ॥ * * अरिष्टो बृहत्पत्रो निबः । किंशुकः पलाशः ॥ १२ ॥ * * पिचुमन्दो निम्बः । सरलो गुग्गुलुः । रंभा कदली ॥ १३ ॥ * * आदिना तिदुकादिग्रहः ॥ १४ ॥ * * शकुंतैः पक्षिभिः ॥ १५ ॥ * * समासांतर्गतमपि कचिदन्वेति प्रतिपादितं चैतदधस्तात् । कोयष्टिरपि जलपक्षी । दात्यूहश्चातकः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्येति सार्द्धम् । तस्य त्रिकूटस्य द्रोण्यां सुरयोषितामाक्रीडं क्रीडास्थानम् ऋतुमदिति नाम प्रसिद्धं दिव्यैः नित्यं पुष्पाणि फलानि च येषां तादृशैर्द्रुमैः सर्वतोऽलङ्कृतं भगवतो महात्मनो लोकपालस्य वरुणस्य उद्यानमस्ति ॥ ६ ॥ * * पुनर्गिरिं वर्णयति-मन्दारैरिति चतुष्केण । मंदारादिभिर्वृत इत्यन्वयः । यद्वा । उद्यानस्यैवेदं वर्णनम् । तत्र वृत इति पुंस्त्व-मार्थम् । स्पष्टमेतत् ॥ १०-१३ ॥ * * तस्मिन्निति सार्द्धपञ्चकम् । तस्मिन् गिरौ उद्याने वा सरोऽस्ति तद्वर्णयति । सुविपुलमिविस्तृतं लसन्ति काञ्चनपङ्कजानि यस्मिन् कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं समृद्धं मधुपानेन मत्तैः षट्पदैर्भ्रमरैः निर्घुष्टं नादितं तथा कलो मधुरः खनो येषां तैः पक्षिभिश्च निर्घुष्टं हंसैः कारण्डवैश्चाकीर्णं संकुलं चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णं जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितं मत्स्यानां कच्छपानां च संचारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो जलं यस्मिन् कदम्बादिभिर्वृतं कुन्दादिभिरलं शोभितमिति नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पत्तिहेतवो येषां तैरन्यैश्च तीरजैर्द्रुमैरमलं शोभितम् ॥ १४-१८ ॥

वीरराघवव्याख्या

“ये मां त्वां च सरश्चेदम्” इत्यादिना गिर्यादिवर्णनं सर्वेन्ध्येयमिति वक्ष्यति भगवानतो गिरिमुपवर्ण्य वनं वर्णयति-तस्योक्तविधस्य त्रिकूटस्य द्रोण्यां महात्मनो वरुणस्य ऋतुमदाख्यम् उद्यानवनमस्ति कथमभूतं सुरयोषितामाक्रीडं विहार-स्थानम् ॥ ६ ॥ * * नित्यं फलानि पुष्पाणि च येषां तैर्द्रुमैः परितोऽलङ्कृतं द्रुमानेव कांश्चिद्दर्शयति-मन्दारैरिति । मन्दारादिभिर्वृतः वनप्रदेशापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः । तस्मिन् उद्याने सरोऽस्ति कथमभूतं सुविपुलं विस्तृतं लसन्ति काञ्चनमयानि पद्मानि यस्मिन् ॥ १०-१४ ॥ * * कुमुदादीनां श्रियोर्जितं समृद्धं मत्तैर्मधुपानमत्तैः षट्पदैः शृङ्गैः कलो मधुरः खनो येषां तैः शकुन्तैः पक्षिभिश्च निर्घुष्टं ध्वनितम् ॥ १५ ॥ * * हंसैः कारण्डवैश्चाकीर्णं संकुलं चक्रवाकैः सारसैरप्याकीर्णं समत्तेनाप्याकीर्णपदेन प्रधानत्वात्सापेक्षेणाप्यन्वयः । जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितं कलेति पाठान्तरं तत्र कलं मधुरं भवति यथा तथा कूजितम् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

आक्रीडं क्रीडारङ्गम् ॥ ९ ॥ * * चूतोऽङ्गनाप्रियः प्रियालः स्फुटो नाम वृक्षः दुमिलदेशभवः चूतो वा आम्रः पिकोदरो माकन्दनामा स चूतः आम्रतकः आम्रवृक्षः सालः सज्जविशेषः अरिष्टो बृहत्पत्रः पिचुमन्दविशेषः किंशुकः पलाशः ॥ १०-१२ ॥ * * पिचुमन्दः ह्रस्वपत्रः रमशनामा वा सरलः जीरवृक्षः गुग्गुलुर्वा ॥ १३-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ऋतुमन्नाम उद्यानमास्ते ॥ ९ ॥ * * मन्दरादिभिर्वृत इति पुल्लिङ्गनिर्देशेन गिरिवर्णने व्याख्यायमाने तस्मिन् सर इत्यत्र तत्पदेन प्रकान्ते गिरावेवोच्यमाने तत्रत्यसरसि गजेन्द्रावगाहनादिकथायां सत्याम् ऋतुमन्नाम्नो वरुणो-
द्यानस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वाद्द्वयर्थं स्यात्तस्मात् वृत इत्यार्षत्वादृतमित्युद्यानविशेषणमेव व्याख्येयम् ॥ १०-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

“ये मां त्वाञ्च सरश्चेदम्” इत्यादिना गिरिवनादिकं सर्वं विधेयमिति वनमास्ते ॥ ६ ॥ * * पुनर्गिरिं वर्णयति—मन्दारैरिति, चतुर्भिः । मन्दारादिभिर्वृत इति चतुर्णामिन्वयः ॥ १०-१३ ॥ * * तस्मिन्सरो वर्णयति—तस्मिन्निति, साद्वैः पञ्चभिः । तस्मिन् गिरौ सुविपुलं सर आसीत् लसन्ति काञ्चनपद्मानि यस्मिन् ॥ १४ ॥ * * कुमुदानां श्रिया शोभया ऊर्जितं समृद्धम् मत्तैः षट्पदैः भ्रमरैः कलो मधुरः खनो येषां तैः शकुन्तैश्च निर्घुष्टं नादितम् ॥ १५ ॥ * * हंसैः कारण्डवैराकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णम् जलकुक्कुटादीनां कुलैः समूहैः कूजितम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

“ये मां त्वां च सरश्चेदम्” इत्यादिना गिरिवनादिसम्बन्धोऽयमिति वक्ष्यति तत्र गिरिमुपवर्ण्य वनं वर्णयति तस्येति सार्धैः पञ्चभिः । तस्य त्रिकूटस्य द्रोण्यां भगवत् ऐश्वर्यादिसम्पन्नस्य महात्मनो लोकपालस्य वरुणस्य ऋतुमदाख्यमुद्यानमस्ति । कथम्भूतं ? सुरयोषितामाक्रीडं क्रीडास्थानम् । अत्र हेतुमाह—नित्यं पुष्पाणि फलानि च येषां तैर्दिव्यैर्द्रुमैः सर्वतोऽलङ्कृतमिति ॥ ९ ॥ * * दुमानेव काञ्चिदृश्यति—मन्दारैरिति । मन्दारादिभिर्वृत इति चतुर्थेनान्वयः । वनप्रदेश इति विवक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः ॥ १०-१३ ॥ * * तस्मिन्नुद्याने सरोऽस्ति । तद्वर्णयति—सुविपुलमतिविस्तृतम् । लसन्ति काञ्चनपद्मानि यस्मिन् ॥ १४ ॥ * * कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं समृद्धम् । मधुपानेन मत्तैः षट्पदैर्भ्रमरैः निर्घुष्टम् । कलो मधुरखनो येषां तैः शकुन्तैः पक्षिभिश्च निर्घुष्टं नादितम् ॥ १५ ॥ * * हंसैः कारण्डवैश्चाकीर्णं सङ्कुलम् । चक्राह्वैः सारसैरप्याकीर्णम् । जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भवतमनोरञ्जनी

यो मां त्वां च सरश्चेदमित्यादिना गिर्यादिसर्वं ध्येयमिति वक्ष्यति भगवानतो गिरिमुपवर्ण्य वनं वर्णयति । तस्येति । तस्योक्तविधस्य त्रिकूटस्य द्रोण्यां गुहायां, महात्मनः भगवत् ऐश्वर्यसंपन्नस्य, वरुणस्य, ऋतुमन्नाम ऋतुमदाख्यं, सुरयोषितां आक्रीडं क्रीडास्थानं, दिव्यैः नित्यं पुष्पाणि च फलानि च येषां ते च ते दुमाश्च तैः, सर्वतः परितः, अलङ्कुतं, उद्यानम् अस्ति ॥ ९ ॥ * * काञ्चित्तान् दुमानेव नाम्ना निर्दिशन्पुनर्गिरिं वर्णयति चतुर्भिः । मन्दारैरिति । मन्दारैः, पारिजातैः, पाटलाश्च अशोकाश्च चम्पकाश्च तैश्च, चूतैः, प्रियालैः, पनसैः, आम्रैश्चतुर्भेदैः, आम्रातकैः अपि ॥ १० ॥ * * क्रमुकैरिति । क्रमुकैः नालिकेरैश्च, नारिकेलैश्चेत्यापि पाठः । खजूरैः, बीजपूरकैः, मधुकैः, शालाश्च तालाश्च तैश्च शालैः तालैश्चेत्यर्थः । तमालैः, असनाश्चार्जुनाश्च तैः, असनैर्जुनैश्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * अरिष्टेति । अरिष्टाश्च उदुम्बराश्च लक्षाश्च तैः, अरिष्टैरुदुम्बरैः लक्षैश्चेत्यर्थः । वटैः, किशुकाश्च चन्दनाश्च तैः, किशुकैश्चन्दनैश्चेत्यर्थः । पिचुमन्दैः, कोविदारैः, सरलैः, सुरदारुभिः ॥ १२ ॥ * * द्राक्षेति । द्राक्षा च इलुश्च रम्भा च जम्बूश्च तैः, द्राक्षाभिरिलुभिः रम्भाभिर्जम्बूभिश्चेत्यर्थः । वदर्यश्च अक्षाश्च अभयाश्च आमलाश्च तैः, वदरीभिः अक्षैः अभयाभिः आमलकैश्चेत्यर्थः । बिल्वैः, कपित्थैः, जम्बीरैः, भल्लातकादिभिः, युतैर्वनप्रदेशैः वृतः ॥ १३ ॥ * * तस्मिन्निति । तस्मिन् गिरौ, सरः सरोवरं, आस्ते । तद्वर्णयति सुविपुलमिति साद्वैः पञ्चभिः । सुविपुलं सुतरां विस्तृतं, लसन्ति काञ्चनपद्मानि सुवर्णमयानि कमलानि यस्मिन् कुमुदानि रात्रिविकाशीनि च उत्पलानि दिवाविकाशीनि च कल्लाराणि च शतपद्माणि च तेषां श्रीस्तया ऊर्जितं समृद्धम् ॥ १४ ॥ निर्घुष्टमिति । मत्तैः, षट्पदैर्भ्रमरैः, कलखनैर्मधुरध्वनिभिः, शकुन्तैः पक्षिभिश्च, निर्घुष्टं ध्वनितं, हंसाश्च कारण्डवाश्च तैराकीर्णं संकुलं, चक्रवाकैः सारसैश्चापि आकीर्णमिति शेषः ॥ १५ ॥ * * जलेति । जलकुक्कुटाश्च कोयष्टयश्च दात्यूहाश्च तेषां कुलानि तैः कूजितं प्राठान्तरे कलं मधुरं यथा भवति तथा कूजितम् । मत्स्याश्च कच्छपाश्च तेषां संचारेण चलन्ति यानि पद्मानि तेषां रजसा युक्तं पयो जलं यस्मिन् ॥ कदम्बाश्च वेतसाश्च नलाश्च नीपाश्च वज्जुलकाश्च तैः, वृतम् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

पर्वतराज त्रिकूटकी तराईमें भगवत्प्रेमी महात्मा भगवान् वरुणका एक उद्यान था । उसका नाम था ऋतुमान् । उसमें देवाङ्गनाएँ क्रीड़ा करती रहती थीं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ उसमें सब ओर ऐसे दिव्य वृक्ष शोभायमान थे, जो फलों और फूलोंसे सर्वदा लदे ही रहते थे । उस उद्यानमें मन्दार, पारिजात, गुलाब, अशोक, चम्पा, तरह-तरहके आम, पथाल, कटहल, आमड़ा, सुपारी, नारियल, खजूर, बिजौरा, महुआ, साखू, नाड़, तमाल, असन, अर्जुन, रीठा, गूलर, पाकर, बरगद, पलास, चन्दन, नीम, कचनार, साल, देवदारु, दाख, ईख, केला, जामुन, बेर, रुद्राक्ष, हर्रे, आँवला, बेल, कैथ, नीबू और भिलावे आदिके वृक्ष लहराते रहते थे । उस उद्यानमें एक बड़ा भारी सरोवर था । उसमें सुनहले कमल खिल रहे थे ॥ १०-१४ ॥ और भी विविध जाति के कुमुद, उत्पल, कल्लार, शतदल आदि कमलों की अनूठी छटा छिटक रही थी । मतवाले भौरे गूँज रहे थे । मनोहर पक्षी कलरव कर रहे थे । हंस, कारण्डव, चक्रवाक और सारस दल-के-दल भरे हुये थे । पनडुब्बी, बतख और पपीहे कूज रहे थे । मछली और कछुओंके चलनेसे कमलके फूल हिल जाते थे, जिससे उनका पराग झड़कर जलको सुन्दर और सुगन्धित बना देता था । कदम्ब, बेंत, नरकुल, कदम्बलता, बेन आदि वृक्षोंसे घिरा था ॥ १५-१७ ॥

मत्स्यकच्छपसञ्चारचलत्पद्मरजःपयः । कदम्बवेतसनलनीपवञ्जुलकैर्वृतम् ॥ १७ ॥
कुटजैः कुरबकाशोकैः शिरीषैः कुटजेङ्गुदैः । कुब्जकैः स्वर्णयुथीभिर्नागपुत्रागजातिभिः ॥ १८ ॥
मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः । शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलं द्रुमैः ॥ १९ ॥

तत्रैकदा तद्विरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ।
सकण्टकान् कीचकवेणुवेत्रवद् विशालगुल्मंरुप्र जन्वनस्पतीन् ॥ २० ॥
यद्वन्धमात्राद्वर्यो गजेन्द्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सखङ्गाः ।
महोरगाश्चापि भयाद् द्रवन्ति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥
वृका वराहा महिषर्क्षशल्या गोपुच्छसालावृकमर्कटाश्च ।
अन्यत्र क्षुद्रा हरिणाः शशादयश्चरन्त्यभीता यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥
स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः ।
गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन् निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥
सरोऽनिलं पङ्कजरेणुरूपितं जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः ।
वृतः स्वयूथेन तृषादिंतेन तत् सरोवराभ्याशमथागमद् द्रुतम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मत्स्यकच्छपसञ्चारचलत्पद्मरजःपयः कदम्बवेतसनलनीपवञ्जुलकैः वृतम् कुटजैः कुरबकाशोकैः शिरीषैः कुटजेङ्गुदैः कुब्जकैः स्वर्णयुथीभिः नागपुत्रागजातिभिः मल्लिकाशतपत्रैः च माधवीजालकादिभिः च तीरजैः अन्यैः नित्यर्तुभिः द्रुमैः अलम् शोभितम् ॥ १७-१९ ॥ ❀ ❀ तत्र एकदा तद्विरिकाननाश्रयः वारणयूथपः करेणुभिः चरन् कीचकवेणुवेत्र-वद्विशालगुल्मं सकण्टकान् वनस्पतीन् प्ररुजन् ॥ २० ॥ ❀ ❀ हरयः गजेन्द्राः व्याघ्रादयः सखङ्गाः व्यालमृगाः महोरगाः सगौरकृष्णाः शरभाः च चमर्यः यद्वन्धमात्रात् अपि भयात् द्रवन्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ क्षुद्राः वृकाः वराहाः महिषर्क्षशल्याः गोपुच्छसालावृकमर्कटाः हरिणाः च शशादयः यदनुग्रहेण अभीताः अन्यत्र चरन्ति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ घर्मतप्तः मदच्युत करिभिः करेणुभिः वृतः कलमैः अनुद्रुतः गरिम्णा गिरिम् परितः प्रकम्पयन् मदाशनैः अलिकुलैः सरोऽनिलं पङ्कजरेणुरूपितं विदूरात् जिघ्रन् मदविह्वलेक्षणः तृषादिंतेन स्वयूथेन वृतः सः गजेन्द्रः द्रुतं तत्सरोवराभ्याशमथागमत् ॥ २३-२४ ॥

१. प्रा० पा०—त्यङ्करजः । २. प्रा० पा०—लसद्विविधैः पुलिनैर्वृतम् । ३. प्रा० पा०—कुटजद्रुमैः । ४. प्रा० पा०—सकण्टकैः

५. प्रा० पा०—वृतं स यूथेन ।

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मत्स्यानां कच्छपानां च संचारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिस्तत् ॥ १७-१८ ॥ * * नित्यमृतवः
फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां तैरलं शोभितम् ॥ १९ ॥ * * तत्रैवं सत्येकदा तद्गिरिकाननाश्रयो वारणयूथपः करेणुभि-
र्हस्तिनीभिः सह चरन्तृषादितेन स्वयूथेन वृतः सरोवरस्याभ्याशं समीपमगमदिति पंचमेनान्वयः । किं कुर्वन् । कीचकवेणु-
वेत्रवन्तं विशालं महातं गुल्मं लतादिसंदर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन्प्रभञ्जन् ॥ २० ॥ * * कथंभूतः । यस्य गंधमात्राद्वरयः
सिंहा गजेन्द्रादयश्च भयाद् द्रवन्ति पलायन्ते ॥ २१ ॥ * * वृकादयः क्षुद्रा अल्पाः प्राणिनोऽन्यत्र तद्दृष्टिपथं त्यक्त्वा
चरन्ति ॥ २२ ॥ * * पुनः कीदृशः । घर्मतप्तः । मदच्युन्मदस्त्रावी । कलभैः करिशावकैरनुगतः । गरीम्णा गुरुत्वेन ।
मदमभ्रन्तीति यथा तैः ॥ २३ ॥ * * पंकजपरागमिश्रं सरःसंबन्धिनं वायुं जिघ्रन् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

नलः पोतगलः । नीपकदंबौ किंचिद्भिन्नौ । वंजुलो ज्ञानुको वेत्रभेदो वा ॥ १७ ॥ * * कुरवकः अशोको
द्विविधः सितरक्तपुष्पभेदेन । कुटजो गिरिमल्लिका । इंगुदी तापसतरुः । कुब्जकं भ्रमरीपुष्पम् । स्वर्णः कृतमालः ॥ १८ ॥
शतपत्रं कमलाद्भिन्नम् । जालकं मुकुलिता लता । “अलंदुमः स विज्ञेयो नित्यपुष्पफलोद्गमः” इत्युक्तेर्वृक्षविशेषो वा ॥ १९ ॥
तत्रेत्यव्ययमेवं सतीत्यर्थः । तत्रोद्याने वा । ते वर्णिते गिरिकानने आश्रयो निवासस्थलं यस्य स तथा । वारणानां हस्तिनां यूथपः ।
करेणुभिरिभीभिः ‘करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे’ इत्यमरः ॥ २० ॥ * * आदिना चित्रकादिग्रहः । व्यालमृगाः सर्पाकारा
मृगाः । खड्गो गंडकः । गौरकृष्णचमर्यो मृगभेदाः । शरभोष्टापदः सिंहहंता ॥ २१ ॥ * * वृको व्याघ्रभेदः । शल्यः
श्वावित् अभीताः सिंहादिभयहीनाः । यदनुग्रहेण गजेन्द्रकृपया ॥ २२ ॥ * * स हस्तीन्द्रः । घर्मतप्तः सूर्यातपतप्तः ।
‘कलभो हस्तिशावकः’ इत्यमरः । गरिम्णा स्वांगगौरवेण । मदाशनैर्दानभोजनैः ॥ २३ ॥ * * सरस्संबन्धनलो वायुस्तं
पंकजानां रेणुभिः परागै रूषितं युक्तम् । द्रुतं शीघ्रम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्रेति । तत्रैवं सति एकदा स गिरिः काननं चाश्रयः स्थानं यस्य सः वारणयूथपः गजेन्द्रः करेणुभिर्गजीभिः सह
चरन् कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं लतादिसंदर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन् प्रभञ्जनासीत् ॥ १९ ॥ * * यद्वन्धेति । यस्य
गजेन्द्रस्य गन्धमात्राद्वायुनोपनीतात् सिंहादयो भयाद्द्रवन्ति पलायन्ते । हरयः सिंहाः गजेन्द्राः अन्ये प्रतिपक्षिणो गजाः ॥ २० ॥
वृका इति । वृकादयस्तु क्षुद्रा अल्पप्राणिनो यदनुग्रहेण यस्यानुज्ञानेन अन्यत्र दृष्टिपथं त्यक्त्वा अभीता निर्भयाश्चरन्ति
चेरुः ॥ २१ ॥ * * स इति युग्मम् । स गजेन्द्रो घर्मेण आतपेन तप्तः करिभिः गजैः करेणुभिः गजीभिश्च वृतः मदच्युत्
मदस्त्रावी कलभैर्गजपोतैरनुद्रुतः गरिम्णा स्थौल्येन गिरिं प्रकम्पयन् मदमभ्रन्तीति तथा तैरलिकुलैः परितो निषेव्यमाणः
पङ्कजरेणुभिः रूषितं व्याप्तं सरसः संबन्धिनमनिलं वायुं विदूरादेव जिघ्रन् मदेन विह्वले चलिते ईक्षणे यस्य सः । तृषा पिपासया
अर्दितेन पीडितेन स्वयूथेन वृतस्तस्य सरोवरस्याभ्याशं समीपं द्रुतं सत्वरमथानन्तरमेवागमत् ॥ २२-२३ ॥ * * विगाह्येति ।
तस्मिन् सरसि विगाह्य प्रविश्य अद्भिः सरोजलैरात्मानं स्नपयन् गतक्लमः श्रमरहितः सन् निर्मलं स्वच्छं हेमवत्प्रकाश-
मानानामरविन्दादीनां रेणुभिर्वीसितं निजपुष्करेण स्वशुण्डाग्रेण उद्धतममृतमिव स्वादु अम्बु जलं निकामं यथेष्टं पयो ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण च चलतां चलानां पद्मानां रजसा युक्तं पयो जलं यस्मिन्कदम्बादिभिर्युतम् ॥ १७ ॥
कुन्दादिभिः शोभितम् इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ * * नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां तैरन्यैश्च तीरजैः
दुमैरलमलङ्कृतमलमत्यर्थं शोभितमिति वाऽन्वयः ॥ १९ ॥ * * तत्रैवं स्थिते एकदा तद्गिरिकाननाश्रयः वारणयूथपः
गजेन्द्रः करेणुभिर्गजीभिः चरन् तृषादितेन स्वयूथेन वृतस्तस्य सरोवरस्याभ्याशं समीपमगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किं कुर्वन्
कण्टकैः सहितं कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं लतादिसन्दर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन्प्रभञ्जन् ॥ २० ॥ * * तमेव
विशिनष्टि—यस्य गजेन्द्रस्य गन्धमात्राद्वायुप्रसारमात्रात् सिंहप्रभृतयः मृगाः प्रतिपक्षिणो गजाश्च भयात् पलायन्ते ॥ २१ ॥
अन्ये क्षुद्रा हरिण्यादयो मृगास्तु यस्य गजेन्द्रस्यानुग्रहेणानुज्ञानेनाऽभीता निर्भयाश्चरन्ति चेरुः ॥ २२ ॥ * * स गजेन्द्रो

घर्मेणातपेन तप्तः मनस्त्राविकरिभिः करेणुभिः कलभैश्चानुद्रुतः मदस्त्राविभिः कलभैश्चानुद्रुत इति वा गरिम्णा स्थौल्येन गिरिं प्रकम्पयन् मदमश्रन्तीति तथा तैरलिकुलैर्निषेव्यमाणः ॥ २३ ॥ * * सरसः सम्बन्धिनमनिलं वायुं पङ्कजरेणुभिरूषितं व्याप्तं विदूरादेव जिघ्रन्मदेन विह्वले चलिते ईक्षणे यस्य वृषा पिपासयाऽदितेन पीडितेन स्वयूथेन वृतः तत्सरोवराभ्याशं द्रुतं सत्वरमगात् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अशोकः सितरक्तपुष्पभेदेन द्विविधः कुरवकः कुटजः कुब्जकं भ्रमरीपुष्पं स्वर्णकृतमालः कसलात्पृथक् ॥ १८ ॥ * * शतपत्रं जालकं मत्कुलिका लता “अलन्दुमः स विज्ञेयो नित्यपुष्पफलो द्रुमः” इत्यभिधानम् । तस्मिन्नुद्याने सरोवरोऽस्तीत्यन्वयः । तत्रोद्याने तत्सरोवराभ्याशमाद्रवदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * सकण्टकं विशालगुल्मं वनस्पतींश्च प्ररुजन् ॥ २० ॥ * * हरिप्रभृतिमर्कटान्ताः यस्य गन्धमात्रात् अद्रुतभयात् द्रवन्तीत्यन्वयः । खड्गो मृगविशेषः व्यालमृगः सर्पाकारो मृगः उक्तेभ्याऽन्ये हस्वलुद्रा हरिणादयो मृगविशेषा यदनुग्रहेणाऽभीताश्चरन्ति सिंहादिभयराहित्यात् ॥ २१-२३ ॥ * * सरः-सम्बन्धिवायुम् ॥ २४-२६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्रैकदेति पञ्चकम् ॥ २०-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मिन्नुद्याने सर आस्ते तद्वर्णयति—साद्वैः पञ्चभिः । शकुन्तैः पक्षिभिः सहितम् । मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिंस्तत् नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पादनार्थं येषु तैः ॥ १७-१९ ॥ * * तत्रैकदा वारणयूथपः अगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किङ्कुर्वन् करेणुभिश्चरन् स्वभक्ष्यं भुञ्जानः कीचकवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं प्ररुजन् प्रभञ्जन् ॥ २० ॥ * * हरयः सिंहाः ॥ २१ ॥ * * यदनुग्रहेण तु वृकाद्याः लुद्रा अपि चरन्ति किन्त्वन्यत्र दृष्टिपथं त्यक्त्वा ॥ २२-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मत्स्यकच्छपसञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यत्र तत् कदम्बादिभिर्वृतमावेष्टितम् ॥ १७ ॥ * * कुन्दादिभिरलं शोभितमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥ * * नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पत्तिसमयो येषां तैः ॥ १९ ॥ * * यत्रैवं स्थिते एकदा वारणयूथपः सरोवराभ्याशमगमत् इति पञ्चमेनान्वयः । किं कुर्वन् करेणुभिर्गजैर्भीतिश्चरन् कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं विपुलं गुल्मं लतादिसमूहं सकण्टकान् वनस्पतींश्च प्ररुजन् प्रभञ्जन् ॥ २० ॥ * * कीदृशः यस्य गन्धमात्रात् हरिप्रभृतयः भयाद्द्रवन्ति पलायन्ते तत्र व्यालाः दुष्टगजाः दुष्टसर्पाश्च “व्यालो दुष्टगजे सर्पे” इति मेदिनीकारकोशात् ॥ २१ ॥ लुद्राः अल्पप्राणिनो वृकादयः अन्यत्र गजप्रातिकूल्यासम्पादके प्रदेशे यस्यानुग्रहेण अन्येभ्यो भीताश्चरन्ति ॥ २२ ॥ * * घर्मेणातपेन तप्तः मदच्युत् मदस्त्रावी मदमश्रन्तीति तथा तैर्गरिम्णा स्थौल्येन ॥ २३ ॥ * * पङ्कजरेणुभिः रूषितं व्याप्तं सरसोऽनिलं विदूरात् जिघ्रन् सरोवरस्य अभ्याशं निकटम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो जलं यस्मिंस्तत् । कदम्बादिभिर्वृतम् ॥ १७ ॥ कुन्दादिभिरलं शोभितमिति द्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ * * नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पत्तिहेतवो तेषां तैरन्यैश्च तीरजैर्द्रुमैरलं शोभितम् ॥ १९ ॥ * * तत्रैवं सति स गिरिः काननं चाश्रयः स्थानं यस्य स वारणयूथपः गजेन्द्रः करेणुभिर्गजैर्भीतिः सह चरन् कीचकवेणुवेत्रवन्तं विशालं गुल्मं लतादिसन्दर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन् प्रभञ्जंस्तृषादितेन स्वयूथेन वृतस्तस्य सरोवरस्याभ्याशं समीपमगमदिति पञ्चमेनान्वयः ॥ २० ॥ * * तं गजेन्द्रं विशिनष्टि—यद्गन्धेति । यस्य गजेन्द्रस्य गन्धमात्राद्वायुनोपनीतात् सिंहादयो भयाद्द्रवन्ति पलायन्ते इत्यन्वयः । हरयः सिंहाः । गजेन्द्राः अन्ये प्रतिपक्षिणो गजाः ॥ २१ ॥ * *

वृकादयस्तु क्षुद्रा अल्पप्राणिनो यदनुग्रहेण यस्यानुज्ञानेन अन्यत्र दृष्टिपथं त्यक्त्वा अभीता निर्भयाश्चरन्ति चेरित्यन्वयः ॥ २२ ॥
स गजेन्द्रो घर्मेण आतपेन तप्तः करिभिः गजैः करेणुभिः गजीभिश्च वृतः मदच्युत् मदस्त्रावी कलभैर्गजपातैरनुद्रुतः गरिम्णा
स्थौल्येन गिरिं प्रकम्पयन् मदमश्नतीति तथा तैरलिकुलैः परितो निषेव्यमाणः ॥ २३ ॥ * * पङ्कजरेणुभिः रूषितं
व्याप्तं सरसः सम्बन्धिनमनिलं विदूरादेव जिघ्रन्, मदेन विह्वले चलिते ईक्षणे यस्य सः, तृषा पिपासया अर्दितेन पीडितेन
स्वयूथेन वृतस्तस्य सरोवरस्याभ्याशं समीपं द्रुतं सत्त्वरम् अथानन्तरमेवागमदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कुन्दैरिति । कुन्दैः, कुरबकाश्च अशोकाश्च तैः, कुरबकैरशोकैश्चेत्यर्थः । शिरीषैः, कुटजाश्च इक्षुदाश्च तैः, कुटजैरिक्षु-
दैश्चेत्यर्थः । कृञ्जकैः, स्वर्णयुथीभिः, नागाश्च पुन्नागाश्च जातयश्च ताभिः, नागैः पुन्नागैः जातिभिश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ * *
मल्लिकेति । मल्लिकाश्च शतपत्राणि च तैः, मल्लिकाभिः शतपत्रैश्चेत्यर्थः । माधवी च जालकश्च तावादी येषां तैश्च, माधवी-
भिर्जालकादिभिश्चेत्यर्थः । नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां तैः, तीरजैः, अन्यैरुक्तेतरैः, द्रुमैश्च नित्यमलमतिशयेन
शोभितम् ॥ १८ ॥ * * तत्रेति । तत्रैवं स्थिते सतीत्यर्थः । एकदा, स चासौ गिरिश्च तस्य काननं वनमाश्रयो यस्य सः,
वारणयूथपो गजेन्द्रः, करेणुभिर्गजीभिः, सह चरन् कण्टकैः सहितं, कीचकवेणुवेत्रवत्, विशालं गुल्मं लतादिसंदर्भं, वन-
स्पतींश्च, प्ररुजन् प्रभञ्जन् सन्, द्रुतं, तस्य सरोवरस्याभ्याशं समीपं, अगमदिति पञ्चमश्लोकेनान्वयः ॥ १९ ॥ * *
तमेव । विशिनष्टि । यद्रन्ध्रेति । यस्य गन्धो यद्रन्ध्रः स एव यद्रन्ध्रमात्रं तस्मात्, यदङ्गस्पृष्टवायुप्रसारमात्रादित्यर्थः । भयाद्भयं
प्राप्य, हरयः सिंहाः, गजेन्द्रास्तदन्ये गजाः, व्याघ्रादयः सखङ्गा गण्डकैः सहिताः, व्यालाश्च मृगाश्च ते, सगौरकृष्णा गौरमृगैः
कृष्णमृगैश्च सहिताः, शरभाः, चमर्यः, महोरगाश्चापि, द्रवन्ति पलायन्ते ॥ २० ॥ * * वृका इति । वृकाः, बराहाः,
महिषाश्च, ऋक्षाश्च, शल्याश्च ते, गोपुच्छाश्च सालावृकाश्च मर्कटाश्च ते च, अन्ये क्षुद्राः हरिणाः शशादयश्च, यदनुग्रहेण अन्यत्र
तद्दृष्टिपथत इतरत्र, अभीताः, भीतिवर्जिताः, चरन्ति ॥ २१ ॥ * * स घर्मेति । घर्मतप्तः सूर्यतीव्रातपप्रतप्तः,
करिभिस्तत्सहचरगजैः, करेणुभिर्गजीभिः, वृतः । कलभैः करिपोतैः, अनुद्रुतः मदच्युत्प्रसन्नवन्मदः, सः प्रसिद्धः, गरिम्णा
शरीरगौरवेण, परितः गिरिं प्रकम्पयन्, मदाशनैः, अलिकुलैः निषेव्यमाणः ॥ २२ ॥ * * सरोऽनिलमिति । पङ्कज-
रेणुरूषितं कमलपरागव्याप्तं, सरोऽनिलं सरोवरव्रातं, विदूरात् जिघ्रन्, मदेन विह्वले ईक्षणे अक्षिणी यस्य सः, तृषा पिपासया,
अर्दितेन, स्वयूथेन, वृतः सन्, अथ कृत्स्नस्वमण्डलयुतः, तत्सरोवरस्याभ्याशं तत्सरोवरसमीपं, द्रुतम् अगमत् ॥ २३ ॥ * *
विगाह्येति । तस्मिन् सरोवरे विगाह्य, हेमसदृशानि यान्यरविन्दोत्पलानि तेषां रेणुना वासितं, निर्मलं, अमृताम्बु अमृत-
समानोदकं, निजपुष्करोद्भूतं कृत्वा, निकामं पपौ । अङ्घ्रिः सारसीयशीतलजलैः, आत्मानं स्नपयन्, गतो निवृत्तः क्रुमः
खेदो यस्य तथाविधश्च, आसीदिति शेषः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

कुन्द, कुरबक (कटसरैया) अशोक, सिरस, वनमल्लिका, लिसौड़ा, हरसिंगार, सोनजूही, नाग, पुन्नाग, जाति,
मल्लिका, शतपत्र, माधवी और मोगरा आदि सुन्दर-सुन्दर पुष्पवृक्ष एवं तटके दूसरे वृक्षोंसे भी—जो प्रत्येक ऋतुमें हरे-भरे
रहते थे—वह सरोवर शोभायमान रहता था ॥ १८-१९ ॥ * * उस पर्वतके घोर जंगलमें बहुत-सी हथिनियोंके साथ
एक गजेन्द्र निवास करता था । वह बड़े-बड़े शक्तिशाली हाथियोंका सरदार था । एक दिन वह उसी पर्वतपर अपनी
हथिनियोंके साथ काँटेवाले कीचक, बाँस, बेंत, बड़ी-बड़ी झाड़ियों और पेड़ोंको रौंदता हुआ घूम रहा था ॥ २० ॥ * *
उसकी गन्धमात्रसे सिंह, हाथी, बाघ, गैंड़े आदि हिंस्र जन्तु नाग तथा काले-गोरे शरभ और चमरो गाय आदि डरकर
भाग जाया करते थे ॥ २१ ॥ * * और उसकी कृपासे भेड़िये, सूअर, भैंसे, रीछ, शल्य, लंगूर तथा कुत्ते, बंदर, हरिन
और खरगोश आदि क्षुद्र जीव सब कहीं निर्भय विचरते रहते थे ॥ २२ ॥ * * उसके पीछे-पीछे हाथियोंके छोटे-
छोटे बच्चे दौड़ रहे थे । बड़े-बड़े हाथी और हथिनियाँ भी उसे घेरे हुए चल रही थी । उसकी धमक से पहाड़ एकबारगी काँप
उठता था । उसके गण्डस्थलसे टपकते हुए मदका पान करनेके लिये साथ-साथ भौंरे उड़ते जा रहे थे । मदके कारण उसके
नेत्र विह्वल हो रहे थे । बड़े जोरकी धूप थी; इसलिये वह व्याकुल हो गया और उसे तथा उसके साथियों को प्यास भी
सताने लगी । उस समय दूरसे ही कमल के परागसे सुवासित वायुकी गन्ध सूँघकर वह उसी सरोवरकी ओर चल पड़ा,
जिसकी शीतलता और सुगन्ध लेकर वायु आ रही थी । थोड़ी ही देरमें वेग से चलकर वह सरोवरके तट-
जा पहुँचा ॥ २३-२४ ॥

विगाह्य तस्मिन्नमृतम्बु निर्मलं हेमारविन्दोत्पलरेणुवासितम् ।
 पपौ निकामं निजपुत्करोद्धृतमात्मानमद्भिः स्तपयन्गतक्रमः ॥ २५ ॥
 स्वपुष्करेणोद्धृतशीकराम्बुभिर्निपाययन्स्तपयन्पथा गृही ।
 घृणी करेणूः कलभांश्च दुर्मदो नाचष्ट कृच्छ्रं कृपणोऽजमायया ॥ २६ ॥
 तं तत्र कश्चिन्नृप दैवचोदितो ग्राहो बलीयांश्चरणे रुषाग्रहीत् ।
 यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथाबलं सोऽतिबलो विचक्रमे ॥ २७ ॥
 तथाऽऽतुरं यूथपतिं करेणवो विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा ।
 विचक्रुशुर्दीनधियोऽपरे गजाः पाष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् ॥ २८ ॥
 नियुध्यतोरेवमिमेन्द्रनक्रयोर्विकर्षतोऽन्तरतो बहिर्मिथः ।
 समाः सहस्रं व्यगमन् महीपते सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः ॥ २९ ॥
 ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां कालेन दीर्घेण महानभूद् व्ययः ।
 विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो विपर्ययोऽभूत् सकलं जलौकसः ॥ ३० ॥
 इत्थं गजेन्द्रः स यदाऽऽप संकटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया ।
 अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत ॥ ३१ ॥
 न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् ।
 ग्राहेण पाशेन विधातुरावृतोऽप्यहं च तं यामि परं परायणम् ॥ ३२ ॥
 यः कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात् प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् ।
 भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भयात् सृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे मन्वन्तरानुवर्णने गजेन्द्रोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मिन् विगाह्य अद्भिः आत्मानं स्तपयन् गतक्रमः निजपुत्करोद्धृतम् हेमारविन्दोत्पलरेणुवासितम् निर्मलम्
 अमृतम्बु निकामं पपौ ॥ २५ ॥ * * यथा गृही स्वपुष्करेण उद्धृतशीकराम्बुभिः करेणूः च कलभान् निपाययन्
 संस्तपयन् घृणी दुर्मदः कृपणः गजः अजमायया कृच्छ्रं न आचष्ट ॥ २६ ॥ * * नृप तत्र कश्चित् दैवचोदितः
 बलीयान् ग्राहः तम् रुषा चरणे अग्रहीत् यदृच्छया एवं व्यसनं गतः अतिबलः सः गजः यथाबलम् विचक्रमे
 दीनधियः करेणवः बलीयसा तरसा तथा विकृष्यमाणम् आतुरम् यूथपतिम् विचक्रुशुः च अपरे पाष्णिग्रहाः गजाः
 तारयितुम् न अशकन् ॥ २७-२८ ॥ * * महीपते एवं नियुध्यतोः सप्राणयोः इमेन्द्रनक्रयोः अन्तरतः च बहिः मिथः
 विकर्षतोः सहस्रं समाः व्यगमन् अमराः चित्रम् अमंसत ॥ २९ ॥ * * ततः दीर्घेण कालेन जले विकृष्यमाणस्य
 अवसीदतः गजेन्द्रस्य मनोबलौजसाम् महान् व्ययः अभूत् जलौकसः सकलम् विपर्ययः अभूत् ॥ ३० ॥ * * देही
 विवशः सः गजेन्द्रः यदृच्छया इत्थं यदा प्राणस्य संकटम् आप आत्मविमोक्षणे अपारयन् चिरम् दध्याविमां बुद्धिम्
 अभ्यपद्यत ॥ ३१ ॥ * * इमे ज्ञातयः गजाः आतुरं माम् मोचितुम् न प्रभवन्ति करिण्यः कुतः च विधातुः पाशेन
 ग्राहेण आवृतः अपि अहम् परायणम् तम् परम् यामि ॥ ३२ ॥ * * यः कश्चन ईशः बलिनः प्रचण्डवेगात् भृशम्
 अभिधावतः अन्तकः अगात् भीतम् प्रपन्नम् परिपाति यद्भयात् सृत्युः प्रधावति तम् शरणं ईमहि ॥ ३३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

निजेन पुष्करेण कराग्रेणोद्धृतम् । गतक्लमः सन्निकामं पपौ ॥ २५-२७ ॥ * * दीनधियः करेणवस्तं केवलं विचुक्रुशुः अपरे गजास्तु पार्ष्णिग्रहाः संतोऽपि तं तारयितुं नाशकन् ॥ २८-२९ ॥ * * मन उत्साहशक्तिर्बलं शारीरमोज ऐन्द्रियं तेषाम् । सकलं बलादि । विपर्ययो विपरीतमधिकम् । जलौकसो ग्राहस्य ॥ ३० ॥ * * स इत्थं यदा प्राणस्य संकटमाप । यतो देही ॥ ३१ ॥ * * तां बुद्धिमेवाह । न मामिति । अहं न च प्रभवामि यतो ग्राहरूपेण केवलं विधातुः पाशेनावृतस्तथाऽपि तं परं परमेश्वरं परेषां ब्रह्मादीनामयनमाश्रयभूतं यामि शरणं ब्रजामि ॥ ३२ ॥ * * कोऽसौ यं शरणं यासि तत्राह । यः कश्चनेति । अंतक एवोरगस्तस्मात् । तमरणं शरणमीमहि ब्रजेम । यद्वायादित्यत्र श्रुतिः । “भीषाऽस्मा-
द्रातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ।” इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते म० अष्टमस्कन्धे टीकायां गजेंद्रोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विगाह्य विलोड्य । तस्मिन् सरसि अमृतांबु सुधास्वादु जलम् ॥ २५ ॥ * * करेणूः कलभांश्च । निपाययन् पानं कारयन् । स्नपयन् स्नानं च कारयन् । यथा गृहस्थः स्वपुत्रादीन्स्नपयति पाययति च तद्वदित्यर्थः । घृणी सानुकंपः । “घृणा जुगुप्साकृपयोः” इति मेदिनी । दुर्मदो मत्तः । कृपणः मूढः “मूढे दीने कातरे च निंदिते कृपणः खलः” इति धरणिः ॥ २६ ॥ * * तं गजेंद्रम् । तत्र सरसि । यदृच्छया दैवेच्छया । एवं व्यसनं पादग्रहणदुःखम् । स गजः । यथाबलं स्वबलानुरूपम् । विचक्रमे विक्रमं चकार ॥ २७ ॥ * * तथातुरं पादग्रहाद्विवशम् । बलीयसा ग्राहेण । तरसा बलेन ‘तरो बले च रोगे च’ इति मेदिनी । पार्ष्णिग्रहाः सहायाः ॥ २८ ॥ * * अंतरतो ग्राहः । बहिर्गजः । सप्राणयोः सबलयोः “प्राणो हन्मारुते जीवबले वायौ परमेश्वरे” इति धरणिः ॥ २९ ॥ * * ततः अन्योन्ययुद्धोत्तरम् । दीर्घेण सहस्रवर्षपरिमाणेन । महान् अतीव । व्ययो ह्रासः ॥ ३० ॥ * * यतो हेतोः । देहिनां द्वंद्वसंबन्धस्यावश्यंभावित्वात् । अपारयन्नशक्नुवन् । इमां वक्ष्यमाणाम् ॥ ३१ ॥ * * प्रभवन्ति समर्था भवन्ति । यद्यपीत्थं तथापीति । यः कश्चनेत्य-
निर्वचनीयतामाह । उरगः सर्पः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

खेति । घृणा करेणुषु कलभेषु च कृपाशीलः अजस्य हरेर्मायया कृपणस्तेष्वसक्तः दुर्मदश्च स गजेन्द्रः स्वपुष्करेणोद्धृतैः शीकराम्बुभिः जलबिन्दुभिः करेणूः गजीः कलभांस्तपोतांश्च पाययन् संस्नपयन्श्च कृच्छ्रं कष्टमागतं नाचष्ट नालोचितवान् । यथा गृही गृहाद्यासक्तः पुरुषस्तथेति ॥ २५ ॥ * * तमिति । हे नृप ! तत्र सरसि दैवेन प्रारब्धकर्मानुगुणं प्रवृत्तेनेश्वरेण चोदितः कश्चिद्बलीयान् ग्राहो मकरस्तं गजेन्द्रं चरणे पादे रुषा क्रोधेनाग्रहीत् जग्राह । स गजेन्द्रो यदृच्छया दैवेनैवं व्यसनं दुःखं गतः प्राप्तः सन् यतोऽतिबलोऽतो यथाबलं स्वबलानुसारेण विचक्रमे आत्मानं मोचयितुं पराक्रममकरोत् ॥ २६ ॥ तथेति । तथा बलीयसा ग्राहेण तरसा बलेन विकृष्यमाणमत एवातुरं विवशं यूथपतिं गजेन्द्रं प्रति दीनधियः करेणवो विचुक्रुशुः रुरुदुः । पार्ष्णिग्रहाः पृष्ठतः उपोद्बलका अन्ये च गजास्तं तारयितुं ततो विमोचयितुं नाशकन् नाशकनुवन् ॥ २७ ॥ * * नियुध्यतोरिति । हे महीपते ! इमेन्द्रनक्रयोगेन्द्रग्राहयोरेवं मिथो नियुध्यतोः । शता आर्षः । अन्तरतो बहिश्च विकर्षतोः सप्राणयोर्जीवतोरेव सहस्रं समाः संवत्सरा व्यगमन् अतिक्रान्ता बभूवुः । तदृष्ट्वाऽमरा देवा अपि चित्रम् आश्चर्यममंसत मेनिरे ॥ २८ ॥ * * तत इति । ततः संवत्सरसहस्रानन्तरं दीर्घेण भूयसा कालेन जले विकृष्यमाणस्य अत एव अवसीदतः खिद्यमानस्य गजेन्द्रस्याहारसंचाराभावात् मनआदीनां महान् व्ययः क्षयोऽभून् । तत्र मन उत्साहशक्तिः बलं शरीरशक्तिः ओज इन्द्रियशक्तिः जलमोकः स्थानं यस्य तस्य ग्राहस्य तु जलरूपाहारसंचारसद्भावात्सकलं मनआदिकं विपर्य-
योऽधिकमभूदित्यर्थः । यद्वा । ग्राहस्य तु सकलं यथा स्यात्तथा बलादीनां विपर्ययः व्ययस्याभावः अभूत् प्रत्युताधिक्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥ * * इत्थमिति । देही देहसामर्थ्यमात्रसारः स गजेन्द्रो यदा इत्थं यदृच्छया विवशो ग्राहवशत आत्मानं विमोचयितुमपारयन् प्राणस्य संकटं प्राणस्थितावपि संशयं प्राप । तदात्मविमोक्षणे चिरं दध्यौ कथं ग्राहान्मम विमोक्षणं स्यादिति चिरं चिन्तितवान् । अथानन्तरमिमां वक्ष्यमाणां बुद्धिमभ्यपद्यत प्राप ॥ ३० ॥ * * बुद्धिमाह—नमामीति । आतुरं ग्राहवशवर्तितया व्याकुलं मामिमे ज्ञातयो गजा मोचितुं णिलोप आर्षः । न प्रभवन्ति तदा

करिण्यः कुतः प्रभवेयुरतो विधातुर्देवस्य पाशरूपेण ग्राहेणावृतो निबद्धोऽप्यहं पशुरपि तमेव परायणं परममाश्रयभूतं परमेश्वरं
यामि शरणं व्रजामि ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ य इति । बलिनः प्रचण्डवेगात् अन्तयति नाशयति इत्यन्तको मृत्युः स एवोरगो
महासर्पस्तस्मादभिधावतः सर्वत्रागच्छतो भीतमत एव प्रपन्नं स्वशरणागतं जनं यः कश्चनेशः परिपाति यस्य भयात् मृत्युश्च
प्रधावति सर्वप्राणिषु प्रवर्तते । यद्वा । मृत्युरपि शरणागतान्निवर्तते तमेवारणं शरणमीमहि व्रजेमेत्यर्थः । ईड् दिवादिः,
आर्षः श्यनलुक् ॥ ३२ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गंगासहायो निरमादष्टमस्य द्वितीयके ।

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्मिन् सरसि विगाह्य प्रवेशपूर्वकं विलोड्य कल्हारादीनां रेणुभिर्वासितं परिमलितं निर्मलममृताम्बु स्वपुष्करेण
तुण्डाग्रेणोद्धृतं कामं यथेष्टं पपौ अपिबन् अद्भिः सरोजलैरात्मानं स्नपयन् गतश्रमो बभूव गतक्लमः पपाविति बान्धवः ॥ २५ ॥
स्वपुष्करेणोद्धृतैः शीकराम्बुभिर्जलविन्दुभिः दुर्मदान् कलमान् करिपोतकान् करेणश्च यथा गृही गृहासक्तस्तथा कृपावान् निपा-
ययन् संनपयंश्च गृणन्बृंहितं कुर्वन् अजमायथा भगवन्मायया यदागतं कृच्छ्रं दुःखं तन्नाचष्ट नालोचितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥
कृच्छ्रमेव दर्शयन्नाह—स इति । हे नृप ! तत्र सरसि दैवेन प्रारब्धकर्मानुगुणं प्रवृत्तेनेश्वरेण चोदितः कश्चिद्बल्लोयान् ग्राहो
मकरः तं गजेन्द्रं चरणे पादे रूपा क्रोधेनाऽप्रहीज्यग्राह यदृच्छया दैवात्प्राप्तं व्यसनं दुःखं गतः प्राप्तः सोऽतिबलः गजेन्द्रो
यथाबलं विचक्रमे त्याजयितुं पराक्रममकरोत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तदा बलीयसा ग्राहेण तरसा बलेन विकृष्यमाणमत
एवातुरं दुःखितं गजेन्द्रं प्रति दीनधियः करेणवो विचक्रुः रुरुदुः पार्ष्णिप्रहाः पृष्ठत उपोद्बलका अन्ये गजास्तारयितुं दुःखात्ता-
रयितुं माचयितुं नाशक्तुवन् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ हे महीपते ! इत्थं गजेन्द्रग्राह्यार्मियोऽन्तरतो बहिश्च विकर्षतोऽस्ततोः सहस्रं समा-
संवत्सराः व्यगमन्ततिक्रान्ताः बभूवुः स प्राणयोः तयोः समानबलयोः तद्विकर्षणरूपं कर्म तदा सुराः चित्रं विचित्रं मेनिरे ॥ २९ ॥
ततः सहस्रसमानन्तरं दीर्घेण भूयसा कालेन जले विकृष्यमाणस्याऽत एवाऽवसीदतः खिद्यतः गजेन्द्रस्य मनआदीनां व्ययः
क्षयोऽभूत्, तत्र मनः उत्साहशक्तिः बलं शरीरमोज ऐन्द्रियं जलमोक आश्रयो यस्य तस्य ग्राहस्य तु इदं हेतुगर्भं सकलं मन आदिकं
विपर्ययोऽभूदधिकमभूदित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ स गजेन्द्र इत्थं प्राणस्य सङ्कटम् संशयं यदा प्राप, यतः सोऽपि देही देहभृत्तदा
विवश आत्मनः स्वस्य मोक्षणेऽपारयन्नसमर्थस्सन् चिरं दध्यौ चिन्तितवान् अथ चिन्तानन्तरम् इमां वक्ष्यमाणां बुद्धिमन्व-
पद्यत कृतवान् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तामेवाह—नेति । आतुरं पीडितं मामिमे ज्ञातयो गजा एव मोचितुं न प्रभवन्त्यहं तु
प्रभुरेव न कुतः कथं करिण्यः प्रभवेयुः ? अतो विधातुर्देवस्य पाशरूपेण ग्राहेणाऽऽवृतोऽहं तमेव विधातारं केवलं परम्
उत्कृष्टमयनं शरणं रक्षणोपायं यान्यध्यवस्थामीत्यर्थः । यत्सङ्कल्पान्मयायं ग्राहप्रहस्तमेव शरणं व्रजामीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀
कोऽसौ शरण्यः ? विधातेत्यत आह—य इति । बलिनोऽन्तं करोतीत्यन्तकः “अन्येष्वपि दृश्यते” इतिङः अन्तको मृत्युः स एव
उरगः महासर्पः तस्मात् प्रचण्डवेगात् दुस्सहवेगादभिधावतो निमित्तादभृशं नितरां भीतं प्रपन्नं च यः कश्चन योऽयमीशः
परिपाति यस्य भयान्मृत्युरपि प्रधावति तदादिष्टस्वव्यापारे प्रवर्तते तमरणं शरणम् ईमहि प्राप्नुयाम यद्वा यः कश्चनेशः
अवश्यं यः कश्चित् ईश्वरो भवता कोऽसौ योऽन्तकोरगाद्भीतं प्रपन्नं परिपाति यस्य भयान्मृत्युः प्रधावति तं शरणं व्रजेमेत्यर्थः ।
ईश इति सप्तम्यन्तपाठोपि दृश्यते तदा यस्येशो ईशने यः कश्चिन्नास्ति “न तस्येशो कश्चन” इतिश्रुतेः यश्च मृत्युभयाद्भीतं प्रपन्नं
परिपाति यस्य च भयान्मृत्युः प्रधावति “मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति श्रुतेः तमरणमीमहीत्यर्थः । इति बुद्धिमभ्य-
पद्यतेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हे नृप ! पादाक्रान्तनिमित्तरूपा यथाबलं यथाशक्ति विचक्रमे विक्रमं कृतवान् ॥ २७-२९ ॥ ❀ ❀ इन्द्रिया-
दीनामवसादनप्राप्तावुत्तमभनशक्तिः सहः प्राणशक्तिः बलं शरीरसामर्थ्यमोजः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अपारयन्पारङ्गन्तु-
मशक्तः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कर्मलक्षणपाशेन ग्राहेण रुद्धः उपद्रवं प्राप्तः विधातुर्देवान्मोक्षितुम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ कश्चन
लोकविलक्षणः य ईशः बलिनोन्तकाख्यसर्पाद्भीतं प्रसन्नं प्रपाति यस्य भयान्मृत्युरन्तको दुर्गा वा प्रधावति “मृत्युर्धावति पञ्चमः”
इति श्रुतेः । तमीशमरणं शरणमीमहि प्राप्नुम इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्मिन्नेव सरोवरे अभ्यासो यस्य तद्यथास्यात्तथेति तत्राऽवगाहनादौ निश्शङ्कत्वं व्यञ्जितं निजेन पुष्करेण कराग्रेण ॥ २५ ॥ ❀ ❀ करेणः स्त्रीः कलभान् सुतांश्च स्तपयन् ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ ग्राहेण विकृष्यमाणं तं दीनधियः करेणवः केवलं विचुक्रुशुरेव, पार्ष्णिग्रहास्तदुद्धरणे साहाय्यवन्तः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ जलौकसो ग्राहस्य विपर्ययः बलादीनां व्ययस्याभावः प्रत्युताधिक्यमित्यर्थः । सकलं सर्वं यथा स्यात्तथाऽभूत् विपर्ययस्योत्पत्तिः सम्पूर्णैव न त्वंशेनेत्यर्थः ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ दध्यौ किमिदं मे कर्मेति यदा पराममर्षं तदा इमां बुद्धिं सहसैव प्राप ॥ २१ ॥ ❀ ❀ बुद्धिमेवाह—न मामिमे गजा अपि मोक्षितुं प्रभवन्ति करिण्यः कुतः, यतो ग्राहरूपेण विधातुः पाशेनाऽऽवृत्तः तदपि परं परमेश्वरं परायणं परमाश्रयं शरणं यामि । अहंचेति, यद्यप्यहं पशुत्वादज्ञस्तदपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ यं शरणं यासीति तत्राह—य इति । यद्गयादित्यत्र श्रुतिः “भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमस्य द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्मिन् आत्मानमद्भिः स्तपयन् विगाह्य विलोड्य गतक्लमस्सन् निजपुष्करेण कराग्रेणोद्धृतमम्बुमांभु अमृतवत्स्वादु जलं निकामं यथेष्टं पपौ ॥ २५ ॥ ❀ ❀ घृणी दयावान् स्वपुष्करेणोद्धृतैः शीकराम्बुभिः करेणः स्वभार्याः कलभान् पुत्रांश्च संस्तपयन् निपाययन् कृच्छ्रं यथा गृही न पश्यति नाचष्ट यतोऽजमायया कृपणो दुर्मदश्च ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तदेव कृच्छ्रं दर्शयति—तमिति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ आतुरं प्रति दीनधियः करेणवः केवलं विचुक्रुशुः रुरुदुः अपरे गजाः पार्ष्णिग्रहाः साहाय्यकरास्तारयितुं नाशक्नुवन् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एवं नियुध्यतोः सप्राणयोः समबलयोः अन्तरतः बहिश्च मिथो विकर्षतः सहस्रं समाः सम्बत्सराः व्यगमन् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ततस्तदनन्तरं दीर्घेण कालेन जले विकृष्यमाणस्यात एवावसादितो गजेन्द्रस्य मनःप्रभृतीनां व्ययोऽभूत् । तत्र मनः अन्तःकरणसामर्थ्यं बलं देहसामर्थ्यम् ओज इन्द्रियसामर्थ्यम् जलौकसः ग्राहस्य तु सकलं मनःआदिकं प्रति विपर्ययः व्ययाभावोऽभूत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ स इत्थं प्राणस्य सङ्कटं मरणभयं यदाऽवाप तदा विवशः आत्मनो विमोक्षणे अपारयन् असमर्थस्सन् चिरं दध्यौ यथानन्तरमिमां बुद्धिमभ्यपद्यते—त्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तां बुद्धिं दर्शयति—नति । आतुरं माम् इमे ज्ञातयो विमोचितुं न प्रभवन्ति अहश्च न प्रभवामि करिण्यः कुतः प्रभवन्ति अतो यस्य विधातुः कर्मफलदस्य पाशेनावृत्तं परं परमेश्वरं परेषां ब्रह्मादीनामयनमाश्रयं शरणं यामि ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ कः सः यं शरणं यासीत्याकाङ्क्षायामाह—अन्तं करोतीत्यन्तको मृत्युः स एव उरगास्तस्मात् उरगात् ग्राहात् प्रचण्डो भयङ्करो वेगो यस्य तस्मात् भीतमत तव प्रपन्नं शरणापन्नं कश्चनेशो दुर्ज्ञेयप्रभावः परिपाति तमरणं शरणमीमहि ब्रजेम यस्य भयान्मृत्युः प्रधावति, तथा च श्रुतिः “भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्मिन् सरसि विगाह्य प्रविश्य अद्भिः सरोजलैरात्मानं स्तपयन् गतक्लमः श्रमरहितः सन् निजपुष्करेण स्वशुण्डाग्रेण उद्धृतममृतं च स्वादु अम्बु जलं निकामं यथेष्टं पपावित्यन्वयः । यथेष्टपाने हेत्वन्तरं सूचयन्नम्बु विशिनष्टि—निर्मलं स्वच्छम् । हेमवत्पकाशमानानामरविन्दादीनां रेणुभिर्वासितमिति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स्वपुष्करेणोद्धृतैः शीकराम्बुभिः जलबिन्दुभिः करेणः गजीः कलभांस्तपोतांश्च पाययन् संस्तपयंश्च कृच्छ्रं कष्टमागतं नाचष्ट नालोचितवानित्यन्वयः । तत्र हेतुः—घृणीति, तेषु कृपायुक्त इत्यर्थः । तत्रापि हेतुः । अजस्य भगवतो मायया कृपणस्तेष्वासक्तः दुर्मदश्च । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा गृही गृहायासक्तः पुरुष इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्राप्तं कष्टमेव दर्शयति—तमिति । हे नृपेति सम्बोधनेन यथा कदाचिन्नृपस्य वैरिभिः प्रतिरोधो भवति तथेति सूचयति । तत्र सरसि दैवेन प्रारब्धकर्मानुगुणं प्रवृत्तेनेश्वरेण चोदितः कश्चिद्बलीयान् ग्राहो मकरस्तं गजेन्द्रं चरणे पादे रुषा क्रोधेनाप्रहीत जग्राह । स गजेन्द्रो यदहच्छया दैवेनैवं व्यसनं दुःखं गतः प्राप्तः सन् यतोऽतिबलोऽतो यथाबलं स्वबलानुसारेण विचक्रमे आत्मानं मोचयितुं पराक्रममकरोदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तथा बलीयसा ग्राहेण तरसा बलेन विकृष्यमाणम् अतएवातुरं विवशं यूथपतिं गजेन्द्रं प्रति दीनधियः करेणवो विचुक्रुशुः रुरुदुः । पार्ष्णिग्रहाः

पृष्ठत उपोद्बलका अन्ये च गजास्तं तारयितुं ततो विमोचयितुं नाशकन् नाशकनुबन्धित्यन्वयः ॥ २८ ॥ * * हे महीपते इमेन्द्रनक्रयोगेन्द्रग्राहयोरेवं मिथो नियुद्धयतोः सप्राणयोर्जीवितोरेव सहस्रं समाः संवत्सरा व्यगमन् अतिक्रान्ता बभूवुः । तद्दृष्ट्वाऽमरा देवा अपि चित्रं आश्चर्यममंसत मेनिरे इत्यन्वयः । तयोर्नियुद्धमेव स्पष्टंस्तौ विशिनष्टि—अन्तरतो बहिश्च विकर्षतोऽरिति । एवं तु युद्धं महीपतीनामपि दुर्घटमिति सम्बोधनेन सूचितम् ॥ २९ ॥ * * ततः संवत्सरसहस्रानन्तरं दीर्घेण भूयसा कालेन जले विकृष्यमाणस्य अतएव अवसीदतः खिद्यतः गजेन्द्रस्याहारसञ्चाराभावात् मनआदीनां महान् व्ययः क्षयोऽभूदित्यन्वयः । तत्र मन उत्साहशक्तिः, बलं शरीरशक्तिः, ओज इन्द्रियशक्तिः । जलमोकः स्थानं यस्य तस्य ग्राहस्य तु जलरूपाहारसञ्चारसद्भावात् सकलं मनआदिकं विपर्ययोऽधिकमभूदित्यर्थः ॥ ३० ॥ * * स गजेन्द्रो यदा इत्थं यदृच्छया विवशो ग्राहवशस्तत आत्मानं विमोचयितुमपारयन् प्राणस्य संकटं प्राणस्थितावपि संशयं प्राप, यतो देही देहभृत आहाराभावेन देहधारणासम्भवात्, तदाऽत्मविमोक्षणे चिरं दध्यौ कथं ग्राहान्मम विमोक्षणं स्यादिति चिरं चिन्तितवान् । अथानन्तरमिमां वक्ष्यमाणां बुद्धिमभ्यपद्यत प्राप ॥ ३१ ॥ * * तां बुद्धिमेवाह—न मामिति । आतुरं ग्राहवशवर्तितया व्याकुलं मामिमे ज्ञातयो गजा मोचितुं न प्रभवन्ति तदा करिण्यः कुतः प्रभवेयुः । अतो विधातुर्देवस्य पाशरूपेण ग्राहेणावृतो निबद्धोऽप्यहं तमेव विधातारं परं परमेश्वरं याहि ग्राहादात्मानं विमोचयितुं शरणं ब्रजामीत्यर्थः । ननु सोऽपि विमोचयितुं कथं प्रभवेदित्यत आह—परायणमिति, परेषां ब्रह्मादीनामपि अयनमाश्रयः ॥ ३२ ॥ * * कोऽस्तावीश्वरो यं शरणं ब्रजसीत्यपेक्षायामाह—य इति । अन्तं विनाशं करोतीत्यन्तको मृत्युः स एवोरगो महासर्पस्तस्मादभिधावतः सर्वत्रागच्छतो भीतमतएव प्रपन्नं स्वशरणागतं जनं यः कश्चनेशः परिपाति । मृत्युश्च यस्य भयात् प्रधावति सर्वप्राणिषु प्रवर्तते । तथाच श्रुतिः—“भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति । ‘यद्वा मृत्युरस्मादपैति’ इति दशमोक्तेर्मृत्युः शरणागतान्निवर्तते तमेवारणं शरणमीमहि ब्रजेमेत्यर्थः । तच्छरणमन्तरेण मृत्युर्नैव निवर्तते इत्याशयेन तं विशिनष्टि—बलिन इति । ब्रह्मादीनामपि विनाशकादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—प्रचण्डवेगादिति, दुर्द्धवेगादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र हरिसंस्मृतिरूपेण । द्वितीयो विवृतोऽध्यायोऽप्यर्थसिद्धिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वेति । स्वपुष्करेण, स्वकीयो य उत्तमपुष्करत्वेन उद्धृतानि यानि शीकराम्बूनि तैः, गृही यथा, कश्चिद्गृहस्थ इव, कलमान् करेणश्च निपाययन्, संस्रपयन्, गृणन् वृंहितं कुर्वन्, कृपणः विषयलम्पटः दुर्मदो दुष्टेन मदेन पूर्णः सन्, अजमा-यथा भगवन्मायया, कृच्छ्रं निकटागतं यद्दुःखं, तत् न आचष्ट नालोचितवान् ॥ २५ ॥ * * कृच्छ्रमेव दर्शयन्नाह । तामिति । हे नृप, तत्र सरसि, दैवेन प्रारब्धकर्मानुगुणं प्रवृत्तेनश्वरेण एव चोदितः संप्रेरितः, कश्चित्, बलीयान् बलवत्तरः, ग्राहो मकरः, तं गजेन्द्रं, चरणे पादे, रुषा क्रोधेन, अग्रहीज्जग्राह । यदृच्छया दैववशतः, एवं व्यसनं दुःखं, गतः संप्राप्तः, अतिबलः, स गजेन्द्रः, यथाबलं स्वबलमनतिक्रम्य, विक्रमे । ग्राहात् स्वं मोचयितुं पराक्रममकरोदित्यर्थः ॥ २६ ॥ * * तदेति । तदा बलीयसा ग्राहेण, तरसा बलेन, विकृष्यमाणं, अत एव आतुरं दुःखितं, यूथपतिं गजेन्द्रं प्रति, दीनधियः, करेणवः, विचुकुशुः रुरुदुः । पाष्णिग्रहाः पृष्ठत उपोद्बलकाः, अपरे गजाः, तारयितुं तं, दुःखात् मोचयितुं न च नैव, अशकन् ॥ २७ ॥ नियुध्यतोरिति । हे महीपते, एवमित्थं, बहिः अन्तरतः मिथः विकर्षतोः, नियुध्यतोः, सप्राणयोः समानबलयोः, इमेन्द्रनक्रयो-गजेन्द्रमकरयोः, सहस्रं समाः, सहस्रवर्षाणीत्यर्थः । व्यगमन् व्यतीयुः । तद्विकर्षणरूपं कर्म वीक्ष्येति शेषः । अमराः देवाः, चित्रमाश्चर्यं, अमंसत मेनिरे ॥ २८ ॥ * * तत इति । ततः सहस्रसमानन्तरं दीर्घेण कालेन, जले, विकृष्यमाणस्य, अत एव, अवसीदतः खिद्यतः, गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां, महान् व्ययः क्षयः, अभूत् । तत्र मन उत्साहशक्तिः, बलं शरीरं, ओज ऐन्द्रियं, जलमोक आश्रयो यस्य तस्य ग्राहस्य, सकलं बलादिकं, विपर्ययः विपरीतमधिकमभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ * * इत्थमिति । स गजेन्द्रः, यतः देही भूचरः, ततः इत्थं, यदृच्छया प्राणस्य संकटं यदा आप, तदा विवशः अत एव, आत्म-विमोक्षणे ग्राहात् स्वविमोचनविधाने, अपारयन्नसमर्थः सन्, चिरं, दध्यौ चिन्तितवान् । अथ चिन्तितानन्तरं, इमां वक्ष्यमाणां, बुद्धिं, अन्वपद्यत कृतवान् ॥ ३० ॥ * * तामेवाह । न मामिति । आतुरं, माम् इमे ज्ञातयो गजाः, मोचितुं मोचयितुः न प्रभवन्ति, तर्हि करिण्यः कुतः एव कथं वा प्रभवेयुरित्यर्थः । अतः, विधातुर्देवस्य, पाशेन पाशरूपेण, ग्राहेण आवृतः, अहम् अपि, परायणमुत्कृष्टाश्रयं, तं च तमेव, परं परमेश्वरं, यामि शरणं ब्रजामि ॥ ३१ ॥ * * कोऽसौ शरण्यो यं शरणं

यासीत्यत आह । य इति । बलिनो बलवत्तरात्, प्रचण्डोऽतितीव्रो वेगो यस्य तस्मात्, अभिधावतोऽहोनिशं प्रधावतः, अन्तं करोतीत्यन्तयति अन्तयतीत्यन्तकः मृत्युः स चासावुरगोऽजगरनागस्तस्मात्, भृशं नितरां, भीतं प्रपन्नं च, यः कश्चन ईशः परिपाति, यद्गयात् मृत्युः अपि प्रधावात्, तदादिष्टः स्वव्यापारे प्रवर्तते इत्यर्थः । तमीशं, अरणं शरणं, ईमहि याम । इति गुद्धमभ्यपद्यतेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषानुवादः

उस सरोवर का जल अत्यन्त निर्मल एवं अमृतके समान मधुर था । सुनहले और अरुण कमलोंकी केसरसे वह महक रहा था । गजेन्द्रने पहले तो उसमें घुसकर अपनी सूँड़से उठा-उठा जी भरकर जल पीया, फिर उस जलमें स्नान करके अपनी थकान मिटायी ॥ २५ ॥ * * गजेन्द्र गृहस्थ पुरुषोंकी भाँति मोहप्रस्त होकर अपनी सूँड़से जलकी फुहारें छोड़-छोड़कर साथकी हथिनियों और बच्चोंको नहलाने लगा तथा उनके मुँहमें सूँड़ डालकर जल पिलाने लगा । भगवान्की मायासे मोहित हुआ गजेन्द्र उन्मत्त हो रहा था उस बेचारेको इस बातका पता ही न था कि मेरे सिरपर बहुत बड़ी विपत्ति मँड़रा रही है ॥ २६ ॥ * * परीक्षित ! गजेन्द्र जिस समय इतना उन्मत्त हो रहा था, उसी समय प्रारब्धकी प्रेरणासे एक बलवान् ग्राहने क्रोधमें भरकर उसका पैर पकड़ लिया । इस प्रकार अकस्मात् विपत्तिमें पड़कर उस बलवान् गजेन्द्रने अपनी शक्तिके अनुसार अपनेको छुड़ानेकी बड़ी चेष्टा की, परन्तु छुड़ा न सका ॥ २७ ॥ * * दूसरे हाथी, हथिनियों और उनके बच्चोंने देखा कि उनके स्वामीको बलवान् ग्राह बड़े वेगसे खींच रहा है और वे बहुत घबरा रहे हैं । उन्हें बड़ा दुःख हुआ । वे बड़ी विकलतासे चिगवाड़ने लगे । बहुतोंने उसे सहायता पहुँचाकर जलसे बाहर निकाल लेना चाहा, परन्तु इसमें भी वे असमर्थ ही रहे ॥ २८ ॥ * * गजेन्द्र और ग्राह अपनी-अपनी पूरी शक्ति लगाकर भिड़े हुए थे । कभी गजेन्द्र ग्राह को बाहर खींच लाता, तो कभी ग्राह गजेन्द्रको भीतर खींच ले जाता । परीक्षित ! इस प्रकार उनको लड़ते-लड़ते एक हजार वर्ष बीत गये और दोनों ही जीते रहे । यह घटना देखकर देवता भी आश्चर्यचकित हो गये ॥ २९ ॥ * * अन्तमें बहुत दिनोंतक बार-बार जलमें खींचे जानेसे गजेन्द्रका शरीर शिथिल पड़ गया । न तो उसके शरीरमें बल रह गया और न मनमें उत्साह । शक्ति भी क्षीण हो गयी । इधर ग्राह तो जलचर ही ठहरा । इसलिये उसकी शक्ति क्षीण होनेके स्थानपर बढ़ गयी, वह बड़े उत्साहसे और भी बल लगाकर गजेन्द्रको खींचने लगा ॥ ३० ॥ इस प्रकार देहाभिमानी गजेन्द्र अकस्मात् प्राणसङ्कटमें पड़ गया और अपनेको छुड़ानेमें सर्वथा असमर्थ हो गया । बहुत देर-तक उसने अपने छुटकारेके उपायपर विचार किया, अन्तमें वह इस निश्चयपर पहुँचा ॥ ३१ ॥ * * 'यह ग्राह विधाताकी फाँसी ही है । इसमें फसकर मैं आतुर हो रहा हूँ । जब मुझे मेरे बराबर के हाथी भी इस विपत्तिसे न उबार सके, तब ये बेचारी हथिनियाँ तो छुड़ा ही कैसे सकती हैं ? इसलिये अब मैं सम्पूर्ण विश्वके एकमात्र आश्रय भगवान्की ही शरण लेता हूँ ॥ ३२ ॥ * * काल बड़ा बली है । यह साँप के समान बड़े प्रचण्ड वेगसे सबको निगल जानेके लिये दौड़ता ही रहता है इससे अत्यन्त भयभीत होकर जो कोई भगवान्की शरणमें चला जाता है, उसे वे प्रभु अवश्य-अवश्य बचा लेते हैं । उनके भयसे भीत होकर मृत्यु भा अपना काम ठीक-ठीक पूरा करता है । वही प्रभु सबके आश्रय हैं । मैं उन्हींकी शरण ग्रहण करता हूँ ॥ ३३ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

श्रीशुक^१ उवाच

एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधाय मनो हृदि । जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितम् ॥ १ ॥

गजेन्द्र उवाच

ॐ नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम् । पुरुषायादिवीजाय परेशायाभिधीमहि ॥ २ ॥

यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् । योऽस्मात् परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयम्भुवम् ॥ ३ ॥

यः स्वात्मनीदं निजमाययार्पितं क्वचिद् विभातं क्व च तत् तिरोहितम् ।

अविद्धदृक् साच्युभयं तदीक्षते स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं बुद्ध्या व्यवसितः मनः हृदि समाधाय प्राग्जन्मनि अनुशिक्षितं परमं जाप्यं जजाप ॥ १ ॥

यतः एतत् चिदात्मकम् तस्मै ॐ भगवते पुरुषाय आदिवीजाय परेशाय नमः अभिधीमहि ॥ २ ॥ * * यस्मिन् इदं च यतः इदं येन इदम् अस्मात् च परः तं स्वयम्भुवम् प्रपद्ये ॥ ३ ॥ * * स्वात्मनि इयं निजमायया अर्पितं तत् क्वचित् विभातं च क्व तिरोहितं तत् उभयं यः अविद्धदृक् साक्षी ईक्षते सः परात् परः आत्ममूलः माम् अवतु ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तृतीये तु गजेंद्रेण स्तुतो हरिरूपेत्य तम् । समुद्धार तं ग्राहाद् ग्राहं देवलशापतः ॥ १ ॥

जाप्यं जप्यं स्तोत्रम् । प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्नसंज्ञे ॥ १ ॥ * * तस्मै नमो नमनमभिधीमह्यभिध्यायेम केवलम् । ग्राहग्रहीतत्वेन कायप्रणतेरशक्यत्वात् । स्वस्य तज्ज्ञानं संभावयितुं विशिनष्टि । यतश्चिद्रूपादे तद्देहादिचिदात्मकं चेतनं भवति । तदुक्तम् । “येन चेतयते विश्वम्” इति । तत्र हेतुः । पुरुषाय पूर्णं कारणत्वेन प्रविष्टाय । ननु प्रकृतिपुरुषौ कारणमिति प्रसिद्धं तत्राह । आदिः प्रकृतिर्वीजं पुरुषस्तद्रूपाय । प्रविष्टत्वेऽपि जीववत्पारतन्त्र्यं वारयति । परेशायेति ॥ २ ॥ * * परमैश्वर्यं विवृण्वन्नाह यावत्समाप्ति । यस्मिन्नधिष्ठाने यत उपादानाद्येन कर्त्रा यश्च स्वयमेवेदं विश्वं भवति । अस्मात्कार्यात्प-रस्मात्कारणाच्च यः परस्तं स्वयंभुवं स्वतःसिद्धं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि ॥ ३ ॥ * * विश्वहेतुत्वं चोक्तमिदानीं विश्वप्रकाश-कत्वं वर्णयन्प्रार्थयते । यः स्वात्मनीति । विभातमभिव्यक्तं सत्कचित्प्रलये तिरोहितं लीनं सत् । तदुभयं कार्यं कारणं च साक्षी सन्नीक्षते । साक्षित्वे हेतुः । अविद्धदृगलुप्तदृष्टिः । आत्ममूलः स्वयंप्रकाशः । कुतः परात्प्रकाशकाच्चक्षुरादेरपि प्रकाशक इत्यर्थः । “चक्षुषश्चक्षुः” इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं गजेंद्रं ग्राहाद् च देवलशापतः समुद्धारेति योज्यम् (१) । एवम् उक्तरीत्या । व्यवसितः कृतनिश्चयः ॥ १ ॥ तत्र विश्वचेतयितृत्वे । “पूर्वमेवमिहासमिति तत्पुरुषस्य तत्पुरुषत्वम्” इति श्रुतेः । सर्वाप्रभवत्वात्कारणत्वम् । अत्राशङ्कते—नन्विति । तद्रूपाय प्रकृतिपुरुषौ न ततो भिन्नावित्यर्थः । परेशाय स्वतंत्राय ॥ २ ॥ * * यस्मिन्नधिष्ठाने—“परमे व्योमन्सर्वा

भूतानि” । यतश्चेदं—“यतो वा इमानि” येनेदं—“येन जातानि जीवन्ति” इति । य इदं—“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिभ्यः योऽस्मात्प्रपञ्चात्परस्माच्च तद्धेतुभूतात्प्रकृतेः परोन्यः “यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि वेदे लोके च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥” इति श्रीमुखोक्तेः । ‘अक्षरात्परतः परः’ इति श्रुतेश्च ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । जडानां स्वतः प्रकाशो न भवतीति भावः । अत्र मानम्—“चक्षुषश्च” इत्यादिश्रुतिः । “पुरुषान्न परं किञ्चित्” इति श्रुतेश्च ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्तुतस्तृतीये गजेन हरिप्राहादमोचयत् । ग्राहं देवलशापाच्च श्लोका रामाग्नयोऽत्र (३३) तु ।

त्रीण्युवाचेति (३) सार्द्धास्त्रिचत्वारिंशदनुष्टुभः (४३॥) ॥ ३ ॥ एवमिति । एवं व्यवसितः कृतनिश्चयो गजेन्द्रो बुद्ध्या मनः हृदि समाधाय स्थिरीकृत्य विषयान्तरेभ्यः प्रत्यावृत्य प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्नसंज्ञके जन्मनि अनुशिक्षितमभ्यस्तं परमं जप्यमेव जाप्यं स्तोत्रम् । स्वार्थेऽण् । जजाप ॥ १ ॥ ❀ ❀ नम इति । यतश्चिद्रूपादेतद्देहेन्द्रियादिकं चिदात्मकं चेतनं भवति । तस्मै पुरुषाय पूर्णं कारणत्वेन प्रविष्टाय आदिः प्रकृतिः बीजं पुरुषस्तद्रूपाय परेशाय स्वतन्त्राय भगवते नमः नमनम् अभिधीमहि । ग्राहगृहीतत्वेन कायप्रणतेरशक्यत्वात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ यस्मिन्निति । यस्मिन्नधिष्ठाने इदं विश्वं तिष्ठति यतश्चोपादानादिदं भवति येन साधनेन चेदं क्रियते यश्च स्वयमेवेदं भवति योऽस्मात् स्थूलात् कार्यात् परस्मात् सूक्ष्मात्कारणाच्च परस्तं स्वयंभुवं स्वतःसिद्धं प्रपद्ये शरणं ब्रजामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ य इति । यः स्वात्मानं स्वस्मिन्नेव निजमाययाऽपितं विरचितं क्वचित्कदाचित्सृष्टिसमये स्थूलकार्यतया विभातमभिव्यक्तं क्वच प्रलये तत्तिरोहितं सूक्ष्मकारणरूपेण लीनं च तत्कार्यकारणात्मकमुभयम् अविद्धदृक् अलुप्तदृष्टिः साक्षी सन्नोक्षते सः आत्ममूलः स्वयंप्रकाशः परः प्रकाशकादपि चक्षुरादेः परः तस्यापि प्रकाशकः मामवतु ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

‘तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ! पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्रवशोऽपि सः ॥’ इति भगवदुक्तरीत्यैवङ्कृतनिश्चयो गजेन्द्रः पूर्वजन्माभ्यस्तं जजापेत्याह मुनिः—एवमिति । एवं नमामीत्यादिश्लोकद्वयोक्तरीत्या व्यवसितः निश्चितमनाः मनो हृदि समाधाय हृदयस्थं कृत्वा विषयान्तरेभ्यः प्रत्यावृत्य प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्नाख्यजन्मन्यनुशिक्षितमभ्यस्तं परमं जप्यं स्तोत्रं जजाप ॥ १ ॥ ❀ ❀ जप्यमेवाह—‘इत्यादिना । तावत् “कारणं तु ध्येयम्” इति श्रुत्युक्तविधया जगत्सृष्ट्यादिकारणं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं नमस्कृत्य शरणं ब्रजति—ओमिति । “ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः” इत्युक्तरीत्या ब्रह्मणो निर्देशपरः ओंकारो ब्रह्मण इत्यर्थः । ओंकाराभिप्रेतब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणबृहत्त्वं भगवत् इत्यनेन पूर्णषाड्गुण्यवाचिना स्पष्टीकृतम् । एवं कारणत्वोपयुक्तगुणयोग उक्तः एवंविधाय तस्मै भगवते नमः । कोसौ भगवान्यं नमस्करोषि इत्यत्र तं लक्ष्यंस्तद्ध्यानं प्रतिजानीते यतो भगवत् एतच्चिदात्मकं चित्संसृष्टमचेतनात्मकं चिदचिदात्मकमिति यावत् यत् एवमत आदिवीजाय परमकारणायात् एव परेषां ब्रह्मादीनामपीशाय परमपुरुषायाभिधीमहि अभिध्यायेम ध्यायतेर्लिङ्गकार्षत्वादात्मनपदे विकरणाभावे सम्प्रसारणे च रूपं ‘क्रियायामभिप्रेति सोपि सम्प्रदानम्’ इति वचनेन पत्ये शेत इत्यादाविव ध्यानक्रियायाः सम्बध्यमानविवक्षया सम्प्रदानसंज्ञायां पुरुषायेति चतुर्थी । सत्यं परं धीमहीत्यादौ तु आप्यमानत्वविवक्षया कर्मसंज्ञायां द्वितीया यत् इति हेत्वर्थे पञ्चमी हेतुत्वं चाधिकरणोपादानकर्त्रादिसाधारणं ततश्च यस्मिन् यतः येनेति विवक्षितं तदन्वयानुगुणानि लीनजातरक्षितादिपदान्यव्याजिहीर्षितानि ॥ २ ॥ ❀ ❀ तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य विशदयन् शरणं ब्रजति—यस्मिन्निति । इदं चिदचिदात्मकं जगद्यस्मिन् प्रलीनं सृष्टेरप्ययपूर्वकत्वात् लयाधिकरणत्वसूचनाय तावद्यस्मिन्नित्युक्तं यत् उपादानभूतात् सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टादेतत्स्थूलचिदचिद्विशिष्टात्मकं जगज्जातं येन कर्त्रा सृष्टं रक्षितं च येनेति तन्त्रेण स्रष्टृत्वं रक्षितृत्वं चोभयमपि विवक्षितं तथा यस्मिन्नित्यनेन सृज्यमानचिदचिदाधिकरणत्वमपि विवक्षितं यत् इदमित्यनेन जगद्ब्रह्मणोरुपादानोपादेयभाव उक्तः तत्कृतं तयोर्मिथोऽनन्यत्वमाह—य इदं स्वयमिति । इदं सर्वं यदात्मकमित्यर्थः । उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वं परिहरति, योऽस्मात्परस्माच्च पर इति, अस्मात्स्वरूपान्यथाभावमापद्यमानादचेतनजातात्परो विलक्षणः यः स्वभावान्यथाभावमापद्यमानो जीवः तस्माच्च परो विलक्षणः स्वरूपेण स्वभावेन च विकाररहितः चिदचिद्विकारत्वाद्विकारणामिति भावः । तमेवंभूतं स्वयम्भुवं स्वायत्तसत्तादिमन्तं नतु जीववदन्यायत्तसत्तादिमन्तमित्यर्थः । प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः । यद्यप्यत्र गत्यर्थेन पद्यतिना बुद्धयर्थेन सता अध्यवसायमात्रमुपस्थाप्यते, तथापि प्रमाणानुसारादरणन्तमीमहीति पूर्वत्र शरणशब्दपर्यायस्यारणशब्दस्य प्रयोगाच्च

प्रार्थनाद्यन्वितरक्षाभरण्यासं करोतीत्युच्यते तथाचोच्यते “अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् । तदेकोपायतायाञ्च प्रपत्तिः शरणागतिः” इति रक्षाप्रार्थनं तु समनन्तरश्लोकेष्ववतु मास्परात्पर इत्यादिषु स्फुटम् इयं च गजेन्द्रेण विहिता प्रपत्ति-मुत्तयर्थैर्ननु प्राणसंरक्षणार्था—

“गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शाद्रिमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् । प्राप्नो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः” ॥

इति तत्फलतया मुक्तेरेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यस्मिन्निदमित्यनेनाभिप्रेतं सृष्टिसंहारविषयचेतना-चेतनात्मकजगदधिकरणत्वं विवृण्वन् सृष्ट्याद्युपयुक्तसार्वज्ज्यादिगुणयुक्तं रक्षायै प्रार्थयते—य इति । आत्मनि स्वस्मिन्नेव यः क्वचित्कदाचित् निजमाययात्मीयसङ्कल्पेन विभातं प्रकाशितं देवादिनामरूपविभागत्वेन प्रकाशितं क्वचिच्च तिरोहितं नामरूप-विभागत्यागेन सूक्ष्मरूपतया प्रलीनमित्यर्थः । इदमुभयं कार्यावस्थं कारणावस्थं च चिदचिदात्मकं जगद् अविद्धदृक् नित्यं सङ्कोचविकासादिरहितापरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानाश्रयः साक्षी सर्वज्ञश्च सत्रीक्षते स आत्ममूलः अनन्यकारणः परात्प्रधानात्परा-जीवात्परो विलक्षणः मामवतु परस्माच्च पर इत्युपादानत्वप्रयुक्तविकारप्रसङ्गपरिजिहीर्षयोक्तम् अत्र तु जीवान्तरस्यापि स्वसदृशत्वे स्वरक्षणासामर्थ्यसूचनायोक्तम् अवत्विति प्रार्थिता रक्षाऽत्र यावदनिष्टपरिहारपूर्वकेष्टप्रापणरूपा सा च मुक्तिरेव ब्रह्मविदो गजेन्द्रस्य केवलप्राणमात्ररक्षाप्रार्थनानुपपत्तेः “जिजीविषेनाहमिह” इति “मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय इति स्पष्टन्तदुक्तेश्च अत एव सर्वज्ञो भगवान् तदभिप्रायमालोच्य मुक्तिमेवादादिति भावनीयम् ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ध्यानपूर्वकस्तुत्या प्रसन्नाद्वरेगजेन्द्रस्य ग्रहापदो मोक्षो यथाऽभूत्तथा संसारग्रहादपि मोक्षो भगवत्प्रसादेन स्यादिति प्रदर्शनाय तन्मोक्षप्रकारो निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये, किंप्रकारो गजेन्द्रः शरणमयासीदिति तं प्रकारं दर्शयितुमाह—एवमिति । जाप्यं प्रागिति ॥ १ ॥ ❀ ❀ एतच्चिदानन्दात्मकं चेतनजानं यतो यस्मादेवाप्राभीष्टं तस्मा इति हिशब्देन पुरुषादि-विशेषणानां ‘परात्परं पुरुषं पुरुषमीक्षते’ इति श्रुतिसिद्धं दर्शयति ॥ २ ॥ ❀ ❀ मन्त्रोक्तविशेषणविवरणपूर्वकं ध्यानमाह—यस्मिन्निति । इदं जगद्यस्मिन्ह्रौ प्रतीयते ‘यत्प्रयन्ति’ इति श्रुतेः । इदं यतो यस्माच्चैव जायते ‘यतो वा इमानि भूतानि’ इति श्रुतेः । च शब्देनान्यस्मादुत्पातं निवारयति; इदं येन ब्रह्मणा प्रवर्तते ‘येन जातानि जीवन्ति’ इति श्रुतेः । इदं विश्वं यः स्वयं प्राप्तसत्तादिकः ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति श्रुतेः । ननु यः स्वयमित्यनेन तादात्म्यं किं न स्यादिति तत्राह; अस्मादिति, अस्मात्प्रत्यक्षप्रपञ्चात्परास्मात्परोक्षान्मुक्तप्रपञ्चाच्च पर उत्तमो यत्तं स्वयम्भुवं स्वत एव प्राप्तसत्ताकं शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः—

‘उत्पन्नस्यापि यत्सत्ता हरेस्तत्स इतीर्यते । हरेर्विश्वं भिन्नमपि परमोऽसौ यतो विभुः’ ॥

इतिवचनान्न तादात्म्यमत्रोच्यते किमु ततः प्राप्तसत्ताकं जगदिति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पूर्वोक्तार्थं भेदस्पष्टीकरणाय विवृणोति—यः स्वात्मनीति । यो भवान् क्वचिज्जाग्रति विभातं क्वच सुषुप्तौ तिरोहितम् अप्रकाशितं तदुभयं तदिदं जगत् निजमायया स्वेच्छया स्वात्मनि स्फोदरे अर्पितमीक्षते ? इत्यन्वयः । ननु, शरीरे स्थित्वा ईक्षते चेज्जीववत्लुपज्ञानत्वेनेक्षणयोगः स्यादिति तत्राह, अविद्धदृगिति, तर्हि कथमीक्षत इति तत्राह, साक्षीति, समामवत्वित्यन्वयः । आत्मा स्वयमेव मूलं कारणं प्रतिष्ठा च सत्तावांस्तथा अनेन स्वयंभूशब्दो विवृतः “स्वे महिम्नि” इति श्रुतेः । “अक्षरात्परतः परः” इति च क्वचिच्चतुर्मुखादौ तिरोहितम् इति वा ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नमो भगवत इत्यस्य टीकायां ग्राहगृहीतेत्यादि । यद्यपि प्राग्जन्मजप्यमस्य न सम्भवति । तथापि प्रस्ताववशादनेनात्र तथा भावितमिति ज्ञेयम् ॥ १-४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तृतीये संस्तुतो विष्णुर्जलादुद्धृत्य हस्तिनम् । ग्राहं चक्रेण संछिद्य तं तच्छापात् कृपाम्बुधिः ॥

एवं व्यवसितं निश्चयो यस्य ॥ १ ॥ ❀ ❀ नमस्कुर्मः धीमहि ध्यायामश्च यतो यस्मात् नमस्कृतात् ध्याताच्च एतत् मायात्मकमपि जगत् स्थूलसूक्ष्मदेहमयं चिदात्मकं भवति पुरुषाय पुरुषाकाराय आदिबीजाय पुरुषाकारत्वेनैवादिकारणाय

अतः परेशाय परमेश्वराय ॥ २ ॥ ॐ ॐ परमेश्वरस्य जगदुपादानादिकारणकलापत्वञ्चाह—यस्मिन् इदं जगत् गृहे घटादिकमिव यतश्च कुम्भकारादिव येन चक्रदण्डादिनेव यः सृष्टिपण्ड इव एवं योऽस्य विश्वस्य स्वयमेव सर्वाणि कारणानि भवतीत्यर्थः । इदमित्यस्य पुनः पुनरुक्तिस्तदन्वयनिर्द्धारणार्था यस्तु अस्मात् विश्वस्मात् परस्मात् विश्वकारणकलापाच्च परस्तं स्वयम्भुवं कृष्णरामादिरूपेण यः स्वयमेव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ किञ्चेदं कार्यकारणात्मकं जगदप्यनादितः सत्यमेवास्तीति वदन् स्वपरप्रकाशकत्वमाह—य इति । निजमायया यदिच्छावसान् सृष्ट्वा सृष्ट्वा अपितं स्वात्मन्येव कदाचित्कलापादौ विभातं कच कदाचित् कल्पान्ते तिरोहितम् अविद्धदृक् अलुप्तदृष्टिरेव साक्षी सन्नीक्षते उभयं विभातं तिरोहितं च आत्ममूलः आत्मा स्वयमेव मूलं यस्य सः स्वप्रकाशः परात् प्रकाशकादपि परः “चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

गजेन्द्र-तुतेन हरिणा प्राहाद्गजेन्द्रस्य देवलशापाद्ब्राह्मणं च विमोचनं कृतमित्याह—एवमिति तृतीयेन । एवं व्यवसितं व्यवसायो यस्य सः जाप्यं जप्यं स्वयम् प्राग्जन्मनीन्द्रचुम्नाख्ये ॥ १ ॥ ॐ ॐ यतः कारणात् एतत् चिदात्मकं चिदचिदात्मकं चिदचिद्रूपं विश्वमुत्पद्यते तस्मै नमो नमनमभिधीमहि अभिव्यायेम केवलं न तु शरीरेण प्रणमामि परवशत्वात् । ननु, “कालः स्वभायो नियतिर्यदिच्छा भूतानि योनिः पुरुषः” इति चिन्त्यमित्यनेकानि कारणानि श्रूयन्ते इत्यत्राह—पुरुषायादिवीजायेति । आदीनां सर्वेषां कालादीनां कारणानां बीजाय परमकारणाय पुरुषाय अत एव परेशाय ॥ २ ॥ ॐ ॐ यस्मिन्धारके यत उपादानात् येन निमित्तेन य एव स्वयमिदं सर्वजन्मादिहेतुत्वात् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” इति श्रुतेः । अस्मात् स्थूलात्प्रपञ्चात् परस्मात्सूक्ष्मरूपात् परो विलक्षणस्वरूपः स्वयम्भुवम् अनन्यसिद्धम् प्रपद्ये शरणं गच्छामि ॥ ३ ॥ ॐ ॐ यः अविद्धदृक् अनावृतज्ञानः अत एव साक्षी साक्षाद्द्रष्टा तदुभयमीक्षते इति क्वचित्सृष्टिसमये अभिव्यक्तनामरूपतया विभातं कच क्वचित्प्रलयसमये अनभिव्यक्तनामरूपतया तिरोहितं यदिदं स्थूलसूक्ष्मरूपं विश्वम् । निजमायया स्वययुनाऽऽत्मकेन सङ्कल्पेन स्वात्मनि धारके अर्पितम् तदुभयमीक्षते परात् देहेन्द्रियविलक्षणान्मम स्वरूपादुपासकात्परः समामवतु ॥ ४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तृतीये तु गजेन्द्रस्य पूर्वाराधनयोगतः । हरिं संस्मरतस्तस्मात् कामप्राप्तिर्निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन । पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः’ इति भगवदुक्तिरित्यैवं कृतनिश्चयो गजेन्द्रः पूर्वजन्माभ्यस्तं स्तोत्रं जजापेत्याह—एवमिति । एवं व्यवसितः कृत-निश्चयो गजेन्द्रो बुद्ध्या मनो हृदि समाधाय स्थिरीकृत्य विषयासरेभ्यः प्रत्याहृत्य प्राग्जन्मनि इन्द्रयुग्नसञ्ज्ञके जन्मनि अनु-शिक्षितमभ्यस्तं परमं जाप्यं स्तोत्रं जजापेत्यन्वयः ॥ १ ॥ ॐ ॐ स्तोत्रमेव दर्शयति—नम इति । यतश्चिद्रूपादेतदेहेन्द्र-यादिकं चिदात्मकं चेतनं भवति तस्मै शास्त्रप्रसिद्धाय भगवते ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णाय नमो नमनमभिधीमहि केवलमभिव्यायेम, प्राहृणीतत्वेन कायप्रणतेरशक्यत्वात् । एवं प्रकाशकत्वमुक्त्वा नियन्तृत्वेन प्रणमति—पुरुषायेति । अन्तर्यामितया पूर्णं शेते तिष्ठतीति तथा तस्मै नमः । परमकारणतया प्रणमति—आदिवीजायेति । सर्वपालकत्वेन प्रणमति—परेशायेति, परेषां ब्रह्मादीनामपी-शाय पालकाय नमः ॥ २ ॥ ॐ ॐ परमैश्वर्यं विवृण्वन् शरणं व्रजति—यस्मिन्निति । यस्मिन्नधिष्ठाने इदं तिष्ठति, यतश्चोपादा-नादिदं भवति, येन कर्त्रा येन साधनेन चेदं क्रियते, यश्च स्वयमेवेदं भवति योऽस्मात् स्थूलात् कार्यात् परस्मात्सूक्ष्मात्कारणाच्च परस्तं स्वयम्भुवं स्वतस्सिद्धं प्रपद्ये शरणं व्रजामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॐ ॐ सर्वसाक्षित्वं दर्शयन् स्वरक्षां प्रार्थयते—य इति । यः स्वात्मनि स्वस्मिन्नेव निजमाययाऽपितं स्वसङ्कल्पभात्रेण विरचितं क्वचित्कदाचित् सृष्टिसमये स्थूलकार्यतया विभातमभिव्यक्तं कच प्रलये तत्तिरोहितं सूक्ष्मकारणरूपेण लीनं च तत्कार्यकारणात्मकमुभयमपीक्षते पश्यति स मामवतु रक्षत्वित्यन्वयः । एवं सर्वं पश्यतोऽपि विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—साक्षीति । तथापि लौकिकसाक्षिवस्तुप्रज्ञानत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—अविद्धदृगिति, अलुप्तदृष्टिरित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—परात्पर इति, परात् ब्रह्मणोऽपि परः कारणभूत इत्यर्थः । नन्वेवमपि तस्यापि कश्चिदुत्पादकः स्यादित्याशङ्क्याह—आत्ममूल इति, अनन्यकारण इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तमुपेत्य हरिस्तूर्णं तृतीये गजसंस्तुतः । प्राहाद्गजं तथा प्राहमुहधारपिशापतः ॥ १ ॥

‘तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन । पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः’ इति भगवदुक्तीत्यैवंकृतनिश्चयो गजेन्द्रः, पूर्वजन्माभ्यस्तं जजापेत्याह मुनिः । एवमिति । एवं न मामिमे,

इत्यादिश्लोकद्वयोक्तरीत्या व्यवसितः कृतनिश्चयः गजेन्द्रः, बुद्ध्या मनः, हृदि समाधाय हृदयस्थं कृत्वा, विषयान्तरेभ्यः प्रत्याहृत्येत्यर्थः। प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्नाख्यजन्मनि, अनुशिक्षितमभ्यस्तं, परमं, जप्यं स्तोत्रं जजाप ॥ १ ॥ ❀ ❀ जप्यमेवाह । ॐ नम इति । यतो येन भगवता, एतद्विश्वं, चिदात्मकं चेतनावद्भवति, तस्मै भगवते, नमः । यत एवंविधं भगवदैश्वर्यमतः आदिबीजाय परमकारणाय, परेषां ब्रह्मादीनामपोशास्तस्मै, पुरुषाय परमपुरुषाय, अभिधीमहि अभिध्यायेम ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवदैश्वर्यं विवृण्वन् शरणं व्रजति । यस्मिन्निति । इदं चिदचिदात्मकं जगत्, यस्मिन् प्रलीनं जायते इति शेषः । सृष्टेरप्ययपूर्वकत्वात् 'यत् प्रयन्ति' इति श्रुतेश्च इदं, यतः उपादानकारणभूताद्यस्मात् जातमस्ति, 'यतो वा इमानि भूतानि' इति श्रुतेः । येन भगवता, इदं सृष्टं रक्षितं च भवति । 'येन जातानि जीवन्ति' इति श्रुतेः । इदं यः स्वयं एव, इदं सर्वं यदात्मकमित्यर्थः । उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वं परिहरति । यः अस्मात् स्वरूपान्यथाभावमापद्यमानाद-चेतनान्, परस्मात् स्वभावान्यथाभावमापद्यमानाजीवाश्च, परो विलक्षणः, स्वरूपेण स्वभावेन च विकाररहितः, तमेवंभूतं, स्वयं-भुवं स्वीयसत्तादिमन्तं, न तु जीववदन्यायत्तसत्तादिमन्तमित्यर्थः । प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मि । अनन्यसाध्ये स्वामीष्टे महाविश्वास-पूर्वकं तदेकोपायतायाश्चाप्रपत्तिः शरणागतिरिति शरणागतिलक्षणम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यस्मिन्निदमित्यनेनाभिप्रेतं सृष्टिसंहार-विषयकचेतनाऽचेतनात्मकजगदधिकरणत्वं विवृण्वन् सृष्ट्याद्युपयुक्तसर्वाङ्ग्यादिगुणयुक्तं स्वरक्षायै प्रार्थयते । इति अविद्वद्भक्-नित्यं संकोचविकाशादिरहितापरिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानाश्रयः, साक्षी सर्वज्ञः आत्मभूतोऽनन्यशरणः, परात् परः, परात् प्रधानात् तत्पराजीवाश्च परो विलक्षण इत्यर्थः । यो भगवान्, स्वात्मनि क्वचित् कदाचित्, निजमाययाऽऽत्मीयसंकल्पेन, अर्पितं सन्, विभातं प्रकाशितं, क्व च क्वचित् तिरोहितं नामरूपविभागाभावेन सूक्ष्मरूपतया प्रलीनमित्यर्थः । एवम् उभयं कार्यकारणात्मकोभयावस्थं तत्प्रसिद्धं, तदिदं, चिदचिदात्मकं जगद् ईक्षते, सः माम् अवतु रक्षतु ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

गजेन्द्रके द्वारा भगवान्की स्तुति और उसका संकटसे मुक्त होना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! अपनी बुद्धिसे ऐसा निश्चय करके गजेन्द्रने अपने मनको हृदयमें एकाग्र किया और फिर पूर्वजन्ममें सीखे हुए श्रेष्ठ स्तोत्रके जपद्वारा भगवान्की स्तुति करने लगा ॥ १ ॥ ❀ ❀ गजेन्द्रने कहा—जो जगत्के मूल कारण हैं और सबके हृदयमें पुरुषके रूपमें विराजमान हैं एवं समस्त जगत्के एकमात्र स्वामी हैं, जिनके कारण इस संसारमें चेतनताका विस्तार होता है—उन भगवान्को मैं नमस्कार करता हूँ, प्रेमसे उनका ध्यान करता हूँ ॥ २ ॥ यह संसार उन्हींमें स्थित है, उन्हींकी सत्तासे प्रतीत हो रहा है, वे ही इसमें व्याप्त हो रहे हैं और स्वयं वे ही इसके रूपमें प्रकट हो रहे हैं । यह सब होनेपर भी वे इस संसार और इसके कारण—प्रकृतिसे सर्वथा परे हैं । उन स्वयंप्रकाश, स्वयंसिद्ध सत्तात्मक भगवान् की मैं शरण ग्रहण करता हूँ ॥ ३ ॥ ❀ ❀ यह विश्व, प्रपञ्च उन्हींकी मायासे उनमें अध्यस्त है । यह कभी प्रतीत होता है, तो कभी नहीं । परन्तु उनकी दृष्टि ज्यों-की-त्यों—एक-सी रहती है । वे इसके साक्षी हैं और उन दोनोंको ही देखते रहते हैं । वे सबके मूल हैं और अपने मूल भी वहीं हैं । कोई दूसरा उनका कारण नहीं है । वे ही समस्त कार्य और कारणोंसे अतीत प्रभु मेरी रक्षा करें ॥ ४ ॥

कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु ।

तमस्तदाऽऽसीद् गहनं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विभुः ॥ ५ ॥

न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जन्तुः पुनः कोऽर्हति गन्तुमीरितुम् ।

यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः स मावतु ॥ ६ ॥

दिदृक्ष्वो यस्य पदं सुमङ्गलं विमुक्तसङ्गा मुनयः सुसाधवः ।

चरन्त्यलोकव्रतमव्रणं बने भूतात्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ॥ ७ ॥

न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा ।

तथापि लोकाप्ययसंभवाय यः स्वमायया तान्यनुकूलमृच्छति ॥ ८ ॥

१. प्रा० पा०—वै सर्वगतेषु हेतुषु । २. प्रा० पा०—चरन्ति लोके व्रत० । ३. प्रा० पा०—सर्वात्मभूताः । ४. प्रा० पा०—च ।

५. प्रा० पा०—कूल० ।

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कृत्स्नशः लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु कालेन पञ्चत्वम् इतेषु तदा गहनं गभीरं तमः आसीत् तस्य पारे यः विभुः अभिविराजते ॥ ५ ॥ * * यथा आकृतिभिः विचेष्टतः नटस्य देवाः ऋषयः यस्य पदं न विदुः पुनः कः जन्तुः गन्तुम् ईरितुम् अर्हति दुरत्ययानुक्रमणः सः मा अवतु ॥ ६ ॥ * * यस्य सुमङ्गलं पदं दिदृक्षवः विमुक्तसंगाः सुहृदः सुसाधवः मुनयः भूतात्मभूताः वने अत्रणम् अलोकव्रतम् चरन्ति सः मे गतिः ॥ ७ ॥ * * यस्य जन्म वा कर्म न विद्यते च नामरूपे वा गुणदोषः एव न तथापि यः लोकाप्ययसंभवाय स्वमायया तानि अनुकालम् ऋच्छति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तिरोहितमीक्षत इत्येतत्प्रपञ्चपूर्वकं दुर्ज्ञेयत्वं वदन्प्रार्थयते कालेनेति द्वाभ्याम् । पञ्चत्वमितेषु नाशं प्राप्तेषु । गहनं दुरवगाहम् । गभीरमनन्तम् । तस्य तमसः । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ * * अत एव देवादयो यस्य स्वरूपं न विदुः । जंतुरर्वाचीनः कोऽपि गंतुं ज्ञातुमीरितुं वक्तुं वा । दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणं चरितं कथनं वा यस्य सः । मा माम् ॥ ६ ॥ * * कथं तर्हि “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिश्रुतिरित्याशङ्क्य तज्ज्ञानोपायं कथयन्नाह । दिदृक्षव इति । अलोकव्रतं ब्रह्मचर्यादि । अत्रणमच्छिद्रम् । भूतानामात्मभूता भूतेष्वात्मदृष्टयः संतः । स मे गतिरस्तु ॥ ७ ॥ दुरत्ययानुक्रमणत्वं प्रपञ्चयन्प्रणमति न विद्यत इत्यादिना । लोकानामप्ययः प्रलयः संभवो जन्म तयोर्द्वंद्वैक्यम् । तदर्थं यस्तानि जन्मादीनि स्वीकरोति तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सर्वहेतुषु महदादिषु । नाशं प्राप्तेषु कारणतां गतेषु । तमःपारप्रकाशत्वे प्रमाणमाह—आदित्येति । आदित्यवर्णं ज्योतिःस्वरूपं तमसाऽविघातः ॥ ५ ॥ * * अत एव दुर्ज्ञेयत्वादेव । “पदं स्थानस्वरूपांघ्रिलक्ष्मनिश्चयहेतुषु” इति कोशात् । आकृतिभिर्हेतुमदाद्याकारैः । विविधां चेष्टां कुर्वतो नटस्य यथा स्वरूपं न ज्ञायते तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ * * यद्येवं सर्वथा दुर्ज्ञेय एव तर्हि श्रुतिविरोधः स्यादित्याह—कथं तर्हीति । तमात्मानं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युं संसारमत्येयुल्लङ्घ्य मुक्तो भवतीति श्रुत्यर्थः । तज्ज्ञानोपायं दुर्ज्ञेयस्याप्यात्मनो ज्ञानयत्नम् । यस्य भगवतः । सुमङ्गलममङ्गलहरम् । सुसाधवोऽतिशयेन सदाचारप्रवृत्ताः । सुहृदो दयालवः । गतिर्गम्यः ॥ ७ ॥ * * गुणेन सहितो दोषो गुणदोषः । ‘गुणदोषम्’ इति पाठे समाहारद्वन्द्वः । यद्यप्येवं वस्तुतोऽस्ति तथापीति । यद्वेतरेतयोगेऽप्येकत्वम् “ऊकालोज्झस्वदीर्घप्लुतः” इतिवत् । संभवः सृष्टिः । स्वमायया मायिकतमोरजोभ्यां रुद्ररूपेण ब्रह्मरूपेण च । तानि जन्मकर्मादीनि । अनुकालं प्रतिप्रलयसृष्टिसमये । ऋच्छति प्राप्नोति । अत्र लोकस्थित्यर्थं विष्णुजन्मादीनि न निर्दिष्टानि तेषां मायिकत्वाभावात् । अमायिकजन्मादीनि तु नानेन निषिध्यन्ते । तानि देवक्यादिजन्म गोवर्द्धनधारणादिकर्म रामकृष्णादिनामरूपाणि स्वरूपभूतान्येव न निषेद्धुं शक्यन्ते । श्रुत्यापि “निष्क्रियं निष्कलं शांतं निरवद्यं निरञ्जनम् । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” इत्यादौ कामिकं निषिध्य “स सर्वकर्मा सर्वगंधः सर्वरसः सर्वकामः” इत्यमायिकं कर्मादि विधीयते इति । अत एव श्रीवैष्णवे ‘गुणांश्च दोषांश्च मुने व्यतीतः’ इत्युक्तवा पुनराह—‘समस्तकल्याणगुणात्मको हि’ इति । तथा “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ।” इति । पाद्मोत्तरखण्डे च—“योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः । प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हेयत्वमुच्यते ।” इति । हेयसंयुक्तैर्हेयत्वसंयुक्तैः । प्राकृता गुणा हि हेया भवन्तीति भावः । नान्नाश्रिन्मयत्वं श्रुतिराह यथा “ॐ अस्य जानन्तो नाम चिद्विविक्तन महस्ते विष्णो स्वमतिं भजामहे ॐ तत्सत्” इति । श्रुत्यर्थस्तु—हे विष्णो ते तव नाम चित् चित्स्वरूपम् । अत एव महः स्वप्रकाशरूपं तस्मादस्य नाम्न आ ईषदेव जानन्तो वयं न तु सम्यक् उच्चारणमाहात्म्यादिपुरस्कारेणेत्यर्थः । तथापि विविक्तन ब्रुवाणाः केवलं तदभ्यासमात्रं कुर्वाणाः । सुमतिं शोभनां तद्विषयां बुद्धिं भजामहे प्राप्नुमः । यतस्तदेव नाम ॐ प्रणवः । सत्स्वतः सिद्धमिति अनुकालं नित्यमेव । ननु कथं जन्मकर्मणोनित्यत्वं ते हि क्रिये सा चारंभसमाप्तिभ्यामेव सिध्यति ते विना क्रियात्वासिद्धेः । नैवं दोषः श्रीभगवति सदैवाकारान्त्यात् जन्मकर्मलक्षणलीलानंत्यादनंतप्रपञ्चानंतवैकुण्ठगततल्लीला-स्थानपरिकराणां व्यक्तिप्रकाशयोरानंत्याच्च । अत एवोक्तं ब्रह्मणा ‘को वेत्तिभूमन्भगवत्परात्मनः’ इत्यादि । कचिल्लीला-रंभः कचित्समाप्तिश्चेत्यविच्छेदान्नित्यतैवेति श्रीगीतास्वपि ‘जन्म कर्म च मे दिव्यम्’ इत्यादिना तथैवोपपादितमिति संदर्भः ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

कालेनेति । द्विपराधावसानरूपेण कालेन निमित्तेन कृत्स्नशो लोकेषु चतुर्दशभुवनात्मकेषु तथा तत्पालेषु ब्रह्मादि-
शरीरेषु च पञ्चत्वं पञ्चमहाभूतात्मकत्वमितेषु प्राप्तेषु तथा सर्वहेतुषु महत्त्वादेषु च प्रकृतौ लीनेषु सत्सु तदा गहनं दुरवगाहं
गभीरमनन्तं तमः प्रकृत्याख्यमासीत् यस्तस्य पारे तेनानभिभूतः संस्तस्याश्रयभूतो विमुर्व्यापकोऽभितो विराजते ॥ ५ ॥ * *
नेति । सत्त्वप्रधाना देवादयोऽपि यस्य पदं यथावत्स्वरूपं न विदुस्तर्हि पुनरन्यो रजस्तमःप्रधानो जन्तुः अर्वाचीनः तत्त्वानभिज्ञः
प्राणी तं गन्तुं ज्ञातुमीरितुं वर्णयितुं वा कोऽर्हति । यथा आकृतिभिः रूपभेदैः विचेष्टतः नटनं कुर्वतः । शताऽऽर्षः । नटस्य तत्त्वं
जना न विदुस्तथेत्यर्थः । एवं दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणं चरितं कथनं वा यस्य सः मा मामवतु ॥ ६ ॥ * * दिदृक्ष्व
इति । यस्य पदं स्वरूपं दिदृक्ष्वः साक्षात्कर्तुमिच्छ्वः विमुक्तो दारपुत्रादिषु शब्दादिविषयेषु च सङ्गो यैस्तथाभूताः भूतानां
प्राणिनामात्मभूताः स्वात्मसमदर्शिनश्च वने स्थिताः सुसाधवा मुनयः सुमङ्गलम् अव्रणमच्छिद्रम् अलोकव्रतं ब्रह्मचर्यादि चरन्ति
कुर्वन्ति । स भगवान् मे मम गम्यत इति गतिः प्राप्तव्योऽस्तु ॥ ७ ॥ * * नेति । यद्यप्यस्मादिवत् प्रारब्धकर्माधीनं
यस्य जन्मादिदोषपर्यन्तं न विद्यते । गुणदोषमिति समाहारे द्वन्द्वः । गुणदोष एवेति पाठे “सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति”
इतीतरेतरयोगेऽप्येकत्वम् । “उकालोज्ज्वलस्वदीर्घप्लुतः” इतिवत् तथापि लोकस्य अप्ययः प्रलयः संभव उत्पत्तिस्तयोर्द्वन्द्वैक्यं तदथ
स्वमायया तानि जन्मादीनि अनुकालं तत्तदवसरे य ऋच्छति स्वीकरोति तस्मै परेशाय नमः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

कचित्तिरोहितमिदमीक्षते इत्युक्तं तज्जगत्तिरोभूय कां दशमापद्यते स च तद्दशायां कथम्भूतोऽवस्थित ईक्षते ?
इत्यपेक्षायां तद्दर्शयति—कालेनेति । कालेन द्विपराधावसानरूपेण कालेन निमित्तेन सर्वस्य जगतो हेतुषु सर्वेषु हेतुषु वा पृथिव्या-
दितत्त्वेषु तत्कार्येषु लोकेषु तत्पालकेषु ब्रह्मादिषु च पञ्चत्वं लयमितेषु प्राप्तेषु सत्सु गहनमनिसूक्ष्मत्वात् दुःखबोधं गभीरं परिच्छे-
त्तुमशक्यम् अणुत्वादिनाऽपि परिच्छेत्तुमशक्यं निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नत्वादितिभावः । एवंविधं तम आसीत् “नासदासीन्नो
सदासीत्तदानीं तम आसीत्” इति श्रुतेः तमःशब्दो निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नत्वाच्चिद्द्रव्यवाची ‘अक्षरं तमसि लीयते तमः परे
देव एकीभवति’ इति श्रुतेः । तदैवंभूतस्य तमसःपारे योऽभिविराजते पारोऽत्र पालनं नियमनरूपम् “पृपालनपूरणयोः”
इतिधात्वर्थानुरोधात् उक्तविधतमोनियमने कार्याक्षमत्वापादनरूपेण स्थित इति शेषः । विराजते प्रकाशते न तु जीववत्संकुचित-
ज्ञाने भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * कचित् विभातमीक्षत इत्युक्तं कीदृशं तस्येक्षणम् ? इत्यपेक्षायां तत्तद्देवमनुष्याद्यवस्थ-
जीवसम्बन्धिनानाविधविचित्रकर्माऽनुगुणनियमनरूपत्वादित्थं तथा दुरवबोधमिति वक्तुं तावत्तत्स्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात्त-
दीक्षणमपि दुरवबोधमेवेति दर्शयितुं स्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वं वदन् तं स्वरक्षायै प्रार्थयते—न यस्येति । देवाः सत्त्वप्रचुराः “तत्र
सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्” इत्यतीन्द्रियार्थदर्शनयोग्यत्वं सूचयते ऋषयो योगिनः अनेनाऽपि तदेव सूचयते अत एव
यस्य पदं पद्यत इति पदं स्वरूपं न विदुरन्योऽर्वाचीनो जन्तुः प्राणी तत्पदं गन्तुं यथावद्बोद्धुम् ईरितुं वक्तुं च कः पुनरर्हति ?
तत्र दृष्टान्तः यथा आकृतिभिर्वर्षैर्विचेष्टतो नटस्यायमसौ इति तत्स्वरूपमतज्ज्ञाः न विदुस्तथेत्यर्थः । स एवं दुरवबोधस्वरूपोऽत
एव दुरत्ययाऽनुक्रमणः दुर्गव्यापारः इत्थंतथा दुरवबोधनियमनरूपव्यापारयुक्तो मामवतु, यद्वा नटस्येवाकृतिभिर्देवादिबिचित्र-
शरीरैर्विचेष्टतो जीवद्वारा विचेष्टतो यस्येति वान्वयः । आकृतिभिरवतारविशेषैः विचेष्टतो यस्येति वार्थः ॥ ६ ॥ * *
दुरवगमत्वोक्तिप्रसक्तामनुपास्यत्वशङ्कां निराचिकीर्षुस्तस्य नटस्येति दृष्टान्तसाधर्म्यलब्धं कैश्चित्सुबोधत्वं वदन् तस्यैव स्वरक्षोपा-
यत्वमध्यवस्यति—दिदृक्ष्व इति । सुमङ्गलं नित्यसुखरूपं यस्य स्वरूपं दिदृक्ष्वः साक्षात्कर्तुमिच्छ्वो मुनयः विमुक्तः सङ्गो दारा-
गारादिषु शब्दादिविषयेषु वा यैस्ते सुसाधवाः अन्यैरपि साधूनां धर्मैर्युक्ताः भूतेषु उच्चावचेष्वात्मभूता आत्मतुल्यतां प्राप्ताः
स्वात्मसमदर्शिनः सन्तो वनेऽरण्येऽव्रणमच्छिद्रमलोकव्रतमितरैर्जनैः कर्तुमशक्यं व्रतमुपासनात्मकं चरन्ति उपासनात्मकव्रत-
परिशुद्धमनसा तत्पदं साक्षात्कुर्वत्येवेति भावः । तथा च श्रुतिः “हृदा मनीषा मनसाभिवल्लभः, दृश्यते त्वप्रथयाबुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिमिः” इति ‘तं दुर्दृशं गूढमनुप्रविष्टं, यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्’ न मांसचक्षुरभिबीक्षते तम्, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्’
इत्याद्यदृश्यत्वश्रुतयस्तु योगापरिशुद्धमतिभिरग्राह्यत्वं वदन्तीति भावः । स एवंभूतो मे गतिः रक्षोपाय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * *
एवं दृश्यत्वादृश्यत्वश्रुतीनां विषयविभागोऽर्थात् प्रदर्शितः अथ तुल्यन्यायतया ‘अजायमानः’ निष्कलं निष्क्रियं, ‘तदरूप-
मनामयम्’ इत्यादिजन्मादिप्रतिषेधपराणां “बहुधा विजायते ‘यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः’ ‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः’ हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते” इत्यादीनां जन्मादिप्रतिपादनपराणाञ्च श्रुतीनां विषयविभागं दर्शयन्स्तौति—नेति । यद्यपि
यस्य जन्मादयो न सन्ति जीवस्यैव कर्मायत्ता न सन्तीति भावः । तथापि लोकानां दुष्कृतामप्ययो विनाशः सम्भवः साधूनां

परित्राणं तयोः समाहारस्तस्मै तदर्थं तानि जन्मादीन्यनुकालं 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति' इत्याद्युक्तकालेषु इत्यर्थः । स्वमाययाऽऽत्मीयसङ्कल्पेन ऋच्छति प्राप्नोति स्वीकरोति अकर्मायत्तानि जन्मादीनि स्वेच्छयैवोपादत्तः इत्यर्थः । तत्र दोषो विकारः इममेव विषयविभागमभिप्रेत्य वरदगुरुभिरयं श्लोकोऽभिहितः—

यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेदकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ॥

अन्योन्यभिन्नविषयानविरोधगन्धमर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधवाच्याः” इति ॥

यस्तानि ऋच्छति स मे गतिरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

परात्परत्वं स्पष्टयन् दुर्ज्ञेयत्वमाह—कालेनेत्यादिश्लोकद्वयेन । लोकेषु पृथिव्यादिभूतकार्येषु साकल्येन पञ्चत्वं पृथिव्यादि-
पञ्चभूतात्मतामितेषु सर्वहेतुषु पृथिव्यादिसर्वकारणेषु चशब्दात् महदादिषु लीनेषु स्वस्वकारणतामाप्तेषु सत्सु यत्तद्गहनं
दुर्ज्ञेयं गभीरम् अत एवागाधं तम आसीत् यो विभुः तस्य तमसः पारे तमःसम्पर्करहितदेशेऽभिविराजते स्वतो नेत्याह, कालेनेति,
कालान्ना हरिणा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ देवादयो यस्य पदं न विदुरिति यदतः पुनः को जन्तुः तत्पदं गन्तुम् ईरितुं
वक्तुमर्हतीत्यन्वयः । हनुमदाद्याकृतिभिः तत्तदाकारानुसारेण विचेष्टमानस्य नटस्य स्वरूपं यथा न ज्ञायते तथेति स दुरत्ययानु-
क्रमणो दुर्ज्ञेयपरिक्रमणो हरिर्माभवत्वित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हरेरेवंविधस्वरूपसद्भावे मानमाह—दिदृक्ष्व इति ।
अत्रणमक्षतम् अलोकव्रतं लोकैः कर्तुमशक्यं सृष्ट्यादिव्रतं यस्य स तथा तम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ देवदत्तवज्जन्माद्यभावादुर्ज्ञेयत्वं
युक्तमित्यभिप्रेत्याह—न विद्यत इति । आमघटादिश्यामादिगुणवन्नश्वरगुणो नास्ति दोषः कुत एव शब्देन “निरनिष्टो
निरवयः” इति श्रुतिं सूचयति, सत्त्वादिनिमित्तदोषश्च नास्तीति वा दोषो नास्त्येव गुणयुतदोषश्च नास्तीति वा यद्यपि देवदत्तस्येव
हरेर्जन्मादिकं नास्ति तथापि स्वमायया स्वमहिम्ना स्वेच्छया वा लोकस्य तदाश्रयप्राणिनां च सम्भवाय सुखादिप्राप्तिलक्षण-
जननाय तानि जन्मादीनि सर्जनादिकालमनुसृत्य ऋच्छति प्राप्नोतीत्यन्वयः । लोकत्रयसम्भवायेति केचित्पठन्ति ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कालेनेति त्रिकम् । तस्य पारे महावैकुण्ठे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यथा नटस्येति । तस्य तद्यथा साधारणैर्दुर्गमं
तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अलोकव्रतं लोकातीतभागवतव्रतम् अतएवात्रणम् “धावन्निमील्य वा नेत्रे” इत्यादेः ॥ ७ ॥ ❀ ❀
नावद्यत इति युष्मकम् । अयमर्थः अवस्थान्तरप्राप्तिर्विकारः । तत्र प्रथमो विकारो जन्मेति अपूर्णस्य निजपूर्तार्थेचेष्टा कर्मेति
मनोप्राहस्य वस्तुनो व्यवहारार्थं केनापि सङ्केतितः शब्दो नामेति । चक्षुषा प्राह्यो गुणो रूपमिति सत्त्वादिप्राकृतगुणनिदानो
द्रव्यस्योत्कर्षहेतुधर्मविशेषो गुण इति प्रकृतिजे लोके दृश्यते यस्य तु सर्वदा स्वरूपस्थत्वात् पूर्णत्वान्मनसोप्यगोचरत्वात् स
प्रकाशत्वात् प्रकृत्यतीतत्वात् तानि न विद्यन्ते तथापि यस्तानि ऋच्छति प्राप्नोति । तस्मै नम इत्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयः । अत एव
श्रुत्यापि “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” इत्यादौ अशब्दमस्पर्शमरूपादौ च तत्तन्निषिध्यापि “स सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादौ
विधीयते । गुणदोष इति परमार्थत्वात् गुण एव दोष इत्यर्थः । ततो रूढदोषस्तु सर्वथा न सम्भवत्येवेति व्यज्यते । तथाच
सौम्य “ऐश्वर्ययोगाद्भगवान् विरुद्धार्थोभिधीयते । तथापि दोषा परमे नैवाहाय्या कथञ्चन । गुणा विरुद्धा अपितु समाहार्याश्च
सर्वतः इति । “अयमात्माऽपहतपाप्मा” इत्याद्या श्रुतिश्च । न त्वेकत्र तेषां जन्मादीनां भावाभावयोर्विरोध इत्याशङ्क्य तदविरोधे
हेतुमाह—माययेति । अन्यथानुपपत्तिप्रमिता दुस्तर्कस्वरूपशक्तिरेव, तत्र हेतुः अतएव च स्वरूपभूतत्वेन तेभ्यः प्राकृतेभ्यो
विलक्षणत्वात्तान्यपि न विद्यन्त इत्यपि वक्तुं न शक्येत इति भावः । अतएव विष्णुपुराणे । “गुणांश्च दोषांश्च मुने व्यतीतः”
इत्युक्त्वा “समस्तकल्याणगुणात्मको हि” इति तथा “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना
हेयैर्गुणादिभिः” इति च । पाद्मोत्तरखण्डे—“योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः । प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैः गुणैर्हीनत्वमुच्यते”
इति । न च स माययेत्यन्यथाऽर्थो मन्तव्यः । “स्वतेजसा नित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि” इति । धाम्ना स्वेन सदा
निरतकुहकम्” इति “मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि” इत्यादिवचनेभ्यः “स्वमुखनिभृतचेताः” इत्यादि वक्तु-
हृदयविरोधाच्च ; अतः स्वामिभिरपि योगमायाशब्देन चिच्छक्तिः व्याख्याता । ननु; प्राप्नोतीत्युक्ते कादाचित्कत्वमवगम्यते; तत्राह-
अनुकालं नित्यमेव प्राप्नोति कदाचिदपि न त्यजतीत्यर्थः । स्वरूपशक्तिप्रकाशितत्वस्य च मिथो हेतुहेतुमत्ता ज्ञेया । ननु; कथं जन्म-
कर्मणोनित्यत्वं ते हि क्रिये क्रियात्वञ्च प्रतिनिजांशलक्षणमप्यारम्भपरिसमाप्तिभ्यामेव सिद्धयतीति । ते विना स्वरूपहान्यापत्तिः । नैष
दोषः । श्रीभगवति सदैवाकारानन्त्यात् । प्रकाशानन्त्यात् जन्मकर्मलक्षणलीलानन्त्यात् ; अनन्तप्रपञ्चानन्तवैकुण्ठगततत्तल्लीला-
स्थानतत्तल्लीलापरिकराणां व्यक्तिप्रकाशयोरानन्त्याच्च । एतदेवोक्तं श्रीब्रह्मणा ‘को वेत्ति भूमन् ! भगवन् परात्मन् ! योगेश्वरोती-

भवतस्त्रिलोक्याम् । काहो कथं वा कतिवा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायाम्” इति । यत एव सत्योरपि तत्तदाकारप्रकाशगत-
योस्तदारम्भसमाप्त्योरेकत्रैव ते जन्मकर्मणोरंशा यावत्समाप्यन्ते न समाप्यन्ते वा तावदेवान्यत्रारब्धा भवन्तीत्येवं श्रीभगवति
विच्छेदाभावात् नित्ये एव ते जन्मकर्मणी वर्तन्ते तत्र ते कचिद्विलक्षणत्वेनारभ्येते कचिदेकरूपेण चेति ज्ञेयम् । विशेषणभेदात्
विशेषणैक्याच्च । एकएवाकारः प्रकाशभेदेन पृथक् क्रियास्पदं भवतीति । “चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् । गृहेषु द्वयष्टसाहस्रं
स्त्रिय एक उदावहत्” इत्यादौ प्रतिपादितम् । ततः क्रियाभेदात् तत्तत्क्रियात्मकेषु प्रकाशभेदेषु अभिमानभेदश्चावगम्यते । स च
श्रीनारदेन योगमायावैभवदर्शने द्वारकायां प्रसिद्धः तथा सत्यैकत्रैकत्र लीलाक्रमजनितरसोद्बोधश्च जायते । ननु, कथं ते एव
जन्मकर्मणी वर्तन्ते । पृथगारब्धत्वादन्ये एव ते उच्यन्ते कालभेदेनोदितानामपि समानरूपाणां क्रियाणामेकत्वं यथा श्रीशङ्करशारीरके
“द्विर्गोशब्दोयमुच्छरितो ननु द्वौ गोशब्दौ” इतिप्रतीतिनिर्णीतं शब्दैकत्वम् । तथैव द्विः पाकः कृतोऽनेन द्विधा पाकः
कृतोऽनेनेति प्रतीत्या भविष्यति । ततो जन्मकर्मणोरपि नित्यता युक्तैव । अतएवागमादावपि भूतपूर्वलीलोपासनविधानं युक्तम् ।
तथाचोक्तं मध्वभाष्ये । “परमात्मसम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमादिष्वप्युपसंहार्यश्च युज्यते” इति । अनुमतश्चैतच्छ्रुत्या
“यद्गतं भवच्च भविष्यच्च” इत्यनयैव उपसंहार्यत्वम् । उपासनायामुपादेयत्वमित्यर्थः । इत्थमेवाभिप्रेतम् । श्रीगीतोपनिषद्भिः
“जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः” इति । नागपत्नीभिरपि ‘अव्याकृतविहाराय’ इति । अतएव श्रीशुकादीनामपि
तल्लीलाश्रवणे रागतः प्रवृत्तिर्युज्यते । यथोक्तम् ‘अजितरुचिरलीलाकृष्टसारः’ इत्यादि आत्मारामाश्चेत्यादि । ननु भवन्तस्वरूप-
भूतान्येव जन्मादीनि तथापि स्वरूपस्यैव पूर्णत्वात् तत्प्राप्तौ किं प्रयोजनम् ? तत्राह—लोकाप्ययसम्भवाय लोको भक्तजनः
तस्याप्ययं संसारध्वंसः तत्पूर्वकः सम्भवो भक्तिसुखप्राप्तिः भूपाप्तौ तदर्थम् एतदप्युपलक्षणम् । नित्यपार्षदानामपि भक्तिसुखोत्-
कर्षार्थश्च तदुक्तं प्रथमे “तथायं चावतारस्ते भुवो भारजिर्हीषया । स्वानाश्चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत्” इति ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वकालविराजमानत्वमाह—कालेनेति । तमः प्रलयकालोद्भूतं तस्य पार इति “आदित्यवण तमसः परस्तात्”
इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सर्वदुर्ज्ञेयत्वमाह—न यस्येति । पदं स्वरूपं जन्तुरर्वाचीनः तत्त्वाऽनभिज्ञः गन्तुं ज्ञातुम् ईरितुं वक्तुं वा
यथा नटस्य गीतपदार्थानां चन्द्रकमलादीनां आकृतिभिरभिनायमानाभिविविधचेष्टमानस्य स्वरूपं भ्रूनेत्रपाण्यङ्गुल्यादिचेष्टया
किमाकृतिमयं दर्शयतीति यथा नाट्यतत्त्वानभिज्ञः ज्ञातुं वक्तुञ्च नार्हति तथा दुरत्ययाऽनुक्रमणः दुर्ज्ञेयचरित्रः ॥ ६ ॥ ❀ ❀
सर्वात्मयैवावश्यत्वेऽपि भागवतव्रतदृश्यत्वमाह—दिदृक्ष्व इति । पदं चरणकमलं विमुक्तसङ्गास्यक्तसङ्गा मुक्तेभ्योऽपि विशिष्टा
ये भक्तास्तत्सङ्गिनश्च अलोकव्रतं लोकाः वर्णाश्रमाचारवन्तस्तदीतं भागवतं व्रतमित्यर्थः । अत एव अत्रणं भ्रंशं शंकारहितम्
“धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह” इत्यादेः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्राकृतजन्मकर्माद्यभावेऽपि प्राकृतजन्मकर्मादि-
मत्त्वमाह—नेति । गुणदोषमिति समाहारद्वन्द्वः । गुणदोष एवेति पाठे सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीतीतरेतरयोगेप्येकत्वं
“ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः” इतिवत् तदपि लोकानामप्ययः प्रलयः सम्भवः सृष्टिस्तयोर्द्वन्द्वैक्यं तदर्थं स्वमायया मायिकतमोरजो-
गुणाभ्यां तानि रुद्ररूपेण ब्रह्मरूपेण च जन्मकर्मादीनि अनुकालं प्रतिप्रलयसृष्टिसमये ऋच्छति प्राप्नोति अत्र लोकस्थित्यर्थं
विष्णुजन्मादीनि न निर्दिष्टानि तेषां मायिकत्वाभावात् मायिकजन्मकर्मादीनि तु नानेन निषिद्धयते तानि देवक्यादिजन्म
गोवर्द्धनधारणादिकर्म कृष्णरामादिनामरूपाणि स्वरूपभूतान्येव न निषेद्धुं शक्यते श्रुत्यापि “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं
निरञ्जनम् अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” इत्यादौ मायिकं निषिद्धय “स सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसस्सर्वकामः” इत्यमायिकं
कर्मादि विधीयते अत एव श्रीविष्णुपुराणे “गुणांश्चदोषांश्च मुने ! व्यतीतः” इत्युक्त्वा पुनराह “समस्तकल्याणगुणात्मको हि”
इति तथा—“ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ।” इति पाद्मोत्तरखण्डे च—
“योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः । प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हेयत्वमुच्यते” इति हेयसंयुक्तैर्हेयत्वयुक्तैरित्यर्थः । प्राकृता गुणा
हि हेया भवन्ति यत इति भावः । नाम्नश्चिन्मयत्वं श्रुतिराह यथा “ओं आस्य जानन्तो नामचिद्विविक्तन बृहत्ते” विष्णोः सुमति
भजामहे औतत्सत्” इति अस्या अयमर्थः । हे विष्णो ! ते तव नामचित् चित्स्वरूपम् अत एव महः स्वप्रकाशरूपं तस्मादस्य
नाम्न आ इषदेव जानन्तो वयं न तु सम्यक् उच्चारणमाहात्म्यादि पुरुष्कारेणेत्यर्थः । तथापि विविक्तन् ब्रुवाणाः केवलं
तदभ्यासमात्रं कुर्वाणाः सुमतिं शोमनां त्वद्विषयां बुद्धि भजामहे प्राप्नुमः यतस्तदेव नाम ओं प्रणवः सत् स्वतः सिद्धिमिति
अरूपाय प्राकृतरूपरहिताय उरूपाय अप्राकृतचिद्घनरामकृष्णादिवहुरूपाय ॥ ८-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

कालेन स्वशक्तिभूतेन लोकेषु स्थूलरूपविश्रावयवेषु पञ्चत्वमितेषु गतेषु सूक्ष्मपञ्चभूतद्वारा प्रकृतौ प्रविष्टेषु गहनं
दुर्बगाहं गभीरं विपुलं तमः प्रकृतिस्तदासीत् तस्य पारे स्थूलसूक्ष्मरूपप्रकृतिविलक्षणे निजधाम्नि योऽभिविराजते समामवतु

इत्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ * * यस्य पदं स्वरूपं देवादयो न विदुः ज्ञानाभावे सुतरां तत्पदं वक्तुमनर्हा इति भावः । एवं सति जन्तुर्वाचीनोऽस्मदादिः प्राणी कः पुनस्तत्पदं गन्तुं ज्ञातुम् ईरितुं वक्तुं च अर्हति न कोऽपीत्यर्थः । यथा नटस्याऽऽकृतिभिर्वेषैर्विचेष्टतोऽयमसाविति तत्स्वरूपमतज्ज्ञा न विदुस्तद्वत् स तथाभूतः दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणमनुवर्णनं यस्य स मामवतु ॥ ६ ॥ ननु, “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” “ज्ञात्वा मां शान्तिमुच्छत” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरुक्ता सा कुतः स्यादत्राह—दिदृक्ष्व इति । भूतानि आत्मभूतानि स्वतुल्यानि येषां ते सर्वभूतेषु दयावन्त इत्यर्थः । अत एव सुहृदः सुसाधवः स्वधर्मशीलाः मुनयो हेयोपादेयमननपराः अत एव विमुक्तसङ्गाः सन्तः यस्य पदं दिदृक्ष्वः अलोकव्रतं सामान्यलोकदुस्सम्पादकं ब्रह्मचर्यतीर्थवासमहश्चरणसेवादिकमव्रणं निर्दोषं चरन्ति ते त्वदनुग्रहेण त्वां विदुरिति भावः । समे गतिर्भवतु ॥ ७ ॥ * * यद्यपि तथापि अनुकालं स्वमायया “माया च वयुनं ज्ञानम्” इति निघण्टुपाठात् स्ववयुनात्मकेन सङ्कल्पेन तानि स्वाऽनुरूपाणि “जन्म कर्म च मे दिव्यम्” इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धानि ऋच्छति स्वीकरोति तस्मै नमः इत्युत्तरेणान्वयः । तत्र जन्म वसुदेवादिगेहे, कर्म गोवर्द्धनोद्धरणदि, नाम वासुदेवादि, रूपं चतुर्भुजत्वद्विभुजत्वादि, गुणाः नन्दाद्याज्ञापालनादि, दोषः दधिमाण्डभञ्जनादि, कस्मै प्रयोजनाय ऋच्छति लोकान्ययसम्भवाय लोकानामसाधूनामप्ययाय विनाशाय साधूनां च सम्भवाय परित्राणाय तथोक्तं श्रीमन्मुखेन “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्, परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । संस्थापनाय धर्मस्य सम्भवामि युगे युगे” इति ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कच तत्तिरोहितमिदमीक्षते इत्युक्तम्, तज्जगत्तिरोभूय कां दशमापद्यते, स च तद्दशायां कथम्भूतोऽवस्थितस्तदीक्षते इत्यपेक्षायां तद्दर्शयति । जगदभिव्यक्तदशायामपि तस्य दुर्ज्ञेयत्वमाह—कालेनेति द्वयेन । द्विपरार्धावसानरूपेण कालेन निमित्तेन कृत्स्नशो लोकेषु चतुर्दशभुवनात्मकेषु तथा तत्पालेषु ब्रह्मादिशरीरेषु च पञ्चत्वं पञ्चमहाभूतात्मकत्वं इतेषु प्राप्तेषु तथा सर्वहेतुषु महत्तत्त्वादिषु च प्रकृतौ लीनेषु सत्सु तदा गहनं दुरवगाहं दुःखबोधं वा गभीरमनन्तं तमः प्रकृत्याख्यमासीत् । यस्तस्य पारः तेनानभिभूतः संस्तस्याश्रयभूतो विभुर्व्यापकोऽभितो विराजते ॥ ५ ॥ * * सत्त्वप्रधाना देवादयोऽपि यस्य पदं यथावत्स्वरूपं न विदुस्तर्हि पुनरन्यो रजस्तमःप्रधानो जन्तुः प्राणी तं गन्तुं ज्ञातुमीरितुं वर्णयितुं वा कोऽर्हति । एवं दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणं चरितं कथनं वा यस्य स मामवत्विति द्वयोरन्वयः । अज्ञाने दृष्टान्तमाह यथेति । यथा राजादिनानाकृतिभिर्विचेष्टतो नटस्य स्वरूपं जनो न जानाति तथा देवाद्यवतारैर्विचेष्टतो भगवतोऽपि स्वरूपं देवादयो न जानन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * एवं देवादीनां दुरवगमस्यापि स्वभक्तानां सुलभत्वं सूचयंस्तत्प्राप्तिं प्रार्थयते—दिदृक्ष्व इति । यस्य पदं स्वरूपं दिदृक्ष्वः साक्षात्कर्तुमिच्छवः विमुक्तसङ्गाः विमुक्तो दारपुत्रादिषु शब्दादिविषयेषु च सङ्गो यैस्तथाभूताः तथा भूतात्मभूताः भूतानां प्राणिनामात्मभूताः स्वात्मसमदर्शिनश्च सन्तो वने स्थिताः अव्रणमच्छिद्रं निरन्तरमलोकव्रतं ब्रह्मचर्यादिपूर्वकं भगवद्वयानजपादिरूपं चरन्ति कुर्वन्तीत्यन्वयः । कथमेवं तस्य स्वरूपं दुर्लभमलौकिकं येन सर्वं त्यक्त्वा तद्दर्शनार्थं यत्नं कुर्वन्तीत्याशङ्क्याह सुमङ्गल इति, परमानन्दात्मकतया परमपुरुषार्थरूपत्वादित्यर्थः । तर्हि कथं सर्व एव तदर्थं यत्नं न कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाह—मुनय इति, मननशीला इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुहृद इति, विशुद्धान्तःकरणा इत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह साधव इति, अनेकजन्मस्वनुष्ठितसाधना इत्यर्थः । स सच्चिदानन्दविग्रहो भगवान् मे मम गम्यते इति गतिः प्राप्तव्योऽस्तिवति ॥ ७ ॥ * * नन्वस्मदादिवद्भगवतोऽपि जन्मकर्मादिदर्शनात् कथं तस्योपास्यत्वमित्याशङ्क्याह—नेति । यद्यप्यस्मदादिवत् प्रारब्धकर्माधीनं यस्य जन्मादि न विद्यते तथापि लोकस्य अप्ययः प्रलयः सम्भव उत्पत्तिस्तयोर्द्वन्द्वैक्यं तदर्थं स्वमायया स्वेच्छया तानि जन्मादीनि अनुकालं तत्तदवसरे य ऋच्छति स्वीकरोति तस्मै परेशाय नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

कचिच्छिरोहितमिदमीक्षते इत्येवं यदुक्तं तज्जगत्तिरोभावं प्राप्य कां दशमापद्यते स चापि तस्यां दशायाम् किंविधोऽवस्थित ईक्षते इत्यपेक्षायां तद्दर्शयति । कालेनेति । कालेन द्विपरार्धावसानरूपेणानैहसा निमित्तेन, सर्वहेतुषु जगतः सर्वेषु कारणेषु, कृत्स्नशः एकलेष्वित्यर्थः । लोकेषु पालेषु ब्रह्मादिषु तत्पालकेषु च, पञ्चत्वं लयं, इतेषु प्राप्तेषु सत्सु, तदा तस्मिन् काले गहनमतिसूक्ष्मत्वात् दुरवबोधं, गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यं, निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नत्वादिति भावः । एवंविधं, तमः आसीत् ‘नासदासिन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीत्’ इति श्रुतेः । तमःशब्दो निरतिशयसूक्ष्मदशापन्नाचिद्द्रव्यवाची ‘अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देवे एकीभवति’ इति श्रुतेः, तस्य तमसः, पारे यः अभिविराजते, सः विभुः, मामवतु इति पूर्वोणाऽन्वयः । ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्’ इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ * * कचिद्विभातमीक्षते इति यदुक्तं तत् कीदृशं तस्येक्षमित्यपेक्षायां

देवमनुष्याद्यवस्थापन्नजीवसंबन्धि, नानाविधविचित्रकर्मानुगुणनियमनरूपत्वादित्यंभूततया तद्दुरवबोधमिति वक्तुं तावत्तत्-
स्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात्तदीक्षणमपि दुरवबोधमेवेति दर्शयितुं स्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वं वदंस्त्वं स्वरक्षायै प्राथयते । न यस्येति । देवाः
सत्त्वप्रचुराः सुपर्वाणः, ऋषयो योगनिष्णाता मुनयः, यस्य पदं स्वरूपं, न विदुः जन्तुस्तदर्वाचीनः प्राणी, गन्तुं तत्पदं यथा-
वद्वोद्बुधं, ईरितुं तत् स्वरूपं यथावद्वक्तुं चः, कः पुनः अर्हति । तत्र दृष्टान्तः । यथा आकृतिभिर्नानाविधवेषैः, विचेष्टतः नटस्य
पदं, न विदुः । अयमसाविति जना न विदन्ति तथेत्यर्थः । सः एवं दुरवबोध्यस्वरूपः, अत एव दुरत्ययानुक्रमणः दुर्गम-
व्यापारः, मा माम् अवतु ॥ ६ ॥ * * * यदास्य केवलं दुर्बोध्यत्वमेव कथं तर्हि 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेत'
इत्यादिश्रुतिरित्याशङ्क्य तज्ज्ञानोपायमाह । दिदृक्षवः इति । समङ्गलं नित्यं सुखरूपं, यस्य, पदं स्वरूपं, दिदृक्षवः साक्षात्
कर्तुं मिच्छवः मुनयः, विमुक्तः परित्यक्तः सङ्गः दारागारादिषु शब्दादिविषयेषु वा प्रसङ्गो यैस्ते, सुसाधवः अन्यैरपि साधूनां
धर्मैर्युक्ताः, भूतात्मभूताः, उच्चावचेषु भूतेष्वात्मतुल्यतां प्राप्ताः, सुहृदः समदर्शिनः सन्तः, वनेऽरण्ये, अत्रणमच्छिद्रं, अलोक-
व्रतमितरैर्जनैः कर्तुं मशक्यं, सब्रह्मचर्यमुपासनात्मकं व्रतं, चरन्ति । ब्रह्मचर्यव्रतयुक्तोपासनात्मकव्रतसंशीलनपरिशुद्धमनसा
तत्पदं साक्षात् कुर्वन्तीत्यर्थः । अयं भावः । यात्तददृश्यत्वप्रतिपादनपराः श्रुतयस्तास्तु योगपरिशुद्धमतिमद्ग्राह्यत्वं वदन्ति ।
यास्तददृश्यत्वप्रतिपादनपराः श्रुतयस्तास्तु योगपरिशुद्धमतिमद्ग्राह्यत्वं वदन्तीति । एवंभूतो यः स, मे मम, गतिर्मोक्षो-
पायभूत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * * एवं दृश्यत्वादृश्यत्वश्रुतीनां विषयविभागः प्रदर्शितः । अथ तुल्यन्यायतया भगवज्जन्मादिप्रति-
पादनपराणां तज्जन्माद्यप्रतिपादनपराणां च श्रुतीनां विषयविभागं दर्शयन् स्तौति । नेति । यद्यपि यस्य, जन्म, कर्म, च नामरूपे
वा, गुणदोषः गुणयुक्तो दोषः, एव वा न विद्यते, जीवस्येव कर्मायत्ता जन्मादयो न सन्तीति भावः । तथापि, अप्ययः विनाशश्च
संभवः परित्राणं च तत्समाहारोऽप्ययसंभवः लोकानां यदप्ययसंभवं तस्मै, दुष्कृतीनां विनाशार्थं साधूनां परित्राणार्थं चेत्यर्थः ।
'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् । परित्राणाय साधूनां विनाशाय च
दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवदुक्तेः । स्वमायया स्वीयसंकल्पेन, तानि जन्मादीनि, यः,
अनुकालं, ऋच्छति प्राप्नोति, अकर्मायत्तानि जन्मादीनि; यः स्वेच्छयैवोपादत्ते इत्यर्थः । स मे गतिरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

प्रलयके समय लोक, लोकपाल और इन सबके कारण सम्पूर्णरूपसे नष्ट हो जाते हैं । उस समय केवल अत्यन्त
घना और गहरा अन्धकारही-अन्धकार रहता है । परन्तु अनन्त परमात्मा उससे सर्वथा परे विराजमान रहते हैं । वे ही
प्रभु मेरी रक्षा करें ॥ ५ ॥ * * * उनकी लीलाओंका रहस्य जानना बहुत ही कठिन है । वे नटकी भाँति अनेको
वेष धारण करते हैं । उनके वास्तविक स्वरूपको न तो देवता जानते हैं और न ऋषि ही; फिर दूसरा ऐसा कौन प्राणी है,
जो वहाँतक जा सके और उसका वर्णन कर सके ? वे प्रभु मेरी रक्षा करें ॥ ६ ॥ * * * जिनके परम मङ्गलमय स्वरूप-
का दर्शन करनेके लिये महात्मागण संसारकी समस्त आसक्तियोंका परित्याग कर देते हैं और वनमें जाकर अखण्डभावसे
ब्रह्मचर्य आदि अलौकिक व्रतोंका पालन करते हैं तथा अपने आत्माको सबके हृदय में विराजमान देखकर स्वाभाविक ही
सबकी भलाई करते हैं—वे ही मुनियोंके सर्वस्व भगवान् मेरे सहायक हैं; वे ही मेरी गति हैं ॥ ७ ॥ * * * न उनके
जन्म-कर्म है और न नाम-रूप; फिर उनके सम्बन्धमें गुण और दोषकी तो कल्पना ही कैसे की जा सकती है ? फिर भी विश्व
की सृष्टि और संहार करनेके लिये समय-समयपर वे उन्हें अपनी मायासे स्वीकार करते हैं ॥ ८ ॥

तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये । अरूपायोररूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ॥ ९ ॥
नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने । नमो गिरां विदूराय मनसश्चेतसामपि ॥ १० ॥
सत्त्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता । नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ॥ ११ ॥
नमः शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे । निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥ १२ ॥
क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे । पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ १३ ॥
सर्वेन्द्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे । असताच्छाययोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥ १४ ॥

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायाद्भुतकारणाय ।

सर्वागमाम्नाय महार्णवाय नमोऽपवर्गाय परायणाय ॥ १५ ॥

गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय ।
नैष्कर्म्यभावेन विवर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मै अनन्तशक्तये ब्रह्मणे परेशाय नमः अरूपाय उरूपाय आश्चर्यकर्मणे नमः ॥ ९ ॥ * * साक्षिणे आत्मप्रदीपाय गिरां मनसः चेतसाम् अपि विदूराय परमात्मने नमः नमः ॥ १० ॥ * * विपश्चिता नैष्कर्म्येण सत्त्वेन प्रतिलभ्याय कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे नमः ॥ ११ ॥ * * शान्ताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे निर्विशेषाय साम्याय च ज्ञानघनाय नमः नमः ॥ १२ ॥ * * सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे क्षेत्रज्ञाय पुरुषाय आत्ममूलाय मूलप्रकृतये तुभ्यं नमः नमः ॥ १३ ॥ * * सर्वेन्द्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे सदाभासाय असता छायाया उक्ताय ते नमः ॥ १४ ॥ * * अखिलकारणाय निष्कारणाय अद्भुतकारणाय ते नमः नमः । सर्वागमाम्नाय महार्णवाय परायणाय अपवर्गाय नमः ॥ १५ ॥ गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय नैष्कर्म्यभावेन विवर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ब्रह्मणेऽरूपाय । अनन्तशक्तये उरूपाय अत आश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै परेशाय नमः ॥ ९ ॥ * * आत्म-
प्रदीपाय प्रकाशांतरस्याविषयाय । कुतः । साक्षिणे प्रकाशकाय । परमात्मने जीवनयंत्रे । अत एव गिरां विदूरायाप्राप्याय ।
चेतसां चित्तवृत्तीनाम् । तथा च श्रुतिः । “यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह” इति ॥ १० ॥ * * एवमपि
विपश्चिता निपुणेन । नैष्कर्म्येण संन्यासेन । सत्त्वेन शुद्धेन । “संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः” इति श्रुतेः । प्रतिलभ्याय
प्रत्यक्षत्वेन प्राप्याय । निर्वाणसुखसंविदे मोक्षानंदानुभूतये ॥ ११ ॥ * * शान्ताय सत्यानुसारिणे घोराय रजोऽनुसारिणे
मूढाय तमोगुणधर्मिणे सत्त्वादिधर्मानुकारिणे । ज्ञानघनाय चेति निर्विशेषत्वेऽपि प्रधानवैलक्षण्यमुक्तम् ॥ १२ ॥ * *
साक्षिण इति सर्वाध्यक्षत्वेऽपि निर्विकारत्वमुक्तम् । आत्मनां क्षेत्रज्ञानां मूलाय मूलस्य प्रधानस्यापि प्रकृतये उद्भवहेतवे । तत्र
हेतुः । पुरुषाय पूर्वमेव सते । तथा च श्रुतिः । “पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्” इति । पूर्णायैति वा ॥ १३ ॥
सर्वेन्द्रियाणां ये गुणा विषयास्तेषां द्रष्ट्रे । सर्वे प्रत्यया इन्द्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्मै । तदेवाह । असताऽहंकारादि-
प्रपंचेन । छायायाऽसद्रूपया उक्ताय जलस्थप्रतिबिम्बेन बिम्बं यथा सूच्यते तथा सूचिताय । तत्र हेतुः सद्रूपो विषयेष्वाभासो
यस्य तस्मै । तदुक्तं तृतीये ‘यथा जलस्थ आभासः’ इत्यादिना । पाठांतरे असत्यस्य छायायाऽध्यासेनोक्ताय युक्ताय
तदधिष्ठानायेत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * अखिलकारणाय सर्वकारणरूपाय । अत एव स्वयं निष्कारणाय । कारणत्वेऽपि
मृदादिवद्विकारं वारयति । अद्भुतकारणायैति । एवंभूतत्वे प्रमाणमाह । सर्वे आगमाः पंचरात्रादय आम्नायाश्च वेदास्तेषां
महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवसानस्थानाय । अपवर्गाय मोक्षरूपाय । अतः परायणायोत्तमानामाश्रयाय ॥ १५ ॥ * *
गुणा एवारणिस्तया छन्नश्चिदूष्मपो ज्ञानाग्निस्तस्मै । तेषां गुणानां क्षोभे कार्ये विस्फूर्जितं बहिर्वृत्तिकं मानसं यस्य । “सोऽकामयत
बहु स्याम्” इति श्रुतेः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावेन भावनया विवर्जिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा यैस्तेषु स्वयमेव
प्रकाशो यस्य तस्मै ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

परेर्षा ब्रह्मादीनामीशः । परश्चासावीशश्चेति वा तथा तस्मै । अरूपाय वस्तुतो रूपरहिताय अतोऽरूपत्वे
बहुरूपत्वात् । अरूपाय प्राकृतरूपरहिताय । उरूपाय अप्राकृतचिन्मयरामकृष्णादिबहुरूपायेति विश्वनाथः ॥ ९ ॥ * *
प्रकाशांतरस्य सूर्यादेरगोचराय प्रत्युत सूर्यादिरेव तद्गोचरः “येनेद्धः सूर्यस्तपति” इत्यादिश्रुतेः । तत्र हेतुमाह—कुत इति ।
अत एव साक्षित्वादेरेव । प्रमाणं चात्र तथा चेति ॥ १० ॥ * * एवमपि वाचाद्यगोचरत्वेपि । नैष्कर्म्यादिप्राप्यत्वे
श्रुतिमाह—संन्यासेत्यादि । प्रत्यक्षत्वेन जीवाभिन्नत्वेन ॥ ११ ॥ * * ज्ञानघनाय ज्ञानाकाराय ॥ १२ ॥ * *
तत्र प्रकृत्युद्भवहेतुत्वे । सर्वपूर्वत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । आत्ममूलायेत्युक्तेरेवैतदर्थसिद्धेराह—पूर्णाय वेति ॥ १३ ॥ * *
सर्वेन्द्रियाणां श्रोत्रादीनाम् । विषयाः शब्दादयः । द्रष्ट्रे साक्षिणे । तदेव इन्द्रियवृत्तिज्ञाप्यत्वमेव । अहंकारादिप्रपंचरूपाय

छायया सूचिताय यथा प्रतिबिम्बेन बिम्बः सूच्यते तथा बिम्बस्थानीयो हरिः प्रतिबिम्बस्थानीयोऽहंकारादिप्रपञ्च इति विवेकः । तत्राहंकारादिप्रपञ्चसूचितत्वे । पाठांतरे 'असत्यच्छायायाक्ताय' इति पाठे । इत्यर्थ इति । वस्तुतः प्रपञ्चसंबंधशून्यत्वेऽपि विवर्त्ताधिष्ठानत्वेन तत्संबंधिवत्प्रतीयमानायेति भावः ॥ १४ ॥ * * * सर्वाणि कारकाणि कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणाख्यानि तद्रूपाय । अत एव सर्वकारकरूपत्वादेव । स्वस्य कारणांतररहिताय । अद्भुतमन्यत्रादृष्टश्रुतचरं यादृक् तादृक कारणत्वं यस्मिन्स तथा भावप्रधानो निर्देशः । एवंभूतत्वेऽद्भुतकारणत्वे । आदिना विष्णुयामलादिग्रहः । पर्यवसानस्थानाय सर्वेशास्त्रतात्पर्यरूपाय । सर्वैः शास्त्रैरिस्थमेव प्रतिपादितायेति भावः । अतो मोक्षरूपत्वात् । उत्तमानां भक्तियोगादिनिष्ठानामाश्रयाय प्राप्याय ॥ १५ ॥ * * * अरणिर्मथनकाष्ठरूपा तस्मै ज्ञानाग्निरूपाय । बहिर्वृत्तिमानसत्वे श्रुतिमाह—स इत्यादि । नैष्कर्म्येत्यादेरद्वैतज्ञानप्राप्यायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तस्मै इति । परेषाय ब्रह्मणे परिपूर्णाय अनन्ताः शक्तयो यस्य तस्मै अरूपाय उरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै आश्रयं विश्वसृष्ट्यादिरूपं कर्म यस्य तस्मै नमः ॥ ९ ॥ * * * नम इति । आत्मनैव प्रदीप्यत इत्यात्मप्रदीपः प्रकाशान्तरस्याविषयः तस्मै साक्षिणे प्रकाशाय परमात्मने जीवनियन्त्रे गिरां वाचां मनसश्चेतसां चित्तवृत्तीनां च विदूराय अविषयाय नमः ॥ १० ॥ * * * सत्त्वेनेति । विपश्चिता विवेकिना कर्त्रा सत्त्वेन गुणेन नैष्कर्म्येण निवृत्तिधर्मेण प्रतिलभ्याय कैवल्यं मोक्षस्तस्य नाथाय अधिपतये दात्रे नमः । निर्वाणसुखसंविदे मोक्षानन्दानुभूतये नमः ॥ ११ ॥ * * * नम इति । शान्ताय सत्त्वप्रधानाय घोराय रजःप्रधानाय मूढाय तमःप्रधानाय अत एव गुणधर्मिणे सत्त्वादिधर्मानुकारिणे निर्विशेषाय अत एव साम्याय वैषम्यरहिताय ज्ञानघनाय चिद्रूपाय निर्विशेषत्वेऽपि प्रधानतो विलक्षणायेत्याशयः । नमः ॥ १२ ॥ * * * क्षेत्रेति । क्षेत्रं शरीरेन्द्रियादिसङ्घातं जानातीति तथा तस्मै नमः । सर्वेषामध्यक्षाय साक्षिणे पुरुषाय सर्वान्तर्यामिणे नमः । आत्मनां क्षेत्रज्ञानां मूलाय सर्वेषां मूलप्रकृतये प्रकृतेरपि मूलकारणाय नमः राजदन्तादिः मूलप्रकृतिरूपायेति वा ॥ १३ ॥ सर्वेति । सर्वेषामिन्द्रियाणां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां च द्रष्ट्रे सर्वे ये प्रत्ययाः प्रमाणसंशयविपर्ययादयस्तेषां हेतवे "मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च" इति वचनात् । असता जडेन देहेन्द्रियादिसङ्घातेन छायया अविषया च उक्ताय प्रतिबिम्बेन बिम्बवत्सूचिताय । उक्तायेति पाठे छायाया अध्यासेन उक्ताय युक्ताय तदधिष्ठानाय सत्सु कार्येषु देहेन्द्रियादिषु आभासो यस्य सद्रूपो विषयेष्वाभासो यस्येति वा तस्मै ते नमः ॥ १४ ॥ * * * नम इति । अखिलकारणाय सर्वस्य कारणरूपाय स्वयं तु निष्कारणाय अद्भुतकारणाय कारणत्वेऽपि विकाररहित्येन सृदादिलौकिककारणतो विलक्षणाय ते नमो नमः । सर्व आगमाः पञ्चरात्रादयः आम्नाया वेदाश्च तेषां महार्णवाय स्रोतसां समुदाय इव पर्यवसानभूमये अपवर्गाय मोक्षरूपाय अत एव परायणाय उत्तमानामाश्रयरूपाय नमः ॥ १५ ॥ * * * गुणेति । सत्त्वादयो गुणा एवारणित्या छन्नं चिज्जीवसमष्टिरूपमूष्माणमर्पिन पिबति संहारकाले स्वस्मिन्नुपसंहृत्य यो निदधाति स तथोक्तस्तस्मै नमः । यद्वा । गुणारण्या छन्नश्चिद्रूष्मपो ज्ञानाग्निस्तस्मै तेषां गुणानां क्षोभे कार्ये विस्फूर्जितं बहिर्वृत्तिकं मानसं मनो यस्य तस्मै नमः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावो भावना तेन विजिता निवर्तिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा यैस्तेषु ज्ञानिषु स्वयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै नमस्करोमि ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं शरण्यत्वोपयुक्तगुणकथनपूर्वकं स्वरक्षायै शरणमुपगम्याथ पात्रपरिवेष्टितबहुव्यञ्जनोपेतान्नादिभोजनप्रवृत्तन्यायेन झञ्झामारुतविधूतचूतादिफलादानप्रवृत्तन्यायेन च पौनरुक्त्यक्रमावनादृत्य उक्तैरनुक्तैश्च गुणैर्यथामत्युपस्थितैः शरण्यत्वोपयुक्तैः स्तुवन् प्रणमति—तस्मा इति । परेषां ब्रह्मादीनामपि ईशाय अनन्ताः शक्तयः सृष्ट्यादिशक्तयो यस्य न विद्यते रूपं कर्मायत्तं शरीरं यस्य उरूणि बहूनि रूपाणि अकर्मायत्तानि स्वेच्छोपात्तान्यप्राकृतानि रूपाणि यस्याश्रयं लोकसजातीयत्वेनाद्भुतं कर्म जगद्व्यापाराद्यात्मकं यस्य ॥ ६ ॥ * * * आत्मनैव दीप्यत इत्यात्मदीपः तस्मै स्वयंप्रकाशाय साक्षिणे सर्वस्य युगपत्साक्षाददृष्टे परमात्मने लोकत्रयमाविश्य प्रशासनेन भर्त्रे गिरो मनसश्चेतसामविदूरायाविषयाय वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावाय चित्तावस्थस्य मनसः सत्त्वप्रचुरत्वेनाधिकार्थविषयीकरणयोग्यत्वसूचनाय मनसः पृथक् चेतसामपीत्युक्तम् ॥ १० ॥ विपश्चिता ज्ञानिना कर्त्रा सत्त्वेन विशुद्धेनानन्यप्रयोजनेन नैष्कर्म्येण उपासनात्मकनिवृत्तिधर्मेणोपलभ्याय कैवल्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मोक्ष इति यावत् तस्याधिपतये निर्वाणसुखसंविदे निर्दुःखानन्दज्ञानस्वरूपाय ॥ ११ ॥ * * * शान्ताय अशनयापिपासाशोकमोहजरामृत्युरुपषड्मिरहिताय यद्वा साधूनां शान्ताय प्रसन्नाय घोराय खलानामुप्राय गूढाय संसारिणां प्रच्छन्नाय गुणधर्मिणे सत्त्वादिगुणानामाश्रयाय निर्विशेषाय हेयगुणरहिताय सत्त्वादिगुणाश्रयत्वेऽपि तदवश्यायेत्यर्थः । साम्याय

वैषम्यादिरहिताय ज्ञानघनाय कचिदपि जाड्यरहिताय, यद्वा शान्ताय, अतिसौम्यमाधुर्यसौशील्यादिगुणगणलक्षितमधुर-
मूर्तये घोराय अतिभयानकात्युग्रश्रीनृसिहरूपाय गूढाय अन्तर्यामिरूपायोत्पादिताप्रकटितरूपायेत्यर्थः । मूढायेति पाठे केवपि
स्वरूपान्यत्र केवप्यदत्तचित्ताय सर्वत्रानासक्ताय स्वात्मारामाय सदास्वानन्दतुष्टायेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * क्षेत्रज्ञ-
शरीरकाय सर्वाध्यक्षाय सर्वभूताधिपतये साक्षिणे सर्वद्रष्ट्रे पुरुषायान्तःप्रविश्य नियन्त्रे आत्ममूलाय स्वयं कारणान्तररहिताय
मूलप्रकृतये सर्वोपादानभूताय ॥ १३ ॥ * * सर्वेषामिन्द्रियाणां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां च युगपत्सदाद्रष्ट्रे
सर्वप्रत्ययहेतवे संशयविपर्ययादिसर्वधर्मप्रत्ययहेतवे असता सततपरिणामिन्या छायाया छायावदपृथक्सिद्धया मायया
उक्ताय सूचिताय जडत्वेन स्वयं प्रवृत्तिशून्यया मायया प्रवर्तयितृत्वेन सूचितयेत्यर्थः । अक्तायेति पाठान्तरं तदा युक्तायेत्यर्थः ।
यद्वा गूढाय गुणधर्मिणे निर्विशेषाय साम्याय ज्ञानघनायेत्येतेन समष्टिशरीरकत्वमुक्तम् तत्र गूढाय तमोमयाय गुणधर्मिणे
सत्त्वादिगुणानामाश्रयाय निर्विशेषाय पृथग्यादिविशेषरहिताय “महदाद्याविशेषान्ताः” इति प्रयोगात् साम्याय गुणसाम्या-
वस्थाय अज्ञानघनायेति वा छेदः तदा जाड्यस्वभावायेत्यर्थः । गूढत्वादिकं च “काठिन्यवान्यो बिभर्ति” इतिवत्प्रकृतिद्वारकं
विशेषणं क्षेत्रज्ञाय सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे पुरुषायेति समष्टिजीवशरीरकत्वमुच्यते क्षेत्रज्ञाय ‘एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति
तद्विदः’ इत्युक्तविधक्षेत्रज्ञाय सर्वाध्यक्षाय करणाधिपतये साक्षिणे बुद्धीन्द्रियादीनां साक्षाद्द्रष्ट्रे पुरुषाय सर्वशरीरान्तर्वर्तिने
एतान्यपि सद्धारकाण्येव विशेषणानि ज्ञेयानि सर्वेन्द्रियगुणद्रष्ट्रे इति श्लोके तु व्यष्टिजीवशरीरकनमस्कारः तत्रासताऽनित्यया
छायाया छायावत्सानुबन्धया वासनया अक्ताय रूषिताय उक्तायेति पाठे सूचितायाश्रयमन्तरेण वासनाया अनुपपत्तेः तथा
सूचितायेति भावः । स्वप्रकाशाय इमान्यपि सद्धारकाण्येव विशेषणानि इतराणि त्वद्धारकाणीति विवेकः ॥ १४ ॥ * *
अखिलकारणाय सर्वकारकशरीरकाय निष्कारणाय स्वयंकारकान्तरासाध्यायाद्भुतकारणाय मृदादिवत्स्वरूपपरिणामरहित-
कारणस्वरूपाय सर्वे आगमाः पाञ्चरात्रादयः आम्नाया ऋगादयो वेदाश्च तेषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवसानभूमये अपवर्गाय
मोक्षहेतुभूताय परायणाय परमाश्रयाय परमप्राप्त्याय ते तुभ्यं नमः ॥ १५ ॥ * * गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय सत्त्वादि-
गुणात्मिकाप्रकृतिरेवारणिः तत्संच्छन्नं जीवसमष्टिरूपमूष्माणमग्निं पिबति संहारकाले स्वस्मिन्पुसंहृत्य यो निदधाति स
तथोक्तस्तस्मै तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय मानसशब्दो मनःकार्यसङ्कल्पपरः तत्क्षोभे चिदचितोर्विक्षोभकाले सृष्टिकाले स्फुरित-
सङ्कल्पाय नैष्कर्म्यं मोक्षः स येन भाव्यते तस्मै निवर्त्तितागमस्वयंप्रकाशाय “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्युक्त-
प्रकारेण वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यज्ञानस्वरूपायेत्यर्थः । नैष्कर्म्यभावेनेतिपाठे नैष्कर्म्यभावेन मोक्षलाभेन निवर्तितः आगमः शास्त्रं
यैः तेषां स्वयमेव प्रकाशमानाय मुक्तिपर्यन्ता हि शास्त्रवश्यता मुक्तानां तु निवर्त्तितागमानामकर्मवश्यानां तत्फलतया प्रकाश-
मानायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनन्तरातीतश्लोकोक्तार्थविवरणपूर्वकं यच्छब्दविशिष्टं तच्छब्दावच्छिन्नं च नमति; तस्मा इति ॥ ९ ॥ * *
अरूपायेत्युक्तं विवृणोति-नम आत्मेति । आत्मप्रदीपाय स्वतः प्रकाशाय आत्मनः जीवस्य स्वरूपज्ञानप्रकाशाय वा ॥ १० ॥
(१) अरूपप्राप्तिसाधनज्ञानं तत्सद्भावे ज्ञानिप्राप्त्यत्वलक्षणं मानमित्यभिप्रायेण नमति—सत्त्वेनेति । विपश्चितां सत्त्वेन
ज्ञानेन प्रतिलभ्याय प्राप्याय “बलज्ञानसमाहारः सत्त्वं केवलमेव च” इत्यभिधानम् । नैष्कर्म्येण निवृत्तिधर्मलब्धेन ॥ ११ ॥
रूपायेत्युक्तरूपविशिष्टं तात्पर्यादिरूपविशिष्टं च नमति; शान्तायेत्यनेन सत्त्वप्रवर्तकवासुदेवादिरूपं लक्षयति; घोरायेत्यनेन
रजःप्रवर्तकजामदग्यादिरूपम्, मूढायेत्यनेन तमःप्रवर्तकवराहादिरूपम् । गुणकर्मण इत्यनेन तत्तद्योनिविशिष्टगुणकर्मवने ज्ञान-
घनायेत्यतोऽरूपस्य शून्यत्वं निवारयति सत्त्वेनेत्याद्युक्तविशेषणसमुच्चायकश्चकारः ॥ १२ ॥ * * रूप्यरूपित्वेन
निरूप्यमाणस्य हरेर्मिथो न कोऽपि विशेषोऽस्तीति ज्ञापयितुमुभययोग्यविशेषणविशिष्टत्वेन नमति-क्षेत्रज्ञायेति । सर्वाध्यक्षाय
सर्वस्वामिने आत्मैव मूलं यस्य तथा तस्मै आत्मनां मूलाय वा ॥ १३ ॥ * * साक्षिशब्दविवरणपूर्वकमस्मादिज्ञाने
हेतुत्वेनाऽमदादिप्रपञ्चाद्विन्नं नमति—सर्वेति । असत्यादस्वतन्त्रात्प्रपञ्चाद्विमुक्ताय सन्निर्दोषो आभासो देहो यस्य स तथा
तस्मै ‘सत् देहः सुखगन्धश्च’ इत्यादेः अनेन प्राकृत रूपं नास्तीत्युक्तं भवति सन्नाभासः प्रकाशो यस्य स तथा तस्मा इति वा
‘परंज्योतिरूपसम्पद्यते’ इति श्रुतेः ॥ १४ ॥ * * अखिलकारणत्वादिविशिष्टत्वेनोक्तः क इत्याशङ्क्य श्रीनारायण एव
नान्य इति तन्नामनिर्देशपूर्वकं पूर्वोक्ताऽनुक्तविशेषणविशिष्टत्वेन नमति—नमो नम इति । सर्वैरागमैः पञ्चरात्रादिभिः
आम्नायैर्ऋगादिभिर्वेदैश्च समुद्राय ॥ १५ ॥ * * सर्वप्रत्ययहेतव इत्येतद्विशेषणं विवृण्वन्नाह—गुणेति । गुणारणिच्छन्नं
सत्त्वादिगुणलक्षणकाष्ठे छन्नं चिदूष्म ज्ञानाख्यं ज्योतिर्यत्तत्पाति रक्षतीति स तस्मै “बलमानन्द ओजश्च” इत्यादेः अन्यथा
तद्रक्षणकथनं व्यर्थं स्यात् शान्ताय इत्यादिना यद्गुणलुब्धत्वं तद्विडम्बनमात्रमित्यभिप्रेत्याह—तत्क्षोभेति । तत्क्षोभे

गुणविक्षोभेऽपि विस्फूर्जितं समुद्धूसितं मानसं यस्य स तथा तस्मै गुणशक्त्युद्रेकावस्थायामपि मनोविकाररहितायेत्यर्थः । स्वतन्त्रोपि भक्तवश्यो भवतीत्याह—युक्तात्मभिरिति । वशीकृतमनआदीन्द्रियैः पुरुषैः ज्ञानघनायेत्यनेन ज्ञानं किं स्वरूपमुत भिन्नमुच्यते ? इति विकल्पावकाशो नास्तीत्याह—ज्ञानेति । न केवलं ज्ञानं गुणोऽस्य अन्येऽपि सन्तीत्याशयेनाह—भगवत इति । गुणानां गुणिनो भेदे “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति व्यवहारानुपपत्तिरित्याशङ्क्योभयविधव्यवहारघटकत्वशक्तियोगोऽस्तीत्याशयेनाह, ईश्वरायेति ॥ १६-१८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

ननु, तर्हि भक्तसौख्यप्रयोजनं जातमिति । स्वरूपस्य पूर्णत्वं कथमुपपद्येत ? उच्यते । भक्तसुखप्रयोजनकत्वं नाम स्वरूपानन्दविलास एवेति दिक् । अत्र विशेषजिज्ञासायां भगवत्परमात्मसन्दर्भौ दृश्यौ । अरूपाय प्राकृतरूपरहिताय उरुरूपाय अप्राकृतानन्तरूपाय ॥ ९-१० ॥ * * सत्त्वेन शुद्धसत्त्वात्मकेन नैष्कर्म्येण भक्तियोगेन हेतुना । विपश्चिता कर्त्रा “तन्त्रं सात्त्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः” इति प्रथमोक्तेः । कैवल्यस्य शुद्धप्रेम्णो नाथाय दानादानयोः प्रभवे ‘कैवल्यसम्मत-पथस्त्वथ भक्तियोगः’ इति ‘कैवल्यैकप्रयोजनम्’ इति च, तच्छब्देन तत्—प्रसिद्धेः । निर्वाणसुखस्यापि संविदनुभवो यस्मात्तस्मै ‘मदीयं महिमानञ्च’ इत्यादिश्रीमत्स्यदेवोक्तेः । उभयमपि ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्य’ इत्यादि श्रीगीतोपनिषद्ग्रन्थः ॥ ११ ॥ शान्तायेति पदयुग्मत्रयं प्रतिस्वं मिथोविरोधित्वेन निर्दिश्य कारणकार्ययोस्तादात्म्यात् तदभिन्नतया तथा चाऽङ्गीकृत्य तस्य मिथो विरोधिशक्त्याश्रयत्वं दर्शितम् । उक्तञ्च ‘सर्वाश्रयस्वरूपायानन्दज्ञानघनाय’ इति । सच्चिदानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । तत्र गुणा ज्ञानादयो धर्माः स्वभावास्ते विद्यन्ते यस्य तस्मै । साम्याय विशेषेणुगतायेत्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ * * छाया निजाभासरूपेणेत्यर्थः । पाठान्तरे असति खपुष्पादौ या अच्छाया स्फुर्यभावः तद्युक्ताय सदाभासाय सति तु वस्तुनि स्फुरते ॥ १४ ॥ * * अद्भुतकारणायैति ‘श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् २।१।२७’ इति न्यायं दृढीकरोति शुक्तिरजतवत्त्वेऽद्भुतत्वायोगात् गुणारणीत्यादिद्वये तृतीयान्यपदार्थौ बहुव्रीहिः । तत्र च चिन्मानसे जीवस्येति ज्ञेयम् । विस्फूर्जितत्वम् बहिर्वृत्तित्वम् । नैष्कर्म्याय यो भावो भक्तिज्ञानात्मकस्तेन ॥ १५-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

जीवात्मवाङ्मनस्तद्वृत्तिभिरगम्यत्वमाह—आत्मप्रदीपाय । जीवात्मप्रकाशकाय प्रकाशकस्य तत्त्वं प्रकाश्यो न जानातीति भावः—‘सर्वं पुमान् वेदगुणांश्च तज्ज्ञो—न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे । इति हंसगुह्योक्तेः विदूराय अगम्याय चेतसां चित्तवृत्तीनाम् ॥ १० ॥ * * कथं तर्हि स गम्यो भवतीत्यत आह—सत्त्वेन साधुत्वेन सन् साधुः मतो भावः सत्त्वं वैष्णवत्वं तेन प्रतिलभ्याय वचनप्रतिवचनवज्ज्ञाप्रतिलाभोऽयं भक्तभगवतोर्ज्ञेयः भक्तिस्य भजनं ‘तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेना-मुष्मिन्मनःकल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्’ इति गोपालतापनीश्रुतेः । सत्त्वेन यन्नैष्कर्म्यं तेन विपश्चिता प्रतिलभ्यायेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ अज्ञानिलभ्यविश्वरूपत्वमाह—नम इति । शान्ताय सात्त्विकलोकरूपाय तत्रापि ज्ञानिवेद्यब्रह्मरूपत्वमाह—निर्विशेषायेति ॥ १२ ॥ योगिवेद्यान्तर्यामिरूपत्वमाह—चेत्रज्ञेति, चतुर्भिः । चेत्रं देहद्वयं तत्त्वेन जानातीति चेत्रज्ञोऽन्तर्यामी तस्मै ‘चेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि’ इतिगीतोक्तेः । आत्मनां जीवानां मूलायांशिने प्रकृतेरपि मूलं मूलप्रकृतिस्तस्मै राजदन्तादित्वात् परनिपातः ॥ १३ ॥ सर्वाणीन्द्रियाणि गुणा विषयाश्च तेषां द्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययाः इन्द्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्य ‘गुणप्रकाशैरनुमीयने भवान्’ इत्युक्तेः । असता असर्वकालस्थायिना छायायाः ‘छायेव यस्य भुवनानि विभर्ति दुर्गा’ इति ब्रह्मसंहितोक्तेः । छायातुल्यमाया-कार्येण विश्वेन उक्ताय ज्ञापिताय कार्येण कारणानुमानादिति भावः । कुम्भकारशक्त्या जनितेन घटेन यथा कुम्भकारोऽनु-मीयते तद्वदित्यर्थः । असत्यच्छायायाक्तायेति पाठे असति असाधौ जने अच्छायाया अक्ताय युक्ताय स्वचरणछायामदात्र इत्यर्थः । यद्वा अच्छाया ज्वाला तद्युक्ताय ‘छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः’ इत्यमरः । अनातपवाचकः छायाशब्दः तदितरनवासह—आतपरूपां ज्वालां बोधयति, यद्वा अच्छाया अकान्तिरस्फूर्तिरिति यावत् तदयुक्ताय सतसु साधुषु आभासः स्फूर्तिरित्यस्य तस्मै ॥ १४ ॥ * * अद्भुतकारणाय उपादानकारणत्वेऽद्भुतत्वं निर्विकारत्वात्तवेति भावः । यदुक्तं देवैः ‘आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणस्तृजसि’ इति स्वामिचरणैरप्यत्रावतारितं कारणत्वे च मृदादिवद्विकारं वारयति—अद्भुत-कारणायैति । एवम्भूतत्वे प्रमाणमाह—सर्वे आगमाः पञ्चरात्रादयः आम्नाया वेदाश्च तेषां महाणवाय तरङ्गाणामिव पर्यवसान-स्थानायेति अपवर्गरूपाय परायणाय उत्तमानामाश्रयाय ॥ १५ ॥ * * गुण एवारणिस्तया छन्नो यश्चिदुष्मपो ज्ञानामि-स्तस्मै तेषां गुणानां क्षोभविस्फूर्जिते क्षोभोत्कर्षे मानसमिच्छा यस्य ‘सोकामयत बहुस्याम्’ इतिश्रुतेः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावेन भावनया विवर्जिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा यैस्तेषु स्वयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अरूपाय प्राकृतरूपरहिताय उरूपाय अप्राकृतबहुरूपयुक्ताय सर्वाधारत्वेऽपि नृसिंहादिरूपेण स्मभादितो गमनादीनि आश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै ॥ ९ ॥ * * आत्मप्रदीपाय स्वप्रकाशाय साक्षिणे सर्वप्रकाशाय गिरां विदूराय इयत्तावच्छिन्नतया वेदैरवर्णिताय मनसश्चेतसां चित्तवृत्तीनाञ्च विदूराय 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । वेदैर्यथाशक्तिं प्रतिपाद्य एव तदनुगृहीते मनसा द्रष्टव्य एव 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति;' "मनसैवानुद्रष्टव्यः" इत्यादि श्रुतेः ॥ १० ॥ विपश्चिता विवेकिनोपासकेन कर्त्रा सत्त्वेन शुद्धेन मनसः करणेन नैष्कर्म्येण निवृत्तिमार्गेणोपायेन प्रतिलभ्याय कैवल्यं कार्यकारणप्रकृतिविलक्षणं मोक्षस्थानं तस्य नाथाय निर्गताः बाणाः विघातकाः सर्वे उपद्रवाः यस्मात्तादृक् सुखसंविदुपाय नमः ॥ ११ ॥ शान्ताय धार्मिकजनसुखदात्रे घोराय अधार्मिकजनदण्डदात्रे गूढाय दुर्बुद्धिभिर्दुर्लक्ष्याय गुणाः कल्याणरूपा ज्ञानशक्त्यादयस्त एव धर्माः संत्यस्येति गुणधर्माः तस्मै नित्यगुणयुक्तायेत्यर्थः । निर्विशेषाय हेयगुणवर्जिताय साम्याय वैषम्यादिरहिताय ज्ञानघनाय ज्ञानपुञ्जाय निरतिशयज्ञानस्वरूपायेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * क्षेत्रं कृत्स्नं विश्वं जानातीति तथा तस्मै सर्वाध्यक्षाय तथापि साक्षिणे निर्विकाराय आत्मनां स्वांशभूतानां मूलाय स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदाय मूलस्य महदाद्युपादानस्य स्वशक्तिभूतस्य प्रधानस्य प्रकृतये स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदाय पुरुषाय पूर्णाय नमः ॥ १३ ॥ * * सर्वेषामिन्द्रियाणां गुणानां विषयाणां च द्रष्ट्रे सर्वेषां प्रत्ययानां प्रत्यायकानां हेतूनां हेतवे कारणाय 'प्रत्ययोधीतशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः 'सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्दिते च सत्' इति कोशात्सच्छब्दः प्रशस्तवाचकः नास्ति सत्प्रशस्तं प्रमाणमन्यद्यस्मात्तेनाऽसता परमेण प्रमाणेन वेदाख्येन 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इति कोशाच्छायाशब्दः कान्तिवाचकः तथा च छायायां कान्तिवद्वेदानुवर्तिन्या स्मृत्या च उक्ताय श्रुतिस्मृतिवर्णितायेत्यर्थः । सति प्रशस्ते उपासकचित्ते आभासः स्फूर्तिर्यस्य तस्मै नमः ॥ १४ ॥ * * अखिलानां सकलानां कारणाय मूलाय निष्कारणायाऽनन्यमूलाय अखिलकारणत्वेऽपि निर्विकारस्वरूपत्वादद्भुतकारणाय शक्तिपरिणामाङ्गीकारात् सर्वेषामागमानां पञ्चरात्रादीनामाम्नायानां वेदानां च महानेवाय समन्वयस्थानाय अपवर्गाय मुक्तोपसृप्याय अत एव परायणाय परे मोक्षाधिकारिणस्तेषामाश्रयाय यद्वोत्कृष्टलयस्थानाय ॥ १५ ॥ * * गुणानां ज्ञानवैराग्यादीनामरिणिरूपादिका भक्तिस्त्याच्छिन्नं व्याप्तं चिद्भूषणं ज्ञानज्योतिर्भूतं जीवं खानन्यभक्तं पातीति तथा तस्मै तत्क्षोभेन स्वभक्तविषयकस्नेहेन विस्फूर्जितं प्रमुदितं मानसं यस्य तस्मै नैष्कर्म्यं भगवत्तत्त्वं तस्मिन् भावेन भक्त्या विवर्जिता आगमा भक्तिविरुद्धा विधिनिषेधरूपलक्षणा यैस्तेषु स्वयमेव परमानन्दमूर्त्याविष्कारेण प्रकाशो यस्य तस्मै नमस्करोमि ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

परेशत्वमेव प्रपञ्चयन् प्रणमति—ब्रह्मणे परिपूर्णाय । अनन्ता शक्तयो यस्य तस्मै । अरूपाय प्रारब्धाधीनप्राकृतस्वरूपरहिताय । स्वेच्छया उरुणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै । आश्चर्यं विश्वसृष्ट्यादिरूपं कर्म यस्य तस्मै ॥ ६ ॥ * * आत्मनैव प्रदीप्यते इत्यात्मप्रदीपः स्वयम्प्रकाशतस्मै । साक्षिणे विकाररहितत्वे सति साक्षात्सर्वद्रष्ट्रे । परमात्मने सर्वान्तर्यामिणे गिरां वाचां मनश्चेतसां चित्तवृत्तीनां च विदूराय अविषयाय ॥ १० ॥ * * विपश्चिता विवेकिना भक्तेन प्रतिलभ्याय नमः । ननु विवेकः कथं भवतीत्यपेक्षायां 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं' इति वाक्यादुद्भूतेन सत्त्वगुणेनेत्याह—सत्त्वेनेति । तर्हि सत्त्वोद्भवोऽपि कथमित्यपेक्षायामाह—नैष्कर्म्येणेति, उपादानात्मकेन निवृत्तिधर्मेणेत्यर्थः । तथोक्तं द्वितीये—'यदङ्घ्र्यनुध्यानसमाधिधौतया धियाऽनुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः' इति । कैवल्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यमोक्षाख्यं तस्य नाथाय अधिपतये दात्रे नमः । निर्वाणसुखसंविदे निर्दुःखानन्दज्ञानरूपाय नमः ॥ ११ ॥ * * शान्ताय अशनापिपासाकामक्रोधलोभमोहादिरहिताय नमः । घोराय दुष्टानां भयङ्करनरसिंहादिस्वरूपाय नमः । गूढाय सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि अप्रकटाय । गुणधर्मिणे गुणाः सत्त्वादयो धर्मतयाऽधिष्ठेयतया विद्यन्तेऽस्येति तथा तस्मै नमः । निर्विशेषाय प्राकृतदेहेन्द्रियादिरहिताय नमः । तत्र हेतुमाह—ज्ञानघनायेति, सच्चिदानन्दविग्रहायेत्यर्थः । अतएव साम्याय कामक्रोधादिप्रयुक्तवैषम्यरहिताय नमः ॥ १२ ॥ * * क्षेत्रं शरीरेन्द्रियादिसङ्घातं जानातीति तथा तस्मै नमः । तथापि निर्विकारित्वमाह—साक्षिण इति । सर्वाध्यक्षाय सर्वाधिपतये पुरुषाय सर्वान्तर्यामिणे नमः । आत्ममूलाय स्वतस्सिद्धाय सर्वेषां मूलप्रकृतये परमकारणाय नमः ॥ १३ ॥ * * सर्वेषामिन्द्रियाणां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां च द्रष्ट्रे । सर्वे ये प्रत्ययाः प्रमाणसंशयविपर्ययादयस्तेषां हेतवे । 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इतिवचनात् । असता जडेन देहेन्द्रियादिसङ्घातेन छायाया अविनाभूतेन उक्ताय चैतन्यतया सूचिताय, तदुक्तं तृतीये—'यथा जलस्थ आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते' इत्यादिना । अक्तायेति पाठे छायाया अध्यासेन अक्ताय युक्ताय तदधिष्ठानायेत्यर्थः । 'प्रकृतिरस्योपादानमाधारः पुरुषः परः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र हेतुमाह—सदा-

भासायेति । सत्सु कार्येषु देहेन्द्रियादिषु आभासो यस्य तस्मै नमः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ अस्मिन् स्तोत्रे द्विरुक्तिस्त्रिरुक्तिश्च बहुश उपलभ्यते सा च ग्राहगृहीततया भक्त्यौत्कण्ठ्येन च व्याकुलत्वेन पूर्वापरानुसन्धानाभावादिति बोध्यम् । अखिलकारणाय सर्वस्य प्रपञ्चमात्रस्य कारणरूपाय ते तुभ्यं नमो नमोऽस्तु । निष्कारणाय अखिलकारणत्वेऽपि स्वयं तु कारणान्तरासाध्याय । अद्भुतकारणाय कारणत्वेऽपि विकारराहित्येन मृदादिलौकिककारणतो विलक्षणाय । एवम्भूतत्वे प्रमाणमाह—सर्वेति । सर्वे आगमाः पञ्चरात्रादयः आम्नाया वेदाश्च तेषां महार्णवाय स्रोतसां समुद्र इव पर्यवसानभूमये । तत्र हेतुमाह—अपवर्गाय मोक्षरूपाय । अतएव परायणाय उत्तमानामाश्रयरूपाय ॥ १५ ॥ ॐ ॐ सत्त्वादयो गुणा एवारणिस्तया च्छन्नं चिज्जाव-समष्टिरूपमूष्माणमग्निं पिबति संहारकाले स्वस्मिन्नुपसंहृत्य यो निदधाति स तथोक्ततस्मै नमः । तेषां गुणां क्षोभे कार्ये विस्फूर्जितं बहिर्वृत्तिकं मानसं मनो यस्य तस्मै नमः “सोऽकामयत बहुस्याम्” इति श्रुतेः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावो भावना तेन विवर्जिता निवर्तिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा यैस्तेषां स्वयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै नमस्करोमि ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यथामत्युपस्थितैः शरण्यत्वोपयुक्तैर्गुणैः स्तुवन् प्रणमति । तस्मा इति । परेषां ब्रह्मादीनामपीशस्तस्मै, अनन्ताः शक्तयः सृष्ट्यादयो यस्य तस्मै, न विद्यते रूपं कर्मायत्तशरीरं यस्य तस्मै, उरूणि रूपाणि अकर्मायत्तानि स्वेच्छापात्तानि अप्राकृतानि शरीराणि यस्य तस्मै, आश्चर्यमाश्चर्यकरं कर्म जगद्व्यापारात्मकं यस्य तस्मै, ब्रह्मणे परब्रह्मणे, तस्मै नमः नमः । मुहुमुहुः प्रणामानाचरामि इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ नम इति आत्मना प्रदीप्यते इत्यात्मप्रदीपस्तस्मै, स्वयंप्रकाशायेत्यर्थः । साक्षिणे सर्वेषां युगपत् साक्षात् द्रष्ट्रे परमात्मने लोकत्रयमाविश्य प्रशासनेन भर्त्रे, गिरां वाचां, मनसः, चेतसामपि, विदूराया-विषयाय, वागाद्यपरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावायेत्यर्थः । चित्तावस्थस्य मनसः सत्त्वप्रचुरत्वेन मनसो रजोवशतया संकल्पप्राचुर्येण भेदमाश्रित्य मनसश्चेतसामपीत्युक्तं, नमः नमः ॥ १० ॥ ॐ ॐ सत्त्वेनेति । विपश्चिता ज्ञानिना कर्त्रा, सत्त्वेन विशुद्धेन अनन्यप्रयोजनेनेति यावत् । नैष्कर्म्येणोपासनात्मकनिवृत्तधर्मेण करणेन, प्रतिलभ्याय कैवल्यप्रकृतिसंबन्धराहित्यं मोक्ष इति यावत् । तस्य नाथोऽधिपतिस्तस्मै, निर्वाणसुखसंविदे निर्दुःखानन्दज्ञानरूपाय नमः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ नम इति । शान्ताय अशनायापिपासाशोकमोहरहिताय, घोराय विमुखानां भयंकरत्वेन प्रतीयमानाय, गूढाय अज्ञानिनां परमेश्वरत्वेनाप्रकाशाय, गुणधर्मिणे सत्त्वादिधर्मानुकारिणे, निर्विशेषाय स्वतो विशेषरहिताय, साम्याय वैषम्यादिरहिताय, ज्ञानधनाय च जाड्यरहिताय चेत्यर्थः । नमः ॥ १२ ॥ ॐ ॐ क्षेत्रज्ञायेति । क्षेत्रज्ञाय क्षेत्रज्ञशरीराय, सर्वाध्यक्षाय सर्वभूताधिपतये, साक्षिणे सर्वद्रष्ट्रे, तुभ्यं नमः । पुरुषाय अन्तः प्रविश्य नियन्त्रे, आत्ममूलाय कारणान्तररहिताय, मूलप्रकृतये सर्वोपादानाय नमः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ सर्वेति । सर्वेषामिन्द्रियाणां तद्गुणानां शब्दादिविषयाणां च द्रष्टा, सदा युगपत्समीक्षकस्तस्मै, सर्वप्रत्ययहेतवे सर्वेन्द्रियज्ञान-कारणाय, असता असंततया परिणामिन्येति यावत् । छायया छायावदपृथक्सिद्धया मायया, उक्ताय सूचिताय, जडत्वेन स्वयं प्रवृत्तिशून्यया मायया प्रवर्तयितृत्वेन सूचितायेत्यर्थः । सदाभासाय स्वप्रकाशाय, यद्वा असता त्वत्स्वरूपयाथात्म्यानभिज्ञेन, छायया प्रतिबिम्बरूपेण, उक्ताय, सन् सत्यः आभासोऽन्तर्यामिता यस्य तस्मै, अन्तर्यामिणस्तव स्वरूपानभिज्ञैस्त्वं जीवरूप-प्रतिबिम्बरूपेणाभिमतः । त्वत्स्वरूपाभिज्ञैस्तु परमार्थभूतेषु जीवेषु अन्तर्यामितया त्वमभिमतोऽत उक्तविधाय ते तुभ्यं नमः ॥ १४ ॥ ॐ ॐ नमो नम इति । अखिलकारणाय सर्वकारणशरीराय, निष्कारणाय स्वयं कारणान्तरासाध्याय, स्वयं स्वेनैव साध्यो न तु कारणान्तरेण तथाभूतायेति भावः । अद्भुतकारणाय मृदादिवत् स्वरूपपरिणामरहितकारणस्वरूपाय, सर्वे आगमाः पञ्चरात्रादयः आम्नाया ऋगादयो वेदास्तैषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवसानभूमये, अपवर्गाय मोक्षहेतुभूताय, परायणाय परमाश्रयाय परमप्राप्त्यायेति यावत् । ते तुभ्यं, नमो नमः ॥ १५ ॥ ॐ ॐ गुणारणाति । गुणारणिः सत्त्वादिगुणात्मक-प्रकृतिरेवारणिस्तस्मिन् छन्नो यश्चिदुष्मा जीवौघरूपोऽग्निसं पिबति संहारकाले स्वस्मिन्नुपसंहृत्य निदधातीति तस्मै, मानसशब्दो मनःकार्यसंकल्पपरः तत्क्षोभे चिदचित्तोर्विक्षोभात्मकसृष्टिकाले विस्फूर्जितं स्फुरितं मानसं संकल्पो यस्य तस्मै, नैष्कर्म्ये मोक्षः भाव्यते उत्पाद्यते येन तस्मै, विवर्जिताय स्वतो मोक्षरूपत्वात्तत्प्राप्तीच्छावर्जितायेत्यर्थः । स्वयंप्रकाशाय, तुभ्यं नमस्करोमि । नैष्कर्म्यभावेन निवर्तितागमेति पाठे नैष्कर्म्यभावेन मोक्षलाभेन निवर्तितो निवृत्तिं प्राप्त आगमो विधिनिषेधबोधकशास्त्रं येषां तेषां स्वयमेव प्रकाशाय प्रकाशमानाय मुक्तिपर्यन्ता हि शास्त्रवश्यता मुक्तानां निवर्तितागमानां त्वकर्मवश्यानां तत्फलतया प्रकाशमानायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उन्हीं अनन्त शक्तिमान् सर्वैश्वर्यमय परब्रह्म परमात्माको मैं नमस्कार करता हूँ । वे अरूप होनेपर भी बहुरूप हैं । उनके कर्म अत्यन्त आश्चर्यमय हैं । मैं उनके चरणोंमें नमस्कार करता हूँ ॥ ९ ॥ ॐ ॐ स्वयंप्रकाश, सबके साक्षी

परमात्माको मैं नमस्कार करता हूँ । जो मन, वाणी और चित्तसे अत्यन्त दूर हैं—उन परमात्माको मैं नमस्कार करता हूँ ॥१०॥
विवेकी पुरुष कर्म-संन्यास अथवा कर्म-समर्पणके द्वारा अपना अन्तःकरण शुद्ध करके जिन्हें प्राप्त करते हैं तथा जो स्वयं तो नित्यमुक्त, परमानन्द एवं ज्ञानस्वरूप हैं ही, दूसरोका कैवल्य-मुक्ति देनेकी सामर्थ्य भी केवल उन्हींमें है—उन प्रभुको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ११ ॥ ❀ ❀ जो सत्त्व, रज, तम—इन तीन गुणोंका धर्म स्वीकार करके क्रमशः शान्त, घोर और मूढ़ अवस्था भी धारण करते हैं, उन भेदरहित समभावसे स्थिति एवं ज्ञानधर प्रभुको मैं बार-बार नमस्कार करता हूँ ॥ १२ ॥ ❀ ❀ आप सबके स्वामी, क्षेत्रोंके एकमात्र ज्ञाता एवं सर्वसाक्षी हैं, आपको मैं नमस्कार करता हूँ । आप स्वयं ही अपने कारण हैं । पुरुष और मूल प्रकृतिके रूपमें भी आपको मेरे बार-बार नमस्कार ॥ १३ ॥ ❀ ❀ आप समस्त इन्द्रिय और उनके विषयोंके द्रष्टा हैं, समस्त प्रतीतियोंके आधार हैं । अहङ्कार आदि छाया रूप असत् वस्तुओंके द्वारा आपका ही अस्तित्व प्रकट होता है । समस्त वस्तुओंकी सत्ताके रूपमें भी केवल आप ही भास रहे हैं । मैं आप को नमस्कार करता हूँ ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आप सबके मूल कारण हैं, आपका कोई कारण नहीं है । तथा कारण होनेपर भी आपमें विकार या परिणाम नहीं होता, इसलिये आप अनोखे कारण हैं । आप को बार-बार नमस्कार ! जैसे समस्त नद-झरने आदि का परम आश्रय समुद्र है, वैसे ही आप समस्त वेद और शास्त्रोंके परम तात्पर्य हैं । आप मोक्षस्वरूप हैं और समस्त संत आपकी ही शरण ग्रहण करते हैं, अतः आप को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ १५ ॥ ❀ ❀ जैसे यज्ञके काष्ठ अरणिमें अग्नि गुप्त रहती है, वैसे ही आप ने अपने ज्ञान को गुणों की माया से ढक रखवा है । गुणोंमें क्षोभ होनेपर उनके द्वारा विविध प्रकार की सृष्टि रचनाका आप सङ्कल्प करते हैं । जो लोग कर्म-संन्यास अथवा कर्म-समर्पणके द्वारा आत्मतत्त्वकी भावना करके वेद-शास्त्रोंसे उपर उठ जाते हैं, उनके आत्माके रूपमें आप स्वयं ही प्रकाशित हो जाते हैं आपको मैं नमस्कार करता हूँ । ॥ १६ ॥

माह्वप्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय ।

स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीतप्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते ॥ १७ ॥

आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैर्दुष्प्रापणाय गुणसङ्गविवर्जिताय ।

मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥ १८ ॥

यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।

किं त्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेऽदभ्रदयो विमोक्षणम् ॥ १९ ॥

एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ।

अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्राः ॥ २० ॥

तमक्षरं ब्रह्म परं परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यम् ।

अतीन्द्रियं सूक्ष्ममिवातिदूरमनन्तमाद्यं परिपूर्णमीडे ॥ २१ ॥

यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः । नामरूपविभेदेन फल्ग्व्या च कलया कृताः ॥ २२ ॥

यथाचिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यान्ति संयान्त्यसकृत् स्वरोचिषः ।

तथा यतोऽयं गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥ २३ ॥

स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः ।

नायं गुणः कर्म न सन्न चासन् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मुक्ताय भूरिकरुणाय माह्वप्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय अलयाय नमः स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीत-
प्रत्यग्दृशे बृहते भगवते ते नमः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैः दुष्प्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय
मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते ईश्वराय नमः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ धर्मकामार्थविमुक्तिकामाः यं
भजन्तः इष्टां गतिम् आप्नुवन्ति किंतु आशिषः अव्ययं देहम् अपि राति अदभ्रदयः मे विमोक्षणं करोतु ॥ १९ ॥ ❀ ❀

यस्य एकान्तिनः कंचन अर्थं न वाञ्छन्ति वै ये भगवत्प्रपन्नाः अत्यद्भुतं सुमंगलं तच्चरितं गायन्तः आनन्दसमुद्रमग्नाः ॥ २० ॥
अक्षरं ब्रह्म परं परेशम् अव्यक्तम् आध्यात्मिकयागगम्यं सूक्ष्मम् इव अतीन्द्रियम् अतिदूरम् अनन्तम् आद्यं परिपूर्णं तम् ईडे ॥ २१ ॥
यस्य फलश्रव्या कलया ब्रह्मादयः देवाः वेदाः च चराचराः लोकाः नामरूपविभेदेन कृताः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यथा स्वरोचिषः
अग्नेः अर्चिषः च सवितुः गभस्तयः असकृत् निर्यान्ति संयान्ति तथा यतः बुद्धि मनः खानि शरीरसर्गाः अयं गुणसंप्रवाहः
संयाति निर्याति च ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सः वै देवासुरमर्त्यतिर्यक् न स्त्री न षण्डः न पुमान् न जन्तुः न अयं गुणः न कर्म न
सत् च असत् न निषेधशेषः अशेषः जयतात् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

माहृक् मद्भिधश्चासौ प्रपन्नः पशुस्तस्य पाशोऽविद्या तस्य विशेषेण मोक्षेण येन । तत्र योग्यतामाह । मुक्ताय । मोचने
हेतुः । भूरिः करुणा यस्य । अतस्तत्रार्थेऽलयायानलसाय । स्वांशेनांतर्यामिरूपेण सर्वेषां तनुभृतां मनसि प्रतीता प्रख्याता या
प्रत्यक् दृक्स्मै । तथा च श्रुतिः । ‘य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति’ इति । भगवते सर्वेषां तनुभृतां नियमने समर्थाय ।
तेषां मनःस्थितत्वेऽपि बृहतेऽपरिच्छिन्नाय ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अंतःस्थित्वेऽपि देहादिष्वसक्तैर्दुष्प्रापणाय प्राप्तुमशक्याय ।
तत्र हेतुः । गुणसंगेन विवर्जिताय अत एव मुक्तात्मभिर्देहादिष्वनासक्तैश्चित्ताय । तैः परिभाषितं रूपमाह ज्ञानात्मन
इत्यादि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इष्टां गतिं कामितं धर्मादिफलं प्राप्तुमन्त्येव न तु तावदेव । किं तु यास्तैरकामिता अन्या अप्याशिषो
राति । देहमप्ययं राति । एवं योऽदभ्रदयः स मे विमोक्षणेव केवलं करोतु नाधिकं प्रार्थये ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एतावदप्यहं
भक्तिसुखानभिज्ञत्वेन वाञ्छामि । यस्यैकांतभक्ता न कंचिदर्थं वाञ्छन्ति तं परेशं परमेश्वरमीडे स्तौमीत्युत्तरेणान्वयः । तेषां
निष्कामत्वे हेतुः । ये वै भगवतः सर्वज्ञानयुक्ताप्रपन्नाः सेवितवन्तः ॥ २० ॥ ❀ ❀ अत्यद्भुतसुमंगलत्वप्रदर्शनार्थ-
मक्षरत्वादीनि विशेषणानि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परिपूर्णत्वं प्रदर्शयन्नाह त्रिभिः । यस्येति । यस्य फलश्रव्या च स्वल्पयैव
कलयांशेन कृताः स जयतादिति तृतीयेनान्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टांतौ । यथाऽर्चिषोऽग्नेरिति
प्रवाहे दृष्टांतः । सवितुर्गभस्तय इत्यानंत्ये । निर्यात्युद्गच्छन्ति संयांते । लीयन्ते । गुणसंप्रवाहमेवाह । बुद्धिर्मन इति । खानि
करणानि शरीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्च यतो भवन्ति सः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अत एव देवादीनां मध्ये कोऽपि न भवति ।
न जंतुर्लिङ्गत्रयशून्यं प्राणिमात्रमपि किं तु सर्वस्य निषेधेऽवधित्वेनावशिष्यत इति निषेधशेषो मायया अशेषोऽशेषात्मकश्च
जयतान्मद्भिः मोक्षणायाविर्भवतु ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र मोक्षणे । करुणा दया । अतो भूरिकरुणत्वात् । तत्र मोचनरूपेऽर्थे । प्रत्यग्रूपत्वे प्रमाणमाह-य इत्यादि ।
श्रुतिस्तु व्याख्यातप्रार्थयैव । यद्वा मुक्ताय माहृग्भिरेतावन्तं कालमसेविताय तदपि माहृग्भ्यो न तु क्रुध्यते प्रत्युत भूरिकरुणाय
तत्र हेतुः-अमलाय प्राकृतानामिवेष्याहीनत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आप्ताः प्रियसुहृदः । तत्र प्राप्तुमशक्यत्वे । अत
एव गुणसंगविवर्जितत्वादेव । भावितं चितितम् । यद्वा-मुक्तात्मभिरात्मघातिभिः । परिभाषिताय मायिकविग्रहोऽयमिति
दृष्ट्या तिरस्कृताय । वस्तु तस्तु-ज्ञानात्मने ज्ञानं पूर्णं चिदेवात्मा वपुर्यस्य तस्मै ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अदभ्रदयोऽत्यंतकृपालुः ।
आशिषः सामीप्याद्याः । अव्ययमनश्चरं देहं पार्षददेहं ध्रुवादिभ्य इव रात्येव विमोक्षणं संसाराद्ग्राहाच्च नित्यसिद्धदेहं प्रेमभक्तिं
च ददात्विति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तेषामेकांतिनाम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ अक्षरम् “एतस्याक्षरस्य” इत्यादिश्रुतेः ।
परम् “अक्षरात्परमः परः” इति । “अव्यक्तमचलं शांतम्” इति । “अध्यात्मयोगेन सुनिश्चितेन” यद्वात्मानं तमेवाधिकृत्य यो
योगो भक्त्याख्यस्तेन गम्यम् “भक्त्याहमेकया ग्राह्यः” इति तदुक्तेः । “ज्ञात्वा देवं शोकमोहौ जहाति” इति । यतो वाचो निर्वर्त्तते”
इति । “सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं प्रपद्ये” इति । “तद्गूरे तदंतिके” इति । “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति । “यो देवानां प्रथमं पुरस्तात्”
इति । “पूर्णमदः पूर्णमिदम्” इत्यादिश्रुतिः । “पूर्णस्य पूर्णत्वमादाय” इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितार्थेनात्र स्तुतिः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यस्य
हरेः । अंशेन मायारूपेण । “कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया” इति वैतथ्योक्तेः । विश्वनाथस्तु-कला द्विधा फल्गुर-
फल्गुश्च । तत्राद्या ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिजीवरूपा । द्वितीया मत्स्यकूर्मादीश्वररूपा चेति स एव सर्व इत्यर्थः । वेदास्तु तन्निःश्वासत्वेन
तद्रूपत्वादफल्गव एवेत्याह ॥ २२ ॥ ❀ ❀ “यथाग्नेः जुद्धा विस्फुङ्गल्गा व्युच्चरन्ति” इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितार्थमाह-यथेति ।
“यतो वा इमानि” इत्यादिश्रुतेश्च ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अत एव सर्वाधिष्ठानत्वादेव । निषेधशेषोऽप्युच्छिष्टवन्न त्याज्य इत्याह
अशेष इति । “सर्वात्मकः स एष आत्मा नेतिनेति” इत्यादिश्रुतेः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मादृगेति । मादृग् मद्धिधश्चासौ प्रपन्नः शरणागतश्चासौ पशुश्च पशुवदविद्यया निबद्धश्च तस्य पाशः अविद्या तस्य विशेषेण निर्मूलतया मोक्षणं यस्मात् तस्मै मुक्ताय भूरिकरुणाय अलयोदयाय जन्मनाशरहिताय स्वांशेन अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषां तनुभृतां मनसि प्रतीता या प्रत्यक् दृक् तस्मै भगवते बृहते अपरिच्छिन्नाय ते तुभ्यं नमः ॥ १७ ॥ * * आत्मेति । आत्मा देहः आत्मजाः पुत्राः तदादिषु सक्तैर्दुष्प्रापणाय प्राप्तुमशक्याय नमः । गुणेषु सङ्ग आसक्तिस्तेन विवर्जिताय नमः । मुक्तात्मभिः देहादिष्वनासक्तैः स्वहृदये परितो भाविताय निरन्तरं चिन्तिताय नमः । ज्ञानात्मने भगवते ईश्वराय नमः ॥ १८ ॥ यमिति । ये धर्मं काममर्थं विमुक्तिं च कामयन्ते ते यं भजन्तः सन्तः इष्टां स्वाभिप्रेतां गतिं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येव । न तु तावदेव किंतु यास्तैरकामिता अन्या अप्याशिषो भोगान् राति ददाति अव्ययमनश्चरं देहं च राति सोऽद्भ्रदयोऽपारकरुणो मम संसाराद् प्राहाच्च विमोक्षणमात्रं करोतु नाधिकं प्रार्थये ॥ १९ ॥ * * एकेति । ये भगवन्तं प्रपन्नाः शरणं प्राप्ताः । यद्वा । भगवतः सर्वज्ञान्मुक्तान् प्रपन्नाः सेवितवन्तः यस्य भगवत एकान्तिनोऽनन्यपरा भक्तास्ते धर्मादिषु कञ्चन अप्यर्थं न वाञ्छन्ति । किन्तु अत्यद्भुतमलौकिकं सुमङ्गलं तस्य भगवतश्चरितं गायन्त एव आनन्दसमुद्रे निमग्रा भवन्ति ॥ २० ॥ * * तमिति । अक्षरं भयरहितं ब्रह्म अन्तर्बहिश्च व्यापकं परं सर्वोत्तमं परेशं ब्रह्मादीनामपि नियन्तारम् अव्यक्तमपि आध्यात्मिकयोगेन भक्तियोगेन गम्यम् अतिदूरमिव अतीन्द्रियं सूक्ष्मं च यथातिदूरं वस्तु अतीन्द्रियं सूक्ष्मं च भवति तथेत्यर्थः । अनन्तं विनाशरहितम् आद्यं सर्वकारणं परिपूर्णमीडे । अत्यद्भुतसुमङ्गलत्वप्रदर्शनार्थमक्षरत्वादिविशेषणानि ॥ २१ ॥ * * यस्येति । ब्रह्मादयो देवाः वेदाश्चराचरात्मका लोकाश्च नामरूपविभेदेन यस्य फलव्या खलपया कलया अंशेनैव कृता रचिताः ॥ २२ ॥ * * यथेति । यथा स्वरोचिषः अग्नेः सकाशादर्चिषः विस्फुलिङ्गा यथा च सवितुः सकाशाद्भस्मस्यः किरगाः असकृन्निर्यान्ति उद्भवन्ति संयान्ति पुनस्तत्रैव लीयन्ते तथा बुद्धिर्मनः खानि इन्द्रियाणि शरीरसर्गाः देवादिशरीरसंघातश्चेत्येवं गुणसंप्रवाहः गुणपरिणामप्रपञ्चो यतो निर्याति यत्र संयाति च ॥ २३ ॥ * * स इति । स वै सर्वमूलकारणभूतो भगवान् देवादीनां मध्ये कतमोऽपि न भवति । न जन्तुः लिङ्गत्रयशून्यं प्राणिमात्रं सत् कार्यम् असत्कारणं किन्तु यतो निषेधशेषः । सर्वस्य देवादिप्रपञ्चस्य निषेधे अर्वाधत्वेन शिष्यत इति तथा पुनश्च मायया अशेषः सर्वरूपो भवति स जयतात् मद्धिमोक्षणाया-विर्भवत्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

मादृशो यः प्रपन्नः पशुश्च तस्य यः पाशः कर्मबन्धस्तस्य विमोक्षणं यस्मात्तस्मै तन्मोक्षयतीति वा सः तस्मै मुक्ताय स्वयं प्रकृतिपारवश्यरहिताय भूरिकरुणाय दयासमुद्राय मनोलयाय मनसो लयः शब्दादिविषयेभ्यो वैमुख्यं यत्प्रावण्यात् तस्मै नमो लयायेति पाठोऽलयायेति छेदः । न विद्यते लयो नाशो यद्ब्रजनादित्यल्यस्तस्मै “न मे भक्तः प्रणश्यति” इति भगवदुक्तेः । योगदशायां जीवशरीरकतया गृह्यमाणत्वमाह-स्वांशेनेति । प्रत्यक् शब्दोऽहंबुद्धिबोध्यजीवविषयः स्वांशेनेति भावप्रधानो निर्देशः । स्वांशेन विशिष्टवस्त्वैकदेशत्वेनाकारेण सर्वयोगिनां मनसि प्रतीतो यः प्रत्यगहंबुद्धिबोद्धयो जीवस्तस्य दृक् तद्विषयकं ज्ञानं यस्य तस्मै स्वांशभूतजीवान्तरात्मत्वेन तद्रूपतया प्रतीयमानायेत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * देहपुत्रमित्रादिषु सक्तैर्दुःखेनाऽपि प्राप्तुमशक्याय गुणाः शब्दादयो विषयास्तेषु सङ्गस्तेन विवर्जितस्तस्मै शब्दादिविषयसङ्गरहितायेत्यर्थः । मुक्तात्मभिः रागादि-निर्मुक्तमनोभिः स्वहृदये परिभाविताय मुहुर्मुहुरभ्यस्ताय ज्ञानस्वरूपायेश्वराय सर्वनियन्त्रे ॥ १८ ॥ * * धर्मादि-चतुर्विधपुरुषार्थान् कामयमाना यं भजन्तः इष्टा स्वाभिप्रेतां गतिं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येव न तु तावदेव किन्तु एतैरकामिता अन्या अप्याशिषो राति ददात्यव्ययमक्षरं च देहं राति स्वदेहतुल्यं देहं च ददाति (?) मुक्तिचेति यावत् सोऽद्भ्रदयोऽपारकरुणो मम विमोक्षणं करोतु मुक्तिं ददातु इत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * मूर्खत्वादहं मुक्तिं प्रार्थये एकान्तिवस्तु तामपि न प्रार्थयन्ते इत्याह-एकान्तिन इति । एकान्तिनोऽनन्यप्रयोजनो भगवत्प्रपन्नाः यस्मात्कञ्चनार्थं मुक्तिमपि न वाञ्छन्ति वै, अनिच्छायां हेतुं वदंस्तान्विशिनष्टि-अत्यद्भुतं सुमङ्गलं च यस्य चरित्रं गायन्तस्तद्गुणाऽनुभवानन्दसमुद्रमग्राः ॥ २० ॥ * * तमक्षरं नित्यं परं ब्रह्म परेशं ईशानामपोशमव्यक्तं चक्षुराद्यगम्यम् आध्यात्मिकयोगेन भक्तियोगेनैव गम्यमत एवाऽतीन्द्रियं इन्द्रियाऽविषयं सूक्ष्ममणोरप्यणीयांस्म । इवशब्देन महतो महीयांसमिति लभ्यते । अतिदूरम् उपायान्तरागम्यत्वात् यद्वा सूक्ष्मम् अतिदूरं च यद्वस्तु तदेवातीन्द्रियं त्रिविधपरिच्छेदरहितमादौ भवमाद्यम् परिपूर्णमन्तर्बहिश्च व्याप्य वर्त्तमानमवाप्त-समस्तकामं वा स्तौमि ॥ २१ ॥ * * चतुर्मुखप्रभृतयो देवाश्चराचराऽऽत्मका लोकाः वेदाश्च नामरूपविभागेन यस्य फलव्या कलया कृताः “कस्याऽयुताऽयुतशतैककलांशकांशे विश्वं विचित्रचिदचित्प्रविभागवृत्तम्” इत्युक्तविधया निर्माय धृता

इत्यर्थः । यस्येत्यस्य स वै इत्युपरिष्ठादन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टान्तौ तत्राद्यः प्रवाहे द्वितीयस्त्वा-
नन्त्ये दृष्टान्तः यथाग्नेरचिषः यथा च सवितुर्गोभस्तयो मरीचयोऽसकृन्निर्यान्ति उद्भवन्ति संयाति पुनस्तत्रैव लीयन्ते स्वरोचिषः
स्वांशभूता रोचिषः हेतुगर्भमिदं स्वरोचिष्प्राप्तिर्यान्ति संयाति चेत्यर्थः । तथा बुद्धिर्मनः खानि इन्द्रियाणि शरीरवर्गाः देवादि-
शरीरसङ्घातश्चेत्ययं गुणसंप्रवाहः गुणपरिणामरूपः प्रपञ्चो यतो निर्याति यत्र संयाति यदंशत्वादिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀
य एवंभूतः स वै न देवादीनां मध्ये कतमोऽपि देवत्वादिकातिरहित इत्यर्थः । तथा स्त्रीत्वादिलिङ्गरहितः न जन्तुर्नापि प्राणी
गुणाः कर्म चाऽयं न भवति गुणैः कर्मभिश्च रहित इत्यर्थः । अत एव न सत् न जीववर्गान्तर्भूतः न चाऽसन्नाप्यचेतनवर्गान्तर्भूतः
चिदचितोरेव जात्याद्याश्रयत्वादिति भावः । जात्यादिरूपो न भवतीति वार्थः । किन्तु निषेधशेषः जात्यादिषु “ॐ नमो भगवते”
इत्याद्युक्तकल्याणगुणाश्रयत्वेऽप्रतिविद्धे सति यस्तद्गुणाश्रयतयाऽवशिष्यते यश्चाशेषः अशेषाश्रयः साक्षात्परंपरान्यतरसम्बन्धेन
जात्यादीनामाश्रयः तत्र चिदचितोः साक्षादाश्रयः जात्यादीनां तु चिदचिद्वापरेति विवेकः । एवंभूतः स जयतात् सर्वोत्कृष्टत्वं
प्राप्नोतु । यद्वा “जि अभिभवे” इति धातुज्ञेयः तदा जायतादभिभवतात् मम स्वप्राप्तिविरोधवर्गं निरस्यत्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मोक्षादिसर्वपुरुषार्थावाप्तिरप्यस्मादेव स्यात्तदर्थमन्यसेवा न कार्येत्याशयेनाह—यमिति । यं भजन्ते तत्प्रसादादिष्टां
गतिमाप्नुवन्तीत्यन्वयः । नन्वान्तरपुत्राद्याशाप्राप्तयेऽन्यसेवापेक्षितेति तत्राह—किञ्चेति । पुत्राद्याशिषोऽपि प्राप्नुवन्तीति
शेषः । मोक्षं ददातीति न निराकारलक्षणं किन्त्वनाद्यन्तकालीनं साकारं ददातीत्याह रातीति । राति ददाति मयोक्तास्वाशीः
ष्वियमेवाशीः प्रार्थ्यत इत्याह, करोत्विति ॥ १६ ॥ ❀ ❀ आशीःप्रार्थनम् अल्पभक्तलक्षणं यत एकान्तभक्तैस्तत्रक्रियत
इत्याह—एकान्तिन इति । ये एकान्तिनस्ते यस्य सकाशात्कञ्चन पदार्थं न वाञ्छन्ति तं परेशम् इत्यन्वयः । एकान्तिन इत्यस्य विवरणं
भगवत्प्रधाना इति अनाकाङ्क्षेण निमित्तमाह—यच्चरितमिति ॥ २० ॥ ❀ ❀ अक्षरात्सम्भवतीह—विश्वं “एतस्य वा
अक्षरस्य” ब्रह्मविदानोति परम्” “परात्परं परमः परार्थः” “अव्यक्तमचलं शान्तम्” “यध्यात्मयोगेन सुनिष्ठितेन मत्वा देवं
शोकमोहौ जहाति” “विमेकर्णा पतयतः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं प्रपद्ये तद्दूरे तद्वदन्तिके” इत्याद्युपनिषत्प्रतिपाद्यं मया स्तूयत
इति द्योतनायाक्षरादिशब्दप्रयोग इत्यनेन न पुनरुक्तिपदानामिति ज्ञायते । न क्षरन्तीत्यक्षरं जीवव्यावृत्त्यर्थं परं ब्रह्मेति ।
ब्रह्मणि मुक्तव्यावृत्त्यर्थं परेशमिति । आराधनेऽप्यनुग्रहमन्तरेण न व्यज्यत इति अव्यक्तं प्रसादे सति ज्ञायत इत्यध्यात्मयोग-
गम्यमिति । वागादीन्द्रियमतीत्य वर्तमानत्वादतीन्द्रियं “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इति श्रुतेः । यथा सूक्ष्मं तथा महान्तमिति
सूचनाय इवशब्दः “अणोरणीयान्” इति श्रुतेः आनन्त्यघटनाय परिपूर्णमिति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मादिस्थावरान्तं जगद्यस्य
भिन्नांशो न तु स्वरूपांश इति ज्ञानं मुक्तिसाधनं नान्यदित्याशयेनाह—यस्येति । यस्य कलया जल्प्या वचसा वाचेति पाठेऽप्यय-
मेवार्थः “गीर्वाण्वाणी भारती च ब्राह्मीला गौः सरस्वती” इत्यभिधानम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ गुणसंप्रवाह इत्यस्य विवरणं
बुद्धिरित्यादि, अनेन जगत्प्रवाहस्य नित्यत्वं ज्ञापितमिति ज्ञात्वम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अधुना श्रीनारायणसद्भावे प्रमाण-
दर्शनपूर्वकं स्तौति—स इति । यस्माद्गुणसंप्रवाहः स देवासुरमर्त्यतिर्यक्जातिर्न वै यस्मादित्यन्वयः । यतो बहुव्यक्त्यभावात्
विशेषतो निषेधति, न स्त्रीति । नियतस्त्रियाद्याकाराभावान्न जन्तुः कृमिलक्षणः अमूर्त्ताकारोऽपि नास्तीत्याह—नायमिति ।
देवादिशरीरकारणपृथिव्याद्यन्यतमोऽपि न स्यादित्याह—नसन्निति । इति मूर्त्तामूर्त्तनिषेधेन शेषो यस्य स निषेधशेषः ततो
विलक्षणत्वेन परिशेषप्रमाणसिद्धः स जयतात् ममानर्थभूतसंसारमभिभूय वर्ततामित्यन्वयः । तत्स्वरूपमाह—अशेष इति । परि-
पूर्णत्वेन सिद्धः निषेधशिष्टश्चेदुच्छिष्टवच्यागयोग्य इत्यतो वाह अशेष इति परिपूर्णत्वेन सिद्धः “स एष आत्मा नतिनेति”
इत्यादि श्रुतेः ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वांशेनेति । परात्मरूपाय भगवते महावैकुण्ठेश्वराय बृहते ब्रह्मणे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ज्ञानात्मने ब्रह्मणे ईश्वराय
परमात्मने ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आशिषः सामीप्याद्याः अव्ययमनश्चरं देहं पाषेदादिरूपम् ॥ १६ ॥ ❀ ❀ एकान्तिन
इति युग्मकम् । आध्यात्मिकयोगगम्यमित्यात्मानं तमेवाधिकृतः यो योगो भक्त्याख्यस्तन्मात्रगम्यम् ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀
यस्येति त्रिकम् । संयान्ति भूतसूक्ष्मरूपे तत्र तत्रेति ज्ञेयम् । स वै इति । तत्तदन्तर्यामिन्त्वात् तत्तच्छरीरप्रविष्टेऽपि तत्तज्जीववत् ।
तत्तदभिमानाभावान्तत्तन्निषेधशेषः । तदन्तर्यामिन्त्वात्तैव तत्तद्वर्त्याणां सिद्धत्वादशेषरूपश्च जयतात् । कचित्तत्सादृश्येन
तत्र स्वरूपशक्त्यावतीर्णत्वाच्चेत्यर्थः । अत एव मद्भिधमोक्षणायाविर्भवत्विति तत्रैव तात्पर्यं टीकायां दर्शितम् ॥ २२-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

भक्तवेद्यभगवत्स्वरूपमाह—मादृगिति, यावत्स्तुति । पाशो ग्राहरूपः संसाररूपश्च मुक्ताय अर्थात्मादृग्भिरेतावत्कालं परित्यक्ताय असेवितायेत्यर्थः । तदपि मादृग्भ्यो न क्रुध्यते प्रत्युत भूरिकरुणाय यतोऽमलाय प्रकृतानामिव इर्ष्यामालिन्याभावादिति भावः । अलयायेति पाठ तत्र करुणायां न विद्यते लयः स्वाप आलस्यं यस्य तस्मै न च त्वयि दुःखज्ञापनापेक्षेत्याह—स्वांशेनेति । “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति श्रीमुखाक्तेः प्रतीतो यः प्रत्यग्दृक् अन्तर्यामी तस्मै बृहते श्रीकृष्णाय ॥ १७ ॥ ❀ ❀ मर्त्यलोके क्रीडापरत्वेऽपि प्राकृतगुणसङ्गशून्याय मुक्तात्मभिर्मुक्तजीवैः आत्मारामैर्भाविताय ध्याताय यद्वा मुक्तात्मभिः आत्मघातिभिरित्यर्थः । परिभाविताय मायिकविग्रहः परमेश्वरोऽयमिति दृष्ट्यातिरस्कृताय वस्तुतस्तु ज्ञानात्मने ज्ञानपूर्णं चिदेव आत्मा वपुर्यस्य तस्मै यद्वा तं तदपराधं जानते अचिरात्तदुचितफलदानार्थमिति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सकामभक्तसेव्यत्वमाह—यं धर्मादिकामनया भजन्तोऽपि इष्टां सेवितामाराधयामिति यावत् गतिं प्रेमलक्षणां “सत्यं दिशत्यर्थितमथितो नृणाम्” इत्यादेः । किन्तु आशिषः कामितान् अर्थान् राति ददाति अव्ययमप्राकृतं देहं च ध्रुवादिभ्य इव ददाति अतः स अदभ्रदयः अनल्पकृपाराशिः विमोक्षणं ग्राहात्संसारान् करोतु नित्यसिद्धदेहश्च प्रेमभक्तिश्च ददात्विति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ऐकान्तिकभक्तस्वभावं तु मादृशः पशुः कथं प्राप्स्यतीति द्योतयन् निष्कामभक्तसेव्यत्वमाह—एकान्तिनो यस्य भक्ता न कञ्चनाप्यर्थं वाञ्छन्ति तमीड इत्युत्तरेणान्वयः । कुतो न वाञ्छन्ति भगवत्प्रपन्नाः भगवत्प्रपत्तिमहासम्पत्त्यैव परिपूर्ण इत्यर्थः । तेषां सुखं सर्वतोप्यधिकमित्याह—अत्यद्भुतमित्यादि ॥ २० ॥ ❀ ❀ ननु, तं केचिन्मायाशबलब्रह्मेति केचिच्च प्रभूतपुण्यकृज्जीव इत्याचक्षते सत्यं ते नारकिण एव । स तु साक्षात् पूर्णं परं ब्रह्मैवेत्याह, तमिति । आध्यात्मिकयोगगम्यं यद्ब्रह्म तदेव परेशं परमेश्वरं तम् ईडे यद्वा आत्मानं तमेवाधिकृत्य यो योगो भक्त्याख्यस्तेन गम्यं “भक्त्याहमेकयाग्राह्यः” इति तदुक्तेः । सूक्ष्मं परमाणुमिव अतीन्द्रियं सर्वेन्द्रियागम्यम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परिपूर्णत्वमाह—त्रिभिर्यस्येति, फलगव्याचेति । तस्य कला द्विविधा फलगुरफलगुश्च आद्या ब्रह्मेन्द्रचन्द्रादिजीवरूपा द्वितीया मत्स्यकूर्मादीश्वररूपाचेति स एव सर्व इत्यर्थः । वेदाः वेदोक्ताः कर्मादयः भगवन्निःश्वासभूतत्वेन वेदानामफलगुत्वात् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । तथाच श्रुतिः ‘यथान्तेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति’ इति तथा तेनैव प्रकारेण जीवानामुपाधयोऽपि अपरयाऽफलगव्या कलया कृता इत्याह—यत इति । गुणप्रवाहमेवाह—बुद्धिरित्यादि । समष्टिव्यष्टिशरीरस्य सर्गाः सर्गहेतवः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अतएव सर्वकारणत्वात् स देवादीनां मध्ये न कतमोऽपीत्याह, स इति । जन्तुः लिङ्गत्रयशून्यप्राणिविशेषः किन्तु सर्वस्य निषेधे अवधित्वेन शिष्यत इति निषेधशेषः । अशेषः स्वशक्तिकार्यत्वादशेषश्च ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मादृक यः प्रपन्नः पशुस्तत्पाशास्य कर्मबन्धस्य मोक्षणं यतस्तस्मै मुक्ताय सर्वदोषरहिताय न विद्यते लयो यस्य तस्मै स्वांशेन ‘अथवा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवाञ्जुन ! विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ इति निजमुखाक्तेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीता प्रत्यक् दृक् जीवचेष्टा येन तस्मै ते नमः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आत्मा देहस्तदादिषु शक्तदुष्प्रापणाय प्राप्तुमशक्याय गुणसङ्गविवर्जिताय प्राकृतगुणमयदेहेन्द्रियरहिताय मुक्तः रागद्वेषादिदोषविनिर्मुक्तः आत्मा मनां येषां ते तथा तैः सहृदये परिभाविताय चिन्त्याय नमः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यं धर्मादिकामा भजन्तः इष्टां गतिं कामितं धर्मादिरूपं फलं प्राप्नुवन्ति । किन्तुशब्देन निष्कामा विवक्षिताः तेभ्यः सर्वा आशिषोऽव्ययं देहं स्वविग्रहतुल्यं देहं च राति एवंभूतोऽदभ्रदयो मे विमोक्षणं करोतु ॥ १९ ॥ ❀ ❀ निष्कामान्भगवत्प्रपन्नान् त्वाति—एकान्तिन इति । ये एकान्तिनो भगवत्प्रपन्नाः ते यस्य यस्मात् कञ्चनार्थं न वाञ्छन्ति तत्र हेतुः अत्यद्भुतं सुमङ्गलं तस्य चरितं गायन्तः आनन्दसमुद्रे तत्स्वरूपरूपगुणाऽनुभवा-नन्दसिन्धौ मग्नाः तमीडे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तच्चरितस्याद्भुतत्वे हेतुप्रदर्शनार्थं तस्याऽक्षरत्वबृहत्त्वपूर्णत्वादीन् गुणानाह, तमित्यादिना ॥ २१ ॥ ❀ ❀ फलगव्या अत्यल्पया कृताश्चकारात्तयैव संरक्षिताः स जयतादिति वृत्तीयेनाऽन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उक्तार्थं दृष्टान्ताभ्यां साधयति—यथेति । अचिषोऽग्नेरिति प्रवाहे सवितुर्गभस्तस्य इत्यानन्त्ये च दृष्टान्तः । निर्यान्त्युद्भवन्ति संयान्ति तत्रैव लीयन्ते तथा स्वरोचिषः स्वप्रकाशतो यतो गुणसम्प्रवाहः गुणविकारः संसारः तमेवाह, बुद्धिर्मनः खानीन्द्रियाणि शरीरसर्गः समष्टिव्यष्टिदेहसङ्घातो भवति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ य एवंविधः स देवादीनां मध्ये कतमोऽपि न भवति न स्त्री न षण्डः न पुमान् न जन्तुः प्राणिमात्रमपि न भवति न गुणः न च कर्म न सत् साधुः क्षेत्रज्ञः नासत् असाधुरूपं क्षेत्रं च किन्तु निषेधशेषः सर्वस्य देहादिकस्य चेतनाचेतनस्य परमात्मस्वरूपत्वानङ्गीकाररूपे निषेधे योऽवशिष्यते सः अनेन स्तोत्रेण वर्णितस्वरूपगुणशक्तिः अशेषः सर्वरूपः सर्वभिन्नत्वे सति सर्वाऽभिन्नः सर्वात्मत्वादित्यर्थः । एवंभूतो जयताद्विमोक्षणेन स्वोत्कर्षमाविःकरोतु ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मादृक् मद्भिधश्चासौ प्रपन्नः शरणागतश्चासौ पशुश्च पशुवदविद्यया निबद्धश्च तस्य पाशः अविद्या तस्य विशेषेण निर्मूलतया मोक्षेण तस्मात्तस्मै ते तुभ्यं नमः । तत्र योग्यतामाह—मुक्तायेति । स्वयमविद्यापारवश्यरहिताय ते नमः । स्वयं विमुक्तो स्वान्यान् विमोचयितुं योग्यो भवतीति भावः । पाशविमोक्षणमपि कृपामात्रेणैव तत्तु किञ्चित्स्वार्थमपेक्षते इत्याह—भूरिकरुणायेति । अतएव तत्र अलयाय अनलसाय नमः, यद्वा न विद्यते लयो भक्तानां यस्मात्स तथा तस्मै नमः 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' इति भगवदुक्तेः । स्वांशेन अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषां तनुभृतां मनसि प्रतीता या प्रत्यक् दृक् तस्मै । भगवते ऐश्वर्यादियुक्तत्वेन सर्वथा समर्थाय । तनुभृतां मनसि स्थितत्वेऽपि बृहते अपरिच्छिन्नाय ॥ १७ ॥ अन्तस्थत्वेऽत्यात्मादिषु सक्तैर्दुष्प्रापणाय दुःखेनापि प्राप्तुमशक्याय नमः । तत्र आत्मा देहः आत्मजाः पुत्राः, आप्ता वृद्धाः, गृहाः, वित्तं धनं, जना भृत्यपश्चादयः, तेषु । तत्र हेतुमाह—गुणसङ्गविवर्जितायेति । गुणागुणकार्यं विश्वं तत्र सङ्ग आसक्तिस्तेन विवर्जिताय नमः । यो हि यत्सङ्गरहितः स तत्सङ्गरहितैरेव प्राप्यते समानशीलत्वात् तत्रासक्तैश्च न प्राप्यते विषमस्वभावत्वादिति भावः । अतएव मुक्तात्मभिः गुणकार्येषु रागादिविनिर्मुक्तमनोभिः स्वहृदये परितो भाविताय निरन्तरं चिन्तिताय नमः तैः परिभावितं स्वरूपं प्रणमति—ज्ञानात्मने इति । सच्चिदानन्दविग्रहाय भगवते अचिन्त्यानन्तगुणपूर्णाय ईश्वराय सर्वनियन्त्रे नमः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थान् कामयमाना यं भजन्तः सन्तः इष्टां स्वाभिप्रेतां गतिं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येव । न तु तावदेव, किन्तु यास्तैरकामिता अन्या अप्याशिषो भोगान् राति ददाति । अव्ययमनश्चरं देहं च राति स्वपार्षदं करोति । सोऽद्भ्रदयोऽपारकरुणो विमोक्षेण करोतु, नाधिकं प्रार्थये ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भक्तिसुखानभिज्ञत्वेनैव अहं विमुक्तिं वाञ्छामि, ये भगवत्प्रपन्ना भगवन्तं शरणं प्राप्ताः यस्य भगवत एकान्तिनोऽनन्यपरा भक्तास्ते ये धर्मादिषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मध्ये कञ्चनाप्यर्थं न वाञ्छन्ति वै नेच्छन्ति । नन्ववलम्बनं विना मनसः स्थित्यसम्भवात्तेषां मनसः किमालम्बनमित्यपेक्षायामाह—तच्चरितमिति । तस्य भगवतश्चरितं गायन्त एव आनन्दसमुद्रे निमग्ना भवन्ति । ननु तच्चरितगानस्य कथमेवमानन्दहेतुत्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि—अत्यद्भुतमिति, अत्यलौकिकमित्यर्थः । सुमङ्गलमिति अननकजन्मसञ्चितदोषनिवर्तकमित्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तमहमीडे स्वविमुक्त्यर्थं स्तौमीत्यन्वयः । स एव विमोचयितुं शक्तो नान्य इत्याशयेन तं विशिनष्टि—अक्षरमित्यादिचतुर्भिः । अक्षरं स्वरूपतो गुणतो वा क्षयरहितम् । ब्रह्म अन्तर्बहिश्च व्यापकम् । परं सर्वोत्तमम् । परेशं परेषां ब्रह्मादीनामपि नियन्तारम् । तथाऽप्यव्यक्तं चक्षुराद्यगम्यम् । तथापि आध्यात्मिकयोगेन स्वकृपया गम्यम् । अव्यक्तत्वे हेतुमाह—अतीन्द्रियमिति, इन्द्रियाविषयमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—सूक्ष्ममिति । अतीन्द्रियत्वे दृष्टान्तमाह—अतीव दूरमिति, यथाऽतिदूरं वस्तु अतीन्द्रियं भवति तथेत्यर्थः । अनन्तं विनाशरहितम् । आद्यमादौ वर्तमानं सर्वकारणम् । अचिन्त्यानन्तगुणैः परिपूर्णम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मादयो देवा वेदाः चराचरात्मका लोकाश्च नामरूपविभेदेन यस्य फलगत्या स्वल्पया कलया अंशेनैव कृता रचिताः स जयतादिति तृतीयेनान्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टान्तद्वयमाह—यथाऽग्नेः सकाशाद्विषयः विस्फुलिङ्गाः । आनन्दे दृष्टान्तमाह—यथा च सवितुः सकाशाद्भस्मस्यः असकृन्निर्यान्ति स्रज्ज्वन्ति संयान्ति पुनस्तत्रैव लीयन्ते । तत्र हेतुमाह—स्वरोचिष इति, स्वरोचिष्टेन स्वांशत्वात् । तथा बुद्धिर्मनः खानीन्द्रियाणि शरीरसर्गा देवादिशरीरसङ्घातश्चेत्येवं गुणसम्प्रवाहः गुणपरिणामप्रपञ्चो यतो निर्याति यत्र संयाति च तदंशत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥ स वै सर्वमूलकारणभूतो भगवान् देवादीनां मध्ये कतमोऽपि न भवति, यतो निषेधशेषः सर्वस्य देवादिप्रपञ्चस्य निलये प्रलयेऽपि शिष्यत इति । तथा पुनश्च सृष्ट्यवस्थायामशेषः सर्वरूपो भवति, स जयतात् मद्भिमोक्षणायाविर्भवत्वित्यर्थः । सत् स्थूलं कार्यम् । असत् सूक्ष्मकारणम् । ननूक्तादतिरिक्तः कश्चित्प्राणी स्यादित्याशङ्क्याह—न जन्तुरिति । कश्चिदपि प्राणिविशेषो न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मादृगिति । मादृक् मद्भिधो यः प्रपन्नः पशुस्तस्य यः पाशः कर्मबन्धस्तस्य विमोक्षेण यस्मात् तस्मै, पाशं विमोक्षयतीति तस्मै इति वा । मुक्ताय स्वतः प्रकृतिपारवश्यरहिताय, भूरिकरुणाय दयासमुद्राय, मनोलयाय ध्यानकाले मनस एकाग्रतया-वस्थानाश्रयाय, नमोऽलयायेति पाठेऽलयायेति छेदः । न विद्यते लयो भक्तजनादिनाशो यस्य तस्मै, नमः 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इति भगवदुक्तेः । योगदशायां जीवशरीरकतया गृह्यमाणत्वमाह । सर्वतनुभृन्मनसि, स्वांशेन प्रतीता ज्ञानविषया प्रतीचः अहं बुद्धिबोध्यस्य जीवस्य दृक् ज्ञानं यस्य तस्मै, स्वांशभूतजीवान्तरात्मत्वे तद्रूपतया प्रतीयमानायेत्यर्थः । यद्वा । स्वांशेनान्तर्यामिरूपेण सर्वेषां तनुभृतां मनसि प्रतीतः प्रख्याता प्रत्यगदृक्ज्ञानशक्तिर्यस्य तस्मै, तथा च श्रुतिः । 'य आत्मानि तिष्ठन् आत्मान-

मन्त्रो यमयति' इति । भगवते सर्वेषां तनुभृतां नियमने समर्थाय, बृहते तेषामन्तःस्थितत्वेऽपि बृहते अपरिच्छिन्नाय, ते तुभ्यं नमः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आत्मेति । आत्मा देहश्च आत्मजाः पुत्राश्च आप्ताः स्वहितकारिणो जनाश्च गृहं च वित्तं च जना यौनाश्च तेषु, सत्कैरासक्तपुरुषैः, दुष्प्रापणाय दुःखेनापि प्राप्तुमशक्याय, गुणाः शब्दादयो विषयास्तेषु सङ्गस्तेन विवर्जित-स्तस्यै, शब्दादिविषयसङ्गरहितायेत्यर्थः । मुक्तात्मभिः रागादिनिमुक्तमनोभिः, स्वहृदये परिभाविताय चिन्तिताय, ज्ञानात्मने ज्ञानस्वरूपाय, ईश्वराय सर्वनियन्त्रे, भगवते नमः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यमिति । धर्मश्च कामश्च अर्थश्च विमुक्तिर्मांशश्च ताः कामयन्ते इति धर्मकामार्थविमुक्तिकामाः, यं भजन्तः सन्तः, इष्टां स्वाभिप्रेतां, गतिं धर्मादिफलं, आप्नुवन्ति एव । नैतावदेव किं तु आशिषः तैः कामिता अन्या अप्याशिषः, राति ददाति । अव्ययमक्षरं, देहं चापि राति, मुक्त्यात्मिकां भागवतीं तनुमपि ददातीत्यर्थः । अदभ्रदयोऽपारकरुणः सः, मे मम, विमोक्षणं करोतु मुक्तिं ददात्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मूर्खत्वादहं मुक्तिं कामये यदेकान्तिकभक्तास्तु तामपि न प्रार्थयन्ते इत्याह । एकान्तिन इति । एकान्तिनोऽनन्यप्रयोजनाः ये भगवत्प्रपन्नाः, ते यस्य यस्मात्, अपादानत्वाविवक्षायां संबन्धसामान्ये षष्ठी । कंचन कमपि, अर्थं, मुक्तिमपीत्यर्थः । न वाञ्छन्ति वै । अनिच्छायां कारणं कथयंस्तान्विशिनष्टि । अत्युद्धृतं, सुमङ्गलं तच्चरितं तस्य भगवतश्चरितं, गायन्तः सन्तः, आनन्दसमुद्रमग्नाः तत्तुणानुभवानन्दाब्धिनिमग्नाः, भवन्ति । अतः न वाञ्छन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तमिति । अक्षरं, नित्यं, परं, ब्रह्म, परेशमीशेशं, अव्यक्तं चक्षुराद्यगम्यं, आध्यात्मिकयोगेन भक्तियोगेन गम्यस्तं, अतीन्द्रियमिन्द्रियाविषयं, सूक्ष्ममणोरप्यणीयांसम् इवशब्देन महतो महीयांसमिति लभ्यते । अति अत्यन्तं, दूरमुपायान्तरागम्यत्वाद्दूरं, अनन्तं देशतः कालतश्चान्तवर्जितं, आद्यमादौ भवं, परिपूर्णमन्तर्बहिर्व्याप्यं वर्तमानं, तमवाप्तसमस्तकामम् ईडे स्तौमि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यस्येति । ब्रह्मादयश्चतुर्मुखप्रभृतयः, देवाः, चराचराः लोकाः, वेदाश्च नामरूपविभागेन यस्य फलगुण्या अल्पया, कल्याणशेन, कृताः चकारोऽवधारणार्थः । यस्यायुतायुतशतैककलांशकांशे विश्वं विचित्रचिदचित्प्रविभागवृत्तमित्युक्तरीत्या निर्माय धृता इत्यर्थः । यस्येत्यस्य स जयतादिति तृतीयेनान्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टान्तद्वयं तत्रायं प्रवाहे द्वितीयमानन्त्ये । यथेति । यथा अग्नेः अचिषो ज्वालाः, यथा सवितुः गभस्तयः मरीचयः, असकृन्मुहुर्मुहुः निर्यान्युद्भवन्ति, संयान्ति पुनस्तत्रैव लीयन्ते, तथा बुद्धिः, मनः, खानि इन्द्रियाणि, शरीरवर्गः देवादिशरीरसंघातश्च, इत्येवंरूपः, अयं गुणप्रवाहः गुणपरिणामरूपः प्रपञ्चः, स्वरोचिषः स्वयंप्रकाशमानात्, यतः सकाशात् निर्याति यत्र यत्र संयाति, बुद्ध्युद्देश्यदंशत्वादिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ स वै नेति । यः देवाश्च असुराश्च मर्त्याश्च तिर्यञ्चश्च तत्समाहारः, न देवादीनां मध्ये कतमोऽपि नेत्यर्थः । देवादिजातिरहित इति भावः । तथा स्त्री न, षण्डः न, पुमान् न, जन्तुः न, अयं गुणः न, कर्म, न, सत् न, असच्च न, किंतु निषेधशेषः । निषेधे क्रियमाणेऽवधित्वेनावशिष्यते तथाभूतः, अशेषः अशेषात्मकः सः जयतात् सर्वोत्कृष्टत्वं प्राप्नोतु वै । मद्भिर्मोक्षणायाविर्भवतादित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

जैसे कोई दयालु पुरुष फंदेमें पड़े हुए पशुका बन्धन काट दे, वैसे ही आप मेरे-जैसे शरणागतोंकी फाँसी काट देते हैं । आप नित्यमुक्त हैं, परम करुणामय हैं और भक्तोंका कल्याण करनेमें आप कभी आलस्य नहीं करते । आपके चरणोंमें मेरा नमस्कार है । समस्त प्राणियोंके हृदयमें अपने अंशके द्वारा अन्तरात्माके रूपमें आप उपलब्ध होते रहते हैं । आप सर्वैश्वर्यपूर्ण एवं अनन्त हैं । आपका मैं नमस्कार करता हूँ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ जो लोग शरीर, पुत्र, गुरुजन, गृह, सम्पत्ति और स्वजनोंमें आसक्त हैं—उन्हें आपकी प्राप्ति अत्यन्त कठिन है । क्योंकि आप स्वयं गुणोंकी आसक्तिसे रहित हैं । जीवन्मुक्त पुरुष अपने हृदयमें आपका निरन्तर चिन्तन करते रहते हैं । उन सर्वैश्वर्यपूर्ण ज्ञानस्वरूप भगवान् को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ धर्म, अर्थ, काम और मोक्षकी कामनासे मनुष्य उन्हींका भजन करके अपनी अभीष्ट प्राप्त कर लेते हैं । इतना ही नहीं, वे उनको सभी प्रकारका सुख देते हैं और अपने ही-जैसा अविनाशी पार्षद-शरीर भी देते हैं । वे ही परम दयालु प्रभु मेरा उद्धार करें ॥ १९ ॥ ❀ ❀ जिनके अनन्य प्रेमी भक्तजन उन्हींकी शरणमें रहते हुए उनसे किसी भी वस्तुकी—यहाँतक कि मोक्षकी भी अभिलाषा नहीं करते, केवल उनकी परम दिव्य मङ्गलमयी लीलाओंका गान करते हुए आनन्दके समुद्रमें निमग्न रहते हैं ॥ २० ॥ ❀ ❀ जो अविनाशी, सर्वशक्तिमान्, अव्यक्त, इन्द्रियातीत और अत्यन्त सूक्ष्म हैं; जो अत्यन्त निकट रहनेपर भी बहुत दूर जान पड़ते हैं; जो आध्यात्मिक योग अर्थात् ज्ञानयोग या भक्तियोगके द्वारा प्राप्त होते हैं—उन्हीं आदिपुरुष, अनन्त एवं परिपूर्ण परब्रह्म परमात्माकी मैं स्तुति करता हूँ ॥ २१ ॥ जिनकी अत्यन्त छोटी कलासे अनेकों नाम-रूपके भेद-भावसे युक्त ब्रह्मा आदि देवता, वेद और चराचर लोकोंकी सृष्टि हुई है, जैसे धधकती हुई आगसे लपटें और प्रकाशमान सूर्यसे उनकी किरणें बार-बार निकलती और लीन होती रहती हैं,

१. प्रा० पा०—वन्तं नतोऽस्यहम् । २ प्रा० पा०—दिन्द्रियाणाम् । ३. प्रा० पा०—क्षणं नाम ।

उत्क्षिप्य कृच्छ्रात् नारायण अखिलगुरो भगवन् ते नमः गिरम् आह ॥ ३२ ॥ ॐ ॐ अजः तं पीडितं वीक्ष्य सहसा अवतीर्य कृपया सम्राहं सरसः आशु उज्जहार हरिः उस्त्रियाणां संपश्यताम् अरिणा विपाटितमुखात् प्राहात् गजेन्द्रम् अभूमुचत् ॥ ३३ ॥

इत्यष्टमे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

न च प्राहाच्छरीरस्य मोक्षणेनाहं जीवितुमिच्छामि । तत्र हेतुः । अमुया अंतर्बहिःश्चाविवेकेन व्यापया गजजात्या किं प्रयोजनम् । आत्मलोकात्मप्रकाशाय यदावरणमज्ञानं तस्यैव तु मोक्षमिच्छामि । यस्य मोक्षस्य कालेन नाशो नास्ति । यद्वा । देहस्य बंधो देहनाशे गजयोनिर्नश्येदेव किं तन्मोक्षप्रार्थनेन । आत्मलोकावरणस्य तु कालेन विम्वो नाति ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् । अतस्तस्यै मोक्षमिच्छामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ सोऽहं मुमुक्षुः । विश्वं विश्वरूपम् । अविश्वं विश्वव्यतिरिक्तं च । विश्वं वेदो धनमुपकरणं यस्य तम् । विश्वस्यात्मानं च । केवलं प्रणतोऽस्मि न तु तं जानामि ॥ २६ ॥ ॐ ॐ यागं विना दुर्ज्ञेत्वादित्याह । योगेन भगवद्धर्मेण रंधितानि दग्धानि कर्माणि येषां ते यं प्रपश्यन्ति ॥ २७ ॥ ॐ ॐ तर्हि सर्वेऽपि योगमेव किं नास्थितास्तत्राह नम इति द्वाभ्याम् । असह्यो वेगो रागादिलक्षणो यस्य तथाभूतं शक्तित्रयं यस्य तस्मै । बहिःश्चाखिलधियां सर्वेन्द्रियाणां गुणाय शब्दादिरूपेण प्रतीयमानाय । अतः कर्दिन्द्रियाणां कुत्सितानीन्द्रियाणि येषां तेषामनवाप्यं वर्त्म यस्य ॥ २८ ॥ ॐ ॐ यच्छक्त्या यस्य मायया या अहंभीस्तया हतमावृतमयं जनो न वेद दुरत्ययं माहात्म्यं यस्य । तमितोऽस्मि आश्रितो भवामि ॥ २९ ॥ ॐ ॐ उपवर्णितं निर्विशेषं मूर्तिभेदं विना परं तत्त्वं येन तम् । विविधा चासौ लिंगभिदा मूर्तिभेदस्तस्यामभिमानो येषां ते । अत एते यदा नोपजग्मुः । तत्र तदा । अखिलामरमयः सर्वदेवमयमूर्तिः ॥ ३० ॥ उपलभ्य ज्ञात्वा स्तोत्रं च निशम्य श्रुत्वा द्विविजैर्देवैः सह छंदोमयेन छंदांसि सामानि तन्मयेनेति शौड्यायोक्तम् ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ उरुवलेन ग्राहेण । खे दृष्ट्वा । उपात्तमुद्यतं चक्रं येन ॥ ३२ ॥ ॐ ॐ गरुडोऽपि मंदगतिरिति ततः सहसाऽवतीर्यारिणा चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य । उस्त्रियाणां देवानाम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कंधे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र प्राहाच्छरीरमात्रेच्छाराहित्ये । मोक्षस्य स्वरूपज्ञानलक्षणस्य । ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्’ इति गीतोक्तेर्ज्ञानिनो भगवद्रूपत्वात्कालस्य च बह्विस्फुलिगवत्तदंशत्वात् तेन तन्नाश इति भावः । ननूपस्थितदेहबंधमोक्षस्य तात्कालिकसुखहेतुत्वात्स कथं तेनार्थित इति चेदाह—यद्वेति । अतो ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादेव । तस्यैवाज्ञानस्यैव । इत्यर्थः इति । “अक्के चेन्मधु विदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्” इति न्यायेन देहबंधस्य स्वतो निवृत्तेस्तदर्थं प्रयासो न कार्य इति भावः । यद्वात्मनस्तव लोकस्य वैकुण्ठस्य यदावरणं द्वारकपाटादि तस्य मोचनं मन्निष्ठायास्तत्प्राप्त्ययोग्यताया नाशमिति विश्वनाथः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ वैकुण्ठेच्छा चेत्तर्हि भक्तिः क्रियतां तत्राह—भक्तिमप्यहं कर्तुं पशुत्वाद्विपद्रवस्तत्वाच्च न शक्नोमि तस्माद्यत्किंचिच्चक्षुरादिभिरिदं जानामि तस्य यः कर्ता तं केवलं मनसैव नमामीत्याह—सोऽहमिति । सोहं प्रसिद्धः पशुः । दुर्ज्ञेयत्वं विश्वामित्रादिविशेषणैराह । विश्वरूपम् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः । विश्वव्यतिरिक्तमध्यस्तादधिष्ठानस्य रज्जुभुजंगादौ पृथग्दर्शनात् । उपकरणं ज्ञानसाधनं कार्यात्कारणमनुमीयते विश्वकार्येण तत्कारणस्य तस्यापि ज्ञानसंभवात् । आत्मानं नियन्तारम् “यः पृथिवीमंतरा यमयति” इत्यादिश्रुतेः परं पदं ततः परं प्राप्यांतराभावात् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ रंधितानि नष्टानि ॥ २७ ॥ ॐ ॐ अत्राक्षिपति—तर्हीति । शक्तित्रयं रजआदित्रयम् । प्रतीयमानाय विषयाय । अत इन्द्रियविषयत्वात् । कुत्सितानि कुत्सितशब्दादिविषयाणि ॥ २८—२९ ॥ ॐ ॐ मूर्तिभेदं विना समं ब्रह्म अबतारावतारिरूपोऽपि विशेषो यत्र नास्ति तदिति वा “पूर्णमदः पूर्णमिदम्” इति श्रुतेः । यद्वा—विविधानि लिंगानि पद्मवज्रादीनि वा हंसवृषभादीनि एवं भिद्यता भेदेन योऽभिमानो वज्रपाणिग्रहं पद्मपाणिग्रहमित्येवंलक्षणो येषां स्रष्टृत्वसंहर्तृत्वादिलक्षणो येषां ते तथा । अत एव विविधलिंगभिदाभिमानित्वादेव गजेन्द्रेण वयं न त्वीषदपि स्तुताः प्रत्युत यस्य ब्रह्मादयो देवाः फल्गव्या कलया कृता इत्याद्युक्त्या तुच्छीकृता अतो यमयं स्तौति स एव भगवानेनं रक्षतु स तु न शीघ्रं प्रत्यक्षीभविव्यति दुराराध्यस्य तस्य स्वभावं वयं जानीम एवातो ग्राहप्रस्तोत्रं मरिष्यत्येवेत्येवं दुरभिमानेनौदासीन्यं यदा व्यंजयामासुस्तदा तत्क्षणमेव तत्र हरिर्निखिलात्मकत्वाद्धेतोरखिलामरमय इति । तस्मूलसेकेन पल्लावाद्यासेक इव विष्णुस्तुत्यैव सर्वे स्तुता इति ते तत्त्वमविद्वांस एवेति भावः । यतो यत्र गजेन्द्रः । निखिलात्मकत्वात्सर्व-

व्यापकत्वात् । तत्स्थ एव तत्र प्रत्यक्षीभूतो न तु दूरादागत इति । यद्वा-ब्रह्मादीनामनागमने निमित्तमिति निखिलेति सर्व-
स्वामित्वाद्धरेः पूर्वगमने प्रयोजनासिद्धेः । यद्वा-निखिलात्मनां सर्वजीवानां कं सुखं येन स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्सर्व-
जीवसुखहेतुत्वाद्वाविरासीत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ छंदोमयेन छंदसामुच्चारणवज्झटिति गमनशीले गरुडमपि मंदगतिमालक्ष्य
तत्पृष्ठादुत्तीर्य सहसा झटित्येव । तं गर्जेन्द्रं तद्वत् बाह्याभ्यंतरकर्षणापकर्षणप्रकारेणार्त्तं पीडितम् । चक्रायुध इति । नक्रतंतिच्छेदार्थं
केवलं धृतचक्रः । आश्रिति । देवतागमनप्रतीक्षोत्तरकाले । शैड्यमाह-भक्तवात्सल्यत्वाद्देवतांतरमननुज्ञाप्य वह्निकुंडप्रविश्यमाण-
राजपुत्रन्यायेन स्वयमेव झटिति जगाम । यथा राजसभास्थवह्निकुंडे पतंतं स्वात्मजं वीक्ष्य सिंहासनात्स्वयमुत्थाय झटित्येव
पार्श्वस्थाननाज्ञाप्यैव कश्चिन्नुपस्तमात्मजं स्नेहपारवश्याज्जग्राह तथा भगवानपीति न्यायार्थः । अत्र शेषादीनामप्यागमनं ज्ञेयं
दिविजैः सह संस्तुवद्भिरित्युक्तेः । प्रह्लादोऽपि नित्यभक्तः ब्रह्महृदेऽक्रूरेण दृष्टत्वात् । मत्स्याद्यवतारकृतानि गंधर्वैस्तदानीं गीय-
मानानि प्रणवादिकमपि तत्प्रसंगेन कीर्त्यमानं ज्ञेयमेवमन्यदपि ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सांबुजकरमिति । सपर्यार्थं गृहीतकमलं
येनेतादृशं करं शुण्डादंडमुत्क्षिप्योर्ध्वं कृत्वा ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तं गजम् “उत्थिया विजया देवा आदित्या अमरासुराः”
इत्यभिधानात् । ‘उच्छ्रियाणाम्’ इति पाठे उत्कृष्टा श्रीः शोभा येषां नरापेक्षया ते उच्छ्रिया इति । निपातनादार्पत्वाद्वा समासांत-
प्रत्यय इव आदेशः । समीचीनपाठस्तु ‘उत्थियाणाम्’ इत्येव भाति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

जिजीविष इति । अहं न जिजीविषे ग्राहाच्छरीरस्य मोक्षणेन जीवितुं नैवेच्छामीत्यर्थः । तच्चार्षः । तत्र हेतुमाह ।
इहेति । इह संसारे अन्तर्बहिश्चावृतया अविवेकव्याप्तया अमुया इभ्योन्या गजशरीरेण किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । किन्तु
यस्यात्मलोकावरणस्य स्वात्मरूपप्रकाशावरणलिङ्गशरीरस्याज्ञानस्य वा ज्ञानं विना कालेन विप्लवो विनाशो नास्ति तस्यैव मोक्षं
निवृत्तिमिच्छामि ॥ २५ ॥ ❀ ❀ सोऽहमिति । सोऽहं मुमुक्षुः विश्वसृजमिति विश्वसृष्टारं विश्वं विश्वरूपम् अविश्वं
विश्वव्यतिरिक्तं च विश्वं वेदो धनं क्रीडोपकरणं यस्य तं विश्वात्मानं विश्वान्तर्यामिनम् अजं जन्मादिविकाररहितं ब्रह्म सर्वव्यापकं
परं पदं प्राप्तव्योत्तमं भगवन्तं केवलं प्रणतोऽस्मि नतु तं जानामि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ योगेति । योगेन भगवद्धर्मेण रन्धितानि
दग्धानि कर्माणि येषां ते योगिनो योगेन विभाविते शोधिते हृदि यं पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति तं योगेशं योगफलदातारमहं
नतोऽस्मि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नम इति । असह्यः अप्रतिहतः वेगो रागादिलक्षणो यस्य तथाभूतं शक्तित्रयं सत्त्वादिगुणत्रयात्मकं
यस्य तस्मै नमः । अखिला धीगुणाः संशयविपर्ययादिवृत्तयो यस्मात्तस्मै नमः । प्रपन्नानां शरणागतानां पालाय रक्षित्रे दुरन्ताः
शक्तयो यस्य तस्मै कृतिसतानि विषयाभिमुखानीन्द्रियाणि तेषामनवाप्यं दुरवगमं वर्त्म मार्गोऽपि यस्य तस्मै कदिन्द्रियाणामित्यत्र
बहुव्रीहौ कश्चादेशो दुर्लभः । यद्वा । कदिति पृथगव्ययम् । तुभ्यं नमो नमोऽस्तु ॥ २८ ॥ ❀ ❀ नेति । यस्य शक्त्या
अविद्याख्यया देहेन्द्रियादावहं धीस्तया हतमावृतं स्वमात्मानमयं जनो न वेद तं दुरत्ययमाहात्म्यमनतिक्रमणीयप्रभावं भगवन्त-
महमितोऽस्मि शरणमागतोऽस्मि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण उपवर्णितं निर्विशेषं ब्रह्मादिषु विद्यमाना-
साधारणचिह्नविशेषरहितं भगवत्स्वरूपं येन तं गजेन्द्रं यदा विविधानि यानि लिङ्गानि चतुर्मुखत्वं सवाहनत्वव्यक्षत्वादीनि
तत्प्रयुक्ता भिदा मूर्तिभेदस्तस्याभिमानो येषां ते तथा तथा च गजेन्द्रेण तथा वर्णितत्वात् प्रत्युत “यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा
लोकाश्चराचराः । नामरूपविभेदेन फलग्या च कलया कृताः ।” इति तुच्छत्वेन निरूपणात् न वयमनेन स्तुता इत्यभिमानेन एते
यदा नोपसस्तुः । तत्र तदा निखिलात्मकत्वात् अखिलामरमयः सर्वदेवस्वरूपः हरिर्हरिसंज्ञको भगवान् हरिमेधसः सकाशात्
हरिण्यां तद्भार्यायां यो जातः स आविरासीदिति शेषेणान्वयः । पूर्वं तथोक्तत्वात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तमिति । तद्वदार्त्तं
तथा ग्राहेण पीडितं तं गजेन्द्रमुपलभ्य ज्ञात्वा तत्कृतं स्तोत्रं च निश्चयं श्रुत्वा जगन्निवासः चक्रायुधः ग्राहमुखविदारणार्थं
चक्रं गृहीत्वा संस्तुवद्भिः दिविजैः देवैः सार्द्धं छन्दोमयेन वेदरूपेण । यद्वा । छन्दोमयेन इच्छामयेन तत्तुल्यवेगेनेति चक्रवर्ती ।
गरुडेन समुह्यमानः सम्यक् शैड्यातिशयेन प्राप्यमाणः सन् यतो यत्र गजेन्द्रः अभूत् तत्राशु अभ्यगमन् आजगाम ॥ ३१ ॥
स इति । स गजेन्द्रः अन्तःसरसि सरोमध्ये उरुबलेन महाबलेन ग्राहेण गृहीतः अत एवार्त्तः पीडितः खे आकाशे गरुत्मति
गरुडे स्थितमुपात्तचक्रं हरिं दृष्ट्वा “रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्” इति वचनात् भगवच्चरणयोः समर्पयितुं शुण्डाग्रेण
तत्रत्यानि अम्बुजानि गृहीत्वा साम्बुजं करं शुण्डादण्डमुत्क्षिप्य उद्धृत्य हे नारायण ! हे अखिलगुरो ! हे भगवन् ! ते तुभ्यं
नम इति गिरं कृच्छ्रात् ग्राहगृहीतत्वेनातिकृष्टादाह स्म ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तमिति । अजः भगवान् हरिः तं गजेन्द्रं पीडितं
वीक्ष्य गरुडोऽपि मन्दगामीति सहसा झटिति ततोऽवतीर्य अवस्थ उच्छ्रियाणा उत्कृष्टा श्रीर्येषां ते उच्छ्रियः तेषामुच्छ्रियाणां

देवानाम् । आर्षः प्रयोगः । संपश्यतामेव आशु शीघ्रमेव सरसः सकाशात् सग्राहं ग्राहेण सहितं तं कृपयैवोज्जहार । वामेन हस्तेन शुण्डां गृहीत्वा बहिर्निष्कासितवान् । ततो दक्षिणहस्तस्थेन अरिणा चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य तस्मात् ग्राहात् गजेन्द्रं हरिरमूचत् मोचयामास ॥ ३३ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो निरमादष्टमस्य तृतीयके ।

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमे स्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वीरराघवव्याख्या

स्वाभिप्रायमाविष्करोति—जिजीविष इति । नाहं जीवितुमिच्छामि तत्र हेतुरमुयान्तर्बहिश्चावृतयाऽहङ्कारम-
मकारास्पदभूतयेत्यर्थः । इभ्योन्या गजजन्मना किम् ? न कोपि पुरुषार्थ इत्यर्थः । किन्त्वात्मलोकावरणस्य मोक्षणम् इच्छामि
लोक्यत इति लोकः आत्माख्यलोकस्यावरणरूपात्कर्मणो मोक्षणम् इच्छामि यद्वा आत्मनो लोकः धर्मभूतज्ञानं तस्यावार-
कात्कर्मणो मोक्षम् इच्छामि यस्य मोक्षणस्य कालेन निमित्तेन न विगलवो न पुनरावृत्तिस्तं मोक्षमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥
सोऽहमात्मलोकावरणस्य मोक्षणमिच्छुरहं विश्वस्य स्रष्टारं विश्वं विश्वशरीरकम् अविश्वं विश्वविलक्षणं विश्ववेदनं सर्वविदं
विश्ववेदसमिति पाठे विश्वस्य वेदसं धनं पुरुषार्थरूपम् इत्यर्थः । यद्वा विश्वं वेदो धनं शेषभूतं यस्य तम् इत्यर्थः । विश्वस्यान्तः-
प्रविश्य भर्तारम् अजं कर्मायत्तोत्पत्यादिरहितं गुणपूर्णं परमप्राप्यं नतोऽस्मि परमप्राप्यं परं केवलं नतोऽस्मीति वा प्रणाममन्तरेण
तत्प्रसादोपायं न जानामीति भावः ॥ २६ ॥ * * योगेनोपासनात्मकेन रन्धितानि दग्धानि कर्माणि दशेनविरोधीनि
पुण्यपापात्मकानि येषां ते योगिनः योगेन विभाविते विशोधिते हृदि यं प्रपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति तं योगिनाम् ईशमहं
नतोऽस्मि शक्तास्त्वेवं योगविशुद्धमनसा साक्षात्कुर्वन्ति तत्कर्तुमशक्तोऽहं तु केवलं नतोऽस्मीति भावः ॥ २७ ॥ * *
असह्योऽप्रतिहतो वेगो व्यापारो यस्य तच्छक्तीनां सृष्ट्यादिशक्तीनां त्रयं यस्य तस्मै शक्तिक्रियायेति पाठान्तरं तदा
अप्रतिहता शक्तिरघटितघटनात्मिका क्रिया जगत्सृष्ट्यादिरूपा च यस्य तस्मै अखिलाः धीगुणाः धागतसंशय-
विपर्ययाद्यवस्थाः यस्मात्सः तथोक्तस्मै प्रपन्नानां पालाय रक्षित्रे दुरन्ता अपारा शक्तिर्यस्य कदिन्द्रियाणामाजितोन्द्र-
याणामनवाप्यं दुरवगमं वर्त्म याथात्म्यं यस्य शक्त्या मायया हेतुभूतया अहन्धिया देहात्माभिमानेन यन्मायामूलक-
देहात्माभिमानेन हतं हतप्रायं स्वमात्मानं न वेद तं दुरत्ययमाहात्म्यमनतिक्रमणीयमहिमानं भगवन्तमहं नतोऽस्मीति
पाठान्तरम् । तदा प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * एवाम्बुजमुपवणितं निविशेषं हेयगुणवर्जितभगवत्स्वरूपं येन तं
यद्वा ब्रह्मादिषु कस्यचिदसाधारणशब्दविशेषरहितत्वं येन वर्णितं स तथोक्तस्तं गजेन्द्रमत एवैते ब्रह्मादयो यदा नोपसृष्टपुर्णो-
पजग्मुः कथम्भूतास्सन्तः लिङ्गं शरीरं नानाविधनामरूपाभिमानवन्तः यद्वा लिङ्गं चिन्हं चतुर्मुखत्वहंसवाहनत्वादिरूपं
तस्य भिदा त्र्यक्षत्ववृषभवाहनत्वशूलपाणित्वादेर्व्यावृत्तिस्तस्यामभिमानो येषां ते परस्पराव्यावृत्तचतुर्मुखत्वं हंसवाहनत्व-
त्र्यक्षत्ववृषभवाहनत्वसहस्राक्षत्वैरावतवाहनत्वादिलिङ्गाभिमानयुक्ताः गजेन्द्रोपवणितचिन्हेषु अस्मदसाधारणानि लिङ्गानि
न कानिचिदपि सन्तीत्यभिमानयुक्तास्सन्त इति फलितोर्थः । तत्र तदा हरिः हर्याख्यो भगवानखिलामरमयः अखिलदेव-
प्रचुरः “स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः” इति श्रुतेः । निखिलात्मकत्वात् निखिलानां गजेन्द्रोपवणितानां गुणानामात्म-
कत्वादाश्रयत्वाद्धेतोराविरासीदाविर्बभूव स्तोत्रे ब्रह्माविष्णुशिवादिशब्दरहितेऽभ्युक्तविशेषणानां ब्रह्मादिष्वसम्भवात् ते समागताः
वस्तुसामर्थ्यात्पुरुषोत्तम एव विशेषणानामन्वितत्वात् स एव आगत इति भगवतो वास्तवाऽनवच्छिन्नमाहात्म्ययोगो
दर्शितः ॥ ३० ॥ * * आविर्भावप्रकारमाह—तमिति । तद्वत्तथा आर्त्तं ग्राहेण पीडितं गजेन्द्रमुपलभ्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा
तत्कृतं स्तोत्रं च निशम्य श्रुत्वा कुतः यतोऽयं जगन्निवासः जगति कृत्स्ने अन्तरात्मतया वसतीति तथा अत उपलभ्य निशम्य
च हृन्दोमयेन त्रिवृद्वायव्यादिहृन्दोरूपत्वेनौपास्यमानशिरश्चक्षुराद्यवयवत्वाच्छन्दःप्रचुरस्तेन गरुडेन समुह्यमानः अनेन
शैघ्रयातिशयः सूचितः चक्रं सुदर्शनमायुधं यस्य तादृशः संस्तुवद्भिर्देवैः सह यत्र गजेन्द्रः तत्राशु अभ्यगमदभिजगाम ॥ ३१ ॥
अन्तःसरस्युरुबलं यस्य तेन ग्राहेण गृहीतो अत एवार्त्तः स गजेन्द्रो गरुत्मति गरुडे स्थितमिति शेषः । उपात्तं धृतं चक्रं येन
तं हरिं स्वेऽन्तरिक्षे दृष्ट्वा साम्बुजकरं शुण्डामुद्धृत्य “रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्” इत्युक्तन्यायेन गृहीताम्बुजकरम्
उद्धृत्येत्यर्थः । कृच्छ्रात्काञ्चिद्गिरमाह, गिरमेव दर्शयति—नारायणायेत्यादि ॥ ३२ ॥ * * ततः पीडितं गजेन्द्रं
वीक्ष्याऽजो हरिः कृपया सहसा आश्ववतीर्य गरुडोऽपि मन्दगतिरिति ततोऽवरुद्धाशु त्वरया सग्राहं गजेन्द्रं सरस
उज्जहारोद्धृत्य बहिर्निष्कासितवान् ततोऽरिणा चक्रेण विपाटितं भिन्नं मुखं यस्य तस्माद्ग्राहाद्गजेन्द्रम् उस्त्रियाणां देवानां
पश्यतां सताममूचन्मोचयामास ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानसाधनमन्तरेणानेन शरीरेण चिरं राक्षतेन किं प्रयोजनमित्याशयेनाह—जिजीविष इति । अहं शरीरेऽन्तर्बहिश्चा-
वृतयामुयेभ्योन्या प्रकृत्या किं न किमपि इति यस्मात्तस्मादिह तन्निमित्ते शरीरानाश एव प्राथ्यते इत्याह—इच्छामीति । तस्यात्म-
लोकावरणस्य स्वज्ञानावरकस्य लिङ्गशरीरस्य मोक्षं नाशमिच्छामीत्यन्वयः । अस्यापि कालेन नाशः किं न स्यादत्राह—कालेनेति ।
विलम्बो नाशः अनेनात्मज्ञानमन्तरेण लिङ्गशरीरस्य नाशो नास्ति सति तस्मिन् तत्स्यादित्युक्तं भवति “तस्मिन्हृष्टे परावरे”
इति श्रुतेः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ननु, गुणोपसंहारलक्षणोपासना वेदान्तज्ञानेन सम्भवेत्तिर्यग्योनित्वेन तदनधिकारादात्म-
ज्ञानासम्भवालिङ्गशरीरनाशो आशामात्रं तव स्यादित्याशङ्कास्मज्जातिविहितप्रणामेनापि प्रसन्नेश्वरप्रसादादुत्पन्नज्ञानेन तत्स्यादि-
त्यतस्माच्चरति—सोहमिति । योहं लिङ्गशरीरमोक्षमाकांक्षे सोहं परम्पदं प्राप्तव्योत्तमं प्रणतोऽस्मीत्यन्वयः । सर्वस्मादस्योत्तमत्वं
कुत इत्यतस्तदुपपादकविशेषणैः सिद्धमित्याह—विश्वसृजमित्यादिना । विश्वसृजत्वाद्विश्वं तर्हि सृष्टवत्तदात्मकत्वमापन्नमिति
नेत्याह अविश्वमिति । जगतो विलक्षणं स्वसृष्टपदार्थप्रविष्टत्वाद्विश्वं बहिष्टत्वादविश्वमिति वा दुर्भगशरीरस्थत्वेऽपि ज्ञानलोपो
नेत्याह—विश्ववेदसमिति । विश्वं वेत्तीति सर्वज्ञमित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं चास्यैव सुलभमित्याह—विश्वेति । विश्वं व्याप्य वर्तमानं
विश्वम् आदत्त इति वा विश्वस्य स्वामीति वा विश्वात्मानं जगत्स्रष्टुरस्य जगदाकारेण परिणामः किम् नेत्याह, अजमिति ।
अहङ्कारात्मा रुद्रोऽप्युच्यते इति नेत्याह—ब्रह्मेति । देवो नेत्याह परमिति मुक्तो नेत्याह पदमिति ॥ २६ ॥ ❀ ❀
ज्ञानप्रत्यक्षमीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्याशयेन नमति—योगेति । योगेन रन्धितानि दग्धानि कर्माणि येषां ते तथा ॥ २७ ॥
ननु, तत्तच्छक्तिमतस्तत्तत्कर्मदृष्टं हरेस्तु सृष्ट्यादिकर्म कथम् ? इत्याशङ्क्य तत्तच्छक्तिविशिष्टत्वेन तं नमति—नम इति ।
असह्यो वेगो यासां ताः तथा तादृशीनां शक्तीनां उत्पत्तिस्थितिसंहारविषयाणां उत्साहमन्त्रप्रभुविषयाणां वा त्रयं यस्य स
तथा तस्मै उत्पत्त्यादिशक्तयश्च ज्ञानवत् एव युक्ता इत्याह—अखिलेति । न चैताः शक्तयो देवदत्तशक्तिवत्परिमिता इत्याशय-
वानाह—दुरन्तेति । परिच्छिन्नत्वमनुमानेन साध्यत इति चेत्तत्राह—बुद्धीति । हेतोराश्रयासिद्धत्वेनानुमानानुदयात् ॥ २८ ॥
हरेः स्तुतिफलं दर्शयति—नायमिति । यः स्वमात्मानं न वेद न जानाति पूर्वमिति शेषः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अनन्तरं
किमभूदत्राह—एवमिति । उपवर्णितं निर्विशेषं समं ब्रह्म येन स तथा तं पृथिव्यादिविलक्षणं ब्रह्म येन स तथा तमिति वा
अवतारमूलरूपयोविशेषो नास्तीति वा निर्विशेषं तदिति वा “पूर्णगदः पूर्णमिदम्” इति श्रुतेः । विविधानि लिङ्गानि पद्मवज्रा-
दीनि वा हंसवृषभादीनि वा एवं भिद्यता भेदेन जातोऽभिमानोऽहं पद्मपाणिरहं वज्रपाणिरित्यादि लक्षणो येषां तथा स्रष्टृत्व-
संहर्तृत्वादिलक्षणो वा ये ब्रह्मादय एते यदा गजेन्द्रं नोपसृपुः तदा सकलदेवनाथो हरिः यत्र गजेन्द्रस्तत्राविरासीत् तत्स्थ
एव तत्र प्रत्यक्षीभूतो न तु दूरादागत्य कुत इति तत्राह—निखिलेति । सर्वव्यापकत्वात् यदा ब्रह्मादीनामनागमे निमित्तमाह
निखिलेति । हरेः सर्वस्वामित्वाद्धरेः पूर्वमागमने प्रयोजनाऽसिद्धेरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तद्व्यथादशनं कृपोदेति तथा तम् ॥ ३१ ॥
अखिलगुरो न हि परिच्छिन्नस्य सर्वगुस्त्वं घटत इति नारायणेत्यादिहेतुगर्भविशेषणम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ ततः
फलितमाह—तं वीक्ष्येति । उल्लिख्य देवानां “उल्लिख्य विजया देवा आदित्या अमराः सुराः” इत्यभिधानम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तदेवं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितं विज्ञापयति—जिजीविष इत्यादिना । आत्मलोको भगवदाविर्भावः ॥ २५ ॥ ❀ ❀
परम्पदं परमाश्रयम् ॥ २६-२६ ॥ ❀ ❀ असह्येति अन्तःकरणेन दुर्ज्ञेयत्वम् अखिलानां ब्रह्मादीनां धियो येभ्यः तादृशा
गुणा यस्य तस्मा इति स्वतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वम् । तथापि प्रपन्नपालायेति प्रपत्तिमात्रेण सुज्ञेयत्वम् । शक्त्यन्तरेण तु सुलभत्वं
निषेधयति—दुरन्तशक्त्य इति । अत एव कदिन्द्रियाणामिति अतो नमो नमः ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ स वै न देवेति
पद्याद्धं विशदयन्तद्विवक्षितं साक्षाद्दर्शयति, एवमिति । उपवर्णितं निर्विशेषं श्रीहरेर्देवत्वादिप्राकृतविशेषराहित्यं येन तम्
अखिला अखिलसंपादकशक्त्यस्तत्राप्यमरास्तत्सम्पादकशक्त्योऽपि—प्राचुर्येण विद्यन्ते यस्मिन् तत्र हेतुः निखिलाऽऽत्म-
कत्वादिति स्वार्थं क्व । कं सुखं स्वरूपो वा ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ कृच्छ्रात् प्रेमवैवश्यात् ॥ ३२-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नन्वेतावत्या स्तुत्या प्राहात्स्वशरीरमोक्षणमिच्छसि तत्राह—जिजीविषेनेति—तत्र हेतुः अन्तर्बहिश्च अविद्यया
आवृतया हस्तियोन्या किं प्रयोजनम् ? तर्हि किमिच्छसि ? इति तत्राह—यस्य कालेन विप्लवो नाशो नास्ति तस्य आत्मलोका-

वरणस्य मदादिजीवानामविद्यया भगवद्विस्मारिकायाः मोक्षं यद्वा आत्मनस्तव लोको वैकुण्ठस्तदावरणस्य तद्द्वारकपाटस्य मोचनं मन्निष्ठायास्तत्प्राप्त्ययोग्यताया नाशमित्यर्थः ॥ २५ ॥ * * तर्हि भक्तिः क्रियतामिति चेद्वक्तुमप्यहं कर्तुं पशुत्वात् विपद्ग्रस्तत्वाच्च न जानामि तस्मात् यत्किञ्चित् स्वचक्षुरादिभिरिदं विश्वं जानामि तस्य यः कर्ता भवेत्तं केवलं मनसैव नमामीत्याह—सोहं प्रसिद्धः पशुः विश्वं विश्वरूपम् अबिश्वं स्वरूपशक्त्या विश्वव्यतिरिक्तं विश्ववेदसं विश्वज्ञातारं विश्वस्यात्मानम् ॥ २६ ॥ * * न च तत्प्राप्त्युपायो मयि वर्तत इत्याह—योगेति । योगिनो न तु मादृशाः पशवः योगेन भगवद्वर्णने दग्धकर्माणः ॥ २७ ॥ * * हृदि तद्भावनायां प्रतिबन्धकमाह—असह्यवेगं शक्तित्रयं गुणत्रयं यस्य तस्मै तत्कृपया प्रतिबन्धकाभावे तु अखिलानां सर्वेषामपि धियो यत्र तथाभूता गुणाः सौन्दर्यादयो यस्य तस्मै । किञ्च प्रपन्नमात्रमपि पालयति तस्मै तत्र हेतुः दुरन्तशक्तये दुर्ज्ञेयकृपाशक्तये कृपां विना तु बहिर्मुखेन्द्रियाणां दुष्प्रापवर्त्मने ॥ २८ ॥ * * अयं मदीयो जीवः यस्य शक्तिर्माया तथा या अहन्धीः तथा हतं स्वं न वेद ॥ २९ ॥ * * उपवर्णितं निर्विशेषं निष्प्राकृतस्वरूपं येन तं ब्रह्मादयः आधिकारिकाः शिष्टरक्षणादौ भगवन्निष्ठा अपि तद्रक्षणे असामर्थ्यादेव नोपसस्तुः किन्तु विविधलिङ्गभिदायां हंसवाहनत्वैरावतवाहनत्वादौ स्रष्टृत्वमहेन्द्रत्वादेवैव अभिमानो येषां ते गजेन्द्रेण वयं नत्वीषदपि स्तुताः प्रत्युत—“यस्य ब्रह्मादया देवा वेदा लोकाश्चराचराः । नामरूपविभेदेन फल्गव्या च कलया कृताः” । इति फल्ग्व्येति पदेन तुच्छीकृता एवाऽतो यमेव स्तौति स एव भगवान् रक्षतु स तु शीघ्रं न प्रत्यक्षीभविष्यति दुराराध्यस्य तस्य स्वभावं वयं जानीम एवातो ग्राह्यस्तो मरिष्यत्येवं दुरभिमानेनौदासीन्यं यदा व्यञ्जयामासुरिति भावः । तदा तत्क्षण एव तत्र हरिः निखिलात्मकत्वात् हेतोरखिलामरमय इति तरुमूलसेचने पल्लवाद्याः सिक्ता इव विष्णुस्तुत्यैव सर्वे स्तुता इति ते तत्त्वमविद्वांस इति भावः । दिविजैर्ब्रह्मादिदेवैः सहितः एव संस्तुवद्भिरिति स्वापराधखण्डनार्थमेवेति भावः । छन्दोमयेन इच्छामयेन इच्छातुल्य-वेगेनेत्यर्थः । यतो यत्र ॥ ३०-३१ ॥ * * आर्तस्तपीडाऽभिभूतोऽपि खे आकाशे अतिदूरेऽपि दृष्ट्वा साम्बुजेति तत्रत्यान्यम्बुजानि सद्य एव शुण्डेनैवावचित्य चरणयोरर्पयितुमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ * * गरुडोऽपि मन्दगतिरिति तत्पृष्ठादवतीर्य वामकरेण शुण्डं धृत्वा सरसः सकाशात्तटे उज्जहार ततश्च दक्षिणकरेण अरिणा चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य तस्मात् उच्छिद्यमाणां देवानां सम्पश्यतां सम्यक्तया पश्यन्तोऽपि ताननादृत्य ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमस्य तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अहं न जिजीविषे जीवितुं नेच्छामि यतः अन्तः अन्तर्बहिश्च आवृतया अविवेकेनेति शेषः । अमुया इभयोऽन्या गजोत्पन्नया तन्वा किम् ? आत्मानौ जीवेशौ लोकयेते अनेनेत्यात्मलोकः उपास्योपासकस्वरूपज्ञानं तस्याऽऽवरणमज्ञानम् “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” इति श्रीमुखवचनात् तस्य मोक्षणमिच्छामि यस्य मोक्षणस्य अज्ञाननिवृत्तेः कालेन विप्लवो नास्ति ॥ २५ ॥ * * सोऽहं मुमुक्षुः परं पूर्णं पदं मुमुक्षुगम्यं स्वरूपं विश्वसृजं विश्वकर्तारं नतोऽस्मि कीदृशम-विश्वं विश्वाभिन्नं विश्वं तदभिन्नं च विश्वभिन्नाभिन्नमित्यर्थः । नन्विदमयुक्तं नहि घटकतां भिन्नाभिन्नो दृश्यते इत्यत आह—विश्वात्मानमिति । विश्वस्य आत्मा आश्रयः यथा औषधीनां पृथिवी अतो विश्वभिन्नाभिन्नो भवान् नतु घटाद्यथा कुलालोऽन्त-भिन्नस्तद्वदत्यन्ततो विश्वभिन्न इति भावः । तथा च श्रुतिः “यथा पृथिव्याः औषधयः सम्भवन्ति यथा पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्” इति विश्वं वेदो धनं लीलोपकरणं यस्य तम् ॥ २६ ॥ * * योगेन भगवति चित्तसमाधानेन रन्ध्रानि कर्माणि येषां ते यागेन विभाविते विशोधिते हृदि यं प्रपश्यन्ति ध्यायन्ति तं नतोऽस्मि ॥ २७ ॥ * * असह्यो दुर्द्धरो वेगो यस्य तथाभूत हे अनिवार्यगते ! यत् शक्तोनां ग्राहादिगतानां तमआदिमायागुणानां त्रयं तमसाऽनेन गृहीतो रजसा बन्धुभिस्त्यक्तः सत्त्वेन त्वां प्रार्थयामि इत्येतत्सर्वं यन्तात्तस्मै ग्राहादिप्रवर्तकायेत्यर्थः । अखिलः समग्रो धीः गुणो बुद्धियोगो यस्मात्तस्मै यदत्तेन बुद्धियोगेन यं शरणं गतोऽस्मि तस्मै इत्यर्थः “ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते” इति श्रीमुखोक्तेः दुरन्ताः अनन्ताः शक्तयो यस्य तस्मै कदिन्द्रियाणामनवाप्यं वर्त्म प्राप्तिमार्गो यस्य तस्मै प्रपन्नपालाय नमो नमः ॥ २८ ॥ * * अयं जीवः अहन्धिया देहात्मबुद्ध्या हतं विस्मृतम् आत्मनो विस्मरणमेव हननम् स्वमात्मानं यद्यस्य शक्त्या त्रिगुण्या मायया न वेद तं दुरत्ययमाहात्म्यमनन्तमाहात्म्यम् इतोऽस्मि शरणं गतोऽस्मि ॥ २९ ॥ * * उपवर्णितः निर्विशेषः सर्वात्मत्वादेवादिविशेषरहितो भगवान् येन तं गजेन्द्रं विविधा चासौ लिङ्गभिदा देवादिमूर्तिविशेष-भेदस्तस्यामभिमानो येषां तस्मादेते यदा नोपसस्तुपुर्णोपजग्मुस्तत्र तस्मिन्समये निखिलात्मकत्वात्सर्वाश्रयत्वादिखि-लामरमयः सर्वब्रह्मादिदेवेषु प्रधानो हरिः स्वभक्तकलेश्वरः आविरासीत् । अयं भावः यद्यपि “नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम्” इति जगत्कारणस्तोत्रेण जगत्कारणमानिनां तेषामप्यागमनमुचितं तथापि तेषां विविध-

लिङ्गाभिधाभिमानानामितरेतरसातिशयत्वशङ्क्यानागमनं निरतिशयस्य श्रीमद्धरेरागमनं च सुयुक्तमिति ॥ ३० ॥ * *
 आविर्भावप्रकारं वर्णयति—तमिति । तं गजेन्द्रं तद्वदुक्तरीत्यार्त्तमुपलभ्य ज्ञात्वा तत्कृतं स्तोत्रं निश्चयं श्रुत्वा जगन्ति निवसन्ति
 यस्मिन् जगत्सु निवसतीति वा छन्दोमयेन छन्दःप्रचुरेण शीघ्रवेगेन गरुडेन सम्यगुद्बुद्धमानः संस्तुवद्भिर्दिविजैर्ब्रह्मादिभिः सह
 यत्र गजेन्द्रस्तत्राभ्यगमत् अयमभिप्रायः भगवता सह तेषां गमनासम्भवात् गरुडपक्षपातेन तेऽपीश्वरत्वाभिमानिनस्तत्तल्लो-
 कादाकृष्टाः नतु तत्तल्लोकाः आकृष्टा जगन्निवासरक्षितत्वादिति अन्यथा नैते ससृपुरित्यनेन विरोधः स्यात् ॥ ३१ ॥ * *
 गजेन्द्रस्तु हरिं दृष्ट्वा साम्बुजकरं भगवदर्पणार्थं गृहीतपद्मं करमुत्क्षिप्योन्नतं कृत्वा भगवन्नम इति गिरं कृच्छ्रादाह ॥ ३२ ॥ * *
 अजो हरिस्तु तं पीडितं दृष्ट्वा अति शैद्येण रक्षार्थं गरुडादपि अवतीर्य सम्राहं कृपयोजहार तदनन्तरमुच्छ्रियाणाम् उद्गतेश्वरत्वा-
 भिमानद्योतका श्रीर्येषां तेषां देवानां सम्पश्यताम् अरिणा चक्रेण विपाटितमुखात् ग्राहात् अमूमुचत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

बहुशो विमोक्षप्रार्थनया प्रकरणादयं ग्राहादेव विमोक्षं प्रार्थयते इति शङ्का मा भूदित्यभिप्रायेण स्वाभिप्रायमा-
 विष्करोति—जिजीविष इति । अहं न जिजीविषे ग्राहाच्छरीरस्य मोक्षणेन जीवितुं नैवेच्छामीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—इहेति ।
 इह दुःखालये संसारे अन्तर्बहिर्वावृतया दुःखेन व्याप्तया अमुया इभयोऽन्या गजशरीरेण किं प्रयोजनं ? न किमपीत्यर्थः ।
 किन्तु यस्यात्मलोकावरणस्य स्वात्मरूपप्रकाशावरणस्याज्ञानस्य कालेन विलवा विनाशो नास्ति तस्यैव मोक्षं निवृत्तिमिच्छामी-
 त्यन्वयः । ग्राहाद्विमोक्षणं तु कालेन निमित्तेनान्यतरदेहनाशादपि स्यादेवेति भावः ॥ २५ ॥ * * नवेवं विमोचकस्य
 परमोपकारिणो मम त्वया कः प्रत्युपकारः कार्यं इत्यपेक्षायां केवलनमस्कारमात्रमेव नातोऽधिकं किञ्चित्तव सर्वोत्तम-
 त्वेन पूर्णकामत्वादित्याशयेनाह—सोऽहमिति । सोऽहं मुमुक्षुः परं पदं प्राप्तव्यम् उत्तमं भगवन्तं प्रणतोऽस्मीत्यन्वयः ।
 सर्वोत्तमत्वमेव प्रपञ्चयति—विश्वसृजमिति, विश्वस्रष्टारमित्यर्थः । विश्वं विश्वरूपम्, अविश्वं विश्वव्यतिरिक्तं च । विश्वं वेदो
 धनं क्रीडोपकरणं यस्य तम । विश्वात्मानं विश्वान्तर्यामिणम् । अजं जन्मादिविकाररहितम् । ब्रह्म सर्वव्यापकम् ॥ २६ ॥ * *
 एवम्भूते भगवति किं शास्त्रमेव प्रमाणं किवाऽस्त्यन्यदपि प्रमाणमित्यपेक्षायां महतामनुभवाऽपि तत्र प्रमाणमिति प्रदर्शयन्
 प्रणमति—योगेति । योगेन भक्तियोगेन ध्यानादिना रन्धितानि दग्धानि कर्माणि दर्शनप्रतिबन्धकानि पुण्यपापरूपाणि येषां
 ते योगिनो योगेन विभाविते शोधिते हृदि यं प्रपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति तं योगेशं योगफलदातारमहं नतोऽस्मि ॥ २७ ॥ * *
 हृदि चेदस्ति तर्ह्यन्ये कुतो न पश्यन्तीत्यपेक्षायां तत्र हेतुं प्रदर्शयन् प्रणमति—नमोनम इति । इन्द्रियपारवश्येन विषयासक्त-
 त्वान्न पश्यन्तीत्याशयेनाह—कदिन्द्रियाणामवाप्यवर्त्मन इति । कुत्सितानि विषयाभिमुखानिन्द्रियाणि येषां तेषामनवाप्यं
 दुरवगम्यं वर्त्म मार्गोऽपि यस्य तस्मै तुभ्यं नमोनमोऽस्तीत्यन्वयः । कथमेवमिन्द्रियपारवश्यमपीत्यपेक्षायां तच्छक्त्यैवेत्याश-
 येनाह—असह्यवेगशक्तित्रयायेति । असह्यः अप्रतिहतः वेगो यस्य तथाभूतं शक्तित्रयं सत्त्वादिगुणत्रयात्मकं यस्य तस्मै नमः ।
 तस्यापि शक्तित्रयस्य कादाचित्कशङ्कां वारयति—दुरन्तशक्तय इति । दुरन्ता विनाशरहिताः शक्तयो यस्य तस्मै । अतः
 शुभाशुभान्तःकरणवृत्तयोऽपि तदधीना एव तस्यान्तर्यामित्वादित्याह—अखिलधीगुणायेति । अखिला धीगुणाः संशयविपर्यया-
 दिवृत्तयो यस्मात्तस्मै नमः । अतस्तदेकशरणस्यैव तत्कृपया संसारदुःखनिवृत्तिर्नान्यथेत्याह—प्रपन्नपालायेति । प्रपन्नानां
 शरणागतानां पालाय रक्षित्रे नमः ॥ २८ ॥ * * अतएव यस्य शक्त्या अविद्याख्यया या देहेन्द्रियादावहन्धीस्तया
 हतमावृतं स्वमात्मानं स्वरूपभूतम् आत्मानम् अयं जनो न वेद, तं दुरत्ययमाहात्म्यम् अनतिक्रमणीयप्रभावं भगवन्तम-
 चिन्त्यानन्तगुणपूर्णमहमितोऽस्मि शरणमागतोऽस्मीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ * * एवमुक्तप्रकारेण उपवर्णितनिर्विशेषं
 ब्रह्मादिषु विद्यमानासाधारणचिह्नविशेषरहितं भगवत्स्वरूपं येन तं गजेन्द्रं यदा ते ब्रह्मादयो नोपससृपुः नोपजग्मुस्तत्र
 तदा हरिसङ्ज्ञको भगवान् हरिमेधसः सकाशात् हरिण्यां तद्गार्थायां यो जातः स आविरासीदिति शेषेणान्वयः । पूर्वं
 तथोक्तत्वात् । ब्रह्मादीनां तत्रानागमने हेतुमाह—विविधेति । विविधानि यानि लिङ्गानि चतुर्मुखत्वहंसवाहनत्वत्र्यक्षत्ववृषभ-
 वाहनत्वशूलपाणित्वादीनि तत्प्रयुक्ता भिदा मूर्तिभेदस्तस्याभिमानो येषां ते तथा, तथाच गजेन्द्रेण तथावर्णितत्वात् । प्रत्युत
 'यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः । नामरूपविभेदेन फल्गव्या च कलया कृताः' इति तुच्छत्वेन निरूपणात् । न
 वयमनेन स्तुता इत्यभिमानेन नोपजग्मुरिति भावः । भगवदाविर्भावे हेतुमाह—निखिलात्मकत्वादिति, 'यस्मिन्निदं यतश्चेदं'
 इत्यादिवर्णितरूपत्वादित्यर्थः । तर्हि भगवति देवानां मत्सरो जातो भविष्यतीति शङ्कानिरासायाह—अखिलामरमय इति ।
 'इन्द्रादयो बहवो लोकपाला देवा नारायणाङ्गजाः' इत्यादिवाक्यात् सर्वदेवतामूर्तित्वेन तस्मिन् तेषां मत्सरो इत्यर्थः ॥ ३० ॥
 अतएव देवैर्भगवतः स्तुतिः कृताः तैः सह भगवान् गजेन्द्रसमीपे आगत इत्याह—तमिति । तद्वदार्तं तथा ग्राहेण पीडितं तं

गजेन्द्रमुपलभ्य ज्ञात्वा तत्कृतं स्तोत्रं च निश्चयं श्रुत्वा चक्रायुधः ग्राहमुखविदारणार्थं चक्रं गृहीत्वा छन्दोमयेन वेदरूपेणोपास्य-
मानेन गरुडेन समुह्यमानः सम्यक् शैश्यातिशयेन प्राप्यमाणः सम्यक् नम्रीभावेन स्तुवद्भिः स्तुतिं कुर्वद्भिर्दिविजैः देवैः सह यतो
यत्र गजेन्द्र आसीत्तत्राशु अभ्यगमत् आजगामेत्यन्वयः । कथं भगवत्स्तुतिज्ञानमित्यपेक्षायामाह—जगन्निवास इति, यतोऽयं
जगति कृत्स्नेऽन्तर्यामितया साक्षितया च वसतीति तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स गजेन्द्रः अन्तःसरसि सरोमध्ये
उरुबलेन महाबलेन ग्राहेण गृहीतः अतएवार्तः पीडितः खे आकाशे गरुत्मति गरुडे स्थितमुपात्तचक्रं गृहीतचक्रं हरिं स्वकृश-
हारकं भगवन्तं दृष्ट्वा 'रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्' इतिवचनात् भगवच्चरणयोः समर्पयितुं शुण्डाग्रेण अम्बुजानि
गृहीत्वा साम्बुजं करं शुण्डादण्डमुत्क्षिप्य उदधृत्य हे नारायण सर्वकारणकारण हे अखिलगुरो सर्वपूज्य हे भगवन् ऐश्वर्यगुण-
गणार्णव ते तुभ्यं नम इति गिरं कृच्छ्रात् ग्राहगृहीतत्वेनातिकष्टादाहेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ अजः जन्मादिविकाररहितो
भगवान् तं गजेन्द्रं पीडितं वीक्ष्य गरुडोऽपि मन्दगामीति सहसा झटिति ततोऽवतीर्य अवरुह्य आशु शीघ्रमेव सरसः सकाशात्
सग्राहं ग्राहेण सहितं तं कृपयैवोज्जहार वामेन हस्तेन शुण्डां गृहीत्वा बहिर्निष्कासितवान् । ततो दक्षिणहस्तस्थेन अरिणा
चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य तस्मात् ग्राहात् गजेन्द्रं हरिरमूमुचत् मोचयामासेत्यन्वयः । स्वभक्तस्य गजेन्द्रस्य विमोक्षणे देवाना-
मुपेक्षामालक्ष्य तेषामपि भगवाननादरं कृतवानिति सूचयन्नाह—उच्छ्रियाणां देवानां सम्पश्यतामिति ॥ ३३ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र हरिसंस्मृतिरूपणे । तृतीयो विवृतोऽध्यायः कामसिद्धिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वामिप्रायमाश्विकरोति जिजीविष इति । अहं, न जिजीविषे, जीवितुमहं नेच्छामीत्यर्थः । इह अन्तः बहिः आवृतया,
अहंकारममकारास्पदेत्यर्थः । अमुया, इभ्योन्या गजजन्मना, किं, न कोऽपि पुरुषार्थ इत्यर्थः । किन्तु यस्य आत्मलोकावरणस्य
आत्माख्यलोकस्यावरणरूपकर्मणः, कालेन विलसो विनाशः न, तस्य आत्मलोकावरणस्य, मोक्षणम् इच्छामि ॥ २५ ॥ ❀ ❀
स इति । स आत्मलोकावरणमोक्षेच्छुः अहं, विश्वसृजं विश्वस्य स्रष्टारं, विश्वं विश्वशरीरकं, अविश्वं विश्वविलक्षणं, विश्ववेदनं
सर्वविदं, विश्ववेदसमिति पाठे विश्वस्य धनं पुरुषार्थरूपमित्यर्थः । विश्वात्मानं विश्वस्थान्तः प्रविश्य भर्तारं, अजं कर्मायत्तोत्प-
त्त्यादिरहितं, ब्रह्म सर्वसद्गुणपूर्णं, पदं परमप्राप्यं, परं केवलं, प्रणतोऽस्मि । प्रणाममन्तरेण तत्प्रसादोपायं न जानामीति
भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ योगेनेति । योगेनोपासनात्मकेन रन्धितानि दग्धानि कर्माणि दर्शनविरोधिभूतानि पुण्यपापा-
त्मकानि येषां ते, योगिनः, योगविभाविते योगेन शोधिते, हृदि यं प्रपश्यन्ति साक्षात् कुर्वन्ति, योगेशं योगानामीशं, तम् अहं,
नतः अस्मि । शक्तास्त्वेवं योगविशुद्धमनसा साक्षात् कुर्वन्ति, तत्कर्तुं शक्नोति इहं तु केवलं नतोऽस्मीति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀
नम इति । असह्यः अप्रतिहतः वेगो यस्य तथाभूतं शक्तित्रयं सृष्ट्यादिशक्तित्रिकं यस्य तस्मै, अखिला निवृत्ता धीगुणाः
संशयविपर्ययादयो धीमतोऽवस्था यस्मात्तस्मै, प्रपन्नानां प्रपत्तिं प्राप्तानां, पालः पालकस्तस्मै, दुरन्ताः शक्तयो यस्य
तस्मै, अपारशक्तये इत्यर्थः । कद्रिन्द्रियाणामजितेन्द्रियाणाम् अनवाप्यं दुरवगम्यं वर्त्म माहात्म्यं यस्य तस्मै, तुभ्यं नमः
नमः अस्तु । भूयः प्रणामाः सन्त्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ नायमिति । अयं जनः यच्छक्त्या यच्छक्त्यात्मकमायाहेतुभूतया,
अहंधिया देहात्माभिमानेन, यन्मायामूलकदेहात्माभिमानेनेत्यर्थः । हतं हतप्रायतां प्राप्तं, स्वमात्मीयं, आत्मानं, न वेद ।
दुरत्ययमाहात्म्यमनतिक्रमणीयमहिमानं, तं भगवन्तं, अहम् इतः अस्मि प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवमिति ।
एवमित्थं, उपवर्णितं निर्विशेषं मूर्तिभेदसूचकलक्षणं विना, साधारणं परतत्त्वं येन, तं गजेन्द्रं विविधा चासौ लिङ्गभिदा
मूर्तिभेदतस्यामभिमानो येषां ते, एते ब्रह्मादयः यदा न उपससृपुः, तदा निखिलात्मकत्वाद्धेतोः, अखिलामरमयः सर्वदेवता-
न्तरात्मभूतः, हरिर्हरिनामा विष्णुः, तत्र यत्र गजेन्द्रः स्तौति तस्मिन् स्थाने, आविरासोत् प्रकटो बभूव । अयं भावः ।
गजेन्द्रकृतस्तुतौ चतुर्मुखत्वहंस्वाहनत्वत्र्यक्षत्ववृषभवाहनत्वसहस्राक्षत्वैरावतवाहनत्वादिविशेषाश्रवणात्तत्तल्लिङ्गाभिमानिषु
अन्यतमो देवः कोऽपि तन्मोचनाय आयात्तदा चतुर्भुजत्वगरुडवाहनत्वाद्यश्रवणेऽपि 'स आत्मा अङ्गान्यन्या देवता' इति श्रुतिं
स्मृत्वा तद्वर्णितगुणानामात्मनि सत्त्वं विचार्य, तं स्वभक्तं बुद्ध्वा गरुडारूढो देवसंस्तुतः सद्यस्तत्राययाविति ॥ ३० ॥ ❀ ❀
भगवदाविर्भावप्रकारमाह । तमिति । जगत्यन्तरात्मतया निवसतीति जगन्निवासो हरिः, तद्वत्तथोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । आर्त्तं
ग्राहेण पीडितं, तं गजेन्द्रम् उपलभ्य ज्ञात्वा, दृष्ट्वा वा स्तोत्रं तत्कृतं स्तवं, निश्चयं श्रुत्वा, छन्दोमयेन गायत्र्यादिच्छन्दोरूपेण,
गरुडेन समुह्यमानः अनेन शैश्यातिशयः सूचितः, चक्रं सुदर्शनमायुधं यस्य सः, संस्तुवद्भिः दिविजैर्देवैः, सह सहवर्त्तमानः
सन्, यतः यत्र गजेन्द्रः, तत्र आशु अभ्यगमत् अभिजगाम ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सोऽन्तरिति । अन्तःसरसि सरोवरोदकमध्ये,

उरुबलेन जलचरत्वाज्जाताधिकबलेन, ग्राहेण गृहीतः अत एव, आर्त्तः, सः गजेन्द्रः, गरुत्मति गरुडे स्थितमिति शेषः । उपात्तं पाणौ विधृतं चक्रं येन सः तं हरिं, साक्षाद्विरिक्कृष्णं भगवन्तं, खेऽन्तरिक्षे, दृष्ट्वा साम्बुजकरं विधृतकमलशुण्डादण्डं, उर्ध्वस्थं उद्धृत्य, कृच्छ्रात् प्रयासात्, हे नारायण, हे अखिलगुरो, हे भगवन्, ते तुभ्यं, नमः इति गिरम् आह । सकमल-करोन्नयनं रिक्तपाणितया गुर्वादिसंमुखीभवन्ननिषेधस्मृतिगमकम् ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तमिति । ततः अजो हरिः, पीडितं भूचरत्वाज्जले संजातातिपीडं, तं गजेन्द्रं, वीक्ष्य, कृपया सहसा आशु, अवतीर्य गरुडाच्छीघ्रमवस्थ, सम्राहं, गजेन्द्रं सरसः सकाशात्, उज्जहार उद्धृत्य बहिर्निष्क्रामितवान् । ततः अरिणा चक्रेण विपाटितं भिन्नं मुखं यस्य तस्मात् ग्राहात्, गजेन्द्रम् उच्छ्रियाणां देवानां, संपश्यतां सताम् अमूमुचत् मोचयामास ॥ ३३ ॥

कालग्राहात्तपदद्वन्द्वं संसारान्बुधिवारिगम् । मामाशु मोचयेशान गजेन्द्रं ग्राहतो यथा ॥ १ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषानुवादः

मैं जीना नहीं चाहता । यह हाथीकी योनि बाहर और भीतर—सब ओरसे अज्ञानरूप आवरणके द्वारा ढकी हुई है, इसको रखकर करना ही क्या है ? मैं तो आत्मप्रकाशको ढकनेवाले उस अज्ञानरूप आवरणसे छूटना चाहता हूँ, जो कालक्रमसे अपने-आप नहीं छूट सकता, जो केवल भगवत्कृपा अथवा तत्त्वज्ञानके द्वारा ही नष्ट होता है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इसलिये मैं उन परब्रह्म परमात्माकी शरणमें हूँ, जो विश्वरहित होने पर भी विश्वके रचयिता और विश्वस्वरूप हैं—साथ ही जो विश्वकी अन्तरात्माके रूपमें विश्वरूप सामग्रीसे क्रीड़ा भी करते रहते हैं, उन अजन्मा परमपद-स्वरूप ब्रह्मको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ योगीलोग योगके द्वारा कर्म, कर्म-वासना और कर्मफलको भस्म करके अपने योगशुद्ध हृदयमें जिन योगेश्वर भगवान्का साक्षात्कार करते हैं—उन प्रभुको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २७ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आपकी तीन शक्तियाँ—सत्त्व, रज और तमके रागादि वेग असह्य हैं । समस्त इन्द्रियों और मनके विषयोंके रूपमें भी आप ही प्रतीत हो रहे हैं । इसलिये जिनकी इन्द्रियाँ वशमें नहीं हैं, वे तो आपकी प्राप्ति मांग भी नहीं पा सकते । आपकी शक्ति अनन्त है । आप शरणागतवत्सल हैं । आपको मैं बार-बार नमस्कार करता हूँ ॥ २८ ॥ ❀ ❀ आपकी माया अहंबुद्धिसे आत्माका स्वरूप ढक गया है, इसीसे यह जीव अपने स्वरूपको नहीं जान पाता । आपकी महिमा अपार है । उन सर्वशक्तिमान् एवं माधुर्यनिधि भगवान्की मैं शरण में हूँ ॥ २९ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! गजेन्द्रने बिना किसी भेदभावके निर्विशेषरूपसे भगवान्की स्तुति की थी, इसलिये भिन्न-भिन्न नाम और रूपको अपना स्वरूप माननेवाले ब्रह्मा आदि देवता उसकी रक्षा करनेके लिये नहीं आये । उस समय सर्वात्मा होनेके कारण सर्वदेवस्वरूप स्वयं भगवान् श्रीहरि प्रकट हो गये ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विश्वके एकमात्र आधार भगवान्ने देखा कि गजेन्द्र अत्यन्त पीड़ित हो रहा है । अतः उसकी स्तुति सुनकर वेदमय गरुड़पर सवार हो चक्रधारी भगवान् बड़ी शीघ्रतासे वहाँके लिये चल पड़े, जहाँ गजेन्द्र अत्यन्त सङ्कटमें पड़ा हुआ था । उनके साथ स्तुति करते हुए देवता भी आये ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सरोवरके भीतर बलवान् ग्राहने गजेन्द्रको पकड़ रक्खा था और वह अत्यन्त व्याकुल हो रहा था । जब उसने देखा कि आकाशमें गरुड़पर सवार होकर हाथमें चक्र लिये भगवान् श्रीहरि आ रहे हैं, तब अपनी सूँड़में कमलका एक सुन्दर पुष्प लेकर उसने ऊपरको उठाया और बड़े कष्टसे बोला—‘नारायण ! जगद्गुरो ! भगवन् ! आपको नमस्कार है’ ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ जब भगवान्ने देखा कि गजेन्द्र अत्यन्त पीड़ित हो रहा है, तब वे यकायक गरुड़को छोड़कर कूद पड़े और कृपा करके गजेन्द्रके साथ ही ग्राहको भी बड़ी शीघ्रतासे सरोवरसे बाहर निकाल लाये । फिर सब देवताओंके सामने ही भगवान् श्रीहरिने चक्रसे ग्राह का मुँह फाड़ डाला और गजेन्द्र को छुड़ा लिया ॥ ३३ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

तदा देवर्षिगन्धर्वा ब्रह्मेशानपुरोगमाः । मुमुचुः कुसुमासारं शंसन्तः कर्म तद्वरे ॥ १ ॥
 नेदुर्दुन्दुभयो दिव्या गन्धर्वा ननृतुर्जगुः । ऋषयश्चारणाः सिद्धास्तुष्टुवुः पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥
 योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् । मुक्तो देवलशापेन हूहर्गन्धर्वसत्तमः ॥ ३ ॥
 प्रणम्य शिरसाधीशमुत्तमश्लोकमव्ययम् । अगायत यशोधाम कीर्तन्यगुणसत्कथम् ॥ ४ ॥
 सोऽनुकम्पित ईशेन परिक्रम्य प्रणम्य तम् । लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ॥ ५ ॥
 गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शाद् विमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् । प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ ६ ॥
 स वै पूर्वमभूद् राजा पाण्डयो द्रविडसत्तमः । इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ॥ ७ ॥

स एकदाऽऽराधनकाल आत्मवान् गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् ।

जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तदा ब्रह्मेशानपुरोगमाः देवर्षिगन्धर्वाः हरेः तत् कर्म शंसन्तः कुसुमासारं मुमुचुः ॥ १ ॥ * *
 दिव्याः दुन्दुभयः नेदुः गन्धर्वाः ननृतुः जगुः ऋषयः सिद्धाः चारणाः पुरुषोत्तमं तुष्टुवुः ॥ २ ॥ * * यः असौ ग्राहः
 सः वै हूहः गन्धर्वसत्तमः देवलशापेन सद्यः मुक्तः परमाश्चर्यरूपधृक् उत्तमश्लोकम् अव्ययं यशोधाम कीर्तन्यगुणसत्कथम् अधीशं
 शिरसा प्रणम्य अगायत ॥ ३-४ ॥ * * ईशेन अनुकम्पितः मुक्तकिल्बिषः सः तं परिक्रम्य प्रणम्य लोकस्य पश्यतः
 स्वं लोकम् अगात् ॥ ५ ॥ * * भगवत्स्पर्शात् अज्ञानबन्धनात् विमुक्तः गजेन्द्रः पीतवासाः चतुर्भुजः भगवतः रूपं
 प्राप्तः ॥ ६ ॥ * * स वै पूर्व पाण्डयः द्रविडसत्तमः इन्द्रद्युम्नः इति ख्यातः विष्णुव्रतपरायणः राजा अभूत् ॥ ७ ॥ * *
 एकदा कुलाचलाश्रमः तापसः जटाधरः आप्लुतः आत्मवान् सः आराधनकाले गृहीतमौनव्रतः अच्युतम् ईश्वरं हरिं
 समर्चयामास ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्थे तु तयोर्ग्राहः प्राप गन्धर्वतां पुनः । गजं स्वपार्षदं कृत्वा हरिर्निन्ये निजं पदम् ॥ १ ॥

हूहसंज्ञो गन्धर्वसत्तमः असौ देवलस्य शापेन ग्राहो जातः । स वै स तु ततः सद्यो मुक्तः सन्नुत्तमश्लोकमगायते-
 लन्वयः । एवं हीतिहासोत्तमे कथा । सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ हूहः स्नातुं प्रविष्टं देवलं पादे प्रगृह्य विचकर्ष स च प्रकुपितो
 ग्राहो भवेति शशाप तेन च प्रसादितः सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृहीष्व ततश्च गजेन्द्रमुद्धरन्हरिस्त्वामपि मोचयिष्यतीति ॥ ३ ॥
 कथंभूतम् । यशसो धाम आश्रयम् । अतः कीर्तन्याः कीर्तनीया गुणाः सती कथा च यस्य तम् ॥ ४ ॥ * * स्वं लोकं
 गन्धर्वलोकम् ॥ ५-६ ॥ * * स गजेन्द्रः पूर्व द्रविडेषु सत्तमः श्रेष्ठः पाण्ड्यदेशाधिपतिः इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो राजाभूत् ॥ ७ ॥
 कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तयोर्गजप्राहयोः । पुनरिति पूर्वसिद्धामाह (१) यदा हरिणा गजो मोचितस्तदेत्यर्थः । कुसुमासारं पुष्पधारापातम् “धारासंपात आसारः” इत्यमरः । तद्गजेन्द्रमोक्षणरूपम् ॥ १-२ ॥ * * असौ हूहूः । स च देवलः । तेन हूहू । एवमेव मत्पादग्रहणवत् । ततो गजेन्द्रग्रहणात् ॥ ३ ॥ * * अतो यशोधामत्वात् ॥ ४ ॥ * * स गन्धर्वः । तम् ईशम् । स्वं गान्धर्वम् ॥ ५ ॥ * * भगवत्स्पर्शाद्भगवत्कर्मकस्पर्शात्तत्र मनोवचोभ्यां स्पर्शादज्ञानबन्धतो मुक्तः । स्थूलदेहेन स्पर्शात्स्पर्शमणिन्यायेन भगवतो रूपं प्राप्तो ध्रुव इवेति ज्ञेयम् । देहमव्ययं करोत्विति पूर्वप्रार्थनात् ॥ ६ ॥ * * इदानीं गजेन्द्रयोनिनिमित्तमाह—स वा इति । स गजेन्द्रः । पाण्ड्यो द्रविडदेशांतर्गतपाण्ड्यदेशीयः द्रविडेषु सत्तमः श्लाघ्यः ॥ ७ ॥ स इन्द्रद्युम्नः आराधनकाले पूजनोचितसमये । आत्मवान् । स्थिरचित्तः ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तुर्ये गन्धर्वतां ग्राहं पार्षदत्वं गजं हरिः । प्रापय्य च ययौ लोकं तत्र श्लोकास्तु षड्विंशः (२६)

चत्वार्युवाचेति सार्द्धा अष्टाविंशत्यनुष्टुभः (२८ ॥) ॥ ४ ॥ तदेति । तदा गजेन्द्रमोचनदशायां ब्रह्मा चतुर्मुखः ईशानो रुद्रश्च पुरोगमः अप्रेसरो येषां ते देवादयस्तद्गजेन्द्रमोक्षणरूपं हरेः अद्भुतकर्म प्रशंसन्तस्तस्मिन् कुसुमासारं कुसुमवृष्टिमुमुचुः ॥ १ ॥ * * नेदुरिति । देवानां दुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वा ननृतुर्जगुश्च ऋष्यादयः पुरुषोत्तमं भगवन्तं तुष्टुवुः ॥ २ ॥ य इति । योऽसौ ग्राहः स वै पूर्वं हूहूर्नाम गन्धर्वसत्तम आसीत् । स भगवत्स्पर्शेन देवलशापेन मुक्तः परमाश्रय्यरूपधृक् अभूत् ॥ ३ ॥ * * प्रणम्येति । उत्तमश्लोकम् अव्ययं यशसां धाम आश्रयं कीर्तन्याः कीर्तनार्हाः गुणाः सत्याः कथाश्च यस्य तम् अधीशं भगवन्तं शिरसा प्रणम्य तमगायत । तडार्पः ॥ ४ ॥ * * स इति । स हूहूर्नामको गन्धर्वो लोकस्य ब्रह्मादिजनस्य पश्यतः सतः ईशेन हरिणाऽनुकम्पितः कृपाविषयीकृतः मुक्तकिल्बिषः देवलशापाद्विमुक्तस्तं हरिं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च स्वं स्वकीयं गन्धर्वलोकमगात् । एवं हि ग्राहकथा । सरसि स्त्रीभिः क्रीडन् हूहूर्गन्धर्वः स्नातुं प्रविष्टं देवलं पादे प्रगृह्य विचकर्ष । स च कुपितो ग्राहो भवेति हूहू शशाप । तेन च प्रसादितः सन्नुवाच—एवमेव गजेन्द्रं गृहीतवन्तं त्वां हरिर्मोचयिष्यतीति ॥ ५ ॥ * * गजेन्द्र इति । गजेन्द्रस्तु भगवतो हरेः स्पर्शाद्धेतोरज्ञानलक्षणबन्धनाद्विमुक्तः सन् पीतवासाश्चतुर्भुजश्चेति भगवतो रूपं सारूप्यं प्राप्तः ॥ ६ ॥ * * स वा इति । स वै गजेन्द्रः पूर्वं पूर्वजन्मनि पाण्ड्यः पाण्ड्यदेशपतिः द्रविडदेशपतिः द्रविडदेशनिवासिषु श्रेष्ठः विष्णुव्रतमेव परमुत्कृष्टमयनमनुष्ठेयतया आश्रयो यस्य तादृशः इन्द्रद्युम्नाख्यो राजाऽभूत् ॥ ७ ॥ * * स इति । आत्मवान् वशीकृतचित्तः गृहीतं मौनात्मकं व्रतं येन सः जटाधरः तापसस्तपोनिष्ठः आप्लुतः कृतस्नानः कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य सः इन्द्रद्युम्न एकदा भगवदाराधनकाले ईश्वरमच्युतं हरिं समर्चयामास पूजितवान् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदा किमभूत्तदाह—तदा गजेन्द्रमोचनदशायां ब्रह्मरुद्रमुख्या देवादयस्तत् गजेन्द्रमोक्षरूपं हरेः कर्म अद्भुतं शंसन्तः प्रशंसन्तः कुसुमवर्षं मुमुचुः ॥ १ ॥ * * तथा दिव्याः दुन्दुभयः नेदुः गन्धर्वा ननृतुर्जगुश्च ऋषिप्रभृतयः पुरुषोत्तमं हरिं तुष्टुवुः ॥ २ ॥ * * योऽसौ ग्राहः स पूर्वस्मिन् जन्मानि हूहूर्नाम गन्धर्वश्रेष्ठः स देवलस्य शापेन निमित्तेन ग्राहो जातः स वै ग्राहो देवलस्य शापेन मुक्तः सद्यः परमाश्रय्यरूपधृत् प्राक्तनाद्भुततमगन्धर्वरूपधृत् ॥ ३ ॥ * * उत्तमश्लोकमव्ययं यशसो धाम आश्रयम् अतः कीर्तन्यः । कीर्तनीयाः गुणाः सत्कथाश्च यस्य तमधीशं हरिं शिरसा प्रणम्यागायतेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * एवमितिहासोत्तमे कथा सरसि स्त्रीभिः सह क्रीडन्नसौ हूहूः स्नातुं प्रविष्टं देवलं प्रगृह्य विचकर्ष सच प्रकुपितो ग्राहो भवेति शशाप स च प्रसादितस्सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृहीष्व ततश्च गजेन्द्रमुद्धरन् हरिः त्वामपि मोचयिष्यतीति ईशेन हरिणा गानप्रीतेनानुकम्पितः अनुकम्पाविषयीकृतः स गन्धर्वस्तमीशं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च लोकस्य ब्रह्मादिजनस्य पश्यतः सतः मुक्तं किल्बिषं देवलशापरूपं यस्य तादृशस्सन् स्वलोकमगात् ॥ ५ ॥ * * गजेन्द्रस्तु भगवतो हरेः स्पर्शाद्धेतोरज्ञानबन्धनात्कर्मबन्धनाद्विमुक्तः भगवतः रूपं प्राप्तः भगवतः सारूप्यं प्राप्तः तदेव दर्शयति पीतं पिशङ्गं वासो वस्त्रं यस्य चत्वारो भुजा यस्य सः ॥ ६ ॥ * * गजेन्द्रपूर्वजन्मवृत्तात्तमाह—स वा इति । स वै गजेन्द्रः पूर्वस्मिन् जन्मनि पाण्ड्यदेशपतिः द्रविडेषु श्रेष्ठः इन्द्रद्युम्नाख्यः राजा बभूव स च विष्णुव्रतपरायणः विष्णुव्रतं श्रीविष्णु-

भजनात्मकं तदेव परमुत्कृष्टमयनमनुष्ठेयं यस्य तादृशः आसीत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं स्थिते जटा बिभर्तीति तथा तापसः तपोनिष्ठः कुलाचले मलयाद्रावाश्रम आश्रयो यस्य तादृशः स इन्द्रद्युम्नः एकदा भगवदाराधनकाले समाहितचित्तस्सन् गृहीतं मौनात्मकं व्रतं येन तादृश ईश्वरं हरिं समर्चयामास ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रणष्टदुरितस्य हरौ निरतिशयभक्तिः स्यादिति तन्नाशसाधनादि निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्र प्रथमं देवादीनां पुष्पवर्षादिकं भगवत्प्रीतिसाधनमाह—तदेति । यदा गजेन्द्रम् अमूमुचत्तदा ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ स पश्चात्पूर्वचोर्णपुण्योदयेनाविर्भूतज्ञानो हरिं स्तुत्वा तत्प्रसादेन देवलशापेन तृतीया पञ्चम्यर्थे तत्साच्छापान्मुक्तः परमाश्चर्यरूपधृक् हरिं शिरसा प्रणम्य यशोधामागायतेत्यन्वयः । कीर्तनीया गुणरूपाः सत्यः कथा यस्य स तथा तं यस्मिन्नर्थेति वा अनन हरिगुणकीर्तेनरूपं गानं गायकशापादिमोक्षसमर्थमित्युक्तं भवति ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ ननु, किमनेनान्यगुणकीर्तनेन इदानीं गजेन्द्रस्य भगवत्स्तुत्या किमभूदित्याशङ्क्य स्तुत्या प्रसन्नस्य हरेर्दर्शनेन मुक्तकिल्बिषस्य तत्सारूप्यं फलमभूदित्याह—गजेन्द्र इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हरेर्नाममात्रतोऽवाप्ताविष्णुप्रसादः पूर्वं क इति तन्नाह—स वा इति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ गजेन्द्रयोनिप्राप्तिनिमित्तं वक्तुमुपोद्घातं रचयति—स एकदेति ॥ ८-१२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विमुक्त इति तत्सारूप्यस्य मायातीतत्वमुक्तम् ॥ १-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पार्षदत्वं गजेन्द्रस्य गन्धर्वत्वं च यादसः । चतुर्थे भगवद्वाक्यं हितमुक्तं मरिष्यताम् ॥ १ ॥

देवलशापेनेत्येवमत्र कथा सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ स्नातुं प्रविष्टं देवलं पादे प्रगुह्य विचकर्ष स च कुपितो ग्राहो भवेति शशाप तेन च प्रसादितस्सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृहीतवन्तं त्वां हरिर्मोचयिष्यतीति अधीशं कीदृशं यशसो धाम आश्रयम् ॥ १-५ ॥ ❀ ❀ भगवत्स्पर्शात् तत्र मनोवचोभ्यां स्पर्शात् अज्ञानबन्धतो मुक्तः स्थूलदेहेन स्पर्शात् स्पर्शमणिन्यायेन भगवतो रूपं प्राप्तो ध्रुव इवेति ज्ञेयम् । रूपं सारूप्यं देहमव्ययं करोत्विति पूर्वप्रार्थनात् ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य सः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

चतुर्थे ग्राहो गन्धर्वो गजेन्द्रश्च हरिपार्षदोऽभूदित्युच्यते । गजेन्द्रमोक्षादि स्मरणफलञ्च वर्ण्यते ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदा गजेन्द्रमोचनवेलायाम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ योसौ ग्राहः स पुरा हूहूनाम गन्धर्वसत्तमः स देवलशापतो ग्राहोऽभूत् स देवलशापेन मुक्तः सन्सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् गन्धर्वरूपधृक् उत्तमश्लोकमगायतेत्यन्वयः । इयमितिहासोत्तमे कथा कदाचित् सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ स्नानार्थं प्रविष्टं देवलं पादे गृहीत्वा विचकर्ष स कुपितो ग्राहो भवेति शशाप तेन प्रसादितः सन्नुवाचैवमेव गजेन्द्रं गृहीतवन्तं त्वां हरिर्मोचयिष्यतीति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उत्तमश्लोकमुत्तमयशसम्—यशसो धाम आश्रयम् कीर्तन्याः गुणाः सती कथा च यस्य तम् ॥ ४-७ ॥ ❀ ❀ कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य सः आप्लुतः स्नातः आराधनकाले गृहीतं मौनव्रतं येन स हरिमाराधयामास ॥ ८-६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चतुर्थे मोत्रभक्तिभ्यां तुष्टेन परमात्मना । मोचितस्य गजेन्द्रस्य मोक्षसिद्धिर्निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं स्वभक्ते भगवतः कृपातिरेकं दृष्ट्वा देवादिकृतो महानुत्सवो जातस्तं दर्शयति—तदेति । तदा गजेन्द्रमोचनदशायां ब्रह्मा चतुर्मुखः ईशानो रुद्रश्च पुरोगमः अप्रेसरो येषां ते देवादयस्तद्गजेन्द्रमोक्षणरूपं हरेः अद्भुतकर्म प्रशंसन्तस्मिन् कुसुमासारं कुसुमवृष्टिं मुमुचुरित्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ देवानां दुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वा ननुर्जगुश्च । ऋष्यादयः पुरुषोत्तमं भगवन्तं तुष्टदुरित्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ योऽसौ ग्राहः स वै पूर्वजन्मनि हूहूनामको गन्धर्वसत्तमः आसीत् । वैशब्द

इतिहासोक्तकथाप्रसिद्धिसूचनार्थः । तथाहि सरसि स्त्रीभिः सह क्रीडन्नसौ स्नातुं प्रविष्टं देवलं पादे प्रगृह्य विचकर्ष स च कुपितो ग्राहो भवेति शशाप, पुनश्च तेन प्रसादितः सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृहीतवन्तं त्वां हरिर्मोचयिष्यतीति देवलशापेन ग्राहो जातः, स भगवत्स्पर्शेन शापान्मुक्तः सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् सन् अधीशं भगवन्तं शिरसा प्रणम्य तमगायतेति द्वयोरन्वयः ॥ ३ ॥ * * अधीशत्वे हेतुमाह—अव्ययमिति, स्वरूपतो गुणतश्चापक्षयशून्यम् । यशसो धाम आश्रयस्तम् । तद्यशोगाने हेतुमाह—कीर्तन्याः कीर्तनीयाः गुणाः सद्यः कथाश्च यस्य तम् । कीर्तनीयत्वे हेतुमाह—उत्तमश्लोकमिति, तमः अविद्या उद्गच्छति तमो यस्मात्स उत्तमः श्लोको यस्य तमविद्यानिवर्तकयशसमित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * स हूहूनामको गन्धर्वो लोकस्य ब्रह्मादिजनस्य पश्यतः सतः ईशेन हरिणाऽनुकम्पितः कृपाविषयीकृतस्तं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च स्वं स्वकीयं गन्धर्वलोकमगादित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—मुक्तकिल्बिष इति, यतो देवलशापाद्विनिर्मुक्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * गजेन्द्रस्तु भगवतो हरेः स्पर्शाद्वेतोरज्ञानलक्षणबन्धनाद्विमुक्तः सन् भगवतो रूपं भगवत्सारूप्यं प्रापः । तदेव दर्शयति—पीतं पिशङ्गं वासो बन्धं यस्य सः, चत्वारो भुजा यस्य सः ॥ ६ ॥ * * गजेन्द्रस्य पूर्वजन्मानं किं साधनं येनेदं फलं जातमित्यपेक्षायामाह—स वा इति । स वै गजेन्द्रः पूर्वस्मिन् जन्मनि पाण्ड्यः पाण्ड्यदेशपतिः द्रविडदेशनिवासिषु श्रेष्ठः इन्द्रद्युम्नाख्यो राजाभूत् बभूव । स च विष्णुव्रतं श्रीविष्णुभजनात्मकमेव परमुत्कृष्टमयनमनुष्ठेयतया आश्रयो यस्य तादृश आसीत् ॥ ७ ॥ * * स इन्द्रद्युम्न एकदा भगवदाराधनकाले ईश्वरं सर्वनियन्तारम् अच्युतं सर्वत्र सर्वदा स्वरूपतो गुणतश्च च्युतिरहितं हरिं सम्यगर्चयामास पूजितवानित्यन्वयः । पूजावस्थापन्नं तं विशिनष्टि—आत्मवानिति, वशीकृतचित्त इत्यर्थः । गृहीतं मौनात्मकं व्रतं येन सः । जटा बिभर्तीति जटाधरः । तापसस्तपोनिष्ठः । आप्लुतः कृतस्नानः । कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य सः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्राप गन्धर्वतां ग्राहः पुनस्तुर्ये तयोर्द्वयोः । स्वपार्षदं हरिः कृत्वा पदं निन्ये निजं गजम् ॥ १ ॥

तदा किमभूत्तत्राह । तदेति । तदा श्रीहरिकृतगजेन्द्रमोक्षणावसरे, ब्रह्मा विधिश्चेतानः शिवश्च तौ पुरोगमावग्रेसरौ येषां ते, देवाश्च ऋषयश्च गन्धर्वाश्च ते, हरेः तत् गजेन्द्रविमोक्षणरूपं कर्म, शंसन्तः प्रशंसमानाः सन्तः, कुसुमासारं नन्दनवनजसुमनोवृष्टिं मुमुचुः ॥ १ ॥ * * नेदुरिति । तदा दिव्या देवसंबन्धिनः, दुन्दुभय आनकाः, नेदुरवाचन्, गन्धर्वाः ननृतुः, जगुश्च । ऋषयः, चारणाः, सिद्धाः, पुरुषोत्तमं तृष्टुवुः ॥ २ ॥ * * य इति । यः असौ ग्राहः सः, वै पूर्वजन्मनीति शेषः । हूहूः हूहूनामा गन्धर्वसत्तमः गन्धर्वश्रेष्ठः, सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् सन्, देवलशापेन मुक्तः ॥ ३ ॥ * * प्रणम्येति । स गन्धर्वः, अव्ययमविनाशिनं, अधीशं सर्वेश्वरं, कीर्तन्याः कीर्तनीया गुणाः सत्कथाश्च यस्य तं, यशोधाम यशसां भवनरूपं, उत्तमश्लोकं श्रीहरिं शिरसा प्रणम्य अगायत ॥ ४ ॥ * * स इति । ईशेन श्रीहरिणा, अनुकम्पितः अनुकम्पाविषयतां गमितः, स गन्धर्वः, मुक्तकिल्बिषः शापरूपपापाद्विमुक्तः सन्, तं श्रीहरिं, प्रणम्य, परिक्रम्य, लोकस्य पश्यतः सन्, स्वं लोकं गन्धर्वलोकम् अगात् । ईशेनानुकम्पित इत्यत्रेतिहासोत्तमे कथा । सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ स्नातुं प्रविष्टं देवलं पादे प्रगृह्य विचकर्ष, स च कुपितो ग्राहो भवेति तं शशाप तेन च प्रसादितः सन्नुवाच, एवमेव गजेन्द्रं ग्रहीष्यसि ततश्च गजेन्द्रमुद्धरिष्यन् हरिस्त्वामपि मोचयिष्यतीति ॥ ५ ॥ * * गजेन्द्र इति । गजेन्द्रस्तु भगवत्स्पर्शात्, अज्ञानबन्धनात् विमुक्तः । कर्मबन्धनाद्विमुक्त इत्यर्थः । भगवतः रूपं प्रापः, भगवतः सारूप्यमधिगत इत्यर्थः । अत एव । पीतवासाः परिवृत-पीताम्बरः, चत्वारः भुजाः यस्य सः, एवंभूतो जात इति शेषः ॥ ६ ॥ * * अथ गजेन्द्रपूर्वजन्मवृत्तान्तमाह । स वै इति । स वै स एव गजेन्द्रः, पूर्वं पूर्वस्मिन् जन्मनि, पाण्ड्यः पाण्ड्यनृपतिकुलोत्पन्नः, द्रविडसत्तमः द्रविडदेशाधिपतिः इन्द्रद्युम्नः इति ख्यातः, विष्णुव्रतं विष्णुभजनात्मकं व्रतमेव परमुत्कृष्टमयनमनुष्ठेयं यस्य एवंभूतः, राजा अभूत् ॥ ७ ॥ * * स एकदेति । जटाधरः, तापसस्तपोनिष्ठः, कुलाचले मलयाद्रौ आश्रमो यस्य सः, स इन्द्रद्युम्नः, एकदा आराधनकाले भगवदाराधनावसरे, आप्लुतः कृतस्नानः आत्मवान् समाहितचित्तः, गृहीतं मौनं व्रतं येन सः, एवंभूतः सन्, अच्युतम् ईश्वरं हरिं समर्चयामास ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

गज और ग्राहका पूर्वचरित्र तथा उनका उद्धार

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! उस समय ब्रह्मा, शङ्कर आदि देवता, ऋषि और गन्धर्व श्रीहरि भगवान्के इस कर्मकी प्रशंसा करने लगे तथा उनके ऊपर फूलोंकी वर्षा करने लगे ॥ १ ॥ * * स्वर्गमें दुन्दुभियाँ बजने लगीं, गन्धर्व

नाचने-गाने लगे, ऋषि, चारण और सिद्धगण भगवान् पुरुषोत्तमकी स्तुति करने लगे ॥ २ ॥ ❀ ❀ इधर वह ग्राह तुरंत ही परम आश्चर्यमय दिव्य शरीरसे सम्पन्न हो गया । यह ग्राह इसके पहले 'हूहू' नामका एक श्रेष्ठ गन्धर्व था । देवलके शापसे उसे यह गति प्राप्त हुई थी । अब भगवान्की कृपासे वह मुक्त हो गया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उसने सर्वेश्वर भगवान्के चरणोंमें सिर रखकर प्रणाम किया, इसके बाद वह भगवान्के सुयशका गान करने लगा । वास्तवमें अविनाशी भगवान् ही सर्वश्रेष्ठ कीर्तिसे सम्पन्न हैं । उन्हींके गुण और मनोहर लीलाएँ गान करने योग्य हैं ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भगवान्के कृपापूर्ण स्पर्शसे उसके सारे पाप-ताप नष्ट हो गये । उसने भगवान्की परिक्रमा करके उनके चरणोंमें प्रणाम किया और सबके देखते देखते अपने लोककी यात्रा की ॥ ५ ॥ ❀ ❀ गजेन्द्र भी भगवान्का स्पर्श प्राप्त होते ही अज्ञानके बन्धनसे मुक्त हो गया । उसे भगवान्का ही रूप प्राप्त हो गया । वह पीताम्बरधारी एवं चतुर्भुज बन गया ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गजेन्द्र पूर्व-जन्ममें द्रविड देशका पाण्ड्यवंशी राजा था । उसका नाम था इन्द्रद्युम्न । वह भगवान्का एक श्रेष्ठ उपासक एवं अत्यन्त यशस्वी था ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एक बार राजा इन्द्रद्युम्न राजपाट छोड़कर मलयपर्वतपर रहने लगे थे । उन्होंने जटाएँ बढ़ा लीं, तपस्वीका वेष धारण कर लिया । एक दिन स्नानके बाद पूजाके समय मनको एकाग्र करके एवं मौनव्रती होकर वे सर्वशक्तिमान् भगवान्की आराधना कर रहे थे ॥ ८ ॥

यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः ।
तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह ॥ ९ ॥
तस्मा इमं शापमदादसाधुर्यं दुरात्माकृतबुद्धिरद्य ।
विप्रावमन्ता विशतां तमोऽन्धं यथा गजः स्तब्धमतिः स एव ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच

एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान् नृप सानुगः । इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन् ॥ ११ ॥
आपन्नः कौञ्जरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीम् । हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः ॥ १२ ॥
एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभस्तेनापि पार्षदगतिं गमितेन युक्तः ।
गन्धर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमानकर्माद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात् ॥ १३ ॥
एतन्महाराज तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणम् ।
स्वर्गं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य शृण्वताम् ॥ १४ ॥
यथानुकीर्तयन्त्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः । शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये ॥ १५ ॥
इदमाह हरिः प्रीतो गजेन्द्रं कुरुसत्तम । शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—शिष्यगणैः परिश्रितः महायशाः मुनिः यदृच्छया तत्र समागमत् ऋषिः तूष्णीं रहसि उपासीनम् अकृतार्ह-
णादिकं तं वीक्ष्य चुकोप ह ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सः तस्य इमं शापम् अदात् असाधुः दुरात्मा अकृतबुद्धिः विप्रावमन्ता
अयम् अद्य अंधं तमः विशतां यथा गजः स्तब्धमतिः सः एव ॥ १० ॥ ❀ ❀ नृप सानुगः भगवान् अगस्त्यः एवं
शप्त्वा गतः इन्द्रद्युम्नः राजर्षिः अपि तत् दिष्टम् उपधारयन् आपन्नः आत्मस्मृतिविनाशिनीं कौञ्जरीं योनिम् आप यत्
गजत्वे अपि अनुस्मृतिः हर्यर्चनानुभावेन ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ एवं गजयूथपं विमोक्ष्य पार्षदगतिं गमितेन तेन अपि
युक्तः गन्धर्वसिद्धविबुधैः उपगीयमानकर्मा अब्जनाभः गरुडासनः अद्भुतं स्वभवनम् अगात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ महाराज

१. प्रा० पा०—तमिः । २. प्रा० पा०—दिष्टया । ३. प्राचीने पाठे 'हर्यर्चनानुभावेन...' अयमुत्तरार्धो न । ४. प्रा० पा०—
परिषदां गमि० ।

मया शृण्वतां स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशम् एतत् गजराजमोक्षणं कृष्णानुभावः तव ईरितः ॥ १४ ॥ * * *
 श्रेयस्कामाः द्विजातयः प्रातः उत्थाय शुचयः दुःस्वप्नाद्युपशान्तये एतत् यथा अनुकीर्तयन्ति ॥ १५ ॥ * * * कुरुसत्तम
 सर्वभूतमयः विभुः हरिः प्रीतः सर्वभूतानां शृण्वतां गजेन्द्रम् इदम् आह ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तूष्णीं रहस्युपासीनं वीक्ष्य ऋषिरगस्त्यः ॥ ९ ॥ * * * शापमेवाह । असाधुरित्यादि । अकृताऽशिक्षिता
 बुद्धिर्यस्य गजो यथा स्तब्धमतिस्तथैवायमन्तः स एव गज एव भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ * * * दिष्टं दैवप्रापितं तदुपधार-
 यन्नालोचयन् ॥ ११ ॥ * * * कौञ्जरी योनिमापन्नः । तद्दि पश्चात्कथं स्मृतिर्जाता तत्राह । हरेरचनस्यानुभावेनोत्ति ॥ १२ ॥
 अद्भुतं स्वभवनमगात् ॥ १३ ॥ * * * एतद्गजराजमोक्षणं नाम कृष्णानुभावस्तवेरितः । कथंभूतं तत्राह । स्वर्ग्यमित्यादि ।
 दुःस्वप्नं नाशयतीति तथा ॥ १४ ॥ * * * अतः श्रेयस्कामा ये एतद्यथावदनुकीर्तयन्ति ॥ १५ ॥ * * * अनेन श्रेयो
 भवतीति कुतो ज्ञातं साक्षाद्भगवद्वचनादेवेत्याह इदमाहेत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र मलये । महत् समुद्रपानविध्यपातनवाताप्यशनादिलक्षणं यशो यस्य स महायशा अगस्त्यः 'एवं शप्त्वागतोऽ-
 गस्त्यः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तमिन्द्रयुग्मम् । न कृतमर्हणादिकमभ्युत्थानासनादिकं येन स तथा तम् । कोपोयं विध्यतिक्रमतः
 कृपामय एवेति बोध्यं भगवद्दर्शनजनकत्वाद्धेतोः । किं च 'विप्रावमन्ता' इत्युक्तेः पूर्वमपि स विप्रावज्ञाकर्त्तृति गम्यते विप्रावमन्तु
 पूजादिकं वृथैव "यो वा को वापि विप्रेन्द्रो विप्रद्वेषपरायणः । समर्चयति गोविंदं तस्य पूजा वृथा भवेत् ।" इति नारदीयोक्तेः ।
 "विप्रोत्कर्षासहा ये च नरा लोके नराधिप । ते मद्वेष्ट्या न संदेहः सर्वधर्मबहिष्कृताः । भक्तिं तेषां न मन्येहं न दानं न
 व्रतादिकम् । तीर्थसेवां जपं ज्ञानं यदन्यत्सुकृतं कृतम् । मत्पूज्यद्वेषिणस्तान्वै प्रक्षिपामि मुहुर्मुहुः । घोरे बहुल्लेशकरे नरके
 भृशदारुणे । न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेच्चतुर्भुजम् । सर्वं सहै महाराज विप्रनिंदां विना प्रभो । जारजातः स विज्ञेयो यो निन्द-
 त्यनपत्रपः । ब्राह्मणं मम सर्वस्वं सर्वदेवमयं परम् । दानं व्रतं तथा स्नानं श्राद्धं विप्रमृते वृथा । विप्रस्य देहो राजेन्द्र सर्वदेहिषु
 सर्वदा । परः शुचिर्विना कर्म सुकृतं किमु कर्मणा । नैव विप्रात्परं मन्य आत्मानं किमुतापरम् ।" इत्यादिपुराणोक्तेश्च ॥ ६ ॥
 तस्मै राज्ञे इमं वक्ष्यमाणम् । अतो गजवत्स्तब्धमतित्वात् ॥ १० ॥ * * * तच्छापप्रापणम् ॥ ११ ॥ * * * कौञ्जरी
 हस्तिबंधिनीम् ॥ १२ ॥ * * * तेन गजयूथपेन ॥ १३ ॥ * * * तव तुभ्यम् ॥ १४ ॥ * * * अतः स्वर्ग-
 दिफलकत्वात् ॥ १५ ॥ * * * प्रीतः स्वभक्तोद्धारजातपरमानन्दः । इदं वक्ष्यमाणं वाक्यजातम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यदृच्छयेति । तदा शिष्यगणैः परिश्रितः परिवृतः महायशा मुनिरगस्त्यस्तत्र इन्द्रयुग्माश्रमे समागमत् । तूष्णीं
 वाचाऽप्यकृतसत्कारमित्यर्थः । अकृतमसमर्पितमर्हणादिकमर्घ्यादिकं येन तमित्यर्थः । रहस्येकान्ते उपासीनमुपविष्टं तमिन्द्रयुग्मं
 वीक्ष्य ऋषिरगस्त्यश्चुकोप ॥ ६ ॥ * * * तस्मा इति । क्रुद्धश्च तस्मै इन्द्रयुग्माय इमं शापमदात् । अयं असाधुः दुरात्मा
 अकृतबुद्धिः अशिक्षितबुद्धिः विप्राणामवमन्ता अतः यथा गजः स्तब्धमतिस्तथैवायं मत्तः स एव गज एव भवत्विति
 शेषः ॥ १० ॥ * * * एवमिति युग्मम् । हे नृप ! भगवान् अगस्त्य एवं शप्त्वा सानुगः शिष्यैः सहितस्तत्स्थानात् गतः ।
 राजर्षिः इन्द्रयुग्नोऽपि तत् शापात्मकं दिष्टं स्वप्रारब्धफलमित्युपधारयन्निश्चिन्वन् आत्मनः स्वस्वरूपस्य स्मृतिविनाशिनीं कौञ्जरी
 योनिमापन्नः प्राप्तः यद्गजत्वेऽप्यात्मनः पूर्वजन्मनः अनुस्मृतिस्तद्व्यचनस्यानुभावेनैवेत्यर्थः ॥ ११-१२ ॥ * * * एवमिति ।
 अब्रजनाभो भगवान् एवमुक्तप्रकारेण गजयूथपं गजेन्द्रं विमोक्ष्य पार्षदगतिं गमितेन प्रापितेन तेन गजेन्द्रयूथपेन अपिशब्दात्स्व-
 पार्षदैश्च युक्तः गन्धर्वादिभिरुपगीयमानं कर्म गजेन्द्रमोक्षणादि यस्य स गरुडासनः गरुडमारूढः अद्भुतमलौकिकं स्वभवनं
 वैकुण्ठमगात् ययौ ॥ १३ ॥ * * * एतदिति । हे महाराज कुरुवर्य ! गजेन्द्रमोक्षणरूपः कृष्णस्यानुभावस्तव तुभ्यं मयेरितः
 कथितः एतद्भगवच्चरितं शृण्वतां जनानां स्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिसाधनं यशस्यं यशस्करं कलिकल्मषाण्यपहान्तं तादृशं तथा दुःस्वप्न-
 दुःस्वस्वप्नफलं नाशयतीति तादृशं च ॥ १४ ॥ * * * यथेति । अत एव श्रेयस्कामाः धर्माद्यर्थिनः द्विजातयस्त्रैवाणकाः
 प्रातरुत्थाय शुचयः सन्तो दुःस्वप्नाद्युपशान्तये आदिपदेन धर्मादिश्रेयोलाभाय च एतत् गजेन्द्रमोक्षणं भगवच्चरितं यथा
 यथावदनुकीर्तयन्ते ॥ १५ ॥ * * * इदमिति । हे कुरुसत्तम ! गजेन्द्रमोक्षानन्तरं तत्रेत्यानां सर्वभूतानां शृण्वतां सतामेव
 सर्वभूतमयः सर्वात्मा विभुः सर्वान्तर्यामी हरिः प्रीतः सन् गजेन्द्रं प्रति इदं वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदा शिष्यगणैः परिवृतो महायशा मुनिरगस्त्यो यदृच्छया तत्र इन्द्रद्युम्नाश्रमे समागतः तमिन्द्रद्युम्नं तूष्णीमवस्थितमकृतमसमर्पितमर्घ्यादिकं येन तं रहास एकान्ते उपासीनमुपविष्टं वीक्ष्य ऋषिरगस्त्यश्चुकोप हेति कष्टे ईदृशस्यापि महान्निग्रहविषयता बभूवेति खिद्यति मुनिः ॥ ९ ॥ * * तस्मै इन्द्रद्युम्नाय शापमदादृषिरित्यनुषङ्गः, शापमेवाह—असाधुरिति । अयम् इन्द्रद्युम्नोऽसाधुर्दुरात्मा अकृता अशिक्षिता बुद्धिर्यस्य तादृशोऽद्याधुना विप्रावमन्ताविप्रानस्मानवमन्यते परिभवतीति तथा अतो हेतोस्तामिस्रमज्ञानं विशतां प्राप्नोतु, यथा गजः स्तब्धमतिस्तथैवायमज्ञो भवतु स एव गज एव भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ * * हे नृप ! इत्थं शप्त्वा भगवानगस्त्यः सानुगः सशिष्यो गतः ययौ तत इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिस्तदगस्त्यशापात्मकं दिष्टं प्रारब्धमेव उपधारयन्निश्चिन्वन्नात्मनः परमात्मनः स्मृतिविनाशिनीं कौञ्जरीं योनिमापन्नः प्राप्तः । तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिर्जाता तत्राह—गजत्वेऽप्यनुस्मृतिरिति यत्तद्व्यर्चनानुभावेन पूर्वजन्मनि भगवदाराधनप्रभावेनाभूदित्यर्थः ॥ ११-१२ ॥ * * एवमित्थं गजयूथपं गजेन्द्रं विमोक्ष्य पाषंदत्वं प्रापितेन तेनापि गजेन्द्राख्यजीवेनापि अपिशब्दात्स्वपार्षदैश्च युक्तोऽब्जनाभो हरिर्गन्धर्वादिभिरुपगोयमानं कर्म यस्य गरुड आसनं वाहनं यस्य सः अद्भुतं स्वभवनं ययो इत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * यत्पृष्ठं “बादरायण एतत्ते” इत्यादिना तस्योत्तरमुक्तम् उपसंहरन् गजेन्द्रमोक्षकथाश्रवणफलमाह—एतदिति । हे महाराज ! एतद्गजेन्द्रमोक्षणरूपः कृष्णानुभावः हरिप्रभावः तव तुभ्यं मयोरतः कथितः । इदं गजेन्द्रमोक्षणं शृण्वतां जनानां स्वर्ग्यं स्वर्गसाधनं यशस्करं कलिकल्मषापहं कलौ युगे यत्कल्मषं पापं तदपहन्तीति तथा कलिः कलहः तन्निमित्तं पापं हरतीति वा । हे कुरुवर्य ! दुस्स्वप्ननाशं दुस्स्वप्नं नाशयतीति तथा ॥ १४ ॥ * * अतः श्रेयस्कामा द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः प्रातरुत्थाय शुचयः शुचिभूताः दुःखान्नाद्युपशान्तये एतद्यथावदनुकीर्तयन्ति ॥ १५ ॥ अनेन कीर्तितेन दुःखप्राद्युपशान्तिर्भवति इति कुतो ज्ञायते ? इत्यपेक्षायां भगवद्वचनादेवेत्याह—इदमिति । हे कुरुसत्तम ! सर्वभूतानां शृण्वतां सर्वभूतप्रचुरो विभुर्हरिः प्रीतो गजेन्द्रं प्रति इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपगीयमानानि कर्माणि यस्य स तथा अगाल्लोकदृष्ट्या तु तत्रैवान्तर्दधे इत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * दुःस्वप्नस्य नाशो यस्माद्गजेन्द्रमोक्षणात्तत्तथा तम् ॥ १४-२३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

चुकोप ह इति न स्वावमानेन किन्तु विध्यतिक्रमेण । अतएव विप्रावमन्तेति वक्ष्यति । अनेन च पूर्वपूर्वविप्रेषवज्ज्ञानं कृतवानिति बोध्यते । तत्र हेतुः । स्तब्धमतिरित्यनेन दर्शितः । कापविधानं चेदं तदपराधजन्यमहादुःखभागान्तरशान्तये अभूदिति कृपामयमेव ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ * * एवमित्यद्वैकम् । अत एवागस्त्यो भगवानिति दयालुत्वसर्वज्ञत्वादन्व तं शशापेति भावः । तत्र चान्यथास्यान्यत्रापि इदृशापराधास्तत्फलदुर्भागश्च समुत्पत्त्यन्ते । स्तब्धत्वं सति शिक्षामात्रेण चिकित्सत्वात् । ततश्चास्य कदाचित्तन्निस्तारः स्यादिति तदभिप्रायो ज्ञेयः ॥ १०-११ ॥ * * हर्षेणेति । गजत्वेऽप्यनुस्मृतिर्यदभूत्तु हर्षर्चनाऽनुभावेनैवत्यर्थः ॥ १२-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मुनिरगस्त्यः ॥ ९ ॥ * * अकृतबुद्धिः अशिक्षितधीः सः एव गज एव भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ * * दिष्टं दुरदृष्टम् उपधारयन् जानन् ॥ १२ ॥ * * यस्य गजत्वे यद्गजत्वे ॥ ११ ॥ * * विमोक्षयेति ग्राहादिति शेषः ॥ १३-१४ ॥ * * यथा यथावत् ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तस्मै इमं शापमदात् शापमेवाह—असाधुरित्यादि । अकृता अनियोजिता पञ्चयज्ञलक्षणे अतिथिपूजने धर्मे बुद्धिर्येन सः अत एव दुरात्मा दुष्टबुद्धिः स्तब्धमतिः अयं यथा गजस्तथा तमोन्धमज्ञानं स एव गज एव सन् विशताम् स च धर्मः उक्तो महाभारते “चलुर्दधान्मनो दद्याद्वाचं दद्यात्सुसूनुताम् । उत्थाय चासनं दद्यात्स यज्ञः पञ्चदक्षिण” इति ॥ १० ॥ * * तच्छापरूपेण परिणतं दिष्टं प्राचीनं कर्मोपधारयन् ॥ ११ ॥ * * यत् यस्य हर्षर्चनाऽनुभावेन

गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः हरिस्मरणम् ॥ १२ ॥ * * गन्धर्वादिभिरुपगीयमानानि कर्माणि यस्य स अद्भुतमलौकिकं स्वभवनमगात् ॥ १३ ॥ * * दुःस्वप्नं नाशयतीति तथा शृण्वतामित्युपलक्षणं श्रावयित्वाणामपि ॥ १४ ॥ * * अत एव श्रेयस्कामाः धर्मार्थकाममोक्षाख्यश्रेयस्कामाः दुःस्वप्राद्युपशान्तये च यथावदनुकीर्तयन्ते ॥ १५ ॥ * * गजेन्द्रमोक्षस्मरणफलवर्णनप्रसङ्गादन्यद्भगवद्विभूतिस्मरणफलमपि भगवदुक्तिद्वारा वर्णयति—इदमाह हरिरित्यादिना ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदा शिष्यगणैः परिश्रितः परिवृत्तः महायशा मुनिरगस्त्यस्तत्र इन्द्रद्युम्नाश्रमे यदृच्छया ईश्वरेच्छयैव समागतम् । रहस्येकान्ते उपासीनमुपविष्टं तमिन्द्रद्युम्नं वीक्ष्य ऋषिरगस्त्यश्रुकोपेत्यन्वयः । कोपे हेतुमाह—तूष्णीमिति, वाचाऽप्यकृतसत्कारमित्यर्थः । अकृतेति, अकृतम् असमपितम् अर्हणादिकम् अर्ह्यादिकं येन तमित्यर्थः । ईदृशस्य भागवतस्यापीदृग्महाकोपादिविषयता जातेति स्वखेदं सूचयति—हेति ॥ ९ ॥ * * क्रुद्धश्च तस्मै इन्द्रद्युम्नाय इमं शापमदात् । शापमेव दर्शयति—विशतां तमोऽन्धमिति, अज्ञानबहुलां पशुयोनिं प्राप्नोत्वित्यर्थः । शापे हेतुमाह—अयमिति, दुरात्मा दुष्टचित्त इत्यर्थः । कथं दुरात्मत्वं तत्राह—अकृतबुद्धिरिति, अकृता अशिक्षिता बुद्धिर्यस्य स तथेत्यर्थः । कथं तथात्वमित्यपेक्षायामाह—यतोऽद्य विप्रानवमन्यते परिभवतीति तथा । शापमेव स्पष्टयति—यतो यथा गजः स्तब्धमतिस्तथैवायमतः स एव गज एव, भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ * * हे नृप भगवान् शापेन भ्रंशने समर्थः अगस्त्य एवं शप्त्वा सानुगः शिष्यैः सहितस्तत्स्थानात् गतः । राजर्षिः परमविवेकी इन्द्रद्युम्नोऽपि तत् शापात्मकं दिष्टं स्वप्रारब्धफलमित्युपधारयन् निश्चिन्वन् ॥ ११ ॥ * * आत्मनः स्वस्वरूपस्य स्मृतिविनाशिनीं कौञ्जरीं योनिमापन्नः प्राप्नः । ननु शापवशेन गजत्वं प्राप्तस्य कथं पुनरात्मस्मृतिर्जाता तत्राह—हरीति । यद्गजत्वेऽप्यात्मपरमात्मनोरनुस्मृतिस्तद्वर्धयेन्नानुभावेन पूर्वजन्मनि कृतभगवत्पूजाप्रभावेणैवान्यथा भगवतोऽगस्त्यस्य शापेनाभिभूतज्ञानत्वमेव स्यान्नैवमनुस्मृतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ * * अब्जनाभो ब्रह्मादिसर्वजनको भगवान् एवमुक्तप्रकारेण गजयूथपं गजेन्द्रं ग्राह्यात्संसारान् विमोक्ष्य पार्षदसमानरूपं गमितेन प्रापितेन तेन—अपिशब्दात्स्वपार्षदैश्च युक्तः—गन्धर्वादिभिरुपगीयमानं कर्म भक्तोद्धारपालनादिरूपं यस्य स गरुडासनः गरुडस्योपरि विराजमानः अद्भुतमलौकिकं स्वभवनं वैकुण्ठमगात् यथावित्यन्वयः । यस्य सर्वमूलकारणभूतस्यैतदेव युक्तमित्यब्जनाभपदेन सूचितम् ॥ १३ ॥ * * यत्पृष्टं 'बादरायण एतत्ते' इत्यादिना तस्योत्तरमुक्तमुपसंहरन् गजेन्द्रमोक्षकथाश्रवणकीर्तनफलमाह—एतदिति । भगवद्यशःश्रवणे त्वमुत्तमोऽधिकारीति सुगोप्यमपि तव कथितमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे महाराजेति । एतद्गजेन्द्रमोक्षणरूपः कृष्णस्यानुभावस्तव तुभ्यं मयेरितः कथितः । हे कुरुर्व्येति सम्बोधनेन भगवद्वक्तृत्वेन स्वकुलश्रेष्ठेन त्वया भगवदनुग्रहेणैव तच्छ्रुतमिति सूचयति । शृण्वतां जनानामिदं गजराजमोक्षणं भगवच्चरितं स्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिसाधनं यशस्यं यशस्करं कलिकल्मषापहं कलौ युगे यत्कल्मषं पापं तदपहन्तीति तथा । दुस्वप्ननाशं दुष्टस्वप्नजनितफलप्रतिबन्धकमित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * एतत्फलं न केवलं मयैवोच्यते किन्तु लोकेऽपि प्रामाणिकेषु प्रसिद्धमेवेत्याह—यथेति । अतएव श्रेयस्कामा धर्मादिपुरुषार्थार्थिनो द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः प्रातरुत्थाय शुचयः स्नानादिना विशुद्धाः सन्तो दुस्वप्राद्युपशान्तये—आदिपदेन धर्मादिश्रेयोलाभाय च—एतत् गजेन्द्रमोक्षणं भगवच्चरितं यथा यथावदनुकीर्तयन्तीत्यन्वयः ॥ १५ ॥ * * एतत्कीर्तनेन दुस्वप्राद्युपशान्तिर्भवतीति तैः कुतो ज्ञातमित्यपेक्षायां परम्परया भगवद्वचनादेवेत्याह—इदमिति । हे कुरुसत्तम गजेन्द्रमोक्षानन्तरं तत्रत्यानां सर्वभूतानां शृण्वतां सतामेव सर्वभूतमयः सर्वात्मा विभुर्व्यापकः सर्वान्तर्यामी हरिः प्रीतः सन् गजेन्द्रं प्रति इदं वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यदृच्छयेति । तदा शिष्यगणैः परिश्रितः परिवारितः, महायशाः मुनिरगस्त्यः, तत्र इन्द्रद्युम्नाश्रमे, यदृच्छया समागतम् । तमिन्द्रद्युम्नं, तूष्णीम् अवस्थितं न कृतमर्हणादिकं येन तं, रहसि एकान्ते, उपासीनमुपविष्टं, वीक्ष्य ऋषिरगस्त्यः चुकोप । हेति कष्टे । ईदृशस्यापि महानिग्रहविषयता संबभूवेति खिद्यति शुकः ॥ ९ ॥ * * तस्मा इति । असाधुः, दुरात्मा, अकृता अशिक्षिता बुद्धिर्यस्य सः, विप्रावमन्ता, ब्राह्मणानामस्माकमवमानकर्त्ता, अयं भवति । अतः अद्य अन्धं तमोऽज्ञानं, विशतां प्राप्नोतु । यथा गजो हस्ती, स्तब्धमतिः, तथा अयमपि स एव गज एव भवत्विति शेषः । इममेवंविधं शापं, तस्मै इन्द्रद्युम्नाय, ऋषिः अदात् ॥ १० ॥ * * एवमिति । हे नृप, भगवान् महैश्वर्ययुक्तः अगस्त्यः, एवमित्थं, शप्त्वा शापं प्रदाय, सानुगः शिष्यैः सहितः, गतः । ततः राजर्षिः इन्द्रद्युम्नः अपि, तदगस्त्यशापात्मकं दिष्टं प्रारब्धमेव, उपधारयन्निश्चिन्वन् ॥ ११ ॥ * * आपन्न इति । आत्मस्मृतिविनाशिनीं, कौञ्जरीं गजसंबन्धिनीं, योनिं आपन्न-

संप्राप्तः । तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिः जाता तत्राह । गजत्वेऽपि अनुस्मृतिः, यत् तत्, हरेरर्चनं तस्यानुभावस्तेन; गजजन्मनि भगवत्स्मृतिर्या जाता स पूर्वजन्मकृतभगवदाराधनप्रभावत एवेत्यर्थः । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ १२ ॥ * * एवमिति । एवमिदं गजयूथं गजेन्द्रं, विमोक्ष्य कुञ्जरदेहाद्विमोक्षं विधाप्य, पार्षदगतिं स्वकीयपार्षदत्वं गमितेन संप्रापितेन गजेन्द्रेण, अपिशब्दात् स्वपार्षदैश्च युक्तः, गन्धर्वाश्च सिद्धाश्च विबुधा देवाश्च, तैः उपगीयमानं कर्म यस्य सः, गरुड आसनं यस्य सः, अञ्जनाभो हरिः अद्भुतं स्वभवनम् अगान् गन्तुमुद्यतो बभूव ॥ १३ ॥ * * 'बादरायण एतत्ते' इत्यादिना यत् पृष्ठं तस्योत्तरमुपसंहरन् गजेन्द्रमोक्षकथाश्रवणफलमाह बादरायणिः । एतदिति । हे महाराज, एतद् गजराजमोक्षणं, गजेन्द्रमोक्षणरूपम् इत्यर्थः । कृष्णानुभावः श्रीकृष्णमहिमा, तव तुभ्यं, मया ईरितः कथितः । हे कुरुवर्य, इदं गजेन्द्रमोक्षणं, शृण्वतां जनानां स्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिसाधनं, यशस्यं यशस्करं, कलिकल्मषापहं कलिसंबन्धिपापविनाशकरं, दुःस्वप्नं नाशयतीति तथाभूतं भवति ॥ १४ ॥ यथेति । यत् एतद्गजेन्द्रमोक्षकथाश्रवणं दुःस्वप्ननाशकरं भवति, तत् इति शेषः । श्रेयस्कामाः, द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः, प्रातः उत्थाय, शुचयः स्नानादिना शुचीभूताः सन्तः, दुःस्वप्नाद्युपशान्तये, एतत् यथावत्, अनुकीर्त्तयन्ति ॥ १५ ॥ * * एतत् कीर्त्तनेन दुःस्वप्नाद्युपशान्तिर्भवतीति कुतो ज्ञायते इत्यपेक्षायां भगवद्वचनादेवेत्याह । इदमिति । हे कुरुसत्तम, सर्वभूतानां शृण्वतां सतां, सर्वभूतमयः सर्वभूतान्तरात्मा विभुः हरिः, जिगमिषुभैगवान्, प्रीतः प्रसन्नः सन्, गजेन्द्रं प्रति, इदं वक्ष्यमाणम् आह ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उसी समय दैवयोगसे परमयशस्वी अगस्त्य मुनि अपनी शिष्यमण्डलीके साथ वहाँ आ पहुँचे । उन्होंने देखा कि यह प्रजापालन और गृहस्थोचित अतिथिसेवा आदि धर्मका परित्याग करके तपस्वियोंको तरह एकान्तमें चुपचाप बैठकर उपासना कर रहा है, इसलिये वे राजा इन्द्रयुञ्जपर क्रुद्ध हो गये ॥ १६ ॥ * * उन्होंने राजाको यह शाप दिया— 'इस राजाने गुरुजनोंसे शिक्षा नहीं ग्रहण की है, अभिमानवश परोपकारसे निवृत्त होकर मनमानी कर रहा है । ब्राह्मणोंका अपमान करनेवाला यह हाथीके समान जड़बुद्धि है, इसलिये इसे वही घोर अज्ञानमयी हाथीकी योनि प्राप्त हो' ॥ १० ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! शाप एवं वरदान देनेमें समर्थ अगस्त्य ऋषि इस प्रकार शाप देकर अपनी शिष्यमण्डलीके साथ वहाँसे चले गये । राजर्षि इन्द्रयुञ्जने यह समझकर सन्तोष किया कि यह मेरा प्रारब्ध ही था ॥ ११ ॥ * * इसके बाद आत्माकी विस्मृति करा देनेवाली हाथीकी योनि उन्हें प्राप्त हुई । परन्तु भगवान्की आराधनाका ऐसा प्रभाव है कि हाथी होनेपर भी उन्हें भगवान्की स्मृति हो ही गयी ॥ १२ ॥ * * भगवान् श्रीहरिने इस प्रकार गजेन्द्रका उद्धार करके उसे अपना पार्षद बना लिया । गन्धर्व, सिद्ध, देवता उनकी इस लीलाका गान करने लगे और वे पार्षदरूप गजेन्द्रको साथ ले गरुड़पर सवार होकर अपने अलौकिक धामको चले गये ॥ १३ ॥ * * कुरुवंश-शिरोमणि परीक्षित् ! मैंने भगवान् श्रीकृष्णकी महिमा तथा गजेन्द्रके उद्धारकी कथा तुम्हें सुना दी यह प्रसङ्ग सुननेवालोंके कलिमल और दुःस्वप्नको मिटानेवाला एवं यश, उन्नति और स्वर्ग देनेवाला है ॥ १४ ॥ * * इसीसे कल्याणकामी द्विजगण दुःस्वप्न आदिकी शान्तिके लिये प्रातःकाल जगते ही पवित्र होकर इसका पाठ करते हैं ॥ १५ ॥ * * परीक्षित् ! गजेन्द्रकी स्तुतिसे प्रसन्न होकर सर्वव्यापक एवं सर्वभूतस्वरूप श्रीहरि भगवान्ने सब लोगोंके सामने ही उसे यह बात कही थी ॥ १६ ॥

श्रीभगवानुवाच

ये मां त्वां च सरश्चेदं गिरिकन्दरकाननम् । वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि सुरपादपान् ॥ १७ ॥
शृङ्गाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च । क्षीरोदं मे प्रियं धाम श्वेतद्वीपं च भास्वरम् ॥ १८ ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम । सुदर्शनं पाञ्चजन्यं सुपर्णं पतगेश्वरम् ॥ १९ ॥
शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदाश्रयाम् । ब्रह्माणं नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च ॥ २० ॥
मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैः कृतानि मे । कर्मण्यनन्तपुण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनम् ॥ २१ ॥
प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान् धर्ममव्ययम् । दाक्षायणीधर्मपत्नीः सोमकरययोरपि ॥ २२ ॥
गङ्गां सरस्वतीं नन्दां कालिदीं सितवारणम् । ध्रुवं ब्रह्मऋषीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् ॥ २३ ॥

उत्थायापररात्रान्ते प्रयताः सुसमाहिताः । स्मरन्ति मम रूपाणि मुच्यन्ते ह्येनसोऽखिलात् ॥ २४ ॥
ये मां स्तुवन्त्यनेनाङ्ग प्रतिबुध्य निशात्यये । तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलं मतिम् ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्यादिश्य हृषीकेशः प्रध्माय जलजोत्तमम् । हर्षयन्विबुधानीकमारुरोह खगाधिपम् ॥ २६ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे गजेन्द्रमोक्षणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ये मां त्वां च सरः च इदं गिरिकन्दरकाननं वेत्रकीचकवेणुनां गुल्मानि सुरपादपान् ॥ १७ ॥ * * इमानि शृङ्गाणि मे ब्रह्मणः च शिवस्य धिष्ण्यानि मे प्रियम् धाम क्षीरोदं च भास्वरं श्वेतद्वीपं मम श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां कौमोदकीं गदां सुदर्शनं पाञ्चजन्यं पतगेश्वरं सुपर्णं शेषं सूक्ष्मां मत्कलां मदाश्रयां देवीं श्रियं ब्रह्माणं नारदम् ऋषिं भवं च प्रह्लादम् एव च मत्स्यकूर्मवराहाद्यैः अवतारैः कृतानि अनन्तपुण्यानि कर्माणि सूर्यं सोमं द्रुताशनं सत्यं प्रणवम् अव्यक्तं गोविप्रान् अप्ययं धर्मं दाक्षायणीः धर्मपत्नीः सोमकश्यपयोः अपि गङ्गां सरस्वतीं नंदां कालिदीं सितवारणम् ध्रुवं सप्तब्रह्मऋषीन् च पुण्यश्लोकान् मानवान् ॥ १८-२३ ॥ * * मम रूपाणि उत्थाय अपरात्रान्ते प्रयताः सुसमाहिताः स्मरन्ति हि अखिलात् एनसः मुच्यन्ते ॥ २४ ॥ * * अङ्ग येन निशात्यये प्रतिबुद्धयनेन मां स्तुवन्ति तेषाम् अहं प्राणात्यये विमलं मतिं ददामि ॥ २५ ॥ * * हृषीकेशः इति आदिश्य जलजोत्तमः प्रध्माय विबुधानीकं हर्षयन् खगाधिपम् आरुरोह ॥ २६ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रसंगादन्यस्यापि स्मरणे फलमुच्यते । सर्वेषां द्वितीयान्तानां स्मरंतीत्यष्टमेनान्वयः ॥ १७-२१ ॥ * * अव्यक्तं मायाम् । अव्यक्तं धर्मे भक्तिलक्षणम् । सोमकश्यपयोरपि । पत्नीर्दाक्षायणीः ॥ २२ ॥ * * सितवारणमैरावतम् ॥ २३ ॥ प्रयताः सिद्धाः । सुसमाहिता एकाग्रचित्ताः । मम रूपाणि मद्भिभूतीः ॥ २४-२५ ॥ * * जलजोत्तमं शंखवरं प्रध्माय वादयित्वा ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रसंगादुःस्वप्नादिहरणप्रसंगात् । अन्यस्यापि दुःस्वप्नादिहरणरपदार्थस्य ॥ १७-१९ ॥ * * मत्कलां वराहाकारां मन्मूर्तिं सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां विना मत्प्रसादम् । “अवजानन्ति मां मूढा मातुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तः” इत्यादिगीतोक्तेः ॥ २०-२१ ॥ * * प्रणवं प्रणवस्य सर्ववेदात्मकत्वात्तद्व्यानेन सर्ववेदध्यानस्य निष्पन्नत्वात् । “ॐकारो वै सर्वा वाक्” इत्यादिश्रुतेः । अव्यक्तध्यानं तन्निवृत्त्यर्थम् । दाक्षायणीर्दक्षकन्याः अश्विन्याद्या अदित्याद्याश्च । मूर्तिज्ञानाभावे नामोच्चारणमात्रेणैव ध्यानं नामाक्षरध्यानं वा वर्णानां मन्त्रात्मकत्वाद्देवानां मन्त्रमूर्तित्वाच्च प्रतिपादितं चैतदधस्तात् ॥ २२ ॥ ब्रह्मऋषीन् वशिष्ठादीन् । पुण्यश्लोकान्नलयुधिष्ठिरवैदेहादीन् ॥ २३ ॥ * * अपररात्रान्तेऽरुणोदये ॥ २४ ॥ * * निशात्यये पररात्रान्ते । विमलामज्ञाननिवर्त्तिकाम् ॥ २५-२६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ये मामित्यष्टकम् । ये प्रयताः शुद्धाः जनाः अपररात्रान्ते प्रभाते उत्थाय त्वां माम् इदं सरः इत्यादीनि मम रूपाणि मद्भिभूतीश्च स्मरन्ति इत्यन्वयः । तेऽखिलादेनसः पापाद्विमुच्यन्ते गिर्यादिकानां समाहारद्वन्द्वः, वेत्रादीनामितरेतरयोगद्वन्द्वः ।

तेषां गुल्मानि सन्दर्भविशेषात्मकानि सुरपादपान् मन्दारादीन् इमानि त्रिकूटस्य शृङ्गाणि ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मे मम हरेः शिवस्य च धिष्ण्यानि स्थानानि क्षीरोदं क्षीरसागरं मे मम प्रियं धाम स्थानं तथा भास्वरं श्वेतद्वीपं च मम प्रियं स्थानं ममेत्यस्य सर्वत्रान्वयः । श्रीवत्सं वक्षःस्थले रोमरेखाविशेषात्मकं कौस्तुभं मणिं मालां वैजयन्तीं कौमोदकीं गदां सुदर्शनं चक्रं पाञ्चजन्यं शङ्खं पतगेश्वरं सुपर्णं गरुणं सूक्ष्मां मत्कलां तद्रूपं शेषं सङ्कर्षणम् अहमेवाश्रयो यस्यास्तां देवीं देदीप्यमानां श्रियं महालक्ष्मीं ब्रह्माणं चतुर्मुखं नारदमृषिं भवं श्रीमहादेवं प्रह्लादं च भोक्तृणामनन्तपुण्यानि मे मया मत्स्याद्यवतारैः कृतानि कर्माणि सूर्यं सोमं हुताशनं प्रणवमोङ्कारं सत्यं यथार्थवचनमव्यक्तं प्रधानं गाः विप्रान् ब्राह्मणांश्च अव्ययं धर्मं भगवद्भक्तिरूपं दाक्षायणी-दक्षदुहितृधर्मस्य पत्नीस्तथा सोमकश्यपयोरपि पत्नीर्दाक्षायणी गङ्गाद्याः पञ्चनदीः सितवारणमैरावतं ध्रुवमुत्तानपादपुत्रं सप्त ब्रह्मर्षीन् पुण्यश्लोकान् धार्मिकान् मानवांश्च ॥ १७-२४ ॥ * * ये मामिति । अङ्ग हे गजेन्द्र ! ये जना निशाल्यये प्रभाते प्रतिबुध्य अनेन त्वत्कृतेन स्तोत्रेण मां स्तुवन्ति तेषां प्राणाल्यये प्राणप्रयाणकाले विमलां मद्विषयां मतिमहं ददामि दास्यामि ॥ २५ ॥ * * इतीति । हृषीकेशः भगवानित्येवं गजेन्द्रं प्रत्यादिश्य जलजोत्तमः शङ्खश्रेष्ठं पाञ्चजन्यं प्रध्माय ध्वनयित्वा विबुधानीकं ब्रह्मादिदेवतावर्गं हर्षयन् खगाधिपं गरुडमारुरोह आरूढ स्वभवनमगादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वीरराघवव्याख्या

भगवदुक्तिमेव दर्शयति—य इत्यादिना विमलां मतिमित्यन्तेन । ये जनाः त्वां मां च एतत्सरोवरादींश्चापररात्रान्ते प्रभाते उत्थाय स्मरन्ति तेऽखिलाहंसो मुच्यन्ते इत्युत्तरत्रान्वयः । गिर्यादीनां समाहारद्वन्द्वः वेत्रादीनाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वः तेषां गुल्मानि सन्दर्भविशेषात्मकानि सुरपादपान्मन्दारादीन् ॥ १७ ॥ * * इमानि त्रिकूटस्य शृङ्गाणि प्रसङ्गादन्येषामपि प्रातः स्मर्तव्यतामाह—ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मे हरेः शिवस्य च धिष्ण्यानि स्थानानि त्रयाणां त्रिकूटगिरिशृङ्गाणां ब्रह्मादिस्थाना-भिप्रायेण वा इमानीत्युक्तं क्षीरोदं क्षीरसागरं मम प्रियं स्थानं भास्वरं श्वेतद्वीपञ्च ॥ १८ ॥ * * तथा मम श्रीवत्सादीन् तत्र मालां वनमालां कौमोदकीनाम्नीं गदां पतगेश्वरं पतगानां पक्षीणामीश्वरं सुपर्णं गरुडम् ॥ १९ ॥ * * शेषमनन्तं कथम्भूतं मत्कलां सूक्ष्मां दुःप्रतर्क्यमत्कलाभूतमित्यर्थः । अहमेवाश्रयो यस्यास्तां देवीं श्रियं महालक्ष्मीं ब्रह्माणं चतुर्मुखमृषिं नारदं भवं रुद्रम् ॥ २० ॥ * * मम मत्स्याद्यवतारैः कृतान्यनन्तपुण्यानि शृण्वतामिति शेषः । यानि कर्माणि चरितानि तानि च सोमश्चन्द्रं हुताशनमग्निम् ॥ २१ ॥ * * प्रणवमोङ्कारं सत्यं भूतहितरूपं धर्ममव्यक्तं प्रधानमव्ययं धर्मं भगवद्भक्तियोगलक्षणं दाक्षायणीः दक्षदुहितृः धर्मस्य पत्नीः सोमकश्यपयोरपि पत्नीः ॥ २२ ॥ * * नन्दामलकनन्दां कालिन्दीं यमुनां सितवारणम् ऐरावतं ध्रुवमौत्तानपादिं सप्त ब्रह्मऋषीन्पुण्येन श्लोक्यन्ते कथ्यन्ते इति पुण्यश्लोकास्तान्धार्मि-कान्मानवांश्च ॥ २३ ॥ * * प्रातरुत्थाय ये स्मरन्ति कथम्भूताः प्रयताः सुसमाहिताश्च नियमितान्तर्बाह्येन्द्रियाः कथम्भूतानि सरआदीनि मम रूपाणि मच्छरीरभूतानि ते स्मरारोऽखिलादहंसः पापान्मुच्यन्ते दुःस्वप्नादिनिमित्तेभ्यः सर्वपापेभ्यो मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * ये च जनाः निशाल्यये निशपगमे प्रभाते प्रतिबुद्धय अनेन त्वत्कृतेन स्तोत्रेण मां स्तुवन्ति तेषां प्राणाल्यये प्रयाणकाले विमलां मद्विषयां मतिमहं ददामि ॥ २५ ॥ * * इतीत्यमादिश्याज्ञाप्य हृषीकेशो हरिः जलजोत्तमं शंखश्रेष्ठं प्राध्माय ध्वनयित्वा ब्रह्मादिदेवतावर्गं हर्षयन् खगाधिपं गरुडमारुरोह आरूढ स्वभवनमगादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अपररात्रान्ते अरुणोदयप्रारम्भे उत्थाय त्वां मां चेत्यादिकं स्मरन्ति ते सर्वस्मादहंसो मुच्यन्ते इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ नन्वस्तु पापक्षयोऽस्मात्तद्विषयज्ञानं कसादित्यतस्तत् गधनमाह—ये मामिति । प्राणाल्यये देहोत्क्रमणे ॥ २५ ॥ * * जलजोत्तमं शङ्खोत्तमम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ये मामित्यष्टकम् । ये मामित्यादिना स्वभक्तोद्धारजातपरमानन्दः श्रीभगवानाशिषो ददाति य एतत् प्रसङ्गसङ्गि-नत्तेषां स्मरणानुवादेन तत्र तु शेषादिनामप्यागमनं ज्ञेयम् । दिविजैः सह संस्तुवद्भिरित्युक्तेः । प्रह्लादोऽयं नित्यपार्षदः अरेणकू-

ब्रह्महृदे दृष्टत्वात् । मत्स्याद्यवतारकृतानि तदानीं गन्धर्वादिभिर्गीयमानानि । प्रणवादिकमपि तत् प्रसङ्गे कीर्त्यमानं गङ्गाद्यास्तदधिष्ठात्र्यः । पुण्यश्लोकाश्च तल्लीलान्तः कीर्त्यमानाः तत्पार्षदादिना प्राप्तत्वेन तत् सहिता एव चेति ॥ १७-२६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मां त्वां चेत्यादिद्वितीयान्तानां स्मरन्तीत्यष्टमेनान्वयः ॥ १७-२१ ॥ * * अव्यक्तं मायाम् अव्ययं धर्मं भक्तिं सोमकश्यपयोरपि पत्नीः ॥ २२ ॥ * * सितवारणमैरावतम् ॥ २६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमे तु चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ये मामित्यादीनां स्मरन्तीत्यष्टमेनान्वयः ॥ १७-२१ ॥ * * सत्यं व्यक्तं कार्यजातम् अव्यक्तं प्रधानम् अव्ययं धर्मं मदीयभक्तियोगं मोक्षदत्वात् सोमकश्यपयोरपि पत्नीः ॥ २२ ॥ * * सितवारणमैरावतम् । पुण्यश्लोकान् पवित्रकीर्त्तनम् ॥ २३ ॥ * * मम रूपाणि मद्विभूतीः ॥ २४-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवद्वाक्यान्येव दर्शयति—य इत्यादिना विमलां मतिमित्यन्तेन । ये जना मां त्वां चेदं सरश्च गिर्यादींश्चापररात्रान्ते प्रभाते उत्थाय स्मरन्ति तेऽखिलादेनसः पापाद्विमुच्यन्ते इत्यष्टमेनान्वयः । गिर्यादीनां समाहारद्वन्द्वः । वेत्रादीनामितरेतर-योगद्वन्द्वः तेषां गुल्मानि सन्दर्भविशेषात्मकानि । सुरपादपान् मन्दारादीन् ॥ १७ ॥ * * इमानि त्रिकूटस्य शृङ्गाणि । प्रसङ्गादन्येषामपि स्मर्तव्यतामाह । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मे मम हरेः शिवस्य च विष्णुयानि स्थानानि । स्वस्थानेषु विशेषं सूचयन् तानि निर्दिशति—क्षीरोदं क्षीरसागरं मम प्रियं स्थानं तथा भास्वरं श्वेतद्वीपं च मम प्रियं स्थानम् ॥ १८ ॥ * * ममेत्यस्य सर्वत्रान्वयः । श्रीवत्सं वक्षस्स्थले रोमरेखाविशेषात्मकं, कौस्तुभं मणिं, मालां वनमालां, कौमोदकीं गदां, सुदर्शनं चक्रं, पाञ्चजन्यं शङ्खं, पतंगेश्वरं पक्षिराजानं सुपर्णं गरुडम् ॥ १९ ॥ * * शेषं सङ्कर्षणम् । तत्स्मरणस्य पापनाशकत्वे हेतुमाह—मत्कलां ममांशभूतां सूक्ष्मां दुष्प्रतर्क्याम् अहमेवाश्रयो यस्यास्तां देवीं देदीप्यमानां श्रियं महालक्ष्मीं, ब्रह्माणं चतुर्मुखं नारदमृषिं, भवं श्रीमहादेवं, प्रह्लादं च ॥ २० ॥ * * श्रोतृणामनन्तपुण्यानि सर्वपापनिवर्तकानि महापुण्यजनकानि च मे मया मत्स्याद्यवतारैः कृतानि कर्माणि । सूर्यं रविं, सोमं चन्द्रं, हुताशनमग्निम् ॥ २१ ॥ * * प्रणवमोङ्कारं, सत्यं यथार्थवचनं, अव्यक्तं प्रधानं, गाः विप्रान् ब्राह्मणांश्च, अव्ययं धर्मं भगवद्भक्तिरूपं, दाक्षायणीर्दक्षदुहितृधर्मस्य पत्नीस्तथा सोमकश्यपयोरपि पत्नीः ॥ २२ ॥ * * गङ्गां सरस्वतीं च प्रसिद्धां, नन्दामलकनन्दां, यमुनां, सितवारणमैरावतं, ध्रुवमुत्तानपादपुत्रं, सप्त ब्रह्मर्षीन्, पुण्यश्लोकान् पुण्येन श्लोक्यन्ते श्लाघ्यन्ते इति पुण्यश्लोकास्तान् धार्मिकान् मानवांश्च ॥ २३ ॥ प्रयताः प्रयत्नवन्तः सुसमाहिताः नियमितान्तर्बाह्येन्द्रियाश्च मम रूपाणि मम रूपतया सरआदीनि स्मरन्तीत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे । मुच्यन्त एव नात्र सन्देहः ॥ २४ ॥ * * ये जनाः निशात्यये रात्र्यपगमे प्रभाते प्रतिबुद्धयः अनेन त्वत्कृतेन स्तोत्रेण मां स्तुवन्ति तेषां प्राणालये प्राणप्रयाणकाले विमलां मद्विषयां मतिमहं ददामि दास्यामीत्यन्वयः । चशब्देन यथा तव तथेति सूचयति । हे अङ्गेति सम्बोधनेन त्वं त्वस्मदीयोऽसीत्यत्र न सन्देह इति सूचयति ॥ २५ ॥ * * हृषीकेशः सर्वेन्द्रियनियन्ता भगवान् इत्येवं गजेन्द्रं प्रति आदिश्य आज्ञाप्य जलजोत्तमं शङ्खश्रेष्ठं पाञ्चजन्यं प्रध्माय ध्वनयित्वा विबुधानीकं ब्रह्मादिदेवतावर्गं हर्षयन् खगाधिपं गरुडमारुरोह, आरुह्य स्वभवनमगादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीवज्रभाचार्यवंश्यगोपालसूनुता । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र हरिसंस्मृतिरूपेण । चतुर्थो विवृतोऽध्यायो मोक्षसिद्धिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

भगवदुक्तिमेव दर्शयति ये इत्यादिना विमलं मतिमित्यन्तेन ग्रन्थेन । य इति । हे गजेन्द्र, ये जनाः, त्वां मां च, इदं सरः सरोवरं, एतत् गिरिकन्दरकाननं, वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि, सुरपादपानिमान् देवदुमान्, द्वितीयान्तानां ये प्रातः उत्थाय स्मरन्तीति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ शृङ्गाणीति । इमानि एतन्निकृष्टसंबन्धीनि, शृङ्गाणि शिखराणि, प्रसङ्गादन्येषामपि प्रातः स्मर्तव्यतामाह । ब्रह्मणः, मे विष्णोः, शिवस्य च, धिष्यानि स्थानानि, मत्प्रियं धाम मम प्रेमास्पदी-भूतधामात्मकमित्यर्थः । क्षीरोदं क्षीरसागरं, भास्वरं प्रचुरप्रकाशं श्वेतद्वीपं च ॥ १८ ॥ ❀ ❀ श्रीवत्समिति । तथा मम श्रीवत्सं कौस्तुभं, मालां वनमालां, कौमोदकीं गदां, सुदर्शनं, पाञ्चजन्यं शङ्खं, पतगेश्वरं पक्षिराजं सुपर्णं गरुडम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ शेषमिति । सूक्ष्मां दुष्प्रतर्क्या मत्कलां मम कलाभूतं शेषं, मदाश्रयां मामेवैकमाश्रित्य वर्त्तमानां, देवीं द्योतमानां, श्रियं लक्ष्मीं, ब्रह्माणं, ऋषिमृषिरूपेण वर्त्तमानं नारदं, भवं रुद्रं, प्रह्लादमेव च प्रह्लादं चापि ॥ २० ॥ ❀ ❀ मत्स्येति । मे मम मत्स्यकूर्मवराहाद्यैः अवतारैः कृतानि अनन्तं पुण्यं यैस्तानि, शृण्वतामिति शेषः । कर्माणि चरित्राणि, सूर्यं, सोमं चन्द्रं, हुताशनमग्निम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ प्रणवमिति । प्रणवमौकारं, सत्यं भूतहितरूपधर्मं, अव्यक्तं प्रधानं, गोविप्रान् गाः ब्राह्मणांश्च, अव्ययं धर्मं भगवद्भक्तियोगलक्षणं धर्मं, दाक्षायणीर्दक्षदुहितृः, धर्मपत्नीः, सोमश्च कश्यपश्च तयोरपि पत्नीरिति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ गङ्गां भागीरथीं, सरस्वतीं सरस्वतीसंज्ञां नदीं, नन्दामलकनन्दां, कालिन्दीं यमुनां, सितवारणमैरावतं, ध्रुवमौत्तानपादिं, सप्त ब्रह्मऋषीन्, पुण्येन श्लोक्यन्ते इति पुण्यश्लोका धार्मिकास्तान्, मानवान्नलयुधिष्ठिरादींश्च ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उत्थायेति । मम रूपाण्यवतारान्, ये जनाः, अपररात्रान्ते प्रातरित्यर्थः । उत्थाय प्रयता नियमतत्पराः, सुसमाहिता एकाग्रमनसः सन्तः, स्मरन्ति । ते अखिलाद् एनसः पापात्, मुच्यन्ते हि ॥ २४ ॥ ❀ ❀ ये इति । हे अङ्ग गजेन्द्र, ये जनाः, निशाल्यये प्रतिबुद्धय, अनेन स्तोत्रेण, मां स्तुवन्ति, अहं तेषां प्राणात्यये विमलं मतिं ददामि । चकारोऽवधारणे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इतीति । हृषीकेशः हरिः, इत्युक्तप्रकारेण, आदिश्य गजेन्द्रं प्रति कथयित्वा, जलजोत्तमं शङ्खं, प्रध्माय नादयित्वा, विबुधानीकं देववृन्दं, हर्षयन् सन्, खगाधिपं गरुडं, आरूरोह । आरुह्य स्वभवनमगादिति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्व-
यार्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषानुवादः

श्रीभगवान्ते कहा—जा ल. ग रातके पिछले प्रहरमें उठकर इन्द्रियनिग्रहपूर्वक एकाग्र चित्तसे मेरा, तेरा तथा इस सरोवर, पर्वत एवं कन्दरा, वन, बेंत, कीचक और बाँसके झुरमुट, यहाँके दिव्य वृक्ष तथा पर्वतशिखर, मेरे, ब्रह्माजी और शिवजीके निवासस्थान, मेरे प्यारे धाम क्षीरसागर, प्रकाशमय श्वेतद्वीप, श्रीवत्स, कौस्तुभमणि, वनमाला, मेरी कौमोदकी गदा, सुदर्शन चक्र, पाञ्चजन्य शङ्ख, पक्षिराज गरुड, मेरे सूक्ष्म कलास्वरूप शेषजी; मेरे आश्रयमें रहनेवाली लक्ष्मीदेवी, ब्रह्माजी देवर्षि नारद, शङ्करजी तथा भक्तराज प्रह्लाद, मत्स्य, कच्छप, वराह आदि अवतारोंमें किये हुए मेरे अनन्त पुण्यमय चरित्र, सूर्य, चन्द्रमा, अग्नि, ॐकार, सत्य, मूलप्रकृति, गौ, ब्राह्मण, अविनाशी सनातनधर्म, सोम, कश्यप और धर्मकी पत्नी दक्षकन्याएँ, गङ्गा, सरस्वती, अलकनन्दा यमुना, ऐरावत हाथी, भक्तशिरोमणि ध्रुव सात ब्रह्मर्षि और पवित्रकीर्ति (नल, युधिष्ठिर, जनक आदि) महापुरुषोंका स्मरण करते हैं—वे समस्त पापोंसे छूट जाते हैं; क्योंकि ये सब-के-सब मेरे ही रूप हैं ॥ १७-२४ ॥ प्यारे गजेन्द्र ! जो लोग ब्राह्ममुहूर्तमें जगकर तुम्हारी की हुई स्तुतिसे मेरा स्तवन करेंगे, सृष्ट्युके समय उन्हें मैं निर्मल बुद्धिका दान करूँगा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! भगवान् श्रीकृष्णने ऐसा कहकर देवताओंको आनन्दित करते हुए अपना श्रेष्ठ शङ्ख बजाया और गरुडपर सवार हो गये ॥ २६ ॥

इत्यष्टमे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

राजन्नुदितमेतत् ते हरेः कर्माघनाशनम् । गजेन्द्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥
पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तामससोदरः । बलिविन्ध्यादयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकाः ॥ २ ॥
विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन्भूतरयादयः । हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्यादयो द्विजाः ॥ ३ ॥
पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः । तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान्स्वयम् ॥ ४ ॥
वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः । रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥
तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः । भौमान् रेणून्स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद् गुणान् ॥ ६ ॥
षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः । पूरूपूरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ॥ ७ ॥
इन्द्रो मन्त्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः । मुनयस्तत्र वै राजन्हविष्मद्वीरकादयः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् अधनाशनम् एतत् पुण्यं गजेन्द्रमोक्षणं हरेः कर्म ते उदितं तु रैवतम् अन्तरं शृणु ॥ १ ॥ * *
तामससोदरः रैवतः नाम पञ्चमः मनुः अर्जुनपूर्वकाः बलिविन्ध्यादयः तस्य सुताः ॥ २ ॥ * * राजन् विभुः इन्द्रः
भूतरयादयः सुरगणाः हिरण्यरोमाः वेदशिगाः ऊर्ध्वबाह्यादयः द्विजाः ॥ ३ ॥ * * शुभ्रस्य विकुण्ठा पत्नी तयोः भगवान्
वैकुण्ठः स्वयं वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः स्वकलया जज्ञे ॥ ४ ॥ * * देव्या रमया प्रार्थ्यमानेन येन तत्प्रियकाम्यया लोकनमस्कृतः
वैकुण्ठः लोकः कल्पितः ॥ ५ ॥ * * तस्य अनुभावः कथितः च परमोदयाः गुणाः कथिताः यः विष्णोः गुणान् वर्णयेत्
सः भौमान् रेणून् विममे ॥ ६ ॥ * * चक्षुषः पुत्रः वै चाक्षुषः नाम षष्ठः मनुः च पूरूपूरुषसुद्युम्नप्रमुखाः चाक्षुषात्मजाः ॥ ७ ॥
राजन् तत्र मन्त्रद्रुमः इन्द्रः आप्यादयः गणाः देवाः तत्र वै हविष्मद्वीरकादयः मुनयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अमृताख्यानमष्टाभिरध्यायैरनुवर्ण्यते । स्वभक्तपक्षपातेन यत्र योषायितं प्रभोः ॥ १ ॥

पञ्चमे पञ्चमं चाथ षष्ठं चाकथयन्मनुम् । विप्रशापाच्च निःश्रीकैः कृतां देवैर्हरेः स्तुतिम् ॥ २ ॥ १ ॥

तामसश्च चतुर्थो मनुस्तस्य सोदरो भ्राता ॥ २-५ ॥ * * तस्य वैकुण्ठसंज्ञस्य हरेरनुभावः सनकादिशापेन
दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणः गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाश्च महर्द्धयः
कथितास्तृतीयस्कन्धादिषु ॥ ६-१० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत्रामृताख्याने योषायितं योषावदाचरितम् (१) । एतत्प्रतिपदोक्तम् ॥ १ ॥ * * तस्य रैवतस्य । आदिना
महाविर्यादिग्रहः ॥ २ ॥ * * आदिना सुमेधसादिग्रहः । आदिना वेदश्चादिग्रहः “हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुस्तथाऽ-
परः । वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः । वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदांगपारगः । एते सप्तर्षयश्चासन्नैवतस्यांतरे मनोः ।”
इति मार्कण्डेयोक्तेः ॥ ३ ॥ * * तयोर्विकुण्ठाशुभ्रयोः ॥ ४ ॥ * * येन वैकुण्ठेन स्वनाम्ना वैकुण्ठः कल्पितः प्रकटितः

न तु रचितः । 'ब्रह्मलोकः सनातनः' इत्युक्तेः । तत्प्रियकाम्यया लक्ष्मीप्रीत्यर्थम् । संदर्भस्तु—यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति भण्यते तथा वैकुण्ठस्यापि कल्पनमाविर्भावनमेव न तु प्राकृतवत्कृत्रिमत्वम् । किञ्च श्रीविकुण्ठासुतस्यैवेदं वैकुण्ठं मूलवैकुण्ठं तु सृष्टेः प्राग्ब्रह्मणा दृष्टमिति द्वितीयस्कन्धे प्रसिद्धम् 'स तन्निकेतनं परिमृश्य शून्यम्' इति । यन्निर्दिष्टं तत्तु स्थानं सर्गादि-
गतमेवेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भूरेणुसंख्यावद्विष्णुगुणवर्णनमप्यशक्यमिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ चक्षुष इति । पूर्वजन्मनि परमेश्वरचक्षुषो जातत्वादत्राप्यस्य चाक्षुषत्वमेवेति मार्कण्डेये त्रिस्तरेणोक्तम् । यत्तु "स चक्षुः सुतमाकूयां पत्न्यां मनुमवाप ह" इति चतुर्थस्कन्धे सर्वतेजस उत्पत्तिकथनमस्य तदप्येतदभिप्रायकमेवेति बोध्यं सुधिया ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत्र चाक्षुषेन्तरे । आदिना परावततुषितादयो ज्ञेयाः । "देवाः परावताश्चैव तथैव तुषितादयः" इत्यन्यत्रोक्तेः । तत्र तदा । आदिना भृग्वादिग्रहः ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

पञ्चमे मनुसंख्याने कृता देवैर्हरेः स्तुतिः । विप्रशापाद्धतश्रीकैस्तत्र श्लोकाः खमार्गणाः (५०)

षडुवाचेति (६) पादोना ऊनषष्टिरनुष्टुभः (५६ ॥) ॥ ५ ॥ राजन्निति । हे राजन् ! अघनाशकम् एतद्गजेन्द्र-
मोक्षणं हरेः कर्म ते तुभ्यं मे मया उदितम् । अथ पञ्चमरैवतं मन्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥ ❀ ❀ पञ्चम इति । दैवतो नाम प्रसिद्धः पञ्चमो मनुः स च तामसस्य प्रियव्रतात्मजस्य सोदरो भ्राता तस्य मनोरर्जुनः पूर्वं मुख्यो येषां तादृशाः बलिविन्ध्यादयः सुताः ॥ २ ॥ ❀ ❀ विभुरिति । तत्र विभुनामा इन्द्र आसीत् । हे राजन् ! भूतरयादयो देवा आसन् । हिरण्यरोमादयो द्विजाः सप्त ऋषयः आदिपदेन "हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाहुस्तथापरः । देवबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः । एते सप्तर्षयो विप्राः तत्रासन् रैवतेऽन्तरे ।" इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि ज्ञेयाः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पत्नीति । शुभ्रस्य विकुण्ठाख्या पत्न्यासीत् । तयोर्विकुण्ठशुभ्रयोर्भगवान् कलया स्वांशेन वैकुण्ठ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽन्यैश्च वैकुण्ठाख्यैः सुरसत्तमैः सह स्वयं जज्ञे अवतीर्णः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ वैकुण्ठ इति । देव्या स्वक्रीडासाधनभूतया रमया लक्ष्म्या प्रार्थ्यमानेन वैकुण्ठसंज्ञकेन भगवता तस्या लक्ष्म्याः प्रियकाम्यया सर्वलोकनमस्कृतः वैकुण्ठाख्यो लोकः कल्पितः रचितः । यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति भण्यते । तथैव वैकुण्ठस्य कल्पनमाविर्भावनमेव उभयत्रापि नित्यत्वात् मूलवैकुण्ठं तु अष्टावरणपारे विरिञ्चसृष्टेः प्राक् ब्रह्मणा दृष्टमिति द्वितीयस्कन्धे प्रसिद्धमिति सन्दर्भः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य वैकुण्ठसंज्ञस्य भगवतोऽनुभावः प्रभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां हिरण्याक्षहिरण्यकशिपुभ्यां वराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणाः गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदया महर्द्धयश्च तृतीयस्कन्धादिषु कथिताः । सर्वे गुणास्तु वक्तुं न शक्या इत्याह । भौमानिति । यः पुमान् विष्णोर्गुणान् साकल्येन वर्णयेत् स भौमान् भूयंशभूतान् रेणून्पि विममे गणयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ षष्ठश्चेति । चक्षुषश्च पुत्रश्चाक्षुषो नाम षष्ठो मनुर्जातः । पूर्वादयश्चाक्षुषस्य मनोरात्मजाः पुत्राः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इन्द्र इति । तत्र मन्त्रदुमनामक इन्द्रोऽभूत् । अप्यादयो देवगणा जाताः । हे राजन् ! तत्र मन्वन्तरे हविष्मदादयः मुनयः सप्तर्षयो जाताः । आदिपदेन "सुमेधा वीरकश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ।" इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि ज्ञेयाः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं तामसमन्वन्तरकथनप्रसङ्गानुप्रसक्तं गजेन्द्रमोक्षोपवर्णनमनुवदन् पञ्चममन्वन्तरं श्रोतुं चोदयति मुनिः—
राजन्निति । हे राजन् ! एतत्पुण्यतमं गजेन्द्रमोक्षणात्मकं कर्म हरेः अघनाशनं दुरितनिवर्तकं मे मया तुभ्यं कथितमथ पञ्चमं रैवतं मन्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र पञ्चमो मनुः रैवत इति प्रसिद्धः स च तामसस्य प्रियव्रतात्मजस्य सोदरः तस्य रैवतस्य मनोः सुताः पुत्रास्तु बलिविन्ध्यादयः ते चार्जुनः पूर्वं मुख्यो येषां तादृशाः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इन्द्रस्तु विभुरिति प्रसिद्धः हे राजन् ! भूतदयादयः भूतदयप्रभृतयः देवाः हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः अथावतारमाह—पत्नीति । शुभ्रस्य भर्तुः विकुण्ठाख्या पत्नी तयोर्विकुण्ठाशुभ्रयोर्भगवान् कलया अंशेन वैकुण्ठ इति प्रसिद्धोऽन्यैश्च वैकुण्ठाख्यैः सुरसत्तमैः सह जज्ञेऽवतीर्णः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ वैकुण्ठाख्यं भगवन्तं विशिनष्टि—वैकुण्ठ इति । देव्या रमया लक्ष्म्या प्रार्थ्यमानेन येन वैकुण्ठेन भगवता तस्या लक्ष्म्याः प्रियं कर्तुमिच्छया वैकुण्ठः वैकुण्ठाख्यो लोकः कश्चिदण्डान्तवर्त्ती कल्पितः स च लोकालोकपर्वतस्थैर्जनैः नमस्कृतः लोकालोकपर्वतोपरि निर्मित इति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तस्य वैकुण्ठस्य भगवतोऽनुभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां जयविजयाभ्यां वराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणः प्रभावो गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाः महर्द्धयश्च कथिताः तृतीयसप्तमस्कन्धादिषु कथिताः कात्स्नर्ननाधुना कथयेत्तत्राह—

भौमानिति । यः पुमान् विष्णोर्गुणान्वर्णयन् साकल्येनेति शेषः । स भौमान् भूसंभवान् रेणून् विममे गणयेत् भौमानां रेणूनां गणनवद्विष्णोर्गुणानां साकल्येन वर्णनमशक्यमित्यर्थः । यद्यपि वराहावतारः स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भकालिकः तृतीयस्कन्ध उक्तः जयविजययोः सनकादिशापेन दैत्यताप्राप्तिस्तु रैवतमन्वन्तर इति तस्याऽनुभावः कथित इत्येतदसङ्गतं तथापि दंष्ट्राप्रेण भूमिमुद्धृत्य यावद्विरण्याक्षसमागमस्तावत्समुद्रे विहरति सति वाराहेऽस्मिन्मन्वन्तरे दैत्यतां प्राप्नो जयस्तेन हत इत्यवगन्तव्यं न चैवमपि तद्वधस्य वराहावताराऽनुभावत्वाद्वैकुण्ठावतारानुभावत्वकथनमसङ्गतम् इति वाच्यम् अवताराणां भिन्नत्वेऽप्यवतारिणो भगवत एकत्वात्पार्षदयोर्दैत्यत्वप्राप्तेर्वैकुण्ठावतारसमकालिकत्वात्तद्वननस्याप्येतत्सङ्कल्पमूलकत्वाच्चेति— विभावनीयम् ॥ ६ ॥ * * * षष्ठं मन्वन्तरमाह—षष्ठस्त्विति । षष्ठस्तु मनुश्चलुषः पुत्रश्चालुष इति प्रसिद्धः पूर्वादयश्चालुषस्य मनोरात्मजाः ॥ ७ ॥ * * * इन्द्रस्तु इन्द्रद्रुम इति प्रसिद्धः तत्र मन्वन्तरे आप्यादयो गणा देवगणाः हे राजन् ! तत्र मन्वन्तरे हविष्मदादयः सप्तर्षयः एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भक्त्या स्तुवतः पुरुषस्यापि प्रसन्नो भवति हरिरित्ययमर्थः । प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये, तत्रादौ क्रमप्राप्तमन्वन्तराधिपकथां प्रसञ्जयति—राजन्निति । रैवतस्य विद्यमानं रैवतम् ॥ १ ॥ * * * बलविन्ध्यावादी येषां ते तथा अर्जुनः पूर्वः प्रधानो येषां ते तथा ॥ २ ॥ * * * विभुर्विभुनामा हरिः द्विजाः सप्तर्षयः ॥ ३ ॥ * * * विकुण्ठायाः तयोर्विकुण्ठाशुभ्रयोः ॥ ४-५ ॥ * * * भौमान् रेणून् पृथ्वीरजांसि विममे मानं संख्यां करोति ॥ ६ ॥ * * * पुत्रा उच्यन्ते इति शेषः । चालुषात्मजाः पुरुषादय इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * * अत्रादिशब्दार्थो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः ॥ ८-१० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पत्नीति द्वयम् । यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति मन्यते तथैव वैकुण्ठस्यापि कल्पनमाविर्भावनमेव न तु कृत्रिमत्वम् । उभयत्रापि नित्यत्वादित्यभिप्रायेण तत्साध्येनाह—जज्ञ इति । श्रीविकुण्ठासुतस्यैवेदं वैकुण्ठं मूलवैकुण्ठं तु सृष्टेः प्राक् श्रीब्रह्मणा दृष्टमिति द्वितीयस्कन्धे प्रसिद्धमेव । स तन्निकेतं परित्यज्य शून्यमपश्यमानः कुपितोनाह—चेति निर्दिष्टं तत् स्थानं तु सर्गादि गतमेव ज्ञेयम् ॥ १-१४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षष्ठे मन्वन्तरे श्रीमदजितस्य कथामनु । दुर्वाससशापनिःश्रीकाः पञ्चमे तुष्टुवुः सुराः ॥

शुभ्रस्य पत्नी विकुण्ठा आसीदिति शेषः । तयोर्भगवान् वैकुण्ठैः सह जज्ञे ॥ १-४ ॥ * * * यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति भण्यते; तथैव वैकुण्ठस्य कल्पनमाविर्भावनमेव न तु प्राकृतवत्कृत्रिमत्वम् उभयत्राऽपि नित्यत्वानित्यप्रायेण तत्साध्येनाह—जज्ञ इति । श्रीविकुण्ठासुतस्तस्यैवेदं वैकुण्ठं मूलवैकुण्ठं तु अष्टावरणपारे विरजं सृष्टेः प्राक् ब्रह्मणा दृष्टमिति द्वितीयस्कन्धे प्रसिद्धमिति सन्दर्भः ॥ ५ ॥ * * * कथितस्तृतीयस्कन्धे । गुणा ब्रह्मण्यत्वादयः ॥ ६-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

पञ्चमादिभिरष्टभिरध्यायैः पयोधिमन्थनं वर्णयति—तत्र पञ्चमं षष्ठं च मनुर्दुर्वासःशापान्निःश्रीकैर्दैवैः कृतं भगवत्स्तोत्रं चाह राजन्निति पञ्चमेनाध्यायेन ॥ १ ॥ * * * तामसस्य चतुर्थस्य मनोः सोदरो भ्राता ॥ २-३ ॥ * * * सुरसत्तमैः प्रार्थित इति शेषः ॥ ४ ॥ * * * लोकनमस्कृतो वैकुण्ठः कल्पितः ब्रह्माण्डमध्ये आविष्कृतः स च नित्य एवेति पूर्वोक्तोपपादितम् ॥ ५ ॥ * * * तस्य भगवतो वैकुण्ठस्याऽनुभावः प्रभुत्वं कथितः गुणाश्च कथिताः तृतीयादौ ॥ ६-१० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं चतुर्भिरापत्सु हरिसंस्मृतिरीरिता । अथो दशभिः सम्पत्सु सर्वदानं निरूप्यते ॥ १ ॥

दानस्य हेतुर्भगवानन्तर्यामितया मतः । तेन देवैः कृतं स्तोत्रं पञ्चमे तन्निरूप्यते ॥ २ ॥

एवं निरूपितं गजेन्द्रमोक्षणं भगवच्चरितमुपसंहरन् मन्वन्तरान्तरनिरूपणं प्रतिजानीते—राजन्निति । हे राजन् एतत् गजेन्द्रमोक्षणं हरेः कर्म ते तुभ्यं मे मया उदितं वर्णितमित्यन्वयः । वर्णने हेतुमाह—श्रोतृवक्तृणामघनाशनं पापनिवर्तकं पुण्यं

पुण्यजनकं च । अथ पञ्चमं रैवतमन्तरं शृणु ॥ १ ॥ * * एवं प्रतिज्ञाय पञ्चमे मन्वादिषट्कं वर्णयति—पञ्चम इति । रैवतो नाम इति प्रसिद्धः पञ्चमो मनुः, स च तामसस्य प्रियव्रतस्यात्मजस्य सोदरो भ्राता, तस्य मनोरर्जुनः पूर्वं मुख्यो तादृशः बलिविन्ध्यादयः सुताः ॥ २ ॥ * * तत्र विभुनामा इन्द्र आसीत् । हे राजन् भूतरयादयो देवा आसन् । हिरण्यरोमादयो द्विजाः सप्तर्षयः । आदिपदेन—‘हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाहुस्तथाऽपरः । देवबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः । एते सप्तर्षयो विप्रा तत्रासन् रैवतेऽन्तरे’ इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि ज्ञेयाः ॥ ३ ॥ * * अवतारमाह—पत्नीति । शुभ्रस्य भर्तुर्विकुण्ठाख्या पत्न्यासीत् । तयोर्विकुण्ठाशुभ्रयोर्भगवान् कलया स्वांशेन वैकुण्ठ इति नाम्ना प्रसिद्धोऽन्यैश्च वैकुण्ठाख्यैः सुरसत्तमैः सह स्वयं जज्ञे अवतीर्णः ॥ ४ ॥ * * वैकुण्ठाख्यं भगवन्तं वर्णयति—वैकुण्ठ इति । देव्या स्वक्रीडासाधन-भूतया रमया लक्ष्म्या प्रार्थ्यमानेन वैकुण्ठसञ्ज्ञकेन भगवता तस्या लक्ष्म्याः प्रियकाम्यया प्रियं कर्तुमिच्छया सर्वलोकनमस्कृतः सर्वलोकस्थजनैः प्रार्थ्यो वैकुण्ठाख्यो लोकः कल्पितः रचित इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ * * तस्य वैकुण्ठसञ्ज्ञस्य भगवतोऽनुभावः प्रभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षाभ्यां वराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणः, गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदया महर्द्धयश्च तृतीयस्कन्धादिषु कथिताः । परन्तु सङ्ग्रहेण तथा च कात्स्न्येन कथयेत्यत्राह—भौमानिति । यः पुमान् विष्णोर्गुणान् साकल्येन वर्णयेत् स भौमान् भूयंशभूतान् रेणून्पि विममे, गणयेदित्यर्थः । यथा भौमानां रेणूनां गणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणानामपि साकल्येन वर्णनमशक्यमिति भावः ॥ ६ ॥ * * षष्ठे मन्वन्तरे मन्वादिषट्कमाह—षष्ठश्चेति । चतुषः पुत्रश्चातुषश्च षष्ठो मनुर्जातः । पूर्वोदयश्चातुषस्य मनोरात्मजाः पुत्राः ॥ ७ ॥ * * तत्र मन्त्रदुमनामक इन्द्रोऽभूत् । आप्यादयो देवगणा जाताः । हे राजन् तत्र मन्वन्तरे हविष्मदादयः मुनयः सप्तर्षयो जाताः । आदिपदेन—‘सुमेधा वीरकश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः’ इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि ज्ञेयाः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

वर्ण्यतेऽष्टभिरध्यायैरमृताख्यानमुत्तमम् । यत्र योषायितं भक्तपक्षपातेन विष्णुना ॥ १ ॥

पञ्चमं चाथ षष्ठं वा पञ्चमेऽकथयन्मनुम् । निःश्रीकैर्विप्रशापाच्च स्तुति देवैर्हरेः कृताम् ॥ २ ॥

एवं तामसमन्वन्तरकथाकथनप्रसङ्गानुप्रसक्तं गजेन्द्रमोक्षोपवर्णनमनुवदन् पञ्चमं मन्वन्तरं श्रोतुं मुनिः प्रेरयति । राजन्निति । हे राजन्, एतत् पुण्यं श्रोतृजनसुकृतापादकं, गजेन्द्रमोक्षणात्मकं, अधनाशनं दुरितनिवर्तकं, हरेः कर्म, ते तुभ्यं, उदितं कथितम् । तु अथ पञ्चमं रैवतं रैवताख्यं, अन्तरमन्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥ * * पञ्चम इति । पञ्चमः, तामससोदरः प्रियव्रतात्मजतामसस्य कनीयान् भ्राता, रैवतः नाम मनुः, मार्कण्डेयपुराणे उत्तमतामसरैवताख्याः प्रियव्रतनृपतीतरनृपाणां सुतव उक्ताः सन्ति, ते कल्पान्तरीयमन्वन्तरा बोध्याः । तस्य रैवतस्य मनोः, अर्जुनः पूर्वं मुख्यो येषां ते तादृशाः बलिश्च विन्ध्यश्च तावादी येषां ते, सुताः हि ॥ २ ॥ * * विभुरिति । हे राजन्, तत्र विभुर्विभुसंज्ञः इन्द्रः, भूतरयौ आदि येषां ते, भूतरयो वा आदिर्येषां ते, सुरगणा देवाः, हिरण्यरोमा, वेदशिराः, ऊर्ध्वबाहुरादिर्येषां ते, द्विजाः सप्तर्षयः ॥ ३ ॥ एवं मन्वादयः पञ्चोक्ता, अथ भगवदवतारमाह । पत्नीति । शुभ्रस्य प्रजापतेः विकुण्ठा विकुण्ठाख्या, पत्नी तयोस्तु विकुण्ठा शुभ्रयोरेव । सुरसत्तमैर्देवश्रेष्ठैः, वैकुण्ठैः, सह स्वयं वैकुण्ठः भगवान्, कलया अंशेन जज्ञे ॥ ४ ॥ * * वैकुण्ठाख्यं भगवन्तं विशिनष्टि । वैकुण्ठ इति । देव्या द्योतमानया, रमया लक्ष्म्या, प्रार्थ्यमानेन संप्रार्थितेन, येन वैकुण्ठेन भगवता, तस्या लक्ष्म्याः प्रियकाम्या प्रियं कर्तुमिच्छा तया, लोकनमस्कृतः सर्वकालं सकलजनप्रणतः, वैकुण्ठो वैकुण्ठाख्यः लोकः अण्डान्तर्वर्ती कश्चिल्लोकविशेषः कल्पितः ॥ ५ ॥ * * तस्येति । तस्य वैकुण्ठस्य भगवतः अनुभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वाराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणो महिमा कथितः । गुणा ब्रह्मण्यतादयः परमोदया महर्द्धयश्च, कथितास्तृतीयस्कन्धादिषु संग्रहेण कथिताः । कात्स्न्येनाधुना कथयेत्यत्राह । यः पुमान्, विष्णोः गुणान्, साकल्येनेतिशेषः । वर्णयेत् सः भौमान् भूयंशभवान्, रेणून् विममे गणयेदित्यर्थः । भौमानां रेणूनां साकल्येन गणनवद्विष्णोर्गुणानां साकल्येन वर्णनमशक्यमित्यर्थः । यद्यपि वराहावतारः स्वायंभुवमन्वन्तरारम्भकालिकस्तृतीयस्कन्धे उक्तः । रैवतमन्वन्तरे प्रादुर्भूतेन वैकुण्ठलोकः कल्पितस्तत्रत्यजयविजयाख्यभगवत्पार्षदयोः सनकादिशापेन दैत्यताप्राप्तिः । एवं सति पञ्चममन्वन्तरसंप्राप्तशापेन दैत्यतां प्राप्तस्य हिरण्याक्षस्य प्रथममन्वन्तरोद्भूतवराहभगवता युद्धं तत्कृतं तद्वननं चासंगतमेव, तथापि स्वायंभुवीये जातो वराहो रसातलात् भुवमानीय जलोपरि तामाधाय तिरोऽभूत्, षष्ठे मन्वन्तरेऽकाण्डमेव मुनिशापतो भुवो रसातले गमने जलोद्भूतो द्वितीयो वराहो हिरण्याक्षं हत्वा भुवं पुनर्जलोपर्याधाय तिरोऽभवदिति वराहद्वैविध्येन न बाध इति प्रागेव प्रपञ्चितमस्ति ॥ ६ ॥ षष्ठं मन्वन्तरमाह । षष्ठ इति । चतुषः प्रजापतेः पुत्रः चातुषः, नाम प्रसिद्धः । षष्ठश्च षष्ठोऽपि, मनुः आसीत् वै । पुरुष पुरुषश्च

सुद्युम्नश्च ते प्रमुखा येषां ते, चालुषात्मजाः आसन् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इन्द्र इति । तत्र चालुषे मन्वन्तरे मन्त्रदुमो मन्त्रदुम-
नाम्ना प्रसिद्धः इन्द्रः, आसीत् । हे राजन्, तत्र तस्मिन्मन्वन्तरे, आप्यप्रमुखाः, गणा गणात्मकाः देवाः, आसन् । हविष्मांश्च
वीरकश्च तावादी येषां ते, मुनयः सप्तर्षयः, आसन् वै ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

देवताओंका ब्रह्माजीके पास जाना और ब्रह्माकृत भगवान्की स्तुति

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! भगवान्की यह गजेन्द्रमोक्षकी पवित्र लीला समस्त पापोंका नाश करनेवाली
है । इसे मैंने तुम्हें सुना दिया अब रैवत मन्वन्तरकी कथा सुनो ॥ १ ॥ ❀ ❀ पाँचवें मनुका नाम था रैवत ।
वे चौथे मनु तामसके सगे भाई थे । उनके अर्जुन, बलि, विन्ध्य आदि कई पुत्र थे ॥ २ ॥ ❀ ❀ उस मन्वन्तरमें
इन्द्रका नाम था विभु; और भूतरय आदि देवताओंके प्रधान गण थे । परीक्षित् ! उस समय हिरण्यरोमा, वेदशिरा,
ऊर्ध्वबाहु आदि सप्तर्षि थे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उनमें शुभ ऋषिकी पत्नीका नाम था विकुण्ठा । उन्हींके गर्भसे वैकुण्ठ
नामक श्रेष्ठ देवताओंके साथ अपने अंशसे स्वयं भगवान्ने वैकुण्ठ नामक अवतार धारण किया ॥ ४ ॥ ❀ ❀ उन्हींने
लक्ष्मीदेवीकी प्रार्थनासे उनको प्रसन्न करनेके लिये वैकुण्ठधामकी रचना की थी । वह लोक समस्त लोकोंमें श्रेष्ठ है ॥ ५ ॥
उन वैकुण्ठनाथके कल्याणमय गुण और प्रभावका वर्णन मैं संक्षेपसे (तीसरे स्कन्धमें) कर चुका हूँ । भगवान्
विष्णुके सम्पूर्ण गुणोंका वर्णन तो वह करे, जिसने पृथ्वीके परमाणुओंकी गिनती कर ली हो ॥ ६ ॥ ❀ ❀ छठे मनु
चक्रुके पुत्र चालुष थे उनके पूरु, पूरुष, सुद्युम्न आदि कई पुत्र थे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इन्द्रका नाम था मन्त्रदुम और प्रधान
देवगण थे आप्य आदि । उस मन्वन्तरमें हविष्यमान् और वीरक आदि सप्तर्षि थे ॥ ८ ॥

तत्रापि देवः सम्भूत्यां वैराजस्याभवत् सुतः । अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः ॥ ९ ॥

पयोधिं येन निमग्न्य सुराणां साधिता सुधा । भ्रममाणोऽभिसि धृतः कूर्मरूपेण मन्दरः ॥ १० ॥

राजोवाच

यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः । यदर्थं वा यतश्चाद्रिं दधाराम्बुचरात्मना ॥ ११ ॥

यथामृतं सुरैः प्राप्तं किञ्चान्यदभवत् ततः । एतद् भगवतः कर्म वदस्व परमाद्भुतम् ॥ १२ ॥

त्वया सङ्कथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः । नातितृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् ॥ १३ ॥

सूत उवाच

सम्पृष्टो भगवानेवं द्वैपायनसुतो द्विजाः । अभिनन्द्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच

यदा युद्धेऽसुरैर्देवा बाध्यमानाः शितायुधैः । गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठेरन्स्म भूयशः ॥ १५ ॥

यदा दुर्वाससः शापात् सेन्द्रालोकास्त्रयो नृप । निःश्रीकाश्चाभवंस्तत्र नेशुरिज्यादयः क्रियाः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तत्र अपि देवः भगवान् जगतः पतिः वैराजस्य संभूत्याम् अंशेन अजितः नाम सुतः अभवत् ॥ ९ ॥
येन पयोधिं निर्मग्न्य सुराणां सुधा साधिता अभिसि भ्रममाणः मन्दरः कूर्मरूपेण धृतः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् भगवता
क्षीरसागरः यथा वा यदर्थं मथितः यतः च अम्बुचरात्मना अद्रिं दधार ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सुरैः यथा अमृतं प्राप्तं च ततः

१. प्रा० पा०—किमन्यदभ० । २. प्रा० पा०—संकीर्त्यमाने० । ३. प्रा० पा०—द्विजः । ४. प्रा० पा०—वीर्यं क्रमशो वक्तुमारभे ।

५. प्रा० पा०—स्तथायुधैः । ६. प्रा० पा०—दुर्वासशापेन ।

अन्यत् किम् अभवत् एतत् भगवतः परमाद्भुतं कर्म वदस्व ॥ १२ ॥ * * त्वया संकथ्यमानेन सात्वतां पतेः महिम्ना सुचिरं तापतापितं मे चित्तं न अतितृप्यति ॥ १३ ॥ * * द्विजाः एवं संपृष्टः भगवान् द्वैपायनसुतः अभिनन्द्य हरेः वीर्यम् अभ्याचष्टुं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥ * * यदा युद्धे असुरैः शितायुधैः बाध्यमानाः देवाः गतासवः निपतिताः भूयशः न उत्तिष्ठेरन् स्म ॥ १५ ॥ * * नृप यदा दुर्वाससः शापात् सेन्द्राः त्रयः लोकाः निःश्रीकाः अभवन् च तत्र इज्यादयः क्रियाः नेशुः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यतो हेतोः अंबुचरात्मना कूर्मरूपेण ॥ ११ ॥ * * सुराणां साधिता सुधेत्युक्त्या युद्धाद्यपि सूचितमतः पृच्छति । किं चान्यदिति ॥ १२-१४ ॥ * * नोत्तिष्ठेरन् पुनर्जीवन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकंठस्था माला तस्मै दत्ता तेन च श्रीमदेनानादृत्यैरावतस्य कुंभयोनिक्षिप्ता स च गजो मत्तः पद्भ्यां तां मालां चूर्णीचकार ततः कुपितो दुर्वासस्तं शशाप त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति । तदेतदाह । यदा दुर्वाससः शापादिति इज्यादयो यागाद्याः ॥ १६-१८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्रापि चालुषेतरेपि ॥ ९ ॥ * * येनाजिताख्यहरिणा । 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इत्यभिधानात् 'पयोधिं येन निर्मथ्य' इति योगीन्द्रास्योक्तं श्रुत्वा श्रीराजेन्द्रशिरोमणिनापि 'यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः' इत्यमेव पृष्ठं किञ्च 'क्षिप्त्वा क्षीरोदधौ सर्वा वीरुत्तलतौषधीः' इति । 'ममन्थुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम्' इति । देवस्तुतमहेशेनाप्युक्तम् 'अहो बत भवान्येतत्प्रजानां पश्य वैशसम् । क्षीरोदमथनोद्भूतात्कालकूटात्' इति सर्वथा क्षीराब्धिमथनं प्रतीयतेतः कथमुक्तम् 'ययौ जलांते उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः' किञ्च 'प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार' इति । 'अब्धिं मुदान्विताः' इति 'निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषम्' इति । किञ्च 'तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः' इति । 'अथोदधेर्मथ्यमानात्' इत्यारभ्य 'धन्वंतरिरिति ख्यातः' इति चेत्तत्र कौशिकवाक्येन विरोधं परिहरति 'सर्वे दुग्धार्थकाः शब्दा ज्ञेयाः पानीयवाचकाः सर्वे ज्ञेया दुग्धार्थका बुधैः ।' इति । तेन न किञ्चिद्विरोधः न हि केवलपयःशब्द एवोभयार्थकः किन्तु नीरक्षीरपर्यायवाचका अपीत्यर्थः । प्रमाणं चात्र प्रयुक्तोभयशब्द एवान्यथाब्धिपयोधिपदाभ्यां समुद्रद्वयमथनापत्तिः स्यादिति ॥ १० ॥ * * यदर्थं यत्प्रयोजनाय ॥ ११ ॥ * * ततस्तत्र । एतत्समुद्रमथनादिरूपम् ॥ १२ ॥ * * तापैराध्यात्मिकादिदुःखैः । तापितं क्लेशितम् ॥ १३-१४ ॥ * * यदाशब्दयोस्तत्र नेशुरित्यनेनान्वयः । भूयश इति पुनरर्थेव्ययं निपातनाच्छसि भूयसस्सलोपः ॥ १५ ॥ * * तत्र तदा । नेशुर्नष्टा बभूवुः । 'णश-अदर्शने' लिट् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्रेति । तत्र षष्ठे मन्वन्तरेऽपि वैराजसंज्ञस्य संभूत्याख्यायां भार्यायां देवः जगतीपतिः जगत्पालको भगवानंशेन अजित इति नाम्ना प्रसिद्धः सुतोऽभवत् ॥ ६ ॥ * * पयोधिमिति । येनाजिताख्येन पयोधिं क्षीरसागरं निर्मथ्य सुराणां सुधा अमृतं साधिता । येन च कूर्मरूपेणाभसि भ्रममाणो मन्दरोऽद्रिः पृष्ठे धृतः । भ्रमेः शान्तजार्षः ॥ १० ॥ * * यथेति । हे ब्रह्मन् ! भगवता यथा येन प्रकारेण क्षीरसागरो मथितः यदर्थं वा येषां प्रयोजनाय च मथितः यतश्च हेतोरम्बुचरात्मना कूर्मरूपेणाद्रिं मन्दरं दधार ॥ ११ ॥ * * यथेति । यथा येन च प्रकारेण सुरैरमृतं प्राप्तं ततोऽमृतमथनादन्यत् युद्धादिकं किमभवत् । एतत्पयोधिमन्थनाद्यात्मकं भगवतः परमाद्भुतं कर्म यत्नन वदस्व ॥ १२ ॥ * * त्वयेति । त्वया सम्यक् कीर्त्यमानेन सात्वतां पतेर्भगवतो महिम्ना सुचिरं बहुकालं तापेनाध्यात्मिकादिना तापितं दुःखितं मे चित्तं नैव तृप्यति ॥ १३ ॥ * * संपृष्ट इति । एवं सम्यक् सत्कारपूर्वकं पृष्ठो भगवान् सर्वज्ञो द्वैपायनस्य व्यासस्य सुतः शुको राज्ञः प्रश्नमभिनन्द्य हरेर्वीर्यं माहात्म्यमभ्याचष्टुं कथयितुं प्रचक्रमे प्रारम्भे ॥ १४ ॥ * * यदेति युगम् । यदा असुरैः कर्तृभिः शितैस्तैक्ष्णैरायुधैः साधनैः बाध्यमाना देवाः गतासवः प्राणरहिताः सन्तो युद्धे भूयशो बहुशो निपतिताः पुनर्नोत्तिष्ठेरन् स्म न पुनर्जीवन्ति स्म । लिङ्गार्षः । यदा च दुर्वाससो मुनेः शापेन इन्द्रेण सहिताख्यो लोकाः निःश्रीकाः लक्ष्मीरहिताः निःसम्पदोऽभवंस्तत्र तदा इज्यादयो यागादयः क्रिया नेशुः नष्टा बभूवुः । दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं विलोक्य स्वकंठस्था भगवत्प्रसादभूता माला तस्मै दत्ता । उक्तं च इयं माला यस्य शिरसि धृता भविष्यति स सर्वदेवेभ्यः प्रथमं पूज्यो भविष्यतीति

तेन चैश्वर्यमदमत्तेनेन्द्रेणानादृत्य सा माला ऐरावतस्य मस्तके निक्षिप्ता । स च मत्तः पद्भ्यां तां मालां चूर्णिचकार । ततः कुपितो दुर्वासा इन्द्रं शशाप । त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति । अत एव गणेशस्य शिरसि शनैश्चरदृष्ट्या अदर्शनं गते सति तत्स्थान ऐरावतशिरःसंयोजनाद्गणेशः सर्वदेवेभ्यः प्रथमं पूज्यत इति ब्रह्मवैवर्तात् ज्ञेयम् ॥ १५-१६ ॥

वीरराघवव्याख्या

अवतारमाह—तत्रापीति । तत्रापि षष्ठे मन्वन्तरे वैराजस्य भर्तुः संभूत्याख्यायां भार्यायां जगतीपतिर्भगवानं-
शेनाजित इति प्रसिद्धोऽभवत् ॥ ६ ॥ * * अवतारप्रभावसरं प्रयच्छन्नजितं विशिनष्टि—पयोधिमिति । येनाऽजितेन
पयोधिं क्षीरोदधिं निर्मथ्य सुराणां सुधाऽमृतं साधिता संपादिता येन च कूर्मरूपेणाभसि भ्रममाणो मन्दरोऽद्रिः
पृष्ठे धृतः ॥ १० ॥ * * लब्धावसरः पृच्छति राजा—यथेति, त्रिभिः । हे ब्रह्मन् ! भगवताऽजितेन यथा क्षीरसागरो
मथितः यथा रीत्या मथितः यदर्थं येषां प्रयोजनार्थं मथितः यतश्च हेतोर्म्बुचरात्मना कूर्मरूपेणाद्रिं मन्दरं दधार ॥ ११ ॥
येन च प्रकारेण देवैरमृतं लब्धं ततो मथनादन्यदमृताद्व्यतिरिक्तमपि वस्तु किं किमभवत् एतत्पयोदधिमथनात्मकं भगवतोऽद्-
भुतं कर्म वदस्व ॥ १२ ॥ * * स्वस्वशुश्रूषां व्यनक्ति त्वयेति । त्वया सम्यक्कीर्त्यमानेन सात्त्वतां पतेर्भगवतो महिम्ना
मे चित्तं नैव तृप्यति अतृप्तौ हेतुं वदंश्चित्तं विशिनष्टि—सुचिरं बहुकालं तापेनाऽध्यात्मकादितापत्रयेण तापितं दुःखितम् ॥ १३ ॥
एवमापृष्टो भगवान्बादरायणिः प्रश्नमभिनन्द्य कथयामासेत्याह सूतः—संपृष्ट इति । हे द्विजाः ! इत्थं संपृष्टो भगवान् द्वैपायनसुतो
द्विजः शुकः राज्ञः प्रश्नमभिनन्द्य हरेर्वीर्यं माहात्म्यम् अभ्याचष्टुं कथयितुं प्रचक्रमे आरेमे ॥ १४ ॥ * * तदेवाह-
यदेत्याद्यष्टभिरध्यायैः पयोदधिनिर्मथनात्मकं भगवत्स्वरित्रं वक्तुं तावत्तुपोद्घातं प्रपञ्चयत्यध्यायद्वाभ्यां यदाऽसुरैः कर्तृभिः
निशितायुधैः साधनैर्युध्यमाना देवाः गतप्राणाः निपतिताः बहुशः पुनर्नोत्तिष्ठेरन्नाजीवन्स्म ॥ १५ ॥ * * यदा च
दुर्वाससो मुनेः शापेनेन्द्रेण सहितास्त्रयो लोकाः निःश्रीकाः निर्लक्ष्मीकाः निःसम्पदोऽभवन् दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे
गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठमाला कृपया तस्मै दत्ता तेन चेन्द्रेण श्रीमदेनाऽनादृत्य मालैरावतस्य कुम्भे निक्षिप्ता स च मत्तः
पद्भ्यां मालां चूर्णीचकार । ततः कुपितो दुर्वासास्तं शशाप त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति तदेतदुक्तं यदा दुर्वाससः
शापेनेति तत्र तदा इत्यादयो यागादयः क्रिया नेशुर्न समर्थाः श्रियं वर्द्धयितुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथा कथं यतः कुतः अम्बुचरात्मना कूर्मरूपेण ॥ ११-१२ ॥ * * तापैराध्यात्मिकादिदुःखैः तापितं
ह्येति ॥ १३ ॥ * * सूतः शौनकादिसम्वादाविस्मरणार्थं राज्ञा पृष्ठः श्रीशुकस्तस्य चोद्यं परिहर्तुमुपक्रमत इत्याह,
सूत इति ॥ १४ ॥ * * कथमुपक्रान्तवानिति तत्राह-यदेति । गतासवः प्राणबलरहिताः यदा च नोत्तिष्ठेरन् यदा च
निःश्रीका अभवन् तत्र तदा इत्यादयः क्रियाः नेशुरित्यन्वयः ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यदा युद्ध इति युष्मकम् । सेन्द्रा इन्द्रानुगता एत एव न त्वसुरा इत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अम्बुचरः कूर्मस्तदात्मना ॥ ११-१४ ॥ * * नोत्तिष्ठेरन् न पुनर्जीवन्ति स्मेति देवानां पराभव उक्तस्तत्र कारण-
माह दुर्वासशशापेनेति । दुर्वासा हि कदाचित् मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठस्य माला तस्मै दत्ता तेन श्रीमदेनाऽनादृत्यैवै-
रावतस्य कुम्भयोनिक्षिप्ता स च पशुत्वान्मत्तः पतितां मालां पद्भ्यां चूर्णीचकार तद्दृष्ट्वा कुपितो दुर्वासास्त्रिभिर्लोकैः सह त्वं
निःश्रीको भवेति शशाप ॥ १५-१८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यथा येन प्रकारेण यदर्थं यत्प्रयोजनार्थं क्षीरसागरो मथितः । यतो हेतोः अम्बुचरात्मना कूर्मरूपेणाद्रिं भगवान्
दधार ॥ ११ ॥ * * यथा येन प्रकारेण देवैरमृतं लब्धं ततः क्षीरसागरात् अन्यदमृतव्यतिरिक्तं किमभवत् एतत्
भगवतः कर्म वदस्व ॥ १२ ॥ * * सङ्कथ्यमानेनापि नातिवृष्यति अत्यन्ततत्तल्लुब्धाय विस्तारतो ब्रूहीति भावः ॥ १३ ॥

अभिनन्द्य राज्ञः प्रभ्रमिति शेषः । हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं वक्तुं प्रचक्रमे आरेभे ॥ १४ ॥ * * न तिष्ठेरन् तत्र हेतुः गतासवः गतप्राणाः ॥ १५ ॥ * * एवंविधे देवानां पराभवे हेतुं वदन् कचिद् दुर्वाससा स्वकण्ठस्था माला गजेन वृजते इन्द्राय दत्ता तेन श्रीमदाविष्टेन साऽनादृत्य गजकुम्भयोर्निक्षिप्ता गजेन तु सा पद्भ्यां चूर्णीकृता ततः कुपितो दुर्वासाः त्रिभिलोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेतीन्द्रं शशापेत्याह-यदा दुर्वाससः शापेनेति । इज्यादयो यागादयः क्रियाः नेशुः श्रियं वद्धयितुं नाशक्नुवन् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः, भगवदवतारमाह—तत्रेति । तत्र षष्ठे मन्वन्तरेऽपि वैराजसञ्ज्ञस्य भर्तुः सम्भूत्याख्यायां भार्यायां देवः समुद्रमथनादिक्रीडापरः जगतीपतिः जगत्पालको भगवानंशेन अजितेति नाम्ना प्रसिद्धः सुतोऽभवदित्यन्वयः ॥ ९ ॥ * * प्रश्नावसरं प्रयच्छन्सङ्क्षेपेण तच्चरितमाह—पयोधिमिति । येनाजिताख्येन पयोधिं क्षीरसागरं निर्मथ्य सुराणां सुधा अमृतं साधिता । येन च कूर्मरूपेणाश्वसि भ्रममाणो मन्दरोऽद्रिः पृष्ठे धृतः ॥ १० ॥ * * लब्ध-प्रश्नावसरो राजा पृच्छति—यथेति त्रिभिः । हे ब्रह्मन् सर्वज्ञ भगवता यथा येन प्रकारेण क्षीरसागरो मथितः, यदर्थं वा येषां प्रयोजनाय च मथितः, यतश्च हेतोर्म्बुचरात्मना कूर्मरूपेणाद्रिं मन्दरं दधार ॥ ११ ॥ * * यथा येन च प्रकारेण सुरैरमृतं प्राप्तं, ततो मथनादन्यत् अमृताद्व्यतिरिक्तं वस्तु किमभवत् ? एतत्पयोधिमथनाद्यात्मकं भगवतोऽद्भुतं कर्म वदस्व ॥ १२ ॥ स्वस्य शुश्रूषां व्यनक्ति—त्वयेति । त्वया सम्यक् कीर्त्यमानेन सात्त्वताम्पतेर्भक्तपालकस्य भगवतो महिम्ना मे चित्तं नैव तृप्यति । अतृप्तौ हेतुं वदंश्चित्तं विशिनष्टि—। सुचिरं बहुकालं येनाध्यात्मिकादितापत्रयेण तापितं दुःखितमिति ॥ १३ ॥ एवं सम्यक् सत्कारपूर्वकं पृष्ठो भगवान् सर्वज्ञो द्वैपायनस्य व्यासस्य सुतः शुको राज्ञः प्रभ्रमभिनन्द्य हरेर्वीर्यं माहात्म्यम् अभ्याचष्टुं कथयितुं प्रचक्रमे आरेभे ॥ १४ ॥ * * तत्र समुद्रमथनात्मकं भगवत्चरितमष्टभिरध्यायैर्निरूपयन्नादौ द्वाभ्यामध्यायाभ्यां तदुपोद्घातं प्रपञ्चयति—यदेत्यादिना । यदा असुरैः कर्तृभिः शितैस्तीक्ष्णैरायुधैः साधनैश्च बाध्यमाना देवाः गतासवः प्राणरहिताः सन्तो युद्धे भूयशो निपतिताः पुनर्नोत्तिष्ठेरन्, स्मेति प्रसिद्धियोतनार्थः ॥ १६ ॥ यदा च दुर्वाससो मुनेः शापेन इन्द्रेण सहिताख्यो लोकाः निःश्रीकाः लक्ष्मीरहिताः निस्सम्पदोऽभवन्तत्र तदा इज्यादयो यागादयः नेशुः नष्टा बभूवुरिति द्वयोरन्वयः । दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं विलोक्य स्वकण्ठस्था भगवत्प्रसादभूता माला तस्मै दत्ता, उक्तं च—इयं माला यस्य शिरसि धृता भविष्यति स सर्वदेवेभ्यः प्रथमं पूज्यो भविष्यति इति, तेन चैश्वर्यमदमत्तेन्द्रेणानादृत्य सा माला ऐरावतस्य मस्तके निक्षिप्ता, स च मत्तः पद्भ्यां तां मालां चूर्णी-चकार, ततः कुपितो दुर्वासा इन्द्रं शशाप त्रिभिलोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति, अतएव गणेशस्य शिरसि शनैश्चरदृष्ट्या अदशेन गते सति तत्स्थाने ऐरावतशिरस्संयोजनाद्गणेशः सर्वदेवेभ्यः प्रथमं पूज्यते इति ब्रह्मवैवर्ताज्ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः । अथ भगवदवतारमाह । तत्रेति । तत्रापि तस्मिन् मन्वन्तरेऽपीत्यर्थः । जगतीपतिः भुवः पतिः, देवः परमैश्वर्येण द्योतमानः, भगवान् वैराजस्य प्रजापतेः, सम्भूत्याख्यायां योषिति अंशेन, सुतः पुत्रत्वेन प्रादुर्भूतः सन्, अजितः नाम, अभवत् ॥ ९ ॥ * * एतदवतारचरित्रप्रश्नावसरं प्रयच्छन्नजितं विशिनष्टि । पयोधिमिति । येनाजितेन भगवता, पयोधिं क्षीरसागरं, निर्मथ्य, सुराणां देवानां, सुधा अमृतं, साधिता संपादिता, येन कूर्मरूपेण अश्वसि, भ्रममाणः मन्दरोऽद्रिः, धृतः पृष्ठे धृतः ॥ १० ॥ * * लब्धप्रश्नावसरः, पृच्छति राजा यथेति त्रिभिः । यथेति । हे ब्रह्मन् भगवता अजितेन, यथा सुरैः, अमृतं, प्राप्तं, ततो मथितः यदर्थं यत्प्रयोजनार्थं, वा मथितः, यतो हेतोश्च मथितः अम्बु-चरात्मना कूर्मरूपेण, यतः अद्रिं दधार ॥ ११ ॥ * * यथेति । यथा सुरैः, अमृतं, प्राप्तं, ततो मथनात्, अन्यत् अमृताद्व्यतिरिक्तं वस्तु, किं च किं किम् अभवत् । परमाद्भुतं, एतत् पयोधिमथनात्मकं, भगवतः, कर्म वदस्व ॥ १२ ॥ * * स्वस्यैतच्छ्रुतां व्यनक्ति । त्वयेति । त्वया, सम्यक्, कथ्यमानेन कीर्त्यमानेन, सात्त्वतां पतेः भगवतो महिम्ना, मे मम चित्तं, नैव तृप्यति । अतृप्तौ हेतुं प्रदर्शयंश्चित्तं विशिनष्टि । सुचिरं बहुकालं, तापेनाध्यात्मिकादितापत्रयेण तापितं दुःखितम् ॥ १३ ॥ अनेन प्रकारेण संपृष्ठो भगवान् बादरायणिः प्रभ्रमभिनन्द्य कथयामासेत्याह सूतः । संपृष्ठ इति । हे द्विजाः एवमित्थं, संपृष्ठः, भगवान्, द्वैपायनसुतः श्रीशुकः, अभिनन्द्य राजप्रभस्य प्रशंसां कृत्वा, हरेरजितभगवतः, वीर्यं माहात्म्यं, अभ्याचष्टुं कथयितुं, प्रचक्रमे आरेभे ॥ १४ ॥ * * तदेव यदेत्याद्यष्टभिरध्यायैः कथयिष्यंस्तत्र पयोधिमथनात्मकं भगवत्चरित्रं वक्तुं तावदुपोद्घातं प्रपञ्चयत्यध्यायद्वयेन । यदेति यदा असुरैः कर्तृभिः, शितायुधैस्तीक्ष्णायुधैः करणैः, बाध्यमानाः देवाः, गतासवः गतप्राणाः सन्तः, युद्धे निपतिताः । अत एव, भूयशः पुनः न उत्तिष्ठेरन् स्म ॥ १५ ॥

यदेति । हे नृप, किं च यदा दुर्वाससः मुनेः शापस्तेन, सेन्द्रा इन्द्रसहिताः, त्रयः लोकाः, निःश्रीका निर्लक्ष्मीका अभवन् । दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठस्था माला तस्मै दत्ता, तेन च श्रीमदेनानादृत्य, सा ऐरावतकुम्भयोर्निःक्षिप्ता, गजोत्तमः स ऐरावतश्च तां मालां पद्भ्यां चूर्णीचकार तद्दृष्ट्वा कुपितो दुर्वासास्त्वं त्रिभिः लोकैः सह निःश्रीको भवेति शशाप तमिन्द्रं तदेतदुक्तं यदा दुर्वाससः शापेनेति । तत्र तदा इत्यादयो यागादयः, क्रियाः नेशुर्नाशं प्रापुः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

जगत्पति भगवान्ने उस समय भी वैराजकी पत्नी सम्भूतिके गर्भसे अजित नामक अंशावतार ग्रहण किया था ॥१॥
उन्होंने ही समुद्र-मन्थन करके देवताओंको अमृत पिलाया था तथा वे ही कच्छपरूप धारण करके मन्दराचलकी मथानीके आधार बने थे ॥ १० ॥ ❀ ❀ राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! भगवानने क्षीरसागरका मन्थन कैसे किया ? उन्होंने कच्छपरूप धारण करके किस कारण और किस उद्देश्यसे मन्दराचलको अपनी पीठपर धारण किया ? ॥ ११ ॥ देवताओंको उस समय अमृत कैसे मिला ? और भी कौन-कौन-सी वस्तुएँ समुद्रसे निकली ? भगवान् की यह लीला बड़ी ही अद्भुत है, आप कृपा करके अवश्य सुनाइये ॥ १२ ॥ ❀ ❀ आप भक्तवत्सल भगवान्की महिमाका ज्यों-ज्यों वर्णन करते हैं, त्यों-ही-त्यों मेरा हृदय उसको और भी सुननेके लिये उत्सुक होता जा रहा है । अघानेका तो नाम ही नहीं लेता । क्यों न हो, बहुत दिनोंसे यह संसारकी ज्वालाओंसे जलता जा रहा है ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सूतजीने कहा—शौनकादि ऋषियो ! भगवान् श्रीशुकदेवजीने राजा परीक्षितके इस प्रश्नका अभिनन्दन करते हुए भगवान्की समुद्र-मन्थन-लीलाका वर्णन आरम्भ किया ॥ १४ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जिस समयकी यह बात है, उस समय असुरोंने अपने तीखे शस्त्रोंसे देवताओंको पराजित कर दिया था । उस युद्धमें बहुतोंके तो प्राणोंपर ही बन आयी, वे रणभूमिमें गिरकर फिर उठ न सके ॥ १५ ॥ ❀ ❀ दुर्वासाके शापसे तीनों लोक और स्वयं इन्द्र भी श्रीहीन हो गये थे । यहाँतक कि यज्ञ-यागादि धर्म-कर्मोंका भी लोप हो गया था ॥ १६ ॥

निशाम्यैतत् सुरगणा महेन्द्रवरुणादयः । नाध्यगच्छन्स्वयं मन्त्रैर्मन्त्रयन्तो विनिश्चयम् ॥ १७ ॥
ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मैरोर्मूर्धनि सर्वशः । सर्वं विज्ञापयाञ्चक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने ॥ १८ ॥
स विलोक्येन्द्रवाय्वादीन् निःसत्त्वान्विगतप्रभान् । लोकानमङ्गलप्रायानसुरानयथा विभुः ॥ १९ ॥
समाहितेन मनसा संस्मरन्पुरुषं परम् । उवाचोत्फुल्लवदनो देवान्स भगवान्परः ॥ २० ॥

अहं भवो यूयमथोऽसुरादयो मनुष्यतिर्यग्द्रुमधर्मजातयः ।
यस्यावतारांशकलाविसर्जिता व्रजाम सर्वे शरणं तमव्ययम् ॥ २१ ॥
न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयादरणीयपक्षः ।
अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं धत्ते रजःसत्त्वतमांसि काले ॥ २२ ॥
अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः सत्त्वं जुषाणस्य भवाय देहिनाम् ।
तस्माद् व्रजामः शरणं जगद्गुरुं स्वानां स नो धास्यति शं सुरप्रियः ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैरिन्द्रम् । अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः परम् ॥ २४ ॥

१. यह प्रसङ्ग विष्णुपुराणमें इस प्रकार आया है । एक बार श्रीदुर्वासाजी वैकुण्ठलोकसे आ रहे थे । मार्गमें ऐरावतपर चढ़े देवराज इन्द्र मिले । उन्हें त्रिलोकाधिपति जानकर दुर्वासाजीने भगवान्के प्रसादकी माला दी; किन्तु इन्द्रने ऐश्वर्यके मदसे उसका कुछ भी आदर न कर उसे ऐरावतके मस्तक पर डाल दिया । ऐरावतने उसे सँडमें लेकर पैरोंसे कुचल डाला । इससे दुर्वासाजीने क्रोधित होकर शाप दिया कि तू तीनों लोकों-सहित शीघ्र ही श्रीहीन हो जायगा ।

२. प्रा० पा०—तथापि । ३. प्रा० पा०—तु ।

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महेन्द्रवरुणादयः सुरगणाः एतत् निशाम्य स्वयं मन्त्रैः मन्त्रयन्तः विनिश्चयं न अध्यगच्छन् ॥ १७ ॥ ❀ ❀
 ततः सर्वशः मेरोः मूर्धनि ब्रह्मसभां जग्मुः परमेष्ठिने प्रणताः सर्वं विज्ञापयांचक्रुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सः विभुः इन्द्रवाय्वादीन्
 निःसत्त्वान् विगतप्रभान् लोकान् अमङ्गलप्रायान् असुरान् अयथा विलोक्य समाहितेन मनसा परं पुरुषं संस्मरन् सः परः
 भगवान् उत्फुल्लवदनः देवान् उवाच ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ अहं भवः यूयं अथो असुरादयः मनुष्यतिर्यग्दुर्मधर्मजातयः
 तस्य अवतारांशकलाविसर्जिताः सर्वे तम् अव्ययं शरणं ब्रजाम ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यस्य बध्यः न न च रक्षणीयः उपेक्षणीयाद-
 रणीयपक्षः न अथापि काले सर्गस्थितिसंयमार्थं रजःसत्त्वतमांसि धत्ते ॥ २२ ॥ ❀ ❀ देहिनां भवाय सत्त्वं जुषाणस्य
 तस्य अयं च स्थितिपालनक्षणः तस्मात् जगद्गुरुं शरणं ब्रजाम सुरप्रियः सः स्वानां नः शं धास्यति ॥ २३ ॥ ❀ ❀
 अरिदम वेधाः सुरान् इति आभाष्य देवैः सह तमसः परं साक्षात् अजितस्य पदं जगाम ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

असुरान् अयथा देववैलक्ष्येन बलपुष्ट्यादियुक्तान्विलोकयेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ हरिं शरणं गताः संतो
 यथापूर्वं सर्वे प्राप्स्याम इति हर्षेणोत्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य ॥ २० ॥ ❀ ❀ मनुष्यादयो जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजाः ।
 यस्यावतारः पुरुषस्तस्यांशो ब्रह्मा तस्य कला मरीच्यादयस्ताभिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा जनिताः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
 ननु तर्हि सर्वेष्वसौ समः स्यात्किं तच्छरणाश्रयेण । सत्यम् । यद्यप्येवं तथाऽप्यस्मत्पक्षपाती भविष्यतीत्याशयेनाह न
 यस्येति द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स्थितिपालनस्य क्षणः कालः अतः सुरप्रियः सन्स्वीयानां नः शं सुखं करिष्यति ॥ २३ ॥
 यत्र क्षीराब्धौ हरेर्वासन्तदेव तमसः परं पदं स्थानम् । यद्वा लोकालोकात्परतो यत्तमस्ततः परं स्थानं जगाम ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एतद्दुर्वासःशपनम् । विनिश्चयं स्वश्रेयस्साधननिश्चयं यदा नाध्यगच्छन्तदा ब्रह्मसभां जग्मुरित्याग्रिमेण योज्यम् ॥ १७ ॥
 सर्वं शापादिकारणम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थे इति । प्राप्तजयत्वात्सुप्रभानिति भावः ॥ १६-२० ॥ ❀ ❀ सर्गादयः
 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति न्यायेनैवेति भावः । तदुक्तम् "सर्गादिकं हरिनैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु । कुरुते केवलानंदो
 यथा मत्तस्य नर्तनम् ।" इति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सर्वस्रष्टृत्वादस्य साम्यमेव सर्वत्रेयाशंकते—नन्विति । यद्यप्येवं सर्वत्र
 साम्येपि तस्य तथापीति । ननु "परः पूर्वेषाम्" इति श्रुतेर्देवानां भगवत्पक्षत्वावगमादिति चेन्न, भक्तिवशः पुरुषः "यमेवैष
 वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिश्रुतेर्देवानामनुग्राह्यत्वात्तत्पक्षो न स्वार्थ इति ध्येयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अतः स्थितिपालन-
 कालत्वादेव । तस्मात्सत्त्वसेवित्वात् । सुरप्रियः सुरेष्वेव तद्भक्तप्राचुर्यादस्मात्स्वेव तदनुग्रहः पर्यवस्यतीति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀
 अजितस्य विकुंठासुतस्य पदं तेनैव प्रकाशितवैकुण्ठविशेषतमसः परं प्रपञ्चांतर्गतत्वेऽपि भगवद्विग्रहवत्प्रकृत्या न स्पृष्टां यद्वा
 मत्समीपदेशं प्रापेत्यर्थः । क्षीराब्धौ तमोऽश्रवणादाह—यद्वेति ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

निशाम्येति । महेन्द्रवरुणादयः सुरगणा एतत्त्रैलोक्यस्य निःश्रीकत्वं पतितानां देवानां चानुत्थानं निशाम्य दृष्ट्वा स्वयं
 मन्त्रैर्मन्त्रयन्तोऽप्यालोचनानि कुर्वन्तोऽपि यदा निःश्रीकत्वादिनिवृत्त्युपायनिश्चयं नाध्यगच्छन् प्रापुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत
 इति । ततस्तदा मेरोर्मूर्धनि स्थितां ब्रह्मणः सभां सर्वे जग्मुः । तत्र च तं प्रणताः सन्तस्तस्मै परमेष्ठिने निःश्रीकत्वादिकं सर्वं
 विज्ञापयांचक्रुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स इति युग्मम् । सः विभुर्ब्रह्मा इन्द्रवाय्वादीन् देवान् निःसत्त्वान् बलहीनान् अत एव
 विगतप्रभान् निस्तेजस्कान् तथा लोकान् अमङ्गलप्रायान् विलोक्य तथा असुरान् अयथा देववैलक्ष्येण तेजोबलादियुक्तान्
 विलोक्य समाहितेनैकाग्र्येण मनसा परं पुरुषं पुरुषोत्तमं संस्मरन् आसीत् । इति वाक्यभेदान्न स इत्यस्य पौनरुक्त्यम् । ततश्च
 हरिं शरणं गताः सन्तः यथापूर्वं सर्वे प्राप्स्याम इत्युपायस्फुरणोत्पन्नहर्षेण उत्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य स भगवान् परः ब्रह्मा
 देवान् प्रत्युवाच ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ अहमिति । अहमित्यादयः सर्वे यस्य भगवतोऽवतारः पुरुषस्तस्यांशोऽहं ब्रह्मा तस्य
 कला मरीच्यादयः ताभिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा उत्पादितास्तेमेवाव्ययं भगवन्तं शरणं ब्रजाम । धर्मजातयः
 स्वेदजाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नेति । यस्य भगवतो यद्यपि बध्यादिपक्षो नास्ति अथापि तथापि सृष्ट्याद्यर्थः काले सृष्ट्यादि-

योग्ये काले रजआदि धत्ते सर्गार्थं रजो धत्ते स्थित्यर्थं सत्त्वं धत्ते संयमः संहारस्तदर्थं तमो धत्ते ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अयं त्विति । देहिनां प्राणिनां भवाय सत्तायै स्थितये सत्त्वं गुणं जुषाणस्य स्वीकृतवतः । मुगभाव आर्षः । भगवत इयं स्थितिर्मर्यादा तस्याः पालनस्य क्षणः कालः यत एवं तस्मात्सर्वे वयं तं जगद्गुरुं सर्वपूज्यं शरणं ब्रजाम । स सुराः प्रियाः यस्य तथाभूतः सन् स्वानां स्वीयत्वेन परिगृहीतानां नोऽस्माकं शं सुखं धास्यति करिष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इतीति । हे अरिन्दम ! वेधा ब्रह्मा इत्येवं सुरान् आभाष्य आज्ञाप्य तैर्देवैः सह यत्र क्षीराब्धौ हरेर्वासः तदेव तमसः परं स्थानम् । यद्वा । लोकात् परं यदलोकाख्यं तमस्तस्मात्परमजितस्य यत्साक्षात्पदं स्थानं तज्जगाम ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदा सुरगणाः इन्द्रादिदेवगणाः एतत्त्रैलोक्यस्य निःश्रीकत्वं पतितानां देवानामनुत्थानञ्च निशाम्य दृष्ट्वा स्वयं मंत्रैर्मन्त्रयन्तोऽप्यालोचयन्तोऽपि विनिश्चयं सश्रीकत्वाद्यावहोपायनिश्चयं नाध्यागच्छन् प्रापुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततो निश्चयानधिगमनानन्तरं मेरोर्मूर्ध्नि स्थितां ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य सभां सर्वेशाः सर्वे जग्मुः तत्र गत्वा सर्वे प्रणताः कृतप्रणामाः परमेष्ठिने ब्रह्मणे विज्ञापयाञ्चकुर्विज्ञापनञ्चकुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ततः श्रुत्वा ब्रह्मा किमकरोदित्यत आह—स इति । ततः स परमेष्ठी विगतप्रभान् निस्तेजस्कान्निस्सत्त्वान् बलहीनानिन्द्रवाय्वादीन् देवगणान् तथाऽमङ्गलप्रायान् मङ्गलरहितानिव स्थितान् त्रीन् लोकांश्च विलोक्य तथाऽसुरान्देवगणाद्विलक्षणान् तेजोबलादियुक्तांश्च विलोक्य सुरानाहेत्युत्तरेणान्वयः विभुर्ब्रह्मा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ समाहितेनैकाग्रेण मनसा परमपुरुषं संस्मरन् परमपुरुषशरणवरणेन यथापूर्वं सर्वं प्राप्स्याम इति हर्षेणोत्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य स भगवान् ब्रह्मा हरीनिन्द्रमुखान्सुरान् देवानाहोवाच ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहमिति त्रिभिः । अस्मदादयः सर्वे यस्य भगवतो अवतारः सृष्ट्यधिकृतोऽनिरुद्धः तस्यांशकलया अंशंशेन ज्ञानशक्त्यादिगुणलेशेन विसर्जिताः उत्पादिता तमेवाव्ययं भगवन्तं शरणं ब्रजाम गच्छेम यः स्रष्टा स एवास्माकं रक्षिता अतस्तमेव शरणं ब्रजाम इतोऽन्यो न कश्चिदुपायोऽस्तीति भावः । तत्राहं ब्रह्मा भवो रुद्रः यूयं देवाः द्रुमाः वृक्षाः घर्मजातयः स्वेदजोद्भिजादयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु, तेन यथा वयं सृष्टास्तथाऽसुरा अपि, अतस्तान्निगृह्य वैषम्यादिप्राकृतगुणरहितः कथमस्मान् रक्षिष्यतीत्याशङ्कां निराह—न यस्येति द्वाभ्याम् । तत्रार्द्धेनाद्येपः सार्द्धेन तु परिहारः यद्यप्यस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिप्राकृतगुणरहितस्य वध्यादिपक्षो नास्ति तथापि जगतः सृष्ट्याद्यर्थं काले सृष्ट्याद्युपयुक्तकाले रजस्सत्त्वतमांसि धत्ते विभर्ति त्रिगुणोन्मेषनिमित्तकर्माऽनुगुणं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि रज आदिधत्तां नाम तथापि प्रकृते किमायातमिति चेत्तत्राह—अयन्तिवर्त । देहिनां भवाय सत्तायै स्थितये इत्यर्थः । सत्त्वं जुषाणस्य सत्त्वगुणोन्मेषनिमित्तकर्माऽनुगुणं प्रवृत्तस्य तस्य भगवतोऽयं स्थितिपालनक्षणः स्थित्यात्मकपालनस्य कालः सत्त्वप्रधानदेवादिपालकालोयमिति भावः । यत एवं तस्मात्सर्वे वयं जगद्धितकारिणं शरणं ब्रजामः रक्षणोपायत्वेनाध्यवस्यामः स्वानां शरणव्रजनमात्रेण स्वीयत्वेन परिगृहीतानामस्माकं शं सुखं धास्यति दास्यति यतोऽयं भगवान् स्वत एव सुराः प्रियाः यस्य तादृशः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं ब्रह्मा सुरान्प्रत्युक्ताऽजितस्य भगवतः स्थानं तैस्सुरैः सह जगामेत्याह, भगवान् बादरायणिः—इतीति । हे अरिन्दम ! कामक्रोधादिदमन ! राजन् ! इतीत्थं सुरान्देवानाभाष्य वेधाः सर्वं जगद्धिदधाति सृजतीति तथा तादृशः चतुर्मुखः देवैः सह लोकाद्यत्परमलोकाख्यं तमस्तस्मात्तमसः परम् अजितस्य भगवतः पदं स्थानं जगाम ययौ ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यदा देवा निश्चयं नाध्यगच्छन् ततस्तदा ब्रह्मसभां जग्मुरित्यन्वयः ॥ १७-१९ ॥ ❀ ❀ परं पूरकं सृष्टयेति शेषः ॥ २० ॥ घर्मजातयः स्वेदजाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यस्य वध्यादयो न सन्ति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्य हरेरयं कालः स्थितिपालनाऽवसरः धास्यति ददाति शं सुखम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अजितस्य हरेः ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

सविलोक्येति युग्मकम् । असुरान् यथेति ज्ञानदृष्ट्यैव दृष्टम् । तेषामत्रानागमनात् । उत्फुल्लवदन इति समाधौ हरेः प्रसादानुभवात् ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ यस्यावताररूपा ये ईशाः कलाश्च पुरुषस्य त्रिदेव्यादयो मरीच्यादयश्च ताभिर्विसर्जिताः । तत्र मूलावतारिणः पुरुषत्रयं तत्र द्वितीयात् पुरुषात् त्रिदेवी तत्र ब्रह्मणो मरीच्याद्याः । तेभ्योऽन्येऽन्य इति विवेचनीयम् तदेतदवतारिदृष्टयोक्तम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ न यस्येत्यादौ सर्गादयो 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् २।१।३३' इति न्यायेनैवेति भावः । तदुक्तम् 'सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु । कुरुते केवलानन्दाद्यथा मत्तस्य नर्तनम्' इत्यादि ॥ २२ ॥

ननु, सर्गादिकालाऽनुसारी चेदसौ तर्हि कालान्तरेऽस्मद्विपक्षीभावान्नाऽतिविश्वसनीयस्तत्राह—स्वानामिति । ननु, तर्हि स्वीयत्वमप्यस्मासु न घटते तत्राह—सुरप्रियः । सुरेषु प्रियास्तद्वक्ताः श्रीनारदादयो यस्य स इति सुरेष्वेव तद्वक्तानां स्थिति-
प्राचुर्यादस्यास्वेवास्याऽनुग्रहः पर्यवस्यतीति भावः ॥ २३ ॥ * * अजितस्य पदं विकुण्ठासुतस्यैव तेनैव प्रकाशितं वैकुण्ठ-
विशेषं तमसः परम् । प्रपञ्चमध्याविर्भूतत्वेऽपि श्रीभगवद्विग्रहवदेव प्रकृत्या न स्पृष्टं यत्तज्जगाम तत्समीपदेशं
प्रापेत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स परमेष्ठी असुरांस्तु अयथाबलपुष्ट्यादियुक्तान् ॥ १६-२० ॥ * * धर्मजातयः स्वेदजाः यस्याऽवतारः
पुरुषस्तेनाऽहं भयश्च विसर्जितौ विविधां कारितौ पुरुषांशेन मया च मरीच्यादयः मत्कलाभिर्मरीच्यादिभिः पुत्रपौत्रद्वारा
असुरादया विसर्जिताः ॥ २१ ॥ * * न यस्य वध्या इति । तस्य सर्वत्र साम्यादिति भावः । ननु, तर्हि वध्यादयः
कथं जगति दृश्यन्ते तत्राह—धत्ते इति । गुणानां तच्छक्तित्वात् सृष्ट्याद्यर्थं स एव रज आदि धत्त इत्युच्यते तमस्सत्त्वरजो-
भिर्गुणैरेव वधरक्षणोपेक्षणानि क्रियन्ते तत्र परमेश्वरे केवलमुपचार इति भावः ॥ २२ ॥ * * किन्तु सम्प्रति तमःकार्य-
वधकालो नेत्याह—अयं स्थितिर्मर्यादा तस्याः पालनलक्षणः समयः सत्त्वं जुषाणस्येति सम्प्रति सत्त्वं स्वीकुर्वन् सुराप्रिय एव
भवितुमर्हतीति भावः ॥ २३ ॥ * * पदं क्षीरोदधिस्थश्चेतद्वीपं तमसः प्रकृतेः परम् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एतच्छापेन निःश्रीकत्वम् ॥ १७-१८ ॥ * * निःसत्त्वान् बलहीनान् विगतप्रभान् निस्तेजस्कान् असुरान्
अयथाबलादियुक्तान् विलोक्य उवाचेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १६ ॥ * * परं पुरुषं वासुदेवं देवकार्यसाधकं स्मरन् अत
उत्फुल्लवदनः परो देवश्रेष्ठः देवान् प्रत्युवाच ॥ २० ॥ * * मनुष्यश्च तिर्यञ्चश्च द्रुमाश्च धर्मजातयः स्वेदजाश्च यस्यावतारः
पुरुषः तस्यांशो लेशस्तस्य कलया लेशमात्रेण अस्मादादिस्वेदजान्ताः विसर्जिताः उत्पादिताः ॥ २१ ॥ * * ननु, सः
असुरेषु निग्रहं सुरेष्वनुग्रहं कथं करिष्यतीत्यत्राह—नेति, द्वाभ्याम् । काले सर्गस्थितिसंयमसमये रजःसत्त्वतमांसि धत्ते
विभर्ति स्वशक्तिगुणान्प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * सत्त्वं जुषाणस्य प्रवर्त्तकतया सेवमानस्य ॥ २३ ॥ * *
तमसः परं पदं तमोवर्जितं भगवत्स्थानविशेषं यत्र देवैः सहितस्य ब्रह्मणो गतिः सम्भवति तत्र क्षीराब्धिस्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालबिहिता वालप्रबोधिनी

महेन्द्रादयः सुरगणा एतद्वैलोक्यस्य निश्श्रीकत्वं पतितानां देवानां चानुत्थानं निशाम्य दृष्ट्वा स्वयं मन्त्रैर्मन्त्रयन्तोऽ-
प्यालोचनानि कुर्वन्तोपि यदा निश्श्रीकत्वादिनिवृत्त्युपायनिश्चयं नाध्यगच्छन्न प्रापुः ॥ १७ ॥ * * ततस्तदा मेरोर्मूर्धनि
स्थितां ब्रह्मणः सभां सर्वे जग्मुः, तत्र च तं प्रणताः सन्तस्तस्मै परमेष्ठिने निश्श्रीकत्वादिकं सर्वं विज्ञापयाञ्चक्रुरित्यन्वयः ॥ १८ ॥
ततश्च स परमेष्ठी इन्द्रवाय्वादीन् देवान् निस्सत्त्वान् बलहीनान् अतएव विगतप्रभान् निस्तेजस्कान् तथा अमङ्गलप्रायान्
लोकांश्च विलोक्य तथा असुरान् अयथा देववैलक्ष्येण तेजोबलादियुक्तान् विलोक्य विभुः सर्वदेवापेक्षया समर्थोऽपि ॥ १६ ॥ * *
समाहितेनैकाग्रेण मनसा परं पुरुषं पुरुषोत्तमं संस्मरन् तत्स्मरणमुखेनोत्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य स देवान् प्रत्युवाचेत्यन्वयः ।
देवानामापत्सु ब्रह्माणं प्रति गमने ब्रह्मणश्च देवाश्चासने ब्रह्मणस्ततो महत्त्वे हेतुं सूचयन्तं विशिनष्टि—भगवानिति, स ब्रह्मा भगवान्
ऐश्वर्यादिमान् अतएव परः सर्वदेवापेक्षयोत्कृष्ट इत्यर्थः ॥ २० ॥ * * तानेव देवान् प्रति ब्रह्मवाक्यानि दर्शयति—अह-
मिति त्रिभिः । अस्मदादयः सर्वे यस्य भगवतः अवतारः सृष्ट्यधिकृतोऽनिरुद्धस्तस्यांशकलया अंशशेन ज्ञानशक्त्यादिगुणलेशेन
विसर्जिता उत्पादितास्तमेव भगवन्तं शरणं ब्रजामेत्यन्वयः । स एवास्मद्रक्षायां समर्थो नान्य इति सूचयन् विशिनष्टि—अव्ययमिति ।
स्वरूपतो धर्मतश्च क्षयरहितमित्यर्थः । धर्मजातयः स्वेदजाः ॥ २१ ॥ * * तर्हि वयमिवासुरा अपि तेनैवोत्पा-
दिताश्चेत्तर्हि सर्वेष्वसौ समः स्यात् तर्हि कथमसुरान् निगृह्यास्मान् रक्षिष्यतीत्याशङ्क्य निरस्यति—नेति द्वयेन । यस्य परमा-
नन्दविग्रहस्य भगवतो यद्यपि वध्यादिपक्षो नास्ति अथापि तथापि जगतः सृष्ट्याद्यर्थं काले सृष्ट्यादियोग्ये काले रजादि धत्ते ।
सर्गार्थं रजो धत्ते, स्थित्यर्थं सत्त्वं धत्ते, संयमः संहारस्तदर्थं तमो धत्ते ॥ २२ ॥ * * ननु रजआदीनि धत्तां तेन प्रकृते
किमायातं तत्राह—अयं त्विति । देहिनां प्राणिनां भवाय सत्तायै स्थितये सत्त्वं गुणं जुषाणस्य स्वीकृतवते भगवतोऽयं स्थिति-
पालनलक्षणः स्थितिर्मर्यादा तस्याः पालनस्य लक्षणः कालः, यत एव तस्मात्सर्वे वयं तं जगद्गुरुं पालकत्वेन परमहितत्वेन

सर्वपूज्यं शरणं ब्रजामः रक्षणोपायत्वेनाध्यवस्यामः । स सुराः प्रियाः यस्य तथाभूतः सन् स्वानां शरणव्रजनमात्रेण स्वीयत्वेन परिगृहीतानां नोऽस्माकं शं सुखं धास्यति करिष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ हे अरिन्दम निर्जितेन्द्रियशत्रुवर्ग वेधाः ब्रह्माः इत्येवं सुरान् आभाष्य आज्ञाप्य तैर्देवैः सह लोकात् परं यदलोकाख्यं तमस्तस्मात्परमजितस्य यत्साक्षात्पदं स्थानं तज्जगामेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निशाम्येति । महेन्द्रश्च वरुणश्च तावादी येषां ते, सुरगणाः एतत् त्रिलोक्या निःश्रीकृत्वं पतितानां देवानामनुद्वारं च, निशाम्य विलोक्य, मन्त्रैः मन्त्रयन्तः सन्तोऽपि, स्वं विनिश्चयं; न अध्यगच्छन् । सश्रीकृत्वाद्यावहोपायं न प्राप्नुयित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः निश्चयानधिगमनानन्तरं, मेरोः मूर्ध्नि, स्थितां, ब्रह्मसभां ब्रह्मणः पर्वदं, सर्वशः सर्वेऽपि सुराः, जग्मुः । तत्र गत्वा सर्वे प्रणताः कृतप्रणामाः सन्तः, परमेष्ठिने ब्रह्मणे, विज्ञापयांचक्रुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मा देवविज्ञापनां श्रुत्वा किमकरोदित्यत आह । स इति । ततः, स ब्रह्मा, विगतप्रभान् निस्तेजस्कान्, निःसत्त्वान् बलहीनान्, इन्द्रश्च वायुश्च तावादी येषां तान्देवान्, विलोक्य, तथा अमङ्गलप्रायान् मङ्गलरहितानिव स्थितान्, लोकांछिलोकीस्थजनान्, विलोक्य, तथा असुरान्, च विलक्षणान् तेजोबलादियुक्तत्वेन देवेभ्यो विपरीतान्, विलोक्य सुरानाहेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ समाहितेनेति । विभुः समर्थः, पितामहो ब्रह्मा, समाहितेनैकाग्रेण, मनसा पुरुषं परमपुरुषं, संस्मरन् 'तं शरणं गताः सन्तः, यथापूर्वं सर्वं वयं प्राप्स्यामः' परमपुरुषशरणवरणेन प्रागिवाखिलं लप्स्याम इत्यर्थः । हर्षेण इत्थंभूतप्रहर्षेण, उत्फुल्लं वदनं यस्य सः, तथाभूतः सन्, सुरानिन्द्रादीन् आह ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदेवाहाहमिति त्रिभिः । अहमिति । अहं चतुर्मुखः, भवो रुद्रः, अथो सुरादयः, यूयं, मनुष्याश्च तिर्यञ्चश्च द्रुमाश्च घर्मजातयः स्वेदजाश्च ताः, यस्य अवतारः पुरुषस्तस्यांशो ज्ञानशक्तिः, तस्य कला लेशः तथा विसर्जिता उत्पादिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा जनिताः, अतः अव्ययं तं भगवन्तं सर्वे शरणं ब्रजाम । अस्मादन्यः कश्चिदुपास्यो नास्तीति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु तेन यथा वयं सृष्टास्तथा असुरा अपि तेनैव सृष्टाः, अतः स्वभावतः वैषम्यादिप्राकृतगुणरहितः स, तान्निगृह्य अस्मान् कथं रक्षिष्यतीत्याशङ्कां निराकुर्वन्नाह । न यस्येति । यस्य भगवतः समत्वात् कश्चित् वध्यो हन्तव्यः न, रक्षणीयश्च न उपेक्षणीयादरणीयपक्षः न, उपेक्षणीयपक्षः आदरणीयपक्षश्च निश्चितमेव न भवति । अथापि, काले सृष्ट्याद्युपयुक्तसमये सर्गश्च स्थितिश्च संयमश्च तेभ्य इति तदर्थं, उत्पत्तिस्थितिप्रलयविधानार्थमित्यर्थः । रजःसत्त्वतमांसि धत्ते विभक्तिं । त्रिगुणोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणं प्रवर्त्तते इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि काले रजआदि धत्तां नाम तथापि प्रकृते किमायातमिति चेत्तत्राह । अयमिति देहिनां, भवाय सत्तायै स्थितये इत्यर्थः । सत्त्वं सत्त्वगुणं, जुषाणस्य सत्त्वगुणोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणं प्रवृत्तस्य, तस्य भगवतः, अयं तु स्थितिपालनक्षणः स्थित्यात्मकपालनस्य कालः, अस्य सत्त्वप्रधानदेवादिपालनकालोऽयमस्तीति भावः । यतः एवं तस्मात्, सर्वे वयमिति शेषः । जगद्गुरुं जगद्धितकारिणं हरिं, शरणं ब्रजामः । सुरा देवाः प्रिया यस्य सः, स भगवान्, स्वानामात्मीयानां, नोऽस्माकं, शं सुतरां सुखं, धास्यति करिष्यति ॥ २३ ॥ एवं ब्रह्मा सुरान् प्रति, उक्त्वा अजितस्य भगवतः स्थानं, तैः सुरैः सह जगामेत्याह भगवान् बादरायणिः । इतीति । हे अरिन्दम कामक्रोधादिदमन राजन्, इतीत्यर्थः; वेधाः ब्रह्मा, सुरान् ; आभाष्योक्त्वा, देवैः सह तमसः परं, अजितस्य भगवतः; साक्षात् पदं जगाम ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

यह सब दुर्दशा देखकर इन्द्र, वरुण आदि देवताओं ने आपसमें बहुत कुछ सोचा-विचारा; परन्तु अपने विचारों से वे किसी निश्चयपर नहीं पहुँच सके ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तब वे सब-के-सब सुमेरुके शिखरपर स्थित ब्रह्माजीकी सभामें गये और वहाँ उन लोगोंने बड़ी नम्रतासे ब्रह्माजीकी सेवामें अपनी परिस्थितिका विस्तृत विवरण उपस्थित किया ॥ १८ ॥ ब्रह्माजीने स्वयं देखा कि इन्द्र, वायु आदि देवता श्रीहीन एवं शक्तिहीन हो गये हैं । लोगोंकी परिस्थिति बड़ी विकट, सङ्कटग्रस्त हो गयी है और असुर इसके विपरीत फल-फूल रहे हैं ॥ १९ ॥ ❀ ❀ समर्थ ब्रह्माजीने अपना मन एकाग्र करके परम पुरुष भगवान्का स्मरण किया; फिर थोड़ी देर रुककर प्रफुल्लित मुखसे देवताओंको सम्बोधित करते हुए कहा ॥ २० ॥ 'देवताओ ! मैं, शङ्करजी, तुमलोग तथा असुर, दैत्य, मनुष्य, पशु पक्षी, वृक्ष ओर स्वेदज आदि समस्त प्राणी जिनके विराट् रूपके एक अत्यन्त स्वल्पातिस्वल्प अंशसे रचे गये हैं—हमलोग उन अविनाशी प्रभुकी ही शरण ग्रहण करें ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यद्यपि उनकी दृष्टिमें न कोई वधका पात्र है और न रक्षाका, उनके लिये न तो कोई उपेक्षणीय है न कोई आदरका पात्र ही फिर भी सृष्टि, स्थिति और प्रलयके लिये समय-समयपर वे रजोगुण, सत्त्वगुण और तमोगुणको स्वीकार किया करते हैं ॥ २२ ॥

उन्होंने इस समय प्राणियोंके कल्याणके लिये सत्त्वगुणको स्वीकार कर रक्खा है। इसलिये यह जगत्की स्थिति और रक्षाका अवसर है अतः हम सब उन्हीं जगद्गुरु परमात्माकी शरण ग्रहण करते हैं। वे देवताओंके प्रिय हैं और देवता उनके प्रिय। इसलिये हम निजजनोंका वे अवश्य ही कल्याण करेंगे ॥ २३ ॥ ॐ ॐ श्रीशुकदेवजी कहते हैं— परीक्षित ! देवताओंसे यह कह कर ब्रह्माजी देवताओंको साथ लेकर भगवान् अजितके निजधाम वैकुण्ठमें गये। वह धाम तपोमयी प्रकृतिसे परे है ॥ २४ ॥

तत्रादृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय वै विभो । स्तुतिमब्रूत दैवीभिर्गीर्भिस्त्ववहितेन्द्रियः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच

अविक्रियं सत्यमनन्तमाद्यं गुहाशयं निष्कलमप्रतर्क्यम् ।
मनोऽग्रयानं वचसानिरुक्तं नमामहे देववरं वरेण्यम् ॥ २६ ॥
विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेन्द्रियाभासमनिद्रमव्रणम् ।
छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ तमक्षरं खं त्रियुगं ब्रजामहे ॥ २७ ॥
अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पञ्चदशारमाशु ।
त्रिणाभि विद्युच्चलमष्टनेमि यदक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये ॥ २८ ॥
य एकवर्णं तमसः परं तदलोकमव्यक्तमनन्तपारम् ।
आसाञ्चकारोपसुपर्णमेनमुपासते योगरथेन धीराः ॥ २९ ॥
न यस्य कश्चातितितर्ति मायां यया जनो मुह्यति वेद नार्थम् ।
तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं नमाम भूतेषु समं चरन्तम् ॥ ३० ॥
इमे वयं यत्प्रिययैव तन्वा सत्त्वेन सृष्टा बहिरन्तराविः ।
गतिं न सूक्ष्मामृषयश्च विद्महे कुतोऽसुराद्या इतरप्रधानाः ॥ ३१ ॥
पादौ महीयं स्वकृतैव यस्य चतुर्विधो यत्र हि भूतसर्गः ।
स वै महापुरुष आत्मतन्त्रः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विभो तत्र तु अवहितेन्द्रियः अदृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय दैवीभिः गीर्भिः वै स्तुतिम् अब्रूत ॥ २५ ॥ ॐ ॐ मनोऽग्रयानं वचसा अनिरुक्तम् अप्रतर्क्यं निष्कलं गुहाशयम् अनन्तम् आद्यम् अविक्रियं सत्यं देववरं वरेण्यं नमामहे ॥ २६ ॥ यत्र गृध्रपक्षौ छायातपौ न तं प्राणमनोधियात्मनां विपश्चितम् अर्थेन्द्रियाभासम् अव्रणम् अनिद्रम् अक्षरम् खं त्रियुगं (शरणं) ब्रजामहे ॥ २७ ॥ ॐ ॐ अजया ईर्यमाणम् मनोमयं पञ्चदशारम् आशु त्रिणाभि विद्युच्चलम् अष्टनेमि अजस्य चक्रं तु यत् अक्षम् आहुः तम् ऋतम् प्रपद्ये ॥ २८ ॥ ॐ ॐ यः एकवर्णम् तमसः परे अलोकम् अव्यक्तम् अनन्तपारं तत् उपसुपर्णम् आसाञ्चकार एनं धीराः योगरथेन उपासते ॥ २९ ॥ ॐ ॐ यया जनः मुह्यति अर्थं न वेद यस्य मायां कः न अतितितर्ति निर्जितात्मगुणं भूतेषु समं चरन्तं परेशं नमाम ॥ ३० ॥ ॐ ॐ ऋषयः च इमे वयम् यत्प्रियया सत्त्वेन तन्वा एव सृष्टाः अपि अन्तः च बहिः आविः सूक्ष्मां गतिं न विद्महे इतरप्रधानाः असुराद्याः कुतः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ स्वकृता एव इयम् मही यस्य पादौ यत्र हि चतुर्विधः भूतसर्गः स आत्मतन्त्रः ब्रह्म महाविभूतिः महापुरुषः वै प्रसीदताम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दैवीभिल्लोकेऽप्रसिद्धाभिर्वैदिकीभिर्गीर्भिस्तुतिमकरोत् ॥ २५ ॥ * * देववरं त्वां नमामहे नमाम । हे देववर
त्वां नमामेति वा । वरत्वे हेतुः सत्यम् । कुतः । अविक्रियम् । तत्कुतः । अनंतमाद्यं चानादिम् । आद्यंतवन्तो हि वृद्धयादि-
विक्रियायुक्ता भवन्ति । किं च गुहाशयं सर्वातरम् । कुतः । निष्कलं निरुपाधिम् । तत्कुतः । अप्रतर्क्यम् । तत्कुतः । मनोऽप्रयानं
मनसोऽपि जविष्ठम् । मनःप्राप्ये स्थाने ततः प्रागेव विद्यमानत्वात् । तथा च श्रुतिः । “अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनहेवा
आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्” इति । वचसा अनिरुक्तम् अविषयत्वात् । “यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वाग-
भ्युद्यते” इति श्रुतेः । मनोवचसोरगोचरत्वादप्रतर्क्यम् । यथेष्टं वा सर्वेषां हेतुहेतुमद्भावः ॥ २६ ॥ * * किं च प्राणादीनां
विपश्चितं ज्ञातारम् । आत्माऽहंकारो देहो वा न तु तद्व्यतिरिक्तं ज्ञेयमस्तीत्याह । अर्थो विषयः इंद्रियाणि तद्ग्राहकाणि
तदुभयरूपेणाभासत इति तथा तम् । तथाऽप्यनिर्द्रं स्वप्नद्रष्टृवदज्ञानरहितम् । कुतः । अव्रणमदेहम् । अत एवाक्षरं स्वमाकाशमिव
व्यापिनं च । सर्वत्र हेतुः । यत्र यस्मिन्गृध्रपक्षौ जीवपक्षपातिनौ छायातपावविद्या च तन्निवर्तिका विद्या च नास्ति तं
त्रियुगं त्रिषु युगेष्वविर्भवन्तं शरणं ब्रजामहे ॥ २७ ॥ * * तदेवमविक्रियत्वादिभिः सर्वज्ञत्वादिभिश्च सत्यत्वं वरेण्यत्वं
चोक्तं संसारचक्राधारत्वेनापि तदेव दर्शयन्नाह । अजस्य जीवस्य चक्रं चक्रवदावर्तमानं देहाद्यजया मायया प्रेर्यमाणं योऽक्षो
यस्य यदक्षं यदधिष्ठानमाहुस्तस्मै सत्यं प्रपद्ये । कथंभूतं चक्रम् । मनोमयं मनःप्रधानम् । दर्शेन्द्रियाणि पंचप्राणाश्चैत्येवं पंचदश
अरा यस्य । आशु शीघ्रगम् । त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य । विद्युदिव चलं न स्थिरम् । अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवा-
वरणानि यस्य ॥ २८ ॥ * * सर्वजीवनियंतृत्वादिना च वरिष्ठत्वमाह । य इति । य उपसुपणं जीवसमीपे तन्निर्णयतृत्वेनासांच-
कारास्ते स्म । “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते” इति श्रुतेः । यद्वा भक्तरक्षणार्थं गरुडस्योपरि य उपविष्ट
इत्यर्थः । तर्हि देहस्थत्वाद्भक्तरक्षणादिक्रियावेशाद्वा जीवसाम्यं स्यात्तत्राह । एकवर्णं ज्ञानैकस्वरूपं तमसः प्रकृतेः परमलोकम-
दृश्यमव्यक्तं निर्विकल्पमनंतपारं कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नं तद्ब्रह्मैव यः । अप्रच्युतस्वरूपत्वान्न जीवसाम्यम् । “तयोरन्यः
पिप्लवं स्वाद्वत्त्यनभ्रन्नन्यो अभिचाकशीति” इति विशेषश्रवणादित्यर्थः । अत एव यमेनं धीरा योगेन रथेन प्राप्तिसाधनेनोपासते
भजते तं नमामेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ * * मायानियंतृत्वेनापि जीवसाम्यं परिहरन्वरिष्ठत्वमाह । यस्य मायां कश्च
कश्चिदपि नातितितति नातिक्रामति । कथंभूताम् ? जनो यया मुह्यति । अर्थमात्मस्वरूपं न तु वेद । निर्जित आत्मा आत्म-
शक्तिर्माया च तद्गुणाश्च येन तम् ॥ ३० ॥ * * अर्थं न वेदेति यदुक्तं तत्प्रपंचयन्नाह । इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य
प्रियया तन्वा सत्त्वेनैव सृष्टा अपि बहिरंतश्च सत्ताप्रकाशाभ्यामाविः प्रकटामपि सूक्ष्मां गतिं निरुपाधिस्वरूपं न विद्वान् ।
इतरप्रधाना रजस्तमोमयाः । कुतो विदुः । तं नमामेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१ ॥ * * इदानीं वैराजरूपेण स्तुवन्नार्थयते
पादौ महीति द्वादशभिः । यत्र मह्यं जरायुजादिभूतसर्गः सा मही यस्य पादौ स नः प्रसीदतु । आत्मतंत्रः पादादिमत्त्वेऽपि
न तत्परतंत्रः । कुतः । ब्रह्म अप्रच्युतरूपः । तत्कुतः महती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्र स्थाने न दृष्टं स्वरूपं यस्य तस्मै । पूर्वं श्रुतः श्रुतपूर्वस्तस्मै । अदृष्टस्वरूपं श्रुतपूर्वं प्रभुमनुकूलयितुं
स्तुतिमब्रूत ॥ २५ ॥ * * आत्मनेपदार्थत्वकल्पनानावश्यकत्वादाह—हे देवेति । सत्यम् ‘सत्यं ज्ञानम्’ इति श्रुतेः ।
तत्रापि हेतुं पृच्छति—कुत इति । अविक्रियम् ‘निरवद्यं निरंजनम्’ इति श्रुतेः । तन्निर्विकारत्वमपि कुतस्तत्राह—अनंतमित्यादि ।
‘अनंतं ब्रह्म आत्मा इदमग्र आसीत्’ इति श्रुतेः । अन्यदाह—सर्वातरम् ‘यो वेद निहितं गुहायां हृदय आहितं यत्’ इत्यादिश्रुतेः ।
निरुपाधिम् ‘निष्क्रियं निष्कलं शांतम्’ इति श्रुतेः । तन्निरुपाधित्वम् । ततः मनसः । मनोप्रयानत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति ।
श्रुत्यर्थस्तु तद्ब्रह्म अनेजत्कम् उपलक्षितगतिहीनं जवीयोऽतिवैगवत्तरम् । एतद्ब्रह्म । देवा इंद्रियाणि । पूर्वमर्शत् पूर्वमेव
गच्छत् । तिष्ठत् स्थिरस्वभावं तत् धावतोऽन्यानवागिन्द्रियादीन् अतिक्रम्य गच्छतीत्यर्थः । यद्ब्रह्म अनभ्युदितं वक्तुमशक्यं येन
ब्रह्मणा अभ्युद्यते स्वव्यापारसमर्था भवतीति श्रुतिपदार्थः । देववरत्वे च ‘एष सर्वेश्वर’ इति । वरेण्यमिति ‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’
इति लिंगात् । ‘यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह’ इति । ‘नैषा मतिस्तर्केणापनेया’ इत्यादिश्रुतेरप्रतर्क्यम् ॥ २६ ॥ * *
अन्यदाह—किं चेति । ज्ञातारम् । ‘प्राणस्य प्राणम्’ इत्यादिश्रुतेः । तथापि विषयादिरूपेण प्रकाशमानत्वेपि । अज्ञानरहितत्वे
हेतुं पृच्छति—कुत इति । अदेहं देहरूपं न । अत एवादेहरूपत्वादेव । गृह्यति विषयानभिकांक्षतीति गृह्यो जीवः । आवरण-
स्वभावत्वाच्छायाशब्देनाविद्याप्रकाशस्वभावत्वादातपशब्देन विद्या ज्ञेया । यद्वाऽर्थानिन्द्रियाणि च भासयति दीपयतीत्यर्थ-
द्वियाभासः । अर्थेन्द्रियाणां सन्निकर्षमुत्पाद्य तद्विषयं ज्ञानं जनयतीत्यर्थः । ‘यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

तदेव सत्यत्ववरेण्यत्वम् । अजस्य जीवस्य 'अजो ह्येको जुषमाणः' इति श्रुतेः । यः परमात्मा । अक्षश्चक्राधारो धूः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ जीवसमीपस्थत्वे प्रमाणमाह—द्वेति । श्रुतिप्रसिद्धार्थस्य सुज्ञज्ञेयत्वाल्लोकप्रसिद्धार्थमाह—यद्वेति । इत्यर्थः इति । 'भक्ताभीष्ट-प्रदानाय निर्गुणः सगुणोऽभवत्' इत्याद्युक्तेरिति भावः । अत्राक्षिप्य समाधत्ते—तर्हीति । इत्यर्थः इति । जीवेश्वरवैलक्षण्यस्य श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । यद्वा—प्रणवपक्षे योजनीयं यदेकवर्णं यदोमित्येतदक्षररूपं स्वरव्यंजनविभागविवक्षामंतरेण व्यक्तेरेकत्वमन्यथा षोडश स्वरा इति संख्यानपपत्तिः । ❀मित्येतदक्षरमिदं सर्वम् । 'प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् । सर्वव्यापिनमोकारम्' इत्यादिश्रुत्यर्थमाह—अनंतः पारो मात्रासमूहो यत्र तत् । 'अमात्रोऽनंतमात्रश्च' इति श्रुतेः । उपसुपर्ण जीवसमीपे । आसांचकार । 'सर्वस्य हृदये स्थितम्' इति श्रुतेः । एनमोकारं योगरथेन मांडूक्योक्तध्यानेनोपासते धीरा मुनयः । 'ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः' इति श्रुतेर्मुनित्वलाभाय प्रणव एवोपास्य इत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भूतेषु समं चरंतम् 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्यादिश्रुतेः । परेशम् 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुतेः । न वेदेति 'अनोशया शोचति मुह्यमानः' इति श्रुतेः । शक्तिशक्तिमतोरभिर्देहतीत्यादिष्वभेदोपचारादत्राप्यात्मपदेनात्मशक्तिप्रहः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विद्महे इति तडार्षः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अपरतंत्रत्वे हेतुर्ब्रह्मेति । तदप्रच्युतस्वरूपत्वमपि कुत इति । अपरिच्छिन्नशक्तित्वादिति । 'पादोस्य विश्वा भूतानि' इति पादवत्त्वे मानम् ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत्रेति । हे विभो ! तत्र स्थाने त्ववहितेन्द्रियो वशीकृतेन्द्रियः सन् ब्रह्मा वै निश्चयेन अदृष्टं स्वरूपं यस्य तस्मै तं प्रसादयितुम् । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी । श्रुतः पूर्वं श्रुतपूर्वस्तु मै सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वात् ज्ञात इत्यर्थः । साक्षात्कारेण तत्प्राप्तये दैवोभिर्वैदिकीभिर्गीर्भिः स्तुतिमन्त्रून् अकरोत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अविक्रियमिति । हे देव ! अविक्रियं निर्विकारं सत्यमनन्त-माद्यं हृदयगुहायां शयानं निष्कलं निरुपाधिकम् अप्रतर्क्यं मनसोऽग्रे यानं यस्य मनसः अविषयमित्यर्थः । वचसा अनिरुक्तमिति । इदमित्थंतया निरूपयितुमयोग्यमित्यर्थः । वरं वरेण्यमापत्सु सर्वतो रक्षकत्वेन वरणयोग्यं त्वां वयं नमाम ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विपश्चितमिति । प्राणादीनां विपश्चितं ज्ञातारं तत्रात्मा देहोऽहङ्कारो वा जीवो वा अर्थाः शब्दादयो विषयाः इन्द्रियाणि तद्ग्राहकाणि श्रोतादीनि तदुभयरूपेण आभासते इति तथा तम् । यद्वा । तैर्न भासते न विषयीक्रियते इति । यद्वा । तेषामाभासं प्रकाशकमनिद्रं निद्राग्रहणं जागराद्यवस्थोपलक्षणं जागराद्यवस्थात्रयरहितमित्यर्थः । अत्रणं जीववन्न दुःखितमित्यर्थः । अदेहं वा अक्षरं परिपूर्णं खमिव व्यापकं नित्यसुखस्वरूपं वा । "खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे" इति कोशात् । यस्मिन् गृध्रपक्षो रागादि-मज्जीवपक्षपातिनो छायातपौ अविद्याविद्ये नस्तस्त्वं त्रियुगं त्रिषु युगेष्वविर्भवन्तम् । यद्वा । त्रीणि युगलानि यत्र तं पडैश्वर्यवन्तं वयं शरणं ब्रजामहे । तडार्षः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अजस्येति । अजया मायया ईर्यमाणं प्रवर्त्यमानमित्यर्थः । मनोमयं मनःप्रधानं पञ्चदशारं दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चोत्थेवं पञ्चदश अरा यस्य तत् आशु शीघ्रं त्रयः सत्त्वादयो गुणा नाभिर्यस्य तत् विद्युद्वचलं भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरहङ्कार इत्यष्टप्रकृतयो नेमय इवावरणानि यस्य तत् अजस्य जीवस्य चक्रं चक्रवत् आवर्तमानं देहादि यदक्षं यः भगवान् अक्षो यस्य तत्तथाभूतं यदधिष्ठातमाहुर्वेदास्तमृतं सत्यमहं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि ॥ २८ ॥ ❀ ❀ य इति । एकवर्णमानन्दैकस्वरूपं तमसः प्रकृतेः परमलोकं लोकातीतमव्यक्तमदृश्यमनन्तपारं कालतो देशतो वस्तुतश्च परिच्छेदरहितं यत्परं ब्रह्म तदेव यः उपसुपर्ण जीवसमीपे तन्नियन्तृत्वेन आसांचकार आस्ते स्म । "द्रासुपर्णा" इत्यादिश्रुतेः । यद्वा । स्वभक्तरक्षार्थं गरुडस्योपरि विराजत इत्यर्थः । अत एव धीरा विवेकिनो योगरथेन तत्प्राप्तिसाधनेन योगेन धारणाध्यानसमाध्यादिना । यद्वा । भक्तियोगेन श्रवणादिना एनमेवोपासते ॥ २९ ॥ ❀ ❀ नेति । यस्य मायां कश्चिदपि नातितितति नातिक्रामति । आर्षः प्रयोगः । तातर्तीति भाव्यम् । यया मायया देहादावात्मबुद्ध्या जना मुह्यति अर्थमात्मस्वरूपं न वेद । निजितं आत्मा आत्मभूता मायाशक्तिस्तद्गुणाः सत्त्वादयश्च येन तमत एव सर्वभूतेषु समं चरन्तं विषमप्रवृत्तेस्तत्तत्कर्मानुसारित्वात् । अत एव परेषामस्मदादीनामपीशं तं नमाम ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इमे वयमिति । इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा शरीरभूतेन सत्त्वेन गुणेन सृष्टा अपि बहिरन्तश्च सत्ताप्रकाशाभ्यामादिः प्रकटामपि यस्य सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां गतिं तत्त्वं न विद्महे । आर्षः प्रयोगः । यद्वा । हे इति पृथक् सम्बोधनार्थम् । "विदो लटो वा" इति मसो नादेशः । तर्हि इतरप्रधानाः रजतमःप्रधानाः असुराद्याः कुतो विदुस्तं नमामेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ पादाविति । यत्र यस्यां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जमेदेन चतुर्विधः भूतसर्गः प्राणिदेहसमूहस्तिसृति सेयं स्वकृता एव मही यस्य पादौ स महापुरुषः आत्मतन्त्रं महाविभूतिर्महेश्वर्यः नोऽस्माकं प्रसीदताम् । तातड्नादेशः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र पदे अदृष्टस्वरूपाय "न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्" इत्याद्युक्तरीत्या स्वस्य दुर्दर्शनत्वं ज्ञापयितुमदृष्टं ब्रह्मादिभिः कदापि न दृष्टं स्वरूपं यस्य तस्मै श्रुतपूर्वाय पूर्वं श्रुतः वेदशास्त्रादिभिः इति श्रुतपूर्वः तस्मै । अजिताख्यो भगवान् अवतीर्णः

इत्येतावन्मात्रं ब्रह्मादिभिः श्रुतं न तु दृष्ट इति भावः । एवंविधाय तस्मै प्रणति शेषः । स्वहितेन्द्रियः स्ववायु हितेन्द्रियः स्तोतुं समाहितेन्द्रियो ब्रह्मा दैवीभिरौपनिषदर्थानुकारिणीभिर्गीर्भिरभिभोः स्वयमनभिभूतः इतरानभिभवति जयतीत्यभिभूरजितस्तस्य स्तुतं भावेक्तः स्तुतिमन्त्र उवाचाकरोदित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स्तुतमेवाह-अविक्रियमित्यादिना । तावत्प्रकृति-पुरुषविलक्षणं तत्तदुपनिषत्प्रतिपाद्यं परमात्मस्वरूपं विशोध्य नमस्कृत्य शरणं ब्रजति-अविक्रियमिति द्वाभ्याम् । हे देव ! त्वां नमामः नमस्कुरुः बहुवचनमिन्द्रादिदेवताभिप्रायकं कप्रभूतं वरं श्रेष्ठं निस्समाभ्यधिकमत एव वरणीयं वरमित्यनेन “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” इति श्रुत्यर्थः सूचितः । देववरेण्यशब्दाभ्यां गायत्र्यर्थः, वरत्वे हेतुः मनोग्रयानं वचसा निरुक्तं मनसोऽप्रे अविषयत्वेन योऽतिवर्तत इति तथा वचसा निर्वक्तुमशक्यं वाङ्मनसाविषयमित्यर्थः । सर्वं हि चेतनाचेतनात्मकं जगद्वाङ्मनसयोर्विषयमत एवावरं परमात्मा तु तदविषयत्वाद्भेद इत्यर्थः । यद्यपि परमात्मापि योगपरिशुद्धमनोविषयो वेदान्त-वाग्बिषयश्च तथापीयत्तया ताभ्यामपि परिच्छेदुमशक्योऽनन्तस्वरूपस्वभावत्वादिति भावः । वाङ्मनसाविषयत्वे हेतुरप्रतर्क्य-मिति प्रकृतिपुरुषसजातीयत्वेन तर्कितुमशक्यं यत्प्रतर्क्यं तदेव वाङ्मनसोरविषयमिति भावः । अप्रतर्क्यं हेतुः निष्कलमिति । कला अवयवाः । निरवयवं कर्मायत्तप्राकृतशरीररहितमित्यर्थः । यत्सकलं तदेव प्रतर्क्यमिति भावः । आकाशादिकमपि सकलमेवेति तात्पर्यं तर्हि ईदृशः कुत्रास्त इत्यत आह-गुहाशयम् अस्मदादिहृदयगुहायामेव । शयानं वसन्तमित्यर्थः । स तर्हि किं जीवः “हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः” इति श्रवणान्तेत्याह-आद्यम् आदौ भवमाद्यं हृदयावस्थजीवानामपि उपादानकारणतय आदौ वर्तमानं गुहाशयत्वप्रयुक्तं परिच्छिन्नत्वं वारयति-अनन्तमिति । उपासकाऽनुग्रहायान्तरात्मतया नियमनाय च हृदया-वच्छिन्नत्वेपि स्वरूपतो देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितम् आद्यत्वप्रयुक्तं स्वरूपतः स्वभावतश्च प्रकृतिपुरुषयोरिव प्राप्तं विकारं वारयति-अविक्रियं सत्यमिति । अविक्रियं प्रकृतिरिव स्वरूपाऽन्यथास्वरूपविकाररहितं सत्यं पुरुष इव स्वभावान्यथा-स्वरूपविकाररहितं सद्धारकत्वादिकारस्याद्यत्वेऽपि स्वरूपतः स्वभावतश्च निर्विकारमेवेति भावः । अत्र प्रतिपदं “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” “निष्क्रियं निष्कलं शान्तं निरवयम्” “तं दुर्दृशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्” “अनेजदेकं मनसोजवीयो नैनद्देवाऽपानुवन्” “यद्वाचाऽनभ्युदितम्” इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अन्धैरपि प्रकृतिपुरुषयोरसंभावितै-र्गुणैर्देवं विशिषन् शरणं ब्रजति-विपश्चितमिति । प्राणादीनां विपश्चितं साक्षात्कर्तारं तत्रात्मानो जीवाः न हि सर्वप्रकृतिविकार-विषयगुणपत्साक्षात्कर्तृत्वमेकस्य जीवस्य सम्भावितमिति भावः । अर्थाः शब्दादयो विषयास्तद्ग्राहकाणि श्रोत्रादीन्द्रियाणि च तेषामाभासं प्रकाशकं जीवानामर्थेन्द्रियप्रकाशकमित्यर्थः । अनिद्रं निद्राग्रहणं जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपलक्षणमवस्थात्रयरहितमित्यर्थः । तत्र हेतुः अत्रणं कर्मायत्तशरीररहितं तत्रापि हेतुः छायातपो अज्ञानं तन्मिश्रं ज्ञानं च गुप्त्रपक्षौ “गृधू अभिकांक्षायाम्” रागादिमत्पुरुषाश्रयौ यत्र यस्मिन् न स्तः तादृशमक्षरम् अश्रोतेस्सरप्रत्ययः सर्वव्यापकं तत्र दृष्टान्तः खमाकाशमिव व्याप्तमित्यर्थः । त्रियुगं पूर्णषाड्गुण्यं कृतादियुगत्रयाविर्भाववन्तं वा ब्रजामहे शरणमिति शेषः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पुनरप्यसाधारणेन धर्मान्तरेण विशिषन् शरणं ब्रजति-अजस्येति । मनोमयं चक्रं यदक्षं यः परमात्मा अक्षो यस्य तत्तथोक्तम् यच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशस्तमिति तं परमात्मानम् ऋतं सत्यं प्रपद्ये शरणं ब्रजामीत्यन्वयः । मनोव्यापारमूलकं संसाररूपं चक्रम् अजस्य भगवतो अजया मायया ईर्यमाणं प्रवर्त्यमानं पञ्चदशारं दशेन्द्रियपञ्चवृत्तिप्राणारम् आशुगामी त्रिणाभि त्रयः सत्त्वादयो गुणा एव नाभिर्यस्य तत् अनुकूलप्रतिकूलोदासीनवृत्त्युपेतं वा अष्टनेमि “भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहङ्कारः” इत्यष्ट प्रकृतय एव नेमिर्यस्य विबुधिव चलं यः परमात्मा अक्षमाश्रयो यस्य तत् यत्सङ्कल्पमूलकमित्यर्थः । आशु शीघ्रं गच्छतीति तथा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एवं बन्धदत्वरूपोऽनितरसाधारणधर्म उक्तः अथ मुक्तिदत्तं सूचयन्मुक्तगम्यं लोकं विशिनष्टि-यदेकमिति । यदेकवर्णमेकप्रकारं केवलं शुद्धसत्त्वमयम् इत्यर्थः । तमसः प्रकृतिमण्डलात्परं परस्ताद्विद्यमानं” क्षयं तमस्यरजसः पराके’ आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेः । स्थानमिति शेषः । अलोकं संसारिभिर्द्रष्टुमशक्यम् अव्यक्तं रागादिदोषैर्विशेषेणोक्तं न भवतीत्यव्यक्तम् उपसुपर्णं “यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः” इत्युक्तनिषिद्धात्मकाः सुपर्णाः हंसाः तेषां समीपं सन्निकृष्टं तदधिष्ठितमित्यर्थः । अनन्तपारं निरवधिं “त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति श्रुतेः । एवम्भूतं पदं य आसाञ्चकार उपविवेशाऽधिष्ठितवानित्यर्थः । यच्च धीराः योगपथेन योगमार्गेण उक्तविधपदप्राप्तये उपासते यच्छब्दस्य तमित्युत्तरत्राऽन्वयः । तमृतमिति पूर्वेण वा उपसुवर्णमिति पाठे उपेत्यस्याञ्चकारेत्यनेन सम्बन्धः उपसर्गस्य व्यवहितत्वेन प्रयोग आर्षः । सुवर्णवत्प्रकाशबहुलं पदं य उपासाञ्चकार उपविष्टवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एवं मुमुक्षुभिरुपास्यत्वं मुक्तप्राप्यत्वं नित्यविभूत्यधिपतित्वञ्चानितरसाधारणमुक्तम् अनेन मुक्तिदत्त्वमप्यनितरसाधारणं सूचितं तदेव व्यञ्जयन् नमस्करोति-नेति । कश्चिदप्ययं जनो मत्प्रभृतिजनो यस्य भगवतो मायां नातितितर्ति नातिक्रामति—

“दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।”

इति भगवदुक्तार्थोऽत्रानुसन्धेयः नातितितर्ति किन्तु तथा मुह्यति अत एव भूतेषु समं सह चरन्तम् अन्तरात्मतया नियमयन्तम् अर्थं परमपुरुषार्थस्वरूपं यं परमात्मानं न वेद न जानाति यत्प्रासादात्त्वतितितर्ति न मुह्यति वेद चेति भावः । तं भूतेषु समञ्चरन्तमपि निजितात्मात्मगुणम् एक आत्मशब्दो देहपरः अपरस्तु जीवपरः चिदचिदोपास्पृष्टमित्यर्थः । अत एव परेषामस्माकमपीशं नमामः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कश्चाप्यस्य मायां नातितितर्ति इत्यनेनास्य दुरवगमचेष्टितत्वं सूचितं तदेव व्यक्तीकरोति-इम इति । इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा शरीरभूतेन सत्त्वेन सृष्टा अपि “तत्र सत्त्वं निर्मल-त्वात्प्रकाशकम्” इत्युक्तविधसत्त्वगुणप्रधानम् अपीति भावः । अत एव बहिरन्तरश्च आविः आविर्भूतज्ञाना अपि यस्य भगवतो गतिं चेष्टां सूक्ष्मां दुर्विभाव्यां न विद्महे उक्तविधां वयमेव न विद्महे कुत इतरप्रधानाः रजस्तमःप्रधाना असुराद्या जानीयुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेकवर्णमिति । नित्यविभूत्यधिपतित्वमुक्तमथ लीलाविभूत्यधिपतित्वमनितरसाधारणं वस्तु कृत्स्नजगदन्तर्गतानां पृथिव्यादीनां तदवयवत्वेन तच्छरीरकत्वं तत्प्रभवत्वञ्च वदंस्तं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यविराड्रूपमुमयविभूत्य-धिपतित्वरूपमहाविभूत्यात्मकाऽनितरसाधारणधर्मेयुक्तं वारंवारमनुस्मरंस्तत्प्रसादं प्रार्थयते पादौ इत्यादिद्वादशभिः । इयं मही यस्य स्वकृतं स्वेन सृष्टैव “पद्भ्यां भूमिः” इति श्रुतेः । पादौ स महाविभूतिर्ब्रह्मशब्दवाच्यो नः प्रसीदतामित्यन्वयः । महीं विशिनष्टि, यत्र मह्यां चतुर्विधः जरायुजाण्डस्वेदजोद्भिज्जरूपो भूतसर्गो भवति “पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः” इत्युक्तचतुर्विधो वा स भगवानात्मतन्त्रः स्वतन्त्रः महापुरुषः परमपुरुषो वैराजपुरुषो वा नोऽस्माकं प्रसन्नो भवतु ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नित्यत्वेनाद्भुताभिः देवस्य हरेः विद्यमानाभिर्हरिगुणगणान्प्रतिपादिकाभिः नन्वादरणीयपक्षो नास्तीति कथं सङ्गच्छते ? “परा पूर्वेषाम्” इति श्रुतेः । देवानां भगवत्पक्षत्वावगमादत्रापिदेवार्थममृतमथनादिति चेन्न, भक्तिवशः पुरुषः “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः” इत्यादिश्रुतेः । देवानामनुग्राह्यत्वात्तत्पक्षत्वं स्वार्थं नेति विवेकात् “अनुग्राह्यतया पक्षा देवाना-त्मात्थतो हरेः” इति वचनात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ वेदशिरो विशारदानामस्मिस्तोत्रेऽधिकार इति ज्ञापयन् ब्रह्मा वेदान्तोक्त-विशेषणविशिष्टत्वेन स्तौतीत्याह—ब्रह्मेति । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” “हृदय आहितं यन्नैषा तर्कण मतिरापनेया, नहि सुज्ञेयमणुरेषधर्मः” “महद्भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदः” विद्यानां प्रथमो वक्ता” “यद्वाचाऽनभ्युदितम्” ‘यो देवानां नामधा एक एव’ ‘तत्सवितुर्वरेण्यम्’ इत्यादिश्रुतयः । प्रतीकतो ग्राह्याः बहुश्रुतिसंग्रहरूपत्वात्पूर्वोत्तरसंबन्धोऽत्र नान्वेषणीयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्राणमनोधियात्मनां विपश्चितं वेदितारम् ‘यः प्राणे तिष्ठन्, प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः’ इत्यादयः ‘आत्मनि तिष्ठन्’ इत्यादि अर्थानीन्द्रियाणि चाभासयति दीपयतीत्यर्थेन्द्रियाभासः अर्थेन्द्रियाणां सन्निकर्षमुत्पाद्य तद्विषयं ज्ञानं जनयतीत्यर्थः । ‘यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ यस्ततो भयविच्छेदः एवमस्यामेतं दिवि अनिद्रम् अस्वप्नमव्रणम् अकायं लिङ्गशरीररहितम् अक्षतं या यत्र यस्मिन् हरौ गृध्रस्य सर्वकांक्षमाणस्य जीवस्य पक्षौ पतत्रवद्वर्तमानौ पृथक् अधोर्ध्वमार्गहेतू छायातपौ अविद्याशास्त्रजन्यविद्यालक्षणौ न स्तः—

‘अया त्वविद्या संप्रोक्ता जन्यविद्या तपः स्मृतम् । जीवगृध्रस्य तौ पक्षावध और्ध्वपथोः पृथक् ॥

तौ विष्णोस्तु न विद्येते नित्यविद्यास्वरूपिणः’—इति वचनादुक्त एवार्थ इति तं त्रियुगं ब्रजामह इत्यन्वयः । त्रीणि युगानि यस्य स तथा तं तेष्ववतारादिति ‘स्वयंभूस्त्रियुगः कृष्णः शार्ङ्गी दामोदरस्तथा’ इत्यभिधानम् ‘अक्षरात्संभवतीह विश्वम्’ एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म” खं सुखरूपं ज्ञानरूपं वा’ कं ब्रह्म खं ब्रह्म” ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अजस्य विष्णोरधीनं चक्रं पुनः प्रवाहरूपेण परिवर्तमानत्वाच्चक्रसंज्ञं जगत् यः केशवोऽक्षमक्षस्थानीयो यस्य तत् यदक्षमाहुः तस्मत् प्रपद्य इत्यन्वयः । चक्रं न वृत्तं तदेवत्तमित्यादि चक्रं चेतकेन विदीर्यमाणं परिवर्तते । अस्य किं प्रेरकमित्यत उक्तम् अजयेति ‘कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः’ इति अस्य वैलक्षण्यमाह—मनोमयमिति । कान्यस्याराणीत्यत्राह—पञ्चदशारमिति । श्रोत्रादीनि दश शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादीनि वा प्राणादयो वा पञ्च एत एवाराणि यस्य तत्तथा तत् आशु शीघ्रभ्रमं व्याप्तं वा त्रिणाभिः त्रयो गुणाः सत्त्वादयो नाभिर्यस्य तत्तथा यदक्षमित्यननोक्तं केशवाधारत्वं स्पष्टयति—विद्युद्बलमित्यादिना विद्युद्विशेषेण द्योतमानत्वात् ब्रह्म बलमाधारो यस्य तत्तथा ‘विद्युद्ब्रह्मेत्युपासीत’ ‘जगच्चक्रस्याक्षभूतो बलरूपश्च केशवः’ इति च देवासुरमनुष्यादयोऽष्टौ नेभिर्यस्य तत्तथा तत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ इदानीं तुरीयमूर्तिं नमति—यदिति । एको वर्णो यस्य तदेकवर्णं स्वरव्यञ्जनविभाग-विवक्षामन्तरेण व्यक्तेरेकत्वम् अन्यथा षोडशस्वर इति संख्यानुपपत्तिः ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं ‘प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदयेस्थितम् । सर्वव्यापिनमोकारम्’ तमसोऽज्ञानात्परं तद्रहितमित्यर्थः । तुरीयं तत्सर्ववृत्तं सदा प्रकृतेः परं वा ‘अक्षरात्परतः परः’ कूटस्थोऽक्षर उच्यते’ उत्तमपुरुष’ सत्सत्यं ज्ञानम् अवसादयति नाशयतीत्यज्ञानं ‘न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पश्यन्ति

निश्चिताः' निर्दोषज्ञानं वा ऐकात्म्यप्रत्ययसारं, षट्पदगतौ' इति धातुः अलोकं लोकव्यवहाराविषयम् अदृष्टमव्यवहार्यमक्षणम् अचिन्त्यमव्यपदेश्यम् अत एवाव्यक्तम् अनन्तपारम् अन्तपारवर्जितम् पारं पूर्णं समुदायो मात्राणामिति शेषः । अनन्तमात्रमित्यर्थः । इति वा अमात्रोऽनन्तमात्रश्च धीरा योगरथेन भक्तिपूर्वकध्यानलक्षणरथेन यदुपासते भजन्ति 'ओंकारं आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद' यश्चोपसुपर्णपत्रं सुपर्णपक्षसमीपे जीवाख्यवाहनपृष्ठे आसाञ्चकार उपविवेश 'सर्वस्य हृदये स्थितः' 'य आत्मनि तिष्ठन्' 'द्वा सुपर्णा सयुजा' ॥ २६ ॥ * * जनो यया मायया वेदनार्थं ज्ञानविषयं हरिं प्रति ज्ञानाख्यपुरुषार्थं वा मुह्यति 'अनीशया शोचति मुह्यमानः' कश्चन तामसप्रकृतिर्यस्य तां मायां नाऽतिपिपति नातिक्रामति अत्येतुं समर्थो न भवति सात्त्विकश्चेदस्य प्रसादेन जानाति 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्धयते' 'यमेवैष वृणुते' तं नमामीत्यन्वयः । नितरां जित आत्मा आत्मगुणाश्च येन स तथा तं 'निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः' एको देवः सर्वदेवेषु गूढः' 'स एष सर्वेश्वरः एष सर्व एषोन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य' ॥ ३० ॥ * * सात्त्विकानामपि भगवत्कटाक्षवीक्षामन्तरेण तज्ज्ञानं दुरापमित्यर्थादुक्तं तत्स्पष्टमाह—इम इति । विभो यत्कृपयैव येन सत्त्वेन गुणेन सृष्टा येन बहिरन्तरञ्च सृष्टाश्चेमे वयं यस्य तव सूक्ष्मां गतिं विश्वव्यापिनीं सच्चिदानन्दाकृतिं न विद्महे यदनुग्रहमन्तरेणेति शेषः । न च ज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभाव इत्याह—ऋषयश्च ज्ञानिनोऽपि अन्यथा ब्रह्मादीनाम् अप्राधान्यं स्यात्कैमुत्यन्यायमाह—कुत इति । हेतुगर्भविशेषणमाह, इतरेति इतरस्तमो गुणः प्रधानो येषां ते तथा ॥ ३१ ॥ * * स्वकृतेयं मही यस्य पादाविव न स्वरूपपादौ यत्र यस्यां मह्यां जरायुजादिचतुर्विधो भूतसर्गः स वै स एव प्रसीदतामित्यन्वयः । महापुरुषः पुरुषोत्तमः महद्विविधं भवनं यस्य स तथा, विविधभवनमेकस्य कथमुपपद्यते ? इति तत्राह—ब्रह्म अपरिच्छिन्नगुणपूर्णत्वात् अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति 'बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणाः' इति श्रुतेः पादावित्यनेन 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति श्रुत्युक्तार्थः 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' इति स्मृत्युक्तार्थश्चेत्युभयं वक्ष्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ब्रह्मत्वेन स्तौति—अविक्रियमिति ॥ २६ ॥ * * परमात्मत्वेन स्तौति—विपश्चितमिति द्वाभ्याम् । तत्तदवताररूपेण त्रियुगम् ॥ २७ ॥ * * यदक्षमाहुरित्यस्य टीकायां गुणीभूतप्रथमान्तयच्छब्देनैव तमित्यस्यान्वयः कृतः । अष्टौ प्रकृतय इति 'भूमिरापोऽनलो वायुः' इत्यादिगीतोक्ताः ॥ २८ ॥ * * भगवत्त्वेन स्तौति—य इति युग्मकेन । यस्तमसः परं स्वधाम आसाञ्चकार अनादित एवाऽध्यास्ते तमेन योगरूपप्राप्तिसाधनेन धीरा उपासते । तच्चोपसुपर्णं यथास्यात्तथेति । गरुडमण्यनुगम्योपासत इत्यर्थः । इति दाक्ष्यं दर्शितम् । तद्धाम विशिनष्टि—एकवर्णं शुद्धसत्त्वैकस्वरूपम् यतस्तमसः प्रकृतेः परम् यत एवालोकम् लोकातीतम् । यत एवानन्तपारमव्ययम् प्राकृतागोचरमिति ॥ २९ ॥ * * अधोराणान्तु दुर्गमत्वमाह—न यस्मेति । अर्थं परमार्थं यं न वेद तं परमेशं भगवन्तं नमामि कीदृशं निर्जिता वशीकृता आत्मानः स्वांशभूताः महापुरुषादयः आत्मभूता गुणा ऐश्वर्यादयश्च येन तम् एवंभूतैश्वर्यत्वेपि न तूच्चावचा दृष्टिरित्याह, भूतेष्विति ॥ ३० ॥ * * दुर्गमत्वमेव दर्शयति—इमे वयमिति ॥ ३१ ॥ * * तथापि ब्रह्मणोऽपि प्रतिष्ठारूपं तमर्वागृष्टैश्चैव भजेमहीत्याह—पादौ महीति द्वादशभिः । ब्रह्म च महाविभूतिर्यस्य अतो महाविभूतीत्यत्रापि महती ब्रह्म लक्षणा विभूतिर्यस्य स इत्येव एकादशे विभूतिकथनप्रसङ्गे विस्तरेण दर्शयिष्यते ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अदृष्टस्वरूपायेति तत्र वर्तमानत्वेऽपि तदिच्छां विना द्रष्टुमशक्तेः अब्रूत अकरोत् दैवीभिः पुरुषसूक्तादिभिः वैदिकीभिः ॥ २५ ॥ * * हे देव ! त्वां वयं नमाम एव न तु ध्यातुं स्तोतुं च प्रभवाम इत्याहुः मनसोऽग्रे यानं यस्य तं तथाच श्रुतिः 'अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमशैत् तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठेत्' इति वचसापि अनिरुक्तं 'यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इति श्रुतेः अस्मन्मनोवचसोर्मायिकत्वात् तव तु मायातीतत्वादिति भावः । मायातीतत्वे लिङ्गमाह, अविक्रियं गुणानामेव विकारधर्मत्वादिति भावः । न च मनआद्यगम्यत्वेपि तवावस्तुत्वमित्याह—सत्यं, ननु, किं घटपटादिकमिव ? नेत्याह—अनन्तं कालदेशपरिच्छेदरहितं यत आद्यं सर्वजगत्कारणम् अत एव सर्वेषामगम्यत्वाद्गुह्यमिव शेते इति तं यतो निष्कलं निरुपाधिं यद्वा अप्रमेयत्वान्निष्कलं 'कलो ना कालमानयोः' इति मेदिनी । तत्र हेतुः अप्रतर्क्यम् ॥ २६ ॥ * * अतस्तस्य सर्वज्ञत्वं चाह—विपश्चितं प्राणादीनां च ज्ञातारम् आत्मा अहङ्कारो देहो जीवो वा अर्था विषयाः इन्द्रियाणि तद्ग्राहकाणि तैर्न भासते इति तं विषयनिष्ठेन्द्रियागोचरमित्यर्थाः । अनिद्रं द्रष्टारं तदपि अव्रणं

जीवदुःखदर्शनेऽप्यदःखितं सर्वत्र हेतुः यत्र यस्मिन् गृध्रपक्षौ जीवपक्षतुल्यौ छायातपौ अविद्याविद्ये न स्तः अत एवाक्षरं
 खं नित्यसुखरूपमित्यर्थः । “खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे” इति कोशः । नित्यसुखमेव गणयन्ति त्रियुगं त्रीणि युगानि यत्र तं षडैश्वर्य-
 वन्तमित्यर्थः । ब्रजामहे शरणं ब्रजामः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवंभूतः स एव जीवैरुपास्यो यतो जीवाविद्या तदाश्रयैवेत्याह—
 अजस्य जीवस्य चक्रं संसारचक्रम् अजया मायया प्रेर्यमाणं चाल्यमानं मनोमयं मनःप्रधानं दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चेत्येवं
 पञ्चदश आरा यस्य आशु शीघ्रं त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य विद्युदिव चपलम् अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवाऽऽवरणानि
 यस्य तत् यदक्षं यः परमेश्वर एवाक्षो यस्य तत् यदधिष्ठानमाहुरित्यर्थः । तम् ऋतं प्रपद्ये ॥ २८ ॥ ❀ ❀ प्रपत्तिप्रकारम-
 भिव्यञ्जयति—य इति । एकवर्णमेकाक्षरं प्रणवरूपं सुपर्णं गरुडं यः उप आधिक्येन उपरि वा आसाञ्चकार अध्यास्ते स्म कीदृशं
 तमसः प्रकृतेः परं तत् तं प्रसिद्धम् अलोकं लोकातीतम् अत एव अव्यक्तं लोकागम्यं तत्र हेतुः अनन्तपारं सर्ववेदरूपत्वा-
 दर्थतः शब्दतश्च एतावत्तया निश्चेतुमशक्यम् एवंभूतं प्रणवसुपर्णमारूढम् एनं परमेश्वरं योग एव रथस्तेन योगलक्षणं
 रथमारुह्येत्यर्थः । उपासते उत्साहस्थायिना वीररसेन युद्धयमान इवेत्यर्थः । तस्मान्मोक्षानन्दजिघृक्षयेति भावः ।
 धीरा युद्धादनपसरन्तः तं नमामेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ प्रभविविष्णुतामाह—न यस्येति । कश्च कोऽपि प्रपत्तिं
 विनैति शेषः । निर्जिता वशीकृता आत्मानो जीवा आत्मशक्तिर्माया तद्गुणाश्च येन तम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अर्थं न
 वेदेति यदुक्तं तत् प्रपञ्चयति—इमे इति । बहिः कालरूपेण अन्तर्यामिरूपेण आविः प्रकटामपि गतिं चरित्रम् ऋषयस्सन्तो
 न विद्मः इतरप्रधाना रजस्तमोमयाः कुतो विदुस्तं नमामेति पूर्वोणान्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अतो वयं तव स्थूलं दृश्यं
 वैराजरूपं जानीम इति व्यञ्जयन् प्रार्थयते—पादौ महीति, द्वादशभिः । मह्यः पृथ्वीजलाद्याः विभूतयो यस्य सः प्रसीदतां
 प्रसीदतु ब्रह्ममूर्तित्वादब्रह्म “पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् । विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम्” इति
 विभूतिगणनाध्याये परमित्यस्य ब्रह्मेति व्याख्यानात् ‘परात् परं ब्रह्म च ते विभूतयः’ इति श्रीयामुनाचार्यकृतस्तोत्राच्च
 ब्रह्मापि महाविभूतिर्यस्येति सन्दर्भः । ततश्च प्राकृते लोके प्राकृत्यः पृथिव्यादयः क्षुद्रा एव विभूतय इति ता एव निर्दिशति—
 पादाविति । चिन्मयमूर्तैस्तस्य पादयोर्विभूतित्वात् पादौ इयं मही स्वकृता स्वेनैव सृष्टा यत्र मद्यां जरायुजादिश्चतुर्विधः स
 वै स तु महापुरुष इति वैराजोऽयं तु प्राकृतः पुरुष इति भावः । आत्मतन्त्रः वैराजोऽयं कालपरतन्त्र इति भावः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हे विभो राजन् ! अवहितेन्द्रियः संयतान्तःकरणः ब्रह्मा श्रुतपूर्वाय भगवते नमस्कृत्येति शेषः । दैवीभिः देवनिश्चासरूपैः
 वैदिकोक्तिभिः स्तुतिमकरोत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अविक्रियं निर्विकारस्वरूपत्वात् सत्यं यथार्थमनन्तं विभुम् आद्यं सर्वकारणं
 गुहाशयम् अन्तर्यामित्वात् निष्कलं हेयकलारहितत्वात् अप्रतर्क्यं तर्कैरप्रतिपाद्यं वेदैकवेद्यत्वात् मनोप्रयाणां शीघ्रगत्वात्
 वचसा अनिरुक्तम् इयत्ताशून्यत्वात् वरं श्रेष्ठं वरेण्यं वरणीयम् एवंविधं त्वां हे देव नमाम ॥ २६ ॥ ❀ ❀ प्राणादीनां
 विपश्चितं द्रष्टारम् तत्रात्मानो जीवाः अर्थेन्द्रियाणि विषयासक्तानीन्द्रियाणि तैर्न भासते इति तथा तं यद्वा अर्थानां विषयाणा-
 मिन्द्रियाणां च आभासं प्रकाशकम् अनिद्रं निद्रोपलक्षितदोषरहिताप्राकृतेन्द्रिययुक्तम् अत्रणं व्रणोपलक्षितप्राकृतदेहदोषरहिता-
 प्राकृतदेहयुक्तम् स्वरूपतस्तु अनिद्रत्वमव्रणत्वं च जीवस्यापि किमुतरमात्मनः गृध्रपक्षौ गृध्रस्य भुक्तिमुक्त्याकांक्षावतो जीवस्य
 पक्षौ संसारविष्णुपदप्रापकौ छायातपौ अविद्या विद्ये यत्र न स्तः तमक्षरमविकारिस्वरूपं स्वमसङ्गं त्रीणि युगानि षड्भगा यस्मिन्
 तथाभूतं ब्रजामहे शरणं ब्रजामः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अजस्य जीवस्य चक्रं संसारलक्षणम् अजया भगवच्छक्त्या ईर्यमाणम्
 मनोमयं मनःप्रधानं यतः संसारभ्रमणं मनोमूलम् दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चेति पञ्चदश आरा यस्य तम् आशु शीघ्रगम् त्रयो
 गुणाः नाभिरिव मध्ये यस्य तत् विद्युदिव चलं चपलम् “भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना
 प्रकृतिरष्टधा” इति अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवावरणानि यस्य तत् यः परमात्मा अक्षमाश्रयो यस्य तद्यदक्षमण्डुः तस्मत् सत्त्वं
 परमात्मानं प्रपद्ये ॥ २८ ॥ ❀ ❀ य एकवर्णं कार्याकारानेकरूपरहितं नित्यमित्यर्थः । तमसः प्रकृतेः परं “क्षयं तमस्य
 रजसः पराके, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इत्यादिश्रुतेः अनन्तपारं व्यापकं तथाप्यव्यक्तं सर्वैः सर्वत्र द्रष्टुमशक्यम् एवंभूत-
 मलोकमकारार्थस्य स्वस्य वासुदेवस्य लोकं परवैकुण्ठं यद्वा अलोकं प्रसिद्धलोकभिन्नम् आसाञ्चकार अधिष्ठितवान् एनं धीरा
 मुमुक्षवः योगरथेन ध्यानसाधनेन उपसुपर्णं सुपर्णस्य कर्मफलभोगे शोभनं पर्णं यतनं यस्य तस्य जीवस्य समीपे उपासते
 अन्तर्यामिणं ध्यायतीत्यर्थः । तं नमामेत्युत्तरेणान्वयः । अस्य लोकस्य निर्णयः श्रुत्यंतसुरदुर्मादिषु ग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥ ❀ ❀
 यस्य भगवतः माया यया जनो मुह्यति अत एव अथम् आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपं न वेद तां कश्च भगवत्प्रपन्नैतरः नातितितर्ति
 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति ते” इति श्रीमुखवचनात् तं नमाम कथंभूतं
 निर्जितौ आत्मानौ प्रकृतिजीवौ आत्मनोस्तयोर्गुणाश्च सर्वनियन्तृत्वात् एनं तं परेशमीश्वराणापीश्वरम् । अत एव भूतेषु

समं चरन्तम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इमे लोकनाथत्वाद्यभिमानयुक्ता वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा तनुवन्नियम्येन “सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनम्” इति वचनात् ब्रह्मदर्शनस्थानेन सत्त्वेन सृष्टाः अपीत्यर्थः । अन्तर्भगवत्स्वरूपगुणमनादौ बहिस्तत्स्वरूपगुणश्रवणादावप्याविरभिमुखा अपि अस्य भगवतः सूक्ष्मां दुर्दृशां गतिं पदवीं न विद्मः इतरप्रधानाः रजस्तमःप्रधानाः कुतो विदुस्तं नमामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अथ सर्वभूतेषु स्पष्टादिकं हित्वा भगवान्भजनीय इति सूचयितुं वैराजरूपेण स्तुवन् प्रार्थयते-पादाविति द्वादशभिः । यत्र मह्याञ्जरायुजाण्डजस्वेदजोद्विज्जभेदाच्चतुर्विधो भूतसर्गो भवति महती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः नोऽस्माकं प्रसीदतां प्रसन्नो भवतु ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्र स्थाने त्ववहितेन्द्रियो वशीकृतेन्द्रियः सन् ब्रह्मा वै निश्चयेन अदृष्टं स्वरूपं यस्य तस्मै तत्कृपां विना दुर्लभदर्शनाय तादर्थ्यं चतुर्थी-साक्षात्कारेण तत्प्राप्तये दैवीभिर्वैदिकीभिर्गीर्भिः स्तुतिमन्त्रत अकरोदित्यन्वयः । ननु यर्हि सोऽदृष्टस्वरूपस्तीर्हि कथं ज्ञात इत्यपेक्षायामाह-श्रुतपूर्वायेति । श्रुतः पूर्वं श्रुतपूर्वस्तस्मै, सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वाज्ज्ञात इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ स्तुतिमेव दर्शयति-अविक्रियमिति यावदध्यायसमाप्ति । वरेण्यमापत्सु सर्वतो रक्षकत्वेन वरणयोग्यं त्वां वयं नमामहे इत्यन्वयः । वरेण्यत्वे हेतुमाह देववरमिति, देवेभ्योऽस्मदादिभ्यो वरं श्रेष्ठमित्यर्थः । वरत्वे हेतुत्वेनान्यानि विशेषणानि । गुहाशयमिति, अन्तर्यामितया सर्वसाक्षितया चास्मदादिहृदयगुहायां शयानं, वसन्तमित्यर्थः । तर्हि विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह-अविक्रियमिति, वैषम्यादिविकाररहितमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह-सत्यमिति, सर्वप्रपञ्चस्य परमार्थभूतमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह-आद्यमिति, आदौ भवं सर्वोपादानकारणमित्यर्थः । तथापि कदाचित्तस्य विनाशः स्यादित्याशङ्क्याह-अनन्तमिति, विनाशरहितमित्यर्थः । तर्हि स कीदृशस्त्वित्यपेक्षायामाह-वचसा निरुक्तमिति, इदमित्यतया निरूपयितुमयोग्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह-मनोग्रयानमिति, मनसोऽग्रे याति अविषयत्वेन वर्तते इति तथा तम् । मनसाकलितमेव वस्तु वचसा निरूपयितुं शक्यते इति भावः । तत्रापि हेतुमाह-अप्रतर्क्यमिति, प्रकृतिकार्यसाजात्याभावात्तत्किंतुमशक्यमित्यर्थः । यत्प्रतर्क्यं तदेव वाङ्मनसोर्विषयो भवतीति भावः । अप्रतर्क्यं हेतुमाह-निष्कलमिति, कला अवयवास्तद्द्रवितमप्राकृतत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अन्यैरप्यप्राकृतगुणैस्तं विशिषन् शरणं ब्रजति-विपश्चित्तमिति । प्राणादीनां विपश्चितं साक्षात्कर्तारम् । तत्रात्मा देहोऽहङ्कारो वा जीवो वा, अर्थाः शब्दादयो विषयाः, इन्द्रियाणि तद्ग्राहकाणि श्रोतादीनि, तेषामाभासं प्रकाशकम् । अनिद्रं निद्राग्रहणं जागराद्यवस्थोपलक्षणं जागराद्यवस्थान्नयिरहितमित्यर्थः । अग्रणं जीववन्नदुःखितमित्यर्थः । अक्षरं परिपूर्णम् । खमिति नित्यसुखस्वरूपमित्यर्थः । ‘खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे’ इति कोशात् । यत्र यस्मिन् गृध्रपक्षौ रागादिमज्जीवपक्षपातिनौ छायातपौ अविद्याविद्ये न स्तः तं त्रियुगं त्रीणि गुणानि यत्र तं षडैश्वर्यवन्तं वयं शरणं ब्रजामहे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पुनरप्यसाधारणेन धर्मान्तरेण विशिषन् शरणं ब्रजति-अजस्येति । मनोमयं मनःप्रधानं, पञ्चदशारं दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चेत्येवं पञ्च दश आरा यस्य तत्, आशु शीघ्रं, त्रयः सत्त्वादयो गुणा नाभिर्यस्य तत्, विद्युद्वज्रं, ‘भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कारः-’ इत्यष्ट-प्रकृतयो नेमिर्यस्य तत् चक्रं यदक्षं यः भगवान् अक्षो यस्य तत्तथाभूतमाहुर्वेदास्तस्मत् सत्यमहं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि । तच्छरणं विनाऽस्मद्देहादिलक्षणाच्चक्राच्च विनिर्मुक्तिरिति सूचयन्नाह-अजस्येति । अजस्य भगवतः अजया मायया ईर्यमाणं प्रवर्त्यमानमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ आपत्सु स एक एव रक्षको नान्य इति सूचयन् प्रणमति-य इति द्वयेन । उपसुपर्ण स्वभक्तरक्षार्थं गरुडस्योपरि आसाञ्चकार, विराजते इत्यर्थः । अतएव धीरा विवेकिनो योगरथेन तत्प्राप्तिसाधनेन योगेन धारणाध्यानसमाध्यादिना यद्वा भक्तियोगेन श्रवणादिना एनमेवोपासते भजन्ते तं नमामेत्युत्तरेणान्वयः । ननु स एव कथं सर्वरक्षायां समर्थ इत्यपेक्षायां परं ब्रह्मत्वं दर्शयति-एकवर्णमिति । एकवर्णमानन्दैकस्वरूपं तमसः प्रकृतेः परम् अलोकं लोकातीतम् अव्यक्तमदृश्यम् अनन्तपारं कालतो देशतो वस्तुतश्च परिच्छेदरहितं यत्परं ब्रह्म तदेव य इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ इति भगवदुक्तेः शरणागतिमन्तरेणास्मदादिजनो यस्य मायां कश्चिदपि नातितितर्ति नातिक्रामति, यया मायया देहादावात्मबुद्ध्या जनो मुह्यत्येव । अर्थभूतात्मानं परमात्मानं वा न वेद न जानाति । तस्य तु मायया मोहो नास्ति तन्नियन्तृत्वादित्याह-निर्जितेति । निर्जित आत्मा आत्मभूता मायाशक्तिस्तद्गुणाः सत्त्वादयश्च येन तमतएव सर्वभूतेषु समं चरन्तं विषमप्रवृत्तेस्तत्तत्कर्मानुसारित्वात्, अतएव परेषामस्मदादीनामपीशम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अर्थं न वेदेत्युक्तमेव स्पष्टयति-इमे वयमिति । इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा शरीरभूतेन सत्त्वेन गुणेन सृष्टा अपि अन्तरन्तर्यामिरूपेण बहिश्च कालरूपेण स्थितस्यापि यदि यस्य सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां गतिं तत्त्वं न विद्महे तर्हि इतरप्रधानाः रजस्तमःप्रधानाः असुराद्याः कुतो विदुस्तं नमामेति पूर्वणान्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं वरेण्यत्वादिरूपेण स्तुत्वाऽथ वैराजरूपेण स्तुवन् भगवत्प्रसादं प्रार्थयते-पादौ महीति द्वादशभिः । यत्र यस्यां जरायुजाण्डज-

खेदजोद्विजभेदेन चतुर्विधः भूतसर्गः प्राणिदेहसमूहः तिष्ठति सेयं मही यस्य पादौ स नोऽस्माकं प्रसीदतां प्रसीदत्वित्यन्वयः । ननु पादादिमत्त्वे तस्यास्मदादिवत् पारतन्त्र्यं स्यादित्याशङ्क्याह—आत्मतन्त्र इति । पादादिकल्पनाया उपासनार्थत्वात्स्वतन्त्र एवेति भावः । महादिकर्तृत्वेनापि भावादित्यर्थः । तदा जडत्वप्रसक्तिमाशङ्क्याह—ब्रह्मेति, साक्षात्परं ब्रह्मैव स इत्यर्थः । ननु कथमेवमेकस्यैव पादादिमत्त्वं परब्रह्मत्वं च तत्राह—महाविभूतिरिति, महती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः । यद्वा तत्प्रसादेन किं स्यादित्यपेक्षायामाह—महाविभूतिरिति, महती विभूतिर्महालक्ष्मीः सर्वसम्पदधीष्ठात्री यस्य वशवतिनी स तथा । तथा च तत्प्रसादेन वयं सर्वे सर्वसम्पत्समृद्धा भविष्याम इति भावः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्रेति । स ब्रह्मा, तत्र पदे, अदृष्टस्वरूपाय ब्रह्मादिभिरप्यसमीक्षितस्वरूपाय, श्रुतपूर्वाय पूर्वं श्रुतिभिरेव श्रवण-विषयतां प्राप्राय, अजिताख्यो भगवानवतीर्ण एतावन्मात्रं ब्रह्मादिभिः श्रुतं, न तु स दृष्ट इति भावः । प्रणम्येति शेषः । उक्तविधाय तस्मै प्रणामं कृत्वेत्यर्थः । स्वयाय स्तोतुं हितानि समाहितानि इन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः सन्, दैवीभिः औपनिषदर्थानु-कारिणीभिः, गीर्भिः वाग्भिः, स्वयमनभिभूत एवेतरानभिभवति जयतीत्यभिभुरजितस्तस्य, स्तुतं भावे क्तः । स्तुतिमित्यर्थः । अब्रूतोवाचाकरोदित्यर्थः ॥ २५ ॥ * * * स्तुतिमेवाहाविक्रियमिति द्वाभ्याम् । अविक्रियमिति । हे देव, वरं श्रेष्ठम् अत एव वरेण्यं वरणीयं, मनोऽप्रयानं मनसोऽप्यग्रे गच्छन्तं, वचसा अनिरुक्तं वाङ्मनसयोरविषयमित्यर्थः । अप्रतर्क्यं तर्कितुमशक्यं निष्कलं कर्मायत्तप्राकृतशरीररहितमित्यर्थः । गुहाशयमस्मदादिदृढयगुहायामेव वसन्तं, आद्यमादौ वर्त्तमानं, अनन्तं स्वरूपतो देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं, अविक्रियं प्रकृतिवत्स्वरूपान्यथाभावविकाररहितं, सत्यं पुरुषवत्स्वभावान्यथाभावरूपविकाररहितं, इत्थंभूतं त्वां, नमामि । नमामहे इति पाठे बहुवचनमिन्द्रादिदेवताभिप्रायकं, अत्र 'न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' 'तत् सवितुर्वरेण्यं,' 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' 'तं दुर्दर्शं, गूढमनुप्रविष्टम्' । 'गुहाहितम्' अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतदेवा आप्तुवन्' 'यद्वाचानभ्युदितम्' इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंधेयः ॥ २६ ॥ * * * प्रकृतिपुरुषयोरसंभावितैरन्यैरपि गुणैर्भगवन्तं विशिषन् शरणं व्रजति । विपश्चितमिति । प्राणाश्च मनश्च धीश्च आत्मा च तेषां, धीशब्दस्येयादेशश्छान्दस आर्षो वा । विपश्चितं साक्षात् कर्त्तारं, अर्थाः शब्दादयो विषयाश्च इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि तद्ग्राहकाणि च तेषामाभासं प्रकाशकं, अनिद्रं निद्रा जागरसुषुप्त्यवस्थयोरुपलक्षणं, अवस्थात्रयरहितमित्यर्थः । अत्रणं कर्मायत्तशरीररहितं, यत्र यस्मिन् छायातपो अज्ञानतन्मिश्रज्ञानात्मकौ, गृध्रपक्षौ गृध्रो जीवस्तस्य पक्षौ, 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' रागादिमत्पुरुषाश्रयौ पक्षावित्यर्थः । न स्तः । अत्र केचित्तु विद्याऽविद्यात्मकौ जीवपक्षपातिनौ यत्र न स्त इति व्याख्यायन्ते । अक्षरं सर्वव्यापकं, तथापि खमाकाशवन्निलंपं, त्रियुगं षडैश्वर्यपूर्णं तं भगवन्तं, व्रजामहे । शरणमिति शेषः ॥ २७ ॥ * * * पुनरप्यसाधारणेन धर्मान्तरेण विशिषन् शरणं व्रजति । अजस्येति । अजस्य भगवतः, अजया मायया, ईर्यमाणं प्रवर्त्यमानं, पञ्चदशदशेन्द्रियपञ्चप्राणरूपा अरा यस्य तत्, आशुगं शीघ्रगामि, त्रयः सत्त्वादयो गुणा एव नाभयो यस्य तत्, विद्युच्चलं विद्युदिव चञ्चलं, अष्ट भूयाद्यष्टधा भिन्ना प्रकृतिरेव नमयो यस्य तत्, मनोमयं मनोव्यापारमूलकसंसाररूपं, चक्रं तु, यः परमात्माऽक्षमाश्रयो यस्य तत्, एवंविधम् आहुः । ऋतं सत्यं, तं भगवन्तं, प्रपद्ये शरणं व्रजामि ॥ २८ ॥ * * * यदेकेति । यत्, एकवर्णमेकप्रकारं केवलशुद्धसत्त्वमय-मित्यर्थः । तमसः प्रकृतिमण्डलात्, परं परस्ताद्विद्यमानं, अलोकं संसारिभिर्प्रष्टुमशक्यं, अव्यक्तं रागादिदोषवर्जितं, उपसुपर्णं सिद्धात्मकहंसैराधिष्ठितं, अनन्तपारं निरवधिकं स्थानं भवतीति शेषः । तत्, आसांचकार यो भगवानधिष्ठितवान् । एनं यमेनं भगवन्तं, धीराः योगपथेन योगमार्गेण उपासते । तं प्रपद्ये इति पूर्वेण तं नमामेत्युत्तरेण वाऽन्वयः ॥ २९ ॥ * * * अनितरसाधारणं यदुक्तं तदेव व्यञ्जयन्नमस्करोति । न यस्येति । कश्च यत्प्रपत्तिवर्जितः कश्चिदपि जनः, यस्य मायां, न अतितितर्त्ति नातिक्रामति । अनेन 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति भगवदुक्तोऽर्थोऽत्रानुसंधितः । मायां विशिनष्टि । जनोऽयं लोकः, मया मायया, मुह्यति, अत एव अर्थं पुरुषार्थं, न वेद । आत्मा देहश्च आत्मा जीवश्च आत्मात्मानौ तयोर्गुणाः निर्जिता आत्मात्मगुणा येन तं, चिदचिदोपास्पृष्टमित्यर्थः । भूतेषु, समं, चरन्तं समानताभागन्तर्यामितया वर्त्तमानमित्यर्थः । परेषामस्मदादिपरवैराजादीनामपीशं, तं भगवन्तम्, नमाम ॥ ३० ॥ कश्चाप्यस्य मायां नातितितर्त्तीत्यनेनास्य दुरवगमचेष्टितत्वं सूचितं तदेव व्यक्तीकरोति । इमे इति । इमे, वयं देवाः, ऋषयश्च, यस्य प्रिया यत्प्रिया तया, तन्वा शरीरभूतेनेत्यर्थः । सत्त्वेन एव सृष्टाः अपि, अन्तः वहिश्च आविराविर्भूतज्ञानाः सन्तोऽपि, अस्य भगवतः, सूक्ष्मां दुविभाव्यां, गतिं चेष्टां, न विद्महे । यदा वयं न विद्महे, तदा इतर-प्रधाना रजस्तमःप्रधानाः, असुराद्याः कुतः, जानीयुः ॥ ३१ ॥ * * * एवं भगवतो नित्यविभूयधिपतित्वमुक्तमथ लीला-विभूयधिपतित्वं वक्तुं कृत्स्नजगदन्तर्गतानां पृथिव्यवादीनां तत्त्वानां तदवयवत्वेन तच्छरीरत्वं तत्प्रभवत्वं च वदन् पुरुषसूक्त-

प्रतिपाद्यस्य तस्य विराड्रूपत्वेनोभयविभूत्यधिपतित्वं च वदंस्तत्प्रसादं प्रार्थयते । पादावित्यादिद्वादशभिः श्लोकैः । पादाविति । यत्र यस्यां मह्यां, चतुर्विधः अण्डजोद्भिज्जस्वेदजजरायुजरूपः भूतसर्गः भवति हि । स्वकृता स्वेन सृष्टा एव, सा इयं मही, यस्य पादौ वै 'पद्भ्यां भूमिः' इति श्रुतेः । महाविभूतिः, ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यः आत्मतन्त्रः स्वतन्त्रः, स वैराजाख्यः, महापुरुषः प्रसीदतां नोऽस्माकं प्रसन्नो भवतु ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

इन लोगोंने भगवान्‌के स्वरूप और धामके सम्बन्धमें पहलेसे ही बहुत कुछ सुन रक्खा था, परन्तु वहाँ जानेपर उन लोगोंको कुछ दिखाई न पड़ा । इसलिये ब्रह्माजी एकाग्र मनसे वेदवाणीके द्वारा भगवान्‌की स्तुति करने लगे ॥ २५ ॥ ब्रह्माजी बोले—भगवन् ! आप निर्विकार, सत्य, अनन्त, आदिपुरुष, सबके हृदयमें अन्तर्यामीरूपसे विराजमान, अखण्ड एवं अतर्क्य हैं । मन जहाँ-जहाँ जाता है, वहाँ-वहाँ आप पहलेसे ही विद्यमान रहते हैं । वाणी आपका निरूपण नहीं कर सकती । आप समस्त देवताओंके आराधनीय और स्वयंप्रकाश हैं । हम सब आपके चरणोंमें नमस्कार करते हैं ॥ २६ ॥ आप प्राण, मन, बुद्धि और अहङ्कारके ज्ञाता हैं । इन्द्रियाँ और उनके विषय दोनों ही आपके द्वारा प्रकाशित होते हैं । अज्ञान आपका स्पर्श नहीं कर सकता । प्रकृतिके विकार मरने-जीनेवाले शरीरसे भी आप रहित हैं । जीवके दोनों पक्ष अविद्या और विद्या आपमें बिल्कुल ही नहीं हैं । आप अविनाशी और सुखस्वरूप हैं । सत्ययुग, त्रेता और द्वापरमें तो आप प्रकटरूपसे ही विराजमान रहते हैं । हम सब आपकी शरण ग्रहण करते हैं ॥ २७ ॥ ॐ ॐ यह शरीर जीवका एक मनोमय चक्र (रथका पहिया) है । दस इन्द्रिय और पाँच प्राण—ये पंद्रह इसके अंग हैं । सत्त्व, रज और तम—ये तीन गुण इसकी नाभि हैं । पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि और अहङ्कार—ये आठ इसमें नेमि (पहियेका घेरा) हैं । स्वयं माया इसका सञ्चालन करती है और यह बिजलीसे भी अधिक शीघ्रगामी है । इस चक्रके धुरे हैं स्वयं परमात्मा । वे ही एकमात्र सत्य हैं हम उनकी शरणमें हैं ॥ २८ ॥ ॐ ॐ जो एकमात्र ज्ञानस्वरूप, प्रकृतिसे परे एवं अदृश्य हैं, जो समस्त वस्तुओंके मूलमें स्थित अव्यक्त हैं और देश, काल अथवा वस्तुसे जिनका पार नहीं पाया जा सकता—वही प्रभु इस जीवके हृदयमें अन्तर्यामीरूपसे विराजमान रहते हैं । विचारशील मनुष्य भक्तियोगके द्वारा उन्हींकी आराधना करते हैं ॥ २९ ॥ ॐ ॐ जिस मायासे मोहित होकर जीव अपने वास्तविक लक्ष्य अथवा स्वरूपको भूल गया है, वह माया उन्हींकी है और कोई भी उसका पार नहीं पा सकता । परन्तु सर्वशक्तिमान् प्रभु अपनी उस माया तथा उसके गुणोंको अपने वशमें करके समस्त प्राणियोंके हृदयमें समभावसे विचरण करते रहते हैं जीव अपने पुरुषार्थसे नहीं, उनकी कृपासे ही उन्हें प्राप्त कर सकता है । हम उनके चरणोंमें नमस्कार करते हैं ॥ ३० ॥ ॐ ॐ यों तो हम देवता एवं ऋषिगण भी उनके परम प्रिय सत्त्वमय शरीरसे ही उत्पन्न हुए हैं, फिर भी उनके बाहर-भीतर एकरस प्रकट वास्तविक स्वरूपको नहीं जानते । तब रजागुण एवं तमोगुणप्रधान असुर आदि तो उन्हें जान ही कैसे सकते हैं ? उन्हीं प्रभुके चरणोंमें हम नमस्कार करते हैं ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ उन्हींकी बनार्या हुई यह पृथ्वी उनका चरण है । इसी पृथ्वीपर जरायुज, अण्डज, स्वेदज और उद्भिज्ज—ये चार प्रकारके प्राणी रहते हैं । वे परम स्वतन्त्र, परम ऐश्वर्यशाली पुरुषोत्तम परब्रह्म हम पर प्रसन्न हों ॥ ३२ ॥

अम्भस्तु यद्रेत उदारवीर्यं सिध्यन्ति जीवन्त्युत वर्धमानाः ।

लोकास्त्रयोऽथाखिललोकपालाः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥ ३३ ॥

सोमं मनो यस्य समामनन्ति दिवौकसां वै बलमन्ध आयुः ।

ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३४ ॥

अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा ।

अन्तःसमुद्रेऽनुपचन्स्वधातून् प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३५ ॥

यच्चक्षुरासीत् तरणिर्देवयानं त्रयीमयो ब्रह्मण एष धिष्यम् ।

द्वारं च मुक्तेरमृतं च मृत्युः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३६ ॥

प्राणादभूद् यस्य चराचराणां प्राणः सहो बलमोजश्च वायुः ।
 अन्वास्म सम्राजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७ ॥
 श्रोत्राद् दिशो यस्य हृदश्च खानि प्रजज्ञिरे खं पुरुषस्य नाभ्याः ।
 प्राणेन्द्रियात्मासुशरीरकेतं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३८ ॥
 बलान्महेन्द्रस्त्रिदशाः प्रसादान्मन्योगिरीशो धिषणाद् विरिञ्चः ।
 खेभ्यश्च छन्दांस्यृषयो मेढूतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३९ ॥
 श्रीर्वक्षसः पितरश्चाययाऽऽसन् धर्मः स्तनादितरः पृष्ठतोऽभूत् ।
 द्यौर्यस्य शीर्ष्णोऽप्सरसो विहारात् प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उदारवीर्यम् अम्भः तुः यद् रेतः अथ अखिललोकपालाः सिध्यन्ति उत वर्धमानाः त्रयः लोकाः जीवन्ति ब्रह्म
 महाविभूतिः प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ दिवौकसां बलम् अन्धः आयुः नगानां प्रजनः प्रजानाम् ईशः सोमं यस्य मनः वै
 समामनन्ति सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ जातवेदाः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा अन्तः समुद्रे स्वधातून्
 अनुपचन् अग्निः तु यस्य मुखं जातः सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ देवयानं त्रयीमयः ब्रह्मणः धिषण्यम् च
 अमृतं मृत्युः एषः तरतिः यच्चक्षुः आसीत् सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ वायुः चराचराणां प्राणः
 सहः बलं च ओजः अनुगाः सम्राजम् इव वयम् अन्वास्म यस्य प्राणात् अभूत् सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀
 यस्य श्रोत्रात् दिशः च हृदः खानि प्रजज्ञिरे पुरुषस्य नाभ्याः प्राणेन्द्रियात्मासुशरीरकेतं खं सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥
 बलात् महेन्द्रः प्रसादात् त्रिदशाः मन्योः गिरीशः धिषणात् विरिञ्चः च खेभ्यः छन्दांसि ऋषयः मेढूतः कः सः
 महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ यस्यः वक्षसः श्रीः छायाया पितरः आसन् स्तनात् धर्मः पृष्ठतः इतरः
 अभूत् शीर्ष्णः द्यौः विहारात् अप्सरसः सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उदारं वीर्यं शक्तिर्यस्य तदम्भो यस्य रेतः स नः प्रसीदतु । उदारवीर्यतामाह । यतोऽभसो लोकादयः सिध्यन्ति जायन्ते ॥ ३३ ॥
 यः सोमो देवानामंधोऽन्नम् अत एव बलमायुश्च नागानां वृक्षाणाम् । प्रकर्षेण जनयति वर्धयतीति प्रजनः तं
 यस्य मनः समामनन्ति स नः प्रसीदतु ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अग्निर्यस्य तु मुखं जातः । कथंभूतः । जातं वेदो धनं
 यस्मात् । क्रियाकाण्डं तत्प्रतिपाद्यं कर्म तन्निमित्तं जन्म यस्य । अन्तःसमुद्रे उदरमध्ये स्वधातून्पाकार्हानेवान्नादीननुपचन्
 प्रसिद्धसमुद्रेऽपि वाडवरूपेणोदकान्येवानुपचन्नग्निर्यस्य मुखं सः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ एष तरणिरादित्यो यस्य चक्षुरासीत्
 कथंभूतः । देवयानमचिरादिमार्गदेवता । “त्रयीमयः सैषा त्रय्येव विद्या तपति” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो धिषण्यमुपासनास्थानम् ।
 ‘य एषोतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः’ इति श्रुतेः । मुक्तेद्वारं देवयानत्वात् अमृतं च पुण्यलोकत्वात् । मृत्युश्च कालात्मकत्वात् ।
 एवंभूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः स नः प्रसीदतु ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ कथंभूतो वायुश्चराचराणां सहआदिधर्मवान्प्राणः यं प्राणं वयं
 बुद्ध्याद्याधिष्ठातारो देवाः सम्राजं भृत्या इवान्वास्मानुसृत्य स्थिताः । एवंभूतो वायुर्यस्य प्राणादभूत्सः तत्र सहो मनस उत्साहः ।
 बलं शरीरम् । ओज ऐन्द्रियम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ खानि देहगतानि छिद्राणि प्राणः पंचवृत्तिः इंद्रियाणि च आत्मा मनश्च
 असवो नागकूर्मादयः शरीरं च तेषां केतमाश्रयभूतं खं यस्य पुरुषस्य नाभ्याः प्रजज्ञे सः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ यस्य बलान्महेन्द्रो
 जज्ञे । त्रिदशा देवाः धिषणाद् बुद्धेः । छन्दांसि ऋषयश्च खेभ्यः । कः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ इतरोऽधर्मः ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

‘यद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ति’ इति श्रुत्यर्थमाह—अम्भ इति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अत एवान्नत्वादेव
 ‘चंद्रमा मनसो जातः’ इत्यादिश्रुतेः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ‘मुखादग्निरजायत’ इति श्रुतेः । ‘अग्निर्यस्य देवानां मुखम्’ इति श्रुतेश्च ।

स्वधातून् स्वाधीनानि चतुर्विधानानि । 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तपुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं भवति योऽणुस्तन्मनः' इति श्रुतेः ॥ ३५ ॥ * * त्रयीमयत्वे मानं च 'सैषा' इति श्रुतिः । 'अंतरादित्ये' सूर्यमध्ये इति श्रुतिपदार्थः । मुक्तेर्द्वारम् 'सूर्यद्वारेण ते यांति' इत्युक्तेः । 'अमृतं मर्त्यं च' इति श्रुतेः । यस्य चक्षुः 'चक्षोः सूर्योऽजायत' इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥ * * यस्य भगवतः प्राणादात्मनः 'प्राण वा आत्मा' इति श्रुतेः । वायुः प्राणवायुः । 'आत्मन एष प्राणो जायते तान्वरिष्ठप्राण उवाच मा मोहमापद्यथ अहमेवैतत्पंचधात्मानं विभज्यैतद्द्वारमवष्टभ्य धारयामीति ते प्रीताः प्राणं स्तुवंत्येषोऽग्निस्तपत्येष सूर्यः प्राणैक ऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः वयमासाद्य दातारः पिता त्वं मातरिश्चनः' इति श्रुतेश्च 'अनुप्राणंति यं प्राणाः प्राणं तं सर्वजंतुषु । अपानं तमपानंति नरदेवमिवानुगाः ।' इत्युक्तेश्च ॥ ३७ ॥ * * 'नाभ्या आसीदंतरिक्ष दिशश्चोत्रात्' इत्यादिश्रुत्यर्थं संगृह्याह—श्रोत्रादिश इति । 'ब्रह्मणो वा एतानि करणानि एतत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च' इत्यारभ्य 'प्राणश्च विधारयितव्यं च' इत्यंतकाठकवाक्यार्थोऽप्यत्र संगृहीतः ॥ ३८ ॥ * * धिषणाद्विषणाया बुद्धेः पुंस्त्वमार्षम् । 'धिषणा विरिञ्चः' इति पाठे पञ्चम्यार्षादसौ लुक् ॥ ३९ ॥ * * विहारात् क्रीडातः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अम्भ इति । उदारं वीर्यं शक्तिर्यस्य तदम्भो जलं तु यत् यस्य रेतः यतोऽम्भसन्धयो लोकास्तथा अखिललोकपालाश्च सिद्धयन्ति जायन्ते । रेतसो जलप्रचुरत्वात् यतश्च जीवन्ति वर्द्धमानाश्च भवन्ति जलाप्यायनस्य प्रसिद्धत्वात्स महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥ * * सोममिति । यं सोमं दिवौकसां देवानामन्धः अन्नमत एव बलमायुश्च समामनन्ति अमृतस्त्रावित्वात् । यश्च अमृतरश्मिभिः पोषकत्वान्नगानां वृक्षाणामीशो राजा अन्नाद्युत्पादकत्वेनान्नसाररेतोहेतुत्वात्प्रजानामपि प्रजनः उत्पादक इत्यर्थः । तं सोमं चन्द्रमसं यस्य मनः समामनन्ति वदन्ति वेदाः स महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३४ ॥ अग्निरिति । यः अग्निः जातं वेदो धनं यस्मात् । यद्वा । जातं स्वस्मिन्निहितं चरुपुरोडाशदिकमिन्द्रादिभ्यो वेदयति प्रापयतीति तथेत्यर्थः । क्रियाकाण्डं तत्प्रतिपाद्यं कर्म तन्निमित्तं जन्म यस्य सः यश्चान्तः समुद्रे उदरमध्ये स्वधातून् स्वपाकाहानन्नादीन् अनुपचन् यथोचितं परिणामयन्नस्ति प्रसिद्धसमुद्रेऽपि वाडवरूपोऽग्निः उदकानि पचति । सः अग्निः यस्य मुखं जातः सः महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३५ ॥ * * यदिति । देवयानम् अर्चिरादिमार्गदेवता त्रयीमयः वेदरूपः एष सूर्यः ब्रह्मणो धिष्यमुपासनास्थानं सूर्योऽपि ब्रह्मण उपासनाप्रसिद्धेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् अमृतं च पुण्यलोकत्वात् मृत्युश्च कालात्मकत्वात् एवंभूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः स महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३६ ॥ * * प्राणादिति । यः वायुः प्राणरूपः चराचराणां महो मनसः शक्तिः बलं शरीरस्य शक्तिः ओज इन्द्रियाणां शक्तिश्च यं पञ्चवृत्तिं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो ब्रह्मादयो देवताः सम्राजं सार्वभौमं तद्भूत्या इवान्वास अनुसृत्य स्थिताः स वायुर्यस्य प्राणात् अभूत् स महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ श्रोत्रादिति । यस्य पुरुषस्य श्रोत्रेन्द्रियादिशः प्रजज्ञिरे हृदश्च खानि देहगतानि छिद्राणि प्रजज्ञिरे नाभ्याश्च प्राणः पञ्चवृत्तिक इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च आत्मान्तःकरणमसौ नागकूर्मादयः शरीरं च तेषां के तमवकाशदातृत्वेनाश्रयभूतं खमाकाशः प्रजज्ञे । सः महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥ * * बलादिति । यस्य बलान्महेन्द्रो जज्ञे प्रसादात् त्रिदश देवा जज्ञिरे मन्योः क्रोधात् गिरीशो रुद्रो जज्ञे धिषणात् बुद्धेः सकाशात् । स्त्रोत्वाभाव आर्षः । विरिञ्चः ब्रह्मा जज्ञे खेभ्यो देहच्छिद्रेभ्यः छन्दांसि गायत्र्यादीनि ऋषयश्च जज्ञिरे । मेधात् कः प्रजापतिर्जज्ञे सः ॥ ३९ ॥ श्रीरिति । यस्य वक्षसः सकाशात् श्रीः महालक्ष्मीः आसीत् । छायाया पितर आसन् स्तनात् धर्मोऽभूत् पृष्ठतः इतरः अधर्मोऽभूत् शीर्ष्णः शिरसः । आर्षः शीर्षेण । द्यौः स्वर्गोऽभूत् विहारात् अप्सरस आसन् । सः महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

तथा अम्भो जलं यद्रेतः यत्कार्यभूतं त्रयो लोकाः लोकपालाश्च सिद्धयन्ति इति शेषः । यस्मादुत्पद्यन्ते जीवन्ति येनेति शेषः वर्द्धमानाः यत्रेति शेषः । स ब्रह्मशब्दवाच्यो महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥ * * सोमं चन्द्रमसं यस्य मनो वदन्ति "चन्द्रमा मनसो जातः" इति श्रुतेः । सोमं विशिनष्टि, यः सोमो दिवौकसां देवानाम् अन्धमन्नम् अमृतकरत्वादिति भावः । अतएव बलमायुश्च नगानां वृक्षाणां प्रजानां चराणां च प्रकर्षेण जनयति वर्द्धयतीति प्रजनः अतएव तेषामीशो यः सोमस्तं यस्य मनो वदन्ति मनसो जातं विराड्रूपस्य मनः स्थानीयं च वदन्ति स ब्रह्म महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् बलादीनि परमात्मविशेषणानि वा देवादीनां यश्च बलादिहेतुः स ईशो ब्रह्म महाविभूतिरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ * * तथा यस्याग्नि-मुखमुच्यते 'मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च' इत्यादिश्रुतिभिर्यस्य मुखस्थानीयो मुखाज्जातश्चाग्निः स ब्रह्म महाविभूतिः प्रसीदतामित्यन्वयः ।

यस्य मुखम् अग्निर्जात इति वान्वयः । अग्निं विशिनष्टि, जातवेदाः जातं स्वस्मिन्निहितं चरुपुरोडाशादिकम् इन्द्रादिभ्यो वेदयति “विद्वलाभे” प्रापयतीति जातवेदः तथा क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा क्रियाकाण्डनिमित्तं यज्ञादिक्रियाकलापात्मकवेदपूर्वभागार्थानुष्ठाननिमित्तं जन्म यस्य सः अन्तस्समुद्रे समुद्रो देहम् “त्र्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात्” इति न्यायेन जलांशप्रचुरत्वात् अन्तस्समुद्रे देहमध्ये जाठररूपेण स्वधातून् स्वाधिष्ठितदेहस्थान् धातून् शुक्रशोणितादिसप्तधातून् पचन्परिणमयन् एवम्भूतोऽग्निर्यस्य मुखं सः प्रसीदताम् ॥ ३५ ॥ * * तथा तरणिरादित्यो यस्य चक्षुरासीत् “चक्षोस्सूर्योऽजायत” इति श्रुतेः स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतां तरणिं विशिनष्टि देवयानमर्चिरादिमार्गभूतः त्रयीमयः ऋग्यजुस्सामप्रचुरः स एष तरणिर्ब्रह्मणः परस्य धिष्ण्यं स्थानं “य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते” इति श्रुतेः ब्रह्मण उपासनस्थानमित्यर्थः । मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वादिति भावः । अमृतं चामृतसाधनं पुण्यानुष्ठानकालज्ञापकत्वादिति भावः । मृत्युरुदयास्तमयाभ्यामायुर्व्ययकरत्वात् एवम्भूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः स महाविभूतिः प्रसीदताम् ॥ ३६ ॥ * * तथा यस्य प्राणाद्वायुरभूत् “प्राणाद्वायुरजायत” इति श्रुतेः स महाविभूतिः प्रसीदताम् । कथम्भूतो वायुश्चराचराणां भूतानां सह आदिः जनयिता तत्र सहो मनसो बलं दैहिकम् अजः इन्द्रियाणां बलं प्राणः पञ्चवृत्तिमान् यं पञ्चवृत्तिं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातृदेवताः सम्राजं सार्वभौमं भूत्या इवान्वास्मानुवर्तिनः स एवम्भूतो वायुर्यस्य प्राणादभूत् सः प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ * * तथा यस्य श्रोत्रादिशो जज्ञिरे “दिशः श्रोत्रात्” इति पुरुषसूक्ते श्रवणात् खानि देवगतच्छिद्राणि हृदा जज्ञिरे हृदयादुद्बभूवुः पुरुषस्य वैराजस्य नाभ्याः खमन्तरिक्षं जज्ञे “नाभ्या आसीन्दरिक्षम्” इति श्रुतेः प्राणशब्दः कर्मेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः आत्मा मनः असुशब्दः पञ्चवृत्तिप्राणवायुपरः शरीरश्चेत्येतेषां केतनम् आश्रयं खं यस्य नाभ्या जज्ञे सः प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥ * * यस्य बलान्महेन्द्रो जज्ञे प्रसादात् त्रिदशा जज्ञिरे मन्योः क्रोधात् गिरित्रो रुद्रः हर्षाद्विरिञ्चो ब्रह्मा खेभ्यः छन्दांसि गायत्र्यादीनि “छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्” इति श्रुतेः ऋषयश्च खेभ्यः विवरेभ्यः जज्ञिरे मेढ्रात्कः प्रजापतिर्मेढ्राधिष्ठाता सः प्रसीदताम् ॥ ३९ ॥ * * तथा यस्य वक्षसः श्रीः सम्पजज्ञे छायाया छायातः पितरः आसन् स्तनाद्धर्मः पृष्ठतः इतरोऽधर्मः शीर्ष्णः शिरसः द्यौः “शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत” इति श्रुतेः विहारादप्सरसः आसन् सः प्रसीदताम् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इदञ्चैकं महाविभूतित्वं हरेर्युक्तमित्याह—अम्भ इति । त्रयो लोका अथाखिललोकपालाश्चोदारवीर्यम् उत्कृष्टबलं यदम्भो यस्य रेतो भवति तेन वर्धमानाः सिद्धयन्ति सिद्धा अवाप्तफला भवन्ति जीवन्त्युत अन्तरमपि तृप्तिरक्षणं जीवनमानुबन्त्यपि सोऽर्चत परं तस्यार्चत आपो जायन्त “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः” “यद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ति” इत्यादिसूर्यसोममहेन्द्रादीन्वा विनान्येऽखिललोकपाला अद्विर्जीवन्ति किञ्चापां सोमस्य च जीवनप्रदा इन्द्राद्या इतीमं विशेषं तुशब्दो ज्ञापयति इममेव विशेषं तुशब्दो ज्ञापयतीति कुतः अन्यत्किं न स्यादित्यं शङ्का—“सूर्यसोमयमेन्द्रादीनृतेऽन्ये लोकपा अपि । अद्विर्जीवन्ति सोमाच्च महेन्द्रादीनृतेऽखिलाः । अपां सोमस्य चेन्द्राद्याः सर्वे वै जीवनप्रदाः”—इत्यनया परिहृतेति ज्ञायते महती विभूतिः सूर्यसोमविधिविशेषकल्पकैश्चर्यलक्षणा यस्य स तथा एवंविधः क इति तत्राह ब्रह्मेति ॥ ३३ ॥ यो दिवौकसां बलमन्ध आयुर्वै बलाद्यभिवृद्धिहेतुः यश्च नगानां वृक्षाणाम् अङ्कुरजनसामर्थ्यप्रदत्वेनेशः यश्च प्रजानां प्रजनः सुरतानन्दगर्भलक्षणहेतुस्तं सोमं यस्य मनः समामनन्तीत्यन्वयः । तं देवानामन्नमिन्द्रादीन् ऋत इति शेषः । अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुतः उपजीवन्ति सोमेन सुखेन इति । सोमं यस्य मनः समामनन्ति यो देवानां बलादिहेतुः यश्च नगानामीशो यश्च प्रजानां प्रजनः स हरिः प्रसीदताम् इति वा सोमेन देवादिबलप्रदत्वेन महाविभूतिः “सोमो ददद्भन्वर्वाय सोमः प्रथम” “ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन्” अथवा देवादिबलप्रदमहाविभूतिः ॥ ३४ ॥ * * अग्निर्यस्य मुखं मुखज्जातः सप्रसु प्रथमेति, पञ्चम्यर्थे प्रथमा मुखमाश्रित्य वर्तते च अग्रणीत्वादिग्निशब्दस्यान्यत्र प्रवृत्तिसम्भवात्कथं निर्णयः स्यादिति तत्राह-जातवेदा इति । “अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मि” इति । जातं सर्वं वेतीति जातवेदशब्दस्यापि सावकाशत्वेन पूर्वोक्तसंशयानिन्तारः स्यादिति तत्राह-क्रियेति । क्रियाकाण्डमेव निमित्तं तत् तथा तेन जन्म यस्य स तथा अग्निर्वै देवानां मुखं हृदयतमः” इति श्रुतेः अग्निमुखेनेन्द्रादिदेवानां स्वहविर्भागप्राप्त्यर्थमग्निहोत्रादौ मथनादिना अग्नेः प्रसिद्धस्य जन्मोपपत्तिरिति तद्वसव उपजीवन्ति अग्निनैव मुखेनेति च अग्नेः पाचकत्वशक्तिरपि श्रीहरिनियतेत्यभिप्रायेणाह, अन्तस्समुद्रे उदरान्तः स्थित्वा स्वधातून् स्वाधीनानि चतुर्विधान्यन्नानि पचतः जरयतः “अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुः तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणुस्तन्मन इति पचाभ्यन्नञ्चतुर्विधम्” इति सर्वोपकारकाग्निजनकत्वलक्षणमहाविभूतिः तुना वाचापि हरेर्मुखं क्षेत्रमिति सूचयति “वाचो वह्नेर्मुखं क्षेत्रम्” इतिस्वोक्तेः ॥ ३५ ॥ * * तरणिः सूर्यः यस्य चक्षुषः आसीदित्यन्वयः “चक्षोः सूर्यो

अजायत” तरन्त्यनेन संसारं पुरुषः, इति तरणिरिति नामसूचितमर्थं स्पष्टमाह-देवेति । देवानां संसारं मुक्त्वा गतानां यानं मार्गं उत्तरायणमार्गं देवतेत्यर्थः । अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यायात्मनमन्विष्यादित्यमभिज्ञायते त्रय्यामीयत इति त्रयीमयः वेदप्रतिपाद्येषु प्रधानं वा त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे एष तरणिर्ब्रह्मणः परमात्मनोधिष्यमभिव्यक्तिस्थानं “यश्चासावादित्ये” ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती मृत्योः संसारान्मुक्तेर्द्वारं द्वयोः मुक्तयोः कस्या इति । अत्राह-अमृतस्येति । विदुषां विषयस्येत्यर्थः । स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतयैव खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं विरोधोऽविदुषां-श्चासृतास्य मुक्तेर्मृत्योश्च प्राप्तिहेतुरिति वा एवंविधमाहात्म्योपेतसूर्यजनकमहाविभूतिः ॥ ३६ ॥ * * चराचराणां सहो बलौजो हेतुः स्वयं च तादृग्गुः आधिभौतिकं वायुरध्यात्मं प्राणो यस्य हरेः प्राणात्सह आदिगुणवदात्मनोऽभूत् “आत्मन एष प्राणो जायते तान्वरिष्ठप्राण उवाच मामोहमापद्यथ अहमेवैतत्पञ्चविधमात्मानं विभज्यैतद् बाणमवष्टभ्य विधारयामि” इति ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्त्येषोऽग्निस्तपत्येष सूर्यः प्राणैक ऋषिरत्र विश्वस्य सत्पतिः वयमासाद्य दातारः पिता त्वं मातरिखनः वयं यं च सम्राजमन्वास्म वयं प्राणनामानं चक्रवर्तिनमनुवर्तिनमनुवर्तिमाहव इव प्राणचतुर्मुखयोरेकत्वादिवेत्यन्यत्रावधारणार्थं यथा सम्राड्विधाधिकृतान्नियुक्त एतान् प्रामानधितिष्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथगेव सन्निधत्ते । पायूपस्थेपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रतिष्ठित इति शेषः । सम्राजं यं भगवन्तमन्वास्मैवेति वा सर्वोत्तमप्राणजनकमहाविभूतिः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः” ॥ ३७ ॥ * * यस्य श्रोत्रादिशो यस्य हृदयाच्च खानीन्द्रियाणि यस्य पुरुषस्य नामेश्च खमाकाश इत्येते प्रजज्ञिरे इत्यन्वयः अत्र “चन्द्रमा मनसो जातः” इत्यारभ्य “दिशः श्रोत्रात्” इत्यन्तं वाक्यं प्रमाणं दर्शयति । तैजसाऽ-हंकारगुणव्यञ्जकहृदयादीन्द्रियाणीत्यर्थः । तैजसानीन्द्रियाणीत्युक्तेः । सहस्रशीर्षा पुरुषः” प्रसन्नो भवत्वित्यन्वयः । “प्राणेन्द्रियाणि व्याप्य तिष्ठतीति प्राणेन्द्रियात्मा ब्रह्मणो वा एतानि करणानि “एतत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवीच इत्यारभ्य “प्राणश्च विधारयितव्य” श्रुत्यनेन काठकोपनिषद्भूतेन वाक्येन सविस्तारम् उच्यते स्वशरीरभूतायाः पृथिव्या बन्धुः “यस्य पृथिवी शरीरम्” दिङ्नामदेवतादिसर्जनप्रतीतमहाविभूतिः ॥ ३८ ॥ * * गुणगुणिनोर्भेदाभिप्रायेणाह-बलादिति । बलादिगुणेभ्य इन्द्रादीना-मुद्भवः निर्दोषत्वेन मन्युरहितस्य न मन्युस्वभावस्तादृक्स्वभावरूपीतिसर्जनाभिप्रायाद्दर्शितं “कारणगुणः कार्येषु समवैति” इति न्यायरक्षणार्थञ्च अशरणात्स्वधिष्ठानाल्लयोदधौ पृथिव्याद्यधिष्ठानाभावात् स्वमहिम्न एवेत्यर्थः । किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणे स्वे महिम्नि धिषणादिति केचित्पठन्ति सप्तेन्द्रियैः सप्त छन्दांसि ऋषयः प्रजापतयः कस्तस्य मेढ्रादित्युक्तः विरिञ्चादिदेवजनक-महाविभूतिः ॥ ३९-४१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

लोकास्त्रय इति पाठः सर्वत्र लोकायत इति स्वामिसम्मतः शलाकालब्धश्च ॥ ३३-३४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उदारवीर्यं महाशक्तिकं यतोऽम्भसः लोकादयः सिद्धयन्ति जायन्ते ॥ ३३ ॥ * * यः सोमो देवानामन्धः अन्नम् अत एव बलमायुश्च नगानां वृक्षाणां प्रकर्षेण जनयतीति प्रजनः शुक्रस्य सोमात्मकत्वात् ॥ ३४ ॥ * * जातं वेदो धनं यस्मात् सः अन्तस्समुद्रे, उदरमध्ये स्वधातून्पाकाह्नेवान्नादीन् पचन् प्रसिद्धः समुद्रेऽपि वाडवरूपेण जलानि ॥ ३५ ॥ तरणिः सूर्यः देवयानम् अर्चिरादिमार्गदेवता त्रयीमयः “सैषा त्रय्येव विद्या तपति” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो धिष्यमुपासना-स्थानं “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषः” इति श्रुतेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् अमृतञ्च पुण्यलोकत्वात् मृत्युश्च कालात्मकत्वात् ॥ ३६ ॥ * * यस्य प्राणाद्वायुरित्यन्वयः । यो वायुः चराचराणां सह आदिधर्मवान् प्राणः यं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठितारो देवाः सम्राजं भृत्या इव अन्वास्म सम्राजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७ ॥ * * हृदः यस्य हृदयाकाशात् खानि देहगतच्छिद्राणि नाभ्याः सकाशात् खं कीदृशं प्राणः पञ्चवृत्तिश्च इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च असवो नागकूर्मादयः शरीरञ्च तेषां केतनमाश्रयभूतम् ॥ ३८ ॥ * * धिषणायाः बुद्धेः सकाशात् खेभ्यः देहच्छिद्रेभ्यः ॥ ३९ ॥ * * इतरोऽधर्मः ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यद्यतोऽम्भसः लोकादयः सिद्धयन्ति जायन्ते वर्द्धमानाः भवन्ति जीवन्ति च तदम्भ उदारवीर्यं तीव्रशक्तिर्यस्य वीर्यं रेतः स नः प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥ * * यो दिवौकसामन्धोऽन्नं तदादिः नगानां वृक्षाणामीशः प्रजानां प्रकर्षेण जनयतीति

प्रजनस्तं सोमं यस्य मनः समामनन्ति स नः प्रसीदताम् ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ जातं वेदो धनं यस्मात् क्रियाकाण्डनिमित्तं जन्म यस्य अन्तस्समुद्रे जठरमध्ये स्वधातून् अन्नादीन् अनुपचन् अग्निः यस्य मुखं जातः स नः प्रसीदताम् ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ देवयानमर्चिरादिमागं देवता त्रयीमयः सैव त्रयैव विद्या तपति” इति श्रुतेः ब्रह्मणो धिष्यमुपासनास्थानम् “य एषोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते” इति श्रुतेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् ब्रह्मोपासनाधिष्यत्वाच्च अमृतं मोक्षद्वारकत्वात् मृत्युरायुर्व्ययकरत्वात् ब्रह्मोपासनाधिष्यत्वाच्च एवंभूतस्तरणिर्यस्य “वक्षोस्सूर्यो अजायत” इति श्रुतेः स नः प्रसीदताम् ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ यस्य भगवतः प्राणाद्यायुरभूत् स नः प्रसीदतामित्यन्वयः । यो वायुः चराचराणां जङ्गमानां स्थावराणां च सह आदिः धर्मवान् प्राणः वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो देवाः सम्राजमनुगा इव अन्वास्म ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ यस्य श्रोत्रादिशः हृदः हृदयावकाशतः खानि देहगतच्छिद्राणि च प्रजज्ञिरे प्राणः पञ्चवृत्तिवायुः इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च असवो नागकूर्मादयो वायवः शरीरं च तेषां केतमाश्रयभूतं खं च नाभ्याः प्रजज्ञे स नः प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ यस्य बलान्महेन्द्रो जज्ञे प्रसादात् प्रसन्नतायाः त्रिदशः जज्ञिरे मन्योः क्रोधात् गिरिशः धिषणात् बुद्धेः खेभ्यः विराट् शरीरच्छिद्रेभ्यः छन्दांसि ऋषयश्च जज्ञिरे कः प्रजापतिः जज्ञे स नः प्रसीदताम् ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ इतरोऽधर्मः विहारात् क्रीडात् ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

उदारं वीर्यं शक्तिर्यस्य तदम्भो गलं तु यत् यस्य रेतः स ब्रह्मपदवाच्यो महाविभूतिरस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । उदारवीर्यत्वमेव स्पष्टयति—यतोऽम्भसस्त्रयो लोकास्तथा अखिललोकपालाश्च सिद्धयन्ति जायन्ते, रेतसो गलप्रचुरत्वात् । यतश्च जीवन्ति वर्धमानाश्च भवन्ति, जलाप्यायनस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ सोमं चन्द्रमसं यस्य मनः समामनन्ति वदन्ति वेदाः, स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । भगवतो मनस्वाच्चन्द्रस्योत्कर्षमाह । यं दिवौकसां देवानामन्धः अन्नमतएव बलमायुश्च समामनन्ति, अमृतस्त्वावित्वात् । अमृतरश्मिभिः पोषकत्वान्नगानां वृक्षाणामीशो राजा अन्नाद्युत्पादकत्वेनान्नसाररेतोहेतुत्वात् । प्रजानामपि प्रजनः उत्पादक इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ यस्य त्वग्निर्मुखं जातः स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । भगवन्मुखत्वाद्गनेः श्रौष्ठ्यं दर्शयति जातवेदा इत्यादिना । जातं स्वस्मिन्निहितं चरुपुरोडाशादिकमिन्द्रादिभ्यो वेदयति प्रापयतीति तथेत्यर्थः । क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मेति क्रियाकाण्डमिमित्तं यज्ञादिक्रियाकलापात्मकवेदपूर्वभागार्था-नुष्ठाननिमित्तं जन्म यस्य सः । यश्चान्तस्समुद्रे उदरमध्ये स्वधातून् स्वपाकाहानन्नादीन् अनुपचन् यथोचितं परिणामयन्नास्ति । अनन जाठररूपेण सर्वप्राणिजीवनहेतुत्वं दर्शितम् । यथा प्रसिद्धसमुद्रे वाडवरूपेणोदकान्येव अनुपचन्नाग्निस्तिष्ठतीति दृष्टान्तो ज्ञेयः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ एष प्रसिद्धस्तरणिः सूर्यो यस्य चक्षुरासीत् स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । भगवच्चक्षुःप्राप्तरणेत्कर्षमाह—देवयानं देवलोकप्राप्तिमागं धिष्ठात्री देवता । त्रयीमय इति ऋग्यजुस्सामवेदत्रयप्रचुरः सैषा त्रयैव विद्या तपति” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो धिष्यमात परब्रह्मण उपासनास्थानमित्यर्थः । “य एषोन्तरादित्ये पुरुषो दृश्यते” इति श्रुतेः । मुक्तेर्द्वारं ब्रह्मलोकतः प्रायेण मुक्तिप्राप्तेरस्य ब्रह्मलोकप्रापकत्वात् । अमृतं च अमृतसाधनं अमृतप्राप्तिसाधनपुण्यानुष्ठानकालज्ञापकत्वात् । मृत्युश्च उदयास्तमयाभ्यामायुर्व्ययकरत्वात् ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ चराचराणां सह आदिरूपः प्राणरूपो वायुर्यस्य प्राणात् अभूत् स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । तत्र सहो मनसः शक्तिः, बलं शरीरस्य शक्तिः, ओज इन्द्रियाणां शक्तिः, तासां प्राणाधीनत्वात् । भगवत्प्राणप्रभवत्वेन तत्प्रभावमाह । यं पञ्चवृत्ति प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो ब्रह्मादयो देवताः सम्राजं सार्वभौमं तद्भृत्या इव अन्वास्म, अनुसृत्य स्थिता इत्यर्थः । प्राणानिस्सरणप्रवेशयोरन्येषामपि तद्दर्शनात् ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ यस्य पुरुषस्य श्रोत्रेन्द्रियादिशः प्रजज्ञिरे हृदश्च खानि देहगतानि छिद्राणि प्रजज्ञिरे, नाभ्याश्च खमाकाशः प्रजज्ञे, स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । खं विशिनष्टि—प्राणेति । प्राणः पञ्चवृत्तिकः इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च आत्मान्तःकरणमसवो नागकूर्मादयः शरीरं च तेषां केतम् अवकाशदानृत्वेनाश्रयभूतम् ॥ ३८ ॥ यस्य बलान्महेन्द्रो जज्ञे प्रसादात् त्रिदश देवा जज्ञिरे, मन्योः क्रोधात् गिरिशो रुद्रो जज्ञे, धिषणात् बुद्धेः सकाशात् विरिञ्चयः ब्रह्मा जज्ञे, खेभ्यो देहच्छिद्रेभ्यः छन्दांसि गायत्र्यादीनि ऋषयश्च जज्ञिरे, मेढात् कः प्रजापतिः प्रजज्ञे, स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ यस्य वक्षसः सकाशात् श्रीः सकलसम्पदधिष्ठात्री महालक्ष्मीः आसीत्, छायाया पितर आसन्, स्तनात् धर्मोऽभूत्, पृष्ठतः इतरः अधर्मोऽभूत्, शीष्णः शरसः द्यौः स्वर्गोऽभूत्, विहारात् अप्सरस आसन्, स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अम्भ इति । त्रयः लोकाः, अथ अखिललोकपालाः, उतापि सिद्धयन्ति । यत इति शेषः । यस्मादुत्पद्यन्ते इत्यर्थः । जीवन्ति येनेति शेषः । येन प्राणान् धारयन्तीत्यर्थः । वर्द्धमानाः, यत्रेति शेषः । यस्मिन् सति वृद्धिभाजो भवन्ति । उदारं

महद्वीर्यं शक्तिर्यस्य तत् अम्भो जलं तु, यद्वेतः यस्य वीर्यं, ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यः, महाविभूतिः स भगवान्, नः प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥ सोममिति । यः सोमः, दिवौकसां देवानां, अन्धमन्त्रं, अमृतमयकरत्वादिति भावः । बलम् आयुश्च, भवति, नगानां वृक्षाणां, प्रजानां चराणां च, प्रकर्षेण जनयतीति प्रजनः, अत एव ईशः तं, सोमं चन्द्रमसं, यस्य भगवतः, मनः समामनन्ति वदन्ति वै 'चन्द्रमा मनसः' इति श्रुतेः । महाविभूतिः, स भगवान् नः प्रसीदताम् ॥ ३४ ॥ * * अग्निरिति । जातं स्वस्मिन्निहितं चरुपुरोडाशादिकं इन्द्रादिदेवेभ्यो वेदयति प्रापयतीति जादवेदाः, 'दिदु लाभे' इत्यस्य रूपम् । क्रियाकाण्डनिमित्तं यज्ञादिक्रियाकलापात्मकवेदपूर्वभागानुष्ठाननिमित्तं जन्म यस्य सः, अन्तःसमुद्रे समुद्रसदृशदेहमध्ये जाठररूपेण स्थित्वेति शेषः । स्वधातून् स्वाधिष्ठितदेहस्थशुक्रशोणितादिधातून्, अनुपचन् परिणमयन्, एवंभूतः अग्निः, यस्य मुखं, आसीत् । 'मुखादिन्द्रश्चामिश्र' इति श्रुतेः । महाविभूतिः सः नः, प्रसीदताम् ॥ ३५ ॥ * * यच्चक्षुरिति । देवयानमचिरादि-मार्गभूतः त्रयीमयः ऋग्यजुःसामप्रचुरः 'सैषा त्रय्येव विद्या तपति' इति श्रुतेः । ब्रह्मणः हिरण्मयपुरुषस्य, धिष्यमुपासना-स्थानं, 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति श्रुतेः । मुक्तेः द्वारं च एषः, देवयानत्वात् । अमृतममृतसाधनं पुण्यानुष्ठान-कालज्ञापकत्वात् मृत्युर्मृत्युरूपः, उदयास्तमयाभ्यामायुर्व्ययकरत्वात्, एवंभूतः एषः, तरणिः सूर्यश्च, यच्चक्षुर्यस्य चक्षुःस्थानीयः, आसीत् 'चक्षोः सूर्योऽजायत' इति श्रुतेः । महाविभूतिः सः नः प्रसीदताम् ॥ ३६ ॥ * * प्राणादिति । चराचराणां भूतानां, सहः मनसो बलरूपः, बलं दैहिकबलरूपः, ओज ऐन्द्रियबलरूपः, प्राणः पञ्चवृत्तिमान् वायुः, यस्य प्राणात् अभूत् । 'प्राणाद्वायुरजायत' इति श्रुतेः । यं पञ्चवृत्तिमत्प्राणवायुं, वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातृदेवतारूपाः वयं, सम्राजं सार्वभौमं, अनुगा भृत्याः इव, अन्वास्म अनुसृत्य स्थिताः, महाविभूतिः सः, नः प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ * * श्रोत्रादिति । यस्य भगवतः, श्रोत्रात् दिशः प्रजज्ञिरे, यस्य हृदो हृदयात् सकाशात् खानि देहगतच्छिद्राणि प्रजज्ञिरे, प्राणाः कर्मेन्द्रियाणि च इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च असुः पञ्चवृत्तिः प्राणश्च शरीरं प्राणाद्याधारभूतं पाञ्चभौतिकं शरीरं च तेषां केतमाश्रयभूतं, स्वमन्तरिक्षं, पुरुषस्य वैराजस्य नाभ्या सकाशात्, प्रजज्ञे 'नाभ्या आसीदन्तरीक्षम्' इति श्रुतेः । महाविभूतिः सः नः, प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥ * * बलादिति । यस्य बलात् महेन्द्रः, जज्ञे इति शेषः । यस्य प्रसादात् त्रिदश देवाः, जज्ञिरे, यस्य मन्योः क्रोधात्, गिरिशः रुद्रः, जज्ञे । यस्य धिषणाद्बुद्धेर्दृष्ट्या विरिञ्चो ब्रह्मा, प्रजज्ञे । यस्य खेभ्यो विवरेभ्यः छन्दांसि गायत्र्यादीनि, ऋषयश्च जज्ञिरे । यस्य मेढ्रात् कः प्रजापतिः, जज्ञे । महाविभूतिः सः, नः प्रसीदताम् ॥ ३९ ॥ * * श्रीरिति । तथा यस्य वक्षसः सकाशात् श्रीः संपत्, जज्ञे । यस्य छागया छायातः, पितरः, आसन् । यस्य स्तनात् धर्मः अभूत् आसात् । यस्य पृष्ठतः इतरोऽधर्मः, अभूत् । यस्य शीर्ष्णः शिरसः, द्यौः, अभूत् । यस्य विहारात् अप्सरसः, अभूवन् । महाविभूतिः सः नः प्रसीदताम् ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

यह परम शक्तिशाली जल उन्हींका वीर्य है । इसीसे तीनों लोक और समस्त लोकोंके लोकपाल उत्पन्न होते, बढ़ते और जीवित रहते हैं । वे परम ऐश्वर्यशाली परब्रह्म हमपर प्रसन्न हों ॥ ३३ ॥ * * श्रुतियाँ कहती हैं कि चन्द्रमा उस प्रभुका मन है । यह चन्द्रमा समस्त देवताओंका अन्न, बल एवं आयु है । वही वृक्षोंका सम्राट् एवं प्रजाकी वृद्धि करनेवाला है । ऐसे मनको स्वीकार करनेवाले परम ऐश्वर्यशाली प्रभु हमपर प्रसन्न हों ॥ ३४ ॥ * * अग्नि प्रभुका मुख है । इसकी उत्पत्ति ही इसलिये हुई है कि वेदके यज्ञ-यागादि कर्मकाण्ड पूर्णरूपसे सम्पन्न हो सकें । यह अग्नि ही शरीरके भीतर जाठराग्निरूपसे और समुद्रके भीतर बड़वानलके रूपसे रहकर उनमें रहनेवाले अन्न, जल आदि धातुओंका पाचन करता रहता है; और समस्त द्रव्योंकी उत्पत्ति भी उसीसे हुई है । ऐसे परम ऐश्वर्यशाली भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ३५ ॥ * * जिनके द्वारा जीव देवयानमार्गसे ब्रह्मलोकको प्राप्त होता है, जो वेदोंकी साक्षात् मूर्ति और भगवान्के ध्यान करनेयोग्य धाम हैं, जो पुण्यलोकस्वरूप होनेके कारण मुक्तिके द्वार एवं अमृतमय हैं और कालरूप होनेके कारण मृत्यु भी हैं—ऐसे सूर्य जिनके नेत्र हैं, वे परम ऐश्वर्यशाली भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ३६ ॥ * * प्रभुके प्राणसे ही चराचरका प्राण तथा उन्हें मानसिक, शारीरिक और इन्द्रियसम्बन्धी बल देनेवाला वायु प्रकट हुआ है । वह चक्रवर्ती सम्राट् है, तो इन्द्रियोंके अधिष्ठातृ-देवता हम सब उसके अनुचर । ऐसे परम ऐश्वर्यशाली भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ३७ ॥ * * जिनके कानोंसे दिशाएँ, हृदयसे इन्द्रियगोलक और नाभिसे वह आकाश उत्पन्न हुआ है, जो पाँचों प्राण (प्राण, अपान, उदान, समान, और व्यान), दसों इन्द्रिय, मन, पाँचों असु (नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त और धनञ्जय) एवं शरीरका आश्रय है—वे परम ऐश्वर्यशाली भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ३८ ॥ * * जिनके बलसे इन्द्र, प्रसन्नतासे समस्त देवगण,

क्रोधसे शङ्कर, बुद्धिसे ब्रह्मा, इन्द्रियोंसे वेद और ऋषि तथा लिङ्गसे प्रजापति उत्पन्न हुए हैं—वे परम ऐश्वर्यशाली भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ३९ ॥ * * * जिनके वक्षःस्थलसे लक्ष्मी, छायासे पितृगण, स्तनसे धर्म, पीठसे अधर्म, सिरसे आकाश और विहारसे अप्सराएँ प्रकट हुई हैं, वे परम ऐश्वर्यशाली भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ४० ॥

विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीद् भुजयोर्वलं च ।

ऊर्वोर्विण्डोजोऽङ्घ्रिखेदशूद्रौ प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४१ ॥

लोभोऽधरात् प्रीतिरुपर्यभूद् द्युतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः ।

भ्रुवोर्यमः पक्ष्मभवस्तु कालः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४२ ॥

द्रव्यं वयः कर्म गुणान्विशेषं यद्योगमायाविहितान्वदन्ति ।

यद् दुर्विभाव्यं प्रबुधापबाधं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४३ ॥

नमोऽस्तु तस्मा उपशान्तशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने ।

गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभिर्न सज्जमानाय नमस्वदूतये ॥ ४४ ॥

स त्वं नो दर्शयात्मानमस्मत्करणगोचरम् । प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितं ते मुखाम्बुजम् ॥ ४५ ॥

तैस्तैः स्वेच्छाधृतै रूपैः काले काले स्वयं विभो । कर्म दुर्विषहं यन्नो भगवांस्तत् करोति हि ॥ ४६ ॥

क्लेशभूर्यल्पसाराणि कर्माणि विफलानि वा । देहिनां विषयार्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ॥ ४७ ॥

नावमः कर्मकल्पोऽपि विफलायेश्वरार्पितः । कल्पते पुरुषस्यैव स ह्यात्मा दयितो हितः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यस्य मुखं विप्रः च गुह्यं ब्रह्म भुजयोः राजन्यः च बलम् आसीत् ऊर्वोः विट् ओजः यस्य अङ्घ्रिः अवेदशूद्रौ सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ४१ ॥ * * * अधरात् लोभः उपरि प्रीतिः नस्तः द्युतिः स्पर्शेन पशव्यः कामः अभूत् भ्रुवोः यमः पक्ष्मभवः तु कालः सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ४२ ॥ * * * द्रव्यं वयः कर्म गुणान् विशेषं यद्योग-मायाविहितान् वदन्ति यत् दुर्विभाव्यं प्रबुधापबाधं सः महाविभूतिः नः प्रसीदताम् ॥ ४३ ॥ * * * उपशान्तशक्तये स्वाराज्यलाभ-प्रतिपूरितात्मने मायारचितेषु गुणेषु वृत्तिभिः न सज्जमानाय नमस्वदूतये तस्मै नमः अस्तु ॥ ४४ ॥ * * * सः त्वं ते सस्मितं मुखाम्बुजं दिदृक्षूणां प्रपन्नानां नः आत्मानम् अस्मत्करणगोचरं दर्शय ॥ ४५ ॥ * * * विभो सः भगवान् काले काले स्वेच्छाधृतैः तैः तैः रूपैः यत् हि स्वयं करोति दुर्विषहं तत् करोति हि ॥ ४६ ॥ * * * विषयार्तानां देहिनां कर्माणि क्लेशभूर्यल्पसाराणि वा विफलानि तथा त्वयि अर्पितं न एव ॥ ४७ ॥ * * * अवमः अपि कर्मकल्पः ईश्वरार्पितः विफलाय न कल्पते हि एषः सः पुरुषस्य आत्मा दयितः हितः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विद्वैश्यः । ओजो नैपुणं तस्य वृत्तिः अङ्घ्रिः अङ्घ्रिजावित्यर्थः । अवेदशूद्रौ अवेदो वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषा तद्वृत्तिमान् शूद्रश्च । ‘ऊर्वोर्विशोऽङ्घ्रिभवंश्च शूद्राः’ इति पाठांतरं सुगमम् ॥ ४१ ॥ * * * उपर्युत्तरोष्ठात् । नस्तो नासिकातः । द्युतिः कांतिः । पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत् ॥ ४२ ॥ * * * द्रव्यं भूतानि । वयः कालम् । विशेषं भौतिक-प्रपञ्चम् । यद्यस्माद्दुर्विभाव्यम् । कुतः । प्रबुधापबाधं विद्वद्भिरपोह्यमानम् । पाठांतरे प्रबुधानां मायेत्यवबोधो यस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * * तदेवं सप्रपञ्चमुपवर्ण्य निष्प्रपञ्चमनुवर्णयन्प्रणमति । नमोस्त्विति । वृत्तिर्भिदर्शनादिभिः । नमस्त्वान्वायुस्तस्येव ऊर्तिर्लीला यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥ * * * ते सस्मितं मुखाम्बुजं दिदृक्षूणां नोऽस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरं

१. प्रा० पा०—मुखाद् । २. प्रा० पा०—करयो० । ३. प्रा० पा०—ऊर्वोर्विशोऽङ्घ्रिभवंश्च शूद्रः । ४. प्रा० पा०—णावशेषं ।

५. प्रा० पा०—प्रभो । ६. प्रा० पा०—विभुः ।

यथा भवत्येवं चात्मानं दर्शय ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ भक्तेच्छानुवर्तित्वं च तव बहुशो दृष्टमेवेत्याह । तैस्तैरिति । यन्नो दुर्विषह-
मशक्यं कर्म तद्भगवान्स्वयमेव करोति हि ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ न च बहिर्मुखानामिव त्वद्भक्तानामस्माकं त्वय्यर्पितानि
पूर्वपुण्यानि विपरीतफलानि भवितुमर्हन्तीत्याह । कुशो भूरियेषु अल्पं सारं फलं येषु । यद्वा विफलान्येव सकामानां कर्माणि
त्वय्यर्पितं तु नैव तथा ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ तत्रावैक्यमुपपादयति । अवमोऽल्पोऽपि कर्मकल्पः कर्माभासोऽपीश्वरार्पित-
श्चेद्विफलायासाय न कल्पते हि यस्मात्स एष ईश्वरः पुरुषस्यात्मा । अत एव दयितो हितश्च । न ह्यात्मनि दयिते
हिते चार्पितं निष्फलं स्यात् ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

भुजयोर्भुजाभ्याम् । ऊर्वोरुरुभ्याम् । इत्यर्थ इति । 'पद्भ्या ॐ शूद्रः' इति श्रुतेरिति भावः । पाठांतरम् 'ऊर्वोर्विशोऽ-
घ्रेरभवश्च शूद्राः' इत्येवंरूपम् ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ हितः प्रियः 'हितं पथ्ये प्रिये घृते' इति कोशात् । शिशोरपरत्वात्पशूनामिति
भावः । स्पर्शनं गुणेन । 'पशुर्मूढे मृगादौ च' इति धरणिः ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ यद्यतो द्रव्यादि सर्वं दुर्विभाव्यमेतदेवंविध-
मिति वक्तुमशक्यं खपुष्पायमाणत्वादित्याह—कृत इति । अपोह्यमानम् 'नेतिनेति' इत्यादिना त्यज्यमानम् । पाठांतरे 'प्रबुधाव-
बोधम्' इति पाठे । यद्वा—द्रव्यं नवत्वसंख्याविशिष्टं पृथिव्यादि । वयति जानाति नीलो घट इत्यादिव्यवहारमनेनेति वयः
समवायः । कर्म उत्क्षेपणापक्षेपणादिरूपं पंचत्वसंख्याविशिष्टम् । गुणाः शब्दस्पर्शरूपरसाद्याश्चतुर्विंशतिः । विशेषो व्यावर्त्तकः
पदार्थस्स च सामान्यरूपो विशेषरूपश्च । वीयते ज्ञायते परोक्षपरोक्षतयेति वयोऽभावोऽपि सप्तमपदार्थो वयःशब्देनैव ग्राह्यः ।
एतान्सर्वान् यस्य भगवतो योगमायया गौतमादिभिर्विहितान् । 'अविद्यया मनसा कल्पितास्ते' इत्याद्युक्तेः । 'जनिमसुत'
इत्यादिना वक्ष्यते वेदस्तुतौ च ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ स्वाराज्यलाभः स्वात्मानं दानुभवस्तेन प्रतिपूरितः पूर्ण आत्मा स्वरूपं यस्य
तस्मै ननु कथं तर्हि सृष्ट्याद्यासक्तिस्तत्राह—गुणेष्विति । वृत्तिभिर्दर्शनादिभिः । वायुर्यथा सर्वत्र गच्छन्नपि न कुत्राप्यासज्जते
तद्वल्लीला यस्य तस्मै ॥ ४४-४५ ॥ ॐ ॐ तैरैर्मैतस्यकूमादिभिः । यद्दुष्टदनुजादिहिनलक्षणं नोऽशक्यमसुरादेर्वाऽ-
शक्यम् । कालेकाले इति । 'यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिः' इत्याद्युक्तेः ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ अल्पफलप्रदत्वेऽपि विफलोक्तिर्न
युज्यत इति चेदाह—यद्वेति । 'कामधियस्त्वयि रचितान् परम रोहति' इत्युक्तेस्त्वदपितकर्मणां मोक्षफलत्वं च प्रथमस्कंधेऽ-
प्युक्तम् । 'एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे' इति ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ
तत्र भगवदपितकर्मणि । अवैकल्यं साफल्यम् । अत एवात्मत्वादेव । फलितमाह—न हीति । कर्माभासः
अंगवैकल्ययुतं कर्म ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विप्र इति । यस्य मुखं मुखात् विप्रो ब्राह्मणकुलं गुह्यमतीन्द्रियार्थावबोधकं ब्रह्म वेदश्चासीत् । भुजयोर्बाहुभ्यां राजन्यः
क्षत्रियः बलं प्रजापालनसामर्थ्यं चासीत् । ऊर्वोः ऊरुभ्यां विट् वैश्यः ओजः नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्चासीत् । अङ्घ्रिः अङ्घ्रेः
सकाशात् । "सुपां सुलुक्" इति ङसेः सुः । अवेदशूद्रो अवेदः वेदव्यतिरिक्तशुश्रूषावृत्तिस्तथा तद्वृत्तिमान् शूद्रश्चेति आस्ताम् ।
विशोऽङ्घ्रेरभवच्च शूद्र इति च पाठः । सः महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ लोभ इति । यस्य अधरात् अधराष्ट्रात्
लोभोऽभूत् उपरि उत्तरोष्ठात् प्रीतिरभूत् नस्तः नासिकातो द्युतिः कान्तिरभूत् स्पर्शनं पशव्यः पशूनां तत्तुल्यानामज्ञानां हितः
कामोऽभूत् भ्रुवोः सकाशात् यमोऽभूत् । कालस्तु पक्षमभवः पक्षमणो जातः सः महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ
द्रव्यमिति । यद्द्रव्यादिकं दुर्विभाव्यं मायामयतया ज्ञातुमशक्यं प्रबुधापबाधमिति विद्वद्भिस्त्याज्यमित्यर्थः । प्रबुधावबोध-
मिति पाठे प्रबुधानामेव मायामयतयाऽवबोधो यस्मिन्नित्यर्थः । तत् द्रव्यं त्रयोविंशतिस्तत्त्वानि वयः कालं कर्म जीवादृष्टं गुणान्
सत्त्वादीन् विशेषं ब्रह्माण्डं तदुपलक्षितं कार्यवर्गं च एवं कार्यकारणात्मकं सकलं जगत् यत् यस्य योगमायया विहितान् वदन्ति
सः स महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ नम इति । उपाशान्ताः निवृत्ताः शक्तयः सत्त्वादयो गुणा यस्मिन्
तस्मै स्वाराज्यं परमानन्दः तल्लामेनैव प्रतिपूरित आत्मा मनो यस्य तस्मै अत एव मायारचितेषु गुणेषु तत्कार्येषु दर्शनादि-
वृत्तिभिर्न सज्जमानाय आसक्तिरहिताय नभस्वान् वायुस्तद्वृत्तिर्लीला यस्य तस्मै यथा वायुः सर्वत्र संचार्यपि कुत्रापि न सज्जते
तथेति भावः । तस्मै नमः ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ स त्वमिति । स भक्तवत्सलस्त्वं ते तव सस्मितं मुखाम्बुजं दिदृक्षूणां नोऽस्माकं
दिदृक्षुनस्मान् अस्मच्छुरादिकरणगोचरं यथा भवत्येवमात्मानं स्वस्वरूपं दशय ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ तैस्तैरिति । हे विमो ! हि
यस्मात् काले काले तत्तदवसरे स्वस्येच्छया स्वेषां स्वकीयानां भक्तानामिच्छया वा भृतैः धृतैः रूपैर्यन्नोऽस्माकं दुर्विषहमशक्यं
तत् कर्म भगवान् स्वयमेव करोति ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ क्लेशेति । विषयार्तानां विषयेवासक्तानां देहिनां कर्माणि यथा क्लेशो

भूरिर्येषु अल्पं सारं फलं येषु तथाभूतानि भवन्ति । वस्तुतः स्वर्गादिः फलस्यापि विनाशित्वात्तान्यपि विफलान्येव । त्वय्यर्पितं तु कर्म तथा नैव भवति किंतु सफलमेवेति अतस्त्वद्भक्तैरस्माभिस्त्वय्यर्पितानि कर्माणि विफलानि न भवन्ति ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ नेति । अवमः अल्पोऽपि कर्मकल्पः कर्माभासोऽपि ईश्वरे त्वयि अर्पितश्चेद्विफलाय विफलत्वाय न कल्पते विफलो न भवति । हि यस्मात्स एष ईश्वरः पुरुषस्य सर्वजीवस्यात्मा स्वरूपम् अत एव दयितः प्रियः हितश्च न ह्यात्मेति दयिते चार्पितं निष्फलं स्यात् ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तथा यस्य सुखाद्विप्रः विप्रकुलं गुह्यमतीन्द्रियार्थाऽवबोधि ब्रह्म वेदश्चासीत् “ऋचस्सामानि जज्ञिरे “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत्” इति श्रुतिः भुजयोर्बाहुभ्यां राजन्यो बलञ्चासीत् “बाहू राजन्यः कृतः इति श्रुतेः ऊर्वोर्विट् वैश्यः ओजः नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्च अग्निः अग्निजावित्यर्थः । अवेदशूद्रौ अवेदः वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषा वृत्तिः तद्वृत्तिमान् शूद्रश्च विडम्ब्रेरभवच्च शूद्र इति पाठान्तरं सुगमम् “ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अधरादधरोष्ठाब्जोभः उपर्युत्तरोष्ठात्प्रीतिरभूत् नस्तः नासिकातः द्युतिः कान्तिः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत् भ्रुवोर्यमः कालः पक्षमभवः पक्षमणो जातः सः प्रसीदताम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ किं बहुना द्रव्यं भूतपञ्चकं वयः कालं कर्म जीवावृष्टं गुणान् सत्त्वादीन् विशेषं ब्रह्माण्डं तदुपलक्षितं कार्यवर्गञ्च यस्य योगमायया ईक्षणात्मकसङ्कल्पेन विहितान्वदन्ति द्रव्यादिकारणात्मकं विशेषं रूपं कार्यात्मकं च सर्वं वस्तु यत्सङ्कल्पविहितं वदन्तीत्यर्थः । अतएव यद्यत्स्वरूपं दुर्विभाव्यं चेतनाचेतनसजातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्यं प्रबुधावबोधं प्रकृष्टविद्वदबोध्यं स महाविभूतिः प्रसीदताम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ एवं कार्यावस्थप्रपञ्चशरीरकं वैराज-पुरुषं प्रसाद्याथ कारणावस्थं नमस्करोति—नम इति । उपशान्तशक्तये सर्गाद्यनभिमुखचिदचित्कालादिशक्तये स्वराट् स्वतन्त्रं स्वस्वरूपं तस्य भावो याथात्म्यं स्वाराज्यं तस्य लाभेन स्वानन्दानुभवेनेत्यर्थः । तेन प्रतिपूरित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै स्वतन्त्रानवधिकानन्दस्वस्वरूपानुभवपूर्त्यावाप्तसमस्तकामायेत्यर्थः । मायया रचितेषु गुणेषु न सज्जमानाय लीलारसविमुखाय स्वभूतये स्वाभाविकैश्वर्याय तस्मै नमोनमः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ एवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं विभूतिद्वयाधिपं सर्वकारणं भगवन्तं प्रसाद्य नमस्कृत्य स्वाभिप्रेतं विज्ञापयितुं तावत्तद्दर्शनं प्रार्थयति—स त्वमिति । उक्तविधस्त्वमात्मानं दिव्यमङ्गलविग्रहं दिदृक्षूणां प्रपन्नानां नोऽस्माकमस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरं यथा भवति तथा सस्मितं ते सुखाम्बुजं दर्शय ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ ननु “न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनन” इति श्रुत्युक्तविधया चक्षुराद्यगोचरोऽहं कथं त्वच्चक्षुरादिकरणविषयः स्यात् ? इत्यत्राह, तैरिति । हे विभो ! कालेकाले “यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ! अभ्युत्थानमधर्मस्य” इत्युक्तकाले स्वेच्छावृत्तैर्न तु पुण्यपापात्मककर्मवृत्तैरूपैरवतारैर्भवान्नोऽस्माकं दुर्विषहं दुरासदं दुष्करं कर्म करोति हि अघटितघटनात्मकक्रियाशक्तेस्त्व स्वविग्रहदर्शयितृत्वं न दुर्घटमिति भावः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ सत्त्वमात्मानं सकृत्स्तुतिकर्मणा हेतुना कथं दर्शयेयम् ? इत्यत्राह-क्लेशेति । विषयार्तानामनुकूलविषयालाभदुःखपोडितानां देहिनां क्लेशो भूरिर्येष्वल्पः सारः सुखं येषु ततः कर्मधारयः तानि कर्माणि यथा विफलानि भवन्ति तथा त्वय्यर्पितं कर्म न विफलं भवति हि ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ कर्मकल्पोऽपि कर्माभासोऽप्यवमः लौकिकव्यापारोपीश्वरेत्वय्यर्पितश्चेद्विफलाय न कल्पते न विफलो भवति हि यस्मात्स एवेश्वरः पुरुषस्यात्मा अत एव दयितः प्रियः हितश्च न ह्यात्मनि दयिते हिते चार्पिते कर्म निष्फलं स्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपर्युत्तरोष्ठात्प्रीतिः द्युतिः कान्तिश्च पशव्यं पशुजीवनं नस्तो नासिकायाः स्पर्शेन गुणेन जातः कामः स्त्रीविषयः कालो मृत्युः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ द्रव्यं भूतपञ्चकं वय आयुर्लक्षणं कर्म त्रिविधं गुणाः भक्त्यादयः शुक्लादयो वा शेषं स्वभावजीवकालादयः यस्य हरेर्योगमायया स्वरूपभूतेच्छया विहता उपेक्षिताः पतन्ति प्रच्युता भवन्तीत्यन्वयः “द्रव्यं कर्म च कालश्च” इति किञ्च यद्दुर्विभाव्यमेवंविधमिति भावयितुमशक्यं स वा एष आत्मा नेति किञ्च प्रबुद्धज्ञानिनां अवबोधो ज्ञानं यस्मात्तथा अनेन स्वानुग्रहेण स्वविषयज्ञानं सुशकमित्युक्तं भवति “अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुः” यमेवैष वृणुते” इत्यादि द्रव्यादिसत्ताप्रदत्वेन ब्रह्माद्यचिन्त्यमहिमत्वेन ज्ञानदावृत्तेन परिपूर्णैश्वर्यः प्रसीदतामित्यन्वयः । नवत्वसङ्ख्याविशिष्टं द्रव्यं “वय गतौ” इति धातोः वयत्यवगच्छत्यनेन नीलोत्पलमित्यादिव्यवहारं पुरुष इति वयः समवायः उच्चेपणादीनि पञ्चकर्माणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिचतुर्विंशतिगुणाः सामान्यविशेषौ शेषमित्यनेनोच्यते एते यद्योगमायया विहताः अहितीकृताः पतन्ति पातयन्त्यधः पुरुषमिति शेषः नरकहेतव इत्यर्थः । विषकण्ठकणभक्षशङ्करो त्रिदशबलपञ्चशिखाक्षपादवादान्महदपि सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्ति मृतेन सिद्धिरस्तीति

प्रमितेनायमुक्तार्थ इति सिद्धं कणादाक्षपादमतज्ञानात् सिद्धिर्माभूद्वैतज्ञानेन सा स्यादिति तत्राह-यदिति । अद्वैतमतोक्त-
विधया भावयितुमशक्यम् अनेनान्येऽपि दुर्वादिवादा अपि निरस्ताः इति ज्ञातव्यङ्कर्मणा पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्तर्हीति नेत्याह,
प्रबुधेति अनेन भाट्टादिमतमपि प्रत्युक्तम् ॥ ४२ ॥ * * * * * उपात्सर्वाधिकाद्विष्णोः शान्ताः आनन्दमूर्तयो यासां ताः
तादृश्यः शक्तयो भार्या यस्य स तथा तस्मै “निवृत्तस्पृष्टशक्तये” इति च स्वाराज्यलाभः स्वयंप्रकाशमानानन्दस्तेन परिपूरित
आत्मा यस्य स तथा तस्मै नित्याविर्भूतानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । मायया स्वाधीनप्रकृत्या रचितेषु निर्मितेषु गुणेषु विषयेषु वा
प्रवर्तमानायापि तद्योग्याभिर्वृत्तिर्भर्तुःखलक्षणभिर्नेसज्जमानाय निरवद्यत्वेन दुःखातुभूतिरहितायेत्यर्थः । स्वभूतये स्वयम्भुवे
स्वरूपपूर्णैश्वर्यायेति वा ॥ ४४ ॥ * * * * * अस्मत्करणगोचरोऽस्मदिन्द्रियविषयो भूत्वा ॥ ४५ ॥ * * * * * भक्तानुकम्पा-
मन्तरेण तवान्यत्कृत्यं न विद्यते इत्याशयेनाह तैस्तैरिति । हे विभो ! यद्यदा नोऽस्माकं दुर्विषहं सोढुमशक्यं कर्म दुःखलक्षण-
मसुरादेः स्यादिति शेषः । तदा भगवान् स्वयमसुरादेर्दुर्विषहं कर्म पराक्रमलक्षणं करोतीति वा इत्यन्वयः । कथं स्वेच्छाकृतैस्तैः
रूपैः “यदा यदा दि धर्मस्य” इति स्मृतिर्हि शब्देन गृहीता ॥ ४६ ॥ * * * * * ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्म तन्मतदूषणादित्य-
भिप्रायो यदि तर्हि कर्मकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्य सत्यं भगवदर्पणाख्यचिकित्साभावे सात्ति चेत्फलवदित्याशयेनाह—क्लेशेति ।
विषयातीनां देहिनां कर्माणि विफलानि विरुद्धफलान्यनभीष्टफलानीत्यन्वयः । कथंभूरि क्लेशानि अल्पसाराणि चेत्श्वरापितं
कर्म तथाऽनपितवद्विफलं न स्यादित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ * * * * * सांगं कर्म ईश्वरापितं सफलमस्तु अनङ्गं कथमिति
तत्राह नेति । पुरुषस्य कर्मकल्पः कर्माभासः अङ्गसाकल्येन रहितः अतएवाधमोपि यदीश्वरापितः तर्हि विफलाय न कल्पते
किन्तु फलवानेव स्यादित्यन्वयः । तत्र किं कारणमत्राह—स इति । यत्प्रीत्यै कर्म करोति स आत्मा परमात्मा
हितः प्रेक्ष्येष्टकारी दयितोऽनिमित्तबन्धुः हि यस्मात्तस्मादिति शेषः । नाधर्म इति केचित्पठन्ति स्मृत्यविहितः “सर्वधर्मान्प-
रित्यज्य” इत्युक्तेः ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अधुना अर्वाक् समन्वन्तं तत्र परिहरन्नैश्वर्यलीलयोर्महिमानमाह—नमोस्त्विति । उपशान्ता निरुपद्रवा शक्तिर्यस्य
स्वाराज्यस्य त्रिपाद्विभूतेः स्वधाम्नो लाभेन प्रतिपूरिता तत्तदंशेन सम्भाविता आत्मानः स्वांशा येन नभस्वानिव विचित्रगतिर्लीला
यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥ * * * * * अभीष्टमाह—स त्वमिति । अस्माकं करणान्यपि गोचराः प्रकाशानि यस्य तादृशमप्यात्मानं
दर्शयस्व स्वयं प्रकाशय ॥ ४५ ॥ * * * * * स्वेषां भक्तानामिच्छया भूतेः पुष्टैराविर्भावितप्रकाशैरित्यर्थः ॥ ४६-४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मुखं प्रियः गुह्यं ब्रह्म वेदश्च विट वैश्यः ओजः नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्च अङ्घ्रिः अङ्घ्रेः सकाशाद्वेदः वेदव्यतिरिक्ता
शुश्रूषा वृत्तिः तद्वृत्तिमान् शूद्रश्च विशोऽङ्घ्रेरभवच्च शूद्र इति च पाठः ॥ ४१ ॥ * * * * * उपरि उत्तरोष्ठात् नस्तो नासिकातो
वृत्तिः कान्तिः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत् ॥ ४२ ॥ * * * * * द्रव्यं पृथिव्यादित्रयोविंशतितत्त्वं वयः कालः कर्म
च तद्वैतभूतान् गुणान् सत्त्वादीन् यस्य योगमाययैव विहितान् सृष्टान् वदन्ति यद्येभ्यः पृथिव्यादिभ्यो दुर्विभाव्यं विषयं प्रपञ्चं
च वदन्ति कीदृशं प्रकृष्टबुधानाम् अपवादः निषेधः प्राकृतत्वेनाग्राहणं यस्य तं प्रबुधावबोधमिति पाठे दुर्विभाव्यमपि प्रकृष्टैर्बुधै-
रेवावबोध्यमित्यर्थः । तेन यस्य स्वरूपशक्तिर्वृत्तेर्योगमायया विभूतिः सत्त्वादिगुणमयी माया तस्या विभूतयः कालकर्ममहदादि-
पृथिव्यन्तानि तत्त्वानि तेषां विभूतिरिदं मायिकं विश्वमेवास्माभिरवगम्यते इति व्यञ्जितम् ॥ ४३ ॥ * * * * * मायातीतं
स्वरूपं तु दुरवगमं केवलमस्माभिर्नेमनीयमेवेत्याह—नम इति । उपशान्ताः संविदाद्याः अन्तरङ्गाः शक्तयो यस्य तस्मै तेन
स्वरूपशक्त्यैव राजत इति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यं तेनैव लाभेन प्रतिपूरित आत्मा मनो यस्य तस्मै ननु तर्हि कथं
सृष्ट्याद्या शक्तिस्तत्राह-गुणेष्विति । वृत्तिभिर्दर्शनादिभिर्नभस्वतो वायोरिव ऊतिः सृष्ट्यादिलीला यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥ * * * * *
ननु, ब्रह्मन्भीषितं वरं गृहाणेत्यत आह-स त्वमिति । नोऽस्माकं प्रपन्नानाम् अस्मान् प्रपन्नान् आत्मानं स्वस्वरूपं दर्शय किं
निर्विशेषं स्वरूपं सविशेषं वा ? तत्राह-अस्मत्करणगोचरं स विशेषमित्यर्थः । तत्रापि सस्मितं मुखाम्बुजम् ॥ ४५ ॥ * * * * *
भक्तवात्सल्यं बहुशः स्मरन्नाह—स्वेच्छाभूतैः स्वभक्तेच्छापुष्टैः रूपैर्नृसिंहादिभिः यन्नो दुर्विषहं कर्म तत् स्वयमेव करोति ॥ ४६ ॥
न च बहिर्मुखानामिव त्वद्भक्तानामस्माकं त्वयापितानि पूर्वपुण्यानि विपरीतफलानि भवितुमर्हन्तीत्याह । क्लेशो भूरि येषु
अल्पं सारं फलं येषु तानि तान्यपि यथा त्वद्विमुखानां कर्माणि वा एवार्थे विफलान्येव तथा त्वय्यर्पितं भक्तानां कर्म न ॥ ४७ ॥
त्वय्यर्पितमल्पमपि कर्म महद्भवति । अनर्पितं महदपि व्यर्थमेव भवतीत्याह—नेति । अवमः अल्पोऽपि कर्मकल्पः कर्मा-
भासोऽपि न विफलाय । हि यस्मात् स ईश्वरः पुरुषस्यात्मा दयितो हितश्चेत्यतस्तदादरानादरावेव कर्म साफल्यवैफल्यहेतु-
रिति भावः ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

विप्रः गुह्यं गूढाभिप्रायश्च ब्रह्म वेदश्च यस्य मुखं ब्रह्मणो गूढाभिप्रायवान् वेदश्च मुखज इत्यर्थः । विट् वैश्यः ओजो नैपुण्यं वैश्यवृत्तिरित्यर्थः । अवेदो वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषा शूद्रश्चेत्यवेदशूद्रौ अङ्घ्रिः अङ्घ्रिजौ ॥ ४१ ॥ * * यस्य अधरात् लोभः उपरि उत्तरोष्ठात् प्रीतिश्च अभूत् नस्तो नासात् द्युतिः छविः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शनं अभूत् ॥ ४२ ॥ यस्य योगमायया युज्यते इति योगः सङ्कल्पस्तद्रूपया मायया वयुने विहितान् द्रव्यादीन् वदन्ति स नः प्रसीदतामित्यन्वयः । तत्र द्रव्यं प्राकृततत्त्वजातं वयः कालः गुणाः सत्त्वादयः तान् यत् प्रबुधापबाधं प्रबुधानामपबाधो सर्वज्ञत्वाभिमानबाधो यस्मिन् तद्विविधविचित्रप्रदेशत्वात् प्रबुधावबोधमिति पाठान्तरं तत्र प्रकृष्टबुधानामवबोधो यस्मिन् दुर्बिभाव्यविशेषं ब्रह्माण्डं च विहितं वदन्ति ॥ ४३ ॥ * * विराडाख्याप्राकृतशरीरिणमुपवर्ण्याथाप्रकृतं श्रीमद्विग्रहदर्शनकामस्तद्विग्रहयुक्तं प्रणमति— नम इति । उपशान्ताः शक्तयो यस्य अत एव स्वतः राजते इति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यं तस्य लाभेन प्रतिपूरित आत्मा देहो यस्य मायारचितेषु दम्भादिना निवेदितेषु गुणेषु गुणवत्स्वपि पदार्थेषु न सज्जमानाय नभस्वत इव ऊतिः सर्वाधारकत्वा- सङ्गत्वाद्विगुणद्योतका लीला यस्य तस्मै नमोऽस्तु ॥ ४४ ॥ * * स त्वं नोऽस्माकं ते मुखाम्बुजं दिदृक्षूणाम् आत्मानं स्वाराज्यलाभपरिपूरितं देहं दर्शयेति प्रार्थना ॥ ४५ ॥ * * बहुशो भवान् स्वभक्तानां कार्यं कर्तुं रूपाण्याविष्करोती- त्याह—तैरिति । स्त्रीयानां भक्तानामस्माकमिच्छाभृतैः रूपैः मत्स्यादिमूर्तिभिः यन्नो दुर्विषहमशक्यं कर्म वेददानादिकं तद्विवान् स्वयमेव करोति ॥ ४६ ॥ * * विषयार्त्तानां विषयभोगार्थं कर्मनिष्ठानां क्लेशो भूरियेषु अल्पं सारं फलं येषु तानि वस्तुतस्तु मुक्त्यानुपयोगित्वाद्विफलान्येव त्वयि अर्पितं कर्म तु तथा न किन्तु स्वल्पश्रमसाध्यमपि भूरिफलदं मुक्तिदं चेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * कर्मकल्पः कर्माभासोऽपि तत्राप्यवमः ईश्वरे त्वयि अर्पितश्चेद्विफलाय विरुद्धफलाय संसाराय फलाभावाय वा न कल्पते हि यतः स एष ईश्वरः पुरुषस्य आत्मा आश्रय अत एव दयितः प्रियतमः ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यस्य मुखात् विप्रो ब्राह्मणकुलं गुह्यमतीन्द्रियार्थावबोधकं ब्रह्म वेदश्चासीत्, भुजयोर्बाहुभ्यां राजन्यः क्षत्रियः बलं प्रजापालनसामर्थ्यं चासीत्, ऊर्वोः ऊरुभ्यां विट् वैश्यः ओजः नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्चासीत्, अङ्घ्रिः अङ्घ्रेः सकाशात् अवेदः वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषावृत्तिस्तद्वृत्तिमान् शूद्रश्चासीत्, स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ * * यस्य अधरात् अधरोष्ठात् लोभोऽभूत्, उपरि उत्तरोष्ठात् प्रीतिरभूत्, नस्तः नासिकातो द्युतिः कान्तिरभूत्, स्पर्शनं पशव्यः पशूनां तत्तुल्यानामज्ञानां हितः कामोऽभूत्, भ्रुवोः सकाशात् यमोऽभूत्, कालस्तु पक्षमभवः पक्षमणोजातः, स महाविभूति- र्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * * किं बहुना ? द्रव्यं भूतपञ्चकं वयः कालं कर्म जीवादृष्टं गुणान् सत्त्वादीन् विशेषं ब्रह्माण्डे तदुपलक्षितं कार्यवर्गं च एवं कार्यकारणात्मकं सकलं जगत् यत् यस्य योगमायया ईक्षणपूर्वकसङ्कल्पात्मिकया विहितान् वदन्ति स महाविभूतिर्नोऽस्माकं प्रसीदतामित्यन्वयः । भगवत्कर्तृकस्य जगतः सामान्यतो दुर्वितर्क्यत्वमाह— यदुर्विभाव्यमिति, प्राकृतत्वेन संसारहेतुत्वेन च हेयतया ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । ननु तर्हि हेयतया ज्ञानं विना त्यागासम्भ- वात्कथं संसाराद्विमुक्तिरित्याशङ्क्य साधारणानां तथा ज्ञानाभावेऽपि विदुषां तु तथा ज्ञानं भवतीति तैस्त्यज्यते इत्याह— प्रबुधापबाधमिति, विद्वद्विस्त्याज्यमित्यर्थः । प्रबुधावबोधमिति पाठे प्रबुधानामेव हेयतयाऽवबोधो यस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवं कार्यावस्थापन्नवैराजरूपं भगवन्तं सम्प्रार्थ्य स्वरूपावस्थं भगवन्तं प्रणमति—नम इति । उपशान्ताः असंश्लिष्टाः शक्तयः सत्त्वादयो गुणा यस्मिन् तस्मै । तत्र हेतुमाह—स्वाराज्येति । स्वेनैव परमानन्दस्वरूपेण राजते इति स्वराट् तस्य भावः स्वाराज्यं तल्लाम्बेनैव प्रतिपूरित आत्मा मनो यस्य तस्मै । अतएव मायारचितेषु प्रकृतिगुणेषु तत्कार्येषु दर्शनादिवृत्तिभिर्न सज्जमानाय आसक्तिरहिताय । ननु सर्वत्र विद्यमानस्य सर्वमनुभवतः कथमेवमनासक्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति—नभस्वदूतय इति । नभस्वान् वायुस्तद्वदुतीर्लीला यस्य तस्मै । यथा वायुः सर्वत्र सञ्चार्यपि कुत्रापि न सज्जते तथेति भावः ॥ ४४ ॥ * * एवं भगवत्प्रसादं संप्रार्थ्य तद्दर्शनं प्रार्थयते—स इति । सोऽचिन्त्यानन्तशक्तिर्भक्त- वत्सलस्त्वं ते तव सस्मितं प्रसन्नं मुखाम्बुजं दिदृक्षूणां प्रपन्नानां शरणागतानां नोऽस्माकमस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरं यथा भवत्येवमात्मानं स्वरूपं दर्शयेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * ननु “न चक्षुषा पश्यति कञ्चनैनं” इति श्रुत्युक्तरीत्या चक्षुराद्य- विषयस्य कथं चक्षुरादिविषयता स्यादित्याशङ्क्य तथापि भक्तेच्छानुवर्तित्वं तव बहुशो दृष्टमेव तत्र हेतुमाह—तैस्तैरिति । हे विभो सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थं हि यस्मात् कालेकाले तत्तदवसरे स्वस्येच्छया तेषामिच्छया वा भृतैः वृत्तैः रूपैः यन्नोऽस्माकं दुर्विषहमशक्यं तत् कर्म भगवान् स्वयमेव करोतीत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ * * ननूक्तस्तुतिमात्रेण कथमतिदुर्लभस्य मम

दर्शनं स्यादित्याशङ्क्याह—कृशेति । विषयार्तानां विषयासत्तया दुःखितानाम् । विषयासक्तौ हेतुमाह—देहिनां देहाद्यात्मा-
ध्यासवतां कर्माणि यथा कृशो भूरिर्घुं अल्पं सारं फलं येषु तथाभूतानि भवन्ति । वस्तुतस्तु स्वर्गादेः फलस्यापि विनाशित्वा-
त्तान्यपि विफलान्येव, त्वय्यर्पितं तु कर्म तथा नैव भवति, किन्तु सफलमेवेति ॥ ४७ ॥ * * अवैफल्यमेवोपपादयति—
नेति । अवमः लौकिको व्यापारः तथा कर्मकल्पः वैदिकोऽपि कर्माभासः ईश्वरे त्वयि अर्पितश्चेद्विफलाय न कल्पते विफलो
न भवति । हि यस्मात् स एष ईश्वरः पुरुषस्य सर्वजोवस्यात्मा स्वरूपं तदंशत्वात् अतएव दयितः प्रियः हितश्च । प्रत्युता-
नन्तफलश्च भवतीति सदृष्टान्तमाह—यथेति । हीति प्रसिद्धमेव ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विप्र इति । तथा यस्य मुखात् विप्रः विप्रकुलं, गुह्यं ब्रह्म च विप्रवृत्तिरूपो वेदोऽपि, आसीत् । ऋचः सामानि जज्ञिरे'
'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इति श्रुतेः । यस्य भुजयोः बाहुभ्यां सकाशादित्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियः, बलं तद्वृत्तिरूपं, बलं चापि
आसीत् । 'बाहू राजन्यः कृतः' इति श्रुतेः । यस्य ऊर्वोः ऊरुभ्यामित्यर्थः । विद्वैश्यः, ओजो वार्त्ता वृत्तिश्चेत्यर्थः । आसीत् ।
यस्य अङ्घ्रीः अङ्घ्रेः, सकाशादित्यर्थः । अवेदः शूद्रः वेदव्यतिरिक्तशुश्रूषावृत्तिः शूद्र इत्यर्थः । आसीत् 'उरू तदस्य यद्वैश्यः
पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इति श्रुतेः । 'ऊर्वोर्विशोऽङ्घ्रेरभवच्च शूद्र' इति कचित्पाठभेदोऽप्यस्ति, महाविभूतिः सः, नः
प्रसीदताम् ॥ ४१ ॥ * * लोभ इति । यस्य अधरादधरोष्ठात्, लोभः अभूत् । यस्य उपर्युपरि विद्यमानात्, ओष्ठात्
प्रीतिः अभूत् । यस्य नस्तो नासिकायाः सकाशात्, द्युतिः कान्तिः, अभूत् । लोकेऽपि निर्दोषनासावतामेव शोभावत्ताश्रुतेः ।
यस्य स्पर्शेन स्पर्शतः सकाशादित्यर्थः । पशव्यः पशूनां हितः कामः, अभूत् । कामस्य पशुहितत्वात् कामोपभोगस्य पशुक्रियेति
संज्ञा प्रसिद्धास्ति । यस्य भ्रुवोः भ्रूभ्यां सकाशादित्यर्थः । यमः अभूत् । यस्य पक्षमभवस्तु कालः जातोऽस्तीति शेषः । महाविभूतिः
सः नः प्रसीदताम् ॥ ४२ ॥ * * द्रव्यमिति । किं च द्रव्यं भूतपञ्चकं, वयः, कालं, कर्म जीवादृष्टं, गुणान् सत्त्वादीन्,
विशेषं ब्रह्माण्डं, तदुपलक्षितं सकलं कार्यवर्गं च, यस्य योगमायया ईक्षणात्मकसंकल्पेन विहितान् कृतान्, वदन्ति । द्रव्यादि-
कारणात्मकं विशेषरूपं कार्यात्मकं च सर्वं वस्तु, यत्संकल्पविहितं वदन्तीत्यर्थः । अत एव, यत् यत्स्वरूपं, दुर्विभाव्यं चेतना-
चेतनसजातायत्वेन चिन्तयितुमशक्यमित्यर्थः । प्रबुधावबोध्यं प्रकृष्टविद्वज्जनबोध्यं, भवति । महाविभूतिः सः नः प्रसीदताम् ॥ ४३ ॥
एवं कार्यावस्थप्रपञ्चशरीरकं वैराजपुरुषं प्रसाद्य सांप्रतं कारणावस्थं नमस्करोति । नम इति । उपशान्ताः सर्गाद्यनभिमुखाः
शक्तयश्चिदचित्कालादिशक्तयो यस्य तस्मै, स्वराट् स्वतन्त्रस्वरूपं तस्य भावो याथात्म्यं स्वाराज्यं तस्य लाभेन
स्वानन्दानुभवेनेत्यर्थः । प्रतिपूरित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै, स्वतन्त्रानवधिकानन्दस्वस्वरूपानुभवपूर्याप्तसमस्तकामायेत्यर्थः ।
मायया रचितास्तेषु गुणेषु, वृत्तिभिर्दर्शनादिभिः, न सज्जमानाय आसक्तिमप्राप्तवते, स्वभूतये स्वाभाविकैश्वर्याय, पुरुष-
तस्मै नमः नमः अस्तु । नभस्वदूतये इति पाठे नभस्वतो वायोरिवोतिर्लीला यस्य तस्मै नमः अस्तु ॥ ४४ ॥ * * एवं प्रकृति-
विलक्षणं विभूतिद्वयाधिपं सर्वकारणं भगवन्तं प्रसाद्य नमस्कृत्य स्वाभिप्रेतं विज्ञापयितुं तावत्तद्दर्शनं प्रार्थयति । स त्वमिति ।
स उक्तविधः, त्वं, आत्मानं दिव्यमङ्गलरूपं त्वद्विग्रहं, दिदृक्षूणां द्रष्टुमिच्छतां, प्रपन्नानां त्वच्छरणं प्राप्तानां, नोऽस्माकं,
अस्मत्करणगोचरमस्मच्चक्षुरादिविषयं यथा भवति तथा, सस्मितं मन्दस्मितसहितं, ते तव, मुखाम्बुजं दर्शय ॥ ४५ ॥ * * ननु
'न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' इति श्रुत्युक्तविधया चक्षुराद्यगोचरोऽहं कथं भवच्चक्षुरादिकरणविषयः स्यामित्यत्राह । तैरिति ।
हे विभो, काले काले 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य' इत्युक्ते काले, स्वेच्छाधृतैः न तु पुण्य-
पापात्मककर्मधृतैः, तैः तैः, रूपैरवतारैः, स्वयं, भगवान् परमेश्वरस्त्वं, नोऽस्माकं, यत्कर्म दुर्विषहं दुरासदं, दुष्करमित्यर्थः ।
तत् कर्म, करोति हि, अघटितघटनात्मकक्रियाशक्तेस्तव स्वविग्रहदर्शयितृत्वं न दुर्घटमिति भावः ॥ ४६ ॥ * * सोऽह-
मात्मानं सकृत् कृतस्तुतिकर्मणा हेतुना कथं दर्शयेयमित्यत्राह । क्लेशेति । विषयार्त्तानामनुकूलविषयालाभदुःखपीडितानां,
देहिनां क्लेशो भूरिर्घुं तानि, अल्पः सारः सुखं येषु तानि, ततः कर्मधारयः । कर्माणि यथा विफलानि, भवन्ति तथैव त्वयि
अर्पितं, कर्म विफलं न च । विफलं न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * नावम इति । कर्मकल्पोऽपि कर्माभासोऽपि, अवमः
लौकिकव्यापारः, ईश्वरार्पितः परमेश्वरे त्वयि निवेदितश्चेत् विफलाय न कल्पते । विफलो न भवति । हि यस्मात् स एवेश्वरः
पुरुषस्य आत्मा भवति, अत एव दयितः प्रियः । हितो हितकारकश्च, भवति । स्वात्मनि दयिते हिते चार्पितं कर्म निष्फलं
न स्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

जिनके मुख से ब्राह्मण और अत्यन्त रहस्यमय वेद, भुजाओंसे क्षत्रिय और बल, जङ्घाओंसे वैश्य और उनकी वृत्ति—
व्यापारकुशलता तथा चरणोंसे वेदबाह्य शूद्र और उनकी सेवा आदि वृत्ति प्रकट हुई है—वे परम ऐश्वर्यशाली भगवान्

हमपर प्रसन्न हों ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ जिनके अधरोष्ठसे लोभ और ऊर्ध्वोष्ठसे प्रीति, नासिकासे कान्ति, स्पर्शसे पशुओंका प्रिय काम, भौंहोंसे यम और नेत्रके रोमोंसे कालकी उत्पत्ति हुई है—वे परम ऐश्वर्यशाली भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ पञ्चभूत, काल, कर्म, सत्त्वादि गुण और जो कुछ विवेकी पुरुषोंके द्वारा बाधित किये जाने योग्य निर्वचनीय या अनिर्वचनीय विशेष पदार्थ हैं, वे सब-के सब भगवान्की योगमायासे ही बने हैं—ऐसा शास्त्र कहते हैं। वे परम ऐश्वर्यशाली भगवान् हमपर प्रसन्न हों ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ जो मायानिमित्त गुणोंमें दर्शनादि वृत्तियोंके द्वारा आसक्त नहीं होते, जो वायुके समान सदा-सर्वदा असङ्ग रहते हैं, जिनमें समस्त शक्तियाँ शान्त हो गयी हैं—अपने आत्मानन्दके लाभसे परिपूर्ण आत्मस्वरूप भगवान्को हमारे नमस्कार हैं ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! हम आपके शरणागत हैं और चाहते हैं कि मन्द-मन्द मुसकानसे युक्त आपका मुखकमल अपने इन्हीं नेत्रोंसे देखें। आप कृपा करके हमें उसका दर्शन कराइये ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आप समय-समयपर स्वयं ही अपनी इच्छासे अनेकों रूप धारण करते हैं और जो काम हमारे लिये अत्यन्त कठिन होता है, उसे आप सहजमें ही कर देते हैं। आप सर्वशक्तिमान हैं, आपके लिये इसमें कौन-सी कठिनाई है ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ विषयोंके लोभमें पड़कर जो देहाभिमानी दुःख भोग रहे हैं, उन्हें कर्म करनेमें परिश्रम और क्लेश तो बहुत अधिक होता है परन्तु फल बहुत कम निकलता है ! अधिकांशमें तो उनको विफलता ही हाथ लगती है। परन्तु जो कर्म आपको समर्पित किये जाते हैं, उनके करनेके समय ही परम सुख मिलता है। वे स्वयं फलरूप ही हैं ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ भगवान्को समर्पित किया हुआ छोटे-से-छोटा कर्माभास भी कभी विफल नहीं होता। क्योंकि भगवान् जीवके परम हितैषी, परम प्रियतम और आत्मा ही हैं ॥ ४८ ॥

यथा हि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् । एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥ ४९ ॥

नमस्तुभ्यमनन्ताया दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे । निर्गुणाय गुणेशाय सत्त्वस्थाय च साम्प्रतम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धेऽमृतमथने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा तरोः मूलावसेचनं स्कंधशाखानां हि एवं विष्णोः आराधनं सर्वेषां च आत्मनः हि हितम् ॥ ४९ ॥

अनन्ताय दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे निर्गुणाय गुणेशाय च सांप्रतं सत्त्वस्थाय तुभ्यं नमः ॥ ५० ॥

इत्यष्टमे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनंतफलत्वमाह । यथा हि मूलावसेचनं स्कंधानां शाखानां च भवति ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवं सत्यपि त्वदर्पित-कर्मणां त्वद्भक्तानामस्माकं किंनिमित्तमिदं दुःखमिति त्वमेव वेत्सीत्याशयेनाह । नम इति । दुर्वितर्क्यात्मकर्मणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते म० अष्टमस्कन्धे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सर्वेषामिन्द्रादीनाम् । आत्मनः स्वस्य च तृप्तिकरं स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ त्वदर्पितकर्मणामेवं सत्यत्यन्त-फलप्रदत्वे सत्यपि यन्निमित्तं यत इदं जातं निर्गुणाय वस्तुतो गुणसंबन्धरहिताय गुणेशाय मायया सर्वगुणप्रेरकत्वेऽप्यधुना सत्त्वस्थत्वादस्मान्पालयेति भावः । अत्र विश्वनाथः—अस्मदभीप्सितं पूरयिष्यति न वेत्यंतेन प्राप्तुम् इत्याहुः । अनन्ताय सर्वज्ञानामप्यस्माकं त्वयि सार्वज्ञं नास्त्येव संप्रति त्वत्करीष्यमाणं कर्मानुमानेनापि न विद्म इत्याहुः—दुर्वितर्क्येति । ननु मत्कृपामेव हेतुकृत्य मद्भक्तानामिन्द्रादीनामभीष्टसिद्धिरनुमीयतां तत्र नेत्याहुः निर्गुणाय । कृपयैव गुणजन्यां संपत्तिमनर्थहेतुं न ददासि । गुणेशयेति । कृपयैव गुणजन्यां संपत्तिं ददास्यपीति तयैव त्वद्दयानुमानसंभवात् । तर्ह्येवं संशये कथं स्तौषि तत्राह—सत्त्वस्थायेति । सत्त्वगुणस्य संप्रति वृद्धिकाल इति सात्त्विकान्देवान्वर्द्धयितुमर्हसीति । एषाञ्च शुद्धभक्त्यभावाद्विषयभोगविच्छेदं कर्तुञ्च नार्हसीति निश्चयोऽपि वर्त्तत इति भावः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यथेति । यथा तरोर्मूलस्यावसेचनं स्कन्धानां शाखानां च भवति एवमेव विष्णोराराधनं सर्वेषां प्राणिनां तथात्मनः स्वस्याराधकस्य चाराधनं भवति ॥ ४९ ॥ * * नम इति । अनन्ताय दुर्वितर्क्याणि आत्मकर्माणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै निर्गुणाय गुणेशाय साम्प्रतमिदानीं पालनकालत्वात्तदर्थं सत्त्वस्थाय सत्त्वगुणमङ्गीकृतवते नमः ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वीरराघवव्याख्या

ईश्वरार्पितस्य स्वल्पस्यापि कर्मणोऽनल्पफत्त्वमाह—यथेति । यथाहि तरोः मूलावसेचनं मूले जलावसेचनं स्कन्धानां शाखानां च भवति एवम् आत्मनः परमात्मनः विष्णोराराधनं सर्वेषां हि सर्वपुरुषार्थानां साधनं भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ स्तुतिनमस्कारादिकर्मणा विना नान्यस्त्वत्तोषहेतुरस्तीत्यभिप्रयन्नाह—नम इति । दुर्वितर्क्याणीतरसजातीयत्वेन विभावितुमशक्या-न्यात्मकर्माणि स्वचेष्टितानि यस्य तस्मै अनन्ताय त्रिविधपरिच्छेदरहिताय निर्गुणाय हेयगुणरहिताय सत्त्वादिगुणानां नियन्त्रे सत्त्वस्थाय सत्त्वगुणोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणमधुना प्रवर्तमानाय तुभ्यं नमः सांप्रतं नमस्कार एव युज्यते ईदृशं त्वां प्रसादयितुं नम एव युज्यते नान्य एवोपाय इत्यर्थः । यद्वा गुणत्रयोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणं प्रवर्तमानायापि सांप्रतमधुना सत्त्वस्थायेति वान्वयः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ननु, यजतेत्यादिविहितकर्म परित्यज्य भगवदेकाराधनायामितरदेवतातृप्त्यभावेनापुरुषार्थः स्यादिति तत्राह—यथेति । स्कन्धानां शाखानां वृष्टिं जनयतीति शेषः । तेनाङ्कुरफलपुष्पसमृद्धिलक्षणपुरुषार्थो यथा भवति तथा सर्वेषामिन्द्रादीना-मात्मनः स्वस्यापि तृप्त्यानन्दानुभवलक्षणपुरुषार्थः स्यादिति भावः “मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च” इत्यादिवाक्यं हिशब्देन दर्शयति तेनेन्द्रादीनां श्रीनारायणशास्त्रिशाखात्वं दर्शितं भवति तथाहीतिवत् यथाहीत्येकं वाक्यम् ॥ ४९ ॥ * * अनन्तायेत्यनेन मुखाम्बुजमिति परिच्छिन्नत्वशङ्कां निवारयति दुर्वितर्क्येत्यादिना । न स्वरूपस्यानन्यमपितु तत्कर्मणामप्युच्यते निर्गुणायेत्यनेन शबलत्वं निवारयति गुणेशायेत्यनेन गुणैः प्रवर्तमानस्यापि गुणसम्पर्कप्राप्तं दोषं निरुणाद्धि सत्त्वस्थायेत्यनेन गुणैर्योगपद्यप्रतीतं निवारयति साम्प्रतमित्यनेन सत्त्वगुणयुक्तत्वं स्थितिकालं च दर्शयति यतस्त्वं सत्त्वगुणप्रवर्तकोऽधुना तस्मादस्मानापदः पालयेति चार्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किञ्च कर्माकरणेपि विष्णोराराधने सति सर्वाणि कर्मफलानि भवन्ति तदाराधनाभावे कृतान्यपि कर्माणि विफलान्येव भवन्तीत्येतत्सदृष्टान्तमाह—यथाहीति ॥ ४९ ॥ * * अस्मदभीप्सितं पूरयिष्यसि नवेत्यन्तं न प्राप्तुम् इत्याह—अनन्ताय सर्वज्ञानामप्यस्माकं त्वयि सर्वज्ञं नास्त्येव सम्प्रतित्वत्करिष्यमाणं कर्म अनुमानेनापि न विद्म इत्याह—दुर्वितर्क्येति । ननु, मत्कृपामेव हेतुकृत्य भक्तानामिन्द्रादीनामभीष्टसिद्धिरनुमीयताम् तत्र नेत्याह, निर्गुणाय कृपयैव गुणजन्यां सम्पत्तिमनर्थहेतुं न ददासि गुणेशायेति कृपयैव गुणजन्यां सम्पत्तिं ददाम्यपीति तथैव तद्वययानुमानसम्भवात् तर्ह्येवं संशये कथं स्तौषि, तत्राह सत्त्वस्थाय सत्त्वगुणस्य सम्प्रतिवृद्धिकाल इति सात्त्विकान् देवान् वर्द्धयितुमर्हसीति एषाञ्च शुद्धभक्त्यभावात् विषयभोगविच्छेदं कर्तुञ्च नार्हसीति निश्चयोऽपि वर्त्तते इति भावः ॥ ५० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यदाराधनेन सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्वस्याराधनकर्तुञ्च प्रसन्नता स्यादित्याह—यथाहीति ॥ ४९ ॥ * * अनन्ताय त्रिविधपरिच्छेदशून्याय अतएव दुर्वितर्क्याणि आत्मा कर्माणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै निर्गुणाय हेयगुणरहिताय गुणेशाय कल्याणगुणनिधये सत्त्वस्थाय सत्त्वप्रधानमनोनिलयाय तुभ्यं नमः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यथा तरोर्मूलस्यावसेचनं जलेन सेकः स्कन्धानां शाखानां चावसेचनं भवति एवमेव विष्णोराधनं सर्वेषां स्थावरजङ्गमात्मकानां प्राणिनां तथाऽऽत्मनः स्वस्याराधकस्य चाराधनं भवति । तत्र हेतुं सूचयति—हीति, सर्वमूलत्वादित्यर्थः । अन्यथा शाखापत्रादिसेकवत्तत्कर्मणा तत्तद्देवताराधनेन न सर्वााराधनं सिद्धयतीत्यपि सूचितम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवं यावद्बुद्धिबलं स्तुत्वा त्वं सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थोऽसि, तत्रेदानीं जगत्पालनाय सत्त्वगुणाङ्गीकृतवत्सत्त्व सात्त्विकानामत्माकं पालनमेवोचितमिति सूचयन्नहं तु नमस्कारादधिकं किञ्चिदपि कर्तुं न शक्नोमीत्यभिप्रेत्य नमस्करोति—नम इति । तुभ्यं भगवते नमः । नमस्कारव्यतिरिक्तप्रत्युपकारे साकल्येन स्तुतौ चासामर्थ्यं हेतुमाह—दुर्वितर्क्यात्मकर्मण इति । दुर्वितर्क्याणि विभावयितुमशक्यानि आत्मनः स्वस्य कर्माणि लीला यस्य तस्मै । दुर्वितर्क्यकर्मत्वे हेतुमाह—अनन्तायेति, देशकालवस्तुत्रिविधपरिच्छेदरहितायेत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—निर्गुणायेति, प्राकृतगुणैर्विनिर्मुक्तायेत्यर्थः । ननु तर्हि तस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वं कथमित्यपेक्षायामाह—गुणेशायेति । जगज्जन्मादिहेतुरजआदिगुणनियन्त्रे इत्यर्थः । अतएव साम्प्रतमिदानीं पालनकालत्वात्तदर्थं सत्त्वस्थाय सत्त्वगुणमङ्गीकृतवते ॥ ५० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता ह्यष्टमे तत्र सर्वदाननिरूपणे । पञ्चमो विवृतोऽध्यायो हरिस्तोत्रनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ईश्वरार्पितस्य स्वल्पस्यापि कर्मणोऽनल्पफलत्वमाह । यथेति । यथा हि यथैव, तरोर्वृक्षस्य, मूलावसेचनं मूले जल-सेचनं, स्कन्धशाखानां स्कन्धानां शाखानां च भवति । एवं च इत्थमेव, आत्मनः परमात्मनः, विष्णोः आराधनं, सर्वेषां हि सर्वपुरुषार्थानां साधनं भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ स्तुतिनमस्कारादिकर्मणा विना नान्यस्त्वत्तोषहेतुरस्तीत्यभि-प्रयन्नाह । नम इति । दुर्वितर्क्याणि इतरसजातीयत्वेन विभावयितुमशक्यानि, आत्मकर्माणि स्वचेष्टितानि यस्य तस्मै, अनन्ताय दिग्देशकालात्मत्रिविधपरिच्छेदरहिताय, निर्गुणाय हेयगुणरहिताय, गुणानां सत्त्वादिनामीशो नियन्ता तस्मै, सांप्रतं सत्त्वस्थाय, च । सत्त्वगुणोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणमेवाधुना प्रवर्तमानायैवेत्यर्थः । तुभ्यं नमः ॥ ५० ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषानुवादः

जैसे वृक्षकी जड़को पानीसे सींचना उसकी बड़ी-बड़ी शाखाओं और छोटी-छोटी डालियोंको भी सींचना है, वैसे ही सर्वात्मा भगवानकी आराधना सम्पूर्ण प्राणियोंकी और अपनी भी आराधना है ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ जो तीनों काल और उससे परे भी एकरस स्थित हैं, जिनकी लीलाओंका रहस्य तर्क-वितर्कके परे है, जो स्वयं गुणोंसे परे रहकर भी सब गुणोंके स्वामी हैं तथा इस समय सत्त्वगुणमें स्थित हैं—ऐसे आपको हम बार-बार नमस्कार करते हैं ॥ ५० ॥

इत्यष्टमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठाऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवं स्तुतः सुरगणैर्भगवान् हरिरीश्वरः । तेषामाविरभूद् राजन्सहस्रार्कोदयद्युतिः ॥ १ ॥
तेनैव महसा सर्वे देवाः प्रतिहतेक्षणाः । नापश्यन्त्वं दिशः क्षोणिमात्मानं च कुतो विभुम् ॥ २ ॥
विरिञ्चो भगवान्दृष्ट्वा सह शर्वेण तां तनुम् । स्वच्छां मरकतश्यामां कञ्जगर्भारुणेक्षणाम् ॥ ३ ॥
तप्तहेमावदातेन लसत्कौशेयवाससा । प्रसन्नचारुसर्वाङ्गीं सुमुखीं सुन्दरभ्रुवम् ॥ ४ ॥
महामणिकिरीटेन केयूराभ्यां च भूषिताम् । कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखाम्बुजाम् ॥ ५ ॥
काञ्चीकलापवलयहारनूपुरशोभिताम् । कौस्तुभाभरणां लक्ष्मीं विभ्रतीं वनमालिनीम् ॥ ६ ॥
सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासिताम् ।
तुष्टाव देवप्रवरः सशर्वः पुरुषं परम् । सर्वामरगणैः साकं सर्वाङ्गैरवनि गतैः ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच

अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ।
अणोरणिन्नेऽपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

राजन् सुरगणैः एवं स्तुतः सहस्रार्कोदयद्युतिः भगवान् हरिः ईश्वरः तेषाम् आविरभूत् ॥ १ ॥ * * तेन महसा
एव प्रतिहतेक्षणाः सर्वे देवाः स्वं दिशः क्षोणिं च आत्मानं न अपश्यन् विभुं कुतः ॥ २ ॥ * * शर्वेण सह भगवान्
विरिञ्चः स्वच्छां मरकतश्यामां कञ्जगर्भारुणेक्षणां तप्तहेमावदातेन लसत्कौशेयवासा प्रसन्नचारुसर्वाङ्गीं सुमुखीं सुन्दरभ्रुवं
महामणिकिरीटेन च केयूराभ्यां भूषितां कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखाम्बुजां तां तनुं दृष्ट्वा ॥ ३-५ ॥ * * काञ्ची-
कलापवलयहारनूपुरशोभिताम् कौस्तुभाभरणाम् लक्ष्मीं विभ्रतीं वनमालिनीं मूर्तिमद्भिः सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैः उपासितां
सशर्वः देवप्रवरः सर्वामरगणैः साकम् अवनि गतैः सर्वाङ्गैः परं पुरुषं तुष्टाव ॥ ६-७ ॥ * * अगुणाय अजातजन्म-
स्थितिसंयमाय निर्वाणसुखार्णवाय अणोः अणिन्ने अपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय ते नमः नमः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

षष्ठे पुनः स्तुतिर्विष्णावाविर्भूते सुरैः कृता । तन्मंत्राच्चासुरैः साकममृतार्थे महोद्यमः ॥ १ ॥

सहस्रार्कणामुदये द्युतिरिव द्युतिर्यस्य ॥ १ ॥ * * महसा तेजसा प्रतिहतानीक्षणानि चक्षूंषि येषाम् ॥ २ ॥
तामाविर्भूतां तनुं विरिंचो दृष्ट्वा तुष्टावेति पंचनेनान्वयः । कंजगर्भवदरुणे इक्षणे यस्याः ॥ ३ ॥ * * तप्तहेमवदवदातेन
पीतेन लसता कौशेयवाससा युक्ताम् । प्रसन्नानि चारुणि सर्वाण्यङ्गानि यस्याः । शोभनं मुखं यस्याः सुन्दरे भ्रुवौ यस्याः ॥ ४ ॥
महांतो मणयो यस्मिन्नेन किरीटेन । कर्णाभरणे कुण्डले ताभ्यां निर्भातौ यौ कपोलौ ताभ्यां श्रीमुखाम्बुजे यस्याः ॥ ५ ॥ * *
कौस्तुभ आभरणं कंठे यस्याः । लक्ष्मीं वक्षसि विभ्रतीम् ॥ ६ ॥ * * देवप्रवरो ब्रह्मा । सर्वाङ्गैरवनि गतैः
साष्टाङ्गप्रणतैः ॥ ७ ॥ * * अनाविराविरासेयं नाभूताऽभूदिति ब्रुवन् । ब्रह्माऽभिप्रैति नित्यत्वविभुत्वे भगवत्तनोः ॥ १ ॥
श्रीमूर्तेरयमाविर्भाव एव न त्वस्मदादिवज्जन्मादि तवास्तीत्याह । न जाता जन्मादयो यस्य । कुतः अगुणाय । अतो निर्वाण-
सुखस्यार्णवाय । अपारमोक्षसुखरूपायेत्यर्थः । तथाऽप्यणोरप्यणिन्नेऽतिसूक्ष्माय दुर्ज्ञानत्वात् । वस्तुतस्त्वपरिगण्यमियत्तातीतं
धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै । न चैतदसंभावितम् । यतो महानचिंत्योऽनुभावो यस्य तस्मै ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तन्मन्त्राद्विष्णुमन्त्रोपदेशात् (१) । तेषां सुरगणानां मध्ये ॥ १ ॥ * * तेनैव सहस्राकोदयसमेन । आत्मान-
मित्येकत्वं सामान्यापेक्षम् । आत्मनः स्वानित्यर्थः ॥ २ ॥ * * 'विरचिना विरिचोऽपि वैकुण्ठे परमेष्ठिनि'
इति मेदिनी ॥ ३ ॥ * * 'अवदातोऽरुणे पीते श्वेते श्यामे च कंष्यते' इत्यभिधानात् । 'अवदातः सिते गौरे विशुद्धे-
ष्यन्यलिङ्गके' इति मेदिनी ॥ ४-५ ॥ * * कलापो भूषणविशेषः, 'कलापः संहतौ तूर्णे कांच्यां भूषणवर्हयोः'
इति कोशात् ॥ ६-७ ॥ * * ब्रह्मा भगवत्तनोनित्यत्वविभुत्वे अभिप्रैति निश्चिनोति किं कुर्वन्निति ब्रुवन् इति किमियं
मूर्तिरनाविः पूर्वमनाविर्भूता नाविभूता किं च पूर्वभूताऽविद्यमानाऽधुना नाभूत्किं तु पूर्वमाविर्भूतैवाधुनाविर्भूता पूर्व
सत्येवाधुनाभूदित्यर्थः । अनित्यं वस्तुपूर्वमसदुत्पद्यते परिच्छिन्नं चानाविर्भूतमाविर्भवतीति भगवतो नित्यापरिच्छन्नत्वात्तदुभयं
नास्तीति भावः । अजातजन्मादित्ये हेतुमाशङ्कते—कुत इति । अतो निर्गुणत्वादेव । इत्यर्थ इति । गुणसंबन्धवतो मोक्षसुखाऽ-
संभवादिति भावः । तथापि मोक्षसुखरूपत्वेपि । एतदपरिगण्यधामत्वम् । यतो हेतोः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पष्ठे दृष्टा हरिर्देवैः स्तुतः प्राहामृताप्तये । सन्धि दैत्यैः साकमत्र श्लोकाः सार्द्धा नवाग्नयः (३९॥) ॥

उवाचपञ्चकं (५) तत्रानुष्टुभो रामसिन्धवः (४३) ॥ ६ ॥ एवमिति । हे राजन् ! सुरगणैरेवं स्तुत ईश्वरो भगवान्
हरिः सहस्रसङ्ख्यानामर्काणामुदये द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तथाभूतः सन् तेषां पुरतः आविरभूत् ॥ १ ॥ * * तेनैवेति ।
तेनैव महसा तेजसा प्रतिहतानीक्षणानि नेत्राणि येषां ते सर्वे देवाः स्वादीन् आत्मपर्यन्तानेव नापश्यन् । विभुं भगवन्तं तु
कुतः पश्येयुः ॥ २ ॥ * * विरिञ्च इति सार्द्धपञ्चकम् । शर्वेण सह भगवान् विरिञ्चः स्वच्छां निर्मलां मरकतमणिमिव
श्यामां कञ्जस्य गर्भो मध्यमिवारुणे ईक्षणे यस्याः तप्तहेम्न इवावदातेन पीतेन लसता कौशेयवाससा युक्तां प्रसन्नानि चारुणि
सर्वाण्यङ्गानि यस्याः शोभनं मुखं यस्याः सुन्दरे भ्रुवौ यस्याः महान्तो मणयो यस्मिन् तेन किरीटेन केयूराभ्यां च भूषितां
कर्णभरणे कुण्डले ताभ्यां निर्भातौ यौ कपोलौ ताभ्यां श्रीमुखाम्बुजे यस्यां काञ्चीरूपः कलापो भूषणं वलयो हारः तुपूरी च तैः
शोभितां कौस्तुभः आभरणं कण्ठे यस्या लक्ष्मीं वक्षसि विभ्रतीं वनमालिनीं च मूर्तिमद्भिः सुदशेनादिभिः स्वैरस्त्रैरुपासितां तां
भगवतस्तनुं दृष्ट्वा सर्वाङ्गैः अवनि गतैः साष्टाङ्गप्रणतैः सर्वाभरणैः साकं तथा सशर्वैः शिवेन च सहितो देवप्रवरो ब्रह्मा पूरुषं
परंपुरुषोत्तमं तुष्टाव ॥ ३-७ ॥ * * अजातेति । न जाता जन्मस्थितिसंयमाः यस्य अगुणाय निर्गुणाय निर्वाण-
सुखस्यार्णवाय निर्दुःखपरमानन्दमहोदधये किञ्च अणोरप्यणिम्ने दुर्ज्ञेयत्वादतिसूक्ष्मायेत्यर्थः । वस्तुतः अपरिगण्यमित्यत्तारहितं
धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै एवं महानचिन्त्यः अनुभावः प्रभावो यस्य ते तुभ्यं नमो नमः । “अनाविराविरासेयं नाभूताभूदिति ब्रुवन् ।
ब्रह्माभिप्रैति नित्यत्वविभुत्वे भगवत्तनोः” ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं संस्तुतो भगवानाविर्बभूवेत्याह मुनिः—एवमिति । हे राजन् इत्थं संस्तुतः सम्यक् स्तुतः हरिरीश्वरो भगवान्
सहस्राणामर्काणां सूर्याणामुदये द्युतिर्यस्य सः अभूतोपमेयं तेषां ब्रह्मादीनां पुर इति शेषः । आविर्बभूव प्रकटोऽभूत् ॥ १ ॥ * *
तेन महसा तेजसा प्रतिहतानीक्षणानि येषां ते सर्वे देवाः स्वादीनेव नापश्यन् कुतोऽपि विभुमाविर्भूतं पश्येयुरित्यर्थः ॥ २ ॥
भगवान्विरिञ्चो ब्रह्मा शर्वेण रुद्रेण सह तां भगवतस्तनुं दृष्ट्वा तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः । तनुं विशिनष्टि, निर्मलामिन्द्रनील-
वच्छ्यामां कञ्जगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ३ ॥ * * तप्तहेमवदवदातेन विशुद्धेन पिशङ्गेन लसता कौशेयवाससा
युक्तामिति शेषः । प्रसन्नानि चारुणि सुन्दराणि च सर्वाणि अङ्गानि यस्याः सुन्दरं मुखं यस्याः सुन्दरे भ्रुवौ यस्याम् ॥ ४ ॥
महान्तो मणयो यस्मिन्तेन किरीटेन केयूराभ्याञ्च अलङ्कृतां कर्णभरणे कुण्डले ताभ्यां नितरां भातौ कपोलौ ताभ्यां श्रीः
शोभा मुखाम्बुजे यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥ * * काञ्चीकलापादिभिः शोभितां कौस्तुभ आभरणं कण्ठे यस्यास्तां लक्ष्मीं वक्षसि
विभ्रतीं वनमाला अस्यामस्तीति तथा ताम् ॥ ६ ॥ * * मूर्तिमद्भिः पुरुषाकृतिभिः स्वकीयैः सर्वैः सुदशेनादिभिरस्त्रै-
रुपासितां सेव्यमानां सशर्वैः रुद्रेण सहितः देवप्रवरो ब्रह्मा सर्वाङ्गैरवनीं भूमिङ्गतैः प्राप्तेर्युक्तैर्देवैः साष्टाङ्गप्रणतैर्देवैस्सह परं
पुरुषं तुष्टाव ॥ ७ ॥ * * तावत्स्तोतुं प्रवृत्तः कर्मायत्तजन्मादिरहितं निरस्तनिखिलदोषं ज्ञानानन्दादिकल्याणगुणोदधिं
सर्वान्तरात्मानमपरिच्छिन्नस्वरूपं महाप्रभावं नमस्करोति—अजातेति । न जाता जन्मादयः कर्मायत्ता यस्य तत्र हेतुरगुणाय
सत्त्वादिप्राकृतगुणवश्यत्वप्रतिभटाय निर्वाणसुखार्णवाय निर्दुःखानन्दमहोदधये अणोर्जीवादप्यणिम्ने अन्तरात्मतया तदन्तः-
प्रवेशयोग्याय अपरिच्छेद्यस्वरूपाय महाप्रभवाय तुभ्यं नमोनमः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्ञानवत् ज्ञानपूर्वकं यथा तत्त्वस्तुतिरपि हरेः प्रीतिजननीत्येतमर्थं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये, तत्रादौ हरेराविर्भावप्रकारं वक्ति एवमित्यादिना । ब्रह्माणं पुरस्कृत्येति शेषः ॥ १ ॥ ❀ ❀ आत्मानं स्वान् जातावेकवचनं अप्रतः स्थितम् ॥ २-३ ॥ अवदातेन पीतेन “अवदातोऽरुणे पीते श्वेते श्यामे च कथ्यते” इति वाससोपलक्षितम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कपोलश्रिया युक्तमुखाम्बुजम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कलापो भूषणं लक्ष्म लङ्घनं श्रीवत्सनाम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ देवप्रवरः ब्रह्मा ॥ ७ ॥ अजाय विष्णवे “अजाविष्णुहरच्छागाः” इत्यतोऽजशब्दस्योभयत्र वृत्तावप्यत्र विष्णुरेवोच्यते सर्वेति सर्वकारणत्वेन निर्देशात्ततो परत्वप्रतीतेः जन्मस्थितिसंयमाय जन्मादीनां तदेकाधीनत्वात्तत्त्वोक्तिर्गुणाय “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेरभिप्रायाद्गुणत्वोक्तिः निर्वाणसुखार्णवाय शरीराभिमानानुत्थसुखसमुद्राय अपरिगण्यमहिम्ने ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विरिञ्च इति पञ्चकम् ॥ ३-७ ॥ ❀ ❀ अजातेति स्थितिरत्र जन्मान्तरास्तित्वलक्षणैव न नित्या तस्याविकारित्वाभावात् निर्वाणस्तु यस्य ब्रह्मानन्दस्यार्णवायेति भगवत्त्वेनाविर्भावस्य परमवैशिष्ट्यं दर्शितम् ॥ ८-६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आविर्भूते हरौ षष्ठे ब्रह्मा तुष्टाव तं पुनः । तन्मंत्रणेनामृतार्थे बलिं देवाः प्रपेदिरे ॥

विरिञ्चः तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ तत्प्रहेमवदवदातेन पीतेन ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कर्णाभरणेन निर्भातौ कपोलौ यत्र तादृशं श्रीमुखमेवाम्बुजं यत्र ताम् ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀ न जातो जन्मस्थित्योः संयमः उपरमो यस्येति कृष्णरामाद्यवताराणां जन्मस्थित्योर्नित्यत्वं स्थितिरकर्मका जातस्य चेतनस्य न सम्भवतीति कर्मणोऽपि नित्यत्वम् अगुणाय प्राकृतगुणरहिताय हेयैर्गुणादिभिरिति समस्तकल्याणगुणात्मको हीति वैष्णवोक्तेरप्राकृतपाङ्गुण्यवत्त्वेन भगवत्त्वमुक्तं निर्वाणसुखार्णवायेति ब्रह्मत्वम् अणोरप्यणिम्ने अतिसूक्ष्मायेति परमात्मत्वम् अपरिगण्यमित्यतातीतं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै इति तन्मूर्तेः परिच्छिन्नत्वेऽप्यचिन्त्यशक्त्याविभुत्वं चोक्तम् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

आविर्भूतेन पुनः संस्तुतेन भगवता समुद्रमथने देवाः अमृतलाभाय प्रवर्तिता इति वर्णयति-एवं स्तुत इति षष्ठेन । सहस्रार्काणामुदये द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य स तथा ॥ १ ॥ ❀ ❀ तेनैव तेजसा महसाऽतिनिबिडेन ॥ २ ॥ ❀ ❀ शर्वेण शिवेन सह विरिञ्चस्तां तनुं दृष्ट्वा तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः । कञ्जगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत्प्रहेमवदवदातेन पीतेन लसता कौशेयवाससा भूषितां शोभनं मुखं यस्यास्तां सुन्दरे भ्रुवौ यस्यास्ताम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ महान्तो मणयो यत्र तेन किरीटेन केयूराभ्याञ्च भूषितां कर्णाभरणाभ्यां कुण्डलाभ्यां निर्भातौ कपोलौ यस्मिन् तथाभूतं श्रीमुखमेवाम्बुजं यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ काञ्चीकलापादिभिः शोभिताम् कौस्तुभ आभरणं कण्ठे यस्यास्ताम् लक्ष्मीं वक्षसि विभ्रतीम् । वनमाला अस्य अस्तीति तथा ताम् ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ न जाता जन्मादयो यस्य तस्मै स्वेच्छया नित्यविग्रहेणाविर्भूतत्वात् अगुणाय हेयगुणवर्जिताय निर्वाणसुखार्णवाय नित्यानन्दमहोदधये “अणुह्येष आत्मा” इति श्रुतिप्रतिपादिताज्जीवादप्यणिम्ने तदन्तःप्रविष्टाम् “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति श्रुतेः । अपरिगण्यधाम्ने इयत्ताशून्यस्वरूपाय महाभिरतिशयः अनुभावो यस्य तस्मै नमो नमः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

षष्ठे देवगणाः सर्वे हरिणा परिशिक्षिताः । असुरैरुद्यमं चक्रुरित्येतद्विनिरूप्यते ॥ १ ॥

एवं स्तुतो भगवानाविर्भवयेत्याह—एवमिति । हे राजन् सुरगणैरेवं स्तुतो भगवान् तेषां पुरत आविरभूदित्यन्वयः । एवं स्तुतोऽपि दुर्लभो भगवान् कथमाविरासीत्तत्राह—हरिरिति, भक्तदुःखहरणस्वभावत्वात्तदर्थमित्यर्थः । दुःखहरणमपि सामर्थ्याभावे कथं सम्भवति तत्राह—ईश्वर इति, सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । प्रादुर्भूतं भगवन्तं वर्णयति—सहस्रेति । सहस्राणामर्काणां सूर्याणामुदये द्युतिरिव द्युतिर्यस्य स तथा । अभूतोपमेयम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तेनैव महसा तेजसा प्रति-

हतानीक्षणानि नेत्राणि येषां ते सर्वे देवाः स्वादीनेव नापश्यन्, विभुं भगवन्तं तु कुतः पश्येयुरित्यन्वयः ॥ २ ॥ * * शर्वेण
 रुद्रेण सह विरिञ्च्यस्तां भगवतस्तनुं दृष्ट्वा तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः । तयोर्दर्शने हेतुमाह—भगवानिति, ऐश्वर्यादिमानित्यर्थः ।
 एतदुद्रस्याप्युपलक्षणम् । प्रादुर्भूतां तनुं विशिनष्टि—स्वच्छामिति चतुर्भिः । स्वच्छां निर्मलाम् । मरकतमणिवत् श्यामाम् ।
 कज्जगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ३ ॥ * * तत्रहेमवद्वदातेन पीतेन लसता शोभमानेन कौशेयवाससा पट्टवस्त्रेण
 युक्तामिति शेषः । प्रसन्नानि चारुणि सुन्दराणि च सर्वाण्यङ्गानि यस्यास्ताम् । शोभनं मुखं यस्यास्ताम् । सुन्दरे
 भ्रुवौ यस्यास्ताम् ॥ ४ ॥ * * महान्तो मणयो यस्मिन् तेन किरीटेन केयूराभ्यां च भूषिताम् । कर्णाभरणे कुण्डले ताभ्यां
 नितरां भातौ कपोलौ ताभ्यां श्रीः शोभा मुखाम्बुजे यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥ * * काञ्चीकलापादिभिः शोभिताम् । कौस्तुभ
 आभरणं कण्ठे यस्यास्ताम् । वक्षसि लक्ष्मीं विभ्रतीम् । वनमाला अस्यामस्तीति तथा ताम् । मूर्तिमद्भिः पुरुषाकृतिभिः स्वकीयैः
 सुदर्शनादिभिः सर्वैरस्त्रैरुपासिताम् ॥ ६ ॥ * * ब्रह्मरुद्रयोरुभयोरेव देवप्रवर इति विशेषणम् । तेन देवपक्षपातेन हृतेनो-
 भयोः स्तुत्यादौ प्रवृत्तौ हेतुरुक्तः । सर्वाङ्गैरवनिङ्गतैः साष्टाङ्गप्रणतैः साकं तथा सशर्वः शर्वेण च सहितो देवप्रवरो ब्रह्मा पुरुषं परं
 पुरुषोत्तमं तुष्टावेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * एवं पुनः स्तोतुं प्रवृत्तो ब्रह्मा वयं त्वयि नमस्कारव्यतिरेकेण कमप्युपकारं कर्तुं न
 समर्थाः अचिन्त्यानन्तशक्तित्वेन महाप्रभावत्वादिति सूचयन् प्रभावं च वर्णयन् नमस्करोति—अजातेति । न जाताः कर्माधीना
 जन्मादयो यस्य तस्मै ते तुभ्यं नमोनमः, एवं चतुर्थ्यन्तेन सर्वत्र सम्बन्धः । नमस्कारद्विरुक्तिर्दुर्लभभगवद्दर्शनलाभेनादरसूचिका ।
 रामकृष्णवामनादीनां तु न कर्माधीनजन्मादयः, किन्तु स्वेच्छया भक्तरक्षाद्यर्थं प्रादुर्भावादिमात्रमतो न कोऽपि विरोधः । तथा
 जन्माद्यभावे हेतुमाह—अगुणायेति, प्राकृतसत्त्वादिगुणावश्यायेत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—निर्वाणसुखार्णवायेति, निर्दुःखपर-
 मानन्दमहोदधये । किञ्च—अणोरणिम्ने इति, अणोर्जीवादप्यणिम्ने अन्तर्यामितया तदन्तःप्रविष्टत्वादतिसूक्ष्मायेत्यर्थः । किञ्च
 अपरिगण्यधाम्ने इति । अपरिगण्यं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै एवममहाप्रभावाय ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आविर्भूते हरौ देवैः स्तुतिः षष्ठे पुनः कृता । अमृतार्थेऽसुरैः साकं तन्मन्त्रेण महोद्यमः ॥ १ ॥

एवं संस्तुतो भगवानाविर्बभूवेत्याह मुनिः । एवमिति । हे राजन्, एवमित्थं, सुरगणैर्देववृन्दैः, स्तुतः हरिः स्वाश्रित-
 दुःखहरः, भगवान् पूर्णषाड्गुण्यः, ईश्वरोऽजितः परमेश्वरः, सहस्राणि च तेऽर्काश्च तेषामुदये द्युतिरिव द्युतिर्यस्य सः, एवंभूतः
 सन्, अभूतोपमेयं, तेषां ब्रह्मादीनां, पुर इति शेषः । आविः अभूत् । प्रकटो बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥ * * तेनैवेति ।
 तेनोक्तविधेन, सहसा तेजसा, प्रतिहतानीक्षणानि येषां ते सर्वे देवाः खमाकाशं, दिश आशाः, क्षोणीं पृथिवीं, आत्मानं च न
 अपश्यन् एव । तर्हि विभुमाविर्भावं प्राप्तं भगवन्तं तु कुतः पश्येयुः ॥ २ ॥ * * विरिञ्च इति । भगवानैश्वर्ययुक्तः,
 विरिञ्चो ब्रह्मा शर्वेण शिवेन सह, तां स्वच्छां निर्मलां, मरकतश्यामामिन्द्रनीलमणिश्यामलां, कज्जगर्भवदरुणे ईक्षणे यस्यास्तां,
 तनुं भगवतो मूर्तिं, दृष्ट्वा तुष्टावेति पञ्चमश्लोकेनान्वयः ॥ ३ ॥ * * तनुं विशिनष्टि । तन्नेति । तप्तं शोधितं यद्वेम सुवर्णं
 तद्वद्वदात्तं शुद्धं तेन, लसद्दीप्यमानं च तत् कौशेयवासश्च तेन, युक्तामिति शेषः । पीतपीताम्बरधरामित्यर्थः । प्रसन्नानि
 प्रेक्षकजनप्रसन्नतापादकानि चारुणि सुन्दराणि सर्वाण्यङ्गानि यस्यास्तां, सु सुतरां शोभमानं मुखं यस्यास्तां, सुन्दरे
 भ्रुवौ यस्यां ताम् ॥ ४ ॥ * * महति । महान्तो मणयो यस्मिन्स्त्वत् किरीटं तेन, केयूराभ्यां मणिनिचिताङ्गदाभ्यां च, भूषितां,
 कर्णयोरभरणे अलङ्कारभूते ये कुण्डले ताभ्यां निर्भातावतिशोभमानौ यौ कपोलौ ताभ्यां, श्रीः शोभा मुखाम्बुजे यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥
 काञ्चीति । काञ्ची कटिमेखला एव कलापो भूषणं स च वलयानि कटकानि च हारा मौक्तिकादिमालाश्च नूपुरौ च तैः
 शोभितां, कौस्तुभः आभरणं कण्ठे यस्यास्तां, लक्ष्मीं, विभ्रतीं वक्षसीति शेषः । वनमाला अस्या अस्तीति ताम् ॥ ६ ॥ * *
 सुदर्शनादिभिरिति । मूर्तिमद्भिः पुरुषाकृतिभिः, सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैः स्वकीयास्त्रैः, उपासीतां संसेव्यमानां, तनुं दृष्ट्वा, सशर्वः
 रुद्रेण सहितः देवप्रवरो ब्रह्मा, अवनीं भूमिं, गतैः संप्राप्तैः, सर्वाङ्गैः, कृत्वा । सर्वे च तेऽमरगणाश्च तैः, साकं
 सह परं पुरुषं तुष्टाव ॥ ७ ॥ * * तत्र तावत् स्तोतुं प्रवृत्तः विधिर्महाप्रभावं तं नमस्करोति । अजातेति । जन्म च स्थितिश्च
 संयमश्च ते न जाता अजाता जन्मादयो यस्य तस्मै, अगुणाय सत्त्वादिप्रकृतगुणवश्यतावर्जिताय, निर्वाणसुखाणवाय निर्दुःखा-
 नन्दमहाम्बुधये, अणोः जीवात्, अणिम्ने अन्तरात्मतयान्तःप्रवेशयोग्याय, अपरिगण्यधाम्ने अपरिच्छेद्यस्वरूपाय, महानुभावाय
 महाप्रभावाय, ते तुभ्यं नमो नमः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

देवताओं और दैत्योंका मिलकर समुद्रमन्थनके लिये उद्योग करना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब देवताओंने सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीहरिकी इस प्रकार स्तुति की तब वे उनके बीचमें ही प्रगट हो गये । उनके शरीरकी प्रभा ऐसी थी, मानो हजारों सूर्य एक साथ ही उग गये हों ॥ १ ॥ ❀ ❀ भगवान्की उस प्रभासे सभी देवताओंकी आँखें चौंधिया गयीं । वे भगवान्को तो क्या—आकाश, दिशाएँ, पृथ्वी और अपने शरीरको भी न देख सके ॥ २ ॥ ❀ ❀ केवल भगवान् शङ्कर और ब्रह्माजीने उस छबिका दर्शन किया । बड़ी ही सुन्दर झाँकी थी मरकतमणि (पन्ने) के समान स्वच्छ श्यामल शरीर कमलके भीतरी भागके समान सुकुमार नेत्रोंमें लाल-लाल डोरियाँ और चमकते हुए सुनहले रंगका रेशमी पीतान्बर ! सर्वाङ्गसुन्दर शरीरके रोम-रोमसे प्रसन्नता फूटी पड़ती थी । धनुषके समान टेढ़ी भौहें और बड़ा ही सुन्दर मुख सिरपर महामणिमय किरीट और भुजाओंमें बाजूबंद, कानोंके झलकते हुए कुण्डलोंकी चमक पड़नेसे कपोल और भी सुन्दर हो उठते थे, जिससे मुखकमल खिल उठता था । कमरमें करधनीकी लड़ियाँ, हाथोंमें कंगन, गलेमें हार और चरणोंमें नूपुर शोभायमान थे । वक्षः-स्थलपर लक्ष्मी और गलेमें कौस्तुभमणि तथा वनमाला सुशोभित थीं ॥ ३—६ ॥ ❀ ❀ भगवान्के निज अस्त्र सुदर्शन चक्र आदि मूर्तिमान् होकर उनकी सेवा कर रहे थे । सभी देवताओंने पृथ्वीपर गिरकर साष्टाङ्ग प्रणाम किया । फिर सारे देवताओंके साथ ले शङ्करजी तथा ब्रह्माजी परम पुरुष भगवान्की स्तुति करने लगे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्माजीने कहा—जो जन्म, स्थिति और प्रलयसे कोई सम्बन्ध नहीं रखते, जो प्राकृत गुणोंसे रहित एवं मोक्षस्वरूप परमानन्द के महान् समुद्र हैं, जो सूक्ष्मसे भी सूक्ष्म हैं और जिनका स्वरूप अनन्त है—उन परम ऐश्वर्यशाली प्रभुको हमलोग बार-बार नमस्कार करते हैं ॥ ८ ॥

रूपं तवैतत् पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ।
योगेन धातः सह नखिलोकान् पश्याम्यमुष्मिन् नु ह विश्वमूर्तौ ॥ ९ ॥
त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् त्वय्यन्त आसीदिदमात्मतन्त्रे ।
त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्वेव परः परस्मात् ॥ १० ॥
त्वं माययाऽऽत्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनुप्रविष्टः ।
पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः ॥ ११ ॥
यथाग्निमेधस्यमृतं च गोषु भुव्यन्नमम्बूद्यमने च वृत्तिम् ।
योगैर्मनुष्या अधियन्ति हि त्वां गुणेषु बुद्ध्या क्वयो वदन्ति ॥ १२ ॥
तं त्वां वयं नाथ समुज्जिहानं सरोजनाभातिचिरेप्सितार्थम् ।
दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे गजा दवार्ता इव गाङ्गमम्भः ॥ १३ ॥
स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला वयं यदर्थास्तव पादमूलम् ।
समागतास्ते बहिरन्तरात्मन् किं वान्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः ॥ १४ ॥
अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये दक्षादयोऽग्नेरिव केतवस्ते ।
किं वा विदामेश पृथग्विभाता विधत्स्व शं नो द्विजदेवमन्त्रम् ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच

एवं विरिञ्चादिभिरीडितस्तद् विज्ञाय तेषां हृदयं तथैव ।
जगाद् जीमूतगभीरया गिरा बद्धाञ्जलीन्संभृतसर्वकारकान् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पुरुषर्षभ धातः तव एतत् रूपं श्रेयोर्थिभिः वैदिकतान्त्रिकेण योगेन सदा ईज्यम् उह अमुष्मिन् विश्वमूर्तौ त्रिलोकान् च नः सह पश्यामि ॥ ९ ॥ * * इदम् अग्र आत्मतन्त्रे त्वयि आसीत् मध्ये त्वयि आसीत् अन्ते त्वयि आसीत् मृत्स्ना घटस्य इव परस्मात् परः अस्य जगतः आदिः मध्यं च अंतः ॥ १० ॥ * * त्वम् आत्माश्रयया स्वया मायया इदं विश्वं निर्माय तत् अनुप्रविष्टः युक्ताः मनीषिणः विपश्चितः गुणव्यवाये अपि अगुणं मनसा पश्यन्ति ॥ ११ ॥ * * मनुष्याः यथा एधसि अग्निं च गोषु अमृतं भुवि अन्नं च अम्बु उद्यमने वृत्ति योगैः किं अधियन्ति कवयः बुद्ध्या गुणेषु त्वां वदन्ति ॥ १२ ॥ * * नाथ सरोजनाभ सर्वे वयम् अद्य अतिचिरेप्सितार्थं तं समुज्जिहानं त्वां दृष्ट्वा दवार्ताः गजाः गाङ्गम् अम्भः इव निर्वृतिं गताः ॥ १३ ॥ * * अन्तरात्मन् सः त्वं वयम् अखिललोकपालाः यदार्थाः तव पादमूलं समागताः विधत्स्व अशेषसाक्षिणः ते बहिः अन्यविज्ञाप्यं किं वा ॥ १४ ॥ * * ईश अहं गिरित्रः च सुरादयः ये दक्षादयः अग्नेः केतवः इव पृथक् विभाताः ते शं किं वा विदाम न द्विजदेवमन्त्रं विधत्स्व ॥ १५ ॥ * * विरिञ्चादिभिः एवम् ईडितः तेषां तत् हृदयं तथा एव विज्ञाय बद्धाञ्जलीन् संवृतसर्वकारकान् जीमूतगभीरया गिरा जगाद ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तन्मूर्तेः सनातनत्वमपरिमेयत्वं चोपपादयति । रूपमिति । हे पुरुषर्षभ हे धातः एतत्तत्त्वं रूपं वैदिकेन तान्त्रिकेण च योगेनोपायेन श्रेयोर्थिभिः सदेज्यं पूज्यम् । अतो नेदमिदानीमपूर्वं जातमिति भावः । ननु यूयं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः । सत्यम् । सर्वेऽप्यत्रैवांतर्भूता इत्याह । उ अहो । ह स्फुटम् । अमुष्मिन्स्त्वाय नोऽस्मांस्त्रीन् लोकांश्च सह पश्यामि । तत्र हेतुः । विश्वं मूर्तौ यस्य । अतस्तत्रैतद्रूपं परिच्छिन्नमपि न भवतीति भावः ॥ ९ ॥ * * विश्वमूर्तित्वमेवाह । त्वयीति । घटस्य मृत्तिका यथा आदिरंतश्च मध्यं च तथा त्वमस्य जगतः । तत्र हेतुः । परस्मात्प्रधानादपि परः ॥ १० ॥ * * मृत्तिका-दृष्टान्तेन परिणामं प्राप्तं वारयति । त्वमिति । स्वया स्वाधीनया । अत एव गुणानां व्यवाये परिणामेऽप्यगुणमेव त्वां युक्ताः पश्यन्ति । मनीषिणो विवेकिनः । विपश्चितः शास्त्रज्ञाः ॥ ११ ॥ * * एतदेव सदृष्टान्तमाह । यथाऽग्निं काष्ठे मथनेन । अमृतमाज्यं गोषु दोहनादिना । भुव्यन्नं व्रीह्यादिकर्षणादिना अंबु च खननेन । उद्यमने पुरुषकारे वाणिज्यादिना वृत्ति जीविकाम् । यद्वा अंबु उद्यमने घटीयंत्रादिनोद्धरणे । योगैरुपायैर्मनुष्या अधियन्ति प्राप्नुवन्ति यथा कवयस्त्वां बुद्ध्या गुणेष्वधियन्ति वदन्ति च ॥ १२ ॥ * * हे नाथ हे सरोजनाभ अतिचिरादीप्सितमर्थं तं योगैकप्राप्यं त्वां सम्यगुज्जिहान-माभिर्भवन्तं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वाऽद्य वयं निर्वृतिं गताः । दवार्ता दावाग्निपीडिताः ॥ १३ ॥ * * यद्विधेयं तत्कथयेति चेत्तत्राह । स त्वमिति । हे अंतरात्मन् अशेषसाक्षिणस्ते बहिः किं वाऽन्यैर्विज्ञाप्यमस्ति ॥ १४ ॥ * * यूयमेव किंचित्कुरुतेति चेत्तत्राह । अहमिति । अग्नेः केतवो विस्फुल्लिगा इव ते त्वत्तो वयं पृथग्विभाताः संत आत्मनः शं श्रेयः किं वा विद्मः । अतस्त्वमेव द्विजानां देवानां च शं विधत्स्व । इदं कुरुतेत्युपायमुपदिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * तत् हृदयं मंत्र उपदेष्टव्य इत्यभिप्रेतं यथा तथैव विज्ञाय जगाद । संवृतानि नियमितानि सर्वाणि कारकाणीन्द्रियाणि यैस्तान् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तन्मूर्तेर्भगवन्मूर्तेः । इति भाव इति । यतोऽनावैदिकतान्त्रिकविधिविहिताचर्येयं मूर्त्तिरतः सदातनीयमिति तात्पर्यम् । अत्राक्षिपति—नन्विति । अत्रैव त्वन्मूर्तौ पुरुषत्वेन प्रसिद्धेऽप्यस्मात्पुरुषभस्त्वमेवेति 'हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः' इति प्रसिद्धेरित्यभिप्रेत्याह—पुरुषर्षभेति । धातरिति च । सर्वकारणत्वादचर्यत्वमाह—नोऽस्मानिति । निजमूर्त्तिसहितानित्यर्थः । तत्र निजमूर्त्तिसहितत्रिलोकाधारत्वे । यतस्त्वं विश्वमूर्त्तिरतो हेतोः । इति भाव इति । न हि परिच्छिन्नस्य विश्वमूर्त्तित्वं संभवतीति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥ * * तत्रादिमध्यांतत्वे । 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' इति श्रुतेः । मृत्स्ना प्रशस्ता मृत् 'सस्त्री प्रशंसायाम्' इति सूत्रात् ॥ १० ॥ * * परिणता मृत्स्ना यथा घटस्तथा परिणतं ब्रह्मैव जगद्भवत्विति वारयति स्वया निजया तत्रापि स्वाधीनया । अत एव स्वाधीननिजमायया कर्तृत्वादेव । 'व्यवायो व्यवधाने च परिणामे च मैथुने' इत्यभिधानात् । शक्तिपरिणतौ शक्तिमतः परिणामासंभवादगुणम् । युक्ता योगिनः । मनसा मननेन । 'मनः स्याद्बुध्मननयोः' इति तीर्थः । यद्वा मनसाभ्यबुद्ध्या युक्ताः 'दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या इति श्रुतेः । 'मनश्चित्ते मनीषायाम्' इति मेदिनी । मनीषिविपश्चित्त्वदौ परावरविद्यावत्त्वमाह तुः । सगुणा गुणविद्यानिपुणाश्शब्दब्रह्मपरब्रह्मज्ञा इति भावः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानु-

प्राविशत्' इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एतदेव सर्वत्रानुप्रविष्टत्वमेव । योगैरुपायैः कृष्णादिभिर्मनुष्यावृत्तिमिति यथाक्रमसंभवे भुव्यन्नांबुद्वयकल्पनमयुक्तमिति चेदाह—यद्वेति । गुणेषु गुणमये जगति निर्गुणं त्वां योगैः 'भक्त्याहमेकया प्राह्यः' इति त्वदुक्तभक्तिभेदैरधियन्ति प्राप्नुवन्ति । बुद्ध्या त्वद्वत्तया 'ददामि बुद्धियोगं तम्' इत्याद्युक्तेर्वदन्ति वयं भगवत्समीपं प्राप्ता इत्येवं ब्रुवन्ति च यथा मन्थनेन काष्ठेभिः तथा श्रवणकीर्तनादिभक्त्या मनोमन्थनेन त्वां पश्यन्ति तदुक्तं पञ्चमे 'यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चित्तो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम् । मथन्ति मथना मनसा दिदृक्षवः' इति सत्सहायभूयस्त्वे त्वल्पायासेनैव त्वत्प्राप्तिरिह दृष्टांतः । गोष्वमृतं दुग्धं दोहनेन यथेति वत्समुखसंस्पृष्टापीनप्रस्तुतामित्यर्थः । प्राचीनभक्तिबीजसद्भावे तु भक्तिबाहुल्यप्राप्त्यैव त्वत्प्राप्तिरिह दृष्टातस्तु भुव्यन्नं कर्षणादिना यथा प्राचीनसत्संगबहुभक्तिसद्भावे तु प्रतिबंधकाभाव एव त्वत्प्राप्तिरिह दृष्टांतः । अंबु जलं खननात्तदावरकमृत्तिकादिदूरीकरणेन यथेति लब्धभक्तीनां तु भजनमात्रेण नित्यमेव त्वत्प्राप्तिरिह दृष्टांतः । उद्यमेन वृत्तिं नर्तकगायकादीनां प्रतिस्वशिल्पोद्यमेनैव जीविकां यथेति विश्वनाथः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नाथ सरोजनाभेति संबुद्धिद्वयेन प्रभुत्वं जनकत्वं च द्योतयन्स्वास्मिन्कृपामुत्पादयति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यं दृष्ट्वा वयं निवृत्तिमिताः स त्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यथा विस्फुलिगा न किञ्चित्कर्तुं समर्थास्तथा वयमपीति भावः । इत्यर्थ इति । त्वदुपदेशेन तु वयमपि कर्तुं शक्नुयाम अस्माकं बुद्धिचातुर्यं तु रसातलं गतमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत्पूर्वोक्तम् 'विधत्स्व शम्' इत्यादिरूपम् । जीमूतगभीरया मेघशन्दवदूर्जितया ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तन्मूर्तेः सनातनत्वमपरिमेयत्वं चोपपादयति—रूपमिति । हे पुरुषर्षभ पुरुषोत्तम ! हे धातः ! तवैतद्रूपं वैदिकतान्त्रिकेण वेदतन्त्राभ्यामवबोधितेन योगेन साधनेन श्रेयोर्थिभिः इष्टं पूज्यम् अतो नेदमिदानीमपूर्वं जातमिति भावः । यतः उ अहो ह स्फुटं नोऽस्मान् त्रिलोकान् त्रीन् लोकांश्च । त्रिलोकानिति समास आर्षः । "दिक्सङ्गथे संज्ञायाम्" इति नियमात् । अमुष्मिन् अस्मिन्नेव विश्वमूर्तौ तव रूपे सह युगपदेव पश्यामि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ त्वयीति । इदं विश्वम् आत्मतन्त्रे त्वय्येवाश्रये कारणे च अग्रे आसीत् त्वय्येव मध्ये आसात् त्वय्येव अन्ते आसीत् परस्मात्प्रधानादपि परः त्वम् एव घटस्य मृत्सना इव अस्य जगतः आदिरन्तो मध्यं चासि ॥ १० ॥ ❀ ❀ मृत्सनादृष्टान्तेन प्राप्तं परिणामं वारयति—त्वमिति । आत्माश्रयया स्वाधीनया मायया इदं विश्वं निर्माय रचयित्वा तदनु पश्चात् अन्तर्यामितया स्वयं प्रविष्टः । युक्ता सावधाना मनोषिणो विवेकिनो विपश्चितः शास्त्रज्ञाः मनसैव करणेन गुणानां व्यवाये परिणामेऽप्यगुणं गुणवश्यताविरहितमेव त्वां पश्यन्ति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यथेति । यथा अग्निमेधसि काष्ठे मन्थनेन अमृतं क्षीरं गोषु दोहनादिना भुवि अन्नं व्रीह्यादि कर्षणादिना भुवि अम्बु च जलं खननेन उद्यमेन पुरुषकारेण वाणिज्यादिना वृत्तिं जीविकाम् एवं योगैस्तत्तदुपायैर्मनुष्या अधियन्ति प्राप्नुवन्ति । हीति प्रसिद्धमेवैतत् । तथैव गुणेषु कार्येष्वेव कवयो विवेकिन एव त्वां योगविशुद्ध्या बुद्धयैवाधियन्ति इति योगिनो वदन्ति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तमिति । हे नाथ ! हे सरोजनाभ ! तं सर्वकारणभूतमत एव चिरादीप्सितार्थं योगैकप्राप्यं त्वां समुज्जिहानमाविर्भवन्तं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा अद्य वयं सर्वे दवार्ताः दावाग्निपीडिताः गजा गाङ्गमग्भः गङ्गाजलं प्राप्येव यथा सुखिनो भवन्ति तथा निवृत्तिं परमानन्दं गताः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स त्वमिति । स उक्तविधः सर्वेश्वरस्त्वं वयमखिललोकपाला यदर्थं यत्प्रयोजनाः सन्तस्तव पादमूलं शरणं समागतास्तद्विधत्स्व सम्पादय । हे बहिरन्तरात्मन् बहिरन्तश्च व्यापिन् ! अशेषसाक्षिणः सर्वं युगपत् साक्षात्कुर्वतस्ते तव सर्वज्ञस्य अन्येन विज्ञाप्यं किमस्ति न किमपीत्यर्थः । यद्वा । हे अन्तरात्मन् ! बहिः किं वाऽन्यैर्विज्ञाप्यमस्ति ॥ १४ ॥ अहमिति । अहं ब्रह्मा गिरित्रो रुद्रः ये चान्ये सुरनरादयः दक्षादयः प्रजापतयश्च एते सर्वेऽपि वयमग्नेः सकाशात् केतवः विस्फुलिङ्गा इव ते त्वत्तः पृथिविभाताः सन्तः आत्मनः शं सुखं सुखसाधनं किं विदाम न विद्म एवेत्यर्थः । अतो हे ईश ! द्विजानां देवानां च मन्त्रं सुखोपायं नोऽस्माकं विधत्स्व इदं कुरुतेत्युपदिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं विरिञ्चादिभिरीडितः स्तुतो भगवान् तेषां तत् हृदयमभिप्रायं यथावदेव विज्ञाय जीमूतस्य मेघस्येव गभीरया गिरा बद्धा अञ्जलयो यैस्तान् तथा संवृतानिति नियमितानि कारकाणि इन्द्रियाणि यैस्तान् विरिञ्चादीन् जगाद उवाच ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

अजातजन्मस्थितिसंयमायेत्यनेन प्रकृतस्य दर्शितरूपस्य कर्मायत्तत्वं सूचितं तदेव रूपं विशिष्यन्तीति—रूपमिति । हे पुरुषर्षभ ! तवैतद्रूपं श्रेयोऽर्थिभिः कर्तृभिः वैदिकतान्त्रिकेण पञ्चरात्रादितन्त्राभ्यामवबोधितेन योगेन साधनेन इत्थमाराधनीयं तस्मिन् रूपं विश्वं साक्षात्कृत्याह—हे धातः ! अमुष्मिन्नुह अमुष्मिन् हि रूपे सह त्रिलोकान् त्रिलोकैः सह नोऽस्मान्पश्यामि आर्षात्सहयोगेऽपि तृतीयाया अभावः । त्रिलोकानित्यत्र कर्मधारयः दर्शनहेतुं वदन् रूपं विशिनष्टि, विश्वमूर्तौ विश्वाश्रयमूर्तौ,

विश्वमूर्ते इति पाठान्तरं तदा हे विश्वमूर्ते इति सम्बोधनम् ॥६॥ ❀ ❀ विश्वमूर्तित्वमेव प्रपञ्चयति-त्वयीति । इदं विश्वमग्रे मध्ये अन्ते च त्वय्येवाश्रयभूतेऽन्तरात्मन्यासोदविनाभूतमासीत् अतएवाद्याद्यवस्थं विश्वं त्वमेव यद्यदवस्थं यदपृथक्सिद्धन्तत्तो भिन्नमिति भावः । अनेन जगदुपादानत्वमुक्तम् उपादानोपादेयोरभेदप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह, घटस्योपादेयस्य मृदुपादानभूता यथा न तस्माद्भिन्ना तथेत्यर्थः । उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वं वारयति-परः परस्मादिति । परस्मात्स्वरूपादन्यथाभाववदचेतनात् यः परो विलक्षणो जीवः तस्मादपि स्वभावान्यथाभाववतः परो विलक्षणः स्वभावतोपि विकाररहित इत्यर्थः । उपादानत्वेपि तस्य सद्वारकत्वान्निर्विकारत्वमिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं विश्वोपादानत्वात्त्वं विश्वमूर्तिरित्युक्तम् अथ विश्वस्यान्तरात्मत्वादपि त्वं विश्वमूर्तिरिति वक्तुं विश्वस्य स्रष्टृत्वं तदन्तरात्मतयानुप्रवेशञ्चाह-त्वमिति । आत्माश्रयया स्वापृथक्सिद्धया स्वया स्वनियाम्यया माययेदं जगन्निर्माय सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसन्धेयः अनुप्रविष्टमप्यनुप्रवेष्टव्यगतदोषास्पृष्टं “सत्यञ्चानृतं च सत्यमभवत्” इति श्रुत्यर्थयाथात्म्यविदः पश्यन्तीत्याह पश्यन्तीति गुणव्यवायेपि गुणानां व्यवायोऽन्यथाभावः परिणाम इति यावत् गुणानां परिणामेऽपि त्वां तत्राऽनुप्रविष्टं त्वामगुणं चेतनाचेतनगतहेयगुणरहितं विपश्चितः “सत्यञ्चानृतं च सत्यमभवत्” इत्यादिशास्त्रार्थयाथात्म्यविदः मनीषिणः तत्प्रतिपाद्यार्थयाथात्म्योपासनपराः युक्ताः सुसमाहितचित्ताः मनसा योगपरिशुद्धेन मनसा साधनेन पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति “सत्यञ्च” इत्यादिश्रुतेरयमर्थः परमात्मनश्चिदचित्सङ्घातरूप-जगदाकारपरिणामे च परमात्मशरीरभूतचिदंशगताः सर्वे एवापुरुषार्थाः तथा अचिदंशगताः सर्वे विकाराः परमात्मनि कार्यत्वं तदवस्थयोस्तयोर्नियन्तृत्वेनात्मत्वं परमात्मा च तयोः स्वशरीरभूतयोर्नियन्तृतयाऽऽत्मभूतः तद्गतापुरुषार्थैर्विकारैश्च न स्पृश्यते अपरिच्छिन्नज्ञानानन्दमयः सर्वदैकरूप एव जगत्परिवर्तनलीलायावतिष्ठते विचित्रचिदचिद्रूपेण विक्रियमाणमपि ब्रह्म सत्यमेवाभवत् निरन्तरनिखिलदोषगन्धमपरिच्छिन्नं ज्ञानानन्दमेकरूपमेवादित्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मनसा साधनेन पश्यन्तीत्यत्र दृष्टान्तान्वदन्मुक्तमेवार्थमुपपादयति-यथेति । काष्ठादिष्वन्यादीन्यथा योगैरुपायैः तत्र यथाग्निमेधसि काष्ठे मथनेनोपायेन यथाचासृतं क्षीरं गोषु दोहनेन यथा भुव्यन्नं कृष्याद्युपायेन यथा वा वृत्तिं जीवनभूतमम्बु जलमुत्खननेनोपायेन पश्यन्ति उद्यमनेति पाठे स एवार्थः तथा विपश्चितो मनीषिणो मनुष्याः बुद्ध्या योगविशुद्धया गुणेषु गुणपरिणामात्मकेषु सचेतनेषु पदार्थेषु त्वामविक्रियमेकरूपमधियन्ति “इक् स्मरणे” इति धातुः विदन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तद्दर्शनेनात्मनो नितरां सुखितत्वं वदन्मत्प्रयोजनं कुर्वति प्रार्थयते-तमिति द्वाभ्याम् । हे नाथ ! हे सरोजनाभ ! अतिचिरादीप्सितमर्थं पुरुषार्थस्वरूपम् उज्जीवनाविर्भवन्तं तमुक्तविधं त्वां दृष्ट्वा सर्वे वयं निर्वृतिमानन्दं गताः प्राप्ताः यथा दवार्ताः दावार्गनपीडिताः गजाः गाङ्गं जलं प्राप्य निर्वृतिं प्राप्नुवन्ति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तथा स त्वम् उक्तविधः त्वं हे अखिललोकपाल ! यदर्थं यत्प्रयोजनाः यत्कामायमाना वयं तव पादमूलं समागताः शरणं गताः तत्प्रयोजनं विधत्स्व कुरु यद्विधेयं तत्कथयेत्यत्राह-हे बहिरन्तरात्मन् बहिरन्तश्च व्यापिन् अशेषसाक्षिणः सर्वं युगपत्साक्षात्कुर्वन्तः तव सर्वज्ञस्य विज्ञाप्यं किं वास्ति न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तर्हि यूयमेव किञ्चित्कुरुतेत्यत्राह-अहमिति । अहं ब्रह्मा गिरित्रो रुद्रः ये च सुरादयो दक्षादयश्च प्रजापतयश्च सर्वे वयमग्नेः केतवः विस्फुलिङ्गा इव ते त्वत्तः पृथग्भावितास्सन्तः आत्मनः स्वानां शं सुखं किं वा विद्मः न किमप्यात्मसुखसाधनं न विद्म इत्यर्थः । अतस्त्वमेव हे ईश ! द्विजानां देवानां च मन्त्रं सुखकारिणीमालोचनां विधत्स्व इदं कुरुतेत्युपायमुपदिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं स्तुतो विज्ञापितश्च तानाह भगवानित्याह मुनिः—एवमित्थं ब्रह्मादिभिरीडितः स्तुतो भगवांस्तेषां विरिञ्चद्यादीनां तद्धृदयमभिप्रायं यथावद्विज्ञाय मेघनिर्हादवद्भीरया गिरा बद्धा अञ्जलयो यैः संवृतानि नियमितानि कारकाणीन्द्रियाणि यैस्तान्विरिञ्चद्यादीन् जगाद ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

हे पुरुषर्षभ ! मोक्षादिपुरुषार्थाकांक्षिभिः वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च यदेतत्तत्त्वं रूपं हे धातः ! अमुष्मिन् रूपे योगेन सह त्रिलोकान् पश्यामि हे विश्वमूर्ते ! त्वं नः शरणं भवेत्यन्वयः । भुवीति पाठे आधार इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इव यथा घटस्थादिरन्तो मध्यं च मृत्स्ना प्रशक्ता मृदेवोत्तमकारणं सलिलाद्यवान्तरं तथा त्वमप्यस्य जगतः आद्यादिः परस्मात्परः उत्तमहेतुः अत्र मृदुपादानकारणं न ब्रह्म किं तु तदधीनसत्ताकत्वाददृष्टान्तोपादानमित्याशयेनाह-त्वमेवेति । चशब्देन ब्रह्मोपादानकत्वे सर्वस्य चेतनत्वापत्तिप्रसङ्गं सूचयति, अयमर्थोऽत्र विवक्षित इति कुतोऽवगतमिति तत्राह-अशेषेति ॥ १० ॥ ननु, सृष्टिसंहतिकर्तृत्वात्तादायन्तत्वमस्तु मध्यत्वं कथमिति तत्राह-त्वमिति । आत्मैव आश्रयो यस्याः सा तथा तयाऽतएव स्वया स्वकीयत्वेनाभिमतया मायया प्रकृत्या इदं विश्वं निर्माय त्वं तदनुप्रविष्ट इति यस्मात्त्वां मध्यं वदन्तीति शेषः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतिः । अत्र किं मानमिति तत्राह—पश्यन्तीति । मनीषिणो बुद्धिमन्तो मनसा मननलक्षणविचारेण युक्ता एवं पश्यन्तीति यत्तद्दर्शनं मानमित्यन्वयः । नन्वेवं तर्हि गुणसम्पर्किणो गुणदोषलेपः स्यात् न स्यादत्रापीदमेव मानमित्याह-

गुणेति । विपश्चितो गुणव्यवाये गुणकार्यसमूहे स्थितमप्यगुणं गुणनिमित्तदोषरहितं त्वां पश्यन्तीति शेषः । इतोपि ब्रह्मोपादान-
कारणं न किन्तु निमित्तमेवेत्याशयेनाह-त्वमिति । माययेदं विश्वं निर्माय तदनुप्रविष्ट इति मनसा युक्ता मनीषिणो गुणकार्ये जगति
विषये अगुणं गुणव्यतिरिक्तं कारणं निमित्तमेव त्वां पश्यन्तीत्यन्वयः । विपश्चितः पण्डिताः दर्शनपटव इत्यर्थः । अनेन विद्व-
दर्शनमत्र प्रमाणमिति दर्शितम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ गुणकार्ये स्थितं गुणदोषरहितं पश्यन्तीत्युक्तं कथं तत्र पश्यन्तीति तत्राह-यथेति ।
यथा एधआदिष्वग्न्यादीनाधिगन्ति आधिगच्छन्ति तथा कवयो बुद्ध्या गुणेषु त्वामवयन्ति जानन्तीत्यन्वयः । उर्व्या उत्खनने सति
अम्बु यथा तथाशब्दः समुच्चये अमृतं क्षीरं घृतं वा भेदस्य दोषलेपराहित्यस्य च ज्ञापनायाग्निनिदर्शनं सर्वस्मात्सारः स्वभक्तमुक्तिद
इति ज्ञापनायामृतदृष्टान्तः उपजीव्यत्वज्ञापनायान्नं यथेति भूयस्त्वतापहरत्वदर्शनायाम्बु यथेति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यस्त्वं
सर्वोत्तमत्वोपजीव्यत्वादिगुणसंपन्नो वयं तं त्वां दृष्ट्वाच निर्वृतिं गता इत्यन्वयः । अतिचिरेण कालेन वान्छितार्थं समुज्जिहानं
विचार्यमाणे सति सर्वोत्तमं भगवन्तम् उन्नतीकुर्वाणं दवार्त्ता वनवन्दिहृष्टाः गाङ्गं गङ्गासबन्धि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ योऽर्थो
येषां ते यदर्थः यत्प्रयोजना अखिललोकपाला वयं तव पादमूलं समागताः स त्वं तमर्थमस्मभ्यं विधत्स्वेत्यन्वयः । तर्हि सोऽर्थः
क इति तत्राह, ते बहिरिति । हे आत्मन् स्वात्मन् ! बहिरन्तः साक्षिणः ते तवाद्य विज्ञाप्यं किं वास्ति न किमपीत्यन्वयः ।
अतोऽस्मदभीष्टं भवतः सिद्धमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इतोऽप्यस्माभिर्विज्ञाप्यं नास्ति यतो वयं तव किङ्करा इति भावेनाह—
अहमिति । यथा केतवः ज्वालाः अग्नेरुत्पद्यन्ते तमेवाश्रिताः एवं मदादयः सर्वे त्वदुत्पन्नत्वात्त्वत्किङ्करा इत्यर्थः ।
किङ्करत्वं विशदयति, किमेति । ईशसृष्ट्यादिकर्तृत्वेन पृथक्पृथग्विभाविताः प्रख्याता वयं किं वा विधेम कान्तवाज्ञां कुर्मः हे
द्विजदेवमित्र ! नोऽस्माकं तवाज्ञाकरणं शं विधत्स्व इदं कुरुध्वमित्याज्ञापय गिरित्रः सदाशिवः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ हृदयमभिप्रायं
जीमूतो मेघः संवृतसर्वकामान् अप्रकाशितस्वाभिप्रायान् ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

परस्माद्ब्रह्मणोपि परः ब्रह्मानुभवोत्तरभाव्यनुभवः तस्मादुत्कृष्टाविभावश्च । उक्तञ्च चतुर्थे “यः परं रंहसः साक्षात्”
इति । विष्णुपुराणे च “स ब्रह्मपारः परपारभूतः” इति । अक्षरात् परतः परः” इति श्रुतेः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु, मृत्तिका-
दृष्टान्तेन परः परस्मादिति न सङ्गच्छते तत्राह—त्वं माययेति । स्वया स्वस्य बहिरङ्गांशरूपया आत्माश्रयया स्वाधीनया मायया
प्रकृत्याख्योपादानरूपया तदुक्तं श्रीभगवता “पृथिवी वायुराकाशः” इत्यादिना । तदनुप्रविष्ट इति मूर्तेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नतया
चिन्त्यशक्तिमयस्थितित्वादिति भावः ॥ ११-१५ ॥ ❀ ❀ तदीडितं विज्ञाय अवधार्य यथा तेषां हृदयं
तथा जगाद् ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ब्रह्माभिप्रेति-नित्यत्वविभुत्वे भगवत्तनोरितिकारिका तन्मूर्तेः सनातनत्वमपरिमेयत्वं चोपपादयति-रूपमित्यत्रा-
वतारिका च श्रीस्वामिपादानामत्र दृश्या हे पुरुषबन्ध ! एवं तवेदं रूपं वैदिकेन तांत्रिकेण च योगेन उपायेन इज्यं सदा पूजयतो
नेदानीन्तनमिति भावः । ननु, यूर्यं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः सत्यं सर्वप्यत्रैवान्तर्भूता इत्याह, उ अहो ह स्फुटं अमुष्मिन्त्वयि
नोऽस्मांस्त्रिलोकांश्च सह पश्यामि तत्र हेतुः विश्वं मूर्तौ यस्य अतस्त्वैतद्रूपं परिच्छिन्नमप्यपरिच्छिन्नमेवेति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀
विश्वमूर्तित्वमेवाह-त्वयीति । घटस्य मृत्तिका यथा आदिरन्तश्च मध्यं च तथा त्वमस्य जगतः मृत्तिकादृष्टान्तेन प्रसक्तं परिणामं
वारयति परस्मान् प्रधानादपि परः प्रधानमेव विश्वरूपेण परिणमति न तु त्वमिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु, तर्हि
प्रधानस्यैव विश्वहेतुत्वमायातं न तु ममेति तत्राह त्वमिति । मायया स्वया स्वशक्त्येति तव ततः परत्वेपि तस्यास्त्वच्छक्तित्वात्त्व-
मेवेदं विश्वं निर्माय तत्र विश्वस्मिन्ननुप्रविष्टो वर्त्तसे मायया कीदृश्या आत्मा त्वमेवाश्रयो यस्यास्तया त्वदधीनयेत्यर्थः । अतो
गुणव्यवाये गुणपरिणामभूते अत्र विश्वस्मिन्नेव प्रविष्टमप्यगुणं गुणसङ्गरहितं त्वां मनसा युक्ताः समनस्का जनाः पश्यन्ति ये
च पश्यन्ति त एव मनीषिणो विवेकिनः त एव विपश्चितः शास्त्रतात्पर्यविज्ञाः ये न पश्यन्ति त एवाविपश्चितोऽम-
नीषिणोऽमनसोऽधाश्चेति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कथं मां पश्यन्तीत्यतस्तदुपायं सदृष्टान्तमाह—यथेति । मनुष्या गुणेषु गुणमये
जगति निर्गुणं त्वां योगैर्भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य इति त्वदुक्तैर्भक्तिभेदैः अधियन्ति प्राप्तुवन्ति बुद्ध्या त्वदुक्त्या वदन्ति च त्वया
सहोक्तिप्रत्युत्कीकुर्वन्ति एधसि काष्ठे अग्निं मथनेन यथेति मन्थनमपि गुरुपदेशेनैव यथा जानन्ति तथैव श्रीगुरुपदिष्टया
श्रवणकीर्तनादिभक्त्या मनोमन्थनेन मुहुर्मथितया त्वां पश्यन्ति “यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुणिव जातवेदसम् ।
मन्थन्ति मन्थना मनसा दिदृक्षवः” इति पञ्चमोक्तेः साधुसाहाय्यमभूयस्त्वेत्त्वल्पायासेनैवेत्यत्र दृष्टान्तः गोषु अमृतं दुग्धं
दोहनेन यथेतिवत्समुखसंघृष्टापि न प्रस्तुतमित्यर्थः । प्राचीनभक्तिबीजसद्भावे तु भक्तिबाहुल्यप्राप्त्यैव त्वत्प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तः
भुवि अन्नं कर्षणादिना यथा प्राचीनसाधुसङ्गवद्भक्तिसद्भावे तु प्रतिबन्धकाभाव एव त्वत्प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तः अम्बु जलं

खननात्तदावरकमृत्तिकादिदूरीकरणेन यथेति लब्धभक्तीनां तु भजनमात्रेण नित्यमेव त्वत्प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तः उद्यमने वृत्तिं नत्तकगायकादीनां प्रति स्वशिष्योद्यमेनैव जीविकां यथेति ॥ १२ ॥ * * वयन्तु कृतार्था एवाभूमेत्याह—तमिति । त्वा त्वां हे सरोजनाभ ! अतिचिरेप्सितम् अर्थं परमार्थवस्तुरूपम् ॥ १३ ॥ * * तद्विधत्स्व यदर्थः वयं यत्प्रयोजनाः तदेव स्पष्टं विज्ञापयतेति चेत् तत्राह—हे अन्तरात्मन् । अशेषसाक्षिणस्त्व बहिः किं विज्ञाप्यम् ॥ १४ ॥ * * ननु; यूयं सर्वज्ञा माभूत सुबुद्धयश्चातुर्य्यवन्तश्च भवथेति वाऽतोऽत्र सङ्कटे यः प्रतीकारः सम्भवति तं व्रतं यथा युष्मदशक्यमपि तमहं निष्पादयामीति चेत् तत्राह—अहमिति । अग्नेः केतवो विस्फुलिङ्गा इव “केतुर्द्युतौ पताकायाम्” इति कोशात् ते त्वत्तो वयं पृथग्विभाताः सन्त आत्मानं श्रेयः किं वा विद्मः न किमपि तस्मात्त्वमेव नः शं विधत्स्व द्विजानां देवानां मन्त्रं च विधत्स्व इदं कुरुतेत्युपायमप्युपदिश अस्माकं बुद्धिचातुर्य्यादिकं तु रसातलं यात्विति भावः ॥ १५ ॥ * * तेषां देवानां यथा हृदयम् अस्माकममरावती प्राप्नो कामपि मन्त्राणां भगवानेव ददात्विति यथा मनोगतं तत्तथैवेत्यन्वयः । संवृतसर्वकारकान् नियतसर्वेन्द्रियान् ॥ १५-१८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हे पुरुषर्षभ ! तव रूपं श्रेयोर्थिभिः कल्याणार्थिभिः ईज्यं पूज्यं योगेनोपायेन विश्वं सर्वं मूर्तौ यस्य तस्मिन् अमुष्मिन् त्वयि नोऽस्मान् त्रिलोकांश्च सह युगपत् पश्यामि ॥ ६ ॥ * * सर्वत्र सर्वधारकत्वं सर्वोपादानत्वं च भगवत आह—त्वयीति । आत्मतन्त्रे अनन्यधारके घटस्य मृत्स्वेव अस्य जगतो विश्वस्य त्वमादिरन्तो मध्यं च स्वस्वरूपपरिणामाभावमाह, परस्मात् विकाराहं स्वशक्तिरूपात्प्रधानात् परो निर्विकारस्वरूप इत्यर्थः ॥ १० ॥ * * शक्तिपरिणाममेवाह—त्वं माययेति । सांख्यपक्षव्यावृत्त्यर्थमाह—आत्माश्रयया स्वशक्तिभूतया ‘देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्’ इति श्रुतेः । अनेनानिर्वचनीय-वादस्य निर्मूलत्वं बोध्यम् युक्ताः साधनबलयुक्ताः गुणव्यवाये आत्मनो निस्त्रैगुण्यानुसन्धानकाले अगुणं मायया गुणविलक्षण-मात्मानं परमात्मानं गुणनियन्तारं च पश्यन्ति अत एव ते विपश्चितः आत्मानात्मपरमात्मविवेकवन्तः ॥ ११ ॥ * * ननु, अनात्मदर्शनं जडत्वात्मप्रकाशत्वादीनात्मदर्शनं च ज्ञानस्वरूपत्वानात्मप्रकाशत्वादिना सम्भवति परमात्मानं कथं पश्यन्तीत्यत्राह—यथेति । कवयो वेदा ऋषयश्च त्वां वदन्ति अतस्तदनुगृहीतया बुद्ध्या मनुष्याः यथा एषादिषु अग्न्यादीन् योगैस्तत्प्राप्त्युपायैः अधियन्ति तथा गुणेषु गुणकार्येषु समष्टिव्यष्टिषु देहे सर्वानियन्तारं त्वां योगैः श्रवणमननध्यानाः अधियन्ति सर्वचेतनाधिक्येन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * अतिचिरादीक्षितो वाञ्छितश्चासौ अर्थः पुरुषार्थभूतश्च तम् उज्जि-ह्वानमाविर्भवन्तं त्वां दृष्ट्वा सर्वे निर्वृतिं सुखितां गताः ॥ १३ ॥ * * यदर्थं यत्प्रयोजनात् तव पादमूलं समागताः तत्प्रयोजनं विधत्स्व ननु, यत्प्रयोजनं तत्स्पष्टं विज्ञापयेत्यत्राह, हे बहिरन्तरात्मन् ! अशेषसाक्षिणस्ते किं वान्यैर्विज्ञाप्यमस्ति न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * तर्हि यूयमेव स्वार्थसिद्धयर्थं किञ्चित्कुरुतेत्यत्राह—अहमिति । अग्नेः केतवः विस्फुलिङ्गा इव ते त्वत्तः पृथग्विभाविताः सन्तः आत्मनः शं सुखोपायं किं वा विदाम विद्मः ? नैव विद्मः अतः हे ईश ! त्वमेव द्विजानां देवानां च हितकरं मन्त्रं विधत्स्वोपदिश ॥ १५ ॥ * * हृदयमभिप्रायं यथैव यथावदेव विज्ञाय संवृतसर्वकारकान् नियमितसर्वेन्द्रियान् जीमूतगभीरया मेघनिर्हार्द्रवद्विपुल्या गिरा जगाद ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवन्मूर्तेः शिष्टोपास्यत्वमपरिच्छिन्नत्वं चोपपादयति—रूपमिति । हे पुरुषर्षभ पुरुषोत्तम हे धातः हे सर्वस्रष्टः तवैतद्रूपं वैदिकतान्त्रिकेण वेदतन्त्राभ्यामवबोधितेन योगेन साधनेन श्रेयोर्थिभिः धर्मार्थकाममोक्षपुरुषार्थचतुष्टयाधिभिरीज्यं पूज्यम् । तत्र हेतुः पुरुषर्षभेति सम्बोधनेन सूचितोऽपि हेत्वन्तरमाह—सहेति । उ एवकारार्थं । ह हर्ष । नोऽस्माभिर्देवैः सह त्रिलोकान् अमुष्मिन् अस्मिन्नेव विश्वमूर्तौ तव रूपे पश्यामीत्यन्वयः । धातरिति सम्बोधनन विश्वमूर्तित्वे हेतुः सूचितः ॥ ६ ॥ विश्वमूर्तित्वे तदुपादानत्वं हेतुमाह—त्वयीति । इदं विश्वमग्रे मध्येऽन्ते च त्वय्येवाश्रयभूते आसीत् । तत्र हेतुमाह—आत्मतन्त्र इति, कालादिपरतन्त्रताभावेनाविनाशित्वात् । एवं जगदुपादानत्वमुक्तमिदानीमुपादानोपादेययोरभेदमाह—त्वमिति, आवयस्थं मध्यावस्थं अन्तावस्थं च विश्वं त्वमेवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—घटस्य मृत्स्वेवेति । तथापि भगवतः कारणान्तरं स्यादिति शङ्कानिरासायाह—परः परस्मादिति । परस्मात्सर्वकारणान् प्रधानादपि परः तस्यापि कारणम्, अतो न तस्य कारणान्तरशङ्कावकाशः ॥ १० ॥ * * एवं भगवतो जगदुपादानकारणत्वमुक्त्वा तस्य निमित्तकारणत्वमन्तर्यामित्वं चाह—त्वमिति । आत्माश्रयया स्वापृथक्सिद्धया । तर्ह्यात्मन्यपि कञ्चिदोषं कुर्यादिति शङ्कानिरासाय विशेषणान्तरमाह—स्वयेति । स्वाधीनया मायया प्रकृत्येदं विश्वं निर्माय रचयित्वा तदनु पश्चात् अन्तर्यामितया स्वयं प्रविष्ट इत्यन्वयः । ननु किमत्र प्रमाण-

मित्यपेक्षायां “तत्सृष्ट्वा तदनु प्राविशत्” इति श्रुतिप्रमाणसत्त्वेऽपि महतामनुभवोऽप्यत्र प्रमाणमित्याह—पश्यन्तीति । मनीषिणो विवेकिनः । तत्र हेतुः—विपश्चितः शास्त्ररहस्यज्ञाः अतएव युक्ताः सावधानचित्ताः मनसैव करणेन गुणानां व्यवसाये परिणामेऽप्यगुणं गुणवश्यताविरहितमेव त्वां पश्यन्तीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ * * उक्तमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति—यथेति । यथा अग्निमेधसि काष्ठे मन्थनेन, अमृतं क्षीरं गोषु दोहनादिना, भुवि अन्नं व्रीह्यादि कर्षणादिना, भुवि अम्बु च जलं खनने उद्यमने पुरुषकारे, वाणिज्यादिना वृत्तिं जीविकां, एवं योगैस्तत्तदुपायैर्मनुष्या अधियन्ति प्राप्नुवन्ति । हीति प्रसिद्धमेवैतत् । तथैव गुणेषु कार्यकारणसङ्घातेष्वेव कवयो विवेकिन एव त्वां योगविशुद्धया बुद्ध्यैव अधियन्ति त्वया साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति च कपिलेन तथोक्तत्वात् ॥ १२ ॥ * * भगवद्दर्शनेन जातं स्वानन्दं प्रकटयन्ति । हे सरोजनाभ ब्रह्माण्डात्मकं कमलं नाभौ यस्य हे अस्मदादिसर्वकारण, अतएव हे नाथ अस्मदादिसर्वपालक ! इति सम्बोधनाभ्यां चिरामीष्टत्वे तद्दर्शनेन निर्वृत्तौ च हेतुः सूचितः । तं सर्वकारणभूतमतएव चिरादीप्सितार्थं परमपुरुषार्थरूपं समुज्जिहानं आविर्भवन्तं त्वां प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा अद्य वयं सर्वे निर्वृतिं परमानन्दं गताः प्राप्ता इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—गजा इति । दवार्ताः दावाग्निपीडिता गजा गङ्गाजलं प्राप्य यथा सुखिनो भवन्ति तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * एवं भगवद्दर्शनेन जातं स्वानन्दमुक्त्वा स्वप्रयोजनं प्रार्थयते—सत्त्वमिति । स उक्तविधोऽस्मदादीनां स्वामी सर्वेश्वरः सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थस्त्वं वयमखिललोकपाला यदर्थं यत्प्रयोजनाः सन्तः तव पादमूलं शरणं समागतास्तद्विधत्स्व सम्पादयेत्यन्वयः । यद्विधेयं तत्कथयेत्यपेक्षायामाह—हे बहिरन्तरात्मन् बहिरन्तश्च व्यापिन् अशेषसाक्षिणः सर्वं युगपत् साक्षात्कुर्वतस्ते तव सर्वज्ञस्य अन्येन विज्ञाप्यं किमस्ति ? न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * यूयमेव कञ्चिदुपायं कुरुतेत्याशङ्क्याह—अहमिति । अहं ब्रह्मा गिरित्रो रुद्रः ये चान्ये सुरादयः—आदिपदेन मनुष्यगन्धर्वादिप्राणिमात्रस्य ग्रहणं—दक्षादयः प्रजापतयश्च एते सर्वेऽपि वयमग्नेः सकाशात् केतवः विस्फुलिङ्गा इव ते त्वत्तः पृथग्विभाताः सन्त आत्मनः शं सुखं सुखसाधनं किं विदाम ? न विदाम एवेत्यर्थः । अतो हे ईश द्विजानां देवानां च मन्त्रं सुखोपायं नोऽस्माकं विधत्स्व इदं कुरुतेत्युपदिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * एवं विरिञ्चयादिभिरीडितस्ततो भगवान् तेषां तत् हृदयमभिप्रायं यथावदेव विज्ञाय जीमूतवत् मेघवत् गम्भीरया गिरा बद्धा अञ्जलयो यैस्तान् तथा संवृतानि नियमितानि कारकाणीन्द्रियाणि यैस्तान् विरिञ्चयादीन् जगाद उवाचेत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अजातजन्मस्थितिसंयमायेत्यनेन प्रदर्शितस्य प्रकृतभगवतो रूपस्याकर्मायत्तत्वं सूचितं तदेवरूपं विशिषन् स्तौति । रूपमिति । हे पुरुषर्षभ, तव एतत् रूपं, श्रेयोऽर्थिभिः कर्तृभिः, वैदिकतान्त्रिकेण वेदपञ्चरात्राभ्यामवबोधितेन, योगेन, ईज्यमाराधनीयं, तस्मिन् रूपे विश्वं साक्षात्कृत्याह । हे धातः, विश्वमूर्तौ विश्वाश्रयमूर्तौ, अमुष्मिन्नु ह अस्मिन् त्वय्येव, सह त्रिलोकान् त्रिलोकैः सह एव, नोऽस्मान्, पश्यामि । आर्षत्वात् सहयोगेऽपि तृतीयया अभावः । पाठांतरे हे विश्वमूर्ते इति संबोधनम् ॥ १९ ॥ विश्वमूर्तित्वमेव प्रपञ्चयति । त्वयीति । इदं विश्वं, अग्रे सृष्टेः पूर्वं, त्वयि एव आसीत् । मध्येऽपि त्वय्येव आसीत् । अन्तेऽपि आत्मतन्त्रे स्वतन्त्रे, त्वय्येव आसीत् । त्रिष्वपि कालेषु त्वदविनाभूतमेवासीदित्यर्थः । अतः भुवनस्य आदिः, अन्तः, मध्यं, त्वं यद्यतोऽपृथक्सिद्धं न तत्ततो भिन्नमत आद्याद्यवस्थं विश्वं त्वदपृथक्त्वाच्चमेवेति भावः । अनेन जगदुपादानत्वमुक्तम् । उपादानोपादेययोरभेदे दृष्टान्तमाह । घटस्योपादेयस्य मृत्त्वा मृद् इव, यथोपादानभूता मृद्घटान्न भिन्ना तथोपादानभूतस्त्वं विश्वान्न भिन्न इत्यर्थः । उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वं वारयति । परस्मात् स्वरूपान्यथाभाववतोऽचेतनात्स्वभावान्यथाभाववत्त्वेन विलक्षणो यो जीवस्तस्माच्चापि, त्वं परः, विलक्षणः स्वस्वभावत एव विकाररहित इत्यर्थः ॥ १० ॥ * * एवं विश्वोपादानत्वात्त्वं विश्वमूर्तिरिति तूक्तमथ विश्वान्तरात्मत्वादपि त्वं विश्वमूर्तिरिति वक्तुं विश्वस्य स्रष्टृत्वं तदन्तरात्मतयानुप्रवेशं चाह । त्वमिति । आत्माश्रयया स्वापृथक्सिद्धया स्वया स्वनियाम्यया मायया, इदं विश्वं जगत् निर्माय सृष्ट्वा, त्वं तत्, अनुप्रविष्टः । ‘तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ इति श्रुत्यर्थोऽनेन संसूचितः । ‘सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्’ इति श्रुत्यर्थयाथात्म्यविदोऽनुप्रविष्टमपि त्वाम् अनुप्रवेष्टव्यगतदोषास्पृष्टं पश्यन्तीत्याह । पश्यन्तीति । गुणानां सत्त्वादीनां व्यवसायोऽन्यथाभावः परिणाम इति यावत् । तस्मिन् गुणानां परिणामेऽपीत्यर्थः । तत्रानुप्रविष्टं त्वामिति शेषः । मनीषिणः श्रुत्यर्थयाथात्म्यविदः, युक्ताः समाहितचित्ताः, विपश्चितो ज्ञानिनः, मनसा योगपरिशुद्धमनःसाधनेन, अगुणं गुणस्पर्शवर्जितमेव, पश्यन्ति साक्षात् कुर्वन्ति । सत्यमिति श्रुतेरयमर्थः । सत्यं स्वभावान्यथाभावगुणश्चिद्वर्गः, अनृतं स्वरूपान्यथाभावगुणोऽचिद्वर्गः, उभयोर्भगवच्छरीरत्वेऽपि शरीरि ब्रह्म सत्यं निरस्तनिखिलदोषगन्धमेवाभवदिति ॥ ११ ॥ * * उक्तार्थमेव सदृष्टान्तमाह । यथेति । मनुष्याः, यथा अग्नि, एधसि काष्ठे, मथनेनोपायेन, यथा अमृतमाज्यं च, गोषु दोहनादिनोपायेन, यथा अन्नं भुवि कृष्याद्युपायेन, अम्बु जलं, भुवि उत्खननेनोपायेन, उद्यमनेनेति पाठेऽपि स एवार्थः । वृत्तिं जीविकां, उद्यमनेनेति शेषः । उद्यमोपायेनेत्यर्थः । अधियन्ति प्राप्नुवन्ति ।

तथा कवयो विपश्चितः, बुद्ध्या विशुद्धबुद्ध्या, लब्धैरिति शेषः । योगैः उपायैः गुणेषु परिणामात्मकसचेतनपदार्थेषु, त्वां विदन्ति । साक्षात् कुर्वन्ति हि ॥ १२ ॥ * * * तमिति । हे नाथ, हे सगेजनाभ, अतिचिरेप्सितार्थं बहुकालवाञ्छित-
पुरुषार्थरूपं, समुज्जिहानमाविर्भवन्तं, तमुक्तविधं, त्वां दृष्ट्वा, सर्वे वयं, अद्य निर्वृतिमानन्दं, गताः संप्राप्ताः, कथमिव द्वात्ता
वनवह्निताः, गजाः करिणः, गाङ्गं गङ्गासंबन्धि अम्भो जलं, प्राप्य इव, यथा निर्वृतिं यान्ति तथा ॥ १३ ॥ * * *
स त्वमिति । स उक्तविधः, त्वं हे अखिललोकपाल, वयं यदार्थाः यत्प्रयोजनाः यमर्थं कामयमाना वा, तव पादमूलं, समागताः
तदस्मत्प्रयोजनं, विधत्स्व कुरु, यद्विधेयं तत् कथयेत्यत्राह । हे बहिरन्तरात्मन् बहिरन्तश्च व्यापिन्, अशेषसाक्षिणः सर्वे युग-
पत् साक्षात् कुर्वन्तः, ते तव, सर्वज्ञस्येत्यर्थः । अन्यविज्ञाप्यमन्यैरस्मदादिभिः कथनीयमित्यर्थः । किं वा किमस्ति न किमप्य-
स्तीत्यर्थः । असर्वविदः पुरः कथनं योग्यं सर्वविदो भवतोऽग्रे किं कथनेनेति भावः ॥ १४ ॥ * * * यूयमेव किञ्चित् कुरुते-
त्यत्राह । अहमिति । अहं ब्रह्मा, गिरित्रो रुद्रः, ये सुरादयः, दक्षादयश्च, देवाः प्रजापतयश्चेत्यर्थः । ते सर्वे वयं अग्नेः केतवः
विस्फुलिङ्गाः इव, पृथग्विभाताः सन्तः, हे ईश शं सुखं, किं वा, विदाम । आत्मनः स्वानां च सुखं विद्वः किं, न किमप्यात्म-
सुखसाधनं विद्व इत्यर्थः । अतस्त्वमेव द्विजदेवमन्त्रं द्विजानां देवानां च मन्त्रवद्वितकारकोपायं, विधत्स्व । इदं कुरुतेत्यु-
पायमुपदिशेत्यर्थः । पाठान्तरे द्विजदेवमिन्नेति संबोधनम् ॥ १५ ॥ * * * एवं स्तुतो विज्ञापितश्च भगवान् तानिदमा-
हेत्याह मुनिः । एवमिति । एवमित्थं विरिञ्चादिभिर्ब्रह्मादिभिः, ईडितः स्तुतः भगवान्, तेषां विरिञ्चादीनां, तत् हृदयमभिप्रायं,
यथावद्यथार्थतयैव विज्ञाय, जीमूतगभीरया मेघनिह्लादवद्गभीरया, गिरा वाचा, बद्धा अञ्जलयो यैस्तान्, संवृतानि नियमितानि
सर्वाणि कारकाणि इन्द्रियाणि यैस्तान्, विरिञ्चादीन् जगाद् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

पुरुषोत्तम ! अपना कल्याण चाहनेवाले साधक वेदोक्त एवं पाञ्चरात्रोक्त विधिसे आपके इसी स्वरूपकी उपासना
करते हैं । मुझे भी रचने वाले प्रभो ! आपके इस विश्वमय स्वरूपमें मुझे समस्त देवगणोंके सहित तीनों लोक दिखायी
दे रहे हैं ॥ ९ ॥ * * * आपमें ही पहले यह जगत् लीन था, मध्यमें भी यह आपमें ही स्थित है और अन्तमें भी
यह पुनः आपमें ही लीन हो जायगा । आप स्वयं कार्य-कारणसे परे परम स्वतन्त्र हैं । आप ही इस जगत्के आदि, अन्त
और मध्य हैं—वैसे ही जैसे घड़ेका आदि, मध्य और अन्त मिट्टी है ॥ १० ॥ * * * आप अपने ही आश्रयमें रहनेवाली
अपनी मायासे इस संसारकी रचना करते हैं और इसमें फिरसे प्रवेश करके अन्तर्यामीके रूपमें विराजमान होते हैं ।
इसीलिये विवेकी और शास्त्रज्ञ पुरुष बड़ी सावधानीसे अपने मनको एकाग्र करके इन गुणों की, विषयोंकी भीड़में भी आपके
निर्गुण स्वरूपका ही साक्षात्कार करते हैं ॥ ११ ॥ * * * जैसे मनुष्य युक्तिके द्वारा लकड़ीसे आग, गौसे अमृतके समान
दूध, पृथ्वीसे अन्न तथा जल और व्यापारसे अपनी आजीविका प्राप्त कर लेते हैं—वैसे ही विवेकी पुरुष भी अपनी शुद्ध
बुद्धिसे भक्तियोग, ज्ञानयोग आदिके द्वारा आपको इन विषयोंमें ही प्राप्त कर लेते हैं और अपनी अनुभूतिके अनुसार आपका
वर्णन भी करते हैं ॥ १२ ॥ * * * कमलनाभ ! जिस प्रकार दावाग्निसे झुलसता हुआ हाथी गङ्गाजलमें डुबकी लगाकर
सुख और शान्तिका अनुभव करने लगता है, वैसे ही आपके आविर्भावसे हमलोग परम सुखी और शान्त हो गये हैं । स्वामी !
हमलोग बहुत दिनोंसे आपके दर्शनोंके लिये अत्यन्त लालायित हो रहे थे ॥ १३ ॥ * * * आप ही हमारे बाहर और
भीतरके आत्मा हैं । हम सब लोकपाल जिस उद्देश्यसे आपके चरणोंकी शरणमें आये हैं, उसे आप कृपाकरके पूर्ण कीजिये ।
आप सबके साक्षी हैं, अतः इस विषयमें हमलोग आपसे और क्या निवेदन करें ॥ १४ ॥ * * * प्रभो ! मैं, शङ्करजी,
अन्य देवता, ऋषि और दक्ष आदि प्रजापति—सब-के-सब अग्निसे अलग हुई चिनगारीकी तरह आपके ही अंश हैं और अपने-
को आपसे अलग मानते हैं । ऐसी स्थितिमें प्रभो ! हमलोग समझ ही क्या सकते हैं । ब्राह्मण ओर देवताओंके कल्याणके लिये
जो कुछ करना आवश्यक हो, उसका आदेश आप ही दीजिये और आप वैसा स्वयं कर भी लीजिये ॥ १५ ॥ * * *
श्रीशुकदेवजी कहते हैं—ब्रह्मा आदि देवताोंने इस प्रकार स्तुति करके अपनी सारी इन्द्रियाँ रोक लीं और सब बड़ी सावधानीके
साथ हाथ जोड़कर खड़े हो गये । उनकी स्तुति सुनकर और उसी प्रकार उनके हृदयकी बात जानकर भगवान् मेघके समान
गभीर वाणीसे बाले ॥ १६ ॥

एक एवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्ये सुरेश्वरः । विहर्तुकामस्तानाह समुद्रोन्मथनादिभिः ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच

हन्त ब्रह्मन्नहो शम्भो हे देवा मम भाषितम् । शृणुतावहिताः सर्वे श्रेयो वः स्याद् यथा सुराः ॥ १८ ॥

यात दानवदैतेयैस्तावत् सन्धिबिधीयताम् । कालेनानुगृहीतैस्तैर्यावद् वो भव आत्मनः ॥ १९ ॥
 अरयोऽपि हि सन्धेयाः सति कार्यार्थगौरवे । अहिमूषकवद् देवा ह्यर्थस्य पदवीं गतैः ॥ २० ॥
 अमृतोत्पादने यत्नः क्रियतामबिलम्बितम् । यस्य पीतस्य वै जन्तुर्मृत्युग्रस्तोऽमरो भवेत् ॥ २१ ॥
 क्षिप्त्वा क्षीरोदधौ सर्वा वीरुत्तृणलतौषधीः । मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ॥ २२ ॥
 सहायेन मया देवा निर्मन्थध्वमतन्द्रिताः । क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलग्रहाः ॥ २३ ॥
 यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छन्त्यसुराः सुराः । न संरम्भेण सिध्यन्ति सर्वेऽर्थाः सान्त्वया यथा ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तस्मिन् सुरकार्ये एकः एव ईश्वरः सुरेश्वरः समुद्रोन्मथनादिभिः विहर्तुकामः तान् आह ॥ १७ ॥ * *
 हंत ब्रह्मन् अहो शंभो हे देवाः सर्वे सुराः अवहिताः यथा वः श्रेयः स्यात् मम भाषितम् शृणुत ॥ १८ ॥ * * यात
 यावत् वः आत्मनः भवः तावत् कालेन अनुगृहीतैः तैः दानवदैतेयैः सन्धिः विधीयताम् ॥ १९ ॥ * * देवाः कार्यार्थ-
 गौरवे सति अर्थस्य पदवीं गतैः अहिमूषकवत् अरयः अपि हि सन्धेयाः ॥ २० ॥ * * अबलम्बितम् अमृतोत्पादने यत्नः
 क्रियतां यस्य पीतस्य मृत्युग्रस्तः जन्तुः वै अमरः भवेत् ॥ २१ ॥ * * देवाः क्षीरोदधौ सर्वाः वीरुत्तृणलतौषधीः क्षिप्त्वा
 मन्दरं मन्थनं कृत्वा वासुकिं तु नेत्रं कृत्वा सहायेन मया अतन्द्रिताः निर्मन्थध्वं दैत्याः क्लेशभाजः भविष्यन्ति यूयं
 फलग्रहाः ॥ २२-२३ ॥ * * सुराः यत् असुराः इच्छन्ति तत् यूयम् अनुमोदध्वं यथा सर्वे अर्थाः सान्त्वया
 संरम्भेण न सिद्ध्यन्ति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ईश्वरस्यापि तथैवाभिप्रेतमित्याह । सुरेश्वरो भगवान् एक एवेश्वरः समर्थोऽपि सुरासुरैः सह विहर्तुकामः तान् आह ॥ १७ ॥
 हे सुरा हे देवा अन्ये च गंधर्वादयः ॥ १८ ॥ * * वः आत्मनः स्वतो यावद्भवो वृद्धिर्भवति ॥ १९ ॥ * *
 अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं प्राप्तैः ततः पश्चादहिमूषकवद्वध्यघातकभावेन वर्तितव्यमिति शेषः । यद्वा सर्पग्राहिणा पेटिकायां
 निरुद्धोऽहिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूषकेण संधिं विधत्ते पश्चात्तमेव कदाचिद्भक्षयति तथाऽर्थमार्गप्रवृत्तैः प्रथमं
 सन्धेया इत्यर्थः ॥ २० ॥ * * ततस्तैः सह यत्कार्यं तदाह । अमृतोत्पादन इति । यस्यामृतस्य पीतस्य सतः ॥ २१ ॥
 नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥ * * ननु तर्हि तेऽप्यमृतपानेनामराः स्युस्तत्राह । क्लेशभाज इति ॥ २३ ॥ * * बलिभिः
 सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुसरणं विना न सिध्यन्तीति कृत्वा सामादिकमुपदिशति यूयमिति द्वाभ्याम् । हे सुराः । संरम्भेण
 संभ्रमेण । सांत्वया साममार्गेण यथा सिध्यन्ति ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तथैव यथा देवानामित्यर्थः । तस्मिन् देवजयसंपादनरूपे । सुरेश्वरो विष्णुः । इन्द्रस्य कर्मजसुरेश्वरत्वान्मुख्यः सुरेश्वरो
 विष्णुरेवेति । तान् देवान् । आदिनामृतपानादिग्रहः ॥ १७ ॥ * * हंतैति वाक्यारम्भे । यथा येन प्रकारेण वः श्रेयः
 स्यात्तं प्रकारं शृणुत ॥ १८ ॥ * * तैर्दैतेयैः ॥ १९ ॥ * * कार्यार्थस्य कर्तव्यप्रयोजनस्य । गौरवे गुरुत्वे सति ।
 पूर्वव्याख्याने गौरवं मत्वाह—यद्वेति । इत्यर्थः इति । “यावन्मयूरसंत्रस्तः सर्पो मूषिकवेश्मनि । निलीय निर्भयः पश्चाद्भक्षित्वा
 मूषिकं गतः ।” इति न्यायाद्वेति भावः ॥ २० ॥ * * ततः संघेरनंतरम् । तैर्दैत्यैः ॥ २१ ॥ * * मन्थानं
 मन्थनदण्डम् । “नेत्रं पथि गुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत् ।” इति मेदिनी ॥ २२ ॥
 अत्राशंकते—नन्विति । फलग्रहा अमृतपायिनः ॥ २३ ॥ * * तदनुसरणं बलवत्सहकार्यनुकूलाचरणम् । आदिना
 दानग्रहः । संभ्रमेण कोपेन ‘संरम्भः कोपवेगयोः’ इति हलायुधः । ‘सांत्वं सामप्रयोगे स्यात्’ इति च । स्त्रीत्वमार्षम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एक इति । यद्यपि सुरेश्वरो भगवान् स्वयमेक एव तस्मिन् सुराणां कार्ये ईश्वरः कर्तुं समर्थस्तथापि स्वयमपि समुद्रोन्मथनादिभिर्विहर्तुकाम इति तान्देवानुपायमेवाह स्म ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हन्तेति । हन्त हर्षे । हे ब्रह्मन् ! हे शम्भो ! हे सुराः ! हे देवाः ! हे देवयोनयो गन्धर्वाद्याः ! वो युष्माकं यथा श्रेयः स्यात्तथा मम भाषितं यूयं सर्वे अवहिताः सावधानचित्ताः सन्तः शृणुत ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यातेति । यावद्वो युष्माकमात्मनः स्वस्य भवो वृद्धिः स्यात्तावत्तान् प्रति यात कालेनानुगृहीतैरिति कालानुग्रहवशात्सतोऽनुकूलतां प्राप्तैरित्यर्थः । तैः स्वशत्रुभिर्दानवैः दैतेयैश्च सन्धिर्विधीयतां सख्यं क्रियताम् ॥ १९ ॥ अरयोऽपीति । कार्यार्थस्य कर्तव्यप्रयोजनस्य गौरवे भूयस्त्वे सति तत्सिद्धयर्थमरयः शत्रवोऽपि सन्धेयाः मित्रतां नेया एव । हीयवधारणे । अतो हे देवाः । अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं गतैः प्राप्तैर्युष्माभिः पश्चादहिमूषकवद्विधीयताम् । यथा पेटिकायां संनिरुद्धोऽहिस्ततो निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूषकेण सन्धिं विधत्ते । यदा मूषकः पेटिकादशनं कृत्वा द्वारं विधत्ते तदा ततो निर्गत्य तमेव भक्षयति तथा युष्माभिः कृतार्थदैत्या वध्याः ॥ २० ॥ ❀ ❀ अमृतेति । अविलम्बितम् अमृतस्योत्पादने यत्नः क्रियताम् । यस्येति षष्ठ्यौ संबन्धमात्रे तृतीयार्थः । येन पीतेनामृतेन मृत्युप्रस्तोऽपि जन्तुः प्राणी अमरो भवेत् ॥ २१ ॥ क्षिप्त्वेति सार्द्धम् ॥ हे देवाः ! वीरुधः गुल्मानि तृणानि लताश्च ओषधयश्च इमाः सर्वाः क्षीरोदधौ क्षिप्त्वा मन्दरनामकं कनकपर्वतं मन्थानं कृत्वा वासुकिनामानं सर्पराजं नेत्रं रज्जुं कृत्वा मया सहायेन अतन्द्रिताः निरालस्याः सन्तः सिन्धुं निर्मन्थध्वम् । तडावः । ततश्च मत्साहाय्येन मन्थनं सुकरमिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि दैत्या अप्यमृतपापेनामराः स्युस्तत्राह—क्लेशभाज इति अर्द्धम् ॥ मत्साहाय्येन दैत्यास्तु केवलं क्लेशभाजो भविष्यन्ति । यूयं च फलप्राप्ताः अमृतपायिनो भविष्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यूयमिति ॥ हे सुराः ! असुरा यद्यदिच्छन्ति तत्तदेव यूयमनुमोदध्वम् । सान्त्वय्या साममार्गेण यथा सर्वे पदार्थाः सिद्ध्यन्ति तथा संरम्भेण न ते सिद्ध्यन्ति ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

सुरेशो भगवान् स्वयमेक एव सुराणां कार्ये ईश्वरः कर्तुं समर्थोऽपि समुद्रोन्मथनादिभिर्विहर्तुकामः विहर्तुमिच्छुस्तानाह ॥ १७ ॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह—हन्तेति । हन्तेति दुर्लभस्वप्नसादृशप्रयुक्तमाश्रयं द्योतयति, हे ब्रह्मन् । हे शम्भो ! हे देवाः ! हे सुराः ! अवान्तरभेदाभिप्रायेण सुरा देवाश्चेति सम्बोधनद्वयम् अन्ये गन्धर्वादयश्च सर्वे यूयं वो युष्माकं यथा श्रेयः स्यात्तथा मम भाषितम् अवहितचित्तास्सन्तः शृणुत अमरा इति पाठान्तरं तदा श्रेयो दर्शयति—यथा अमरा मृत्युरहिताः स्युरिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तावदानवदैतेयैश्च सन्धिर्विधीयतां सख्यं क्रियतां कीदृशैः कालेनानुगृहीतैः कालवशादनुकूलतां प्राप्तैः न ते सन्धिं यास्यन्तीति शङ्का न कार्येति भावः । तैः असुरैर्वो युष्माकमात्मनः स्वत एव यावद्वो वृद्धिः स्यात् तावत् सन्धिर्विधीयतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ “कार्यायिनः कुतो गर्वः” इति न्यायेनारयोपि सन्धेया एवेत्याह अरयोपीति । कर्तव्यप्रयोजनस्य गौरवं भूयस्त्वे सति तदर्थमरयः शत्रवोपि सन्धेया एव हि, हे देवा अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धं गतैः प्राप्तैः पश्चादहिमूषकवद्विधीयतामुक्तभावेन वर्तितव्यम् इति शेषः । यद्वा पेटिकायां निरुद्धोऽहिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं मूषकेण सह सन्धिं विधत्ते पश्चात्तमेव भक्षयति तथा अर्थस्य पदवीं प्रवृत्तेः प्रथमं सन्धेया इत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ ततः तैः सह यत्कार्यं तदाह—अमृतेति । स्पष्टोर्थः, अमृतं विशिनष्टि, यस्याऽमृतस्य पीतस्य सतः मृत्युप्रस्तोऽप्यमरो मृत्युरहितो भवेत् यस्य पीतस्येति सम्बन्धमात्रे वा षष्ठी येन पीतेनामृतेन मृत्युप्रस्तोऽमरो भवेत् इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अमृतोत्पादनयत्नं विवृणोति क्षिप्त्वेति । वीरुधः गुल्मानि तृणानि लताश्चौषधयश्च इमाः सर्वाः क्षीरोदधौ क्षिप्त्वा मन्दरं पर्वतं मन्थानं मन्थनदण्डं कृत्वा वासुकिं नेत्रं रज्जुं कृत्वा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मया सहायेन हे देवाः ! अतन्द्रिताः यूयं निर्मन्थध्वं ननु, तेष्वमृतपापेनामराः स्युस्तत्राह—क्लेशभाज इति । दैत्यास्तु केवलं क्लेशभाजो भविष्यन्ति यूयमेव फलप्राप्ताः अमृतपायिनो भविष्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुसरणं विना न सेत्स्यन्तीति सामादिकमुपदिशति—यूयमिति द्वाभ्याम् । हे सुराः ! यदसुरा इच्छन्ति तदेव यूयमनुमोदध्वं सान्त्वय्या साधुमार्गेण सर्वेऽर्था यथा सिद्ध्यन्ति न तथा संरम्भेण क्रोधेन सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यतो ब्रह्मादयः श्रीनारायणं शरणं प्रापुः तस्मादेक एवेश्वरः सुरकार्यविषये ईश्वरः समर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ आरम्भे यथा येन विधिना युष्माकं श्रेयः स्यात्तं विधिं यातुधानैः राक्षसैः अनुगृहीतैः ऐकमत्येन गृहीतैर्वैः आत्मनो युष्मदात्मनो भवः

श्रेयः वृद्धिर्वा ॥ १८—१९ ॥ * * हे देवाः ! कार्यार्थगौरवे कर्तव्यस्य प्रयोजनस्य गुरुत्वे सति अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं गतैर्भवद्भिरसुरा अरयोपि सन्धेया हीत्यन्वयः । कथमिव अहिमूषकयोरिव यावन्मयूरसन्त्रस्तः सर्पो मूषकवेश्मनि निलीयन्निभेयः पश्चाद्भक्षित्वा मूषकङ्गत इति तान्त्रिकायां सन्ति कार्यार्थगौरवादिति पाठे कार्यार्थं गौरवादरयोपि सन्धेया इति न्यायाः सन्तीत्यन्वयः । अहिमूषकसन्धानमिव सर्पग्राहिणा सर्पमूषकौ गृहीत्वा फलकोर्ध्वद्वारखर्वमञ्जूषायां निहितौ तत्रोपोषितः सर्पोऽमनुत एकमूषिकादनाद्वरमनेन संधिं कृत्वेतो निर्याणमिति मूषकमभाषत हे मूषकोन्नतीभूत मत्फणाग्रे स्थित्वा त्वत्कृत-फलकरन्ध्रेणावां निर्गच्छाव ततस्त्वस्थौ स्यावेति । तेन तौ निर्गत्य स्थितं मार्जारभीतं मूषकं भक्षयित्वा सर्पोप्ययासीदिति किम्बदन्ती ॥ २० ॥ * * अविलम्बितं शीघ्रं यस्य शक्त्या वैशब्देन योग्यतां सूचयति ॥ २१ ॥ * * नेत्रं रज्जुं “रज्जौ चक्षुषि नेत्रं स्याज्जटायामपि नेतरत्” इत्याभिधानम् ॥ २२-२३ ॥ * * इच्छन्ति कार्यसिद्धिमिति शेषः । सन्धानं वा संरम्भेण द्वेषेण कोपेन वा सान्त्वया क्रियया ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नृपेश्वर इति स्वसम्बन्धोक्तिः ॥ १७-१८ ॥ * * अहिमूषकवदिति महाजलप्लवादौ तयोः सखाददर्शनात् ॥ २० ॥ यस्येति यस्मिन् पीते सतीत्यर्थः ॥ २१-२३ ॥ * * संरम्भेण क्रोधेन ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अभवः सम्पत्त्यभावो यावत् सम्पत्तौ तु जातायां विग्रह एव विधेय इति भावः ॥ १९ ॥ * * नीतिमुपदिशति-अरय इति । अहिमूषकेति देवात् पेटिकायां निरुद्धोऽहिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूषकेण समं सन्धिं विधत्ते पश्चात्तमेव भुङ्क्ते एवं स्वार्थपदवीं गतैः । पश्चादेतान् बध्निष्याम इति व्यवसायेन वर्तितव्यं भवद्भिः ॥ २० ॥ * * यस्य पीतस्य यस्मिन् पीते सति ॥ २१ ॥ * * क्षिप्वेति दुग्धयोगेन मथितवीरुधादिकाथपरिणाम एवामृतं भातीति भावः नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥ * * सहायेन मयेत्येतत्फलमाह—क्लेशभाज इति । फलग्रहाः फलममृतं यूयमेव प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * हे सुराः ! संरम्भेण विग्रहेण सान्त्वया साम्ना यथा ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सुरकार्ये यद्यपि एक एवेश्वरः समर्थः तथापि बहुकर्तृकैः समुद्रोन्मथनादिभिर्विहर्तुकामस्तानाह ॥ १७ ॥ * * हे देवाः हे सुरा इति सम्बोधनद्वयं पुनः पुनरभिमुखीकरणाभिप्रायम् ॥ १८ ॥ * * आत्मनः कर्मफलदातुः मत्तः सकाशात् वो भावः समुद्रिर्यावद्भवेत्तावत्सन्धिर्विधीयताम् ॥ १९ ॥ * * कार्यार्थस्य अनुष्ठीयमानस्यार्थस्य गौरवं बहुभिर्नित्वैत्यत्वे सति अरयोपि सन्धेयाः अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं गतैर्भवद्भिः अहिमूषकवत् हन्तृहन्तव्यभावेन वर्तितव्यमिति शेषः ॥ २० ॥ सन्ध्यनन्तरममृतोत्पादने यत्नः अविलम्बितं शीघ्रं क्रियताम् यस्य पीतस्य जनः मृत्युग्रस्तोपि मरणार्होऽप्यमरो भवेत् ॥ २१ ॥ नेत्रं रज्जुम् ॥ २२-२३ ॥ * * हे सुराः ! यथा सान्त्वया साम्ना सर्वेऽर्थाः सर्वप्रयोजनानि सिद्धयन्ति तथा संरम्भेण विग्रहेण न ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यद्यपि सुरेश्वरो भगवान् स्वयमेक एव तस्मिन् सुराणां कार्ये ईश्वरः कर्तुं समर्थस्तथापि तान् देवान् उपायमेवा-हेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—स्वयमपि समुद्रोन्मथनादिभिर्विहर्तुकाम इति ॥ १७ ॥ * * भगवद्वचनमेव दर्शयति—हन्तेत्यहं प्रसन्नोऽस्मीति द्योतयति । अतएव सर्वान् पृथक् सम्बोधयति—हे ब्रह्मन् हे शम्भो हे देवाः हे सुराः । अवान्तर-भेदाभिप्रायेण देवाः सुराश्चेति सम्बोधनद्वयम्, हे गन्धर्वादय इत्यर्थः । वो युष्माकं यथा श्रेयः स्यात्तथा मम भाषितं यूयं सर्वे अवहिताः सावधानचित्ताः सन्तः शृणुतेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ * * यावद्गो युष्माकमात्मनः स्वस्य भवो वृद्धिः स्यात्तावत् तान् प्रति यात तैः स्वशत्रुभिर्दानवैः दैतेयैश्च सन्धिर्विधीयतां सख्यं क्रियतामित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—कालेनानुगृहीतैरिति, कालानुग्रहवशात् सर्वतोऽनुकूलतां प्राप्तैरित्यर्थः ॥ १९ ॥ * * ननु कालानुगृहीत्वेऽपि शत्रवः कथमनुसन्धेया इत्याशङ्क्याह—अरयोऽपीति । कार्यार्थस्य कर्तव्यप्रयोजनस्य गौरवे भूयस्त्वे सति तत्सिद्धयर्थमरयः शत्रवोऽपि सन्धेयाः मित्रतां नेया एव । हीत्यवधारणे । अतो हे देवाः अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं गतैः प्राप्तैर्युष्माभिः । पश्चाद्व्यघातकभावेन वर्तितव्यमिति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—अहिमूषकवदिति । यथा पेटिकायां सन्निरुद्धोऽहिस्ततो निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूषकेण सन्धिं

विधत्ते यदा मूषकः पेटिकादशनं कृत्वा द्वारं विधत्ते तदा ततो निर्गत्य तमेव भक्षयति तथेत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ ततस्तैरसुरैः सह सन्धिं विधाय यत्कार्यं तदाह—अमृतोत्पादने इति, स्पष्टोऽर्थः । अमृतं विशिनष्टि—यस्येति । षष्ठ्यौ सम्बन्धमात्रे तृतीयार्थे । येन पीतेनामृतेन मृत्युग्रस्तोऽपि जन्तुः प्राणी अमरो भवेदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कथममृतोत्पादनं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—क्षिप्त्वेति । वीरुधः गुल्मानि तृणानि लताश्च ओषधयश्च इमाः सर्वाः क्षीरोदधौ क्षिप्त्वा मन्दरनामकं कनकपर्वतं मन्थानं कृत्वा वासुकिनामानं सर्पराजं नेत्रं रञ्जुं कृत्वा, सिन्धुं मन्थध्वमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं समुद्रमथनेऽस्माकं सामर्थ्यं नास्तीति चेत्तत्राह—सहायेनेति । हे देवाः मया सहायेन अतन्द्रिताः निरालस्याः सन्तो निर्मन्थध्वमित्यन्वयः । मत्सहायेन मथनं सुकरमिति भावः । ननु तर्हि दैत्या अप्यमृतभाजो भविष्यन्ति सन्धानस्य कृतत्वात्स्वयमेव बलिष्ठत्वाच्च तत्पानेन च तेऽप्यमृताः स्युस्तत्राह—क्लेशभाज इति । मत्साहाय्येन दैत्यास्तु केवलं क्लेशभाजो भविष्यन्ति, यूयं च फलप्रहाः अमृतपायिनो भविष्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तर्ह्यस्माभिः किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां बलिभिः साध्याथार्थास्तदनुसरणं विना न सिद्ध्यन्तीति कृत्वा युष्माभिर्दैत्यानुसरणमेव कर्तव्यमित्याशयेनाह—यूयमिति द्वयेन । हे सुराः असुरा यद्यदिच्छन्ति तत्तदेव यूयमनुमोदध्वम् । तत्र हेतुमाह—नेति । सान्त्वया साममार्गेण यथा सर्वे पदार्थाः सिद्ध्यन्ति तथा संरम्भेण न ते सिद्ध्यन्तीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एक एवेति । सुरेश्वरः भगवान्, तस्मिन् सुरकार्ये, एकः एव ईश्वरः समर्थः सन्नपि, समुद्रोन्मथनादिभिः, विहर्तुं कामः सन्, तान् आह ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हन्तेति । हन्तेति हर्षे हे ब्रह्मन्, अहो इत्याश्चर्ये । हे शंभो हे देवाः, हे सुराः अवान्तरमेदामिप्रायेणैकार्थं संबोधनद्वयम् । सर्वे यूयं, यथा वो युष्माकं, श्रेयः स्यात्, तथा मम भाषितं, अवहिताः सावधानाः सन्तः शृणुत ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यातेति । यूयं सर्वे इति शेषः । यात गच्छध्वं, केत्यत्राह । कालेन, अनुगृहीतैः कालवशादनुकूलतां प्राप्तैः, तैः दानवदैतैः दानवैर्दैत्यैश्चेत्यर्थाः । यावत् वो युष्माकं, आत्मनः भवो वृद्धिः, स्यात् तावत् संधिः विधीयताम् । संधिविधानाय दानवादिस्थाने गमनं कुरुतेति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कार्यार्थिनः कुतो गर्व इति न्यायेनारयोऽपि संधेया इत्याह—अरयोऽपीति । कार्यार्थगौरवे कर्तव्यस्य प्रयोजनस्य भूयस्त्वे सति, तदर्थमित्यर्थः । अरयः शत्रवोऽपि, संधेयाः हि । हे देवाः अर्थस्य प्रयोजनस्य, पदवीं गतैः हि, अर्थपदवीं प्राप्तैः सद्भिस्तु, अहिमूषकवत्, वध्यघातुकभावेनेत्यर्थः । वतिष्यध्वमिति शेषः । यथा पेटिकायां निरुद्धोऽहिः निर्गमनद्वारविधानार्थं मूषकेण सह संधिं विधत्ते, ततस्तत्कृतपेटिकाजातच्छिद्रेण बहिर्निर्गत्य तं मूषकं भक्षयति । तथार्थपदवीप्रवृत्तेः प्राक् ते संधेया इत्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तैः सह संधिविधानेन यत्कर्तव्यं तदाह । अमृतेति । यस्यामृतस्य, पीतस्य सतः, मृत्युग्रस्तः अपि, जन्तुः अमरः मृत्युरहितः भवेत् । यस्य पीतस्येति संबन्धमात्रे वा षष्ठी । येन पीतेनामृतेन मृत्युग्रस्तोऽमरो भवेदित्यर्थः । अतः अमृतोत्पादने अविलम्बितं यथा स्यात्तथा, यन्नः क्रियताम् वै ॥ २१ ॥ अमृतोत्पादनयत्नं विवृणोति । क्षिप्त्वेति । वीरुधश्च तृणानि च लताश्च ओषधयश्च ताः, सर्वाः क्षीरोदधौ, क्षिप्त्वा, मन्दरं पर्वतं, मन्थानं मन्थनदण्डं, कृत्वा, वासुकिं तु नेत्रं रञ्जुं कृत्वा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सहायेनेति । हे देवाः, सहायेन सहायभूतेन, मया अतन्द्रिताः अनलसाः सन्तः, यूयं निर्मन्थध्वम् । सागरमिति शेषः । नन्वेवं सति तेऽप्यमृतपानेनामराः स्युस्तत्राह । दैत्यास्तु केवलं, क्लेशभाजः, भविष्यन्ति । यूयं फलप्रहाः अमृतपायिनो भविष्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थार्थास्तदनुसरणं विना न सेत्स्यन्तीति सामादिकमुपदिशति द्वाभ्याम् । यूयमिति । हे सुराः, यत् असुराः इच्छन्ति, तत् यूयं, अनुमोदध्वम् । सान्त्वया साममार्गेण, सर्वे अर्थाः, यथा सिद्ध्यन्ति तथा संरम्भेण विरोधेन न सिद्ध्यन्ति ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् ! समस्त देवताओंके तथा जगतके एकमात्र स्वामी भगवान् अकेले ही उनका सब कार्य करनेमें समर्थ थे, फिर भी समुद्र-मन्थन आदि लीलाओंके द्वारा विहार करनेकी इच्छासे वे देवताओंको सम्बोधित करके इस प्रकार कहने लगे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवान्ने कहा—ब्रह्मा, शङ्कर और देवताओ ! तुमलोग सावधान होकर मेरी सलाह सुनो । तुम्हारे कल्याणका यही उपाय है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इस समय असुरोंपर कालकी कृपा है । इसलिये जबतक तुम्हारे अभ्युदय और उन्नतिका समय नहीं आता, तबतक तुम दैत्य और दानवोंके पास जाकर उनसे सन्धि कर लो ॥ १९ ॥ देवताओ ! कोई बड़ा कार्य करना हो तो शत्रुओंसे भी मेल-मिलाप कर लेना चाहिये । यह बात अवश्य है कि काम बन

जानेपर उनके साथ साँप और चूहेवाला बर्ताव कर सकते हैं ॥ २० ॥ ❀ ❀ तुमलोग बिना बिलम्बके अमृत निकालनेका प्रयत्न करो । उसे पी लेनेपर मरनेवाला प्राणी भी अमर हो जाता है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ पहले क्षीरसागरमें सब प्रकारके धास, तिनके, लताएँ और ओषधियाँ डाल दो । फिर तुमलोग मन्दराचलकी मथानी और वासुकि नागकी नेती बनाकर मेरी सहायतासे समुद्रका मन्थन करो । अब आलस्य और प्रमादका समय नहीं है । देवताओ ! विश्वास रखो—दैत्योंको तो मिलेगा केवल श्रम और क्लेश, परन्तु फल मिलेगा तुम्हीं लोगोंको ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ देवताओ ! असुरलोग तुमसे जो-जो चाहे सब स्वीकार कर लो । शान्तिसे सब काम बन जाते हैं, क्रोध करनेसे कुछ नहीं होता ॥ २४ ॥

न भेतव्यं कालकूटाद् विषाज्जलधिसम्भवात् । लोभः कार्यो न वो जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच

इति देवान्समादिश्य भगवान्पुरुषोत्तमः । तेषामन्तर्दधे राजन्स्वच्छन्दगतिरीश्वरः ॥ २६ ॥
अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः । भवश्च जग्मतुः स्वं स्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः ॥ २७ ॥
दृष्ट्वारीनप्यसंयत्ताज्जातक्षोभान्स्वनायकान् । न्यपेधद् दैत्यराट् श्लोक्यः सन्धिविग्रहकालवित् ॥ २८ ॥
ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं चासुरयूथपैः । श्रिया परमया जुष्टं जितारोषमुपागमन् ॥ २९ ॥
महेन्द्रः श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयित्वा महामतिः । अभ्यभाषत तत् सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३० ॥
तदरोचत दैत्यस्य तत्रान्ये येऽसुराधिपाः । शम्बरोरारिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३१ ॥
ततो देवासुराः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः । उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थं परन्तप ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—जलधिसंभवात् कालकूटात् विषात् न भेतव्यं वः जातु वस्तुषु लोभः रोषः तु कामः न कार्यः ॥ २५ ॥

राजन् स्वच्छन्दगतिः ईश्वरः भगवान् पुरुषोत्तमः इति देवान् समादिश्य तेषाम् अन्तर्दधे ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अथ पितामहः च भवः तस्मै भगवते नमस्कृत्य स्वं स्वं धाम जग्मतुः सुराः बलिम् उपेयुः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सन्धिविग्रहकालवित् श्लोक्यः दैत्यराट् असंयत्तान् अपि अरीन् दृष्ट्वा जातक्षोभान् स्वनायकान् न्यपेधत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ ते असुरयूथपैः गुप्तं च परमया श्रिया जुष्टं जितारोषम् आसीनं वैरोचनिम् उपागमन् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ महामतिः महेन्द्रं श्लक्ष्णया वाचा सान्त्वयित्वा पुरुषोत्तमात् शिक्षितं तत् सर्वम् अभ्यभाषत ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत् दैत्यस्य अरोचत तत्र अन्ये असुराधिपाः च शम्बरः अरिष्टनेभिः च ये त्रिपुरवासिनः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ परन्तप ततः कृतसौहृदाः देवासुराः संविदं कृत्वा अमृतार्थं परमम् उद्यमं चक्रुः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ सुरास्तु बलिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ असंयत्तान् युद्धोद्यतानपि दृष्ट्वा । श्लोक्यः कीर्त्यहः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ वैरोचनि बलिम् । जितमरोषं त्रैलोक्यं येन तम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तत्सर्वममृतोन्मथनादि ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तत्र ये अन्ये चासुराधिपाः पौलोमकादेयादयः शम्बरादयश्च तेभ्यश्चारोचत ॥ ३१ ॥ संविदं समयम् ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कालकूटात् हलाहलात् । कालः कूटो गुप्तो यस्मिन्तत्तथा 'कूटोऽस्त्री गुप्तं भयोः' इति । वो युष्माभिर्युष्माकं वा "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इत्यनुशासनात् । कामोऽभिलाषः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इतीत्थम् । तेषां देवानां मध्ये स्वच्छन्दा स्वायत्ता

१. किसी मदारीकी पिटारीमें साँप तो पहलेसे था ही, संयोगवश उसमें एक चूहा भी जा चुका । चूहेके भयभीत होनेपर साँपने उसे प्रेमसे समझाया कि तुम पीटारीमें छेद कर दो, फिर हम दोनों भाग निकलेंगे । पहले तो साँपकी इस बातपर चूहेको विश्वास न हुआ, परन्तु पीछे उसने पिटारीमें छेद कर दिया । इस प्रकार काम बन जाने पर साँप चूहेको निगल गया और पिटारीसे निकल भागा ।

२. प्रा० पा०—कामः स्ववस्तुषु । ३. प्रा० पा०—मति० । ४. प्रा० पा०—तत्त्वरो० ।

गतिर्यस्य स तथा ॥ २६ ॥ * * अथ हर्यतर्धानानंतरम् । तस्मै अंतर्हिताय ॥ २७ ॥ * * असंयत्तान् असन्नद्वान् । स्वनाय-
कान् स्वसेनामुख्यान् । निषेधे हेतुः—श्लोक्य इति ॥ २८ ॥ * * ते देवाः ॥ २९ ॥ * * यत्पुरुषोत्तमा-
च्छिक्षितम् । आदिना मंदरानयनादिग्रहः । दैत्यानिति शेषः ॥ ३० ॥ * * तत्र बलिसभायाम् । तत् समुद्रोन्मथनादि ।
अरोचत संमतमभवत् । उत्पत्त्यमानममृतमेतान्निर्वलांतिरस्कृत्य वयमेव ग्रहीष्याम इत्यभिप्रायेणेति भावः ॥ ३१ ॥ * *
ततोऽन्योन्यसंभाषणानंतरम् । संविदं प्रतिज्ञाम् । 'संविदागूः प्रतिज्ञानम्' इत्यमरः । 'संविद्युद्धे प्रतिज्ञायामाचारे नास्ति
तोषणे । संतोषणे क्रियाकारे संकेतज्ञानयोरपि ।' इत्यजयश्च ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । जलधिसंभवात् कालकूटसंज्ञकात् विषान्न भेतव्यं नोद्वेजितव्यं तत्तु रुद्रो प्रसिष्यत इति भावः । वस्तुषु
मथनादुत्पन्नेषु वो युष्माभिः जातु कदाचिदपि कामो लोभश्च न कार्यः तथा वस्तुग्रहणकर्तृषु दैत्येषु रोषश्च न कार्यः ॥ २५ ॥
इतीति । स्वच्छन्दगतिः ईश्वरः भगवान्पुरुषोत्तमः देवानिति समादिश्य उपायोपदेशं कृत्वा तेषां ब्रह्मादीनां पश्यतां
सतामेवान्तर्दधे ॥ २६ ॥ * * अथेति । अथ तस्मै तिरोहिताय भगवते नमस्कृत्य पितामहो ब्रह्मा भवो रुद्रश्च स्वं स्वं
स्थानं जग्मतुः । सुरा इन्द्रादयस्तु बलिमुपेयुः उपजग्मुः ॥ २७ ॥ * * दृष्टेति । असंयत्तान् युद्धार्थमनुद्यतानपि
अरीन् शत्रून् देवान् दृष्ट्वा जातः क्षोभो युद्धोत्साहो येषां तथाभूतान् स्वनायकान् स्वसेनापतीन् श्लोक्यः प्रशंसायोग्यः सन्धि-
विग्रहयोः कालवित् दैत्यराट् बलिन्येषधत् न्यवारयत् ॥ २८ ॥ * * ते इति । ते देवाः असुराणां ये यूथपास्तैर्गुप्तं
सुरक्षितं परमया श्रिया सम्पदा जुष्टं युक्तं जिता अशेषाः देवादयो येन तं वैरोचनिं बलिमासीनमुपागमन् ॥ २९ ॥ * *
महेन्द्र इति । महामतिर्महेन्द्रः श्लक्ष्णया मधुरया वाचा सान्त्वयित्वा सामोपायेन तं प्रसन्नं कृत्वा यत्पुरुषोत्तमाद्भगवतः
शिक्षितं तत्सर्वममृतोत्पादनप्रयत्नरूपमभ्यभाषत अकथयत् ॥ ३० ॥ * * तदिति । तत् इन्द्रोक्तं दैत्यस्य बलेररोचत ।
शेषे षष्ठी । येऽत्रान्ये शम्बरादयोः असुराधिपाः ये च त्रिपुरवासिनस्तेषां चारोचत । अमृते उत्पन्ने वयमेभ्यो देवेभ्यो बलात्सर्वं
ग्रहीष्याम इत्याशयेन ॥ ३१ ॥ * * तत इति । हे परन्तप ! ततो देवाः असुराश्च सर्वे संविदम् एवं सत्येवं करिष्याम
इति मिथो नियमरूपं समयं कृत्वा कृतं परस्परं सौहृदं मैत्री यैस्तादृशाः सन्तः अमृतार्थं परममुद्यमं चक्रुः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

किञ्च जलधिसंभवात्कालकूटाख्याद्विषान्न भेतव्यं नोद्वेजितव्यं रुद्रो प्रसिष्यतीति भावः । तथा वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु
लोभः कामः जातु कदाचिदपि रोषश्च न वै कार्यः ॥ २५ ॥ * * इतीत्थं देवान्समादिश्याज्ञाप्य भगवान्पुरुषोत्तमः
अजितः तेषां ब्रह्मादीनां पश्यतां सतामिति शेषः । हे राजन् ! अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् यतः स्वच्छन्दगतिर्यथेच्छ-
व्यापार ईश्वरः ॥ २५ ॥ * * अथ भगवदन्तर्द्धानानन्तरं तस्मै तिरोहिताय भगवते नमस्कृत्य पितामहो ब्रह्मा भवो
रुद्रश्च स्वं स्वं स्थानं जग्मतुः सुरा इन्द्रादयस्तु बलिं वैरोचनिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥ * * अरीन्शत्रून्प्यसंयत्तान्
युद्धायानुद्यतान्देवान् दृष्ट्वा श्लोक्यः स्तुत्यः दैत्यराट् बलिर्जातक्षोभान्सुरान् हन्तुमुद्यतान् च स्वनायकान्सुरसेनामुख्यान् न्येषधत्
न्यवारयत् यतः सः सन्धिविग्रहयोः सन्धिवैरयोः कालमुचितं वेत्ति इति तथा ॥ २८ ॥ * * ते देवाः असुरयूथपैर्गुप्त-
मासीनं परमया श्रिया सम्पदा जुष्टं युक्तं जिता अशेषा देवादयो येन तं वैरोचनिं बलिम् उपागमन् समीपमुपविविशुः ॥ २९ ॥
तत इन्द्रो महामतिः श्लक्ष्णया मृदया वाचा सान्त्वयित्वा सामोपायेन प्रसन्नं कृत्वा पुरुषोत्तमादजिताद्यच्छिक्षितं तत्सर्व-
ममृतोत्पादनप्रयत्नरूपमकथयत् ॥ ३० ॥ * * तदिन्द्रोक्तं दैत्यस्य बलेर्ये च शम्बरादयोऽसुराधिपाः ये च त्रिपुरवासिनः
तेषां च अरोचत रुचिकरमभूत् ॥ ३१ ॥ * * ततो देवाश्चासुराश्च ते सर्वे संविदं समयं सङ्केतं कृत्वा परस्परं कृतं
सौहृदं यैस्ते हे परन्तप ! अमृतार्थं परममुद्यमं यत्नं चक्रुः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वो युष्माभिः ॥ २५ ॥ * * तेषां पश्यताम् ॥ २६-२७ ॥ * * क्ष्वेलो दर्पः सिंहनादो वा स्त्रो
नायको येषां ते तथा ॥ २८-३० ॥ * * तेऽसुराः दैत्यस्य भृत्याः ॥ ३१ ॥ * * संविदं सन्धिलक्षणवार्ताम् ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

लोभो दृष्टे वस्तुनि कामस्त्वदृष्टे वस्तुनि ॥ २५-२७ ॥ * * असंयत्तान्प्यरीन् दृष्ट्वा स्वनायकान् दैत्यान्
न्येषधत् । कीदृशान् जातक्षोभान् हन्तुमुद्यतानित्यर्थः ॥ २८-३६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तुच्छार्थे रत्नादिषु न लोभः तेष्वेवासुरैः नीतेषु सत्सु न रोषः । स्त्रीरत्नेषु न कामश्च कार्य इत्यर्थः । वस्तुषु मथना-
दुत्पन्नेषु तेषामीश्वरः ॥ २५-२६ ॥ * * सुरास्तु बलिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥ * * असंयत्तान् अधृतकवचा-
स्त्रादीनपि दृष्ट्वा स्वनायकान् स्वसेनापतीन् जातक्षोभान् हन्तुमुद्यतान् श्लोक्यो यशस्वी ॥ २८ ॥ * * जिताशेषं
सर्वदिग्विजयिनम् ॥ २९-३० ॥ * * दैत्यस्य दैत्या येऽन्ये तेभ्यश्चेति उत्पत्त्यमानममृतं दुर्बलानिमान् तिरस्कृत्य वयमेव
ग्रहीष्याम इत्यभिप्रायेणावोचत ॥ ३१ ॥ * * संविदं सङ्केतं संवादं वा—“संविद्युद्धे प्रतिज्ञायामाचारे नाम्नि तोषणे ।
सम्भाषणे क्रियाकारे सङ्केतज्ञानयोरपि” । इत्यजयः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु लोभः बाह्येन्द्रियव्यापारः कामः अन्तरिन्द्रियव्यापारः परैः संगृहीतेषु रोषश्च जातु
कदाचिदपि न कार्यः ॥ २५ ॥ * * तेषां देवानामीश्वरः ॥ २६ ॥ * * सुरास्तु बलिमुपेयुः ॥ २७ ॥ * *
असंयत्तान् अपि दृष्ट्वा जातक्षोभान् श्लोक्यः कीर्त्यहं ॥ २८ ॥ * * ते देवा जितमरोषं त्रैलोक्यं येन तं वैरोचनिं
विरोचनपुत्रं बलिमुपागमन् ॥ २९-३० ॥ * * ये अन्ये तेभ्यश्चरोचत ॥ ३१ ॥ * * कृतमन्योन्यतः सौहृदं
यैस्ते संविदं समयं कृत्वा अमृतार्थे परममुद्यमं चक्रुः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

जलधिसम्भवात् कालकूटसञ्ज्ञकात् विषान्न भेतव्यं नोद्वेजितव्यम्, तत्तु रुद्रो प्रसिष्यतीति भावः । वस्तुषु मथना-
दुत्पन्नेषु वो युष्माभिः जातु कदाचिदपि कामो लोभश्च न कार्यः । तथा वस्तुग्रहणकर्तृषु रोषश्च न कार्यः ॥ २५ ॥ * *
इत्येवं भगवान् पुरुषोत्तमो देवान् समादिश्य उपायोपदेशं कृत्वा तेषां ब्रह्मादीनां पश्यतां सतामेवान्तर्दधे इत्यन्वयः । तत्र
हेतुमाह—स्वच्छन्दगतिरिति, स्वच्छानुसारिणी गतिर्यस्य सः । तत्र हेतुमाह—ईश्वर इति । ईश्वरस्य स्वच्छन्द्यापारत्वं त्वया ज्ञायत
एवेति सूचयन् सम्बोधयति—हे राजन्नि ॥ २६ ॥ * * अथ भगवतोऽन्तर्धानानन्तरं तस्मै तिरोहिताय भगवते
नमस्कृत्य पितामहो ब्रह्मा भवो रुद्रश्च स्वं स्वं स्थानं जग्मतुः । सुरा इन्द्रादयस्तु बलिमुपेयुः उपजग्मुः ॥ २७ ॥ * *
असंयत्तान् युद्धार्थमनुद्यतानपि अरीन् शत्रून् देवान् दृष्ट्वा जातः क्षोभो युद्धोत्साहो येषां तथाभूतान् स्वनायकान् स्वसेनापतीन्
दैत्यराट् बलिन्यपेधत् न्यवारयत् । तत्र हेतुमाह—श्लोक्य इति, स्तुत्यः । तत्र हेतुमाह—सन्धिविग्रहयोरुचितं कालं
वेत्तीति तथा ॥ २८ ॥ * * ते देवा वैरोचनिं बलिमासीनमुपागमन्नित्यन्वयः । तं वर्णयति—असुराणां ये यूथपात्सैर्गुप्तं
सुरक्षितम्, परमया श्रिया सम्पदा जुष्टं दृक्कम् । तत्र हेतुं सूचयति—जितेति । जिता अशेषा देवादयो येन तम् ॥ २९ ॥
ततश्च महामतिर्महेन्द्रः श्लक्ष्णया माध्वया वाचा सान्त्वयित्वा सामोपायेन तं प्रसन्नं कृत्वा यत्पुरुषोत्तमाद्भगवतः शिक्षितं तत्सर्व-
ममृतोत्पादनप्रयत्नरूपम् अभ्यभाषत अकथयत् ॥ ३० ॥ * * तत इन्द्रोक्तं दैत्यस्य बलेर्ये त्वत्रान्ये शम्बरादयः असुराधिपाः
ये च त्रिपुरवासिनस्तेषां चारोचतेत्यन्वयः ३१ ॥ * * ततो देवा असुराश्च सर्वे संविदं भागसमयं कृत्वा कृतं परस्परं
सौहृदं मैत्रं यैस्ते हे परन्तप निजितकामक्रोधादिशत्रो राजन् अमृतार्थे परममुद्यमं चक्रुरित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न भेतव्यमिति । किं च वो युष्माभिः, जलधिसम्भवात् कालकूटात् कालकूटाख्यात्, विषाद्गरलात्, न भेतव्यं
नोद्वेजितव्यं, तत्तु रुद्रो प्रसिष्यतीति भावः । वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु पदार्थेषु लोभः न कार्यः । जातु कदाचिदपि, रोषः क्रोधः,
कामस्तु कामश्च, न कार्यः ॥ २५ ॥ * * इतीति । हे राजन्, स्वच्छन्दगतिः, ईश्वरः, पुरुषोत्तमः अजितः भगवान्,
देवान्, इतीत्थं, समादिश्य आज्ञाप्य, तेषां ब्रह्मादीनां, पश्यतां सतामिति शेषः । अन्तर्दधे अन्तर्हितवान् ॥ २६ ॥ * *
अथेति । अथ भगवदन्तर्धानानन्तरं, तस्मै तिरोभावं प्राप्ताय, भगवते, नमस्कृत्य पितामहो ब्रह्मा, भवो रुद्रश्च, स्वं स्वमात्मीय-
मात्मीयं धाम स्थानं, जग्मतुः । सुरा इन्द्रादयस्तु, बलिं वैरोचनिं, उपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥ * * दृष्ट्वेति । अरीन्
शत्रून्पि, असंयत्तान् युद्धायानुद्यतान् देवान्, दृष्ट्वा श्लोक्यः स्तुत्यः, दैत्यराट् बलिः, यतः सन्धिविग्रहकालविद्भवति । ततः
जातक्षोभान् सुरान् हन्तुमुद्यतान्, स्वनायकान् असुरसेनामुख्यान्, न्यपेधन्न्यवारयत् ॥ २८ ॥ * * ते इति । ते देवाः,

असुरयूथपैः, गुप्तं यथा स्यात्तथा आसीनं, परमया त्रिया संपदा, जुष्टं युक्तं, जिता अशेषा देवादयो येन तं, च । वैरोचनि बलि, उपागमन् समीपमुपजग्मुः ॥ २९ ॥ * * * महेन्द्र इति । ततः महामतिः महेन्द्रः शक्रः, ऋक्षगया मृद्वया, वाचा सान्त्वयित्वा सामोपायेन प्रसन्नं कृत्वा, पुरुषोत्तमादजितात्, यत् शिक्षितं तत् सर्वम् अभ्यभाषत अमृतोत्पादनप्रकारमकथयत् ॥ ३१ ॥ * * * तदिति । तदिन्द्रोक्तं, दैत्यस्य बलेः, तत्र ये अन्ये, असुराधिपाः शम्बरः, अरिष्टनेमिश्च, ये त्रिपुरवासिनस्तेषां च । अरोचत ॥ ३१ ॥ तत इति । ततः हे परंतप, देवासुराः देवाश्चासुराश्चेत्युभयेऽपि, संविदं समर्थं संकेतमिति यावत् । कृत्वा, कृतं सौहृदं यैस्तथाभूताः सन्तः, अमृतार्थे परमम् उद्यमं चक्रुः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

पहले समुद्रसे कालकूट विष निकलेगा, उससे डरना नहीं । और किसी भी वस्तुके लिये कभी भी लोभ न करना । पहले तो किसी वस्तुकी कामना ही नहीं करनी चाहिये, परन्तु यदि कामना हो और वह पूरी न हो तो क्रोध तो करना ही नहीं चाहिये ॥ २५ ॥ * * * श्रीयुक्तदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! देवताओंको यह आदेश देकर पुरुषोत्तम भगवान् उनके बीच में ही अन्तर्धान हो गये । वे सर्वशक्तिमान् एवं परम स्वतन्त्र जो ठहरे । उनकी लीलाका रहस्य कौन समझे ॥ २६ ॥ उनके चले जाने पर ब्रह्मा और शङ्करनै फिरसे भगवान्को नमस्कार किया और वे अपने-अपने लोकोंको चले गये, तदनन्तर इन्द्रादि देवता राजा बलिके पास गये ॥ २७ ॥ * * * देवताओंको बिना अस्त्र-शस्त्रके सामने आते देख दैत्यसेनापतियोंके मनमें बड़ा क्षोभ हुआ । उन्होंने देवताओंको पकड़ लेना चाहा । परन्तु दैत्यराज बलि सन्धि और विरोधके अवसरको जाननेवाले एवं पवित्र कीर्तिसे सम्पन्न थे । उन्होंने दैत्योंको वैसा करनेसे रोक दिया ॥ २८ ॥ * * * इसके बाद देवतालोग बलिके पास पहुँचे । बलिले तीनों लोकोंको जीत लिया था । वे समस्त सम्पत्तियोंसे सेवित एवं असुर-सेनापतियोंसे सुरक्षित होकर अपने राजसिंहासनपर बैठे हुए थे ॥ २९ ॥ * * * बुद्धिमान् इन्द्रने बड़ी मधुर वाणीसे समझाते हुये राजा बलिसे वे सब बातें कही, जिनकी शिक्षा स्वयं भगवान्ने उन्हे दी थी ॥ ३० ॥ * * * वह बात दैत्यराज बलिको जँच गयी । वहाँ बैठे हुए दूसरे सेनापति शम्बर, अरिष्टनेमि और त्रिपुरनिवासी असुरोंको भी यह बात बहुत अच्छी लगी ॥ ३१ ॥ * * * तब देवता और असुरोंने आपसमें सन्धि-समझौता करके मित्रता कर ली और परीक्षित् ! वे सब मिलकर अमृतमन्थनके लिये पूर्ण उद्योग करने लगे ॥ ३२ ॥

ततस्ते मन्दरगिरिमोजसोत्पाद्य दुर्मदाः । नदन्त उदधिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥
 दूरभारोद्वहश्रान्ताः शक्रवैरोचनादयः । अपारयन्तस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ॥ ३४ ॥
 निपतन्स गिरिस्तत्र बहूनमरदानवान् । चूर्णयामास महता भारेण कनकाचलः ॥ ३५ ॥
 तांस्तथा भग्नमनसो भग्नबाहूरुक्कन्धरान् । विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ॥ ३६ ॥
 गिरिपातविनिष्पिष्टान्विलोक्यामरदानवान् । ईक्षुया जीवयामास निर्जरान् निर्व्रणान्यथा ॥ ३७ ॥
 गिरिं चारोप्य गरुडे हस्तेनैकेन लीलया । आरुह्य प्रययावग्धिं सुरासुरगणैर्वृतः ॥ ३८ ॥
 अवरोप्य गिरिं स्कन्धात् सुवर्णः पततां वरः । ययौ जलान्त उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धेऽमृतमन्थने मन्दराचलानयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः शक्ताः परिघबाहवः दुर्मदाः ते ओजसा मन्दरगिरिम् उत्पाद्य नदन्तः उदधिं निन्युः ॥ ३३ ॥ * * * दूरभारोद्वहश्रान्ताः शक्रवैरोचनादयः तं वोढुम् अपारयन्तः विवशाः पथि विजहुः ॥ ३४ ॥ * * * तत्र निपतन्सः कनकाचलः गिरिः महता भारेण बहूनमरदानवान् चूर्णयामास ॥ ३५ ॥ * * * गरुडध्वजः भगवान् भग्नमनसः तान् तथा भग्नबाहूरुक्कन्धरान् विज्ञाय तत्र बभूव ॥ ३६ ॥ * * * गिरिपातविनिष्पिष्टान् अमरदानवान् विलोक्य यथा निर्जरान्

निर्ब्रणान् ईक्ष्या जीवयामास ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ लीलया एकेन हस्तेन गिरिं गरुडे आरोप्य आरुह्य च सुरासुरगणैः
वृतः अन्धिं प्रययौ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ पततां वरः सः सुपर्णः स्कंधात् गिरिम् अवरोप्य जलान्ते उत्सृज्य हरिणा
विसर्जितः ययौ ॥ ३९ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परिधा इव बाहवो येषाम् ॥ ३३-३८ ॥ ❀ ❀ विसर्जितः प्रस्थापितः । सुपर्णे तत्र स्थिते वासुकेराग-
मनायोगादिति भावः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः संविदनंतरम् । परिधा अर्गला इव लंबाः “परिधो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः” इति मेदिनी ॥ ३३ ॥
दूरदेशं प्रति भारो भरणं यस्य स दूरभारो गिरिस्तस्योद्ग्रहो धारणं तेन श्रान्ताः । तं गिरिम् । अपारयन्तोऽशक्नुवन्तः ।
विजहुस्त्यजुः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तत्र तदा । कनकाचलो हेममयः कनकमयत्वादेवाचलः कनकस्य प्रस्तरापेक्षया
भाराधिक्यात् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तान् देवासुरान् । भग्नमनसो नष्टोत्साहान् । तत्र तदा । गरुडध्वजः गरुडवाहनः “ध्वजो
वाहनचिह्नयोः । न द्वयोः शौडिके पुमान्” इति कोशात् । आविरिति शेषः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ईक्ष्याऽमृतदृष्ट्या ॥ ३७-३८ ॥
जलांते जलमध्ये ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत इति । दुर्मदाः सगर्वाः शक्ताः समर्थाः परिधा इव बाहवो येषां तथाभूताश्चेति ते देवासुराः ओजसा बलेन
मन्दरगिरिमुत्पात्य नदन्त उदधिं निन्युर्नेतुं प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ दूरेति । शक्रादयः सर्वे दूरं भारोद्ग्रहणेन श्रान्ता
अत एव तं मन्दरं वोढुमपारयन्तोऽशक्नुवन्तः अत एव विवशाः सन्तो गिरिं पथि मार्गे एव विजहुः तत्यजुः ॥ ३४ ॥
निपतन्नि । कनकमयः अत एव भाराधिक्यात् अचलश्च सः गिरिस्तत्र निपतन् बहून् अमरान् दानवांश्च महता
स्वभारेण चूर्णयामास ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तानिति । अनिष्टलाभात् भग्नं मनोत्साहो येषां तान् तथा भग्नाः बाहवः ऊरवः
कन्धराश्च येषां तथाभूतांस्तान् अमरदानवान् विज्ञाय गरुडध्वजः गरुडारूढः सन् भगवान् तत्र बभूव आविर्बभूवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥
गिरीति । गिरिपातेन निष्पिष्टान् चूर्णीकृतान् अमरान् दानवांश्च विलोक्य ईक्ष्या अमृतदृष्ट्या यथा यथावत् निर्जेरान् निब्रणान्
कृत्वा जीवयामास ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ गिरिमिति । तत एकेनैव हस्तेन लीलया गिरिमुद्घृत्य गरुडे आरोप्य स्वमप्यारुह्य
सुरासुरगणैर्वृतः अन्धिं प्रययौ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अवरोप्येति । ततः सः पततां पक्षिणां वरः श्रेष्ठः सुपर्णो गरुडः स्वस्कन्धा-
द्विरिमवरोप्य अवतार्य जलान्ते जलसमीपे उत्सृज्य निधाय हरिणा विसर्जितः प्रस्थापितः सन् प्रययौ । गरुडप्रस्थापनं च मन्यते
आवश्यकस्य नेत्ररञ्जुरूपस्य वासुकेर्निर्भयमागमनाय ॥ ३९ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायोऽष्टमस्य षष्ठेऽध्याये व्यधादिमाम् ।

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमे स्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वीरराघवव्याख्या

उद्यममेवाह — ततस्ते देवासुराः दुर्मदाः परिधा इव बाहवो येषां ते मन्दरगिरिमोजसा बलेनोत्पात्य नदन्तः शक्त्या
धारणशक्त्या क्षीरोदधिं निन्युः प्रापयितुं प्रवृत्ता बभूवुः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ शक्रवैरोचनिप्रभृतयः सर्वे दूरभारोद्ग्रहणेन
श्रान्ताः अत एव मन्दरगिरिं वोढुमपारयन्तोऽशक्नुवन्तः विवशाः पथि गिरिं विजहुस्तत्यजुर्न्यपतन् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ स च
गिरिस्तत्र पात्यमानः बहून्मरान्सुरांश्च चूर्णयामास यतः स गिरिर्महता भारेण कनकाचलः मेरुतुल्यः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀
तदा सुरदानवान्भग्नमनसः भग्नोत्साहान् कांश्चिद्भग्नान् बाहव ऊरवः कन्धराश्च येषां तान्विज्ञाय भगवान् गरुडध्वजो
गरुडारूढः आविर्बभूव ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ गिरिपातेन निष्पिष्टान्चूर्णीकृतान् सुरान्दानवांश्च विलोक्य ईक्ष्याऽमृत-

दृष्ट्या निर्जरान्देवान् निर्त्रणान्यथावज्जीवयामास असुरांस्तु नाजीवयदिति भावः ॥ ३७ ॥ * * तत एकेनैव हस्तेन लीलया गिरिमुद्धृत्य गरुडे आरोप्य स्वयमप्यारुह्य सुरगणैर्वृतः पयोधिं प्रययौ ॥ ३८ ॥ * * ततः पततां पक्षिणां वरः श्रेष्ठः सुपर्णो गरुडः स्कन्धाद्विरिमवरोप्य जलान्ते जलसमीपे उत्सृज्य निधाय हरिणानुविसर्जितः प्रस्थापितः यथावगान् सुपर्णे तत्र स्थिते वासुकेरागमनासम्भवात् तदागमनाय विसर्जितो यथाविति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दुर्मदाः दुस्सहमदाः ॥ ३३ ॥ * * दूरदेशं प्रति भारो भरणं यस्य स दूरभारो गिरिस्तस्योद्धृतो वहनं तेन श्रान्ताः अपारयन्तः पारं गन्तुमशक्नुवन्तः ॥ ३४-३५ ॥ * * नाम्ना गरुडध्वज इति रूपधारी बभूव ॥ ३६-३८ ॥ * * सुपर्णो गरुडः जलान्ते जलमध्ये अत्र सुपर्ण इति कथनेनेदं तात्पर्यमवबोद्धव्यं वैवस्वतरैवतमन्वन्तरयोरमृतमथनमस्ति तत्र वैवस्वतमन्वन्तरेऽनन्तनाम्ना गरुडेनोढो गिरिः सुपर्णनाम्नोढो रैवतमन्वन्तरे “अनन्तोढो मन्दरस्तु यदा वैवस्वान्तरम् । अमृतार्थं सुपर्णोढो रैवतस्यान्तरे मनोः” इत्यनेनेति निश्चयोक्तेरिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

यथा यथावत् । निर्जरान् निर्त्रणान् कृत्वेति शेषः ॥ ३७-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परिधा इव बाहवो येषाम् ॥ ३३-३४ ॥ * * यतः कनकाचलः कनकमयत्वान्न चलतीत्यचलः कनकस्य प्रस्तराद्यपेक्षया भाराधिक्यात् ॥ ३५ ॥ * * बभूव आविर्बभूव ॥ ३६-३८ ॥ * * विसर्जितः अन्यत्र प्रस्थापितः । सुपर्णे तत्र स्थिते वासुकेरागमनायोगादिति भावः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । षष्ठोऽयमष्टमस्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ते देवासुराः परिघ इव बाहवो येषां ते ओजसा बलेन ॥ ३३ ॥ दूरं भारोद्धहेन श्रान्तास्तं मन्दरं वोढुमपारयन्तो असहन्तः ॥ ३४-३५ ॥ * * भग्नमनसः नष्टोत्साहान् ॥ ३६ ॥ * * यथा यथावत् जीवयामास ॥ ३७-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षष्ठोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

उद्यममेवाह—तत इति । ते देवा सुरा ओजसा बलेन मन्दरगिरिमुत्पात्य नदन्त उदधिं निन्युर्नेतुं प्रवृत्ता इत्यर्थः । नादे हेतुमाह—दुर्मदा इति । तत्र हेतुमाह—शक्ताः समर्थाः परिधा इव बाहवो येषां तथाभूताश्चेति ॥ ३३ ॥ * * शक्रादयः सर्वे दूरं भारोद्धहेनेन श्रान्ता अतएव मन्दरं वोढुमपारयन्तोऽशक्नुवन्तः अतएव विवशाः सन्तो गिरिं पथि मार्गे एव विजहृः तयजुः ॥ ३४ ॥ * * स च गिरिस्तत्र निपतन् बहून् अमरान् दानवांश्च स्वमहता भारेण चूर्णयामासेत्यन्वयः । तद्भारस्य महत्त्वे हेतुमाह—कनकेति, यतः कनकमय अचल इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * * भग्नं मनो गिरेर्मार्गमध्ये एव पतितत्वात् तेन समुद्रमन्थनविषय उत्साहो येषां तान् तथा भग्नाः बाहवः उरवः कन्धराश्च येषां तथाभूतांस्तान् अमरदानवान् विज्ञाय गरुडध्वजः गरुडारूढः सन्भगवान् तत्र बभूव आविर्बभूवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * गिरिपातेन निष्पिष्टान् चूर्णीकृतान् अमरान् दानवांश्च विलोक्य ईक्षया अमृतदृष्ट्या निर्जरान् देवान् निर्त्रणान् यथा भवति तथा जीवयामास । असुरांस्तु नाजीवयदित्यर्थाज्ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥ * * तत एकेनैव हस्तेन लीलयैव गिरिमुद्धृत्य गरुडे आरोप्य स्वयमप्यारुह्य सुरासुरगणैर्वृतः

अविंध्य प्रययावित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ ततः स पततां पक्षिणां वरः श्रेष्ठः सुपर्णो गरुडः स्वस्कन्धाद्गिरिमवरोप्य अवतार्य जलान्ते जलसमीपे उत्सृज्य निधाय हरिणा विसर्जितः प्रस्थापितः सन् प्रययावित्यन्वयः । गरुडे च तत्र स्थिते वासुकेरागमनासम्भवात् । इति कृत्वा विसर्जित इति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता ह्यष्टमे तत्र सर्वदाननिरूपणे । षष्ठोऽध्यायो गतो वृत्ति देवादियत्नरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततः दुर्मदाः, परिघा इव बाहवः येषां ते, ते देवासुराः मन्दरगिरिं मन्द्राचलं, ओजसा बलेन, उत्पाद्य नदन्तः सन्तः, शक्त्या धारणशक्त्या, उदधि क्षीरसागरं, निन्युः प्रापयितुं प्रवृत्ताः बभूवुः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ दूरेति । दूरं भारोद्ग्रहस्तेन श्रान्ताः, अत एव तं मन्दरगिरिं, वोढुं, अपारयन्तोऽशक्नुवन्तः, शक्रवैरोचनादयः, विवशाः सन्तः, पथि मार्गे एव, विजहुस्तल्यजुः । न्यपतंश्चेति शेषः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ निपतन्निति । तत्र पथि, कनकाचलः मेरुतुल्यः, निपतन् सः गिरिः, महता भारेण, बहून् अमरदानवान्, चूर्णयामास ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ तानिति । भग्नमनसः भग्नोत्साहान्, तथा, कांश्चित् भग्नाः बाहवः ऊरवः कंधराश्च येषां तान्, तानेव, सुरदानवान् विज्ञाय, तत्र गरुडध्वजः गरुडारूढः, भगवान् बभूवाविरासीत् ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ गिरीति । गिरिपातेन विनिष्पिष्टांश्चूर्णीकृतास्तान्, अमरदानवान्, विभोक्त्वा ईक्ष्याऽमृतवर्षिण्या स्वदशा निर्जरान् देवान्, निर्त्रगान्, यथा तथा जीवयामास । असुरांस्तु नाजीवयदिति भावः ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ गिरिमिति । ततः एकेन एव हस्तेन, लीलया, गिरिम्, उद्धृत्येति शेषः । गरुणे आरोप्य, स्वयं, आरूढ्य गरुडारोहणं कृत्वा च, सुरासुरगणैः, वृतः सन्, अविंध्य, प्रययौ ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ अवरोप्येति । ततः, पततां पक्षिणां, वरः श्रेष्ठः, सः सुपर्णो गरुडः, स्कन्धात्, गिरिम् अवरोप्योत्तार्य, जलान्ते जलसमीपे, उत्सृज्य निधाय, हरिणा विसर्जित आज्ञप्तः सन् ययौ सुपर्णोऽत्र स्थिते वासुकेरागमनासंभवात्तदा गमनाय विसर्जितो यथाविति भावः ॥ ३९ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषानुवादः

इसके बाद उन्होंने अपनी शक्तिसे मन्दराचलको उखाड़ लिया और ललकारते तथा गरजते हुए उसे समुद्रतटकी ओर ले चले । उनकी भुजाएँ परिघके समान थीं, शरीरमें शक्ति थी और अपने-अपने बलका घमंड तो था ही ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ परन्तु एक तो वह मंदरपर्वत ही बहुत भारी था और दूसरे उसे ले जाना भी बहुत दूर था । इससे इन्द्र, बलि आदि सब-के-सब हार गये । जब ये किसी प्रकार भी मन्दराचलको आगे न ले जा सके, तब विवश होकर उन्होंने उसे रास्तेमें ही पटक दिया ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ वह सोनेका पर्वत मन्दराचल बड़ा भारी था । गिरते समय उसने बहुत-से देवता और दानवोंको चकनाचूर कर डाला ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ उन देवता और असुरोंके हाथ, कमर और कंधे टूट ही गये थे, मन भी टूट गया । उनका उत्साह भंग हुआ देख गरुडपर चढ़े हुए भगवान् सहसा वहीं प्रकट हो गये ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ उन्होंने देखा कि देवता और असुर पर्वतके गिरनेसे पिस गये हैं । अतः उन्होंने अपनी अमृतमयी दृष्टिसे देवताओंको इस प्रकार जीवित कर दिया, मानो उनके शरीरमें बिलकुल चोट ही न लगी हो ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ इसके बाद उन्होंने खेल-ही-खेलमें एक हाथसे उस पर्वतको उठाकर गरुडपर रख लिया और स्वयं भी सवार हो गये । फिर देवता और असुरोंके साथ उन्होंने समुद्रतटकी यात्रा की ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ पक्षिराज गरुडने समुद्रके तटपर पर्वतको उतार दिया । फिर भगवान्के बिदा करनेपर गरुडजी वहाँसे चले गये ॥ ३९ ॥

इत्यष्टमे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

ते नागराजमामन्त्र्य फलभागेन वासुकिम् । परिवीय गिरौ तस्मिन् नेत्रमन्त्रिं मुदान्विताः ॥ १ ॥
 आरेभिरे सुसंयत्ता अमृतार्थं कुरुद्वह । हरिः पुरस्ताज्जगृहे पूर्वं देवास्ततोऽभवन् ॥ २ ॥
 तन्नैच्छन् दैत्यपतयो महापुरुषचेष्टितम् । न गृह्णीमो वयं पुच्छमहेरङ्गममङ्गलम् ॥ ३ ॥
 स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः ।
 इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान् विलोक्य पुरुषोत्तमः । स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः ॥ ४ ॥
 कृतस्थानविभागास्त एवं कश्यपनन्दनाः । समन्थुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ॥ ५ ॥
 मथ्यमानेऽर्णवे योऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् । ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दन ॥ ६ ॥
 ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः । आसन् स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा ॥ ७ ॥

विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसन्धिः ।

कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत् प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कुरुद्वह मुदान्विताः ते फलभागेन नागराजं वासुकिम् आमन्त्र्य नेत्रं तस्मिन् गिरौ परिवीय अमृतार्थम् सुसंयत्ताः अन्त्रिम् आरेभिरे हरिः पूर्वं पुरस्तात् जगृहे ततः देवाः अभवन् ॥ १-२ ॥ * * दैत्यपतयः तत् महापुरुष-चेष्टितं न ऐच्छन् स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः जन्मकर्मभिः प्रख्याताः वयम् अहेः अमङ्गलम् अङ्गं पुच्छं न गृह्णीमः इति तूष्णीं स्थितान् दैत्यान् विलोक्य स्मयमानः सामरः पुरुषोत्तमः अग्रं विसृज्य पुच्छं जग्राह एवं कृतस्थानविभागाः ते कश्यपनन्दनाः परमायत्ताः अमृतार्थम् पयोनिधिम् समन्थुः पाण्डुनन्दन अर्णवे मथ्यमाने अनाधारः सः अद्रिः बलिभिः ध्रियमाणः अपि गौरवात् हि अपः अविशन् अतिबलीयसा दैवेन स्वपौरुषे नष्टे सुनिर्विण्णमनसः ते परिम्लानमुखश्रियः आसन् ॥ ३-७ ॥ * * तदा अवितथाभिसन्धिः ईश्वरः विघ्नेशविधिं विलोक्य महत् अद्भुतं काच्छपं वपुः कृत्वा तोयं प्रविश्य गिरिम् उज्जहार ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सप्तमे मथनोद्भूतविषभीत्याऽखिलैर्जनैः । स्तुतः सन्कृपया रुद्रः पपौ विषमितीर्यते ॥ १ ॥

फलभागेन तवाप्यमृते भागो भविष्यतीत्यामन्त्र्य संमन्त्र्य वासुकिं नेत्रं गिरौ परिवीय संवेष्ट्यान्त्रिं मन्थितुमारेभिरे ॥ १ ॥
 वासुकेर्मुखं तीव्रं दैत्यान्प्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखं जगृहे । देवा अपि ततोऽभवन्मुखं जगृहुः ॥ २-४ ॥ * *
 कृतो धारणे स्थानविभागो यैः ॥ ५-६ ॥ * * दैवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति ॥ ७ ॥ * * विघ्नेशस्य विधिं तेन रचितं विघ्नम् । अवितथः सत्योऽभिसन्धिः संकल्पो यस्य ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ते देवासुराः । तस्मिन् मंदराख्ये ॥ १ ॥ * * ततो मुखपार्श्वे ॥ २ ॥ * * तत् स्वयं मुखग्रहणेनास्मान-यमशुच्यंगं प्राहयतीत्येतत् ! तदेवाह—नेति ॥ ३ ॥ * * इत्युक्त्वा विषज्वालया यूयमेव म्रियध्वमित्यभिप्रायेण

स्मयमान इति ॥ ४-६ ॥ * * ते देवासुराः ॥ ७ ॥ * * विघ्नेशस्य गणेशस्य विधिम् । 'कार्यारंभे गणेशश्च पूजनीयः प्रयत्नतः' इत्यादिशास्त्रविहितपूजनलक्षणविधिं तदकरणात्तेन गणेशेन रचितं कृतम् "देवासुरास्तथा मर्त्या यत्कुर्वन्ति जगत्पते । अनाराध्य गणाध्यक्षं तन्न सिध्यति कर्हिचित् ।" इति कृष्णं प्रति नारदोक्तेः । तदा मंथनारंभे । लोकं ग्राहयितुं गणेशं संपूज्य सत्यसंकल्पः । विश्वनाथस्तु—विघ्ने ईष्टे समर्थो भवतीति विघ्नेशो यो विधिस्तं विलोक्यास्मिन्विघ्नेऽयमेव प्रकारो योग्य इति विचार्य काच्छपं वपुः कृत्वोज्जहारोर्ध्वं नीतवान् । कच्छपजातेरेव जलाधस्थवस्तूर्ध्वानयने योग्यता स्वाभाविकीति विमृश्येति भावः । संदर्भस्तु—विघ्नेशविधिश्चन्दस्य विघ्नवाचित्वमात्रे तात्पर्यन्तु विघ्नेशरचितत्वे स्थलजलरुहशब्दवत् तस्यापि देवतास्वे-
कत्वादित्याह । स हरिरद्भुतमदृष्टश्रुतचरम् ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

सप्तमे सिन्धुतो जातं विषं देवैः स्तुतो हरः । कृपया पीतवान् तत्र श्लोकाः पर्वतसिन्धवः (४७)

पञ्चोवाचेति (५) पञ्चाशदष्टयुक्ता (५८) अनुष्टुभः ॥ ७ ॥ त इति सार्द्धम् ॥ हे कुरुद्वह ! ते देवा असुराश्च फलभागेन अमृतरूपे फले तवापि भागो भविष्यतीत्येवं नागराजं वासुकिमामन्त्र्य सम्प्रार्थ्य तं नेत्रीभूतं तस्मिन् मन्दरगिरौ परिवीय संवेष्ट्य मुदा हर्षेण अन्विताः युक्ताः यताः प्रयत्नवन्तश्च सन्तोऽमृतार्थमन्विं मथितुमारेभिरे ॥ १ ॥ * * हरिरिति ॥ वासुकेर्विषोद्गारित्वादतितीव्रं मुखं दैत्यान् ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिस्तस्य पुरस्तान्मुखं जगृहे देवा अपि ततो भवन्मुखं जगृहुरित्यर्थः । तन्मुखग्रहणरूपं महापुरुषस्य भगवतश्चेष्टितं दैत्यपतयो नैच्छन् साधु न मेनिरे ॥ २ ॥ * * नेति ॥ वयं स्वाध्यायस्य वेदस्य श्रुतेनाध्ययनेन सम्पन्ना जन्मभिः कर्मभिश्च प्रख्याताः प्रसिद्धाः अतः अहेरमङ्गलमशुद्धमङ्गं पुच्छं न गृहीमः ॥ ३ ॥ * * इतीति ॥ इत्युक्ताभिप्रायेण तूष्णीं स्थितान् दैत्यान् विलोक्य भगवान् पुरुषोत्तमः स्मयमानोऽहि-
मुखज्वालाया यूयमेव अग्नियध्वात्म्यभिप्रायेण ग्रहसन् अग्रं मुखं विसृज्य सामरः अमरैः सहितः पुच्छं जग्राह ॥ ४ ॥ * * कृतेति । एवं कृतो ग्रहणस्थानविभागो यैस्ते कश्यपनन्दना देवा सुराः परमायत्ताः परमयत्नवन्तः सन्तः अमृतार्थं पयोधिं ममन्थुः ॥ ५ ॥ * * मथ्यमान इति । हे पाण्डुनन्दन परीक्षित ! अर्णवे पयोधौ मथ्यमाने सति स मन्दराख्यः अद्रिः हि यतोऽनाधारोऽधोभागे आधाररहितः अतो बलिभर्देवादिभिः ध्रियमाणोऽपि गौरवात् अपो विशत् अपामधोभागे प्रविष्टोऽभूत् ॥ ६ ॥ * * एवमिति । बलीयसा दैवेन हेतुना स्वपौरुषे सति ते देवादयः सुनिर्विण्णमतिखिन्नं मनो येषां ते तथा अत एव परिम्लाना मुखश्रीर्येषां ते तथाभूताश्च आसन् ॥ ७ ॥ * * विलोक्येति । तदातिविघ्ने ईष्टे प्रभवतीति विघ्नेशः विघ्ननाशहेतुर्यो विधिस्तं विलोक्य अस्मिन् विघ्ने अयमेव प्रकार इति विचार्य अत्र विघ्नेशस्य विधिं तद्रचितं विघ्नमिति स्वामिपादाः । दुरन्तवीर्यः अपारबलः अत एवावितथः सत्योऽभिसन्धिः संकल्पो यस्य सः ईश्वरः महत् अद्भुतं च काच्छपं वपुः कृत्वा तोयं जलं प्रविश्य तदधोभागे मन्दरगिरिमुज्जहार उद्धृतवान् । कच्छपजातेरेव जलाधोगतवस्तूद्धारणं स्वभावः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ते देवासुराः फलभागेन तवाप्यमृतभागो भविष्यतीत्येवम्वासुकिमामन्त्र्य सम्प्रार्थ्य नेत्रीभूतं गिरौ परिवीय परिवेष्ट्य मुदा युक्ताः ॥ १ ॥ * * अमृतार्थे अन्विं मथितुमारब्धाः हे कुरुद्वह ! वासुकेस्तीव्रं मुखं दैत्यान् ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखं जगृहे ततो देवा अभवन्मुखं जगृहुः ॥ २ ॥ * * तन्मुखग्रहणरूपं महापुरुषस्य हरेश्चेष्टितं दैत्याधिपा नैच्छन् स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः वेदशास्त्राध्ययनसम्पन्नाः जन्मभिः कर्मभिश्च प्रसिद्धाः वयममङ्गलं निकृष्टं महोरगपुच्छं न गृहीम इत्यभिप्रायेण तूष्णीं स्थितान् दैत्यान्विलोक्य भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ३-४ ॥ * * स्मयमानो मुखं विसृज्याऽमरैः सहितः पुच्छं जग्राह एवम् इत्थं कृतो ग्रहणस्थानविभागो यैस्ते कश्यपस्य नन्दनाः देवासुराः ॥ ५ ॥ * * परमधिक-
मायत्ताः उद्यताः पयोनिधिममृतार्थं ममन्थुः अर्णवे पयोधौ मथ्यमाने सत्यनाधारोऽद्रिर्नन्दरोऽपोऽविशदपामधोभागं प्रविष्टोऽभूत् ॥ ६ ॥ * * हे कुरुनन्दन ! बलिभर्देवासुरैर्ध्रियमाणोऽप्यद्रिगौरवाद्भारभूयस्त्वादपोऽविशदिति पूर्वोक्तान्वयः । ते देवासुरास्तु अतिबलीयसा दैवेन हेतुना स्वपौरुषे विनष्टे सति निर्विण्णमनसः अत एव परिम्लानमुखश्रियो बभूवुः ॥ ७ ॥ विघ्नेशस्य विघ्नाधिदैवतस्य विष्वक्सेनस्य तत्पार्षदस्य वा कस्यचिद्विरदवक्रादेर्विधिं चरितं तद्विघ्नमपि विलोक्य तथा सत्य-
सङ्कल्पः दुरन्तवीर्यः अपारबलो भगवानीश्वरोऽजितः महत् बृहदद्भुतञ्च काच्छपं वपुर्वृत्वा तोयं जलं प्रविश्य गिरिं मन्दरमुज्जहार उद्धृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हालहलनाम तमोगुणजन्यमन्यथाज्ञानलक्षणं सुरानाम राजसा अज्ञानलक्षणा अमृतं नाम सात्त्विकं ज्ञानलक्षणं मुक्तिसाधनमित्याद्युत्पत्तिकथनेन महामाहात्म्यं स्पष्टयतेऽत्राध्यायद्वये तत्रादौ मथनप्रकारं शास्त्रश्रवणलक्षणं कथयति-ते नागराजेति । परिधाय वेष्टयित्वा ॥ १ ॥ * * देवास्ततः पूर्वमभवन्नित्यन्वयः ॥ २-३ ॥ * * अर्थवादेनामङ्गलत्वमुपपादयति । स्वाध्यायेति ॥ ४-५ ॥ * * अपोऽविशज्जलमध्यं प्रविष्टः ॥ ६-७ ॥ * * विघ्नेशेनाधो गतिर्यस्य स तथा तङ्गिरिं काच्छपं काच्छपस्य विद्यमानम् ॥ ८-९ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

त इति सार्द्धकम् ॥ १ ॥ * * ततस्तस्मिन्भवन् ॥ २ ॥ * * तन्मुखधारणरूपं महापुरुषचेष्टितं नैच्छन् तत्रेर्षामकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ३-४ ॥ * * कश्यपनन्दना इति षष्ठसप्तमे मन्वन्तरे देवानामैक्यं बोधयति तेन तद्वेदेन इन्द्रादिभेदश्च प्रायिक एवेति ज्ञेयम् । तत्तच्च पुण्याधिक्यन्यूनत्वाभ्यां समाधेयं यथात्र षष्ठमन्वन्तरादौ जातानामाकस्मिकत्रैलोक्यनाशेन प्रायोनाशात्तन्मध्यजातानां सप्तममन्वन्तरानुवृत्तिः यथोक्तं चतुर्थे “प्राक् सर्गे प्रलयं गते” इति । परमं यथा भवति तथा यत्ताः कृतयत्नाः अनाधार इति तलस्थमृत्तिकायाः कर्दमप्रायत्वात् अन्यथा प्रथममेव मग्नः स्यात् ॥ ५-७ ॥ * * विघ्नेशविधिशब्दस्य विघ्नवाचित्वमात्रे तात्पर्यम् । न तु विघ्नेशरचितत्वे स्थलजलरुहशब्दवत् तस्यापि देवतास्वेकत्वात् ॥ ८-१० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सप्तमे कच्छपोद्भूतिः सिन्धुमन्थो विषोद्वमः । जनैः स्तुत्या शिवेनैव विषपानमितीर्यते ॥ ० ॥

नागराजं वासुकिं तवाप्यमृते भागो भविष्यतीति संमन्य तं गिरौ परिबीय नेत्रं कृत्वा परिवेष्टय आरेभिरे मथितुमिति शेषः ॥ १ ॥ * * वासुकेर्मुखं तीव्रं दैत्यान् ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखं जग्राह अभवन् ते च मुखं जगृहुरित्यर्थः ॥ २-३ ॥ * * मानं गृहीत्वा विषज्वालाया यूयमेव म्रियध्वमित्यभिप्रायेण स्मयमानम् ॥ ४-७ ॥ * * विघ्ने ईष्टे समर्थो भवतीति विघ्नेशो यो विधित्तं विलोक्य अस्मिन् विघ्ने अयमेव प्रकारो योग्य इति विचार्य काच्छपं वपुः कृत्वा उज्जहार उद्ध्वं प्रतिनीतवान् । कच्छपजातेरेव जलाधःस्थवस्तूद्ध्वानयने योग्यता स्वाभाविकीति विमृश्येति भावः । अवितथाभिसन्धिः सत्यसङ्कल्पः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

समुद्राज्जातं विषं प्रार्थितो हरोऽपिबदिति सप्तमेन वर्णयति, तवाप्यमृतभागो भविष्यतीति आमन्त्र्य गिरौ नेत्रं कृत्वा परिबीय आवेष्टय अन्धि मथितुमारेभिरे ॥ १ ॥ * * वासुकेस्तीव्रं मुखम् असुरनिबन्धेनैवासुरान् ग्राहयितुं पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखं जगृहे ततस्तदनन्तरं देवा अभवन् मुखं जगृहुः ॥ २ ॥ * * असुरनिबन्धं वर्णयति-न गृहीम इति ॥ ३-६ ॥ दैवेन हेतुना पौरुषे नष्टे सति निर्विण्णमनसः अत एव परिस्तान्मुखश्रियः आसन् ॥ ७ ॥ * * विघ्नेशस्य विधिं तद्वचितं विघ्नं विलोक्य अवितथाभिसन्धिः सत्यसङ्कल्पः दुरन्तवीर्योऽपारबलः गिरिमुज्जहार ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सप्तमे तु प्रजेशाद्यैः स्तुतः प्रीतः सदाशिवः । भवान्या सह सम्मन्य विषं पपावितीर्यते ॥ १ ॥

ततः किं जातमित्यपेक्षायामाह-त इति । ते देवा असुराश्च फलभागेन अमृतरूपे फले तवापि भागो भविष्यतीत्येवं नागराजं वासुकिमामन्त्र्य सम्प्रार्थ्य तं नेत्रोभूतं तस्मिन् मन्दरगिरौ परिबीय संवेष्टय मुदा हर्षेण अन्विताः युक्ताः यत्ताः प्रयत्नवन्तश्च सन्तोऽमृतार्थमन्धि मथितुमारेभिरे इति सार्धस्यान्वयः । हे कुरुद्वहेति राजानं सम्बोधयन् कुलपालकस्य यदा स्वापेक्षितसाधनसम्पत्तिर्भवति तदा हर्षो भवति तत्तु भवतो विदितमेवेति सूचयति ॥ १ ॥ * * वासुकेर्विषोद्धारित्वादतितीव्रं मुखं दैत्यान् ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिस्तस्य पुरस्तान्मुखं जगृहे । देवा अपि ततोऽभवन् मुखं जगृहुरित्यर्थः । तन्मुखग्रहणरूपं महापुरुषस्य भगवत्चेष्टितं दैत्यपतयो नैच्छन् साधु न मेनिरे ॥ २ ॥ * * अहेरमङ्गलमशुद्धमङ्गं पुच्छं न वयं गृहीमः । तत्र हेतुमाहुः-स्वाध्यायश्रुतसम्पन्ना इति, वेदशास्त्राध्ययनसम्पन्ना इत्यर्थः । जन्मभिः कर्मभिश्च प्रख्याताः प्रसिद्धा इति ॥ ३ ॥ * * इत्यभिप्रायेण तूष्णीं स्थितान् दैत्यान् विलोक्य भगवान् पुरुषोत्तमः स्मयमानोऽहिमुखज्वालाया

एत एव तापमनुभविष्यन्तीत्यभिप्रायेण प्रहसनं मुखं विसृज्य अमरैः सहितः पुच्छं जग्राह ॥ ४ ॥ * * एवं कृतो ग्रहणस्थानविभागो यैस्ते कश्यपनन्दना देवासुराः परमायत्ताः परमयत्नवन्तः सन्तः अमृतार्थं पयोधिं ममन्थुरित्यन्वयः ॥ ५ ॥ हे पाण्डुनन्दन परीक्षित् अर्णवे पयोधौ मथ्यमाने सति स मन्दराख्यः अद्रिः हि यतोऽनाधारोऽतो बलिभिर्देवादिभिश्च ध्रियमाणोऽपि गौरवात् अपोऽविशत् अपामधोभागे प्रविष्टोऽभूदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * एवमतिबलीयसा दैवेन विभ्राजेन हेतुना स्वपौरुषे पयोनिधिनिर्मन्थनप्रयत्ने नष्टे सति ते देवादयः सुनिविण्णमतिखिन्नं मनो येषां ते तथा, अतएव परिम्लाना मुखश्रीर्येषां ते तथाभूताश्च आसन् बभूवुरित्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * विघ्नेशस्य गणेशदेर्विधिं तद्रचितविभ्रप्रकारं तदा विलोक्य ईश्वरः सदा सर्वत्र सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थः अतएव दुरन्तवीर्यः अपारबलः अतएवावितथः सत्योऽभिसन्धिः सङ्कल्पो यस्य सः महत् अद्भुतं च काच्छपं वपुः कृत्वा तोयं जलं प्रविश्य तदधोभागे गतं मन्दरगिरिमुज्जहार उद्धृतवान् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

समुद्रमन्थनोद्धृतविषभीतजनैः स्तुतः । सप्रमे कृपया शंभुः पपौ विषमितीरितम् ॥ १ ॥

त इति । हे कुरुद्वह, ते देवाः असुराश्च, फलभागेन तवाप्यमृतभागो भविष्यतीति लोभप्रदर्शनेनेत्यर्थः । वासुकिं वासुकिनामानं, नागराजं भुजगेन्द्रं, आमन्त्र्य संप्रार्थ्य, नेत्रं नेत्रीभूतं तं नागं, गिरौ मन्दरे, परिवीर्य परिवेष्ट्य, मुदा अन्विताः युक्ताः, सुसंयत्ताः उद्युक्ताः सन्तः अमृतार्थं, अन्धि, मथितुमिति शेषः । आरेभिरे ॥ १ ॥ * * हरिरिति । वासुकेस्तीव्रं मुखं दैत्यान् ग्राहयितुमेवेति शेषः । हरिः, पूर्वं प्रथमं, पुरस्तान्नागमुखभागं, जगृहे । ततः यत्र हरिस्तत्रेत्यर्थः । देवाः अभवन् । देवा अपि हरिगृहीततन्मुखभागमेव जगृहुरित्यर्थः । तन्नागमुखग्रहणरूपं महापुरुषचेष्टितं, दैत्यपतयः दैत्याधिपाः, न ऐच्छन् ॥ २ ॥ * * न गृहीम इति । स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः वेदशास्त्राध्ययनयुक्ताः, जन्मकर्मभिः, प्रख्याताः संप्रसिद्धाः, वयं अहैः पुच्छं अमङ्गलं निकृष्टं, अङ्गं, न गृहीमः ॥ ३ ॥ * * इतीति । इत्यभिप्रायेण, तूष्णीं स्थितान् दैत्यान्, विलोक्य, पुरुषोत्तमः भगवानजितः, स्मयमानः सन्, सामरो देवैः सहितः सन्नेव अग्रं विसृज्य मुखं परित्यज्येत्यर्थः । पुच्छं जग्राह ॥ ४ ॥ कृतेति । एवमित्थं कृतो निष्पादितः स्थानविभागो नगाङ्गग्रहणस्थानविवेचनं यैस्ते, ते कश्यपनन्दना देवासुराः, परमायत्ता मन्थनार्थमत्युद्यताः सन्तः, अमृतार्थं पयोनिधिं ममन्थुः ॥ ५ ॥ * * मथ्यमाने इति । हे कुरुनन्दन, अर्णवे क्षीरोदधौ मथ्यमाने सति, अनाधारोऽधस्तादाधारवर्जितः, सः, अद्रिमन्दराचलः, बलिभिर्बलवद्भिः सुरासुरैः, ध्रियमाणः सन्नपि, गौरवा-द्वारातिशयाद्धेतोः, अपः अविशत् । अपामधोभागे प्रविष्टोऽभूत् हि ॥ ६ ॥ * * ते इति । ते देवासुराः, अतिबलीयसा, दैवेन हेतुना, स्वपौरुषे नष्टे सति, सुतरां निर्विण्णानि मनांसि येषां ते उदासीनमनस इत्यर्थः । अत एव, परिम्लाना ग्लानिं प्राप्ता मुखश्रियो मुखशोभा येषां तथाविधाः, आसन् बभूवुः ॥ ७ ॥ * * विलोक्येति । तदा दुरन्तवीर्योऽपारबलः, अवितथः सत्यः अभिसन्धिः संकल्पो यस्य सः, ईश्वरोऽजितो भगवान्, विघ्नेशो द्विरद्वयस्तस्य विधिं कर्त्तव्यतां विघ्नेशरचितं विघ्नमित्यर्थः । विलोक्य महत्बृहत्, अद्भुतमाश्चर्यकारकं, काच्छपं कच्छपसंबन्धि वपुः, कृत्वा धृत्वा, तोयं जलं, प्रविश्य गिरिं मन्दरं, उज्जहार उद्धृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

समुद्रमन्थनका आरम्भ और भगवान् शङ्करका विषपान

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! देवता और असुरोंने नागराज वासुकिको यह वचन देकर कि समुद्रमन्थनसे प्राप्त होनेवाले अमृतमें तुम्हारा भी हिस्सा रहेगा, उन्हें भी सम्मिलित कर लिया । इसके बाद उन लोगोंने वासुकि नागको नेतीके समान मन्दराचलमें लपेटकर भलीभाँति उद्यत हो बड़े उत्साह और आनन्दसे अमृतके लिये समुद्रमन्थन प्रारम्भ किया । उस समय पहले-पहल अजित भगवान् वासुकिके मुखकी ओर लग गये, इसलिये देवता भी उधर ही आ जुटे ॥ १-२ ॥ * * परन्तु भगवान्की यह चेष्टा दैत्यसेनापतियोंको पसंद न आयी । उन्होंने कहा कि 'पूँछ तो साँपका अशुभ अङ्ग है, हम उसे नहीं पकड़ेंगे ॥ ३ ॥ * * हमने वेद-शास्त्रोंका विधिपूर्वक अध्ययन किया है, ऊँचे वंशमें हमारा जन्म हुआ है और वीरताके बड़े-बड़े काम हमने किये हैं । हम देवताओंसे किस बातमें कम हैं ?' यह कहकर वे लोग चुपचाप एक ओर खड़े हो गये । उनकी यह मनोवृत्ति देखकर भगवान्ने मुसकराकर वासुकिका मुँह छोड़ दिया और देवताओंके साथ उन्होंने पूँछ पकड़ ली ॥ ४ ॥ * * इस प्रकार अपना-अपना स्थान निश्चित करके देवता और असुर अमृतप्राप्तिके लिये पूरी तैयारीसे समुद्रमन्थन करने लगे ॥ ५ ॥ * * परीक्षित् ! जब समुद्रमन्थन होने लगा, तब बड़े-बड़े बलवान् देवता

और असुरोंके पकड़े रहनेपर भी अपने भारकी अधिकता और नीचे कोई आधार न होनेके कारण मन्दराचल समुद्रमें डूबने लगा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ उस प्रकार अत्यन्त बलवान् दैवके द्वारा अपना सब किया कराया मिट्टीमें मिलते देख उनका मन टूट गया । सबके मुँहपर उदासी छा गयी ॥ ७ ॥ ❀ ❀ उस समय भगवान्ने देखा कि यह तो विघ्नराजकी करतूत है । इसलिये उन्होंने उसके निवारणका उपाय सोचकर अत्यन्त विशाल एवं विचित्र कच्छपका रूप धारण किया और समुद्रके जलमें प्रवेश करके मन्दराचलको ऊपर उठा दिया । भगवान्की शक्ति अनन्त है । वे सत्यसङ्कल्प हैं । उनके लिये यह कौन-सी बड़ी बात थी ॥ ८ ॥

तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुत्थिता निर्मथितुं सुरासुराः ।
 दधार पृष्ठेन स लक्ष्ययोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥ ९ ॥
 सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यवेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग पृष्ठतः ।
 विभ्रत् तदावर्तनमादिकच्छपो मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः ॥ १० ॥
 तथासुरानाविशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् ।
 उद्दीपयन् देवगणांश्च विष्णुर्दैवेन नागेन्द्रमबोधरूपः ॥ ११ ॥
 उपर्यगेन्द्रं गिरिराडिवान्य आक्रम्य हस्तेन सहस्रबाहुः ।
 तस्थौ दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यैरभिष्टुवद्भिः सुमनोऽभिवृष्टः ॥ १२ ॥
 उपर्यधश्चात्मनि गोत्रनेत्रयोः परेण ते प्राविशता समेधिताः ।
 ममन्थुरब्धिं तरसा मदोत्कटा महाद्रिणा क्षोभितनक्रचक्रम् ॥ १३ ॥
 अहीन्द्रसाहस्रकठोरदृढमुखश्चासाग्निधूमाहतवर्चसोऽसुराः ।
 पौलोमकालेयबलील्वलादयो दवाग्निदग्धाः सरला इवाभवन् ॥ १४ ॥
 देवांश्च तच्छ्लासशिखाहतप्रभान् धूम्राम्बरस्रग्वरकञ्चुकाननान् ।
 समभ्यवर्षन्भगवद्वशा घना ववुः समुद्रोर्म्युपगूढवायवः ॥ १५ ॥

मंथ्यमानात् तथा सिन्धोर्देवासुरवरूथपैः । यदा सुधा न जायेत निर्ममन्थाजितः स्वयम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सुरासुराः तं कुलाचलम् उत्थितं वीक्ष्य पुनः निर्मथितुं समुत्थिताः स्म सः लक्ष्ययोजनप्रस्तारिणा पृष्ठेन अपरः महान् द्वीपः इव दधार ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अङ्ग सुरासुरेन्द्रैः भुजवीर्यवेपितं परिभ्रमन्तं गिरिं पृष्ठतः विभ्रत् अप्रमेयः आदिकच्छपः तदावर्तनम् अङ्गकण्डूयनं मेने ॥ १० ॥ ❀ ❀ तथा तेषां बलवीर्यम् ईरयन् उद्दीपयन् विष्णुः असुरान् आसुरेण च देवगणान् दैवेन च अबोधरूपः नागेन्द्रम् अविशत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अन्यः गिरिराट् इव हस्तेन आक्रम्य तस्थौ दिवि अभिष्टुवद्भिः ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यैः सुमनोऽभिवृष्टः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ गोत्रनेत्रयोः उपरि अधः च आत्मनि प्राविशता परेण समेधिताः मदोत्कटाः ते महाद्रिणा क्षोभितनक्रचक्रम् अब्धिं तरसा ममन्थुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अहीन्द्र-साहस्रकठोरदृढमुखश्चासाग्निधूमाहतवर्चसः पौलोमकालेयबलील्वलादयः असुराः दवाग्निदग्धाः सरलाः इव अभवन् ॥ १४ ॥ भगवद्वशाः घनाः तच्छ्लासशिखाहतप्रभान् धूम्राम्बरस्रग्वरकञ्चुकाननान् देवान् समभ्यवर्षन् च समुद्रो-र्म्युपगूढवायवः ववुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ देवासुरवरूथपैः तथा मंथ्यमानात् सिन्धोः यदा सुधा न जायेत अजितः स्वयं निर्ममन्थ ॥ १६ ॥

१. प्रा० पा०—समुद्यता । २. प्रा० पा०—तदामन्थन० । ३. प्रा० पा०—महाबलाः । ४. प्रा० पा०—म्बरारक्तकञ्चु० ।

५. प्राचीने पाठे 'मंथ्यमानात्तथा' आरभ्य 'धृताद्रिः' तः श्लोकद्वयं न ।

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

लक्ष्ययोजनः प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन ॥६॥ ❀ ❀ तस्य गिरेरावर्तनं भ्रमणमङ्गकङ्कयनं मेने ॥१०॥ आसुरेणासुराकारेण दैवेन देवाकारेण रूपेणाविशत् ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ आत्मनि देवदैत्यमध्ये तत्तदाकारेण । गोत्रे दाढ्यरूपेण नेत्रे अभेद्याबोधरूपेण । परेण हरिणा । क्षोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ दृशश्च मुखानि च श्वासाश्च । अहीन्द्रस्य साहस्रमपरिमिताः कठोरा ये दृगादयस्तेभ्यो निर्गताभ्यामग्निधूमाभ्यामाहतं वर्चो येषां ते सरला दुमविशेषाः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ देवांस्तु भगवद्वशां घनाः समभ्यवर्षन् । समुद्रोभिरुपगूढा वायवश्च शीतला ववुर्वान्ति स्म । कथंभूतान् । तस्य हीन्द्रस्य श्वासशिखाभिर्हता प्रभा येषाम् । धूम्राण्यंबरादीनि येषाम् ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तं मन्दरम् । कुलाचलं तेषु गणितम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ पृष्ठतः पृष्ठेन तृतीयार्थे तसिः । आदिकच्छपो यः शेषाधारः कूर्मरूपो भगवान्स एव तदा निजां तां मूर्तिं मंदरधृतये प्रादुश्चकारेति “कूर्मो विभक्तिं धरणिं निजपृष्ठभागे । कृत्वांतरानंत-भुजंगराजम्” इत्याद्युक्तेः । कतिपयक्षणोत्तरं देवानां मन्थनासामर्थ्यं गिरिसंघर्षजपीडया वासुकेश्च प्राणत्यागमिवालक्ष्य कृपया स्वयमेव प्रभुस्तं गिरिं दधारेत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथ कूर्मरूपेण गिरिधारणानंतरम् । तेषाम् सुराणाम् नागैर्द्रं वासुकिम् अबोधमज्ञातं रूपं यस्य स तथा । अतिबलवदाकर्षणेऽपि ज्ञानं विना यद्वेदो न जायते तादृग्रूपो वा गिरिसंघर्षजपीडाज्ञानमस्य मा भवत्वित्यबोधरूपो वा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एकेन रूपेणाग्रेन्द्रमाक्रम्य । हस्तेन हस्तैः एकत्वं सामान्याभिप्रायम् ‘सहस्रबाहु’ इत्युक्तेः । अन्यो गिरिराडिवोपरि तस्थौ अन्यथा कूर्मपृष्ठस्य नतोन्नतत्वात्तत्र गिरिस्थितेरसंभवात् । ब्रह्मभवेन्द्रेभ्योऽपि मुख्यैः श्रेष्ठैर्विष्णुपार्षदैरित्यर्थः । यद्वा-भवस्य कैलासे दिवि चेंद्रादीनां क्षीरोदतीरे स्वर्गे च कायव्यूहो ज्ञेयः । सुमनोभिः पुष्पैरभिवृष्ट ॥१२॥ उपरि सहस्रबाहुरुपेणाधः कूर्मरूपेण । ते देवासुराः । तरसा बलेन ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वर्चस्तेजः ‘वर्चः स्याद्गूथतेजसोः’ इति धरणिः ॥ १४-१५ ॥ तदेति पाठः सुबोधः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तमिति । तं तेनोद्धतं कुलाचलं वीक्ष्य सुरासुराः पुनर्मथितुं समुत्थिता बभूवुः । अपरो जम्बूद्वीप इव महान् विपुलदेहः स कूर्मो लक्ष्ययोजनः प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन गिरिं दधार ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सुरेति । अङ्ग हे राजन् ! अप्रमेयः अनन्तशक्तिः आदिकच्छपः सुरासुरेष्विन्द्रैः श्रेष्ठैः कर्तृभिर्भुजानां वीर्येण बलेन वेपितं काम्पतं परितो भ्रमन्तं गिरिं पृष्ठतः पृष्ठे विभ्रत् तस्य आवर्तनं परिभ्रमणमङ्गकङ्कयनं मेने ॥ १० ॥ ❀ ❀ पुनरपि देवादीनामसामर्थ्यं कष्टं चालोक्य कृपया स्वयमुपचकारेत्याह—तथेति । विष्णुस्तेषामसुराणां बलं वीर्यं प्रभावं च ईरयन् प्रवर्तयन् आसुरेण असुरा-कारेण रूपेण राजशक्त्या असुरानाविशत् तथा देवानां बलवीर्यादिकम् उदीपयन् प्रवर्द्धयन् दैवेन देवाकारेण रूपेण सात्त्विक-शक्त्या देवगणानाविशत् । तथा अबोधरूपः निद्रारूपः तामसशक्तिमयः सन् नागेन्द्रं वासुकिं प्राविशत् । येन तस्य कृष्णजन्म-पीडानुभवो न स्यात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मन्दरमूर्ध्वमुच्छलन्तं वीक्ष्य तदुपरिभागावष्टम्भं चकारेत्याह—उपरीति । सहस्रं बाहवो यस्य सः तथान्यो गिरिराडिव महाकायः सन्नेकेन हस्तेन अगेन्द्रं पर्वतेन्द्रं मन्दरमाक्रम्य धृत्वा तस्योपरि तस्थौ । दिविस्थितै-ब्रह्मभवेन्द्रा मुख्या येषां तैः स्तुवद्भिर्भगवान् सुमनोभिः पुष्पैरभितो वृष्टः आच्छादितो बभूव । ब्रह्मादयो मुख्या देवाः कायव्यूहं कृत्वा मन्थनस्थाने स्वस्वस्थाने चासन्निति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ उपरीति । तदेवमुपरि सहस्रबाहुरुपेण अधश्च कच्छपरूपेण आत्मनि दैत्यदेवशरीरे राजसतामसशक्त्या नेत्रे सर्पे अबोधरूपेण गोत्रे पर्वते दाढ्यरूपेण प्रविशता परेण परमात्मना समेधिताः समुपोद्वलिताः अत एव मदोत्कटा देवासुरास्तरसा बलेन महाद्रिणा मन्दरेण क्षोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन्स्तमब्धि ममन्थुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अहीन्द्रेति । दृशश्च मुखानि च श्वासाश्च अहीन्द्रस्य वासुकेः साहस्रमपरिमिताः कठोरा ये दृङ्मुखश्वासास्तेभ्यो निर्गताभ्यामग्निधूमाभ्यामाहतं वर्चो येषां ते असुरादयो दावाग्निना दग्धाः सरला दुमविशेषा इवाभवन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ देवानिति । तस्य वासुकेर्यः श्वासाग्निस्तस्य शिखया हता प्रभा येषां तान् धूम्राणि निश्वासधूमाक्तानि अम्बराणि वस्त्राणि स्रग्बराणि कञ्चुकान्याननानि च येषां तान् भगवद्वक्तान्देवांस्तु भगवद्वशा घना मेघाः समभ्यवर्षन् । तथा तद्वशाः समुद्रस्योमिभिरुपगूढाः संवृता वायवः पवनाश्च ववुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मथ्यमानादिति । यदा देवासुरवरूथपैस्तथा मथ्यमानादपि सिन्धोः सकाशात् सुधा न जायेत नाजायत मन्थनाधिक्यादसारभागे निःसृत एव सुधोद्गमसम्भवादिति भावः । तदा अजितो भगवान् स्वयमेव निर्ममन्थ ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तमुत्थितं कुलाचलं मन्दरं वीक्ष्य सुराश्चासुराश्च पुनर्निर्मथितुं समुत्थिताः बभूवुः गिरिं बिभ्रतं कूर्मरूपिणं वर्णयति, दधारेति । लक्षं योजनानि प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन दधार मन्दरमिति शेषः । कथंभूतः अपरो द्वीप इव जम्ब्वादिद्वीप इव महान्विपुलदेहः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सुरासुरश्रेष्ठैः कर्तृभिर्भुजानां वेगेन बलेन वेपितं कम्पितं भ्रमन्तं गिरिम् अङ्ग हे राजन् ! पृष्ठे बिभ्रदप्रमेयोऽपरिछिन्नबलशक्त्यादियुक्त आदिकच्छपरूपस्तदावर्तनं गिरिभ्रमणम् अङ्गकण्डूयनं मेने ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं जले कच्छपवपुषा गिरिं बिभ्रदेव विष्णुः पुनरसुरानसुररूपेणाविशत् कथम्भूतः तेषामसुराणां बलं वीर्यञ्च ईरयन्नेधयमानः तथा दैवेन रूपेण देवगणान् बलवीर्यादिकमुद्दीपयन्नाविशत् नागेन्द्रं वासुकिमबोधरूपः निद्रारूपः चकारात् नागेन्द्ररूपश्चेत्यर्थः । अङ्गः पृथक्स्वरूप एव सर्वबलोत्साहवीर्याणि प्रावर्द्धयदिति भावः (इन्द्रादिरूपः) प्राविशत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अगेन्द्रमुपरि गिरेरुपर्यपरो गिरिराडिव सहस्रबाहुरेकेन हस्तेन गिरिमाक्रम्य पुनर्दिव्यभितः स्तुवद्भिर्ब्रह्मादिभिः कर्तृभिः सुमनोभिः पुष्पैः करणैरभिवृष्टः तस्थौ ॥ १२ ॥ ❀ ❀ गिरिरुपर्यधस्तद्वेत्र-नेत्रयोर्गिरिनेत्रयोरात्मनि देवासुरेषु च प्राविशता परेण परमात्मना समेधिताः समुपोद्वलिताः अत एव मदत्कटा देवासुरास्तरसा बलेन महाद्रिणा मन्दरेण क्षोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन् । तमद्रिं ममन्थुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तथा दृशः नेत्राणि च मुखानि च श्वासाश्चाहीन्द्रस्य वासुकेः साहस्रपरिमिताः कठोरा ये दृगादयः तेभ्यो निगताभ्यामग्निधूमाभ्यां हतं वर्चो येषां तेऽसुराः पौलोमादयः दावाग्निदग्धाः सरलाः द्रुमविशेषास्त इवाभवन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ देवास्तु मघवद्वशा इन्द्राधीनाः घना मेघाः समभ्यवर्षन् कथम्भूतान्तस्य वासुकेयैः श्वासस्तस्य शिखया हता प्रभा येषां धूमाणि निश्वासाधूमाक्तान्यम्बराणि वस्त्राणि स्रग्वराणि कञ्चुकान्याननानि च येषां तान् किञ्च समुद्रस्योमिभित्तरङ्गैरुपगृढाः संवृता वायवः पवनाश्च ववुः प्रसरन्तुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यदा देवासुरैर्मध्यमानादप्यन्धेरमृतं न जायेत तदा भगवानजितः स्वयमेव निर्ममन्थ मन्थनं चकार ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

तस्य गिरेरावर्तनं परिभ्रमणं कण्डूयनं मेने इत्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तमोगुणप्रवर्तकं रूपं यस्य स अबोधरूपः तिर्यग्रूप इति वा ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ आत्मन्यन्तः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अहीन्द्रस्य साहस्रसङ्ख्यां गतानि करालानि च दिश इव विस्तृतानि च मुखान्यहीन्द्रसाहस्रकरालदिङ्मुखानि तेषां निःश्वासा एवाऽनयः निःश्वासाग्नयस्तेषां धूमैराहतं वर्चो येषां ते तथा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अम्बरं वस्त्रं कञ्चुकः कूर्पासकम् ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आसुरेण राजसेन दैवेन सात्त्विकेन शक्तिविशेषेण अबोधस्तु तामसः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यैरित्यत्र भवस्य कैलासे दिवि च महेन्द्रादीनां क्षीरोदतीरे दिवि च कायव्यूहो ज्ञेयः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ अहीन्द्रसाहस्राः सहस्रसंख्ययैव परिवृताः न तु शक्त्यादिसङ्ख्यया ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ मध्यमान इत्यादि सटीकं पद्यद्वयं विगीतम् ॥ १६-१८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तच्च कुलाचलं स कच्छपः पृष्ठेन दधार । महान् जलाधस्य जम्बूद्वीप इवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पृष्ठोपरि गुरुतरपर्वत-परिभ्रमणेन च न तस्य कष्टं प्रत्युत सुखमेवाभूदित्याह सुरेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ कतिपयक्षणानन्तरं तेषां मन्थने सामर्थ्याभावं वासुकेश्च संघर्षणपीडया प्राणत्यागमिव विलोक्य कृपया प्रभुरेवं विदधावित्याह—तथेति । आसुरेण राजस्या शक्त्येत्यर्थः । ईरयन् प्रवर्तयन् दैवेन रूपेण सात्त्विक्या शक्त्येत्यर्थः । अबोधरूपः तामसशक्तिमयस्सन्नित्यर्थः । अबोध इति मोहेन तस्य पीडा बोधो नाभूदिति भावः ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ ततश्च मन्दरमूर्ध्वमुच्छलन्तं वीक्ष्य यत्कृतवांस्तदाह—उपरीति । ब्रह्मादिभ्योपि मुख्यैर्विष्णुपार्षदैरित्यर्थः । यद्वा इन्द्रादीनां क्षीरोदतीरे दिवि च कायव्यूहो ज्ञेयः । तदेवम् उपरि सहस्रबाहुरूपेण अधः कच्छपरूपेण आत्मनि दैत्यदेवसमूहे आसुरदैवरूपेण गोत्रे दाढ्यरूपेण नेत्रे अबोधरूपेण प्राविशता परेण हरिणा ॥ १३ ॥ ❀ ❀ आ सम्यगेव हतवर्चसः सरला द्रुमभेदाः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ देवांश्च दूरवर्तिनस्तत्पुच्छधारिणो सुधा न जायतेति मन्थनाधि-क्यादसारभागे निःसृत एव सुधोद्गमासम्भवादिति भावः ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तं कुलाचलं मन्दरं वीक्ष्य सुरासुरा निर्मथितुमुत्थिताः स कूर्मस्तु अपरो द्वीप इव लक्षयोजनानि प्रस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन दधार ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अङ्ग हे राजन् ! तदावर्तनं तस्य मन्दरस्य भ्रमणम् अङ्गकण्डूयनं मेने ॥ १० ॥ आसुरेण असुराकारेण दैवेन देवाकारेण नागेन्द्रमबोधरूपः पीडाभावार्थं जडाकाररूपः आविशत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ नागेन्द्रं हस्तेनाक्रम्य तदुपरि अन्यगिरिराडिव तस्थौ ॥ १२ ॥ ❀ ❀ उपयधोगिरेरिति शेषः । गोत्रनेत्रयोः गिरिनागयोः आत्मनि देवासुरेषु च प्राविशता परेण परमेश्वरेण समेधिताः महाद्रिणा मन्दरेण क्षोभितं नकाणां चक्रं यस्मिन् तं ममन्थुः ॥ १३ ॥ अहीन्द्रस्य साहस्रमपरिमिताः कठोराः दशः नेत्राणि मुखानि च श्वासाश्च तेभ्यो निर्गताभ्यां धूमाग्निभ्याम् आ सम्यगेव हतं वर्चो येषां ते दवाग्निदग्धाः सरला द्रुमविशेषा इवाभवन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ समुद्रोर्मिभिरुपगूढाः वायवश्च ववुः ॥ १५-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तं तेनोद्धृतं कुलाचलं वीक्ष्य सुरासुराः पुनर्मथितुमुत्थिता बभूवुरिति शेषेणान्वयः । कथं महान्तं पर्वतं कूर्मरूपेण पृष्ठेन दधारेत्यपेक्षायां कूर्मस्य पर्वतादपि महत्त्वं दर्शयति—दधारेति । स कूर्मो लक्षयोजनं प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा तेन पृष्ठेन गिरिं दधारेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—द्वीप इति । अपरो जम्बुद्वीप इव महान् विपुलदेहः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ न च गिरिधारणे भगवतः कष्टमभूत् किन्तु सुखमेवेत्याह—सुरेति । सुरासुरश्रेष्ठैः कर्तृभिर्भुजानां वीर्येण बलेन वेपितं कम्पितं परितो भ्रमन्तं गिरिं पृष्ठे विभ्रन् तस्य आवर्तनं परिभ्रमणमादिकच्छपोऽङ्गकण्डूयनं मेने इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अप्रमेय इति, अपरिच्छिन्नबलशक्त्यादियुक्त इत्यर्थः । अस्मदादिवत्त्वमपि भगवदासक्तोऽस्यहो ते भाग्यमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे अङ्गेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं कच्छपरूपेण स्थितोऽपि यदा असुरादीनामपि श्रमबाहुल्येन पतनावस्थां दृष्ट्वास्तदा तेष्वपि प्रविष्ट इत्याह—तथेति । विष्णुस्तेषामसुराणां बलं वीर्यं प्रभावं च ईरयन् प्रवर्तयन् आसुरेण राजसेन रूपेण असुरानाविशदित्यन्वयः । तथा देवानां बलवीर्यादिकं प्रवर्तयन् दैवेन सात्त्विकेन रूपेण देवगणानाविशदित्यन्वयः । तथा अबोधरूपः निद्रारूपः सन् नागेन्द्रं वासुकिं प्राविशत् । येन तस्य कर्षणजन्मपीडानुभवो न स्यात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततश्च मेरुमस्तकस्य चञ्चलतां वीक्ष्य तदपि रूपान्तरेण धृतवानित्याह—उपरीति । सहस्रं बाहवो यस्य स तथाऽन्यो गिरिराडिव महाकायः सन्नेकेन हस्तेन अगेन्द्रं पर्वतेन्द्रं मन्दरमाक्रम्य धृत्वा तस्योपरि तस्थावित्यन्वयः । तदा च तद्भगवच्चरितविदां सर्वज्ञानां भगवत्कृपाविषयाणां ब्रह्मादीनां महानुत्सवो जातस्तदर्शयति—दिवीति । दिवि स्थितैर्ब्रह्मादयो मुख्या येषां तैः स्तुवद्भिर्भगवान् सुमनोभिः पुष्पैरभितो वृष्टः आच्छादितो बभूव । ब्रह्मादयो मुख्या देवाः समुद्रमन्थने नागताः पूर्वं तेषां स्वस्वस्थानगमनस्यो- क्तत्वात्, भवस्थाने गत्वा प्रजापतिस्तुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । यद्वा कायव्यूहं कृत्वा ते उभयत्रापि सन्ति तदपि सम्भवतीत्येवेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति—तदेवमुपरि सहस्रबाहुरूपेण, अधश्च कच्छपरूपेण, आत्मनि दैत्यदेव- शरीरे आसुरदेवरूपेण, नेत्रे सर्पे अबोधरूपेण, गोत्रे पर्वते दाढ्यरूपेण, प्राविशता परेण परमात्मना समेधिताः समुपोद्वलिता अतएव मदोत्कटा देवा सुरास्तरसा बलेन महाद्रिणा मन्दरेण क्षोभितं नकाणां चक्रं समूहो यस्मिन्मन्थि ममन्थुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥ तत्र भगवद्विमुखानां मथनदशायामप्यतिकष्टमेवाभूत् तन्निरवृत्तिरित्याह—अहीन्द्रेति । दशश्च मुखानि च श्वासाश्च, अहीन्द्रस्य वासुकेः साहस्रमपरिमिताः कठोरा दृगादयस्तेभ्यो निर्गताभ्यामग्निधूमाभ्यां आहतं वर्चो येषां ते असुरादयो दवाग्निना दग्धाः सरला द्रुमविशेषा इवाभवन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्य वासुकेर्यः श्वासस्तस्य शिखया हता प्रभा येषां तान् धूमाणि निश्वासाधूमाक्तानि अम्बराणि वस्त्राणि स्रग्बराणि कञ्चुकान्यान्तानि च येषां तान् भगवद्भक्तान् देवांस्तु भगवद्वशा घना मेघाः समभ्यवर्षन् । तथा तद्वशाः समुद्रस्योर्मिभिरुपगूढाः संवृता वायवः पवनाश्च ववुः प्रससुरित्यन्वयः ॥ १५ ॥ यदा देवासुरवरूथपैर्मथ्यमानादपि सिन्धोः सकाशात् सुधा न जायेत तदा अजितो भगवान् स्वयमेव निर्ममन्थ ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तमिति । सुरासुराः, तं कुलाचलं, उत्थितं वीक्ष्य, पुनः निर्मथितुं समुत्थिताः, तदा अपरः द्वीपः इव, महान् विपुल- देहः, स कूर्मरूपो भगवान्, लक्षयोजनानि प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तेन, पृष्ठेन, दधार मन्दरमिति शेषः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सुरासुरेन्द्रैरिति । अङ्ग हे राजन्, सुरासुरेन्द्रैः सुरासुरश्रेष्ठैः कर्तृभिः, भुजवीर्यवेपितं भुजबलेन कम्पितं, परिभ्रमंश्चासौ मन्दरश्च तं, पृष्ठतः स्वपृष्ठप्रदेशे, विभ्रदधानः, अप्रमेयः, अपरिच्छिन्नबलशक्त्यादियुक्तः आदिकच्छपः, तदावर्तनं मन्दरगिरेः स्वपृष्ठे परिभ्रमणं, अङ्गकण्डूयनं मेने ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथेति । विष्णुरेवं जले कच्छपवपुषा पृष्ठे गिरिं विभ्राण एवाऽजितो

भगवान्, अथ पुनः, तेषामसुराणां, बलवीर्यं शरीरं बलं पराक्रमं चेत्यर्थः । ईरयन्नेधमानः, आसुरेण रूपेण, असुरान्, आविशत् । तथा दैवेन रूपेण, देवगणान् उदीपयन्, आविशत् । दैवेन रूपेण देवानां बलवीर्यादिकमुज्जीवयन्स्तानप्याविशदित्यर्थः । नागेन्द्रं वासुकिं, अबोधरूपः, आविशत् । आकर्षणादिजातव्यथासहनार्थं नागेऽपि अबोधादीरयन्तमप्याविशदित्यर्थः ॥ ११ ॥ उपरीति । अगेन्द्रं मन्दरं, उपर्युपरि भागे, अन्योऽपरः, गिरिराड् इव, सहस्रबाहुर्विष्णुः, हस्तेनैकेनैव बाहुना, आक्रम्य, गिरिमिति शेषः । अभ्यभितः, स्तुवद्भिः ब्रह्मभवेन्द्रमुखैः, सुमनोभिर्वृष्टः पुष्पैरभिवृष्टः सन्, दिवि अन्तरिक्षे, तस्थौ ॥ १२ ॥ * * * उपरीति । एवं गिरेः उररि, अधोऽधःप्रदेशे, नेत्रगोत्रयोः नेत्रे नागे गोत्रे पर्वते चेत्यर्थः । आत्मनि देवानां दैत्यानां चात्मनीत्यर्थः । प्राविशता स्ववीर्यबलादिप्रवेशं कारयता, परेण परमात्मना, समेधिताः समुपोद्वलिताः, अत एव, मदोत्कटाः, ते देवासुराः, महाद्रिणा मन्दरेण, क्षोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन्, अन्धि तरसा बलेन, ममन्थुः ॥ १३ ॥ * * * अहीन्द्रैति । अहीन्द्रस्य वासुकेः, साहस्रं सहस्रपरिमिता ये कठोरा दृढमुखश्चासास्तेभ्यो निर्गताभ्यामग्निधूमाभ्यामाहतं वर्चो येषां ते, पौलोमाश्च कालेयाश्च बलिश्च इल्वलश्च ते आदयो येषां ते, असुराः, दावाग्निदग्धाः, सरला द्रुमविशेषाः इव, अभवन् ॥ १४ ॥ देवानिति । तस्य वासुकेर्यः श्वासस्तस्य शिखया हता प्रभा येषां तान्, धूम्राणि तन्निःश्वासधूमाक्तानि अम्बराणि वस्त्राणि च स्रजः पुष्पहाराश्च वरकञ्चुकाश्च आननानि च येषां तान्, देवांश्च देवांस्तु मघवद्वशा इन्द्राधीनाः, घना मेघाः, समभ्यवर्षन् सम्यगभ्यषिञ्चन्, समुद्रस्योर्मिभित्तरङ्गैरुपगृढा ये वायवः, ते वयुः संप्रसस्युः । तेषां खेदमपाकुर्वन्निति भावः ॥ १५ ॥ * * * मथ्यमानादिति । यदा, देवासुरवस्त्वपैः, देवासुरौघपतिभिः, मथ्यमानान्, सिन्धोः सुधा न जायेत, तदा स्वयं अजितः, निर्ममन्थ ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

देवता और असुरोंने देखा कि मन्दराचल तो ऊपर उठ आया है, तब वे फिरसे समुद्र-मन्थनके लिये उठ खड़े हुए । उस समय भगवान्ने जम्बूद्वीपके समान एक लाख योजन फैली हुई अपनी पीठ पर मन्दराचलको धारण कर रक्खा था ॥१॥ परीक्षित् ! जब बड़े-बड़े देवता और असुरोंने अपने बाहुबलसे मन्दराचलको प्रेरित किया, तब वह भगवान्की पीठपर घूमने लगा । अनन्त शक्तिशाली आदिकच्छप भगवान्को उस पर्वतका चक्कर लगाना ऐसा जान पड़ता था, मानो कोई उनकी पीठ पर खुजला रहा हो ॥ १० ॥ * * * साथ ही समुद्र-मन्थन संपन्न करनेके लिये भगवान्ने असुरोंमें उनकी शक्ति और बलको बढ़ाते हुए असुररूपसे प्रवेश किया । वैसे ही उन्होंने देवताओंको उत्साहित करते हुए उनमें देवरूपसे प्रवेश किया और वासुकिनागमें निद्राके रूपसे ॥ ११ ॥ * * * इधर पर्वतके ऊपर दूसरे पर्वतके समान बनकर सहस्रबाहु भगवान् अपने हाथोंसे उसे दबाकर स्थित हो गये । उस समय आकाशमें ब्रह्मा, शङ्कर, इन्द्र आदि उनकी स्तुति और उनके ऊपर पुष्पोंकी वर्षा करने लगे ॥ १२ ॥ * * * इस प्रकार भगवान्ने पर्वतके ऊपर उसको दबा रखने-वालेके रूपमें, नीचे उसके आधार कच्छपके रूपमें, देवता और असुरोंके शरीरमें, उनकी शक्तिके रूपमें, पर्वतमें दृढताके रूपमें और नेती बने हुए वासुकिनागमें निद्राके रूपमें—जिससे उसे कष्ट न हो—प्रवेश करके सब ओरसे सबको शक्तिसम्पन्न कर दिया । अब वे अपने बलके मदसे उन्मत्त होकर मन्दराचलके द्वारा बड़े वेगसे समुद्रमन्थन करने लगे । उस समय समुद्र और उनमें रहनेवाले मगर, मछली आदि जीव लुब्ध हो गये ॥ १३ ॥ * * * नागराज वासुकिके हजारों कठोर नेत्र, मुख और श्वासोंसे विषकी आग निकलने लगी । उनके धूँसे पौलोम, कालेय, बलि इल्वल आदि असुर निस्तेज हो गये । उस समय वे ऐसे जान पड़ते थे मानो दावानलसे झुलसे हुए साखूके पेड़ खड़े हो ॥ १४ ॥ * * * देवता भी उससे न बच सके । वासुकिके श्वासकी लपटोंसे उनका भी तेज फीका पड़ गया । वस्त्र, माला, कवच एवं मुख धूमिल हो गये । उनकी यह दशा देखकर भगवान्की प्रेरणासे बादल देवताओंके ऊपर वर्षा करने लगे एवं वायु समुद्रकी तरङ्गोंका स्पर्श करके शीतलता और सुगन्धिका सञ्चार करने लगी ॥ १५ ॥ * * * इस प्रकार देवता और असुरोंके समुद्र-मन्थन करनेपर भी जब अमृत न निकला, तब स्वयं अजित भगवान् समुद्रमन्थन करने लगे ॥ १६ ॥

मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि भ्राजद्विललितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः ।

जैत्रैर्दोर्भिर्जगदभयदैर्दन्दशूकं गृहीत्वा मथन्न् मथन्ता प्रतिगिरिर्वाशोभताथो धृताद्रिः ॥ १७ ॥

निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं [महोन्वणं] हालहलाह्वमग्रतः ।

सम्भ्रान्तमीनोन्मकराहिकच्छपात् तिमिद्विप्र्राहतिमिङ्गिलाकुलात् ॥ १८ ॥

तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति ।

भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग सेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥ १९ ॥

विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय देव्याभिमतं मुनीनाम् ।

आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपो जुषाणं स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥ २० ॥

प्रजापतय ऊचुः

देवदेव महादेव भूतात्मन् भूतभावन । त्राहि नः शरणापन्नांस्त्रैलोक्यदहनाद् विषात् ॥ २१ ॥

त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः । तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नातिहरं गुरुम् ॥ २२ ॥

गुणमय्या स्वशक्त्यास्य सर्गस्थित्यप्ययान्विभो । धत्से यदा स्वदृग् भूमन्ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् ॥ २३ ॥

त्वं ब्रह्म परमं गुह्यं सदसद्भावभावनः । नानाशक्तिभिर्भातस्त्वमात्मा जगदीश्वरः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथो मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युत् मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरः रक्तनेत्रः धृताद्रिः

जैत्रैः जगदभयदैः दोर्भिः दृन्दशूकं गृहीत्वा मथनन गिरिपतिः इव अशोभत ॥ १७ ॥ * * निर्मथ्यमानात् संभ्रान्त-
मीनोन्मकराहिकच्छपात् तिमिद्विपम्राहतिमिङ्गिलाकुलात् उदधेः अप्रतः महोल्बणं हालहलाह्वं विषम् अभूत् ॥ १८ ॥ * *
अंग उग्रवेगम् उत्सर्पन् अप्रति दिशि दिशि उपरि अधः विसर्पन् तत् असह्यं भीताः सेश्वराः प्रजाः अरक्ष्यमाणाः सदाशिवं
शरणं दुद्रुवुः ॥ १९ ॥ * * त्रिलोक्याः भवाय देव्या अद्रौ आसीनं मुनीनाम् अभिमतम् अपवर्गहेतोः तपः जुषाणं तं
देववरं विलोक्य स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥ २० ॥ * * देवदेव महादेव भूतात्मन् भूतभावन शरणापन्ना नः त्रैलोक्य-
दहनात् विषात् त्राहि ॥ २१ ॥ * * त्वं सर्वजगतः बन्धमोक्षयोः एकः ईश्वरः कुशलाः प्रपन्नातिहरं गुरुं तं त्वाम् अर्चन्ति ॥ २२ ॥
स्वदृक् भूमन् विभो गुणमय्या स्वशक्त्या अस्य सर्गस्थित्यप्ययान् यदा तदा ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् धत्से ॥ २३ ॥ * *
सदसद्भावभावनः त्वं परमं गुह्यं ब्रह्म नानाशक्तिभिः आभातः त्वम् आत्मा जगदीश्वरः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

धृतोऽद्विर्येन स धृताद्रिर्भगवान्परमपुरुषोऽन्तरमशोभतेत्यन्वयः । कथंभूतः । कनकपरिधिः पीतवासाः । कर्णयो-
र्विद्योतमाना विद्युत्कुण्डललक्षणा यस्य । तथा मूर्ध्नि भ्राजंतो विलुलिता कचा यस्य स तथा । जैत्रैर्जिष्णुभिः । दृन्दशूकं सर्पम् ।
मथना मंदराख्येन मथनन प्रतिगिरिः प्रतिद्वंद्वी पर्वतः ॥ १७ ॥ * * हालाहलमित्याह्वा नाम यस्य । संभ्रान्ता मीना
उड्गता भकरादयश्च यस्मिन्स्मात् । तिमयो मत्स्यास्तदादिभिराकुलाच्च ॥ १८ ॥ * * तद्विषम् । अप्रति अप्रतिमं
प्रतिक्रियाशून्यमिति वा । कुतः उग्रो वेगो यस्य । तदेवाह दिशिदिशीति । दिशिदिशि सर्वासु दिक्षु विसर्पन् विसारि । यद्वा
उग्रा वेगा रोमांचस्वेदादयो यस्मादत एवासह्यवीर्यं विलोक्य भीता अन्येन केनाप्यरक्ष्यमाणाः सदाशिवं शरणं
दुद्रुवुर्जग्मुः ॥ १९ ॥ * * त्रिलोक्या भवाय उद्रवाय देव्या सहाद्रौ बैलासे आसीनं तथाऽपि मुनीनामभिमतं तेषामेवा-
पवर्गाय तपो जुषाणम् ॥ २० ॥ * * “निर्गुणं सगुणं चैव शिवं हरिं पराक्रमैः । स्तुवंतस्तु प्रजेशाना
नामन्यन्तांतरं तयोः ॥ १ ॥” २१-२२ ॥ * * नन्वेवंभूतो विष्णुरिति प्रसिद्धं तत्राहुः । गुणमय्येति । अस्य जगतो यदा
सर्गादीन्धत्से तदा हे भूमन्स्वदृक् स्वतः सिद्धज्ञानस्त्वं ब्रह्मादिसंज्ञां धत्से ॥ २३ ॥ * * तत्र हेतुः । त्वं ब्रह्मेति ।
सदसतो भावान्देवतिर्यगादिरूपान्भावयतीति तथा सृज्यं तु त्वद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्याहुः । आत्मैव त्वं नानाशक्तिभिर्जगद्-
पेणाभातस्त्वमादीश्वरः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

परितो धीयते धार्यते इति परिधिः “कांची कंचुकशाखोपसूर्यकान्धिषु कथ्यते । परिधिः परिखायां च ।” इति
निरुक्तिः । कनकमिव परिधिर्यस्येति कनकस्य परिधिर्यस्येति वा । कांचीकंचुकयोर्ग्रहणमत्र । यद्वा-विशिष्टो द्योतो दीप्तिर्योस्ते

विद्योते कुण्डले कर्णयोर्विद्योते कर्णविद्योते ताभ्यां विद्योतते दीप्यते इति कर्णविद्योतविद्युत् । ‘कचो रोमणि च जीवजे’ इति धरणिः । कचा रोमाणि । अथो सुधोत्पत्त्यभावांतरम् । धृताद्रिः कूर्मरूपेण वा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ “हालाहलं हालहलं तथैव च हलाहलम्” इति द्विरूपकोशात् । वीरुदादिषु विषस्यामृतस्य च सत्त्वात्प्रथमं मन्थनेन विषभाग एव पृथक्कृत इति ज्ञेयम् । संघाताः केयं विपत्तिरागतेत्याविग्नाः मीनादयो यस्मिंस्तस्मात् । उन्मकरो उत्कृष्टमकरः । तिमिः शतयोजनो मत्स्य इति । द्विपोऽप्यत्र जलजीव एव न तु हस्ती तन्मध्यपतितन्यायेन ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तद्विषम् । तदेवोपवेगत्वमेव । तत्रोपवेगकल्पने । तदाधारेऽपि तत्प्रसंगादाह-यद्वेति । अत एवोपवेगवत्त्वादेव । उपसर्पणं च शनैरेव ज्ञेयं शीघ्रत्वे झटिति सृष्टिनाशापत्तेः । प्रजाश्चात्र देवासुरा एव ग्राह्याः, साधारणानां झटिति कैलासगत्यसंभवात् । अत्र भगवता चंद्रमौलये तादृशकीर्त्तिं दातुं स्वयं विषात्प्रजा न रक्षिता इति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अभिमतस्मान्यम् । तेषामेव मुनीनामेव । तच्छिक्षणाथं तद्दृष्ट्वा तेषां तत्र प्रवृत्तेर्मोक्षसंभवात् । “आत्मविद्या तमोमूलम्” इत्यादिश्रुतेः “तपसैव परं ज्योतिरंजसा विंदते पुमान्” इति स्मृतेश्च ॥ २० ॥ ❀ ❀ हरिपराक्रमैः विष्णोः पराक्रमैः पालनादिरूपैः । तयोर्हरिहरयोरन्तरं भेदं, प्रजेशाना दक्षादयः । हरिपराक्रमैरित्युक्तेर्हरेरेव मूलत्वमायातमत एव यत्तदन्तरमस्ति तदपि स्तुतितात्पर्यान्नामन्यन्तेत्यायाति । स्तुतिश्च ‘महिम्ना स्तूयमाना हि देवा वीर्येण वर्द्धते’ इति वैदिकन्यायेन कालकूटनाशार्थैव । श्रीहरमूलत्वं तु श्रीशिवेनैव वक्ष्यते “पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः । प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥” इति । नवमेऽपि “वयं न तात प्रभवाम भूमिनि यस्मिन्परेन्येयजजीवकोशाः । भवंति कालेन भवंति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ॥” इति “एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयंत्रिताः” इति । पंचमेपि । देवा एतद्विषाद्रक्षणेऽशक्ता अतस्त्वां देवदेवं वयं प्रपन्ना इत्याहुः—देवदेवेति । देवानामपि देवोसीत्यभिप्रायः । ननु देवदेवा इंद्राद्यन्येऽपि संतीत्यत आहुर्महादेवेति । न हि त्वत्तो महान्कश्चिद्देवास्तीत्यभिप्रायः । तत्र हेतुः—भूतानामाकाशादीनामात्मा धारकस्त्वमेव “परमे व्योमन्सर्वा भूतानि” इति श्रुतेः । तत्रापि हेतुः—भूतानि भावयत्युत्पादयति स्वस्मादिति भूतभावनोपि त्वमेवासि “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” इत्यादिश्रुतेः । चक्रवर्त्ती तु—हे महादेव त्राहि । ननु महादेवो न त्रायते किं तु संहरति संहारावतारत्वात्तत्राहुः—भूतात्मन्निति । भूतानि चेतयसि हे भूतभावन भूतानि पालयस्येव । एतत्कर्तुं विष्णुरेव तमेव शरणं यातेति तत्राहुस्त्वमेकः । न हीश्वरा बहवः संत्यतस्त्वं विष्णुश्चैक एव मायागुणस्पर्शास्पर्शाभ्यामेव भेद इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ “बंधको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । विष्णुरेव परं ब्रह्म” इति स्कान्दोक्तेः । कुशलाः शास्त्ररहस्यज्ञाः । गुरुं हितोपदेशारम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति—नन्विति । एवंभूतो भवबंधमोक्षकर्त्ता । तत्राक्षेपे । भूमन्निति । त्वमेव तत्तद्रूपेण प्रतीयसे न त्वत्तो विष्णुभिन्नोऽस्तीति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तत्र विष्णुभिन्नत्वे । भावयति उत्पादयति वर्द्धयति संहरति चेति सदसद्भावभावनः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुतेः । सृज्यं विश्वं नानाशक्तिभिः सत्त्वादिभिः । आभातस्त्वमेव जगत् ईश्वरः मायाशक्तिमान् ‘मायिनं तु महेश्वरम्’ इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मेवेति । मेघ इव श्यामवर्णः कनकमिव स्वच्छः पीतश्च परिधिः परिधानं वस्त्रं यस्य सः कर्णयोर्विद्योतमाना विद्युत् इव मकराकारे कुण्डले यस्य सः मूर्ध्नि भ्राजन्तो विलुलिताः कचा यस्य सः । शता आर्षः । स्रग्धरः वनमालाधरः रक्ते नत्रे यस्य सः धृतः अद्रिर्धनं सः एवंभूतो भगवान् जैत्रैः सर्वतो जयावहैः अत एव जगतामभयदैर्दीर्भिर्मुजैश्चतुर्भिर्दशकं सर्पं गृहीत्वा मथ्ना मन्थनसाधनेन कनकपर्वतेन मथनशब्दो न दृष्टवरः । सिन्धुं मथन् प्रतिगिरिरिव नीलमणिमयपर्वतान्तरवत् अशोभत । मन्दाक्रान्ता छन्दः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ निरिति । एवं निर्मथ्यमानात् अत एव संघ्रान्ताः मीना उन् उद्गताः मकरादिकच्छपा-श्च यस्मिन् तस्मात् तिभ्यादयो मत्स्यविशेषास्तैराकुलाच्चोदधेः सकाशात् अप्रतः प्रथमतो हालहलाहलं हालहलाख्यं महोत्खणं दुःसहं विषमभूत् । ओषधिषु विषस्यामृतस्य च सत्त्वात् प्रथमं विषभागः पृथक्कृत्या उत्थित इति ज्ञेयम् । “हालाहलं हालहलं तथैव च हलाहलम्” इति द्विरूपकोशः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदिति । अङ्ग हे राजन् ! उग्रो वेगो वैद्यकप्रसिद्धो रोमाञ्चस्वेदादिर्यस्य तत् दिशि दिशि उपरि अधश्च विसर्पत् गच्छत् उत्सर्पत् उर्ध्वं गच्छच्च असह्यं सोढुमशक्यम् अप्रति अप्रतिमम् अद्भुतं प्रतिक्रिया-शून्यं वा तद्विषं दृष्ट्वा भीताः सेश्वराः सपालाः प्रजाः ताश्चात्र देवासुरा एव साधारणानां क्षीरसागरतटस्थानां कैलासस्थं शिवं प्राप्तुं झटिति समुद्रलङ्घनाशक्तेः अन्यत्रारक्ष्यमाणाः जना सदाशिवं शरणं दुद्रुवुः जग्मुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ विलोक्येति । त्रिलोका भवाय समुद्रये देव्या भवान्या सह्याद्रौ कैलासे आसीनं मुनीनामपवर्गस्य मोक्षस्य हेतोरत एव तेषामभिमतं तपो जुषाणं स्वाचारेण शिक्षयन्तं मुगभाव आर्षः । देववरममरोत्तमं तं सदाशिवं विलोक्य स्तुतिभिस्तुद्रुवुः प्रणेमुश्च । “निर्गुणं सगुणं चैव शिवं हरिपराक्रमैः । स्तुवन्तस्तु प्रजेशाना नामन्यन्तान्तरं तयोः ॥” इति स्वामिपादश्लोकः ॥ २० ॥ ❀ ❀ देवेति । पूर्वार्द्धे संबोधनानि नोऽस्मान् शरणापन्नान् त्रैलोक्यदहनात् विषात् त्राहि पालय । यद्भाव आकारश्च आर्षः ॥ २१ ॥ ❀ ❀

त्वमेक इति । त्वमेक एव सर्वजगतो बन्धमोक्षयोरीश्वरः समर्थः अत एव कुशलाः विवेकिनस्तं बन्धनमोक्षप्रदं प्रपन्नानामात्तिहरं गुरुं त्वामेवार्चन्ति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ गुणेति । हे विभो ! हे भूमन् व्यापक ! त्वं यदा गुणमय्या रजःसत्त्वतमआत्मिकया स्वशक्त्या मायारूपया अस्य विश्वस्य सर्गं स्थितिम् अत्ययम् उपसंहारं च धत्से कर्तुमिच्छसि । तदा स्वहृक् स्वतःसिद्धज्ञानः त्वं यथाक्रमं ब्रह्मविष्णुशिखेति अभिधां धत्से । कार्यभेदान्नामभेद एव न वस्तुभेदः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । गुह्यं वेदे गोप्यं सर्ववेदतात्पर्यविषयं यत्परमं ब्रह्म सत्त्वमेव सदसतो भावान् देवतिर्यगादीन् भावयत्युत्पादयतीति तथा सृज्यं तु त्वद्व्यतिरिक्तं नास्ति इत्याहुः । आत्मैव त्वं नानाशक्तिभिः सत्त्वादिगुणैर्जगद्रूपेणाभातः अतो जगदीश्वरः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

मथन्तमजितं वर्णयति-मेघश्याम इति । मेघ इव श्यामः “उपमानानि सामान्यवचनैः (२।१।५५)” इति समासः । कनकपरिधिः कनकपरिधानः पीताम्बरः कण्ठे द्योतमानविद्युन्निभाऽऽभरणः वियत्याकाशे मूर्ध्ना सकिरीटेनाक्रमन् चलितं स्रजं वनमालां विभर्तीति तादृशः रक्ते नेत्रे यस्य सः जगतामभयप्रदैर्दीर्घभिर्भुजैर्दृग्दृशकं सर्पं गृहीत्वा मथ्ना गिरिणाऽन्धि मथन्नधोधृताद्रिरजितोऽपरो गिरिरिवाशोभत ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं निर्मथ्यमानादुदधेः प्रथमम् उल्लवणं दुस्सहं हाला-हलाख्यं विषमुदभूत् कथम्भूतादुदधेः संभ्रान्ता मीना उद्गता मकरादयश्च यस्मिन् तस्मात् तिम्यादिभिर्मत्स्यविशेषैराकुलाञ्च ॥ १८ ॥ विषं विशिषंस्ततो भीतानां प्रजानां सदाशिवप्रपत्तिमाह—तदिति । तद्विषमप्रति प्रतिक्रियाशून्यमप्रतिमं वा कुतः उग्रः वेगो यस्य तदेवाह दिशि दिशि प्रतिदिशम् उपर्यधश्च विसर्पन् उत्सर्पन् उद्गच्छच्च एवंविधं तद्विषं दृष्ट्वेति शेषः । अङ्ग हे राजन् ! सेश्वरास्सपालाः प्रजाः त्रिलोकस्थाः अरक्ष्यमाणाः सदाशिवं शरणं दुदुवुर्जग्मुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्रिलोक्याः भवाय समृद्धयै देव्या भवान्या सहाद्रौ कैलासे आसीनमपवर्गहेतोस्तपो जुषाणं मुनीनामभिमतं देववरं सदाशिवं त्रिलोक्यस्तुतिभिः प्रणमुः तुष्टुवुः प्रणमुश्च ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्तुतिमेवाह—देवदेवेत्यादिनाव्यक्तकर्मण इत्यन्तेन । तत्र परमकारणभूतभगवद-साधारणैर्धर्मैरारोपितैर्वा तैः स्तुतिः क्रियते इति सर्वमुपपन्नं रुद्रवाचिशब्दानां शास्त्रदृष्ट्या रुद्रशरीरकपरमात्मपर्यन्तत्वेन वा रुद्रस्य परमात्मावेशावताररूपत्वाद्वा सर्वं घटते हे देवानामपि देव, हे सर्वभूतान्तरात्मन्, भूतभावन ! भूतस्रष्टः ! शरणं गतानस्मान् त्रैलोक्यं दहतीति त्रैलोक्यदहनः कर्तरि ल्युः तस्मात् विषाद्वाहि पाहि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सर्वस्य जगतो बन्ध-मोक्षयोस्त्वमेक एवेश्वरः तमेवंभूतं प्रपन्नदुःखहरं त्वामेव कुशलाः सुधियः अर्चन्त्याराधयन्ति । मोक्षेश्वरत्वम् उपायोपदेशद्वारकम् इत्यभिप्रायेण विशिनष्टि गुरुमिति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ गुणमय्या त्रिगुणात्मिकया स्वशक्त्या स्वांशभूतया मायया अस्य जगतः यदा सर्गादीन् विधत्से करोषि तदा हे विभो, हे स्वहृक् स्वप्रकाश, हे भूमन् ! ब्रह्मविष्णुशिवाभिधां धत्से विभधि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ गुह्यमौपनिषदं परमं सदसद्भावानं चिदचिद्रूपपदार्थभावनं परं ब्रह्म त्वमेव “ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्” (४।१।५) इति न्यायेनैवं विषाद्वीताः स्तुवन्ति अत एव ब्रह्मत्वेन स्तुतमप्यात्मानमब्रह्मभूतं ज्ञात्वा वक्ष्यति रुद्रः—

“अहो बत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैशसम् । पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ॥

प्रीते हरौ भगवति” इति आपन्नानामब्रह्मणि मयि ब्रह्मत्वेन स्तुतिं पश्येति भवान्यै दर्शयित्वा अवश्यं भूतदयया भगवान् सर्वान्तरात्मा परब्रह्मभूतः तुष्यतीति वक्ष्यति तत्तस्मान्न रुद्रे परत्वभ्रमः कार्यः तस्माद्रुद्रशरीरकपरमात्मगताः सर्वे चैतत्प्रकरणोदिता धर्माः इत्यवगन्तव्यम् “भूयसां स्याद्वलीयस्त्वम्” इति न्यायेन भगवत्पारम्यस्य प्रायशोऽस्मिन्पुराणे प्रतिपादनात् नानाशक्तिभिराभातश्चिदचित्कालादिशक्तिविशिष्टतयाऽऽभातः प्रपञ्चस्त्वमेव जगदीश्वरस्तदन्तरात्मा च त्वमेव ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कनकपरिधिः कनककाञ्चीकः कर्णविद्योतविद्युदिति लुप्तोपमेयमिति कर्णशब्दप्रयोगेन कुण्डलद्वयमुपलक्ष्यते तेनैवं योजनीयं विशिष्टो द्योतो ययोस्ते विद्योते कर्णयोर्विद्योते विशिष्टदीप्तिनी विद्युद्रूपे इव कुण्डले यस्य स तथा विलुलिता विचलिता वनस्रग्वनमाला तां धारयतीति मूर्ध्नि शोभमानविलुलितवनस्रग्वरः दन्दशुकं नागेन्द्रं मथ्ना मन्दराख्येन ॥ १७ ॥ ❀ ❀ उन्मकराः उन्मुखमकराः उत्तिमयः उत्पतिततिमिमत्स्याः सम्भ्रान्तैर्मानीनादिभिः आकुलाब्धेः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ दुदुवुः शीघ्रं जग्मुः ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ यदा सर्गादीन् धत्से तदा ब्रह्माद्यभिधां धत्से ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सदसद्भावा देवासुरतिर्यगादयस्तान् भावयत्युत्पादयति वर्धयति वशीकरोति चेति अतः सदसद्भावभावनम् अनेन ब्रह्मशिवयोरन्तर्यामित्वेन स्थितमेव जगदुत्पत्त्यादि करोतीति निरणायि । नानाशक्तिभिः आभासः आ समन्ताद्भासो भासनं यस्य स तथा ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

दिशि दिशीति शनैः शनैरेवेति ज्ञेयम् । शीघ्रत्वे झटिति सृष्टिनाशापत्तेः प्रजाश्चात्र देवासुरा एव । साधारणानां समुद्रवृन्दलङ्घनाद्यशक्तेः तत्रापि झटिति ऊर्ध्वस्थिततत्तद्व्यूहानां तत्रस्थशिवप्रभावेणैव तथास्थितिर्ज्ञेया अधःस्थितानान्तु तस्मिन्न गमनम् । विषाग्निना झटित्यूर्ध्वव्याप्तेः सम्भ्रमेण तत्तदस्फूर्तेश्च अरक्ष्यमाणाः श्रीशिवमहिमदर्शनार्थं श्रीभगवत उदासीनीभावात् ॥ १६-२० ॥ * * निर्गुणमित्यादिटीकापद्ये हरिपराक्रमैरित्यनेन हरेरेव मूलत्वमायातम् अत एव यत्तदन्तरमस्ति तदपि स्तुतितात्पर्यान्नामन्यन्तेत्यायाति “स्तुतिश्च महिम्ना स्तूयमाना हि देवा वीर्येण वद्धन्ते” इति वैदिकन्यायेन कालकूटनाशनार्थम् । श्रीहरेर्मूलत्वन्तु स्वयं श्रीशिवेनैव वक्ष्यते “पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः । प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः” । इति । तथा नवमे “वयं न तात ! प्रभवाम भूम्नि यस्मिन् परेऽन्येष्वज्जीवकोशः । भवन्ति काले न भवन्ति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः” इति । “एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः” इत्यादि ॥ २१-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कनकपरिधिः कनकवर्णं परिधानं यस्य सः विद्युन्मकरकुण्डलं मथ्ना मथनसाधनेन गिरिणा प्रतिगिरिः कनकगिरे-
स्तस्य प्रतियोगी इन्द्रनीलगिरिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ * * विषमभूदिति वीरुदादिषु विषस्यामृतस्य च सत्त्वात् मथने सति प्रथमं
विषभागः पृथक्त्वा उत्थित इति ज्ञेयम् । हालहलाह्वमिति “हालाहलं हालहलं तथैव च हलाहलम्” इति द्विरूपकोशः । सभ्रान्ताः
केयं विपत्तिरागतेत्याविग्ना भीनादयो यस्मिन् तस्मात् उन्मकर उत्कृष्टो मकरः तिमितिमिङ्गिलौ मत्स्यभेदौ ॥ १८ ॥ * *
दिशि दिशि विसर्पन् उपरि उत्सर्पन् अधो अवसर्पन्नेति शेषो ज्ञेयः । सर्पणं च शनैः शनैरेवेति ज्ञेयं शीघ्रत्वे झटिति
सृष्टिनाशापत्तेः प्रजाश्चात्र देवासुरा एव साधारणानां झटिति समुद्रलङ्घनाद्यशक्तेः । अप्रति अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यमिति वा
विलोक्येति शेषः । अरक्ष्यमाणा इति तदानीं भगवता तदुपेक्षणं स्वभक्तश्रेष्ठाय चन्द्रार्द्धमौलये तादृशकीर्ति-
प्रदानार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ * * भवाय भूत्यै सम्पत्त्यर्थमिति यावत् अद्रौ कैलासे मुनीनामपवगहेतोस्तपो
जुषाणम् ॥ २० ॥ * * हे महादेव ! त्राहि त्रायस्व ननु, महादेवो न त्रायते किं तु संहरति संहारावतारत्वात् तत्राहुः
भूतात्मन् ! भूतानि चेतयसि हे भूतभावन ! भूतानि पालयस्व ॥ २१ ॥ * * ननु, भूतभावना विष्णुरेव तं शरणं
यातेति तत्राहुः त्वमेकः न हीश्वराः बहवो भवन्त्यतस्त्वं विष्णुश्चैक एव मायागुणस्पर्शास्पर्शाभ्यामेव भेद इति भावः ॥ २२ ॥
पुरुषरूपत्वेन स्तुवन्ति-गुणमय्येति । यदा सर्गादीन् धत्से तदा ब्रह्मादिसंज्ञां धत्से ॥ २३ ॥ * * निर्विशेषस्वरूपत्वेन
स्तुवन्ति-त्वं ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वेन स्तुवन्ति सदसद्भावान् उत्कृष्टनिकृष्टस्वभावान् देवतिर्यगादीन् भावयसि सृजसि । विष्णुत्वेन
स्तुवन्ति नानेति ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अथो अनन्तरं धृतः अद्रिर्येन सः मेघ इव श्यामः कनकवत् परिधिः परिधानं यस्य सः कर्णयोर्विद्योतमाने विद्युतौ
कुण्डललक्षणे यस्य सः मूदुध्नि भ्राजन्तो विलुलिता विकीर्णाः कचाः केशाः यस्य सः जैत्रैर्जिष्णुभिः जगतामभयदैर्दौर्भिर्देन्दुशूकं
सर्पं गृहीत्वा मथ्ना गिरिरूपेण मथनसाधनेन अब्धिं मथन् प्रतिगिरिरिव प्रतिद्वन्द्वी पर्वत इवाशोभत ॥ १७ ॥ * *
सम्भ्राताः मीनाः उद्गताः मकरादयो यस्मिन् तस्मात्तिम्यादिभिराकुलात् महोदधेः प्रथमं विषमभूत् कथम्भूतं महोल्बणं अति-
दुःसहं हालहलमित्याह्वा नाम यस्य तत् “हालाहलं हालहलं तथैव च हलाहलम्” इति द्विरूपकोशः ॥ १८ ॥ * *
अहेस्तद्विषम अप्रति अप्रतिमं दिशि अधश्च विसर्पन् उपरि उत्सर्पन् दृष्ट्वा प्रजाः सदाशिवं शरणं दुदुवुः जग्मुः । कथम्भूताः
अरक्ष्यमाणाः तत्रत्येनाप्यजितेनेति शेषः । तद्वक्षणे तु गरलपानाभावे नीलकण्ठवादिवेदविरोधापत्तिरिति भावः ॥ १९ ॥ * *
ताः प्रजाः देववरं विलोक्य स्तुतिभिः तुष्टुवुः प्रणेमुश्च कथम्भूतं त्रिलोक्याः भवाय समृद्धयै भवान्या सह अद्रौ आसीनम् मुनीनां
मननशीलानां तत्त्वावगन्तृणामभिमतं सम्मतं तपः अपवर्गहेतोः जुषाणम् ॥ २० ॥ * * “सृजामि तन्नियुक्तोऽहं
हरो हरति तद्वशः” “एते वयं तस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः” इत्यादिब्रह्मशिववाक्यात् “क इति
ब्रह्मणो नाम ईशोहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान्” इति हरिवंशे शिववाक्यात् “नारायणाद् ब्रह्मा
जायते, नारायणादुद्रो जायते” इति श्रुतेश्च शिवस्य भगवज्जन्यत्वेन भगवद्वत्संहारशक्तियुक्तत्वेन भगवदंशत्वेन च तदभिन्नत्वात्
परमकारणभूतभगवदसाधारणैर्गुणैः स्तुतिः क्रियते-देव देव इत्यादिना । त्राहि त्रायस्व ॥ २१-२२ ॥ * * गुणमय्या
सत्त्वादिगुणमय्या ॥ २३ ॥ * * सदसतः साध्वसाधून् सुरासुरभावान् भावयतीति तथा आत्मा जगदात्मा
जगदीश्वरश्च ॥ २४ ॥

मथनन्तमजितं वर्णयति । मेघश्याम इति । मेघ इव श्यामः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । कनकसदृशः परिधिः परिधानवासो यस्य सः, परिहितपीतपीताम्बर इत्यर्थः । विशिष्टो द्योतः प्रकाशो ययोस्ते, कर्णयोः विद्योते विशिष्टदीप्तिमत्यौ विद्युतौ विद्युत्समाने कुण्डले यस्य सः, मूध्न मस्तके भ्राजन्तः विलुलिताः कचाः केशाः यस्य सः, स्रग्धरो वनमालाधरः, रक्ते नेत्रे यस्य सः, जैत्रैर्जयनशीलैः जगदभयदैः जगतामभयप्रदैः, दोर्भिर्भुजैः, दन्दशूकं सर्पं, गृहीत्वा, मथ्ना मथनदण्डभूतेन गिरिणा मथनन् अब्धिमिति शेषः । अधः धृतोऽद्विरेण सोऽजितो भगवान्, प्रतिगिरिः मन्दराद्रेः प्रतिनिधिभूतः पर्वतः इव, अशोभत ॥ १७ ॥ ❀ ❀ निर्मथ्यमानादिति । एवं संध्रान्ताः मीना मत्स्याश्च उद्गता मकराश्च अहयश्च कच्छपाश्च यस्मिंस्त्स्मात्, तिमयः शतयोजनविस्तीर्णा मत्स्याश्च द्विपग्रहा हस्तिमाना ग्राहाश्च तिमिर्गला उक्तविधतिमिर्गलादयो मत्स्याश्च तैराकुलस्तस्मात्, निर्मथ्यमानात्, उदधेः समुद्रात्, अग्रतः प्रथमं, महोत्खणं दुःसहं, हालहलाह्वं हालाहलाख्यं, विषम् अभूत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विषं विशिषंस्ततो भीतानां सदाशिवप्रपत्तिमाह । तदिति । अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यं, दिशि दिशि, प्राच्यादिदिक्ष्वित्यर्थः । उपरि नक्षत्रलोकादिषु अधः पातालादिलोकेषु, संसर्पयति स्वदोषं सर्वत्र प्रसारयतीति

संसर्पकं, अत एव उग्रवेगं, तद्विषं विलोक्य, भीताः, सेश्वराः सदिकपालाः प्रजाः, अङ्ग हे राजन्, अरक्ष्यमाणाः कुत्रापि कैश्चि-
दप्यकृतपरित्राणाः सत्यः, सदाशिवं शरणं दुद्रुवुः। स्वपरित्राणाय शिवशरणं प्रापुः। विसर्पदुत्सर्पदसहवीर्यमिति पाठेऽपि
उग्रवीर्यं दिशि दिशि, उपरि, अधः, विसर्पन् उत्सर्पन्, असहवीर्यं तत् विलोक्येति शेषः। अन्यत्पूर्ववत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀
विलोक्येति। त्रिलोकाः, भवाय समुद्रयै, देव्या भवान्या सह अद्रौ कैलासे, आसीनं, अपवर्गहेतोः तपः जुषाणं, मुनीनां
अभिमतं, देववरं देवदेवं, तं सदाशिवं विलोक्य, स्तुतिभिः प्रणेमुः। तुष्टुवुः प्रणेमुश्चेत्यर्थः। अपवर्गहेतोस्तपो जुषाणमित्यनेन
शिवलाघवमाशङ्क्य केचिन्मुनीनामभिमतं तेषामेवापवर्गाय तपो जुषाणमिति व्याख्यायन्ते ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्तुतिमेवाह
देवदेवेत्यादिना अव्यक्तकमणे इत्यन्तेन। तत्र शिवस्य परमात्मावेशवतारत्वात्तच्छरीरत्वाद्वा परमात्मासाधारणैर्धर्मैः स्तौति।
देवदेवेति। हे देवदेव देवानामपि देव, हे महादेव, हे भूतात्मन् सर्वभूतान्तरात्मन्, हे भूतभावन भूतस्रष्टः, शरणापन्नान्
शरणं गतान्, नोऽस्मान्, त्रैलोक्यं दहतीति त्रैलोक्यदहनं तस्मात्, विषात्, त्राहि ॥ २१ ॥ ❀ ❀ त्वमेक इति। सर्व-
जगतः सर्वस्यापि विश्वस्य, बन्धमोक्षयोः, त्वम् एकः, एव ईश्वरः। तमेवंभूतं, प्रपन्नार्तिहरं शरणागतदुःखहरं, गुरुं, त्वाम् एव,
कुशलाः सुधियः, अर्चन्त्याराधयन्ति। अत्रास्य मोक्षेश्वरत्वं तदुपायोपदेशद्वारकं बोध्यम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ गुणमग्येति।
गुणमग्या त्रिगुणमग्या त्रिगुणात्मिकयेति यावत्। स्वशक्त्या स्वांशभूतया मायया, अस्य जगतः, सर्गस्थित्ययान्, यदा
धत्से करोषि, तदा, हे विभो हे भूमन्, स्वहृक् स्वप्रकाशस्त्वं ब्रह्मविष्णुशिवाभिधां धत्से विभर्षि ॥ २३ ॥ ❀ ❀ त्वमिति।
गुह्यमौपनिषदं, परमं सर्वोत्तमं, सदसद्भावनं चिदचिद्रूपपदार्थस्रष्टृ, यद्वा सदसद्भावा देवासुरतिर्यगादयस्तान् भावयत्युत्पा-
दयति वद्धयति वशीकरोति वा, तथाभूतं, ब्रह्म त्वम् एव। आत्मा त्वमेव नानाशक्तिभिः आभातः चिदचित्कालादिशक्ति-
भिर्विशिष्टतया भासमानः सन्नपि, जगदीश्वरः सृज्यं त्वद्व्यतिरिक्तं नास्ति। त्वं तु वस्तुतो जगदीश्वरत्वात्तद्व्यतिरिक्त-
एव भवसीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

मेघके समान साँवले शरीरपर सुनहला पीताम्बर, कानोंमें बिजलीके समान चमकते हुए कुण्डल, सिरपर लहराते
हुए घुँघराले बाल, नेत्रोंमें लाल-लाल रेखाएँ और गलेमें वनमाला सुशोभित हो रही थी। सम्पूर्ण जगत्को अभयदान करनेवाले
अपने विश्वविजयी भुजदण्डोंसे वायुकिनागको पकड़कर तथा कूर्मरूपसे पर्वतको धारणकर जब भगवान् मन्दराचलकी
मथानीसे समुद्रमन्थन करने लगे, उस समय वे दूसरे पर्वतराजके समान बड़े ही सुन्दर लग रहे थे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ जब
अजित भगवान्ने इस प्रकार समुद्र-मन्थन किया, तब समुद्रमें बड़ी खलबली मच गयी। मछली, मगर, साँप और कछुए
भयभीत होकर उपर आ गये और इधर-उधर भागने लगे। तिमि-तिमिझिल आदि मच्छ, समुद्री हाथी और प्राह व्याकुल हो
गये। उसी समय पहले-पहल हालाहल नामका अत्यन्त उग्र विष निकला ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वह अत्यन्त उग्र विष दिशा
विदिशामें, ऊपर-नीचे सर्वत्र उड़ने और फैलने लगा। इस असह्य विषसे बचनेका कोई उपाय भी तो न था। भयभीत होकर
सम्पूर्ण प्रजा और प्रजापति किसीके द्वारा त्राण न मिलनेपर भगवान् सदाशिवकी शरणमें गये ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भगवान्
शङ्कर सतीजीके साथ कैलास पर्वतपर विराजमान थे। बड़े-बड़े ऋषिमुनि उनकी सेवा कर रहे थे। वे वहाँ तीनों लोकोंके
अभ्युदय और मोक्षके लिये तपस्या कर रहे थे। प्रजापतियोंने उनका दर्शन करके उनकी स्तुति करते हुए उन्हें
प्रणाम किया ॥ २० ॥ ❀ ❀ प्रजापतियोंने भगवान् शङ्करकी स्तुति की—देवताओंके आराध्यदेव महादेव! आप समस्त
प्राणियोंके आत्मा और उनके जीवनदाता हैं। हमलोग आपकी शरणमें आये हैं। त्रिलोकीको भस्म करनेवाले इस उग्र विषसे
आप हमारी रक्षा कीजिये ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सारे जगत्को बाँधने और मुक्त करनेमें एकमात्र आप ही समर्थ हैं।
इसलिये विषेकी पुरुष आपकी ही आराधना करते हैं। क्योंकि आप शरणागतकी पीडा नष्ट करनेवाले एवं जगद्गुरु हैं ॥ २२ ॥
प्रभो! अपनी गुणमयी शक्तिसे इस जगत्की सृष्टि, स्थिति और प्रलय करनेके लिये आप अनन्त, एकरस होनेपर भी ब्रह्मा,
विष्णु, शिव आदि नाम धारण कर लेते हैं ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आप स्वयंप्रकाश हैं। इसका कारण यह है कि आप परम रहस्यमय
ब्रह्मतत्त्व हैं। जितने भी देवता, मनुष्य, पशु, पक्षी आदि सत् अथवा असत् चराचर प्राणी हैं—उनको जीवनदान देनेवाले
आप ही हैं। आपके अतिरिक्त सृष्टि भी और कुछ नहीं है। क्योंकि आप आत्मा हैं। अनेक शक्तियोंके द्वारा आप ही
जगत्स्वरूपमें भी प्रतीत हो रहे हैं। क्योंकि आप ईश्वर हैं, सर्वसमर्थ हैं ॥ २४ ॥

त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणस्वभावः ।

कालः क्रतुः सत्यमृतं च धर्मस्त्वय्यक्षरं यत् त्रिवृदामनन्ति ॥ २५ ॥

अग्निर्मुखं तेऽखिलदेवतात्मा क्षितिं विदुर्लोकभवाङ्घ्रिपङ्कजम् ।
 कालं गतिं तेऽखिलदेवतात्मनो दिशश्च कर्णौ रसनं जलेशम् ॥ २६ ॥
 नाभिर्नभस्ते श्वसनं नभस्वान् सूर्यश्च चक्षूषि जलं स्म रेतः ।
 परावरात्माश्रयणं तवात्मा सोमो मनो द्यौर्मगवञ्छिरस्ते ॥ २७ ॥
 कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घा रोमाणि सर्वौषधिवीरुधस्ते ।
 छन्दांसि साक्षात् तव सप्त धातवस्त्रयीमयात्मन् हृदयं सर्वधर्मः ॥ २८ ॥
 मुखानि पञ्चोपनिषदस्तवेश यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः ।
 यत् तच्छिवाख्यं परमार्थतत्त्वं देव स्वयंज्योतिरवस्थितिस्ते ॥ २९ ॥
 छाया त्वधर्मोर्मिषु यैर्विसर्गो नेत्रत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि ।
 सांख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा छन्दोमयो देव ऋषिः पुराणः ॥ ३० ॥
 न ते गिरित्राखिललोकपालविरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ।
 ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च सत्त्वं न यद् ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥ ३१ ॥
 कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत् ते ।
 यस्त्वन्तकाल इदमात्मकृतं स्वनेत्रवह्निस्फुलिङ्गशिखया भसितं न वेद ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—त्वं शब्दयोनिः जगदादिः प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणस्वभावः आत्मा कालः क्रतुः सत्यं ऋतं धर्मं च यत् त्रिवृत्

अक्षरम् त्वयि आमनन्ति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अखिलदेवतात्मा अग्निः ते मुखम् लोकभव क्षितिम् अङ्घ्रिपङ्कजम् कालम्
 अखिलदेवतात्मनः ते गतिम् दिशः कर्णौ च जलेशं रसनं विदुः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ भगवन् नभः ते नाभिः नभस्वान्
 श्वसनं सूर्यः चक्षूषि च जलं रेतः तव आत्मा परावरात्माश्रयणं सोमः मनः द्यौः ते शिरः स्म ॥ २७ ॥ ❀ ❀ त्रयीमयात्मन्
 समुद्राः कुक्षिः गिरयः अस्थिसङ्घाः सर्वौषधिवीरुधः ते रोमाणि साक्षात् छन्दांसि तव सप्त धातवः सर्वधर्मः हृदयम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀
 ईश देव पञ्चोपनिषदः तव मुखानि यैः त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः यत् शिवाख्यं परमार्थतत्त्वं स्वयंज्योतिः तत् ते अवस्थितिः ॥ २९ ॥
 देव अधर्मोर्मिषु यैः विसर्गः तु तव छाया सत्त्वरजस्तमांसि नेत्रत्रयं छन्दोमयः पुराणः ऋषिः सांख्यात्मनः शास्त्रकृतः ईक्षा ॥ ३० ॥
 गिरित्र ते परं ज्योतिः अखिललोकपालविरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् न यत्र रजः तमः च सत्त्वं न यत् निरस्तभेदं ब्रह्म ॥ ३१ ॥
 कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहः क्षपयतः ते तत् स्तुतये न यः तु अन्तकाले आत्मकृतं इदं स्वनेत्रवह्निस्फुलिङ्गशिखया
 भसितं न वेद ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्वतः सिद्धज्ञानत्वमुपपादयंतो जगदात्मना आभानप्रकारमाहुः । त्वं शब्दस्य वेदस्य योनिरतः स्वतःसिद्धज्ञानः ।
 त्वं जगदादिर्महत्तत्त्वम् । आत्मा चाहंकारः । कथंभूतः । प्राणेन्द्रियद्रव्याणां कारणभूता गुणा यस्य । राजसादित्रिविध इत्यर्थः ।
 स्वभावादयश्च त्वमेव । तत्र क्रतुः संकल्पः सत्यमृतं चेति यो धर्मः स च त्वम् । महदादिस्वरूपत्वे हेतुः त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं
 यदक्षरं प्रधानं त्वयि त्वदाश्रयं तदामनन्ति । यद्वा एवंभूते त्वयि त्रिवृदक्षरं प्रणवं प्रकाशकमाहुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀
 अखिलदेवतात्मा । “अग्निः सर्वा देवता” इति श्रुतेः । सोऽग्निस्ते मुखम् । हे लोकभव । द्वितीयांतेषु विदुरित्यस्य संबंधः ॥ २६ ॥
 परे अवरे च ये आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयस्तवात्माऽहंकारः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ त्रयीमयात्मन्वेदत्रयमूर्ते ॥ २८ ॥ ❀ ❀
 पंचोपनिषदस्तत्पुरुषाधोरसद्योजातवामदेवेशानरूपा मंत्राः । यैर्मुखैरष्टोत्तरत्रिंशन्मंत्राणां वर्गः । तेषामेव मंत्राणां पदच्छेदे-
 नाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मंत्रा इत्यर्थः । अवस्थितिरुपरतावस्था ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अधर्मोर्मिषु दंभलोभादिषु ते

छाया । यैरुर्मिभिर्विसर्गः प्रतिसर्गः संहारः । यद्वा यैः सत्त्वादिभिर्विविधः सर्गस्तानि ते नेत्रत्रयम् । हे देव छंदोमय ऋषिर्वेदः स तवेक्षा ईक्षणम् । साक्षान्मनुरिति पाठे मनुर्वेदः । तमेवाह । छंदोमय इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ हे गिरित्र ते परं ज्योतिरखिलानां लोकपालादीनां गम्यं न भवति । कुतः । यत्र रजआदि नास्ति । किं तज्ज्योतिः । यन्निरस्तभेदं ब्रह्म ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कामश्चाध्वरश्च दक्षयज्ञत्रिपुरादयश्च ये अनेकभूतदुहस्तान् क्षपयतः संहारतस्ते तत्कर्म स्तुतये न भवति । अत्यल्पमेतदित्यर्थः । गरक्षपणस्याप्यवश्यंभावित्वेन सिद्धवन्निर्देशः । स्तुतयेऽलं न भवतीत्यत्र हेतुः । यस्तु भवान्स्वनेत्रवह्निर्विस्फुलिंगस्य शिखयेदं जगद्भसितं भस्मसाज्जातं न वेद नालोचयत्यपि ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

योनिः कारणम् “अस्य वै महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदः—” इत्यादिश्रुतेः । अतो वेदकारणत्वात् । द्रव्यपदं महाभूतार्थकम् । इत्यर्थे इति । गुणत्रयकारणीभूतप्रधानमाश्रयोऽपि त्वमेवेति भावः । प्राणेंद्रियेत्याद्युत्तयैव प्रधानाश्रयत्वमागतं पुनस्तत्कथने पुनरुक्तिसंभवादाह—यद्वेति । एवंभूते वेदादिकारणीभूते । त्रिवृत् अकारोकारमकाररूपेण त्रिप्रकारम् । इत्यर्थे इति । “य ॐकारः स प्रणवो यः प्रणवः स प्राणो यः प्राणः स सर्वव्यापी सोऽनंतो योनंतस्तत्तारं यत्तारं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म यत्परं ब्रह्म स एको य एकः स रुद्रो यो रुद्रः स ईशानो य ईशानः स भगवान्महेश्वरः स परमशिवः” इत्यादिश्रुतेः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ लोकानां भव उत्पत्तिर्यस्मात्स तथा । इत्यभिप्रेत्यैवं स्वामिनोक्तं लोकभावेनेति अखिलदेवतात्मा सर्वदेवतास्वरूपः । प्रमाणमाह—अग्निरिति । जलेशं वरुणम् । रसनं रसनेन्द्रियम् ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ स प्रसिद्धः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तेषां पंचानामेव पारच्छेदेन पदच्छेदेन । इत्यर्थे इति । “तत्पुरुषाय विद्महे शान्त्यै १ । महादेवाय धीमहि विद्यायै २ । तन्नो रुद्रः प्रतिष्ठायै ३ । प्रचोदयात् धृत्यै ४ । अघोरेभ्यस्तमा ५ । अथ घोरेभ्यो मोहा ६ । अघोरेभ्यो रक्षा ७ । अघोरतरेभ्यो निद्रा ८ । सर्वेभ्यः सर्वव्याध्या ९ । सर्वसर्वेभ्यो मृत्यवे १० । नमस्तेऽस्तु लुधा ११ । रुद्ररूपेभ्यस्तृष्णा १२ । वामदेवाय रजा १३ । ज्येष्ठाय स्वाहा १४ । श्रेष्ठाय रत्यै १५ । रुद्राय कल्याण्यै १६ । कालाय कामा १७ । कलविकरणाय संधिन्यै १८ । बलविकरणाय क्रिया १९ । बलाय वृद्ध्यै २० । बलच्छाया २१ । प्रमथनाय धात्र्यै २२ । सर्वभूतदमनाय भ्रामण्यै २३ । मनःशोषिण्यै २४ । उन्मनाय ज्वरा २५ । सद्योजातं प्रपद्यामि सिद्धयै २६ । सद्योजाताय वै नमः ऋद्धयै २७ । भवे दित्यै २८ । अभवे लक्ष्यै २९ । नातिभवे मेघा ३० । भजस्व मां कांत्यै ३१ । भव स्वधा ३२ । उद्भवाय प्रभा ३३ । ईशानः सर्वविद्यानां शशिन्यै ३४ । ईश्वरः सर्वभूतानाम् अभयदा ३५ । ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मन् ब्रह्मेष्टदा ३६ । शिवो मे अस्तु मरीच्यै ३७ । सदाशिवः ज्वालिन्यै ३८ ।” “ईशानस्य कलाः पञ्च चतस्रः पुरुषस्य हि । अष्टौ प्रोक्ता अघोरस्य वामस्याथ त्रयोदश । सद्योजातकला अष्टावष्टत्रिंशत्कला इमाः” इत्युक्तं पूतकमलाकरे । मुखैर्मंत्ररूपैः । यत्तदिति वक्तुमशक्यं शिवाख्यं ब्रह्माख्यं परमार्थतत्त्वं सत्यस्वरूपं स्वयं प्रकाशम् । यद्वा यच्छिवाख्यं तत्तेवस्थितिरिति योज्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ दंभाद्या ऊर्मयो धर्माणवतरंगभूताः छायेत्यर्थः । विरुद्धः सर्गः विसर्गः तदेवाह—प्रतिसर्ग इति । “अंते त्वधर्महरमन्युवशासुराद्याः” इत्युक्तेः । प्रसिद्धार्थपरित्यागमसहमान आह—यद्वेति । छंदोमयो गायत्र्यादिछंदःप्रचुरः । “ऋषिर्वेदे वशिष्टादौ दीधितौ च पुमानयम्” इत्युक्तेः । सांख्यात्मनो ज्ञानरूपस्य शास्त्रकृतो वेदोद्भावयितुः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तव भक्ताभीष्टदत्तात्पार्वतीप्रीतये दग्धो गिरिस्त्रातोऽतोऽस्मानपि त्राहीत्यभिप्रायेणाहुः—गिरित्रेति । यत्र ज्योतिषि । सगुणमेव वस्तु गोचरीभवतीति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कालगरं मृत्युकरं विषम् । आदिनांधकादिग्रहः । यद्वा—कालो मृत्युः मृत्युंजयाभिधानात् । इत्यर्थे इति । यथा त्रैलोक्यांधकारहर्तुं रवेर्गुहांधकारशमकत्वं न स्तुतिस्तद्वदिति भावः । भाविकथनं त्रिकालज्ञत्वाद्देवानामित्याह—गरक्षपणेत्यादि । नालोचयति तुच्छत्वदृष्टयेति भावः । कालगरौ दैत्यौ वा कालो मृत्युः गरं विषं वा । तस्यावश्यसंहार्यत्वेन सिद्धवन्निर्देशः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्वमिति । शब्दस्य वेदस्य योनिः कारणं त्वं जगदादिर्महत्तत्त्वं प्राणेन्द्रियद्रव्याणां कारणभूता गुणा यस्य स राजसादित्रिविधः आत्मा अहङ्कारस्त्वं तथा स्वभावादयस्त्वं स्वभावः परिणामहेतुः कालः क्षोभकः क्रतुः सङ्कल्पः सत्यं यथार्थभाषणम् ऋतं मधुरभाषणं च धर्मी यज्ञादिरूपः त्वम् एवंभूते त्वयि त्रिवृदक्षरमकारोकारमकारात्मकं प्रणवं प्रकाशकमामनन्ति वदन्ति । यद्वा । त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं यदक्षरं प्रधानं तत् त्वयि त्वदाश्रयमामनन्ति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अग्निरिति । लोका भवन्ति यस्मात्स हे लोकभव ! यः अखिलदेवतात्मनस्तं ते मुखं विदुः । क्षितिं तेऽङ्घ्रिपङ्कजं विदुः । अखिलदेवतात्मनस्ते कालं गतिं विदुः । दिशश्च कर्णौ विदुः । जलेशं वरुणं रसनेन्द्रियं विदुः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ नाभिरिति । हे भगवन् ! नभस्त्व नाभिः

नभस्वान् वायुस्तव श्वसनं श्वासः सूर्यस्तव चक्षूषि जलं च तव रेतः ब्रह्मादयः अपरे तिर्यगादयो ये आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयण-
माश्रयस्तवात्मा अहङ्कारः सोमश्चन्द्रस्तव मनः द्यौः स्वर्गस्तव शिरः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कुक्षिरिति । हे त्रयीमयात्मन वेदत्रयमूर्ते !
सर्वे समुद्रास्तव कुक्षिः गिरयः पर्वतास्तवास्थिसङ्घा अस्थिसमूहाः सर्वा ओषधयो यवादयो वीरुधो लताश्च तव रोमाणि सप्त
छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सप्त धातवः प्रसिद्धो वेदोक्तः सर्वो धर्मस्तव हृदयम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मुखानीति । हे ईश !
पञ्चोपनिषदः तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानात्मकाः पञ्चानुवाकाः तव मुखानि मुखव्यापारात्मकाः यैर्मुखैस्त्रिंशदष्टोत्तर-
मन्त्रवर्गः अष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मन्त्रा जाता इत्यर्थः । हे देव !
यत्तच्छास्त्रप्रसिद्धं शिवाख्यं परमार्थतत्त्वं स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशं तत्ते तवावस्थितिरवस्थानमुपरतावस्था ॥ २९ ॥ ❀ ❀
छायेति । अधर्मस्योर्मिषु दम्भलोभादिषु तु तव छाया अप्रकाशः अधर्मोर्मयत्व छायाभूता इत्यर्थः । यैरधर्मोर्मिभिः विसर्गः संहारः ।
यद्वा । यैः सत्त्वादिभिर्गुणैः विसर्गः प्रपञ्चसृष्टितानि सत्त्वरजस्तमांसि तव नेत्रत्रयम् । हे देव ! छन्दोमयः गायत्र्यादिछन्दः-
प्रचुरः पुराणः पुरातन ऋषिर्वेदः साङ्ख्यात्मनः सर्वज्ञस्य शास्त्रकृतः वेदप्रणेतुस्तव ईक्षा ईक्षणम् साङ्ख्यात्मन इत्यत्र साक्षान्मनुरिति
पाठे मनुर्वेदः तमेवाह । छन्दोमय इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ नेति । हे गिरित्र ! यत्परं ज्योतिः यत्र च रजस्तमश्च सत्त्वं चेति
गुणा न सन्ति । यत्र निरस्तः भेदो यत्र तत्ते ब्रह्मस्वरूपं तदखिललोकपालादिभिर्गम्यं न भवति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कामेति ।
कामश्चाध्वरश्च दक्षयज्ञः त्रिपुरादयश्च ये अनेके भूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतस्ते तव तत् कामादिक्षपणात्मकं कर्म स्तुतये न
भवति । अत्यल्पमेतदिति भावः । यस्तु भवान् आत्मना स्वेनैव कृतं सृष्टमिदं जगदन्तकाले स्वनेत्रवह्निस्फुलिङ्गस्य शिखया भसितं
भस्मसाज्जातं न वेद कदा जगदिदं भस्मीकृतमित्यपि नानुसन्धते तस्य कामादिक्षपणं तुच्छमेव गरभक्षणाप्यवश्यम्भावित्वेन
सिद्धवन्निर्देशः । कालो गरश्च दैत्यविशेष आसीत् इत्यप्याहुः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

त्वमेव शब्दयोनिश्शास्त्रप्रमाणकः जगदादिः जगत्कारणभूतः आत्मा “आत्मन आकाशस्संभूतः” इत्युक्तस्त्वमेव
द्रव्यं भूतपञ्चकं स्वभावो विशेषणं प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणस्वभावः प्राणादिविशेषणवानित्यर्थः । कालादिशरीरकश्च त्वमेव ।
त्वच्छरीरको यः परमात्मा स एव कालादिशरीरक इति तात्पर्यं सत्यमृतं “ऋतं सत्यं परं ब्रह्म” इत्युक्तं निर्विकारं सर्वान्त-
रात्मभूतं ब्रह्म त्वमेवेत्यर्थः । धर्मः धर्मशरीरकस्तदाराध्यो वा त्वमेव, त्रिवृत्रयाणां वृद्धर्तनं यस्मिंस्तत् । अकारोकारमकारात्मकमक्षरं
प्रणवं त्वय्येवाऽऽमनन्ति त्वद्विषयकमेवामनन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ विराड्रूपं स्तुवन्ति-अग्निरिति । अखिलदेवतात्मा
“अग्निः सर्वा देवता” इति सर्वदेवतामयत्वेन श्रुतोऽग्निस्ते तव मुखं क्षितिं पृथ्वीं हे लोकभव ! तवाङ्घ्रिपङ्कजं पादपद्मं
विदुः कालं त्वखिलदेवतात्मनः तव गतिं विदुः तथा दिशस्तव कर्णौ विदुः जलेशं वरुणं तव रसनं जिह्वां विदुः ॥ २५ ॥ ❀ ❀
नभ आकाशस्तव नाभिः नभस्वान्वायुस्तव श्वसनं श्वासः सूर्यस्तव चक्षूषि नेत्राणि जलं तव रेतः तवात्मा परेऽवरे च ये
आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयणमाश्रयः आधारः सोमः चन्द्रस्तव मनः हे भगवन् ! द्यौस्खल्लोकस्तव शिरः ॥ २७ ॥ ❀ ❀
समुद्रास्तव कुक्षिः गिरयः पर्वतास्तवस्थिसमुदायाः सर्वा ओषधयो वीरुधश्च तव रोमाणि छन्दांसि गायत्र्यादीनि साक्षात्त्व
सप्त धातवः हे त्रयीमयात्मन्वेदप्रचुरमूर्ते स प्रसिद्धो वेदोदितो धर्मः तव हृदयम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ हे ईश ! पञ्चोपनिषदः
तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानात्मकपञ्चानुवाकाः तव मुखानि मुखव्यापारात्मका इत्यर्थः । मुखानि विशिनष्टि—यैर्मुखैस्त्रि-
ंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गाः अष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गास्तेषामेव मन्त्राणां परिच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मन्त्रा इत्यर्थः । हे देव !
यत्स्वप्रकाशं शिवाख्यं “पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्” इति प्रसिद्धं परमात्मतत्त्वं तत् ते तवावस्थितिरवस्थानं
परमात्मशरीरत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वेनावस्थितिस्त्वमिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अधर्मस्योर्मिषु दम्भलोभादिषु तव
छाया अप्रकाशः अधर्मोर्मयः तव छायाभूता इत्यर्थः । यैस्सत्त्वादिभिर्गुणैर्विसर्गः प्रपञ्चसृष्टितानि सत्त्वरजस्तमांसि तव नेत्रत्रयम्
हे देव ! छन्दोमयः गायत्र्यादिछन्दःप्रचुरः पुरातनः ऋषिर्वेदः साक्ष्यात्मनः सर्वज्ञस्यात्मनः शास्त्रप्रणेतुस्तव ईक्षा ईक्षणं
ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ हे गिरित्र, हेऽखिललोकपाल ! ते तव परं ज्योतिः स्वप्रकाशं स्वरूपं विरञ्चयादिभिर्गम्यं
वैकुण्ठः उपेन्द्रः सुरेन्द्रसमभिव्याहारात्तस्याप्यगम्यत्वमतिस्तुतिः । यद्वा अख्य प्रकरणस्य रुद्रशरीरकपरमात्मस्तुतिपरत्वात्परमात्म-
स्वरूपस्यापरिच्छिन्नत्वेन तेनापीयत्तयावगन्तुमशक्यत्वाद्वैकुण्ठेनाप्यगम्यत्वमुक्तम् । ज्योतिर्विशिनष्टि—यत्र ज्योतिषि रजआदयः
प्राकृतगुणाः न सन्ति यद्ब्रह्म यच्च निरस्तदेवमनुष्यादिभेदम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कामश्चाध्वरश्च दक्षश्च त्रिपुरादयश्च
येऽनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतः ते तव स्तुतये तत्कामादिक्षपणात्मकं कर्म न भवति तत्कर्म त्वस्तुतये न भवति अत्यल्प-
मेतदित्यर्थः । तदेव वक्तुं विशिनष्टि-यो भवांस्तु आत्मकृतं स्वसृष्टमिदं जगदन्तकाले स्वनेत्रवह्निस्फुलिङ्गस्य शिखया भसितं
भस्मसाज्जातं न वेद न जानातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शब्दयेनिर्ज्ञप्तिकारणं यस्य स तथा प्राणादिसत्ताप्रदः तत्तत्स्वभावप्रवर्तकः क्रतुः सत्यकामः संकल्पप्रवर्तको वा सत्यं सच्चिदानन्दरूपम् ऋतमेकप्रकारं धारकत्वाद्धर्मः यन्निवृदकारादिवर्णत्रयात्मकं तदक्षरं प्रणवलक्षणं त्वयि त्वद्वाचकत्वेन प्रवर्तत इत्यामनन्ति “ओमित्येकाक्षरम्” इत्यादिवेदान्ताः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अखिलदेवतात्मा अखिलदेवताभ्यो हविर्भागदाता हे लोकभव जगत्कर्तः ! अखिलदेवतान्तर्यामिणः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ दुहिणस्तवात्मा सत्त्वं लक्षणं चित्तम् ॥ २७-२८ ॥ “ईशानः सर्वविद्यानाम्” इत्यादिपञ्चमन्त्राः यैर्मन्त्रैस्त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः अष्टत्रिंशत्कलालक्षणः मन्त्रसमूहः उत्पन्न इति शेषः । यच्छिवाख्यं तद्वस्तु तेऽवस्थितिरवस्थानं तदनुग्रहादिति शेषः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यैः सत्त्वादिभिः सर्गो भवति तानि सत्त्वादीनि तव नेत्रत्रयं साक्षान्मनुः शास्त्रकृत् तवेक्षा ततो जातः देवर्षिस्तव छन्दोमय इच्छातो जातः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यत्तव परं ज्योतिः रूपं तद्विरिञ्चयादिभिर्गन्धं न सर्वात्मनेति शेषः । निरस्तभेदम् “नेह नानास्ति किञ्चन” इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ कामाद्यनेकभूतहिंसकस्य क्षपयतः संहरतस्तव स्तुतये तच्छक्तिः कुतः इति तत्राह-यदिति । हे ईश ! प्रलयकाले तव स्वस्य नेत्रस्य नेत्रवह्नेः स्फुलिङ्गशिखया भसितं भक्षितमिदमात्मकृतं जगदिति यत्तस्मादित्यन्वयः । अत्र हरेतिपदोपादानादियं स्तुतिः श्रीहरिविषयेति ज्ञायते “सर्वात्मा प्रीयते हरिः” इति वक्ष्यमाणवाक्याच्च—“तत्र तत्र स्तुतिपदैर्हरिरेव तु तद्गतः । स्तूयतेऽतो युक्तमेव गुणाधिक्यवचोऽपि तु” इति वचनाच्च ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

“ऋतञ्च सूनृतावाणी सत्यञ्च समदर्शनम्” ॥ २५ ॥ ❀ ❀ गतिं चेष्टाम् ॥ २६-२९ ॥ ❀ ❀ अधर्मोर्मिषु ते तव छाया प्रकाशाभावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ न ते इति, यच्छिवस्य ज्योतिः परमात्मलक्षणं तत्र स्थितं तत् सम्यग् ज्ञाने तस्याप्यक्षमता युक्तैवेति वा व्याख्येयम् । तदुक्तम् “द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि” इति ॥ ३१-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वावाचकवाच्यत्वेन स्तुवन्ति, त्वं निखिलशब्दानां योनिरकारादिवर्णसङ्घः प्राणाश्च इन्द्रियाणि च द्रव्याणि पृथिव्यादीनि च तैः सह गुणः सत्त्वादिश्च त्वं त्रिवृदक्षरं यत् प्रणवसंज्ञं तत्त्वय्येव आमनन्ति तत्त्वद्वाचकमिति निश्चिन्वन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ समष्टिरूपत्वेन स्तुवन्ति-अग्निरिति पञ्चभिः । अखिलदेवतात्मा “अग्निः सर्वा देवताः” इति श्रुतेः । हे लोकभव ॥ २६ ॥ ❀ ❀ परेषामपरेषामात्मानामुत्कृष्टनिष्कृष्टजीवानाम् आश्रयणम् आश्रयत्वात्मा अहङ्कारः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ त्रयीमयात्मन वेदत्रयमूर्ते ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पञ्चोपनिषदः तत्पुरुषाधोर-सद्योजातवामदेवेशानरूपा मन्त्राः यैर्मुखैरष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेन अष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मन्त्रा इत्यर्थः । यत्तव परमात्मत्वं परमात्मा तच्छिवाख्यं शिव एव परं स्वयं ज्योतिः स्वप्रकाशो देवो विष्णुरवस्थितिराश्रयः ॥ २६ ॥ अधर्मस्य ऊर्मिषु दम्भाद्याश्रया इत्यर्थः । यैः सत्त्वादिभिर्धिविधः सर्गस्तानि नेत्रत्रयं हे देव ! छन्दोमयः ऋषिर्वेदस्तवेक्षा ईक्षणं साक्षान्मनुरिति पाठेऽपि मनुर्वेदः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ हे गिरित्र ! ते तव ज्योतिर्यत् परं ब्रह्म तत् अखिलोक्तपालादीनां गन्धं न भवति अत्र वैकुण्ठस्य विष्णोः स्वरूपमेव यद्यपि परं ब्रह्म तदपि तस्य स्वस्वरूपस्य स्वागम्यत्वं नापकर्षः “स्वपुष्पाज्ञानं सार्वज्ञ्यं न निहन्ति” इति न्यायात् यद्वा गिरित्रादिसुरेन्द्रान्तानि सम्बोधनपदान्येव व्याख्येयानि ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ न च साम्प्रतिकं विषयोपशमनं त्वया दुष्करमित्याहुः कामेति । कामादयो येऽनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतस्तव तत् विषोपशमनं कर्म स्तुतये न भवति अत्यल्पत्वात् । अध्वरो दक्षयज्ञः कालो गरश्च दैत्यविशेष आसीत् किं वा अस्यैवावश्यसंहाग्यत्वेन सिद्धवन्निदेशः भसितं न वेद इति कदा जगदिदम्भस्मीकृतमित्यापि न वेद नानुसन्धत्ते तस्यैतद्विषमात्रसंहारः कियानिति भावः ॥ ३२ ॥

१. तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ १ ॥ अधोरेभ्योऽथ धोरेभ्यो धोरधोरतरेभ्यस्सर्वतस्सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥ २ ॥ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमः । भवे भवेनातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥ ३ ॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमस्सर्वभूतदमनाय नमो मनोमन्ताय नमः ॥ ४ ॥ ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोऽम् ॥ ५ ॥ इति ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

शब्दो वेदः योनिर्ज्ञापकः शब्दस्य वा निश्वासभूतस्य योनिः प्रवर्तकस्त्वमसि जगदादिर्महान् आत्माऽहङ्कारः प्राणस्य इन्द्रियाणां द्रव्याणां पञ्चमहाभूतानां गुणानां शब्दादीनां स्वभावः स्वतो हेतुः कालादिरूपस्त्वमेव तत्र कालः जगत्सृष्टिसंहारादि-निमित्तम् । क्रतुः संसारप्रापकः प्रवृत्तिधर्मः सत्यमृतञ्च निवृत्तिधर्मः त्रिवृदक्षरं त्रिगुणं प्रधानं यदामनन्ति तत्त्वमेवासि ॥ २५ ॥ एवं सर्वसृष्ट्वसर्वपूज्यत्वसर्वरूपत्वादिना स्तुत्वा विराड्रूपेण स्तुवन्ति—अग्निरित्यादिना । हे लोकभव ! “अग्निः सर्वा देवताः” इति श्रुतेः अखिलदेवतात्मा अग्निस्ते मुखमास्ति किञ्च क्षितिं तत्त्वज्ञा इति शेषः । अङ्घ्रिपङ्कजं विदुः ॥ २६ ॥ * * परावरयोः प्रकृत्योः आत्माश्रयणं स्वरूपाश्रयः जीवमायास्वरूपस्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदः तवात्मा त्वत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ २७ ॥ * * हे त्रयीमयात्मन् ! वेदत्रयप्रचुरमूर्ते छन्दांसि गायत्र्यादीनि ॥ २८ ॥ * * हे ईश ! पञ्चोपनिषदः तत्पुरुषाघोरसद्यो-जातवामदेवेशानमन्त्राः यैमुखैः त्रिशदष्टोत्तरवर्गः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मकमन्त्रसमूह इत्यर्थः । यत्स्वयं ज्योतिः शिवाख्यं प्रकाशरूपं कल्याणं परमार्थतत्त्वं परमकारणं तत् हे देव ! ते अवस्थितिः ॥ २९ ॥ * * अधर्मस्योमिषु दम्भलोभादिषु छाया भावप्रधानो निर्देशः अधर्मोर्मयस्त्व च्छायेत्यर्थः । यैः सत्त्वादिभिर्विविधः सर्गस्तानि नेत्रत्रयम् । हे देव ! साक्षान्मनुः छन्दोमयः गायत्र्यादिछन्दःप्रचुरः ऋषिः वेदस्तत्त्ववेक्षा ईक्षणम् ॥ ३० ॥ * * हे गिरित्र ! हे अखिललोकपाल, हे विरिञ्चय, हे वैकुण्ठ, हे सुरेन्द्र ! ते ज्योतिः गम्यं न भवति इयत्तानवच्छिन्नत्वात् । तत्र हेतुमाहुः यत्र रज-आदि न भवति रजआदियुक्तं तु गम्यं भवेदित्यर्थः । ननु, तत् कीदृशमित्यत्र “ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते । वासुदेवात्परो ब्रह्मन् चान्यार्थोऽस्ति तत्त्वतः । नायं न यूयं यदतां गतिं विदुर्न वामदेवः” इत्येवं सर्वशास्त्रविषयं तत्त्वमाहुः यन्निरस्तभेदं सजातीयविजातीयभेदशून्यम् ब्रह्म बृहद्गुणशक्त्याद्याश्रयं स्वगतभेदयुक्तमित्यर्थः । परं पूर्णं तत् ॥ ३१ ॥ * * कामादयो येऽनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतस्ते तत् कामादिक्षपणं स्तुतये न भवति तत्र हेतुः यस्तु भवान् आत्मकृतमिदं जगत् अन्तकाले स्वनेत्रवह्निर्विकुलिङ्गस्य शिखया भसितं भस्मसाज्जातं न वेद ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

वेदप्रकाशकत्वेन स्वतस्सिद्धज्ञानत्वं वदन्तो जगदात्मना भानप्रकारमाहुः—त्वमिति । शब्दस्य वेदस्य योनिः कारणं त्वं, जगदादिर्महत्तत्त्वं त्वं, प्राणेन्द्रियद्रव्याणां कारणभूता गुणा यस्य स राजसादित्रिविधः आत्मा अहङ्कारस्त्वमित्यन्वयः । तथा स्वभावादयस्त्वम्, स्वभावः परिणामहेतुः, कालः क्षोभकः, क्रतुः सङ्कल्पः, सत्यं यथार्थभाषणम्, ऋतं मधुरभाषणं च, धर्मो यज्ञादिरूपः । एवम्भूते त्वयि त्रिवृदक्षरमकारोकारमकारात्मकं प्रणवं प्रकाशकं वदन्ति ॥ २५ ॥ * * वैराजरूपेण स्तुवन्ति—अखिलदेवतात्माऽग्निस्ते मुखं विदुः । लोका भवन्ति उद्भवन्ति यस्मात् स लोकभवः तत्सम्बुद्धौ । क्षितिं तेऽङ्घ्रिपङ्कजं विदुः । अखिलदेवतात्मनस्ते कालं गतिं विदुः । दिशश्च कर्णौ विदुः । जलेशं वरुणं रसनेन्द्रियं विदुरित्यन्वयः ॥ २६ ॥ नभस्त्व नाभिः, नभस्वान् वायुस्त्व श्वसनं श्वासः, सूर्यस्त्व चक्षूषि, जलं च तव रेतः, परे ब्रह्मादयः अपरे तिर्यगादयो ये आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयणमाश्रयस्त्वत्मा अहङ्कारः, सोमश्चन्द्रस्त्व मनः, द्यौः स्वर्गस्त्व शिरः । सर्वत्र हेतुत्वेन सम्बोधयन्ति हे भगवन्निति । अचिन्त्यानन्तगुणपूर्णत्वादिति भावः ॥ २७ ॥ * * समुद्रास्त्व कुक्षिः, गिरयः पर्वतास्तवास्थिसमुदायाः, सर्वा ओषधयो यवादयो वीरुधो लताश्च तव रोमाणि, छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्त तव साक्षाद्वातवः, हे त्रयीमयात्मन् वेदप्रचुरमूर्ते ! स प्रसिद्धो वेदोक्तो धर्मस्त्व हृदयम् ॥ २८ ॥ * * हे ईश ! पञ्चोपनिषदः तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवे-शानात्मकाः पञ्चानुवाकाः तव मुखानि, मुखव्यापारात्मका इत्यर्थः । मुखानि विशिष्यन्ति—यैरिति । यैमुखैस्त्रिशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः अष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गः, तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मन्त्रा जाता इत्यर्थः । हे देव यत्तच्छास्त्रप्रसिद्धं शिवाख्यं परमार्थतत्त्वं स्वयं ज्योतिः स्वयम्प्रकाशं तत्ते तवावस्थितिरवस्थानमुपरतावस्था ॥ २९ ॥ * * अधर्मस्योमिषु दम्भलोभादिषु तु तव च्छाया अप्रकाशः, अधर्मोर्मयस्त्व च्छायाभूता इत्यर्थः । यैः सत्त्वादिभिर्गुणैः विसर्गः प्रपञ्चसृष्टिस्तानि सत्त्वरजस्तमांसि तव नेत्रत्रयम् । हे देव बहुधाद्योतमानच्छन्दोमयः गायत्र्यादिछन्दः प्रचुरपुराणः पुरातन ऋषिर्वेदः साङ्ख्या-त्मनः सर्वज्ञस्य शास्त्रप्रणेतुस्त्व ईक्षा ईक्षणम् । साङ्ख्यात्मन इत्यत्र साक्षान्मनुरिति पाठे मनुर्वेदः । तमेवाहुः—छन्दोमय इति ॥ ३० ॥ * * हे गिरित्र हर, यत्ते ब्रह्म स्वरूपं तदखिललोकपालादिभिर्गम्यं न भवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाहुः—निरस्तभेदमिति, निरस्तदेवमनुष्यादिभेदमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाहुः—यत्रेति, यत्र रजआदयो गुणा न सन्तीत्यर्थः । यदा केनापि गम्यं न भवति तदा तत्र किं प्रमाणमित्यपेक्षायामाहुः—परं ज्योतिरिति । स्वयम्प्रकाशे वस्तुनि नातीव प्रमाणा-पेक्षेति भावः । न च वैकुण्ठस्यापि हरः कथमगम्यत्वं गत इति शङ्कनीयं “द्युपतय एव न थयुरन्तमनन्ततया त्वमपि” इति

वेदस्तुतावपि तथोक्तेः ॥ ३१ ॥ * * कामश्च अध्वरश्च दक्षयज्ञः त्रिपुरादयश्च ये अनेकभूतद्रुहस्तान् क्षपयतः संहरतस्ते तव तत् कामादिक्षपणात्मकं कर्म स्तुतये न भवति । अत्यल्पमेतदिति भावः । तत्र हेतुं सूचयन्तः शिवं विशिषन्ति—य इति । यस्तु भवान् आत्मना स्वैनैव कृतं सृष्टमिदं जगदन्तकाले स्वनेत्रबह्निस्फुलिङ्गस्य शिखया भसितं भस्मसाज्जातं न वेद न जानाति तस्य ते कामादिक्षपणं कर्म स्तुतये न भवतीत्यन्वयः । गरभक्षणेऽप्येदानीमकृतत्वेऽपि तस्याप्यवश्यम्भावित्वेन सिद्धवन्निर्देशः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

स्वतः सिद्धज्ञानत्वमुपपादयन्तो जगदात्मनाऽऽमानप्रकारमाहुः । त्वं शब्दयोनिरिति । त्वं शब्दयोनिः वेदस्य योनिः, अतः सिद्धज्ञानः, जगदादिर्महत्तत्त्वं, आत्माहंकारश्च त्वं, प्राणश्च इन्द्रियाणि च द्रव्यं भूतपञ्चकं च गुणाश्च ते स्वभावाः विशेषणं यस्य सः, त्वं कालः, क्रतुः, संकल्पः, सत्यं, ऋतं, धर्मश्च, त्वं, त्रयाणामकारोकारमकाराणां वृद्धर्त्तनं यस्मिंस्तत्, अक्षरं प्रणवं, त्वयि आपनन्ति, त्वद्विषयकमेवामनन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * विराड्रूपेण स्तुवन्ति । अग्निरिति । अखिलदेवतात्मा सर्वदेवतामयत्वेन श्रुतः, अग्निः ते तव मुखं, अस्ति । हे लोकभव, क्षितिं पृथ्वी, ते अङ्घ्रिपङ्कजं पादपद्मं, विदुः । द्वितीया-
न्तानां विदुरित्यनेन संबन्धः । कालं तु अखिलदेवतात्मनः ते तव, गतिं विदुः । तथा दिशः ते कर्णौ विदुः, जलेशं वरुणं च, ते रसनं जिह्वां, विदुः ॥ २६ ॥ * * नाभिरिति । नभ आकाशं, ते नाभिः, नभस्वान्वायुश्च ते श्वसनं श्वासः, सूर्यः ते चक्षुषि, त्रिनेत्रत्वापेक्षया बहुत्वम् । जलं च ते रेतः, विदुः, तव आत्मा परे अवरे च ते आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयणमाश्रयः, आधार इति यावत् । सोमश्चन्द्रः तव मनः, हे भगवन्, द्यौः, स्वर्लोकश्च ते शिरः ॥ २७ ॥ * * कुक्षिरिति । समुद्राः तव कुक्षिः, गिरयः पर्वताः, अस्थिसंघाः । सर्वाः औषधिवीरुधः, औषधयो वीरुधश्चेत्यर्थः । संधिरार्षः, ते रोमाणि । छन्दांसि गायत्र्यादीनि, सप्त साक्षात् तव धातवः, हे त्रयीमयात्मन् सकलवेदमयमूर्त्तं, स वेदोदितत्वेन प्रसिद्धः धर्मः, तव हृदयम् ॥ २८ ॥ मुखानीति । हे ईश, पञ्च उपनिषदः, तत्पुरुष—अघोर—सद्योजात—वामदेव—ईशानरूपाः पञ्चानुवाकाः, तव मुखानि, मुखव्यापारात्मका इत्यर्थः । मुखानि विशिनष्टि । यैर्मुखैः, त्रिशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः अष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गः, अष्टत्रिंशत्कला-
लक्षणो मन्त्रसमूह इत्यर्थः । तत्पुरुषादिमन्त्राणां पदच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मकमन्त्रवर्ग इति भावः । उत्पन्न इति शेषः । हे देव, यत् स्वयं ज्योतिः शिवाख्यं, परमार्थतत्त्वं तत् ते तव, अवस्थितिरवस्थानं, उपरतावस्था भवति ॥ २९ ॥ * * ज्ञयेति । अधर्मोर्मिषु अधर्मस्योर्मिभूतेषु दम्भलोभादिषु, तु तव छाया अप्रकाशः, अधर्मोर्मिरूपा दम्भलोभादयस्तव छायाभूता इत्यर्थः । यैः, तत्त्वादिभिर्गुणैः, विसर्गः प्रवञ्चसृष्टिः, तानि सत्त्वरजस्तमांसि तव नेत्रत्रयं, हे देव छन्दोमयः गायत्र्यादिच्छन्दः-
प्रचुरः, पुराणः पुरातनः, ऋषिर्वेदः, साक्ष्यात्मनः साक्षिस्वरूपस्य, सांख्यात्मन इति पाठे सांख्यस्वरूपस्य शास्त्रकृतः शास्त्रप्रणेतुः, तव ईक्षा ईक्षणं, अत्र पाठबाहुल्यं क्लिष्टत्वादुपेक्षितमस्ति ॥ ३० ॥ * * न ते इति । हे गिरित्र, हे अखिललोकपाल, ते तव, यत्र ज्योतिषि, रजः, तमः, सत्त्वं च, इत्येते प्राकृता गुणाः न सन्ति । यत् ब्रह्म निरस्तभेदं, निरस्तदेवमनुष्यादिभेदं परं ज्योतिः स्वप्रकाशं स्वरूपमित्यर्थः । विरिञ्चिर्ब्रह्मा च वैकुण्ठ उपेन्द्रश्च सुरेन्द्रः शक्रश्च तैगम्यं प्राप्यं, न भवति । अस्य प्रकरणस्य रुद्रशरीरकपर-
मात्मस्तुतिपरत्वात्परमात्मस्वरूपस्यापरिच्छिन्नत्वेन तेनापीयत्तयावगन्तुमशक्यत्वाद्द्वैकुण्ठेनाप्यगम्यमित्युक्तम् । अतिस्तुतिर्वा ॥ ३१ ॥ कामेति । कामश्च अध्वरो दक्षयज्ञश्च त्रिपुरश्च कालश्च गरदो विषं च आदिर्येषां ते येऽनेकभूतद्रुहस्तान्, क्षपयतः संहरतः ते तव स्तुतये, तत् कामादिक्षपणात्मकं कर्म न भवति । अत्यल्पमेतदित्यर्थः । एतदेव वक्तुं विशिनष्टि । यो भवान्, आत्मकृतं स्वसृष्टं, इदं जगत् अन्तकाले, स्वनेत्रसंबन्धी यो बह्निस्तस्य स्फुलिङ्गस्तस्य शिखा तया, भसितं भस्मसाज्जातं न वेद नैव जानाति । इत्थंभूतस्य तव कामादिक्षपणत्वं न स्तवर्नं, प्रत्युत त्रपाकरमिति भावः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

समस्त वेद आपसे ही प्रकट हुए हैं इसलिये आप समस्त ज्ञानोंके मूलस्रोत स्वतः सिद्धज्ञान हैं । आप ही जगत्के आदिकारण महत्तत्त्व और त्रिविध अहङ्कार हैं । एवं आप ही प्राण, इन्द्रिय, पञ्च महाभूत तथा शब्दादि विषयोंके भिन्न-भिन्न स्वभाव और उनके मूल कारण हैं । आप स्वयं ही प्राणियोंकी वृद्धि और हास करनेवाले काल हैं, उनका कल्याण करनेवाले यज्ञ हैं एवं सत्य और मधुर वाणी हैं । धर्म भी आपका ही स्वरूप है आप ही 'अ, उ, म्'—इन तीन अक्षरोंसे युक्त प्रणव हैं अथवा त्रिगुणात्मिका प्रकृति हैं—ऐसा वेदवादी महात्मा कहते हैं ॥ २५ ॥ * * सर्वदेवस्वरूप, अग्नि आपका मुख है । तीनों लोकोंके अभ्युदय करनेवाले शङ्कर ! यह पृथ्वी आपका चरणकमल है । आप अखिल देवस्वरूप हैं । यह काल आपकी गति है, दिशाएँ कान हैं और वरुण रसनेन्द्रिय है ॥ २६ ॥ * * आकाश नाभि है, वायु श्वास है, सूर्य नेत्र हैं और जल वीर्य है । आपका अहङ्कार नीचे-ऊँचे सभी जीवोंका आश्रय है । चन्द्रमा मन है और प्रभो ! स्वर्ग आपका सिर है ॥ २७ ॥

वेदस्वरूप भगवन् ! समुद्र आपकी कोख हैं । पर्वत हड्डियाँ हैं सब प्रकारकी ओषधियाँ और घास आपके रोम हैं । गायत्री आदि छन्द आपकी सातों धातुएँ हैं और सभी प्रकारके धर्म आपके हृदय हैं ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स्वामिन् ! सद्योजातादि पाँच उपनिषद् ही आपके तत्पुरुष, अघोर, सद्योजात, वामदेव और ईशान नामक पाँच मुख हैं । उन्हींके पदच्छेदसे अड़तीस कलात्मक मन्त्र निकले हैं । आप जब समस्त प्रपञ्चसे उपरत होकर अपने स्वरूपमें स्थित हो जाते हैं, तब उसी स्थितिका नाम होता है 'शिव' । वास्तवमें वही स्वयंप्रकाश परमार्थतत्त्व है ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अधर्मकी दम्भ-लोभ आदि तरङ्गोंमें आपकी छाया है जिनसे विविध प्रकारकी सृष्टि होती है, वे सत्त्व, रज और तम—आपके तीन नेत्र हैं । प्रभो ! गायत्री आदि छन्दरूप सनातन वेद ही आपका विचार है, क्योंकि आप ही सांख्य आदि समस्त शास्त्रोंके रूपमें स्थित हैं और उनके कर्ता भी हैं ॥ ३० ॥ ❀ ❀ भगवन् ! आपका परम ज्योतिर्मय स्वरूप स्वयं ब्रह्म है उसमें न तो रजोगुण, तमोगुण एवं सत्त्वगुण हैं और न किसी प्रकारका भेदभाव ही । आपके उस स्वरूपको सारे लोकपाल—यहाँतक कि ब्रह्मा, विष्णु और देवराज इन्द्र भी नहीं जान सकते ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ आपने कामदेव, दक्षके यज्ञ, त्रिपुरासुर और कालकूट विष (जिसको आप अभी-अभी अवश्य पी जायेंगे) और अनेक जीवद्रोही असुरोंको नष्ट कर दिया है । परन्तु यह कहनेसे आपकी कोई स्तुति नहीं होती । क्योंकि प्रलयके समय आपका बनाया हुआ यह विश्व आपके ही नेत्रसे निकली हुई आगकी चिनगारी एवं लपटसे जलकर भस्म हो जाता है और आप इस प्रकार ध्यानमग्न रहते हैं कि आपको इसका पता नहीं चलता ॥ ३२ ॥

ये त्वात्मगमगुरुभिर्हृदि चिन्तिताङ्घ्रिद्वन्द्वं चरन्तमुमया तपसाभितप्तम् ।

कथन्त उग्रपुरुषं निरतं श्मशाने ते नूनमूतिमविदंस्त्व हातलज्जाः ॥ ३३ ॥

तत् तस्य ते सदसतोः परतः परस्य नाञ्जः स्वरूपगमने प्रभवन्ति भूम्नः ।

ब्रह्मादयः किमुत संस्तवने वयं तु तत्सर्गसर्गविषया अपि शक्तिमात्रम् ॥ ३४ ॥

एतत् परं प्रपश्यामो न परं ते महेश्वर । मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ॥ ३५ ॥

श्रीशुक उवाच

तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः । सर्वभूतसुहृद् देव इदमाह सतीं प्रियाम् ॥ ३६ ॥

शिव उवाच

अहो वत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैशसम् । क्षीरोदमथनोद्भूतात् कालकूटादुपस्थितम् ॥ ३७ ॥

आसां प्राणपरीप्सूनां विधेयमभयं हि मे । एतावान् हि प्रभोरथो यद् दीनपरिपालनम् ॥ ३८ ॥

प्राणैः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणभङ्गुरैः । बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्व्वात्ममायया ॥ ३९ ॥

पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ।

प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः । तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ये आत्मरामगुरुभिः हृदि चिन्तिताङ्घ्रिद्वन्द्वं तपसा अभितप्तं त्वाम् उमया चरन्तं उग्रपुरुषं श्मशाने निरतं कथन्ते ते हातलज्जाः नूनं तव ऊतिम् अविदन् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तत् ब्रह्मादयः सदसतोः परतः परस्य भूम्नः तस्य ते स्वरूपगमने न प्रभवन्ति संस्तवने किमुत तत्सर्गसर्गविषयाः वयं तु अपि शक्तिमात्रम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ महेश्वर ते एतत् परं प्रपश्यामः परं न हि अव्यक्तकर्मणः ते व्यक्तिः लोकस्य मृडनाय अस्ति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सर्वभूतसुहृद् देवः तासां तद् व्यसनं वीक्ष्य कृपया भृशपीडितः सतीं प्रियाम् इदम् आह ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अहो भवानि वत क्षीरोदमथनोद्भूतात् कालकूटात् उपस्थितम् एतत् प्रजानां वैशसं पश्य ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ हि प्राणपरीप्सूनाम् आसां मे अभयं विधेयं यत् दीनपरिपालनं

१. प्रा० पा०—कथन्त उग्रतपसि निर० । २. प्रा० पा०—भूतमूति० । ३. प्रा० पा०—प्रार्थयामो० । ४. प्रा० पा०—तेषां ।

५. प्रा० पा०—प्रियां सतीम् । ६. प्रा० पा०—संप्रीयेत चराचरम् ।

एतावान् प्रभोः अर्थः ॥ ३८ ॥ * * आत्ममायया मोहितेषु बद्धवैरेषु भूतेषु साधवः क्षणिभङ्गुरैः स्वैः प्राणैः प्राणिनः पान्ति ॥ ३९ ॥ * * भद्रे कृपयतः पुंसः सर्वात्मा हरिः प्रीयते भगवति हरौ प्रीते सचराचरः अहं प्रीये तस्मात् इदं गरं भुञ्जे मे प्रजानां स्वस्तिः अस्तु ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तदेवं नित्यं परानुग्रहव्यग्रं त्वां ये निन्दति तेऽतिमूर्खा इत्याहुः । ये तु उभया सह चरन्तं तस्यां नितरां रतं कामिनं कथन्ते प्रलपन्ति तथा श्मशाने चरन्तमुग्रं क्रूरं परुषं च हिंस्रं कथन्ते । कथंभूतम् । आत्मारामाश्च ते गुरवो विश्वहितोपदेष्टारस्तैर्हृदि चिन्तितमंघ्रिद्वन्द्वं यस्य तथाभूतमपि तपसाभितप्रमपि । ते नूनं तवोतिमविदन्निति काकुः । त्वल्लीलां नैव विदुरित्यर्थः । अतो हातलज्जास्यक्तत्रपाः । कथमात्मारामैः सेवितचरणयुगलस्य ते कामित्वं संभवति कथं वा तपसाऽभितप्रस्य शांतस्योग्रत्वं परुषत्वं वा संभवतीत्यविचार्यैव प्रलापादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * आस्तां तावन्निदकानां वार्ता महान्तोऽपि तव तत्त्वं न जानन्तीत्याहुः । तत्तस्मात्तव स्वरूपस्य गमने ज्ञाने ब्रह्मादयोऽपि न समर्थाः संस्तवने तु कुतः शक्ताः स्युस्तत्र वयं कथं प्रभवेम । यतस्तेषां सर्गेऽत्यन्तार्वाचीनाः । तथापि यदेतत्तव स्तवनमेतदात्मशक्तिपरिमितमात्रमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * तदेवाहुः एतत्परमिति । न परं रूपं तथाऽपि त्वदर्शनादेव कृतार्था वयमित्याहुः । मृडनाय हीति । अव्यक्तकर्मणः अतर्क्यलीलस्य ॥ ३५-३६ ॥ * * मत्प्रभावमविचार्य विषपाने प्रवृत्तं मां कथंचिदियं प्रिया वारयेदिति शंकया तामनुज्ञापयन्नाह अहो बतेति साधैश्चतुर्भिः । वैशसं दुःखम् ॥ ३७ ॥ * * प्राणपरीप्सूनां प्राणरक्षणेच्छूनाम् । मे मया । प्रभोः समर्थस्य । अर्थः कार्यम् ॥ ३८ ॥ * * किं च बद्धवैरेषु भूतेषु परस्परं जिघांसत्सु ॥ ३९ ॥ * * कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः । मे मत्तः स्वस्तिः शोभना सत्ता । सुखेन जीवितमस्त्वित्यर्थः ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गुरवो नारदादयः । तथाभूतमपि विश्वगुरुध्यातांघ्रिद्वन्द्वमपि । लोकसंग्रहार्थं तपोरतमपि । इत्यर्थः इति । त्वन्निदका रवेरुलूका इव तव प्रभावं न जानन्तीति भावः । अतोऽज्ञत्वात् । इत्यर्थः इति । सारमेयाः साधु पथिकमिव ते केवलं भ्रष्टीति भावः ॥ ३३ ॥ * * दुर्ज्ञेयत्वमाहुः—आस्तामित्यादिना । यतो दुर्ज्ञेयोऽसि तत्तस्मात् । सदसतोः कार्यकारणयोः । परतः परायाः प्रकृतेरपि परस्य “अव्यक्तात्पुरुषः परः” इति श्रुतेः । अंजो याथार्थ्येन भूम्नस्ते ज्ञानं विना स्तवनासंभवादाह—किमुतेति । तत्र त्वयि । यतो हेतोः तेषां ब्रह्मादीनाम् । अत्यन्तार्वाचीना अतीवांतरिताः ब्रह्मसर्गो मरीचिस्तत्सर्गः कश्यपस्तद्विषयास्तत् उद्भूता इति गणनयेति । यद्यपि तव प्रभावमजानन्तो वयं तथापीति । इत्यर्थः इति । “नभः पतंत्यात्मसमं पतत्रिणः” इति न्यायमाश्रित्यास्तुतिर्भक्तिप्रकटनार्थेति भावः ॥ ३४ ॥ * * तदेवात्मशक्तिमात्रत्वमेव एतत्पक्षमेव ते रूपं परं वागाद्यगोचरं नेति यद्यपि पररूपादर्शनमस्माकमस्ति तथापि सगुणरूपदर्शनादेव अव्यक्तकर्मणः कर्मपारतंत्र्यरहितस्य ते व्यक्तिर्देहप्रकटनम् । तथा च विषसंहारेण सर्वलोकांमुखयेति भावः । ‘मृड—मुखने’ धातुः ॥ ३५ ॥ * * तासां प्रजानाम् । तद्विषोद्भूतम् । व्यसनं दुःखम् । इदं वक्ष्यमाणम् । गृहस्थैर्भार्यया सह संमन्त्र्यैव सर्वं कर्म कर्त्तव्यमिति द्योतयति—सतीमिति ॥ ३६ ॥ * * तदेव स्फुटयति ॥ ३७-३८ ॥ * * साधुवृत्तमाह—किञ्चेति । “अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिर्बुध्यते” इत्युक्तिमाश्रित्याह—बद्धवैरेष्विति ॥ ३९ ॥ * * कृपां कर्तुः फलमाह—पुंस इति । ‘वासुदेवः सर्वम्’ इति भगवतोक्तेः । सचराचरोऽहमपि तत्प्रोल्लेखेन प्रीतो भवामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ये त्विति । आत्मारामाश्च ते गुरवो विश्वहितोपदेष्टारश्च तैरपि हृदि चिन्तितमंघ्रिद्वन्द्वं यस्य तं तथापि मुनीनां संप्रदायप्रवृत्त्यर्थं तपसाऽभितप्रं तपः कुर्वन्तमित्यर्थः । त्वां ये तु उभया भवान्या सह चरन्तं तस्यां नितरां कामिनं कथन्ते प्रलपन्ति तथा श्मशाने चरन्तमुग्रं क्रूरं परुषं हिंस्रं च कथन्ते ते नूनं तवोतिं लीलामविदन्निति काकुः । त्वल्लीलां नैव विदुः । अतः त्वन्निदका हातलज्जाः त्यक्तत्रपा एव आत्मारामैरपि पूज्यस्य ते कथं कामित्वं तपस्विनः शान्तस्य च कथमुग्रत्वादिकमित्यविचार्यैव ते प्रलपन्ति । स्वयं च कामादिभिश्चर्व्यमाणा अतस्ते निर्लज्जा एव ॥ ३३ ॥ * * तदिति । तत्तस्मात् तस्य अनन्तमहिम्नः सदसतोः कार्यकारणयोः परतः प्रधानात् परस्य सर्वकारणस्य भूम्नः व्यापकस्य ते तव स्वरूपगमने यथावत्स्वरूपज्ञाने संस्तवने च प्राचीनाः ब्रह्मादयोऽप्यञ्जसा न प्रभवन्ति समर्था न भवन्ति । संस्तवने तु कुतः शक्ताः स्युः । यद्येवं तदा वयं तु

तत्सर्गस्य मरीच्यादेरपि सर्गे विषयास्तेषां सर्गे अत्यर्वाचीनाः किमुतेति तज्ज्ञाने तत्स्तुतौ च कथं प्रभवेम इत्यर्थः । तथापि एतत्स्त्वन्नं तु शक्तिमात्रं स्वशक्त्यनुरूपमत्यल्पमेव ॥ ३४ ॥ * * एतदिति । हे महेश्वर ! परं केवलं ते तवैतत् दृश्यमानं रूपमेव प्रपश्यामोऽतः परमन्यत् यत्सर्वकारणभूतमतिसूक्ष्मं तत्र पश्यामः । हि यस्मात् अव्यक्तं कर्म यस्य तस्य ते व्यक्तिः प्राकट्यं लोकस्य जनस्य मृडनाय सुखसम्पादनायैवेति ॥ ३५ ॥ * * तदिति । तासां प्रजानां तत् विषोत्पत्तिजन्यं व्यसनं दुःखं वीक्ष्य कृपया भृशमत्यन्तं पीडितः सर्वभूतानां सुहृत् देवः शिवः स्वप्रियां सतीमिदमाह स्म ॥ ३६ ॥ * * प्रभाव-मविज्ञाय स्नेहेन विषपानात् मां प्रिया वारयेदिति आशङ्कयाऽऽह—अहो इति । अहो बत कष्टे । हे भवानि ! क्षीरोदमथनात् यदुद्भूतं कालकूटाख्यं विषं तस्मात् उपस्थितं संप्राप्तं प्रजानामेतद्वैशसं दुःखं पश्य ॥ ३७ ॥ * * आसामिति । प्राणपरी-प्सूनां जिजीविषूणामासां प्रजानां मे मया अभयं विधेयमेव । हि यस्मात् यदीनानां दुःखिनां परिपालनमित्येतावानेव प्रभोः समर्थस्यार्थः कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥ * * प्राणैरिति । आत्मनः मायया मोहितेषु अत एव परस्परं बद्धवैरेषु परस्परं जिघांसत्सु भूतेषु साधवः कृपालवः परोपकारकाः दुःखितान् प्राणिनः क्षणभङ्गुरैः स्वैः स्वकीयैः प्राणैः पान्ति । तेन च स्थिरं धर्मं यश्च चिन्वन्तीति भावः ॥ ३९ ॥ * * पुंस इति साद्धेम् । हे भद्रे ! कृपयतः कृपाङ्कुर्वतः पुंसः सर्वात्मा हरिः प्रीयते । भगवति हरौ प्रीते सचराचरः सर्वप्राणिवर्गसहितः अहं च प्रीये । तस्मादिदं गरं भुञ्जे । मत्तः सकाशात् प्रजानां स्वतिः शोभना सत्ता अस्तु ताः सुखेन जीवन्तु ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

एवंभूतं त्वां ये निन्दन्ति ते मूर्खा इत्याह—ये त्विति । ये तु त्वाम् उभया भवान्या सह चरन्तं नितरां कामिनं कथन्ते प्रलपन्ति तथा श्मशाने चरन्तमुग्रं क्रूरं पुरुषं हिंस्रं च कथन्ते, कथंभूतम् ? आत्मारामश्च ये गुरवो विश्वहितोपदेशारस्तैर्हृदि चिन्तितमङ्घ्रिद्वन्द्वं यस्य तथाभूतमपि तपसाऽभितप्तं ते नूनं तव ऊत्तमविन्दन्निति काकुः त्वदीहितं नैव विदुरित्यर्थः । अतस्ते हातलज्जाः गतत्रपाः यानि कानिचित्त्वन्नित्वावचनानि तेषां तद्रहितो निन्दान्यायेनेतरस्तुतौ तात्पर्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ एवंभूतं त्वां ब्रह्मादयो बोद्धुमेव न प्रभवः किमुनः स्तोतुं वयं तु न सुतरां प्रभव इत्याहुस्तदिति । तत्तस्मादुक्तविधत्वात्तत्र सदसतो-श्चिदचितोः कार्यावस्थयोः परतः कारणावस्थयोश्च परस्य विलक्षणस्य भूमनो व्यापकस्य ते तव स्वरूपावगमने स्वरूपावबोधने ब्रह्मादयोप्यंजसा न प्रभवन्ति किमुत संस्तवने न प्रभवन्तीति तत्र वयं कथं प्रभवेम ? कुतः यतस्तेषां सर्गसर्गविषयाः वयं तत्सृष्टसृष्टा वयमित्यर्थः । अतो यदेतत्त्वत्तवनमप्यस्मच्छक्तिमात्रं शक्त्यनुसारमात्रेण कृतमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * नन्वेते सर्वे धर्मास्त्वदुक्ताः परमात्मासाधारणाः अहं तु पुण्योपचिताधिकारविशेषभाक् कश्चिज्जीव इत्याहुः—एतदिति । हे परमेश्वर ! ते त्वत्तः परमुत्कृष्टमपरमधमं च तत्त्वं न पश्यामः न जानीमः किन्तु लोकस्य मृडनाय सुखापादनाय तवाव्यक्तकर्मणो व्यक्तिरित्येतत्तु जानीम इत्यर्थः । नूनं भवान् परमात्मा भवतु मा वा सर्वस्यापि चिदचिदात्मकस्य जगत्सदात्मकत्वात्तदायत्तसत्तादिमत्त्वेन विना स्वनिष्ठस्वरूपस्वभावयोरभावात्तद्दृष्ट्या तद्धर्मैरेव सर्वं वस्तु स्तोतव्यमित्येव तुष्टुविमेति ॥ ३५ ॥ * * एवमुक्तो देवः प्रियामाहेत्याह शुकः—तदिति । एवं भृशमधिकम् ईडितः स्वस्मिन्नविद्यमानैरपि परमात्मासाधारणैर्गुणैरीडितः स्तुतो देवो रुद्रस्तासां प्रजानां तत्कालकूटादुपस्थितं व्यसनं दुःखं वीक्ष्य सर्वभूतसुहृत्प्रियां सतीं भवानिम् इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३६ ॥ * * विषपाने प्रवृत्तं माम् इयं प्रिया वारयेदिति शङ्कया तामनुज्ञापयन्नाह—अहो इति साद्धैश्चतुभिः । हे भवानि ! अहो बत महत्कष्टम् एतत्प्रजानां वैशसं दुःखं पश्य, वैशसं विशिनष्टि, क्षीराब्धेर्मथनात् यदुद्भूतं कालकूटाख्यं विषं तस्मात्समुपस्थितं सम्प्राप्तम् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * प्राणपरीप्सूनां जिजीविषूणामासां प्रजानां मे मया अभयं विधेयं हि यस्मात्प्रभोः समर्थस्यार्थः कर्तव्यप्रयोजनमेतावानेव किशान्यदीनानां परिपालनम् इत्येतावानेव ॥ ३८ ॥ * * तथा हि, साधवः क्षणभङ्गुरैः हेतुगर्भमिदं स्वैः स्वकीयैः प्राणैः प्राणिनः पान्ति रक्षन्ति । किं प्राणिरक्षयेत्यत आह—आत्ममायया भगवन्मायया मोहितेष्वत एव परस्परं बद्धवैरेषु भूतेषु ॥ ३९ ॥ * * कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः हे भद्रे सर्वान्तरात्मा भगवान् प्रीयते किन्तत्प्रीत्या ? अत आह—पाङ्गुण्यपूर्णे हरौ प्रीते सति सचराचरोऽहमपि प्रीये नितरामानन्दयुक्तो भवामि । तस्मादिदं गरं विषं भुञ्जे भोक्ष्ये मे मत्तः प्रजानां स्वास्तिरस्तु । अयमनव्ययः स्वस्तिशब्दः सुखार्थकः । अत एव प्रयोगात् “दैवी स्वस्तिरस्तु नः” इत्यादिश्रुतिप्रयोगाच्च ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ये त्वामुभयोमाया अर्थे तपसे चरन्तमत एवाभितप्तं श्मशाने निरतमत एवोभयपुषं घोराकारं कथन्ते भाषन्ते ते तव भूतभूति पूर्णैश्वर्यम् अविदो न जानन्तोऽत एव निर्लज्जाः ॥ ३३ ॥ * * यतस्त्व चर्षा दुर्वीधा तत्तस्मात्सदसतोः परतः

प्रकृतेः परस्य तस्य भूम्नः ते स्वरूपगमने ब्रह्मादयोऽन्तर्यामिविषये विरिञ्चादयः अन्यत्र सनकादयो नाञ्जः प्रभवन्ति वयं ब्रह्मपुत्राः स्तवने न प्रभवाम इति किमुत वयं न तन्निकटवर्तिनोऽपीत्याह, तत्सर्गे । तस्य ब्रह्मणः सृष्टिप्रवाहे निपतिताः तद्दि क्रियमाणा केयमिति तत्राह—भक्तिमात्रमिति । अस्मत्स्तुतिर्भक्तिप्रकटनमात्रमित्यर्थः । तुशब्दोऽर्चनाद्योतकः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अव्यक्तकर्मणस्ते व्यक्तिलोकस्य मृडनाय पालनायेत्येतत्परं केवलं प्रपश्यामः परमन्यत्तव प्रयोजनं पश्याम इत्यन्वयः । हे महेश्वर ! परं तवैतद्रूपं पश्यामः तवान्तर्यामिरूपं परं हरिं न पश्यामः एतद्रूपप्रयोजनमाह, मृडनायेति । व्यक्तिस्त्रिनेत्रादिलक्षणाकृतिः ॥ ३५-३८ ॥ ❀ ❀ वैशसं नाशलक्षणम् ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ पान्ति रक्षन्ति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ कृपयतः कृपाङ्कुर्वतः गरं विषम् ॥ ४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ये त्विति । अयमर्थः ये त्वाम् उपत्वेन पुरुषवचनत्वेन श्मशाननिरतत्वेन च प्रतीयमानमपि हातलज्जाः त्यक्तसङ्कोचाः सन्तः कथ्यन्ते श्लाघन्ते अत एव ऊतिं तेन तेन मायाकृतेन स्वसम्वरणमयीं लीलामविदुः न ज्ञातवन्तः । “कथ्य श्लाघायाम्” “विद सम्वरणे” इति धातुद्वयमत्रोपजीव्यत इति भावः । मायापिहितदृष्टीनान्तु त्वमित्थं भासीत्यभिप्रेत्य तमन्यथा विशिष्यन्ति—आत्मारामेति । भागवतपरमहंसानां गुरुत्वेन परमादरविषयमित्यर्थः । तथा उभया तन्नाम्ना विख्याततपस्यया देव्या सह चरन्तं तथा स्वयमपि तपसा परमज्ञानप्रभावेण अभि सर्वतोभावेन तप्तमैश्वर्यं यस्य तादृशमिति । “तप ऐश्वर्यं” इति धातुरुपजीव्य इति ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ मृडनायेति “मृड सुखे” ॥ ३५-३७ ॥ ❀ ❀ आसामिति सार्द्धकम् ॥ ३८-४१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तव माहात्म्यं बहिर्दृशिभिर्दुर्गममित्याहुः—ये त्विति । उभया सह चरन्तं रममाणमपि तपसा अभितप्तं न तु कामेन व्याप्तम् अत एवात्मारामाणां गुरुभिरपि ध्याताङ्घ्रि तथाभूतमपि त्वामुग्रं पुरुषं कथ्यन्ते विपरीतलक्षणया श्लाघन्ते ये निन्दन्ति ते नूनं तवोतिम् अविदन्निति काकुः । त्वल्लीलां नैव जानन्तीति कामक्रोधाद्यनाचारमयी तवेयं चेष्टा लोकोपहासिका लीलैवेत्यर्थः । हातलज्जाः त्यक्तत्रपाः स्वयं कामक्रोधादिभिश्चर्व्यमाणास्त्वामात्मारामशिखामणिभिर्ध्याताङ्घ्रि निन्दितुं लज्जामपि किं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तेषां का कथा ब्रह्मादयोऽपि ते तत्त्वं न जानन्तीत्याहुः—तदिति । तस्माद्ब्रह्मतः सर्गो येषां तेषां मरीच्यादीनां सृष्टिविषयाः शक्तिमात्रं शक्त्यनुरूपमेव स्तुमः न तु यथोचितम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मृडनायेति विषं संहृत्य शीघ्रं लोकसुखं निष्पादयेति ध्वनिः ॥ ३५-३८ ॥ ❀ ❀ नन्वमीषु सांसारिकजीवेषु परस्परबद्धवैरेषु आत्मारामाणां भवादृशामुपेक्षणमेवोचितं तत्राहुः बद्धेति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ मे मत्तः स्वतिः शोभना सत्ता ॥ ४०-४१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

आत्मारामाश्च ते गुरवः जनहितोपदेशारस्तैर्हृदि विचिन्तितमङ्घ्रिद्वन्द्वं यस्य तथाभूतमपि ये मन्दा उभया सह चरन्तं खैणं तथोग्रं क्रूरं तथा पुरुषं हिंस्रं तथा श्मशाने निरतं कथ्यन्ते प्रलपन्ति ते नूनं निश्चितं हातलज्जा गतत्रपाः तव ऊतिं लीलां किमविदन् नैव विदुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ किञ्च तत्तत्प्राप्तस्य ते स्वरूपगमने स्वरूपावबोधने ब्रह्मादयोऽपि अज्ञोऽञ्जसा न प्रभवन्ति किमु संस्तवने प्रभवन्ति कुतस्तस्मान्तत्सर्गसर्गविषयाः वयं तत्र प्रभवामः । तथापि एतत्स्तोत्रं शक्तिमात्रम् अस्मच्छक्तिपरिमितम् । कथम्भूतस्य सदसतोः स्थूलसूक्ष्मयोः देहयोः परतः जीवात् परस्य ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ हे महेश्वर ! ते परं रूपं न पश्यामः लोकस्य मृडनाय सुखाय ते व्यक्तिरित्येतत्परं केवलं पश्यामः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तासां प्रजानाम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ वैशसं दुःखम् ॥ ३७-३८ ॥ ❀ ❀ आत्मनः सर्वात्मनो हरेर्मायया बद्धवैरेषु अन्योन्यं स्पृष्टमानेषु ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ कृपयतः कृपां कुर्वतः ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदेवं नित्यं परानुग्रहे व्यग्रं त्वां ये निन्दन्ति तेऽतिमूर्खा एवेत्याहुः—ये त्विति । ये तु उभया भवान्या सह चरन्तं तस्यां नितरां रतं कामिनं कथ्यन्ते प्रलपन्ति तथा श्मशाने चरन्तमुग्रं क्रूरं पुरुषं हिंस्रं च कथ्यन्ते ते नूनं तवोतिं लीलामविदन्निति काकुः । त्वल्लीलां नैव विदुरित्यर्थः । तत्र हेतुं सूचयन्तो विशिष्यन्ति—आत्मारामेति । आत्मारामाश्च ते गुरवो विश्वहितोपदेशारश्च तैरपि हृदि चिन्तितं अङ्घ्रिद्वन्द्वं यस्य तम्, तथापि मुनीनां सम्प्रदायप्रवृत्त्यर्थं तपसाऽभितप्तं तपः कुर्वन्त-

प्रजासु करुणावतोमित्यर्थः । प्रियां भवानीं, इदं वक्ष्यमाणं, आह ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ विषपाने प्रवृत्तं मामियं प्रिया वास्येदिति शङ्कया तामनुज्ञापयन्नाह । अहो इति सार्द्धं श्रुतिभिः । अहो इति । हे भवानि क्षीरोदमथनात् भूताज्जातात्, कालकूटात् प्रजानाम् उपस्थितं समायातं, वैशसं दुःखं, पश्य । अहो वत महत्कष्टं, एतत् नातः परं महद्दुःखमिति भावः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ आसामिति । प्राणपरीप्सूनां जिजीविषूणां, आसां प्रजानां, मे मया, अभयं, विधेयम् । हि यस्मात्, प्रभोः समर्थस्य, अर्थः कर्तव्यप्रयोजनं, दीनानां परिपालनं, यत् एतावान् । नातः परः प्रभोरर्थः इति भावः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ प्राणैरिति । आत्ममायया भगवन्मायया, मोहितेषु, अत एव बद्धवैरेषु परस्परनिबद्धवैरभावेषु, भूतेषु परस्परं जिघांसात्सु भूतेष्वित्यर्थः । साधवः, क्षणभङ्गुरैः, स्वैः प्राणैः अपि, प्राणिनः, पान्ति रक्षन्ति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ पुंस इति । हे भद्रे, कृपयतः भूतेषु कृपां कुर्वतः, पुंसः सर्वात्मा हरिः, प्रीयते । भगवति हरौ, प्रीते सति सचराचरः स्थावरजङ्गमसहितः अहं, प्रीये नितरामानन्दयुक्तो भवामि । तस्मात् इदं, गरं विषं, मुञ्जे भोक्ष्ये । मे मत्तः, प्रजानां, स्वस्तिः अस्तु । अयमनव्ययः स्वस्तिशब्दः सुखार्थोऽस्मादेव प्रयोगाद्बोध्यः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

जीवन्मुक्त आत्माराम पुरुष अपने हृदयमें आपके युगल चरणोंका ध्यान करते रहते हैं तथा आप स्वयं भी निरन्तर और तपस्यामें ही लीन रहते हैं । फिर भी सतीके साथ रहते देखकर जो आपको आसक्त एवं श्मशानवासी होनेके कारण उग्र अथवा निष्ठुर बतलाते हैं—वे मूर्ख आपकी लीलाओंका रहस्य भला क्या जानें ! उनका वैसा कहना निर्लज्जता से भरा है ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ इस कार्य और कारणरूप जगत्से परे माया है और मायासे भी अत्यन्त परे आप हैं । इसलिये प्रभो ! आपके अनन्तस्वरूपका साक्षात् ज्ञान प्राप्त करनेमें सहसा ब्रह्मा आदि भी समर्थ नहीं होते, फिर स्तुति तो कर ही कैसे सकते हैं । ऐसी अवस्थामें उनके पुत्रोंके पुत्र हम लोग कह ही क्या सकते हैं । फिर भी अपनी शक्तिके अनुसार हमने आपका कुछ गुणगान किया है ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ हम लोग तो केवल आपके इसी लीलाविहारी रूपको देख रहे हैं । आपके परम स्वरूपको हम नहीं जानते । महेश्वर ! यद्यपि आपकी लीलाएँ अव्यक्त हैं, फिर भी संसारका कल्याण करनेके लिये आप व्यक्तरूपसे भी रहते हैं ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! प्रजाका यह सङ्कट देखकर समस्त प्राणियोंके अकारण बन्धु देवाधिदेव भगवान् शङ्करके हृदयमें कृपावश बड़ी व्यथा हुई । उन्होंने अपनी प्रिया सतीसे यह बात कही ॥ ३६ ॥ शिवजीने कहा—देवि ! यह बड़े खेदकी बात है । देखो तो सही, समुद्र-मन्थनसे निकले हुए कालकूट विषके कारण प्रजापर कितना बड़ा दुःख आ पड़ा है ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ये वेचारे किसी प्रकार अपने प्राणोंकी रक्षा करना चाहते हैं । इस समय मेरा यह कर्तव्य है कि मैं इन्हें निर्भय कर दूँ । जिनके पास शक्ति-सामर्थ्य है उनके जीवनकी सफलता इसीमें है कि वे दीन-दुःखियों की रक्षा करें ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सज्जन पुरुष अपने क्षणभङ्गुर प्राणोंकी बलि देकर भी दूसरे प्राणियोंके प्राणोंकी रक्षा करते हैं । कल्याणि ! अपने ही मोहकी मायामें फँसकर संसार के प्राणी मोहित हो रहे हैं और एक दूसरेसे बैरकी गाँठ बाँधे बैठे हैं ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ उनके ऊपर जो कृपा करता है, उसपर सर्वात्मा भगवान् श्रीकृष्ण प्रसन्न होते हैं और जब भगवान् प्रसन्न हो जाते हैं, तब चराचर जगत्के साथ मैं भी प्रसन्न हो जाता हूँ । इसलिये अभी-अभी मैं इस विषको भक्षण करता हूँ, जिससे मेरी प्रजाका कल्याण हो ॥ ४० ॥

श्रीशुक उवाच

एवमामन्व्य भगवान्भवानीं विश्वभावनः । तद् विषं जग्धुमारेभे प्रभावज्ञान्वमोदत ॥ ४१ ॥
ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् । अभक्षयन्महादेवः कृपया भूतभावनः ॥ ४२ ॥
तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकन्मपः । यच्चकार गलेनीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥ ४३ ॥
तप्यन्ते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः । परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याखिलात्मनः ॥ ४४ ॥
निशम्य कर्म तच्छ्रम्भोर्देवदेवस्य मीढुषः । प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुण्ठश्च शशंसिरे ॥ ४५ ॥
प्रस्कन्नं पिबतः पाणेर्यत् किञ्चिज्जगद्दुः स्म तत् । वृश्चिकाहिविषौषध्यो दन्दशूकाश्च येऽपरे ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धेऽमृतमथने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विश्वभावनः भगवान् भवानीम् एवम् आमन्त्र्य तत् विषं जग्धुम् आरेभे प्रभावज्ञा अन्वमोदत ॥ ४१ ॥

ततः भूतभावनः महादेवः कृपया व्यापि हालाहलं विषं करतलीकृत्य अभक्षयत् ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ जलकल्मषः तस्य अपि स्ववीर्यं दर्शयामास यत् गलेनीलं चकार तत् च साधोः विभूषणम् ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ साधवः जनाः प्रायशः लोकतापेन तप्यन्ते हि तत् अखिलात्मनः पुरुषस्य परम् आराधनम् ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ देवदेवस्य मीदुषः शंभोः तत् कर्म निश्म्य प्रजाः दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुण्ठः च शशंसिरे ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ पिबतः पाणेः यत् किञ्चित् प्रस्कन्नं तत् वृश्चिकाद्विषौषध्यः च ये अपरे दंदशूकाः जगृहुः स्म ॥ ४६ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जग्धुमनुम् ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ करतलीकृत्य करतलपरिमितमात्रं कृत्वा ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ जलकल्मषो जलदोषो विषं यस्मात्तं गलेनीलं चकार । साधोः कृपालोः ॥ ४३-४५ ॥ ॐ ॐ प्रस्कन्नं गलितम् । अपरे च ये सविषास्तेऽपि जगृहुः । अनेन विषस्य तीव्रतोक्ता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् समुद्रमथनोद्भूतम् । प्रभावज्ञा संसारविषहर्तुरेतदकिञ्चित्करमिति जानती । इत्यर्थे इति । विषे पीते एवैते जीविष्यन्ति नान्यथेति भावः ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ ततो भवान्यनुमोदोत्तरम् । स्वप्रभावेण व्याप्यपि विषं करतलीकृत्य करतलस्थित्यहं कृत्वा हलहलेन पुनःपुनश्चालनेनार्थान्मन्थनेन जातं हालाहलम् । अणि पूर्वपदे वृद्धिः उत्तरवर्णदीर्घस्तु पृषोदरादित्वात् 'हल-विलेखने' धातुः ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ तस्यापि शंकरस्यापि । तं हरम् । गले इति सप्तम्या अलुक् कंठेकाल इतिवत् । तच्च नीलत्वं भूषणमेव न तु दूषणं महतां दूषणमपि भूषणमिति भावः ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ प्रायश इत्युक्तेः प्रलयकाले सर्वलोकतापेपि तापाभावो द्योतितः । एतेन मृदुलतरत्वं सञ्चेतस उक्तं, तदुक्तम् "मृदुलं किमु वस्तु हे सखे नवनीतादपि सज्जनस्य हन् । तदिदं द्रवते स्वतापनात्परतापाद् द्रवते सतां मनः ॥" इत्यभियुक्तैः । तद्धि परतापेन तपनं हि ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ मीदुषोऽखिलाभिलषितसेक्तुः । प्रजा जगत् । दाक्षायणी सती । यद्वा—प्रजाविशेषणम् । तद्विषभक्षणरूपम् । निश्म्यालोच्य ह्रस्वत्वमार्षम् । शशंसिरे इत्युक्ते रुद्रयशोर्थं विष्णुना विषं न पीतम् "रुद्रस्य यशसे विष्णुर्न विषं पीतवान् स्वयम्" इति ग्रंथांतरोक्तेः ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ विषौषध्यो लांगलीप्रभृतयः । अनेन वृश्चिकादिग्रहणकथनेन । तीव्रता तीक्ष्णता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । विश्वभावनः विश्वसुखकरो भगवान् रुद्रः एवं भवानीमामन्त्र्यानुज्ञाप्य तद्विषं जग्धुमनुमारेभे प्रवृत्तः । साऽपि तत्प्रभावज्ञा अन्वमोदत अनुमोदितवती ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ तत इति । ततः सर्वतो व्यापि प्रसर्पि हालाहलाख्यं विषं करतलीकृत्य करतलमात्रपरिमितं कृत्वा कृपया भूतभावनः प्राण्यभयकरो महादेवोऽभक्षयत् ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ तस्येति । जलकल्मषः जलदोषो विषं स्ववीर्यं स्वबलं तस्य महादेवस्यापि दर्शयामास । यतस्तं गलेनीलं चकार । तच्च नैल्यं साधोः कृपालोः परोपकारिणो रुद्रस्य विशेषेण भूषणमेवाभूत् ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ तप्यन्त इति । साधवो जनाः प्रायशो लोकतापेन तप्यन्ते । तान् दुःखितान् वीक्ष्य स्वयमपि दुःखिता भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । तप्तान् वीक्ष्य तत्तापनिवृत्त्युपाये प्रवृत्तास्तदनुष्ठानजन्यक्लेशमनुभवन्तीत्यर्थः । हि यस्मात् तत्परार्थदुःखसहनम् अखिलात्मनः पुरुषस्य भगवतः परमुत्कृष्ट-माराधनम् ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ निश्म्येति । देवानामपि देवस्य मीदुषः भक्तकामपूरकस्य । छान्दसः क्लृप्तो निपातः । शंभोस्तद्विषपानरूपं कर्म निश्म्य दृष्ट्वा प्रजाः दाक्षायणी दक्ष-कन्या सती ब्रह्मा वैकुण्ठो विष्णुश्च शशंसिरे । तच्चार्षः ॥ ४५ ॥ प्रकन्नमिति । तस्य पिबतः पाणेः सकाशात् यत्किञ्चिद्विषं प्रस्कन्नं गलितं तद्वृश्चिका अहयः विषवत्य ओषध्यः दन्दशूका अपि सर्पजातिविशेषाः अपरे च ये सविषाः श्वस्तृगालादयस्तेऽपि जगृहुः । अनेन विषस्य तीव्रतोक्ता ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमित्थं भवानीमामन्त्र्याऽनुज्ञाप्य विश्वसुखकरो भगवान् रुद्रः तद्विषं जग्धुमत्तुमारेभे तत्प्रभावज्ञा भवानी
अन्वमोदताऽनुमोदितवती ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ततस्त्वनुमोदनानन्तरं सर्वतो व्यापि हालाहलाख्यं विषं करतलीकृत्य करतल-
मात्रपरिमितं कृत्वा भूतसुखकरो महादेवः कृपया अभक्षयत् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ जलकल्मषरूपं विषं स्ववीर्यं स्वबलं तस्यापि
रुद्रस्यापि दर्शयामास यस्मात्तं रुद्रं गलेनीलं चकार तच्च नैल्यं साधोः रुद्रस्य विशेषेण भूषणमेवाभूत् । जडकल्मष इति
पाठान्तरम् । तदा दुस्सहं विषं कथं जरयामासेत्यत्राह—जडकल्मषः जडानामितरेषामेव कल्मषो बाधकमित्यर्थः ॥ ४३ ॥
कृपालूनामियं परिपाटीत्याह—तप्यन्त इति । प्रायशः साधवः साधु कुर्वन्ति परकार्यमिति साधवः स्वार्थनिरपेक्षपरकार्य-
प्रसाधनस्वभावाः जनाः प्रायशो लोकतापेन स्वयमपि तप्यन्ते न तद्व्यर्थमपि त्वखिलान्तरात्मनः परमपुरुषस्या-
राधनं तोषहेतुः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ मीढुषः आश्रिताशीर्वर्षुकस्य शम्भोर्देवस्य तद्विषपानरूपं कर्म श्रुत्वा प्रजाः दाक्षायणी भवानी
ब्रह्मा च वैकुण्ठो भगवांश्च शशंसिरे प्रशंसितवन्त इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ शम्भोर्विषं पिबतस्सतो यत्किञ्चित्प्रस्कन्नं गलितं
विषं तत् वृश्चिकादयः प्राणैर्जगृहुः विषौषध्यः काकतुण्डकरवीरादयः । दन्दशूकाः दंशनस्वभावाः अन्ये जन्तवः-
सर्पाणामुक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भवान्यास्तदात्मार्धत्वाद्विषभोजनं किं न निवारितमिति तत्राह—तत्प्रभावज्ञेति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ गले कण्ठे
कल्मषं यस्य स तथा तस्य विषस्य स्ववीर्यं स्वरूपभूतवीर्यम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ किं तद्वीर्यमिति तत्राह—यदिति । साधोर्देवस्य
भूषणमभून्न दूषणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ लोकोपकारार्थमेव विषपानमित्याशयेनाह—तप्यन्त इति । अनेन किमस्य
प्रयोजनमिति तत्राह, परमेति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ शशंसिरे इत्यनेन रुद्रस्य यशोर्थं हरिणा विषं न पीतमिति ज्ञायते—
“रुद्रस्य यशसोर्थाय स्वयं विष्णुर्विषं विभुः । न सञ्जहे समर्थोपि वायुञ्चोचे प्रशान्तये ॥”

इति वचनाच्च ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ विषौषध्यः लाङ्गलीप्रभृतयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

व्यापि व्याप्तिशीलं विषम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तस्यापीति तत्रापीत्यर्थः । गलेनीलमित्यलुक् समासः । नन्विदमसम्भवं
तत्राह, तच्चेति, कृपया स्वाभीष्टं तद्विभूषणत्वेन धृतवतः स्वस्यैव तादृशीच्छेति भावः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ लोकतापेन तप्यन्ते
तत्तापमयीकुर्वन्तीत्यर्थः । साधवः साधारणा अपि किमुत स इत्यर्थः ॥ ४४-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

व्यापि तावद्देशव्यापकमपि करतलमात्रपरिमितकृत्य ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ जलकल्मषो विषं तस्यापि तस्मिन्नपि ॥ ४३-४५ ॥
पिबतस्स पाणेः सकाशात् यत् प्रस्कन्नं क्षरितं येऽपरे श्वशृगालाद्यास्ते च जगृहुः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतस्सङ्गतस्सताम् ॥ ७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मे मत्तः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ व्यापि हालाहलमपि करतलीकृत्य योगबलेन करतलपरिमितं कृत्वा ॥ ४२ ॥ ❀ ❀
यद्यस्मात्तत्तं शिवं गलेनीलं चकार तच्च गलनैल्यं साधोः दयालोर्विभूषणमभूत् ॥ ४३-४५ ॥ ❀ ❀ विषं पिबतः शिवस्य

पाणेः हस्तान् यत्किञ्चित्प्रस्कन्नं क्षरितं तत् वृश्चिकादयः अपरे च ये सविषाः प्रसिद्धास्ते सर्वे जगृहुः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

विश्वभावनः विश्वसुखकरो भगवान् रुद्रः एवं भवानीमामन्त्र्यानुज्ञाप्य तद्विषं जग्धुमत्तुमारेभे प्रवृत्तः । साऽपि तत्प्रभावज्ञा अनुमोदितवती ॥ ४१ ॥ * * ततस्तदनुमोदनानन्तरं सर्वतो व्यापि प्रसर्पि हालाहलाख्यं विषं करतलीकृत्य करतलपरिमितं कृत्वा भूतभावनः प्राण्यभयकरो महादेवोऽभक्षयदित्यन्वयः ॥ ४२ ॥ * * जलकल्मषः जलदोषो विषं स्ववीर्यं स्वबलं तस्य महादेवस्यापि दर्शयामास । यतस्तं गलेनीलं चकार । तच्च नैल्यं साधोः कृपालोः परोपकारिणो रुद्रस्य विशेषेण भूषणमेवाभूत् ॥ ४३ ॥ * * एवं प्रजादुःखनिवृत्त्यर्थं शिवेन कृतं विषपानं निरूप्य अन्यैरपि परदुःखनिवारणे यत्नो विधेय इत्यभिप्रेत्य तत्र सदाचारप्रमाणं सहेतुकमाह—तप्यन्त इति । साधवो जनाः प्रायशो लोकतापेन तप्यन्ते तप्तान् दुःखितान् जनान् वीक्ष्य स्वयमपि तापं कुर्वन्ति दुःखिता भवन्तीत्यर्थः । यद्वा तप्तान् वीक्ष्य तत्तापनिवृत्त्युपाये प्रवृत्तास्तदनुष्ठान-जन्यक्लेशमनुभवन्तीत्यर्थः । हि यस्मात् तत्परार्थदुःखसहनं पुरुषस्य पुरुषोत्तमस्य परमुत्कृष्टमाराधनम् । कथमेवं जीवस्योपकारो भगवत् आराधनं भवेत् परस्परभिन्नत्वादित्याशङ्क्याह—अखिलात्मन इति । सर्वात्मकत्वात् यस्य कस्याप्युपकारस्तदाराधनतयैव प्रतिफलतीति भावः ॥ ४४ ॥ * * देवानामपि देवस्य मीदुषः भक्तकामपूरकस्य शम्भोस्तद्विषपानरूपं कर्म निशम्य दृष्ट्वा प्रजाः दाक्षायणी दक्षकन्या सती ब्रह्मा चतुर्मुखः वैकुण्ठो भगवान् विष्णुश्च शशंसिरे ॥ ४५ ॥ * * तस्य पिबतः पाणेः सकाशात् यत्किञ्चित्प्रस्कन्नं तद्वृश्चिकादयो जगृहुरित्यन्वयः । दन्दशूका अपि सर्पजातिविशेषाः । अपरे च ये सविषाः श्वसृगालादयस्ते । अनेन विषस्य तीव्रतोक्ता ॥ ४६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यविरच्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता त्वष्ट्रे तत्र सर्वदाननिरूपणे । सप्तमो विवृतः शम्भुविषपाननिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । विश्वभावनः विश्वसुखकरः, भगवान् रुद्रः, एवमित्थं, भवानीं शर्वाणीं, आमन्त्र्य अनुज्ञाप्य, तत् विषं, जग्धुमत्तुं, आरेभे उद्युक्तवान् । प्रभावज्ञा तन्माहात्म्यज्ञानवती सती, अन्वमोदत अनुमोदितवती ॥ ४१ ॥ * * ततः स्वप्रियाकृतानुमोदनानन्तरं, व्यापि सर्वतो व्याप्तं, हालाहलं हालाहलाख्यं, विषं, करतलीकृत्य स्वैश्वर्येण करतल-मात्रपरिमितं कृत्वा, भूतभावनः सर्वभूतसुखकरः, महादेवः कृपया केवलया दययैव, अभक्षयत् ॥ ४२ ॥ * * तस्यापीति । जलकल्मषः जलदोषरूपं तद्विषमित्यर्थः । तस्यापि रुद्रस्यापि, स्ववीर्यं स्वकीयं बलं, दर्शयामास । यत् गलेनीलं, चकार, तन्नैल्यं च साधोस्तस्य रुद्रस्य, विभूषणं विशेषेण भूषणमेव अभूत् । कर्पूरगौरस्य तस्य नीलरेखात्मना गलाभरण-रूपमभवदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * कृपालुनामियं परिपाटीत्याह । तप्यन्त इति । प्रायशः, साधवः जनाः, साद्रवन्ति परकार्यमिति व्युत्पत्त्या स्वार्थनिरपेक्षपरकार्यसाधनस्वभावा जना इत्यर्थः । लोकानां तापस्तेन, तप्यन्ते स्वयमपि परितप्यन्ते न तद्व्यर्थं, अपि तु अखिलात्मनः सकलान्तरात्मनः, पुरुषस्य परमपुरुषस्य, तत् परमाराधनं परितोषहेतुरित्यर्थः । हि ॥ ४४ ॥ निशम्येति । मीदुषः स्वाश्रिताशीर्वर्षुकस्य देवेदेवस्य, शम्भोः तद्विषपानरूपं कर्म, निशम्य श्रुत्वा, दाक्षायणी प्रजाः, ब्रह्मा, वैकुण्ठो भगवांश्च शशंसिरे प्रशंसितवन्तः ॥ ४५ ॥ * * प्रस्कन्नमिति पिबतः शम्भोविषं पिबतः सतः, पाणेः सकाशात्, यत् किञ्चित् प्रस्कन्नं गलितं, तद्विषं, वृश्चिकाश्च अह्यश्च विषौषध्यश्च ताः ये अपरे दन्दशूकादयश्च ते, जगृहुः स्म प्रसिद्धौ ॥ ४६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे सप्तमाऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—विश्वके जीवनदाता भगवान् शङ्कर इस प्रकार सती देवीसे प्रस्ताव करके उस विषको खानेके लिये तैयार हो गये । देवी तो उनका प्रभाव जानती ही थीं, उन्होंने हृदयसे इस बातका अनुमोदन किया ॥ ४१ ॥ * *

भगवान् शङ्कर बड़े कृपालु हैं। उन्हींकी शक्तिसे समस्त प्राणी जीवित रहते हैं। उन्होंने उस तीक्ष्ण हालाहल विषको अपनी हथेलीपर उठाया और भक्षण कर गये ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ वह विष जलका पाप-मल था ! उसने शङ्करजीपर भी अपना प्रभाव प्रकट कर दिया, उससे उनका कण्ठ नीला पड़ गया, परन्तु वह तो प्रजाका कल्याण करनेवाले भगवान् शङ्करके लिये भूषणरूप हो गया ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ परोपकारी सज्जन प्रायः प्रजाका दुःख टालनेके लिये स्वयं दुःख भेला ही करते हैं। परन्तु यह दुःख नहीं है, यह तो सबके हृदयमें विराजमान भगवान्की परम आराधना है ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ देवाधिदेव भगवान् शङ्कर सबकी कामना पूर्ण करनेवाले हैं। उनका यह कल्याणकारी अद्भुत कर्म सुनकर सम्पूर्ण प्रजा, दक्षकन्या सती, ब्रह्माजी और स्वयं विष्णुभगवान् भी उनकी प्रशंसा करने लगे ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ जिस समय भगवान् शङ्कर विषपान कर रहे थे, उस समय उनके हाथसे थोड़ा-सा विष टपक पड़ा था। उसे बिच्छू, साँप तथा अन्य विषैले जीवोंने एवं विषैली ओषधियोंने ग्रहण कर लिया ॥ ४६ ॥

इत्यष्टमे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

पीते गरे वृषाङ्गेण प्रीतास्तेऽमरदानवाः । ममन्थुस्तरसा सिन्धुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥ १ ॥
तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः । यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ॥ २ ॥
तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः । तस्मिन्बलिः स्पृहां चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥
तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः । दन्तैश्चतुभिः श्वेताद्रेः हर्न्मभगवतो महिम् ॥ ४ ॥
कौस्तुभाख्यमभूद् रत्नं पद्मरागो महोदधेः । तस्मिन्हारिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ ॥ ५ ॥
ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् । पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद् भुवि यथा भवान् ॥ ६ ॥
ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः । रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः ॥ ७ ॥
ततश्चाविरभूत् साक्षाच्छ्री रमा भगवत्परा । रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत् सौदामनी यथा ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वृषाङ्गेण गरे पीते प्रीताः ते अमरदानवाः तरसा सिन्धुं ममन्थुः ततः हविर्धानी अभवत् ॥ १ ॥ ❀ ❀
नृप ! ब्रह्मवादिनः ऋषयः अग्निहोत्रीं तां देवयानस्य यज्ञस्य मेध्याय हविषे जगृहुः ॥ २ ॥ ❀ ❀ ततः चन्द्रपाण्डुरः उच्चैःश्रवाः
नाम हयः अभूत् तस्मिन् बलिः पृहां चक्रे इन्द्रः स्पहां ईश्वरशिक्षया न ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ततः चतुभिः दन्तैः भगवतः श्वेताद्रेः
महिम् हरन् ऐरावतः नाम वारणेन्द्रः विनिर्गतः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ महोदधेः कौस्तुभाख्यं पद्मरागः रत्नं अभूत् हारिः
वक्षोऽलङ्करणे तस्मिन् मणौ स्पृहां चक्रे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततः सुरलोकविभूषणं पारिजातः अभवत् यथा भुवि भवान् यः
शश्वत् अर्थैः अर्थिनः पूरयति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततः च निष्ककण्ठ्यः सुवाससः वल्गुगतिलीलावलोकनैः स्वर्गिणां रमण्यः
अप्सरसः जाताः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ततः च साक्षात् श्रीः यथा सौदामनी विद्युत् कान्त्या दिशः रञ्जयन्ती भगवत्परा रमा
आविरभूत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टमे मध्यमानेऽन्धौ लक्ष्म्या विष्णौ वृतेऽसुरैः । धन्वंतरेर्हृते सोमे मोहिन्युद्धव ईर्यते ॥ १ ॥

हविर्धानी सुरभिः ॥ १ ॥ ❀ ❀ देवयानस्य ब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्य यज्ञस्य संबंधिने हविषे ॥ २ ॥ ❀ ❀
ईश्वरशिक्षया प्रागेव कृतया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ भगवतो यः श्वेताद्रेः कैलासस्तस्य महिं महिमानम् । दन्तैः शिखरकल्पैर्हरं-
श्रद्भवत्पाण्डुर इत्यनुषंगः ॥ ४-६ ॥ ❀ ❀ वल्गुभिर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां रमण्यो रतिकर्त्र्यः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सुदामा
पर्वतत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामनी । स्फटिकादिमयगिरिशृङ्गेष्वधिकं स्फुरन्ती विद्युदिव कान्त्या दिशो रञ्जयन्ती श्रीः संपत्सा-
क्षान्मूर्तिधारिणी सती सैव भगवत्परा रमा आविरभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

धन्वंतरेः सकाशात् (१) । हविर्घृतं धीयते निधीयतेऽस्यामिति हविर्धानी कामधेनुः । ततो मथनात् ॥ १ ॥ ❀ ❀
अग्निहोत्रीमग्निहोत्रसाधनभूताम् । अग्नौ हूयते सुवादिना दीयते इत्यग्निहोत्रं घृतं तदस्यामस्तीत्याग्निहोत्रीति व्युत्पत्तेः । ज्योत्स्ना-

दित्वाण्डु । मेध्याय शुद्धाय ॥ २ ॥ ❀ ❀ ततोऽन्तरम् । चन्द्रपाण्डुरः शशिवच्छेतः । तस्मिन् हये । ईश्वरस्य हरेः शिक्षया 'लोभः कार्यो न वो जातु' इत्यादिरूपया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ततस्तदनु भगवतो महादेवस्य ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कुं भूमिस्तुभ्नाति रुणद्धि निजमौल्येनेति कुस्तुभस्स एव कौस्तुभः । यद्वा—कौ भूमौ स्तूयते इति कौस्तुर्विष्णुस्तत्र भातीति कौस्तुभः । यद्वा—कुं तुभ्नाति जलेन रुणद्धीति कुस्तुभः समुद्रस्तस्मादाविर्भूतः कौस्तुभः स आख्या यस्य तत्तथा । पद्म इव तन्मध्यमिव रागो यस्य स तथा पुंस्त्वमजहल्लिगत्वात् । "पद्मरागः पीतमणौ पीतेऽथ सारसे" इत्यभिधानात् । यद्वा—पद्मरागो रत्नांतरम् । तस्मिन् कौस्तुभे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततस्तदनु पारिजातः कल्पवृक्षः । यः पारिजातः अर्थिनो याचकान् अर्थैरभिलषितैः ॥ ६ ॥ "निष्कोऽस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः । वक्षोलंकरणे हेमपात्रे हेमपलेऽपि च ॥" इति मेदिनी ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थे इति । सर्वसंपदां व्यक्त्यैर्त्कटाक्षपाताद्भवति सा हरिप्रीतये समुद्रादाविरासेति भावः । श्रीस्संपत्तिः साक्षान्मूर्त्तिमतीत्यर्थः । रमा हरिं रमयन्ती हरेः प्रेयसीरूपा च प्रादुर्भूता कीदृशी भगवती चासौ परा पूर्वस्या एतद्विभूतित्वमिति भावः । पूर्वा यथा विद्युत् उत्तरा यथा सौदामनी स्फटिकमयसुदामपर्वतभवत्वात्पूर्वस्याः सकाशादधिककांतिमती कांत्येति । संपत्तिपद्मे कमि-रिच्छार्थको धातुः अभिलाषेणेत्यर्थः । दिशस्तस्या दिग्वर्तिनो जनान्रंजयन्ती संपत्तिरस्माकं भूयादिति रागवतीः कुर्वती । पद्मे दिशः पूर्वाद्याः कांत्या स्वरोचिषा रंजयन्ती ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अष्टमे रत्नेषु जातेऽमृते दैत्यैर्वलाद्भृते । हरिर्योषिदभूत्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः षडन्वयः (४६) ॥

उवाचेत्येकं (१) च सार्द्धा महीबाणा (५१ ॥) अनुष्टुभः ॥ ८ ॥ पीत इति । वृषाङ्गेण शिवेन गरे विषे पीते सति तेऽमरदानवाः प्रीताः सन्तस्तरसा वेगेन सिन्धुं ममन्थुः । ततो मन्थनात् हविर्धानी कामधेनुरभवत् निःसृता । अत्र पूर्वमन्थनाशक्त्या अपि देवासुरा अधुना भगवच्छक्त्याविष्टा ममन्थुः । अतो वस्तुतो भगवत् एव मन्थकत्वम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तामिति । हे नृप ! तां कामधेनुमग्निहोत्रसाधनभूतघृताद्युत्पादिकां देवयानस्य ब्रह्मलोकादिप्रापकस्य यज्ञस्य संबन्धिने मेध्याय पवित्राय हविषे हविःसिद्धयर्थं ब्रह्मवादिनो वेदज्ञा यज्ञाद्यनुष्ठानपरा ऋषयो जगद्गुः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततस्तदनन्तरं चन्द्रपाण्डुरः चन्द्र इव शुक्लवर्णः उच्चैःश्रवा नाम हयः अश्वः प्रादुरभूत् । तस्मिन् श्वे दैत्यराजो बलिः स्पृहामिच्छां चक्रे गृहीतवान् । इन्द्रस्तु दैत्यानां मनोवर्द्धनार्थं प्रथममेवेश्वरेण कृतया "यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छन्त्यसुराः सुराः ! ।" इति शिक्षया हेतुना नैच्छत् किन्तु तूष्णीमास ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततो मन्थ्यमानात् समुद्रात् भगवतो रुद्रस्य यः श्वेताद्रिः कैलासस्तस्य महिं महिमानं शोभां श्वेततया शिखरतुल्यैश्चतुर्भिर्दन्तैश्च हरन् ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो हस्तिश्रेष्ठो विनिर्गतः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कौस्तुभेति । महोदधेः सकाशात् पद्मरागमण्यात्मकं कौस्तुभाख्यं रत्नमभूत् । वक्षोऽलङ्करणार्थं तस्मिन् मणौ हरिर्भगवान् विष्णुः स्पृहां चक्रे तं जप्राहेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः सुरलोकस्य विभूषणं शोभाकरः पारिजाताख्यो वृक्षोऽभवत् । यः शश्वत्सर्वदाथिनोऽर्थैः पूरयति । यथा भवान् प्रार्थितो भुवि जनानां कामान् पूरयति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततश्च निष्ककण्ठ्यः उपलक्षणमन्यभूषणानाम् सर्वभूषणभूषिताः सुवाससः वल्गुभिर्गेल्यादिभिः स्वर्गिणां स्वर्गवासिनां रमण्यः रमयिष्यः अप्सरसो जाताः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः सुदामा पर्वतस्तत्र एकस्यां दिशि जाता सौदामनी स्फटिकादिमयगिरिशृङ्गेष्वधिकं विस्फुरन्ती विद्युदिव कान्त्या दिशो रञ्जयन्ती भगवत्परा रमा भगवन्तं रमयन्ती श्रीर्भगवत्प्रेयसी प्रादुर्भूता । तथा द्वितीया संपद्रूपा च साक्षान्मूर्त्तिमती प्रादुर्भूता इति द्वयोः प्रादुर्भावः । तत्र संपद्रूपा लक्ष्मीर्हरिप्रेयस्या विभूतिः संपत्पद्मे कान्त्येति । इच्छार्थककमिधातोर्भावे रूपम् । अभिलाषेणेत्यर्थः । दिशः दिग्वर्तिनो जनान् रञ्जयन्ती सम्पत्तिरस्माकं भूयादिति रागवतीः कुर्वती ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

इत्थं वृषाङ्गेण रुद्रेण गरे विषे पीते भक्षिते सति ते सर्वे सुरदानवाश्चेन्द्रादयो वैरोचनादयश्च तरसा बलेन सिन्धुं ममन्थुः । ततस्तस्मिन् सिन्धावेवं मन्थ्यमाने सति ततो विषादनन्तरं हविर्धानी सुरभिः कामधेनुरभवत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तां हविर्धानीम् अग्निहोत्रीं दधिपयोघृतादिहविःप्रधानेनाग्निहोत्रादिवैदिककर्मनिष्पादिनीं ब्रह्मवादिनः ऋषयो जगद्गुः स्वीकृतवन्तः । किमर्थम् ? हे नृप ! देवयानस्य देवा यान्त्यस्मिन्कर्मणि इति देवयानं तस्य यज्ञस्य सम्बन्धिने मेध्याय हविषे पय-आदिहविरर्थम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ ततो हविर्धान्युद्भवानन्तरं चन्द्रवत्पाण्डुरः शुभ्रो हय उच्चैःश्रवा इति प्रसिद्ध उद्भूतः, तस्मिन्नुच्चैःश्रवसि हये ईश्वरशिक्षया "लोभः कार्यो न वै जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु" इत्याद्युक्तीत्या शिक्षया इन्द्रः स्पृहां न चक्रे उच्चैःश्रवस्युत्पन्नामपि स्पृहामभिव्यक्तां न चक्रे किन्तु मनस्येवाधादिति भावः । बलिः स्पृहां चक्रे इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀

तत उच्चैःश्रवस उदयानन्तरम् ऐरावताख्यो वारणेन्द्रो गजश्रेष्ठः विनिर्गतः । कथम्भूतः भगवतो रुद्रस्य श्वेताद्रेः कैलासस्य महिं
माहात्म्यं शोभां चतुर्भिर्दन्तैः शिखरतुल्यैर्हरन् चन्द्रवत् पाण्डुर इत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ * * ततोऽष्टौ दिग्गजा अभवन् । ततो
हे नृप ! अभ्रम्वादयोऽष्टौ करिण्योऽभवन् ततो महोदधेः कौस्तुभाख्यं रत्नमभूत् स च पद्मारागो मणिः । तस्मिन् महामणौ भगवान्
हरिः वक्षसोऽलङ्करणे निमित्ते स्पृहां चक्रे ॥ ५ ॥ * * ततः पारिजातो वृक्षः सुरलोकस्य विभूषणभूतोऽभवत् । कथंभूतः यः
शश्वत्सदाऽर्थिनः अर्थैः पूरयति पूरयन्नर्थान्पूरयन् भुवि भवान् यथार्थान् पूरयत्यर्थिनामर्थान्स्थिताभूत् इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * *
ततश्चाप्सरसः उद्बभूवुः कथम्भूताः ? स्वर्णभरणविशेषकण्ठ्यः शोभनानि वासांसि यासां ताः स्वर्गिणां स्वर्गतानां सुन्दरगति-
भिर्लीलावलोकनैश्च रमण्यः प्रियाः स्वर्गिणां रतिकर्त्र्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * ततः साक्षाच्च श्रीलक्ष्मीराविरभूत् कथम्भूता ?
भगवत्परा भगवदनन्याह्रां कान्त्या दिशो रञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती यथा सौदामिनी विद्युत्तद्वत् सुदामा पर्वतः तत्रैकस्यां दिशि
जाता सौदामिनी स्फटिकादिमयगिरिशृङ्गेष्वधिकं स्फुरन्ती विद्युदिव कान्त्या दिशो रञ्जयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

किमर्थं जगृहुरिति तत्राह—यज्ञस्येति । हविषे यज्ञस्य देवानां सोमपानस्य च मेध्याय देवानां सोमपानं यस्मिंस्तथा
तस्येति ॥ २-५ ॥ * * सुरलोकं विभूषयतीति सुरलोकविभूषणः ॥ ६ ॥ * * निष्कमाभरणविशेषः, रमण्यो
रमणीयाः ॥ ७ ॥ * * रुच्या विशिष्टं द्योतयतीति विद्युत्सा च सौदामिनी ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ऐरावतादयस्त्वष्ट्र दिग्गजा अभवंस्ततः । अभ्रमुप्रमुखा अष्टौ करिण्यस्त्वभवन्नुप !
कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मारागो महोदधेः । तस्मिन् मणौ स्पृहाञ्चक्रे वक्षोऽलङ्करणे हरिः ॥
इति कचित् पाठः ततोऽभवत् पारिजात इति ॥ १-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मथनोद्भूतरत्नानां लक्ष्म्या विष्णौ घृतेऽमृते । उत्थितेऽथकृते दैत्यैर्मोहिन्यावृत्तमष्टमे ॥
हविर्धानी सुरभिः ॥ १ ॥ * * देवयानस्य ब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्य ॥ २ ॥ * * ईश्वरशिक्षया दैत्यानां
मनोवर्द्धनार्थं प्रागेव कृतया ॥ ३ ॥ * * भगवतः शम्भोर्यः श्वेताद्रेः कैलासस्तस्य महिं महिमानं दन्तैः
शिखरतुल्यैर्हरन् ॥ ४-६ ॥ * * गत्यादिभिः रमण्यः रमयिष्यः ॥ ७ ॥ * * श्रीः सम्पत्तिः साक्षात् मूर्तिमतीत्यर्थः ।
रमा हरिं रमयन्ती हरेः प्रेयसीरूपा च प्रादुर्भूता कीदृशी भगवती चासौ परा पूर्वस्याः सकाशात् श्रेष्ठेति पूर्वस्या एतद्वि-
भूतिरूपत्वमिति भावः । पूर्वा यथा विद्युत् उत्तरा यथा सौदामिनी स्फटिकमयसुदामपर्वतभवत्वात् पूर्वस्याः सकाशादधिक-
कान्तिमती कान्त्येति सम्पत्तिपक्षे कमिरिच्छार्थको धातुः अभिलाषेणेत्यर्थः । दिशस्तस्या दिग्वर्तिनो जनान् रञ्जयन्ती सम्पत्ति-
रस्माकं भूयादिति रागवतीः कुर्वेती पक्षे दिशः पूर्वाद्याः कान्त्या स्वरोचिषा रञ्जयन्ती ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हविर्धान्याद्यमृतान्तपदार्थोत्पत्तिं भगवतीभगवत्संयोगम् अमृतहरणाद्यसुरदौरात्म्यं मोहनीरूपाविर्भावश्च वर्णयति—
पीते गरे इत्यष्टमेनाध्यायेन ॥ १ ॥ * * अग्निहोत्रीं घृतादिद्वाराऽग्निहोत्रादिकर्मोपकारिकाम् ऋषयो जगृहुः कस्मै
प्रयोजनाय ? देवयानस्य देवो विष्णुर्विवित्सोत्पादनद्वारा तत्प्रापकस्य यज्ञस्य हविषे ॥ २ ॥ * * ईश्वरशिक्षया “लोभः
कार्यो न वो जातु” इत्येवम्भूतया ॥ ३ ॥ * * चतुर्भिर्दन्तैर्युक्त इति शेषः । भगवतो यः श्वेताद्रेस्तस्य महिं महिमानं
हरन् अर्थात् श्वेतो वारणेन्द्रो विनिर्गतः ॥ ४-६ ॥ * * बल्लुभिर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां रमण्यः रमयन्त्यः ॥ ७ ॥ * *
ततस्तदनन्तरं सुदामा पर्वतस्तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामिनी स्फटिकादिमयगिरिशृङ्गेष्वधिकं विस्फुरन्ती विद्युत् यथा
कान्त्या दिशो रञ्जयन्ती भगवत्परा साक्षाद्रमा आविरभूत् तस्या विभूतिभूता यस्यां सर्वेषां भार्याबुद्ध्या स्पृहा जाता सा श्रीः
सम्पत्तिः रमाश्रया जाता भगवदुपासकान् भगवदवतारानुरूपस्वतनुप्रकाशनेन निःश्रीकान् देवान् स्वविभूतिरूपश्रीप्रकाशनेन
च तोषयन्तीति प्रयोजनद्वयचिकीर्षया लक्ष्मीर्जातेति भावः । अन्यथा रमा श्रीरिति पुनरुक्तिः स्यात् “तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे”
इत्यनन्तरश्लोकोक्त्या सर्वेषां दोषभागित्वमूर्खत्वप्रसङ्गश्च स्यात् । तस्मात्सम्पत्तिदृष्ट्या सर्वेषां स्पृहा जाता साक्षाद्रमा तु तान्
पुत्रान् ज्ञात्वा भगवन्तं शरणं गतेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अष्टमे पुनरायत्तैर्देवदैत्यैर्महोद्यमैः । मथ्यमानात् समुद्रात्तु देयोत्पत्तिर्निरूप्यते ॥ १ ॥

ततः किं जातमित्यपेक्षायामाह—पीते इति । वृषाङ्गेण शिवेन गरे विषे पीते सति तेऽमरदानवाः प्रीताः सन्तस्तरसा वेगेन सिन्धुं ममन्थुरित्यन्वयः । ततो मन्थनात् हविर्धानी कामधेनुरभवत् प्रादुर्भूता, निस्सृतेत्यर्थः ॥ १ ॥ * * हे नृप, तां कामधेनुमग्निहोत्री अग्निहोत्रसाधनभूतवृताद्युत्पादिकां देवयानस्य ब्रह्मलोकादिप्रापकस्य यज्ञस्य सम्बन्धिने मेध्याय पवित्राय हविषे हविस्सिद्धयर्थं ब्रह्मवादिनो वेदज्ञा यज्ञाद्यनुष्ठानपरा ऋषयो जगद्गुरुरित्यन्वयः ॥ २ ॥ * * ततस्तदनन्तरं चन्द्र-पाण्डुरः चन्द्रवच्छुक्लवर्णः उच्चैश्रवा नाम हयः अश्वः प्रादुरभूत् । तस्मिन् अश्वे दैत्यराजो बलिः स्पृहां चक्रे तद्ग्रहीतुमिच्छां चक्रे गृहीतवान् । इन्द्रस्तु नैच्छत् किन्तु तूष्णीमास । तत्र हेतुमाह—ईश्वरेति । असुराणां चित्तोत्साहार्थं प्रथममेवेश्वरेण कृतया 'यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छन्त्यसुराः सुराः' इति शिक्षयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * ततस्तदनन्तरं मथ्यमानात् समुद्रात् भगवतो रुद्रस्य यः श्वेताद्रेः कैलासस्तस्य महि महिमानं शोभां शिखरतुल्यैश्चतुर्भिर्दन्तैर्हरन् ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो हस्तिश्रेष्ठो विनिर्गत इत्यन्वयः । तस्मिन्द्रो गृहीतवानिति प्रसिद्धेः । सोऽपि चन्द्रवत् पाण्डुर इत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ * * ततश्च महोदधेः सकाशात् पद्मारागमण्यात्मकं कौस्तुभाख्यं रत्नमभूदित्यन्वयः । वक्षोलङ्करणार्थं तस्मिन्मणौ हरिर्भगवान् विष्णुः स्पृहां चक्रे इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ततस्तदनन्तरं सुरलोकस्य विभूषणं शोभाकरः पारिजाताख्यो वृक्षोऽभवत्, यः शश्वत्सर्वदाऽर्थिनोऽर्थैः पूरयतीत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—भुवीति, यथा भवान् प्रार्थितो भुवि जनानां कामान् पूरयति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * ततश्च तदनन्तरं च वल्गुभिर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां स्वर्गवासिनां रमण्यः रमयिष्यः निष्ककण्ठयः—उपलक्षणमन्यभूषणानां-सर्वभूषणभूषिताः सुवाससः अप्सरसो जाता इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * सुदामा पर्वतस्तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामिनी, स्फटिकादिमयगिरिश्चङ्केष्वधिकं विस्फुरन्ती विद्युदिव कान्त्या दिशो रञ्जयन्ती श्रीः सम्पद्रूपा साक्षान्मूर्तिमती सती आविरभूदित्यन्वयः । एवं दिशः प्रकाशन-सामर्थ्यं हेतुं सूचयन्तां विशिनष्टि—भगवत्परेति । तत्र हेतुमाह—रमेति, भगवन्तं रमयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मथ्यमानेऽष्टमे सिन्धौ विष्णौ लक्ष्म्या वृतेऽसुरैः । हृते धन्वन्तरेः सोमे मोहिन्या उक्त उद्भवः ॥ १ ॥

पीत इति । इत्थं, वृषाङ्गेण रुद्रेण, गरे विषे, पीते सति, प्रीताः प्रसन्नतां प्राप्ताः, ते सुरदानवाः, तरसा बलेन, सिन्धुं, ममन्थुः । तत आद्युद्धूतविषस्य रुद्रकृतपानानन्तरं, हविर्धानी सुरभिः कामधेनुरिति यावत्, अभवत् ॥ १ ॥ * * तामिति । हे नृप, तां हविर्धानीं, अग्निहोत्रीं दधिघृतादिहविःप्रधानत्वेनाग्निहोत्रादिकर्मनिष्पादिनीं ज्ञात्वा, देवा यान्त्यस्मिन् कर्मणीति देवयानं, तस्य यज्ञस्य, संबन्धिने मेध्याय, हविषे पयआदिहविरर्थं, ब्रह्मवादिनः ऋषयः, जगद्गुरुः ॥ २ ॥ * * तत इति । ततः हविर्धान्युद्भवानन्तरं, चन्द्रपाण्डुरः सुधांशुसमानश्चेतवर्णः, उच्चैःश्रवा इति संज्ञाविख्यातः, हयोऽश्वः, अभूत् । तस्मिन् उच्चैःश्रवसि, बलिः, स्पृहां चक्रे । ईश्वरशिक्षया इन्द्रः, न स्पृहां चक्रे । ईश्वरशिक्षा तु 'लोभः कार्यो न धो जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु' इत्येवंरूपः पूर्वोक्तो बोध्यः । तत उच्चैःश्रवस्युत्पन्नामपि स्पृहामिन्द्रोऽभिव्यक्तां न चक्रे । किं तु मनस्ये-वाधादिति भावः ॥ ३ ॥ * * तत इति । तत उच्चैःश्रवस उद्भवानन्तरं, चतुभिः दन्तैः, उपलक्षितः, भगवतः रुद्रस्य, श्वेताद्रेः कैलासस्य, महि माहात्म्यं, हरन् चन्द्रपाण्डुर इति पूर्वश्लोकोक्तस्यात्रानुषङ्गः । ऐरावतः नाम, ऐरावत इत्याख्यया प्रसिद्धः वारणेन्द्रो गजश्रेष्ठः, विनिर्गतः । अस्याग्रे 'ऐरावतादयो ह्यष्ट दिग्गजाः प्राभवन् शुभाः । अभ्रम्वाद्यास्ततोऽष्टौ च करिष्य-श्चाभवन्नृप' इति तु श्लेषकवत्प्रतीयमानत्वात् श्रीधरस्वाम्यादिभिरस्वीकृतत्वादपि न व्याख्यातः ॥ ४ ॥ * * कौस्तुभेति । ततः, महोदधेः, पद्मारागः पद्मारागमणिसमानकान्तिः कौस्तुभाख्यं रत्नं मणिः, अभूत् । तस्मिन् मणौ च तस्मिन् मणौ त्वित्यर्थः । हरिः स्वयमजितो भगवान्, वक्षोलङ्करणे वक्षसोलङ्करणनिमित्ते, स्पृहां चक्रे ॥ ५ ॥ * * तत इति । ततः कौस्तुभोद्भवानन्तरं, भुवि भवान् यथा अर्थिनः अर्थान् पूरयति, तथा यः, शश्वत् अर्थार्थपूरक इति शेषः । सुरलोक-विभूषणं देवलोकभरणभूत इत्यर्थः । सः, पारिजातः एतदाख्यः कल्पतरुः, अभवत् ॥ ६ ॥ * * तत इति । ततः, निष्ककण्ठ्यः स्वर्गाभरणविशेषकण्ठाः, सुवाससः परिहितशोभनवसनाश्च, वल्गुगतिलीलावलोकनैः सुन्दरगतिभिर्लीलावलोकनैश्च, स्वर्गिणां स्वर्गगतानां, रमण्योऽतिप्रियाः, स्वर्गिणां रतिकर्त्र्य इत्यर्थः । अप्सरसः, जाता उद्भवुः ॥ ७ ॥ * * ततश्चेति । ततः, सौदामिनी सुदामपर्वतभवा विद्युत्, यथा, तथा कान्त्या दिशः, रञ्जयन्ती भगवत्परा भगवदेकपरायणा, श्रीः शोभा-संपदादेरेकैवाधिष्ठात्री च, रमा स्वयं लक्ष्मीः, साक्षात् आविरभूत् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

समुद्रसे अमृतका प्रकट होना और भगवान्‌का मोहिनी अवतार ग्रहण करना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—इस प्रकार जब भगवान्‌ शङ्करने विष पी लिया, तब देवता और असुरोंको बड़ी प्रसन्नता हुई। वे फिर नये उत्साहसे समुद्र मथने लगे। तब समुद्रसे कामधेनु प्रकट हुई ॥ १ ॥ ❀ ❀ वह अग्निहोत्रकी सामग्री उत्पन्न करनेवाली थी। इसलिये ब्रह्मलोकतक पहुँचानेवाले यज्ञके लिये उपयोगी पवित्र घी, दूध आदि प्राप्त करनेके लिये ब्रह्मवादी ऋषियोंने उसे ग्रहण किया ॥ २ ॥ ❀ ❀ उसके बाद उच्चैःश्रवा नामका घोड़ा निकला। वह चन्द्रमाके समान श्वेतवर्णका था। बलिले उसे लेनेकी इच्छा प्रकट की। इन्द्रने उसे नहीं चाहा; क्योंकि भगवान्‌ने उन्हें पहलेसे ही सिखा रक्खा था ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तदनन्तर ऐरावत नामक श्रेष्ठ हाथी निकला। उसके बड़े-बड़े चार दाँत थे, जो उज्ज्वलवर्ण कैलासकी शोभाको भी मात करते थे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्पश्चात्‌ कौस्तुभ नामक पद्मारागमणि समुद्रसे निकली। उस मणिको अपने हृदयपर धारण करनेके लिये अजित भगवान्‌ने लेना चाहा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित! इसके बाद स्वर्गलोककी शोभा बढ़ानेवाला कल्पवृक्ष निकला। वह याचकोंकी इच्छाएँ उनकी इच्छित वस्तु देकर वैसे ही पूर्ण करता है, जैसे पृथ्वीपर तुम सबकी इच्छाएँ पूर्ण करते हो ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्पश्चात्‌ अप्सराएँ प्रकट हुईं। वे सुन्दर वस्त्रोंसे सुसज्जित एवं गलेमें स्वर्ण-हार पहने हुए थीं। वे अपनी मनोहर चाल और विलासभरी चितवनसे देवताओंको सुख पहुँचानेवाली हुई ॥ ७ ॥ ❀ ❀ इसके बाद शोभाकी मूर्ति स्वयं भगवती लक्ष्मीदेवी प्रकट हुई। वे भगवान्‌की नित्यशक्ति हैं। उनकी बिजलीके समान चमकीली छटासे दिशाएँ जगमगा उठी ॥ ८ ॥

तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे ससुरासुरमानवाः । रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ॥ ९ ॥
तस्या आसनमानिन्ये महेन्द्रो महदद्भुतम् । मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुम्भैर्जलं शुचि ॥ १० ॥
आभिषेचनिका भूमिराहरत् सकलौषधीः । गावः पञ्च पवित्राणि वसन्तो मधुमाधवौ ॥ ११ ॥
ऋषयः कल्पयाञ्चक्रुर्भिषेकं यथाविधि । जगुर्भद्राणि गन्धर्वा नट्यश्च ननृतुर्जगुः ॥ १२ ॥
मेघा मृदङ्गपणवमुरजानकगोमुखान् । व्यनादयञ्छङ्खवेणुवीणास्तुमुलनिःस्वनान् ॥ १३ ॥
ततोऽभिषिषिचुर्देवीं श्रियं पद्मकरां सतीम् । दिगिभाः पूर्णकलशैः सूक्तवाक्यैर्द्विजेरितैः ॥ १४ ॥
समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरत् । वरुणः स्रजं वैजयन्तीं मधुना मत्तषट्पदाम् ॥ १५ ॥
भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः । हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुण्डले ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ससुरासुरमानवाः सर्वे रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः तस्यां स्पृहां चक्रुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ महेन्द्रः तस्यै महत्‌ अद्भुतम्‌ आसनम्‌ आनिन्ये मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठाः हेमकुम्भैः शुचि जलम्‌ ॥ १० ॥ ❀ ❀ भूमिः आभिषेचनिकाः सकलौषधीः आहरत्‌ गावः पञ्च पवित्राणि वसन्तः मधुमाधवौ ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ऋषयः यथाविधि अभिषेकं कल्पयाञ्चक्रुः गन्धर्वाः भद्राणि जगुः च नट्यः ननृतुः जगुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ मेघाः तुमुलनिःस्वनान्‌ मृदङ्गपणवमुरजानकगोमुखान्‌ शङ्खवेणुवीणाः व्यनादयन्‌ ॥ १३ ॥ ततः दिगिभाः पद्मकरां सतीं श्रियं देवीं पूर्णकलशैः द्विजेरितैः सूक्तवाक्यैः अभिषिषिचुः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ समुद्रः पीत-कौशेयवाससी समुपाहरत्‌ वरुणः मधुना मत्तषट्पदां वैजयन्तीं स्रजम्‌ ॥ १५ ॥ ❀ ❀ विश्वकर्मा प्रजापतिः विचित्राणि भूषणानि सरस्वती हारम्‌ अजः पद्मं नागाः कुण्डले ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्या रूपदिमहिम्ना आक्षिप्तं चेतो येषाम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भगवद्वक्षसि स्थितया श्रिया विलोकितानां सुराणां यथापूर्वं संप्रप्राप्तिमसुराणां च तद्विपर्ययं वक्तुमभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह तस्य आसन-

मित्यादिना । अथासीद्वारुणीत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ १० ॥ ❀ ❀ आभिषेचनिका अभिषेकोचिताः पंच पवित्राणि पंचगव्यानि । मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पादि । पाठांतरेऽपि द्वंद्वैक्ये स एवार्थः । मधुमासे भवं मध्विति वा ॥ ११ ॥ अभिषेकमभिषेकोचितं विधिम् । नट्यो नटानां स्त्रियः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ शंखवेणुवीणाश्च व्यनादयन् । तुमुलो निस्वनो येषां तान्मृदंगादीन् ॥ १३-१८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्यां लक्ष्याम् । वा-तस्यां पूर्वस्यां संपद्रूपायामेव स्पृहां न तूत्तरस्याम् “तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्याः” इति वक्ष्यमाणवाक्येन तस्या जगज्जननीत्वज्ञापनात् । किञ्च तस्या अपि रूपादीनां महिना महिम्ना मा आक्षिप्तानि नैवासक्तानि चेतांसि येषां ते यतस्ते तस्याः सकाशाद्राज्यभोगादिप्रेप्सव इति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्या रमायाः । सरिच्छ्रेष्ठा गंगाद्याः गंगादिजलस्य स्वभावशुचित्वाच्छुचि उज्ज्वलम् । तद्विपर्ययं संपदभावम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अभिषेकोचिताः । सर्वौषध्याद्या विष्णुक्रांताद्याश्च । ताश्च—“कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचंदनम् । वचाचंपकमुस्ताश्च सर्वौषधो दश स्मृताः ॥ विष्णुक्रांता सहदेवा तुलसी च शतावरी । मूलानीमानि गृह्णीयात्सर्वाभावे विशेषतः ॥” इत्याद्युक्तेः । गाव इति बहुव्योक्तेः । “पयः कांचनवर्णायाः नीलायाश्च घृतं तथा । दधि च कृष्णवर्णायाः श्वेताया गोमयं तथा ॥ गोमूत्रं ताम्रवर्णाया इत्येतत्पंचगव्यकम् ॥” इति स्मृतेः । पञ्चवर्णांता ग्राह्याः । पाठांतरेपि ‘मधुमाधवम्’ इति पाठेपि । ‘वृत्तेरवृत्तिर्न्याय्या’ इति न्यायेन पदद्वयम् । पक्षे—माधवं मधुमासे चैत्रे भवम् । मधु मकरंदम् “मधुश्चैत्रे मधुर्देव्ये मधु पुष्परसं विदुः” इत्यनेकार्थमंजयम् “कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः” इति शाब्दिकाः ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ मेघा देवाः ‘मेघो देवाभ्रवारिपु’ इति निरुक्तिः । यद्वा—मेघा एव तत्तद्वाद्यानुकारिध्वनिं चक्रुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ दिगिभा ऐरावताद्याः । आकाशगंगादिजलपूर्णकुम्भैः । ‘जलैश्चाकाशगंगायाः’ इत्याद्यन्यत्रोक्तेः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पीतेति । अभिषेकानन्तरं पीतवस्त्रस्यैव विहितत्वात् । वाससी वस्त्रयुगम् । वैजयंती पञ्चवर्णपुष्पमालाम् “श्वेतैः पीतैस्तथा नीलैर्लोहितैर्हरितैस्तथा । पुष्पैर्विरचिता माला वैजयंतीति कथ्यते ॥” इत्युक्तेः ॥ १५ ॥ नागा वासुक्याद्याः ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तस्यामिति । तस्या रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तं चेतो येषां ते सुरादयः सर्वे तस्यां संपद्रूपायामेव स्पृहां चक्रुः । नतु हरेः प्रेयस्याम् । “तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्याः” इति जगतो जननीत्वज्ञापनात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । तस्या मूर्तिमत्याः सम्पदः चकारान् हरिप्रेयस्याः श्रियश्च महद्भुतमासनं महेन्द्रः आनिन्ये समर्पितवान् तथा मूर्तिमत्यः सत्यः सरिच्छ्रेष्ठाः हेमकुम्भैः शुचि पवित्रमभिषेकयोग्यं जलमानिन्युः ॥ १० ॥ ❀ ❀ आभिषेचनिका इति । आभिषेचनिका अभिषेकेऽपेक्षिताः सकलाः औषधीर्भूमिराहरन् समर्पितवती । गावः पञ्च पवित्राणि दुग्धादिपञ्चगव्यानि आजहुः । वसन्ताख्यः ऋतुः मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पादिकं मधुमाधवमिति पाठान्तरेऽपि द्वंद्वैक्येऽयमेवार्थः । यद्वा मधुमासोद्धवं माधवं मधु ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ऋषय इति । यथाविधि तस्या अभिषेकमभिषेकोचितविधिमृषयः कल्पयांचक्रुः । तथा गन्धर्वा भद्राणि मङ्गलानि जगुः तथा नट्यः नटानां स्त्रियश्च नन्तुर्जगुश्च ॥ १२ ॥ ❀ ❀ मेघा इति । मेघा मन्दं मन्दं गर्जितवन्तः । तुमुलो महान् निःस्वनो येषां तान् मृदङ्गादीन् शङ्खादींश्च प्रभाववशात् व्यनादयन् वादितवन्तः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततो द्विजेरितैर्ब्राह्मणपठितैः सूक्तवाक्यैः सह जलपूर्णकलशैर्देवीं सम्पद्धितरणेन क्रीडन्तीं श्रियं सम्पद्रूपां तथा पद्मकरां कमलहस्तां सतीं पतिव्रतां हरिप्रेयसीं च दिगिभाः दिग्गजाः अभिषिषिचुः इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ समुद्र इति । कौशेये कीटोत्पादितकोशसूत्रोत्पन्ने द्वे वाससी वस्त्रे परिधानीयोत्तरीये समुद्रः समुपाहरन् अर्पितवान् । अभिषेकानन्तरं पीतवस्त्रस्यैव विधानात् । मधुना पुष्परसेन हेतुना मत्ताः षट्पदा भ्रमरा यस्यां तां वैजयन्तीनाम्नीं स्रजं वरुणः समुपाहरन् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भूषणानीति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा भूषणानि सरस्वती हारम् अजो ब्रह्मा पद्मं समुपाहरन् । नागाश्च कुण्डले द्वे समुपाहरन् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्यां रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तं चित्तं येषां ते सर्वे ससुरासुरदानवाः स्पृहां चक्रुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भगवद्वक्षःस्थितया श्रिया विलोकितानां देवादीनां यथापूर्वं सर्वसम्पत्प्राप्तिमसुराणां तद्विपर्ययं च वक्तुं तस्या अभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह—तस्या इत्यादिना अथासीद्वारुणीत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । तस्या रमायाः उपवेशनार्थं महद्भुतं

महश्च सिंहासनम् इन्द्र आनीय समर्पितवान् । गङ्गादयः सरिच्छ्रेष्ठाः देहयुक्ताः सत्यः हेमकुम्भैः शुद्धं जलमानिन्धरे ॥ १० ॥
 भूमिरपि मूर्तिमती सती आभिषेचनिका अभिषेकोचिता ओषधीः सकला आहरदानिन्ये गावस्तु पञ्चपवित्राणि पञ्चगव्यान्या-
 ज्जहुः । वसन्तः ऋतुः मूर्तिमान् मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवनफलपुष्पाण्युपाहरदित्यनुषङ्गः । पाठान्तरे द्वन्द्वैक्येऽपि स एवार्थः
 मधुमासे भवं मध्विति वा ॥ ११ ॥ * * तत ऋषयोऽभिषेकं यथाविधि अभिषेकोचितविधिं यथावत्कल्पयाञ्चक्रुः । गन्धर्वा
 मद्राणि मङ्गलानि जगुः नट्यः नटानां स्त्रियः ननुतुर्जगुश्च ॥ १२ ॥ * * मेघा मूर्तिमन्तो मृदङ्गादीन्वाद्यविशेषान्
 शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् तुमुलो निस्वनो येषां तान्मृदङ्गादींश्च ॥ १३ ॥ * * ततः पद्मकरां सतीं श्रियं दिग्गजाः
 पूर्णकलशैः सर्वौषधीयुक्तैः सरिच्छ्रेष्ठानीतैर्द्विजेरितैः सूक्तवाकैराभिषेचनिकमन्त्रैस्सह अभिषिञ्चुः अभिषिक्तवन्तः ॥ १४ ॥
 ततः समुद्रः पीतकौशेयवाससी समर्पितवान् ततः वरुणः मधुना मधुपानेन मत्ताः षट्पदाः भृङ्गा यस्यां तां वैजयन्तीं वनमालां
 समुपाहरदित्यनुषङ्गः ॥ १५ ॥ * * विश्वकर्मा प्रजापतिः भूषणानि सरस्वती हारम् अजो ब्रह्मा पद्मं नागाश्च कुण्डले
 समुपाहरन् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

रूपादिमहिम्ना ॥ ९-१० ॥ * * आभिषेचनिकाः अभिषेकयोग्याः साधनानि पञ्च पवित्राणि गोमयादीनि
 माधवं स्वकालसम्भवम् ॥ ११-१२ ॥ * * शङ्खादीनां तुमुलः निस्वनो येषु ते तथा ॥ १३-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

चक्रुः स्पृहामिति सम्पदधिष्ठातृत्वज्ञानेन तदधिष्ठानान्महासम्पल्लाभः स्यादित्येवमेव मत्वा नान्यथा । ते हि प्रायो
 महाभक्ताः । अत एवाग्रे सर्वेषां निजनिजोपायनादिमयभक्तिरेव वर्णनीया । आक्षिप्तचित्तत्वं विस्मयेनैवेति ज्ञेयम् ॥ ९-१२ ॥
 मेघा वसन्तवत्तदधिष्ठातृदेवाः ॥ १३ ॥ * * नाट्य इति नटस्येमा इत्यर्थः । नट्या इति पाठश्चेन्नर्तक्य इत्येव
 व्याख्यायेत ॥ १४-१५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तस्यां पूर्वस्यां सम्पद्रूपायामेव स्पृहां न तूत्तरस्याम् “तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्याः” इति वक्ष्यमाणवाक्येन
 तस्या जगज्जननीत्वज्ञापनात् । किञ्च तस्या अपि रूपादीनां महिना महिम्ना मा आक्षिप्तानि नैवासक्तानि चेतांसि येषां ते
 यतस्ते तस्याः सकाशाद्राज्यभोगादिप्रेप्सव इति भावः ॥ ९ ॥ * * तस्याश्चेति चकारात् हरिप्रेयसीरूपायाश्च ॥ १० ॥
 आभिषेचनिका अभिषेकोचिताः पञ्च पवित्राणि पञ्च गव्यानि मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवनफलपुष्पफलादि । मधुमाधवमिति पाठे
 मधुमासोद्भवं मधु ॥ ११-१२ ॥ * * श्रियमिति सम्पद्रूपां देवीमिति “दिवु क्रीडायाम्” भौगैश्वर्यवितरणेन क्रीडन्तीं
 पद्मकरामिति हारप्रेयसीरूपां सतीं पतिव्रताम् ॥ १४ ॥ * * पीतकौशेय इति अभिषेकानन्तरं पीतवस्त्रस्यैव
 विहितत्वात् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तद्रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तानि चेतांसि येषां ते ॥ ९-१० ॥ * * आभिषेचनिकाः अभिषेकार्हाः पञ्चपवित्राणि
 पञ्चगव्यानि मधुमाधवौ चैत्रवैशाखौ मासद्वयोद्भवपुष्पादिबाहुल्यार्पणसूचनाय तौ मासावेवाहरदित्युक्तम् ॥ ११-१२ ॥ * *
 मेघास्तदधिष्ठात्र्यो देवताः तुमुलो निःस्वनो येषां तान् मृदङ्गादीन् शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् ॥ १३-१५ ॥ * *
 अजो ब्रह्मा ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्या रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तं चेतो येषां ते सुरादयः सर्वे तस्यां स्पृहां चक्रुरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ * * एवं
 लक्ष्म्याः प्रादुर्भावप्रकारमुक्त्वा भगवद्वक्षसि स्थितया तथा विलोकितानां देवानां यथापूर्वं सर्वसम्पत्प्राप्तिं असुराणां च तदव-
 लोकरहितानां ततो विपर्ययं वक्तुं तदभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह—तस्या इत्यादिना
 ‘अथासीद्वारुणी’ इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । तस्या मूर्तिमत्याः श्रियश्च महद्भुतमासनं महेन्द्रः आनिन्ये समर्पितवानित्यन्वयः ।
 तथा मूर्तिमत्यः सत्यः सरिच्छ्रेष्ठाः हेमकुम्भैः शुचि पवित्रमभिषेकयोग्यं जलं आनिन्युरित्यनुषङ्गः ॥ १० ॥ * * आभि-

षेचनिका अभिषेकेऽपेक्षिताः सकलाः औषधीर्भूमिराहरन् समर्पितवती । गावः पञ्च पवित्राणि दुग्धादिपञ्चगव्यानि आजहुः । वसन्ताख्यः ऋतुः मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पादिकम् । मधुमाधवमिति पाठान्तरेपि द्वन्द्वैक्येऽयमेवार्थः । यद्वा मधुमासोद्भवं माधवं मधु ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यथाविधि शास्त्रोक्तप्रकारेण तस्या अभिषेकं अभिषेकोचितविधिं ऋषयः कल्पयाञ्चकुरित्यन्वयः । तथा गन्धर्वा भद्राणि अशुभहराणि मङ्गलरूपाणि गीतानि जगुः । तथा नट्यः नटानां स्त्रियश्च ननृतुर्जगुश्च ॥ १२ ॥ ❀ ❀ मेघा मन्दं मन्दं गर्जितवन्तः, तुमुलो महान् निस्स्वनः शब्दो येषां तान् मृदङ्गादीन् शङ्खादींश्च तदधिकारिणो व्यनादयन् वादितवन्त इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत एवमभिषेकसाधनसम्पत्त्यनन्तरं द्विजेरितैर्ब्राह्मणपठितैः सूक्तवाक्यैः सह पूर्णकलशैः जलपूर्णघटैर्देवीं द्योतमानां पद्मकरां कमलहस्तां सतीं भगवदेक-परायणां श्रियं लक्ष्मीं दिगिभाः अभिषिषिचुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अभिषेकानन्तरं च पीते कौशेये कीटोत्पादित-कोशसूत्रोत्पन्ने द्वे वाससी वस्त्रे परिधानीयोत्तरीये समुद्रः सम्यक् श्रद्धाभक्तिपूर्वकं उपाहरन् समर्पितवान्, मधुना हेतुना मत्ताः प्रसक्ताः षट्पदा भ्रमरा यस्यां तां वैजयन्तीनाम्नीं स्रजं वरुणः समुपाहरदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भूषणानि विश्वकर्मा समुपाहरदित्यनुपङ्गः । सरस्वती हारं समुपाहरत् । अजो ब्रह्मा पद्मं समुपाहरत् नागाश्च कुण्डले द्वे समुपाहरन् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्यामिति । रूपं च औदार्यं च वयश्च वर्णश्च महिमा च तैराक्षिप्राणि चेतांसि येषां ते, ससुरासुरमानवाः, सर्वेऽपि तस्यां स्पृहां चक्रुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ भगवद्ब्रह्मःस्थितया श्रिया विलोकितानां देवानां यथापूर्वं सर्वसंपत्प्राप्तिं तथाऽसुराणां तद्विपर्ययं वक्तुं च तस्या अभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह । तस्या इत्यादिनाऽथासीदित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । तस्या इति । तस्या रमायाः, उपवेशनार्थमिति शेषः । अद्भुतं महच्च आसनं सिंहासनं, महेन्द्र इन्द्रः, आनित्ये आनीय समर्पितवान् । सरित्छ्रेष्ठाः सरित्सु श्रेष्ठा गङ्गादयो नद्यः, मूर्तिमयः सत्यः, हेमकुम्भैः स्वर्णकलशैः, शुचि शुद्धं, जलं, आनित्यरे ॥ १० ॥ ❀ ❀ आभिषेचनिका इति । तथा भूमिरपि मूर्तिमती सती, आभिषेचनिकाः अभिषेकोचिताः, सकलौषधीः आहरन् । गावस्तु पञ्च पवित्राणि, पञ्चगव्यानीत्यर्थः । वसन्तः मधुमाधवौ, चैत्रवैशाखभवपुष्पाणीत्यर्थः । आहरन् । पाठान्तरे द्वन्द्वैक्येऽपि स एवार्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ऋषय इति । ततः, ऋषयः, यथाविधि यथाशास्त्रं, अभिषेकं, कल्पयांचक्रुः । गन्धर्वाः भद्राणि मङ्गलानि, जगुः । नट्यो नटानां स्त्रियः, ननृतुः जगुश्च ॥ १२ ॥ ❀ ❀ मेघा इति । मेघा मूर्तिमन्तो घनाः, तुमुलो निःस्वनो येषां तान्, मृदङ्गपणवसुरजानकगोमुखान् शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः, पद्मकरां, सतीं साध्वीं, श्रियं देवीं, दिगिभा दिग्गजाः, पूर्णकलशैः द्विजेरितैः सूक्तवाक्यैः 'हिरण्यवर्णा हरिणीम्' इत्यादि-श्रीसूक्तवाक्यैः सह, अभिषिषिचुः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ समुद्र इति । समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरन्, वरुणः, वैजयन्तीं पञ्चवर्णपुष्पनिर्मितां, मधुना मत्ताः षट्पदा भ्रमरा यस्यां स्रजं मालां, समुपाहरन् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भूषणानीति । ततः, प्रजापतिः विश्वकर्मा, विचित्राणि भूषणानि, सरस्वती हारं, अजो ब्रह्मा पद्मं, नागाश्च कुण्डले, उपाहरन् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उनके सौन्दर्य, औदार्य, यौवन, रूप-रंग और महिमासे सबका चित्त खिंच गया । देवता, असुर, मनुष्य—सभीने चाहा कि ये हमें मिल जायें ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स्वयं इन्द्र अपने हाथों उनके बैठनेके लिये बड़ा विचित्र आसन ले आये । श्रेष्ठ नदियोंने मूर्तिमती होकर उनके अभिषेकके लिये सोनेके घड़ोंमें भर-भरकर पवित्र जल ला दिया ॥ १० ॥ ❀ ❀ पृथ्वीने अभिषेकके योग्य सब औषधियाँ दीं । गौवोंने पञ्चगव्य और वसन्त ऋतुने चैत्र-वैशाखमें होने वाले सब फूल-फल उपस्थित कर दिये ॥ ११ ॥ ❀ ❀ इन सामग्रियोंसे ऋषिओंने विधिपूर्वक उनका अभिषेक सम्पन्न किया । गन्धर्वोंने मङ्गलमय संगीतकी तान छेड़ दी । नर्तकियाँ नाच-नाचकर गाने लगीं ॥ १२ ॥ ❀ ❀ बादल सदेह होकर मृदङ्ग, डमरू, ढोल, नगारे, नरसिंगे, शङ्ख, वेणु और वीणा बड़े जोरसे बजाने लगे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तब भगवती लक्ष्मीदेवी हाथमें कमल लेकर सिंहासनपर विराजमान हो गयीं । दिग्गजोंने जलसे भरे कलशोंसे उनको स्नान कराया । उस समय ब्राह्मण वेदमन्त्रोंका पाठ कर रहे थे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ समुद्रने पीले रेशमी वस्त्र उनको पहनने के लिये दिये । वरुणने ऐसी वैजयन्ती माला समर्पित की, जिसकी मधुमय सुगन्धसे भौरे मतवाले हो रहे थे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ प्रजापति विश्वकर्माने भाँति-भाँतिके गहने, सरस्वतीने मोतियोंका हार, ब्रह्माजीने कमल और नागोंने दो कुण्डल समर्पित किये ॥ १६ ॥

ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजं नदद्विरेफां परिगृह्य पाणिना ।
 चचाल वक्त्रं सुकपोलकुण्डलं सत्रीडहासं दधती सुशोभनम् ॥ १७ ॥
 स्तनद्वयं चातिकृशोदरी समं निरन्तरं चन्दनकुङ्कुमोक्षितम् ।
 ततस्ततो नूपुरवल्गुशिञ्जितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ ॥ १८ ॥
 विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणम् ।
 गन्धर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषु नान्वविन्दत ॥ १९ ॥
 नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित् तच्च न सङ्गवर्जितम् ।
 कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥ २० ॥
 धर्मः क्वचित् तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित् तत्र न मुक्तिकारणम् ।
 वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः ॥ २१ ॥
 क्वचिचिरायुर्न हि शीलमङ्गलं क्वचित् तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः ।
 यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्च न काङ्क्षते हि माम् ॥ २२ ॥
 एवं विमृश्य अव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रयतया गुणाश्रयम् ।
 वत्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम् ॥ २३ ॥
 तस्यांसदेश उशतीं नवकञ्जमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम् ।
 तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सत्रीडहासविकसन्नयनेन याता ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः कृतस्वस्त्ययना सुकपोलकुण्डलं सत्रीडहासं सुशोभनं वक्त्रं दधती पाणिना नदद्विरेफाम् उत्पलस्रजं परिगृह्य चचाल ॥ १७ ॥ * * अतिकृशोदरी समं निरन्तरं चन्दनकुङ्कुमोक्षितं स्तनद्वयं दधती च नूपुरवल्गुशिञ्जितैः ततस्ततः विसर्पती सा हेमलता इव बभौ ॥ १८ ॥ * * निरवद्यम् आत्मनः पदं विलोकयन्ती ध्रुवम् अव्यभिचारिसद्गुणं च गन्धर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषु न अन्वविन्दत ॥ १९ ॥ * * नूनं यस्य तपः मन्युनिर्जयः न च क्वचित् ज्ञानं तत् सङ्गवर्जितं न कश्चित् तस्य कामनिर्जयः न परतः व्यपाश्रयः सः ईश्वरः किम् ॥ २० ॥ * * क्वचित् धर्मः तत्र भूतसौहृदं न क्वचित् त्यागः मुक्तिकारणं न पुंसः वीर्यम् अजवेगनिष्कृतं न अस्ति गुणसङ्गवर्जितः द्वितीयः न हि ॥ २१ ॥ * * क्वचित् चिरायुः शीलमङ्गलं न हि क्वचित् तत् अपि अस्ति आयुषः न वेद्यं च यत्र कुत्र उभयं सः अपि हि अमङ्गलः च कश्च सुमङ्गलः मां न काङ्क्षते हि ॥ २२ ॥ रमा एवं विमृश्य अव्यभिचारिसद्गुणैः वरं निजैकाश्रयतया अगुणाश्रयं सर्वगुणैः अपेक्षितं निरपेक्षम् ईप्सितं मुकुन्दं वरं वत्रे ॥ २३ ॥ * * तस्य अंसदेशे माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरा उपघुष्टाम् उशतीं नवकञ्जमालां निधाय स्वधाम तदुरः याता सत्रीडहासविकसन्नयनेन याता निकटे तस्थौ ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पदमाश्रयं पतिरूपम् । ध्रुवं नित्यमव्यभिचारिणो नित्याः संतो गुणा यस्मिन् नान्वविन्दत । क्वचिदपि कस्यचिदोपस्य सद्भावात् ॥ १६ ॥ * * तदेवाह नूनमिति त्रिभिः । मन्युनिर्जयो नास्ति तपस्विषु दुर्वासःप्रभृतिषु । क्वचित् गुरुशुक्रादिषु । संगवर्जितं ज्ञानं नास्ति महत्त्वेऽपि ब्रह्मसोमादौ न कामनिर्जयः । परतो व्यपाश्रयः परापेक्ष इन्द्रादिः । स किमीश्वरः ॥ २० ॥ * * न भूतसौहृदं परशुरामादिषु । न मुक्तिकारणं त्यागः शिविप्रभृतिषु । पुंसः कार्त्तवीर्यादेर्वीर्यमस्ति । तत् अजवेगनिष्कृतं कालवेगेन परिहृतं तु न भवति । गुणसंगवर्जितः सनकादिर्द्वितीयो मम वरो न हि समाधिनिष्ठत्वात् ॥ २१ ॥ * * चिरायुष्यपि मार्कण्डेयादौ शीलमङ्गलं च नास्ति इन्द्रियदमनशीलत्वात् । क्वचित्तदप्यस्ति

हिरण्यकशिपुप्रभृतौ आयुषः स्थैर्यं न वेद्यं दुर्ज्ञातम् । भगवद्द्वेषेणाकस्मादेव मृत्युसंभवात् । यत्र कुत्र च श्रीरुद्रे मार्कण्डेयादिव-
दिन्द्रियदमनाद्यभावाच्छीलमंगलं चायुनिश्चयश्चेत्युभयमस्ति न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिदोषस्तथाऽपि सोऽप्यमंगलः श्मशानवा-
साद्यमंगलचेष्टितः । श्रीमुकुन्दं लक्षोकृत्याह । कश्चेति । कश्चित्सुमंगलो निरवद्यश्च स तु मां नहि कांक्षते आत्मारामत्वात् ॥ २२ ॥
एवं विमृश्य रमा निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव वरं वव्रे । तत्किम् । अव्यभिचारिभिः सद्भिर्धर्मज्ञानादिभिर्गुणैर्निजैकाश्रयतया च
नैरपेक्षयेण वरं सर्वोत्तमम् । तत्र हेतुः । अगुणाश्रयं प्रकृतिगुणातीतम् । पाठांतरेऽप्ययमेवार्थः । अत एव स्वस्य ईप्सितम् ।
किं च सर्वैर्गुणैरणिमादिभिरपेक्षितं वृतम् । अयं भावः । यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेनान्यनिरपेक्षस्तथाप्याश्रिता अणिमादि-
सिद्धीर्यथा नोपेक्षते तद्वन्मामपि नोपेक्षेत तावतैव तत्सेवयाऽहं कृतार्था स्यां किमन्यैः प्राकृतैरिति तमेव वृतवतीति ॥ २३ ॥
तदेवाह । तस्यांसदेशे कमनीयां नवकंजमालां निधाय तदनुग्रहं प्रतीक्षमाणा तूष्णीं तस्य निकटे तस्थौ । कथंभूतां मालाम् ।
माद्यंतो ये मधुव्रतास्तेषां वरुथस्य गिरा उपघुष्टां नादिताम् । कथंभूता श्रीः सत्रीडहासेन विकसत्प्रफुल्लं यन्नयनं तेन तस्योरः
स्वधाम याता सती । वक्षः प्रतीक्षमाणा तस्यावित्यर्थः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

कृतं स्वस्त्ययनं स्वस्तिवाचनं यस्या सा तथा । यद्वाऽकृतमनादित एव स्वस्ति सर्वकालमंगलं हरिवक्ष एवायनमास्पदं
यस्याः सा स्वप्रतिच्छविरूपा गुणमयीव स्थिराः संपदो ब्रह्मादिभ्यो ददानापि स्वयं गुणातीता चिन्मयसंपद्रूपा लक्ष्मीः
श्रीनारायणमेकमेव सदाश्रिता वर्त्तते तथैवानादित एव कमपि गुणं नोपाधीकृत्य स्वभावत एव तस्मिन्प्रेमवती तत्सर्वेन्द्रिय-
सुखसंपादयित्री प्रेयसीरूपापि वर्त्तते इत्यर्थः । तदपि द्विविधैव लक्ष्मीः समुद्रं जनकीकृत्य प्रादुर्भूता पुनरेकीभूता सती स्वनित्य-
प्रियं हरिं वरयितुं स्वयं चचालेति विश्वनाथः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ स्तनद्वयं च बिभ्रती । निरंतरं सूत्रलंघनानर्हम् । ततस्तत-
स्तत्र तत्र देवसमीपे । विसर्पती गच्छंती ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नान्विंदत न प्राप ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेव दोषसद्भावनमेव ।
अत्र वरपरीक्षणे दृष्टांतविधयाऽतीताऽनागतसन्निहिताऽसन्निहितानामपि गणनास्ति न तु सन्निहिततात्कालिकानामेव । तथात्वे
हिरण्यकशिपुप्रभृतिगणनानौचित्यप्रसंगात् । यद्वा—कल्पान्तरीयाब्धिमंथने सर्वेषां तत्र संनिधिरेवासीत् इति स्वामिचरणाभिप्रायः ।
यद्वा—हार्दब्रह्मविद्यामनुसृत्यैव सर्वैश्शशिरोमणिभूतया श्रीरमादेव्या सर्वे भूतभविष्या अपि दृष्टांतविधया वर्णिताः । तत्र
हि श्रूयते “त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः” इति । तस्मादहराकाशं प्रकृत्य “एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्सर्वे कामाः
समाहिताः” इति । तथा “यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्शनायोपलभते” इत्युपक्रम्य “ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्य-
दिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विंदते” इत्यादि । सत्यं ब्रह्मपुरमित्यम्बरमित्यर्थः । समस्तः सदा सन्नेवास्त्यत एव तत्र मुनयः
परयंत्यतीतादिकं मिथ्याब्रह्मपुरं शरीरममुना सत्यपुरं छादितं सर्वेण स्रगिवेत्यमुष्य विलये सत्यं पुरं प्रकाशते । एतत्सर्वमाश्रम-
वासपर्वणि धृतराष्ट्रादेः पुत्रादिदर्शनप्रकृते श्रीमहाभारतटीकाकृता श्रीनीलकंठाचार्येण बहुधा विवृतमतोऽतीतानागतमपि
विदुषां प्रत्यक्षवद्भातीत्यनवद्यम् । यस्य दुर्वासआदेः । तपश्चांद्रायणादि तदुक्तम् “विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचांद्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ॥” इति । प्रभृतिपदेन च्यवनादिग्रहः । कचिद्बृहस्पत्यादिषु संगो राजसप्रवृत्तिः ।
आदिना कश्यपादिग्रहः । “प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्” इत्यादिश्रुतेः । परापेक्ष उपेन्द्राद्यपेक्षः । यद्वा—परतः शत्रुतो
हेतोः व्यपाश्रयो व्यपगतास्पदो मुहुर्मुहुर्भवतीति सर्वपुराणप्रसिद्धेः । आदिना कुबेरादिः ॥ २० ॥ ❀ ❀ धर्मः पित्राज्ञा-
पालनादिरूपः । मात्रादिवधकर्तृत्वाद्भूतसौहृदं नास्ति । भगवदर्पितबुद्धयाननुष्ठितत्वान्मुक्तिकारणं नेत्यर्थः । कालवेगेन परिहृतं
तु न भवति कालवेगविजयि न भवतीत्यर्थः । सनकादीत्यादिना नारदादिग्रहः । यद्वा—द्वितीयो मुकुन्दादन्यो गुणसंगवर्जितः
प्राकृतगुणशक्तिरहितो नहि नास्तीत्यर्थः । ‘हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्’ इत्युक्तेः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ आदिनाऽश्वत्थामादिग्रहः ।
शीलं स्त्रीयोग्यं मंगलमपि तादृशमेव । तदप्यस्ति शीलं मंगलं चाप्यस्ति । आदिना रावणादिग्रहः । पूर्वोक्तः क्रोधवशत्वादि-
लक्षणः । तथापि पूर्वोक्तदोषरहितत्वेपि । कश्चनानिर्वचनीयः । आत्मारामत्वान्निरवच्छिन्नस्वानंदनिष्ठत्वात् पूर्वपूर्ववदस्मिन्नर्थे
को दोषोस्तीति व्याजस्तुत्या दोषमाह—न कांक्षत इति । निरपेक्षत्वलक्षणः सर्वविलक्षणो महागुणोत्रैव दृष्ट इति भावः ॥ २२ ॥
तत्किं तद्वरणम् । कुतः । नैरपेक्ष्यं सर्वेश्वरत्वात् । तत्र सर्वोत्तमत्वे । प्राकृतगुणाधीनस्तत्समोऽपि न भवति कुतः सर्वोत्तमत्वम् ।
पाठांतरे ‘निजैकाश्रयतागुणाश्रयम्’ इति पाठे । स एव इह वृतीयाया लुगार्थः । अत एव पूर्वोक्त एव सर्वोत्तमत्वादेव ।
स्वस्यात्मनः । न केवलं स्वस्यैवापेक्षितं किं त्वन्येषामपीत्याह—किञ्चेति । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । निरपेक्षोऽप्यप्राकृता-
व्यभिचारिसद्गुणत्वाद्भक्तवत्सलतया मां स्वीकरिष्यतीति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदेव वरणमेव । वरुथः समूहः “वरुथो
रथगुप्तौ ना समूहे चर्मवेश्मनोः” इति चिंतामणिः । इत्यर्थ इति । सर्वदा हरिवक्षसि वस्तुकामा तदेव निरीक्षयामासेति

भावः । तदुक्तम् “एष ब्रह्मातिवृद्धस्तपति दिनपतिश्चञ्चलो मातरिश्वा दिग्वासा नीलकण्ठः सुरपतिरसमो गर्वितः क्षीयतेजः । इत्थं देव्या विचित्र्य भ्रमरकुलकलागीतशब्दप्रफुल्ला दत्ता माला मुरारेः सुरतरुकुसुमालंकृता पातु युष्मान्” इत्युक्तमभियुक्तैः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

उभयरूपाया एव तस्याः श्रीनारायण एवाश्रय इत्याह—तत इति । ततः कृतस्वस्त्ययना कृतमनादिकालादेव स्वस्ति मङ्गलरूपं हरिवक्ष एवायनमास्पदं यस्याः तत्कालकृतस्वस्तिवाचना वा द्विविधैव एकीभूता सती स्वस्त्ययनादनु नदन्तो द्विरेफा भ्रमरा यस्यां तामुत्पलस्रजं कमलमालां पाणिना प्रगृह्य तथा सुष्ठु कपोलयोः कुण्डले यस्मिन् तत् तथा सत्रीडः हासो यस्मिस्तत् सुशोभनं वक्त्रं दधती सती स्वमनोज्ञवरविलोकनार्थमासनाच्चाल ॥ १७ ॥ * * * स्तनेति । तथातिकृशमुदरं यस्याः सा समं तुल्यं निरन्तरं मध्येऽन्तरालरहितं चन्दनकुङ्कुमाभ्यामुक्षितं लिप्तं स्तनद्वयं च दधती नूपुराणां वल्गु शिञ्जितैर्मनोहरशब्दैरुपलक्षिता ततस्ततः महासदसि प्रसर्पती गच्छन्ती । नुमभाव आर्षः । हेमलतेव जङ्गमा स्वर्णवल्लीव बभौ ॥ १८ ॥ * * * किञ्च तयोरेकीभूतयोर्लक्ष्म्योः सम्पद्रूपा लक्ष्मीः भगवदेकानुरागाऽपि भगवत् उत्कर्षं ख्यापयितुं स्वयंवरणेऽपि गुणदोषविवेकपूर्वकं प्रवृत्तेत्याह—विलोकयन्तीति । निरवेद्यं सर्वदोषरहितं ध्रुवं विनाशरहितमव्यभिचारिणो नित्याः सन्ता गुणा यस्मिस्तत् आत्मनः स्वस्य पदमाश्रयं पतिं गन्धर्वयक्षादिषु विलोकयन्ती विचिन्वत्यपि नान्वविन्दत । क्वचित्कस्यचिदोषस्य सद्भावात् त्रैविष्टपेयाः देवाः । ढक् तु आर्षः ॥ १९ ॥ * * * सम्पद्रूपा लक्ष्मीः स्वगतमाह—नूनमिति । यस्य कस्यचिन्नूनं निश्चितं तपोऽस्ति तु परं तस्य दुर्वासः प्रभृतेर्मन्युनिजयो नास्ति । कञ्चिच्च बृहस्पतिशुक्रादिषु ज्ञानमस्ति परं तु तत्सङ्गवर्जितं वैराग्यविशिष्टं नास्ति । काश्चन्महान् महत्त्ववानप्यस्ति परंतु तस्य ब्रह्मसोमबृहस्पत्यादेः कामनिजयो नास्ति । यः परतो व्यपाश्रयः पराश्रित इन्द्रादिः स तु किमीश्वरः पराधीनत्वात् । यद्वा ! परतः शत्रोः व्यपाश्रयः सुदुर्मुहुर्बिगतास्पदो भवति स इन्द्रादिः किमीश्वरः ॥ २० ॥ * * * धर्म इति । कञ्चित् शुक्रादौ धर्मोऽस्ति परंतु तत्र भूतसौहृदं प्राणिमैत्रं नास्ति असुरपुरोहितत्वात् । क्वचित्परशुरामादाविति स्वामिपादाः । क्वचित्सकामेषु पुरुषेषु त्यागो दानमस्ति तत्तु न मुक्तिकारणम् । पुंसः कार्त्तवीर्यादेः वीर्यं बलमस्ति परंतु अजस्य कालस्य वेगेन निष्कृतं परिहृतं न भवति । गुणसङ्गवर्जितः सनकादिवत् विषयभोगासक्तिरहितः द्वितीयो मम वरयोग्यो न भवति ॥ २१ ॥ क्वचिदिति । क्वचिन्मार्कण्डेयादिके चिरायुरप्यस्ति परन्तु तस्य शीलं स्वभावो मङ्गलं स्त्रीणां सुखप्रदं न भवति सदा तद्विरोधीन्द्रियदमनशीलत्वात् । क्वचित् हिरण्यकशिपादौ तदपि शीलमङ्गलमप्यस्ति । परंतु तस्य आयुषः स्थैर्यं वेद्यं निश्चेतुं योग्यं न भवति । भगवद्विद्वेषेणाकस्मादपि मृत्युसंभवात् । यत्र कुत्र च श्रीमहादेवे मार्कण्डेयादिवत्सदेन्द्रियदमनाद्यभावाच्छीलमङ्गलमायुः निश्चयश्चेत्युभयमप्यस्ति न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिदोषः । परन्तु सोऽप्यमङ्गलः श्मशानवासाद्यमङ्गलचेष्टितः । भगवन्तं लक्ष्मीकृत्वाह । कश्चेति । कश्चित्सुमङ्गलः सर्वदोषरहितत्वे सति सर्वशुभगुणपरिपूर्णोऽस्ति परंतु स मां न हि काङ्क्षते पूर्णानन्दत्वेनात्मारामत्वात् । तडार्षः ॥ २२ ॥ * * * एवमिति । एवं विमृश्य सर्वत्र गुणदोषान्विचार्य रमा लक्ष्मीः अव्यभिचारिभिर्नितैः सद्भिः धर्मज्ञानादिभिर्गुणैः निजैकाश्रयतया स्वरूपभूतपरमानन्दानुभवेनान्यनैरपेक्ष्येण च वरं सर्वोत्तमम् अगुणाश्रयं निर्गुणं सर्वैर्गुणैरणिमादिभिरपि निजाश्रयार्थमपेक्षितमणिमादिसिद्धयधिष्ठातारमित्यर्थः । अत एव स्वस्यापि ईप्सितमिष्टं निरपेक्षं रमापेक्षारहितमपि मुकुन्दं वव्रे वृत्तवती । अयं रमाभिप्रायः । यद्यप्ययं हरिरन्यनिरपेक्षः तथापि यथा आश्रिता अणिमादिसिद्धीर्नपेक्षते तद्वन्मामपि नोपेक्षेत तावतैवाहं कृतार्था स्यां किमन्यैः प्राकृतैरिति ॥ २३ ॥ * * * तस्येति । तस्य भगवतो विष्णोरंसदेशे स्कन्धे माद्यन्तो ये मधुव्रता भ्रमरास्तेषां वरुथस्य समूहस्य गिरा शब्देन उपघुष्टां नादिताम् उशतीं कमनीयां नवकञ्जमालां निधाय सत्रीडहासेन विकसन्नयनं तेन तस्य उरः वक्षः स्वधाम याता इदं मम स्थानं भवत्विति प्रतीक्षमाणा सती तस्य निकटे तस्थौ ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः कृतस्वस्त्ययना कृतमङ्गलाश्रया श्रीर्नदन्तो द्विरेफा भ्रमराः यस्यां ताम् उत्पलस्रजं पाणिना परिगृह्य निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्य स्वाभिमतस्य पुंसः कण्ठे निधातुं परिगृह्येति भावः चचाल कथम्भूता सती शोभनयोः कपोलयोः कुण्डले प्रचलती यस्मिन् सत्रीडो हासः यस्मिस्तत्सुशोभनमतिमुन्दरं वक्त्रं दधती ॥ १७ ॥ * * * तथा चन्दनकुङ्कुमाभ्याम् उक्षितं सिक्तं लिप्तं समं निरन्तरं च यत्स्तनद्वयं तच्च चारु मुन्दरं कृशञ्चोदरं च दधती ततः सा श्रीः नूपुराणां वल्गुभिर्मधुरैः शिञ्जितैरितस्ततः विसर्पती चलन्ती हेमलतेव बभौ ॥ १८ ॥ * * * तत आत्मनः स्वस्याः पदमाश्रयं ध्रुवं नित्यमव्यभिचारिणो नित्याः स्वाभाविकाः सन्तः कल्याणगुणाः यस्मिस्तन्निरवद्यं निरस्तहेयगुणम् एवंभूतं पदं गन्धर्वादिमध्ये विलोकयन्ती विचारयन्ती नान्वविन्दत नापश्यत् । क्वचित्कस्यचिद्दोषस्य दर्शनेन नान्वविन्दतेति भावः ॥ १९ ॥ तदेवाह—नूनमिति त्रिभिः । यस्य रुद्रदुर्वासः प्रभृतेस्तपस्त्वस्ति तस्य मन्युनिग्रहस्तु नास्ति नूनमिति निश्चये । यस्य तु गुरुशुक्रादे-

ज्ञानमस्ति न तस्य ज्ञानं सङ्गवर्जितं किन्तु फलसङ्गादियुक्तमेव । कश्चिद्ब्रह्मादिर्महांस्तथापि न तस्य कामनिर्जयोऽस्ति दुहितुरेव पत्नीत्वेन गृहीतत्वादिति भावः । यः परतोऽन्यपाश्रयः परापेक्षैश्वर्याश्रय इन्द्रादिः स किमीश्वरः ? अनीश्वर एवेति भावः ॥ २० ॥ कचित्परशुरामादौ धर्मोऽस्ति तथाऽपि न भूतसौहृदमस्ति त्यागः कचिच्छिबिप्रभृतिष्वस्ति यस्यागः शिष्यादिगतः स न मुक्ति-कारणं न मुक्तिहेतुः । पुंसः कार्त्तवीर्यादेः वीर्यमस्ति तथाऽपि तदजवेगेन कालवेगेन निष्कृतं परिहृतन्तु न भवति । द्वितीयः भगवतोऽन्यः कश्चिदपि सनकादिरपि सत्त्वादिप्राकृतगुणसङ्गवर्जितो न भवति “न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निर्गुणैः” इत्युक्तीत्या गुणत्रयनिर्मुक्तस्य श्रीभगवदन्यस्य कस्याऽपि जन्तोर-भावदिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कचिन्मार्कण्डेयादिषु चिरायुरस्ति न तु शीलं मङ्गलञ्चास्ति इन्द्रियदमनधर्मशीलत्वादिति भावः । कचित्दप्यस्ति चेदायुषः स्थैर्यं न वेद्यं न निश्चयं कुत्रचित् रुद्रादौ उभयं चिरायुष्यं शीलञ्चास्ते तथापि स रुद्रादिरमङ्गल अमङ्गलवेषः । श्रीभगवन्तं लक्ष्मीकृत्याह—यश्च कात्स्न्येन सद्गुणाश्रयनिरवचनिरतिशयमङ्गलमूर्त्तिर्भगवान् स तु मां न हि कांक्षते स्वत एव पूर्णत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवमित्थं विमृश्य रमा लक्ष्मीः निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव वरं पतिं वव्रे, तत्र हेतुं वदन्मुकुन्दं विशिनष्टि—अव्यभिचारिभिरनितरसाधारणैर्मङ्गलगुणैर्निजैः स्वकीयैरुपाधिकैराश्रयतः आश्रयणाद्वरं सर्वोत्कृष्टम् अगुणाश्रयं सत्त्वादिप्राकृतगुणानाश्रयं च । निजैराश्रयतागुणाश्रयम् इति पाठान्तरं तदा निजैरव्यभिचारिसद्गुणैराश्रयतया-ऽप्राकृतगुणाश्रयं वरम् उत्कृष्टमित्यर्थः । सर्वगुणैराश्रयणसौकार्यावहैराश्रयणीयत्वेनापेक्षितम् अत एवेप्सितमाप्नुमिच्छाविषयं मुकुन्दं वरं वव्रे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ उक्तवरणप्रकारमेवाह—तस्येति । तस्य मुकुन्दस्य अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे कमनीयां नवकञ्ज-मालां निधाय तदनुग्रहं प्रतीक्षमाणा तूष्णीं तस्य निकटे तस्थौ, कथम्भूतां मालाम् ? माद्यतां मधुपानमत्तानां मधुव्रतानां भ्रमराणां वरूथस्य समुदायस्य गिरोपघुष्टां ध्वनितां, कथम्भूता लक्ष्मीः ? सत्रीडहासेन विकसत् यन्नयनं तेन तस्य भगवत उरो वक्षः स्वधाम स्वाश्रयं याता तद्वक्षः स्वाश्रयत्वेन प्रतीक्षमाणा सतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

वक्त्रं समं स्तनद्वयञ्च दधती ॥ २७-१८ ॥ ❀ ❀ आत्मनः स्वस्य निर्दोषं गन्धर्वादिषु पदं स्थानं पतिलक्षणं स्थानं नान्वविन्दतेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ ननु, पदमनुपलभ्य किं पुंश्चली जातेत्याशङ्कं श्लोकद्वयेन परिहरति—नूनमिति । यस्य तपोऽस्ति तस्य मन्युनिर्जयो नास्ति नूनं निश्चये “नूनं तर्कैर्धर्मानिश्चये” इत्यभिधानात् इति तर्कयामि वा—

“विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम्” इति ।

अनेन ऋषितया नारदादयः प्रतिषिद्धाः । कचित्पुंसि ज्ञानमस्ति तस्य ज्ञानं सङ्गवर्जितं फलस्नेहरहितं न स्यात् नून-मित्यत्राप्यनुकृष्यते अनेन बृहस्पत्यादयो निषिद्धाः । कश्चिद्ब्रह्मा तत्र महानस्ति तस्य ब्रह्मणः कामनिर्जयो नास्ति “प्रजापतिः स्वां दुहितरम् अभ्यध्यायत्” इति श्रुतेः । “कस्मै देवाय हविषा विधेम” इति च यः परतो व्यपाश्रयः परमन्यमाश्रयत इति स ईश्वरः किं नैव । अनेन रुद्रादिर्निवारितः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तर्हि दण्डपाणिः स्यादिति । तत्राह—धर्म इति । कचित्संय-मिन्यां धर्मोऽस्ति तस्य धर्मस्य भूतेषु दया नास्ति निरनुक्रोशाधिकारप्रवृत्तत्वात् कचित्कस्मिंश्चित्पुंसि पुण्यलक्षणो धर्मोऽस्ति तस्य प्राणिषु सौहृदं दुर्लभमिति सामान्यनिषेधो वा तच्च त्यजनं च अर्थिभ्यो देवतादिभ्यो वा न्यायाजितधनादिदानं त्यागः । तच्च मुक्तिकारणं न भवति भगवदर्पणबुद्ध्याऽननुष्ठितत्वात् हानोपादानाद्विलक्षणत्यागाधिकारित्वाद्वायुरपि मुक्तिकारणं न “मोक्षदस्तु जनादनः” इति वचनाद्वा अनेन वायुर्लक्ष्यते । कचित्पुंसो वीर्यं तापादिदुःखनिवारकमस्ति तदजवेगनिष्कृतं न कालचक्रविजयि भवति अनेन चन्द्रो निवारितः “क्षीणः क्षीणः प्रविशति” इति वचनात् । गुणसङ्गवर्जितो द्वितीयो न हि हरिं विनेति शेषः ॥ २१ ॥ कचिद्वस्तुनि चिरायुरस्ति चेत्तस्य शीलमङ्गलं न हि चिरजीविवत् कचिद्वस्तुनि तच्छीलमप्यस्ति तर्ह्ययुषो न वेद्यम् आयुर्ज्ञानं दुःशकमित्यर्थः । कुत्र च कापि तत्र यस्मिन् पुंसि उभयमायुः शीलं च सोऽपि पुमानमङ्गलः गर्वितः सुमङ्गलः कश्चन लोक-विलक्षणो मुक्तिजातीयो मां कांक्षते यदि सोऽपि न भवतीति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवमिन्द्रादीनपि विमृश्य दोषानुक्त्वा रमा मुकुन्दं परम्पदं वव्रे इत्यन्वयः । अव्यभिचारिणो नातिव्याप्ताः सन्तः अव्याप्यसम्भवाख्यदोषरहिता गुणा लक्षणानि यस्य स तथा तं निजाश्चैकाश्रयिणश्चैकस्मिन्नेव वर्तमानाश्च सन्तश्च तपआदिगुणा येषां ते तथा तेषां पुंसामाश्रयं निजत्वादेकाश्रयित्वं ‘निजमात्मीयनित्ययोरिति’ तत्तत्सत्ताप्रदत्वेन तदाश्रयत्वं युक्तं भक्त्यादिसर्वगुणैरपेक्षितत्वं न त्वन्यथा सौशील्यादिगुणैर्वा काचन काङ्क्षत इत्यस्यापवादमाह, निरपेक्षमिति । तर्हि न कश्चन तस्मिन्नादरं करोतीति तत्राह ईप्सितमिति—

‘एष ब्रह्माऽतिवृद्धस्तपति दिनपतिश्चञ्चलो मातरिश्वा दिग्वासा नीलकण्ठस्त्रिदशपतिरसौ गर्वितः क्षीयतेऽञ्जः ।

इत्थं देव्या विचिन्त्य भ्रमरकुलकलागीतशब्दप्रफुल्ला दत्ता माला मुरारेः सुरतरुकुसुमालङ्कृता पातु युष्मान् ॥’

इति पुराणज्ञा व्याचक्षते ॥ २३ ॥ ॐ ॐ तस्य हरेरंसे मालां निवीय निधाय तस्थायित्यन्वयः । उशतीमि-
ष्टसाधनीभूतां कान्तां वा व्रीडया सह वत्तमानः सत्रीडः स चासौ हासः सत्रीडहासः तेन विकसितनयनेन स्वस्या धाम
तस्य हरेः उरः पश्यन्तीति शेषः । भीता शरीरकंपोपेता, अयं च शृङ्गारविशेषः—

“अनाद्यनन्तकालं च विष्णुमेवाश्रिता रमा । अन्येषां ज्ञापनार्थाय दोषानुक्त्वेतरान् जहौ ॥”

इति वचनात् अधुना हरेर्लक्ष्मीप्राप्तिर्न पूर्वमिति शङ्का परिहर्तव्या । स्वस्याः स्त्रियः इत्युत्तरश्लोक-
विशेषणसामर्थ्याच्च ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अन्याशिक्षार्थं श्रियश्चरितमाह—विलोकयन्तीति ॥ १६ ॥ ॐ ॐ अन्येषां स्वल्पगुणत्वेऽतिदोषमिश्रतामाह—नून-
मित्यादित्रयेण । अत्र तपआदिभिरपि न साम्यं विवक्षितम् । असाम्यप्रसिद्धेः । यथोक्तम् “इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र”
इत्यादौ प्राच्यां महत्त्वमिच्छद्भिरिति किन्त्वन्यदीयतपआदिलेशानां सतामपि दोषान्तरोपरक्तत्वमित्येवमत्यन्तासाम्यमेव विवक्षितं
परतो व्यपाश्रय इति गुणसाम्यमपि प्रत्याख्यातम् ॥ २० ॥ ॐ ॐ अजवेगेति यतस्तेषां तत्तद्गुणत्वमपि मायागुणकृतमेव
न तु तदतीततद्गुणत्वमिति परामृशति—नहीति । हि यस्मात् द्वितीयः श्रीमुकुन्दादन्यः अनेन सनकादय आत्मारामा अपि
परिहृताः, तेषां शमदमादिगुणानां मायिकत्वात् तथा शिवोऽपि परिहृतः “शिवः शक्तियुतः शश्वत् त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः” इति
“हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्” इत्याद्युक्तेः । यद्वा यो वा कश्चिद्गुणसङ्गवर्जितोऽस्ति सोऽपि द्वितीयो मुकुन्दस्य तुल्यगुणो न
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ अथ प्रकारान्तरेण शिवं परिहर्तुमुपक्रमते—कचिदिति । चिरायुश्चिरजीविता, शीलमङ्गल-
शब्देनात्र भोग उच्यते, इन्द्रियदमनशीलत्वादिति टीकायां हेतुविन्यासात् अभोगिनोऽमङ्गलस्वभावत्वेन लोके नामाग्रहणदर्शनाच्च ।
यद्वा कचित् मयदानवादौ चिरजीवितास्ति शीले स्वभावे मङ्गलं माङ्गल्यं नास्तीत्यर्थः । असुरस्वभावत्वादेवं कचित्
बलिप्रभृतौ शीलमङ्गलमप्यस्ति किन्त्वायुषो वेद्यं वेदनं नास्ति मरणानिश्चयात् । यत्र शिवे मङ्गलस्वभावो नित्यत्वाच्चायुषो वेद्यत्वं
चेत्युभयमप्यस्ति सोऽप्यमङ्गलः बहिःशमशानवासाद्यमङ्गलचेष्टितः । श्रीमुकुन्दं लक्ष्यीकृत्याह—यः कश्चन कोपि तत्तद्गुणातिक्रमणा-
नन्तगुणत्वात्तदोषहीनत्वाच्च सुमङ्गलः अतिशयेन सर्वेषां मङ्गलनिधानरूपः स तु मां स्वरूपेण परमानन्दरूपां शक्त्या च
सर्वगुणसम्पत्तिदायिनीमपि न कांक्षति स एव स्वरूपगुणसम्पत्तिभिः पूर्ण इत्यर्थः । अथच प्रेमवशोऽसौ प्रेमवतीं मां कथं
नाकाङ्क्षेदित्यभिप्रेत्य श्लेषेण कश्चन कोपि सुमङ्गलोऽसौ हि निश्चितं मां काङ्क्षतीत्यपि भावितम् । इदमत्र तत्त्वम्—परमानन्दरूपे
तस्मिन् गुणादिसम्पल्लक्षणानन्तशक्तिवृत्तिका स्वरूपशक्तिर्द्विधा विराजते तदन्तरेऽनभिव्यक्तनिजमूर्तित्वेन तद्बहिरप्यभिव्यक्त-
लक्ष्याख्यमूर्तित्वेन । इयञ्च मूर्तिमती सर्वगुणसम्पदधिष्ठात्री भवति । ततः स्वस्मिन् परमानन्दत्वस्य सर्वगुणसम्पत्तेश्च स्वरूपपरम-
पूर्णत्वात् उभयथापि न तां पृथग्भूय स्थितां मूर्तिमतीमपेक्षते यथा खल्वन्यः । किन्तु भक्तवशतास्वभावेन तां
प्रेमवतीमपेक्षत एवेति ॥ २२ ॥ ॐ ॐ प्रकरणं निगमयति—एवमिति । मुकुन्दं वरं वज्रे इत्यन्वयः । तं विशिनष्टि,
अव्यभिचारिभिः सद्भिर्निर्दोषैश्च गुणैर्वरं सर्वोत्तमं निजैकाग्रयतया अन्यनिरपेक्षत्वेनैव च गुणाश्रयम् । स्वरूपसिद्धतत्तद्गुण-
मित्यर्थः । अत एव तेषां गुणानां प्रकृतिसम्बधित्वमपि खण्डितं स्वतः परमानन्दघनरूपत्वात् सर्वगुणैरपेक्षितं स्वयं निरपेक्षम्
अत एव निजाभीप्सितमिति । यद्वा एवं विमृश्य वज्रे विमर्शनमेवानुवदति—अव्यभिचारीति । निरपेक्षोऽप्यप्राकृताव्यभिचार-
सद्गुणत्वाद्भक्तवत्सलतया मामङ्गीकरिष्यत्येवेति भावः । नतु योग्य एवाऽयं तस्य महतो महागुणः भवत्यास्त्वयोग्यायास्तद्वरणं
न योग्यं तत्राह, सर्वगुणैः प्राकृतैरप्यपेक्षितं मायांशभूताभिस्तत्तदधिष्ठातृदेवीभिः स्वसमृद्धये समाश्रयतेऽसौ किमुत
मयेत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उभयरूपाया एव तस्याः श्रीभगवानेवाश्रय इत्याह—तत इति । कृतमनादित एव स्वस्ति सर्वकालमङ्गलं नारायणवक्ष
एवायनमास्पदं यस्याः सा स्वप्रतिच्छविरूपा गुणमयीव स्थिराः सम्पदो ब्रह्मादिभ्यो ददानापि स्वयं गुणातीता चिन्मयसंपद्रूपा
लक्ष्मीः श्रीः नारायणमेकमेवाश्रित्य सदा वर्तते तथैवानादित एव कमपि गुणं नोपाधीकृत्य स्वभावत एव तस्मिन् प्रेमवती
तत्सर्वेन्द्रियसुखसम्पादयित्री प्रेयसीरूपापि वर्तते इत्यर्थः । तदपि द्विविधैव लक्ष्मीः समुद्रं जनकीकृत्य प्रादुर्भूता पुनरेकीभूता
सती स्वनित्यप्रियं श्रीनारायणं स्वयं वरीतुं चचाल ॥ १७ ॥ ॐ ॐ ततस्तदनन्तरं ततस्तत्र महासदसि विसर्पती हेमलता

जङ्गमा स्वर्णवल्लीव ॥ १८ ॥ ॐ ॐ किञ्च तयोरेकीभूतयोर्लक्ष्योर्मध्ये या सम्पद्रूपा सा लोके स्वप्रेयसो भगवतः सर्वत एवोत्कर्षं ख्यापयितुं तत्र नित्यनिरुपाधिप्रेमवत्यपि अन्यत्र गुणदोषविवेचनपूर्वकमन्यस्याः स्वयंवराया इव स्वस्यापि तत्रैव गुणोत्कर्षोपाधिकं स्वयंवरणं दर्शयामासेत्याह—विलोकयन्तीति । गन्धर्वादिषु आत्मनः स्वस्य पदमास्पदं जनं कमपि नान्वविन्दत । कीदृशं निरवद्यं निर्दोषम् अथ च अव्यभिचारिणः सदैव स्थायिनः सन्तः कल्याणवत्त्वात् श्रेष्ठा गुणा यत्र तत् ध्रुवं नित्यम् ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तत्र तत्र वरणव्यवसायानुद्भवे सदोषप्राकृतगुणवत्त्वमेव हेतुरिति सम्पद्रूपा लक्ष्मीः स्वगतमाह—नूनमिति त्रिभिः । तस्य दुर्वासः प्रभृतेर्मन्युनिर्जयो नेति तपसो वैयर्थ्यम्, ज्ञानं कश्चित् बृहस्पत्यादिषु सङ्गवर्जितं नेति ज्ञानस्य वैयर्थ्यम् । महान् ब्रह्मा न कामनिर्जय इति महत्त्वस्य वैयर्थ्यम् । यः परतः शत्रुभ्यो हेतोर्व्यपाश्रयः व्यपगतास्पदो वारम्बारम्भवति स किमिन्द्रादिरीश्वरो भवति नैवेत्यर्थः ॥ २० ॥ ॐ ॐ कश्चित्कर्मिषु शुकादिषु धर्मः कर्मत्वादसुरपुरोहितत्वाच्च न भूतसौहृदमिति धर्मस्य वैयर्थ्यं त्यागोऽन्नादिदानं दक्षादिषु तद्दानस्य मुक्तिकारणत्वाभावाद्वैयर्थ्यं वीर्यं बलं पुंसः शुम्भनि-शुम्भादेः अजवेगनिष्कृतं कालवेगपरिहृतं न भवतीति बलस्य वैफल्यं गुणसङ्गवर्जितः प्राकृताप्राकृतविषयासक्तिमात्ररहितः सनकादिर्न द्वितीयो न ह्यपरस्तत्र यदप्राकृतसौरूप्यसौरभ्यादेर्वैफल्यापत्तेः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ कचिद्वलिप्रभृतिषु चिरमायुः किन्तु शीलमङ्गलानि न तत्र आसुरस्वभावेन शीलाभावः इन्द्रशत्रुकत्वेन मङ्गलाभावश्च । कचिन्मनुपुत्रपौत्रादिषु तत् शीलमङ्गलं किन्त्वायुषो न वेद्यं न ज्ञानं मनुष्यजातित्वेनाचिरायुष्मात् । यत्र कुत्रचिच्च उभयं सौशील्यं विपदभाववत्त्वं चिरायुष्टवं च स च महादेवः अमङ्गलः श्मशानवासाद्यमङ्गलचेष्टितः । भगवन्तं लक्ष्यीकृत्याह—शोभनानि मङ्गलान्येव यत्रेति पूर्वोक्तदोषाणां स्वरूपत एवामङ्गलत्वात् गुणानां प्राकृतानां नश्वरत्वेन कल्याणवत्त्वाभावात् ते गुणा दोषाश्च नैव सुमङ्गला इति भावः । किञ्च पूर्वपूर्ववदस्मिन्नप्येको दोषोऽस्तीति व्याजस्तुत्या दोषमाह—न कांक्षते नापेक्षत इति निरपेक्षत्वलक्षणः सर्वत्र विलक्षणोऽत्रैव दृष्ट इति भावः ॥ २२ ॥ ॐ ॐ एवं विमृश्य रमा निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव वरं वव्रे, ननु स तां नापेक्षते चेत् साऽपि तं नापेक्षतां तत्राह—सर्वैरणिमादिभिर्गुणैरपेक्षितम् । अयं भावस्तस्याः यथायं स्वयं निरपेक्षोऽपि स्वमपेक्षमाणा अणिमादिसिद्धी-नपेक्षते तथा मामपि नोपेक्षिष्यते यतोऽयं निरपेक्षा यथा निरपेक्षश्चेत्यत एतत्सेवयैव कृतार्थीभूयासं किमन्यैः प्राकृतैरिति । अत एवाव्यभिचारिणोऽव्यभिचारित्वादेव नित्यास्सन्तः श्रेष्ठा ये गुणा ऐश्वर्याद्यस्तैर्वरं श्रेष्ठं अगुणाश्रयं प्राकृतगुणातीतं निजस्य स्वस्य एकाश्रयतया वव्रे ॥ २३ ॥ ॐ ॐ उशीर्षी कमनीयां मालां निधाय तूष्णीं तस्य निकटे प्रथमं तस्थौ ततस्तदभिप्रायमभिलक्ष्य तस्य उरो वक्षः स्वयं धाम समस्तद्रष्टृलोकालक्ष्यतयैव याता प्राप्ता सती ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तदनन्तरं कृतस्वस्त्ययना सुशोभनं वक्त्रं दधती सती उत्पलस्रजं पाणिना परिगृह्य भगवत्कण्ठे निधातुमिति शेषः, चचाल ॥ १७ ॥ ॐ ॐ तथा सुशोभनं स्तनद्वयं दधती नूपुराणां वल्गुभिर्मधुरैः शिञ्जितैरितस्ततो विसर्पती हेमलतेव बभौ ॥ १८ ॥ ॐ ॐ आत्मनः स्वस्याः ध्रुवं नित्यं निरवद्यं स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषम् अव्यभिचारिणो नित्याः सन्तो गुणाः यस्मिन् तत् पदमाश्रयं गन्धर्वादिषु विलोकयन्ती नान्वविन्दत ॥ १९ ॥ ॐ ॐ तदाह—नूनमिति त्रिभिः । यस्य दुर्वासः प्रभृतेस्तपोऽस्ति तस्य मन्युनिर्जयो नास्ति कचिद्बृहस्पत्यादौ ज्ञानमस्ति तत्र सङ्गवर्जितं ज्ञान नास्ति कश्चिद् ब्रह्मसोमार्दिर्महान् तस्य कामनिर्जयो नास्ति । परतः असुरादिभ्यो हेतुभूतेभ्यः व्यपाश्रयः भ्रष्टैश्वर्यैः पुनः पुनर्भवति स इन्द्रादिः किमीश्वरः ॥ २० ॥ ॐ ॐ कचित् शुकादौ धर्मोऽस्ति न भूतसौहृदम् असुरयाजकत्वात् । कचिच्छिबिप्रभृतौ त्यागोऽस्ति तत्र स मुक्तिकारणं नास्ति । पुंसः कार्त्तवीर्यादेः वीर्यं बलमस्ति तथाऽपि त्वजवेगनिष्कृतं कालेन परिहृतं नास्ति द्वितीयः भगवदितरः सर्वोऽपि प्राकृतो लोकः गुणसङ्गवर्जितो न भवति गुणसङ्गदूषितत्वाद्धेय इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ कश्चिन्मा-कण्डेयादिश्चिरायुरपि तत्र शीलं मङ्गलं नास्ति तपसा दुर्बलदेहेन्द्रियत्वात् कचिद्विरण्यकशिपुप्रभृतौ तदप्यस्ति आयुषः स्थैर्यं न वेद्यं न निश्चयेयम् । कचिद्दुद्रादौ शीलमङ्गलमायुषः स्थैर्यं चेत्तुभयमस्ति सोप्यमङ्गलः नरकपालादिप्रियत्वात् । भगवन्तं लक्ष्यीकृत्याह—कश्चेति । कश्चित्सुमङ्गलः निरवद्यश्च स तु मां न हि कांक्षते स्वतोऽवाप्तसमस्तकामत्वात् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ एवं विमृश्य रमा निजैकाश्रयतया स्वासाधारणानन्दरूपसम्पत्त्याऽन्यनिरपेक्षमपि मुकुन्दमेवेप्सितं वरं वव्रे । तत्र हेतुगर्भाणि विशेषणानि—अव्यभिचारिभिः स्वाभाविकैः सर्वज्ञत्वकृतज्ञत्वाभयदत्वभक्तवत्सलत्वसर्वेश्वरत्वादिभिर्गुणैर्वरं सर्वोत्तमम् अगुणा-श्रयं प्राकृतगुणरहितं यद्वा अगुणानां मुक्तानामाश्रयं सर्वं तपोदानव्रतदानादयो गुणा येषु तैर्ब्रह्मादिभिरपेक्षितमुपास्यतया वाञ्छितम् ॥ २३ ॥ ॐ ॐ तदेवाह—तस्येति । माद्यन्तो ये मधुव्रताः भ्रमरास्तेषां वरूथस्य गिरा उपघुष्टां नादितामुशीर्षी कमनीयां नवकञ्जमालां तस्य मुकुन्दस्यांसदेशे निधाय सत्रीडहासविकसन्नयनेन तस्य मुकुन्दस्य उरः स्वधाम याता साभिलाष-निरीक्षणेन तद्वक्षसि वासाभिलाषं द्योतयन्ती सती निकटे तस्थौ ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततस्तदनन्तरं कृतस्वस्ययना भूषणकुङ्कुमादिना कृतालङ्कारा नन्दन्तो द्विरेफा भ्रमरा यस्यां तामुत्पलस्रजं कमलमालां पाणिना प्रगृह्य गृहीत्वा तथा सुष्ठु कपोलयोः कुण्डले यस्मिन् तत् तथा सत्रीडहासो यस्मिन्सु सुशोभनं वक्त्रं दधती सती स्वमनोज्ञवरविलोकनार्थं आसनाच्चालेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * तथाऽतिकृशमुदरं यस्याः सा समं तुल्यं निरन्तरं मध्येऽन्तरालरहितं चन्दनकुङ्कुमाभ्यामुक्षितं लिप्तं स्तनद्वयं च दधती नूपुराणां बल्लुगुशिञ्जितैर्मनोहरशब्दैरुपलक्षिता ततस्ततः विसर्पती गच्छती हेमलतेव वभावित्यन्वयः ॥ १८ ॥ * * निरवद्यं सर्वदोषरहितं ध्रुवं विनाशरहितं अव्यभिचारिणो नित्याः सन्तो गुणा यस्मिन्सु आत्मनः स्वस्य पदमाश्रयं पतिं गन्धर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रैविष्टप्रेयादिषु विलोकयन्ती विचिन्वन्त्यपि नान्वविन्दत, कचित्कस्यचिदोषस्य सद्भावात् ॥ १९ ॥ * * एतदेव प्रपञ्चयति—नूनमिति त्रिभिः । यस्य कस्यचिन्नूनं निश्चितं तपोऽस्ति परन्तु तस्य दुर्वासःप्रभृतिवन्मन्युनिर्जयो नास्ति, तथा च मन्युनैव तपसो विनाशस्यापि निश्चयाद्विफलत्वमेवेति भावः । कचिच्च बृहस्पतिशुक्रादिवत् ज्ञानमस्ति परन्तु तत् सङ्गवर्जितं वैराग्यविशिष्टं नास्ति, तथाच वैराग्याभावेनेन्द्रियविजयाभावात् विषयासक्त्या संसारस्यावश्यम्भावात् ज्ञानस्य वैयर्थ्यमिति भावः । कश्चिन्महान् महत्त्वमप्यस्ति परन्तु तस्य ब्रह्मसोम-बृहस्पत्यादिवत् कामनिर्जयो नास्ति, तथाच कामवशादुत्पथवृत्त्यैव दुर्यशसा महत्त्वहेतोः सुयशसो विनाशान्महत्त्वस्यापि वैयर्थ्यमेवेति भावः । यः परतोव्यशश्रयः पराश्रित इन्द्रादिवत्स किमीश्वरः ? पराधीनत्वात् ॥ २० ॥ * * कचित् शुकादौ धर्मोऽस्ति परन्तु तत्र भूतसौहृदं प्राणिमैत्रं नास्ति दैत्यपुरोहितत्वादिना परपीडायां प्रवृत्तिदर्शनात् तद्दोषेण धर्मस्योपक्षीणत्वेन वैयर्थ्यात् । कचित्सकामेषु पुरुषेषु त्यागो दानमस्ति तत्तु न मुक्तिकारणम्, कामप्राप्त्या दानस्योपक्षीणत्वेन वैयर्थ्यात् । पुंसः कार्तवीर्यादेरिव वीर्यं बलमस्ति परन्तु तत् अजस्य कालस्य वेगेन निष्कृतं परिहृतं न भवति, तथाच कालप्रसूताद्रलस्यापि वैयर्थ्यम् । गुणसङ्गवर्जितः सनकादिवत् विषयभोगासक्तिरहितः द्वितीयो मम वरणयोग्यो न भवति । हिशब्दो हेतौ । सर्वदा समाधिनिष्ठत्वात् तद्वरणे वैयर्थ्यम् ॥ २१ ॥ * * कचिन्माकण्डेयादिवच्चिरायुरप्यस्ति परन्तु तस्य शीलं स्वभावो मङ्गलं स्त्रीणां सुखप्रदं न भवति, सदा तद्विरोधीन्द्रियदमनशीलत्वात् । कचिदैत्यादौ हिरण्यकशिप्वादिवत्तदपि शीलमङ्गलमस्ति परन्तु तस्य आयुषः स्थैर्यं वेद्यं ज्ञातुं निश्चेतुं योग्यं न भवति, भगवद्विद्वेषेणाकस्मादपि मृत्युसम्भवात्, तथाच तथाविधशीलस्यापि वैयर्थ्यम् । यत्र कुत्र च श्रीमहादेवे मार्कण्डेयादिवदिन्द्रियदमनाद्यभावात् शीलमङ्गलमायुनिश्चयश्चेत्युभयमप्यस्ति, न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिदोषः परन्तु सोऽप्यमङ्गलः श्मशानवासाद्यमङ्गलचेष्टितः । भगवन्तं लक्षोकृत्वाह—कश्चेति । कश्चित्सुमङ्गलः सर्वदोषरहितत्वे सति सर्वशुभगुणपरिपूर्णोऽस्ति परन्तु स मां न हि काङ्क्षते, पूर्णानन्दत्वेनात्मारामत्वात् ॥ २२ ॥ * * एवं लक्ष्म्या विमर्शमुक्त्वा ततः किं कृतवतीत्यपेक्षायामाह—एवमिति । एवं विमृश्य सर्वत्र गुणदोषान्विचार्य रमा लक्ष्मीनिरपेक्षं स्वापेक्षारहितमपि मुकुन्दं मुक्तिदातारं श्रीविष्णुमेव वरं वव्रे इत्यन्वयः । सापेक्षानन्यान् विहाय किमिति निरपेक्षं तं वव्रे इत्यपेक्षया तन्माहात्म्यं विचार्येत्यभिप्रेत्य तं वर्णयति—अव्यभिचारिभिर्नितैः सद्विरप्राकृतत्वेन दिव्यैः “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानक्रिया बलं च” इति श्रुतेः धर्मज्ञानादिभिर्गुणैः निजैकाश्रयतया स्वरूपभूतपरमातन्वानुभवेन अन्यनैरपेक्षेण च वरं सर्वोत्तमम् । तत्र हेतुमाह—अगुणाश्रयमिति प्रकृतिगुणवश्यत्वातीतमित्यर्थः । सर्वैर्गुणैरणिमादिभिरपि निजाश्रयार्थमपेक्षितं अणिमादिसिद्धयधिष्ठातारमित्यर्थः । अत एव स्वस्यापि ईप्सितमिष्टं निजैकाश्रयतयेत्यस्यान्यथाऽप्यन्वयः सम्भवति । तथाहि न लौकिकवरमिव वव्रे किन्तु निजैकाश्रयतयेति । यद्वा निजैकाश्रयतया गुणैरपेक्षितमिति । यद्वा निजैकाश्रयतयेप्सितमिति । अयं भावः—यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेन अन्यनिरपेक्षस्तथापि आश्रिता अणिमादिसिद्धीर्यथा नोपेक्षते किन्तु अङ्गीकरोति तथा मामप्यङ्गीकरिष्यति तावतैव तत्सेवयाऽहं कृतार्था स्याम्, किमन्यैः प्राकृतैर्नैरिति निश्चित्य तमेव वृत्तवतीति ॥ २३ ॥ तथा तद्वरणप्रकारमाह—तस्येति । तस्य भगवतो विष्णोरसदेशे स्कन्धे उशती कमनीयां नवकञ्जमालां निधाय सत्रीडहासेन विकसन्नयनं तेन तस्य उरः वक्षः स्वधाम याता इदं मम स्थानं भवत्विति प्रतीक्षमाणा सती तस्य निकटे तस्यावित्यन्वयः । मालायाः कमनीयत्वं दर्शयति—माद्यन्तो ये मधुव्रता भ्रमरास्तेषां वरुथस्य समूहस्य गिरा शब्देन उवधुष्टं नादितामिति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततः, कृतं स्वस्ययनं यथा सा कृतमङ्गलाश्रया श्रीः, नन्दन्तो द्विरेफा भ्रमरा यस्यां तां, उत्पलस्रजं कमलमालां, पाणिना स्वकरेण, परिगृह्य शोभनयोः कपोलयोः कुण्डले यस्मिन्सु, सत्रीडो हासो यस्मिन्सु, सुशोभनमसिमुन्दरं, वक्त्रं मुखं दधती सती चचाल ॥ १७ ॥ * * स्तनद्वयमिति । तथा चन्दनं च कुङ्कुमं च ताभ्यामुक्षितं सिक्तं, समं समानतया वर्त्तमानं, निरन्तरमन्तरवर्जितं, स्तनद्वयं, कृशोदरं कृशतोपेतमुदरं च अपि, दधती, कृशोदरीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ।

सा श्रीः, नूपुरयोर्यानि बल्गुशिञ्जितानि तैः, इतस्ततः, विसर्पती चलन्ती सती, हेमलता इव बभौ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विलोकयन्तीति । ततः, आत्मनः स्वस्याः, ध्रुवं नित्यं, अव्यभिचारिणः नित्याः स्वाभाविकाश्च सन्तः शोभनाः गुणाः कल्याण-गुणा यस्मिंस्तत्, निरवद्यं निरस्तहेयगुणं च, पदमाश्रयं, गन्धर्वाश्च यक्षाश्चासुराश्च सिद्धाश्च चारणाश्च त्रैविष्टपेया देवाश्च ते आदयो येषां तेषु मध्ये, विलोकयन्ती विचारयन्ती सत्यपि, न अन्वविंदत नापश्यत् । क्वचित् कस्यचिदोषस्य सद्भावात् ॥ १९ ॥ तदेवाह नूनमिति त्रिभिः । नूनमिति । यस्य रुद्रदुर्वासःप्रभृतेः, तपः तु अस्ति । तथापि मन्युनिर्जयः क्रोधनिग्रहः, नास्ति नूनम् क्वचिद्गुरुशुकादिषु, ज्ञानं अस्ति । तच्च सङ्गवर्जितं, न अस्ति । किं तु फलसङ्गादियुक्तमेव, कश्चिद्ब्रह्मसोमादिः, महान्स्तु अस्ति, परं तु तस्य कामनिर्जयः नास्ति । दुहितर्येव पत्न्यामिव प्रवृत्तत्वात्, सोमस्य गुरुपत्न्यां च प्रवृत्तत्वात्, योऽयमिन्द्रादिः, परतः व्यापाश्रयः परापेक्षैश्वर्याश्रय इत्यर्थः । स किमीश्वरः, अनीश्वर एवेति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ धर्म इति । क्वचित्पर-शुरामादौ धर्मः, अस्ति, परं तु भूतसौहृदं भूतेषु दयावत्त्वं, न अस्ति । क्वचिच्छिविप्रभृतौ त्यागो दानशीलत्वादिकमस्ति, स त्यागः, मुक्तिकारणं मुक्तिहेतुकः न अस्ति । पुंसः कार्त्तवीर्यादेः पुरुषस्य, वीर्यं परविजयादिसामर्थ्यं, अस्ति । तथापि तत् अज-वेगनिष्कृतं कालवेगापरिहृतं, न भवति । द्वितीयः भगवतोऽन्यः सनकादिरपि समर्थस्त्वस्ति । गुणसङ्गवर्जितः, सत्त्वादिप्राकृत-गुणवर्जितः, न भवति हि । 'न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्याद्विभिर्गुणैः' इति भगवदुक्तेः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ क्वचिदिति । क्वचित् मार्कण्डेयादौ, चिरायुश्चिरजीवित्वरूपो गुणस्त्वस्ति, परं तु शील-मङ्गलं, न हि । मङ्गलशीलता न भवति हीत्यर्थः । सर्वदेन्द्रियदमनशीलत्वात् । क्वचिद्विरण्यकशिपुप्रभृतौ, तदपि शीलमङ्गलादि-कमप्यस्ति, तथापि तस्य आयुषः वेद्यं वेद्यत्वं, नास्ति । भगवद्द्वेषिणामकाण्डमरणदर्शनादिति भावः । यत्र कुत्र यस्मिन् कस्मिन् शिवादौ च । उभयं चिरायुष्टुं शीलं च अस्ति, सोऽपि अमङ्गलः, श्मशानवासाद्यमङ्गलचेष्टितः । भगवन्तं लक्ष्योक्त्याह । यः कश्चन कश्चित्, सुमङ्गलः निरस्तनिखिलदोषः समस्तकल्याणगुणाकरः निरतिशयमङ्गलमूर्तिः स तु मां न काङ्क्षते हि । स्वत एव पूर्णत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं, विमृश्य विचार्य, रमा लक्ष्मीः, अव्यभिचारिणोऽनितर-साधारणाश्च ते सद्गुणाश्च तैः, निजैकाश्रयतः, अव्यभिचारिनिरुपाधिकगुणकृतस्वकीयैकाश्रयणाद्वेतोरित्यर्थः । वरं सर्वोत्कृष्टं, अगुणाश्रयं सत्त्वादिप्राकृतगुणानामनाश्रयं च, सर्वे ये गुणाः सौशील्यादयोऽनेकगुणास्तैः, अपेक्षितम् ; निरपेक्षं मायिकार्थापेक्षा-वर्जितं ईश्वरं, मुकुन्दं निजाश्रितजनमुक्तिप्रदं भगवन्तं, वरं वज्रे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य मुकुन्दस्य, अंसदेशे स्कन्ध-प्रदेशे, उशतीं कमनीयां, मायन्तो मधुपाने मत्ता ये मधुव्रता भ्रमरास्तेषां वरुथं समूहस्तस्य गीर्वाक् तया, उपधुष्टां ध्वनितां, नवकंजमालां नवीनकमलमालिकां, निधाय व्रीडया सह वर्त्तमानः सव्रीडः स चासौ हासस्तेन विकसत् प्रफुल्लतां प्राप्तं यत्रयनं तेन, स्वधाम स्वाश्रयभूतं, तदुरो भगवतो वक्षःस्थलं, याता । स्वाश्रयत्वेन प्रतीक्षमाणा सतीत्यर्थः । निकटे भगवतः समीपप्रदेशे, तस्यौ तदनुग्रहं प्रतीक्षमाणा सती तूष्णीमस्थादित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

इसके बाद लक्ष्मीजी ब्राह्मणोंके स्वस्त्ययन-पाठ कर चुकनेपर अपने हाथोंमें कमलकी माला लेकर उसे सर्वगुण-सम्पन्न पुरुषके गलेमें डालने चली । मालाके आस-पास उसकी सुगन्धसे मतवाले हुए भौरे गुंजार कर रहे थे । उस समय लक्ष्मीजीके मुखकी शोभा अवर्णनीय हो रही थी । सुन्दर कपोलोंपर कुण्डल लटक रहे थे । लक्ष्मीजी कुछ लज्जाके साथ मन्द-मन्द मुसकरा रही थीं ॥ १७ ॥ ❀ ❀ उनकी कमर बहुत पतली थी । दोनों स्तन बिल्कुल सटे हुए और सुन्दर थे । उनपर चन्दन और केसरका लेप किया हुआ था । जब वे इधर-उधर चलती थीं, तब उनके पायजेबसे बड़ी मधुर झनकार निकलती थी । ऐसा जान पड़ता था, मानो कोई सोनेकी लता इधर-उधर घूम-फिर रही है ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वे चाहती थीं कि मुझे कोई निर्दोष और समस्त उत्तम गुणोंसे नित्ययुक्त अविनाशी पुरुष मिले तो मैं उसे अपना आश्रय बनाऊँ, वरण करूँ । परन्तु गन्धर्व, यक्ष, असुर, सिद्ध, चारण, देवता आदिमें कोई भी वैसा पुरुष उन्हें न मिला ॥ १९ ॥ (वे मन-ही-मन सोचने लगीं कि) कोई तपस्वी तो हैं, परन्तु उन्होंने क्रोधपर विजय नहीं प्राप्त की है । किन्हींमें ज्ञान तो है, परन्तु वे पूरे अनासक्त नहीं हैं । कोई-कोई हैं तो बड़े महत्त्वशाली, परन्तु वे कामको नहीं जीत सके हैं । किन्हींमें ऐश्वर्य भी बहुत है; परन्तु वह ऐश्वर्य ही किस कामका, जब उन्हें दूसरोंका आश्रय लेना पड़ता है ॥ २० ॥ ❀ ❀ किन्हींमें धर्माचरण तो है; परन्तु प्राणियोंके प्रति वे प्रेमका पूरा बर्ताव नहीं करते । त्याग तो है परन्तु केवल त्याग ही तो मुक्तिका कारण नहीं है । किन्हीं-किन्हींमें वीरता तो अवश्य है, परन्तु वे भी कालके पंजेसे बाहर नहीं हैं । अवश्य ही कुछ महात्माओंमें विषयासक्ति नहीं है, परन्तु वे तो निरन्तर अद्वैत-समाधिमें ही तल्लीन रहते हैं ॥ २१ ॥ ❀ ❀ किसी-किसी ऋषिने आयु तो बहुत लंबी प्राप्त कर ली है, परन्तु उनका शील-मङ्गल भी मेरे योग्य नहीं है । किन्हींमें शील-मङ्गल भी है; परन्तु

उनकी आयुका कुछ ठिकाना नहीं । अवश्य ही किन्हींमें दोनों ही बातें हैं, परन्तु वे अमङ्गल-वेषमें रहते हैं । रहे एक भगवान् विष्णु । उनमें सभी मङ्गलमय गुण नित्य निवास करते हैं, परन्तु वे मुझे चाहते ही नहीं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार सोच-विचारकर अन्तमें श्रीलक्ष्मीजीने अपने चिर अभीष्ट भगवान् को ही वरके रूपमें चुना; क्योंकि उनमें समस्त सद्गुण नित्य निवास करते हैं । प्राकृत गुण उनका स्पर्श नहीं कर सकते और अणिमा आदि समस्त गुण उनको चाहा करते हैं; परन्तु वे किसीकी भी अपेक्षा नहीं रखते । वास्तवमें लक्ष्मीजीके एकमात्र आश्रय भगवान् ही हैं । इसीसे उन्होंने उन्हींका चरण किया ॥ २३ ॥ ❀ ❀ लक्ष्मीजीने भगवान् के गलेमें वह नवीन कमलोंकी सुन्दर माला पहना दी, जिसके चारों ओर झुँड-के-झुँड मतवाले मधुकर गुंजार कर रहे थे । इसके बाद लज्जापूर्ण मुसकान और प्रेमपूर्ण चितवनसे अपने निवासस्थान उनके वक्षःस्थलको देखती हुई वे उनके पास ही खड़ी हो गयीं ॥ २४ ॥

तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः ।

श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान् ॥ २५ ॥

शङ्खतूर्यमृदङ्गानां वादित्राणां पृथुः स्वनः । देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् ॥ २६ ॥

ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुम् । ईडिरेऽवितथैर्मन्त्रैस्तन्त्रिलङ्गैः पुष्पवर्षिणः ॥ २७ ॥

श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः । शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम् ॥ २८ ॥

निःसत्त्वा लोलुपा राजन् निरुद्योगा गतत्रपाः । यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः ॥ २९ ॥

अथासीद् वारुणी देवी कन्या कमललोचना । असुरा जगृहुस्तां वै हरेरनुमतेन ते ॥ ३० ॥

अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपैरमृतार्थिभिः । उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥ ३१ ॥

दीर्घपीवरदोर्दण्डः कम्बुग्रीवोऽरुणक्ष्णः । श्यामलस्तरुणः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—जनकः विभूतेः तस्याः त्रिजगतः जनन्याः श्रियः वक्षः परमं निवासम् अकरोत् यत्र स्थिता श्रीः सकरुणेन निरीक्षणेन स्वाः प्रजाः साधिपतीन् त्रिलोकान् ऐधयत ॥ २५ ॥ ❀ ❀ शङ्खतूर्यमृदङ्गानाम् वादित्राणाम् नृत्यताम् गायताम् सस्त्रीणाम् देवानुगानां पृथुः स्वनः अभूत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ पुष्पवर्षिणः ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजः तल्लिङ्गैः अवितथैः मन्त्रैः विभुम् ईडिरे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ श्रिया विलोकिताः देवाः सप्रजापतयः प्रजाः शीलादिगुणसंपन्नाः पराम् निर्वृतिम् लेभिरे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ राजन् लक्ष्म्या यदा दैत्यदानवाः उपेक्षिताः निःसत्त्वाः लोलुपाः निरुद्योगाः गतत्रपाः च बभूवुः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अथ देवी कमललोचना वारुणी कन्या आसीत् ते असुराः हरेः अनुमतेन ताम् वै जगृहुः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ महाराज अथ अमृतार्थिभिः काश्यपैः मथ्यमानात् उदधेः परमाद्भुतः पुरुषः उदतिष्ठत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ दीर्घपीवरदोर्दण्डः कम्बुग्रीवः अरुणक्ष्णः श्यामलः तरुणः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भगवानपि त्रैलोक्याभिवृद्धये स्ववक्षस्तस्याः स्थानं ददावित्याह । तस्या इति । विशिष्टा भूतयो विभवा यस्याः तस्यास्त्रिजगतो जनन्याः श्रियः त्रिजगतो जनको हरिः परमं सुस्थिरम् । यत्र वक्षसि ऐधयतावर्धयत् ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ तल्लिङ्गैर्विष्णुप्रतिपादकैः अवितथैर्यथाथैः ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ वारुणी वरुणदैवतं यदन्नं तन्मयी सुरा ॥ ३०-३१ ॥ दीर्घो पीवरौ दोर्दण्डौ यस्य । कम्बुग्रीवः शंखनाभिरिव त्रिरेखा सुवृत्ता ग्रीवा यस्य ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्या वक्षो निरीक्षमाणायाः । यत्र हरिवक्षसि ॥ २५ ॥ ❀ ❀ “काहले गोमुखे तूर्यं दुन्दुभौ च प्रचक्षते” इति तीर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विष्णुप्रतिपादकैः । “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” इत्यादिभिः ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀

यदोपेक्षितास्तदैवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * वारुणमन्नं यवादि तन्मयी तद्विकारप्राया 'सुरा तु मलमन्नानाम्' इत्युक्तेः । वरुणप्रेषिता वा अथासीदाविर्बभूव सुराभिमानिनी देवता कन्यारूपेणाब्धेः प्रादुरभूदित्यर्थः । अनुमतेन अनुज्ञानेन तेऽसुराः ॥ ३० ॥ अथ वारुण्युत्पत्त्यनंतरम् ॥ ३१-३३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्विविधाया अपि लक्ष्म्या व्यवस्थया वासमाह—तस्या इति । तत्र त्रिजगतो जनको भगवान् तस्याः प्रसिद्धायाः हरिप्रेयसीरूपायाः श्रियः जगतो जनन्याः वक्ष एव निवासमकरोत् । तथैव विभूतेः सर्वसम्पद्रूपायाः श्रियोऽपि परमं श्रेष्ठं सार्वकालिकं वक्ष एव निवासमकरोत् । तेन ब्रह्मादयः सम्पद्रूपलक्ष्मीविभूतिभूताया अपि असार्वत्रिका गौणाश्च निवासाः स्युरिति ध्वनितम् । तदेव स्फुटयति । तत्र भगवद्वक्षसि स्थिता एव संपद्रूपा श्रीः सकरुणेन निरीक्षणेनैव स्वाः स्वकीयाः प्रजास्तद्वृत्तान् साधिपतीन् त्रिलोकान् । समास आर्षः । ऐधयत समवर्द्धयन् ॥ २५ ॥ * * शङ्केति । सखीणां कवभावा आर्षः । देवानुगानां गन्धर्वादीनां नृत्यतां गायतां वादित्राणां शङ्खादीनां पृथक् पृथक् स्वनः शब्दोऽभूत् ॥ २६ ॥ * * ब्रह्मेति । पुष्पवर्षिणः पुष्पाणि वर्षन्तः सन्तो ब्रह्मादयो मुख्या येषु ते सर्वे विश्वसृजः प्रजापतयस्तल्लिङ्गैर्विष्णुप्रतिपादकैः अवि- तथैः यथार्थैर्मन्त्रैः विभुं भगवन्तमीडिरे तुष्टुवुः । आमभाव आर्षः ॥ २७ ॥ * * श्रियेति । श्रिया विलोकिता देवादयः प्रजाः शीलादिगुणसम्पन्नाः सन्तः परां निर्वृतिं परमानन्दं लेभिरे ॥ २८ ॥ * * निःसत्त्वा इति । हे राजन् ! यदा च लक्ष्म्या उपेक्षिताः नावलोकितास्तदा दैत्यदानवाः निःसत्त्वा धैर्यरहिता लोलुपाः स्यादिविषयासक्ताः निरुद्योगाः व्यापार- सामर्थ्यरहिताः गतत्रपाः लज्जारहिताश्च बभूवुः ॥ २९ ॥ * * अथेति । अथ वारुणी वरुणदैवत्यं यदन्नं तन्मयी या सुरा तदभिमानिनी देवी देवता कन्यावस्थापन्ना कमलवल्लोचने यस्याः सा आसीत् । समुद्राद्विनिःसृतां तां तु हरेः विष्णो- रनुमतेन ते पूर्वोक्तावस्थापन्ना असुरा जगृहुः ॥ ३० ॥ * * अथेति सार्द्धत्रयम् । हे महाराज ! अथानन्तरममृताधिभिः काश्यपैः देवासुरैर्मध्यमानादुदधेः सकाशात् परमाद्भुतः अत्यलौकिकस्वरूपः दीर्घो पीवरौ च दोर्दण्डौ भुजौ यस्य सः कम्बुग्रीवः कम्बुः शङ्खस्तन्नाभिवत्त्रिरेखापन्ना ग्रीवा यस्य सः अरुणे ईक्षणे नेत्रे यस्य सः श्यामलः मेघवर्णः तरुणावस्थापन्नः सखी पुष्प- मालाधरः अन्यैश्च सर्वाभरणैः भूषितः पीतं वासो वस्त्रं यस्य सः महोरस्कः दीर्घवक्षाः सुमृष्टे मणिमये कुण्डले यस्य सः स्निग्धः कुञ्चितश्च केशानामन्तोऽपि यस्य सः सुभगः सुन्दरः सिंहवत् विक्रमो गतिर्यस्य सः अमृतेन आपूर्णं कलशं विभ्रत तथा वलयाभ्यां भूषितः पुरुष उदतिष्ठन् विनिर्गतः ॥ ३१-३३ ॥

वीरराघवव्याख्या

त्रिजगतो जनन्यास्तस्या अखिलविभूत्याश्रयभूतायाः श्रियः त्रिजगज्जनको भगवान् स्वं वक्ष एव परं निवासस्थानम- करोत् यत्र वक्षसि स्थिता श्रीः सकरुणेन निरीक्षणेन स्वाः प्रजाः साधिपतींस्त्रिलोकांश्चैधयत अवर्द्धयत् ॥ २५ ॥ * * तदा शङ्खादीनां वाद्यानां सखीणां देवानुगानां गन्धर्वादीनां नृत्यतां गायतां पृथक्पृथक् महान् ध्वनिरभूत् ॥ २६ ॥ * * तदा ब्रह्मादयः सर्वे विश्वस्य स्रष्टारः पुष्पाणि वर्षन्तः विभुं भगवन्तं तल्लिङ्गैर्भगवद्गुणप्रतिपादकैरवितथैः सत्तयैः यथाव- स्थितार्थप्रतिपादकैर्नत्वाऽऽरोपितगुणप्रतिपादकैरित्यर्थः । मन्त्रैरीडिरे तुष्टुवुः ॥ २७ ॥ * * देवाः सप्रजापतयः प्रजाश्च श्रियाऽवलोकिताः शीलादिगुणसम्पन्नाः परां निर्वृतिमानन्दं लेभिरे ॥ २८ ॥ * * दैत्या दानवाश्च यदा लक्ष्म्योपेक्षि- तास्तदैव हे राजन् ! निस्सत्त्वाः निर्बलाः अत एव निरुद्योगास्तत्कलजाः लोलुपाः विमोहशीलाः बभूवुः ॥ २९ ॥ * * अथ श्रिय उद्गमनानन्तरं वारुणी देवी वरुणदैवत्यं यत्तन्मयी सुराऽधिदेवता कन्या कमले इव नेत्रे लोचने यस्याः साऽऽसीदुद्बभूव तां च हरेरनुज्ञया ते असुरा जगृहुः ॥ ३० ॥ * * अथामृताधिभिः काश्यपैर्देवासुरैर्मध्यमानादुदधेः हे राजन् ! परमाद्भुतः पुरुषः उदतिष्ठदुद्बभूव ॥ ३१ ॥ * * तं विशिनष्टि—दीर्घो पीवरौ च दोर्दण्डौ भुजौ यस्य कम्बुवच्छङ्खवत् त्रिरेखा वृत्ता च ग्रीवा यस्य अरुणे ईक्षणे यस्य मेघ इव श्यामः तरुणो युवा सखी वनमाली सर्वैराभरणैरलङ्कृतः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ऐधयत अवर्द्धयत् ॥ २५ ॥ * * “काहले गोमुखे तूर्यदुन्दुभौ च प्रचक्षते” इति च ॥ २६ ॥ * * तल्लिङ्गैः श्रीलक्षणोपेतैः श्रीसूक्तैरित्यर्थः ॥ २७-२८ ॥ * * वारुणी सुराभिमानिनी देवता च ॥ ३० ॥ * * काश्यपैर्देवासुरैः परममुत्तममद्भुतमाश्चर्यमाहात्म्यं यस्य स तथा ॥ ३१ ॥ * * कम्बुग्रीवः रेखात्रयाङ्कितगलः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रीभगवानपि तादृशतद्भक्त्यनुभवेन जातानुरागस्तत्परमाश्रयं स्ववक्ष एव तस्यै स्थानमदात् । सापि तं निजपरमाश्रयं प्राप्य समृद्धा सर्वान् सम्बर्द्धयामासेत्याह, तस्याः श्रिय इति ॥ २५-२८ ॥ ❀ ❀ यदा लक्ष्म्योपेक्षितास्तदा निस्सत्त्वादयो बभूवुरित्यन्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ वारुणी तन्नाम्न्याः सुराया अधिष्ठात्री ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अथेति सार्द्धत्रिकम् ॥ ३१-३५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

द्विविधाया लक्ष्म्यास्तत्र वासं व्यवस्थयैवाह—तस्याः प्रसिद्धायाः हरिप्रेयसीरूपायाः त्रिजगतो जनन्याः वक्ष एव निवासम् अकरोत् तथैव विभूतेः संपद्रूपायाः अपि वक्षः परमं श्रेष्ठं सार्वकालिकं च निवासम् अकरोत् । तेन ब्रह्मेन्द्राद्याः खलु विभूतिरूपायाः असार्धदिकाः गौणाश्च निवासाः स्युरिति ध्वनितम् । अथात्र विष्णुसदाशिवयोर्निर्गुणत्वेश्वरत्वाभ्यां साम्येऽपि यथा सदाशिवांशभूतस्य रुद्रस्य गुणावतारत्वं न तु विष्णोरंशभूतस्य मत्स्यकूर्मादेस्तथा लक्ष्मीतद्विभूतिरूपलक्ष्म्योर्भगवत्प्रेयसीत्यादिना साम्येऽपि विभूतिरूपलक्ष्म्याः या विभूतिस्तस्या एव ब्रह्मादिभ्यो दत्तसंपत्तेर्गुणमयत्वं न लक्ष्म्याः । लक्ष्म्यास्तु नित्यसिद्धधामस्थ-सिद्धभक्तेभ्यो दत्तसम्पत्तेश्चिन्मयत्वमतस्तयोरीषद्वैलक्ष्यमिति भावः । तदेव स्पष्टयति—श्रीः सम्पद्रूपा यत्र वक्षसि स्थिता एव स्वाः प्रजाः ब्रह्मेन्द्राद्या ऐधयत अवर्द्धयतेति ब्रह्मेन्द्रादिषु सम्पद्रूपायाः विभूतयः स्थिता इति व्यञ्जितम् प्रजा एवाह—साधिपतीन् इति ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ वारुणी वरुणदैवत्यं यदन्नं तन्मयी सुरा ॥ ३०-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मुकुन्दोऽपि तदभिलाषपूरणार्थं स्ववक्षसि तां स्थापितवान् इत्याह—तस्या इति । त्रिजगतो जनन्याः श्रियः परमं सर्वश्रेष्ठं स्ववक्षो वासं निवासस्थानमकरोत् यत्र स्थिता सकरुणेन निरीक्षणेन स्वाः प्रजाः साधिपतींस्त्रिलोकांश्च दुर्वाससः शापेन निःश्रीकान् पुनरैधयत अवर्द्धयत सश्रीकान् चकार ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ तल्लिङ्गेर्विष्णुस्वरूपगुणार्थकैः मन्त्रैः ईडिरे तुष्टुवुः । अवितथैर्यथार्थैरित्यनेन सर्वज्ञत्वसर्वात्मत्वसर्वेश्वरत्वप्रतिपादकानि वाक्यानि विष्णावेवाऽवितथानि भवन्त्यन्यत्र तु स्तुतिमात्रपराणीति द्योत्यते ॥ २७-२९ ॥ ❀ ❀ वारुणी सुरा ॥ ३०-३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्या श्रियः लक्ष्म्याः जगतो जनन्याः त्रिजगतो जनको भगवान् विष्णुः परमं सुस्थिरत्वात्परमानन्दव्यञ्जकत्वाच्च सर्वस्थानापेक्षया उत्कृष्टं सुवक्षो निवासमकरोदित्यन्वयः । ननु सर्वतः परिपूर्णानन्दत्वेन सर्वतो विरक्तत्वात् किमर्थं वक्षस्तत्स्थानमकरोदित्याशङ्क्य तस्याः सर्वसम्पद्धेतुत्वात् स्वशरणागतानां स्वभक्तानां त्रिलोकाधिपतीनां समृद्धयर्थमेव, न स्वसुखार्थमित्यभिप्रेत्य श्रियं विशिनष्टि—विभूतेरिति । विविधा भूतयो विभवा यस्यास्तस्याः । यदर्थं वक्षस्तन्निवासमकरोत्तत्तथैव जातं कथमीश्वरसङ्कल्पोऽन्यथा स्यादिति—श्रीरिति । यत्र भगवद्वक्षसि स्थिता श्रीः सकरुणेन निरीक्षणेनैव स्वकीयाः प्रजाः ऐधयत समवर्धयदित्यन्वयः । ताः प्रजाः का इत्यपेक्षायां ता दर्शयति—साधिपतींस्त्रिलोकानिति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तदा च ब्रह्मादिदेवानां महानुत्सवो जात इत्याह—शङ्केति द्वयेन । सखीणां देवानुगानां गन्धर्वादीनां नृत्यतां गायतां च सतां वादित्राणां शङ्खादीनां पृथक् पृथक् स्वनः शब्दोऽभूदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ पुष्पवर्षिणः पुष्पाणि वर्षन्तः सन्तो ब्रह्मादयो मुख्या येषु ते सर्वे विश्वसृजः प्रजापतयस्तल्लिङ्गैः विष्णुप्रतिपादकैः अवितथैः यथार्थमन्त्रैः विभुं स्वस्वसामर्थ्यं भगवन्तमीडिरे तुष्टुवुरित्यन्वयः । स्तुतिश्च ग्रन्थाद्वहिर्ज्ञेया ॥ २७ ॥ ❀ ❀ श्रिया विलोकितानां भगवदनुगृहीतानां देवादीनां सुखसम्पत्तिमाह—श्रियेति । श्रिया विलोकिता देवादयः शोलादिगुणसम्पन्नाः सन्तः परां निर्वृतिं परमानन्दं लेभिरे इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भगवदनुग्रहविरहितानां दैत्यादीनामवस्थामाह—निस्सत्त्वा इति । यदा च लक्ष्म्या उपेक्षिताः नावलोकितास्तदा दैत्यदानवाः निस्सत्त्वा धैर्यरहिताः लोलुपाः स्वयादिविषयासक्ताः निरुद्योगाः व्यापारसामर्थ्यरहिताः गतत्रपाः लज्जारहिताश्च बभूवुरित्यन्वयः । हे राजन्निति सम्बोधनेन तव तु भगवदनुग्रहोऽस्त्येवेति सूचयति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अथ लक्ष्मीनिस्सरणानन्तरं वारुणी वरुणदैवत्यं यदन्नं तन्मयी या सुरा तदभिमानिनी देवी देवता कन्यावस्थापन्ना कमलवल्लोचने यस्याः सा आसीत् समुद्राद्विनिसृता । तां तु हरेः विष्णोरनुमतेन ते पूर्वोक्तावस्थापन्ना असुराः जगद्वुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥ हे महाराज अथोऽनन्तरममृतार्थिभिः कार्यपैः देवासुरैर्मध्यमानादुदधेः सकाशात् परमाद्भुतः अत्यलौकिकस्वरूपः पुरुषः

उदतिष्ठत् विनिर्गत इत्यन्वयः । हे महाराजेति सम्बोधनं सावधानतार्थम् ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ तदद्भुतस्वरूपमेव दर्शयति—
सार्द्धद्वयेन । दीर्घौ पीवरौ च दोर्दण्डौ भुजौ यस्य सः । कम्बुग्रीवः कम्बुः शङ्खस्तन्नाभिवज्रिरेखापन्ना ग्रीवा यस्य सः । अरुणे
ईक्षणे नेत्रे यस्य सः । श्यामलः मेघवर्णः । तरुणावस्थापन्नः । स्रग्वी पुष्पमालाधरः । अन्यैश्च सर्वाभरणैः भूषितः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्या इति । त्रिजगतः जनन्याः, विभूतेः सर्वसंपन्निदानभूतायाः तस्याः, श्रियः, जनकस्त्रिजगतामेक एवोत्पादकः
श्रीहरिः, परमं सर्वोत्तमं, वक्षः स्वकीयं वक्षःस्थलमेव, निवासं स्वर्णरेखारूपेणावासस्थानं, अकरोत् । यत्र भगवद्वक्षःस्थले,
स्थिता श्रीः, सकरुणेन, निरीक्षणेन, स्वा आत्मीयाः, प्रजाः, साधिपतीस्तदधिपैः सह वर्त्तमानान्, त्रिलोकान्
ऐधयतावर्द्धयत् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ शङ्खेति । शङ्खाश्च तूर्याणि मुरजादीनि च मृदङ्गाश्च तेषां वादित्राणां, नृत्यतां, गायतां,
सखीणां, देवानुगानां गन्धर्वाणां च, स्वनो ध्वनिः, पृथक् अभूत् । पृथुरिति पाठे महानित्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मेति ।
ब्रह्मा च रुद्रश्च अङ्गिराश्च ते मुख्या येषां ते, सर्वे विश्वसृजः विश्वस्रष्टारः, पुष्पवर्षिणः सन्तः, विभुं भगवन्तं, तल्लिङ्गैर्भगवद्गुण-
प्रतिपादकैः, अवितथैः सत्यैः, मन्त्रैः ईडिरेऽस्तुवन् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ श्रियेति । सप्रजापतयः, देवाः, प्रजाश्च श्रिया लक्ष्म्या,
अवलोकिताः सन्तः, शीलादिगुणसंपन्नाः भूत्वा, परां निर्वृतिमानन्दं, लेभिरे ॥ २८ ॥ ॐ ॐ निःसत्त्वा इति । दैत्याश्च
दानवाश्च ते, यदा लक्ष्म्या उपेक्षिताः, चकारोऽवधारणार्थः । तदा एव, हे राजन्, निःसत्त्वा बलहीनाः, निरुद्योगाः,
गतत्रपास्त्यक्तलज्जाः, लोलुपा विमोहशीलाश्च बभूवुः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ अथेति । अथ श्रिय उद्गमनानन्तरं, कन्या, कमल-
लोचना, वारुणी देवी, वरुणदैवत्यं यदन्नं तन्मयी, सुराधिदेवतेत्यर्थः । आसीत्, हरेः अनुमतेन हेतुना, तां ते
असुराः, जग्दुः । वै ॥ ३० ॥ ॐ ॐ अथेति । हे महाराज, अथानन्तरं, अमृतार्थिभिः काश्यपैः कश्यपपुत्रैर्देवासुरैः,
मथ्यमानात्, उदधेः सकाशात्, परमाद्भुतः पुरुषः, उदतिष्ठत् । अत्रायमस्य प्रादुर्भावः शङ्खधनुश्चन्द्रप्रादुर्भावाणामुपलक्षणम् ॥ ३१ ॥
तं विशिनष्टि, सार्द्धद्वयाभ्याम् । दीर्घेति । दीर्घावाजान्वायतौ पीवरौ पुष्टौ च दोर्दण्डौ यस्य सः, कम्बुवच्छङ्खवज्रिरेखावृता ग्रीवा
यस्य सः, अरुणे ईक्षणे यस्य सः, श्यामलो घनश्यामः, तरुणः युवा, स्रग्वी वनमाली, सर्वाभरणभूषितः सर्वैराभरणैरलङ्कृतः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

जगत्पिता भगवान्ने जगज्जननी, समस्त सम्पत्तियोंकी अधिष्ठाता-देवता श्रीलक्ष्मीजीको अपने वक्षःस्थलपर ही सर्वदा
निवास करनेका स्थान दिया । लक्ष्मीजीने वहाँ विराजमान होकर अपनी करुणाभरी चितवनसे तीनों लोक, लोकपति और
अपनी प्यारी प्रजाकी अभिवृद्धि की ॥ २५ ॥ ॐ ॐ उस समय शङ्ख, तुरही, मृदङ्ग आदि बाजे बजने लगे । गन्धर्व अप्सराओंके
साथ नाचने-गाने लगे । इससे बड़ा भारी शब्द होने लगा ॥ २६ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मा, रुद्र, अङ्गिरा आदि सब प्रजापति
पुष्पवर्षा करते हुए भगवान्के गुण, स्वरूप और लीला आदिके यथार्थ वर्णन करनेवाले मन्त्रोंसे उनकी स्तुति करने लगे ॥ २७ ॥
देवता, प्रजापति और प्रजा—सभी लक्ष्मीजीकी कृपादृष्टिसे शील आदि उत्तम गुणोंसे सम्पन्न होकर बहुत सुखी हो गये ॥ २८ ॥
परीक्षित ! इधर जब लक्ष्मीजीने दैत्य और दानवोंकी उपेक्षा कर दी, तब वे लोग निर्बल, उद्योगरहित, निर्लज्ज और लोभी
हो गये ॥ २९ ॥ ॐ ॐ इसके बाद समुद्रमन्थन करनेपर कमलनयनी कन्याके रूपमें वारुणी देवी प्रकट हुई । भगवान्की
अनुमतिसे दैत्योंने उसे ले लिया ॥ ३० ॥ ॐ ॐ तदनन्तर महाराज ! देवता और असुरोंने अमृतकी इच्छासे जब और भी
समुद्रमन्थन किया, तब उसमेंसे एक अत्यन्त अलौकिक पुरुष प्रकट हुआ ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ उसकी भुजाएँ लम्बी एवं मोटी
थीं । उसका गला शङ्खके समान उतार-चढ़ाववाला था और आँखोंमें लालिमा थी । शरीरका रंग बड़ा सुन्दर साँवला-साँवला
था, गलेमें माला, अङ्ग-अङ्ग सब प्रकारके आभूषणोंसे सुसज्जित, ॥ ३२ ॥

पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुण्डलः । स्निग्धकुञ्चितकेशान्तःसुभगः सिंहविक्रमः ॥ ३३ ॥

अमृतापूर्णकलशं विभ्रद् वलयभूषितः । स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशांशसम्भवः ॥ ३४ ॥

धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेदद्विगज्यभाक् । तमालोक्यासुराः सर्वे कलशं चामृतामृतम् ॥ ३५ ॥

लिप्सन्तः सर्ववस्तूनि कलशं तरसाहरन् । नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन्कलशेऽमृतभाजने ॥ ३६ ॥

विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ।

इति तदन्यमालोक्य भगवान्भृत्यकामकृत् । मा खिद्यत मिथोऽर्थं वः साधयिष्ये स्वमायया ॥ ३७ ॥

मिथः कलिरभूत्तेषां तदर्थं तर्षचेतसाम् । अहं पूर्वमहं पूर्वं न त्वं न त्वमिति प्रभो ॥ ३८ ॥

देवाः स्वं भागमर्हन्ति ये तुल्यायासहेतवः । सत्रयाग इवैतस्मिन्नेष धर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥

इति स्वान्प्रत्यपेधन्वै दैतेया जातमत्सराः । दुर्बलाः प्रबलान् राजन् गृहीतकलशान् मुहुः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पीतवासाः महोरस्कः सुमृष्टमणिकुण्डलः स्निग्धकुञ्चितकेशांतः सुभगः सिंहविक्रमः ॥ ३३ ॥ * * *
अमृतापूर्णकलशं विभ्रन् वलयभूषितः सः वै साक्षात् भगवतः विष्णोः अंशांशसम्भवः ॥ ३४ ॥ * * * आयुर्वेददृक्
इज्यभाक् धन्वन्तरिः इति ख्यातः सः च सर्वे असुराः तम् अमृताभृतं कलशम् आलोक्य सर्ववस्तूनि लिप्सन्तः कलशं तरसा
अहरन् असुरैः अमृतभाजने तस्मिन् कलशे नीयमाने विषण्णमनसः देवाः हरिं शरणम् आययुः भृत्यकामकृत् भगवान् इति
तदन्यम् आलोक्य मिथः स्वमायया वः अर्थं साधयिष्ये मा खिद्यत ॥ ३५-३७ ॥ * * * प्रभो तदर्थं तर्षचेतसां तेषां
मिथः अहं पूर्वम् अहं पूर्वं न त्वं न त्वम् इति कलिः अभूत् ॥ ३८ ॥ * * * राजन् दुर्बलाः दैतेयाः जातमत्सराः
प्रबलान् गृहीतकलशान् स्वान् सत्रयागे इव एतस्मिन् ये तुल्यायासहेतवः सन्ति देवाः स्वं भागम् अर्हन्ति एषः धर्मः सनातनः
इति मुहुः वै प्रत्यपेधन् ॥ ३९-४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्निग्धः कुञ्चितः केशानामंतो यस्य ॥ ३३-३४ ॥ * * * इज्यभाक् यज्ञभागभोक्ता । अमृतेन आभृतं
परिपूर्णम् ॥ ३५-३६ ॥ * * * मिथो दैत्यानां परस्परं कलहोत्पादनेन योगमायया च मोहिन्या वोऽर्थं साधयिष्याम्यतो
मा खिद्यतेत्याहेति शेषः ॥ ३७ ॥ * * * तदेवाह । मिथ इति । तर्षः कामस्त्युक्तानि चेतांसि येषाम् । इत्येवं समवलानां
कलिरभूत् ॥ ३८ ॥ * * * दुर्बलानां त्वाक्रोशप्रकारमाह देवा इति द्वाभ्याम् । ये देवास्तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः । तुल्य
आयासो हेतुश्च धनादिर्येषामिति वा । सत्रयागे यथा सर्वेषां समं फलं तद्वत् । तथा च श्रुतिः “ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्”
इति, “ये यजमानान्त्त ऋत्विजः” इति च ॥ ३९-४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अमृतेनापूर्णं पूरितं कलशम् । वलयाभ्यां कंकणाभ्यां भूषितः “वलयः कंठरोगे ना कंकणे पुनपुंसकम्” इति मेदिनी ।
अनेन भावि स्त्रीत्वमुक्तं प्रायः स्त्रीभिरेव वलयानि धार्यत इति भावः । स धन्वन्तरिः । विष्णोरंशः समुद्रो विरजापुत्रत्वात् ।
गोलोके राधाशापेन विरजा नदी तत्पुत्राश्च जलरूपाः समुद्रा आसन्निति संहितायां स्पष्टम् । समुद्रसंभवत्वेन तदंशांशो
धन्वन्तरिरिति ॥ ३४ ॥ * * * तं धन्वन्तरिकरस्थम् ॥ ३५-३७ ॥ * * * तदर्थेऽमृतनिमित्तम् ॥ ३८ ॥ * * *
साधकत्वं न केवलं तेषामेवेति चेदाह—तुल्य आयास इति । एष समविभागलक्षणः । अत्र प्रमाणं—तथा चेति । सत्रकर्मणा
यजमानत्विजोस्सममेव फलमस्तीति श्रुतिपदार्थाः ॥ ३९-४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स इति । स पुरुषो वै शास्त्रप्रसिद्धः साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशांशेन संभवः प्रादुर्भावो यस्य सः धन्वन्तरिरिति ख्यातः
प्रसिद्धः । आयुर्वेददृक् वैद्यशास्त्रप्रवर्तकः इज्यभाक् यज्ञभागभोक्ता ॥ ३४ ॥ * * * तमिति । तं पुरुषं तथा अमृतेन आभृतं
परिपूर्णं कलशं च आलोक्य सर्वे असुराः सर्वाणि वस्तूनि धेन्वादीन्यपि लिप्सन्तो लब्धुमिच्छन्तस्तरसा वेगेन कलशमहरन् ॥ ३५ ॥
नीयमान इति । तस्मिन्भृतभाजने कलशे असुरैर्नीयमाने सति विषण्णं विषादप्राप्तं मनो येषां ते तथाभूताः सन्तो देवाः हरिं
भगवन्तमेव शरणमाययुः ॥ ३६ ॥ * * * इतीति । इत्येवं तेषां देवानां स्वभक्तानां दैन्यमालोक्य भृत्यकामकृत् भगवान्
मा खिद्यत खेदं मा कुरुत । तड्भाव आर्षः । मिथः रहसि अन्यैरलक्षितं यथा स्यात्तथा वो युष्माकमर्थमहं स्वमायया मम

योगमायाबलेन साधयिष्यामि । “मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः । मिथो मा खिद्यतेति वा ॥ ३७ ॥ * * मिथ इति । हे प्रभो ! तदर्थं अमृतार्थे तर्षचेतसां तृष्णाव्याकुलचित्तानां तेषां समबलानां दैत्यानां मिथः अहं पूर्वं पास्यामि अहं पूर्वं पास्यामि त्वं न पास्यसि त्वं न पास्यसीति मुहुः कलिरभूत् ॥ ३८ ॥ * * दुर्बलानां त्वाक्रोशमाह—देवा इति । देवाः तुल्येनायासेन हेतवः अमृतसाधकाः तुल्य आयासो हेतुर्द्विनादिश्च येषामिति वा ते देवा अप्येतस्मिन्मृते सत्रयागे इव स्वभागमर्हन्ति । एष तुल्यायासवतां भागदानलक्षणो धर्मः सनातनो न त्विदानीमस्माभिः कल्प्यते । सत्रयागे यथा सर्वेषां समं फलं भवति तद्वदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “ऋद्धिकामः सत्रमासीरन् इति, ये यजमानास्ते ऋत्विजः” इति च ॥ ३९ ॥ * * इतीति । हे राजन् ! अमृतालाभेन जातो मत्सरः येषां ते दुर्बला दैतेयाः गृहीतकलशान् प्रबलान् स्वान् दैत्यान् वै निश्चयेन इत्येवं मुहुः प्रत्यषेधन् ॥ ४० ॥

वीररावव्याख्या

पीते वाससी यस्य बृहद्विपुलमुरो वक्षो यस्य सुमृष्टे निर्णिके मणिमये कुण्डले यस्य नीलः कुञ्चितः कुटिलः केशा-
नामन्तोऽग्रभागे यस्य सः सुभगः सुकुमारः सर्वावयवसुन्दरो वा सिंहस्येव विक्रमः पादविन्यासो यस्य ॥ ३३ ॥ * * अमृतेन
पूर्णं कलशं विभ्राणः बलयैरलङ्कृतः कोऽसावित्यत्राह—स इति । स वै साक्षाद्भवतो हरेरंशंशेन सम्भवो यस्य ॥ ३४ ॥ * *
स तु धन्वन्तरिरिति प्रसिद्धः आयुर्वेदस्य द्रष्टा इज्यभाक् यागभोक्ता तममृतकलशं विभ्रतं धन्वन्तरिमालोक्य सर्वेऽसुराः
सर्ववस्तूनि मथनादुत्पन्नानि लिप्सन्तोऽमृतेन आभृतं सम्पूर्णं कलशं तरसा बलेनाऽऽशु वा आहरन् आहृतवन्तः । अमृतभाजने
तस्मिन् कलशे दैत्यैर्नीयमाने हृते सति ॥ ३५-३६ ॥ * * देवा विषण्णमनसः खिन्नचित्ता हरिं शरणमाययुः । इत्थं तेषां
देवानां दैन्यमालोक्य भक्तानां काममिष्टमभीष्टं करोतीति तथा भगवान्मिथो दैत्यानां परस्परं कलहोत्पादनेन योगमायया
मोहिन्या वो युष्माकमर्थं साधयिष्यामि अतो मा खिद्यतेत्याह, इतीत्यमुक्त्वा देवान्सान्त्वयन्हरिस्तत्रैवान्तर्दधे ॥ ३७ ॥ * *
मिथः कलहमेवाह—मिथ इति । मिथः तदर्थंऽमृतनिमित्ते तर्षः कामस्तद्युक्तानि चेतांसि येषां तेषां दैत्यानां परस्परं कलिः कलहो
बभूव । कलहमेवाह—अहमिति । हे प्रभो, राजन् ! अहं पूर्वमहमेव पूर्वं पास्यामि न त्वमित्यादि एवं कलिरभूदित्यर्थः ॥ ३८ ॥
तत्र दुर्बलानां दैत्यानामाक्रोशप्रकारमाह—देवा इति । देवा अपि स्वममृतभागमर्हन्ति कुतः यतो येऽपि देवास्तुल्यायासहेतवस्तुल्ये-
नायासेन हेतवः साधकाः यथा सत्रयागे “य एव यजमानाः त एव ऋत्विजः” इति यजमानाभिन्नऋत्विक्कृतके बहुयजमानके
च सर्वेषां समं फलं तद्वदयमेव सनातनो धर्मः ॥ ३९ ॥ * * इतीत्थं हे राजन् ! स्वान् गृहीतकलशान् प्रबलान्
दैत्यान्दुर्बला दैतेया जातमत्सरारसन्तो मुहुर्मुहुः प्रत्यषेधन् न्यवारयन् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नीलकुञ्चितकेशान्तः नीलकुञ्चितकेशस्वभावः “अन्तस्त्ववसिते मृत्यौ स्वभावे परमात्मनि” इति ॥ ३३ ॥ * *
अमृतस्येति षष्ठी तृतीयार्थे अमृतेन पूर्णं कलशमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * इज्यभाक् अमृतलक्षणमाहृतमाहारो यस्मिन्स तथा—
‘तेषां सत्त्याञ्चालानार्थं हरिर्धन्वंतरिर्विभुः । समर्थोऽप्यसुराणां च स्वहस्तादमुच्यतुधाम् ॥’
इति वचनात् दैत्यैर्हरिहस्तादमृतं हृतं न त्वशक्तत्वादिति दर्शनरहस्यम् ॥ ३५-३७ ॥ * * तर्षचेतसां
तृष्णायुक्तमनसाम् ॥ ३८ ॥ * * यथा सत्रयागे सर्वेषां समानं फलम् ॥ ३९-४१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्ववस्तूनि लिप्सन्त इति अमृते पीते बलादिप्राप्त्या सर्वाण्येव वस्तूनि प्राप्तानि श्युरित्यभिप्रायात् ॥ ३४-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इज्यभाक् यज्ञभागभोक्ता अमृतेनाभृतं पूर्णम् ॥ ३५-३७ ॥ * * मिथो रहः अन्यालक्षितं यथा स्यात्तथा
“मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः । तर्षचेतसां मनोरथयुक्तमनसां तत्र समबलाः परस्परमाहुः अहं पूर्वं ग्रहीष्यामि
कुलीनत्वात् न त्वं रे प्राप्तुमर्हसि दुष्कुलीनत्वात् न त्वं रे प्राप्तुमर्हसि दुष्कुल इति वीप्सया ॥ ३८ ॥ * * दुर्बलानां
त्वाक्रोशप्रकारमाह द्वाभ्यां—ये देवाः तुल्येनायासेन मथनश्रमेण हेतवः अमृतसाधकाः सत्रयागे यथा सर्वेषां समं फलं तद्वत् ।
तथा च श्रुतिः “ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्” इति “ये यजमानास्ते ऋत्विजः” इति च ॥ ३९-४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सुमृष्टे निर्णिके मणिमये कुण्डले यस्य सः स्निग्धः कुञ्चितः केशानामन्तो यस्य सः ॥ ३३-३४ ॥ * * इज्यभाक् यज्ञभागभुक् अमृतेनाभृतं परिपूर्णम् ॥ ३५-३६ ॥ * * भक्तानां कामं करोतीति तथा मिथो रहोभूतया किमात्मिका कुत आगता इत्येवं दुर्ज्ञेयया स्वकीयया मोहिन्या तन्वा “मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरः । वो युष्माकमर्थं साधयिष्ये यथा मिथोन्योन्ययोगतः सुरासुरनिष्पादितमर्थं वः सुराणामेव साधयिष्ये इत्यर्थः । अतो मा खिद्यतेत्याद्युक्तवान् ॥ ३७ ॥ तदर्थं अमृतार्थं तर्षोऽभिलाषः चेतस्सु येषाम् ॥ ३८ ॥ * * दुर्बलानां चेष्टितमाह-देवा इति द्वाभ्याम् । ये एतस्मिन् समुद्रमथने तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः ते देवा अपि सत्रयागे यथा सर्वेषां तुल्यं फलं भवति तद्वत्स्वभागमर्हन्ति एवः धर्मः । सत्रयागलक्षणमाह—“कर्तारो बहवो यत्र हीज्यन्ते बहवस्तथा । बहुभ्यो दीयते यत्र तत्सत्रमभिधीयते ॥” इति स्मृतिः तन्मूलभूता श्रुतिः “ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्” इति “ये यजमानास्ते ऋत्विजः” इति च ॥ ३९-४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पीतं वासो वस्त्रं यस्य सः महोरस्कः दीर्घवक्षाः । सुमृष्टे मणिमये कुण्डले यस्य सः । स्निग्धः कुञ्चितश्च केशानामन्तोऽपि यस्य सः । सुभगः सुन्दरः सिंहवत् विक्रमो गतिर्यस्य सः ॥ ३३ ॥ * * अमृतेन आपूर्णं कलशं बिभ्रत् । तथा वलयाभ्यां भूषितः । एवमद्भुतरूपः स क इत्यपेक्षायामाह—स इति । स पुरुषो वै शास्त्रप्रसिद्धः साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशशेन सम्भवः प्रादुर्भावो यस्य सः । धन्वन्तरिरिति ख्यातः प्रसिद्धः । आयुर्वेददृक् वैद्यशास्त्रप्रवर्तकः । इज्यभाक् यज्ञभागभोक्ता ॥ ३४ ॥ * * तं पुरुषं तथा अमृतेन आभृतं परिपूर्णं कलशं च आलोक्य सर्वे असुराः सर्वाणि वस्तूनि धेन्वादीन्यपि लिप्सन्तो लब्धुमिच्छन्तस्तरसा वेगेन कलशमहरन्नित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ * * तस्मिन्नमृतभाजने कलशे असुरैर्नीयमाने सति विषण्णं विषादं प्राप्तं मनो येषां ते तथाभूताः सन्तो देवा हरिं भगवन्तमेव शरणमाययुरित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ इत्येवं तेषां देवानां स्वभक्तानां दैन्यमालोक्य भगवान् मा खिद्यत खेदं मा कुरुतेत्याहेति शेषेणान्वयः । अत्यायासेनोत्पादितस्य अमृतस्य शत्रुभिर्हृतत्वात्कथं विषादो न कार्य इत्यपेक्षायामाह—व इति । वो युष्माकमर्थं कार्यम् अहं साधयिष्यामि । कथमित्यपेक्षायामाह—मिथ इति । मिथः परस्परं तेषां दैत्यानां कलहोत्पादनेनेति शेषः । यद्वा मिथो रहः अन्यालक्षितं यथा स्यात्तथेत्यर्थः । “मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि” इत्यमरकोशात् । किञ्च स्वमायया मोहिनीरूपधारणेन चेति शेषः ॥ ३७ ॥ * * एवं भगवता यत्प्रतिज्ञातं तदेव जातमित्याह—मिथ इति । तदर्थं अमृतार्थं तर्षचेतसां तृष्णाव्याकुलचित्तानां तेषां दैत्यानां मिथः कलिरभूदित्यन्वयः । कलहमेव दर्शयति—अहमिति । अहं पूर्वं पास्यामीति शेषः । इति वदतां समबलानामिति शेषः । हे प्रभो निजितकामादिदोष ! ॥ ३८ ॥ * * दुर्बलानां प्रबलान् प्रति आक्रोशं दर्शयति—देवा अप्येतस्मिन्नमृते स्वभागमर्हन्तीति । तत्र हेतुमाह—ये इति । ये देवाः तुल्येनायासेन हेतवः अमृतसाधका इत्यर्थः । एवः तुलयायासवतां भागदानलक्षणो धर्मः सनातनो नत्विदानीमस्माभिः कल्प्यते । तत्र दृष्टान्तमाह—सत्रेति । सत्रयागे यथा सर्वेषां समं फलं भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ हे राजन् ! अमृतालाभेन जातो मत्सरः उत्कर्षासहनस्वरूपो येषां ते दुर्बला दैतेया गृहीतकलशान् प्रबलान् स्वान् दैत्यान् वै तिष्ठयेन इत्येवं मुहुः प्रत्यषेधन्नित्यन्वयः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पीतेति । पीते वाससी यस्य सः, महद्विपुलं उरो वक्षो यस्य सः, सुमृष्टे निर्णिके मणिकुण्डले मणिनिचितकर्णवेत्रे यस्य सः, स्निग्धो नीलः कुञ्चितः कुटिलः केशानामन्तोऽप्रभागो यस्य सः, सुभगः सुकुमारः, सिंहस्येव विक्रमः पराक्रमो यस्य सः, वलयभूषितः, अमृतापूर्णकलशं बिभ्रत् ॥ ३३ ॥ * * कोऽसावित्यत्राह । स वा इति । यः वै, साक्षात् भगवतः, विष्णोः, अंशशेन सम्भवो यस्य सः, आयुर्वेददृक् आयुर्वेदस्य द्रष्टा, इज्यभाक् यागभागभोक्ता, धन्वन्तरिः इति ख्यातः, धन्वन्तरिनाम्ना प्रसिद्धः, सः ॥ ३४ ॥ * * तमिति । सर्वे असुराः, तं धन्वन्तरिम् अमृताभृतं सुधापूर्णं, कलशं च, आलोक्य, सर्ववस्तूनि मथनोद्भूतसर्वपदार्थान्, लिप्सन्तः लब्धुमिच्छन्तः सन्तः, कलशममृतकुम्भं, तरसा बलेन, आहरन् ॥ ३५ ॥ * * नीयमाने इति । अमृतभाजने, तस्मिन् कलशे, असुरैर्दैत्यैः, नीयमाने सति, विषण्णमनसः सखेदचित्ताः, देवाः, हरिं शरणं, आययुः ॥ ३६ ॥ * * इतीति । इतीत्यंभूतं, तदैन्यं देवानां दीनतां, आलोक्य भृत्य-कामकृत् स्वभक्तजनेष्टसंपादकः, भगवान्, हे देवाः, मा खिद्यत । तेषां मिथः कलहोत्पादनेन स्वमायया मोहिन्यात्मिकया, स्वयोगशक्त्या च, वो युष्माकं, अर्थममृतपानरूपं, साधयिष्ये साधयिष्यामि ॥ ३७ ॥ * * इतीति । हरिः इति

उक्त्वा, देवान्, सान्त्वयन् सन्, तत्रैव अन्तर्दधे । तदर्थं अमृतनिमित्ते, तर्पचेतसां तृष्णायुक्तमनसां, तेषां दैत्यानां, मिथोऽन्योन्यं, कलिः कलहः, अभूत् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ कलहमेवाह । अहंपूर्वमिति । हे प्रभो राजन्, अहं पूर्वं पास्यामि, इत्येकेनोक्ते त्वं न । द्वितीयेन अहं पूर्वं पास्यामि, इत्युक्ते त्वं न । इत्येवं तेषां कलिरभूत् । तत्रापि दुर्बलानां दैत्यानामा-
क्रोशमाह । देवाः अपि, स्वं भागं, स्वकीयममृतभागमित्यर्थः । अर्हन्ति । कुतः । ये देवास्तेऽपि, तुल्येनायासेन हेतवो
भागसाधकाः सन्त्येव, कुत्रेव सत्रयागे इव, एतस्मिन्नमृते, भागिनः, ये एव याजकास्ते एव ऋत्विज इति यजमानाभिन्नऋत्वि-
कर्तृके बहुयजमानकर्तृके च सत्रयागालये यागे यथ सर्वेषां समं फलं, तद्वत् समभागिनः सन्तीत्यर्थः । अतः एषः एभ्यो
भागार्पणरूपः, सनातनः धर्मः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ इतीति । हे राजन्, इतीर्थं, गृहीतकलशान्, स्वान् प्रबलान् स्वीयदैत्यान्,
दुर्बलाः दैतेयाः दैत्याः, जातमत्सराः सन्तः, मुहुः प्रत्यपेधन् न्यवारयन् वै ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

शरीरपर पीताम्बर, कानोंमें चमकीले मणियोंके कुण्डल, चौड़ी छाती, तरुण अवस्था, सिंहके समान पराक्रम, अनुपम सौन्दर्य, चिह्ने और पुँचराले बाल लहराते हुए ! उस पुरुषकी छवि बड़ी अनोखी थी ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उसके हाथोंमें कंगन और अमृतसे भरा हुआ कलश था । वह साक्षात् विष्णु भगवान् के अंशांश अवतार थे ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ वे ही आयुर्वेदके प्रवर्तक और यज्ञभोक्ता धन्वन्तरिके नामसे सुप्रसिद्ध हुए । जब दैत्योंकी दृष्टि उनपर तथा उनके हाथमें अमृतसे भरे हुए कलशपर पड़ी, तब उन्होंने शीघ्रतासे बलात् उस अमृतके कलशको छीन लिया । वे तो पहलेसे इस ताकमें थे कि किसी तरह समुद्रमन्थनसे निकली हुई सभी वस्तुएँ हमें मिल जायँ ! जब असुर उस अमृतसे भरे कलशको छीन ले गये, तब देवताओंका मन विषादसे भर गया । अब वे भगवान् की शरणमें आये । उनकी दीन दशा देखकर भक्तवाञ्छा-
कल्पतरु भगवान् ने कहा—‘देवताओ ! तुमलोग खेद मत करो । मैं अपनी मायासे उनमें आपसकी फूट डालकर अभी तुम्हारा काम बना देता हूँ’ ॥ ३५-३७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! अमृतलोलुप दैत्योंमें उसके लिये आपसमें झगड़ा खड़ा हो गया । सभी कहने लगे ‘पहले मैं पीऊँगा, पहले मैं, तुम नहीं, तुम नहीं’ ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ उनमें जो दुर्बल थे, वे उन बलवान् दैत्योंका विरोध करने लगे जिन्होंने कलश छीनकर अपने हाथमें कर लिया था । वे ईर्ष्यावश धर्मकी दुहाई देकर उनको रोकने और बार-बार कहने लगे कि ‘भाई ! देवताओंने भी हमारे बराबर ही परिश्रम किया है, उनको भी यज्ञभागके समान इसका भाग मिलना ही चाहिये । यही सनातनधर्म है’ ॥ ३९-४० ॥

तस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः । योषिद्रूपमनिर्देश्यं दधार परमाद्भुतम् ॥ ४१ ॥
प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं सर्वावयवसुन्दरम् । समानकर्णाभरणं सुकपोलोल्लसाननम् ॥ ४२ ॥
नवयौवननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरम् । मुखामोदानुरक्तालिशङ्कारोद्विग्नलोचनम् ॥ ४३ ॥
विभ्रत् स्वकेशभारेण मालामुत्फुल्लमल्लिकाम् । सुग्रीवकण्ठाभरणं सुभुजाङ्गदभूषितम् ॥ ४४ ॥
विरजाम्बरसंवीतनितम्बद्वीपशोभया । काञ्चया प्रविलसद्वल्गुचलचरणनूपुरम् ॥ ४५ ॥
सत्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः । दैत्यगूथपचेतःसु काममुदीपयन् मुहुः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायामष्टमस्कन्धे भगवन्मायोपलम्भनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एतस्मिन् अन्तरे सर्वोपायवित् ईश्वरः विष्णुः अनिर्देश्यं परमाद्भुतं प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं सर्वावयवसुन्दरं समानकर्णाभरणं सुकपोलोल्लसाननं नवयौवननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरं मुखामोदानुरक्तालिशङ्कारोद्विग्नलोचनं स्वकेशभारेण मुत्फुल्लमल्लिकां मालां विभ्रत् सुग्रीवकण्ठाभरणं सुभुजाङ्गदभूषणं विरजाम्बरसंवीतनितम्बद्वीपशोभया काञ्चया प्रविलसत् वल्गुचलचरणनूपुरं सत्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः दैत्यगूथपचेतसु मुहुः कामम् उदीपयन् योषिद्रूपं दधार ॥ ४१-४६ ॥

इत्यष्टमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तद्रूपं वर्णयति पञ्चभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलमिव श्यामम् । सर्वेष्ववयवेषु सुन्दरम् । समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् सुकपोलं च तदुत्कृष्टनासिकं चाननं यस्मिन् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ नवयौवनेन निवृत्तयोः स्तनयोर्भारेण च कृशमुदरं यस्मिन् ॥ ४३ ॥ सुष्ठु ग्रीवा यस्मिन्कण्ठे आभरणं यस्मिन्तच्च तच्च । शोभना ग्रीवा येन तत्कण्ठाभरणं यस्मिन्निति वा । सुभुजयोरङ्गदाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ विरजाम्बरेण निर्मलवाससा संवीतो नितम्ब एव द्वीपो विशालत्वात्तत्र शोभा यस्यास्तथा काञ्च्या प्रकर्षेण विलसत् वल्गु यथा भवत्येवं चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिन् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सग्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकितानि तैर्दैन्ययूथपानां चेतस्सु मुहुः काममुदीपयन् ॥ ४६ ॥
इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अनिर्देश्यम् अतीवाद्भुतत्वाद्दर्शयितुमशक्यम् ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ नवयौवनेन निवृत्तः निष्पन्नो यस्तनभारस्तेन युतं कृशमुदरं यस्मिन्तत्तथा । यद्वा—नवयौवनेन निवृत्तः स्तनभारो यस्मिन्तच्च कृशमुदरं यस्मिन्तच्च तथा । मुखामोदेऽनुरक्ता येलयस्तेषां झङ्कारेणोद्विग्नं व्रतं मानसं यस्मिन्तत्तथा ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ग्रीवायाः स्वतः शोभनत्वे कण्ठाभरणं प्रयोजकमिति चेदाह—शोभनेति ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ विगतं रजो यस्मात्तद्विरजं तच्चाम्बरं तेन संवीत आच्छादितः ॥ ४५-४६ ॥
इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एतस्मिन्निति । तेषां कलहमध्ये एव सर्वोपायवित् ईश्वरः विष्णुरनिर्देश्यं वर्णयितुमशक्यं परमाद्भुतं योषिद्रूपं दधार ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तद्वर्णयति—प्रेक्षणीयेति पञ्चकम् । प्रेक्षणीयमुत्पलमिव श्यामं सर्वेष्ववयवेषु सुन्दरं समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन्तत् सुकपोलं तदुन्नतनासिकं चाननं यस्मिन्तत् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ नवयौवनेन हेतुना निःशेषेण वृत्तौ वर्तुलौ यौ स्तनौ तयोर्भारेणैव कृशमुदरं यस्मिन्तत् मुखस्य आमोदे सुगन्धे अनुरक्ता ये अलयो भ्रमरास्तेषां झङ्कारशब्देन उद्विग्नो भीते लोचने यस्य तत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ उत्फुल्ला मल्लिका यस्यां तां मालां स्वकेशभारेण विभ्रत् शोभना ग्रीवा येन तत्कण्ठाभरणं यस्मिन्तत् सभुजयोरङ्गदाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ विरजाम्बरेण संवीतो नितम्ब एव द्वीपः विशालत्वात् । तत्र शोभा यस्यास्तथा काञ्च्या प्रकर्षेण विलसद्वल्गु यथा भवत्येवं चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिन्तत् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सग्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैर्दैन्ययूथपानां चेतस्सु मुहुर्मुहुः काममुदीपयन् योषिद्रूपं दधारेति ॥ ४६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायो विवृतिमष्टमस्याष्टमे व्यधात् ॥

इति भागवते अष्टमे स्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एतस्मिन्समये सर्वोपायविद्भगवानीश्वरो विष्णुः परमाद्भुतं केनाप्यदृष्टपूर्वमनिर्देश्यं देवादिसजातीयत्वेन निर्देष्टुमशक्यं योषिद्रूपं दधार ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तद्रूपं वर्णयति पञ्चभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलवत् श्यामं सर्वेष्ववयवेषु सुन्दरं समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् सुकपोलं च तदुन्नतनासिकञ्चाननञ्च यस्मिन् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ नवयौवनेन निवृत्तयोः प्रवृत्तयोर्वर्तुल्योश्च स्तनयोर्भारेण कृशमुदरं यस्मिन् मुखस्यामोदेनानुरक्तानामलीनां झङ्कारेणोद्विग्नं चञ्चले लोचने यस्मिन् ॥ ४३ ॥ उत्फुल्लानि मल्लिकाकुसुमानि यस्यां तां मालां स्वकेशभारेण केशपाशेन विभ्राणं शोभना ग्रीवा यस्मिन् तत् कण्ठे आभरणानि च यस्मिन् तच्च शोभनयोर्भुजयोरङ्गदाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ विरजाम्बरेण संवीतः नितम्ब एव द्वीपः विशालत्वात् च यस्मिन् तच्च शोभनयोर्भुजयोरङ्गदाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ तद्वच्छोभा यस्यास्तथा काञ्च्या प्रकर्षेण विलसद्वल्गु सुन्दरं यथा भवत्येवं चञ्चलयोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिन् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सग्रीडस्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैर्दैन्ययूथपानां चेतस्सु मुहुर्मुहुः काममुदीपयन् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सुकपोलेनोन्नतनासिकया युक्तमाननं यस्य तत्तथा ॥ ४२ ॥ * * नवयौवनेन निष्पन्दतोर्निश्चलतोस्तन-
योभारेण कृशं तनुतरम् उदरं तत्तथा मुखपरिमलेऽनुरक्तानां निरतानाम् अलीनां भृङ्गाणां हुङ्कारेण झङ्कारेणोद्विग्ने भ्रांते
लोचने यस्य तत्तथा सुष्ठु शोभना ग्रीवा यस्य तत्तथा शोभनं कण्ठाभरणं यस्य तत्तथा शोभनैर्भुजाङ्गदैर्विभूषितम् ॥ ४३-४४ ॥
वधूनां विद्यमानानां वध्वीया तथा शोभया चित्रं काञ्च्या च चित्रं प्रविलसच्छोभमानं वा यथा वल्गु कर्णरमणीयं तथा
स्फुटती शब्दं कुर्वती चरणनूपुरे यस्य तत्तथा ॥ ४५ ॥ * * सत्रीडस्मितेन विक्षिप्तैर्भ्रूविलासैर्युक्तैरवलोकनैः
उदीपयन् उवलयन् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[एतद्विजयध्वजीयरीत्याऽत्राध्यायसमाप्तिर्न विद्यते किन्तु श्रीधरीयरीत्याऽस्माभिरध्यायसमाप्तिरलेखि ॥]

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

एतस्मिन्निति षट्कम् । उदीपयन् मुहुरिति ईश्वरे इति पूर्वणान्वयः ॥ ४१-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अनिर्देश्यं निर्देष्टुं वर्णयितुमशक्यम् ॥ ४१-४२ ॥ * * नवयौवनेन हेतुना निःशेषेण वृत्तौ वर्तुलौ यौ स्तनौ
तयोभारेणैव कृशमुदरं यस्य तत् ॥ ४३ ॥ * * स्वकेशभारेण सह ॥ ४४ ॥ * * विरजाम्बरसंवीते नितम्बरूपे
द्वीपे शोभा यतस्तथा काञ्च्या प्रविलसत् वल्गु चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यत्र तत् ॥ ४५ ॥ * * सत्रीडेन स्मितेन सह
विशेषतः क्षिप्ता चालिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अनिर्देश्यं निर्देष्टुं साकल्येन वर्णयितुमशक्यम् ॥ ४१ ॥ * * तद्रूपं यथाशक्ति वर्णयति—प्रेक्षणीयोत्पलश्या-
ममित्यादिना । प्रकर्षेणैव वर्णयितुमशक्यम् । यस्यां सर्वावयवानि सुन्दराणि यस्य तत्समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् तत्
सुकपोलं च तदुन्नतमाननं आननस्यात्यन्तसुन्दरत्वमनेन पुनरुक्तम् ॥ ४२ ॥ * * नवयौवनेन निःशेषतया वृत्तयो-
र्वर्तुलयोः स्तनयोभारेण कृशमुदरं यस्य तत् ॥ ४३ ॥ * * स्वकेशभारेण सह मालां बिभ्रत् ॥ ४४ ॥ * *
विरजाम्बरेण सम्वीते नितम्बरूपे द्वीपे शोभास्तथा प्रविलसत् वल्गु चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिन् तत् ॥ ४५ ॥ * *
सत्रीडेन लज्जासहितेन विशेषतः क्षिप्ता चालिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैः दैत्ययूथपचेतस्सु मुहुः
काममुदीपयत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं कलहमुत्पाद्य भगवता यत्कृतं तदाह—एतस्मिन्निति । तेषां परस्परं कलहमध्ये एव विष्णुरनिर्देश्यं वर्णयितु-
मशक्यं यतः परमाद्भुतमत्यलौकिकं परमसुन्दरं योषिद्रूपं दधारेत्यन्वयः । किमर्थं तथा रूपं दधारेत्यपेक्षायां देवकार्यसिद्धयर्थमिति
सूचयन्ति विशिनष्टि—सर्वोपायविदिति । दैत्यमोहनं विना देवकार्यं न सेत्स्यति तन्मोहनं च स्त्रीरूपेणैव सम्भवति नान्यथेति तथा
रूपं दधारेति भावः । तद्वारणे मोहने च सामर्थ्यं सूचयन् विशिनष्टि—ईश्वर इति ॥ ४१ ॥ * * तद्रूपं वर्णयति—
प्रेक्षणीयेति पञ्चभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलमिव श्यामम् । सर्वेष्ववयवेषु सुन्दरम् । समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् । सुकपोलं
च तदुत्कृष्टं नासिकं चाननं यस्मिन् ॥ ४२ ॥ * * नवयौवनेन हेतुना निःशेषेण वृत्तौ वर्तुलौ यौ स्तनौ तयोभारेणैव
कृशमुदरं यस्मिन् । मुखस्य आमोदे सुगन्धे अनुरक्ता ये अलयो भ्रमरास्तेषां झङ्कारशब्देन उद्विग्ने भीते लोचने यस्य तत् ॥ ४३ ॥
उत्फुल्ला मल्लिका यस्यां तां मालां स्वकेशभारेण बिभ्रत् । शोभना ग्रीवा येन तत्कण्ठाभरणं यस्मिन् । सुभुजयोरङ्ग-
दाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥ * * विरजाम्बरेण संवीतो नितम्ब एव द्वीपः—विशालत्वात् तत्र शोभा यस्यास्तथा काञ्च्या

प्रकर्षेण विलासद्वल्गु यथा भवत्येवं चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिस्तत् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सत्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैर्दैत्ययूथपानां चेतस्सु मुहुर्मुहुः काममुद्दीपयदित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसुतना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता ह्यष्टमे तत्र सर्वदाननिरूपणे । अष्टमो विवृतोऽध्यायो देयोत्पत्तिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एतस्मिन्निति । एतस्मिन् अन्तरे, एतस्मिन् समये इत्यर्थः । सर्वोपायवित् विष्णुः सर्वान्तरात्मा, ईश्वरोऽजितो भगवान्, परमाद्भुतं केनाप्यदृष्टपूर्वं, अनिर्देश्यं देवादिस्त्रीसजातीयत्वेन निर्देष्टुमशक्यं, योषिद्रूपं स्त्रीस्वरूपं, दधार ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तद्योषिद्रूपं वर्णयति पञ्चभिः । प्रेक्षणीयेति । प्रेक्षणीयं दर्शनीयं च तदुत्पलमिव श्यामं, सर्वेष्ववयवेषु सुन्दरं, समानयोः कर्णयो-
राभरणे यस्मिस्तत्, सुकपोलं च तदुन्नसमुन्नतनासिकं चाननं यस्मिस्तत् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ नवेति । नवं च तद्यौवनं च तेन निर्वृत्तयोः प्रवृत्तयोः स्तनयोर्भारेण कृशमुदरं यस्मिस्तत् । मुखस्यामोदेनानुरक्तानामलीनां झङ्कारेणोद्विग्ने चञ्चले लोचने यस्मिस्तत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ बिभ्रदिति । उत्फुल्लानि मल्लिकानि मल्लिकाकुसुमानि यस्यां तां, मालां, स्वकेशभारेण बिभ्रत्, शोभना ग्रीवा येन तत् कण्ठाभरणं यस्मिन्, सुभुजयोरङ्गदाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ विरजेति । विरजाम्बरेण संवीतो नितम्ब एव द्वीपः विशालत्वात् तत्र शोभा यस्यास्तया, काञ्च्या प्रविलसत् प्रकर्षेण विलसत्, वल्गु सुन्दरं यथा तथा चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मिस्तत् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सत्रीडेति । सत्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैः, दैत्ययूथपानां यानि चेतांसि तेषु, मुहुः कामम् उद्दीपयत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीधर्मधुरधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुतभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिण्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

इस प्रकार इधर दैत्योंमें 'तू-तू, मैं-मैं' हो रही थी और उधर सभी उपाय जाननेवालोंके स्वामी चतुरशिरोमणि भगवान्ने अत्यन्त अद्भुत और अवर्णनीय स्त्रीका रूप धारण किया ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ शरीरका रंग नील कमलके समान श्याम एवं देखने ही योग्य था । अङ्ग-प्रत्यङ्ग बड़े ही आकर्षक थे । दोनों कान बराबर और कर्णफूलसे सुशोभित थे । सुन्दर कपोल, ऊँची नासिका और रमणीय मुख ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ नयी जवानीके कारण स्तन उभरे हुए थे और उन्हींके भारसे कमर पतली हो गयी थी । मुखसे निकलती हुई सुगन्धके प्रेमसे गुनगुनाते हुए भौरे उसपर टूटे पड़ते थे, जिससे नेत्रोंमें कुछ घबराहटका भाव आ जाता था ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अपने लंबे केशपाशोंमें उन्होंने खिले हुए बेलके पुष्पोंकी माला गूँथ रखी थी । सुन्दर गलेमें कण्ठके आभूषण और सुन्दर भुजाओंमें बाजूबंद सुशोभित थे ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ इनके चरणोंके नूपुर मधुर ध्वनिसे रुनझुन-रुनझुन कर रहे थे और स्वच्छ साड़ीसे ढके नितम्बद्वीपपर शोभायमान करधनी अपनी अनूठी छटा छिटका रही थी ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अपनी सलज्ज सुसकान, नाचती हुई तिरछी भौंहें और विलासभरी चितवनसे मोहिनीरूपधारी भगवान् दैत्यसेनापतियोंके चित्तमें बार-बार कामोद्दीपन करने लगे ॥ ४६ ॥

इत्यष्टमेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

तेऽन्योन्यतोऽसुराः पात्रं हरन्तस्त्यक्तसौहृदाः । क्षिपन्तो दस्युधर्माण आयान्तीं ददृशुः स्त्रियम् ॥ १ ॥
 अहो रूपमहो धाम अहो अस्या नवं वयः । इति ते तामभिद्रुत्य पप्रच्छुर्जातहृच्छयाः ॥ २ ॥
 का त्वं कञ्जपलाशाक्षि कुतो वा किं चिकीर्षसि । कस्यासि वद वामोरु मथन्तीव मनांसि नः ॥ ३ ॥
 न वयं त्वामरैर्दैत्यैः सिद्धगन्धर्वचारणैः । नास्पृष्टपूर्वा जानीमो लोके शैश्च कुतो नृभिः ॥ ४ ॥
 नूनं त्वं विधिना सुभ्रूः प्रेषितासि शरीरिणाम् । सर्वेन्द्रियमनःप्रीतिं विधातुं सघृणेन किम् ॥ ५ ॥
 सा त्वं नः स्पर्धमानानामेकवस्तुनि मानिनि । ज्ञातीनां बद्धवैराणां शं विधत्स्व सुमध्यमे ॥ ६ ॥
 वयं कश्यपदायादा भ्रातरः कृतपौरुषाः । विभजस्व यथान्यायं नैव भेदो यथा भवेत् ॥ ७ ॥
 इत्युपामन्त्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरिः । प्रहस्य रुचिरापाङ्गैर्निरीक्षन्निदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—त्यक्तसौहृदाः अन्योन्यतः पात्रं हरन्तः क्षिपन्तः दस्युधर्माणः ते असुराः आयान्तीं स्त्रियं ददृशुः ॥ १ ॥
 अहो रूपम् अहो धाम अहो अस्याः नवं वयः इति ते ताम् अभिद्रुत्य जातहृच्छयाः पप्रच्छुः ॥ २ ॥ * * कञ्जपलाशाक्षि
 त्वं का कुतः वा किं चिकीर्षसि वामोरु नः मनांसि मथन्ती इव कस्य असि वद ॥ ३ ॥ * * वयं त्वा अमरैः दैत्यैः
 सिद्धगन्धर्वचारणैः च लोके शैः अस्पृष्टपूर्वा न जानीमः नृभिः कुतः ॥ ४ ॥ * * सुभ्रूः सघृणेन विधिना नूनं त्वं शरीरिणां
 सर्वेन्द्रियमनःप्रीतिं विधातुं प्रेषिता असि किम् ॥ ५ ॥ * * मानिनि सुमध्यमे सा त्वम् एकवस्तुनि स्पर्धमानानां
 बद्धवैराणां ज्ञातीनां नः शं विधत्स्व ॥ ६ ॥ * * कृतपौरुषाः वयं कश्यपदायादाः भ्रातरः यथा भेदः न एव भवेत्
 यथान्यायं विभजस्व ॥ ७ ॥ * * दैत्यैः इति उपामन्त्रितः मायायोषिद्वपुः हरिः प्रहस्य रुचिरापाङ्गैः निरीक्षन् इदम्
 अब्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नवमे मोहितैर्दैत्यैरपितेऽमृतभाजने । तद्वचनेन देवेभ्योऽमृतं दत्तं तयेर्यते ॥ १ ॥
 अहो रूपं सौंदर्यं धाम युतिरिति संभ्रमेण वदन्तः का त्वमित्यादि पप्रच्छुः ॥ २ ॥ * * मथन्तीव
 क्षोभयन्तीव ॥ ३ ॥ * * कस्यासीत्युक्तमुक्तमस्माभिर्यतस्त्वं न केनचिद्भुक्तपूर्वेत्याहुः नेति द्वाभ्याम् । त्वा त्वाममरादिभि-
 रस्पृष्टपूर्वा न जानीम इति नापि तु जानीम एव ॥ ४ ॥ आस्तामिदं त्वद्दर्शनं त्वीश्वरेणैव संपादितमित्याहुः । नूनमिति ।
 सर्वेन्द्रियाणां च मनसश्च प्रीतिं विधातुं सघृणेन प्रेषिताऽसि किं वा यदृच्छयैवाऽऽगतासि नैवं नूनं प्रेषितैवेत्यर्थः ॥ ५-६ ॥
 भेदो विप्रहो यथा न भवेत्तथा ॥ ७-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तद्वचनेन दैत्यप्रलंभनेन । तथा मोहिन्या (१) । अन्योन्यं पात्रं हरन्तोऽन्योन्यं त्यक्तसौहृदा अन्योन्यं क्षिपन्तश्च
 संतः स्त्रियं ददृशुरित्यन्वयः ॥ १ ॥ * * अहो अस्या नवमित्याद्युक्त्वा नवं स्तुत्यं सर्वरत्नरूपत्वात् “हास्यं शंखनिभं
 नितंबतुरगौ रंभादि जंघाद्वयं वैद्यस्ते हृदयं धनुश्च भ्रुकुटी मद्यं च ते दर्शनम् । वक्त्रं पूर्णशशी सुधाधरलता दन्ता मणिश्रेणयः ।

१. प्रा० पा०—मथ्नासीव । २. प्रा० पा०—योगेश्वर । ३. प्रा० पा०—संस्पर्धं० ।

कांतिः श्रीर्गमनं गजः परिमलस्ते पारिजातदुमः ॥ वाणी कामदुघा कटालक्षलहरी तत्कालकूटं विषं हे तन्वंगि मुधैव किन्तु मथितो मूढैः सुरैः सागरः ॥ इत्याभियुक्तोक्तेः ॥ २-३ ॥ * * * स्वोक्तौ दोषमुद्भावयंत आहुः—कस्यासीत्यादिना ॥ ४ ॥ इदं त्वन्नामाधिपत्यादिप्रश्नादि । प्रीतिं वृत्तिम् । सद्युणेन दयालुना । इत्यर्थ इति । त्वादृश्या यदृच्छागमनमसंभूतमिति भावः ॥ ५ ॥ एकवस्तुनि सुधायाम् ॥ ६-७ ॥ * * * इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

नवमे मोहितैर्दैत्यैः सुधापात्रेऽर्पिते हरिः । सुधामपाययद्देवांस्तत्र श्लोकास्तु गोभुजाः (२९) ॥

अनुष्टुभः सार्द्धदन्ताः (३२ ॥) उवाचेति त्रयं (३) तथा ॥ ९ ॥ त इति । ततश्च ते असुराः अमृतार्थं त्यक्तसौहृदाः त्यक्तस्नेहाः अत एव अन्योन्यतः क्षिपन्तो दुर्वचनैस्तिरस्कुर्वन्तो दस्युधर्माणः अन्यायेनाप्यमृतग्रहणे कृतनिश्चयाः अतोऽन्योन्यतः सुधापात्रं हरन्तः सन्तः आयान्तीं स्त्रियं मोहिनीरूपं भगवन्तं ददृशुः ॥ १ ॥ * * * अहो इति । तद्दर्शनाच्च जातो हृच्छयः कामो येषां ते असुराः अहो अस्या रूपं सौन्दर्यमहो अस्या धाम द्युतिः अहो अस्या नवं वयः इति वदन्तस्तामभिद्रुत्य प्राप्य पप्रच्छुः ॥ २ ॥ * * * केति । हे कञ्जपलाशाक्षि ! हे वामोरु ! नोऽस्माकं मनांसि मथन्तीव क्षोभयन्तीव । नुमार्षः । त्वं काऽसि कुतो वा स्थानादागताऽसि अत्रागमनेन किं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि कस्य कन्याऽसि एतत्सर्वं नोऽस्मान् वद ॥ ३ ॥ नेति । त्वा त्वाममरादिभिरस्पृष्टपूर्वा वयं न जानीम इति न अपि तु जानीम एव । तेन त्वमत्र स्वयंवराथमागता इति जानीमः । अतस्त्वयि कामदृष्टिर्युक्तैवेति भावः ॥ ४ ॥ * * * नूनमिति । हे सुभ्रूः ! शरीरिणां सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं सद्युणेन परमदयालुना विधिना परमेश्वरेण प्रेषितासि किं वा यदृच्छया आगतासि । नैवम् । नूनं प्रेषितैवेत्यर्थः । यद्वा किं नूनं त्वं विधिनैव प्रेषिता इत्येकमेव वाक्यम् ॥ ५ ॥ * * * सेति । हे मानिनि ! हे सुमध्यमे ! सा ईश्वरप्रेरिता त्वं नोऽस्माकमेकवस्तुनि अमृतार्थे स्पर्धमानानां विवदमानानामत एव बद्धवैराणां ज्ञातीनां शं सुखं विधत्स्व ॥ ६ ॥ * * * वयमिति वयं कश्यपस्य दायदाः पुत्रा अतः परस्परं भ्रातरः कृतपौरुषाः अमृतार्थं कृततुल्यप्रयत्नाः । अतोऽस्माकं भेदो विग्रहो यथा न भवेत्तथा यथान्यायं यथायोगममृतं विभजस्व विभागेन देहीति ॥ ७ ॥ * * * इतीति । मायया योषिद्वपुर्हरिदैत्यैरित्येवमुपामन्त्रितः सन् स्वाभिलषितसिद्धयर्थं तेषां मोहनार्थं प्रहस्य रुचिरापाङ्गैस्तान्निरीक्षन् । शता आर्षः । इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवंविधं रूपं विभ्रतीमायान्तीं तां स्त्रियमन्योन्यं त्यक्तसौहृदाः अत एव क्षिपन्तः सुधापात्रं चौर्यधर्मेण हरन्तस्ते दैत्या ददृशुः ॥ १ ॥ * * * दृष्ट्वा चाहो रूपं सौन्दर्यमहो धाम द्युतिरहो अस्या योषितो नवं वय इति वदन्तस्ते दैत्यास्तां योषितमभिद्रुत्याभिमुखमागत्य जातदृच्छयाः सञ्जातकामाः पप्रच्छुः ॥ २ ॥ * * * प्रश्नप्रकारमेवाह—केति । हे कञ्जपलाशाक्षि ! का त्वम् ? किंजातीया ? कुत आगता ? त्वं किं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि ? कस्यासि कस्य सम्बन्धिन्यसि ? वद हे वामोरु ! नोऽस्माकं मनांसि मथन्तीव क्षोभयन्तीव वर्त्तसे ॥ ३ ॥ * * * कस्यासीत्युक्तमस्माभिः यतस्त्वं न केनचित्स्पृष्टपूर्वा इत्युच्यते—नेति । त्वाममरादिभिरस्पृष्टपूर्वा न जानीम इति न किन्तु जानीम एव । अमरादिभिरेवास्पृष्टपूर्वा, कुतो नृभिः स्पृष्टपूर्वा भवेरित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * * आस्तामिदं त्वद्दर्शनं तु ईश्वरेणैव कारितमित्याहुः—नूनमिति । हे सुभ्रू शरीरिणामस्माकं सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं सद्युणेन सकृदेण विधिना ईश्वरेण त्वं प्रेषिता किम् ? नूनं न यदृच्छया आगतासि नूनं देवेनैव प्रेषितासि इत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * * हे मानिनि ! अत्रैकस्मिन् वस्तुन्यमृतनिमित्ते स्पर्धमानानां परस्परमभिभवतां बद्धवैराणां ज्ञातीनामस्माकं हे सुमध्यमे ! संविधत्स्व सन्धिं कुरु सम्यग्विभजस्वेति वा ॥ ६ ॥ * * * कश्यपस्य दायदाः पुत्राः भ्रातरश्चाधुना कृतं पौरुषं कलहनिमित्तं यैस्ते वयमतो यथान्यायं कलहो यथा न भवेत्तथाऽमृतं विभजस्व ॥ ७ ॥ * * * दैत्यैरित्युपामन्त्रितश्चोदितः प्रमोदितः श्लाघितोऽलभ्यलाभभूतो मायायोषिद्वपुःरात्मीय-सङ्कल्पोपात्तस्त्रीवपुर्हरिः प्रहस्य सुन्दरैरपाङ्गैर्निरीक्षन्निरीक्षमाणः इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

त्वा त्वाम् ॥ १-४ ॥ * * * विधिना विरिञ्चेन ॥ ५ ॥ * * * शं विधत्स्व शंविधानं मनस्सन्तोषं कुरु ॥ ६-७ ॥ * * * मायया इच्छया अङ्गीकृतस्त्रीदेहः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

नूनमिति । तैः तत्र किम्पदस्य सन्देहवाचित्वेनोभयकोटिस्पर्शित्वादुभयत्र सम्बन्धः ॥ १-५ ॥ * * तत्र तस्याः क्रोधाविष्कारमालक्ष्य तथा मोहितत्वेन विश्रम्भ्य च प्रज्ञावान्तरं लक्ष्योक्त्याहुः—सा त्वं न इति ॥ ६-६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मोहिता वञ्चिता दैत्याः पायितास्त्वमृतं सुराः । मोहिन्या नवमे राहोश्चक्रेण च्छेद उच्यते ॥

कस्यासि कस्य कन्याऽसि ॥ १-३ ॥ * * अमरादिभिरस्पृष्टपूर्वा वयं न जानीम इति न अपितु जानीम एवेति । नन्वत्र स्वयम्बरार्थमत्रायातासीति बुद्ध्यत इति भावः ॥ ४ ॥ * * किमस्माकं त्वदभिप्रायबुभुत्सया त्वदर्शनादिनैव तावद्वयं कृतार्था अभूमेत्याहुः—नूनमिति ॥ ५ ॥ * * किञ्च त्वया स्वाभिप्रेतं पश्चाद्विधेयं संप्रत्यस्मदभिप्रायं सफलं कुर्वित्याहुः—सा त्वमिति द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥ * * विभजस्व अस्मभ्यमिति शेषः ॥ ७-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मोहिन्या यत्कृतन्तर्द्वर्णयति नवमेन ॥ १ ॥ * * रूपं सौन्दर्यं धर्मः धाम शरीरं धर्मी ॥ २ ॥ * * हे कञ्जपलाशाक्षि ! त्वं कासि ? हे वामोरु ! नो मनांसि मथनन्तीव क्षोभयन्तीव वर्त्तसे इति शेषः ॥ ३ ॥ * * वयं त्वा त्वाम् अमरादिभिः अस्पृष्टपूर्वा न जानीम इति न किन्तु जानीम एव ॥ ४ ॥ * * विधिना प्रेषितासि किञ्च स्वत आगतासि ॥ ५ ॥ * * तां स्वानुकूलां कर्तुं स्वयं तदनुकूला भवन्ति—सा त्वमिति द्वाभ्याम् । शं कल्याणमविरोधं विधत्स्व कुरु ॥ ६ ॥ * * भेदो विरोधो यथा न भवेत्तथा विभजस्व । अस्मभ्यं सुधामिति शेषः ॥ ७ ॥ मायायोषिद्रपुः स्वसङ्कल्पेनाविष्कृतस्त्रीदेहः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

नवमे तु स्वभक्तेभ्यः सुधादानं कृतं महत् । विभ्रता मोहिनीरूपं हरिणेति निरूप्यते ॥ १ ॥

ततश्च ते असुराः अमृतार्थं त्यक्तसौहृदाः त्यक्तस्नेहाः अत एव अन्योन्यतः क्षिपन्तो दुर्वचनैस्तिरस्कुर्वन्तो दस्युधर्माणः अन्यायेनाप्यमृतग्रहणे कृतनिश्चयाः अतोऽन्योन्यतः सुधापात्रं हरन्तः सन्तः स्त्रियं मोहिनीरूपं भगवन्तं ददृशुरित्यन्वयः ॥ १ ॥ तद्दर्शनाच्च जातो हृच्छयः कामो येषां ते असुराः अहो अस्या रूपं सौन्दर्यं अहो अस्या धाम युतिः अहो अस्या नवं वयः इति वदन्तस्तामभिदुत्य प्राप्य पप्रच्छुरित्यन्वयः ॥ २ ॥ * * तेषां प्रश्नमेव दर्शयति—का त्वमिति त्रिभिः । कञ्जपलाशवत् कमलपत्रवदक्षिणी यस्यास्तत्सम्बोधनं हे कञ्जपलाशाक्षीति । वामौ मनोहरौ ऊरू यस्यास्तत्सम्बोधनं हे वामोरु इति सम्बोधनेन तद्विषयकं जातं मनसिजं सूचयन्ति—नोऽस्माकं मनांसि मथनन्तीव क्षोभयन्तीव त्वं काऽसि, कुतो वा स्थानादागताऽसि, अत्रागमनेन किं चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि, कस्य कन्याऽसि ? एतत्सर्वं नो वद कथय । वस्तुतस्तु मनसः क्षोभो मनसिजो नैव इतीवशब्दप्रयोग इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ * * ननु परस्त्रियां कथमेवं कामदृष्टिं कुरुतेत्याशङ्क्याहुः—नेति । त्वा त्वाममरादिभिरस्पृष्टपूर्वा वयं न जानीम इति न, अपितु जानीम एव । अतस्त्वयि कामदृष्टिर्नायुक्तेति भावः ॥ ४ ॥ * * अतस्त्वदर्शनं अस्माकमीश्वरेणैव सम्पादितमित्याहुः—नूनमिति । सु शोभने भ्रुवौ यस्यास्तत्सम्बोधनं हे सुभ्रु ! शरीरिणां सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं सद्युगेन परमदयालुना परमेश्वरेण किं प्रेषिताऽसि ? नूनमेवमेव, अन्यथाऽस्माकं तव दर्शनमतिदुर्लभमित्यर्थः ॥ ५ ॥ * * तस्या अनुनयार्थं तस्यां स्वविश्वासं सूचयन्तः स्वाभिप्रेतं त्वया पश्चाद्विधेयं संप्रत्यस्मत्कलहं त्वं निवारयेत्याहुः—सेति द्वयेन । हे मानिनि हे सुमध्यमे इति सम्बोधनद्वयमात्मनस्तद्वशावर्तित्वे हेतुसूचनार्थम् । नोऽस्माकमेकवस्तुनि अमृतार्थं स्पर्धमानानां विवदमानानाम् अत एव बद्धवैराणां ज्ञातीनां सा ईश्वरप्रेषिता त्वं शं सुखं विधत्स्वेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * कथं युष्माकं ज्ञातित्वं कथं वा सुखं विधेयं तत्राहुः—वयमिति । वयं कश्यपस्य दायादाः अपत्यानि अतः परस्परं भ्रातरः कृतपौरुषाः अमृतार्थं कृततुल्यप्रयत्नाः । अतोऽस्माकं भेदो विग्रहो यथा न भवेत्तथा यथान्यायं यथायोग्यं अमृतं त्वं विभजस्व विभागेन देहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * मायया स्वेच्छया योषिद्रपुर्हरिः दैत्यैरित्येवमुपामन्त्रितः सम्प्रार्थितः सन् स्वाभिलषितसिद्धयर्थं तेषां मोहनार्थं प्रहस्य रुचिरापाङ्गैस्ताम्रिरीक्षन्निदं वक्ष्यमाणं अब्रवीदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मोहितैरसुरैर्दत्ते नवमेऽमृतभाजने । मोहिनी वञ्चयित्वा तान् सुधां देवानपाययत् ॥ १ ॥

त इति । दस्युधर्मेण, अन्योन्यं पात्रं सुधाभाजनं हरन्तः, त्यक्तं सौहृदं यैस्ते, क्षिपन्तस्तिरस्कृतवन्तः, ते असुराः, आयान्तीं स्वेच्छातः समागच्छन्तीं, स्त्रियं पूर्वाध्यायसंवर्णितरूपाङ्गनां, ददृशुः हि ॥ १ ॥ * * अहो इति । अहो, अस्याः रूपं सौन्दर्यं, अहो अस्याः धाम द्युतिः, अहो अस्याः नवं वयः, इत्येवं वदन्त इति शेषः । ते दैत्याः, तां योषितं, अभिदुत्य अभिमुखमागत्य, जातहृच्छयाः संजातकामाः सन्तः, पप्रच्छुः ॥ २ ॥ * * प्रश्नप्रकारमेवाह । केति । हे कंजपलाशाक्षि कमलदलसमाननयने, त्वं का, किंजातीयासि, त्वं कुतः स्थानात्, आगतासि, त्वं किं वा चिकीर्षसि कर्तुमिच्छसि, कस्य असि, वद । कस्य संबन्धिनी भवसि तत् कथयेत्यर्थः । हे वामोरु सुन्दरोरुप्रदेशे, नोऽस्माकं, मनांसि मथनन्तीव क्षोभयन्तीव, वर्त्तसे इति शेषः ॥ ३ ॥ * * कस्यासीत्युक्तं पृष्ठमस्माभिः यतस्त्वं न केनचित् स्पृष्टपूर्वत्याहुः । न वयमिति । वयं, त्वा त्वां, अमरैर्दैवैः, दैत्यैरसुरैः, सिद्धाश्च गन्धर्वाश्च चारणाश्च तैः, लोकेशैश्च, पूर्वमस्पृष्टा इत्यस्पृष्टपूर्वा तां, न जानीमः इति न, किं तु जानीम एव । यदाऽमरादिभिरस्पृष्टपूर्वा तदा, नृभिः कुतः । नरैः स्पृष्टपूर्वा तु कथमिव भवेरित्यर्थः ॥ ४ ॥ * * आस्तामिदमस्माकं त्वद्दर्शनं त्वीश्वरेणैव संपादितमित्याहुः । नूनमिति । हे सुभ्रु, शरीरिणामस्माकं, सर्वेन्द्रियमनःप्रीतिं सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रसन्नतां, विधातुं कर्तुं, त्वं, सद्युगेन सकृपेण, विधिनेश्वरेण, नूनं प्रेषितासि किम् । न त्वं यदृच्छयाऽऽगतासि, किं त्वस्मद्दैवेनैव प्रेषिता भवसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * सेति । हे मानिनि, एकवस्तुनि अमृतरूपे एकस्मिन् पदार्थे निमित्ते, स्पर्द्धमानानां परस्परमभिभवतामित्यर्थः । बद्धवैराणां, ज्ञातीनां, नोऽस्माकं, हे सुमध्यमे, सा त्वं, शं सुखं, विधत्स्व ॥ ६ ॥ वयमिति । वयं कश्यपदायादाः कश्यपमुनेः पुत्राः, भवामः । भ्रातरः कृतपौरुषाः, अतः यथा भेदः, न भवेत्, तथा एव यथान्यायं, विभजस्व अस्माकं यथा कलहो न स्यात्तथा विभज्यैतत्पानं कारयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * इतीति । इतीत्यं दैत्यैः, उपामन्त्रितश्चोदितः, मायायोषिद्वपुः आत्मीयसंकल्पोपात्तस्त्रीवपुः, हरिः, प्रहस्य हासं कृत्वा, रुचिरपाङ्गैः सुन्दरैः कटाक्षैः निरीक्षन् वीक्षमाणः सन्, इदं वक्ष्यमाणं, अब्रवीत् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

मोहिनीरूपसे भगवान्के द्वारा अमृत बाँटा जाना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! असुर आपसके सद्भाव और प्रेमको छोड़कर एक-दूसरेकी निन्दा कर रहे थे और डाकूकी तरह एक दूसरेके हाथसे अमृतका कलश छीन रहे थे । इसी बीचमें उन्होंने देखा कि एक बड़ी सुन्दरी स्त्री उनकी ओर चली आ रही है ॥ १ ॥ * * वे सोचने लगे—कैसा अनुपम सौन्दर्य है । शरीरमेंसे कितनी अद्भुत छटा छिटक रही है ! तनिक इसकी नयी उम्र तो देखो ! बस, अब वे आपसकी लाग-डाँट भूलकर उसके पास दौड़ गये । उन लोगोंने काममोहित होकर उससे पूछा—॥ २ ॥ * * ‘कमलनयनी ! तुम कौन हो ? कहाँसे आ रही हो ? क्या करना चाहती हो ? सुन्दरी ! तुम किसकी कन्या हो ? तुम्हें देखकर हमारे मनमें खलबली मच गयी है ॥ ३ ॥ * * हम समझते हैं कि अबतक देवता, दैत्य, सिद्ध, गन्धर्व, चारण और लोकपालोंने भी तुम्हें स्पर्शतक न किया होगा । फिर मनुष्य तो तुम्हें कैसे छू पाते ? ॥ ४ ॥ * * सुन्दरी ! अवश्य ही विधाताने दया करके शरीरधारियोंकी सम्पूर्ण इन्द्रियों एवं मनको तृप्त करनेके लिये तुम्हें यहाँ भेजा है ॥ ५ ॥ * * मानिनी ! वैसे हमलोग एक ही जातिके हैं । फिर भी हम सब एक ही वस्तु चाह रहे हैं, इसलिये हममें डाह और वैरकी गाँठ पड़ गयी है । सुन्दरी ! तुम हमारा झगड़ा मिटा दो ॥ ६ ॥ * * हम सभी कश्यपजीके पुत्र होनेके नाते सगे भाई हैं । हमलोगोंने अमृतके लिये बड़ा पुरुषार्थ किया है । तुम न्यायके अनुसार निष्पक्षभावसे इसे बाँट दो, जिससे फिर हमलोगोंमें किसी प्रकारका झगड़ा न हो’ ॥ ७ ॥ * * असुरोंने जब इस प्रकार प्रार्थना की, तब लीलासे स्त्रीवेष धारण करनेवाले भगवान्ने तनिक हँसकर और तिरछी चितवनसे उनकी ओर देखते हुए कहा ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच

कथं कश्यपदायादाः पुंश्चल्यां मयि सङ्गताः । विश्वासं पण्डितो जातु कामिनीषु न याति हि ॥ ९ ॥
सालावृक्षाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः । सख्यान्याहुरनित्यानि नूतनं नूतनं विचिन्वताम् ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच

इति ते क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसोऽसुराः । जहसुर्भावगम्भीरं ददुश्चामृतभाजनम् ॥ ११ ॥

ततो गृहीत्वामृतभाजनं हरिर्बभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ।

यद्यभ्युपेतं क्व च साध्वसाधु वा कृतं मया वो विभजे सुधामिमाम् ॥ १२ ॥

इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्ण्यसुरपुङ्गवाः । अप्रमाणविदस्तस्यास्तत् तथेत्यन्वमंसत ॥ ३ ॥

अथोपोष्य कृतस्नाना हुत्वा च हविषानलम् । दत्त्वा गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्ययना द्विजैः ॥ १४ ॥

यथोपजोषं वासांसि परिधाय हतानि ते । कुशेषु प्राविशन्सर्वे प्राग्ग्रेष्वभिभूषिताः ॥ १५ ॥

प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च । धूपामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कश्यपदायादाः पुंश्चल्यां मयि कथं संगताः पण्डितः हि कामिनीषु जातु विश्वासं न याति ॥ ९ ॥

सुरद्विषः नूतनं नूतनं विचिन्वतां सालावृक्षाणां च स्वैरिणीनां स्त्रीणां सख्यानि अनित्यानि आहुः ॥ १० ॥ * * इति ते तस्याः क्ष्वेलितैः आश्वस्तमनसः ते असुराः भावगंभीरं जहसुः अमृतभाजनं च हस्ते ददुः ॥ ११ ॥ * * ततः हरिः अमृतभाजनं गृहीत्वा ईषत्स्मितशोभया गिरा बभाषे यदि मया कृतं क्वच साधु वा असाधु अभ्युपेतं वः इमां सुधां विभजे ॥ १२ ॥ * * इति तस्याः अभिव्याहृतम् आकर्ण्य तस्याः अप्रमाणविदः असुरपुङ्गवाः तत् तथा इति अन्वमंसत ॥ १३ ॥ * * अथ उपोष्य कृतस्नानाः हविषा अनलं हुत्वा गोविप्रभूतेभ्यः च दत्त्वा द्विजैः कृतस्वस्त्ययनाः ते सर्वे अहतानि वासांसि परिधाय यथोपजोषम् अभिभूषिताः प्राग्ग्रेषु कुशेषु प्राविशन् ॥ १४-१५ ॥ * * माल्यदीपकैः जुष्टायां धूपामोदितशालायां सुरेषु दितिजेषु च प्राङ्मुखेषु उपविष्टेषु ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

संगता अनुसृताः ॥ ९ ॥ * * हे सुरद्विषः ॥ १० ॥ * * भावेन केनाप्यभिप्रायेण गंभीरं यथा भवत्येवं जहसुः ॥ ११ ॥ * * ईषत्स्मितेन शोभा यस्यास्तया । मया कृतं साधु वा असाधु यद्यभ्युपेतांगीकुरुत तर्हि विभजे ॥ १२ ॥ * * असुरपुङ्गवा दैत्यश्रेष्ठाः ! प्रमाणमियत्तामजानतः ॥ १३-१४ ॥ * * यथोपजोषं यथाप्रीति । अहतस्य लक्षणम् “अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयंभुवा । शतं तन्मांगलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा ॥” इति । प्राग्ग्रेषु कुशेषु विविशुः ॥ १५ ॥ * * धूपैरामोदितायां सुरभीकृतायां शालायाम् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुमांसश्चलन्ति कंपन्ति यस्यास्सा पुंश्चली । विष्णुमूर्त्तिरतीव शौर्यसंपन्नत्वेन दैत्यपुरुषचालनशीलायां मयि यूयं दैत्याः कथं वैरिणि संगता इति वास्तवोर्थः । कश्यं मयं पिबन्तीति कश्यपास्तेषां दायो दानीयो मद्यपदार्थस्तमदन्तीति कश्यपदा-यादा मद्यार्हाः कथममृतं पातुं प्रवृत्ताः । पण्डितो देयादेयविवेकवान् । कामिभिर्योग्येषुभिर्नीयन्ते प्राप्यन्ते कामिन्यो धूर्तास्तेषु । किन्वातात्काम्युपपदान्नयतेः प्रयोगः । कथमहं धूर्तेभ्यो भवद्भयोऽमृतं दास्यामीति भावः । उत्तानार्थो ज्ञातप्राय एव । विश्वनाथस्तु—कश्यपस्य दायदाः पुत्रा इति । पिता युष्माकमृषिर्यूयं कथमेवं कामिनोऽभूवन्निति हासो ध्वनितः । सत्यं वयं स्त्रीजातिमात्रेणैव भावैर्वशीकर्तुमशक्याः भवत्या परमशुद्धस्वरूपया तु स्वपावित्र्येणैव वयं विजिता वर्त्तामहे इति चेत्तत्राह—पुंश्चल्यामिति । हंत हंत भवत्या निष्कामत्वस्यावधि किं स्तुमहे यतस्त्वमाबाल्यं समाघ्रातपुरुषगंधापि स्वं गोपयंत्येव स्वत्वेवं ब्रूषे, स्त्रीजातिः पुंश्चल्यपि स्वं सतीमेव प्रथयतीति स्त्रीजातिविलाक्षणस्वभावायै भवत्यै निष्कपटायै सर्वस्वमपि दित्सामहे इति स्वगतोक्त्या विस्मयस्तिमितदृष्टीस्तानालक्ष्याह—विश्वासमिति । भोः पण्डिताः ! मयि विश्वासं मा कुरुत यद्यात्मनां भद्रमिच्छथेति भावो बाह्यः । आभ्यन्तरस्तु—सर्वमहं विपरीतलक्षणयैव ब्रवीमीति पण्डिता भवन्तो ज्ञात्वा यदुचितं तत्कुर्वन्त्विति भावः ।

पूर्वत्रोत्तरत्राभ्याभ्यन्तरो ध्वनिः । एवमेव ज्ञेयं कामिनीष्विति । यद्यप्यहं युष्मदनुभवेन शुद्धैव भवामि तथापि यौवनवत्त्वा-
दाभ्यन्तरः कामोऽनुमेय एव । कामवत्त्वे स्त्रीत्वे च कामिनी पतिपित्राद्यावरणाभावात्स्वैरिण्यपि कथं न भवामीत्यविश्वास्यैव
सर्वथा भवद्विरहमिति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स्वैरिभिर्विरक्तैर्नीयंत इति स्वैरिण्यो विवेकिनस्तेषां सख्यानि साहचर्याणि
'तथापि तस्यांघ्रियुगं नवं नवम्' इत्याद्युक्तेः । परमेशं विचारयतां तथा च यदि मंदग्निसेवकैरपि "सपदि गृहकुटुंबं दीनमुत्सृज्य
दीनाः" इत्याद्युक्तेः सख्यं न क्रियते तत्कुतोऽहं करिष्यामीति भावः । ततः किं शृणुत तत्त्वमित्याह—शालेति । 'शालावृका
कपिक्रोष्टुश्चानः' इत्यमरः । इति विश्वनाथः ॥ १० ॥ ❀ ❀ क्ष्वेलितैः छद्मवचनैः "छद्मोक्तौ क्ष्वेलितं प्रोक्तं सविषान्ने किले
तथा" इति निरुक्तिः । आश्चस्तचित्ताः । केनाप्यनिर्वचनीयेन कामाक्रांतचेतसेत्यर्थः । गंभीरमविदुषामप्रवेशं यथा स्यात्तथा
जहसुः । हे सर्वगुणमंडिते किमस्मान्परीक्षसे वयमविश्वासिनोऽशुद्धांतःकरणेनैव भवामस्तदिमममृतकुंभं गृहाणास्मभ्यं विभज्य
देहि स्वयं वा पिबान्यत्र वा क्षिप यथेच्छं कुरु अस्मांस्तु स्वसाद्गुण्यरतानात्मीयानेव जानीहीति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀
ततस्तेभ्यः ॥ १२ ॥ इतीत्थम् । तस्या मोहिन्याः । असुरेषु पुंगवा बलीवर्हा इत्यर्थः । तद्वचनम् । अन्वमंसत स्वीचक्रुः ॥ १३ ॥
अथ मोहिन्युक्तिस्वीकरणोत्तरम् । उपोष्य भोजनाद्यकृत्वा । भूतेभ्यो दीनेभ्यः । पौष्टिककृत्यविधिरेतेन सूचितः ॥ १४ ॥
यंत्रनिर्मुक्तं वयनयंत्रादुद्धृतं परिहृतान्नादिविलेपम् । तावन्मात्रे मंगलकर्मकृतित्वेलायामेव । यद्वा "ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदृशं
यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयात्पावनं सर्वकर्मसु ॥" अस्यार्थः—ईषद्वौतं क्षारं विना धौतम् । नवं तद्दिनधौतं प्रत्यहं नवस्था-
संभवात् । सुदशमकृत्रिमदशं तथा च "अकृत्रिमदशं वस्त्रं प्रशस्तं सर्वकर्मसु । अकृत्रिमा दश ज्ञेया सिद्धा वायनकर्मणि ॥"
इति स्मृतिसमुच्चयोक्तेः ॥ १५-१६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

कथमिति । हे कश्यपदायादाः ! मयि पुंश्चल्यां यूयं कथं सङ्गताः विश्वासं गताः । हि यस्मात् पण्डितः कामिनीषु
विश्वासं जातु कदाचिदपि न याति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ शालेति । हे सुरद्विषः ! नूतनं नूतनं पुरुषं सुखं च विचिन्वतामन्वेष-
माणानां शालावृकाणां वानराणां शृगालानां शुनां वा । "शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः" इत्यमरः । स्वैरिणीनां स्त्रीणां च
सख्यान्यनित्यान्याहुः ॥ १० ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवं तस्या मोहिन्याः क्ष्वेलितैः छद्मवचनैः आश्चस्तं विश्वासं गतं मनो
येषां ते असुराः भावेन केनापि अभिप्रायेण गम्भीरमन्यैर्दुष्प्रवेशं यथा भवत्येवं जहसुः अमृतभाजनं ददुश्च ॥ ११ ॥ ❀ ❀
तत इति । ततश्चामृतभाजनं गृहीत्वा ईषत् स्मितेन शोभा यस्याः तया गिरा हरिर्वभाषे । तद्भाषणं दर्शयति । क च कस्मिन्नप्यंशे
मया कृतं साधु वा असाधु वा यद्यभ्युपेत अङ्गीकुरुत तर्हि वो युष्माकमिमां सुधां विभजे । यथोचितं विभागं कृत्वा ददामि नो
चेत्तर्हि किमस्माकं प्रयोजनमिति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इतीति । तस्या मोहिन्या इत्येवमभिव्याहृतं वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा ते
असुरपुङ्गवाः बुद्धिमत्त्वेनासुरेषु श्रेष्ठा अपि अप्रमाणविदः अभिप्रायमभिदन्तस्तस्यास्तद्वचनं तथा इति यथेच्छसि तथा कुरु
इत्येवमन्वमंसत अङ्गीकृतवतः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अथेति युग्मम् । अथ उपोष्य कृतस्नानाः हविषा अनलं हुत्वा गोविप्र-
भूतेभ्यः दानादि दत्त्वा द्विजैः कृतस्वस्त्ययनाः यथोपजोषं यथाप्रीति अहतानि नवीनानि वासांसि परिधाय भूषणैश्चाभिभूषितास्ते
सर्वे प्राक् पूर्वमग्रं येषां तेषु कुशेषु प्राविशन् ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ प्रागिति युग्मम् । हे नरेन्द्र ! माल्यैः दीपकैश्च जुष्टायां
धूपैरामोदितायां शालायां सुरेषु दितिजेषु दैत्येषु पाण्डुमुखेषूपविष्टेषु सत्सु अथानन्तरं तस्याम् । "मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य
करभो बहिः ।" इत्यमरः । करभसदृशौ सुवृत्तौ सुश्लक्ष्णौ च ऊरु यस्याः सा उशत्कमनीयं दुकूलं यस्मिन्नेन श्रोणीतटेन विशालया
श्रोण्या अलासा मन्दा गतिर्यस्याः सा । करभोरुलसद्दुकूलेति पाठान्तरे करभसदृशयोर्बोर्लसत् शोभमानं दुकूलं यस्याः सा
चासौ श्रोणी तस्या यस्तद्वस्त्रेन अलासगतिश्च सा तथा मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः सा कनकमयनूपुरयोः शिञ्जितेन शब्देन
कूजती । नुमभाव आषेः । कुम्भौ इव स्तनौ यस्याः सा अमृतकलशः पाणौ यस्याः सा तस्यां सभायां विवेश ॥ १६-१७ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह—कथमिति । हे कश्यपदायादाः ! पुंश्चल्यां मयि कथं सङ्गता अनुसृताः ? हि यस्मात् पण्डितः कदाचिदपि
कामिनीषु पुंश्चलीषु विश्वासं न याति न प्राप्नोति न कुरुते इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हे सुरद्विषः ! शालावृकाणां स्वैरिणीनां
स्त्रीणां च सख्यान्यनित्यान्याहुः । अनित्यत्वे हेतुं वदन् शालावृकान् स्त्रीश्च विशिनष्टि, नवं नवं विचिन्वताम् अन्वेषताम् ॥ १० ॥
इतीत्थं तस्याः मोहिन्याः क्ष्वेलितैः परिहासवचनैः विश्वस्तं मनो येषां तेऽसुराः भावेन केनाप्यभिप्रायेण गम्भीरं यथा भवत्येवं
जहसुः हसितवन्तोऽमृतपात्रं च ददुः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततोऽमृतभाजनं गृहीत्वा योषिद्वपो हरिरीषत्स्मितेन शोभा
यस्यास्तया गिरा बभाषे, तदेवाह—यदीति । कचित् साध्वसाधु वा मया कृतं यद्यभ्युपेतं युष्माभिः अङ्गीकृतं स्यात्तर्हि इमां

सुधां वो युष्मभ्यं विभजे ॥ १२ ॥ * * इतीयं तस्या मोहिन्या अभिव्याहृतं वाक्यमाकर्ण्यसुरश्रेष्ठास्तस्या अप्रमाणविदः प्रमाणं तद्वाक्यनिर्णयो निश्चयस्तमजानन्तस्तथेति यथेच्छं कुरु इत्यन्वमंसतानुजज्ञिरे ॥ १३ ॥ * * अथ तस्या अनुज्ञया उपोष्य कृतं स्नानं यैस्तेऽसुराः सुराश्च हविषा चरुणाऽनलमग्निं हुत्वा विप्रेभ्यो भूतेभ्योऽन्येभ्यश्च गाः गवादीनि यथायोग्यं दत्त्वा द्विजैः कृतं कारितं स्वस्ययनं मङ्गलाचरणं येषाम् ॥ १४ ॥ * * ते देवा असुराश्च यथोपजोषं यथाप्रीतिं अहतानि नूतनानि सद्यो यन्त्रान्निर्मुक्तानि वस्त्राणि परिधाय वसित्वाऽभितो भूषिताः सर्वे प्राक्कूलेषु प्रागग्नेषु कुशेषु सर्वे प्राविशन् उपविशुः ॥ १५ ॥ * * ततो धूपैरामोदितायां माल्यैर्दीपैश्च जुष्टायामलङ्कृतायां दीपितायां च शालायां पूर्वाभिमुखेषु सुरासुरेषु उपविष्टेषु सत्सु ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पुंश्चल्यां पुंश्चलीगुणवत्याम् ॥ ६ ॥ * * नूनं नूतनम् ॥ १० ॥ * * क्ष्वेलितैः छलमिश्रवचनैः ॥ ११ ॥ अभ्युपेतम् अङ्गीकृतम् ॥ १२ ॥ * * प्रमाणमियत्ता ॥ १३-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वैरिणीनां स्त्रीणाञ्चैत्यन्वयः ॥ १०-११ ॥ * * प्रमाणमियत्ताचिकीर्षितपर्यवसानमित्यर्थः । तन्नाविन्दन्ती-त्यप्रमाणविदः ॥ १३-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कश्यपस्य दायदाः पुत्रा इति पिता युष्माकमृषिर्युयं कथमेवं कामिनोऽभूवन्निति तान् मोहयितुं परिहासो व्यञ्जितः । सत्यं वयं स्त्रीजातिमात्रेणैव भावैवेंशीकर्तुमशक्याः, भवत्या परमशुद्धस्वरूपया तु स्वपावित्र्येणैव वयं विजिता वर्तामहे इति चेत् तत्राह—पुंश्चल्यामिति । हन्त हन्त भवत्या निष्कामत्वस्यावधिं किं स्तुवामहे यतस्त्वमाबाल्यमनाघ्रातपुरुषगन्धापि स्वं गोपयन्त्येव खल्वेवं ब्रूषे । स्त्रीजातिः पुंश्चल्यपि स्वं सतीमेव प्रथयतीति स्त्रीजातिविलक्षणस्वभावायै भवत्यै निष्कपटायै सर्वस्वमपि दित्तामहे इति स्वगतोक्त्या विस्मयस्तिमितदृष्टींस्तानालक्ष्याह—विश्वासमिति । भोः पण्डिताः ! मयि विश्वासं मा कुरुत यद्यात्मनां भद्रमिच्छतेति भावो बाह्यः । आभ्यन्तरस्तु सर्वमेहं विपरीतलक्षणयैव ब्रवीमीति पण्डिता भवन्तो ज्ञात्वा यदुचितं तत्कुर्वन्तिवति भावः । पूर्वत्र उत्तरत्रापि आभ्यन्तरो ध्वनिरेवमेव ज्ञेयः । कामिनीष्विति यद्यप्यहं युष्मदनुभवेन शुद्धैव भवामि तदपि मम यौवनवत्त्वादाभ्यन्तरः कामोऽनुमेय एव । कामवत्त्वे स्त्रीत्वे च कामिनी पतिपुत्राद्यावरणाभावात् स्वैरिण्यपि कथं न भवामीत्यविश्वास्यैव सर्वथा भवद्भिरहमिति भावः ॥ ९ ॥ * * ततः किमिति चेत् शृणुत तत्त्वमित्याह—सालेति । “सालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः” इत्यमरः ॥ १० ॥ * * क्ष्वेलितैर्नर्मोदितैः भावेनाभिप्रायेण गम्भीरमविदुषां दुष्प्रवेशं यथा स्यात्तथा जहसुः हे सर्वगुणमण्डिते ! किमस्मान् परोक्षसे वयमविश्वासिनोऽशुद्धान्तःकरणा नैव भवामस्तदिदममृतकलशं गृहाण अस्मभ्यं विभज्य देहि वा स्वयं पिब वा कचिदन्यत्र क्षिप वा यथेच्छसि तथा कुरु अस्मांस्तु स्वसाद्गुण्यरत्नक्रीतानात्मीयानेव जानीहीति भावः ॥ ११ ॥ * * मया कृतं साधु वा असाधु वा यद्यभ्युपेत अङ्गीकुरुत तदा विभजे इति स्वस्याहमनभिज्ञत्वं जानाम्यतः प्रथममेव वच्मीति भावः ॥ १२-१३ ॥ * * अथेति अमृतपानरूपमङ्गलकृत्यार्थं प्रथममेवोपोष्य स्थितास्ते परस्परविवादमध्य एव मोहिनोदशनवचनप्रतिवचनाद्यनन्तरं कृतस्नानाः ॥ १४ ॥ * * यथोपजोषं यथाप्रीतिं अहतस्य लक्षणं “अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेषु सर्वदा” इति । प्राक्कूलेषु प्रागग्नेषु कुशेषु ॥ १५-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सङ्गताः विश्वस्ताः ॥ ६ ॥ * * हे सुरद्विषः ! ॥ १० ॥ * * भावेन तत्पारवश्यरूपेण गम्भीरं भवति यथा तथा जहसुः ॥ ११ ॥ * * ईषस्मि तेन शोभा यस्यास्तया कच कचित् मया साध्वसाधु वा कृतं भवद्भिरभ्युपेतं स्वीकृतं भवेत्तर्हि विभजे ॥ १२ ॥ * * प्रकृष्टं मानं बुद्ध्या परिमितं कार्यमजानन्तः तत्तथेत्यन्वमंसत कुरु इत्यनुजज्ञिरे ॥ १३-१४ ॥ * * “अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेषु सर्वदा” इत्युक्तलक्षणानि वासांसि यथोपजोषं यथाप्रीतिं परिधाय प्राक्कूलेषु प्रागग्नेषु कुशेषु प्राविशन् ॥ १५ ॥ * * धूपैरामोदितायां सुरभीकृतायां माल्यैर्दीपकैश्च जुष्टायामलङ्कृतायां शालायां प्राङ्मुखेषु पूर्वाभिमुखेषूपविष्टेषु सत्सु ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवद्वाक्यमेव दर्शयति—कथमिति द्वयेन । हे कश्यपदायादाः मयि पुंश्चल्यां यूयं कथं सङ्गताः विश्वासं गताः ? । हि यस्मात् पण्डितः कामिनीषु विश्वासं जातु कदाचिदपि न याति । अनेन पितृनामग्रहणपूर्वकसम्बोधनेनाश्चर्यम् एतद्यन्महा-कुलोत्पन्ना अपि यूयं मूर्खा इति सूचितम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कुतो विश्वासं न यातीत्यपेक्षायामाह—शालेति । शालावृका वानराः श्वानो वा तेषां स्वैरिणीनां स्वेच्छाचारिणीनां स्त्रीणां च सख्यान्यनित्यान्याहुः, पण्डिता इति शेषेणान्वयः । तत्र हेतुमाह—नूतनं नूतनं नूतनं नूतनं पुरुषं सुखं च विचिन्वतामन्वेषमाणानाम् । हे सुरद्विष इति सम्बोधनेन मम भक्तसुरद्वेषेण युष्माकमेवं मोहो जातो येन मयि विश्वासं गच्छतेति सूचयति ॥ १० ॥ ❀ ❀ इत्येवं तस्या मोहिन्याः क्ष्वेलितैः छलवचनैः आश्वस्तं विश्वासं गतं मनो येषां ते असुराः भावेन अभिप्रायेण गम्भीरमन्यैर्दुष्प्रवेशं यथा भवत्येवं जहसुः अमृतभाजनं ददुश्चेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ततश्चामृतभाजनं गृहीत्वा ईषन् स्मितेन शोभा यस्यास्तथा गिरा हरिर्वभाषे इत्यन्वयः । तद्भाषणं दर्शयति—क च कस्मिन्नप्यंशे मया कृतं साधु वा असाधु वा यदि अभ्युपेत अङ्गीकुरुत तर्हि वो युष्माकमिमां सुधां विभजे यथोचितं विभागं कृत्वा ददामि । नो चेत्तर्हि किमस्माकं प्रयोजनमिति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्या मोहिन्या इत्येवमभिव्याहृतं वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा ते असुरपुङ्गवाः बुद्धिमत्त्वेनासुरेषु श्रेष्ठा अपि तस्यास्तद्वचनं तथा अस्मभ्यं विभज्य देहि वा स्वयं पिब वा अन्येभ्यो वा देहि कचिदन्यत्र वा प्रक्षिप यथेच्छसि तथा कुर्वित्येवं अन्वमंसत अङ्गीकृतवन्तः । कथं तेषामति-निपुणानां शत्रुभूते तस्मिन् विश्वासस्तत्राह—अप्रमाणविदस्तस्या इति । प्रमाणमियत्ता । अन्यत्र नैपुण्यं चलति, न तु भगवति महामायाविनीति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अमृतलाभस्य मोहिन्यधीनत्वेन स्वस्थमनसोऽमृतपानस्य मङ्गलरूपत्वान्नियम-पूर्वकमेव तदुचितमिति मत्वा अथ मोहिनीकृतसमयानन्तरं उपवासादिकं कृत्वा द्विजैः कृतस्वस्त्ययनाः अभिभूषिताश्च सन्तोऽमृतपानार्थं कुशेषु प्राविशन् विविशुरिति द्वयोरन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यथोपजोषं यथाप्रीति अहतानि नवीनानि वासांसि परिधाय भूषणैश्चाभिभूषितास्ते सर्वे प्राक् पूर्वमग्रं येषां तेषु कुशेषु प्राविशन्नित्यन्वयः । अहतस्य लक्षणम्—‘अहतं यन्त्रनिमुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा’ इति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ धूपैरामोदितायां सुरभीकृतायां तथा माल्यैर्दीपकैश्च जुष्टायां शालायां सुरेषु दितिजेषु दैत्येषु च प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सत्सु अथानन्तरं तस्यां साऽऽविवेशेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह । कथमिति । कश्यपदायादाः, महाविचक्षणस्य मुनेः पुत्राः, पुंश्चल्यां मयि, कथं संगताः, व्यभिचारिणी मां कथमनुसृताः । हि यस्मात्, पण्डितः, जातु कदाचिदपि, कामिनीषु पुंश्चलीषु, विश्वासं, न याति हि न कुरुत एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ शालेति । हे सुरद्विषः, नित्यं नूतनं नूतनं, विचिन्वतां नवं नवमन्वेषतां, शालावृकाणां कपिक्रोष्टुशुनां, स्वैरिणीनां स्त्रीणां च, सख्यानि अनित्यानि, आहुः ॥ १० ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्थं, तस्या मोहिन्याः, क्ष्वेलितैः परिहासवचनैः, आश्वस्तं मनो येषां ते असुराः, भावेन केनाप्यभिप्रायेण, गम्भीरं यथा भवत्येवं जहसुः । अमृतभाजनं ददुश्च ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत इति । एवं, ततस्तेभ्योऽसुरेभ्यः सकाशात्, अमृतभाजनं गृहीत्वा, हरिर्वेषि-द्रपुर्धरो भगवान्, ईषत्स्मितेन शोभा यस्यास्तथा गिरा, वभाषे । तदेवाह यदीति । रे असुराः, कच कचित्, साधु असाधु वा मया कृतं, यदि अभ्युपेतं युष्माभिरङ्गीकृतं यदि स्यात्, तर्हि इमां सुधां, वो युष्मभ्यं, विभजे ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्थंभूतं, तस्या मोहिन्याः, अभिव्याहृतं वाक्यम् आकर्ण्य, अप्रमाणविदस्तद्वाक्यार्थनिश्चयमजानन्तः, असुरपुङ्गवाः, तत्तद्वचनं तथेति अन्वमंसत । यथेच्छं कुरु इति अनुज्ञप्तिरे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथानन्तरं, उपोष्य तस्या अनुज्ञयोपोषणं विधाय, कृतं स्नानं यैस्ते सुराः असुराश्च, हविषा, अनलं हुत्वा, गोविप्रदेवेभ्यः दत्त्वा गवादिभ्यो यथायोग्यं दत्त्वा च, द्विजैः कृतस्वस्त्ययनाः, आसन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ यथेति । सर्वे, ते देवासुराः, यथोपजोषं यथाप्रीति, अहतानि नूतनानि, वासांसि वस्त्राणि, परिधाय वसित्वा, अभिभूषिताः अभितो वृतभूषणभूषिताः, प्राक्कुलेषु कुशेषु प्रागग्रकुशासनेषु प्राविशन्नुपविशुः ॥ १५ ॥ प्राङ्मुखेष्विति । ततः माल्यानि च दीपकाश्च तैः, जुष्टायां, धूपैरामोदिता सुरभीकृता या शाला तस्यां, प्राङ्मुखेषु सुरेषु दितिजेषु च उपविष्टेषु सत्सु ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

श्रीभगवानने कहा—आपलोग महर्षि कश्यपके पुत्र हैं और मैं हूँ कुलटा । आपलोग मुझपर न्यायका भार क्यों डाल रहे हैं ! विवेकी पुरुष स्वेच्छाचारिणी स्त्रियोंका कभी विश्वास नहीं करते ॥ ९ ॥ ❀ ❀ दैत्यो ! कुत्ते और व्यभिचारिणी

स्त्रियोंकी मित्रता स्थायी नहीं होती । वे दोनों ही सदा नये-नये शिकार ढूँढ़ा करते हैं ॥ १० ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—
परीक्षित ! मोहिनीकी परिहासभरी वाणीसे दैत्योंके मनमें और भी विश्वास हो गया । उन लोगोंने रहस्यपूर्ण भावसे हँसकर
अमृतका कलश मोहिनीके हाथमें दे दिया ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भगवान्ने अमृतका कलश अपने हाथमें लेकर तनिक मुसकराते
हुए मीठी वाणीसे कहा—‘मैं उचित या अनुचित जो कुछ भी कहूँ वह सब यदि तुमलोगोंको स्वीकार हो तो मैं यह अमृत
बाँट सकती हूँ’ ॥ १२ ॥ ❀ ❀ बड़े-बड़े दैत्योंने मोहिनीकी यह मीठी बात सुनकर उसकी बारीकी नहीं समझी,
इसलिये सबने एक स्वरसे कह दिया ‘स्वीकार है ।’ इसका कारण यह था कि उन्हें मोहिनीके वास्तविक स्वरूपका पता
नहीं था ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इसके बाद एक दिनका उपवास करके सबने स्नान किया । हविष्यसे अग्निमें हवन किया । गौ,
ब्राह्मण और समस्त प्राणियोंको घास-चारा, अन्न-धनादिका यथायोग्य दान दिया तथा ब्राह्मणोंसे स्वस्त्ययन कराया ॥ १४ ॥
अपनी-अपनी रुचिके अनुसार सबने नये-नये वस्त्र धारण किये और इसके बाद सुन्दर-सुन्दर आभूषण धारण करके सब-के-
सब उन कुशासनोपर बैठ गये, जिनका अगला हिस्सा पूर्वकी ओर था ॥ १५ ॥ ❀ ❀ जब देवता और दैत्य दोनों ही
धूपसे सुगन्धित, मालाओं और दीपकोंसे सजे-सजाये भव्य भवनमें पूर्वकी ओर मुँह करके बैठ गये ॥ १६ ॥

तस्यां नरेन्द्र करभोरुः शद्दुकूलश्रोणीतटालसगतिर्मदविह्वलाक्षी ।

सा कूजती कनकनूपुरशिञ्जितेन कुम्भस्तनी कलशपाणिरथाविवेश ॥ १७ ॥

तां श्रीसखीं कनककुण्डलचारुकर्णनासाकपोलवदनां परदेवताख्याम् ।

संवीक्ष्य संमुहुः कुरुस्मितवीक्षणेन देवासुरा विगलितस्तनपट्टिकान्ताम् ॥ १८ ॥

असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयम् । मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्यभजदच्युतः ॥ १९ ॥

कल्पयित्वा पृथक् पङ्क्तीरुभयेषां जगत्पतिः । तांश्रोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पङ्क्तिषु ॥ २० ॥

दैत्यान्गृहीतकलशो वञ्चयन्नुपसञ्चरैः । दूरस्थान् पाययामास जरामृत्युहरां सुधाम् ॥ २१ ॥

ते पालयन्तः समयमसुराः स्वकृतं नृप । तूष्णीमासन्कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया ॥ २२ ॥

तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायकातराः । बहुमानेन चावद्धा नोचुः किञ्चन विप्रियम् ॥ २३ ॥

देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि । प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्रार्काभ्यां च सूचितः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ नरेन्द्र ! तस्यां करभोरुः, उशद्दुकूलश्रोणीतटालसगतिः मदविह्वलाक्षी कनकनूपुरशिञ्जितेन कूजती
कुम्भस्तनी कलशपाणिः सा आविवेश ॥ १७ ॥ ❀ ❀ देवासुराः श्रीसखीं कनककुण्डलचारुकर्णनासाकपोलवदनाम्
उत्स्मितवीक्षणेन विगलितस्तनपट्टिकांतां परदेवताख्याम् तां संवीक्ष्य संमुहुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अच्युतः जातिनृशंसानाम्
असुराणां सुधादानं सर्पाणाम् इव दुर्नयं मत्वा तां न व्यभजत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ च जगत्पतिः उभयेषां पृथक् पङ्क्तीः
कल्पयित्वा च तान् स्वेषु स्वेषु पङ्क्तिषु उपवेशयामास ॥ २० ॥ ❀ ❀ गृहीतकलशः उपसंचरैः दैत्यान् वञ्चयन् दूरस्थान्
जरामृत्युहरां सुधां पाययामास ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नृप कृतस्नेहाः स्वकृतं समयं पालयन्तः ते असुराः स्त्रीविवादजुगुप्सया
तूष्णीम् आसन् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ च तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायकातराः बहुमानेन आवद्धाः किञ्चन विप्रियं न
उचुः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुः देवसंसदि प्रविष्टः च सोमम् अपिबत् चन्द्रार्काभ्यां सूचितः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अथ तस्यां शालायां हे नरेन्द्र सा कलशपाणिराविवेश । कथंभूता । “मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।”
करभसदृशौ सुवृत्तावूरू यस्याः सा । उशत्कमनीयं दुकूलं यस्मिंस्तेन श्रोणीतटेन । विशालया श्रोण्या अलसा मंदा गतिर्यस्याः सा ।
पाठांतरे करभसदृशयोरुर्वोर्लसद्दुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेनालसगतिश्च । मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः ॥ १७ ॥ ❀ ❀

तां श्रियः सखीं संवीक्ष्य देवासुराः संमुमुहुः । कथंभूताम् । कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो यस्याः सा च ताम् । विगलितः स्रस्तः स्तनपट्टिकाया अंतो यस्याः ॥ १८ ॥ * * एवं तान्मोहयित्वा यत्कृतवांस्तदाह त्रिभिः । असुराणां सुधादानं सर्पाणां क्षीरदानमिव दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधां तेभ्यो न व्यभजत् । अयं भावः । दैत्यैर्मदीयं साध्व-
साधु वा सर्वमनुमतमेवातो मद्भक्तान्देवानेव सुधां पाययिष्यामि किं च तैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तं न चैतेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्यो दानं न्याय्यमतस्तेभ्यः सुधां न दद्यामिति ॥ १९ ॥ * * पंक्तीः पृथग्विविक्ताः कल्पयित्वा विधाय । तासु पंक्तिषु स्वेषु स्वेषु तत्समजातीयेषु । तांश्चासुरानपि प्रतारणार्थमेवोपवेशयामास ॥ २० ॥ * * उपसंचरैर्बहुमानप्रियवाक्यादिना तानतिक्रम्यतिक्रम्य गमनैः । दूरस्थानपि देवान् ॥ २१ ॥ * * तथा कृतः स्नेहो येषु । स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया ॥ २२ ॥ * * कृतोऽतिप्रणयः स्नेहो यैः । प्रणयापायेन कातरा भीताः । एते तावत्कृपणाः पूर्वं किंचित्पिबंतु यूयं तु धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादिबहुमानेनाऽऽबद्धा नियंत्रिताः । समयपालनादिभिः षड्भिरेतैः कारणैरप्रियं किंचिदपि नोचुः किं तु तूष्णीमासन् ॥ २३ ॥ * * देवपंक्तौ चंद्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सोमममृतमपिबत ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथोभयपंक्तिनिवेशानंतरम् । पाठांतरे 'करभोरुलसद्दुकुले' इति पाठे ॥ १७ ॥ * * स्तनपट्टिका कंचुकी ॥ १८ ॥ * * तान् देवासुरान् । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । सर्वं कर्म । अतोऽनुमतत्वादेव । दैत्ये-
भ्योऽमृताऽदाने कारणांतरमाह—किञ्चेति । यतो जात्यैव दैत्याः क्रूरा अतो हेतोः । दृष्टान्ते 'पयःपानं भुजंगानां केवलं विष-
वर्द्धनम्' इत्युक्तिरनुसंधेया । किञ्च दैत्यैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तमतो न्यायश्चायमेवेति भावः ॥ १९ ॥ * * पंक्तिषु मध्ये या याः पंक्तयो येषां येषां स्वानि धनवत्स्वीयानि स्युस्तेषु स्वेषु स्वत्वविशिष्टासु पंक्तिष्वित्यर्थो विधेयः । अन्यथा स्वासु स्वासु चेति वक्तव्यं स्यात्स्वशब्दस्य सर्वादित्वेन त्रिलिंगत्वात् ॥ २० ॥ * * यद्वा—उप निकटे संचरैः संचरणैर्भ्रमगिनेत्र-
स्मितव्रीडामुखाद्धाच्छादननूपुरादिभूषणवसनसंचालनपूर्वकैश्चरणसंचलनैः किञ्चिन्मात्रप्रदानेन दूरस्थदेवानामुत्कण्ठां निवर्त्य संपूर्ण-
मस्मानेव संपाययिष्यतीति प्रत्यायनैः । वञ्चयन्निति । अस्माभिः श्रोत्रनेत्रमनोभिर्यदिदममृतं पीयतेऽतोऽधिकं सामुद्रममृतं न भविष्यतीति तदलं तेन एतस्या आनुकूल्यमेवाकांक्षणीयमित्यपि तेषां मनसि विचारं प्रापयामासेति भावः । आदिना उपरितनं लघु देवेभ्यो दत्त्वा घनमधोगतं वो दास्यामीत्याग्रहः ॥ २१ ॥ * * समयं संकेतम् । 'स्त्रीवादो लघुताहेतुः' इत्युक्तेः । तदुक्तं "बालसखित्वमकारणहास्यं स्त्रीजनवादसुदुष्कृतसेवा । गर्दभयानमसंस्कृतवाणी षट् त इमे लघुताजनका वै ॥" ॥ २२ ॥ * * षड्भिः समयपालनतत्कृतस्नेहत्वस्त्रीविवादजुगुप्सितत्वस्वकृतस्नेहत्वप्रणयापाय-
कातरत्वबहुमानाबद्धत्वरूपैः ॥ २३ ॥ * * तदेवं मोहिनीमूर्त्यां भगवता सद्य एवामृतप्रभावं दर्शयितुं स्वर्भातुं विना सर्वे दैत्या मोहिताः । स च मोहिन्यभिप्रेतं ज्ञात्वा देवपंक्तौ प्रविष्ट इत्याह—देवल्लोगेति । अत एव देवास्तं पूर्वं परिचेतुं न शुकुः । उपविष्टे तु चंद्रार्काभ्यां परिचितोपीतोऽन्यत्र पंक्तानुपविशेति यद्वायान्नोक्तमिति ज्ञेयं, यदाऽमृतमपिबतत्ताऽसुरोऽसाविति भ्रूभंग्या सूचितम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तामिति । श्रीसखीं सौन्दर्येण लक्ष्मीतुल्यां वस्तुतस्तु लक्ष्म्याः सखाऽपि स्वभक्तकार्यार्थं तत्सखीव जातः इति श्रीसखी-
मित्युक्तमत एवाह । परदेवताख्यामिति । कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो यस्यास्तां च तां विगलितो
विस्स्रस्तः स्तनपट्टिकाया अन्तो यस्यास्तां संवीक्ष्य तस्याः उत्स्मितपूर्वकवीक्षणेन देवासुराः संमुमुहुः ॥ १८ ॥ * * असुरा-
णामिति । जातिनृशंसानां स्वभावतः क्रूराणामसुराणां सुधादानं सर्पाणां क्षीरदानमिव दुर्नयमन्याय्यं मत्वा अच्युतो मोहिनीरूपः
तां सुधां तेभ्यो न व्यभजत् । सर्पाणां क्षीरदानं यथा अन्याय्यं दातुरप्यनर्थहेतुत्वात्तथैतेभ्योऽमृतदानमप्यन्याय्यमित्यर्थः ।
दैत्यैश्च यथान्याय्यं विभजस्वेत्युक्तं वस्तुतः देवा दैत्याश्च समुद्रमथने निष्फलप्रयत्ना जाता एव हरिणैवामृतमुत्पादितं ततः
स्वशरणागतेभ्यो देवेभ्य एवामृतं ददाविति ॥ १९ ॥ * * कल्पयित्वेति । जगत्पतिर्भगवान् मोहिनीरूपः उभयेषां
देवानामसुराणां च षड्क्तीः पृथक् विविक्ताः कल्पयित्वा विधाय तांश्च देवासुरान् तासु षड्क्तिषु स्वेषु स्वेषु तत्सजातीयेषु
उपवेशयामास । असुराणामुपवेशनं प्रतारणार्थम् ॥ २० ॥ * * दैत्यानिति । गृहीतः कलशो येन स भगवान् उपसंचरैः
उप समीपे एव संचरैः भ्रूभङ्गिस्मितव्रीडाभूषणवसनसंचलनपूर्वकैश्चरणसंचलनैः किञ्चिन्मात्रप्रदानेन दूरस्थानां देवानामुत्कण्ठां
निवर्त्य संपूर्णं युष्मानेव पाययिष्यामीति प्रत्यायनैः समीपस्थानपि दैत्यान् वञ्चयन् दूरस्थानपि देवान् जरामृत्युरां सुधां
पाययामास ॥ २१ ॥ * * ते इति । हे नृप ! तस्यां कृतः स्नेहो यैस्ते असुराः साध्वसाधु वा यथेष्टं विभजस्वेति स्वकृतं

समयं पालयन्तः स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया लज्जयाऽपि तूष्णीमासन् ॥ २२ ॥ * * तस्यामिति । तस्यां मोहिन्यां कृतः अतिप्रणयः स्नेहो यैस्ते अत एव प्रणयस्यापायेन भङ्गेन कातराः भीताः एते तावत्कृपणाः पूर्वं तावत्किंचित्पिबन्तु यूयं तु धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादि बहुमानेन च आबद्धाः तद्वशत्वं गताः किञ्चिदप्यप्रियं नोचुः ॥ २३ ॥ * * देवेति । देवानां लिङ्गेन वेषेण प्रतिच्छन्नः आच्छादितासुरस्वरूपः स्वर्भानु राहुर्देवसंसदि देवानां पङ्क्तौ चन्द्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सन् सोमममृतमपिबत् । तदा च ताभ्यामयमसुर इति भगवते सूचितः बलिष्ठत्वेन तद्व्यात्सपष्टं वक्तुमशक्यत्वाद् भूभङ्गया ज्ञापित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ तस्यां शालायां हे नरेन्द्र ! अमृतकलशः पाणौ यस्याः सा मोहिनी आविवेश । कथम्भूता ? “करस्य करभो बहिः” करभसदृशौ सुवृत्तौ ऊरु यस्याः सा उशत् कमनीयं दुकूलं यस्मिन्नेन श्रोणीपटेन विशालया श्रोण्या अलसा मन्दा गतिर्यस्याः सा । पाठान्तरे करभसदृशयोरूर्वोर्लसदुदुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेनालसा गतिर्यस्याः सा च मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः सा कनकनूपुराणां शिञ्जितेन कूजती ध्वनन्ती कुम्भाविब स्तनौ यस्याः सा ॥ १७ ॥ * * तां श्रीसखीं श्रियमिव स्थितां श्रीसहायिनीं वा भगवद्रूपत्वात् कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो यस्याः सा च तां विगलितः विस्त्रस्तः स्तनपट्टिकाया अन्तो यस्यास्तां परदेवताख्यां परदेवतारूपां तां संवीक्ष्य देवासुरास्तस्या उत्सम्य-वीक्षणेन संमुमुहुः ॥ १८ ॥ * * एवं तान्मोहयित्वा यत्कृतवांस्तदाह असुराणामिति त्रिभिः । जातिनृशंसानां स्वभावतः क्रूराणामसुराणां सुधादाने सर्पाणां क्षीरमिव दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधामसुरेभ्यो न व्यभजत् श्रीमदच्युतः । यतोऽसावाश्रितान्न च्यावयतीत्यच्युतः । अयं भावः—दैत्यैर्मदीयं साध्वसाधु वा सर्वमनुमतमेव अतो मामाश्रितान्देवानेव सुधां पाययिष्यामि किञ्च तैः यथान्यायं विभजस्व इति चोक्तं न तेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्योऽमृतदानं न्याय्यम् अतस्तेभ्यस्सुधां न दास्यामीति ॥ १९ ॥ * * उभयेषां पङ्क्तीः पृथग्विभक्ताः कल्पयित्वा तान्देवानसुरांश्च स्वासु स्वासु पङ्क्तिषूपवेशयमास ॥ २० ॥ * * गृहीतकलशः श्रीभगवान् योषिद्रूपः उपसञ्चरैः समीपगमनबहुमानेन्द्रियव्यापारादरवाक्यादिभिः दैत्यान्वञ्चयन्दूरस्थानपि देवानेव सुधां पाययामास ॥ २१ ॥ * * तेऽलब्धसुधा अपि दैत्याः स्वकृतं समयं साध्वसाधु वा त्वत्कृतमनुमन्यामहे इति पूर्वकृतं सङ्केतं पालयन्तः हे नृप ! कृतस्तस्यां स्नेहो यैस्तादृशाश्च स्त्रीविवादस्य जुगुप्सिततया च तूष्णीमेवासन् ॥ २२ ॥ * * तस्यां कृतः अतिप्रणयः अतिस्नेहो यैः ते प्रणयापायेन कातराः भीताः एते तावत्कृपणाः पूर्वं किञ्चित्पिबन्तु यूयं धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वम् इत्यादिबहुमानेन चाबद्धाः नियन्त्रिताश्च किञ्चिदपि विप्रियं नोचुः । समयपालनादिषड्भिरेतैः कारणैरप्रियं किञ्चिदपि नोचुः किन्तु तूष्णीमासुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ * * देवलङ्गेन देवतावेषेण प्रतिच्छन्नस्तिरोधापितात्मवेषः स्वर्भानुः राहुः देवानां पङ्क्तौ प्रविष्टः सोमममृतमपिबत् चन्द्रार्काभ्यां सूचितः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कलभो गजपोतः तत्करवच्छोभमानयोरूर्वोर्लसता दुकूलेन युतं श्रोणीतटं यस्याः सा कलभो वंशाङ्कुरस्तद्वद्वर्तमानयोर्वा अलसगतिः अलसा मन्दा गतिर्यस्याः सा तथा शिञ्जितेन शब्दितेन “शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे” इति धातुः ॥ १७ ॥ * * कनककुण्डलाचारुकर्णाभ्यां नासाकपोलाभ्यां च युक्तं वदनं यस्याः सा तथा ताम् ॥ १८ ॥ * * “सुधा पयसि देवान्ने गुणपक्वयोमृदि” इति वचनात् सर्पाणां पयोदानमिव तानुद्दिश्य ॥ १९ ॥ * * “आली श्रोणी श्रिया पङ्क्तिसमयो-स्ततिरच्युते” इति ॥ २० ॥ * * उपसञ्चरैः समीपगमनादिनर्मव्यवहारैः ॥ २१ ॥ * * कृतस्नेहाः छिन्नस्नेहाः “कृच्छेदने” इति धातुः, पूर्वं सम्पन्नस्नेहा अधुना नष्टस्नेहा इत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * प्रणयस्यापाय उपशमनं सम्भवतीति कातराः भीताः ॥ २३-२७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कल्पयित्वेति तांश्च देवासुरान् परस्परमभिमुखानिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥ * * वञ्चयन् तलस्थं सारभागं भवद्भयः सर्वतः श्रेष्ठेभ्यो दास्यामीति प्रतारयन् ॥ २० ॥ * * समयं प्रतिज्ञाम् ॥ २२-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

करभोरुशददुकूला करभोरुलसददुकूलेति पाठद्वयम् “मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः” इत्यमरः ॥ १७ ॥ श्रीसखीं श्रियो लक्ष्म्याः सखापि तदानीं सख्येवाभूत् पुञ्जातिमध्ये यथा नारायणः सुन्दरस्तथैव स्त्रीजातिमध्ये अहमेवाऽति-

सुन्दरीति माऽहङ्गुथाः स्त्रीजातावप्यहमेव परमसुन्दरीति तां ज्ञापयितुमिवेति भावः । कनककुण्डला चासौ चारुकर्णाद्या चेति ताम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ न तां व्यभजदिति दैत्यैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तम् अतो न्यायश्चायमेवेति भावः ॥ १९ ॥ स्वेषु स्वेषु इति पङ्क्तिषु मध्ये या याः पङ्क्तयो येषां येषां स्वानि धनरूपाणि स्वेषु स्युस्तेषु स्वत्वविशिष्टासु पङ्क्तिष्वित्यर्थः ॥ २० ॥ उप निकटे निकट एव सञ्चरैः सञ्चरणैर्भ्रूभङ्गिनेत्रस्मितव्रीडामुखार्द्धाच्छादननूपुरादिभूषणवसनसञ्चलनपूर्वकैश्चरणसञ्चलनैः किञ्चिन्मात्रप्रदानेन दूरस्थानां देवानामुत्कण्ठां निवर्त्य सम्पूर्णमेव पाययिष्यतीति प्रत्यायनैः वञ्चयन्निति अस्माभिः श्रोत्रनेत्रमनोभिर्यदिदममृतं पीयते इतोऽधिकं सामुद्रममृतं न भविष्यति । तदलं तेन एतस्या आनुकूल्यमेवाकाङ्क्षणीयमित्यपि तेषां मनसि विचारं प्रापयामासेति भावः । दूरस्थान् देवान् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ समयं साध्वसाधु वा यथासुखं विभजस्वेति नियमम् स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया एते तावत् कृपणाः पूर्वं किञ्चित् पिबन्तु ययं तु धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादिवहुमानेन चाबद्धा नियन्त्रिताः समयपालनादिभिः षडभिरेतैः कारणैरप्रियं किञ्चिदपि नोचुः किन्तु तूष्णीमेवासन् ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ तदेवं मोहिनीमूर्त्या भगवता सर्व एव दैत्या मोहयित्वा वञ्चिताः किन्तु सद्योऽप्यमृतमहिमज्ञापनार्थमेकः स्वर्भानुर्न मोहितः । स च सहसैव मोहिन्यभिप्रायं ज्ञात्वा देवपङ्क्तिषूपविष्ट इत्याह—देवलिङ्गेति । अत एव देवास्तं प्रथमं परिचेतुं न शकुः । उपविष्टे तु चन्द्रार्काभ्यां परिचितोऽपि तद्व्यादितोऽन्यत्र पङ्क्तावुपविशेति वक्तुं नाशक्नोतेति ज्ञेयम् । यदा यदा तु सोमममृतं प्राप्तमेवापि वत्तदाऽसुरोऽसाविति भ्रूभङ्ग्या सूचितः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हे नरेन्द्र ! तस्यां शालायां कलशः पाणौ यस्याः सा आविवेश । कथम्भूता करभोर्वोः मणिबन्धादिकनिष्ठान्तहस्त-भागसदृशयोर्बोर्लसद्दुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेन अलसा गतिर्यस्याः मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तां श्रियः सखीं संवीक्ष्य देवासुराः तस्याः उत्सयवीक्षणेन संसुमुहुः कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो यस्याः विगलितो विस्वस्तः स्तनपट्टिकायाः अन्तो यस्याः परदेवताख्या नाम यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सर्पाणामिवासुराणां सुधादानं दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधां न व्यभजत् सुरान् पाययामास ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उभयेषां देवानां पृथक् असुराणां पृथक् पङ्क्तीः कल्पयित्वा ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ तासु पृथग्भूतासु यथेष्टं कुर्विति नियमं पालयन्तस्ते कृतस्नेहाः तूष्णीमासन् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ बहुमानेन आबद्धाः परतन्त्राः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सोमममृतम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हे नरेन्द्रेति सम्बोधनमियमपि भगवल्लीलाऽत्याश्चर्यजनिका सावधानतया श्रोतव्येति सूचनार्थम् । तां शालाप्रविष्टां वर्णयति—“मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभोः बहिः” इत्यमरः । करभसदृशौ सुवृत्तावूरू यस्याः सा । उशत्कमनीयं दुकूलं यस्मिन्नेन श्रोणीतटेन विशालया श्रोण्या अलसा मन्दा गतिर्यस्याः सा । करभोरुलसद्दुकूलेति पाठान्तरे करभसदृशयोर्बोर्लसत् शोभायमानं दुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणी तस्यास्तटस्तेन अलसगतिश्च सा । तथा मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः सा । कनकमयनूपुरयोः शिञ्जितेन शब्देन कूजती कुम्भवत्तनौ यस्याः सा । अमृतकलशः पाणौ यस्याः सा ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तां संवीक्ष्य तस्याः उत्स्मितपूर्वकवीक्षणेन देवासुराः सम्सुमुहुरित्यन्वयः । मोहहेतुत्वेन तां वर्णयति—श्रीसखीं सौन्दर्येण लक्ष्मीतुल्याम् । वस्तुतस्तु लक्ष्म्याः सखाऽपि स्वभक्तकार्यार्थं तत्सखीमिव जातत्वादिति श्रीसखीमित्युक्तम् । अत एवाह—परदेवताख्यामिति । कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो यस्यास्तां च ताम् । विगलितो विस्वस्तः स्तनपट्टिकाया अन्तो यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं तावन्मोहयित्वा यत्कृतवार्त्तदाह—असुराणामिति त्रिभिः । जातिनृशंसानां स्वभावतः क्रूराणामसुराणां सुधादानं दुर्नयमन्याय्यं मत्वा अच्युतो मोहिनीरूपः तां सुधां तेभ्यो न व्यभजदित्यन्वयः । असुरेभ्यः कथं न व्यभजदिति शङ्काऽच्युतपदेन निरस्ता, स्वरूपतो गुणतश्च च्युतभावात् । भगवतोऽयमभिप्रायः—दैत्यैर्मदीयं साधु असाधु वा सर्वमनुमतमेव अतो मद्भक्तान् देवानेव सुधां पाययिष्यामि, न चैवमपि वैषम्यं तैरेव यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तत्वात्, न चैतेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्योऽमृतदानं न्याय्यम् अतस्तेभ्योऽमृतं न देयमिति । अन्याय्ये दृष्टान्तमाह—सर्पाणामिति । सर्पाणां क्षीरदानं यथाऽन्याय्यं दातुरप्यनर्थहेतुत्वात् तथैतेभ्योऽमृतदानमप्यन्याय्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ जगत्पति-भगवान् मोहिनीरूपः उभयेषां देवानाम् असुराणां च पङ्क्तीः पृथक् विविक्ताः कल्पयित्वा विधाय तांश्च देवासुरान् तासु पङ्क्तिषु स्वेषु तत्सजातीयेषु उपवेशयामासेत्यन्वयः ॥ २० ॥ ❀ ❀ ततश्च गृहीतः कलशो येन स भगवान् उपसञ्चरैः उप समीपे एव सञ्चरैः भ्रूभङ्गिनेत्रस्मितव्रीडामुखार्द्धाच्छादननूपुरादिभूषणवसनसञ्चलनपूर्वकैः चरणसञ्चलनैः किञ्चिन्मात्रप्रदानेन

दूरस्थानां देवानामुत्कण्ठां निवर्त्य सम्पूर्णं युष्मानेव पाययिष्यामीति प्रत्यायनैः समीपस्थानपि दैत्यान् वञ्चयन् दूरस्थानपि देवान् जरामृत्युहरां सुधां पाययामासेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ननु तथापि दैत्याः कथं तूष्णीमासन्नित्याशङ्क्याह—
त इति । हे नृप परीक्षित् ते असुराः साध्वसाधु वा यथेष्टं विभजस्वेति स्वकृतं समयं नियमं पालयन्तस्तूष्णीमासन् । हेत्वन्तरमाह—तस्यां कृतः स्नेहो यैस्ते तथा स्नेहभङ्गभिया च तूष्णीमासन् । हेत्वन्तरमाह—स्त्रीति । स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया लज्जयाऽपि तूष्णीमासन्नित्यन्वयः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति—तस्यामिति । तस्यां मोहिन्यां कृतः अतिप्रणयः स्नेहो यैस्ते अत एव प्रणयस्यापायेन भङ्गेन कातराः भीताः एते तावत्कृपणाः पूर्वं तावत् किञ्चित्पिबन्तु यूयं तु धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादिवहुमानेन च आबद्धाः तद्वशत्वं गताः किञ्चिदप्यप्रियं नोचुः । किन्तु तूष्णीमेवासन् ॥ २३ ॥ देवानां लिङ्गेन वेषेण प्रतिच्छन्नः आच्छादितासुरस्वरूपः स्वर्भानुर्देवसंसदि देवानां पङ्क्तौ चन्द्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सन् सोमममृतम् अपिबत् । तदा च ताभ्यामयमसुर इति भगवते सूचितः, बलिष्ठत्वेन तद्वयात्पष्टं वक्तुमशक्यत्वात् भ्रूभङ्ग्या ज्ञापित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्यामिति । अथ, तस्यां शालायां, हे नरेन्द्र, कलशोऽमृतभाजनं पाणौ यस्याः सा, करभः करस्य बहिःप्रदेशस्तद्वत् सुवृत्ताधूरू यस्याः सा, उशत्कमनीयं दुकूलं यस्मिन्तेन श्रोणीतटेन अलसा मन्दा गतिर्यस्याः सा, पाठान्तरे करभसदृशयोरुर्वो-
र्लसत् दुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेनालसगतिश्च, मदेन विह्वले अक्षिणी यस्याः सा, कनकनूपुरशिञ्जितेन, कूजती ध्वनयती, कुम्भस्तनी सा आविवेश ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तामिति । श्रीसखीं लक्ष्म्याः सहायिनीं, कनकमये कुण्डले यस्याः सा, चारुणि कर्णनासाकपोलवदनानि यस्याः सा, सा चासौ सा च तां, परदेवता आख्या यस्यास्तां, विगलितो विस्रतः स्तनपट्टिकाया अन्तो यस्यास्तां, तां मोहिनीं, संवीक्ष्य, तस्याः उत्स्मितेन वीक्षणेन, देवासुराः संमुमुहुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवं तावत्तन्मोह-
यित्वा यत् कृतवांस्तदाह । असुराणामिति । जातिनृशंसानां स्वभावत एव क्रूराणाम् असुराणां, सुधापानममृतप्रीतिविधानं, पाठान्तरेऽपि वस्तुतस्त्वयमेवार्थः । सर्पाणाम् इव सर्पाणां क्षीरपानमिवेत्यर्थः । दुर्नयमनीतिरेव, इति मत्वा, अच्युतः, तां सुधां, न व्यभजत् । अयं भावः । दैत्यैर्मदीयं साध्वसाधु वा सर्वमनुमतमेवातो मद्भक्तान् देवानेव सुधां पाययिष्यामि, किं च तैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तमतो जात्यैव क्रूरेभ्यस्तेभ्योऽमृतदानं न न्याय्यमतो देवेभ्य एव सुधां दद्यामिति निर्धारितवानिति ॥ १९ ॥ कल्पयित्वेति । जगत्पतिः परिधृतमोहिनीवेषो भगवान्, उभयेषां, पृथक् च पृथक् पृथगेव पङ्क्तीः, कल्पयित्वा, तान् देवान-
सुरांश्च, स्वासु स्वासु च, निजनिजास्वेवेत्यर्थः । पङ्क्तिषु उपवेशयामास ॥ २० ॥ ❀ ❀ दैत्यानिति । गृहीतकलशः भगवान्, उपसंचरैः दैत्यान् वञ्चयन् बहुमानप्रियवाक्यादिना तानतिक्रम्यातिक्रम्य, गमनैर्दैत्यान् प्रतारयन् सन्, जरामृत्युहरां सुधां दूरस्थान् देवान्, पाययामास ॥ २१ ॥ ❀ ❀ त इति । हे नृप, ते असुराः, स्वकृतं, समयं तत्कृतसाध्वसाधु-
पालनसंकेतं, पालयन्तः, तस्यां, कृतस्नेहाः अत एव स्त्रीविवादजुगुप्सया च तूष्णीम् आसन् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्यामिति । तस्यां, कृतोऽतिप्रणयः प्रभूतस्नेहो येस्ते, प्रणयापायेन कातरा भीताः, बहुमानेन च, आबद्धाः, अतः, किञ्चित् किमपि, विप्रियं न ऊचुः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तदानीं मोहिनीकपटं विदन् स्वर्भानुर्यैकृतवांस्तदाह—देवेति । देवलङ्गेन देवताविशेष-
रूपेण, प्रतिच्छन्नः, स्वर्भानू राहुः, देवसंसदि, प्रविष्टः सन्, सोमममृतं, अपिबत् । चकारस्तदेत्यर्थे तदा चन्द्रार्काभ्यां सूचितः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

तब हाथमें अमृतका कलश लेकर मोहिनी सभामण्डपमें आयी । वह एक बड़ी सुन्दर साड़ी पहने हुए थी । नितम्बोंके भारके कारण वह धीरे-धीरे चल रही थी । आँखें-मदसे विह्वल हो रही थीं । कलशके समान स्तन और गजशावककी सूँडके समान जङ्घाएँ थीं । उसके स्वर्णनूपुर अपनी झनकारसे सभाभवनको मुखरित कर रहे थे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सुन्दर कानोंमें सोनेके कुण्डल थे और उसकी नासिका, कपोल तथा मुख बड़े ही सुन्दर थे । स्वयं परदेवता भगवान् मोहिनीके रूपमें ऐसे जान पड़ते थे मानो लक्ष्मीजीकी कोई श्रेष्ठ सखी वहाँ आ गयी हो । मोहिनीने अपनी मुसकानभरी चितवनसे देवता और दैत्योंकी ओर देखा, तो वे सब के-सब मोहित हो गये । उस समय उनके स्तनोंपरसे अञ्जला कुछ खिसक गया था ॥ १८ ॥ भगवानने मोहिनीरूपमें यह विचार किया कि असुर तो जन्मसे ही क्रूर स्वभाववाले हैं । इनको अमृत पिलाना सर्पोंको दूध पिलानेके समान बड़ा अन्याय होगा । इसलिये उन्होंने असुरोंको अमृतमें भाग नहीं दिया ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भगवानने देवता और असुरोंकी अलग-अलग पंक्तियाँ बना दीं और फिर दोनोंको कतार बाँधकर अपने-अपने दलमें बैठा दिया ॥ २० ॥

इसके बाद अमृतका कलश हाथमें लेकर भगवान् दैत्योंके पास चले गये । उन्हें हाव-भाव और कटाक्षसे मोहित करके दूर बैठे हुए देवताओंके पास आ गये तथा उन्हें वह अमृत पिलाने लगे, जिसे पी लेनेपर बुढ़ापे और मृत्युका नाश हो जाता है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! असुर अपनी की हुई प्रतिज्ञाका पालन कर रहे थे । उनका स्नेह भी हो गया था और वे स्त्रीसे झगड़नेमें अपनी निन्दा भी समझते थे । इसलिये वे चुपचाप बैठे रहे ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मोहिनीमें उनका अत्यन्त प्रेम हो गया था । वे डर रहे थे कि उससे हमारा प्रेम-सम्बन्ध टूट न जाय । मोहिनीने भी पहले उन लोगोंका बड़ा सम्मान किया था, इससे वे और भी बँध गये थे । यही कारण है कि उन्होंने मोहिनीको कोई अप्रिय बात नहीं कही ॥ २३ ॥ जिस समय भगवान् देवताओंको अमृत पिला रहे थे, उसी समय राहु दैत्य देवताओंका वेष बनाकर उनके बीचमें आ बैठा और देवताओंके साथ उसने भी अमृत पी लिया परन्तु तत्क्षण चन्द्रमा और सूर्यने उसकी पोल खोल दी ॥ २४ ॥

चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः । हरिस्तस्य कवन्धस्तु सुधयाप्लावितोऽपतत् ॥ २५ ॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकलपत् । यस्तु पर्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥ २६ ॥
पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवाँल्लोकभावनः । पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वं रूपं जगृहे हरिः ॥ २७ ॥

एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोऽपि फले विकल्पाः ।
तत्रामृतं सुरगणाः फलमञ्जसाऽऽपूर्यत्पादपङ्कजरजःश्रयणाच्च दैत्याः ॥ २८ ॥
यद् युज्यतेऽसुवसुकर्ममनोवचोभिर्देहात्मजादिषु नृभिस्तदसत् पृथक्त्वात् ।
तैरेव सद् भवति यत् क्रियतेऽपृथक्त्वात् सर्वस्य तद् भवति मूलनिषेचनं यत् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धेऽमृतमथने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हरिः क्षुरधारेण चक्रेण पिबतः तस्य शिरः जहार कवन्धः तु सुधया अप्लावितः अपतत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अजः अमरतां नीतं शिरः तु ग्रहम् अचीकलपत् वैरधीः यः तु पर्वणि चन्द्रार्को अभिधावति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ लोकभावनः भगवान् हरिः देवैः अमृते पीतप्राये असुरेन्द्राणां पश्यतां स्वं रूपं जगृहे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सुरासुरगणाः एवं समदेशकाल-हेत्वर्थकर्ममतयः अपि फले विकल्पाः तत्र सुरगणाः यत्पादपङ्कजरजःश्रयणात् अमृतं फलम् अञ्जसा आपुः दैत्याः न ॥ २८ ॥ नृभिः देहात्मजादिषु असुवसुकर्ममनोवचोभिः यत् युज्यते तत् पृथक्त्वात् असत् तैः एव यत् अपृथक्त्वात् क्रियते तत् सत् भवति यत् मूलनिषेचनं तत् सर्वस्य भवति ॥ २९ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हरिस्तस्य शिरो जहार । अप्लावितोऽसंस्पृष्टः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ग्रहं सूर्यादिवद् ग्रहत्वाधिकारिणम् ॥ २६-२७ ॥ हरिभक्तानामेवोद्यमः फलति नान्येषामित्येषमाख्यानात्तात्पर्यमाह । एवमिति । समा देशादयो येषाम् । हेतुर्मन्दरादिः । अर्थः समुद्रे क्षिप्तं वीरुत्तणादि । विविधः कल्पः फलं केषांचिज्जातं केषांचिन्नेति वैचित्र्यमेषां ते फलवैषम्यवन्तो बभूवुरित्यर्थः । तदेवाह । तत्र तेषु यस्य पादपङ्कजरजःश्रयणाद्देवा अमृतं फलमापुः स एव सेव्य इत्यर्थः । यत्तदोनित्यसंबंधात् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एतदेवोपपादयति । यदिति । असुः प्राणः । वसु धनम् । प्राणादिभिर्देहात्मजादिषु नृभिर्यद्युज्यते प्रयुज्यते देहाद्यर्थं यत्क्रियते इत्यर्थः । तदसद्भवति । कुतः । पृथक्त्वाद्देवाश्रयत्वात् । शास्त्रानिषेचनवत्तैरेव प्राणादिभिरीश्वरोद्देशेन यत्क्रियते तत् सन्महाफलं भवति अपृथक्त्वादीश्वरस्य सर्वत्रानुगतत्वात् । तत्र दृष्टांतः । यत्तरोर्मूलनिषेचनं तद्यथा सर्वस्य स्कंधशाखादेरपि भवतीति । यद्वा ल्यब्लोपे पंचम्यौ । पृथक्त्वं पर्यालोच्य भेददृष्ट्या देहाद्युद्देशेन यत्क्रियते तदसत् । अपृथक्त्वं पर्यालोच्येश्वर-दृष्ट्या तैरेव तेष्वेव च यत्क्रियते तत्सद्भवतीति शेषं समानम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चक्रेण तदैव स्मरणादाविर्भूतेन कबन्धोऽपतदिति केतुस्तु छाया रूपो ग्रहो न तु कबन्धरूपः “राहुच्छाया स्मृतः केतुः” इति भुवनदीपिकोक्तेः ॥ २५ ॥ * * योऽजकलप्रराहुरूपो ग्रहः । पर्वणि पूर्णिमामावासरूपे ॥ २६ ॥ * * स्वरूपं प्राक्तनं स्त्रीरूपेतरपुरुषम् ॥ २८ ॥ * * देशः क्षीराब्धिः । कालस्तत्तत्समूहः । हेतुर्मथनसाधनं मन्दराद्रिः । अर्थः समुद्रक्षिप्रवीरुधादि । कर्म मथनम् । मतिरमृतकामना । इत्यर्थे इति । “हठाद्यतिक्रियते कर्म तत्तु सिध्यति कर्हिचित्” इत्युक्तेरिति भावः । तदेव फलवैषम्यमेव । यस्य हरेः । इत्यर्थे इति । तदालाभेपि नित्यसंबन्धादेव लाभ इत्यर्थः । सेव्य इति शेष इति ज्ञेयमत्रेति ॥ २८ ॥ * * एतदेव हरिसेव्यत्वमेव । इत्यर्थे इति तात्पर्यम् । तत्रेश्वरस्य सर्वानुगतत्वे ‘फलं कर्तुरभिप्रायात्’ इत्युक्तेरभिप्रेतं फलं कर्तुर्भवत्येवेत्याशयेनाह—यद्वेति । भेदाभेदयोरस्तत्त्वात्तद्दृष्ट्या कृतकर्मणामपि तथात्वमेवेति वृक्षाच्छाखा भिन्नेति बुद्ध्या मूलं विहाय यथा शाखा निषिच्यते तथैव भगवंतं विहाय देहाद्याः परिचर्यते मूढैः । मूलाच्छाखा न भिन्नेति बुद्ध्या यथा मूलमेव सिच्यते तथैव भगवानेव परिचर्यते विज्ञैरिति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

चक्रेणेति । ज्ञात्वा च हरिः क्षुरवत्तीक्ष्णधारेण चक्रेण अमृतं पिबतस्तस्य राहोः शिरो जहार कायात् पृथक्कृतवान् । तस्य कबन्धः शिरोरहितदेहस्तु सुधया अप्लावितोऽसंस्पृष्टो यतः अपतत् मृत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * शिर इति । तस्य शिरस्त्वमृतसम्बन्धेन अमरतां नीतमतोऽजः भगवान् तद्ग्रहमचीकलपत् सूर्यादिवद्ग्रहत्वाधिकारे स्थापितवान् । एतेनामृत-प्रभावः प्रदर्शितः । चन्द्रार्काभ्यां सूचितत्वात्तयोर्वैरधीः सन् यस्तु पर्वणि लब्धावसरे चन्द्रार्कावभिधावति ॥ २६ ॥ * * पीतेति । देवैरमृते पीतप्राये सति लोकस्य भावनो रक्षको भगवान् हरिः असुरेन्द्राणां पश्यतामेव सतां स्वं रूपं जगृहे ॥ २७ ॥ एवमिति । एवं समाः देशादयो येषां ते तथाभूता अपि सुरासुरगणाः फले विविधः कल्पः फलं केषांचिज्जातं केषांचिन्नेति वैचित्र्यं येषां ते फले वैषम्यवन्तो बभूवुरित्यर्थः । हेतुः मन्दराद्रिः । अर्थः समुद्रे क्षिप्रवीरुधादि । कर्म मथनप्रयत्नः । तत्र देवासुरमध्ये यस्य पादपङ्कजरजःश्रयणात् आश्रयणात् सुरगणाः अमृतरूपं फलमञ्जसा अनायासेनापुः । यद्वैमुख्यात् दैत्यास्तन्नापुः स हरिरेव सर्वैः सेव्य इति शेषः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् ॥ २८ ॥ * * यदिति । असुः प्राणः वसु धनं कर्म कर्मेन्द्रिय-प्राणादिभिः करणैः नृभिः कर्तुर्भिर्यत् संमाननं देहात्मजादिषु युज्यते क्रियते तत् पृथक्त्वाद्धेतोः असद्व्यर्थं भवति देहादीनां परस्परं भिन्नत्वाच्छाखानिषेचनवदेकस्य सम्माननं न सर्वस्येति । यत्तु तैरेव असुवस्वादिभिर्नृभिर्वा भगवति सम्माननं क्रियते, तत् अपृथक्त्वाद्धेतोः सत् महाफलं भवति तच्च सर्वस्य जगतः संमाननं भवति । भगवतः सर्वात्मकत्वेन केनापि भेदाभावा-दित्यर्थः । यत्तरोर्मूलनिषेचनं तद्यथा सर्वस्य स्कन्धशाखादेरपि भवति तथा भगवदाराधनं सर्वस्य देवमनुष्यादेरपि भवतीत्यर्थः । यद्वा ल्यबलोपे पञ्चम्यौ । पृथक्त्वं पर्यालोच्य भेददृष्ट्या देहाद्युद्देशेन यत् क्रियते तदसत् अपृथक्त्वम्पर्यालोच्येश्वरदृष्ट्या तैरेव तेष्वेव च यत् क्रियते तत्सद्भवतीति ॥ २९ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

वीरराघवव्याख्या

हरिः सोमं पिबतः स्वर्भानोः शिरः क्षुरस्येव धारा यस्य तेन चक्रेण जहार चिच्छेद तस्य स्वर्भानोः कबन्धः सुधयाऽप्लावितः असंस्पृष्टोऽपतत् अमृतस्य कण्ठादधो निस्सरणात्पूर्वमेवास्य शिरसः छिन्नत्वादमृतसंस्पर्शा-भावात्कबन्धः पतितः ॥ २५ ॥ * * शिरस्तु अमृतसंस्पर्शादमरत्वं प्राप्तम् अजो ब्रह्मा ग्रहमचीकलपत् अकल्पयत् सूर्यादिवच्चारेण प्राणिनां शुभाशुभसूचकं ग्रहम् अचीकरदित्यर्थः । यस्तु ग्रहत्वं प्रापितो राहोर्मूर्द्धा वैरधीः पर्वसु चन्द्रार्को अभिधावति ॥ २६ ॥ * * देवैरमृते पीतप्राये सति प्रायग्रहणादमृतस्यावशेषः सूच्यते लोकभावनः लोकपालको भगवान्बिभुरसुरेन्द्राणां पश्यतां सतां स्वरूपं स्वकीयं पौरुषं रूपं जगृहे गृहीतवान् ॥ २७ ॥ * * श्रीभगवन्तमेवाशिता-नामेवोद्यमफलं नान्येषामित्येवमाख्यानतात्पर्यमाह—एवमिति । एवम् इत्थं समास्तुल्या देशादयो येषां तादृशा अपि तत्र देशः क्षीरोदधितीरं कालः मथनसमयः हेतुः मन्दराद्रिणा मथनम् अर्थः अमृतरूपं प्रयोजनं कर्म मथनानुकूलं मतिः अन्योन्यमेक-प्रयोजनविषयः एवंविधा अपि फले विकल्पाः फलवैषम्यवन्तो बभूवुः केषाञ्चित्फलमपरेषां नेति वैषम्यमभवदित्यर्थः । तदेवाह—तत्र देवासुराणां मध्ये देवगणा एवामृतरूपं फलमञ्जसा सुखेनापुः प्रापुः, कुतः ? यस्य भगवतः पादपङ्कजयो रजसस्तमाश्रयणा-

हेतोः । तदनाश्रयणात् दैत्या न प्रापुः वैषम्यं जीवनिष्ठमेव न तु परमात्मनिष्ठमिति दिक् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ किञ्च यदिति असुः प्राणः वसु धनं देहात्मजादिषु निमित्तेषु देहाद्यर्थे नृभिः प्राणादिभिः यद्युज्यते यत्क्रियते इत्यर्थः । तदेतदसद्व्यर्थं शास्त्रानिषेचनवद्व्यर्थं भवति । कुतः ? पृथक्त्वात् । तस्य कर्मणोऽहम्ममतादिपृथग्भिमानगमत्वात्तैरेव प्राणादिभिर्यत्क्रियते सर्वान्तरात्मनो भगवतः सर्वकारणस्य प्रीतये क्रियते तत्तु सन्महाफलम्भवति । कुतोऽपृथक्त्वात् । सर्वान्तरात्मतया सर्वमूलकतया च सर्वत्रानुस्यूतत्वात् । अत्र दृष्टान्तः—यत्तरोर्मूले सेचनं यथा सर्वस्य शाखास्कन्धादेरपि भवति तद्वत्, यद्वा पृथक्त्वादपृथक्त्वादिति च ल्यबलोपे पञ्चमी, देहात्मजादीनां पृथक्त्वमालोच्याब्रह्मात्मकत्वं पश्यन् केवलदेहाद्यर्थं प्राणादिभिर्यत्क्रियते कर्म तद्विफलं ब्रह्मात्मकत्वमालोच्य तदाराधनबुद्ध्या कृतं लौकिकमपि कर्म सफलमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां नवमाऽध्यायः ॥ ६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

समा देशादयो येषां ते तथापि विफलैर्विशिष्टफलैः विकल्पाः विकल्पयोग्याः अभूवन् कथं तत्राह—तत्रेति । तत्रापि हेतुमाह यत्पादेति । फलवैकल्ये विशेषणविशिष्टकल्पनार्हा इति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ नन्वसुरादीनामपि शिवादिदेवाच्चेनादिसद्भावात्कथं तैर्विशिष्टफलं नावाप्तमित्याशङ्क्य श्रीहरिचरणारविन्दप्रणामाभावान्नाप्तमित्याशयेनाह—यदीति । नृभिः पुरुषैः पुरस्तादुज्यतेषु फलदानाभिमुखेषु देहात्मजादिषु यदर्चनादिकं वित्तादिभिः क्रियते यदि तर्ह्यपि तदसत्कर्म विशिष्टफलं न भवति कुत इति तत्राह—उच्यतेष्विति । उत्कृष्टफलमुद्दिश्य यत्तेषूपरतेषु विशिष्टशक्त्यभावादिति द्विरावृत्त्या योजनीयं तर्हि कथंकारं तद्वदतीति तत्राह—तैरिति । यदीत्यनुवर्तते यदि तैः पूर्वोक्तैर्वित्तादिभिरेव चास्मिन् हरौ यत्कर्म क्रियते तर्हि तत्पूर्णफलं भवति हरिभक्तिमात्रेण देवाद्युद्दिष्टद्रव्यैस्तदर्चनाभावे कथं तत्पूर्णफलं स्यात् ? इति तत्राह—सर्वस्येति । यन्मूलभूतस्य हरेरर्चनलक्षणं निषेचनं तत्सर्वस्य देवतादेस्तन्निषेचनफलं भवति हरिभक्तिमन्तरेण शिवाद्यच्चेनासुराणां विशिष्टफलं नाभूत्तस्मात्तद्वत्तया भाव्यमितीदं मुक्तिमसोर्निर्दर्शनायोक्तमिति ज्ञातव्यम् “देहात्मजादिष्वेव महाद्वारं तदभावादात्मा महनीयः” इति वचनादित्यतो वाह—यदीति, देहात्मजादिष्विति केचित्पठन्ति तत्रैवं योजनिका—पुरस्ताद्देहान्तरावाप्तेः पूर्वमेवासन् वित्तादिव्यय एवानन्य इत्यर्थः । इति शेषं समम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥
(विजय० रीत्याऽष्टमोऽध्यायः) ।

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कवन्धोऽपतदिति केतुस्तु च्छायाग्रह एव न तु कवन्धरूप इत्यभिप्रायः ॥ २५-२७ ॥ ❀ ❀ हेतुः साधकतमः अर्थस्तदुपयोगिमात्रम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तेषां च तेषाञ्च तत्तद्युक्तमेवेत्याह—यद्युज्यते इति । नृभिः कर्तृभिः असुप्रभृतिभिः करणैर्जायादिषु यत् युज्यते क्रियते तदसत् सर्वकालसर्ववस्तुव्यापिपोषकशक्तिकं न भवतीति नश्वरमेव भवतीत्यर्थः । कुतः पृथक्त्वात्, असुप्रभृतीनां जायादीनां च स्वतस्तादृशशक्तिर्नास्त्येव नुद्रशक्तित्वादित्यर्थः । असुप्रभृतिभिरेव सर्वस्य मूलनिषेचनं सत्तर्पणं यत् क्रियते तत्तु सर्वदा सर्ववस्तुपोषकं भवति, कुतः ? अपृथक्त्वात्, सर्वदा सर्वस्यापि पोषकत्वादित्यर्थः । जायादीनामेव पोषकं भवतीति कियदित्यर्थः । सर्वस्य मूलं श्रीभगवानेवेति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हरिरजितरूपी शिरो जहार आ ईषत् प्लावितः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अमरतां नीतम् अमृतपानप्रभावान्मरणशून्यतां प्राप्तमिति अमृतप्रभावो दर्शितः । अजो ब्रह्मा ग्रहं सूर्यादिकमिव ग्रहत्वाधिकारवन्तम् ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ लौकिकहेतुसाम्येऽपि फलप्राप्तिर्भक्तिमतामेव नान्येषामित्याख्यानतात्पर्यमाह—एवमिति । समा देशादयो येषां ते देशः क्षीरसिन्धुः कालस्तत्तत्क्षणसमूहः हेतुर्मथनं साधनं मन्दराद्रिः अर्थः समुद्रे क्षिप्रवीरुधादि कर्म मथनं मतिरमृतकामता फले फलप्राप्तौ विकल्पाः फलप्राप्तिर्भवेन्नवेति विकल्पवन्तः । तत्र तयोर्मध्ये सुरगणाः फलमापुः यत्पदाश्रयणात् । दैत्या न आपुः यदाश्रयणाभावादिति भावः । स एव सेव्य इति प्रकरणार्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तस्मात् फलितमाह—यदिति । असवः प्राणा

इन्द्रियाणि वसु धनं असुवस्वादिभिर्देहादिषु युज्यते विनियुज्यते तदसत् प्राणादीनां देहाद्यर्थः यो विनियोगः सोऽसाधुरित्यर्थः । कुतः ? पृथक्त्वात् शाखानिषेचनवत् मूलात् शाखा भिन्ना इति बुद्ध्या यथा मूलं विहाय शाखा निषिच्यते तथैव भगवन्तं विहाय देहाद्याः परिचर्यन्ते मूढैः । तैरेव असुवस्वादिभिर्देहाद्यवति क्रियते असुवस्वादीनां भगवति यो विनियोगः स साधुरित्यर्थः । अपृथक्त्वात् मूलनिषेचनवत् मूलात् शाखा न भिन्ना इति बुद्ध्या यथा मूलमेव सिच्यते तथैव भगवानेव परिचर्यन्ते तत्परिचरणं सर्वस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्येत्यर्थः । यद्यस्मात् तन्मूलनिषेचनम् ॥ २६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमे नवमोऽध्यायः सङ्गतस्सङ्गतस्सताम् ॥ ६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

क्षुरस्येव धारा यस्य तेन कबन्धः सुधया अस्मावितोऽसंस्कृतः सुधायाः कण्ठादधोऽप्रवेशात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अचीकृत्पत् अकरोत् ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ कथम्भूतो हरिः यस्य पादपङ्कजरजःश्रयणात् समाः देशदयो येषां ते देशः क्षीरनिधिः कालो मन्थनसमयः हेतुः मन्थनसाधनं मन्दराद्रिः अर्थः क्षीरनिधौ अर्पितो वीरुधादिरूपः कर्म पुरुषकारः मतिः स्वार्थनैपुण्यं तत्र अमृतम् फलं सुरगणाः आपुः न तु दैत्याः, इत्येवं फले विकल्पाः भिन्नाः अलब्धफलाश्चेति भेदं प्राप्ताः ॥ २८ ॥ किं बहुना ह्ययुद्देशेन देहाद्यर्थमपि कृतं कर्म महाफलं भवतीत्याह—पृथक्त्वादपृथक्त्वाच्चेति त्यजलोपे पञ्चमी, नृभिः पृथक्त्वमालोच्य प्राणधनादिभिर्देहादिषु युज्यते देहाद्यर्थं यत्क्रियते तदसत् अयुक्तं भवति यदा तु “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना” इति भगवदुक्त्यनुसारेण सर्वस्य अपृथक्त्वमालोच्य भगवदुद्देशेन तैरेव तेषु यत्क्रियते तत्सद्भवति । तत्र सदृष्टान्तमाह—यत्तरोर्मूलनिषेचनं तत्सर्वस्य स्कन्धशाखादेरपि भवति तद्वत् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे नवमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ज्ञात्वा च हरिः क्षुरवत्तीक्ष्णधारेण चक्रेण अमृतं पिबतस्तस्य राहोः शिरो जहार कायात् पृथक्कृतवान् । तस्य कबन्धः शिरोरहितदेहस्तु सुधया अस्मावितोऽसंस्पृष्टो यतः अपतत् मृत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तस्य शिरस्त्वमृतसम्बन्धेन अमरतां नीतम् । अतोऽजः भगवान् तद्ग्रहमचीकृत्पत् सूर्यादिवद् ग्रहत्वाधिकारे स्थापितवान् । एतेनामृतप्रभावः प्रदर्शितः । तस्य प्रसिद्धिमाह—यस्त्विति । चन्द्रार्काभ्यां सूचितत्वात्तयोर्वैरधीः सन् यस्तु पर्वणि लब्धावसरे चन्द्रार्कावभिधावतीति सम्बन्धः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ देवैरमृते पीतप्राये सति लोकभावनः शरणागतभक्तजनरक्षको हरिः असुरेन्द्राणां पश्यतामेव सतां स्वरूपं जगृहे इत्यन्वयः । तथाकरणे सामर्थ्यमाह—भगवानिति, यत ऐश्वर्यादिमानित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भगवद्भक्तानामेवोद्यमः सफलो भवति नान्येषामित्येवमाख्यानतात्पर्यमाह—एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समा देशदयो येषां ते तथाभूता अपि सुरासुरगणाः फले विविधः कल्पः फलं केषाञ्चिज्जातं केषाञ्चिन्नेति वैचित्र्यं येषां ते, फले वैषम्यवन्तो बभूवुरित्यर्थः । हेतुः मन्दराद्रिः । अर्थः समुद्रे क्षिप्तवीरुधादि । कर्म मन्थनप्रयत्नः । वैषम्यमेव दर्शयन् भगवद्भजनं विधत्ते—तत्रेति । तत्र देवासुरमध्ये यस्य पादपङ्कजरजसां श्रयणात् आश्रयणात् सुरगणाः अमृतरूपं फलं अञ्जसा अनायासेनापुः, यद्वैमुख्यात् दैत्यास्तन्नापुः, स हरिरेव सर्वैः सेव्य इति शेषः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सर्वमूलत्वादपि भगवानेव भजनीय इत्याह—यदिति । असुः प्राणः वसु धनं कर्म कर्मेन्द्रियप्राणादिभिः करणैः नृभिः कर्तृभिर्न सन्माननं देहात्मजादिषु युज्यते क्रियते तदसत् व्यर्थं भवति । तत्र हेतुमाह—पृथक्त्वादिति । देहादीनां परस्परं भिन्नत्वाच्छाखानिषेचनवदेकस्य सम्माननं न सर्वस्येति । यतो भगवतः सम्माननं सर्वस्य जगतः सम्माननं भवतीत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—अपृथक्त्वादिति, भगवतः सर्वात्मकत्वेन केनापि भेदाभावादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—मूलेति । यत्तरोर्मूलनिषेचनं तद्यथा सर्वस्य स्कन्धशाखादेरपि भवति तथा भगवदाराधनं सर्वस्य देवमनुष्यादेरपि भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीवल्गुभाचार्यविरच्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे स्कन्धे सर्वदाननिरूपणे । विवृतो नवमोऽध्यायोऽमृतदाननिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

चक्रेणेति । हरिः, पिबतोऽमृतपानं कुर्वतः, तस्य राहोः, शिरः क्षुरधारेण चक्रेण, जहाराच्छिनत् । तस्य कबन्धो मस्तकवर्जितो देहस्तु सुधया अस्मावितोऽसंस्पृष्टः सन्, अपतत्, अमृतस्य कण्ठादधोऽवतारणात् पूर्वमेव शिरसश्छिन्नत्वाद-

मृतसंस्पर्शभावात् कबन्ध एव पतित इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ शिर इति । शिरस्तन्मस्तकं तु, अमरतां नीतम्, अत एव अजो ब्रह्मा, तत् ग्रहम् अचीकृत्पत् । सूर्यादिवच्चारेण प्राणिनां शुभाशुभसूचकं ग्रहमचीकरदित्यर्थः । यस्तु ग्रहत्वं प्रापितो राहोर्मूर्द्धा, वैरधीः सन्, चन्द्राकौ प्रतिपर्वणि अभिधावति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ पीतप्राय इति । देवैः अमृते पीतप्राये सति, प्रायग्रहणादमृतस्यावशेषः सूच्यते । लोकभावनः भगवान् हरिः, असुरेन्द्राणां पश्यतां सतां, स्वरूपं रूपं, जगृहे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सम्यग्विहितभगवदाश्रयाणामेव हरिभक्तानामुद्यमः फलभाक् भवति, नान्येषामित्येवमाख्यानतात्पर्यमाह । एवमिति । एवमित्थं, समास्तुत्याः देशश्च कालश्च हेतुश्च अर्थश्च कर्म च मतिश्च येषां ते, तादृशाः अपि, सुरासुरगणाः, फले विकल्पाः फलवैषम्यवन्तः, बभूवुः । तत्र देशः क्षीरोदधितीरं, कालो मथनसमयः, हेतुर्मन्दराद्विः, अर्थः अमृतरूपं प्रयोजनं, कर्म मथनात्मकं, मतिरनुकूला बुद्धिः । देशादीनां साम्येऽपि फलं केषांचिज्जातं केषांचिन्नेति फलवैषम्यवन्तो जाता इति भावः । तदेवाह । अत्र देवासुराणां मध्ये, सुरगणाः यत्पादपङ्कजरजःश्रयणात्, अमृतं फलं अञ्जसा, आपुः । दैत्याः, न आपुः । तत्पादपङ्करजसामनाश्रयणात् ॥ २८ ॥ एतदेवोपपादयति । यदिति । असुः प्राणश्च वसु धनं च कर्म च मनश्च वचश्च तैः, देहात्मजादिषु निमित्तेषु, देहात्मजाद्यर्थमित्यर्थः । नृभिः यत् युज्यते क्रियते, तत् सर्वं असद्व्यर्थमेव शाखानिषेचनवत् । कुतः पृथक्त्वात्, तस्य कर्मणो ममतारूपपृथग्-भिमानगर्भत्वात् । तैरसुप्रभृतिभिरेव सर्वकारणस्य भगवतः प्रीतये इति शेषः । यत् क्रियते, तत् सन्, भवति । महाफलं भवतीत्यर्थः । कुतः अपृथक्त्वात् भगवतः सर्वान्तरात्मतया सर्वमूलकतया च सर्वत्रानुस्यूतत्वात्, अत्र दृष्टान्तः—यत् मूलनिषेचनं तरोर्मूले जलसेचनं यदित्यर्थः । तत् सर्वस्य भवति । शाखादेरपि सेचनकृद्भवतीत्यर्थः । यद्वा पृथक्त्वादपृथक्त्वादिति च त्यबलोपे पञ्चम्यौ । देहात्मादीनां पृथक्त्वमालोच्याब्रह्मात्मकत्वं पश्यन् केवलं देहाद्यर्थं प्राणादिभिर्यत् कर्म क्रियते, तद्विफलं ब्रह्मात्मकत्वमालोच्य, तदाराधनबुद्ध्या कृतं लौकिकमपि कर्म सफलमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषानुवादः

अमृत पिलाते-पिलाते ही भगवान्ने अपने तीखी धारवाले चक्रसे उसका सिर काट डाला । अमृतका संसर्ग न होनेसे उसका धड़ नीचे गिर गया ॥ २५ ॥ ❀ ❀ परन्तु सिर अमर हो गया और ब्रह्माजीने उसे 'ग्रह' बना दिया । वही राहु पर्वके दिन (पूर्णिमा और अमावस्याको) वैर-भावसे बदला लेनेके लिये चन्द्रमा तथा सूर्यपर आक्रमण किया करता है ॥ २६ ॥ ❀ ❀ जब देवताओंने अमृत पी लिया, तब समस्त लोकोंको जीवनदान करनेवाले भगवान्ने बड़े-बड़े दैत्योंके सामने ही मोहिनीरूप त्याग कर अपना वास्तविक रूप धारण कर लिया ॥ २७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! देखो—देवता और दैत्य दोनोंने एक ही समय एक स्थानपर एक प्रयोजन तथा एक वस्तुके लिये एक विचारसे एक ही कर्म किया था, परन्तु फलमें बड़ा भेद हो गया । उनमेंसे देवताओंने बड़ी सुगमतासे अपने परिश्रमका फल—अमृत प्राप्त कर लिया, क्योंकि उन्होंने भगवान्के चरणकमलोंकी रजका आश्रय लिया था । परन्तु उससे विमुख होनेके कारण परिश्रम करनेपर भी असुरगण अमृतसे वञ्चित ही रहे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ मनुष्य अपने प्राण, धन, कर्म, मन और वाणी आदिसे शरीर एवं पुत्र आदिके लिये जो कुछ करता है—वह व्यर्थ ही होता है; क्योंकि उसके मूलमें भेदबुद्धि बनी रहती है, परन्तु उन्हीं प्राण आदि वस्तुओंके द्वारा भगवान्के लिये जो कुछ किया जाता है, वह सब भेदभावसे रहित होनेके कारण अपने शरीर, पुत्र और समस्त संसारके लिये सफल हो जाता है । जैसे वृक्षकी जड़में पानी देनेसे उसका तना, टहनियाँ और पत्ते सब-के-सब सिंच जाते हैं, वैसे ही भगवान्के लिये कर्म करनेसे वे सबके लिये हो जाते हैं ॥ २९ ॥

इत्यष्टमे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इति दानवदैतेया नाविन्दन्नमृतं नृप । युक्ताः कर्मणि यत्ताश्च वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १ ॥
साधयित्वामृतं राजन्पाययित्वा स्वकान्सुरान् । पश्यतां सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः ॥ २ ॥
सपत्नानां परामृद्धिं दृष्ट्वा ते दितिनन्दनाः । अमृष्यमाणा उत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ॥ ३ ॥
ततः सुरगणाः सर्वे सुधया पीतयैधिताः । प्रतिसंयुयुधुः शस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ॥ ४ ॥
तत्र दैवासुरो नाम रणः परमदारुणः । रोधस्युदन्वतो राजंस्तुमलो रोमहर्षणः ॥ ५ ॥
तत्रान्योन्यं सपत्नास्ते संरब्धमनसो रणे । समासाद्यासिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ॥ ६ ॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गानां भेरीडमरिणां महान् । हस्त्यश्वरथपत्तीनां नदतां निखनोऽभवत् ॥ ७ ॥
रथिनो रथिभिस्तत्र पत्तिभिः सह पत्तयः । हया हयैरिभाश्चैभैः समसज्जन्त संयुगे ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृप ! इति कर्मणि युक्ताः यत्ताः च वासुदेवपराङ्मुखाः दानवदैतेयाः अमृतं न अविन्दन् ॥ १ ॥ * *
राजन् गरुडवाहनः अमृतं साधयित्वा स्वकान्सुरान् पाययित्वा सर्वभूतानां पश्यतां ययौ ॥ २ ॥ * * सपत्नानां
परामृद्धिं दृष्ट्वा अमृष्यमाणाः ते दितिनन्दनाः देवान् प्रति उद्यतायुधाः उत्पेतुः ॥ ३ ॥ * * ततः नारायणपदाश्रयाः
पीतया सुधया एधिताः सर्वे सुरगणाः शस्त्रैः प्रतिसंयुयुधुः ॥ ४ ॥ * * राजन् तत्र उदन्वतः रोधसि दैवासुरः नाम
परमदारुणः रोमहर्षणः तुमलः रणः ॥ ५ ॥ * * तत्र रणे संरब्धमनसः ते सपत्नाः अन्योन्यं समासाद्य असिभिः बाणैः
विविधायुधैः च निजघ्नुः ॥ ६ ॥ * * शङ्खतूर्यमृदङ्गानां भेरीडमरिणां नदतां हस्त्यश्वरथपत्तीनां महान्
निखनः अभवत् ॥ ७ ॥ * * रथिनः रथिभिः पत्तयः पत्तिभिः सह हयाः हयैः च इभाः इभैः तत्र
संयुगे समसज्जन्त ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दशमे मत्सरादैत्यैरारब्धे तु मृधे सुरैः । दैत्यमायाविषण्णेषु देवेष्वविर्बभौ हरिः ॥ १ ॥

तदेवममृतावाप्तिर्नाभक्तानामितोरितम् । भक्तमत्सरतः प्राणहानिः पुनरुदीर्यते ॥ २ ॥

रणः संग्रामः । उदन्वतः समुद्रस्य । रोधसि तीरे बभूव ॥ १-५ ॥ * * अन्योन्यं समासाद्य निजघ्नुः ॥ ६-१२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मत्सरादैवोत्कर्षासहनात् (१) । भक्तानां देवानां मत्सरतः (२) । इति भगवदनाश्रयणात् । यत्ताः कृतप्रयत्नाः ।
अमृतानामौ हेतुः—वासुदेवेति ॥ १ ॥ * * ययावदृश्योऽभूत् ॥ २-३ ॥ * * ततः दैत्योत्थानोत्तरम् ॥ ४ ॥
तत्र तदा । तुमुलो भयंकरः 'तुमुः कलिवृत्ते ना भयदे रणसंकुले' इति ॥ ५ ॥ * * तत्र रणे ॥ ६ ॥ * * डमरी

१. प्रा० पा०—परां सिद्धिं । २. प्रा० पा०—भेरीणां निःखनो । ३. प्राचीने पाठे 'हस्त्यश्वरथपत्तीनां नदतां निखनोऽभवत्' अजम्
अंशः पञ्चमश्लोकस्य '.....रोमहर्षणः' पदानन्तरम् । शेषः क्रमः तवीनपाठानुसारी ।

डमरुः डमडमेत्येवं रौतीति व्युत्पत्तेः । निनिप्रत्यये टिलोपस्त्वार्षः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत्र रणे । 'तात्स्थ्यात्ताच्छब्दम्' इति न्यायेन ह्येभशब्दौ तदारूढपरौ । उष्ट्रस्थवस्तुनि क्रीते उष्ट्रः क्रीत इतिवत् ॥ ८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

दशमे तु मृधे दैत्यैर्देवसङ्घे च पीडिते । आविर्बभूव भगवांस्तत्र श्लोका नगेषवः (५७) ।

उवाचेत्येकं विपादा द्वाषष्टिः (६१ ॥) स्यादनुष्टुभाम् (१०) इतीति । हे नृप ! इत्येवं युक्ताः सहिताः कर्मणि यत्ताः यत्नवन्तोऽपि दानवदैतेया यतो वासुदेवपराङ्मुखा अतोऽमृतं नाविन्दन् न प्रापुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ साधयित्वेति । हे राजन् एवं समुद्रमन्थनेनामृतं साधयित्वा तथा स्वकान् स्वभक्तान् सुरान् अमृतं पाययित्वा तत्रत्यानां सर्वभूतानां पश्यतां सतां गरुडवाहनः गरुडारूढः सन् हरिर्ययौ ॥ २ ॥ ❀ ❀ सपत्नानामिति । सपत्नानां स्वशत्रूणां परामुत्कृष्टां समृद्धिं दृष्ट्वा ते अप्राप्तमृतभागा दितिनन्दना दैत्याः अमृष्यमाणाः असहमानाः उद्यतायुधाः सन्तः युद्धार्थं देवान्प्रत्युत्पेतुः आजग्मुः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः पीतया सुधया एधिता नारायणभुजाश्रयाश्चातो निर्भयाः सर्वे सुरगणाः शस्त्रैः प्रतिसंयुयुधुः । तडभाव आर्षः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्रेति । हे राजन् ! तत्र उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे देवासुरो नाम परमदारुणः अतिभयङ्करः तुमुलः संकीर्णः रोमहर्षणः रणः सङ्ग्रामः बभूव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्रेति । तत्र समुद्रतीरे संरब्धमनसः क्रोधव्याप्रचिताः सपत्नाः शत्रवः देवासुराः अन्योऽन्यम् आसाद्य प्राप्य असिभिः बाणैः अन्यैश्च विविधैरायुधैरन्योन्यं निजघ्नुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शङ्केति । नदतां शङ्खादीनां हस्त्यादीनां च महान् निस्वन् शब्दोऽभवत् । डमरुणमित्यार्षम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ रथिन इति । तत्र संयुगे युद्धे रथिनो रथिभिः सह समसज्जन्त युयुधिरे । एवं पत्तिभिः सह पत्तयः हया ह्यारूढाः हयैः ह्यारूढैः इभाः हस्त्यारूढा इभैः हस्त्यारूढैः सह समसज्जन्त ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतीनामपि श्रीभगवन्तमनाश्रितानां न केवलं फलाप्राप्तिरेव, प्रत्युत प्राणहानिश्चेति वक्तुम-मृतालाभप्रयुक्तसंरंभाणां दैत्यानां आदितेयैस्सह युद्धमाहाध्यायद्वयेन । हे नृप ! इति इत्थं दानवा दैत्याश्च अमृतं नाविन्दन् न लब्धवन्तः । तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि—कर्मणि मथनकर्मणि युक्ता यत्ताश्चानुकूलकर्मवन्तोऽपि वासुदेवपराङ्मुखाः अतो नाविदन्निर्त्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ हे राजन् ! इत्थं भगवानमृतं साधयित्वा स्वकान् स्वाश्रितान् सुरान् सुधां पाययित्वा सर्वभूतानां पश्यतां सतां श्रीगरुडवाहनस्सन् जगाम ॥ २ ॥ ❀ ❀ ततः सपत्नानां देवानां परां सिद्धिं फलप्राप्तिं दृष्ट्वा ते दैत्याः असहमानास्सन्तः उद्यतानि उद्धृतानि आयुधानि यैस्ते देवान्प्रति उत्पेतुरभिदुद्रुवुः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ततः सुरगणा अपि पीतया सुधया एधिता आहितबलाः नारायणपदाश्रयाश्च शस्त्रास्त्रैः प्रतिसंयुयुधुः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्रोदन्वतः क्षीराब्धेः रोधसि तीरे देवासुर इति प्रसिद्धः परमदारुणोऽतिभीषणस्तुमुलः सङ्कुलः पश्यतां शृण्वतां च रोमहर्षणो रोमहर्षण-जनको रणः संग्रामो बभूव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तमेवानुवर्णयति—तत्रेति । तदा सपत्नाः ते देवासुराः संरब्धं क्रुद्धं मना येषां ते रणे अन्योन्यं समासाद्य बाणैः विविधैरायुधैश्च निजघ्नुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भेर्यादीनां शङ्खादीनां च नदतां हस्त्य-पदातीनां च महान् निस्वन्नो बभूव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत्र रथ्यादयो रथ्यादिभिरेव द्वन्द्वसंगरे समसज्जन्त युयुत्सया सज्जता बभूवुः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवत्प्रसादजातेन ज्ञानेन पापप्रणाशो भवत्येव नान्येनेत्येतन्निर्दर्शनाय देवासुरयुद्धं वर्णयत्यध्यायद्वयेन, तत्रादौ हरेरदर्शनप्रकारमाह, इतीति ॥ १ ॥ ❀ ❀ ययावदृश्योऽभूदिति ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ एधिताः वर्धिताः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे ॥ ५-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

युक्ता योग्याः यत्ताः कृतयत्नाः ॥ १-१२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दशमेऽन्तर्हिते विष्णौ दैत्यैर्युद्धे प्रवर्तिते । दैत्यमायाभिभूतेषु सुरेष्वाविरभूद्वरिः ॥ १ ॥
ययौ अन्तर्दधे ॥ १-४ ॥ ❀ ❀ रणो बभूव ॥ ५-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

देवासुरसङ्ग्रामे असुरैर्माययाऽभिभूतान् देवान् हरिराविभूय रक्षितवानिति वर्णयति—दशमेन ॥ १-४ ॥
रोधसि तीरे ॥ ५ ॥ * * अन्योन्यं समासाद्य अस्यादिभिर्निजघ्नतुः ॥ ६-१२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

दशमे हरिदत्तस्य देवपीतामृतस्य वै । दैत्यैर्युद्धप्रसङ्गेन जीर्णत्वं विनिरूप्यते ॥ १ ॥

तदेवं भगवद्विमुखत्वाद्दैत्यानाममृतप्राप्तिर्न जातेत्याह—इतीति । इत्येवं युक्ताः सावधानाः सन्तः कर्मणि समुद्रमथने यत्ताः प्रयत्नवन्तोऽपि दानवादयोऽमृतं नाविन्दन् न प्रापुः । तत्र हेतुः—वासुदेवपराङ्मुखा इति । हे नृपेति सम्बोधनेन भगवन्मायासामर्थ्याश्चर्यं तु त्वया गर्भादेव बहुशोऽनुभूतं श्रुतं चेति सूचयति ॥ १ ॥ * * हे राजन् इति सम्बोधनं यथा पाण्डवानां राज्यं साधयित्वा ययौ तथेति सूचनार्थम् । एवं समुद्रमथनेनामृतं साधयित्वा तथा स्वकान् स्वभक्तान् सुरान् अमृतं पाययित्वा तत्रत्यानां सर्वभूतानां पश्यतां सतां गरुडवाहनः गरुडारूढः सन् हरिर्ययावित्यन्वयः ॥ २ ॥ * * सपत्नानां स्वशत्रूणां परामुत्कृष्टां समृद्धिं दृष्ट्वा ते अप्राप्तामृतभागा दितिनन्दनाः दैत्याः अमृष्यमाणाः असहमानाः उद्यतायुधाः सन्तः युद्धार्थं देवान् प्रति उत्पेतुः आजग्मुरित्यन्वयः ॥ ३ ॥ * * ततश्च सर्वे सुरगणाः शस्त्रैः प्रतिसंयुधुरित्यन्वयः । तेषामिदानीं युद्धे भयं नास्तीति तत्र हेतुमाह—पीतया सुधया एधिताः बलपुष्ट्यादिसम्पत्त्या वर्द्धिता इति । सुधापानेऽपि हेतुमाह—नारायणपदाश्रया इति ॥ ४ ॥ * * हे राजन् तत्र उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे दैवासुरो नाम परमदारुणः अतिभयङ्करः रणः सङ्ग्रामः बभूवेति शेषेणान्वयः । सङ्ग्रामस्य दारुणत्वमुपपादयति—तुमुल इति, अतिसङ्कीर्णः । रोमहर्षण इति, रोमोद्धेदकर इत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * तत्र समुद्रतीरस्थरणे ते देवासुराः अन्योन्यं स्वस्वबलैश्चर्यादिसादृश्यं विलोक्य आसाद्य प्राप्य अस्यादिभिर्विविधैरायुधैरन्योन्यं निजघ्नुरित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—संरब्धमनस इति, क्रोधव्याप्तमनस इत्यर्थः । क्रोधेऽपि हेतुमाह—सपत्ना इति । पूर्वमपि विरोधित्वादिदानीं चामृतपाने वैषम्येण कृतसमयस्य भग्नत्वाच्च बद्धवैराः शत्रव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ * * तत्र च शङ्खादीनां महान् निःस्वनः शब्दोऽभवदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ * * समासाद्येति यदुक्तं तत्सम्यक्त्वमेव स्पष्टयति—रथिन इति । तत्र संयुगे युद्धे रथिनो रथिभिः सह समसज्जन्त युयुधुरित्यन्वयः । पत्तिभिः पादचारिभिर्भर्तुण्यैः सह पत्तयस्त्र समसज्जन्त । हयारूढाः हयैः हयारूढैः सह समसज्जन्त इभाः हस्त्यारूढाः इमैः हस्त्यारूढैः सह समसज्जन्त ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

आरब्धे मत्सरादैत्यैर्दशमे तु मध्ये सुरैः । आसुर्या मायया खिन्नसुरेष्वविभूद्धरिः ॥ १ ॥

अभक्तानां सुधाप्राप्तिर्न जातेति तु कीर्तितम् । तद्भक्तमत्सरात् प्राणहानिस्तेषामपीर्यते ॥ २ ॥

इतीति । हे नृप, इतीर्थं, दानवदैतेया दानवा दैतेयाश्चेत्यर्थः । अमृतं, न अविन्दन् न लब्धवन्तः, तत्र हेतुं वदंस्तान्विशिनष्टि । कर्मणि मथनकर्मणि, युक्ताः यत्ताश्च, अनुकूलयत्नवन्तः सन्तोऽपीत्यर्थः । वासुदेवपराङ्मुखाः अतो नाविन्दन्मित्यर्थः ॥ १ ॥ * * साधयित्वेति । हे राजन्, इत्थं, भगवान्, अमृतं साधयित्वा, स्वकान् स्वभक्तान्, स्वाश्रितानिति यावत् । सुरान् देवान्, पाययित्वा, सर्वभूतानां पश्यतां सतां, गरुडवाहनः पतगराजभुजाधिरूढः सन्, ययौ ॥ २ ॥ * * सपत्नानामिति । ततः सपत्नानां देवानां, परामत्युत्तमां, ऋद्धिं फलप्राप्तिं दृष्ट्वा, ते अमृतोत्पादनकर्मसहायाः, दितिनन्दना दैत्याः, अमृष्यमाणा असहमानाः, अत एव, उद्यतायुधा उद्धृतायुधाः सन्तः, देवान् प्रति, उत्पेतुः अभिदुद्बुवुः ॥ ३ ॥ * * तत इति । ततः, सर्वे सुरगणाः, पीतया सुधया, एधिताः आहितबलाः, नारायणाश्रयाः नारायणकपदाश्रयाश्च, अत एव तैरसुरैः सह, शस्त्रैः, अस्त्रैश्च, प्रतिसंयुधुः ॥ ४ ॥ * * तत्रेति । हे राजन्, उदन्वतः क्षीराब्धेः, तत्र रोधसि, दैवासुरो नाम दैवासुर इति प्रसिद्धः, परमदारुणः अतिभीषणः, तुमुलः संकुलः, रोमहर्षणः पश्यतां शृण्वतां च रोमोद्धमजनकः, रणः संग्रामः, बभूव ॥ ५ ॥ * * तत्रेति । तत्र रणे, अन्योन्यं समासाद्य, संरब्धमनसः संक्रुद्धमानसाः, ते सपत्नाः, असिभिः खड्गैः, बाणैः, विविधायुधैश्च, निजघ्नतुः प्राहरन् ॥ ६ ॥ * * शङ्खेति । शङ्खाश्च तूराणि च मृदङ्गाश्च तेषां भेर्यश्च डमर्यश्च तासां, नदतां हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पत्तयश्च तेषां महान् निःस्वनः शब्दः, अभवत् ॥ ७ ॥ * * रथिन इति । तत्र संयुगे, रथिनः रथिभिः सह, पत्तयः, पत्तिभिः सह, हयाः हयैः सह, इभाः इमैः सह, समसज्जन्त । द्वन्द्वीभूय युयुत्सया संगता बभूवुः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

देवासुर-संग्राम

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! यद्यपि दानव और दैत्यों ने बड़ी सावधानीसे समुद्रमन्थनकी चेष्टा की थी, फिर भी भगवान् से विमुख होनेके कारण उन्हें अमृतकी प्राप्ति नहीं हुई ॥ १ ॥ ❀ ❀ राजन् ! भगवान् ने समुद्रको मथकर अमृत निकाला और अपने निजजन देवताओंको पिला दिया । फिर सबके देखते-देखते वे गरुडपर सवार हुए और वहाँसे चले गये ॥ २ ॥ ❀ ❀ जब दैत्यों ने देखा कि हमारे शत्रुओंको तो बड़ी सफलता मिली, तब वे उनकी बढ़ती सह न सके । उन्होंने तुरंत अपने हथियार उठाये और देवताओंपर धावा बोल दिया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इधर देवताओं ने एक तो अमृत पीकर विशेष शक्ति प्राप्त कर ली थी और दूसरे उन्हें भगवान् के चरणकमलोंका आश्रय था ही । बस, वे भी अपने अस्त्रोंसे सुसज्जित हो दैत्योंसे भिड़ गये ॥ ४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! क्षीरसागरके तटपर बड़ा ही रोमाञ्चकारी और अत्यन्त भयङ्कर संग्राम हुआ । देवता और दैत्योंकी वह घमासान लड़ाई ही 'देवासुर-संग्राम' के नामसे कही जाती है ॥ ५ ॥ ❀ ❀ दोनों ही एक दूसरेके प्रबल शत्रु हो रहे थे, दोनों ही क्रोधसे भरे हुए थे । एक-दूसरेको आमने-सामने पाकर तलवार, बाण और अन्य अनेकानेक अस्त्र-शस्त्रोंसे परस्पर चोट पहुँचाने लगे ॥ ६ ॥ उस समय लड़ाईमें शङ्ख, तुरही, मदङ्ग, नगारे और डमरू बड़े जोरसे बजने लगे; हाथियोंकी चिंगाड़, घोड़ोंकी हिनहिनाहट, रथोंकी घरघराहट और पैदल सेनाकी चिल्लाहटसे बड़ा कोलाहल मच गया ॥ ७ ॥ ❀ ❀ रणभूमिमें रथियोंके साथ रथी, पैदलके साथ पैदल, घुड़सवारोंके साथ घुड़सवार एवं हाथीवालोंके साथ हाथीवाले भिड़ गये ॥ ८ ॥

उष्ट्रैः केचिद्भिः केचिदपरे युयुधुः खरैः । केचिद् गौरमृगैर्ऋक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः ॥ ९ ॥
 गृध्रैः कङ्कैर्वकैरन्ये श्येनभासैस्तिमिङ्गलैः । शरभैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः ॥ १० ॥
 शिवाभिरासुभिः केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः । वस्तैरेके कृष्णसारैर्हंसैरन्ये च सुकरैः ॥ ११ ॥
 अन्ये जलस्थलखगैः सचैर्विकृतविग्रहैः । सेनयोरुभयो राजन्विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः ॥ १२ ॥
 चित्रध्वजपटैः राजन्नातपत्रैः सितामलैः । महाधनैर्वज्रदण्डैर्व्यजनैर्बार्हचामरैः ॥ १३ ॥
 वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैरर्चिर्भिर्वर्मभूषणैः । स्फुरद्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः ॥ १४ ॥
 देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पाण्डुनन्दन । रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिव सागरौ ॥ १५ ॥
 वैरोचनो बलिः संख्ये सोऽसुराणां चमूपतिः । यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—केचित् उष्ट्रैः केचित् भिः अपरे खरैः केचिद् भटाः गौरमृगैः ऋक्षैः द्वीपिभिः हरिभिः युयुधुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अन्ये गृध्रैः कङ्कैः बकैः श्येनभासैः तिमिङ्गलैः शरभैः महिषैः खड्गैः गोवृषैः गवयारुणैः ॥ १० ॥ ❀ ❀ केचित् शिवाभिः आसुभिः कृकलासैः शशैः नरैः एके वस्तैः अन्ये कृष्णसारैः हंसैः च सुकरैः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अन्ये स्थलजलखगैः विकृतविग्रहैः सचैः राजन् ते उभयोः सेनयोः अग्रतः अग्रतः विविशुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ राजन् चित्रध्वजपटैः सितामलैः आतपत्रैः महाधनैः वज्रदण्डैः व्यजनैः बार्हचामरैः वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैः अर्चिर्भिः वर्मभूषणैः सूर्यरश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः विशदैः शस्त्रैः पाण्डुनन्दन सागरौ यादसाम् इव देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ वीरमालाभिः रेजतुः ॥ १३-१५ ॥ ❀ ❀ असुराणाम् चमूपतिः वैरोचनः सः बलिः संख्ये वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितं यानम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चित्रध्वजपटादिभिश्च वीराणां मालाभिश्च राजभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ यादसां मालाभिः सागराविव रेजतुरिति त्रयाणामन्वयः । यादोभिरिति वा । सितैरमलैरातपत्रैश्च बहैश्चामरैश्च व्यजनैश्च ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वातेनोद्धूतै-

१. प्रा० पा०—चिद्विपैः । २. प्रा० पा०—येऽपि युयुः खरैः । ३. प्रा० पा०—नरैः खगैः । ४. प्रा० पा०—मृगैरन्ये ।

५. प्रा० पा०—महायुधैर्वज्रं ।

रुत्तरीयैरुष्णीषैश्च सूर्यरश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः ॥ १४-१५ ॥ * * संख्ये युद्धे । असुराणां या चमूस्तस्याः पतिः
स बलिर्यानमास्थितः ॥ १६-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

गौरमृगो मृगः श्याममृगेतरः । हरयो वानरा अश्वा वा 'हरी कीशुतरंगमौ' इति केशवः ॥ ९ ॥ * * श्येनतुल्यभासाः
श्येनभासाः । श्येनैर्युक्ता भासा वा गृध्रादयो भासांताः पक्षिभेदाः । तिमिगिलैर्मत्स्यैः । शरभैस्सिंहादिभिः । खड्गैर्गण्डकैः ।
अरुणोऽपि मृगभेदः ॥ १० ॥ * * आखुर्मूषिकः ॥ ११ ॥ * * विकृतो भयंकरो विग्रहो देहो येषां तैस्सत्त्वैर्जावैः
'सत्त्वं जंतौ गुणे बले' इति धरणिः ॥ १२ ॥ * * समासांतर्गतपदभेदेनान्वयं त्वगतिकगतिकं मत्वाह—यादोभिरिति ।
अयं तु पाठः श्रेयान् । बार्हैर्बर्हिपक्षरचितैः ॥ १३-१४ ॥ * * 'ध्वजिनी बाहिनी सेना' इति कोशात् ॥ १५ ॥ * *
स यानम् आस्थित इति तृतीयश्लोकगेनान्वयः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

उष्ट्रैरिति । केचित् भटाः उष्ट्रैर्युधुः । अभिययुरित्यादि स्पष्टं साद्धं त्रिकम् । तडभाव आर्षः । वस्तैश्छागैः ॥ ९-११ ॥
सेनयोरिति । हे राजन् ! ते उष्ट्रादिवाहनाः अप्रतोऽप्रतः उभयोः सेनयोर्विविशुः ॥ १२ ॥ * * चित्रेति त्रिकम् । हे
राजन् ! हे पाण्डुनन्दन ! चित्रैर्ध्वजपटैः सितैर्मलैः खड्गैरातपत्रैर्वज्रदण्डैः हीरकखचितदण्डैर्व्यजनैर्बार्हचामरैः मयूरपिच्छ-
विरचितचामरैः वातेनोद्धतैरुत्तरैः उत्तरीयैः उष्णीषैश्च अर्चिर्भरर्चिष्मद्भिः सूर्यरश्मिभिर्हेतुभूतैः सुतरां स्फुरद्भिरिति तृतीयान्तानां
सर्वेषां विशेषणं विशदैः खड्गैः वीराणां मालाभिः समुदायैश्च देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ सेने रेजतुः । यादसां जलचराणां
मालाभिर्यथा सागरौ राजेतां तथेत्यर्थः ॥ १३-१५ ॥ * * वैरोचन इति त्रिकम् । हे प्रभो वैराचनः विरोचनपुत्रः सङ्घे
युद्धे असुराणां चमूपतिः स प्रसिद्धः बलिः वैहायसं नाम प्रसिद्धं कामगं यथेष्टगति मयेन निर्मितं सर्वसाङ्ग्रामिकोपेतमपेक्षित-
सर्वसङ्ग्रामसाधनपूर्णं सर्वाश्चर्यमयं सर्वथा अद्भुतत्वेनाश्चर्यजनकम् अप्रतर्क्यं मनसः अविषयमत एव अनिर्देश्यं निर्देष्टुं वचसा
निरूपयितुमशक्यं कदाचित् दृश्यमानं भवति कदाचित् कचिददर्शनं च भवतीति तत् सर्वश्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धं विमानार्थं विमान-
श्रेष्ठं यानं वाहनमास्थितः सर्वानोकाधिपैर्वृतश्च वालव्यजनैश्छत्राभ्यैश्च उदये उदयगिरिशिखरे स्थितश्चन्द्र इव रेजे ॥ १६-१८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र देवेषु असुरेषु च केचित् केचिद्भटा उष्ट्रादिभिर्वाहनैरभिसंययुः अभिदुहुवुः । गौरमुखैरिति ऋक्षैरित्यस्य विशेषणं
रक्तमुखैर्वानरैरित्यर्थः । हरिभिः सिंहैः तिमिङ्गिलैर्मत्स्यविशेषैः गोभिर्धनुभिः वृषैर्बलीवर्द्धैश्चात्रैव गोबलीवर्द्धन्यायः
प्रदक्षितः ॥ ९-१० ॥ * * शिवाः शृगालविशेषास्ताभिः वस्तैर्मेषैः ॥ ११ ॥ * * जले स्थले खे आकाशे
गच्छन्तीति तथा तैः विकृतविग्रहैः सत्त्वैर्जन्तुभिर्वाहनभूतैरुभयोर्देवासुरसम्बन्धिन्योः सेनयोरप्रतः हे राजन् विविशुः ॥ १२ ॥
हे राजन् ! चित्रध्वजपटैः सितैः शुभ्रैर्मलैर्महाधनैरनर्घैः वज्रदण्डैरातपत्रैस्तथा वज्रदण्डैः व्यजनैरनर्घैश्चामरैः ॥ १३ ॥
वातेनोद्धूतैरुत्तरीयैरुष्णीषैर्ध्वनद्भिः कवचैर्भूषणैश्च विशदैः निघर्षणेन निर्मलीकृतैः सूर्यरश्मिभिर्नितरां स्फुरद्भिः शस्त्रैश्च ॥ १४ ॥
वीराणां मालाभिश्च देवासुराणां ध्वजिन्यौ सेने रेजतुः यथा यादसां मालाभिः सागरौ समुद्रौ तद्वत् ॥ १५ ॥ * *
असुराणां या चमूः सेना तस्याः पतिर्वैरोचनो बलिर्वैहायसाख्यं यानं विमानमास्थितः अधिष्ठितः उदये उदयगिरौ स्थितश्चन्द्र
इव रेजे । यानं विशिनष्टि, कामगं कामं यथेच्छं गच्छतीति तथा मयेन निर्मितम् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तेषामारोहसाधनान्याह—उष्ट्रैरित्यादिना । द्विजैः पक्षिभिः ॥ ९ ॥ * * खड्गैर्मृगविशेषैः अरुणैर्वन-
सत्त्वविशेषैः ॥ १०-१२ ॥ * * बार्हचामरैः पिच्छविरचितचामरैः ॥ १३-१४ ॥ * * वीचिमालाभिः यादसां
जलजन्तूनां वरूथिनी यथा ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

चित्रध्वजैरिति त्रिकम् । व्यजनादिभिः कथम्भूतैः अर्चिर्भिः कृत्वा स्फुरद्भिः सूर्यरश्मिभिस्तु सुतरां स्फुरद्भिरित्यन्वयः ।
एवमेवाभिप्रेतं तैरपि पाठस्याऽस्य दुर्गमत्वादेव पाठान्तराणि कल्पितानि लक्ष्यन्ते परस्परं विगीतानि ॥ १३-१५ ॥ * *
असुराणां या चमूस्तस्याः पतिः स बलिर्यानमास्थितः उदये उदयगिरिशिखरे स्थितश्चन्द्र इव रेजे इति त्रयाणामन्वयः ॥ १६-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वस्तेः छागैः ॥ ११-१३ ॥ * * वातेनोद्धूतैरुत्तरीयैरुष्णीषैश्चाचिभिः अर्चिष्मद्भिः सूर्यस्य रश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः ॥ १४ ॥ * * ध्वजिन्यौ सेने यादसां मालाभिः सागराविव ॥ १५-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

चित्रध्वजपटादिभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ रेजतुरिति तृतीयेनान्वयः ॥ १३-१४ ॥ * * हे वीर ! यादसां मालाभिः सागराविव ॥ १५-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तेषां वाहनप्रदर्शनपूर्वकं रणे प्रवेशं वर्णयति—उग्रैरिति चतुर्भिः । केचित् भटाः उग्रैरिति अभिययुः आजग्मुस्ते च हे राजन् अग्रतोऽग्रतः उभयोः सेनयोर्विविशुरिति चतुर्थेनान्वयः ॥ ६-१२ ॥ * * चित्रध्वजपटादिभिः देवदानव-वीराणां ध्वजिन्यौ सेने रेजतुरिति त्रयाणामन्वयः । हे राजन् हे पाण्डुनन्दनेति सम्बोधनाभ्यां राजपुत्रत्वाद्वाज्यवृत्तेः स्थितत्वाच्च त्वयाऽपि बहुशः सेनाचमत्कारो दृष्टः परन्तु नैतादृश इति सूचयति । सितैरमलैः स्वच्छैरातपत्रैः । वज्रदण्डैर्ह्रीरकजडितदण्डैर्व्यजनैः । बार्हचामरैः मयूरपिच्छविरचितचामरैः ॥ १३ ॥ * * वातेनोद्धूतैरुत्तरीयैः उष्णीषैश्च अर्चिभिरग्नि-ज्वालादिभिः सूर्यरश्मिभिर्हेतुभूतैः सुतरां स्फुरद्भिरिति तृतीयान्तानां सर्वेषां विशेषणम् । विशदैः स्वच्छैः ॥ १४ ॥ * * वीराणां मालाभिः समुदायैश्च । तत्र दृष्टान्तमाह—यादसामिति । यादसां जलचराणां मालाभिर्यथा सागरौ रेजेतां तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * सङ्घे युद्धे सः प्रसिद्धः असुराणां चमूपतिः सेनापतिर्बलिस्तत् सर्वश्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धं विमानाद्यं विमानश्रेष्ठं यानं वाहनमास्थितो बालव्यजनैश्छत्राद्यैश्च उदयगिरिशिखरैः स्थितश्चन्द्र इव रेजे इति त्रयाणामन्वयः । बलिनाम-कान्यशङ्कानिरासार्थं तं विशिनष्टि—वैरोचन इति, विरोचनपुत्रः । विमानस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति—यानमिति सार्धेन । वैहायसना-मकमिति तथा नामत्वे हेतुमाह—कामगमिति, यथेष्टगतिमदित्यर्थः । एवम्भूतं कुत आगतमित्यपेक्षायां तस्य कर्तृतोऽपि श्रेष्ठत्वं दर्शयति—मयेन महामायाविना निर्मितमिति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उग्रैरिति । तत्र देवेष्वसुरेषु च मध्ये, केचित् भटाः, उग्रैः वाहनैः, केचित् इमैर्वाहनैः, अपरे खरैः वाहनैः, केचित् गौरमृगैः वाहनैः, केचित् ऋक्षैः वाहनैः, गौरमुखैरिति पाठे गौरमुखैरिति ऋक्षैरित्यस्य विशेषणं तदा रक्तमुखैर्वाहनैरित्यर्थः । केचित् द्वीपिभिः शार्दूलैः वाहनैः, केचित् हरिभिः सिंहैः वाहनैः, अभिययुः ॥ ६ ॥ * * गृध्रैरिति । केचित् गृध्रैः वाहनैः, केचित् कङ्कैः पक्षिभिः वाहनैः, अन्ये बटैः पक्षिभिः वाहनैः, बटैरित्यत्र बकैरित्यपि पाठः । श्येनाश्च भासाश्च तैः, केचित्छयेनैर्वाहनैः, केचिद्वासैर्वाहनैरित्यर्थः । केचित्तिमिगिलैर्मत्स्यविशेषैः वाहनैः, केचित् शरभैः वाहनैः, केचित् महिषैः वाहनैः, केचित् खड्गैर्गण्डकैः वाहनैः, केचित् गोवृषैः गोभिर्वृषैश्च वाहनैरित्यर्थः । गवयाश्च अरुणाश्च तैः, केचिद्गव्यैर्वाहनैः, केचिद्गणैर्वाहनैः, यत्रारुणा वनसत्त्वविशेषाः ॥ १० ॥ * * शिवाभिरिति । केचित् शिवाभिः वाहनैः, केचित् आसुरभिः वाहनैः, केचित् कृकलासैः वाहनैः, केचित् शशैः वाहनैः, केचित् नरैः वाहनैः एके केचन वस्तैर्बकरैः वाहनैः, केचित् कृष्णसारैः वाहनैः, केचित् हंसैः वाहनैः, अन्ये शूकरैः वाहनैश्च ॥ ११ ॥ * * अन्ये इति । अन्ये जलं च स्थलं च खमाकाशं च तत्र गच्छन्तीति तैः, जलगामिभिः स्थलगामिभिराकाशगामिभिश्च विकृतविग्रहैः सत्त्वैर्वाहनभूतैर्जन्तुभिः, ते देवासुराः, हे राजन्, उभयोः सेनयोः, अग्रतोऽग्रतः, विविशुः ॥ १२ ॥ * * चित्रेति । हे राजन्, चित्रा विचित्राश्च ते ध्वजपटाश्च तैः, सितानि शुभ्राणि च तान्यमलानि च तैः, महाधनैर्महामूल्यैः, वज्रदण्डैः, आतपत्रैः, व्यजनैः, बार्हचामरैर्मयूर-पिच्छचामरैः ॥ १३ ॥ * * वातेति । वातोद्धूतोत्तरीयैः वायुनोद्धूतैरुत्तरीयैरुष्णीषैश्चेत्यर्थः । ध्वनद्भिः खणखणाय-मानैः, वर्माणि च भूषणानि च तैः, अर्धभिर्वर्मभूषणैरिति पाठे वर्मभूषणैः, अर्धभिरित्यर्थः, सूर्यरश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः, विशदैः शस्त्रैः ॥ १४ ॥ * * देवेति । चित्रध्वजपटादिभिः, वीरमालाभिश्च, हे पाण्डुनन्दन देवदानववीराणां, उभे, ध्वजिन्यौ सेने, यादसां मालाभिः सागरौ इव रेजतुः । इति त्रयाणामेकसंबन्धः ॥ १५ ॥ * * वैरोचन इति । सर्वेति । आस्थितेति । संख्ये संग्रामे, असुराणां चमूपतिः, वैरोचनो विरोचनपुत्रः बलिः, आसीत् । हे प्रभो राजन्, सर्वाणि च तानि सांग्रामिकाणि संग्रामसाधनान्यस्त्रशस्त्रादीनि तैरुपेतं युक्तं, मयेन निर्मितं, अत एव सर्वाश्चर्यमयं, अग्रतर्क्य

विमानान्तरसजातीयत्वेन तर्कितुमशक्यं, अनिर्देश्यमनियतप्रदेशावस्थानत्वेन कचिद्देशे नियमेन स्थितमिति निर्देश्यमशक्यं, दृश्यमानं कचित् दृग्विषयाहं, अदर्शनं तत्क्षणमेव तत्र द्रष्टुमशक्यं, कामगं यथेच्छगति, वैहायसं नाम वैहायसाख्यया प्रसिद्धं, तत् विमानाग्र्यं विमानेषु श्रेष्ठं, यानं विमानं, आस्थितः विमानमधिष्ठित इत्यर्थः । सर्वानीकाधिपैः सर्वसेनाधिपतिभिर्जनैः वृतः, बालव्यजनच्छत्राग्रैः शोभमानः सन्, स बलिः, उदये उदयपर्वते, स्थितः चन्द्रः इव, रेजे । इति त्रयाणामेकान्वयः ॥ १६-१८ ॥

भाषानुवादः

उनमेंसे कोई-कोई बीर ऊँटोंपर, हाथियोंपर और गधोंपर चढ़कर लड़ रहे थे तो कोई-कोई गौरमृग, भालू, बाघ और सिंहोंपर ॥ १६ ॥ ❀ ❀ कोई-कोई सैनिक गिद्ध, कङ्क, बगुले, बाज और भास पक्षियों पर चढ़े हुए थे तो बहुत-से तिमिल्लिल मच्छ, शरभ, भैंसे, गैंडे, बैल, नीलगाय और जङ्गली साँड़ोंपर सवार थे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ किसी-किसीने सियारिन, चूहे, गिरगिट और खरहोंपर ही सवारी कर ली थी तो बहुतसे मनुष्य, बकरे, कृष्णसारमृग, हंस और सूअरोंपर चढ़े थे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार जल, स्थल एवं आकाशमें रहनेवाले तथा देखनेमें भयङ्कर शरीरवाले बहुत-से प्राणियोंपर चढ़कर कई दैत्य सेनाओंमें आगे-आगे घुस गये ॥ १९ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! उस समय रंग-विरंगी पताकाओं, स्फटिक मणिके समान श्वेत निर्मल छत्रों, रत्नोंसे जड़े हुए दण्डवाले बहुमूल्य पंखों, मोरपंखों, चवरो और वायुसे उड़ते हुए दुपट्टों, पगड़ी, कलंगी, कवच, आभूषण तथा सूर्यकी किरणोंसे अत्यन्त दमकते हुए उज्ज्वल शस्त्रों एवं वीरोंकी पंक्तियोंके कारण देवता और असुरोंकी सेनाएँ ऐसी शोभायमान हो रही थीं, मानो जल-जन्तुओंसे भरे हुए दो महासागर लहरा रहे हों ॥ २०-२५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! रणभूमिमें दैत्योंके सेनापति विरोचनपुत्र बलि मय दानवके बनाये हुए वैहायस नामक विमानपर सवार हुए । वह विमान चलानेवालेकी जहाँ इच्छा होती थी, वहीं चला जाता था ॥ २६ ॥

सर्वसाङ्ग्रामिकोपेतं सर्वार्थर्यमयं प्रभो । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शनम् ॥ १७ ॥
आस्थितस्तद् विमानाग्र्यं सर्वानीकाधिपैर्वृतः । बालव्यजनच्छत्राग्र्यै रेजे चन्द्र इवोदये ॥ १८ ॥
तस्यासन् सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुराः । नमुचिः शम्बरो बाणो विप्रचित्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥
द्विमूर्धा कालनाभोऽथ प्रहेतिर्हेतिरिन्विलः । शकुनिर्भूतसंतापो वज्रदंष्ट्रो विरोचनः ॥ २० ॥
हयग्रीवः शङ्कुशिराः कपिलो मेघदुन्दुभिः । तारकश्चक्रहृक् शुम्भो निशुम्भो जम्भ उत्कलः ॥ २१ ॥
अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्च मयश्च त्रिपुराधिपः । अन्ये पौलोमकालेया निवातकवचादयः ॥ २२ ॥
अलब्धभागाः सोमस्य केवलं क्लेशभागिनः । सर्व एते रणमुखे बहुशो निर्जितामराः ॥ २३ ॥
सिंहनां दान्विमुञ्चन्तः शङ्खान्दध्ममहारवान् । दृष्ट्वा सपत्नानुत्सिक्तान्वलिभित् कुपितो भुशम् ॥ २४ ॥
ऐरावतं दिक्करिणमारूढः शुशुभे स्वराट् । यथा स्रवत्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्षतिः ॥ २५ ॥
तस्यासन्सर्वतो देवा नानावाहव्जयायुधाः । लोकपालाः सह गणैर्वाय्वग्निरुणादयः ॥ २६ ॥
तेऽन्योन्यमभिसंसृत्य ध्विपन्तो मर्मभिर्मिथः । आह्वयन्तो विशन्तोऽग्रे युयुधुर्द्वन्द्वयोधिनः ॥ २७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सर्वसाङ्ग्रामिकोपेतं सर्वार्थर्यमयम् अप्रतर्क्यम् अनिर्देश्यं दृश्यमानम् अदर्शनं यानं तत् विमानाग्र्यम् आस्थितः सर्वानीकाधिपैः वृतः बालव्यजनच्छत्राग्र्यैः उदये चन्द्रः इव रेजे ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ तस्य यूथानां पतयः असुराः यानैः सर्वतः आसन् नमुचिः शम्बरः बाणः विप्रचित्तिः अयोमुखः द्विमूर्धा कालनाभः अथ प्रहेतिः हेतिः इन्विलः शकुनिः भूतसंतापः वज्रदंष्ट्रः विरोचनः हयग्रीवः शङ्कुशिराः कपिलः मेघदुन्दुभिः तारकः चक्रहृक् शुम्भः निशुम्भः जम्भः उत्कलः अरिष्टः च अरिष्टनेमिः च त्रिपुराधिपः मयः अन्ये पौलोमकालेयाः निवातकवचादयः सोमस्य अलब्धभागाः केवलं क्लेशभागिनः सर्वे एते बहुशः रणमुखे निर्जितामराः सिंहनादान् विमुञ्चन्तः महारवान् शंखान् दध्मुः । बलिभित् सपत्नान् उत्सिक्तान्

दृष्ट्वा भृशं कुपितः ॥ १६-२४ ॥ * * यथा स्रवत्प्रस्रवणम् उदयाद्रिम् अहर्षतिः ऐरावतं दिक्करिणम् आरूढः स्वराट् शुशुभे ॥ २५ ॥ नानावाहध्वजायुधाः लोकपालाः वाय्वग्निवरुणादयः देवाः गणैः सह तस्य सर्वतः आसन् ॥ २७ ॥ * * ते अन्योन्यम् अभिसंसृत्य मर्मभिः मिथः क्षिपन्तः आह्वयन्तः अग्रे विशन्तः द्वन्द्वयोधिनः युयुधुः ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

उदयगिरिशिखरे स्थितश्चंद्र इव रेज इति त्रयाणामन्वयः ॥ १८-२४ ॥ * * स्रवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन्निति मदधारासादृश्यम् ॥ २५ ॥ * * नानावाहनादीनि येषां ते देवाः असुराश्च मिथोऽभिसंगम्य नामभिर्नामानि गृहीत्वा क्षिपन्तस्तिरस्कुर्वन्तो युयुधुः ॥ २६-२७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सर्वैः सांग्रामिकैः संग्रामसाधनभूतैः शस्त्रादिभिरुपेतम् । सर्वाश्चर्याणि प्रधानानि यत्र तत् । तदेवाह—
अप्रतर्क्यमित्यादि ॥ १७ ॥ * * बालव्यजनैश्चामरैः ॥ १८ ॥ * * तस्य बलेः ॥ १९-२४ ॥ * * अहर्षतिः ॥ २५ ॥ * * तस्य इंद्रस्य ॥ २६ ॥ * * ते देवासुराः ॥ २७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्येति चतुष्कम् । तस्य बलेः सर्वतोऽसुरयूथानां पतयः नमुचिरित्यादयः असुरा यानैरासन् । स्पर्ष्टं शेषम् ॥ १६-२२ ॥ अलब्धेति सार्द्धम् । सर्वे एते च सोमस्यामृतस्य न लब्धो भागो यैस्ते असमर्थसमासः । अतः केवलं मथनकृते शभागिनः तथा पूर्वं रणमुखे बहुशो निर्जिता अमरा यैः । अतः पुनरपि जयाशया सिंहनादान् विमुञ्चतः महारवान् शङ्खान्धुः ॥ २३ ॥ * * दृष्ट्वेति सार्द्धम् । सपत्नान् शत्रून् असुरान् उत्सिक्तान् गवितान् दृष्ट्वा स्वयमेव राजते स्वराट् बलभिदिन्द्रः कुपितः सन् स्रवन्ति प्रस्रवणानि दानजलानि निर्झराश्च यस्मिन् तम् ऐरावतं नाम दिक्करिणमारूढः सन् शुशुभे । उदयाद्रिमारूढोऽहर्षतिः सूर्यो यथा शोभते तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * तस्येति । तस्येन्द्रस्य सर्वतः स्वस्वगणैः सह वर्तमाना नाना वाहध्वजायुधानि येषां ते तथाभूता देवाः वाय्वग्निवरुणादयो लोकपालाश्च आसन् ॥ २५ ॥ * * त इति । ते देवा असुराश्चान्योऽन्य-
मभिसंसृत्य संमुखमागत्य स्पर्द्धया इन्द्रेण बलियुयोधेत्यादिः सप्रस्वन्वयः । तड्भाव आर्षः । नामभिराह्वयन्तः । शता आर्षः । मर्मभिः दुर्वचनैः क्षिपन्तस्तिरस्कुर्वन्तः अग्रेऽग्रे विशन्तो द्वन्द्वयोधिनश्च सन्तो मिथो युयुधुः । तड्भाव आर्षः ॥ २६ ॥ * * युयोधेति । गुहः कातिकेयः अस्यत आस्यत् अस्त्राणि चित्तेप । आडभावतडावापौ । सूर्यो देव एक एव शतेन बाणज्येष्ठैर्बलि-
सुतैर्युयुधे । निशुम्भेति षष्ठी तृतीयार्थे । निशुम्भशुम्भाभ्यां तरस्विनी महावेगवती । विभावसुरग्निः ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्यादिभिः । सप्तसु श्लोकेषु शेषं स्पष्टम् ॥ २७-३३ ॥

वीरराघवव्याख्या

सर्वैः संग्रामसाधनैरस्त्रशस्त्रादिभिर्युक्तं सर्वेषामप्याश्चर्यकरं महद्विपुलमप्रतर्क्य विमानान्तरसजातीयत्वेन तर्कितुम-
प्यशक्यम् अनिर्देश्यमनियतप्रदेशावस्थानत्वेन कचिदेशे नियमेन स्थितमिति निर्देष्टुमशक्यं कचिद् दृश्यमानमपि पुनरप्यदर्शन-
मदृश्यं द्रष्टुमशक्यं तेजस्वित्वाद्विमानस्य श्रेष्ठं यद्यानं तदास्थित इत्यन्वयः । कथम्भूतः सर्वैः सेनाधिपतिभिर्व्यजनच्छत्र-
चामरग्राहिभिश्च वृतः ॥ १७-१८ ॥ * * तस्य बलेः समन्ताद्यूथानां पतयोऽसुराः स्वस्वयानैः सहाऽऽसन् परिवृत्य
तस्थुः । यूथपतीनेव कांश्चिन्निर्दिशति—नमुचिरिति ॥ १९-२२ ॥ * * त एते सर्वे सोमस्यामृतस्यालब्धो भागो यैः
ते केवलं क्लेशमात्रं प्राप्तास्सन्तः पूर्वं रणमुखे बहुशो निर्जिता अमरा यैस्ते ॥ २३ ॥ * * सिंहनादं विमुञ्चन्तः कुर्वन्तः
महान् रवो येषां तान् शङ्खान् दध्मुः ध्वनयामासुः । एवम् उद्धतान् शत्रून् असुरान् दृष्ट्वा स्वराट् बलभिदिन्द्रः नितरां कुपितः ॥ २४ ॥
दिक्करिणमैरावतमधिरोढः विद्यत्याकाशे अवास्थित इति शेषः । कमिव ? स्रवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन् मदधारासादृश्यमनेना-
भिप्रेतं तमुदयाद्रिमारूढोऽहर्षतिः सूर्यो यथा तद्वत् ॥ २५ ॥ * * तस्येन्द्रस्य सर्वतः परितो देवा नाना विविधानि
आयुधादीनि येषां ते आसन् तं परिवेष्ट्य तस्थुः स्वगणैः सहिता वाय्वादयो लोकपालाः ॥ २६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

साङ्ग्रामिकं युद्धसाधनम् ॥ १७-२२ ॥ * * सोमस्य अमृतस्य ॥ २३ ॥ * * उत्सिक्तान् बलगवितान् ॥ २४ ॥ * * स्रवत्प्रस्रवणं च्योतत्प्रस्रवणं च्योतन्मदजलम् अन्यत्र निरन्तरस्यन्दमाननिर्झरम्
अहर्षतिः सूर्यः ॥ २५-३६ ॥

जीवगोस्वमिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्रवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन्निति मदधारासादृश्यम् ॥ २५-२६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रस्रवणानि दानजलानि निर्झराश्च ॥ २५-२७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

स्रवन्ति स्रवणानि निर्झरा यस्मिन् तमुदयाद्रिमहर्षतिः भास्करो यथा तथा स्रवन्ति प्रस्रवणानि मदजलानि यस्मिन् तमैरावतमारूढः स्वराडिन्द्रः शुशुभे ॥ २५-२७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सर्वसाङ्ग्रामिकोपेतम् अपेक्षितसर्वसङ्ग्रामसाधनपूर्णं सर्वाश्चर्यमयं सर्वथा अद्भुतत्वेनाश्चर्यजनकम् । तत्र हेतुद्वयमाह—
 अप्रतर्क्यं मनसः अविषयमत एव अनिर्देश्यं निर्देष्टुं वचसा निरूपयितुमशक्यम् । तत्रापि हेतुमाह—कदाचित् दृश्यमानं भवति
 कदाचित् कचिददर्शनं च भवतीति ॥ १७ ॥ * * चमूपतित्वमेव विशदयति—सर्वानीकाधिपैर्वृत इति ॥ १८ ॥
 सर्वपतित्वादेव तस्य बलेः सर्वतोऽसुरयूथानां पतयः असुरा यानैरासन् । तान् यूथपतोन् दृश्यति—नमुचिरिति
 साद्वैस्त्रिभिः ॥ १९-२२ ॥ * * युद्धप्रवृत्तौ हेतुमाह—अलब्धभागाः सोमस्यामृतस्य अत एव केवलं क्लेशभागिन इति ।
 तर्हि कथं पीतामृतैर्बलिभिर्देवैः सह युद्धे प्रवृत्तास्तत्राह—सर्व एत इति । देवान् बहुशो निर्जितत्वादिदानीमपि तान् वयं
 विजेष्यामहे एवेत्यभिमानेन पीतामृतैर्भगवद्भक्तैरपि सह युद्धे तेषां प्रवृत्तिरिति भावः ॥ २३ ॥ * * युद्धप्रारम्भमाह—
 सिंहनादमिति । एवं बलिं निरूपयेन्द्रं निरूपयति—दृष्टेति । सपत्नान् शत्रून् असुरान् उत्सिक्तान् गर्वितान् दृष्ट्वा बलभित् इन्द्रो
 भृशं कुपितः सन् ॥ २४ ॥ * * दिक्करिणं महत्त्वेन महाबलत्वेन च दिग्गजसदृशं हस्तिनमैरावतनामकमारूढः शुशुभे
 इति द्वयोरन्वयः । तस्य महत्त्वमाह—स्वराडिति । देवराजत्वेन स्वयमेव राजते इति तथा । तच्छोभायां दृष्टान्तमाह—यथेति ।
 स्रवन्ति प्रस्रवणानि निर्झरजलानि यस्मिन्तम् उदयाद्रिम आरूढोऽहर्षतिः सूर्यो यथा शोभते तथेत्यर्थः । ऐरावतेऽपि मदधाराः
 प्रस्रवन्तीति तत्सादृश्यात् स्रवत्प्रस्रवणमित्यद्विविशेषणम् ॥ २५ ॥ * * तस्येन्द्रस्य सर्वतः स्वस्वगणैः सह वर्तमाना
 नानावाहध्वजायुधानि येषां ते तथाभूता देवाः वाय्वग्निवरुणादयो लोकपालाश्च आसन्नित्यन्वयः ॥ २६ ॥ * * ते देवा
 असुराश्चान्योन्यम् अभिसंसृत्य सम्मुखमागत्य नामभिराह्वयन्तो दुर्वचनैः क्षिपन्तस्तिरस्कुर्वन्तः अग्रेऽग्रे विशन्तो द्वन्द्वयोधिनश्च
 सन्तो मिथो युयुधुरित्यन्वयः ॥ २७ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्येति । तस्य बलेः, सर्वतः समन्तात्, यूथानां पतयः, असुराः, यानैः स्वस्ववाहनैः सह, आसन् । परिवृत्य
 तस्थुरित्यर्थः । यूथपतीनेव कांश्चिन्नान्ना निर्दिशति साद्वैस्त्रिभिः । नमुचिः, शम्बरः, बाणः, विप्रचित्तिः, अयोमुखः ॥ १९ ॥
 द्विमूर्द्धेति । द्विमूर्द्धा, कालनाभः, अथ प्रहेतिः, हेतिः, इल्वलः, शकुनिः, भूतसंतापः, वज्रदंष्ट्रः, विरोचनः ॥ २० ॥ * *
 हयग्रीव इति । हयग्रीवः, शङ्कुशिराः, कपिलः, मेघदुन्दुभिः, तारकः, चक्रदृक्, शुम्भः, निशुम्भः, जृम्भः, उत्कलः ॥ २१ ॥
 अरिष्ट इति । अरिष्टः, अरिष्टनेमिः, मयश्च त्रिपुराधिपश्च पौलोमाश्च कालेयाश्च निवातकवचाश्च ते आदयो येषां
 ते, अन्येऽपि ॥ २२ ॥ * * अलब्धभागा इति । रणमुखे पूर्वं जातेषु बहुषु श्रेष्ठेषु संप्रामेष्टित्यर्थः । बहुशो बहुवारान्,
 निर्जिता अमरा यैस्ते तथाभूताः सन्तोऽपि, सोमस्यामृतस्य, न लब्धो भागो यैस्ते, ततः केवलं क्लेशभाजिनः, एते सर्वे जाता
 इति शेषः ॥ २३ ॥ * * सिंहनादमिति । अत इति शेषः । नमुच्यादयः, सिंहनादं, विमुञ्चन्तः कुर्वन्तः सन्तः, महा-
 रवान् शङ्खान्, दध्मुः । तदानीमेवमिति शेषः । उत्सिक्तान् अत्युद्धतान्, सपत्नान्, दृष्ट्वा, बलभिदिन्द्रः, भृशं कुपितः
 आसीत् ॥ २४ ॥ * * ऐरावतमिति । स्वराट् शत्रूस्तेकदर्शनलुब्ध इन्द्रः, ऐरावतं, दिक्करिणं दिग्गजं, आरूढः सन्,
 स्रवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन्तं, उदयाद्रिम आरूढः, अहर्षतिः यथा सूर्य इवेत्यर्थः । शुशुभे ॥ २५ ॥ * * तस्येति । तस्य
 इन्द्रस्य, सर्वतः परितः, नाना नानाविधानि वाहाश्च ध्वजाश्च आयुधानि च तानि येषां ते, देवाः, गणैः स्वस्वयूथैः, सह
 वर्तमानाः, वायुश्च अग्निश्च वरुणश्च ते आदयो येषां ते, लोकपालाश्च आसन् ॥ २६ ॥ * * तेऽन्योन्यमिति । ते सुराः
 दैत्याश्च, अन्योन्यं, अभिसंसृत्य, परस्परं समीपमागत्येत्यर्थः । मिथोऽन्योन्यं, क्षिपन्तस्तिरस्कुर्वन्तः, नामभिः आह्वयन्त आकार-
 यन्तः, विशन्तः अग्रेऽग्रे प्रवेशं कुर्वन्तः, द्वन्द्वयोधिनः सन्तः, युयुधुः ॥ २७ ॥

भाषानुवादः

युद्धकी समस्त सामग्रियाँ उसमें सुसज्जित थीं। परीक्षित ! वह इतना आश्चर्यमय था कि कभी दिखलायी पड़ता तो कभी अदृश्य हो जाता। वह इस समय कहाँ है—जब इस बातका अनुमान भी नहीं किया जा सकता था, तब बतलाया तो कैसे जा सकता था ॥ १७ ॥ * * * उसी श्रेष्ठ विमानपर राजा बलि सवार थे। सभी बड़े-बड़े सेनापति उनको चारों ओरसे घेरे हुए थे। उनपर श्रेष्ठ चमर डुलाये जा रहे थे और छत्र तना हुआ था। उस समय बलि ऐसे जान पड़ते थे, जैसे उदयाचलपर चन्द्रमा ॥ १८ ॥ * * * उनके चारों ओर अपने-अपने विमानोंपर सेनाकी छोटी-छोटी टुकड़ियोंके स्वामी नमुचि, शम्बर, बाण, विप्रचित्ति, अयोमुख, द्विमूर्धा, कालनाभ, प्रहेति, हेति, इल्वल, शकुनि, भूतसन्ताप, वज्रदंष्ट्र, विरोचन, ह्यग्रीव, शङ्कुशिरा, कपिल, मेघदुन्दुभि, तारक, चक्राक्ष, शुम्भ, निशुम्भ, जम्भ, उत्कल, अरिष्ट, अरिष्टनेमि, त्रिपुराधिपति मय, पौलोम, कालेय और निवातकवच आदि स्थित थे ॥ १९-२२ ॥ * * * ये सब-के-सब समुद्र-मन्थनमें सम्मिलित थे। परन्तु इन्हें अमृतका भाग नहीं मिला, केवल कलेश ही हाथ लगा था। इन सब अमुरोंने एक नहीं, अनेक बार युद्धमें देवताओंको पराजित किया था ॥ २३ ॥ * * * इसलिये वे बड़े उत्साहसे सिंहनाद करते हुए अपने घोर स्वरवाले शङ्ख बजाने लगे। इन्द्रने देखा कि हमारे शत्रुओंका मन बढ़ रहा है, ये मदोन्मत्त हो रहे हैं; तब उन्हें बड़ा क्रोध आया ॥ २४ ॥ * * * वे अपने वाहन ऐरावत नामक दिग्गजपर सवार हुए। उसके कपोलोंसे मद बह रहा था। इसलिये इन्द्रकी ऐसी शोभा हुई, मानो भगवान् सूर्य उदयाचलपर आरूढ़ हों और उससे अनेकों झरने बह रहे हों ॥ २५ ॥ * * * इन्द्रके चारों ओर अपने-अपने वाहन, ध्वजा और आयुधोंसे युक्त देवगण एवं अपने-अपने गणोंके साथ वायु, अग्नि, वरुण आदि लोक-पाल हो लिये ॥ २६ ॥ * * * दोनों सेनाएँ आमने-सामने खड़ी हो गयीं। दो-दोकी जोड़ियाँ बनाकर वे लोग लड़ने लगे। कोई आगे बढ़ रहा था, तो कोई नाम ले-लेकर ललकार रहा था। कोई-कोई मर्मभेदी वचनोंके द्वारा अपने प्रतिद्वन्द्वीको धिक्कार रहा था ॥ २७ ॥

युयोध बलिरिन्द्रेण तारकेण गुहोऽस्यैत । वरुणो हेतिनायुध्यन्मित्रो राजन्प्रहेतिना ॥ २८ ॥
यमस्तु कालनाभेन विश्वकर्मा मयेन वै । शम्बरो युयुधे त्वष्ट्रा सवित्रा तु विरोचनः ॥ २९ ॥
अपराजितेन नमुचिरश्विनौ वृषपर्वणा । सूर्यो बलिसुतैर्देवो बाणज्येष्ठैः शतेन च ॥ ३० ॥
राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः । निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ॥ ३१ ॥
वृषाकपिस्तु जम्भेन महिषेण विभावसुः । इल्वलः सह वातापिर्ब्रह्मपुत्रैररिन्दम ॥ ३२ ॥
कामदेवेन दुर्मर्ष उत्कलो मातृभिः सह । बृहस्पतिश्चोशनसा नरकेण शनैश्वरः ॥ ३३ ॥
मरुतो निवातकवचैः कालैर्यैर्वसवोऽमराः । विश्वेदेवास्तु पौलोमै रुद्राः क्रोधवशैः सह ॥ ३४ ॥

त एवमाजावसुराः सुरेन्द्रा द्रन्द्वेन संहत्य च युध्यमानाः ।

अन्योन्यमासाद्य निजघ्नुरोजसा जिगीषवस्तीक्ष्णशरासितोमरैः ॥ ३५ ॥

भुशुण्डिभिश्चक्रगदष्टिपट्टिशैः शक्त्युन्मुकैः प्रासपरश्वधैरपि ।

निस्त्रिंशभलैः परिधैः समुद्ररैः समिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—बलिः इन्द्रेण युयोध गुहः तारकेण अत्यन्त राजन् वरुणः हेतिना मित्रः प्रहेतिना अयुध्यत् ॥ २८ ॥ * * *

यमः तु कालनाभेन वै विश्वकर्मा मयेन शंबरः त्वष्ट्रा विरोचनः तु सवित्रा युयुधे ॥ २९ ॥ * * * नमुचिः अपराजितेन अश्विनौ वृषपर्वणा च सूर्यः देवः शतेन बाणज्येष्ठैः बलिसुतैः ॥ ३० ॥ * * * तथा सोमः राहुणा अनिलः पुलोम्ना च तरस्विनी भद्रकाली देवी शुम्भनिशुम्भयोः युयुधे ॥ ३१ ॥ * * * अरिन्दम वृषाकपिः तु जम्भेन विभावसुः महिषेण सह-वातापिः इल्वलः ब्रह्मपुत्रैः ॥ ३२ ॥ * * * दुर्मर्षः कामदेवेन उत्कलः मातृभिः सह बृहस्पतिः उशनसा च शनैश्वरः नरकेण ॥ ३३ ॥

मरुतः निवातकवचैः वसवः अमराः कालेयैः विश्वेदेवाः पोलोमैः रुद्राः क्रोधवशैः सह ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवम् आजौ द्वन्द्वेन
संहत्य युध्यमानाः ते असुराः च सुरेन्द्राः ओजसा जिगीषवः अन्योन्यम् आसाद्य तीक्ष्णशरासितोमरैः निजघ्नतुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀
भुशुण्डिभिः चक्रगदष्टिपट्टिशैः शक्तयुल्मुकैः प्रासपरश्वधैः अपि निर्विश्रमल्लैः च समुद्गरैः समिदिपालैः परिचैः
शिरांसि चिच्छिदुः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वन्द्वान्येवाह युयोधेति सप्तभिः । अस्यत आस्यद्युध्यतेत्यर्थः ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ सूर्यो देव एक एव शतेन
बलिसुतैः । बाणो ज्येष्ठो येषां तैः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ निशुम्भशुम्भाभ्यां देवी ॥ ३१-३६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति । क्षेपणमपि युद्धमेवेति भावः ॥ २८-३० ॥ ❀ ❀ तरस्विनी अतीव तेजस्विनी ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
ब्रह्मपुत्रैः सनकाद्यैरिति न व्याख्येयं तेषां विरक्तत्वेन योद्धृत्वं न युक्तमतो वशिष्ठाद्यैरिति ध्येयम् ॥ ३२-३४ ॥ ❀ ❀
एवमुक्तरीत्या ॥ ३५-३७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त इति । ते जिगीषवः परस्परं जेतुमिच्छवः असुराः सुरेन्द्राश्च आजौ युद्धे एवं द्वन्द्वेन संहत्य मिलित्वा युद्धयमानाः
ओजसा वेगेनान्योन्यमासाद्य संप्राप्य तीक्ष्णशरासितोमरैर्निजघ्नतुः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ भुशुण्डिभिरिति । अन्योन्यं भुशुण्ड्या-
दिभिश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ गजा इति । गजास्तुरङ्गाश्च तत्तदारूढा अपीत्यपि ज्ञेयम् । सरथाः रथेन
सहिताः रथिनः आरोहन्तीत्यारोहाः योद्धारत्तैः सहिता अन्ये च वाहा वाहनानि विविधा बहुप्रकारकाः पूर्वोक्ता उष्ट्रादयो
विश्वणिङ्गताः सन्तः निकृताः सञ्चिन्ना बाह्यादयो येषां ते छिन्नानि ध्वजादीनि येषां तादृशा आसन् । इष्वासो धनुः तनुत्रं
कवचम् ॥ ३६ ॥

वीरराघवव्याख्या

अन्योन्यमभिमुखं समीपमागत्य परस्परं क्षिपन्तस्तिरस्कुर्वन्तो नामभिराह्वयन्तो विशन्तश्चाग्रे द्वन्द्वयोधिना
युयुधुः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ द्वन्द्वान्येवाह—युयोधेत्यादिसप्तभिः । बलिवैरोचनिरिन्द्रेण सह तारकेण असुरेण गुहः कुमारः
अस्यत अयुद्धयत इत्यर्थः । हे राजन् ! मित्रः प्रहेतिना अयुद्धयत ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विरोचनः बलेः पिता अन्यो वाऽसुरो
दैत्यः सूर्यो देव एक एव बलेः सुतैर्वर्णज्येष्ठैः बाणो ज्येष्ठो येषां तैः शतसङ्ख्याकैः अयुध्यतेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सामश्चन्द्रः
पुलोम्ना दैत्येन अनिलो वायुरयुध्यत निशुम्भशुम्भयोस्ताभ्यां तरस्विनी बलवती भद्रकाली देवी अयुध्यत ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
वातापिसहित इल्वलः ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्यादिभिः हे अरिन्दम ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ मातृभिर्बाह्यादिभिः सह उत्कलोऽसुरः
उशनसा शुक्रेण बृहस्पतिः नरकेण असुरेण शनैश्चरः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ कालेयैः कालकेयैः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवमित्थ-
माजौ युद्धे त एते सुरासुरश्रेष्ठा द्वन्द्वेन सङ्गोभूय नियुध्यमानाः परस्परं समीपमेत्य जेतुमिच्छवः तीक्ष्णैः शरादिभिः बलेनान्यो-
न्यमाजघ्नतुः शिरांसि चिच्छिदुश्च ॥ ३५-३६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अपराजितेनेति पञ्चकम् । ब्रह्मपुत्रैः प्रजापतिमुखैः कामदेवेनेति तत्स्थाने देवेन्द्रेण कोऽप्ययं निवेशितः न तु स्वयं
कामः तस्य स्कन्दजन्मनः पूर्वमेव भस्मीकृतत्वात् ॥ ३०-३५ ॥ ❀ ❀ ऋषयः रिष्टाः ॥ ३६-४६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अस्यत आस्यत अस्त्राणि चिक्षेप ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ सूर्यो देव एक एव शतेन बलिसुतैः ॥ ३० ॥ ❀ ❀
निशुम्भशुम्भाभ्यां देवी ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मपुत्रैर्वशिष्ठाद्यैः ॥ ३२-३५ ॥ ❀ ❀ भुशुण्ड्यादयोऽस्त्रविशेषाः ॥ ३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अस्यत आयुधानि चिक्षेप ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ शतेन शतसङ्ख्याकैः बाणो ज्येष्ठो येषां तैर्बलिसुतैः ॥ ३० ॥
निशुम्भशुम्भयोस्ताभ्यां तरस्विनी बलवती ॥ ३१-३६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

द्वन्द्वान्येव दर्शयति—युयोधेति सप्तभिः । गुहः स्वामिकार्तिकेयः अस्यत आस्यत्, अयुध्यतेत्यर्थः ॥ २८-२९ ॥ सूर्यो देव एक एव शतेन बाणज्येष्ठैर्बलिसुतैर्युयुधे ॥ ३० ॥ * * * पृष्ठी तृतीयार्थे । निशुम्भशुम्भाभ्यां तरस्विनी महावेगवती भद्रकाली देवी युयुधे ॥ ३१ ॥ * * * विभावसुरप्रः । ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्यादिभिः ॥ ३२ ॥ * * * युयुध इत्यस्य यथापेक्षितं सर्वत्रान्वयः ॥ ३३-३४ ॥ * * * ते जिगीषवः परस्परं जेतुमिच्छवः असुराः सुरेन्द्राश्च आजौ युद्धे एवं द्वन्द्वेन संहृत्य मिलित्वा युद्धयमानाः ओजसा वेगेनान्योन्यम् आसाद्य सम्प्राप्य तीक्ष्णशरासितोमरैर्निजजन्तुरित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ * * * अन्योन्यं भुशुण्ड्यादिभिश्च शिरांसि चिच्छिदुरित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भवतमनोरञ्जनी

द्वन्द्वान्याह युयोधेति सप्तभिः । युयोधेति । बलिवैरोचनिः, इन्द्रेण सह युयोध । गुहः कार्तिकेयः, तारकेण असुरेण, अस्यत आस्यत् । अयुध्यतेत्यर्थः । वरुणः हेतिनाऽसुरेण, अयुध्यत् । हे राजन्, मित्रो देवः, प्रहेतिनाऽसुरेण, अयुध्यत् ॥ २८ ॥ यम इति । यमो देवस्तु कालनाभेनासुरेण, युयुधे । विश्वकर्मा देवः, मयेनासुरेण, युयुधे वै । त्वष्ट्रा आदित्यानां चतुर्थेन देवेन शम्बरोऽसुरः, युयुधे । विरोचनः बलेः पिताऽन्यो वाऽसुरः तु, सवित्रा आदित्यानां पञ्चमेन देवेन, युयुधे ॥ २९ ॥ * * * अपराजितेनेति । नमुचिरसुरः, अपराजितेन देवेन सह, अश्विनौ देवौ वृषपर्वणाऽसुरेण, सूर्यः देवः एकः एव, शतेन शतसंख्याकैः बाणोऽसुरो ज्येष्ठो येषां तैः, बलिसुतैश्च, युयुधे ॥ ३० ॥ * * * राहुणेति । तथा सोमो देवः राहुणा च, केवलशिरोमात्रवर्तिना राहुनाम्नाऽसुरेणापि युयुधे । अनिलो देवः, पुलोम्नाऽसुरेण, युयुधे । तरस्विनी महाबलवती भद्रकाली, देवी निशुम्भशुम्भयोः निशुम्भशुम्भाभ्यामित्यर्थः । युयुधे ॥ ३१ ॥ * * * वृषाकपिरिति । हे अरिदम, वृषाकपिः देवः तु, जम्भेणासुरेण, विभावसुः देवः, महिषेण महिषासुरेण सह, सहवातापिर्वातापिनाऽसुरेण सहितः इल्वलोसुरः, ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्यादिभिर्देवैः, अयुध्यत् ॥ ३२ ॥ * * * कामदेवेनेति । कामदेवेन दुर्मर्षोऽसुरः, उत्कलः असुरः, मातृभिः ब्राह्मी-कुमारी-वाराही-प्रभृतिभिः सप्तमातृकाभिः सह, बृहस्पतिर्देवपुरोहितश्च, उशनसा दैत्यपुरोहितशुकेण, शनैश्चरः सूर्यसुतो देवः, नरकेण नरकासुरेण, अयुध्यत् ॥ ३३ ॥ * * * मरुत इति । मरुतो वायवो देवाः, निवातकवचैरसुरैः, वसवो वसुसंज्ञाः अमरा देवाः, कालेयैः कालकेयैरसुरैः, विश्वेदेवास्तु पौलोमैः पुलोमोऽपत्यैरसुरैः, रुद्राः एकादशरुद्रात्मका देवाः, क्रोधवशैरसुरैः, सह युयुधुः ॥ ३४ ॥ त एवमिति । एवम् आजौ, द्वन्द्वेन संहृत्य, युद्धयमानाः ते सुरेन्द्राः, असुराश्च, अन्योन्यम् आसाद्य, जिगीषवो जेतुमिच्छन्तः सन्तः, तीक्ष्णशरासितोमरैः, ओजसा निजजन्तुः ॥ ३५ ॥ * * * भुशुण्डिभिरिति । भुशुण्डिभिः, चक्राणि च गदाश्च ऋष्टयश्च पट्टिशाश्च तैः, शक्तयश्च उल्मुकानि च तैः, प्रासाश्च परश्वधाश्च तैः, निस्त्रिंशश्च भल्लाश्च तैः, समुद्रैर्मुद्गरसहितैः परिधैः, सभिन्दिपालैर्भिन्दिपालसहितैः, चकारादन्यैरप्यायुधैः, शिरांसि अन्योन्येषां मत्तकानि, चिच्छिदुः ॥ ३६ ॥

भाषानुवादः

बलि इन्द्रसे, स्वामिकार्तिक तारकासुरसे, वरुण हेतिसे और मित्र प्रहेतिसे भिड़ गये ॥ २८ ॥ * * * यमराज कालनाभसे, विश्वकर्मा मयसे, शम्बरासुर त्वष्ट्रासे तथा सविता विरोचनसे लड़ने लगे ॥ २९ ॥ * * * नमुचि अपराजितसे, अश्विनीकुमार वृषपर्वसे तथा सूर्यदेव बलिके बाण आदि सौ पुत्रोंसे युद्ध करने लगे ॥ ३० ॥ * * * राहुके साथ चन्द्रमा और पुलोमाके साथ वायुका युद्ध हुआ । भद्रकाली देवी निशुम्भ और शुम्भपर झपट पड़ी ॥ ३१ ॥ * * * परीक्षित ! जम्भासुरसे महादेवजीकी, महिषासुरसे अग्निदेवकी वातापि तथा इल्वलसे ब्रह्माके पुत्र मरीचि आदिकी ठन गयी ॥ ३२ ॥ दुर्मर्षकी कामदेवसे, उत्कलकी मातृगणोंसे, शुक्राचार्यकी बृहस्पतिसे और नरकासुरकी शनैश्चरसे लड़ाई होने लगी ॥ ३३ ॥ निवातकवचोंके साथ मरुद्गण, कालेयोंके साथ वसुगण, पौलोमोंके साथ विश्वेदेवगण तथा क्रोधवशोंके साथ रुद्रगणका संग्राम होने लगा ॥ ३४ ॥ * * * इस प्रकार असुर और देवता रणभूमिमें द्वन्द्वयुद्ध और सामूहिक आक्रमणद्वारा एक-दूसरेसे भिड़कर परस्पर विजयकी इच्छासे उत्साहपूर्वक तीखे बाण, तलवार और भालोंसे प्रहार करने लगे । वे तरह-तरहसे युद्ध कर रहे थे ॥ ३५ ॥ * * * भुशुण्डि, चक्र, गदा, ऋष्टि, पट्टिश, शक्ति, उल्मुक, प्रास, फरसा, तलवार भाले, मुद्गर, परिध और भिन्दिपालसे एक दूसरेका सिर काटने लगे ॥ ३६ ॥

गजास्तुरङ्गाः सरथाः पदातयः सारोहवाहा विविधा विस्त्रुण्डिताः ।

निकृत्तबाहूरुशिरोधराङ्घ्रयश्छिन्नध्वजेष्वसतनुत्रभूषणाः

॥ ३७ ॥

तस्येन्द्रस्य ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ ततः शक्तिच्छेदोत्तरम् । ततः शूलच्छेदोत्तरम् । ततः प्रासच्छेदोत्तरम् । ऋष्टय ऋष्टीः । विभुः इन्द्रः ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ अथ सर्वशस्त्रच्छेदोत्तरम् । ततो मायासृष्टेः ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ ततः शैलात् । टंकवत्पाषाण-
भेदशस्त्रवत् “सार्द्धं माषत्रयं टंकष्टंकोऽस्त्री ग्रावभेदने” इति धरणिः ॥ ४६-४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तेषामिति । तेषां देवादीनां पदाघातैः रथाङ्गैः रथचक्रैश्च चूर्णितादायोधनात् रणभूमेः सकाशात् उत्थित उल्बणः रेणुर्दिशः खमाकाशं घुमणिं सूर्यं च छादयन् तदैव अस्त्वस्त्रुतिभिः रक्तक्षरणैः परिप्लुतात् संसिक्तादित्यर्थः । आयोधनविशेषणम् । यद्वा परिप्लुतादिति भावे क्तः । परिप्लवनाद्धेतोः न्यवर्तत रक्तधाराणां सूर्यपर्यन्तमुच्छलनादित्यर्थः । परिप्लुत इति पाठे रेणोर्विशेषणम् ॥ ३७ ॥ शिरोभिरिति । उद्धूतानि उत्पतितानि किरीटानि कुण्डलानि च येभ्यस्तैः संरम्भः क्रोधस्तद्युक्ता दृशो येषु तैः क्रोधेनैव परिदृष्टा दच्छदाः ओष्ठा येषु तैः शिरोभिः तथा साभरणैः आभरणानि भूषणानि तत्सहितैः सहायुधैः आयुध-
सहितैश्च महाभुजैः तथा करभसदृशैरुरुभिश्च सा रणभूः प्रकर्षेणासृता आच्छादिता सती बभौ ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ कबन्धा इति । उद्यतान्यायुधानि यैस्तथाभूतैर्दोण्डैर्युक्ताः कबन्धा शिरोभी रहिता देहाश्च तत्र पतितानि यानि स्वशिरोसि तत्रत्यैरक्षि-
भिरेव ते पश्यन्त इत्यर्थः । तत्र मृधे युद्धभूमौ आ सर्वतो धावन्तो भटान् प्रति उत्पेतुः योद्धुमतिवेगेन समागताः ॥ ३९ ॥ बलिरिति । बलिर्दशभिः शरैरिन्द्रमाच्छेद्यत् विव्याध । एवं त्रिभिः शरैरैरावतं तद्वस्तिनमाच्छेद्यत् । चतुर्भिः शरैश्चतुरो वाहान्
ऐरावतपादरक्षकान् आच्छेद्यत् । एकेन शरेण आरोहं हस्तिनन्तारमाच्छेद्यत् ॥ ४० ॥ ॐ ॐ स इति । शीघ्रविक्रमः सः शक्रः हसन्निव बलियुक्तान् बाणान् आपततः आगच्छतः असंप्राप्तानेव तावद्भिरष्टादशभिः शितैस्तीक्ष्णैर्भल्लैर्बाण-
विशेषैश्चिच्छेद ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ तस्येति । तस्येन्द्रस्य तद्बाणच्छेदनलक्षणमुत्तमं कर्म वीक्ष्य दुर्मर्षः शत्रुत्वादसहनो बलितं हन्तुं शक्तिमाददे गृहीतवान् । महोल्कावदाभा यस्यास्तामत एव ज्वलन्तीं तां शक्तिं तद्वस्तस्थामेव हरिरिन्द्रः आच्छिनत् ॥ ४२ ॥
तत इति । ततश्च शूलादिकम् ऋष्टयन्तं यद्यच्छस्त्रं तं हन्तुं बलिः समाददे गृहीतवान् । लङ्घ्यं लिङ् तडभावश्चापौ । तत्सर्वं विभुः इन्द्रः अच्छिनत् ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ ससर्जेति । हे प्रभो ! अथ सोऽसुरो बलिरासुरीं मायां ससर्ज । तत्र पूर्वमन्तर्द्धानं गतः
ततः सुरानीकस्योपरि शैलः प्रादुरभूत् ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ तत इति । ततः शैलात् दवाग्निना दह्यमानाः प्रबलन्तस्तरवो निपेतुः । सुरानीकोपरि इत्यनुषज्यते । सर्वत्र द्विषतां देवानां बलं सेनां चूर्णयन्त्यः टङ्कवत्तीक्ष्णाग्रैः शिखरैः सहिताः शिलाश्च निपेतुः ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ महोरगा इति । महोरगाः सवृश्चिकाः दन्दशूकाः सर्पविशेषाः समुत्पेतुः तथा
सिंहादयश्च महागजान् मर्दयन्तः समुत्पेतुः ॥ ४६ ॥

वीरराघवव्याख्या

गजादयः आरोहन्तीति आरोहास्तैः सहिताः अन्ये च वाहाः नानाविधाः खण्डिता निकृताः नितरां छिन्ना बाह्यादयो येषां छिन्नानि ध्वजादीनि येषां ते बभूवुः । तत्र इष्वासो निषङ्गः तनुत्रं कवचम् ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ तेषां देवादीनां पादाघातै रथाङ्गैश्च चूर्णितादायोधनाद्युद्धभूमेरुत्थितो रेणुरुल्बणो निबिडः दिशः खं घुमणिं सूर्यश्च छादयन् पश्चात् न्यवर्तत । निवृत्तौ हेतुं वदन्नायोधनं विशिनष्टि, अस्त्वस्त्रुतिभिः रुधिरप्रस्रवणैः परितः प्लुतात् सिक्तात् ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ सा युद्धभूमिः शिरोभिर्महाभुजैः करभसदृशैरुरुभिश्च प्रावृता सती बभूव । शिरांसि विशिनष्टि, उद्धूतानि उत्क्षिप्तानि किरीटादीनि येभ्यः संरम्भयुक्ताः दृशो येषु परिदृष्टा दच्छदा दन्तच्छदा अधरोष्ठा येषु तैः । भुजान् विशिनष्टि, साभरणैः सहायुधैरिति च ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ किञ्च कबन्धा इति, तत्र युद्धे मृधे पतितानि यानि स्वशिरोसि तत्रत्यैः अक्षिभिः पश्यन्तः कबन्धाः शिरोरहितदेहाः उत्पेतुः । कथम्भूताः उद्यतानि आयुधानि यैस्तैर्भुजदण्डैर्दोण्डैस्सह धावन्तो भटा इवावस्थिताः ।
महामृधे इति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥ ॐ ॐ बलेः पराक्रममाह—बलिरिति । बलिर्दशभिः शरैरिन्द्रं त्रिभिरैरावतं चतुर्भि-
श्चतुरो वाहानैरावतपादरक्षकानेकेन शरेण आरोहं गजयन्तारमार्दयदपीडयत् ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ स शक्रस्तानापततः शरानसम्प्राप्तानेव तावद्भिरिनिशितैर्भल्लैः शरैः प्रहसन्निव शीघ्रविक्रमः धनुर्विद्याकुशलश्चिच्छेद ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ तस्येन्द्रस्य तदुत्तमं धनुःकौशलं कर्म वीक्ष्य दुर्मर्षोऽसहमानो बलिः शक्तिमाददे गृहीतवान् प्रयोगं कर्तुमिति शेषः । महोल्काया इव भा यस्यास्तां ज्वलन्तीं शक्तिं करस्थामेव हरिरिन्द्रश्चिच्छेद ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ ततो बलिर्यद्यच्छूलादिकं शस्त्रमाददे तत्सर्वं समर्थ इन्द्रश्चिच्छेद ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ अथासुरो बलिः स्वयं तिरोहितः आसुरीं मायां ससर्ज । कीदृशीमित्यत्र तामेव

दशयति—तत इति साद्वैः षड्भिः । हे प्रभो ! सुरसैन्यस्योपरिष्ठात् शैलोद्विर्मायिकः प्रादुर्बभूव ॥ ४५ ॥ * * तस्माच्छैलात्तरवो वृक्षा निपेतुः, कथंभूताः ? दवाग्निना दह्यमानास्तथा टङ्कवत् तीक्ष्णाग्रैः शिखरैः सहिताः शैलाः द्विषतां देवानां बलं चूर्णयन्तो निपेतुः ॥ ४६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ज्यया मौर्व्या आसम् आसनं यत्तद्वनुः तनुत्रं कवचम् ॥ ३७-३८ ॥ * * उद्वृत्तं विपर्यन्तं रहितं वा दच्छदैरोष्ठैः सम्प्रास्तृता सञ्छादिता ॥ ३९ ॥ * * कबन्धाः शिरोरहितदेहाः ॥ ४०-४२ ॥ * * हरिरिन्द्रः ॥ ४३ ॥ ऋष्टयः ऋष्टीः ॥ ४४-४५ ॥ * * विटङ्कशिखराः उन्नतशृङ्गा विस्तृतप्रागा वा ॥ ४६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आरोहन्तीत्यारोहा बाह्याः तैः सहिता बाहनाः । इष्वासो धनुः । तनुत्रं कवचम् ॥ ३७ ॥ * * चूर्णितात् चूर्णीभूतात् आयोधनात्संप्रामस्थानात् उत्थितो रेणुः न्यवर्तत कीदृशात् अस्त्रकस्तुतिभिः रक्तक्षरणैः परिप्लुतात् । सिक्तात् परिप्लुत इति पाठे रेणुविशेषणं तदा च सूर्यपर्यन्तं रक्तोच्छलनं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ * * प्रकर्षेण आस्तृता आच्छादिताः ॥ ३९ ॥ * * पतितानि यानि स्वशिरोसि तत्रत्यैरक्षिभिः पश्यन्तः ॥ ४० ॥ * * बाहान् ऐरावतपादरक्षकान् आरोहं गजयन्तारं आच्छेद्यत् विव्याध ॥ ४१-४२ ॥ * * दुर्मर्षः प्रसहनो बलिः ॥ ४३-४५ ॥ * * टंकवत्तीक्ष्णैः शिखरैः सह वर्त्तमानाः ॥ ४६-४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

आरोहन्तीत्यारोहाः बाह्यास्तैः सहिताः बाहाः उष्ट्रादयश्च निकृताः बाह्यादयो येषां ते छिन्नानि ध्वजादीनि येषां ते ॥ ३७ ॥ * * पदाघातैः रथाङ्गैश्च चूर्णितात् आयोधनात् युद्धस्थानात् उत्थितो रेणुर्दिशः खं घुमणिश्च छादयन् न्यवर्तत । निवृत्तौ हेतुमाह—अस्त्रकस्तुतिभिः क्षतजप्रस्रवणैः परिप्लुतात् परिप्लवनात् भावे क्तः ॥ ३८ ॥ उद्धूतानि उत्पतितानि किरीटानि कुण्डलानि च येभ्यस्तैः संरम्भयुक्ताः दृशो येषु तैः परिदृष्टा दच्छदा ओष्ठा येषु तैः शिरोभिः महाभुजैश्च करभतुल्यैरुरुभिश्च प्रकर्षेणास्तृता सती सा भूः बभौ ॥ ३९ ॥ * * उद्यतायुधैर्दोर्दण्डैर्युक्ताः कबन्धाः पतितानि स्वशिरोसि तत्रत्यैरक्षिभिः पश्यन्तः तत्र मृधे उत्पेतुः ॥ ४० ॥ * * बाहान् गजपादरक्षकान् आरोहं गजयन्तारम् ॥ ४१-४२ ॥ * * दुर्मर्षोऽसहमानः ॥ ४३-४५ ॥ * * टंकवत्तीक्ष्णाग्रैः शिखरैः सह वर्त्तमानाः ॥ ४६-४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

न केवलं योद्धार एव खण्डिता जाताः किन्तु गजादयोऽपीत्याह—गजास्तुरङ्गा इति । तत्तदारूढा अपीत्यपि ज्ञेयम् । सस्थाः रथेन सहिताः रथिनः आरोहन्तीत्यारोहाः बाह्या योद्धारस्तैः सहिता अन्ये च बाहा बाहना विविधप्रकारकाः पूर्वोक्ता उष्ट्रादयो विखण्डिताः । विखण्डितत्वमेव विशदयति—निकृन्तेत्यर्धेन । निकृन्ताः सञ्छिन्ना बाह्यादयो येषां ते । छिन्नानि ध्वजादीनि येषां ते । इष्वासो धनुः । तनुत्रः कवचम् ॥ ३७ ॥ * * तेषां देवादीनां पादाघातैः रथाङ्गैः रथचक्रैश्च चूर्णितात् आयोधनात् रणभूमेः सकाशात् उत्थितो रेणुर्दिशः खमाकाशं घुमणिं सूर्यं च छादयन्तदेव खादेः सकाशान्यवर्तत । ततो निवृत्तौ हेतुं सूचयन्नायोधनं विशिनष्टि—असृगिति । असृक्स्तुतिभिः रक्तक्षरणैः परिप्लुतात् संसिक्तादित्यर्थः । यद्वा परिप्लुतादिति भावे क्तः, परिस्रवनाद्धेतोस्ततो न्यवर्तत । रक्तधाराणां तत्पर्यन्तमुच्छलनादित्यर्थः । प्रथमान्तपाठे रेणोर्विशेषणम् ॥ ३८ ॥ * * उद्धूतानि उत्पतितानि किरीटानि कुण्डलानि च येभ्यस्तैः संरम्भः काधस्तद्युक्ता दृशो येषु तैः क्रोधेनैव परिदृष्टा दच्छदाः ओष्ठाः येषु तैः शिरोभिः तथा साभरणैः आभरणानि भूषणानि तत्सहितैः सहायुधैः आयुधसहितैश्च महाभुजैः तथा करभो हस्तिशुण्डस्तत्सदृशैरुरुभिश्च सा रणभूः प्रकर्षेणास्तृता आच्छादिता सती बभावित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ उद्यतान्यायुधानि यैस्तथाभूतैर्दोर्दण्डैर्युक्ताः कबन्धाः शिरोभी रहिता देहाश्च तत्र मृधे युद्धभूमौ आ सर्वतो धावन्तो भटान् प्रति उत्पेतुः योद्धुमतिवेगेन समागता इत्यन्वयः । ननु शिरोहीनानां तेषामक्ष्यभावेन दर्शनासम्भवात्कथं ते भटानुत्पेतुरित्यपेक्षायामाह—पश्यन्त इति । तत्र पतितानि यानि स्वशिरोसि तत्रत्यैरक्षिभिरेव ते पश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ * * एवं सामान्यतो युद्धं निरूप्य विशेषतश्च तन्निरूपयति—बलिरित्यादिना । बलिर्दशभिः शरैरिन्द्रमाच्छेद्यत् विव्याध, त्रिभिः शरैरेरावतं तद्वस्तिनं

विन्याध, चतुर्भिः शरैश्चतुरो वाहान् ऐरावतपादरक्षकान् विन्याध, एकेन शरेण आरोहं हस्तिपं विन्याधेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ स देवराजतया प्रसिद्धः शक्रस्तान् बलिप्रयुक्तान् बाणान् आपततः आगच्छतः असम्प्राप्तानेव तावद्विरष्टादशभिः शितैस्तीक्ष्णैः भल्लैर्बाणविशेषैश्चिच्छेदेत्यन्वयः । तस्य तच्छेदने प्रयासो नाभूदिति सूचयन्नाह—हसन्निवेति । कथमेवमेकदैव तावद्वाणच्छेदनं सम्भवतीत्यपेक्षायामाह—शीघ्रविक्रम इति ॥ ४२ ॥ * * तस्येन्द्रस्य तद्वाणच्छेदनलक्षणमुत्तमं कर्म वीक्ष्य दुर्मर्षः शत्रुत्वादसहमानो बलिस्तं हंतुं शक्तिमाददे गृहीतवान् तां च तद्वत्स्थामेव हरिः इन्द्र अच्छिनदित्यन्वयः । शक्तेः प्रभावातिशयमाह—महोल्कावदाभा सादृश्यं यस्यास्ताम त एव ज्वलन्तीमिति ॥ ४३ ॥ * * ततश्च शूलादिकं यद्यच्छेदं तं हंतुं बलिः समादद्यात् गृहीतवांस्तत्सर्वं विभुः समर्थ इन्द्रः अच्छिनदित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ * * एवं तत्तच्छेदे सञ्चिन्ने सति अथानन्तरं सोऽसुरो बलिरासुरीं मायां ससर्जेत्यन्वयः । तेन सृष्टां मायामेव दर्शयति—पूर्वं तु सोऽन्तर्धानं गतः ततस्तदनन्तरं हे प्रभो परीक्षित् ! सुरानीकस्योपरि शैलः प्रादुरभूदित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * ततः शैलात् दावाग्निना दह्यमानाः प्रज्वलन्तस्तरवः सुरानीकोपरि निपेतुः द्विषद्वलं द्विषतां देवानां सेनां चूर्णयन्त्यः टङ्कवत्तीक्ष्णाग्रैः शिखरैः सहिताः शिलाश्च सुरानीकोपरि निपेतुरित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गजा इति । गजाः हस्तिनः, सरथा रथैः सहिताः, तुरंगाः आरोहन्तीत्यारोहास्तैः सहिताश्च ते वाहाश्च अन्येऽश्वाः, विविधाः, पदातयः विखण्डिताः शताङ्गाः, आसन् । ततश्च निकृता नितरां च्छिन्ना बाहवो भुजाश्च ऊरवश्च शिरोधरा ग्रीवाश्च अङ्घ्रयश्च येषां ते, छिन्नानि ध्वजेष्वासतनुभूषणानि येषां ते, तथाभूताश्चासन् । तत्रेष्वासाः धनुष, तनुत्राणि कवचानि ॥ ३७ ॥ * * तेषामिति । तेषां देवासुराणां, पदाघाताः पादप्रहाराश्च रथाङ्गानि चक्राणि च तैश्चूर्णिता-च्चूर्णभावं प्राप्तात्, आयोधनाद्युद्धभूमेः, तदाऽतितीव्रयुद्धप्रवृत्तिकाले, उत्थित उत्थानं प्राप्तः, उल्लवणोऽतिनिविडः, रेणुः, दिशः सर्वा अप्याशाः, स्वमाकाशं, घुमणिं सूर्यं च, छादयन्नपि, अस्त्रकूटतिभिः रुधिरप्रस्रवणैः परिप्लुतात्परितः संसिक्तादायोधनात्, न्यवत्तत आदावत्युद्धतिं प्राप्तः सन्नपि पश्चाद्रुधिरसेकातिशयं प्राप्योड्डयनान्निवृत्तोऽभवदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * शिरोभि-रिति । उद्धूतानि उत्क्षिप्तानि किरीटकुण्डलानि येभ्यस्तानि तैः, संरम्भोऽतिशयितः क्रोधावेशस्तुक्ता दृशे येषु तैः, परिदृष्टा दन्तैर्निष्पिष्टा दच्छदा अधरोष्ठा येषु तैः, शिरोभिर्मूर्द्धभिः, साभरणैः कटकाङ्गदाद्याभरणसहितैः, सहायुधैः धनुःखङ्गाद्यायुध-सहितैः, महाभुजैः, करभोरुभिः करभसदृशैरुरुभिश्च, प्रास्तृता प्रकर्षेणास्तृता सती, सा भूः संप्रामस्थानपृथिवी, बभौ ॥ ३९ ॥ कबन्धा इति । पतितानि यानि स्वशिरोसि तत्संबन्धकानि यान्यक्षीणि नेत्राणि तैः, पश्यन्त इति शेषः । कबन्धाः शिरोरहित-देहाश्च, उद्यतान्यायुधानि यैस्तैः, दोर्दण्डैः सह तत्र तस्मिन्, मध्ये युद्धे, भटान् प्रति आधावन्तः सन्तः, उत्पेतुः । उत्पन्नपूर्वं प्राचलन्नित्यर्थः ॥ ४० ॥ * * बलिरिति । बलिः दशभिः शरैः महेन्द्रं, त्रिभिः शरैः ऐरावतं, चतुर्भिः शरैः चतुरः वाहान्, ऐरावतपादरक्षकान् चतुरोऽश्ववाहानित्यर्थः । एकेन शरेण आरोहमैरावतमहामात्रं, आर्हयदपीडयत् ॥ ४१ ॥ * * स तानिति । शीघ्रविक्रमः सः शक्रः, आपततः असंप्राप्तानेव, तान् बलीरितशरान्, तावद्विर्बलीरितशरसंख्याकैः, निशितैरतितीक्ष्णैः, भल्लैः शरैः, हसन्निव चिच्छेद ॥ ४२ ॥ * * तस्येति । तस्येन्द्रस्य, उत्तमं तत्कर्म वीक्ष्य, दुर्मर्षस्तदसहमानो बलिः, प्रयोजयितुमिति शेषः । शक्तिम् आददे । हरिरिन्द्रः, महोल्काया इव आभा यस्यास्तां, ज्वलन्तीं तां शक्ति, हस्तस्थां बलेर्हस्तगता-मेव, अच्छिनत् ॥ ४३ ॥ * * तत इति । ततः बलिः शूलं, ततः प्रांसं, ततः तोमरं, ततः ऋष्टयः ऋष्टीः, एवं यत यत्, आयुधम् आदद्यात्, तत् सर्वम् आयुधं, विभुरिन्द्रः, व्यच्छिनत् ॥ ४४ ॥ * * ससर्जेति । अथ असुरो बलिः, अन्तर्धानं गतः, स्वयं तिरोहितः सन्नित्यर्थः । आसुरीं मायां, ससर्ज । कीदृशीमित्यत्र तामेव दर्शयति तत इति साद्वैः षड्भिः । ततः हे प्रभो, सुरानीकोपरि सुरसैन्यस्योपरिष्ठात्, शैलो मायिकोऽद्रिः प्रादुरभूत् ॥ ४५ ॥ * * तत इति । ततस्तस्माच्छैलात्, दवाग्निना दह्यमानाः, तरवो वृक्षाः, निपेतुः । टङ्कः पाषाणभेदकस्तद्वत्तीक्ष्णाप्राणि यानि शिखराणि तैः सहिताः सटङ्कशिखराः शिलाः, द्विषद्वलं चूर्णयन्त्यः सत्यः, निपेतुः । शैला इति पाठे चूर्णयन्त इति पाठः ॥ ४६ ॥

भाषानुवादः

उस समय अपने सवारोंके साथ हाथी, घोड़े, रथ आदि अनेकों प्रकारके वाहन और पैदल सेना छिन्न-भिन्न होने लगी । किसीकी भुजा, किसीकी जङ्घा, किसीकी गरदन और किसीके पैर कट गये तो किसी-किसीकी ध्वजा, धनुष, कवच और आभूषण ही टुकड़े-टुकड़े हो गये ॥ ३७ ॥ * * उनके चरणोंकी धमक और रथके पहियोंकी रगड़से पृथ्वी खुद गयी । उस समय रणभूमिसे ऐसी प्रचण्ड धूल उठी कि उसने दिशा, आकाश और सूर्यको भी ढक दिया । परन्तु थोड़ी ही

देरमें खूनकी धारासे भूमि आप्लावित हो गयी और कहीं धूलका नाम भी न रहा ॥ ३८ ॥ * * तदनन्तर लड़ाईका मैदान कटे हुए सिरोंसे भर गया । किसीके मुकुट और कुण्डल गिर गये थे, तो किसीकी आँखोंसे क्रोधकी मुद्रा प्रकट हो रही थी । किसी-किसीने अपने दाँतोंसे होंठ दबा रक्खा था । बहुतोंकी आभूषणों और शस्त्रोंसे सुसज्जित लंबी-लंबी भुजाएँ कटकर गिरी हुई थीं और बहुतोंकी मोटी-मोटी जाँघें कटी हुई पड़ी थीं । इस प्रकार वह रणभूमि बड़ी भीषण दीख रही थी ॥ ३९ ॥ * * तब वहाँ बहुत-से धड़ अपने कटकर गिरे हुए सिरोंके नेत्रोंसे देखकर हाथोंमें हथियार उठा वीरोंकी ओर दौड़ने और उछलने लगे ॥ ४० ॥ * * राजा बलिने दस बाण इन्द्रपर, तीन उनके वाहन ऐरावतपर, चार ऐरावतके चार चरण-रक्षकोंपर और एक मुख्य महावतपर—इस प्रकार कुल अठारह बाण छोड़े ॥ ४१ ॥ इन्द्रने देखा कि बलिके बाण तो हमें घायल करना ही चाहते हैं । तब उन्होंने बड़ी फुर्तीसे उतने ही तीखे भल्ल नामक बाणोंसे उनको वहाँ तक पहुँचानेके पहले ही हँसते-हँसते काट डाला ॥ ४२ ॥ * * इन्द्रकी यह प्रशंसनीय फुर्ती देखकर राजा बलि और भी चिढ़ गये । उन्होंने एक बहुत बड़ी शक्ति, जो बड़े भारी लूकेके समान जल रही थी, उठायी । किन्तु अभी वह उनके हाथमें ही थी—छूटने नहीं पायी थी कि इन्द्रने उसे भी काट डाला ॥ ४३ ॥ * * इसके बाद बलिने एकके-पीछे-एक क्रमशः शूल, प्रास, तोमर और शक्ति उठायी । परन्तु वे जो-जो शस्त्र हाथमें उठाते, इन्द्र उन्हें टुकड़े-टुकड़े कर डालते । इस हस्तावयसे इन्द्र का ऐश्वर्य और भी चमक उठा ॥ ४४ ॥ * * परीक्षित् ! अब इन्द्रकी फुर्तीसे घबराकर पहले तो बलि अन्तर्धान हो गये, फिर उन्होंने आसुरी मायाकी सृष्टि की । तुरन्त ही देवताओंकी सेनाके ऊपर एक पर्वत प्रकट हुआ ॥ ४५ ॥ * * उस पर्वतके दायागिसे जलते हुए वृक्ष और टाँकी-जैसी तीखी धारवाले शिखरोंके साथ नुकीली शिलाएँ गिरने लगीं । इससे देवताओंकी सेना चकनाचूर होने लगी ॥ ४६ ॥

महोरगाः समुत्पेतुर्दन्दशूकाः सवृश्चिकाः । सिंहव्याघ्रवराहाश्च मर्दयन्तो महागजान् ॥ ४७ ॥
यातुधान्यश्च शतशः शूलहस्ता विवाससः । छिन्धि भिन्धीति वादिन्यस्तथा रक्षोगणाः प्रभो ॥ ४८ ॥
ततो महाघना व्योम्नि गम्भीरपरुषखनाः । अङ्गारान्मुमुचुर्वतैराहताः स्तनयित्तवः ॥ ४९ ॥
सृष्टो दैत्येन सुमहान्वह्निः श्वसनसारथिः । सांवर्तक इवात्युग्रो विबुधध्वजिनी मधाक् ॥ ५० ॥
ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत । प्रचण्डवातैरुद्धूततरङ्गावर्तभीषणः ॥ ५१ ॥
एवं दैत्यैर्महामायैरलक्ष्यगतिभीषणैः । सृज्यमानासु मायासु विषेदुः सुरसैनिकाः ॥ ५२ ॥
न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिन्द्रादयो नृप । ध्यातः प्रादुरभूत् तत्र भगवान्विश्वभावनः ॥ ५३ ॥
ततः सुपर्णासकृताङ्घ्रिपल्लवः पिशङ्गवासा नवकञ्जलोचनः ।
अदृश्यताष्टायुधबाहुर्लसच्छ्रीकौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुण्डलः ॥ ५४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महोरगाः सवृश्चिकाः दन्दशूकाः महागजान् मर्दयन्तः सिंहव्याघ्रवराहाः च समुत्पेतुः ॥ ४७ ॥ * * प्रभो शूलहस्ताः च विवाससः छिन्धि भिन्धि इति वादिन्यः शतशः यातुधान्यः तथा रक्षोगणाः ॥ ४८ ॥ * * ततः व्योम्नि गम्भीरपरुषखनाः महाघनाः वातैः आहताः स्तनयित्तवः अङ्गारान् मुमुचुः ॥ ४९ ॥ * * दैत्येन सृष्टः सुमहान् श्वसनसारथिः सांवर्तकः इव अत्युग्रः वह्निः विबुधध्वजिनीम् अधाक् ॥ ५० ॥ * * ततः सर्वतः उद्वेलः समुद्रः प्रचण्डवातैः उद्धूततरङ्गावर्तभीषणः प्रत्यदृश्यत ॥ ५१ ॥ * * एवं महामायैः अलक्ष्यगतिभीषणैः दैत्यैः मायासु सृज्यमानासु सुरसैनिकाः विषेदुः ॥ ५२ ॥ * * नृप यत्र इंद्रादयः तत्प्रतिविधिं न विदुः तत्र विश्वभावनः भगवान् ध्यातः प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥ * * ततः सुपर्णासकृताङ्घ्रिपल्लवः पिशङ्गवासाः नवकञ्जलोचनः अष्टायुधबाहुः लसच्छ्रीकौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुण्डलः अदृश्यत ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

स्तनयित्तवः सनिर्घाता महामेघा अंगारान्मुमुचुरित्यनुषङ्गः ॥ ४९ ॥ * * अधाक् आर्षः । अधाक्षीदित्यर्थः ॥ ५० ॥ * * उद्धूतैस्तरङ्गैरावर्तैश्च भीषणः ॥ ५१ ॥ * * एवमन्यैश्च दैत्यैः सृज्यमानासु ॥ ५२ ॥ यत्र यदा । तत्र तदा । तैर्ध्यातः सन् ॥ ५३ ॥ * * अष्टावायुधयुक्ता बाहवो यस्य श्रीश्च कौस्तुभश्च अनर्घ्ये किरीटं च कुण्डले च उल्लसन्ति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन् ॥ ५४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्तनयित्तवः सनिर्घातमेघाः ॥ ४९ ॥ * * इत्यर्थ इति । आर्षत्वात्सिजभावो तिपो लोपश्चेति भावः ॥ ५० ॥ ततो देवसेनादहनोत्तरम् ॥ ५१ ॥ * * परसैनिका देवसैनिकाः ॥ ५२ ॥ * * प्रतिविधि निवर्त्तनोपायम् ॥ ५३ ॥ ततो हरिप्रादुर्भूतेरनन्तरम् ॥ ५४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यातुधान्य इति । तथा हे प्रभो ! शूलहस्ता विवाससो नग्नाः छिन्धि-भिन्धीति वादिन्यः शतशो यातुधान्यो राक्षस्यो रक्षोगणाश्च समुत्पेतुः ॥ ४७ ॥ * * तत इति । ततश्च गम्भीरः परुषः श्रवणपीडाकरश्च स्वनो येषां ते स्तनयित्तवः गर्जन-स्वभावाः महान्तो घनाः मेघाः व्योम्नि स्थिता वातैराहताः अङ्गारान् मुमुचुः ॥ ४८ ॥ * * सृष्ट इति । दैत्येन बलिना सृष्टः श्वसनः पवनः सारथिः सहायो यस्य सः अत एव सांवर्त्तकः प्रलयकालिक इवात्युग्रो भयङ्करः सुमहान् अतिवृद्धो वह्निः विबुधानां देवानां ध्वजिनीं सेनामधाक् अधाक्षीत् । 'बहुलं छन्दसि' इति अपृक्तहल ईडभावः ॥ ४९ ॥ * * तत इति । ततश्च उद्वेलः वेला मर्यादा तामुल्लङ्घ्य वर्तमानः प्रचण्डवातैरुद्धूतैस्तरङ्गैरावर्तैश्च भीषणः समुद्रः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ५० ॥ एवमिति । एवं बलिवत् महामायैः अलक्ष्याभिर्गतिर्भीषणैः अन्यैरपि दैत्यैः सृज्यमानासु मायासु सुरसैनिका विषेदुः विषादं प्रापुः ॥ ५१ ॥ * * नेति । हे नृप ! यत्र यदा इन्द्रादयो देवास्तस्या दैत्यनिमित्तमायायाः प्रतिविधि निवृत्त्युपायं न विदुः नाविदंस्तत्र तदा तैर्ध्यातः सन् विश्वस्य भावनः पालको भगवांस्तत्र प्रादुरभूत् ॥ ५२ ॥ * * तत इति । ततः सुपर्णस्यांसे स्कन्धे कृतौ स्थापितौ अङ्घ्रिपल्लवौ येन सः पिशङ्गं पीतं वासो वस्त्रं यस्य सः नवकञ्जवल्लोचने यस्य सः अष्टौ आयुधयुक्ता बाहवो यस्य सः श्रीश्च कौस्तुभश्च अनर्घ्यममूल्यं किरीटं कुण्डले च उल्लसन्ति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन् स भगवान् देवैरदृश्यत ॥ ५३ ॥ * * तस्मिन्निति । तस्मिन् भगवति देवसेनां प्रविष्टे सति तस्य महीयसो महत्तरस्य महिना महिम्नैव असुराणां यत्कूटकर्म मन्त्रादिप्रयोगस्तस्माज्जाता या मायास्ता विनेशुः । यथा प्रतिबोधे आगते सति स्वप्नो विनश्यति तथेत्यर्थः । हि यस्मात् हरेः स्मृतिरेव तावत्सर्वासां विपदां विमोक्षणरूपा किमुत तत्प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

वीरराघवव्याख्या

दंशनस्वभावाः वृश्चिकैः सहिता महोरगाश्च समुत्पेतुः सिंहादयो महागजाश्च नर्दयन्तः शब्दयन्तः समुत्पेतु-रित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥ * * विवाससः नग्नाः शूलहस्ताः शतशः सहस्रशश्च यातुधान्यः भिन्धि छिन्धीति वादिन्यः समुत्पेतुः ततो रक्षोगणाश्च ॥ ४८ ॥ * * हे प्रभो ! ततो व्योम्नि गम्भीरः परुषः कठोरश्च स्वनो येषां ते महामेघा वातैराहताः स्तनयित्तवः गर्जन्तः अङ्गारान् मुमुचुः ॥ ४९ ॥ * * दैत्येन बलिना सृष्टो महान्विपुलः श्वसनसारथि-वायुसनाथो वह्निः सांवर्त्तकः प्रलयानल इवात्युग्रो विबुधध्वजिनीं देवानां चमूम् अधाक् अदहत् ॥ ५० ॥ * * ततः सर्वतश्चतुर्दिक्षु समुद्रः प्रत्यदृश्यत देवैरिति शेषः । कथम्भूतः ? उद्वेलः मर्यादातिगः प्रचण्डैर्मास्तैरुद्धूतैस्तरङ्गैरावर्तैश्च भीषणः ॥ ५१ ॥ * * यथा बलिना एवमन्यैश्च महामायैरलक्ष्यगतिभिर्युद्धे मायासु सृज्यमानासु सतीषु सुरसैनिकाः विषेदुः दुःखिता बभूवुः ॥ ५२ ॥ * * हे नृप ! यत्र यदा इन्द्रादयस्तत्प्रतिविधि मायाप्रतिक्रियां न विदुस्तदा तैर्ध्यातो भगवान् विश्वभावनः प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥ * * कथम्भूतः प्रादुर्बभूवेत्यत्राह—तत इति । तत इन्द्रादेर्ध्यानानन्तरं गरुडस्यांसे स्कन्धे कृतौ निहितौ अङ्घ्रिपल्लवौ येन पिशङ्गं वासो वस्त्रं यस्य नवकञ्जे इव लोचने यस्य अष्टावायुधयुक्ता बाहवो यस्य श्रीश्च कौस्तुभश्चानर्घकिरीटं च कुण्डले च उल्लसन्ति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन्नेवंभूतोऽदृश्यत इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ५४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

महोरगा अजगराः दन्दशूकाः दंशनशीलाः सर्पाः ॥ ४७-४८ ॥ ❀ ❀ स्तनयित्नवः सनिर्घाता मेघाः ॥ ४९ ॥
सांवर्त्तकः प्रलयाग्निः । अधाक् अदहत् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ उद्वेलः तीरमतिक्रान्तः ॥ ५१-५२ ॥ ❀ ❀ यत्र
यदा तदा ध्यातः ॥ ५३-५४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

महोरगा इति युग्मकम् ॥ ४७-४८ ॥ ❀ ❀ स्तनयित्नवः घनविशेषाश्च ॥ ४९-५० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

स्तनयित्नवो गर्जनवन्तः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अधाक् अधाक्षीत् ॥ ५०-५४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

स्तनयित्नवः गर्जनवन्तो महामेघाः अङ्गारान् मुमुचुः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ साम्बर्त्तकः प्रलयानल इवात्युग्रः
अधाक् अधाक्षीत् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ सर्वतः सर्वदिक्षु उद्वेलः मर्यादातिगः उद्धृतैस्तरङ्गैः आवर्त्तैश्च भीषणः ॥ ५१ ॥
एवमन्यैश्च दैत्यैः अलक्ष्यगतयश्च ते भीषणाश्च तैः मायासु आसुरोविद्यासु दम्भरूपास्वित्थैः । “माया दम्भे कृपायां च”
इति विश्वः, सृज्यमानासु सतीषु सुरसैनिकाः विषेदुः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ यत्र यदा तासां मायानां प्रतिविधिं प्रतिक्रिया-
मिन्द्रादयो न विदुः तत्र तदा तैर्ध्यातो भगवान् प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ पिशङ्गे वाससी वस्त्रे यस्य अष्टावायुधयुक्ता
बाहवो यस्य श्रीश्च कौस्तुभश्च अनर्घं किरीटं कुण्डले च उल्लसन्ति श्यादीनि यस्मिन् ॥ ५४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च महोरगादयश्च तदुपरि समुत्पेतुः । दन्दशूकाः सर्पविशेषाः तथा सिंहादयश्च महागजान् मर्दयन्तः
समुत्पेतुः आजग्मुरित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ तथा हे प्रभो शूलहस्ता विवाससो नम्राः छिन्धि भिन्धीति वादिन्यः शतशो
यातुधान्यो राक्षसो रक्षोगणाश्च समुत्पेतुरित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ ततश्च गम्भीरः परुषः श्रवणपीडाकरश्च स्वनो येषां ते
महान्तो घनाः मेघा व्योम्नि स्थिता वातैराहता अङ्गारान् मुमुचुः, स्तनयित्नवश्च अङ्गारान्मुमुचुरित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀
दैत्येन बलिना सृष्टः ते श्वसनः पवनः सारथिः सहायो यस्य सः अत एव सांवर्त्तकः प्रलयकालीनो वह्निः तदिवात्युग्रो भयङ्करः
सुमहान् अतिवृद्धो वह्निर्विबुधानां देवानां ध्वजिनीं सेनाम्-अधागित्यार्षः । अधाक्षीदित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ ततश्च समुद्रः
सर्वतः प्रत्यदृश्यत । तस्य भयङ्करत्वं दर्शयति—उद्वेलः वेला मर्यादा तदुल्लङ्घ्य वर्तमानः प्रचण्डवातैरुद्धृतैस्तरङ्गैः आवर्त्तैश्च
भीषण इति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ न केवलमेकेन बलिनैव माया सृष्टा किन्त्वेवमन्यैरपि दैत्यैः सृज्यमानासु मायासु सुरसैनिका
विषेदुः विषादं प्राप्नुवन्त्यन्वयः । तेषामपि भयङ्करत्वमाह—अलक्ष्येति । अलक्ष्याभिर्गतिभिर्भीषणैरित्यर्थः । अलक्ष्यगतित्वे
हेतुमाह—महामागैरिति ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ ततश्च किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह—नेति । नृपेति सम्बोधनमशक्ये हरिरेव
देवादीनां स्वभक्तानां सहाय इति सूचनार्थम् । यत्र यदा इन्द्रादयो देवास्तस्य दैत्यनिर्मितस्य प्रतिविधिं निवृत्त्युपायं न विदुस्तत्र
तदा तैर्ध्यातः सन् विश्वभावनः शरणागतसकलजनपालको भगवांस्तत्र प्रादुरभूदित्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ ततः प्रादुर्भा-
वानन्तरं सोऽदृश्यतेत्यन्वयः । दर्शनविषयं भगवन्तं वर्णयति—सुपणैस्यांसे—स्कन्धे कृतौ स्थापितौ अङ्घ्रिपल्लवौ येन सः ।
पिशङ्गं पीतं वासो वस्त्रं यस्य सः । नवकञ्जवल्लोचने यस्य सः । अष्टौ आयुधयुक्ता बाहवो यस्य सः । श्रीश्च कौस्तुभश्च
अनर्घकिरीटं कुण्डले च उल्लसन्ति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन् सः ॥ ५४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

महोरगा इति । दन्दशूका दंशनस्वभावाः, सवृश्चिका वृश्चिकैः सहिताः, महोरगाः महाभुजंगाश्च, समुत्पेतुः ।
सिंहाश्च व्याघ्राश्च घराहाश्च ते महागजाश्च, मर्दयन्तः समुत्पेतुः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ यातुधान्य इति । हे प्रभो, शूलहस्ताः विवाससः,
छिन्धि भिन्धीति वादिन्यः, शतशः यातुधान्यः, तथा रक्षोगणाश्च समुत्पेतुः ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः, व्योम्नि,
गम्भीरः परुषः स्वनो येषां ते, महाघनाः, वातैः आहताः, अत एव स्तनयित्नवः गर्जनन्तः सन्तः, अङ्गारान्, मुमुचुः ॥ ४९ ॥

सृष्ट इति । दैत्येन बलिना सृष्टः सुमहान् श्वसनसारथिर्वायुसहायः बह्निः, सांवर्त्तकः इव प्रलयानल इव, अत्युग्रः सन् विबुधध्वजिनीं देवानां चमूं, अधाक् अदहत ॥ ५० ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः, प्रचण्डवातैस्तीव्रवायुभिः, उद्धूताः ये तरङ्गा आवर्त्ताश्च तैर्भीषणः, उद्वेलो मर्यादातिगः समुद्रः, सर्वतः प्रत्यदृश्यत । देवैरिति शेषः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं यथा बलिना एवमन्यैश्च, महामायैः, अलक्ष्याभिः गतिभिः भीषणास्तैः, दैत्यैः मायासु सृज्यमानासु सतीषु, सुरसैनिकाः, विषेदुः दुःखिता बभूवुः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ नेति । हे नृप, यत्र यदा, इन्द्रादयः तत्प्रतिविधिं मायाप्रतिक्रियां, न विदुः, तत्र तदा ध्यातः तैश्चिन्तितः, विश्वभावो जगत्संभावनः, भगवानजितः प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ कथंभूतः प्रादुरभूत्वाह । तत इति । ततः, इन्द्रादिकृततद्व्यानानन्तरं, सुपर्णस्य गरुडस्यांसः स्कन्धतस्मिन् कृतौ निहितावङ् त्रिपल्लवौ येन सः पिशङ्गं पीतं वासो यस्य सः, नवकंजे नूतनपद्मे इव लोचने यस्य सः, अष्टावष्टसंख्याका आयुधयुक्ता बाहवो यस्य सः, श्रीश्च कौस्तुभश्च अनर्घ्यं किरीटं च कुण्डले च उल्लसन्ति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन्नेवंभूतः अदृश्यत ॥ ५४ ॥

भाषानुवादः

तत्पश्चात् बड़े-बड़े साँप, दन्दशूक, बिच्छू और अन्य विपैले जीव उछल-उछलकर काटने और डंक मारने लगे । सिंह, बाघ और सूअर देव-सेनाके बड़े-बड़े हाथियोंको फाड़ने लगे ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! हाथोंमें शूल लिये 'मारो-काटो' इस प्रकार चिल्लाती हुई सैकड़ों नंग-धड़ंग राक्षसियाँ और राक्षस भी वहाँ प्रकट हो गये ॥ ४८ ॥ ❀ ❀ कुछ ही क्षण बाद आकाशमें बादलोंकी घनघोर घटाएँ मँडराने लगीं, उनके आपसमें टकरानेसे बड़ी गहरी और कठोर गर्जना होने लगी, बिजलियाँ चमकने लगीं और आँधीके झकझोरनेसे बादल अंगारोंकी वर्षा करने लगे ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ दैत्यराज बलिने प्रलयकी अग्निके समान बड़ी भयानक आगकी सृष्टि की । वह बात-की-बातमें वायुकी सहायतासे देवसेनाको जलाने लगी ॥ ५० ॥ ❀ ❀ थोड़ी ही देरमें ऐसा जान पड़ा कि प्रबल आँधीके थपेड़ोंसे समुद्रकी बड़ो-बड़ी लहरें और भँवर उठ रहे हैं और वह अपनी मर्यादा छोड़कर चारों ओरसे देवसेनाको घेरता हुआ उमड़ा आ रहा है ॥ ५१ ॥ इस प्रकार जब उन भयानक असुरोंने बहुत बड़ी मायाकी सृष्टि की और स्वयं अपनी मायाके प्रभावसे छिपे रहे—न दीखनेके कारण उनपर प्रहार भी नहीं किया जा सकता था, तब देवताओंके सैनिक बहुत दुःखी हो गये ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! इन्द्र आदि देवताओंने उनकी मायाका प्रतीकार करनेके लिये बहुत कुछ सोचा विचारा, परन्तु उन्हें कुछ न सूझा । तब उन्होंने विश्वके जीवनदाता भगवान्का ध्यान किया और ध्यान करते ही वे वहीं प्रकट हो गये ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ बड़ी ही सुन्दर झाँकी थी । गरुडके कंधेपर उनके चरणकमल विराजमान थे । नवीन कमलके समान बड़े ही कोमल नेत्र थे । पीताम्बर धारण किये हुए थे । आठ भुजाओंमें आठ आयुध, गलेमें कौस्तुभ मणि, मस्तकपर अमूल्य मुकुट एवं कानोंमें कुण्डल झगमगा रहे थे । देवताओंने अपने नेत्रोंसे भगवान्की इस छविका दर्शन किया ॥ ५४ ॥

तस्मिन्प्रविष्टेऽसुरकूटकर्मजा माया विनेशुर्महिना महीयसः ।

स्वप्नो यथा हि प्रतिबोध आगते हरिस्मृतिः सर्वविपद्मोक्षणम् ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाह आविध्य शूलमहिनोदथ कालनेमिः ।

तल्लीलया गरुडमूर्ध्नि पतद् गृहीत्वा तेनाहनन्नृप सवाहमरिज्यधीशः ॥ ५६ ॥

माली सुमाल्यतिबलौ युधि पेततुर्यचक्रेण कृत्तशिरसावथ माल्यवांस्तम् ।

आहत्य तिग्मगदयाहनदण्डजेन्द्रं तावच्छिरोऽच्छिनदरेर्नदतोऽरिणाऽऽद्यः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे देवासुरसंग्रामे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा प्रतिबोधे आगते स्वप्नः हि तस्मिन्प्रविष्टे महीयसः महिना असुरकूटकर्मजाः मायाः विनेशुः हरिस्मृतिः सर्वविपद्मोक्षणम् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अथ मृधे इभारिवाहः कालनेमिः गरुडवाहं दृष्ट्वा शूलम् आविध्य अहिनोत् नृप ज्यधीशः गरुडमूर्ध्नि पतत् तत् लीलया गृहीत्वा तेन सवाहम् अरिम् अहनत् ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ अतिबलौ माली च

सुमाली युधि यच्चक्रेण कृतशिरसौ पेततुः अथ माल्यवान् यम् आहत्य तिग्मगदया अण्डजेन्द्रम् अहनत् तावत् आद्यः अरिणा नदतः
अरेः शिरः अच्छिन्नत् ॥ ५७ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

असुराणां कूटकर्म मन्त्रादिप्रयोगस्तस्माज्जाताः । महिना महिन्ना । हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां मोक्षणरूपा किमुत
हरेः प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ इभारिवाहः सिंहवाहः । अहिनोच्चित्तेप । लीलयाैव तद्गृहीत्वा अहनदहन् ।
हे नृप ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ यस्य चक्रेण कृतशिरसौ पेततुस्तं तथाभूतमप्याहत्य संघट्ट्याण्डजेन्द्रं गरुडमहनत् । तं हंतुं गदा-
मुन्निन्य इत्यर्थः । आद्यो हरिः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्मिन् हरौ । असुराणां कूटकर्मणा जाताः । महीयसो हरेर्महिना तेजसा । प्रतिबोधे जागरणे ॥ ५५ ॥ ❀ ❀
इभस्य गजस्यारिः सिंहः वाहो यस्य स तथा । अथ शूलप्रक्षेपादनंतरम् । सबाहं ससिंहम् । त्र्यधीशो हरिः ॥ ५६ ॥ ❀ ❀
अथोभयपतनानंतरम् । संघट्ट्य मिलित्वा । इत्यर्थ इति । यावदहं तावदेव हननात्प्रागित्यागतमिति भावः । अरिणा
चक्रेण ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

दृष्टेति । नृप ! अथ इभारिः सिंहः वाहो यस्य सः कालनेमिः मृधे युद्धे गरुडबाहं हरिं दृष्ट्वा शूलमाविध्य उद्यम्य
कम्पयित्वा वा अहिनोत् चित्तेप । त्र्यधीशः त्रिलोकेशो भगवान् गरुडस्य मूर्ध्नि पतत् तच्छूलं लीलया अनायासेनैव गृहीत्वा
तेनैव शूलेन सबाहं वाहनभूतसिंहसहितमरिं कालनेमिमहनत् अहन् । शब्दुगभाव आर्षः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अतिबलौ
माली सुमाली च भगवन्तं हन्तुं युधि पेततुः आगच्छतां तदा भगवता चक्रेण छिन्नशिरसौ कृतौ । यत् यस्य भगवतश्चक्रेण तौ
कृतशिरसौ सन्तौ युधि पेततुस्तं तथाभूतमपि भगवन्तमथानन्तरमेव माल्यवानाहत्य संघट्ट्य तिग्मया गदया अण्डजेन्द्रं गरुड-
महनत् हन्तुं गदामुद्धूतवान् । शब्दुगभाव आर्षः । तावत् गदाप्रक्षेपात् पूर्वमेवाद्यो हरिररिणा चक्रेण नदतः तस्यारेः
शिरोऽच्छिन्नत् ॥ ५६ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः किमत आह—तस्मिन् भगवति प्रविष्टे आविर्भूते सति असुराणां कूटकर्म मन्त्रादिप्रयोगः तस्माज्जातास्सर्वा
मायाः महीयसोऽनेकमायाविनाशकस्य हरेर्भगवतो महिना महिन्मैव विनेशुः विनष्टा बभूवुः यथा प्रतिबोधे आगते जागरे
प्राप्ते सति स्वप्नो नश्यति तद्वदित्यर्थः । हि यतः हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां विमोक्षणमपहन्त्, किमुत श्रीभगवत्प्रादुर्भावः
आपदमपहन्ति वक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ मृधे युद्धे गरुडबाहं श्रीभगवन्तं दृष्ट्वा इभारिवाहः सिंहवाहनः
कालनेमिरसुरः शूलमाविध्य भ्रामयित्वाऽहिनोत् चित्तेप तस्य गरुडस्य मूर्ध्नेऽपतच्छूलं गृहीत्वा हे नृप ! तेनैव शूलेन त्र्यधीशः
त्रिलोकेशो भगवान् सबाहम् इभारिवाहनसहितम् अरिं शत्रुं कालनेमिमहनत् हतवानित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ ततोऽतिबलौ
मालिसुमाल्याख्यौ असुरौ यस्य भगवतश्चक्रेण कृतशिरसौ छिन्नशिरसौ युधि पेततुः तत्र मालिनो विक्रमं कथयन् तस्य
शिरश्छेदनं श्रीभगवच्चक्रकृतमाह—अथेति । अथ कालनेमिबधानन्तरं माल्यवान् माली तं भगवदधिष्ठितमण्डजेन्द्रं गरुडं तीक्ष्णया
गदयाऽऽहत्य सङ्घट्ट्य अहनत्ताडितवान् तावन्नदतोऽरेर्माल्यवतः शिरोऽरिणा चक्रेण आद्यो भगवांश्चिच्छेद, अत्र माल्यवच्छब्दो
न श्रीरामायणप्रसिद्धमाल्यवद्विषयः अपित्वसुरान्तरपरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

असुरकूटकर्मजाः असुरकपटकर्मजाताः अत्र कैमुत्यन्यायमाह, हरिस्मृतिरिति । सर्वविपद्विनाशिनी किमुत हरिरिति ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अहिनोत् अहितान् अमुञ्चत् अरीनसुरान् वहतीत्यरिवाहः कुम्भकारशब्दवदण्प्रत्ययान्तः अरिः सिंहो वाहो यस्य स तथा इभारिवाह इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ आहत्य भ्रामयित्वा अण्डजेन्द्रो गरुड आद्यो हरिररिणा चक्रेण नदतोऽरेः कालनेमेः शिरोऽच्छिनदित्यन्वयः । अच्छिनदिति क्रियापदशक्तेर्द्विवारं कालनेम्यादीन् हतवान्हरिरित्येवोर्थोऽभिधिज्ञायते “छिदिर द्वैधीभावे” इति द्वैधीभावश्रवणात् “उशना जीवयामास” इत्युत्तरवाक्याच्च द्विवारं हतिरस्ति—

“कालनेम्यादयः सर्वे हरिणा निहता अपि । शुक्रेणोज्जीविताः सन्तः पुनस्ते वै निपातिताः” इति वचनाच्च निश्चितोऽयमर्थ इति ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

जीवगोस्वामिकृतः कमसन्दर्भः

हरिरिति पाठः सर्वत्र हरेरिति तु टीकायां दृश्यते ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

महिना महिम्ना ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ इभारिवाहः सिंहवाहः आविध्य कम्पयित्वा पतदेव शूलं वामहस्तेन गृहीत्वा तेनैवाहनत् अहन ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ यच्चक्रेण यस्य चक्रेण तं हरिम् आहत्य अण्डजेन्द्रं गरुडम् अहनत् यावत् हन्तुं प्रवृत्ते तावदेव अच्छिनत् आद्यो हरिः ॥ ५७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हविष्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

तस्मिन् भगवति प्रविष्टे आविर्भूते असुराणां कूटं कर्म मन्त्रादिप्रयोगस्तज्जाः मायाः महोयसो भगवतः महिना महिम्ना विनेशुः हरिस्मृतिरेव सर्वविपद्विमोक्षणं किमु तत्प्रादुर्भाव इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! अथानन्तरम् इभारिवाहः सिंहवाहः शूलम् आविध्य भ्रामयित्वा अहिनोत् चित्तेप गरुडमूर्ध्नि पतदेव शूलं लीलयाैव गृहीत्वा तेनैव अहनत् हतवान् ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ यस्य चक्रेण मालिसुमाल्यतिबलौ युधि कृत्ताशिरसौ पेततुः भगवन्तमाप माल्यवान् गदया आहत्य अण्डजेन्द्रं यावदहनत् यावद्वन्तुं गदामुन्नये तावदेव आद्यो विश्वपूर्वेवर्त्ती हरिः अरेर्माल्यवतः शिर अरिणा चक्रेण अच्छिनत् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्मिन् भगवति देवसेनां प्रविष्टे सति तस्य महोयसो महत्तरस्य महिना महिम्नैव असुराणां यत्कूटकर्ममन्त्रादि-प्रयोगस्तज्जाता या मायास्ता विनेशुरित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—स्वप्न इति । यथा प्रतिबोधे आगते सति स्वप्नो विनश्यति तथेत्यर्थः । हीति प्रसिद्धमेतत् । तत्र कैमुत्यन्यायं दर्शयति—हरेः स्मृतिरेव तावत् सर्वासां विपदां विमोक्षणरूपा, किमुत तत्प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अथ मायाविनाशानन्तरं इभारिः सिंहः स वाहो यस्य स तथाभूतः कालनेमिः मृधे युद्धे गरुडवाहं भगवन्तं दृष्ट्वा तं हन्तुं शूलमाविध्य भ्रामयित्वा अहिनोत् चित्तेप । त्र्यधीशः त्रयाणां लोकानां गुणानां सत्त्वरजस्तमसां वाऽधीशो नियन्ता भगवान् गरुडस्य मूर्ध्नि पतत् तच्छूलं लीलया अनायासेनैव गृहीत्वा तेनैव शूलेन सबाहमरि कालनेमिम् अहनदित्यन्वयः । हे नृपेति सम्बोधनं भगवत्कर्तृकयुद्धचमत्कारस्य सावधानतया श्रोतव्यत्वद्योतनार्थम् ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ तदनन्तरमतिलौ माली सुमाली च भगवन्तं हन्तुं युधि आगच्छतां तदा भगवता चक्रेण च्छिन्नशिरसौ कृतौ यत् यस्य

भगवत्चक्रेण तौ कृतशिरसौ सन्तौ युधि पेतुस्तं तथाभूतमपि भगवन्तमथानन्तरमेव माल्यवानाहत्य सम्पद्य तिम्रया तीक्ष्णया गदया अण्डजेन्द्रं गरुडमहनत् हन्तुं गदामुद्धृतवानित्यर्थः । तावत् गदाप्रक्षेपात्पूर्वमेवाद्यो हरिररिणा चक्रेण तस्यारेः शिरोऽच्छिन्नदित्यन्वयः ॥ ५७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता ह्यष्टमे तत्र स्कन्धे दाननिरूपणे । दशमो विवृतोऽध्यायो जीर्णताविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ततः किं वृत्तं तत्राह । तस्मिन्निति । तस्मिन् भगवति, प्रविष्टे आविर्भूते सा असुराणां कूटकर्म मन्त्रतन्त्रादिप्रयोगः तस्माज्जाता मायाः, महीयसोऽनेकमायाविनाशकस्य भगवतः, महिना महिम्ना एव, विनेशुः सर्वा अपि विनष्टा बभूवुः । यथा प्रतिबोधे जागरे, आगते, स्वप्नः नश्यति, तद्वदित्यर्थः । हि यतः, हरिस्मृतिः सर्वासां विपदां विमोक्षणमपहर्त्री, किमुत भगवत्प्रादुर्भाव आपदपहर्तेति वक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ हृष्टेति । मृधे संप्रामे, गरुडवाहं गरुडवाहनं भगवन्तमित्यर्थः । हृष्टा, अथ इभारिवाहः सिंहवाहनः, कालनेमिरसुरः, शूलम् आविद्धय भ्रामयित्वा, अहिनोत् चित्तेप । त्र्यधीशः त्रिलोकेशः भगवान्, गरुडमूद्धिन पतत् तच्छूलं, लीलया एव गृहीत्वा, हे नृप, तेन शूलेन, सवाहं वाहनसहितं, अरिं कालनेमिं, अहनद्धतवान् ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ मालीति । ततः, अतिबलौ, माली सुमाली च असुरौ, यच्चक्रेण यस्य भगवतः सुदर्शनेन, कृतशिरसौ छिन्नमस्तकौ सन्तौ, युधि संप्रामे, पेततुः । अथ माल्यवान् तं भगवन्तं, आहत्य प्राप्य, अण्डजेन्द्रं भगवदधिष्ठितं गरुडं तीक्ष्णगदया यावत् अहनत् तावत्, आद्यः श्रीहरिः, अरिणा चक्रेण, नदतः अरेमाल्यवतः, शिरः अच्छिन्नत् । अत्र माल्यवच्छब्दो न श्रीरामायणप्रसिद्धमाल्यवद्विषयः, अपि त्वसुरान्तरविषय एव ॥ ५७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषानुवादः

परम पुरुष परमात्माके प्रकट होते ही उनके प्रभावसे असुरोंकी वह कपटभरी माया विलीन हो गयी—ठीक वैसे ही, जैसे जग जानेपर स्वप्नकी वस्तुओंका पता नहीं चलता । ठीक ही है भगवान्की स्मृति समस्त विपत्तियोंसे मुक्त कर देती है ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ इसके बाद कालनेमि दैत्यने देखा कि लड़ाईके मैदानमें गरुडवाहन भगवान् आ गये हैं, तब उसने अपने सिंहपर बैठे-ही-बैठे बड़े वेगसे उनके ऊपर एक त्रिशूल चलाया । वह गरुडके सिरपर लगनेवाला ही था कि खेल-खेलमें भगवान्ने उसे पकड़ लिया और उसी त्रिशूलसे उसके चलानेवाले कालनेमि दैत्य तथा उसके वाहनको मार डाला ॥ ५६ ॥ ❀ ❀ माली और सुमाली—दो दैत्य बड़े बलवान् थे, भगवान्ने युद्धमें अपने चक्रसे उनके सिर भी काट डाले और वे निर्जीव होकर गिर पड़े । तदनन्तर माल्यवान्ने अपनी प्रचण्ड गदासे गरुडपर बड़े वेगके साथ प्रहार किया । परन्तु गर्जना करते हुए माल्यवान्के प्रहार करते-न-करते ही भगवान्ने चक्रसे उसके सिरको भी धड़से अलग कर दिया ॥ ५७ ॥

इत्यष्टमे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अथो सुराः प्रत्युपलब्धचेतसः परस्य पुंसः परयानुकम्पया ।

जघ्नुर्भृशं शक्रसमीरणादयस्तांस्तान्रणे यैरभिसंहताः पुरा ॥ १ ॥

वैरोचनाय संरब्धो भगवान्पाकशासनः । उदयच्छद् यदा वज्रं प्रजा हा हेति चुक्रुशुः ॥ २ ॥
वज्रपाणिस्तमाहेदं तिरस्कृत्य पुरःस्थितम् । मनस्विनं सुसम्पन्नं विचरन्तं महामृधे ॥ ३ ॥
नटवन्मूढ मायाभिर्मायेशान् नो जिगीषसि । जित्वा बालान् निबद्धाक्षान् नटो हरति तद्धनम् ॥ ४ ॥
आरुरुक्षन्ति मायाभिरुत्सिसृप्सन्ति ये दिवम् । तान्दस्युन्विधुनोम्यज्ञानपूर्वस्माच्च पदादधः ॥ ५ ॥
सोऽहं दुर्मायिनस्तेऽद्य वज्रेण शतपर्वणा । शिरो हरिष्ये मन्दात्मन्घटस्व ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥

बलिर्वाच

सङ्ग्रामे वर्तमानानां कालचोदितकर्मणाम् । कीर्तिर्जयोऽजयौ मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ॥ ७ ॥
तदिदं कालरशनं जनाः पश्यन्ति सूरयः । न हृष्यन्ति न शोचन्ति तत्र यूयमपण्डिताः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथो शक्रसमीरणादयः सुराः परस्य पुंसः परया अनुकम्पया प्रत्युपलब्धचेतसः पुरा रणे यैः अभिसंहताः तान् तान् भृशं जघ्नुः ॥ १ ॥ * * संरब्धः भगवान् पाकशासनः यदा वैरोचनाय वज्रम् उदयच्छत् प्रजाः हा हा इति चुक्रुशुः ॥ २ ॥ * * वज्रपाणिः महामृधे पुरःस्थितं मनस्विनं सुसम्पन्नं विचरन्तं तं तिरस्कृत्य इदम् आह ॥ ३ ॥ * * ये मायाभिः नटवन् मूढ मायाभिः मायेशान् नः जिगीषसि नटः निबद्धाक्षान् बालान् जित्वा तद्धनं हरति ॥ ४ ॥ * * ये मायाभिः दिवम् आरुरुक्षन्ति उत्सिसृप्सन्ति तान् अज्ञानं पूर्वस्मात् पदात् अधः विधुनोमि ॥ ५ ॥ * * मन्दात्मन् सः अहम् अद्य शतपर्वणा वज्रेण दुर्मायिनः ते शिरः हरिष्ये ज्ञातिभिः सह घटस्व ॥ ६ ॥ * * सङ्ग्रामे वर्तमानानां कालचोदित-कर्मणां सर्वेषां कीर्तिः जयः अजयः मृत्युः अनुक्रमात् स्युः ॥ ७ ॥ * * सूरयः जनाः तत् इदं कालरशनं पश्यन्ति न हृष्यन्ति न शोचन्ति तत्र यूयम् अपण्डिताः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एकादशे तु देवेषु दैत्यघातिषु नारदः । देवानवारयच्छुक्रो मृतान्दैत्यान्जीवयत् ॥ १ ॥

उदयच्छदुन्निये ॥ १-३ ॥ * * निबद्धान्यक्षीणि येषां तान्बालान् जित्वा नटः कपटवृत्तिर्यथा तेषां धनं हरति तथा हे मूढ मायेशानस्माज्जेतुमिच्छसि ॥ ४ ॥ * * मत्प्रभावं शृण्वत्याह । आरुरुक्षंत्यारोढुमिच्छन्ति । ये चोत्सिसृप्सन्त्युल्लंघयितुमिच्छन्ति । मोक्षमिच्छन्तीत्यर्थः । अथो विधुनोमि पातयामि ॥ ५-७ ॥ * * कालरशनं कालयन्त्रितम् । अतो न हृष्यन्ति । तत्र एवं विवेके यूयमपण्डिता अनिपुणाः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अभिसंहिता युद्धाय मिलिताः ॥ १ ॥ * * संरब्धः कुपितः ॥ २ ॥ * * तं वैरोचनम् ॥ ३ ॥ * * मायेशान्सर्वमायाविशारदान् । नटतुल्यमायस्य तव मायया वयं न जेयां इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * इत्यर्थ इति । सुमुखामेव स्वर्गादीच्छा नोदयते इति भावः । पूर्वस्माच्च पदादिति । पादमेकमपि गंतुं प्रवृत्तं ततः प्रागेव पादोत्थानसमय एव तं पातयामीत्यर्थः । केचित्पूर्वस्मात्सर्वलोकपूर्वाद्रसातलात्पदादध इत्याहुस्त्वैत्थं रसातलादधो रसाया भूमेस्तलादधो नरक इत्यर्थः ॥ ५ ॥ घटस्व यत्नं कुरुष्व ॥ ६-७ ॥ * * तदिदं जगत् कीर्त्यादि वा काल एव रशना बंधनरज्जुर्न तत्तथा । अतः कालाधीनत्वात् । यतस्सुरीणां हर्षादि नास्त्यतो हेतोः एवं विवेके कालाधीने को हर्षः को वा शोक इत्येवं ज्ञाने ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एकादशे मृधे दैत्या हता देवैस्ततः सुरान् । नारदोऽवारयत्तत्र श्लोकाः सार्द्धा गजाब्धयः (४८॥)

उवाचपञ्चकं (५) सङ्ग्रामहीवाणा (५१) अनुष्टुभः ॥ ११ ॥ अथो इति । अथो परस्य पुंसः भगवतः परया अनुकम्पया कृपया प्रत्युपलब्धचेतसः शक्रादयः सुराः पुरा यैर्दैत्यैः सह अभिसंहिता योद्धुं प्रवृत्ताः । यद्वा । यैर्हननविषयीकृतास्तांस्तान् रणे भृशं जघ्नुरित्यर्थः ॥ १ ॥ * * वैरोचनायेति । भगवान् पाकशासन इन्द्रः संरब्धः क्रुद्धः सन् वैरोचनाय बलये तं हन्तुं यदा वज्रमुदयच्छत् उन्नित्ये तदा तस्य प्रजा दैत्याः हाहेति चुक्रुशुः ॥ २ ॥ * * वज्रेति । मनस्विनं धैर्यवन्तं सुसंपन्नं युद्धसाधनशस्त्रादिसंयुक्तं महामृधे विशेषेण निर्भयतया चरन्तमतः स्वपुरः स्थितं बलिं वज्रपाणिरिन्द्रो वचसा तिरस्कृत्येदं वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ ३ ॥ * * नटवदिति । हे मूढ ! नटः कपटवृत्तिर्मायाभिर्मन्त्रादिप्रयोगैर्निबद्धानि भ्रान्तानि अक्षीणि येषां तान् बालानज्ञानं जित्वा स्वववशीकृत्य यथा तेषां धनं हरति तद्वत्त्वं मायाभिर्मायेशान् नो जेतुमिच्छसि तद्वत्त्वमिति शेषः ॥ ४ ॥ * * आरुरुक्षन्तीति । ये स्वमायाभिर्दिवं स्वर्गमारुरुक्षन्ति आरोढुमिच्छन्ति ये च तमुत्सि-सृप्सन्ति उत्स्रप्तुम् उल्लङ्घय तदुपरि गन्तुमिच्छन्ति महर्लौकादिष्वधिकर्तुमिच्छन्तीति वा तान् अज्ञानं दस्युन् अहं पूर्वस्मादपि पदात् रसातलादपि अधो विधुनोमि पातयामि ॥ ५ ॥ * * स इति । स एवंप्रभावोऽहं शतपर्वणा वज्रेण दुर्मायिनः लोकमोहनमायावतस्ते तव शिरोऽद्यैव हरिष्ये । हे मन्दात्मन् मन्दबुद्धे ! त्वं ज्ञातिभिः सह घटस्व पराक्रमं कुरु ॥ ६ ॥ सङ्ग्राम इति । कालेन कीर्त्याद्यनुकूलकालेन चोदितमुद्बुद्धं कर्म येषां तेषां सङ्ग्रामे वर्तमानानां सर्वेषामेव कीर्त्यादयः अनुक्रमादेव कालभेदेनैव स्युर्भवन्ति न त्वेकदा सर्वदैव एकस्य कस्यचित् ॥ ७ ॥ * * तदिति । तदिदं कीर्त्यादिकं सर्वं कालरशनं कालपाशाधीनमिति सूरयो विवेकिनो जनाः पश्यन्ति अतो न हृष्यन्ति न शोचन्ति । तत्रैवं विवेके यूयमपण्डिताः अनिपुणाः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथो अथ परमपुरुषस्य परमयोत्कृष्टया कृपया प्रत्युपलब्धमासुरीभिः मायाभिरनभिभूतं चेतो येषां ते शक्रवाय्वादयो देवा युद्धे पुरा वा पूर्वं यैर्दैत्यैर्विरोचनादिभिरभिसंहिताः द्वन्द्वशः सङ्गताः योद्धुमिति शेषः तान् भृशं जघ्नुः ॥ १ ॥ * * तदेव प्रपञ्चयति—वैरोचनायेति । भगवान् पाकशासनः इन्द्रः सुसंरब्धः नितरां क्रुद्धः वैरोचनाय बलये यदा वज्रमुदयच्छत् बलिं हन्तुमुद्धृतवान् तदा प्रजाः हाहाकारं कुर्वत्यश्चुक्रुशुः रुरुदुः ॥ २ ॥ * * वज्रपाणौ यस्य स इन्द्रः महामृधे विचरन्तं सुसंरब्धं मनस्विनं युयुत्सुं पुरतः स्थितं वैरोचनि तिरस्कृत्येदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३ ॥ * * तावत्तिरस्कारप्रकारमाह—नटवदिति द्वाभ्याम् । तत एकेन वच आह—सोहमिति । हे मूढ ! मायेशानोस्मान्नटवत् मायाभिर्जेतुमिच्छसि दृष्टान्तमेवोपपादयति—जित्वेति । निबद्धानि अक्षीणि येषां तान् बालानज्ञानं जित्वा नटः कपटवृत्तिर्यथा तेषां धनमपहरति तथा ॥ ४ ॥ मत्प्रभावं शृण्वति वदंस्तिरस्करोति—हे मूढ अज्ञ ! पूर्वस्मात्पूर्वलब्धात् अधोऽधस्तानात् पदात्स्थानात् ये आरुरुक्षन्ति आरोढुमिच्छन्ति उत्तरोत्तरं लोकमारोढुमिच्छन्ति असुराः, ये च मायाभिर्दिवं स्वर्गम् उत्सि-सृप्सन्ति उत्सर्पितुमिच्छन्ति तान् दस्युप्रायान् दुष्टजन्तुतुल्यान् अधुना विधुनोमि हन्मि ॥ ५ ॥ * * दुर्मायिनस्तव शिरः सोऽहं शतं पर्वाणि यस्य तेन वज्रेण आयुधेन, हरिष्ये हे मन्दात्मन् ! ज्ञातिभिः सह घटस्व यथाबलं विक्रमस्व ॥ ६ ॥ * * इत्थं तिरस्कृत उक्तश्चाह बलिः—संग्राम इति त्रिभिः । कालेन चोदितानि सुखदुःखजयापजयादिफलदानाय प्रवर्तितानि कर्माणि येषां तेषां संग्रामे युद्धे वर्तमानानां कीर्त्यादयः सर्वेषामनुक्रमात् कीर्त्यादिनिमित्तकर्मपरिपाकानुक्रमात् स्युरेव भवतामपि न सर्वदा कीर्त्यादयो

बभूवुः, किन्तु तत्तन्निमित्तकर्मपरिपाकदशायामेवेत्यस्माकमपि तथैवेति भावः ॥ ७ ॥ * * तमिममनुक्रमेण क्रीर्त्यादिमन्तं जनं कालरशनं कालयन्त्रितं कालोन्मिपितकर्मफलभोक्तारं सूरयः पण्डिताः पश्यन्त्यतस्ते कीर्त्तिजयमृत्युषु न दृष्यन्ति तद्विपरीतेषु न शोचन्ति च । तत्रैवम्बिधे विवेके यूयमपण्डिताः अनिपुणाः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

देवासुरयुद्धमुपक्रम्य हरिणा चक्रेण कालनेमेः शिरोच्छिन्नदित्युपसंहृतम् । तत्रामरा मृता उत पलायिताः ? विनष्टमरणधर्माणां तेषां विनाशायोगात्पलायनमेव ग्राह्यं भगवता नृगृहीतबलानां तदप्ययुक्तम्, अतस्तैः किमकारीति तत्राह—अथो इति, अनेन हरेरनुग्रहेणैव जयोऽन्यथा पराजय इत्ययमर्थः स्पष्टित इति ध्वनयति ॥ १ ॥ * * तत्र बलिवासवयोः प्रसक्तं युद्धं किमभूदत्राह, वैरोचनायेति ॥ २ ॥ * * तत्र शत्रुं प्रहरिष्यता योधेन स्वपौरुषं प्रकाशय प्रहर्तव्यमिति न्यायमनुसन्धानो वज्रमुद्धृत्य वज्रपाणिस्तं वक्ति—वज्रपाणिरिति ॥ ३ ॥ * * स्वपौरुषप्रकटनमपि प्रतिभटनिन्दापूर्वकमित्यतस्तं निन्दति, जित्वेति । कश्चित्खल इन्द्रजालादिना निबद्धाक्षान् बालान् जित्वा नभ आकाशश्चाच्छाद्य तेषां धनं यथा हरति तथा ये मायाभिः कपटमिश्रव्रतैः दिवं परलोकमारुरुक्षन्ति ततोऽप्युत्सिस्तृप्सन्ति ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन्ति अहं तान् दस्यून् पूर्वस्माच्चक्रवर्तिपदादधो विधुनोमि चशब्दात्तत्ततो विधूयाऽधो निक्षिपामि कदाप्यूर्ध्वदर्शनरहितान् करोमीत्यर्थः । यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवञ्च शिक्षितं इत्यत्र यथोपमा लुप्ता तथाऽत्रापि “मायाभिरतृप्सिस्तृप्सन्तामिन्द्राद्यामारुरुक्षतः अवदस्यून रधूनुथाः” इत्यृचं प्रमाणयति ॥ ४-७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हे मूढ ! मायेशानप्यस्मान् नटतुल्योपि नटयोग्याभिर्मायाभिः किं जिगीषसीत्यर्थः । नटतु तावान्नबद्धाक्षान् स्वमाययाऽऽवृत्तनेत्रान् बालान् तद्विद्यामिथ्यात्वदर्शकविद्याऽनभिज्ञानेव जिगीषति न तु मायेशानिति, ततो मूढ इति भावः ॥ ४ ॥ * * उत्सिस्तृप्सन्तीत्यत्र मायाभिर्योगबलैः न तु भगवदाश्रयेणेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ * * घटस्व युद्धाय युज्यस्व ॥ ६-७ ॥ * * काल एव रशना रज्जुर्यस्य तत् ॥ ८-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एकादशे सकोपोक्तिरिन्द्रो जम्भादिकानहन् । नारदोक्त्या युद्धभङ्गे शुक्रो दैत्यानजीवयत् ॥

नटवदिति स्त्रोक्तं विवृणोति—नटो हि बालान् निबद्धाक्षान् कृत्वा कपटेन जित्वा तद्धनं हरति तथैव किमस्मान् जिगीषसि ॥ ४ ॥ * * उत्सिस्तृप्सन्ति दिवमप्युल्लङ्घयितुमिच्छन्ति महर्लोकान्दृष्टव्यधिकर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । पूर्वस्मात् रसातलादप्यधः पातयामि ॥ ५-६ ॥ * * जयात् कीर्त्तिरजयामृत्युरित्यर्थः ॥ ७ ॥ * * कालरशनं कालयन्त्रितं पश्यन्त्येव न तु हर्षशोकादिकं प्राप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

एकादशे पराजितानप्यसुरान् हन्तुं प्रज्जितान् सुरान् ब्रह्मप्रेषितो नारदो निवारितवानित्याद्युच्यते ॥ १ ॥ * * पाकशासनः इन्द्रः संरब्धः क्रुद्धः वज्रमुदयच्छत उन्नित्ये ॥ २-३ ॥ * * रे मूढ ! नोऽस्मान् नट इव मायाभिः परव्यामोहजनकाभिरासुरीविद्याभिः जेतुमिच्छसि ? नटवदित्युक्तिं विवृणोति—नटो व्यामोहजनकविद्यावृत्तिः बालान् तद्विद्याहीनान् निबद्धान्यक्षीणि येषां तान् जीत्वा तेषां धनं हरति ॥ ४ ॥ * * मायाभिः आसुरीविद्याभिः न तु तपोव्रतयज्ञादिभिः दिवमारुरुक्षन्ति उत्सिस्तृप्सन्ति दिवमप्युल्लङ्घयितुमिच्छन्ति तान् दस्यून् दुर्वृत्तान् पूर्वस्मात्तद्वासस्थानात् अपि अधो विधुनोमि पातयामि ॥ ५ ॥ * * किञ्चाद्य ते शिरो हरिष्ये घटस्व विक्रमस्व ॥ ६-७ ॥ * * इदं विश्वं कालरशनं कालशक्तिपरमेश्वरायतम् अतस्ते न दृष्यन्ति न शोचन्ति तत्रोक्तार्थे यूयमपण्डिताः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

देवानां हरिभक्तानां शत्रुविजयपूर्वकम् । एकादशे स्वलोकस्य प्राप्तिः फलं निरूप्यते ॥ १ ॥

अथो माल्यवन्मरणानन्तरमेव परस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य भगवतः परया अनुकम्पया कृपया प्रत्युपलब्धचेतसः शक्रादयः सुराः पुरा यैर्दैत्यैः सह अभिसंहताः योद्धुं प्रवृत्ताः । यद्वा यैर्हैननविषयीकृताः तांस्तान् रणे भृशं जघ्नुरित्यर्थः ॥ १ ॥

भगवान् भगवत्कृपया ऐश्वर्यादिमान् पाकशासनः इन्द्रः संरब्धः क्रुद्धः सन् वैरोचनाय विरोचनपुत्राय बलये तं हन्तुं यदा वज्रमुदयच्छत् उन्निन्ये तदा तस्य प्रजाः दैत्याः हाहेति चुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ मनस्विनं धैर्यवन्तं सुसम्पन्नं युद्ध-साधनशस्त्रादिसंयुक्तं महामृधे विशेषेण निर्भयतया चरन्तम् अतः स्वपुरः स्थितं तं बलिं वज्रपाणिरिन्द्रो वचसा तिरस्कृत्येदं वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तिरस्कारवचांस्येव दर्शयति—नटवदिति त्रिभिः । हे मूढ नटः कपटवृत्तिर्मायाभि-र्मन्त्रादिप्रयोगैर्निबद्धानि भ्रान्तानि अक्षीणि येषां तान् बालानज्ञानं जित्वा स्ववशीकृत्य यथा तेषां धनं हरति तद्वत्त्वं मायाभि-र्मयेशान् नोऽस्मान् जेतुमिच्छसि, तदस्मासु तव मायाप्राबल्यं न चलिष्यतीति शेषेणान्वयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ मत्प्रभावम-ज्ञात्वैव दुर्लभे स्वर्गारोहणे तव मनोरथस्तत्र तावन्मत्प्रभावं शृण्वित्याह—आरुरुक्षन्तीति । ये स्वमायाभिर्दिवं स्वर्गमारुरुक्षन्ति आरोढुमिच्छन्ति ये च तमुत्तिसृप्सन्ति उल्लङ्घय तदुपरि मोक्षमिच्छन्ति तान् अज्ञानं दस्यून अहं पूर्वस्मादपि पदान् स्थानादधो विधुनोमि पातयामीत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ स एवंप्रभावोऽहं शतपर्वणा वज्रेण दुर्मायिनः लोकमोहनमायावतस्ते तव शिरः अद्यैव हरिष्ये । हे मन्दात्मन् मन्दबुद्धे त्वं ज्ञातिभिः सह घटस्व पराक्रमं कुर्वित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्वमेवाज्ञो यतः कीर्तिजयादिरहस्यं न जानासि अत एवैवं कथयसि अतस्तद्रहस्यं शृण्वित्याह—सङ्ग्राम इति । सङ्ग्रामे वर्तमानानां सर्वेषा-मेव कीर्त्यादयः स्युर्भवन्ति परन्तु अनुक्रमात् कालभेदेन, न त्वेकदा सर्वदेवैक एवैकस्य कस्यचित् । तत्र हेतुमाह—कालेति । कीर्त्याद्यनुकूलं तत्तत्कर्म यदा यदा कालेन चोदितमुद्बुद्धं भवति तदा तदनुसारेण क्रमेण कीर्त्यादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ननु कीर्त्यादिकं सर्वं कर्म प्रेरककालाधीनमित्यत्र किं प्रमाणमित्यपेक्षायां महाननुभव इत्याह—तदिति । तदिदं कीर्त्यादिकं सर्वं कालरशनं कालपाशाधीनमिति सूरयो विवेकिनो जनाः पश्यन्ति । इत्यत्र किं मानमित्यपेक्षायां हर्षशोकादिराहित्येनानुमानमे-वेत्याशयेनाह—न हृष्यन्ति न शोचन्तीति तत्रैवं विवेके यूयमपण्डिताः अनिपुणाः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

देवेष्वेकादशे दैत्यघातकेष्वथ नारदः । न्यवारयत् सुरान् शुक्रो दैत्यांश्चाजीवयन्मृतान् ॥ १ ॥

अथो इति । अथो अथानन्तरं, परस्य पुंसः परमपुरुषस्य, परयोत्कृष्टया, अनुकम्पया दयया, प्रत्युपलब्धमासुरी-भिर्मायाभिरनभिभूतं चेतो मानसं येषां ते, शक्रसमीरणादयः सुराः शक्रवाय्वादयो देवाः, रणे युद्धे, पुरा पूर्वं यैर्वैरोचनादिभिः, अभिसंहताः द्वन्द्वशः संगताः, योद्धुमिति शेषः । तान् तान् भृशं, जघ्नुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपञ्चयति । वैरोचनायेति । भगवान् भगवतः संप्राप्तैश्वर्यं, पाकशासनः पाकनामासुरहन्तेन्द्रः, संरब्धो नितरां क्रुद्धः, वैरोचनाय बलये, बलिं हन्तुमित्यर्थः । यदा वज्रं, उदयच्छत् उद्धृतवान्, तदा, प्रजाः, हाहेति हाहाकारं कुर्वन्त्यः सत्यः, चुक्रुशू रुरुदुः ॥ २ ॥ ❀ ❀ वज्रपाणिरिति । वज्रं पाणौ यस्य स इन्द्रः, महामृधे महायुद्धे, विचरन्तं, सुसंपन्नं सुसंरब्धं, मनस्विनं युयुत्सं पुरः स्थितं तं बलिं, तिरस्कृत्य इदं वक्ष्यमाणम्, आह ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तावत्तिरस्कारप्रकारमाह द्वाभ्याम् । तत्रैकेन वचसा आह । नटवदिति । हे मूढ, मायेशान् नोऽस्मान्, नटवत् मायाभिः जिगीषसि जेतुमिच्छसि, दृष्टान्तमेवोपपादयति जित्वेति । निबद्धान्यक्षीणि तेषां तान्, बालानज्ञानं, जित्वा, नटः, कपटवृत्तिः, यथा तेषां धनं हरति, तथा ॥ ४ ॥ ❀ ❀ मत्प्रभावं शृण्वति वदंस्तिरस्करोति । आरुरुक्षन्तीति । हे मूढ, पूर्वस्मात् पूर्वलब्धान्, अधोऽधत्तानात्, पदात्स्थानात्, ये आरुरुक्षन्ति अस्मान-तिक्रम्योत्तरोत्तरलोकमारोढुमिच्छन्ति, ये चासुराः मायाभिः, दिवं स्वर्गं, उत्तिसृप्सन्ति उल्लङ्घयितुमिच्छन्ति, दस्यूंश्चौरप्रायान्, तान् अज्ञानं, विधुनोम्यधुनैव हन्मि ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सोऽहमिति । स उक्तविधः, अहं दुर्मायिनो दुष्टमायाविदः, ते तव, शिरः मूर्धानं, शतं पर्वाणि यस्य तेन, वज्रेण, अद्य हरिष्ये । अतः हे मन्दात्मन्, ज्ञातिभिः सह घटस्व यथाबलं विक्रमस्व ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इत्थं तिरस्कृत उक्तश्चाह बलिः संप्राम इति त्रिभिः । संप्रामे इति । हे शक्र, कालेन चोदितानि सुखदुःखजयापजयादिफलदानाय प्रवर्तितानि कर्माणि येषां तेषां, संप्रामे युद्धे, वर्त्तमानानां सर्वेषां, कीर्त्तिः, जयः, अजयः, स्युः, अनुक्रमात् स्युः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तमिममिति । तमनुक्रमेण कीर्त्यादिमन्तं, इमं जनं, सूरयः पण्डिताः, कालरशनं कालयन्वितं, कालोन्मिषितकर्मफलभोक्तारमिति यावत् । पश्यन्ति । अतः ते पण्डिताः, कीर्त्यादिषु, न हृष्यन्ति, तद्वैपरीत्ये न शोचन्ति, तत्रैवंविधे विवेके, यूयम् अपण्डिता अनिपुणाः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

देवासुर-संग्रामकी समाप्ति

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! परम पुरुष भगवान्की अहेतुकी कृपासे देवताओंकी घबराहट जाती रही, उनमें नवीन उत्साहका सञ्चार हो गया । पहले इन्द्र, वायु आदि देवगण रणभूमिमें जिन-जिन दैत्योंसे आहत हुए थे, उन्हींके उपर

अब वे पूरी शक्तिसे प्रहार करने लगे ॥ १ ॥ ❀ ❀ परम ऐश्वर्यशाली इन्द्रने बलिसे लड़ते-लड़ते जब उनपर क्रोध करके वज्र उठाया, तब सारी प्रजामें हाहाकार मच गया ॥ २ ॥ ❀ ❀ बलि अस्त्र-शस्त्रसे सुसज्जित होकर बड़े उत्साहसे युद्ध-भूमिमें बड़ी निर्भयतासे डटकर विचर रहे थे । उनको अपने सामने ही देखकर हाथमें वज्र लिये हुए इन्द्रने उनका तिरस्कार करके कहा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ 'मूर्ख ! जैसे नट वच्चोंकी आँखें बाँधकर अपने जादूसे उनका धन ऐंठ लेता है, वैसे ही तू माया की चालोंसे हमपर विजय प्राप्त करना चाहता है । तुझे पता नहीं कि हमलोग मायाके स्वामी हैं; वह हमारा कुछ नहीं बिगाड़ सकती ॥ ४ ॥ ❀ ❀ जो मूर्ख मायाके द्वारा स्वर्गपर अधिकार करना चाहते हैं और उसको लाँघकर उपरके लोकोंमें भी धाक जमाना चाहते हैं—उन लुटेरे मूर्खोंको मैं उनके पहले स्थानसे भी नीचे पटक देता हूँ ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नासमझ ! तूने मायाकी बड़ी-बड़ी चालें चली हैं । देख ! आज मैं सौ धारवाले वज्रसे तेरा सिर धड़से अलग किये देता हूँ । तू अपने भाई-बन्धुओंके साथ जो कुछ कर सकता हो, करके देख ले' ॥ ६ ॥ ❀ ❀ बलिन कहा—इन्द्र ! जो लोग कालशक्तिकी प्रेरणासे अपने कर्मके अनुसार करते हैं—उन्हे जीत या हार, यश या अपयश अथवा मृत्यु मिलती ही हैं ॥ ७ ॥ इसीसे ज्ञानीजन इस जगत्को कालके अधीन समझकर न तो विजय होनेपर हर्षसे फूल उठते हैं और न तो अपकीर्ति, हार अथवा मृत्युसे शोकके ही वशीभूत होते हैं । तुम लोग इस तत्त्वसे अनभिज्ञ हो ॥ ८ ॥

न वयं मन्यमानानामात्मानं तत्र साधनम् । गिरो वः साधुशोच्यानां गृह्णीमो मर्मताडनाः ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचैर्वीरमर्दनः । आकर्णपूर्णैरहनदाक्षैर्पराहतं पुनः ॥ १० ॥
एवं निराकृतो देवो वैरिणा तथ्यवादिना । नामृष्यत् तदधिक्षेपं तोत्राहत इव द्विपः ॥ ११ ॥
प्राहरत् कुलिशं तस्मा अमोघं परमर्दनः । सयानो न्यपतद् भूमौ छिन्नपक्ष इवाचलः ॥ १२ ॥
सखायं पतितं दृष्ट्वा जम्भो बलिसखः सुहृत् । अभ्ययात् सौहृदं सख्युर्हतस्यापि समाचरन् ॥ १३ ॥
स सिंहवाह आसाद्य गदामुद्यम्य रंहसा । जत्रावताडयच्छक्रं गजं च सुमहाबलः ॥ १४ ॥
गदाप्रहारव्यथितो भृशं विह्वलितो गजः । जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ ॥ १५ ॥
ततो रथो मातलिना हरिभिर्दशशतैर्वृतः । आनीतो द्विपमुत्सृज्य रथमारुरुहे विभुः ॥ १६ ॥
तस्य तत् पूजयन् कर्म यन्तुर्दानवसत्तमः । शूलेन ज्वलता तं तु स्मयमानोऽहनन्मृधे ॥ १७ ॥
सेहे रुजं सुदुर्मर्षा सत्त्वमालम्ब्य मातलिः । इन्द्रो जम्भस्य संक्रुद्धो वज्रेणापाहरच्छिरः ॥ १८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वयं तत्र आत्मानं साधनं मन्यमानानां साधुशोच्यानां वः मर्मताडनाः गिरः न गृह्णीमः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वीरमर्दनः वीरः इति विभुम् आक्षिप्य आक्षेपैः आहतं पुनः आकर्णपूर्णैः नाराचैः अहनत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ तथ्यवादिना वैरिणा एवं निराकृतः देवः तोत्राहतः द्विपः इव तदधिक्षेपं न अमृष्यत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ परमर्दनः तस्मै अमोघं कुलिशं प्राहरत् छिन्नपक्षः अचलः इव सयानः भूमौ व्यपतत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ बलिसखः सुहृत् जम्भः सखायं पतितं दृष्ट्वा हतस्य अपि सख्युः सौहृदं समाचरन् अभ्ययात् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सुमहाबलः सिंहवाहः सः गदान् उद्यम्य रंहसा आसाद्य शक्रं गजं च जत्रौ अताडयत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ गदाप्रहारव्यथितः भृशं विह्वलितः गजः जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा परमं कश्मलं ययौ ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ततः मातलिना दशशतैः हरिभिः वृतः रथः आनीतः विभुः द्विपम् उत्सृज्य रथम् आरुरुहे ॥ १६ ॥ तस्य यंतुः तत् कर्म पूजयन् दानवसत्तमः स्मयमानः मृधे ज्वलता शूलेन तं तु अहनत् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ मातलिः सत्त्वम् अवलम्ब्य सुदुर्मर्षा रुजं सेहे इन्द्रः संक्रुद्धः वज्रेण जम्भस्य शिरः अपाहरत् ॥ १८ ॥

१. प्रा० पा०—सर्वं० । २. प्राचीने पाठे 'श्रीशुक उवाच' न । ३. प्रा० पा०—मानदः । ४. प्रा० पा०—हनत् । ५. प्रा० पा०—धमरिमर्दनम् । ६. प्रा० पा०—बलम् । ७. प्रा० पा०—लं च परं ययौ ।

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्र कीर्तिजयादावात्मानं साधनं मन्यमानानां वो गिरो न गृह्णीमः । मर्मसु ताडनं याभिस्ताः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ विभुमिन्द्रम् । वीरो बलिः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तोत्रमङ्कुशतेनाहत इव ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सयानो विमानसहितः ॥ १२-१८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

मर्मसु पीडाऽसहाय्येषु । “शरीरावयवे मर्म पीडनासहने हृदि” इति कोशात् । यथा यूयं जीवन्तोऽपि साधुभिः शोच्यध्वे तथा वयं मृता अपि न शोच्यामहे इति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ आक्षेपैर्दुरुक्तैः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ‘तोत्रं प्राजनसृण्योश्च’ इति यादवः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्मै बलये । कुलिशं वज्रम् ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ स जंभः ॥ १४-१५ ॥ ततो गजकश्मलोत्तरम् । विभुरिन्द्रः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ तस्य मातलेः । तत्कर्म इदिति रथानयनरूपम् । तं मातलिम् ॥ १७ ॥ सत्त्वं धैर्यम् ॥ १८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

न वयमिति । तत्र कीर्तिजयादौ आत्मानं स्वं साधनं मन्यमानामत एव अज्ञतया साधुभिः शोच्यमानां वो युष्माकं मर्मसु हृदयादिषु ताडनं याभिस्तास्तथाभूता अपि गिरो वयं न गृह्णीमो यथार्थतया नाङ्गीकुर्मः । यथा यूयं जीवन्तोऽपि साधुभिः शोच्यध्वे तथा वयं मृता अपि न शोच्यामहे इति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इतीति । वीरान् मर्दयतीति तथाभूतो वीरो बलिर्विभुं महान्तमपीन्द्रमित्येवं वचोभिराक्षिप्य तिरस्कृत्य आक्षेपैः परुषवाक्यैराहतं तिरस्कृतमपि तमाकर्णपूर्णैः कर्णपर्यन्तमाकृष्टैर्नारा-चैर्बाणैरहनत् अहन् । शब्दगुणभाव आर्षः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवमिति । तथ्यवादिना यथार्थवक्त्रापि वैरिणा बलिना एवं निराकृतो देव इन्द्रस्तस्याधिक्षेपं निराकरणवाक्यं नामृष्यत् नासहत । तोत्रमङ्कुशतेन आहतस्ताडितो द्विपो हस्ती यथा तत्ताडनं न सहते तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ प्राहरदिति । परः शत्रुस्तं मर्दयतीति तथाभूत इन्द्रस्तस्मै बलये बलिं हन्तुममोघं कार्यम-कृत्वा अप्रत्यावर्ति कुलिशं वज्रं प्राहरत् विक्षेप । तेन हतो बलिः छिन्नपक्षः अचल इव सयानो वाहनसहितो भूमौ न्यपतत् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ सखायमिति । सखायं बलिं पतितं दृष्ट्वा बलेः सखा सुहृत् स्नेहवान् जम्भो हतस्यापि तस्य सख्युः सौहृदं हितं समाचरन् अभ्ययात् संमुखमागच्छत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स इति । सुमहाबलः स जम्भः सिंहवाहः सिंहारूढ आसाद्य इन्द्रसमीपमागत्य गदामुद्यम्य रंहसा अतिवेगेन जत्रौ स्कन्धोपर्यस्थिप्रदेशे शक्रं गजमैरावतं च अताडयत् ॥ १४ ॥ गदेति । तस्य गदाप्रहारेण व्यथित अत एव भृशं विह्वलितो व्याकुलो गजो जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा परमं कश्मलं ययौ परां मूर्छां प्राप ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततो दशशतैः सहस्रसङ्घैः हरिभिः अश्वैर्वृतः युक्तः रथो मातलिनाम्ना सूतेनानी-तस्ततश्च विभुरिन्द्रो द्विपं हस्तिनमुत्सृज्य त्यक्त्वा रथमारुरुहे । तडार्षः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य यन्तुः सूतस्य तत् इदिति रथानयनरूपं कर्म पूजयन् सत्कुर्वन् स्मयमानः विस्मयं कुर्वन् इव च दानवसत्तमः जम्भो ज्वलता अग्निवत्स्फुरता स्वशूलेन मृधे तं सूतं त्वहनत् अहन् प्राहरत् । शब्दगुणभाव आर्षः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सेह इति । मातलिस्तु सत्त्वं धैर्यमालम्ब्य सुदुर्मर्षा दुःसहामपि रुजं शूलप्रहारपीडां सेहे । इन्द्रश्च संक्रुद्धः सन् वज्रेण जम्भस्य शिरोऽपाहरत् ॥ १८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्र कीर्त्यादावात्मानं देहं साधनसाधकं मन्यमानानामत एव साधुभिः शोच्यमानाम् अहो अज्ञा एते इत्येवं शोच्यमानां वो युष्माकं मर्मताडनाः मर्मसु ताडनं याभिस्ताः गिरो वयं न गृह्णीमो न साधु मन्यामहे ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इत्थं विभुमिन्द्रमाक्षिप्य अधिक्षिप्य वीराणां मानदो वीरो वैरोचनिराक्षेपैरधिक्षेपवाक्यैराहतं पुनराकर्णान्तमाकृष्टैः नाराचैराहनत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ यथार्थवादिना वैरिणा बलिनैवं निराकृतः तिरस्कृतो देव इन्द्रस्तेन बलिना कृतमधिक्षेपं नामृष्यन्नासहत तोत्रमङ्कुशं तेन आहतो द्विपः गज इव ॥ ११ ॥ ❀ ❀ किन्तु तस्मै बलये अमोघमप्रतिहतमरीणां मर्दनं घातकं वज्रं कुलिशं प्राहरत् प्रायुङ्क्त हे नृप ! तस्मात्कुलिशप्रहाराच्छिन्नपक्षः पर्वत इव सविमानो भूमौ न्यपतदिति शेषः । शयानो न्यपतद्भूमाविति पाठान्तरे न शेषः । शयानो नृपेति पाठे तु शयानोऽभूदित्यर्थः । बलेः सखा सुहृच्च जम्भोऽसुरः सखायं बलिं भूमौ पतितं दृष्ट्वा हतस्यापि सख्युर्बलेः सुहृदं भावप्रधानो निर्देशः सौहार्दमाचरन्नभ्ययात् इन्द्रस्या-भिमुखमगादित्यर्थः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ सिंहो वाहनं यस्य स महाबलो जम्भः समीपमागत्य रंहसा बलेन वेगेन वा गदामुद्यम्य शत्रुम् इन्द्रं जत्रौ कण्ठस्य मूलदेशे अताडयत् तथा गजज्वाताडयत् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भृशं गदाप्रहारेण

व्यथितः अतएव विह्वलितो गज ऐरावतो जानुभ्यामवनीं स्पृष्ट्वा परं दुःखं लेभे ॥ १५ ॥ * * ततो गजस्य दुःखं दृष्टवता मातलिना हरिद्वर्णैर्दशशतैः सहस्रसंख्याकैरश्वैर्युक्तो रथ आनीतस्तमानां रथं विभुरिन्द्रो गजमैरावतमुत्सृज्य आरुरुहे आरुढवान् ॥ १६ ॥ * * तस्य यन्तुर्मातलेस्तत्कर्म रथानयनरूपं कर्म पूजयन् अहो एवंविधेन सारथिना भवितव्यमित्येवं बहुमानयन् ज्वलता प्रकाशमानेन शूलेन तं मातलिं स्मयमानो युद्धे अहनत् ॥ १७ ॥ * * सत्त्वं धैर्यमवलम्ब्य मातलिर्दुस्सहामपि रुजं शूलघातजां व्यथां सेहे असहत ततः संक्रुद्ध इन्द्रो वज्रेण जम्भस्य शिरोऽपाहरन् चिच्छेद ॥ १८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तत्र जयादौ आत्मानं स्वं कारणं मन्यमानानां वो गिरः साध्विति न गृहीमः मर्मण्येव ताडनं यासां तात्थ्योक्ताः ॥ ९-२१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आकर्णपूर्णैः कर्णपर्यन्तपूर्णतयाकृष्टैः ॥ १० ॥ * * निराकृतो नाराचैः पराहतः तदधिक्षेपं नाराचप्रयोगानन्तरं पुनरधिक्षेपं “तोत्रं वैणुकम्” इत्यमरः ॥ ११-१४ ॥ * * स्पृष्ट्वा कश्मलञ्च परे ययाविति पाठो बहुसम्मतः शलाकालम्बश्च ॥ १५-२२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्र कीर्त्तिजयादौ आत्मानं स्वं साधनम् अहङ्कारमौढ्यादेवेति भावः । साधुभिर्जीवन्तोऽपि यथा यूयं शोच्य एव तथा वयं मृता अपि न शोच्यामहे इति भावः ॥ ६-१५ * * हरिभिरश्वैः ॥ १६-२० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तत्र कीर्त्यादौ आत्मानं स्वं साधनं मन्यमानानां साधुभिः अहो एते कीर्त्यादौ आत्मानं साधनं मन्यन्त एत्येवं शोच्यानां वो गिरो मर्मसु ताडनं याभिस्तान् गृहीमः ॥ ६ ॥ * * विभुं विपुलप्रभावमिन्द्रम् वीरो बलिः ॥ १० ॥ तोत्रेणाङ्कुशेनाहतः ॥ ११-१६ ॥ * * यन्तुः सारथेस्तद्रथानयनं कर्म दानवसत्तमो जम्भः ॥ १७-१८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

कुतस्तत्रापाण्डित्यमित्यपेक्षायां तत्रात्मनः साधनाभिमानाद्भवन्त उपेक्ष्यवचनाश्चेत्याह—न वयमिति । तत्र कीर्त्तिजयादौ आत्मानं देहादिसङ्घातं साधनं मन्यमानानाम् अतएव अज्ञतया साधुभिः शोच्यानां वो युष्माकं मर्मसु हृदयादिषु ताडनं याभिस्तास्तथाभूता अपि गिरो वयं न गृहीमो यथार्थतया नाङ्गीकुर्म इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * वीरान् मर्दयतीति तथाभूतो वीरो बलिर्विभुर्महान्तमपीन्द्रमित्येवं वचोभिराक्षिप्य तिरस्कृत्य आपेक्षैः परुषवाक्यैराहतं तिरस्कृतमपि तमाकर्णपूर्णैः कर्णपर्यन्तमाकृष्टैर्नाराचैर्बाणैः पुनरहनदित्यन्वयः ॥ १० ॥ * * तथ्यवादिना यथार्थवक्त्राऽपि बलिना एवं निराकृतो देव इन्द्रस्तस्याधिक्षेपं निराकरणवाक्यं नामृष्यत् नासहतेत्यन्वयः । ननु यदि स यथार्थवादी तदा तद्राक्यं कुतो नासहेतेत्याशङ्क्याह—वैरिणेति । तथ्यमपि वैरिवाक्यं सो ज्ञः कथं सहेतेति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—तोत्रेति । तोत्रमङ्कुशस्तेन आहतस्ताडितो द्विपो हस्ती यथा तत्ताडनं न सहते तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * ततः किं चकारेत्यपेक्षायामाह—प्राहरदिति । परः शत्रुस्तं मर्दयतीति तथाभूत इन्द्रस्तस्मै बलये बलिं हन्तुममोघं कार्यमकृत्वा प्रत्यावर्तिनं कुलिशं वज्रं प्राहरन् चिक्षेप । तेन हतो बलिः छिन्नपक्षः अचल इव सयानो बाहनसहितो भूमौ न्यपतदित्यन्वयः ॥ १२ ॥ * * सखायां बलिं पतितं दृष्ट्वा बलिसखो जम्भो हतस्यापि तस्य सख्युः सौहृदं हितं समाचरन् अभ्ययात् योद्धुमिन्द्रसम्मुखमागच्छत्, यतः सुहृत् तस्मिन् स्नेहवानित्यन्वयः ॥ १३ ॥ * * आगत्य च किं कृतवान्स्त्राह—स इति । स जम्भः सिंहवाहः सिंहारूढ आसाद्य इन्द्रसमीपमागत्य गदामुद्यम्य रंहसा अतिवेगेन जत्रौ स्कन्धोपर्यस्थिप्रदेशे शक्रं गजमैरावतं च अताडयदित्यन्वयः । ननु महाबलं बलिं तेन कुलिशहतं दृष्ट्वापि कथं तस्य तत्ताडने प्रवृत्तिर्भयात्पलायनस्यापि सम्भवात्तेन ताडनेपि तस्य महाबलपराक्रमस्य का क्षतिरित्याशङ्क्याह—सुमहाबल इति ॥ १४ ॥ * * तस्य महाबलप्रयुक्तपराक्रमं सूचयन्नाह—गदेति । तस्य गदाप्रहारेण व्यथितः पीडितः अतएव भृशमत्यन्तं विह्वलितो व्याकुलो गजो जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा परमं कश्मलं ययौ परां मूर्च्छां प्रापेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ * * ततः ऐरावतस्य मूर्च्छांप्राप्त्यनन्तरमेव दशशतैः सहस्रैर्हरिभिः अश्वैर्वृतः युक्तः रथो मातलिनाम्ना सूतेनानीतस्ततश्च विभुरिन्द्रो द्विपं हस्तिनमुत्सृज्य त्यक्त्वा रथमारुरुहे इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

मृधे युद्धभूमित्वेन भयङ्करस्थानेऽपि तस्य यन्तुः सूतस्य तत् झटिति रथानयनरूपं कर्म पूजयन् सत्कुर्वन् स्मयमानः कथमेवं झटिति रथमानीतवानित्याश्चर्यं च कुर्वन् दानवेषु सत्तमः श्रेष्ठो जम्भो ज्वलता अग्निवत्स्फुरता स्वशूलेन तं सूतं त्वहनदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * मातलिस्तु सत्त्वं धैर्यमालम्ब्य शूलप्रहारजनितानां सुदुर्मर्षां दुस्सहामपि रुजं पीडां सेहे इन्द्रश्च सङ्क्रुद्धः सन् वज्रेण जम्भस्य शिरोऽपाहरदित्यन्वयः ॥ १८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

न वर्यामिति । तत्र कीर्त्यादौ, आत्मानं देहं, साधनं साधकं, मन्यमानानां, अत एव साधुशोच्यानामहो अज्ञा एते इत्येवं साधुभिः शोचितुं योग्यानां, वो युष्माकं, गिरः वाचः, मर्मसु ताडनं याभित्तास्तथाभूताः अपि, वयं न गृहीमः, साधु न मन्यामहे ॥ ६ ॥ * * इतीति । इतीत्यं, विभुमिन्द्रम् आक्षिप्य, वीरमर्दनः वीरो वैरोचनिः, आक्षेपैराक्षेपवाक्यैः आहतं, तं पुनः आकर्णपूर्णैः आकर्णान्तमाकृष्टैः, नाराचैर्बाणैः, अहनत् ॥ १० ॥ * * एवमिति । तद्ध्यवादिनां यथार्था-कथनेन, वैरिणा बलिना, एवमुक्तप्रकारेण, निराकृतः देव इन्द्रः, तदधिक्षेपं बलिकृतमाक्षेपं, तोत्राहतः अङ्कुशाहतः द्विपः करी इव, न असृष्यत् न असहत् ॥ ११ ॥ * * प्राहरदिति । किं तु परान्मर्दयतीति परमर्दन इन्द्रः, तस्मै बलये, तं बलि हन्तुमित्यर्थाः । अमोघमप्रतिहतं, कुलिशं वज्रं, प्राहरत् प्रायुङ्क्त । तदाछिन्नपक्षः अचलः पर्वत इव, बलिः सयानः सविमानः, भूमौ न्यपतत् ॥ १२ ॥ * * सखायमिति । बलिसखः बलिना समप्राणताभाक् सुहृत् बलेः सदैवानुमतः, 'अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियं भवेत् मित्रं' समप्राणः सखा मतः' इत्युक्तेः । जम्भोऽसुरः, सखायं बलिं, भूमौ निपतितं दृष्ट्वा हतस्यापि सख्युबलेः, सुहृदं भावप्रधानो निर्देशः । सुहृद्भावं समाचरन्, अभ्ययादिन्द्रसम्मुखमाययौ ॥ १३ ॥ * * स इति । सिहो बाहो बाहनं यस्य सः, सुमहद्वलं यस्य सः, स जम्भः, समीपम् आसाद्य आगत्य, रंहसा बलेन वेगेन वा, गदाम् उद्यम्य, शक्रमिन्द्रं, गजमैरावतं च, जत्रौ कण्ठस्य मूलदेशे, अताडयत् ॥ १४ ॥ * * गदेति । भृशं यथा तथा, गदाप्रहार-व्यथितः, अत एव विह्वलितः, गज ऐरावतः, जानुभ्यां, धरणोम् अवनिं, स्पृष्ट्वा परमं कश्मलं दुःखं, ययौ ॥ १५ ॥ * * तत इति । ततः, एवंविधगजदुःखदर्शनानन्तरं मातलिना, दशशतैः सहस्रसंख्याकैः, हरिभिर्नीलवर्णान्धैः वृतो युक्तः, रथः आनीतः, विभुरिन्द्रः, द्विपमैरावतनागं, उत्सृज्य त्यक्त्वा, रथं, आरूढे ॥ १६ ॥ * * तस्येति । दानवसत्तमो जम्भः, यन्तुः सारथेः, तस्य मातलेः, तत् कर्म रथानयनरूपं, पूजयन्, अहो एवंविधेन सारथिना भवितव्यमिति प्रशंसां कुर्वन् सन्, ज्वलता प्रकाशमानेन, शूलेन, तं मातलिं तु, मृधे स्मयमानः सन्, अहनत् ॥ १७ ॥ * * सेहे इति । मातलिः, सत्त्वं धैर्यं, आलम्ब्य सुदुर्मर्षां दुःसहामपि, रुजं, शूलघातजां व्यथां, सेहे असहत् । संक्रुद्धस्तद्दृष्ट्वा कोपं प्राप्त इन्द्रः, वज्रेण जम्भस्य शिरः, अपाहरत् चिच्छेद ॥ १८ ॥

भाषानुवादः

तुम लोग अपनेको जय-पराजय आदिका कारण—कर्ता मानते हो, इसलिये महात्माओंकी दृष्टिसे तुम शोचनीय हो । हम तुम्हारे मर्मस्पर्शी वचनको स्वीकार ही नहीं करते, फिर हमें दुःख क्यों होने लगा ? ॥ ९ ॥ * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—वीर बलिने इन्द्रको इस प्रकार फटकारा । बलिकी फटकारसे इन्द्र कुछ झेंप गये । तबतक वीरोंका मान मर्दन करनेवाले बलिने अपने धनुषको कानतक खींच-खींचकर बहुत-से बाण मारे ॥ १० ॥ * * सत्यवादो देवशत्रु बलिने इसप्रकार इन्द्रका अत्यन्त तिरस्कार किया । अब तो इन्द्र अङ्कुशसे मारे हुए हाथीकी तरह और भी चिढ़ गये । बलिका आक्षेप वे सहन न कर सके ॥ ११ ॥ * * शत्रुवाती इन्द्रने बलिपर अपने अमोघ वज्रका प्रहार किया । उसकी चोटसे बलि पंख कटे हुए पर्वतके समान अपने विमानके साथ पृथ्वीपर गिर पड़े ॥ १२ ॥ * * बलिका एक बड़ा हितैषी और धनिष्ठ मित्र जम्भासुर था । अपने मित्रके गिर जानेपर भी उनको मारनेका बदला लेनेके लिये वह इन्द्रके सामने आ खड़ा हुआ ॥ १३ ॥ * * सिंहपर चढ़कर वह इन्द्रके पास पहुँच गया और बड़े वेगसे अपनी गदा उठाकर उनके जत्रुस्थान (हँसली) पर प्रहार किया । साथ ही उस महाबलीने ऐरावतपर भी एक गदा जमायी ॥ १४ ॥ * * गदाकी चोटसे ऐरावतको बड़ी पीड़ा हुई, उसने व्याकुलतासे घुटने टेक दिये और फिर मूर्छित हो गया ! ॥ १५ ॥ * * उसी समय इन्द्रका सारथि मातलि हजार घोड़ोंसे जुता हुआ रथ ले आया और शक्तिशाली इन्द्र ऐरावतको छोड़कर तुरंत रथपर सवार हो गये ॥ १६ ॥ * * दानवश्रेष्ठ जम्भने रणभूमिमें मातलिके इस कामकी बड़ी प्रशंसा की और मुसकराकर चमकता हुआ त्रिशूल उसके ऊपर चलाया ॥ १७ ॥ * * मातलिने धैर्यके साथ इस असह्य पीड़ा को सह लिया । तब इन्द्रने क्रोधित होकर अपने वज्रसे जम्भका सिर काट डाला ॥ १८ ॥

जम्भं श्रुत्वा हतं तस्य ज्ञातयो नारदादयोः । नमुचिश्च बलः पाकस्तत्रापेतुं स्वराविन्ताः ॥ १९ ॥
 वचोभिः परुषैरिन्द्रमर्दयन्तोऽस्य मर्मसु । शरैरवाकिरन् मेघा धाराभिरिव पर्वतम् ॥ २० ॥
 हरीन्द्रशशतान्याजौ हर्यश्चस्य बलः शरैः । तावद्भिरर्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥ २१ ॥
 शताभ्यां मातलिं पाको रथं सावयवं पृथक् । सकृत्सन्धानमोक्षेण तदद्भुतमभूद् रणे ॥ २२ ॥
 नमुचिः पञ्चदशभिः स्वर्णपुङ्खैर्महेषुभिः । आहत्य व्यनदत्संख्ये सतोय इव तोयदः ॥ २३ ॥
 सर्वतः शरकूटेन शक्रं सरथसारथिम् । छादयामासुरसुराः प्रावृट्सूर्यमिवाम्बुदाः ॥ २४ ॥

अलक्षयन्तस्तमतीव विह्वला विचुक्रुशुर्देवगणाः सहानुगाः ।

अनायकाः शत्रुबलेन निजिता वणिक्पथा भिन्ननवो यथार्णवे ॥ २५ ॥

ततस्तुराषाडिषुबद्धपञ्जराद् विनिर्गतः साश्वरथध्वजाग्रणीः ।

बभौ दिशः खं पृथिवीं च रोचयन् स्वतेजसा सूर्य इव क्षपात्यये ॥ २६ ॥

निरीक्ष्य पृतनां देवः परैरभ्यर्दितां रणे । उदयच्छद् रिपुं हन्तुं वज्रं वज्रधरो रूपा ॥ २७ ॥

स तेनैवाष्टधारेण शिरसी बलपाकयोः । ज्ञातीनां पश्यतां राजञ्जहार जनयन्भयम् ॥ २८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नमुचिः बलः च पाकः तस्य ज्ञातयः जम्भं हतं श्रुत्वा त्वरान्विताः तत्र आपेतुः ॥ १९ ॥ * *

परुषैः वचोभिः इन्द्रम् अर्दयन्तः मेघाः धाराभिः पर्वतम् इव अस्य मर्मसु शरैः अवाकिरन् ॥ २० ॥ * * लघुहस्तवान् बलः
 आजौ हर्यश्चस्य दशशतानि हरीन् तावद्भिः शरैः युगपत् अर्दयामास ॥ २१ ॥ * * पाकः सकृत् संधानमोक्षेण शताभ्यां
 मातलिं च सावयवं रथं पृथक् रणे तत् अद्भुतम् अभूत् ॥ २२ ॥ * * सतोयः तोयदः इव संख्ये नमुचिः पञ्चदशभिः
 स्वर्णपुङ्खैः महेषुभिः आहत्य व्यनदत् ॥ २३ ॥ * * अंबुदाः प्रावृट् सूर्यम् इव असुराः सर्वतः शरकूटेन सरथसारथिं
 शक्रं छादयामासुः ॥ २४ ॥ * * तम् अलक्षयन्तः अतीव विह्वलाः अनायकाः शत्रुबलेन निजिताः सहानुगाः देवगणाः
 यथा अर्णवे भिन्ननवः वणिक्पथाः विचुक्रुशुः ॥ २५ ॥ * * ततः तुराषाट् इषुबन्धपञ्जरात् साश्वरथध्वजाग्रणीः
 विनिर्गतः क्षपात्यये सूर्य इव स्वतेजसा दिशः खं च पृथिवीं रोचयन् बभौ ॥ २६ ॥ * * वज्रधरः देवः रणे पृतनां परैः
 अभ्यर्दितां निरीक्ष्य रिपुं हन्तुं वज्रम् उदयच्छत् ॥ २७ ॥ * * राजन् सः पश्यतां ज्ञातीनां भयं जनयन् अष्टधारेण
 तेन एव बलपाकयोः शिरसी जहार ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नमुचिर्बलः पाकश्चेति त्रय आजगमुः ॥ १९-२० ॥ * * त्रयाणां पृथग्विकमानाह हरीनिति त्रिभिः ।
 हर्यश्चस्येन्द्रस्य । तावद्भिर्दशभिः शतैः ॥ २१-२२ ॥ * * आहर्षेण विदुध्वा ॥ २३ ॥ * * प्रावृट्कालीनं
 सूर्यम् ॥ २४ ॥ * * वणिक्पथा वणिजः । भिन्ना नौर्येषां ते भिन्ननाव इत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * तुराषाडिन्द्रः ।
 अश्वादिसहितो विनिर्गतः । अग्रणीः सारथिः ॥ २६-२८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्य जम्भस्य । तत्र इन्द्रसमीपे ॥ १९-२१ ॥ * * तत् सकृत्संधानेन मोक्षणम् ॥ २२-२४ ॥ * *
 इत्यर्थ इति । आर्षत्वाद्धस्व इति भावः ॥ २५ ॥ * * ततो देवगणाक्रोशोत्तरम् । क्षपात्यये राज्यंते ॥ २६-२७ ॥ * *
 स इन्द्रः तेनैव वज्रेणैव ॥ २८ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

जन्ममिति । ऋषेर्नारदात् जन्मं हतं श्रुत्वा तस्य जन्मस्य ज्ञातयः नमुचिर्बलः पाकश्चेत्येते त्वरान्विताः युद्धभूमावापेतुराजगुः ॥ १९ ॥ * * वचोभिरिति । परुषैः रुक्षैर्वचोभिरस्येन्द्रस्य मर्मसु मनआदिषु अर्दयन्तः पीडयन्तः शरैरिन्द्रमवाकिरन् आच्छादितवन्तः । मेघा यथा जलधाराभिः पर्वतमाच्छादयन्ति तथेत्यर्थः ॥ २० ॥ * * हरीनिति लघुहस्तवान् शीघ्रविक्रमः बलो दैत्यः हर्यश्वस्य इन्द्रस्य दशशतानि एकसहस्रं हरीन् अश्वान् आजौ युद्धे तावद्भिः शतैः शरैर्युगपत् एकदैव अर्दयामास पीडयामास ॥ २१ ॥ * * शताभ्यामिति । सकृत् एकदैव सन्धानं धनुषि संयोजनं ततो मोक्षणं च तन्मात्रेण शराणां शताभ्यां शतद्वयेन पाको मातलिं सावयवं च पृथक् पृथगर्दयामासेत्यनुषङ्गः । शतेन मातलिं शतेन रथं चेत्यर्थः । तत् एवं मर्दनं रणे अद्भुतमाश्चर्यमभूत् ॥ २२ ॥ * * नमुचिरिति । स्वर्णमयाः पुङ्खाः पूर्वभागा येषां तैः पञ्चदशभिर्महर्षिभिर्महाबाणैः सङ्घे सङ्ग्रामे इन्द्रमाहत्य विद्ध्वा नमुचिर्विशेषेण अनदत् नादमकरोत् । तोयेन सहितस्तोयदो मेघो यथा विनदति तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * सर्वत इति । अन्येऽपि असुराः रथसारथिभ्यां सहितं शक्रं शरकूटेन बाणसमूहेन सर्वतश्छादयामासुः । प्रावृट्काले वर्तमानं सूर्यं यथा अम्बुदाश्छादयन्ति तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * अलक्षयन्त इति । अनायकाः स्वरक्षकस्वामिहीनाः शत्रूणां बलेन सेनया निर्जिताः पराजिताः तमिन्द्रमलक्षयन्तः अपश्यन्तः सहानुगाः अनुगैः सहिता देवगणा अतीव विह्वला व्याकुलाः सन्तो विचुकुशुः वणिक्पथा वणिजः भिन्ना नौर्येषां ते भिन्ननवः भिन्ननाव इत्यर्थः । हृस्वमार्षम् । तथाभूताः सन्तो यथार्णवे अतिव्याकुला विक्रोशन्ति तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * तत इति । तत इषुबद्धपञ्जरात् बाणसमूहात् तुरापाट् इन्द्रः साश्वरथध्वजाप्रणीः अश्वरथध्वजैः अप्रण्या सारथिना च युक्तः विनिर्गतः सन् स्वतेजसा खं पृथिवीं च रोचयन् प्रकाशयन् बभौ । क्षपाल्यये रात्रिविनाशे सति यथा सूर्यः स्वतेजसा दिशः प्रकाशयन् भाति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥ * * निरीक्ष्येति । देव इन्द्रः पृतनां स्वसेनां परैः शत्रुभिरभितः अर्दितां पीडितां निरीक्ष्य वज्रधरः सन् रुषा रणे रिपुं हन्तुं वज्रमुदयच्छत् उन्निये ॥ २७ ॥ * * स इति । हे राजन् ! स इन्द्रः पश्यतां तज्ज्ञातीनां भयं जनयंस्तेनैवाप्राधरेण वज्रेण बलपाकयोः शिरसी जहार ॥ २८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तस्य जन्मस्य ज्ञातयो नमुचिर्बलपाकाख्यास्त्रयो नारदादृषेर्जन्मं हतं श्रुत्वा त्वरयाऽन्विताः तत्र युद्धदेशे उपेयुराजगुः ॥ १९ ॥ * * ते परुषैर्वचोभिरिन्द्रमर्दयन्तस्ताडयन्तस्तिरस्कुर्वन्तः अस्येन्द्रस्य मर्मसु स्थानेषु मेघा जलधाराभिः पर्वतमिव शरैरवाकिरन् ॥ २० ॥ * * बलपाकनमुचीनां त्रयाणां विक्रमान् क्रमेणैकैकेनाह—हरिमिति । बलोऽसुर आजौ संग्रामे हर्यश्वस्येन्द्रस्य दशशतानि अश्वानामिति शेषः । हरिमिन्द्रश्च तावद्भिरेकाधिकदशशतैः शरैर्युगपत् अर्दयामास ताडयतः असौ बलो लघुहस्तवान् शरसन्धानोपयुक्तकौशलाख्यलाघवयुक्तहस्तवान् इत्यर्थः ॥ २१ ॥ * * पाकोऽसुरः शताभ्यां शराणामिति शेषः । मातलिं रथश्च पृथक् पृथगवयवशश्च युगपदेव शरसन्धानतन्मोक्षणयोगेन रणे अर्दयामासेत्यनुषङ्गः तत्सकृत्सन्धानमोक्षणं पृथगवयवशोऽर्दनात्मकं च कर्माऽद्भुतमभवत् ॥ २२ ॥ * * नमुचिस्तु स्वर्णमयाः पुङ्खाः मूलप्रान्तदेशाः येषां तैः पञ्चदशभिर्महर्षिभिर्निद्रमाहत्य प्रताड्य सजलो मेघ इव स्वयं संख्ये व्यनददध्वान् ॥ २३ ॥ * * ततः सर्वेऽसुराः प्रावृट्कालिकं सूर्यं मेघा इव रथसारथियुक्तम् इन्द्रं सर्वतः शरवर्षेण छादयामासुः ॥ २४ ॥ * * तदा तमिन्द्रमलक्षयन्तोऽपश्यन्तः सहानुगाः सर्वे देवगणाः अतीव विह्वलितचित्ता अनायका विचुकुशुः यथा महार्णवे भिन्ना नौर्येषां ते दीर्घाभाव आर्षः, अत एव विसजिता वणिक्पथाः वाणिज्यवृत्तयः क्रोशन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥ * * ततस्तुराषाडिन्द्रः बाणपुङ्खानां पञ्जरात् साश्वरथध्वजसारथिविनिर्गतः क्षपाल्यये निशावसाने सूर्य इव स्वतेजसा दिशः खमाकाशं पृथिवीं च प्रकाशयन् बभौ ॥ २६ ॥ * * असुराणां शरैरभ्यर्दितां पीडितां स्वसेनां निरीक्ष्य देवो वज्रधरः शक्रो रणे रिपूनसुरान् हन्तुं रुषा वज्रमुदयच्छत् उद्धृतवान् ॥ २७ ॥ * * इन्द्रोऽष्टौ धारा यत्न तेनैव वज्रेणैव बलपाकयोरसुरयोः शिरसी मूर्धनौ जहार चिच्छेद, किं कुर्वन् ? हे राजन् ! पश्यतां बलपाकयोः ज्ञातीनां महत् भयं जनयन् ॥ २८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शताभ्यां शतद्वयेन सन्धानयुक्तमोक्षेण मौर्व्या सन्धानं ततो मोक्षणञ्च सकृद्युगपदिति तत्कर्मकरणमपश्यतामिति शेषः ॥ २२-२४ ॥ * * भिन्ननवः भिन्ननावः ॥ २५ ॥ * * तुराषाडिन्द्रः “आखण्डलस्तुराषाट्” इति हलायुधः ॥ २६-३० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नमुचिरिति शोकाज्जातोऽमर्षोऽसहिष्णुता तस्माज्जाता या रुट् जिघांसा तथा युक्तः ॥ २२-२९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

हर्ष्यश्च इन्द्रस्य पीतवर्णाश्च “हरिर्ना कपिले त्रिषु” इत्यमरः । तावद्भिः दशभिः शतैः शताभ्यामिति मातलि शतेन रथश्च शतेनेत्यर्थः ॥ २१-२४ ॥ * * वणिक्पथा वणिजः भिन्ननवः भिन्ननौकाः ॥ २५ ॥ * * तुराषाडिन्द्रः अग्रणीः सारथिः ॥ २६-२८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

उपेतुः आजग्मुः ॥ १६-२० ॥ * * हर्ष्यश्च इन्द्रस्य हरीन् कपिलवर्णानश्चान् “हरिर्ना कपिले त्रिषु” इत्यमरः । तावद्भिर्दशभिः शतैः ॥ २१-२२ ॥ * * आहत्य प्रताड्य ॥ २३-२४ ॥ * * भिन्ना नौर्येषां ते वणिक्पथाः वणिजो यथा क्रोशन्ति तद्वद्विचुक्रुः ॥ २५ ॥ * * इषुभिर्बद्धात्पञ्जरात्तुराषाडिन्द्रः अश्वाश्च रथश्च ध्वजश्च अग्रणीः सारथिश्च तैः सहितो विनिर्गतः ॥ २६-२८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

नारदात् जम्भं हतं श्रुत्वा तस्य जम्भस्य ज्ञातयस्त्वरान्वितास्तद्युद्धभूमावापेतुराजग्मुरित्यन्वयः । कथं नारदवचनात्तेषां विश्वासो जात इत्यपेक्षायामाह—ऋषेरिति । नारदस्य देवर्षित्वाद्भगवद्भक्तत्वाच्च तस्य वचने देवानां दैत्यानां मनुष्याणां च सर्वेषामेव विश्वासः । अयमपि भगवत्कृपाया एव चमत्कार इति भावः । के ते ज्ञातय इत्यपेक्षायां तान् दशयति—नमुचिर्बलः पाकश्चेति ॥ १९ ॥ * * परुषै रूक्षैर्वचोभिरस्येन्द्रस्य मर्मसु मनआदिचतुर्विधान्तःकरणेषु मर्दयन्तः पीडयन्तः शरैरिन्द्रमवाकिरन् आच्छादितवन्त इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—मेघा इति । मेघा यथा जलधाराभिः पर्वतमाच्छादयन्ति तथेत्यर्थः ॥ २० ॥ * * त्रयाणां पृथक् पृथक् विक्रमानाह—हरीनिति त्रिभिः । हर्ष्यश्च इन्द्रस्य दशशतानि एकसहस्रं हरीन् अश्वान् आजौ युद्धे बलः तावद्भिः दशभिः शतैः शरैः युगपत् एकदैव अर्दयामास पीडयामासेत्यन्वयः । नन्वेकेन तेन कथं युगपत्सहस्रैः शरैस्तदर्दनं सम्भवतीत्याशङ्क्याह—लघुहस्तवानिति, शीघ्रविक्रम इत्यर्थः ॥ २१ ॥ सकृत् एकदैव सन्धानं धनुषि संयोजनं ततो मोक्षणं च तन्मात्रेण शराणां शताभ्यां पाको मातलिं सावयवं रथं च पृथक्पृथग्-र्दयामासेत्यनुषङ्गेणान्वयः । तत् एव मर्दनं रणे अद्भुतमाश्चर्यमभूत् ॥ २२ ॥ * * स्वर्णमयाः पुङ्खाः पूर्वभागा येषां तैः पञ्चदशभिर्महेषुभिर्महाबाणैः सङ्ख्ये संग्रामे इन्द्रमाहत्य विध्वा नमुचिर्विशेषेण अनदत् नादमकरोदित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—सतोय इति । तोयेन सहितस्तोयदो मेघो यथा विनदति तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * अन्येऽपि बलादिसहकारिणो सुराः सरथसारथिं शक्रं शरकूटेन सर्वतश्छादयामासुरित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रावृडिति । प्रावृट्काले वर्तमानं सूर्यं यथा अम्बुदाशयच्छादयन्ति तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ * * तमिन्द्रमलक्षयन्तः अपश्यन्तः सहातुगाः गन्धर्वाद्यनुगैः सहिताः देवगणा अतीव विह्वला व्याकुलाः सन्तो विचुक्रुः शुरित्यन्वयः । व्याकुलतायां हेतुद्वयमाह—अनायकाः स्वरक्षकस्वामिहीनाः शत्रूणां बलेन सेनया च निजिताः पराजिताः । विक्रोशे दृष्टान्तमाह—वणिगिति । वणिक्पथाः वणिजः भिन्ना नौर्येषां ते तथाभूताः सन्तो यथाऽर्णवे अतिव्याकुला विक्रोशन्ति तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * ततो विक्रोशानन्तरमेव इषुबद्धपञ्जरात् बाणसमूहात् अश्वादिसहितस्तुराषाट् इन्द्रो विनिर्गतः सन् स्वतेजसा स्वप्रकाशेन दिशः खं पृथिवीं विरोचयन् प्रकाशयन् बभावित्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—सूर्य इवेति, क्षपालय्ये रात्रिविनाशे सति यथा सूर्यः स्वतेजसा दिशः प्रकाशयन्भाति तथेत्यर्थः । अग्रणीः सारथिः ॥ २६ ॥ * * देव इन्द्रः पृतनां स्वसेनां परैः शत्रुभिरभ्यर्दितां सर्वतः पीडितां निरीक्ष्य वज्रधरः सन् रुषा क्रोधेन रणे रिपुं स्वशत्रुं हन्तुं वज्रमुदयच्छत् उन्निये इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ * * स इन्द्रस्तज्ज्ञातीनां भयं जनयन् तेनैवाष्टधारेण वज्रेण बलपाकयोः शिरसी जहारेत्यन्वयः । ज्ञातीनां पश्यतामित्यनेन तेषामपि पराक्रमो न चलित इति सूचितम् । हे राजन्निति सम्बोधनेन भगवदनुगृहीतानामेव पराक्रमः सम्भवति तच्च भगवद्भक्तत्वाच्चमपि जानासीति सूचयति ॥ २८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

जम्भमिति । तस्य जम्भस्य, ज्ञातयः नमुचिः, बलः, पाकश्च, एते त्रयः, नारदात् ऋषेः सकाशात्, जम्भं हतं श्रुत्वा, त्वरान्विताः सन्तः, तत्र युद्धप्रदेशे, उपेयुराजम्भुः ॥ १६ ॥ ॐ ॐ वचोभिरिति । ते त्रयोऽपि नमुच्यादयः, परस्परैः वचो-
भिर्वचनैः, मर्मसु अर्हयन्तस्त्वाडयन्तः, तिरस्कुर्वन्तः सन्त इति यावत् । अस्येन्द्रस्य, मर्मसु स्थानेषु, मेघाः धाराभिः जलधाराभिः,
पर्वतमिव, शरैः अवाकिरन् ॥ २० ॥ ॐ ॐ बलपाकनमुचीनां त्रयाणां विक्रमान् क्रमेणैकैकेनाह । हरिमिति । लघुहस्तवान्
हस्तलाघवयुक्तः, बलोऽसुरः, आजौ संग्रामे, हर्यश्चस्येन्द्रस्य, दशशतानि, अश्वानामिति शेषः, हरिमिन्द्रं च, तावद्विरेकाधिक-
दशशतैः शरैः, युगपत् अर्हयामास ॥ २१ ॥ ॐ ॐ शताभ्यामिति । पाकः पाको नामासुरः शताभ्यां, शराणामिति शेषः ।
मातलिं, सावयवं रथं च, पृथक्, पृथक् पृथक् अवयवशः, सकृत् युगपदेव, शरसंधानमोक्षेण, रणे अर्हयामासेत्यनुषङ्गः । तत्
सकृत् संधानमोक्षणं पृथगवयवशोऽर्हनात्मकं च, तत् कर्म, अद्भुतमाश्चर्यावहं, अभूत् ॥ २२ ॥ ॐ ॐ नमुचिरिति ।
नमुचिस्तु स्वर्णपुङ्खैः स्वर्णमयमूलप्रान्तप्रदेशैः, पञ्चदशभिः, महेषुभिः, शरैः, संख्ये इन्द्रं, आहत्य संप्रताड्य, सतोयः सजलः,
तोयदः मेघः इव, व्यनदत् ॥ २३ ॥ ॐ ॐ सर्वत इति । ततः, असुराः सर्वेऽपि दैत्याः, प्रावृट्सूर्य वर्षाकालीनं भानुं,
अम्बुदाः मेघाः इवः, सरथं सारथिसहितं, शक्रमिन्द्रं, सर्वतः, शरकूटेन बाणवर्षेण, छादयामासुः ॥ २४ ॥ ॐ ॐ अलक्षयन्त
इति । तदा शत्रुबलेन शत्रुसैन्येन, निजिताः अत एव, तमिन्द्रम् अलक्षयन्तोऽपश्यन्तः, सहानुगाः देवगणाः, अतीव विह्वलाः,
अनायकाः सन्तः, अणवे महाम्बुधौ, भिन्ना नौर्येषां ते भिन्नतव, दीर्घाभाव आर्षः । वणिकृपथाः वणिजः यथा,
तथा विचुक्रुशुः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ तत इति । ततः, तुराषाडिन्द्रः इषुबद्धपञ्जरात्, साश्चर्यध्वजाग्रणीः अश्चर्यध्वज-
सारथिसहितः, विनिर्गतः सन्, क्षपालये निशावसाने, सूर्यः इव, स्वतेजसा, दिशः, खमाकाशं, पृथिवीं च,
विरोचयन् सन्, बभौ ॥ २६ ॥ ॐ ॐ निरीक्ष्येति । वज्रधरः देव इन्द्रः, रणे परैः शत्रुभिः अभ्यदितां, पृतनां स्वसेनां
निरीक्ष्य, स्या क्रोधेन, व्याप्तः सन्, रिपुं हन्तुं वज्रं, उदयच्छदुद्धृतवान् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ स इति । हे राजन्, स इन्द्रः,
पश्यतां ज्ञातीनां बलपाकयोर्ज्ञातिजनानां भयं जनयन्, अष्टौ धारा यस्य तेन, तेन वज्रेण एव, बलपाकयोः शिरसी
मुर्दानौ जहार ॥ २८ ॥

भाषानुवादः

देवर्षि नारदसे जम्भासुरकी मृत्युका समाचार जानकर उसके भाई-बन्धु नमुचि, बल और पाक झटपट रणभूमिमें
आ पहुँचे ॥ १६ ॥ ॐ ॐ अपनी कठोर और मर्मस्पर्शी बाणोंसे उन्होंने इन्द्रको बहुत कुछ बुरा-भला कहा और जैसे
बादल पहाड़पर मूसलधार पानी बरसाते हैं, वैसे ही उनके ऊपर बाणोंकी झड़ी लगा दी ॥ २० ॥ ॐ ॐ बलने बड़े
हस्तलाघवसे एक साथ ही एक हजार बाण चलाकर इन्द्रके एक हजार घोड़ोंको घायल कर दिया ॥ २१ ॥ ॐ ॐ पाकने
सौ बाणोंसे मातलिको और सौ बाणोंसे रथके एक-एक अङ्गको छेद डाला । युद्धभूमिमें यह बड़ी अद्भुत घटना हुई कि एक
ही बार इतने बाण इसने चढ़ाये और चलाये ॥ २२ ॥ ॐ ॐ नमुचिने बड़े-बड़े पंद्रह बाणोंसे, जिनमें सोनेके पंख लगे
हुए थे, इन्द्रको मारा और युद्धभूमिमें वह जलसे भरे बादलके समान गर्जने लगा ॥ २३ ॥ ॐ ॐ जैसे वर्षाकालके
बादल सूर्यको ढक लेते हैं, वैसे ही असुरोंने बाणोंकी वर्षासे इन्द्र और उनके रथ तथा सारथिको भी चारों ओरसे
ढक दिया ॥ २४ ॥ ॐ ॐ इन्द्रको न देखकर देवता और उनके अनुचर अत्यन्त विह्वल होकर रोने-चिल्लाने लगे । एक
तो शत्रुओंने उन्हें हरा दिया था और दूसरे अब उनका कोई सेनापति भी न रह गया था । उस समय देवताओंकी ठीक
वैसी ही अवस्था हो रही थी, जैसे बीच समुद्रमें नाव टूट जानेपर व्यापारियोंकी होती है ॥ २५ ॥ ॐ ॐ परन्तु थोड़ी
ही देरमें शत्रुओंके बनाये हुए बाणोंके पिंजड़ेसे घोड़े, रथ, ध्वजा और सारथिके साथ इन्द्र निकल आये । जैसे प्रातःकाल
सूर्य अपनी किरणोंसे दिशा, आकाश और पृथ्वीको चमका देते हैं, वैसे ही इन्द्रके तेजसे सब-के-सब जगमगा उठे ॥ २६ ॥
वज्रधारी इन्द्रने देखा कि शत्रुओंने रणभूमिमें हमारी सेनाको रौंद डाला है, तब उन्होंने बड़े क्रोधसे शत्रुको मार डालनेके
लिये वज्रसे आक्रमण किया ॥ २७ ॥ ॐ ॐ परीक्षित् ! उस आठ धारवाले पैंने वज्रसे उन दैत्योंके भाई-बन्धुओंको
भी भयभीत करते हुए उन्होंने बल और पाकके सिर काट लिये ॥ २८ ॥

नमुचिस्तद्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षरूपान्वितः । जिघांसुरिन्द्रं नृपते चकार परमोद्यमम् ॥ २९ ॥

अश्मसारमयं शूलं घण्टावद्वेगमभूषणम् ।

प्रगृह्याभ्यद्रवत् क्रुद्धो हतोऽसीति वितर्जयन् । प्राहिणोद् देवराजाय निनदन् मृगराडिव ॥ ३० ॥

तदापतद् गगनतले महाजवं विचिच्छिदे हरिरिषुभिः सहस्रधा ।

तमाहनन्नृप कुलिशेन कन्धरे रूपान्वितस्त्रिदशपतिः शिरो हरन् ॥ ३१ ॥

न तस्य हि त्वचमपि वज्र ऊर्जितो विभेद यः सुरपतिनौजसेरितः ।

तदद्भुतं परमतिवीर्यवृत्रभित्तिरस्कृतो नमुचिशिरोधरत्वचा ॥ ३२ ॥

तस्मादिन्द्रोऽविभेच्छत्रोर्वज्रः प्रतिहतो यतः । किमिदं दैवयोगेन भूतं लोकविमोहनम् ॥ ३३ ॥

येन मे पूर्वमद्रीणां पक्षच्छेदः प्रजात्यये । कृतो निविशतां भारैः पतत्रैः पततां भुवि ॥ ३४ ॥

तपः सारमयं त्वाष्ट्रं वृत्रो येन विपाटितः । अन्ये चापि बलोपेताः सर्वास्त्रैरक्षतत्वचः ॥ ३५ ॥

सोऽयं प्रतिहतो वज्रो मया मुक्तोऽसुरेऽल्पके । नाहं तदाददे दण्डं ब्रह्मतेजोऽप्यकारणम् ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नृपते तद्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षरूपा अन्वितः नमुचिः इन्द्रं जिघांसुः परमोद्यमं चकार ॥ २९ ॥ ❀ ❀

क्रुद्धः सः अश्मसारमयं घण्टावत् हेमभूषणं शूलं प्रगृह्य हतः असि इति वितर्जयन् अभ्यद्रवत् मृगराट् इव निनदन् देवराजाय प्राहिणोत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ नृप त्रिदशपतिः हरिः रूपा अन्वितः गगनतले आपतद् महाजवं तत् सहस्रधा इषुभिः विचिच्छिदे शिरः हरन् कुलिशेन तं कन्धरे आहनत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सुरपतिना ओजसा यः ऊर्जितः वज्रः ईरितः सः तस्य त्वचम् अपि न विभेद तत् परम् अद्भुतं हि अतिवीर्यवृत्रभित्तिरस्कृतः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ यतः वज्रः प्रतिहतः तस्मात् इन्द्रः शत्रोः अविभेत् लोकविमोहनम् इदं दैवयोगेन किं भूतम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ मे पूर्व प्रजात्यये येन पतत्रैः पततां भारैः भुवि निविशताम् अद्रीणां पक्षच्छेदः कृतः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सारमयं त्वाष्ट्रं तपः येन वृत्रः विपाटितः च बलोपेताः सर्वास्त्रैः अक्षतत्वचः अन्ये अपि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सः अयम् अल्पके असुरे मया मुक्तः वज्रः प्रतिहतः अहं ब्रह्मतेजः अपि अकारणं दण्डं तत् न आददे ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

शोकामर्षाभ्यां युक्त्या रूपा क्रोधेनान्वित इन्द्रं हतुं परमोद्योगं चकार ॥ २९ ॥ ❀ ❀ घण्टावत् घण्टाभिर्युक्तम् ॥ ३०-३१ ॥ ❀ ❀ अतिवीर्ये वृत्रमभिनदिति तथा ॥ ३२-३३ ॥ ❀ ❀ तथा पतत्रैः पक्षैः ॥ ३४ ॥ सारमयं वीर्याधिकं त्वाष्ट्रं तप एव वृत्रः स येन वज्रेण मया विपाटितः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ दण्डं लगुडतुल्यं कुलिशम् । ब्रह्मतेजो दधीचेः सामर्थ्यम् ॥ ३६-३७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तयोर्बलपाकयोर्वधम् अमर्षोऽसहनम् ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ तत् शूलम् । तं नमुचिम् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्य नमुचेः । तत् नमुचित्वगमेदनं परमाश्चर्यम् । नमुचेः शिरोधरस्य कंठस्य त्वचा तिरस्कृतो विमानितोऽभूदिति शेषः ॥ ३२ ॥ तस्मान्नमुचेः । यतो यस्मात् । भूतं जातम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ येन वज्रेण । मे मया ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ त्वष्ट्रा तपसीत्यादितत्वाद् वृत्रस्य तपोरूपत्वं कार्यकारणयोरभेदोपचारात् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ लगुडः काष्ठदण्डः । अकारणं निष्फलम् ॥ ३६-३७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नमुचिरिति । तयोर्बलपाकयोर्वधं दृष्ट्वा ज्ञातिवधाच्छोक इन्द्रे अमर्षस्ताभ्यां युक्त्या रूपा क्रोधेनान्वितो युतो नमुचिरिन्द्रं जिघांसुर्हन्तुमिच्छन् परमं महान्तमुद्यमं चकार ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अश्मेति सार्द्धम् । मृगराट् सिंह इव

१. प्रा० पा०—वित० । २. प्रा० पा०—हृत् । ३. प्रा० पा०—जाक्षये । ४. प्रा० पा०—वि० । ५. प्रा० पा०—चातिबलो ।

६. प्रा० पा०—वज्रं ।

निनदन् अशमसारमयं लोहमयं घण्टावत् घण्टाभिर्युक्तं हेमभूषणं शूलं प्रगृह्य हतोऽसीति इन्द्रं तर्जयन् अभ्यद्रवत् हन्तुं
संमुखमाजगाम । ततश्च देवराजाय देवराजं हन्तुं तत्प्राहिणोत् चित्तेप ॥ ३० ॥ ॐ ॐ हे नृप ! महान् जवो वेगो यस्य
तथाभूतमपि तच्छूलमापतद्गगनतले आकाशे एव हरिरिन्द्र इषुभिः सहस्रधा विचिच्छिदे । ततश्च त्रिदशपतिः इन्द्रो रुषा
क्रोधेनान्वितो युक्तः संतस्य शिरो हरन् हर्तुं कन्धरे ग्रीवायां कुलिशेन वज्रेण तं नमुचिमाहन्त् । शब्दगुणभाव आर्षः ॥ ३१ ॥
नेति । यः सुरपतिना ओजसा बलेन ईरितः प्रक्षिप्तः स वज्र ऊर्जितः अतिप्रभाववानपि तस्य नमुचेस्त्वचमपि न बिभेद ।
तस्मात् जनानां परमद्भुतमत्यारच्यमभूत् । पूर्वमतिवीर्यमपि वृत्रमभिनत्स इदानीं नमुचिशिरोधरत्वचा तिरस्कृतः ॥ ३१ ॥
तस्मादिति । यतो यस्माच्छत्रोः सकाशादिन्द्रोऽविभेत् भयं प्राप्याचिन्तयत् दैवयोगेन प्रारब्धवशेन लोकविमोहनमिदं किंभूतं
जातम् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ येनेति । पतत्रैः पक्षैः निविशतां यत्र तत्र यथेष्टं गच्छताम् । शता आर्षः । तत्र तत्र भुवि
पततामद्रीणां भारैः प्रजानामत्यये नाशे प्राप्ते सति येन वज्रेण मे मया पूर्वं पक्षच्छेदः कृतः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ तप इति ।
सारमयं वीर्याधिकं त्वाष्ट्रं तप एव वृत्रः स येन वज्रेण मया विपाटितः तथा सर्वैरस्त्रैर्न क्षता त्वगपि येषां तथाभूता अन्ये
चापि बलोपेता वीरा येन वज्रेण मया विपाटिताः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ स इति । सोऽयं वज्रोऽल्पके तुच्छे नमुचौ मया
मुक्तः प्रक्षिप्तः सन् प्रतिहतस्तस्य त्वचमपि न बिभेद । ततो ब्रह्मतेजो दधीचेः तेजस्तरूपमप्यकारणमकिञ्चित्करं दण्डं
लकुटतुल्यमेतं वज्रमहं नाददे नाङ्गीकरिष्यामि ॥ ३६ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो नमुचिस्तयोर्वलपाकयोर्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षाभ्यां युक्तया रुषा युक्तः हे नृप ! तं शक्रं हन्तुमिच्छुः परममुद्यमं
यत्नं चकार ॥ २६ ॥ ॐ ॐ उद्यममेवाह-अश्मेति । अशमसारमयं घण्टावत् लोहमयं घण्टाभिर्युक्तं हेमभूषणं शूलं प्रगृह्य
क्रुद्धोऽभ्यद्रवत्ततो हतोऽसीति वितर्जयन् भ्रामयन् सिंह इव विनदन् देवराजायेन्द्राय प्राहिणोत्प्रायुङ्क्त ॥ ३० ॥ ॐ ॐ
गगनतले महोल्कावदापतत्तच्छूलमिन्द्रः शरैः सहस्रधा विचिच्छिदे चिच्छेद हे नृप ! ततः रुषा युक्तः त्रिदशपतिरिन्द्रः तं
नमुचिं कन्धरे कण्ठे शितेन कुलिशेन वज्रेणासमन्ताद्धनन् भिन्दंस्तस्य शिरोऽहरद्धर्तुमारब्धवान् ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ यः
सुरपतिनेन्द्रेणौजसा बलेनेरितः प्रयुक्तः ऊर्जितः बलवान् वज्रः सः तस्य नमुचेस्त्वचं चर्मापि न बिभेद भेत्तुं नाशकनोदित्यर्थः ।
अतिवीर्यं वृत्रमभिनदिति तथाभूतो वज्रः नमुचेः शिरोधरत्वचा तिरस्कृतः इत्येतत्परमद्भुतमासीदिति शेषः ॥ ३२ ॥ ॐ ॐ
तस्माच्छत्रोर्नमुचेरिन्द्रोऽविभेद्वीतोऽभवत्, कुतः ? यतो वज्रः प्रतिहतो बभूव तस्य भयनिमित्तां चिन्तां दर्शयति; इदं वज्रप्रतिहति-
रित्येतत्किं दैवयोगेन भूतं जातम् ? किंवा लोकं विमोहयज्जातं लोकमोहनार्थं जातमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ अन्यथा
क्वाप्यप्रतिहतेन वज्रेण नैवं भवितव्यमित्याह-येनेति । मे मया कर्त्ता येन वज्रेण यच्छब्दस्य सोऽयमित्युपरिष्ठात्तच्छब्देनान्वयः ।
पूर्वमद्रीणां पक्षच्छेदः कृतः कथम्भूतानां भारैः पतत्रैः पक्षैर्भुवि पततां प्रजात्यये प्रजानाशने निमित्ते विशतां च ॥ ३४ ॥
किञ्च त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सम्बन्धि सारमयं वीर्याधिकं यत्तपः स एव वृत्रः त्वाष्ट्रं तप एव वृत्रः स येन वज्रेण विपाटितः किञ्चान्ये
चाधुना बलिजम्भपाकबलादयोऽतिबला अत एव सर्वैः वज्रोत्तरैरस्त्रैरक्षताः त्वचो येषां ते निपातिताः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ
सोयमेवंविधो वज्रो मया तेनैव मया प्रयुक्तोऽल्पके तुच्छेऽसुरे नमुचौ प्रतिहतो बभूव ब्रह्मतेजः दधीचेः सामर्थ्यरूपमप्यधुना
अकारणं निष्कारणं दण्डं लगुडतुल्यं जातं वज्रं नाददे न परिगृह्णामि ॥ ३६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हरिरिन्द्रः आकाशतले आपतन्महावेगं शूलमिषुभिः सहस्रधा विचिच्छिदे नितरामच्छिनत् कन्धरे कण्ठे शिरोहरं-
रिच्छदंस्तमहनदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ ततः किमभूत्तत्राह-तत इति । तिरस्कृतो धिक्कृतः ॥ ३२ ॥ ॐ ॐ
भूतप्रहलक्षणम् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ पतत्रैः पततां भारैः भुवि निविशतामद्रीणाम् ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ तपः सारमयमिति
पदच्छेदः ॥ ३५-३७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

प्राहिणोष ॥ ३०-३२ ॥ ॐ ॐ भूतं लोकं विमोहयदित्येव पाठः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ पतत्रैः पततामुत्पततां
भारैर्निर्विशमानानाम् ॥ ३४-३५ ॥ ॐ ॐ नाहमिति । नाददे नादास्ये इत्यर्थः “दद दाने” इत्यस्माल्लटि
रूपम् ॥ ३६-३७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

घण्टावत् घण्टायुक्तम् ॥ ३० ॥ * * शिरो हरन् हर्तुम् ॥ ३१ ॥ * * अतिवीर्यं वृत्रमपि अभिनत्
यः सोऽपि वज्रः ॥ ३२ ॥ * * अबिभेत् भीतोऽभूत् लोकविमोहनं लोकं विमोहयतीति च पाठः ॥ ३३ ॥ * *
पतत्रैः पक्षैर्निविशतां निविशमानानां प्रविशतामित्यर्थः । तथा भारैः स्त्रीयैः भुवि पतताम् ॥ ३४ ॥ * * दण्डं
लगुडतुल्यम् ॥ ३५-३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

शोकेन अमर्षेणाऽसहनेन च युक्त्या रूपा क्रोधेन अन्वितः ॥ २६ ॥ * * घण्टावत् घण्टाभिर्युक्तम् ॥ ३०-३१ ॥
अतिवीर्यं वृत्रमपि योऽभिनत् तथाभूतोऽपि वज्रः तस्य त्वचं न बिभेद ॥ ३२ ॥ * * अबिभेद्भीतोऽभूत् ॥ ३३ ॥
येनेति यच्छब्दस्य सोऽयमिति तच्छब्देनान्वयः । येन वज्रेण मे मया अद्रीणां पक्षभेदः कृतः कथम्भूतानां प्रजात्यये प्रजानाशे
निमित्ते भारैः स्त्रीयैर्भुवि पततां तथा पतत्रैः पक्षैर्निविशतां निविशमानानाम् ॥ ३४ ॥ * * त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सम्बन्धि
सारमयं वीर्याधिकं यत्तपस्तदेव वृत्रः स येन वज्रेण मया विपाटितः ॥ ३५ ॥ * * अल्पकेऽसुरे मयाऽतिबलवता
मुक्तोऽपि प्रतिहतोऽस्ति अतः ब्रह्मतेजः मुनिशक्तिमयवज्ररूपं ब्रह्मसामर्थ्यमकारणं कार्याशक्तं दण्डं यष्टितुल्यं वज्रमहं
नाददे न गृह्णामि ॥ ३६-३७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदिति तयोर्बलपाकयोर्वधं दृष्ट्वा ज्ञातिवधाच्छोको वधकत्रिन्द्रविषयकामर्षः तदुत्कर्षासहनेन सन्तापस्ताभ्यां युक्त्या
रूपा क्रोधेनान्वितो युक्तो नमुचिरिन्द्रं जिघांसुर्हन्तुमिच्छन् परमं महान्तमुद्यमं चकारेत्यन्वयः । हे नृपते इति सम्बोधनेन
भगवद्विमुखा अज्ञा बहूनुद्यमान् कुर्वन्ति, परन्तु ते नैव सफला भवन्तीति त्वयाऽपि नृपतित्वाद्बहुशोऽनुभूतमिति सूचयति ॥ २९ ॥
तस्योद्यममेव दर्शयति—अश्मसारेति सार्धेन । नमुचिः क्रुद्धः सन् शूलं प्रगृह्य हतोऽसीति इन्द्रं तर्जयन् अभ्यद्रवत् हन्तुं सम्मुख-
माजगाम । ततश्च देवराजाय देवराजमिन्द्रं हन्तुं तत्प्राहिणोत् चिक्षेपेति सार्धेनान्वयः । शूलस्य काठिन्यमाह—अश्मसारमय-
मिति । तस्य शोभातिशयमाह—हेमभूषणमिति । मृगराट् सिंहः स इव निनदन् ॥ ३० ॥ * * भगवद्विमुखत्वात् तदुद्यमस्य
विफलत्वं जातमित्यभिप्रेत्य तद्दर्शयति—तदिति । महान् जवो वेगो यस्य तथाभूतमपि तच्छूलं आपतद्गगनतले आकाशे एव
हरिरिन्द्रः इषुभिः सहस्रधा विशेषेण पृथक्पृथग्यथा स्नात्तथा चिच्छिद इत्यन्वयः । हे नृपेति सम्बोधनेन भगवत्सहायेनैव
नमुचिर्हतो न केवलमिन्द्रपराक्रमेणेति निश्चेतव्यमिति सूचयति । ततश्च त्रिदशपतिरिन्द्रो रूपा क्रोधेनान्वितो युक्तः संस्तस्य शिरो
हरन् हन्तुं कन्धरे प्रोवायां कुलिशेन वज्रेण तं नमुचिमाह्नदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ * * हि यस्मात् यः सुरपतिना ओजसा बलेन
ईरितः प्रक्षिप्तः स वज्र ऊजितः अतिप्रभाववानपि तस्य नमुचेस्त्वचमपि न बिभेद तत्तस्मात् जनानां परम् अद्भुतम् अत्याश्चर्यम्
अभूदित्यन्वयः । वज्रस्य प्रभावातिशयसूचकं जनानामाश्चर्यवाक्यं दर्शयति—अतिवीर्येति । यः पूर्वमतिवीर्यमपि वृत्रमभिनत्स
इदानीं नमुचिशिरोधरत्वचा तिरस्कृत इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ * * यतो यस्माच्छत्रोः सकाशात् वज्रः प्रतिहतस्तस्माच्छत्रोः
सकाशात् इन्द्रोऽबिभेत् भयं प्रापेत्यन्वयः । एतत् दृष्ट्वेन्द्रस्याप्याश्चर्यं जातं तत्तद्वचनेनैव दर्शयति—किमिति । दैवयोगेन प्रारब्धवशेन
लोकविमोहनमिदं किं भूतं जातमित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ * * इदम्पदार्थमेव विवृणोति—येनेति सार्द्धद्वयेन । पतत्रैः
पक्षैर्निविशतां यत्र तत्र यथेष्टं गच्छतां भारैस्तत्र तत्र भुवि पततामद्रीणां पक्षच्छेदो येन वज्रेण मे मया पूर्वं कृतः सोऽयमिति
तृतीयेनान्वयः । ननु ते तथा पतन्तु त्वया किमिति तेषां पक्षच्छेदः कृत इत्याशङ्क्य तत्र निमित्तमाह—प्रजेति । प्रजानामत्यये
विनाशे निमित्ते सतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * सारमयं वीर्याधिकं त्वाष्ट्रं तप एव वृत्रः स येन वज्रेण मया विपाटितः
विनाशितः । तथा सर्वैरस्त्रैर्न क्षता त्वगपि येषां तथाभूता अन्ये चापि बलोपेता वीरा येन वज्रेण मया विपाटिताः ॥ ३५ ॥
सोऽयं वज्रोऽल्पके पूर्वविपाटितापेक्षया तुच्छे नमुचौ मया मुक्तः प्रक्षिप्तः सन् प्रतिहतस्तस्य त्वचमपि न बिभेद ततो ब्रह्मतेजो
दधीचेस्तपोरूपोऽप्यकारणमकिञ्चित्करं दण्डं लकुटतुल्यमेतमहं नाददे नाङ्गीकरिष्यामि ॥ ३६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नमुचिरिति । ततः, नमुचिः, तद्वधं बलपाकयोर्मर्षणं दृष्ट्वा, शोकश्च अमर्षश्च ताभ्यां युक्ता या रुट् तथा, अन्वितो
युक्तः सन्, हे नृपते, इन्द्रं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः संश्र, परमोद्यमं चकार ॥ २९ ॥ * * उद्यममाह । अश्मसारेति ।

अश्मसारमयं लोहमयं, घण्टावत् घण्टाभिः युक्तं, हेमभूषणं सुवर्णसंभूषितं शूलं, प्रगृह्य क्रुद्धः सन्, अभ्यद्रवदिन्द्राभिमुखं ययौ । हतः असि, इति वितर्जयस्तिरस्कुर्वन्, मृगराट् सिंहः इव, विनदन् सन्, देवराजायेन्द्रं हन्तुं, प्राहिणोत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तदिति । गगनतले, महोल्कावत् अपतत् । महाजवमिति पाठे गगनतले आपतत्, महाजवं तच्छूलं, हरिरिन्द्रः, इषुभिः शरैः, सहस्रधा विचिच्छिदे । हे नृप, ततः रुषा क्रोधेन, अन्वितो युक्तः, त्रिदशपतिरिन्द्रः, शिरः हरन् हतुं, कुलिशेन वज्रेण तं नमुचि कंधरे कण्ठे, आहनत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ न तस्येति । यः सुरपतिना इन्द्रेण, ओजसा बलेन, ईरितः प्रयुक्तः, ऊजितः बलवान्, वज्रः तस्य नमुचेः, त्वचं चर्मापि, न बिभेद हि । भेतुं नाशक्रोदेवेत्यर्थः । अत्यतिशयितं वीर्यं यस्य स चासौ वृत्रो वृत्रासुरस्तं भिनत्ति विदारयतीति तथाभूतः वज्रः, नमुचिशिरोधरत्वचा तिरस्कृतः, यत्, तदेतत् परमतिशयितं, अद्भुतमाश्चर्यम् आसीदिति शेषः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । यतः, वज्रः, प्रतिहतः, तस्मात्, शत्रोर्नमुचेः, अबिभेदतिभीतोऽभवत् । तद्वयनिमित्तां चिन्तां दर्शयति । अस्माद्वज्रप्रतिहतियां जाता तदिदं दैवयोगेन लोकविमोहनं, भूतं किं, लोकविमोहनार्थं जातं किमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ अन्यथा काप्यप्रतिहतेन वज्रेण नैवं भवितव्यमित्याह । येनेति । मे मया कर्त्रा, केन वज्रेण करणेन, भारैः भूतानां भारभूतैः, पतत्रैः पक्षैः, भुवि पततां, उड्डियोड्डियेति शेषः । प्रजात्यये निमित्ते, निर्विशतां यतस्ततः प्रवेशं कुर्वतां, अद्रीणां पक्षच्छेदः पूर्वं कृतः । यच्छब्दस्य सोऽयमित्युपरिष्ठात्तच्छब्देनान्वयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तप इति । किं च त्वाष्ट्रं त्वष्टुः संबन्धि, सारमयं वीर्याधिकं यत् तपः, तद्रूपः वृत्रः, येन वज्रेण विपाटितः । पाठान्तरे त्वाष्ट्रं तपःसारं, अयन् वृत्रः इत्यन्वयः । बलोपेताः अतिबलाः अत एव, सर्वास्त्रैर्वज्रेतरसकलास्त्रैः, अक्षतास्त्वचो येषां ते, अन्ये जम्भपाकबलादयोऽपरे चापि, येन वज्रेण, विपाटिताः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ सोऽयमिति । सः अयं वज्रः, मया, अल्पके तुच्छेस्मिन्नमुचौ असुरे मुक्तः सन्, प्रतिहतः, बभूव । ब्रह्मतेजो दधोचेः सामर्थ्यमपि, अधुना, अकारणं निष्कारणं जातं, अत दण्डं लगुडतुल्यं तद्वज्रं, अहं नाददे न परिगृह्णामि ॥ ३६ ॥

भाषानुवादः

परीक्षित् ! अपने भाइयोंको मरा हुआ देख नमुचिको बड़ा शोक हुआ । वह क्रोधके कारण आपसे बाहर होकर इन्द्रको मार डालनेके लिये जी-जानसे प्रयास करने लगा ॥ २९ ॥ ❀ ❀ 'इन्द्र ! अब तुम बच नहीं सकते'—इस प्रकार ललकारते हुए एक त्रिशूल उठाकर वह इन्द्रपर दूट पड़ा । वह त्रिशूल फौलादका बना हुआ था, सोनेके आभूषणोंसे विभूषित था और उसमें घण्टे लगे हुए थे । नमुचिने क्रोधके मारे सिंहके समान गरजकर इन्द्रपर वह त्रिशूल चला दिया ॥ ३० ॥ परीक्षित् ! इन्द्रने देखा कि त्रिशूल बड़े वेगसे मेरी ओर आ रहा है । उन्होंने अपने बाणोंसे आकाशमें ही उसके हजारों टुकड़े कर दिये और इसके बाद देवराज इन्द्रने बड़े क्रोधसे उसका सिर काट लेनेके लिये उसकी गर्दनपर वज्र मारा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यद्यपि इन्द्रने बड़े वेगसे वह वज्र चलाया था; परन्तु उस यशस्वी वज्रसे उसके चमड़ेपर खरोंचतक नहीं आयी । यह बड़ी आश्चर्यजनक घटना हुई कि जिस वज्रने महाबली वृत्रासुरका शरीर टुकड़े-टुकड़े कर डाला था, नमुचिके गलेकी त्वचाने उसका तिरस्कार कर दिया ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ जब वज्र नमुचिका कुछ न बिगाड़ सका, तब इन्द्र उससे डर गये । वे सोचने लगे कि 'दैवयोगसे ससारभरको संशयमें डालनेवाली यह कैसी घटना हो गयी ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ पहले युगमें जब ये पर्वत पाँखोंसे उड़ते थे और घूमते-फिरते भारके कारण पृथ्वीपर गिर पड़ते थे, तब प्रजाका विनाश होते देखकर इसी वज्रसे मैंने उन पहाड़ोंकी पाँखें काट डाली थीं ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ त्वष्टाकी तपस्याका सार ही वृत्रासुरके रूपमें प्रकट हुआ था ! उसे भी मैंने इसी वज्रके द्वारा काट डाला था और भी अनेकों दैत्य, जो बहुत बलवान् थे और किसी अस्त्र-शस्त्रसे जिनके चमड़ेको भी चोट नहीं पहुँचायी जा सकी थी, इसी वज्रसे मैंने मृत्युके घाट उतार दिये थे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वही मेरा वज्र मेरे प्रहार करनेपर भी इस तुच्छ असुरको न मार सका, अतः अब मैं इसे अङ्गीकार नहीं कर सकता । यह ब्रह्मतेजसे बना है तो क्या हुआ, अब तो निकम्मा हो चुका है' ॥ ३६ ॥

इति शक्रं विषोदन्तमाह वागशरीरिणी । नायं शुष्कैरथो नाद्रैर्वधमर्हति दानवः ॥ ३७ ॥
मयास्मै यद् वरो दत्तो मृत्युर्नैवाद्र्शुष्कयोः । अतोऽन्यश्चिन्तनीयस्ते उपायो मघवन् रिपोः ॥ ३८ ॥
तां दैवीं गिरमाकर्ण्य मघवान्सुसमाहितः । ध्यायन् फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकम् ॥ ३९ ॥
न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिरः । तं तुष्टुवुर्मुनिगणा माल्यैश्चावाकिरन्विभुम् ॥ ४० ॥

गन्धर्वमुख्यौ जगतुर्विश्वावसुपरावसू । देवदुन्दुभयो नेदुर्नर्तक्यो ननृतुर्मुदा ॥ ४१ ॥
 अन्येऽप्येवं प्रतिद्वन्द्वान्वाय्वग्निरुणादयः । सूदयामासुरस्त्रौघैर्मृगान्केसरिणो यथा ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मणा प्रेषितो देवान्देवर्षिर्नारदो नृप । वारयामास विबुधान्दृष्ट्वा दानवसंक्षयम् ॥ ४३ ॥

नारद उवाच

भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयैः । श्रिया समेधिताः सर्व उपारमत विग्रहात् ॥ ४४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति विषीदन्तं शक्रम् अशरीरिणी वाक् आह अयं दानवः शुष्कैः वधं न अर्हति अथो आर्द्रैः न ॥ ३७ ॥
 यत् मया अस्मै आर्द्रशुष्कयोः मृत्युः न एव इति वरः दत्तः अतः मघवन् ते रिपोः वधे अन्यः उपायः चिन्तनीयः ॥ ३८ ॥
 तां दैवीं गिरम् आकर्ण्य सुसमाहितः मघवन् ध्यायन् अथ उभयात्मकं फेनम् उपायम् अपश्यत् ॥ ३९ ॥ * * न
 शुष्केण न च आर्द्रेण नमुचेः शिरः जहार मुनिगणाः तं विभुं तुष्टुवुः च माल्यैः अवाकिरन् ॥ ४० ॥ * * गन्धर्वमुख्यौ
 विश्वावसुपरावसू जगतुः देवदुन्दुभयः नेदुः नर्तक्यः मुदा ननृतुः ॥ ४१ ॥ * * एवम् अन्ये अपि वाय्वग्निरुणादयः
 यथा केसरिणः मृगान् अस्त्रौघैः प्रतिद्वन्द्वान् सूदयामासुः ॥ ४२ ॥ * * नृप ब्रह्मणा देवान् प्रेषितः देवर्षिः नारदः
 दानवसंक्षयं दृष्ट्वा विबुधान् वारयामास ॥ ४३ ॥ * * नारायणभुजाश्रयैः भवद्भिः अमृतं प्राप्तं श्रिया समेधिताः
 सर्वे विग्रहात् उपारमत ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आर्द्रशुष्काभ्यां मृत्युर्नैवेति ॥ ३८-३९ ॥ * * उभयात्मकत्वमेवाह । न शुष्केण न चार्द्रेण फेनेन तथा च
 श्रुतिः—“अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयत्” इति ॥ ४०-४४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत आर्द्रशुष्काभ्यामन्यः ॥ ३८ ॥ * * “अपां फेनं न शुष्कं न चार्द्रम्” इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥ * *
 स्वाम्युपन्यस्तश्रुतिस्थोदवर्तयदित्यस्य चिच्छेदेत्यर्थः ॥ ४०-४४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । इत्येवं विषीदन्तं विषादं प्राप्तुवन्तं शक्रम् अशरीरिणी अदृष्टवक्त्रका वागाह स्म । अयं दानवो नमुचिः
 शुष्कैः पदार्थैर्वधं नार्हति अथो तथा आर्द्रैरपि वधं नार्हति ॥ ३७ ॥ * * मयेति । यत् यस्मात् आर्द्रशुष्कयोः आर्द्र-
 शुष्काभ्यां तव मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यस्मै मया वरो दत्तः । अतो हे मघवन् ! ते त्वया रिपोर्वधोपायोऽन्यश्चिन्तनीयः ॥ ३८ ॥
 तामिति । तां दैवीं पारमेश्वरीं गिरमाकर्ण्य श्रुत्वा सुसमाहितः सन् मघवान् इन्द्रो ध्यायंस्तद्वधोपायं चिन्तयन् अथानन्तरमेव
 आर्द्रशुष्कोभयात्मकं फेनरूपमुपायमपश्यत् ज्ञातवान् ॥ ३९ ॥ * * नेति । अतः न शुष्केण न चार्द्रेण किंतु उभयात्मकेन
 फेनेन नमुचेः शिरो जहार । तथा च श्रुतिः—“अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयत्” इति । तं विभुमिन्द्रं मुनिगणास्तु-
 ष्टुवुर्माल्यैः पुष्पैश्चावाकिरन् आच्छादयामासुः ॥ ४० ॥ * * गन्धर्वेति । मुदा हर्षेण विश्वावसुः परावसुश्च द्वौ
 गन्धर्वमुख्यौ जगतुर्गानं कृतवन्तौ देवानां दुन्दुभयो नेदुः नर्तक्योऽप्सरसो ननृतुः ॥ ४१ ॥ अन्य इति । अन्येऽपि वाय्वादयः
 स्वप्रतिद्वन्द्वान् अस्त्रौघैरेवमेव सूदयामासुर्विनाशितवन्तः । केसरिणः सिंहाः मृगान् हरिणादीन् यथा विनाशयन्ति तथेत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मणेति । नृप ! वैरवशात् दानवानां संक्षयं दृष्ट्वा ब्रह्मणा प्रेषिता देवर्षिर्नारदो देवान् विबुधान् देवानुगान् अन्यांश्च दानव-
 विनाशान्निवारयामास ॥ ४३ ॥ * * भवद्भिरिति । नारायणभुजा आश्रयो येषां तथाभूतैर्भवद्भिस्तदनुग्रहेणामृतं प्राप्तं
 तदनुग्रहादेव तद्वशवन्त्या श्रिया लक्ष्म्या च सर्वे यूयं सम्यगेधिताः कृपादृष्ट्या वर्धिताः । अतः कार्यस्य जातत्वात् अधुना
 निष्फलाद्विग्रहात् युद्धादुपारमत ॥ ४४ ॥

वीरराघवव्याख्या

इति विषीदन्तम् इत्थं क्षियन्तमिन्द्रमशरीरिणी परा देवता वागुवाच । तदेवाह—नेति सार्धेन । अयं दानवः नमुचिः शुष्कैरथो आर्द्रैरपि वधं नार्हति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कुतः यतो मयाऽस्मै नमुचये यो वरो दत्तः, कोसौ ? आर्द्रशुष्काभ्यां मृत्युरस्य नैव भूयादित्येषः । अतो वज्रस्य शुष्कत्वाच्च तेनायं हन्यते किन्तु हे मघवन् ! अस्य रिपोः वधार्थं त्वयाऽन्य एव उपायः चिन्तनीयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ इत्येवंभूतां दैवीं गिरं श्रुत्वा मघवा इन्द्रः सुसमाहितो भूत्वा ध्यायन्नार्द्रशुष्कात्मकं वस्तु चिन्तयन् तदुभयात्मकं वस्तु केनमपश्यत् केनमुभयात्मकं निश्चितवान् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—न शुष्केण न चार्द्रेण किन्तुभयात्मकेन केनेन तदुपलिप्तेन वज्रेण नमुचेः शिरो जहारेत्यर्थः । तं नमुचेर्हन्तारमिन्द्रं मुनिगणास्तुष्टुबुः माल्यानि पुष्पाणि च अवाकिरन् ववर्षुः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ गन्धर्वश्रेष्ठौ विश्वावसुः परावसुश्च जगतुः गानञ्चक्रतुः देवदुन्दुभयो नेदुर्ध्वनुः नर्तक्यः स्त्रियः मुदा नचतुः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ यथेन्द्रस्तथाऽन्येपि वाय्वादयः प्रतिद्वन्द्वानखौघैः सिंहाः क्षुद्रमृगानिव सूदयामासुर्जन्तुः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ एवं देवैर्दानवेषु हन्यमानेषु दानवसंक्षयं दृष्ट्वा यावदानवसंक्षयो भविष्यतीत्यालोचितवता ब्रह्मणा चतुर्मुखेन प्रेषितो भगवान्नारदः हे नृप ! विबुधवर्षमानिन्द्रादीन्निवारयामास ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ नारदकृतनिवारणप्रकारमाह—भवद्विरिति । नारायणस्य भुज एवात्रयो येषां तैर्हेतुगर्भमिदम्, भवद्विरमृतं लब्धं पीतमिति यावन् तदा श्रिया त्रैलोक्यलक्ष्म्या च सर्वं समेधिताः । अतः अधुना विप्रहातकलहान् उपारमत ॥ ४४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कुतो नार्हति वधमत्राह—मयेति । कोऽयं वर इति तत्राह, मृत्युरिति ॥ ३८-४४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

केन जले दृश्यमानम् उभयात्मकं शुष्कत्वाद्वाद्रोधाभावद्वयात्मकं जलविकारत्वात् शुष्कत्वाभावेनानुमितेः रसानुपलम्भादार्द्रत्वाभावेन प्रत्यक्षीकृते च ॥ ३८-४४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उभयात्मकत्वमाह—नेति । तथा च श्रुतिः “अपां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रोऽदारयत्” इति ॥ ४०-४४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

न शुष्केण न चार्द्रेण केनेन स नमुचेः शिरो जहार तथा च श्रुतिः “अपां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रोऽदारयत्” इति ॥ ३८-४४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवद्वक्तानामुद्यमस्तु कदाचित् प्रतिहतोऽपि तदनुग्रहेण सकृदो भवतीति सूचयन्निन्द्रस्य विजयप्रकारमाह—इतीति षडभिः । इत्येवं विषीदन्तं विषादं प्राप्नुवन्तं शकं अशरीरिणो अदृष्टवत्कृत्वा वागाह वाणो बभूव । तामेव दर्शयति—नायमिति सार्धेन । अयं दानवो नमुचिः शुष्कैः पदार्थैर्वधं नार्हति, अथो तथा आर्द्रैरपि वधं नार्हति ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ कुत एवमित्यपेक्षायामाह—मयेति । यत् यस्मात् आर्द्रशुष्कयोः आर्द्रशुष्काभ्यां तत्र मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यस्मै मया वरो दत्तः । अतो हे मघवन् रिपोर्वधोपायस्ते त्वयाऽन्यश्चिन्तनीय इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तां दैवीं पारमेश्वरीं गिरमाकर्ण्य श्रुत्वा सुसमाहितः अतिसावधानचित्तः सन् मघवा इन्द्रो ध्यायन्तद्वधोपायं चिन्तयन् अथ भगवदनुग्रहेणान्तरमेव आर्द्रशुष्कोभयात्मकं केनरूपमुपायमपश्यत् ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ उभयात्मकत्वमेव विवृण्वन्निन्द्रजयमाह—न शुष्केण न चार्द्रेण किन्तु उभयात्मकेन केनेन नमुचेः शिरो जहार । तद्वधान्मुन्यादीनां महानुत्सवो जातस्तदाह—तमिति सार्धेन । तं विबुधमिन्द्रं मुनिगणास्तुष्टुबुर्मात्यैः पुष्पैश्चावाकिरन् आच्छादयामासुरित्यन्वयः ॥ ४० ॥ ❀ ❀ मुदा हर्षणेयस्य सर्वत्र मुन्यादिषु यथोचितमन्वयः । विश्वावसुः परावसुश्च द्वौ गन्धर्वमुख्यौ जगतुर्गानं कृतवन्तो । देवानां दुन्दुभयो नेदुः । नर्तक्योऽप्सरसो नचतुः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अन्येऽपि वाय्वादयः स्वप्रतिद्वन्द्वान् अखौघैः शस्त्रादिसमूहैरेवमेव सूदयामासुर्विनाशितवन्तः । तत्र

दृष्टान्तमाह—मृगानिति । केसरिणः सिंहाः मृगान् हरिणादीन् यथा विनाशयन्ति तथेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * एवं देवानां विजये जातेऽपि वैरवशात्तैर्दानवानां सङ्ख्यं दृष्ट्वा ब्रह्मणा प्रेषितो देवर्षिर्नारदो देवान् विबुधान् देवानुगान् अन्यांश्च दानव-विनाशान्निवारयामासेत्यन्वयः । हे नृपेति सम्बोधनेनेयमप्यलौकिकी भगवल्लीला यत्पूर्वमुपेक्ष्य स्वभक्तदेवविजयानन्तरं तेनान्तर्यामिणा वारणार्थं ब्रह्मा प्रेरितो न पूर्वमिति सूचयति ॥ ४३ ॥ * * भगवदनुग्रहेणैव देवानां विजयो जातो न तेषां पराक्रमेण केवलमिति नारदवचनेनैव दर्शयंस्तद्वचनमाह—भवद्भिरिति । नारायणभुजा आश्रयो येषां तथाभूतैर्भवद्भिः तदनुग्रहेणामृतं प्राप्तं तदनुग्रहादेव तद्वशवर्तिन्या श्रिया लक्ष्म्या च सर्वे यूयं सम्यगेधिताः कृपादृष्ट्या वर्धिताः, अतः कार्यस्य जातत्वात् अधुना युद्धफलत्वाभावात् । निष्फलाद्विग्रहात् युद्धादुपारमतेत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इतीति । इतीत्थं, विषीदन्तं खिद्यन्तं, शक्रमिन्द्रं, अशरीरिणी वाक् आह उवाच । तदेवाह साङ्ख्येन । हे इन्द्र, अयं दानवः, शुष्कैः न, अथो आर्द्रैः न, वधम् अहंति ॥ ३७ ॥ * * मयेति । यतः मया, अस्मै नमुचये, तव आर्द्रशुष्कयोः, आर्द्रेण शुष्केण चेत्यर्थः । मृत्युः नैव, इति वरः दत्तः, अतः हे मघवन्, रिपोः वधार्थं, ते त्वया, अन्यः उपायः, चिन्तनीयः ॥ ३८ ॥ * * तामिति । तां दैवीं, गिरमाकाशवाणीं, आकर्ण्य, मघवा इन्द्रः, सुसमाहितः एकाग्रचेतसा युक्तो बभूवेत्यर्थः । ध्यायन् सन्, अथ कात्स्न्येन, फेनं डिण्डीरं, उभयात्मकमार्द्रशुष्कात्मकं, उपायं, अपश्यत् ॥ ३९ ॥ * * तदेवाह । न शुष्केणेति । न शुष्केण, न चार्द्रेण, किं तूभयात्मकेन फेनेनैव, नमुचेः, शिरः, जहार । इन्द्र इति शेषः । ततः मुनिगणाः विभुं, तमिन्द्रं, तुष्टुवुः माल्यैः अवाकिरंश्च ॥ ४० ॥ * * गन्धर्वेति । गन्धर्वमुख्यौ विश्वावसुपरावसु, जगत्तुरिन्द्रचरित्रगानं चक्रतुः । देवदुन्दुभयः, नेदुध्वनुः, नत्तैक्यः, मुदा ननुतुः ॥ ४१ ॥ * * अन्येऽपीति । वाय्वग्नि-वरुणादयः, अन्येऽपि देवाः, एवमिन्द्रवदेव, प्रतिद्वन्द्वान्, अस्त्रौघैः, केसरिणः सिंहाः, मृगान् मृगजातीयान् करिणः, यथा तथा, सूदयामासुर्जघ्नुः ॥ ४२ ॥ * * ब्रह्मणेति । देवैर्दानवेषु हन्यमानेषु सत्सु, दानवसंख्यं दृष्ट्वा, देवान् प्रति ब्रह्मणा प्रेषितः, देवर्षिः नारदः, हे नृप विबुधान् देवान्, वारयामास ॥ ४३ ॥ * * नारदकृतदेवनिवारणप्रकारमाह । भवद्भिरिति । हे देवाः, नारायणस्य भुज एव आश्रयो येषां तैः, भवद्भिः, अमृतं प्राप्तं, तथा सर्वे श्रिया समेधिताः कटाक्षालोकेन वृद्धिं गमिताश्च, अतः अधुना, विग्रहात् उपारमत ॥ ४४ ॥

भाषानुवादः

इस प्रकार इन्द्र विषाद करने लगे । उसी समय यह आकाशवाणी हुई—“यह दानव न तो सूखी वस्तुसे मार सकता है, न गीलीसे ॥ ३७ ॥ * * इसे मैं वर दे चुका हूँ कि ‘सूखी या गीली वस्तुसे तुम्हारी मृत्यु न होगी ।’ इसलिये इन्द्र ! इस शत्रुको मारनेके लिये अब तुम कोई दूसरा उपाय सोचो” ॥ ३८ ॥ * * उस आकाशवाणीको सुनकर देवराज इन्द्र बड़ी एकाग्रतासे विचार करने लगे । सोचते-सोचते उन्हें सूझ गया कि समुद्रका फेन तो सूखा भी है, गीला भी ॥ ३९ ॥ * * इसलिये न उसे सूखा कहा करते हैं, न गीला । अतः इन्द्रने उस न सूखे और न गीले समुद्र-फेनसे नमुचिका सिर काट डाला । उस समय बड़े-बड़े ऋषि-मुनि भगवान् इन्द्रपर पुष्पोंकी वर्षा और उनकी स्तुति करने लगे ॥ ४० ॥ * * गन्धर्वेशिरोमणि विश्वावसु तथा परावसु गान करने लगे, देवताओंकी दुन्दुभियाँ बजने लगीं और नर्तकियाँ आनन्दसे नाचने लगीं ॥ ४१ ॥ * * इसी प्रकार वायु, अग्नि, वरुण आदि दूसरे देवताओंने भी अपने अस्त्र-शस्त्रोंसे विद्वक्षियोंको वैसे ही मार गिराया जैसे सिंह हरिनों को मार डालते हैं ॥ ४२ ॥ * * परीक्षित ! इधर ब्रह्माजीने देखा कि दानवोंका तो सर्वथा नाश हुआ जा रहा है । तब उन्होंने देवपि नारदको देवताओंके पास भेजा और नारदजीने वहाँ जाकर देवताओंको लड़नेसे रोक दिया ॥ ४३ ॥ * * नारदजीने कहा—देवताओ ! भगवान्की भुजाओंकी छत्रच्छायामें रहकर आपलोगोंने अमृत प्राप्त कर लिया है और लक्ष्मीजीने भी अपनी कृपा-कोरसे आपकी अभिवृद्धि की है, इसलिये आप लोग अब लड़ाई बन्द कर दें ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच

संयम्य मन्युसंरम्भं मानयन्तो मुनेर्वचः । उपगीयमानानुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपम् ॥ ४५ ॥

येऽवशिष्टा रणे तस्मिन् नारदानुमतेन ते । बलिं विपन्नमादाय अस्तं गिरिमुपागमन् ॥ ४६ ॥

तत्राविनष्टावयवान् विद्यमानशिरोधरान् । उशना जीवयामास संजीविन्या स्वविद्यया ॥ ४७ ॥
बलिश्चोशनसा स्पृष्टः प्रत्यापन्नेन्द्रियस्मृतिः । पराजितोऽपि नाखिद्यल्लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे देवासुरसंप्रामे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मन्युसंरम्भं संयम्य मुनेः वचः मानयन्तः अनुचरैः उपगीयमानाः सर्वे त्रिविष्टपं ययुः ॥ ४५ ॥ * * तस्मिन् रणे ये अवशिष्टाः ते नारदानुमतेन विपन्नं बलिम् आदाय अतं गिरिम् उपागमन् ॥ ४६ ॥ * * तत्र उशना अविनष्टावयवान् विद्यमानशिरोधरान् संजीविन्या स्वविद्यया जीवयामास ॥ ४७ ॥ * * च उशनसा स्पृष्टः प्रत्यापन्नेन्द्रियस्मृतिः बलिः पराजितः अपि लोकतत्त्वविचक्षणः न अखिद्यत् ॥ ४८ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अनुचरैरनुगीयमाना इत्यर्थः । उपगीयमानैरनुचरैः सहेति वा ॥ ४५-४६ ॥ * * अविनष्टा अवयवा येषाम् । विद्यमाना शिरोधरा येषां तान् ॥ ४७ ॥ * * प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानीन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन सः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इत्यर्थ इति । छांदसत्त्वात् संधिरिति भावः । गौरवं मत्वाह—उपगीयमानैरिति । उद्गीयन्त इत्युद्गीयमानास्ते चानुचरास्तैः उद्गीयमानाऽनुचरैरित्यपि कचित्पाठः ॥ ४५ ॥ * * विपन्नं मृतम् ॥ ४६ ॥ * * तत्र रणे ॥ ४७ ॥ स्पृष्टो मंत्रेणेत्यर्थः । लोकतत्त्वे लोकानां जयादेः कर्माधीनत्वमिति विचारे ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

संयम्येति । मुनेर्नारदस्य वचो मानयन्तो मन्युसंरम्भं क्रोधावेशं संयम्य त्यक्त्वा अनुचरैर्गन्धर्वादिभिरुपगीयमानाः । सन्धिरार्षः । उपगीयमानैरनुचरैः सहेति वा । सर्वे देवाः त्रिविष्टपं स्वर्गं ययुः ॥ ४५ ॥ * * ये इति । तस्मिन् रणे ये दानवा अवशिष्टा उर्वरितास्ते नारदस्यानुमतेन संमत्या विपन्नं मृतं बलिमादाय अस्ताचलमुपागमन् ॥ ४६ ॥ * * तत्रेति । तत्रास्ताचले न विनष्टा अवयवाः करचरणादयो येषां तान् विद्यमानाः शिरोधरा ग्रीवा येषां तान् संजीविन्या स्वविद्यया उशनाः शुकः जीवयामास ॥ ४७ ॥ * * बलिरिति । चस्त्वर्थे । लोकतत्त्वे जयपराजयादि दैवाधीनमिति विषये विचक्षणः बलिस्तूशनसा स्पृष्टस्तत्परीक्षायां प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानीन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन तथाभूतः सन् पराजितोऽपि नाखिद्यत् । तदभाव आर्षः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवभूतं मुनेः नारदस्य वचो मानयन्तो देवा मन्युं तत्प्रयुक्तं युद्धोद्योगं चोपसंहृत्य सर्वे इन्द्रादयो देवा अनुचरैरुपगीयमानाः सन्धिरार्षः, त्रिविष्टपं स्वर्गलोकं ययुः ॥ ४५ ॥ * * ततस्तस्मिन् रणे ये हतावशिष्टा दानवा दैत्याश्च ते सर्वे नारदस्यानुज्ञया विपन्नं वज्रप्रहारेण भूमौ शयानं बलिमादायास्ताद्रिं ययुः ॥ ४६ ॥ * * तत्रास्ताद्रौ उशना भार्गवः अवयवाः येषां विद्यमाना शिरोधराः येषां तान् असुरान् आत्मनः स्वसम्बन्धिन्या अनेनानितरसाधारणत्वं सूचितम्, मृतसञ्जीविन्याख्यया विद्यया मन्त्रविद्यया जीवयामासेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ * * बलिश्च उशनसा संस्पृष्टः प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानि

इन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन सः पराजितोऽपि नाखिद्यत् । तत्कुतः ? यतो लोकतत्त्वविचक्षणः लोकानां प्रकृतिसंस्पृष्टजीवानां यत्तत्त्वं कर्म यत्तज्जयापजयसुखदुःखादिफलभोक्तृत्वरूपं तत्र विचक्षणः तत्परिशीलननिपुणः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ते च अनुचरैः सङ्गीयमाना इत्यर्थः । संरम्भं द्वेषोद्वेगम् ॥ ४५-४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अस्मिति । तत्रैव तदानीं तेषां गृहात् स च तत्रत्यानां सूर्यास्तदेशो ज्ञेयः ॥ ४६ ॥ * * अविनष्टावयवा-
दीनेव जीवयामासेति तेषां मन्त्राणां प्रभावः सूचितः ॥ ४७-४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उपगीयमाना अनुचरैरिति सन्धिरार्षः ॥ ४५-४८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकादशश्चाष्टमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

गीयमाना अनुचरैरिति कचित्पाठः । उद्गीयमानानुचरैरिति पाठे तु सन्धिरार्षः ॥ ४६-४७ ॥ * * प्रत्यापन्ना
पुनः प्राप्ता इन्द्रियस्मृतिः बाह्याभ्यन्तरकरणगता सञ्ज्ञा येन सः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च मुनेर्नारदस्य वचो मानयन्तो मन्युसंरम्भं क्रोधावेशं संयम्य त्यक्त्वा उपगीयमानैरनुचरैर्गन्धर्वादिभिः सह सर्वे
देवाः त्रिविष्टपं स्वर्गं ययुरित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ * * तस्मिन् रणे ये दानवा अवशिष्टा उर्वरिताः तैर्नारदस्यानुमतेन सम्मत्या
विपन्नं विपदं प्राप्तं क्षतपीडितत्वेन व्याकुलं बलिमादाय अस्ताचलमुपागमन्नित्यन्वयः । सन्ध्यभाव आर्षः ॥ ४६ ॥ * *
तत्रास्ताचले न विनष्टा अवयवाः करचरणादयो येषां तान् विद्यमानाः शिरोधरा येषां तान् सङ्गीविन्या स्वविद्यया उशनाः
शुकः जीवयामासेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ * * चकारस्तुशब्दार्थः । बलिस्तुशनसा स्पृष्टस्तत्स्पर्शमात्रेणैव प्रत्यापन्नानि पुनः
प्राप्तानीन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन तथाभूतः सन् पराजितोऽपि नाखिद्यत् । तत्र हेतुमाह—लोकतत्त्वविचक्षण इति । सङ्ग्रामे
वर्तमानानामित्याद्युक्तप्रकारेण जयपराजयादिसर्वं भगवच्छक्तिकालाद्यधीनमिति ज्ञानवानित्यर्थः ॥ ४८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र सर्वदाननिरूपणे । एकादशो गतो वृत्तिं फलप्राप्तिनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

संयम्येति । मुनेर्नारदस्य, वचः मानयन्तः, सर्वे इन्द्रादयो देवाः मन्युसंरम्भं कोपावेशं, संयम्य मन्युप्रयुक्तं युद्धोद्योग-
मुपसंहृत्य, अनुचरैः उद्गीयमानाः सन्तः, संधिरार्षः । त्रिविष्टपं ययुः ॥ ४५ ॥ * * ये इति । ततः, तस्मिन् रणे, ये
दानवाः अवशिष्टाः, हतावशिष्टाः, ते सर्वे नारदानुमतेन, विपन्नं वज्रप्रहारव्यथया भूमौ शयानं, बलिं, आदाय अस्तंगिरि-
मस्ताचलं, उपागमन् ययुः ॥ ४६ ॥ * * तत्रेति । तत्रास्तादौ, उशना भार्गवः, न विनष्टा, अवयवा येषां तान्, विद्य-
मानाः शिरोधरा येषां तान् सर्वानसुरान्, संजीविन्या संजीविन्याख्यया स्वविद्यया, जीवयामास । अनेनास्यानितरसाधारणत्वं

सूचितम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ बलिश्चेति । बलिश्च उशनसा स्पृष्टः सन्, प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानीन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन तथाभूतः, पराजितः अपि, यतः, लोकतत्त्वविचक्षणः, भवति ततः न अखिद्यत् खेदं न प्राप ॥ ४८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—देवताओंने देवर्षि नारदको बात मानकर अपने क्रोधके वेगको शान्त कर लिया और वे फिर सब-के-सब अपने लोक स्वर्गको चले गये । उस समय देवताओंके अनुचर उनके यशका गान कर रहे थे ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ युद्धमें बचे हुए दैत्योंने देवर्षि नारदकी सम्मतिसे वज्रकी चोटसे मरे हुए बलिको लेकर अस्ताचलकी यात्रा की ॥ ४६ ॥ वहाँ शुकाचार्यने अपनी सखीजीवनी विद्यासे उन असुरोंको जीवित कर दिया, जिनके गरदन आदि अङ्ग कटे नहीं थे, बच रहे थे ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ शुकाचार्यके स्पर्श करते ही बलिकी इन्द्रियोंमें चेतना और मनमें स्मरणशक्ति आ गयी । बलि यह बात समझते थे कि संसारमें जीवन-मृत्यु, जय-पराजय आदि उलट-फेर होते ही रहते हैं । इसलिये पराजित होनेपर भी उन्हें किसी प्रकारका खेद नहीं हुआ ॥ ४८ ॥

इत्यष्टमे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीबादरायणिरुवाच

वृषध्वजो निशम्येदं योषिद्रूपेण दानवान् । मोहयित्वा सुरगणान्हरिः सोममपाययत् ॥ १ ॥
वृषमारुह्य गिरिशः सर्वभूतगणैर्वृतः । सह देव्या ययौ द्रष्टुं यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ २ ॥
सभाजितो भगवता सादरं सोमया भवः । सूपविष्ट उवाचेदं प्रतिपूज्य स्मयन्हरिम् ॥ ३ ॥

श्रीमहादेव उवाच

देवदेव जगद्व्यापिज्जगदीश जगन्मय । सर्वेषामपि भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः ॥ ४ ॥
आद्यन्तावस्य यन्मध्यमिदमन्यदहं बहिः । यतोऽव्ययस्य नैतानि तत् सत्यं ब्रह्म चिद् भवान् ॥ ५ ॥
तवैव चरणाम्भोजं श्रेयस्कामा निराशिषः । विसृज्योभयतः सङ्गं मुनयः समुपासते ॥ ६ ॥

त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोकमानन्दमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ।

विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमानामात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयानपेक्षः ॥ ७ ॥

एकस्त्वमेव सदसद् द्वयमद्वयं च स्वर्णं कृताकृतमिवेह न वस्तुभेदः ।

अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो यस्माद् गुणैर्व्यतिकरो निरुपाधिकस्य ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हरिः योषिद्रूपेण दानवान् मोहयित्वा सुरगणान् सोमम् अपाययत् इदं निशम्य वृषध्वजः गिरिशः वृषम् आरुह्य सर्वभूतगणैः वृतः देव्या सह मधुसूदनः यत्र आस्ते तत् रूपं द्रष्टुं ययौ ॥ १-२ ॥ ॐ ॐ भगवता सादरं सोमया सभाजितः सः भवः सूपविष्टः स्मयन् हरिं प्रतिपूज्य इदम् उवाच ॥ ३ ॥ ॐ ॐ देवदेव जगद्व्यापिन् जगदीश जगन्मय त्वं सर्वेषाम् अपि भावानाम् आत्मा हेतुः ईश्वरः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ अस्य आद्यन्तौ मध्यं यतः अव्ययस्य एतानि न यत् इदं बहिः अन्यत् अहं तत् सत्यं चित् ब्रह्म भवान् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ श्रेयस्कामाः निराशिषः मुनयः उभयतः सङ्गं विसृज्य तव एव चरणांभोजं समुपासते ॥ ६ ॥ ॐ ॐ त्वं पूर्णम् अमितम् अविकारं विगुणं विशोकम् आनन्दमात्रम् अनन्यत् ब्रह्म विश्वस्य उदयस्थितिसंयमानां हेतुः च तदपेक्षया आत्मेश्वरः अनपेक्षः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ त्वम् एक एव सत् असत् द्वयं च अद्वयम् इह कृताकृतं स्वर्णम् इव वस्तुभेदः न जनैः अज्ञानतः त्वयि विकल्पः विहितः यस्मात् निरुपाधिकस्य गुणव्यतिकरः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वादशे मोहिनीरूपविभ्रमालोकनोत्सुकम् । भवं संमोहयामास हरिः पुनरसांत्वयत् ॥ १ ॥

अमुह्यन्नसुरा विष्णुमायया न तदद्भुतम् । इति वक्तुं महादेवमोहोऽयमुपवर्ण्यते ॥ २ ॥

श्रीहरिः सोममपाययद्वितीदं निशम्य स यत्रास्ते तत्र तद्रूपं द्रष्टुं ययावित्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ॐ ॐ सोमया उमया सह ॥ ३ ॥ ॐ ॐ “त्वयि किञ्चिन्न चाश्रयं वयं त्वाश्रयमानसाः ॥ इति वक्ष्यन्महादेवस्तुष्टाव

हरिमष्टभिः ॥ १ ॥” त्वयि महामायाविनि परमेश्वरे नहि किञ्चिदघटितमिव । वयं तु परमकौतूहलेन द्रष्टुमागता इति बहुधा संबोधयन्तीति । हे देवदेव ! कुतोऽहं देवानां देव इत्यत आह । हे जगन्नाथिन् । तत्कुतः हे जगन्मय । तर्हि किं प्रधानम् । न । हे जगदीश ! तच्च कुतस्तत्राह । सर्वेषामपि त्वं हेतुरत ईश्वरः आत्मा च आत्मत्वाच्च न जडं प्रधानं त्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु जगन्मयत्वोक्त्या जगत उत्पत्त्यादिना सत्यत्वेन जाड्येन च ममापि किं तथात्वं ब्रूषे नहि नहीत्याह । आद्यं तु मध्यं चास्य जगतो यतो ब्रह्मणो भवंति । यस्य चाव्ययस्यैतान्याद्यंतमध्यानि न संति । यच्च ब्रह्म इदंकारास्पदं दृश्यमहंकारास्पदं द्रष्टु च बहिर्भोग्यमन्यद्भोक्तृ च अयं च धर्मो जगत एव न त्वव्ययस्य तत्तस्मात्सत्यं च चिद्रूपं च ब्रह्मैव भवानतो न तव विकारादिशंकेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तवैवंभूतत्वे मुमुक्षूणामाचारः प्रमाणमित्याह तवैवेति । उभयत इहामुत्र च संगं त्यक्त्वा ॥ ६ ॥ ननु ब्रह्मैव चेदहं तर्ह्यसंगोदासीनस्य मम चरणानुजोपासनया किं तेषां तत्राह । त्वमिति । ब्रह्मत्वेऽपि त्वं नात्यंतमुदासीनः । किं तु विश्वस्य प्रपंचस्योदयादीनां हेतुस्तदुपाधीनामात्मनां जीवानामीश्वरश्च तत्तत्फलदाता । तर्हि किं राजादिवत्कयाऽप्यपेक्षया सेवकेभ्यः फलं ददामि ? नहि नहि अनपेक्ष एव त्वम् । तर्हि किमीश्वरत्वेन तत्राह । तैरात्मभिस्तत्फलदानार्थमपेक्षयत इति तदपेक्षस्तस्य भावस्तदपेक्षता तथा । अनपेक्षत्वमेव दर्शयितुं तदीयं ब्रह्मत्वं विशिनष्टि । पूर्णममृतं च सुखरूपम् । विषयसुखवैलक्षण्यार्थमाह । अविकारं नित्यमानंदमात्रं च । कुतः । विशोकम् । तत्कुतः । विगुणम् । किं च अनन्यत न विद्यतेऽन्यद्यस्मात् । ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावादपि निरपेक्षस्त्वमित्यर्थः । तर्हि सर्वात्मकत्वे तत्तद्विकारप्रसंगो दुर्वारस्तत्राह । अन्यत्सर्वतो व्यतिरिक्तं च कारणत्वात् । न ह्येवंभूतसुखात्मकब्रह्मस्वरूपस्य तवान्यापेक्षाऽस्त्यतः केवलं भक्तानुग्रहार्थमेव तवैश्वर्यं न स्वार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अन्यत्वमनन्यत्वं चैकस्य कुत इत्याशंक्य दृष्टान्तेनोपपादयति । सदसत्कार्यकारणरूपं द्वयमद्वयं च परमकारणं त्वमेवैकः कृतं कुंडलादिरूपं द्वयमकृतं च केवलमद्वयं स्वर्णं यथैकमेव तद्वदेवेह त्वयि वस्तुतो भेदो नास्ति । कथं तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह । अज्ञानत इति । कुतः । यस्मान्निरुपाधिकस्यैव तवायं गुणैर्व्यतिकरो भेदो न स्वतः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पुनर्मोहितम् (१) ॥ १ ॥ ❀ ❀ सहार्थं गम्यमाने तृतीया, स शिवः उभया सहेत्यर्थः । सोषामविंददित्यादिवत्संधिः । यत्र स्थाने ॥ २ ॥ ❀ ❀ सोमयेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तज्जगद्व्यापित्वम् । जगन्मयत्वमाक्षिपति—तर्हीति । तदपाकरोति नहीति । तच्च जगदोशत्वञ्च । अतः सर्वहेतुत्वात् । ‘यो विश्वकर्ता स हि सर्वेशः’ इत्यादिश्रवणात् । इत्यर्थ इति । न ह्यचेतने प्रधान ईशत्वं कारणत्वं च भवतीति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अत्र भगवानाक्षिपति—नन्विति । तथात्वमसत्त्वं जडत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वं च ब्रह्मणः सकाशादित्यत्र “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिश्रुतिर्मानम् । यतः सर्वं ब्रह्मैवातो हेतोः । इत्यर्थ इति । न हि विवर्त्ताधिष्ठाने विवर्तकृतविकारादि संभवतीति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ एवंभूतत्वे निर्विकारब्रह्मरूपत्वे । श्रेयस्कांसा मुमुक्षवः ‘श्रेयो निःश्रेयसामृतम्’ इत्यमरः । निराशिषो धनपुत्राद्यभिलाषरहिताः । तत्र हेतुः—विसृज्येति । इहामुत्र संगं राज्यस्वर्गादिष्वासक्तिम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पुनरत्राक्षिपति—नन्विति । तेषां मुनीनाम् । तदुपाधीनामुत्पत्त्याद्युपाधीनाम् । तत्तत्फलदाता कर्मानुसारेण सुखदुःखादिभोजयिता । पुनराक्षिपति—तर्हीति । नहीति द्विरुक्त्या सर्वथानपेक्षत्वमेवोक्तम् । अनपेक्षत्वेऽप्याक्षिपति—तर्हीति । तत्रेश्वरत्वे । आनंदमात्रत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । तद्विशोकत्वम् । विगता गुणा यस्मात्तत्तथा । निरपेक्षत्वं प्रकारांतरेणाह—किं चेति । इत्यर्थ इति । भिन्नवस्तुन एवापेक्षोत्पद्यते दर्शनादौ स्वाभिन्ने तस्मिन् सेति भावः । पुनराक्षिपति—तर्हीति । सर्वात्मकत्वे घटपटादिरूपत्वे । तत्तद्विकारो घटाद्युत्पत्त्यादौ तदुत्पत्त्यादिप्रसंगापत्तिः स्यादिति । तत्राक्षेपे । कारणत्वादिति । कारणात्कार्यं न पृथक् कार्याच्च कारणं पृथगेवेति भावः । सर्वात्मकत्वमत्रैवंभूतपदार्थः यतस्त्वं सर्वथानपेक्षोऽस्यतो हेतोः । इत्यर्थ इति । निरपेक्षैश्वर्यं परार्थमेव भवतीति भावः ॥ ७ ॥ न हि परस्परविरोधि तेजस्तिमिरमिवान्यत्वानन्यत्वमेकत्र स्थातुं समर्थमित्याशंका मुद्घात्र्य परिहरन्नाह—अनन्यत्वमित्यादिना । द्वयं द्वैतम् । अज्ञानतः वस्तुस्वरूपाज्ञानात् वस्तुतो निरुपाधिकस्यात्मनः स कुत इति चेदाह—गुणैर्मायागुणकार्यदेहेन्द्रियाद्यध्यासैरेव न स्वतः स्वाभाविकः, अध्यासनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरिति भावः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वादशे मोहिनीं विष्णुं दृष्ट्वाऽभून्मोहितः शिवः । हरिणा सान्त्वितस्तत्र श्लोकाः सप्तपयोधयः (४७)

उवाचेत्यष्टसङ्ख्याताः (८) षट्पञ्चाशदनुष्टुभः (५६) ॥ १२ ॥ वृषेति युग्मम् । हरिर्योषिद्रूपेण दानवान् मोह-

यित्वा स्वभक्तान् सुरगणान् सोमममृतमपाययद्वितीं गिरीशः कैलावासी वृषभध्वजो महादेवा निशम्य श्रुत्वा वृषमारुह्य सर्वभूतगणैर्वृतः सह देव्या पार्वत्या सहितो यत्र मधुसूदनः विष्णुरास्ते तत्र तन्मोहिनीरूपं द्रष्टुं ययौ ॥ १-२ ॥ ❀ ❀

सभाजित इति । भगवता विष्णुना सादरं यथा भवति तथा सोमया सः उमया इति च्छेदः । 'सोऽचि लोपे चेत्' इति सोर्लोपः । सहार्थयोगं विनापि तृतीया । तथा च उमया सहितः स भव इत्यर्थः । अत्र सोमया उमया सहेति व्याख्यातृणामप्यत्रैव तात्पर्यं कल्प्यम् । अन्यथा सहस्य सो न स्यात् । सभाजितः सत्कृतः अतः सूपविष्टः मुखेन उपविष्टः हरिं प्रतिपूज्य सत्कृत्य स्मयन् विस्मयं कुर्वन् । शतार्थः । इदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ३ ॥ ❀ ❀ देवेति । हे देवदेवेत्यादिसंबोधनानि । सर्वेषामपि भावानां पदार्थानाम् आत्मा उपादानं हेतुनिमित्तम् ईश्वरो नियामकश्च त्वमेव ॥ ४ ॥ ❀ ❀ आद्यन्ताविति । अस्य जगतो यौ आद्यन्तौ जन्ममृत्यु यच्च मध्यं जीवनं यच्च इदं प्रत्यक्षं वस्तु यच्चान्यत् परोक्षं वस्तु यच्चाहमहङ्कारास्पदं भोक्तृ यच्च बहिर्ममकारास्पदं भोग्यं वस्तु तत्सर्वं यतो भवति यस्याव्ययस्यापक्षयशून्यस्य चैतानि आद्यन्तादीनि न भवन्ति तत्सत्यं चित् चैतन्यरूपं ब्रह्म भवानेव ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तवैवेति । श्रेयस्कामाः मुमुक्षवः निराशिषः निष्कामा मुनयः उभयतः इहामुत्र च सङ्गं भोगासक्तिं विसृज्य तवैव चरणाम्भोजं समुपासते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । पूर्णं ब्रह्म व्यापकम् अमृतं नाशरहितं विगुणं विशोकम् आनन्दमात्रम् अविकारम् अनन्यत् न विद्यते अन्यद्यस्मात् तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावात् अन्यत् सर्वतो व्यतिरिक्तं च भिन्नं च ब्रह्मत्वेऽपि नात्यन्तमुदासीनः किन्तु विश्वस्य उदयादीनां हेतुः आत्मा अन्तर्यामी तदपेक्षतयेति तैः प्राणिभिस्तत्तत्फलदानार्थमपेक्ष्यत इति तदपेक्षस्तस्य भावस्तदपेक्षता तथा ईश्वरस्तत्फलदाता चेत्यर्थः । स्वयं तु अनपेक्षः असि न तु राजादिवत् केनचिदर्थेन सेवकाद्यपेक्षः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एकस्यैव अन्यत्वमनन्यत्वं च विरुद्धमित्याशङ्क्याह— एक इति । सत् स्थूलमसत्सूक्ष्मं द्वयं कार्यमद्वयं कारणं च त्वमेवैकः । अत इह त्वयि प्रपञ्चे च न वस्तुतो भेदः । यथा कृतं कुण्डलादिरूपं द्वयं कार्यमकृतं च केवलमद्वयं कारणरूपं स्वर्णमेकमेव न तत्र वस्तुतो भेदस्तथेत्यर्थः । यस्मादज्ञानतस्त्वयि जनैर्विकल्पस्तत्तद्भेदो विहितः कल्पित एव यस्मान्निरुपाधिकस्य शुद्धस्यैव तव गुणैरेव व्यतिकरो भेदो न वस्तुतः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

भगवन्मायया दैत्या मुमुहुरिति न विचित्रं यतो रुद्र एव मुमोह इति वक्तुमध्यायः प्रवर्तते—वृषध्वज इति । हरिर्योषिद्रूपेण दानवान्मोहयित्वा सुरगणान् सोमममृतमपाययदितोदं श्रुत्वा वृषध्वजो रुद्रः भवान्या सह वृषमारुह्य सर्वैर्भूतगणैः प्रमथादिभिः परिवृतो यत्र मधुसूदनो वर्तते तत्र योषिद्रूपं द्रष्टुं जगाम ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ सोमयोमया सह सादरं यथा तथा भगवता सभाजितः सत्कृतो भवो रुद्रः सम्यगुपविष्टो हरिं प्रतिपूज्य स्मयन्निदं वक्ष्यमाणमुवाच । प्रतिपूजात्र स्तुतिः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तामेवाह—देवदेवेत्यादिभिरष्टभिः । तत्रासुरसम्भोहनाय धृतं योषिद्रूपं मह्यं दर्शयेति प्रार्थयितुकामो नटेनेव बालानसुरान् वञ्चयितुं मया धृतं कपटपुञ्जलीरूपं द्रष्टुं किमिच्छसीति मा प्रत्याचष्टेत्यभिप्रायन् कृत्स्नजगदुदयविभवलयबन्धमोक्षलीलस्य अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तैस्तव तद्योषिद्रूपं धर्मप्रतिपक्षजगदुपद्रवकृदसुरमोहनेन तद्विनाशार्थत्वादामकृष्णादिरूपवल्लीलया आत्मीयसङ्कल्पेन धृतं दर्शनीयमेवान्यथा प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्य अवाप्तसमस्तकामस्य निरतिशयानन्दमहोदधेस्त्वेदं प्राकृतस्येव न घटत इति वक्तुमनितरसाधारणैर्द्धर्मैः सम्बोधयति—देवदेवेति । हे देवदेव देवानामस्मदादीनामपि देव ! हे जगद्व्यापिन ! जगद्व्यापित्वं न वाय्वाकाशादिवत्तूष्णीमपि तु प्रशासनेनेत्यभिप्रायेण सम्बोधयति जगदीशेति । हे जगदीश जगत्प्रशासितः ! जगच्छब्दः कार्यावस्थचिदचिदात्मकजगत्परः । न केवलं जगदीशः अपितु तद्रूपश्चेत्यभिप्रायेण सम्बोधयति—जगन्मयेति । हे जगत्प्रचुर तत्प्रचुरत्वं च तच्छरीरकत्वेनेत्यभिप्रेत्य तत्प्रतिसम्बन्ध्यात्मा त्वमेवेत्याह—सर्वेषामपि चेतनाचेतनात्मकानां भावानां पदार्थानामात्मा त्वमेव आत्मत्वमन्तःप्रविश्य धारकत्वं न केवलमात्मैव अपितु हेतुः कारणभूतः ईश्वरः कारणावस्थचिदचिन्निरतिशयवृहत् भवानेव आद्यन्तावित्यादिना जगत्कारणत्वेनोक्तस्य स्वरूपं विशोध्यते—तत्सत्यं ब्रह्म चिदिति । यथा “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यनेन जगत्कारणत्वादिवाक्योक्तं स्वरूपं विशोध्यते तद्वत् सत्यादिवाक्यार्थोऽत्रानुसन्धेयः । सत्यशब्देन सत्यशब्दस्य चिद्ब्रह्मशब्दाभ्यां ज्ञानानन्तपदयोश्चात्र प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ “कश्च ध्येयः कारणं तु ध्येयः” इति जगत्कारणत्वसमनियतत्वमुपास्यत्वमनितरसाधारणत्वञ्चाह—तवैवेति । यतो जगत्कारणभूतस्त्वमतस्तवैव चरणाम्भोजं निःश्रेयस्कामा मुमुक्षवः उभयतः इहामुत्र च सङ्गं त्यक्त्वा निराशिषः अनन्यप्रयोजनाः मुनयः मननशीलाः भक्तास्त्वत्स्वरूपरूपगुण-

विभूतिमननशीला इत्यर्थः । समुपासते सम्यग्विघ्नैरनभिभूयमानाः सन्तः उपासते समीपमासते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀
 अथ लीलार्थमेव योषिद्रूपमुपात्तम्, अन्यथा प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्य प्राकृतवन्न घटत इत्यभिप्रयन् प्रकृतिपुरुषयोरसम्भावितैर्धर्मै-
 विशिष्टं वेदान्तवेद्यं जगन्निमित्तकारणं स्तौति-त्वमिति । त्वं ब्रह्मस्वरूपेण गुणेश्च निरतिशयबृहत् ब्रह्मशब्दवाच्यं परमात्मतत्त्वं
 त्वमेव, किं तद् ब्रह्म ? यत्पूर्णं सर्वव्याप्यमृतं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहितं ब्रह्मामृतशब्दाभ्यां सत्यादिवाक्योदितं
 प्रत्यभिज्ञापितं पूर्णपदेन “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” इति वाक्योदितम् । अत्र पूर्णशब्दः कर्तरि क्तान्तः । विगुणं स्थौल्यादिगुण-
 रहितमनेन “अस्थूलमनण्वहस्वम्” इत्याद्यस्थूलादिवाक्योदितं प्रत्यभिज्ञापितं, विशोकमित्यनेन “य एष आत्माऽपहतपाप्मा”
 इत्यादिदहरवाक्योदितम् आनन्दमात्रमित्यनेन “विज्ञानमानन्दम्” इत्यादिवाक्योदितं मात्राचा दुःखसम्भेदव्युदासः । अविकार-
 मित्यनेन “निष्क्रियं निष्कलम्” इत्यादिवाक्योदितं निरवयवत्वप्रत्यभिज्ञानादनन्यत् सर्वशरीरकत्वात्सर्वकारणत्वाच्च सर्वस्मात्
 प्रकृतिपुरुषात्मकाज्जगतोऽनन्यत् । अनेन “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत्सत्यं, स आत्मा, अयमात्मा ब्रह्म, तत्त्वमसि, सर्वं खल्विदं
 ब्रह्म” इत्यादिवाक्यार्थः प्रत्यभिज्ञापितः । अन्यच्छरीराच्छरीरिणो भिन्नत्वादन्यत् अनेन “य आत्मनि तिष्ठन्, यः पृथिव्यां तिष्ठन्”
 इत्यादिश्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापितः, विश्वस्योदयस्थितिसंयमानां सृष्टिस्थितिलयानां हेतुरित्यनेन “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्, अनेन
 जीवेनात्मनानुप्रविश्य सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः” इत्यादिकारणवाक्यार्थः, आत्मेश्वर अनन्येश्वरः
 “पतिं विश्वस्यात्मे श्वरम्, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः” इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः । यद्वा विश्वस्य
 चिदचिदात्मकस्यात्मा तदुदयस्थितिसंयमानां व्यापाराणां तदपेक्षतया कर्तृभूतोक्तविधपरमात्मस्वरूपपेक्षतया तदुदयादी-
 नामीश्वरकर्तृभूतश्चेत्यर्थः । अनेन पूर्वमभिप्रेतं निमित्तकारणत्वमुपपादितं भवति । एवंभूतोपि त्वमनपेक्षः अपेक्षारहितः
 अनादरः सर्वमिदं कल्याणगुणजातमभ्याददानोप्यनादरः—अनेन “सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादरः” इति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः ।
 अवाप्तसमस्तकामत्वेनापेक्षणीयत्वाभावादानादरः । अत एवावाक् अजल्पाकः परिपूर्णैश्वर्यत्वात् “ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं
 जगत्तृणीकृत्य जोषमासीनः” इति श्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापित इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अनन्यद्वयदित्युक्तेऽनन्यत्वान्यत्वे
 उपपादयति—एक इति । सदसत् चिदचिदुभयात्मकं जगत्त्वमेक एव कार्यभूताच्चिदचिदुभयात्मकाज्जगतस्तत्कारणभूतस्त्वमभिन्न
 एवेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । ननु कार्यकारणाभ्यां सजातीयाभ्यामेव भवितव्यम्, कार्यञ्च जगच्चिदचिदात्मकम्,
 अहन्तु तदुभयविलक्षणत्वेन त्वयैवाभिहित इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्विशिनष्टि—एक इति । एकः नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिद-
 चिच्छरीरकत्वेन एकः सदसदात्मकजगद्भेदस्य नामरूपविभागप्रयुक्तत्वेन तत्प्रतिसम्बन्धेकत्वं तदभाव-प्रयुक्तमत्रैकशब्दार्थः ।
 एवञ्च सालक्षण्यात् कार्यकारणभावस्योरभेदश्चोपपन्न इति भावः । कार्यकारणयोरभेदे दृष्टान्तमाह—अद्वयमिति । कृताकृतं
 कार्यकारणावस्थं स्वर्णमद्वयमेकमेव तद्वत् । इह कार्यकारणयोर्जगद्ब्रह्माणोर्न वस्तुभेदः । न वस्तुभेद इत्यनेन कार्यत्वकारणत्वाव-
 स्थयोरवस्थातद्वतोश्च भेदप्यवस्थावतोर्वस्तुनोः कार्यकारणयोरभेदः । कारणद्रव्यमेवावस्थान्तरापन्नं कार्यमित्युक्तम् । अनेना-
 सत्कार्यवादव्युदासः सूचितः । तमेवोपपादयति—त्वयि कार्यकारणरूपे त्वयि विकल्पो भेदः जनैर्वैशेषिकादिभिरज्ञानकल्पितः,
 बुद्धिशब्दान्तरादीनामवस्थाभेदान्पुपपत्तेर्वस्तुभेदोऽज्ञानकल्पित इति भावः । यतोऽयं गुणव्यतिकरः गुणपरिणामात्मकः प्रपञ्चः
 निरुपाधिकस्य प्रकृतिपुरुषाभ्यां निकृष्टस्वरूपस्य तव सम्बन्धी त्वच्छरीरभूतस्तत्स्वत्स्वरूपं शरीरभूतात् गुणव्यतिकरात् द्वयं
 भिन्नञ्चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवज्ज्ञानसाधनभक्तिविधानार्थं देवोत्तमरुद्रादिसम्भाव्यमहिमा वर्ण्यतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र विष्णुशिवयोः संवाद-
 प्रकारं वक्तुमाह—वृषध्वज इति । हरिः सुरगणान् सोममपाययदिति यदिदं निश्चयम् ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ सः उभया “सोषाम-
 बिन्दत्सखासो अग्निं सो अर्केण विबबाधे तमांसि सेन्द्रभवोयमवथ यूयमिन्द्रश्च मर्त्यः” इत्यादिवत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀
 हेतुनिमित्तकारणम् अदृष्टादिवन्नेत्याह, आत्मेति । न जीव इत्याह—ईश्वर इति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ईश्वरश्चेच्छिवः किं न तस्य
 स्वातन्त्र्येणोपास्यमानत्वासम्भवात् अस्य मोक्षार्थिभित्थात्वादित्याह तवेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उपास्यमानमपि शबलं किं न
 स्यादिति तत्राह—त्वं ब्रह्मेति । ब्रह्मपदार्थमाह, पूर्णमिति । अविनाशिनः पूर्णत्वं युक्तमित्याह, अमृतमिति । अमृतत्वं कुत इति
 तत्राह, विगुणमिति । अत एव विशोकम् आनन्दमात्रमतोपि शोको नास्त्यस्य षड्विकाररहितम् । एतादृशमन्यन्नास्तीत्याह, अनन्य-
 दिति । स्वगतभेदविवर्जितं वा अन्यज्जगत इति शेषः, सर्वस्माद्विन्नमित्यर्थः । जगत्कारणस्य तदुदासीनस्य चैकत्वप्रकटनाय पुनरुक्त-
 माह, विश्वस्येति । एवंविधं ब्रह्म प्रकृत्यादिकमपेक्षानपेक्षयाऽपि कर्तुं समर्थम् इत्याह, तदुपेक्षतयेति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एतत्कथमिति
 तत्राह—एक इति । यथा कुण्डलाद्यात्मना कृतं प्रकृत्यात्मना त्वकृतं स्वर्णमेकमेवेह स्वर्णं वस्तुतो भेदो नास्ति तथा सदादिवस्तुषु
 स्थितत्वात्तत्स्वभावप्रवर्तकत्वेन सदादिशब्दवाच्यस्त्वमप्येक एव । इदमपि सामर्थ्याभावे न युक्तमतो निरतिशयसामर्थ्यमस्याव-

गम्यत इति भावः । स्थानभेदादेकस्य परमात्मनो भेदकल्पनमज्ञानमूलमित्याह—अज्ञानत इति । जनैरज्ञानतस्त्वयि विकल्पो भेदो विहितो यस्मात्तस्मादवस्तुभूत इति शेषः । विहत इति पाठे अज्ञानतस्त्वयि विकल्प इति यस्मात्तस्माद्विहितो नष्ट इत्यर्थः, भेदकल्पनायां का प्राप्तिरिति तत्राह गुणेति । गुणानां व्यतिकरो मिथः कार्यार्थसमवायविशेषो यस्मात्सः तत्तत्कार्येषु तत्तत्प्रवर्तकत्वेन तत्स्थत्वात्तादशङ्केति भावः । ननु, स्वतो भेदाभावेऽप्युपाधिभेदात् स्यादिति तत्राह, निरुपाधिक इति । उपाधिसद्भावे तद्भेदात्सोऽस्तीति शङ्कितुं शक्यते स एव नास्ति, आनन्दमात्रमिति निर्धारितत्वात्, पुनर्वचनं मन्दशङ्कानिवारणार्थमिति ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

प्रथमं भगवत्त्वं दर्शयन्नाह, देवदेवेति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अथ ब्रह्मत्वं दर्शयन्नाह, आद्यन्ताविति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अतस्तथा तथा स्फूर्तये त्वच्चरणाम्भोजमेव सेव्यमित्याह, तवैवेति । श्रेयस्कामास्त्वद्भक्तित्वदुपयोगिमङ्गलकामाः निराशिः तदितरकामनाशून्याः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कथमेकस्य मम ब्रह्मत्वं भगवत्त्वञ्च तत्राह—त्वं ब्रह्मेति, आनन्दमात्रलक्षण-विशेष्यांशेन त्वं ब्रह्माख्यः विश्वहेतुशक्तिमता वैशिष्ट्येन तु त्वं भगवानित्यर्थः । तर्हि कथं सापेक्षोऽहम् ? नेत्याह—तेन विश्वेनपेक्ष्यत्वं यस्मात्तस्मात्त्वमनपेक्ष्य एव, लोकवल्लीलाकैवल्येन तु तत्सृष्ट्यादौ प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एतावता त्वयि सुवर्ण इव वस्तुभेदो नास्ति स्वकार्यं सुवर्णत्वाव्यभिचारवत्त्वद्रूपत्वाव्यभिचारात् तथापि सुवर्ण इव त्वयि शुद्धे जनैर्यो विकल्पो विविध-कल्पना विहितो मतः, स पुनरज्ञानत एव, कुतः ? यस्मात् सूर्यवन्निरुपाधिकस्यैव सतस्त्व ये गुणाः रश्मिप्रतिच्छविर्वैचित्र्यवद् बहिरङ्गशक्त्यंशः सत्त्वादयः, तेषामेव व्यतिकरो विकल्पोऽयं तथापि सूर्यं विना तदभावात् सूर्यत्वमेव तत्र परामृश्यमिति सुवर्णदृष्टान्तोऽपि सिद्ध इति भावः ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मायामौढ्यादवैदग्ध्यादैर्यानां मोहनेन किम् । इति मोहयितुं शम्भुमानैषीत्स्वान्तिकं हरिः ॥

द्वादशे मोहयन् शम्भुं पश्यन्त्याः शम्भुयोषितः । मोहिन्या विश्रमस्यासाधारण्यं तावबूबुधत् ॥

सोमया उमया सह ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ हे देवदेव ! ननु, त्वमपि देवेषु दीव्यसीति तत्राह—हे जगद्व्यापिन् ! मम जगन्मध्यवर्तित्वान्मामपि त्वं व्याप्नोषीत्यर्थः । अतो मत्सहितं जगदिदं तव ईशितव्यमेवेत्याह, हे जगदीश ! ननु विश्वेश्वरत्वेन त्वमुच्यसे लोकैस्तत्राह, हे जगन्मय ! त्वं चिन्मयोपि जगन्मयः जगन्मयत्वादीशितव्योऽपीश्वरः न त्वहमीदृशः, किन्तु ब्रह्मेन्द्रादिवदुपचारादेव विश्वेश्वर इति भावः । ननु तर्हि मां त्वं प्रधानस्वरूपं ब्रूषे तस्यैव जगदुपादानत्वप्रसिद्धे-र्जगद्रूपत्वं तत्राह, सर्वेषां भवानां वस्तूनां त्वमात्मा चेतयिता च हेतुश्चेत्यतस्त्वमेवेश्वर इति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ननु जगन्मयत्वोक्त्या जगत उत्पत्त्यादिना नश्वरत्वेन जाड्येन च ममापि किं तथात्वं ब्रूषे ? नहि नहीत्याह—आद्यन्ताविति, अस्य जगतः यो आद्यन्तो जन्ममृत्यु यच्च मध्यं जीवनं यच्च इदं प्रत्यक्षं वस्तु अन्यत् परोक्षम् अहमहङ्कारास्पदं बहिर्ममकारास्पदं च वस्तु यतो भवति तद्ब्रह्म चिद्रूपो भवान् । अव्ययस्य ब्रह्मणस्तवाद्यन्तादीनि न सन्ति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तवैवंभूतत्वे महतामा-चार एव प्रमाणमित्याह—तवैव ननु मम, मम तु सकामा एवेति भावः । श्रेयस्कामा भक्तीच्छवः उभयत्र इहामुत्र च यथा त्वद्भक्ता निराशिषस्तथा त्वमपि निराशीर्न त्वस्मदादिरिवैश्वर्यकामनया सेवकसापेक्षः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यतस्त्वं विश्वस्मा-द्विलक्षणस्वरूप एवेत्याह—त्वमिति । ब्रह्म चिन्मयं विश्वं त्वचित् एवं पूर्णमित्यादिविशेषणैर्विश्वमपूर्णं समुत्तिकं सगुणं सशोकं सुखदुःखात्मकं सविकारं तथा न विद्यत अन्यत् यतस्तद्ब्रह्म अनन्यत् सर्वकारणत्वात् विश्वं तु अन्यत् चिद्विन्नत्वात् तथा ब्रह्म अन्यत् मायिकजडविश्वमिन्नत्वात् विश्वं तु अन्यत् ब्रह्मकार्यत्वात्—ब्रह्मकार्यत्वमेव स्पष्टयति, विश्वस्य उदयादीनां हेतुः तदुपाधीनामात्मनां जीवानामीश्वरश्च तत्फलदाता तर्हि किं राजादिवत् कयाप्यपेक्षया सेवकेभ्यः फलं ददामि ? न हि न हि, तदपेक्षतया तेषाम् अपेक्षा यत्र स तदपेक्षस्तस्य भावस्तथा तथैव फलं ददासि न तु स्वापेक्षया तैर्जीवैरेव स्वस्वफलप्राप्त्यर्थं त्वमपेक्ष्यसे इत्यर्थः । त्वन्तु अनपेक्षः स्वप्रयोजनार्थं तान् नापेक्षसे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किञ्च जीवानां त्वदीयतटस्थशक्तिकार्यत्वात् तदुपाधैर्विश्वस्य त्वदीयमायाशक्तिकार्यत्वादिदं चिज्जडात्मकं जगदपि त्वमेवेत्याह—एक इति । सदसत् कार्यकारणात्मकं जगत्तत्र द्वयं कार्यं विराट् अद्वयं कारणं महदादि किमिव कृताकृतं स्वर्णमिव । कृतं कुण्डलादि अकृतं केवलस्वर्णम् इह विराण्महदाशोः कार्यकारणयोर्वस्तुनः परमकारणत्वात्त्वतो भेदो नास्ति कार्यकारणयोरभेदाऽवगमात् विराजो महदादिकार्यत्वात् महदादेर्मायाकार्यत्वात् मायायास्त्वच्छक्तित्वेन त्वद्रूप-त्वादिति भावः । अत एव तदज्ञानत एव त्वयि एकस्मिन्नेव जनैर्विकल्पः विहितः जगत्कारणं ब्रह्मेति मायेति अज्ञानमिति

कर्मेति विविधा कल्पना कृता । यस्मान्निरुपाधिकस्य गुणातीतस्वरूपस्य तत्र गुणैरेव व्यतिकरो व्यसनं विवादरूपा विपत्तिरिति यावत् । यच्छक्तयो वदतां वादिनां 'विवादसंवादभुवो भवन्ति' इति हंसगुह्योक्तेः । "अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः" इति मेदिनी ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मोहिनीरूपं दृष्ट्वा शिशोऽपि मोहमुपागत इति वर्णयति—वृषध्वज इति द्वादशाध्यायेन ॥ १-२ ॥ * * सोमया उमया सह ॥ ३ ॥ * * देवदेवत्वादौ हेतूनाह, सर्वेषां चेतनाचेतनात्मकानां भावानां त्वमात्मा आश्रयः हेतुः सृष्ट्यादिकर्त्ता ईश्वरः नियन्ता ॥ ४ ॥ * * सर्वहेतुत्वं प्रपञ्चयति—यत् यस्मिन् प्रपञ्चे अहमहमर्थभूतं चेतनं तत्त्वं बहिः देहेन्द्रियादिरूपमचेतनं तत्त्वं तस्यास्य चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य यतः आद्यन्तौ सृष्टिसंहारौ मध्यं पालनम् इदं स्थूलत्वमन्यत्सूक्ष्मत्वं च तत् सत्त्वं चिदज्ञानं ब्रह्मानन्दं "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति श्रुतिप्रोक्तं परं तत्त्वं भवान् । अविकारि-स्वरूपत्वाऽजत्वाऽविनाशित्वस्वानन्दपूर्णत्वं भगवत् आह—यस्याव्ययस्याविकारिस्वरूपस्य एतानि उत्पत्तिविनाशपालनानि भवन्ति स भवानित्यन्वयः ॥ ५ ॥ * * मुमुक्षूपास्यस्त्वमेवेत्याह—तवेति । उभयतः इहामुत्र च सङ्गमासक्तिं विसृज्य त्यक्त्वा ॥ ६ ॥ * * उक्तार्थदृढीकरणार्थं बृहत्त्वपूर्णत्वादीन् विश्वहेतुत्वादीन् सर्वभिन्नाभिन्नत्वसर्वसम्मतत्वेयत्तान-वच्छिन्नत्वादींश्च भगवतो गुणान् श्रुतिस्मृतिसूत्रगणसिद्धान् सङ्ग्रहेण वर्णयति—त्वं ब्रह्मेति पञ्चभिः । ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुण-शक्त्याश्रयं तत्त्वं त्वमेव पूर्णममृतं च त्वं विगुणं निखलैर्ह्यैर्गुणैर्बर्जितमत एव सर्वोपादानकारणत्वेन सर्वाऽभिन्नम् अन्यत् चिदचिच्छक्तिमयसर्वप्रपञ्चभिन्नस्वरूपम् यतो विश्वस्य उदयादीनां हेतुः विश्वस्य आत्मान्तर्यामी च तदपेक्षतया विश्वस्थिति-प्रवृत्त्यादिप्रदत्वेन ईश्वरः नियन्ता च अनपेक्षः अन्यायतस्थितिप्रवृत्त्याद्यपेक्षारहित इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * तार्किकाद्य-भिमतस्य जगदीशयोरत्यन्तभेदस्याऽज्ञानमूलत्वं दर्शयन् पूर्वोक्तं जगद्ब्रह्मणोभिन्नाभिन्नं सम्बन्धं दृष्टान्तेनोपपादयति—एक इति । सदसद्द्वयं चिदचिदात्मकं द्वयं कार्यम् अनभिव्यक्तनामरूपचिदचिच्छक्तिमत कारणमेव "सदेव सौम्यदेमग्र आसीत्" इति श्रुतेः । तच्चाद्वयम् एकः समाधिकशून्यस्त्वमेवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः कृतं कटककुण्डलादिरूपमकृतं तत्कारणं च स्वर्णमेव भवति तदिव दार्ष्टान्ते हेतुः यस्माद्धेतोः निरुपाधिकस्य सजातीयविजातीयपदार्थाद्वयरूपोपाधिरहितस्यानन्तशक्तिमतः एकस्यैव कारणभूतस्य भवतः सम्बन्धिगुणव्यतिकरः प्रपञ्चः "तदात्मानं स्वयमकुरुत सच्च त्यच्चाऽभवत्" "एकोऽहं बहुस्याम्" इत्यादिश्रुतेः । एवं यद्यपि वस्तुनोजैगद्ब्रह्मणोर्भेदः घटकुलालयोरिव नास्ति, तथापि त्वयि निमित्तोपादानरूपे जनैः परमाण्वादि-कारणवादिभिः अज्ञानतः विकल्पो भेदो विहितः, ईश्वरभिन्नः परमाणुमयः संसारः इति जगदीशयोः घटकुलालयोरिव भेदः कल्पित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवन्मोहिनीरूपदर्शनेन विमोहितः । देवश्रेष्ठो महादेवो द्वादशे तन्निरूप्यते ॥ १ ॥

यत्र देवप्रवरो विनिर्जितकाम ईश्वरकोट्यापन्नः श्रीमहादेवोऽपि भगवतो मोहिनीरूपदर्शनेन विमोहितः तत्राति-कामुका असुरास्तद्दर्शनेन विमोहिता इति न चित्रमिति सूचयन् महादेवमोहनप्रसङ्गमाह—वृषध्वजेत्यादिना । हरिर्योषिद्रूपेण दानवान् मोहयित्वा स्वभक्तान् सुरगणान् सोमममृतम् अपाययदितोदं वृषध्वजो महादेवो निशम्य श्रुत्वा वृषमारुह्य सर्वभूत-गणैर्वृतः सह देव्या पार्वत्या सहितो यत्र मधुसूदनः मधुदैत्यविमर्दको भगवान् विष्णुरास्ते तत्र तन्मोहिनीरूपं द्रष्टुं ययाविति द्वयोरन्वयः । वृषवाहना अन्येऽपि सन्ति तच्छङ्कावारणाय तं विशिनष्टि—गिरिश इति । देव्या सह गमनं तस्या अपि मोहिनी-स्वरूपचमत्कारप्रदर्शनार्थम् ॥ १-२ ॥ * * भगवता विष्णुना सादरं प्रीतिपूर्वकं यथा भवति तथा सोमया उमया सहितो भवः सभाजितः पूजाप्रशंसादिभिः सत्कृतः अतः सूपविष्टः सुखेन उपविष्टः हरिं प्रतिपूज्य स्तुतिनमस्कारादिभिः सत्कृत्य स्मयन् मोहिनीरूपस्मरणेनाश्रयं कुर्वन्निदं वक्ष्यमाणम् उवाचेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ * * तत्र स्वापेक्षितमोहिनीदर्शनं प्रार्थयितुं प्रथममचिन्त्यानन्तैश्वर्यवत्त्वेन सर्वकारणत्वेन सदुपास्यत्वेन दुर्विज्ञेयत्वेन च भगवन्तं स्तौति—देवदेवेत्यष्टभिः । कुतोऽहं देवानां देव इत्यपेक्षायामाह—हे जगद्व्यापिनिजित । जगद्व्यापकत्वेऽपि हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हे जगन्मयेति । जगत उपादानत्वादुपादानोपादेययोरभेदाच्चेति भावः । न केवलमुपादानं किन्तु निमित्तकारणमपि त्वमेवेत्याशयेन पुनः सम्बो-धयति—हे जगदीशेति । जगत उदयोत्पादकः पालकः उपसंहारकश्चेति भावः । एवं सम्बोधनैः सूचितमेवार्थं स्पष्टयति—सर्वेषामिति । अपिशब्दोऽवधारणार्थकः । सर्वेषां भावानां स्थावरजङ्गमात्मकसर्वपदार्थानाम् आत्मा स्वरूपमुपादानं त्वमेवेत्यर्थः । तथा सर्वेषां पदार्थानां हेतुरुत्पादको निमित्तकारणं त्वमेवेत्यन्वयः । तथा सर्वेषां भावानाम् ईश्वरः पालको

नियामक उपसंहर्ता च त्वमेवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं सर्वजगदुपादानत्वे विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याचिन्त्यानन्तै-
श्वर्यवत्तया सर्वोपादानत्वेऽपि न विकारित्वमित्याह—आद्यन्ताविति । अस्य जगतो यौ आद्यन्तौ जन्ममृत्यू यच्च मध्यं जीवनं
यच्च इदं प्रत्यक्षं वस्तु यच्चान्यत् परोक्षं वस्तु यच्चाहमहङ्कारास्पदं भोक्तृ यच्च बहिर्ममकारास्पदं भोग्यं वस्तु तत्सर्वं यतो भवति
यस्य चैतानि आद्यन्तादीनि न भवन्ति तत्सत्यं सर्वोपादानत्वेन परमार्थभूतं सर्वनिर्माणकर्तृत्वेन सर्वपालकत्वेन सर्वान्तर्या-
मित्वेन सर्वोपसंहारकर्तृत्वेन च चित् चैतन्यरूपं ब्रह्म भवानेवेत्यन्वयः । ननु सर्वोपादानत्वेन तस्य कथं न विकारित्वमित्या-
शङ्क्याह—अव्ययस्येति । स्वरूपतो गुणतश्च व्ययशून्यस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अत एव मुमुक्षुभिस्त्वमेवोपास्यो नान्य
इत्याह—तवैवेति । श्रेयस्कामा मुमुक्षवस्तवैव चरणाम्भोजं सम्यक् आदरेणोपासते इत्यन्वयः । ननु धर्मादित्रिवर्गकामनासत्त्वे
कथं मुमुक्षत्वमिति शङ्कानिरासायाह—निराशिष इति । धर्मादित्रिवर्गकामनारहिता इत्यर्थः । ननु तत्तद्भोगासक्तौ कथं
तत्कामनाराहित्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह—विसृज्येति । उभयतः इहामुत्र च सङ्गं भोगासक्तिं विसृज्य त्यक्त्वेत्यर्थः । ननु
तदासक्तियागोऽपि कथमित्याकाङ्क्षायामाह—मुनय इति । अनेकजन्मानुष्ठितभगवदर्पितकर्मभिस्तत्कृपया विशुद्धान्तःकरणतया-
विचारेणोत्पन्नसदसद्विवेका इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रेमातिशयवशात्पूर्वोक्तमेव पुनः स्पष्टयति—त्वमिति । वेदप्रतिपादितं
ब्रह्म त्वमेवेत्यर्थः । ब्रह्मपदार्थं विवृणोति—पूर्णमिति सर्वत्र व्यापकमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—विश्वस्यात्मेति, तत्तत्सर्वपदार्थ-
स्वरूपमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—सर्वोपादानतया केनापि भेदाभावादित्यर्थः । न केवलमुपादानमेव किन्तु निमित्तकारणमपि
त्वमेवेत्याह—विश्वस्योदयस्थितिसंयमानां हेतुरिति न केवलं कारणमात्रं किन्तु जीवानामन्तर्यामितया तान् तत्तत्कर्मसु प्रवर्त्य
तदपेक्षिततत्तत्फलदाता चेत्याह—ईश्वरश्च तदपेक्षतयेति । तैः प्राणिभिस्तत्तत्फलदानार्थमपेक्ष्यत इति तदपेक्षस्तस्य भावस्तदपेक्षता
तया ईश्वरस्तत्तत्फलदाता चेत्यर्थः । किं तर्हि राजादिवत्कयाऽप्यपेक्षया सेवकेभ्यः फलं ददातीत्याशङ्क्याह—अनपेक्ष इति,
स्वयं तु परमानन्दपूर्णत्वात् सर्वपूजादिनिरपेक्ष एवेत्यर्थः । भवत्वेवं तथापि जगत उपादानत्वादुदयादिकर्तृत्वाच्च सृदादिव
द्विकारित्वं तु स्यादेवेत्याशङ्क्याह—अविकारमिति । तत्र हेतुमाह—अमृतमिति, मरणरहितमित्यर्थः । जन्मादिराहित्यस्योप-
लक्षणमेतत् । अत एव विशोकमिति । जन्मादिविकारवत् एव शोको भवतीति प्रसिद्धम् । जन्मादिराहित्ये हेतुमाह—
विगुणमिति, गुणातीतमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—अन्यदिति, गुणकार्याद्विगुणमित्यर्थः । तर्हि कीदृशं तदित्यपेक्षायामाह—
आनन्दमात्रमिति, आनन्दमात्रकरचरणमुखोदरादिमदित्यर्थः । अतः केवलं भक्तानुग्रहार्थमेव तवैश्वर्यं न स्वार्थमिति
फलितम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ नन्वेकस्यैव ब्रह्मणोऽन्यत्वमनन्यत्वं च कथं सङ्गच्छते इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति—एक
इति । सत् स्थूलमसत्सूक्ष्मं द्वयं कार्यमद्वयं कारणं च त्वमेवैकः । अत इह त्वयि प्रपञ्चे वचनवस्तुतो भेदः । तत्र दृष्टान्तमाह—
स्वर्णमिति । यथा कृतं कुण्डलादिरूपं द्वयं कार्यमकृतं च केवलमद्वयं कारणरूपं स्वर्णमेकमेव, न तत्र वस्तुतो भेदस्तथेत्यर्थः ।
कथं तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह—अज्ञानत इति । यस्मादज्ञानतस्त्वयि जनैर्विकल्पस्तत्तद्भेदो विहितः कल्पित एव, तस्मान्निरुपाधिकस्य
सर्वोपाधिनिर्मुक्तस्य शुद्धस्य तव गुणैः कृत्वैव व्यतिकरो भेदः, न वस्तुत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मोहिनीरूपसंवीक्षोत्सुकं द्वादश ईश्वरम् । तदादर्शयथ तं खिन्नं हरिर्बुद्ध्वा त्वसान्त्वयत् ॥ १ ॥

असुरा मायया विष्णोरमुह्यन्न तदद्भुतम् । महादेवस्य मोहोऽयमिति वक्तुं स ईरितः ॥ २ ॥

वृषध्वज इति । हरिः योषिद्रूपेण, दानवान् मोहयित्वा, सुरगणान्, सोमममृतं, अपाययत् । इदमितीदं, निशम्य
श्रुत्वा, वृषध्वजः ॥ १ ॥ ❀ ❀ वृषमिति । गिरिशो रुद्रः, वृषम् आरुह्य, सर्वभूतगणैः वृतः, देव्या भवान्या सह, यत्र
मधुसूदनः, आस्ते, तत्र द्रष्टुं तद्योषिद्रूपं निरीक्षितुम् आययौ । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ २ ॥ ❀ ❀ सभाजित इति ।
सोमया उमया सह, सादरं यथा तथा, भगवता, सभाजितः सत्कृतः, भवो रुद्रः, सूपविष्टः सम्यगुपविष्टः सन्, हरिं प्रतिपूज्य,
स्मयन्सन्, इदं वक्ष्यमाणं, उवाच । प्रतिपूजनमत्र स्तुतिर्बोध्या ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रतिपूजात्मिकां तामेव स्तुतिं दर्शयत्यष्टभिः
श्लोकैः । तत्रासुरसंमोहनाय धृतं योषिद्रूपं मह्यं दर्शयेति प्रार्थयितुकामः नटेनेव बालानसुरान् वञ्चयितुं, मया धृतं कपट-
पुंश्चलीरूपं द्रष्टुं किमिच्छसीति मा प्रत्याचष्टा इत्यभिप्रयन्, कृत्स्नजगदुदयविभवलयलीलस्याचिन्त्यविविधविचित्रशक्तेस्तव
तद्योषिद्रूपस्य धर्मप्रतिपक्षजगदुपद्रवकृदसुरमोहनेन तद्विनाशार्थत्वादामकृष्णादिरूपवल्लीलयात्मीयसंकल्पेन धृतमिति दर्शनीयमेव,
अन्यथा प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्यावाप्तसमस्तकामस्य निरतिशयानन्दमहोदधेस्तत्त्वेन प्राकृतस्येव न घटते, इति वक्तुर्मानतरसा-
धारणैर्धर्मैः संबोधयति । देवेति । देवानामस्मदादीनामपि देवो देवदेवस्तत्संबोधनं, हे जगद्व्यापिन्, हे जगदीश, हे जगन्मय,
सर्वेषाम् अपि भावानां पदार्थानाम् आत्माऽन्तः प्रविश्य धारकः, हेतुः कारणभूतः, ईश्वरः त्वम् एव, कारणावस्थचिदचिन्नियन्ता
चैकस्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एवं कार्यकारणोभयावस्थचिदचिदात्मकस्य कृत्स्नजगतः कारणत्वं यत्तदुपादानरूपं निमित्त-

रूपं चेति द्विविधमभिप्रेतं, तत्र तावदुपादानत्वमुपपादयं तत्प्रयुक्तविकारं परिहरति । आद्यन्ताविति । आद्यन्तौ, मध्यं च, यतो भगवतः, भवन्ति । एतानि आद्यन्तमध्यानि, अव्ययस्य यस्य भगवतः, न भवन्ति । यत्, इदमिदंकारास्पदं दृश्यम् अहमहंकारा-स्पदं द्रष्टृ च, बहिर्भोग्यं च अन्यद्भोक्तृ च, तत्सर्वं, सत्यं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहितं, चित् नित्यासंकुचितपरिच्छिन्न-ज्ञानाश्रयतया तदात्मकं, ब्रह्म स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्, भवानेव सर्वस्य त्वच्छरीरत्वात् । सत्याद्यात्मकस्य तव शरीरित्वात्तद्वत्त्वेऽपि तद्वत्तत्त्विकारवर्जित एव स्वैश्वर्येण भवसीति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तवैवंभूतत्वे त्वद्भक्तानां मुमुक्षूणा-माचार एव प्रमाणमित्याह । तवैवेति । यतो जगत्कारणभूतस्त्वमतः, तव एव चरणाम्भोजं, श्रेयस्कायाः, निराशिषः अनन्यप्रयोजनाः, मुनयो मननशीला भक्ताः, उभयतः इहामुत्र च सङ्गं त्यक्त्वा, समुपासते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु पूर्णकाम-त्वादिनाऽन्यनिरपेक्षस्य मम चरणाम्भोजोपासनया किं तेषां तत्राह । त्वमिति । पूर्णं सर्वव्यापि, अमृतं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहितं, त्रिगुणं स्थौल्यादिप्राकृतगुणरहितं, विशोकं शोकवर्जितं, आनन्दमात्रं, अविकारं विकारवर्जितं, अनन्यत् सर्व-शरीरकत्वात् सर्वकारणत्वाद्धेतोः प्रकृतिपुरुषात्मकात्सर्वस्माज्जगतः, अनन्यत्, अन्यत् शरीराच्छरीरिणो भिन्नत्वादन्यत्, ब्रह्म स्वरूपेण गुणैश्च बृहत्त्वात् ब्रह्मशब्दवाच्यं परमात्मतत्त्वं, त्वमेव । कथंभूतस्त्वं, विश्वस्य, उदयस्थितिसंयमानां, हेतुः, आत्मेश्वरो जीवानामीशिता च, तेषां जीवानां कर्मफलप्रदानार्थमपेक्षा तस्या भावस्तथा तदपेक्षतया वर्तमानः सन्नपि, अनपेक्षः, स्वैश्वर्येण तथात्वात्तदपेक्षारहितः, एवंभूतं तवैश्वर्यं केवलं भक्तानुग्रहार्थमेव न स्वार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अनन्यदन्यदित्युक्ते अनन्यत्वान्यत्वे उपपादयति । एक इति । सदसच्चिदचिदुभयात्मकं जगत्, त्वं भवान् एव । कार्यकारणभूताच्चिदचिदुभयात्मकाज्जगतस्तत्कारणभूतस्त्वमभिन्न एवेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । ननु कार्यकारणाभ्यां सजातीयाभ्यामेव भवितव्यं कार्यं च जगच्चिदचिदात्मकमहं तु तदुभयविलक्षणत्वेन त्वयैवाभिहित इति कथं मयि कारणता इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्विशिनष्टि । एकः नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरत्वेनैकः, नामरूप-विभागाहंस्थूलचिदचिच्छरीरत्वं कार्यत्वं नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरत्वं कारणत्वमेवं कार्यकारणभावस्तयोरभेदश्चोपपन्न इति भावः । कार्यकारणयोरभेदे दृष्टान्तमाह । कृतं कुण्डलादि कार्यावस्थमकृतं नामरूपरहितं केवलं कारणावस्थं, कृतं चाकृतं च कृताकृतं, कृताकृतत्वेन कार्यकारणावस्थं, स्वर्णम् इव, द्वयं अद्वयं च, कार्यावस्थायां द्वयत्वेन व्यवहार्यमाणं स्वर्णं कारणावस्थायामद्वयत्वेन व्यवहार्यमाणं स्वर्णं द्विधा व्यवहियमाणं सदपि यथैकं तद्वत्, इह न वस्तुभेदः । अयं भावः । कार्यावस्थ-जगद्ब्रह्मणोः कारणावस्थजगद्ब्रह्मणोरुभयोरप्युभयविधावस्थाभाक्त्वेनोभयविधतावत्त्वेऽपि, अवस्थावतोर्वस्तुनोरेकत्वादभेदः । अनेनासत्कार्यवादव्युदासः सूचितः । एतदेवोपपादयति । त्वयि कार्यकारणरूपे भवति, जनैर्वैशेषिकादिभिः, विकल्पो भेदः, अज्ञानतः विहितः कल्पितः यस्मात् अयं गुणव्यतिकरः गुणपरिणामात्मकः प्रपञ्चः, निरुपाधिकस्य तव विहितः, गुणव्यति-करात्मकः प्रपञ्चः शरीरं, त्वं शरीरी, ततः गुणव्यतिकरात्मकं विश्वं त्वच्छरीरभूतत्वात्त्वदविनाभूतं, तथात्वेऽपि तत्संसर्गजदोष-रहितस्त्वं ततोऽभिन्नो भिन्नश्चेति भावः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

मोहिनिरूपको देखकर महादेवजीका मोहित होना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! जब भगवान् शङ्करने यह सुना कि श्रीहरिने स्त्रीका रूप धारण करके असुरोंको मोहित कर लिया और देवताओंको अमृत पिला दिया, तब वे सती देवीके साथ बैलपर सवार हो समस्त भूतगणोंको लेकर वहाँ गये, जहाँ भगवान् मधुसूदन निवास करते हैं ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ भगवान् श्रीहरिने बड़े प्रेमसे गौरी-शङ्कर भगवान्का स्वागत-सत्कार किया । वे भी सुखसे बैठ कर भगवान्का सम्मान करके मुस्कराते हुए बोले ॥ ३ ॥ ❀ ❀ श्रीमहादेवजीने कहा—समस्त देवोंके आराध्यदेव ! आप विश्वव्यापी, जगदीश्वर एवं जगत्स्वरूप हैं । समस्त चराचर पदार्थोंके मूल कारण, ईश्वर और आत्मा भी आप ही हैं ॥ ४ ॥ ❀ ❀ इस जगत्के आदि, अन्त और मध्य आपसे ही होते हैं; परन्तु आप आदि, मध्य और अन्तसे रहित हैं । आपके अविनाशी स्वरूपमें द्रष्टा, दृश्य, भोक्ता और भोग्यका भेदभाव नहीं है । वास्तवमें आप सत्य, चिन्मात्र ब्रह्म ही हैं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कल्याणकामी महात्मा लोग इस लोक और परलोक दोनोंकी आसक्ति एवं समस्त कामनाओंका परित्याग करके आपके चरणकमलोंकी ही आराधना करते हैं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आप अमृतस्वरूप, समस्त प्राकृत गुणोंसे रहित, शोककी छायासे भी दूर स्वयं परिपूर्ण ब्रह्म हैं । आप केवल आनन्द-स्वरूप हैं । आप निर्विकार हैं । आपसे भिन्न कुछ नहीं है, परन्तु आप सबसे भिन्न हैं । आप विश्वकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयके परम कारण हैं । आप समस्त जीवोंके शुभाशुभ कर्मका फल देनेवाले स्वामी हैं । परन्तु यह बात भी जीवोंकी अपेक्षासे ही कही जाती है;

वास्तवमें आप सबकी अपेक्षासे रहित, अनपेक्ष हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स्वामिन् ! कार्य और कारण, द्वैत और अद्वैत—जो कुछ है, वे सब एकमात्र आप ही हैं; ठीक वैसे ही जैसे आभूषणोंके रूपमें स्थित सुवर्ण और मूल-सुवर्णमें कोई अन्तर नहीं है—दोनों एक ही वस्तु हैं। लोगोंने आपके वास्तविक स्वरूपको न जाननेके कारण आपमें नाना प्रकारके भेदभाव और विकल्पोंकी कल्पना कर रखी है। यही कारण है कि आपमें किसी प्रकारकी उपाधि न होनेपर भी गुणोंको लेकर भेदकी प्रतीति होती है ॥ ८ ॥

त्वां ब्रह्म केचिदवयन्त्युत धर्ममेके एके परं सदसतोः पुरुषं परेशम् ।
अन्येऽवयन्ति नवशक्तियुतं परं त्वां केचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतन्त्रम् ॥ ९ ॥
नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ।
यन्मायया मुषितचेतस ईश दैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥ १० ॥
स त्वं समीहितमदःस्थितिजन्मनाशं भूतेहितं च जगतो भवबन्धमोक्षौ ।
वायुर्यथा विशति खं च चराचराख्यं सर्वं तदात्मकतयावगमोऽवरुन्त्से ॥ ११ ॥

अवतारा मया दृष्टा रममाणस्य ते गुणैः । सोऽहं तद् द्रष्टुमिच्छामि यत् ते योषिद्वधुर्धृतम् ॥ १२ ॥
येन सम्मोहिता दैत्याः पायिताश्चामृतं सुराः । तद् दिदृक्ष्व आयाताः परं कौतूहलं हि नः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच

एवमभ्यर्थितो विष्णुर्भगवान् शूलपाणिना । प्रहस्य भावगम्भीरं गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच

कौतूहलाय दैत्यानां योषिद्वेषो मया कृतः । पश्यता सुरकार्याणि गते पीयूषभाजने ॥ १५ ॥
तत्तेऽहं दर्शयिष्यामि दिदृक्षोः सुरसत्तम । कामिनां बहु मन्तव्यं संकल्पप्रभवोदयम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—केचित् त्वां ब्रह्म अवयन्ति उत एके धर्मम् एके सदसतोः परं परेशं पुरुषम् अन्ये त्वां नवशक्तियुतं परं केचित् अव्ययम् आत्मतत्त्वं महापुरुषम् अवयन्ति ईश अहं परायुः मरीचिमुख्याः ऋषयः सत्त्वसर्गाः खलु न जानन्ति उत शश्वदभद्रवृत्ताः यन्मायया मुषितचेतसः दैत्यमर्त्यादयः किम् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ यथा वायुः चराचराख्यं च खं विशति अवगमः सः त्वं समीहितम् अदःस्थितिजन्मनाशं भूतेहितं च जगतः भवबन्धमोक्षौ सर्वं तदात्मकतया अवरुन्त्से ॥ ११ ॥ ❀ ❀ मया गुणैः रममाणस्य ते अवताराः दृष्टा सः अहं ते यत् योषिद्वधुः धृतं तत् द्रष्टुम् इच्छामि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ येन दैत्याः सम्मोहिताः च सुराः अमृतं पायिताः तत् दिदृक्ष्वः आयाताः हि नः परं कौतूहलम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ शूलपाणिना एवम् अभ्यर्थितः भगवान् विष्णुः भावगम्भीरं प्रहस्य गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पीयूषभाजने गते सुरकार्याणि पश्यता मया दैत्यानां कौतूहलाय योषिद्वेषः कृतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ सुरसत्तम अहं कामिनां बहु मन्तव्यं संकल्पप्रभवोदयम् तत् दिदृक्षोः ते दर्शयिष्यामि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अत एव त्वां बहुधा वर्णयन्ति तत्त्वतस्तु केऽपि न जानन्तीत्याह द्वाभ्याम् । त्वां ब्रह्म वेदातिनोऽवयन्ति मन्यन्ते । त्वामेव धर्मं मीमांसका मन्यन्ते । प्रकृतिपुरुषयोः परं पुमांसं सांख्याः । विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्या ईशाना

१. प्रा० पा०—मिश्रा । २. प्राचीने पाठे श्री शुक उवाच न । ३. प्रा० पा०—प्राचीने पाठे 'श्रीभगवानुवाच' न । ४. प्रा० पा०—

अनुग्रहा चेत्येवं नवशक्तियुतं परं पांचरात्राः । महापुरुषं पातंजलाः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ परायुर्ब्रह्मा । सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणेन
सृष्टा अपि येन त्वया विरचितं विश्वमपि खलु तत्त्वतो न जानन्ति किं पुनस्त्वाम् । हे ईश अभद्रं राजसं तामसं च वृत्तमुत्प-
त्तिर्येषां ते न जानन्तीति किमु वक्तव्यम् ॥ १० ॥ ॐ ॐ किं तु त्वं तत्सर्वं जानासीत्याह । स त्वं सर्वमवरुन्ते व्याप्नोषि
जानासि । किं तत्सर्वम् । समीहितं स्वकृतमदःस्थितिजन्मनाशमप्युष्य जगतो जन्मादिभूतानामीहितं च जगतो भवबंधमोक्षौ
च । व्याप्तौ दृष्टांतः—चराचराख्यं देहजातं खं च यथा वायुराविशति तथा । कथमवरुन्ते । तदात्मकतया तस्य सर्वस्यात्म-
तयेत्यर्थः । आत्मत्वे हेतुः । अवगमो ज्ञानरूप इति ॥ ११ ॥ ॐ ॐ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति अवतारा इति
द्वाभ्याम् ॥ १२-१४ ॥ ॐ ॐ सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यतीति पश्यता । अयं भावः । अवश्यं तावदुन्मत्तान्दैत्या-
न्वंचयित्वा देवेभ्योऽमृतं देयं न चैवं वैषम्यं रूपांतरेण कर्तुमुचितम् । अतो वंचनमोहनादिसारं कामिनिरूपं मया
धृतमिति ॥ १५ ॥ ॐ ॐ तद्रूपं दर्शयिष्यामि संकल्पप्रभवः कामस्तस्योदयो यस्मात् ॥ १६-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत एव वस्तुस्वरूपाज्ञानादेव । कवयस्तत्तच्छास्त्रज्ञाः । “तमेकं संतं बहुधा वदन्ति” इत्यादिश्रुतेः । “नीहारेण
प्रावृता जल्प्याः” इत्यादिश्रुतेः । तत्त्वतो यथार्थतः । वेदांतिनोऽद्वैतनिष्ठाः । पांचरात्रा वैष्णवाः । महापुरुषं पुरुषविशेषम् ।
पातंजला योगशास्त्रनिष्ठाः । “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” इति सूत्रात् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ परायुस्स-
र्वोत्कृष्टायुत्तेन द्विपराद्धौ लक्ष्यते । “द्विपराद्धावसाने हि प्रलयो ब्रह्मणः स्मृतः” इत्युक्तेः । “वृत्तं खोजीविकोत्पत्त्योः” इति
दंडी । कैमुत्येन राजसतामसेषु भगवल्लीलाज्ञानस्यात्यंतासंभव उक्तः ॥ १० ॥ ॐ ॐ भगवति सर्वज्ञत्वं समर्थयति—
किं त्विति । उपसर्गवशादुपाधेर्व्याप्तिज्ञानोभयार्थता च । सम्यगीहितं चेष्टितं स्वेनेहितं समीहितं वा स्वशब्दस्य समादेशो हि
पृषोदरादित्वात् । पृषोदरादिश्चाकृतिगणः । इत्यर्थ इति । सर्वात्मरूपत्वेन सर्वत्र व्याप्तोसीति तात्पर्यम् । अवगम्यते सर्वमने-
नेत्यवगमः “ज्ञानमेवात्मनो रूपं सर्वं तद्विषयं जगत्” इति वचनात् ॥ ११ ॥ ॐ ॐ प्रस्तुतं प्रकृतम् । येन दृष्टाः
सोऽहमित्यर्थः । ते त्वया ॥ १२ ॥ ॐ ॐ येन वपुषा । तद्रूपः । आयाता इति । गणापेक्षं बहुत्वम् । कौतूहलम् उत्कंठा ।
प्रहस्येति । स्वस्य योगेश्वरत्वं लोकेषु प्रख्यापयितुं मोहिनीरूपं दिदृक्षसे चेत्सत्यं ते तव सर्वं व्यक्तीभविष्यतीति भावः । भाव-
गंभीरं महादेवेनापि दुःप्रवेशम् ॥ १३ ॥ ॐ ॐ कौतूहलाय मोहनाय हर्षाय वा “कौतूहलं कौतुके तु हर्षमोहनकांतिषु”
इति कोशात् । अत्राशयमाह—अयं भाव इति । ननु स्वाभाविकरूपपरित्यागे को हेतुरिति चेदाह—न चेति । एवं वैषम्यं
दैत्यवंचनपूर्वं देवेभ्योऽमृतदानलक्षणं वैषम्यं रूपांतरेण स्त्रीरूपं विना । यत् इत्थमत इति ॥ १४-१५ ॥ ॐ ॐ संकल्पाच्चि-
न्तनात्प्रभवतीति तथा दैत्यानां कौतूहलायेति । तादृशानामेव मोहजनकं तदतिविस्मयास्पदं योषिद्वपुर्गुप्ताकं योगेश्वराणां तु
तदकिञ्चित्करं न हि मृगो मृगयुं हिंसितुं क्षमते इति भावः । दैत्यानामिति । तत्रैव स्थिताः सात्त्विकत्वाद्देवा नैव मुमुहुरिति
भावः । ननु तुच्छानां दैत्यानां कृते कायं ते यन्नस्त्राह—पश्यतेति । गत्यंतराभावादिति भाव इति विश्वनाथः । भवतु यथा
तथा तथापि तदर्थमेतावद्दूरदेशागमनं तव न वृथा भवितुमर्हतीत्याह—तदिति । दिदृक्षोरिति । दिदृक्षाऽभावे तत्रैव तव
विशिष्टबुद्धिर्नापयास्यतीति भावः । कामिनां बहु संतव्यं भवतु कामशत्रोस्त्व काम उद्भवितुं नैव शक्नोति तदपि कौतुकं चेत्
पश्येति भावो बाह्यः । आंतरस्तु कामजेतुरपि योगीश्वरस्यापि कामासन्धुमहावत्तन्निक्षेपे तदिदृक्षैव हेतुरभून्मम नात्र
दोष इति भावः ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अत एव बहुधा वर्णयन्ति तत्त्वतस्तु न जानन्तीत्याह—त्वामिति । केचिद्वेदान्तिनस्त्वामेव ब्रह्म अवयन्ति मन्यन्ते ।
एके मीमांसकास्त्वामेव धर्मं मन्यन्ते । एके केचित्साङ्ख्यत्वास्त्वामेव सदसतोः प्रकृतिपुरुषयोः परं पुरुषं परेषां ब्रह्मादीनामपीशं
मन्यन्ते । अन्ये पाञ्चरात्रा भक्तास्त्वामेव विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्या ईशाना अनुग्रहा चेत्येवं नवशक्तियुतं
परं परमेश्वरं मन्यन्ते । केचित् पातञ्जलास्त्वामेव अव्ययम् आत्मतन्त्रं महापुरुषं मन्यन्ते ॥ ९ ॥ ॐ ॐ नाहमिति । हे
ईश ! अहं रुद्रः परायुर्द्विपराद्धायुर्ब्रह्मा मरीचिमुखया ऋषयश्चापि सत्त्वेन सर्गो येषां तादृशा अपि तस्य तव मायया मुषितं
मोहितं चेतो येषां ते रुद्रादयः येन विरचितं विश्वमपि तत्त्वतो न जानन्ति । तर्हि शश्वदभद्रं तामसं राजसं च वृत्तमुत्पत्तिर्वृद्धिश्च
येषां ते दैत्यादयो न जानन्तीति किमुत वक्तव्यम् । यदा तद्विरचितं विश्वमपि न जानन्ति तदा त्वां न जानन्तीत्यपि
किं वक्तव्यम् ॥ १० ॥ ॐ ॐ स त्वमिति । अवगमः ज्ञानस्वरूपः सत्त्वं समीहितम् । स्वकृतमदो जगतः स्थितिजन्मनाशं
तथा भूतानाम् ईहितं कर्म च तथा तेषां भवेन बन्धं ततो मोक्षं चेति अवरुन्ते जानासि तथा तदात्मकतया तस्य सर्वस्य जगतः

उपादानतया सर्वं जगत् अवरुन्त्से व्याप्नोषि । व्याप्तौ दृष्टान्तः—चराचराख्यं देहजातं खं च यथा वायुराविशति तथेत्यर्थः ॥११॥
 अवतारा इति । गुणैः सत्त्वादिभिः रममाणस्य तवावतारा नरसिंहादयो मया दृष्टाः । स तव कृपापात्रत्वेन प्रसिद्धोऽहमिदानीं
 ते त्वया यद्योषिद्वपुर्धृतं तद् द्रष्टुमिच्छामि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ येनेति । येन योषिद्रूपेण दैत्याः संमोहिताः सुराश्चामृतं
 पायितास्तद्रूपं दिदृक्षुः सन्तो वयमत्रायाताः यस्मान्नोऽस्माकं परं कौतूहलमाश्चर्यं जातम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवमिति ।
 शूलपाणिना रुद्रेण एवमभ्यर्थितः संप्रार्थितो भगवान् विष्णुः भावगम्भीरं तद्रूपदर्शनेन शिवोऽपि विमोहितो भविष्यतीति
 भावो गम्भीरो यस्मिंस्तद्यथा भवत्येवं प्रहस्य गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कौतूहलायेति । पीयूषभाजने दैत्यहस्तगते
 सति वञ्चनमोहनादिसारेण योषिद्रूपेणैव सुरकार्याणि पश्यता मया दैत्यानां कौतूहलाय संमोहनाय योषिद्वेषो धृतो रूपान्तरेण
 तदसंभवात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदिति । हे सुरसत्तम ! सङ्कल्पप्रभवः कामः तस्योदयो यस्मात् तत् अत एव कामिनां बहु
 मन्तव्यं तद्रूपमहं ते दिदृक्षोर्दर्शयिष्यामि ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमनन्यत्वान्यत्वे उपपादिते तदेवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वेन वेदान्तवेद्यस्त्वमेवेति स्तुतम् । किम्बहुना “सर्वे वेदा
 यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्” इत्याद्युक्तरीत्या निगमागमादिषु सर्वत्र धर्मब्रह्मादिशब्दै-
 र्व्यवह्रियमाणस्त्वमेवेत्याह—त्वां ब्रह्मेति । केचिद्वेदोत्तरभागास्त्वां ब्रह्माऽवयन्ति मन्यन्ते ब्रह्मेति बोधयन्ति केचिद्वेदान्तिनो
 ब्रह्मेति व्यवहरन्तीत्यर्थः । एके मीमांसकाः धर्ममवयन्ति यद्यप्यपूर्वाख्यं क्रियाजन्यं ते धर्मं मन्यन्ते तथापि “फलमत-
 उपपत्तेः” [३।२।३७] इति शारीरकन्यायेनापूर्वस्यापि भगवत्प्रसादरूपत्वमकामेनापि तैरवश्यं वाच्यम् इति यागादिक्रियाया
 भगवदाराधनरूपत्वेन तत्प्रतिपादकस्य वेदपूर्वभागस्याराध्येऽलौकिकश्रेयस्साधने सिद्धधर्मरूपे तस्मिन्नेव पर्यवसानात्तत्रापि
 तात्पर्यवृत्त्या भगवानेव प्रतिपाद्यते इत्यभिप्रायेण धर्ममेकेऽवयन्तीत्युक्तम् । तथा चोक्तम्—

“ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥” इति

एके सेश्वरसांख्याः यौगिकाश्च तत्र वेदान्तविरुद्धतत्त्वापोहेनेतरद्वारा निरीश्वरसांख्यस्मृतिस्तु निर्मूलैवेति भावः ।
 सदसतोः प्रकृतिपुरुषयोः परं विलक्षणं परेशशब्दवाच्यमवयन्ति । अन्ये केचित्पाञ्चरात्रास्तु नवशक्तियुतम्—

“विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् । प्रह्ला सत्या तथेशानानुग्रहा नव शक्तयः ॥”

इत्युक्तनवशक्तियुतं परं निस्समाभ्यधिकमव्ययं निर्विकारं स्वतन्त्रं महापुरुषमवयन्ति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ न कात्स्न्येन
 त्वद्गुणान् स्तोतुं वयं प्रभवामः यतस्त्वया सृष्टं विश्वमेव तत्त्वतो न जानीमः इत्यत आह—नेति । अहं रुद्रः परायुः ब्रह्मा
 मरीच्यादयः ऋषयः त एते वयं सत्त्वसर्गा जन्तुसमूहाः यस्य तव मायया सङ्कुचितज्ञानाः यत्त्वया विरचितं विश्वमेव तत्त्वतो न
 जानीमः किं पुनरनन्तत्वस्वरूपगुणादिकमस्मादाद्य एव न जानन्ति किं पुनः शश्वत्सदा अभद्रवृत्ताः ज्ञानसंकोचकाऽमङ्गल-
 कर्मपरायणाः दैत्यमर्त्यादयो न जानन्तीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ त्वमेक एवापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावः सर्वज्ञ इत्याह—स इति ।
 स त्वमुक्तविधस्त्वं सर्वं तदात्मकतया सर्वान्तरात्मकतया व्याप्येति शेषः । अवरुन्त्से जानासि कथम्भूतोऽवगमः ज्ञानस्वरूपः
 सर्वात्मकतया शास्त्रेणावगम्यो वा किं तत्सर्वं समीहितं स्वकृतमदोऽमुष्य जगतः स्थितिसृष्टिनाशानां समाहारस्तद्भूतानाम्
 ईहितं च जगतो भवरूपं बन्धं मोक्षञ्चेत्येतत्सर्वम् । अवमुञ्चे इति पाठान्तरं तदाऽन्तरात्मतयावगमः अवगच्छतीत्यवगमः कर्त्तरि
 पचाद्यजन्तः जानन्नवमुञ्चे लीलारसमनुभवसीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः—चराचरात्मकं वस्तु वायुः स्वमाकाशं च यथा
 आविशति तद्वदिति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं प्रतिपूज्य प्रस्तुतं विज्ञापयति—अवतारा इति द्वाभ्याम् । गुणैः सर्वज्ञत्वसर्वान्तरात्म-
 त्वादिभिः कल्याणगुणैः रममाणस्य लीलारसमनुभवतत्त्वावताराः वराहादयो बहवो मया दृष्टाः योषिद्रूपं तु न दृष्टं सोऽहं
 दृष्टवद्भवदवतारोऽहमधुना यत्ते त्वया धृतं योषिद्रूपस्तद् द्रष्टुमिच्छामि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ येन योषिद्रूपेण दैत्याः संमोहिताः
 सुरास्त्वामृतं पायिताः तद्योषिद्रूपद्रष्टुमिच्छवो वयमागतास्तद्दर्शनेऽस्माकमाधिकं कौतूहलं वर्त्तते ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तो
 भगवान् रुद्रं प्रत्यभाषतेत्याह शुकः—एवमिति । इति इत्थं शूलपाणिना रुद्रेण अभ्यर्थितः प्रार्थितो भगवान् भावगम्भीरं केनचिद-
 भिप्रायेण गम्भीरं यथा तथा प्रहस्य रुद्रं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—कौतूहलायेति द्वाभ्याम् । पीयूषभाजने
 अमृतकलशे गते दैत्यैरपहृते सति सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यन्तीति पश्यता आलोचयता मया दैत्यानां कौतूहलाय यो
 योषिद्वेषः धृत उपात्तः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तत्ते दिदृक्षोर्हं दर्शयिष्यामीत्यन्वयः । पश्यतेत्यस्यायं भावः—अवश्यन्तावदुन्मत्तान्
 दैत्यान्वञ्चयित्वा देवेभ्योऽमृतं देयं न चेदं वैषम्यं रूपान्तरेण तथा कर्तुमुचितमतो वञ्चनमोहनादिसारं कामिनीरूपं मया
 धृतमिति । कथम्भूतं योषिद्रूपम् ? कामिनां बहुमन्तव्यं कामुकैर्बहुमाननोयं सङ्कल्पप्रभवः कामः तस्योदयो यस्मात्तादृशम् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एकस्य नानामतविषयत्वं न भिन्नस्येत्याह—त्वामिति । केचिद्वेदान्तिनः त्वां ब्रह्मेत्यवयवव्यवगच्छन्ति एके स्मार्ताः धार-
कत्वाद्धर्मम् एके पौराणिकाः परेशं त्वां सदसतोः परं पुरुषम् अन्ये पाञ्चरात्रिकाः त्वां विमलोत्कर्षणीज्ञानेत्यादिनवशक्तियुतं
परं वदन्ति केचिदेकान्तिनः त्वामव्ययमात्मतन्त्रं महापुरुषमभिवदन्तीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तद्विषयज्ञानसामग्र्य-
भावान्नानात्वकल्पना इत्याशयेनाह—नाहमिति । सत्त्वसर्गाः सात्त्विकाः अत्रापि निमित्तमाह—यन्माययेति ॥ १० ॥ ❀ ❀
जन्मस्थित्यादीनां भिन्नकर्तृत्वेन नानात्वं किं न स्यादिति तत्राह—स त्वमिति । यो ब्रह्माद्यविज्ञातस्वरूपः स जगतः स्थितिजन्म-
नाशान् भूतैरीहितं च बन्धमोक्षावपि समीहसि करोषि हि यस्मात्तस्मान्नानात्मकत्वं भ्रान्तिरिति भावः । अथासु
कल्पनास्वेकविषया ततोऽन्या किं तव स्तुतिरिति तत्राह, वायुरिति । यथा वायुः स्वश्चराचराख्यं सर्वं प्रविशति ततो
भिन्नश्च तथा सर्वस्य त्वदात्मकतया त्वद्व्याप्तत्वेनाऽवगमो ज्ञानं ते तव नुतिः स्तुतिः स्यादित्यन्वयः । अनेन धर्मादिप्रवर्तकत्वेन
तत्तच्छब्दवाच्यत्वाऽवगमः स्तुतिरित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तव स्तुत्या कोऽभिप्राय इति तत्राह—अवतारा इति ।
अस्तु दृष्टिस्ततः किमिदानीमपेक्षितमिति तत्राह, सोहमिति ॥ १२-१५ ॥ ❀ ❀ सङ्कल्पप्रभवस्य कामस्योदयो यस्माद्व-
पुषस्तत्तथा तद्वपुः कामिनीनां च मन्तव्यमिति प्रयोगः “गन्तव्या ते वसतिरलका” इतिवत्कृद्योगे षष्ठी । चशब्दादकामिनामिति
प्राह्यम् ॥ १६-१७ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सर्वांशतस्तु त्वां केऽपि न जानन्तीत्याह—त्वामिति ॥ ६-१० ॥ ❀ ❀ स त्वमिति टीकायाम् अवरुन्त्से
व्याप्नोषि जानासि चेत्यर्थः । इत्येव व्याख्येया ॥ ११-१४ ॥ ❀ ❀ दैत्यानां कौतूहलाय तद्द्वारा वञ्चनाय ॥ १५ ॥
सङ्कल्पप्रभवोदयम् उपासनया वरयोपित्प्रदम् ॥ १६-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तदेवं स्वस्वमत्यनुसारेण त्वामृषयो बहुधा वर्णयन्तीत्याह—परेशं परमेश्वरं त्वां ब्रह्म वेदान्तिनोऽवयन्ति मन्यन्ते,
धर्मं मीमांसकाः, प्रकृतिपुरुषयाः परं सांख्याः, अन्ये विमलोत्कर्षणी ज्ञाना क्रियायोगे प्रह्वी सत्या ईशाना अनुग्रहा चेत्येवं
नवभिश्चिच्छक्तिभिर्युतं मिश्रितं मायाशक्तेस्तु परं पाञ्चरात्राः, महापुरुषं पातञ्जलाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यद्यपि सर्वमतेषु मध्ये
पञ्चरात्रमतमेव भगवन्मतं “पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान् स्वयम्” इत्युक्तेः “तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् विवृद्धभावेन
साधु परितुष्ट उवाच योगम् । ज्ञानं च भागवतमात्मसत्त्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव” इत्युक्तेस्तदेव तत्त्वं तदेव
महाभक्तस्य शम्भोरपि मतं तदपि जानीम इत्यभिमानिनो न जानन्तीत्याशयेन—नेति । न केवलमहं न जानामि किन्तु
परायुर्द्विपरार्द्धजीवी ब्रह्मा सत्त्वगुणेन सृष्टा अपि येन त्वया विरचितं विश्वमपि खलु तत्त्वतो न जानन्ति किं पुनस्त्वां हे ईश
अभद्रं राजसं तामसं च वृत्तं येषां ते तं त्वां न जानन्तीति किमुत वक्तव्यं ? तेन पूर्वोक्ताः शास्त्रकृतोप्यभिमानिनो न
जानन्तीति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तर्हि को जानातीति चेत्तत्र त्वमेव स्वं परं च जानासीत्याह—स प्रसिद्धस्त्वं सर्वमवगमः
अवगच्छन् जानन्नेव सन्नवरुन्त्से व्याप्नोषि किं तत् सर्वं समीहितं स्वकृतम् अमुष्य जगतः स्थित्यादि भूतानां प्राणिमात्राणाम्
ईहितं भवबन्धं च तस्मान्मोक्षं च बन्धमोक्षप्रकारं जानासीत्यर्थः । व्याप्तिमात्रे दृष्टान्तो वायुरिति । खं महाकाशं स्वस्थानं
चराचराख्यं देहजातं च यथा विशति तथैव त्वं निजधाम श्रीवैकुण्ठमध्यासीन एव तदात्मकतया तस्य सर्वस्यात्मतयेत्यर्थः ॥ ११ ॥
अभिलषितं ब्रूहीति चेत्तत्राह—अवतारेति । गुणैर्भक्त्यात्सल्यादिभिः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ प्रहस्येति । स्वस्य योगेश्वरत्वं लोकेषु
प्रख्यापयितुं मोहिनीं दिदृक्षसे चेत् सत्त्यं ते तत् सर्वं व्यक्तीभविष्यतीति भावः । भावगम्भीरं महादेवेनापि दुष्प्रवेशम् ॥ १४ ॥
दैत्यानां कौतूहलायेति तादृशानामेव मोहजनकं तदतिविस्मयास्पदं योषिद्वपुः युष्माकं योगेश्वराणां तु तदकिञ्चित्करम्, न हि
मृगयुं मृगो हिंसितुं क्षमत इति भावः । दैत्यानामिति तत्रैव स्थिताः सात्त्विकत्वाद्देवा अपि नैव मुमुहुरिति भावः । ननु दैत्यानां
तुच्छानां कृते कोऽयं ते यत्नस्तत्राह—पश्येति । गत्यन्तराभावादिति भावः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ भवतु यथा तथा तदपि तदर्थ-
मेतावद्दूरागमनं तव न मोघं भवितुमर्हतीत्याह—तदिति । दिदृक्षोरित्यन्यथा ते अत्रैव विशिष्टबुद्धिर्नापयास्यत्येवेति भावः ।
सङ्कल्पप्रभवः कामस्तस्योदयो यस्मादतः कामिनां बहुमन्तव्यं तव तु कामशत्रोः काम उद्भवितुं नैव शक्नोति तदपि कौतुकं
चेत् पश्येति भावो बाह्यः । आभ्यन्तरस्तु कामजेतुरपि महायोगीश्वरस्यापि तव तदिदृक्षैव कामसिन्धुमहावर्त्तनिक्षेपे हेतुरभून्मम
नात्र दोष इति भावः ॥ १६-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अथ यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति “ब्रह्मविदानोति परम्”—

“यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥”

इत्यादिज्ञानबोधकं शास्त्रं “क अद्धा वेद, यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिज्ञानाभावबोधकं शास्त्रं चाश्रित्य त्वां यथोपदेशं यथामति बहवो जानन्ति साकल्येन तु केऽपि न जानन्तीत्याह—त्वामिति द्वाभ्याम् । परेशं सर्वेश्वरं परं पूर्णम् अव्ययं निर्विकारम् आत्मतन्त्रं स्वाधीनं त्वां केचित् “बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च तस्मादुच्यते परं ब्रह्म” इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मबहत्स्वरूपगुणशक्त्याद्याश्रयम् अवयन्ति जानन्ति—

“ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥”

इत्येवं धर्ममवयन्ति । एके “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” इति श्रुतेः । सदसतोः प्रधानक्षेत्रयोः परमवयन्ति । अन्ये—

“विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् । प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहा नवशक्तयः ॥”

इत्येवं नवशक्तियुतमवयन्ति । केचित् “पुरुष एवेदं सर्वम्” इत्येवमवयन्ति । अन्ये महापुरुषम् । अन्ये अग्निप्राण-जलप्रणवनामादिरूपिणं नानाविधं नानोपासकाः यथोपदेशं यथामति त्वामवयन्ति ते धन्या इति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ कात्स्न्येन तु त्वद्बोधकस्य का कथा येन त्वया विरचितं विश्वमपि परायुर्ब्रह्मा न जानाति अहं शिवो न जानामि न सत्त्वसर्गा ऋषयो जानन्ति शश्वदभद्रवृत्ताः रजस्तमःप्रकृतयः देवमर्त्यादयः न जानन्तीति किमुत वक्तव्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ त्वन्तु सर्वं जानासीत्याह—स उक्तप्रकारस्त्वम् अवगमः परमज्ञानस्वरूपः तदात्मकतया तदन्तर्यामित्वेन सर्वगतत्वेनेत्यर्थः । सर्वमवरुन्त्से व्याप्नोषि जानासि । सर्वशब्दोक्तं विवृणोति, समीहितं स्वकृतं विश्वम् अदोऽमुष्य विश्वस्थितिजन्मनाशं च भूतानामीहितं च जगतो भवबन्धं मोक्षं च सर्वगतत्वे दृष्टान्तः वायुर्यथा चराचराख्यं देहजातं खं च आविशति तद्वत् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं स्तुत्वा स्वेप्सितं विज्ञापयति—अवतारा इति द्वयेन । गुणैर्धर्मस्थापनाद्यर्थमाविष्कृतैः सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वादिभिः रममाणस्य ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नोऽस्माकं परं कौतूहलं तद्दर्शनेऽयौत्सुक्यम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ भावेन दुर्ज्ञेयाभिप्रायेण गम्भीरं यथा प्रहस्य ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अमृतलाभश्चतुपराजयस्थानलाभादीनि सुरकार्याणि योषिद्रूपेण भविष्यन्तीति पश्यता भया दैत्यानां कौतूहलाय योषिद्वेषः कृतः, सङ्कल्पप्रभवस्य कामस्योदयो यतः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अत एव कवयस्त्वां बहुधा वर्णयन्तीत्याह—त्वामिति । उतैत्यवधारणे । केचिद्वेदान्तिनस्त्वामेव ब्रह्म अवयन्ति मन्यन्ते । एके मीमांसकास्त्वामेव धर्मं मन्यन्ते । केचित् साङ्ख्यवास्त्वामेव सदसतोः परं पुरुषं पुरुषोत्तमम् अत एव परेषां ब्रह्मादीनामपीशं मन्यन्ते । अन्ये पाञ्चरात्रभक्तास्त्वामेव विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्या ईशाना अनुग्रहा चेत्येव नवशक्तियुतं परं परमेश्वरं मन्यन्ते । केचित् पातञ्जलास्त्वामेव अव्ययं जन्मविनाशादिविकाररहितम् अत एवात्मतन्त्रम् अत एव महापुरुषं मन्यन्ते ॥ ९ ॥ ❀ ❀ त्वत्कटाक्षविरचितप्रपञ्चतत्त्वज्ञानमपि तावद्दुर्घटं तत्त्वज्ञानं दुर्घटमिति किं वक्तव्यमित्याशयेनाह—नैति । अहं रुद्रः । परायुः ब्रह्मा । खलुशब्दोप्यर्थः । सत्त्वसर्गाः सत्त्वेन गुणेन सृष्टा अपि ब्रह्मादयो येन विरचितं विश्वमपि तत्त्वतो न जानन्ति तर्हि शश्वदभद्रं तामसं राजसं च वृत्तमुत्पत्तिवृद्धिश्च येषां ते दैत्यादयो न जानन्तीति किमुत वक्तव्यम् ? यदा त्वद्विरचितविश्वमपि न जानन्ति तदा त्वां न जानन्तीत्यपि किं वक्तव्यम् ? अज्ञाने हेतुमाह—यदिति । यस्य तव मायया मुषितं मोहितं चेतो येषां ते । कथमेवं मायायाः प्राबल्यं येन ब्रह्मादयोऽपि मोहिता इत्याकाङ्क्षायां परमेशस्य तव शक्तिरूपत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति—हे ईशेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ तर्हि को वा मायाविमोहरहितः सर्वज्ञ इत्यपेक्षायामाह—समीहितं स्वकृतमुष्य जगतः स्थितिजन्मनाशं तथा भूतानामीहितं कर्म च तथा तेषां भवेन बन्धं ततो मोक्षं चेति । व्याप्तौ दृष्टान्तमाह—वायुरिति । चराचराख्यं देहजातं खं च यथा वायुराविशति तथेत्यर्थः । सर्वव्याप्तौ हेतुमाह—तदात्मकतयेति । तस्य सर्वस्य चराचरात्मकस्य जगत आत्मकतया उपादानतयेत्यर्थः । ननु तर्हि जडप्रपञ्चोपादानतया तस्यापि जडत्वापत्तिरिति शङ्कां निवारयन् सर्वज्ञाने हेतुमाह—अवगम इति, ज्ञानरूप इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं स्तुत्वा मोहिनी-स्वरूपदर्शनं प्रार्थयते—अवतारा इति द्वयेन । गुणैः सत्त्वादिभिः रममाणस्य तवावतारा नरसिंहादयो मया दृष्टाः । स तव कृपाप्राप्तत्वेन प्रसिद्धोऽहमिदानीं ते त्वया योषिद्रूपवृत्तं तद् द्रष्टुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ न केवलं ममैव दिदृक्षा किन्तु मम परिकरभूतानां सर्वेषामपीत्याशयेनाह—येनेति । येन योषिद्रूपेण दैत्याः सम्मोहिताः सुराश्चामृतं पायिताः

तद्रूपं दिदृक्षवः सन्तो वयमत्रागताः, हि यस्मान्नोऽस्माकं परं कौतूहलमाश्चर्यं जातमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ शूलपाणिना रुद्रेण एवमभ्यर्थितः सम्प्रार्थितो विष्णुः भावगम्भीरं तद्रूपदर्शनेन शिवोऽपि विमोहितो भविष्यतीति भावो गम्भीरो यस्मिन् यथा भवत्येवं प्रहस्य गिरिशं प्रत्यभाषतेत्यन्वयः । ननु प्रथमतः कथं ज्ञातवानेतद्रूपदर्शनेनास्य मोहो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाह—भगवानिति, सर्वज्ञत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पीयूषस्यामृतस्य भाजने पात्रे दैत्यहस्ते गते सति वञ्चनमोहनादिसारेण योषिद्रूपेणैव सुरकार्याणि पश्यता मया दैत्यानां कौतूहलाय सम्मोहनाय योषिद्वेषो धृतो रूपान्तरेण तदसम्भवादित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ हे सुरसत्तमेति सम्बोधनेन तस्मिन् कृपातिशयं सूचयति—सङ्कल्पप्रभवः कामस्तस्योदयो यस्मिन् तत् अत एव कामिनां बहुमन्तव्यं तद्रूपमहं ते दिदृक्षोर्दर्शयिष्यामीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमेवानन्यत्वान्यत्वे उपपादिते तदेवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वेन वेदान्तवेद्यस्त्वमेवेति स्तुतं, किं बहुना निगमादिषु सर्वत्र धर्मब्रह्मादिशब्दैर्व्यवहियमाणस्त्वमेवेत्याह । त्वां ब्रह्मेति । केचिद्वेदोत्तरभागाः, त्वां ब्रह्म, अवयन्ति मन्यन्ते । ब्रह्मेति बोधयन्तीत्यर्थः । एके उत अन्ये मीमांसकास्त्वित्यर्थः । धर्मम् अवयन्ति । यद्यपि अपूर्वाख्यं क्रियाजन्यं ते धर्मं मन्यन्ते, तथाप्यपूर्वस्य भगवत्स्त्वत्प्रसादरूपत्वात्त्वमेव धर्म इत्युक्तं प्रपञ्चितं चैतत्पञ्चमस्कन्धे 'संप्रचरत्सु नानायागेषु' इति गद्ये तत्ततो बोध्यम् । एके सेश्वरसांख्यमताश्रयाश्च, सदसतोः प्रकृतिपुरुषयोः, परं सर्वथा विलक्षणं, परेशं परेशशब्दाभिधेयं वदन्ति । अन्ये, केचित् पाञ्चरात्रास्तु नवशक्तियुतं परं पुरुषं, अवयन्ति । नवशक्तयस्तु 'विमलोत्कर्षणी, ज्ञाना, क्रिया, योगा, ततः परम् । प्रह्नी, सत्या, तथेशानाऽनुग्रहा नवशक्तयः ॥' इत्युक्तसंज्ञाः । केचित् पातञ्जलाः, त्वाम् अव्ययं, आत्मतन्त्रं महापुरुषम् अवयन्ति ॥ ९ ॥ नाहमिति । परायुः ब्रह्मा, अहं रुद्रः, मरीचिमुखाः ऋषयः, सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणेन सृष्टाः सन्तोऽपि, विरचितं येन त्वया विरचितं तदेतद्विश्वं, न जानन्ति खलु । कुतः यन्मायया यस्य भवतो मायाशक्त्या, मुषितचेतसः अतः हे ईश यदास्माकमेवं तदा, शश्वत् अभद्रवृत्ताः राजसतामसवृत्तय इत्यर्थः । दैत्याश्च मर्त्याश्च ते आदयो येषां ते, न जानायुः, तत्र किमुत किं वक्तव्यमित्यर्थः । त्वया सृष्टमेतद्विश्वं ये वयं तत्त्वतो न जानीमस्तदा कात्स्न्येन त्वद्गुणान् स्तोतुं कथं प्रभवामः । यदा सत्त्वप्रधानानामस्माकं न यत्र मतिप्रसरस्तत्र राजसतामसवृत्तीनामन्येषां तु वाचैव नाहंति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ त्वमेक एवापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावः सर्वज्ञश्चेत्याह । स इति । स उक्तविधः, त्वं समीहितं स्वेन कृतं, अदःस्थितिजन्मनाशममुष्य जगत उत्पत्तिस्थितिलयं, भूतेहितं भूतानां चेष्टितं च जगतः भवबन्धमोक्षौ भवहेतुकं बन्धनं मोक्षं चेत्यर्थः । सर्वमपि अवगमो ज्ञानस्वरूपः सन्, तदात्मकतया तदन्तरात्मकतया, व्याप्येति शेषः । अवरुंत्से जानासि । कथमिव चराचराख्यं चराचरात्मकं वस्तु, वायुः स्वमाकाशं च, यथा विशति तद्वदिति व्याप्तिमात्रे दृष्टान्तः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एवं प्रतिपूज्य प्रस्तुतं विज्ञापयति । अवतारा इति । गुणैः सर्वज्ञत्वसर्वान्तरात्मत्वभक्तवात्सल्यत्वादिभिः, रममाणस्य लीलारसमनुभवत इत्यर्थः । ते तव, अवतारा बहवो वराहादयः प्रादुर्भावाः, मया दृष्टाः । इदं योषिद्रूपं तु न दृष्टपूर्वं, अतः अहं, सकलत्वदवतारप्रेक्षकोऽहं, यत् ते त्वया, अधुना योषिद्रूपः धृतं तत् द्रष्टुम् इच्छामि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ येनेति । येन योषिद्रूपेण, दैत्या संमोहिताः, सुराश्च देवास्तु, अमृतं पायिताः । तद्योषिद्रूपः दिदृक्षवो द्रष्टुमिच्छवः वयम् आयाता आगताः, तद्दर्शने नोऽस्माकं, परमधिक, कौतूहलं महानुत्साह इत्यर्थः । वर्त्तते हि । तव तु न किंचिदेतदिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तो भगवान् रुद्रं प्रत्यभाषतेत्याह शुकः । एवमिति । एवमित्थं, शूलपाणिना रुद्रेण, अभ्यर्थितः प्रार्थितः, भगवान् भावगम्भीरं केनचिदभिप्रायेण गम्भीरं यथा तथा, प्रहस्य गिरिशं रुद्रं प्रति, प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तदेवाह द्वाभ्याम् । कौतूहलायेति । पीयूषभाजनेऽमृतकलशे, गते, दैत्यैरपहृते सति, सुरकार्याणि, पश्यता योषिद्वेषेण भविष्यतीत्यालोचयता, मया दैत्यानां, कौतूहलाय कौतुकाय संमोहनायेति यावत् । योषिद्वेषः धृत उपात्तः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदिति । हे सुरसत्तम देवश्रेष्ठ, कामिनां बहु मन्तव्यं, कामुकैर्बहु माननीयमित्यर्थः । संकल्पात् प्रभवः कामस्तस्योदयो यस्मात्तथाविधं, तन्मोहिनीरूपं, दिदृक्षोः, ते तव, तुभ्यमित्यर्थः । अहं दर्शयिष्यामि । उभयोरयं भावः—अवश्यं तावदुन्मत्तान् दैत्यान्वञ्चयित्वा देवेभ्योऽमृतं देयं न चेदं वैषम्यं रूपान्तरेण कर्तुमुचितमतो वञ्चनमोहनादिसारं कामिनीरूपं धृत्वा इदं विधेयमिति विचार्यैतद्रूपं धृतं तच्च तवापि वीक्षणार्हं तु न भवति, तवात्माग्रहे तु दर्शयिष्यामीति ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

प्रभो ! कोई-कोई आपको ब्रह्म समझते हैं, तो दूसरे आपको धर्म कह कर वर्णन करते हैं । इसी प्रकार कोई आपको प्रकृति और पुरुषसे परे परमेश्वर मानते हैं तो कोई विमला, उत्कर्षिणी, ज्ञाना, क्रिया, योगा, प्रह्नी, सत्या, ईशाना

और अनुग्रहा—इन नौ शक्तियोंसे युक्त परम पुरुष तथा दूसरे क्लेश-कर्म आदिके बन्धनसे रहित पूर्वजोंके भी पूर्वज, अविनाशी पुरुष-विशेषके रूपमें मानते हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! मैं, ब्रह्मा और मरीचि आदि ऋषि—जो सत्त्वगुणकी सृष्टिके अन्तर्गत हैं—जब आपकी बनायी हुई सृष्टिका भी रहस्य नहीं जान पाते, तब आपको तो जान ही कैसे सकते हैं ! फिर जिनका चित्त मायाने अपने वशमें कर रक्खा है और जो सर्वदा रजोगुणी और तमोगुणी कर्मोंमें लगे रहते हैं, वे असुर और मनुष्य आदि तो भला जानेंगे ही क्या ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आप सर्वात्मक एवं ज्ञानस्वरूप हैं । इसीलिये वायुके समान आकाशमें अदृश्य रहकर भी आप सम्पूर्ण चराचर जगत्में सदा सर्वदा विद्यमान रहते हैं तथा इसकी चेष्टा, स्थिति, जन्म, नाश, प्राणियोंके कर्म एवं संसारके बन्धन मोक्ष—सभीको जानते हैं ॥ ११ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आप जब गुणोंको स्वीकार करके लीला करनेके लिये बहुत-से अवतार ग्रहण करते हैं, तब मैं उनका दर्शन करता ही हूँ । अब मैं आपके उस अवतारका भी दर्शन करना चाहता हूँ, जो आपने स्त्रीरूपमें ग्रहण किया था ॥ १२ ॥ ❀ ❀ जिससे दैत्योंको मोहित करके आपने देवताओंको अमृत पिलाया, स्वामिन ! उसीको देखनेके लिये हम सब आये हैं । हमारे मनमें उसके दर्शनका बड़ा कौतूहल है ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—जब भगवान् शङ्करने विष्णुभगवान्से यह प्रार्थना की, तब वे गम्भीर भावसे हंसकर शङ्करजीसे बोले ॥ १४ ॥ ❀ ❀ श्रीविष्णु भगवान्ने कहा—शङ्करजी ! उस समय अमृतका कलश दैत्योंके हाथमें चला गया था । अतः देवताओंका काम बनानेके लिये और दैत्योंका मन एक नये कौतूहलकी ओर खींच लेनेके लिये ही मैंने वह स्त्रीरूप धारण किया था ॥ १५ ॥ ❀ ❀ देवशिरोमणे ! आप उसे देखना चाहते हैं, इसलिये मैं आपको वह रूप दिखलाऊँगा; परन्तु वह रूप तो कामी पुरुषोंका ही आदरणीय है, क्योंकि वह कामभावको उत्तेजित करनेवाला है ॥ १६ ॥

श्रीशुक उवाच

इति ब्रुवाणो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत । सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्भव आस्ते सहोमया ॥ १७ ॥

ततो ददर्शोपवने वरस्त्रियं विचित्रपुष्पारुणपल्लवद्रुमे ।

विक्रीडतीं कन्दुकलीलया लसद्दुकूलपर्यस्तनितम्बमेखलाम् ॥ १८ ॥

आवर्तनोद्धर्तनकम्पितस्तनप्रकृष्टहारोरुभरैः पदे पदे ।

प्रभज्यमानामिव मध्यतश्चलत्पदप्रवालं नयतीं ततस्ततः ॥ १९ ॥

दिक्षु भ्रमत्कन्दुकचापलैर्भृशं प्रोद्विग्नतारायतलोललोचनाम् ।

स्वकर्णविभ्राजितकुण्डलोल्लसत्कपोलनीलालकमण्डिताननाम् ॥ २० ॥

श्लथद्दुकूलं कवरीं च विच्युतां सन्नद्यतीं वामकरेण वल्गुना ।

विनिघ्नतीमन्यकरेण कन्दुकं विमोहयन्तीं जगदात्ममायया ॥ २१ ॥

तां वीक्ष्य देव इति कन्दुकलीलयेषद्ब्रीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः ।

स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणविह्वलात्मा नात्मानमन्तिक उमां स्वगणांश्च वेद ॥ २२ ॥

तस्याः कराग्रात् स तु कन्दुको यदा गतो विदूरं तमनुव्रजत्स्त्रियाः ।

वासः सस्रत्रं लघु मारुतोऽहरद् भवस्य देवस्य किलानुपश्यतः ॥ २३ ॥

एवं तां रुचिरापाङ्गीं दर्शनीयां मनोरमाम् । दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषज्जन्यां भवः किल ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति ब्रुवाणः भगवान् तत्र एव अन्तरधीयत सर्वतः चक्षुः चारयन् भवः उमया सह आस्ते ॥ १७ ॥

ततः विचित्रपुष्पारुणपल्लवद्रुमे उपवने कन्दुकलीलया विक्रीडतीं लसद्दुकूलपर्यस्तनितम्बमेखलां वरस्त्रियं ददर्श ॥ १८ ॥ ❀ ❀

पदे पदे आवर्तनोद्वर्तनकम्पितस्तनप्रकृष्टहारोरुभारैः मध्यतः प्रभञ्ज्यमानानाम् इव ततः ततः चलत्पदप्रवालं नयन्तीं दिक्षु भ्रमत्कन्दु-
कचापलैः भृशं प्रोद्विप्रतारायतलाललोचनां स्वकर्णविभ्राजितकुण्डलोलसत्कपोलनीलालकमण्डिताननाम् ॥ १६-२० ॥ ❀ ❀
ऋथदुक्कूलं च विच्युतां कवरीं वलगुना वामकरेण सन्नह्यतीम् अन्यकरेण कन्दुकं विनिव्वन्तीम् आत्ममायया जगत्
विमोहयन्तीम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ देवः तां स्त्रियं वीक्ष्य इति कन्दुकलीलया ईषद् व्रीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः स्त्रीप्रेक्षणप्रति-
समीक्षणविह्वलात्मा आत्मानम् अंतिके उमां च स्वगणान् न वेद ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्याः कराप्रात् सः कन्दुकः तु यदा
विदूरं गतः तम् अनुव्रजत्स्त्रियाः ससूत्रं लघुवासः मारुतः भवस्य देवस्य अनुपश्यतः किल अहरत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ भवः
एवं रुचिरापाङ्गीं दशेनोयां मनोरमां तां दृष्ट्वा विषज्जन्त्यां तस्यां किल मनः चक्रे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विचित्राणि पुष्पाण्यरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् । लसद्दुकूलेन पर्यस्ते परिवृते नितम्बे मेखला
यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ उत्पतत्पतत्कन्दुकलीलावशेन ये आवर्तनोद्वर्तने नमनोन्नमने ताभ्यां कम्पितयोः स्तनयोः
प्रकृष्टहाराणां चोरुभारैः प्रतिपदं मध्ये प्रभञ्ज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलं ततस्ततो नयन्तीम् ॥ १६ ॥ ❀ ❀
दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैर्भृशं प्रोद्विप्रतारे आयते लोले चञ्चले लोचने यस्याः । स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते ये कुण्डले
ताभ्यामुल्लसन्तौ कपोलौ ताभ्यां नीलालकैश्च मण्डितमाननं यस्याः ॥ २० ॥ ❀ ❀ संनह्यन्तीं बध्नन्तीम् । जगद्वि-
मोहयन्तीम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तां वीक्ष्य देवः श्रीरुद्र आत्मानमंतिके स्थितामुमां स्वगणांश्च न वेद । कथंभूतः इति
एवंभूतया कन्दुकलीलया या ईषद् व्रीडा तयाऽस्फुटं स्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टो वंचितः अत एव स्वयं यत्
स्त्रियाः प्रेक्षणं तथा च यत् प्रतिप्रसमीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तं कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः ।
लघु सूक्ष्मं वासः ससूत्रं कांचीसहितम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विषज्जन्त्यां कुंचितकटाक्षैरात्मानं निराक्षमाणायाम् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत्रैव परस्परवार्त्तास्थल एव । चारयन् चालयन् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत इतस्ततश्चक्षुश्चालनोत्तरम् । वरस्त्रियं
सुरुपां स्त्रीम् । कन्दुकस्य वस्त्रनिर्मितदृढसूत्रवद्वपिङ्गाकारक्रीडनकस्य लीलयेतस्ततः प्रक्षेपपूर्वकधारणेन ॥ १८ ॥ ❀ ❀
प्रभञ्ज्यमानामिव व्रुत्यमानामिव । ततस्ततस्तत्र ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ दुक्कूलमुत्तरीयम् । कवरीं केशपाशम् । मायाया
बहिरंगशक्त्या जगन्मोहयन्तीं संप्रति जितमायमात्माराममपि शंभुमात्मस्वरूपेणैव मोहयन्तीमिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀
अत एव वंचितत्वादेव विह्वल आकुलः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्या मोहिन्याः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कुंचितं वक्रम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

इतीति । भगवान् विष्णुरित्येवं ब्रुवाणः संस्तवैवान्तरधीयत । 'वीङ् धारणे' । उमया सह भवः सर्वतश्चक्षुश्चारयन्-
स्तवैवास्ते स्म ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः विचित्राणि पुष्पाणि अरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिस्तस्मिन्नुपवने
कन्दुकलीलया विक्रीडतीं नुमभाव आर्षः । लसता दुक्कूलेन पर्यस्ते परिवृते नितम्बे मेखला यस्यास्तां वरस्त्रियं शिवो ददर्श ॥ १८ ॥
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तं कन्दुकं ग्रहीतुं ये आवर्तनोद्वर्तने नमनोन्नमने ताभ्यां कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां च उरुभारैः प्रतिपदं मध्ये
प्रभञ्ज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलत्वात्प्रवालं ततस्ततस्ततो नयन्तीम् । नुमभाव आर्षः । ददर्शेत्यनुषङ्गः ॥ १९ ॥ ❀ ❀
दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैर्भृशं प्रोद्विप्रतारे आयते दीर्घे लोले चञ्चले लोचने यस्यास्तां स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते ये
कुण्डले ताभ्यामुल्लसन्तौ यौ कपोलौ ताभ्यां च नीलालकैश्च मण्डितमाननं यस्यास्तां ददर्श ॥ २० ॥ ❀ ❀ ऋथत् विस्त्रे-
प्राप्नुवत् दुक्कूलं विच्युतां विक्रीणां कवरीं च वलगुना मनोहरेण वामकरेण संनह्यतीं बध्नन्तीम् । नुमभाव आर्षः । अन्येन
दक्षिणेन करेण कन्दुकं विनिव्रतीमात्ममायया स्वचमत्कारेण जगद्विमोहयन्तीं वरस्त्रियं ददर्श ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तामिति ।
तां स्त्रियं वीक्ष्य इत्येवंभूतया कन्दुकलीलया या ईषद् व्रीडा तया अस्फुटं यस्मिन् तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टो वञ्चितः
स्वयं यत् शिवेन स्त्रियाः प्रेक्षणं तथा च यत्प्रतिप्रसमीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य स देवः महादेव आन्तिके समीपे
स्थितामुमां स्वगणांश्च नन्दीश्वरादीन् वेद ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । यदा तु तस्याः कराप्रात्स क्रीडासाधनीभूतः
कन्दुको विदूरं गतस्तदा देवस्य भवस्यानु निरन्तरं पश्यतः सतस्तं कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं ससूत्रं काञ्चीसहितं

वासो मारुतः अहरत् उच्चित्तेप । किलाश्चर्ये ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । रुचिरापाङ्गीं दर्शनीयां मनोरमाम् एवंभूतां तां विवस्त्रां दृष्ट्वा भावः किलेल्यलीके । विषज्जन्त्यां मां पश्यति न वेति द्योतकैः कुञ्चित्कटाक्षैः श्रीमहादेवनिरोक्षणेन तस्मिन्नात्मन आसक्तिमभिनयन्त्यामित्यर्थः । मनश्चक्रे ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

इत्थमुक्त्वाऽन्तर्हितो भगवान् योषितं स्वनिर्मितां काञ्चिदुपवने दर्शयामासेत्याह मुनिः—इतीति । इत्थं ब्रुवाणोभिदधानो भगवान् तत्रैवान्तर्हितो बभूव रुद्रस्तूमया भवान्या सह सर्वतः परितः चक्षुः प्रसारयन् सर्वत्र पश्यन्नास्ते तत्रैवासाञ्चक्रे ॥ १७ ॥ ततस्तत्र विचित्राणि पुष्पाण्यरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् तस्मिन्नुपवने वरस्त्रियं श्रेष्ठां स्त्रियं ददर्श भव इति शेषः । “भगवन्निर्मिता काचिदियं स्त्री न तु स्वयं पुरुषोत्तम एव स्त्रीरूपं जग्राहेति विज्ञायते” प्राद्रवत् सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता “आत्मानं देवमायया” “जडीकृतं” यन्मे दुस्तरया स्त्रैरं वरस्त्रियं कन्दुकस्य क्रीडया विक्रीडतीं पाकं पचतीतिवन्निर्देशः कन्दुक-क्रीडाङ्कुर्वतीमित्यर्थः । यद्वा कन्दुकलीलयेति हेत्वर्थे तृतीया कन्दुकक्रीडाजन्यरसानुभवार्थं कन्दुकक्रीडां कुर्वतीमित्यर्थः । लस-दुकूलेन पर्यस्ते परिवीते नितम्बे मेखला यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ उत्पतत्कन्दुकलीलावशेन ये आवर्तनोद्वर्तने नमनोन्नमने ताभ्यां कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणाञ्चोरुभरैः पदे पदे प्रतिपदं मध्ये प्रभञ्ज्यमानामिव स्थितां चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलं तदितस्ततः नयन्तीम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैः भृशं प्रोद्विग्ने तारे कनीनिके ययोस्ते आयते लोचने यस्यास्तां स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते कुण्डले ताभ्याम् उल्लसन्तौ कपोलौ ताभ्याञ्च नीलालकैश्च मण्डितमाननं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ श्लथद्विच्युतं दुकूलं विच्युतां कवरीं धम्मिल्लं च वल्गुना सुन्दरेण वामहस्तेन सन्नह्यतीं बध्नन्तीम् अन्यतरेण करेण कन्दुकं विनिध्नन्तीमात्मनः स्वसम्बन्धिन्या मायया कपटवृत्त्या जगद्विमोहयन्तीम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तां वीक्ष्य देवो रुद्रः आत्मानमन्तिकस्थिताम् उमां स्वगणांश्च न वेद । कथंभूतो देवः ? इति या कन्दुकलीला तया ईषद्ब्रीडा तथा स्फुटमप्रकटं स्मितं तेन सह विस्मृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टो वञ्चितः अत एव स्वयं यत् स्त्रियाः प्रेक्षणं तथा च प्रति समीक्षणं ताभ्यां विह्वलः परवश आत्मा मनो यस्य तथाभूतः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सहः क्रीड्यमानः कन्दुकः यदा तस्याः कराप्राद्विदूरङ्गतः तदा तं कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं वासः ससूत्रं काञ्चीसहितं मारुतो देवस्य रुद्रस्य पश्यतस्सतः जहार किल ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमेवम्भूतां मारुतेनापहतवासां नग्नमिति यावत् रुचिरः सुन्दरोऽपाङ्गो यस्याः दर्शनीयाम् अतिसुन्दरीत्वादिति भावः । मनोरमां तां दृष्ट्वा रुद्रस्तस्यां विलज्ज्यां लज्जया कुञ्चितकटाक्षैरात्मानं निरीक्षमाणयां मनश्चक्रे किल ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

लसन्ती नितम्बे पर्यस्ता परिवृता दुकूलोपरि मेखला यस्याः सा तथा ताम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आवर्तनमवाङ्मन-मनमुद्वर्तनमुन्नमनं ताभ्यां कम्पितयोरारब्धचञ्चलयोस्तनयोरुणतः प्रकृष्टहारस्य चोरुभरैः पदे पदे मध्यप्रदेशे भञ्ज्यमानामिव स्थितां ततस्ततस्तत्र तत्र चलत्पदपल्लवं नयन्तीं प्रचालयन्तीम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैः चलभावैः प्रोद्विग्ने चञ्चले तारे कनीनिके ययोस्ते प्रोद्विग्नतारे ते चायते च लोले च लोचने यस्याः सा तथा तां स्वकर्णयोर्विभ्राजिते च लोलकुण्डले तारैः कनीनिके ययोस्ते प्रोद्विग्नतारे ते चायते च लोले च लोचने यस्याः सा तथा ताम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ स्वर्णविभ्राजितलोलकुण्डले ताभ्यां उल्लसद्भ्यां कपोलाभ्यामलकैश्च मण्डितमाननं यस्याः सा तथा ताम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ सन्नह्यतीं बध्नन्तीम् आत्ममायया स्वरूपशोभावैचित्र्येण ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ब्रीडासहितेन स्मितेन स्फुटेन प्रफुल्लेन विस्मृष्टेन दिक्षु मुक्तेन च कटाक्षेण मूढः स्त्रीप्रेक्षणासमीक्षणाभ्यां निर्वृत आह्लादित आत्मा यस्य स तथा सः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स्त्री रुद्रं पश्यति रुद्रः स्त्रियं पश्यतीति भावेन तं कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विलज्जन्त्यां लज्जाभावं कुर्वन्त्याम् ॥ २४-२५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत इति चतुष्कम् ॥ १८-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

लसद्दुकूलेन हेतुना परि सर्वतो भावेन अस्ते अदर्शनं प्राप्ते नितम्बे मेखला यस्यास्ताम् ऊर्ध्वमुत्क्षिप्तंकन्दुकं प्रहीतुं यत् खाल्वावर्तनमावृत्तस्तदनन्तरमुद्वर्तनमुन्मुखत्वेन वृत्तिस्तेन कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां चोरुभरैः प्रतिपदं

मध्यतः मध्यदेशे भज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत् अरुणं ततस्ततो नयन्तीम् ॥ १८-१९ ॥ * * दिक्षु भ्रमतः कदाचित् चतुर्दिक्षु क्षिप्यमाणस्य कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैर्हेतुभिः प्रोद्विग्नतारे आयते लोले लोचने यस्यास्ताम् ॥ २० ॥ संनह्यतीं बध्नतीम् आत्मनो मायया बहिरङ्गशक्त्यैव जगन्मोहयन्तीं सम्प्रति जितमायमात्माराममपि शंभुम् आत्मस्वरूपेणैव मोहयन्तीमिति भावः ॥ २१ ॥ * * देवः श्रीरुद्रः इति एवंभूतया कन्दुकलीलयैव मां कश्चित् सुन्दरः पुरुषः पश्यतीति प्रत्यायितया बुद्ध्या या ईषद्वीडा कन्दर्पविकारद्योतकी तया कृतं यत् स्फुटस्मितं ताभ्यां सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टः चोरितयोगैश्चर्यविवेकादित्वाज्जडीभूत इत्यर्थः । स्वयं स्त्रियाः प्रेक्षणं तया च प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य सः ॥ २२ ॥ * * तं कन्दुकम् अनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं वासः सूक्ष्मशाटिकां ससूत्रं सूत्रबद्धम् अहरन् उच्चिन्नेप ॥ २३ ॥ * * विषज्जन्त्यां मां पश्यति न पश्यतीति द्योतकैः कुञ्चितकटाक्षैर्महादेवे स्वासक्तिमभिनयन्त्याम् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

लसता शोभमानेन दुकूलेन पर्यन्ते संवृते नितम्बे मेखला यस्यास्तां कन्दुकलीलावशात् ॥ १८ ॥ * * आवर्त्त-
नोद्वर्त्तनाभ्यां नमनोन्नमनाभ्यां कम्पितयोस्तनयाः प्रकृष्टाणां हाराणामुरुभरैश्च पदे पदे मध्यतः प्रभज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलमरुणं च ततस्ततो नयन्तीम् ॥ १९ ॥ * * दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैः भृशमत्यर्थं प्रोद्विग्न-
तारे ययोस्ते आयते लोले चपले लोचने यस्यास्तां स्वकर्णयोर्विभ्राजिताभ्याङ्कुण्डलाभ्यामुल्लसन्तौ कपोलौ ताभ्यां च नीलैरलकैश्च मण्डितमाननं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥ * * श्रूयन् विस्मृतं दुकूलं कवरीं च सन्नह्यतीं बध्नतीम् ॥ २१ ॥ * * देवः महादेवः इति एवम्भूतां तां मोहिनीं वीक्ष्य आत्मादीन् न वेद । कीदृशः कन्दुकलीलया ईषद्वीडया स्फुटस्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षः तेन मुष्टो विवशः अत एव स्वयं यत्स्त्रियाः प्रेक्षणं तया च यत्प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वलो व्याकुल आत्मा चित्तं यस्य सः ॥ २२ ॥ * * अनुव्रजत्स्त्रियः लघु सूक्ष्मं सूत्रेण काञ्च्या सहितं वासः ॥ २३ ॥ * * रुचिरोऽपाङ्गो यस्यास्तां विषज्जन्त्यां प्रत्यासक्तिं लज्जया कुञ्चितकटाक्षैर्द्योतयन्त्याम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवान् विष्णुरित्येवं ब्रुवाणः सन् तत्रैवान्तरधीयत । उभया सह भवः सर्वतश्चक्षुश्चारयन्तत्रैवास्ते स्म ॥ १७ ॥ ततस्तदनन्तरमेव विचित्राणि पुष्पाणि अरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् तस्मिन्नुपवने वरामतिप्रेष्टां सुन्दरीं स्त्रियं भवो ददर्शेत्यन्वयः । तां स्त्रियं वर्णयति—विक्रीडतीमिति सार्धैस्त्रिभिः । कन्दुकलीलया विक्रीडन्तीम् । लसता दुकूलेन पर्यस्ते परिवृत्ते नितम्बे मेखला यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥ * * उत्पतत्पतत्कन्दुकलीलावशेन ये आवर्त्तनोद्वर्त्तने नमनोन्नमने ताभ्यां कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां चोरुभारैः प्रतिपदं मध्ये प्रभज्यमानामिव चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलत्वात्प्रवालं तत्ततस्ततो नयन्तीम् ॥ १९ ॥ दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाञ्चल्यैर्भृशं प्रोद्विग्नतारे आयते लोले चञ्चले लोचने यस्यास्ताम् । स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते ये कुण्डले ताभ्यामुल्लसन्तौ यौ कपोलौ ताभ्यां च नीलालकैश्च मण्डितमाननं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥ * * श्रूयन् विस्मेषं प्राप्नुवत् दुकूलं विच्युतां विकीर्णां कवरीं च बल्गुना मनोहरेण वामकरेण सन्नह्यतीं बध्नतीमन्येन दक्षिणेन करेण कन्दुकं विनिघ्नतीम् आत्ममायया स्वचमत्कारेण जगद्विमोहयन्तीं ददर्शति सर्वत्र पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ २१ ॥ * * देवः श्रीमहा-
देवस्तां पूर्ववर्णितस्वरूपां स्त्रियं वीक्ष्य आत्मानमन्तिके स्वसमीपे स्थितामुमां स्वगणांश्च नन्दीश्वरादीन् वेदेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—
इतीति । इत्येवम्भूतया कन्दुकलीलया या ईषद्वीडा तया अस्फुटं यत्स्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टो वञ्चितः । वञ्चितत्वमेव स्पष्टयति—स्त्रीति । स्वयं यत् स्त्रिया प्रेक्षणं तया च यत्प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य सः ॥ २२ ॥ यदा तु तस्याः कराग्रात्स क्रीडासाधनीभूतः कन्दुको विदूरं गतस्तदा भवस्यानु निरन्तरं पश्यतः सतस्तं कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं ससूत्रं काञ्चीसहितं वासो मारुतः अहरदित्यन्वयः । भगवन्मायायाः प्राबल्यसूचनार्थं देवस्येति विशेषणम् । किलेत्याश्चर्यं । अत्याश्चर्यमेतद्यदेवप्रेष्टस्य श्रीमहादेवस्य निर्जितकामस्यापि मोहो जात इत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * तन्मोहमेव दर्शयति—एवमिति । एवम्भूतां विवस्त्रां तां दृष्ट्वा भवस्तस्यां मनश्चक्रे इत्यन्वयः । किलेति निश्चये, नात्र सन्देहः । तस्यां मनःकरणे हेतुमाह—मनोरमामिति । तत्रापि हेतुमाह—दर्शनीयामिति । तत्रापि हेतुमाह—रुचिरापाङ्गीमिति । तथात्वेऽपि विषज्जन्त्यां कुञ्चितकटाक्षैः श्रीमहादेवनिरीक्षणेन तस्मिन्नात्मन आसक्तिमभिनयन्त्यामित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

इत्थमुक्त्वान्तर्हितो भगवान् स्वनिर्मितां कांचिद्योषितमुपवने दर्शयामासेत्याह मुनिः । इतीति । इतीत्थं, ब्रुवाणः भगवान्, तत्र एव अन्तरधीयतान्तर्हितो बभूव । भवो रुद्रस्तु, सर्वतः चक्षुः चारयन् सन्, उभया सह सहितः, आस्ते तत्रैवासांचक्रे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः विचित्राणि नानाविधानि पुष्पाणि अरुणाः पल्लवाश्च येषां ते दुमा यस्मिंस्तस्मिन्, उपवने, वरस्त्रियं श्रेष्ठमङ्गनां, ददर्श भव इति शेषः । तां वर्णयति साद्वैस्त्रिभिः । कन्दुकलीलया कन्दुकस्य क्रीडया, विक्रीडती, पाकं पचतीतिवन्निर्देशः । कन्दुकक्रीडां कुर्वतीमित्यर्थः । लसता दुकूलेन पर्यस्तः परिवीतो यो नितम्बस्तस्मिन्मेखला यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आवर्त्तनेति । आवर्त्तनोद्वर्त्तने उत्पतत्पतत्कन्दुकलीलावशेन ये नमनोन्नमने ताभ्यां कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां चोरुभरास्तैः, पदे पदे प्रतिपदं, मध्यतः मध्यदेशे, प्रभग्नयमानामिव स्थितां, चलत् पदमेव प्रवालं, प्रवालवत्कोमलं चलत्पदमित्यर्थः । ततस्ततः इतस्ततः, नयतीम् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दिक्ष्विति । दिक्षु, भ्रमंश्चासौ कन्दुकश्च तस्य चापलानि चाञ्चल्यानि तैः, भृशं प्रोद्विग्ने तारे कनीनिके ययोस्ते तथाभूते आयते चञ्चले लोचने यस्यास्तां, स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते ये कुण्डले ताभ्यामुल्लसन्तौ यौ कपोलौ ताभ्यां नीलालकैश्च मण्डितमाननं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ श्लथच्छिथिलतां प्राप्तं दुकूलं, विच्युतां कवरीं धम्मिल्लं च वल्गुना सुन्दरेण, वामहस्तेन, संनह्यतीं बध्नीतीं, अन्यकरणे दक्षिणपाणिना, कन्दुकं विनिघ्नतीं, आत्ममायया स्वसंबन्धिन्या मायया, जगत् विमोहयन्तीं च ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तामिति । तामुक्तविधां मोहिनीं, वीक्ष्य देवो रुद्रः, इत्युक्तप्रकारा या कन्दुकलीला तया, ईषद्रीडयाऽस्फुटमप्रकाशं यत् स्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टः वञ्चितः, अत एव स्त्रीप्रेक्षणं स्वयं कृतं यत् स्त्रियाः प्रेक्षणं च प्रतिसमीक्षणं, तया कृतं यदात्मानं प्रतीक्षणं च ताभ्यां विह्वलः परवशः आत्मा मनो यस्य तथाभूतः सन्, आत्मानं, अन्तिके वर्त्तमानामिति शेषः । उमां स्वगणांश्च, न वेद ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । स क्रीड्यमानः, कन्दुकः यदा तस्याः कराभ्यां विदूरं गतः, तदा तु तं कन्दुकं, अनुव्रजन्ती चासौ स्त्री च तस्याः, लघु सूक्ष्मं, ससूत्रं काञ्चीसहितं, वासो वस्त्रं मारुतो वायुः, देवस्य कामजेतुरपि, भवस्य रुद्रस्य, अनुपश्यतः सतः, अहरत् जहार किल ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमेवभूतां, रुचिरापाङ्गीं, दर्शनीयामितिसुन्दरत्वात्प्रेक्षणीयां, मनोरमां, तां मारुताऽपहृतवाससं, नग्नमिति यावत् । दृष्ट्वा विषज्जन्त्यां लज्जया कुञ्चितकटाक्षैरात्मानं निरीक्षमाणायां, तस्यां, भवः, मनः, चक्रे । किल ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—इस तरह कहते-कहते विष्णुभगवान् वहीं अन्तर्धान हो गये और भगवान् शङ्कर सती देवीके साथ चारों ओर दृष्टि दौड़ाते हुए वहीं बैठे रहे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इतनेमें ही उन्होंने देखा कि सामने एक बड़ा सुन्दर उपवन है । उसमें भाँति-भाँतिके वृक्ष लग रहे हैं, जो रंग-विरंगे फूल और लाल-लाल कोपलोंसे भरे-पूरे हैं । उन्होंने यह भी देखा कि उस उपवनमें एक सुन्दरी स्त्री गेंद उछाल-उछालकर खेल रही है । वह बड़ी ही सुन्दर साड़ी पहने हुए है और उसकी कमरमें करधनीकी लड़ियाँ लटक रही हैं ॥ १८ ॥ ❀ ❀ गेंदको उछालने और लपककर पकड़नेसे उसके स्तन और उनपर पड़े हुए हार हिल रहे हैं । ऐसा जान पड़ता था, मानो इनके भारसे उसकी पतली कमर पग-पगपर टूटते-टूटते बच जाती है वह अपने लाल-लाल पल्लवोंके समान सुकुमार चरणोंसे बड़ी कलाके साथ ठुमुक-ठुमुक चल रही थी ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उछलता हुआ गेंद जब इधर-उधर छलक जाता था, तब वह लपककर उसे रोक लेती थी । इससे उसकी बड़ी-बड़ी चञ्चल आँखें कुछ उद्विग्न-सी हो रही थीं । उसके कपोलोंपर कानोंके कुण्डलोंकी आभा जगमगा रही थी और घुँघराली काली-काली अलकें उनपर लटक आती थीं, जिससे मुख और भी उल्लसित हो उठता था ॥ २० ॥ ❀ ❀ जब कभी साड़ी सरक जाती और केशोंकी वेणी खुलने लगती, तब अपने अत्यन्त सुकुमार बायें हाथसे वह उन्हें सम्हाल-सँवार लिया करती । उस समय भी वह दाहिने हाथसे गेंद उछाल-उछालकर सारे जगत्को अपनी मायासे मोहित कर रही थी ॥ २१ ॥ ❀ ❀ गेंदसे खेलते-खेलते उसने तनिक सलज्ज भावसे मुसकराकर तिरछी नजरसे शङ्करजीकी ओर देखा । बस, उनका मन हाथसे निकल गया । वे मोहिनीको निहारने और उसकी चितवनके रसमें डूबकर इतने विह्वल हो गये कि उन्हें अपने-आपकी भी सुधि न रही । फिर पास बैठी हुई सती और गणोंकी तो याद ही कैसे रहती ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एक बार मोहिनीके हाथसे उछलकर गेंद थोड़ी दूर चला गया । वह भी उसीके पीछे दौड़ी । उसी समय शङ्करजीके देखते-देखते वायुने उसकी झीनी-सी साड़ी करधनीके साथ ही उड़ा ली ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मोहिनीका एक-एक अङ्ग बड़ा ही रुचिर और मनोरम था । जहाँ आँखें लग जातीं, लगी ही रहतीं । यही नहीं, मन भी वहीं रमण करने लगता । उसे इस दशामें देखकर भगवान् शङ्कर उसकी ओर अत्यन्त आकृष्ट हो गये । उन्हें मोहिनी भी अपने प्रति आसक्त जान पड़ती थी ॥ २४ ॥

तयापहतविज्ञानस्तत्कृतस्मरविह्वलः । भवान्या अपि पश्यन्त्या गतहीस्तत्पदं ययौ ॥ २५ ॥
 सा तमायान्तमालोक्य विवस्त्रा व्रीडिता भृशम् । निलीयमाना वृक्षेषु हसन्ती नान्वतिष्ठत ॥ २६ ॥
 तामन्वगच्छद् भगवान् भवः प्रमुषितेन्द्रियः । कामस्य च वशं नीतः करेणुमिव यूथपः ॥ २७ ॥
 सोऽनुव्रज्यातिवेगेन गृहीत्वानिच्छतीं स्त्रियम् । केशबन्ध उपानीय बाहुभ्यां परिष्वजे ॥ २८ ॥
 सोऽपगूढा भगवता करिणा करिणी यथा । इतस्ततः प्रसर्पन्ती विप्रकीर्णशिरोरुहा ॥ २९ ॥
 आत्मानं मोचयित्वाङ्ग सुरर्षभभुजान्तरात् । प्राद्रवत्सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता ॥ ३० ॥
 तस्यासौ पदवीं रुद्रो विष्णोरद्भुतकर्मणः । प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणेव विनिर्जितः ॥ ३१ ॥
 तस्यानुधावतो रेतश्चस्कन्दामोघरेतसः । शुष्मिणो यूथपस्येव वासितामनुधावतः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तया अपहतविज्ञानः तत्कृतस्मरविह्वलः गतहीः भवान्याः पश्यन्त्याः अपि तत्पदं ययौ ॥ २५ ॥ ❀ ❀
 तम् आयान्तम् आलोक्य भृशं व्रीडिता विवस्त्रा सा वृक्षेषु निलीयमाना हसन्ती न अन्वतिष्ठत ॥ २६ ॥ ❀ ❀ च कामस्य
 वशं नीतः प्रमुषितेन्द्रियः भगवान् भवः यूथपः करेणुम् इव ताम् अन्वगच्छत् सः अतिवेगेन अनुव्रज्य अनिच्छतीं स्त्रियं
 केशबन्धे गृहीत्वा उपानीय बाहुभ्यां परिष्वजे ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ इतस्ततः प्रसर्पन्ती विप्रकीर्णशिरोरुहा सा यथा
 करिणा करिणी भगवता उपगूढा ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अङ्ग पृथुश्रोणी देवविनिर्मिता सा माया सुरर्षभभुजान्तरात्
 आत्मानं मोचयित्वा प्राद्रवत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ असौ रुद्रः वैरिणा कामेन विनिर्जितः इव तस्य अद्भुतकर्मणः विष्णोः
 पदवीं प्रत्यपद्यत ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ वासिताम् अनुधावतः यूथपस्य शुष्मिणः इव अनुधावतः अमोघरेतसः तस्य
 रेतः चस्कन्द ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तत्पदं तस्याः समीपं ययौ ॥ २५-२६ ॥ ❀ ❀ अंग हे राजन् ॥ ३०-३३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तस्या मोहिन्याः । पदं समीपम् “पदं व्यवसितत्राणलक्ष्मनैकव्यवस्तुषु । शब्दे वाक्ये च चरणे प्रमाणे सूक्ष्मशस्तयोः ॥”
 इति धरणिः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ सा मोहिनी । तं भवम् । निलीयमानात्मानं गोपायन्ती । नान्वतिष्ठत
 एकत्र न तस्थौ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ‘करेणुरिभ्याम्’ इत्यमरः । करेणुपदसान्निध्याद्यूथपोत्र हस्ती ग्राह्यः । सन्निधेरपि
 शक्तिग्राहकत्वात् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥
 सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥” इति । अनवच्छेदेऽनिश्चये बाहुल्ये
 वा सति विशेषो विवक्षितार्थस्तस्य स्मृतिर्ज्ञानं तस्य हेतव इत्यर्थः । आदिनाऽभिनयो ग्राह्यः । विप्रयोगः संयोगध्वंसो विभागो
 वा । विरोधस्सहानवस्थानं वध्यघातकत्वं च । अर्थः प्रयोजनम् । प्रकरणं बुद्धिस्थित्वम् । लिंगमसाधारणधर्मः । अन्यस्य
 शब्दस्य संनिधिः सामानाधिकरण्यम् । सामर्थ्यं कारणत्वम् । औचिती योग्यता । व्यक्तिः स्त्रीनपुंसकादिः । स्वर उदात्तादिः ।
 संयोगोदाहरणम् ‘सशंखचक्रो हरिः’ विप्रयोगस्य ‘अशंखचक्रो हरिः’ इति । अत्र हरौ शंखचक्र इति व्यत्यासो ज्ञेयः । अन्यथाऽ-
 न्यशब्दसामानाधिकरण्येन पौनरुक्त्यं स्यादिति देवनाथकाव्यप्रदीपौ अशंखे संयोगपूर्वकत्वात्तद्व्यवस्य च तेन विष्णुधीरित्यर्थः ।
 साहचर्यस्याह—‘रामलक्ष्मणौ’ इति दाशरथौ । लक्ष्मणसाहचर्याद्रामो न भार्गवादिः । रामसाहचर्याच्च लक्ष्मणो न सारसः किं
 तूभावपि दाशरथौ वर्तन्ते इत्यर्थः । विरोधस्याह—‘रामार्जुनगतिस्तयोः’ इति भार्गवकार्तवीर्ययोः । अर्जुनविरोधाद्रामो भार्गवः
 तद्व्यवस्थात्वात्तुर्जुनः कार्तवीर्यः । तद्व्यवस्थात्वात्तुर्जुनः प्रकारः । सहानवस्थाने तु ज्ञायातपावित्युदाहार्यम् । अर्थस्याह—‘स्थानुं
 भज भवच्छिदे’ इति हरे । छिदे छेदाय क्प् । भवच्छेदस्य फलस्य वृक्षाद्यसाध्यात्वात्स्थानुपदं शिवपरम् । प्रकरणस्याह—‘सर्वं
 जानाति देवः’ इति युष्मदर्थे । राजामररूपनानार्थस्य देवपदस्य राजानं संबोध्य कथाप्रवृत्तौ प्रकृतराजपरत्वं स एव युष्मदर्थः

बुद्धिस्थत्वात् । लिंगस्याह—‘कुपितो मकरध्वजः’ इति कामे । कुपितपदात्सर्वकोपवतां प्राप्तौ मकरध्वजेन चिह्नेन कुपितपदं कामपरं यच्च मकरो ध्वजश्चिह्नं केतुर्वास्येति समुद्रे राज्ञि वा विरहिकोपस्य बाधात्कामपदं मकरध्वजपरमिति परमानंदादयस्तत्र, मकरध्वजपदस्य समुद्रादौ काप्यप्रयोगात् । अन्यशब्दसन्निधेराह—‘देवस्य पुरारातेः’ इति शंभौ । अन्यस्य देवपदार्थस्य त्रिपुरभेदाभावादेवपदं शंभुपरम् । यद्यपि भवच्छिद इत्यत्रान्यशब्दसंनिधितुल्यस्तथापि सामानाधिकरण्याभावादगतार्थता । ‘सशंखचक्रम्’ इत्यादौ तत्सत्त्वेपि व्यत्यासो ज्ञेय इत्युक्तम् । केचित्तु पुरारातिपदं न नृपे किं तु शंभौ नियम्यत इत्याहुः । सामर्थ्याह—‘मधुना मत्तः कोकिलः’ इति वसंते । कोकिलमदहेतुत्वस्यान्यत्राभावान्मधुवसंत एव न सुरादिः । औचित्याह—‘पातु वो दयितामुखम्’ इति सांमुख्ये । मुखपदं सांमुख्यपरं न वदनपरं कामत्राणायोगात् । यद्यपि वदनमपि कामत्रायकं यथापि सांमुख्यमेव योग्यमन्यथा वैरस्यात् । न च सामर्थ्येन गतार्थत्वं तत्र फलोपधानस्यात्र स्वरूपयोग्यताया विवक्षणात् । देशस्याह—‘भात्यत्र परमेश्वरः’ इति । राजधानीरूपादेशाद्राजनि अत्र राजधानीदेशे परमेश्वरो राजा न विष्णुस्तस्य सर्वगतत्वाद्-त्रेति वैयर्थ्यात् । कालस्याह—‘चित्रभातुर्विभाति’ इति दिने रवौ रात्रौ बहौ । चित्रा भानवः किरणा यस्येत्यविशेषेपि दिने रविः रात्रौ बहिस्तयोस्तत्रैव दीप्याधिक्यात् । व्यक्तेराह—‘मित्रं भाति’ इति सुहृदि । ‘मित्रो भाति’ इति रवौ । ‘मित्रं सुहृदि मित्रोक्तः’ इत्यनुशासनात्तत्परत्वं भातीति पदाच्च लिंगनिर्णयः । अन्यथा द्वितीयैकवचने पुंस्त्वेपि तत्सत्त्वात् । स्वरस्याह—‘इन्द्रशत्रुः’ इत्यादौ वेदे एव न काव्ये स्वरोर्थविशेषप्रतीतिकृदिति । इन्द्रशत्रुपदेऽन्तोदात्ते इन्द्रस्य शत्रुः शातयिता मारयितेति षष्ठीतत्पुरुषार्थः । ‘समासस्य’ इति सूत्रात् । आद्युदात्ते तु इन्द्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीह्यर्थः । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति । एवं ह्यर्थविषयावगमे श्लेषभंगापत्तेः । यथा श्लेषे वक्ष्यति च ‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इति । ननु काव्येऽपि स्वरोर्थ-धीहेतुरस्त्येव तथाहि ध्वनेः पाठविशेषात्स्वरे विशेषधीः । यथोक्तम् ‘वीरवीभत्सरौद्रेषु स्वरितोदात्तं कुर्यात्’ इति । काकोश्च मथ्नातीत्यादिषु व्यञ्जकत्वं वक्ष्यति कुस्वराच्च रोदनादिधीः । ‘दृष्टे प्रसीदाधुना’ इति दृष्टे इत्यत्र प्लुते मयीति व्यावृत्तेः कांतादृष्टि-वार्थः । अतः कथं न काव्य इत्युक्तम् । अत्र लाटभास्करः—स्वशब्देनोदात्तादिरेव विवक्षित इत्याह । अर्वाञ्चस्तु—यथा वेदे बाहुल्येन स्वरादर्थधीर्न तथा काव्ये किं तु कचिदित्याहुः । मधुमतीकारादयस्तु—अभिधानियामकः स्वरो वेदे एव अनुशासनात् । न काव्ये तत्र तु काकादिसहकृतादर्थद्वयञ्जनयार्थधीर्नाभिधयेत्याहुरित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स शिवः ॥ २८ ॥ सा मोहिनी । भगवता रुद्रेण ॥ २९ ॥ ❀ ❀ ‘मम माया दुरत्यया’ इत्याद्युक्तेर्मायाया देवो विष्णुस्तेन विनिर्मिता स्वस्वरूपात्प्रकटिता सेति योज्यम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तस्य मोहिनीरूपस्य । मोहिनीरूपत्वे हेतुरद्भुतकर्मण इति । इवशब्देन वस्तुतः कामात्पराजयाभाव उक्तः । तेनैव कामनाशस्य शास्त्रे श्रवणात् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ चस्कन्द पपात । अमोघरेतस इत्यनेन पतदपि तद्रेतो लोके बहुकार्यकार्यभूदित्युक्तम् ‘तानि रुद्रस्य हेमश्च’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । हेमत्वादिना परिणाम एवामो-घरेतस्त्वमिति भावः । शुष्मिणो मत्तस्य हस्तीन्द्रस्य । वासितां हस्तिनीम् ‘वासिता करिणीनार्योः’ इति मेदिनी ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तयेति । तया मोहिन्या निमित्तभूतया अपहृतं विज्ञानं यस्य सः तथा तयैव कृत उत्पादितो यः स्मरः तेन विह्वलः परवशः अतः गतहीर्निलज्जः स शिवः भवान्या अपि पश्यन्त्याः पश्यन्तीं तामनादृत्यैव तन्मोहिन्याः पदं स्थानसमीपं ययौ ॥ २५ ॥ सेति । विवक्षा स्खलदुत्तरीया न तु अधोवस्त्रहीना वैरस्यापातात् सा स्त्री तं शिवम् आयान्तमालोक्य भृशं व्रीडिता हसन्ती च वृक्षेषु निलीयमाना आत्मानमाच्छादयन्ती भवं लक्ष्मीकृत्य नान्वतिष्ठत न स्थितवती किंतु दुद्रावैव ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तामिति । कामस्य वैरिणः वशं नीतः प्रमुषितेन्द्रियः व्याकुलचित्तः भगवानपि भवः तां स्त्रियमन्वगच्छत् । यथा कामी यूथपो मतङ्गजः करेणुं हस्तिनीमनुगच्छति तथेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स इति । स तु भवः तामालिङ्गनादिकमनिच्छतीमपि स्त्रियं वेगेनानुव्रज्य केशबन्धे कवर्यां गृहीत्वा उपानीय आकृष्य बाहुभ्यां परिष्वजे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सेति युग्मम् । अङ्ग हे राजन् ! देवविनिर्मिता माया सा स्त्री भगवता रुद्रेण बलादुपगृह्णा अत एव पारवश्याद्विप्रकीर्णाः शिरोरूहा यस्याः सा यथा करिणा हस्तिना बलादुपगृह्णा आलिङ्गिता करिणी हस्तिनी इतस्ततः प्रसर्पन्ती तथा इतस्ततः सर्पन्ती सुरर्षभस्य महादेवस्य भुजान्तरात् बाहुमध्यात् आत्मानं मोचयित्वा पृथुश्रोणी स्थूलनितम्बापि प्राद्रवत् ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ तस्येति । असौ रुद्रः स्ववैरिणा कामेन विनिजित इव परवश इव अद्भुतकर्मणः तस्य विष्णोः पदवीं मार्गं प्रत्यपद्यत अन्वधावत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्येति । अमोघं रेतो यस्य तस्य तं मोहिनीरूपं विष्णुमनुधावतस्तस्य रुद्रस्य रेतश्चस्कन्द सुस्त्राव । वासितां गर्भधारणायोद्यतां गामनुधावतः शुष्मिणो मत्तस्य यूथपस्य महोक्षस्य यथा रेतः स्रवति तथेत्यर्थः । यद्वा । वासितां करिणीं यूथपस्य करिणः । रेतसोऽमोघत्वं स्वर्णादिरूपेण परिणामात् ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तयाऽपहृतविवेकोऽत एव तथा कृत उत्पादितः स्मरः कामस्तेन विह्वलोऽत एव गता ह्यौर्यस्य “कामातुराणां न भयं न लज्जा” इति न्यायादेवंभूतो रुद्रः भवान्याः पश्यन्त्याः सत्या अपि तत्पदं तस्याः समीपं ययौ गतः ॥ २५ ॥ * * तमायान्तं रुद्रं विलोक्य सा स्त्री विगतवस्त्राऽत एव भृशं व्रीडिता वृत्तेषु निलीयमाना तिरोदधाना हसन्ती नान्वतिष्ठत क्वचित् स्थिरं न तस्थौ ॥ २६ ॥ * * तामननुतिष्ठन्तीम् भगवान् भवोऽन्वगच्छत् । कथम्भूतः प्रमथितानि क्षोभितानो-न्द्रियाणि यस्य कामवश्यतां प्राप्तः यथा यूथपो गजः करेणुम् इमीमनुगच्छति तद्वत् ॥ २७ ॥ * * सोऽनुगतो रुद्रोऽतिवेगेन समीपमेत्यानिच्छन्तीमपि स्त्रियं केशबन्धे गृहीत्वा स्वसमीपं प्रापय्य बाहुभ्यामालिङ्गितवान् ॥ २८ ॥ * * यथा करिणा गजेन करिणी तथा भगवता रुद्रेण उपगृढा परिष्वक्ता विप्रकीर्णाः शिरोरुहाः केशाः यस्यास्सा इतस्ततः प्रसर्पन्ती सुरर्षभस्य रुद्रस्य भुजयोरन्तरान्मध्यादात्मानं बलान्मोचयित्वा अङ्ग, हे राजन् ! देवेन भगवता विनिर्मिता सा पृथुश्रोणी मायामोहिनी भगवन्मायानिर्मिता वा सा योषित् प्राद्वत् प्राधावत् ॥ २९-३० ॥ * * वैरिणा कामेन विनिर्जित इवासौ रुद्रस्तस्याद्भुतकर्मणः विष्णोर्विष्णुनिर्मिताया योषितः पदवीमन्वगच्छत् ॥ ३१ ॥ * * शुष्मिणः मत्तस्य यूथपस्य वाशितां पुष्पवतीं गजोमनुधावत इव तस्य तामनुधावतोऽमोघरेतसो रुद्रस्य रेतश्चस्कन्द अक्षरत् ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नान्वतिष्ठत नाऽनुकूलाऽभूत् ॥ २६-३० ॥ * * वैरिणा पुरुषार्थविरोधिना विरुद्धप्रेरणावता वा ॥ ३१ ॥ शुष्मिणो वीर्यवतः वाशितां मैथुनेच्छावतीं करिणीम् ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विवस्त्रा स्खलदुत्तरीया ॥ २६-२८ ॥ * * सोपगृहेति युग्मकम् । मायेति, माययाऽऽवेशमात्रं न तु स्त्रीत्वमिति बोधितम् । यूथपस्य करोन्द्रस्य ऋतुमतीं करिणीम् ॥ २९-३३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तत्पदं तस्याः स्थानम् ॥ २५ ॥ * * विवस्त्रा स्खलदुत्तरीया नान्वतिष्ठत भवम् अनु लक्ष्मीकृत्य न स्थितवती किन्तु दुद्रावैव ॥ २६-२८ ॥ * * मायया योगमायया देवेन हरिणा विनिर्मिता प्रकटीकृता ॥ ३० ॥ * * इवेत्युत्प्रेक्षद्योतकं वस्तुतस्तु भगवतैव विनिर्जित इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * शुष्मिणो मत्तस्य यूथपस्य हस्तोन्द्रस्य रेतसोऽमोघत्वं स्वर्णत्वेन परिणामात् ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अपहृतं विज्ञानं विवेको यस्य सः तत्पदं तथाधिष्ठितं स्थलम् ॥ २५-२६ ॥ * * देवेन हरिणा विनिर्मिता आविष्कृता माया मोहिनीमूर्तिः ॥ ३० ॥ * * विष्णोर्मोहिनिरूपस्य पदवीं मार्गम् अन्वपद्यत अन्वगच्छत् ॥ ३१ ॥ चस्कन्द अक्षरत् ॥ ३२-३३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं तस्यामासक्तमना महादेवस्तस्याः स्त्रियाः पदं स्थानं समीपं ययावित्यन्वयः । ननु स्वभार्यासमीपे तस्य कथमेवं प्रवृत्तिरिति शङ्कानिरासायाह—भवान्या अपि पश्यन्त्या इति । तत्र हेतुमाह—गतहोरिति । स्वभार्यासमीप एवं प्रवृत्तौ लज्जैव प्रतिबन्धिका सा च तस्य गतेति भावः । तत्र हेतुमाह—तया मोहिन्या निमित्तभूतया अपहृतं विज्ञानं यस्य सः । कथं तथा विज्ञानमपहृतमित्यपेक्षायां कामोत्पादनद्वारेत्याह—तदिति । तथा निमित्तभूतया कृत उत्पादितो यः स्मरः कामस्तेन विह्वलः, परवश इत्यर्थः ॥ २५ ॥ * * सा श्रीः तं श्रीमहादेवमायान्तमालोक्य तस्य मोहाधिक्यार्थं हसन्ती वृत्तेषु निलीयमाना आत्मानमाच्छादयन्ती भवं लक्ष्मीकृत्य नान्वतिष्ठत न स्थितवती, किन्तु दुद्रावैवेत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—भृशं व्रीडितेति । तत्रापि हेतुमाह—विवस्त्रेति ॥ २६ ॥ * * भवस्तामन्वगच्छत् । तत्र हेतुमाह—प्रमुषितेन्द्रिय इति, व्याकुलमना इत्यर्थः । तत्रापि

हेतुमाह—कामस्य स्ववैरिणो वशं नीत इति । तत्र दृष्टान्तमाह—करेणुमिति । यथा कामस्य वशं नीतः प्रसुषितेन्द्रियो यूथपो मतङ्गजः करेणुं हस्तिनीमनुगच्छति तथेत्यर्थः । भगवन्मायाया विमोहने प्राबल्यं सूचयन्नाह—भगवानिति । ज्ञानैश्वर्यादिमानपि भव एवं विमोहितः काऽन्यस्य वार्तेति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स तु भवः तामालिङ्गनादिकमनिच्छतीमपि स्त्रियं वेगेनानुव्रज्य केशबन्धे कवरीं गृहीत्वा उपानीय आकृष्य बाहुभ्यां परिष्वजे इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यथा करिणा हस्तिना बलादुपगूढा आलिङ्गिता करिणी हस्तिनी इतस्ततः प्रसर्पन्ती तथा भगवता रुद्रेण सा स्त्री बलादुपगूढा अत एव पारवश्याद्विप्रकीर्णाः शिरोरुहा यस्याः सा इतस्ततः प्रसर्पन्ती सुरर्षभस्य महादेवस्य भुजान्तरात् बाहुमध्यात् आत्मानं मोचयित्वा पृथुश्रोणी स्थूलनितम्बापि प्राद्रवदित्यन्वयः । कथं सा महाबलपराक्रमस्य रुद्रस्य बाहुमध्यादात्मानं मोचयितुं शक्तेति शङ्कानिरासायाह—सा देवेन भगवता विष्णुना विनिर्मिता प्रकटिता मायेति । हे अङ्गेति सम्बोधनेनान्तरङ्गत्वाच्चां प्रतीदं सुगोप्यमप्युक्तमनधि-कारिणं प्रति तु नैव वक्तव्यं, रुद्रापकर्षसूचकत्वेन तदपमानेनानर्थहेतुत्वादिति सूचितम् ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ असौ रुद्रस्य वैरिणा कामेन विनिर्जित इव परवश इव तस्य विष्णोः पदवीं मार्गं प्रत्यपद्यतेत्यन्वयः । वस्तुतस्तु भगवदिच्छैवैतादृशी, न कामप्राबल्यं, तेन तस्य पूर्वमेव विनिर्जितत्वादिति इवशब्देन सूचितम् । ननुभयोरपीश्वरत्वात् कथं विष्णोरिच्छैवैव रुद्रस्य मोह इत्याशङ्कानिरासायाह—अद्भुतकर्मण इति । इयमपि भगवतोऽलौकिकी लीलेति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तं मोहिनीरूपं विष्णुमनुधावतस्तस्य रुद्रस्य रेतश्चस्कन्द सुस्त्राव तद्रेतसो वक्ष्यमाणरूप्यादिहेतुत्वं सूचयन् विशिनष्टि—अमोघरेतस इति । अमोघं रूप्यादिहेतुत्वान् सफलं रेतो यस्य तस्येत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—शुष्मिण इति । वासितां गर्भधारणायोद्यतां गामनुधावतः शुष्मिणो मत्तस्य यूथपस्य वृषभश्रेष्ठस्य यथा रेतः स्रवति तथेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तयेति । तया स्त्रिया, अपहृतविज्ञानोऽपहृतविवेकः, अत एव, तया कृत उत्पादितो यः स्मरः कामस्तेन विह्वलः, अत एव गता ह्रीर्यस्य सः, 'कामातुराणां न भयं न लज्जा' इति न्यायादेवंभूतो रुद्रः, भवान्याः पश्यन्त्याः सत्या अपि, तत्पदं तस्याः समीपं ययौ ॥ २५ ॥ ❀ ❀ सेति । तं रुद्रम् आयातन्तम् आलोक्ष्य, सा स्त्री, विवस्त्रा विगतवसना, अत एव, भृशं व्रीडिता, अत एव वृत्तेषु, निलीयमाना तिरोदधाना, हसन्ती सती, न अन्वतिष्ठत् कञ्चित् स्थिरं न तस्थौ ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तामिति । भगवान् महैश्वर्योऽपि, प्रमथितानि क्षोभं प्राप्तानीन्द्रियाणि यस्य सः, कामस्य च मदनस्यैव, वशं नीतः कामवश्यतां प्राप्तः, भवो रुद्रः, यूथपो गजः, करेणुमिभीं इव, तां स्त्रियं, अन्वगच्छत् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स इति । स रुद्रस्तु, वेगेन अति-जवेन, अनुव्रज्य, तत्समीपं प्राप्येत्यर्थः । अनिच्छतीम् अपि, स्त्रियं केशबन्धे, गृहीत्वा, उपानीय स्वसमीपं प्रापय्य, बाहुभ्यां परिष्वजे आलिङ्गितवान् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सेति । करिणा, करिणी यथा तथा, भगवता रुद्रेण, उपगूढा परिष्वक्ता, सा स्त्री, विप्रकीर्णाः शिरोरुहाः केशा यस्याः, इतस्ततः प्रसर्पन्ती भुजान्तरान्निष्क्रान्तुं प्रासर्पदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आत्मानमिति । सुरर्षभस्य रुद्रस्य यद्भुजान्तरं तस्मात्, आत्मानं मोचयित्वा, अङ्ग हे राजन्, देवविनिर्मिता भगवता निर्मिता, पृथुश्रोणी सा माया, प्राद्रवत् प्राधावत् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तस्येति । वैरिणा कामेन, विनिर्जित इव, असौ रुद्रः, अद्भुत-कर्मणः, तस्य विष्णोः, अद्भुतकर्मणा विष्णुना विनिर्मितायास्तस्याः योषित इत्यर्थः । पदवीं प्रत्यपद्यत अन्वगच्छत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तस्येति । शुष्मिणः मत्तस्य, वासितां पुष्पवतीं गर्जी, अनुधावतः यूथपस्य गजस्य इव, अनुधावतः तस्याः पश्चाद्धावतः अमोघ-रेतसोऽमोघवीर्यस्य, तस्य रुद्रस्य, रेतो वीर्यं, चस्कन्दाक्षरत् ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

उसने शङ्करजीका विवेक धीन लिया । वे उसके हाव-भावोंसे कामातुर हो गये और भवानीके सामने ही लज्जा छोड़कर उसकी ओर चल पड़े ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मोहिनी वस्त्रहीन तो पहले ही हो चुकी थी, शङ्करजीको अपनी ओर आते देख बहुत लज्जित हो गयी । वह एक वृक्षसे दूसरे वृक्षकी आड़में जाकर छिप जाती और हँसने लगती । परन्तु कहीं ठहरती न थी ॥ २६ ॥ ❀ ❀ भगवान् शङ्करकी इन्द्रियाँ अपने वशमें नहीं रहीं, वे कामवश हो गये थे; अतः हथिनीके पीछे हाथीकी तरह उसके पीछे-पीछे दौड़ने लगे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ उन्होंने अत्यन्त वेगसे उसका पीछा करके पीछेसे उसका जूड़ा पकड़ लिया और उसकी इच्छा न होनेपर भी उसे दोनों भुजाओंमें भरकर हृदयसे लगा लिया ॥ २८ ॥ ❀ ❀ जैसे हाथी हथिनीका आलिङ्गन करता है, वैसे ही भगवान् शङ्करने उसका आलिङ्गन किया । वह इधर-उधर खिसककर छुड़ानेकी चेष्टा करने लगी, इसी छीना-झपटीमें उसके शिरके बाल बिखर गये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ वास्तवमें वह सुन्दरी भगवानकी रची हुई माया ही थी, इससे उसने किसी प्रकार शङ्करजीके भुजपाशसे अपनेको छुड़ा लिया और बड़े

वेगसे भागी ॥ ३० ॥ ॐ ॐ भगवान् शङ्कर भी उन मोहिनीवेषधारी अद्भुतकर्मा भगवान् विष्णुके पीछे-पीछे दौड़ने लगे । उस समय ऐसा जान पड़ता था मानो उसके शत्रु कामदेवने इस समय उनपर विजय प्राप्त कर ली है ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ कामुक हथिनीके पीछे दौड़नेवाले मदोन्मत्त हाथीके समान वे मोहिनीके पीछे-पीछे दौड़ रहे थे । यद्यपि भगवान् शङ्करका वीर्य अमोघ है फिर भी मोहिनीकी मायासे वह स्खलित हो गया ॥ ३२ ॥

यत्र यत्रापतन्मह्यां रेतस्तस्य महात्मनः । तानि रूप्यस्य हेम्नश्च क्षेत्राण्यासन्महीपते ॥ ३३ ॥
सरित्सरस्सु शैलेषु वनेषूपवनेषु च । यत्र क्व चासन्नृषयस्तत्र संनिहितो हरः ॥ ३४ ॥
स्कन्ने रेतसि सोऽपश्यदात्मानं देवमायया । जडीकृतं नृपश्रेष्ठ संन्यवर्तत कश्मलात् ॥ ३५ ॥
अथावगतमाहात्म्य आत्मनो जगदात्मनः । अपरिज्ञेयवीर्यस्य न मेने तद् अद्भुतम् ॥ ३६ ॥
तमविक्रवमत्रीडमालक्ष्य मधुसूदनः । उवाच परमप्रीतो विभ्रत्स्वां पौरुषीं तनुम् ॥ ३७ ॥

श्रीभगवानुवाच

दिष्ट्या त्वं विबुधश्रेष्ठ स्वां निष्ठामात्मना स्थितः । यन्मे स्त्रीरूपया स्वरं मोहितोऽप्यङ्गमायया ॥ ३८ ॥
को नु मेऽतितरेन्मायां विषक्तस्त्वद्वते पुमान् । तांस्तान्विसृजतीं भावान्दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ ३९ ॥
सेयं गुणमयी माया न त्वासभिभविष्यति । मया समेता कालेन कालरूपेण भागशः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महीपते मह्यां यत्र यत्र महात्मनः तस्य रेतः अपतत् तानि रूप्यस्य च हेम्नः क्षेत्राणि आसन् ॥ ३३ ॥
सरित्सरस्सु शैलेषु वनेषु च उपवनेषु यत्र क्व ऋषयः आसन् तत्र हरः संनिहितः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ नृपश्रेष्ठ रेतसि स्कन्ने सः कश्मलात् संन्यवर्तत आत्मानं देवमायया जडीकृतम् अपश्यत् ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ अथ जगदात्मनः अपरिज्ञेयवीर्यस्य आत्मनः अवगतमाहात्म्यः तत् उद् अद्भुतं न मेने ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ तम् अविक्रवम् अत्रीडम् आलक्ष्य परमप्रीतः मधुसूदनः स्वां पौरुषीं तनुं विभ्रत् उवाच ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ अङ्ग विबुधश्रेष्ठ मे स्त्रीरूपया मायया स्वरं मोहितः त्वम् आत्मनः स्वां निष्ठाम् आस्थितः यत् दिष्ट्या ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ अकृतात्मभिः दुस्तरां तान् तान् भावान् विसृजतीं मे मायां त्वद् ऋते कः नु विषक्तः पुमान् अतितरेत् ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ कालेन मया कालरूपेण भागशः समेता सा इयं गुणमयी माया त्वां न अभिभविष्यति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं तामनुधावन् हरः सरित्सरस्सु शैलादिषु च संनिहितो बभूव ॥ ३४-३५ ॥ ॐ ॐ जगदात्मनोऽवगतं माहात्म्यं येन स आत्मनः तद् उद् देवमायया जडीकरणम् अद्भुतं न मेने ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ अविक्रवं स्वस्थम् ॥ ३७ ॥
आत्मना स्वयं स्वां निष्ठां प्रकृतिम् ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ विषक्तो मोहपाशयंत्रितः त्वद्वते त्वां विना । भावान् चेष्टाविशेषान् ॥ ३९ ॥
कालेन सृष्ट्यादिनिमित्तेन मया कालरूपेण । भागशो रजआद्यंशेन । समेता मदधीना सती ॥ ४०-४१ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तानि रुद्ररेतःपातस्थलानि । रुद्रस्य रजतस्य पारदस्य च क्षेत्राण्युत्पत्तिस्थलानि । 'रुद्रो स्तो रजतस्थारू रुद्रौ पारद-
दुष्कृतौ' इति निरुक्तिः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ यत्र सरिदादिषु ऋषय आसन्सत्र सर्वत्र संनिहितो निकटः तत्र तत्र धावन्
तु हरस्य योगभ्रंशमृषिभ्यो दर्शयितुमेवेति ध्वनिः । तेन योगारूढैरपि मुनिभिस्वजितमपि मनो युवतिषु न विश्वसनीय-
मित्यनुध्वनिः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ 'विषादक्लेशपापेषु कश्मलं बाधने त्रिषु' इति कोशात् ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ अथ रेतः—

पातोत्तरम् । आत्मनः स्वस्य । तत् मोहिन्यनुगमनादि । उहेति वितर्के । अद्भुतमननाभावे हेतुः—जगदात्मनो भगवतोऽवगतं माहात्म्यं स्वमोहविवेकौ हर्यायत्ताविति महत्त्वं येन स तथा । अपरिज्ञेयवीर्यं भगवति सर्वं मनोमोहनादिकं नासंभवीति ज्ञातवानित्यर्थः । 'मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते' इत्याद्युक्तेः । यद्वात्मनः स्वस्यावगतमाहात्म्यो ज्ञातयोगैश्वर्यप्रभावः । तज्जडीकरणं विवेकप्रदानं चाद्भुतं न मेने । तत्र हेतुः जगदात्मनः जगन्मध्यवर्तिनं मामपि मोहयितुं बोधयितुं च समर्थस्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अविष्णुवमनाकुलमत्रीडं तदनुधावनेऽप्यप्राप्रलज्जं हंत हंत महायोगेश्वरोऽप्यहं विषयांध एवाभूवमित्यनुतापराहित्यादविष्णुवं स्वांतर्यामिणि का लज्जेत्यत्रीडम् । अयं भावः—नाहमन्येन केनापि मोहयितुं शक्यः मत्प्रभुणा मन्मोहनं न दूषणावहं प्रत्युत भूषणावहमेव भक्त्युत्कर्षहेतुत्वादिति विश्वनाथः । मधुसूदन इति । महादेवस्य योगेश्वरत्वादहंकारासुरसूदकः । तं रुद्रम् । पौरुषीं पुरुषसंबन्धिनीम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ प्रकृतिं ज्ञानलक्षणां भक्तिलक्षणां 'क्वचिन्मोहितो-प्यंगमायया' इत्यपि पाठः । स च शोभनो भाति, क्वचिच्च 'मोहितो नांग मायया' इति पाठः । स च सुबोध एव । स्वैरं स्वेच्छया स्त्रीरूपयेति योज्यम् । यद्वा स्वैरं लीलयैव मोहितोऽसि न वस्तुत इत्यर्थः । यद्यतो मे मम स्वां निष्ठां निरहंकारतां वा । यद्वा—स्वां निष्ठां स्वस्थानस्थितिरूपां न तु मद्रूपदर्शनमोहित इत्यत्र चालेत्युपहासो वा । आत्मना स्वरूपत्वेन स्थितः । यद्वात्मना स्वभावेनैवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ विषक्तो विषयासक्तः । त्वदिति पंचमी । त्वां विहाय न कोपि मन्मायां तरितुं समर्थः त्वदाराधनबलेन विषयासक्तोऽपि तरेदिति भगवता रुद्रस्य स्वरूपत्वं दर्शितम् । अन्यथा 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरंति ते' इत्युक्तिरसमंजसा स्यादिति भावः । तांस्तान्कामोद्दीपकान्भावानभिप्रायान् अकृतात्मभिरसंयतचित्तैः ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सेयमिति । या साक्षादनुभूतेत्यर्थः । सृष्ट्यादिनिमित्तेन । विश्वसृष्टिस्थितिसंहतिहेतुना सृष्टिप्रलयादौ त्वां माया न तिरस्क-रिष्यतीत्यर्थः । मया समेता सम्यक्प्रेरिता मदधीनेति यावत् । समाङ्पूर्वादिणः क्तप्रत्यये रूपं समेतेति ॥ ४० ॥

अन्विताथप्रकाशिका

यत्रेति । हे महीपते ! महात्मनः तस्य रुद्रस्य रेतो महां यत्र यत्रापतत् तानि स्थानानि रूप्यस्य हेम्नः सुवर्णस्य च क्षेत्राण्यासन् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सरिदिति । तामनुधावन् हरः सरित्सरःसु शैलादिषु च यत्र कच स्थानेष्वृषय आसंस्तत्र संनिहितो बभूव तत्र मोहिनीसंनिधिं प्रापेत्यर्थः । मोहिन्यास्तत्र तत्र धावन् तत्रस्थानुपीन् हरस्य योगभ्रंशं साक्षादर्शयितुम् । अनेन रुद्रदशाप्रदर्शनेन निजितेन्द्रियकामैरपि स्त्रीदर्शनादिकं वर्जनीयमिति शिक्षिता मुनयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ स्कन्न इति । हे नृपश्रेष्ठ ! एवं रेतसि स्कन्ने सति स रुद्रो देवस्य भगवतो विष्णोर्मायया जडीकृतमात्मानमपश्यत् । अतः कश्मलात् मोहात् संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ आत्मनः स्वस्य अपरिमेयं वीर्यं मायारूपं यस्य तस्य जगदात्मनो हरेश्चावगतं ज्ञातं माहात्म्यं येन स रुद्रस्तद्भगवन्मायया जडीकरणमद्भुतमाश्चर्यं न मेने ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तमिति । तं श्रीरुद्रमविष्णुवं व्याकुलतारहितं स्वपरमाहात्म्यानुसन्धानेन अत्रीडं गतलज्जं चालक्ष्य परमप्रीतः स्वां सनातनीं पौरुषीं तनुं विभ्रत्सन् मधुसूदन उवाच ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ दिष्टयेति । अङ्ग हे विबुधश्रेष्ठ ! यत् यस्मात् स्त्रीरूपया मे मम मायया स्वैरं यथेष्टं पूर्वं त्वं मोहितो-ऽपि आत्मना स्वत एव त्वं स्वां निष्ठां प्रकृतिं प्रकृतौ स्थित इति दिष्ट्या भद्रं जातम् । अन्यस्तु मोहितश्चेत् स्विनिष्ठां गन्तुं न शक्नुयादित्याशयः ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ क इति । विषक्तो विषयभोगासक्तः को नु पुमान् अकृतात्मभिः अवशीकृतचित्तैर्दुस्तरां तांस्तान् भावान् विषयान् विसृजतीं मे मम मायां त्वद्वत्तेऽतितरेत् उल्लङ्घ्य स्वस्थचित्तो भवेत् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ सेति । कालेन सृष्ट्यादिनिमित्तेन कालरूपेण मया भागशः रजआदिविभागेन समेता अङ्गीकृता सा दुस्तराय रजआदिगुणमयी मम मायेतोऽग्रे त्वां नैवाभिभविष्यति तव मोहं नैव करिष्यति ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

अमोघरेतस्त्वमेवाह—यत्रेति । महां यत्र यत्र स्थले महात्मनस्तस्य रुद्रस्य रेतोऽपतत्तानि स्थलानि हे महीपते ! रूप्यस्य रजतस्य हेम्नः सुवर्णस्य च क्षेत्राण्यासन् बभूवुः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ किञ्च यत्र कच यत्र सरिदादिषु रेतोऽपतत्तत्र रुद्रः संनिहितो बभूव तत्र तदुपासका ऋषयश्च आसन् बभूवुः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ एवं रेतसि स्कन्ने सति देवमायया योषिता जडीकृतमात्मानं स रुद्रोऽपश्यत् ततः हे नरश्रेष्ठ ! कश्मलात्कामात्संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अथानन्तरम-परिज्ञेयं परितो ज्ञातुमशक्यं वीर्यं चेष्टितं यस्य तस्य जगदात्मनः परमात्मनो यन्माहात्म्यं तदवगतं ज्ञातं येन स तथाभूतो रुद्रस्तदुह तद्धि योषिद्रूपं तच्चेष्टितं च महदद्भुतम् अदृष्टाश्रुतपूर्वं मेनेऽमन्यत ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ततो भगवान् मधुसूदनः स्वां तिरोधापितां पौरुषीं तनुं विभ्रदाविर्भावयन् स्वयमाविरभूदेवेत्यर्थः । अविष्णुवं घृष्टमत्रीडं निर्लज्जं च तं रुद्रमालक्ष्य नितरां प्रीतस्सन् जगाद ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—दिष्टयेति त्रिभिः । हे विबुधश्रेष्ठ ! त्वं स्वां निष्ठां प्रकृतिं कामविकारराहित्यं

दैवादात्मना स्वेनैवास्थितः स्थितः लब्धवान् मन्मायाया दुरत्ययत्वादिति भावः । तद्दुरत्ययत्वमेवाह-यदिति । अङ्ग हे रुद्र ! यद्यस्मात्त्वं मे मम मायया दुत्तरया स्वैरं यथेच्छं नितरामित्यर्थः । मोहितोऽसि मोहं प्रापितोऽसि इत्यर्थः । एवं मोहितस्य स्विष्टालाभो दैवात्संपन्न इति भावः ॥ ३८ ॥ * * दुस्तरत्वमेवाह-कोन्विति । त्वां विना को नु पुमान् मम मायां विषक्तः विषयासक्तोऽतितरेत्, विषक्तः इत्यनेन जितेन्द्रियस्तु मत्प्रपन्नोऽतितरेदेवेति सूचितम् । कथम्भूताम्ऽअकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः दुस्तरांस्तांस्तान् भावान् कामकोधादीन् विस्तृजतीम् ॥ ३९ ॥ * * एवं स्वमायाया दुस्तरत्वमभिधाय तां विशिषंतया तस्याऽनभिभवमनुगृह्णाति-सेयमिति । सेयमुक्तविधा त्रिगुणात्मिका कालेन कालशरीरकेण मया सृष्ट्यानुचित-कालेन भागशः रजआद्यंशेन समेता व्याप्ता माया त्वां नाभिभविष्यति मोहितं न करीष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

रुद्रस्य क्षेत्राणि हेमन्श्च क्षेत्राणि स्वर्णाकाराण्यासन् ॥ ३३ ॥ * * क च यत्र क च सरिदादिषु रेतः क्षेत्रेषु ऋषय आसन् तत्र भवश्च सन्निहितोऽभवत् ॥ ३४-३५ ॥ * * बुद्धिभ्रंशकरं कश्मलं निवृत्तमिति यस्मादथ तस्मात्तदुदाहृतां तां ग्राम्योक्तिम् ॥ ३६ ॥ * * अविच्छिन्नं स्वस्थम् अत्रोडं कामजनकलज्जारहितम् ॥ ३७ ॥ * * स्वां निष्ठां भक्तिलक्षणाम् आत्मना मनसा । कुत इति तत्राह यत इति ॥ ३८ ॥ * * दुरन्ते जीवराशौ कश्चिन्मायां तरेत् वैचित्र्यादिति तत्राह ऋते त्वदिति । विषये विषक्तः “ये ये विषयपाशबन्धकास्तांस्तान् भावान् कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत” इति श्रुतेः । मायातरणपटूनां सद्भावात्कथं कोन्वित्याक्षिप्यत इति तत्राह, दुस्तरामिति ॥ ३९ ॥ * * मदनप्रह्वतः सुतरेत्याह-सेयमिति । भागशः एकदेशेनापि ॥ ४०-४५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तत्र च हेमक्षेत्रात् रुद्रक्षेत्रं विविच्याह-सरिदिति । सरिदादिषु विशेषं दर्शयति, यत्र कचेति ॥ ३४-३५ ॥ * * आत्मनः स्वीयपरमस्वरूपस्य जगतोऽपि परमस्वरूपस्य तदन्तर्यामिणश्च ॥ ३६ ॥ * * तद्रूपतास्फुरणादेवाविकृवं पराभवजगलानिरहितम् अत्रोडश्च ॥ ३७-३९ ॥ सेयमिति पूर्वन्तु मदिच्छया तया मोहितत्वात् ॥ ४०-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

रुद्रस्येति । तानि क्षेत्राणि रुद्रदैवतानीत्यतस्तेभ्यो हेमलिप्सुभिः प्रथमं रुद्रः प्रसादनीय इति भावः ॥ ३३ ॥ * * एवं तामानुधावन् हरः सरिदादिषु सन्निहितो बभूवेति मोहिन्यास्तत्र तत्र धावनं तत्रस्थानृषीन् हरस्य योगभ्रंशं साक्षादर्शयितुमिति ध्वनिः । तेन मुनिभिर्योगारूढैरपि विजितमपि स्वमनो युवतिषु न विश्वसनीयमिति शिक्षणमनुध्वनिः ॥ ३४ ॥ * * स्कन्ने सम्पूर्णं सतीत्यर्थः । मोहिनीप्रथमदर्शनक्षणमारभ्यैवात्मा जडीकृत एवासीत् तदानीमपश्यदिति जडीकृतत्वेनानुसन्दधावित्यर्थः । कश्मलात् मोहिन्यनुधावनात् ॥ ३५ ॥ * * अथ स्वविवेकोत्पत्तिक्षण एव मोहिनीमन्तर्हितामालक्ष्य अवगतं स्वमोहविवेकौ भगवदधीनाविति माहात्म्यं येन सः आत्मनो हरेः यद्वा आत्मनः स्वस्य अवगतमाहात्म्यः ज्ञातयौगैश्वर्यप्रभावः तत् जडीकरणं विवेकप्रदानं च अद्भुतं न मेने । तत्र हेतुः-जगदात्मनः जगन्मध्यवर्त्तिनं मामपि मोहयितुं प्रबोधयितुं च समर्थस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * * हन्त हन्त महायोगेश्वरोऽप्यहं विषयान्ध एवाऽभूवमित्यनुतापराहित्यादविकृवं स्वान्तर्यामिणि का लज्जेत्यत्रोडम् । अयं भावः-नाहमन्येन केनापि मोहयितुं शक्यः, मत्प्रभुणा तु मन्मोहनं न दूषणावहं प्रत्युत भूषणावहमेव ममाऽपि मोहनं विना मत्प्रभोरात्यन्तिकं प्रभुत्वमेव कुत इति प्रभुत्वातिशयो दासस्य मे भक्त्युत्कर्षमेव पुष्यतीति ॥ ३७ ॥ स्त्रीरूपया मोहिन्याख्यस्वरूपभूतया मायया मोहितोऽपि स्वां निष्ठां भक्त्युत्थदैत्यमयीं निरहङ्कारतामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अ * * जगन्मोहिन्या मद्वहिरङ्गमायया तु त्वं नैव मोहितो वर्त्तस इत्याह-कोन्विति । विषक्तः मायिकविषयासक्तः सन् को मायां तरेत् त्वद्वृत्ते त्वां विना त्वं तु मायायामासक्तोऽपि मायामतर इत्यर्थः । मायां विशिनष्टि-भवान् रजस्तमोमयान् कामादीन् ॥ ३९ ॥ सैव केति चेदतः स्वाङ्गुल्या तत्समीपस्थां दुर्गां दर्शयति-सेयमिति । कालेन कारणेन मया जगत् सृजता समेता सहिता, मया कीदृशेन भागशोऽंशेन कलयति ईक्षणेनाङ्गीकरोतीति कालः पुरुषो रूपं यस्य तेन ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सरिदादिषु यत्र कचन ऋषयस्तत्राश्रमेषु च हरः सन्निहितस्तस्याः पलायमानायाः पृथगन्वगो बभूव ॥ ३४ ॥ देवस्य मायया मोहिनीमूर्त्या ॥ ३५ ॥ * * जगदात्मनः अवगतं माहात्म्यं येन सः आत्मनः स्वस्य तज्जडी-

कृतत्वमद्भुतं न मेने ॥ ३६-३७ ॥ * * निष्ठां प्रकृतिम् । मोहिनीमूर्तिधरेण मोहितोऽपि मदनुग्रहाद्विमोहोऽसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥
अथ मदीयेन मोहिनीरूपेण त्वद्विधोऽपि मोहितो भवतीति का कथा मन्मायया सर्वोऽपि जनो मोहितोऽस्तीति सूचयन् अकृता-
त्मभिर्दुस्तरा त्रिगुणा मायापि मदनुग्रहात्त्वां नाभिभविष्यतीत्याह—क इति द्वाभ्याम् ॥ ३६ ॥ * * कालेन कालशक्तिना
मया सृष्ट्यादिकर्त्रा विभागशः रजआदिप्रवर्त्तनेन हेतुना समेता अधिष्ठिता ॥ ४०-४१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अमोघरेतस्त्वमेव दर्शयति—यत्रेति । हे महीपते, तस्य रुद्रस्य रेतो महां यत्र यत्रापतत् तानि स्थानानि रूप्यस्य
हेमः सुवर्णस्य च क्षेत्राण्यासन्नित्यन्वयः । अमोघरेतस्त्वेऽपि हेतुमाह—महात्मन इति । महान् आत्मा यस्य तस्येश्वरस्येत्यर्थः ।
तदेव रूप्यादि इदानीन्तनानां राज्ञाम् ऐश्वर्यादिकारणं जातमिति सम्बोधनेन सूचितम् ॥ ३३ ॥ * * एवं तामनुधावन्
हरः सरित्सरस्सु शैलादिषु च यत्र क च स्थानेष्वुषय आसंस्त्र सन्निहितो बभूवेति शेषणान्वयः । तत्र मोहिनीसन्निधिं
प्रापेत्यर्थः । अनेन मोहिनीरूपेण भगवता ऋषिगणे महाननुग्रहः कृतो येन रुद्रदशाप्रदर्शनेन निजितेन्द्रियकामैरपि स्त्रीदर्शनादिकं
वर्जनीयमिति शिक्षिता इति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ * * हे नृपश्रेष्ठेति सम्बोधनेन तव तु भगवदनुग्रहादेव मोहो निवृत्तो येन
रज्यादि सर्वं त्यक्तवानसीति सूचयति । एवं रेतसि स्कन्ने सति स रुद्रो देवस्य भगवतो विष्णोर्मायया जडीकृतमात्मानमपश्यत् ।
मोहिनीदर्शनक्षणमारभ्यैव जडीभूतमपि तदानीं तथात्वेनानुसन्दधावित्यर्थः । अतः कश्मलान्मोहात्संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥ * *
अथ मोहिनिवृत्त्यनन्तरमेव आत्मनः स्वस्य जगदात्मनो हरेश्चागवतं ज्ञातं माहात्म्यं येन स रुद्रस्तद्भगवन्मायया जडीकरणमद्भु-
तमाश्चर्यं न मेने इत्यन्वयः । तत्रात्मनो माहात्म्यं भगवदधीनप्रवृत्तत्वं हरेर्माहात्म्यं सर्वनियन्तृत्वम् । तत्र हेतुमाह—अपरिज्ञेयं
अपरिमेयं वीर्यं मायाशक्तिरूपं यस्य तस्येत्यर्थः । ३-हेति भगवन्मायाप्राबल्यं सर्वशास्त्रप्रसिद्धमिति द्योतयति ॥ ३६ ॥ * *
तं श्रीरुद्रमविह्वलं व्याकुलतारहितं स्वपरमाहात्म्यानुसन्धानेन अत्रीडं गतलज्जं चालक्ष्य परमप्रीतः स्वां सनातनीं पौरुषीं तनुं
बिभ्रत्सन् मधुसूदन उवाचेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ * * भगवद्वाक्यान्वेव दर्शयति—दिष्टयेति त्रिभिः । हे विबुधश्रेष्ठ, आत्मना
स्वत एव त्वं स्वां निष्ठां प्रकृतिं स्थित इति दिष्टया भद्रं जातं, यत् यस्मात् स्त्रीरूपया मे मम मायया स्वैरं यथेष्टं पूर्वं त्वं मोहितो-
ऽसीत्यन्वयः । अनेन स्वमायामोहितस्य स्वस्थता सुदुर्लभेति सूचितम् । स्वतस्वस्थतायां हेतुत्वेन सम्बोधयति हे विबुधश्रेष्ठ इति
यद्यन्य एव कश्चिद्विबुधोऽपीत्थं मोहितः स्यात्तदा स्वनिष्ठां स्थातुं न शक्नुयादिति भावः । तत्रापि मम कृपातिशय एव हेतुरिति
ज्ञेयमन्तरङ्गभक्तत्वादिति सूचनार्थं सम्बोधनान्तरमाह—हे अङ्गेति ॥ ३८ ॥ * * विषक्तो विषयभोगसक्तः पुमान्
मे मम मायां को नु अतितरेत् उल्लङ्घ्य स्वस्थचित्तो भवेदित्यन्वयः । त्वं तु मद्भक्तत्वेन मत्कृपापात्रत्वात्तां तीर्ण इति सूचयन्माह—
त्वद्वते इति । दुस्तरत्वमेव स्पष्टयति—अकृतात्मभिः मद्भक्तिराहित्येन अशोधितान्तःकरणैर्दुस्तरमिति । तत्र हेतुमाह—
तानिति । तांस्तान् भावान् विषयान् विस्तृजतीम् ॥ ३९ ॥ * * इतोऽप्रे तवैवं मोहोऽपि नैव भविष्यतीत्यनुग्रहेणाह—
सेति । कालेन सृष्ट्यादिनिमित्तेन प्रेरिता कलयतीति कालः पुरुषस्तेन रूपेण मया भागशः रजआदिविभागेन समेता अङ्गी-
कृताऽपि सा दुस्तराय रजआदिगुणमयी मम माया इतोऽप्रे त्वां नैवाभिभविष्यति तव मोहं नैव करिष्यतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यत्रेति । महां भूमौ, यत्र यत्र स्थले, महात्मनः तस्य रुद्रस्य, रेतो वीर्यम् अपतत्, तानि स्थलानि, हे महीपते, रूप्यस्य
रजतस्य, हेमः सुवर्णस्य च, क्षेत्राणि आसन् ॥ ३३ ॥ * * सरिदिति । सरितो नद्यश्च समुद्राः सिन्धवश्च शैलाः पर्वताश्च
तेषु वनेषु उपवनेषु च, यत्र क च यत्र कुत्रापि, तद्वेतोऽपतदिति शेषः । तत्र हरो रुद्रः, संनिहितोऽवश्यस्थितिमान्, बभूव ।
अत एव तत्र सरिदादिस्थानेषु, ऋषयस्तदुपासका मुनयः आसन्नवात्सु ॥ ३४ ॥ * * स्कन्न इति । एवं रेतसि वीर्ये,
स्कन्ने क्षरिते सति, देवमायया योषिता, जडीकृतम् आत्मानं, स रुद्रः, अपश्यत् । हे नृपश्रेष्ठ, ततः कश्मलात् कामात्,
संन्यवर्त्तत ॥ ३५ ॥ * * अथेति । अथानन्तरं, अपरिज्ञेयं परितो ज्ञातुमशक्यं वीर्यं चेष्टितं यस्य तस्य, जगदात्मनः,
आत्मनः परमात्मनः, अवगतं माहात्म्यं येन, स रुद्रः, तत् योषिद्रपात्मकं तच्चेष्टितं, अद्भुतं, उह अदृष्टाश्रुतपूर्वमेव, मेने
अमन्यत । केचित्तु न मेने तदुद्भाद्भुतमिति पठन्ति, तत्पक्षे तत्तन्माययोऽत्मनो जडीकरणं अद्भुतं, न मेने, इति योजना ॥ ३६ ॥
तमिति । ततः, मधुसूदनः भगवान्, स्वां तिरोधापितां, पौरुषीं तनुं, बिभ्रदाविर्भावयन् स्वयमाविष्कुर्वन्सन्नित्यर्थः । अविह्वलं
कामविकाररहितं, अत्रीडं स्वविकृतिजनितव्रीडारहितं, तं रुद्रं, आलक्ष्य, परमप्रीतः नितरां प्रसन्नतां प्राप्तः सन्, उवाच तं प्रति
समवदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ * * तदाह दिष्टयेति त्रिभिः । दिष्टयेति । हे विबुधश्रेष्ठ, त्वं स्वां निष्ठां कामविकारराहित्यं,

आत्मना स्वत एव आस्थितः संप्राप्तः, दिष्ट्या दैवादेव लब्धवान्, मन्मायाया दुरत्ययत्वादिति भावः । हे अङ्ग रुद्र, यद्यस्मात्त्वं मे मम, दुस्तरया मायया, स्वैरं यथेच्छं नितरामित्यर्थः । मोहितोऽसि मोहं प्राप्नो भवसीत्यर्थः । एवं मोहितस्य तव स्वनिष्ठाभाभो दैवात् संपन्न इति भावः । यन्मे स्त्रीरूपया स्वैरमिति पठित्वा केचित्तु हे विबुधश्रेष्ठ, त्वम् आत्मना पुनः स्वां निष्ठां स्थितिं स्वरूपम् आस्थितः, दिष्ट्या । अङ्ग हे भव, स्वैरं यथा तथा, मे मम, स्त्रीरूपया मायया, यन्मोहितोऽसि तदपि दिष्ट्या । अस्या मोहपात्रं भवानेव न तु जीवाः, अनौचित्यादित्यर्थ इति व्याख्यायन्ते ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ दुस्तरत्वमेवाह । को न्विति । त्वद्वत्त्वं त्वां विना विषक्तः विषयासक्तः, को नु पुमान्, अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः दुस्तरां, तांस्तान् भावान् कामक्रोधादीन् विस्तृजतीं, मे मम, मायां, अतितरेत् । न कोऽपीत्यर्थः । विषक्त इत्यनेन मां प्रपन्नो जितेन्द्रियस्तु मन्मायामतितरेदेवेति सूचितम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एवं स्वमायाया दुस्तरत्वमभिधाय तां विशिष्टतया तस्यानभिभवमनुगृह्णाति । सेयमिति । सूक्तविधा गुणवती त्रिगुणात्मिका, कालरूपेण कालशरीरकेण, मया कालेन सृष्ट्याद्युचितेनानेहसा, भागशः रजआद्यंशेन समेता व्याप्ता इयं माया, त्वां न अभिभविष्यति विमोहितं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

भगवान् शङ्करका वीर्यं पृथ्वीपर जहाँ-जहाँ गिरा, वहाँ-वहाँ सोने, चाँदीकी खानें बन गयीं ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! नदी, सरोवर, पर्वत, वन और उपवनमें एवं जहाँ-जहाँ ऋषि-मुनि निवास करते थे, वहाँ-वहाँ मोहिनीके पीछे-पीछे भगवान् शङ्कर गये थे ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित्, वीर्यपात हो जानेके बाद उन्हें अपनी स्मृति हुई । उन्होंने देखा कि अरे, भगवान्की मायाने तो मुझे खूब छकाया ! वे तुरन्त उस दुःखद प्रसङ्गसे अलग हो गये ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ इसके बाद आत्मस्वरूप सर्वात्मा भगवान्की यह महिमा जानकर उन्हें कोई आश्चर्य नहीं हुआ । वे जानते थे कि भला, भगवान्की शक्तियोंका पार कौन पा सकता है ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ भगवान्ने देखा कि भगवान् शङ्करको इससे विषाद या लज्जा नहीं हुई है, तब वे पुरुष-शरीर धारण करके प्रकट हो गये और बड़ी प्रसन्नतासे उनसे कहने लगे ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवान्ने कहा—देवशिरोमणे ! मेरी स्त्रीरूपिणी मायासे विमोहित होकर भी आप स्वयं ही अपनी निष्ठामें स्थित हो गये । यह बड़े ही आनन्दकी बात है ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ मेरी माया अपार है । वह ऐसे-ऐसे हाव-भाव रचती है कि अजितेन्द्रिय पुरुष तो किसी प्रकार उससे छुटकारा पा ही नहीं सकते । भला, आपके अतिरिक्त ऐसा कौन पुरुष है, जो एक बार मेरी मायाके फंदेमें फसकर फिर स्वयं ही उससे निकल सके ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ यद्यपि मेरी यह गुणमयी माया बड़ों-बड़ोंको मोहित कर देती है, फिर भी अब यह आपको कभी मोहित नहीं करेगी ! क्योंकि सृष्टि आदिके लिये समयपर उसे शोभित करनेवाला काल मैं ही हूँ, इसलिये मेरी इच्छाके विपरीत वह रजोगुण आदिकी सृष्टि नहीं कर सकती ॥ ४० ॥

श्रीशुक उवाच

एवं भगवता राजन् श्रीवत्साङ्गेन सत्कृतः । आमन्त्र्य तं परिक्रम्य सगणः खालयं ययौ ॥ ४१ ॥

आत्मांशभूतां तां मायां भवानीं भगवान्भवः । शंसतामृषिमुख्यानां श्रीत्याऽऽचष्टाथ भारत ॥ ४२ ॥

अपि व्यपश्यस्त्वमजस्य मायां परस्य पुंसः परदेवतायाः ।

अहं कलानामृषभो विमुह्ये ययावशोऽन्ये किमुतास्वतन्त्राः ॥ ४३ ॥

यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात् समासहस्रान्त उपारतं वै ।

स एष साक्षात् पुरुषः पुराणो न यत्र कालो विशते न वेदः ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच

इति तेऽभिहितस्तात विक्रमः शार्ङ्गधन्वनः । सिन्धोर्निर्मथने येन धृतः पृष्ठे महाचलः ॥ ४५ ॥

एतन्मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतो न रिष्यते जातु समुद्यमः क्वचित् ।

यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं

समस्तसंसारपरिश्रमापहम् ॥ ४६ ॥

१. प्रा० पा०—आत्मानुरूपं । २. प्रा० पा०—प्रत्यक्षमभिभाषत । ३. प्रा० पा०—ययाङ्गुला वै किमुतापरो यः । ४. प्रा० पा०—यन्मायम् । ५. प्रा० पा०—योगं । ६. प्रा० पा०—उपारमद्वै । ७. प्रा० पा०—एव । ८. प्रा० पा०—गुणानुकीर्तनं ।

असद्विषयमङ्घ्रि भावगम्यं प्रपन्नानमृतममरवर्यानाशयत् सिन्धुमध्यम् ।
कपटयुवतिवेषो मोहयन्त्यः सुरारींस्तमहमुपसृतानां कामपूरं नतोऽस्मि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे शङ्करमोहनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् श्रीवत्सांकेन भगवता एवं सत्कृतः तम् आमन्त्र्य परिक्रम्य सगणः स्वालयं ययौ ॥ ४१ ॥ * * *
भारत अथ भगवान् भवः ऋषिमुख्यानां शंसताम् आत्मांशभूतां तां मायां भवानीं प्रीत्या आचष्ट ॥ ४२ ॥ * * *
परदेवतायाः अजस्य परस्य पुंसः मायां त्वं व्यपश्यः अपि अवशः कलानाम् ऋषभः अहं यया विमुह्ये किम् उत
अस्वतंत्राः अन्ये ॥ ४३ ॥ * * * त्वं समासहस्रान्ते योगात् उपारतं माम् उपेत्य यं वै अपृच्छः सः एषः साक्षात् पुराणः
पुरुषः यत्र कालः न वेदः न विशते ॥ ४४ ॥ * * * तात ते इति शार्ङ्गधन्वनः विक्रमः अभिहितः येन सिधोः निर्मथने
पृष्ठे महाचलः धृतः ॥ ४५ ॥ * * * एतत् मुहुः कीर्तयतः अनुशृण्वतः समुद्यमः जातु क्वचित् न रिष्यते यत् उत्तम-
श्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिश्रमापहम् ॥ ४६ ॥ * * * वः कपटयुवतिवेषः सुरारीन् मोहयन् असद्विषयं भावगम्यम्
अङ्घ्रि प्रपन्नान् अमरवर्यान् सिन्धुमध्यम् अमृतम् आशयत् तम् उपसृतानां कामपूरम् अहं नतः अस्मि ॥ ४७ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विष्णोरंशभूतां तां स्तुवतां सतां हे भारत ॥ ४२ ॥ * * * अयि हे प्रिये, व्यपश्यः दृष्टवत्यसि ? कलानां
विभूतीनाम् ऋषभोप्यवशोऽपरवशोऽपि विमुह्ये ॥ ४३ ॥ * * * वर्षसहस्रान्ते योगात्समाधेरुपरतं मां किं ध्यायसीति
त्वं यमपृच्छः स एष यत्र कालो न विशते अपरिच्छिन्नत्वात् । न च वेदः अगोचरत्वात् ॥ ४४ ॥ * * * अष्टाध्यायार्थ-
निगमनम् इतीति ॥ ४५ ॥ * * * एतत्कीर्तनादौ फलमाह एतदिति ॥ ४६ ॥ * * * भगवता कृतं भक्तपक्षपातं
स्मरन्नमस्करोति । असतामविषयम् । भावो भजनं तेन गम्यमङ्घ्रि प्रपन्नान् शरणागतान्सिन्धुमध्यं सिधोर्मथनेन जातममृतं
य आशयदभोजयत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

श्रीवत्सांकेतेत्यनेन प्रणतमुत्थाप्य वक्षसालिगितवानिति सूचितम् । तं श्रीवत्सांकम् ॥ ४१ ॥ * * * आत्म-
नोऽर्द्धं तद्रूपाम् । 'अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' इति श्रुतेः । यद्वांशः शक्तिः । तां भगवता दर्शितां मायां शंसतां कथय-
ताम् । तान्निवर्त्य अनादरे षष्ठी ॥ ४२ ॥ * * * कलानां भगवदंशभूतानाम् । देवानां मध्ये । यया मायया । अवशो
भगवदधीनः ॥ ४३ ॥ * * * समासहस्रान्ते सहस्रवर्षान्ते । योगात्समाधेरुपरतं निवृत्तं त्वं समाधौ कं ध्यायसीति पृष्ठवती
वेदोऽपि यं तात्पर्येणैव बोधयति न साक्षाद्विषयत्वात् । स एष इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * * निगमनं बोधनम् । येन शार्ङ्ग-
धन्वना । कूर्मरूपेण ॥ ४५ ॥ * * * न रिष्यते न नश्यति । रिष्यते स्तब्धार्थः । यद्यतः । समस्तः समग्रो यः संसारपरिश्रमः
शोकमोहादिरूपस्तमपहंतीति तथा ॥ ४६ ॥ * * * असतां कुटिलमनसामविषयमगम्यम् । अशोः प्रत्यवसनार्थत्वाद-
णिकर्तुः कर्मत्वममरवर्यानि । कपटेन छद्मना युवतिवेषो यस्य स तथा । तादर्थ्यचतुर्थ्या वा समासः । सुरारीन्दैत्यान् ।
उपसृतानां शरणं प्राप्तानाम् । कामानभिलषितान्पूरयतीति तथा तम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । हे राजन् ! श्रीवत्सः अङ्कश्रिहृविशेषो यस्य तेन भगवता विष्णुनैवं सत्कृतः श्रीवत्साङ्केति विशेषणात्
भगवता वक्षसा संस्पृश्यालिङ्गितः शिवस्तमामन्त्र्य पृष्ठा परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य च सगणः स्वगणसहितः स्वस्वालयं

स्थानं कैलासं ययौ ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ आत्मेति । हे भारत ! अथ ऋषिमुख्यानां शंसतां स्तुवतामेव सताम् आत्मा-
शभूतामात्मनः विष्णोः शक्तिरूपां मायां भवानीं प्रति भगवान् भवः प्रीत्या आचष्ट । भगवन्मायायाः प्राबल्यमुक्तवान् ॥ ४२ ॥
अपीति । हे देवि ! अपीति प्रश्ने । अजस्य परदेवतायाः तथा परस्य पुंसो हरेः मायां त्वं व्यपश्यः दृष्टवत्यसि ? कठानां
तदंशावताराणामृषभः श्रेष्ठोऽप्यहमवशः सन् यया मायया विमुख्ये विमोहं गतोऽस्मि । तडार्षः । तदा अस्वतन्त्राः इन्द्रियादि-
परवशा अन्ये विमुख्येयुरिति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ यमिति । समासहस्त्रान्ते संवत्सरसहस्त्रान्ते योगात् ध्यान-
समाध्यादेरुपारतं निवृत्तं मामुपेत्य 'परमेश्वर ! कस्य ध्यानं करोषी'ति त्वं यमपृच्छः पृष्टवती स पुराणः पुरुषः साक्षादेव एव यत्र
भगवति कालो न विशते । तडार्षः । न च वेदोऽपि यं जानाति ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ इतीति । हे तात ! सिन्धोर्निर्मथने येन महाबल-
पराक्रमेण महान् अचलः पर्वतः मन्दरनामकः पृष्ठे धृतस्तस्य शार्ङ्गधन्वन इत्येवं समुद्रनिर्मथनादिरूपो विक्रमस्ते तुभ्यं मया
अभिहितः कथितः ॥ ४५ ॥ एतदिति । एतत्समुद्रमथनादिरूपं भगवच्चरितं मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतश्च पुंसः समुद्यमः जातु
कदाचिदपि काले कचिदपि देशे न रिष्यते न नश्यति निष्फलो न भवतीति । तडार्षः । यस्मादेवं तस्मादुत्तमश्लोकस्य हरेः
गुणानामनुवर्णनादिकं समस्तो यः संसारे परिश्रमः खेदसमपहन्तीति । परिश्रमेत्यपि पाठः ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ असदिति । यः
कपटेन मायया युवतिवेषः सन् सुरारीन् मोहयन् असताम् अविषयं दुर्विज्ञानं भावेन भक्त्या गम्यं च अङ्घ्रिं स्वचरणं
प्रपन्नान् शरणमागतान् अमरवर्यान् सिन्धुमथ्यं सिन्धुमथनोद्भूतममृतमाशयत् अभोजयत् । तमुपसृतानां भक्तानां कामपूरम्
अहं नतोऽस्मि ॥ ४७ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायोऽष्टमस्य द्वादशो निरमादिमाम् ॥

इति भागवतेऽष्टमे स्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमित्थं हे राजन् ! भगवता श्रीवत्साङ्केन सत्कृतोऽनुगृहीतो रुद्र तं श्रीवत्साङ्कमामन्व्यानुज्ञाप्य तेनानुज्ञातस्तं
परिक्रम्य प्रणम्य च सगणः सप्रमथादिगणः स्वालयं कैलासाद्रिं जगाम ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ अथानन्तरं हे भारत ! ऋषि-
मुख्यानां पश्यतां सतां भगवान् भवः आत्मनोऽशभूतां शरीराद्धेभूतां तां भवानीं प्रत्याचष्ट उवाच ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ तदेवाह-
अपीति द्वाभ्याम् । परदेवताया अजस्य कर्मायत्तोत्पत्तिरहितस्य परमपुरुषस्य मायां त्वमप्यपश्यः मायामाहात्यम् अपश्यः
किमित्यर्थः । तदेव दर्शयति, कलानां विद्यानामृषभोऽधिपतिरवशः पारवश्यरहितवानपि अहं यया मायया मुख्ये मोहितवानस्मि
किं पुनरस्वतन्त्राः मर्त्यदैत्यादयो मुख्यन्तीति ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ समासहस्त्रान्ते अनेकसंवत्सरसहस्रपर्यन्तं तपत्तत्त्वा तदन्ते
योगात्तपोयोगादुपारतं निवृत्तं मां त्वं यदपृच्छस्त्वदुपास्यं वस्तु किमिति पृष्टवत्यसि स मया उपासितः साक्षादेव एष पुराणः
पुरुषः यत्र यस्मिन् पुराणे पुरुषे कालो न विशति यं कालो न विशति यं कालो न कलयति कालापरिच्छिन्न इत्यर्थः । यश्च कालादिकं
सर्वं वस्तुजातं युगपत् साक्षाद्वेद सर्वज्ञोपि वेद इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ अष्टाध्याय्यर्थं निगमयति मुनिः-इतीति । हे तातेति वात्स-
ल्यात्सम्बोधनं हे राजन्नित्थं शार्ङ्गधन्वनोऽजितस्य विक्रमः ते तुभ्यं मया अभिहितः कथितः । कोऽसौ ? येनाजितेन कूर्मरूपिणा
सिन्धोः क्षीरोद्धेः निर्मथने काले महाचलो मन्दराचलः पृष्ठे धृतः ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ अष्टाध्याय्याः कीर्त्तनादिफलमाह-एतदिति ।
एतत्सिन्धोर्निर्मथनादिकं पुनः पुनः कीर्त्तयतः कथयतः शृण्वतश्च समुद्यमः प्रयत्नः कचिदपि देशे जातु कदाचिदपि काले न
रिष्यति "रीङ्क्ष्ये" नङ्क्षयति न नश्यति न विफलो भविष्यतीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादुत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानामनुवर्णनं
समस्तानां संसारश्रमाणां त्रयाणामाध्यात्मिकादितापानामपहन्तु ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ भक्तपक्षपातं स्मरन्ममस्करोति-
असदिति । मथो मथनं तत्र जातं मथ्यं सिन्धोर्मथने जातममृतं यः कपटयुवतिवेषः सुरारीन्दैत्यान्मोहयन् प्रपन्नानमरश्रेष्ठा-
नाशयदपाययत्तमसतामजितेन्द्रियाणामविषयोऽङ्घ्रिर्भयं तं भावेन भक्त्या गम्यमुपसृतानामात्मानमनुवर्त्तमानानां
कामानिष्टार्थान् पूरयतीति तथा तं नतोऽस्मि कर्त्तरि क्तः, नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भागश एकदेशेनापि उत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिश्रमविनाशनमिति यद्यस्मात्तस्मान्निरन्तरमेत-
दनुशृण्वतः कीर्त्तयतः पुरुषस्य समुद्यमः समीचीनः प्रयत्नो जातु न रिष्यते न नश्यति "रीङ्क्ष्ये" ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ निरन्तर-
मनुस्मरणार्थं पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वेन तं श्रीनारायणं नमति-असदविषयमिति । यो भावेन भक्त्या गम्यं प्राप्यं चासता-

मभक्तानामविषयमङ्घ्रिं प्रपन्नानमरवर्यान् सिन्धोर्मथनोद्भूतममृतमाशयदपाययत् । कीदृशः ? कपटयुवतिवेषः सुरारीन् असुरान् मोहयन् उपसृतानां शरणं गतानां पुंसां कामपूरम् अभीष्टं तमिमं श्रीनारायणं नतोऽस्मीत्यन्वयः । अनेनैवंविधे भगवति भक्तिः कर्तव्येति सिद्धमित्युक्तं भवति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

“अयि ! व्यपश्यस्त्वमजस्य मायाम्” इत्यनेन स्वांशभूताया मायाया देव्याः सकाशादस्याः परमवैलक्षण्यं दर्शितम् ॥ ४३ ॥ * * यं मामित्यादिकं भगवत्सन्दर्भे भगवत एव परमतत्त्वरूपत्वे समुदाहार्यम् ॥ ४४-४६ ॥ * * असदविषय इत्यादिना बहिर्मुखनिष्कामसकामभक्ताः क्रमेण दर्शिताः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

श्रीवत्साङ्केनेत्यनेन प्रणतः स उत्थाप्य वक्षसा संस्पृश्य आलिङ्गित इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ * * शंसतां प्रशंसत-
स्तान्मुनीननादृत्य ॥ ४२-४३ ॥ * * न विशते इति कालः सर्वत्र प्रभवितुं विशन्नपि यत्र न विशति वेदः सर्वं
जानन्नपि यत्र ज्ञातुं न विशति । कालवेदयोरपि यो न गम्य इत्यर्थः ॥ ४४-४५ ॥ * * न रिण्यते न नश्यति ॥ ४५ ॥
अङ्घ्रिं प्रपन्नानमरवर्यान् सिन्धुमथ्यं सिन्धुमथनोद्भूतममृतं य आशयत् अभोजयत् कपटं युवतिवेषेण यस्य सः ॥ ४७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ऋषिमुख्यानां शंसतां मोहिनीचरित्रं प्रशंसतां सताम् आत्मनोऽंशभूतां देहाद्धभूतां प्रति हृष्ट उवाच ॥ ४२-४५ ॥
न रिण्यते नैव नश्यति ॥ ४६ ॥ * * कपटहेतुयुवतिवेषः कपटरूपः असुराः हेतवो यस्मिन् तथाभूतमोहिनीरूप
इत्यर्थः । सुरादीन् मोहयन् असतामविषयम् । भावेन भजनेन गम्यम् अङ्घ्रिं प्रपन्नान् अमरवर्यान् सिन्धुमथनजममृतम्
यः आशयदभोजयत् तं नतोऽस्मि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हे राजन् , श्रीवत्सः अङ्घ्रिश्चिह्नविशेषो यस्य तेन भगवता विष्णुनैवं सत्कृतः शिवस्तमामन्त्र्य पृष्ठा परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य
च सगणः पार्वत्यादिस्वगणसहितः स्वस्थालयं स्थानं कैलासं ययावित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ * * हे भारतेति सम्बोधनेन
कुलश्रेष्ठस्य वंशे जातत्वाद्भक्तत्वाच्च त्वमप्यतिश्रेष्ठोऽसि इतीदं रहस्यान्तरं शृण्विति सूचयति । अथ स्वस्थानप्राप्त्यनन्तरमृषिमुख्यानां
शंसतां स्तुवतामेव सतां ताननादृत्य आत्मांशभूताम् आत्मनः स्वस्य तामसत्वात्तामसीं मायां तां भवानीं प्रति भगवान् भवः प्रीत्या
आचष्ट भगवन्मायाप्राबल्यं उक्तवानित्यन्वयः । ननु भगवन्मायाप्राबल्यकथनस्य स्वविमोहनिरूपकत्वेन स्वापकर्षहेतुत्वात् कथं
तत्कथितवानित्याशङ्क्याह—प्रीत्येति । कदाचिद्भवान्या भगवत्पकष्टबुद्धिः स्यात्तदा महाननर्थः स्यात्तन्मा भूदित्यभिप्रायेण प्रीत्या
कथितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ * * अपीति प्रश्ने । हे देवि परस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य मायां त्वं विशेषेणाऽपश्यो दृष्टवत्य-
सीत्यन्वयः । ननु का सा माया या मया दृष्टेत्यपेक्षायामाह—अहमिति । कलानां तदंशावताराणामृषभः श्रेष्ठोऽप्यहमवशः सन्
यया मायया विमुह्ये विमोहं गतोऽस्मि तदा अस्वतन्त्राः इन्द्रियादिपरवशा अन्ये विमुह्युरिति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । ननु
त्वमपि देवादिश्रेष्ठत्वात् पुरुषोत्तम एवेति शङ्कानिरासायाह—परदेवताया इति मत्तोऽपि स श्रेष्ठ एवेति भावः । तत्रापि हेतुमाह—
अजस्येति, जन्मादिविकाररहितस्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥ * * समासहस्यान्ते संवत्सरसहस्यान्ते योगाद्वयानसमाध्यादेरुपारतं
निवृत्तं मामुपेत्य त्वं परमेश्वरः कस्य ध्यानं करोषीति त्वं यमपृच्छः पृष्टवती स पुराणः पुरुषः साक्षादेष एवेत्यन्वयः । वै
अवधारणे । पुराणत्वे हेतुमाह—न यत्रेति । उत्पत्तिविनाशादिविकारहेतुः कालः सर्वत्र जगति प्रविशन्नपि यत्र भगवति न विशते

न प्रविशतीत्यर्थः । ननु जन्मादिहेतुशुभाशुभकर्मणां विद्यमानत्वात् कथं कालो न प्रविशेद्येन जन्माद्यभावात् पुराणत्वं स्यादिति शङ्कानिरासायाह—न वेद इति । शुभाशुभकर्मनियामकवेदस्य मनुष्यादिजीवाधिकारिकत्वात् सर्वेश्वरे भगवति तस्य प्रवेशो येन शुभाशुभकर्मस्पर्शेन तदनुसारिकालः प्रविशेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अष्टाध्यायोक्तमर्थं निगमयति—इतीति । राज्ञि स्वस्त्रेहं सूचयन् सम्बोधयति—हे तात सिन्धोर्निर्मथने येन महाबलपराक्रमेण महान् अचलः पर्वतः मन्दरनामकः पृष्ठे धृतस्तस्य शार्ङ्गधन्वन इत्येवं समुद्रनिर्मथनादिरूपो विक्रमस्ते तुभ्यं मया अभिहितः कथित इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ एतत्कीर्तन-श्रवणयोः फलमाह—एतदिति । एतत् समुद्रमथनादिरूपं भगवच्चरितं मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतश्च पुंसां समुद्यमः जातु कदाचिदपि काले कचिदपि देशे न रिष्यते न नश्यति, निष्फलो नैव भवतीत्यन्वयः । अनेन भगवद्भक्तानां तत्तत्फलप्राप्तौ न देशमुहूर्तादिविघ्न-हेतुरिति दर्शितम् । न केवलमस्यैव चरितस्य कीर्तनादि तत्तदुद्यमसाफल्यहेतुः, किन्तु सर्वस्यैव भगवद्गुणानुवर्णनमात्रस्यापि तद्धेतुत्वं, तत्रापि न केवलं सांसारिकफलहेतुत्वमेव किन्तु मोक्षहेतुत्वमपीत्याह—तदिति । यस्मादेवं तत्तस्मादुत्तमः तमोऽज्ञानं तदुद्गच्छति यस्मात्स तथाभूतः श्लोको यशो यस्य तस्य भगवतो गुणानामनुवर्णनादिकं समस्तो यः संसारे परिश्रमः खेदस्तमप-हन्तीति पुरुषार्थचतुष्टयप्रदमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ भगवता कृतं स्वभक्तपक्षपातं स्मरन्नमस्करोति—असदविषयमिति । यः कपटेन मायया युवतिवेषः सन् सुरारीन् असुरान् मोहयन् अङ्घ्रिं प्रपन्नान् स्वचरणं शरणमागतान् अमरवर्यान् सिन्धुमथ्यं सिन्धुमथनोद्धूतं अमृतमाशयत् अभोजयत्, तमुपसृतानां कामपूरं पुरुषार्थचतुष्टयप्रदमहं नतोऽस्मीत्यन्वयः । नन्वेवं सर्वपुरुषार्थ-प्रदस्य चरणं शरणमसुरा एव कुतो नागतास्तथा चैतेऽप्यमृतं प्राप्नुयुरिति शङ्कां निरस्यति—असदिति । असतां तामसानामविषयं पुरुषार्थप्रदत्वेन दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । तथा चाज्ञानात्ते शरणं नागता इति भावः । तर्हि देवाः कथं शरणमागतास्तत्राह—भावगम्यमिति भावेन भक्त्या गम्यं ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । तथा च भक्तत्वेन सर्वपुरुषार्थप्रदत्वज्ञानाद्देवाः शरणमागता इति भावः ॥ ४७ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्भिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र सर्वदाननिरूपणे । विवृतो द्वादशोऽध्यायो रुद्रमोहनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । हे राजन्, एवमित्थं श्रीवत्साङ्केन भगवता, सत्कृतः रुद्रः, तं श्रोवत्साङ्कं, आमन्त्र्य अनुज्ञाप्य, तेनानुज्ञातः संस्तं परिक्रम्य सगणः प्रमथादिगणसहितः, स्वालयं कैलासाद्रिं, ययौ ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ आत्मांशेति । अथ हे भारत, ऋषिमुख्यानां पश्यतां सतां, भगवान्, भवो रुद्रः, आत्मनः अंशभूतां शरीराद्धेभूतां, भवानीं, तां मायां, प्रत्याचष्टोवाच ॥ ४२ ॥ तदेवाह अयीति द्वाभ्याम् । अयीति । अयि हे शिवे, परदेवतायाः परदेवतारूपस्य, अजस्य कर्मायत्तोत्पत्तिरहितस्य, परस्य पुंसः परमपुरुषस्य, मायां, त्वं व्यपश्यः । कलानां विद्यानां, ऋषभः, अवशः पारवश्यरहितः अपि, अहं, यया मायया, मुह्ये । अन्ये अस्वतन्त्राः किमुत, अन्ये मुह्येयुरत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ यमिति । समासहृस्वान्ते अनेकसंवत्सरसहस्र-पर्यन्तमित्यर्थः । तपः तपत्वा, तदन्ते योगात्तपोयोगात्, उपारतं निवृत्तं, मां त्वम् उपेत्य, यम् अपृच्छः 'त्वदुपास्यं वस्तु किमिति' पृष्ठवत्यसि, सः एषः, साक्षात् पुराणः पुरुषः, यत्र यस्मिन् पुराणपुरुषे, कालः न विशते, यं कालः न कलयति च, यः कालापरि-च्छिन्न इत्यर्थः । यः वेद, यः कालादिकं सर्वं वस्तुजातं युगपत्साक्षाद्वेदेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ अष्टाध्याय्यर्थं निगमयति मुनिः । इतीति । हे तातेति वात्सल्यात् संबोधनं, हे राजन्नित्यर्थः । इतीत्यर्थं, येनाजितेन कूर्मरूपिणा सता, सिन्धोः क्षीरसागरस्य, निर्मथने कर्मणि, महाचलो मन्दराचलः, पृष्ठे धृतः, तस्य शार्ङ्गधन्वनोऽजितस्य, विक्रमः, ते तुभ्यं, मया अभिहितः संकथितः ॥ ४५ ॥ अष्टाध्याय्याः कीर्त्तनादिफलमाह । एतदिति । एतत् सिन्धोर्निर्मथनादिकं, मुहुः पुनः पुनः, कीर्त्तयतः कथयतः, शृण्वतश्च, समुद्यमः प्रयत्नः, कचिदपि देशे, जातु कदाचिदपि, काले न रिष्यते न नश्यति विफलो न भवतीत्यर्थः । नु निश्चितं, कुतः यद्यस्मात् उत्तमश्लोकस्य भगवतः गुणानुवर्णनं समस्ता ये संसारपरिश्रमास्तानपहन्तीति तथाभूतम् आध्यात्मिकादित्रिविधता-पहन्तु इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ भक्तपक्षपातं स्मरन्नमस्करोति । असदिति । मथनं मथस्तत्र जातं मथ्यं सिन्धोर्मथ्यं, सिन्धो-र्मथनन जातमित्यर्थः । अमृतं कपटयुवतिवेषः यः, सुरारीन् दैत्यान्, मोहयन्सन्, असतामजितेन्द्रियाणामविषयोऽगम्यः तं, अङ्घ्रिं प्रपन्नान् प्राप्तान्, अमरवर्यान् देवश्रेष्ठान्, आशयदपाययत् । तं भावेन भक्त्या गम्यस्तं, उपसृतानात्मानमनुवर्त्तमानानां कामानिष्टार्थान्, पूरयतीति तं, नतः अस्मि । कर्त्तरि क्तः । नतवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! इस प्रकार भगवान् विष्णुने भगवान् शङ्करका सत्कार किया। तब उनसे विदा लेकर एवं परिक्रमा करके वे अपने गणोंके साथ कैलासको चले गये ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ भरतवंशशिरोमणे ! भगवान् शङ्करने बड़े-बड़े ऋषियोंकी सभामें अपनी अर्द्धाङ्गिनी सती देवीसे अपने विष्णुरूपकी अंशभूता मायामयी मोहिनीका इस प्रकार बड़े प्रेमसे वर्णन किया ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ 'देवि ! तुमने परम पुरुष परमेश्वर भगवान् विष्णुकी माया देखी ? देखो, यों तो मैं समस्त कलाकौशल, विद्या आदिका स्वामी और स्वतन्त्र हूँ, फिर भी उस मायासे विवश होकर मोहित हो जाता हूँ, फिर दूसरे जीव तो परतन्त्र हैं ही; अतः वे मोहित हो जायँ—इसमें कहना ही क्या है ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ जब मैं एक हजार वर्षकी समाधिसे उठा था, तब तुमने मेरे पास आकर पूछा था कि तुम किसकी उपासना करते हो। वे यही साक्षात् सनातन पुरुष हैं। न तो काल ही इन्हें अपनी सीमामें बाँध सकता है और न वेद ही इनका वर्णन कर सकता है। इनका वास्तविक स्वरूप अनन्त और अनिर्वचनीय है' ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—प्रिय परीक्षित ! मैंने विष्णुभगवानकी यह ऐश्वर्यपूर्ण लीला तुमको सुनायी, जिसमें समुद्र-मन्थनके समय अपनी पीठपर मन्दराचल धारण करनेवाले भगवान्का वर्णन है ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ जो पुरुष बार-बार इसका कीर्तन और श्रवण करता है, उसका उद्योग कभी और कहीं निष्फल नहीं होता। क्योंकि पवित्रकीर्ति भगवान्के गुण और लीलाओंका गान संसारके समस्त क्लेश और परिश्रमको मिटा देनेवाला है ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ दुष्ट पुरुषोंको भगवान्के चरणकमलोंकी प्राप्ति कभी हो नहीं सकती। वे तो भक्तिभावसे युक्त पुरुषको ही प्राप्त होते हैं। इसीसे उन्होंने स्त्रीका मायामय रूप धारण करके दैत्योंको मोहित किया और अपने चरणकमलोंके शरणागत देवताओंको समुद्र-मन्थनसे निकले हुए अमृतका पान कराया। केवल उन्हींकी बात नहीं—चाहे जो भी उनके चरणोंकी शरण ग्रहण करे, वे उसकी समस्त कामनाएँ पूर्ण कर देते हैं। मैं उन प्रभुके चरणकमलोंमें नमस्कार करता हूँ ॥ ४७ ॥

इत्यष्टमे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोवृक्षाऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः । सप्तमो वर्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥ २ ॥
 करुषश्च पृषधश्च दशमो वसुमान्स्मृतः । मनोर्वैवस्वतस्यैते दश पुत्राः परन्तप ॥ ३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः । अश्विनावृभवो राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दरः ॥ ४ ॥
 कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ५ ॥
 अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् । आदित्यानामवरजो विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ ६ ॥
 संक्षेपतो मयोक्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते । भविष्याण्यथ वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्यान्वितानि च ॥ ७ ॥
 विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्मसुते उभे । संज्ञा छाया च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—श्राद्धदेवः इति श्रुतः विवस्वतः पुत्रः सप्तमः मनुः यः वर्तमानः तदपत्यानि मे शृणु ॥ १ ॥ ❀ ❀
 इक्ष्वाकुः नभगः च एव धृष्टः शर्यातिः च एव नरिष्यन्तः अथ नाभागः सप्तमः दिष्टः उच्यते ॥ २ ॥ ❀ ❀ परन्तप करुषः
 च पृषधः च दशमः वसुमान् स्मृतः वैवस्वतस्य मनोः एते दश पुत्राः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ राजन् आदित्याः वसवः रुद्राः
 विश्वेदेवाः मरुद्गणाः अश्विनौ ऋभवः पुरन्दरः तेषाम् इन्द्रः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कश्यपः अत्रिः वसिष्ठः विश्वामित्रः अथ गौतमः
 जमदग्निः भरद्वाजः इति सप्त ऋषयः स्मृताः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अत्र अपि कश्यपात् अदितेः भगवज्जन्म अभूत् विष्णुः
 आदित्यानाम् अवरजः वामनरूपधृक् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ मया ते सप्त मन्वन्तराणि संक्षेपतः उक्तानि अथ च विष्णोः शक्त्या
 अन्वितानि भविष्याणि वक्ष्यामि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ राजेन्द्र च संज्ञा छाया च उभे विश्वकर्मसुते विवस्वतः द्वे जाये ये तव
 प्राक् अभिहिते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रयोदशे तु वर्ण्यते सप्तमादीन्यनुक्रमात् । मन्वन्तराणि सर्वाणि षड्विधानि पृथक्पृथक् ॥ १ ॥

सप्तमादिमन्वन्तराण्याह मनुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४-५ ॥
 भगवतो जन्म अवतारः । तमेवाह । आदित्यानां विवस्वानर्यमा पूषेत्याद्युक्तानां मध्ये अवरं जन्म यस्य सः ॥ ६ ॥ ❀ ❀
 शक्त्याऽवतारेणान्वितानि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अष्टमं मनुं वक्तुं कथामाह विवस्वत इति त्रिभिः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

षड्विधानि मन्वन्तरं मनुपुत्रा इत्याद्युक्तलक्षणानि (१) । तदपत्यानि श्राद्धदेवपुत्रान् ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ तेषामा-
 दित्यादीनाम् ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ अवरं पश्चिमम् ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ प्राक् षष्ठस्कन्धे ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रयोदशे षड्विधानि सप्तमादीन्यनुक्रमात् । मन्वन्तराणि वर्ण्यन्ते श्लोकाः षट्त्रिंशदत्र (३६) तु ॥

तावत्योऽनुष्टुभो (३६) ज्ञेया उवाचेत्येकमेव (१) तु ॥ १३ ॥ मनुरिति । यो विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः प्रसिद्धः सप्तमो वर्तमानो मनुस्तस्यापत्यानि मे मत्तस्त्वं शृणु ॥ १ ॥ ❀ ❀ इक्ष्वाकुरिति युगम् । हे परन्तप ! वैवस्वतस्य मनोः इक्ष्वाकुरित्यादयः दश पुत्रा आसन् ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ आदित्या इति । हे राजन् ! अस्मिन् मन्वन्तरे आदित्यादयो देवाः सन्ति तेषामिन्द्रस्तु पुरन्दरनामास्ति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कश्यप इति । कश्यपादयः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ५ ॥ अत्रेति । अत्रापि अस्मिन्नपि मन्वन्तरे कश्यपात् पितुः अदितेर्मातुश्च सकाशात् भगवतो जन्म प्रादुर्भावः अभूत् । द्वादशादित्यानां विवस्वानर्यमा पूषेत्याद्युक्तानां मध्ये योऽसाववरजः सर्वतः कनिष्ठो वामनरूपधृक् । “धृज गतौ” । स एव भगवान् विष्णुः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सङ्क्षेपत इति । सप्त मन्वन्तराणि मया सङ्क्षेपतः ते तुभ्यम् उक्तानि । अथेदानीं भगवतो विष्णोः शक्त्या अवतारेणान्वितानि युक्तानि भविष्याणि मन्वन्तराणि वक्ष्यामि ॥ ७ ॥ ❀ ❀ विवस्वत इति । हे राजेन्द्र ! प्राक् षष्ठस्कन्धे ये मया तव त्वां प्रत्यभिहिते कथिते ते विवस्वतः द्वे भार्ये संज्ञा छाया चेति ते उभे अपि विश्वकर्मणः सुते ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवं षष्ठं चालुषमन्वन्तरं सचरित्राजितावतारं निरूप्याथ सप्तमादिमन्वन्तराण्याह मुनिर्यावदध्यायसमाप्ति—मनुरिति । अधुना विद्यमानः सप्तमो मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति प्रसिद्धः तस्य श्राद्धदेवस्यापत्यानि पुत्रान् कथयतो मे मत्तः शृणु ॥ १ ॥ ❀ ❀ हे परन्तप ! इक्ष्वाकादयश्चैते दश वैवस्वतस्य मनोः पुत्राः ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ देवानाह—आदित्या इति । आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः । इन्द्रमाह हे राजन् ! तेषामधिपतिरिन्द्रः पुरन्दराख्यः ॥ ४ ॥ सप्तर्षीनाह—कश्यप इति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अवतारमाह—अत्रापीति । अत्रापि सप्तमे मन्वन्तरे कश्यपात्पितुः अदितेर्मातुश्च भगवज्जन्माभूद्भगवानवतारतार्यर्थः । स च विष्णुः उपेन्द्राख्यो वामनरूपं धरतीति तथा आदित्यानां विवस्वानर्यमा पूषेत्यादीनां षष्ठस्कन्धोक्तानां मध्ये अवरं जन्म यस्य सः आदित्यानां कनीयानित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं वत्तेमानं सप्तममन्वन्तरमुक्तं षडतीतान्युक्तानि अथ भविष्याणि अष्टमादिमन्वन्तराणि विवक्षुर्क्तान्यनुवदति—सङ्क्षेपत इति । एवं सप्त मन्वन्तराणि संक्षेपतस्तुभ्यं मयोक्तान्यथ भविष्याणि वक्तुं प्रतिजानीते—भविष्याणीति । अथ विष्णोः शक्तिभिरंशैरवतारैरिति यावत् अन्वितानि भविष्याणि मन्वन्तराण्यष्टमादीनि वक्ष्यामि । विष्णोः शक्त्यन्वितानीत्यनेन तेषामवश्यश्रोतव्यत्वं सूच्यते ॥ ७ ॥ अष्टमं मन्वन्तरं वक्तुं तावत्तदुपोद्घातरूपां कथामाह—विवस्वत इति त्रिभिः । विश्वकर्मणः प्रजापतेर्दुहितरावुभे संज्ञाच्छाया-नाम्न्यौ विवस्वतः द्वे भार्ये हे राजेन्द्र ! ये संज्ञाच्छाये तव तुभ्यं मया प्राक् षष्ठस्कन्धेऽभिहिते उक्ते ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रासङ्गिकं समाख्याऽवशिष्टश्राद्धदेवादिमनुकथाकथनेन हरेर्माहात्म्यमेव वर्णयति—कतिपयैरुत्तरैरध्यायैः । तत्र श्राद्धदेवः कस्य पुत्र इति तत्राह, मनुरिति ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्राद्धदेवस्यापत्यानि तत्र देवनामानि सप्तऋषिनामानि हरे-रवतारविशेषं च वक्ति, इक्ष्वाकुरित्यादिना ॥ २-६ ॥ ❀ ❀ मन्दानां प्रमेयविज्ञानार्थम् उत्तरमन्वन्तराणि प्रतिजानीते, भविष्याणीति ॥ ७-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अत्रापीति पद्यं स्वाम्यसम्मतं किन्तु पुस्तकेषु दृश्यते ॥ ६-१३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मन्वन्तराणि मन्वादिषट्कवन्ति समासतः । सप्तमादीनि कथ्यन्ते क्रमादत्र त्रयोदशे ॥
आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४-१८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सप्तमादीनि मन्वन्तराणि वर्ण्यन्ते—मनुरिति त्रयोदशेन ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ देवा आदित्यादयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ भगवतो जन्मावतारः तमाह—आदित्यानां विवस्वदादीनां मध्ये अवरजः कनिष्ठः ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ विवस्वत एव पुत्रः सार्वर्णिरष्टमो मनुर्भविष्यतीति वक्तुं तत्पुत्रबाहुल्यमाह—विवस्वत इति त्रिभिः ॥ ८-१४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

त्रयोदशे तु मन्वादिषड् भवन्ति समासतः । मन्वन्तराणि कथ्यन्ते सप्तमादीन्यनुक्रमात् ॥ १ ॥

एवं मन्वन्तरनिरूपणे प्रसङ्गप्राप्तं समुद्रमथनादिभगवच्चरितं निरूप्यावशिष्टानि सप्तमादीनि मन्वन्तराणि निरूपयति—मनुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः प्रसिद्धः सप्तमो वर्तमानो मनुस्तस्यापत्यानि मे मत्तस्त्वं शृण्वित्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तानेव दशपुत्रान् दशयति—इक्ष्वाकुरित्यादिद्वयेन ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे परन्तप हे शत्रुतापनेति राजसम्बोधनम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अस्मिन्मन्वन्तरे आदित्यादयो देवाः सन्तीति शेषेणान्वयः । हे राजन् तेषामादित्यादीनामिन्द्रस्तु पुरन्दरनामाऽस्ति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कश्यपादयः सप्तर्षयः स्मृताः, अस्मिन्मन्वन्तरे सन्तीति महद्भिः कथिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अत्रापि अस्मिन्नपि मन्वन्तरे कश्यपात् पितुः अदितेर्मातुश्च सकाशात् भगवतो जन्म प्रादुर्भावः अभूत् । ननु कोऽसौ प्रादुर्भूतो भगवान् विष्णुरित्यपेक्षायामाह—आदित्यानामिति । द्वादशादित्यानां मध्ये योऽसाववरजः सर्वतः कनिष्ठो वामनरूपधृक् ह्रस्वस्वरूपधारी स एव भगवान् विष्णुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ उक्तमनुवदन् वक्तव्यं प्रतिजानीते—सङ्क्षेपत इति । सप्त मन्वन्तराणि मया सङ्क्षेपत उक्तानीत्यन्वयः । चकारात्तत्र तत्र मन्वन्तरे कृतानि भगवच्चरितान्यप्युक्तानीति ज्ञेयम् । अथेदानीं भगवतो विष्णोः शक्त्या अवतारेणान्वितानि युक्तानि भविष्याणि मन्वन्तराणि वक्ष्यामीत्यन्वयः । चकारात्तत्र तत्र भगवत्कृतं स्वभक्तेन्द्रपक्षपातं च ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अष्टमं मनुं वक्तुं तत्प्रस्तावकथामाह—विवस्वत इति त्रिभिः । विवस्वतश्च द्वे भार्ये ते च उभे अपि विश्वकर्मणः सुते । तयोर्नामाह—सञ्ज्ञा छाया चेति । पूर्वोक्तं स्मारयति—हे राजेन्द्र, प्राक् षष्ठस्कन्धे ये मया तव त्वां प्रत्यभिहिते कथिते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मन्वन्तराणि सर्वाणि सप्तमादीन्यनुक्रमात् । त्रयोदशेऽनुवर्ण्यन्ते षड्विधानि पृथक् पृथक् ॥ १ ॥

तदेवं पृष्ठं सचरित्राजितावतारं चालुषमन्वन्तरं निरूप्य, क्रमप्राप्तसप्तममन्वन्तरोक्तिपूर्वं सर्वाण्यपि मन्वन्तराण्याह मुनिर्यावदध्यायसमाप्ति । मनुरिति । वर्तमानोऽधुना विद्यमानः, सप्तमः मनुः, विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेवः, इति श्रुतः प्रसिद्धः । तस्य श्राद्धदेवस्यापत्यानि पुत्रान्, मे कथयतः मत्तः, शृणु ॥ १ ॥ ❀ ❀ इक्ष्वाकुरिति । इक्ष्वाकुः नृगश्च, कचिच्चत्र नभग इति पाठस्तत्त्वेऽपि नृग एव नभगनाम्ना बोध्यः । नवमे तथाऽभिधानात् । धृष्टश्च, एवकारोऽस्यापरसंज्ञानिषेधार्थः । शर्यातिश्च, अत्राप्येवं संज्ञान्तरनिषेधार्थः । नरिष्यन्तः, अथ नाभागः, सप्तमः दिष्टः, उच्यते ॥ २ ॥ ❀ ❀ करुष इति । करुषश्च पृषधश्च दशमः वसुमान् स्मृतः । अयं नवमे कविनाम्नाऽभिहितोऽस्ति । हे परंतप, एते दश वैवस्वतस्य मनोः, पुत्राः ॥ ३ ॥ देवानाह । आदित्या इति । हे राजन्, आदित्याः, वसवः, रुद्राः, विश्वेदेवाः, मरुद्गणाः, अश्विनौ, एते देवाः आसन् । तेषां देवानां, ऋषभोऽधिपतिः, पुरंदरः पुरंदराख्यः, इन्द्रः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सप्तर्षीनाह । कश्यप इति । कश्यपः, अत्रिः, वसिष्ठः, विश्वामित्रः, अथ गौतमः, जमदग्निः, भरद्वाजश्च, इत्येते सप्तर्षयः, स्मृताः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ भगवदवतारमाह । अत्रापि । अत्र सप्तमे मन्वन्तरेऽपि, कश्यपात्पितुः अदितेर्मातुश्च सकाशात्, भगवज्जन्म विष्णोः प्रादुर्भावः, अभूत् । कोऽसौ विष्णुः यः वामनरूपधृत्, आदित्यानां षष्ठस्कन्धोक्तानां मध्ये, अवरः जो जन्म यस्य सः, आदित्यानां कनीयानित्यर्थः । सः विष्णुः ॥ ६ ॥ एवं षडतीतानि मन्वन्तराण्युक्तानि, वर्तमानं सप्तमं मन्वन्तरमप्युक्तं, सांप्रतं भविष्याणि मन्वन्तराणि विवक्षुस्तान्यनुवदति । संक्षेपत इति । एवं, ते तुभ्यं, मया सप्त मन्वन्तराणि, संक्षेपतः उक्तानि । अथ भविष्याणि वक्तुं प्रतिजानीते । भविष्याणीति । अथ विष्णोः, शक्तिभिरंशैरवतारैरिति यावत् । अन्वितानि, भविष्याणि मन्वन्तराण्यष्टमादीनि च वक्ष्यामि । विष्णोः शक्त्या-न्वितानीत्यनेन तेषामवश्यश्रोतव्यत्वमुच्यते ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अष्टमं मन्वन्तरं वक्तुं तावदुपोद्घातरूपां कथामाह त्रिभिः, विवस्वत इति । विश्वकर्मणः प्रजापतेः, सुते दुहितरौ, उभे संज्ञा छाया च संज्ञाछायासंज्ञे । विवस्वतश्च आदित्या ज्येष्ठपुत्रस्यैव, द्वे जाये भार्ये, भवतः । हे राजेन्द्र, ये तव प्राक् अभिहिते मया षष्ठस्कन्धे उक्ते ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

आगामी सात मन्वन्तरोका वर्णन

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! विवस्वानके पुत्र यशस्वी श्राद्धदेव ही सातवें (वैवस्वत) मनु हैं । यह वर्तमान मन्वन्तर ही उनका कार्यकाल है । उनकी सन्तानका वर्णन मैं करता हूँ ॥ १ ॥ ❀ ❀ वैवस्वत मनुके दस पुत्र हैं—इक्ष्वाकु, नभग, धृष्ट, शर्याति, नरिष्यन्त, नाभाग, दिष्ट, करुष, पृषध्न और वसुमान ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! इस मन्वन्तरमें आदित्य, वसु, रुद्र, विश्वेदेव, मरुद्गण, अश्विनीकुमार और ऋभु—ये देवताओंके प्रधान गण हैं और पुरन्दर उनका इन्द्र है ॥ ४ ॥ ❀ ❀ कश्यप, अत्रि, वसिष्ठ, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि और भरद्वाज—ये सप्तर्षि हैं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इस मन्वन्तरमें भी कश्यपकी पत्नी अदितिके गर्भसे आदित्योंके छोटे भाई वामनके रूपमें भगवान् विष्णुने अवतार ग्रहण किया था ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! इस प्रकार मैंने संक्षेपसे तुम्हें सात मन्वन्तरोका वर्णन सुनाया; अब भगवान्की शक्तिसे युक्त अगले (आनेवाले) सात मन्वन्तरोका वर्णन करता हूँ ॥ ७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! यह तो मैं तुम्हें पहले (छठे स्कन्धमें) बता चुका हूँ कि विवस्वान् (भगवान् सूर्य) की दो पत्नियाँ थीं—संज्ञा और छाया । ये दोनों ही विश्व-कर्माकी पुत्री थीं ॥ ८ ॥

तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः । यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुताञ्छृणु ॥ ९ ॥
सावर्णिस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य या । शनैश्चरस्तृतीयोऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ ॥ १० ॥
अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः । निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप ॥ ११ ॥
तत्र देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रभाः । तेषां विरोचनसुतो बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ १२ ॥
दत्त्वेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् । राद्धमिन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥
योऽसौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः । निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनाऽऽस्ते स्वराडिव ॥ १४ ॥
गालवो दीप्तिमान्रामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा । ऋष्यशृङ्गः पितास्माकं भगवान्बादरायणः ॥ १५ ॥
इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगतः । इदानीमासते राजन् स्वे स्वे आश्रममण्डले ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एके तृतीयां वडवां तासां संज्ञासुताः यमः यमी च श्राद्धदेवः त्रयः छायायाः सुतान् शृणु ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सावर्णिः तपती कन्या या संवरणस्य भार्या तृतीयः शनैश्चरः अभूत् वडवात्मजौ अश्विनौ ॥ १० ॥ ❀ ❀ नृप अष्टमे अन्तरे आयाते सावर्णिः मनुः भविता निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनयाः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्र सुतपसः विरजाः अमृतप्रभाः देवाः विरोचनसुतः बलिः तेषाम् इन्द्रः भविष्यति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यः पदत्रयं याचमानाय विष्णवे इमां दत्त्वा राद्धम् इन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिम् अवाप्स्यति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यः असौ भगवता बद्धः पुनः प्रीतेन तेन स्वर्गात् अधिके सुतले निवेशितः अधुना स्वराट् इव आस्ते ॥ १४ ॥ ❀ ❀ गालवः दीप्तिमान् रामः द्रोणपुत्रः कृपः तथा ऋष्यशृङ्गः च अस्माकं पिता भगवान् बादरायणः इमे सप्त ऋषयः तत्र भविष्यन्ति राजन् इदानीं स्वे स्वे आश्रममण्डले स्वयोगतः आसते ॥ १५-१६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एके वडवां तृतीयामाहुः मम तु संज्ञैव वडवेति मतम् । तदुक्तं षष्ठे “सैव भूत्वाऽथ वडवा नासत्यौ सुपुत्रे भुवि” इति । यमश्च यमी च यमुना श्राद्धदेवश्चेति त्रयः सुताः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ सावर्णिः पुत्रः ॥ १०-१२ ॥ ❀ ❀ पदत्रयं

याचमानायेमां सर्वा महीं सप्तमे मन्वन्तरे दत्त्वाऽष्टमे मन्वन्तरे विष्णोः प्रसादेन च राद्धं लब्धमिन्द्रपदं हित्वेत्यर्थः ॥ १३-१४ ॥
रामः परशुरामः । द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा ॥ १५ ॥ ॐ ॐ इदानीं तु स्वयोगत आसते ॥ १६-१८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

एके केचित् । तासां तिसृणां मध्ये सुतौ च सुता चेत्येकशेषः । एवमग्रेपि ॥ ९ ॥ ॐ ॐ संवरणस्य राज्ञः ॥ १० ॥ ॐ ॐ आयाते आगामिनि । सावर्णिश्छायासुतः । आदिनार्ववीरादिग्रहः । “वीराजश्चार्ववीरश्च निर्मोहस्सयवाक् कृतिः । विष्णवाद्याश्चैव तनयाः सावर्णेश्च मनोः स्मृताः” इति मार्कण्डेयोक्तेः । हरिवंशे तु “वरोयांश्चावरीयांश्च संमतो धृतिमान् वसुः । चरिण्णुरप्यधृण्णुश्च वाजः सुमतिरेव च । सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥” इत्युक्तम् । नामभेदस्तु कल्पांतराभिप्रायको ज्ञेयः सर्वत्र ॥ ११ ॥ ॐ ॐ तत्र सावर्णेश्चरन्तरे । तेषां सुतपआदीनाम् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ इमां भुवम् । राद्धं लब्धम् ततो विष्णोः सिद्धिं भोगमोक्षरूपाम् । इत्यर्थे इति । शतक्रतून् विनेद्रपदस्थितिर्दुर्लभाऽतो भगवता दानमिषेणानन्ताश्वमेधफलं तस्यैन्द्रपदस्थितये दातुं स्वयं गृहीतं पदत्रयमिषेण त्रैलोक्यमिति भावः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ योऽसौ बलिः बुद्धिस्थत्वेन सन्निहितत्वादसावित्युक्तिः । स्वराडिव इन्द्रवत् । तत्र नित्यं द्वारपद्मद्वारात्संनिधित्वात्स्वर्गाधिक्यम् “नित्यं मां तत्र द्रष्टासि गदापाणिमवस्थितम्” इत्युक्तेः । यद्यपि स्वर्गेऽप्युपेन्द्ररूपेण नित्यं भगवतः स्थितिरस्ति तथापि तत्र द्वारपरूपेण नास्त्यतस्तत् आधिक्यमिति ॥ १४-१५ ॥ ॐ ॐ इमे वक्ष्यमाणाः । तत्र सावर्णेश्चरन्तरे । स्वयोगतो निजयोग-बलेन । इदानीं त्वदीयकाले ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तृतीयामिति । एके तु वडवां तृतीयां भार्यामाहुः । मम तु संज्ञैव वडवा जातेति मतम् । तदुक्तं षष्ठे—“सैव भूत्वाऽथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि” इति । भुवि इति । तासां स्त्रियाणां मध्ये यमो यमो यमुना श्राद्धदेवश्चेति त्रयः संज्ञायाः सुताः ॥ ९ ॥ सावर्णिरिति । सावर्णिः पुत्रः तपती नाम्नी कन्या या च तपती संवरणस्य राज्ञः भार्या जाता शनैश्चरन्तरे तृतीयः पुत्रोऽभूत् । वडवाया आत्मजौ तु अश्विनौ नासत्यदस्यौ ॥ १० ॥ ॐ ॐ अष्टम इति । अष्टमे मन्वन्तरे तद्योग्ये काले आयाते सति विवस्वतः पुत्रः सावर्णिर्मनुर्भविता भविष्यति । हे नृप ! निर्मोकाद्यास्तस्य सावर्णेश्चरन्तरे भविष्यन्ति ॥ ११ ॥ ॐ ॐ तत्रेति । तत्र तस्मिन् मन्वन्तरे सुतपसो विरजा अमृतप्रभा इति संज्ञका देवा भविष्यन्ति । विरोचनसुतो बलिश्च तेषां देवाना-मिन्द्रो भविष्यति ॥ १२ ॥ ॐ ॐ दत्त्वेति । यो बलिः पदत्रयं याचमानाय विष्णवे इमां सर्वा महीं सप्तमे मन्वन्तरे दत्त्वा अष्टमे मन्वन्तरे विष्णोः प्रसादेन राद्धं लब्धमिन्द्रपदं हित्वा ततः सिद्धिं मुक्तिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥ ॐ ॐ य इति । तद्वैर्यादिगुणान् दृष्ट्वा प्रीतेन भगवता लोके तद्वैर्यादिगुणान् ख्यापयितुं योऽसौ बद्धः पुनश्च सुखभोगार्थं स्वर्गादप्यधिके अधिकसुखे सुतले निवेशितः सन्नधुनापि स्वराडिव इन्द्र इव भोगैश्वर्यादिसम्पन्न आस्ते ॥ १४ ॥ ॐ ॐ गालव इति युग्मम् । हे राजन् ! तत्र तस्मिन् मन्वन्तरे इमे गालवादयः सप्तर्षयो भविष्यन्तीति । तत्र रामः परशुरामः द्रोणपुत्रः अश्वत्थामा इदानी-मपि ते हे राजन् ! स्वयोगप्रभावेण स्वे स्वे आश्रममण्डल आसते ॥ १५-१६ ॥

वीरराघवव्याख्या

वडवाख्यां विवस्वतस्तृतीयां भार्याम् एके आहुः । मम तु नैवमेव मतं “सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि” इति षष्ठस्कन्धोक्तेः तासां तिसृणां भार्याणां मध्ये संज्ञायाः सुताः त्रयः सुता च सुतौ च सुताः ‘पुमान् स्त्रिये’त्येकशेषः । एका सुता द्वौ सुतौ इत्यर्थः । तदेवाह—यमश्च यमो च—यमुनानदी च श्राद्धदेवश्चेति त्रयः सुता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ अथ छायायाः सुतान् शृण्वन्नापि पूर्ववदेकशेषः । तदेवाह—सावर्णिः सुतस्तपत्याख्या कन्या सुता या तपतिः संवरणस्य भार्या कथिता शनैश्चरन्तरे तृतीयः सावर्णिश्चरन्तरे द्वौ पुत्रौ तपतिरेका सुता चेत्यर्थः । अश्विनौ तु वडवायाः सुतौ ॥ १० ॥ ॐ ॐ अथाष्टममन्वन्तरषट्कमाह—अष्टम इत्यादिना । नवमो दक्षसावर्णिरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । अष्टमे मन्वन्तरे आयाते सति सावर्णिर्विवस्वत एव पुत्रो मनुर्भविष्यति निर्मोहादयः सावर्णेश्चरन्तरे पुत्राः भवितारः ॥ ११ ॥ ॐ ॐ तत्र मन्वन्तरे सुतपआद्याख्या देवगणाः तेषां देवगणानामधिपतिरिन्द्रो विरोचनसुतो बलिर्भविष्यति ॥ १२ ॥ ॐ ॐ तं विशिनष्टि—दत्त्वेति द्वाभ्याम्, यो बलिः पदत्रयं याचमानाय विष्णवे वामनायेमां पृथ्वीं दत्त्वा तत्प्रसादाद्राद्धं लब्धम् इन्द्रपदं हित्वा अनुभवपूर्वकं हित्वेत्यर्थः । ततः सिद्धिं मुक्तिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥ ॐ ॐ योऽसौ बलिर्भगवता बद्धः पुनः प्रीतेन

तेनैव भगवता सुतले स्वर्गादप्यधिके लोके निवेशितोऽधुना स्वराडिन्द्र इवास्ते ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अत्र मन्वन्तरे भविष्यतः सप्तर्षीनाह—गालव इति । रामः परशुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा कृपः कृपाचार्यः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ इमे गालवादयः स्वयोगतः स्वयोगप्रभावात्सप्तर्षयो भविष्यन्ति । हे राजन् इदानीं त एते गालवादयः स्वकीयाश्रमेषु वर्तन्ते ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तासां सञ्ज्ञाच्छायावडवानां मध्ये सञ्ज्ञासुता एत इत्याह, यम इति ॥ ९-१२ ॥ ❀ ❀ बलेरिन्द्रपदानन्तरं का सिद्धिरिति तत्राह—दत्वेमामिति । पदत्रयं याचमानाय विष्णवे इमां पृथिवीं दत्त्वा राद्धं सिद्धमिन्द्रपदं हित्वा यो बलिस्ततः सिद्धिं मुक्तिमवाप्स्यतीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इदानीं कुत्रास्त आह—य इति । स्वराडिव इन्द्र इव ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ स्वयोगतः अच्युतनिष्ठा लक्षणयोगात् इदानीं कुत्रास्त इति तत्राह । इदानीमिति ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

योऽसाविति पुनर्निवेशित इत्यन्वयः ॥ १४-३६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

रामो जामदग्न्यः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा ॥ १५-१८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एके वडवां तृतीयां भार्यामाहुः । मम तु संज्ञैव वडवा जातेति मतम् । तदुक्तं षष्ठे—‘सैव भूत्वाऽथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि’ इति । तासां स्त्रीणां मध्ये यमो यमी यमुना श्राद्धदेवश्चेति त्रयः संज्ञायाः सुताः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ छायासुता-नेव दर्शयति—सावर्णिः पुत्रः तपतीनाम्नी कन्या या च संवरणस्य भार्या जाता । शनैश्चरश्च तृतीयः पुत्रोऽभूत् । वडवाया आत्मजौ तु अश्विनौ नासत्यदस्यौ ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रासङ्गिकमुक्त्वाऽष्टमं मन्वन्तरमाह—अष्टम इति । अष्टमे मन्वन्तरे तद्योग्ये काले आयाते सति विवस्वतः पुत्रः सावर्णिर्मुनेर्भविता भविष्यति । हे नृप निर्मोकाद्यास्तस्य सावर्णेस्तनया भविष्यन्ति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्र तस्मिन्मन्वन्तरे सुतपसो विरजा अमृतप्रभा इति सञ्ज्ञका देवा भविष्यन्ति । विरोचनसुतो बलिश्च तेषां देवानामिन्द्रो भविष्यति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ नन्वसुरोऽसौ कथं देवाधिपतिरिन्द्रः स्यात् तथात्वेऽपि तस्य बन्ध एव स्यादित्याशङ्क्य भगवद्भक्तत्वात्तत्प्रसादेन तस्येन्द्रत्वं संसारविमुक्तिश्चोभयं भविष्यतीत्याह—दत्त्वेति । योऽसुरकुलोत्पन्नोऽपि भगवद्भक्तत्वेन प्रसिद्ध इदानीं सप्तमे मन्वन्तरे पदत्रयं याचमानाय विष्णवे इमां सर्वां महीं दत्त्वाऽऽस्ते स भगवत्प्रसादेनैवाष्टमे मन्वन्तरे राद्धं लब्धमिन्द्रपदं तद्भोगावसाने मन्वन्तरसमाप्तौ हित्वा ततस्तदनन्तरं सिद्धिं भगवद्धामप्राप्तिरूपां विमुक्तिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तर्हीदानीमैश्वर्याद्धंशितस्य तस्य लोके यशो भोगश्च न स्यादित्याशङ्क्य भगवदनुग्रहे-णेदानीमपि तदुभयमस्तीत्याह—य इति । तद्वैर्यादिगुणान् दृष्ट्वा प्रीतेन भगवता लोके तद्वैर्यादिगुणान् व्यापयितुं योऽसौ बद्धः पुनश्च सुखभोगार्थं स्वर्गादप्यधिके अधिकसुखे सुतले निवेशितः सन्नधुनाऽपि स्वराडिव इन्द्र इव भोगैश्वर्यादिसम्पन्नस्तत्रास्ते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तत्र तस्मिन्मन्वन्तरे इमे गालवादयः सप्तर्षयो भविष्यन्तीति द्वयोरन्वयः । तत्र रामः परशुरामः । द्रोणपुत्रः अश्वत्थामा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ त इदानीं कथं कुत्र च सन्तीत्यपेक्षायामाह—स्वयोगत इति । इदानीमपि ते हे राजन् स्वयोगप्रभावेण स्वे स्वे आश्रममण्डले आसते इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तृतीयामिति । एके केचन, तृतीयां वडवां वडवाख्यां, विवस्वतः जायां, आहुः । मम तु संज्ञैव वडवेति मतं ‘सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि’ इति षष्ठस्कन्धे उक्तेः । तासां तिसृणां भार्याणां मध्ये, सुता च सुतौ च सुताः संज्ञायाः सुताः, त्रयः आसन् । ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषः । एका सुता द्वौ सुतावित्यर्थः । तदेवाह । यमी यमुना सुता, यमः श्राद्धदेवश्चेति द्वौ सुतौ इत्येवं त्रयः सुताः, छायायाः सुतान् ऋणु । अत्रापि पूर्ववदेकशेषः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सावर्णिरिति । या तपती तपत्याख्या कन्या सुता, सा संवरणस्य भार्या, अभूत् । सावर्णिः सुतः, तृतीयः शनैश्चरः सुतः अभूत् । एका सुता द्वौ सुतावित्यर्थः । वडवासुतौ तु अश्विनावश्विनीकुमारौ ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथाष्टमं मन्वन्तरमाह । अष्टम इत्यादिना

नवमो दक्षसावर्णिरित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । अष्टमे इति । अष्टमे अन्तरे मन्वन्तरे, आयाते सति, सावर्णिः सावर्ण्याख्यो विवस्वतः पुत्र एव, मनुः, भविता भविष्यति । हे नृप राजन्, निर्मोकश्च विरजस्कश्च तावाद्यौ येषां ते, सावर्णितनयाः सावर्णेर्मनोः पुत्राः भवितारः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तत्रेति । तत्र सावर्णिमन्वन्तरे, सुतपसः, विरजाः, अमृतप्रभाः, देवा देवगणाः भवितारः । तेषां देवगणानाम् अधिपतिः विरोचनसुतः बलिः, इन्द्रः भविष्यति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ बलिं विशिनष्टि । दत्त्वेति द्वाभ्याम् । दत्त्वेति । यो बलिः, पदत्रयं पदत्रयपरिमितां भूमिं, याचमानाय, विष्णवे वामनाय, इमां पृथिवीं दत्त्वा, राद्धं लब्धं, तत्प्रसादादिति शेषः । ततः सिद्धिं मुक्तिं, अवाप्स्यति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ योऽसाविति । यः असौ बलिः, भगवता बद्धः, पुनः प्रीतेन तेन भगवता, स्वर्गात् अधिके सुतले, निवेशितः सन्, अधुना स्वराडिव इन्द्रवदेव, आस्ते ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अत्र मन्वन्तरे भविष्यतः सप्तर्षीनाह । गालव इति । गालवः, दीप्तिमान्, रामः परशुरामः, द्रोणपुत्रः अश्वत्थामा, तथा कृपः कृपाचार्यः, ऋष्यशृङ्गः अस्माकं पिता भगवान् बादरायणः कृष्णद्वैपायनः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ इमे इति । इमे गालवादयः, स्वयोगतः स्वयोगप्रभावात्, तत्र मन्वन्तरे, सप्तर्षयः भविष्यन्ति । हे राजन्, इदानीं तु इमे एते गालवादयः, स्वे स्वे निजे निजे, आश्रममण्डले, आसते वर्तन्ते । इति द्वयोः संबन्धः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

कुछ लोग ऐसा कहते हैं कि उनकी एक तीसरी पत्नी बडवा भी थी । (मेरे विचारसे तो संज्ञाका ही नाम बडवा हो गया था ।) उन सूर्यपत्नियोंमें संज्ञासे तीन सन्तानें हुई—यम, यमी और श्राद्धदेव । छायाके भी तीन सन्तानें हुई—सावर्णि, शनैश्वर और तपती नामकी कन्या, जो संवरणकी पत्नी हुई । जब संज्ञाने बडवाका रूप धारण कर लिया, तब उससे दोनों अश्विनीकुमार हुए ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ आठवें मन्वन्तरमें सावर्णि मनु होंगे । उनके पुत्र होंगे निर्मोक विरजस्क आदि ॥ ११ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! उस समय सुतपा, विरज और अमृतप्रभ नामक देवगण होंगे । इन देवताओंके इन्द्र होंगे विरोचनके पुत्र बलि ॥ १२ ॥ ❀ ❀ विष्णुभगवान् वामन अवतार ग्रहण करके इन्हींसे तीन पग पृथ्वी मांगी थी, परन्तु इन्होंने इनको सारी त्रिलोकी दे दी । राजा बलिको एक बार तो भगवान्ने बाँध दिया था, परन्तु फिर प्रसन्न होकर उन्होंने इनको स्वर्गसे भी श्रेष्ठ सुतल लोकका राज्य दे दिया । वे इस समय वहीं इन्द्रके समान विराजमान हैं । आगे चलकर ये ही इन्द्र होंगे और समस्त ऐश्वर्यसे परिपूर्ण इन्द्रपदका भी परित्याग करके परम सिद्धि प्राप्त करेंगे ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ गालव, दीप्तिमान्, परशुराम, अश्वत्थामा, कृपाचार्य, ऋष्यशृङ्ग और हमारे पिता भगवान् व्यास—ये आठवें मन्वन्तरमें सप्तर्षि होंगे । इस समय ये लोग योगबलसे अपने-अपने आश्रम-मण्डलमें स्थित हैं ॥ १५-१६ ॥

देवगुह्यात्सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः । स्थानं पुरन्दराद्धत्वा बलये दास्यतीश्वरः ॥ १७ ॥
नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः । भूतकेतुर्दीप्तकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप ॥ १८ ॥
पारा मरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रोऽद्भुतः स्मृतः । द्युतिमत्प्रमुखा स्तत्र भविष्यन्त्यृषयस्ततः ॥ १९ ॥
आयुष्मतोऽम्बुधारायामृषभो भगवत्कला । भविता येन संगद्वा त्रिलोकीं भोक्ष्यतेद्भुतः ॥ २० ॥
दशमो ब्रह्मसावणिरुपश्लोकसुतो महान् । तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः ॥ २१ ॥
हविष्मान्सुकृतिः सत्यो जयो मूर्तिस्तदा द्विजाः । सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥ २२ ॥
विष्वक्सेनो विषूच्यां तु शम्भोः सख्यं करिष्यति । जातः स्वांशेन भगवान्गृहे विश्वसृजो विभुः ॥ २३ ॥
मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान् अनागतास्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयो दश ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देवगुह्यात् सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः ईश्वरः पुरन्दरात् स्थानं हत्वा बलये दास्यति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नृप वरुणसंभवः दक्षसावर्णिः नवमः मनुः भूतकेतुः दीप्तकेतुः इत्याद्याः तत्सुताः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पाराः मरीचिगर्भाद्याः

१. प्रा० पा०—नृपः । २. प्रा० पा०—खाः सप्त । ३. प्रा० पा०—भगवान् किल । ४. प्रा० पा०—सुवासनविरुद्धाद्या देवा आसन् सुरेश्वराः ।

देवाः अद्भुतः इंद्रः स्मृतः ततः तत्र द्युतिमत्प्रमुखाः ऋषयः भविष्यन्ति ॥ १९ ॥ * * आयुष्मतः अंबुधारायां भगवत्कला ऋषभः भविता येन संराट्वां त्रिलोकीम् अद्भुतः भोक्ष्यते ॥ २० ॥ * * उपश्लोकसुतः महान् ब्रह्मसावर्णिः दशमः भूरिषेणाद्याः तत्सुताः हविष्मत्प्रमुखाः द्विजाः ॥ २१ ॥ * * तदा हविष्मान् सुकृतिः सत्यः जयः मूर्तिः द्विजाः सुवासनविरुद्धाद्याः देवाः शंभुः सुरेश्वरः ॥ २२ ॥ * * भगवान् विभुः विश्वक्सेनः तु विश्वसृजः गृहे विषूच्यां स्वांशेन जातः शंभोः सख्यं करिष्यति ॥ २३ ॥ * * आत्मवान् धर्मसावर्णिः एकादशमः मनुः वै अनागताः च सत्यधर्मादयः दश तत्सुताः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अद्भुत इंद्रः ॥ १९-२१ ॥ * * हविष्मत्प्रमुखा इत्युक्तानामेव केषांचिन्नामान्याह । हविष्मानिति ॥ २२ ॥ विषूच्यां जातः सन् ॥ २३ ॥ * * एकादशम इत्यादिरार्षः ॥ २४-२८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अंतर्जलवाहिनीत्वेन देवैरप्यलक्ष्यायां सरस्वत्याम् तत्तटे जातः । वस्तुतस्तु—‘देवगुह्यात्सरस्वत्याम्’ इति पाठः शोभनः प्रतिभाति । यद्वा—सरस्वतीनाम्न्यां मातरि । सार्वभौमनामा प्रभुरीश्वरावतारः । स्थानं स्वर्गम् ॥ १७ ॥ * * वरुण-संभवो वरुणपुत्रः । यत्तु मार्कंडेयादौ ‘दक्षपुत्रश्च सावर्णिर्भावी यो नवमो मनुः’ इत्युक्तं तत् कल्पांतराभिप्रायं दक्षस्यैव वरुणेति नामांतराभिप्रायम् । तत्सुता दक्षसावर्णिपुत्राः । आदिना पंचहोत्रादिग्रहः ‘मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पंचहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्रवा भूरिधामा ऋवाकोष्ठगतो गयः ॥ एते हि दक्षसावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः ।’ इति हरिवंशोक्तेः ॥ १८ ॥ * * आदिना सुधर्मग्रहः । ‘पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणस्तथा सुराः । एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ।’ इति मार्कंडेयोक्तेः । अद्भुतनामा ‘अद्भुतो नाम शक्रोऽसौ भावी तस्यांतरे मनोः’ इति च । तत्रैव द्युतिमान् प्रमुखो येषां ते तथा । तदुक्तं मार्कंडेये ‘मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान्द्युतिमांस्ततः । सप्तर्षयोऽन्यः सबलस्तथाऽन्यो हव्यवाहनः ॥’ इति ततस्तत्र ॥ १९ ॥ * * अंबुधारायां तन्नाम्न्याम् । ऋषभस्तन्नामा भगवतः कलाऽवतारः । येनर्षभेण । संराट्वां साधिताम् ॥ २० ॥ * * उप-श्लोकेति । ब्रह्मणो नामांतरम् । ‘मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।’ इति मार्कंडेयोक्तेः । तत्सुता ब्रह्मसावर्णिमुताः । आदिना सुचेत्रादयो ज्ञेयाः । तदुक्तं मार्कंडेये—‘सुचेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूमिसेनश्च धीर्यवान् । शतानीकोऽथ वृषभो ह्यनमित्रो जयद्रथः ॥ भूरिद्युन्नसुपर्वा च तस्यैते तनया मनोः ।’ इति ॥ २१ ॥ * * मार्कंडेये तु ‘आपो मूर्तिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च । नाभागोऽप्रतिमश्चैव वांशष्ठश्चैव सप्तमः ।’ इत्युक्तम् । आपो मूर्तिरिति नामद्वयं जय इत्यापस्य नामात्रेति । आदिना सुखग्रहः । ‘सुखाः सीनानि रुद्धाश्च त्रिप्रकाराः सुराः स्मृताः । शतसंख्या हि ते देवाः’ इति मार्कंडेयात् ॥ २२ ॥ * * शंभोरिन्द्रस्य विश्वसृजो मरीच्यादिष्वन्यतमस्यानिर्दिष्टनाम्नः ॥ २३ ॥ * * अनागता भविष्याः । आदिना ज्ञेयधन्वादिग्रहः । ‘संवर्तकः सुशर्मा च देवानीकः पुरुद्वहः । ज्ञेयधन्वा दृढायुश्च ह्यादर्शः पंडको मनुः ॥’ इति हरिवंशात् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

देवेति । देवगुह्याख्यपितुः सकाशात् सरस्वत्याख्यायां मातरि सार्वभौम इति नाम्ना प्रभुर्भगवान् अवतरिष्यतीति शेषः । स चेश्वरः स्थानं स्वर्गं पुरन्दरात् हत्वा बलये दास्यति ॥ १७ ॥ * * नवम इति । हे नृप ! वरुणसंभवो दक्ष-सावर्णिनामको नवमो मनुर्भविष्यति । भूतकेतुरित्याद्याः तस्य सुताः भविष्यन्ति ॥ १८ ॥ * * पारा इति । तत्र मन्वन्तरे पारा मरीचिगर्भाद्या देवा भविष्यन्ति । अद्भुतनाम्ना स्मृतः प्रसिद्ध इन्द्रो भविष्यति । ततस्तस्मिन् मन्वन्तरे द्युतिमत्प्रमुखाः सप्तर्षयो भविष्यन्ति । प्रमुखशब्देन “सवनो द्युतिमान् हव्यो वसुमेधातिथिस्तथा । ज्योतिष्मान्सप्तमः सत्यस्तथैते च महर्षयः ॥” इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि ज्ञेयाः ॥ १९ ॥ * * आयुष्मत इति । आयुष्मतः पितुः सकाशादम्बुधारायां मातरि भगवतः कला अवतारः ऋषभनामको येन ऋषभेण संराट्वां स्ववशीकृतां त्रिलोकीमद्भुतसंज्ञक इन्द्रो भोक्ष्यते ॥ २० ॥ * * दशम इति । उपश्लोकस्य सुतो गुणैर्महान् ब्रह्मसावर्णिनामको दशमो मनुर्भविष्यति । भूरिषेणाद्यास्तत्सुताः हविष्मत्प्रमुखा द्विजा भविष्यन्ति ॥ २१ ॥ * * तेषु कांश्चिद् द्विजानाह—हविष्मानिति । इतोऽप्यवशिष्टाः “हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । जयो मूर्तिस्तथाऽऽत्रेयो वासिष्ठश्चाष्टमः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रभितिश्रैव नाभागश्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैते च महर्षयः ॥” इति हरिवंशोक्ता ज्ञेयाः । तदा तस्मिन्मन्वन्तरे सुवासनादयो देवा भविष्यन्ति । शम्भुनामा सुरेश्वरः इन्द्रो भविष्यति ॥ २२ ॥ * * विश्वगिति । तत्रापि विश्वसृजो गृहे विषूच्यां स्वांशेन जातः सन् विश्वक्सेननामको भगवान्

विभुः शम्भोः शम्भुनामकस्येन्द्रस्य सख्यं साहाय्यं करिष्यति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मनु रिति । आत्मवान् जितमना धर्मसावर्णि-
रेकादशम एकादशो मनुर्भविष्यति । मडार्षः, तस्य सत्यधर्मादयो दश सुताश्चानागता भव्याः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

अवतारं तच्चरितं चाह—देवगुह्यादिति । ईश्वरो भगवान् देवगुह्यात्सरस्वत्यामवतीर्णः सार्वभौम इति प्रसिद्धो विभुः
समर्थोऽत एव पुरन्दरात् सप्तममन्वन्तरस्थादिन्द्रात् स्थानमिन्द्रपदं हत्वाऽपनीय बलये दास्यति । अत्रेदमनुसन्धेयं चानुषाख्ये
पष्ठे मन्वन्तरे यदा दुर्वाससशापेन गतश्रीरिन्द्रोऽजितशरणव्रणात्तत्सहायोऽमृतं प्राश्य बलिं विजित्य सश्रीकः सदेवगणस्त्रि-
लोकाधिपत्यं कृतवान् तदा बलिर्भार्गवैराहितबलः तमिन्द्रमुच्चाट्य त्रिविष्टपमधितस्थौ तदा पुनरदित्याऽऽराधिता भगवानादित्या-
नामवरजो वामनो भूत्वा पदत्रययाञ्चाव्याजेन बलेस्त्रिविष्टपं गृहीत्वा इन्द्राय पुरन्दराय प्रदाय बलिमनुगृह्णन्निदमाह—

“एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापममरैरपि । सावर्णेऽन्तरस्थायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ॥

तावत्सुतलमध्यास्ते विश्वकर्मविनिमित्तम् ।” इति तदेवमनुगृहीतस्तत्प्रभृति सुतलम् अधिवसन्नायास्यत्यष्टमे मन्वन्तरे
तदाऽवतरिष्यमाणेन सार्वभौमाख्येन भगवता पुरन्दरादपनीय दत्तेन्द्रपदं इन्द्रो भविष्यति ततस्तदाधिपत्यावसाने सिद्धि-
मवाप्स्यतीति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नवममन्वन्तरषट्कमाह—नवम इति । वरुणसम्भवः वरुणस्य पुत्रः दक्षसावर्णिरिति प्रसिद्धो
मनुर्नवमो भविता भविष्यति तस्य सुताः धृतकेत्वादयो भविष्यन्ति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ धात्राद्या देवगणा इन्द्रस्तु श्रुतः इति
इति प्रसिद्धो भविता द्युतिमत्प्रभृतयस्सप्तर्षयः भवितारः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः सचरित्रमदवतारमाह—
आयुष्मत इति । अम्बुधारायां भार्यायामायुष्मतः सकाशाद्भगवानवतीर्णः ऋषभ इति प्रसिद्धो भविता, येन ऋषभेण संरुद्धां
रक्षितां त्रिलोकीं श्रुताख्य इन्द्रो भोक्ष्यते पालयिष्यति ॥ २० ॥ ❀ ❀ दशममन्वन्तरषट्कमाह—दशम इति । उपश्लोकस्य
सुतो महान् सुगुणः ब्रह्मसावर्णिरिति प्रसिद्धो दशमो मनुर्भविता तस्य ब्रह्मसावर्णेर्मनोः सुताः भूरिषेणाद्या द्विजाः सप्तर्षयस्तु
हविष्मत्प्रभृतयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एतानेव कांश्चिन्निर्दिशति—हविष्मानिति । सुवासनादयो देवगणाः भवितारः
सुरेश्वर इन्द्रस्तु शम्भुः भविता ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अवतारमाह—विष्वक्सेनो विभुर्भगवान् विश्वजितो गृहे तद्धार्यायां विपूच्यां
स्वांशेनावतीर्णः शम्भोरिन्द्रस्य सख्यं करिष्यति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एकादशमन्वन्तरषट्कमाह—मनु रिति । आत्मवान्
प्रशस्तमनस्को धर्मसावर्णिरिति प्रसिद्धः एकादशो मनुर्भविष्यति एकादशम इत्यार्षं तस्य धर्मसावर्णेऽसुताः दश सत्यधर्मादयोऽना-
गताः भवितारः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्थानं स्वर्गम् ॥ १७-१९ ॥ ❀ ❀ अम्बुधारायां स्त्रियां येन ऋषभेण सन्नातोऽद्भुतो नामेन्द्रः ॥ २०-२२ ॥
शम्भोरिन्द्रस्य शान्ताख्यः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अनागतो भविष्यन् ॥ २४-३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अद्भुत इन्द्रः ॥ १६-२२ ॥ ❀ ❀ विपूच्यां जातः सन् ॥ २३-२८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अद्भुत इन्द्रः ॥ १९-२१ ॥ ❀ ❀ हविष्मत्प्रमुखानेवाह—हविष्मानिति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ विपूच्यां मातरि
जातस्सन् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एकादशम इत्यार्षं पदम् एकादशः ॥ २४-२८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्र भगवदवतारमाह—देवेति । देवगुह्याख्यपितुः सकाशात् सरस्वत्याख्यायां मातरि सार्वभौम इति नामा प्रभु-
र्भगवान् अवतरिष्यतीति शेषः । अवतारप्रयोजनमाह—स्थानमिति, स्वर्गमित्यर्थः । तथादानसामर्थ्यं हेतुमाह—ईश्वर इति ॥ १७ ॥
हे नृप वरुणसम्भवो वरुणपुत्रो दक्षसावर्णिनामको नवमो मनुर्भविष्यतीति शेषः । तत्पुत्रान् दर्शयति—भुतकेतुरित्यादिना ॥ १८ ॥
तत्र मन्वन्तरे पारामरीचिगर्भाद्या देवा भविष्यन्ति, अद्भुतनाम्ना स्मृतः प्रसिद्ध इन्द्रो भविष्यति, ततस्तस्मिन् मन्वन्तरे द्युति-
मत्प्रमुखाः सप्तर्षयो भविष्यन्तीत्यन्वयः । प्रमुखशब्देन ‘सवनो द्युतिमान् हव्यो वसुर्मेधातिथिस्तथा । ज्योतिष्मान् सप्तमः
सत्यस्तथैते च महर्षयः’ इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि ज्ञेयाः ॥ १६ ॥ ❀ ❀ तत्रत्यं भगवदवतारमाह—आयुष्मत इति ।

आयुष्मतः पितुः सकाशादम्बुधारायां मातरि ऋषभनामको भगवत्कला भवित्री भगवदवतारो भविष्यति, येन ऋषभेण संराद्धां संसिद्धां स्ववशीकृतां त्रिलोकीमद्भुतसञ्ज्ञक इन्द्रो भोक्ष्यते इत्यन्वयः ॥ २० ॥ ❀ ❀ उपश्लोकस्य सुतो ब्रह्मसावर्णिनामको दशमो मनुर्भविष्यतीति शेषः । तस्य मनुत्वप्राप्तौ हेतुमाह—गुणैर्महानिति । तदपत्यान्याह—तत्सुता इति । तत्रत्यान् सप्तर्षीनाह—हविष्मत्प्रमुखा द्विजा भविष्यन्तीति शेषेणान्वयः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हविष्मत्प्रमुखा द्विजा इत्युक्तानामेव केषाञ्चिन्नामान्याह—हविष्मानिति । इतोऽप्यवशिष्टाः—‘हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैवभार्गवः । जयो मूर्तिस्थाऽऽत्रेयो वासिष्ठश्चाष्टमः स्मृतः ॥ पौलस्त्यः प्रमितिश्चैव नाभागश्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैते च महर्षयः’ इति हरिवंशोक्ता ज्ञेयाः । तदा तस्मिन् मन्वन्तरे सुवासनादयो देवा भविष्यन्तीति सर्वत्र शेषः । शम्भुनामकः सुरेश्वरः इन्द्रो भविष्यति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तत्रापि विश्वसृजो गृहे विपूच्यां स्वांशेन जातः सन् विष्वक्सेननामको भगवान् शम्भोः शम्भुनामकस्येन्द्रस्य सख्यं साहाय्यं करिष्यतीत्यन्वयः । तत्र सामर्थ्यरूपं हेतुं सूचयन् विशिनष्टि—विभुरिति, साहाय्ये समर्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ धर्मसावर्णिरेकादशम एकादशो मनुर्भविष्यतीति । तस्य मनुत्वे हेतुमाह—आत्मवानिति । आत्मा सर्वात्मा हरिः स उपास्यतया विद्यते यस्य स तद्वान्, भगवद्भक्त इत्यर्थः । तत्तस्य च सत्यधर्मादयो दश सुताश्चानगता भाव्या इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अत्र भगवदवतारं तच्चरित्रं चाह । देवगुह्यादिति । ईश्वरः भगवान्, देवगुह्यात् सरस्वत्यां, अवतीर्णः, सार्वभौमः इति । सार्वभौमनाम्ना प्रसिद्धः । विभुः समर्थः, अत एव, पुरंदरात् सप्तममन्वन्तरेन्द्रात्, स्थानमिन्द्रपदं, हृत्वाऽपनीय, बलये दास्यति । तत्रेदमनुसंधेयं चाक्षुषाख्ये षष्ठे मन्वन्तरे यदा दुर्वाससः शापेन गतश्रीरिन्द्रोऽजितशरणं प्राप्तः, तत्सहायः सन्नमृतं प्राश्यः बलिं विजित्य, सश्रीकः सदेवगणस्त्रिलोकाधिपत्यं कृतवांस्तदा भार्गवैराहितबलो बलिस्त्वमिन्द्रमुञ्चाल्य त्रिविष्टपमधितस्थौ, तदा पुनरदित्याऽऽराधितो भगवानादित्यानामवरजो वामनो भूत्वा, पदत्रययाञ्चाव्याजेन बलेः सकाशात्त्रिविष्टपं गृहीत्वा, पुरंदरायेन्द्राय प्रदाय बलिमनुगृह्णन्निदमाह ‘एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापममरैरपि । सावर्णेरन्तरस्यायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ॥ तावत्सुतलमध्यास्तां विश्वकर्मविनिर्मितम्’ इति । तदेवं भगवदनुगृहीतस्तत्प्रभृति सुतलमधिवसन्नायास्यत्यष्टमे मन्वन्तरे तदावत्तरिष्यमाणेन सार्वभौमाख्येन भगवता पुरंदरादपनीय दत्तेन्द्रपद इन्द्रो भविष्यति । ततस्तदाधिपत्यावसाने सिद्धिमवाप्स्यतीति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नवमं मन्वन्तरषट्कमाह । नवम इति । वरुणसंभवः वरुणस्य पुत्रः, दक्षसावर्णिः इति प्रसिद्धः, मनुः नवमः, भविष्यति । हे नृप, भूतकेतुः, दीप्तकेतुः, इत्याद्याः तत्पुत्राः भविष्यन्ति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पारेति । पारामरीचिगर्भाद्याः, देवा देवगणाः, इन्द्रस्तु श्रुत इति नाम्ना प्रसिद्धः स्मृतः । ततः तत्र, युतिमत्प्रमुखाः युतिमत्प्रभृतयः, ऋषयः सप्तर्षयः, भविष्यन्ति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं मन्वादयः पञ्चोक्ताः अथ सचरित्रं भगवदवतारमाह । आयुष्मत इति । अम्बुधारायां भार्यायां, आयुष्मतः सकाशात्, अवतीर्णः ऋषभः इति प्रसिद्धः, भगवत्कला भगवदंशः, भवित्री । ऋषभाख्यो भगवदवतारो भविष्यतीत्यर्थः । येन ऋषभेण भगवता, संराद्धां रक्षितां त्रिलोकीं, श्रुतः श्रुताख्य इन्द्रः, भोक्ष्यते पालयिष्यति ॥ २० ॥ ❀ ❀ दशमं मन्वन्तरषट्कमाह । दशम इति । उपश्लोकसुतः उपश्लोकस्य पुत्रः, महान् सुगुणैरतिश्रेष्ठः, ब्रह्मसावर्णिरिति प्रसिद्धः, दशमः मनुः, भविता । तत्सुता ब्रह्मसावर्णेर्मनोः पुत्राः, भूरिषेणाद्याः भवितारः । हविष्मान् प्रमुखो येषां ते द्विजाः सप्तर्षयः, भवितारः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तानेव कांश्चिन्निदिशति । हविष्मानिति । हविष्मान्, सुकृतिः, सत्यः, जयः, मूर्तिः, एतदादयः तदा द्विजाः, सुवासनश्च विरुद्धश्च तावाद्यौ येषां ते देवाः, भवितारः । अत्र केचित् सुवासनविरुद्धाद्या इति पठन्ति । केचित्सुधामानो विबुधाद्या इति पठन्ति । सुरेश्वर इन्द्रस्तु शंभ्वाख्यः, भविता ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भगवदवतारमाह । विष्वक्सेन इति । विष्वक्सेनो विष्वक्सेनाख्यः, विभुः भगवान्, विश्वजितः गृहे, विपूचीसंज्ञायां तद्वार्यायामेव, स्वांशेन, जातोऽवतीर्णः सन्, शंभोरिन्द्रस्य सख्यं, करिष्यति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एकादशमन्वन्तरषट्कमाह । मनुरिति । आत्मवान् प्रशस्तमनस्कः, धर्मसावर्णिः धर्मसावर्णिसंज्ञया प्रसिद्धः, एकादशम एकादशः मनुः, भविष्यति वै । एकादशम इत्यार्षम् । तत्सुता धर्मसावर्णेः पुत्राः, सत्यधर्म आदिर्येषां ते दश, अनागताः भवितार इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

देवगुह्यकी पत्नी सरस्वतीके गर्भसे सार्वभौम नामक भगवानका अवतार होगा । ये ही प्रभु पुरन्दर इन्द्रसे स्वर्गको छीनकर राजा बलिको दे देंगे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! वरुणके पुत्र दक्षसावर्णि नवें मनु होंगे । भूतकेतु, दीप्तकेतु आदि उनके पुत्र होंगे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पार, मरीचिगर्भ आदि देवताओंके गण होंगे और अद्भुत नामके इन्द्र होंगे । उस

मन्वन्तरमें द्युतिमान् आदि सप्तर्षि होंगे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ आयुष्मान्की पत्नी अम्बुधाराके गर्भसे ऋषभके रूपमें भगवान्का कञ्जवतार होगा। अद्भुत नामक इन्द्र उन्हींकी दी हुई त्रिलोकीका उपभोग करेंगे ॥ २० ॥ ❀ ❀ दसवें मनु होंगे उपश्लोकके पुत्र ब्रह्मसावर्णि। उनमें समस्त सद्गुण निवास करेंगे। भूरिषेण आदि उनके पुत्र होंगे और हविष्मान्, सुकृति, सत्य, जय, मूर्ति आदि सप्तर्षि। सुवासन, विरुद्ध आदि देवताओंके गण होंगे और इन्द्र होंगे शम्भु ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ विश्वसृज्को पत्नी विषुचिके गर्भसे भगवान् विश्वक्सेनके रूपमें अंशवतार ग्रहण करके शम्भु नामक इन्द्रसे मित्रता करेंगे ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ग्यारहवें मनु होंगे अत्यन्त संयमी धर्मसावर्णि। उनके सत्य, धर्म आदि दस पुत्र होंगे ॥ २४ ॥

विहङ्गमाः कामगमा निर्वाणरुचयः सुराः । इन्द्रश्च वैधृतस्तेषामृषयश्चारुणादयः ॥ २५ ॥
आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः । वैधृतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २६ ॥
भविता रुद्रसावर्णी राजन्द्वादशमो मनुः । देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः ॥ २७ ॥
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो देवाश्च हरितादयः । ऋषयश्च तपोमूर्तिस्तपस्व्याग्नीध्रकादयः ॥ २८ ॥
स्वधामाख्यो हरेरंशः साधयिष्यति तन्मनोः । अन्तरं सत्यसहसः सूनृतायाः सुतो विभुः ॥ २९ ॥
मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिरात्मवान् । चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिदेहजाः ॥ ३० ॥
देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इन्द्रो दिवस्पतिः । निर्मोक्तत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्यर्षयस्तदा ॥ ३१ ॥
देवहोत्रस्य तनय उपहर्ता दिवस्पतेः । योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां सम्भविष्यति ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विहङ्गमाः कामगमाः निर्वाणरुचयः सुराः च वैधृतः तेषाम् इन्द्रः अरुणादयः ऋषयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्र धर्मसेतुः इति स्मृतः आर्यकस्य सुतः वैधृतायां हरेः अंशः त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ राजन् रुद्रसावर्णिः द्वादशमः मनुः भविता देवान् उपदेवः देवश्रेष्ठादयः च सुताः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ च तत्र हरितादयः देवाः च ऋतधामा इन्द्रः च तपोमूर्तिः तपस्वी आग्नीध्रकादयः च ऋषयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स्वधामाख्यः हरेः अंशः विभुः सत्यसहसः सूनृतायाः सुतः तन् मनोः अन्तरं साधयिष्यति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आत्मवान् देवसावर्णिः त्रयोदशः मनुः भाव्यः चित्रसेन-विचित्राद्याः देवसावर्णिदेहजाः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सुकर्मसुत्रामसंज्ञाः देवाः दिवस्पतिः इन्द्रः तदा निर्मोक्तत्त्वदर्शाद्याः ऋषयः भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ योगेश्वरः हरेः अंशः देवहोत्रस्य तनयः दिवस्पतेः उपहर्ता बृहत्यां सम्भविष्यति ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तस्य मनोरन्तरं साधयिष्यति । सत्यसहसः या सूनृता स्त्री तस्याः सुतः सन् ॥ २६-३१ ॥ ❀ ❀ दिवस्पतेरिन्द्र-स्योपहर्ता संपादकः देवहोत्रस्य बृहत्यां सम्भविष्यति ॥ ३२-३४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

‘एकादशे त्रिधा देवा एकैकस्त्रिंशतो गणः’ इति मार्कण्डेये । आदिना हविष्मदादिग्रहः ‘हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिर-न्यस्तथारुणिः । निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनिः । सप्तर्षयोतरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः ।’ इति मार्कण्डेयोक्तेः ॥ २५ ॥ तत्रैकादशे धर्मसावर्णेरन्तरे । आर्यकस्य पितुः वैधृतायां मातरि ॥ २६ ॥ ❀ ❀ आदिना विदूरथादिग्रहः । तदुक्तं मार्कण्डेये ‘देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः । मित्रवान्मित्रविंश्च भाविनस्तसुता नृपाः ॥’ इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत्र रुद्र-सावर्णेरन्तरे । आदिना सुधर्मादिग्रहः । ‘सुधर्माणः सुमनसो हरिता रोहितास्तथा । सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पंचैते दशका गणाः ।’ इति मार्कण्डेयोक्तेः । तृतीयादिना द्युत्यादिग्रहः । तदुक्तं तत्रैव ‘द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्तिस्तपोनिधिः । तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोवृत्तिः ।’ इति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तन्मनो रुद्रसावर्णिमनोः अन्तरं कालम् । सत्यसहसः पितुः ॥ २६ ॥ ❀ ❀

त्रयोदशमाह—देहजाः पुत्राः । आदिना नयत्यादिग्रहः ‘चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः । सुनेत्रः क्षत्रबुद्धिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥’ इति मार्कण्डेयोक्तेः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ आदिना धृतिमदादिग्रहः । तदुक्तं तत्रैव ‘धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः । निर्मोहः सुतपाश्चैव निष्प्रकंपश्च सप्तमः ॥’ इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ योगेश्वरनामा ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विहङ्गमा इति । तस्मिन् मन्वन्तरे विहङ्गमाद्याः सुरा देवगणाः तेषां देवानामिन्द्रश्च वैधृतायामा ऋषयश्चारुणादयो भविष्यन्ति । आदिपदेन “हविष्मान् काश्यपश्चापि वपुष्मान् यश्च भार्गवः । अरुणश्च तथात्रेयो वसिष्ठस्त्वनघस्तथा । अङ्गिराश्चो-
रुधिश्चापि पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पौलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः ।” इति हरिवंशो उक्ताः । इतो वासिष्ठा-
ज्ञेयाः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आर्यकस्येति । तत्र तस्मिन्नपि मन्वन्तरे आर्यकस्य पितुः सुतो वैधृतायां मातरि प्रादुर्भूतो हरेरंशः
धर्मसेतुरिति नाम्ना स्मृतः स त्रिलोकीं धारयिष्यति पालयिष्यति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ भवितेति । हे राजन् ! रुद्रसावर्णिर्द्वादशमो
मनुर्भविता । मडार्षः । देववानित्यादयस्तस्य सुता भविष्यन्ति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ऋतधामेति । तत्र तस्मिन् मन्वन्तरे च
ऋतधामा इन्द्रो भविष्यति हरितादयश्च देवा भविष्यन्ति । तपोमूर्त्यादयश्च सप्तर्षयो भविष्यन्ति । अत्राप्यादिपदेन “द्युतिर्व-
सिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरतिः । भार्गवः
सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोधृतिः ॥” इति हरिवंशोक्ता अवशिष्टा ज्ञेयाः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ स्वधामेति । सत्यसहसः पितुः सूनृताया
मातुश्च सुतो विभुः समर्थः स्वधामाख्यो हरेरंशस्तस्य मनोरन्तरं साधयिष्यति मन्वादीन् पालयिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀
मनुरिति । देवसावर्णिष्योदशो मनुर्भाव्यो भविष्यति । चित्रसेनादयो देवसावर्णेर्देहजाः पुत्रा भविष्यन्ति ॥ ३० ॥ ❀ ❀
देवा इति । तदा सुकर्मादिसंज्ञका देवा भविष्यन्ति । दिवस्पतिनामक इन्द्रो भविष्यति । निर्मोकादयः सप्तर्षयो भविष्यन्ति ।
अत्राप्यादिपदेन “निर्मोकस्तत्त्वदर्शी च निष्कम्पश्च निरुत्सुकः । धृतिमानव्ययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ।” इत्यत्रोक्ता वशिष्ठा-
ज्ञेयाः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवेति । बृहत्यां मातृव्यतीर्णो देवहोत्रस्य तनयो योगेश्वराख्यो हरेरंशो भगवदवतारो दिवस्प-
तेरिन्द्रस्योपहर्ता त्रिलोकीराज्यसम्पादकः संभविष्यति ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

विहङ्गमाद्या देवगणाः तेषामधिपतिरिन्द्रस्तु ध्रुव इति प्रसिद्धो भविता सप्तर्षयस्त्वरुणादयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀
अवतारमाह—आर्यकस्येति । आर्यकस्य भार्यायां वैधृतायां जातोऽवतीर्णः हरेरंशस्तत्र मन्वन्तरे धर्मसेतुरिति प्रसिद्धो भविता
स च त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ हे राजन् ! द्वादशो मनुः रुद्रसावर्णिरिति प्रसिद्धो भविता तस्य सुता
देवादयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत्र मन्वन्तरे ऋतधामाख्य इन्द्रः हरितादयो देवगणाः सप्तर्षयस्तु तपःप्रभृतयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀
सुधामाख्यो हरेरंशावतारस्तस्य मनोः रुद्रसावर्णेर्न्तरं साधयिष्यति स च सत्यसहस्रसूनृतायाः सुतः ॥ २९ ॥ ❀ ❀
त्रयोदशो मनुर्देवसावर्णिरिति प्रसिद्धो भाव्यः भविता देवसावर्णेर्देहाज्जातास्तस्य सुताः चित्रसेनादयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀
सुकर्मादिसंज्ञकाः देवगणाः, इन्द्रस्तु दिवस्पतिरिति प्रसिद्धो भविता तथा मन्वन्तरे ऋषयः सप्त ऋषयो निर्मोकादयो
भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवहोत्रस्य भार्यायां बृहत्यां हरेरंशः संभविष्यति स च योगेश्वराख्यो देवहोत्रस्य तनयो
दिवस्पतेरिन्द्रस्य उपहर्ता इष्टसम्पादको भविता ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

दिवस्पतिनामा ॥ ३१-३४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मनोरन्तरं मन्वन्तरमित्यर्थः सहस्रः पितुः ॥ २६-३१ ॥ ❀ ❀ दिवस्पतेरिन्द्रस्य उपकर्ता ॥ ३२-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सत्यसहस्रः सूनृतायाश्च सुतः हरेरंशोऽवतारः तस्य मनोरन्तरं साधयिष्यति ॥ २९-३१ ॥ ❀ ❀ दिवस्पते-
रिन्द्रस्योपहर्तोपकारकः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तस्मिन्मन्वन्तरे विहङ्गमाद्याः सुरा देवगणाः तेषां देवानामिन्द्रश्च वैधृतानामा ऋषयश्च अरुणादयो भविष्यन्तीति सर्वत्र शेषः । आदिपदेन—‘हविष्मान् काश्यपश्चापि वपुष्मान् यश्च भार्गवः । अरुणश्च तथाऽऽत्रेयो वासिष्ठस्त्वनवस्तथा । अङ्गिराश्चोरुधिष्यश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पौलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः’ इति हरिवंशो उक्ता इतोऽवशिष्टा ज्ञेयाः ॥ २५ ॥ * * तत्र तस्मिन्नपि मन्वन्तरे आर्यकस्य पितुः सुतो वैधृतायां मातरि प्रादुर्भूतो हरेरंशो भगवदवताररूपो धर्मसेतुरिति नाम्ना स्मृतो जनैः कथितत्रिलोकीं भूरादिलोकत्रयं धारयिष्यति पोषयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ * * हे राजन् रुद्रसावर्णिर्द्वादशमो मनुर्भविता भविष्यति । देववानादयस्तस्य सुता भविष्यन्ति ॥ २७ ॥ * * तत्र तस्मिन् मन्वन्तरे च ऋतधमा इन्द्रो भविष्यति । हरितादयश्च देवा भविष्यन्ति । तपोमूर्त्यादयश्च सप्तर्षयो भविष्यन्ति । अत्राप्यादिपदेन—‘द्युतिर्वेसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरतिः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोधृतिः ।’ इति हरिवंशोक्तेष्ववशिष्टा ज्ञेयाः ॥ २८ ॥ * * स्वधामाख्यो हरेरंशो भगवतोऽवतारस्तस्य मनोरन्तरं मन्वन्तरं साधयिष्यति मन्वादीन् पालयिष्यतीत्यर्थः । कुतः प्रादुर्भूत इत्यपेक्षायामाह—सत्यसहस्रः पितुः सूनृताया मातुश्च सुतः सन् । पालने सामर्थ्यमाह—विभुरिति, यतः समर्थ इत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * देवसावर्णिस्त्रयोदशो मनुर्भाव्यो भविष्यति । चित्रसेनादयो देवसावर्णेर्देहजाः पुत्रा भविष्यन्ति ॥ ३० ॥ * * तदा तन्मन्वन्तरोपलक्षितकाले सुकर्मादिसञ्ज्ञका देवा भविष्यन्ति । दिवस्पतिनामक इन्द्रो भविष्यति । निर्मोकादयः सप्तर्षयो भविष्यन्ति । अत्राप्यादिपदे—‘निर्मोक्तत्त्वदर्शी च निष्कम्पश्च निरुत्सुकः । धृतिमानव्ययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः’ इत्यत्रोक्ता अवशिष्टा ज्ञेयाः ॥ ३१ ॥ * * बृहत्यां मातर्यवतीर्णो देवहोत्रस्य तनयो योगेश्वराख्यो हरेरंशो भगवदवतारो दिवस्पतेरिन्द्रस्योपहर्ता त्रिलोकीराज्यसम्पादकः सम्भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विहङ्गमा इति । विहङ्गमाः कामगमाः, निर्वाणरुचयः सुरा देवगणाः, तेषाम् अधिपतिरिन्द्रस्तु वैधृतिः वैधृतिनामा, केचित्तु वैध्रुवः, वैधृतश्चेति पठन्ति । अरुणादयः ऋषयश्च सप्तर्षयः, भवितारः ॥ २५ ॥ * * भगवदवतारमाह । आर्यकस्येति । आर्यकस्य भार्यायां वैधृतायां, जातः सुतः, हरेः अंशोऽवतारः, धर्मसेतुरिति धर्मसेतुनाम्ना प्रसिद्धः, स्मृतः, सः तत्र, मन्वन्तरे त्रिलोकीं, धारयिष्यति ॥ २६ ॥ * * भवितेति । हे राजन्, द्वादशमः मनुः रुद्रसावर्णिः रुद्रसावर्णिनाम्ना प्रसिद्धः, भविता । देववान्, उपदेवः, देवश्रेष्ठादयश्च सुतास्तपुत्राः, भवितारः ॥ २७ ॥ * * ऋतधामा इति । तत्र मन्वन्तरे, ऋतधामा ऋतधामाख्यः इन्द्रः, भविता । हरित आदिर्येषां ते देवा देवगणाश्च, भवितारः । तपोमूर्तिश्च तपस्वी च आग्नीध्रकश्च तदादयः ऋषयश्च, भवितारः ॥ २८ ॥ * * सुधामाख्य इति । सत्यसहस्रः सूनृतायाः सुतः, विभुर्महैश्वर्यः, सुधामाख्यः हरेः अंशोऽवतारः, तन्मनोः तस्य रुद्रसावर्णेर्मनोः, अन्तरं साधयिष्यति । सत्यसहस्रः सकाशान् सूनृतायां तत्पत्न्यां, प्रादुर्भूतो महैश्वर्यः सुधामाख्यो भगवदवतारस्तन्मन्वन्तरं पालयिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ * * मनुरिति । त्रयोदशः मनुः, देवसावर्णिर्देवसावर्णिनाम्ना प्रसिद्धः, आत्मवान् स्वात्मपरमात्मस्वरूपज्ञानवान्, भाव्यो भविता । चित्रसेनश्च विचित्रश्च तावाद्यौ येषां ते, देवसावर्णिर्देहजाः देवसावर्णेर्मनोः पुत्राः, भवितारः ॥ ३० ॥ * * देवा इति । सुकर्मा च सुत्रामा च संज्ञे येषां ते देवाः, भवितारः । दिवस्पतिर्दिवस्पतिसंज्ञः, इन्द्रः, भविता । तदा तन्मन्वन्तरकाले, निर्मोक्श्च तत्त्वदर्शश्च तावाद्यौ येषां ते, ऋषयः सप्तर्षयः, भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥ * * अथ भगवदवतारमाह । देवहोत्रस्येति । देवहोत्रस्य भार्यायां बृहत्यां, हरेरंशोऽवतारः, योगेश्वराख्यः तनयः, देवहोत्रस्य पुत्रः सन्, दिवस्पतेरिन्द्रस्य, उपहर्तृष्टसंपादकः, सम्भविष्यति ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

विहङ्गम, कामगम, निर्वाणरुचि आदि देवताओंके गण होंगे । अरुणादि सप्तर्षि होंगे और वैधृतानामके इन्द्र होंगे ॥ २५ ॥ * * आर्यककी पत्नी वैधृताके गर्भसे धर्मसेतुके रूपमें भगवान्का अंशावतार होगा और उसी रूपमें वे त्रिलोकीकी रक्षा करेंगे ॥ २६ ॥ * * परीक्षित ! बारहवें मनु होंगे रुद्रसावर्णि । उनके देववान्, उपदेव और देवश्रेष्ठ आदि पुत्र होंगे ॥ २७ ॥ * * उस मन्वन्तरमें ऋतधामा नामक इन्द्र होंगे ओर हरित आदि देवगण । तपोमूर्ति, तपस्वी आग्नीध्रक आदि सप्तर्षि होंगे ॥ २८ ॥ * * सत्यसहाकी पत्नी सूनृताके गर्भसे स्वधामाके रूपमें भगवान्का

अंशवतार होगा और उसी रूपमें भगवान् उस मन्वन्तरका पालन करेंगे ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तेरहवें मनु होंगे परम जितेन्द्रिय देवसावर्णि । चित्रसेन, विचित्र आदि उनके पुत्र होंगे ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सुकर्म और सुत्राम आदि देवगण होंगे तथा इन्द्रका नाम होगा दिवस्पति । उस समय निर्मोक और तत्त्वदर्श आदि सप्तर्षि होंगे ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ देवहोत्रकी पत्नी बृहतीके गर्भसे योगेश्वरके रूपमें भगवान्का अंशवतार होगा और उसी रूपमें भगवान् दिवस्पतिको इन्द्रपद देंगे ॥ ३२ ॥

मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति । उरुगम्भीरबुद्ध्याद्या इन्द्रसावर्णिवीर्यजाः ॥ ३३ ॥

पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । अग्निर्बाहुः शुचिः शुद्धो मागधाद्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥

सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः । वितानायां महाराज क्रियातन्तून्वितायिता ॥ ३५ ॥

राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते । प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्ययः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे मन्वन्तरानुवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वा इन्द्रसावर्णिः चतुर्दशमः मनुः एष्यति उरुगम्भीरबुद्ध्याद्याः इन्द्रसावर्णिवीर्यजाः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀

पवित्राः चाक्षुषाः देवाः शुचिः इन्द्रः भविष्यति अग्निः बाहुः शुचिः शुद्धः मागधाद्याः तपस्विनः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ महाराज तदा हरिः सत्रायणस्य वितानायां तनयः बृहद्भानुः क्रियातन्तून् वितायिता ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ राजन् त्रिकालानुगतानि चतुर्दश एतानि ते प्रोक्तानि एभिः मितः युगसाहस्रपर्ययः कल्पः ॥ ३६ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

क्रियातन्तून् कर्मसंततीः वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ युगसाहस्रेण पर्ययः परिवर्तो यस्य युगसहस्रप्रमाण इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

चतुर्दशमाह—आदिना भरतादिग्रहः । “गुरुर्गम्भीरो ब्रध्नश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा । स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णुः संक्रन्द-
नस्तथा ॥ तेजस्वी सुबलश्चैव ह्यंयस्येते मनोः सुताः ॥” इति मार्कण्डेयोक्तेः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ आदिनाग्नीध्रादिग्रहः “आग्नीध्र-
श्चाग्निर्बाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः । शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥” इति मार्कण्डेयात् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तदा
चतुर्दशे मन्वन्तरे । वितानायां मातरि जातः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ परिवर्तः पर्यावृत्तिः । इत्यर्थः इति । चतुर्युगसहस्रपरिमाणक-
ब्रह्मदिनापरपर्यायः कल्प इति । त्रिकालं भूतभविष्यवर्तमानलक्षणमनुगतानि प्राप्तानीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

मनुरिति । इन्द्र सावर्णिश्चतुर्दशमश्चतुर्दशः । मङ्गर्षः । मनुरेष्यति आगमिष्यति । उरुगम्भीरबुद्ध्याद्यास्तस्येन्द्र-
सावर्णेवीर्यजाः पुत्रा भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ पवित्रा इति । पवित्रादयस्तत्र देवा भविष्यन्ति । शुचिसंज्ञक इन्द्रो
भविष्यति । अग्निर्बाह्यादयस्तपस्विनः सप्तर्षयो भविष्यन्ति । आदिपदेन ‘आग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधस्तथा । भार्गवो-
ऽथाग्निर्बाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । मुक्तश्चैव तथाऽऽत्रेयः शुद्धो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्याः सप्तर्षयश्च ते ।’
इति हरिवंशोक्तेस्तेष्ववशिष्टा ज्ञेयाः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सत्रायणस्येति । हे महाराज ! तदा तस्मिन् मन्वन्तरे वितानायां

मातरि प्रादुर्भूतः सत्रायणस्य पितुस्तनयः सन् बृहद्भानुसंज्ञको हरिः क्रियातन्तून् कर्मसन्ततीर्वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥ राजन्निति । हे राजन् ! कालेष्वनुगतानि एतानि चतुर्दशमन्वन्तराणि ते तुभ्यं मया प्रोक्तानि । एभिश्चतुर्दशभिर्मन्वन्तरैर्युग-साहस्रेण पर्ययः परिवर्तो यस्य ब्रह्मादिवसात्मकस्य स कल्पो मितः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

वीरराघवव्याख्या

चतुर्दशो मनुस्त्विन्द्रसावर्णिरिति प्रसिद्धः एष्यति भविष्यति तद्वीर्यजाः तत्सुता उर्वादयः ॥ ३३ ॥ * * देवगणास्तु पवित्रादिसंज्ञिताः इन्द्रः शुचिरिति प्रसिद्धः भविष्यति तपस्विनः सप्तर्षयो अग्न्यादयः ॥ ३४ ॥ * * हरिर्भगवान् सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुरिति प्रसिद्धो भविष्यति, हे महाराज ! स च बृहद्भानुर्वितानायां सत्रायणस्य भार्यायां जातः क्रियातन्तून् यज्ञकर्मसन्तानान् वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥ * * मन्वन्तरकथनमुपसंहरति—राजन्निति । हे राजन् ! त्रिकालानुगतानि भूतवर्त्तमानभविष्यत्कालानुगतानि तत्र भूतानि षट् वर्त्तमानमेकं भविष्याणि सप्त इत्येवं चतुर्दश मन्वन्तराणि ते तुभ्यं मया प्रोक्तानि । एभिश्चतुर्दशभिर्मन्वन्तरैः कल्पः दैनंदिनात्मकः कल्पः स च युगसहस्र-परिमितः युगानां कृतादीनां साहस्रवारं पर्ययः परिवृत्तिर्यस्मिन् स तथाभूतः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

क्रियातन्तून् क्रियासमुदायान् वितायिता विस्तारं कारयिता ॥ ३५ ॥ * * त्रिकालानुगतानि अतीतवर्त्तमान-भविष्यत्संज्ञांस्त्रिकालान् अनुवर्त्तमानानीति त्रिलोकानुगतानीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ते तव मितः प्रमाणीकृतः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तपस्विनः ऋषयः ॥ ३४-३५ ॥ * * युगसहस्रेण पर्य्ययोऽन्तो यस्य सः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । त्रयोदशश्चाष्टमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

चतुर्दशमश्चतुर्दशः ॥ ३३-३४ ॥ * * सत्रायणस्य तनयो वितानायां जातः क्रियातन्तून् कर्मसन्ततीः वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥ * * युगसाहस्रेण चतुयुगसहस्रेण पर्यायः परिवर्तः चतुर्युगसहस्रप्रमाण इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

वै वाक्यालङ्कारे । इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशमश्चतुर्दशो मनुरेष्यति आगमिष्यति, भविष्यतीत्यर्थः । उरुगम्भीरबुद्धयाद्याः तस्येन्द्रसावर्णेर्वीर्यजाः पुत्रा भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ * * पवित्रादयस्तत्र देवा भविष्यन्ति । शुचिसञ्ज्ञक इन्द्रो भविष्यति । अग्निबाह्यादयस्तपस्विनः सप्तर्षयो भविष्यन्ति । आदिपदेन—‘आग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधस्तथा । भार्गवोऽग्निः सुबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । मुक्तश्चैव तथाऽऽत्रेयः शुद्धो वासिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव अन्याः सप्तर्षयश्च ते’ इति हरिवंशोक्तेष्ववशिष्टा ज्ञेयाः ॥ ३४ ॥ * * हे महाराज तदा तस्मिन्मन्वन्तरे वितानायां मातरि प्रादुर्भूतः सत्रः सत्रायणस्य पितुस्तनयः सन् बृहद्भानुसंज्ञको हरिः क्रियातन्तून् कर्मसन्ततीर्वितायिता विस्तारयिष्यतीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ * *

मन्वन्तरवर्णनं समापयति—राजन्निति सम्बोधनं तस्मिन् स्वानुग्रहसूचनार्थम् । हे राजन् त्रिषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु कालेष्वनुगतानि वर्तमानान्येतानि चतुर्दश मन्वन्तराणि ते तुभ्यं मया प्रकर्षेण प्रेमपूर्वकमुक्तानि । तत्कथनप्रयोजनमाह—एभिरिति । एभिश्चतुर्दशभिर्मन्वन्तरैर्युगसाहस्रेण पर्ययः परिवर्तो यस्य ब्रह्मदिवसात्मकस्य सङ्कल्पो मित इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता ह्यष्टमे तत्र स्कन्धे दाननिरूपणे । त्रयोदशो गतो वृत्ति मन्वन्तरनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मनुरिति । चतुर्दशमश्चतुर्दशः मनुः, इन्द्रसार्वणिः इति, इन्द्रसार्वणिसंज्ञया प्रसिद्धः । एष्यति भविष्यति वै । ऊर्जश्च गम्भीरबुद्धिश्च तावाद्यौ येषां ते, इन्द्रसार्वणिर्वीर्यजा इन्द्रसार्वणेः सुताः, क्वचित्तु ऊर्जगम्भीरब्रध्नाद्या इति पाठः । कुत्रचित्तु जन्तुभीरववर्याद्या इत्यपि पाठः । इतरत्र उरुगम्भीरब्रध्नाद्या इत्थमपि पाठः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ पवित्रा इति । पवित्राः चाल्लुपाः एतत्संज्ञाः देवा देवगणाः, इन्द्रः शुचिः शुचिसंज्ञः, भविष्यति । अग्निः, बाहुः, शुचिः, शुद्धः, मागध आद्यो येषां ते, तपस्विनः सप्रर्षयः, भविष्यन्ति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सत्रायणस्येति । तदा तस्मिन् मन्वन्तरावसरे, सत्रायणस्य तनयः, हरिर्भगवदंशावतारः बृहद्भानुर्बृहद्भानुनाम्ना प्रसिद्धः, वितानायां वितानाख्यायां सत्रायणभार्यायां, भविष्यति । हे महाराज, स बृहद्भानुर्भगवान्, क्रियातन्तून् यज्ञकर्मसंतानान्, वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ राजन्निति । हे राजन्, त्रिकालानुगतानि भूतवर्तमानभविष्यत्कालानुगतानि, एतानि चतुर्दश मन्वन्तराणि, ते तुभ्यं, मया प्रोक्तानि । एभिश्चतुर्दशभिर्मन्वन्तरैः, युगानां कृतादीनां साहस्रं सहस्रवारं पर्ययः परिवृत्तिर्यस्मिन्स्थाभूतः कल्पो दैनंदिनात्मकः, मितः प्रमाणीकृतः, भवति ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिमुत्तश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषानुवादः

महाराज ! चौदहवें मनु होंगे इन्द्रसार्वणि । उरु, गम्भीरबुद्धि आदि उनके पुत्र होंगे ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ उस समय पवित्र, चाल्लुप आदि देवगण होंगे और इन्द्रका नाम होगा शुचि । अग्नि, बाहु, शुचि, शुद्ध और मागध आदि सप्रर्षि होंगे ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उस समय सत्रायणकी पत्नी वितानाके गर्भसे बृहद्भानुके रूपमें भगवान् अवतार ग्रहण करेंगे तथा कर्मकाण्डका विस्तार करेंगे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! ये चौदह मन्वन्तर भूत, वर्तमान और भविष्य—तीनों ही कालमें चलते रहते हैं । इन्हींके द्वारा एक सहस्र चतुर्युगोंवाले कल्पके समयकी गणना की जाती है ॥ ३६ ॥

इत्यष्टमे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

राजोवाच

मन्वन्तरेषु भगवन् यथा मन्वादयस्त्विमे । यस्मिन्कर्मणि ये येन नियुक्तास्तद् वदस्व मे ॥ १ ॥

ऋषिरुवाच

मनवो मनुपुत्राश्च मुनयश्च महीपते । इन्द्राः सुरगणाश्चैव सर्वे पुरुषशासनाः ॥ २ ॥
यज्ञादयो याः कथिताः पौरुष्यस्तनवो नृप । मन्वादयो जगद्यात्रां नयन्त्याभिः प्रचोदिताः ॥ ३ ॥
चतुर्युगान्ते कालेन प्रस्ताञ्छ्रुतिगणान्यथा । तपसा ऋषयोऽपश्यन्त्यतो धर्मः सनातनः ॥ ४ ॥
ततो धर्मं चतुष्पादं मनवो हरिणोदिताः । युक्ताः सञ्चारयन्त्यद्वा स्वे स्वे काले महीं नृप ॥ ५ ॥
पालयन्ति प्रजापाला यावदन्तं विभागशः । यज्ञभागभुजो देवा ये च तत्रान्विताश्च तैः ॥ ६ ॥
इन्द्रो भगवता दत्तां त्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् । भुञ्जानः पाति लोकांस्त्रीन् कामं लोके प्रवर्षति ॥ ७ ॥
ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृक् । ऋषिरूपधरः कर्मयोगं योगेशरूपधृक् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवन् मन्वन्तरेषु तु ये इमे मन्वादयः सन्ति यथा यस्मिन् कर्मणि येन नियुक्ताः तन् मे वदस्व ॥ १ ॥

महीपते मनवः मनुपुत्राः मुनयः च इन्द्राः च सुरगणाः च एव सर्वे पुरुषशासनाः ॥ २ ॥ ॥ नृप यज्ञादयः याः पौरुष्यः
तनवः कथिताः आभिः प्रचोदिताः मन्वादयः जगद्यात्रां नयन्ति ऋषयः तपसा चतुर्युगान्ते कालेन प्रस्तान् श्रुतिगणान् यथा
अपश्यन् यतः सनातनः धर्मः ॥ ३-४ ॥ ॥ नृप ततः हरिणा उदिताः मनवः युक्ताः स्वे स्वे काले अद्वा चतुष्पादं धर्मं
संचारयन्ति ॥ ५ ॥ ॥ प्रजापालाः च ये च यज्ञभागभुजः देवाः तत्र तैः अन्विताः विभागशः यावदन्तं पालयन्ति ॥ ६ ॥
इन्द्रः भगवता दत्ताम् ऊर्जितां त्रैलोक्यश्रियं भुञ्जानः लोके कामं प्रवर्षति च त्रीन् लोकान् पाति ॥ ७ ॥ ॥ अनुयुगं
हरिः सिद्धस्वरूपधृक् ज्ञानम् ऋषिरूपधरः कर्म च योगेशरूपधृक् योगं ब्रूते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्विंशे तु सर्वेषां मन्वादीनां यथायथम् । पृथक्कर्माणि वर्ण्यते भगवद्वशवर्तिनाम् ॥ १ ॥

पुरुषेणेश्वरेण यज्ञावतारैः शास्यन्ते नियुज्यन्ते इति तथा ॥ १-२ ॥ ॥ तदेवाह । यज्ञादय इति ॥ ३ ॥ ॥
ऋष्यादीनां कर्माण्याह—चतुर्युगांत इति चतुर्भिः । यतो येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः ॥ ४ ॥ ॥ उदिता उक्ताः युक्ताः संयताः
संतो महीं धर्मं संचारयन्ति । मह्यां धर्मं प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ प्रजापाला मनुपुत्रास्तं धर्मं पालयन्ति ।
यावदन्तं यावन्मन्वन्तरावसानम् । विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण । ये चान्ये द्यावापृथिव्यादयो यत्र कर्मणि भोक्तृत्वेना-
न्वितास्तैश्च सह ॥ ६-७ ॥ ॥ प्रसंगाद्रूपांतरैरपि जगद्यात्राप्रवर्तनमाह ज्ञानमिति द्वाभ्याम् । सिद्धाः सनकादयः ।
ऋषयो याज्ञवल्क्यादयः । योगेशा दत्तात्रेयादयः तत्तद्रूपः सन् ज्ञानं कर्म च योगं च ब्रूते ॥ ८ ॥

१. प्रा० पा०—नः । २. प्रा० पा०—इन्द्रः । ३. प्रा० पा०—नृपाः । ४. प्रा० पा०—तपसर्षयः पश्यन्ति य० । ५. प्रा० पा०—

यत्रा० । ६. प्रा० पा०—सर्वस्व० ।

एवं मन्वन्तरेषु कथितेषु प्रसङ्गान्मन्वादीनां कृत्यं पृच्छति राजा—मन्वन्तरेष्वपि । हे भगवन् ! मन्वन्तरेष्वपि उक्ता मन्वादयः आदिशब्दग्राह्यास्तत्पुत्रादयः पञ्चामी मन्वादयः येन यस्मिन् कर्मणि ये नियुक्ताः तन्नोऽस्मभ्यं वदस्व प्रत्येकं मन्वादीनां कृत्यं वदस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तत्र येनेति पृष्ठं नियोक्तारं तावदाह मुनिः—मनव इति । हे महीपते ! मन्वादयः पञ्चैते सर्वे पुरुषेणेश्वरेण यज्ञाद्यवतारैः शास्यन्ते नियुज्यन्त इति तथा ॥ २ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—यज्ञादय इति । हे नृप ! पौरुष्यः परमपुरुषस्य संबन्धिन्धन्यस्तनवोऽवताराः या यज्ञादयः कथिताः आभिस्तनुभिः प्रचोदिता नियुक्ताः मन्वादयः जगद्यात्रां नयन्ति जगत्पोषणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवं भगवदवतारो नियोक्ता मन्वादयो नियोज्याः जगद्यात्रानयनं तेषां कर्मेत्युक्तम् । अथ कथं जगद्यात्रां नयन्तीत्यपेक्षायां तावद्वृषीणां कर्माह—चतुर्युगान्त इति । पूर्वपूर्वमन्वन्तरावसाने कालेनाध्येत्रभावयुक्तकालेन प्रस्तान्विप्लुतान् श्रुतिगणान् पुनर्यथावद्वृषयः सप्त ऋषयस्तपःप्रभावेनापश्यन् साक्षात्कृत्य प्रवर्तितवन्त इत्यर्थः । श्रुतिगणान्विशिनष्टि—यतो येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः सनातनो धर्मोऽवबुध्यते इति शेषः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ मनूनां कर्माह—तत इति । ततः ऋषिभिर्यथावच्छ्रुतिगणदर्शनानन्तरं तदवबोधितं खं खं प्रवर्त्य चतुष्पादं धर्मं हरिणा यज्ञादिरूपिणोदिता उक्ता नियुक्ता इत्यर्थः । संयताः सन्तो मनवोऽद्वा साक्षात् स्वे स्वे काले युगानुरूपं महीं मह्यां सञ्चारयन्त्युपदेशान् प्रवर्तयन्ति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मनुपुत्राणां कृत्यमाह—पालयन्तीति । प्रजापालाः मनुपुत्रास्तं धर्मं यावदन्तं यावन्मन्वन्तरावसानं विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण वर्णाश्रमविभागेन च पालयन्ति, देवानां कर्माह—यज्ञेति । ये च ऋषिपितृभूतमनुष्याः यत्र पञ्चमहायज्ञादौ कर्मण्यन्विताः भोक्तृत्वेनान्वितास्तैस्सह देवा यज्ञभागभुजः तद्वोक्तारः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इन्द्रस्य कर्माह—इन्द्र इति । भगवता यज्ञादिरूपिणा दत्तामत एवोजितां प्रभूतां त्रैलोक्यश्रियमनुभवंस्त्रीन् लोकान् पाति, कथं पातीत्यत्राह कामं

यथेष्टं लोकेऽभिवर्षति वृष्ट्या पातीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथावतारस्य कृत्यमाह—ज्ञानमिति । चशब्देन मन्वादिनियोजनं समुचीयते । हरिर्यज्ञाद्यवताररूपः सिद्धरूपधृक् कपिलादिरूपधृत् ज्ञानं युगानुरूपं ब्रूते उपदिशति ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यथा कथं प्रवृत्त इति शेषः । ये इमे मन्वादयो येन पुरुषेण यस्मिन्कर्मणि नियुक्ताः प्रेरिता वर्तन्ते तत्सर्वम् ॥ १-२ ॥ कोयं पुरुष इति तत्राह—यज्ञादय इति । मन्वादिकालमारभ्य तेन यज्ञनाम्ना हरिणा प्रचोदिता मन्वादयो जगद्यात्रां जगत्स्थितिं नयन्तीत्यन्वयः, यतः श्रुतिगणेभ्यः सनातनो धर्मः सिद्धः ऋषयस्तावदुतिगणान् यथावत्तपसाऽपश्यन् ॥ ३-४ ॥ ततस्तदुक्तविधिना हरिणा चोक्ता मनवस्तं चतुष्पादं धर्ममद्वया संचारयन्ति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रजापाला नृपाश्च स्वस्वकाले विभागशो यावदन्तं कर्मक्षयपर्यन्तं महीं पालयन्तीत्यन्वयः ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ सिद्धस्वरूपः ज्ञानमुपदिशति ऋषिरूपधरो हरिः कर्म योगेश्वररूपधृद्योगम् ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

चतुर्युगान्ते इति । व्यासस्तु तान् श्रुतिगणान् व्यस्यतीति भावः ॥ १-५ ॥ ❀ ❀ यत्रानुकीर्तिता इति पाठः प्रायः सर्वत्र यत्रान्विताश्च तैरित्येव पाठः स्वामिसम्मतः ॥ ६-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मन्वादीनां तु कर्माणि षण्णां यानि भवन्त्यथ । चतुर्दशे प्रकथ्यन्ते तेषां तानि पृथक् पृथक् ॥

पुरुषेण यज्ञाद्यवताररूपेण शास्यन्त इति तथा ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ शासनमाह—यज्ञादय इति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ऋष्यादीनां कर्माण्याह, चतुर्युगान्ते यतः येभ्यः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ महीं धर्मं सञ्चारयन्ति महां धर्मं प्रवर्त्तयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रजापाला मनुपुत्रास्तं धर्मं पालयन्ति यावदन्तं मन्वन्तरावसानपर्यन्तं विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण ये च देवास्ते च पालयन्ति ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ मन्वादिरूपेण हरिरेव सर्वं करोतीति ज्ञापयन् मन्वादीनां षट्कमपि न नियतमित्युक्तानुक्तं संक्षेपेणाह—ज्ञानमिति द्वाभ्याम् । सिद्धाः सनकादयः योगेश दत्तादयः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मन्वादीनां कृत्यं वर्ण्यते—मन्वन्तरेष्विति चतुर्दशेन । इमे मन्वादयः येन नियोक्त्रा यस्मिन्कर्मणि यथा ये नियुक्ता भवन्ति तन्नो वदस्व ॥ १ ॥ ❀ ❀ पुरुषेण यज्ञाद्यवताररूपेण शास्यन्ते नियुज्यन्ते इति तथा ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ ऋष्यादीनां कृत्यमाह—चतुर्युगान्ते इत्यादिचतुर्भिः । यथा यथावत् अपश्यन् पश्यन्ति येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः धर्मो ज्ञायते इति शेषः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ उदिताः उक्ताः धर्मानुष्ठानयुक्ता महीं धर्मं संचारयन्ति पुत्राद्युपदेशेन महां धर्मं प्रवर्त्तयन्ति ॥ ५ ॥ प्रजापालाः मनुपुत्राः तं धर्मं यावदन्तं यावन्मन्वन्तरं क्रमशः पुत्रपौत्रादिक्रमशः वर्णाश्रमशः कृतत्रेतादिक्रमशश्च पालयन्ति ये यस्मिन् यज्ञभागे भोक्तृत्वेनान्वितास्तैः सह देवाः यज्ञभागभुजो भवन्ति ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ प्रसङ्गाद्रूपान्तैरपि ज्ञानादिकं हरिर्मन्वन्तरेषु ब्रूते इत्याह, ज्ञानमिति द्वाभ्याम् । सिद्धस्वरूपधृक् ऋषिरूपधरः याज्ञवल्क्यादिरूपधरः योगेशरूपधृक् दत्तादिरूपधृक् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवद्वशवर्तित्वं दर्शयंस्तु चतुर्दशे । मन्वादीनां पृथक्कर्म सङ्क्षेपेण निरूप्यते ॥ १ ॥

भगवदवतारचरितकथनपूर्वकं चतुर्दशमन्वन्तरनिरूपणेन स्वस्मिन् श्रीशुकानुग्रहं ज्ञात्वा मन्वादीनां पृथक्कर्माणि पृच्छति—मन्वन्तरेष्विति । न जानामीति त्वया न वक्तव्यं सर्वज्ञत्वादित्यभिप्रायेण सम्बोधयति—हे भगवन्निति । इमे तु पूर्ववर्णिता मन्वादयः स्वस्वमन्वन्तरेषु यस्मिन् कर्मणि येन ये यथा नियुक्तास्तन्मे वदस्वेत्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्ठः पूव 'येन नियुक्ताः' इत्यस्योत्तरमाह—मनव इति । हे महीपते मन्वादयः सर्वे पुरुषशासना एवेत्यन्वयः । पुरुषेण भगवता

यज्ञावतारैः शिष्यन्ते तत्तत्कर्मसु नियुज्यन्ते इति तथाभूता एवेत्यर्थः । सम्बोधनं प्रकृतयो यथा भगवता तत्तत्कर्मसु नियुक्ता भवन्ति तथेति सूचनार्थम् ॥ २ ॥ * * उक्तमेव स्पष्टयति—यज्ञादय इति । हे नृप या यज्ञादयः पौरुष्यः पुरुषस्य भगवत्स्तनवोऽवतारमूर्त्यो मया पूर्वं कथिता आभिर्मूर्तिभिः प्रचोदिताः प्रेरिताः सन्तो मन्वादयो जगतो यात्रां नयन्ति निर्वाहं कुर्वन्ति, जगतः स्थित्यर्थं तत्तत्कर्माणि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ * * तेषां पृथक्कर्माण्येव दर्शयति—चतुर्युगान्त इति चतुर्भिः । कालेन प्रस्तान् विलोपितान् श्रुतिगणान् चतुर्युगस्थान्ते कृतयुगप्रवृत्तिसमये तपसा स्वतपोबलेन ऋषयो यथा यथावत् अपश्यन् दृष्ट्वा धर्मप्रचारार्थं लोके वर्णयन्तीत्यर्थः । ततः किमित्यपेक्षायामाह—यत् इति । यतो येभ्यो वर्णितेभ्यः श्रुतिगणेभ्यः पुनः सनातनो धर्मः प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * ततः ऋष्युपदेशानन्तरं हरिणा उदिताः अन्तर्यामिणा प्रेरिता मनवः स्वे स्वे काले चतुष्पादं धर्मं महीं सञ्चारयन्ति मह्यां प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । ननु विषयासक्तौ सत्यां कथं धर्मप्रवर्तनं सम्भवतीत्याशङ्क्याह—युक्ता इति, संयतान्तःकरणा इत्यर्थः । ननुपदेशेन ऋषीणामेव धर्मप्रवर्तकत्वं प्रसिद्धं मनवः सञ्चारयन्तीति कथमुच्यते इत्याशङ्क्याह—अद्वेति । बलात्कारेण साक्षात्प्रवर्तकत्वं मनूनामेवेति भावः । तत्र हेतुमाह—नृपेति । नृपतित्वेन तत्राधिकारादिति भावः ॥ ५ ॥ * * विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण प्रजापाला मनुपुत्राः यत्र मन्वन्तरे ये च देवा अनुकीर्तितास्ते च प्रजाधर्मं च यावदन्तं मन्वन्तरावसानपर्यन्तं पालयन्तीत्यन्वयः । देवानां तत्पालने हेतुमाह—यज्ञभागभुज इति । यज्ञभागभोक्तृणां प्रजादिपालनाकरणे कृतघ्नताऽग्रे स्वभागहानिश्च स्यादिति भावः ॥ ६ ॥ * * इन्द्रश्च व्रीन् लोकान् पातीत्यन्वयः । कथमित्यपेक्षायामाह—कामं यथेष्टं लोके जलं प्रवर्षतीति । पालने भगवदाज्ञैव हेतुरिति सूचयन्नाह—भगवता दत्तामत एव ऊर्जितां महतीं त्रैलोक्यसम्बन्धिनीं श्रियं भुञ्जान इति । अन्यथा भगवत्कोपेन तद्भोगभङ्गः स्यादिति भावः ॥ ७ ॥ * * प्रसङ्गाद्रूपान्तरैरपि भगवत एव जगद्यात्राप्रवर्तकत्वमाह—ज्ञानमिति द्वयेन । सिद्धाः सनकादयस्तत्स्वरूपधृग्धरिरेव अनुयुगं तत्तदवसरे ज्ञानं ब्रूते इत्यन्वयः । प्रजेश मरीच्यादयस्तेन रूपेण हरिरेव सर्गं करोति । स्वराद्भुः राजमूर्तिः सन् हरिरेवानुयुगं दस्युन् चोरान् हन्यात् हन्ति । कालरूपेण हरिरेव सर्वेषां पदार्थानामभावाय विनाशाय भवति । ननु सर्वपालकस्य कथं सर्वविनाशकत्वमित्याशङ्क्याह—पृथग्गुण इति । तस्यैव रजसोत्पादकत्वं सत्त्वेन पालकत्वं तमसा च विनाशकत्वमिति गुणभेदेन कार्यभेदसम्भवान्न कोऽपि विरोध इति भावः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मन्वादीनां तु सर्वेषां श्रीविष्णोर्वशवर्त्तिनाम् । यथायथं पृथक्कर्माण्युक्तान्यत्र चतुर्दशे ॥ १ ॥

एवं मन्वन्तरेषु कथितेषु प्रसङ्गान्मन्वादीनां कृत्यं पृच्छति राजा । मन्वन्तरेष्विति । हे भगवन्, मन्वन्तरेषु अमी संप्रोक्ता एते, मन्वादयः, आदिशब्दात्तत्पुत्रादयः पञ्चापि, यथा यस्मिन् कर्मणि, येन ये नियुक्ताः, तत् तु, मे मह्यं, वदस्व ॥ १ ॥ मनव इति । हे महीपते, मनवः मनुपुत्राश्च, मुनयश्च इन्द्रः सुरगणाश्च सर्वेपि, पुरुषेणेश्वरेण शास्यन्ते यज्ञाद्यवतारैः नियुज्यन्ते इति पुरुषशासनाः वर्त्तन्ते ॥ २ ॥ * * यज्ञादय इति । हे नृप, याः यज्ञादयः पौरुष्यः पुरुषसंबन्धिन्यः तनवः, कथिताः । भगवत्संबन्धिनो यज्ञादयो येऽवताराः प्रोक्ता इत्यर्थः । आभिस्तनुभिः प्रणोदिताः दैवतारैर्नियुक्ता इत्यर्थः । मन्वादयः, जगद्यात्रां जगत्पोषणात्मिकां क्रियां, नयन्ति कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ * * एवं तावद्भगवदवतारनियोज्या जगद्यात्रा तन्नयनं तेषां कर्मेत्युक्तमथ कथं जगद्यात्रां नयन्तीत्यपेक्षायां तावदृषीणां कर्माह । चतुर्युगान्त इति । चतुर्युगान्ते पूर्वपूर्वमन्वन्तरावसाने, कालेन अध्येत्रभावयुक्तकालेन, प्रस्तान् विलुप्तान्, श्रुतिगणान्, तपसा ऋषयः, यथा यथावत्, अपश्यन् पश्यन्ति स्म । दृष्ट्वा विलिख्य तान् प्रवर्त्तयन्तीत्यर्थः । श्रुतिगणान् विशिनष्टि । यतो येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः, सनातनः धर्मः, अवबुद्धयते इति शेषः ॥ ४ ॥ मनूनां कर्माह । तत् इति । ततः ऋषिकृतयथावच्छ्रुतिगणप्रवर्त्तनानन्तरं, हरिणा भगवता, उदिता नियुक्ताः, मनवः युक्ताः संयताः सन्तः, अद्धा साक्षात्, स्वे स्वे काले, युगानुरूपमिति शेषः । चतुष्पादं धर्मं, हे नृप महीं मह्यामित्यर्थः । संचारयन्ति उपदेशेन प्रवर्त्तयन्ति ॥ ५ ॥ * * मनुपुत्राणां कृत्यमाह । पालयन्तीति । प्रजापाला मनुपुत्राः, तं धर्मं, यावदन्तं यावन्मन्वन्तरावसानं, विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण वर्णाश्रमविभागेन च, पालयन्ति । देवानां कर्माह । यज्ञेति । ये च ऋषिपितृभूतमनुष्याः देवाश्च ते, यत्र पञ्चमहायज्ञादौ कर्मणि, अन्विताः ईश्वरेण नियुक्ताः सन्तः, यज्ञभागभुजः तद्भोक्तारः, भवन्ति वै । देवादयो यज्ञे यज्ञभागभुजः सन्तः, धर्मं पालयन्ति ॥ ६ ॥ * * इन्द्रस्य कर्माह । इन्द्र इति । भगवता यज्ञादिरूपिणा, दत्ताम अत इव ऊर्जितां प्रभूतां त्रैलोक्यश्रियं, भुञ्जानः इन्द्रः, व्रीन् लोकान् पाति । कथं पातीत्याह । कामं यथेष्टं, लोके प्रवर्षति अभिवर्षति, वृष्ट्या पातीत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * अथ भगवदवतारकृत्यमाह द्वाभ्याम् । ज्ञानमिति । हरिः यज्ञाद्यवताररूपो भगवान्, सिद्धस्वरूपधृत् कपिलादिरूपधरः सन्, अनुयुगं प्रतियुगं ज्ञानं, ब्रूते उपदिशति । ऋषिरूपधरः याज्ञवल्क्यादिरूपधरः सन्, कर्म कर्ममार्गं, ब्रूते । योगेश्वररूपधृत् दत्तात्रेयादिरूपधरः सन्, योगं च ब्रूते ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

मनु आदिके पृथक्-पृथक् कर्मोंका निरूपण

राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! आपके द्वारा वर्णित ये मनु, मनुपुत्र, सप्तर्षि आदि अपने-अपने मन्वन्तरमें किसके द्वारा नियुक्त होकर कौन कौन-सा काम किस प्रकार करते हैं—यह आप कृपा करके मुझे बतलाइये ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! मनु, मनुपुत्र, सप्तर्षि और देवता—सबको नियुक्त करनेवाले स्वयं भगवान् ही हैं ॥ २ ॥ ❀ ❀ राजन् ! भगवान् के जिन यज्ञपुरुष आदि अवतार-शरीरोंका वर्णन मैंने किया है, उन्हीं की प्रेरणासे मनु आदि विश्व-व्यवस्थाका सञ्चालन करते हैं ॥ ३ ॥ ❀ ❀ चतुर्युगीके अन्तमें समयके उलट-फेरसे जब श्रुतियाँ नष्टप्राय हो जाती हैं, तब सप्तर्षिगण अपनी तपस्यासे पुनः उनका साक्षात्कार करते हैं । उन श्रुतियोंसे ही सनातनधर्मकी रक्षा होती है ॥ ४ ॥ ❀ ❀ राजन् ! भगवान् की प्रेरणासे अपने-अपने मन्वन्तरमें बड़ी सावधानीसे सब-के-सब मनु पृथ्वीपर चारों चरणसे परिपूर्ण धर्मका अनुष्ठान करवाते हैं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ मनुपुत्र मन्वन्तरभर काल और देश दोनोंका विभाग करके प्रजापालन तथा धर्मपालनका कार्य करते हैं । पञ्चमहायज्ञ आदि कर्मोंमें जिन ऋषि, पितर, भूत और मनुष्य आदिका सम्बन्ध है—उनके साथ देवता उस मन्वन्तरमें यज्ञका भाग स्वीकार करते हैं ॥ ६ ॥ ❀ ❀ इन्द्र भगवान् की दी हुई त्रिलोकीकी अतुल सम्पत्तिका उपभोग और प्रजाका पालन करते हैं । संसारमें यथेष्ट वर्षा करनेका अधिकार भी उन्हींको है ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भगवान् युग-युगमें सनक आदि सिद्धोंका रूप धारण करके ज्ञानका, याज्ञवल्क्य आदि ऋषियोंका रूप धारण करके कर्मका और दत्तात्रेय आदि योगेश्वरोंके रूपमें योगका उपदेश करते हैं ॥ ८ ॥

‘सर्गं प्रजेशरूपेण दस्यून् हन्यात् स्वराड्बपुः । कालरूपेण सर्वेषामभावाय पृथग्गुणः ॥ ९ ॥

स्तूयमानो जनैरेभिर्मायया नामरूपया । विमोहितात्मभिर्नानादर्शनैर्न च दृश्यते ॥ १० ॥

एतत् कल्पविकल्पस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् । यत्र मन्वन्तराण्याहुश्चतुर्दश पुराविदः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—पृथग्गुणः प्रजेशरूपेण सर्गं स्वराड्बपुः दस्यून् हन्यात् कालरूपेण सर्वेषाम् अभावाय ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नामरूपया मायया विमोहितात्मभिः एभिः जनैः नानादर्शनैः स्तूयमानः अपि न च दृश्यते ॥ १० ॥ ❀ ❀ एतत् कल्प-विकल्पस्य प्रमाणं परिकीर्तितं यत्र पुराविदः चतुर्दश मन्वन्तराणि आहुः ॥ ११ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ।

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्रजेशा मरीच्यादयस्तेन रूपेण सर्गं करोतीति शेषः । स्वराड्बपुः राजमूर्तिः । सर्वेषामभावाय भवति । पृथग्विधा गुणाः शीतोष्णादयो यस्य ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिरेभिर्जनैर्नानादर्शनैः अनेकशास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि नैव दृश्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रासंगिकं निरूप्य प्रस्तुतमेवोपसंहरति । एतदिति । कल्पविकल्पस्यावांतरकल्पस्य एतत् प्रमाणमुक्तं यत्र चतुर्दश मन्वन्तराण्याहुः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

दस्यून्लेच्छचौरादीन् ‘दस्युश्चौरे म्लेच्छजानौ क्षयितेऽपि च कथ्यते’ इति निरुक्तिः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थे इति । शास्त्रिणामपि भ्रमत्त्वोक्तेः । उपदिशति त आरूपितैरिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ कल्पे महाकल्पे विकल्प्यते विविधत्वेन कल्प्यत इति कल्पविकल्पस्तस्य । यत्रावांतरकल्पे । पुराविदः व्यासादयः । ‘स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सर्गमिति । पृथक् पृथक् सर्गाद्यनुरूपाः रजआदयो गुणा यस्य सः । यद्वा । पृथग्गुण इत्यस्य कालरूपतया सम्बन्धे पृथक् स्थौल्यकार्श्यव्याधिशोतोष्णाद्या गुणा यस्य स हरिरेव मरीच्यादिप्रजेशरूपेण सर्गं करोति स्वराड्वपुः राजमूर्तिः मनुपुत्रमूर्तिर्वा सन् हरिरेवानुयुगं दस्यून चोरान् हन्यात् हन्ति । काला वार्द्धकादयस्तद्रूपेण हरिरेव सर्वेषां पदार्थानामभावाय विनाशाय भवति ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स्तूयमान इति । नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिरेभिः शास्त्रज्ञत्वेन प्रसिद्धैर्जनैर्नाना-दर्शनैः शास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि भगवान्नैव दृश्यत इदमित्थमिति रूपेण निश्चेतुं नैव शक्यते ॥ १० ॥ ❀ ❀ एतदिति । एतत्कल्पविकल्पस्य कल्पे चतुर्मुखायुःपर्यन्तमध्ये यो विकल्पः अवान्तरकल्पस्तदेकदिवसात्मकस्तस्य प्रमाणं मया परिकीर्तितम् । यत्र यस्मिन्नवान्तरकल्पे चतुर्दश मन्वन्तराणि भवन्तीति पुराविदो वृद्धा आहुः ॥ ११ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायोऽष्टमस्य व्यधादेतां चतुर्दशे ॥

इति श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वीरराघवव्याख्या

प्रजेशरूपेण मरीच्यादिरूपेण सर्गं करोतीति शेषः । स्वराड्वपुः राजमूर्तिस्सन् तदनुप्रवेशेनेत्यर्थः । दस्यून दुष्टसत्त्वान् हन्यात् पुनः कालरूपेण सर्वेषामभावाय लयाय च भवति कथम्भूतः । पृथग्गुणः सृष्ट्याद्युपयुक्तगुणविशिष्टः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नामरूपया नामरूपभाजा मायाविमोहितानि मनांसि येषां तैरत एव नानादर्शनैः ज्ञानैकाकारेष्वात्मसु देवमनुष्यादिनाना-बुद्धि कुर्वन्निरेभिर्जनैः केवलं स्तूयमान एव शास्त्रेण निरूप्यमाण एव न तु दृश्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रासङ्गिकं निरूप्य “मनवोऽस्मिन् व्यतीताः स्युः कल्पे स्वायम्भुवाद्यः” इति मन्वन्तरकथनार्थतया प्रस्तुतं कल्पमेवोपसंहरति—एतदिति । कल्पविकल्पस्य कल्पभेदस्यावान्तरकल्पस्य दैनन्दिनकल्पस्येत्यर्थः । एतच्चतुर्दशमन्वन्तरात्मकं प्रमाणं परिकीर्तितं कोसौ कल्प-विकल्पः पुराविदः कल्पविकल्पयाथात्म्यविदः यत्र कल्पविकल्पे मन्वन्तराणि चतुर्दशाहुरुचुः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विजध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रजापतिरूपेण सर्गं करोति स्वराड्वपुः क्षत्रवपुः दस्यूनहन्ति पृथग्गुणः अयथार्थज्ञानजनकतमोगुणप्रवर्तकः ॥ ९ ॥ एभिर्ऋष्यादिभिः स्तूयमानो दृश्यते नामरूपरहितया अदृश्यत्वादिवस्वभावविशिष्टया मायया अव्यक्तशब्दवाच्यया मोहितात्मभिः जनैः कल्पितैर्नानादर्शनैरद्वैतादिनानाविधशास्त्रैर्न दृश्यते न ज्ञायते । चशब्दाद् द्वैतज्ञानेन दृश्यत इति ब्राह्मम् “अन्यमीशस्य महिमानमिति वीतशोकः” इति श्रुतेः ॥ १० ॥ ❀ ❀ उपसंहरति—एतदिति । पुराविदो यत्र यस्मिन्कल्पे चतुर्दश मन्वन्तराण्याहुस्तस्य कल्पस्यैतत्प्रमाणमुक्तं यस्मिन्नवान्तरमन्वन्तराण्याहुस्तस्य विकल्पस्यैतत्प्रमाणं परिकीर्तितं शास्त्रान्तरे इति शेषः । इति कल्पविकल्पस्य कल्पभेदस्येति वा ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

जनैर्नैव दृश्यत इत्यन्वयः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एतदिति कल्पाः ब्रह्मादिनानि तेषु ये विकल्पा नानाप्रकारास्तेषा-मेकस्य प्रकारस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रजेशा मरीच्यादयः स्वराजो मनुपुत्राः काला यौवनवार्द्धकादयः अभवाय नाशाय भवति पृथग्विधाः स्थौल्यकार्श्य-वार्द्धक्यपलितादयो गुणा यतः सः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इच्छामात्रेणैव सर्वदा सर्वं कर्तुं समर्थस्य भगवत एतावद्भिः पृथक्पृथक् प्रयासवद्भी रूपैः किमिति चेत्तत्राह, नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिरेभिः शास्त्रज्ञैर्जनैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि न्यायादिनानादर्शनैर्नैव दृश्यते इत्यर्थः । तेन तस्य लीलैव कीर्त्यते विधित्सितं त्वतितुर्गममिति भावः ॥ १० ॥ एवं यत्र चतुर्दशमन्वन्तराण्याहुः एतत् कल्पविकल्पस्य महाकल्पावान्तरकल्पस्य नैमित्तिकस्य प्रमाणम् ॥ ११ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । चतुर्दशोऽष्टमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

प्रजेशरूपेण मरीच्यादिरूपेण सर्गं करोति स्वराड्गुणैर्नाधिपमूर्तिः दस्युन् हन्यात् कालरूपेण सर्वेषामभावाय प्रलयाय भवति । कथंभूतः पृथग्विधा गुणाः शीतोष्णादयो यस्य सः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ नामरूपया देवमनुष्यादिनामरूपात्मिकया मायया मोहितात्मभिर्मलिनचित्तैर्नानाकारं देहगेहादिविषयकं दर्शनं येषां तैर्बहिर्वृत्तिभिः स्तूयमानोऽपि स दृश्यते ॥ १० ॥ एतत्कल्पविकल्पस्य महाकल्पावान्तरकल्पस्य दैनंदिनस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपे चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यः स्वतन्त्रो भगवानेतत्सर्वं करोति स वस्तुतः कथंभूत इत्यपेक्षायां दुर्ज्ञेयत्वादिदमित्थन्तया वक्तुमशक्य एवेत्याह— स्तूयमान इति । नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिर्भ्रमितान्तःकरणैरेभिः शास्त्रज्ञत्वेन प्रसिद्धैर्जनैर्नानादर्शनैः शास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि भगवान् नैव दृश्यते इदमित्थन्तया निश्चेतुं नैव शक्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥ ॐ ॐ एवं प्रासङ्गिकं निरूप्य प्रस्तुतमेवोपसंहरति—एतदिति । एतत्कल्पविकल्पस्य कल्पे चतुर्मुखायुःपर्यन्ते मध्ये यो विकल्पः अवान्तर-कल्पस्तदेकदिवसात्मकः तस्य प्रमाणं मया परिकीर्तितम् । यत्र यस्मिन्नवान्तरकल्पे चतुर्दश मन्वन्तराणि भवन्तीति पुराविदो वृद्धा आहुः ॥ ११ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र सर्वेदाननिरूपणे । चतुर्दशो गतो वृत्ति मन्वादिकर्मरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सर्गमिति । प्रजेशरूपेण प्रजापतिरूपेण मरीच्यादिरूपेणेति यावत् । सर्गं सृष्टिवृद्धिं, करोतीति शेषः । स्वराड्गुः राजमूर्तिः सन्, तदनुप्रवेशेनेत्यर्थः । दस्युन् दुष्टसत्त्वान्, हन्यात् कालरूपेण सर्वेषाम् अभावाय लयाय, पृथग्गुणः सृष्ट्याद्युप-युक्तगुणविशिष्टः, भवति ॥ ९ ॥ ॐ ॐ अवतारधारणमन्तराऽज्ञजनानां तद्दर्शनाभावमाह । स्तूयमान इति । नामरूपया नामरूपभाजा, मायया, विमोहिता आत्मानो मनांसि येषां तैः, नानादर्शनैः ज्ञानैकाकारेष्व्वात्मसु देवमनुष्यादिनानाबुद्धिं कुर्वद्भिः एभिर्जनैः, केवलं स्तूयमानः शास्त्रेण निरूप्यमाण एव, न च दृश्यते । अवतारधारणं विनाऽपरोक्षं नानुभूयत इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रासङ्गिकं निरूप्य 'मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षट् कल्पे स्वायंभुवादयः' इति मन्वन्तरकथनार्थतया प्रस्तुतं कल्पमेवोपसंहरति । एतदिति । पुराविदः कल्पविकल्पयाथार्थ्यविदः, यत्र कल्पविकल्पे, चतुर्दश मन्वन्तराणि आहुः । तथाभूतस्य कल्पो महाकल्पः विकल्पोऽवान्तरकल्पस्तत्समाहारस्य, दैनंदिनकल्पस्येत्यर्थः । एतत् चतुर्दशमन्वन्तरात्मकं, प्रमाणं परिकीर्तितं भवति ॥ ११ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिताया-मन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायां अष्टमस्कन्धे चतुर्दशाध्यायः ॥ १४ ॥

भाषानुवादः

वे मरीचि आदि प्रजापतियोंके रूपमें सृष्टिका विस्तार करते हैं, सम्राट्के रूपमें लुटेरोंका बध करते हैं और शीत, उष्ण आदि विभिन्न गुणोंको धारण करके कालरूपसे सबको संहारकी ओर ले जाते हैं ॥ ९ ॥ ॐ ॐ नाम और रूपकी मायासे प्राणियोंकी बुद्धि विमूढ हो रही है । इसलिये वे अनेक प्रकारके दर्शनशास्त्रोंके द्वारा महिमा तो भगवान्की ही गाते हैं, परन्तु उनके वास्तविक स्वरूपको नहीं जान पाते ॥ १० ॥ ॐ ॐ परीक्षित् ! इस प्रकार मैंने तुम्हें महाकल्प और अवान्तर कल्पका परिमाण सुना दिया । पुराणतत्त्वके विद्वानोंने प्रत्येक अवान्तर कल्पमें चौदह मन्वन्तर बतलाये हैं ॥ ११ ॥

इत्यष्टमे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

राजोवाच

बलेः पदत्रयं भूमेः कस्माद्गरियाचत । भूत्वेश्वरः कृपणवल्लब्धार्थोऽपि बबन्ध तम् ॥ १ ॥
एतद् वेदितुमिच्छामो महत् कौतूहलं हि नः । यज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बन्धनं चाप्यनागसः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

पराजितश्रीसुमित्र हापितो हीन्द्रेण राजन्मृगुभिः स जीवितः ।
सर्वात्मना तानभजद् भृगून्बलिः शिष्यो महात्मार्थनिवेदनेन ॥ ३ ॥
तं ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणा अयाजयन्विश्वजिता त्रिणाकम् ।
जिगीषमाणं विधिनाभिषिच्य महाभिषेकेण महानुभावाः ॥ ४ ॥
ततो रथः काञ्चनपट्टनद्धो हयाश्च हर्यश्चतुरङ्गवर्णाः ।
ध्वजश्च सिंहेन विराजमानो हुताशनादास हविर्भिरिष्टात् ॥ ५ ॥
धनुश्च दिव्यं पुरटोपनद्धं तूणावरिक्तौ कवचं च दिव्यम् ।
पितामहस्तस्य ददौ च मालामल्लानपुष्पां जलजं च शुक्रः ॥ ६ ॥
एवं स विप्राजितयोधनार्थस्तैः कल्पितस्वस्त्ययनोऽथ विप्रान् ।
प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः प्रह्लादमामन्त्र्य नमश्चकार ॥ ७ ॥

अथास्त्वय रथं दिव्यं भृगुदत्तं महारथः । सुस्रग्धरोऽथ संनद्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हरिः बलेः भूमेः पदत्रयं कृपणवत् कस्मात् अयाचत लब्धार्थः ईश्वरः भूत्वा अपि तं कस्मात् बबन्ध ॥ १ ॥
एतत् वेदितुम् इच्छामः हि पूर्णस्य ईश्वरस्य च अनागसः अपि बन्धनम् एतत् नः महत् कौतूहलम् ॥ २ ॥ * * राजन्
इन्द्रेण पराजितश्रीः च असुभिः हापितः महात्मा शिष्यः सः बलिः भृगुभिः जीवितः सन् सर्वात्मना अर्थनिवेदनेन तान्
भृगून् हि अभजत् ॥ ३ ॥ * * प्रीयमाणाः महानुभावाः भृगवः ब्राह्मणाः त्रिणाकं जिगीषमाणं तं महाभिषेकेण विधिना
अभिषिच्य विश्वजिता अयाजयन् ॥ ४ ॥ * * ततः हविर्भिः इष्टात् हुताशनात् काञ्चनपट्टनद्धः रथः च सिंहेन
विराजमानः ध्वजः आस च हर्यश्चतुरङ्गवर्णाः हयाः ॥ ५ ॥ * * पुरटोपनद्धं दिव्यं धनुः च अरिक्तौ तूणौ च दिव्यं
कवचं पितामहः तस्य अल्लानपुष्पां मालां च शुक्रः जलजं ददौ ॥ ६ ॥ * * एवं विप्राजितयोधनार्थः तैः कल्पित-
स्वस्त्ययनः सः अथ विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः प्रह्लादम् आमन्त्र्य नमश्चकार ॥ ७ ॥ * * अथ महारथः सुस्रग्धरः
सन्नद्य अथ भृगुदत्तं दिव्यं रथम् आस्त्वय धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

बलि पञ्चदशे विश्वाजिताचार्या अयाजयन् । ततोऽसौ स्वर्गमयजद्भयाद्देवा निलिल्यरे ॥ १ ॥

अत्रैर्यते नवाध्याय्या वामं वामनचेष्टितम् । निग्रहच्छलतो यत्र बलेर्भूयाननुग्रहः ॥ २ ॥

ईश्वरः स्वयं कृपणवत्कस्माद्धेतोरयाचत लब्धार्थो भूत्वाऽपि तं कस्माद्बन्ध ॥ १-२ ॥ * * तत्र तावद्बलेस्त्रि-
लोकीमपहर्तुं याच्न्वादिच्छलनं कृतवानिति वक्तुं ब्राह्मणाराधनबलेन बलेरकांड एव स्वर्गविजयक्रममाह पराजितश्रीरित्यादिना

यावदध्यायसमाप्ति । युद्धे पराजिता श्रीर्येन सः । इन्द्रेणासुभिश्च त्याजितः सन् । भृगून् भृगोर्वश्यान् शुक्रादीन् । महात्मा उदारचित्तः । अर्थानां निवेदनेनार्पणेन ॥ ३ ॥ ❀ ❀ त्रिणाकं स्वर्गं जेतुमिच्छन्तं विश्वजिता यागेनायाजयन् । महाभिषेके-
णैन्द्रेण बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धेन ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हर्यश्वस्यैन्द्रस्य ये तुरङ्गास्तेषामिव वर्णो हरितो येषाम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पुरटं सुवर्णम् । तूणाविषुधी । अरिक्तावक्ष्यशरौ । पितामहः प्रह्लादः । जलजं शंखम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विप्रैरर्जितः संपादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य तैरेव कल्पितं कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचनादि यस्य । आमन्त्र्य पृष्ठा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथारुह्य रराजेति द्वयोरन्वयः । सुस्वधरः शोभनमालाधरः संनह्य कवचं न्यस्य ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विश्वजिता यागेन । आचार्या भृगवः । ततो विश्वजिद्यागबलात् । असौ बलिः । निलिलियरे इतस्ततो गुप्ता बभूवुः (१) वामं मनोहरम् 'वामं बलुगुप्रतीपयोः' इति कोशात् । निग्रहो बन्धनम् "निग्रहो भर्त्सनेऽपि स्यान्मर्यादायां च बन्धने" इति मेदिनी । यत्र वामनचेष्टिते । 'चेष्टितं गतिलीलयोः' इति (२) । हरिर्हरणसमर्थः । ईश्वरः सर्वथा समर्थः । कृपणवद्दीनवत् । लब्धार्थः प्राप्तावाप्तव्यः । तं बलिम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ एतद्वामनचरितम् । हि यतः । यज्ञेश्वरस्य सर्वयज्ञपतेः । पूर्णस्य विष्णोः एतद्याचनम् । अनागसो बलेर्बन्धनं च एतत्पदमावृत्त्य योज्यमत्र ॥ २ ॥ ❀ ❀ तत्र नियोगे । तावदादौ । अकाण्डेऽनवसरे एव "काण्डः स्तवे तरुस्कन्धे बाणेवसरनीरयोः" इति मेदिनी । यैर्भृगुभिः । स जीवितो जीवं प्रापितस्तानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तं बलिम् । विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणावता यागेन ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ततो यागात् । पट्टानि पत्राणि । "पट्टः पेषणपाषाणे व्रणबन्धनपत्रयोः । राजार्पितलिपौ पीठे" इति कोशात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ कवचं संनाहः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तैरेव विप्रैरेव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ स्वस्त्ययनादुत्तरक्षणे ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

बलिः पञ्चदशे विश्वजिद्याजी जितवान् दिवम् । भयान्निलिलियरे देवाः श्लोकास्तत्राद्विवह्वयः (३७) ॥

उवाचेति त्रयं (३) सार्द्धाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः (४० ॥) ॥ १५ ॥ बलेरिति । हरिः स्वयमेवेश्वरो भूत्वा कृपणवद्दीनवद्वलेः सकाशाद् भूमेः पदत्रयं कस्माद्धेतोरयाचत । त्रैलोक्यग्रहणेन लब्धार्थोऽपि सन् कस्माद्धेतोस्तं बलिं बबन्ध ॥ १ ॥ एतदिति । एतत् सर्वं वेदितुमिच्छामो हि यस्मान्नोऽस्माकं महत्कौतूहलं महदाश्चर्यं वर्तते । यज्ञेश्वरस्य यज्ञादिकर्मफलदातुः पूर्णस्य पूर्णकामस्य हरेः अनागसः निरपराधस्य बलेर्बन्धनमपिशब्दात् कृपणवद्याचनं च न युज्यते इति शेषः । अत्र हरिः कर्त्ता बलिः कर्म 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इत्युक्तेः हरौ तृतीया युज्यते, तथापि 'शेषे विभाषा' इत्यनेन सर्वत्राविशेषण विकल्प इति मते शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वेतिवत् षष्ठी ॥ २ ॥ ❀ ❀ परेति । हे राजन् ! युद्धे पराजिता श्रीर्येन सः इन्द्रेण असुभिः प्राणैश्च हापितस्त्याजितः सन् हि यस्मात् भृगुवंश्यैः शुक्रादिभिः पुनर्जीवितस्तस्मात् महात्मा उदारचित्तः शिष्यः स बलिः सर्वात्मना दृढविश्वासेन अर्थनिवेदनेन तदपेक्षिततत्तत्पदार्थानां समर्पणेन च तान् भृगून् अभजत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तमिति । त्रिणाकं स्वर्गं जिगीषमाणं जेतुमिच्छन्तम् । आर्षः शानच् । तं बलिं प्रीयमानाः महानुभावाश्च भृगवो भृगुवंश्या ब्राह्मणा महाभिषेकेण ऐन्द्रेण बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धेन विधिना प्रकारेणाभिषिच्य विश्वजिता विश्वजित्सङ्गकयागेन अयाजयन् ॥ ४ ॥ तत इति । ततो हविर्भिरिष्टात् पूजितात् हुताशनात् अग्नेः सकाशात् काञ्चनेन पट्टेन वस्त्रेण नद्धः आच्छादितो रथः आस विनिःसृतः । हर्यश्वस्येन्द्रस्य ये तुरङ्गास्तेषामिव हरितो वर्णो येषां ते तथाभूता हयाश्च आसन् । सिंहेन चिह्नेन विराजमानो ध्वजश्च आस ॥ ५ ॥ ❀ ❀ धनुरिति । पुरटेन सुवर्णेनोपनद्धं निबद्धमत एव दिव्यमलौकिकं धनुश्च आस । अरिक्तौ अक्षयशरौ तूणौ इषुधी आस्ताम् । दिव्यं कवचम् आस । पितामहः प्रह्लादः अम्लानपुष्पां सदैव समवर्णपुष्पप्रथितां मालां च तस्य ददौ । शुक्राचार्यश्च तस्य जलजं शङ्खं च ददौ ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं विप्रैरर्जितः सम्पादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य स बलिः तैरेव कल्पितं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचनादि यस्य सः अथानन्तरं विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः सन् प्रह्लादमामन्त्र्य पृष्ठा नमश्चकार नमस्कारं कृतवान् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ भृगुभिर्दत्तं यज्ञेन संपादितं रथमारुह्य सुस्वधरः शोभनमालाधरः धन्वी खड्गी धृत इषुधिर्येन सः हेमरचिताङ्गदाभ्यां लसन्तौ बाहू यस्य सः स्फुरती मकराकारे कुण्डले यस्य सः रथमारूढः बलिः धिष्यस्थः कुण्डस्थो हव्यवाट् आहवनीयोऽग्निरिव रराज ॥ ८-९ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं मन्वन्तराण्याकर्ण्य "दत्वेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम्" इति संग्रहेणोक्तं हरेर्वामनस्य चरित्रं विस्तरेण बुभुत्सुः पृच्छति राजा—बलेरिति द्वाभ्याम् । हरिः स्वयमीश्वरः अवाप्तसमस्तकामो भूत्वा कृपणवत्कस्माद्धेतोः बलेः

सकाशाद् भूमेः पदत्रयमयाचत लब्धार्थोऽपि याच्यया लब्धपदत्रयोपि कस्माद्धेतोस्तम् बलिं बबन्ध ? ॥ १ ॥ ❀ ❀
 एतद्याच्यबन्धनादिकं हरेः कर्म वेदितुमिच्छामो नयमत्रैतच्छ्रवणे नोऽस्माकं परमधिकं कौतूहलं वर्तते । एतच्छ्रवद-
 निदिष्टमाह—पूर्णस्वावाप्तसमस्तकामस्य यज्ञेश्वरस्य भगवतः कर्तरि षष्ठी, यज्ञेश्वरेणानागतो निरपराधिनो बलेः बन्धनं
 चकाराद्याचनञ्च ॥ २ ॥ ❀ ❀ इत्येतदेवमापृष्टः सविस्तरं तच्चरित्रमाह मुनिर्नवभिरध्यायैः । तत्र तावद्बले-
 खिलोकीमपहर्तुमुपायान्तरमपश्यन् याच्यं कृतवानिति वक्तुं तावद्बलेः गुरुसेवाबलेन स्वप्राप्तिक्रममाह—पराजित-
 श्रीरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । हे राजन् ! इन्द्रेण दैवासुरे युद्धे पराजिता गृहीता श्रीराज्यलक्ष्मीर्यस्य सः असुभिः
 प्राणैश्च हापितः त्याजितः पुनर्भृगुभिर्भृग्व्यादिभिर्जीवितः जीवनं प्रापितो भृगूणां शिष्यो बलिर्वैरोचनिः तान् भृगून् सर्वान्मना
 करणत्रयैक्येन महात्मा उदारमना अर्थनिवेदनेन धनसमर्पणेन न केवलं शुष्कभक्त्येत्यर्थः । चाभजदाराधितवान् ॥ ३ ॥
 तं भजन्तं त्रिणाकं स्वर्गं जेतुम् इच्छन्तं बलिं महानुभावाः ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणास्सन्तः विश्वजिता यागेनायाजयन् । किं
 कृत्वा ? महाभिषेकेण बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धेनाभिषिच्य ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ततो विश्वजिद्यागे हविर्भिरिष्टाद्भुताशनाद्रथादय
 आसन् । तत्र तावत्काञ्चनपरिकरबद्धो रथः आविर्बभूव ततो हर्यश्वस्य इन्द्रस्य तुरङ्गाणामेव वर्णो हरितो येषां ते हया उद्बभू-
 वुस्ततः सिंहेन विराजमानो ध्वजः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततः पुरटोपनद्धं काञ्चनपरिकरबद्धं धनुररिक्तावक्ष्यौ तूणौ इषुधौ
 दिव्यं कवचञ्चासन् । पितामहः प्रह्लादः तस्य बलेः सम्प्रदानस्य सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, तस्मै अम्लानानि पद्मानि यस्यां तां मालां
 ददौ शुक्रः जलजं शङ्खं ददौ इत्यनुषङ्गः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं भृगुभिर्विप्रैरजितः सम्पादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य
 स बलिस्तैर्विप्रैः कल्पितं कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचनादिकं यस्य तादृशोऽथ विप्रान् परिक्रम्य तेभ्यः कृतः प्रणामो येन सः
 प्रह्लादमामन्त्र्य पृष्ट्वा तस्मै नमश्चकार ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अथ भृगुभिर्दत्तं दिव्यमनर्घं रथमारुह्य स बलिः रराजेत्यन्वयः ।
 कथम्भूतः ? स्रग्धरः मालाधरः सुसन्नद्धः कवचित्वात् धन्वी धनुर्धरः धृत इषुधिर्येन सः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

लब्धार्थः स्वीकृतत्रैलोक्यः ॥ १ ॥ ❀ ❀ पूर्णस्य ईश्वरस्य याच्यया अनागतो बलेर्बन्धनं यत् एतत् ॥ २ ॥ ❀ ❀
 असुभिः प्राणैर्हापितो विजितः स्वार्थनिवेदनेन सर्वस्वसमर्पणेन अभीष्टार्थविज्ञापनेन वा तान् भृगून् सर्वान्मना अभजत् ॥ ३ ॥
 विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणात्मना यागेन महाभिषेकेण मन्त्रपूतस्नानविशेषेण ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हर्यश्वस्य इन्द्रस्य तुरङ्गाणां वर्णो
 येषां ते तथा इन्द्राश्ववर्णसदृशवर्णो इत्यर्थः । इद्धादीप्तात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पुरटोपनद्धं सुवर्णैर्बद्धम् अरिक्तौ बाणैरश्व्यौ
 अक्षयसायकावित्यर्थः । जलजं शङ्खम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ योधनार्थो युद्धसाधनं विप्राद् भृगोः ॥ ७ ॥ ❀ ❀
 स्रग्धरो मालाधरः ॥ ८ ॥ (अस्मिन्पयार्ये क्रमसन्दर्भो न सं०)

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बलिर्लब्धरथाश्वादिः कृताद्विश्वजितो मखात् । स्वर्गं गतः पुरा निन्युरिति पञ्चदशे कथा ॥

युद्धे दैवैः पराजिता श्रीर्यस्य सः हापितस्त्याजितः महात्मा उदारचित्तः अर्थानां समर्पणेन ॥ १-३ ॥ ❀ ❀
 विश्वजिता यज्ञेन ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हर्यश्वस्येन्द्रस्य तुरङ्गाणामिव वर्णा हरितो येषां ते ॥ ५ ॥ ❀ ❀ पितामहः
 प्रह्लादः जलजं शङ्खम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विप्रैरजिताः सम्पादिता योधनार्था युद्धार्थकवस्तूनि यस्य सः । आमन्त्र्य पृष्ट्वा ॥ ७-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पञ्चदशे पराजितस्यापि बलेर्गुरुप्रसादतो जयो वामनावतारचरितप्रभ्रसङ्गतो वर्ण्यते—ईश्वरः स्वयं कृपणवत् बलेः
 सकाशाद् भूमेः पदत्रयं कस्माद्धेतोरयाचत लब्धार्थो भूत्वापि तं कस्माद् बबन्ध ? ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ युद्धे इन्द्रेण पराजिता
 श्रीर्यस्य सः असुभिश्च हापितः त्याजितः स भृगुभिर्भृगुवंशैः शुक्रादिभिर्जीवितस्सन् तान् भृगून् अर्थानां निवेदनेन
 अभजत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ त्रिणाकं स्वर्गं जिगीषमाणं तं बलिं विश्वजिता यागेन अयाजयन् हर्यश्वतुरङ्गाणामिन्द्राश्वानामिव
 वर्णो येषां ते ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ पुरटोपनद्धं स्वर्णमयवस्त्रावेष्टितम् अरिक्तावक्ष्यशरौ पितामहः प्रह्लादः जलजं शङ्खम् ॥ ६ ॥
 विप्रैरजितः सम्पादितः योधनार्थः युद्धपरिकरो यस्य सः विप्रैः कल्पितं सम्पादितं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचनादिकं यस्य सः । अथ
 विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य तेभ्यः कृतः प्रणामो येन सः प्रह्लादं प्रदक्षिणीकृत्य तस्मै नमश्चकार तान् सर्वानामन्त्र्य पृष्ट्वा ॥ ७ ॥ ❀ ❀
 अथ रथमारुह्य रराजेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं दशभिरध्यायैः सर्वदानं निरूपितम् । स्वीकृतिर्वाहधर्मं तु नवभिः प्रोच्यतेऽधुना ॥ १ ॥

तत्र पञ्चदशे चात्र ब्राह्मणानां प्रसादतः । बलेर्दानादिकर्तुस्तु सामर्थ्यं विनिरूप्यते ॥ २ ॥

न चात्रापि दानस्य प्रतिपादनात् कथं प्रकरणभेद इति शङ्कनीयं पूर्वप्रकरणे सम्पदि यथाशक्यं कथञ्चिद्दानं कर्तव्यम्, आपदि त्वशक्यत्वात् तन्न कर्तव्यमिति दानं मुख्यतया प्रतिपादितम्, अत्र तु संयतचित्तस्य सत्यपरस्य कदापि तत्तदशक्यमिति दानस्य गौणत्वं स्वीकृतिर्वाहस्य मुख्यत्वं च प्रतिपाद्यते इति प्रतिपाद्यभेदात् प्रकरणभेदो ज्ञेयः । तत्पश्चाद्ब्रक्ष्याम इति श्रीशुकेन प्रतिज्ञातत्वात् स्वस्य भगवद्भक्तत्वेन तच्चरितश्रवणे उत्सुकत्वाद्वा तन्मन्तरकथायां तदुपयोगाच्च सङ्क्षेपतः श्रुतमपि बलिबन्धनादि-भगवच्चरितं पुनर्विस्तरेण श्रोतुं पृच्छति—बलेरिति । हरिः स्वयमेवेश्वरो भूत्वा कृपणवद् बलेः सकाशाद्भूमेः पदत्रयं कस्माद्धेतो-रयाचत त्रैलोक्यग्रहणेन लब्धार्थोऽपि सन् कस्माद्धेतोः बलिं बबन्ध इत्यन्वयः ॥ १ ॥ * * एतत्कृपणवत् याचने तद्बन्धने च कारणमुभयं सर्वे वेदितुमिच्छामः, हि यस्मान्नोऽस्माकं महत्कौतूहलं महदाश्चर्यं वर्तते । यज्ञेश्वरस्य यज्ञादिकर्मफलदातुः पूर्णस्य परमानन्दस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामस्यानागसो देहादिसमर्पणेन निरपराधस्य बलेर्बन्धनं—अपिशब्दात्कृपणवद्याचनं च यस्मान्न घटते इति शेषेणान्वयः ॥ २ ॥ * * तत्र तावन्मन्वन्तराधिकारिणः त्रैलोक्यैश्वर्यभोक्तुरिन्द्रस्य विद्यमानत्वे मन्वन्तरासमाप्तौ तन्मध्ये बलात्तत्स्थानस्वर्गस्वीकारस्य अनुचितत्वेऽपि बलेः परमधर्मिष्ठत्वेन स्वभक्तत्वेन च बलात्तत्स्थालन-मनुचितं मत्वा ततश्चालयितुं तद्यशो विस्तारयितुं च याच्न्यादि कृतवानिति वक्तुं ब्राह्मणाराधनप्रभावतो बलेरक्काण्ड एव स्वर्गविजयक्रममाह—पराजितश्रीरियादिना यावदध्यायसमाप्ति । युद्धे पराजिता श्रीर्येन सः इन्द्रेण असुभिः प्राणैश्च हापितः त्याजितो मूर्छां प्रापितः सन् हि यस्मात् भृगुभिर्भृगुवंश्यैः शुक्रादिभिः स बलिः पुनर्जीवितः तस्मात् सर्वात्मना एतद्भजनप्रभावेणैव मम ऐश्वर्यादिसम्पत्तिर्भविष्यति नान्यथेति दृढविश्वासेन अर्थनिवेदनेन तदपेक्षिततत्तत्पदार्थानां समर्पणेन च तान् भृगून् अभजदित्यन्वयः । तेषां तज्जीवनार्थप्रयत्ने हेतुं सूचयन्नाह—शिष्य इति । एवं तैर्जीविताऽपि लुब्धश्चेत्कथं तद्व्यर्थसमर्पणं सम्भवतीति शङ्कानिरासायाह—महात्मेति, उदारचित्त इत्यर्थः । राजत्वाद्युद्धे भवताऽप्येवं बहुशोऽनुभूतं स्यादिति सूचनार्थं सम्बोधनं हे राजन्निति ॥ ३ ॥ * * त्रिणाकं स्वर्गं जिगीषमाणं जेतुमिच्छन्तं तं बलिं भृगवो भृगुवंश्या ब्राह्मणा महाभि-षेकेण ऐन्द्रेण बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धेन विधिना प्रकारेण अभिषिच्य विश्वजिता विश्वजित्सञ्ज्ञकयागेन अयाजयन्नित्यन्वयः । तेषां तद्याजने हेतुमाह—धनाद्यर्पणेन प्रीयमाणाः प्रीतियुक्ता इति । ननु प्रीत्या तैर्याजनेऽपि कथमभीष्टसिद्धिरिति शङ्कानिरासार्थमाह—महानुभावा इति, अभितप्रभावा इत्यर्थः ॥ ४ ॥ * * ततो हविर्भिर्निष्ठात् पूजितात् हुताशनात् अग्नेः सकाशात् काञ्चनेन पट्टेन वस्त्रेण नद्धः आच्छादितो रथः आस विनिस्सृतः, हर्यश्वस्येन्द्रस्य ये तुरङ्गास्तेषामिव हरितो वर्णो येषां ते तथाभूता हयाश्च विनिस्सृताः, सिंहेन चिह्नेन विराजमानो ध्वजश्च विनिस्सृत इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ * * पुरटेन सुवर्णेनोपनद्धं निबद्धमत एव दिव्यमलौकिकं धनुश्च निस्सृतम्, अरिक्तौ अक्षयशरौ तूणौ इषुधी विनिस्सृतौ, दिव्यं कवचं च विनिस्सृतमिति पूर्वमेव क्रियासम्बन्धः । पितामहः प्रह्लादः अम्लानपुष्पां सदैव समवर्णपुष्पप्रथितां मालां च तस्य ददौ, शुक्रः शुक्राचार्यश्च तस्य जलजं शङ्खं ददवित्यन्वयः ॥ ६ ॥ * * एवं विप्रैरर्जितः सम्पादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य स बलिः तैरेव कल्पितं स्वस्ययनं मङ्गलवाचनादि यस्य सः अथानन्तरं विप्रान् प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः सन् प्रह्लादमामन्त्र्य पृष्ठा नमश्चकार नमस्कारं कृतवान् ॥ ७ ॥ * * अथानन्तरं दिव्यं रथमारुह्य रथमारूढश्च रराजेति द्वयोरन्वयः । रथस्य दिव्यत्वे हेतुमाह भृगुदत्तमिति । भृगुवंश्यैः शुक्रादिभिर्विप्रैर्दत्तं यज्ञेन सम्पादितमित्यर्थः । तस्य विराजमानत्वे दृष्टान्तमाह—धिष्यस्थ इति, कुण्डस्थो हव्यवाट् आहवनीयोऽग्निर्यथा राजते तथेत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि—महारथः योद्धृसहस्रेण सह युद्धकर्ता । सुस्रग्धरः शोभनमालाधरः । धन्वी धनुर्धरः । खङ्गी खड्गधरः । धृत इषुधिर्येन सः । हेमरचिताङ्गदाभ्यां लसन्तौ बाहू यस्य सः । स्फुरती मकराकारे कुण्डले यस्य सः ॥ ८-९ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अयाजयन् बलिं पञ्चदशे विश्वजिता ततः । आचार्यः सोऽजयद्देवान् लिलियरे तद्वयात् सुराः ॥ १ ॥

ईर्यतेऽत्र नवाध्याय्या वामनस्य विचेष्टितम् । निग्रहस्य छलाद्यत्रानुग्रहोऽभूद्वलेर्महान् ॥ २ ॥

एवं मन्वन्तराण्याकर्ण्य 'दत्त्वेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम्' इति संप्रहेणोक्तं वामनस्य हरेश्चरित्रं विस्तरेण बुभुत्सुः पृच्छति राजा द्वाभ्याम् । बलेरिति । हरिः ईश्वरः, स्वयमवाप्तसमस्तकामः भूत्वा, कृपणवत् कस्माद्धेतोः, बलेः सकाशात्, भूमेः पदत्रयं त्रिपदमितां भूमिमित्यर्थः । अयाचत । लब्धार्थः अपि, याच्न्या लब्धपदत्रयभूमिः सन्नपि,

कस्माद्धेतोः तं बलिं, बबन्ध ॥ १ ॥ ॐ ॐ एतदिति । पूर्णस्यावाप्तसमस्तकामस्य, यज्ञेश्वरस्य भगवतः, कर्त्तरि षष्ठी । यज्ञेश्वरेण कृतमित्यर्थः । अनागसो निरपराधस्य अपि, बलेः, बन्धनं चकाराद्याचनं च, एतत् श्रीहरेः कर्म, वेदितुं, इच्छामः । वयमिति शेषः । हि यस्मात् एतद्वरिचरित्रश्रवणे इति शेषः । नोऽस्माकं, महत् अत्यधिकं, कौतूहलं वर्त्तते ॥ २ ॥ ॐ ॐ एवमापृष्टः सविस्तरं तच्चरित्रमाह मुनिर्नवभिरध्यायैस्तत्र तावद्वलेखिलोकीमपहर्तुं मुपायान्तरमपश्यन् याचन्वां कृतवानिति वक्तुं तावद्वलेखुरुसेवाबलेन स्वर्गप्राप्तिक्रममाह पराजितश्रीरित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः । पराजित इति । हे राजन्, इन्द्रेण दैवासुरे युद्धे इति शेषः । पराजिता गृहीता श्रीः राज्यलक्ष्मोर्यस्य सः, असुभिः प्राणैश्च, हापितस्याजितः, पुनः भृगुभिः भृग्वदिभिः, जीवितः जीवनं प्रापितः, शिष्यः भृगूणामिति शेषः । महात्मा उदारमनाः, बलिवैरोचनिः, तान् भृगून् एव सर्वात्मना करणत्रयैक्येन, अर्थनिवेदनेन धनसमर्पणेन च, न केवलं शुष्कभक्त्येत्यर्थः । अभज-दाराधितवान् हि ॥ ३ ॥ ॐ ॐ तमिति । त्रिणाकं स्वर्गं, जिगीषमाणं जेतुमिच्छन्तं, तं बलिं महानुभावाः ब्राह्मणा भृगवः, प्रीयमाणाः सन्तः, महाभिषेकेण बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धेन विधिना, मन्त्रपूतस्नानविशेषेणेत्यर्थः । अभिषिच्य, विश्वजिता सर्वस्व-दक्षिणात्मना यागेन, अयाजयन् ॥ ४ ॥ ॐ ॐ तत इति । ततः तत्र विश्वजिद्यागे इति यावत् । हविर्भिर्यथाकल्पो-पपादितैर्हुतद्रव्यैः, इष्टान् हुताशनात्, काञ्चनस्य सवर्णस्य ये पट्टास्तैर्नद्धः रथः, आस आविर्बभूव । ततः हर्षस्येन्द्रस्य तुरंगाणामश्वानामिव वर्णो हरिद्वर्णो येषां ते हयास्तुरंगाश्च, आसुः उद्बभूवुः । सिंहेन विराजमानोऽतिशोभमानः ध्वजश्च, आस आविर्बभूव ॥ ५ ॥ ॐ ॐ धनुरिति । ततः पुरटोपनद्धं काञ्चनपरिकरबद्धं, दिव्यं धनुः, अरिक्तावक्ष्यौ तूणाविषुधी च, दिव्यं कवचं च, इति त्रीण्यप्यासन् । पितामहः प्रह्लादः, तस्य बलेः, संप्रदानस्य संबन्धविवक्षया षष्ठी । बलये इत्यर्थः । अम्लानानि पद्मानि यस्यास्तां मालां, ददौ । शुक्रः जलजं शङ्खं, च ददौ ॥ ६ ॥ ॐ ॐ एवमिति । एवं विप्रैर्भृगुभिः अर्जितः संपादितः योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य सः, स बलिः, तैर्भार्गवविप्रैः, कल्पितं कृतं स्वस्ययनं मङ्गलवाचनादिकं यस्य सः, एवंभूतः भूत्वा, अथ विप्रान् भार्गवद्विजान्, प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रम्य, तेभ्यः कृतः प्रणामो येन सः, तथाभूतः सन्, प्रह्लादम् आमन्त्र्य पृष्ट्वा, तस्मै नमः चकार ॥ ७ ॥ ॐ ॐ अथेति । अथानन्तरं, भृगुदत्तं भृगुभिरग्निद्वारा दत्तं, दिव्यं रथम् आरुह्य महारथो बलिः, सन्नह्य कवचधारणं कृत्वा, अथ सुस्रग्धरः शोभनमालाधरः, धन्वी धृतदिव्यशरासनः, खड्गी परिधृत-करवालः, धृतेषुधिः धृतदिव्यारिक्ततूणः सन्, रराज ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

राजा बलिकी स्वर्गपर विजय

राजा परीक्षितने पूछा—भगवन् ! श्रीहरि स्वयं ही सबके स्वामी हैं । फिर उन्होंने दीन-हीनकी भाँति राजा बलिसे तीन पग पृथ्वी क्यों माँगी ? तथा जो कुछ वे चाहते थे, वह मिल जानेपर भी उन्होंने बलिको बाँधा क्यों ? ॥ १ ॥ ॐ ॐ मेरे हृदयमें इस बातका बड़ा कौतूहल है कि स्वयं परिपूर्ण यज्ञेश्वर भगवान्‌के द्वारा याचना और निरपराधका बन्धन—ये दोनों ही कैसे सम्भव हुए । हमलोग यह जानना चाहते हैं ॥ २ ॥ ॐ ॐ श्रीशुकदेवजीने कहा—परीक्षित ! जब इन्द्रने बलिको पराजित करके उनकी सम्पत्ति छीन ली और उनके प्राण भी ले लिये, तब भृगुनन्दन शुक्राचार्यने उन्हें अपनी सख्खीवनी विद्यासे जीवित कर दिया । इसपर शुक्राचार्यजीके शिष्य महात्मा बलिने अपना सर्वस्व उनके चरणों पर चढ़ा दिया और वे तन-मनसे गुरुजीके साथ ही समस्त भृगुवंशी ब्राह्मणोंकी सेवा करने लगे ॥ ३ ॥ ॐ ॐ इससे प्रभावशाली भृगुवंशी ब्राह्मण उनपर बहुत प्रसन्न हुए । उन्होंने स्वर्गपर विजय प्राप्त करनेकी इच्छावाले बलिका महाभिषेककी विधिसे अभिषेक करके उनसे विश्वजित् यज्ञ कराया ॥ ४ ॥ ॐ ॐ यज्ञकी विधिसे हविष्योंके द्वारा जब अग्निदेवताकी पूजा की गयी, तब यज्ञकुण्डमेंसे सोनेकी चद्दरसे मढ़ा हुआ एक बड़ा सुन्दर रथ निकला । फिर इन्द्रके घोड़ों जैसे हरे रंगके घोड़े और सिंहके चिह्नसे युक्त रथपर लगानेकी ध्वजा निकली ॥ ५ ॥ ॐ ॐ साथ ही सोनेके पत्रसे मढ़ा हुआ दिव्य धनुष, कभी खाली न होनेवाले दो अक्षय तरकस और दिव्य कवच भी प्रकट हुए । दादा प्रह्लादजीने उन्हें एक ऐसी माला दी, जिसके फूल कभी कुम्हलाते न थे । तथा शुक्राचार्यने एक शङ्ख दिया ॥ ६ ॥ ॐ ॐ इस प्रकार ब्राह्मणोंकी कृपासे युद्धकी सामग्री प्राप्त करके उनके द्वारा स्वस्तिवाचन हो जानेपर राजा बलिने उन ब्राह्मणोंकी प्रदक्षिणा की और नमस्कार किया इसके बाद उन्होंने प्रह्लादजीसे सम्भाषण करके उनके चरणोंमें नमस्कार किया ॥ ७ ॥ ॐ ॐ फिर वे भृगुवंशी ब्राह्मणोंके दिये हुए दिव्य रथपर सवार हुए । जब महारथी राजा बलिने कवच धारण कर धनुष, तलवार, तरकस आदि शस्त्र ग्रहण कर लिये और दादाकी दी हुई सुन्दर माला धारण कर ली, तब उनकी बड़ी शोभा हुई ॥ ८ ॥

हेमाङ्गदलसद्बाहुः स्फुरन्मकरकुण्डलः । रराज रथमारूढो धिष्ण्यस्थ इव हव्यवाट् ॥ ९ ॥
 तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः स्वयूथैर्दैत्ययूथपैः । पिबद्भिरिव खं दग्भिर्दहद्भिः परिधीनिव ॥ १० ॥
 वृतो विकर्षन् महतीमासुरीं ध्वजिनीं विभुः । ययाविन्द्रपुरीं स्खुद्धां कम्पयन्निव रोदसी ॥ ११ ॥
 रम्यामुपवनोद्यानैः श्रीमद्भिर्नन्दनादिभिः । कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ १२ ॥
 प्रवालफलपुष्पोरुभारशाखामरद्रुमैः ।
 हंससारसचक्राह्वकारण्डवकुलाकुलाः । नलिन्यो यत्र क्रीडन्ति प्रमदाः सुरसेविताः ॥ १३ ॥
 आकाशगङ्गा देव्या वृतां परिखभूतया । प्राकारेणाग्निवर्णेन साट्टालेनोन्नतेन च ॥ १४ ॥
 रुक्मपट्टकपाटैश्च द्वारैः स्फटिकगोपुरैः । जुष्टां विभक्तप्रपथां विश्वकर्मविनिर्मिताम् ॥ १५ ॥
 सभाचत्वररथ्याढ्यां विमानैर्न्यर्बुदैर्युताम् । शृङ्गाटकैर्मणिमयैर्वज्रविद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हेमाङ्गदलसद्बाहुः स्फुरन्मकरकुण्डलः रथम् आरूढः धिष्ण्यस्थः हव्यवाट् इव रराज ॥ ९ ॥ * *
 तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः दग्भिः खं पिबद्भिः इव परिधीन् दहद्भिः इव स्वयूथैः दैत्ययूथपैः वृतः महतीम् आसुरीं ध्वजिनीं विकर्षन्
 विभुः रोदसी कम्पयन् इव स्खुद्धाम् इन्द्रपुरीं ययौ ॥ १०-११ ॥ * * यत्र हंससारसचक्राह्वकारण्डवकुलाकुलाः नलिन्यः
 यत्र च सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति श्रीमद्भिः नन्दनादिभिः उपवनोद्यानैः कूजद्विहङ्गमिथुनैः गायन्मत्तमधुव्रतैः प्रवालफलपुष्पोरु-
 भारशाखामरद्रुमैः रम्याम् इन्द्रपुरीम् ॥ १२-१३ ॥ * * परिखभूतया देव्या आकाशगङ्गाया च अग्निवर्णेन साट्टालेन
 उन्नतेन प्राकारेण कपाटैः द्वारैः च स्फटिकगोपुरैः जुष्टां विभक्तप्रपथां विश्वकर्मविनिर्मितां सभाचत्वररथ्याढ्यां न्यर्बुदैः विमानैः
 मणिमयैः वज्रविद्रुमवेदिभिः शृङ्गाटकैः युताम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हेमाङ्गदाभ्यां लसंतौ बाहु यस्य । धिष्ण्यस्थो वने प्रज्वलितः कुण्डस्थ आहवनीय इवेति वा ॥ ९ ॥ * *
 तुल्यमैश्वर्यं निर्यन्तृत्वं बलं च श्रीश्च येषां तैर्निजयूथभूतैर्दैत्ययूथपैर्वृतो ययाविति द्वयोरन्वयः । परिधीन् दिशः ॥ १० ॥ * *
 स्खुद्धामतिसमृद्धाम् ॥ ११ ॥ * * धिक् ग्राम्यसुखं तथाविधामपि पुरीमकस्मादेव परित्यज्येन्द्रादयः पलायिता इति
 वैराग्यार्थमिन्द्रपुरीमनुवर्णयति रम्यामिति साङ्ख्यैकादशभिः । उपवनानि फलप्रधानानि निकटानि वा उद्यानानि पुष्पप्रधानानि
 दूरस्थानि वा तै रम्याम् । कूजन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु । गायन्तो मत्ता मधुव्रता येषु ॥ १२ ॥ * * प्रवालादीनामुरुभारो
 यासु ताः शाखा येषां तेऽमरद्रुमा येषु तैः । यत्र यासु सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति ता हंसादिकुलैराकुला व्याप्ता नलिन्यः सरांसि
 यत्र येषु संति तैरुपवनोद्यानै रम्यामिति पूर्वैर्नैवान्वयः ॥ १३ ॥ * * किं च परिखाभूतया आकाशगङ्गाया वृताम् ।
 प्राकारेण सौवर्णेन चावृताम् । अट्टालाः प्राकारोपरि रचितान्युन्नतानि युद्धस्थानानि तत्सहितेन ॥ १४ ॥ * * पट्टमुपरि-
 बन्धः, रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैरवांतरैः स्फटिकमयैर्गोपुरैश्च पुरद्वारैर्जुष्टाम् । विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा
 यस्याम् ॥ १५ ॥ * * सभा उपवेशस्थानानि चत्वरण्यङ्गणानि रथ्या उपमार्गास्तैराढ्यां संपन्नाम् । न्यर्बुदं दशकोट्य-
 सौर्गेणनीयैरनतैर्विमानैर्युताम् । वज्रविद्रुममण्यो वेदयो येषु तैः शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैर्युताम् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

रथमारूढः । हव्यं हुतं वहति प्राप्नोति विशेषेणेति तथा । धिष्ण्यस्थो वेदिकास्थो वा । स्वामिचरणैः पूर्वव्याख्याने
 धिष्ण्यशब्दस्य वने प्रयोगादर्शनादेवार्थान्तरः कृतः । कुण्डस्थ इत्यादिना तत्राहवनीयपदमुपलक्षणम् । यद्वा—आहवनीय एवाग्नौ
 विशेषतो हूयते तेन वा स गृहीतः “यस्मादाहवनीयाग्नौ हूयते बहुधा यतः । तत आहवनीयः स कथ्यते शब्दपारगैः ॥”
 इत्युक्तेः ॥ ९ ॥ * * “परिधिर्नां दुशाखायां ककुभि चोपसूर्यके” इति कोशात् ॥ १० ॥ * * ध्वजिनीं सेनाम् ।

विभुर्विशेषयुतिमान् ॥ ११ ॥ * * आदिना पुष्पभद्रकवैस्संसाकादिग्रहः । “वैस्संभके सुरसने नंदने पुष्पभद्रके” इत्यायुक्ते । फलप्राधान्यं दूरस्थेष्वप्यस्तीत्यत आह—निकटानि वेति । पुष्पप्राधान्यं निकटस्थेऽप्यस्तीत्यत आह—दूरस्थानि वेति ॥ १२ ॥ प्रवालानि नवपत्राणि “प्रवालोल्ली कसलये वीणादंडे च विदुमे” इति मेदिनी । नलिन्यः सरस्यः ॥ १३ ॥ * * परिखभूतया इह ह्रस्वत्वमार्षम् । कचित् ‘परिधिभूतया’ इत्यपि पाठः ॥ १४ ॥ * * रुक्मस्य हेम्नः पट्टानि पत्राणि येषु तानि तथा ॥ १५ ॥ * * न्यर्बुदैरित्युपलक्षणमनंतैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

तुल्येति युग्मम् । तुल्यमैश्वर्यं प्रभावो बलं च श्रीः सम्पन्नं येषां तैर्मुखेन खमाकाशं पिबद्भिरिव तथा दृग्भिनेत्रैः परिधीन् दिशो दहद्भिरिव दैत्ययूथपैः स्वयूथैर्वृतः विभुः बलिर्महतीमासुरीं ध्वजिनीं सेनां विकर्षन् रोदसी द्यावाभूमी कम्पयन्नव स्तुद्धाम् अतिसमृद्धामिन्द्रपुरीं ययौ ॥ १०-११ ॥ * * पुरीं वर्णयति—रम्यामिति सार्द्धम् । कूजन्ति विहङ्गानां मिथुनानि येषु तथा गायन्तो मत्ता मधुव्रता भ्रमरा येषु तथा प्रवालादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां ते अमरदुमा देववृक्षाः पारिजातादयो येषु तैः श्रीमद्भिः शोभातिशयवद्भिर्नन्दनादिभिरुपवनैः फलप्रधानैर्निकरैः उद्यानैः पुष्पप्रधानैर्दूरस्थैः विहारस्थानैः रम्यामिन्द्रपुरीं ययौ ॥ १२ ॥ * * हंसेति । यत्र हंसादिपक्षिविशेषाणां कुलैः समूहैराकुला व्याप्ता नलिन्यः सरस्यः सन्ति । यत्र यासु नलिनीषु सुरसेविताः प्रमदाः सुरस्त्रियः क्रीडन्ति ॥ १३ ॥ * * आकाशेति । देव्या पूज्यया परिखाभूतया । अथापोरिति ह्रस्वः । आकाशगङ्गाया वृताम् । अट्टालास्तत्र प्राकारोपरि रचितान्युन्नतानि युद्धस्थानानि तत्सहितेनोन्नतेन मणिसुवर्णादिभिः रचितत्वादग्निवर्णेन अग्निवत्प्रकाशमानेन प्राकारेण च वृताम् ॥ १४ ॥ * * रुक्मेति । रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैरिवान्तरैः स्फटिकमयैर्गोपुरैः पुरद्वारैश्च जुष्टां युक्तां विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्यास्तां विश्वकर्मणा विनिर्मिताम् ॥ १५ ॥ * * समेति । सभा उपवेशनस्थानानि चत्वरारण्यङ्गणानि रथ्या उपमार्गाः तैराढ्यां सम्पन्नां न्यर्बुदं दश कोटयस्तावत्संख्याकैरनन्तैर्विमानैर्युतां वज्रविद्रुममय्यो वेदयो येषु तैर्मणिमयैः शृङ्गाटकैश्च चतुष्पथैश्च युताम् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

हेमाङ्गदाभ्यां लसन्तौ बाहू यस्य स्फुरती मकरकुण्डले यस्य तथाभूतो रथमारूढो रराज, क इव ? धिष्यस्थः वने प्रज्वलितः हव्यवाडभिरिव कुण्डस्थ आहवनीय इवेति वा ॥ ६ ॥ * * दैत्ययूथपैर्वृतः स्तुद्धामिन्द्रपुरीं ययौ इत्यन्वयः । कथम्भूतैः ? तुल्यमैश्वर्यं बलं श्रीश्च येषां तैः सयूथैः दृग्भिः खमन्तरिक्षं पिबद्भिरिव परिधीन् दिशो दहद्भिरिव स्थितैः ॥ १० ॥ * * कथम्भूतस्सन् ? विभुस्समर्थः महतीमासुरीं ध्वजिनीं सेनां विकर्षन् प्रस्थापयन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ कम्पयन्नव ॥ ११ ॥ * * समृद्धिमेव दर्शयितुमिन्द्रपुरीं वर्णयति—रम्यामिति सार्द्धैरेकादशभिः । श्रीमद्भिः फलपुष्पादिसमृद्धिमद्भिर्नन्दनादिभिरुपवनैरुद्यानवनैश्च रम्यां तत्रोपवनानि फलप्रधानानि निकटस्थानि वा उद्यानानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा । कथम्भूतैः कूजन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु गायन्तो मधुना मत्ता मधुव्रता येषु तैः ॥ १२ ॥ * * प्रवालादीनाम् उरुभारो यासु ताः शाखा येषां ते अमरदुमा येषु तैः यत्र यासु सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादिकुलैराकुला व्याप्ताः नलिन्यः सरांसि यत्र येषु तैरुपवनोद्यानैः रम्यामिति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥ * * किञ्च परिखाभूतया देव्या देवस्य त्रिविक्रमस्य पादाङ्गुष्ठजया आकाशगङ्गाया प्राकारेण च जुष्टामित्यन्वयः । कथंभूतेन ? अग्निरिव वर्णो यस्य तेन सुवर्णमयेनेति भावः । अट्टालाः प्राकारोपरि रचितानि युद्धस्थानानि तत्सहितेन उन्नतेन चेति ॥ १४ ॥ रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैः अवान्तरद्वारैः स्फटिकमयैर्गोपुरैः पुरद्वारैश्च जुष्टां विभक्ताः प्रपथा राजमार्गाः यस्यां विश्वकर्मणा विनिर्मिताम् ॥ १५ ॥ * * सभादिभिराढ्यां सुन्दरां सम्पन्नां वा तत्र सभा आवेशस्थानानि चत्वरारण्यङ्गणानि रथ्याः उपमार्गाः । न्यर्बुदं दशकोटयः ताभिर्गणनीयेरनन्तैर्विमानैर्युतां वज्रविद्रुममय्यो वेदयो वेदिका येषु तैः शृङ्गाटकैः चतुष्पथैर्युताम् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

धिष्यस्थ आहवनीयादिस्थाने स्थितः हव्यवाडग्निः ॥ ६-१३ ॥ * * यत्रेन्द्रपुर्यां यत्र नलिनीषु परिखभूतया दीर्घिकावद्धतमानया ॥ १४ ॥ * * पट्टमुपरिवन्धः ॥ १५ ॥ * * न्यर्बुदैरित्युपलक्षणम् अनेकैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तुल्यैश्वर्यं इत्यादित्रयोदशकं तत्र नार्य अचिभिरिति प्लुतत्वादुत्वाभावः । यामिति मानिन इत्यादय ऐहिका एव ज्ञेयाः ॥ १०-३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

दैत्ययूथपैवृतस्सन्निद्रपुरीं ययाविति द्वितीयेनान्वयः । परिधीन् दिशः ॥ १०-१२ ॥ * * प्रवालादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां ते अमरदुमा येषु तैः यत्र नन्दनादिषु वनेषु नलिन्यः सन्ति यासु नलिनीषु प्रमदाः स्त्रियः ॥ १३ ॥ पुरीं विशिनष्टि-आकाशेत्यादि । परिखभूतया परिखारूपया ॥ १४ ॥ * * गोपुरं पुरद्वारं विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्यां ताम् ॥ १५ ॥ * * सभा उपवेशस्थानानि चत्वरण्यङ्गानि रथ्या उपमार्गाः शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हेमाङ्गदाभ्यां लसन्तौ बाहू यस्य सः धिष्यस्थः कुण्डस्थः पावकः इव ॥ ६ ॥ * * स्वयूथैः स्वभृत्यैर्दैत्य-यूथपैश्च वृतः इन्द्रपुरीं ययाविति द्वयोरन्वयः । तुल्यमैश्वर्यं बलं श्रीश्च येषां तैः ॥ १० ॥ * * स्वृद्धां सुष्ठु ऋद्धां समृद्धाम् ॥ ११ ॥ * * एवं समृद्धियुतापि पुरी सुखदा नेति वैराग्यार्थं समृद्धिमेव दर्शयितुं पुरीं वर्णयति रम्यामिति सार्द्धैरेकादशभिः । कूजन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु तैः गायन्तो मत्ता मधुव्रता भ्रमरा येषु तैः नन्दनादिभिः उपवनै-निकटस्थैः उद्यानैर्दूरस्थैः रम्याम् ॥ १२ ॥ * * प्रवालादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां तेऽमरदुमा येषु तैः यत्र यासु सुरसेविताः सुरप्रिया प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादिकुलैराकुलाः व्याप्राः नलिन्यः सरस्यो यत्र येषु सन्ति तैर्नन्दनादिभिः रम्यामिति पूर्वैर्णैवान्वयः ॥ १३ ॥ * * परिखभूतया परिखारूपया ॥ १४ ॥ * * रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैर्गृहद्वारैः स्फटिकमयैर्गोपुरैः पुरद्वारैश्च विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्यां ताम् ॥ १५ ॥ * * सभा उपवेशस्थानानि चत्वरण्यङ्गानि रथ्या उपमार्गास्तैराह्यां सम्पन्नम् वज्रादिमया वेदयो येषु तैः शृङ्गाटकै-श्चतुष्पथैर्युक्ताम् ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तुल्यमैश्वर्यं प्रभावो बलं च श्रीश्च सम्पद्येषां तैर्मुखेन स्वमाकाशं पिबद्भिरिव दृग्भिर्नेत्रैः परिधीन् दिशो दहद्भिरिव दैत्ययूथपैः स्वयूथैर्वृत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥ * * विभुः विजयसमथो बलिः महतीमासुरीं ध्वजिनीं सेनां विकर्षन् रोदसी द्यावाभूमी कम्पयन्निव स्वृद्धां अतिसमृद्धामिन्द्रपुरीं ययावित्यन्वयः ॥ ११ ॥ * * अतिप्रयासेन सम्पादिता अतिसमृद्धा अपि भोगपदार्थाः क्षयान्तत्वेन दुःखदा एवातस्तदभिलाषं विहाय परमानन्दलाभाय सन्तोषं प्रगृह्य भगवदेक-शरणपरत्वेन भवितव्यमित्याशयेन वैराग्यार्थं इन्द्रपुरीमनुवर्णयति-रम्यामिति सार्द्धैरेकादशभिः । उपवनानि फलप्रधानानि निकटानि वा, उद्यानानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा विहारस्थानानि तैः । कूजन्ति विहङ्गानां मिथुनानि येषु तथा गायन्तो मत्ता मधुव्रता भ्रमरा येषु तैः । तथा प्रवालादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां ते अमरदुमा देववृक्षाः पारिजातादयो येषु तैः । श्रीमद्भिः शोभातिशयवद्भिः नन्दनादिभिरुपवनोद्यानैः रम्यामिति सार्द्धैरान्वयः ॥ १२ ॥ * * हंसादिपक्षिविशेषाणां कुलैः समूहैराकुला व्याप्रा नलिन्यः सरांसि यत्र येषु सन्ति तैरुपवनोद्यानै रम्यामिति पूर्वैर्णैवान्वयः । यत्र यासु नलिनीषु सुरसेविता देवभोग्याः प्रमदा उत्तमाः स्त्रियः क्रीडन्ति ॥ १३ ॥ * * किञ्च परिखभूतया आकाशगङ्गया वृताम् । गङ्गाया अपि दुर्लभत्वं सूचयन्तां विशिनष्टि देव्येति, देवदेवस्य भगवत्शरणारविन्दसम्बन्धेन सर्वदेवपूज्ययेत्यर्थः । अट्टालास्तत्र तत्र प्राकारोपरि रचितान्युन्नतानि युद्धस्थानानि तत्सहितेनोन्नतेन मणिसुवर्णादिभ्यो रचितत्वाद-ग्निवर्णेन अग्निवत्प्रकाशमानेन प्राकारेण च वृतामित्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैरवान्तरैः स्फटिकमयैर्गोपुरैः पुरद्वारैश्च जुष्टां युक्ताम् । विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्यां ताम् । एवमतिरम्यत्वे तत्कर्तृश्रेष्ठत्वं हेतुं सूचयन्नाह-विश्वेति । अतिनिपुणेन विश्वकर्मणा देवशिल्पिना विशेषेण श्रेष्ठत्वेन निर्मितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ * * सभा उपवेशनस्थानानि चत्वरण्यङ्गानि रथ्या उपमार्गाः तैराह्यां सम्पन्नम्, न्यवुदं दशकोटयस्तावत्सङ्ख्याकैरनन्तैर्विमानैर्वा युताम्, वज्रविद्रुममय्यो वेदयो येषु तैर्मणिमयैः शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैश्च युतामित्यन्वयः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पुनर्विशिनष्टि । हेमाङ्गदेति । हेमः सुवर्णस्याङ्गदाभ्यां लसन्तौ बाहू यस्य सः, स्फुरती कर्णयोश्चञ्चती मकराकारे कुण्डले यस्य सः, रथम् आरूढः अत एव धिष्यस्थः, कुण्डस्थः हव्यवाट् आहवनीयाग्निः इव, राजा ॥ ९ ॥ * * भूयोऽपि विशिनष्टि । तुल्येति । तुल्यं स्वसमानम् ऐश्वर्यं बलं श्रीश्च येषां तैः, स्वयूथैः स्वसैन्यभूतैः, दृग्भिः, स्वमाकाशं पिबद्भिः

इव, परिधीन् दिशः दहद्भिः इव, स्थितैः दैत्ययूथपैः, वृतः ॥ १० ॥ * * वृत इति । विभुः समर्थः, महतीम आसुरीं ध्वजिनीं सेनां, विकर्षन् प्रस्थापयन्, रोदसी द्यावापृथिव्यौ, कम्पयन्निव, एवंभूतः सन्, स्वृद्धां सर्वसम्पत्समृद्धां, इन्द्रपुरीं प्रति, ययौ । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ ११ ॥ * * समृद्धिं दर्शयितुमेवेन्द्रपुरीं वर्णयति । रम्यामित्यादिसाधैरेकादशभिः । रम्यामिति । श्रीमद्भिः फलपुष्पादिसमृद्धिमद्भिः, कूजन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु तैः, गायन्तो, मत्ता मधुना मत्ताः, मधुव्रता येषु तैः, प्रवालानि च फलानि च पुष्पाणि च तेषामुरुर्भारो यासु, ताः शाखाः येषां, ते अमरद्रुमा येषु तैः, नन्दनादिभिः, उपवनोद्यानैः रम्यां, तत्र उपवनानि फलप्रधानानि निकटानि वा उद्यानानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा ॥ १२ ॥ * * हंसेति । यत्र येषूपवनोद्यानेषु, हंसाश्च सारसाश्च चक्राह्वाश्चक्रवाकाश्च कारण्डवाश्च तेषां कुलैराकुलाः व्याप्ताः नलिन्यः सरांसि, सन्ति । यत्र यासु नलिनीषु, सुरसेविताः, प्रमदाः क्रीडन्ति, तैरुपवनोद्यानैः रम्यामिति पूर्वेषान्वयः ॥ १३ ॥ * * आकाशेति । किं च परिखभूतया देव्या त्रिविक्रमदेवपादाङ्गुष्ठजया आकाशगङ्गाया, अत्र प्रकरणे आकाशगङ्गायाः पुरपरिखात्वेन यद्वर्णनं तद्विषयदपि भूतवद्यदुक्तं तद्वक्तृदृशा बोद्धव्यम् । अग्नेरिव वर्णो यस्य तेन, सुवर्णमयेनेति भावः । अट्टालाः प्राकारोपरि रचितानि युद्धस्थानानि तत्सहितेन, उन्नतेन प्राकारेण च, जुष्टमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ * * रुक्मेति । रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैः, द्वारैरिवान्तरद्वारैः, स्फटिकगोपुरैः स्फटिकमणिमयपुरद्वारैश्च, जुष्टां, विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्यां, विश्वकर्मणा देवतक्षणा विनिर्मिताम् ॥ १५ ॥ * * समेति । सभा आढ्यजनोपवेशस्थानानि चत्वारण्यङ्गणानि च रथ्या उपमार्गाश्च तैराढ्या सुन्दरा संपन्ना वा तां, न्यवुदैः उपलक्षणमेतत् । अनेकैरित्यर्थः । विमानैः युतां, वज्रविद्रुममया वेदयो वेदिका येषु तैः, मणिमयैः, शृङ्गाटकैः चतुष्पथैः युताम् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उनकी भुजाओंमें सोनेके बाजूबंद और कानोंमें मकराकृति कुण्डल जगमगा रहे थे । उनके कारण रथपर बैठे हुए वे ऐसे सुशोभित हो रहे थे, मानो अग्निकुण्डमें अग्नि प्रज्वलित हो रही हो ॥ ९ ॥ * * उनके साथ उन्हींके समान ऐश्वर्य, बल और विभूतिवाले दैत्यसेनापति अपनी-अपनी सेना लेकर हो लिये । ऐसा जान पड़ता था मानो वे आकाशको पी जायेंगे और अपने क्रोधभरे प्रज्वलित नेत्रोंसे समस्त दिशाओंको, क्षितिजको भस्म कर डालेंगे ॥ १० ॥ * * राजा बलिने इस बहुत बड़ी आसुरी सेनाको लेकर उसका युद्धके ढंगसे सञ्चालन किया तथा आकाश और पृथिवीको कँपाते हुए सकल ऐश्वर्योंसे परिपूर्ण इन्द्रपुरी अमरावतीपर चढ़ाई की ॥ ११ ॥ * * देवताओंकी राजधानी अमरावतीमें बड़े सुन्दर-सुन्दर नन्दन वन आदि उद्यान और उपवन हैं । उन उद्यानों और उपवनोंमें पक्षियोंके जोड़े चहकते रहते हैं । मधुलोभी भौरे मतवाले होकर गुनगुनाते रहते हैं ॥ १२ ॥ * * लाल-लाल नये-नये पत्तों, फलों और पुष्पोंसे कल्पवृक्षोंकी शाखाएँ लदी रहती हैं । वहाँके सरोवरोंमें हंस, सारस, चकवे और वतखोंकी भीड़ लगी रहती है । उन्हींमें देवताओंके द्वारा सम्मानित देवाङ्गनाएँ जलक्रीडा करती रहती हैं ॥ १३ ॥ * * ज्योतिर्मय आकाशगङ्गाने खाईकी भाँति अमरावतीको चारों ओरसे घेर रक्खा है । उसके चारों ओर बहुत ऊँचा सोनेका परकोटा बना हुआ है, जिसमें स्थान-स्थानपर बड़ी-बड़ी अटारियाँ बनी हुई हैं ॥ १४ ॥ * * सोनेके किवाड़ द्वार-द्वारपर लगे हुए हैं और स्फटिकमणिके गोपुर (नगरके बाहरी फाटक) हैं । उसमें अलग-अलग बड़े-बड़े राजमार्ग हैं । स्वयं विश्वकर्माने ही उस पुरीका निर्माण किया है ॥ १५ ॥ * * सभाके स्थान, खेलके चबूतरे और रथ चलनेके बड़े-बड़े मार्गोंसे वह शोभायमान है । दस करोड़ विमान उसमें सर्वदा विद्यमान रहते हैं और मणियोंके बड़े-बड़े चौराहे एवं हीरे और मूँगेकी वेदियाँ बनी हुई हैं ॥ १६ ॥

यत्र नित्यवयोरूपाः श्यामा विरजवाससः । भ्राजन्ते रूपवन्नायौ ह्यर्चिभिरिव बह्वयः ॥ १७ ॥
सुरस्त्रीकेशविभ्रष्टनवसौ गन्धिकस्रजाम् । यत्रामोदमुपादाय मार्ग आवाति मारुतः ॥ १८ ॥
हेमजालाक्षनिर्गच्छद्रूमेनागुरुगन्धिना । पाण्डुरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति सुरप्रियाः ॥ १९ ॥

मुक्तावितानैर्मणिहेमकेतुभिर्नानापताकावलभीभिरावृताम् ।

शिखण्डिपारावतभृङ्गनादितां वैमानिकस्त्रीकलगीतमङ्गलाम् ॥ २० ॥

मृदङ्गशङ्खानकदुन्दुभिस्वनैः सतालवीणामुरजष्टिवेणुभिः ।

नृत्यैः सवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोरमां स्वप्रभया जितप्रभाम् ॥ २१ ॥

यां न व्रजन्त्यधर्मिष्ठाः खला भूतद्रुहः शठाः । मानिनः कामिनो लुब्धा एभिर्हीना व्रजन्ति यत् ॥ २२ ॥

तां देवधानीं स वरुथिनीपतिर्वहिः समन्ताद् रुरुधे पृतन्यया ।

आचार्यदत्तं जलजं महाखनं दध्मौ प्रयुञ्जन्भयमिन्द्रयोषिताम् ॥ २३ ॥

मघवांस्तमभिप्रेत्य बलेः परममुद्यमम् । सर्वदेवगणोपेतो गुरुमेतदुवाच ह ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत्र नित्यवयोरूपाः श्यामाः विरजवातसः रूपवन्नार्यैः अर्चिभिः वह्नयः इव भ्राजन्ते ॥ १७ ॥ ❀ ❀

यत्र मारुतः सुरस्त्रीकेशविभ्रष्टनवसौगन्धिकस्रजाम् आमोदम् उपादाय मार्गे आवाति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सुरप्रियाः अगुरुगन्धिना पाण्डुरेण हेमजालाश्रनिर्गच्छद्रुधूमेन प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मुक्तावितानैः मणिहेमकेतुभिः नानापताकावलभीभिः आवृतां शिखण्डपारावतभृङ्गनादितां वैमानिकस्त्रीकलगीतमंगलां मृदङ्गशङ्खानकदुन्दुभिस्वनैः सतालवीणामुरजष्टिवेणुभिः सवाद्यैः नृत्यैः उपदेवगीतकैः मनोरमां स्वप्रभया जितप्रभाम् ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ अधर्मिष्ठाः खलाः भूतद्रुहः शठाः मानिनः कामिनः लुब्धाः यां न व्रजन्ति एभिः हीना यत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सः वरुथिनीपतिः तां देवधानीं बहिः समन्तात् पृतन्यया रुरुधे इन्द्रयोषितां भयं प्रयुञ्जन् आचार्यदत्तं महाखनं जलजं दध्मौ ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सर्वदेवगणोपेतः मघवान् बलेः तं परमम् उद्यमम् अभिप्रेत्य गुरुम् एतत् ह उवाच ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नित्यं वयस्त्वारूप्यं रूपं च सौकुमार्यं यासां ताः श्यामाः षोडशवर्षाः विरजानि दिव्यानि वासांसि यासां ताः रूपवन्नार्यैः स्वलंकृताः स्त्रियः यत्र यस्यां भ्राजन्ते ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विभ्रष्टानां नवसौगन्धिकस्रजामामोदमुपादाय ॥ १८ ॥ ❀ ❀ हेमगवाक्षेभ्यो हिरण्यगवाक्षेभ्यो निर्गच्छता धूमेन । सुरप्रिया अप्सरसः ॥ १९ ॥ मुक्तमयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च ध्वजैर्नानापताकायुक्ताभिर्वेल्लभीभिश्च विमानानां पुरोभागैरावृतां व्याप्ताम् । वैमानिकस्त्रीणां कलगीतैर्मंगलाम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ उपदेवानां गंधर्वादीनां गीतकैश्च मनोरमाम् । जिता प्रभा साक्षाद्दीप्यधिष्ठात्री देवता यया ताम् । अन्यैरजितप्रभामिति वा । पाठांतरे जिता प्रहाः सूर्यादयो यया ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यत् याम् ॥ २२ ॥ पृतन्यया सेनया ॥ २३-२४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत्रेन्द्रपुरि । “वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्” इति मेदिनी । “रूपं स्वभावे सौंदर्ये सौकुमार्ये बलाकृतौ” इति च । श्यामाः षोडशवर्षिक्यः । यद्वा ‘अप्रसूतांगना श्यामा’ इति मेदिन्यादौ । चक्रवर्तिकारस्तु “शीतकाले भवत्युष्णा उष्णकाले च शीतलाः । स्तनौ सुकठिनौ यासां श्यामाः परिकीर्तिताः ॥” इत्याह । रूपवन्नार्यैः सुन्दरस्त्रियः वह्नयो यथाऽर्चिर्भिर्दीप्ति-भिस्तथाऽर्चिर्भिः स्वांगकांतिभिरित्यर्थः । नार्यैः अर्चिर्भिरिह संध्यभावस्त्वार्यैः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ “सौगन्धिकं तु कल्लारं स्थूलचंपकके पुमान्” इति कोशात् । नवस्थूलचंपकमालानाम् । आमोदं गंधम् ‘आमोदो गंधहर्षयोः’ इति मेदिनी ॥ १८-१९ ॥ कलगीतै रम्यगायनैर्मंगलां मंगलाख्याम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ दीप्यधिष्ठातृदेवताजयस्याप्रसिद्धत्वादाह—अन्यैरिति । अकारप्रश्लेषेण अन्यैः स्वेतरैर्लोकपालपुरैः । पाठांतरे जितप्रहामिति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ खला निष्कारणविरोधिनः । शठा वंचकाः । एभिरगमनहेतुभिरधर्मादिभिः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पृतन्यया पृतनया । स्वार्थिकोत्र यत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तं पुरीनिरोधारूपम् ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यत्रेति । नित्यं वयस्त्वारूप्यं रूपं च सौकुमार्यं यासां ताः श्यामाः । “शीतकाले भवत्युष्णा उष्णकाले सुशीतला । स्तनौ सुकठिनौ यस्याः सा श्यामा परिकीर्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणाः । विरजे शुद्धे वाससी यासां ता रूपवन्नार्यैः स्वलंकृताः स्त्रियो यत्र

यस्यां पुर्यां भ्राजन्ते यथा अर्चिर्भिर्ज्वालाभिः वह्नयो भ्राजन्ते तथा लङ्कारैः स्त्रियो भ्राजन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * सुरेति । यत्र यस्यां पुर्यां मारुतः सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विभ्रष्टानां नवसौगन्धिकपुष्परचितानां स्रजां मालानामामोदं परिमलमादाय मार्गं आवाति ॥ १८ ॥ * * हेमेति । अगुरुगन्धिना पाण्डुरेण श्वेतवर्णेन हेमरचिता ये जालाक्षा गवाक्षारतेभ्यो निर्गच्छता धूमेन प्रतिच्छन्ने मार्गे यत्र सुरप्रियाः अप्सरसो निःशङ्कं यान्ति ॥ १९ ॥ * * मुक्तेति । मुक्तामयैर्वितानैः मणिहेममयैः केतुभिर्ध्वजैश्च नानाविधपताकायुक्ताभिर्वलभीभिर्गुहपुरोभागोपरि रचितैरुपवेशनविशेषैश्चावृतां व्याप्तां शिखण्ड्यादिपक्षिविशेषैर्नादितां शब्दितां वैमानिकस्त्रीणां कलगीतैर्मधुरगीतैर्मङ्गलं श्रवणसुखं यस्यां ताम् ॥ २० ॥ * * मृदङ्गेति । मृदङ्गादीनां स्वनैः शब्दैः सतालवीणादिभिश्च सवाद्यैर्नृत्यैश्च उपदेवा गन्धर्वादयस्तेषां गतिकैश्च मनोरमां स्वप्रभया जिता तिरस्कृता अन्येषां सूर्यादीनां प्रभा यया ताम् । यद्वा । जिता प्रभा साक्षाद्दीप्यधिष्ठात्री देवतापि यया । जितप्रहामिति पाठे तु जिता प्रहाः सूर्यादयो यया ताम् ॥ २१ ॥ * * यामिति । यां पुरीम् अधमिष्ठाः पापिनः खलाः दुष्टाः भूतद्रुहः प्राणिपीडाकर्तारः शठाः वञ्चकाः मानिनः अभिमानवन्तः कामिनो विषयासक्ताः लुब्धा इष्टलाभेऽप्यलंबुद्धिरहिताः न व्रजन्ति यत् यां च एभिरधर्मादिदोषैर्हीना व्रजन्ति ॥ २२ ॥ * * तामिति । तामतिसमृद्धां देवधानीं देवानां निवासभूतामिन्द्रपुरीं स वरूथिनीपतिः सेनापतिर्बलिः पृतन्यया पृतनया स्वसेनया । यकारोऽधिक आर्षः । बहिः समन्तात् सर्वतो रुरुधे । इन्द्रस्य योषितां स्त्रीणां भयं प्रयुञ्जन् उत्पादयितुं महान् स्वनो यस्य तमाचार्येण शुक्रेण दत्तं जलजं शङ्खं धूमौ वादितवान् ॥ २३ ॥ * * मघवानिति । तद्वलेः परममुद्यमम् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा मघवान् इन्द्रः सर्वदेवगणेनोपेतः सहितो गुरुं बृहस्पतिं प्रत्येत्य तद्वक्ष्यमाणमुवाच ह ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

नित्यं वयस्त्वारुण्यं रूपं सौकुमार्यं च यासां ताः श्यामाः यौवनमध्यस्थाश्च विरजं निर्मलं वासो यासां ताः रूपवत्यः नार्यः स्त्रियः अर्चिभिः शिखाभिर्वह्नय इव यत्र यस्यां राजन्ते ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * यत्र यस्यां सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विभ्रष्टानां नवसौगन्धिकस्रजामामोदमुपादाय मारुतो हेमगवाक्षेभ्यो विनिर्गच्छता धूमेनागुरुगन्धिना सह मार्गं वहति ताम् ॥ १८ ॥ * * यस्यां मार्गे पाण्डुरेण पटेन प्रतिच्छन्ने मार्गे सुरस्त्रियोऽप्सरसः यान्ति सञ्चरन्ति ताम् ॥ १९ ॥ मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च नानाविधानां पताकानामावलिभिश्च विराजितां शिखण्ड्यादिभिर्नादितां वैमानिकस्त्रीणां मधुरगीतैर्मण्डिताम् ॥ २० ॥ * * मृदङ्गादीनां स्वनैः तालादिध्वनिसहितैर्नृत्यैः सवाद्यैरुपदेवानां गन्धर्वादीनां गीतकैश्च मनोरमां स्वप्रभया जिता प्रभा साक्षादिव्यगीताद्यधिष्ठात्री देवता यया 'ताम् अन्यैरजितप्रभाम्' इति वा । पाठान्तरे जिता प्रहाः सूर्यादयो यया ताम् ॥ २१ ॥ * * यत् यां सामान्ये नपुंसकम् अधमिष्ठादयो न व्रजन्ति इतः प्रेत्य न प्राप्नुवन्ति दुरात्मानः शठाः मूर्खाः मानिनोऽहङ्कारिणः लुब्धाः वञ्चकाः ॥ २२ ॥ * * तामेवम्भूतां देवधानीममरावतीं बहिः समन्ताद्वरूथिन्याः सेनायाः पतिः स बलिः पृतन्यया सेनया रुरुधे । तत् इन्द्रः योषितां भयमुत्पादयन्नाचार्येण शुक्रेण दत्तं महास्वनं शङ्खं धूमौ ॥ २३ ॥ * * मघवानिन्द्रस्तं बलेः परममधिकम् उद्योगं ज्ञात्वा सर्वैः देवानां गणैरुपेतो बृहस्पतिमित्थम् उवाच ॥ २४ ॥

विजध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

शृङ्गाटकैश्चत्वरमण्डपैः वञ्चरत्नविद्रुमखचितवेदिभिः श्यामा षोडशवर्षाः ॥ १७ ॥ * * सौगन्धिकैः स्थलचम्पकैः रचिताः स्रजः तासामामोदं परिमलमुपादाय ॥ १८ ॥ * * जालाक्षं गवाक्षम् ॥ १९-२० ॥ * * जितसूर्यादिप्रहाम् ॥ २१ ॥ * * एभिरधर्मादिभिः ॥ २२ ॥ * * पृतन्यया पृतनया ॥ २३-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

शीतकाले भवन्त्युष्णा उष्णकाले तु शीतलाः । स्तनौ सुकठिनौ यासां ताः श्यामाः परिकीर्तिताः ॥ १७-१८ ॥ हेममयेभ्यो जालाक्षेभ्यो गवाक्षेभ्यः सुरप्रिया अप्सरसः ॥ १९ ॥ * * मुक्तामयैर्वितानैश्चन्द्रातपैः मणिहेममयैः केतुभिर्ध्वजैः पताकापङ्क्तिभिर्वलभीभिरट्टोपरिवर्तिगृहैः ॥ २० ॥ * * जितप्रभा साक्षाद्दीप्यधिष्ठात्री देवतापि यया तां, जितप्रहामिति पाठे जितसूर्यादिकाम् ॥ २१ ॥ * * एभिः खलत्वादिभिः ॥ २२ ॥ * * पृतन्यया सेनया ॥ २३-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यत्र यस्यां नित्यं स्थिरं वयस्त्वारुण्यं रूपं च येषां ते पुरुषाः याः श्यामास्तारुण्यः रूपवन्नार्यः रूपवत्यो नार्यस्ताभिरर्चिभिः शिखाभिर्वह्नय इव भ्राजन्ते इत्यन्वयः । पुरुषादिपदाध्याहाराभावे रूपादिपुनरुक्तिः अर्चिभिरिति दृष्टान्तवैषम्यं च स्यात् ॥ १७-१८ ॥ * * हेममयेभ्यो जालाक्षेभ्यो निर्गच्छता धूमेन प्रतिच्छन्नमार्गे यस्यामिति शेषः सुरप्रियाः सुरैः सहिताः प्रियाः सुरभार्याः यान्ति ॥ १९ ॥ * * मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च नानापताकायुक्ताभिर्वल-भीभिर्गृहपुरोभागैरावृतां व्याप्ताम् ॥ २० ॥ * * स्वप्रभया जिता प्रभा सूर्यादिदीप्तिर्यया ताम् ॥ २१ ॥ * * यत् एभिर्हीनास्ते व्रजन्ति ॥ २२ ॥ * * प्रतन्यया सेनया ॥ २३-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

नित्यं वयस्त्वारुण्यं रूपं च सौकुमार्यं यासां ताः 'शीतकाले भवन्त्युष्णा उष्णकाले सुशीतलाः । स्तनौ सुकठिनौ यासां ताः श्यामाः परिकीर्तिताः' इत्युक्तलक्षणाः, विरजे शुद्धे वाससी यासां ताः रूपवन्नार्यः स्वलङ्कृताः स्त्रियो यत्र यस्यां पुर्यां भ्राजन्ते । तत्र दृष्टान्तमाह—अर्चिभिर्ज्वालाभिर्यथा वह्नयो भ्राजन्ते तथाऽलङ्कारैः स्त्रियो भ्राजन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ * * यत्र यस्यां पुर्यां मारुतः सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विभ्रष्टानां नवसौगन्धिकस्रजां नवस्थलचम्पकविरचितमालानामामोदं परिमल-मादाय मार्गं आवातीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ * * हेमरचिता ये जालाक्षा गवाक्षास्तेभ्यो निर्गच्छता धूमेन प्रतिच्छन्ने मार्गे यत्र सुरप्रियाः अप्सरसो यान्तीत्यन्वयः । ननु धूमस्य दोषरूपत्वात् तत्प्रतिच्छन्नत्वेन मार्गोऽपि दूषित एव स्यात्तेन तस्याः किं रम्यत्वमित्याशङ्क्य धूमं विशिनष्टि—अगुरुगन्धिनेति । तस्य शोभातिशयमाह—पाण्डुरेणेति, श्वेतवर्णनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ * * मुक्तामयैर्वितानैः मणिहेममयैः केतुभिश्चैत्रैश्च नानाविधपताकायुक्ताभिर्वलभीभिर्गृहपुरोभागे उपरिरचितैरुपवेशनस्थानविशेषैश्च आवृतां व्याप्ताम् । शिखण्ड्यादिपक्षिविशेषैर्नादितां शब्दिताम् । वैमानिकस्त्रीणां कलगीतैर्मधुरगीतैर्मगलं श्रवणसुखं यस्यां ताम् ॥ २० ॥ * * मृदङ्गादीनां स्वनैः शब्दैः सतालवीणादिभिश्च सवाद्यैर्नृत्यैश्च उपदेवा गन्धर्वादयस्तेषां गीतकैश्च मनोरमाम् । स्वप्रभया जिता तिरस्कृता अन्येषां सूर्यादीनां प्रभा यया ताम् । जितप्रहामिति पाठे तु जिता प्रहाः सूर्यादयो यया तामित्यर्थः ॥ २१ ॥ * * यां पुरीमधर्मिष्ठादयो न व्रजन्ति, यत् यां च एभिरधर्मादिदोषैर्हीना व्रजन्ति । अधर्मिष्ठाः पापिनः । खलाः स्वरूपतः स्वभावतश्च भयङ्कराः । भूतद्रुहः प्राणिपीडाकर्तारः । शठा वञ्चकाः । मानिनः अहं कर्ताऽहं भोक्ता कोऽन्योऽस्ति सदृशो मम इत्यभिमानवन्तः । कामिनो विषयासक्ताः । लुब्धा इष्टलाभेऽप्यलम्बुद्धिरहिताः ॥ २२ ॥ तां पूर्ववर्णितामतिसमृद्धां देवधानीं देवानां निवासभूतामिन्द्रपुरीं स वरूथिनीपतिः सेनापतिर्वलिः पृतन्यया पृतनया स्वसेनया बहिस्समन्तात्सर्वतो रुरुधे । इन्द्रस्य योषितां स्त्रीणां भयं प्रयुञ्जन् उत्पादयितुं महान् स्वनो यस्य तमाचार्येण दत्तं जलजं शङ्खं दम्भौ वादितवानित्यन्वयः ॥ २३ ॥ * * तद्वलेः परममुद्यमं मघवान् इन्द्रः अभिप्रेत्य ज्ञात्वा सर्वदेवगणेनोपेतः सहितो ह स्फुटं यथा स्यात्तथा गुरुं बृहस्पतिं प्रति एतद्वक्ष्यमाणमुवाचेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यत्रेति । यत्र यस्यां, नित्यं वयस्त्वारुण्यं च रूपं सौकुमार्यं च यासां ताः, श्यामाः षोडशवर्षवयसः, विरजानि वासांसि यासां ताः, रजःशब्दोऽदन्तोऽत्र, रूपवन्नार्यः स्वलङ्कृताः स्त्रियः, अर्चिभिः शिखाभिः वह्नय इव, भ्राजन्ते विराजन्ते ॥ १७ ॥ सुरस्त्रीति । यत्र यस्यां, सुरस्त्रीणां देवाङ्गनानां ये केशाः शिरोरुहास्तेभ्यो विभ्रष्टाः पतिताः नवाः सद्योऽवचितसुमनःकृताः सौगन्धिकाः प्रचुरामोदाः याः स्रजस्तासां, आमोदं सुगन्धं, उपादाय मारुतः, मार्गे आवाति ॥ १८ ॥ * * हेमेति । यस्याम् अगुरोर्गन्धोऽस्यस्मिन्तेन, पाण्डुरेण श्वेतवर्णेन, हेमः जालानि गवाक्षास्तेषामक्षाशिखण्ड्याणि तेभ्यो विनिर्गच्छन्निर्यन्, यो धूमस्तेन, प्रतिच्छन्नो यो मार्गस्तस्मिन्, सुरस्त्रियोऽप्सरसः, यान्ति संचरन्ति ॥ १९ ॥ * * मुक्तेति । मुक्तावितानैर्मुक्तामयैरुल्लोचैः, मणिहेमकेतुभिर्निचितमणिभिर्हेममयैः केतुभिः, नानापताकावत्यो या वलभ्यस्ताभिः आवृतां, पाठान्तरे नानापताकानामावलयस्ताभिः समावृतां, शिखण्डिनो मयूराश्च पारावताः कलरवाश्च शृङ्गा द्विरेफाश्च तैर्नादिता तां, वैमानिकानां विमानचराणां स्त्रीणां यानि कलगीतानि मधुरगीतानि तैर्मङ्गलानि यस्यां तां, मण्डितामिति पाठे कलगीतैर्मण्डिता ताम् ॥ २० ॥ * * मृदङ्गेति । मृदङ्गाश्च शङ्खाश्च आनकाश्च दुन्दुभयश्च तेषां स्वनात्तैः, तालाश्च वीणाश्च सुरजाश्च ऋषयश्च वेणवश्च तैः सहितानि तैः, नृत्यैः सवाद्यैर्वाद्यध्वनिसहितैः, उपदेवानां गन्धर्वादीनां गीतकानि गायनानि तैः मनोरमा तां स्वप्रभया जिता प्रभा दीप्यधिष्ठात्री देवता यया तां, अन्यैरजिता प्रभा यस्या इति वा तां, जितप्रहामिति

पाठे जिता ग्रहाः सूर्यादयो ययेति ताम् ॥ २१ ॥ ॐ ॐ यदिति । यत् यां सामान्ये नपुंसकम् । अधर्मिष्ठाः, खलाः दुरात्मानः, भूतदुहः, शठाः मूर्खाः, मानिनोऽहंकारिणः कामिनः, लुब्धाः, वञ्चकाः, न व्रजन्ति । एभिः हीना उक्तदोषरहिताः, यद्यां व्रजन्ति ॥ २२ ॥ ॐ ॐ तामिति । तामेवंभूतां, देवधानीममरावतीं, बरुथिनीपतिः, सेनापतिः, स बलिः, पृतन्या पृतन्या सेनयेति यावत् । बहिः समन्तात्, रुरुधे । ततः इन्द्रयोषितां भयं प्रयुञ्जन्नुत्पादयन् सन्, आचार्यदत्तं महास्वनं जलजं शङ्खं, दध्मौ । मुखमारुतेन पूरयामास ॥ २३ ॥ ॐ ॐ मघवानिति । मघवानिन्द्रः, तत्तं, बलेः परममधिकं, उद्यममुद्योगं, अभिप्रेत्य ज्ञात्वा, सर्वदेवगणोपेतः सन्, एतत्, ह स्फुटं यथा तथा गुरुं बृहस्पतिम् उवाच ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

वहाँकी स्त्रियाँ सर्वदा सोलह वर्षकी-सी रहती हैं, उनका यौवन और सौन्दर्य स्थिर रहता है । वे निर्मल वस्त्र पहनकर अपने रूपकी छटासे इस प्रकार देदीप्यमान होती हैं, जैसे अपनी ज्वालाओंसे अग्नि ॥ १७ ॥ ॐ ॐ देवाङ्गनाओंके जूड़ेसे गिरे हुए नवीन सौगन्धिक पुष्पोंकी सुगन्ध लेकर वहाँके मार्गोंमें मन्द-मन्द हवा चलती रहती है ॥ १८ ॥ ॐ ॐ सुनहली खिड़कियोंमेंसे अगरकी सुगन्धसे युक्त सफेद धूआँ निकल-निकलकर वहाँके मार्गोंको ढक दिया करता है । उसी मार्गसे देवाङ्गनाएँ जाती-आती हैं ॥ १९ ॥ ॐ ॐ स्थान-स्थानपर मोतियोंकी झालरोंसे सजाये हुए चँदोवे तने रहते हैं । सोनेकी मणिमय पताकाएँ फहराती रहती हैं । छज्जोंपर अनेकों झंडियाँ लहराती रहती हैं । मोर, कवूतर और भौरे कलगान करते रहते हैं । देवाङ्गनाओंके मधुर संगीतसे यहाँ सदा ही मङ्गल छाया रहता है ॥ २० ॥ मृदङ्ग, शङ्ख, नगारे, ढोल, वीणा, वंशी, मजीरे और ऋष्टियाँ बजती रहती हैं । गन्धर्व बाजोंके साथ गाया करते हैं और अप्सराएँ नाचा करती हैं । इनसे अमरावती इतनी मनोहर जान पड़ती है मानो उसने अपनी छटासे छटाकी अधिष्ठात्री देवीको भी जीत लिया है ॥ २१ ॥ ॐ ॐ उस पुरीमें अधर्मी, दुष्ट, जीवद्रोही, ठग, मानी, कामी और लोभी नहीं जा सकते । जो इन दोषोंसे रहित हैं वे ही वहाँ जाते हैं ॥ २२ ॥ ॐ ॐ असुरोंकी सेनाके स्वामी राजा बलिने अपनी बहुत बड़ी सेनासे बाहरकी ओर सब ओरसे अमरावतीको घेर लिया और इन्द्रपत्नियोंके हृदयमें भयका सञ्चार करते हुए उन्होंने शुक्राचार्यजीके दिये हुए महान् शङ्खको बजाया । उस शङ्खकी ध्वनि सर्वत्र फैल गयी ॥ २३ ॥ ॐ ॐ इन्द्रने देखा कि बलिने युद्धकी बहुत बड़ी तैयारी की है । अतः सब देवताओंके साथ वे अपने गुरु बृहस्पतिजीके पास गये और उनसे बोले— ॥ २४ ॥

भगवन्नुद्यमो भूयान्वलेनः पूर्ववैरिणः । अविषह्यमिमं मन्ये केनासीत्तेजसोजितः ॥ २५ ॥

नैनं कश्चित् कुतो वापि प्रतिव्योदुमधीश्वरः ।

पिबन्निव मुखेनेदं लिहन्निव दिशो दश । दहन्निव दिशो दग्भिः संवर्ताग्निरिवोत्थितः ॥ २६ ॥

ब्रूहि कारणमेतस्य दुर्धर्षत्वस्य मद्विपोः । ओजः सहो बलं तेजो यत् एतत्समुद्यमः ॥ २७ ॥

गुरुवाच

जानामि मघवञ्छत्रोरुन्नतेरस्य कारणम् । शिष्यायोपभृतं तेजो भृगुभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ २८ ॥

भवद्विधो भवान्वापि वर्जयित्वेश्वरं हरिम् । नास्य शक्तः पुरः स्थातुं कृतान्तस्य यथा जनाः ॥ २९ ॥

तस्मान्निलयमुत्सृज्य यूयं सर्वे त्रिविष्टपम् । यात कालं प्रतीक्षन्तो यतः शत्रोर्विपर्ययः ॥ ३० ॥

एष विप्रबलोदर्कः सम्प्रत्यूजितविक्रमः । तेषामेवापमानेन सानुबन्धो विनड्यक्षति ॥ ३१ ॥

एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना । हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गीर्वाणाः कामरूपिणः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवन् नः पूर्ववैरिणः बलेः भूयान् उद्यमः इमम् अविषह्यं मन्ये केन तेजसा ऊर्जितः आसीत् ॥ २५ ॥

कश्चित् कुतः वा अपि एनं प्रतिव्योदुम् न अधीश्वरः मुखेन इदं पिबन् इव दश दिशः लिहन् इव दिशः दग्भिः दहन् इव संवर्ताग्निः

१. प्रा० पा०—केनापि स्वेन तेजसा । २. प्रा० पा०—धृतं । ३. प्रा० पा०—प्राचीने पाठे 'नास्य शक्तः...यथा जनाः' अयं श्लोकाधौ मूले न । टिप्पण्यां तस्य स्थाने एकस्य पाठान्तरस्योल्लेख उपलभ्यते यथा 'विजेष्यति न कोऽप्येनं ब्रह्मतेजःसमो ।' ४. प्रा० पा०—मेवावमा ।

इव उत्थितः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ मद्रिपोः एतस्य दुर्धर्षत्वस्य कारणं ब्रूहि यतः ओजः सहः बलं तेजः प्राप्तम् एतत्समुद्यमः ॥ २७ ॥ भगवन् अस्य शत्रोः उन्नतेः कारणं ब्रह्मवादिभिः भृगुभिः शिष्याय तेजः उपभृतं यथा जनाः कृतान्तस्य ईश्वरं हरिं वर्जयित्वा भवद्विधः वा भवान् अपि अस्य पुरः स्थातुं न शक्तः ॥ २८-२९ ॥ ॥ ॥ तस्मात् सर्वे यूयं यतः शत्रोः विपर्ययः प्रतीक्षन्तः त्रिविष्टपं उत्सृज्य निलयं यात ॥ ३० ॥ ॥ ॥ विप्रबलोदर्कः संप्रति ऊर्जितविक्रमः एषः तेषाम् एव अपमानेन सानुबन्धः विनक्ष्यति ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ अर्थानुदर्शिना गुरुणा एवं सुमन्त्रितार्थाः कामरूपिणः ते गीर्वाणाः त्रिविष्टपं हित्वा जग्मुः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

केन हेतुनैव तेजसोर्जित आसीत् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ प्रतिव्योदुमपाकर्तुम् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ यतः कारणादेतस्य ओजआदि तत् कारणं ब्रूहि । यत ओजआदेः । एतस्य बलेः समुद्यमः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ उपभृतं संचितम् ॥ २८-२९ ॥ तत्रोचितं मंत्रमाह । तस्माद्यूयं त्रिविष्टपमुत्सृज्य निलयमदर्शनं यात । यतः कालात् ॥ ३० ॥ ॥ ॥ केनास्य विपर्ययः स्यादित्यत आह । एष इति । विप्राणां बलेनोदर्क उत्तरोत्तरमधिकं फलं यस्य सः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ सुमन्त्रितोऽर्थः कार्यं येषां ते निलयं जग्मुः ॥ ३२-३३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ऊर्जित आप्यायितः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ एनं बलिम् । इदं जगत् । संवर्तः प्रलयः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ यत इत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ शिष्याय शिष्यं संवर्द्धयितुं स्वीयं तेज एव तस्मिन्नुपभृतं निहितमित्यर्थः । चक्रवर्त्ती तु शिष्याय श्रद्धाभक्त्यतिशयेन सर्वस्वोपहारकाय बलये स्वीयमेव तेज उपभृतं प्रत्युपहारत्वेन दत्तमिति व्याचख्यौ ॥ २८-२९ ॥ यतोऽयं महाबलस्तस्माद्धेतोः । “स्थानादर्शनसंगेषु निलयः प्रलयेऽपि च” इति निरुक्तिः । भविष्यतीति शेषः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ तद्विपर्ययं पृच्छति—केनेति । “उदर्क एष्यत्कालीनफले मदनपादपे” इति मेदिनी । एषां विप्राणाम् । सानुबन्धः सर्गः । यद्यपि भगवत्पक्षपातेन व्यावहारिकगुरुणा वचनातिक्रमरूपावमानो न दोषावहः ‘शुर्क स स्यात्’ इत्याद्युक्तेस्तथापि केवलं व्यवहार-दृष्ट्यैवैवमुक्तम् । वस्तुतस्तु विष्णुभक्त्यनुकूलः स विप्रावमानस्तस्य महाकीर्त्तिस्वर्गाधिकसुतलभोगद्वारपालीकृतविष्णुत्वभाविमन्वन्तरेन्द्रत्वाद्यर्थसंपादक एवाभूदिति संदर्भविश्वनाथौ ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ अर्थान्कत्तव्याकर्तव्यरूपान्पश्यतीति तथा तेन । निलयमिति शेषः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

भगवन्निति सार्द्धम् । हे भगवन् ! नोऽस्माकं पूर्ववैरिणः बलेरिदानीं भूयानुद्यमो जातः । अत इममुद्यमं बलिं वा अहमविषह्यं सोदुमशक्यं मन्ये । स इदानीं केन हेतुना एवं तेजसा ऊर्जितो वर्द्धित आसीत् । न केवलं ममैवायमविषह्यः किं कुतोऽप्युपायात्कश्चिदप्येनं प्रतिव्योदुं प्रतिव्योदुमपाकर्तुम् । यकाराधिक्यमार्पम् । अधीश्वरः सर्वतो न दृश्यत इति शेषः ॥ २५ ॥ पिबन्निति । मुखेनेदं विश्वं पिबन्निव दश दिशो लिहन् आस्वादयन्निव दृग्भिर्नैत्रैर्दिशो दहन्निव च संवर्त्तान्निः प्रलयाग्निरिवोत्थितः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ब्रूहीति । यतः एतस्य ओजःसहोबलानि इन्द्रियमनोदेहसामर्थ्यानि तेजः प्रभावः एतानि जातानि यतश्च ओजआदेः एतस्य सम्यक् महानुद्यमो जातस्तदेतस्य मद्रिपोर्दुर्धर्षत्वस्य कारणं ब्रूहि ॥ २७ ॥ ॥ ॥ जानामीति । हे भगवन् ! अस्य तव शत्रोरुन्नतेः कारणमहं जानामि । शिष्याय सर्वस्वोपहारकाय बलये ब्रह्मवादिभिर्भृगुभिः शुकाद्यैः स्वीयमेव तेजः उपभृतं प्रत्युपहारत्वेन दत्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ भवदिति । अतः ईश्वरं हरिं वर्जयित्वा भवान् भवद्विध ऐश्वर्यादिमानन्यो वा कोऽपि युद्धार्थमस्य पुरः स्थातुं न शक्तः । यथा जनाः केऽपि कृतान्तस्य मृत्योः पुरः स्थातुं न शक्नुवन्ति तथेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ तस्मात् यतः कालात् युष्माकं शत्रोर्बलेर्विपर्ययः पराभवो भविष्यति तं कालं प्रतीक्षन्तः । शता आर्षः । यूयं सर्वे त्रिविष्टपं स्वर्गमुत्सृज्य त्यक्त्वा निलयमदर्शनं यात । यद्वा । स्वस्य निलयं स्थानं त्रिविष्टपमुत्सृज्य यत्र कुत्र यात ॥ ३० ॥ ॥ ॥ एष इति । एष बलिर्विप्राणां बलेन उदर्क उत्तरोत्तरमधिकं फलं यस्य तथाविधः अत एव संप्रत्यूर्जितो महान् विक्रमो यस्य सः तेषामेव विप्राणामपमानं यदा करिष्यति तदा तेनैव सानुबन्धो दैत्यादिस्वयूथसहितो विनङ्क्ष्यति पराभूतो भविष्यति । इदं चेन्द्रसन्तोषार्थमेव वस्तुतस्तत्कृतविप्रावमानस्य स्वर्गैश्वर्यभ्रंशहेतुत्वेऽपि भगवत्प्रसादकीर्त्तिस्वर्गाधिकसुतलभोगद्वारपालीकृतविष्णुत्वभाविमन्वन्तरेन्द्रत्वाद्यर्थमभूत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ एवमिति । अर्थानुदर्शिना यथावद्विचारनिपुणेन गुरुणा एवं सुमन्त्रितो विचारपूर्वकमुक्तोऽर्थः कार्यं येषां ते गीर्वाणा देवास्त्रिविष्टपं स्वर्गं हित्वा कामरूपिणः यथेष्टरूपधारणे सामर्थ्याद्यत्र कुत्र जग्मुः विचेरुः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह—भगवन्निति साद्वैस्त्रिभिः । हे भगवन् ! पूर्ववैरिणो देवासुरे युद्धे पराजितस्य बलेरधुनाऽयं महानुद्यमः इममुद्यमं सोढुमशक्यं मन्ये केन हेतुना अयं तेजसोजित आसीत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ एनं बलिं कोपि पुमान् केनाप्युपायेनापाकर्तुं न प्रभुः । अयं मुखेनेदं जगत्पिबन्निव दश दिशो लिहन्निव उत्थितः प्रलयाग्निरिव दग्धमनभो दहन्निवास्ते ॥ २६ ॥ मम शत्रोर्बलेः दुर्धर्षत्वस्यैतस्य कारणं ब्रूहि यतः कारणादोजआदिस्तत्प्रयुक्तः समुद्यमश्चेत्येतदासीत् । तत्रौजः इन्द्रियबलं सहः उत्साहो मानसं बलं दैहिकम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं विज्ञापित आह गुरुः—जानामीति । हे मघवन् ! अस्य त्वच्छत्रोर्बले-रौन्नत्यकारणमहं जानामि, किं तत् ? यद्ब्रह्मवादिभिः शुक्रादिभिः शिष्याय बलये उपभृतमाहितं तेज इत्येतत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अतो भगवन्तं विनाऽन्यः कश्चिद्भवद्विधः साक्षाद्भवान्वाऽस्य सम्मुखे क्षणमपि स्थातुं न शक्नोति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मन्त्रमाह—तस्मादिति । तस्माज्जेतुमशक्यत्वात्सर्वे यूयं त्रिविष्टपं त्यक्त्वा निलयमदर्शनं यात गच्छत, कथम्भूताः ? यतः येन कालेन शत्रोः पराजयो नौन्नत्यं वा भविष्यति तं कालं प्रतीक्षमाणाः सन्तः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ कोसौ कालस्तत्राह—अयमधुना विप्राणां बलेनोदकं उत्तरोत्तरमधिकं फलं यस्य ऊर्जितः बलीभूतः विक्रमो यस्य तादृश आस्ते स पुनस्तेषां विप्राणामेवापमानेन हेतुना सानुबन्धः ससमृद्धिर्विनश्यति तं कालं प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवमित्थमर्थानुद्दिशना तत्तत्कालोचित-कर्तव्यप्रयोजनाभिज्ञेन बृहस्पतिना सम्यगालोचिताः गीवार्णाः सुरास्त्रिविष्टपं त्यक्त्वा कामरूपिणस्सन्तः जग्मुः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

असौ बलिस्तेजसा केन ब्रह्मणा समः । केन केनापीति वा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रतिवोढुं प्रतियोद्धुं वारयितुं वा इदञ्जगद्यतः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ ओजआद्य एष समुद्यमश्च यतः मद्रिपोः एतस्य दुर्धर्षत्वस्य कारणं ब्रूहीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ गुरुभिर्भृगुभिर्यतः कारणात् ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ त्रीणि विष्टपानि महारादिस्थानानि यस्मिन् तत्तथा ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एष बलिविप्राणां बललक्षणमुत्तरफलं यस्य स तथा कुत इति तत्राह—सम्प्रतीति ॥ ३१-३५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तेषामेवापमानेनेति । यद्यपि भगवतः पक्षपातेन व्यावहारिकगुरुणां वचनादिक्रमरूपोऽवमानो न दोषावहः, 'गुरुन स स्यादि'त्याद्युक्तेः तथाप्येवं केवलमनेन व्यवहारदृष्ट्यैवोक्तं तादृशतत्पक्षपातस्तु तद्विधानामयोग्यं व्यवहारसुखाभिधदुःख-मञ्जसा परित्यज्य भगवद्भक्तिमयपरमसुखं दत्त्वा परमगुणायैव सम्पद्यते स्म तथैव स्वयं तेनैव विभावितं यत्तद् दर्शितं च पञ्चम-स्कन्धे 'नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योऽसाविन्द्रो यस्य सचिवो मन्त्राय वृत'इत्यादिना यत्र । भगवानपि द्वारपालायिततया परमवशो जातः कियद्वा स्वर्गराज्यं यत्रेवानुषङ्गिकतया स्वर्गाधिकं पातालराज्यं मन्वन्तरान्तरे तदैन्द्रयश्चेति ॥ ३१-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

इमम् उद्यमं बलिं वा । आसीत् अभूत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ प्रतिवोढुं युद्धादिभिः प्रतिकर्तुं यतः पिबन्निवाऽयं बलिः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यतः कारणात् ओजआदि यतश्च ओजआदेरेतस्य समुद्यमः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ शिष्याय श्रद्धाभक्त्यतिशयेन स्वसर्वस्वोपहारकाय बलये तेजः स्वीयमेव उपभृतं प्रत्युपहारत्वेन दत्तमित्यर्थः । तस्मादिदं न बलेस्तेजः किन्तु ब्रह्मतेज एवातः भवद्भिर्दुर्वारमिति भावः । तेन तेभ्यो भृगुभ्यो न न्यूना वयमपि तथैव श्रद्धाभक्त्यादिना त्वया प्रसादिता यद्यभविष्याम तदा संप्रति त्वमप्यस्य तेजसा परिपूर्ण इमं बलिमजेष्य एवेत्युपालम्भोऽनुध्वनितः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ योद्धुमनेनाधुना निर्गच्छामि न वेति चेदत आह—भवद्विध इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एतत्समयोचितं मन्त्रं ब्रूहीति चेदत आह—तस्मादिति । यतः कालात् शत्रोर्विपर्ययः पराभवो भावी तं कालं प्रतीक्षमाणा इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ बलेरस्य पराभवकालः स किं भावी कदा वा भावीत्यपेक्षायां तमाश्वासयन्नाह—एष इति । विप्रबलमेव उदकं उत्तरत्र फलं यस्य सः "उदकः फलमुत्तरम्" इत्यमरः । तेषामेवेत्यादि व्यवहारदृष्ट्यैवोक्तं वस्तुतस्तु विष्णुभक्त्यनुकूलः स विप्रावमानस्तस्य महाकीर्ति-स्वर्गाधिकसुतलभोगद्वारपालीकृतविष्णुत्वभाविमन्वन्तरेन्द्रत्वाद्यर्थमभूदिति ज्ञेयम् ॥ ३१-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

केन हेतुना तेजसा ऊर्जित आसीत् ॥ २५ ॥ * * प्रतिव्योदुं युद्धादिना प्रतिकर्तुम् ॥ २६ ॥ * * एतस्य मद्रिपोर्दुर्धर्षत्वस्य कारणं ब्रूहि यतः कारणात् एतस्य ओजआदि यतश्च ओजआदेः एतस्य समुद्यमः ॥ २७ ॥ * * तेजः उपभृतं दत्तमित्यर्थः ॥ २८-२९ ॥ * * त्रिविष्टपमुत्सृज्य निलयमदर्शनं यात ॥ ३० ॥ * * विप्रबलेन उदकमुत्तरोत्तराधिकं फलं यस्य सः ॥ ३१ ॥ * * सुमन्त्रितः अर्थः त्रिविष्टपत्यागादिरूपः कर्तव्यपदार्थो येषां ते जग्मुः गुर्वाज्ञानुसारेण निजोना बभूवुरित्यर्थः । यतः कामरूपिणः ॥ ३२-३३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तद्वाक्यमेव दर्शयति—भगवन्निति सार्द्धत्रयेण । अहं न जानामीति त्वया न वक्तव्यं सर्वज्ञत्वादिति सूचयन् सम्बोधयति—हे भगवन्निति । नोस्माकं पूर्ववैरिणो बलेरिदानीं भूयानुद्यमो जातः अत इममुद्यमं बलि वाऽहमविषह्यं सोढुमशक्यं मन्ये । स इदानीं तेजसा ऊर्जितो वद्धितः केन हेतुना आसीत् ? । न केवलं ममैवायम् अविषह्यः, किन्तु कुतोऽप्युपायात् कश्चिदप्येनं प्रतिव्योदुमपाकर्तुमधीश्वरः समर्थो न दृश्यते इति शेषेणान्वयः ॥ २५ ॥ * * असामर्थ्यं तस्य दुर्धर्षत्वं कारणमाह—पिबन्निति । मुखेनेदं विश्वं पिबन्निव दश दिशो लिहन् आस्वादयन्निव दृग्भर्तेर्त्रैदिशो दहन्निव च संवर्ताग्निः प्रलयाग्निरिवोत्थित इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ * * अतो यत एतस्य ओजआदि जातं यतश्च ओजआदेरेतस्य सम्यक् महानुद्यमो जातस्तदेतस्य मद्रिपोः दुर्धर्षत्वस्य कारणं ब्रूहीत्यन्वयः । ओज इन्द्रियसामर्थ्यम् । सहोऽन्तःकरणसामर्थ्यम् । बलं देहसामर्थ्यम् । तेजः प्रभावः ॥ २७ ॥ * * हे मघवन् । अस्य तव शत्रोरुन्नतेः कारणमहं जानामीत्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायामाह—शिष्यायेति । शिष्याय श्रद्धाभक्त्यतिशयेन स्वसर्वस्वोपहारकाय बलये भृगुभिः भृगुकुलोत्पन्नैः शुक्रादिभिः स्वीयमेव तेज उपभृतं प्रत्युपहारत्वेन दत्तमित्यर्थः । नन्वेवं स्वतेजोदाने कथं तेषां सामर्थ्यमित्याकाङ्क्षायामाह—ब्रह्मवादिभिरिति, परब्रह्मावतारारामकृष्णादिचरितकीर्तनश्रवणादितत्परैरित्यर्थः । तथाच भगवद्भजनप्रभावात् तेषां सर्वसामर्थ्यमिति भावः । त्वया तु ऐश्वर्यमत्तेन न तथा मदाराधनं कृतं तथात्वे मयाऽपि त्वयि तेज उपभृतं स्यादिति मघवन्निति सम्बोधनेन सूचितम् ॥ २८ ॥ * * अतो भवान् भवद्विध ऐश्वर्यादिमानन्यो वा कोऽपि युद्धार्थमस्य पुरः स्थातुं न शक्तः न समर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—कृतान्तस्येति । यथा जनाः केऽपि कृतान्तस्य मृत्योः पुरः स्थातुं न शक्नुवन्ति तथेत्यर्थः । तर्ह्ययमपीश्वर एव स्यादित्याशङ्क्याह—वर्जयित्वेश्वरं हरिमिति ॥ २९ ॥ * * तर्हीदानीमस्माभिः किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—तस्मादिति । अस्याप्रे स्थातुं सामर्थ्याभावाद्ययं सर्वे त्रिविष्टपं स्वर्गमुत्सृज्य त्यक्त्वा निलयमदर्शनं यात । तर्हि पुनः स्वर्गप्राप्तिः अस्माकं कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां केनापि कालेन तदपि भविष्यतीत्याशयेनाह—कालमिति । यतः कालात् युष्माकं शत्रोर्बलेर्विपर्ययः पराभवो भविष्यति तं कालं प्रतीक्षन्तो यातेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ * * अत्यूर्जितपराक्रमस्यास्य कदापि पराभवो न सम्भवति तत्कथं कदा वा स्यादित्यपेक्षायामाह—एष इति एष बलिर्विप्राणां बलेन उदकमुत्तरोत्तरमधिकं फलं यस्य तथाविधः, अत एव सम्प्रत्यूर्जितो महान् विक्रमो यस्य सः, तेषामेव विप्राणाम् अपमानं यदा करिष्यति तदा तेनैव सानुबन्धो दैत्यादिस्वयूथसहितो विनङ्क्ष्यति पराभूतो भविष्यतीत्यर्थः । इदमपीन्द्रसन्तोषार्थं व्यवहारदृष्ट्यैवोक्तं, वस्तुतस्तु तत्कृतस्य विप्रावमानस्य भगवद्भक्तानुकूलत्वात् स तस्य महाकीर्तिस्वर्गाधिकमुत्तमैश्वर्यभोगद्वारपालीकृतविष्णुत्वभावमन्वन्तरेन्द्रत्वादिहेतुरेव अभूदिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ * * अर्थात्तुदर्शिना यथावद्विचारनिपुणेन गुरुणा एवं सुमन्त्रितो विचारपूर्वकमुक्तोऽर्थः कार्यं येषां ते गीर्वाणा देवास्त्रिविष्टपं स्वर्गं हित्वा जग्मुः, यत्र कुत्र विचेरुरित्यर्थः । ननु दैत्यानामपि सर्वत्र सञ्चारस्य सत्त्वात् तथा विचरणेऽपि कथं देवानां निर्वाह इत्याशङ्क्याह—कामरूपिण इति । यथेष्टरूपधारणे सामर्थ्यादलक्षितरूपेण विचेरुरिति भावः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह । भगवन्निति सार्द्धैस्त्रिभिः । भगवन्निति । हे भगवन्, नोऽस्माकं पूर्ववैरिणः देवासुरयुद्धे पराजितस्येत्यर्थः । बलेः अधुना अयमिति शेषः, भूयान् महान् उद्यमः, दृश्यते । इममेतदुद्यमं, अविषह्यं सोढुमशक्यं, मन्ये । केन हेतुना, अयं तेजसा ऊर्जितः प्रबलः, आसीत् ॥ २५ ॥ * * नैनमिति । एनं बलिं कश्चिदपि पुमान्, कुतो वापि केनाप्युपायेनेत्यर्थः । प्रतिव्योदुमपाकर्तुम्, अधीश्वरः न । अयं मुखेन, इदं जगत्, पिबन्निव, दश दिशः लिहन्निव, उत्थितः संवर्ताग्निः प्रलयाग्निः इव, दृग्भिः नभः, दहन्निव आस्ते ॥ २६ ॥ * * ब्रूहीति । मद्रिपोः मम शत्रोः बलेः एतस्य दुर्धर्षत्वस्य कारणं, ब्रूहि यतः कारणात् ओजः सहः बलं, एतदेष इत्यर्थः । समुद्यमः आसीत् । तत्र ओज इन्द्रियबलं, सहो मानसं, बलं

वैदिकम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं विज्ञापित आह गुरुः । जानामीति । हे भगवन्, अस्य शत्रोः त्वच्छत्रोर्बलेः, उन्नतेरौन्नत्यस्य, कारणं जानामि, किं तदित्यत्राह । ब्रह्मवादिभिः भृगुभिः शुक्रादिभिः, शिष्याय बलये, तेजः उपभृतं समाहितं, बलौ तेजो निहितमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भवद्विध इति । ईश्वरं हरिं, वर्जयित्वा भवद्विधः कश्चिदन्यः, भवान्वापि, कृतान्तस्य मृत्योः, पुरः, जनः यथा तथा, अस्य पुरः, स्थातुं शक्तः न । क्षणमपि स्थातुं न शक्नुयादित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ मन्त्रमाह । तस्मादिति । तस्मात्तस्य जेतुमशक्यत्वात् सर्वे यूयं, त्रिविष्टपं स्वर्गं, उत्सृज्य त्यक्त्वा, निलयमदर्शनं, यात गच्छत । कथंभूताः यतो येन कालेन, शत्रोः विपर्ययः पराजयः, भविष्यति । कालं तमवसरं प्रतीक्षन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः ॥ ३० ॥ कोऽसौ कालस्तत्राह । एष इति । एषोऽयं बलिः, संप्रति अधुना, विप्राणां बलं तेनोदकं उत्तरोत्तराधिकफलं यस्य सः, ऊर्जितो बलयुतो विक्रमः पराक्रमो यस्य सः, एवंविधः आस्ते । स पुनः एषां विप्राणामेव, अपमानेन, सानुबन्धः समृद्धिसहितः, विनङ्क्ष्यति औन्नत्यरहितः भाविष्यति, तं कालं प्रतीक्षतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं, अर्थानुदर्शना तत्तत्कालोचितकर्तव्यप्रयोजनाभिज्ञेन, गुरुणा बृहस्पतिना, सुमन्त्रितः अर्थः काय येषां ते, ते गीर्वाणाः सुराः, त्रिविष्टपं स्वर्गं, हित्वा त्यक्त्वा, कामरूपिणः सन्तः, जग्मुः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

‘भगवन् ! मेरे पुराने शत्रु बलिने इस बार युद्धकी बहुत बड़ी तैयारी की है । मुझे ऐसा जान पड़ता है कि हमलोग उनका सामना नहीं कर सकेंगे । पता नहीं, किस शक्तिसे इनकी इतनी बढ़ती हो गयी है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मैं देखता हूँ कि इस समय बलिको कोई भी किसी प्रकारसे रोक नहीं सकता । वे प्रलयकी आगके समान बढ़ गये हैं और जान पड़ता है मुखसे इस विश्वको पी जायेंगे, जीभसे दसों दिशाओंको चाट जायेंगे और नेत्रोंकी ज्वालासे दिशाओंको भस्म कर देंगे ॥ २६ ॥ ❀ ❀ आप कृपा करके मुझे बतलाइये कि मेरे शत्रुकी इतनी बढ़तीका, जिससे किसी प्रकार भी दबाया नहीं जा सकता, क्या कारण है ? इसके शरीर, मन और इन्द्रियोंमें इतना बल और इतना तेज कहाँसे आ गया है कि इसने इतनी बड़ी तैयारी करके चढ़ाई की है ?’ ॥ २७ ॥ ❀ ❀ देवगुरु बृहस्पतिजीने कहा—‘इन्द्र ! मैं तुम्हारे शत्रु बलिकी उन्नतिका कारण जानता हूँ । ब्रह्मवादी भृगुवंशियोंने अपने शिष्य बलिको महान् तेज देकर शक्तियोंका खजाना बना दिया है ॥ २८ ॥ ❀ ❀ सर्वशक्तिमान् भगवान्को छोड़कर तुम या तुम्हारे-जैसा और कोई भी बलिके सामने उसी प्रकार नहीं ठहर सकता, जैसे कालके सामने प्राणी ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इसलिये तुमलोग स्वर्गको छोड़कर कहीं छिप जाओ और उस समयकी प्रतीक्षा करो, जब तुम्हारे शत्रुका भाग्यचक्र पलटे ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इस समय ब्राह्मणोंके तेजसे बलिकी उत्तरोत्तर वृद्धि हो रही है । उसकी शक्ति बहुत बढ़ गयी है । जब यह उन्हीं ब्राह्मणोंका तिरस्कार करेगा, तब अपने परिवार-परिकरके साथ नष्ट हो जायगा’ ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ बृहस्पतिजी देवताओंके समस्त स्वार्थ और परमार्थके ज्ञाता थे । उन्होंने जब इस प्रकार देवताओंको सलाह दी, तब वे स्वेच्छानुसार रूप धारण करके स्वर्ग छोड़कर चले गये ॥ ३२ ॥

देवेष्वथ निलीनेषु बलिर्वैरोचनः पुरीम् । देवधानीमधिष्ठाय वशं निन्ये जगत्त्रयम् ॥ ३३ ॥
तं विश्वजयिनं शिष्यं भृगवः शिष्यवत्सलाः । शतेन ह्यमेधानामनुव्रतमयाजयन् ॥ ३४ ॥
ततस्तदनुभावेन भुवनत्रयविश्रुताम् । कीर्तिं दिक्षु वितन्वानः स रेज उडुराडिव ॥ ३५ ॥
बुभुजे च श्रियं स्वृद्धां द्विजदेवोपलम्भिताम् । कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामनाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अथ देवेषु निलीनेषु वैरोचनः बलिः देवधानीं पुरीम् अधिष्ठाय जगत्त्रयं वशं निन्ये ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ शिष्यवत्सलाः भृगवः विश्वजयिनम् अनुव्रतं तं शिष्यं ह्यमेधानां शतेन अयाजयन् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ततः तदनुभावेन भुवनत्रयविश्रुतां कीर्तिं दिक्षु वितन्वानः सः उडुराट् इव रेजे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ च महामनाः आत्मानं कृतकृत्यम् इव मन्यमानः द्विजदेवोपलम्भितां स्वृद्धां श्रियं बुभुजे ॥ ३६ ॥

इत्यष्टमे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुमयाजयन् । अनुव्रतमनुवर्तिनम् ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलम्भितां प्रापिताम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अथ कात्स्न्येन । देवा धीयन्ते निधीयन्तेऽत्रेति देवधानी अमरावती ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं प्राप्तं शतक्रतून्विनैव केवलबलेनावाप्तम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ततः शतक्रतुयाजनोत्तरम् । तेषां विप्राणाम् । अनुभावेन प्रतापेन । स बलिः ॥ ३५ ॥ द्विजेषु दीव्यन्ति द्योतन्त इति द्विजदेवा भृगवः । इवेन सर्वथा कृतकृत्यत्वाभाव उक्तः । विष्णुपक्षपातेन देवजयावश्यंभावनिश्रयादिति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

देवेष्विति । एवं देवेषु निलीनेषु सत्सु अथानन्तरं विरोचनपुत्रो बलिर्देवधानीमिन्द्रपुरीमधिष्ठाय जगत्त्रयं भूरादिलोकत्रयं वशं निन्ये ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तमिति । शिष्ये वत्सलाः कृपायुक्ताः भृगवः शुकादयः अनुव्रतमनुवर्तिनं विश्वजयिनं च शिष्यं बलिं हयमेधानां शतेन अयाजयन् । एवं प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुम् इति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः तदनुभावेन यज्ञानुष्ठानप्रभावेण विश्रुतां प्रसिद्धां स्वकीर्तिं दशदिक्षु वितन्वानो वित्तारयन् स बलिरुडुराट् चन्द्रमा इव रेजे ॥ ३५ ॥ बुभुज इति । यथेष्टविषयलाभान्महन्मनो यस्य सः आत्मानं कृतकृत्यमिति मन्यमानो द्विजेषु क्षत्रियादिषु देवा देववत्पूज्या ये ब्राह्मणास्तैरुपलम्भितां प्रापितां स्वृद्धां श्रियं च बुभुजे ॥ ३६ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायोऽष्टमस्य टीकां पञ्चदशे व्यधात् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं देवेष्वन्तर्हितेषु सत्स्वथ वैरोचनो बलिर्देवधानी पुरीमधिष्ठाय लोकत्रयं स्ववशमकरोत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ततस्तं विश्वजयिनं शिष्यमनुव्रतं बलिं तद्वत्सला भृगवो हयमेधानां शतेनायाजयन् प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुमयाजयन् इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ततो हयमेधयागशतप्रभावेण लोकत्रयव्याप्तां कीर्तिं वितन्वानः स बलिश्चन्द्र इव रराज ॥ ३५ ॥ द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलम्भितां प्रापितां सुसमृद्धां श्रियं सम्पदं बुभुजे, कथम्भूतः ? महामनाः दीर्घसङ्कल्पः आत्मानं कृतं कृत्यं कर्तव्यप्रयोजनं येन तं कृतार्थमिव मन्यमानः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

द्विजाः भृगवस्त एवमदृष्टदातृत्वेन देवाः । उपलम्भितां प्रापिताम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अयाजयन् तदीयेन्द्रपदस्थिरीभावार्थमिति भावः ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ द्विजदेवाः विप्राः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमेऽसौ पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अयाजयन् तत्र स्थिरीकर्तुमिति भावः ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ स्वृद्धां सुष्ठु समृद्धां द्विजदेवैर्विप्रेरुपलम्भितां कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानः बुभुजे न तु तां प्राप्यापि जनः कृतकृत्यो भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं देवेषु निलीनेषु सत्सु अथानन्तरं विरोचनपुत्रो बलिः देवधानीं देवानां निवासरूपां पुरीमधिष्ठाय जगत्त्रयं भूरादिलोकत्रयं वशं निन्ये इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवं बलात् प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुं भृगवः शुकादयो ब्राह्मणा ह्यमेधानां शतेन तं विश्वजयिनमपि बलिम् अयाजयन्नित्यन्वयः । हठेन याजने हेतुमाह—शिष्यमिति । शिष्योऽपि यद्याज्ञोल्लङ्घी स्यात्तदा द्वेष्यतैवेत्याशङ्क्याह—अनुव्रतमिति, अनुवर्तिनमित्यर्थः । गुरवोऽपि यदि कठिनचित्तास्तदा तथाभूतमपि शिष्यमुपेक्षन्ते इत्यत आह—शिष्यवत्सला इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ततस्तदनन्तरं तदनुभावेन यज्ञानुष्ठानप्रभावेण भुवनत्रये विश्रुतां प्रसिद्धां स्वकीर्तिं दशदिक्षु वितन्वानो विस्तारयन् स बलिरुडुराडिव रेजे इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ अथेष्टविषयलम्भान्महन्मनो यस्य स आत्मानं कृतकृत्यमिव मन्यमानो द्विजेषु क्षत्रियादिषु देवा देववत्पूज्या ये ब्राह्मणास्तैरुपलम्भितां प्रापितां खृद्धां श्रियं च बुभुजे इत्यन्वयः । इवशब्देन वस्तुतः कृतकृत्यो नास्ति भगवद्भजनरहितत्वाद्विषयाणां तुच्छत्वाच्चेति सूचितम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र स्वोक्तनिर्वाहरूपणे । पञ्चदशो गतो वृत्तिं सामर्थ्यविनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

देवेष्विति । देवेषु अथ कास्म्येन, विलीनेषु सत्सु, वैरोचनो विरोचनसुतः बलिः, देवधानीममरावतीं पुरीं, अधिष्ठाय जगत्त्रयं लोकत्रयं, वशं निन्ये स्ववशमकरोत् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तमिति । ततः शिष्यवत्सलाः भृगवः, विश्वजयिनं विहित-विश्वजयं शिष्यं, अनुव्रतं तं बलिं, ह्यमेधानां शतेन, अयाजयन् । तदिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुमयाजयन्निति भावः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तत इति । ततः तदनुभावेन ह्यमेधयागशताचरणप्रभावेण, भुवनत्रयविश्रुतां लोकत्रयव्याप्तामित्यर्थः । कीर्तिं दिक्षु, वितन्वानः स बलिः, उडुराट् चन्द्रमा इव, रेजे रराज ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ बुभुज इति । द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलम्भिता प्रापिता तां, खृद्धां सुसमृद्धां च, श्रियं संपदं, महामना दीर्घसंकल्पः, आत्मानं कृतं कृत्यं प्रयोजनं येन तं, कृतार्थमिवेत्यर्थः । मन्यमानः सन्, बुभुजे ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भाषानुवादः

देवताओंके छिप जानेपर विरोचननन्दन बलिने अमरावतीपुरीपर अपना अधिकार कर लिया और फिर तीनों लोकोंको जीत लिया ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ जब बलि विश्वविजयी हो गये, तब शिष्यप्रेमी भृगुवंशियोंने अपने अनुगत शिष्यसे सौ अश्वमेध यज्ञ करवाये ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ उन यज्ञोंके प्रभावसे बलिकी कीर्ति-कौमुदी तीनों लोकोंसे बाहर भी दसो दिशाओंमें फैल गयी और वे नक्षत्रोंके राजा चन्द्रमाके समान शोभायमान हुए ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मण-देवताओंकी कृपासे प्राप्त समृद्धलक्ष्मीका वे बड़ी उदारतासे उपभोग करने लगे और अपनेको कृतकृत्य-सा मानने लगे ॥ ३६ ॥

इत्यष्टमे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमातादितिस्तदा । हृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप्यदनाथवत् ॥ १ ॥
 एकदा कश्यपस्तस्या आश्रमं भगवानगात् । निरुत्सवं निरानन्दं समाधेर्विरतश्चिरात् ॥ २ ॥
 स पत्नीं दीनवदनां कृतासनपरिग्रहः । सभाजितो यथान्यायमिदमाह कुरुद्वह ॥ ३ ॥
 अप्यभद्रं न विप्राणां भद्रे लोकेऽधुनाऽऽगतम् । न धर्मस्य न लोकस्य मृत्योश्छन्दानुवर्तिनः ॥ ४ ॥
 अपि वाकुशलं किञ्चिद् गृहेषु गृहमेधिनि । धर्मस्यार्थस्य कामस्य यत्र योगो ह्ययोगिनाम् ॥ ५ ॥
 अपि वातिथयोऽभ्येत्य कुटुम्बासक्त्या त्वया । गृहादपूजिता याताः प्रत्युत्थानेन वा क्वचित् ॥ ६ ॥
 गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि । यदि निर्यान्ति ते नूनं फेरुराजगृहोपमाः ॥ ७ ॥
 अप्यग्नयस्तु वेलायां न हुता हविषा सति । त्वयोद्विग्नधिया भद्रे प्रोषिते मयि कर्हिचित् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं पुत्रेषु नष्टेषु दैत्यैः त्रिविष्टपे हृते तदा देवमाता अदितिः अनाथवत् पर्यतप्यत् ॥ १ ॥ ❀ ❀
 एकदा चिरात् समाधेः विरतः भगवान् कश्यपः निरुत्सवं निरानन्दं तस्याः आश्रमम् अगात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ कुरुद्वह
 कृतासनपरिग्रहः यथान्यायं सभाजितः सः दीनवदनां पत्नीम् इदम् आह ॥ ३ ॥ ❀ ❀ भद्रे अधुना लोके विप्राणाम्
 अभद्रं न अपि आगतम् धर्मस्य न मृत्योः छंदानुवर्तिनः लोकस्य न अपि ॥ ४ ॥ ❀ ❀ गृहमेधिनि यत्र हि अयोगिनां
 योगः तेषु गृहेषु धर्मस्य अर्थस्य कामस्य किञ्चित् अकुशलम् अपि वा ॥ ५ ॥ ❀ ❀ क्वचित् वा अतिथयः अभ्येत्य
 कुटुम्बासक्त्या त्वया प्रत्युत्थानेन अपूजिताः गृहात् याताः अपि वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ येषु गृहेषु अतिथयः सलिलैः अपि
 नार्चिताः यदि निर्यान्ति ते नूनं फेरुराजगृहोपमाः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सति भद्रे मयि प्रोषिते उद्विग्नधिया त्वया वेलायां
 कर्हिचित् अग्नयः हविषा न हुताः तु ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

षोडशे पुत्रनाशेन शोचन्त्या अदितेः पतिः । प्रार्थितः कश्यपः प्राह पयोव्रतमितीर्यते ॥ १ ॥

इदानीं श्रीवामनावतारप्रसंगमाह एवमित्यादि यावत्समाप्ति । नष्टेष्वदृष्टेषु सत्सु ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ स कश्यपः
 पत्नीमिदमाह ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दीनवदनत्वादिकमालक्ष्य बहुधा विकल्पयन्पृच्छति अप्यभद्रमिति सप्तभिः । हे भद्रे मृत्योश्छन्द-
 मिच्छामनुवर्तत इति तथा । मृत्युवशवर्तिनो जनस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हे गृहमेधिनि । अपि वा किं वा गृहेषु धमादिः
 किञ्चिदकुशलमिति काका प्रश्नः । यत्र येषु गृहेषु । अयोगिनामपि योगः स्वधर्मादिना योगफलं भवति ॥ ५ ॥ ❀ ❀
 किं वा त्वयाऽपूजिता एवाभ्येत्य गृहाद्याताः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नार्चिता अनर्चिताः संतो यदि निर्गच्छन्ति ते गृहाः फेरुराजः
 सृगालराजस्तदीयविवरतुल्याः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ वेलायां होमकाले कर्हिचिन्न हुताः किम् ॥ ८-९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वतिना तस्याः सनाथत्वमुक्तम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्या अदितेः । भगवान् भूतगत्यागत्यादिज्ञः ॥ २ ॥
 सभाजितोर्चितः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अपीति संभावनायाम् । विप्रादीनामभद्रं किं नागतम् । इत्यर्थ इति । छंदश्छन्दस्य “छंदः

पद्ये च वेदे च स्वेच्छाचाराभिलाषयोः” इत्युक्तेरनेकार्थत्वेनात्रेच्छार्थो ग्राह्य इति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ काकुशशोकभीत्यादिना ध्वनिविकृतिः । सा च किंशब्दद्योत्या । योगफलं मोक्षः “गृहेष्यस्य गतिं यायाद्राजंस्तद्भक्तिभाङ्गनरः” इत्युक्तेः । “मद्वार्त्तायातया-मानां न बंधाय गृहा मताः” इत्याद्युक्तेश्च ॥ ५ ॥ ❀ ❀ वाप्यर्थः । प्रत्युत्थानेनाप्यपूजिता इत्यर्थः । यद्वा—प्रत्युत्थानमुपलक्षण-मासनान्नदानादेः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अतिथ्यनर्चनेन गृहस्थो न शोभते इत्याह—गृहेष्विति ॥ ७-८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

षोडशे तु पुत्रदुःखदुःखितामदिति पतिः । पयोव्रतं जगादात्र श्लोकाः सार्द्धा द्विषण्मिताः (६२ ॥)

उवाचपञ्चकं (५) प्रोक्तं स्यात्त्रिषष्टिरनुष्टुभाम् (६३) ॥ १६ ॥ एवमिति । एवं स्वपुत्रेष्विन्द्रादिषु नष्टेषु अदर्शनं गतेषु सत्सु त्रिविष्टपे स्वर्गे च दैत्यैर्हृते सति तदा देवमाता अदितिरनाथवत् रक्षकरहितवदत्प्यत ॥ १ ॥ ❀ ❀ एकदेति । एकदा निरुत्सवं निरानन्दं च तस्या आश्रमं समाधेः सकाशाच्चिराद्विरतो निवृत्तो भगवान् कश्यपः अगात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ स इति । हे कुरुद्रह ! यथान्यायं देशकालाद्यनुसारेण यथायोग्यं सभाजितः अदित्या पूजितः कृतः आसनस्य परिग्रहः स्वीकारो येन स कश्यपो दीनवदनां पत्नीमदितिभिर्दं वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अपीति । अपि प्रश्ने । हे भद्रे ! अपि किमधुना लोके विप्राणामभद्रं दुःखं तु नागतं किं वाऽधर्मस्य भद्रं तु नागतं तथा मृत्योश्छन्दमिच्छामनुवर्तते इति तथा तस्य मृत्युवशवर्त्तिनः लोकस्याभद्रं नागतम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अपीति । हे गृहमेधिनि ! हे गृहस्वामिनि ! अपि वा किंवा गृहेषु धर्मादेः किञ्चिदकुशलं हासो जात इति शेषः । यत्र येषु गृहेषु अयोगिनां योगाभ्यासरहितानामपि योगः स्वधर्माचरणादिना योगफलं भवति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अपीति । अपि किंवा क्वचित्कदाचित् अतिथयः अभ्येत्य आगत्य कुटुम्बासक्त्या त्वया प्रत्युत्थानादिनाप्यपूजिता गृहाद्याताः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गृहेष्विति । येषु गृहेष्वतिथयोऽभ्येत्य यदि सलिलैरपि नार्चिताः सत्काररहिताः सन्तो निर्यान्ति तदा ते गृहा नूनं निश्चयेन फेरुराजः शृगालनाथस्तद्गृहोपमाः तद्विवरतुल्या एव ॥ ७ ॥ अपीति । हे सति ! हे भद्रे ! मयि प्रोषिते देशान्तरं गते सति उद्विग्ना धीर्यस्यास्तया त्वया वेलायां होमकाले अपि किमग्नयो हविषा न हुताः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं बलेरिन्द्राधिपत्यप्राप्तिप्रकारमभिधायाथ भगवतो वामनावतारं प्रस्तोष्यन् तदुपोद्घातरूपां कथां तावत्प्रस्तौति मुनिः—एवमिति । इत्थं पुत्रेष्विन्द्रादिषु नष्टेष्वदृश्येषु सत्सु दैत्यैस्त्रिविष्टपे हृते च सति देवमाता अदितिरनाथवदसहाया इव पर्यतप्यत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ एवं परितप्यन्त्यामदित्यां कदाचिद्भगवान् कश्यपश्चिरात् समाधेर्विरतः तस्या अदितेराश्रम-माजगाम, कथम्भूतम् ? निर्गतः उत्सवो यस्मान्निर्गत आनन्दा यस्मात्तम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ स कश्यपः कृत आसनपरिग्रहो येन स यथान्यायं सभाजितः सम्यक्पूजितः हे कुरुद्रह ! दीनं वदनं यस्यास्तां पत्नीम् इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दीनवदनामालक्ष्य बहुधा विकल्पयता कश्यपेन पृष्ठमाह—अपीति सप्रभिः । अपीति प्रश्नद्योतकमव्ययं, हे भद्रे ! अधुना लोके विप्राणां गवां धर्मस्य लोकस्य जनस्य कथम्भूतस्य मृत्योः छन्दमिच्छामनुवर्तते इति तथा तस्य चाऽभद्रमकुशलं न हि ॥ ४ ॥ हे गृहमेधिनि ! अपि वा किं गृहेषु धर्मादेः किञ्चिदकुशलमिति काका प्रश्नः । गृहान्विशिनष्टि, यत्र येषु गृहेष्वयोगिनामपि योगः स्वधर्मादिना योगफलं भवति यद्वा अयोगिनामेव योगः आसक्तिर्योगिनान्तु नेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अतिथयः आगत्य कुटुम्बासक्त्या त्वया प्रत्युत्थानादिना कदाचिदप्यपूजिताः सन्तो गृहात् याता गताः किं वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यद्यतिथ-योऽभ्येत्य येषु गृहेषु सलिलैरप्यनर्चितासन्तो निर्गच्छन्ति तर्हि ते गृहाः नूनं शृगालनाथबिलतुल्या एव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ हे सति भद्रे ! मयि प्रोषिते प्रस्थिते सत्युद्विग्नधिया त्वया अग्नयः आहवनीयादयस्त्वदधीनाः हविषा वेलायामुदिते सूर्ये “प्रातर्जुहोति” इत्युक्तप्रातरादिकाले न हुताः किं वा ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तस्या अदित्याः ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ आदित्यलोके विप्राणामभद्रं नागतमपि किं धर्मस्याभद्रं नागतमपि किम् अर्थस्याभद्रं नागतमपि छन्दानुवर्तिनो मृत्योः सकाशादभद्रं लोकस्य नागतं किम् अयोगिनां संसारिणां यत्र येषु धर्मादियोगोस्ति तेषु किञ्चिदप्यकुशलं नहीति तत्रानुर्कषः कर्तव्यः ॥ ४-६ ॥ ❀ ❀ प्रेतराजगृहोपमाः श्मशानतुल्याः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ वेलायामिति योग्यकाले प्रोषिते गृहादन्यत्र स्थिते ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अपि, प्रश्नेः विप्राणामभद्रं नागतं न प्राप्तं न वा लोकस्य । लोकं विशिनष्टि मृत्योरुच्छन्दानुवर्तिनः ॥ ४-१० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

षोडशे कश्यपप्रश्नैरदितस्तं न्यवेदयत् । स्वपुत्रदुःखं तच्छान्त्यै स प्रोवाच पयोव्रतम् ॥ १ ॥

नष्टेषु अदृष्टेषु सत्सु ॥ १-२ ॥ * * स कश्यपः ॥ ३ ॥ * * दीनवदनत्वादेः कारणं विकल्पयन् बहुधा पृच्छति—अप्यभद्रमिति सप्तभिः । अपीति प्रश्ने । विप्राणामभद्रं नागतं न प्राप्तं न वा धर्मस्य न वा लोकस्य । लोकं विशिनष्टि मृत्योः छन्दमिच्छामनुवर्तते इति तस्य ॥ ४ ॥ * * अकुशलं वा धर्मादेः यत्र गृहेषु अयोगिनां कर्मिणामपि योगः योगफलप्राप्तिः ॥ ५ ॥ * * प्रत्युत्थानेनाप्यपूजिताः ॥ ६ ॥ * * फेरुः शृगालः ॥ ७-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पुत्रैश्चर्यसिद्धयर्थमदित्या प्रार्थितः कश्यपस्तं प्रति पयोव्रतमुक्तवानिति वर्णयति—एवमिति षोडशेन । नष्टेषु अदर्शनं गतेषु ॥ १-२ ॥ * * स कश्यपः ॥ ३ ॥ * * दीनवदनामालक्ष्य पृच्छति—अपीति सप्तभिः । अपीति प्रश्ने । हे भद्रे, विप्राणां धर्मस्य वा मृत्योः छन्दमिच्छामनुवर्तते इति तथा तस्य लोकस्य जनस्य वा अभद्रं नागतम् ॥ ४ ॥ हे गृहमेधिनि ! अपि वा किं वा गृहेषु धर्मादेः किञ्चिदकुशलम् यत्र गृहेष्वयोगिनामनुदरीतिवन्नवर्थः मन्दसाधकानामपि योगः साधनाचरणेऽधिकार इत्यर्थः ॥ ५ ॥ * * किंवा त्वया प्रत्युत्थानेनाप्यपूजिताः एव अभ्येत्य गृहाद्याताः ॥ ६ ॥ फेरुराजः शृगालराजः ॥ ७ ॥ * * अपि किंवा वेलायां होमसमये कर्हिचिन्न हुताः ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अदित्याः पुत्रनाशादिदुःखे तु विनिरूपिते । कश्यपेन व्रतं प्रोक्तं षोडशे तन्निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं सति बलीन्द्रयोरुभयोरनुग्रहार्थं भगवान् श्रीवामनरूपो जातस्तत्प्रसङ्गमाह—एवमित्यादिना । एवमुक्तप्रकारेण स्वपुत्रेष्विन्द्रादिषु नष्टेषु अदर्शनं गतेषु सत्सु त्रिविष्टपे स्वर्गे च दैत्यैर्हृते सति तदा देवमाता अदितिरनाथवत् रक्षकरहितवत् अतप्यदित्यन्वयः । वस्तुतस्तु रक्षकस्य कश्यपस्य पत्युर्भगवत्स्य सत्त्वावृत्तिप्रयोगः ॥ १ ॥ * * एकदा तस्या आश्रमं कश्यपः अगादित्यन्वयः । स्वर्गे हृते साऽपि कुत्रचिदन्यत्रैवास्तीति सूचयन्नाश्रमं विशिनष्टि—निरुत्सवमिति । इन्द्रादयः पुत्रास्ततोऽप्यन्यत्रैव सन्तीति सूचयन्नाह—निरानन्दमिति । कश्यपस्तदा कुत्र गत आसीदित्याकाङ्क्षायामाह—समाधेः सकाशाच्चिराद्विरतो निवृत्त इति । तदागमनेऽपि किं स्यादिति शङ्कानिरासायाह—भगवानिति । भगवदुपासकत्वेन सर्वोपायज्ञः सर्वं कर्तुं समर्थश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ * * यथान्यायं देशकालाद्यनुसारेण यथायोग्यं सभाजितः अदित्या पूजितः कृतः आसनस्य परिग्रहः स्वीकारो येन स कश्यपो दीनवदनां शुष्कवदनां पत्नीम् अदितिमिदं वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः । हे कुरुद्रह इति सम्बोधनं त्वं महाकुले उत्पन्नोऽस्यतो मद्रचने विश्वासस्त्वया कार्य इति सूचनार्थम् ॥ ३ ॥ * * तत्र दीनवदनत्वादिकमालक्ष्य तत्र कारणं बहुधा विकल्पयन् पृच्छति—अप्यभद्रमिति सप्तभिः । पूर्वं तु तत्र वदनमेवं दीनं नाभूदिति सूचयन् सम्बोधयति—हे भद्रे इति । अपीति प्रश्ने । अपि किमधुना लोके विप्राणामभद्रमापत्तिस्तु नागतम् । तदभद्रे किं स्यादित्यपेक्षायां धर्माचरणस्य विप्रोपदेशपूर्वकत्वात् तदभद्रे धर्मेहानिः स्यादिति सूचयन् पृच्छति—न धर्मस्येति । धर्मस्याभद्रं तु नागतमित्यन्वयः । भवतु धर्महानिस्ततोऽपि किं स्यादित्याकाङ्क्षायां धर्मविनाशे प्राणिविनाश एव भवतीति सूचयन्नाह—न लोकस्येति । मृत्योरुच्छन्दमिच्छामनुवर्तते इति तथाभूतस्य लोकस्याभद्रं विनाशस्त्वधुना नागतं किम्, इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * हे गृहमेधिनि हे गृहस्वामिनि अपि वा किं वा गृहेषु धर्मादेः किञ्चिदकुशलं ह्यसौ जात इति शेषः । यत्र येषु गृहेषु अयोगिनां योगाभ्यासरहितानामपि योगः स्वधर्माचरणादिना योगफलं भवति । सम्बोधनेन धर्मादिहान्यैव गृहस्थस्य दैन्यं भवति नान्यथेति सूचितम् ॥ ५ ॥ अपि वा किंवा कचित् कदाचित् अतिथयोऽभ्येत्य आगत्य त्वया प्रत्युत्थानादिनाऽप्यपूजिता गृहाद्याता इत्यन्वयः । अपूजनं हि गृहासक्त्या सम्भवतीत्याशयेनाह—कुटुम्बासक्त्येति ॥ ६ ॥ * * अतिथिपूजनं विना तु गृहस्थस्य सर्वं व्यर्थं महाननर्थश्चेति सूचयन्नाह—गृहेष्विति । येषु गृहेषु अतिथयोऽभ्येत्य यदि अनर्चिताः सत्काररहिताः सन्तो यान्ति तदा ते गृहा नूनं निश्चयेन फेरुराजः शृगालनाथस्तद्गृहोपमाः तद्विवरतुल्या एवेत्यन्वयः । नन्वापद्रतेन भोजनादिदानेऽसमर्थेन कथं सत्कारः

कर्तव्य इत्याशङ्क्य भोजनादिसामर्थ्याभावेऽप्यासनजलादिप्रदानेन स्तुतिनमस्कारस्वागतवचनादिना सत्कारः कर्तव्य एवेत्याशयेनाह—सलिलैरपीति । अपिशब्देन आसनादिग्रहणम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भद्रे इति सम्बोधनेन तव त्वेवं प्रमादो न सम्भवतीति सूचितम् । तथापि हे सति पतिव्रते मयि पत्यौ प्रोषिते देशान्तरं गते सति तु उद्विग्ना धीर्यस्यास्तया त्वया वेलायां होमकाले अपि किमग्नयो हविषा न हुता इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पुत्रनाशेन शोचन्त्याः षोडशे त्वदितेः पतिः । कश्यपः प्रार्थितः प्राह पयोव्रतमितीरितम् ॥ १ ॥

एवं बलेरिन्द्राधिपत्यमभिधाय भगवतो वामनावतारं प्रस्तोष्यन् तदुपोद्घातरूपां कथां तावत् प्रस्तौति मुनिः । एवमिति । एवमित्थं, पुत्रेष्विन्द्रादिषु, नष्टेष्वदृश्येषु सत्सु, दैत्यैः त्रिविष्टपे स्वर्गे, हृते सति च, अन्तरतिखिन्नेति शेषः । देवमाता अदितिः, तदा अनाथवदसहाया इव, पर्यतप्यन् ॥ १ ॥ ❀ ❀ एकदेति । एवमदित्यां परितपन्त्यां सत्यामिति शेषः । एकदा कदाचित्, भगवान् महैश्वर्यसंपन्नः, कश्यपः चिरात् समाधेः, विराः सन्, तस्या अदितेः निर्गत उत्सवो यस्मात्तं, निर्गत आनन्दो यस्मात्तं, आश्रमं, अगात् आजगाम ॥ २ ॥ ❀ ❀ स पत्नीमिति । स कश्यपः, कृतः आसन-परिग्रहो येन सः, विहितोऽदित्यर्पितासनस्वीकारः, यथान्यायं यथायोग्यं, सभाजितः सम्यक् पूजितः सन्, हे कुरुद्वह राजन्, दीनं वदनं यस्यास्तां, पत्नीमदिति, इदं वक्ष्यमाणं, आह ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पत्न्या वदनं दीनमालक्ष्य बहुधा विकल्पयता कश्यपेन यत्पृष्टं तदाह सप्तमिः । अपीति । अपीति प्रश्नद्योतकमव्ययम् । भद्रे, अधुना लोके, विप्राणां गवां च, अभद्रं न अपि, तथा धर्मस्य अभद्रं न अपि, तथा मृत्योः छन्दानुवर्तिन इच्छानुसारेण वर्त्तमानस्य, लोकस्य अभद्रं न अपि ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अपि वेति । हे गृहमेधिनि, यत्र येषु गृहेषु अयोगिनां हि अयोगिनामपि, योगः स्वधर्मादिना योगफलं, भवति । तथा भूतेषु गृहेषु, धर्मस्य, अर्थस्य कामस्य च, किञ्चित् अकुशलमपि वा इति काका प्रश्नः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अपि वेति । हे भद्रे, अतिथयः अम्येत्यागत्य, कुटुम्बासक्त्या, त्वया प्रत्युत्थानेनाभ्युत्थानादिना, क्वचित् कदाचित्, वा अपूजिताः सन्तः, गृहात् याता गताः, अपि वा किं वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ गृहंष्विति । यतः येषु गृहेषु, यदि अतिथयः अभ्येत्य, सलिलैः अपि नाचिता अनर्चिताः सन्तः, निर्यान्ति निर्गच्छन्ति, तर्हि, ते गृहिणां गृहाः, फेरुराजगृहोपमाः, नूनं शृगालाधिपबिलतुल्या एव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अपीति । हे सति हे भद्रे, मयि प्रोषिते प्रस्थिते सति, कर्हिचित् उद्विग्नधिया त्वया, अग्नय आहवनीयादयो बह्वयः, त्वदधीना इति शेषः । वेलायां 'उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति' इत्युक्तप्रातरादिकाले इत्यर्थः । हविषा तु न हुताः अपि ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

कश्यपजीके द्वारा अदितिको पयोव्रतका उपदेश

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! जब देवता इस प्रकार भागकर छिप गये और दैत्यों ने स्वर्गपर अधिकार कर लिया, तब देवमाता अदितिको बड़ा दुःख हुआ । वे अनाथ-सी हो गयीं ॥ १ ॥ ❀ ❀ एक बार बहुत दिनोंके बाद जब परमप्रभावशाली कश्यप मुनिकी समाधि टूटी, तब वे अदितिके आश्रमपर आये । उन्होंने देखा कि न तो वहाँ सुख-शान्ति है और न किसी प्रकारका उत्साह या सजावट ही ॥ २ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! जब वे वहाँ जाकर आसनपर बैठ गये और अदितिने विधिपूर्वक उनका सत्कार कर लिया, तब वे अपनी पत्नी अदितिसे— जिसके चेहरेपर बड़ी उदासी छायी हुई थी— बोले ॥ ३ ॥ ❀ ❀ 'कल्याणि ! इस समय संसारमें ब्राह्मणोंपर कोई विपत्ति तो नहीं आयी है ? धर्मका पालन तो ठीक ठीक होता है ? कालके कराल गालमें पड़े हुए लोगोंका कुछ अमङ्गल तो नहीं हो रहा है ? ॥ ४ ॥ ❀ ❀ प्रिये ! गृहस्थाश्रम तो, जो लोग योग नहीं कर सकते, उन्हें भी योगका फल देनेवाला है । इस गृहस्थाश्रममें रहकर धर्म, अर्थ और कामके सेवनमें किसी प्रकारका विघ्न तो नहीं हो रहा है ? ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यह भी सम्भव है कि तुम कुटुम्बके भरण-पोषणमें व्यग्र रही हो, अतिथि आये हों और तुमसे बिना सम्मान पाये ही लौट गये हों, तुम खड़ी होकर उनका सत्कार करनेमें भी असमर्थ रही हो । इसीसे तो तुम उदास नहीं हो रही हो ? ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जिन घरोंमें आये हुए अतिथिका जलसे भी सत्कार नहीं किया जाता और वे ऐसे ही लौट जाते हैं, वे घर अवश्य ही गीदड़ोंके घरके समान हैं ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रिये ! सम्भव है, मेरे बाहर चले जानेपर कभी तुम्हारा चित्त उद्विग्न रहा हो और समयपर तुमने हविष्यसे अग्नियोंमें हवन न किया हो ! ॥ ८ ॥

यत्पूजया कामदुघान्याति लोकान्गृहान्वितः । ब्राह्मणोऽग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवात्मनो मुखम् ॥ ९ ॥
अपि सर्वे कुशलिनस्तव पुत्रा मनस्विनि । लक्ष्येऽस्वस्थमात्मानं भवत्या लक्षणैरहम् ॥ १० ॥

अदितिरुवाच

भद्रं द्विजगवां ब्रह्मन्धर्मस्यास्य जनस्य च । त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रं गृहमेधिन्गृहा इमे ॥ ११ ॥
अग्नयोऽतिथयो भृत्या भिक्षवो ये च लिप्सवः । सर्वं भगवतो ब्रह्मन्नुध्यानाच्च रिष्यति ॥ १२ ॥
को नु मे भगवन्कामो न सम्पद्येत मानसः । यस्या भवान्प्रजाध्यक्ष एवं धर्मान्प्रभाषते ॥ १३ ॥
तवैव मारीच मनःशरीरजाः प्रजा इमाः सत्त्वरजस्तमोजुषः ।

समो भवांस्तासुरादिषु प्रभो तथापि भक्तं भजते महेश्वरः ॥ १४ ॥

तस्मादीश भजन्त्या मे श्रेयश्चिन्तय सुव्रत । हतश्रियो हतस्थानान्सपत्नैः पाहि नः प्रभो ॥ १५ ॥
परैर्विवासिता साहं मग्ना व्यसनसागरे । ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हृतानि प्रबलैर्मम ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—गृहान्वितः यत्पूजया कामदुघान् लोकान् याति ब्राह्मणः अग्निः च सर्वदेवात्मनः विष्णोः मुखं वै ॥ ९ ॥
मनस्विनि अपि सर्वे तव पुत्राः कुशलिनः अहं लक्षणैः भवत्या आत्मानम् अस्वस्थं लक्ष्ये ॥ १० ॥ * * ब्रह्मन् द्विजगवां
धर्मस्य अस्य जनस्य च भद्रं गृहमेधिन् इमे गृहाः त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रम् ॥ ११ ॥ * * ब्रह्मन् अग्नयः अतिथयः भृत्याः ये च
लिप्सवः भिक्षवः सर्वं भगवतः अनुध्यानात् न रिष्यति ॥ १२ ॥ * * भगवन् प्रजाध्यक्षः भवान् यस्याः एवं धर्मान्
प्रभाषते मे कः नु मानसः कामः न सम्पद्येत ॥ १३ ॥ * * मारीच सत्त्वरजस्तमोजुषः इमाः प्रजाः तव एव मनः-
शरीरजाः प्रभो भवान् तासु असुरादिषु समः तथापि महेश्वरः भक्तं भजते ॥ १४ ॥ * * तस्मात् ईश सुव्रत प्रभो
भजन्त्या मे श्रेयः चिन्तय सपत्नैः हतश्रियः हतस्थानान् नः पाहि ॥ १५ ॥ * * परैः विवासिता सा अहं व्यसन-
सागरे मग्ना प्रबलैः मम ऐश्वर्यं श्रीः यशः स्थानं हृतानि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

भवत्या आत्मानं मनः अस्वस्थमप्रकृतिस्थं लक्षणैर्मुखमलान्यादिभिर्लक्षयामि ॥ १० ॥ * * अस्वास्थ्यकारण-
मन्यदस्तीति वक्तुं त्वत्पृष्ठमभद्रादिकं नास्तीत्याह भद्रमिति द्वाभ्याम् । इमे गृहान्निवर्गस्य परं क्षेत्रमुद्भवस्थानम् । त्रिवर्गोऽपि
यथावद्वर्तते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ * * भगवत्तत्त्वानुध्यानं यन्मया क्रियते तस्मादग्नयोऽतिथय इत्यादि सर्वं न रिष्यति
न हीयते ॥ १२ ॥ * * प्रस्तुतं विज्ञापयितुमाह । को न्विति ॥ १३ ॥ * * संपाद्यं काममाह तवैवेति चतुर्भिः ॥ १४ ॥
सपत्नैर्द्वैत्यैर्हता श्रीर्येषाम् । हतं स्थानं येषामिति पुत्राभिप्रायेण बहुवचनम् ॥ १५-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यत्पूजया यस्य बह्वेवर्चनेन अतिथिषु ब्राह्मणस्यैव मुख्यत्वमभिप्रेत्य वा ब्राह्मणार्चनेन । कामदुघान्स्वर्गब्रह्मलोकादीन् ।
तत्र हेतुः ब्राह्मणोऽग्निश्चेत्यादि ॥ ९-१० ॥ * * इत्यर्थ इति । गृहमेधिन्नित्युक्तेर्भवतो यदि गृहमेधिन्नित्युक्तेर्भवतो यदि
गृहे मेधा तर्हि कुतस्त्रिवर्गहानिर्भवेदिति भावः ॥ ११-१२ ॥ * * यस्या मे । एवं धर्मान् गृहस्थेन कर्तुं योग्यान् ॥ १३ ॥
तासु प्रजासु । असुरा आदयो यासां देवादीनां तासु । यद्यपि समस्तथापीत्यर्थः । मारीचेति पितृक्रमागतं सामर्थ्यं सूचयति ।
यद्यपि सर्वत्र जगति समोऽपि भगवान्यथा भक्तं भजते तथा पुत्रेषु समोपि भवानिन्द्रमेव पालयितुमर्हतीति भावः ॥ १४ ॥
यत् ईशो भजतं भजति तस्मादित्यर्थः । सुव्रतेति । दयामुत्पादयितुमाह—न इति । बहुत्वं पुत्रसाहित्यमाह । प्रभो इति तपो-
बलेन सर्वं मदभीष्टं दातुं समर्थोऽसीत्याह ॥ १५ ॥ * * व्यसनसागरे विपत्त्यर्णवे ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

यदिति । यस्याग्नेः ब्राह्मणस्य च पूजया गृहान्वितो गृहस्थः कामदुधान् लोकान्याति असौ ब्राह्मणोऽग्निश्च वै निश्चयेन सर्वदेवतात्मनः विष्णोर्मुखम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अपि इति । हे मनस्विनि ! अपि किं तव पुत्राः सर्वे कुशलिनः सन्ति । भवत्या आत्मानं मनः अस्वस्थमप्रकृतिस्थमहं लक्षणैर्मुखम्लान्यादिभिर्लक्षयामि ॥ १० ॥ ❀ ❀ भद्रमिति । हे ब्रह्मन् ! हे गृहमेधिन ! द्विजगवां धर्मस्य अस्य जनस्य भृत्यादेश्च भद्रमेवास्ते । इमे त्वदीयाः गृहाः त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रमुद्भवस्थानं सन्ति । त्रिवर्गोऽपि यथावद्वर्तते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अग्नय इति । हे ब्रह्मन् ! अग्नयतिध्यादयः ये चान्येऽपि लिप्सवः आकाङ्क्षावन्तः ते सर्वेऽपि मया पूजिता इति शेषः । भगवतस्तवानुक्षणं ध्यानं यन्मया क्रियते तस्मात्सर्वं न रिष्यति किंचिदपि न हीयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ क इति । हे भगवन् ! यस्याः प्रजाध्यक्षः प्रजापतिर्भवानेवमुक्तप्रकारेण धर्मान् प्रभाषते तस्या मम मानसो मनसि वर्तमानः कामो मनोरथः को नु न सम्पद्येत अपि तु सर्वं सम्पद्येत ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तवेति । हे मारीच ! सत्त्वरजस्तमोजुषः सत्त्वादिगुणत्रयवत्य इमाः प्रजाः प्राणिनसमूहास्तथैव मनःशरीरजाः केचिन्मनसो जाताः केचिच्छरीराश्च जाताः । अतो हे प्रभो स्वामिन् ! यद्यपि तासु असुरादिषु प्रजासु भवान् समस्तुल्यदृष्टिस्तथापि यथा महेश्वरः सृष्ट्यादिकर्ता परमेश्वरः सर्वत्र समोऽपि स्वभक्तमेव भजते तथा भवानपि भक्तं भजते स्वभक्तस्यैव मनोरथं पूरयति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मात् हे ईश ! हे सुव्रत ! त्वमपि त्वां भजन्त्या मे श्रेयश्चिन्तय । सपत्नैः शत्रुभिः दैत्यैर्हता श्रीर्येषां तान् हृतं स्थानं येषां तान्नोऽस्मान् पाहि रक्ष । पुत्राभिप्रायं बहुत्वम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परैरिति । प्रबलैः परैः शत्रुभिः मम ऐश्वर्यं स्वामित्वं श्रीः यशः स्थानं च हृतानि सा ऐश्वर्यादिरहिताऽहं परैर्विवासिता स्थानाश्च निष्कासिता अतो व्यसनस्य दुःखस्य सागरे निमग्ना ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

किञ्चाग्नीन्विशिनष्टि, यत्पूजयेति । कामानिष्टार्थान् दोग्धीति तथा तान् तथा येषामग्नीनां पूजया गृहान्वितः गृहस्थः पुमान् पुण्यलोकान् याति प्राप्नोति किञ्च ब्राह्मणोऽग्निश्च सर्वदेवताशरीरकस्य विष्णोः मुखं वै निश्चये “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” “मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च” इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हे मनस्विनि ते सर्वे पुत्राः कुशलिनोऽपि कुशलिन एवहि ? किमालक्ष्यैर् पृच्छसीत्यत्राह, भवत्या आत्मानं मनः अस्वस्थमप्रकृतिस्थं वदनदैत्यादिभिश्चिह्नैरहं लक्ष्ये तव चित्तमस्वस्थं लक्षयित्वाऽहं पृच्छामीति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं पृष्टादितिरस्वास्थ्यकारणमन्यदिति वक्तुं तत्पृष्टमभद्रादिकं नास्तीत्याह—भद्रमिति द्वाभ्याम् । हे ब्रह्मन् ! द्विजादीनां भद्रमेव तथा हे गृहमेधिन ! त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य यत्परं क्षेत्रमुद्भवस्थानं तद्गृहं गृहाश्रमश्च अग्न्यादयः पूजेऽप्येतत्सर्वं हे ब्रह्मन् ! भगवतस्तवानुध्यानान्मया क्रियमाणाद्धेतोर्न रिष्यति न नश्यति न हीयत इत्यर्थः ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ अनुध्यानात् रिष्यतीत्येतदेव काका दर्शयति—कोन्विति । हे भगवन् ! मे मानसो मनोविषयः मनसा कांक्षितः कामः को नु न सम्पद्येत सर्वोऽपि कामः संपत्स्यत एवेत्यर्थः । कुतः यतो भवान् प्रजाध्यक्षः प्रजानां पतिस्सन् यस्या मे त्वद्धर्मपत्न्याः एवंविधान् धर्मान् प्रभाषते उपदिशति । उपदेशेनैवंविधान् धर्मान् त्वय्यनुष्ठापयति सति को नु कामो दुर्लभ इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तर्हि किं तव चित्तास्वास्थ्यनिमित्तमित्यपेक्षायां तद्विज्ञापयितुं तदयं नापाकुर्यादित्याशङ्क्या तावत्तं प्रसादयति—तवेति । हे मारीच ! सत्त्वादिप्रधाना इमाः सर्वाः प्रजाः देवा दैत्याश्च तथैव मनसः शरीराश्च जाताः । अतो भवान् तासु असुरादिषु प्रजासु यद्यपि समः समदर्शनस्तथापि हे प्रभो ! महेश्वरो भगवान् भक्तं भजतेऽनुवर्तते भक्तपक्षपाती भवानित्यर्थः । प्रभोरिति पाठे प्रभोस्त्व भक्तं महेश्वरो भवान् भजत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्माद्भक्तानुभजनस्वभावत्वात्त्वं त्वां भजन्त्याः मे मम श्रेयः श्रेयउपायं चिन्तयालोचय । हे सुव्रत ! कस्तवाधुना श्रेयोविपर्ययस्तत्राह—सपत्नैर्दैत्यैर्हता श्रीर्येषां हृतानि स्थानानि येषां तान्स्मान्स्त्वपुत्रान् पाहि पालयेत्यर्थः । यतः हे प्रभो ! पालनसमर्थस्त्वम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ सा त्वत्पत्नीत्वेनासम्भावितदुःखाऽहमधुना परैर्दैत्यैर्विवासिता स्वस्थानादुच्चाटिता पुत्रेषु स्वाभेदाभिप्रायेणाहं विवासितेत्युक्तं दुःखसागरे मग्नाऽभवमधुना प्रबलैर्दैत्यैर्मैश्वर्यादीन्यपहृतानि तत्र ऐश्वर्यमाधिपत्यं श्रीः भोगादिसम्पत् स्थानं निवासदेशः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सर्वदेवात्मनो विष्णोर्मुखं ब्राह्मणोऽग्निश्चेति द्वयम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हि यस्मात् अस्वस्थम् ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ इमे गृहा अग्नयश्चेत्यादिसर्वं भगवतोनुध्यानात् रिष्यति न क्षिणोति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यस्या मम प्रजानां कुशलाकुशलयो-

रध्यक्षः साक्षित्वेन द्रष्टा भवानेवंविधान् धर्मान्प्रवक्षीति यत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ यथाविभागं सत्त्वादिगुणानुकूल्येन अद्य दैत्यानां मनोरथं साधयतीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अंशं देवताभागं तव देहार्थं व्यवहारार्थं वा हृतस्थानाः हृतस्वर्गस्थानाः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ पुनरुक्तमेव विशिनष्टि—परैरिति । मम पुत्राणामिति शेषः ॥ १६-१८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

द्विजगवामिति द्विजोपलक्षणत्वाद्भावोऽपि पृष्टा इत्यभिप्रायात् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सर्वमित्यादौ तथापि पुत्रगतदुःखं भवत्येवापराध इति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ मारीचेति पितृक्रमागतप्रभावं सूचयति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ननु, ते श्रीमन्तः न तु भक्तास्तत्राह—तस्मादीशेति ॥ १५-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्रिवर्गस्य क्षेत्रम् उद्भवस्थानं त्रिवर्गोपि यथोचितं वर्तते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भगवत्स्त्व त्वत्कर्मकादनु-ध्यानात् रिष्यति न हीयते ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ तदपि कृपया यद्येवं पृच्छसि तर्हि मद्दुःखोपशमस्त्वया सुकर एवेत्याह—तवैवेति चतुर्भिः । महेश्वरो भगवान् जगति सर्वत्र समोऽपि भक्तं यथा भजते तथैव त्वं पुत्रेषु मध्ये भक्तिमन्तमिन्द्रं पालयितु-मर्हसीति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नः इति पुत्रसाहित्याद् बहुवचनम् ॥ १५-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

भवत्याः आत्मानं लक्षणैर्मुखम्लान्यादिभिरस्वस्थं लक्ष्ये ॥ १० ॥ ❀ ❀ क्षेत्रमुदयस्थानं त्रिवर्गोपि यथोचितं वर्तते इति भावः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अग्न्यादयोपि होमादिना पूजिताः सन्तीति शेषः । किं बहुना भगवतः पतिरूपिणोऽनुध्यानं यन्मया क्रियते ततः सर्वं न रिष्यति न हीयते ॥ १२ ॥ ❀ ❀ वाञ्छितं कामं विज्ञापयितुमाह—क इति । मानसः मनसा वाञ्छितः कामः को न सम्पद्येत सर्वोऽपि सम्पद्येतेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सम्पाद्यं काममाह—तवेति चतुर्भिः । हे प्रभो ! यद्यपि भवानसुरादिषु समस्तथापि भक्तं जनं भज, यथा महेश्वरः परमेश्वरः सर्वत्र समोऽपि भक्तं भजते अनुवर्तते ॥ १४ ॥ ❀ ❀ को मम भक्तः ? किमाकारं च मया तदनुवर्तनं कार्यम् अत्राह, तस्मादीश भजन्येति । नोऽस्मान् अदित्यादित्यान् ॥ १५-१७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

होमोल्लङ्घने महाननर्थो भवतीति सूचयंस्तत्करणे फलमाह—यदिति । यस्याग्नेः पूजया गृहान्विता गृहस्थाः कामदुघान् मनोरथपूरकान् लोकान्यान्ति । यतो ब्राह्मणोऽग्निश्च वै निश्चयेन विष्णोर्मुखम् । तर्हि होमेन विष्ण्वाराधनं भवतु तेन देवतान्तराराधनं तु न स्यादित्याशङ्क्याह—सर्वदेवात्मन इति । विष्ण्वाराधनेनैव सर्वदेवाराधनमपि भवतीति भावः ॥ ६ ॥ तव तु धैर्यं सदैव स्थितं कथमिदानीमधोराऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे मनस्विनीति । अपि किं तव पुत्राः सर्वे कुशलिनः सन्ति ? कथं तवैवं सन्देहो येनैवं विकल्प्य पृच्छसीत्यपेक्षायामाह—भवत्या आत्मानं मनः अस्वस्थम् अप्रकृतिस्थमहं लक्षणैः मुखम्लान्यादिभिः लक्षयामीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ अस्वास्थ्यकारणं अन्यदेवास्ति तद्वक्तुं तावत्त्वत्पृष्टमभद्रादिकं नास्तीत्याह—भद्रमिति द्वयेन । भगवदुपासनाप्रभावेण तवाज्ञातं किञ्चिद्यद्यपि नास्त्येव तथापि त्वत्प्रभ्रातुरोधेनोत्तरं ददामीति सूचयन्ती सम्बोधयति—हे ब्रह्मज्ञिति । द्विजादीनां भद्रमेवास्तीति शेषः । गृहस्थस्य त्रिवर्गनाशे चिन्ता भवति साऽपि त्वया न कार्येति सूचयन्ती सम्बोधयति—हे गृहमेधिज्ञिति । तत्र हेतुमाह—त्रिवर्गस्येति । इमे त्वदीया गृहाः त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रमुद्भवस्थानं सन्ति त्रिवर्गोऽपि यथावद्वर्तते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ये चान्येऽपि लिप्सवः आकाङ्क्षान्तः अग्न्यादयः सर्वेऽपि मया पूजिता इति शेषः । एतत्सर्वं भगवद्भक्तस्य ब्राह्मणस्य तव प्रभावादेव सिद्ध्यति न मम पुरुषार्थादिति भावेनाह—हे ब्रह्मन् भगवत्स्त्वानुक्षणं ध्यानं यन्मया क्रियते तस्मात्सर्वं न रिष्यति किञ्चिदपि न हीयते इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एवं तत्प्रभोत्तरं दत्त्वा मया स्वास्थ्यनिवृत्त्यर्थं किञ्चित् कार्यमस्ति तदपि भवत्कृपया भविष्यत्येवेत्याह—क इति । हे भगवन्निति सम्बोधनं सामर्थ्यसूचकम् । यस्याः प्रजाध्यक्षः प्रजापतिर्भवानेवमुक्तप्रकारेण धर्मान् प्रभाषते तस्या मम मानसो मनसि वर्तमानः कामो मनोरथः को नु न सम्पद्येतेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ कामो मया सम्पाद्य इत्याकाङ्क्षायामाह—तवेति । मरीचि-प्रजापतिपुत्रत्वादिति हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—हे मारीच सत्त्वरजस्तमोजुषः सत्त्वादिगुणत्रयवत्य इमाः प्रजाः प्राणिसमूहा-

स्त्वैव मनश्शरीरजाः, केचिन्मनसो जाताः, केचिच्छरीराश्च जाताः । अतो हे प्रभो हे स्वामिन् यद्यपि तासु असुरादिषु प्रजासु भवान् समस्तुल्यदृष्टिस्तेषां महेश्वरः सृष्ट्यादिकर्ता परमेश्वरः सर्वत्र समोऽपि स्वभक्तमेव भजते स्वभक्तस्यैव मनोरथं पूरयति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्मात् परमेश्वरानुसरणस्यावश्यकत्वात् तथा हे ईश सर्वं कर्तुं समर्थ ! तत्र हेतुसूचनार्थं सम्बोधनान्तरं हे सुव्रत सुष्ठु भगवदुपासनालक्षणं व्रतं यस्य तत्सम्बोधनम् । त्वमपि त्वां भजन्त्या मे मम श्रेयश्चिन्तयेति सार्द्धस्यान्वयः । किं तव दुःखमित्यपेक्षायां तन्निवेदयन्ती ततो निवारं प्रार्थयते—हृतेति । सपत्नैः शत्रुभिर्दैत्यैः हता श्रीर्येषां तान् हतं स्थानं येषां तान्नोऽस्मान् पाहि रक्षेत्यन्वयः । बहुवचनं पुत्राभिप्रायेण । त्वया विनाऽस्माकमन्यो रक्षको नास्ति स्वामित्वात् समर्थत्वाच्चेति सूचयन्ती सम्बोधयति—हे प्रभो इति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति—परैरिति द्वयेन । प्रबलैः परैः शत्रुभिः ममैश्वर्यादीनि हृतानि सा ऐश्वर्यादिसम्पन्नतया त्वत्पालितया च प्रसिद्धाऽहं परैर्विवासिता स्थानाश्च निष्काशिता, अतो व्यसनस्य दुःखस्य सागरे निमग्ना । ऐश्वर्यं स्वामित्वम् । श्रीः भोग्यसम्पत् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अग्नीन्विशिनष्टि । यत्पूजयेति । गृहान्वितो गृहस्थः पुमान्, यत्पूजया येषामग्नीनां पूजनेन, कामानिष्टार्थान् दुहन्तीति तान्, लोकान्, याति । ब्राह्मणः, अग्निश्च, सर्वदेवानामात्मा तस्य सर्वदेवताशरीरकस्य, विष्णोः मुखं वै 'ब्राह्मणोऽस्य मुख-मासीत्' इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अपीति । हे मनस्विनि, तव सर्वे पुत्राः, कुशलिनः कुशलाः अपि, कुशला एव हि । किमालक्ष्यैव पृच्छसीत्यत्राह । भवत्याः आत्मानं मानसं, अस्वस्थमप्रकृतिस्थं, अहं लक्षणैः वदनदैत्यादिभिश्चिह्नैः, लक्ष्ये तव चित्तमस्वस्थं लक्षयित्वाऽहं पृच्छामीति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवं संपृष्टाऽदितिरस्वास्थ्यकारणमन्यदस्तीति वक्तुं त्वत्पृष्टम-भद्रादिकं नास्तीत्याह । भद्रमिति द्वाभ्याम् । भद्रमिति । हे ब्रह्मन्, द्विजाश्च गावश्च तासां, द्विजानां गवां चेत्यर्थः । धर्मस्य अस्य जनस्य च भद्रमेव भवति । तथा हे गृहमेधिन, इमे गृहाः, त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य, परं क्षेत्रं, भवति । त्रिवर्गोऽपि यथा-वद्वर्त्तते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अग्नय इति । हे ब्रह्मन्, भगवतः अनुध्यानात्, तवानुध्यानं यन्मया क्रियते तस्मादित्यर्थः । अग्नयः, अतिथयः, भृत्याः, भिक्षवः, ये च लिप्सवः पूजाद्यभिप्सवः, इत्येतत् सर्वं न रिष्यति न हीयते न क्षिणोतीति यावत् ॥ १२ ॥ अनुध्यानान्न रिष्यतीत्येतदेव काका दर्शयति । को न्विति । हे भगवन्, मे मम, मानसो मनोविषयः मनसा काङ्क्षित इति यावत् । कामः, को नु न संपद्येत सर्वोऽपि कामः संपत्सुत एवेत्यर्थः । कुतः यतः भवान्, प्रजाध्यक्षः प्रजापतिः सन्, यस्याः मे भवतो धर्मपत्न्यै मह्यं, एवमेवंविधान् धर्मान्, प्रभाषते उपदिशति । उपदेशेनैवंविधान् धर्मान् त्वय्यनुष्ठापयति सति को नु कामो मे दुर्लभ इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तर्हि किं तव चित्तास्वास्थ्यनिमित्तमित्यपेक्षायां तद्विज्ञापयितुं तं प्रसादयति । तत्रैवेति । हे मारीच मरीचेः सूनो, सत्त्वरजस्तमोजुषः सत्त्वादिप्रधानाः इमाः सर्वाः प्रजाः देवा दैत्याश्च, तव एव, मनः-शरीरजाः, काश्चन मनसः संकल्पतः काश्चन शरीराश्च जाताः, अतः भवान्, तासु सुरादिषु प्रजासु, समः समदर्शनः, तथापि हे प्रभो, महेश्वरः महैश्वर्ययुक्तो भवान्, भक्तं भजतेऽनुवर्त्तते, भवान् भक्तपक्षपातीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्माद्भक्तानुभजनस्वभावत्वात्, हे ईश, हे सुव्रत, त्वं भजन्त्यास्त्वां सेवन्त्याः, मे मम श्रेयः चिन्तयालोचय । कस्तवाधुना श्रेयोविपर्ययस्तत्राह । सपत्नैर्दैत्यैः, हता श्रीर्येषां तान्, हृतानि स्थानानि येषां तान्, नोऽस्मान् अस्मत्पुत्रानित्यर्थः । पाहि पालय । यतः हे प्रभो, पालनसमर्थस्त्वमसीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परैरिति । सा त्वत्पत्नीत्वेनासंभावितदुःखा अहं, परैर्दैत्यैः, विवासिता स्वस्थानादुच्चाटिता, पुत्रेषु स्वात्मनि चाभेदाभिप्रायेणाहं विवासितेत्युक्तम् । अतः व्यसनसागरे दुःखाम्बुधौ मग्ना, अभवम् । अधुना प्रबलैः दैत्यैः, मम ऐश्वर्यमाधिपत्यं, श्रीर्भोगादिसंपत्, यशः, स्थानं निवासदेशः, हृतानि ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

सर्वदेवमय भगवान्के मुख हैं—'ब्राह्मण और अग्नि । गृहस्थ पुरुष यदि इन दोनोंकी पूजा करता है तो उसे उन लोकोंकी प्राप्ति होती है, जो समस्त कामनाओंको पूर्ण करनेवाले हैं ॥ ९ ॥ ❀ ❀ प्रिये ! तुम तो सर्वदा प्रसन्न रहती हो; परन्तु तुम्हारे बहुत-से लक्षणोंसे मैं देख रहा हूँ कि इस समय तुम्हारा चित्त अस्वस्थ है । तुम्हारे सब लड़के तो कुशल-मङ्गलसे हैं न ?' ॥ १० ॥ ❀ ❀ अदितिने कहा—भगवन् ! ब्राह्मण, गौ, धर्म और आपकी यह दासी—सब सकुशल हैं । मेरे स्वामी ! यह गृहस्थ-आश्रम ही अर्थ, धर्म और कामकी साधनामें परम सहायक है ॥ ११ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! आपके निरन्तर स्मरण और कल्याण-कामनासे अग्नि, अतिथि, सेवक, भिक्षुक और दूसरे याचकोंका भी मैंने तिरस्कार नहीं किया है ॥ १२ ॥ ❀ ❀ भगवन् ! जब आप-जैसे प्रजापति मुझे इस प्रकार धर्म-पालनका उपदेश करते हैं, तब भला मेरे मनकी ऐसी कौन-सी कामना है जो पूरी न हो जाय ? ॥ १३ ॥ ❀ ❀ आर्यपुत्र ! समस्त प्रजा—वह चाहे सत्त्वगुणी,

रजोगुणी या तमोगुणी हो—आपकी ही सन्तान है। कुछ आपके सङ्कल्पसे उत्पन्न हुए हैं और कुछ शरीरसे। भगवन् ! इसमें सन्देह नहीं कि आप सब सन्तानोंके प्रति—चाहें असुर हों या देवता—एक-सा भाव रखते हैं, सम हैं। तथापि स्वयं परमेश्वर भी अपने भक्तोंकी अभिलाषा पूर्ण किया करते हैं ॥ १४ ॥ * * मेरे स्वामी ! मैं आपकी दासी हूँ। आप मेरी भलाईके सम्बन्धमें विचार कीजिये ! मर्यादापालक प्रभो ! शत्रुओंने हमारी सम्पत्ति और रहनेका स्थानतक छीन लिया है ! आप हमारी रक्षा कीजिये ॥ १५ ॥ * * बलवान् दैत्योंने मेरे ऐश्वर्य, धन, यश और पद छीन लिये हैं तथा हमें घरसे बाहर निकाल दिया है। इस प्रकार मैं दुःखके समुद्रमें डूब रही हूँ ॥ १६ ॥

यथा तानि पुनः साधो प्रपद्येरन् ममात्मजाः । तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणकृत्तम ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच

एवमभ्यर्थितोऽदित्या कस्तामाह स्मयन्निव । अहो मायाबलं विष्णोः स्नेहबद्धमिदं जगत् ॥ १८ ॥
 क देहो भौतिकोऽनात्मा क चात्मा प्रकृतेः परः । कस्य के पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणम् ॥ १९ ॥
 उपतिष्ठस्व पुरुषं भगवन्तं जनार्दनम् । सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं जगद्गुरुम् ॥ २० ॥
 स विधास्यति ते कामान्हरिर्दीनानुकम्पनः । अमोघा भगवद्भक्तिर्नेतरेति मतिर्मम ॥ २१ ॥

अदितिरुवाच

केनाहं विधिना ब्रह्मन्नुपस्थास्ये जगत्पतिम् । यथा मे सत्यसङ्कल्पो विदध्यात् स मनोरथम् ॥ २२ ॥
 आदिश त्वं द्विजश्रेष्ठ विधिं तदुपधावनम् । आशु तुष्यति मे देवः सीदन्त्याः सह पुत्रकैः ॥ २३ ॥

कश्यप उवाच

एतन्मे भगवान्पृष्ठः प्रजाकामस्य पद्मजः । यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—कल्याणकृत्तम साधो मम आत्मजाः तानि यथा पुनः प्रपद्येरन् तथा धिया कल्याणं विधेहि ॥ १७ ॥
 अदित्या एवम् अभ्यर्थितः कः स्मयन् इव ताम् आह अहो विष्णोः मायाबलम् इदं जगत् स्नेहबद्धम् ॥ १८ ॥ * * भौतिकः अनात्मा देहः क च प्रकृतेः परः आत्मा क के कस्य पतिपुत्राद्याः हि मोहः एव कारणम् ॥ १९ ॥ * * पुरुषं भगवन्तं जनार्दनं सर्वभूतगुहावासं जगद्गुरुं वासुदेवम् उपतिष्ठस्व ॥ २० ॥ * * दीनानुकम्पनः विष्णुः ते कामान् विधास्यति भगवद्भक्तिः अमोघा इतरा न इति मम मतिः ॥ २१ ॥ * * ब्रह्मन् अहं केन विधिना जपत्पतिम् उपस्थास्ये यथा सत्यसङ्कल्पः सः मे मनोरथं विदध्यात् ॥ २२ ॥ * * द्विजश्रेष्ठ देवः पुत्रकैः सह सीदन्त्याः मे आशु तुष्यति त्वं तदुपधावनं विधिम् आदिश ॥ २३ ॥ * * प्रजाकामस्य मे एतत् पृष्ठः भगवान् पद्मजः यत् केशवतोषणं व्रतम् आह ते प्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

कः कश्यपः । प्रथमं तावत्पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेनैव तत्त्वमुपदिशति अहो इति सार्धेन ॥ १८-१९ ॥
 अत्रापरितुष्यन्तीं प्रत्याह उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् ॥ २० ॥ * * नन्वेवंभूतकामप्राप्तिहेतुर्देवान्तरसेवा प्रसिद्धा तत्राह । अमोघेति ॥ २१ ॥ * * यथा च मे मनोरथं विदध्यात् ॥ २२ ॥ * * यथा च मे आशु तुष्यति तथा तत्सेवाप्रकारमादिश ॥ २३ ॥ * * मे मया पृष्ठः पद्मजो मे यद्व्रतमाह एतत्ते तव प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

साधो इति । परकार्यसाधकत्वात्त्वमन्वर्थनामासीत्याह । धिया विचारेण । परोपकरणसदृशान्यकल्याणाभावात्तत्कर्तृत्वेन भवान्सर्वकल्याणकृतां मध्ये श्रेष्ठोऽस्तीति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवमात्मजव्यसनापनुत्त्यर्थप्रार्थनप्रकारेण । स्मयन्निव विस्मयं प्राप्त इव । तदेवाह—अहो इति । यदा—स्मयन्निवेतीवेन न स्मयमानस्तस्या दुःखेनांतर्दुःखितत्वात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मोहो यथार्थज्ञानाभावः । कारणं संसृतेरिति शेषः । एव हीति निपातद्वयं तद्द्रवयति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अत्र तत्त्वोपदेशे । पुत्रस्नेहेन रुदतीं प्रत्याह—उपतिष्ठस्वेति । पुरुषं वस्तुतः पतिम् । अहं तु लौकिक एव ते पतिरिति भावः । भगवंतं सर्वज्ञमिति । त्वत्पुत्राणां कल्याणोपायमपि स एव जानातीति भावः । जननाम्नोऽसुरस्यार्दनं, त्वत्सपत्नान्हंतुमपि स एव समर्थ इति भावः । जनं स्वभक्तं बलि त्रिलोकीमप्यर्दयिष्यतीद्वार्थं याचिष्यत इति तु वास्तवार्थः । सर्वभूतेति । बलेरंतःकरणं प्रेर्य गुरुहेलनमपि तं कारयिष्यत इति भावः । वसुदेवे शुद्धसत्त्वे आविर्भवतीति वासुदेवमिति । भक्त्या स्वांतःकरणं शुद्धीकृत्य तत्रैव तं ध्यायंत्यां त्वयि स दयासिंधुराविर्भवितुमपि न विलंबिष्यत इति भावः । जगद्गुरुमिति । तव मम बलेरिद्रस्य सर्वजगतोऽपि गंगाप्रादुर्भावादिना हितं विधास्यतीति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ स हरिः । अत्राशंकते—नन्विति । यत्राक्षेपे । अमोघा वैगुण्येपि फलजनिका नेतरा देवतांतरसेवा तु सांगोपांगैव फलदेति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन्निति । वेदवित्त्वेन विधिवोधनकुशलोसीत्याह ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तस्य हरेरुपधावनं सेवनविषयं विधि प्रकारं तमादिश येन मे देव आशु तुष्यतीति योज्यम् ॥ २३-२४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यथेति । हे साधो ! हे कल्याणकृत्तम ! यथा ममात्मजास्तान्यैश्वर्यादीनि पुनः प्रपद्येरन् लभेरन् तथा धिया विचार्य कल्याणं शुभं साधनं विधेहि उपदिश ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवमिति । कः कश्यपोऽदित्या एवमभ्यर्थितः प्रार्थितः सन् स्मयन् तस्या वैराग्यमुत्पादयितुं विस्मयं कुर्वन्निव । शता आर्षः । तामाह स्म उपदिदेश । अहो आश्चर्यरूपमेव विष्णोर्मायाबलं यत् इदं जगत् प्राणिजातं स्नेहेन बद्धम् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ केति । भौतिकः पञ्चमहाभूतकार्यरूपोऽत एवानात्मा आत्मनो भिन्नो देहः क प्रकृतेः परो भिन्नः आत्मा च क ? कस्य के पतिपुत्राद्याः ? अतः मोहः अहन्ताममताध्यास एव स्नेहादौ कारणम् ॥ १९ ॥ उपेति । भगवन्तं जनार्दनं पुरुषं सर्वभूतगुहावासं जगद्गुरुं वासुदेवमुपतिष्ठस्व भजस्व ॥ २० ॥ ❀ ❀ स इति । स दीनानामनुकम्पनः हरिस्ते कामान्विधास्यति । भगवद्भक्तिरेवामोघा निश्चितफला इतरा देवतान्तरभक्तिस्तथाविधा नेति मम निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ केनेति । हे ब्रह्मन् ! जगत्पति भगवन्तमहं केन विधिना उपस्थास्ये । सत्यः सङ्कल्पो यस्य स भगवान् यथा मे मनोरथं विदध्यात्सम्पादयेत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ आदिशेति । हे द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रकैः सह सीदन्त्या मे देवो भगवान् यथा आशु शीघ्रं तुष्यति तुष्येत् तथा तदुपधावनं विधिं तदाराधनप्रकारं त्वमादिशेति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एतदिति । भगवान् पद्मजो ब्रह्मा मया पृष्ठः सन् प्रजाकामस्य यद्व्रतमाह स्म तदेतत् केशवतोषणं व्रतं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एतानि मत्पुत्राः पुनर्यथा पूर्ववत् प्रपद्येरन् प्राप्तुयुः यथा येनोपायेन प्रपद्येरन्निति वा तथा हे साधो कल्याणकृच्छ्रेष्ठ ! कल्याणधिया शुभालोचनया विधेहि कुरु ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवमित्थमदित्या प्रार्थितः कः प्रजापतिः कश्यपः स्मयन्निव तामदितिमाह ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहो इति प्रथमं तावत्पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेन तत्त्वमुपदिशति—अहो इति सार्द्धेन । विष्णोर्मायाया बलं कियदिदं जगत् स्नेहबद्धं पुत्रादिषु स्नेहपाशेन बद्धमित्येतत् भौतिकः भूतपञ्चकपरिणामरूपो देहः क ? प्रकृतेः परो भिन्न आत्मा प्रत्यगात्मा क ? परस्परमेवमत्यन्तविलक्षणयोर्देहात्मनोरभेदोऽत्यन्तमसम्भावित इत्यर्थः । एवमसम्भावितामेदयोर्देहात्मनोर्मध्ये कस्येमे पुत्राद्याः ? कस्य सम्बन्धिनः किं देहस्य ? किं वा आत्मनः ? अयं भावः तावन्नात्मनः साक्षात्पुत्रादिभिस्सम्बन्धः अपि तु देहद्वारा, देहस्य भौतिकत्वेनोपचयादिविकारित्वेन चानित्यत्वात्तत्सम्बन्धिषु स्नेहोऽज्ञानमूलक इति तदेवाह—मोह एव हि कारणमिति । देहात्मभ्रम एवात्र स्नेहे कारणमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं तत्त्वोपदेशोनापरितुष्यन्ती प्रत्याह—उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् । वासुदेवमुपतिष्ठस्व आराधय वासुदेवाराधनस्य समीहितसाधनत्वं सूचयंस्तं विशिनष्टि, जगद्गुरुं जगत आराधकस्य लोकस्य गुरुं हितकारिणं, काधिवसन् हितं करोति ? अतो विशिनष्टि, सर्वेषां भूतानां गुहासु हृदयकुहरेषु, आवासो यस्य तम् । अनेन वासुदेवशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम्, ननु, किं विशेषेण वासुदेवमेवोपतिष्ठस्वेति वदसीत्यतो विशिनष्टि, जनार्दनमिति । “अहं गतौ याचने च” इति धातुः जनैः श्रेयस्कामै-

रक्षते याच्यते इति तं स एव याचनीय इति भावः । तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि, भगवन्तं षाड्गुण्यपूर्णं देवतान्तरस्य दरिद्रत्वादिति भावः, वदान्यत्वमाह पुरुषमिति । पुरु अधिकं षणोति ददातीति पुरुषस्तं 'षणु दाने' इति धातोः 'अन्येभ्योपि-दृश्यते' इति डः 'य आत्मदो बलदः । एको बहूनां विदधाति कामान्' इत्यात्मपर्यन्तदातृत्वेन प्रसिद्ध इति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ पुरुषजनार्दनपदाभ्यामभिप्रेतं विशदयन्नाह—स इति । स पुरुषो जनार्दनस्ते तव कामान्विधास्यति पूरयिष्यति । अनेन उदाहृतश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः स च पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूत इति च दर्शितं न केवलं कामानां विधाता अपितु हरिराश्रितातिहरश्च, नाहं तमाराधितुं प्रभवामीति शङ्कामपनुदन्विशिनष्टि दीनानुकम्पनः दीनेषु किञ्चिदानुकूल्ययुक्तेषु विपुलापराधेष्वपि निरतिशयकृपायुक्तः । भगवतः पूर्णषाड्गुण्ययुक्तस्यावाप्तसमस्तकामस्यैव सेवा अमोघा सफला नेतरा देवतान्तरसेवेति मम मतिः मतमित्यर्थः । देवतान्तरस्य अनवाप्तसमस्तकामत्वादिति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमुपदिष्टानिष्टनिरसनेष्टप्रापण-समर्थोपाया तदुपायानुष्ठानप्रकारबुभुत्सया पृच्छत्यदितिः—केनेति द्वाभ्याम् । हे भगवन् ! अहं केन विधिना जगत्पतिं भगवन्तम् उपस्थास्ये भजेयम् ? यथा येन प्रकारेण भजमानाया मम स सत्यसङ्कल्पो भगवान्मनोरथं विदध्यात् ? ॥ २२ ॥ हे द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रैस्सह क्षियन्त्याः मम यथा च देवो भगवान् आशु तुष्यति तथा तं तद्भजनप्रकारात्मकं विधिमादिशस्व उपदिश ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं पुनरापृष्टो भगवान्कश्यपः पयोव्रताख्यं भगवदाराधनात्मकं कर्मोपदेक्ष्यन् तस्मिन् विस्मभ्यार्थं साम्प्रदायिकत्वं वदन् तत्कथनं प्रतिजानीते—एतदिति । प्रजाः पुत्रान् कामयमानस्य मे मया पृष्टो भगवान् पद्मजो ब्रह्मा यत्प्रयोव्रताख्यं कर्माह तत्केशवस्य सन्तोषकरं कर्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अनात्मा जडात्मकः मोहोऽज्ञानम् ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ इतरा इतरदेवादिविषया ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सत्यसङ्कल्पो हरिः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदुपधावनं तस्य हरेः सेवाविषयम्, आशु तुष्यति येनेति शेषः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यदैतद्ब्रतं तद्वक्ष्यामि ॥ २४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कः कश्यपः, इवेति वस्तुतो न स्मयमानः तस्या दुःखेनान्तर्दुःखितत्वात् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आत्मा जीवः प्रकृतेः प्राकृतादेहात्परोऽन्यः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदपि पुत्रस्नेहेन रुदती कृपया पुनराह—उपतिष्ठस्वेति पुरुषं वस्तुतः पतिम् अहं तु ते लौकिक एव पतिरिति भावः । भगवन्तं सर्वज्ञमिति त्वत्पुत्राणां कल्याणोपायं स एव जानातीति भावः । जननाम्नोऽसुरस्यार्हं त्वत्सपत्नान् हन्तुमपि स एव समर्थ इति भावः । जनं स्वभक्तं बलिं त्रिलोकीमर्दिष्यति इन्द्रार्थं याचिष्यते इति तमिति तु वास्तवोऽर्थः । सर्वभूतेति बलेरन्तःकरणं प्रेर्य गुरुहेलनमपि स एव तं कारयिष्यते इति भावः । वसुदेवे शुद्धसत्त्वे आविर्भवतीति वासुदेवमिति भक्त्या स्वान्तःकरणं शुद्धीकृत्य तत्रैव तं ध्यायन्त्यां त्वयि स दयासिन्धुराविर्भवितुमपि न विलम्बिष्यते इति भावः । जगद्गुरुमिति तव मम बलेरिन्द्रस्य सर्वजगतोपि गङ्गाप्रादुर्भावादिना हितं विधास्यतीति भावः ॥ २० ॥ ❀ ❀ हरितद्दुःखहर्त्ता ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सत्यः सङ्कल्पो यस्मात् ॥ २२-२४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

कः कश्यपः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ आत्मा नित्यश्चिन्तनीयः अनात्मभूते देहादौ पतिपुत्रादिबुद्ध्या अतिस्नेहः तदन्येषु द्रोहो न कर्तव्य इति तत्त्वज्ञानं तां प्रत्याह—आत्मा जीवः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ उक्तार्थेऽदत्तचित्तां प्रत्याह—उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् । उपतिष्ठस्व भज ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ उपस्थास्ये भजेयम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ येन देव आशु तुष्यति तत्तम् उपधावनमाराधनरूपं विधिम् आदिश ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मे मया पृष्टः पद्मजः प्रजाकामस्य जनस्य यद्ब्रतं मे आह एतत्ते प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तर्हि कथं रक्षणीयाऽसीत्यपेक्षायामाह—यथेति । यथा भवान् स्वकार्यं साधयति तथा ममापि साधयत्विति सूचयन्ती सम्बोधयति—हे साधो इति । यथा ममात्मजास्तान्यैश्वर्यादीनि पुनः प्रपद्येरन् लभेरन् तथा धिया विचार्य कल्याणं शुभं साधनं विधेहि उपदिशेत्यन्वयः । न च वक्तव्यमहं तन्न जानामीति भगवद्वयानपरत्वेन शुभाचाराणां श्रेष्ठत्वादित्याशयेन सम्बोधयति—हे

कल्याणकृत्तमेति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ कः कश्यपोऽदित्या एवम् अभ्यर्थितः प्रार्थितः सन् स्मयन् तस्या वैराग्यमुत्पादयितुं विस्मयं कुर्वन्निव तामाह उपदिदेशेत्यन्वयः । भगवन्मायाप्राबल्यविज्ञत्वात् वस्तुतस्तस्य विस्मयो नास्तीति सूचनार्थ इवशब्दः । कश्यप-कृतोपदेशमेव दर्शयति—अहो इति सार्धेन । अहो आश्चर्यरूपमेव विष्णोर्मायाबलं, यत् इदं जगत् प्राणिजातं स्नेहेन बद्धमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कथमाश्चर्यं इत्यपेक्षायामाह—केति । भौतिकः पञ्चमहाभूतकार्यरूपः अत एवानात्मा आत्मनो जीवाद्भिन्नो देहः कः ? प्रकृतेः प्रकृतिकार्यादेहादेः परो भिन्नः आत्मा जीवश्च कः ? एवं परस्परभिन्नत्वे सति देहस्य जडत्वेन अतितुच्छत्वात् आत्मनश्चेतनत्वेऽप्यदृश्यतया तत्परिचयाभावाच्च कस्य के पतिपुत्राद्याः, अतः परस्परैक्याध्यासेन अहन्ता-ममतापूर्वकस्नेहादौ भगवन्मायाकृतमोह एव कारणमित्यन्वयः । न केवलं स्वतर्कणैवमहं वदामि किन्तु शास्त्रप्रसिद्धमेतदिति सूचयितुमाह—हीति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं तत्त्वे उपदिष्टेऽपि तस्या अपरितोषमालक्ष्य सर्वपुरुषार्थसाधनं भगवदुपासन-मुपदिशति—उपतिष्ठस्वेति । भगवन्तम् उपतिष्ठस्व भजस्व । न च भजने तस्य किञ्चिदपेक्ष्यते निजानन्दलाभेन पूर्णत्वादित्याशयेनाह—पुरुषमिति । न केवलं स लौकिकानेव पदार्थान् ददाति किन्तु मोक्षमपीत्याशयेनाह—जनार्दनमिति, जनां मायां अर्दयति निवर्तयतीति तथा तम् । अत एव सर्वोपास्यश्च इष्टत्वात्स एव ब्रह्मादिभिरप्युपास्यते इत्याशयेनाह—जगद्गुरुमिति । कोऽसावे-वम्भूतो भगवानित्यपेक्षायां स वसुदेवनन्दनः श्रीकृष्ण एवेत्याह—वासुदेवमिति । न च तस्य भजने किञ्चिदायासः सर्वान्तर्या-मित्वादित्याशयेनाह—सर्वभूतगुहावासमिति ॥ २० ॥ ❀ ❀ तद्भजनान्मम किं स्यादित्यत आह—स इति । स हरिभक्तदुःखहरणशीलः ते तव कामान् मनोरथान् विधास्यति । ननु यदि सम्पूर्णत्वेन निरपेक्षस्तदा किमर्थं मम कामान् विदध्यादित्याशङ्क्याह—दीनानुकम्पन इति । दीनेषु अहङ्कारविहीनेषु स्वभक्तेषु अनुकम्पां कृपामेव करोतीति भावः । ननु तर्हि लोको देवतान्तरं कथं भजते इत्याशङ्क्याह—अमोघेति । भगवद्भक्तिरेवामोघा निश्चितफला इतरा देवतान्तरभक्तिः तथाविधा नेति मम निश्चिता मतिः । देवतान्तरभक्ता भ्रान्ता इति भावः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एवमुक्ताऽदितिर्भजनप्रकारविशेषं पृच्छति—केनेति द्वयेन । सर्वज्ञतां सूचयन्ती सम्बोधयति—हे ब्रह्मन्निति । जगत्पतिं जगत्पालकं भगवन्तमहं केन विधिना उपस्थास्ये ? । सत्यः सङ्कल्पो भक्तमनोरथपूरकत्वलक्षणो यस्य स भगवान् यथा मे मनोरथं विदध्यात् सम्पादयेत् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ पुत्रकैः सह सीदन्त्याः क्लेशवत्याः मे देवः सृष्ट्यादिविविधक्रीडापरो भगवान् यथा आशु शीघ्रं तुष्यति तुष्येत् तथा तदुपधावनं विधिं तदाराधनप्रकारं त्वमादिशेत्यन्वयः । न जानामीति न च वक्तव्यं यतस्त्वं भगवदाराधकत्वेन द्विजेषु श्रेष्ठ इत्याशयेन सम्बोधयति—द्विजश्रेष्ठेति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमेव मे मया पृष्ठः भगवान् यथार्थवक्ता पद्मजो ब्रह्मा मे यद्व्रतमाह तदेतत्तेऽहं प्रवक्ष्यामी-त्यन्वयः । एतद्व्रतप्रभावेणैव मम यथेष्टा प्रजा जाता अतस्त्वयाऽपि कृतं चेत्तदा त्वदभीष्टपूरकः पुत्रो भविष्यतीति सूचयन्नाह—प्रजाकामस्येति । न चेदं व्रतं व्रतान्तरसदृशं किन्तु सर्वोत्कृष्टमित्याशयेनाह—केशवतोषणमिति । को ब्रह्मा ईशो महादेवस्तयोः वं सुखं यस्मात्तादृशस्य भगवतस्तोषणमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यथेति । तान्यैश्वर्यादीनि, मम आत्मजाः मत्पुत्राः, पुनः यथा पूर्ववदेव प्रपद्येरन्, यद्वा यथा येनोपायेन प्रपद्येरन्, हे साधो, हे कल्याणकृत्तम, तथा धिया कल्याणं, विधेहि ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं, अदित्या अभ्यर्थितः प्रार्थितः, कः प्रजापतिः कश्यपः, स्मयन्निव, तामदिति, आह । तत्र प्रथमं तावत् पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेन तत्त्वमुप-दिशति सार्द्धेन । अहो विष्णोः मायाबलम् इदं जगत् स्नेहबद्धं, पुत्रादिषु स्नेहपाशेन निबद्धमित्येतत्तदीयमायाबलमात-दुस्तरमस्तीति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ केति । भौतिकः भूतपञ्चकपरिणामरूपः, अनात्मा देहः, कः । प्रकृतेः परः भिन्नः, आत्मा कः च । परस्परमेवमत्यन्तविलक्षणयोर्देहात्मनोरभेदोऽत्यन्तमसंभावित इत्यर्थः । एवमसंभाविताभेदयोर्देहात्मनोर्मध्ये, इमे कस्य पतिपुत्राद्याः, मोह एव कारणं हि । देहात्मभ्रम एवात्र स्नेहे कारणमित्यर्थः । किमेते देहसंबन्धिनः किं वाऽस्म-संबन्धिनः उभयोर्मध्ये कस्य संबन्धिनः, न तावदात्मनः साक्षात्पुत्रादिसंबन्धोऽपि तु देहद्वारा, देहस्तु पाञ्चभौतिकत्वेनोपचया-दिविकारित्वेन चानित्यस्तस्मात्तत्संबन्धिषु पुत्रादिषु स्नेहोऽज्ञानमूलक इति भावः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एवं तत्त्वोपदेशेना-परितुष्यतीं विलोक्य तद्वितार्थं तां प्रत्याहोपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् । उपतिष्ठस्वेति । जगत आराधकस्य लोकस्य गुरुं हितकारिणं, सर्वेषां भूतानां गुहासु हृदयकमलेषु आवासो यस्य तं, अनेनास्य वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम् । जनैः श्रेयस्कामैरर्घ्यं याच्यते इति जनार्दनस्तं, 'अहं गतौ याचने च' इति धातोर्ल्युटि रूपम् । कथमेवंविध इत्यत्राह । भगवन्तं पाङ्गुण्यपूर्णं एतद-पेक्षया देवान्तरस्य दरिद्रत्वादिति भावः । अस्यैव वदान्यत्वोक्त्यै आह । पुरु अधिकं षणोति ददातीति पुरुषस्तं, 'षणु दाने' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डप्रत्यये पुरुष इति रूपम् । एवंभूतं वासुदेवं, उपतिष्ठस्वाराधाय । उक्तरीत्या वासुदेवा-राधनस्यैव समीहितसाधनतायोगादिति भावः । 'य एको बहूनां विदधाति कामान्' इति 'य आत्मदो बलद' इत्यादिश्रुत्या

तस्यैवात्मदातृत्वाभिधानात् ॥ २० ॥ ॐ ॐ पुरुषजनार्दनशब्दाभ्यां यदभिप्रेतं तद्विशदयन्नाह । स इति । स यः पुरुषः जनार्दनः कथितः, स भगवानित्यर्थः । यतः दीनानुकम्पनः अस्ति । हरिः, स्वशरणार्तिहरश्च भवति । ततः ते तव, कामान् विधास्यति । कुतः भगवद्भक्तिः अमोघा सफला, इतरा देवतान्तरसेवा न सफला भवति । इति मम मतिः देवतान्तरस्यान-वाप्तसमस्तकामत्वादिति भावः ॥ २१ ॥ ॐ ॐ एवमुपदिष्टाऽदितिरनिष्टनिरसनेष्टप्रापणसमर्थोपायानुष्ठानबुभुत्सया पृच्छति केनेति द्वाभ्याम् । केनेति । हे ब्रह्मन्, अहं केन विधिना, जगत्पति भगवन्तं, उपस्थास्ये भजेयं, यथा येन प्रकारेण भजमा-नायाः, मे मम, मनोरथं, सत्यसंकल्पः सत्यप्रतिज्ञो भगवान्, विदध्यात् च ॥ २२ ॥ ॐ ॐ आविशेति । हे द्विजश्रेष्ठ, पुत्रैः सह, सीदन्त्याः क्लिरयन्त्याः, मे मम, देवः भगवान्, यथा आशु तुष्यति । तथा त्वं, तदुपधावनं, तद्भजनप्रकारात्मकं विधिं, आदिशोपदिश ॥ २३ ॥ ॐ ॐ एवं पुनरादिष्टो भगवान् कश्यपः पयोव्रताख्यं भगवदाराधनात्मकं, कर्मोपदेक्ष्यन्, तस्मिन् विश्रम्भार्थं तस्य सांप्रदायिकत्वं वदंस्तत्कथनं प्रतिजानीते । एतदिति । प्रजाः पुत्रान् कामयते इति प्रजाकामस्तस्य, पुत्रान् कामयमानस्येत्यर्थः । मे मम, पृष्ठः मया संपृष्ठः, भगवान् पद्मजः ब्रह्मा, यत् व्रतं यत्पयोव्रताख्यं कर्म, आह । केशवतोषणं केशवस्य संतोषकरं, तदेतत्कर्म, ते तुभ्यं, प्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

आपसे बड़कर हमारी भलाई करनेवाला और कोई नहीं है । इसलिये मेरे हितैषी स्वामी ! आप सोच-विचारकर अपने सङ्कल्पसे ही मेरे कल्याणका कोई ऐसा उपाय कीजिये जिससे कि मेरे पुत्रोंको वे वस्तुएँ फिरसे प्राप्त हो जायँ ॥ १७ ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—इस प्रकार अदितिने जब कश्यपजीसे प्रार्थना की, तब वे कुछ विस्मित से होकर बोले—‘बड़े आश्चर्यकी बात है । भगवान्की माया भी कैसी प्रबल है ! यह सारा जगत् स्नेहकी रज्जुसे बँधा हुआ है ॥ १८ ॥ ॐ ॐ कहाँ यह पञ्चभूतोंसे बना हुआ अनात्मा शरीर और कहाँ प्रकृतिसे परे आत्मा ? न किसीका कोई पति है, न पुत्र है और न तो सम्बन्धी ही है । मोह ही मनुष्यको नचा रहा है ॥ १९ ॥ ॐ ॐ प्रिये ! तुम सम्पूर्ण प्राणियोंके हृदयमें विराजमान, अपने भक्तोंके दुःख मिटानेवाले जगद्गुरु भगवान् वासुदेवकी आराधना करो ॥ २० ॥ ॐ ॐ वे बड़े दीनदयालु हैं । अवश्य ही श्रीहरि तुम्हारी कामनाएँ पूर्ण करेंगे । मेरा यह दृढ़ निश्चय है कि भगवान्की भक्ति कभी व्यर्थ नहीं होती । इसके सिवा कोई दूसरा उपाय नहीं है ॥ २१ ॥ ॐ ॐ अदितिने पूछा—भगवन् ! मैं जगदीश्वर भगवान्की आराधना किस प्रकार करूँ, जिससे वे सत्यसङ्कल्प प्रभु मेरा मनोरथ पूर्ण करें ॥ २२ ॥ ॐ ॐ पतिदेव ! मैं अपने पुत्रोंके साथ बहुत ही दुःख भोग रही हूँ । जिससे वे शीघ्र ही सुखपर प्रसन्न हो जायँ, उनकी आराधनाकी वही विधि मुझे बतलाइये ॥ २३ ॥ ॐ ॐ कश्यपजीने कहा—देवि ! जब मुझे सन्तानकी कामना हुई थी तब मैंने भगवान् ब्रह्माजीसे यही बात पूछी थी । उन्होंने मुझे भगवान्को प्रसन्न करनेवाले जिस व्रतका उपदेश किया था, वही मैं तुम्हें बतलाता हूँ ॥ २४ ॥

फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः । अर्चयेदरविन्दाक्षं भक्त्या परमयान्वितः ॥ २५ ॥
सिनीवाल्यां मृदाऽऽलिप्य स्नायात् क्रोडविदीर्णया । यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २६ ॥
त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्थानमिच्छता । उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥ २७ ॥
निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्चेत् समाहितः । अर्चायां स्थण्डिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥ २८ ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे । सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥ २९ ॥
नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च । चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥ ३० ॥
नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रवे । सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥ ३१ ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च । सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—फाल्गुनस्य अमले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः परमया भक्त्या अन्वितः अरविन्दाक्षम् अर्चयेत् ॥ २५ ॥
सिनीवाल्यां यदि वै लभ्येत क्रोडविदीर्णया मृदा आलिप्य स्रोतसि स्नायात् एतं मन्त्रम् उदीरयेत् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ देवि स्थानम्

इच्छता आदिवराहेण त्वं रसायाः उद्धृता असि तुभ्यं नमः मे पाप्मानं प्रणाशय ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निर्वर्तित्वात्मनियमः समाहितः अर्चायां स्थंडिले सूर्ये जले वह्नौ गुरौ अपि देवम् अर्चेत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ भगवते पुरुषाय महीयसे सर्वभूत-निवासाय वासुदेवाय साक्षिणे तुभ्यं नमः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अव्यक्ताय सूक्ष्माय चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसङ्ख्यानहेतवे प्रधानपुरुषाय च नमः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृंगाय तन्त्रवे सप्तहस्ताय त्रयीविद्यात्मने यज्ञाय नमः ॥ ३१ ॥ शिवाय भद्राय नमः शक्तिधराय नमः च सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अमले शुक्ते ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्रादौ पूर्वेषुःकृत्यमाह सिनीवाल्यामित्यादिना ब्रह्मचार्येण तद्वाच्यामित्यंतेन ग्रंथेन । यदि लभ्येत तर्हि क्रोडविदीर्णया वन्यवराहोत्खातया आलिप्य ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तत्र मंत्रः 'त्वं देवि' इति । हे देवि त्वं रसाया उद्धृतासि ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निर्वर्तित आत्मनियमो नित्यनैमित्तिको येन ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्रा-वाहनादौ नव मंत्रानाह । नमस्तुभ्यमिति । पाद्यादौ विशेषतस्तु द्वादशाक्षरं वक्ष्यति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ चतुर्विंशतिगुणा-स्तत्त्वानि जानातीति तथा तस्मै । गुणसंख्यानस्य हेतवे सांख्यप्रवर्तकाय ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतो नत्वा गुणाव-तारान्प्रणमति त्रिभिः । तत्रादौ मंत्रोक्तयज्ञरूपेण विष्णोः प्रणामो नम इति । द्वे शीर्षे यस्य । त्रयः पादा यस्य । तन्त्रे फल-विस्तारकाय । त्रयां विद्यायामात्मा यस्येति त्रिधा बद्ध इत्यस्यार्थ उक्तः । तथा च मंत्रः—'चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश ॥' इति 'मार्गमुद्रवदालूनः सोयं प्राज्ञैर्यथा-यथम् । विष्णुस्तु यज्ञरूपेण स्तूयतेऽनेन तत्त्वतः ।' तथा च यास्कः—चत्वारि शृंगेति । वेदा वा एत उक्तास्त्रयोऽस्य पादाः सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्तहस्तासः सप्तच्छंदांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुभिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति महोदेव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनायेति ॥ ३१-३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पयसो व्रतं नियतभक्ष्यादि यस्य स तथा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ सिनीवाल्यां दृष्टचन्द्रायाममायामर्थाच्चतुर्दशीयुक्ता-मायामित्यायातम् । स्रोतसि स्वतो निस्सृतांबुसरआदौ 'स्रोतोंबुसरणं स्वतः' इत्यमरः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रसायाः रसातलात् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निर्वर्तितो निष्पादितः । स्थंडिले वालुकानिर्मितवेद्याम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्र अर्चने । आदिना पाद्याध्याचमनीयस्नानपुनराचमनीयगंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यानां ग्रहः । महीयसे व्यायसे ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ गुणावतारान्ब्रह्मविष्णुरुद्रान् । तत्र तेषु । यत्र मंत्रे स्वरूपमुक्तं तं मंत्रमाह—तथा चेति । शृंगा इति छांदसत्वाच्छेराकार आगमजस्यापि नुमो नस्य लोपे सिध्यति । अस्य व्याख्यानं यास्केन कृतमपि प्रकारांतरेणाह—वृषभो धर्मस्वरूपो महादेवो यज्ञमूर्तिर्विष्णुर्मर्त्यान्मनुष्यानाविवेश । स च वृषभो रोरवीति अत्यर्थं शब्दं करोति । 'सर्वंधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज' इत्यादिनोपदिशति । अस्य वृषभस्य । चत्वारि ब्रह्मोद्गातृहोत्राध्वर्युरूपाणि शृंगाणि । अस्य त्रय ऋग्यजुःसामाख्याः पादाः । द्वे हविर्धानमहावीराख्ये शीर्षे । सप्त होता मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंशी प्रावस्तोता पोता अच्छावाक्नेष्टा एतेस्य हस्ताः । किं-भूतः प्रातःसवनदित्रिभिर्वद्ध इति । केचित्तु महादेवः शब्दो मर्त्यानाविवेश । चत्वारि नामाख्यातोपसर्गनिपाताख्यान्यस्य शृंगाणि । त्रयो भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्याः काला यस्य पादाः । द्वे शब्दात्मानौ शीर्षे । सप्त विभक्तयो हस्ताः । त्रिषु स्थानेषू-शिरःकण्ठेषु बद्धः कामानां वर्षणाद् वृषभः । रोरवीति अतिशयेन वदतीत्यर्थः । स्वामिश्लोकव्याख्या—निवृत्तिमार्गमलभ्यम-जानंतः प्रवृत्तिमार्गे मुदं गच्छंतीति मार्गमुद्रास्तत्प्रवर्तकाचार्यास्ते विद्यंते येष्वर्वाचीनेषु ते मार्गमुद्रवंतस्त्रैराच्छन्नो व्यवच्छिन्नः । यद्वा—मार्गे मुदं वहंतो ये तैरालूनः पृथक्त्वेनोपासितः । अत्र पक्षे पाठस्तु 'मार्गमुद्रहदालूनः' इति । 'मार्गमुग्धवदालूनः' इति पाठे मार्गे विचारमार्गे ये मुग्धाः सुंदरा विवेकिनस्तद्विस्तृष्टिष्वैश्चालूनः स्वरूपत्वेनोपासित इत्यर्थः । यद्वा—मार्गमुग्धो मार्गानभिज्ञः पथिकः 'मुग्धः सुंदरमूढयोः' इति विश्वः । तद्वत् । स यथा प्राज्ञैः पांथलुंठननिपुणैर्यथायथं तस्य कर्णभूषण-माच्छिद्य कंठालंकृतिं त्यक्त्वा हस्तभूषणमाच्छिद्यते तदनु पादभूषणं तदनु कटिभूषणमित्यादिक्रमव्यतिरेकेणैवालयते तथैवानेन मंत्रेणापि प्राज्ञैर्मंत्रावयवैर्यज्ञरूपो विष्णुरंगवर्णनक्रममतिहाय स्तूयते । न हि शृंगवर्णनानंतरं पादवर्णनमुचितं तयोरुत्तमनिकृष्ट-त्वेनासमत्वात् । किन्तु शृंगवर्णनोत्तरं शीर्षवर्णनं तदनु हस्तवर्णनं तदनु च पादवर्णनं न्याय्यमिति प्रतीयते इति । 'मार्गमुद्ररता लूनः' इति पाठे मार्गे कर्ममार्गमुद्ररता जैमिनियास्कादिना यथायथं यथैवालूनो मंत्रमार्गेण प्रकाशितस्तथैवैतत्कालीनैरपि सायन-प्रभृतिभिर्वर्ण्यत इत्यर्थः । मंत्रो व्याख्येयरूपो ब्राह्मणश्च तद्व्याख्यानरूपः । यथा 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति मंत्रः । 'अन्योतर

आत्मा' इति तद्वाङ्मयश्च कल्पो बौधायनादिपद्धतिग्रन्थ इति यास्कव्याख्योक्तमंत्रादिपद्धत्यर्थः । यद्यतः । एनं यज्ञम् । शंसन्ति श्लाघन्ते इति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तमोगुणावतारं स्तौति—नम इति । शिवाय सुकृतिनां शुभफलदात्रे । रुद्राय दुष्कृतिनां रोदकाय । 'त्वं कर्मणा मंगलमंगलानां कर्तुस्स लोकं तनुषे स्वः परं वा । अमंगलानां च तमिस्रमुल्वणम्' इति दक्षोपाख्या-नोक्तेः । शक्तिरूमा शखं वा ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

फाल्गुनस्येति । फाल्गुनस्य अमले शुक्ले पक्षे द्वादशाहं प्रतिपदमारभ्य द्वादशीपर्यन्तं पयोत्रतः केवलं पयःपायी सन् परमया भक्त्याऽन्वितश्च सन्नरविन्दाक्षं महाविष्णुमर्चयेत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्रादौ पूर्वकृत्यमाह—सिनीवाल्यामिति । सिनीवाल्याममावास्यायां यदि क्रोडविदीर्णा मृल्लभ्येत तदा तां गृहीत्वा स्रोतसि नदीप्रवाहे स्थित्वा एतं वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदीरयेत् उच्चारयेत् । ततश्च तथा क्रोडविदीर्णया वन्यवराहोत्खातया मृदा स्वशरीरमालिप्य स्नायात् । यदि लभ्येत्यस्य स्रोतसीत्यनेनापि सम्बन्धः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । हे देवि पृथिव ! प्राणिनां स्थानमिच्छता आदिवराहेण भगवता त्वं रसायाः रसातलादुद्भूताऽसि । अतो मे पाप्मानं प्रणाशय तुभ्यं नमः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निर्वर्तितेति । निर्वर्तितः सम्पादित आत्मनः स्वस्य नियमो नित्यनैमित्तिको येन स समाहितः एकाग्रचित्तः सन्नर्चादौ देवं भगवन्त-मर्चयेत् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्रावाहनादौ नव मन्त्राः पाद्यादौ विशेषतस्तु द्वादशाक्षरं वक्ष्यति—नम इति । स्पष्टम् ॥ २९ ॥ नम इति । अव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषरूपाय चतुर्विंशतिगुणान् वैशेषिकोक्तान् रूपादीन् साङ्ख्योक्ततत्त्वानि वा जानाति तस्मै । चतुर्विंशतेरिकारलोप आर्षः । गुणानां तत्त्वानां सङ्ख्यानमाविर्भावः तस्य हेतवे प्रधानाय गुणसङ्ख्यानस्य साङ्ख्यशास्त्रस्य प्रवर्तकाय वा नमः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतो नत्वा गुणावतारान् प्रणमति—नम इति । द्वे शीर्षे यस्य त्रयः पादा यस्य चत्वारि शृङ्गाणि यस्य तन्त्रवे फलविस्तारकाय सप्त हस्ता यस्य त्रयां विद्यायामात्मा यस्येति । त्रिधा बद्ध इत्यस्यार्थ उक्तः । ईदृशाय तन्त्रवे यज्ञरूपाय नमः । तथा च मन्त्रः—“चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश इति । तथा च यास्कः । चत्वारि शृङ्गेति वेदा एवोक्ताः त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्ताः सप्तच्छन्दांसि त्रिधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवाति रोरवणं सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति । सामभिः स्तुवन्तीति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ नम इति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं प्रतिज्ञाय तदेवाह—फाल्गुनस्येत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । फाल्गुनस्य मासस्याऽमले शुक्ले पक्षे द्वादशाहं द्वादशाहसाध्यं पयोत्रताख्यं कर्म कर्तव्यमिति शेषः । तेन पयोत्रतेन परमया अव्यभिचरितया भक्त्या युक्तोऽरविन्दाक्षमर्चयेत् अन्वित इति पुनर्दिशेन एतन्मे पद्मज आहेत्यनेन ते प्रवक्ष्यामीत्यनेन च स्त्रीपुरुषसाधारणमेतद्व्रतानुष्ठानमिति सूचयति ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्रादौ पूर्वशुः कृत्यमाह—सिनीवाल्यामित्यादिना ब्रह्मचार्यश्च तद्रात्र्यामित्यन्तेन । दृष्टेन्दु-कलायाममावास्यायां यदि लभ्येत तर्हि क्रोडविदीर्णयाऽरण्यवराहोत्खातया मृदा मृत्तिकया देहमालिप्य स्रोतसि नद्यामिमं मन्त्रं वक्ष्यमाणं जपन् स्नायादुदीरयेदिति तदालेपनसमये एतन्मन्त्रमुदीरयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ मन्त्रमेवाह—त्वमिति । “उद्भूतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना” इति मन्त्रार्थानुवादकोऽयं मन्त्रः, हे देवि हे भूदेवि ! ते स्थानं तव यथास्था-नमिच्छता वराहेण श्रीभगवता त्वं रसायाः रसातलादुद्भूतासि तुभ्यं नमः मम पापं प्रणाशयेतीमं मन्त्रमुदीरयन् मृदाऽऽलिप्य स्नायात् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ततो निर्वर्तितः सम्यगनुष्ठितः आत्मनियमः सन्ध्योपासनादियेन तादृशः समाहितचित्तो हरिम-र्चयेत् कुत्रार्चयेदित्यत्राह—अर्चयेदिति । स्थण्डिलादिषु पञ्चस्वयर्चयेत् तत्र स्थण्डिलं भूमिः जलं विशुद्धं कुम्भसम्भृतम् ॥ २८ ॥ तत्रावाहने नव मन्त्रानाह—नम इति । अत्रायं विवेकः अत्र प्रधानो मन्त्रो वासुदेवद्वादशाक्षरः वासुदेवं जगद्गुरुम् उपतिष्ठस्वेत्युक्तत्वात् “गन्धमाल्यादिभिश्चार्च्येद्द्वादशाक्षरविद्यया” “जुहुयान्मूलविद्यया जपेदष्टोत्तरं शतम्” इति वक्ष्यमाणत्वाच्च नमस्तुभ्यमित्यादयस्त्वावाहनोपचारमन्त्रा इति; तत्रायो मन्त्रो द्वादशाक्षरार्थानुवादी भगवद्वासुदेवशब्दाभ्यां तत्प्रत्यभिज्ञानात् ‘सर्वभूतनिवासाय’ इत्यनेन वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं सर्वभूतनिवासाय, अत एव वासुदेवशब्दवाच्यायेत्यर्थः । वसतीति वासुः वसत्यस्मिन्निति वा वासुः । “वस निवासे” इतिधातोः कर्तर्यधिकरणे चाणौगादिकः, आद्ये सर्वभूतेषु निवसत्यन्तरात्मतयेति सर्वभूतनिवासः तस्मै । द्वितीये तु सर्वभूतानामाधेयानां वासुराधारभूतस्तथा तस्मै, साक्षिणे इत्यनेन देवशब्दार्थ उच्यते साक्षी साक्षाद्द्रष्टा सर्वं चेतनाचेतनाद्यात्मकं वस्तुजातं साक्षात्पश्यन् दृश्यधर्मैरस्पृष्टः साक्षीत्युच्यते देवशब्दस्याप्ययमेवार्थः । स्वतेजसा दीप्यमानो हि देवः महीयसे पुरुषायेत्यनेन “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्” इति पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानात् तत्र चैतमित्येतच्छब्देन पूर्वोक्तजगत्कारणत्वतदुपयुक्तगुणपौष्कल्यवतः परामर्शात् तस्य जगत्कारणत्वादिगुणजातस्य मन्त्रप्रतिपाद्यवासुदेवविशेष-

णत्वमवगम्यते तदेवम्भूताय तुभ्यं नमः । सर्वमन्त्रेषु नमःशब्दप्रयोगः स्वप्रयोक्त्रभिप्रायको ज्ञेयः ॥ २६ ॥ * *
 यदि स एवम्भूतो भगवान्सर्वभूतनिवासः सर्वसाक्षी च भवति तर्हि सर्वैः कथं न दृश्यते ? इत्यत्राह—नमोऽव्यक्तायेति । अयं
 मन्त्रस्तु “यत्तद्दृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति
 धोराः” इत्युपनिषत्प्रतिपाद्यपरमात्मस्वरूपप्रकाशकः अव्यक्तादिशब्दैरदृश्यसूक्ष्मभूतयोनिवत्त्वादिप्रत्यभिज्ञानात् अव्यक्ताय व्यक्तै-
 रिन्द्रियैश्चक्षुरादिभिर्न व्यज्यते न दृश्यत इत्यव्यक्तः तथा तस्मै अद्रेश्यायेत्यर्थः । तत्र हेतुः सूक्ष्माय निरतिशयसूक्ष्मजीवान्तरा-
 त्मतया प्रवेशयोग्यत्वेन ततोपि सूक्ष्माय, सूक्ष्मत्वप्रयुक्तं परिच्छिन्नत्वं वारयति, प्रधानपुरुषायेति प्रधानपुरुषाय प्रकृतिपुरुष-
 रूपायेत्यर्थः । तावद्रूप्यमत्र प्रकृतिपुरुषसमानाधिकृतत्वं तच्च शरीरात्मभावननिबन्धनं शरीरबुद्धिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वा-
 भिप्रायेणाभेदनिर्देशः । एवञ्च सर्वान्तःप्रवेशयोग्यतया सूक्ष्मस्याप्याकाशस्यैव प्रकृतिपुरुषान्तरात्मतयानुप्रविष्टस्य स्वरूपमपरि-
 छिन्नमेवेति भावः । प्रधानपुरुषायेति कारणावस्थाचिद्रूपत्वमुक्तम् । अथ कार्यावस्थतद्रूपत्वमाह—चतुर्विंशद्गुणज्ञाय
 गुणभूतचतुर्विंशतितत्त्वाभिज्ञाय गुणभावो विशेषणत्वं शरीरत्वांमिति यावत् शरीरमपि ह्याकृतिगुणादिवदपृथक्सिद्धविशेषण-
 मेवेत्यभिप्रायः । अपृथक्सिद्धविशेषणविषयबुद्धिशब्दयोस्तादृशेष्यपर्यन्तत्वमाकृत्यधिकरणन्यायसिद्धं न केवलं चतुर्विंशतितत्त्वा-
 न्तरात्मतया यद्रूपत्वम्, अपि तु तत्कारणतयापीत्याह—गुणसङ्ख्यानहेतव इति । गुणानां सत्त्वादीनां चतुर्विंशतितत्त्व-
 रूपेण कार्यावस्थानां सङ्ख्यानं गणनं तस्य हेतवे कारणभूताय गुणानाम् चतुर्विंशतिधा गणनायात्तेषां कार्यतापत्तिमूलकत्वात्तस्य
 तत्कारणत्वात्तद्वेतुत्वेन सङ्ख्यानहेतुत्वमपीत्यवगन्तव्यम् । यद्वा सङ्ख्यानं प्रमितिः गुणसङ्ख्यानस्य सत्त्वादिगुणानां प्रमितेः
 चतुर्विंशतिधा परिणतानां सत्त्वादिगुणानां प्रमितेः तद्विषयकप्रमायाः हेतवे, तत्प्रमाहेतुत्वञ्च तत्कारणत्वद्वारा इत्यवगन्तव्यम् ।
 यद्वा गुणसङ्ख्यानयोर्हेतवे सङ्ख्यानमत्र व्यष्टिप्रत्यगात्मस्वरूपम् अहमित्येवं सम्यक् स्वस्मै प्रकाशमानत्वाद् गुणशब्देन
 गुणकार्यभूतं चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमचेतनद्रव्यमुच्यते तयोर्हेतवे कारणभूतायेत्यर्थः ॥ ३० ॥ * * एवं “यद्भूतयोनिम्”
 इति श्रुतिस्थभूतयोनिशब्दार्थ उक्तः । प्रधानपुरुषायेत्यादिपदत्रयेण कार्यकारणोभयावस्थप्रकृतिपुरुषशरीरकत्वेन तत्कारणत्वेन च
 रूपात्मकस्य जगतस्तादृशेषणत्वमुक्तम् । अथ नामात्मकप्रपञ्चस्य तद्बोधकत्वेन तद्विशेषणत्वमाह—नम इति । अयं मन्त्रः
 “चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश” इति
 मन्त्रप्रकाशितशब्दात्मकप्रपञ्चविशेषणपरमात्मस्वरूपप्रकाशकस्तस्मिन् हि मन्त्रे शब्दात्मकप्रपञ्चो वृषभत्वेन रूप्यते । शब्दश्च
 वर्णात्मकोपि पुनः साध्वसाधुभेदेन द्विविधः, साधुश्च वेदरूपेण तन्मूलकस्मृतीतिहासादिरूपेण च द्विविधः । तत्र—

अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी नाम्ना यतः सर्वाः प्रसूतयः ॥

वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां स निर्ममे—इत्याद्युक्तरीत्या कृत्स्नजगत्सृष्टेर्बेदाथालोचनमूलकत्वाद्वेदस्य प्राधान्यात्स
 च तन्मूलकस्मृत्यादिश्च साधुशब्दात्मकः प्रपञ्चो वृषभत्वेनास्मिन्मन्त्रे रूप्यते । तदयं मन्त्रार्थः महोदेवः महादेवः शब्दात्मको
 देवः देवस्य परमात्मनो बोधकत्वाद्गोपचारादेवः मर्त्यान् नश्वरान् देवमनुष्याद्यर्थान् परमात्मशरीरभूतानाविवेश बोधयितुं
 प्रवृत्त इत्यर्थः । वृषभो रोरवीति प्रसिद्धद्विशृङ्गचतुष्पादेकमूर्द्धवृषभविजातीयवृषभरूपः रोरवीति शब्दं करोति शब्दात्मकतामापन्न
 इत्यर्थः । विजातीयवृषभत्वेन तं रूपयति—चत्वारितीति । अस्य शब्दात्मनो वृषभस्य शृङ्गाश्चत्वारि चत्वारः नामाख्यातनिपातोपसर्गाः
 त्रयो भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः पादा आख्यातादीनां भूतादिकालोपाधिना विहितत्वाच्छब्दानां कालसाहचर्याच्च तेषां भूतादीनां
 पादत्वेन रूपणं द्वे शीर्षे प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्चेति द्वे शिरसी सप्त विभक्तयो हस्तासः हस्ताः ‘आजसेरमुक्’ इत्यसुगागमः
 त्रिधा बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः स्थानत्रय एव शब्दानामाविर्भावादिति भाव इति । प्रकृतमन्त्रार्थस्तु त्रयीविद्यात्मने
 त्रयीविद्या वेदविद्या तदात्मने तद्विशेषणकाय तद्विशेषणकत्वञ्च तद्बोध्यत्वरूपं विवक्षितम् । रूपात्मकप्रपञ्चस्य परमात्मनोऽ-
 पृथक्सिद्धविशेषणत्वादपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेष्यपर्यन्तबोधकत्वस्वाभाव्याग्निगमागमादिशब्दजातबोध्यायेति
 फलितोर्थः । “काठिन्यवान्यो विभर्त्सि” इत्यादिवद्विशिष्टत्वादिकं साक्षात्त्रयीविद्याविशेषणं परमात्मनस्तु सद्धारकं विशेषणमित्य-
 वगन्तव्यम् । तन्तवे तनोति यज्ञादिक्रियाकलापं विस्तारयति विस्तृत्य प्रकाशयतीति तन्तुस्तस्मै यज्ञाय यज्ञो विष्णुः “यज्ञो वै
 विष्णुः” इति श्रुतेः “यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते” इति स्मृतौ यज्ञशब्दस्य विष्णौ प्रयोगाच्च यज्ञाय विष्णुप्रकाशकाय
 पूर्वोत्तरभागाभ्यां कर्मब्रह्मप्रतिपादकायेत्यर्थः । केचिदत्र यज्ञरूपेण विष्णुः स्तूयते इत्युक्त्वा चत्वारिशृङ्गेति वेदा वा एतदुक्ता-
 स्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्तहस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धः त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मण-
 कल्पैर्बद्धो वृषभो रोरवीति रोरवणं सवनकमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः “यथैनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति”
 इति यास्कनिरुक्तमुदाहृत्य व्याचक्षते ॥ ३१ ॥ * * तदेवं नामरूपात्मकजगदन्तरात्मत्वेन तत्कारणत्वेन च प्रकृतकर्मा-
 राध्यस्य वासुदेवस्य तद्विशेषणकत्वमुक्तम् । ननु, जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं ब्रह्मरूपादिगतं न वासुदेवगतमित्याशङ्कायां यद्ब्रह्मादिगतं
 जगत्सृष्ट्यादिकं तदन्तरात्मतयाऽनुप्रविष्टस्य तच्छरीरकस्य तद्द्वारा तस्यैव विशेषणमित्यभिप्रायेण तद्रूपत्वमुच्यते नमःशिवायेति ।

तत्र शिवत्वादिधर्माणां प्रतर्दनाधिकरणन्यायेन इन्द्रद्वारा त्वाष्ट्रहन्तृत्वादीनामिव रुद्रब्रह्मशरारकस्य परमात्मनः भूतानोति सद्धारकविशेषणत्वमवगन्तव्यम् । शक्तिधराय अम्बिकापतय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पयोव्रत इति पुंलिङ्गप्रयोगः सर्वसाधनत्वज्ञापनार्थः । मृदो विशेषमाह—क्रोडेति । वराहखातया स्नातःस्यन्दमानं जलं तत्र स्नानं कुर्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ रसायाः रसातलात् स्थानमिच्छता भूतानामिति शेषः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निर्वर्तितात्मनियमः कृतसन्ध्योपासनादिकः ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ गुणसंस्थानहेतवे कपिलात्मने ॥ ३० ॥ ❀ ❀ द्विशीर्षे “चत्वारि शृङ्गा” इति श्रुतेः—

“चत्वारि शृङ्गा वेदास्तु पादास्त्रिसवनानि च । प्रायणीयं शिरस्त्वेकमन्यच्चोदयनीयकम् ॥
हस्तास्तु सप्तच्छन्दांसि तैर्गृह्णाति फलान्यसौ । मन्त्रब्राह्मणकल्पैस्तु त्रिधा बद्ध इतीर्यते ॥
शस्त्रोद्गातृस्तुतिरवै रोरवीत्यृत्विजो मुखात् । वृषभो महान्स्वधर्मत्वाद्देवस्तु फलभावनान्” ॥ इति

तन्तवे व्याप्राय सन्ततिहेतवे च त्रयीविद्यानां सोमपानाम् आत्मने अन्तर्यामिणे ॥ ३१-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पयसा व्रतं यस्य सः पयःपायीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्रादौ पूर्वेषुः कृत्यमाह—सिनीवाल्याममावास्यायां क्रोडविदीर्णया वराहोत्खातया मृदा यदि लभ्येतैतत् काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रान्वितम् ॥ २६-२८ ॥ ❀ ❀ तत्रावाहनादौ नव मन्त्रानाह—नम इति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ चतुर्विंशतिगुणान् वैशेषिकोक्तान् रूपादीन् साङ्ख्योक्तानि तत्त्वानि वा जानातीति तस्मै गुणसङ्ख्यानस्य सांख्यशास्त्रस्य हेतवे प्रवर्तकाय ॥ ३० ॥ ❀ ❀ गुणावतारान् प्रणमति त्रिभिः, तत्रादौ मन्त्रोक्तयज्ञरूपिणं विष्णुं प्रणमति—नम इति । तन्तवे फलविष्कारकाय त्रय्यां विद्यायामात्मा यस्येति त्रिधा बद्ध इत्यस्यार्थ उक्तः, तथा च मन्त्रः “चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश” इति । तथा च यास्कः—चत्वारिशृङ्गाणीति वेदा एवोक्ताः त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः वृषभो रोरवीति रोरवणं सवनक्रमेण ऋग्भिर्ग्यजुर्भिः सामभिः “यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्ग्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति” इति ॥ ३१-३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अमले शुक्ले पक्षे द्वादशाहं द्वादशादिनपर्यन्तं पयसा व्रतं यस्य स जनः अरविन्दाक्षमर्चयेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ ❀ ❀

तत्र पूर्वदिनकृत्यमाह—सिनीवाल्यामित्यादिना ब्रह्मचार्य्यथ तद्वाच्यामित्यन्तेन ग्रन्थेन । तेन सिनीवाल्यां दृष्टेन्दुकलायाममावास्यायां यदि लभ्येत तर्हि क्रोडविदीर्णया वन्यवराहोत्पाटितया मृदा आलिप्य यदि लभ्येत तर्हि स्रोतसि स्नायान् मृदालेपनवेलायामेतं वक्ष्यमाणं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २६-२८ ॥ ❀ ❀ आवाहनादौ मन्त्रानाह—नम इति । पाद्यादौ विशेषस्तु द्वादशाक्षरो बोध्यः ‘गन्धमाल्यादिभिश्चार्च्यं द्वादशाक्षरविद्यये’ति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ चतुर्विंशद्गुणज्ञाय चतुर्विंशतितत्त्वज्ञाय गुणसंख्यानस्य चतुर्विंशतितत्त्वप्रतिपादकस्य श्रीमद्भागवतशास्त्रान्तर्गतस्य सांख्यशास्त्रस्य हेतवे प्रवर्तकाय ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अथ विश्वस्थितिनिमित्तभूतयज्ञरूपिणं श्रीमद्भगवन्तं प्रणमति—नमो द्विशीर्षे इति । यज्ञाय यज्ञमूर्त्ये विष्णवे नमः “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः । तनोति फलमिति तन्तुस्तस्मै वाञ्छितफलदाय त्रय्यां विद्यायामात्मा यस्य वेदत्रयीप्रोक्ताय द्वे प्रायणीयोदयनीये शीर्षे यस्य तस्मै त्रयः सवनत्रयरूपाः पादाः यस्य तस्मै शृङ्गाय चत्वारो वेदाः शृङ्गा यस्य तस्मै सप्त छन्दांसि हस्ता यस्य तस्मै । तथा च मन्त्रः “चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश” इति । तथा यास्कनिरुक्तिः—चत्वारि शृङ्गेति वेदा एवोक्ताः त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्तहस्ताः सप्तछन्दांसि त्रिधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैः वृषभो रोरवीति रोरवणं सवनक्रमेण ऋग्भिर्ग्यजुर्भिः सामभिः “यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्ग्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति” इति महादेवो मर्त्यानाविवेशेत्यस्य महादेवो यज्ञमूर्तिर्भगवान् मर्त्यान् यज्ञार्हान् आविवेशेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अथ विश्वं संहारनिमित्तभूतशिवात्मकांशरूपिणं भगवन्तं प्रणमति, नमः शिवायेति ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं प्रतिज्ञाय व्रतप्रकारमुपदिशति । फाल्गुनस्य अमले शुक्ले पक्षे द्वादशाहं प्रतिपदमारभ्य द्वादशीपर्यन्तं पयोव्रतः पयःपायी सन् परमया भक्त्याऽन्वितश्च सन्नरविन्दाक्षं महाविष्णुम् अर्चयेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ एवं सामान्यतोऽर्चन-मुक्त्वा विशेषतत्प्रकारं वक्तुमादौ पूर्वेषुः कृत्यमाह—सिनीवाल्यामित्यादिना ‘ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्याम्’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन । सिनीवाल्याममावास्यायां यदि क्रोडविदीर्णया मृदा भूयेत तदा तां गृहीत्वा स्रोतसि नदीप्रवाहे स्थित्वा एतं वक्ष्यमाणमन्त्रम् उदीरयेत् उच्चारयेत्, ततश्च तथा क्रोडविदीर्णया वन्यवराहोत्खातया मृदा स्वशरीरमालिप्य स्नायादित्यन्वयः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ मन्त्रमेव दर्शयति—त्वमिति । पृथग्यभिमानिदेवतां सम्बोधयति—हे देवीति । प्राणिनां स्थानमिच्छता आदिवराहेण कृतवराहावतारेण भगवता त्वं रसायाः रसातलादुद्घृतासि अतो मे पाप्मानं प्रणाशयेत्यन्वयः । परमोपकारिण्यास्तवोपकारं कर्तुं मया न शक्यते ततः केवलं तुभ्यं नमः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ ततश्च निर्वर्तित आत्मनः स्वस्य नियमो नित्यनैमित्तिकः क्रियाकलापो येन स समाहितः एकाग्रचित्तः सन् अर्चादौ देवं भगवन्तम् अर्चयेदित्यन्वयः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ तत्रावाहने नव मन्त्रानाह—नमस्तुभ्य-मिति । पाद्यादौ तु विशेषतो द्वादशाक्षरं मन्त्रं वक्ष्यति । प्रथमं श्रीकृष्णं प्रणमति—वासुदेवाय वसुदेवपुत्राय तुभ्यं नमः । ननु श्रीकृष्णप्रणामेन किं स्यादित्याशङ्क्याह—महीयसे इति, ब्रह्मादिदेवगणैः आराधितपादपद्मायेत्यर्थः । तदा च तदाराधनेनैव यथेष्टफलप्राप्तिरिति भावः । महत्त्वे हेतुमाह—पुरुषायेति, पुरुषोत्तमायेत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—भगवत इति ऐश्वर्यादिगुणपूर्ण-येत्यर्थः । ननु नमस्कारादिभजनमजानन् कथं यथेष्टं फलं दद्यादित्याशङ्क्याह साक्षिण इति । शुभाशुभकर्मणां साक्षात्कर्त्रे इत्यर्थः । ननु देशान्तरस्थस्य कथमेवं साक्षात्कर्तृत्वमिति शङ्कानिरासायाह—सर्वभूतनिवासायेति ॥ २९ ॥ ॐ ॐ परब्रह्मरूपं भगवन्तं प्रणमति—नमोऽव्यक्तायेति । अव्यक्तत्वे हेतुमाह—सूक्ष्मायेति । श्रीकपिलरूपं प्रणमति—चतुर्विंशदिति । गुणानां तत्त्वानां सङ्ख्यानं यस्मिन् साङ्ख्यशास्त्रे तस्य हेतवे प्रवर्तकाय नम इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—चतुर्विंशतिगुणास्तत्त्वानि जानातीति तथा तस्मै । य एव यज्जानाति स एव तत्प्रवर्तयति न त्वज्ञ इति भावः । सूक्ष्मत्वेऽपि हेतुमाह—प्रधानपुरुषाय चेति । प्रधानस्य प्रकृतेः प्रवर्तकोऽन्तर्यामी पुरुषः प्रधानपुरुषस्तस्मै नम इत्यन्वयः । यद्वा साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तने हेतुमाह—प्रधानेति । प्रधानो मुख्यः पुरुषः प्रधानपुरुषः पुरुषोत्तमस्तस्मै नम इत्यर्थः । यदि तथाभूतो भगवान् मुक्त्युपायं नोपदिशेत्तदा कथं भक्तजनानामुद्धारः स्यादिति भावः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ इदानीं “चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽअस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्ता सोऽअस्य । त्रिधाबद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याऽऽविवेश” इति मन्त्रोक्तं यज्ञरूपं भगवन्तं प्रणमति—नम इति । द्वे प्रायणीयोदयनीये शीर्षे यस्य तस्मै । त्रीणि सवनानि पादा यस्य तस्मै । त्रयां विद्यायां मन्त्रब्राह्मणकल्परूपायां आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मा इति त्रिधाबद्ध इत्यस्यार्थ उक्तः । एवम्भूताय यज्ञाय नमो नमः । विवृदश्चायं मन्त्रो यास्केनर्पिणा—चत्वारिशृङ्गेति चत्वारो वेदा एवोक्ताः । त्रयोऽअस्य पादा इति सवनानि त्रीणि । द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये । सप्त हस्ताः सप्तच्छन्दांसि । त्रिधा बद्धो मन्त्र-ब्राह्मणकल्पैः । वृषभो रोरवीति रोरवणं सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्तीति । तथा चाभियुक्तोक्ताः श्लोकाः—‘चत्वारि शृङ्गा वेदास्तु पादास्त्रिसवनानि च । प्रायणीयं शिरस्त्वेकमन्यच्चोदयनीयकम् ॥ हस्तास्तु सप्त च्छन्दांसि तैर्गृह्णाति फलान्यसौ । मन्त्रब्राह्मणकल्पैस्तु त्रिधाबद्ध इतीर्यते ॥ शस्तोद्गारस्तुतिरवे रोरवीत्यृत्विजो मुखात् । वृषभो महांश्च धर्मत्वाद्देवस्तु फलभावनान्’ इति ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ रुद्ररूपं भगवन्तं प्रणमति—नमः शिवायेति, परमानन्दस्वरूपायेत्यर्थः । रुद्राय प्रलयकर्तृत्वेन भयङ्करायेत्यर्थः । सर्वविद्याधिपतये धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयहेतुविद्योपदेशकर्त्रे । भूतानां प्राणिनां पत्ये पुरुषार्थोपायोपदेशेन पालकाय । नन्वेकस्यैव कथमेवं विरुद्धकार्यकर्तृत्वमित्याशङ्क्याह—शक्तिधरायेति । सत्त्वादि-गुणत्रायङ्गीकारेण भिन्नकार्यकर्तृत्वमतो न विरोध इति भावः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं प्रतिज्ञाय तदेवाह फाल्गुनस्थेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । फाल्गुनस्येति । फाल्गुनस्य मासस्य, अमले पक्षे शुक्लपक्षे, द्वादशाहं द्वादशदिनसाध्यं, पयोव्रतं पयोव्रताख्यं कर्म, कर्त्तव्यं, तत्र पयोव्रते इति शेषः । परमया अव्यभिचरितया भक्त्या अन्वितो युक्तः, अरविन्दाक्षम्, अर्चयेत् । अन्वित इति पुनिर्देशेन एतन्मे पद्मज आह्वयेनेन ते प्रवक्ष्यामीति, स्त्रियं प्रत्युक्त्या च, स्त्रीपुरुषसाधारणमेतद्व्रतानुष्ठानमिति सूचयति ॥ २५ ॥ ॐ ॐ तत्रादौ पूर्वेषुः कृत्यमाह सिनीवाल्यामित्यादिना तद्रात्र्यामित्यन्तेन । सिनीवाल्यामिति । सिनीवाल्यां दृष्टेन्दुकलायाममावास्यायां, यदि लभ्येत, तर्हि क्रोडविदीर्णया अरण्य-वराहोत्खातया, मृदा मृत्तिकया, आलिप्य देहोपलेपनं कृत्वा, स्रोतसि नद्यां, एतं मन्त्रं, वक्ष्यमाणमेतं मन्त्रमित्यर्थः । उदीरयन् संजपन्, ज्ञायात् । उदीरयेदिति पाठे तदा लेपनसमये एतं मन्त्रमुदीरयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ मन्त्रमाह । त्वमिति ।

हे देवि हे भूदेवते, स्थानं तव यथास्थानं, इच्छता आदिवराहेण भगवता, त्वं रसायाः रसातलात्, उद्धृता असि तुभ्यं नमः । मे मम, पाप्मानं पापं, प्रणाशय । इमं मन्त्रमुदीरयन् मृदालिप्य स्नायात् 'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना' इति मन्त्रार्थानुवादकोऽयं मन्त्रः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ निवर्त्तितेति । ततः निवर्त्तितः सम्यगनुष्ठित आत्मनियमः संध्योपासना-
दियेन, तादृशः समाहित एकाग्रमानसः सन्, देवम् अर्चेत् । कुत्रादित्याकाङ्क्षायां तदधिकरणानि दर्शयति । अर्चायां प्रतिमायां, स्थण्डिले रङ्गवल्ग्यादिभिरलंकृतायां भूमौ, सूर्ये जले कुम्भसंभृते विशुद्धतोये, वह्नौ, गुरौ अपि, अर्चासत्त्वे नान्यापेक्षा तदभावे स्थण्डिलादिपञ्चान्यतमे इति बोद्धव्यम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तत्रावाहने नव मन्त्रानाह । तत्रायं विवेकः—अत्र प्रधानो मन्त्रो वासुदेवायो द्वादशाक्षरः 'वासुदेवं जगद्गुरुमुपतिष्ठस्व' इत्युक्तत्वात् 'गन्धमाल्यादिभिश्चार्चेत् द्वादशाक्षरविद्यया' इति । 'जुहुयान्मूलविद्यया' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । नमस्तुभ्यमित्यादयस्त्वावाहनाद्युपचारमन्त्रा इति । तत्रायो मन्त्रो द्वादशाक्षरमन्त्रार्थानुवादी भगवद्वासुदेवशब्दाभ्यां तत्प्रत्यभिज्ञानात् । नम इति । सर्वेषु भूतेषु निवासो यस्य तस्मै, अन्तर्यामितया सर्वभूत-
विहितावासायेत्यर्थः । साक्षिणे चेतनाचेतनात्मकं वस्तुजातं साक्षात् पश्यते, महीयसे, पुरुषाय, 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्' इति श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् । भगवते पूर्णबाहुण्याय, वासुदेवाय, तुभ्यं नमः । सर्वमन्त्रेषु नमःशब्दप्रयोगः स्वप्रयोक्त्र-
भिप्रायको ज्ञेयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ भगवान् यदि सर्वभूतनिवासः सर्वसाक्षी च भवति तर्हि सर्वैः कथं न दृश्यते इत्यत्राह । नमोऽव्यक्तायेति । न व्यज्यते चक्षुरादीन्द्रियैर्न दृश्यत इत्यव्यक्ततस्मै, अदृश्यायेत्यर्थः । 'यत्तददृश्यम्' इत्यादिश्रुतेः । तत्र हेतुः सूक्ष्माय निरतिशयसूक्ष्मजीवान्तरात्मतया प्रवेशयोग्यत्वेन ततोऽप्यतिसूक्ष्मायेत्यर्थः । प्रधानपुरुषाय, अनेन कारणावस्था-
चिद्रूपत्वमुक्तम् । चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणभूतचतुर्विंशतितत्त्वाभिज्ञाय, गुणानां चतुर्विंशतितत्त्वरूपेण कार्यावस्थानां सत्त्वा-
दीनां, संख्यानं तस्य हेतुस्तस्मै, अनेन कार्यावस्थाचिद्रूपत्वमुक्तम् एवंभूताय नमः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अथ नामात्मकप्रपञ्चस्य तद्वोधकत्वेन तद्विशेषणत्वमाह नम इति । तत्रास्य मन्त्रस्य वेदपरतया यज्ञपरतया च व्याख्यानं क्रियते । त्रयीविद्या वेदविद्या
आत्मा यस्य तस्मै, निगमागमादिशब्दजातबोद्धव्यत्वेन तदात्मकायेत्यर्थः । द्विशोर्णे प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपद्विशोर्षवते, त्रयो भूतभविष्य-
वर्त्तमानकालरूपाः पादा यस्य तस्मै, चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातनिपातोपसर्गाख्यानि यस्य तस्मै, तनोतीति तन्तुस्तस्मै,
यज्ञादिक्रियाकलापप्रकाशकायेत्यर्थः । सप्त विभक्तयो हस्ता यस्य तस्मै, यज्ञाय पूर्वोत्तरभागाभ्यां कर्मब्रह्मात्मकत्वेन विष्णोः
प्रकाशकाय, एवं प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदनिर्देशेन शब्दब्रह्मात्मना निरूप्याय तुभ्यं नमः । एवं वेदपरतया व्याख्यायाथ
यज्ञपरतयास्य व्याख्यानम्—द्विशोर्णे प्रायणीयोदयनीयद्विशोर्षवते, त्रिपदे सवनत्रयरूपपादत्रयवते, चत्वारो वेदा एव शृङ्गाणि
यस्य तस्मै, तन्तवे फलविस्तारकाय, सप्त छन्दांसि हस्ता यस्य तस्मै, त्रयीविद्यात्मने यज्ञाय, तुभ्यं नमः नमः । तथा च
श्रुतिः—'चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शोर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश'
इति वेदपरत्वेनास्या अर्थः । महो देवः महान् देवः मर्त्यान् परमात्मशरीरभूतान् देवमनुष्यादीन् नश्वरानर्थान् आविवेश
वेदरूपेण बोधयितुं प्रवृत्त इत्यर्थः । वृषभः लौकिकवृषभविजातीयवृषभरूपः सन्, रोरवीति शब्दं करोति, शब्दात्मकतामापन्नो
भवतीत्यर्थः । विजातीयवृषभरूपत्वेन तं रूपयति । अस्य शब्दात्मनो वृषभस्य, शृङ्गाः शृङ्गाणि, नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपेण
चत्वारि, भूतभविष्यवर्त्तमानाख्याः त्रयः कालाः, अस्य पादाः, प्रवृत्तिनिवृत्तबोधनात्मके द्वे शोर्षे, अस्य भगवतः सप्त विभक्तयो
हस्तासः हस्ताः उरसि कण्ठे शिरसीत्येवं त्रिधा स्थानत्रये बद्धः । इति । अथ यज्ञपरत्वे पारस्करी व्याख्या—चत्वारो वेदाः
चत्वारि शृङ्गाः शृङ्गाणि, त्रीणि सवनान्यस्य पादाः प्रायणीयोदयनीये शोर्षे, सप्त छन्दांसि सप्त हस्ताः, मन्त्रब्राह्मण-
कल्पैस्त्रिधा बद्धः, कामवर्षणावृषभः, रोरवीति स्वकारणमृग्भिः शंसति यजुर्भिर्मयिजति सामभिः स्तौतीति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
ननु जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं ब्रह्मरूपादिगतं न वासुदेवगतमित्याशङ्कायां यद्ब्रह्मादिगतं जगत्सृष्ट्यादिकं तदन्तरात्मतयाऽ-
नुप्रविश्य तच्छरीरकतया वर्त्तमानस्य तस्य एवातत्तद्रूपत्वमुच्यते द्वयेन । नम इति । शिवाय परमशिवसंज्ञया शैवैरुक्ताय, रुद्राय
रुद्रशरीरकाय, तुभ्यं नमः । शक्तिधराय अम्बिकापतये च नमः । सर्वविद्याधिपतये, भूतानां पतये च, नमः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

फाल्गुनके शुक्लपक्षमें बारह दिनतक केवल दूध पीकर रहे और परम भक्तिसे भगवान् कमलनयनकी पूजा करे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अमावास्याके दिन यदि मिल सके तो सूअरकी खोदी हुई मिट्टीसे अपना शरीर मलकर नदीमें स्नान करे । उस समय मन्त्र पढ़ना चाहिये ॥ २६ ॥ ❀ ❀ 'हे देवि ! प्राणियोंको स्थान देनेकी इच्छासे वराहभगवान्ने रसातलसे तुम्हारा उद्धार किया था । तुम्हें मेरा नमस्कार है । तुम मेरे पापोंको नष्ट कर दो' ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इसके बाद अपने नित्य और नैमित्तिक नियमोंको पूरा करके एकाग्रचित्तसे मूर्ति, वेदी, सूर्य, जल अग्नि और गुरुदेवके रूपमें भगवान्की पूजा करे ॥ २८ ॥ ❀ ❀ (और इस प्रकार स्तुति करे—) 'प्रभो ! आप सर्वशक्तिमान् हैं । तन्अर्थात्मी

और आराधनीय हैं। समस्त प्राणी आपमें और आप समस्त प्राणियोंमें निवास करते हैं। इसीसे आपको 'वासुदेव' कहते हैं। आप समस्त चराचर जगत् और उसके कारणके भी साक्षी हैं। भगवन् ! मेरा आपको नमस्कार है ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आप अव्यक्त और सूक्ष्म हैं। प्रकृति और पुरुषके रूपमें भी आप ही स्थित हैं। आप चौबीस गुणोंके जाननेवाले और गुणोंकी संख्या करनेवाले सांख्यशास्त्रके प्रवर्तक हैं। आपको मेरा नमस्कार है ॥ ३० ॥ ❀ ❀ आप वह यज्ञ हैं, जिसके प्रायणीय और उदयनीय—ये दो कर्म सिर हैं। प्रातः, मध्याह्न और तृतीय—ये तीन सवन ही तीन पाद हैं। चारों वेद चार सींग हैं। गायत्री आदि सात छन्द ही सात हाथ हैं। यह धर्ममय वृषभरूप यज्ञ वेदोंके द्वारा प्रतिपादित है और इसकी आत्मा हैं स्वयं आप ! आपको मेरे नमस्कार है ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ आप ही लोककल्याणकारी शिव और आप ही प्रलयकारी रुद्र हैं। समस्त शक्तियोंको धारण करनेवाले भी आप ही हैं। आपको मेरा बार-बार नमस्कार है। आप समस्त विद्याओंके अधिपति एवं भूतोंके स्वामी हैं। आपको मेरा नमस्कार है ॥ ३२ ॥

नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने । योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥ ३३ ॥
 नमस्त आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः । नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥ ३४ ॥
 नमो मरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये । केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥ ३५ ॥
 त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्पभ । अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥ ३६ ॥
 अन्ववर्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः । स्पृहयन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥
 एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् । अर्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥ ३८ ॥
 अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नपयेद् विभुम् ।
 वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः । गन्धधूपादिभिश्चार्चेद् द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३९ ॥
 शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति । ससपिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—हिरण्यगर्भाय जगदात्मने प्राणाय नमः योगैश्वर्यशरीराय योगहेतवे ते नमः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ आदिदेवाय ते नमः साक्षिभूताय ते नमः नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मरकतश्यामवपुषे अधिगतश्रिये नमः केशवाय तुभ्यं नमः पीतवाससे ते नमः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ वरेण्य वरदर्पभः त्वं पुंसां सर्ववरदः अतः धीराः श्रेयसे ते पादरेणुम् उपासते ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ देवाः श्रीः च तत्पादपद्मयोः आमोदं स्पृहयन्तः इव यम् अन्ववर्तन्त भगवान् मे प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ श्रद्धया युक्तः एतैः मन्त्रैः आवाहनपुरस्कृतं हृषीकेशं पाद्योपस्पर्शनादिभिः अर्चयेत् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ गन्धमाल्याद्यैः विभुम् अर्चित्वा पयसा स्नपयेत् ततः द्वादशाक्षरविद्यया वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैः गन्धधूपादिभिः च अर्चेत् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ विभवे सति पयसि शृतं ससपिः सगुडं शाल्यन्नं नैवेद्यं दत्त्वा मूलविद्यया जुहुयात् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

प्राणाय सूत्रात्मने । योगैश्वर्यं शरीरं यस्य ॥ ३३-३४ ॥ ❀ ❀ अधिगता प्राप्ता श्रीर्यस्य तस्मै ॥ ३५-३६ ॥ तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्त इव देवाश्च श्रीश्च यमन्ववर्तन्त स मे प्रसीदतु ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ आवाहने पुरस्कृतं संमानितम् ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ पयसि शृतं पकं पायसम् । मूलविद्यया द्वादशाक्षरेणैव ॥ ४०-४१ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

रजोगुणावतारं स्तौति नम इति । हर्षयति इति हिरण्यं ब्रह्माण्डं गर्भे यस्य तस्मै ॥ ३३-३५ ॥ ❀ ❀ यतस्त्वं पुंसां सर्ववरदः अतो हेतोः । पादाभ्यां पादरेणोः प्रस्वेदादिना रोमकूपमार्गेणांतःप्रवेशादंतरघनाशकत्वेन महत्त्वम् । “यत्पादपंकजराजः

१. प्रा० पा—देवाय । २. प्रा० पा०—देवदेवाय ते । ३. प्रा० पा०—यत्पा० । ४. प्रा० पा०—स्पर्शनादिभिः । ५. प्रा० पा०—

पयः सनैवेद्यं ।

श्रुतिभिर्विसृज्यं पादारविंदरजसाप्लुतदेहिनां स्युः । यावन्महत्पादरजोभिषेकम्” इत्याद्युक्तेः ॥ ३६ ॥ * * यमन्वर्तत स भगवान् ॥ ३७ ॥ * * उपस्पर्शनमाचमनम् ॥ ३८ ॥ * * प्रथमं पाद्यादिभिरर्चित्वा पयसा दुग्धेन स्नापयेत् । ततः स्नापयित्वा वस्त्रोपवीताभरणपरिधापनोत्तरं पुनरपि पाद्यादिभिरित्यर्थः । पाद्यादौ सर्वत्र द्वादशाक्षरः “ॐ नमो भगवते वासुदेवाय” इत्येवमुक्तो मंत्रो ज्ञेयः ॥ ३९ ॥ * * शाल्यन्नं सुगन्धिमुक्कटण्डुलौदनम् । विभवे धनिकत्वे । सर्पिः घृतम् । नैवेद्यं दत्त्वा जुहुयात् ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नम इति । प्राणाय सूत्रात्मने । स्पष्टं शेषम् ॥ ३३ ॥ * * नमस्त इति स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ * * नम इति । मरकतमणिरिव श्यामं वपुर्यस्य अधिगता प्राप्ता श्रोत्रेण तस्मै केशवाय ते तुभ्यं नमः । पीतं वासो यस्य तस्मै ते तुभ्यं नमः ॥ ३५ ॥ * * त्वमिति । हे वरेण्य ! हे वरदर्भ ! त्वं पुंसं सर्ववरदः यत एवमत एव धीरा विवेकिनः श्रेयसे ते तवैव पादरेणुमुपासते ॥ ३६ ॥ * * अन्ववर्तन्तेति । तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्त इह देवाः श्रीलक्ष्मीश्च यमन्ववर्तन्त सेवितवन्तः स भगवान् मे प्रसीदताम् । तच्चार्षः ॥ ३७ ॥ * * एतैरिति । एतैर्मन्त्रैरावाहनेन पुरस्कृतं स्वपुरः स्थिरीकृतं केशवं श्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिरर्चयेत् । उपस्पर्शनमाचमनीयम् ॥ ३८ ॥ * * अर्चित्वेति सार्द्धम् । प्रथमं द्वादशाक्षरविद्यया ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रेणेत्यर्थः । पाद्यादिभिर्गन्धमाल्याद्यैश्चार्चित्वा विभुं श्रीविष्णुं पयसा स्नापयेत् स्नापयित्वा च ततोऽनन्तरं वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैर्गन्धधूपपादिभिश्च पुनरर्चेत् । द्वादशाक्षरविद्ययेति सर्वत्र सम्बध्यते । आदिना अन्येऽपि विष्णुयोग्योपचारा ग्राह्याः ॥ ३९ ॥ * * श्रुतमिति । विभवे सति पयसि श्रुतं पक्कं पायसं ससर्पिः सघृतं सगुडं च शाल्यन्नं नैवेद्यं दत्त्वा समर्प्य तेनैव मूलविद्यया द्वादशाक्षरमन्त्रेण तदग्नौ जुहुयात् । विभवाभावे यल्लभ्येत तदेवेत्यर्थलभ्यम् ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

हिरण्यगर्भाय चतुर्मुखरूपेणावस्थिताय प्राणायति सर्वाणि भूतानीति प्राणस्तमै “को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेप आकाश आनन्दो न स्यात्” इति श्रुतेः प्राणशरीरकत्वाद्वा प्राणः जगदन्तरात्मने ब्रह्मादिस्त्वपर्यन्तजगदन्तरात्मत्वमेव तत्समानाधिकृतिनिमित्तमिति भावः । योगैश्वर्यशरीराय योगैश्वर्यनिर्वाहकाय तन्निर्वाहकत्वं योगस्मृतिप्रणेनृत्वरूपकारणत्वेनेत्याह—योगहेतवे योगस्मृतिकर्त्रे इत्यर्थः । इदं विशेषणद्वयं साक्षाच्चतुर्मुखस्य तद्द्वारा तु परमात्मन इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३३ ॥ * * उक्तविशेषणसामर्थ्यलब्धैरन्यैरप्यसाधारणधर्मैर्विशिष्यन्नमस्करोति, मन्त्रः नमस्त इति । आदिदेवाय ब्रह्मरुद्रादीनामप्यादि-भूताय कारणभूतायेत्यर्थः । अयमुक्तसर्वकारणत्वसामर्थ्यलब्धोर्यः । शब्दार्थस्त्वादिश्चासौ देवस्तस्मा इति । अत एव देवानामपि देवाय अधिपतये स्वतेजसा दीप्यमानानां ब्रह्मादिदेवानामपि अन्तरात्मतया दीप्यमानायेति वा नारायणाय नाराणां प्राण्याय प्रापकाय आधाराय च नराय नित्याय ऋषये सर्वज्ञाय यद्वा नारायणाय ऋषये नराय च नरनारायणऋषिरूपेणावतीर्णाय हरये आश्रितात्तिहन्त्रे ॥ ३४ ॥ * * मरकतवदिन्द्रनोल्बच्छ्यामं वपुर्यस्याधिगता नित्यसंनिष्ठा श्रीर्महालक्ष्मीर्येन तस्मै केशवादिद्वादशमूर्त्तीनाम् उपलक्षकः केशवशब्दः केशवादिद्वादशमूर्त्तिरूपेणावस्थितायेत्यर्थः । पिशङ्गं वासो वस्त्रं यस्य तस्मै ॥ ३५ ॥ * * हे वरेण्य ! अनेन गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं सूचितम्—हे वरदश्रेष्ठ ! त्वमेव यतः सर्ववरदः ततस्तवैव पादरेणुमिष्टप्राप्तये धीरा उपासते सेवन्ते ॥ ३६ ॥ * * श्रीलक्ष्मीः देवाः ब्रह्मादयश्च यत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्तः कामयमाना इव यमनुसृतवन्तः स भगवान् पूर्णषाड्गुण्यो वासुदेवो मह्यं प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ * * इत्येतैः मन्त्रैरावाह-नपुरस्कृतं सन्निधापितं हृषीकेशं पाद्योपस्पर्शेन पाद्याचमनं तदादिर्येषां तैरासनाढ्यैः आदिशब्देन ग्राह्ये पाठक्रमस्त्वविवक्षितः आसनाढ्यपाद्यैरर्चयेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ * * एवमेतैरर्चित्वा गन्धमाल्यैः गन्धपुष्पैस्तद् पयसा गन्धादिसहितेन क्षीरेण शुद्धजलेन च विभुं वासुदेवं स्नापयेदित्यर्थः । ततो वस्त्रादिभिरर्चयेत् गन्धादिभिरर्चेत् आदिशब्देन दीपमधुपर्काचमनानि ग्राह्याणि द्वादशाक्षरविद्ययेति पूर्वोत्तरान्वयि आसनाद्युपचाराश्चाऽन्यैव कार्याः ॥ ३९ ॥ * * तथा तयैव विद्यया विभवे सति पयसि क्षीरे श्रुतं पक्कं शाल्यन्नं ससर्पिः घृतेन सहितं सगुडञ्च नैवेद्यं दत्त्वा समर्प्य उक्तद्वादशाक्षरविद्यया जुहुयात् ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

हिनोति दुःखं राति सुखमिति हिरण्यं रेतो लक्षणं गर्भं यस्य स तथा तस्मै ॥ ३३-३५ ॥ * * यतो वरदर्भः अतः ॥ ३६ ॥ * * श्रिया विनिर्जिते पद्मे ययोस्तौ तथा तयोः पादयोरामोदं स्पृहयन्तो देवा यमन्ववर्तन्त स

भगवान् ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ उपस्पर्शनमाचमनम् ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ द्वादशाक्षरविद्यया ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति ॥ ३९ ॥
पयसि शृतं पायसान्नम् ॥ ४०-४२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्राणाय सूत्रात्मने योगैश्वर्यमयं शरीरं यस्य तस्मै ॥ ३३-३६ ॥ ॐ ॐ तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्त इव
देवाश्च श्रीः यमन्ववर्तन्त स मे प्रसीदतु ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ एतैर्मन्त्रैरावाहनेन पुरस्कृतं सम्मानितं स्वःपुरस्थीकृतमिति
वा । उपस्पर्शनमाचमनीयम् ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ प्रथमं पाद्यादिभिरर्चित्वा स्नापयेत् स्नापयित्वा वस्त्रोपवीताभरणपरिधान-
नानन्तरं पुनरपि पाद्यादिभिः चकारेणान्यैरपि बहुभिरुपचारैः । पाद्यादिदाने सर्वत्र मन्त्रमाह द्वादशेति ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ
पयसि शृतं पक्कं परमान्नम् ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अथ सृष्टिनिमित्तभूतचतुर्मुखात्मकांशरूपिणं प्रणमति—नमो हिरण्यगर्भायेति । अथ विश्वधारणनिमित्तभूतप्राण-
रूपिणं भगवन्तं प्रणमति—प्राणाय जगदात्मने इति । अथाणिमादिविभूतिरूपिणं भगवन्तं प्रणमति—योगैश्वर्याणि ध्यान-
योगजाऽणिमादिसिद्धयः शरीरं यस्य तस्मै सिद्धिसाधकध्यानयोगप्रवर्तकरूपिणं भगवन्तं प्रणमति, योगहेतवे इति ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ
अथ पुरुषाद्यवताररूपं भगवन्तं प्रणमति—नमस्ते आदिदेवाय प्रकृतिप्रेरकपुरुषरूपाय ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ साक्षाद्भगवन्तं
श्रीनिवास केशवं प्रणमति—नमो मरकतश्यामवपुषे इति । अधिगता सर्वचेतनाचेतनपदार्थेभ्य आधिक्यं प्राप्ता
श्रीर्यस्मात्स्वभर्तुस्तस्मै ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ अथ सर्वैवरदत्वादिना स्तुवन् भगवान्प्रसीदत्विति प्रार्थयते—त्वमिति द्वाभ्याम् ॥ ३६ ॥
तत्पादपद्मयोः आमोदं श्रीरिव स्पृहयन्तः देवाः चकारान्मुनयः यमन्ववर्तन्त स मे मह्यं प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ
अस्याराधनप्रकारस्य कर्ता ब्रह्मा तथान्योप्येवमाराधयेदित्याह—एतैरिति । एतैर्मन्त्रैः आवाहनेन पुरस्कृतं सम्मानितम् ॥ ३८-३९ ॥
पयसि शृतं पक्कम् मूलविद्यया द्वादशाक्षरमन्त्रेण ॥ ४०-४२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चतुर्मुखरूपं प्रणमति—नमो हिरण्यगर्भायेति । जगदात्मने जगतो नियन्त्रे । केन रूपेण नियन्तृत्वमित्यपेक्षायामाह—
प्राणायैति, सूत्ररूपायेत्यर्थः । योगेन भगवद्वाचानेनैश्वर्यं शरीरं च यस्य तस्मै, योगेनैश्वर्यलाभस्य शरीरान्तरग्रहणस्य च द्वितीय-
स्कन्धादौ प्रसिद्धत्वात् योगहेतवेऽन्यार्थमपि योगप्रवर्तकायेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ श्रीनारायणं प्रणमति—आदिदेवायेति ।
ब्रह्मादिकारणत्वेन सकलजगत्पूज्याय ते तुभ्यं नमः । साक्षिभूतायेति, सर्वोपादानतया सर्वत्र प्रवेशेन शुभाशुभद्रष्ट्रे इत्यर्थः ।
धर्मपुत्ररूपं प्रणमति—नारायणायेति । नराय नरावतारायेत्यर्थः । मूर्तिद्वयेनावतारप्रयोजनं सूचयन्नाह—ऋषय इति,
सूक्ष्मदशितया एवं तपश्चरणेनैव प्राणिनां मुख स्यादित्यभिप्रेत्य जनसङ्ग्रहार्थं तपआदिनिष्ठायैत्यर्थः । नन्वेवं जनसुखेन तस्य
किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—हरये इति, दुःखहरणस्वभावायेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ विष्णुरूपं प्रणमति—नम इति ।
मरकतमणिवच्छ्यामं वपुर्यस्य तस्मै तुभ्यं नमः । अधिगता प्राप्ता श्रीर्येन तस्मै तुभ्यं नमः । को ब्रह्मा ईशो महादेवस्तयोर्व
सुखं यस्मात् स केशवस्तस्मै तुभ्यं नमः पीतं वासो यस्य तस्मै ते तुभ्यं नमः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ एवं भगवन्तं नमस्कृत्य
तत्प्रसादं प्रार्थयते—त्वमिति द्वयेन । हे वरेण्य स्वशरणतया वरयोग्य । यत्र हेतुतया पुनः सम्बोधयति—हे वरदर्पमेति । देवान्तरं
किञ्चित्कचिद्द्वरं ददाति त्वं तु पुंसां सर्वैवरदः धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयप्रदः । यत एवमत एव शीघ्रफलददेवतान्तरमुपेक्ष्य
धीरा उद्वेगरहिता विवेकिनः श्रेयसे यथेष्टपुरुषार्थलाभाय ते तवैव पादरेणुम् उपासते इत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ ननु तर्हि
फलप्राप्तौ देवतान्तरकृतो विघ्नः स्यादित्याशङ्क्य देवान्तरस्य तदनुवर्तित्वान् तत्प्रसादे न कोऽपि विघ्नशङ्कालेश इत्यभिप्रेत्याह—
अन्ववर्तन्तेति । तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्त इह देवाः श्रीलक्ष्मीश्च यमन्ववर्तन्त सेवितवन्तः स भगवान् मे प्रसीदतु ॥ ३७ ॥
एतैर्मन्त्रैरावाहनपुरस्कृतं स्वपुरः स्थिरीकृतं केशवं श्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिरर्चयेदित्यन्वयः । उपस्पर्शनं
आचमनीयम् ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ एवं प्रथमं पाद्यादिभिर्गन्धमाल्याद्यैश्चार्चित्वा विभुं व्यापकं श्रीविष्णुं पयसा स्नापयित्वा च
ततोऽनन्तरं वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैः गन्धपुष्पादिभिश्च पुनरर्चयेदित्यन्वयः । आदिपदेनान्येषामपि शास्त्रप्रसिद्धानां
विष्णुपूजनयोग्यानामुपचाराणां ग्रहणम् । पाद्यादिसमर्पणे सर्वत्र मन्त्रमाह—द्वादशाक्षरविद्ययेति । ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति
मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ पयसि शृतं पक्कं शाल्यन्नं नीचारादिकमन्यन्नैवेद्यं दत्त्वा समर्प्य तेनैव मूलविद्यया द्वादशाक्षर-
मन्त्रेण तदग्नौ जुहुयादित्यन्वयः । एवं च नैवेद्यदानं विभवाभावे, विभवे सति तु ससर्पिर्वृतसहितं सगुडं गुडसहितं च
दत्त्वा जुहुयादित्यन्वयः ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नम इति । हिरण्यगर्भाय, जगदन्तरात्मने, प्राणाय तुभ्यं नमः । योगैश्वर्यशरीराय, योगहेतवे, ते तुभ्यं नमः ॥ ३३ ॥
 नमस्त इति । आदिदेवाय, ते तुभ्यं, नमः । साक्षिभूताय, ते नमः । ऋषये ऋषिमूर्तिधराय, नारायणाय नराय
 हरये, च नमः ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ नम इति । मरकतवत् श्यामं वपुर्यस्य तस्मै, नमः । अधिगता श्रीयेन तस्मै, नमः ।
 केशवाय, तुभ्यं नमः । पीतवाससे ते तुभ्यं, नमः ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ त्वमिति । हे वरेण्य भजनीय, हे वरदर्षभ, पुंसां
 सर्ववरदः त्वमेव, अतः धीराः श्रेयसे इष्टप्राप्तये, ते तव, पादरेणुम् उपासते सेवन्ते ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ अन्ववर्त्तन्तेति । श्रीर्लक्ष्मीः,
 देवा ब्रह्मादयश्च, यत्पादपद्मयोः आमोदं स्पृहयन्तः कामयमानाः इव, यम अन्ववर्त्तन्त अनुसृतवन्तः, भगवान् पूर्णषाड्गुण्यः
 स वासुदेवः मे मह्यं, प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ एतैरिति । एतैः मन्त्रैः, आवाहनपुरस्कृतं आवाहनपूर्वकमर्चादिषु
 संनिधापितं, हृषीकेशं, पाद्योपस्पर्शनादिभिः, श्रद्धया युक्तः सन् अर्चयेत् । आसनाव्यगद्यैरर्चयेदित्यर्थः । अर्चित्वा एवमेतैरासन-
 प्रदानादिभिः पूजयित्वा, गन्धमाल्याद्यैः सह पयसा विभुं स्नापयेत् । गन्धादिसहितेन क्षीरेण शुद्धजलेन च वासुदेवं
 संस्नापयेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ वस्त्रेति । ततः वस्त्राणि च उपवीतं च आभरणानि च पाद्यं च उपस्पर्शनमाचमनं च
 तैः, अभ्यर्च्य, द्वादशाक्षरविद्यया, गन्धपुष्पादिभिश्च अर्चेत् । आदिशब्देन दीपमधुपर्काचमनानि ग्राह्याणि । द्वादशाक्षरविद्यये-
 त्यस्य पूर्वोत्तरान्वयित्वादासनाद्युपचाराश्चाऽन्यैव कार्या इति ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ श्रुतमिति । तथा विभवे सति, मूलविद्यया
 द्वादशाक्षरविद्ययैव, पयसि दुग्धे, श्रुतं पक्कं, शाल्यन्नं ससर्पिर्घृतेन सहितं, सगुडं गुडेन सहितं च, नैवेद्यं दत्त्वा भगवते समर्प्य,
 तत् जुहुयात् । ब्रह्माविति शेषः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

आप ही सबके प्राण और आप ही इस जगतके स्वरूप भी हैं । आप योगके कारण तो हैं ही स्वयं योग और उससे
 मिलने वाला ऐश्वर्य भी आप ही हैं । हे हिरण्यगर्भ ! आपके लिये मेरे नमस्कार ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ आप ही आदिदेव हैं ।
 सबके साक्षी हैं । आप ही नरनारायण ऋषिके रूपमें प्रकट स्वयं भगवान् हैं । आपको मेरे नमस्कार ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ
 आपका शरीर मरकतमणिके समान साँवला है । समस्त सम्पत्ति सौन्दर्यकी देवी लक्ष्मी आपकी सेविका हैं । पीताम्बरधारी
 केशव ! आपको मेरे बार-बार नमस्कार ॥ ३५ ॥ ॐ ॐ आप सब प्रकारके वर देनेवाले हैं । वर देनेवालोंमें श्रेष्ठ हैं
 तथा जीवोंके एकमात्र वरणीय हैं । यही कारण है कि धीर विवेकी पुरुष अपने कल्याणके लिये आपके चरणोंकी रजकी उपासना
 करते हैं ॥ ३६ ॥ ॐ ॐ जिनके चरणकमलोंकी सुगन्ध प्राप्त करनेकी लालसासे समस्त देवता और स्वयं लक्ष्मीजी भी
 सेवामें लगी रहती हैं, वे भगवान् मुझपर प्रसन्न हों ॥ ३७ ॥ ॐ ॐ प्रिये ! भगवान् हृषीकेशका आवाहन पहले ही कर
 ले । फिर इन मन्त्रोंके द्वारा पाद्य, आचमन आदिके साथ श्रद्धापूर्वक मन लगाकर पूजा करे ॥ ३८ ॥ ॐ ॐ गन्ध,
 माला आदिसे पूजा करके भगवान्को दूधसे स्नान करावे । उसके बाद वस्त्र, यज्ञोपवीत, आभूषण, पाद्य, आचमन, गन्ध,
 धूप आदिके द्वारा द्वादशाक्षर मन्त्रसे भगवान्की पूजा करे ॥ ३९ ॥ ॐ ॐ यदि सामर्थ्य हो तो दूधमें पकाये हुए तथा
 घी और गुड़ मिले हुए शालिके चावलका नैवेद्य लगावे और उसीका द्वादशाक्षर मन्त्रसे हवन करे ॥ ४० ॥

निवेदितं तद् भक्ताय दद्याद् भुञ्जीत वा स्वयम् । दत्त्वाऽऽचमनमर्चित्वा ताम्बूलं च निवेदयेत् ॥ ४१ ॥
 जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् । कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद् दण्डवन्मुदा ॥ ४२ ॥
 कृत्वा शिरसि तच्छेषां देवमुद्रासयेत् ततः । द्रव्यवरान्भोजयेद् विप्रान्वायसेन यथोचितम् ॥ ४३ ॥
 भुञ्जीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः समाजितैः । ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यां श्वोभूते प्रथमेऽहनि ॥ ४४ ॥
 स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः । पयसा स्नापयित्वाचेद् यावद्ब्रतसमापनम् ॥ ४५ ॥
 पयोभक्षो ब्रतमिदं चरेद् विष्ण्वर्चनादतः । पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ ४६ ॥
 एवं त्वहरहः कुर्याद् द्वादशाहं पयोव्रतः । हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ॥ ४७ ॥
 प्रतिपद्दिनमारभ्य यावच्छुक्लत्रयोदशी । ब्रह्मचर्यमधःस्नानं स्नानं त्रिषवणं चरेत् ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—निवेदितं तद्वक्त्राय दद्यात् स्वयं वा भुञ्जीत आचमनं दत्त्वा अर्चित्वा च ताम्बूलं निवेदयेत् ॥ ४१ ॥
 अष्टोत्तरशतं जपेत् स्तुतिभिः विभुं स्तुवीत प्रदक्षिणं कृत्वा मुदा भूमौ प्रणमेत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ शिरसि तच्छेषां कृत्वा
 देवम् उद्वासयेत् ततः पायसेन द्रव्यवरान् विप्रान् यथोचितं भोजयेत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ सभाजितैः अनुज्ञातः सेष्टः शेषं
 भुञ्जीत अथ तद्वाच्यां ब्रह्मचारी श्रोभूते प्रथमे अहनि स्नातः शुचिः सुसमाहितः यथोक्तेन विधिना पयसा स्नापयित्वा
 यावद्गतसमापनम् अर्चेत् ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ विष्णुवर्चनादृतः पयोभक्षः इदं व्रतं चरेत् पूर्ववत् अग्निं जुहुयात् च
 ब्राह्मणान् अपि भोजयेत् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवं तु पयोव्रतः द्वादशाहम् अहरहः हरेः आराधनं कुर्यात् होमम् अर्हणं
 द्विजतर्पणम् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ प्रतिपदिनम् आरभ्य यावत् शुक्लत्रयोदशी ब्रह्मचर्यम् अधः स्वप्नं त्रिषवणं स्नानं च चरेत् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पूर्वोक्ताभिरन्याभिश्च स्तुतिभिः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तस्य शेषं निर्माल्यम् । द्वाववरौ येषां तान् । असंभवे द्वावपि
 भोजयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ सभाजितस्तैरनुज्ञातः सन् । सेष्टः बन्धुभिः सहितः । तस्यां रात्र्यां ब्रह्मचारी सन् । श्रोभूते
 प्रभाते सति ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ पय एव भक्ष आहारो यस्य ॥ ४६-४७ ॥ ❀ ❀ अधः स्वप्नं शयनम् ॥ ४८-४९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तद्वक्त्राय विष्णुभक्ताय । तन्निवेदितमिति वा । भक्तालाभे स्वयमपि भुञ्जीत वा प्रसादबुद्ध्या । अर्चित्वा पूजनं
 समाप्य । यद्वाऽर्चित्वा नीराजनं कृत्वा भोजनान्तेऽपि नीराजनस्य सर्वपूजनरूपस्य विहितत्वात् । तदुक्तम् “उत्थाने पूजनान्ते च
 भोजनान्ते दिनान्तके । शयनादौ निशि कार्यं वै मुख्यं नीराजनार्चनम्” इति गोविंदार्चनपद्धतिग्रन्थोक्तेः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀
 जपेद् द्वादशाक्षरमेव ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तस्य हरेः । निर्माल्यमर्पणोत्तरमुत्तारितपुष्पादि । अवरावधिकौ द्वादशद्वाविंशतिद्वा-
 त्रिंशदित्येवंरूपान् । यद्वा-द्वाववरौ न्यूनौ येषां तांस्त्यादीन्भोजयेदित्यर्थः । असंभवे ब्राह्मणालाभे निस्स्वत्वे च । इत्यर्थे इति ।
 सर्वथा ब्राह्मणभोजनस्यावश्यकत्वेन द्वावेव वा भोजयेदिति भावः । यथोचितं विप्रानिति योज्यम् । तेन भोजनाहर्निर्माध्योपास्या-
 दिस्वकर्मनिष्ठानेव भोजयेन्न त्वनुपनीतधूमपानादिरतानित्युक्तम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ तस्यां रात्र्यां यस्मिन्दिने व्रतमारब्धं
 तद्विसरात्र्याम् । प्रथमेऽहनि आद्यदिने । प्रभाते सति पूर्ववत्स्नानादि कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ यथोक्तेन
 प्रथमदिनसदृशेन ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ पयः गोक्षीरं भक्षो भोजनं यस्य स तथा सन् । ‘व्रते क्षीरादि गोभवम्’ इति
 स्मरणात् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ द्वादशाहमहरहः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ त्रिषवणं त्रिकालम् ॥ ४८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

निवेदितमिति । तन्निवेदितं नैवेद्यं भक्ताय वैष्णवाय सर्वमेव दद्यात् । किञ्चिदत्त्वा स्वयं वा पूजासमाप्त्यनन्तरं
 भुञ्जीत । ततो नैवेद्यान्त आचमनं दत्त्वा अर्चित्वा पूगादिभिः संस्कृत्य ताम्बूलं च निवेदयेत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ जपेदिति ।
 द्वादशाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् । ततश्च पूर्वोक्ताभिरन्याभिश्च स्तुतिभिः प्रभुं भगवन्तं स्तुवीत । ततस्तं प्रदक्षिणं कृत्वा
 दण्डवद्भूमौ प्रणमेत् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ कृत्वेति । तस्य शेषां निर्माल्यं स्वशिरसि कृत्वा देवमुद्वासयेत् विसर्जयेत् । द्वौ अवरौ
 येषां तान् द्वित्र्यादीन् विप्रान् पायसेन यथोचितं भोजयेत् । सामर्थ्याभावे द्वावपि भोजयेत् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀
 भुञ्जीतेति युग्मम् । सभाजितैः पूजितैस्तैर्विप्रैरनुज्ञातः सन् शेषं ब्राह्मणभोजनावशिष्टमन्नं सेष्टः बन्धुभिः सहितः स्वयं भुञ्जीत ।
 उक्तमेवानुवदति । अथ प्रारम्भे तस्यां रात्र्यां ब्रह्मचारी स्त्रीसङ्गरहितः शयीतेति शेषः । श्रोभूते प्रभाते सति प्रथमे अहनि
 प्रतिपदि स्नातः शुचिः सुसमाहितः एकाग्रमनाश्च सन् भगवन्तं पयसा स्नापयित्वा यथोक्तेन विधिना पूर्वोक्तेन प्रकारेणार्चेत् ।
 एवं तावद्गतसमापनं कुर्यात् ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ पय इति । पय एव भक्षं यस्य स विष्णोरर्चने आहृतश्च सन्नित्यं व्रतं
 चरेत् । तत्र पूर्ववदेवाग्निं जुहुयात् ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति—एवं त्विति । एवं तूक्त-
 प्रकारेण द्वादशाहं द्वादशदिनपर्यन्तं पयोव्रतं पयआहारं हरेराराधनं स्तुतिनमस्कारजपादिहोममर्हणं भगवत्पूजनं द्विजतर्पणं
 ब्राह्मणभोजनं चाहरहः प्रतिदिनं कुर्यात् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ प्रतिपदिति । प्रतिपदिनमारभ्य यावच्छुक्लत्रयोदशी तावत्
 ब्रह्मचर्यमित्यादिकं चरेत् ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः यद्भगवते निवेदितमन्नं पायसं तत्सति लाभे भोक्त्रे ब्राह्मणाय दद्यान्नो चेत् स्वयं वा भुञ्जीत तत आचमनं दत्त्वा ताम्बूलं निवेदयेत् समर्पयेत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ततो द्वादशाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् स्तोत्रैर्वैदिकतान्त्रिकस्तुतिभिर्भगवन्तं स्तुवीत ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दण्डवद् भूमौ मुदा हर्षेण प्रणमेत् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तच्छेषां निर्माल्यं पुष्पादिकं शिरसि धृत्वा ततो भगवन्तमुद्रासयेत् । द्वाववरौ येषां तान् विप्रान्यथाविधि पायसेन भोजयेत् द्वयवरानित्यनेनासति विभवे द्वावपि भोजयेन्न त्वेकमिति विवक्षितम् । ततः सम्यक् पूजितैस्तैर्विप्रैरनुज्ञातः सेष्टः बन्धुभिः सहितः शेषं शिष्टमन्नादिकं भुञ्जीत । अथ तद्वाच्यां ब्रह्मचारी स्त्रोसङ्गरहितः । शयीतेति शेषः । अथ प्रथमेऽहनि श्रोभूते प्रभाते ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ स्नातः शुचिः समाहितचित्तो यथोक्तेन विधानेन पयसा स्नापयन् भगवन्तमिति शेषः स्नपनग्रहणमाह्वानादीनामप्युपलक्षणं यावद्ब्रतसमाप्ति एवमभ्यर्च्यैत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ पयः क्षीरमेव भक्ष आहारो यस्य सः विष्णोरर्चने आदरयुक्त इदं व्रतं कुर्यात् पूर्ववदग्नौ जुहुयाद्विप्रांश्च भोजयेत् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवमहरहर्द्वादशदिनपर्यन्तं स्वयं पयोभक्षः हरैराराधनं द्विजभोजनं तदर्हणं ब्रह्मचर्यमधः शयनं त्रिकालस्नानं चेत्येतत्सर्वं यावच्छुक्लत्रयोदशीपर्यन्तं कुर्यात् । द्वादशाहं पयोव्रतमिति पाठे द्वादशदिनसाध्यं पयोव्रताख्यं कर्म हरैराराधनादिरूपं चरेदित्यर्थः ॥ ४७-४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तच्छेषं पुष्पं द्रवमाणम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ द्वयवरानवरपक्षेपि द्वावपेक्षितौ मुख्यपक्षस्तु द्वादशेति ॥ ४४-४६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निवेदितमित्यर्द्धकम्, भुञ्जीत वेति वाशब्दः समुच्चये ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ द्वौ अवरो कनिष्ठपक्षौ येषां द्वौ अवरसंख्यौ येषां तांस्त्यादीनिति वा ॥ ४३-६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

निवेदितं सर्वमेव दद्यात् किञ्चिदत्त्वा वा भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ शेषां निर्माल्यम् उद्रासो विसर्जनम् । द्वौ अवरो येषाम् असामर्थ्ये द्वावपि भोजयेत् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ सभाजितैः सक्ताम्बूलादिना पूजितैस्तैर्दत्ताज्ञस्सन् सेष्टः बन्धुसहितः श्रोभूते प्रभाते सति ॥ ४४-४७ ॥ ❀ ❀ शुक्लत्रयोदशीति प्रथमान्तो द्वितीयान्तश्च कचित्कः पाठः । स्वप्नं शयनम् ॥ ४८-४९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तस्य भगवतः शेषां निर्माल्यम् द्वौ अवरो येषां तान् अल्पधनः द्वावपि भोजयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ सेष्टः बन्धुसहितः, तद्वाच्यां ब्रह्मचारी तां रात्रीमारभ्य व्रतसमाप्तिपर्यन्तं त्यक्त्वा सौख्यः श्रोभूते प्रभाते ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ पयः क्षीरं भक्षो भोजनं यस्य सः ॥ ४६-४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तर्हि निवेदितं तत्किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—निवेदितमिति । एवमपेक्षावशात् पूजासमाप्त्यनन्तरम् उचितमपि भोजनं पूजाक्रममध्ये एवोक्त्वा पुनः क्रमप्राप्तं पूजाशेषमेवाह—दत्त्वेति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ द्वादशाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत्, ततश्च स्तुतिभिः प्रभुं प्रभवन्शीलं नानावतारधारिणं भगवन्तं स्तुवीत, ततश्च तं प्रदक्षिणं कृत्वा दण्डवद्भूमौ प्रणमेदित्यन्वयः । 'अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह' इति भगवद्वाक्येन श्रद्धां विना कृतस्य वैफल्याच्छ्रद्धया हर्षेण च सर्वं कर्तव्यमित्याह—मुदेति । श्रद्धया युक्तो मुदेति पदद्वयस्य सर्वत्र यथोचितमन्वयः ॥ ४२ ॥ तस्य शेषां निर्माल्यं स्वशिरसि कृत्वा देवमुद्रासयेत् विसर्जयेत्, द्वौ अवरो येषां तान् विप्रान् पायसेन यथोचितं भोजयेदित्यन्वयः । सामर्थ्याभावे द्वावपि भोजयेत्, सति तु सामर्थ्ये यथावित्तमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ क्रमप्राप्तभोजनावसरे भोजनं विधत्ते—

भुञ्जीतेति । सभाजितैः पूजितैस्तैर्विप्रैरनुज्ञातः सन् शेषं ब्राह्मणभोजनावशिष्टमन्नं सेष्टः बन्धुभिः सहितः स्वयं भुञ्जीतेत्यन्वयः । उक्तमेवानुवदति—अथ प्रारम्भे तस्यां रात्र्यां ब्रह्मचारी स्त्रीसङ्गरहितः शयीतेति शेषः । श्रोभूते प्रभाते सति प्रथमेऽहनि प्रतिपदि ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ स्नातः शुचिः सुसमाहितः एकाग्रमनाश्च सन् भगवन्तं पयसा स्नापयित्वा यथोक्तेन विधिना पूर्वोक्तेन प्रकारेणार्चयेदित्यन्वयः । एवं यावद्ब्रतसमापनम् । तावत्पय एव भक्षं यस्य स विष्णवर्चने आदृतश्च सन्निदं व्रतं चरेदित्यन्वयः । इदमिति किमित्यपेक्षायामाह—पूर्ववदित्यादि ॥ ४५-४६ ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति—एवं त्विति । एवं तु उक्तप्रकारेण द्वादशाहं द्वादशदिनपर्यन्तं पयोव्रतं पयआहारं हरेराराधनं स्तुतिनमस्कारजपादिहोममर्हणं भगवत्पूजनं द्विजतर्पणं ब्राह्मणभोजनं चाहरहः प्रतिदिनं कुर्यादित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ व्रतप्रारम्भदिनमारभ्य तत्समाप्तिदिनपर्यन्तमन्यातपि यमनियमादीनाह—प्रतिपदिनमिति द्वयेन । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गादिवर्जनम् । सर्वभूतानां प्राणिमात्रस्य अहिंसः स्यात् पीडां न कुर्यात् । वासुदेवपरायणः प्रतिक्षणं भगवद्ब्रह्माननिष्ठश्च स्यात् ॥ ४८-४९ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

निवेदितमिति । ततः, निवेदितं भगवते यत्पायसान्नं निवेदितं तत्, भक्ताय भगवद्भक्तब्राह्मणाय, दद्यात् तल्लब्धिनं स्याच्चेदिति शेषः । तर्हि स्वयं वा भुञ्जीत । पूजासमाप्तेरनन्तरमिति शेषः । ततः आचमनं दत्त्वा, अर्चित्त्वा पुनर्गन्धेनार्चनं कृत्वेत्यर्थः । ताम्बूलं ताम्बूलवीटिकां च, निवेदयेत् समर्पयेत् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ जपेदिति । ततः, द्वादशाक्षरं मन्त्रमिति शेषः । अष्टोत्तरशतं जपेत् । ततः स्तुतिभिः वैदिकतान्त्रिकस्तोत्रैः प्रभुं भगवन्तं, स्तुवीत । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा, दण्डवत् भूमौ मुदा हर्षेण, प्रणमेत् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ कृत्वेति । तच्छेषां तन्निर्मात्यं पुष्पादि तदीयप्रासादिकमिति यावत् । शिरसि कृत्वा घृत्वा, ततः देवं भगवन्तं, उद्भासयेत् । ततः द्वाववरौ येषां तान् ज्यवरान् विप्रान् यथोचितं यथाविधि, पायसेन भोजयेत् । ज्यवरानित्यनेन असति विभवे द्वावपि भोजयेन्न त्वेकमिति विवक्षितम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ भुञ्जीतेति । ततः तैः सम्यक्पूजितैः, विप्रैरित्यर्थः । अनुज्ञातः सेष्टो बन्धुभिः सहितः, शेषं शिष्टमन्नादिकं, समाहितः भुञ्जीत । अथ तद्वात्र्यां तस्यां निशि, ब्रह्मचारी स्त्रीसङ्गरहितः, शयीतेति शेषः । अथ प्रथमे अहनि अमाया द्वितीयदिवसे इत्यर्थः । श्रोभूते प्रभाते ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ स्नात इति । स्नातः शुचिः सुसमाहितः अवहितचित्तः, यथोक्तेन विधिना विधानेन, पयसा स्नापयित्वा भगवन्तमिति शेषः । स्नपनग्रहणमावाहनादीनामप्युपलक्षणं, यावद्ब्रतसमापनं, अर्चदेवमभ्यर्चयेदित्यर्थः । इति द्वयोः संबन्धः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ पय इति । पयः क्षीरमेव भक्षमाहारो यस्य सः, विष्णोर्भगवतोऽर्चनं पूजनं तत्रादृत आदरयुक्तः सन्, इदं व्रतं, चरेत् कुर्यात् । पूर्ववत् अग्निमन्नावित्यर्थः । जुहुयात् । ब्राह्मणान् विप्रांश्चापि, भोजयेत् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं पयोव्रतः पयो-भक्षः सन्, द्वादशाहं द्वादशदिनपर्यन्तं, अहरहः प्रतिदिनं, हरेः आराधनं, होमं, अर्हणं, द्विजतर्पणं, तुश्नार्थं । कुर्यात् ॥ ४७ ॥ प्रतिपदिति । तथा ब्रह्मचर्यं, अधःस्वप्नमधः शयनं, त्रिषवणं, स्नानम् इत्येतत् सर्वं प्रतिपदिनम् आरभ्य, यावच्छुक्लत्रयोदशी तत्पर्यन्तं चरेत् । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

उस नैवेद्यको भगवान्भक्ते भक्तोंमें बाँट दे या स्वयं पा ले । आचमन और पूजाके बाद ताम्बूल निवेदन करे ॥ ४१ ॥ एक सौ आठ बार द्वादशाक्षरमन्त्रका जप करे और स्तुतियोंके द्वारा भगवान्का स्तवन करे । प्रदक्षिणा करके बड़े प्रेम और आनन्दसे भूमिपर लोटकर दण्डवत्-प्रणाम करे ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ निर्मात्यको सिरसे लगाकर देवताका विसर्जन करे । कम-से-कम दो ब्राह्मणोंको यथोचित रीतिसे खीरका भोजन करावे ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ दक्षिणा आदिसे उनका सत्कार करे । इसके बाद उनसे आज्ञा लेकर अपने इष्ट-मित्रोंके साथ बचे हुए अन्नको स्वयं ग्रहण करे । उस दिन ब्रह्मचर्यसे रहे और दूसरे दिन प्रातःकाल ही स्नान आदि करके पवित्रतापूर्वक पूर्वोक्त विधिसे एकाग्र होकर भगवान्की पूजा करे । इस प्रकार जबतक व्रत समाप्त न हो, तबतक दूधसे स्नान कराकर प्रतिदिन भगवान्की पूजा करे ॥ ४४-४५ ॥ ❀ ❀ भगवान्की पूजामें आदर बुद्धि रखते हुए केवल पयोव्रती रहकर यह व्रत करना चाहिये । पूर्ववत् प्रतिदिन हवन और ब्राह्मण-भोजन भी कराना चाहिये ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार पयोव्रती रहकर बारह दिनतक प्रतिदिन भगवान्की आराधना, होम और पूजा करे तथा ब्राह्मण-भोजन कराता रहे ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ फाल्गुन शुक्ल प्रतिपदासे लेकर त्रयोदशीपर्यन्त ब्रह्मचर्यसे रहे, पृथ्वीपर शयन करे और तीनों समय स्नान करे ॥ ४८ ॥

वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा । अहिंसः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ॥ ४९ ॥
 त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः । कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः ॥ ५० ॥
 पूजां च महतीं कुर्याद् वित्तशाठ्यविवर्जितः । चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ ५१ ॥
 श्रुतेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः । नैवेद्यं चातिगुणवद् दद्यात्पुरुषतुष्टिदम् ॥ ५२ ॥
 आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः । तोषयेद्विजयैव तद्विद्ध्याराधनं हरेः ॥ ५३ ॥
 भोजयेत् तान् गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते । अन्यांश्च ब्राह्मणाञ्छक्त्या ये च तत्र समागताः ॥ ५४ ॥
 दक्षिणां गुरवे दद्याद्विगम्भ्यश्च यथार्हतः । अन्नाद्येनाश्वपाकांश्च ग्रीणयेत्समुपागतान् ॥ ५५ ॥
 भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनान्धकृपणेषु च । विष्णोस्तत्प्रीणनं विद्वान्भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सर्वभूतानाम् अहिंसः वासुदेवपरायणः च असदालापं तथा उच्चावचान् भोगान् वर्जयेत् ॥ ४९ ॥ ॥ अथो त्रयोदश्यां विधिकोविदैः शास्त्रदृष्टेन विधिना पञ्चकैः विभोः विष्णोः स्नपनं कारयेत् ॥ ५० ॥ ॥ वित्तशाठ्य-
 विवर्जितः महतीं पूजां कुर्यात् च शिपिविष्टाय विष्णवे पयसि चरुं निरूप्य सुसमाहितः श्रुतेन पुरुषं यजेत च अतिगुणवत्
 पुरुषतुष्टिदं नैवेद्यं दद्यात् ॥ ५१-५२ ॥ ॥ ज्ञानसम्पन्नम् आचार्यं च ऋत्विजः वस्त्राभरणधेनुभिः तोषयेत् तत् हरेः
 आराधनं विद्धि ॥ ५३ ॥ ॥ शुचिस्मिते च अन्यान् ब्राह्मणान् सदन्नेन शक्त्या गुणवता भोजयेत् ॥ ५४ ॥ ॥
 गुरवे ऋत्विग्भ्यः च यथार्हतः दक्षिणां दद्यात् अन्नाद्येन समुपागतान् आश्वपाकान् ग्रीणयेत् ॥ ५५ ॥ ॥ च सर्वेषु
 दीनान्धकृपणेषु च भुक्तवत्सु तत् विष्णोः प्रीणनं विद्वान् बन्धुभिः सह भुञ्जीत ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०-५७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

असतोऽनृतस्यासद्भिदुश्चरणैश्चालापम् । उच्चावचान् हस्त्यारोहनेपालकंबलहेमालंकारसुगंध्यादीनुच्चान् । गर्दभारोह-
 जीर्णवस्त्रादीनवचांश्च ॥ ४९ ॥ ॥ अथ व्रतसमाप्तेरन्तरम् । शास्त्रदृष्टेनेत्युक्तेस्तत्तन्मन्त्रेण तत्तद्द्रव्येण स्नपयेत् ।
 न त्वेकदैव सर्वद्रव्याणि संयोज्य विना तत्तन्मन्त्रैस्तथाकरणे पञ्चामृतत्वासंभवात् । ‘श्रीविष्णोरुत्सवे कार्यं मंत्रैः पञ्चामृतं
 पृथक्’ इति संहितोक्तेः । विधिकोविदैर्विप्रैरेव स्वयं मंत्राद्यज्ञाने तद्विदो विप्रानाहूय तैः कारयेत् । विप्रपदानुक्तावपि याजनस्य
 तदधिकारत्वाद्विप्र एवात्र ज्ञेयो न तु कोविदः क्षत्रियादिरिति । ‘याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः’ इति विप्रमुद्दिश्य
 मनुनोक्तत्वादिति ॥ ५० ॥ ॥ महापूजाया द्रव्यनिर्णयस्त्वेकादशस्कंधव्याख्याने वक्ष्यते । चरन्ति भक्षन्ति देवा यमिति
 चरुघृतं पयसि क्षीरे निरूप्य कृत्वा विष्णवे जुहुयादिति शेषः । यच्च गयाश्राद्धपद्धतावुक्तम् ‘ओदने परमान्ने च पात्रमासाद्य
 मूढधीः । घृतेन पूरयेत्पात्रं तद् घृतं रुधिरं भवेत् ॥’ इति । तच्छ्राद्धपरं न तु होमपरं विना घृतं द्रव्यांतरं होमस्यैवानुक्त-
 त्वात्सर्वं द्रव्यं घृतेनैव जुहुयात् ‘अन्यथा नोपतिष्ठते’ इति स्मृतेर्निषिद्धत्वादित्यलमधिकोक्त्या । शिपिषु रश्मिषु यज्ञपशुषु वा
 विष्टः शिपिविष्टः ‘शिपियज्ञ एव पशुषु प्रविष्टः’ इति श्रुतेः । ‘शैत्याच्छयनयोगाच्च शीति वारि निगद्यते । तत्पानाद्रक्षणाच्चैव
 शिपयो रश्मयो मताः । तेषु प्रवेशाद्विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते’ । इति भाष्यात् । यद्वा येन चरुणा श्रुतेन पुरुषं यजेत विष्णवे
 नैवेद्यं च दद्यात् । अतिगुणवत् मधुरादिगुणयुक्तमन्यदपि नैवेद्यं दद्यादिति द्वयोरन्वयः ॥ ५१-५२ ॥ ॥ ऋत्विजो
 होमसमये वृतान्ब्रह्मादीन् । तत् आचार्यैर्विष्णोः ॥ ५३ ॥ ॥ तान् आचार्यादीन् । गुणवता षड्रसेन । सदन्नेन
 पायसाद्यन्नेन । शक्त्या सामर्थ्यानुरोधतः । तत्र भोजनकाले । ये ब्राह्मणास्समागतास्तानन्यांश्च ॥ ५४ ॥ ॥ गुरवे
 व्रतोपदेशाचार्याय । यथार्हतः यथा तेषां दक्षिणा विहिता तदनुसारेण । ‘दद्याद्गोमिथुनान्यष्टावाचार्याय सुभक्तिमान् ।

चतुर्विंशतिसंख्याकैर्होमगद्याणकैः सह । ब्रह्मणे निष्कषट्काढ्यं दद्याद्भूमिथुनद्वयम् । एकैकमन्यऋत्विग्भ्यो दद्याद्भूमिथुनं समम् । निष्कत्रयसमायुक्तं वस्त्रालंकारसंयुतम् ।' इति मंत्रशास्त्रात् । 'चतुर्भिर्मर्षकैर्निष्कः षड्भिर्गद्याणको भवेत्' इति मानचंद्रिकायाम् । आदिनांबुग्रहः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ कृपणाः कदर्याः । आदिना दरिद्रादिग्रहः । तत् दीनादिभोजनम् ॥ ५६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वर्जयेदिति । असदालापादि वर्जयेत् सर्वभूतानाम् अहिंस्रः स्यात् पीडां न कुर्यात् वासुदेवपरायणश्च स्यात् ॥ ४९ ॥ त्रयोदश्यामिति सार्द्धम् । अथो त्रयोदश्यां विधिकोविदैः शास्त्रोक्तप्रकाराभिज्ञैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टेन विधिना प्रकारेण पञ्चकैः दुग्धादिपञ्चामृतैर्विभोर्विष्णोः स्नपनं स्नानं कारयेत् । वित्तशाल्यविवर्जितः उदारचित्तः सन् भगवतो महतीं पूजां च कुर्यात् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ चरुमिति सार्द्धम् । शिपिविष्टायान्तर्यामिणे विष्णवे चरुं निरूप्य सम्पाद्य तेन पयसि ऋतेन पक्वेन चरुणा सुसमाहितः सन् पुरुषं भगवन्तं यजेत । तच्चातिगुणवत् मधुरादिषड्रसवत् अत एव पुरुषतुष्टिदं भगवत्सन्तोषकरं हिंसादि-निषिद्धदोषरहितं नैवेद्यं च दद्यात् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ आचार्यमिति । ज्ञानसम्पन्नमाचार्यमन्यांश्च ऋत्विजो वस्त्राभरणादिभि-स्तोषयेत् । तत् आचार्यादिसन्तोषणमपि हरेरेवाराधनं विद्धि ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ भोजयेदिति । हे शुचिस्मिते ! तानाचार्यादीन् अन्यांश्च ब्राह्मणान् ये चान्ये प्राणिनस्तत्र समागतास्तानपि शक्या स्वसामर्थ्यानुसारेण मधुरादिगुणवता सदन्नेन शुद्धेन हिंसादिदोषरहितान्नेन भोजयेत् ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ दक्षिणामिति । गुरवे आचार्यायान्येभ्यश्च ऋत्विग्भ्यो यथार्हतः यथायोग्यं दक्षिणां दद्यात् । अन्नं च तदाद्यं भक्षणयोग्यं च तेन आश्रपाकान् चाण्डालादीनभिव्याप्य समुपागतान् प्रीणयेत् ॥ ५४ ॥ भुक्तवस्त्विति । दीनान्धकृपणादिषु सर्वेषु च भुक्तवत्सु सत्सु तद्भोजनं विष्णोः सर्वात्मकस्य भगवतः प्रीणनमिति विद्वान् चिन्तयन् बन्धुभिः सह स्वयमपि भुञ्जीत ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ नृत्येति । नृत्यादिभिः सह अन्वहं प्रतिपदिनमारभ्य त्रयोदशीपर्यन्तं प्रतिदिनं भगवतः पूजां कारयेदित्यन्वयः । स्वसामर्थ्येऽधिकारे च सति पूजां स्वयमेव कुर्यात्तदभावेऽन्येनापि कारयेदित्याशयः ॥ ५६ ॥

वीरराघवव्याख्या

अथ वर्ज्यानाह—वर्जयेदिति । नानाविधानसद्भिरालापान् वर्जयेत् यद्वा असदालापांस्तथेन्द्रियान्तरव्यापारानसतस्यजेदित्यर्थः । तथा सर्वभूतसम्बन्धिहिसारहितः वासुदेवानुसन्धानपरो भवेत् ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ एवं द्वादशसु दिनेष्वतीतेष्वथ त्रयोदश्यां पञ्चभिरमृतैः साधनैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिराचार्येण चेति पञ्चभिर्वा शास्त्रोक्तेन विधिना तदभिज्ञैः प्रयोज्यकर्तृभिर्विष्णोः स्नपनं कारयेत् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ वित्तलोभमकुर्वाणो विष्णोर्महतीं सर्वोपचारयुक्तां पूजां कुर्यात् क्षीरे चरुं हविः शिपिविष्टविष्णुदेवताकङ्कारयित्वा शिपिविष्टो निरतिशयतेजोयुक्तः सुसमाहितचित्तः परमपुरुषं पुरुषसूक्तेन षोडशऋग्भिः यजेत होमेन तमाराधयेदित्यर्थः । ततः परमपुरुषप्रीतिकरं षड्रसोपेतं नैवेद्यं भगवते समर्पयेदित्यर्थः ॥ ५१-५२ ॥ ❀ ❀ ततो वस्त्रादिभिर्ज्ञानसम्पन्नमाचार्यं यथावित्तं द्विजांश्च तोषयेत् हि यस्मात्तदाचार्यद्विजतोषणं विष्णोरेवाराधनं भवति तस्मात्तां-स्तोषयेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ गुणवता षड्रसयुक्तेनान्नेन हे शुचिस्मिते ! तान्पूजितानाचार्यब्राह्मणान् ये चान्ये तत्र समागतास्तांश्च युक्तान् भोक्तुं योग्यान् भोजयेत् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ ततो गुरवे ऋत्विग्भ्यश्च स्ववित्तानुसारेण दक्षिणां दद्यात् श्रपाकपर्यन्तेभ्यः समागतान्सर्वानन्नादिभिस्तोषयेत् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ एवं दीनादिष्वपि भुक्तवत्सु तत्सत्कारं विष्णोरेव तोषकरं जानन् स्वयमपि बन्धुभिस्सह भुञ्जीत ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्नापकैः स्नानसाधनैः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ शिपिषु रश्मिषु विष्टः शिपिविष्टः शिपौ गरुडे विष्टः तस्मै वा ॥ ५१ ॥ मधुरादिगुणवत् ॥ ५२-५९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०-५९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०-५९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अथो द्वादशदिनानन्तरं त्रयोदश्यां विधिकोविदैः शास्त्रोक्तप्रकारभिर्ज्ञैर्ब्राह्मणैः शास्त्रदृष्टेन विधिना प्रकारेण पञ्चकैः दुग्धादिपञ्चामृतैर्विभोरनन्तरूपधारिणः विष्णोः स्नानं कारयेदित्यन्वयः ॥ ५० ॥ ॐ ॐ वित्तशाठ्यविवर्जितः उदारचित्तः सन् भगवतो महतीं पूजां च कुर्यात् । शिपिविष्टायान्तर्यामिणे विष्णवे चरुं निरूप्य सम्पाद्य तेन पयसि शृतेन पक्वेन चरुणा सुसमाहितो भगवद्विधानपरः सन् पुरुषमन्तर्यामिणं भगवन्तं यजेत्तच्चातीति द्वितीयेनान्वयः । अतिगुणवत् मधुरादिषड्रसवत् । अत एव पुरुषतुष्टिदं भगवत्सन्तोषकरं हिंसादिनिषिद्धदोषरहितं नैवेद्यं च दद्यात् भगवते समर्पयेत् ॥ ५१-५२ ॥ ॐ ॐ ज्ञानसम्पन्नमाचार्यमन्यांश्च ऋत्विजो वस्त्राभरणादिभित्तोषयेत् । ननु भगवदाराधनेनैव फलसिद्धेराचार्यादिसन्तोषविधानं किमर्थमित्याशङ्क्याह—तदिति । तत् आचार्यादिसन्तोषणमपि हरेरेवाराधनं विद्धीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ एतच्चाति-प्रसन्नतया कार्यं त्वं च तत्र योग्याऽसीति सूचयन् सम्बोधयति—हे शुचिस्मिते इति । तानाचार्यादीन् अन्यांश्च ब्राह्मणान् ये चान्ये प्राणिनस्तत्र समागतास्तानपि शक्या स्वसामर्थ्यानुसारेण मधुरादिगुणवता सदन्नेन शुद्धेन हिंसादिदोषरहितान्नेन भोजयेदित्यन्वयः ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ गुरवे आचार्यायान्येभ्यश्च ऋत्विग्भ्यो यथाहृतः यथायोग्यं दक्षिणां दद्यात् । भोजने तु स्वशक्तौ सत्यां न वर्णाश्रमादिविचारः कार्य इत्याह—अन्नं च तदाद्यं भक्षणयोग्यं च तेन आश्रपाकान् चाण्डालादीनभिव्याप्य समुपागतान् प्रीणयेदित्यन्वयः ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ दीनान्धकृपणादिषु सर्वेषु च भुक्तवत्सु सत्सु तद्भोजनं विष्णोः सर्वात्मकस्य भगवतः प्रीणनमिति विद्वान् चिन्तयन् बन्धुभिः सह स्वयमपि भुञ्जीतेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथ वर्ज्यानाह । वर्जयेदिति । असदालापानसद्भिः सह नैकविधसंलापान्, वर्जयेत् । यद्वा असदालापानसती-वार्तास्यजेदिति । तथा उच्चावचान् भोगान् उपलक्षणत्वाद्भोगानां सर्वानपीन्द्रियार्थास्त्यजेदित्यर्थः । तथा सर्वभूतानां अहिंसः सर्वभूतसंबन्धिहिंसारहितः, वासुदेवपरायणः वासुदेवानुसंधानपरः, भवेत् ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ त्रयोदश्यामिति । एवं द्वादशसु दिनेषु व्यतीतेषु, अथो तदनन्तरं, त्रयोदश्यां पञ्चकैः पञ्चामृतैः साधनैः, शास्त्रदृष्टेन शास्त्रोक्तेन, विधिना, विधिकोविदैर्विध्य-भिर्ज्ञैर्विप्रैः प्रयोज्यकर्तृभिः, विभोः विष्णोः स्नपनं कारयेत् ॥ ५० ॥ ॐ ॐ पूजामिति । वित्तशाठ्यविवर्जितः वित्तलोभम-कुर्वाणः सन्, विष्णोरिति शेषः । महतीं सर्वोपचारयुक्तां, पूजां कुर्यात् । पयसि क्षीरे, चरुं निरूप्य, तच्च शिपिविष्टाय शिपिषु सूर्यादिरश्मिषु विष्टः प्रविष्टः, शिपौ गरुडे वा प्रविष्टस्तस्मै, विष्णवे विष्णुं प्रीणयितुं, प्रकल्पयेत् । 'शैत्याच्छयनयोगाच्च शिपि वारि प्रचक्षते । तत्पानाद्भक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः । तेषु प्रवेशाद्विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते' इति पुराणे ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ शृतेनेति । शृतेन तेन चरुणा, सुसमाहितः, पुरुषं यजेत् पुरुषसूक्तीयषोडशर्गिभरघ्नौ होमेनैवेद्यं तं पुरुषमाराधयेदित्यर्थः । ततः पुरुषतुष्टिदं अतिगुणवत् नैवेद्यं च दद्यात्, भगवते समर्पयेत् ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ आचार्यमिति । ततः ज्ञानसंपन्नम् आचार्यं, यथावित्तं वस्त्राभरणधेनुभिः, तोषयेत् । वस्त्राद्यर्पणेन प्रसन्नं कुर्यादित्यर्थः । ततश्च ऋत्विजो द्विजान् तोषयेत् एव । हि यस्मात्, तदाचार्यद्विजतोषणं हरेः विष्णोः आराधनम् एव, भवति । ततस्तान्तोषयेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ भोजयेदिति । हे शुचि-स्मिते, तानाचार्यमृत्विजश्च, तत्र ये समागताः, तान् समायातान्, युक्तान् योग्यान्, अन्यान् ब्राह्मणांश्चापि गुणवता षड्रसयुक्तेन सदन्नेन, भोजयेत् । चकारादन्ये ये योग्यास्तानपि भोजयेदिति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ दक्षिणामिति । ततः गुरवे आचार्याय, ऋत्विग्भ्यश्च यथाहृतः यथायोग्यं स्ववित्तानुसारेण वा, दक्षिणां दद्यात् । समुपागतान् आश्रपाकान् श्रपाकपर्यन्तेभ्यश्च, अन्नाद्येन प्रीणयेत् ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ भुक्तवस्त्विति । दीनान्धकृपणादिषु सर्वेषु भुक्तवत्सु सत्सु, तत्तत्स्वत्कारं विष्णोः, प्रीणनं विष्णोरेव तोषकरमित्यर्थः । विद्वान् जानन्स्वयं व्रतकर्तापि, बन्धुभिः सह भुञ्जीत चकारोऽवधारणार्थः ॥ ५६ ॥

भाषानुवादः

भूठ न बोले । पापियोंसे बात न करे । पापकी बात न करे । छोटे-बड़े सब प्रकारके भोगोंका त्याग कर दे । किसी भी प्राणीको किसी प्रकारसे कष्ट न पहुँचावे । भगवान्की आराधनामें लगा ही रहे ॥ ४९ ॥ ॐ ॐ त्रयोदशके दिन विधि जाननेवाले ब्राह्मणोंके द्वारा शास्त्रोक्त विधिसे भगवान् विष्णुको पञ्चामृतस्नान करावे ॥ ५० ॥ ॐ ॐ उस दिन धनका सङ्कोच छोड़कर भगवान्की बहुत बड़ी पूजा करनी चाहिये । और दूधमें चरु (खीर) पकाकर विष्णुभगवान्को अर्पित करना चाहिये ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ अत्यन्त एकप्र चित्तसे उसी पकाये हुए चरुके द्वारा भगवान्का यजन करना चाहिये और उनको प्रसन्न करनेवाला गुणयुक्त तथा स्वादिष्ट नैवेद्य अर्पण करना चाहिये ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ इसके बाद ज्ञानसम्पन्न

आचार्य और ऋत्विजोंको वस्त्र, आभूषण और गौ आदि देकर सन्तुष्ट करना चाहिये । प्रिये ! इसे भी भगवान्की ही आराधना समझो ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ प्रिये ! आचार्य और ऋत्विजोंको शुद्ध, सात्त्विक और गुणयुक्त भोजन कराना ही चाहिये; दूसरे ब्राह्मण और आये हुए अतिथियोंको भी अपनी शक्तिके अनुसार भोजन कराना चाहिये ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ गुरु और ऋत्विजोंको यथायोग्य दक्षिणा देनी चाहिये । जो चाण्डाल आदि अपने-आप वहाँ आ गये हों, उन सभीको तथा दीन, अंधे और असमर्थ पुरुषोंको भी अन्न आदि देकर सन्तुष्ट करना चाहिये । जब सब लोग खा चुकें, तब उन सबके सत्कारको भगवान्की प्रसन्नताका साधन समझते हुए अपने भाई बन्धुओंके साथ स्वयं भोजन करे ॥ ५५-५६ ॥

नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः । कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ॥ ५७ ॥
एतत्पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् । पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥
त्वं चानेन महाभागे सम्यक्चीर्णेन केशवम् । आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम् ॥ ५९ ॥
अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् । तपःसारमिदं भद्रे दानं चेश्वरतर्पणम् ॥ ६० ॥
त एव नियमाः साक्षात् एव च यमोत्तमाः । तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः ॥ ६१ ॥
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धया चर । भगवान्परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धेऽदितिपयोव्रतकथनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अन्वहं च नृत्यवादित्रगीतैः स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः तत्कथाभिः च भगवतः पूजां कारयेत् ॥ ५७ ॥
एतत् पयोव्रतं नाम परं पुरुषाराधनं पितामहेन अभिहितं मया ते समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥ ॐ ॐ महाभागे त्वं च नियतात्मा शुद्धभावेन आत्मना सम्यक् चीर्णेन अनेन अव्ययं भज ॥ ५९ ॥ ॐ ॐ भद्रे अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतम् इति स्मृतम् इदं तपः सारं च ईश्वरतर्पणं दानम् ॥ ६० ॥ ॐ ॐ येन साक्षात् अधोक्षजः तुष्यति ते एव नियमाः च ते एव यमोत्तमाः तत् एव तपः दानं व्रतं यज्ञः ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ तस्मात् भद्रे प्रयता श्रद्धया एतत् व्रतम् आचर परितुष्टः भगवान् आशु ते वरान् विधास्यति ॥ ६२ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मया च ते समुदाहृतम् ॥ ५८-५९ ॥ ॐ ॐ सर्वयज्ञाख्योऽयं यज्ञः सर्वव्रतमिति च स्मृतमेतद्व्रतम् ॥ ६०-६२ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्वस्तिवाचकैर्मन्त्रैः । तत्कथाभिः पुराणेतिहासगाथाभिः ॥ ५७-५८ ॥ ॐ ॐ सम्यक्चीर्णेन यथावदाचरितेन ॥ ५९ ॥
इदं सारं श्रेष्ठं तप इदं सारं दानं च । विश्वनाथस्तु—सर्वयज्ञोऽयं यज्ञः अनेनैकेनैव कृतेन सर्वे यज्ञाः कृता भवन्तीत्यर्थः । एवमिदं सर्वव्रतं तपःसारं तेन यज्ञसारदानसारव्रतसारशब्दानामपीदं वाच्यमिति द्योतितम् । किंभूतमिदम् ? ईश्वरं तर्पयति प्रीणयतीतीश्वरतर्पणम् ॥ ६० ॥ ॐ ॐ ईश्वरतोषकधर्माणामेव धर्मत्वमित्याह—त एवेति । 'तपः संतोष आस्तिक्यं दान-मीश्वरपूजनम् । सिद्धांतश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् । एते तु नियमाः प्रोक्ताः' इति । 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दया-र्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चैते यमाः स्मृताः' इति । एकादशे त्वेते प्रकारांतरेण वक्ष्यन्ते भगवता । यैर्हरितोषस्त एव यमादयः श्रेष्ठा अन्यथा श्रम एव 'श्रमः स्यात्सर्वथा धर्मो यो न प्रीतिकरो हरेः' इत्यादिपुराणात् ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ यत् एतद्व्रतमीश्वरतर्पणं तस्माद्धेतोः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकारोऽष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एतदिति । एतत्पयोव्रतं नाम प्रसिद्धं परमन्येभ्यः साधनेभ्यः उत्कृष्टं यतः पुरुषस्य हरेः आराधनं पितामहेन ब्रह्मणा अभिहितं मह्यं कथितं मया च ते तुभ्यं समुदाहृतम् ॥ ५७ ॥ ॐ ॐ त्वमिति । हे महाभागे ! शुद्धो भावो भक्तिर्यस्मिन् तेनात्मना चित्तेन नियतात्मा वशीकृतमनाः सती त्वं च सम्यक् चीर्णेनानुष्ठितेनानेन व्रतेन अव्ययं केशवं भगवन्तं भज ॥ ५८ ॥ अयमिति । अयं यज्ञः सर्वयज्ञफलदः इदं व्रतं च सर्वव्रतफलदम् इति स्मृतम् । ब्रह्मणा कथितम् । हे भद्रे ! इदमेव व्रतं तपसां सारम् । इदमेव ईश्वरस्य तर्पणं तृप्तिकरं दानं च ॥ ५९ ॥ ॐ ॐ त इति । येन इति “नपुंसकमनपुंसकेनैकवचन्यतरस्याम्” इत्येकत्वम् । येन यैश्च अधोक्षजः भगवान् तुष्यति साक्षात् उत्तमा नियमास्त एव यमोत्तमाश्च त एव उत्तमं तपश्च तदेव उत्तमं दानं तदेव उत्तमं व्रतं च तदेव उत्तमो यज्ञश्च स एव ॥ ६० ॥ ॐ ॐ तस्मादिति । तस्मात् हे भद्रे ! प्रयता नियमवती सती श्रद्धया एतद्व्रतमाचर कुरु । अनेन परितुष्टो भगवान् ते तव वरान् मनोरथान् आशु विधास्यति सम्पादयिष्यति ॥ ६१ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायोऽष्टमस्य षोडशे निरमादिमाम् ॥

इति श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

आद्यन्तदिनद्वयं मध्ये द्वादशोत्थं चतुर्दशस्वहस्सु नृत्तादिभिस्सह भगवतः पूजां कारयेत् ॥ ५७ ॥ ॐ ॐ तदेवं पयो-
व्रताख्यं कर्म उपादेश्य पुनर्विश्वासायोक्तं सांप्रदायिकत्वं स्मारयन्निगमयन्ननेन भगवन्तमाराधयेत्याह—एतदिति । पुरुषः परमपुरुष
आराध्यते येन तत्तथा परं श्रेष्ठम् एतत्पयोव्रतं नाम प्रसिद्धं मह्यं पितामहेनोपदिष्टं मम मया च तुभ्यं सम्यगभिहितम् ॥ ५८ ॥
हे महाभागे त्वमपि सम्यगनुष्ठितेनानेन पयोव्रतेन विशुद्धः भावो भक्तिर्यस्मिन् तेन आत्मना मनसा भजनीयमव्ययं केशवं
भज आराधय ॥ ५९ ॥ ॐ ॐ प्रकृतं स्तौति—अयमिति । सर्वयज्ञव्रततुल्यमिदं पयोव्रतमित्यर्थः । किञ्च हे भद्रे !
सर्वतपस्सारतुल्यं तथा सर्वदानतुल्यञ्चेदं व्रतं कुतः चशब्दो हेत्वर्थः, च यतः हेतोरिदमीश्वरतर्पणम् ईश्वरः तर्प्यतेऽनेनेति तथा
ईश्वरतृप्तिकरत्वेन सर्वयज्ञादिसमकक्ष्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ॐ ॐ यमनियमादयोपि ईश्वरतोषकरा एव सफलाः, अन्ये तु
व्यर्था एवेत्याह—त एवेति । येन नियमादिनाऽधोक्षजः तुष्यति अत एव नियमादिशब्दवाच्याः अन्ये त्वाभासरूपा व्यर्था
एवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ॐ ॐ तस्मात्सर्वयज्ञादिभिस्तुल्यत्वादीश्वरतोषकत्वाच्च हे भद्रे ! समाहिता त्वं श्रद्धया एतद् व्रतमनुतिष्ठ
तेन तुष्टो भगवांस्तवाशु वरान् दास्यति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां षोडशाऽध्यायः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

“तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥ एते च नियमाः प्रोक्तास्तांश्च
सर्वान्पृथक् शृणु । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाजैवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चैते यमाः स्मृताः” ॥ इति ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वयज्ञाख्योऽयं यज्ञ इत्यनेनैकेनैव सर्वयज्ञाः कृता भवन्तीत्यर्थः । एवमिदं सर्वव्रतं तपःसारमिति अस्य सर्वतप-
स्त्वादिति भावः । तेन यज्ञसारव्रतसारदानसारशब्देनापीदं वाच्यमिति द्योतितम् । ईश्वरतर्पणञ्चेति चकारादीश्वरतर्पणोऽयं
यज्ञः ईश्वरतर्पणं व्रतमित्येवं च वाच्यम् ॥ ६० ॥ ॐ ॐ ईश्वरतर्पणं विना सर्वमेव विफलमिति दिग्दर्शनेनाह—त एवेति ।
अन्ये नियमाद्या एव न स्युः येनेति “नपुंसकमनपुंसकेन” (१।२।६९।) इत्यादिनैकत्वम् ॥ ६१—६२ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अयं व्रतरूपो यज्ञः सर्वयज्ञाख्यः अस्मिन्कृते सर्वे यज्ञाः कृताः स्युरित्यर्थः । तथा सर्वव्रतं सर्वव्रततुल्यमिति च
स्मृतमेतत् व्रतं तथा तपःसारं दानं सर्वदानतुल्यञ्च तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् ईश्वरतर्पणमिति ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

भगवत्पूजाया नृत्यादयोऽपि सहकारिण इत्याह—नृत्येति । नृत्यादिभिः सह अन्वहं प्रतिपद्दिनमारभ्य त्रयोदशीपर्यन्तं प्रतिदिनं भगवतः पूजां कारयेदित्यन्वयः । स्वसामर्थ्येऽधिकारे च सति पूजां स्वयमेव कुर्यात्तदभावेऽन्येनापि कारयेदित्याशयः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ एतत्पयोव्रतं नाम प्रसिद्धं परमन्येभ्यः साधनेभ्यः उत्कृष्टं यतः पुरुषस्य सर्वान्तर्यामिणो भगवतः आराधनम् । कुत एतस्य प्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाह—पितामहेन ब्रह्मणा अभिहितं मह्यं कथितं मया च ते तुभ्यं समुदाहृतं सम्यक् यथावत्कथितम् । अतस्त्वयैतस्योपेक्षा न कार्येति भावः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ अस्य श्रवणमपि दुर्भागिनां दुर्लभं त्वं च श्रुतवत्यतस्तव सौभाग्यमनुमीयते इति सूचयन्सम्बोधयति—हे महाभागे इति । शुद्धो देवतान्तरप्रेमामिलितो भावो भक्तिः तत्प्रेमातिशयो यस्मिन्नेनात्मना निश्चयात्मकेन चित्तेन नियतो वशीकृत आत्मा सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनो यथा सा तथाभूता सती त्वं च सम्यक् चीर्णेनानुष्ठितेनानेन व्रतेन केशवं ब्रह्मरुद्रयोरपि सुखदातारं भजेत्यन्वयः । देवतान्तरभजनं तु तद्विनाशे निष्फलं भवति न चेदं तथा तस्य विनाशाभावादित्याशयेनाह—अव्ययमिति ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ अयं भगवदाराधनप्रकारः वै निश्चयेन सर्वयज्ञाख्यः अनेनैवैकेन सम्यगनुष्ठितेन सर्वे यज्ञा अनुष्ठितप्राया भवन्ति । सर्वव्रतमिति स्मृतमिति, अनेनैव कृतेन सर्वाणि व्रतानि कृतानि भवन्तीति ब्रह्मणा कथितमित्यर्थः । शुद्धान्तःकरणानामेवात्र विश्वासो भवति तथाभूता च त्वमिति सूचयन् सम्बोधयति—हे भद्रे इति । इदमेव व्रतं तपसारम्, अनेनैव कृतेन सर्वाणि तपांस्यपि कृतप्रायाणि भवन्तीत्यर्थः । तथा दानं चेति । अनेन व्रतेन कृतेन सर्वाणि दानान्यपि कृतप्रायाणि भवन्तीत्यर्थः । सर्वत्र हेतुमाह—ईश्वरतर्पणमिति । यतः सर्वेश्वरस्य भगवतस्तृप्तिकरमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ भगवत्सन्तोषकरत्वेनैव सर्वसाधनानां साफल्यं, नान्यथेत्याह—त इति । साक्षात् उत्तमा नियमास्त एव, यमोत्तमाश्च त एव, उत्तमं तपश्च तदेव, उत्तमं दानं च तदेव, उत्तमं व्रतं च तदेव, उत्तमो यज्ञश्च स एव, येन नियमादिना अधोक्षजः अक्षाणीन्द्रियाणि तज्जन्यं ज्ञानमधो यस्मात् स इन्द्रियजन्यज्ञानाविषयोऽन्तर्यामी भगवान् वासुदेवस्तुष्यतीत्यन्वयः । अन्यत्सर्वं साधनजातं निष्फलमेव विषयभोगसम्पादकत्वेन तस्य संसारहेतुत्वात् । भगवत्सम्पादित-विषयभोगस्य तु न संसारहेतुत्वम् । ‘न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते । भर्जिता कथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते’ इति वाक्येन तस्यापि मोक्षहेतुत्वादिति ध्येयम् ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ यस्माददं व्रतं चतुर्विधपुरुषार्थदाने समर्थस्येश्वरस्य सन्तोषकरं तस्मात् हे भद्रे प्रयता प्रयत्नवती सती श्रद्धया आस्ति क्यबुद्ध्या एतद्व्रतमाचर कुरु । अनेन परितुष्टो भगवान् ते तव वरान् मनोरथान् आशु शीघ्रमेव विधास्यति सम्पादयिष्यति । धर्मात्मकत्वात्तवैतद्व्रतानुष्ठानं सुकरमिति हे भद्रे इति सम्बोधनेन सूचयति ॥ ६२ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता ह्यष्टमे तत्र स्वोक्तनिर्वाहरूपणे । विवृतः षोडशोऽध्यायः पयोव्रतनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

नृत्येति । अन्वहम् आद्यन्तदिनद्वयं, मध्ये वर्त्तमानानि द्वादशदिनानीत्येवं चतुर्दशस्वहःस्वित्यर्थः । नृत्यानि च वादित्राणि वाद्यवादनानि च गीतानि च तैः, स्तुतिभिश्च, स्वस्तिवाचकैश्च, तत्कथाभिश्च सह भगवतः पूजां कारयेत् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ तदेवं पयोव्रताख्यं कर्म पत्न्यै उपदिश्य पुनर्विश्वासार्थं संप्रोक्तं सांप्रदायिकत्वं स्मारयन्नेतन्नियमयन्ननेन भगवन्तमाराधयेत्याह द्वाभ्याम् । एतदिति । पुरुषः परमपुरुषः आराध्यते येन तत्, परं श्रेष्ठं, एतत् पयोव्रतं नाम पयोव्रतनाम्ना प्रसिद्धं कर्मैत्यर्थः । मह्यं पितामहेन, अभिहितम् उपदिष्टं, प्रागिति शेषः । तच्च अधुना मया, ते तुभ्यं, समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ त्वं चेति । हे महाभागे, त्वं च त्वमपि, सम्यक् चीर्णेनानुष्ठितेन, अनेन पयोव्रतेन, शुद्धो भावो भक्तिर्यस्मिन्नेन आत्मना मनसा नियतात्मा सती, अव्ययं केशवं, भज आराधय ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ प्रकृतं व्रतं स्तौति । अयमिति । अयं व्रतरूपो यज्ञः, सर्वयज्ञाख्यः स्मृतः वै । इदं व्रतं सर्वव्रतं सर्वव्रतसंज्ञं स्मृतं, सर्वयज्ञव्रततुल्यमिदं पयोव्रतमित्यर्थः । किं च हे भद्रे, इदं तपःसारं सर्वतपः-सारतुल्यं, इदं दानं सर्वदानतुल्यं, चशब्दो हेत्वर्थः । च यतः इदम् ईश्वरतर्पणम् ईश्वरतृप्तिकरत्वेन सकलार्थप्रदमित्यर्थः ॥ ६० ॥ त एवेति । येन साक्षात् अधोक्षजो भगवान् तुष्यति, त एव नियमाः, त एव यमोत्तमा उत्तमा यमाश्चेत्यर्थः । तपः तदेव, दानं तदेव, व्रतं तदेव, यज्ञोऽपि स एव, यमनियमादयोऽपि यदीश्वरतोषकराः स्युस्तदा तु सफलाः, अन्यथा तु यथाविध्या-चरिताः सन्तोऽप्यधोक्षजतोषासंपादकत्वेनाभासरूपभाक्त्वाद्यर्थ एवेति भावः ॥ ६१ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । हे भद्रे,

तस्मात् प्रयता नियमतत्परा सती, श्रद्धया एतत् व्रतं चर । अनेन परितुष्टः भगवान्, ते तव, आशु वरान् विधास्यति दास्यति ॥ ६२ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

प्रतिपदासे लेकर त्रयोदशीतक प्रतिदिन नाच-गान, बाजे-गाजे स्तुति, स्वस्तिवाचन और भगवत्कथाओंसे भगवान्-की पूजा करे-करावे ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ प्रिये यह भगवान् की श्रेष्ठ आराधना है इसका नाम है 'पयोव्रत' । ब्रह्माजीने मुझे जैसा बताया था, वैसा ही मैंने तुम्हें बता दिया ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ देवि ! तुम भाग्यवती हो । अपनी इन्द्रियोंको वशमें करके शुद्ध भाव एवं श्रद्धापूर्ण चित्तसे इस व्रतका भलो भाँति अनुष्ठान करो और इसके द्वारा अविनाशी भगवान् की आराधना करो ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ कल्याणि ! व्रत भगवान् को सन्तुष्ट करने वाला है, इसलिये इसका नाम है 'सर्वयज्ञ' और 'सर्वव्रत' । यह समस्त तपस्याओंका सार और मुख्य दान है ॥ ६० ॥ ❀ ❀ जिनसे भगवान् प्रसन्न हों वे ही सच्चे नियम हैं, वे ही उत्तम यम हैं, वे ही वास्तवमें तपस्या, दान, व्रत और यज्ञ हैं ॥ ६० ॥ ❀ ❀ इसलिये देवि ! संयम और श्रद्धासे तुम इस व्रतका अनुष्ठान करो । भगवान् शीघ्र ही तुमपर प्रसन्न होंगे और तुम्हारी अभिलाषा पूर्ण करेंगे ॥ ६२ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तवर्णाऽध्यायः

[श्रीशुक उवाच

इत्युक्ता सादिति राजन्स्वभर्त्रा कश्यपेन वै । अन्वतिष्ठद् व्रतमिदं द्वादशाहमतन्द्रिता ॥ १ ॥
चिन्तयन्त्येकया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरम् । प्रगृह्णेन्द्रियदुष्टाश्चान्मनसा बुद्धिसारथिः ॥ २ ॥
मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि । वासुदेवे समाधाय चचार ह पयोव्रतम् ॥ ३ ॥
तस्याः प्रादुरभूतात् भगवानादिपूरुषः । पीतवासाश्चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ४ ॥
तं नेत्रगोचरं वीक्ष्य सहसोत्थाय सादरम् । ननाम भुवि कायेन दण्डवत् प्रीतिविह्वला ॥ ५ ॥

सोत्थाय बद्धाञ्जलिरीडितुं स्थिता नोत्सेह आनन्दजलाकुलेक्षणा ।
बभूव तूष्णीं पुलकाकुलाकृतिस्तद्दर्शनात्युत्सवगात्रवेपथुः ॥ ६ ॥
प्रीत्या शनैर्गद्गदया गिरा हरिं तुष्टाव सा देव्यदितिः कुरुद्वह ।
उद्वीक्षती सा पिबतीव चक्षुषा रमापतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ॥ ७ ॥

अदितिरुवाच

यज्ञेश यज्ञपुरुषाच्युत तीर्थपाद तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय ।
आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्य शं नः कृधीश भगवन्नसि दीननाथः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् स्वभर्त्रा कश्यपेन इति उक्ता सा अदितिः द्वादशाहम् अतन्द्रिता इदं व्रतं वै अन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

बुद्धिसारथिः मनसा इन्द्रियदुष्टाश्चान्मनसा प्रगृह्य एकामया बुद्ध्या अखिलात्मनि भगवति वासुदेवे मनः समाधाय च एकया बुद्ध्या महापुरुषम् ईश्वरं चिन्तयन्ती पयोव्रतं ह चचार ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ तात् पीतवासाः चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः भगवान् आदिपूरुषः तस्याः प्रादुरभूत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तं नेत्रगोचरं वीक्ष्य प्रीतिविह्वला सहसा उत्थाय सादरं कायेन दण्डवत् भुवि ननाम ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उत्थाय बद्धाञ्जलिः ईडितुं स्थिता सा आनन्दजलाकुलेक्षणा पुलकाकुलाकृतिः तद्दर्शनात्युत्सवगात्रवेपथुः न उत्सेहे तूष्णीं बभूव ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कुरुद्वह सा चक्षुषा रमापतिं यज्ञपतिं पिबन्ती इव उद्वीक्षती सा देवी अदितिः प्रीत्या शनैः गद्गदया गिरा हरिं तुष्टाव ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यज्ञेश यज्ञपुरुष अच्युत तीर्थपाद तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय आपन्नलोकवृजिनोपशमोदय आद्य ईश भगवन् दीननाथः असि नः शं कृधि ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततः सप्तदशोऽदित्या कृते तस्मिन्व्रते हरिः । तत्कामपूरणायादौ तत्पुत्रोऽभूदतिर्यते ॥ १ ॥

प्रीतिविह्वलत्वादेव सा बद्धाञ्जलिः सती स्थिता केवलमीडितुं पुनर्नोत्सेहे न शशाकापि तु तूष्णीं बभूव । कथंभूता ? आनन्दजलैराकुले ईक्षणे यस्याः । पुलकैराकुला आकृतिर्देहो यस्याः । तस्य दर्शनेन योऽत्युत्सवस्तेन गात्रे वेपथुः कपो यस्याः ॥ १-६ ॥ ❀ ❀ तुष्टाव पिबतीवोद्वीक्षमाणेति च क्रियाभेदात्सेत्यस्य पदस्य द्विरुक्तिरदोषः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ 'अयन्नतो विनिजित्य दैत्यानत्युजितानपि । भक्तान्नक्षितुमीशस्त्वमित्यसौददितिस्त्रिभिः ॥' यज्ञेशेत्यादिदशभिः संबोधनैस्तवाशक्यं किमपि नास्तीति वदन्ती प्रार्थयते । शं नः कृधि कुरु । यतो दीनानां नाथोऽसि त्वम् । तीर्थ श्रवः कीर्तिर्यस्य श्रवणमेव मंगलं यस्य तन्नामधेयं यस्य आपन्नानां शरणागतानां वृजिनोपशमायोदयो यस्य ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततः कश्यपोपदेशानंतरम् । तस्मिन् पयोव्रते । तस्या अदितेः । कामपूरणयाभीष्टदानाय । तस्या अदितेः पुत्रः (१) । अतंद्रिता अनलसा ॥ १ ॥ * * प्रगृह्य प्रग्रहरूपेण मनसा वशीकृत्येत्यर्थः 'मनोरश्मिर्बुद्धिसूतः' इत्युक्तेः । एकया स्थिरया ॥ २-३ ॥ * * तस्या अदित्याः । अग्रे इति शेषः ॥ ४ ॥ * * तं भगवंतम् ॥ ५ ॥ * * सा अदितिः । पुलकैः रोमांचैः 'पुलकः कृमिप्रभेदे प्रस्तरभेदे च मणिदोषे । रोमांचे हरिताले गजान्नपिंडे च गंधर्वे ॥' इति मेदिनी । तस्य भगवतः ॥ ६ ॥ * * सेति पदस्य ॥ ७ ॥ * * अत्यूर्जितानतीव बलिनः । भक्तान् देवान् । कृधीत्यार्षः । यज्ञानामीशः फलदाता । न्यूनऽपि तस्मिंस्त्वं स्वरूपात्पूर्णमेव फलं ददासीत्याह—यज्ञपुरुषेति । तत्र हेतुः—अच्युतेति । सर्वथा च्युतिरहितोऽसीति । तीर्थं श्रीगंगा स्वाभीष्टव्रतसकलदुष्कृतनाशिनी पादयोर्यस्य स तथा । यद्वा—तीर्थवच्छोधकौ ध्यानेनैवाखिलाघरौ पादौ यस्य स तथेति । ध्यानेष्यसमर्थानां हितकरोसीत्याह—तीर्थं पावनं श्रवो यस्येति तथा । तत्रापि मननाद्यपेक्षा नास्तीत्याह—श्रवणमङ्गलेति । केवलश्रवणादेव मङ्गलं करोषीति । आद्यत्वात्सर्वविदसि ईशत्वात्सर्वथा समर्थोऽसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सप्तदशे व्रतेऽदित्या कृते तस्याः सुतो हरिः । वामनाभोऽभवत्तत्र श्लोकाः सार्द्धाष्टबाहवः (२८॥) ॥

षड्वाचेति पादोनाश्रुतुस्त्रिशदनुष्टुभः (३३॥) ॥ १७ ॥ इतीति । हे राजन् ! इत्येवं स्वभर्त्रा कश्यपेनोक्ता उपदिष्टा सा देवमाता अदितिरतन्द्रिता निरालस्या सती द्वादशाहमिदं पयोव्रतमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥ * * चिन्तयन्तीति युग्मम् । एकया एकाग्रया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरं चिन्तयन्ती तथा बुद्धिरेव सारथिर्यस्याः साऽदितिः प्रग्रहरूपेण मनसा इन्द्रियरूपान् दुष्टान् अश्वान् प्रगृह्य स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्य एकाग्रया बुद्ध्या भगवति अखिलात्मनि वासुदेवे मनश्च समाधाय स्थिरीकृत्य पयोव्रतं चचारेति । यद्वा । चिन्तयन्तीत्येतत् पूर्वश्लोके योज्यम् ॥ २-३ ॥ * * तस्या इति । हे तात ! तस्या व्रतानुष्ठानं कृतवत्या अदितेः पुरः पीतवासाः चतुर्बाहुः शङ्खादिधरः भगवान् आदिपुरुषः हरिः प्रादुरभूत् ॥ ४ ॥ * * तमिति । सहसैव स्वनेत्रगोचरं तं भगवन्तं वीक्ष्य प्रीत्या विह्वला व्याकुला सती अदितिरुत्थाय सादरं यथा भवति तथा कायेन दण्डवदुविननाम ॥ ५ ॥ * * सेति । ततश्च आनन्दजातैर्जलैरश्रुभिराकुले ईक्षणे यस्याः सेत्यर्थः । पुलकैरुत्थितरोमभिराकुला व्याप्ता आकृतिर्देहो यस्याः सा तस्य भगवतो दर्शनेन योऽत्युत्सवस्तेन गात्रे शरीरे वेपथुः कम्पो यस्याः सा अदितिः उत्थाय बद्धाञ्जलिः सत्येव स्थिता केवलं तमीडितुं स्तोतुं पुनर्नोत्सेहे न शशाक किन्तु तूष्णीमेव बभूव ॥ ६ ॥ * * प्रीत्येति । हे कुरुद्रह ! ततश्च किञ्चिन्नन्धावकाशा सा देवी अदितिः प्रीत्या शनैर्गद्गदया स्खलिताक्षरया गिरा हरिं तुष्टाव तथा सा रमापतिं यज्ञपतिं जगत्पतिं हरिं चक्षुषा पिवतीव स्वान्तः प्रवेशयन्तीव । नुमभाव आर्षः । उद्दीक्षती बभूव । तुष्टाव पिवतीवेत्यादिक्रियाभेदात्सेति द्विरुक्तिर्न दोषः ॥ ७ ॥ * * यज्ञेशेति । हे यज्ञेश ! हे यज्ञरूप पुरुष ! हे अच्युत ! तीर्थपाद ! तीर्थानि गङ्गादीनि पादे यस्य तीर्थरूपं सर्वपापनिवर्तकं श्रवः कीर्तिर्यस्य श्रवणमात्रेण मङ्गलं शुभाष्टं यस्मात्तथाभूतं नामधेयं यस्य आपन्नानां शरणागतानां लोकानां वृजिनस्य दुःस्वस्योपशमाय निवृत्तये उदय आविर्भावो यस्य स हे आद्य ! हे ईश भगवन् ! यस्त्वं दीनानां मादृशानां नाथः पालकः स्वाम्यस्यतो नोऽस्माकं शं सुखं कृधि सम्पादय । "सुशृणु" इत्यादिना हेद्विश्रान्तसः विकरणलुक् च ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुपदिष्टपयोव्रताऽदितिस्तदन्वतिष्ठदित्याह मुनिः—इतीति । इति इत्थं हे राजन् ! स्वभर्त्रा कश्यपेनोक्तोपदिष्टव्रता सा अदितिरतन्द्रिता समाहिता द्वादशाहमिदं पयोव्रतमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥ * * अथानुष्ठानप्रकारमाह—चिन्तयन्तीति द्वाभ्याम् । महापुरुषमीश्वरं वासुदेवमेकयाऽनन्यविषयया बुद्ध्या चिन्तयन्ती पयोव्रतं चचारेत्यर्थः । किं कृत्वा बुद्धिस्सारथिः मनोनिग्रहोपायभूतो यस्याः सा मनसेन्द्रियाण्येव दुष्टसत्त्वान्ताम्रगृह्य निगृह्य ॥ २ ॥ * * मनश्चैकाग्रयाऽनन्यविषयया बुद्ध्या सर्वान्तरात्मनि षाड्गुण्यपूर्णं वासुदेवे समाधाय स्थिरं कृत्वा तस्यामदित्यामित्थं व्रतमनुतिष्ठत्यां सत्यां भगवान् वासुदेवः प्रादुरासीत् । कथम्भूतः ? पीते पिशङ्गे वाससी यस्य चत्वारो बाहवो यस्य सः शङ्खादीन्विभ्राणः ॥ ३-४ ॥ * * तं नेत्रगोचरं वासुदेवं समीक्ष्यादितिराशुत्थाय प्रीत्या विह्वला सती कायेन दण्डवद् भूमौ नमस्कृतवती ॥ ५ ॥ * * प्रीति-विह्वलत्वादेव सा बद्धाञ्जलिस्तूष्णीं स्थिता केवलम् ईडितुं स्तोतुं पुनर्नोत्सेहे न शशाक, कथम्भूता ? आनन्दजलैराकुले ईक्षणे अक्षिणी यस्याः सा पुलकैराकुला आकृतिर्देहो यस्याः सा तस्य भगवतो दर्शनमेव निरतिशयोत्सवस्तेन गात्रे शरीरे वेपथुः कम्पो

यस्याः सा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ततो हे कुरुद्वह ! अदितिर्देवी शनैः गद्गदया गिरा प्रीतिपूर्वकं हरिं तुष्टाव, कथम्भूता ? सा श्रियः पतिम् उद्दीक्ष्य चक्षुषा पिबन्तीव स्थिता सती तुष्टाव । पिबन्तीवोद्दीक्ष्येति च क्रियाभेदात्सा इत्यस्य पदस्य द्विरुक्तिरुद्घा इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ “इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति” “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं यत् यज्ञेश्वरत्वादिकं तदधुना दर्शयन्तीव दुर्लभोऽल्पीयसापि मत्कृतेनाराधनेनाविर्भूतोऽसीत्यभिप्रायेण सम्बोधयन्ती प्रार्थयते यज्ञेशेति । हे यज्ञेश यज्ञानां प्रभो ! हे यज्ञपुरुष ! यज्ञभोक्तः, आश्रितान्न च्यावयतीत्युत्तस्तस्य सम्बोधनं तीर्थं गङ्गादिरूपं पादे यस्य तीर्थं विशुद्धं श्रवः कीर्तिर्यस्य हे तीर्थश्रवः ! श्रवणमेव मङ्गलं यस्य तत् नामधेयं यस्य आपन्नानां शरणागतानां लोकानां दुःखोपशमाय उदय आविर्भावो यस्य स नोऽस्माकं शं सुखं कृधि कुरु यतस्त्वं हे भगवन् षाड्गुण्यपूर्ण ! दीनानां मादृशादीनां नाथोऽसि ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अव्यक्तस्वभावोपि भक्त्या भजमानस्य पुंसः प्रत्यक्षो भवति भगवानित्येतमर्थं दर्शयत्यध्यायद्वयेन, तत्र अदित्याः भक्त्या व्रताचरणप्रकारं वक्ति इत्युक्तेति ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ तद्व्रताचरणफलमाह—तस्या इति ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ तस्याः भक्तिलक्षणं दर्शयति—सेति । पुलकेन रोमाञ्चेनाकुला व्याप्ता आकृतिस्तनुयस्याः सा तथा पुनस्तया किमकारीति तत्राह—तद्दर्शनेति । तद्दर्शनमेवात्युत्सवः तन्निमित्तो गात्रवेपथुर्देहकम्पो यस्याः सा तथा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्याः मुग्धभावं दर्शयति—उद्दीक्षतीति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स्वाभीष्टोदयकरगुणविशिष्टत्वेन स्तौति—यज्ञेशेति । यज्ञपुरुष अच्युत इत्यनेन गुणान्तराणि समुच्चिनोति । तानि कानीति तत्राह तीर्थपादेत्यादि । तीर्थस्य शास्त्रस्य श्रवः श्रवणं याभ्यां ते तीर्थश्रवसी ते च श्रवणे चेति तीर्थश्रवःश्रवणे ते मङ्गलयतीति तीर्थश्रवःश्रवणमङ्गलं तच्च नामधेयं नाम यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धिस्तीर्थश्रवःश्रवणमङ्गलनामधेय, आपन्नस्य लोकस्य वृजिनं दुःखं तस्योपशमनार्थं परिहारार्थमुदयोऽवतारो यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धिस्तथा कृधि कुरु, अवसन्ननाथ क्षीणजनरक्षक ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुनः चक्षुषा पिबन्तीवोद्दीक्षमाणा बभूवेत्यर्थः ॥ १-८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

व्रतिन्येवादितिर्विष्णुं पश्यन्ती तुष्टुवे सताम् । आश्वास्याभूत्सुतो ब्रह्मस्तुतः सप्तदशे प्रभुः ॥ १ ॥

मनसा प्रगृह्य प्रग्रहरूपेण मनसा वशीकृत्येत्यर्थः । मनोरश्मिर्बुद्धिसूत इति पूर्वोक्तेः एकाग्रया एकाम्रीकृतया बुद्ध्या मनश्च वशीकृतं वासुदेवे सम्यगर्पयित्वा ॥ १-६ ॥ ❀ ❀ उद्दीक्षती उत्कर्षेण तथा वीक्षमाणा यथा चक्षुषा तं पिबन्तीवोत्प्रेक्षते इत्यर्थः । रमापतिं तत्पुत्रेभ्यः सर्वसम्पत्प्रदातारं यज्ञपतिं यज्ञसारख्यव्रतादाविर्भवन्तं जगत्पतिम् अवतीर्य जगदुद्धर्तारम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यज्ञेश हे व्रतयज्ञफलप्रद ! यज्ञपुरुष हे मज्जन्मावधि यजनीयपुरुष, अच्युत हे स्वभक्तशक्रादिच्युतिविनाशिन् ! तीर्थपाद हे गङ्गोत्पादयिष्यश्चरणपद्म ! तीर्थश्रवः हे जगत्पावनीभविष्यद्वलिच्छलनादिकीर्त ! हे कर्णानन्दिभविष्यदुपेन्द्रत्रिविक्रमादिनामन् ! हे विपन्नमद्विधजनदुःखप्रशमकावतारेत्येवं भाव्यर्थसूचकसम्बोधनपदान्यदित्याः सुखात् स्वयमेव निस्सृतानीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अदित्याः व्रतेन तुष्टो हरिः पुत्रोऽभूदिति सप्तदशेन वर्णयति ॥ १ ॥ ❀ ❀ मनसा इन्द्रियरूपान् दुष्टाश्चान्प्रगृह्य बुद्ध्या महापुरुषं चिन्तयती मनश्च बुद्ध्या वासुदेवे समाधाय व्रतं चचारेति द्वयोरन्वयः ॥ २-५ ॥ ❀ ❀ बद्धाञ्जलिः स्थिता केवलम् ईडितुं तु नोत्सेहे न शशाक ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ईडितुं पूर्वं या नोत्सेहे सा पुनः शनैर्हरिं तुष्टाव । यदुक्तं बभूव तूष्णीमिति तत् सिंहावलोकन्यायेन विवृणोति सा च उद्दीक्षती उत्कर्षेण वीक्षमाणा रमापतिं चक्षुषा पिबतीवासीत् ॥ ७ ॥ शं सुखं कृधि कुरु यतो दीननाथोसि । दीनसुखदत्त्वयोग्यतां भगवतो बहुभिः सम्बोधनैर्वर्णयति—हे यज्ञेश ! हे यज्ञपुरुष ! हे अच्युत ! तीर्थानि पादयोर्यस्य हे तीर्थपाद ! तीर्थं श्रवो यशो यस्य हे तीर्थश्रवः ! श्रवणमङ्गलानि श्रवणमात्रेणापि मङ्गलदानि नामधेयानि यस्य हे श्रवणमङ्गलनामधेय ! आपन्नानां प्रपन्नानां लोकानां वृजिनोपशमाय उदयो यस्य स हे तथाभूत ! ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पयोव्रते कृतेऽदित्या प्रसन्नस्य हरेः किल । सप्तदशे प्रतीतस्य प्रसादो विनिरूप्यते ॥ १ ॥

श्रीवामनावताराश्रयं त्वया सावधानतया श्रोतव्यमिति सूचयन्सम्बोधयति—हे राजन्निति । इत्येवं कश्यपेनोक्ता उपदिष्टा सा देवमाता अदितिरतन्द्रिता निरालस्या एकया एकाग्रया बुद्ध्या ईश्वरं फलदाने समर्थं महापुरुषं पुरुषोत्तमं चिन्तयन्ती च सती वै निश्चयेन द्वादशाहमिदं पयोव्रतमन्वतिष्ठदित्यन्वयः । तद्वचने तस्याः संदेहो नाभूदिति सूचयन्नाह—स्वभर्त्रेति ॥ १ ॥ ❀ ❀ सार्द्धेनोक्तमर्थमेव सार्द्धेन स्पष्टयति—प्रगृह्येति । बुद्धिरेव सारथिर्यस्याः साऽदितिः प्रग्रहरूपेण मनसा इन्द्रियरूपान् दुष्टान् अश्वान् प्रगृह्य स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्य ॥ २ ॥ ❀ ❀ एकाग्रया बुद्ध्या वासुदेवे मनश्च समाधाय स्थिरीकृत्य पयोव्रतं चचारेत्यन्वयः । तस्याः स्त्रियाः एवमिन्द्रियनिग्रहादिकरणमत्याश्रयमिति सूचयन्नाह—हेति । वसत्यस्मिन्निति वासुः स चासौ देवो नियमनादिक्रीडापरश्चेति । वासुदेवपदव्युत्पत्तिं स्पष्टयन्नाह—अखिलात्मनीति । अखिलेषु सर्वप्राणिसमूहेष्वात्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन्नन्तर्यामिणीत्यर्थः । न त्वेवं सर्वनियन्तृत्वे तस्य विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—भगवतीति । अचिन्त्यानन्तैश्वर्यादिगुणवतीत्यर्थः । तथा च न तस्य विकारित्वमिति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ भगवदवताररहस्यकथनहेतुत्वेन तस्मिन् स्वस्त्रेहं सूचयन् सम्बोधयति—हे तातेति । तस्या व्रतानुष्ठानं कृतवत्या अदितेः आदिपुरुषः ब्रह्मादिसर्वकारणभूतो भगवान् प्रादुरभूत् । तं भगवन्तं विशिनष्टि—पीतवासा इत्यादिना ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सहसैव स्वनेत्रगोचरं तं भगवन्तं वीक्ष्य प्रीत्या विह्वला व्याकुला सती अदितिरुत्थाय सादरं यथा भवति तथा कायेन दण्डवद् भुवि ननामेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततश्च सा उत्थाय बद्धाञ्जलिः सत्येव स्थिता केवलं तमीडितुं स्तोतुं पुनर्नोत्सेहे न शशाक किन्तु तूष्णीमेव बभूवेत्यन्वयः । तत्राशक्तौ हेतुगर्भाणि विशेषणान्याह—आनन्दजलाकुलेक्षणेति । आनन्दजातैर्जलैरश्रुभिराकुले ईक्षणे यस्याः सेत्यर्थः । पुलकैरुत्थितरोमभिराकुला व्याप्रा आकृतिर्देहो यस्याः सा । तस्य भगवतो दर्शनेन योऽत्युत्सवस्तेन गात्रे शरीरे वेपथुः कम्पो यस्याः सा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अदित्या कृतां भगवत्स्तुतिं त्वं सावधानतया शृणु । तेन तव कुलमात्रस्यैवोद्धारो भविष्यतीति सूचयन्सम्बोधयति—हे कुरुद्वह कुरुकुलनिर्वाहक सा देवी भगवद्रतानुष्ठानात्तेजसा द्योतमाना अदितिः प्रीत्या शनैर्गद्गदया स्खलिताक्षरया गिरा हरिं स्वदुःखहर्तारं भगवन्तं तुष्टावेत्यन्वयः । भगवत्सौन्दर्यदर्शनेन समुद्रमथनोत्पन्नाया रमाया यदि मोहो जातो येन देवादिभिः सभामध्ये तद्वक्ष एव स्वस्थानं स्वीकृतवती तदा दर्शनेनादित्या वैवश्ये किमाश्रयमिति तद्वैवश्यं दर्शयति—उद्दीक्षतीति । सा अदिति रमापतिं चक्षुषा पिबतीव स्वान्तःप्रवेशयतीव उद्दीक्षमाणा जातेति क्रियाभेदात् सेत्यस्य द्विरुक्तिर्न दोषः । तस्या वैवश्ये हेत्वन्तरमप्यस्तीति सूचयन् भगवन्तं विशिनष्टि—यज्ञपतिमिति, स्वानुष्ठितसर्वयज्ञाख्यव्रतस्य पतिं फलदातारमित्यर्थः । यः सर्वं जगत्पाति तस्य दर्शनमतिदुर्लभमित्याशयेन विशेषणान्तरमाह—जगत्पतिमिति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत्कृतां स्तुतिमेव दर्शयति—यज्ञेशेति त्रयेण । तवाशक्त्यं किमपि नास्तीति बहुभिः सम्बोधनैः सूचयन्ती स्वसुखं प्रार्थयते । यज्ञेश हे अनेकविधयज्ञानां फलद । हे यज्ञपुरुष “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेर्यज्ञस्वरूपतया उपासनीयपुरुष । हे अच्युत न च्यवन्ति भक्ता यस्य तथाभूत, भक्तरक्षकेत्यर्थः । हे तीर्थपाद तीर्थानि गङ्गादीनि पादे यस्य तीर्थरूपं सर्वपापनिवर्तकं श्रवः कीर्तियस्य । श्रवणमात्रेण मङ्गलं शुभाष्टं यस्मात्तथाभूतं नामधेयं यस्य । आपन्नानां शरणागतानां लोकानां वृजिनस्य दुःखस्योपशमाय निवृत्तये उदय आविर्भावो यस्य । उचितं च तवैतत् सर्वकारणत्वादित्याशयेनाह—आद्येति । तथापि सामर्थ्यमपेक्षितं तद्विना दुःखनिवर्तकत्वं कथं स्यादित्यत आह—ईशेति हे सर्वनियन्तरित्यर्थः । तत्रापि हेतुं सूचयन्त्याह—भगवन्निति । हे अचिन्त्यानन्तैश्वर्यादिमन्नित्यर्थः । यस्त्वं दीनानां मादृशानां नाथः पालकः स्वाम्यस्यतो नोऽस्माकं शं सुखं कृधि सम्पादयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्मिन् व्रते कृतेऽदित्या हरिः सप्तदशे ततः । प्राक्पुत्रोऽभूत् स तत्कामपूरणायेत्युदीरितम् ॥ १ ॥

एवमुपदिष्टपयोव्रताऽदितस्तद्वन्वतिष्ठदित्याह मुनिः । इतीति । हे राजन्, स्वभर्त्रा कश्यपेन, इतीत्यं, उक्तोपदिष्टव्रता सा अदितिः, अतन्द्रिता वै, अनलसा सत्येवेत्यर्थः । द्वादशाहं द्वादशदिनसाध्यं, इदं व्रतं, अन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ अथानुष्ठानप्रकारमाह चिन्तयन्तीति द्वाभ्याम् । चिन्तयन्तीति । बुद्धिः सारथिर्यस्याः सा, मनोनिग्रहोपाययुक्ताऽदितिरित्यर्थः । मनसा इन्द्रियदुष्टाश्वान् प्रगृह्य, एकयैकाग्रया बुद्ध्या, महापुरुषम् ईश्वरं, चिन्तयन्ती सती ॥ २ ॥ ❀ ❀ मन इति । अखिलात्मनि सर्वान्तर्यामिणि, भगवति वासुदेवे, एकाग्रया एकाग्रकृतया, बुद्ध्या मनश्च स्वमानसमपि, समाधाय, ह स्फुटं यथा तथा पयोव्रतं चचार ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । तस्या अदित्याः, पुरः पाठान्तरे तस्यामदित्यामित्थं व्रतमनुतिष्ठन्त्या

सत्यां, हे तात परीक्षित्, पीतवासाः परिधृतपीताम्बरः, चतुर्बाहुः, शङ्खचक्रगदाधरः, शङ्खः कम्बुश्च चक्रं सुदर्शनं च गदा कौमोदकी अः नामैकदेशेनाम्बुजं च तेषां धरो धर्ता, आभाकासितपद्मैवितिवन्नामैकदेशेन संपूर्णनामग्रहणम् । भगवान् आदि-पुरुषः, प्रादुरभूत् । प्रत्यक्षतया स्वदर्शनं प्रादादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तमिति । अदितिः, तं वासुदेवं, नेत्रगोचरं स्वनयन-विषयतां प्राप्तं वीक्ष्य, सादरं यथा तथा, सहसा तूर्णं, उत्थाय प्रीतिविह्वला सती, भुवि कायेन देहेन, दण्डवत् ननाम सम्यक् नमस्कृतवती ॥ ५ ॥ ❀ ❀ सेति ततः, सा अदितिः, उत्थाय बद्धाञ्जलिः कृतकरसंपुटा सती, तूष्णीं स्थिता, ईडितुं स्तोतुं, न उत्सेहे न शशाक । कथंभूता तूष्णीं स्थिता तत्राह । पुलकैराकुला आकृतियस्याः सा, रोमाञ्चितगात्रेत्यर्थः । आनन्दजलेन आकुले ईक्षणे नयने यस्याः सा, तस्य भगवतो दर्शनेन योऽत्युत्सवस्तेन गात्रे शरीरे वेपथुः कम्पो यस्याः सा, इत्थंभूता सती, सा तूष्णीं बभूव ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रीत्येति । ततः हे कुरुद्वह, देवी भगवतः साक्षाद्दर्शनजमोदयुता, सा अदितिः, प्रीत्या शनैः गद्गदया गिरा, हरिं तुष्टाव । कथंभूता सती तत्राह । रमापतिं लक्ष्मीकान्तं, यज्ञपतिं यज्ञेयं जगत्पतिं जगदेकनाथं, चक्षुषा उद्गीक्षति अत एव सा चक्षुषा पिबतीव स्थिता सती तुष्टावेति संबन्धः । स्तवनवीक्षणक्रियाभेदात्सेत्यस्य पौनरुक्त्यं न दोषायेति ज्ञेयम् । यद्वा सा पूर्वजन्मनि भगवन्मातृपृथ्वीसंज्ञा प्रसिद्धेत्यर्थे न पुनरुक्तिबाधः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ 'निर्जित्यायन्नतो दैत्यानपि विप्रबलोजितान् । ईशस्त्वं रक्षितुं भक्तानस्तावीददितिस्त्विति' दुर्लभोऽपि भवानल्पीयसा मत्कृतेनानेनाराधनेनाविर्भूतोऽसीति स्वान्तर्गताभिप्रायेण दशसंबोधनैः स्तुवती प्रार्थयते । यज्ञेशेति । हे यज्ञेश यज्ञानां प्रभो, हे यज्ञपुरुष यज्ञपुरुषशब्देन वेदेनाभिहित, न च्यावयति न पातयति स्वाश्रितान् श्रेयोमार्गादिति अच्युतस्तत्संबोधनं, तीर्थं पादे यस्य तत्संबोधनं, तीर्थं तीर्थवत् पवित्रतापादकं श्रवो यशो यस्य तत्संबोधनं, श्रवणमेव मङ्गलं यस्य तन्नामधेयं यस्य तत्संबुद्धिः, आपन्नाः शरणागताश्च ते लोकाश्च तेषां वृजिनोपशमायोदय आविर्भावो यस्य तत्संबुद्धिः, हे आद्य, हे ईश सर्वशास्तः, हे भगवन् पूर्णषाड्गुण्य, त्वं नोऽस्माकं, शं सुखं, कृधि कुरु । यतः त्वं दीननाथः असि ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

भगवान्का प्रकट होकर अदितिको वर देता

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! अपने पतिदेव महर्षि कश्यपजीका उपदेश प्राप्त करके अदितिने बड़ी सावधानीसे बारह दिनतक इस व्रतका अनुष्ठान किया ॥ १ ॥ ❀ ❀ बुद्धिको सारथि बनाकर मनकी लगामसे उसने इन्द्रियरूप दुष्ट घोड़ोंको अपने वशमें कर लिया और एकनिष्ठ बुद्धिसे वह पुरुषोत्तम भगवान्का चिन्तन करती रही ॥ २ ॥ ❀ ❀ उसने एकाग्र बुद्धिसे अपने मनको सर्वात्मा भगवान् वासुदेवमें पूर्णरूपसे लगाकर पयोव्रतका अनुष्ठान किया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तब पुरुषोत्तम भगवान् उसके सामने प्रकट हुए । परीक्षित् ! वे पीताम्बर धारण किये हुए थे, चार मुजाएँ थीं और शङ्ख, चक्र, गदा लिये हुए थे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अपने नेत्रोंके सामने भगवान्को सहसा प्रकट हुए देख अदिति सादर उठ खड़ी हुई और फिर प्रेमसे विह्वल होकर उसने पृथ्वीपर लोटकर उन्हें दण्डवत् प्रणाम किया ॥ ५ ॥ ❀ ❀ फिर उठकर, हाथ जोड़, भगवान्की स्तुति करनेकी चेष्टा की; परन्तु नेत्रोंमें आनन्दके आँसू उमड़ आये, उससे बोला न गया । सारा शरीर पुलकित हो रहा था, दर्शनके आनन्दोल्लाससे उसके अङ्गोंमें कम्प होने लगा था, वह चुप-चाप खड़ी रही ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! देवी अदिति अपने प्रेमपूर्ण नेत्रोंसे लक्ष्मीपति, विश्वपति, यज्ञेश्वर भगवान्को इस प्रकार देख रही थी मानो वह उन्हें पी जायगी । फिर बड़े प्रेमसे, गद्गद वाणीसे, धीरे-धीरे उसने भगवान्की स्तुति की ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अदितिने कहा—आप यज्ञके स्वामी हैं और स्वयं यज्ञ भी आप ही हैं । अच्युत ! आपके चरणकमलोंका आश्रय लेकर लोग भवसागरसे तर जाते हैं । आपके यशकीर्तनका श्रवण भी संसारसे तारने वाला है । आपके नामोंके श्रवणमात्रसे ही कल्याण हो जाता है । आदिपुरुष, जो आपकी शरणमें आ जाता है, उसकी सारी विपत्तियोंको आप नाश कर देते हैं । भगवन् ! आप दीनोंके स्वामी हैं । आप हमारा कल्याण कीजिये ॥ ८ ॥

विश्वाय विश्वभवनस्थितिसंयमाय स्वैरं गृहीतपुरुशक्तिगुणाय भूम्ने ।

स्वस्थाय शश्वदुपवृंहितपूर्णबोधव्यापादितात्मतमसे हरये नमस्ते ॥ ९ ॥

आयुः परं वपुरभीष्टमतुल्यलक्ष्मीद्यौभूरसाः सकलयोगगुणास्त्रिवर्गः ।

ज्ञानं च केवलमनन्त भवन्ति तुष्टात् त्वत्तो नृणां किमु सपत्नजयादिराशीः ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच

अदित्यैवं स्तुतो राजन्भगवान्पुष्करेक्षणः । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामिति होवाच भारत ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच

देवमातर्भवत्या मे विज्ञातं चिरकाङ्क्षितम् । यत् सपत्नैर्हृतश्रीणां च्यावितानां स्वधामतः ॥ १२ ॥

तान्विनिर्जित्य समरे दुर्मदानसुरर्षभान् । प्रतिलब्धजयश्रीभिः पुत्रैरिच्छस्युपासितुम् ॥ १३ ॥

इन्द्रज्येष्ठैः स्वतनयैर्हतानां युधि विद्विषाम् । स्त्रियो रुदन्तीरासाद्य द्रष्टुमिच्छसि दुःखिताः ॥ १४ ॥

आत्मजान्सुसमृद्धांस्त्वं प्रत्याहृतयशःश्रियः । नाकपृष्ठमधिष्ठाय क्रीडतो द्रष्टुमिच्छसि ॥ १५ ॥

प्रायोऽधुना तेऽसुरयूयनाथा अपारणीया इति देवि मे मतिः ।

यत्तेऽनुकूलेश्वरविप्रगुप्ता न विक्रमस्तत्र सुखं ददाति ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विश्वाय विश्वभवनस्थितिसंयमाय स्वैरं गृहीतपुरुशक्तिगुणाय भूम्ने शश्वत् उपबृंहितपूर्णबोधव्यापादि-
तान्धतमसे स्वस्थाय हरये ते नमः ॥ ९ ॥ * * अनन्त तुष्टात् त्वत्तः नृणां परम् आयुः अभीष्टं वपुः अतुल्यलक्ष्मीः
द्यौर्भूरसाः सकलयोगगुणाः त्रिवर्गः केवलं ज्ञानं च भवन्ति सपत्नजयादिः आशीः किमु ॥ १० ॥ * * राजन् भारत
अदित्या एवं स्तुतः पुष्करेक्षणः सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञः भगवान् इति ह उवाच ॥ ११ ॥ * * देवमातः सपत्नैः हृतश्रीणां
स्वधामतः च्यावितानां पुत्राणां यत् भवत्याः चिरकाङ्क्षितं मे विज्ञातम् ॥ १२ ॥ * * समरे दुर्मदान् तान् असुरर्षभान्
विनिर्जित्य प्रतिलब्धजयश्रीभिः पुत्रैः उपासितुम् इच्छसि ॥ १३ ॥ * * इन्द्रज्येष्ठैः स्वतनयैः युधि आसाद्य हतानां
विद्विषां दुःखिताः रुदन्तीः स्त्रियः द्रष्टुम् इच्छसि ॥ १४ ॥ * * त्वं प्रत्याहृतयशःश्रियः सुसमृद्धान् नाकपृष्ठम्
अधिष्ठाय क्रीडतः आत्मजान् द्रष्टुम् इच्छसि ॥ १५ ॥ * * देवि प्रायः अधुना ते असुरयूयनाथाः अपारणीयाः इति
मे मतिः यत् ते अनुकूलेश्वरविप्रगुप्ताः तत्र विक्रमः सुखं न ददाति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हे आद्य भूम्ने महते नमः । महत्त्वे हेतवः विश्वाय विश्वस्य भवनस्थितिसंयमार्थं स्वैरं गृहीताः पुरुशक्तेर्मायाया गुणा
येन तस्मै । तथाऽपि स्वस्थायप्रच्युतस्वरूपाय । कुतः । शश्वदुपबृंहितो नित्योजितो यः पूर्णबोधस्तेन व्यापादितं नित्यनिरस्त-
मात्मनि तमो मायालक्षणं येन तस्मै ॥ ९ ॥ * * अस्मदीयमतोरथपूरणमीषत्करमेव तवेति कैमुत्यन्यायेनाह । आयुः परं
ब्रह्मायुः । पुनरपि द्यौश्च भूश्च रसातलं च द्यौर्भूरसाः । द्यौरिति पृथक्पाठे भूश्च रसाश्च बिलस्वर्गा इति विप्रहः । रसेति पाठे
त्रीणि पदानि । सकला योगगुणा अणिमादयः ॥ १० ॥ * * क्षेत्रज्ञोऽन्तर्यामी ॥ ११ ॥ * * सपत्नैर्हृता श्रीर्येषां
स्वधामतश्च्यावितानां च पुत्राणां संवधि यत्तद्भवत्याश्चिरमाकाङ्क्षितं मया विज्ञातम् ॥ १२ ॥ * * काङ्क्षितमेवाह तानिति
त्रिभिः । प्रतिलब्धो जयश्च श्रीश्च यैस्तैः पुत्रैः सहोपासितुमेकत्र स्थातुमिच्छसि ॥ १३-१४ ॥ * * प्रत्याहृतं यशश्च श्रीश्च
यैस्तान् ॥ १५ ॥ * * अपारणीया अनतिक्रमणीयाः । यद्यस्मात् अनुकूल ईश्वरः कालो येषां तैर्विप्रैर्गुप्ता रक्षिताः ।
अनुकूलैरीश्वरैः समर्थैर्विप्रैर्गुप्ता इति वा ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विश्वाय तत्तद्रूपाय तथापि विश्वोत्पत्त्याद्यर्थं मायया दर्शितब्रह्मादिमूर्तित्रयत्वेन पृथगिव प्रतीताय । पुनस्तथात्वेपि
अप्रच्युतस्वरूपत्वे हेतुं पृच्छति—कुत इति । भुजंगाधिष्ठानरञ्जुव्रतसर्वथा निर्विकारायेत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * भगवन्महिमानं
वदन्ती तत्प्रभुत्वं द्योतयति—अस्मदीयेति । रसेति पाठे निर्विसर्गेपाठे । द्यौर्भूरसेति त्रीणीति । गुणाः कार्याणि ॥ १० ॥ * *
इति वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ११-१३ ॥ * * आसाद्य स्वं स्थानं प्राप्य ॥ १४-१५ ॥ * * प्रथमव्याख्याने भवतु
विप्राणामनुकूल ईश्वरस्तस्य तत्प्रतिकूलत्वे त्वस्मत्कार्यं सेतस्यत्वेवेत्याह—अनुकूलैरित्यादि । तत्र असुरेषु ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विश्वायेति । विश्वाय विश्वरूपाय विश्वस्य भवनमुत्पत्तिः स्थितिः पालनं संयमः उपसंहारश्च यस्मात्तस्मै स्वैरं स्वेच्छयैव न तु जीववत्कर्मवश्यतया गृहीताः पुरुशक्तेः प्रकृतेर्गुणा येन तस्मै भूम्ने व्यापकाय स्वस्थाय अप्रच्युतस्वरूपाय शश्वदुपबृंहितो नित्योजितः यः पूर्णबोधः तेन व्यापादितं निरस्तमात्मनि तमः अज्ञानं येन तस्मै हरये ते तुभ्यं नमः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आयुरिति । हे अनन्त ! तुष्टात् प्रसन्नात् त्वत्तः परं द्विपरार्धकालपरिमितमायुः अभीष्टं बलं पराक्रमः सौन्दर्यादियुक्तं वपुः शरीरम् अतुल्या लक्ष्मीः धनादिसम्पत् द्यौश्च स्वर्गः । समासे द्यौ इति पाठः । भूश्च रसा अधस्तना लोकाश्च सकला योगगुणा अणिमादयः धर्मार्थकामरूपस्त्रिवर्गश्च केवलम् अपरोक्षं चेति पदार्थाः सुलभा भवन्ति । सपत्नानां शत्रूणां जयादिराशीः संपत्सुलभा भवतीति किमु वक्तव्यम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ अदित्येति । हे राजन् ! हे भारत ! एवमदित्या संस्तुतः पुष्करेक्षणः सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञः अन्तर्यामी भगवान् इति होवाच ॥ ११ ॥ ❀ ❀ देवमातरिति । हे देवमातः ! सपत्नैः शत्रुभिर्दैत्यैर्हता श्रीः संपद्येषां तेषां स्वधामतः स्वर्गात् च्यावितानां विवासितानां स्वपुत्राणां देवानां यच्चिरकाङ्क्षितं स्वर्गलोभादि तदेव भवत्याः चिरकालं काङ्क्षितं तन्मे मया विज्ञातम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तानिति । दुष्टो मदो येषां तान् असुरर्षभान् समरे युद्धे विनिजित्य प्रतिलब्धो जयः श्रीश्च यैस्तैः पुत्रैः सहोपासितुमेकत्र स्थातुमिच्छसि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इन्द्रेति । इन्द्रो ज्येष्ठो येषु तैः स्वतनयैर्युधि हतानां विद्विषां स्वशत्रूणां स्त्रियः आसाद्य मृतभर्तृसमीपमागत्य दुःखिताः रुदन्तीश्च । नुमार्षः । द्रष्टुमिच्छसि ॥ १४ ॥ आत्मजानिति । प्रत्याहृतं प्रत्यानीतं यशः श्रीश्च यैस्तान् अत एव सुसमृद्धान् नाकपृष्ठं स्वर्गमधिष्ठाय क्रीडतः आत्मजान् स्वतनयांस्त्वं द्रष्टुमिच्छसि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ प्राय इति । हे देवि ! ते स्वशत्रवः अधुना प्रायो झटिति अपारणीयाः अजेया इति मे मतिः निश्चयः । यत यस्मात्ते अनुकूला ईश्वराः समर्था ये विप्रास्तेर्गुप्ता रक्षिताः । अतस्तत्र तेषु कृतो विक्रमः पराक्रमः सुखं न ददाति न दास्यति । सुखहेतुर्न भविष्यतीत्यर्थः । समर्थेनापि मया स्वो ब्राह्मणमहिमाऽपि रक्षणीयः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

किञ्च विश्वाय विश्वरूपाय अत एवात्राविर्भूतोसीति भावः हरये तुभ्यं नमः । विश्वरूपत्वे हेतुः विश्वेति । विश्वभवन-स्थितिसंयमाय विश्वस्य सृष्ट्यादिकारणाय विश्वस्योपादानकारणत्वात्तदन्तरात्मतया पालकत्वाच्च तद्रूपायेत्यर्थः । कारणत्व-मन्तरात्मत्वञ्च समानाधिकृतौ निबन्धनमिति भावः । निर्विकारस्य मम कथं विश्वकारणत्वम् ? अत आह—स्वैरं यथा तथा गृहीताः पुरुशक्तेर्विविधविचित्रपरिणामशक्तेः मायाया गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि येन स्वैरमित्यनेन जीवस्येव न गुणवश्यतेत्युक्तं गृहीतेत्यादिना प्रकृतिपुरुषशरीरकस्य तव विश्वकारणत्वं न स्वरूपेणेत्यतस्तेन निर्विकारत्वमेवेति सूचितम् । कारणत्वोपयुक्तं सार्वज्ञसर्वशक्तित्वादिकल्याणगुणयोगमाह—भूम्न इति । कल्याणगुणैर्भूम्ने महते यद्वा स्वैरं गृहीतेति प्रकृतिवैशिष्ट्यमुक्तम् भूम्न इत्यनेन पुरुषवैशिष्ट्यमुच्यते भूमा व्यापकः जीवेष्वप्यन्तरात्मतया व्यापी तस्मा इत्यर्थः । एवं प्रकृतिपुरुषवैशिष्ट्येपि तद्गतदोषास्पर्शमाह—स्वस्थायेति । स्वरूपेण गुणैश्च यथावस्थिताय नत्वन्यथाभावमापद्यमानाय; तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि शश्वदिति । शश्वत् सदा उपबृंहितमाविर्भूतं पूर्णं कल्याणगुणपरिपूर्णमपरिच्छिन्नानन्दात्मकं यत्स्वरूपं तस्य बोधेन याथात्म्यदर्शनेन व्यापादितं निरस्तम् आत्मतमः आत्मनां जीवानामाच्छादकं तमोऽज्ञानं येन तस्मै । जीवानां स्वपरयाथात्म्यज्ञानाभाव-प्रयुक्ताज्ञानेन स्वभावान्यथात्वम् अचेतनस्य तु परिणामस्वभावत्वात्स्वरूपान्यथात्वम् परमात्मनस्तु तव नित्यासङ्कुचितापरि-च्छिन्नज्ञानानन्दस्वरूपयाथात्म्यानुभवेन तदुभयं दूरतो निरस्तमिति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ असदीयमनोरथपूरणमाषत्करमेव त्वयेति कैमुलन्यायेनाह—आयुरिति । हे अनन्त ! तुष्टात्प्रसन्नात्त्वत्तो नृणामायुरादय एव सुलभा भवन्ति । किमुत शत्रुविजया-दिसम्पत्तिसुलभा भवतीत्यर्थः । तत्रायुः परं ब्रह्मायुरप्यतुल्यं निरुपमं वपुः शरीरं बलपराक्रमसौन्दर्यादियुक्तं शरीरमिति भावः । अभीष्टलक्ष्मीः भोग्यभोगोपकरणादिसम्पत् द्यौश्च भूश्च रसातलञ्च द्यौर्भूरसाः, द्यौरिति पृथक्पाठे भूश्च रसाश्च बिलस्वर्गा इति विग्रहः । सकला योगगुणा अणिमादयः त्रिवर्गा धर्मार्थकामाः केवलं निःसंशयं ज्ञानम् ॥ १० ॥ ❀ ❀ हे राजन् ! इति विग्रहः । सपत्नैर्दैत्यैर्हता श्रीर्येषां स्वस्थानाच्छावितानां विवासितानां स्वपुत्राणां सम्बन्धि तदाविष्करोति, यदिति साद्वैस्त्रिभिः । सपत्नैर्दैत्यैर्हता श्रीर्येषां स्वस्थानाच्छावितानां विवासितानां स्वपुत्राणां सम्बन्धि यदैश्वर्यं तत्त्वया चिरकाङ्क्षितं तन्मया ज्ञातमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ किञ्च तान्सपत्नान् दुष्टो मदो येषां तानसुरर्षभान् युद्धे विनिजित्य प्रतिलब्धो जयः श्रीश्च यैस्तैः पुत्रैः सह उपासितुम् एकत्र स्थातुम् इच्छसि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इन्द्रो ज्येष्ठो

येषां तैः स्वतनयैर्युधि हतानां शत्रूणां स्त्रियो भर्तृसमीपमासाद्य रुदन्तीर्दुःखिताश्च द्रष्टुमिच्छसि ॥ १४ ॥ * * प्रत्याहृतं प्रत्यानीतं यशः श्रीश्च यैस्तान् सुसमृद्धात्राकपृष्ठं स्वर्गमधिष्ठाय क्रीडतः आत्मजान् द्रष्टुमिच्छसीत्येतत्सर्वं त्वत्कांक्षितम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * एवं तदभिप्रेतमाविष्कृत्य तत्र यत् “तान्विनिर्जित्य समरे” इत्यभिप्रेतं तदधुना मयापि कर्तुं न शक्यम् इति वदन्समरादन्य एव उपायश्चिन्तनीय इत्याह—प्राय इति द्वाभ्याम् । हे देव्यधुना ते दैत्याः प्रायशः यद्यप्यवारणीया अजेया इत्येव मे मतिरवारणीया इत्यहमध्यवस्थामीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्ते दैत्या अधुना अनुकूल ईश्वरः कालरूपो येषां तैर्विप्रेर्गुप्ताः । अतोऽस्मदादिभित्तेषु कृतो विक्रमः पराक्रमः सुखं न दास्यति सुखहेतुर्न भविष्यति ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

विश्वाय विश्वनाम्ने विश्वस्य भवनस्थितिसंहारा यस्मात्सः तथा तस्मै स्वैरं स्वेच्छया गुणाः सत्त्वादयः व्यापादितात्म-तमसे विनाशिताज्ञानाय ॥ ९ ॥ * * परमायुर्द्विपराद्धावसानलक्षणं च यच्च तदादयो नृणां तुष्टात्त्वतो भवन्ति यत्तस्मादुपसन्नजनाधिनाशः किं शरणागतजनमनोदुःखनाशो भवतीति किं वक्तव्यं योगगुणोऽणिमादिः ॥ १०-११ ॥ * * भवत्याः सपत्नैः स्वर्गाद् बाधितानां उच्चाटितानाम् हृतश्रीणाम् आकृष्टसम्पदां पुत्राणामर्थे यच्चिरं कांक्षितं तन्मया विज्ञात-मित्यन्वयः ॥ १२ ॥ * * किन्तदिति तत्राह—तान्विनिर्जित्येति । उपासितुं मामिति शेषः ॥ १३ ॥ * * इदञ्चाकांक्षितमित्याह—इन्द्रेति । इन्द्रः ज्येष्ठो येषां ते तथा तैः ॥ १४-१५ ॥ * * नैतत् क्षिप्रसाध्यमित्याह—प्राय इति । कुतोत्राह—यत् इति अनुकूलैरीश्वरैर्विप्रेर्गुप्ता रक्षिता इति यत्तस्मात्तत्र तेषु ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

विश्वाय कार्यस्य कारणव्यतिरेकेण व्यतिरेकात्तद्रूपत्वेन व्यपदिष्टाय स्वतस्तु विश्वस्य भवनादयो यस्मात्तत् न स्वरूपाय केवलमेतावत्तच्छक्तित्वं किन्तु स्वैरममर्यादं यथा स्यात्तथा गृहीता धृताः पुरवः शक्तयः साक्षाच्छ्रीप्रभृतयस्तद्वृत्तिभूता गुणा ऐश्वर्याद्याश्च येन तस्मै, अतः स्वरूपतो विभूम्ने परिपूर्णतमाय अत एव स्वस्थाय नित्यैकरूपाय अत एव शश्वदुपबृंहितो भक्तानां हृदि नित्यमेव वर्द्धितो यः पूर्णबोधः स्वातुभवः तेन व्यापादितं नाशितं आत्मतम आत्मविषयस्तदज्ञानांशो येन तस्मै हरये सर्वदुःखहरत्वेन सर्वमनोहरत्वेन तन्नाम्ने नमः ॥ ९-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

तवैश्वर्यमपारं ज्ञातवैवाहं त्वामेव प्रपद्ये इत्याह—विश्वायेति । स्वेषु भक्तेषु तिष्ठतीति तस्मै शश्वदुपबृंहितो यः पूर्णो बोधस्तेन व्यापादितं नित्यनिरस्तम् आत्मनि तमो मायालक्षणं येन तस्मै ॥ ६ ॥ * * मद्वांछितं तु त्वं पूरयिष्यस्येवेति कैमुत्यन्यायेनाह—आयुरिति । द्योभूरसा इति समासेनासमासेन च पाठद्वयम्, योगगुणाः अणिमाद्याः ॥ १० ॥ * * क्षेत्रज्ञोऽन्तर्यामी ॥ ११ ॥ * * तस्याः भक्तेः सकामत्वं व्यञ्जयन्नाह—यत्सपत्नैरिति । सपत्नैश्च्यवितानां देवानां यच्चिरकांक्षितं तदेव भवत्याश्चिरकांक्षितं मया ज्ञातम् ॥ १२ ॥ * * पुत्रैः सह उप आधिक्येन आसितुं स्वराज्ये उपवेष्टुमिच्छसि यद्वा तैस्सहैव आसितुं न त्वेकाकिनीत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * आसाद्य स्वस्थानं प्राप्य ॥ १४-१५ ॥ अनुकूलैरीश्वरैः समर्थैश्च विप्रे रक्षिताः ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

विश्वाय विश्वरूपाय यतो विश्वस्य जन्मादीनि यस्मात् तस्मै स्वैरं यथा गृहीताः पुरुशक्तेः विपुलायाः प्रकृतेर्गुणाः येन तस्मै भूम्ने अनन्तशक्तिमते स्वस्थाय स्वाश्रयाय शश्वदुपबृंहितेन निरन्तरसमेधितेन “ददामि बुद्धयोगं तं येन मामुपयान्ति ते” इति निजोक्तेनात एव पूर्णबोधेन बुद्धियोगेन व्यापादित आत्मनाम् “ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्” इति श्रीमुखोक्तानां ज्ञानसम्पन्नानां स्वभक्तानां तमः संसारो येन तस्मै ॥ ९ ॥ * * अस्मदादीनामर्थार्थिभक्तानामर्थसम्पादनमीषत्करं तवेति कैमुतिकन्यायेनाह—आयुरिति । हे अनन्त ! तुष्टात्त्वतो नृणामायुरादयः सुलभा भवन्ति किमुत सपत्नजयादिरूपा आशीः सम्पत् सुलभा भवतीत्यन्वयः । परमायुश्चतुर्मुखायुः भूरसाः भूश्च रसा बिलस्वर्गाश्च योगगुणा अणिमादयः ॥ १०-११ ॥ हे देवमातः ! सपत्नैरसुरैः हता श्रीर्येषां स्वधामतश्च्यवितानां देवानां सम्बन्धि यद्भवत्या चिरकाङ्क्षितं तन्मे मया विज्ञातम् ॥ १२ ॥ * * चिरकाङ्क्षितमेवाह—तानिति त्रिभिः । समरे संग्रामे तान् सपत्नान् विनिर्जित्य लब्धो जयः

श्रीश्च यैस्तैः सह उपासितुम् उपाधिक्येन आसितुं स्थातुमिच्छसि ॥ १३ ॥ ॐ ॐ आसाद्य तन्निकटं प्राप्य ॥ १४ ॥ ॐ ॐ प्रत्याहृतं प्रत्यानीतं यशः श्रीश्च यैस्तान् नाकपृष्ठं स्वर्गम् ॥ १५ ॥ ॐ ॐ यतस्ते अनुकूलः ईश्वरः तपोव्रतादिफलदो येषां तैर्विप्रैः रक्षिताः अत एव अपारणीयाः अनतिक्रमणीयाः तत्र तेषु विक्रमः सुखं न ददाति ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अहं तु नमनव्यतिरेकेण न किमपि कर्तुं शक्तेत्याशयेन प्रणमति—विश्वायेति । भूम्ने महत्तमाय तुभ्यं नम इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—विश्वायेति, उपादानकारणतया विश्वरूपायेत्यर्थः । न केवलमुपादानत्वं किन्तु निमित्तत्वमपीत्याह—विश्वेति । विश्वस्य भवनमुत्पत्तिः स्थितिः पालनं संयमः उपसंहारश्च यस्मात्तस्मै । नन्वेकैकैकस्वभावेन कथं परस्परविरुद्धमेतत्कार्यत्रयं कर्तुं शक्यते इत्याशङ्क्याह—स्वैरमिति । स्वैरं स्वेच्छयैव न तु जीववत्कर्मवश्यतया गृहीता पुरुशक्तेः प्रकृतेः गुणा येन तस्मै ब्रह्मविष्णु-रुद्ररूपाय । एवं सति विकारित्वमाशङ्क्य तन्निराकरोति—स्वस्थायेति, अप्रच्युतस्वरूपायेत्यर्थः । कथमेतदपि सम्भवति लोके जडजीवयोस्तथादशैनादित्याशङ्क्याह—शश्वदिति । शश्वदुपबृंहितो नित्योर्जितः निरन्तराविर्भूतो यः पूर्णबोधः सच्चिदानन्दात्मक-स्वरूपविषयकं ज्ञानं तेन व्यापादितं निरस्तमात्मावरकं तमः अज्ञानं येन तस्मै । भवत्वेवं तथापि तव दुःखं कथं निवर्तयेत्तत्राह—हरये इति, भक्तदुःखहरणशीलायेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॐ ॐ अस्मदीयमनोरथपूरणं तवेषत्करमेवेति कैमुत्यन्यायेनाह—आयुरिति । हे अनन्त देशकालवस्तुपरिच्छेदरहित तुष्टात्प्रसन्नान् त्वत्तो नृणामायुरादयः पदार्थाः सुलभा भवन्ति सपन्नानां शत्रूणां जयादि-राशीः सम्पत्सुलभा भवतीति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः । परं द्विपरार्थकालपरिमितमायुः । अभीष्टं बलपराक्रमसौन्दर्यादियुक्तं वपुः शरीरम् । अतुल्या लक्ष्मीः धनादिसम्पत् । द्यौश्च स्वर्गः भूश्च रसा अधस्तना लोकाश्च । सकला योगगुणाः अणिमादयः धर्मार्थकामरूपस्त्रिवर्गश्च । केवलं प्रकृतिविविक्तात्मपरमात्मविषयकं मोक्षसाधनीभूतं ज्ञानं च ॥ १० ॥ ॐ ॐ श्रेष्ठे भरतवंशे उत्पन्नस्य तव राज्यं हित्वा भगवन्माहात्म्यश्रवणपरत्वमुचितमेवेति सूचयति सम्बोधनद्वयेन—हे राजन्निति—हे भारतेति । एवमुक्तप्रकारेण अदित्या स्तुतो भगवानितिदीर्घं वक्ष्यमाणमुवाचेत्यन्वयः । हेति स्वयाऽपि भगवन्माहात्म्यकथने हर्षं सूचयति । प्रथमतस्तु कृपादृष्टयैव तत्सन्तापं दूरीकृतवानिति सूचयन्नाह—पुष्करेक्षण इति । अदित्याऽनुक्तमपि तदभिप्रायं ज्ञातवानित्याश-येनाह—सर्वेषां भूतानां प्राणिनां क्षेत्रज्ञः क्षेत्रान्तर्भूतमनोवृत्तिज्ञ इति ॥ ११ ॥ ॐ ॐ भगवदुक्तिमेव दर्शयति—देवमात-रित्यादिना । देवमातृत्वात्तव मनोरथो मयाऽवश्यं पूरणीय इति सम्बोधनेन सूचितम् । सपत्नैः शत्रुभिर्दैत्यैर्हता श्रीः सम्पद्येषां तेषां स्वधामतः स्वर्गात् ज्ञावितानां त्रिवासितानां स्वपुत्राणां सम्बन्धि यदैश्वर्यं भवत्या चिरकालं काङ्क्षितं तन्मे मया विज्ञातम् ॥ १२ ॥ ॐ ॐ काङ्क्षितमेवाह—तानिति त्रिभिः । दुष्टो मदो येषां तानसुरर्षभान् समरे युद्धे विनिर्जित्य प्रतिलब्धो जयः श्रीश्च यैस्तैः पुत्रैः सहोपासितुमेकत्र स्थातुमिच्छसीत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ॐ ॐ तथा इन्द्रो ज्येष्ठो येषु तैः स्वतनयैर्युधि हतानां विद्रिष्टां स्वशत्रूणां स्त्रियः आसाद्य भर्तृसमीपमागत्य दुःखिता रुदन्तीश्च द्रष्टुमिच्छसि ॥ १४ ॥ ॐ ॐ तथा प्रत्याहृतं प्रत्यानीतं यशः श्रीश्च यैस्तान् अत एव सुसमृद्धान् नाकपृष्ठं स्वर्गमधिष्ठाय क्रौडतः आत्मजान् स्वतनयांस्त्वं द्रष्टुमिच्छसि ॥ १५ ॥ ॐ ॐ एवं तदभिप्रेतमाविष्कृत्य तत्र यत्तान्विनिर्जित्येत्याद्यभिप्रेतं तदधुना सर्वथाऽशक्यसम्पादन-मित्याह—प्राय इति । स्ववचने विश्वासार्थं सम्बोधयति—देवीति । ते त्वच्छत्रवः अधुना प्रायो झटिति अपारणीयाः अजेया इति, मे मतिः एवमेवाहमव्यवस्थामीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यदिति । यस्मात्ते अनुकूला ईश्वराः समर्था ये विप्रास्तैर्गुप्ता रक्षिताः । अतस्त्र तेषु कृतो विक्रमः पराक्रमः सुखं न दास्यति सुखहेतुर्न भविष्यतीत्यर्थः । यद्यप्यहं सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थस्तथापि विप्राणां महिमा मया रक्षणीय इति सूचयितुं प्रायःप्रहणम् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

विश्वायेति । विश्वस्य भवनस्थितिसंयमाः यस्मात्तस्मै, विश्वोत्पत्तिस्थितिलयहेतुभूतायेत्यर्थः । अत एव विश्वाय विश्व-रूपाय, विश्वस्योपादानकारणत्वात्तदन्तरात्मतया पालकत्वाच्च तद्रूपायेत्यर्थः । स्वैरं यथा तथा गृहीताः पुरुशक्तेर्विविधविचित्र-परिणामशक्तेर्मायाया गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि येन तस्मै, स्वैरमित्यनेनागुणवश्यताप्युक्ता । भूम्ने कल्याणरूपानेकगुणमहते, स्वस्थाय स्वरूपेण गुणैश्च यथा स्वस्वरूपमवस्थिताय, न त्वन्यथाभावमापद्यमानायेत्यर्थः । पाठान्तरे सर्वान्तरात्मत्वेऽपि तद्गत-दोषास्पशितया निर्मलायेत्यर्थः । व्यापादितं निरस्तमात्मनां जीवानां तमः स्वरूपाच्छादकमज्ञानं येन तस्मै, जीवानां स्वयाथा-त्म्यज्ञानाभावप्रयुक्तं स्वभावान्यथात्वं, अचेतनस्य परिणामस्वभावत्वात् स्वरूपान्यथात्वं, परमात्मनस्तव तु नित्यासंकुचिता-परिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वरूपयाथात्म्यानुभवेन तदुभयं दूरतो निरस्तमिति भावः । एतदर्थविबोधाय संबोधयति । शश्वत् सदा उपबृंहित आविर्भूतः, पूर्णः कल्याणगुणपरिपूर्णः, बोधः अपरिच्छिन्नानन्दात्मकस्वरूपावबोधो यस्य तत्संबुद्धिः । हे शश्वत्पूर्णा-

वबोधेत्यर्थः । हरये ते तुभ्यं नमः । यद्वा शश्वदुपवृंहितो नित्योर्जितो यः पूर्णबोधस्तेन व्यापादितं नित्यनिरस्तं आत्मनि अनादि-
कालतो जीवे वर्त्तमानं तमो मायालक्षणं ध्वान्तं येन तस्मै, हरये ते नमः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आस्माकीनमनोरथपूरणमीषत्-
करमेव तवेति कैमुत्यन्यायेनाह । आयुरिति । हे अनन्त, तुष्टात्प्रसन्नात्, त्वत्तः नृणां परम् आयुः, ब्रह्मायुरित्यर्थः । अतुल्यं
निरुपमं, वपुः शरीरं, बलपराक्रमसौन्दर्यादिगुणयुक्तं शरीरमित्यर्थः । अभीष्टलक्ष्मीर्भोगोपकरणादिसंपत्, द्यौः, भूः, रसाः,
द्युलोकभूलोकरसातलानीत्यर्थः । सकलयोगगुणाः सकला अणिमादयः सिद्धय इत्यर्थः । त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः, केवलं निःसंशयं
ज्ञानं च एते आयुरादयः, भवन्ति । सुलभा एवेति शेषः । सपत्नजयादिः आशीः किमुत, शत्रुविजयादिसंपत्सुलभा भवतीति
कथनं विनापि सिद्धमिति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अदित्येति । हे भारत भरतकुलोत्पन्न, हे राजन्, एवमित्थं, अदित्या
स्तुतः, पुष्करेक्षणः कमलनयनः, सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञः, क्षेत्रान्तरभूतमनोवृत्तिज्ञो जीवशरीरको वेत्यर्थः । भगवान् इति वक्ष्यमाण-
प्रकारेण, उवाच हेति हर्षे विस्मये वा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह नवभिः । देवमातरिति । हे देवमातः, भवत्याः चिर-
काङ्क्षितं मे मया, विज्ञातम् एव । किं तदित्याकाङ्क्षायां तदाविष्करोति साङ्गैस्त्रिभिः । सपत्नैर्दैत्यैः, हता श्रीर्येषां तेषां, स्वधामतः
स्वस्थानात्, च्यावितानां पातितानां, स्वपुत्राणां, संवन्धि यत् ऐश्वर्यं, तत्तत्र चिरकाङ्क्षितं मया ज्ञातमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀
किं च । तानिति । दुष्टो मदो येषां तान्, असुरेषु ऋषभाः श्रेष्ठास्तान्, तान् सपत्नान्, समरे युद्धे, विनिर्जित्य प्रतिलब्धा
जयश्रीर्यैस्तैः पुत्रैः, सह, उपासितुमेकत्र स्थातुं, इच्छसि ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इन्द्रेति । इन्द्रो ज्येष्ठो येषां तैः स्वतनयैः, युधि
हतानां विद्विषां शत्रूणां, स्त्रियः आसाद्य भर्तृसमीपं प्राप्य, रुदन्तीः दुःखिताः, द्रष्टुम् इच्छसि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आत्मजानिति ।
प्रत्याहृतं प्रत्यानीतं यशः श्रीश्च यैस्तान्, सुतरां समृद्धास्तान्, नाकपृष्ठं स्वर्गं, अधिष्ठाय क्रीडतः आत्मजान्, त्वं द्रष्टुम् इच्छसि ।
इत्येतत् सर्वं त्वच्चिरकाङ्क्षितमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं तदभिप्रेतं सर्वमाविष्कृत्य तत्र तान् समरे विनिर्जित्येति यत्तदभि-
प्रेतं तदधुना मयापि कर्तुं न शक्यमिति वदन् समरादन्य एवोपायश्चिन्तनीय इत्याह । प्राय इति द्वाभ्याम् । प्राय इति ।
हे देवि, अधुना असुरयूथनाथाः ते दैत्याः, प्रायः अपारणीया अजेयाः, इति मे मम मतिः, अहमेवमध्यवस्थामीत्यर्थः । कुतः
यद्यस्मात् ते दैत्याः, सांप्रतं अनुकूलः कालरूप ईश्वरो येषां ते ये विप्रास्तैः गुप्ताः यद्वा अनुकूलाः ईश्वराः समर्था ये विप्रास्तैर्गुप्ताः,
इति हेतोः तत्र तेषु दैत्येषु, विक्रमोऽस्मत्कृतपराक्रमः, सुखं न ददाति न दास्यति । सुखहेतुर्न भविष्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

आप विश्वकी उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयके कारण हैं । और विश्वरूप भी आप ही हैं । अनन्त होनेपर भी
स्वच्छन्दतासे आप अनेक शक्ति और गुणोंको स्वीकार कर लेते हैं । आप सदा अपने स्वरूपमें ही स्थित रहते हैं । नित्यनिरन्तर
बढ़ते हुए पूर्ण बोधके द्वारा आप हृदयके अन्धकारको नष्ट करते रहते हैं । भगवन् ! मैं आपको नमस्कार करती हूँ ॥ ९ ॥
प्रभो ! अनन्त ! जब आप प्रसन्न हो जाते हैं, तब मनुष्योंको ब्रह्माजीकी दीर्घ आयु, उनके ही समान दिव्य शरीर, प्रत्येक
अभीष्ट वस्तु, अतुलित धन, स्वर्ग, पृथ्वी, पाताल, योगकी समस्त सिद्धियाँ, धर्म-अर्थ-कामरूप त्रिवर्ग और केवल ज्ञानतक
प्राप्त हो जाता है । फिर शत्रुओंपर विजय प्राप्त करना आदि जो छोटी-छोटी कामनाएँ हैं, उनके सम्बन्धमें तो कहना ही
क्या है ? ॥ १० ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब अदितिने इस प्रकार कमलनयन भगवान्की स्तुति की,
तब समस्त प्राणियोंके हृदयमें रहकर उनकी गति-विधि जाननेवाले भगवान्ने यह बात कही ॥ ११ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवान्ने
कहा—देवताओंकी जननी अदिति ! तुम्हारी चिरकालीन अभिलाषाको मैं जानता हूँ । शत्रुओंने तुम्हारे पुत्रोंकी सम्पत्ति
छीन ली है, उन्हें उनके लोक (स्वर्ग) से खदेड़ दिया है ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तुम चाहती हो कि युद्धमें तुम्हारे पुत्र उन
मतवाले और बली असुरोंको जीतकर विजयलक्ष्मी प्राप्त करें, तब तुम उनके साथ भगवान्की उपासना करो ॥ १३ ॥ ❀ ❀
तुम्हारी इच्छा यह भी है कि तुम्हारे इन्द्रादि पुत्र जब शत्रुओंको मार डालें, तब तुम उनकी रोती हुई दुःखी स्त्रियोंको अपनी
आँखों देख सको ॥ १४ ॥ ❀ ❀ अदिति ! तुम चाहती हो कि तुम्हारे पुत्र धन और शक्तिसे समृद्ध हो जायँ, उनकी
कीर्ति और ऐश्वर्य उन्हें फिरसे प्राप्त हो जायँ तथा वे स्वर्गपर अधिकार जमाकर पूर्ववत् विहार करें ॥ १५ ॥ ❀ ❀
परन्तु देवि ! वे असुर सेनापति इस समय जीते नहीं जा सकते, ऐसा मेरा निश्चय है । क्योंकि ईश्वर और
ब्राह्मण इस समय उनके अनुकूल हैं । इस समय उनके साथ यदि लड़ाई छेड़ी जायगी, तो उससे सुख मिलनेकी आशा
नहीं है ॥ १६ ॥

अथाप्युपायो मम देवि चिन्त्यः सन्तोषितस्य व्रतचर्यया ते ।

ममार्चनं नार्हति गन्तुमन्यथा श्रद्धानुरूपं फलहेतुकत्वात् ॥ १७ ॥

त्वयाचितश्चाहमपत्यगुप्तये पयोव्रतेनानुगुणं समीडितः ।

स्वांशेन पुत्रत्वमुपेत्य ते सुतान् गोप्तास्मि मारीचतपस्यधिष्ठितः ॥ १८ ॥

उपधाव पतिं भद्रे प्रजापतिमकल्मषम् । मां च भावयती पत्यावेवरूपमवस्थितम् ॥ १९ ॥

नैतत् परस्मा आख्येयं पृष्टयापि कथंचन । सर्वं सम्पद्यते देवि देवगुह्यं सुसंवृतम् ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच

एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत । अदितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरेर्जन्मात्मनि प्रभोः ॥ २१ ॥

उपाधावत् पतिं भक्त्या परया कृतकृत्यवत् । स वै समाधियोगेन कश्यपस्तदबुध्यत ॥ २२ ॥

प्रविष्टमात्मनि हरेरंशं ह्यवितथेक्षणः ।

सोऽदित्यां वीर्यमाधत्त तपसा चिरसंभृतम् । समाहितमना राजन्दारुण्यग्निं यथानिलः ॥ २३ ॥

अदितेधिष्ठितं गर्भं भगवन्तं सनातनम् । हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीडे गुह्यनामभिः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—देवि अथापि ते ब्राह्मण्यया संतोषितस्य मम उपायः चिन्त्यः मम अर्चनं श्रद्धानुरूपं फलहेतुकत्वात् अन्यथा गन्तुं न अर्हति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ त्वया अपत्यगुप्तये पयोव्रतेन अर्चितः च अनुगुणं समेधितः अहं स्वांशेन ते पुत्रत्वम् उपेत्य मारीचतपसि अधिष्ठितः सुतान् गोप्तास्मि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भद्रे पत्यौ एवरूपम् अवस्थितं मां च भावयती अकल्मषं प्रजापतिं पतिम् उपधाव ॥ १९ ॥ ❀ ❀ देवि पृष्टया अपि कथंचन एतत् परस्मै न आख्येयम् देवगुह्यं सर्वं सुसंवृतं सम्पद्यते भगवान् एतावत् उक्त्वा तत्रैव अन्तरधीयत अदितिः आत्मनि प्रभोः हरेः दुर्लभं जन्म लब्ध्वा परया भक्त्या कृतकृत्यवत् पतिं वै उपाधावत् तत् अवितथेक्षणः सः कश्यपः आत्मनि प्रविष्टं हरेः अंशं हि समाधियोगेन अबुध्यत राजन् सः समाहितमनाः यथा अनिलः दारुणि अग्निं तपसा चिरसंभृतं वीर्यम् अदित्याम् आधत्त ॥ २०-२३ ॥ ❀ ❀ हिरण्यगर्भः सनातनं भगवन्तम् अदितेः गर्भं धिष्ठितं विज्ञाय गुह्यनामभिः समीडे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मम मया चिन्त्य एव । तत्र हेतुः । संतोषितस्येत्यादि । श्रद्धानुरूपमिच्छानुसारेण फलहेतुत्वात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ मारीचस्य तपस्यधिष्ठाय स्थितः सन् । गोप्तास्मि पालयिष्यामि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अतः पतिमुपधाव भजस्व ॥ १९ ॥ ❀ ❀ देवानां गुह्यं रहस्यं सर्वं सुसंवृतं सुगुप्तं सत्संपद्यते सिध्यति ॥ २० ॥ ❀ ❀ प्रभोर्हरेरात्मनि जन्म लब्ध्वा ॥ २१-२२ ॥ अवितथमीक्षणं दृष्टिर्यस्य सः । अनिलो यथा सर्वत्र समोऽपि दारुणि संघर्षेण वनदाहकमग्निमाधत्ते एवं स्वयं पुत्रेषु सर्वेषु समोऽपि दैत्यक्षपणं वीर्यमाधत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ धिष्ठितमधिष्ठाय स्थितम् । समीडे तुष्टावेत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्यपि विक्रमकालोऽधुना न तथापीत्यर्थः । तत्र चित्यत्वे । फलस्य हेतुरेव फलहेतुकस्तस्य भावस्तत्त्वात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अनुगुणं यथोचितम् । सुतानिद्रादीन् । मारीचः कश्यपः । तपस्यधिष्ठितः तपश्चर्यया प्रसन्न इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ भाविकल्याणं सूचयन्नामंत्रयति—भद्र इति । भावयन्ती चितयन्ती । एवरूपं संप्रतिदशितरूपसदृशरूपम् । यतोऽहं मारीच-तपस्याधिष्ठितो गोप्तास्मि अतो हेतोः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एतत् मनुक्तम् । देवानां त्वत्पुत्राणाम् । रहस्यं गुप्तकार्यम् । कचित्-पुस्तकेष्वत्र सार्द्धत्रयश्लोकाः प्रक्षिप्तास्ति ते स 'नाहं वोढुं क्षमा देव त्वामाद्यं पुरुषं परम् । ब्रह्मांडकोटिसाहस्रं रोमकूपे तवाव्यय (१) । महापातकयुक्तोऽपि यन्नामस्मृतिमात्रतः । प्रयाति मुक्तिं देवेश तं कथं धारयाम्यहम् (२) । श्रीभगवानुवाच । सत्यमुक्तं महाभागे त्वया नास्त्यत्र संशयः । पतिव्रताः पतिप्राणाः पतिभक्तिपरायणाः (३) । वहन्ति सततं बाले स्त्रियोऽपि त्यक्तमत्सराः । इति । परं चैते स्वामित्यक्ता एव ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत्रैवादितिपयोव्रतोपदेश एव ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तत् तं हरेरंशमात्मनि प्रविष्टबुद्धयतेति द्वयोरन्वयः । स कश्यपः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । समाहितमनस्त्वात्स्वेच्छानु-

रूपं वीर्यमाहितवानिति भावः । वीर्यं भगवद्रूपं तेजः । समाहितमना भगवद्रूपैकाग्रचित्तः । अनिलो यथा संवषण दारुस्थ-
मग्निमेव मूर्त्तं दारुगर्भे प्रकटीकरोति तथैव कश्यपोऽत्यंतःकरणस्थं भगवंतमेव स्वदेहसंगेन तदीयगर्भे स्थिरीचकारेत्यर्थः ।
यथैवाग्निरनिलदार्वंशो न भवति तथैव भगवद्देहोऽपि कश्यपादित्यंशो न भवतीति शुक्रशोणितसम्बन्धो निरस्त इति विश्वनाथः ॥ २३ ॥
गुह्यनामभिर्वेदोक्तनामभिः । इत्यर्थ इति । प्रथमपुरुषस्थान उत्तमपुरुषप्रयोगोऽत्रार्थ इति भावः । यद्वा—भगवतो भक्तिवश्यतां
विज्ञाय नामसंकीर्त्तनलक्षणां भक्तिमेव चकारेति भावः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अयेति । यद्यप्येवमथापि ते त्वया व्रतचर्यया सन्तोषितस्य मे मम उपायस्तवैश्वर्यादिप्राप्त्युपायः कश्चिच्चिन्त्यो विचिन्त-
नीय एव । यतः श्रद्धानुरूपमिच्छानुसारेण फलस्य हेतुकत्वात् उत्तमकारणत्वात् ममार्चनं मदाराधनमन्यथा गन्तुं विफलीभवितुं
नार्हति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ त्वयेति । अहं च त्वया अपत्यगुप्तये स्वपुत्ररक्षणाय अनुगुणं यथोचितं पयोव्रतेनार्चितः सम्यगीडितः
स्तुतश्चातो मारीचस्य कश्यपस्य तपसि तपोजनिते तेजस्यवस्थितः सन् स्वांशेन तव पुत्रत्वमुपेत्याङ्गोक्त्यै ते तव सुतान् गोप्ताऽस्मि
गोपायिष्यामि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ उपेति । हे भद्रे ! पत्यावेवंरूपमवस्थितं मां भावयती चिन्तयन्ती सती । नुमभाव आर्षः ।
प्रजापतिमकल्मषं तपसा शुद्धं पतिं कश्यपमुपधाव अनुवर्तस्व । ततो गर्भं धारयेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नेति । अन्येन
पृष्ठयाऽपि त्वयैतन्मदुक्तं कथंचिदप्यन्यस्मै नाख्येयं न कथनीयम् । तत्र हेतुमाह । हे देवि ! देवानां गुह्यं रहस्यं कार्यं सर्वं सुसंवृतं
गुप्तं सदेव संपद्यते सिद्धयति ॥ २० ॥ ❀ ❀ एतावदिति साद्धम् । एतावदेवोक्त्वा भगवांस्तत्र तस्मिन्नेव स्थाने अन्तरधीयत
अन्तर्हितवान् । “धीङ् धारणे” दिवादिः । अदितेस्तु प्रभोः हरेर्दुर्लभमात्मनि स्वस्मिन् जन्म लब्ध्वा तत्त्वाभं निश्चित्य आत्मानं
कृतकृत्यवन्मन्यमाना परया भक्त्या पतिमुपधावत् अनुवर्तते ॥ २१ ॥ ❀ ❀ स इति । अवितथेक्षणः सर्वज्ञः स वै
कश्यपस्तत् तदा समाधिलक्षणेन योगेनोपायेन आत्मनि स्वस्मिन् प्रविष्टं हरेरंशमबुध्यत ज्ञातवान् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स इति ।
हे राजन् ! समाहितमनाः स कश्यपस्तपसा निमित्तेनात्मनि चिरकालं संभृतं धृतं वीर्यं तस्यामदित्यामाधत्त मनसा गर्भस्थापन-
मचिन्तयत् । न तु वीर्यद्वारा । यथा अनिलो वायुः सर्वत्र समोऽपि दारुणि संवर्षेणाग्निं तदाहकमाधत्ते तथा स्वयं पुत्रेषु
समोऽपि दैत्यक्षपणं वीर्यमाधत्तेति यथैवाग्निरनिलदार्वंशो न भवति तथैव भगवद्देहोऽपि कश्यपादित्यंशो न भवतीति
शुक्रशोणितसम्बन्धो निरस्तः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अदितेरिति । अदितेर्गर्भे धिष्ठितम् अधिष्ठाय स्थितम् । अलोप आर्षः ।
सनातनं स्वकारणभूतं भगवन्तं विज्ञाय हिरण्यगर्भो ब्रह्मा गुह्यनामभिस्तदसाधारणगुणप्रतिपादकैर्नामभिः समीडे तुष्टावेत्यर्थः ।
आमभाव आर्षः ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

यद्यप्येवमथापि हे देवि ! तव व्रतचर्यया तोषितस्य मे मया कश्चिदुपायश्चिन्तनीय एव, कुतः यतो मदाराधन-
मन्यथागन्तुं विफलीभवितुं नार्हति, तत्कुतः ? मदाराधनस्य कर्तुः श्रद्धानुसारमिच्छानुसारेण फलहेतुकत्वात्, फलहेतुकत्वादिति
पाठे फलहेतुं करोतीति फलहेतुकृतस्य भावस्तत्त्वं तस्मादादिकारणत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ चिन्त्यमुपायं दर्शयति—
त्वयेति पुत्ररक्षणाय त्वया पयोव्रतेनाहम् अनुगुणं यथाहं सम्यगर्चितः स्तुतश्चातोऽहं मारीचतपस्यवस्थितः कश्यपतपःफल-
प्रदानेऽवस्थितः स्वांशेन तव पुत्रत्वम् उपेत्य तव सुतान् गोप्ताऽस्मि गोपायिष्यामि । स्वान्स्वेनेति पाठे स्वेनाजहत्स्वभावस्वरूपेणाहं
तव पुत्रत्वमुपेत्य स्वान् त्वत्सम्बन्धिनः पुत्रान् गोप्ताऽस्मीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अतो हे भद्रे ! पतिमकल्मषं प्रजापतिं
कश्यपमुपधावानुवर्तस्व भर्त्रा निमित्तेन मां गर्भं धारयिष्यसि, कथम्भूतम् ? रूपं वामनं रूपमवस्थितं स्वसङ्कल्पेनाददानं देवं
स्वतेजसा देदीप्यमानं वा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अन्येन पृष्ठयापि त्वयैतन्मदुक्तं कथञ्चिदपि नान्यस्मै कथनीयं हे देवि !
देवरहस्यं सर्वं गुप्तं सदेव सम्पत्स्यते फलदं भविष्यति ॥ २० ॥ ❀ ❀ एतावदभिधाय तत्रैव भगवानन्तर्दधे, अथादितिः
स्वस्यां भगवतोऽवतारं दुर्लभं प्राप्य कृतार्थेव श्रद्धायुक्त्या भक्त्या परयेति पाठे अनन्यया पतिमन्ववर्तत । तदनुवर्तनं स्वस्मिन्
प्रविष्टं हरेरंशञ्च कश्यपः समाधियोगेन योगदृष्ट्याऽन्वबुध्यत ज्ञातवान् यतोऽयमवितथेक्षणः अवितथमीक्षणं
दृष्ट्रियस्य सः ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ ततः स कश्यपः तपसा हेतुना चिरं सम्भृतं धृतं वीर्यं तस्याम् अदित्यामाधत्त निहितवान्
कश्यपं प्रविष्टस्य भगवतो येन केनापि रूपेणादित्युदरप्रवेशव्याजमात्रकथनमिदं न तु जीवस्येव वीर्यसंश्लेषकथनपरमित्यव-
गन्तव्यम्, कथमाधत्तेत्याह—हे राजन् ! सर्वत्र समोपि वायुर्दारुणि सङ्घर्षणेन तथा वनदाहकमग्निमाधत्ते, एवं स्वयं पुत्रेषु
समोपि दैत्यक्षपणं वीर्यमाधत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ततोऽदितेर्गर्भेऽधिष्ठितं प्रविष्टं सनातनं भगवन्तं ज्ञात्वा हिरण्यगर्भो
चतुर्मुखः भगवदसाधारणगुणप्रतिपादनैर्नामभिः समीडे समीपे तुष्टाव ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तद्भुपायाभावादुपरम एव श्रेयानिति तत्राह—अथेति । मम सकाशान्मम व्रतचर्यया वा श्रद्धानुरूपमिति क्रियाविशेषणं ममार्चनमन्यथा फलराहित्येन गन्तुं नार्हति यथा श्रद्धा तथा फलहेतुकत्वात् पुरुषार्थलक्षणफलस्य निमित्तत्वात्क-
प्रत्ययः स्वार्थमनित्यावयति ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ उपधाव उपारस्व अपत्यम् अपत्यत्वेन ॥ १९ ॥ ❀ ❀ परस्मै
शत्रवे ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀ किमवबुद्धमिति तत्राह—प्रविष्टमिति ॥ २३-२५ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

ममार्चनं कर्तुं श्रद्धानुरूपं गन्तुमर्हति यद्यत्फलदातृत्वेन प्रतीतिविषयः स्यात् तत्तत्सर्वमेव संप्रहीतुं योग्यं भवति
नात्रान्यथा कुतः ? तत्राह, फलहेतुकत्वात् फलमत्राव्यभिचारिभक्तिरूपकारणकत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं सति
समरे शत्रुनिर्जयादिरूपोऽपि मम मनोरथोऽयममोघभजनात् त्वत्त एव सिद्ध्येत्, तत्राह—त्वयाञ्चित इति अपत्यगुण्य इति
तामेव सङ्कल्पयन्तीत्यर्थः । सम्प्रति मत्प्राप्त्यैव तु मनोरथान्तराण्यपि जातानीति भावः । पयोव्रतेनार्चितः तस्यैवानुगुण-
मनुरूपं यथा स्यात्तथा समीडितश्चाहमित्यन्वयः ॥ १८-२२ ॥ ❀ ❀ वीर्यं भगवद्रूपं तेजः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ गुह्येति
नाममात्रस्य रहस्यतोक्तिनेत्वेतावतामेव “प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोयम्” इत्याद्युक्तेः ॥ २४-२८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

गन्तुं भवितुं फलस्य हेतुकत्वादुत्तमकारणत्वात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ मारीचस्य कश्यपस्य तपसु अधिष्ठाय
स्थितस्सन् ॥ १८-२१ ॥ ❀ ❀ कृतकृत्यवत् कृतार्थैव ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अवितथेक्षणः अव्यर्थज्ञानः वीर्यं भगवद्रूपं
तेजः समाहितमनाः भगवत्स्वरूपैकाग्रचित्तः अनिलो यथा सङ्घर्षेण दारुस्थमग्निमेव मूर्ते दारुगर्भे प्रकटीकरोति तथैव
कश्यपोऽन्तःकरणस्थं भगवन्तमेव स्वदेहसङ्गेन तदीयगर्भं स्थिरीचकारेत्यर्थाः । यथैवाग्निरनिलदार्पणं न भवति तथैव
भगवद्देहोऽपि कश्यपोऽदित्यंशो न भवतीति शुक्रशोणितसम्बन्धो निरस्तः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ धिष्ठितमधिष्ठितं गुह्यनामभिः
समीडे इति स्तुतिमिषेण भक्तिवश्यस्य भगवतो नामसङ्कीर्त्तनलक्षणां भक्तिमेव चकारेत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

तव व्रतचर्यया तोषितस्य मम मया उपायश्चिन्तनीयः यतो ममार्चनं अन्यथा गन्तुं विफलीभवितुं नार्हति । यतो
ममार्चनस्य श्रद्धानुरूपम् अर्चकश्रद्धानुसारेण फलहेतुकत्वात् फलजनकत्वात् ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ कथञ्चन पृथगपि
एतन्मद्वचनादिकं नाख्येयं न कथनीयं यतः देवानां गुह्यं रहस्यं सुसङ्गुप्तं सत् सम्पद्यते फलितं स्यात् ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀
अवितथमबाधितमीक्षणं ज्ञानं यस्य सः तपसा चिरसम्भृतं तपसा बहुकालतः हृदि धारितं वीर्यम् अनादिसिद्धं महापराक्रमं
भगवद्रूपम् अदित्यामाधत्त । अनादिसिद्धत्वं भगवद्रूपस्य दृष्टान्तेनाह अनिलो यथा दारुणि सङ्घर्षेण पूर्वसिद्धमेवाग्निमाधत्ते
तद्वत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ गर्भे उदरेऽधिष्ठितं प्रविष्टम् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यद्यप्येवमथापि हे देवि मे मया उपायस्तवैश्वर्यादिप्राप्त्युपायः कश्चिच्चिन्त्यो विचिन्तनीय एव । तत्र हेतुमाह—सन्तोषि-
तस्येति । ते त्वया व्रतचर्यया सन्तोषितस्य । यतो ममार्चनं मदाराधनमन्यथा गन्तुं विफलीभवितुं नार्हति । तत्र हेतुमाह—
श्रद्धेति । मदाराधनस्य श्रद्धानुरूपमिच्छानुसारेण फलहेतुकत्वात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तर्हि क उपाय इत्यपेक्षायां चिन्तितमाह—
त्वयेति । अहं च त्वया अपत्यगुण्ये स्वपुत्ररक्षणाय अनुगुणं यथोचितं पयोव्रतेन पयोभक्षणपूर्वकेण विधिना अचितः सम्यगोदितः
स्तुतश्चातो मारीचस्य कश्यपस्य तपसि तपोजनिते तेजस्यवस्थितः स्वांशेन तव पुत्रत्वमुपेत्याङ्गीकृत्य ते तव सुतान् गोमांसि
गोपायिष्यामि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ निर्दोषत्वे मातृयोग्यत्वं सूचयन्सम्बोधयति—भद्रे इति । पत्यावेवंरूपमवस्थितं मां
भावयती चिन्तयती सती पतिं कश्यपमुपधाव अनुवर्तस्व, ततो गर्भं धारयेत्यर्थः । तस्यापि स्वपितृयोग्यतां सूचयन्नाह—प्रजापति-

मिति । तथापि अकल्मषं तपसा निर्दोषमित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अन्येन पृष्ठयापि त्वयैतन्मदुक्तं कथञ्चिदप्यस्मै नाख्येयं न कथनीयम् । तत्र हेतुमाह—हे देवि देवानां गुह्यं रहस्यं कार्यं सर्वं सुसंवृतं गुप्तं सदेव सम्पद्यते सिद्ध्यति ॥ २० ॥ ❀ ❀ एतावदेवोक्त्वा भगवांस्तत्र तस्मिन्नेव स्थाने अन्तरधीयत अन्तर्हितवान् । अदितिस्तु प्रभोः सकलस्वामिनो हरेर्दुर्लभमात्मनि स्वस्मिन् जन्म लब्ध्वा—भगवदुक्तावन्यथात्वसन्देहाभावाद्भूतनिर्देशः—आत्मानं कृतकृत्यवन्मन्यमाना परया भक्त्या परमेण प्रेम्णा पत्यौ भगवन्तं ध्यायन्ती पतिमुपाधावत् अन्ववर्तत ॥ २१ ॥ ❀ ❀ स वै कश्यपस्तत् तदा समाधिलक्षणेन योगेनोपायेन आत्मनि स्वस्मिन्प्रविष्टं हरेरंशमबुद्धयत ज्ञातवान् । हि यस्मात् अवितथेक्षणः सवज्ञ इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ततश्च स कश्यपस्तपसा निमित्तेनात्मनि चिरकालं संभृतं धृतं वीर्यं तस्यामदित्यामाधत्त निहितवान् । राजन्निति सम्बोधनं विश्वासार्थम् । न च कश्यपादित्या गर्भे जीववद्वीर्येण सह भगवतः प्रवेशो मन्तव्यः किन्तु ध्यानेनैवेत्याह—समाहितमना इति । ननु कश्यपस्य पितृत्वेन देवासुरेषु समत्वात् सर्वज्ञत्वाच्च कथं दैत्यविनाशार्थं गर्भं धृतवानित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—दारुणीति । अनिलो यथा सर्वत्र समोऽपि दारुणि सङ्घर्षेण वनदाहकमग्निं तत्प्रारब्धवशादाधत्ते तथा कश्यपः सर्वसमोपि दैत्यविनाशकं वीर्यं तत्प्रारब्धानुसारि भगवदभिप्रायवशादाधत्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ततश्चादितेर्गर्भं धिष्ठितं प्रविष्टं सनातनं स्वकारणभूतं भगवन्तं विज्ञाय हिरण्यगर्भो ब्रह्मा गुणनामभि तदसाधारणगुणप्रतिपादकैर्नामभिः समीडे तुष्टावेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अथापीति । यद्यपि सांप्रतमेवमस्यथापि, हे देवि, ते तव, व्रतचर्यया संतोषितस्य मम, मयेत्यर्थः । उपायः यः कश्चिदुद्भव्यतिरिक्तोऽर्थसिद्धिकर उपायः, चिन्त्यः चिन्तनीय एव । कुतः यतः ममार्चनं मदाराधनं, अन्यथा गन्तुं विफलीभवितुं, न अर्हति । तत् कुतः । मदाराधनस्येति शेषः । श्रद्धानुरूपं श्रद्धानुसारेण, फलहेतुत्वात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ चिन्त्यमुपायं दर्शयति । त्वयेति अपत्यगुप्तये पुत्ररक्षणाय, त्वया पयोव्रतेन अहम् अनुगुणं यथाहम्, अर्चितः पूजितः, समीडितः सम्यक् स्तुतश्च, अतः मारोचतपसि कश्यपतपःफलप्रदाने, अधिष्ठितोऽवस्थितः सन्, स्वांशेन ते तव पुत्रत्वम् उपेत्य सुतांस्त्व पुत्रान्, गोप्ताऽस्मि, त्वत्पुत्रान् गोपायिष्यामीत्यर्थः । स्वां स्वेनेति पाठे स्वेन अजहत्स्वस्वभावरूपेण, अहं, तव पुत्रत्वम् उपेत्य, स्वान् त्वत्संबन्धिनः सुतान्, पुत्रान्, गोप्ताऽस्मीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ उपधावेति । अतः हे भद्रे, एवरूपम् अवस्थितं मां च, पत्यौ भावयती सती, अकल्मषं निर्दोषं, प्रजापतिं पतिं कश्यपं, उपधावानुवर्त्तस्व ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नैतदिति । पृष्ठया अन्येन पृष्ठयापि त्वया, एतन्मदुक्तं कथंचन कथंचिदपि, परस्मै, न आख्येयं, अन्यस्मै न कथनीयमित्यर्थाः । हे देवि, देवगुह्यं देवरहस्यं, सुसंवृतं सम्यक् गुप्तं सदेव, सर्वं संपत्स्यते फलितं भविष्यति ॥ २० ॥ ❀ ❀ एतावदिति । भगवान्, एतावदेतत्परिमितं, उक्त्वा आख्याय, तत्रैव, अन्तरधीयत अन्तर्हये । अथ अदितिः, आत्मनि स्वस्यां, प्रभोर्भगवतः हरेः, जन्म, दुर्लभं अतिदुष्प्रापं, लब्ध्वा प्राप्य, कृतकृत्यवत् कृतार्थावत्, परया भक्त्या, पतिम् उपाधावदन्ववर्त्तत श्रद्धया तदनुवर्त्तनं चकारेत्यर्थाः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ स वै इति । तत्तदा, अवितथमतीन्द्रियार्थेष्वप्यप्रतिरुद्धमीक्षणं दृष्टिर्यस्य सः, सः कश्यपः, आत्मनि स्वस्मिन्, प्रविष्टं हरेः अंशं, समाधियोगेन अबुद्धयत वै । हि पादपूरणार्थम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ स इति । हे राजन्, ततः समाहितमना भगवद्व्याननिष्ठमानसः, सः कश्यपः, तपसा हेतुना, चिरसंभृतं वीर्यं, अनिलः वायुः, दारुणि काष्ठे, अग्निं यथा, तथा अदित्यां, आधत्त निहितवान् । अनिलो यथा सर्वत्र समोऽपि, दारुणि संघर्षेण वनदाहकमग्निमाधत्ते, एवं स्वयं कश्यपः पुत्रेषु समः सन्नपि, दैत्यपक्षक्षपणं वीर्यमदित्यामाधत्तेत्यर्थाः । कश्यपं प्रविष्टस्य भगवतो येन केनापि रूपेणादित्युदरे प्रवेशव्याजमात्रकथनमिदं न जीवस्येव वीर्यसंश्लेषकथनपरमित्यवगन्तव्यम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अदितेरिति । ततः अदितेः गर्भं, धिष्ठितम् अधिष्ठाय स्थितं, भगवन्तं, विज्ञाय ज्ञात्वा, हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, गुणनामभिः भगवदसाधारणगुणप्रतिपादकैर्नामभिः, समीडे समीपे आगत्य तुष्टाव ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

फिर भी देवि ! तुम्हारे इस व्रतके अनुष्ठानसे मैं बहुत प्रसन्न हूँ, इसलिये मुझे इस सम्बन्धमें कोई-न-कोई उपाय सोचना ही पड़ेगा । क्योंकि मेरी आराधना व्यर्थ तो होनी नहीं चाहिये । उससे श्रद्धाके अनुसार फल अवश्य मिलता है ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तुमने अपने पुत्रोंकी रक्षाके लिये ही विधिपूर्वक पयोव्रतसे मेरी पूजा एवं स्तुति की है । अतः मैं अंशरूपसे कश्यपके वीर्यमें प्रवेश करूँगा और तुम्हारा पुत्र बनकर तुम्हारी सन्तानकी रक्षा करूँगा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कल्याणि ! तुम अपने पति कश्यपमें मुझे इसी रूपमें स्थित देखो और उन निष्पाप प्रजापतिकी सेवा करो ॥ १९ ॥ ❀ ❀

देवि ! देखो, किसीके पूछनेपर भी यह बात दूसरेको मत बतलाना । देवताओंका रहस्य जितना गुप्त रहता है, उतना ही सफल होता है ॥ २० ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—इतना कह कर भगवान् वहीं अन्तर्धान हो गये । उस समय अदिति यह जानकर कि स्वयं भगवान् मेरे गर्भसे जन्म लेंगे, अपनी कृतकृत्यताका अनुभव करने लगी । यह कितनी दुर्लभ बात है ! वह बड़े प्रेमसे अपने पतिदेव कश्यपकी सेवा करने लगी । कश्यपजी सत्यदर्शी थे । उनके नेत्रोंसे कोई बात छिपी नहीं रहती थी । अपने समाधि-योगसे उन्होंने जान लिया कि भगवान्का अंश मेरे अंदर प्रविष्ट हो गया है । जैसे वायु काठमें अग्निका आधान करती है, वैसे ही कश्यपजीने समाहित चित्तसे अपनी तपस्याके द्वारा चिर-सञ्चित वीर्यका अदितिमें आधान किया ॥ २१-२३ ॥ जब ब्रह्माजीको यह बात मालूम हुई कि अदितिके गर्भमें तो स्वयं अविनाशी भगवान् आये हैं तब वे भगवान्के रहस्यमय नामोंसे उनकी स्तुति करने लगे ॥ २४ ॥

ब्रह्मोवाच

जयोरुगाय भगवन्नुत्क्रम नमोऽस्तु ते । नमो ब्रह्मण्यदेवाय त्रिगुणाय नमो नमः ॥ २५ ॥

नमस्ते पृथ्विगर्भाय वेदगर्भाय वेधसे । त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ २६ ॥

त्वमादिरन्तो भुवनस्य मध्यमनन्तशक्तिं पुरुषं यमाहुः ।

कालो भवानाक्षिपतीश विश्वं स्रोतो यथान्तःपतितं गभीरम् ॥ २७ ॥

त्वं वै प्रजानां स्थिरजङ्गमानां प्रजापतीनामसि सम्भविष्णुः ।

दिवौकसां देव दिवश्च्युतानां परायणं नौरिव मज्जतोऽप्सु ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे वामनप्रादुर्भावे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उरुगाय भगवन् जय उत्क्रम ते नमः अस्तु ब्रह्मण्यदेवाय नमः त्रिगुणाय नमो नमः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ पृथ्विगर्भाय वेदगर्भाय वेधसे त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय ते विष्णवे नमः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त्वं भुवनस्य आदिः मध्यम अन्तः ईश यम् अनन्तशक्तिं पुरुषम् आहुः यथा गंभीरं स्रोतः अन्तः पतितं कालः भवान् विश्वम् आक्षिपति ॥ २७ ॥ देव त्वं स्थिरजङ्गमानां प्रजानां प्रजापतीनां संभविष्णुः वै असि अप्सु मज्जतः नौः इव दिवः च्युतानां दिवौकसां परायणम् ॥ २८ ॥ इत्यष्टमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अदितेरेव पूर्वस्मिन् जन्मनि पृथ्विरिति नाम तस्या गर्भायार्भकाय । तत्रापि वेदा गर्भे यस्य । यद्वा वेदानां गर्भाय वेदेषु प्रकाशमानायेत्यर्थः । त्रयो लोका नाभौ यस्य स त्रिनाभस्तस्मै । त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिताय । शिपिशब्देन पशवो जीवास्तेष्वन्तर्यामितया प्रविष्टाय । “यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठति” इति श्रुतेः । यद्वा शिपयो रश्मयस्तैर्विष्टतायेत्यर्थः । तथापि विष्णवे व्यापिने ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अन्तःपतितं तृणादि यथा गंभीरं स्रोत आक्षिपत्याकर्षति तथा कालात्मा भवान्विश्वमाक्षिपति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ प्रजापतीनां च त्वमेव संभविष्णुरुत्पादनशीलोऽसि । अयं भावः । न ह्येवंभूतस्य तव जन्मादिसंभवः किं तु देवानां प्रजापतीनां प्रजानां च परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायावतारोऽयमतस्तान्स्वर्ग-च्युतान्पुनः स्वर्गे स्थापयेति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उरुभिर्महद्भिर्गीयत इत्युगायः । उरवः क्रमाः पादन्यासा यस्येति भाविकर्मसूचनम् । त्रयो गुणाः प्रकृत्यधिष्ठातृत्वेन यस्य स तथा ॥ २५ ॥ ❀ ❀ त्रयाणामूर्ध्वार्धोमध्यवर्तिनां लोकानां पृष्ठ उपरिष्ठे वैकुण्ठे स्थितायेत्यर्थः । वेदगर्भत्वं

ब्रह्मणोऽप्यस्ति “त्वयाहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भं सिसृक्षया” इति ब्रह्माणं प्रति विष्णुक्तेरत आह—वेदानामिति । इत्यर्थः इति । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इति श्रुतेः ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इति स्मृतेश्चेति भावः । शिपिविष्टपदं व्याख्यातचरम् । अत्रयमानभूता श्रुतिः स्पष्टार्था । शिपिशब्दो लाके जीवार्थकोऽप्रसिद्धोऽतः प्रसिद्धार्थपरत्वेन व्याचष्ट इत्यत आह—यद्वेति । यद्यपि रश्मिवेष्टितत्वेन परिच्छिन्नतायाति तथापीति । औपाधिकपरिच्छेदवत्त्वेऽप्याकाशवद्वस्तुतोऽपरिच्छिन्नायेत्यर्थः ॥ २६ ॥ दृष्टान्तमाह—स्रोतो नद्यादिप्रवाहः । आकर्षति तोरं प्रत्यानयति ॥ २७ ॥ ॐ ॐ परायणमुत्कृष्टाश्रयः । अत्राश्रयमाह—अयं भाव इति । एवंभूतस्य सर्वोत्पत्त्यादिकारणस्य । यतो देवकार्यार्थमेवावतारोऽतो हेतोः । तान् देवान् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावाथदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

जयेति । उरु बहुधा गीयत इति हे उरुगाय ! उरुकम महापराक्रम ! स्पष्टमन्यत् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ नम इति । अदितेरेव पूर्वस्मिन् जन्मनि पृथिरिति नाम तस्या गर्भाय पुत्राय नमः । वेदा गर्भे यस्य तस्मै वेधसे त्रयो लोकाः प्रलये नाभ्यां यस्य तस्मै त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिताय । शिपयः पशुतुल्याः जीवास्तेष्वन्तर्यामितया प्रविष्टाय विष्णवे व्यापिने नमः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ त्वमिति । भुवनस्य विश्वस्य आदिरूपादानमन्तः प्रलयावधिर्मध्यं वर्तमानं स्वरूपं च त्वमेव यं त्वां वेदाः अनन्तशक्तिं पुरुषाख्यमाहुः । हे ईश ! कालरूपः सन् भवानेव विश्वमाक्षिपति आकर्षति । तत्र दृष्टान्तमाह । स्रोत इति । गम्भीरं स्रोतो नदीप्रवाहो यथा स्वान्तःपतितं तृणादिकमाक्षिपति तथेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ त्वमिति । स्थिरजङ्गमानां प्रजानामस्मदादीनां प्रजापतीनां च त्वमेव सम्भविष्णुरुत्पादनशीलोऽसि । अतो हे देव ! दिवश्च्युतानां स्वर्गाद्भ्रष्टानां दिवौकसां देवानां परायणं परमाश्रयः त्वमेवासि । तत्र दृष्टान्तमाह । नौरिवेति । अप्सु मज्जतो जनस्य नौरिव अतस्तान्स्वर्गे स्थापयेत्याशयः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वीरराघवव्याख्या

गुह्यनामभिर्हिरण्यगर्भकृतां स्तुतिमाह—जयेत्यादिना यावत्समाप्ति । हे षाड्गुण्यपूर्ण ! हे उरुकम उरवः क्रमाः पादविन्यासाः करिष्यमाणाः यस्य तथाभूत इत्यर्थः । जय सर्वोत्कृष्टतां प्राप्नुहि ते तुभ्यं नमोस्तु ब्रह्मकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां देवाय तस्मै देवायेति वा त्रिगुणाय सृष्ट्याद्युपयुक्ताय रजआदिगुणत्रयनियन्त्रे इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॐ ॐ अदितेरेव पूर्वजन्मनि पृथिरिति नाम तस्या गर्भाय वेदो गर्भे यस्य वेदानां गर्भायेति वा वेधसे विधात्रे । त्रयो लोका नाभ्यां यस्य त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि परमव्योम्नि स्थिताय । शिपयो जीवास्तेष्वन्तर्यामितया प्रविष्टाय “यज्ञो वै विष्णुः” “पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः । यद्वा शिपयो रश्मयसैर्वेष्टितायेत्यर्थः । विष्णवे व्यापिने ॥ २६ ॥ ॐ ॐ भुवनस्य विश्वस्य त्वमेवादिसम्यन्तकारणभूतः यमपरिमितशक्तिं परमपुरुषमाहुः “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इत्यादयो वेदान्ताः स त्वमेव कालशरीरको भवानेव विश्वमाक्षिपति प्रवर्तयति यथान्तःपतितं तृणादिकं स्रोतः प्रवाहः आक्षिपति तद्वत् ॥ २७ ॥ ॐ ॐ प्रजानामस्मदादीनां प्रजापतीनां च त्वमेव सम्भविष्णुः उत्पादनशीलोऽसि । अयं भावः न होवम्भूतस्य तव जीवस्येव कर्मणा जन्मादिसम्भवः किन्तु देवानां परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायावतारोऽयं अतस्तान्स्वर्गा-च्युतान् पुनः स्वर्गे स्थापयेति आश्रयत्वे दृष्टान्तः । अप्सु मज्जतः पुंसो नौर्यथा तद्वत् सुराणामाश्रयभूत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पृश्न्यां गर्भो यस्य स तथा तस्मै वेदगर्भाय सद्यो जन्मशक्तये त्रीणि पृष्ठानि वैकुण्ठादीनि यस्य स तथा तस्मै ॥ २६ ॥ गम्भीरं स्रोतो नदी आक्षिपति तीरं प्रति नयति ॥ २७-२८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

त्रयो लोका नाभौ यस्य तस्मै त्रयाणामूर्ध्वाधोमध्यवर्तिलोकानां पृष्ठरूपवैकुण्ठस्थितत्वात् त्रिपृष्ठाय शिपिशब्देन पशवो जीवास्तेष्वन्तर्यामित्वेन प्रविष्टाय ॥ २६ ॥ ❀ ❀ गभीरं नद्यादिस्त्रोतः कर्तुं यथा स्वान्तःपतितं तृणादिकमाकर्षति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ सम्भविष्णुः आविर्भविष्णुस्सन् प्रजादीनां परायणं परमाश्रयः ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमेऽयं सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

हे उरुगाय जय स्तोत्रकर्ममाविष्कुरु स्वरूपगुणाः कान्त्यादयः शक्तिगुणाः सत्त्वादयः एवं त्रिप्रकारा गुणा यस्य तस्मै नमो नमः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अदितिरेव पूर्वजन्मनि प्रभ्रिस्तस्याः गर्भाय तदर्भकाय देवानां गर्भो विषयते वा गर्भे यस्य तस्मै वेधसे विधात्रे त्रयो लोका नाभ्यां यस्य तस्मै त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि वैकुण्ठे स्थिताय शिपयः पशवो जीवास्तेषु अन्तर्यामितया प्रविष्टाय “यज्ञो वै विष्णुः” पशवः शिपिर्यज्ञे एव पशुषु प्रतितिष्ठति” इति श्रुतेः । विष्णवे व्यापिने ॥ २६ ॥ स्त्रोतः सरित् अन्तःपतितं तृणादिकमाक्षिपति आकर्षयति यथा तथा कालशक्तिः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ हे देव ! त्वं सम्भविष्णुः आविर्भावङ्करिष्णुस्सन् प्रजानां प्रजापतीनां दिवश्च्युतानां दिवौकसां च परायणं परमाश्रयः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे सप्तदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ब्रह्मकृतां स्तुतिमेव दर्शयति—जयेति । यावदध्यायसमाप्ति । हे भगवंस्त्वं जय स्तोत्रकर्म प्रकटय । वयं तु सर्वगुणपरिपूर्णस्योपकारायाकिञ्चित्करा अतस्ते तुभ्यं नमोस्त्विति प्रार्थना । भगवत्त्वे ज्ञापकं सूचयन्सम्बोधयति—उरुगायेति, उरुधा गीयत इति तथा । तत्रापि हेतुं सूचयन् पुनः सम्बोधयति—उरुक्रमेति, उरवः क्रमाः पादविक्षेपा लीला यस्य तथाभूतेत्यर्थः । कुत एवं नमस्कारप्रार्थनेत्यत आह—ब्रह्मण्यदेवायेति । ब्राह्मणेष्वस्मासु साधुर्हितचिन्तको ब्रह्मण्यः स चासौ देवो विविधक्रीडापरश्च तस्मै नमः । तथा सर्वकरणसामर्थ्यं हेतुमाह—त्रिगुणायति । त्रयो गुणा नियम्या यस्य तस्मै सत्त्वादिगुणत्रयानियन्त्रे नमो नमः, इति वीप्सादरार्था ॥ २५ ॥ ❀ ❀ न केवलमिदानीमेवास्यास्त्वं पुत्रो जातः किन्तु पूर्वमपीत्याशयेन प्रणमति—नम इति । अदितेरेव पूर्वस्मिन् जन्मनि प्रभ्रिरिति नाम तस्या गर्भाय पुत्राय नमः । तथाप्यज्ञत्वं वारयन्नाह—वेदगर्भायिति, वेदा गर्भे यस्य तस्मै नमः । वेधसे सर्वविधात्रे नमः । तत्र हेतुमाह—त्रिणाभायेति, त्रयो लोकाः प्रलये नाभ्यां यस्य तस्मै नमः । स्थानविशेषापेक्षायामाह—त्रिपृष्ठायिति, त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि वैकुण्ठे स्थिताय नमः । अन्तर्यामित्वेन प्रणमति—शिपीति । शिपयः पशुतुल्या जीवास्तेष्वन्तर्यामितया प्रविष्टाय नमः “यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति” इति श्रुतेः । वस्तुतस्तु विष्णवे व्यापिने नमः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ एवं प्रणम्य कारणत्वमाह—त्वमिति । भुवनस्य विश्वस्य आदिरूपादानं अन्तः प्रलयावधिः मध्यं वर्तमानं स्वरूपं च त्वमेव । ईश हे सर्वथा समर्थ कालरूपः सन् भवानेव विश्वमाक्षिपति प्रवर्तयति । तत्र दृष्टान्तमाह—स्रोत इति । गम्भीरं स्रोतो नदीप्रवाहो यथा स्वान्तःपतिततृणादिकमाक्षिपति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—अनन्तेति । यमपरिमितशक्तिं पुरुषमाहुः । ‘पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते’ इत्यादयो वेदा वदन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवमुपादानत्वमुक्त्वा निमित्तकारणत्वं च वदन् देवरक्षां प्रार्थयते—त्वमिति वै अवधारणे । स्थिरजङ्गमानां प्रजानामस्मदादीनां प्रजापतीनां च त्वमेव सम्भविष्णुरुत्पादनशीलोऽसि । अतो हे देव दिवश्च्युतानां स्वर्गाद्भ्रष्टानां दिवौकसां देवानां परायणं परमाश्रयः त्वमेवासि । तत्र दृष्टान्तमाह—नौरिवेति, अप्सु मज्जतो जनस्य नौरिव । अतस्तान् स्वर्गे स्थापयेत्याशयः ॥ २८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र खोक्तनिर्वाहिरूपेण । सप्तदशो गतो वृत्तिं हर्यनुग्रहरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

गुणनामभिर्हिरण्यगर्भकृतां स्तुतिमाह जयेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । जयेति । हे भगवन् हे षाड्गुण्यपूर्ण, हे उरुक्रम करिष्यमाणोरूपादविन्यास, हे उरुगाय वेदेन बहुधा गीत, त्वं जय सर्वोत्कृष्टतां प्राप्नुहि । ते तुभ्यं, नमः अस्तु । ब्रह्मणि

ब्राह्मणकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां देवतस्मै, नमः । त्रिगुणाय सृष्ट्याशुपयुक्तरजआदिगुणत्रयनियन्त्रे, नमो नमः ॥ २५ ॥ नम इति । अदितेरेव पूर्वस्मिन् जन्मनि पृथिरिति नाम तस्या गर्भः पुत्रस्तस्मै, वेदाः गर्भे यस्य तस्मै, वेदानां गर्भाय, वेदेषु प्रकाशमानायेति वा, वेधसे सृष्टिकर्त्रे, त्रयो लोका नामो यस्य तस्मै, त्रिपृष्ठाया त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि विद्यमानरव्योम्नि स्थितायेत्यर्थः । शिपिशब्देन पशवस्तेन जीवास्तेष्वन्तर्यामितया प्रविष्टस्तस्मै, 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति' इति श्रुतेः । यद्वा शिपयो रश्मयस्तैर्विष्टो वेष्टितस्तस्मै, विष्णवे व्यापिने, ते तुभ्यं, नमः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ त्वमिति । भुवनस्य विश्वस्य, त्वमेव आदिः, अन्तः, मध्यं च भवसि । अनन्तशक्तिम् अपरिमितसामर्थ्यमित्यर्थः । यं भवन्तं पुरुषं परमपुरुषं, आहुः । वेदा इति शेषः । 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति वेदान्तास्त्वामेव परमकारणत्वेन वदन्ति इत्यर्थः । यथा अन्तः पतितं, तृणादिकमिति शेषः । गभीरं स्रोतः प्रवाहः, आक्षिपति आकर्षति । तद्वत् हे ईश, कालः काल-शरीरकः, भवान् विश्वम् आक्षिपति प्रवर्त्तयति ॥ २७ ॥ ॐ ॐ त्वमिति । प्रजापतीनामस्मदादीनां, स्थिरजङ्गमानां, प्रजानां च त्वं वै त्वमेव, संभविष्णुरुत्पादनशीलः, असि । तत्रापि सांप्रतं हे देव, दिवः स्वर्गात् सकाशात्, च्युतानां भ्रष्टां प्रामानां, दिवौकसां देवानां, अप्सु मज्जतः, नौः इव, परायणं संरक्षकः, त्वमेवासि । अयं भावः । न ह्येवंभूतस्य तव जीवस्येव कर्मणा जन्मादिसंभवः किं तु देवानां परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायायमवतारत्वास्त्यतस्तान् स्वर्गच्युतान्, पुनः स्वर्गं स्थापयेति ॥ २८ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषानुवादः

ब्रह्माजीने कहा—समग्र कीर्तिके आश्रय भगवन् ! आपकी जय हो । अनन्त शक्तियोंके अधिष्ठान ! आपके चरणोंमें नमस्कार है । ब्रह्मण्यदेव ! त्रिगुणोंके नियामक ! आपके चरणोंमें मेरे बार-बार प्रणाम हैं ॥ २५ ॥ ॐ ॐ पृथिके पुत्र-रूपमें उत्पन्न होनेवाले ! वेदोंके समस्त ज्ञानको अपने अंदर रखनेवाले प्रभो ! वास्तवमें आप ही सबके विधाता हैं । आपको मैं बार-बार नमस्कार करता हूँ । ये तीनों लोक आपकी नाभि में स्थित हैं । तीनों लोकोंसे परे वैकुण्ठमें आप निवास करते हैं । जीवोंके अन्तःकरणमें आप सर्वदा विराजमान रहते हैं । ऐसे सर्वव्यापक विष्णुको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २६ ॥ प्रभो ! आप ही संसारके आदि, अन्त और इसलिये मध्य भी हैं । यही कारण है कि वेद अनन्तशक्ति पुरुषके रूपमें आपका वर्णन करते हैं । जैसे गहरा स्रोत अपने भीतर पड़े हुए तिनकेको बहा ले जाता है, वैसे ही आप कालरूपसे संसारका धारा-प्रवाह सञ्चालन करते रहते हैं ॥ २७ ॥ ॐ ॐ आप चराचर प्रजा और प्रजापतियोंको भी उत्पन्न करनेवाले मूल कारण हैं । देवाधिदेव ! जैसे जलमें डूबते हुएके लिये नौका ही सहारा है, वैसे ही स्वर्गसे भगाये हुए देवताओंके लिये एकमात्र आप ही आश्रय हैं ॥ २८ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इत्थं विरिञ्चस्तुतकर्मवीर्यः प्रादुर्बभूवामृतभूरदित्याम् ।
चतुर्भुजः शङ्खगदाब्जचक्रः पिशङ्गवासा नलिनायतेक्षणः ॥ १ ॥
श्यामावदातो झषराजकुण्डलत्विषोल्लसच्छ्रीवदनाम्बुजः पुमान् ।
श्रीवत्सवक्षा वलयाङ्गदोल्लसत्किरीटकाञ्चीगुणचाररूपुरः ॥ २ ॥
मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया विराजितः श्रीवनमालया हरिः ।
प्रजापतेर्वेश्मतमः खरोचिषा विनाशयन् कण्ठनिविष्टकौस्तुभः ॥ ३ ॥
दिशः प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः ।
द्यौरन्तरिक्षं क्षितिर्गन्धिजिह्वा गावो द्विजाः संजहृषुर्नगाश्च ॥ ४ ॥

श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः । सर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्म दक्षिणम् ॥ ५ ॥
द्वादश्यां सवितातिष्ठन्मध्यंदिनगतो नृप । विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥ ६ ॥
शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्मदङ्गपणवानकाः । चित्रवादित्रतूर्याणां निर्घोषस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥
प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन्गन्धर्वप्रवरा जगुः । तुष्टुवुर्मुनयो देवा मनवः पितरोऽग्नयः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इत्थं विरिञ्चस्तुतकर्मवीर्यः अमृतभूः चतुर्भुजः शङ्खगदाब्जचक्रः पिशङ्गवासाः नलिनायतेक्षणः श्यामा-
वदातः झषराजकुण्डलत्विषा उल्लसच्छ्रीवदनाम्बुजः पुमान् श्रीवत्सवक्षाः वलयाङ्गदोल्लसत्किरीटकाञ्चीगुणचाररूपुरः
मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया श्रीवनमालया विराजितः कण्ठनिविष्टकौस्तुभः खरोचिषा प्रजापतेः वेश्मतमः विनाशयन् हरिः
अदित्यां प्रादुर्बभूव ॥ १-२ ॥ * * तदा दिशः सलिलाशयाः प्रसेदुः प्रजाः प्रहृष्टाः ऋतवः गुणान्विताः द्यौः अन्तरिक्षं
क्षितिः अग्निजिह्वाः गावः द्विजाः च नगाः संजहृषुः ॥ ४ ॥ * * श्रोणायां श्रवणद्वादश्याम् अभिजिति मुहूर्ते प्रभुः सर्वे
नक्षत्रताराद्याः तज्जन्म दक्षिणं चक्रुः ॥ ५ ॥ * * यस्यां द्वादश्यां हरेः जन्म अहनि विदुः तदा सविता मध्यंदिनगतः
अतिष्ठत् सा विजया नाम प्रोक्ता ॥ ६ ॥ * * शङ्खदुन्दुभयः मदङ्गपणवानकाः नेदुः चित्रवादित्रतूर्याणां तुमुलः
निर्घोषः अभवत् ॥ ७ ॥ * * प्रीताः अप्सरसः अनृत्यन् गन्धर्वप्रवराः जगुः मुनयः तुष्टुवुः देवाः मनवः
पितरः अग्नयः च ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ततस्त्वष्टादशे भूत्वा वामनः सत्कृतोऽखिलैः । यज्ञं गतस्ततस्तेन सत्कृत्योक्तो वरान् वृणु ॥ १ ॥

इत्थं विरिंचेन स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यं च प्रभावो यस्य स हरिरदित्यां प्रादुर्बभूवेति त्रयाणामन्वयः । अमृत-
भूर्मृत्युजन्मशून्यः । शङ्खगदाब्जचक्राण्यस्य संतीति तथा । अशंशादित्वेन मत्त्वर्थीयोऽच् प्रत्ययः । अविसर्गपाठे स चासौ
पिशङ्गवासाश्च ॥ १ ॥ * * श्यामावदातः श्यामेषु प्रवरः । झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुण्डलयोस्त्विषा उल्लसंती
श्रीवदनाम्बुजे यस्य । श्रीवत्सो वक्षसि यस्य । वलयैरङ्गदैश्च सहोल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य ॥ २ ॥ * * श्रीमत्या वन-
मालया विराजितः । वेश्मतमः ॥ ३ ॥ * * अग्निजिह्वा देवाः । नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥ * * तत्प्रादुर्भाव-
समयमाह । श्रोणायामिति । भाद्रपदशुक्लद्वादशी श्रवणद्वादशीति प्रसिद्धा तस्याम् । तत्रापि श्रोणायां श्रवणस्थे चंद्र इत्यर्थः ।
तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशोऽभिजिति नक्षत्रे । तच्च श्रुत्या दर्शितम् 'अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः'

इति । एवंविशिष्टे मुहूर्ते सुसमये प्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । किं च नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । ताराशब्देन ग्रहा गुरुशुक्रादयस्ते आद्या येषां ते सूर्यादयोऽपि सर्वे तस्य जन्म दक्षिणमुदारं चक्रुः । जन्ममुहूर्ते गुणा बहवो बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ विशेषान्तरमाह । यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म तत्तस्यामह्न्येव विदुः । तदा च मध्यंदिनगतः सविताऽतिष्ठत् । अनेन अभिजिन्मुहूर्ते जन्म उक्तं सा च द्वादशी विजया नाम प्रोक्तेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ॥ शंखादयो ये तेषामन्येषां च चित्रतूर्याणां निर्घोषोऽभवत् ॥ ७ ॥ देवा मनव इत्यादीनां कुसुमैः समवाकिरन्निति तृतीयेनान्वयः ॥ ८-११ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो देवप्रार्थनानन्तरम् । ततो यज्ञे गमनोत्तरम् । तेन बलिना (१) । इत्थं जयोरुगायेत्यादिरीत्या । मृतं मृतिः भूः भवनं जनिः मृतं च भूश्च मृतभुवौ न मृतभुवौ यस्य सोऽमृतभूः । यद्वा प्राकृतानामिव न मृता नाशवती भूस्त्वपत्तिर्यस्य 'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' इत्युक्तेः । अविसर्गपाठे चक्रपिशंगेति पाठे ॥ १-२ ॥ ॥ प्रजापतेः कश्यपस्य । वेश्मगतं गृहगम् । स्वरोचिषा स्वांगतेजसा । तदाह—कंठनिविष्टेति । कौस्तुभादीनां सहैवाविर्भूतत्वेनांगत्वमेव हस्तादिवत् ॥ ३ ॥ ॥ तदा वामनाविर्भावसमये । सलिलाशया हृदाः । ऋतव इति बहुत्वेन कृष्णाविर्भावकालवत्सर्वत्तवस्तदा स्वस्वकालीनपुष्पादिरूपगुणान् दर्शयामासुः । द्यौः स्वर्गोऽपि स्वस्वमिन्द्रप्राप्याशया प्रससाद । द्यौरिति तत्स्थगंधर्वादिपरं वा अग्निजिह्वाणां पृथुगुपदेशात् । अन्तरिक्षप्रसादस्तु निर्मलोद्गुणान्वितत्वादिरूपो ज्ञेयः । क्षितिरपि तत्स्थद्विजेतरगवितरनगेतरपरा, द्विजादीनां पृथग्गणनात् । यद्वा—पादस्पर्शनाहं सर्वोत्कृष्टा स्यामिति प्रसादः । नगप्रसादो नैर्मल्येन प्रतीतितदधिष्ठातृदेवा वा ग्राह्याः ॥ ४ ॥ तत्रापि भाद्रशुक्लद्वादश्यामपि । इत्यर्थ इति । श्रोणापदश्रवणक्षपस्त्वस्य श्रुत्या दशितत्वाद्यदिने यन्नक्षत्रमस्ति तदिने तत्रैव चन्द्रस्तिष्ठतीति भावः । तच्च श्रवणक्षप्रथमांशस्याभिजित्त्वम् । आषाढानामुत्तराषाढानां बहुत्वं तारापेक्षम् 'पूर्वाषाढे तथोत्तरे त्रयम्' इति काशीनाथोक्तेः । इत्यर्थ इति । पूर्वश्लोकोक्तं क्रियापदमत्रानेयमिति भावः । अन्यदाधिक्यमाह—किञ्चेति, तस्य । 'दक्षिणः सरलोदारे निपुणे चंदनद्रुमे' इति विश्वः । इत्यर्थ इति । अतीव शोभनसमये भगवानाविर्बभूवेति भावः ॥ ५ ॥ ॥ विशेषान्तरमाधिकांतरम् । तत् जन्म । तस्यां द्वादश्याम् । तदा च तस्मिन्दिने च । अत्र 'मध्यंदिनगतोऽहनि' इति पाठोऽपेक्षितो भाति स्वामिचरणैः । यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म तत्तस्यामह्न्येव विदुरित्यन्वयोक्तेः । विश्वनाथोऽपि अहनि मध्यंदिनगतः सविता यदाऽभूत्तदा जन्मेति शेष इति योजनां कुर्वन्नुक्तमेव पाठमभिप्रेति । दृष्टव्यायं पाठः केषुचित्पुस्तकेषु ॥ ६ ॥ ॥ तुमुलो रोमहर्षोत्पादकः ॥ ७ ॥ ॥ गंधर्वेषु प्रवरा हाहाहूहूप्रभृतयः ॥ ८-११ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

अष्टादशे वामनः सत्कृतो बलिमखं ययौ । वरान्वृण्विति तेनोक्तं श्लोकात्तत्रार्द्धयुगदाः (३२ ॥) ॥

उवाचद्वितयं (२) नन्दवह्नयः (३९ ॥ स्युरननुष्टुभः ॥ १८ ॥ इत्यमिति । इत्थं विरिञ्चेन ब्रह्मणा स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यं प्रभावश्च यस्य सः अमृतभूः मोक्षदाता मृत्युजन्मशून्यो वा भगवानदित्यां प्रादुर्बभूव । चत्वारो भुजाः यस्य सः शङ्खगदाब्जचक्राणि सन्त्यस्येति । अश आद्यच् । तथा पिशङ्गे पाते वाससी यस्य सः । समस्तपाठे स चासौ पिशङ्गवासाश्च । नलिने इव आयते दीर्घे चेक्षणे यस्य सः ॥ १ ॥ ॥ श्यामेति । श्यामश्चासाववदातो निर्मलश्च सः झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुण्डलयोस्त्विषा दीप्या उल्लसन्ती श्रीः शोभा यस्य तादृग् वदनाम्बुजं यस्य सः पुमान् पुरुषविग्रहः श्रीवत्सो रोमचिह्नविशेषो वक्षसि यस्य सः वलयैरङ्गदैश्च सहोल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य सः प्रादुर्बभूवेत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ ॥ मधुव्रतेति । मधुव्रतानां व्रातेन सङ्गेन विघुष्टया नादितया स्वया असाधारणया श्रीमत्या वनमालया विराजितः कण्ठे निविष्टः धृतः कौस्तुभो मणिर्येन सः स्वरोचिषा स्वकान्त्या प्रजापतेः कश्यपस्य वेश्मगतं तमो विनाशयन् अपनुदन् हरिः प्रादुर्बभूवेत्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ ॥ दिश इति । तदा दिशः सलिलानि आशया जनानामन्तःकरणानि च प्रसेदुः प्रसन्नानि निर्मलानि जातानीत्यर्थः । अत एव प्रजाः सर्वे प्राणिनः सदाचाराः प्रहृष्टा जाताः ऋतवः प्रावृडादयः गुणान्विताः पुष्पफलादिस्वगुणयुक्ता जाताः तथा युप्रभृतयः संजहपुर्हर्षयुक्ता बभूवुः । तत्र युप्रभृतीनां लोकानां हर्षस्तत्रत्यानां प्राणिनां हर्षेण समृद्ध्या वा उपचर्यते । अग्निजिह्वाः देवा नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥ ॥ श्रोणायामिति । श्रवणद्वादशी भाद्रपदशुक्लद्वादशीति प्रसिद्धा तत्रापि श्रोणायां श्रवणनक्षत्रस्थे चन्द्रे सतीत्यर्थः । तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशे अभिजिन्नामके नक्षत्रे तच्च श्रुत्या प्रदर्शितम् । 'अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः इति । एवंविशिष्टे मुहूर्ते प्रभुर्भगवान् प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । किं च नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि ताराशब्देनान्याः प्रसिद्धा आद्यपदेन सूर्यादयो ग्रहाश्च ते सर्वे तज्जन्म दक्षिणमुदारं चक्रुः । जन्ममुहूर्ते गुणावहा बभूवुः ॥ ५ ॥ ॥ द्वादश्यामिति । यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म विदुः सा द्वादशी विजया नाम प्रोक्ता । हे नृप ! तदा च स सविता सूर्यो मध्यन्दिनगतः संस्तिष्ठन्

बभूवेति यद्वाऽन्वयः । अहनि मध्यन्दिनगतः सविता यदाऽभूत् तदा जन्मेति शेषः । यस्यां द्वादश्यां जन्म विदुः सा विजया प्रोक्ता इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शङ्खेति तदा शङ्खादयो मृदङ्गादयश्च नेदुः ध्वनुः । तेषां चित्रवादित्राणां चित्रतूर्याणां च तुमुलो महान् निर्घोषः शब्दोऽभवत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रीता इति । प्रीता अप्सरसः अनृत्यन् प्रीताः गन्धर्वप्रवरा जगुः प्रीता मुनि-प्रभृतयो यथायोग्यं तुष्टुवुः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं ब्रह्मणा समीडितो भगवानवततारेत्याह मुनिः—इत्थमिति । इत्थं विरिञ्चेन स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यम् उरुक्रमत्वादिप्रभावश्च यस्य सोऽमृतभूः कर्मायत्तमरणोत्पत्तिरहितः मोक्षप्रदो वा भगवान् अदित्यामाविर्बभूव, कथम्भूतः ? चत्वारो भुजा यस्य शङ्खादयोऽस्य सन्तीति तथा अर्शआदित्वान्मत्वर्थयोऽच्, पिशङ्गे वाससी यस्य नलिनवत् सुन्दरे आयते चेक्षणे नेत्रे यस्य ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्यामश्चासाववदातो निर्मलः झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुण्डलयोः त्विषा उल्लसन्ती श्रीवदनाम्बुजे यस्य श्रीवत्सो वक्षसि यस्य वलयैरङ्गदैश्च सहोल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य ॥ २ ॥ ❀ ❀ मधुव्रतानां भृङ्गानां समूहेन विघुष्टया स्वयाऽसाधारणया श्रीमत्या वनमालया विराजितः विभुः सर्वज्ञः प्रजापतेः कश्यपस्य वेश्मगतं तमः सुकान्त्या विनाशयन्नपनुदन् कण्ठं निविष्टः धृतः कौस्तुभो यस्य सः आविवैभूवेति पूर्वोणान्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तदा दिशः सलिलानि जनानामन्तःकरणानि च प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः प्रजाः प्रसन्नाः ऋतवः प्रावृडादयः गुणान्विताः स्वस्वगुणयुक्ता बभूवुः तथा सुप्रभृतयो नगाः पर्वताश्च यथानुरूपं प्रसेदुः सञ्जहपुः हर्षयुक्ता बभूवुः । तत्राग्निजिह्वा देवाः अग्नेर्जिह्वा शिखा वा ॥ ४ ॥ ❀ ❀ प्रादुर्भावकालमाह—श्रोणायामिति । श्रवणद्वादशी भाद्रपदशुक्लद्वादशीति प्रसिद्धा तस्यामपि श्रोणायां श्रवणक्षेत्रे सति चन्द्र इत्यर्थः । तत्रापि श्रवणप्रथमांशोऽभिजिन्नामके मुहूर्ते मध्यन्दिने तच्च । श्रुत्या दर्शितम् “अभिजिन्नाम-नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” इति एवं विशिष्टमुहूर्ते भगवान् प्रादुर्बभूवेति पूर्वोणान्वयः । किञ्च नक्षत्राण्यश्वि-न्यादीनि ताराः गुरुशुक्रादयः आदिशब्देन चन्द्रसूर्यादयः सर्वे तस्य भगवतो जन्म प्रदक्षिणमुदारं चक्रुः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ द्वादश्यां तस्यां तिथौ अहनि सूर्यो मध्यन्दिनगतो बभूव सा च द्वादशी विजयेति प्रसिद्धाऽभूत्, का ? यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म विदुरिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदा शङ्खादयो मृदङ्गादयश्च नेदुः ध्वनुः तथा विचित्रवादित्रादीनां तुमुलो निर्घोषश्चाऽभवत् ॥ ७ ॥ अप्सरसः प्रीता ननृतुः गन्धर्वश्रेष्ठाः जगुः मुनिप्रभृतयो यथायोग्यं तुष्टुवुर्जगुर्ननृतुः प्रशंसुः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अमृतभूः मुक्ताश्रयो विष्णुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ झषराजो मत्स्यश्रेष्ठः मकरस्तदाकारकुण्डलत्विषा ॥ २ ॥ ❀ ❀ वेश्मतमः गृहान्धकारः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ सलिलाशयाः हृदाः । अग्निजिह्वा देवाः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ श्रोणायां श्रावणे मासि अभिजिति मध्यन्दिने ॥ ५ ॥ ❀ ❀ श्रवणद्वादश्यामतिष्ठत्तदा सा द्वादशी विजया नाम अनेन संज्ञान्तरं विधीयते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शङ्खादयो नेदुरिति शेषः ॥ ७-८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

इत्थमिति त्रिकम् ॥ १-४ ॥ ❀ ❀ श्रोणायामभिजिति नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिजितीयन्वयः ॥ ५-६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अष्टादशे हरिर्भूत्वा वामनो ब्रह्मसूत्रभृत् । बलेर्यज्ञं गतस्तेन वरान् वृण्वति भाषितः ॥ १ ॥

अमृतभूः प्राकृतानामिव न मृता न नाशवती भूरुपत्तिर्यस्य सः “जन्मकर्म च मे दिव्यम्” इत्युक्तेः । शङ्खगदाब्जचक्र इत्यर्शआद्यजन्तम् । अविसर्गपाठे स चासौ पिशङ्गवासाश्च ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्यामश्चासाववदातश्चिन्मयत्वेन शुद्धश्चेति सः झषराजो मकरः वलयैरङ्गदैश्च सह उल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य सः श्रीमत्या वनमालया विराजितः ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ अग्निजिह्वा देवाः नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्प्रादुर्भावसमयमाह—श्रोणायामिति । भाद्रशुक्लद्वादशी श्रवणद्वादशीति प्रसिद्धा तस्यां तत्रापि श्रोणायां श्रवणक्षेत्रे चन्द्रे इत्यर्थः । तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशोऽभिजिति नक्षत्रे तच्च श्रुत्या दर्शितम् “अभिजिन्नाम नक्षत्रम् उपरिष्ठादाषाढायाः श्रवणाया अधस्तात्” इति ज्यौतिषेण च “उत्तराषाढाशेषाद्वात् श्रवणादौ लिप्तिका चतुष्के च । अभिजित्तस्थे खचरे विज्ञेया रोहिणीविद्धा” इति मुहूर्ते स्वजन्मोचितशुभमुहूर्ते इत्यर्थः । यद्वा अभि सर्वतो भावेन

जित् जयो यतस्तस्मिन् मुहूर्ते परमशुभलग्न इत्यर्थः । जयालक्षणमेवाह—सर्वे इति । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ताराशब्देन ताराः ग्रहाः गुरुशुक्रादयः ते आद्या येषां ते सूर्यादयोपि सर्वे तज्जन्म दक्षिणमुदारं चक्रुरिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ अहनि मध्यन्दिनगतः सविता यदाऽभूत्तदा जन्मेति शेषः । यस्यां द्वादश्यां जन्म विदुः सा विजया प्रोक्ता ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शङ्खादयो नेदुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ देवा मनव इत्यादीनां कुसुमैः समवाकिरन्निति तृतीयेनान्वयः ॥ ८-११ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अष्टादशे वामनरूपेणाविर्भूतो हरिः प्राप्तोपनयनो बलियज्ञं गतो बलिना वरान् वृण्वत्युक्तोऽभूदिति वर्णयति—इत्थं विरिञ्चेन स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यं प्रभावश्च यस्य सः हरिः प्रजापतेः वेश्मतमः स्वरोचिषा विनाशयन्नदित्यां प्रादुर्बभूवेति त्रयाणामन्वयः । अमृतभूः अमृतेन नित्यासद्धेन मृत्युजन्मरहितविग्रहेण भवतीति तथा नित्यविग्रहेणैवाविर्भूतत्वात् शङ्खगदा-वज्रचक्राण्यस्य सन्तीति तथा अर्शआदिवेन मत्वर्थीयोऽच् प्रत्ययः ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्यामश्चासाववदातः उज्ज्वलः झषराजनिभयोः कुण्डलयोस्त्वेषा कान्त्या उल्लसन्ती श्रीवदनाम्बुजे यस्य सः श्रीवत्सो वक्षसि यस्य स तथा ॥ २ ॥ ❀ ❀ मधुव्रतव्रातेन भ्रमरसमूहेन विघुष्टया श्रीमत्या वनमालया विराजितः कण्ठनिविष्टः कौस्तुभो यस्य स तथा ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तदा प्रादुर्भावसमये प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः । अग्निजिह्वा देवाः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ प्रादुर्भावसमयमाह—श्रोणायामिति । श्रवणद्वादश्यां श्रवणयुक्तायां भाद्रपदशुक्लद्वादश्यामित्यर्थः । तत्रापि श्रोणायां श्रवणस्थे चन्द्रे इत्यर्थः । तत्रापि श्रवणप्रथमांशेऽभिजिति नक्षत्रे । तच्च श्रुत्या दर्शितम् “अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” इति, एवं विशिष्टे मुहूर्ते प्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । किञ्च नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि तारा गुरुशुक्रादयस्तदाद्यास्सूर्यादयः ते सर्वे तस्य भगवतो जन्म दक्षिणमुदारं चक्रुः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्यां द्वादश्याम् अहनि हरेर्जन्म विदुः तदा च सविता मध्यन्दिनगतोऽतिष्ठत् सा च द्वादशी विजया नाम प्रोक्ता ॥ ६-८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अष्टादशे हरिः प्रादुर्भूतो देवादिसत्कृतः । गतो वामनरूपेण बलिं चेति निरूप्यते ॥ १ ॥

इत्थमुक्तप्रकारेण विरिञ्चेन ब्रह्मणा स्तुतं कर्म जगत्सृष्ट्यादिलक्षणं वीर्यं प्रभावश्चानन्तशक्तित्वादि यस्य सः अमृतभूः मोक्षदाता भगवानदित्यां प्रादुर्बभूव । तं वर्णयति—सार्द्धाभ्याम् । चत्वारो भुजा यस्य सः । शङ्खगदावज्रचक्राणि सन्यस्येति तथा । पिशङ्गे वाससी यस्य सः । नलिनवत्सुन्दरे आयते दीर्घे चेक्षणे यस्य सः ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्यामश्चासाववदातो निर्मलश्च सः । झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुण्डलयोस्त्वेषा दीप्त्या उल्लसन्ती श्रीः शोभा वदनाम्बुजे यस्य सः । पुमान् पुरुष-विग्रहः । श्रीवत्सो रोमचिह्नविशेषो वक्षसि यस्य सः । वलयैरङ्गदैश्च सहोल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य सः ॥ २ ॥ ❀ ❀ मधुव्रतानां भृङ्गाणां व्रातेन सङ्गेन विघुष्टया नादितया स्वया असाधारणया श्रीमत्या वनमालया विराजितः । कण्ठे निविष्टः धृतः कौस्तुभो मणिर्येन सः । स्वरोचिषा स्वकान्त्या प्रजापतेः कश्यपस्य वेश्मगतं तमः विनाशयन् अपनुदन् हरिः प्रादुर्बभूवेति पूर्वैर्णैवान्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तदा दिशः सलिलानि आशया जनानामन्तःकरणानि च प्रसेदुः, प्रसन्नानि निर्मलानि जातानीत्यर्थः । तत्रान्तःकरणमलानि कामक्रोधादीनि । अत एव प्रजाः सर्वे प्राणिनः सदाचाराः प्रहृष्टा जाताः । ऋतवः प्रावृडादयः गुणान्विताः पुष्पफलादिस्वस्वगुणयुक्ता जाताः । ऋतव इति बहुवचनेन न केवलं तत्प्रादुर्भावसमय एवैते गुणाः किन्तु यावत्तस्यावस्थितस्तत्पर्यन्तमिति सूचयति । तथा द्युप्रभृतयः सञ्जहृषुर्हर्षयुक्ता बभूवुः । तत्र द्युप्रभृतिलोकानां हर्षः तत्रत्यानां प्राणिनां हर्षेण समृद्ध्या वा उपचर्यते । अग्निजिह्वाः देवाः । नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्प्रादुर्भावकाल-माह—श्रोणायामिति । श्रवणद्वादशी भाद्रपदशुक्लद्वादशीति प्रसिद्धा तस्यां तत्रापि श्रोणायां श्रवणनक्षत्रस्थे चन्द्रे सतीत्यर्थः । तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशे अभिजिन्नामके नक्षत्रे । तच्च श्रुत्या प्रदर्शितम्—“अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ता-च्छ्रोणायाः” इति । एवं विशिष्टे मुहूर्ते प्रभुर्भगवान् प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । किञ्च नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि, ताराशब्देनान्याः प्रसिद्धाः, आद्यपदेन सूर्यादयो ग्रहाश्च, ते सर्वे तज्जन्म दक्षिणमुदारं चक्रुः । जन्ममुहूर्ते गुणावहा बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र विशेषान्तरमाह—यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म विदुः सा द्वादशी विजया नाम प्रोक्तेत्यन्वयः । तदप्यभिजिन्मुहूर्तं कस्मिन्स-मयेऽभूदित्यपेक्षायामाह—हे नृप, यदा च सविता सूर्यो मध्यन्दिनगतः सन् अतिष्ठद्बभूवेति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदा शङ्खादयो मृदङ्गादयश्च नेदुः ध्वनुः । तेषां चित्रवादित्राणां तूराणां च तुमुलो महान् निर्घोषः शब्दोऽभवत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अप्सरसः प्रीता अनृत्यन् । गन्धर्वश्रेष्ठा जगुः । मुनिप्रभृतयो यथायोग्यं तुष्टुवुर्जगुः प्रशंसन्नुर्नृतुश्च । एवं गायन्तो नृत्यन्तश्च प्रमुदिताः सन्तोऽदित्या आश्रमपदं कुसुमैरवाकिरन्त्येति त्रयाणामन्वयः ॥ ८-१० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

अष्टादशे ततो भूत्वा सत्कृतो वामनोऽखिलैः । उक्तो यज्ञं गतस्तेन वरान् सत्कृत्य वृण्वति ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मणा समीडितो भगवानवततारेत्याह मुनिः । इत्थमिति । इत्थं विरिञ्चेन ब्रह्मणा, स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यं प्रभावश्च यस्य सः, अमृतभूः कर्मायत्तमरणोत्पत्तिरहितः, वा मोक्षदः भगवान्, अदित्यां प्रादुर्बभूव । तं विशनिष्टि सार्द्धद्वाभ्याम् । चत्वारो भुजा यस्य सः, शङ्खश्च गदा च अब्जं च चक्रं च तान्यस्य सन्तीति तथोक्तः, अर्शआदित्वान्म-त्त्वर्थीयोऽच् । पिशङ्गे पीतवर्णे वाससी यस्य सः, नलिनवत्कमलवत् सुन्दरे आयते आकर्णविश्रान्ते ईक्षणे नेत्रे यस्य सः ॥ १ ॥ श्यामेति । श्यामश्चासाववदातश्च, कृष्णवर्णत्वेऽपि त्विषोऽञ्जल इत्यर्थः । झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुण्डलयोर्या त्विट् तस्या उल्लसन्ती श्रीर्वदनाम्बुजे यस्य सः, पुमान् परः पुरुषः पुरुषाकृतिर्वा, श्रीवत्सो श्रीवत्ससंज्ञरोमावर्त्तो वक्षसि दक्षिणस्तनान्तिके यस्य सः, वलयैरङ्गदैश्च सह उल्लसन्ति किरीटं मुकुटं च काञ्चीगुणो मेखला सरश्च चारु नूपुरे शोभमानमञ्जीरौ च यस्य सः ॥ २ ॥ ❀ ❀ मधुव्रतेति । मधुव्रतानां भ्रमराणां व्रातः समूहस्तेन विघुष्टा नादिता तथा, स्वया स्वस्यै-वासाधारणया, श्रीवनमालया श्रीमत्या वनमालया विराजितः, हरिः स्वाश्रितात्तिहर्त्ता, विभुरिति पाठे सर्वज्ञः, प्रजापतेः कश्यपस्य, वेश्मन्तः गृहगतध्वान्तं स्वरोचिषाऽऽत्मीयकान्त्या, विनाशयन्नपनुदन्, कण्ठे निविष्टो धृतः कौस्तुभो येन सः एवंभूत आविर्बभूवेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दिश इति । तदा दिशः प्रसेदुः, सलिलाशयाः हृदाश्च, प्रसेदुः । प्रजाः प्रहृष्टाः, ऋतवः प्रावृडादयः, गुणान्विताः स्वस्वगुणयुक्ताः बभूवुः । द्यौः, अन्तरिक्षं, क्षितिर्भूमिः, अग्निजिह्वा देवाः, गावो धेनवः, द्विजा ब्राह्मणाः, नगाः पर्वताश्च, संजहृषुः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तत्प्रादुर्भावसमयमाह । श्रोणायामिति । श्रवणद्वादशी भाद्रपद-शुक्लद्वादशीति प्रसिद्धा तस्यां, तत्रापि श्रोणायां श्रवणनक्षत्रस्थे चन्द्रे इत्यर्थः । तत्रापि अभिजिति श्रवणस्य प्रथमांशेऽभिजिन्नामके मुहूर्त्ते, तन्मुहूर्त्तं श्रुत्या दर्शितं, 'अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः' इति एवंविशिष्टे मुहूर्त्ते भगवान् प्रादुर्बभूवेति पूर्वोक्तान्वयः । किं च । नक्षत्राणि ताराश्च आद्या येषां ते, तत्र नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि, तारा गुरुशुक्रादितारकाः, आदिशब्देन चन्द्रसूर्यादयः, सर्वे तज्जन्म भगवज्जन्मक्षणं, दक्षिणमुदारं, चक्रुः । भगवज्जन्ममुहूर्त्ते बहवः शुभा गुणा बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ द्वादश्यामिति । यस्यां द्वादश्यां द्वादशीतिथौ, हरेः जन्म विदुः, यस्यां, हे नृप, सविता मध्यंदिनगतः, अतिष्ठत् । सा द्वादशी विजया नाम विजयेति नाम्ना प्रोक्ता, अस्ति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शङ्खेति । तदा शङ्खाश्च दुन्दुभ्यश्च ते, तथा मृदङ्गाश्च पणवाश्च आनकाश्च ते, नेदुर्ध्वनुः । तथा चित्राणि यानि वादित्राणि तूर्याणि च तेषां निर्घोषश्च, तुमुलः संकुलः, अभवत् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रीता इति । प्रीताः अप्सरसश्च अनृत्तन, गन्धर्वप्रवराः जगुः, देवाः मुनयः, मनवः, पितरः, अग्नयः, तुष्टुवुः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

वामन भगवान्का प्रकट होकर राजा बलिकी यज्ञशालामें पधारना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! इस प्रकार जब ब्रह्माजीने भगवान्की शक्ति और लीलाकी स्तुति की, तब जन्म—मृत्युरहित भगवान् अदितिके सामने प्रकट हुए । भगवान्के चार भुजाएँ थीं, उनमें वे शङ्ख, गदा, कमल और चक्र धारण किये हुए थे । कमलके समान कोमल और बड़े-बड़े नेत्र थे । पीताम्बर शोभायमान हो रहा था ॥ १ ॥ ❀ ❀ विशुद्ध श्याम-वर्णका शरीर था । मकराकृति कुण्डलोंकी कान्तिसे मुख-कमलकी शोभा और भी उल्लसित हो रही थी । वक्षःस्थलपर श्रीवत्सका चिह्न, हाथोंमें कंगन और भुजाओंमें बाजूबंद, सिरपर किरीट, कमरमें करधनीकी लड़ियाँ और चरणोंमें सुन्दर नूपुर जगमगा रहे थे ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवान् गलेमें अपनी स्वरूपभूत वनमाला धारण किये हुए थे, जिसके चारों ओर झुंड-के-झुंड भौरे गुंजार कर रहे थे । उनके कण्ठमें कौस्तुभमणि सुशोभित थी । भगवान्की अङ्गकान्तिसे प्रजापति कश्यपजीके घरका अन्धकार नष्ट हो गया ॥ ३ ॥ ❀ ❀ उस समय दिशाएँ निर्मल हो गयीं । नदी और सरोवरोंका जल स्वच्छ हो गया । प्रजाके हृदयमें आनन्दकी बाढ़ आ गयी । सब ऋतुएँ एक साथ अपना-अपना गुण प्रकट करने लगीं । स्वर्गलोक, अन्तरिक्ष, पृथ्वी, देवता, गौ, द्विज और पर्वत-इन सबके हृदयमें हर्षका सञ्चार हो गया ॥ ४ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! जिस समय भगवान्ने जन्म ग्रहण किया उस समय चन्द्रमा श्रवण नक्षत्रपर थे । भाद्रपद मासके शुक्लपक्षकी श्रवणनक्षत्रवाली द्वादशी थी । अभिजित् मुहूर्त्तमें भगवान्का जन्म हुआ था । सभी नक्षत्र और तारे भगवान्के जन्मको मङ्गलमय सूचित कर रहे थे ॥ ५ ॥ परीक्षित् ! जिस तिथिमें भगवान्का जन्म हुआ था, उसे 'विजया द्वादशी' कहते हैं । जन्मके समय सूर्य आकाशके

मध्यभागमें स्थित थे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भगवान्के अवतारके समय, शङ्ख, ढोल, मृदङ्ग, डफ और नगाड़े आदि बाजे बजने लगे । इन तरह-तरह के बाजों और तुरहियोंकी तुमुल ध्वनि होने लगी ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अप्सराएँ प्रसन्न होकर नाचने लगीं । श्रेष्ठ गन्धर्व गाने लगे । मुनि, देवता, मनु, पितर और अग्नि स्तुति करने लगे ॥ ८ ॥

सिद्धविद्याधरगणाः सकिंपुरुषकिन्नराः । चारणा यक्षरक्षांसि सुपर्णा भुजगोत्तमाः ॥ ९ ॥
गायन्तोऽतिप्रशंसन्तो नृत्यन्तो विबुधानुगाः । अदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥ १० ॥

दृष्ट्वादितिस्तं निजगर्भसम्भवं परं पुमांसं मुदमाप विस्मिता ।
गृहीतदेहं निजयोगमायया प्रजापतिश्चाह जयेति विस्मितः ॥ ११ ॥
यत् तद् वपुर्भातिविभूषणायुधैरव्यक्तचिद् व्यक्तमधारयद्हरिः ।
बभूव तेनैव स वामनो वटुः संपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः ॥ १२ ॥

तं वटुं वामनं दृष्ट्वा मोदमाना महर्षयः । कर्माणि कारयामासुः पुरस्कृत्य प्रजापतिम् ॥ १३ ॥
तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताब्रवीत् । बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात् ॥ १४ ॥
ददौ कृष्णाजिनं भूमिर्दण्डं सोमो वनस्पतिः । कौपीनाच्छादनं माता द्यौश्छत्रं जगतः पतेः ॥ १५ ॥
कमण्डलुं वेदगर्भः कुशान्सप्तर्षयो ददुः । अक्षमालां महाराज सरस्वत्यव्ययात्मनः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सकिंपुरुषकिन्नराः सिद्धविद्याधरगणाः चारणाः यक्षरक्षांसि सुपर्णाः भुजगोत्तमाः विबुधानुगाः गायन्तः अतिप्रशंसन्तः नृत्यन्तः अदित्याः आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ अदितिः तं परं पुमांसं निजयोगमायया गृहीतदेहं निजगर्भसंभवं दृष्ट्वा विस्मिता मुदम् आप च प्रजापतिः विस्मितः ‘जय’ इति आह ॥ ११ ॥ तत् अव्यक्तचित् हरिः भातिविभूषणायुधैः व्यक्तं यत् वपुः आधारयत् तेन एव यथा नटः दिव्यगतिः सः संपश्यतोः वामनः वटुः बभूव ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तं वटुं वामनं दृष्ट्वा मोदमानाः महर्षयः प्रजापतिं पुरस्कृत्य कर्माणि कारयामासुः ॥ १३ ॥ तस्य उपनीयमानस्य सविता सावित्रीम् अब्रवीत् बृहस्पतिः ब्रह्मसूत्रम् अददात् कश्यपः मेखलाम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भूमिः जगतः पतेः कृष्णाजिनं वनस्पतिः सोमः दण्डं माता कौपीनाच्छादनं द्यौः छत्रम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ महाराज वेदगर्भः अव्ययात्मनः कमण्डलुं सप्तर्षयः कुशान् ददुः सरस्वती अक्षमालाम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विस्मयांतरमाह । यत्तदिति । यत्तद्वपुर्हरिरधारयत्प्रकटितवांस्तेनैव वपुषा मातापित्रोः संपश्यतोरेव वामनो वटुर्बभूव । दिव्यगतिरद्भुतचेष्टितः । स्वयं कथंभूतः ? अव्यक्तचिद्रूपः । कथमधारयत्—भातिर्दीप्तिर्विभूषणानि चायुधानि च तैर्व्यक्तं यथा भवति तथा ॥ १२ ॥ ❀ ❀ कर्माणि जातकर्मादीनि ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ वनस्पतिर्वनानां पतिः सोमः ॥ १५-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

व्यक्तं सहजातत्वात्तैर्दीप्याद्यैरीशोऽयं नान्यत्र भूषणायुधादीनां सहजत्वमेति प्रकटितम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ वटुं बालम् ‘बटू स्तो बालवर्णिनौ’ इति धरणिः । प्रजापतिं ब्रह्माणं कश्यपं वा ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्य वामनवटोः । उपनीय-मानस्योपनयनक्रियां प्राप्तस्य । ब्रह्मसूत्रमुपवीतम् । मेखलां प्रवरग्रंथियुतां मौज्जीं कांचीम् ‘मेखला खड्गबंधे स्यात् कांचीशैल-नितंबयोः’ इति मेदिनी ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कौपीनं गुह्यप्रदेश आच्छाद्यतेऽनेनेति कौपीनाच्छादनं चीरम् ‘कौपीनं स्याद-

१. प्राचीने पाठे ‘यत्तद्वपुर्भाति...’ अस्माच्छ्लोकात्पूर्वमेकः श्लोकोऽधिकः, सोऽयम्—‘जय जय जगदादेरादिमध्यान्तविष्णो सकलभुवन-सृष्टिवाणसंहारहेतो । परमपुरुष पद्म...काराय कस्त्वं कनककमलनेत्रानन्त भोगोन्द्रशायिन् ॥’

कार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः' इति मेदिनी । यद्वा—कौपीनं चाच्छादनमसंभार्यं वस्त्रं चेति कौपीनाच्छादनं वस्त्रद्वयमित्यर्थः ।
द्यौः तदभिमानिनी देवता ॥ १५ ॥ * * वेदगर्भो ब्रह्मा । अक्षमाला जपमाला । 'आदिक्षांताक्षरमिता जपमालाक्ष-
मालिका' इति मंत्रकोशात् ॥ १६ ॥

अन्विताथं प्रकाशिका

सिद्धेति । सिद्धादयस्तद्वदुत्थितानुषङ्गः ॥ ९ ॥ * * गायन्त इति । विबुधानुगाः गायन्तः अतिप्रशंसन्तो
नृत्यन्तश्च प्रमुदिताः सन्तोऽदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥ १० ॥ * * हृष्टेति । अदितिसं परं पुमांसं
पुरुषोत्तमं निजयोगमायया स्वाचिन्त्यशक्त्या गृहीतः देहो दिव्यविग्रहो येन तं निजगर्भसंभूतं हृष्टा विस्मिता सती मुदमाप ।
प्रजापतिः कश्यपश्च तं हृष्टा विस्मितः सन् जयेत्याह स्म ॥ ११ ॥ * * यदिति । अव्यक्तचिद्रूपः हरिः भातिर्दीप्तिः
विभूषणानि चायुधानि च तैर्व्यक्तं यत्तद्वपुः आधारयत् प्रकटिवांस्तेनैव वपुषा मातापित्रोः संपश्यतोरेव वामनो ह्रस्वाङ्गो बटुर्बा-
ह्मणो बभूव । यथा दिव्यगतिरिद्रुतकौशलः नटस्तथेति । यद्वा । विभूषणायुधैः सह यद्वपुः भाति वर्तमाननिर्देशेन वपुषो नित्यत्वम् ।
यत् अव्यक्तचिदस्वरूपं च तदेव व्यक्तं कृपया व्यक्तीकृतमधारयत् ॥ १२ ॥ * * तमिति । तं भगवन्तं वामनं बटुं हृष्टा
मोदमानाः संहृष्यन्तः महर्षयः प्रजापतिं कश्यपं पुरस्कृत्य कर्माणि जातकर्मादीनि कारयामासुः ॥ १३ ॥ * * तस्येति ।
तस्य वामनस्योपनीयमानस्योपनयनेन संस्क्रियमाणस्य सविता सूर्यः सावित्रीमब्रवीत् उपदिष्टवान् । बृहस्पत्यादयश्च ब्रह्मसूत्रादीनि
ददुः । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं मेखलां कटिसूत्रम् ॥ १४ ॥ * * ददाविति । ददावित्यादौ त्रिकेऽन्वयः स्पष्टः । कृष्णाजिनं
मृगचर्म भूमिस्तदभिमानिनी देवता वनस्पतिर्वनानां वृक्षाणां पतिः सोमश्चन्द्रः कौपीनं तदाच्छादनं च माता अदितिः द्यौस्तदभि-
मानिनी देवता जगतः पतेः पालकस्य वामनस्य ॥ १५ ॥ * * कमण्डलुमिति । वेदगर्भो ब्रह्मा हे महाराज ! अव्य-
यात्मनः अपक्षयादिरहितस्वरूपस्य ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

अदित्याश्रमं कुसुमैरवाकिरंश्च ॥ ९-१० ॥ * * तं परमपुरुषं निजगर्भसंभूतं हृष्टाऽदितिर्विस्मिता सती
नितरां मुदमवाप तथा प्रजापतिः कश्यपश्च निजयोगमायया सहजशक्तिः योगयुक्तसङ्कल्परूपज्ञानेन यद्वा योग एव माया
तया आश्चर्यरूपशक्तियोगेनेत्यर्थः । गृहीतो देहो दिव्यविग्रहो येन तं हृष्टा प्रजापतिर्ब्रह्मा जयेत्याह ॥ ११ ॥ * *
विस्मयान्तरमाह—यत्तदिति । विभूषणैः कौस्तुभादिभिरायुधैः शङ्खचक्रादिभिश्च युक्तमिति शेषः । एवम्भूतं यद्वपुः स्वासाधारणत्वेन
प्रकाशते नित्यविभूत्यादौ, तद्वपुरादावव्यक्तचिद्रूपः प्रकृतिपुरुषशरीरको भगवान् आधारयदाविश्चकार ततस्तेनैव वपुषा पित्रोः
संपश्यतोः सतोः स भगवान् दिव्यगतिरनितरसाधारणचेष्टो वामनो बटुर्बभूव । बटुसंनिवेशाद्वामनशब्दवाच्यो बभूव यथा नटः
पूर्वपूर्वेषां विहाय वेषान्तरमुपादत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥ * * तं भगवन्तं वामनशब्दवाच्यं बटुसंनिवेशं हृष्टा महर्षयः
संहृष्टास्सन्तः प्रजापतिं कश्यपं पुरस्कृत्य कर्माणि जातकर्मादीनि कारयामासुः ॥ १३ ॥ * * तस्य वामनस्योपनीयमानस्य
उपनयनेन संस्क्रियमाणस्य सविता सावित्रीमुपदिष्टवान् बृहस्पत्यादयो ब्रह्मसूत्रादीनि ददुः ॥ १४ ॥ * * तत्र भूमि-
भूम्यधिष्ठात्री देवता वनस्पतिः सोमश्चन्द्रः द्यौस्तदभिमानिनी देवता ॥ १५ ॥ * * हे महाराज ! अव्ययात्मनः अपक्षयादि-
रहितस्वरूपस्य सरस्वती अक्षमालामदात् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मुपर्णाः भुजगोत्तमाश्च ॥ ९-११ ॥ * * यत्स्वभावतो व्यक्तवदव्यक्तमेव तद्वपुर्नुकम्पया विभूषणायुधैर्व्यक्तं
भाति हरिस्तादृशं वपुरधारयत् यद्वपुर्व्यक्तवद्भाति हरिस्तद्वपुर्विभूषणायुधैर्व्यक्तमधारयदिति वा । स एव दिव्यगतिरभि-
भूतज्ञानो हरिस्तेन विभूषणायुधविशिष्टेन रूपेण पित्रोः सम्पश्यतोः सतोर्बामनो बटुर्बभूवेत्यन्वयः । मूलरूपावताररूपयोर-
भेदज्ञापनायैवमुच्यते यथा नट इति तदभिप्रायेण ॥ १२-१६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विभूषणायुधैः सह यद्वपुर्भाति वर्तमाननिर्देशेन वपुषो नित्यत्वं व्यञ्जितं किञ्च यत् अव्यक्तं च चित्स्वरूपत्वं तदेव
व्यक्तं कृपयैव व्यक्तीकृतम् आधारयत् नत्वभूतचरमेव तज्जग्राहेत्यर्थः । पित्रोः सुखार्थमिति भावः, तेनैव नतु मायिकेन केनचि-
दित्यर्थः । दिव्या दुर्गमाः या गतयश्चेष्टा यस्य तथाभूतो महायोगेश्वरो नटः सहि स्वस्वरूपतः पृथग्भूतं स्वरूपं कुर्वन्नप्यपृथग्भूतमेव
करोति तथैव हरिस्तेन चिन्मयवपुषैव वामनो वामनवपुर्बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * * कर्माणि चूडोपनयनादीनि ॥ १३-१६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

गृहीतदेहमाविष्कृतविग्रहम् ॥ ९-११ ॥ ❀ ❀ दिव्या देवयानरूपा गतिर्यस्य सः अर्चिरादिमार्गगम्य इत्यर्थः । अव्यक्तचित् दुर्दर्शचित्स्वरूपो हरिः भातिर्दीप्तिः विभूषणानि कौस्तुभादीनि आयुधानि चक्रादीनि तैरुपलक्षितं यत् व्यक्तं स्फुटं शास्त्रप्रसिद्धमित्यर्थः । तद्वपुरधारयत् प्रकटितवान् तेनैव वपुषा अदितिकश्यपयोः सम्पश्यतोः वामनो बटुः बभूव यथा नटः स्वेनैव रूपेण रूपान्तरं प्रकटयति तद्वदित्यर्थः । यद्वपुर्विभूषणायुधैरुपलक्षितं भाति शास्त्रे इति शेषः । तद्व्यक्तं स्फुटमधारयदिति वान्वयः, अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ प्रजापतिं कश्यपं कर्माणि जातकर्मादीनि ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ वनानां पतिः वनस्पतिः सोमः ॥ १५-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

आदितिसं परं पुमांसं पुरुषोत्तमं निजयोगमायया स्वाचिन्त्यशक्त्या गृहीतो देहो दिव्यविग्रहो येन तं निजगर्भसम्भूतं दृष्ट्वा विस्मिता सती मुदमाप । प्रजापतिः कश्यपश्च तं दृष्ट्वा विस्मितः सन् जयेत्याहेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विस्मयान्तरमाह—यत्तद्वपुर्हरिधारयत् प्रकटितवांस्तेनैव वपुषा मातापित्रोः सम्पश्यतोरेव वामनो ह्रस्वाङ्गो बटुर्ब्राह्मणो बभूवेत्यन्वयः । स्वयं कथम्भूतः ? अव्यक्तचिद्रूपः । कथमधारयत् ? भातिर्दीप्तिः विभूषणानि च आयुधानि च तैर्व्यक्तं यथा भवति तथेति । रूपान्तरधारणे दृष्टान्तमाह—यथा नट इति । तत्र सामर्थ्यमाह—दिव्यगतिरिति, अद्भुतप्रभाव इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तं भगवन्तं वामनं बटुं दृष्ट्वा मोदमानाः संहृष्टा महर्षयः प्रजापतिं कश्यपं पुरस्कृत्य कर्माणि जातकर्मादीनि कारयामासुः ॥ १३ ॥ तस्य वामनस्योपनीयमानस्योपनयनेन संस्क्रियमाणस्य सविता सूर्यः सावित्रीमन्त्रवीत् उपदिष्टवान् । बृहस्पत्यादयश्च ब्रह्मसूत्रादीनि ददुः । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतम् । मेखलां कटिसूत्रम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कृष्णाजिनं मृगचर्म, भूमिस्तदभिमानिनी देवता । वनस्पतिर्वनानां वृक्षाणां पतिः सोमश्चन्द्रः । कौपीनं तदाच्छादनं च माता अदितिः । द्यौस्तदभिमानिनी देवता । जगतः पतेः पालकस्य वामनस्य ॥ १५ ॥ ❀ ❀ वेदगर्भो ब्रह्मा । हे महाराज ! अव्ययात्मनः अपक्षयादिरहितस्वरूपस्य ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सिद्धेति । गायन्त इति । किंपुरुषाश्च किन्नराश्च तैः सह वर्तमानाः सकिंपुरुषकिन्नराः, सिद्धाश्च विद्याधराश्च तेषां गणाः, चारणाश्च, यक्षाश्च रक्षांसि च तानि, सुपर्णाश्च भुजगोत्तमाश्च ते, विबुधानुगाः, गायन्तः अतिप्रशंसन्तः, नृत्यन्तः सन्तः, आदित्या आश्रमपदं कुसुमैः, समवाकिरन् ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ दृष्टेति । तं परं पुमांसं निजगर्भसंभवं, दृष्ट्वा अदितिः विस्मिता सती, मुदम् आप । तथा प्रजापतिः कश्यपश्च निजयोगमायया स्वसहजशक्तियोगयुक्तसंकल्परूपज्ञानेन, गृहीतो देहो दिव्यविग्रहो येन तं, तं दृष्ट्वा, विस्मितो विस्मययुक्तः सन्, जय इति आह ॥ ११ ॥ ❀ ❀ विस्मयान्तरमाह । यत्तदिति । भातिर्दीप्तिश्च विभूषणानि कौस्तुभादीनि चायुधानि शङ्खचक्रादीनि च तैः, युक्तिमिति शेषः । न व्यक्तं चिदसाधारणैश्वर्यं येषां तेऽव्यक्तचितो महामुक्तास्तेषामेव, व्यक्तं तैरेव निरीक्षणीयमित्यर्थः । तद्वधिकातिशयैश्वर्यवदित्यर्थः । यत् वपुः, हरिः आदौ आधारयददर्शयदित्यर्थः । दिव्यगतिः स हरिः नटः यथा, तथा सम्पश्यतोः मातापित्रोर्विलोकयतोः सतोरेव, तेन वपुषा एव वामनः बटुः, बभूव । नटो यथा पूर्ववेषं विहाय वेषान्तरमुपादत्ते तद्वदयमपि पूर्वरूपमचलुविषयं कृत्वा बटुवामनरूपं नयनगोचरमकरोदित्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तमिति । तं भगवन्तं वामनं वामनशब्दवाच्यं, बटुं बटुसन्निवेशं, दृष्ट्वा मोदमानाः महर्षयः, महर्षयो हृष्टाः सन्त इत्यर्थः । प्रजापतिं कश्यपं, पुरस्कृत्य कर्माणि जातकर्मादीनि, कारयामासुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्येति । तस्य वामनस्य, उपनीयमानस्य उपनयनकर्मणा संस्क्रियमाणस्य सतः सविता गायत्रीमन्त्रवर्णनीयः स्वयं सूर्यः, सावित्री गायत्रीमन्त्रं, अत्रवीदुपदिष्टवान् । बृहस्पतिः स्वयं देवपुरोहितो गोष्पतिः, ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं, अदात् । कश्यपः मेखलां मौजीं, अदात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ददाविति । भूमिः, कृष्णाजिनं, ददौ । वनस्पतिर्वनानां पतिः, सोमश्चन्द्रः, दण्डं, ददौ । माता अदितिः, कौपीनाच्छादनं, ददौ । द्यौः जगतः पतेः छत्रं, ददौ ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कमण्डलुमिति । हे महाराज अव्ययात्मनः व्ययादिरहितस्वरूपस्य हरेः, वेदगर्भो ब्रह्मा, कमण्डलुं, ददौ । सप्तर्षयः कुशान्, ददुः । सरस्वती अक्षमालां, ददौ ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

सिद्ध, विद्याधर, किंपुरुष, किन्नर, चारण, यक्ष, राक्षस, पक्षी, मुख्य-मुख्य नागगण और देवताओंके अनुचर नाचने-गाने तथा भूरि-भूरि प्रशंसा करने लगे तथा उन लोगोंने अदितिके आश्रमको पुष्पोंकी वर्षासे ढक दिया ॥ ९-१० ॥

जब अदितिने अपने गर्भसे प्रकट हुए परम पुरुष परमात्माको देखा, तो वह अत्यन्त आश्चर्यचकित और परमानन्दित हो गयी । प्रजापति कश्यपजी भी भगवान्‌को अपनी योगमायासे शरीर धारण किये हुए देख विस्मित हो गये और कहने लगे 'जय हो ! जय हो' ॥ ११ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! भगवान्‌ स्वयं अव्यक्त एवं चित्स्वरूप हैं । उन्होंने जो परम कान्तिमय आभूषण एवं आयुधोंसे युक्त वह शरीर ग्रहण किया था, उसी शरीरसे कश्यप और अदितिके देखते-देखते वामन ब्रह्मचारीका रूप धारण कर लिया—ठीक वैसे ही, जैसे नट अपना वेष बदल ले । क्यों न हो, भगवान्‌की लीला तो अद्भुत है ही ॥ १२ ॥ ❀ ❀ भगवान्‌को वामन ब्रह्मचारीके रूपमें देखकर महर्षियोंको बड़ा आनन्द हुआ । उन लोगोंने कश्यप प्रजापतिको आगे करके उनके जातकर्म आदि संस्कार करवाये ॥ १३ ॥ ❀ ❀ जब उनका उपनयन-संस्कार होने लगा, तब गायत्रीके अधिष्ठाता-देवता स्वयं सविताने उन्हें गायत्रीका उपदेश किया । देवगुरु बृहस्पतिजीने यज्ञोपवीत और कश्यपने मेखला दी ॥ १४ ॥ पृथ्वीने कृष्णमृगका चर्म, वनके स्वामी चन्द्रमाने दण्ड, माता अदितिने कौपीन और कटिवस्त्र एवं आकाशके अभिमानी देवताने वामन-वेषधारी भगवान्‌को छत्र दिया ॥ १५ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! अविनाशी प्रभुको ब्रह्माजीने कमण्डलु, सप्तर्षियोंने कुश और सरस्वतीने रुद्राक्षकी माला समर्पित की ॥ १६ ॥

तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकामदात् । भिक्षां भगवती साक्षादुमादादम्बिका सती ॥ १७ ॥
स ब्रह्मवर्चसेनैवं सभां संभावितो बटुः । ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टामत्यरोचत मारिषः ॥ १८ ॥
समिद्धमाहितं वह्निं कृत्वा परिसमूहनम् । परिस्तीर्य समभ्यर्च्य समिद्धिरजुहोद् द्विजः ॥ १९ ॥

श्रुत्वाश्वमेधैर्यजमानमूर्जितं बलिं भृगूणामुपकल्पितैस्ततः ।
जगाम तत्राखिलसारसंभृतो भारेण गां सन्नमयन्पदे पदे ॥ २० ॥
तं नर्मदायास्तट उत्तरे बलेर्य ऋत्विजस्ते भृगुकच्छसंज्ञके ।
प्रवर्तयन्तो भृगवः क्रतूत्तमं व्यचक्षतारादुदितं यथा रविम् ॥ २१ ॥
त ऋत्विजो यजमानः सदस्या हतत्विषो वामनतेजसा नृप ।
सूर्यः किलायात्युत वा विभावसुः सनत्कुमारोऽथ दिदक्षया क्रतोः ॥ २२ ॥
इत्थं सशिष्येषु भृगुष्वनेकधा वितर्क्यमाणो भगवान्स वामनः ।
छत्रं सदण्डं सजलं कमण्डलुं विवेश विभ्रद्वयमेधवाटम् ॥ २३ ॥

मौञ्ज्या मेखलया वीतमुपवीताजिनोत्तरम् । जटिलं वामनं विप्रं मायामाणवकं हरिम् ॥ २४ ॥
प्रविष्टं वीक्ष्य भृगवः सशिष्यास्ते सहाग्निभिः । प्रत्यगृह्णन्समुत्थाय संक्षिप्तास्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति उपनीताय तस्मै यक्षराट् पात्रिकाम् अदात् साक्षात् भगवती अम्बिका उमा सती भिक्षाम् अदात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं संभावितः सः मारिषः बटुः ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टां सभाम् अत्यरोचत ॥ १८ ॥ द्विजः आहितं समिद्धं वह्निं परिसमूहनं कृत्वा परिस्तीर्य समभ्यर्च्य समिद्धिः अजुहोत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ भृगूणाम् उपकल्पितैः अश्वमेधैः यजमानं बलिम् ऊर्जितं श्रुत्वा अखिलसारसंभृतः भारेण पदे पदे गां सन्नमयन् तत्र जगाम ॥ २० ॥ ❀ ❀ नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छसंज्ञके क्रतूत्तमं प्रवर्तयन्तः ये बलेः ऋत्विजः भृगवः ते तं यथा आरात् उदितं रविं व्यचक्षत ॥ २१ ॥ नृप यजमानः सः ऋत्विजः सदस्याः वामनतेजसा हतत्विषः क्रतोः दिदक्षया सूर्यः किल आयाति उत वा विभावसुः अथवा सनत्कुमारः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सशिष्येषु भृगुषु इत्थम् अनेकधा वितर्क्यमाणः छत्रं सदण्डं सजलं कमण्डलुं विभ्रत् सः भगवान् वामनः ह्यमेधवाटं विवेश ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मौञ्ज्या मेखलया वीतम् उपवीताजिनोत्तरं जटिलं मायामाणवकं वामनं विप्रं हरिम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ प्रविष्टं वीक्ष्य तस्य तेजसा संक्षिप्ताः सशिष्याः ते भृगवः अग्निभिः सह समुत्थाय प्रत्यगृह्णन् ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

पात्रिकां भिक्षापात्रीम् ॥ १७ ॥ * * स एवं संभावितो मारिवः श्रेष्ठो बटुर्ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टां तां
सभामतिक्रम्यारोचत ॥ १८-१९ ॥ * * यदर्थं बटुर्बभूव तदाह श्रुत्वेत्यादि यावत्समाप्ति । यजंतम् । भृगूणां भृगुभिः ।
उपकल्पितैः प्रवर्तितैः । अखिलेन सारेण बलेन संभृतः संपूर्णः ॥ २० ॥ * * नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छसंज्ञके क्षेत्रे
क्रतूत्तमं प्रवर्तयन्तो ये बलेऋत्विजो भृगवस्ते तं व्यचक्षतापश्यन् । आरात्समीप एवोदितं रविमिव ॥ २१ ॥ * *
तम् ऋत्विगादयः सूर्यः किलेत्येवमादि व्यतर्कयन्निति शेषः ॥ २२ ॥ * * ह्यमेधवाटमश्वमेधमंडपं विवेश ॥ २३ ॥
उपवीताजिनमुपवीतवद्भृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य तम् ॥ २४ ॥ * * संक्षिप्ता अभिभूताः संतः ॥ २५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यक्षराट् कुबेरः । उमेति । 'उमा सख्यविशेषः स्याद्विमालयसुताऽपि च' इति हट्टः । इति सत्यरूपार्थान्तरवारणाय
आह—अम्बिकेति । मातृवारणायाह—सती दक्षात्मजेति ॥ १७ ॥ * * संभावितः पूज्यः ॥ १८ ॥ * * परि-
समूहनं कुशैर्भूमिसमूहनं कृत्वा आहितं स्थापितम् वह्निं परिस्तीर्य आग्नेयादीशानांतं ब्रह्मणोन्निर्यतमित्याद्युक्तिरीत्या परिस्तरणं
विधाय समिद्धिः प्रादेशमितसमिद्धयेण समभ्यर्च्य अजुहोत् । शेषहोममकरोत् ॥ १९ ॥ * * ततः कश्यपाश्रमात्तत्र
जगाम यत्र बलिर्यागमकरोदिति ॥ २० ॥ * * उत्तरे तटे परपारे । तं वामनम् ॥ २१ ॥ * * विभावसुरग्निः
'विभावसुः पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' इति मेदिनी ॥ २२ ॥ * * सशिष्यैर्भृगुभिरित्यर्थाः । 'छत्रं सदंडम्' इति पाठस्तु
प्राचीनः । ह्यमेधशालाम् ॥ २३ ॥ * * भायया माणवकं बालम् 'माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे तथा' इति मेदिनी ।
वस्तुतो हरिं सर्वस्वहरम् । ननु 'सशिष्यकृतक्षौरमुपनयेत्' इत्युक्तमुपनयनपद्धतौ 'सशिष्यं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्' इति स्मृते-
स्तच्चेत्यम् 'रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मुंडस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखा' इति तासां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं कार्यम् ।
'प्रतिदिशश्च वपति' इति श्रुतेः । श्रीवामनस्यापि 'तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताब्रवीत्' इत्युक्तेरुपनीतत्वाज्जटिलमित्युक्तिः
कथं संगच्छेत । 'जटिला पिप्पलीमांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' इति मेदिन्युक्तेः । अत्रेदमवधेयम् । जटिभिर्जटायुक्तैस्तपस्वि-
भिर्लीयते गृह्यत इति जटिलस्तम् 'ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षान्मन्ये त्वार्यवपुर्द्धरम्' इत्युक्तेः तपोमूर्तिमित्यर्थः । यद्वा—बहुकर्तृकोप-
नयने मुंडनाभाव एवास्ति जटिलमित्युक्त्यैव ज्ञाप्यत इति किञ्चिन्मायया स्वरूपशक्त्यैव बालम् 'स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या
मायाख्यया युतम्' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ * * प्रत्यगृह्णन्पाद्याद्यर्घ्यादिदानेन संमानयामासुः । 'प्रतिग्रहस्वीकरणे सैन्यपृष्ठे
पतद्ग्रहे । द्विजेभ्यो विधिवदेये' इति मेदिनी ॥ २५ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तस्मा इति । इत्येवमुपनीताय तस्मै वामनाय यक्षराट् कुबेरः पात्रिकां भिक्षापात्रमदात् । साक्षाद्भगवती अम्बिका
जगतो माता सती उमा भवानो भिक्षामदात् ॥ १७ ॥ * * स इति । एवं संभावितः सत्कृतः मारिवः श्रेष्ठः स
वामनो बटुः ब्रह्मवर्चसेन स्वतेजसा ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टां सभामतिक्रम्यारोचत ॥ १८ ॥ * * समिति । स द्विजो वामनः
समिद्धं प्रज्वलितमाहितं स्थापितमुपनयनाग्निं परिसमूहनमृजुं कृत्वा परिस्तीर्य प्रसार्य समभ्यर्च्य समिद्धिर्हवनसाध-
नैरजुहोत् ॥ १९ ॥ * * श्रुत्वेति । अखिलस्य प्रपञ्चस्य सारेण भारेण अखिलेन बलेन वा अखिलैः सारभूतैः
विवेकधैर्यपाण्डित्यादिभिर्वा संभृतः पूर्णः वामनो भृगूणां भृगुभिरुपकल्पितैः कारितैरश्वमेधैर्यजन्मूर्जितं धनादिभिः समृद्धं
बलिं श्रुत्वा ततः स्वस्थानात् स्वभारेण गां पृथिवीं पदे पदे सन्नमयन् नम्रां कुर्वन्तत्र बलिसमीपं जगाम ॥ २० ॥ * *
तमिति । नर्मदाया नद्या उत्तरे तटे भृगुकच्छसंज्ञके क्षेत्रे क्रतूत्तमं यज्ञश्रेष्ठं प्रवर्तयन्तो ये बलेः ऋत्विजो भृगवस्ते तं वामनमारात्
समीपे एवोदितं रविं सूर्यमिवातितेजस्विनं व्यचक्षत अपश्यन् ॥ २१ ॥ * * त इति । हे नृप ! वामनस्य तेजसा
हतत्विषः अपहृततेजस्कास्ते ऋत्विजो यजमानो बलिश्च सदस्याः सभास्थाश्च सर्वे क्रतोर्यज्ञस्य दिदृक्षया किल किं सूर्यः आयाति
उत वा अथवा विभावसुराग्निरायाति अथवा सनत्कुमार आयातीति व्यतर्कयन्निति शेषः ॥ २२ ॥ * * इत्थमिति ।
इत्थं सशिष्येषु तृतीयार्थे सप्तमी । सशिष्यैः बलिसहितैर्भृगुभिरनेकत्रा वितर्क्यमाणः स भगवान् वामनः सदण्डछत्रं जलपूर्णं
कमण्डलुं च बिभ्रत् ह्यमेधवाटं यज्ञशालां विवेश ॥ २३ ॥ * * मौञ्जयेति युग्मम् । मौञ्ज्या मुञ्चनिर्मितया मेखलया
वीतं निबद्धकटिम् उपवीतवद्भृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य तं जटिलं जटाधारिणं मायामाणवकं भृतब्रह्मचारिविग्रहं वामनं
ह्रस्वाङ्गं विप्रं हरिं यज्ञवाटे प्रविष्टं वीक्ष्य तस्य वामनस्य तेजसा सङ्क्षिप्ताः संकुचितप्रकाशास्ते सशिष्या अग्निभिश्च सहिता भृगवः
समुत्थाय प्रत्यगृह्णन् यथोचितविनयनमस्कारासनाध्यादिना सत्कृतवन्तः ॥ २४-२५ ॥

वीरराघवव्याख्या

इत्थमुपनीयमानाय वामनाय यक्षराट् वैश्रवणः पात्रिकां भिक्षापात्रमदात् । भवानी भिक्षामदात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀
 स एवं सम्भावितो मारिषः श्रेष्ठः पूज्यः वटुर्ब्रह्मवर्चसेन युक्तः ब्रह्मर्षिगणेन संघुष्टं सभामत्यतिक्रम्य सभाया निर्गतो
 व्यरोचतेत्यर्थः । यद्वा रुचिरत्र प्यर्थगर्भः सभामतीव व्यरोचयदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ विभुः कश्यपः समिद्धं ज्वलन्तं
 श्रेष्ठं तमुपनयाम्नि परिसमूहनम् ऋजुं कृत्वा परिस्तीर्य सम्यगभ्यर्च्य च समिद्धिर्हुतवान् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ततो
 भगवान् वामनो भृगूणां तैरुपकल्पितैः कारितैरश्वमेधैर्यजन्तमूर्जितं वैरोचनि श्रुत्वा तत्र जगाम, कथम्भूतः ? अखिलेन सारेण
 बलेन संभृतः पूर्णः अत एव भारेण गां भूमिं प्रतिपदं संनमयन्निम्नाङ्कुर्वन् ॥ २० ॥ ❀ ❀ नर्मदाया उत्तरे तटे
 भृगुकच्छाख्ये क्षेत्रे क्रतूत्तमं प्रवर्त्तयन्तो बलेऽर्हत्विजो भृगवस्तं वामनं दूरात् व्यचक्षतापश्यन्, कथम्भूतम् ? उदितं
 सूर्यमिव स्थितम् आरात्समीप एवोदितं रविमिवेति वा ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! वामनस्य तेजसा अपहृततेजस्का
 यजमानो बलिः सभ्या ऋत्विजश्च भृग्वादयः सूर्यः किलायातीत्येवमादि व्यतर्कयन्निति शेषः । किंवा विभावसुराभिरायातीति ।
 उत क्रतोर्दिदृक्षया सनत्कुमार आयातीति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इतीत्थं सशिवेषु सयजमानेषु भृगुषु वितर्कमाणेषु स
 भगवान् वामनः सदर्शनं छत्रं जलपूर्णं कमण्डलुञ्च बिभ्रद्वयमेधवाटमश्वमेधवाटिकां विवेश ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मौञ्ज्या
 मेखलया वीतं बद्धकटिमुपरिधृतोपवीताजिनमुपवीतोपरिधृतमजिनमुत्तरीयं यस्येति वा जटिलं सशिखं वामनाख्यमात्मीय-
 संकल्पोपात्तमाणवकसन्निवेशं हरिं प्रपन्नात्तिहरं वामनं दृष्ट्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ ❀ ❀ एतं प्रविष्टं दृष्ट्वा सयजमाना
 भृगवोऽग्निभिः सह वामनस्य तेजसा संक्षिप्ताः सङ्कुचितप्रकाशास्सन्तः समुत्थाय प्रत्यगृह्णन् सत्कृतवन्तः ॥ २५ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पात्रिकां भिक्षापात्रम् उमा उमेति यस्य विशेषव्यावृत्त्यर्थम् अम्बिकेति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ सभां प्राप्यात्यरोचत
 सभामरोचयदिति वा । मारिषः पूज्यः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ भृगूणामुपकल्पितैः अश्वमेधैः यजमानं यष्टारं बलिं श्रुत्वा
 तत्र जगाम अखिलसारैर्गुणैः सम्भृतः पूर्णः भारेण गरिम्णा ॥ २० ॥ ❀ ❀ भृगुवत्सेति संज्ञा यस्य स तथा
 तस्मिन् ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ वाटं शालाम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आवीतं परिवृतम् ॥ २४-२० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पात्रिकां भिक्षापात्रम् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मतेजसा सम्भावितः कारितसम्भावनः ब्रह्मचारित्वेन
 प्रत्यायित इत्यर्थः । अतिक्रम्यारोचत । मारिषः श्रेष्ठः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ भृगूणामुपकल्पितैः भृगुभिः सम्पादितैः
 अखिलैः सारैः विवेकधैर्यपाण्डित्यादिभिः सम्भृतः पूर्णः भारेण कृपैश्वर्यादिगरिम्णा गां पृथ्वीं सम्यङ्गन्तमस्कारं
 कारयन् ॥ २० ॥ ❀ ❀ तम् ऋत्विगादय एवं व्यतर्कयन्निति शेषः ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ इत्थमिति यथा ऋत्विजादयो
 व्यतर्कयन् इत्थं भृगुषु भृगुभिरपि वितर्क्यमाणः हयमेधवाटम् अश्वमेधमण्डपम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वीतं युक्तम् उपवीत-
 वद्धृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य तं मायया स्वरूपेणैव माणवकं बालं स्वरूपभूतया “नित्यशक्त्या मायाख्यया युतः” इति
 श्रुतेः । प्रत्यगृह्णन् यथाविधि नतिविनयादिपाद्याद्यादिदानेन सम्मानयामासुः “प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । द्विजेभ्यो
 विधिवद्देये” इति मेदिनी ॥ २४-२६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पात्रिकां भिक्षापात्रं यक्षराट् कुबेरः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ स वटुः एवं सम्भावितो मारिषः सर्वश्रेष्ठः ब्रह्मर्षिगणैर्जुष्टं
 युक्तां सभां ब्रह्मवर्चसेन अत्यरोचत ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ भृगूणां भृगुभिः कल्पितैः प्रवर्तितैः अश्वमेधैर्यजमानं यजन्तं
 बलिं श्रुत्वा अखिलेन सारेण बलेन सम्भृतः पूर्णः ॥ २० ॥ ❀ ❀ भृगुकच्छसंज्ञके क्षेत्रे व्यचक्षत अपश्यन् ॥ २१ ॥
 ते ऋत्विगादयो वामनतेजसा हतत्विषः सन्तः किल किं सूर्यः उत विभावसुः अथवा सनत्कुमार आयातीति वितर्कयन्निति
 शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ हयमेधस्य वाटं मण्डपम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मेखलया वीतं युक्तम् उपवीतवद्धृतमजिन-
 मेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य स तथा मायया अदित्यादिविषयकया कृपया माणवकं बालम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ संक्षिप्ताः अभिभूताः
 सन्तः समुत्थाय प्रत्यगृह्णन् स्तुतवन्तः ॥ २५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इत्येवमुपनीताय तस्मै वामनाय यक्षराट् कुबेरः पात्रिकां भिक्षापात्रमदात् । उमा भवानो भिक्षामदात् । तस्या भिक्षादाने योग्यतां सूचयन् विशिनष्टि—अम्बिका जगतो मातृत्वेनाभिमता, सती पतिव्रता, साक्षाद्भगवती ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं सम्भावितः सत्कृतः स वामनो बटुः ब्रह्मवर्चसेन स्वतेजसा ब्रह्मर्षिगणसञ्जुष्टां सभामतिक्रम्यारोचतेत्यन्वयः । तत्र हेतुः—मारिष इति, भगवदवतारत्वेन सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स द्विजो वामनः समिद्धं प्रज्वलन्तमाहितं स्थापितमुपनयनाग्निं परिसमूहनमृजुं कृत्वा परिस्तीर्य प्रसार्य सम्यग्भ्यर्च्य समिद्धिर्हवनसाधनैरजुहोत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ततश्च भगवान् वामनो भृगूणां भृगुभिरुपकल्पितैः कारितैरश्वमेधैर्यजन्तमूर्जितं धनादिभिः समृद्धं बलिं श्रुत्वा ततः स्वस्थानात् स्वभारेण गां पृथिवीं पदे पदे सन्नमयन् नम्रां कुर्वन् तत्र बलिसमीपं जगामेत्यन्वयः । वामनस्वरूपे एतादृग्भारः कुत आगत इत्यत आह—अखिलसारसम्भृत इति । अखिलस्य प्रपञ्चस्य सारेण भारेण सम्भृतः पूर्णः, विश्वरूपत्वात् ॥ २० ॥ ❀ ❀ नर्मदाया नद्या उत्तरे तटे भृगुकच्छसञ्ज्ञके क्षेत्रे क्रतूत्तमं यज्ञश्रेष्ठं प्रवर्तयन्तो ये बलेः ऋत्विजो भृगवो भृगुवंशीयाः शुक्रादयस्ते तं वामनमारात् समीपे एव उदितं रविं सूर्यमिव अतितेजस्विनं व्यचक्षत अपश्यन् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ हे नृप वामनस्य तेजसा हतत्विषः अपहृततेजस्कास्ते ऋत्विजो यजमानो बलिश्च सदस्याः सभास्थाश्च सर्वे क्रतोर्यज्ञस्य दिदृक्ष्या किल किं सूर्यः आयाति उत वा अथवा विभावसुरमिरायाति अथवा सनत्कुमार आयातीति व्यतर्कयन्निति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इत्थं सशिष्यैः बलि-सहितैर्भृगुभिरनेकधा वितर्क्यमाणः स भगवान् वामनः सद्गण्डं छत्रं जलपूर्णं कमण्डलुं च बिभ्रत् हयमेधवाटं यज्ञशालां विवेश ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मौञ्ज्या मुञ्जनिर्मितया मेखलया वीतं निबद्धकटिम्, उपवीतवद्धृतमजिनमेवोत्तरीयं यस्य तम्, मायया स्वेच्छयैव माणवकं धृतब्रह्मचारिविग्रहं, वामनं हस्ताङ्गं विप्रं हरिं यज्ञवाटे प्रविष्टं वीक्ष्य तस्य वामनस्य तेजसा संक्षिप्ताः सङ्कुचितप्रकाशास्ते सशिष्या अग्निभिश्च सहिता भृगवः समुत्थाय प्रत्यगृह्णन् यथोचितविनयनमस्कारासनाध्यादिना सत्कृतवन्त इति द्वयोरन्वयः ॥ २४-२५ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तस्मा इति । इत्युक्तप्रकारेण, उपनीताय उपनयनसंस्कारं गमिताय, तस्मै वामनबटवे हरये, यक्षराट् कुबेरः, पात्रिकां भिक्षापात्रं, अदात् । सती साध्वी भगवती भगवद्भक्तिमती उमा, अम्बिका उमेति औषधिव्यावृत्त्यर्थमम्बिकापदं, अम्बिका-ख्याकाशिराजपुत्रीव्यावृत्त्यर्थमुमेति पदं, साक्षात् भिक्षाम् अदात् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ स इति । एवं संभावितः सर्वसत्कृतः, मारिषः श्रेष्ठः, सः बटुः ब्रह्मवर्चसेन युक्तः सन्, ब्रह्मर्षिगणसंघुष्टां सभाम् अत्यरोचत । सभामतीवारोचयदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ समिद्धमिति । द्विजः कश्यपः, आहितं कृताधानं समिद्धं ज्वलन्तं, वह्निमुपनयनाग्निं, परिसमूहनं ऋजुं कृत्वा, परिस्तीर्य प्रसार्य समभ्यर्च्य, समिद्धिः अजुहोत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀ श्रुत्वेति । ततः वामनो भगवान्, भृगूणां मन्त्रैः उपकल्पितैः कारितैः, अश्वमेधैः, यजमानं यजन्तम् ऊर्जितं श्रुत्वा, बलिमिति शेषः । अखिलः संपूर्णो यः सारो बलं तेन संभृतः पूर्णः अत एव, भारेण गां भूमि, पदे पदे प्रतिपदं, संनमयन्नम्रां कुर्वन् सन्, तत्र बलिसमारब्धाश्वमेधस्थाने, जगाम ॥ २० ॥ ❀ ❀ तमिति । नर्मदायाः उत्तरे तटे, भृगुकच्छसंज्ञके भृगुकच्छाख्यक्षेत्रे, क्रतूत्तमं श्रेष्ठमश्वमेधयज्ञं प्रवर्तयन्तः बलेः ऋत्विजः ये भृगवः, ते आराद् दूरादेव, तं वामनं, उदितमुदयं प्राप्तं, रविं यथा तथा, व्यचक्षतापश्यन् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ त इति । हे नृप, वामन-तेजसा हतत्विषः अपहृततेजस्काः, ते सदस्याः, बलेः सभ्याः ऋत्विजः, स्वयं यजमानो बलिः, एते सर्वे, अथ वामनदर्शना-नन्तरं, क्रतोः दिदृक्ष्या एषः सूर्यः, आयाति किल, उताथवा विभावसुः स्वयमग्निः, वाथवा सनत्कुमारः, आयाति किं वा । इति व्यतर्कयन्निति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इत्थमिति । इत्थं सशिष्येषु सयजमानेषु भृगुषु अनेकधा वितर्क्यमाणेषु सत्सु वितर्क्यमाणः तैः वितर्कितः, स वामनः भगवान्, सद्गण्डच्छत्रं सजलं कमण्डलुं बिभ्रत् सन्, हयमेधवाटमश्वमेध-मण्डपं, विवेश ॥ २३ ॥ ❀ ❀ मौञ्जयेति । मौञ्ज्या मुञ्जसंबन्धिन्या, मेखलया, वीतं बद्धं, बद्धमौञ्जिमित्यर्थः । उपवीत-वत्परिधृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरवासो येन तं, जटिलं सशिखं, मायामाणवकमात्मीयसंकल्पोपात्तमाणवकसंनिवेशं, हरिं प्रपन्ना-त्तिहरं, वामनं विप्रम् ॥ २४ ॥ ❀ ❀ प्रविष्टमिति । प्रविष्टं यज्ञशालायां प्रविष्टं, वीक्ष्य दृष्ट्वा, सशिष्याः सयजमानाः, ते भृगवः, तस्य तेजसा संक्षिप्ताः संकुचितप्रकाशाः सन्तः, अग्निभिः सह समुत्थाय, प्रत्यगृह्णन् आदरेण सभायां प्रवेशं कारयामासुः । इति द्वयोरैकसंबन्धः ॥ २५ ॥

भाषानुवादः

इस रीतिसे जब वामनभगवानका उपनयन-संस्कार हुआ, तब यक्षराज कुबेरने उनको भिक्षाका पात्र और सती-शिरोमणि जगज्जननी स्वयं भगवती उमाने भिक्षा दी ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार जब सब लोगोंने बटुवेषधारी

भगवान्का सम्मान किया तब वे ब्रह्मर्षियोंसे भरी हुई सभामें अपने ब्रह्मतेजके कारण अत्यन्त शोभायमान हुए ॥ १८ ॥ इसके बाद भगवान्ने स्थापित और प्रज्वलित अग्निका कुशोंसे परिसमूहन और परिस्तरण करके पूजा की और समिधाओंसे हवन किया ॥ १९ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! उसी समय भगवान्ने सुना कि सब प्रकारकी सामग्रियों से सम्पन्न यशस्वी बलि भृगुवंशी ब्राह्मणोंके आदेशानुसार बहुतसे अश्वमेध यज्ञ कर रहे हैं, तब उन्होंने वहाँके लिये यात्रा की। भगवान् समस्त शक्तियोंसे युक्त हैं। उनके चलनेके समय उनके भारसे पृथ्वी पग-पगपर झुकने लगी ॥ २० ॥ ❀ ❀ नर्मदा नदीके उत्तर तटपर 'भृगुकच्छ' नामका एक बड़ा सुन्दर स्थान है, वहीं बलिके भृगुवंशी ऋत्विज श्रेष्ठ यज्ञका अनुष्ठान करा रहे थे। उन लोगोंने दूसरे ही वामनभगवान्को देखा, तो उन्हें ऐसा जान पड़ा मानो साक्षात् ! सूर्यदेवका उदय हो रहा हो ॥ २१ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! वामनभगवान्के तेजसे ऋत्विज, यजमान और सदस्य सब-के सब निस्तेज हो गये। वे लोग सोचने लगे कि कहीं यज्ञ देखनेके लिये सूर्य, अग्नि अथवा सनत्कुमार तो नहीं आ रहे हैं ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भृगुके पुत्र शुक्राचार्य आदि अपने शिष्योंके साथ इसी प्रकार अनेकों कल्पनाएँ कर रहे थे। उसी समय हाथमें छत्र, दण्ड और जलसे भरा कमण्डलु लिये हुए वामनभगवान्ने अश्वमेध-यज्ञके मण्डपमें प्रवेश किया ॥ २३ ॥ ❀ ❀ वे कमरमें मूँजकी मेखला और गलेमें यज्ञोपवीत धारण किये हुए थे। बगलमें मृगचर्म था और सिरपर जटा थी। इसी प्रकार बौने ब्राह्मणके वेषमें अपनी मायासे ब्रह्मचारी बने हुए भगवान्ने जब उनके यज्ञमण्डपमें प्रवेश किया, तब भृगुवंशी ब्राह्मण उन्हें देखकर अपने शिष्योंके साथ उनके तेजसे प्रभावित एवं निष्प्रभ हो गये। वे सब-के-सब अग्रियोंके साथ उठ खड़े हुए और उन्होंने वामनभगवान्का स्वागत-सत्कार किया ॥ २४-२५ ॥

यजमानः प्रमुदितो दर्शनीयं मनोरमम् । रूपानुरूपावयवं तस्मा आसनमाहरत् ॥ २६ ॥

स्वागतेनाभिनन्द्याथ पादौ भगवतो बलिः । अवनिज्यार्चयामास मुक्तसङ्गमनोरमम् ॥ २७ ॥

तत्पादशौचं जनकल्मषापहं स धर्मविन्मूर्धन्यदधात् सुमङ्गलम् ।

यद् देवदेवो गिरिशश्चन्द्रमौलिर्दधार मूर्ध्ना परया च भक्त्या ॥ २८ ॥

बलिरुवाच

स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्मन्किं करवाम ते । ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षान्मन्ये त्वाऽऽर्य वपुर्धरम् ॥ २९ ॥

अद्य नः पितरस्तृप्ता अद्य नः पावितं कुलम् । अद्य स्विष्टः क्रतुरयं यद् भवानागतो गृहान् ॥ ३० ॥

अद्याग्रयो मे सुहुता यथाविधि द्विजात्मज त्वच्चरणान्वनेजनैः ।

हतांहसो वाभिरियं च भूरहो तथा पुनीता तनुभिः पदैस्तव ॥ ३१ ॥

यद् यद् वटो वाञ्छसि तत्प्रतीच्छ मे त्वामर्थिनं विप्रसुतानुतर्क्ये ।

गां काञ्चनं गुणवद् धाम मृष्टं तथाक्षपेयमुत वा विप्र कन्याम् ।

ग्रामान् समृद्धांस्तुरगान् गजान् वा रथांस्तथार्हत्तम सम्प्रतीच्छ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे वामनप्रादुर्भावे बलिवामनसंवादेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दर्शनीयं मनोरमं रूपानुरूपावयवं प्रमुदितः यजमानः तस्मै आसनम् आहरत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀

अथ बलिः स्वागतेन अभिनन्द्य भगवतः पादौ अवनिज्य अर्चयामास ॥ २७ ॥ ❀ ❀ जनकल्मषापहं

सुमङ्गलं तत्पादशौचं मूर्ध्नि अदधात्, यत् चन्द्रमौलिः देवदेवः गिरिशः च परया भक्त्या मूर्ध्ना दधार ॥ २८ ॥ ❀ ❀

ब्रह्मन् ते स्वागतं तुभ्यं नमः ते किं करवाम आर्य त्वा ब्रह्मर्षीणां साक्षात् वपुर्धरं तपः मन्ये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यत् भवान्

१. प्रा० पा०—कुल० । २. प्रा० पा०—स्वधर्मविन्मू० । ३. प्रा० पा०—गुणवद्वाध धाम । ४. प्रा० पा०—महीं तुरङ्गानिभयूथपान् वा रथानतो वार्हत्त० ।

गृहान् आगतः अद्य नः पितरः वृषाः अद्य नः कुलं पावितम् अद्य अयं क्रतुः स्विष्टः ॥ ३० ॥ ॥ अहो द्विजात्मज अद्य त्वच्चरणावनेजनैः वार्षिः हतांहसः मे अग्नयः यथाविधि सुहुताः इयं भूः तव तनुभिः पदैः पुनीता ॥ ३१ ॥ ॥ बटो यत् यत् वाञ्छसि तत् मे प्रतीच्छ विप्रसुत त्वाम् अर्थिनम् अनुतर्कये अर्हत्तम विप्र गां काञ्चनं गुणवत् धाम तथा मृष्टम् अन्नपेयम् उत कन्यां वा समृद्धान् प्रामान् तुरगान् गजान् तथा वा रथान् संप्रतीच्छ ॥ ३२ ॥

इत्यष्टमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

रूपस्यानुरूपा अवयवा यस्य तम् । दृष्टेति शेषः ॥ २६-२७ ॥ ॥ चंद्रमौलिरपि गंगारूपं यन्मूर्त्ना दधारेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ हे आर्य त्वा त्वां साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तप एव मन्ये । कथंभूतं तपः वपुर्धरं मूर्तिधारि ॥ २९-३० ॥ ॥ त्वच्चरणावनेजनैर्वार्षिर्हृतमंहो यस्य तस्य मे । पुनीता पवित्रीकृता ॥ ३१ ॥ ॥ मे मत्तः प्रतीच्छ गृहाण । हे अर्हत्तम पूज्यतम ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अनुरूपा योग्याः शरीरानुसारिहस्तपादादयोऽवयवाः । तस्मै वामनाय ॥ २६ ॥ ॥ मुक्तसंगानामात्मारामाणां मनो रमयति स्वानुरागि करोतीति तथा तम् ॥ २७ ॥ ॥ कलिः कलहो युगश्च । यद्वा—कलिसंबन्धिकल्मषापहम् । कुलेति पाठे कुलस्य वंशस्य कल्मषापहम् । एकोऽपि यदि तत्स्पृशेत्तर्हि कुलमेव तद्दीयं निष्पापं भवेदित्यर्थः । कचिज्जनकल्मषेति पाठः । स च सुबोध एव । स बलिः । इत्यर्थः इति । अहो तन्माहात्म्यं सकलदेवर्षिवंद्यो महादेवोऽपि तद्धारयति भावः । चंद्रमौलिरिति । ललाटधृतचन्द्रोपि चंद्रस्योपरि दधारेति भावः ॥ २८ ॥ ॥ आर्य पूज्य ॥ २९ ॥ ॥ स्विष्टः सुपूजितः । यद्यतः ॥ ३० ॥ ॥ तनुभिः सूक्ष्मैः । पुनीतेति प्रयोगस्त्वार्थः ॥ ३१ ॥ ॥ गुणवत् शीतोष्णवृष्टिकालेषु सुखदं तेन शीतकाले उष्णमुष्णकाले शीतं वर्षासु वाय्वागमनयुतं जलस्रावहीनमित्युक्तम् । ‘गुणवाय्यवस्त्रम्’ इति पाठे तु गुणवन्नाना-वर्णतंतुनिर्मितम् । मृष्टं शुद्धम् समृद्धान्वद्दुसस्योत्पत्तिमत्त्वेनैवतः वाशब्दाद्यदन्यदभीप्सितं तदपि गृहाणेति भावः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यजमान इति । यजमानो बलिः दर्शनीयं मनोरमं सुन्दरं रूपस्य अनुरूपा अवयवाः करचरणादयो यस्य तं दृष्ट्वा इति शेषः । प्रमुदितः संतुष्टा आसनमाहरत् समर्पितवान् ॥ २६ ॥ ॥ स्वेति । अथ बलिः मुक्तसङ्गानां सर्वतो विरक्तानां योगिनां मनोरमं मनःसु क्रीडन्तमित्यर्थः । व्यस्तो वा पाठः । त्वं स्वागतेन स्वागतमिति वचनेनाभिनन्द्य तस्य भगवतः पादावबनिव्य प्रक्षाल्य तमर्चयामास ॥ २७ ॥ ॥ तदिति । सर्वस्य कुलस्य कल्मषापहं पापहरं सुमङ्गलं च तस्य पादयोः शौचं प्रक्षालनजलं धर्मवित्स बलिः मूर्ध्नि अदधात् । यत्पादशौचं देवानां देवो ब्रह्मा चन्द्रमौलिगिरिशो महादेवश्च परया भक्त्या परमप्रेम्णा मूर्ध्ना दधार ॥ २८ ॥ ॥ स्वागतमिति । हे ब्रह्मन् ! हे आर्य ! ते तव स्वागतं सुष्ट्वागमन-मस्तुभ्यं नमः । तव किं कार्यं करवाम त्वा त्वां साक्षात्प्रत्यक्षं वपुर्धरं मूर्त्तिमत् ब्रह्मर्षीणां तपोऽहं मन्ये ॥ २९ ॥ ॥ अद्येति । अतो यद्यस्मात् भवान् गृहान् आगतः अतः अद्य नोऽस्माकं पितरस्तृप्ता उद्भृता जाताः तथा नोऽस्माकं कुलं पुत्र-पौत्रभृत्यादिवर्गः अद्य पावितं पवित्रं जातं तथा अयमनुष्ठीयमानः क्रतुश्चाद्यैव स्विष्टः यथावदनुष्ठितो जातः ॥ ३० ॥ ॥ अद्येति । हे द्विजात्मज ! त्वच्चरणावनेजनैस्तव चरणप्रक्षालनोपयुक्तैर्वार्षिर्जलैर्हृतमंहः पापं यस्य तस्य मे ममाग्नयोऽद्य यथाविधि शास्त्रविहितप्रकारेण सुष्ठु हुता जाताः तथा इयं प्रदृश्यमाना मम भूश्च तनुभिः सूक्ष्मैस्तव पदैः पुनीता पाविता । आ आर्यः ॥ ३१ ॥ यदिति साद्धम् । हे बटो विप्रसुत ! त्वामर्थिनं याचितारमनुतर्कये आलक्ष्ये अतो यद्यद्वाञ्छसि कामयसे तन्मे मत्तः प्रतीच्छ प्रतिगृहाण । अतः हे विप्र ! हे अर्हत्तम ! गां धेनुं काञ्चनं सुवर्णं गुणवत् यथेष्टभोगोपकरणवत् धाम गृहं मृष्टं स्वादु अन्नपेयं उत अथवा विप्रकन्यादिकान् संप्रतीच्छ गृहाण ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवाह—यजमान इति । रूपस्यानुरूपा अवयवा यस्य तमत एव मनोरमं हृद्यमत एव दर्शनीयं वामनं दृष्टेति शेषः । यजमानो बलिस्तस्मै आसनं समर्पितवान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अथ बलिस्तं स्वागतेनाभिनन्द्य स्वागतं पृष्ट्वा तस्य भगवतः पादावबन्धिष्य प्रक्षाल्य मुक्तसङ्गानां योगिनां मनस्सु क्रीडन्तं भगवन्तम् तमर्चयामास ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ततः स्वधर्मवित् स्वानुरूपधर्मज्ञो बलिः कलिकल्मषस्यापहन्तु अत एव सुमङ्गलं तस्य भगवतः पादावबन्धिष्य पादयोः सम्बन्धि शौचं पवित्रं प्रक्षालनोदकं मूर्ध्न्यधात् । पादशौचं विशिनष्टि, देवदेवो ब्रह्मा चन्द्रमौलिः गिरिशो रुद्रश्च परया उत्कृष्टया भक्त्या मूर्ध्ना यत्पादशौचं गङ्गारूपं दधार ततस्तमुवाचेति शेषः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—स्वागतमिति साद्वैतश्रुतिभिः । हे ब्रह्मन् ! ते त्वया स्वागतं तुभ्यं नमः, किं ते करवाम ? किङ्करा वयमित्यर्थः । आर्यवपुर्धरं श्रेष्ठदेहधरं त्वा साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तपो मन्ये तप एव मूर्तिभूतं मन्ये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यत् यस्माद् भवानस्माकं गृहानागतस्ततोऽस्माकं पितरस्तृप्ता बभूवुः कुलं च पवित्रमभूत् अयं क्रतुश्च यथावदनुष्ठितो बभूव ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अद्य मे अग्नयश्च यथाविधि सुहुता बभूवुः हे द्विजात्मज ! त्वच्चरणावनेजनैर्वाभिर्जलैर्हृतमंहः पापं यस्य तस्य मम सम्बन्धिनी इयं भूर्भूमिस्तनुभिरस्मच्छरीरैस्सह पदैः पादन्यासैः पुनीता पवित्रीकृतासीत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ हे विप्रसुत ! त्वामथिनं याचितारमनुतर्कये आलक्ष्ये अतो हे वटो वामन ! यद्यद्वाञ्छसि कामयसे तत्तन्मे मत्तः प्रतीच्छ प्रतिगृहाणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ❀ ❀ यद्यदिति । यद्वाञ्छसीति यच्छब्दाभिप्रेतानेव कांश्चिद्दर्शयति गामिति । भूमिं धेनुं गुणवद्भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धिमद्धाम गृहं तथा सृष्टमन्नं वा हे विप्र उत वाथवा हे अर्हत्तम गवादिभ्योन्यद्वा यत्किञ्चित् कामयसे तन्मत्तः प्रतिगृहाण ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

तनुभिः रेणुभिः कोमलैर्वा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मुक्तसङ्गानामपि मनोरमं यथा स्यात् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ देवदेव ! सर्वाराध्याराध्योपि गिरौ शेते गिरिशः परमनासक्तोपि चन्द्रमौलिः स्वभावत एवामृतसारसिक्ततनुरपि ॥ २८-३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विष्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मुक्तसङ्गानामात्मारामाणां मनो रमयतीति तम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ चन्द्रमौलिर्ललाटे धृतचन्द्रोपि मूर्ध्ना चन्द्रस्याप्युपरि दधारेति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ त्वा त्वां वपुर्धरं मूर्तिमत्तप एव मन्ये साक्षान्मत्प्रत्यक्षोभूतम् ॥ २९ ॥ त्वच्चरणावनेजनैर्वाभिः पदैश्चरणचिह्नैरियं भूः पुनीता पवित्रीकृताः आर्षप्रयोगः ॥ ३०-३२ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । अष्टमेऽष्टादशोऽध्यायस्सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यजमानो बलिः रूपस्यानुरूपा अवयवा यस्य तं दृष्ट्वा तस्मै आसनमाहरत् समर्पयत् ॥ २६-२८ ॥ ❀ ❀ हे आर्य ! वपुर्धरं मूर्तिमत्तपः त्वा त्वां मन्ये ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ मे मम अग्नयो यथाविधि सुहुताः कथम्भूतस्य त्वच्चरणावनेजनैर्वाभिः हृतमहो यस्य तत्तथा तस्य किञ्च तनुभिः पदैः इयं यज्ञभूमिः पुनीता पवित्रीकृता ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपेऽष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदेवाह—यजमान इति । यजमानो बलितं दृष्ट्वा प्रमुदितः संस्तुत्या आसनम् आहरत् समर्पितवान् । तद्दर्शनेन प्रमोदे हेतुमाह—दर्शनीयमिति । तत्र हेतुः—मनोरममिति, अतिसुन्दरमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—रूपेति, रूपानुरूपा अवयवाः करचरणादयो यस्य तमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अथानन्तरं बलिस्तं स्वागतेन स्वागतमिति वचनेनाभिनन्द्य तस्य भगवतः पादावबनिज्य प्रक्षाल्य तमर्चयामासेत्यन्वयः । एतत्तेन दुर्लभं लब्धमित्याशयेन विशिनष्टि—मुक्तसङ्गानां सर्वतो विरक्तानां योगिनां मनोरमं मनस्सु क्रीडन्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तस्य पादशौचं पादप्रक्षालनजलं स बलिर्मूर्ध्नि अदधात् । तस्य पादशौचस्य मूर्ध्नि धारणयोग्यतां सूचयन् विशिनष्टि—सर्वस्य कुलस्य कल्मषं पापमपहन्तीति तथा तत् । न केवलं पापनिवर्तकं किन्तु पुण्योत्पत्तिद्वारा मनोरथप्रदं चेत्याह—सुमङ्गलमिति । तत्र ज्ञापकमाह—यदिति । यत्पादशौचं देवानां देवो ब्रह्मा चन्द्रमौलिगिरिशो महादेवश्च परया भक्त्या परमप्रेम्णा मूर्ध्ना दधार । बलेरपि तत्र तद्वारणमुचितमेवेत्याशयेन तं विशिनष्टि—धर्मविदिति । तमुवाच चेति शेषः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—स्वागतमिति । हे ब्रह्मन् ते तव स्वागतं सुष्ठुवागमनम्, अतस्तुभ्यं नमः । तव किं कार्यं करवाम । तव दर्शनादिकं तावद्दुर्लभमित्याशयेनाह—आर्यवपुर्धरं श्रेष्ठवपुर्धरं त्वा त्वां साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तपोऽहं मन्ये ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अतो यत् यस्मात् भवानस्माकं गृहान् आगतस्तस्मात् अद्य नोऽस्माकं पितरस्तृप्ता उद्भूता जाताः । तथा नोऽस्माकं कुलं पुत्रपौत्रभृत्यादिवर्गः अद्य पावितं पवित्रं जातम् । तथा अयमनुष्ठीयमानः क्रतुश्चाद्यैव स्विष्टः यथावदनुष्ठितो जातः । नो गृहानिति बहुवचनं सर्वलोकस्वामित्वमहत्त्वसूचनार्थम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ हे द्विजात्मज त्वच्चरणावनेजनैस्त्वच्चरणप्रक्षालनावशिष्टैर्वाभिर्जलैः हतमंहः पापं यस्य तस्य मे ममाग्नयोऽद्य यथाविधि शास्त्रविहित-प्रकारेण सुष्ठु हुता जाताः । स्वभाग्यस्याश्रयं द्योतयति—अहो इति । तथा इयं प्रदृश्यमाना मम भूश्च तनुभिः सूक्ष्मैस्त्वपदैः पुनीता पवित्रीकृता ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ हे बटो हे विप्रसुतेति सम्बोधनद्वयेनाथित्वे हेतुं सूचयति । त्वामथिनं याचितारम-नुतर्कये आलक्ष्ये । अतो यद्यद्वाञ्छसि कामयसे तन्मे मत्तः प्रतीच्छ प्रतिगृहाण । यच्छब्दाभिप्रेतानेवार्थान् प्रदर्शयन्तुक्तमेव स्पष्टयति—गामिति । गवादिषु यत्कामयसे तत्सम्प्रतीच्छेत्यन्वयः । गां धेनुम् । काञ्चनं सुवर्णम् । गुणवत् यथेष्टभोगोपकरणवत् धाम गृहम् । मृष्टमन्नम् । उत अथवा । हे विप्रेति हे अर्हत्तमेति च सम्बोधनद्वयेन दानस्य सत्पात्रत्वं सूचयति ॥ ३२ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥
श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्वागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥
रचिता ह्यष्टमे तत्र स्वोक्तनिर्वाह रूपेण । अष्टादशो गतो वामनाविर्भावानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवाह । यजमान इति । रूपस्थानुरूपा अवयवा यस्य तं, अत एव मनोरमं हृद्यं, अत एव दर्शनीयं, वामनं दृष्ट्वेति शेषः । यजमानो बलिः, प्रमुदितः सन्, तस्मै आसनम् आहरत् । समर्पितवान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वागतेनेति । अथ बलिः तं स्वागतेन अभिनन्द्य, स्वागतं प्रष्ट्वेत्यर्थः । भगवतः पादौ अवबनिज्य प्रक्षाल्य, मुक्तसङ्गानां योगिनां मनोरमं मनस्सु क्रीडन्तं तम् अर्चयामास ॥ २७ ॥ ❀ ❀ तत्पादेति । ततः स्वधर्मवित् स्वानुरूपधर्मज्ञो बलिः, पाठान्तरे धर्मवित् सः बलिः, कलिकल्मषापहं कलिमलापहन्तु, अत एव सुमङ्गलं, तत्पादशौचं भगवतः पादावबनिज्य पादयोः संबन्धि पवित्रं, प्रक्षालनोदकं मूर्ध्नि, अदधात् । पादशौचं विशिनष्टि । यत्पादशौचं गङ्गारूपं, देवदेवः ब्रह्मा, चन्द्रमौलिः गिरिशः शिवश्च परया अत्युत्कृष्टया भक्त्या, मूर्ध्ना, दधार । तद्बलिः शीर्ष्णां दधार तं प्रत्युवाचेति शेषः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तदेवाह स्वागतमिति साद्वैश्वतुर्भिः । स्वागतमिति । हे ब्रह्मन्, ते तव स्वागतं, त्वया सुखेनागतमित्यर्थः । तुभ्यं नमः । ते तव, किं करवाणि, तव किं कार्यं करवा-मेत्यर्थः । आर्यवपुर्धरं श्रेष्ठदेहधरं, त्वा त्वां, साक्षात् प्रत्यक्षं, ब्रह्मर्षीणां तपः मन्ये, तप एव मूर्त्तीभूतमिति मन्ये इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अद्येति । यद्यस्मात् भवान् नोऽस्माकं, गृहान् आगतः, ततः नोऽस्माकं, पितरः अद्य तृप्ताः, बभूवुः, अद्य कुलं पावितं कुलं पवित्र-मभूदित्यर्थः । अयं क्रतुर्यज्ञश्चापि, अद्य स्विष्टः, यथावदनुष्ठितः, बभूवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अद्येति । यथाविधि अद्य मे मम, अग्नयः, अहो इत्याश्रयं । सुष्ठुताः सुष्ठु हुता बभूवुः । तथा हे द्विजात्मज, त्वच्चरणावनेजनैस्त्वच्चरणप्रक्षालनसंबन्धिभिः, वाभिर्जलैः, हतं विनाशं प्राप्तमंहः पापं, यस्य तस्य मे मम संबन्धिनी इयं भूर्भूमिश्च, तनुभिः अस्मच्छरीरैः सह, तव पदैः पुनीता, यद्वा तनुभिरल्पैस्त्वपदैः इयं भूः पुनीता पवित्रीकृता आसीदित्यार्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यद्यदिति । हे विप्रसुत, त्वाम् अर्थिनम् अनुतर्कये आलक्ष्ये, अतो हेतोः, हे बटो वामन, यद्यत् वाञ्छसि कामयसे, तत्तदित्यर्थः । मे मत्तः, प्रतीच्छ प्रति-

गृहाणेत्यर्थः । यच्छब्दाभिहितानेव कांश्चिदर्थान् दर्शयति । गां धेनुं, भूमिं, वा काञ्चनं सुवर्णं, गुणवद्भोग्यभोगोपकरणादि-
समृद्धिमत्, धाम गृहं, तथा मृष्टं अन्नपेयमन्नेन सहितं पेयपदार्थमित्यर्थः । उत वा हे विप्र, कन्यां, हे अर्हत्तम, समृद्धान्
ग्रामान्, तुरगाश्वान्, गजान् करिणो वा तथा रथान् संप्रतीच्छ, यत्किञ्चित् कामयसे तन्मत्तः प्रतिगृह्णान् ॥ ३२ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिताया-
मन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भाषानुवादः

भगवान्के लघुरूपके अनुरूप सारे अङ्ग छोटे-छोटे बड़े ही मनोरम एवं दर्शनीय थे । उन्हें देखकर बलिको बड़ा
आनन्द हुआ और उन्होंने वामनभगवान्को एक उत्तम आसन दिया ॥ २६ ॥ ❀ ❀ फिर स्वागत-वाणीसे उनका
अभिनन्दन करके पाँव पखारे और सङ्गरहित महापुरुषोंको भी अत्यन्त मनोहर लगनेवाले वामनभगवान्की पूजा की ॥ २७ ॥
भगवान्के चरणकमलोंका धोवन परम मङ्गलमय है । उससे जीवोंके सारे पाप-ताप धुल जाते हैं । स्वयं देवाधिदेव चन्द्रमौलि
भगवान् शङ्करने अत्यन्त भक्तिभावसे उसे अपने सिरपर धारण किया था । आज वही चरणामृत धर्मके मर्मज्ञ राजा बलिको
प्राप्त हुआ । उन्होंने बड़े प्रेमसे उसे अपने मस्तकपर रक्खा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ बलिके कहा—ब्राह्मणकुमार ! आप भले
पधारे । आपको मैं नमस्कार करता हूँ । आज्ञा कीजिये मैं आपकी क्या सेवा करूँ ? आर्य ऐसा जान पड़ता है कि बड़े-बड़े
ब्रह्मर्षियोंकी तपस्या ही स्वयं मूर्तिमान् होकर मेरे सामने आयी है ॥ २९ ॥ ❀ ❀ आज आप मेरे घर पधारे, इससे मेरे
पितर तृप्त हो गये । आज मेरा वंश पवित्र हो गया । आज मेरा यह यज्ञ सफल हो गया ॥ ३० ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणकुमार !
आपके पाँव पखारनेसे मेरे सारे पाप धुल गये और विधिपूर्वक यज्ञ करनेसे, अग्निमें आहुति डालनेसे जो फल मिलता, वह
अनायास ही मिल गया । आपके इन नन्हे-नन्हे चरणों और इनके धोवनसे पृथ्वी पवित्र हो गयी ॥ ३१ ॥ ❀ ❀
ब्राह्मणकुमार ! ऐसा जान पड़ता है कि आप कुछ चाहते हैं । परम पूज्य ब्रह्मचारीजी ! आप जो चाहते हों—गाय, सोना,
सामग्रियोंसे सुसज्जित घर, पवित्र अन्न, पीनेकी वस्तु, विवाहके लिये ब्राह्मणकी कन्या, सम्पत्तियोंसे भरे हुए गाँव, घोड़े, हाथी,
रथ—वह सब आप मुझसे माँग लीजिये । अवश्य ही वह सब मुझसे माँग लीजिये ॥ ३२ ॥

इत्यष्टमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इति वैरोचनेर्वाक्यं धर्मयुक्तं स सूनृतम् । निशम्य भगवान्प्रीतः प्रतिनन्देदमब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच

वचस्तवैतज्जनदेव सूनृतं कुलोचितं धर्मयुतं यशस्करम् ।

यस्य प्रमाणं भृगवः सांपराये पितामहः कुलवृद्धः प्रशान्तः ॥ २ ॥

न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमान् । प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वादाता द्विजातये ॥ ३ ॥

न सन्ति तीर्थे युधि चार्थिनार्थिताः पराङ्मुखा ये त्वमनस्विनो नृपाः ।

युष्मत्कुले यद्यशसामलेन प्रह्लाद उद्भाति यथोडुपः खे ॥ ४ ॥

यतो जातो हिरण्याक्षश्चरन्नेक इमां महीम् । प्रतिवीरं दिग्विजये नाविन्दत गदायुधः ॥ ५ ॥

यं विनिर्जित्य कृच्छ्रेण विष्णुः क्षमोद्धार आगतम् । नात्मानं जयिनं मेने तद्वीर्यं भूर्यनुस्मरन् ॥ ६ ॥

निशम्य तद्वधं भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा । हन्तुं भ्रातृहणं क्रुद्धो जगाम निलयं हरेः ॥ ७ ॥

तमायान्तं समालोक्य शूलपाणिं कृतान्तवत् । चिन्तयामास कालज्ञो विष्णुर्मायाविनां वरः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—इति वैरोचनेः धर्मयुक्तं सूनृतं वाक्यम् निशम्य प्रीतः सः भगवान् प्रतिनन्द्य इदम् अब्रवीत् ॥ १ ॥

जनदेव एतत् सूनृतं धर्मयुतं यशस्करं तव वचः कुलोचितं यस्य सांपराये भृगवः कुलवृद्धः प्रशान्तः पितामहः प्रमाणम् ॥ २ ॥
एतस्मिन् कुले कश्चित् पुमान् निःसत्त्वः कृपणः न हि यः द्विजातये प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य वा अदाता ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तीर्थे
युधि च अर्थिना अर्थिताः ये तु पराङ्मुखाः अमनस्विनः नृपाः युष्मत्कुले न सन्ति यत् यथा उडुपः खे प्रह्लादः अमलेन
यशसा उद्भाति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यतः जातः गदायुधः हिरण्याक्षः दिग्विजये इमां महौ एकः चरन् प्रतिवीरं
न अविन्दत ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विष्णुः क्षमोद्दारे आगतं यं कृच्छ्रेण विनिर्जित्य भूरि तद्वीर्यम् अनुस्मरन् आत्मानं
जयिनं न मेने ॥ ६ ॥ ❀ ❀ भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा तद्वधं निशम्य क्रुद्धः भ्रातृहणं हन्तुं हरेः निलयं जगाम ॥ ७ ॥
मायाविनां वरः कालज्ञः विष्णुः शूलपाणिं तं कृतान्तवत् आयान्तं समालोक्य चिन्तयामास ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ऊनविंशे तु हरिणा याचिते च पदत्रये । प्रतिश्रुते च बलिना जानन्भृगुरवारयत् ॥ १ ॥

“दातुः स्तुतिः स्वयंतुष्टिरित्यादिप्रस्तुतोचितम् । वक्तव्यमिति भिक्षुस्तु शिक्षयन्नाह वामनः ॥ १ ॥” वचस्तवैतदिति
षोडशभिः । हे जनदेव सांपराये पारलौकिके धर्मे पितामहश्च प्रह्लादः प्रमाणम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ निःसत्त्वस्य लक्षणं यो
द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता न ददामीति वक्ता । कृपणस्य लक्षणं प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वा न दातेति ॥ ३ ॥ ❀ ❀
तीर्थे दानावसरे । यद्यस्मिन् युष्मत्कुले ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यतो यस्मिन् जातः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ क्षमोद्दारे भूम्या
उद्धरणे ॥ ६-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते (१) । स्वयंतुष्टिः स्वस्य संतोषः (२) । स वामनः । सूनृतं प्रियसत्ययुतम् । “सूनृतं मंगलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वचस्यापि” इति मेदिनी ॥ १ ॥ ❀ ❀ यस्य तव ॥ २ ॥ ❀ ❀ स्तुत एव सर्वोऽभोष्टदो भवतीति सूचयन्नाह—न हीति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अर्थिना विप्रेण दानावसरे युधि त्वर्थिना क्षत्रियेण चार्थिताः प्रार्थिता अमनस्विनोऽनुदारचिन्ताः पराङ्मुखाश्च न संतीति क्रमेण योज्यम् । ‘ये तु मनस्विनः’ इति पाठः शोभनः प्रतिभाति । तत्र च ये नृपा मनस्विनः स्थिरचिन्तास्ते तीर्थे युधि चार्थिताः पराङ्मुखा न संतीति योजना । नैतादृशास्तव कुले संतीति भावः । उडुपश्चन्द्रः ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ कुर्वतीति कृतः कृतिनस्तानयत्याश्रयतीति कृच्छ्रो यत्नस्तेनेति वास्तवोर्थः । जयिनं न मेने । तज्जन्मद्वयजयस्यावशिष्टत्वात् । तीर्थेस्तु—क्षमाया भूमेरुद्धारो येन स तथा । विष्णुर्ना परपुरुषः । यं विनिजित्य तत्स्वीयं वीर्यं भूर्यनंतं स्मरन् आत्मानं जयशीलोपेतम् कृच्छ्रेणागतं प्राप्तम् । यद्वा—तद्वीर्यं स्मरन्नेवात्मात्मानं जयिनं न मेने किन्तु ततः प्रागपि नित्यजयित्वात्स्वस्य ‘विष्णुर्जयति नासुरः’ इति गारुडाञ्च ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तद्वधं हिरण्याक्षवधम् । निलयं श्वेतद्वीपादिरूपम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तं हिरण्यकशिपुम् । मायाविनां कृपालूनां ज्ञानिनां वा ‘माया स्याज्ज्ञानकृपयोः’ इति विश्वादिः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ऊनविंशेऽर्थितां भूमिं बलौ दिस्सति विष्णवे । तं शुक्रोऽवारयत्तत्र श्लोकाः सार्द्धास्त्रि (४३ ॥) सिन्धवः ॥

पडुवाचेति (६) पादाख्याः पञ्चवेदा (४५) अनुष्टुभः ॥ १९ ॥ इतीति । इत्युक्तविधं धर्मयुक्तं ससूनृतं यथायं मधुरं च वैरोचनेर्विरोचनपुत्रस्य बलेर्वच्यं निशम्य प्रीतः सन् भगवांस्तं प्रतिनन्द्य प्रतिश्लाघ्येदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ दातुः स्तुतिः स्वयंतुष्टिरित्यादिप्रस्तुतोचितं वक्तव्यमिति भिक्षुस्तु शिक्षयन्नाह वामनः—वच इति । हे जनदेव ! एतद्वचः सूनृतं सत्यं धर्मयुक्तं च तव कुलस्योचितं योग्यं च तव यशस्करं यशोविस्तारकं च यस्य तवैहिकव्यवहारे भृगवः शुक्रादयः प्रमाणं साम्पराये परलोकसाधने च कुलवृद्धः प्रशान्तः पितामहः प्रह्लादः प्रमाणम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ न हीति । अस्मिन् त्वदीये कुले यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता न ददामि इति वक्ता इति निःसत्त्वलक्षणम् । यो वा प्रतिश्रुत्य दास्यामीति प्रतिज्ञाय अदाता वा शब्दात्प्रतिश्रुत्य प्रत्याख्याता च इति निःसत्त्वविशेषस्य कृपणस्य लक्षणम् । यः अदाता स कश्चिदपि निःसत्त्वः कृपणश्च न जातो न भावी नास्ति च ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नेति । तीर्थे दानावसरे अर्थिना विप्रादिनाऽर्थिता याचिताः सन्तो ये तु पराङ्मुखाः प्रत्याख्यानकर्तारो भवेयुः तथा युधि युद्धावसरे क्षत्रियादिनाऽर्थिताः सन्तो ये युद्धात् पराङ्मुखास्तथाभूता अमनस्विनः धैर्यरहिता भवेयुः ते नृपा युष्मत्कुले न सन्ति । यत् यस्मिन् कुले अमलेन शुद्धेन यशसा प्रह्लाद उद्भाति चकास्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । खे आकाशे उडुपश्चन्द्रो यथा भाति तथेति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ यत इति । यतो यास्मिन् कुले जातो हिरण्याक्षो गदैवायुधं यस्य स एकः असहाय एव दिग्विजये निमित्ते इमां कृत्स्नां महीं चरन् पर्यटन् प्रतिपक्षं वीरं न लेभे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यमिति । क्षमोद्धारो भूम्या उद्धरणसमये आगतं यं हिरण्याक्षं विष्णुर्धृतवराहरूपः कृच्छ्रेणाति-प्रयासेन विनिजित्य हत्वापि तस्य भूरि अधिकं वीर्यमनुस्मरन्नात्मानं जयिनं न मेने ॥ ६ ॥ ❀ ❀ निशम्येति । तस्य हिरण्याक्षस्य वध निशम्य तस्य भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा क्रुद्धः सन् भ्रातृहणं भ्रातुर्हन्तारं विष्णुं हन्तुं मारयितुं ज्ञातुमिति वास्तवोऽर्थः । हरेर्विष्णानिलयं स्थानं जगाम ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तमिति । शूलपाणिं कृतान्तवत् मृत्युमिव तं हिरण्यकशिपु-मायान्तं विलोक्य स मायाविनां वरः श्रेष्ठः कालज्ञस्तत्कालकर्तव्याभिज्ञो विष्णुश्चिन्तयामास ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवं याञ्चायै चोदितो भगवान् स्वपदत्रयपरिमितां भूमिम् यियाचिपुस्तदप्रत्याख्यानय प्रतिश्रुतं दृढीकर्तुं बलिं प्रशंसन्नाहेत्याह, मुनिः—इत्युक्तविधं धर्मयुक्तं सूनृतं सत्यं मधुरं च बलेर्वचः श्रुत्वा प्रीतस्तं प्रतिनन्द्येदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १ ॥ तदेवाह—वच इत्यादिना यावदर्थपरिग्रह इत्यन्तेन । हे जनदेव ! तव वचः सूनृतत्वादियुक्तं युक्तञ्चैतत्कुतः यतः यस्य भगवतः साम्पराये परलोकसाधनधर्मनिर्णये तव पितामहः कुलवृद्धः प्रशान्तश्च प्रह्लाद एव प्रमाणं तद्वृत्त्यैव तत्सन्तानरूपाणां भवतामपि वृत्तितादृश्यैवेत्यनुमीयत इति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तदेव विशदयति—नहीति । अस्मिन्स्त्वदीये कुले कश्चिदपि पुमान् निःसत्त्वः कृपणश्च न हि न जातः न जनिष्यते नाधुना वर्तते च । तत्र निःसत्त्वस्य लक्षणं यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता न ददामीति वक्तेति, कृपणस्य लक्षणं प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वाऽदातेति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! तीर्थे दानावसरे

सति अर्थिना याचकेन अर्थिता याचितास्तथा युद्धे पराङ्मुखा ये चाऽमनस्विनोऽस्वतन्त्राः अस्मिन् कुले । त्रिपुरुषं न सन्त्येव तीर्थं याच्यां विनापि ददतीत्यर्थः । यद्यस्मिन्कुले खे आकाशे चन्द्र इवामलेन यशसा प्रह्लादः उद्भाति नितराञ्चकास्ति ॥ ४ ॥ युधि पराङ्मुखा न सन्तीत्येतदुपपादयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मिन्कुले जातो हिरण्याक्ष एकोऽसहायो दिग्विजये निमित्ते इमां कृत्स्नां महीं चरन् गदैवायुधं यस्य तादृशः प्रतिपक्षं वीरं न लेभे ॥ ५ ॥ ॥ ॥ क्षमोद्दारे भूभ्युद्धरणे, विष्णुर्वैराहरूपो यं हिरण्याक्षं कृच्छ्रेणाऽतिप्रयासेन निर्जित्य हत्वा जयिनमात्मानममन्यत अतस्तस्य हिरण्याक्षस्य वीर्यं भूर्येनवधिकम् इत्यनुस्मर अभिजानीहि ॥ ६ ॥ ॥ ॥ तथा तस्य हिरण्याक्षस्य वधं श्रुत्वा तस्य भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा क्रुद्धो भ्रातु-हन्तारं विष्णुं हन्तुं हरेर्निलयं स्थानं जगाम ॥ ७ ॥ ॥ ॥ शूलपाणिं मृत्युवदापतन्तं तं हिरण्यकशिपुं विज्ञाय दुर्जयं ज्ञात्वा मायाविनां श्रेष्ठः तत्तत्कालप्रयोजनकर्तव्याभिज्ञो विष्णुरित्थं चिन्तयामास ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थाकृता पदरत्नावली

अनेनाध्यायद्वयेन बलेर्भक्तिविशेषं दर्शयति—इतीति । इति शब्देन हरेर्माहात्म्यसूचकं वाक्यमुक्तमिति सूचयति ॥ १ ॥ जनदेव नृप ! सांपराये पितामहः प्रमाणम् ॥ २ ॥ ॥ ॥ सर्वे स्तुतिप्रसन्ना एवाभीष्टं कुर्वन्तीत्यतस्तत्सिद्धिप्रकारं वचनं वक्ति—नहीति । यः पुमानिति प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । प्रत्याख्याता नास्तीति वक्ता अदाता ॥ ३ ॥ ॥ ॥ तीर्थं पात्रे अर्थिना धनं युद्धं चार्थयमानेन पराङ्मुखा अमनस्विन इत्येतद्विशेषणद्वयं यथायोग्यं सम्बन्धितव्यम्, अमनस्विनो हीनमनस्का यद्यस्मात् उद्भाति उत्कृष्टतया द्योतते उडुपश्चन्द्रः ॥ ४-५ ॥ ॥ ॥ कृच्छ्रेणेति मोहवचनं कुतः ? कृतिनस्तान् श्रयते यत्तेन पराक्रमेणेत्यर्थ इति वा, क्षमायाः भूमेः उद्दारे उद्धरणकाले कृच्छ्रेणागते प्राप्ते सति भूरि तस्य वीर्यं पराक्रममनुस्मरन्नपि आत्मानं जयिनं तदानीमेवात्मजयं न मेने किन्तु नित्यजयिनं मेने इत्यर्थः । यद्वा क्षमाया उद्दारे येन स तथा स विष्णुर्ना परम-पुरुषोऽयं विनिर्जित्य तत्स्वकीयं वीर्यं तद्भूर्यनन्तमनुस्मरन्नात्मानं जयिनं जयशीलोपेतं मेने इति ॥ ६-७ ॥ ॥ ॥ माया-विनां ज्ञानिनां वरः मोक्षादिवरदाता ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अस्मिन् पर्याये क्रमसन्दर्भो न-सं० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

पदत्रयमितां भूमिं विष्णुना प्रार्थितं बलिम् । दित्सन्तमस्मै शुक्रस्तु न्यषैत्सीदूनविंशके ॥ १ ॥

दातुः स्तुतिं स्वल्पयाच्यां सन्तोषव्यञ्जनां धृतिं भिक्षून् बहुतरं लिप्सून् शिक्षयन्नाह वामनः—वच इति षोडशभिः । यस्य तव ऐहिके धर्मे भृगवः प्रमाणं साम्पराये पारलौकिके पितामहः प्रह्लादः ॥ २ ॥ ॥ ॥ निस्सत्त्वस्य लक्षणं प्रत्याख्याता निस्सत्त्वविशेषस्य कृपणस्य लक्षणं प्रतिश्रुत्य योऽदाता वाशब्दात् प्रत्याख्याता च ॥ ३ ॥ ॥ ॥ तीर्थं दानावसरे अर्थिना ब्राह्मणयाचकेनार्थिता नृपा दानपराङ्मुखा युधि युद्धावसरे अर्थिता क्षत्रियादिना अर्थिता युद्धपराङ्मुखास्ते ये अमनस्विनः अनुदारचित्ता नृपा अनुत्साहचित्तास्ते युष्मत्कुले न सन्तीत्यर्थः । येषां यशसा ॥ ४ ॥ ॥ ॥ यतो यत्र कुले ॥ ५-८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

हरये पदत्रयपरिमितां महीं दित्सन्तं बलिं शुक्रोऽवारयदित्येकोनविंशे वर्णयति—इतीति । सूनृतं सत्यं प्रियं च ॥ १ ॥ साम्पराये पारलौकिके धर्मे भृगवः पितामहः प्रह्लादश्च प्रमाणं प्रवर्तकाः ॥ २ ॥ ॥ ॥ निस्सत्त्वलक्षणं प्रत्याख्यातेति । कृपणलक्षणं प्रतिश्रुत्याऽदातेति ॥ ३ ॥ ॥ ॥ तीर्थं दानावसरे पात्रे सतीति वा ॥ ४ ॥ ॥ ॥ यतः यस्मिन् युष्मत्कुले ॥ ५ ॥ ॥ ॥ क्षमोद्दारे भूभ्युद्धरणे ये विनिर्जित्य आत्मानं जीवमात्रं जयिनं तज्जेतारं न मेने ॥ ६-७ ॥ ॥ ॥ मायाविनः आश्चर्यशक्तिधरास्तेषां मध्ये वरः श्रेष्ठः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हरिणा याचितं यत्तु बलिना तत्प्रतिश्रुतम् । शुक्रेण वारितं चेति ह्यनविंशे निरूप्यते ॥ १ ॥

इत्युक्तविधं धर्मयुक्तं ससूनृतं यथार्थं मधुरं च वैरोचनेर्विरोचनपुत्रस्य बलेर्वाक्यं निशम्य श्रुत्वा प्रीतः सन् भगवांस्तं प्रतिनन्द्य संश्लाघ्येदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ ॥ तदेवाह—वच इति षोडशभिः । हे जनदेव तवैतद्वचः सूनृतं सत्यं धर्मयुक्तं च । तव कुलस्योचितं योग्यं च तव यशस्करं यशोविस्तारकं च । उचितत्वे हेतुं सूचयन्तं विशिनष्टि—यस्य तवैहिकव्यवहारे भृगवः

शुक्रादयः प्रमाणम् । सांपराये परलोकसाधने च पितामहः प्रह्लादः प्रमाणम् । तत्र हेतुमाह—कुलवृद्ध इति । वृद्धत्वेऽपि विषया-
सक्तश्च तत्कथं प्रमाणं स्यादत आह—प्रशान्त इति, कामक्रोधाद्युद्वेगरहितो भगवत्परत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अस्मिन्
त्वदीये कुले कश्चिदपि पुमान् निस्सत्त्वः कृपणश्च न हि जातो न चाधुना वर्तते । एवं कालत्रयेऽपि तदभावज्ञापनाय क्रियापद-
प्रयोगः । तत्र निस्सत्त्वस्य लक्षणमाह—यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता न ददामीति वक्ता धैर्यादिरहितः । कृपणस्य
लक्षणमाह—प्रथमं दास्यामीति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय यो वा अदाता लोभाभिभूत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ तीर्थे दानावसरे युधि
वा अर्थिनाऽर्थिताः याचकेन याचिताः सन्तो ये तु पराङ्मुखाः प्रत्याख्यानकर्तारो भवेयुस्तथाभूता अमनस्विनः धैर्यरहिता नृपा
युष्मत्कुले न सन्तीत्यन्वयः । यत् यस्मिन् कुले अमलेन शुद्धेन यशसा प्रह्लाद उद्भाति चकास्ति । तत्र दृष्टान्तमाह—खे आकाशे
उडुपश्चन्द्रो यथा भाति तथेति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ युधि पराङ्मुखा न सन्तीत्येतदेवोपपादयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मिन्
कुले जातो हिरण्याक्षः गदैवायुधं यस्य स एकः असहाय एव दिग्विजये निमित्ते कृत्स्नां महीं चरन् पर्यटन् प्रतिपक्षं वीरं
न लेभे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ क्षमोद्गारे भूम्या उद्धरणसमये आगतं यं हिरण्याक्षं विष्णुर्वृत्तवराहरूपः कृच्छ्रेणातिप्रयासेन विनिजित्य
हत्वाऽपि तस्य भूरि अधिकं वीर्यमनुस्मरन् आत्मानं जयितुं न मेने इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तस्य हिरण्याक्षस्य वधं श्रुत्वा
तस्य भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा क्रुद्धः सन् भ्रातृहणं भ्रातुर्हन्तारं विष्णुं हन्तुं हरेर्विष्णोर्निलयं स्थानं जगामेत्यन्वयः ॥ ७ ॥
शूलपाणिं कृतान्तवत् मृत्युमिव तं हिरण्यकशिपुमायान्तं समालोक्य मायाविनां वरः श्रेष्ठः कालज्ञः तत्कालकर्तव्याभिज्ञो
विष्णुश्चिन्तयामास ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भवतमनोरञ्जनी

स्वाङ्घ्रित्रयमितक्षमायां याचितायां तु वर्णिना । दातुं प्रतिश्रुते तेनोन्विशेऽवारयद् भृगुः ॥ १ ॥

स्वस्य तुष्टिः स्तुतिर्दातुः प्रस्तुतोचितभाषणम् । वामनः सूचयन् भिक्षोर्धर्ममाह सनातनम् ॥ २ ॥

तदेवं याच्यै चोदितो भगवान् वामनः स्वपदत्रयपरिमितां भूमिं यियाचिषुः संस्तदप्रत्याख्यानाय प्रतिश्रुतं
दृढीकर्तुं बलिं प्रशंसन्नाहेत्याह मुनिः । इतीति । इत्युक्तविधं, धर्मयुक्तं ससूनुतं, सत्यं मधुरं चेत्यर्थः । वैरोचनेर्बलेः, वाक्यं
वचः, निशम्य श्रुत्वा, प्रीतः भगवान् वामनः, बलिमिति शेषः । प्रतिनन्द्य, इदं वक्ष्यमाणं, अब्रवीदुवाच ॥ १ ॥ ❀ ❀
तदेवाह वच इत्यादिना यावदर्थपरिग्रह इत्यन्तेन । वच इति । हे जनदेव, तव एतत् वचः ससूनुतं, कुलोचितं, धर्मयुतं, यशस्करं
च, भवति । यस्य भवतः, सांपराये परलोकसाधनधर्मनिर्णये, कुलवृद्धः प्रशान्तः पितामहः प्रह्लादः, प्रमाणं, भृगवः सांपराये इति
पाठे, यस्य वचसः सांपराये पारलौकिकधर्मत्वे, प्रमाणं भृगवः, कुलवृद्धः प्रशान्तः पितामहः प्रह्लादश्च ॥ २ ॥ ❀ ❀ न
हीति । एतस्मिन् कुले अस्मिन्स्वदीये कुले इत्यर्थः । कश्चिदपि पुमान् निःसत्त्वः, कृपणश्च न हि । न जातो न जनिष्यते नाधुना
वर्तते चेत्यर्थः । तत्र निःसत्त्वस्य लक्षणं—यः द्विजातये याचकाय, प्रत्याख्याता न ददामीति वक्ता, कृपणलक्षणं, यः प्रथमं
प्रतिश्रुत्य अदाता । एवं द्वयोरन्यतरो भवत्कुले नेति भावः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ न सन्तीति । हे नृप बले, तीर्थे दानावसरे
सति, अर्थिना याचकेन, अर्थिता याचिताः युधि वा युद्धार्थिना अर्थिताः सन्तः, पराङ्मुखाः ततः मुखं परावृत्य प्रयाताः,
ये तु ये च, अमनस्विनोऽस्वतन्त्राश्च युष्मत्कुले न सन्ति । हि निश्चितमेव । यद्यस्मिन् भवत्कुले, खे आकाशे, उडुपः यथा,
पूर्णचन्द्र इवेत्यर्थः । अमलेन यशसा युतः, प्रह्लादः उद्भाति नितरां चकास्ति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ युधि पराङ्मुखा न
सन्तीत्येतदुपपादयति । यत इति । यतो यस्मिन् कुले, जातः हिरण्याक्षः एकोऽसहायः अपि, दिग्विजये निमित्ते, इमां महीं,
कृत्स्नां पृथिवीं, चरन् गदैवायुधं यस्य तादृशोऽपि, प्रतिवीरं प्रतिपक्षं वीरं, न अबिन्दत न लेभे ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यमिति ।
क्षमोद्गारे भूम्युद्धरणे, विष्णुर्वराहरूपधरः हरिः, आगतं स्वप्रतिरोधकतया समायान्तं, यं हिरण्याक्षं, कृच्छ्रेण अतिप्रयासेन,
विनिजित्य हत्वा, आत्मानं जयितुं न मेने नामन्यत । अतः तद्वीर्यं तस्य हिरण्याक्षस्य सामर्थ्यं, भूरि अनवधिकमिति, अनुस्मर
जानीहि । पाठान्तरे तद्वीर्यं भूरि अनुस्मरन् सन्, आत्मानं जयितुं न मेने इति योजना ॥ ६ ॥ ❀ ❀ निशम्येति । तथा
पुरा, भ्राता तस्य हिरण्याक्षस्य ज्येष्ठः सोदरः, हिरण्यकशिपुः तद्वधं हिरण्याक्षहननं, निशम्य क्रुद्धः सन्, भ्रातृहणं हन्तुं, हरेः
निलयं, जगाम ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तमिति । शूलपाणिं कृतान्तवत् मृत्युवत्, आयान्तमापतन्तं तं हिरण्यकशिपुं, समालोक्य
विज्ञाय दुर्जयं ज्ञात्वेति यावत् । मायाविनां वरः श्रेष्ठः, कालज्ञः तत्कालकर्तव्याभिज्ञः, विष्णुः, इत्थं चिन्तयामास ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

भगवान् वामनका बलिसे तीन पग पृथ्वी माँगना, बलिका वचन देना और शुक्राचार्यजीका उन्हें रोकना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—राजा बलिके ये वचन धर्मभावसे भरे और बड़े मधुर थे । उन्हें सुनकर भगवान् वामनने बड़ी
प्रसन्नतासे उनका अभिनन्दन किया और कहा ॥ १ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवान्ने कहा—राजन् ! आपने जो कुछ कहा—वह

आपकी कुलपरम्पराके अनुरूप, धर्मभावसे परिपूर्ण, यशको बढ़ानेवाला और अत्यन्त मधुर है। क्यों न हो, परलोकहितकारी धर्मके सम्बन्धमें आप भृगुपुत्र शुकाचार्यको परम प्रमाण जो मानते हैं। साथ ही अपने कुलवृद्ध पितामह परम शान्त प्रह्लाद-जीकी आज्ञा भी तो आप वैसे ही मानते हैं ॥ २ ॥ ❀ ❀ आपकी वंशपरम्परामें कोई धैर्यहीन अथवा कृपण पुरुष कभी हुआ ही नहीं। ऐसा भी कोई नहीं हुआ, जिसने ब्राह्मणको कभी दान न दिया हो अथवा जो एक बार किसीको कुछ देनेकी प्रतिज्ञा करके बादमें मुकर गया हो ॥ ३ ॥ ❀ ❀ दानके अवसरपर याचकोंकी याचना सुनकर, और युद्धके अवसरपर शत्रुके ललकारनेपर उनकी ओरसे मुँह मोड़ लेनेवाला कायर आपके वंशमें कोई भी नहीं हुआ। क्यों न हो, आपकी कुलपरम्परामें प्रह्लाद अपने निर्मल यशसे वैसे ही शोभायमान होते हैं, जैसे आकाशमें चन्द्रमा ॥ ४ ॥ ❀ ❀ आपके कुलमें ही हिरण्याक्ष-जैसे वीरका जन्म हुआ था। वह वीर जब हाथमें गदा लेकर अकेला ही दिग्विजयके लिये निकला, तब सारी पृथ्वीमें घूमनेपर भी उसे अपनी जोड़का कोई वीर न मिला ॥ ५ ॥ ❀ ❀ जब विष्णुभगवान् जलमेंसे पृथ्वीका उद्धार कर रहे थे, तब वह उनके सामने आया और बड़ी कठिनाईसे उन्होंने उसपर विजय प्राप्त की। परन्तु उसके बहुत बाद भी उन्हें बार-बार हिरण्याक्षकी शक्ति और बलका स्मरण हो आया करता था और उसे जीत लेनेपर भी वे अपनेको विजयी नहीं समझते थे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जब हिरण्याक्षके भाई हिरण्यकशिपुको उसके वधका वृत्तान्त मालूम हुआ, तब वह अपने भाईका वध करनेवालेको मार डालनेके लिये क्रोध करके भगवान्के निवासस्थान वैकुण्ठधाममें पहुँचा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ विष्णुभगवान् माया रचनेवालोंमें सबसे बड़े हैं और समयको खूब पहचानते हैं। जब उन्होंने देखा कि हिरण्यकशिपु तो हाथमें शूल लेकर कालकी भाँति मेरे ही ऊपर धावा कर रहा है, तब उन्होंने विचार किया ॥ ८ ॥

यतो यतोऽहं तत्रासौ मृत्युः प्राणभृतामिव । अतोऽहमस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि परागृह्यः ॥ ९ ॥

एवं स निश्चित्य रिपोः शरीरमाधावतो निर्विविशोऽसुरेन्द्र ।

श्वासानिलान्तर्हितसूक्ष्मदेहस्तत्प्राणरन्ध्रेण विविग्रचेताः ॥ १० ॥

स तन्निकेतं परिमृश्य शून्यमपश्यमानः कुपितो ननाद ।

क्ष्मां द्यां दिशः खं विवरान्समुद्रान् विष्णुं विचिन्वन् न ददर्श वीरः ॥ ११ ॥

अपश्यन्निति होवाच मयान्विष्टमिदं जगत् । भ्रातृहा मे गतो नूनं यतो नावर्तते पुमान् ॥ १२ ॥

वैरानुबन्ध एतावानामृत्योरिह देहिनाम् । अज्ञानप्रभवो मन्युर्हंमानोपवृंहितः ॥ १३ ॥

पिता प्रह्लादपुत्रस्ते तद्विद्वान्द्विजवत्सलः । स्वमायुर्द्विजलिङ्गेभ्यो देवेभ्योऽदात् स याचितः ॥ १४ ॥

भवानाचरितान्धर्मानास्थितो गृहमेधिभिः । ब्राह्मणैः पूर्वजैः शूरैरन्यैश्चोद्दामकीर्तिभिः ॥ १५ ॥

तस्मात् त्वत्तो महीमीषद् वृणेऽहं वरदर्षभात् । पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र संमितानि पदा मम ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अहं यतः यतः तत्र असौ प्राणभृतां मृत्युः इव अतः अहं परागृह्यः अस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि ॥ ९ ॥

असुरेन्द्र विविग्रचेताः सः एवं निश्चित्य श्वासानिलान्तर्हितसूक्ष्मदेहः आधावतः रिपोः शरीरं तत्प्राणरन्ध्रेण निर्विविशो ॥ १० ॥

वीरः सः शून्यं तन्निकेतं परिमृश्य अपश्यमानः कुपितः ननाद क्ष्मां द्यां खं विवरान् समुद्रान् विष्णुं विचिन्वन् न ददर्श ॥ ११ ॥

विष्णुम् अपश्यन् इति ह उवाच मया इदं जगत् अन्विष्टं भ्रातृहा यतः पुमान् न आवर्तते नूनं गतः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एतावान्

वैरानुबन्धः इह देहिनाम् आमृत्योः यतः अज्ञानप्रभवः अहंमानोपवृंहितः मन्युः तावत् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादपुत्रः ते पिता

द्विजवत्सलः सः याचितः तद्विद्वान् द्विजलिङ्गेभ्यः देवेभ्यः स्वम् आयुः अदात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भवान् गृहमेधिभिः

पूर्वजैः ब्राह्मणैः अन्यैः उद्दामकीर्तिभिः शूरैः आचरितान् धर्मान् आस्थितः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्मात् दैत्येन्द्र अहं वरदर्षभात्

त्वत्तः मम पदा संमितानि त्रीणि पदानि ईषत् महीं वृणे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परागृह्यो बहिर्दृष्टेः ॥ ६ ॥ * * अतो हृदये स्थितं मां न ज्ञास्यतीत्येवं निश्चित्य श्वासानिलेनार्हितः सूक्ष्मो देहो यस्य विविग्मतिकंपितं चेतो यस्य । अकम्पितचित्त इति वास्तवोऽर्थः ॥ १० ॥ * * न ददशे अंतःप्रविष्टत्वात् ॥ ११ ॥ पुमान्यतः सकाशान्नावर्तते तद्वह्नौ नूनं गतो नित्यमुक्तत्वादिति वास्तवोऽर्थः ॥ १२ ॥ * * एवं मृत्युपर्यंतमखंडं विष्णोर्वैरं यत्कृतवांस्तदुचितमेव तस्याप्रतिद्वंद्वमहाबलपराक्रमस्य शूराहंमानविजृंभितक्रोधानुबन्धस्य कथं नामासौ शूरशिरोमणिर्जीवन्नेव कातरवद्वैरमुपेक्षितवानित्याशङ्क्याह । वैरानुबन्ध एतावानामृत्योर्भवति । देहिनां देहे निगूढाभिमानवतां शूराणां तथाऽहंमानेनोपबृंहितो मन्युश्च भवत्येव । यतोज्ञानप्रभवः अज्ञाननिवृत्तेः प्राक् पौरुषत्यागो मांघ्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ * * तदेवं पूर्वज्ञानस्तुत्वा तत्पितरं स्तौति । पितेति । द्विजवेषधारिणो मद्भैरिणो देवा एते न तु द्विजा इति तद्विद्वानपि स याचितः सन्स्वीयमायुर्देवभ्योऽपि वैरिभ्यो ददौ ॥ १४-१५ ॥ * * मम पदा संमितानीति त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण । न चानृतवादः । तत्रापि स्वपदत्वानपगमात् ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यतो हेतोः । यतो यत्र अहं गमिष्यामि तत्रासौ हिरण्यकशिपुः जीवेश्वरयोरेकत्र समावेशस्य नित्यत्वात् 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इति श्रुतेः । अतो हेतोः । परं दूरमंचतीति पराक् तत्स्थं पश्यतीति तथा दूरदर्शिनो वा तथा च दूरदर्शित्वाद्दृढयस्थमतिनिकटं मामयं न चक्षुरंजनमिव द्रक्ष्यतीति भावः ॥ ९ ॥ * * हे असुरेन्द्र बले विशब्दस्य गतार्थत्वस्वीकारेण विगतं विग्नं भयं यस्मात् तद्विविग्नं तादृशं चेतो यस्य स तथा । इदानीं नायं मारणीय एतद्भोगस्यावशिष्टत्वादित्यनुकंपितोऽभूदिति भावः ॥ १० ॥ * * निकेतं परिमृश्य दृष्ट्वा सोऽसुरः तमपश्यमानः शून्यं यथा स्यात्तथा ननादेति संबंधः । कुतो न ददर्श यतो वीरः विगतमीरं ज्ञानं यस्य स तथा । एतेन परागृह्यत्वं समर्थितम् ॥ ११-१२ ॥ * * तत् वैरकरणम् । तस्यासुरस्य । अत्राक्षिपति—कथं नामेति । असौ हिरण्यकशिपुः । इत्यर्थ इति । ज्ञानिनस्तु कृतकृत्यत्वात्किंचित्कर्तव्यं नास्ति लोकसंग्रहमंतरेणेति भावः ॥ १३ ॥ * * प्रह्लादस्य पुत्रो विरोचनः । पुराणांतरे चेयं कथा युद्धपरित्र-स्तैर्देवैर्विरोचनं ब्रह्मण्यं ज्ञात्वा विप्रवेषेण तत्पार्श्वमागत्य तदायुर्याचितं तेन च तत्कपटं ज्ञात्वाऽपि तद्वत्तमिति ॥ १४ * * ब्राह्मणैर्दध्यङ्बादिभिः । पूर्वजैः पित्रादिभिः । अन्यैः शूरैर्दानशूरैर्हरिश्चंद्रादिभिः । उदामकीर्त्तिभिर्विजृंभितयशोभिः । आचरितान् अनुष्ठितान् ॥ १५ ॥ * * यस्मात्त्वं पुण्यवतां कुले जातोऽसि तस्माद्धेतोः । पदानीति बहुवचनोक्त्या भीतो मा भूरित्याह—त्रीणीति । तेषां महत्त्वेन भयशंका तदवस्थैवेति चेत्तत्राह—संमितानीति । नन्वल्पवपुर्दर्शयित्वा पुनर्भूमाने दीर्घकरणेनानृतवादित्वं स्यादत आह—न चेति । तत्रापि दीर्घवपुष्यपि ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

यत इति । अहं यतो यतो यत्र यत्र गमिष्यामि तत्र सर्वत्रासौ हिरण्यकशिपुर्गमिष्यत्येव । यथा प्राणिनो यत्र यत्र गच्छन्ति तत्र तेषां मृत्युरपि यथा गच्छति तद्वत् अतोऽहं परागृह्यः परान् शत्रून् अञ्चन्ती प्राप्नुवती दृग् यस्य । पक्षे बहिर्दृष्टेरस्य हृदयमेव प्रवेक्ष्यामि अन्तर्यामित्वात् । अतः तत्रस्थं मां न द्रक्ष्यति अधुनैवास्य वधसमयो नास्तीति वास्तवाशयः ॥ ९ ॥ * * एवमिति । हे असुरेन्द्र बले ! स विष्णुरेवं निश्चित्य विविग्नं भयेन कम्पितं चेतो यस्य सः अनुकम्पितचित्त इति वास्तवोऽर्थः । तच्छ्वासानिलेऽन्तर्हितः अन्तर्द्धाय स्थितः सूक्ष्मो देहो यस्य तथाभूतः सन् आधावतो वेगेनागच्छतो रिपोः शरीरं स्वस्य रिपोः प्राणरन्ध्रेण नासामार्गेण निर्विविशे । तद्वर्षः ॥ १० ॥ * * स इति । स हिरण्यकशिपुः शून्यं विष्णुरहितं तस्य विष्णोर्निकेतं स्थान परिमृश्य सर्वतोऽन्विष्य तमपश्यमानः । शान्तजार्षः । कुपितः सन् ननाद । जितं मयेत्युद्घोषितवानित्यर्थः । ततश्च पुनः क्षमां पृथिवीं दिवं दिशः खमन्तरिक्षं विवरान् अतलादीन् समुद्रांश्च विचिन्वन्नपि स वीरो विष्णुं न ददर्श ॥ ११ ॥ * * अपश्यन्निति । तमपश्यन् इति वक्ष्यमाणं ह निश्चितमुवाच । तदेवाह मयेदं सर्वमपि जगदन्विष्टमन्वेषितं तथापि यतो मे भ्रातृहा विष्णुः कापि न दृश्यते । अतः पुमान् यथोऽयं प्राप्य पुनर्नावर्तते तं मृत्युमेवासौ नूनं गतः प्राप्तः । मद्भयादेव मृत इत्यर्थः । तद्वह्नौ स्वरूपभूतं प्राप्तः नित्यमुक्तत्वात् इति वास्तवोऽर्थः ॥ १२ ॥ * * वैरेति । इह देहिनां देहे निगूढाभिमानवतां शूराणां वैरानुबन्ध एतावानामृत्योः मृत्युपर्यन्तं भवति तथाऽहंमानेनोपबृंहितो मन्युश्च भवत्येव यतोऽज्ञानप्रभवः अज्ञाननिवृत्तेः प्राक् पौरुषत्यागो मांघ्यमेवेत्यर्थः । यद्वा । आमृत्योः मृत्युपर्यन्तश्च शौर्यहेतुकः वैरानुबन्ध एतावानेव यावान् हिरण्यकशिपोः अभूत् इह लोकेऽन्येषां तु मन्युरेव न तु वैरानुबन्धः । यतः स मन्युरज्ञानप्रभवः क्रोधविशेष एव तथा अहं शूर इति मानोऽभि-

मानमात्रं शौर्याभावेऽपि शौर्यमननं तेनोपबृंहितश्च देहिनां मन्युः सत्यो वैरानुबन्धस्तु हिरण्यकशिपोरेव दृष्ट इति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ पितेति । द्विजवत्सलः प्रह्लादस्य पुत्रस्ते तव पिता विरोचनस्तु तद्विद्वान् द्विजरूपधारिणो मद्द्वैरिणो देवा एवैते नतु द्विजा इति जानन्नपि देवैर्याचितः सन् स द्विजलिङ्गेभ्यो ब्राह्मणवेषधारिभ्यो देवेभ्यः स्वकीयमायुरदात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ भवानिति । गृहमेधिभिर्गृहस्थैर्ब्राह्मणैः शुक्रादिभिः पूर्वजैर्विरोचनादिभिः उद्दामा विपुला कीर्तिर्येषां तैरन्यैश्च शूरैराचरिताननुष्ठितान् धर्मान् भवानास्थितः अनुष्ठितवान् इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । हे दैत्येन्द्र ! तस्मात् एतादृशकुले प्रसूतत्वात् धर्मिष्ठत्वाच्च वरदश्रेष्ठात्त्वतोऽहमीषत् मम पदा पादेन संमितानि परिच्छिन्नानि त्रीणि पदानि त्रिभिः क्रमैरित्युपरिष्ठादुक्तेष्वीन पादविक्षेपान व्याप्या या मही तां वृणे याचे । तावत्यैव मद्या मम पर्णशाला भविष्यति । वृत्तिस्त्वाजगरी मम भूयस्येति भावो बलिं बोधयितुमिष्टः । मम पदा सम्मितानीति त्रिविक्रमपदद्वयस्य एकशेषवृत्तावन्तर्भावः । न चानृतवादः । तत्रापि स्वपदत्वानपायात् ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत्कृतां चिन्तामेव दर्शयति—यत्र यत्राहं गमिष्यामि तत्र तत्र सर्वत्राऽसौ हिरण्यकशिपुः प्राणभृतां मृत्युरिवाव-
तिष्ठतेऽतोऽधुना परागृह्यः बहिर्दृश्यमानोहमस्य दैत्यस्य । हृदयमेव प्रवेक्ष्यामि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इतीत्थं स विष्णुर्विनिश्चित्य । हे असुरेन्द्र ! आधावतः तदर्थं तत्र सञ्चरतो रिपोर्हिरण्यकशिपोः शरीरं निर्विचिरो प्रविवेश तत्रापि हृदये प्रविष्टं मां ज्ञास्यतीति एवं निश्चित्य आसानिलेऽन्तर्हितः सूक्ष्मदेहो यस्य तस्य घ्राणरन्ध्रेण विविघ्नमतिकम्पितः चेतो यस्य तादृशो बभूव । तत्रापि प्रविष्टं ज्ञास्यतीति विनिश्चित्य घ्राणरन्ध्रसञ्चारिभ्यः वायुना सह चञ्चलस्तदविभक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ततः स दैत्यस्तन्निलयं शून्यं परितोऽन्विष्य तमपश्यमानः कुपितो ननाद जितं मयेति सिंहनादं कृतवान् ततः पुनः क्षमां पृथिवीं गां दिवं दिशः स्वमन्तरिक्षं विवरमतलादिकं समुद्रांश्च विचिन्वन्वीरो दैत्यो विष्णुं न ददर्श ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अपश्यन्नित्य-
मुवाच, तदेवाह—इदं कृत्स्नं जगत् मयान्विष्टममन्वेषितं मम भ्रातृहन्ता तु कापि न न दृश्यते स तु यतः यं प्राप्य न पुन-
रावर्तते तत्र नूनं गतः । तस्याभिप्रायेण तु मृतोऽभवदिति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अधुना न मद्विषयवैरानुबन्धस्तस्यास्तीत्याहे-
त्याह, वैरानुबन्ध इति । इह लोके देहिनां वैरानुबन्ध एतावानेव, कियान् ? यत आमृत्योः मरणपर्यन्तम् इत्येतावानेव, कुतः ? यतो मन्युः क्रोधोऽज्ञानप्रभवः देहविलक्षणात्मस्वरूपाज्ञानजः स देहात्माभिमानेषु उपबृंहितः प्रकृटीकृतो भवति देहे विनष्टे सति मन्युरपि प्रशान्त्यतीति मृत्युपर्यन्त एव वैरानुबन्धस्ततः स उपेक्षणीय इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं पितामहप्रपितामह-
योस्तीर्थादावर्थितत्वापराङ्मुखत्वादिगुणयोगमभिधायाथ पितुर्गुणानाह—पितेति । प्रह्लादस्य पुत्रस्त्व पिता विरोचनस्तु तद्विद्वान् पितृपितामहयोर्वृत्तिं विद्वांस्तद्वृत्त्यभिज्ञः किं च द्विजवत्सलः द्विजरूपधारिषु देवेषु वत्सलः अत एव द्विजलिङ्गेभ्यः द्विजवेष-
धारिभ्यो याचकेभ्यः स्वकीयमायुः समाहितो ददौ । यद्वा द्विजरूपधारिणो देवा एते न तु द्विजा इति तद्विद्वानपि स याचितः सन् स्वीयमायुर्देवेभ्यो ददौ इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं पित्रादीन् स्तुत्वाथ तं प्रशंसति—भवानिति गृहमेधिभि-
र्ब्राह्मणैर्भृगुप्रभृतिभिस्तथा पूर्वजैर्विरोचनादिभिर्विपुलकीर्तिभिः शूरैश्चाचरिताननुष्ठितान् धर्मान् भवानास्थितः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदेवं प्रतिष्ठताऽप्रत्याख्यानाय पित्रादिभिस्सह तं स्तुत्वाथ याचते, तस्मादिति । तस्मात्तवैतादृशकुलप्रसूतत्वादुक्तगुणाद्वरदश्रेष्ठात्ते त्वत्तोहम् ईषन्महीं पृथ्वीं वृणे याचे । कियतीमित्यत्राह, पदानि त्रीणि त्रिपदपरिमितामित्यर्थः । कस्य त्रिपदपरिमिताम् ? इत्यत्राह—हे दैत्येन्द्र ! मम पदा पादेन संमितानि परिच्छिन्नानि इति, इदं त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण न चायमनृतवादः, तत्रापि स्वपदत्वानपायात् ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

परागृह्यः बाह्यदृष्टेः “पराञ्चि खानि व्यवृणोत्” इति श्रुतेः । परं दूरमञ्चतीति परागदूरस्थं वस्तु पश्यति इति परागृह्यस्य दूरस्थवस्तुदर्शिन इत्यर्थ इति वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तद्घ्राणरन्ध्रेण तस्य घ्राणद्वारेण ॥ १० ॥ ❀ ❀ निकेतं जगतामिति शेषः । तस्य हरेर्वैकुण्ठं परिमृश्येति वा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यतो गतस्ततः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ क्रोधहेतुको वैराऽनुबन्ध इत्याह—अज्ञानेति ॥ १३ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादस्य यः पुत्रः स तव पिता विरोचनः तान् द्विजरूपिणो देवान्विद्वान्द्विजानां लिङ्गं वेषो येषां ते तथा तेभ्यो देवेभ्यः स्वमायुरदादित्यन्वयः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ किञ्च यद्ब्राह्मणै-
रनुष्ठितं तन्ममाभीष्टमिति प्रकटनाय भवानप्याचरतीत्याह—भवानिति । आचरिताऽनुष्ठिता । अन्यै राजादिभिः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यस्मात्त्वं पुण्यवतां कुले जातो धर्मकर्ता तस्मात् । पदानीति बहुवचनोक्त्या भोतिर्मा भूदित्याह—त्रीणीति । तेषां च महत्त्वेन भयशङ्का तदवस्थेति तत्राह, सम्मितानीति ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तस्य निकेतं स्वर्गस्थं स्थानविशेषम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यतः प्रपञ्चातीतात् महावैकुण्ठात् ॥ १२-१७ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यत्र यत्राहं यास्यामि तत्रैवासौ मां न त्यक्ष्यतीत्यर्थः । परागृहः परान् शत्रून् अञ्चन्यः प्राप्नुवत्यो दृशो दृष्ट्यो यस्य तस्य पक्षे बहिर्दृशिः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ आसानिलेऽन्तर्हितः अन्तर्धाय स्थितः सूक्ष्मः सूक्ष्मीभूतो देहो यस्य सः विविग्नचेताः भीतचित्तः अत्र “नाहं भक्षितवानस्मि सर्वे मिथ्याभिर्मानिनः” इतिवद्भगवतो मृषोक्तेरपि वास्तवत्वात् ध्यानादिभिस्तत्पदप्राप्ति-साधनत्वादात्मारामैरप्यास्वाद्यमानत्वात् वास्तवार्थव्याचिख्या सा नेष्टा । मिथ्याभयलोभकामक्रोधादयो दोषा हि जीव एव, भगवति तु भक्तवात्सल्यादिरसपुष्ट्यर्थं महागुणायन्त इत्यतः ॥ १०-११ ॥ ❀ ❀ यतो नावर्तते पुमानिति मद्भयादेव मृत इत्यर्थः । बौद्धानां मते मरणस्यैव मुक्तित्वं तदेव तस्य मतम् । वस्तुतस्तु यतः पुमांस्तद्भक्तो नावर्तते तत् स्वीयं धाम गत इत्यर्थः । वैरानुबन्धः खल्वेतावानेव यावान् हिरण्यकशिपोः आमृत्योः मृत्युपर्यन्तो विष्णुपर्यन्तश्च महाशौर्योत्साहहेतुक इति भावः । इह संसारे देहिनामन्येषान्तु मन्युरेव नतु वैरानुबन्धः यतः स मन्युरज्ञानप्रभवो मोहहेतुकः क्रोधविशेष एव तथा अहम्मानः अहं शूर इति मानोऽभिमानमात्रं शौर्याभावेऽप्यात्मनि शौर्यमननं तेन उपबृंहितः विस्मारितः वैरानुबन्धस्त्वेकस्य हिरण्यकशिपोरेवात्र जगति दृष्ट इति भावः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ तव पिता विरोचनस्तु प्रह्लादस्य पुत्रः तद्विद्वान् वैरानुबन्धं जानन्नपि द्विजलिङ्गेभ्यो द्विजवेषधारिभ्यो देवेभ्यः स्वमायुरदात् यतो द्विजवत्सलः तेषां वैरित्वज्ञानेपि द्विजवेषधारित्व एव प्रीतिमान् ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ पदानि त्रीणीति त्रिभिः क्रमैरित्युपरिष्ठाद्युक्तेस्त्रीन् पादविज्ञेयान् व्याप्य या मही तामीषन्मात्रीमिति तावत्स्यैव मह्या मम पर्णशाला भविष्यति वृत्तिस्त्वाजगरी मम भूयस्येवेति भावो बलिं बोधयितुमिष्टः । मम पदा सम्मितानीति त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण न चानृतवादस्तत्रापि स्वपदानपगमात् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

पराक् बहिर्दृश्यस्य ॥ ९ ॥ ❀ ❀ हे असुरेन्द्र ! स एवं निश्चित्य आसानिलेऽन्तर्हितः सूक्ष्मो देहो यस्य सः प्राणरन्ध्रेण रिपोः शरीरं निर्विविशे तत्र विविग्नचेताः विविग्नं गतकम्पं स्वस्थं चेतो यस्य तथाभूतो जात इत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ अपश्यन् इति ह स्फुटमुवाच तदेवाह—पादोनाभ्यां द्वाभ्याम्, इदं जगत् मया अन्विष्टम् अन्वेषितं मे भ्रातृहा तु नूनं निश्चितं यतः पुमान् नावर्तते तत्र गतः मृत्युं प्राप्तः इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अतस्तथाभूते विष्णौ मया मन्युवैरानुबन्धश्च न कार्य इत्याह—इह संसारे देहिनाम् अहम्मानोपबृंहितः अज्ञानप्रभवः मन्युस्तन्मूलो वैरानुबन्धश्च एतावानेव, कियान् ? आमृत्योराशुमृतिपर्यन्तमित्यर्थः । अत्यद्भुतं तस्य बलमिति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एकदा देवैर्द्विजलिङ्गैः स्वमायुर्देहीति ते पिता याचितः स द्विजवत्सलः तद्विद्वान् तान् जानन्नपि तेभ्यः स्वमायुः अदात् । अत्यद्भुतं तस्य द्विजवत्सलत्वमिति भावः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ उदामकीर्तिभिर्विपुलकीर्तिभिः पूर्वजैः स्वपितृपितामहादिभिश्च ॥ १५ ॥ ❀ ❀ मम ईषत्पदा मदीयेन किञ्चित्प्रसारितेन पादेन परिमितानि त्रीणि पदानि मही हे दैत्येन्द्र ! त्वत्तः वृणे याचे इत्यन्वयः । अनेन भूमिग्रहणसमये त्रिविक्रमेण किञ्चिदेव पादप्रसारणं कृतं भूमिस्तु सकला गृहीता ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्कृतां चिन्तामेव दर्शयति—अहं यतो यतो यत्र यत्र गमिष्यामि तत्र सर्वत्रासौ हिरण्यकशिपुरपि आगमिष्यत्येव । तत्र दृष्टान्तमाह—मृत्युरिति । प्राणिनो यत्र यत्र गच्छन्ति तत्र तेषां मृत्युरपि यथा गच्छति तद्वत्, अतोऽहमस्य हृदयमेव प्रवेक्ष्यामि । तर्हि सुतरां तेन गृहीतः स्यामित्याशङ्क्याह—परागृह इति, बहिर्दृष्टित्वादन्तस्थं मां न द्रक्ष्यतीत्याशयः ॥ ९ ॥ असुरेन्द्र हे बले स विष्णुरेवं निश्चित्य विविग्नं भयेन कम्पितं चेतो यस्य सः । तच्छ्वासानिलस्यान्तर्हितः सूक्ष्मो देहो यस्य तथाभूतः सन् तस्य प्राणरन्ध्रेण नासिकामार्गेण आधावतो वेगेनागच्छतो रिपोः शरीरं निर्विविशे इत्यन्वयः ॥ १० ॥ ततश्च स हिरण्यकशिपुः शून्यं तद्ब्रह्म तस्य विष्णोर्निकेतं स्थानं परिमृश्य सर्वतोऽन्विष्य तमपश्यमानः कुपितः सन् ननाद, जितं मयेत्युद्वोषितवानित्यर्थः । ततश्च पुनः क्षमां पृथिवीं गां दिवं दिशः स्वमन्तरिक्षं विवरान् अतलादीन् समुद्रांश्च विचिन्वन्नपि स वीरो विष्णुं न ददर्श ॥ ११ ॥ तमपश्यंश्चेति वक्ष्यमाणं ह निश्चितमुवाच । तदेवाह—मयेदं सर्वमपि जगत् अन्विष्टमन्वेषितं तथापि यतो मे भ्रातृहा विष्णुः कापि न दृश्यते अतः पुमान् यतो यं प्राप्य पुनर्नावर्तते तं मृत्युमेवासौ नूनं गतः प्राप्त इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ ❀ ❀

अत्र भगवत्स्थानं श्वेतद्वीपादि ज्ञेयम्, शापवशाद्वैकुण्ठात्पतितस्य दैत्यत्वं प्राप्तस्य तत्र गमनासम्भवात् । तत्र भगवद्दर्शनं त्वन्तर्धानवशात् तदानीं तद्वधस्यानभिप्रेतत्वात् । तच्छरीरप्रवेशस्त्वन्तर्यामितया विद्यमानत्वात् । तस्य भयप्रदर्शनं स्तुत्यर्थम् । मृत्यादिकथनं त्वज्ञानादभिमानमात्रादिति ज्ञेयम् । एवं तदा तदन्वेषणान्निवृत्तोऽपि पुनः स्वमृत्युपर्यन्तं तद्वैरं कृतवानित्याशयेनाह—वैरानुबन्ध एतावानिति । देहिनां देहाभिमानिनां क्रियानित्यपेक्षायामाह—आमृत्योरिति, मरणपर्यन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अज्ञानेति । यतो वैरं क्रोधाद्भवति क्रोधश्चात्मतत्त्वाज्ञानप्रभवः देहादावहमित्यभिमानेन उपबृंहितः प्रवृद्धश्च । अतः अज्ञाननिवृत्त्यभावान्मरणपर्यन्तं वैरमनुवर्तते इत्याशयः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं पूर्वजान् स्तुत्वा तत्पितरं स्तौति—पितेति । प्रह्लादस्य पुत्रस्ते तव पिता विरोचनस्तु तद्विद्वान् द्विजरूपधारिणो देवा एवैते न तु द्विजा इति जानन्नपि देवैर्याचितः सन् स द्विजलिङ्गेभ्यो ब्राह्मणवेषधारिभ्यो देवेभ्यः स्वकीयमायुरदादित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—द्विजवत्सल इति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ साक्षात्तमेव प्रशंसति—भवानिति । गृहमेधिभिर्गृहस्थैर्ब्राह्मणैः शुक्रादिभिः पूर्वजैर्विरोचनादिभिः उद्दामा विपुला कीर्तिर्येषां तैरन्यैश्च शूरैराचरिताननुष्ठितान् धर्मान् भवानास्थितः, अनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं प्रतिश्रुताप्रत्याख्यानाय पित्रादिसहितं दातारं स्तुत्वा याचते—तस्मादिति । तस्मात् एतादृशकुले प्रसूतत्वाद्धर्मिष्ठत्वाच्च वरदश्रेष्ठात् त्वत्तोऽहं ईषन्महीं पृथ्वीं वृणे याचे । कियतीत्यत्राह—पदानीति । प्रत्याख्यानं तव नोचितमिति सूचयन् सम्बोधयति—दैत्येन्द्रेति । मम पदा पादेन सम्मितानि परिच्छिन्नानि त्रीणि पदानि त्रिपदपरिमितामित्यर्थः । इदं च त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण, न चानृतवादः, तत्रापि स्वपदत्वानपगमात् ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत्कृतां चिन्तामेव दर्शयति । यत इति । यतः यतः यत्र यत्र, अहं गमिष्यामि, तत्र सर्वत्र, असौ हिरण्यकशिपुः, प्राणभृतां मृत्युः इव, अवतिष्ठते । अतः इदानीं परागृह्यः बहिर्दृष्टेः, अस्य दैत्यस्य, हृदयम् अहं प्रवेक्ष्यामि ॥ ९ ॥ ❀ ❀ एवमिति एवमित्थं, स विष्णुः निश्चित्य, हे असुरेन्द्र, आधावतः तदर्थं तत्र संचरतः, रिपोर्हिरण्यकशिपोः, शरीरं शरीरस्यान्तः निर्विविशे । तत्रापि एतच्छरीरं प्रविष्टं मामयं, ज्ञास्यतीति निश्चित्येति शेषः । आसानिले आसवायावन्तर्हितः सूक्ष्मदेहो यस्य सः, विविग्रमतिकम्पितं चेतो यस्य सः एवभूतः सन्, तद्घ्राणरन्ध्रेण, तदन्तर्हृदयमिति शेषः । निर्विविशे ॥ १० ॥ ❀ ❀ स इति । ततः स हिरण्यकशिपुः, तन्निकेतं ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिरमावैकुण्ठाख्यं, तन्त्रिलयं शून्यं, परिमृश्य परितोऽन्विष्य, अपश्यमानः तमसमीक्षमाणः, कुपितः ननाद । जितं मयेति सिंहनादं कृतवानित्यर्थः । ततः पुनः, क्षमां पृथिवीं द्यां दिवं, दिश आशाः, खमाकाशं विवरानतलादीन्, समुद्रान् सप्तापि वारिधीन्, विचिन्वन्, क्षमादिष्वन्विष्यमाणः सन्नपीत्यर्थः । वीरः तत्र विष्णुं, न ददर्श ॥ ११ ॥ ❀ ❀ अपश्यन्निति । अपश्यन् सर्वत्र विष्णुमसमीक्षमाणः सः इतीत्थं, उवाच । मया इदं जगत् कृत्स्नं विश्वं, अन्विष्टम् । मे मम, भ्रातृहा मम भ्रातुर्हन्ता तु, कापि न दृश्यते इति शेषः । अतः स तु, यतः यं प्राप्य पुमान् पुनः न आवत्ते, तत्र ह तत्रैवेत्यर्थः । नूनं गतः मृतो भवतीति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अधुना तद्विषयो वैरानुबन्धो मम नास्तीत्याह । वैरानुबन्ध इति । इह लोके, देहिनां वैरानुबन्धः, एतावान् एव, क्रियान्, आमृत्योर्मरणपर्यन्तः । मरणावसान एव वैरानुबन्ध इत्यर्थः । यतः देहिनां देहे निगूढाभिमानवतां शराणां, मन्युः क्रोधः, अज्ञानप्रभवः देहविलक्षणात्मस्वरूपाज्ञानजः, स च अहमानेन देहाभिमानेनोपबृंहितः प्रकटोक्तः, भवति । देहे विनष्टे सति स मन्युरपि प्रशाम्यति इति मृत्युपर्यन्त एव वैरानुबन्धस्ततः स उपेक्षणीय इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवं पितामहप्रपितामहयोस्तीर्थे दानार्पितत्वं युद्धेऽपराङ्मुखत्वादिगुणयोगमभिधायाथ पितुर्गुणानाह । पितेति । प्रह्लादपुत्रः प्रह्लादस्य तनयः, ते तव, पिता सः विरोचनः, तद्विद्वान् पितृपितामहवृत्त्यभिज्ञः, द्विजवत्सलः द्विजरूपधारिष्वपि द्विजबुद्धयाधानेन तेषु स्नेहयुतः, याचितः सन्, द्विजलिङ्गेभ्यः द्विजवेषं धृत्वा, याचकतामुपगतेभ्यः देवेभ्यः, स्वमात्मीयम् आयुः अदात् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ एवं पित्रादीन् स्तुत्वाथ तं प्रशंसति । भवानिति । गृहमेधिभिः गृहाश्रमस्थैः, ब्राह्मणैः भृगुप्रभृतिभिः, तथा उद्दामकीर्तिभिः विपुलकीर्तिभिः, पूर्वजैर्विरोचनादिभिः, अन्यैरपि भवत्पूर्वजैः शूरैश्च, आचरिताननुष्ठितान्, धर्मान्, भवानपि आस्थितः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदेवं प्रतिश्रुताप्रत्याख्यानाय पित्रादिभिः सहितं स्तुत्वाथ याचते । तस्मादिति । तस्मात् एतादृशकुलप्रसूतादुक्तगुणवतश्चेत्यर्थः । वरदर्षभाद्वरदश्रेष्ठात्, त्वत्तः, अहम् ईषन्, महीं, वृणे याचे । कियतीत्यत्राह । हे दैत्येन्द्र मम पदा पादेन, समितानि संपरिच्छिन्नानि त्रीणि पदानि, त्रिपदपरमितेत्यर्थः । इदं त्रिविक्रमपदाभिप्रायेणोक्तत्वान्नानृतं तत्रापि स्वपदत्वानपायात् ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

‘जैसे संसारके प्राणियोंके पीछे मृत्यु लगी रहती है—वैसे ही मैं जहाँ-जहाँ जाऊँगा वहीं-वहीं यह मेरा पीछा करेगा । इसलिये मैं इसके हृदयमें प्रवेश कर जाऊँ, जिससे यह मुझे देख न सके; क्योंकि यह तो बहिर्मुख है, बाहरकी वस्तुएँ ही देखता

है ॥ ९ ॥ ❀ ❀ असुरशिरोमणे ! जिस समय हिरण्यकशिपु उनपर झपट रहा था, उसी समय ऐसा निश्चय करके बरसे काँपते हुए विष्णुभगवान् ने अपने शरीरको सूक्ष्म बना लिया और उसके प्राणोंके द्वारा नासिकामेंसे होकर हृदयमें जा बैठे ॥ १० ॥ ❀ ❀ हिरण्यकशिपु ने उनके लोकको भली भाँति छान डाला, परन्तु उनका कहीं पता न चला । इसपर क्रोधित होकर वह सिंहनाद करने लगा । उस वीरने पृथ्वी, स्वर्ग, दिशा, आकाश, पाताल और समुद्र—सब कहीं विष्णु-भगवान् को ढूँढ़ा, परन्तु वे कहीं भी उसे दिखायी न दिये ॥ ११ ॥ ❀ ❀ उनको कहीं न देखकर वह कहने लगा—‘मैंने सारा जगत् छान डाला, परन्तु वह मिला नहीं । अवश्य ही वह भ्रातृघाती उस लोकमें चला गया, जहाँ जाकर फिर लौटना नहीं होता ॥ १२ ॥ ❀ ❀ बस, अब उससे वैरभाव रखनेकी आवश्यकता नहीं, क्योंकि वैर तो देहके साथ ही समाप्त हो जाता है । क्रोधका कारण अज्ञान है और अहङ्कारसे उसकी वृद्धि होती है’ ॥ १३ ॥ ❀ ❀ राजन् ! आपके पिता प्रह्लादनन्दन विरोचन बड़े ही ब्राह्मणभक्त थे । यहाँतक कि उनके शत्रु देवताओंने ब्राह्मणोंका वेष बनाकर उनसे उनकी आयुका दान माँगा और उन्होंने ब्राह्मणोंके छलको जानते हुए भी अपनी आयु दे डाली ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आप भी उसी धर्मका आचरण करते हैं, जिसका शुक्राचार्य आदि गृहस्थ ब्राह्मण, आपके पूर्वज प्रह्लाद और दूसरे यशस्वी वीरोंने पालन किया है ॥ १५ ॥ ❀ ❀ दैत्येन्द्र ! आप मुँहमाँगी वस्तु देनेवालोंमें श्रेष्ठ हैं । इसीसे मैं आपसे थोड़ी सी पृथ्वी केवल अपने पैरोंसे तीन डग माँगता हूँ ॥ १६ ॥

नान्यत् ते कामये राजन् वदान्याज्जगदीश्वरात् । नैनः प्राप्नोति वै विद्वान्यावदर्थप्रतिग्रहः ॥ १७ ॥

बलिरुवाच

अहो ब्राह्मणदायाद वाचस्ते वृद्धसंमताः । त्वं बालो बालिशमतिः स्वार्थं प्रत्यबुधो यथा ॥ १८ ॥
मां वचोभिः समाराध्य लोकानामेकमीश्वरम् । पदत्रयं वृणीते योऽबुद्धिमान् द्वीपदाशुषम् ॥ १९ ॥
न पुमान् मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हति । तस्माद् वृत्तिकरीं भूमिं वटो कामं प्रतीच्छ मे ॥ २० ॥

श्रीभगवानुवाच

यावन्तो विषयाः प्रेष्टास्त्रिलोक्यामजितेन्द्रियम् । न शक्नुवन्ति ते सर्वे प्रतिपूरयितुं नृप ॥ २१ ॥
त्रिभिः क्रमैरसंतुष्टो द्वीपेनापि न पूर्यते । नववर्षसमेतेन सप्तद्वीपवरेच्छया ॥ २२ ॥
सप्तद्वीपाधिपतयो नृपा वैन्यगयादयः । अर्थैः कामैर्गता नान्तं तृष्णाया इति नः श्रुतम् ॥ २३ ॥
यदृच्छयोपपन्नेन संतुष्टो वर्तते सुखम् । नासंतुष्टस्त्रिभिलोकैरजितात्मापसादितैः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् वदान्यात् जगदीश्वरात् ते अन्यत् न कामये यावदर्थपरिग्रहः विद्वान् एनः न वै प्राप्नोति ॥ १७ ॥

अहो ब्राह्मणदायद ते वाचः वृद्धसंमताः त्वं बालः बालिशमतिः स्वार्थं प्रति यथा अबुधः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ यः लोकानाम् एकम् ईश्वरं द्वीपदाशुषं मां वचोभिः समाराध्य पदत्रयं वृणीते ॥ १९ ॥ ❀ ❀ वटो पुमान् माम् उपव्रज्य भूयः याचितुं न अर्हति तस्मात् कामं वृत्तिकरीं भूमिं मे प्रतीच्छ ॥ २० ॥ ❀ ❀ नृप त्रिलोक्यां यावन्तः प्रेष्टाः विषयाः ते सर्वे अजितेन्द्रियं प्रतिपूरयितुं न शक्नुवन्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ त्रिभिः क्रमैः असंतुष्टः सप्तद्वीपवरेच्छया नववर्षसमेतेन द्वीपेन अपि न पूर्यते ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सप्तद्वीपाधिपतयः वैन्यगयादयः नृपाः अर्थैः कामैः तृष्णायाः अन्तं न गताः इति नः श्रुतम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यदृच्छया उपपन्नेन संतुष्टः सुखं वर्तते अजितात्मा असंतुष्टः उपसादितैः त्रिभिः लोकैः न ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यावदर्थमेव प्रतिग्रहो यस्य सः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ईश्वरस्यापि याच्चाप्रकारं चोक्त्वा बलेर्बन्धनप्रश्नोत्तरत्वेन तस्य गर्वातिरेकेणाधिपप्रकारमाह अहो इति त्रिभिः । ते तव वाचो वृद्धानां संमतास्त्वं तु बालिशमतिश्च । बालिशानामज्ञानामिव

मतिर्यस्य । अत एव स्वार्थं प्रति यथावदबुधः । वस्तुतस्तु बाल इवाबालिशमतिश्चेति छेदः । स्वार्थं प्रत्यबुध इति च भक्तानामेवार्थं बुध्यसे न स्वार्थम् । परिपूर्णस्य तव तद्व्यतिरेकेण स्वार्थाभावादित्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अबुधत्वमेवाह । मामिति । द्वीपस्य दाशुषं दातारम् । अबुद्धिमान्वस्तुतस्तु बुद्धिमानित्येव छेदः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कामं यथेच्छं सम्यक्पादप्रसारणेनेत्यर्थः । अत एव तथा करिष्यति ॥ २० ॥ ❀ ❀ पुनरपि निःस्पृहत्वमेवाविष्कुर्वन्नाह यावंत इति सप्तभिः ॥ २१ ॥ नववर्षसमेतेन द्वीपेनापि । सप्तानां द्वीपवराणामिच्छया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तृष्णाया अंतं न गता इत्यस्माभिः श्रुतम् ॥ २३ ॥ असंतुष्टस्तु प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैरपि न सुखं वर्तते ॥ २४-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

इतोऽप्यधिकं गृहाण दास्यामीति चेदाह—वदान्यादानशौण्डात् “वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत्” इति मेदिनी । ‘दशमूनासमो नृपः’ इत्युक्तेः राजप्रतिग्रहात्तत्र दोषः किं न स्यात्तत्राह—यावदर्थमिति । यावताऽर्थः प्रयोजनं सिध्यति तावतः प्रतिग्रहो यस्य स तथा । एनो दूषणम् “न वा अजीवी स्यामिमां च खादन्” इति श्रुतेः । इमां जाघनीम् । अजीवी जीवरहितो नाहं स्यामिति विश्रामित्रः । विद्वान् प्रतिग्रहदोषापाकरणज्ञानवान् । यद्वा—यावतस्तत्त्वार्थास्तेषां परिग्रहो यस्य स तल्लक्षणो विद्वानेनः कष्टं नाप्नोतीति वास्तवोर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मणस्य दायादः पुत्रः ‘दायादौ पुत्रबांधवौ’ इति विश्वः । एतेनादीर्घदर्शित्वमुक्तम् । “अदीर्घदर्शिनो विप्राः पर्शुरामस्य शापतः” इत्युक्तेः । यद्वा—ब्राह्मणाय दीयत इति ब्राह्मणदायस्तमत्तीति ब्राह्मणदायादस्तत्सम्बुद्धौ तथा “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इति श्रुतेर्मुखदत्तमेव भुज्यते न तु बाह्यादिदत्तमपि । उक्तमपि “यद्वाह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुधासम्” इत्यादिना तृतीयादौ । तथा ब्राह्मणो भूत्वैव मम यज्ञ आगतोऽस्यतोऽहमपि दास्याम्येवेति भावः । अवृद्धानां वासुदेववर्द्धितानां भक्तानां संमताः । यद्वाऽवृद्धानामज्ञानां संमताः । कुतस्तत्राह—त्वं बाल इति । ननु बुद्धिवैशेष्ये बालत्वमप्रयोजकमिति चेदाह—बालिशो जडमतिः स्वप्रयोजनज्ञानहीनः । कथमेतदवगतं तत्राह—मां वचोभिरित्यादि । अबुद्धिमानिति स्वामिचरणव्याख्यातमाह । बंधनप्रश्नः लब्धार्थोऽपि बबंध तमिति प्रश्नः । तस्योत्तरत्वे गर्वाधिक्येनाधिज्ञेपो निंदामिश्रितवचः । अत एव बालिशमतित्वादेव । इत्यर्थ इति । भक्तार्थ एव तवार्थः “आप्तकामः” इति श्रुतेरिति भावः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ स्वाधिक्यमाह—नेति । उपत्रय याचित्वा । यतोऽहं बहुदाता तस्माद्धेतोः । इत्यर्थ इति । भगवति यथेच्छत्वानुज्ञापनेन दीर्घपादभूषणमापणेऽपि न दोष इति भावः । अत एव यथेष्टमनुज्ञानादेव । तथा यथेच्छम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ भगवान्स्वस्थालालसत्त्वं द्योतयन्नाह—यावंत इति । प्रतिपूरयितुमलंबुद्धि कारयितुम् । नृपेत्यधिकाभिलाषुक्तवमाह ॥ २१ ॥ ❀ ❀ द्वीपेन जंबूद्वीपेन । नवभिर्वर्षैः समेतेन सप्तद्वीपवरेच्छया हेतुना ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सप्तद्वीपानेव गृहाणेति चेदाह—सप्तद्वीपेति । आदिना प्रियव्रतादिग्रहः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यदृच्छया स्वत एव । उपसादितैः प्राप्तैः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति । हे राजन् ! वदान्यात् उदारात् जगदीश्वरात् बहुदाने समर्थादपि ते त्वत्तोऽन्यत् पादविक्रमत्रयपरिमितभूमेरधिकं न कामये नेच्छामि । यतः यावदर्थस्य उपयुक्तार्थस्यैव परिग्रहो यस्य स विद्वान् एनः प्रतिग्रहनिमित्तं पापं नैव प्राप्नोति अन्यस्तु तत् प्राप्नोति इत्यर्थः । वस्तुतः यावन्तस्तत्त्वार्थास्तेषां सर्वेषामेव परिग्रहो यस्य स मल्लक्षणो विद्वान् एनः कष्टं न प्राप्नोति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ राज्ञः प्रश्ने ईश्वरोऽपि कुतोऽयाचत लब्धार्थोऽपि कुतो बबन्धेत्यंशद्वयम् । तत्राद्यस्योत्तरमुक्त्वा बलेर्बन्धनप्रश्नोत्तरत्वेन तस्य गर्वातिरेकेणाधिज्ञेयप्रकारमाह—अहो इति त्रिभिः । हे ब्राह्मणदायाद ब्राह्मणपुत्र ! तव वाचस्तु वृद्धानां संमताः प्रशस्ततयाऽभिमतताः । अथापि त्वं बालः अत एव बालिशमतिः बालिशानामज्ञानामिव मतिर्यस्य सः, अत एव स्वार्थं स्वप्रयोजनं प्रति तु यथावत्त्वमबुधः अज्ञ एव । वस्तुतस्तु बाल इव अबालिशमतिश्चेति छेदः । स्वार्थं प्रत्यबुध इति च भक्तानामेव स्वार्थं बुध्यसे न स्वार्थमिति ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मामिति । लोकानां त्रयाणामेकमद्वितीयमीश्वरं स्वामिनमत एव द्वीपदाशुषं जम्बूवादेर्द्वीपस्य दातारं दातुं समर्थम् । “दाश्वान् साह्वान्” इति छान्दसो निपातः । तत्राभत्वेऽपि सम्प्रसारणं च । मां वचोभिः समाराध्य प्रसाद्य यो भवान् पदत्रयं स्वपदविक्रमत्रयपरिमितं भूभागं वृणीते स अबुद्धिमान् । वस्तुतः बुद्धिमानित्येव छेदः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नेति । यस्मात् पुमान् मामुपत्रय याचित्वा भूयोऽन्यं याचितुं नार्हति तस्मात् हे बटो ! कामं यथेच्छं वृत्तिकरीं जीविकासंपादनयोग्यां विपुलां भूमिं मे मत्तः प्रतीच्छ गृहाण । अत एव यथेच्छं पादप्रसारणेनाक्रमिष्यति ॥ २० ॥ ❀ ❀ सन्तुष्टोऽहमेतावतैव पूर्णः असन्तुष्टं तु त्वमपि पूरयितुं न शक्यसीत्याह—यावन्त इति । हे नृप ! त्रिलोक्यां यावन्तः प्रेष्टाः प्रियाः विषया देशा भोग्यपदार्था वा ते सर्वेऽपि प्रतिगृहीताः सन्तः अजितेन्द्रियं पुरुषं

पूरयितुमलं बुद्धिं कारयितुं न शक्नुवन्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ त्रिभिरिति । त्रिभिः क्रमैः पदैः पदविक्रमत्रयपरिमितभूभागेन यद्यसन्तुष्टस्तदा सप्तानां द्वीपवराणामिच्छया हेतुना नववर्षसमेतेन द्वीपेनापि न पूर्यते । एकद्वीपलाभे सप्तद्वीपलाभेच्छा भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ सप्तेति । वैन्यः पृथुः गयश्चादियेषां ते नृपाः सप्तानां द्वीपानामधिपतयोऽपि अर्थैः कामैश्च हेतुभिर्या तृष्णा तस्या अन्तं न गताः इति नोऽस्माभिः श्रुतम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यदृच्छयेति । अतो यो यदृच्छया प्रारब्ध-
वशादुपपन्नेन प्राप्तेनान्नादिना सन्तुष्टः स सुखं यथा स्यात्तथा वर्तते । यस्त्वजितात्मा असन्तुष्टश्च स उपसादितैः प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैरपि न सुखं वर्तते ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

एतदेव नान्यद् वृणे इत्याह—नान्यदिति । हे राजन् ! जगदीश्वरादपि तत्रापि वदान्यादपि त्वत्त एतावदेव वृणे, नान्यत्कामये, यावदर्थास्यैवापेक्षितार्थस्यैव उपयुक्तार्थस्यैव प्रतिग्रहो यस्य, परिग्रह इति पाठेऽपि स एवार्थः । विद्वानेनः पापं न प्राप्नोति अधिकार्थलिप्सुस्तु पापी भवतीति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं याचितस्तदभिप्रायानभिज्ञ आह बालिः—अहो इति त्रिभिः । हे ब्राह्मणदायाद, ब्राह्मणसुत ! तव वाचस्तु वृद्धानां सम्मताः, अथापि त्वं बालः हेतुगर्भमिदम् अत एव बालिशमतिः बालिशानामज्ञानामिव मतिः यस्य सः । अत एव स्वार्थं प्रति यथावदबुधः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अबुधत्वमेवाह—
मामिति । लोकानामेकमद्वितीयम् ईश्वरं मां वचोभिर्वृद्धसम्मतरारारथ्य प्रसाद्य यो भवान्पदत्रयमत्यल्पस्वकीयपदत्रयपरिमितं भूभागं वृणीते द्वीपस्य जम्बवादेर्दाशुषं दातारं मामविद्वान् अतो बालिशमतिर्भवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ मामुपब्रूय मां याचित्वा पुमान्कश्चिद् भूयोऽन्यं याचितुं नार्हति तस्मात् हे वटो ! कामं यथेच्छं वृत्तिकरीं विपुलां भूमिं मे मत्तः प्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ २० ॥ ❀ ❀ पुनर्याचिताधिकनिःस्पृहत्वमेवाविष्कुर्वन्नाह वामनः—यावन्त इति सप्तभिः । हे नृप ! त्रिलोक्यां यावन्तो विषया देशास्ते सर्वेऽपि प्रतिगृह्यमाणाः सन्तोऽजितेन्द्रियान्पूरयितुं नालम् ऋद्धिमत्तः कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं द्वीपदाशुषमविद्वानित्यत्राह, त्रिभिः क्रमैः पादैरसन्तुष्टः पुमान्नवखण्डयुक्तेन जम्बूद्वी-
पेनापि न पूर्यते, अपूर्तौ हेतुमाह, सप्तद्वीपवरेच्छया सप्तानां द्वीपवराणामिच्छया हेतुना द्वीपेनापि न पूर्यते ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तर्हि सप्तद्वीपां महीं दास्ये प्रतीच्छेत्यत्राह—सप्तेति । वैन्यः पृथुः गयश्चादियेषां ते नृपाः सप्तानां द्वीपानामधिपतयोऽप्यर्थैः कामैश्च तृष्णाया अन्तं न गताः अर्थाकामतृष्णाया अन्तमवधिं न प्राप्ताः इति नोऽस्माभिः श्रुतम् । उत्तरोत्तरमसन्तुष्टस्यार्थाकाम-
तृष्णाया अनुवृत्तेरिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमसन्तुष्टस्य सुखञ्च नास्तीति वक्तुं तावत्संतुष्टस्य सुखमस्तीत्याह, यदृच्छयेति । दैवाल्बन्धेन सन्तुष्टस्तु सुखं यथा तथाऽऽस्ते अजितात्माऽजितेन्द्रिय अत एवोपसादितैः प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैर-
सन्तुष्टस्तु न सुखं वर्तते ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इतोऽपि महत्तरं कामं वदस्व दास्यामीति तत्राह—नेति, वदान्यादानशीलात् । राजप्रतिग्रहात्तव दोषो न स्यात्किम् ? नेत्याह, नेति । यावता प्रतिग्रहेण स्वप्रयोजनं सिद्धयति तावतः प्रतिग्रहात् आदानात् “अजीविष्यन्निमान्नखादन्” इति श्रुतेः । विद्वान्प्रतिग्रहदोषदहनपटुज्ञानवान् ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अवृद्धसम्मताः कुतोऽत्राह—त्वमिति । बुद्धिवैशेष्ये बालत्वमप्रयोजकमत्राह—बालिशोति । जडमतिः स्वप्रयोजनं ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ कथमेतदवगत-
मत्राह—मां वचोभिरिति । अबुद्धिमान् दाशुषं दानशूलं बुद्धिमानिति व्यतिरेको वा ॥ १९ ॥ ❀ ❀ कुतो मामुपहससीति तत्राह—न पुमानिति ॥ २० ॥ ❀ ❀ यदुक्तं वृत्तिकरीं भूमिं प्रतिगृहाणेति तदजितेन्द्रियं प्रति व्यर्थमित्याशयेनाह—
श्रीभगवानिति । अजितेन्द्रियमलम्बुद्धिरहितं पुरुषमिति शेषः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ एतदेवोपपादयति—त्रिभिरिति । न नदी-
द्वीपोऽत्र कथ्यत इत्याह, नवेति कुतोत्राह, सप्तेति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नैतावतापि पूर्तिरित्याह—सप्तेति । अन्तमवसानम् अर्थैः कामैः अर्थसम्पादितकामैर्वा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सन्तोषशब्दाभिप्रायं वदन्नलम्बुद्धिरेव सुखसाधनमित्याह, यदृच्छयेति । व्यतिरेकमाह, नासन्तुष्ट इति । उपसादितैरवाप्तैः सुखं न वर्तते इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अहो ब्राह्मणदायाद ! इत्यादिकं तस्येदं वक्तुर्बन्धनं लोकस्य व्यवहारोपि नासमञ्जसमिति बोधनार्थं परमार्थतस्तु कृपैव कृतेति तत्र तत्र स्फुटमेवेति भावः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ कामं यथेष्टमिति यावत्या वृत्तिः सिद्धयति तावतीमित्यर्थः ॥ २०-४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

यावता अर्थः प्रयोजनं तावत् एव प्रतिग्रहो यस्य सः तावत् एवेति पदद्वयस्य वृत्तावन्तर्भावः । पक्षे, यावन्तस्त-
वार्थास्तेषां सर्वेषामेव प्रतिग्रहो यस्य स मल्लक्षणोऽयं विद्वान् न एनः कष्टं प्राप्नोति ॥ १७ ॥ * * * ब्राह्मणदायाद्
हे विप्रसूनो ! ब्रह्मण्यत्वाद् ब्राह्मणेभ्यो दायम् आ सम्यक्तया ददातीति वस्त्वर्थः सरस्वतीप्रयुक्तः, किन्तु त्वं बालः यथान्यो
बालिशमतिस्तथैव स्वार्थं प्रति त्वम् अबुधः वस्तुतो महाबुधो भवन्नपीति भावः । वस्त्वर्थस्तु त्वं भक्तवत्सलत्वाद्भक्तार्थमेव
बुद्धयसे स्वार्थं प्रति तु न बुद्धयसे इवेत्यबुधः परिपूर्णस्य तव भक्तप्रयोजनव्यतिरेकेण स्वप्रयोजनाभावादिति ॥ १८ ॥ * * *
यो भवानिति शेषः । बुद्धिमान् सन्नपि द्वीपदायिनम् ॥ १६-२० ॥ * * * सन्तुष्टं मामेतावतैव दानेन पूरय न ह्यसन्तुष्टं
त्वमपि पूरयितुं समर्थोसीत्याह—यावन्त इति ॥ २१ ॥ * * * नववर्षसमेतेनापि द्वीपेन सप्तानां द्वीपवराणाम्
इच्छया ॥ २२-२३ ॥ * * * अजितात्मा अजितेन्द्रियः, उपसादितैः प्राप्तैः ॥ २४-२५ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यावदर्थं यावत्प्रयोजनं प्रतिग्रहो यस्य स एनः पापं न प्राप्नोति ॥ १७ ॥ * * * ईश्वरस्याप्यदित्यादिमनोरथ-
पूत्त्यर्थं याच्ञाकारणं याच्ञाप्रकारं चोक्त्वा बलेर्बन्धनप्रभस्योत्तरत्वेन बलेर्गर्वातिरेकेणाधिष्ठेपप्रकारं गुर्वाज्ञातिवर्तित्वं
वीरमानित्वं चाह—अहो ब्राह्मणदायाद् ! इत्यादिना, शयीत निहतो मयेत्यन्तेन ग्रन्थेन । वाच एव केवलं वृद्धानां सम्मताः,
त्वन्तु बालः बालिशमतिश्च बालिशानामज्ञानामिव मतिर्यस्य अत एव स्वार्थं प्रति यथावदबुधः ॥ १८ ॥ * * * द्वीपदाशुषं
द्वीपस्य जम्बवादेर्द्वीपस्य ॥ १६ ॥ * * * भगवतोक्तं किञ्चित् प्रसारितेन पादेन परिमितानि त्रीणि पदानि महीं याचे
बलिरप्याह—कामं यथेष्टं प्रतीच्छ ॥ २०-२१ ॥ * * * द्वीपेनापि न पूर्यते पूरणार्थो न भवति तत्र हेतुः
सप्तद्वीपवरेच्छयेति ॥ २२-२३ ॥ * * * उपसादितैरुपलब्धैः ॥ २४-२५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हे राजन् जगदीश्वरात् बहुदाने समर्थादपि ते त्वत्तोऽन्यत् पादत्रयपरिमितभूमेरधिकं न कामये नेच्छामि । समृद्धोऽपि
कृपणश्चेत्तर्हि ततो याचनं व्यर्थमेवेत्यत आह—वदान्यादिति, अत्युदारचित्तादित्यर्थः । कुतोऽधिकं नेच्छसीत्यत आह—नेति ।
यावदर्थस्य उपयुक्तार्थस्यैव प्रतिग्रहो यस्य स एनः प्रतिग्रहनिमित्तं पापं नैव प्राप्नोति, अन्यस्तु तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । वै अवधारणे ।
तर्हि कथं लोकोऽधिकं याचते इत्यपेक्षायामेतत्सिद्धान्ताज्ञानादित्याशयेनाह—विद्वानिति ॥ १७ ॥ * * * एवं याचित-
स्तत्प्रभावानभिज्ञो बलिराह—अहो इति त्रिभिः । हे ब्राह्मणदायाद् ब्राह्मणपुत्र तव वाचस्तु वृद्धानां सम्मताः प्रशस्ततयाऽभि-
मताः । अथापि त्वं बालः—हेतुर्गर्बविशेषणमिदम्—अत एव बालिशमतिः बालिशानामज्ञानामिव मतिर्यस्य सः । अत एव
स्वार्थं स्वप्रयोजनं प्रति तु यथावत्त्वमबुधः अज्ञ एव । इत्याक्षेपहेतुर्गर्वातिरेक एव 'लब्धार्थो कस्मात्तं बन्ध' इति राज्ञा पृष्ठो
बलिबन्धने हेतुरिति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ * * * अबुधत्वमेवाह—मामिति । लोकानां त्रयाणां एकमद्वितीयमीश्वरं स्वामिनम्,
अत एव द्वीपदाशुषं जम्बवादेर्द्वीपस्य दातारं दातुं समर्थं मां वचोभिः समाराध्य प्रसाद्य यो भवान् पदत्रयं स्वपदत्रयपरिमितं
भूभागं वृणीते स अबुद्धिमानित्यन्वयः ॥ १९ ॥ * * * यस्मात्पुमान् माम् उपव्रज्य याचित्वा भूयोऽन्यं याचितुं नार्हति
तस्मात् हे बटो कामं यथेच्छं वृत्तिकरीं जीविकासम्पादनयोग्यां विपुलां भूमिं मे मत्तः प्रतीच्छ गृहाण । अत एव यथेच्छं पाद-
प्रसारणेनाक्रमिष्यति ॥ २० ॥ * * * एवमधिकयाचने प्रेरितोऽपि भगवान् स्वनिस्सृहत्वमेवाविष्कुर्वन्नाह—यावन्त
इति सप्तभिः । दाने तु तव सङ्कोचो नास्त्येवेति सूचयन् सम्बोधयति—नृपेति । त्रिलोक्यां यावन्तः श्रेष्ठा विषया देशास्ते
सर्वेऽपि प्रतिगृहीताः सन्तः अजितेन्द्रियं पुरुषं पूरयितुमलम्बुद्धिं कारयितुं न शक्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * *
यदुक्तं द्वीपदाशुषमिति तत्राह—त्रिभिः पदैः त्रिपदपरिमितभूभागेन यद्यसन्तुष्टस्तदा नववर्षसमेतेन द्वीपेनापि न पूर्यते । तत्र
हेतुः—सप्तानां द्वीपवराणामिच्छयेति ॥ २२ ॥ * * * तर्हि सप्तद्वीपां महीं प्रतीच्छेत्यत आह—सप्तेति । वैन्यः पृथुः
गयश्चादिर्येषां ते नृपाः सप्तानां द्वीपानामधिपतयोऽपि अर्थैः कामैश्च तृष्णाया अन्तं न गताः अर्धकामतृष्णाया अवधिं न प्राप्ता
इति नोऽस्माभिः श्रुतमित्यन्वयः ॥ २३ ॥ * * * अतो यो यदृच्छया प्रारब्धवशादुपपन्नेन प्राप्तेनाज्ञादिना सन्तुष्टः
सन्मुखं यथा स्यात्तथा वर्तते । यस्त्वजितात्मा अवशीकृतेन्द्रियान्तःकरणादिः स उपसादितैः प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैरपि असन्तुष्टो न
सुखं वर्तते ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एतदेव नान्यद् वृणे इत्याह । नान्यदिति । हे राजन्, जगदीश्वरात् तत्रापि वदान्यात्, ते त्वत्तः, एतावदेव वृणे इति शेषः । अन्यत् न कामये । कुतः विद्वान् प्रतिग्रहदोषं विद्वान्, अत एव यावदर्थस्य अपेक्षितार्थस्य प्रतिग्रहो यस्य सः, पाठान्तरे यावदर्थमेव परिग्रहो यस्य स इत्यर्थः । तथाभूतः पुमान्, एनः पापं, न प्राप्नोति वै, अधिकार्थलिप्सुस्तु पापी भवतीति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ एवं याचितस्तदभिप्रायानभिज्ञो बलिब्राह्मण इति त्रिभिः । अहो इति । हे ब्राह्मण-दायाद ब्राह्मणसुत, अहो इत्याश्चर्यं, ते तव वाचः वृद्धसंमता वृद्धानामपि संमताः, अथापि त्वं बालः, हेतुगर्भमिदं बालिशानाम-ज्ञानामिव मतिर्यस्य सः अत एव स्वार्थं प्रति यथा यथावत्, अबुधः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ अबुधत्वमेवाह । मामिति । लोकानाम् एकमद्वितीयम् ईश्वरं, द्वीपदाशुषं जम्बवादेर्दीपस्य दातारं मां, वचोभिर्वृद्धसंमतैर्वचनैः समाराध्य प्रसाद्य यो भवान्, पदत्रयमत्यल्पं स्वकीयपदत्रयसंमितं भूभागं, वृणीते । ततः अबुद्धिमान् अबिद्वान्, बालिशमतिर्भवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ न पुमानिति । हे बटो, माम् उपब्रज्य, याचित्वा चेति शेषः । कश्चिदपि, पुमान्, भूयः अन्यं याचितुं न अर्हति । तस्मात् कामं यथेच्छं, वृत्ति-करीं विपुलां भूमिं, मे मत्तः, प्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ २० ॥ ❀ ❀ पुनरपि याचिताधिकनिःस्पृहत्वमेवाविष्कुर्वन् आह वामनः यावन्त इति सप्तभिः । यावन्त इति । हे नृप, त्रिलोक्यां यावन्तः विषया देशाः, श्रेष्ठाः ते सर्वेऽपि, अजितेन्द्रियं प्रति-पूरयितुमर्हन्बुद्धिं कर्तुं, हे नृप न शक्नुवन्ति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ यदुक्तं द्वीपदाशुषमबुद्धिमानिति च तत्राह । त्रिभिरिति । त्रिभिः क्रमैः पादैः, असन्तुष्टः पुमान्, सप्तद्वीपानां वराणामिच्छया हेतुना, नववर्षसमेतेन नवखण्डसंयुक्तेन, द्वीपेन जम्बूद्वीपे-नापि, न पूर्यते ॥ २२ ॥ ❀ ❀ नन्वहं सप्तद्वीपां महीं दास्ये प्रतीच्छेत्यत्राह । सप्तेति । वैभ्यः पृथुश्च गयश्च तावादी येषां ते, सप्तद्वीपाधिपतयः अपि नृपाः, अर्थैः, कामैश्च, तृष्णायाः अन्तं, न गताः इति नोऽस्माभिः, श्रुतम् । उत्तरोत्तरमसंतुष्टस्यार्थ-कामतृष्णाया अनुवृत्तेरिति भावः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवमसंतुष्टस्य सुखमपि नास्तीति वक्तुं तावत् संतुष्टस्य सुखमाह । यदृच्छयेति । यदृच्छया दैवेनोपपन्नं लब्धं तेन, संतुष्टो जनस्तु, सुखं यथा तथा वर्त्तते आस्ते । अजितात्मा अजितेन्द्रियः, उप-सादितैः संप्राप्तैः, त्रिभिः लोकैरपि, असंतुष्टः सन् न सुखं यथा तथा, न वर्त्तत एवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

माना कि आप सारे जगत्के स्वामी और बड़े उदार हैं, फिर भी मैं आपसे इससे अधिक नहीं चाहता । विद्वान् पुरुषको केवल अपनी आवश्यकताके अनुसार ही दान स्वीकार करना चाहिये । इससे वह प्रतिग्रहजन्य पापसे बच जाता है ॥ १७ ॥ ❀ ❀ राजा बलि ने कहा—ब्राह्मणकुमार ! तुम्हारी बातें तो वृद्धों-जैसी हैं, परन्तु तुम्हारी बुद्धि अभी बच्चोंकी-सी ही है । अभी तुम हो भी तो बालक ही न, इसीसे अपना हानि-लाभ नहीं समझ रहे हो ॥ १८ ॥ ❀ ❀ मैं तीनों लोकोंका एकमात्र अधिपति हूँ और द्वीप-का-द्वीप दे सकता हूँ । जो मुझे अपनी वाणीसे प्रसन्न कर ले और मुझसे केवल तीन डग भूमि माँगे—वह भी क्या बुद्धिमान कहा जा सकता है ? ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मचारीजी ! जो एक बार कुछ माँगनेके लिये मेरे पास आ गया, उसे फिर कभी किसीसे कुछ माँगनेकी आवश्यकता नहीं पड़नी चाहिये । अतः अपनी जीविका चलानेके लिये तुम्हें जितनी भूमिकी आवश्यकता हो, उतनी मुझसे माँग लो ॥ २० ॥ ❀ ❀ श्रीभगवान् ने कहा—राजन् ! संसारके सब-के-सब प्यारे विषय एक मनुष्यकी कामनाओंकी भी पूर्ण करनेमें समर्थ नहीं हैं, यदि वह अपनी इन्द्रियोंको वशमें रखनेवाला—सन्तोषी न हो ॥ २१ ॥ ❀ ❀ जो तीन पग भूमिसे सन्तोष नहीं कर लेता, उसे नौ वर्षोंसे युक्त एक द्वीप भी दे दिया जाय तो भी वह सन्तुष्ट नहीं हो सकता । क्योंकि उसके मनमें सातों द्वीप पानेकी इच्छा बनी ही रहेगी ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मैंने सुना है कि पृथु, गय आदि नरेश सातों द्वीपोंके अधिपति थे; परन्तु उतने धन और भोगकी सामग्रियोंके मिलनेपर भी वे तृष्णाका पार न पा सके ॥ २३ ॥ ❀ ❀ जो कुछ प्रारब्धसे मिल जाय, उसीसे सन्तुष्ट हो रहनेवाला पुरुष अपना जीवन सुखसे व्यतीत करता है । परन्तु अपनी इन्द्रियोंको वशमें न रखनेवाला तीनों लोकोंका राज्य पानेपर भी दुःखी ही रहता है । क्योंकि उसके हृदयमें असन्तोषकी आग धधकती रहती है ॥ २४ ॥

पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुसंतोषोऽर्थकामयोः । यदृच्छयोपपन्नेन संतोषो मुक्तये स्मृतः ॥ २५ ॥

यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते । तत् प्रशम्यत्यसंतोषादम्भसेवाशुशुक्लिः ॥ २६ ॥

तस्मात् त्रीणि पदान्येव वृणे त्वद् वरदर्पभात् । एतावतैव सिद्धोऽहं वित्तं यावत्प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्युक्तः स हसन्नाह वाञ्छातः प्रतिगृह्यताम् । वामनाय महीं दातुं जग्राह जलभाजनम् ॥ २८ ॥
विष्णवे क्षमां प्रदास्यन्तमृशना असुरेश्वरम् । जानंश्चिकीर्षितं विष्णोः शिष्यं प्राह विदां वरः ॥ २९ ॥

शुक उवाच

एष वैरोचने साक्षाद् भगवान्विष्णुरव्ययः । कश्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाधकः ॥ ३० ॥
प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै यदनर्थमजानता । न साधु मन्ये दैत्यानां महानुपगतोऽनयः ॥ ३१ ॥
एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो यशः श्रुतम् । दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरिः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अयम् अर्थकामयोः असंतोषः पुंसः संसृतेः हेतुः यदृच्छया उपपन्नेन संतोषः मुक्तये स्मृतः ॥ २५ ॥

यदृच्छालाभतुष्टस्य विप्रस्य तेजः वर्धते आशुशुक्षणिः अम्भसा इव असंतोषात् तत् प्रशाम्यति ॥ २६ ॥ * * तस्मात्
वरदर्षभात् त्वत् त्रीणि पदानि एव वृणे अहम् एतावता एव सिद्धः वित्तं यावत्प्रयोजनम् ॥ २७ ॥ * * इति उक्तः सः
हसन् आह वाञ्छातः प्रतिगृह्यताम् ततः सः वामनाय महीं दातुं जलभाजनं जग्राह ॥ २८ ॥ * * विदांवर उशना
विष्णोः चिकीर्षितं जानन् विष्णवे क्षमां प्रदास्यन्तं शिष्यम् असुरेश्वरं प्राह ॥ २९ ॥ * * वैरोचने एषः साक्षात्
भगवान् अव्ययः विष्णुः देवानां कार्यसाधकः कश्यपात् अदितेः जातः ॥ ३० ॥ * * अनर्थम् अजानता त्वया एतस्मै
यत् प्रतिश्रुतं साधु न मन्ये दैत्यानां महान् अनयः उपगतः ॥ ३१ ॥ * * एषः मायामाणवकः हरिः ते स्थानम् ऐश्वर्यं
श्रियं तेजः यशः श्रुतम् आच्छिद्य शक्राय दास्यति ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

आशुशुक्षणिरग्निः ॥ २६ ॥ * * सिद्धोऽहं कृतार्थः एतावतैव । सर्वस्वापहारसिद्धेरिति गूढोऽभिप्रायः ।
तदेवाह । वित्तं हि यावत्प्रयोजनमेव सुखम् । अधिकस्य क्लेशावहत्वादित्यर्थः ॥ २७-३० ॥ * * अनयोऽन्यायः ॥ ३१ ॥
अन्यायमेवाह । एष इति ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अयमिति । साक्षाद् दृश्यमानः ॥ २५ ॥ * * तेजो बलादिकं ब्राह्मं वा । तत्तेजः । ‘आशुशुक्षणिरर्केऽग्नौ
यजनेप्याश्रुतीबले’ इति हलायुधः ॥ २६ ॥ * * यतोऽहं संतुष्टस्तस्माद्धेतोः । इत्यर्थः इति । ‘आये दुःखं व्यये दुःखं
धिगर्थान् क्लेशकारिणः’ इत्युक्तेरिति भावः ॥ २७ ॥ * * अहो अधिकगृहीताप्ययं किमर्थं तन्मदत्तं न गृह्णाताति
विस्मयेन हसन्नाह—वाञ्छातः वाञ्छितम् ॥ २८ ॥ * * विदुषा गुरुणा शिष्याय हितं वाच्यमिति शिक्षयन्नाह—उशना
शुकः । क्षमां भूमिम् ॥ २९ ॥ * * एष वामनबटुः ॥ ३० ॥ * * अनर्थं वंचनारूपम् । यत्प्रतिश्रुतं तदहं न
साधु मन्ये इत्यन्वयः । अन्यायो दुःखहेतुः ॥ ३१-३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पुंस इति । अर्थकामयोर्विषययोर्योऽसन्तोषः स पुंसः संसृतेः जन्ममरणादेः हेतुः । यश्च यदृच्छयोपपन्नेन सन्तोषः
स तस्य मुक्तये स्मृतः ॥ २५ ॥ * * यदृच्छयेति । यदृच्छया लाभेन तुष्टस्य विप्रस्य तेजो वर्धते असन्तोषात् तत् तेजः
प्रशाम्यति विनश्यति । यथाऽम्भसा आशुशुक्षणिरग्निः प्रशाम्यति तद्वदिति ॥ २६ ॥ * * तस्मादिति । तस्मात्सन्तोषस्यैव
श्रेयस्करत्वात् वरदर्षभादपि त्वत्तः त्रीणि पदान्येव पदविक्रमपरिमितां भूमिमेव वृणे । एतावतैव एतावद्भूमिलाभेनैवाहं संसिद्धः
कृतार्थः । एतावतैव सर्वस्वापहारसिद्धेरिति गूढोऽभिप्रायः । यतः यावत्प्रयोजनमेव वित्तं सुखदं भवति अधिकस्य चिन्ताशोक-
क्लेशादिहेतुत्वात् ॥ २७ ॥ इतीति । भगवतैवमुक्तः स बलिर्हसन् सन् वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामित्याह एवमुक्त्वा च वामनाय

महीं दातुं जलभाजनं जग्राह सङ्कल्पार्थं जलपात्रं गृहीतवान् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विष्णव इति । तदा विष्णवे वामनाय क्ष्मां भूमिं प्रदास्यन्तं दातुमुद्यतं शिष्यमसुरेन्द्रं बलिं विष्णोश्चिकीर्षितं सर्वस्वापहारलक्षणं जानन् विदां ज्ञानिनां वरः उशनाः शुक्रः प्राह स्म । विदांवर इत्यनेन वामनस्य परोक्ष एवाह स्म ॥ २९ ॥ ❀ ❀ एष इति । हे वैरोचने ! एष वामनरूपः देवानां कार्यसाधकः सन् कश्यपाददितेर्जातः अव्ययः साक्षाद्भगवान् विष्णुरेव ॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रतीति । स्वानर्थमजानता त्वया यदेतस्मै प्रतिश्रुतं भूमिदानं प्रतिज्ञातं तदहं साधु समीचीनं न मन्ये । अतः दैत्यानां महाननयः अन्यायः क्लेशः उपगतः प्राप्तः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एष इति । मायया माणवकः ब्रह्मचारिरूप एष हरिस्ते तव स्थानादिकमाच्छिद्यापहृत्य शकाय दास्यति । ऐश्वर्यं स्वर्गराज्यादिकं श्रियं धनादिसम्पत्तिं तत् व्याप्तं यशः ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

सन्तोषासन्तोषौ न केवलं सुखदुःखमात्रहेतू अपितु संसृतिमुक्तयोरपीत्याह—पुंस इति । अर्थकामयोर्विषयोर्योऽसन्तोषः स पुंसः संसारस्य हेतुः यश्च दैवाल्लब्धेन सन्तोषः स मुक्तये स्मृतः हेतुः इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ किञ्च दैवाल्लब्धेन तुष्टस्य विप्रस्य तेजो वर्द्धते असन्तोषात्तु तत्तेजः प्रशाम्यति नश्यति यथा जलेन आशुशुक्ष्णिरग्निः तद्वत् ॥ २६ ॥ तस्मात्सन्तोषस्यैव श्रेयस्करत्वात् । हे नृपोत्तम ! त्रीण्येव पदानि त्वां वृणे याचे एतावतैवाहं सिद्धः कृतार्थः । वित्तं हि यावत्प्रयोजनमेव सुखदम् इति शेषः । अधिकं तु दुःखदमिति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इति इत्थमुक्तो बलिः प्रहसंस्तिर्हि प्रतिगृह्यतामित्याह—एवमुक्त्वा वामनाय भूमिं दातुं जलपात्रं गृहीतवान् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तदा वामनाय पृथिवीं दास्यन्तं दातुमुद्युक्तमसुरेश्वरं शिष्यं बलिं विष्णोः चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं जानन् उशनाः शुक्रो विदां कालत्रयविदां श्रेष्ठ उवाच ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—यावदध्यायसमाप्ति, एष इति । हे वैरोचने एष वामनः साक्षाद्भगवानव्ययो विष्णुरेव देवानां कार्यसाधकः कार्यं साधितुमित्यर्थः । कश्यपात्प्रजापतेरदितेरवतीर्णः पदत्रयव्याजेन लोकत्रयं प्रतिगृह्य देवेभ्यो दातुमवतीर्ण इति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एवंविधाय तस्मै स्वानर्थमजानता त्वया यत्प्रतिश्रुतं तत्साधु न मन्ये, कुतः ? यतो दैत्यानां महाननयोऽन्याय उपगतः उपस्थितः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अन्यायमेवाह—एष इति । एष मायामाणवक आत्मसङ्कल्पोपात्तमाणवकसंनिवेशो हरिर्वागमनस्तव स्थानादिकं विपुलं यशश्चाच्छिद्याऽपनीय इन्द्राय दास्यति ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

इतोऽपि सन्तोष एवापाद्यः सुखहेतुत्वादयस्यानर्थहेतुत्वाच्चेत्याह—पुंस इति । अर्थकामयोरसन्तोषः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तेजो बलादिकम्—“तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसि । नवनीतेऽनले धर्मे दाने हस्तिमदेऽपि च ॥” इति, तत्तेजः आशुशुक्ष्णिः अग्निः “आशुशुक्ष्णिरर्केऽग्नौ यजनेऽथाश्रुतीबले” इति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यतः सन्तुष्टोऽहं तस्माद्यावत्प्रयोजनं वित्तं स्वीकुर्यादिति शेषः ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ उशना विदुषा गुरुणा शिष्याय हितोपदेशः कर्तव्य इति शिक्षयन्नाह, विष्णव इति ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ बन्धनाद्यनर्थमजानता त्वया एतस्मै वामनाय प्रतिज्ञातं यत्तत्साधु न मन्य इत्यन्वयः । कुतोत्राह—दैत्यानामिति । अनयो दुःखहेतुरनीतिः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदुपपादयति—एष इति । विश्वकायः ॥ ३२-३३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आशुशुक्ष्णिः अग्निः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ सिद्धाहं कृतार्थः । इत्येतावतैव सर्वस्वापहारसिद्धेरिति गृह्योभिप्रायः । यावत् यत् प्रमाणकं वित्तं प्रयोजनकं भवेत्तावदेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ विदां वरः इति वामनमपरोक्षं प्राहेत्यर्थः ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ उपगतः प्राप्तः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ हरिः सर्वस्वं हरिष्यतीत्यर्थः । मनः-पर्यन्तञ्च इति वास्तवम् ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अम्भसा जलेनाऽऽशुशुक्ष्णिरग्निरिव ॥ २६ ॥ ❀ ❀ त्रीणि पदान्येव वृणे याचे । एतावतैव अहं सिद्धः लब्धवित्तः वित्तं यावत्प्रयोजनमेव सुखदमिति शेषः ॥ २७-३० ॥ ❀ ❀ अनयोऽन्याय उपगतः प्राप्तः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ मायया स्वययुनेन सङ्कल्पेन माणवको बालः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सन्तोषासन्तोषौ न केवलं सुखदुःखमात्रहेतू किन्तु संसृतिमुक्तिहेतू अपीत्याह—पुंस इति । अर्थकामयोः विषययोः योऽसन्तोषः स पुंसः संसृतेः जन्ममरणादिसंसारस्य हेतुः, यश्च यदृच्छया उपपन्नेन सन्तोषः स तस्य मुक्तये मुक्तिहेतुः स्मृतः ॥ २५ ॥ यदृच्छया लब्धेन तुष्टस्य विप्रस्य तेजो वर्धते । असन्तोषात्तु तत्तेजः प्रशाम्यति विनश्यति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथाऽम्भसा आशुशुक्ष्णिरग्निः प्रशाम्यति तद्वदिति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तस्मात् सन्तोषस्यैव श्रेयस्करत्वात् वरदश्रेष्ठादपि त्वत्तः त्रीणि पदान्येव त्रिपदपरिमितां भूमिमेव वृणे । एतावतैव एतावद्भूमिमात्रेणैव अहं सिद्धः कृतार्थः । तत्र हेत्वन्तरमाह—यावत्प्रयोजनमेव वित्तं सुखदं भवति । अधिकस्य चिन्ताशोकक्लेशादिहेतुत्वादित्याशयः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ भगवतैवमुक्तः स बलिहंसन् सन् वाञ्छितं प्रतिगृह्यतामित्याह—एवमुक्त्वा च वामनाय भूमिं दातुं जलभाजनं जग्राह सङ्कल्पार्थं जलपात्रं गृहीतवान् ॥ २८ ॥ तदा विष्णवे वामनाय क्षमां भूमिं दास्यन्तं दातुमुद्यतम् असुरेन्द्रं बलिं विष्णोश्चिकीर्षितं सर्वस्वापहारलक्षणं जानन्नुशनाः शुक्रः प्राहेत्यन्वयः । हठाद्वारणे हेतुमाह—शिष्यमिति । तच्चिकीर्षितज्ञाने हेतुमाह—विदां ज्ञानिनां वरः श्रेष्ठः सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ २९ ॥ तदुक्तिमेवाह—एष इति यावदध्यायसमाप्ति । हे वैरोचने इति सम्बोधनं यथा देवैस्त्व पितुश्छलो जातस्तथैवानेन तवापीति सूचयति । एष वामनरूपः देवानां कार्यसाधकः सन् कश्यपादितिभ्यां जातः साक्षाद्विष्णुरेव । न चायं जेतुं शक्य इत्याशयेनाह—अव्यय इति । तत्र हेतुमाह—भगवानिति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ स्वानर्थमजानता त्वया यदेतस्मै प्रतिश्रुतं भूमिदानं प्रतिज्ञातं तदहं साधु समीचीनं न मन्ये । तत्र हेतुमाह—दैत्यानां महाननयः क्लेशः उपगतो भूमिदानात्प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तदेव स्पष्टयति—एष इति । मायया स्वेच्छया माणवकः ब्राह्मणरूप एष हरिस्ते तव स्थानादिकं आच्छिद्यापहृत्य शक्राय दास्यतीत्यन्वयः । ऐश्वर्यं स्वर्गराज्यादिकम् । श्रियं धनादिसम्पत्तिम् । तत् व्याप्तं यशः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सन्तोषासन्तोषौ न केवलं सुखदुःखमात्रहेतू अपि तु संसृतिमुक्तयोरपीत्याह । पुंस इति । अर्थकामयोः यः असन्तोषः, सः अयं, पुंसः संसृतेः हेतुः, यः यदृच्छया दैवेच्छया, उपपन्नेन लब्धेन, संतुष्टः संतोषी, स मुक्तये स्मृतः, मुक्तिहेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ यदृच्छेति । किं च यदृच्छाल्लाभतुष्टस्य दैवालब्धेन संतोषयुतस्य विप्रस्य, तेजः ब्रह्मवर्चः, वर्द्धते । असन्तोषात्तु तत्तेजः अम्भसा जलेन, आशुशुक्ष्णिः अग्निः इव, प्रशाम्यति विनश्यति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मात् संतोषस्यैव श्रेयस्करत्वाद्धेतोः, वरदर्षभाद्वरदन्तुपोत्तमात्, त्वत्त्वत्तः, त्रीणि पदान्येव वृणे याचे एतावता एव, अहं सिद्धः कृतार्थः, वित्तं यावत्प्रयोजनमेव, सुखदमिति शेषः । अधिकं तु केवलदुःखदमैवेति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यं, उक्तः स बलिः, हसन् सन्, आह । हे बटो, तर्हि वाञ्छितं यथा तथा, प्रतिगृह्यताम् । एवमुक्त्वा वामनाय महीं दातुं, जलभाजनं, जग्राह । सहर्षं यथा तथा जलभाजनं जग्राहेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ विष्णवे इति । विष्णवे वामनाय, क्षमां पृथिवीं, प्रदास्यन्तं प्रदातुमुद्युक्तं, असुरेश्वरमसुराधिनाथं, शिष्यं बलिं, विदां, कालत्रयाभिज्ञानां, वरः श्रेष्ठः, उशनाः शुक्रः, विष्णोः चिकीर्षितं कर्तुं मिष्टं, जानन् सन्, प्राह ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह यावदध्यायसमाप्ति । एष इति । हे वैरोचने, एष वामनः अव्ययोऽविनाशी, विष्णुः सर्वान्तरात्मा, साक्षात् भगवान् एव, देवानां कार्यसाधकः देवकार्यं साधयितुमित्यर्थः । कश्यपात् प्रजापतेः, अदितेः सकाशात्, जातोऽवतीर्णः, पदत्रयव्याजेन लोकत्रयं प्रतिगृह्य देवेभ्यो दातुमवतीर्ण इति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ प्रतिश्रुतमिति । तस्मै एवंविधाय विष्णवे, अनर्थं स्वानर्थं, अजानता त्वया, यत् प्रतिश्रुतं, तत् साधु न मन्ये । कुतः, यतः दैत्यानां महान् अनयोऽन्यायः, प्रचुरो दुःखावसरः, उपगतः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अनयमेवाह । एष इति । मायामाणवकः आत्मसंकल्पोपात्तमाणवकसंनिवेशः, एषः हरिर्वासनः, ते तव, स्थानम्, ऐश्वर्यं, श्रियं, तेजः, श्रुतं जगत्प्रख्यातं यशः आच्छिद्यापनीय, शक्रायेन्द्राय, दास्यति प्रदाता ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

धन और भोगोंसे सन्तोष न होना ही जीवके जन्म-मृत्युके चक्रमें गिरनेका कारण है तथा जो कुछ प्राप्त हो जाय, उसीमें सन्तोष कर लेना मुक्तिका कारण है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ जो ब्राह्मण स्वयंप्राप्त वस्तुसे ही सन्तुष्ट हो रहता है, उसके तेजकी वृद्धि होती है । उसके असन्तोषी हो जानेपर उसका तेज वैसे ही शान्त हो जाता है जैसे जलसे अग्नि ॥ २६ ॥ इसमें सन्देह नहीं कि आप मुँहमाँगी वस्तु देनेवालोंमें शिरोमणि हैं । इसलिये मैं आपसे केवल तीन पग भूमि ही माँगता हूँ । इतनेसे ही मेरा काम बन जायगा । धन उतना ही संग्रह करना चाहिये, जितनेकी आवश्यकता हो ॥ २७ ॥ ❀ ❀

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—भगवान्‌के इस प्रकार कहनेपर राजा बलि हँस पड़े। उन्होंने कहा—‘अच्छी बात है; जितनी तुम्हारी इच्छा हो, उतनी ही ले लो।’ यों कहकर वामनभगवान्‌को तीन पग पृथ्वीका सङ्कल्प करनेके लिये उन्होंने जलपात्र उठाया ॥ २८ ॥ ❀ ❀ शुक्राचार्यजी सब कुछ जानते थे। उनसे भगवान्‌की यह लीला भी छिपी नहीं थी। उन्होंने राजा बलिको पृथ्वी देनेके लिये तैयार देखकर उनसे कहा ॥ २९ ॥ ❀ ❀ शुक्राचार्यजीने कहा—विरोचनकुमार! ये स्वयं अविनाशी भगवान्‌ विष्णु हैं। देवताओंका काम बनानेके लिये कश्यपकी पत्नी अदितिके गर्भसे अवतीर्ण हुए हैं ॥ ३० ॥ तुमने यह अनर्थ न जानकर कि ये मेरा सब कुछ छीन लेंगे, इन्हें दान देनेकी प्रतिज्ञा कर ली है। यह तो दैत्योंपर बहुत बड़ा अन्याय होने जा रहा है। इसे मैं ठीक नहीं समझता ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ स्वयं भगवान्‌ ही अपनी योगमायासे यह ब्रह्मचारी बनकर बैठे हुए हैं। ये तुम्हारा राज्य, ऐश्वर्य, लक्ष्मी, तेज और विश्वविख्यात कीर्ति—सब कुछ तुमसे छीनकर इन्द्रको दे देंगे ॥ ३२ ॥

त्रिभिः क्रमैरिमल्लोकान्विश्वकायः क्रमिष्यति । सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा मूढ वृत्तिष्यसे कथम् ॥ ३३ ॥
क्रमतो गां पदैकेन द्वितीयेन दिवं विभोः । खं च कायेन महता तार्तीयस्य कुतो गतिः ॥ ३४ ॥
निष्ठां ते नरके मन्ये ह्यप्रदातुः प्रतिश्रुतम् । प्रतिश्रुतस्य योऽनीशः प्रतिपादयितुं भवान् ॥ ३५ ॥
न तद्दानं प्रशंसन्ति येन वृत्तिर्विपद्यते । दानं यज्ञस्तपः कर्म लोके वृत्तिमतो यतः ॥ ३६ ॥
धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च । पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥ ३७ ॥
अत्रापि बह्वृचैर्गीतं शृणु मेऽसुरसत्तम । सत्यमोमिति यत् प्रोक्तं यच्चेत्याहानृतं हि तत् ॥ ३८ ॥
सत्यं पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्षस्य गीयते । वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादनृतं मूलमात्मनः ॥ ३९ ॥
तद् यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्धर्ततेऽचिरात् । एवं नष्टानृतः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विश्वकायः त्रिभिः क्रमैः इमान् लोकान् क्रमिष्यति मूढ सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा कथं वृत्तिष्यसे ॥ ३३ ॥
एकेन पदा गां द्वितीयेन दिवं महता कायेन च खं क्रमतः विभोः तार्तीयस्य गतिः कुतः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रतिश्रुतं हि अप्रदातुः ते नरके निष्ठां मन्ये यः भवान् प्रतिश्रुतस्य प्रतिपादयितुम् अनीशः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ येन वृत्तिः विपद्यते तत् दानं न प्रशंसन्ति यतः लोके वृत्तिमतः दानं यज्ञः तपः कर्म ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ धर्माय यशसे अर्थाय कामाय स्वजनाय च पञ्चधा वित्तं विभजन् इह अमुत्र च मोदते ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ असुरसत्तम अत्र अपि बह्वृचैः गीतं मे शृणु ओम इति यत् प्रोक्तं तत् सत्यं हि न इति यत् आह तत् अनृतम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ सत्यम् आत्मवृक्षस्य पुष्पफलं विद्यात् गीयते वृक्षे अजीवति तत् न स्यात् अनृतम् आत्मनः मूलम् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत् तथा उन्मूलः वृक्षः शुष्यति अचिरात् उद्धर्तते एवं नष्टानृतः आत्मा सद्यः शुष्येत् न संशयः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

ननु मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकं तत्राह । त्रिभिरिति । क्रमतामिति चेत्तत्राह ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तथाऽपि प्रतिश्रुतं संपादनीयमेवेति चेत्तत्राह क्रमत इति द्वाभ्याम् । एकेन पदा पादन्यासेन भूमिं क्रममाणस्येत्यर्थः । तार्तीयस्य तृतीयपादन्यासस्य ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ तथाऽपि सर्वस्वदानात्कीर्तिस्तावद्भविष्यतीति चेत्तत्राह । न तद्दानमिति । तपश्चित्तैकाग्र्यम् । कर्म पूर्तम् ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि प्रतिश्रुत्य नेति कथमनृतं वाच्यं तत्राह अत्रापितीति सार्धैः षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायाम् । बह्वृचैर्ऋग्वेदिभिः । बह्वृचश्चुत्या हि “प्रथममोमिति सत्यं नेत्यनृतम्” इत्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुतिनिंदाभ्यां सत्यं विहितमनृतं च निषिद्धम् । अनंतरं च “पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरम्” इत्यादिना सत्ये दोषाननृते च गुणानुक्त्वा “तस्मात्काल एव दद्यात्कालेन दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति” इत्युपसंहारेण वृत्तिसंकटादिष्वनृतमप्यनुज्ञातम् । तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह । ओमित्यंगीकारेण यत्प्रोक्तं तत्सत्यम् । नेति यदाह तदेवानृतम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तत्तु सत्यमीषदनृतं विना न सिध्यतीत्याशयेनाह । सत्यं पुष्पफलं विद्याज्जानीयात् । आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य । कुतः । गीयते श्रुत्योच्यते इत्यर्थः । आत्मवृक्षस्य जीवत इति पाठांतरं तु सुगमम् । यद्यपि श्रुत्या वाचः सत्यं पुष्पं फलं चेत्युक्तं तथापि

वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति प्रस्तुतानुसारेणोक्तम् । भवतु पुष्पफलस्थानीयं सत्यम् । ततः किमत आह । वृत्ते देहेऽजीवति तत्पुष्पफलं न स्यात् । सा न स्यादिति पाठे श्रुत्युक्ताया वाचः परामर्शः । अतो देहश्चानृतेन रक्षणीय इत्याह । अनृतं त्वात्मनो देहस्य मूलम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तद्यथा वृक्ष उत्पादितमूलः शुष्यत्यचिरादेवोद्धर्तते पतति च एवं नष्टमनृतं यस्य स आत्मा देहः शुष्येत् । यद्यपि च श्रुत्या एवमेवानृतं वदन्नात्मानमाविर्मूलं करोतीत्येवं निन्दयाऽनृतं निषिद्धं तथाऽप्युपसंहारानुसारेण तत्केवलानृतविषयमित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । ‘दयेत त्वेतेन’ इति च तथैवोक्तेः । तथा च श्रुतिः “ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं स हेश्चरो यशस्वी कल्याणकीर्तिभेदिता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यर्थे तन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्धर्तते एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूल-मात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्तते तस्मादनृतं न वदेदयेत त्वेतेन” इति । एतेनानेन त्वनृतेन दयेत संकटेष्वात्मानं रक्षेदिति श्रुत्यर्थः ॥ ४० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्राक्षिपति—नन्विति । तत्राक्षेपे । स्ववासयोग्यभूमेरप्यरक्षणान्मूढोसीत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ यद्यप्यहं मूढस्तथापीति । इत्यर्थ इति । सर्वा भूमिरेकपादाधो यास्यतीति भावः । ऊर्ध्वं स्थितस्य भूप्रमाणे स्वस्यार्थलब्धत्वात्कायेन तदादानेऽपि न त्रिपदप्रतिज्ञा हीयत इति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ निष्ठां नितरां स्थितिम् । प्रतिश्रुतमदातुस्ते नरके निरये “विप्रसंकल्पितद्रव्यापूरणे निरयो नृणाम्” इत्युक्तेः । यद्वा—हे नर ! बले प्रतिश्रुतं भूपादत्रयम् आय वासुदेवाय प्रदातुस्ते के स्वर्गे निष्ठां मन्ये भार्वाद्रत्वात् । यो भवान् प्रतिश्रुतस्य प्रतिपादयितुं न ईशो यस्मात्सोऽनीशः समर्थः ‘भक्तानां किञ्च सिद्ध्यति’ इत्युक्तेः । यद्यपि ‘सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यम्’ इत्युक्तेः सुतललोकस्य स्वर्गाधिक्यं प्रतीयते, तथापि तस्य मायामयभोगस्थानत्वाद्भगवत्प्रतिपादितदानफलत्वं नास्ति तद्वर्णितं तथैव पंचमस्कन्धे । तत्फलं तु भगवत्सन्निधिरेव । तथा च के सुखरूपे ब्रह्मणि निष्ठां मन्ये इति वास्तव्यर्थः । सुतलेऽधोगमनसाम्यान्नरकशब्दप्रयोगः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ यद्यप्यहं पूरयितुमसमर्थस्तथापीति । विपद्यते नश्यति । यतो हेतोः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ पंचधा धनविनियोगीहामुत्र सुखभागभवतीत्याह—धर्मायेति । अर्थाय कोशवृद्धये ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अत्राशङ्कते—नन्विति । अनंतरं सत्यानृतविधिनिषेधानंतरम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । कुत इत्यस्याग्रे यत इति शेषः । कुतो जानीयात् यतः श्रुत्योच्यत इति भावः । पाठांतरे जीवतः सप्राणस्य देहनिर्वाहा-धीनत्वाद्देहान्वयव्यतिरेकित्वात् । ततः पुष्पफलस्थानीयत्वान् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ एतदेव अनृतस्य देहमूलत्वमेव । तदिति वाक्यालंकारे । आविर्मूलं प्रकटितजटम् । वृक्षो हि यावद्भूमिष्ठमूलत्वेनानाविर्मूलो भवति तावदुद्धर्ततेऽन्यथा खननादि-नाविर्मूलः पतत्येवेति तन्निषेधनम् । तथैव श्रुत्यैव । तामेव श्रुतिं दर्शयति—तथा चेति । स सत्यवक्ता । ह स्फुटम् ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रिभिरिति । विश्वकायो विश्वरूपो भूत्वा त्रिभिः क्रमैः पादविन्यासैरिमान् त्रीन् लोकान् क्रमिष्यति परिच्छिद्य प्रहीष्यतीत्यर्थः । हे मूढ ! सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा कथं वर्तिष्यसे जीविष्यसि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ क्रमत इति । एकेन महता पदा पादन्यासेन गां भूमिं क्रमतः । दीर्घाभाव आर्षः । द्वितीयेन महता पादन्यासेन दिवं स्वर्गं क्रमतः महता कायेन खमन्तरिक्षं च क्रमतः विभोर्विश्वरूपस्य भगवतः तार्तीयस्य तृतीयपादन्यासस्य । स्वार्थेऽण् । कुतः गतिः स्थानम् । यद्वा । तार्तीयस्य तृतीय-संबन्धिनः तृतीयपदक्रम्यवस्तुनः कुतो हेतोगतिः प्राप्तिस्ते भविष्यतीत्यर्थः । एवमपि प्रतिश्रुतं न संपादितं भवतीत्याशयः ॥ ३४ ॥ प्रत्युत परलोकहानिः स्यादित्याह—निष्ठांमिति । यो भवान् प्रतिश्रुतं प्रतिपादयितुं पूरयितुमनीशः असमर्थस्तस्येत्यर्थः । प्रतिश्रुत-मप्रदातुरप्रदानशीलस्य ते तव निष्ठां स्थितिं नरक एव मन्ये ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ न तद्दानमिति । येन दानेन वृत्तिर्जीविका विपद्यते विनश्यति तद्दानमार्याः न प्रशंसन्ति । यतो लोके वृत्तिमतः जीविकावत एव पुंसः संबन्धीनि दानादीनि भवन्ति नान्यस्येत्यर्थः । तपश्चित्तैकाग्र्यं कर्म पूर्तम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ धर्मायेति । अतो विद्वान् धर्माय यशसे अर्थाय धनादिवृद्ध्यु-पयोगिव्यापाराय कामाय कामभोगाय स्वजनपरितोषाय चेत्येवं पञ्चधा वित्तं धनं विभज्जिह्वास्मिन् लोके अमुत्र परलोके च शोदते सुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अत्रेति । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायामपि बह्वृच्चैर्यद्वीतं तन्मे मत्तः कथयतो हे असुरसत्तम ! त्वं शृणु । बह्वृचश्रुत्या हि प्रथममोमिति सत्यं नेत्यनृतमित्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकस्तुतिनिन्दाभ्यां सत्यं विहितमनृतं च निषिद्धम् । तदनन्तरं च ‘पराग् वा एतद्रिक्तमक्षरमि’त्यादिना सत्ये दोषान् अनृते च गुणानुक्त्वा तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात् । तत्सत्यानृते मिथुनीकरोतीत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिव्यनृतमप्यनुज्ञातं तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह । ओमित्यङ्गीकारेण यत्प्रोक्तं तत्सत्यम् । नेति यदाह । तद्वि तदेवानृतम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तत्तु सत्यमीषदनृतं विना न

सिद्धयतीत्याह—सत्यमिति । आत्मा देहस्त्वद्रूपवृक्षस्य जीवतः सत्यं पुष्पफलं विद्यात् जानीयात् । जीवत इत्यत्र गीयत इति पाठे तु श्रुतिकर्तृकं गानं ज्ञेयम् । वृक्षे देहे अजीवति तत्पुष्पं फलं च न स्यात् । देहश्चानृतेन रक्षणीय इत्याह । अनृतं त्वात्मनो देहस्य मूलमाति ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ तत्स्फुटयति—तदिति । तत् तत्र यथा उन्मूलः उत्पाटितमूलो वृक्षः शुष्यति अचिरादेवोद्धर्तते पतति च एवमेव नष्टमनृतं यस्य सः आत्मा देहः सर्वस्वदानात्सद्य एव शुष्येदत्र संशयो नास्ति । तथा च श्रुतिः “ओमिति सत्यन्नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं सहेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यदनृतं यद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्धर्तते एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्तते तस्मादनृतं न वदेद्देहेन त्वेतेन” इति । वाच इति वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वाद्वागुपलक्षितदेहस्येत्यर्थः । मूलं यथा आविष्कृतमेव शुष्यति न तु गुप्तं तस्माद्धेतोरनृतं न वदेत् । किंतु एतेन अनृतेन दयेत सङ्कटेष्वात्मानं रक्षेदिति श्रुत्यर्थः ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

ननु, मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकं तत्राह—त्रिभिरिति । विश्वकायो विश्वरूपो भूत्वेत्यर्थः । त्रिभिः पादविन्यासैरिमांस्त्रीन् लोकान् क्रमिष्यते परिच्छिद्य ग्रीहीष्यतीत्यर्थः । क्रमतामिति चेत्तत्राह—सर्वस्वमिति । हे मूढ ! सर्वस्वं विष्णवे वामनरूपायास्मै दत्त्वा कथं वृत्तिष्यसे ? तव स्थितिरपि दुर्लभेति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तथापि प्रतिश्रुतं संपादनीयमेवेत्यत्राह—क्रमत इति द्वाभ्याम् । एकेन पदा पादविन्यासेन गां भूमिं द्वितीयेन दिवं हे विभो ! महता कायेन स्वमन्तरिक्षञ्च क्रमतः क्रममाणस्य भगवतरत्नतीर्यपादविन्यासस्य का गतिः ? तृतीयपादस्यास्पदाभावात्तथापि प्रतिश्रुतं न संपादितमेव स्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अत एव प्रतिश्रुतमप्रदातुः तव नरके निष्ठामवस्थितिं मन्ये, कुतः ? यो भवान् प्रतिश्रुतस्य प्रतिश्रुतं पूरयितुमसमर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तथापि सर्वस्वदानात्कीर्त्तिस्तावद्भविष्यतीत्यात्राह—नेति । येन दानेन वृत्तिर्जीविका विपद्यते विप्लुता भवति तद्दानं न प्रशंसन्ति आर्याः, कुतः ? यतो लोके वृत्तिमतः जीविकावत एव पुंसः सम्बन्धीन्येव दानादीनि धर्मादिहेतवः जीविकाविपत्तिकरदानादिभिर्धर्मादयः प्रत्युत नश्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तत्र स्वजनाय स्वस्वजनतुष्टये अतो विद्वान् वित्तं पञ्चधा धर्मादिपञ्चकार्यतया विभजन्नेवेहामुत्र च लोके मोदते ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ननु, तर्हि प्रतिश्रुत्य नेति कथमनृतं वाच्यम् ? तत्राह—साद्धैः षडभिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायां बह्वृचैर्गीतं यत्तत्कथयतो मत्तः शृणु बह्वृचश्रुत्या हि प्रथमम् “ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं सहेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवतोरीश्वरः” इत्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुतिनिन्दाभ्यां सत्यं विहितम् अनृतञ्च निषिद्धम् । अनन्तरं “परागवा एतद्विक्तमक्षरम्” इत्यादिना सत्ये दोषाननृते च गुणानुक्त्वा “तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्सत्यानृते मिथुनीकरोति” इत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतमप्यनुज्ञातम् । तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह—सत्यमिति । ओमित्यङ्गीकारेण यत्प्रोक्तं तत्सत्यं नेति यदाह तदेवानृतम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तत्सत्यमोषदनृतं विना न सिद्धयतीत्याशयेनाह—सत्यं पुष्पफलं विद्याजानीयात् आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य कुतः गीयते श्रुत्योच्यते इत्यर्थः । जीवतः इति पाठान्तरं तु सुगमं, यद्यपि श्रुत्वा “वाचः सत्यं पुष्पं फलञ्च” इत्युक्तम्, तथापि वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति प्रस्तुतानुसारेणोक्तं भवति पुष्पफलस्थानीयं सत्यं, ततः किमत आह—वृक्षे देहे अजीवति तत्पुष्पफलं न स्यात् । सा न स्यादिति पाठे श्रुत्युक्ताया वाचः परामर्शः, देहश्चानृतेन रक्षणीय इत्याह, अनृतं चात्मनो देहस्य मूलं तथा च श्रुतिः “दयेतत्वेनेन” इति एतेन त्वनृतेन दयेत सङ्कटेष्वात्मानं रक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ एतदेव दृष्टान्ततः स्फुटयति—तद्यथा वृक्ष उत्खातमूलः शुष्यत्यचिरादेव उद्धर्तते पतति च एवं नष्टमनृतं यस्य स आत्मा देहः शुष्येत्सर्वस्वदाने देहः शुष्येदिति भावः ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

त्रिपदक्रमणप्रकारं स्पष्टयति—क्रमत इति । तार्तीयस्य तृतीयपदस्य ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ प्रतिश्रुतमदातुः निष्ठान्तं प्रतिश्रुतदानपर्यन्तं नरकं दुःखं मन्ये नरकमेवोपपादयति—प्रतिश्रुतस्येति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तस्य तव दानं कुतो न प्रशंसन्तीति तत्राह—येनेति । वृत्तिर्जीवनं विपद्यते नश्यतीति येन तस्मादिति शेषः । “सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते” इति स्मृतेर्वृत्तिर्जीवनसाधनं वा नष्टं स्यात् । तत्राशे किञ्छिन्नम् ? अत्राह, दानमिति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अर्थाय कोशवृद्धये क्रियादिव्यवहाराय वा ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ किमन्यत्त्वदुक्तेः प्रमाणमित्याशङ्क्य बह्वृचां वाक्यं प्रमाणमित्याह—अत्रापीति । बह्वृचैः ऋग्वेदिभिः किन्तद्गीतमित्यर्थतः प्रतीकयति—सत्यमिति । ओमिति यत्प्रोक्तम् अधिनं प्रति तत्सत्यं तथेति संवेदनीयमित्यर्थः । नेति यदाह अर्थिनं प्रति तदनृतं हिशब्द उभयोर्विरोधमाह ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ कुतोत्राह—सत्यमिति । पुष्पमेव फलं यस्य तत्पुष्पफलं जीवतः प्राणधारकस्यात्माख्यवृक्षस्य सत्यं पुष्पफलं विन्यात् पुष्पञ्च फलञ्च पुष्पफलमिति वा यथाऽशुष्कस्य वृक्षस्य पुष्पफले स्यातां तथात्मनः सत्यलक्षणे पुष्पफले विन्यादित्यर्थः । तदुक्तं “पुष्पं हि फलं

वाचः सत्यं वदति” इति आत्मवृक्षेऽजीवति शुष्कलक्षणमरणे सति तत्सत्यलक्षणं पुष्पफलं न स्यात् । आत्मनः आत्मवृक्षस्य अनृतं सर्वस्वदानलक्षणं मूलं स्थितिकारणं “अथैतन्मूलं वाचो यदनृतम्” इति च ॥ ३९ ॥ * * विपक्षे बाधकमाह— तद्यथेति । तद्यथा तथोदाहरिष्यामः उन्मूलः उत्खातशिकः वृक्षः शुष्यति अचिरादुद्धर्तते नश्यति च एवं नष्टानृतः नष्टमूलः सद्यस्तत्क्षणमेव शुष्येत् शुष्यति नश्यति तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्धर्तते एवमेवानृतं न वदेत्—इति च ॥ ४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकं तत्राह—त्रिभिरिति । क्रमैः पादविन्यासैः क्रमतामिति चेत्तत्राह सर्वस्वमिति ॥ ३३ ॥ * * प्रतिश्रुतं कथं न सम्पादनीयमिति चेत्तत्र सर्वस्ये दत्तेपि तदेवं प्रतिश्रुतं न सम्पत्स्यते इत्याह द्वाभ्याम् । क्रमतः क्रममाणस्य तार्तीयस्य तृतीयस्य यद्वा तार्तीयस्य तृतीयसम्बन्धिनः तृतीयपदक्रम्यस्य वस्तुनः कुतो हेतोर्गतिः प्राप्तिस्ते भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * * निष्ठां नितरां स्थितिं प्रतिपादयितुं प्रतिपादने इत्यर्थः । तेन सर्वस्वदानेपि नरकस्यावश्यकत्वञ्चेद्वरं सर्वस्वदानमेव भद्रम् ऐहिकभोगसिद्धयर्थमिति भावः ॥ ३५ ॥ * * तदपि यथाशक्ति प्रतिश्रुतं कथं न दास्यामीति चेत्तत्राह नेति । तपश्चित्तैकाग्र्यम् ॥ ३६ ॥ * * दानादावपि शास्त्रीयव्यवस्था वर्त्तते इत्याह— धर्मायेति ॥ ३७ ॥ * * ननु, देयद्रव्यसत्त्वेऽप्यन्यन्मे नास्तीत्यनृतवचनं विना मम कथमदानमुपपद्यतां तत्राह—साद्धैः षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायां ओमित्यङ्गोकारेण यत् प्रोक्तं तत्सत्यं नेति यदाह तदेवानृतम् “ओमिति सत्यं नेत्यनृतम्” इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥ * * तत्तस्मादपदनृतं विना न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—सत्यमिति । आत्मवृक्षस्य देहरूपवृक्षस्य सत्यं पुष्पफलं विद्यात् गीयते इति श्रुतिकर्तृकं गानमित्यर्थः । तत्पुष्पफलं वृक्षेऽजीवति न स्यात्, तस्माद् वृक्षो येन जीवति तत्र प्रयतनीयमिति भावः । तदेवाह—अनृतं मूलं तेन सर्वथैवानृताभावे देहो न जीवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * तत्तस्माद्यथा वृक्ष उत्पाटितमूलः शुष्यति अचिरादुद्धर्तते वर्त्तनादुद्धर्त्यति नष्टो भवति च एवमेव नष्टानृतः सर्वथैव अनृतरहितो देहः शुष्येदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत् पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं सदैश्वरो यशस्वी कर्त्याणकीर्तिर्भविता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथैतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्धर्तते एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स उद्धर्तते तस्मादनृतं न वदेदयेत त्वेतेन” इति । वाच इति वागुपलक्षितस्य देहस्येत्यर्थः । अनृतं वदन्निति प्रकटीकृत्येति शेषः । मूलं यथा आविष्कृतमेव शुष्यति ननु गुणं तस्मादिति तस्माद्धेतोरपि अनृतं न वदेत् किन्तु दयेत त्वेतेन अनृतेन सङ्कटेऽवात्मानं रक्षेदिति श्रुत्यर्थः ॥ ४० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

विश्वकायो विश्वरूपः ॥ ३३ ॥ * * तार्तीयस्य तृतीयपादन्यासस्य कुतो गतिः सिद्धिः ॥ ३४-३५ ॥ * * येन वृत्तिर्जीविका विपद्यते उच्छिद्यते तद्दानं न प्रशंसन्ति । यतः वृत्तिमत एव दानं तपआदिकं च लोके प्रशस्यते इति शेषः ॥ ३६-३७ ॥ * * अत्रापि इहामुत्र प्रमोदार्थवित्तविभागे बह्वृचैर्गीतं वर्णितं यत्सत्यानृतादिकं तन्मे मत्तः शृणु बह्वृचश्रुत्या प्रथमं “ओमिति सत्यं नेत्यनृतम्” इति सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुतिनिन्दाभ्यां सत्य विहितमनृतं च निषिद्धम् । अनन्तरं च “पराग्वा एतद्रिकमक्षरमि”त्यादिना सत्ये दोषान् अनृते गुणानुक्त्वा “तस्मात्काले एव दद्यात् काले न दद्यात् तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति” इत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिषु अनृतमप्यनुज्ञातम् । तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह—सत्यमिति । ओमित्यङ्गोकारेण यत्प्रोक्तं तत् सत्यं नेति यदाह तदेवानृतम् ओमिति सत्यं नेत्यनृतमिति श्रुतेः ॥ ३८ ॥ * * तत्सत्यं किञ्चदनृतं विना न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—सत्यमिति, आत्मवृक्षस्य देहरूपद्रुमस्य सत्यपुष्पफलं विद्यात् यतः गीयते तदेतत् पुष्पफलं वाचो यत्सत्यमिति श्रुत्योच्यते वाचः वाग्द्वारा शरीरस्यापीति मूलग्रन्थानुरूपा श्रुतिव्याख्या—वृक्षे देहे अजीवति तत्पुष्पं फलं न स्यात् आत्मनः सपुष्पफलदेहद्रुमस्य अनृतं मूलम् तथा च श्रुतिः “अथैतन्मूलं वाचो यदनृतमिति” वाचः वागुपलक्षितस्य देहस्येत्यर्थः । ईषदनृतेन देहरक्षां कुर्यादिति भावः । तथा च श्रुतिः “दयेत त्वेतेन” इति एतेन त्वनृतेन दयेत सङ्कटेऽवात्मानं रक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ * * एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—तस्मात् यथा वृक्ष उन्मूलः उत्पाटितमूलः शुष्यति अचिरात् शीघ्रमेवोद्धर्तते पतति च एवं नष्टमनृतं यस्य स आत्मा देहः शुष्येत् तथा च श्रुतिस्तद्यथा “वृक्ष आविर्मूलः शुष्यत्युद्धर्तते एवमेवानृतं वदन् आविर्मूलमात्मानं करोति” इति । यद्यपि च श्रुत्या एवमेवानृतं वदन् आविर्मूलमात्मानं करोतीत्येवं निन्दयाऽनृतं निषिद्धं तथापि तत्केवलानृतविषयमित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् “दयेत त्वेतेन” इत्युक्तेः ॥ ४० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ननु मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं न ततोऽधिकमिति कथं सर्वस्वहानिरित्यत आह—त्रिभिरिति । विश्वकायो विश्वरूपो भूत्वा त्रिभिः क्रमैः पादविन्यासैरिमान् त्रीन् लोकान् क्रमिष्यति परिच्छिद्य प्रहीष्यतीत्यर्थः । गृह्णात्विति चेत्तत्राह—सर्वमिति ।

एवं निश्चयस्तव मूर्खत्वादेव देहनिर्वाहस्यापि दुष्करत्वादिति क्रोधेन सम्बोधयति—मूढेति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तथापि प्रति-
 श्रुतं सम्पादनीयमेवेत्यत्राह—क्रमत इति । एकेन पदा पादन्यासेन गां भूमिं क्रमतो द्वितीयेन पादन्यासेन दिवं स्वर्गं क्रमतः
 कायेन स्वमन्तरिक्षं च क्रमतः क्रममाणस्य विभोर्विश्वरूपस्य भगवतः तार्क्ष्यस्य तृतीयपादन्यासस्य कुतः क गतिः स्थानम् ? ।
 एवमपि प्रतिश्रुतं न सम्पादितं भवतीत्याशयः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अशक्यत्वात्तन्मा भूत् तथा सति परलोकहानिस्तु तावन्न
 स्यादित्याशङ्क्याह—निष्ठामिति । हि अवधारणे । ते तव निष्ठां स्थितिं नरके एव मन्ये । तत्र हेतुमाह—प्रतिश्रुतस्याप्रदातु-
 रिति । उक्तमेव स्पष्टयति—यो भवान् प्रतिश्रुतं प्रतिपादयितुं पूरयितुमनीशः असमर्थस्तस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तथापि
 सर्वस्वदानाल्लोके कीर्तिस्त्वावद्विष्यत्येवेत्यत आह—न तद्दानमिति । येन दानेन वृत्तिर्जीविका विपद्यते विनश्यति तद्दानम् आर्या
 न प्रशंसन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—दानमिति । यतो लोके वृत्तिमतः जीविकावत् एव पुंसः सम्बन्धीनि दानादीनि भवन्ति,
 नान्यस्येत्यर्थः । तपश्चित्तैकाग्र्यम् । कर्म पूर्तम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अतो विद्वान् धर्माय पुण्योत्पत्तये, यशसे सत्कीर्तिलाभाय,
 अर्थाय धनादिवृद्धशुभयोगिव्यापाराय, कामाय स्वभोगाय, स्वजनाय स्वजनपरितोषाय चेत्येवं पञ्चधा वित्तं धनं विभजन्निहासिन्
 लोके अमुत्र परलोके च मोदते, सुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ननु तर्हि प्रतिश्रुत्य नेति कथं वाच्यमित्यत्राह—अत्रेति
 साधैः षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यस्थायामपि बह्वृच्चैर्यद्गीतं तन्मे मत्तः कथयतो हे असुरसत्तम त्वं शृणु । बह्वृचश्रुत्या
 हि प्रथमं “ओमिति सत्यं नेत्यनृतम्” इत्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुतिनिन्दाभ्यां सत्यं विहितम्, अनृतं च निषिद्धम् ।
 तदनन्तरं च “पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरम्” इत्यादिना सत्ये दोषान् अनृते च गुणानुक्त्वा “तस्मात्काले एव दद्यात्काले न दद्यात्
 तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति” इत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतमप्यनुज्ञातं तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह—ओमित्यङ्गीकारेण यत्प्रोक्तं
 तत्सत्यम् । नेति यदाह तद्धि तदेवानृतम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ तत्सत्यं त्वीषदनृतं विना नैव सिद्धयतीत्याशयेनाह—सत्यमिति ।
 आत्मवृक्षस्य देहरूपवृक्षस्य जीवतः सत्यं पुष्पफलं विद्यात् जानीयात् । जीवत इत्यत्र गीयत इति पाठे तु श्रुतिकर्तृकं गानं ज्ञेयम् ।
 यद्यपि श्रुत्या ‘वाचः सत्यं पुष्पं फलं च’ इत्युक्तं तथापि वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति प्रस्तुतानुसारेणोक्तम् । भवतु
 पुष्पफलस्थानीयं सत्यं ततः क्रमत आह—वृक्षे देहे अजीवति तत् पुष्पफलं न स्यात् । अतो देहोऽनृतेन रक्षणीय इत्याह—
 अनृतं त्वात्मनो देहस्य मूलमिति । तथाच श्रुतिः—‘दयेत त्वेतेन’ इति । एतेन त्वनृतेन दयेत सङ्कटेष्वात्मानं रक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥
 एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—तत् तत्र यथा उत्पादितमूलो वृक्षः शुष्यति अचिरादेवोद्धर्तते पतति च, एवमेव नष्टमनृतं यस्य स
 आत्मा देहः सर्वस्वदानात् सद्य एव शुष्येदत्र संशयो नास्ति ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ननु मया पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकं तत्राह । त्रिभिरिति । विश्वकायः विश्वरूपो भूत्वेत्यर्थः । त्रिभिः क्रमैः
 पादविन्यासैः, इमान् त्रीन् लोकान्, क्रमिष्यति । अतः सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा हे मूढ, कथं वृत्तिष्यते । भवान् स्ववृत्तिं कथं
 करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तथापि प्रतिश्रुतं संपादनीयमेवेत्यत्राह । क्रमत इति द्वाभ्याम् । क्रमत इति । हे प्रभो,
 एकेन पदा पादन्यासेन, गां भूमिं, द्वितीयेन पदा दिवं, महता कायेन देहेन स्वमन्तरिक्षं, च क्रमतः क्रममाणस्य भगवतः,
 तार्क्ष्यस्य तृतीयपादन्यासस्य, कुतः गतिः का गतिः, अस्य तृतीयपादस्य दानाभावात् प्रतिश्रुतमसंपादितमेव
 स्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ निष्ठामिति । प्रतिश्रुतं अप्रदातुः ते तव, नरके निष्ठामवस्थितिं, मन्ये । हि कुतः, यः भवान्
 प्रतिश्रुतस्य प्रतिपादयितुं प्रतिश्रुतं प्रतिपूरयितुमित्यर्थः । अनीशोऽसमर्थः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तथापि सर्वस्वदानात् कीर्तिस्त्वा-
 वद्विष्यतीत्यत्राह । नेति । येन दानेन वृत्तिर्जीविका, विपद्यते विप्लुता भवति, तत् दानं, न प्रशंसन्ति, आर्या इति शेषः ।
 कुतः यतः लोके वृत्तिमतो जीविकावत् एव पुंसः संबन्धि, दानं, यशः, तपः, कर्म ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ धर्मायेति । पूर्वोक्तानि
 दानादिकर्मान्तानि, धर्माय, यशसे, अर्थाय, कामाय, स्वजनाय च स्वजननुष्ठेऽपि स्युः । जीविकाविनाशकरदानादिभि-
 र्धर्मादयः प्रत्युत विनश्यन्तीत्यर्थः । अतः वित्तं पञ्चधा विभजन् जनः, इह लोके अमुत्र परलोके च, मोदते । इति द्वयोरेक-
 संबन्धः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ ननु प्रतिश्रुत्य नेति कथमनृतं वाच्यं तत्राह साधैः षड्भिः । अत्रापि । हे असुरसत्तम,
 अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायामपि, बह्वृच्चैः यत् गीतं कथितमस्ति, तत् कथयतः मे मत्तः, शृणु । बह्वृचश्रुत्या हि ‘प्रथममोमिति
 सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत् सत्यं स हीश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता’ इत्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं
 स्तुतिनिन्दाभ्यां सत्यं विहितमनृतं च निषिद्धं, अनन्तरं च ‘पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोम्’ इत्यादिना सत्ये दोषाननृते च
 गुणानुक्त्वा ‘तस्मात् काले एव दद्यात् काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति’ इत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिषु अनृतमप्यनुज्ञातं,
 तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह । ओमित्यङ्गीकारेण, यत् प्रोक्तं तत् सत्यं, न इति यत् आह, तत् अनृतं हि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀
 तत्सत्यमीषदनृतं विना न सिद्धयतीत्याशयेनाह । सत्यमिति । आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य संबन्धि, सत्यं पुष्पं च फलं च

पुष्पफलं, विद्यात् जानीयात् । कुतः गीयते श्रुयोच्यते इत्यर्थाः । जीवतः, इति पाठस्तु सुगमः, यद्यपि श्रुत्या वाचः सत्यं पुष्पं फलं चेति उक्तं, तथापि वाचा देहनिर्वाहान्वादात्मवृक्षस्येति प्रस्तुतानुसारेणोक्तं भवति । भवतु पुष्पफलस्थानीयं सत्यं ततः किमित्यत्राह । वृक्षे देहे, अजावति तत्पुष्पफलं, न स्यात् । सा न स्यादिति पाठे श्रुत्युक्ताया वाचः परामर्शः । देहश्चानृतेन रक्षणीय इत्याह, अनृतं तु आत्मना देहस्य मूलं, तथा च श्रुतिः 'दयेत त्वेतेन' इति । एतेनानृतेन तु दयेत संकटेष्वात्मानं रक्षेदित्यस्या अर्थाः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तद्यथेति । अन्यथा वृक्षः, उन्मूल उत्खातमूलः, शुष्यति, अचिरात् एव, उद्धर्तते पतति च, एवं नष्टमनृतं यस्य सः, आत्मा देहः सद्यः शुष्येत्, सर्वस्वदाने देहः शुष्येदिति भावः । न संशयः ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

ये विश्वरूप हैं । तीन पगमें तो ये सारे लोकोंको नाप लेंगे । मूर्ख ! जब तुम अपना सर्वस्व ही विष्णुको दे डालोगे, तो तुम्हारा जीवन-निर्वाह कैसे होगा ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ये विश्वव्यापक भगवान् एक पगमें पृथ्वी और दूसरे पगमें स्वर्गको नाप लेंगे । इनके विशाल शरीरसे आकाश भर जायगा । तब इनका तीसरा पग कहाँ जायगा ? ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तुम उसे पूरा न कर सकोगे । ऐसी दशामें मैं समझता हूँ कि प्रतिज्ञा करके पूरा न कर पानेके कारण तुम्हें नरकमें ही जाना पड़ेगा । क्योंकि तुम अपने को हुई प्रतिज्ञाको पूर्ण करनेमें सर्वथा असमर्थ होओगे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ विद्वान् पुरुष उस दानकी प्रशंसा नहीं करते, जिसके बाद जीवन-निर्वाहके लिये कुछ बचे ही नहीं । जिसका जीवन-निर्वाह ठीक-ठीक चलता है—वही संसारमें दान, यज्ञ, तप और परोपकारके कर्म कर सकता है ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ जो मनुष्य अपने धनको पाँच भागोंमें बाँट देता है—कुछ धर्मके लिये, कुछ यशके लिये, कुछ धनकी अभिवृद्धिके लिये, कुछ भोगोंके लिये और कुछ अपने स्वजनोंके लिये—वही इस लोक और परलोक दोनोंमें ही सुख पाता है ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ असुरशिरोमणे ! यदि तुम्हें अपनी प्रतिज्ञा टूट जानेकी चिन्ता हो, तो मैं इस विषयमें तुम्हें कुछ ऋग्वेदकी श्रुतियोंका आशय सुनाता हूँ, तुम सुनो । श्रुति कहती है—किसीको कुछ देनेकी बात स्वीकार कर लेना सत्य है और नकार जाना अर्थात् अस्वीकार कर देना असत्य है ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ यह शरीर एक वृक्ष है और सत्य इसका फल-फूल है । परन्तु यदि वृक्ष ही न रहे तो फल-फूल कैसे रह सकते हैं ? क्योंकि नकार जाना, अपनी वस्तु दूसरेको न देना, दूसरे शब्दोंमें अपना संग्रह बचाये रखना—यही शरीररूप वृक्षका मूल है ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ जैसे जड़ न रहनेपर वृक्ष सूखकर थोड़े ही दिनोंमें गिर जाता है, उसी प्रकार यदि धन देनेसे अस्वीकार न किया जाय तो यह जीवन सूख जाता है—इसमें सन्देह नहीं ॥ ४० ॥

पराग् रिक्तमपूर्णं वा अक्षरं यत् तदोमिति ।

यत् किञ्चिदोमिति ब्रूयात् तेन रिच्येत वै पुमान् । भिक्षवे सर्वमोर्कुर्वन्नालं कामेन चात्मने ॥ ४१ ॥

अथैतत् पूर्णमभ्यात्मं यच्च नेत्यनृतं वचः । सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात् स दुष्कीर्तिः श्वसन्मृतः ॥ ४२ ॥

स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे । गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायामष्टमस्कन्धे वामनप्रादुर्भावे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यत् 'ॐ' इति अक्षरं तत् पराक् रिक्तं वा अपूर्णं पुमान् यत् किञ्चित् 'ॐ' इति ब्रूयात् तेन वै रिच्येत भिक्षवे व सर्वं ॐ कुर्वन् आत्मने कामेन न अलम् ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अथ यत् न इति अनृतं वचः एतत् पूर्णम् अभ्यात्मं च सर्वं न इति अनृतं ब्रूयात् सः दुष्कीर्तिः श्वसन् मृतः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स्त्रीषु नर्मविवाहे वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे । गोब्राह्मणार्थे हिंसायां च अनृतं जुगुप्सितं न स्यात् ॥ ४३ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सर्वथा सत्यवचनेन देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषाननृतस्य च गुणानाह परागिति द्वाभ्याम् । यदोमित्यक्षरं तत्पराक् परांचति दूरेऽर्थं गृहीत्वा ब्रजतीति पराभिक्तमिति श्रुतिपदस्य व्याख्यानमपूर्णं वै इति । तत्तस्मादर्थिने यत्किंचिदोमिति ब्रूयात्तेन रिच्येत न्यूनो भवेत् । किञ्च भिक्षवे सर्वमोर्कुर्वन्दास्यामीत्यङ्गीकुर्वन्नात्मने कामेन नालं पर्याप्तो न भवति । तस्य भोगो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत्किंचोमित्याहात्रैवासौ तद्रिच्यते स यत्सर्वमोर्कुर्याद्रिच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात्” इति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ नेति यदनृतं वच एतत्पूर्णमर्थव्ययाभावात् । अभ्यात्मं चेति चकारान्वयः । आत्मनोऽभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मम् । यो हि नित्यं मम किंचिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धम् । ननु तर्हीदमनृतमेव सर्वदा सेव्यं स्यान्नेत्याह । सर्वमिति । तथा च श्रुतिः “अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्” इति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अतो वृत्तिसंकटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति । स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकरणे । नर्मणि परिहासे । विवाहे च वरादिस्तुतौ । गवां ब्राह्मणानां च हितार्थम् । हिंसायां च कस्यचित्प्राप्त्याम् । तथा च याज्ञवल्क्यः “वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्” इति । तथा च श्रुतिः । “तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति” इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कन्धे टीकायां वामनप्रादुर्भावे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

रिक्तं पृथक्कृतमर्थिने दत्तमित्यर्थपरं श्रुतिस्थस्यासौ तद्रिच्यत इत्यस्य व्याख्यानं च । अन्यदाह—किञ्चेति । आत्मने स्वस्मै । इत्यर्थः इति । सर्वस्वदानाद्भोगाभावः प्रसिद्ध एव, भोगस्य धनसाध्यत्वादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । अत्रैवेहैव । अस्मै पुरुषाय तद्रिच्यते तत्र प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अथ चार्थः । अत्राक्षिपति—नन्विति । सर्वदानृतस्य दोषमाह श्रुतिः—तथा चेति स्पष्टार्थः ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ यत्सर्वदा निषिद्धमतो हेतोः । अनृतादोषत्वे स्मृतिमाह—तथा चेति । श्रुतिमप्यत्र प्रमाणयति—यस्मात्सर्वदा दानादाने निषिद्धे तस्माद्धेतोः । काले समृद्धयवसरे । द्वितीयकालपदं दारिद्र्यावस्थापरम् । तत्ततोऽवसरभेदेन सत्यानृते योजयतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

परागिति । दास्यामीत्यङ्गीकारार्थकम् ओमिति तत् पराक् अर्थं गृहीत्वा परा दूरमञ्चतीति पराक् अत एव रिक्तमर्थशून्यमपूर्णमपूर्तिकरं च यतः अर्थिने पुमान् यदा यत्किञ्चिदपि ओमिति दास्यामीति ब्रूयात् तदा तेनार्थेन रिच्येत न्यूनो रहितो भवेदेव ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ भिक्षव इति । भिक्षवे सर्वमोर्कुर्वन् दास्यामीत्यङ्गीकुर्वन् आत्मने स्वस्मै कामेन भोगेन अलं पर्याप्तो न भवति तस्य भोगो न सिद्ध्यति । तथा च श्रुतिः ‘पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोम्’ इति । यत् किंचोमित्याहात्रैवासौ तद्रिच्यते स यत्सर्वमोर्कुर्याद्रिच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यादिति । अथ तस्मात् यत् नेत्यनृतं वचस्तदेतत् पूर्णमर्थव्ययाभावान् अभ्यात्मं चेति चकारान्वयः । आत्मनोऽभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मम् । यो हि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ सर्वमिति अर्द्धम् । यः सर्वं न किंचिदपि न दास्यामीत्यनृतं ब्रूयात् दुष्टा कीर्तिर्यस्य तादृशः सन् श्वसन् जीवन्नपि मृत एव । तथा च श्रुतिः ‘स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात् तस्मात्काले एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोतीति’ इति शास्त्रानुसारेण कदाचित् देयं कदाचित्किञ्चिन्न देयं सर्वस्वं तु नैव देयमिति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ अतो वृत्तिसंकटादिष्वनृतं न दोषायेत्याह—स्त्रीष्विति । स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकारार्थं नर्मणि यत्र कापि परिहासे विवाहे वरादिस्तुतौ वृत्त्यर्थं जीविकार्थं स्वस्य प्राणसङ्कटे प्राप्ते तत्परिहारार्थं गवां ब्राह्मणानां च हितार्थं हिंसायां यस्य कस्यचिदपि प्राप्तायां च इत्यष्टसु अनृतं मिथ्याभाषणं जुगुप्सितं निन्दितं न स्यात् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

वीरराघवव्याख्या

सर्वदा सत्यं वदतो देहो न निर्वहेदिति स्फुटोक्तं सत्यस्य दोषाननृतस्य गुणांश्चाह—परागिति द्वाभ्याम् । यदोमित्यक्षरं सर्वस्वं दास्यामीत्यङ्गीकारार्थकमक्षरं तत्पराक् पराक्शब्दव्याख्यानं रिक्तमिति तस्यापि व्याख्यानमपूर्णमिति तथा च श्रुतिः “पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोम्” इति सर्वस्वदाने कृते वृत्त्यभावेन देहस्यापि विनाशादातुर्विपत्त्या दानसाद्गुण्याभावादोमित्यक्षरमसाद्गुण्यवदानप्रतिज्ञापरत्वेनापरिपूर्णं स्यादित्यर्थः । किञ्चिदोमिति ब्रूयात् किञ्चिदास्यामीति यद्राक्यं तेन वाक्येन पुमान् दाता रिच्येतावशिष्येतेत्यर्थः । दत्तावशिष्टेनात्मनो वृत्तिं कल्पयन् जीवेत्, अतस्तद्राक्यं साद्गुण्यवदानप्रतिश्रुतिपरत्वेन परिपूर्णं स्यादिति भावः । तथा च श्रुतिः “न यत्सर्वमोङ्कुर्याद्रिक्तं चात्मानं सकामेभ्यो नालं स्यात्” इति यत्सर्वमोङ्कुर्यात्स आत्मानं रिक्तं कुर्यादित्यर्थः । सकामेभ्योऽनालं स्यादित्यस्य अर्थमाह—भिक्षव इति । भिक्षवे याचकाय सर्वमोङ्कुर्यन्दास्यामीति प्रतिश्रुण्वन् पुमानात्मने कामेन काम्यत इति कामो जीवनम् अध्ययनेन वसतीतिवत् हेत्वर्थे तृतीया । तस्मै नालं न समर्थाः स्यादित्यर्थः । अतः किञ्चिदेव देयमिति भावः “अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति यत्सर्वं नेति ब्रूयाद्वा पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्” इति श्रुत्यर्थमाह—अथेति । नैति यदनृतं वचः एतत्पूर्णम् अर्थव्ययाभावान् अभ्यात्मञ्चेति चकारस्यान्वयः । आत्मनोऽभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मं यो हि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धं तर्हि इदमनृतममृतमिव सर्वदा सेव्यं स्याद् नेत्याह—सर्वमिति । सर्वं नेति यो ब्रूयात्स दुष्कीर्तिः अतः किञ्चिदेयमित्यर्थः । यद्वा, किञ्चिदास्यामीति प्रतिश्रवणादपि किञ्चिदपि न दास्यामीत्येतदेव तर्हि ज्यायः सुतरामर्थव्ययाभावादिति परिचोद्य तत्प्रतिक्षिपति—अथैतदिति । अथ नन्वभ्यात्मं याचकाभिमुखं यन्नेति किञ्चिदपि नेत्यनृतं यद्रचस्तेतत्पूर्णं सति वित्तेनेति वचसो मिथ्यार्थपरत्वादनृतमित्युक्तं तदनूद्य प्रतिक्षिपति—यदिति । यत्सर्वं नेति किञ्चिदपि नेति ब्रूयात्स दुष्टा कीर्तिर्यस्य तादृशः स्यात् । श्रुतौ वाशब्दः पक्षविपरिवृत्त्यर्थकः । भवत्वित्यत्राह—श्वसन् मृतः स जीवदशायामेव मृतप्राय इत्यर्थः । अनेन “सैनं तत्रैव हन्यात्” इति वाक्यविशेषो व्याख्यातः । सा दुष्टा कीर्तिरेनं सति वित्ते किञ्चिदपि नेति याचकं प्रतिवक्तारं तत्रैव जीवदशायामेव हन्यादिति तदर्थः ॥ ४१-४२ ॥ ❀ ❀ अतो वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति—छोष्विति । छोपु प्रोत्साहनेन वशीकारे नर्मकर्मणि परिहासे विवाहे वरादिस्तुतौ वृत्त्यर्थे जीविकार्थे गवां ब्राह्मणानाञ्च हितार्थे हिंसायां कस्यचित्प्राप्तायामनृतं न निन्दितं भवेदित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः “वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्” इति । तथा च श्रुतिः “तस्मात्काल एव दद्यात् सत्यानृते मिथुनीकरोति” ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

यत्तदोमित्यक्षरमेतदपूर्णं सर्वस्वं पराक्परविषयं रिक्तं पृथक्कृतम् अर्थिनं सर्वस्वं दत्तमित्यर्थस्य वाचकं वदेदित्यर्थः । “पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोम्” इति च फलितमाह—तदिति । तत्तस्मात्पुमान्यत्किञ्च स्वजीवनातिरिक्तं धनम् औ दास्यामीति ब्रूयात् ब्रवीति स न रिच्येत वै न नश्यतीत्यन्वयः । तद्यत्किञ्चोमित्याहात्रैवास्यै तद्रिच्यत इति रिच्यते सम्पन्नो भवतीत्यर्थः । तात्पर्यादुक्तं बाधकान्तरेण द्रढयति, भिक्षव इति । भिक्षवे याचमानाय सर्वमोङ्कुर्यन् सर्वस्वं ददत् कामेभ्यो विषयाणां दत्तत्वादात्मने नालम् आत्मनो भोग्याभावेन पर्याप्तो न भवति नष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ अथ तस्मान्नेत्यनृतं यद्रच एतदभ्यात्मम् आत्मानं प्रति पूर्णं सर्वस्वदाने स्वजीवनं सम्पन्नं भवतीत्यर्थः । अतिथिं प्रति सर्वं न दास्यामीति ब्रूयात्तर्हि आत्मानं पूर्णं सर्वस्वं जीवनं समृद्धं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । पूर्णं सपन्नम् किञ्च नेत्यतिथिं प्रति ब्रूयादिति योगविभागः कर्तव्यः । तथाहि अतिथिं प्रति किञ्चन न दास्यामीति ब्रूयात्तर्हि स दुष्कीर्तिश्च सन्मृतो जीवन्मृतश्च भवति । एतदुक्तं भवति याचकाय सर्वस्वदाने स्वजीवननाशः किञ्चिदप्यदाने च अदृष्टविरोधेन दुष्कीर्त्या जीवन्मृतत्वं स्यात्तस्माद्यावद्विहितं कर्तव्यमिति । “स यत्सर्वमोङ्कुर्याद्रिच्यादात्मानं सकामेभ्यो नालं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति ब्रूयात्पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्तत्सत्यानृतं मिथुनीकरोति तयोर्मिथुनात्प्रजायते भूयान्भवति यो वै तां वाचं वेद” इति आत्मानं रिच्यात् शून्यं कुर्यात् ॥ ४२ ॥ ननु प्रतिश्रुताऽप्रदाने महान्दोषः स्यादित्याशङ्क्यैष न स्यादित्याह—छोष्विति । नर्मे नर्मणि हिंसायां त्रैवर्णिकविषयायाम् “न छोपु राजन्न विवाहकाले प्राणायये सर्वधनापहारे” इत्यादि सिद्धमेतत् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रुतिपदार्थमाह—परागिति । श्रुतितात्पर्यार्थमाह तद्यदिति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ सर्वमित्यर्द्धकम् ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तदेवमङ्गीकारानङ्गीकारिलक्षणे पारिभाषिके सत्यानृते आसातां प्रसिद्धेपि ते क्वचित् क्वचिद्विपरीतफलदे इत्याह, स्त्रीष्विति । अत्र स्यादिषु चतुषु स्वेन धर्मतः प्राप्तेष्विति गम्यं प्राणसङ्कटे स्वीये सतीति गम्यते गोब्राह्मणार्थतत्तज्जातिमात्रवृत्त्यादिलोपे प्राप्त इत्यर्थः । तदेतदेव वैष्णवानामप्युपलक्षणं गम्यं हिंसायामपि हि ते प्राणिमात्रघातेऽपीत्यर्थः । “नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्” इति किन्तु क्वचित्तद्घातकं सत्यमेव जुगुप्सितम् इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

सर्वथा सत्यवचने देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषान् अनृतस्य गुणानाह—परागिति द्वाभ्याम् । यदोमित्यक्षरं तत् पराक् दूरे अर्थं गृहीत्वा अञ्चतीति पराक् रिक्तमिति श्रुतिपदस्य व्याख्यानम् अपूर्णं वै इति तत्तस्मादर्थिने यत् किञ्चिदोमिति दास्यामीति ब्रूयात्तेनैव रिच्येत नतु सर्वेणैव वित्तेन न्यूनो भवेत् । भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन् दास्यामीत्यङ्गीकुर्वन् आत्मने आत्मार्थं कामेन भोगेन नालं न पर्याप्तो भवति तस्य भोगो न सिद्धचतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत् किञ्चिदोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत् सर्वमोङ्कुर्यात् रिच्यदात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात्” इति ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ नेति यदनृतं वचः एतत् पूर्णम् अर्थव्ययाभावात् अभ्यात्मं च आत्मनोभिमुखमन्यस्यार्थम् आनयतीत्यभ्यात्मं योहि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धम् । ननु, तर्हीदमनृतममृतमिवाऽ-तिशयेन सेव्यमस्तु नेत्याह—सर्वमिति । तथा च श्रुतिः “अथैतत् पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति यत्सर्वं नेति ब्रूयात् पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्” इति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अतो वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति—स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकारे नर्मणि यत्र कापि परिहासे विवाहे वरादिस्तुतौ गवां ब्राह्मणानां च हितार्थं हिंसायां च कस्यचित् प्राप्तायां तथा च याज्ञवल्क्यः “वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्” इति तथा, च श्रुतिः “तस्मात् काल एव दद्यात् काले न दद्यात् तत् सत्यानृते मिथुनीकरोति” इति ॥ ४३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । ऊनविंशोऽष्टमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अथ सर्वदा सत्यं वदतो देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषाननृतस्य गुणांश्चाह—परागिति द्वाभ्याम् । यदोमित्यक्षरं तत् दूरेऽर्थं गृहीत्वाञ्चतीति पराक् रिक्तमिति श्रुतिपदव्याख्यानमपूर्णं वै इति तत्तस्मात् अर्थिने यत्किञ्चित् वित्तम् ओमिति दास्यामीति ब्रूयात् तेन वित्तेन पुमान् दायाद् रिच्येत न्यूनवित्तो भवेत् भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन् सर्वस्वं दास्यामीत्यङ्गी-कुर्वन् आत्मनो आत्मने आत्मार्थं कामेन भोगेन नालं पर्याप्तो न भवति तस्य भोगो न सिद्धचतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “पराग्वा एतदक्षरं यदेतदोमिति यद्यत् किञ्चिदोमित्याह—नैवास्मै तद्रिच्यते यत्सर्वमोङ्कुर्याद्रिच्यदात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात्” इति अतः यत्किञ्चिदेयमिति भावः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ सर्वस्वं प्रति गृहे यतमानं भिज्जुं प्रति नेति यदनृतं वचः एतद्वचनं पूर्णम् अर्थरक्षकम् अत एव अभ्यात्मम् आत्मनो वक्तुरभिमुखमनुकूलम् तथा च श्रुतिः “अथैतत् पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति” इति, ननु तर्हि अनृतमेव सर्वदाऽऽश्रयणीयं स्यान्नेत्याह—सर्वमिति । यः सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात् किञ्चिदपि न दास्यामीति सम्पूर्णमनृतं वदेत्स दुष्कीर्तिः, तथा च श्रुतिः “यत्सर्वं नेति ब्रूयात् पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्” इति ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ अतः क्वचिदनृतं नातिदुष्टमित्युपसंहरति—स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकारे नर्मणि परिहासे विवाहे च वरादिस्तुतौ गवां ब्राह्मणानां च हितार्थं हिंसायां च निराक्रियमाणायाम् अनृतं जुगुप्सितं न स्यात् किञ्चिदनृततेनाऽपि ऐहिकसुखार्थं धनं रक्षेत् परलोकार्थं च तीर्थं दद्यादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात् तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति” इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सर्वथा सत्यवचने देहोऽपि न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषाननृतस्य गुणांश्चाह—परागिति द्वाभ्याम् ।
 ॐ दास्यामीत्याङ्गीकारार्थकं यदक्षरं तत् पराक् अर्थं गृहीत्वा परा दूरमञ्चतीति पराक् अत एव रिक्तं अर्थशून्यम् । तत्
 स्पष्टयति—अपूर्णमिति । यद्वा परान् अञ्चति वशीकरोतीति पराक्, धनं रिच्यतेऽनेनेति परागिक्तं अत एवापूर्णमपूर्तिकरमेव ।
 न चैतद् गुप्तं दृश्यमानत्वादित्याशयेनाह—यदिति । अर्थिने पुमान् यदा यत्किञ्चिदपि ओमिति दास्यामीति ब्रूयात् तदा तेनार्थेन
 रिच्येत न्यूनो रहितो भवेदेव । वै अवधारणे ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ किञ्च भिक्षवे सर्वम् ओं कुर्वन् दास्यामीत्याङ्गीकुर्वन् आत्मने स्वस्मै
 कामेन भोगेन अलं पर्याप्तो न भवति । अथ तस्मात् यत् नेत्यनृतं वचस्तदेतत् पूर्णं, अर्थव्ययाभावात् । अभ्यात्मं चेति
 चकारान्वयः । आत्मनोऽभिमुखं अन्यस्वार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मम् । यो हि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स
 हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धम् ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ तर्हि किं सर्वदा सर्वत्र नेत्येव वक्तव्यमित्यपेक्षायामाह—
 सर्वमिति । यः सर्वं न किञ्चिदपि न दास्यामीत्यनृतं ब्रूयात् स दुष्टा कीर्तिर्यस्य तादृशः सन् श्वसनं जीवन्नपि मृत एव । तथा च
 ‘तस्मात्काल एव दद्यात्’ इत्यादिशास्त्रानुसारेण कदाचित्किञ्चिदेयं कदाचित्किञ्चिन्न देयं सर्वस्वं तु नैव देयमिति सिद्धम् ॥ ४३ ॥
 ननु तर्हि प्रतिश्रुतस्यादाने सर्वथाऽनृतमेवेत्याशङ्क्य वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति—स्त्रीष्विति । स्त्रीषु प्रोत्साहनेन
 वशीकारार्थम्, नर्मणि परिहासे, विवाहे वरादिस्तुतौ, वृत्त्यर्थे जीविकार्थे, स्वस्य प्राणसङ्कटे प्राप्ते तत्परिहारार्थम्, गवां
 ब्राह्मणानां च हितार्थे, हिंसायां यस्य कस्यचिदपि प्राप्तायां च अनृतं मिथ्याभाषणं जुगुप्सितं निन्दितं न स्यात् । तथा चाह
 याज्ञवल्क्यः—‘वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्’ इति ॥ ४४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र स्वोक्तनिर्वाहरूपणे । ऊनविंशो गतो वृत्ति हरियाच्चानिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सर्वदा सत्यं वदतो देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषाननृतस्य गुणांश्चाह परागिति द्वाभ्याम् । परागिति ।
 यत् ओमिति अक्षरं, सर्वस्वं दास्यामीत्याङ्गीकारार्थकमक्षरमित्यर्थः । तत् पराक् वै । पराक्शब्दस्य व्याख्यानं, रिक्तं तस्यापि
 व्याख्यानमपूर्णमिति । तथाच श्रुतिः ‘पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोम्’ इति । सर्वस्वदाने वृत्त्यभावेन देहस्यापि विनाशात्,
 दातुर्विपत्त्या दानसाद्गुण्याभावादोमित्यक्षरं वदान्यापूर्णताकरं स्यादित्यर्थः । किञ्चित् ओम् इति ब्रूयात्, यत् किञ्चित् दास्यामीति
 यद्वक्तव्यमित्यर्थः । तेन वाक्येन, पुमान् रिच्येत वै । दाता किञ्चिदर्थेन सहितोऽवशिष्येतेत्यर्थः । दत्तावशिष्टेनात्मनो वृत्ति
 कल्पयन् जीवेदतस्तद्वाक्यं साद्गुण्यवदान्यप्रवृत्तिपरत्वेन परिपूर्णताकरं स्यादिति भावः । तथाच श्रुतिः ‘स यत् सर्वमो
 कुर्याद्रिक्तं चात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात्’ इति । यत् सर्वमो कुर्यात् स आत्मानं रिक्तं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ
 भिक्षवे इति । भिक्षवे याचकाय, सर्वम् ओं कुर्वन् दास्यामीति प्रतिशृण्वन् पुमान्, आत्मने काम्यते इति कामो जीवनं तेन
 कामेन, अध्ययनेन वसतीतिवद्वेत्यर्थे तृतीया । न अलं, कामाय न समर्थः स्यादित्यर्थः । अतः किञ्चिदेयमिति भावः । न इति,
 यत् अनृतं वचः, एतच्च एतत्तु, अथ कात्स्न्येन, पूर्णं पूर्णतापादकं, अर्थव्ययाभावात् आत्मनोऽभिमुखमन्यार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मं
 च, तथाभूतं भवति । यो हि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धम् ।
 तर्हिदमनृतममृतमिव सर्वदा सेव्यं स्यान्नेत्याह । सर्वं नेति । सर्वं न, इति यः अनृतं ब्रूयात्, सः दुष्कीर्तिः श्वसनं जीवन्, मृतः,
 अतः किञ्चिदेयमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ अतः वृत्तिसंकटादिषु अनृतं न दोषायेत्युपसंहरति । स्त्रीष्विति । स्त्रीषु प्रोत्साहनेन
 तद्वशीकारे, नर्मविवाहेषु नर्मसु विवाहेषु चेत्यर्थः । नर्मकर्मसु परिहासेषु विवाहेषु वरादिस्तुताविति भावः । वृत्त्यर्थे जीविकार्थे,
 प्राणसंकटे, हिंसायां, गोब्राह्मणानां मध्ये, कस्यचिद्धिंसायां प्राप्तायां सत्यामित्यर्थः । गोब्राह्मणार्थे, गवां ब्राह्मणानां च हितार्थ-
 मित्यर्थः । अनृतं जुगुप्सितं, न स्यात् । अनृतं न निन्दितं भवेदित्यर्थः । तथाच याज्ञवल्क्यः ‘वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र
 साक्ष्यनृतं वदेत्’ इति । पूर्वोक्ता श्रुतिः साकल्येन यथा ‘ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत् सत्यं स हीश्वरो
 यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्येतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्त्तते
 एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्त्तते तस्मादनृतं न वदेदयेत त्वेतेन पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोम्’
 इति ‘तद्यत्किञ्चोमित्याहात्रैवास्यै तद्रिच्यते स यत्सर्वमो कुर्याद्रिच्यदात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात् अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं

यन्नेति स यत्पूर्वं नेति ब्रूयात्पापिकाऽस्य कीर्त्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनी-
करोति तयोमिथुनात् प्रजायते भूयान् भवति यो वैतां वाचं वेद' इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

भाषानुवादः

‘हाँ मैं दूँगा’—यह वाक्य ही धनको दूर हटा देता है। इसलिये इसका उच्चारण ही अपूर्ण अर्थात् धनसे खाली कर देनेवाला है। यही कारण है कि जो पुरुष ‘हाँ मैं दूँगा’—ऐसा कहता है, वह धनसे खाली हो जाता है। जो याचकको सब कुछ देना स्वीकार कर लेता है, वह अपने लिये भोगकी कोई सामग्री नहीं रख सकता ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ इसके विपरीत ‘मैं नहीं दूँगा’—यह जो अस्वीकारात्मक असत्य है, वह अपने धनको सुरक्षित रखने तथा पूर्ण करनेवाला है, परन्तु ऐसा सब समय नहीं करना चाहिये। जो सबसे सभी वस्तुओंके लिये ‘नहीं’ करता रहता है, उसकी अपकीर्ति हो जाती है। वह तो जीवित रहनेपर भी मृतकके समान ही है ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ स्त्रियोंको प्रसन्न करनेके लिये, हास-परिहासमें, विवाहमें, कन्या आदिकी प्रशंसा करते समय, अपनी जीविकाकी रक्षाके लिये, प्राणसङ्कट उपस्थित होनेपर, गौ और ब्राह्मणके हितके लिये तथा किसीको मृत्युसे बचानेके लिये असत्य-भाषण भी उतना निन्दनीय नहीं है ॥ ४३ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विज्ञोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

बलिरेवं गृहपतिः कुलाचार्येण भाषितः । तूष्णीं भूत्वा क्षणं राजन्नुवाचावहितो गुरुम् ॥ १ ॥

बलिस्त्वाच

सत्यं भगवता प्रोक्तं धर्मोऽयं गृहमेधिनाम् । अर्थं कामं यशो वृत्तिं यो न बाधेत कर्हिचित् ॥ २ ॥
स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् । प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा ॥ ३ ॥
न ह्यसत्यात् परोऽधर्म इति होवाच भूरियम् । सर्वं सोढुमलं मन्ये ऋतेऽलीकपरं नरम् ॥ ४ ॥
नाहं विभेमि निरयान्नाधन्यादसुखार्णवात् । न स्थानच्यवनान्मृत्योर्यथा विप्रप्रलम्भनात् ॥ ५ ॥
यद् यद्वास्यति लोकेऽस्मिन्संपरेतं धनादिकम् । तस्य त्यागे निमित्तं किं विप्रस्तुष्येन्न तेन चेत् ॥ ६ ॥
श्रेयः कुर्वन्ति भूतानां साधवो दुस्त्यजासुभिः । दध्यङ्शिषिप्रभृतयः को विकल्पो धरादिषु ॥ ७ ॥
यैरियं बुभुजे ब्रह्मन्दैत्येन्द्रैरनिवर्तिभिः । तेषां कालोऽग्रसील्लोकान् न यशोऽधिगतं भुवि ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् एवं कुलाचार्येण भाषितः अवहितः बलिः क्षणं तूष्णीं भूत्वा गुरुम् उवाच ॥ १ ॥ * *
यः कर्हिचित् अर्थं कामं यशः वृत्तिं न बाधेत अयं गृहमेधिनां धर्मः भगवता सत्यं प्रोक्तम् ॥ २ ॥ * * सः च प्राह्लादिः
अहं यथा कितवः द्विजं ददामि इति प्रतिश्रुत्य वित्तलोभेन कथं प्रत्याचक्षे ॥ ३ ॥ * * इयं भूः असत्यात् परः
अधर्मः न हि इति ह उवाच अलीकपरं नरं ऋते सर्वम् सोढुम् अलं मन्ये ॥ ४ ॥ * * अहं यथा विप्रप्रलम्भनात्
विभेमि निरयान् न असुखार्णवात् अधन्यात् न स्थानच्यवनात् मृत्योः न ॥ ५ ॥ * * अस्मिन् लोके यत् यत्
धनादिकं संपरेतं हास्यति तेन विप्रः न तुष्येत् चेत् तस्य त्यागे निमित्तं किम् ॥ ६ ॥ * * दध्यङ्शिषिप्रभृतयः
साधवः दुस्त्यजासुभिः भूतानां श्रेयः कुर्वन्ति धरादिषु कः विकल्पः ॥ ७ ॥ * * ब्रह्मन् यैः अनिवर्तिभिः दैत्येन्द्रैः
इयं बुभुजे तेषां लोकान् कालः अग्रसीत् भुवि अधिगतं यशः तु न ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विशो त्वनृतभीतोऽसौ ज्ञात्वाऽपि कपटं हरेः । ददावेव ततो विष्णुः सहसाऽवर्धताद्भुतम् ॥ १ ॥

भगवता त्वया प्रोक्तं सत्यम् । किं तत् । योऽर्थकामादिकं न बाधेत सोऽयं हि गृहमेधिनां धर्म इति ॥ २ ॥ * *
कथं प्रत्याचक्षे निराकरोमि ॥ ३-४ ॥ * * नन्वप्रत्याख्याने दोषा उक्तास्तत्राह । नाहमिति । अधन्यादारित्यान्मृ-
त्योरपि ॥ ५ ॥ * * किं च यद्यदनादिकं तत्सर्वं संपरेतं मृतं पुरुषं हास्यति त्यक्ष्यत्येव । तत्किमिति जीवतैव स्वयं न
देयमिति भावः । तथाऽपि तावद्वृत्तिसंकटपारहारार्थमर्थं दीयतामिति चेत्तत्राह । तस्येति । विप्रश्चेत्तेनार्थेन दत्तेनापि न
तुष्येत्तर्हि तस्यार्थस्य त्यागे दाने किं निमित्तं न किञ्चित् । याचितादल्पस्य दाने विप्रस्यासंतोषेण दानं व्यर्थमेव स्यादतस्तद्याचितं
सर्वं देयं न किञ्चिदिति भावः ॥ ६ ॥ * * तर्हि न देयमेवेति चेत्तत्राह । श्रेय इति । दुस्त्यजैरसुभिरपि । को विकल्पो
विचारः ॥ ७ ॥ * * यैर्दैत्येन्द्रैर्युद्धेऽनिवर्तिभिरियं भूर्बुभुजे उपभुक्ता तेषामिह लोकान्परलोकांश्च भोगानिति वा कालोऽ-
ग्रसीत्संहतवान्न तु भुवि तैरधिगतं प्राप्तं यशोऽग्रसीत् । अतः कीर्तिरेव साध्या नान्यदिति भावः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो दानप्रहणानंतरम् । सहसा शीघ्रम् (१) । अहो गुरुणा किमर्थमित्थमुक्तमिति विमर्शाय तूष्णीमासेति ॥ १-२ ॥ यथा कितव इति । धूर्त्तवत् “यश्चोक्त्वा न प्रकुर्वीत कितवः प्रोच्यते हि सः” इति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अलीकपरमनृतपरम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ अत्राशङ्कते—नन्विति । अप्रत्याख्यानेङ्गीकारे । दोषा अर्थकामादिबाधादिरूपाः । यत्त्वयोक्तम् ‘निष्ठां ते नरके मन्ये’ इति ततोऽहं न विभेमि । असुखार्णवाद्दुःखसमुद्रात् । स्थानस्य स्वर्गादेश्चयवनाच्छयुतेः । प्रलभनं वंचनम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ इति भाव इति । जीवतः स्वयं प्रदातुर्दत्तं सुखाय भवतीत्याशयः । तदुक्तं भर्तृहरिणा “अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया वियोगे को भेदस्यजति न जनो यत्स्वयमसून् । व्रजंतः स्वातंत्र्यादतुलपरितापाय मनसः स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनंतं विदधते ॥” इति । यद्यपीत्थं तथापीति । तेनाद्धेन तस्याद्धस्य निमित्तं फलम् “हेतौ चिह्ने फले चैव । निमित्तं निश्चितेऽपि च” इति धरणिः । यतो याचितादानं व्यर्थम् अतो हेतोः । इति भाव इति । ब्राह्मणवृत्तिरेव दानफलमिति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ प्रभृतिपदादुच्छ्रित्यादिग्रहः । आदिना वसुस्तनादिग्रहः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ दैत्येन्द्रैर्हिरण्यकशिपु-प्रभृतिभिः । इति भाव इति । “यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावत्प्रमोदते स्वर्गं” इति स्मृतेः । परलोकसुखहेतुत्वादपि कीर्तिरेव संपाद्येत्याशयः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विशे ज्ञात्वाऽपि कपटं विष्णवेऽदान्महीं बलिः । असावतीव ववृधे तत्र श्लोकाश्चतुर्गुणाः (३४) ॥

त्रीण्युवाचेतिपादोना नेत्रवेदा (४१ ॥) अनुष्टुभः ॥ २० ॥ बलिरिति ॥ हे राजन् ! कुलाचार्येण शुक्रेणैवं भाषितः उक्तो गृहपतिर्यजमानो बलिः क्षणं तूष्णीमवहितः विचारपरो भूत्वा तं गुरुमुवाच ॥ १ ॥ ❀ ❀ सत्यमिति ॥ कर्हिचिदपि योऽर्थादिकं न बाधेत सोऽयं गृहमेधिनां धर्म इति भगवता त्वया सत्यं प्रोक्तम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ स इति ॥ ब्राह्मादिः प्रह्लादपौत्रः सः सर्वलोकेऽत्युदारतया प्रसिद्धोऽहं ददामीति प्रतिश्रुत्य वृत्तिलोभेन कितवो यथा वञ्चक इव द्विजं कथं प्रत्याचक्षे न दास्यामीति वदामि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ न हीति । असत्यात् अनृतभाषणात् पर उत्कृष्टोऽन्यः अधर्मो न ह्यस्ति । अतः अलीक-परमनृतवादिनं नरमृते सर्वं मेरुमन्दरादिकं बोधुमलं धत्तुं समर्थामात्मानं मन्ये इति इयं भूः ह स्पष्टमुवाच ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नेति ॥ विप्रप्रलम्भनात् अनृतभाषणेन विप्रवञ्चनाद्यथाऽहं विभेमि तथा निरयादिभ्यो न विभेमि अधन्यात् दारिद्र्यात् असुखार्णवात् दुःखसमुद्रात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यदिति किंच यद्यत् धनादिकं तत्सर्वं कर्तुं संपरेतं पुरुषमस्मिन्नेव लोके हास्यति त्यक्ष्यति । तत्किमिति जीवता स्वयमेव न देयमिति शेषः । ननु तथापि किंचिदेयं न सर्वमित्याशङ्क्याह । येन दत्तेनार्थेन चेत यदि विप्रो न तुष्येत्तर्हि तस्यार्थस्य त्यागे दाने किं निमित्तं किं फलं न किञ्चित् याचितादल्पस्य दाने विप्रस्य सन्तोषाभावात् तद्दानं व्यर्थमेव स्यादतस्तद्याचितं सर्वमेव देयं ननु किंचिदिति भावः । अत्र महाभक्तेनापि बलिना ज्ञात्वापि हरेः प्रणतिमु-त्यादिन कृतं तत् शुक्रस्य असुराणां च दुःखाभावार्थमेव भावगोपनेनेति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ श्रेय इति ॥ साधवः विवेकिनो दध्यङ्गशिवादिप्रभृतयो दुस्त्यजैरसुभिः प्राणैरपि भूतानां श्रेय उपकारं कुर्वन्ति तर्हि धरादिषु को विकल्पः ? धरादि-प्रदाने को विचार इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ यैरिति ॥ ब्रह्मन् ! यैर्दैत्यैर्नैर्युद्धेष्वनिवर्तिभिरियं भूमिर्बुभुजे उपभुक्ता तेषां लोकान भोगान् कालोऽप्रसीत् विनाशितवान् । तच्च भाव आर्षः । भुव्यधिगतं प्राप्तं यशः सत्कीर्तिं तु नाप्रसीत् । तच्छ्रवणात् अतो धरादिदानेन कीर्तिरेव संपादनीयेत्याशयः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुशनसोक्तो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः—बलिरिति । कुलाचार्येण शुक्रेणेत्यमुक्तो गृहपतिः यजमानो बलिः क्षणं तूष्णीमवस्थाय हे राजन् ! अवहितः प्रकृतमध्यवस्यन् गुरुमुशनसमाह ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—सत्यमिति । भगवता त्वया यदुक्तं तत् सत्यं सोऽयं गृहस्थानां धर्मः यस्त्वदुक्तो धर्मः कर्हिचिदपि गृहमेधिनामर्थादीन् न बाधेत न विहन्ति अतः सत्यं गृहमेधिनां धर्मः ॥ २ ॥ ❀ ❀ तथापि गृहस्थोऽप्यहं वित्तलोभेन प्रह्लादपौत्रः धूर्त्तवददामीति प्रतिश्रुत्य अधुना द्विजं कथं निराकरोमि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ नन्वप्रत्याख्याने दोषा उक्तास्तत्राह—न हीति । असत्यात्परो-ऽन्योऽधर्मो नास्तीति इयं भूमिराह हि, किं तथाविधं भूमेर्वचस्त्वयोपलब्धम् ? इत्यत्राह—सर्वमिति । यत इयं भूरलीकपरम-नृतवादिनमृते विना सर्वं मेरुमन्दरादिकमपि बोधुं धत्तुं समर्थामात्मानं मेने अमन्यत साक्षात्तस्यास्तथाविधोक्त्यभावेऽप्य-

लोकपरो नरस्तस्या दुर्भरत्वेनानुमत इति भावः । मन्ये इति पाठे अलीकपरं नरं विनाऽहं सर्वं वोढुमलं मन्ये अलीकपरन्तु न सहे कथमहं तत्सहे इत्यर्थः । सोढुमिति पाठः सुगमः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ किञ्च यथा विप्रप्रलभनाद्विप्रविषयेऽनन्तवद-
नाद्यथाहं विभेमि तथा निरयादिभ्यो न विभेमि तत्राधन्यं दारिद्र्यम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ किञ्च यद्यद्वनादिकं तत्सर्वं सम्परेतं
मृतं पुरुषमस्मिँल्लोके हास्यति त्यक्ष्यति तत्किमिति जीवतैव न देयमिति भावः । तथापि तावद्वृत्तिसङ्कटपरिहारार्थं किञ्चिद्दीय-
तामित्यत्राह—तस्येति । येनार्थेन दत्तेनापि न तुष्येद्विप्रस्तर्हि तस्यार्थस्य त्यागे दाने किं निमित्तं न किञ्चित् याचितादन्यस्य
दाने विप्रस्यासन्तोषात्तदानं व्यर्थमेव स्यादतस्तयाचितं सर्वं देयं न किञ्चिदिति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु, यदि
किञ्चिदत्तेन न तुष्येद्विप्रस्तर्हि न देयमेवेत्यत्राह—श्रेय इति । साधवः परोपकारसाधनस्वभावाः दध्यङ्कादयः दुस्त्यजैरमुभिः
प्राणैरपि भूतानां श्रेयः प्रकुर्वन्ति धरादिषु को विकल्पः को विचारः ? ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सर्वथा कीर्त्तिरेव संपादनीयेत्यभि-
प्रायेणाह—यैरिति । हे ब्रह्मन् येदैत्येन्द्रैरस्त्वप्रपितामहादिभिः युद्धेष्वनिवर्त्तिभिरियं भूमिर्बुभुजे उपभुक्ता तेषां लोकान् भोगान्
कालोऽप्रसीत्संहतवान् तैर्बुध्यधिगतं लब्धं यशः कीर्त्तिन्तु नाप्रसीत् सा त्वधुनाप्यनुवर्त्तत इति भावः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भक्तिविधानार्थं त्रिविक्रमावतारमाहात्म्यं वक्तव्यस्मिन्नध्याये, तत्रादौ बलेः सत्यसन्धनिश्चयमाह—बलिरिति ॥ १ ॥
यो दानादि धर्मार्थादिकं स्वजीवनसाधनं न बाधेत न नाशयेत् सोऽयं गृहस्थानां धर्म इति यदुक्तं तत्सत्यम् अबाधितमित्यन्वयः ॥ २ ॥
तथैवानुष्ठेयो धर्म इति नेत्याह—स इति । यो ददामीति प्रतिज्ञाय स्थितः सोऽयं प्रत्याचक्षे न दास्यामीति निषेधं करोमीति
कुतः प्राह्लादिः कितवो धूर्तः ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ ननु, वित्तलोभाभावे स्वजीवनहानिः स्यादित्याशङ्क्य दानेन विप्रालंबुद्धिरेव
प्रयोजिका नान्येत्याशयेनाह—तस्येति । यत्प्रतिश्रुतं तेन वित्तेन विप्रो यदि तुष्येत तर्हि तस्य वित्तस्यात्यागे अदाने निमित्तं
कारणं किं न किमपि ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स्वजीवनं कारणञ्चेनेत्याह—श्रेय इति । के ते साधव इति तत्राह—दध्यङ्किति ।
दध्यङ्काथर्वणो देवेभ्यः स्वदेहं शिबिः कपोताय ततः प्रकृते किन्तत्राह—को विकल्पः इति । दित्सितेषु धरादिषु विकल्पः
दास्यामि न वेति संशयः कः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ सति विभवेऽर्थिनि च प्राप्ते लोभाददातृणामैहिका-
मुष्मिकमुखं न सेत्स्यतीत्याशयेनाह—यैरियमिति । अनिवर्त्तिभिः युद्ध इति शेषः । कालो यमः स्वर्गादिलोकानप्रसीत् प्रसवान्
“ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्” इति स्मृतिसिद्धलोका न सन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

अस्मिन् पर्याये क्रमसंदर्भो न-सं० ।

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

विंशे ज्ञात्वार्थिनं विष्णुमवज्ञाय गुरोर्वचः । ददौ हर्षाद् बलिः सोऽपि प्राप्या हर्षादिवैधत ॥

क्षणं तूष्णीमिति भगवदिच्छाप्रातिकूल्ये कुतो गुरोर्गुरुत्वमतोऽस्याज्ञालङ्घने न दोष इति निश्चिकायेति भावः ॥ १ ॥
अर्थादिकं न बाधेतेति तेन विप्रस्यैतादृशप्रलम्भाद्धर्मं बाधेतैव भक्ति तु भजनीयस्य भगवतो ज्ञातस्यापि प्रलम्भनाद् बाधेत
मामिति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ प्राह्लादिरिति । प्रह्लादपौत्रस्य मम भगवदानुकूल्यमेव स्वधर्म इति गूढोऽभिप्रायः । तेन
प्रह्लादेनाऽस्यान्तःकरणे कृपया भक्तिबीजं पूर्वमुपमेव सम्प्रति तु श्रीवामनदेवकृपया प्राप्तेन प्रेम्णा सिद्ध एवाभूत् । यदुक्तं
“कृपासिद्धा यज्ञपत्नीवैरोचनिशुकादयः” इति ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ अधन्यात् दारिद्र्यात् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यद्यद्वनादिकं
कर्तुं सम्परेतं मृतं हास्यति त्यक्ष्यत्येव तेन त्वदाज्ञया किञ्चिन्मात्रेण दत्तेन विप्रश्चेन्न तुष्यति तर्हि तस्य तावन्मात्रस्य त्यागे किं
निमित्तं किं फलम् ? अतः सर्वमेव वित्तमेतत्प्रीत्यर्थं मया दास्यत एवेति भावः । अत्र स्वेष्टदेवं विष्णुं ज्ञात्वापि प्रवृद्धभक्त्युत्थ-
सम्भ्रमप्रणतिस्तुत्याद्यकरणं शुकाचार्यस्यासुराणां च दुःखाभावार्थमेव ज्ञेयम् । अत एव विप्रशब्दप्रयोगो भावगोपनार्थं
एव ज्ञेयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्वं सर्वस्वमेव दित्ससीत्यत्रार्थं पूर्वाचारः प्रदर्श्यतामिति चेत्तत्राह—श्रेय इति । भूतानामपि
श्रेयः किमुत स्वगृहमागतस्य विष्णोः असुभिरहन्तास्पदैरपि धरादिषु ममतास्पदेषु को विकल्पः दास्ये न वा दास्ये इत्यात्मकः,
अपि तु नैव विकल्पः किन्तु दास्याम्येवेति निश्चय एवेति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ स्वकीर्त्यादिकमनपेक्ष्य नश्वरभोगार्थमेव
न दातव्यमिति मतं तु नास्माकमभिमतमित्याह—यैरिति । युद्धेऽनिवर्त्तिभिः इयं भूः तेषां लोकान् ऐहिकान् पारत्रिकांश्च
कालोऽप्रसीत् नाशयाञ्चकार लोकान् लोकोत्थभोगानिति वा ननु भुवि तैरधिगतं प्राप्तं यशोऽप्रसीत् । अतः कीर्तिरेव साध्या
नान्यदिति भावोऽपि शुकाद्यनुरोधेनैव ज्ञापितः । वस्तुतस्तु तस्य कीर्त्याद्यपेक्षापि मनसि नास्ति शुद्धभक्तत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

शुक्रदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

बदुरुपेण विष्णुमागतं बुध्वा बलिर्गुरुवाक्यमतिलङ्घ्य तस्मै हर्षाङ्घ्रिपदपरिमितां भूमिं ददौ विष्णुरप्यवर्द्धतेति वर्णयति बलिरेवमिति विशेषेण ॥ १ ॥ * * योऽर्थाकामादिकं न बाधेत स गृहमेधिनां धर्म इति भगवता त्वया प्रोक्तं सत्यम् ॥ २ ॥ * * स्वस्य गृहमेधित्वेऽपि किञ्चिद्विशेषमाह—योहं प्राह्लादिः प्रह्लादस्य पौत्रः स कितवो धूर्तः यथा निराकरोति तद्वत् ददामीति प्रतिश्रुत्य द्विजं कथं प्रत्याचक्षे निराकरोमि ॥ ३ ॥ * * अलीकपरमसत्यवादिनमृते सर्वं गिरिवनसमुद्रादिकं वोढुं धर्तुं मलं मन्ये इति इयं भूस्वाच ॥ ४-५ ॥ * * अस्मिन् लोके जने सत्यपि यद्वनादिकं हास्यति स्वामिनं त्यक्ष्यति यच्च सम्परेतं हास्यति तस्योभयविधस्य त्यागे किं निमित्तं फलम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । तेन विप्रलब्धेचेत् तस्य निमित्तं फलं किं न भवति ? अपि तु भवत्येवेत्यर्थः । अतः सर्वस्वं विजानता पात्रे देयमेव ॥ ६ ॥ * * एतदेव कैमुतिकन्यायेनोपपादयति—श्रेय इति । को विकल्पः संशयः ॥ ७ ॥ * * ननु, दानाद्भोगो वर इत्यत आह—यैरिति । युद्धे अनिवृत्तिभिरियं भूः बुभुजे भुक्ता न तु दत्ता तेषां लोक्यन्ते कर्मफलानि भुज्यन्ते यैस्ते लोका देहास्तान् कालः अप्रसीत् संहतवान् अत एव भुवि यशोऽपि न अधिगतं न प्रवृत्तं धिक् तान् उदरम्भरादीनि निति भावः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

गुरुवाक्यमनादृत्य भूदानं बलिना कृतम् । वामनो विश्वरूपोऽभूदिति विशेषे निरूप्यते ॥ १ ॥

हे राजन् कुलाचार्येण शुक्रेणैवं भाषितः उक्तो गृहपतिर्यजमानो बलिः क्षणं तूष्णीमवहितः विचारपरो भूत्वा तं गुरुमुवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥ * * कर्हिचिदपि योऽर्थादिकं न बाधेत सोऽयं गृहमेधिनां धर्म इति भगवता ज्ञानिना त्वया सत्यं प्रोक्तमित्यन्वयः ॥ २ ॥ * * तथापि स च सर्वलोकेऽस्त्युदारतया प्रसिद्धोऽहं ददामीति प्रतिश्रुत्य वृत्तिलोभेन कितवो यथा वञ्चक इव द्विजं कथं प्रत्याचक्षे न दास्यामीति वदामीत्यन्वयः । मम कुलस्यापि अनुचितमेतदित्याशयेनाह—प्राह्लादिरिति ॥ ३ ॥ * * नन्वप्रत्याख्याने दोषा उक्ता एव तत्राह—नहीति । असत्यात् अनृतभाषणात् पर उत्कृष्टोऽन्यः अधर्मो न ह्यस्ति, अतः अलीकपरमनृतवादिनं नरमृते विना सर्वं मेरुमन्दरादिकं वोढुं धर्तुं मलं समर्थमात्मानं मन्ये इतीयं भूः ह स्फुटमुवाचेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ * * तर्हि तव नरकप्राप्त्याद्यनर्थो भवेदेवेत्यत्राह—नेति । विप्रलम्भनात् अनृतभाषणेन विप्रवञ्चनात् यथाऽहं विभेमि तथा निरयादिभ्यो न विभेमीत्यन्वयः । अधन्यात् दारिद्र्यात् । असुखार्णवात् दुःखसमूहात् ॥ ५ ॥ किञ्च यद्यत् धनादिकं तत्सर्वं सम्परेतं मृतं पुरुषमस्मिन्नेव लोके हास्यति त्यक्ष्यति तत्किमिति जीवता स्वयमेव न देयमिति शेषः । तथापि तावद्वृत्तिसङ्कटपरिहारार्थं किञ्चिदीयतामित्यत्राह—तस्येति । येन दत्तेनार्थेन चेत् यदि विप्रो न तुष्येत्तर्हि तस्यार्थस्य त्यागे दाने किं निमित्तं किं फलम् ? न किञ्चित्, याचितादल्पस्य दाने विप्रस्य सन्तोषाभावात् । तद्दानं व्यर्थमेव स्यादतस्तथाचितं सर्वमेव देयं न च किञ्चिदिति भावः ॥ ६ ॥ * * ननु यदि किञ्चिदत्तेनासन्तोषः सर्वस्वदाने च वृत्तिसङ्कटस्तदा तत्परिहाराय किमपि न देयमित्यत आह—श्रेय इति । साधवः स्वपरकार्यसाधनस्वभावा विवेकिनो दध्यङ्-शिबिप्रभृतयो दुस्त्यजैरसुभिः प्राणैरपि भूतानां श्रेय उपकारं कुर्वन्ति तर्हि धरादिषु को विकल्पः धरादिप्रदाने कः संशय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * हे ब्रह्मन् इति सम्बोधनेन तव दानश्रुता नास्तीति सूचयति—यैदैत्येन्द्रैर्युद्धेष्वनिवृत्तिभिरियं भूमिर्बुभुजे उपभुक्ता तेषां लोकान् भोगान् कालोऽप्रसीत् विनाशितवान्, भुव्यधिगतं प्राप्तं विस्तारितं वा यशः सत्कीर्तिं तु नाप्रसीत्, तच्छ्रवणात्, अतो धरादिदानेन कीर्तिरेव सम्पादनीयेत्याशयः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भवतमनोरञ्जनी

बलिर्भीतोऽनृताद्विशे छद्म बुद्ध्वा हरेरपि । ददौ तस्मै ततो विष्णुर्वबुधे सहसाऽद्भुतम् ॥ १ ॥

एवमुशनसोक्तो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः । बलिरिति । कुलाचार्येण शुक्रेण, एवमित्थं, भाषित उक्तः, गृहपतिर्यजमानः बलिः, क्षणं तूष्णीं, भूत्वाऽवस्थाय, हे राजन्, अवहितः प्रकृतमध्यवस्थान्, गुरुमुशनसं, उवाच आह ॥ १ ॥ * * यदाह तदेवाह । सत्यमिति । भगवता त्वया, प्रोक्तं यत् कथितं तत् सत्यं, अयं भवता यः कथितः सोऽयमित्यर्थः । गृहमेधिनां गृहस्थानां, धर्मः यतः योऽयं धर्मः, कर्हिचित् गृहमेधिनां अर्थ, कामं, यशः, वृत्तिं च, न बाधते न विहन्ति । अतः सत्यमयं गृहमेधिनां धर्म इति भावः ॥ २ ॥ * * स चाहमिति । स चाहं गृहस्थोऽप्यहमित्यर्थः । प्राह्लादिः प्रह्लादपौत्रः, कितवः यथा, धूर्तवदित्यर्थः । ददामि इति प्रतिश्रुत्य वित्तलोभेन, द्विजं कथं प्रत्याचक्षे निराकरोमि ॥ ३ ॥ * * न हीति । असत्यात्

परः अधर्मः, न हि । इति इयं भूर्भूमिः, ह स्फुटं यथा तथा, उवाच । अलीकपरगन्तवादिनं, नरं ऋते विना, सर्वं मेरुमन्दरा-
दिकमपि, वोढुम् अलं मन्ये । अलीकपरं तु न सह इत्यर्थः । सोढुमिति पाठः सुगमः ॥ ४ ॥ ॐ ॐ नाहमिति । किं च
अहं यथा विप्रप्रलम्भनाद्विप्रविषये अनृतवदनात्, विभेमि । तथा निरयात् नरकपातात्, न विभेमि । अधन्यान्निर्द्धनभावाद्वा-
रिद्रयादिति यावत् । न विभेमि । असुखान्नेवात् दुःखसमुद्रमज्जनात्, न विभेमि । स्थानच्यवनादिन्द्रपदतः पतनादपि, न
विभेमि । मृत्योः सकाशादपि, न विभेमि ॥ ५ ॥ ॐ ॐ किं च । यद्यदिति । यत् यत् धनादिकं, तत्तत् सर्वं, संपरेतं मृतं
पुरुषं, अस्मिन्नेव लोके हास्यति त्यक्षयति, तत् किमिति जीवतैव स्वयं न देयमिति भावः । तथापि तावद्दृष्टिसंकटपरिहारार्थं
किंचिद्दीयतामित्यत्राह तस्येति । तेनार्थेन, दत्तेनापीति शेषः । चेद्यदि विप्रः न तुष्येत्, तर्हि तस्य अर्थस्य त्यागे दाने इत्यर्थः ।
किं निमित्तं, न किंचित् । याचितादन्यस्य दाने विप्रस्यासंतोषात्तद्दानं व्यर्थमेव स्यादतो याचितं सर्वमेव देयं, न किंचिदिति
भावः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ ननु यदि किंचिदत्तेन न तुष्येद्विप्रस्तर्हि किंचिदपि न देयमेव तत्राह । श्रेय इति । साधवः परोपकार-
साधनस्वभावाः, दध्यङ्गशिविप्रभृतयः, दुस्त्यजासुभिर्दुस्त्यजैरसुभिः प्राणैरपि, भूतानां श्रेयः, कुर्वन्ति अकुर्वन्त्यित्यर्थः । धरादिषु
कः विकल्पः, को विचार इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ सर्वथा कीर्त्तिरेव संपादनीयेत्यभिप्रायेणाह । यैरिति । हे ब्रह्मन्, अनिवर्त्ति-
भिर्युद्धे कदाचिदपि निवृत्तिमप्राप्तैः, यैः दैत्येन्द्रैरस्मत्प्रपितामहादिभिः, इयं भूः, बुभुजे सम्यगुपमुक्ता । तेषां लोकानपि, कालः
अग्रसीत् संहतवान् । तैः भुवि अधिगतं संलब्धं, यशः कीर्त्तिं तु, न अग्रसीत् । तदीयं तत्त्वधुनापि अनुवर्त्तत एवेति भावः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

भगवान् वामनजीका विराट् रूप होकर दो ही पगसे पृथ्वी और स्वर्गको नाप लेना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—राजन् ! जब कुलगुरु शुक्राचार्यने इस प्रकार कहा, तब आदर्श गृहस्थ राजा बलिने एक
क्षण चुप रहकर बड़ी विनय और सावधानीसे शुक्राचार्यजीके प्रति यों कहा ॥ १ ॥ ॐ ॐ राजा बलिने कहा—भगवन् !
आपका कहना सत्य है । गृहस्थाश्रममें रहनेवालोंके लिये वही धर्म है जिससे अर्थ, काम, यश और आजीविकामें कभी किसी
प्रकार बाधा न पड़े ॥ २ ॥ ॐ ॐ परन्तु गुरुदेव ! मैं प्रह्लादजीका पौत्र हूँ और एक बार देनेकी प्रतिज्ञा कर चुका हूँ ।
अतः अब मैं धनके लोभसे ठगकी भाँति इस ब्राह्मणसे कैसे कहूँ कि 'मैं तुम्हें नहीं दूँगा' ॥ ३ ॥ ॐ ॐ इस पृथ्वीने
कहा है कि 'असत्यसे बढ़कर कोई अधर्म नहीं है । मैं सब कुछ सहनेमें समर्थ हूँ, परन्तु भूठे मनुष्यका भार मुझसे नहीं
सहा जाता' ॥ ४ ॥ ॐ ॐ मैं नरकसे, दरिद्रतासे, दुःखके समुद्रसे, अपने राज्यके नाशसे और मृत्युसे भी उतना नहीं
डरता, जितना ब्राह्मणसे प्रतिज्ञा करके उसे धोखा देनेसे डरता हूँ ॥ ५ ॥ ॐ ॐ इस संसारमें मर जानेके बाद धन
आदि जो-जो वस्तुएँ साथ छोड़ देती हैं, यदि उनके द्वारा दान आदिसे ब्राह्मणोंको भी सन्तुष्ट न किया जा सका, तो उनके
त्यागका लाभ ही क्या रहा ? ॥ ६ ॥ ॐ ॐ दधीचि, शिवि आदि महापुरुषोंने अपने परम प्रिय दुस्त्यज प्राणों का
दान करके भी प्राणियोंकी भलाई की है । फिर पृथ्वी आदि वस्तुओंको देने में सोच-विचार करनेकी क्या आवश्यकता है ॥ ७ ॥
ब्रह्मन् ! पहले युगमें बड़े-बड़े दैत्यराजोंने इस पृथ्वीका उपभोग किया है । पृथ्वीमें उनका सामना करनेवाला कोई नहीं
था । उनके लोक और परलोकको तो काल खा गया, परन्तु उनका यश अभी पृथ्वीपर ज्यों-का-त्यों बना हुआ है ॥ ८ ॥

सुलभा युधि विप्रर्षे ह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः । न तथा तीर्थ आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः ॥ ९ ॥

मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं यदर्थिकामोपनयेन दुर्गतिः ।

कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवादृशां ततो वटोरस्य ददामि वाञ्छितम् ॥ १० ॥

यजन्ति यज्ञक्रतुभिर्यमादृता भवन्त आम्नायविधानकोविदाः ।

स एव विष्णुर्वरदोऽस्तु वा परो दास्याम्यमुष्मै क्षितिमीप्सितां मुने ॥ ११ ॥

यदप्यसावधर्मेण मां बध्नीयादनागसम् । तथाप्येनं न हिंसिष्ये भीतं ब्रह्मतनुं रिपुम् ॥ १२ ॥

एष वा उत्तमश्लोको न जिहासति यद् यशः । हत्वा मैनां हरेद् युद्धे शयीत निहतो मया ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच

एवमश्रद्धितं शिष्यमनादेशकरं गुरुः । शशाप दैवप्रहितः सत्यसन्धं मनस्विनम् ॥ १४ ॥
 दृढं पण्डितमान्यज्ञः स्तब्धोऽस्यस्मदुपेक्षया । मच्छासनातिगो यस्त्वमचिराद् भ्रश्यसे श्रियः ॥ १५ ॥
 एवं शप्तः स्वगुरुणा सत्यान्न चलितो महान् । वामनाय ददावेनामचित्वोदकपूर्वकम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—विप्रर्षे युधि अनिवृत्ताः तनुयजः सुलभाः हि तीर्थे आयाते ये श्रद्धया धनत्यजः तथा न ॥ ६ ॥ * *
 यत् अर्थिकामोपनयेन दुर्गतिः तत् मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं भवादृशां ब्रह्मविदां कुतः पुनः अस्य वटोः वाञ्छितं
 ददामि ॥ १० ॥ * * मुने आन्नायविधानकोविदाः भवन्तः यज्ञकृतुभिः यं यजन्ति सः एव विष्णुः वरदः अस्तु वा परः
 अमुष्मै ईप्सितां क्षितिं दास्यामि ॥ ११ ॥ * * यत् अपि असौ अधर्मेण अनागसं मां बध्नीयात् तथापि एनं भीतं
 ब्रह्मतनुं रिपुं न हिंसिष्ये ॥ १२ ॥ * * एषः उत्तमश्लोकः यत् यशः न जिहासति युद्धे मा हत्वा एनां हरेत् वा मया
 निहतः शयीत ॥ १३ ॥ * * दैवप्रहितः गुरुः एवम् अश्रद्धितम् अनादेशकरं सत्यसन्धं मनस्विनं शिष्यं शशाप ॥ १४ ॥
 यः त्वं दृढं पण्डितमानी अज्ञः स्तब्धः यच्छासनातिगः असि अस्मदुपेक्षया अचिरात् श्रियः भ्रश्यसे ॥ १५ ॥ * *
 स्वगुरुणा एवं शप्तः महान् सत्यात् न चलितः वामनाय अर्चित्वा उदकपूर्वम् एनां ददौ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

देहत्यागादपि धनत्यागे कीर्तिर्भवतीत्याह । सुलभा इति । तनुं त्यजंतीति तनुयजः । तथा तीर्थे पात्रे अतोऽतिदुष्करो
 धनत्याग एव मया कार्य इति भावः । ॥ ९ ॥ * * तर्हि निर्धनत्वेन दैन्यं स्यादिति चेत्तत्राह । मनस्विन इति । यादृशतादृशा-
 नामप्यर्थिनां कामोपनयेन कामपूरणेन दुर्गतिर्दैन्यमिति यत्तच्छोभनं भद्रमेव भवादृशानां तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति
 किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ * * ननु नायं बटुः किं तु विष्णुत्वं शत्रुरित्युक्तं तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह ।
 यजंतीति । परः शत्रुर्वाऽस्तु ॥ ११-१२ ॥ * * यद्यदि यशो न जिहासति तर्हि युद्धेऽयं मा मां हत्वैनां भूमिं हरेच्छयीत
 वा । सम्यग्ज्ञातः सन्मम चित्ते शयीतेति वास्तवोऽर्थः ॥ १३ ॥ * * अश्रद्धितमजातश्रद्धम् ॥ १४-१६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

“तीर्थं मंत्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वंभसि पावने । पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनियज्ञयोः ॥” इति यादवः । इति भाव इति ।
 तत्करसेवकवणिजो धनार्थं प्राणत्यागमंगीकुर्वन्त्यतः प्राणाद्धनस्य प्रियत्वं प्रतीयते । तत्त्यागः प्राणत्यागादपि दुष्कर इत्याशयः ।
 अनिवृत्ताः पृष्ठादर्शयितारः । ये श्रद्धया धनत्यजस्ते न सुलभा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ * * मनस्विन उदारस्य । यतोऽयं बटुरपि
 भवादृशस्ततो हेतोः । दुर्गतिर्दारिद्र्यम् । इत्यर्थः इति । कैमुत्येन सर्वथा देययोग्यत्वमस्येति भावः ॥ १० ॥ * * पुनराक्षि-
 पति—नायमिति । यं विष्णुम् । मुने इति । नायं दाननिवारणरूपो मुनिधर्म इत्याह ॥ ११ ॥ * * एनं बटुम् । अहिंसने
 हेतुः—भीतमिति । तत्रापि हेतुः—ब्रह्मतनुमिति । मां ब्राह्मणशरीरमवध्यं ज्ञात्वा बलिर्न प्रहरिष्यति भावः ॥ १२ ॥ * *
 वात्राध्याहार्यम् । युद्धजयस्यानिश्चितत्वाद्वात्र स्वरूपं प्रकटय्य युद्धयतो मच्छस्त्रघातेन मरणस्यापि संभवाच्छयीतेत्यर्थः । यद्वा-एष
 उत्तमश्लोकत्वात्स्वयशो न जिहासत्यतो भूम्न देयेति मयोक्ते याच्न्वाभंगपराभवमसहमानेन तर्हि युद्धं देहीति प्राथिते मयि चोमित्यु-
 क्तवति सति युद्धे मां हत्वैमां भूमिं हरेदेव । ननु महावीरात्त्वत्तोऽस्य पराभवोऽपि संभवेदेवेति चेत्तत्राह—शयिष्यति मया निहतो
 युद्धे शयीतेति काकुः । नैव शयीत विष्णोर्मृतिशून्यत्वादिति भावः । यद्वा—मेत्यस्यावृत्त्याऽस्मदर्थे निषेधार्थं च वर्तनाद्विनापि
 काकुं संगतिः ॥ १३ ॥ * * अनादेशकरमाज्ञालंघिनम् ॥ १४ ॥ * * स्तब्धोऽनघः । पण्डितानां माननीयः, न
 ज्ञो यस्मात्सः । अस्मत्कर्तृकयोपेक्षयापि स्तब्धो भयाभावादनघः मच्छासनमतिक्रम्य गच्छसि विष्णुमिति भावः । तस्मान्न चिरात्
 अचिरस्थायिश्रियो भ्रश्यसे भगवदत्ता नित्याः संपदः प्राप्स्यस्येवेति वास्तवोर्थः ॥ १५ ॥ * * उदकसंकल्पपूर्वकम् “संकल्पं

तु सदा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके । अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि न संशयः ॥” इति मार्कण्डेयोक्तेः । तत्स्वरूपं निर्णयमुधाकरे—
 “ॐ तत्सदद्येत्युक्त्वादौ देशकालादिकीर्तनम् । कृत्वा स्वनामगोत्रोक्तिं प्रवरोक्तिं विधाय च । देयनामाधिपावुक्त्वा स्वेहितोच्चारणं
 तथा । यत्र वाक्ये संप्रदाननामाद्युक्तिर्भवेत्तथा ॥ सतोयकुशमादाय संकल्पः स प्रकीर्तितः ॥” इति । “मासपक्षतिथीनां च
 निमित्तानां च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥” इत्यन्यत्रोक्तेश्च संकल्पस्यावश्यकत्वात् । यद्वा—गुरुणा भृगुणा
 शप्तः ‘उकारः शंभुर्दितः’ इत्येकाक्षरादुः शिवस्तं महतेऽर्चयन्तीत्युमहो ब्राह्मणः, स चेह वामनो ज्ञेयः । यद्वा—उना शंभुना मष्टते
 पूज्यते इत्युमहः “अतो महेशोपि विहाय भेदबुद्धिं सदा सेवत एव विष्णुम्” इति विद्वन्मोदतरंगिण्युक्तेः । स चात्र वामन एव
 “त्वं हि भगवन्देवेषु ब्राह्मणोऽहं मनुष्येषु ब्राह्मणो ब्राह्मणो हि ब्राह्मणमुपधावति” इति जाबालश्रुतेः । उमहेनानिति चेष्टत
 इत्युमहान् बलिस्तदाज्ञाधारित्वात् । छांदसत्वात् “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इत्यनेन नलोपः । एनां पूर्वोद्दिष्टां भुवमुदकपूर्वकं
 पाद्यादिना समर्च्य । अन्वादेशादेनादेशः । किंभूतेन गुरुणा ? संत्यज्यते दीयते वस्तुजातमेभिरिति सत्याः घनरसास्तान् । संपूर्वा-
 च्यजेर्बः समो मलोपस्त्वार्चः । ‘मेघपुष्पं घनरसः’ इत्यमरः । चालयतीति चलित् औणादिक इति प्रत्ययः । तडिद्वचलित् न
 चलित्चलित्तथा सत्यास्तोयानि तेषां नचलित्तस्यान्नचलित्तेन तथाऽर्थादानजलं निरोधयता नवर्थोऽत्र नशब्दः । पुनर्विपरीत-
 लक्षणया सुष्ठु अगुरुणाऽहितोपदेष्टृत्वात् । यद्वा—न गौर्नेत्रं दर्भाप्रहारेणेत्यगुः रुणति रुणद्धीति रुण्, स चासौ स च गुरुण्
 तेन तथा ॥ १६ ॥

अन्विताथप्रकाशिका

सुलभा इति ॥ हे विप्रर्षे ! युधि अनिवृत्ताः सन्तो ये तनुं देहं त्यजन्तीति तथा ते हि लोके सुलभा बहवः । ये तु
 तीर्थे सत्पात्रे आयाते श्रद्धया धनं त्यजन्तीति तथा सुलभा न सन्ति । अतो दुष्करो धनत्याग एव मया कार्य इति
 भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ मनस्विन इति । अर्थिनां यादृशतादृशानामपि कामोपनयेन कामपूरणेन यत् दुर्गतिर्दारिद्र्येण
 दैन्यं तत्कारुणिकस्य दयालोर्मनस्विनो दानशूरस्य शोभनं यशो धर्मादिहेतुत्वाद्ब्रह्मेव ब्रह्मविदां भवादृशां कामपूरणे न प्राप्तं
 दैव्यं शोभनं भवतीति कुतः किं पुनर्वक्तव्यं ततस्तस्माद्धेतोरन्य वटोर्ब्राह्मणस्य वाञ्छितं ददामि ॥ १० ॥ ❀ ❀ यजन्तीति ॥
 हे मुने ! आम्नायविधानकोविदाः वेदोक्तयज्ञाद्यनुष्ठानकुशला भवन्तः आदृताः सादराः सन्तः यज्ञैः ससोमैः क्रतुभिरसोमकैश्च
 यागैर्यं विष्णुं यजन्ति आराधयन्ति स एष विष्णुर्मम वरदो वा परः शत्रुर्वास्तु सर्वथा एतदीप्सितां क्षितिममुष्मै दास्याम्येव ॥ ११ ॥
 यदिति ॥ अनागसं निष्कपटं सर्वस्वसमर्पणेन निरपराधं च मां यद्यप्यसौ अधर्मेण वामनं रूपं प्रदर्श्य तत्परिमितपादत्रयभूमिं
 याचित्वा पुनर्विश्वरूपमाविष्कृत्य तत्पदा भूमिक्रमणलक्षणच्छलेन बध्नीयात् तथापि भीतं ब्रह्मतनुमेनं रिपुं शत्रुमपि न हिंसिष्ये
 न हनिष्यामि । तडार्चः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ एष इति ॥ यत् यद्येष उत्तमश्लोकः सत्कीर्तिर्विष्णुरेव तर्हि यशः कीर्तिं न
 जिहासति त्यक्तुं नेच्छति । न विनाशयिष्यतीत्यर्थः । सर्वस्वं गृहीत्वाऽपि मह्यं दास्यत्येवेति भावः । प्रत्याख्याने तु याच्याभङ्ग-
 पराभवमसहमानेनानेन तर्हि युद्धं देहीति प्रार्थिते मयि चोमित्युक्तवति युद्धे मा मां हत्वा एनां भूमिं हरेत् तथा च धर्महानिः
 प्राणहानिर्यशोहानिश्चाधिका स्यात् । यदि मां हन्तुमसमर्थो विष्णोरन्यो वा तदा मया हतो युद्धे शयीत यद्वा शयीतेति काकुः ।
 विष्णुर्मया युद्धे निहतः शयीत ? न शयीतेत्यर्थः । अवध्यत्वादजितत्वाच्चेति निहतः सम्यग्ज्ञातो मम चित्ते शयीतेति वास्तवोऽर्थः ।
 अतो दानमेव योग्यम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण सत्यसन्ध सत्यप्रतिज्ञं मनस्विनम् उदारचित्तम् अतः
 गुरुवचने अश्रद्धा सञ्जातास्येति अश्रद्धितम् । इतत्प्रत्ययान्तः । अनादेशकरं स्वाज्ञोल्लङ्घनं शिष्यं दैवप्रहितः भगवत्प्रेरितः
 गुरुः शुक्रः शशाप ॥ १४ ॥ ❀ ❀ दृढमिति ॥ दृढं यथा स्यात्तथाऽऽत्मानं मन्यत इति तथा । वस्तुतस्तु अज्ञ एव
 स्तब्धः अनम्रः अत एव मच्छासनातिगः ममाज्ञामतिक्रान्तवानसि यस्त्वमेवंभूतः । सः अस्माकं गुरुणामुपेक्षया अचिरात्
 शीघ्रमेव श्रियः त्रैलोक्याधिपत्याद् भश्यसे भ्रष्टो भविष्यसीति । वस्तुतस्तु पण्डितमानी पण्डितैर्मन्यो न विद्यते ज्ञो यस्मात् सः
 अस्मदुपेक्षया अस्मत्कर्मकया उपेक्षयाऽपि भवाभावात् स्तब्धः अनम्रः मच्छासनमतिक्रम्य गच्छसि विष्णुमतः
 श्रियो न चिरादपि भ्रश्यति । नवर्थे अकारः । नित्यां सम्पदं प्राप्स्यसि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमिति ॥ एवं स्वगुरुणा
 शप्तोऽपि महान् धैर्यादिगुणः बलिः सत्यात् स्वप्रतिश्रुतात् न चलितः किंतु वामनमचित्वा उदकदानपूर्वकं तस्मै एनां भूमिं
 ददावेव ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

देहादपि प्रियस्य धनस्य त्यागादेव कीर्तिर्भवतीत्याह—सुलभा इति । हे विप्रर्षे । युद्धे तनुं देहं त्यजन्तीति तथा
 तादृशाः सुलभाः बहवः अनुवृत्ताः जाता बभूवुरित्यर्थः । तथा तीर्थे सत्पात्रे श्रद्धया ये सर्वस्वं त्यजन्ति ते नाऽनुवृत्ताः । अतोऽ-

तिदुष्करो धनत्याग एव मया कार्य इति भावः । अतिवृत्ता इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तर्हि निर्द्वन्द्वत्वेन दैन्यं स्यादित्यत्राह—मनस्विन इति अथिनां कामपूरणेन दुर्गतिर्दैन्यमिति यत्तन्मनस्विनो विवेकिनः कारुणिकस्य शोभनं भद्रमेव किं पुनर्भवादृशां ब्रह्मविदां तद्भद्रमेवेति वक्तव्यं ततोऽस्य वटोर्वाञ्छितं ददामि ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु, नायं वटुः किन्तु विष्णुस्तव शत्रुस्त्विति तु सुतरामेव दास्यामीत्याह—यजन्तीति । वेदोक्तयज्ञायनुष्ठानकुशलाः भवन्तः आदृतास्सन्तः क्रतुभिर्यज्ञैश्च ससोम-कैरसोमकैश्च यागैर्य विष्णुं यजन्ति आराधयन्ति स एष वटुवेषो विष्णुरधुना मम वरदो वा परः शत्रुर्वाऽस्तु सर्वथाऽस्मै भूमिमीप्सितां हे मुने ! दास्याम्येव ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तर्हि तृतीयपादस्यास्पदाभावेन हेतुना त्वां बध्नीयादसावत आह—यदिति । अनागसं सर्वस्वसमर्पणेन निरपराधिनं मामसावधर्मेण यदि बध्नीयात्तथाप्येन धृतब्राह्मणशरीरं न हिंसिष्ये न हनिष्यामि । बन्धनमप्यनुमन्ये नाहं विभेमीति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ किञ्चैष यद्युत्तमश्लोकः विष्णुस्त्विति यशः न जिहासति त्यक्तुं नेच्छति सर्वस्वं प्रतिगृह्य मां बध्वा स्वकीयं विपुलं यशः न विहन्तीति भावः । किन्तु मां युद्धे हत्वा एनां भूमिं हरेत् मां हन्तुमसमर्थश्चेत् मया निहतो युद्धे शयीत वा इति तु नार्थः । किंतु शयीत इति तु काकुः किं शयीत न शयीत एवेति दिक् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ इत्थमश्रद्धितं श्रद्धास्य न सञ्जातेत्यश्रद्धितस्त्वं स्वस्याज्ञामस्वीकुर्वणं शिष्यं बलिं शुक्रो दैवचोदितः शशाप । शापानर्हत्वं सूचयन्विशिनष्टि—सत्ये सन्धा अभिसन्धिः यस्य तं प्रशस्तमनस्कम् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ शापमेव दर्शयति—दृढमिति । त्वं दृढं नूनं पण्डितमात्मानं मन्यसे इति तथा वस्तुतस्त्वज्ज्ञः अत एव स्वधः सर्वस्वनाशप्रसक्तावप्यलं पटुरस्मीति गर्वयुक्तस्त्वं मच्छासनमतिक्रान्तवान् अतस्त्वं मम गुरोरुपेक्षयाऽचिरादेव श्रियस्त्रैलोक्याधिपत्याद्भ्यसि ॥ १५ ॥ ❀ ❀ इति इत्थं गुरुणा शप्तोऽपि सत्यान्न चलितो महान् दृढसङ्कल्पो बलिर्वामनायाचित्वोदकपूर्विकामेनां भूमिं ददौ ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

पात्राभावान्न दास्यन्ति तस्मिन् सति दातारः सुलभा इति तत्राह—युधीति । यथा युधि युद्धादनिवृत्तास्तनुयजः शरीरत्यागिनः सुलभास्तथा तीर्थे पात्रे प्राप्ते श्रद्धया धनत्यजः धनदातारो न सुलभा इत्यन्वयः ।—

“तीर्थं मन्त्राद्युपाध्याये शास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुष्पे योनियज्ञयोः ॥” इति यादवः । “पराचिच्छीर्षावनृजुस्त इन्द्रावज्यानो यज्वभिः स्पर्धमानाः” इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ननु, सर्वस्वदाने स्वजीवनहानिलक्षणक्लेशः स्यादिति यदुक्तं तत्राह—मनस्विन इति । अर्थकामाय याचमानाय कामितार्थदानेनोपनयो गृह्मप्रतिप्रस्थापनं यत्नेन दुर्गतिर्दारिद्र्यलक्षणनाशो भवतीति यत्तत्कारुणिकस्य मनस्विन उदारस्य शोभनमिहामुत्र सुखसाधनं स्यात्, भवादृशां ब्रह्मविदां सर्वस्वदानात् क्लेशः सुखहेतुरिति किम्पुनः किमु वक्तव्यम् । फलितमाह—तत इति ॥ १० ॥ ❀ ❀ अयं वटुरपि यः कश्चन न भवतीति दर्शयन् स्वस्य हरिविषयं ज्ञानं सूचयन्नाह—यजन्तीति । क्रतुभिः सकल्पैः समतन्तुसंज्ञैर्वा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मतनुं ब्राह्मणं वटुम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ जिहासति त्यक्तुमिच्छति मा मां एनां गाम् ॥ १३ ॥ अश्रद्धितं अश्रद्धयोपेतं प्रहितः प्रेरितः, सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञम् ॥ १४-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तर्हि युद्धेनैव प्राणास्त्यज्यन्तां तत्राह—सुलभेति । यद्यपि धनाद्यपेक्षया प्राणा अन्तरङ्गास्तथापि मोहात् सर्व एव धनादेरेवान्तरङ्गत्वं मन्यन्त इति भावः ॥ ९-११ ॥ ❀ ❀ शुक्रमनुज्ञापनार्थमेव सन्तोषयन्नाह—यदीति द्वाभ्याम् । वास्तवार्थान्तु तैर्दिशतः शिरसि पदार्पणप्रार्थनानन्तरमेव हि तादृशी भक्तिर्जातेति भक्तिरसाभासत्वे समाधानञ्च ॥ १२ ॥ भीतत्वमेव दर्शयति एष इति ॥ १३-२० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

किंच युद्धे निवृत्तिरहितेभ्योपि दाने निवृत्तिरहिताः अधिकयशस्विन इत्याह—सुलभा इति । तीर्थे सम्प्रदाने अतस्तनुत्यागादापि धनत्यागो दुष्करः स एव मया कर्तव्य इति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ ननु, तर्हि तव दारिद्र्यं भविष्यतीति तत्राह—मनस्विनो दानवीरस्य शोभनमेतदेव यत् अथिनां याचकानां यादृशानामपि कामोपनयेन कामपूरणेन दुर्गतिः दारिद्र्यं “दग्निद्रा दुर्गतौ” इति दुर्गतिदारिद्र्ययोस्तुल्यार्थत्वात् भवादृशानां तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु, नायं वटुः किन्तु विष्णुस्तव शत्रुरित्युक्तं तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह—यजन्तीति । परः शत्रुर्वास्तु ॥ ११ ॥ ❀ ❀ भीतमिति विष्णुत्वेपि ब्राह्मणतनुत्वहेतुकम् । भयमस्यावश्यम्भावीति भावः ॥ १२ ॥

एष वै निश्चितमुत्तमश्लोक एव यद्यस्मात् स्वयशो न जिहासति अतो भूमिने दातव्येति मयोक्ते याच्यामङ्गपराभवमसहमानेनानेन तर्हि युद्धं देहीति प्रार्थिते मयि चोमित्युक्तवति सति युद्धे मां हत्वा एनां भूमिं हरेदेव, ननु, महावीरात्त्वत्तो यस्य पराभवोऽपि सम्भवोदिति चेत्तत्राह—शयीतेति । मया निहतो युद्धे शयीतेति काकुः ? नैव शयीत । विष्णोरवध्यत्वादिति भावः । यद्वा मेत्यस्यावृत्त्या अस्मदर्थे निषेधार्थे च वर्तमानाद्विनापि काका सङ्गतिः ॥ १३ ॥ * * अश्रद्धा सञ्जाताऽस्येत्यश्रद्धितं दैवेन भगवत्प्रेमसुखप्रतिकूलप्राचीनापराधोत्थेनाभागेन प्रेरितयुद्धिः सत्यप्रतिज्ञम् उत्तममनस्कम् ॥ १४ ॥ * * पण्डितमानी पण्डितानां माननीयः न विद्यते ज्ञो यस्मात्सः अस्मदुपेक्षया अस्मत्कर्तृकया उपेक्षयापि स्तब्धः भयाभावादनम्रः मच्छासनमतिक्रम्य गच्छसि विष्णुमिति भावः । तस्मान् न चिरादपि श्रियो भ्रश्यते भगवद्भक्तां नित्यां सम्पदं प्राप्स्यसीत्येवं वास्तवोर्थः ॥ १५ ॥ * * एनां भूमिम् उदकदानपूर्वकम् ॥ १६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

युद्धशूरान् स्वार्थपरान्निन्दयित्वा दानशूरान् प्रशंसति—सुलभा इति तीर्थे पात्रे ॥ ९ ॥ * * ननु, सर्वस्वदाने निर्धनस्य दुर्गतिर्भविष्यतीति आह—मनस्विन इति । यादृशतादृशामपि अर्थिनां कामोपनये कामपूरे कारुणिकस्य कामपूरकस्य दुर्गतिर्न भवति किन्तु शोभनं भवति “नहि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं ताव गच्छति” इति श्रोमुखवचनात् ॥ १० ॥ * * यज्ञैः क्रतुभिश्च असोमैः ससोमैर्यागैः ॥ ११-१२ ॥ * * यदि एष प्रसिद्धः लौकिको जनस्तर्हि मया निहतः शयीत । यदि भवत्प्रोक्तो वै निश्चितम् उत्तमश्लोकस्तर्हि सर्वेश्वरत्वेन सर्वजयित्वकीर्तिरूपं यशो न जिहासति त्यक्तुं नेच्छति पराजयं नार्हतीत्यर्थः । अतो दानं विनापि मा मां हत्वा एनाम् भुवं हरेत्, अतः कुतो न दास्यामीति भावः ॥ १३ ॥ * * अश्रद्धा संजाताऽस्येति श्रद्धितस्तद्विपरीतं दानप्रतिज्ञात्यागेऽजातश्रद्धमित्यर्थः । अत एवानादेशकरम् ॥ १४-१६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

देहत्यागादपि धनत्यागो दुष्करत्वेनाधिका कीर्तिर्भवत्यतो मया स एव कर्तव्य इत्याशयेनाह—सुलभा इति । हे विप्रर्षे युधि अनिवृत्ताः सन्तो ये तनुं देहं त्यजन्तीति तथा ते हि लोके सुलभा बहवः । ये तु तीर्थे सत्पात्रे आयाते श्रद्धया धनं त्यजन्तीति तथा ते सुलभा न सन्ति ॥ ९ ॥ * * तर्हि निर्धनत्वेन दैन्यं स्यादित्याह—मनस्विन इति । अर्थिनां यादृशतादृशानामपि कामोपनयेन कामपूरणेन यत् दुर्गतिर्दारिद्र्येण दैन्यं तन्मनस्विनो दानशूरस्य कारुणिकस्य शोभनं यशो धर्मादिहेतुत्वाद्वद्रमेव ब्रह्मविदां भवादृशां कामपूरणेन प्राप्तं दैन्यं शोभनं भवतीति कुतः किं पुनर्वैकव्यमित्यन्वयः । तत्तस्माद्धेतोरस्य बटोर्ब्राह्मणस्य वाञ्छितं ददामि ॥ १० ॥ * * ननु नायं बटुः किन्तु तव शत्रुर्देवपक्षपाता विष्णुरेवेति चेत्तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह—यजन्तीति । आम्नायविधानकोविदाः वेदोक्तयज्ञाद्यनुष्ठानकुशला भवन्तः आदृताः सादराः सन्तः यज्ञैः क्रतुभिश्च ससोमैश्च यागैर्ये विष्णुं यजन्ति आराधयन्ति स एष विष्णुर्मम वरदो वा परः शत्रुर्वाऽस्तु सर्वथा एतदोपितां क्षितिममुष्मै दास्याम्येव । अत्र त्वयाऽपि मननं कर्तव्यमित्याशयेन सम्बोधयति—मुने इति ॥ ११ ॥ * * तर्हि तृतीयपादस्य गत्यभावाच्चां बध्नीयादित्याशङ्क्याह—यदिति । अनागसं निष्कपटं सर्वस्वसमर्पणेन निरपराधिनं मां यद्यप्यसौ अधर्मेण वामनं रूपं प्रदर्श्य तत्परिमितपादत्रयभूमिं याचित्वा पुनर्विश्वरूपमाविष्कृत्य तत्पदा भूमिक्रमणलक्षगच्छलेन बध्नीयात्तथाप्येनं रिपुं शत्रुमपि न हिंसिष्ये न हनिष्यामि । तत्र हेतुमाह—भीतमिति, भीतवधस्यानुचितत्वात् । भीतौ ज्ञापकमाह—ब्रह्मतनुमिति ॥ १२ ॥ * * किञ्च यत् यद्येष उत्तमश्लोकः सत्कीर्तिर्विष्णुरेव तर्हि स्वयशः स्वकीर्तिं न जिहासति त्यक्तुं नेच्छति, न विनाशयिष्यतीत्यर्थः । उत्तमश्लोकत्वात् सर्वस्वं दत्तवन्तं मां मत्सत्कीर्तिवितानाय बध्वापि स्वसत्कीर्तिसंरक्षणाय मह्यमैश्वर्यं दास्येव, अन्यथा तत्सत्कीर्तिर्विनश्येदेवेति भावः । एवं दाने गुणानुक्त्वा अप्रदाने दोषमाह—हत्वेति । प्रत्याख्याने युद्धे मा मां हत्वा एनां भूमिं हरेत् । तथाच धर्महानिः प्राणहानिर्यशोहानिश्चाधिका स्यात् । यदि मां हन्तुमसमर्थो विष्णोरन्यो वा तदा मया निहतो युद्धे शयीत वा । एवमपि प्रतिश्रुतादानानु ब्राह्मणवधाच्च नरकपातो लोकेऽसत्कीर्तिश्चेति सर्वथा प्रतिश्रुतमेव सम्पादनीयमिति भावः ॥ १३ ॥ एवमुक्तप्रकारेण अनादेशकरं स्वाज्ञोल्लङ्घनं शिष्यं गुरुशानाः शशापेत्यन्वयः । आज्ञोल्लङ्घने हेतुमाह—अश्रद्धितमिति, स्ववचने अजातश्रद्धमित्यर्थः । तथापि तस्य शापानर्हत्वं सूचयन् विशिनष्टि—सत्यसन्धमिति, सत्ये सन्धा अभिसन्धिः यस्य तम् । तत्र हेतुमाह—मनस्विनमिति, उदारमनस्कमित्यर्थः । तर्हि कुतः शशाप तत्राह—दैवप्रहित इति, देवकार्यसाधकभगवत्प्रेरित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ * * शापमेव दर्शयति—दृढमिति । दृढं यथा स्यात्तथाऽऽत्मानं पण्डितं मन्यते इति तथा । वस्तुतस्तु अज्ञ एव । अत एव स्तब्धः अनम्रः । अत एव मच्छासनातिगः ममाज्ञामतिक्रान्तवानसि । यस्त्वमेवम्भूतः स अस्माकं गुरुगामुपे-

क्षया अचिरात् शीघ्रमेव श्रियः त्रैलोक्याधिपत्याद् भ्रश्यसे भ्रष्टो भविष्यसीति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवं स्वगुरुणा शुक्रेण शत्रोऽपि बलिः सत्यात् स्वप्रतिश्रुतात् न चलितः किन्तु वामनमर्चित्वा उदकदानपूर्वकं तस्मै एनां भूमिं ददावेवेत्यन्वयः । तत्र हेतुं सूचयन् विशिनष्टि—महानिति, यतो विवेकधैर्यौदार्यादिगुणवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भवतमनोरञ्जनी

देहादपि प्रियस्य धनस्य त्यागादेव कीर्त्तिर्भवतीत्याह । सुलभा इति । हे विप्रर्षे, युधि संप्राप्ते, अनिवृत्ताः, युद्धादिति शेषः । तनुं देहं त्यजन्तीति तनुत्यजः, सुलभा बहवः जाताः, हि तथा तीर्थे सत्पात्रे आयाते, सत्पात्रे संप्राप्ते सतीत्यर्थः । ये श्रद्धया धनत्यजः न सुलभाः जाताः, अतोऽतिदुष्करो धनत्याग एव मया कार्य इति भावः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तर्हि निर्धनत्वे दैन्यं स्यादित्यत्राह । मनस्विन इति । अर्थिनां कामस्तस्योपनयः पूरणं तेन, यत् दुर्गतिः, दैन्यं भवेत्, तत् मनस्विनो विवेकिनः, कारुणिकस्य दयालोः, शोभनं भद्रमेव । कुतः पुनः भवादृशां ब्रह्मविदां कामपूरणेन तु भद्रेणैव भवितव्यमित्यर्थः । ततः बटोः अस्य वाञ्छितं ददामि ॥ १० ॥ ❀ ❀ ननु नायं बटुः किं तु विष्णुस्त्व शत्रुस्तर्हि तु सुतरामेव दास्यामीत्याह । यजन्तीति । आम्नायविधानकोविदाः वेदोक्तयज्ञानुष्ठानकुशलाः भवन्तः, आदृताः सन्तः, यज्ञक्रतुभिः यज्ञैः क्रतुभिश्चेत्यर्थः । ससोमका यज्ञाः, असोमकाः क्रतवः, यं विष्णुं, यजन्ति आराधयन्ति, सः एषः धृतबटुवेषः विष्णुः, अधुना मम वरदः अस्तु, वा परः शत्रुः अस्तु, हे मुने सर्वथा अमुष्मै, ईप्सितां क्षितिं पृथ्वीं, दास्यामि एव ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तर्हि तृतीयपादस्य दानाभावेन हेतुना त्वां बध्नीयादसावत आह । यद्यपीति । अनागसं सर्वस्वसमर्पणेन निरपराधं, मां असौ यदि अधर्मेणाऽपि, बध्नीयात् । तथापि, भीतम् अत एव ब्रह्मतनुं धृतविप्ररूपम् एनं, रिपुं सन्तमपि, न हिंसिष्ये न हनिष्यामि बन्धनमप्यनुमन्ये । नाहं विभेमीति पूर्वोक्तत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अधुना निराकरणं तु सर्वथा व्यर्थमेवेत्याह । एष इति । यत् यदि, एषः वै निश्चयेन, उत्तमश्लोकः विष्णुः, तर्हि यशः कीर्त्तिम्, न जिहासति त्यक्तुं नेच्छेत् । उत्तमश्लोकत्वात् सर्वस्वं प्रतिगृह्य मां बद्ध्वा स्वकीयं विपुलं यशो न जह्यादिति भावः । किं तु युद्धे मा मां हत्वा, एनां क्षितिं हरेत् । मां हन्तुमसमर्थश्चेत्तर्हीति शेषः । मया निहतः शयीत युद्धे स्वप्यात् । अतो नैवेहायं निराकार्य इति भावः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं न श्रद्धाऽस्य संजातेत्यश्रद्धितस्तं, अनादेशकरं स्वस्याज्ञामस्वीकुर्वाणं, शिष्यं बलि, गुरुः शुक्रः, सत्ये संधा अभिसंधिर्व्यस्य तं, मनस्विनं प्रशस्तमनस्कं, जानन्नपीति शेषः । दैवप्रहितः दैवनोदितः सन्, शशाप ॥ १४ ॥ ❀ ❀ शापमेव दर्शयति । दृढमिति । त्वं दृढं नूनमित्यर्थः । आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितमानी, तथा वस्तुतस्तु अज्ञः, अत एव स्वः सर्वस्य नाशप्रसक्तावप्यल्पपटः, असि । यद्यतः त्वं, मच्छासनातिगः मच्छासनमतिक्रान्तवान्, अतः अस्मदुपेक्षया गुरोर्ममाप्युपेक्षया, अचिरात् एव, श्रियस्त्रैलोक्याधिपत्यलक्ष्म्याः, भ्रश्यसे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं, स्वगुरुणा शप्तः अपि, सत्यात् न चलितः । महान् दृढसंकल्पो बलिः, अचित्त्वा आदौ वामनपूजां सम्यक् कृत्वा, उदकपूर्वकं, एनां भूमिं, वामनाय, ददौ ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

गुरुदेव ! ऐसे लोग संसारमें बहुत हैं, जो युद्धमें पीठ न दिखाकर अपने प्राणोंकी बलि चढ़ा देते हैं; परन्तु ऐसे लोग दुर्लभ हैं, जो सत्पात्रके प्राप्त होनेपर श्रद्धाके साथ धनका दान करें ॥ ९ ॥ ❀ ❀ गुरुदेव ! यदि उदार और करुणाशील पुरुष सुपात्र याचककी कामना पूर्ण करके दुर्गति भोगता है, तो वह दुर्गति भी उसके लिये शोभाकी बात होती है । फिर आप-जैसे ब्रह्मवेत्ता पुरुषोंको दान करनेसे दुःख प्राप्त हो, तो उसके लिये क्या कहना है ? इसलिये मैं इस ब्रह्मचारीकी अभिलाषा अवश्य पूर्ण करूँगा ॥ १० ॥ ❀ ❀ महर्षे ! वेदविधिके जाननेवाले आपलोग बड़े आदरसे यज्ञ-यागादिके द्वारा जिनकी आराधना करते हैं—वे वरदानी विष्णु ही इस रूपमें हों अथवा कोई दूसरा हो, मैं इनकी इच्छाके अनुसार इन्हें पृथ्वीका दान करूँगा ॥ ११ ॥ ❀ ❀ यदि मेरे अपराध न करनेपर भी ये अधर्मसे मुझे बाँध लेंगे तब भी मैं इनका अनिष्ट नहीं चाहूँगा । क्योंकि मेरे शत्रु होनेपर भी इन्होंने भयभीत होकर ब्राह्मणका शरीर धारण किया है ॥ १२ ॥ ❀ ❀ यदि ये पवित्रकीर्ति भगवान् विष्णु ही हैं तो अपना यश नहीं खोना चाहेंगे (अपनी माँगी हुई वस्तु लेकर ही रहेंगे), मुझे युद्धमें मारकर भी पृथ्वी छीन सकते हैं । और यदि कदाचित् ये कोई दूसरे ही हैं, तो मेरे बाणोंकी चोटसे सदाके लिये रणभूमिमें सो जायेंगे ॥ १३ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—जब शुक्राचार्यजीने देखा कि मेरा यह शिष्य गुरुके प्रति अश्रद्धालु है तथा मेरी आज्ञाका उल्लङ्घन कर रहा है, तब दैवकी प्रेरणासे उन्होंने राजा बलिको शाप दे दिया—यद्यपि वे सत्यप्रतिज्ञ और उदार होनेके कारण शापके पात्र नहीं थे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ शुक्राचार्यजीने कहा—‘मूर्ख ! तू है तो अज्ञानी, परन्तु अपनेको

बहुत बड़ा पण्डित मानता है। तू मेरी उपेक्षा करके गर्व कर रहा है। तूने मेरी आज्ञाका उल्लङ्घन किया है। इसलिये शीघ्र ही तू अपनी लक्ष्मी खो बैठेगा ॥ १५ ॥ ❀ ❀ राजा बलि बड़े महात्मा थे। अपने गुरुदेवके शाप देनेपर भी वे सत्यसे नहीं डिगे। उन्होंने वामनभगवान्की विधिपूर्वक पूजा की और हाथमें जल लेकर तीन पग भूमिका सङ्कल्प कर दिया ॥ १६ ॥

विन्ध्यावलिस्तदाऽऽगत्य पत्नी जालकमालिनी । आनिन्ये कलशं हैममवनेजन्यपां भृतम् ॥ १७ ॥

यजमानः स्वयं तस्य श्रीमत् पादयुगं मुदा । अवनिज्यावहन्मूर्ध्नि तदपो विश्वपावनीः ॥ १८ ॥

तदाऽसुरेन्द्रं दिवि देवतागणा गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।

तत्कर्म सर्वेऽपि गृणन्त आर्जवं प्रसूनवर्षैर्वष्टुषुर्मुदान्विताः ॥ १९ ॥

नेदुर्मुहुर्दुन्दुभयः सहस्रशो गन्धर्वकिंपूरुषकिन्नरा जगुः ।

मनस्विनानेन कृतं सुदुष्करं विद्वानदाद् यद् रिपवे जगत्त्रयम् ॥ २० ॥

तद् वामनं रूपमवर्धताद्भुतं हरेरनन्तस्य गुणत्रयात्मकम् ।

भूः खं दिशो द्यौर्विवराः पयोधयस्तिर्यङ्मृदेवा ऋषयो यदासत् ॥ २१ ॥

काये बलिस्तस्य महाविभूतेः सहस्रिगाचार्यसदस्य एतत् ।

ददर्श विश्वं त्रिगुणं गुणात्मके भूतेन्द्रियार्थाशयजीवयुक्तम् ॥ २२ ॥

रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयोर्महीं महीध्रान्पुरुषस्य जङ्घयोः ।

पतत्रिणो जानुनि विश्वमूर्तेरूर्वाङ्गणं मारुतमिन्द्रसेनः ॥ २३ ॥

सन्ध्यां विभोर्वाससि गुह्य ऐक्षत् प्रजापतीञ्जघने आत्ममुख्यान् ।

नाभ्यां नभः कुक्षिषु सप्तसिन्धून्ऋकमस्योरसि चर्क्षमालाम् ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तदा जालकमालिनी विन्ध्यावलिः पत्नी आगत्य हैमम् अवनेजन्यपां भृतं कलशम् आनिन्ये ॥ १७ ॥

यजमानः मुदा स्वयं तस्य श्रीमत् पादयुगम् अवनिज्या विश्वपावनीः तदपः मूर्ध्नि अवहत् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदा दिवि मुदान्विताः देवतागणाः गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः सर्वे अपि तत्कर्म आर्जवं गृणन्तः असुरेन्द्रं प्रसूनवर्षैः वष्टुषुः ॥ १९ ॥ सहस्रशः दुन्दुभयः मुहुः नेदुः गन्धर्वकिंपूरुषकिन्नराः जगुः यत् विद्वान् रिपवे जगत्त्रयम् अदात् मनस्विना अनेन सुदुष्करं कृतम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ अनन्तस्य हरेः गुणत्रयात्मकम् अद्भुतं वामनं तद् रूपम् अवर्धत यत् भूः खं दिशः द्यौः विवराः पयोधयः तिर्यङ्मृदेवाः ऋषयः आसत् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ सहस्रिगाचार्यसदस्यः बलिः महाविभूतेः तस्य गुणात्मके काये त्रिगुणं भूतेन्द्रियार्थाशयजीवयुक्तम् एतत् विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इन्द्रसेनः विश्वमूर्तेः पुरुषस्य अङ्घ्रितले रसाम् अथ पादयोः महीं जङ्घयोः महीध्रान् जानुनि पतत्रिणः ऊर्वोः मारुतं गणम् अचष्ट ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ऋकमस्य विभोः वाससि सन्ध्याः गुह्ये प्रजापतीन् जघने आत्ममुख्यान् नाभ्यां नभः कुक्षिषु सप्त सिन्धून् उरसि च ऋक्षमालाम् ऐक्षत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जालकं मुक्ताभरणविशेषस्तन्मालावती । अवनेजनीनामपां कलशम् । भृतं पूर्णम् ॥ १७-२० ॥ ❀ ❀ अवर्धत 'वाञ्छातः प्रतिगृह्यताम्' इति बलिना पूर्वमुक्तत्वात् । गुणत्रयमात्मनि यस्य तत् । अत एव भूः खमित्यादयो यद्यस्मिन्नासत् स्थितवन्तः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ऋत्विगादिसहितो बलिस्तस्य हरेः काये एतद्विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपञ्चयति रसामिति पादोनैः सप्तभिः । रसामधस्तलम् । मारुतं गणं वायुसंघम् । इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः । इन्द्रपदे स्थितत्वात् । अचष्ट ऐक्षत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आत्मा स्वयं बलिमुख्यो येषां तानसुरान् । ऋक्षमालां नक्षत्रपङ्क्तिम् ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तन्मालावती तच्च मस्तकधार्यं तत्रैव मुक्ताभरणपंकिसत्त्वात् । तदा संकल्पदानवेलायाम् । परमलज्जावत्यसूर्य-
पश्यापि भर्तुर्भक्तिनिष्ठामवगम्यान्दाश्रुस्तिमिता हर्षोत्थचापल्यं निहोतुमशक्नुवती दासीरनपेक्षमाणा स्वयमेव कलशं वहती
बहिनिश्चक्रामेत्याह-विंध्यावलीति । यद्वा-‘जालकं कोरकः पुमान्’ इत्यमरः । चंपकादिकुङ्कुमलमालावती । यद्वा-जालकेन
मुक्ताभरणेन मालते शोभत इति तथा । अवनेजनीनां शुचीनां पादप्रक्षालनादियोग्यानाम् । तदुक्तं बृहन्नारदीये “मायामाश्रित्य
तस्तम्भ भारां दानकमंडलोः । भार्गवः शिष्यराज्यस्य स्थित्यै योगेन भूरिद ॥ तदेरितो वामनेन कुशेनाशोधयद्वलिः । कुशाग्र-
भिन्ननेत्रोऽसौ त्यक्त्वा पात्रमुखं मुनिः । प्रापाक्षणस्तु वैकल्यं सद्यो दानस्य वारणात् ॥” एवमन्यत्रापि “अत्युग्रपुण्यपापा-
नामिहैव फलमश्नुते । त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः ॥” इति यामघट्यादीनामप्युपलक्षणम् । अत्युग्रत्वं तु “विप्रस्य
वृत्तिह्नननात्कोटिगोघातजं फलम्” इत्युक्तेरित्यनुसंधेया पुराणांतरकथेति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यजमानो बलिः । तस्य
वामनस्य । अवनिज्य प्रक्षाल्य । तदपः पादावनेजनीरपः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदा संकल्पदानसमये । तत्कर्म ज्ञात्वापि
गुरुतः श्रवणेन पुनश्शत्रवे भूदानरूपम् आर्जवमकौटिल्यं च ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तत् यतः ॥ २० ॥ ❀ ❀ येन रूपेण
संकल्पो गृहीतस्तदेव रूपमवर्द्धत । “जले तु पतिते हस्ते वामनोभूदवामनः” इति हरिवंशोक्तेः । हरेर्हरणशीलस्य । अनंतस्ये-
यत्ताशून्यस्य । आत्मनि देहे । “आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि । यत्नेऽर्कोऽप्रौ मतौ वाते” इति यादवः ॥ ३१ ॥
त्रिगुणं गुणत्रयकार्यम् । गुणात्मके सगुणे अर्थाः शब्दादयो विषयाः । आशयश्चतुर्विधमन्तःकरणम् । जीवश्चिदाभासः ॥ २२ ॥
रसा रसातलम् । एकदेशोच्चारणन्यायेन मह्याः पृथङ्निर्देशात् । महीध्रान्पवतान् । पतत्रिणः पक्षिणः ॥ २३-२४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

विन्ध्यावलिरिति । जालकमालिनीति जालकं मुक्तादिरत्नविशेष इति स्वामिपादाः । मल्लिकादिकोरका इत्येके ।
तन्मालावती बलेः पत्नी विन्ध्यावलिरिति आगत्य अवनेजनीनां पादप्रक्षालनार्थानामपामद्भिः भृतं पूर्णं हैमं कलशमानिन्ये
आनीतवती ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यजमान इति । यजमानो बलिस्तस्य श्रीवामनस्य श्रीमत्पादयुगं मुदा हर्षेण अवनिज्य प्रक्षाल्य
विश्वस्य पावनीः पापनिवर्त्तनेन पवित्रकर्त्रीस्तदपः पादप्रक्षालनजलानि समासान्ताभाव आर्षः । मूर्ध्नि अवहत् दधार ॥ १८ ॥
तदेति । तदा दिवि स्थिता निर्भया देवगणा गन्धर्वादयश्च सर्वे अपिशब्दात् शत्रुभूता अपि मुदान्विताः हर्षपूर्णाः सन्तस्तस्य बलेः
कर्म भूमिदानमार्जवमकौटिल्यं सत्येवस्थानं च गृणन्तः प्रशंसन्तः असुरेन्द्रं बलिं प्रसूनवर्षैर्ववृषुः आच्छादितवन्तः ॥ १९ ॥
नेदुरिति । तदा च तैर्वादिताः सहस्रशो दुन्दुभयो मुहुर्नेदुः । गन्धर्वादयो जगुश्च । किं जगुस्तदाह । मनस्विना विवेकधैर्यादिपूर्ण-
मनस्केनानेन बलिनाऽन्यैर्दुष्करं कर्तुमशक्यं कर्म कृतम् । तदेवाहुः । यत् विद्वान् देवपक्षपाती त्रिपदव्याजेन जगत्त्रयं ग्रहीष्य-
तीति जानन्नपि रिपवे जगत्त्रयमदादिति ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदिति । वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामिति बलिनोक्तत्वाल्लोकत्रयस्य
वाञ्छितत्वात्तत्प्रतिग्रहीकर्तुम् अनन्तस्य हरेः गुणत्रयात्मकं गुणत्रयकार्यं जगत आत्मनि स्वस्मिन् यस्य तत् वामनं रूपमद्भुतं यथा
स्यात्तथा अवर्धत । अत एव भूः खमित्यादयो यत् यस्मिन् आसत् स्थिताः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ काये इति । तदा ऋत्विगादि-
सहितो बलिर्महत्यो विभूतयः शक्तयो यस्य तस्य भगवतः गुणात्मके गुणत्रयकार्यजगदाश्रये त्रिगुणं गुणत्रयकार्यं भूतानि पृथिव्या-
दीनि इन्द्रियाणि वागादीनि अर्थाः शब्दादयः । आशयश्चतुर्विधान्तःकरणं जीवश्च तैर्युक्तम् एतद्विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥ ❀ ❀
रसामिति । इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य स इन्द्रपदे स्थितो बलिः पुरुषस्य विश्वमूर्तेः विश्वरूपस्य भगवतः । अङ्घ्रितले रसां
रसातलादिलोकसप्तकमचष्ट अपश्यदिति सर्वत्र द्वितीयान्तेन संबन्धः । अथ तथा पादयोर्महीं जङ्घयोर्महीध्रान् पर्वतान् । जानुनि
इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकम् । पतत्रिणः पक्षिणः ऊर्वोः मारुतं गणं वायुसङ्घम् अचष्ट ॥ २३ ॥ ❀ ❀ सन्ध्यामिति ।
विभोर्महतस्तस्य वाससि वस्त्रे सन्ध्यामैक्षत् । तडभाव आर्षः । गुह्ये गुदे आत्मा स्वयं मुख्यो येषां तानसुरानैक्षत् । जघने प्रजापतीन्
मरीच्यादीन् नाभ्यां नभः अन्तरिक्षलोके कुक्षिषु सप्त सिन्धून् । कुक्षिषु इति बहुवचनं तत्र स्थानभेदसूचनार्थम् । तदधिष्ठेयानां
समुद्राणां पृथक्स्थितित्वात् । उरुक्रमस्य विश्वरूपस्य उरसि ऋक्षमालां नक्षत्रसमूहमैक्षत् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेव प्रपञ्चयति—विन्ध्यावलिरिति । बलेः पत्नी विन्ध्यावलिरिति प्रसिद्धा सा जालकमालिनी जालकं मुक्ताभरण-
विशेषः तन्मालिनी तदा आगत्यावेनजनीनां पादप्रक्षालनार्थानामपामद्भिः भृतं पूर्णं हैमं कलशमानिन्ये आनीतवती ॥ १७ ॥

ततो यजमानो बलिः तस्य भगवतो वामनस्य श्रीमत्पादद्वन्द्वं मुदा प्रक्षालय तदपः प्रक्षालनीः अपः विश्वपावनीर्मूर्धन्यवहत् ॥१८॥ तदा दिवि स्थिता देवगणाः गन्धर्वादयश्च निर्भयास्तन्तः सर्वे तस्य बलेर्नारूपं कर्माभितः प्रशंसन्तः आदरादसुरेन्द्रं प्रसून-वर्षैर्मुदा युक्तास्तन्तो ववृषुः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ दुन्दुभयः सहस्रशो नेदुः गन्धर्वादयो जगुः गानप्रकारमेव दर्शयति । मनस्विनाऽनेन बलिना कृतमितरैर्दुष्करं हि यतोऽयं विद्वान् त्रिपदे पादत्रयाय त्रिविक्रमाय वा जगज्जयमदात् ॥ २० ॥ ॥ ॥ इत्येवं सर्वेष्वभिगृणत्सु सत्सु तद्वरेनन्तस्य वामनं रूपं तदद्भुतं यथा तथा अवर्द्धत वाञ्छितं प्रतिगृह्यताम् इति बलिना पूर्वमुक्तत्वालोकात्रयमपि वाञ्छितं प्रतिग्रहोत्तमवर्द्धतेति भावः । तदेधितं रूपं विशिनष्टि, गुणत्रयं गुणत्रयात्मकं जगदात्मनि स्वस्मिन्यस्य तत् अत एव भूः स्वमित्यादयो यस्मिन्नासत् स्थिताः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ तदा ऋत्विगादिसहितो बलिर्महा-विभूते तस्य भगवतः काये गुणत्रयपरिणात्मकजगदाश्रयभूते भूतपञ्चकादियुक्तमेतत्कृत्स्नं विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥ ॥ ॥ तदेव प्रपञ्चयति—रसामिति पादोनैः सप्तभिः । पादतले रसां रसातलमधोलोकमचष्टापश्यत् तथा पादयोः महीं पुरुषस्य भगवतो जङ्घयोर्महीध्रान् पर्वतान् जानुनि पतत्रिणः विश्वमूर्तेर्भगवत ऊर्वोर्मस्तं गणं वायुसङ्घमिन्द्रसेनो बलिः इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य स इन्द्रपुरे स्थितत्वादचष्टेयनुषङ्गः । ऐश्वर्यपकर्षो वा ॥ २३ ॥ ॥ ॥ विभोर्वासिसि वस्त्रे सन्ध्यां जघने आत्मा स्वयं बलिमुख्यो येषां तान् प्रजापतीनसुरान् नाभ्यां नमोन्तरिक्षं कुक्षिषु सप्तसिन्धून् समुद्रान् उरुकमस्य भगवत उरसि नक्षत्रपङ्क्तिम् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

जालकैः कुड्मलैः कृता मालाऽस्या अस्तीति जालकमालिनी “जालकं कोरकं कलिकाकुड्मलमुकुलानि तुल्यानि” इति हलायुधः । अपां भृतं पूर्णजलं अवनेजनी प्रक्षालनमिच्छन्ती ॥ १७-१८ ॥ ॥ ॥ आर्यं ज्ञानिनम् असुरेन्द्रम् ॥ १९ ॥ विद्वान्दानफलं शत्रुरिति वा स्वजातिरिपवे वामनाय जगत्त्रयमदादिति यत्तस्मादनेन मनस्विना बलिना सुदुष्करं कृतमित्युक्त्वा जगुः ॥ २० ॥ ॥ ॥ भूखादयो यस्मिन् रूपे आसन् सावकाशं स्थिताः तद्वामनमणुतरं रूपमवर्धतेत्यन्वयः । गुणत्रय-स्यात्माकृतिर्येन तत्तथा तत्—

“आत्मा जीवे कृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि । यत्तेऽर्केऽग्नौ मतौ वातेऽप्याखुः सूकरमूषकौ” ॥

इति यादवः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ अर्थाः शब्दादयः आशयो बुद्धिर्वा ॥ २२ ॥ ॥ ॥ महीध्रान् पर्वतान् इन्द्रसेनो बलिः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ स्वात्ममुख्यं भृत्येषु मुख्यम् ऋक्षमालां नक्षत्रपङ्क्तिम् ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

गुणत्रययुक्त आत्मा यत्र यदिति गुणत्रयसम्बलितं यथा स्यात्तथाऽवर्द्धत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ गुणा ऐश्वर्यादयः षट् तदात्मकैः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ इन्द्रसेन इति नूनं बलेर्नामैव ‘स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजम्’ इति श्रीदशमात् ॥ २३-२४ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

परमलज्जावत्यसुर्यपश्यापि राज्ञी भर्तुर्भक्तिनिष्ठामवगम्यान्नाश्रुस्तिमिता हर्षोत्थं चापल्यं निहोतुमशक्नुवती दासीरप्यनपेक्षमाणा कलशं वहन्ती बहिर्निश्चक्रामेत्याह—विन्ध्यावलिरिति । जालकं मल्लिकाद्यपक्वकोरक इति केचित् सपुष्पातिकोमलफलमित्यन्ये “क्षारको जालकं ह्रीवे” इत्यमरः । जालकं मुक्ताभरणविशेष इति स्वामिचरणाः । अवनेजनीनामपां कलशं भृतं पूर्णम् ॥ १७-१८ ॥ ॥ ॥ तत् तस्य कर्म आर्जवमकौटिल्यं च गृणन्तः स्तुवन्तः ॥ १९-२० ॥ ॥ ॥ अवर्द्धत वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामिति बलिना पूर्वमुक्तत्वात् गुणत्रयं माया तत्कार्यं च आत्मनि सर्वाधिष्ठानत्वात् स्वस्मिन्नेव यस्य तत् अत एव भूः स्वमित्यादयो यद्यस्मिन् आसत् स्थितवन्तः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ गुणानाम् आत्मके उत्तमाधिष्ठातरि भूतानि च इन्द्रियाणि च अर्थाः शब्दादयश्च आशयोऽन्तःकरणानि च जीवांश्च तैर्युक्तम् ॥ २२ ॥ ॥ ॥ तदेव प्रपञ्चयति—रसामिति पादोनैः सप्तभिः । रसां भूतलं महीं भूतलोपरिस्थान् नगरगृहादृक्षादीनित्यर्थाः । महीध्रान् तदुपरिगतान् पर्वतानित्यर्थः । पतत्रिणस्तदुपरिचरान् पक्षिणः मारुतं गणं वायुसङ्घम् इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ आत्ममुख्यान् बलिप्रधानानसुरान् भूतलस्थितोऽपि बलिः स्वेषां तज्जघनाधिष्ठानत्वाज्जघन एवैक्षत इत्यर्थः । एवमप्रेपि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

जालकं मुक्ताभरणविशेषस्तन्मयमालावती अवनेजनीनां चरणप्रक्षालनार्थानामपामद्भिः भृतं पूर्णम् ॥ १७-२० ॥ तद्भामनं रूपकम् अत्यद्भुतं यथा भवति तथा अवर्द्धत मम ईषत्पदा सम्मितामित्युक्तत्वाद्वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामिति विपुलाप्युक्तत्वात् लोकत्रयं ग्रहीतुं किञ्चिदेवावर्द्धत तद्देहमहत्त्वं “केदृग्निधान्यगणिताण्डपरानुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम्” इत्यादौ द्रष्टव्यम् । गुणत्रयं प्रधानमात्मनि यस्य तत् अत एव भवादयः यद्यत्र आसत् स्थितवन्तः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ गुणात्मके स्वासाधारणगुणाश्रये तस्य कायेन ऋत्विगादिसहितो बलिः एतद्विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥ ❀ तदेव वर्णयति—रसामिति, पादोनैः सप्तभिः । रसां भूविवरात्मिकां महीं भुवि उपरि भागं तदुपरि गतान् महीध्वान् तदुपरिचरान् पतत्रिणः मारुतगणं वायुसङ्घञ्च पादतलादिषु यथाक्रमम् इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य स बलिः अचष्ट अपश्यत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ आत्मा स्वयं बलिस्तत्प्रधानान् ॥ २४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदेव प्रपञ्चयति—विन्ध्यावलिरिति । बलेः पत्नी विन्ध्यावलिरुदा आगत्य अवनेजनीनां पादप्रक्षालनार्थानाम् अपामद्भिः भृतं पूर्णं हैमं कलशं आनिन्ये आनीतवती । तस्या अपि महाराज्ञ्याः सकलजनसमक्षे स्वयं जलकलशानयनं भक्तिवशादिति सूचयन्नाह—जालकमालिनीति । जालकं मुक्तादिरत्नविशेषस्तन्मालावती ॥ १७ ॥ ❀ ❀ ततो यजमानो बलिस्तस्य श्रीवामनस्य श्रीमत्पादयुगं मुदा हर्षेण अवनिज्य प्रक्षाल्य विश्वस्य पावनीः पापनिवर्तनेन पवित्रकर्त्रीतदपः पादप्रक्षालनजलानि मूर्ध्नि अवहन् दधार ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदा दिवि स्थिता निर्भया देवगणा गन्धर्वादयश्च सर्वे—अपिशब्दात् शत्रुभूता—अपि मुदान्विताः हर्षपूर्णाः सन्तस्तस्य बलेः कर्म भूदानमार्जवमकौटिल्यं सत्येऽवस्थानं च गृणन्तः प्रशंसन्तः असुरेन्द्रं बलिं प्रसूनवर्षैर्वृषुः आच्छादितवन्तः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदा च तैर्वादिताः सहस्रशो दुन्दुभयो मुहुर्नेदुः । गन्धर्ववादयो जगुश्च । किं जगुस्तदाह—मनस्विना विवेकधैर्यादिपूर्णमनस्केनानेन बलिना अन्यैर्दुष्करं कर्तुमशक्यं कर्म कृतम् । तदेवाहुः—यत् विद्वान् देवपक्षपाती त्रिपदव्याजेन जगज्जयं ग्रहीष्यतीति जानन्नपि रिपवे जगज्जयमदादिति ॥ २० ॥ ❀ ❀ वाञ्छितं प्रतिगृह्यतामिति बलिनोक्तत्वाल्लोकत्रयस्य वाञ्छितत्वात्तत्प्रतिग्रहीतुं हरेस्तद्भामनं रूपमद्भुतमाश्चर्यं यथा स्यात्तथा अवर्द्धतेत्यन्वयः । तत्र सामर्थ्यमाह—अनन्तस्येति, अनन्तशक्तिमत इत्यर्थः । अद्भुतत्वमेव स्पष्टयति—गुणत्रयात्मकमिति, गुणत्रयं गुणत्रयकार्यं जगत् आत्मनि स्वस्मिन् यस्य तत् । अत एव भूरादयो यत् यस्मिन् आसत् स्थिताः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तदा ऋत्विगादिसहितो बलिर्मह्यो विभूतयः ऐश्वर्यादयः शक्तयो यस्य तस्य भगवतः काये शरीरे त्रिगुणं गुणत्रयकार्यभूतमेतद्विश्वं ददर्शेत्यन्वयः । तत्र तद्दर्शने तदाश्रयत्वं हेतुमभिप्रेत्याह—गुणात्मके इति । गुणत्रयपरिणामात्मकजगदाश्रयभूते इत्यर्थः । विश्वस्य त्रिगुणत्वमेव स्पष्टयति—भूतानि पृथिव्यादीनि, इन्द्रियाणि वागादीनि, अर्थाः शब्दादयः, आशयश्चतुर्विधान्तःकरणम्, जीवश्च, तैर्युक्तम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेव प्रपञ्चयति—रसामिति पादोनैः सप्तभिः । इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य स इन्द्रपदे स्थितो बलिः पुरुषस्य विश्वरूपस्य भगवतः अङ्घ्रितले रसां रसातलादिलोकसप्तकं अचष्ट अपश्यत्, इति सर्वत्र द्वितीयान्तेन सम्बन्धः । अथ तथा पादयोर्महीम् । जङ्घयोर्महीध्वान् पर्वतान् । जानुनि—इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकम्—पतत्रिणः पक्षिणः । ऊर्वोर्मारुतं गणं वायुसङ्घम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ विभोर्महतस्तस्य वाससी वस्त्रे सन्ध्यामैक्षत । गुह्ये गुदे आत्मा स्वयं मुख्यो येषां तानसुरानैक्षत । जघने प्रजापतीन् मरीच्यादीन् । नाभ्यां नभः अन्तरिक्षलोकम् । कुक्षिषु इति बहुवचनं तत्र स्थानभेदसूचनार्थम्, तदधिष्ठेयानां समुद्राणां पृथक्स्थितित्वात् उरुकमस्य विश्वरूपस्य उरसि च ऋक्षमालां नक्षत्रसमूहम् ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेव प्रपञ्चयति । विन्ध्यावलिरिति । विन्ध्यावलिविन्ध्यावलिनान्ता प्रसिद्धा, पत्नी बलेरङ्गना, जालकमालिनी मुक्ताभरणविशेषमालिनी सती, तदा आगत्य, अवनेज्यः पादप्रक्षालनार्थाश्च ता आपश्च तासां, भूतं पादप्रक्षालनार्थकाद्भिः पूर्णं, हैमं सौवर्णं कलशं, आनिन्ये । आनीतवती ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यजमान इति । ततः यजमानो बलिः, तस्य वामनभगवतः, श्रीमत्पादयुगं षोडशलक्षमश्रीयुतपादद्वन्द्वं, मुदा निरवधिकातिशयानन्देन, अवनिज्य प्रक्षाल्य, विश्वपावनीः सकलजगत्पाविज्यकर्त्रीः, तदपः भगवत्पादप्रक्षालनापः, स्वयं मूर्ध्नि अवहन् ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदेति । तदा दिवि स्थिताः देवतागणाः, गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः सर्वेऽपि, निर्गतभया इति शेषः । तत् कर्म बलेर्दानरूपं कर्म, आर्जवं च, गृणन्तः प्रशंसन्तः, मुदा अन्विताः सन्तश्च, असुरेन्द्रं, प्रसूनवर्षैः वृषुः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ नेदुरिति । मुहुः सहस्रशः, दुन्दुभयः नेदुः । गन्धर्वकिं-

पुरुषकिंनराः अपि, मनस्विना उदारमनसा, अनेन बलिना, इतरैः सुदुष्करं कृतम् । यद्यतः विद्वान् मम वैर्यमस्तीति जानन्नपि, त्रिपदे पादत्रयाय त्रिविक्रमायेति यावत् । जगन्नयं, अदात् इति, जगुर्गायन्तः सन्तोऽवर्णयन् ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदिति । सत्येवं सर्वेष्वभिगृणत्सु सत्सु इति शेषः । अनन्तस्यापारैश्वर्यस्य, हरेः गुणत्रयं त्रिगुणमयं जगत् आत्मनि स्वस्मिन् यस्य तत्, तत् वामनं रूपं, अद्भुतं यथा तथा, अवर्द्धत वाञ्छितं प्रतिगृह्यतामिति बलिनोक्तत्वालोक्तत्रयमपि तस्य वाञ्छितमिति तत् प्रतिग्रहीतुमवर्द्धतेति भावः । तदेधितरूपं विशिनष्टि । भूः सपरिकरा पृथिवी, खमाकाशं दिशः, द्यौः, विवरा अतलादीनि सप्त भूविवराणि, पयोधयः सर्वे समुद्राः, तिर्यञ्चश्च नरश्च देवाश्च ते, ऋषयः, यद्यस्मिन् आसत् स्थितवन्तः तथाविधं तदवर्द्धतेति संबन्धः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ काय इति । तदा ऋत्विजश्च आचार्याश्च सदस्याश्च तैः सह वर्त्तते इति सहस्रविगाचार्यसदस्यः, महाविभूतेः गुणात्मके गुणत्रयपरिणामात्मकजगदाश्रयभूते, काये देहे भूतानि पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि च, इन्द्रियाणि च अर्था विषयाश्च आशया अन्तःकरणानि च जीवाश्च तैर्युक्तं, त्रिगुणं त्रिगुणात्मकं, एतत् विश्वं, ददर्श ॥ २२ ॥ तदेव प्रपञ्चयति । रसामिति पादोनैः सप्तभिः । इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः इन्द्रसेनः, इन्द्रपदे स्थितत्वादिन्द्रसेनो बलित्यर्थः । विश्वं मूर्त्तौ यस्य तस्य, पुरुषस्य भगवतः, अद्भुततले पादतले, रसां रसातलं, अचष्टापश्यत् । अथ पादयोः महीं जङ्घयोः महीधान् पर्वतान्, जानुनि पतङ्गिणः पक्षिणः, ऊर्वोः मारुतं गणं, वायुसंघमित्यर्थः । अचष्ट ॥ २३ ॥ ❀ ❀ संध्यामिति । संध्यां विभोः वाससि ऐक्षत् ऐक्षत् । गुह्ये प्रजापतीन्, जघने आत्मा स्वयं बलिमुख्यो येषां तानसुरान् ऐक्षत् । नाभ्यां नभोऽन्तरिक्षं, कुक्षिषु सप्त सिन्धून् समुद्रान्, उरुकमस्य भगवतः उरसि च ऋक्षमालां नक्षत्रपङ्क्तिं, ऐक्षत् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

उसी समय राजा बलिकी पत्नी विन्ध्यावली, जो मोतियोंके गहनोंसे सुसज्जित थी, वहाँ आयी । उसने अपने हाथों वामन भगवान्के चरण पखारनेके लिये जलसे भरा सोनेका कलश लाकर दिया ॥ १७ ॥ ❀ ❀ बलिने स्वयं बड़े आनन्दसे उनके सुन्दर-सुन्दर युगल चरणोंको धोया और उनके चरणोंका वह विश्वपावन जल अपने सिर पर चढ़ाया ॥ १८ ॥ ❀ ❀ उस समय आकाशमें स्थित देवता, गन्धर्व, विद्याधर, सिद्ध, चारण—सभी लोग राजा बलिके इस अलौकिक कार्य तथा सरलताकी प्रशंसा करते हुए बड़े आनन्दसे उनके ऊपर दिव्य पुष्पोंकी वर्षा करने लगे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ एक साथ ही हजारों दुन्दुभियाँ बार-बार बजने लगीं । गन्धर्व, किम्पुरुष और किन्नर गान करने लगे—‘अहो धन्य है ! इन उदारशिरोमणि बलिने ऐसा काम कर दिखाया, जो दूसरोंके लिये अत्यन्त कठिन है । देखो तो सही, इन्होंने जान-बूझकर अपने शत्रुको तीनों लोकोंका दान कर दिया’ ॥ २० ॥ ❀ ❀ इसी समय एक बड़ी अद्भुत घटना घट गयी । अनन्त भगवान्का वह त्रिगुणात्मक वामनरूप बढ़ने लगा । वह यहाँतक बढ़ा कि पृथ्वी, आकाश, दिशाएँ, स्वर्ग, पाताल, समुद्र, पशु-पक्षी, मनुष्य, देवता और ऋषि—सब-के-सब उसीमें समा गये ॥ २१ ॥ ❀ ❀ ऋत्विज, आचार्य और सदस्योंके साथ बलिने समस्त ऐश्वर्योंके एकमात्र स्वामी भगवान्के उस त्रिगुणात्मक शरीरमें पञ्चभूत, इन्द्रिय, उनके विषय, अन्तःकरण और जीवोंके साथ यह सम्पूर्ण त्रिगुणमय जगत् देखा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ राजा बलिने विश्वरूप भगवान्के चरणतलमें रसातल, चरणोंमें पृथ्वी, पिंडलियोंमें पर्वत, घुटनोंमें पक्षी और जाँघोंमें मरुद्गणको देखा ॥ २३ ॥ ❀ ❀ इसी प्रकार भगवान्के वक्षोंमें सन्ध्या, गुह्यस्थानोंमें प्रजापतिगण, जघनस्थलमें अपने सहित समस्त असुरगण, नाभिमें आकाश, कोखमें सातों समुद्र और वक्षःस्थलमें नक्षत्रसमूह देखे ॥ २४ ॥

हृद्यङ्ग धर्म स्तनयोर्मुरारेर्ऋतं च सत्यं च मनस्यथेन्दुम् ।
श्रियं च वक्षस्यरविन्दहस्तां कण्ठे च सामानि समस्तरेकान् ॥ २५ ॥
इन्द्रप्रधानानमरान्भुजेषु तत्कर्णयोः ककुभो द्यौश्च मूर्ध्नि ।
केशेषु मेघाञ्छ्वसनं नासिकायामक्ष्णोश्च सूर्यं वदने च वह्निम् ॥ २६ ॥
वाण्यां च छन्दांसि रसे जलेशं भ्रुवोर्निषेधं च विधिं च पद्मसु ।
अहश्च रात्रिं च परस्य पुंसो मन्युं ललाटेऽधर एव लोभम् ॥ २७ ॥
स्पर्शं च कामं नृप रेतसोऽम्भः पृष्ठे त्वधर्मं क्रमणेषु यज्ञम् ।
आयासु मृत्युं हसिते च मायां तनूरुहेष्वोषधिजातयश्च ॥ २८ ॥

नदीश्च नाडीषु शिला नखेषु बुद्धावजं देवगणानृषींश्च ।
 प्राणेषु गात्रे स्थिरजङ्गमानि सर्वाणि भूतानि ददर्श वीरः ॥ २९ ॥
 सर्वात्मनीदं भुवनं निरीक्ष्य सर्वेऽसुराः कश्मलमापुरङ्ग ।
 सुदर्शनं चक्रमसह्यतेजो धनुश्च शार्ङ्गं स्तनयित्नुघोषम् ॥ ३० ॥
 पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी ।
 विद्याधरोऽसिः शतचन्द्रयुक्तस्तूणोत्तमावक्ष्यसायकौ च ॥ ३१ ॥
 सुनन्दमुख्या उपतस्थुरीशं पार्षदमुख्याः सहलोकपालाः ।
 स्फुरत्किरीटाङ्गदमीनकुण्डलश्रीवत्सरत्नोत्तममेखलाम्बरैः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अङ्ग सुरारेः हृदि धर्म स्तनयोः च ऋतं सत्यं च अथ मनसि च इन्द्रं वक्षसि च अरविन्दहस्तां श्रियं कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् च भुजेषु च इन्द्रप्रधानान् अमरान् तत्कर्णयोः ककुभः मूर्ध्नि द्यौः केशेषु च मेघान् नासिकायां श्वसनं अक्षणोः सूर्यं वदने च वह्निम् ॥ २५-२६ ॥ * * परस्य पुंसः वाण्यां छंदांसि रसे च जलेशं भ्रुवोः विधिं निषेधं च पक्ष्मसु अहः रात्रिं च ललाटे मन्युम् अधरे एव लोभम् ॥ २७ ॥ * * नृप स्पर्शं कामं रेतसः अंभः पृष्ठे अधर्मं क्रमणेषु यज्ञं छायासु मृत्युं हसिते मायां तनूरूहेषु च ओषधिजातयः ॥ २८ ॥ * * वीरः नाडीषु नदीः नखेषु शिलाः च बुद्धौ अजं प्राणेषु देवगणान् ऋषीन् गात्रे स्थिरजङ्गमानि सर्वाणि भूतानि ददर्श ॥ २९ ॥ * * अंगं सर्वे असुराः सर्वात्मनि इदं भुवनं निरीक्ष्य कश्मलम् आपुः असह्यतेजः सुदर्शनं चक्रं स्तनयित्नुघोषं शार्ङ्गं धनुः पर्जन्यघोषः पाञ्चजन्यः तरस्विनी कौमोदकी विष्णुगदा शतचन्द्रयुक्तः विद्याधरः असिः अवक्ष्यसायकौ तूणोत्तमौ ॥ ३०-३१ ॥ * * सहलोकपालाः सुनन्दमुख्याः च पार्षदमुख्याः ईशम् उपतस्थुः राजन् स्फुरत्किरीटाङ्गदमीनकुण्डलः श्रीवत्सरत्नोत्तममेखलाम्बरैः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अङ्गं हे राजन् समस्तान् रेफांश्च शब्दान् ॥ २५ ॥ * * द्यौश्च द्यां च ॥ २६ ॥ * * रसे रसने ॥ २७ ॥ रेतसो रेतसि । क्रमणेषु पादन्यासेषु । ओषधिजातय ओषधिजातीः ॥ २८ ॥ * * प्राणेष्विन्द्रियेषु ॥ २९ ॥ * * सर्वात्मनीत्यादिवाक्यान्तरम् । सुदर्शनमित्यादीनामीशमुपतस्थुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३० ॥ * * विद्याधरसंज्ञोऽसिः ॥ ३१ ॥ मकरकुण्डले मीनकुण्डले । स्फुरति किरीटादीनि यस्य सः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

“ऋतं च सूनृता वाणी सत्यञ्च समदर्शनम्” इत्येकादशे वक्ष्यमाणत्वात् । सामानि गीतिशब्दान् । रेफशब्दोपलक्षित-वर्णमयान् शब्दानित्यर्थः । रेफोपलक्षितानकारादिसर्ववर्णानिति चक्रवर्त्ति । यद्वा—रेफस्य सर्वाक्षरेषून्नतत्वाद्देवप्रहणेन सर्वाक्षर-ग्रहणं यथा “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते” इति श्रुतौ ब्राह्मणस्य सर्ववर्णोन्नतत्वात्तद्ग्रहणेन क्षत्रियादिग्रहणं तद्वत् रेफोन्नतत्वं सर्ववर्णोपरि विराजमानत्वं तदपि रामनामसंयोगत्वादेव : तदुक्तम् “राम त्वन्नामसंयोगान्नरः के नोन्नतिं गताः । रकारः सर्ववर्णानामुपरिष्ठात्प्रवर्त्तते ॥” इति । अन्यत्रापि “यन्नामसंसर्गवशाद्गवर्णो नष्टस्वरो ह्यूर्ध्वगतिं प्रयाति । तन्नाम-पादं हृदि संनिधाय देही कथं नोर्ध्वगतिं प्रयाति ॥” इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ २५ ॥ * * ककुभो दिशः ॥ २६ ॥ छंदांसि, गायत्र्यादीनि । भ्रुवोर्मस्तकाधस्तननेत्रोर्ध्वदेशयोः । मन्युं क्रोधम् ॥ २७ ॥ * * रेतस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी । सर्वा ओषधीरित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * वाक्यान्तरमापुरित्युत्तरेणान्वयि ॥ २९-३० ॥ * * जलजः शंखः पाञ्चजन्य इति संज्ञा । नन्दकस्यैव नामान्तरं विद्याधर इति । शतचन्द्रप्रतिबिम्बयुक्तः । यद्वा शतचन्द्राङ्कितकोशयुक्तः । केचित्तु वैद्याधर इति वदन्ति, तदर्थश्च कस्माच्चिद्विद्याधरादाप्त इति ॥ ३१-३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

हृदीति । अङ्ग हे राजन् ! मुरारेर्हृदि धर्मं स्तनयोः ऋतं सूनृतवाचं सत्यं समदर्शनं च अथ मनसि इन्दुं चन्द्रमसं वक्षसि अरविन्द कमलं हस्ते यस्यास्तां श्रियं लक्ष्मीं कण्ठे सामानि समस्तान् रेफान् रेफोपलक्षितान् अकारादिवर्णांश्च ऐक्षत ॥ २५ ॥ * * इन्द्रेति । भुजेषु इन्द्रः प्रधानो येषां तान् अमरान् देवान् कर्णयोः ककुभो दिशः मूर्ध्नि द्यौः द्याम् । “सुपां सुलुक्” इति अमः सुः । केशेषु मेघान् नासिकायां नासिकयोः श्वसनं प्राणवायुं बाह्यवायोर्मांसमत्युक्तत्वात् । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥ * * वाण्यामिति । वाण्यां च छन्दांसि वेदान् रसे रसने जलेशं वरुणं भुवोर्निषेधं निवर्तकं शास्त्रं विधिं प्रवर्तकं शास्त्रं च परस्व पुंसः भगवतः पक्ष्मसु अहः दिनं रात्रिं च ललाटे मन्युं क्रोधम् अधरे अधरोष्ठे एव लोभम् ऐक्षत ॥ २७ ॥ * * स्पर्श इति । हे नृप ! स्पर्शं त्वगिन्द्रिये कामं रेतसो रेतसि अम्भो जलं पृष्ठे त्वधर्मं पापं क्रमणेषु पादन्यासेषु यज्ञं छायासु मृत्युं हसिते च मायां स्वस्येच्छाशक्तिं तनूरुहेषु लोमसु ओषधिजातयः औषधजातीः । आर्षी प्रथमा ॥ २८ ॥ * * नदीरिति । नाडीषु नदीश्च नखेषु शिलाः स्थूलपाषाणान् बुद्धौ अजं ब्रह्माणं प्राणेषु इन्द्रियेषु देवगणान् पूर्वोक्तेभ्योऽन्यान् इन्द्रियाधिष्ठातृनादित्यादीन् ऋषींश्च गात्रे इत्यादि स्पष्टम् ॥ २९ ॥ * * सर्वात्मनीत्यर्द्धम् । अङ्ग हे राजन् ! सर्वात्मनि सर्वाधारभूते भगवतीदं भुवनं निरीक्ष्य सर्वे असुराः कश्मलं भयमापुः ॥ ३० ॥ * * सुदर्शनमिति द्वयम् । मूर्तिमन्तः सुदर्शनादयः ईशं भगवन्तमुपतस्थुः । तड्भाव आर्षः । तत्र असह्यं तेजो यस्य तत्सुदर्शननामकं चक्रं स्तनयितुवत् घोषो यस्य तच्छार्ङ्गनामकं धनुः पर्जन्यवत् घोषो यस्य सः पाञ्चजन्याख्यो जलजः शङ्खः तरस्विनी वेगवती कौमोदकी-नाम्नी विष्णोर्गदा शतं चन्द्राकाराणि बुद्बुदाख्यानि यस्य तेन चर्मणा युक्तो विद्याधराख्यः असिः खड्गः अस्यैव नन्दक इति नामान्तरम् । अक्षयाः सायका ययोस्तौ तूणोत्तमौ च सुनन्दो मुख्यो येषां ते सहलोकपाला लोकपालैः सहितास्तत्पार्षदमुख्या ईशमुपतस्थुः तत्समीपे स्वस्वयोग्यस्थाने स्थितवन्तः ॥ ३१-३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

अङ्ग हे राजन् ! हृदि धर्मं मुरारेः स्तनयोः । ऋतं च शब्दसत्यमर्थसत्यं च सत्यं च तदभिमानिदेवतामित्यर्थः । अथ मनसि चन्द्रमसं वक्षस्यरविन्दं च हस्ते यस्यास्तां श्रियं लक्ष्मीं कण्ठे सामानि समस्तान् रेफान् शब्दादीन् ॥ २५ ॥ * * भुजेषु इन्द्रः प्रधानो मुख्यो येषां तान् सुरान् तस्य भगवतः कर्णयोः ककुभः दिशः मूर्दिध्न द्यौः द्यां च केशेषु मेघान् नासिकायां श्वसनं श्वासात्मकं वायुं बाह्यवायोरुक्तत्वादक्षोर्नेत्रयोः सूर्यं वदने मुखे वह्निम् ॥ २६ ॥ * * वाण्यान्तु छन्दांसि वेदान् रसने रसनेन्द्रिये जलेशं वरुणं भुवोर्निषेधं निवृत्त्यात्मकं शास्त्रार्थं विधिं प्रवृत्त्यात्मकं शास्त्रार्थं पक्ष्मसु अहश्च रात्रिञ्च परमपुरुषस्य ललाटे मन्युमधरोष्ठे लोभम् ॥ २७ ॥ * * स्पर्शं त्वगिन्द्रिये कामं रेतसा जलं पृष्ठे त्वधर्मं क्रमणेषु पादन्यासेषु यज्ञं छायासु मृत्युमन्तकं हसिते मायां तनूरुहेषु लोमसु औषधिजातीः ॥ २८ ॥ * * नाडीषु नदीः नखेषु शिलाः बुद्धौ अजं ब्रह्माणं देवगणान् ऋषींश्च प्राणेषु इन्द्रियेषु गात्रे चराचरात्मकानि भूतानि सर्वाणि परस्परविलक्षणान्यपश्यन् ॥ २९ ॥ * * इत्थं सर्वात्मनि कृत्स्नजगदाश्रयभूते भगवतीदं भुवनं विश्वं निरीक्ष्य अङ्ग हे राजन् ! सर्वेऽसुराः कश्मलं किमेतदित्याश्चर्यं दुःखं वा प्रापुः, सुदर्शनचक्रमित्यादीनामीशं भगवन्तम् उपतस्थुरित्युत्तरेणान्वयः । चक्रं विशिनष्टि, सुदर्शनाभिधमसह्यं तेजो यस्य, धनुर्विशिनष्टि-शार्ङ्गाभिधं स्तनयित्नोरिव घोषो यस्य तत् ॥ ३० ॥ * * जलजं शङ्खं विशिनष्टि-पाञ्चजन्याभिधः पर्जन्यस्यैव घोषो यस्य, गदां विशिनष्टि कौमोदक्यभिधा तरस्विनी बलवती । असिं खड्गं विशिनष्टि-विद्याधराभिधो वा विद्याया आधारः तस्यैव नन्दक इति नामान्तरञ्च तं चन्द्राकाराणि मंडलानि यस्य तेन चर्मणा खेटाख्येन युक्तः तूणोत्तमौ तूणश्रेष्ठौ विशिनष्टि-अक्षयसायकाभिधौ इदमन्वर्थं नाम ॥ ३१ ॥ * * सुनन्दनः मुख्यः आदिर्येषां ते हरेः पार्षदाश्च लोकपालैः सहिता ईशमुपतस्थुः ईशस्य समीपे स्वस्वस्थानेषु स्थितवन्त इत्यर्थः । तदा हे राजन् उरुकमो भगवान् स्फुरद्भिः किरीटादिभिः मधुव्रतानां सक् पंक्तिर्यस्यां तथा वनमालया चावृतो व्याघ्रोऽलङ्कृत इति यावत् रराज तत्र मीनाकारे कुण्डले रत्नोत्तमः कौस्तुभः कुण्डले इत्यन्तस्य पृथक्पदत्वे, स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य सः श्रीवत्सादिभिर्वनमालया चावृतो रराजेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

समस्तरेफान् सर्वशब्दान् ॥ २५-२६ ॥ * * रसे रसनायां मन्युं क्रोधाभिमानिनं देवम् ॥ २७ ॥ * * रेतस उद्भूतम् ॥ २८-३० ॥ * * विद्याधरो विद्याधरसम्बन्धी ॥ ३१-३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हृद्यमिति पञ्चकम् । तत्र अधर एवेत्यस्मादेवकारः सर्वत्र योज्यः । अधरप्रकाशप्रकाशयोर्लोभालोभावगमात्तस्मिन् लोभत्वं छायासु तत्प्रकाशप्रतिकूलेषु भावेषु हसिते कौतुकविशेषे तदाश्रितैव सेति भावः ॥ २५-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ऋतं प्रियवाक्यं समस्तान् रेफान् रेफोपलक्षितानकारादिसर्ववर्णान् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ द्यौश्च द्याम् ॥ २६ ॥ रसे रसने पक्ष्मसु पक्ष्मोन्मीलननिमीलनयोः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ रेतसा रेतसि क्रमणेषु पादविन्यासेषु ओषधिजातीश्च ॥ २८ ॥ प्राणेष्विन्द्रियेषु ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ तदैव प्रत्यक्षीभूय सुदर्शनादयः ईशमुपतस्थुरिति द्वाभ्यामन्वयः । विद्याधर-संज्ञोऽसिः शतचन्द्रं फलकं तद्युक्तः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ पार्षदेषु मुख्याः सुनन्दमुख्या इति तेष्वपि सुनन्दो मुख्य इत्यर्थः । कुण्डलं इत्यन्तं पृथक् पदम् ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

अङ्ग हे परीक्षित ! ऋतं प्रियवाक्यं सत्यं च समस्तरेफान् शब्दान् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ द्यौर्द्याम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ रसे रसने ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स्पर्शं त्वगिन्द्रिये रेतसा रेतसि क्रमणेषु पादन्यासेषु मायाम् अत्यश्रयैरूपं विश्वमोहिनी-चेष्टाविशेषम् ओषधिजातयः ओषधिजातीः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ प्राणेषु इन्द्रियेषु किं बहुना गात्रे देहे सर्वाणि भूतानि ददर्श ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सर्वात्मनि सर्वाश्रये इदं भुवनं निरीक्ष्य असुराः कश्मलमापुः । सुदर्शनमित्यादीनामीशमुपतस्थु-रित्यनेनान्वयः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सुनन्दनमुख्याः पार्षदाः मुख्याः अग्रतः स्थिता येषां ते ऋषयः केचित् लोकपालैः सहिताः ईशमुपतस्थुः । स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य सः, श्रीवत्सादिभिः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अङ्गेति स्नेहेन सम्बोधनमाश्रयैरूपश्रवणे तद्विश्वासार्यम् । मुरारेर्हृदि धर्मम् । स्तनयोः ऋतं च सत्यं च 'ऋतं च सृजता वाणी सत्यं च समदर्शनम्' इत्येकादशस्कन्वीयवाक्यात्ते ज्ञेये । अथ मर्नास इन्दुं चन्द्रमसम् । वक्षसि अरविन्दं कमलं हस्ते यस्यास्तां श्रियं लक्ष्मीम् । कण्ठे सामानि समस्तान् रेफान् रेफोपलक्षितान् अकारादिवर्णांश्च ॥ २५ ॥ ❀ ❀ भुजेषु इन्द्रः प्रधानो येषां तान् अमरान् देवान् । कर्णयोः ककुभो दिशः । मूर्ध्नि द्यौः द्याम् । केशेषु मेघान् । नासिकायां नासिकयोः श्वसनं प्राणवायुम् । बाह्यवायोमूर्तमित्युक्तत्वात् । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ वाण्यां च चन्द्रांसि वेदान् । रसे रसने जलेशं वरुणम् । भ्रुवोर्निषेधं निवर्तकं शास्त्रम्, विधिं प्रवर्तकं शास्त्रं च । परस्य पुंसः भगवतः पक्ष्मसु अहः दिनं रात्रि च । ललाटे मन्युं क्रोधम् । अधरे अधरोष्ठे एव लोभम् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! स्पर्शं त्वगिन्द्रिये कामम् । रेतसो रेतसि अम्भो जलम् । पृष्ठे त्वधर्मं पापम् । क्रमणेषु पादन्यासेषु यज्ञम् । छायासु मृत्युम् । हसिते च मायां मोहकशक्तिम् । तनूरुहेषु लोमसु ओषधिजातीः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ नाडीषु नदीश्च । नखेषु शिलाः स्थूलपापान् । बुद्धौ अजं ब्रह्माणम् । प्राणेषु इन्द्रियेषु देवगणान् पूर्वोक्तेभ्योऽन्यान् इन्द्रियाधिष्ठातृनादित्यादीन् ऋषींश्च । गात्रे इत्यादि स्पष्टम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अङ्ग हे राजन् ! सर्वात्मनि सर्वाधारभूते भगवतीदं भुवनं निरीक्ष्य सर्वे असुराः कश्मलं भयमापुः प्रापुः । तथा मूर्तिमन्तः सुदर्शनादयः ईशं तं भगवन्तम् उपतस्थुरिति तृतीयेनान्वयः । असह्यं तेजो यस्य तत्सुदर्शननामकं चक्रम् । स्तनयितुवद् घोषो यस्य तच्छाङ्ग-नामकं धनुः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ पर्जन्यवद् घोषो यस्य स पाञ्चजन्याख्यो जलजः शङ्खः । तरस्विनी वेगवती कौमोदकी नाम्नी विष्णोर्गदा । शतं चन्द्राकाराणि यस्य तेन चर्मणा युक्तो विद्याधराख्यः असिः खड्गः, अस्यैव नन्दक इति नामान्तरम् । अक्षयाः सायका ययोस्तौ तूणोत्तमौ च ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सुनन्दो मुख्यो येषां ते सहलोकपाला लोकपालैः सहितास्तत्पार्षद-मुख्या ईशमुपतस्थुः, तत्समीपे स्वस्वयोग्ये स्थाने स्थितवन्त इत्यर्थाः । तदा च हे राजन् स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य सः, श्रीवत्सादिभिः मधुव्रतानां भ्रमराणां स्रक् पङ्क्तिर्यस्यां तथा वनमालया चावृतो यो भगवान् उरुक्रमो रराजेल्यन्वयः । तत्र मीनकुण्डले मकराकृती कुण्डले । श्रीवत्सो रोमावर्त्तविशेषः । रत्नोत्तमः कौस्तुभः । उरुक्रमत्वमेवाह—क्षितिमिति । बलेः सम्बन्धिनी क्षितिमेकेन पदा नभोऽन्तरिक्षं शरीरेण दिशश्च सर्वा बाहुभिविचक्रमे आक्रान्तवान् ॥ ३२-३३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

हृदीति । अङ्ग हे राजन्, मुरारेर्भगवतः हृदि धर्मं, स्तनयोः ऋतं सत्यं च, ऋतसत्याभिमानिन्यौ देवते-इत्यर्थः । अथ मनसि, इन्दुं चन्द्रं च, वक्षसि अरविन्दं हस्ते यस्यास्तां श्रियं लक्ष्मीं च, कण्ठे सामानि, समस्ता ये रेफाः शब्दास्तांश्च, ऐश्वर्यं ॥ २५ ॥ ❀ ❀ इन्द्रेति । भुजेषु इन्द्रप्रधानान् अमरान् सुरान्, तत्कर्णयोर्भगवतः श्रवणयोः ककुभो दिशः, मूर्ध्नि द्यौर्द्यां च, केशेषु मेघान्, नासिकायां श्वसनं श्वासात्मकं वायुं च, बाह्यबायोरुक्तत्वात् । अक्षणोः सूर्यं वदने मुखे, वह्निं च, ऐश्वर्यं ॥ २६ ॥ ❀ ❀ बाण्यामिति । किं च, परस्य पुंसः परमपुरुषस्य बाण्यां छन्दांसि सकलवेदान्, रसे रसनेन्द्रिये, जलेशं वरुणं च, भ्रुवोः निषेधं निवृत्त्यात्मकं शास्त्रार्थं, विधिं प्रवृत्त्यात्मकं शास्त्रार्थं च, पक्ष्मसु अहश्च रात्रिं च, ललाटे मन्युं च, अधरे अधरोष्ठे, लोभम् एव, ऐश्वर्यं ॥ २७ ॥ ❀ ❀ स्पर्शं चेति । हे नृप, स्पर्शं त्वगिन्द्रिये च, कामं, रेतसः रेतसि, अम्भः जलं, अधिकरणत्वाविवक्षायां संबन्धसामान्ये षष्ठी । पृष्ठे तु, अधर्मं, क्रमणेषु पादन्यासेषु यज्ञं, छायासु मृत्युं, हसितेषु मायां, तनूरुहेषु शरीरगतकेशेषु, औषधिजातय औषधिजातीश्च, ऐश्वर्यं ॥ २८ ॥ ❀ ❀ नदीरिति । नाडीषु नदीश्च, नखेषु शिलाः, बुद्धौ अजं ब्रह्माणं, प्राणेष्विन्द्रियेषु, देवगणान् ऋषींश्च, गात्रे स्थिरजङ्गमानि चराचरात्मकानि सर्वाणि भूतानि, वीरो बलिः, ददर्श । सर्वाणि परस्परविलक्षणान्यपश्यदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सर्वात्मनीति । अङ्ग हे राजन्, इत्थं सर्वात्मनि कृत्स्न-जगदाश्रयभूते भगवति, इदं भुवनं निरीक्ष्य, सर्वे असुराः कश्मलं दुःखं किमेतदित्याश्चर्यं वा, आपुः । ततः ईशमिति शेषः, उत्तरस्माद्वाऽनुषञ्जनीयम् । असह्यं तेजो यस्य तत्, सुदर्शनं चक्रं स्तनयित्तोरिव घोषो यस्य तत्, शार्ङ्गं धनुश्च उपतस्थतुरिति वचनव्यत्ययेनोत्तरस्मादनुषञ्जनीयम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ पर्जन्येति । पर्जन्यस्य मेघस्येव घोषो नादो यस्य सः, पाञ्चजन्यः पाञ्चजन्याभिधः जलजः शङ्खः, तरस्विनी बलवती, कौमोदकी कौमोदक्यभिधा विष्णुगदा, शतं चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्य स तेन खेदाख्यचर्मणा युक्तः, विद्याधरः विद्याधराभिधः, अस्यैव नन्दक इत्यपि नामान्तरमस्ति । असिः खड्गः, अक्षयाः सायका ययोस्तौ, तूणोत्तमौ च उपतस्थुः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ सुनन्दमुख्या इति । मधुव्रतेति च । सुनन्दः मुख्य आदिर्येषां ते, पार्षदप्रधानाः पार्षदश्रेष्ठाः सहलोकपालाः लोकपालैः सह वर्त्तमानाः सन्तः, ईशम् उपतस्थुः । ईशस्य समीपे स्वस्वस्थानेषु स्थितवन्त इत्यर्थः । तदा हे राजन्, उरुक्रमो भगवान्, स्फुरन्ति किरीटं च अङ्गदे च मीनकुण्डले मकराकृतिकर्णवेष्टने च तानि यस्य सः, श्रीवत्सश्च रत्नोत्तमं कौस्तुभश्च मेखला च अम्बराणि च तानि विद्यन्तेऽस्येति तथोक्तः, पाठान्तरे स्फुरन्ति यानि किरीटादीनि तैः, श्रीवत्सादिभिश्च मधुव्रतानां भ्रमराणां स्रक् पंक्तिर्यस्यां तथाविधा या वनमाला तथा च, वृतः व्याप्तोऽलङ्कृतः सन्निति यावत् रराज । बलेः संबन्धिनीं क्षितिं, एकेन पदा विचक्रमे, शरीरेण नभोऽन्तरिक्षं, बाहुभिः दिशश्च, विचक्रमे आक्रान्तवान् । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ ३२-३३ ॥

भाषानुवादः

उन लोगोंको भगवान्‌के हृदयमें धर्म, स्तनोंमें ऋत (मधुर) और सत्य वचन, मनमें चन्द्रमा, वक्षःस्थलपर हाथोंमें कमल लिये लक्ष्मीजी, कण्ठमें सामवेद और सम्पूर्ण शब्दसमूह उन्हें दीखे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ बाहुओंमें इन्द्रादि समस्त देवगण, कानोंमें दिशाएँ, मस्तकमें स्वर्ग, केशोंमें मेघमाला, नासिकामें वायु, नेत्रोंमें सूर्य और मुखमें अग्नि दिखायी पड़े ॥ २६ ॥ बाणीमें वेद, रसनामें वरुण, भौंहोंमें विधि और निषेध, पलकोंमें दिन और रात । विश्वरूपके ललाटमें क्रोध और नीचेके ओठमें लोभके दर्शन हुए ॥ २७ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! उनके स्पर्शमें काम, वीर्यमें जल, पीठमें अधर्म, पदविन्यासमें यज्ञ, छायामें मृत्यु, हँसीमें माया और शरीरके रोमोंमें सब प्रकारकी औषधियाँ थीं ॥ २८ ॥ ❀ ❀ उनकी नाड़ियोंमें नदियाँ, नखोंमें शिलाएँ और बुद्धिमें ब्रह्मा, देवता एवं ऋषिगण दीख पड़े । इस प्रकार वीरवर बलिने भगवान्‌की इन्द्रियों और शरीरमें सभी चराचर प्राणियोंका दर्शन किया ॥ २९ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! सर्वात्मा भगवान्‌में यह सम्पूर्ण जगत् देखकर सब-के-सब दैत्य अत्यन्त भयभीत हो गये । इसी समय भगवान्‌के पास असह्य तेजवाला सुदर्शन चक्र, गरजते हुए मेघके समान भयङ्कर टङ्कार करनेवाला शार्ङ्गधनुष, बादलकी तरह गम्भीर शब्द करनेवाला पाञ्चजन्य शङ्ख, विष्णुभगवान्‌की अत्यन्त वेगवती कौमोदकी गदा, सौ चन्द्राकार चिह्नोंवाली ढाल और विद्याधर नामकी तलवार, अक्षय बाणोंसे भरे दो तरकस तथा लोकपालोंके सहित भगवान्‌के सुनन्द आदि पार्षदगण सेवा करनेके लिये उपस्थित हो गये । उस समय भगवान्‌की बड़ी शोभा हुई । मस्तकपर मुकुट, बाहुओंमें बाजूबंद, कानोंमें मकराकृति कुण्डल, वक्षःस्थलपर श्रीवत्स-चिह्न, गलेमें कौस्तुभमणि, कमरमें मेखला और कंधेपर पीताम्बर शोभायमान हो रहा था ॥ ३०-३१ ॥

मधुव्रतस्रग्वनमालया वृतो रराज राजन्भगवानुरुक्रमः ।
 क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥ ३३ ॥
 पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ।
 उरुक्रमस्याङ्घ्रिपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे विश्वरूपदर्शनं नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मधुस्रग्वनमालया वृतः भगवान् रराज उरुक्रमः एकेन पदा बलेः क्षितिं शरीरेण नभः बाहुभिः च दिशः विचक्रमे ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ द्वितीयं पदं क्रमतः त्रिविष्टपं तृतीयाय तदीयम् अणु अपि न वै अथो उरुक्रमस्य अङ्घ्रिः उपरि उपरि महर्जनाभ्यां तपसः च परं गतः ॥ ३४ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मधुव्रतानां स्रजो यस्यां तथा वनमालया श्रीवत्सादिभिश्चावृतो व्याप्तः । उरुक्रमत्वमेवाह । क्षितिमिति ॥ ३३ ॥ द्वितीयं पदं क्रमतो विक्षिपतस्त्रिविष्टपं तदीयं किञ्चिन्मात्रं जातम् । तृतीयाय तु न किञ्चिदपि । तत्र हेतुः । उरुक्रमस्याङ्घ्रिस्त्रिविष्टपादुपर्युपरि गच्छन्महर्जनलोकाभ्यां तपसश्च परं गतः सत्यलोकं गत इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

स्रजः पङ्क्तयः । न च पदत्रयमितभूमेरेव ग्राह्यत्वात् नभआदिव्यापनमन्याय्यमिति वाच्यम् । तावत्यां भूमावृद्ध्वा-
 वस्थितेरप्यपेक्षितत्वेन तस्यार्थसिद्धत्वादित्युक्तमपि प्राक् ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ तत्र तृतीयपदार्थं तदीयत्वाभावे । द्वितीयपदं
 कियद् वृद्धमभूदित्यपेक्षायामाह—तपसः परमिति । सत्यलोकमित्यर्थः । तदीयनखस्तु ब्रह्माङ्कटाहं विभेदेत्यर्थः । 'वामपादां-
 गुष्ठनखनिभिर्नाडकटाहविवरेण प्रविष्टा या बाह्यजलधारा' इति पञ्चमस्कन्धोक्तेः । अष्टावरणानि भित्त्वा विरजाजले प्रविष्ट
 इत्यन्यत्र ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

स्फुरदिति । हे राजन् ! स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य श्रीवत्सादिभिः आवृतः मधुव्रतानां भ्रमराणां स्रक् पङ्क्तिर्यस्यां
 तथा वनमालया चावृत उरुक्रमो भगवान् रराजेत्यन्वयः । तत्र मीनकुण्डले मकराकृतिकुण्डले श्रीवत्सो रोमावर्तविशेषः रत्नोत्तमः
 कौस्तुभः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ क्षितिमिति सार्द्धम् । बलेः संबन्धिनीं क्षितिमेकेन पदा विचक्रमे नभोऽन्तरिक्षं शरीरेण दिशश्च
 सर्वा बाहुभिर्विचक्रमे आक्रान्तवान् द्वितीयं पदं क्रमतो विक्षिपतः । दीर्घाभाव आर्षः । त्रिविष्टपं स्वर्गं तदीयं किञ्चिन्मात्रं
 जातम् । यद्वा द्वितीयं वामपादं क्रमतस्तस्य त्रिविष्टपं तदीयं प्राप्तमेवाभूदिति शेषः । तृतीयाय तृतीयपादन्यासार्थं तु तदीयं
 किञ्चिदणुमात्रमपि न वै नैवावशिष्टमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह उरुक्रमस्याङ्घ्रिः त्रिविष्टपादुपर्युपरि दूरे गच्छन् महर्जनाभ्यां
 तपसश्च परं सत्यं लोकं गत इति । अत्र त्रिपदमात्रभूमेः प्रतिगृहीतत्वेऽपि भुजाद्यङ्गैर्नभआदिव्याप्तिश्च नान्याय्या । तावद्भू-
 मावृद्ध्वावस्थितेरप्यपेक्षितत्वादिति सन्दर्भः । नभआदीनामपि पदद्वयान्तर्भूतत्वात्पदद्वयेनैव व्याप्तिरुच्यते इति परे, तदीयो
 नखस्तु कटाहं विभेदेति केचित्, अष्टावरणानि भित्त्वा विरजाजले प्रविष्ट इत्यन्ये ॥ ३४ ॥

इति श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

वीरराघवव्याख्या

उरुकमत्वमेवाह—बलेः सम्बन्धिनी क्षितिम् एकेन पदा शरीरेण नभोऽन्तरिक्षं बाहुभिर्दिशः विचक्रमे आक्रान्तवान् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एवमाक्रम्य द्वितीयं पदं त्रिविष्टपं क्रमतः हरेस्तृतीयाय पादाय तदीयं बलेः सम्बन्ध्यण्वपि वस्तु नासीत् तत्र हेतुस्त्रिविक्रमस्य अङ्घ्रिस्त्रिविष्टपादुपर्युपरि गच्छन्महर्जनाभ्यां तपसश्च परं सत्यलोकं गत इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

क्रियत्पर्यन्तमवर्धतेति तत्राह, क्षितिमिति ॥ ३३-३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

एकेन दक्षिणेन पदा विक्षिप्यमाणचरणेन ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ द्वितीयं वामचरणं विक्षिपतस्तस्य त्रिविष्टपं तदीयं तत्पदसम्बन्धि सत् अणु यत् किञ्चिदेव जातं तृतीयाय पुनर्विक्षिप्यमाणवामचरणाय तु अण्वपि नावशिष्टमित्यर्थः । शरीरादिभिर्नभआदिव्याप्तिश्च भिक्षितत्रिपदमात्रभूमेरपि तस्य नाऽन्याय्या । तावद्भूमावूद्ध्वावस्थितेरप्यपेक्षितत्वात् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मधुव्रतानां स्रक् मालाकारसमूहो यत्र तथाभूतया वनमालया वृतो व्याप्तः । उरुकमत्वमेवाह—क्षितिमिति । द्वितीयं वामं पदं क्रममाणस्य तस्य त्रिविष्टपं तदीयं प्राप्तमेवाभूदिति शेषः । तृतीयाय तृतीयपदन्यासार्थम् अण्वपि अणुमात्रमपि नावशिष्टमित्यर्थः । अत्र त्रिपदमात्रभूमेः प्रतिगृहीतत्वेपि भुजाद्यङ्गैर्नभआदिव्याप्तिश्च नाऽन्याय्या । तावद्भूमावूद्ध्वावस्थितेरप्यपेक्षितत्वादिति सन्दर्भः । नभआदीनामपि पदद्वयान्तभूतत्वात् पदद्वयेनैव व्याप्तिरुच्यत इत्यपरे ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ द्वितीयं पदं क्रियत्प्रवृद्धमभूदित्यपेक्षायामाह—महर्जनाभ्यां सकाशात् तपसश्च सकाशात् परं सत्यलोकं गतः । तदीयो नखस्तु कटाहं विभेदेति केचित् अष्टावरणानि भित्वा विरजाजले प्रविष्ट इत्यन्ये ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तवेतसाम् । विंशोऽध्यायोऽष्टमे स्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

मधुव्रतानां स्रजो यस्याः तथा वनमालया च आवृतो व्याप्तः रराज । बलेः क्षितिम् एकेन पदा शरीरेण नभः बाहुभिर्दिशश्च विचक्रमे आक्रान्तवान् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ एकेन पदा क्षितिमाक्रम्य तस्यां द्वितीयपादप्रसारणावकाशाभावात् द्वितीयं पदं तदीयं त्रिविष्टपं प्रतिक्रमतः विक्षिपतः उरुकमस्य अङ्घ्रिः त्रिविष्टपात्तृतीयाय उपरि उपरि गच्छन्महर्जनाभ्यां तपसश्च परं सत्यलोकं गतः । लोकत्रयं तदीयं पादद्वयपरिमितमपि नासीत् । अथो तृतीयपादन्यासार्थं तदीयमण्वपि अणुमात्रमपि नावशिष्टम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

द्वितीयं पदं क्रमतो विक्षिपतस्त्रिविष्टपं स्वर्गं किञ्चिन्मात्रं जातम् । तृतीयाय तु तदीयम् अणु अणुमात्रं किञ्चिदपि न वै नैवावशिष्टमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—उरुकमस्याङ्घ्रिः त्रिविष्टपादुपर्युपरि गच्छन् महर्जनाभ्यां तपसश्च परं सत्यं लोकं गत इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवैश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र स्तौक्तीनिर्वाहरूपणे । विंशोऽपि विवृतोऽध्यायो भूमिदाननिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पदमिति । एवमाक्रम्य द्वितीयं पदं क्रमतः विक्षिपतो वामनस्य, तदीयं त्रिविष्टपं, अणु अपि किञ्चिन्मात्रमेव जातं, तृतीयाय पदाय तु न वै, न किञ्चिदपि, बलेः संबन्धिनी अण्वपि वसुमती नासीदित्यर्थः । तत्र हेतुः उरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य, अङ्घ्रिः उपर्युपरि त्रिविष्टपादुपर्युपरि गच्छन् सन्, महर्जनाभ्याम् अथो तपसश्च परं गतः, सत्यलोकं प्राप्तः ॥ ३४ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुश्रीभगवत्प्रसादाचार्यविरचिता-
यामन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भाषानुवादः

वे पाँच प्रकारके पुष्पोंकी बनी वनमाला धारण किये हुए थे, जिसपर मधुलोभी भौरे गुंजार कर रहे थे । उन्होंने अपने एक पगसे बलिकी सारी पृथ्वी नाप ली, शरीरसे आकाश और भुजाओंसे दिशाएँ घेर लीं; दूसरे पगसे उन्होंने स्वर्गको भी नाप लिया । तीसरा पैर रखनेके लिये बलिकी तनिकसी भी कोई वस्तु न बची । भगवान्का वह दूसरा पग ही ऊपरकी ओर जाता हुआ महर्लोक, जनलोक और तपलोकसे भी ऊपर सत्यलोकमें पहुँच गया ॥ ३३-३४ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

सत्यं समीक्ष्याब्जभवो नखेन्दुभिर्हतस्वधामद्युतिरावृतोऽभ्यगात् ।
मरीचिमिश्रा ऋषयो बृहद्ब्रताः सनन्दनाद्या नरदेव योगिनः ॥ १ ॥
वेदोपवेदा नियमान्विता यमास्तर्केतिहासाङ्गपुराणसंहिताः ।
ये चापरे योगसमीरदीपितज्ञानाग्निना रन्धितकर्मकल्मषाः ।
ववन्दिरे यत्स्मरणानुभावतः स्वायम्भुवं धाम गता अकर्मकम् ॥ २ ॥
अथाङ्घ्रये प्रोन्नमिताय विष्णोरुपाहरत् पद्मभवोऽर्हणोदकम् ।
समर्च्य भक्त्याभ्यगृणाच्छुचिश्रवा यन्नाभिपङ्केरुहसंभवः स्वयम् ॥ ३ ॥
धातुः कमण्डलुजलं तदुरुकमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेन्द्र ।
स्वर्धुन्यभून्नभसि सा पतती निमार्ष्टि लोकत्रयं भगवतो विशदेव कीर्तिः ॥ ४ ॥

ब्रह्मादयो लोकनाथाः स्वनाथाय समादृताः । सानुगा बलिमाजहुः संक्षिप्तात्मविभूतये ॥ ५ ॥
तोयैः समर्हणैः स्रग्भिर्दिव्यगन्धानुलेपनैः । धूपैर्दीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलाङ्कुरैः ॥ ६ ॥
स्तवनैर्जयशब्दैश्च तद्दीर्यमहिमाङ्कितैः । नृत्यवादित्रगीतैश्च शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ७ ॥
जाम्बवानृक्षराजस्तु भेरीशब्दैर्मनोजवः । विजयं दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोषयत् ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—नरदेव नखेन्दुभिः हतस्वधामद्युतिः आवृतः अब्जभवः सत्यं समीक्ष्य अभ्यगात् मरीचिमिश्राः ऋषयः
बृहद्ब्रताः सनन्दनाद्याः योगिनः अभ्यगुः ॥ १ ॥ * वेदोपवेदाः नियमान्विताः यमाः तर्केतिहासाङ्गपुराणसंहिताः ये च
अपरे योगसमीरदीपितज्ञानाग्निना रन्धितकर्मकल्मषाः यत्स्मरणानुभावतः अकर्मकं स्वायम्भुवं धाम गताः ववन्दिरे ॥ २ ॥
अथ शुचिश्रवाः पद्मभवः स्वयं यन्नाभिपङ्केरुहसंभवः तस्य विष्णोः प्रोन्नमिताय अङ्घ्रये अर्हणोदकम् उपाहरत् समर्च्य
भक्त्या अभ्यगृणात् ॥ ३ ॥ * नरेन्द्र धातुः तत् कमण्डलुजलम् उरुकमस्य पादावनेजनपवित्रतया स्वर्धुनी अभूत्
भगवतः विशदा कीर्तिः इव सा नभसि पतती लोकत्रयं निमार्ष्टि ॥ ४ ॥ * सानुगाः ब्रह्मादयः लोकनाथाः समादृताः
संक्षिप्तात्मविभूतये स्वनाथाय बलिम् आजहुः ॥ ५ ॥ * समर्हणैः तोयैः स्रग्भिः दिव्यगन्धानुलेपनैः सुरभिभिः धूपैः
दीपैः लाजाक्षतफलाङ्कुरैः स्वनैः तद्दीर्यमहिमाङ्कितैः जयशब्दैः च नृत्यवादित्रगीतैः शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः च ॥ ६-७ ॥ *
मनोजवः जाम्बवान् ऋक्षराजः तु भेरीशब्दैः सर्वासु दिक्षु महोत्सवं विजयम् अघोषयत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एकविंशे पदापूर्तिमिषेण बलिबंधनम् । विष्णुना कृतमुत्कर्षं तस्य खयापयितुं जने ॥ १ ॥

उरुकमस्यांघ्रिस्तपसः परं गत इत्युक्तं ततः किं वृत्तं तदाह—सत्यं सत्यलोकं प्राप्तं तमंघ्रिं समीक्ष्याब्जभवोऽभ्यगात् ।

१. प्रा० पा०—निर्जितकर्मकिल्बिषाः । २. प्रा० पा०—प्राचीने स्तवनैर्जयशब्दैश्च शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः । नृत्यवादित्रगीतैश्च तद्दीर्यम-
हिमाङ्कितैः ॥ ३. प्रा० पा०—आधिपतिर्भे० ।

तथा मरीचिमिश्रादयश्चेति द्वयोरन्वयः । कथंभूतोऽब्जभवः । हरेरंग्रेनखा एवेन्दवस्तैर्हता स्वधाम्नो वृत्तिर्यस्य स स्वयं च तैरा-
वृतश्छन्नः । हे नरदेव । बृहद्भूता योगिनश्च ॥ १ ॥ ॐ ॐ अंगानि शिक्षादीनि । पुराणानि तत्संहिताश्च योग एव समी-
रस्तेन दीपितं ज्ञानमेवाग्निस्तेन रंधितं दग्धं कर्मकल्मषं कर्ममलं येषाम् ॥ २ ॥ ॐ ॐ ते च सर्वे तमग्निं ववन्दिरे । यस्याग्नेः
स्मरणानुभावतः । अकर्मकं कर्मभिरप्राप्यम् । विष्णोरंग्रेये । स्वयं यस्य नाभिपङ्केरुहसंभवस्तस्य विष्णोरंग्रि समर्च्य ॥ ३ ॥ ॐ ॐ
लोकत्रयं निमाष्टि पवित्रयति ॥ ४ ॥ ॐ ॐ संक्षिप्ता उपसंहृतात्मविभूतिः स्वविस्तारो येन तस्मै । यथापूर्वं वामनरूपेण
स्थितायेत्यर्थः ॥ ५-८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

पदानामपूर्तिमिषेण । तस्य बलेः (१) । ततः तपसः परं गतेरनन्तरम् । वृत्तं जातम् । सत्यं सत्यलोको विद्यते
प्राप्तत्वेन यस्य स सत्यस्तं मत्वर्थीयोचप्रत्ययः । अभ्यगुरिति वचनव्यत्यासेनान्वयः । बृहद्भूता नैष्ठिकाः ॥ १ ॥ ॐ ॐ
'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः । छंदसां लक्षणं चैव षडंगो वेद उच्यते ॥' इत्युक्तानि । पुराणानि ब्राह्मादीनि ।
उपपुराणानि सांबपुराणादीन्यपि पुराणपदेनानुक्तानि ज्ञेयानि । उपवेदा गांधर्वादयः । तर्कपदेन सांख्यमीमांसादीनामपि
ग्रहस्तेषामपि तर्कगर्भत्वात् ॥ २ ॥ ॐ ॐ शुचिश्रवाः पूतकीर्तिः । अभ्यगृणात् तुष्टाव ॥ ३ ॥ ॐ ॐ यद्वातुः
कमंडलुजलं तत्स्वर्धुनी गंगा । पंचमस्कन्धे तु वामनपदनखनिभिर्नाडकटाहबाह्यजलधारैव गंगाऽभूदित्युक्तम् । कचिद्वि-
हितादौ—साक्षाच्छ्रोत्रेण एव गंगारूपेण द्रुतोभूदित्युक्तम् । "श्रीगंगा द्रवरूपेण त्रैलोक्यं व्याप्य तिष्ठति" इति श्रीशंकरोक्तिरपि
संमोहने । तथा च जलत्रयं मिलितमेव गंगेति ध्येयम् । नभसि व्योम्नि । पतती पतंती ॥ ४ ॥ ॐ ॐ इत्यर्थः इति ।
कार्यकारणोत्तरं स्थविष्टरूपप्रयोजनाभावादिति भावः ॥ ५ ॥ ॐ ॐ अक्षतास्तु शालिग्रामार्चन एव निषिद्धा इति न
दोषः । अंकुरं दूर्वांकुरम् ॥ ६ ॥ ॐ ॐ तद्वीर्यस्य महिम्नांकितैः 'त्रिविक्रम नमस्तुभ्यम्' इत्यादिस्तोत्रैः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ
सर्वासु दिक्ष्वत्यनेन प्रदक्षिणं लक्ष्यते । तच्च वाल्मीकीये प्रतिपादितं सीतान्वेषणार्थगताब्धितटस्थवानरकृतस्वस्वीर्य-
प्रकाशनावसरे जांबवताप्युक्तम्—“वृद्धोऽहमधुना वामनावतारे यूना मयैकविंशतिप्रदक्षिणा विश्वरूपधारिणो भगवतः
कृताः” इति ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एकविंशे पदापूर्तिमुक्त्वा बद्ध्वा बलिं हरिः । तद्यशो प्रथयंस्तत्र श्लोकाः साध्याः कृताग्रयः (३४ ॥)

उवाचेति वचोद्वन्द्वं सप्तत्रिंशदनुष्टुभः ॥ २१ ॥ सत्यमिति सार्द्धद्वयम् । हे नरदेव ! भगवतो नखा एवेन्दवस्तैर्हता
स्वधाम्नो वृत्तिर्यस्य सः अब्जभवो ब्रह्मा सत्यं सत्यलोकाप्राप्तं भगवदंग्रि समीक्ष्य मरीच्यादिस्वगणैर्वृतोऽभ्यगता संमुखमाजगाम
मरीच्यादयश्चाभ्याययुः । ततश्चाब्जभवादयः सर्वे तमग्निं ववन्दिरे इत्यन्वयः । मरीच्यादयः ऋषयः बृहद्भूताः नैष्ठिकब्रह्मचारिणो
नारदादयः योगिनो ज्ञानयोगनिष्ठाः सनन्दनादयः वेदादयोऽपि मूर्तिमन्तस्तदभिमानिनो देवा ज्ञेयाः । तत्र वेदा ऋगादयः
उपवेदा आयुर्वेदादयः तदङ्गानि शिक्षादीनि यमा अहिंसादयस्तदन्विता नियमाः स्नानादयः तर्को न्यायशास्त्रम् इतिहासा
महाभारतादयः पुराणानि भागवतादीनि संहिताः पञ्चरात्रादयः ये चापरे योग एव समीरो वायुस्तेन दीपितं ज्ञानमेवा-
ग्निस्तेन रन्धितं दग्धं कर्म पापरूपं कल्मषं मलं येषां ते तथाभूताः सन्तः यस्य भगवच्चरणारविन्दस्य स्मरणानुभावतः अकर्मकं
काम्यकर्मभिरप्राप्यं स्वायंभुवं धाम ब्रह्मलोकं गताः ॥ १-२ ॥ ॐ ॐ अथेति । अथ शुचिश्रवा विमलकीर्तिः पद्मभवो ब्रह्मा
स्वयं यस्य नाभिपङ्केरुहसंभवस्तस्य विष्णोः प्रोन्नमिताय प्रकर्षेण ऊर्ध्वं स्थितायाङ्घ्रये अर्हणोदकमर्घ्यमाहरत् समर्पितवान् ।
ततश्चाङ्घ्रिं सम्यगभ्यर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणात् अस्तावीत् ॥ ३ ॥ ॐ ॐ धातुरिति । हे नरेन्द्र ! तत् अर्हणतया समर्पितं
धातुब्रह्मणः कमण्डलुजलमुत्क्रमस्य पादयोरवनेजनेन प्रक्षालनेन निमित्तेन पवित्रतया स्वर्धुनी गङ्गाऽभूत् । या नभसि
आकाशमार्गे पतती पतन्ती सती । नुमभाव आर्षः । ध्रुवमण्डलमेवादिक्रमेणास्त्रवन्ती भगवतो विशदा विमला कीर्तिरिव
लोकत्रयं निमाष्टि पवित्रीकरोति । पञ्चमे स्कन्धे वामपादाङ्गुष्ठनखनिभिर्नाडकटाहजलं गङ्गेत्युक्तम् । कचित्तु साक्षान्नारायण
एव द्रवरूपो गङ्गा इत्यतो जलत्रितयमेव मिलितं गङ्गेति बोध्यम् ॥ ४ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मेति त्रिकम् । सक्षिप्ता उपसंहृता
आत्मविभूतिः स्वदेहविस्तारो येन तस्मै यथापूर्वं वामनरूपेण स्थिताय स्वनाथाय स्वामिने लोकनाथा ब्रह्मादयः सम्यगादृताः
सादराः सानुगाश्च तत्रागत्य तोयादिभिर्बलिं पूजामाजहुः कृतवन्तः । सुरभिभिरिति यथायोग्यं सर्वेषां विशेषणम् । तोयैः स्नानाच-
मनादिजलैः समर्हणैरर्घ्यजलैः दिव्यो गन्धो येषां तैरनुलेपनैश्चन्दनादिभिः लाजा भ्रष्टधानाः अङ्कुरा यवदूर्वाद्यङ्कुरास्तैः तस्य वीर्यं

पराक्रमः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५-७ ॥ ❀ ❀ जाम्बवानिति । मनोवज्जवो वेगो यस्य सः ऋक्षाणां राजा जाम्बवांस्तु भेरीशब्दैः सह सर्वासु दिक्षु महान् उत्सवो यथा भवति तथा वामनस्य विजयमघोषयत् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

त्रिविक्रमस्याङ्घ्रिस्तपसः परङ्गत इत्युक्तम् । ततः किं वृत्तं तदाह—सत्यमित्यादिना । सत्यं सत्यलोकं गतवन्तमङ्घ्रि समीक्ष्याब्जभवो ब्रह्मा तद्ङ्घ्रेर्नखेन्दुभिर्हता स्वधाम्नो द्युतिर्यस्य तादृशः आदरयुक्तोभ्यगात् तथा मरीच्यादय ऋषयः हे नरेदेव ! ब्रह्मनिष्ठाः सनन्दनादयो योगिनश्च ॥ १ ॥ ❀ ❀ वेदादयस्तदभिमानिदेवताः अन्ये च तल्लोकवासिनः योग एव समीरो वायुस्तेन दीपितेन ज्ञानाग्निना रन्धितं दग्धं कर्म पुण्यपापरूपं कर्म तदेव कल्मषं येषां ते तत्र नयान्विताः मीमांसान्यायोपेताः वेदोपवेदरूपा निगमाः तत्र ऋगादयो वेदाः आयुर्वेदादयः उपवेदाः अङ्गानि शिक्षादीनि पुराणानि ब्राह्मादीनि संहिताः पञ्चरात्रादयः त एते तत्तदभिमानिनो देवगणाः मरीच्यादयश्च ये चाकर्मकं ज्ञानयोगप्रचुरं स्वायम्भुवं धाम सत्यलोकं गताः तत्रोषितवन्तः ते सर्वे ववन्दिरे, तमङ्घ्रिमिति शेषः । यत्स्मरणप्रभावतः यस्य भगवदङ्घ्रेः स्मरणप्रभावात् स्वायम्भुवं धाम गताः इत्यनेन विच्छिन्नभगवद्भक्तियोगानां केषाञ्चित्तन्निष्पत्तये प्राक्तनारब्धयोगप्रभावाच्चतुर्मुखलोकप्राप्तिरित्यभिप्रेतम् । नत्विदं क्रममुक्तयभिप्रायकं, तस्या अप्रामाणिकत्वादिति भावः । अथ शुचिश्रवाः विमलकीर्तिः पद्मभवो ब्रह्मा यस्य नाभिकमलादुत्पत्तिस्तस्य विष्णोरङ्घ्रये प्रोन्नमिताय प्रकृष्टमूर्ध्वं प्रसृतायार्हणादिकमर्घ्यादिकम् उपाहरत् समर्पितवान् एवं सम्यग्भ्यर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणादस्तौत् ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ तदा हे नरेन्द्र ! धातुः पद्मजस्य कमण्डलुजलं तद्भगवत्पादयोः प्रक्षालनार्थं निक्षिप्तं सदुरुकमस्य पादयोरवनेजनेन प्रक्षालनेन निमित्तेन पवित्रतया स्वर्धुनी द्युनद्यभूत् । सा स्वर्धुनी भगवतः कीर्तिरिव विशदा निर्मला नभसि ध्रुवमण्डले पतती नभसोऽस्रवन्ती लोकत्रयं निमाष्टि पवित्रीकरोति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ततः संक्षिप्तोपसंहृता आत्मविभूतिः स्वदेहवित्तारो येन तस्मै यथापूर्वं वामनरूपेण स्थिताय स्वनाथाय भगवते लोकानां नाथाः सानुगाः ब्रह्मादयः बलिं पूजां तोयादिभिः समाजहुः कृतवन्तः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तत्र समर्हणैः तोयैर्मर्घ्यादिजलैः सुरभिः भिरिति स्रगादीनां विशेषणम् । उत्कराः अङ्कुरास्तैः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स्ववनेः स्तोत्रैः भगवद्दीर्घमहिमाङ्कितैः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ऋक्षाणामधिपतिर्जाम्बवान् मनोवेगः आगत्य भेरीशब्दैः सर्वासु दिक्षु विजयसूचकं महोत्सवरूपं घोषं कारयामास ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सर्वस्वापहरणेपि भगवद्भक्तस्याण्वपि मनोदुःखं न स्यादिति दर्शयितुमुत्तराध्यायारम्भः, तत्रादौ ब्रह्मणोऽतिथेरागमने पादार्चनादिगार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शनप्रकारं वक्ति—सत्यमिति । हता स्वधाम्नः सत्यनाम्नो द्युतिर्यस्य स तथा नखेन्दुभिर्हरेरिति शेषः । आवृतः परिवारैरिति शेषः । अभ्यगात्पाददेशमिति शेषः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ यस्य हरेः स्मरणाऽनुभावः निरन्तरोपास्तिप्रभावस्तस्मात् “अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके” इति यादवः, स्वायम्भुवं स्वयम्भुवो ब्रह्मणो विद्यमानं धाम गृहं सत्यलोकं गताः मरीचिप्रधानास्तस्य अकर्मणा ज्ञानेन प्राप्यं यत्तत्पदं ववन्दिरे इत्यन्वयः । यस्य हरेस्तस्य विष्णोस्तत्कमण्डलुजलं स्वर्धुनी स्वर्गोङ्गा नदी अभूत् । निमाष्टिं शुद्धं करोति ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ असंक्षिप्ता सङ्कोचरहिता अपरिमितात्मभूतिः स्वरूपश्रीर्येन स तथा तस्मै “भूतिः श्रीर्जन्म भस्मनि” इति च ॥ ५-९ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

सत्यमिति सार्द्धयुग्मकम् । संहिताः ब्रह्मसंहिताद्याः अकर्मकं कर्मबन्धरहितं यथा स्यात्तथा गताः अनन्तरं ब्रह्मणा सह मोक्षात् ॥ १-३ ॥ ❀ ❀ धातुरिति पञ्चमस्कन्धे तु वामपदाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोद्धार्षण्डकटाहबहिस्थजलनिर्झर एव गङ्गेयं जाता सा च सहस्रयुगक्रमेणैव सुमेरुष्ठमवततारेत्युक्तं तत्रेदं प्रतिपद्यामहे यथाधुना गङ्गाविर्भवति तथाऽन्यदापीति श्रूयते वर्ण्यते हि पुराणान्तरे वाष्कलियज्ञे बलियज्ञवत् श्रीवामनागमनादिकम् । एवमेव धुन्धुच्छलनं तस्मात् पूर्वं तथा व्यवहारः सम्प्रति स्वेवमेवेति स्थिते सतीदेहत्यागानन्तरं कैलासे गङ्गावर्णनं सम्भवतीति । विशदा शुभ्रा ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मादय इति त्रिकम् ॥ ५-१५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

आनर्चं चरणं ब्रह्मा दैत्यान् युद्धान्यवारयत् । बलितं गरुडोऽबध्नादेकविंशेऽर्थकोविदः ॥

अङ्घ्रिः सत्यलोकं गत इत्युक्तं ततः किं वृत्तमित्यत आह सत्यमिति । नखा एव इन्दवस्तैः सह सत्यं सत्यलोकं समीक्ष्याब्जभवो ब्रह्मा अभ्यगात् मरीच्यादयश्चाभ्यगुः ववन्दिरे अब्जभवश्च ववन्दे इत्युभयेषामुभयोरुभयक्रियान्वयः ।

कीदृशः ? नखेन्दुभिर्हतास्तिरस्कृताः स्वधामद्युतयो यस्य सः स्वयं च तैरावृतश्छन्न इति नखद्युतिभिरित्यस्य त्रिष्वप्यन्वयः । तर्को न्यायशास्त्रम्, इतिहासो भारतादिः, अङ्गानि शिक्षादीनि । पुराणानि ब्राह्मादीनि संहिता ब्रह्मसंहितायाः ॥ १-२ ॥ ❀ ❀ अकर्मकं न विद्यन्ते कर्मकाणि निकृष्टकार्याणि साधनत्वेन यस्य तम् अभ्यगृह्णात् तुष्टाव ॥ ३ ॥ ❀ ❀ कमण्डलुजलं पादावनेजनेन पवित्रं भूत्वा गङ्गाऽभूत् । पञ्चमस्कन्धे तु सुमेरुवर्णने वामपादाङ्गुष्ठनखनिभिन्नोद्धर्वाण्डकटाहबहिर्जलधारैव गङ्गा, क्वचित्तु साक्षान्नारायण एव द्रवरूपेण गङ्गेत्यतो जलत्रितयमेव मिलितं गंगाऽभूदिति ज्ञेयम् । पतती पतन्ती निमाष्टि पवित्रयति ॥ ४ ॥ सक्षिप्तात्मविभूतये त्रिविक्रमस्वरूपमन्तर्द्वाप्य वामनस्वरूपेणैव स्थितायेत्यर्थः तदैव । ब्रह्मादयस्तत्रैवागत्य तोयादिभिः पाद्यादिभिर्बलिं पूजाम् आजहुरूपकल्पयामासुः ॥ ५-१० ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्मादिभिः भगवच्चरणाब्जपूजनं नन्दादिभिरसुरनिवारणं भगवता बलिबन्धनं च कृतमिति वर्णयति—सत्यमित्येकविशेन । उरूक्रमस्याङ्घ्रिः तपसः परं गतः इत्युक्तं तमेवाङ्घ्रिम् अवजभवः सत्यं समीक्ष्य यथार्थमालोच्य अगात्तत्समीपं गतः । कथम्भूतः अङ्घ्रिनखेन्दुभिः हता स्वधामद्युतिर्यस्य सः ये मरीचिमिश्राः सनन्दनादयश्च वेदादयश्च तैरावृत इति द्वयोरन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ वेदाः मूलभूताः श्रुतयः उपवेदाः आयुर्वेदादयः नियमा यमान्विताः निवृत्तरहस्यसंहितानि प्रवृत्तरहस्यानि तर्काः पूर्वपक्षशास्त्राणि इतिहासपुराणसंहिताः वेदार्थभूतानि सिद्धान्तशास्त्राणि अङ्गानि शिक्षादीनि ये चान्ये योगसमीरोदीपितेन ज्ञानाग्निना रन्धितं कर्मकश्मलं येषां तत्रत्या जनाः ॥ २ ॥ ❀ ❀ पद्मभवादयो न विद्यन्ते कर्मकाणि लुद्रकर्माणि यत्र तत्स्वायम्भुवं धाम यत्स्मरणाऽनुभावतो गतास्तमङ्घ्रिं ववन्दिरे । शुचिश्रवाः शुद्धकीर्तिः ब्रह्मा स्वयं यस्य नाभिपङ्केरुहसम्भवः तस्य विष्णोः अङ्घ्रये अर्हणोदकम् उपाहरत् तेन समभ्यर्च्य प्रगृणादस्तौपीत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ धातुः कमण्डलुजलं पञ्चमस्कन्धोक्तपादाङ्गुष्ठनखनिभिन्नोद्धर्वाण्डकटाहबहिर्जलधारासहितं उरूक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया स्वर्धुन्यभूत् भगवतः विशदा कीर्तिरिव लोकत्रयं निमाष्टि पुनाति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ सङ्क्षिप्ता आत्मविभूतिः देहविस्तारो येन तस्मै वामनत्वे स्थिताय ॥ ५ ॥ ❀ ❀ लाजाश्च अक्षतानि अखण्डितानि फलानि अङ्कुराश्च तैः ॥ ६-८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एकविशे तु सर्वस्वं दत्तवन्तं बलिं हरिः । तत्सत्कीर्तिवितानाय बबन्धेति निरूप्यते ॥ १ ॥

ततः किं वृत्तमित्यत्राह—सत्यमिति । भगवतो नखा एवेन्दवस्तैर्हता स्वधाम्नो द्युतिर्यस्य सः अवजभवो ब्रह्मा सत्यं सत्यलोकं प्राप्तं भगवदङ्घ्रिं समीक्ष्य मरीच्यादिस्वर्गणैर्वृतोऽभ्यगात् सम्मुखमाजगामेत्यन्वयः ॥ १ ॥ ❀ ❀ नरदेवं प्रजा इवेति सूचयन् सम्बोधयति—नरदेवेति । मरीच्यादयश्चाभ्यगुः । ततश्च सर्वे तमङ्घ्रिं ववन्दिरे इति द्वयोरन्वयः । मरीच्यादय ऋषयः । बृहद्रताः नैष्ठिकब्रह्मचारिणो नारदादयः । योगिनो ज्ञानयोगनिष्ठाः सनन्दनादयः । वेदादयोऽपि मूर्तिमन्तस्तदभिमानिनो देवा ज्ञेयाः । तत्र वेदा ऋगादयः । उपवेदा आयुर्वेदादयः । तदङ्गानि शिक्षादीनि । यमा अहिसादयस्तदन्विता नियमाः स्नानादयः । तर्को न्यायशास्त्रम् । इतिहासा महाभारतादयः । पुराणानि भागवतादीनि । संहिताः पञ्चरात्रादयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ ये चापरे योग एव समीरो वायुस्तेन दीपितेन ज्ञानाग्निना रन्धितं दग्धं कर्म पापरूपं कल्मषं प्रतिबन्धो येषां ते तथाभूताः सन्तः यस्य भगवच्चरणारविन्दस्य स्मरणानुभावतः अकर्मकं काम्यकर्मभिरप्राप्यं स्वायम्भुवं धाम ब्रह्मलोकं गताः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अथानन्तरं शुचिश्रवा विमलकीर्तिः पद्मभवो ब्रह्मा स्वयं यस्य नाभिकमलसम्भवस्तस्य विष्णोः प्रोन्नमिताय प्रकर्षेण ऊर्ध्वं स्थितायाङ्घ्रये अर्हणोदकमर्घ्यम् उपाहरत् समर्पितवान् । ततश्चाङ्घ्रिं सम्यभ्यगर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणात् अस्तौपीत् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ हे नरेन्द्र तत् अर्हणतया समर्पितं धातुर्ब्रह्मणः कमण्डलुजलमुरूक्रमस्य पादयोरवनेजनेन प्रक्षालनेन निमित्तेन पवित्रतया स्वर्धुनी गङ्गाऽभूत् । या नभसि आकाशमार्गे पतती पतन्ती सती ध्रुवमण्डलमेर्वादिक्रमेण अधःस्रवन्ती लोकत्रयं निमाष्टि पवित्रीकरोति । नच पञ्चमे स्कन्धे वामपादाङ्गुष्ठनखनिभिन्नोद्धर्वाण्डकटाहजलं गङ्गेत्युक्तिविरोधः शङ्कनीयः, जलद्वयमिलितं गङ्गेत्यङ्गीकारे विरोधानच पञ्चमे स्कन्धे वामपादाङ्गुष्ठनखनिभिन्नोद्धर्वाण्डकटाहजलं गङ्गेत्युक्तिविरोधः शङ्कनीयः, जलद्वयमिलितं गङ्गेत्यङ्गीकारे विरोधानभावात् । चरणसम्बन्धमात्रेण पावित्र्यहेतुत्वे दृष्टान्तमाह—भगवतो विशदा विमला कीर्तिरिवेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ततश्च सङ्क्षिप्ता उपसंहृता आत्मविभूतिः स्वदेहविस्तारो येन तस्मै यथापूर्वं वामनरूपेण स्थिताय रूपाया स्वात्मने लोकनाथा ब्रह्मादयः सम्यगादृताः सादराः सानुगाश्च तत्रागत्य बलिमाजहुः पूजां कृतवन्तः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ पूजासाधनान्याह—तोयैरित्यादिना । सुरभिभिरिति जलादीनां यथोयोग्यं सर्वेषां विशेषणम् । तोयैः स्नानाचमनादजलैः । समर्हणैरर्घ्यजलैः । दिव्यो गन्धो येषां तैरनुलेपनैश्चन्दनादिभिः । लाजा भ्रष्टधानाः अङ्कुरा यवदूर्वाद्यङ्कुरास्तैः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तस्य वीर्यं पराक्रमः महिमा विभूतिस्ताभ्यामङ्कितैः स्तवनैः स्तोत्रैः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पदाऽपूर्तिमिषेणैकविंशे बलिनिबन्धनम् । ख्यापनाय तदुत्कर्षं विष्णुनेतीरितं कृतम् ॥ १ ॥

त्रिविक्रमस्याङ्घ्रिस्तपसः परं गत इत्युक्तं ततः किं वृत्तं तदाह । सत्यमियादिना । हे नरदेव, सत्यं सत्यलोकं, प्राप्तं, तमङ्घ्रिमिति शेषः । समीक्ष्य, अवज्रभयो ब्रह्मा, नखेन्दुभिः तदङ्घ्रितखचन्द्रमयूखप्रसारैः, हता स्वयाम्नो द्युतिर्यस्य तादृशः, आवृतः, परिवारैरिति शेषः । पाठान्तरे आदरयुक्तः, अभ्यगात् । तथा बृहद्वृता ऊर्ध्वरेतोन्नतवन्तः सनन्दनाद्याः योगिनः, मरीचिमुख्याः ऋषयश्च, अभ्यगुः ॥ १ ॥ ❀ ❀ वेदेति । वेदोपवेदाः ऋगादयो वेदाः, आयुर्वेदादय उपवेदाश्चेत्यर्थः । यमान्विताः नियमाः तर्काश्च इतिहासश्च अङ्गानि च पुराणानि च संहिताश्च ताः, ये च अपरे योग एव समीरो वायुत्तेन दीपितो यो ज्ञानाग्निस्तेन रन्धितं दग्धं कर्म पुण्यपापरूपं तदेव कल्मषं येषां ते, स्मरणानुभावतः यस्य भगवतः स्मरणमहिम्ना, अकर्मकं कर्मभिरप्राप्यं, स्वयंभुवं ब्रह्मणः संबन्धि, धाम गताः प्राप्ताः, सर्वेऽपि, ववन्दिरे । भगवदङ्घ्रिमभिवादयांचक्रुरित्यर्थः । तत्र यमा अहिंसादयः, सत्यसंतोषादयो नियमाः, मीमांसान्यायादयस्तर्काः, इतिहासा भारतादयः, अङ्गानि शिक्षादीनि, पुराणानि ब्राह्मादीनि, संहिताः पञ्चरात्रादयः, त एते तत्तदभिमानिनो देवगणाः ॥ २ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ शुचिश्रवा विपुलकीर्तिः, पद्मभवो ब्रह्मा, स्वयं यन्नाभिपङ्केरुहसंभवः यस्य नाभिकमलदुत्पन्नः, तस्य विष्णोः प्रोन्नमिताय प्रकृष्टमूर्ध्व प्रसृताय, अङ्घ्रयेऽङ्घ्रि पूजयितुं, अर्हणादिकमर्घ्यादिकं, पाठान्तरे पूजनार्थकजलं, उग्राहरन् समर्पितवान् । एवं समर्च्य सम्यक् अभ्यर्च्य, भक्त्या अभ्यगृणादस्तौषोत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ धातुरिति । तदा हे नरेन्द्र धातुब्रह्मणः, तत् कमण्डलुजलं, उरुकमस्य पादावनेजनपवित्रतया पादप्रक्षालनेन निमित्तेन जातया पवित्रतया, स्वर्धुनी स्वर्धुन्याख्या नदी, अभूत् । या स्वर्धुनी, भगवतः विशदा कीर्तिः इव, नभसि ध्रुवमण्डले पतती नभसोऽधः प्रस्रवन्ती सती, लोकत्रयं निमार्ष्टि पवित्रो करोति, पञ्चमस्कन्धे अङ्गुष्ठनखनिर्मितोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणान्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपङ्कजावनेजनारुगकिंजल्कोपरञ्जिता-खिलजगदधमलापहोपस्पर्शनामलेत्युक्तमस्ति, ततस्तत्र बाह्यजलधारोक्तात्र कमण्डलुजलमुक्तं तत्र कमण्डलुजलस्य परिच्छिन्नत्वेन सततपतनानर्हत्वात्तदानीं कमण्डलुजलधारा बाह्यजलधारया संगृह्णा सती लोकत्रयं निमार्ष्टीति विरोधः परिहार्यः ॥ ४ ॥ ब्रह्मादय इति । ततः संक्षिप्तोपसंहृता आत्मविभूतिः स्वदेहवित्तारो येन तस्मै, यथापूर्वं वामनरूपेण स्थितायेत्यर्थः । स्वनाथाय स्वस्वामिने भगवते, लोकनाथा लोकानां स्वामिनः, ब्रह्मादयः, सानुगाः स्वानुगैर्देवैः संहिताः, समाहृताः आदरसंहिताः सन्तश्च, बलिं पूजोपहारान्, आजहुरुः कृतवन्तः संरादयांचक्रुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तोयेरिति । समर्हणैः तोयैः अर्घ्यजलै-रित्यर्थः । सुरभिभिः स्रग्भिः दिव्यगन्धानुलेपनैः, धूपैः, दीपैः, लाजाक्षतफलाङ्कुरैः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स्तवनैरिति । तद्वीर्य-महिमाङ्कितैः भगवद्वीर्यमहिमयुक्तैः, स्तवनैः स्तोत्रैः, जयशब्दैश्च, नृत्यवादित्रगीतैः शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैश्च, पूजयांचक्रुरिति शेषः । द्वयोः संबन्धः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ जाम्बवानिति । तदा मनोजवः मनःसमानगतिवेगः, ऋक्षराजो भङ्गाधिपतिः जाम्बवान् तु, मेरीशब्दैः सर्वासु दिक्षु, विजयं विजयसूचकं, महोत्सवं महोत्सवरूपं घोषं, अघोषयत् कारयामास ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

बलिका बाँधा जाना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! भगवान्का चरणकमल सत्यलोकमें पहुँच गया । उसके नखचन्द्रकी छटासे सत्यलोककी आभा फीकी पड़ गयी । स्वयं ब्रह्मा भी उसके प्रकाशमें डूब-से गये । उन्होंने मरीचि आदि ऋषियों, सनन्दन आदि नैष्ठिक ब्रह्मचारियों एवं बड़े-बड़े योगियोंके साथ भगवान्के चरणकमलकी अगवान्नी की ॥ १ ॥ ❀ ❀ वेद, उपवेद, नियम, यम, तर्क, इतिहास, वेदाङ्ग और पुराण-संहिताएँ—जो ब्रह्मलोकमें मूर्तिमान् होकर निवास करते हैं—तथा जिन लोगोंने योगरूप वायुसे ज्ञानाग्निको प्रज्वलित करके कर्ममलको भस्म कर डाला है, वे महात्मा, सबने भगवान्के चरणकी वन्दना की । इसी चरणकमलके स्मरणकी महिमासे सब कर्मके द्वारा प्राप्त न होनेयोग्य ब्रह्माजीके धाममें पहुँचे हैं ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवान् ब्रह्माकी कीर्ति बड़ी पवित्र है । वे विष्णुभगवान्के नाभिकमलसे उत्पन्न हुए हैं । अगवान्नी करनेके बाद उन्होंने स्वयं विश्वरूप भगवान्के ऊपर उठे हुए चरणका अर्घ्य-पाद्यसे पूजन किया, प्रक्षालन किया । पूजा करके बड़े प्रेम और भक्तिसे उन्होंने भगवान्की स्तुति की ॥ ३ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! ब्रह्माके कमण्डलुका वही जल विश्वरूप भगवान्के पाँव पखारनेसे पवित्र होनेके कारण उन गङ्गाजीके रूपमें परिणत हो गया, जो आकाश-मार्गसे पृथ्वीपर गिरकर तीनों लोकोंको पवित्र करती है । ये गङ्गाजी क्या है, भगवान्की मूर्तिमती उज्ज्वल कीर्ति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ जब भगवान्ने अपने स्वरूपको कुछ छोटा कर लिया,

अपनी विभूतियोंको कुछ समेट लिया, तब ब्रह्मा आदि लोकपालोंने अपने अनुचरोंके साथ बड़े आदरभावसे अपने स्वामी भगवान्को अनेकों प्रकारकी भेंटें समर्पित कीं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ उन लोगोंने जल, उपहार, माला, दिव्य गन्धोंसे भरे अङ्गराग, सुगन्धित धूप, दीप, खील, अक्षत, फल, अङ्कुर, भगवान्की महिमा और प्रभावसे युक्त स्तोत्र, जयघोष, नृत्य, बाजे-गाजे, गान एवं शङ्ख और दुन्दुभिके शब्दोंसे भगवान्की आराधना की ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ उस समय ऋक्षराज जाम्बवान् मनके समान वेगसे दौड़कर सब दिशाओंमें भेरी बजा-बजाकर भगवान्की मङ्गलमय विजयकी घोषणा कर आये ॥ ८ ॥

महीं सर्वा हतां दृष्ट्वा त्रिपदव्याजयाच्चया । ऊचुः स्वभर्तुरसुरा दीक्षितस्यात्यमर्षिताः ॥ ९ ॥
न वा अयं ब्रह्मबन्धुर्विष्णुर्मायाविनां वरः । द्विजरूपप्रतिच्छन्नो देवकार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥
अनेन याचमानेन शत्रुणा बहुरुपिणा । सर्वस्वं नो हतं भर्तुर्न्यस्तदण्डस्य बहिषि ॥ ११ ॥
सत्यव्रतस्य सततं दीक्षितस्य विशेषतः । नानृतं भाषितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ॥ १२ ॥
तस्मादस्य वधो धर्मो भर्तुः शुश्रूषणं च नः । इत्यायुधानि जगृहुर्वलेरनुचरासुराः ॥ १३ ॥
ते सर्वे वामनं हन्तुं शूलपट्टिशपाणयः । अनिच्छतो बले राजन् प्राद्रवज्जातमन्यवः ॥ १४ ॥
तानभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान् नृप । प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधनुदायुधाः ॥ १५ ॥
नन्दः सुनन्दोऽथ जयो विजयः प्रबलो बलः । कुमुदः कुमुदाक्षश्च विश्वक्सेनः पतत्त्रिराट् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—दीक्षितस्य स्वभर्तुः सर्वा महीं त्रिपदव्याजयाच्चया हतां दृष्ट्वा अत्यमर्षिताः असुराः ऊचुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ अयं ब्रह्मबन्धुः न वा मायाविनां वरः विष्णुः द्विजरूपप्रतिच्छन्नः देवकार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥ ❀ ❀ अनेन याचमानेन बहुरुपिणा शत्रुणा बहिषि न्यस्तदण्डस्य नः भर्तुः सर्वस्वं हतम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सततं सत्यव्रतस्य विशेषतः दीक्षितस्य ब्रह्मण्यस्य दयावतः अनृतं भाषितुं न शक्यम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्मात् अस्य वधः नः भर्तुः शुश्रूषणं च धर्मः इति बलेः अनुचरासुराः आयुधानि जगृहुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ राजन् शूलपट्टिशपाणयः ते सर्वे जातमन्यवः बलेः अनिच्छतः वामनं हन्तुं प्राद्रवन् ॥ १४ ॥ ❀ ❀ नृप विष्णोः अनुचराः तान् दितिजानीकपान् अभिद्रवतः दृष्ट्वा प्रहस्य उदायुधाः प्रत्यषेधन् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ नन्दः सुनन्दः अथ जयः विजयः प्रबलः बलः कुमुदः कुमुदाक्षः च विश्वक्सेनः पतत्त्रिराट् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रिपादव्याजयाच्चया त्रिपदविषया या व्याजयाच्या कपटयाच्या तथा स्वभर्तुर्बलेर्महीं हतां दृष्ट्वाऽत्यमर्षिता संतः ऊचुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ किमूचुस्तदाह न वै इति सार्धैस्त्रिभिः ॥ १०-१२ ॥ ❀ ❀ अनुचराश्च ते असुराश्च ॥ १३-१८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

अत्यमर्षिता असहमानाः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत् वंचनम् । ब्रह्मबन्धुरित्यनेनाधमोऽपि ब्राह्मण एतादृशं कर्म नाचरति यादृशमनेनाचरितमित्युक्तम् । किन्तु द्विजविडम्बनमात्रमेवास्येति भावः ॥ १० ॥ ❀ ❀ बहिषि यज्ञे “स्याद्बहिः कुशकृत्वर्चिर्नृपभेदमुनिष्वथ” इति धरणिः ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ यतोऽयं कपटरूपेण हतवांस्तस्माद्धेतोः । अस्य ह्यविप्रस्य । कचिद्वधे इति सप्तम्यन्तः ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ तान्बल्यनुचरान् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ननु जयविजययोः शापवशादधः-पातादत्र तयोः कथं संभवः इत्याशङ्क्य भगवतो ब्रह्मण्यत्वस्य भक्तानामपराधविभीषिकायाश्च प्रदर्शनार्थमेवानयोः प्रकाशावेव पैकुंठादधः पेततुर्न साक्षादिति समाहितं चक्रवर्तिना । अन्यथा ‘न मत्परा नक्ष्यति शांतरूपाः’ इत्युक्त्येवार्थकोपः स्यादिति ॥ १६-१७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

महीमिति । त्रिपदानीति व्याजमात्रं यस्यास्तया याच्चया दीक्षितस्य दीक्षितत्वात् त्यक्तदण्डस्य स्वभर्तुर्बलेः सर्वा महीं हतां दृष्ट्वा अत्यमर्षिणस्तदसहमाना असुराः परस्परमूचुः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ न वा इति । अयं वामनो ब्रह्मबन्धुर्ब्राह्मण-

विशेषो नैव भवति किंतु मायाविनां वरः विष्णुरेव द्विजरूपेण प्रतिच्छन्नः तिरोधापितरूपः सन् देवानां कार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥ अनेनेति । याचमानेन वटुरूपिणानेन शत्रुणा बर्हिषि यज्ञे निमित्ते न्यस्तः त्यक्तो दण्डो दुष्टविषयो येन तस्य नोऽस्माकं भर्तुः सर्वस्वमपहृतम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ सत्येति । सततं सर्वदा सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य तस्य तत्रापि विशेषतो दीक्षितस्य यज्ञदीक्षायां स्थितस्य ब्रह्मण्यस्य सर्वप्राणिषु दयावतः । षष्ठी वृत्तीयार्थे । एवंभूतेनानेनानृतं भाषितुं न शक्यम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्मादिति । तस्मादस्य वामनस्य वध एव नोऽस्माकं धर्मः । हि यस्मात् भर्तुः शुश्रूषणं सेवनम् इत्येवं वदन्तो बलेरनुचराश्च ते असुराश्च ते तं हन्तुम् आयुधानि जगृहुः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ त इति । हे राजन् ! जातमन्यवः शूलादयः पाणिषु येषां ते सर्वे असुरा बलेरनिच्छत एव वामनं हन्तुं प्राद्रवन् प्रदुद्रुवः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तानिति । हे नृप ! तान् दितिजानां दैत्याना-मनीकान् सेनापतीन् अभिद्रवतो वामनस्याभिमुखमागच्छतो दृष्ट्वा उद्यतानि आयुधानि यैस्ते विष्णोः पार्षदाः प्रहस्य तुच्छीकृत्य प्रत्यषेधन् निवारयामासुः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ नन्द इति युग्मम् । नन्दादयः सात्वतान्ताः नागायुतस्य हस्तिदश-सहस्रस्य प्राणो बलं येषां ते सर्वे आसुरीं चमू सेनां जघ्नुः ॥ १६-१७ ॥

वीरराघवव्याख्या

त्रिपदविषया व्याजयाच्या कपटयाच्या तथा हतामपहृतां सर्वा भूमि दृष्ट्वा सर्वे दैत्या दीक्षितस्य स्वभर्तुरग्र इति शेषः । ऊचुः स्वभर्तुर्महीं हतां दृष्ट्वेति वान्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तेषामुक्तिमाह—नवा इति साद्वैस्त्रिभिः । अयं वामनो ब्रह्मबन्धुद्विजो न भवति किन्तु मायाविनां श्रेष्ठो विष्णुरेव द्विजरूपेण तिरोधापितस्वरूपस्सन् देवानां कार्यं कर्तुमिच्छति ॥ १० ॥ याचमानेन वटुरूपिणाऽनेन विष्णुना बर्हिषि यज्ञे निमित्ते न्यस्तः त्यक्तो दण्डो दुरात्मविषयो येन तस्य नोऽस्माकं भर्तुः सर्वस्वमपहृतम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ नेदमस्मद्भर्तुर्नुचितं कृतं किन्तु वामनस्यैवेत्यभिप्रायेणाहुः सततं सत्यव्रतस्य तत्रापि विशेषतो दीक्षितस्य यज्ञदीक्षायां स्थितस्य ब्रह्मण्यस्य दयावतश्च भर्तुस्तेनानृतं भाषितुं न शक्यम् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तस्मादस्य वामनस्यैवानुचितकारित्वादस्य वध एव न्याय्यस्तदेवास्मद्भर्तुः परमधिकं शुश्रूषणम् इतीत्थं वदन्तो बलेर्भृत्याः दैत्या आयुधानि गृहीतवन्तः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सर्वे तेऽसुराः शूलादयः पाणिषु येषां ते बलेः आज्ञामप्यनिच्छन्तो जात उत्पन्नो मन्युर्येषां ते वामनं हन्तुं प्राद्रवन् प्रदुद्रुवुः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ हे नृप ! तान्वामनस्याभिमुखमागच्छतः दैत्यान् दृष्ट्वा नन्दादयो विष्णोः पार्षदाः उत् उद्यतानि आयुधानि यैस्ते प्रहस्य अहोः अस्मै पराक्रमं कर्तुमिच्छन्तीति परिहासं कृत्येत्यर्थः । प्रत्यषेधन्निवारयामासुः ॥ १५ ॥ सर्वे चैते नन्दादयो गजायुतबलाः नागायुतप्राणाः इति बलस्य न्यूनतानिवृत्तौ तात्पर्यम् । अतिशयबला इति भावः । नन्दादयः विष्णुपार्षदाः आसुरीश्चमूः समाजघ्नुर्हतवन्तः, नागायुतप्राणा इति चमूविशेषणं वा ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अयं ब्रह्मबन्धुर्न वै किंस्विद्विष्णुः ॥ १०-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

नन्द इत्यादि युग्मकम् । एषामकस्मादाविर्भावेन नित्यभगवत्पार्श्ववर्तित्वं बोधयति गुप्ततया व्यवस्थानात् जयविजया-विमौ वैकुण्ठान्तरसम्बन्धिनौ, नागा अत्र वैकुण्ठस्था एव ज्ञेयाः, अनुस्मरन् अनुस्मारयन् ॥ १६-१८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बर्हिषि यज्ञे ॥ ११-१५ ॥ ❀ ❀ जयविजय इति भगवतो ब्रह्मण्यत्वस्य भक्तानामपराधविभीषिकायाश्च प्रदर्शनार्थमेवानयोः प्रकाशादेव वैकुण्ठादधः पेततुरिति वृत्तीये वैकुण्ठवर्णन एव व्याख्यातम् । नागा हस्तिनस्ते च लोकालोको-परिवर्तिनो भगवद्विभूतिरूपा वैकुण्ठवर्तिनो वा ज्ञेयाः ॥ १६-२१ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

स्वभर्तुर्बलेः ॥ ९-१२ ॥ ❀ ❀ अनुचराश्च तेऽसुराश्च ॥ १३-१५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मनोवज्रवो वेगो यस्य स ऋक्षाणां राजा जाम्बवांस्तु भेरोशब्दैः सह सर्वासु दिक्षु महान् उत्सवो यथा भवति तथा वामनस्य विजयमघोषयत् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ त्रिपदानीति व्याजमात्रं यस्यास्तथा याच्या स्वभर्तुर्बलेः सर्वा महीं हतां

दृष्ट्वा अत्यमर्षिणस्तदसहमाना असुराः परस्परमूचुः । ननु भर्त्राज्ञां विना कथं तेषामयमुद्योगस्तत्राह—दीक्षितस्येति । अयं च यज्ञो कृतसङ्कल्पः, अतो दण्डेन वृतो न भविष्यत्यस्माकं तु स्वाम्युपकारे प्रवृत्तिरुचितैवेत्याशयः ॥ १० ॥ * * तदुक्तिमेवाह—न वा इति । वै अवधारणे । अयं वामनो ब्रह्मबन्धुः ब्राह्मणविशेषो नैव भवति किन्तु मायाविनां वरः श्रेष्ठः विष्णुरेव द्विजरूपेण प्रतिच्छन्नः तिरोधापितरूपः सन् देवानां कार्यं कर्तुमिच्छति ॥ ११ ॥ * * अत एव याचमानेन बहुरूपिणाऽनेन विष्णुना बहिषि यज्ञे निमित्ते न्यस्तः त्यक्तो दण्डो दुष्टविषयो येन तस्य नोऽस्माकं भर्तुः सर्वस्वमपहृतमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ * * तर्हि गुरुणा प्रतिबोधितोऽप्ययं प्रत्याख्यानं कुतो न कृतवानित्यत आहुः—सततं सर्वदा सत्यं व्रतं सङ्कल्पो यस्य तस्य तत्रापि विशेषतो दीक्षितस्य यज्ञदीक्षायां स्थितस्य ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य सर्वप्राणिषु दयावतः । पृथो वृतीयार्थे । एवम्भूतेनानेन अनृतं भाषितुं न शक्यम् ॥ १३ ॥ * * तस्मादनुचितकारित्वादस्य वामनस्य वध एव नोऽस्माकं धर्मः । हि यस्माद्भर्तुः शुश्रूषणं सेवनमयम्—इत्येवं वदन्तो बलेरनुचराश्च ते असुराश्च ते आयुधानि तं हन्तुं जगृहुः ॥ १४ ॥ * * हे राजन् शूलादयः पाणिषु येषां ते सर्वे असुरा बलेरनिच्छत एव वामनं हन्तुं प्रदुदुवुः । तत्र हेतुः—जातो मन्युः क्रोधो येषां ते इति ॥ १५ ॥ हे नृप तान् दितिजानां दैत्यानामनीकपान् सेनापतीन् अभिद्रवतो वामनस्याभिमुखमागच्छतो दृष्ट्वा उद्यतानि आयुधानि यैस्ते विष्णोः पार्षदाः प्रहस्य तुच्छीकृत्य प्रत्यषेधन् निवारयामासुः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

महीमिति । त्रिपदव्याजयाच्यया त्रिपदकपटया याच्यया, दीक्षितस्य स्वभर्तुः सर्वा, महीं हतामपहृतां, दृष्ट्वा अत्यमर्षिताः, असुराः ऊचुः ॥ ९ ॥ * * तेषामुक्तिमाह । न वेति साद्वैस्त्रिभिः । न वा इति । अयं वामनः, ब्रह्मबन्धुर्द्विजः, न भवति वै । किं तु मायाविनां वरः श्रेष्ठः, विष्णुः एव । द्विजरूपेण प्रतिच्छन्नः तिरोधापितस्वरूपः सन्, देवकार्यं, चिकीर्षति कर्तुमिच्छति ॥ १० ॥ * * अनेनेति । याचमानेन याचनां कुर्वता, बहुरूपिणा शत्रुणा, अनेन विष्णुना, बहिषि यज्ञे निमित्ते, न्यस्तस्यक्तो दण्डो दुरात्मशिक्षाविधानरूपो येन तस्य, नोऽस्माकं, भर्तुः सर्वस्वं हृतमपहृतम् ॥ ११ ॥ * * नेदमस्मद्भर्तुरनुचितं कृत्यं किं त्वस्य वामनस्यैवेत्यभिप्रायेणाहुः । सत्यव्रतस्येति । सततं सत्यव्रतस्य, तत्रापि विशेषतः दीक्षितस्य दीक्षायां स्थितस्य, ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणेषु साधोः दयावतो दयालोभर्तुः, दयालुनाऽस्मत्स्वामिना इत्यर्थः । अनृतं भाषितुं, न शक्यम् ॥ १२ ॥ * * तस्मादिति । तस्मात् वामनस्यैवानुचितकारित्वात्, अस्य वामनस्य, वध एव धर्मः, न्याय्य इत्यर्थः । तदेव नोऽस्माकं, भर्तुः शुश्रूषणं हि । इत्येवं वदन्तः, बलेः अनुचरा भृत्या ये असुरा दैत्यास्ते, आयुधानि जगृहुर्गृहीतवन्तः ॥ १३ ॥ * * त इति । सर्वे ते, असुराः शूलपट्टिशपाणयः पाण्युपात्तशूलादयः, जातमन्यवः क्रोधाक्रान्ताः सन्तः बलेः अनिच्छतः सतः, अनिच्छन्तं बलिमनादृत्येत्यर्थः । हे राजन्, वामनं हन्तुं, प्राद्रवन् ॥ १४ ॥ * * तानिति । हे नृप, अभिद्रवतः सम्मुखमागच्छतः, तान् दितिजानीकपान्, दृष्ट्वा प्रहस्य हासं कृत्वा, विष्णोर्वामनस्य, अनुचराः उदायुधाः सन्तः, प्रत्यषेधन् निवारयामासुः ॥ १५ ॥ * * विष्ण्वनुचराभ्रात्रा निर्दिशति । नन्दः इति । नन्दः, सुनन्दः, अथ जयः, विजयः, एतौ सावरणब्रह्माण्डबाह्यवर्तिभगवद्धामगौ बोद्धव्यौ, ब्रह्माण्डान्तर्गतरमावैकुण्ठगतयोज्यविजययोस्तु सनकादि-शापवशतया आसुरत्वानपायादत्रागमनानर्हत्वात् । प्रबलः, बलः, कुमुदः, कुमुदाक्षः, विष्वक्सेनः पतत्रिराट् गरुडश्च ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

दैत्योंने देखा कि वामनजीने तीन पग पृथ्वी माँगनेके बहाने सारी पृथ्वी ही छीन ली ! तब वे सोचने लगे कि हमारे स्वामी बलि इस समय यज्ञमें दीक्षित हैं, वे तो कुछ कहेंगे नहीं । इसलिये बहुत चिढ़कर वे आपसमें कहने लगे ॥ ९ ॥ * * 'अरे, यह ब्राह्मण नहीं है । यह सबसे बड़ा मायावी विष्णु है । ब्राह्मणके रूपमें छिपकर यह देवताओंका काम बनाना चाहता है ॥ १० ॥ * * जब हमारे स्वामी यज्ञमें दीक्षित होकर किसीको किसी प्रकारका दण्ड देनेसे उपरत हो गये हैं, तब इस शत्रुने ब्रह्मचारीका वेष बनाकर पहले तो याचना की और पीछे हमारा सर्वस्व हरण कर लिया ॥ ११ ॥ * * यों तो हमारे स्वामी सदा ही सत्यनिष्ठ हैं, परन्तु यज्ञमें दीक्षित होनेपर वे इस बातका विशेष ध्यान रखते हैं । वे ब्राह्मणोंके बड़े भक्त हैं तथा उनके हृदयमें दया भी बहुत है । इसलिये वे कभी झूठ नहीं बोल सकते ॥ १२ ॥ * * ऐसी अवस्थामें हमलोगोंका यही धर्म है कि इस शत्रुको मार डालें । इससे हमारे स्वामी बलिकी सेवा भी होती है ।' यों सोचकर राजा बलिके अनुचर असुरोंने अपने-अपने हथियार उठा लिये ॥ १३ ॥ * * परीक्षित् ! राजा बलिकी इच्छा न होनेपर भी वे सब बड़े क्रोधसे शूल, पट्टिश आदि ले-लेकर वामनभगवान्को मारनेके लिये दूट पड़े ॥ १४ ॥ * * परीक्षित् ! जब विष्णुभगवान्के पार्षदोंने देखा कि दैत्योंके सेनापति आक्रमण करनेके लिये दौड़े आ रहे हैं, तब उन्होंने हँसकर अपने-अपने

शस्त्र उठा लिये और उन्हें रोक दिया ॥ १५ ॥ * * नन्द, सुनन्द, जय, विजय, प्रबल, बल, कुमुद, कुमुदाक्ष, विष्वक्सेन, गरुड, जयन्त, श्रुतदेव, पुष्पदन्त और सात्वत—ये सभी भगवान्‌के पार्षद दस-दस हजार हाथियोंका बल रखते हैं। वे असुरोंकी सेनाका संहार करने लगे ॥ १६-१७ ॥

जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः । सर्वे नागायुतप्राणाश्चमूं ते जघ्नुरासुरीम् ॥ १७ ॥
हन्यमानान् स्वकान् दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बलिः । वारयामास संरन्धान् काव्यशापमनुस्मरन् ॥ १८ ॥
हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः । मा युध्यत निवर्तध्वं न नः कालोऽयमर्थकृत् ॥ १९ ॥
यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये । तं नातिवर्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् ॥ २० ॥
यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसाम् । स एव भगवानद्य वर्तते तद्विपर्ययम् ॥ २१ ॥
बलेन सचिवैर्बुद्ध्या दुर्गैर्मन्त्रौषधादिभिः । सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः ॥ २२ ॥
भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशोऽनुचरा हरेः । दैवेन ऋद्वैस्त एवाद्य युधि जित्वा नदन्ति नः ॥ २३ ॥
एतान् वयं विजेष्यामो यदि दैवं प्रसीदति । तस्मात् कालं प्रतीक्षध्वं यो नोऽर्थत्वाय कल्पते ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—जयन्तः च श्रुतदेवः पुष्पदन्तः अथ सात्वतः सर्वे ते नागायुतप्राणाः आसुरीं चमूं जघ्नुरासुरीम् ॥ १७ ॥ * * पुरुषानुचरैः स्वकान् हन्यमानान् दृष्ट्वा काव्यशापम् अनुस्मरन् बलिः संरन्धान् वारयामास ॥ १८ ॥ * * हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे वचः श्रूयताम् मा युध्यत निवर्तध्वम् अयं कालः नः अर्थकृत् न ॥ १९ ॥ * * दैत्याः यः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये प्रभुः तम् अतिवर्तितुं पुमान् ईश्वरः न ॥ २० ॥ * * प्राक् यः नः भवाय दिवौकसाम् अभवाय आसीत् सः एव भगवान् अद्य तद्विपर्ययं वर्तते ॥ २१ ॥ * * जनः बलेन सचिवैः बुद्ध्या दुर्गैः मन्त्रौषधादिभिः सामादिभिः उपायैः च कालं न वै अत्येति ॥ २२ ॥ * * दैवेन ऋद्वैः भवद्भिः एते हरेः अनुचराः बहुशः हि निर्जिताः ते एव अद्य युधि नः जित्वा नदन्ति ॥ २३ ॥ * * यदि दैवं प्रसीदति वयम् एतान् विजेष्यामः तस्मात् कालं प्रतीक्षध्वं यः नः अर्थत्वाय कल्पते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अर्थकृदनुकूलः ॥ १९ ॥ * * पौरुषैस्तं कालमतिवर्तितुं पुमान् ईश्वरः समर्थो न भवति ॥ २०-२२ ॥ * * हरेरनुचरा देवाः । दैवेन ऋद्वैः समृद्धैर्भवद्भिः ॥ २३ ॥ * * अर्थत्वायानूकल्याय ॥ २४-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

संरन्धान्कुपितान् ॥ १८-१९ ॥ * * यः कालः । तं कालम् ॥ २० ॥ * * भवाय समृद्धये । ततो भवाद्विपर्ययं यथा स्यात्तथेति ॥ २१ ॥ * * बलेन सैन्येन दैहिकेन वा । सचिवैः सहायैः 'सचिवो मन्त्रिघटयोः । सहाये च' इति मेदिनी । आदिना यन्त्रादिग्रहः । आदिना दानभेददंडानां ग्रहः । नात्येति नातिक्रमति । अप्रतिक्रियत्वात् । 'यस्य नेह प्रतिक्रिया' इत्युक्तेः ॥ २२ ॥ * * ये बहुशो निर्जितास्त एव ॥ २३ ॥ * * यतोऽधुना दैवप्रातिकूल्यं नोऽस्ति तस्मादित्यन्वयः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

हन्यमानानिति । बलिः पुरुषानुचरैः भगवत्पार्षदैः स्वकान् दैत्यान् हन्यमानान् दृष्ट्वा तान् सुसंरन्धान् अतिक्रुद्धान् "अचिराद् भ्रश्यसे श्रिय" इति काव्यस्य शुक्ल्य शापमनुस्मरन् वारयामास ॥ १८ ॥ * * हे इति । हे विप्रचित्यादयः ! युष्माभिर्मे वचः श्रूयताम् । किं तत्राह । मा युध्यत । तदभाव आर्षः । किंतु ततो निवर्तध्वं यतोऽयं कालो नोऽस्माकमर्थ-कृज्जयप्रदो न भवति ॥ १९ ॥ * * य इति । हे दैत्याः ! यः कालः सर्वेषां भूतानां सुखदुःखयोरुपपत्तये प्रदानाय प्रभुः समर्थस्तं पुमान् पौरुषैः स्वकीयबलपराक्रमादिभिरतिवर्तितुमीशः समर्थो न भवति ॥ २० ॥ * * य इति । यः

कालरूपो भगवान् प्राक् पूर्वं नोऽस्माकं भवाय समृद्धये दिवौकसामभवाय चासीत् । स एवाद्य ततो विपर्ययमस्माकमभवाय देवानां भवाय वर्तते ॥ २१ ॥ ❀ ❀ बलेनेति । अतो भगवद्रूपत्वाज्जनो बलादिभिरुपायैः कालं वै नात्येति नैवातिक्रामति सचिवैर्मन्त्रिभिः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भवद्भिरिति । दैवेन कालेन ऋद्धैर्भवद्भिरेते हरेरनुचरा देवा बहुशो निर्जिताः त एवाद्य युधि नोऽस्मान् जित्वा नदन्ति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एतानिति । पुनश्च यदि दैवं कालः प्रसीदति अस्मदनुकूलो भविष्यति तदा वयमप्येतान् विजेष्यामः । तज्जभाव आर्षः । तस्मात् जयपराजययोः कालाधीनत्वात् यः कालो नोऽस्माकमर्थत्वाय आनुकूल्याय कल्पते तं कालं प्रतीक्षध्वं तावत्पराभवं सहध्वम् ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

परमपुरुषपार्षदैर्हन्यमानान् स्वकीयान्दैत्यान् दृष्ट्वा बलिः शुक्रस्य शापमचिराद्भश्यसे श्रियः इत्युक्तविधमनुस्मरन्नीव क्रुद्धानपि वारयामास ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वारणप्रकारमेवाह षड्भिः । हे विप्रचित्त्यादयः ! मद्रचः श्रूयतां युष्माभिरिति शेषः । किं तद्युद्धं न कुरुत किन्तु ततो निवर्तध्वं नाऽस्माकम् अयं कालोऽर्थकृदनुकूलो न भवति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ हे दैत्याः ! यः कालरूपो भगवान् सर्वभूतानां प्रभुः यदा दुःखदस्तदा तदुपपत्तये आनुकूल्याय सुखाय निमित्ताय चेति यावत् । पुमान् कालवश्यः पौरुषैः स्वकीयबलपराक्रमादिभिरतिवर्तितुं नेश्वरो न समर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ यः कालरूपो भगवान् पूर्वमस्माकं भवाय सुखायासीत् । स एवाधुना तद्विपर्ययमस्माकं दुःखदो भूत्वा दिवौकसां देवानां भवाय वर्तते ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अतो जनो बलादिभिरुपायैः कालात्मकम् ईश्वरं नात्येति नातिक्रामति सचिवा मन्त्रिणस्तत्कर्मभिरिति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ कालप्रभावं पश्यतेत्याह—भवद्भिरिति । दैवेनोन्नद्धैर्भवद्भिरेते हरेर्भगवत इन्द्रस्य वाऽनुचराः देवाः प्रायशो निर्जिताः त एवाधुना नोऽस्मान् युद्धे जित्वा नदन्ति सिंहनादान्कुर्वन्ति नन्दन्ति वा धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यदि दैवमस्माकमनुकूलं भवति तर्हि तान्वयं विजेष्यामस्तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं, कं ? यः कालो नोऽस्माकमर्थत्वायानुकूल्याय भवति तं कालं प्रतीक्षध्वम् ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वां स्वां स्वस्य प्राप्ताम् असुरसेनाम् ॥ १७-१९ ॥ ❀ ❀ पौरुषैः पुरुषकारैः ॥ २०-२४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

हे विप्रचित्ते ! इत्यादिवाक्यान्वयपि तत्सान्त्वनतात्पर्याण्येव नतु परमार्थविचारतात्पर्याणि अत एवैतान् विजेष्याम इत्युक्तम् ॥ १९-२० ॥ ❀ ❀ तद्विपर्ययं यथा स्यात्तथा ॥ २१-२२ ॥ ❀ ❀ दैवेन दैवात्मकेन कालेन ॥ २३-३० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कालं कालरूपिणं प्रभुम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एवं तत्त्वोपदेशमगृह्णन्तः तमोप्रस्तानसुरानालक्ष्य प्रोत्साहनेन दैत्यानुकूलमत्रोपदेशेन निवर्तयितुमाह—भवद्भिरिति । दैवेन ऋद्धैः समृद्धैः हरेरनुचरा इन्द्रादयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अर्थत्वाय अर्थसाधकत्वाय ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

जयविजयौ असुरभावङ्गताभ्यां जयविजयाभ्यामन्यौ ॥ १६-१९ ॥ ❀ ❀ तं प्रभुम् अतिवर्तितुं पौरुषैः पुमानेश्वरो न स्यात् ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀ दैवेन ऋद्धैः समृद्धैः हरेरनुचरा इन्द्रादयः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ अर्थत्वाय आनुकूल्याय ॥ २४-२५ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

के ते इत्यतस्तन्नामान्याह—नन्द इति ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तेषां बलातिशयमाह—सर्वे इति । नागायुतस्य हस्तिदशसहस्रस्य प्राणो बलं येषां ते सर्वे आसुरीं चमूं सेनां जघ्नुः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ पुरुषानुचरैः भगवत्पार्षदैः स्वकान् दैत्यान् हन्यमानान् दृष्ट्वा तान् संरब्धान् अतिक्रुद्धान् 'अचिराद्भश्यसे श्रियः' इति काव्यस्य शुक्रस्य शापमनुस्मरन् वारयामास ॥ १९ ॥ वारणप्रकारमाह—षड्भिः । हे विप्रचित्त्यादयो युष्माभिर्मे वचः श्रूयताम् । किं तत्राह—मा युद्धयत किन्तु ततो निवर्तध्वं यतोऽयं कालो नोऽस्माकमर्थकृदनुकूलो जयप्रदो न भवति ॥ २० ॥ ❀ ❀ प्रतिकूलत्वे पौरुषैस्तिस्करणीय इत्यत आह—य

इति । हे दैत्याः यः कालः सर्वेषां भूतानां प्राणिनां सुखदुःखयोरुपपत्तये प्रदानाय प्रभुः समर्थस्तं पुमान् पौरुषैः स्वकीयबलपरा-
क्रमादिभिः अतिवर्तितुमीशः समर्थो न भवति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ महापराक्रमी कालः कथं तस्य प्रतिकूलतेत्यत
आह—य इति । यः कालरूपो भगवान् प्राक् पूर्वं नोऽस्माकं भवाय उद्भवाय दिवौकसामभवाय चासीत् स एवाद्य ततो विपर्य-
यमस्माकमभवाय देवानां भवाय च वर्तते ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अतो भगवद्रूपत्वाज्जनो बलादिभिरुपायैः कालं वै नात्येति
नैवातिक्रामति । सचिवैर्मन्त्रिभिः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ कालप्रभावो न गुप्तः किन्तु प्रत्यक्ष एवेत्याह—भवद्भिरिति । दैवेन कालेन
ऋद्वैः समृद्धैर्भवद्भिरते हरेरनुचरा देवा बहुशो निजिताः त एवाद्य युधि नोऽस्मान् जित्वा नदन्ति । एतत्सर्वं युष्माकं प्रत्यक्षमे-
वेत्याशयेनाह—हीति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

जयन्त इति । जयन्तः, श्रुतदेवः, पुष्पदन्तश्च, अथ सात्त्वतः, नागायुतप्राणाः, एतद्बलस्य न्यूनतानिवृत्तौ तात्पर्यं
ततोऽतिशयितबला इति भावः । ते नन्दादयः, सर्वे आसुरमसुरसंबन्धिनीं, चमूं जघ्नुः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ हन्यमानानिति ।
बलिः पुरुषानुचरैः परमपुरुषपार्षदैः, हन्यमानान् संरन्धानतिक्रुद्धानपि, स्वकान् दृष्ट्वा, काव्यशापम् ‘अचिरान्द्वश्यसे श्रियः
इति शुक्रशापम् अनुस्मरन् सन्, वारयामास ॥ १८ ॥ ❀ ❀ वारणप्रकारमेवाह पङ्क्तिः । हे विप्रचित्ते इति । हे विप्रचित्ते,
हे राहो, हे नेमे, मे वचः श्रूयताम् । युष्माभिरिति शेषः, मा युध्यत एभिर्युद्धं मा कुरुत । निवर्त्तध्वम् । यतः अयं कालः, नोऽ-
स्माकं, अर्थकृत् न, अनुकूलो न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ य इति । हे दैत्याः, यः कालात्मा भगवान्, सर्वभूतानां
प्रभुः अस्ति, सः यदा सुखदुःखोपपत्तये प्राणिनां सुखानुकूल्याय दुःखनिमित्ताय च, भवेत् । तदा पुमान् कालवरयः कश्चिदपि
पुरुषः, तं कालं, पौरुषैः पराक्रमैः, अतिवर्त्तितुं निराकर्तुं, ईश्वरः समर्थः न, नैव भवेदित्यर्थः ॥ २० ॥ ❀ ❀ य इति ।
यः कालरूपो भगवान्, प्राक् पूर्वं, नोऽस्माकं भवायोदयाय, दिवौकसां देवानाम् अभवायानुदयाय च, आसीत् । स कालरूपः
भगवान् एव, अद्य तद्विपर्यये, वर्त्तते । अस्माकमभवाय दिवौकसां भवाय, वर्त्तते इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ बलेनेति । जनः
कश्चिदपि पुमान्, बलेन सामर्थ्येन, सचिवैर्मन्त्र्यादिभिः, बुद्ध्या दुर्गैः मन्त्रौषधादिभिः, सामादिभिः उपायैश्च, कालं काल-
शरीरकं, तं भगवन्तं, न अत्येति नातिक्रामति । वै निश्चितमेव ॥ २२ ॥ ❀ ❀ भवद्भिरिति । दैवेन कालात्मना तेन
भगवता, ऋद्वैर्वृद्धिं प्राप्तैः भवद्भिः, एते हरेर्भगवतः, अनुचराः बहुशः प्रायशः, निजिताः हि । ते एव अद्य नोऽस्मान्, युधि
जित्वा नदन्ति सिंहनादान् कुर्वन्ति ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एतानिति । यदि यदा दैवमस्माकं दिष्टं, प्रसीदति अनुकूलं भविष्य-
तीत्यर्थः । तदा वयं, एतान् विजेष्यामः । तस्मात्, कालं प्रतीक्षध्वं, तं कं, यः कालः नोऽस्माकं, अर्थत्वाय आनुकूल्याय
कल्पते । तं कालं प्रतीक्षध्वम् ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

जब राजा बलिने देखा कि भगवान् के पार्षद मेरे सैनिकों को मार रहे हैं और वे भी क्रोधमें भरकर उनसे लड़नेके
लिये तैयार हो रहे हैं, तो उन्होंने शुक्राचार्यके शापका स्मरण करके उन्हें युद्ध करनेसे रोक दिया ॥ १८ ॥ ❀ ❀ उन्होंने
विप्रचित्ति, राहु, नेमि आदि दैत्योंको सम्बोधित करके कहा—‘भाइयो ! मेरी बात सुनो । लड़ो मत, वापस लौट आओ ।
यह समय हमारे कार्यके अनुकूल नहीं है ॥ १९ ॥ ❀ ❀ दैत्यो ! जो काल समस्त प्राणियोंको सुख और दुःख देनेकी
सामर्थ्य रखता है—उसे यदि कोई पुरुष चाहे कि मैं अपने प्रयत्नोंसे दबा दूँ, तो यह उसकी शक्तिसे बाहर है ॥ २० ॥
जो पहले हमारी उन्नति और देवताओंकी अवनतिके कारण हुए थे, वही कालभगवान् अब उनकी उन्नति और हमारी
अवनतिके कारण हो रहे हैं ॥ २१ ॥ ❀ ❀ बल, मन्त्री, बुद्धि, दुर्ग, मन्त्र, औषधि और सामादि उपाय—इनमेंसे
किसी भी साधनके द्वारा अथवा सबके द्वारा मनुष्य कालपर विजय नहीं प्राप्त कर सकता ॥ २२ ॥ ❀ ❀ जब दैव
तुम लोगोंके अनुकूल था, तब तुम लोगोंने भगवान् के इन पार्षदोंको कई बार जीत लिया था । पर देखो, आज वे ही युद्धमें
हमपर विजय प्राप्त करके सिंहनाद कर रहे हैं ॥ २३ ॥ ❀ ❀ यदि दैव हमारे अनुकूल हो जायगा, तो हम भी इन्हें
जीत लेंगे । इस लिये उस समयकी प्रतीक्षा करो, जो हमारी कार्यसिद्धिके लिये अनुकूल हो ॥ २४ ॥

श्रीशुक उवाच

पत्युर्निगदितं श्रुत्वा दैत्यदानवयूथपाः । रसां निविविशू राजन् विष्णुपार्षदताडिताः ॥ २५ ॥

अथ तादर्यसुतो ज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितम् । बन्धवारुणैः पार्श्वैर्बलिं सौत्येऽहनि क्रतौ ॥ २६ ॥

हाहाकारो महानासीद् रोदस्योः सर्वतोदिशम् । गृह्यमाणेऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥
 तं बद्धं वारुणैः पार्श्वैर्मगवानाह वामनः । नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयशसं नृप ॥ २८ ॥
 पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयासुर । द्वाभ्यां क्रान्ता मही सर्वा तृतीयमुपकल्पय ॥ २९ ॥
 यावत् तपत्यसौ गोभिर्यावदिन्दुः सहोडुभिः । यावद् वर्षति पर्जन्यस्तावती भूरियं तव ॥ ३० ॥
 पदैकेन मया क्रान्तो भूर्लोकः खं दिशस्तनोः । स्वर्लोकस्तु द्वितीयेन पश्यतस्ते स्वमात्मना ॥ ३१ ॥
 प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरये वास इष्यते । विश त्वं निरयं तस्माद् गुरुणा चानुमोदितः ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् विष्णुपार्षदताडिताः दैत्यदानवयूथपाः पत्युः निगदितं श्रुत्वा रसां निविविशुः ॥ २५ ॥ * * अथ क्रतौ सौत्ये अहनि तार्क्ष्यसुतः विराट् प्रभुचिकीर्षितं ज्ञात्वा वारुणैः पार्श्वैः बलिं बबन्ध ॥ २६ ॥ * * प्रभविष्णुना विष्णुना असुरपतौ गृह्यमाणे रोदस्योः सर्वतः दिशं महान् हाहाकारः आसीत् ॥ २७ ॥ * * नृप भगवान् वामनः वारुणैः पार्श्वैः बद्धं नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञम् उदारयशसं तम् आह ॥ २८ ॥ * * असुर त्वया मह्यं भूमेः त्रीणि पदानि दत्तानि द्वाभ्यां सर्वा मही क्रान्ता तृतीयम् उपकल्पय ॥ २९ ॥ * * असौ गोभिः यावत् तपति इन्दुः उडुभिः सह यावत् पर्जन्यः यावत् वर्षति तावती इयं तव भूः ॥ ३० ॥ * * खं पश्यतः ते मया आत्मना एकेन पदा भूर्लोकः आक्रान्तः तनोः खं दिशः च स्वर्लोकं तु द्वितीयेन ॥ ३१ ॥ * * प्रतिश्रुतम् अदातुः ते निरये वासः इष्यते तस्मात् च गुरुणा अनुमोदितः त्वं निरयं विश ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

विषु पक्षिषु राजत इति विराट् । प्रभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा । अयमर्थः अस्य सर्वस्वापहारेण ममेत्यभिमानं संत्याज्ये-
 दानीं देहस्वीकारेणाहंकारमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहं कर्तुमिच्छति । न चानेन तुल्योऽन्यः कोऽपि सत्यसंधो धीरो वाऽस्तीति
 तद्यशःप्रख्यापनार्थं किञ्चित्पातयितुमपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं बबन्धेति । सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ २६ ॥
 रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः ॥ २६-२९ ॥ * * असौ सूर्यः ॥ ३० ॥ * * मया आत्मनेत्यन्वयः । व्यापिनेत्यर्थः, खं च
 दिशश्च । तनोः तन्वा । ते खं त्वदीयं सर्वस्वम् ॥ ३१ ॥ * * गुरुणा शुक्रेणानुमोदितः सन् ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

रसां रसातलम् ॥ २६ ॥ * * अथ दैत्यरसातलप्रवेशोत्तरम् । अत्राभिप्रायमाह—अयमर्थ इति । अस्य बलेः ।
 पातयितुमधः पातयितुम् । 'यातयितुम्' इति पाठे यातनाः प्रदातुम् । 'याचयितुम्' इति पाठे तु अवशिष्टं तृतीयं
 पादमित्यर्थः ॥ २६ ॥ * * निगृह्यमाण इत्यक्षराधिक्यमार्षम् ॥ २७ ॥ * * वारुणैर्नागैः ॥ २८ ॥ * *
 उपकल्पय देहि ॥ २९-३० ॥ * * इत्यर्थे इति । व्यापिनेति भावः । पश्यत इति । न तु त्वत्तः परोक्षं किञ्चित्कृत-
 मित्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * निरये 'निर्निश्चयनिषेधयोः' इति कोषात् निश्चयेनायः शुभावहोऽहं विष्णुर्यत्र स निरयस्तस्मिन्
 'नित्यं मां तत्र द्रष्टासि' इति मयैव वक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिश्रुतमदातुरिति व्याख्यातचरम् । यतः प्रतिश्रुतमदाता तस्मात् । गुरुणापि
 'निष्ठां ते नरके मन्ये' इत्यादिनाऽनुमोदितः कथित इत्यर्थः । अत्र विश्वनाथः—तर्हि मया किं कर्त्तव्यमिति चेन्निरये वासः
 क्रियतामिति । तस्य धीरत्वं निरूप्यापि भक्तिनिष्ठां च लोके ख्यापयितुमाह—प्रतीति । निरये नरके । गुरुणानुमोदिते
 इति किमहं युक्तं ब्रवीम्ययुक्तं वेति तत्त्वं स्वगुरुं विद्वांसं शुक्राचार्यमेव पृच्छेति भावः । वस्तुतस्तु—भक्ताभासस्यापि नरका-
 संभवात्प्रतिश्रुतमदातुरपि ते निरये रलयोरैक्यान्निलये मदीये वैकुण्ठे वास इष्यत उचितो भवति यद्यपि तदपि निलयं मया
 दीयमानं सुतलाख्यं मदीयस्थानविशेषं विश त्वदधिकारांते एव वैकुण्ठे त्वां वासयिष्यामीति भावः । गुरुणा शुक्रेण यद्यपि
 त्वं विमुखो ज्ञात्वा संप्रत्यवमन्यसे तदपि स त्वद्विषयकस्नेहभरेणैव लुप्तविवेको मयातिप्रियः एवावगतः, अतस्तेन
 सहैव विशेष्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

पत्युरिति । हे राजन् ! एवं पत्युः बलेर्निगदितं वाक्यं श्रुत्वा ते दैत्यदानवयूथपाः विष्णुपार्षदैस्ताडिताः सन्तो रसां रसातलं निर्विविशुः ॥ २५ ॥ * * अथेति । अथ विषु पक्षिषु राजत इति विराट् पक्षिराजस्ताक्षर्यस्य कश्यपस्य सुतो गरुडः प्रभोर्हरेश्चिकीर्षितं ज्ञात्वेति अस्य सर्वस्यापहारेण ममेदमित्यभिमानं सत्याज्येदानीं देवस्वीकारेण तत्राहमित्यभिमानमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहः कर्तव्यस्तथा न चानेन तुल्योऽन्यः कोऽपि सत्यसन्धो धीरो वाऽस्तीति सत्कीर्तिख्यापनायास्य बन्धनं च कर्तव्यमिति प्रभोर्भगवतः चिकीर्षितमभिप्रायं ज्ञात्वेत्यर्थः । क्रतोर्यज्ञस्य सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने वारुणैः पार्शैर्बलिं बबन्ध ॥ २६ ॥ * * हाहेति । प्रभविष्णुना सर्वशक्तिमता विष्णुना दैत्यपतौ बलौ निगृह्यमाणे बध्यमाने सति रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सर्वतोदिशं सर्वदिक्षु महान् हाहाकारशब्द आसीत् ॥ २७ ॥ * * तमिति । हे नृप ! वारुणैः पार्शैर्बद्धम् अतः नष्टश्चियं तथापि स्थिता प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तमत एव उदारयशसं विपुलकीर्तिं तं बलिं भगवान् वामन आह स्म ॥ २८ ॥ * * पदानीति । हे असुर ! भूमेस्त्रीणि पदानि त्वया मह्यं दत्तानि प्रतिश्रुतानि तत्र द्वाभ्यां पद्भ्यां तव सर्वा मही मया क्रान्ता परिच्छिद्य परिगृहीता इदानीं तृतीयपदस्थानमुपकल्पय देहि ॥ २९ ॥ * * यावदिति । असौ सूर्यो गोभिः किरणैर्यावत्तपति उडुभिर्नक्षत्रैः सह इन्दुः चन्द्रो यावत्प्रकाशते पर्जन्यो मेघो यावद्वर्षति तावत्येवेयं तव संबन्धनी भूः ॥ ३० ॥ * * पदेति । एवं सत्येकेन पदा मया भूर्लोकः क्रान्तः तथा खमन्तरिक्षं दिशश्च तनोः तन्वा क्रान्ताः द्वितीयेन पदा तु स्वर्लोकः क्रान्तः एवं ते तव पश्यत एवात्मना व्यापकेन मया ते स्वं सर्वं गृहीतम् । तृतीयपदन्यासार्था त्वदीया भूमिर्नास्ति ॥ ३१ ॥ * * प्रतिश्रुतमिति । अतः प्रतिश्रुतं तृतीयपदस्थानमदातुस्ते तव निरये नरके वास इष्यते इष्टो भवति । तस्मात् प्रतिश्रुतादानात् गुरुणा शुकेण चानुमोदितः तेनाप्येतत्कथनात् त्वं निरयं नरकं विश । वस्तुतस्तु नरकवासे भगवत्तात्पर्यं नास्त्येव तथा च प्रतिश्रुतमदातुरपि ते निरये रलयोरैक्यात् निलये मम स्थाने वैकुण्ठे वास इष्यते तथा संप्रति निलयं भुतलमेव विश ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं पत्युर्बलेर्निगदितं श्रुत्वा विष्णुपार्षदैः पोडिताः दैत्याः हे राजन् ! रसां रसातलं निर्विविशुः ॥ २५ ॥ * * अथ विभोर्वामनस्य चिकीर्षितं ज्ञात्वा विराट् विशेषेण राजत इति तथा ताक्षर्यसुतो गरुडः सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने वारुणैः पार्शैर्बलिं बबन्ध विभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वेत्यस्यायमर्थः । अस्य सर्वस्यापहारेण ममेत्यभिमानं सत्याज्येदानीं देहस्वीकारेणाहङ्कारमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहं कर्तुमिच्छति न चानेन तुल्योऽन्यः कोपि सत्यसन्धो वीरो वाऽस्तीति तद्यशःप्रख्यापनाय किञ्चिद्यातयितुमपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं बबन्धेति ॥ २६ ॥ * * प्रभविष्णुना सर्वशक्तिना विष्णुना दैत्यानां पत्यौ बलौ निगृह्यमाणे बध्यमाने सति रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सर्वदिक्षु महान् हाहाकार आसीत् ॥ २७ ॥ * * अथ भगवान् वामनस्तं वारुणैः पार्शैर्बद्धमित्युवाच, कथम्भूतम् ? नष्टा श्रौर्यस्य तं स्थिरचित्तं प्राज्ञं विवेकिनमुदारं विपुलं यशो यस्य तम् ॥ २८ ॥ * * उक्तिमेवाह—पदानीति यावदध्यायसमाप्ति । असुर ! त्वया भूमेस्त्रीणि पदानि मह्यं दत्तानि दास्यामीति प्रतिश्रुतानि तत्र द्वाभ्यां पदाभ्यां सर्वा बुलोकादिसहिता भूमिः क्रान्ता परिच्छिद्य परिगृहीता । अधुना तृतीयं पदम् उपकल्पय देहि ॥ २९ ॥ * * यावदसौ सूर्यः किरणैस्तपति तथेन्दुर्यावदुडुभिर्नक्षत्रैः सह प्रकाशते तथा पर्जन्यो मेघो यावद्वर्षति तावत्येव हि त्वत्सम्बन्धनीयं भूमिः ॥ ३० ॥ * * सोयं कृत्स्नो भूर्लोकः स मया आत्मनैकेन पदेन क्रान्तः खं दिशश्च तनोः तन्वा क्रान्ताः तथा ते तव पश्यतस्सत एव स्वः स्वकीयः स्वर्लोकस्तु द्वितीयेन पदेन क्रान्तः ॥ ३१ ॥ प्रतिश्रुतं तृतीयं पदमदातुस्तव नरके एव निवास इष्यते तस्मात्प्रतिश्रुताऽदानाद् गुरुणा शुकेणाऽनुमोदितश्च चशब्दो हेत्वर्थः । गुरुणा शतत्वाच्चेत्यर्थः । नरकं प्रविश ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

रसां रसातलम् ॥ २५ ॥ * * विराट् पक्षिराट् क्रतोस्सौत्येऽहनि क्रतोः सोमपानदिवसे ॥ २७-२८ ॥ पदत्रयमितं भूरमिताऽतः कथं तृतीयमुपकल्पय ? इत्युच्यते इति तत्राह, यावदिति ॥ ३० ॥ * * अस्तु भूमेरियत्ता तथापि लक्षणशास्त्रलक्षितपदस्याणुत्वेन तन्मितत्वेन किमनुपपन्नमित्याशङ्कयेद् पदमलौकिकमित्याशयेनापूर्तिमाह—पदेति ॥ ३१ ॥ आत्मना प्रतिश्रुतं स्वचित्तमदातुस्तव यतो नष्टप्रतिज्ञस्तस्मात् ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

स्वमिति भूर्लोकादौ सर्वत्र योज्यम् ॥ ३१-३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

रसां रसातलम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ विषु पक्षिषु राजत इति विराट् प्रभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वेति अस्य ममतास्पदं सर्वमङ्गीकृत्य अहन्तास्पदमप्यङ्गीकर्तुमिच्छति मत्प्रभुः प्रतिदानसामर्थ्यमभियोत्याऽस्य ऋणी भवन् द्वारपालो बुभूषति स्वस्य भक्ताधीनत्वं भक्तस्य च सर्वोत्कर्षं लोकेषु ख्यापयितुमतो दण्डेनाप्यनश्वरमस्य धैर्यं दर्शयामि सर्वलोकार्णित बबन्ध । सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ २६-२७ ॥ ॐ ॐ रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः भ्रष्टश्रियं विगतसम्पत्कं तदपि स्थिरप्रज्ञम् अजुब्धधियं यत उदारयशसं सम्पत्तेरपचयेपि यशसोऽस्त्युपचयं प्राप्तुमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॐ ॐ महीन्तस्वामिकं स्थानम् ॥ २९ ॥ ॐ ॐ असौ सूर्यः तनोस्तन्वा स्वं त्वदीयं धनम् आत्मना स्वरूपेणैव नच त्रिविक्रमत्वमन्यदीयं स्वरूपमिति भावः । पदैकेन मया क्रान्त इति पूर्वतो लोकालोकः एकेनैव पदा मया क्रान्त इत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥ ॐ ॐ तर्हि मया किं कर्तव्यमिति चेत् निरये वासः क्रियतामिति तस्य धीरत्वं निरुपाधिभक्तिनिष्ठां च लोके ख्यापयितुं प्रकटमाह— प्रतीति । निरये नरके गुरुणा अनुमोदित इति किमलं युक्तं प्रब्रवीम्ययुक्तं वेति त्वं स्वगुरुं विद्वांसं शुक्राचार्यमेव पृच्छेति भावः । वस्तुतस्तु भक्ताभासस्यापि नरकासम्भवात् प्रतिश्रुतमदातुरपि ते निरये रलयोरैक्यात् निलये मदीये वैकुण्ठे वास इष्यते उचितो भवति । यद्यपि तथापि संप्रति निलयं मया दीयमानं वैकुण्ठाख्यं मदीयस्थानविशेषं विश त्वदधिकारान्ते एव वैकुण्ठे त्वां वासयिष्यामीति भावः । गुरुणा शुक्रणेति यद्यपि त्वं स्वगुरुं तं मद्रिमुखं ज्ञात्वा संप्रत्यवमन्यसे तदपि स त्वद्विषयक-स्नेहभरेणैव लुप्तविवेको ममातिप्रिय एव मयाऽवमतः । अतस्तेन सहैव विशेष्यर्थः ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

विराट् पक्षिराट् ताक्ष्यसुतः काश्यपपुत्रः पदद्वयेनास्य सर्वस्वं मया गृहीतमथ तृतीयपदपूर्त्यर्थमात्मानमपि गृहीत्वा प्रतिश्रुतस्यादानेन शुक्रोक्तनरकार्हत्वशङ्कां निराकरिष्यामि बन्धनलीलयैव शूरशिरोमणेरस्य निर्विकारत्वं स्वानन्य-भक्तत्वं च ख्यापयिष्यामीति विभुचिकीर्षितं ज्ञात्वा क्रतोः सौत्येहनि सोमाभिषवदिने वारुणैः पाशैर्बन्ध ॥ २६ ॥ ॐ ॐ निगृह्यमाणे बध्यमाने सति रोदस्योः द्यावापृथिव्योः सर्वतो दिशं सर्वासु दिक्षु ॥ २७-२८ ॥ ॐ ॐ असौ सूर्यः ॥ ३० ॥ मया आत्मना ते पश्यतः स्वं त्वदीयं सर्वं क्रान्तः तत्र पदैकेन भूर्लोकः क्रान्तः स्वं दिशश्च तन्वा क्रान्ताः द्वितीयेन पदेन स्वर्लोकः क्रान्तः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ गुरुणा शुक्रेण ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

पुनश्च यदि दैवं कालः प्रसीदति अस्मदनुकूलं भविष्यति तदा वयमप्येतान् विजेष्यामः । तस्मात् जयपराजययोः कालाधीनत्वात् यः कालो नोऽस्माकमर्थत्वाय कल्पते अर्थसाधनायातुकूलो भवति तं कालं प्रतीक्षध्वं तावत्पराभवं सहध्वम् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ हे राजन् एवं पत्युः स्वामिनो बलेर्निगदितं वाक्यं श्रुत्वा ते दैत्यदानवयूथपा रसां रसातले निविशिशुः । यतो विष्णुपार्षदैस्ताडितास्तत्र स्थातुमशक्ता इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ अथानन्तरम् विषु पक्षिषु राजते इति विराट् पक्षिराजः ताक्ष्यसुतो गरुडो वारुणैः वरुणदेवताकमन्त्राभिमानैः पाशैर्बलिं बबन्धेत्यन्वयः । ननु भगवदाज्ञां विना कथं बबन्धेत्यत आह—प्रभुचिकीर्षितं ज्ञात्वेति । अस्य सर्वस्वापहारेण ममेदमित्यभिमानं सन्त्याज्येदानीं देहस्वीकारेण तत्राहमित्यभिमानमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहः कर्तव्यस्तथा न चानेन तुल्योऽन्यः कोऽपि सत्यसन्धो धीरो वाऽस्तीति सत्कीर्तिख्यापनायास्य बन्धनं च कर्तव्यमिति प्रभोर्भगवतः चिकीर्षितमभिप्रायं ज्ञात्वेत्यर्थः । तद्वन्धनं कस्मिन् दिने तत्राह—क्रतोर्त्यज्ञस्य सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ प्रभविष्णुना सर्वशक्तिमता विष्णुना दैत्यपतौ बलौ निगृह्यमाणे बध्यमाने सति रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सर्वतो दिशं सर्वदिक्षु महान् हाहाकारशब्दः आसीत् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ धीराणां भगवद्भक्तानां न किञ्चिद्दुःसहमिति तवापि सम्मतमिति सूचयन् सम्बोधयति—नृपेति । नष्टा श्रीः शोभा यस्य तम् । तत्र हेतुः—वारुणैः पाशैर्बद्धम् । तथापि स्थिरा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य तम् । अत एव उदारयशसं विपुलकीर्तिं तं बलिं भगवान् वामन आह ॥ २९ ॥ तदुक्तिमाह—पदानीत्यादिना । जातिदुष्टत्वं सूचयन् सम्बोधयति—असुरेति । भूमेस्त्रीणि पदानि त्वया मह्यं दत्तानि दास्यामीति प्रतिश्रुतानि । तत्र द्वाभ्यां पदभ्यां तव सर्वा मही मया क्रान्ता-परिच्छिद्य परिगृहीता । इदानीं तृतीयं तृतीयपदस्थानं उपकल्पय देहि ॥ ३० ॥ ॐ ॐ क्रमणमेव स्पष्टयति—असौ सूर्यो गोभिः किरणैर्यावत्तपति, उडुभिर्नक्षत्रैः सह इन्दुश्चन्द्रो यावत्प्रकाशते, पर्जन्यो मेघो यावद्वर्षति तावत्येवेयं तव संबन्धिनी भूः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ एवं सत्येकेन पदा मया भूर्लोकः क्रान्तः । तथा खमन्तरिक्षं दिशश्च तनोः तन्वा क्रान्ताः । द्वितीयेन पदा तु स्वर्लोकः क्रान्तः । एवं ते तव पश्यत एव आत्मना व्यापकेन मया ते स्वं सर्वस्वं गृहीतम् । तृतीयपदन्यासार्था त्वदीया भूमिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

पत्युरिति । हे राजन्, एवं पत्युर्बलेः, निगदितं वचनं श्रुत्वा, दैत्यदानवयूथपाः विष्णुपार्षदताडिताः सन्तः, रसां रसातलं, निर्विविशुः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ अथेति । अथानन्तरं, विशेषेण राजते इति विराट् पक्षिराज्ञा, ताक्ष्यसुतो गरुडः, प्रभुचिकीर्षितं वामनभगवच्चिकीर्षितं ज्ञात्वा, क्रतोः सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने, बलि वारुणैः पाशैः, बबन्ध । प्रभुचिकीर्षितमित्यस्यायं भावः । अस्य सर्वस्वापहारेण ममेत्यभिमानं त्याजितमिदानीं देहस्वीकारेणाहंकारमपि त्याजयित्वाऽस्य परमानुग्रहं कर्तुं भगवानिच्छति । न चानेन तुल्योऽन्यः कोऽपि सत्यसंधः धीरो वीरो वाप्स्यति तद्यशःख्यापनायैवं किंचिद्भोषयितुमपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा, गरुडः तं बबन्धेति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ हाहाकार इति । प्रभविष्णुना सर्वशक्तिमता विष्णुना, असुरपतौ बलौ गृह्यमाणे बद्धयमाने सति, रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः, सर्वतोदिशं सर्वासु दिक्ष्वपि, महान् हाहाकारः आसीत् ॥ २७ ॥ तमिति । हे नृप, नष्टा श्रौर्यस्य तं, तथापि स्थिरा प्रज्ञा यस्य तं, स्थिरचित्तमित्यर्थः । उदारयशसं महाकीर्तिं, एवं सत्यपि वारुणैः पाशैः, बद्धं तं बलि, वामनः भगवान्, आह ॥ २८ ॥ ❀ ❀ उक्तिमेवाह यावदध्यायसमाप्ति । पदानीति । हे असुर त्वया भूमेः त्रीणि पदानि मह्यं दत्तानि दास्यामीति प्रतिश्रुतानि, तत्र द्वाभ्यां पद्भ्यां, सर्वा बुलोकादिसहिता भूमिः, क्रान्ता परिच्छिद्य परिगृहीता, अधुना तृतीयं पदम् उपकल्पय देहि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यावदिति । असौ सूर्यः, गोभिः किरणैः, यावत् भूमण्डलं तपति, तथा इन्दुः, यावत् उडुभिर्नक्षत्रैः सह, भूमण्डलं प्रकाशते, तथा पर्जन्यो मेघः, यावत् वर्षति, तावती एव तव इयं, भूः अस्ति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ पदैकेनेति । सोऽयं कृत्स्न इति शेषः । भूर्लोकः मया आत्मना स्वेनैव एकेन पदा, आक्रान्तः । खमन्तरिक्षं, दिशश्च, तनोः तन्वा इत्यर्थः । आक्रान्ताः । तथा ते तव, पश्यतः सतः एव, स्वः स्वकीयः स्वर्लोकः तु, द्वितीयेन पदा, आक्रान्तः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ प्रतिश्रुतमिति । प्रतिश्रुतं प्रदातुमनुमतं तृतीयं पदं, अदातुः ते तव, निरये नरके एव, वासो निवासः, इष्यते । तस्मात् प्रतिश्रुतादानात्, गुरुणा शुक्रेण च अनुमोदितः शप्तः, अतः त्वं निरयं, विश ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

श्रीशुकदेवो कहते हैं—परीक्षित् ! अपने स्वामी बलिकी बात सुनकर भगवान्‌के पार्षदोंसे हारे हुए दानव और दैत्यसेनापति रसातल में चले गये ॥ २५ ॥ ❀ ❀ उनके जानेके बाद भगवान्‌के हृदयकी बात जानकर पक्षिराज गरुडने वरुणके पाशोंसे बलिको बाँध दिया । उस दिन उनके अश्रमेव यज्ञमें सोमपान होनेवाला था ॥ २६ ॥ ❀ ❀ जब सर्वशक्तिमान् भगवान् विष्णुने बलिको इस प्रकार बँधवा दिया, तब पृथ्वी, आकाश और समस्त दिशाओंमें लोग 'हाय-हाय !' करने लगे ॥ २७ ॥ यद्यपि बलि वरुणके पाशोंसे बँधे हुए थे, उनकी सम्पत्ति भी उनके हाथोंसे निकल गयी थी—फिर भी उनकी बुद्धि निश्चयात्मक थी और सब लोग उनके उदार यशका गान कर रहे थे । परीक्षित् ! उस समय भगवान्‌ने बलिसे कहा ॥ २८ ॥ ❀ ❀ असुर ! तुमने मुझे पृथ्वीके तीन पग दिये थे; दो पगमें तो मैंने सारी त्रिलोकी नाप ली, अब तीसरा पग पूरा करो ॥ २९ ॥ जहाँतक सूर्यकी गरमी पहुँचती है, जहाँतक नक्षत्रों और चन्द्रमाकी किरणें पहुँचती हैं और जहाँतक बादल जाकर बरसते हैं—वहाँतकको सारा पृथ्वी तुम्हारे अधिकारमें थी ॥ ३० ॥ ❀ ❀ तुम्हारे देखते-ही-देखते मैंने अपने एक पैरसे भूर्लोक, शरीर आकाश और दिशाएँ एवं दूसरे पैरसे स्वर्लोक नाप लिया है । इस प्रकार तुम्हारा सब कुछ मेरा हो चुका है ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ फिर भी तुमने जो प्रतिज्ञा की थी, उसे पूरा न कर सकनेके कारण अब तुम्हें नरकमें रहना पड़ेगा । तुम्हारे गुरुकी तो इस विषयमें सम्मति है ही; अब जाओ, तुम नरकमें प्रवेश करो ॥ ३२ ॥

वृथा मनोरथस्तस्य दूरे स्वर्गः पतत्यधः । प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलम्भते ॥ ३३ ॥

विप्रलब्धो ददामीति त्वयाहं चाढ्यमानिना । तद् व्यलीकफलं भुङ्क्त्व निरयं कतिचित् समाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे वामनप्रादुर्भावे बलिनिग्रहो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यः प्रतिश्रुतस्य अदानेन अर्थिनं विप्रलम्भते तस्य मनोरथः वृथा स्वर्गः दूरे अधः पतति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀

आढ्यमानिना त्वया च ददामि इति अहं विप्रलब्धः तद्व्यलीकफलं निरयं कतिचित् समाः भुङ्क्त्व ॥ ३४ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवमुक्तेऽपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गभ्रंशपरिहारार्थं च मनोरथं कुर्वन्तं प्रत्याह । वृथेति । यः प्रतिश्रुतस्यादानेन याचकं विप्रलम्भते तस्य मनोरथो वृथैव स्वर्गश्च तस्य दूर एव । स चाधः पतत्येव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ त्वया चाहं विप्रलब्ध-
स्तस्माद्व्यलीकस्यानृतस्य फलं निरयं भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां बलिनिग्रहो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

विप्रलम्भते वंचते । तस्य विप्रलब्धुः । तस्य प्रसिद्धमद्भुतस्य भवत इन्द्रपदमवाप्तव्यमिति मनोरथो वृथैव यतस्त्वत्तो वैकुण्ठस्थाद् दूरं स्वर्गोऽयं पतति । संप्रत्यपि भवान् सुतलं प्रस्थाप्यमानोऽपि स्वर्गादूर्ध्वमधिरोहसि सुतलभोगस्य स्वर्गोऽप्यविद्यमान-
त्वादिति भावः । यो भवान्स्वदेवात्मसर्वस्वसमर्पणात्प्रतिश्रुतस्य आ सम्यक्प्रकारेण दानेन मामर्थिनं पुरुषार्थचतुष्टयवन्तमपि विशेषतः प्रकर्षेण लभते, त्वदीयद्वारपालो भूत्वा स्थास्यामीति भावः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ आढ्यैर्भक्तिधनाढ्यैर्मन्यते पूज्यत इत्याह्वयमानो तेन । विशेषेण प्रकृष्टतया लब्धः विप्रलब्धः । यत इत्थं तस्माद्धेतोः । विगतमलीकमनृतं यस्मात्कर्मणस्तद्व्य-
लीकं तस्य फलं निरयं सुतलं कतिचिदित्युक्तेस्त्वदभिलषितेन्द्रराज्यादि संपाद्य ततस्त्वां मोक्षयिष्यामीति भावः । उत्तरार्थस्तु स्पष्ट एव । तत्रापि भगवता प्रतिश्रुतादातुर्निरयोऽवश्यं भवतीति बोधितम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वृथेति । यः प्रतिश्रुतस्यादानेनार्थिनं याचकं विप्रलम्भते वञ्चयते तस्य सुखविषयको मनोरथो वृथैव स्वर्गश्च दूर एव यतः सोऽध एव पतति वस्तुतस्तु तस्य मद्भुतस्य तव इन्द्रपदप्राप्तिमनोरथो वृथैव यतः मत्स्थानप्राप्तियोग्यस्य तव स्वर्गोऽपि दूरेऽधः पतति यो भवान् प्रतिश्रुतस्यासम्यग्दानेन अर्थिनं मामपि विप्रलम्भते छलयितुमागतं मां द्वारपालीकरणेन प्रत्युत छलयति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ विप्रलब्ध इति । आढ्यमानिना आढ्यः त्रैलोक्यैश्वर्यवानहमित्यभिमानवता अतो यथेष्टं गृहाणाहं ददामि इति वदता त्वयाऽहं विप्रलब्धो वञ्चितः । अतस्तस्य व्यलीकस्य वञ्चनस्य फलं निरयं नरकदुःखं कतिचित् समाः संवत्सरान् भुङ्क्ष्व । वस्तुतः आढ्येभ्यः शक्रादिभ्योऽपि मानवता त्वयाऽहं विप्रलब्धः स्वयं वञ्चकोऽपि वञ्चित इति हेतोः अहं वरं ददामि । वरमाह । व्यलीकं विगतालीकं सत्यं फलं वैकुण्ठं भुङ्क्ष्व कतिचित्समास्तु निलयं सतलं तदुत्तरं निलयमिन्द्रपदं च भुङ्क्ष्व ततो वैकुण्ठमिति ॥ ३४-३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमुक्तेऽपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गाद्भ्रंशपरिहारार्थञ्च मनोरथकुर्वन्तं प्रत्याह—वृथेति । यः पुमान् प्रतिश्रुत्य तदपितं प्रतिश्रुतं नार्पयते न ददाति तस्य मनोरथः प्रायशो व्यर्थ एव स्वर्गश्च तस्य दूर एव एव स चाधः पतत्येव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ त्वया च आढ्यमात्मानं मन्यत इति तादृशस्तेनाधुना ददामीत्येवं प्रतिश्रुतवताहं विप्रलब्धो वञ्चितः तत्तावद्व्यलीकफलमनृत-
फलरूपं नरकं कतिचित्समाः संवत्सरान् भुङ्क्ष्व ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

किञ्च यः प्रतिश्रुतं न पूरयति तस्य स्वर्गमाप्नुवानीति मनोरथो मृषा भवति प्रतिश्रुतैकदेशदानेनापि मनोरथः स्यादिति चेत्सत्यं तत्फलं स्वर्गं प्राप्नोषि पुनस्ततोऽदानदोषेण निकृष्टां तिरश्चां योनिमाप्नोतीत्याह—दूरमिति । अधः पतित्वा

दूरं यातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ प्रतिश्रुतैकदेशदानात्फलप्राप्तिः स्यादित्यभ्युपगम्य चेदमुक्तं तव तदपि न स्यात्किन्तु निरयनिवास एव विप्रलम्भदोषादित्याह विप्रलब्ध इति । तत्तस्माद्व्यलीकफलमनृतफलम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

निरये पाताल इत्यर्थः । अधोगमनसाम्यात् पूर्वोक्तमेव सामान्यनिरूपणेन दृढयति—वृथेति युग्मकेन । तत्र “प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलम्भते” इति पद्यार्द्धं कचिन्नास्ति किन्तु स्वामिसम्मतमिति लक्ष्यते च इत्यर्थः । इत्यस्य वैयर्थ्यात् ॥ ३३-३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धोये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वृथेति प्रकटार्थः स्पष्टः अग्रिमभगवद्वाक्यतत्फलदृष्ट्या वस्त्वर्थश्चैवं व्याख्यायते—तस्य प्रसिद्धमद्रक्तस्य भवतः इन्द्रपद-मभ्युवासमिति मनोरथो वृथैव यतस्त्वत्तो वैकुण्ठस्थात् सकाशात् दूरः स्वर्गोऽधः पतति संप्रत्यपि भवान् सुतलं प्रस्थाप्य-मानोपि स्वर्गाद्दूर्ध्वमधिरोहसि सुतललभ्यभोगस्य स्वर्गेष्वविद्यमानत्वादिति भावः । यो भवान् स्वदेहात्मसर्वस्वसमर्पणात् प्रतिश्रुतस्य आ सम्यक्प्रकारतो दानेन मामर्थिनं पुरुषार्थचतुष्टयवन्तमपि विशेषतः प्रकर्षेण लम्भते त्वदीयद्वारपालो भूत्वा स्थास्यामीति भावः ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ ततः किमिति चेत् ? श्रूयतामित्याह—विप्रलब्ध इति । प्रकटार्थस्तु स्पष्टः । वस्तुतस्तु आढ्येभ्यः शक्रादिभ्योपि मानिना लोकैर्दीयमानसम्मानवता त्वयाहं यतो विशेषतः प्रकर्षेण लब्धः तत्तस्मात् इति ददामि व्यलीकं विगतालीकं मया दीयमानत्वात् परमसत्यं फलं यत्र तत् निलयं सुतलसम्बन्धिसम्पदं कतिचित्समाः संवत्सरान् व्याप्य भुंक्ष्व । ततोऽष्टमे मन्वन्तरे त्वामिन्द्रपदं प्रापय्य स्वधाम वैकुण्ठमेव नेष्ये इति भावः ॥ ३४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । एकविंशोऽष्टमस्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

यः प्रतिश्रुतस्य अदानेन अर्थिनं विप्रलम्भते तस्य मनोरथो वृथैव तस्य स्वर्गः दूरे एव स अधः पतत्येव ॥ ३३-३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धोये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे एकविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

अतः प्रतिश्रुतं तृतीयपदस्थानमदातुं तव निरये नरके वास इष्यते इष्टो भवति । तस्मात् प्रतिश्रुतादानात् गुरुणा शुक्रेण चानुमोदितः तेनाप्येतत्कथनात् त्वं निरयं नरकं विश ॥ ३३ ॥ ॐ ॐ इदानीं तवैतद्दोषेण स्वर्गमनोरथो वृथैवेति सामान्यत आह—वृथेति । यः प्रतिश्रुतस्यादानेन अर्थिनं याचकं विप्रलम्भते वञ्चयति तस्य सुखविषयको मनोरथो वृथैव, स्वर्गश्च दूर एव, यतः सोऽध एव पतति ॥ ३४ ॥ ॐ ॐ आढ्यमानिना आढ्यः त्रैलोक्यैश्वर्यवानहमित्यभिमानवता अतो यथेष्टं गृहाणाहं ददामीति वदता त्वयाऽहं विप्रलब्धो वञ्चितः । अतस्तस्य व्यलीकवचनस्य फलं निरयं नरकदुःखं कतिचित् समाः संवत्सरान् भुंक्ष्व ॥ ३५ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र सूक्तनिर्वाहरूपणे । एकविंशो गतो वृत्ति बलिबन्धनिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तदेवमुक्तेऽपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गाद्धंशपरिहारार्थं च मनोरथं कुर्वन्तं प्रत्याह । वृथेति । यः पुमान्, विप्राय प्रतिश्रुत्य, प्रतिश्रुतं तत् अथितं, न अर्पयते न ददाति, तस्य मनोरथः प्रायशः, वृथा व्यर्थ एव, स्वर्गश्च तस्य दूरे एव । स च अधो नरके पतत्येव ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ विप्रलब्ध इति । आढ्यमात्मानं मन्यते इत्याढ्यमानी तेन च त्वया, अहं ददामि इति विप्रलब्धः वञ्चितः, तत्तस्मात्, व्यलीकफलमनृतफलरूपं, निरयं नरकं, कतिचित् समाः संवत्सरान्, भुङ्क्ष्व ॥ ३४ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचिताया-
मन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भाषानुवादः

जो याचकको देनेकी प्रतिज्ञा करके मुकर जाता है और इस प्रकार उसे धोखा देता है, उसके सारे मनोरथ व्यर्थ होते हैं । स्वर्गकी बात तो दूर रही, उसे नरकमें गिरना पड़ता है ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तुम्हें इस बातका बड़ा घमंड था कि मैं बड़ा धनी हूँ । तुमने मुझसे 'दूँगा'—ऐसी प्रतिज्ञा करके फिर धोखा दे दिया । अब तुम कुछ वर्षोंतक इस झूठका फल नरक भोगो' ॥ ३४ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एवं विप्रकृतो राजन् बलिर्भगवतासुरः । भिद्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्रवं वचः ॥ १ ॥

बलिस्त्वाच

यद्युत्तमश्लोक भवान् समेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्यं मन्यते ।
करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम् ॥ २ ॥
विभेमि नाहं निरयात् पदच्युतो न पाशबन्धाद् व्यसनाद् दुरत्ययात् ।
नैवार्थकृच्छ्राद् भवतो विनिग्रहादसाधुवादाद् भृशमुद्विजे यथा ॥ ३ ॥

पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये दण्डमर्हत्तमार्पितम् । यं न माता पिता भ्राता सुहृदश्चादिशन्ति हि ॥ ४ ॥
त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः । यो नोऽनेकमदान्धानां विभ्रंशं चक्षुरादिशत् ॥ ५ ॥
यस्मिन् वैरानुबन्धेन रूढेन विबुधेतराः । बहवो लेभिरे सिद्धिं यासु हैकान्तयोगिनः ॥ ६ ॥
तेनाहं निगृहीतोऽस्मि भवता भूरिकर्मणा । बद्धश्च वारुणैः पाशैर्नातिव्रीडे न च व्यथे ॥ ७ ॥

पितामहो मे भवदीयसंसतः प्रह्लाद आविष्कृतसाधुवादः ।
भवद्विपक्षेण विचित्रवैशसं संप्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—राजन् भगवता एवं विप्रकृतः असुरः बलिः भिद्यमानः अपि अभिन्नात्मा अविक्रवं वचः प्रत्याह ॥ १ ॥
उत्तमश्लोक सुरवर्य भवान् यदि मम ईरितं वचः व्यलीकं मन्यते तत् श्रुतं करोमि प्रलम्भनं न भवेत् मे शीर्ष्णि निजं तृतीयं पदं कुरु ॥ २ ॥ ❀ ❀ अहं यथा असाधुवादात् भृशम् उद्विजे निरयात् न विभेमि पदच्युतः पाशबन्धात् दुरत्ययात् व्यसनात् न अर्थकृच्छ्रात् भवतः विनिग्रहात् न एव ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पुंसाम् अर्हत्तमार्पितं दण्डं श्लाघ्यतमं मन्ये यं माता पिता भ्राता सुहृदः च न हि आदिशन्ति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ त्वं नूनम् असुराणां नः पारोक्ष्यः परमः गुरुः यः अनेकमदान्धानां नः विभ्रंशं चक्षुः आदिशत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ बहवः विबुधेतराः यस्मिन् रूढेन वैरानुबन्धेन एकान्तयोगिनः यां प्राप्नुवन्ति उह सिद्धिं लेभिरे ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तेन भूरिकर्मणा भवता अहं निगृहीतः अस्मि वारुणैः पाशैः बद्धः च न अतिव्रीडे च न व्यथे ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मे पितामहः आविष्कृतसाधुवादः त्वत्परमः भवद्विपक्षेण स्वपित्रा विचित्रवैशसं संप्रापितः प्रह्लादः भवदीयसंसतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वाविंशे तु प्रसन्नः सन्प्रस्थाप्य सुतलं बलिम् । दत्त्वा वरान्हरिर्न्यूनं मत्वा तद्द्वारपोऽभवत् ॥ १ ॥
समर्पिततनूचित्तिर्निर्मलचलभक्तितः । छलितो बलिना चित्रं स्वमेवार्पयदच्युतः ॥ २ ॥

विप्रकृतोऽपकृतः । भिद्यमानः सत्याच्चात्यमानः ॥ १ ॥ ❀ ❀ हे उत्तमश्लोकेति कटाक्षः । मम वच ईरितं प्रतिश्रुतं न तावद्व्यलीकम् । त्वया कपटेन वामनतया भिक्षित्वा रूपांतरस्याविष्कृतत्वात् । एवमपि यदि भवान् व्यलीकं

मन्यते तथाऽपि ऋतमेवाहं करोमि । मनुक्तं विप्रलंभनं न भवतु । मे शीर्ष्णि निजं तृतीयं पदं कुरु न च द्वाभ्यां विश्वं क्रांतवतो मे तव शिरः पादपर्याप्तं न भवतीति मन्येथाः । वित्तेन चेत्पदद्वयं जातं तर्हीदमधिकमेव स्यात् । वित्तादपि वित्तवतोऽधिकत्वादिति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ ननु च “आपदर्थं धनं रक्षेद्दारात्रक्षेद्वनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥” इत्यादिवचना-दात्मभयपरिहाराय सर्वस्वं त्यज्यते त्वं तु कुतो भीतः सन्नात्मानमर्पयस्यत आह । बिभेमीति । पदच्युतः स्थानभ्रष्टो असाधु-वादादपकीर्तयेथाऽहं भृशमुद्विजे निरयादिभ्यो न तथा बिभेमि व्यसनाद्दुःखात् अर्थकृच्छ्रादारिद्र्यात् निग्रहादण्डादपि ॥ ३ ॥ ननु मया निगृहीतत्वात्तवापकीर्तिर्जातैव नैवेत्याह । पुंसामिति । अहेतुमैरपि तम् । यं दंडं मात्रादयोऽपि न ह्यादिशति नैवाप्यति । हितैषिणा त्वया निगृहीतोऽहं श्लाघ्य एवास्मीति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नन्वहं देवानां हितैषी नासुराणां तत्राह । त्वं नूनमिति । पारोक्ष्यः शत्रुच्छलेन वर्तमानः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ शत्रुत्वं पुनर्भक्तानिवास्माननुग्रहीतुमेवेत्याह । यस्मिन्निति । उ अहो । ह प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अतो नात्र मम लज्जा नापि दुःखमित्याह । तेन गुरुणा भवता ॥ ७ ॥ किं च योऽयं दंडरूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः स तु त्वद्भक्तपौत्रत्वेन न त्वहमनुग्रहस्य पात्रमित्याशयेनाह । पितामह इति । भवदीयानां संमतः । यत आविष्कृतः साधुवादो यस्य । त्वमेव परमः आश्रयो यस्य सः । अतो भवतो विपक्षेण विद्विषा हिरण्य-कशिपुना विचित्रवैशसं हिंसां संप्रापितोऽपि देहादीनामसारतां निश्चित्याकुतोभयं ध्रुवं च भवतः पादपद्ममेव प्रपदे । अथ तस्मादहमपि दैवेन तस्यैव भाग्येन तवांतिकं नीत इति चतुर्णामन्वयः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

न्यूनमात्मानं प्रतिज्ञाताधिकग्रहणेन ज्ञात्वा । तस्य बलेर्द्वारपः (१) चित्रमद्भुतम् । तदाह—छलितुं प्रवृत्तः स्वयमेव छलित इति । समर्पिते तनूवित्ते यस्यां सा समर्पिततनूवित्ता निर्मला चासावचला चेति निर्मलाचला सा चासौ भक्तिश्चेति निर्मलाचलभक्तिः पुनः समर्पिततनूवित्ता चासौ निर्मलाचलभक्तिश्चेति समर्पिततनूवित्तिनिर्मलाचलभक्तिस्तस्याः । स्वमेवात्मान-मेव (२) । अपकृतो निन्दित इवोपालब्धोपि । असुरः असूत्रातुं दातुं प्रवृत्त इत्यर्थः । अविश्वं सत्यधर्मयुतम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ कटाक्ष इति । न ह्येतादृशकर्मकृतामुत्तमश्लोकत्वोक्तिः शोभत इति भावः । एवमपि स्वयं कपटं कृत्वापि । विप्रलंभनं विरुद्धम् । स्वयमेवाक्षिप्य समाधत्ते—न चेत्यादिना । पदपर्याप्तं पदपूर्तिंकरम् । इदं मच्छिरः । इति भाव इति । ‘स्वात्स्वामी द्विगुणोऽधिकः’ इति वाक्यादित्यभिप्रायः । उत्तमश्लोकेति । स्वप्रभौ सनर्माक्तिः स्वस्य वामनस्य त्रिभिः पदैः परिमितां भुवं भिक्षित्वा स्वरूपांतरस्य त्रिविक्रमस्य त्रिभिः पदैः प्रतिग्रहीतुं प्रयतमानस्य निर्लोभस्य विप्रबटोस्तव निःस्पृहत्वं व्यक्तीभूतमित्येतां कीर्त्तिमुधामेव निरपायं पायं पायमेव भक्ता वयमानंदमग्ना भवाम यदहो लक्ष्मीकांतोऽपि मां तावदतिरंक्रमपि भूमिं भिक्षते तत्रापि छलेनाधिका जिघृक्षा तत्रापि बटुवेषेण, बटुजनानां कपटमर्थस्पृहामशान्तिमप्राप्त्या दातरि दंडं च स्वाभाविकं धर्ममभिव्यज्य तेषां विडम्बनं शास्त्रा-भिज्ञानां सद्गुरुणामपि बुद्धिलोपं स्वकृपापरमाणुमात्रस्पृष्टेष्वादिषु स्वपक्षत्वव्यंजना स्वरूपासृतमहोदधिमध्याग्रे मयि विपक्ष त्वव्यंजनेत्येवमादय एवोत्तमाः श्लोकाः कविभिः श्लोकैर्गास्यंत इति भावः । यदि भवान्मद्वचो मिथ्या मन्यते स्वभक्तमन्यायेनापि जिगीषुणा त्वया तत् स्वभक्तवचो मिथ्या कर्तुं मशक्यमेव “स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञासृतमधिकर्तुम्” इति भीष्मोक्तेरिति भावः । हे सुरवर्येति । सुरैर्वरणीयत्रैलोक्यं भिक्षित्वा बलेः सकाशादानीयास्मभ्यं भोगार्थं देहीति सुरैर्मन्ये वरं प्रार्थितो भवानभूदिति भावः । तद्वचः सत्यं करोमि मनुक्तं हि प्रलंभनं न भवेत् यथा, स्वांगिप्रेमासृतमददानस्य तव वचस्त्रिवर्गमात्र-प्रदायकत्वसुरप्रलंभकमिति भावः । अन्यत्त्वामिबन् ॥ २ ॥ ❀ ❀ अत्राक्षिपति भगवान्—नन्विति । कुत इत्यात्मनोऽधिक-पदार्थाभावमाह । पदाद्राज्याच्च्युतेः । व्यसनाद्विपदः ध्वंसाद्वा । “व्यसनं विपदि ध्वंसे” इति कोशात् । दुरत्ययात् चिरस्थायिनः । अर्थकृच्छ्राद्धनहानेः । भवतस्त्वत्कृतात् । विनिग्रहादंडात् । विश्वनाथः—ननु वारुणपाशबंधभयान्नरकभयाद्वाऽऽत्मानं दातुमि-च्छसीति तत्राह—अर्थकृच्छ्राद् द्रव्योपार्जनकष्टात् । असाधुवादात् भगवद्भक्ता ब्राह्मणवंचका भवंतीति यथा बलिरिति वैष्णवलोक-दुष्कीर्त्तिवादात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति—नन्विति । इति भाव इति । “परमोऽनुग्रहो दंडो भृत्येषु प्रभुणापितः । बालो न वेद तत्तन्त्रि बंधुकृत्यममर्षणः ॥” इत्युक्तेः । “विभर्षि दंडं खलनिग्रहाय हिताय चेच्छातनुभिः शरीरिणाम्” इतींद्रोक्तेश्चेत्या-शयः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति—नन्विति । गुरुर्हितकर्त्ता । विभ्रंशं मदभ्रंशरूपम् । चक्षुर्ज्ञानं ‘चक्षुर्ज्ञाने दृग्निद्रिये’ इति धरणिः । देवानां तत्कामितैश्वर्यदानात्परमहितैषी नेति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यस्मिन् त्वयि । रुढेन । रुढेन वैरस्यानुबंधेनाधिक्येन । ‘विवुधेतरा दैत्याः “विवुधा दैत्यबुद्धज्ञेतराः” इति कोशात् । सिद्धिं भुक्तिमुक्तिरक्षणाम् ॥ ६-७ ॥ ❀ ❀ स्वस्य संबन्धित्वं योतयन्नाह—किं चेति । त्वद्भक्तः प्रह्लादः । तत्पुत्रो विरोचनस्तत्पुत्रत्वादहं पौत्रः भवदीयानां भक्तानां सम्मतः मान्यः । हिंसां विषदानमत्तगजाग्रप्तेपादिना । तस्यैव प्रह्लादस्यैव ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

द्वाविंशे तु वरान्दत्त्वा प्रस्थाप्य सुतलं बलिम् । द्वारपोऽभूद्वरिस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः षडग्रयः (३६॥)

उवाचेत्यष्टाथ (८) सार्द्धा गुणवेदा (४३॥) अनुष्टुभः ॥ २२ ॥ हे राजन् ! एवं विप्रकृतः बन्धनेन वचसा च तिरस्कृतः भिद्यमानः सत्याच्चात्यमानोऽपि अभिन्नः सत्यादप्रचलित आत्मा मनो यस्य स असुरो बलिरविक्रमदीनं वचस्तं प्रत्याह स्म ॥ १ ॥ ॐ ॐ यदीति । हे उत्तमश्लोकेति हे सुरवर्येति च कटाक्षः । यद्यपि ममेरितं प्रतिश्रुतं वचो व्यलीकमनृतं तावन्न भवति । त्वया कपटेन वामनतया भिक्षित्वा ग्रहणसमये रूपान्तरस्याविष्कृतत्वात् तथापि यदि भवान् व्यलीकं मन्यते तदा तद्वचनं प्रलम्भनं वञ्चनपरं यथा ऋतं सत्यमेव करोमि कथं तत्राह निजं तृतीयं पदं मे शीर्ष्णि कुर्विति । न च द्वाभ्यां पदभ्यां विश्वं क्रान्तवतो मे तव शिरः पदपर्याप्तं कथं स्यादिति मन्तव्यं वित्तेन चेत्पदद्वयपूर्तिर्जाता तर्हीदमधिकमेव स्यात् । वित्तापेक्षयाऽपि वित्तवतोऽधिकत्वादिति भावः ॥ २ ॥ ॐ ॐ विभेमीति । असाधुवादात् भगवद्भक्ता ब्राह्मणवञ्चका भवन्ति यथा बलिरिति दुष्कीर्तिवादात् यथाहं भृशमुद्विजे विभेमि तथा निरयादिभ्यो न विभेमोत्यन्वयः । निरयान्नरकदुःखात् पदस्य स्थानस्य च्युतः च्यनात् भ्रंशात् । किञ्चन्तमिदं क्तान्तमहमित्यस्य विशेषणं वा । पाशैर्बन्धात् दुरत्यात् दुरतिक्रमणीयात् व्यसनात् दुःखात् अर्थकृच्छ्रात् भवता विनिग्रहात् अन्यस्मादपि दण्डात् ॥ ३ ॥ ॐ ॐ पुंसामिति । अर्हत्तमेन योग्य-तमेन भवता अर्पितं कृतं दण्डं पुंसां श्लाघ्यतममहं मन्ये पापनिवर्त्तकत्वात्सत्कीर्तिहेतुत्वाच्च । हि यस्मात् यमेवंभूतं दण्डं मात्रादयो न चादिशन्ति नैवार्पयन्ति अतो निग्रहान्ममापयशो नास्ति ॥ ४ ॥ ॐ ॐ त्वमिति । त्वन्नोऽस्माकमसुराणां पारोक्ष्यः शत्रुतया प्रतीयमानोऽपि परमो गुरुर्हितकारी असि यो भवान् इति शेषः । अतो न मध्यमपुरुषः अनेकैः शौर्यवीर्य-धनाभिजनादियुक्तैर्मदैरन्धानामस्माकमैश्वर्यविभ्रंशात्मकं चक्षुरादिशत् दत्तवान् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ यस्मिन्निति । परोक्षहित-कारित्वादेव यां मोक्षलक्षणां सिद्धिं फलमेकान्तयोगिनः अनन्यभक्तियोगनिष्ठा लेभिरे तां सिद्धिं बहवो विवुधेतराः असुराः रुढेन हृदेन यस्मिन्स्वयि वैरानुबन्धेनैव लेभिरे ॥ ६ ॥ ॐ ॐ तेनेति । तेन भूरिकर्मणा अचिन्त्यानन्तविचेष्टितेन भवताऽहं निगृहीतो वशीकृतो वारुणैः पाशैर्बद्धश्च नातिब्रीडे लज्जां न प्राप्नोमि न च व्यथे व्यथामपि न प्राप्नोमि । त्वत्कृतनिग्रहादेर्मुक्ति-कीर्तिहेतुत्वादित्याशयः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ पितामह इति । मे मम पितामहः प्रह्लादो भवदीयत्वेन संमतः आविष्कृतः साधुवादः सत्कीर्तिर्यस्य त्वमेव परमः सेव्यः यस्य सः अत एव भवद्विपक्षेण भवच्छत्रुणा स्वपित्रा हिरण्यकशिपुना विचित्र-वैशसं नानाविधं दुःखं प्रापितः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं भगवतोपालब्धो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः—एवमिति । हे राजन् ! इत्थं भगवता विप्रकृतः विप्रलब्धः भिद्यमानः सत्याच्चात्यमानोऽपि बलिरभिन्नमचलितं मनो यस्य सोऽविक्रमदीनं गम्भीरं वचो भगवन्तं प्रत्याह ॥ १ ॥ ॐ ॐ वच एवाह—यद्युत्तमश्लोकेत्यादिभिः दशभिः । हे उत्तमश्लोक ! मे मयोक्तं वचो यदि यद्यपि भवान् व्यलीकमनृतं मन्यते तथापि हे सुरर्षभ ! तत्सत्यमेवाहं करोमि तदुक्तं प्रलम्भनं न भवतु मम शीर्ष्णि तृतीयं निजं पदं निवेदि ॥ २ ॥ ॐ ॐ सर्वतो रक्षणीयमात्मानं मया समर्पयन्न विभेषि किमित्यत आह, विभेमीति । निरयादिभ्यो नाहं तथा विभेमि, कथम् ? यथा असाधु-वादादनृतवदनापकीर्तेर्वा भृशमुद्विजे तत्र पदच्युतिः स्थानभ्रंशः दुरत्यादानतिक्रमणीयात् व्यसनाद्दुःखादर्थकृच्छ्रा-दर्थव्ययात् ॥ ३ ॥ ॐ ॐ ननु, मया निगृहीतस्य तवाकीर्तिरेव नेत्याह—पुंसामिति योग्यतमेनार्पितं कारितं दण्डमहं पुंसां श्लाघ्यतमं यशस्करमेव मन्ये हि यस्माद्यं दण्डं मात्रादयोऽपि मयि नैवार्पयन्ति ॥ ४ ॥ ॐ ॐ किञ्च त्वमस्माक-मनुग्रहीतैवेत्याह—नूनमिति । त्वमस्माकं पारोक्ष्यो गुरुरसमक्षं हितकारी, कथमेतत् ज्ञातम् ? इत्यत आह, यो भवाननेकैः शौर्यवीर्यादिप्रयुक्तैर्मदैरन्धानामस्माकं विभ्रंशं तन्मदापनोदकं चक्षुरिवादिशत् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ किञ्च यस्मिन् त्वयि वैरानुबन्धेन बहवो दैत्याः सिद्धिं लेभिरे । कां सिद्धिम् ? यां हि सिद्धिमेकान्तयोगिनोऽनन्यप्रयोजनत्ववृत्तियोगनिष्ठा लभन्ते ॥ ६ ॥ तेनैवभूतेन भूरिकर्मणा अचिन्त्यविविधविचित्रचेष्टितेन भवता निगृहीतो वारुणैः पाशैर्बद्धश्चाप्यहं न ब्रीडे नातिलज्जामि न दुःख्यामि च त्वत्कृतनिग्रहबन्धनयोनितरां मम यशस्करत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ किञ्चास्त्वपितामहः प्रह्लादः सद्गुणाश्रयः शरीरतदनुबन्ध्यादिषु हेयतां निश्चित्य परमपुरुषार्थरूपं त्वत्पादारविन्दं शरणं गतः तथाहमपि दैवात्त्वत्समीपं नीतः त्वां प्रपद्य इत्याह—पितामह इत्यादिभिश्चतुर्भिः । मे पितामहः प्रह्लादः भवदीयानां भागवतानां सम्मतः अत एवाविष्कृतः साधुवादः कीर्तिर्यस्य सः स्वपित्रा भवतो विपक्षेण शत्रुणा हिरण्यकशिपुना विचित्रवैशसं नानाविधं दुःखं सम्प्रापितोऽपि त्वमेव परमः सर्वविधबन्धुनिरतिशयपुरुषार्थश्च यस्य तादृशः इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

बलिः स्वात्मनोऽलीकं प्रकारान्तरेण परिहर्तुमाह—एवमिति ॥ १ ॥ * * प्रलम्भनं वञ्चकफलम् । विप्रलम्भनं कथं न भवेदिति तत्राह, पदमिति ॥ २ ॥ * * स्वात्मनो ह्रीलक्षणसामग्रीमाह—विभेमीति ॥ ३ ॥ * * अभिन्नात्मत्वं दर्शयति, पुंसामिति ॥ ४ ॥ * * पारोक्ष्यं साक्षात्कारमन्तरेण तस्य मदस्य भ्रंशो येन तत्तथा ॥ ५ ॥ ततो वैरानुबन्धेन वैरयुतस्नेहेन ॥ ६-७ ॥ * * ननु, कुतो व्यथाद्यभावः इत्याशङ्क्य श्रुतप्रह्लादमाहात्म्यानुस्मरणादित्याशयेनाह—पितामह इति । साधुरिति वादः साधुवादः स्तुतिलक्षणः विचित्रवैशसं नानाहिसनं त्वमेव परमो यस्य स तथा ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पुंसामिति नादिशन्ति न कुर्वन्ति मात्रादयो हि केवलमैहिकस्नेहा इति भावः । यद्वा शिरश्चालने नञ् न दिशन्ति दिशन्त्येवेत्यर्थः ॥ ४-७ ॥ * * पितामह इति चतुष्कम् ॥ ८-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

बलिप्रह्लादयोर्विन्ध्यावलिपद्मजयोरपि । सूक्तिर्वरानदादस्मै द्वाविंशे करुणाम्बुधिः ॥
बबन्ध कपटी यस्माद्बलिं निरघमीश्वरः । अतस्तद्द्वारि तत्प्रेमपाशैर्बद्धः सदावसत् ॥

एवमनेन प्रकारेण विप्रकृतो लोकदृष्ट्याऽपकृतः भिद्यमानः सत्याचाल्यमानः ॥ १ ॥ * * उत्तमश्लोकेति । स्वप्रभौ सनमोक्तिः स्वस्य वामनस्य त्रिभिः पदैः परिमितां भूमिं भिक्षित्वा स्वरूपान्तरस्य त्रिविक्रमस्य त्रिभिः पदैः प्रतिगृहीतुं प्रयतमानस्य निर्लोभस्य विप्रवटोस्तव निस्पृहत्वं व्यक्तीभूतमित्येतां कीर्तिसुधामेव निरपायं पायं पायमेव भक्ता वयमानन्दमत्ता भवाम यदहो लक्ष्मीकान्तोपि मां तावदतिरङ्कमपि भूमिं भिक्षते तत्रापि छलेनाधिकजिघृक्षा तत्रापि बटुवेशत्वेन बटुजनानां कपटमर्थस्पृहामशान्तिमप्राप्त्या कोपं दातरि दण्डं च स्वाभाविकं धर्ममभिव्यज्य तेषां विडम्बनं शास्त्राभिज्ञानां मद्गुरूणामपि बुद्धिलोपः स्वकृपापरमाणुमात्रस्पृष्टेष्विन्द्रादिषु स्वपक्षत्वव्यञ्जना स्वकृपामृतमहोदधिमध्यामजिते मयि विपक्षत्वव्यञ्जनेत्येवमादय एव तवोत्तमाः श्लोकाः कविभिः श्लोकैर्गायन्त इति भावः । यदि भवान् मद्रचो व्यलीकं मिथ्या मन्यते इति स्वभक्तमन्यायेनापि जिगीषुणा त्वया तत्स्वभक्तवचो मिथ्याकर्तुमशक्यमेवेति भावः । हे सुरवर्य्य सुरैर्वरणीय ! त्रैलोक्यं भिक्षित्वा बलेः सकाशादानीय अस्मभ्यं भोगार्थं देहीति सुरैर्मन्ये वरं प्रार्थितो भवानभूदिति भावः । तद्वच ऋतं सत्यं करोमि मदुक्तं हि प्रलम्भनं न भवेत् यथा स्वचरणप्रेमामृतमददानस्य सुरैः स्तुतस्य तव वचस्त्रिवर्गमात्रप्रदायकत्वासुरप्रलम्भकमिति भावः । मे शीर्ष्णि निजं तृतीयं पदं कुरु । न च द्वाभ्यां विश्वं क्रान्तवतो मम तव शिरः पादपर्याप्तं न भवतीति मन्येथाः । वित्तेन चेत् पदद्वयं जातं तर्हीदमधिकमेव स्यात् वित्तादपि वित्तस्वामिनोऽधिकत्वादिति भावः ॥ २ ॥ * * ननु, किं वारुणपाशबन्धभयात् नरकभयाद्वा आत्मानं दातुमिच्छसीति, तत्राह—विभेमीति । अर्थकृच्छ्रात् द्रव्योपार्जनकष्टात् असाधुवादात् भगवद्भक्ता ब्राह्मणवञ्चका भवन्ति यथा बलिरिति वैष्णवलोकदुष्कीर्तिवादात् ॥ ३ ॥ * * ननु, मया निग्रहात्तव दुष्कीर्तिर्जायते वेति तत्राह—पुंसामिति । हितैषित्वाहण्डयन्तोपि मात्रादयो यं दण्डम् आ सम्यक्प्रकारेण न दिशन्ति न ददति । मात्रादयो हि ऐहिकहितैषिणः अर्हत्तमास्तु पारलौकिकहितैषिणो मातृकोटिभ्योप्यतिवत्सला इति भावः ॥ ४ ॥ * * नन्वहं देवानां हितैषी प्रसिद्धो नासुराणां तत्राह—त्वमिति । गुरुहितकारी परोक्षः शत्रुच्छलेन वर्त्तमानत्वादिति भावः । प्रत्यक्षहितकारित्वादपि परोक्षहितकारित्वं प्रीत्यधिकसूचकमत एव परमः देवानां त्वपरमः तत्कामितैश्चर्य्यप्रदत्वेन वास्तवहितैषित्वाभावादिति भावः । अस्माकं तु त्वं वास्तवहितकृदेवेत्याह—य इति । चतुरिति देवानां त्वाध्यमिति भावः । आदिशदिति प्रथमपुरुष आर्षः ॥ ५ ॥ * * मादृशानां त्वदेकान्तभक्तानां खलु का वार्ता ये पुनरसुरास्त्वयि वैरमनुबध्नन्ति तेष्वपि तव तावदलौकिक्येव दयेत्याह—यस्मिन्निति ॥ ६ ॥ * * तेन गुरुणा भूरिकर्मणेति मन्निग्रहस्ते बहुकार्य्यार्थः, तथाहि देवलोकेऽर्थ्य्यप्रापणार्थः भाविभक्तानामपि श्रवणकीर्तनाद्यर्थः तव च प्रेमवश्यत्वादिगुणाविष्कारार्थ इति नातिव्रीडे इति ये यं किञ्चिन्मात्री मे व्रीडा उत्पद्यते सा खलु मे चित्तशुद्धयभावादेवेति भावः ॥ ७ ॥ * * अस्मत्कुलदैवतत्वेनैव त्वहण्डो ममावश्यः सद्य एव । त्वमपि मद्भक्तपौत्रोयमिति बुद्धयैव मयि स्निह्यसीत्याह । पितामह इति । भवद्विपक्षेण हिरण्यकशिपुना विचित्रं विपत्तिं प्रापितः प्रापितोपि ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

द्वाविंशे बलिना तृतीयं पदं मे शीर्ष्णि कुर्वित्यादि बलिवाक्यं प्रह्लादादिवाक्यं च श्रुत्वा प्रसन्नो भगवान् वरान् दत्त्वा बलिं सुतलं प्रस्थाप्य तद् द्वारपोऽभवदिति वर्णयति—विप्रकृतः अपकृत इव क्रतौ भगवता भिद्यमानः सत्याचाल्यमानः शुक्रेणेति शेषः ॥ १ ॥ ❀ ❀ हे उत्तमश्लोक ! ममेरितं यत् वचः पदत्रयभूदानविषयकं वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामिति वाक्यं व्यलीकमपि पदद्वयेनैव त्वया मदीयस्य सर्वस्य गृहीतत्वात् तद्वत् करोमीति यदि भगवान् मन्यते तदेवाह—हे सुरवर्य ! शीर्ष्णि निजं तृतीयं पदं कुरु एवं सति मदुक्तं विप्रलम्भनं न भवेदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ❀ ❀ एवं सति च ममापकीर्तिरपि न भविष्यतीत्याह—विभेमीति—पदच्युतेः स्थानत्यागात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ त्वत्कृतेनास्मन्निग्रहेणापि मम कीर्तिरेव भविष्यतीत्याह—पुंसामिति ॥ ४ ॥ ❀ ❀ पारोक्ष्यः गूढः गुरुः हितकारी विभ्रंशं मदनानां चक्षुरिव चक्षुरादिशत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु, असुरवैरिणो ममासुरगुरुत्वं कथं घटेतेत्यत्र असुरा एव त्वयि वैरानुबन्धं कुर्वन्ति तेनैव वैरानुबन्धेनैकान्तिपुरुषोचितां सिद्धिं लभन्ते इत्याह यस्मिन्निति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तेन पारोक्ष्यगुरुणा ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मम पितामहस्त्वत्पादपद्मं शरणं बहुगुणयोगेन गतस्तथाहमपि दैवेन तवान्तिकं नीतस्त्वां शरणं व्रजामीत्याह—चतुर्भिः । भवदीयानां श्रीनारदादीनां सम्मत आविष्कृतः साधुवादो यस्य सः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

दत्त्वा वरांस्ततोऽनुष्यन्द्वारपोऽभूत्स्वयं हरिः । छलतश्छलितस्तेनैतद्द्वाविंशे निरूप्यते ॥ १ ॥

हे राजन् एवं विप्रकृतः बन्धनेन वचसा च तिरस्कृतः । किमर्थमत आह—भिद्यमानः सत्याचाल्यमानोऽसुरोऽपि अभिन्नः सत्यादप्रचलित आत्मा मनो यस्य स बलिरविक्रवमदीनं वचस्तं प्रत्याह ॥ १ ॥ ❀ ❀ तद्दर्शयति—यदिति दशभिः । महायशसो भवतो यद्यप्येवं व्यवहारो न घटते तथापि देवपक्षपातवशादैवैवं व्यवहरतीति सूचयन् सम्बोधनद्वयमाह—उत्तमश्लोकेति सुरवर्येति च । यद्यपि ममेरितं प्रतिश्रुतं वचो व्यलीकमनृतं तावन्न भवति त्वया कपटेन वामनतया भिक्षित्वा ग्रहणसमये रूपान्तरस्याविष्कृतत्वात्, तथापि यदि भवान् व्यलीकं मन्यते तदा तद्वचनं प्रलम्भनं बञ्चनपरं यथा न भवेत्तथा ऋतं सत्यमेव करोमि । कथं तत्राह—निजं तृतीयं पदं मे शीर्ष्णि कुर्विति । न च द्वाभ्यां पदभ्यां विश्वं क्रान्तवतो मे तव शिरः पदपर्याप्तं कथं स्यादिति मन्तव्यं, वित्तेन चेत्पदद्वयपूर्तिर्जाता तर्हीदमधिकमेव स्यात्, वित्तापेक्षयाऽपि वित्तवतोऽधिकत्वादिति भावः ॥ २ ॥ ❀ ❀ ननु 'आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारात् रक्षेद्धनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि' इत्यादिवचनादात्मभयपरिहाराय सर्वस्वं त्यज्यते त्वं तु कुतो भीतः सन्नात्मानमप्यर्पयसीत्यत आह—विभेमीति । असाधु-वादादनृतवचनादिनाऽपकीर्तेर्यथाऽहं भृशमुद्विजे विभेमि तथा निरयादिभ्यो न विभेमीत्यन्वयः । निरयान्नरकदुःखात् । पदच्युतः स्थानभ्रंशात् । पार्श्वेर्बन्धात् । दुरत्ययात् दुरतिक्रमणीयात् व्यसनात् दुःखात् । अर्थकृच्छ्रात् धनादिव्ययजनितकष्टात् । भवतो विनिग्रहात् अन्यस्मादपि दण्डात् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ननु मम निग्रहात्तवापकीर्तिर्जातैवेति चेन्नैत्याह—पुंसामिति । अर्हत्तमेन योग्यतमेन भवता अर्पितं कृतं दण्डं पुंसां श्लाघ्यतममहं मन्ये पापनिवर्तकत्वात्सत्कीर्तिहेतुत्वाच्च । तद्धन्यकृतस्य दण्डस्य कथमपकीर्तिहेतुत्वमित्यत आह—यमिति । हि यस्मात् यमेवम्भूतं दण्डं मात्रादयो न चादिशन्ति नैवार्पयन्ति । तत्कृत-दण्डस्य स्वार्थत्वेन शोधकत्वाभावादपकीर्तिहेतुत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ नन्वहं देवानामेव हितैषी नासुराणां तत्राह—त्वमिति । त्वं नोस्माकमसुराणां पारोक्ष्यः परमो गुरुः शत्रुतया प्रतीयमानोऽपि परमहितकारी । कथमेवं तत्राह—य इति । यो भवान् अनेकैः शौर्यवीर्यधनाभिजनादियुक्तैर्मदैः अन्धानामस्माकं ऐश्वर्यविभ्रंशात्मकं चक्षुरादिशत् दत्तवान् ॥ ५ ॥ असमक्षं हितकारित्वादेव यां मोक्षलक्षणां सिद्धिं फलमेकान्तयोगिनः अनन्यभक्तियोगनिष्ठा लेभिरे तां सिद्धिं बहवो विबुधेतराः असुराः रूढेन दृढेन यस्मिंस्त्वयि वैरानुबन्धेनैव लेभिरे इत्यन्वयः । भगवच्चरितस्याश्रयं सूचयति—उ-हेति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तेन भूरिकर्मणा अचिन्त्यानन्तविचेष्टितेन भवताऽहं निगृहीतो वशीकृतो वारुणैः पार्श्वैर्बद्धश्च नातिग्रीडे लज्जां न प्राप्नोमि, न च व्यथे व्यथामपि न प्राप्नोमि । त्वत्कृतनिग्रहादेर्भुक्तिमुक्तिकीर्तिहेतुत्वादित्याशयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किञ्च योऽयं दण्डरूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः स त्वद्वक्तपौत्रत्वेन, न त्वहमनुग्रहस्य पात्रमित्याशयेनाह—पितामह इति चतुर्भिः । मे मम पितामहः प्रह्लादो भवदीयत्वेन सम्मतः । तत्र हेतुमाह—त्वत्परम इति । त्वमेव परमः सेव्यः आश्रयश्च यस्य सः । अत एवाविष्कृतः साधुवादः सत्कीर्तिर्यस्य सः । अत एव भवद्विपक्षेण भवच्छत्रुणा स्वपित्रा हिरण्यकशिपुना विचित्रवैशंसं नानाविधदुःखं प्रापितोऽपि ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्रस्थाप्य सुतलं प्रीतो द्वाविंशे बलिमीश्वरः । वरान् दत्वा हरिर्मत्वा न्यूनं तद्द्वारपोऽभवत् ॥ १ ॥

दत्तदेहादिसर्वार्थं बलिं निर्दोषभक्तितः । छलस्तं छलितस्तेन स्वमेवासौ हरिर्ददौ ॥ २ ॥

एवं भगवतोपालब्धो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः । एवमिति । हे राजन्, एवमित्थं, भगवता पुरा विप्रकृतो विप्रलब्धः, भिद्यमानः सत्याचार्यमानः अपि, बलिः, अभिन्नः अचलितः आत्मा मनो यस्य तथाभूतः सन्, अविह्वलमदीनं, गम्भीर-मित्यर्थः । वचः प्रत्याह ॥ १ ॥ ❀ ❀ तद्वच एवाह दशभिः । यदीति । हे उत्तमश्लोक, मम ईरितं मयोक्तमित्यर्थः । वचः, भवान् यदि यद्यपि, व्यलीकं मन्यते, तथापि हे सुरवर्य सुरर्षभ, तत् ऋतं सत्यमेव, अहं करोमि । प्रलम्भनं न भवेत् । मदुक्तं विप्रलम्भनं मा भवत्वित्यर्थः । निजं तृतीयं पदं, मे मम, शीर्ष्णि मूर्द्धनि, कुरु निधेहि । मच्छरीररूपाया भुवस्तुभ्यमन-र्पितत्वान्मन्मूर्द्धरूपा भूः सा ते तृतीयपदार्हास्त्येव तत्र त्वया पदेऽर्पिते त्वया मानितं विप्रलम्भनं निवृत्तमेवेति भावः ॥ २ ॥ ननु 'आपदर्थं धनं रक्षेद्वारान् रक्षेद्वनैरपि । आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनैरपि' इति वचनादात्मनाशपरिहाराय सर्वस्वं त्यजन्ति, त्वं तु सर्वथा रक्षणीयमात्मानं मह्यं समर्पयन्न विभेषि किमित्यत आह । विभेमीति । अहम् असाधुवादादपकीर्तन-नृतभाषणाद्वा, यथा भृशम् उद्विजे, तथा निरयान्नरकात्, पदच्युतेः स्थानभ्रंशाच्च, न विभेमि । पाशबन्धात्त्वत्कृतपाशबन्धनात् । न विभेमि । दुरत्ययात् दुरतिक्रमणीयात्, व्यसनात् दुःखात्, न विभेमि । अर्थकृच्छ्रात् धनव्ययात् भवतः विनिग्रहात्, भवत्कृताद्विशिष्टपीडनादपि, न विभेमि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ननु भवानपकीर्तनैर्विभेति चेत्तर्हि सा तु मया निगृहीतस्य तव जातैवेति चेत्त्वया निगृहीतस्य ममापकीर्तनैवेत्याह । पुंसामिति । हे हरे, अर्हन्तमार्पितं योग्यतमेन कृतं दण्डं, अहं पुंसां श्लाघ्यतमं, मन्ये । यशस्करमेव मन्ये इत्यर्थः । हि यस्मात् यं दण्डं माता, पिता, भ्राता, सुहृदश्च, न आदिशन्ति सर्वथा नैवार्पयन्ति, अयं भावः—मात्रादिकृतो दण्डः व्यवहारनिपुणतापूर्वकोऽयं दण्डस्तु परमानुग्रहपूर्वक इति महदन्तरमस्तीति ॥ ४ ॥ नन्वहं देवानां हितैषित्वात्तेषामेवादेष्टा न त्वसुराणां तत्राह । नूनमिति । हे हरे, त्वं नूनं, असुराणां नोऽस्माकं पारोक्ष्यः परोक्षतया हितकारकः, परमः सर्वोत्कृष्टः गुरुः, देवानां तूपरिष्ठाद्गुरुरेव, ननु कथमेतद्भवता ज्ञातमित्यत आह । यो भवान्, अनेकमदान्धानां शौर्यवीर्यादिप्रयुक्तानेकविधमदैरन्धतां प्राप्तानां, नोऽस्माकं, विभ्रंशं चक्षुः, तन्मदापनोदकं विभ्रंशं चक्षुरिव आदिशत् । नैवं कदापि देवानामिति भावः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ननु प्रत्यक्ष एवाहमसुराणां शत्रुरस्मीति चेन्न, उपरि शत्रुत्वं पुनर्भक्तानिवासाननुग्रहीतुमेवेत्याह । यस्मिन्निति । यस्मिंस्त्वयि, रूढेन प्रसिद्धतां प्राप्तेन, वैरानुबन्धेन, बहवः विबुधेतरा दैत्याः, सिद्धिं लेभिरे । यां सिद्धिम् उ अहो हं प्रसिद्धं, एकान्तयोगिनः एकान्तभक्ताः, लभन्ते तामित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अतो नात्र मम लज्जा, नापि दुःखमित्याह । तेनेति । तेनैवभूतेन, भूरिकर्मणा अचिन्त्यविविधविचित्रचेष्टितेन, भवता निगृहीतः, वारूणैः पारैः, बद्धश्च अस्मि । अतः नातिव्रीडे न च व्यथे । नातिलज्जामि न दुःख्यामि च त्वत्कृतनिग्रहबन्धनयोनितरां मम यशस्करत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ किं च योऽयं दण्डरूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः स तु त्वद्भक्तपौत्रत्वेन, न त्वहमनुग्रहस्य पात्रमित्याशयेनाह । पितामह इति । मे मम, पितामहः प्रह्लादः, भवदीयानां भागवतानां, संमतः, यतः आविष्कृतः सर्वविश्वविख्यातिं प्राप्तः साधुवादः कीर्तिर्यस्य सः, भवद्विपक्षेण भवतः शत्रुणा, स्वपित्रा हिरण्यकशिपुना, विचित्र-वैशंशं नानाविधदुःखं, संप्रापितोऽपि त्वमेव परमः सर्वविधो बन्धुर्निरतिशयपुरुषार्थश्च यस्य तथाविधः एव, अभवत् ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

बलिके द्वारा भगवान्की स्तुति और भगवान्का उनपर प्रसन्न होना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! इस प्रकार भगवान्ने असुरराज बलिका बड़ा तिरस्कार किया और उन्हें धैर्यसे विचलित करना चाहा । परन्तु वे तनिक भी विचलित न हुए, बड़े धैर्यसे बोले ॥ १ ॥ ❀ ❀ दैत्यराज बलिके कहा— देवताओंके आराध्यदेव ! आपकी कीर्ति बड़ी पवित्र है । क्या आप मेरी बातको असत्य समझते हैं ? ऐसा नहीं है । मैं उसे सत्य कर दिखाता हूँ । आप धोखेमें नहीं पड़ेंगे । आप कृपा करके अपना तीसरा पग मेरे सिरपर रख दीजिये ॥ २ ॥ मुझे नरकमें जानेका अथवा राज्यसे च्युत होनेका भय नहीं है । मैं पाशमें बँधने अथवा अपार दुःखमें पड़नेसे भी नहीं डरता । मेरे पास फूटी कौड़ी भी न रहे अथवा आप मुझे घोर दण्ड दें—यह मेरे भयका कारण नहीं है । मैं डरता हूँ तो केवल अपनी अपकीर्तिसे ॥ ३ ॥ ❀ ❀ अपने पूजनीय गुरुजनोंके द्वारा दिया हुआ दण्ड तो जीवमात्रके लिये अत्यन्त वाञ्छनीय है । क्योंकि वैसा दण्ड माता, पिता, भाई और सुहृद् भी मोहवश नहीं दे पाते ॥ ४ ॥ ❀ ❀ आप छिपे

रूपसे अवश्य ही हम असुरोंको श्रेष्ठ शिक्षा दिया करते हैं, अतः आप हमारे परम गुरु हैं। जब हमलोग धन, कुलीनता, बल आदिके मदसे अंधे हो जाते हैं, तब आप उन वस्तुओंको हमसे छीनकर हमें नेत्रदान करते हैं ॥ ५ ॥ ❀ ❀ आपसे हमलोगोंका जो उपकार होता है, उसे मैं क्या बताऊँ ? अनन्यभावसे योग करनेवाले योगीगण जो सिद्धि प्राप्त करते हैं, वही सिद्धि बहुत-से असुरोंको आपके साथ दृढ़ वैरभाव करनेसे ही प्राप्त हो गयी है ॥ ६ ॥ ❀ ❀ जिनकी ऐसी महिमा, ऐसी अनन्त लीलाएँ हैं, वही आप मुझे दण्ड दे रहे हैं और वरुणपाशसे बांध रहे हैं। इसकी न तो मुझे कोई लज्जा है और न किसी प्रकारकी व्यथा ही ॥ ७ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! मेरे पितामह प्रह्लादजीकी कीर्ति सारे जगत्में प्रसिद्ध है। वे आपके भक्तोंमें श्रेष्ठ माने गये हैं। उनके पिता हिरण्यकशिपुने आपसे वैर-विरोध रखनेके कारण उन्हें अनेकों प्रकारके दुःख दिये। परन्तु वे आपके ही परायण रहे, उन्होंने अपना जीवन आपपर ही निछावर कर दिया ॥ ८ ॥

किमात्मनानेन जहाति योऽन्ततः किं रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः ।
किं जायया संसृतिहेतुभूतया मर्त्यस्य गेहैः किमिहायुषो व्ययः ॥ ९ ॥
इत्थं स निश्चित्य पितामहो महानगाधबोधो भवतः पादपद्मम् ।
ध्रुवं प्रपेदे ह्यकुतोभयं जनाद् भीतः स्वपक्षक्षपणस्य सत्तमः ॥ १० ॥
अथाहमप्यात्मरिपोस्तवान्तिकं दैवेन नीतः प्रसभं त्याजितश्रीः ।
इदं कृतान्तान्तिकवर्ति जीवितं ययाऽध्रुवं स्तब्धमतिर्न बुध्यते ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच

तस्येत्यं भाषमाणस्य प्रह्लादो भगवत्प्रियः । आजगाम कुरुश्रेष्ठ राकापतिरिवोत्थितः ॥ १२ ॥
तमिन्द्रसेनः स्वपितामहं श्रिया विराजमानं नलिनायतेक्षणम् ।
प्रांशुं पिशङ्गाम्बरमञ्जनत्विषं प्रलम्बबाहुं सुभगं समैक्षत ॥ १३ ॥
तस्मै बलिर्वारुणपाशयन्त्रितः समर्हणं नोपजहार पूर्ववत् ।
ननाम मूर्ध्नाश्रुविलोललोचनः सत्रीडनीचीनमुखो बभूव ह ॥ १४ ॥
स तत्र हासीनमुदीच्य सत्पतिं सुनन्दनन्दाद्यनुगैरुपासितम् ।
उपेत्य भूमौ शिरसा महामना ननाम मूर्ध्ना पुलकाश्रुविक्रवः ॥ १५ ॥

प्रह्लाद उवाच

त्वयैव दत्तं पदमैन्द्रमूर्जितं हतं तदेवाद्य तथैव शोभनम् ।
मन्ये महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो विभ्रंशितो यच्छ्रिय आत्ममोहनात् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—मर्त्यस्य अनेन आत्मना किम् यः अन्ततः जहाति रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः किम् संसृतिहेतु-
भूतया जायया किम् गेहैः किम् इह आयुषः व्ययः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इत्थं निश्चित्य जनात् भीतः सः महान् अगाध-
बोधः सत्तमः पितामहः स्वपक्षक्षपणस्य अपि भवतः अकुतोभयं ध्रुवं पादपद्मं हि प्रपेदे ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथ दैवेन
प्रसभं त्याजितश्रीः अहम् अपि आत्मरिपोः तव अन्तिकं नीतः यया स्तब्धमतिः इदं कृतान्तान्तिकवर्ति अध्रुवं न बुध्यते ॥ ११ ॥
कुरुश्रेष्ठ तस्य इत्थं भाषमाणस्य भगवत्प्रियः प्रह्लादः उत्थितः राकापतिः इव आजगाम ॥ १२ ॥ ❀ ❀ इन्द्रसेनः श्रिया
विराजमानं नलिनायतेक्षणं प्रांशुं तं स्वपितामहं समैक्षत ॥ १३ ॥ ❀ ❀ वारुणपाशयन्त्रितः बलिः तस्मै समर्हणं पूर्ववत्
न उपजहार मूर्ध्ना ननाम अश्रुविलोललोचनः सत्रीडनीचीनमुखः बभूव ह ॥ १४ ॥ ❀ ❀ महामनाः सः तत्र आसीनं

सुनन्दनंदाद्यनुगैः उपासितं सत्पतिम् उदीक्ष्य शिरसा उपेत्य भूमौ मूर्ध्ना ननाम पुलकाश्रुविकलवः ह ॥ १५ ॥ ❀ ❀ त्वया एव ऊजितम् ऐन्द्रं पदं दत्तं तत् एव अद्य तथा एव हृतम् इति शोभनं यत् श्रियः आत्ममोहनात् विभ्रंशितः अस्य महान् अनुग्रहः कृतः मन्ये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अंततः आयुषोते । रिक्थहारैः पुत्रैः । इह गेहेषु केवलमायुषो व्यय एव न तु सुखं किञ्चित् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स प्रसिद्धो महान् । स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा तस्यापि ॥ १० ॥ ❀ ❀ प्रसभं बलात्त्याजिता श्रीर्यस्य । यया श्रिया स्तब्धमतिः सन्पुमानिदं जीवितमध्रुवं न बुध्यते । कथंभूतम् । कृतांतस्यांतिकवर्ति मृत्योः सन्निहितम् ॥ ११ ॥ ❀ ❀ राकापतिः पूर्णदुः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अञ्जनत्विषं श्यामम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ स्वकृताहंकारादिरूपापराधस्मरणेन सत्रीडं नीचीनमधोमुखं यस्य सः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ शिरसा नमन्नेवोपेत्य मूर्ध्ना ननाम । बलेस्तत्कृतमनुग्रहं दृष्ट्वा पुलकैश्चुम्भिश्च विह्वलो विह्वलः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ त्वयैवेति । न ह्यैन्द्रं पदमेतदीयं त्वयाऽपहृतं किं तु स्वीयमेव पुनः स्वीकृतं तच्च शोभनमेव कृतम् । तत्र हेतुः । मन्य इति । यद्यस्माच्छ्रीरेव यदात्ममोहनं तस्माद्विभ्रंशितः ॥ १६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

आत्मना देहेन । संसृतेर्हेतुभूतया “पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः” इत्यत्र स्त्रीसंगस्य संसृति-हेतुभूतहृदयग्रंथिशब्दवाच्यत्वोक्तेः । ‘मिथ्यते हृदयग्रंथिः’ इत्यत्र हृदयग्रंथिभेद एव संसृतिनाशको ध्वनितोतः संसृतिकारणं स्येवेति ॥ ९-१० ॥ ❀ ❀ स्तब्धमतिरुच्छ्रंखलधीः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्य बलेः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ सुभगं सर्वलोकप्रियम् । पिशङ्गं पीतम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मै प्रह्लादाय ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स प्रह्लादः । ‘हरिं सुनंदाद्यनुगैः’ इत्यपि कचित्पाठः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तच्च स्वीकरणम् । तत्र शोभनत्वे ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

किमिति । मर्त्यस्य मरणशीलस्य पुंसः यः अन्ततो देहिनां जहाति तेनानेनात्मना देहेन किं प्रयोजनं ? तथा रिक्थहारैर्-दायादैः पुत्रैः स्वजन इत्याख्या व्यवहारमात्रं येषाम् । वस्तुतस्तु धनधर्मादिक्षयहेतुतया दस्यव एव, तैः किं जन्ममरणादिसंसृति-हेतुभूतया जायया भार्ययाऽपि किं गेहैरपि किं न किमपि प्रयोजनं सिद्धयति । किं त्विह प्रवृत्तिमार्गे एतैः केवलमायुषो व्ययः क्षय एव भवतीति । निश्चितवानिति शेषः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ इत्थमिति । महान् अगाधबोधः अपरिमितज्ञानः सत्तमः सोऽस्मत्पितामहः इत्थं निश्चित्य जनान् जनसङ्गाद्भीतः सन् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथाभूतस्यापि भवतः ध्रुवं नित्यपुरुषार्थरूपम् । हि यस्मात् अकुतोभयं नास्ति कुतोऽपि भयं यस्मात्तथाभूतं पादपद्मं प्रपेदे शरणं जगाम ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथेति । अथ तस्मान् त्वद्वक्तृपौत्रत्वादहमपि दैवेन तस्यैव भजनप्रभावेण आत्मरिपोरपि वस्तुतः आत्मनोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः रिपोर्नाशकस्य मोक्षप्रदस्य तवान्तिकं समीपं नीतः । त्वया च कृपया प्रसभं बलात् त्याजिता श्रीर्यस्य तथाभूतो जातः । यया श्रिया स्तब्धमतिः कुण्ठितविवेकः पुमान् कृतान्तस्य मृत्योरन्तिकवर्ति इदं जीवितमध्रुवमिति न बुध्यते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे कुरुश्रेष्ठ ! तस्य बलेरित्थं भाषमाणस्य सतः उत्थितः उदितो राकापतिः पूर्णेचन्द्र इव प्रकाशमानः भगवत्प्रियः प्रह्लाद आजगाम ॥ १२ ॥ नमिति । श्रिया कान्त्या विराजमानं नलिने इवायते ईक्षणे यस्य तं प्रांशुं महाकायं पिशङ्गे पीते अम्बरे वस्त्रद्वयं यस्य तम् अञ्जनत्विषं श्यामलं प्रलम्बावाजानुलम्बौ बाहू यस्य तं सुभगं सुन्दरं तमागतं स्वपितामहं प्रह्लादमिन्द्रसेनः प्राप्तेन्द्रराज्यो बलिः सम्यगैक्षत ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मै इति । वारुणैः पार्श्वैः यन्त्रितः बद्धः बलिः तस्मै प्रह्लादाय पूर्ववत् समर्पणमध्यादिपूर्वकं पूजनं नापजहार न कृतवान् किन्तु केवलं मूर्ध्ना ननाम । ततश्च प्रह्लादेन सर्वदा शिक्ष्यमाणं निरहङ्कारित्वं विहाय त्वं बालो बालशर्मातिरित्यादि यद्भगवन्तं प्रति साहङ्कारमुक्तं तत्स्मरणेनाश्रुभिर्विलोले चञ्चले लोचने यस्य सः सत्रीडं नीचीनमधःकृतं मुखं यस्य तादृशश्च बभूव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स इति । स महामनाः प्रह्लादः सतां पतिं सुनन्दादिभिः अनुगैः पार्षदैरुपासितं तत्रासीनमुपविष्टं वामनरूपं हरिमुदीक्ष्य बलेस्तत्कृतमनुग्रहं दृष्ट्वा पुलकैरुत्थितरोमभिरश्रुभिश्च विह्वलः शिरसा नमन्नेवोपेत्य मूर्ध्ना भूमौ ननाम ॥ १५ ॥ ❀ ❀ त्वयेति । ऊजितं समृद्धमैन्द्रं पदमस्मै त्वयैव पूर्वं दत्तं तदद्य त्वयैव हृतं न ह्यैन्द्रं पदमेतदीयं त्वयाऽपहृतं किन्तु स्वीयमेव पुनः स्वीकृतं तथैव शोभनं तच्चातिशोभनमेव कृतमित्यर्थः । अस्य बलेर्भवता महानेवानुग्रहः कृत इत्यहं मन्ये । कुतस्तत्राह । यत् यस्मात् श्रीरेवात्ममोहनमात्मज्ञानप्रतिबन्धकं तस्मादयं विभ्रंशितः अन्यथा विवेकरहितोऽयं विनश्येदिति भावः । न चात्र तव दत्तापहारलक्षणो दोषोऽपि स्नेहेन पुत्रहस्ते दत्तस्यापि मोदकादेरहिताशङ्कया पुनराच्छिद्य नीतवतः पितुर्यथा तथेत्यर्थः ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

मरणशीलस्य पुंसः आत्मादिभिर्देहादिभिः किम् ? न किमपि न कोपि पुरुषार्थः । किन्तु केवलमायुषो व्यय एवेति निश्चितवानिति शेषः । अन्यथा पुनः पितामह इत्यस्यानन्वयापत्तेः । यः अन्ततो जहाति देहिनं तेनानेनाऽऽत्मना देहेन किमित्यन्वयः । रिक्थहारैर्दायादैः स्वजन इत्याख्या व्यवहारो येषान्तैर्दस्युभिर्दस्युतुल्यैः स्वजनैरित्यर्थः । संसृतेर्हेतुभूतया भार्यया किम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ सोऽस्मत्पितामहो महान् सद्गुणाश्रयोऽगाधबोधः अपरिमितज्ञानसम्पन्नः सत्तमो भागवतश्रेष्ठः प्रह्लादः संसारिजनसङ्गाद्भीतः सन् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा तस्यापि भवतः नास्ति कुतोपि भयं यस्मात्तत्पादपद्मं ध्रुवं नित्यपुरुषार्थरूपं प्रपेदे शरणं जगाम ॥ १० ॥ ❀ ❀ तथा अहमपि दैवात्प्रसभं बलात्त्याजिता श्रीर्यस्य तादृशः आत्मनो मम रिपोस्तवान्तिकं समीपं नीतस्त्वत्पादपद्मं प्रपद्य इति शेषः । श्रियं विशिनष्टि, यया श्रिया स्तब्धमतिरपहृतज्ञानः पुमान् कृतान्तस्य मृत्योः सन्निधानवत्यपीदं जीवितमध्रुवमस्थिरं न बुध्यते न मन्यते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्य बलेरित्थं भाषमाणस्य सतः हे कुरुश्रेष्ठ ! उदितो राकापतिश्चन्द्र इव प्रकाशमानो भगवत्प्रियः प्रह्लादः राजगाम ॥ १२ ॥ तथागतं स्वपितामहं प्रह्लादम् इन्द्रसेनो बलिः सम्यगैक्षताऽपश्यत् । कथम्भूतम् ? श्रिया कान्त्या विराजमानं कमलवदायते ईक्षणे यस्य प्रांशुं निर्मलमञ्जनत्विषं श्यामलं प्रलम्बावाजानुलम्बौ बाहू यस्य तं सुभगं सुन्दरम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मै प्रह्लादाय पूर्ववदव्यादिपूर्वकमर्हणं न चक्रे, तत्र हेतुः वारुणैः पाशैर्यन्त्रितः बद्धः किन्तु केवलं मूर्ध्ना ननाम नमस्कृतवान् । ततोऽश्रुभिर्विलोले लोचने यस्य सः सत्रीडं नीचीनमधःकृतं मुखं तस्य तादृशो बभूव ॥ १४ ॥ ❀ ❀ ततः स महामनाः प्रह्लादः सतां भागवतानां पतिं सुनन्दनन्दादिभिः पार्षदैस्सेव्यमानं तत्रोपविष्टं हरिं वामनं निरीक्ष्य पुलकैरश्रुभिश्च विक्कलवो विह्वलस्सन् उपेत्य शिरसा भूमौ नमस्कृतवान् । उवाच चेति शेषः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—त्वयैवेति द्वाभ्याम् । ऐन्द्रं पदं त्वयैवास्मै दत्तं, कुतः ? यतस्त्वं तत्प्राप्तिसाधनेन विश्वजिता यागेनार्चितः आराधितः यदत्तं तदिदानीमपहृतं तच्च शोभनमेव कृतं, शोभनत्वमेव व्यनक्ति—मन्य इति । यद्यस्मात् श्रीरेवात्ममोहनं तस्मादयं विभ्रंशितः इति यत्सोऽयमस्य महाननुग्रह एव त्वया कृत इति मन्ये अन्यथाऽयं श्रीमदात्स्वपरयाथात्म्यज्ञानरहितो विनश्येदिति भावः ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीप्रह्लादः कया चर्यया अतिप्रियदेहादिकमुत्सृज्य श्रीहरिचरणैकशरणमापेति तत्राह—किमिति । यो येनात्मना देहेन मुदं जहाति तद्वियोगलक्षणमरणेनेति शेषः । तस्य पुंसः तेन देहेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । रिक्थहारैः पितृघनस्वीकारयोग्यैरेभिरायुषो व्ययो नाश इति यत्तस्माद् दुर्जनसङ्गाद्भीतः स्वपक्षोऽसुरजनः तस्य नाशकस्य ॥ ६-१० ॥ ममाप्ययमेव निश्चय इति भावेनाह—अथेति । असुरजातित्वात् मम शत्रुभूतस्य त्वया त्याजितराज्यश्रीः बुभूषुणेयं श्रीर्बलादपि त्याज्या अन्यथा अनर्थयोग एवेति भावेनाह—इदमिति । यया श्रिया स्तब्धमतिः कृतान्तान्तिकवर्त्तीदं जीवितं न जानातीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ शुकः प्रह्लादस्य भक्त्यातिशय दशयितुं बलेः स्तब्धनेन भगवद्भक्तिविशेषमाज्ञायागमनमिति तदागमनमाह—शुक इति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ प्रांशुमुन्नतम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सत्रीडत्वेन नीचीनमर्वाचीनं मुखं यस्य स तथा ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ आत्मनो मोहहेतुभूतया श्रिया विभ्रंशितो विगलित इति यदयं महाननुग्रहोऽस्य कृत इति मन्ये तत्तस्मात्कः पुमानात्मनो गतिं यथावदभिचष्टे न कोपि यथात्मनः स्वस्य गतिं सर्वत्र स्वातन्त्र्यलक्षणामभिचष्टे तथा कः परमात्मनो गतिं स्थितिं स्वातन्त्र्यलक्षणां पश्यति श्रीमदान्धत्वान्न पश्यतीति वा ॥ १६-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

जनात् दैत्यादिदुर्जनसङ्गाद्भीतः आत्मरिपोः आत्मरिपुत्वेन भ्रान्त्या प्रतीयमानस्यापीत्यर्थः । दैवेन श्रीप्रह्लादपौत्रत्व-प्रापकेण भाग्येन ॥ १०-१३ ॥ ❀ ❀ सत्रीडेति । महद्दर्शने सति तदज्ञातस्यापि निजकुवृत्तस्य मनसि सङ्कोचावहत्वात् ॥ १४ ॥ स तत्र हासीनमिति वामनरूपेण पुनरर्वाशिष्टतत्सङ्कल्पप्राप्तये न्याये प्रवृत्तत्वात् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ त्वयैवेति । यद्यस्मान्म-हानुग्रहादात्मना सुभगरूपगुणयुक्तेन स्वेन यन्मोहनं वशीकारः तस्मादेव हेतोः श्रियो विभ्रंशितः नतु बलात् नच दोषमय-श्रीनिहरणपूर्वकक्रमेणेत्यर्थः ॥ १६-२० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ननु, सोपि पितरमनपेक्ष्य किमिति मां प्रपेदे, तत्राह—किमिति, द्वाभ्याम् । आत्मना देहेन रिक्थं त्वत्सेवार्थकमपि धनं हरन्तीति तैः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तस्य ॥ १० ॥ ❀ ❀ आत्मरिपोरिति व्याजस्तुल्यै-

वोक्तिर्वस्तुतस्तु आत्मनः परमप्रियसुहृदः यद्वा आत्मनस्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्य रिपोर्नाशकस्य मोक्षप्रदस्येत्यर्थः । यद्वा आत्मनो मदहङ्कारस्य शत्रोस्त्वयाद्य मम त्रिभुवनाधीशत्वाहङ्कारमहारोगः साधु नाशित इत्यर्थः । दैवेन प्रह्लादपौत्रत्वप्रापकेण भाग्येन यया श्रिया ध्वस्तबुद्धिरयं मल्लक्षणो जनः इदं जीवितम् अद्भुतं न बुध्यत इत्यतो धन्वन्तरिमिव मत्सर्वरोगचिकित्सकं त्वामहं भाग्येन प्राप्त इति भावः ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ सुभगर्षभं सर्वलोकप्रियम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ अपराधं विना कथं बन्धनमित्यपराधलक्षणस्य बन्धनस्य प्रह्लाददृष्टत्वात् सत्रीडं यद्वा प्रह्लादात्सदैव शिक्षितस्य निरभिमानत्वलक्षणस्य धर्मस्य भूमिदानप्रस्तावे सहसा विस्मरणात् तद्दर्शने सति सत्रीडं सत्रीडत्वादेव नीचीनं मुखं यस्य सः ॥ १४-१५ ॥ ❀ ❀ त्वयैवेति । न ह्येन्द्रं पदमेतदीयं त्वया हृतं किन्तु स्वीयमेव पुनः स्वीकृतं ततश्च शोभनमेव कृतं यतः संयतोपि जनस्तत् तस्यां सम्पदि सत्यां क आत्मनो गतिः तत्त्वं यथावद्विचष्टे न कोपीत्यर्थः । न चात्र तव दत्तापहारलक्षणो दोषोपि स्नेहेन पुत्रहस्ते दत्तस्यापि मोदकादेरहिताशङ्कया पुनराच्छिद्य नीतवतः पितुर्यथा तथेत्यर्थः ॥ १६-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

आत्मना देहेन रिक्थहारैर्दायादैः इह गेहेषु आयुषो व्यय एव नतु सत् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा तस्य प्रपेदे शरणम् गतः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथाहमपि आत्मनामसुराणां रिपोस्त्वान्तिकं दैवेन नीतः अर्थात्त्वां शरणं गतोस्मि, कथम्भूतः ? प्रसभं बलात्त्याजिता श्रीर्यस्य सः यया स्वधमतिर्जनः कृतान्तस्य मृत्योरन्तिकवर्त्ति निकटगम् एवम्भूतमिदमद्भुतं जीवितं न बुध्यते ॥ ११ ॥ ❀ ❀ राकापतिः पूर्णचन्द्रः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ सत्रीडं नीचीनं नतं च मुखं यस्य सः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ पुलकैरश्रुभिश्च विह्वलः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ यत् यस्मात् श्रियः सम्पदः आत्म- मोहनात् अहमेवेन्द्रपदविजेतृत्वादिगुणवान् इत्यहङ्काराच्च ॥ १६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

मर्त्यस्य मरणशीलस्य पुंसः यः अन्ततो देहिनां जहाति तेनानेनात्मना देहेन किं प्रयोजनं ? तथा रिक्थहारैर्दायादैः पुत्रैः स्वजन इत्याख्या व्यवहारमात्रं येषां ते वस्तुतस्तु धनधर्मादिक्षयहेतुतया दस्यव एव, तैः किम् ? जन्ममरणादिसंसृति- हेतुभूतया जायया भार्ययाऽपि किम् ? गेहैरपि किम् ? न किमपि प्रयोजनं सिद्ध्यति । किन्त्वहं प्रवृत्तिमार्गे एतैः केवलमायुषो व्ययः क्षय एव भवतीति निश्चितवानिति शेषेणान्वयः । अन्यथा पुनः स पितामहस्यानन्वयापत्तेः ॥ ९ ॥ सोऽस्मत्पितामह इत्थं निश्चित्य जनात् संसारहेतुभूतसंसारिजनसङ्गाद्भीतः सन् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथाभूतस्यापि भवतः पादपद्मं प्रपेदे शरणं जगामेत्यन्वयः । तच्छरणगमने हेतुमाह-ध्रुवमिति, नित्यपुरुषार्थरूपम् । हि यस्मात् अकुतोभयं नास्ति कुतोऽपि भयं यस्मात्तथाभूतम् । तथा निश्चये हेतुमाह-महानिति, सर्वसद्गुणसम्पन्न इत्यर्थः । अगाधबोधः अपरिमितज्ञानसम्पन्नः । महत्त्वे ज्ञानित्वे च हेतुमाह—सत्तम इति, सन्तो भगवद्भक्तास्तेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ अथ तस्मात्तत्पौत्रत्वादहमपि दैवेन तस्यैव भजनप्रभावेण त्वान्तिकं त्वत्समीपं नीतः त्वया च कृपया प्रसभं बलात् त्याजिता श्रीर्यस्य तथाभूतो जातः तस्यैव प्रभावेणेति । कुतस्तत्राह—आत्मरिपोरिति । तत्सम्बन्धं विना शत्रुभाववति मयि तवैवं कृपा न स्यादित्याशयः । ननु अपहारस्य कथमनुग्रहत्वमित्याशङ्क्य तस्य अनर्थहेतुत्वमाह—इदमिति । यया श्रिया स्वधमतिः कुण्ठितविवेकः पुमान् इदं जीवितमद्भुतम- स्थिरमिति न बुद्ध्यते । अद्भुतत्वे हेतुमाह—कृतान्तस्य मृत्योरन्तिकवर्त्तीति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ हे कुरुश्रेष्ठ तस्य बलेरित्थं भाषमाणस्य सतः उत्थितः उदितो राकापतिः पूर्णचन्द्र इव प्रकाशमानः प्रह्लादः आजगाम । तथा प्रकाशे हेतुः—भगवत्प्रिय इति ॥ १२ ॥ ❀ ❀ तमागतं स्वपितामहं प्रह्लादमिन्द्रसेनः प्राप्तेन्द्रराज्यो बलिः सम्यगैक्षत । न केवलं स एव तमैक्षत किन्तु सर्वेऽपीत्याशयेन तं वर्णयति—सुभगं सुन्दरम् । श्रिया कान्त्या विराजमानम् । नलिनवदायते ईक्षणे यस्य तं प्रांशुम् उन्नतम् । पिशङ्गे अम्बरे यस्य तम् । अञ्जनत्विषं श्यामलम् । प्रलम्बावाजानुलम्बौ बाहू यस्य तम् ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तस्मै प्रह्लादाय बलिः पूर्ववत् समर्हणमर्घ्यादिपूर्वकं पूजनं नोपजहार न कृतवान् । तत्र हेतुः—वारुणैः पाशैर्यन्त्रितः बद्ध इति किन्तु केवलं मूर्ध्ना ननाम । ततश्च प्रह्लादेन सर्वदा शिक्ष्यमाणनिरहङ्कारित्वं विहाय 'त्वं बालो बालिशमतिः' इत्यादि यद्गवन्तं प्रति साहङ्कारमुक्तं तत्स्मरणेनाश्रुभिर्विलोले चञ्चले लोचने यस्य सः सत्रीडं नीचीनमधःकृतं मुखं यस्य तादृशश्च बभूव ॥ १४ ॥ स महामनाः प्रसन्नमनाः प्रह्लादः सतां भागवतानां पतिं पालकं सुनन्दादिभिः अनुगैः पार्षदैरुपासितं सेव्यमानं तत्रासीनमुपविष्टं वामनरूपं हरिमुदीक्ष्य पुलकैरुत्थितरोमभिरश्रुभिश्च विह्वलः शिरसा नमन्नेवोपेत्य मूर्ध्ना भूमौ ननामेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किञ्चिदुवाच च तदाह—त्वयेति द्वाभ्याम् । ऊर्जितं समृद्धमैन्द्रं पदमस्मै त्वयैव पूर्वं दत्तं तदद्य त्वयैव हृतं तथैव शोभनं,

तच्चातिशोभनमेव कृतमित्यर्थः । शोभनत्वमेव व्यनक्ति—मन्ये इति । हीयवधारणे । अस्य बलेर्भवता महानेवानुग्रहः कृत इत्यहं मन्ये । कुतस्तत्राह—यत् यस्मात् श्रीरेवात्ममोहनमात्मज्ञानप्रतिबन्धकं तस्मादयं विभ्रंशितः । अन्यथा विवेकरहितोऽयं विनश्येदिति भावः ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

किमात्मनेति । यः देहः अन्ततः अन्ते, जहाति देहिनं त्यजति, अनेनैवंविधेन, आत्मना देहेन, मर्त्यस्य मरणशीलस्य पुंसः, किं, न किमपि । रिक्थहारैर्महाकष्टोपार्जितद्रव्यहारकैः, स्वजन इत्याख्या येषां ते च ते दस्यवश्च तैः, अपि किं, संसृतेर्हेतु-भूता तथा जायया पत्न्या किं, इह संसारे गेहैः गृहेण किं, केवलम् आयुषः व्ययः एव । न तु किञ्चित् सुखम् ॥ ९ ॥ * * इत्थमिति । इत्थं निश्चित्य निर्णयं कृत्वा, सत्तमः भागवतश्रेष्ठः, महान् महद्गुणाश्रयः, अगाधोऽपारो बोधो यस्य सः, सः पितामहः मम पितृपिता जनान् संसारिजनप्रसङ्गात्, भीतः हि, भीतः सन्नेवेत्यर्थः । स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयति विनाशयतीति स्वपक्षक्षपणस्तस्य, भवतः नास्ति कुतोऽपि भयं यस्मिंस्तथाभूतं, पादपद्मं चरणकमलं, ध्रुवं, प्रपदे । नित्यपुरुषार्थरूपं ज्ञात्वा शरणं जगामेत्यर्थः ॥ १० ॥ * * अथेति । अथ तथा अणम् अपि, दैवेन प्रसभं बलात्, त्याजिता श्रीर्यस्य सः, आत्मनः रिपोः, तव अन्तिकं समीपं, नीतः सन्, सांप्रतं त्वत्पादपद्मं प्रपद्ये इति शेषः । श्रियं विशिनष्टि । यया श्रिया, ध्वस्तमतिरपहृतज्ञानः, स्तब्धमतिरिति पाठे जडमतिः सन्नित्यर्थः । पुमान् कृतान्तान्तिकवर्त्ति मृत्योः संनिहितवर्त्ति अपि, इदं जीवितं, अध्रुवमस्थिरं, इति न बुद्ध्यते ॥ ११ ॥ * * तस्येति । तस्य बलेः, इत्थं भाषमाणस्य सतः, हे कुरुश्रेष्ठ, उदितः राकापतिः पूर्णचन्द्रः इव, प्रकाशमानः भगवान् प्रियो यस्य सः, भगवतः प्रियो वा, प्रह्लादः, आजगाम तत्रेति शेषः ॥ १२ ॥ * * तमिति । श्रिया कान्त्या, विराजमानं नलिनवत् कमलदलवदायते ईक्षणे नयने यस्य तं, प्रांशुमुन्नतं, पिशङ्गाम्बरं परिधृतपीतवसनं, अञ्जनत्विषं श्यामलं, प्रलम्बावाजानुलम्बिनौ बाहू यस्य तं, सुभगं स्वभावसुन्दरं, आगतं तं स्वपितामहं, इन्द्रसेनो बालिः, समैक्षतापश्यत् ॥ १३ ॥ * * तस्मै इति । बलिः यतः वारुणपाशयन्त्रितः वरुणसंबन्धिभिः पार्श्वैर्निबद्धः, अस्ति । अतः तस्मै प्रह्लादाय, पूर्ववत् पूर्वं तदागमने यथा तथेत्यर्थः । समर्हणमर्घ्यादिपूर्वकमर्हणं, नोपजहार न चक्रे । किं तु केवलं मूर्ध्ना, ननाम नमस्कृतवान् । ततः, अश्रुभिः विलोले लोचने यस्य सः सत्रीडं नीचीनम् अधः कृतं मुखं यस्य सः, एवंविधश्च बभूव । ह स्फुटार्थः ॥ १४ ॥ * * स इति । ततः महामनाः सः प्रह्लादः, सतां भागवतानां पतितं, सुनन्दनन्दाद्यनुगैः सुनन्दादिभिः पार्षदैः, उपासितं संसेव्यमानं, ह स्फुटं यथा तथा, तत्र आसीनमुपविष्टं वामनम् उदीक्ष्य निरीक्ष्य, बलेस्तत्कृतमनुग्रहं चालोच्येति शेषः । पुलकैरश्रुभिश्च विह्वलः, शिरसा नमन्नेव, तम् उपेत्य, भूमौ निपत्येति शेषः । मूर्ध्ना ननाम नमस्कृतवान् । उवाच चेति शेषः ॥ १५ ॥ * * तदेवाह द्वाभ्याम् । त्वयेति । इन्द्रपदप्राप्तिसाधनेन विश्वजिता यागेनाचितेनेति शेषः । त्वया एव अस्मै बलये, ऊर्जितं महत्, ऐन्द्रमिन्द्रसंबन्धि, पदं दत्तं, तदेव अद्येदानीं, हृतं तथैव शोभनं प्रदानवदपहरणमप्यस्य शोभनकरमेवास्तीत्यर्थः । हि यस्मात्, श्रियः आत्ममोहनात्, श्रीरूपात्ममोहनादित्यर्थः । अयं, विभ्रंशितः इति यत्, सोऽतम् अस्य, महान् अनुग्रहः एव, त्वया कृतः इति मन्ये ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

उन्होंने यह निश्चय कर लिया कि शरीरको लेकर क्या करना है, जब यह एक न एक दिन साथ छोड़ ही देता है । जो धन-सम्पत्ति लेनेके लिये स्वजन बने हुए हैं, उन डाकुओंसे अपना स्वार्थ ही क्या है ? पत्नीसे भी क्या लाभ है, जब वह जन्म-मृत्युरूप संसारके चक्रमें डालनेवाली ही है । जब मर ही जाना है, तब घरसे मोह करनेमें भी क्या स्वार्थ है ? इन सब वस्तुओंमें उलझ जाना तो केवल अपनी आयु खो देना है ॥ ९ ॥ * * ऐसा निश्चय करके मेरे पितामह प्रह्लादजीने, यह जानते हुए भी कि आप लौकिक दृष्टिसे उनके भाई बन्धुओंके नाश करनेवाले शत्रु हैं आपके ही भयरहित एवं अविनाशी चरणकमलोंकी शरण ग्रहण की थी । क्यों न हो—वे संसारसे परम विरक्त, अगाध बोध सम्पन्न उदार हृदय एवं संतशिरोमणि जो हैं ॥ १० ॥ * * आप उस दृष्टिसे मेरे भी शत्रु हैं, फिर भी विधाताने मुझे बलात् ऐश्वर्य-लक्ष्मीसे अलग करके आपके पास पहुँचा दिया है । अच्छा ही हुआ; क्योंकि ऐश्वर्य-लक्ष्मीके कारण जीवकी बुद्धि जड हो जाती है और वह यह नहीं समझ पाता कि 'मेरा यह जीवन मृत्युके पंजेमें पड़ा हुआ और अनित्य है' ॥ ११ ॥ * * श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! राजा बलि इस प्रकार कह ही रहे थे कि उदय होते हुए चन्द्रमाके समान भगवान्के प्रेम-पात्र प्रह्लादजी वहाँ आ पहुँचे ॥ १२ ॥ राजा बलिने देखा कि मेरे पितामह बड़े श्रीसम्पन्न हैं । कमलके समान कोमल नेत्र हैं, लंबी-लंबी भुजाएँ हैं, सुन्दर ऊँचे और श्यामल शरीरपर पीताम्बर धारण किये हुए हैं ॥ १३ ॥ * * बलि इस समय वरुणपाशमें बँधे हुए थे । इसलिये

प्रह्लादजीके आनेपर जैसे पहले वे उनकी पूजा किया करते थे, उस प्रकार न कर सके। उनके नेत्र आँसुओंसे चञ्चल हो उठे, लज्जाके मारे मुँह नीचा हो गया। उन्होंने केवल सिर झुकाकर उन्हें नमस्कार किया ॥ १४ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादजीने देखा कि भक्तवत्सल भगवान् वहीं विराजमान हैं और सनन्द, नन्द आदि पार्षद उनकी सेवा कर रहे हैं, प्रेमके उन्नेकसे प्रह्लादजीका शरीर पुलकित हो गया, उनकी आँखोंमें आँसू छलक आये। वे आनन्दपूर्ण हृदयसे सिर झुकाये अपने स्वामीके पास गये और पृथ्वीपर सिर रखकर उन्हें साष्टाङ्ग प्रमाण किया ॥ १५ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादजीने कहा—प्रभो ! आपने ही बलिको यह ऐश्वर्यपूर्ण इन्द्रपद दिया था, अब आज आपने ही उसे छीन लिया। आपका देना जैसा सुन्दर है वैसा ही सुन्दर लेना भी ! मैं समझता हूँ कि आपने इसपर बड़ी भारी कृपा की है, जो आत्माको मोहित करनेवाली राज्यलक्ष्मीसे इसे अलग कर दिया ॥ १६ ॥

यया हि विद्वानपि मुह्यते यतस्तत् को विचष्टे गतिमात्मनो यथा ।

तस्मै नमस्ते जगदीश्वराय वै नारायणायाखिललोकसाक्षिणे ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच

तस्यानुशृण्वतो राजन् प्रह्लादस्य कृताञ्जलेः । हिरण्यगर्भो भगवानुवाच मधुसूदनम् ॥ १८ ॥
बद्धं वीक्ष्य पतिं साध्वी तत्पत्नी भयविह्वला । प्राञ्जलिः प्रणतोपेन्द्रं बभाषेऽवाङ्मुखी नृप ॥ १९ ॥

विन्ध्यावलिरुवाच

क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युः ।
कर्तुः प्रभोस्तव किमस्यत आवहन्ति त्यक्तहियस्त्वद्वरोपितकर्तृवादाः ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच

भूतभावन भूतेश देवदेव जगन्मय । मुञ्चैनं हतसर्वस्वं नायमर्हति निग्रहम् ॥ २१ ॥
कृत्स्ना तेऽनेन दत्ता भूलोकाः कर्माजिताश्च ये । निवेदितं च सर्वस्वमात्माऽविक्रवया धिया ॥ २२ ॥
यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय दूर्वाङ्कुरैरपि विधाय सतीं सपर्याम् ।
अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं दाश्चानविक्रवमनाः कथमातिमृच्छेत् ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच

ब्रह्मन् यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहम् । यन्मदः पुरुषः स्तब्धो लोकं मां चावमन्यते ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—यथा यतः विद्वान् अपि मुह्यते हि तत् आत्मनः गतिं यथा कः वै विचष्टे तस्मै जगदीश्वराय अखिल-लोकसाक्षिणे नारायणाय ते नमः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ राजन् तस्य कृताञ्जलेः प्रह्लादस्य अनुशृण्वतः भगवान् हिरण्यगर्भः मधुसूदनम् उवाच ॥ १८ ॥ ❀ ❀ नृप साध्वी तत्पत्नी पतिं बद्धं वीक्ष्य भयविह्वला अवाङ्मुखी प्राञ्जलिः प्रणता च उपेन्द्रं बभाषे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ ईश ते आत्मनः क्रीडार्थम् इदं त्रिजगत् कृतं तत्र तु अपरे कुधियः स्वाम्यं कुर्युः त्यक्तहियः त्वद्वरोपितकर्तृवादाः कर्तुः अस्यतः च प्रभोः तव किम् आवहन्ति ॥ २० ॥ ❀ ❀ भूतभावन भूतेश देवदेव जगन्मय हतसर्वस्वम् एनं मुञ्च अयं निग्रहं न अर्हति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अनेन ते कृत्स्ना भूः दत्ता कर्माजिताः च ये लोकाः अविक्रवया धिया सर्वस्वं आत्मा च । अशठधीः यत्पादयोः सलिलम् प्रदाय दूर्वाङ्कुरैः अपि सतीं सपर्यां विधाय उत्तमां गतिम् अपि भजते त्रिलोकीं दाश्चान् अविक्रवमनाः असौ कथं आतिमृच्छेत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मन् अहं यम् अनुगृह्णामि तद्विशः विधुनोमि यन्मदः स्तब्धः पुरुषः लोकं मां च अवमन्यते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मोहनत्वमेवाह । यया श्रिया विद्वानपि यतः संयतोऽपि मुह्यति तत्तस्यां सत्यां कोऽन्यः पुमानात्मनो गतिं तत्त्वं यथावद्विचष्टे पश्यति । तस्मै महाकारुणिकाय ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्य प्रह्लादस्यानुशृण्वत उवाचेति । किञ्चित्तद्वक्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदैव विन्ध्यावलिरपि वक्तुं प्रवृत्ता तां च संमानयन्निहरण्यगर्भः क्षणं तूष्णीं स्थितोऽतस्तस्या एव वाक्यं प्रथममवतारयति । बद्धं वीक्ष्येति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ त्रिजगतः कर्तुः प्रभोः पालकस्यास्यतः संहर्तुं श्रेष्ठस्य तवान्ये किमावहन्ति किं समर्पयन्ति । त्वयाऽवरोपितः कर्तृवादः कर्तारः स्वतन्त्रा वयमिति वादमात्रमपि येषां ते । तथापि त्यक्तलज्जास्तत्र स्वाम्यं कुर्युः । अयं भावः । लोकत्रयं मयार्पितं तृतीयपादाय देहं समर्प्य प्रतिश्रुतमृतं करोमीति देहादिषु स्वाम्याविष्करणेन ब्रुवन्नयं कुबुद्धिर्निर्लज्जश्च यतस्त्वमेव सर्वस्यापि स्वामो अतो मन्दबुद्धिमेनं केवलं कृपया विमुच्य पालयेति ॥ २० ॥ ❀ ❀ तदैव प्रह्लादस्य विन्ध्यावलेः परमार्थोक्त्या प्रसन्नो हरिः । ब्रह्मा तु लोकदृष्ट्यैव विज्ञापयति भूतभावनेति त्रिभिः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ निग्रहानर्हत्वे हेतुः । कृत्स्नेति । सर्वस्वमेवाह । आत्मेति अविष्कृत्या अविह्वलया ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेव कैमुत्यन्यायेनाह । यस्य तव पादयोः सलिलमात्रमपि प्रदाय सर्वोऽपि जन उत्तमां गतिं प्राप्नोति तस्मै तुभ्यमसौ बलिखिलोकीं दाश्वान्दत्तवान्स आनि कथं प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तस्य विशोऽर्थान् । नन्वर्थापहारः कोऽयमनुग्रहस्तत्राह । यन्मदः यैरर्थैर्मदा यस्य सः । अत एव स्तब्धोऽनघ्नः सन् । मदतंभहेतूनामर्थानामपहार एवानुग्रह इत्यर्थः ॥ २४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

संयतः जितेंद्रियः । न चात्र तव दत्तापहारलक्षणो दोषोऽपि स्नेहेन पुत्रहस्ते दत्तस्यापि मोदकादेरहिताशंकया पुनराच्छिद्य नीतवतः पितुर्यथा तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । अन्यथा बद्धं वीक्ष्येति वक्ष्यमाणवचनं विरुध्येतेति भावः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ तदैव ब्रह्मोक्तिसमये एव । तां विन्ध्यावलिम् । अतः सांत्वनार्थत्वादेव । तस्या विन्ध्यावल्याः । ननु ब्रह्मसंमुखे वक्तुं कथं प्रवृत्ता तस्यातिज्येष्ठत्वादिति चेद् ग्रन्थान्तरसंमत्या तत्र दोष इत्याह—“अन्यत्र लज्जा कर्त्तव्या स्त्रिया श्वशुरसंनिधौ । गुणानुकथने विष्णोस्त्यक्तलज्जा सदा भवेत् ॥” इति श्वशुरपदं गुरुजनोपलक्षकम् । अवाङ्मुखी अधोमुखी । राजपत्नीनां सभ्यसंभाषणं न दोषाय द्रौपद्यादिषु दृष्टत्वादिति त्वं जानास्येवेति द्योतयन्नाह—नृपेति ॥ १९ ॥ ❀ ❀ अत्राशयमाह—अयं भाव इति । अयं मत्पतिः ॥ २० ॥ ❀ ❀ निग्रहं बंधनम् ॥ २१ ॥ ❀ ❀ आत्मा देहस्तद्रूपं सर्वस्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ तदेव निग्रहानर्हत्वमेव । अशठधीर्निष्कपटमनाः । अविष्कृतमना अव्याकुलचेताः ॥ २३ ॥ अर्थापहारस्यानुग्रहत्वे आक्षिपति—नन्विति । अत एवार्थमत्तत्वादेव । इत्यर्थ इति । “अनुग्रहोऽयं भवता कृतो हि नो राज्यानुबन्धाय दमो यदृच्छया” इति कृष्णं प्रति जरासंधबद्धराजन्योक्तेः । “असतः श्रीमदांधस्य दारिद्र्यं परमञ्जनम्” इति श्रीदशमोक्तेश्चेति भावः । विशो धनानि “विट् पुंसि मनुजे वैश्ये प्रजापुत्रीहरित्सु च । स्त्रियां प्रवेशे वा पुंसि धने चाथ नपुंसकम् ॥” इति ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

येति । यया श्रिया विद्वान् विवेकी यतः संयतोऽपि मुह्यते ज्ञातमप्यात्मतत्त्वं विस्मरति । तडार्घः । तत्तस्यां सत्यां को वान्यः पुमानात्मनो गतिं तत्त्वं यथावद्विचष्टे पश्यति तस्मै श्रीविभ्रंशनेनोपकारकाय जगदीश्वराय नारायणाय अखिललोकसाक्षिणे ते तुभ्यं नमः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तस्येति । हे राजन् ! कृताञ्जलेर्बद्धाञ्जलेस्तस्य प्रह्लादस्य शृण्वत एव सतो भगवान् निहरण्यगर्भो ब्रह्मा मधुसूदनं वामनमुवाच । किञ्चिद्वक्तुमुद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ बद्धमिति । यदा ब्रह्मा वक्तुं प्रवृत्तस्तदैव हे नृप ! तस्य बलेः पत्नी विन्ध्यावलिनान्मनी पतिं बद्धं वीक्ष्य भयेन विह्वला तत्र हेतुमाह । साध्वी पतिव्रता बलेरभिमानोक्तिं स्मृत्वा लज्जावाङ्मुखी च प्रणता दण्डवद्भूमौ पतनेन कृतनमस्कारा पुनश्च प्राञ्जलिः संयोजिताञ्जलिः सती उपेन्द्रं वामनं प्रति इदं वक्ष्यमाणं बभाषे । ब्रह्मा तु तां संमानयन् क्षणं तूष्णीं स्थितः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ क्रीडार्थमिति । हे ईश ! ते त्वया आत्मनः स्वस्य क्रीडार्थमिदं त्रिजगत् लोकत्रयात्मकं कृत्स्नं जगत् कृतं सृष्टं तत्र त्वत्क्रीडोपकरणभूते जगति अपरे केचित् त्यक्तह्रियः निर्लज्जाः । वस्तुतस्तु त्वयैव मायाप्रेरणया अवरोपितः आरोपितः कर्तृवादो वयं स्वतन्त्राः कर्तार इति वादमात्रं येषाम् । यदा अवरोपितः सहसैवावतारितः कर्तृवादो येषां ते कुधियः स्वाम्यं स्वत्वबुद्धिं कुर्युः कुर्वन्ति तथा बुद्धिं कृत्वा वयं दातार इति मन्यन्ते इत्यर्थः । वस्तुतस्तु कर्तुः जगत्स्रष्टुः प्रभोः पालकस्य अस्यतः संहर्तुश्च तव ते कुधियः किमावहन्ति किं समर्पयन्ति न किमपि स्वत्वस्यैवाभावात् । अयं भावः । त्वया पदत्रयभूमियाचने कृते त्वदीयमेव सर्वं यथेच्छं गृहाणेत्येव वक्तव्यं नतु त्रिलोकीशोऽहं मामुपेत्य जनः पुनरन्यत्र याचितुं नार्हतीत्यादि स्वाम्याविष्करणवचनम् । तथा च साहङ्कारं वदन्नयं त्वन्माया-

मोहित एवातः कृपयैव बलिं विमुच्य पालय ॥ २० ॥ ❀ ❀ अथ प्रह्लादविन्ध्यावल्योः परमार्थोक्त्या प्रसन्नं विभुं लोक-
दृष्टयैव ब्रह्माह—भूतेति । हे भूतभावनेत्याद्याः सम्बुद्धयः । हृतं स्वीकृतं सर्वस्वं यस्मात्तमेनं बलिं मुञ्च । अयं निग्रहं दण्डं
नार्हति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ कृत्स्नेति । अविष्कृत्या अदीनया धिया अनेन बलिना कृत्स्ना भूर्दत्ता ये च कर्मभिरर्जिताः
स्वर्गादिलोकास्ते दत्ताः अतः सर्वस्वमेव निवेदितम् तथा आत्मा देहोऽपि दत्तः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ यदिति । अशठधीः
निष्कपटबुद्धिः यस्य तव पादयोः सलिलं प्रदाय अर्घ्यजलं समर्प्य दूर्वाङ्कुरैरपि सतीं सपर्यां पूजां विधायापि उत्तमां वैकुण्ठादि-
प्राप्तिलक्षणां गतिं भजते जनः प्राप्नोति । असौ बलिस्तु अविष्कृतमनाः स्थिरचित्त एव तुभ्यं त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवान् ।
“दाश्वान् साह्वान्” इति छान्दसो निपातः । अतः कथमार्तिमृच्छेत् प्राप्नुयात् । तस्मादेनं विमुञ्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀
ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् ! अहं तावद्यमनुगृह्णामि अनुग्रहीतुमिच्छामि तस्य विशो धनैश्चर्यादि विधुनोमि ततो वियोजयामि यैर्धना-
दिभिर्मदो यस्य सः अत एव स्तब्धः अनम्रः सन् पुरुषो लोकं मां चावमन्यते तिरस्करोति ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

किञ्च यया श्रिया विद्वानपि यतः संयतोपि मुह्येत् ततस्तस्यां सत्यां कः पुमान् आत्मनो गतिं स्वरूपं यथावद्विचेष्टे
पश्यति ? कथमिति शेषः । कथं विचष्टे न कथञ्चिदपि पश्यतीत्यर्थः । तस्मै महोपकर्त्रे जगतामीश्वराय सर्वज्ञाय नारायणाय
तुभ्यं नमः । केवलं नमस्कृतुं शक्नुमः न त्वेवं कुर्वेवं कुर्विति विधातुं शक्नुम इति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादस्याभिप्रेत-
माविष्कर्तुं हिरण्यगर्भस्तमुवाचेत्याह मुनिः—तस्येति । बद्धाञ्जलेः प्रह्लादस्य शृण्वतस्सतो भगवान्हिरण्यगर्भो मधुसूदनमुवाच
किञ्चिद्वक्तुमुद्यत इत्यर्थः । तथैव विन्ध्यावलिरपि । किञ्चिद्विज्ञापयितुं प्रवृत्ता ताञ्च सम्मानयन्ब्रह्मा हिरण्यगर्भः क्षणं तूष्णीमव-
स्थितोऽतस्तस्या एव वचः प्रथममवतारयति बद्धमिति श्लोकः । स्पष्टार्थः ॥ १८-१९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—क्रीडार्थमिति ।
ते त्वया स्वस्य क्रीडार्थमिदं कृत्स्नं जगत्कृतं सृष्टं तत्र तस्मिन् त्वत्क्रीडोपकरणभूते त्वत्सृष्टे जगत्परे केचित्कुबुद्धयः स्वाम्यन्तु
तत्र स्वत्वबुद्धिं कुर्युः अस्वे स्वत्वबुद्धिं कुर्वन्तः अत एव त्यक्ता ह्रीर्लज्जा यैस्ते अन्तरात्मना त्वया अवरोपिता आरोपिताः कर्तृवादाः
वयं स्वतन्त्रा इति वादा येषां ते वादमात्रेणापि स्वस्वामित्वरहिता इत्यर्थः । एवंविधास्ते कर्तुः स्रष्टुः प्रभोः पालकस्य अस्यतः
संहर्तुश्च तव किमावहन्ति किं समर्पयन्ति किञ्चित्स्वमस्ति चेत्समर्पयेयुः तदभावात् किं समर्पयन्तीति भावः । कां हानिं
कुर्वन्ति ? न तव कदाचिदपि हानिरपीति वार्थः । अयम्भावः—लोकत्रयं मयापितं तृतीयपादाय देहं समर्प्य प्रतिश्रुतमृतं
करोमीति देहादिषु स्वाम्याविष्कारेण ब्रुवन्नयं कुबुद्धिर्निर्लज्जश्च त्वमेव सर्वस्य स्वाम्यतो मन्दबुद्धिमेनं विमुच्य पालयेति,
अयमेव प्रह्लादस्याऽप्यभिप्रायः ॥ २० ॥ ❀ ❀ इममेवाभिप्रायमाविष्कर्तुं सम्बोधयन् स्पष्टमाह ब्रह्मा—भूतभावनेति ।
हे भूतभावन ! भूतसृष्टः ! भूतेश ! भूतान्तरात्मन् ! अन्तरात्मतया पालकेत्यर्थः । हे देवदेव ! देवानां जगत्संहर्तृणां
रुद्रादीनामपि देव ! जगच्छरीरक ! हृतं सर्वस्वं यस्मात्तमेनं बलिं मुञ्चायं निग्रहं प्राप्तुं नार्हति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ निग्रहाऽ-
नर्हत्वमेवाह—कृत्स्नेति । कृत्स्ना भूमिर्ये च कर्मणा संपादिता इन्द्रादिलोकास्ते चेत्येतत्सर्वस्वं तथाऽविकलवया अदीनया
बुद्ध्याऽऽत्मा देहश्च अनेन बलिना ते तुभ्यं दत्ताः । अतोऽयमनिग्रहाह इति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एतदेव कैमुत्य-
न्यायेनाह—यत्पादयोरिति । अशठधीरमूर्खधीर्यस्य तव पादयोः सलिलं विधायाऽर्घ्यजलं समर्प्य दूर्वाङ्कुरैरपि पूजां विधा-
योत्तमां गतिमपि भजते अयं तु बलिरविकलवमनाः स्थिरचित्तः सन् त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवानतः कथमयमार्तिं प्राप्नुयात् ?
तस्मादेनं विमुञ्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं विज्ञापितो भगवानिममनुग्रहीतुमेवेत्थं मया कृतमित्याह, यावदध्यायसमाप्ति
ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् ! अहं तावद्यमनुग्रहीतुमिच्छामि तस्य विशोऽर्थान् विधुनोम्यपहरामि तावदनर्थहेत्वर्थाप-
हार एव प्रथमो मदनुग्रह इत्यर्थः । अर्थस्यानर्थहेतुत्वमाह—यन्मदः यस्य धनस्य सम्बन्धी मदो यस्य तादृशः अत एव स्तब्धो विवेक-
रहितः अनम्रो वा पुरुषो लोकं मदनन्तरात्मस्थं जगत् मां तदन्तर्वर्तिनं माञ्चाऽवमन्यते तिरस्करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्वभर्तृगर्वोद्रेकं कटाक्षीकृत्य भगवन्तं समीडे क्रीडार्थमिति । ते त्वयेदं त्रिजगदात्मनः क्रीडार्थं कृतमिति सङ्गिरन्ते
केचित् “क्रीडार्थं सृष्टिरित्येके” इति श्रुतेः । हे ईश ! तत्रापरे कुवियोऽसुरप्रकृतयः आत्मनः स्वाम्यं कुर्युः वयमस्य स्वामिन
इति जल्पन्ति जल्पं कुर्वन्ति । तत्रापि तुशब्दो महाविशेषं प्रकाशयति तेन तव स्वाम्यस्य न कामपि हानिमापादयन्ति इत्याह—
कर्तुरिति, त्वयाऽवरोपितो विचालितोऽहङ्कृतेति विवादो येषां ते तथा अत एव त्यक्तलज्जास्ते कुवियोऽस्य जगतः कर्तुः प्रभोरधिप-
तेस्त्व किमावहन्ति न किमपि हानिं कुर्वन्तीत्यर्थः । समर्थेऽधिपतौ प्रभुरिति च ॥ २०-२२ ॥ ❀ ❀ बन्धनादिकमासुर-
जन्मदोषापहरणाय त्वया कृतं न तु द्वेषादन्यथा तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां न तद्युक्तमित्याशयेनाह—यत्पादयोरिति । न

विक्रवमनाः सर्वस्वदानादप्यहीनमनाः ॥ २३ ॥ ॥ यद्यपि ब्रह्मा भगवदभिप्रायं वेत्ति तथापीतरेषां तज्ज्ञापनाय स्वाभिप्रायं वक्ति—ब्रह्मन्निति । ब्रह्मन् प्रजापते ! यन्मदः यद्वित्तनिमित्तमदः ॥ २४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

आत्मीयत्वेन श्रीप्रह्लादविन्ध्यावलिर्यौ तावत्तदवज्ञागर्भमेव निवेदितवत्यौ । श्रीब्रह्मा तु तद्वक्तृपक्षपातेन बलिपक्षमेव गृहीत्वा सविनोदं निवेदयति, भूतेति ॥ २१-२५ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

उवाचेति किञ्चिद्वक्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ तथैव विन्ध्यावलिरपि वक्तुं प्रवृत्ता तां च सम्मानयन् हिरण्यगर्भः क्षणं तूष्णीं स्थितः, अतस्तस्या एव वाक्यमवतारयति, बद्धं वीक्ष्येति । भयविह्वला भगवत्पराधमयव्यग्रा अवाङ्मुखी स्त्रीस्वभावान्नीचीनवदना ॥ १९ ॥ ॥ ते त्वया कुधियो बलिप्रभृतयः कर्तुः स्रष्टुः प्रभोः पालयितुः अस्यतः संहर्तुंश्च तवेति चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यर्थः एवंभूताय तुभ्यं किं वस्तु आवहन्ति ददति ? अहन्तास्पदममतास्पदवस्तूनां मध्ये कस्मिन् वस्तुनि स्वाभ्यं वर्त्तते यत् तृतीयपादाय प्रतिश्रुतमृतं करोमीत्युक्तत्वा स्वदेहं दातुमिच्छन्ति त्यक्तह्रियः त्रिभुवनस्य देहस्य च त्वत्सृष्टत्वाच्च-दीयमेवेदं सर्वं तुभ्यं दत्त्वा स्वकीर्तिं चिकीर्षवो लज्जामपि किं त्यक्तवन्त इत्यर्थः । अत एवैते महोन्मादरोगग्रस्तास्त्वया सदैवेन कृपया साधु चिकित्सिता इत्याह—अवरोपितः अत्यूर्ध्वमारोहयन्नपि सहसैवावरोहितः त्रिभुवनपालनकर्तारो वयमिति मिथ्या-ऽहंकारमूलकः कर्तृवादो येषां ते तस्मादपराधिनोऽस्य बन्धनमुचितमेवेति भावः ॥ २० ॥ ॥ तदेवं प्रह्लादस्य विन्ध्यावलेश्च परमार्थोक्तया प्रसादितमेव भगवन्तं ब्रह्मा लोकतत्त्वदृष्ट्या प्रसादयति, भूतेति ॥ २१ ॥ ॥ ते तुभ्यम् आत्मा स्वदेहश्च निवेदितः ॥ २२ ॥ ॥ निग्रहाऽनर्हत्वं कैमुत्येनाह—यदिति । असौ सर्वोऽपि जनः उत्तमां गतिं वैकुण्ठप्राप्तिं भजति बलिस्तु त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवान् कथमार्तिम् प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥ ॥ तस्य विशो धनानि, ननु धनापहारः कोऽयमनुग्रहस्तत्राह—यन्मदः यैरर्थैरेव मदो यस्य सः ॥ २४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यया श्रिया यतो येनाहङ्कारेण च विद्वानपि मुह्यते तत् तयोः सतोः यथा यथावदात्मनः मतिं को विचष्टे पश्यति ? न कोऽपीत्यर्थः । सम्पदहङ्कारौ उपास्योपासकस्वरूपज्ञानविरोधिनाविति भावः ॥ १७ ॥ ॥ हिरण्यगर्भो ब्रह्मा उवाच ॥ १८ ॥ ॥ ततोऽपि पूर्वं तत्पत्नी बलिभार्या बभाषे ॥ १९ ॥ ॥ ते त्वया आत्मनः क्रीडार्थम् इदं त्रिजगत् त्रिगुणात्मकं जगत् कृतं तत्र स्वाभ्यं स्वामिभावं ममेदमिति मतिं कुधियः कुर्युः । तत्र हेतुः त्वदवरोपितः कर्तृवादो येषां ते तथा त्वत्प्रवर्तितमायया देहेन्द्रियादिभूतया स्वातन्त्र्येण वयमेव कर्तार इति वादो येषां ते त्वन्मायया मोहिता इत्यर्थः । अत एव त्यक्तह्रियः ते तथाभूताः जगतः कर्तुः प्रभोः रक्षितुः अस्यतः संहर्तुः किमावहन्ति किं समर्पयन्ति न किमपीत्यर्थः । त्वयैव दत्तमित्याद्यर्थेणोक्तं सत्यमेवेति ॥ २०-२१ ॥ ॥ अनेन ते कृत्स्ना भूः दत्ता कर्माजिता लोकाः दत्ताः एवं सर्वस्वं निवेदितं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजमिति वदता आत्मा च निवेदितः ॥ २२ ॥ ॥ यस्य तव पादयोः सलिलमात्रमपि प्रदाय दूर्वाङ्कुरैरपि सपर्यां विधाय जनः उत्तमां गतिं भजते प्राप्नोति असौ बलिः तस्मै तुभ्यं त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवानतोयं कथमार्तिम् ऋच्छेत् प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥ ॥ विशः अर्थान् विधुनोमि अपहरामि ॥ २४-२६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

श्रियो मोहकत्वमेवाह—यया श्रिया विद्वान् विवेकी यतः संयतोऽपि मुह्यते ज्ञातमप्यात्मतत्त्वं विस्मरति तत्तस्यां सत्यां को वाऽन्यः पुमानात्मनो गतिं तत्त्वं यथावद्विचष्टे पश्यति ? तस्मै महोपकारिणे ते तुभ्यं नमः । तत्र वयं न किञ्चित्कर्तुं समर्था इत्याशयेन विशिनष्टि—जगदीश्वरायेति । तत्र हेतुमाह—नारायणायेति । तथात्वे विकारित्वमाशङ्क्य निराचष्टे—अखिललोक-साक्षिण इति । हि इति सन्देहवारणाय ॥ १७ ॥ ॥ हे राजन् कृताञ्जलेर्बद्धाञ्जलेस्तस्य प्रह्लादस्य शृण्वत एव सतो भगवान् हिरण्यगर्भो ब्रह्मा मधुसूदनं वामनमुवाच, किञ्चिद्वक्तुमुद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ तथैव विन्ध्यावलिरपि किञ्चिद्विज्ञापयितुं प्रवृत्ता तां च सम्मानयन् हिरण्यगर्भः क्षणं तूष्णीम् अवस्थितः । अतस्तस्या एव वचनं प्रथममवतारयति—बद्धमिति । हे नृप तस्य बलेः पत्नी विन्ध्यावलिः प्रणता दण्डवद्भूमौ पतनेन कृतनमस्कारा पुनश्च प्राञ्जलिः संयोजिताञ्जलिः

सती उपेन्द्रं वामनं प्रति इदं वक्ष्यमाणं बभाषे इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—पतिं बद्धं वीक्ष्य भयेन विह्वला । तत्र हेतुमाह—साध्वी पतिव्रता, बलेरभिमानोक्तिं स्मृत्वा लज्जयाऽवाङ्मुखी च ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—क्रीडार्थमिति । सर्वसामर्थ्यं सूचयन्ती सम्बोधयति—ईशेति । ते त्वया आत्मनः स्वस्य क्रीडार्थमिदं त्रिजगत् लोकत्रयात्मकं कृत्स्नं जगत् कृतं सृष्टम् । तत्र त्वत्क्रीडोपकरणभूते जगति अपरे केचित्स्वाम्यं स्वत्वबुद्धिं कुर्युः कुर्वन्ति, तथा बुद्धिं कृत्वा वयं दातार इति मन्यन्ते इत्यर्थः । तत्र घटते इत्याह—कर्तुरिति । कर्तुः जगत्स्रष्टुः प्रभोः पालकस्य अस्यतः संहर्तुश्च तव ते किमावहन्ति किं समर्पयन्ति ? न किमपि, स्वत्वस्यैवाभावात् । तर्हि कुत एवमभिमानस्तत्राह—कुधिय इति । लोकलज्जापि तैस्त्यक्तेत्याह—त्यक्तह्रिय इति । वस्तुतस्तु त्वयैव मायाप्रेरणया अवरोपितः कर्तृवादो वयं स्वतन्त्राः कर्तार इति वादमात्रं येषां ते । अयं भावः—त्वदीयमेव सर्वं यथेच्छं गृहाणेति वक्तव्येऽहं त्रिलोकेशो मामुपेत्य जनः पुनरन्यत्र याचितुं नार्हति, त्वं तु बालिशमतिः स्वल्पमेव याचसे इत्युक्त्वा पुनर्लोकत्रयं मयाऽर्पितं तृतीयपादाय देहं समर्प्य प्रतिश्रुतमृतं करोमीति देहादिषु स्वाम्याविष्कारेण ब्रुवन्नयं त्वन्मायामोहितः कुबुद्धिर्निर्लज्जश्च यतस्त्वमेव देहादिसर्वस्यापि स्वामी । अतो मन्दबुद्धिमेनं केवलं कृपयैव विमुच्य पालयेति ॥ २० ॥ ❀ ❀ इदानीं लब्धावसरो ब्रह्मा विज्ञापयति—भूतेति । जगत्सृष्ट्यादिकर्तुस्तव सर्वत्र कृपैव युक्ता स्वतन्त्रत्वात्, अन्यस्य परतन्त्रत्वादित्याशयेन बहुधा सम्बोधयति—हे भूतभावन भूतस्रष्टः ! हे भूतानामीश नियन्तः पालक ! हे देवदेव देवानामप्यस्मदादीनां देव समाराध्यचरण ! हे जगन्मय सर्वजगदुपादानभूत, हृतं स्वीकृतं सर्वस्वं यस्मात्तमेनं बलिं मुञ्च अयं निग्रहं दण्डं नार्हति ॥ २१ ॥ तत्र हेतुमाह—अविह्वयया अदीनया धिया अनेन बलिना ते तुभ्यं सर्वस्वं निवेदितमिति । तदेव स्पष्टयति—कृत्स्ना भूर्दत्ता, ये च कर्मभिः अजिताः सम्पादिताः स्वर्गादिलोकास्ते दत्ताः, आत्मा आत्मवत् प्रियो देहश्च दत्त इति ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एतदेव कैमुत्यन्यायेनाह—यदिति । अशठधीः अमोहितबुद्धिः यस्य तव पादयोः सलिलं प्रदाय अर्घ्यजलं समर्प्य दूर्वाङ्कुरैरपि सती सपर्यां पूजां विधायपि उत्तमां वैकुण्ठादिप्राप्तिलक्षणां गतिं भजते जनः प्राप्नोति । असौ बलिस्तु अविह्वयमनाः स्थिरचित्त एव तुभ्यं त्रिलोकीं दाश्वान् दत्तवान् अतः कथमार्तिं दण्डमृच्छेत् प्राप्नुयात् ? तस्मादेनं विमुञ्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादादिभिरेवं विज्ञापितो भगवानिममनुग्रहीतुमेव मयेदं बन्धनादि कृतमित्याह—ब्रह्मन्निति साद्वैर्नैवभिः । मद्बचने विश्वासः कर्तव्य इत्याशयेन सम्बोधयति—ब्रह्मन्निति । अहं तावत् यमनुगृह्णामि अनुग्रहीतुमिच्छामि तस्य विशो धनैश्चर्यादि विधुनोमि ततो वियोजयामि । कुतइत्यतस्तत्स्थानर्थहेतुत्वमाह—यन्मद इति, यैर्धनादिभिर्मदो यस्य सः । अत एव स्वधः अनम्रः सन् पुरुषो लोकं मां चावमन्यते तिरस्करोति ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ययेति । किं यया श्रिया, विद्वान् अपि, यतः संयतः, स्वनियमतत्परः सन्नपीत्यर्थः । मुह्यते हि । तत्तस्यां श्रियां सत्यां, कः पुमान् आत्मनः गतिं स्वरूपं, यथा यथावत्, विचष्टे पश्यति, न पश्यतीत्यर्थः । अतः तस्मै महोपकारकर्त्रे, जगदीश्वराय अखिललोकसाक्षिणे, नारायणाय ते तुभ्यं, नमः केवलं नमस्कर्तुं शक्नुमः वै । न त्वेवं कुरु न कुर्विनि विधातुं शक्नुम इति भावः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादस्याभिप्रेतमाविष्कर्तुं हिरण्यगर्भस्तमुवाचेत्याह मुनिः । तस्येति । कृताञ्जलेः बद्धाञ्जलेः, तस्य प्रह्लादस्य, अनुश्रुण्वतः सतः, हे राजन्, भगवान् हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, मधुसूदनम् उवाच । किंचिद्वक्तुमुद्यतोऽभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदैव विन्ध्यावलिराप भगवन्तं वामनं किंचिद्विज्ञापयितुं प्रवृत्ता तां च सम्मानयन् हिरण्यगर्भः क्षणं तूष्णीमवस्थितोऽतस्तस्या एव वचः प्रथममवतारयति । बद्धमिति । पतिं बलिं, बद्धं वीक्ष्य, साध्वी पतिव्रता, तत्पत्नी बलेरङ्गना, भर्त्यावह्वला प्राञ्जलिः प्रणता अवाङ्मुखी च सती, हे नृप, उपेन्द्रं वामनं, बभाषे ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । क्रीडार्थमिति । हे ईश, परमेश्वर, ते त्वया, आत्मनः स्वस्य, क्रीडार्थं, इदं त्रिजगत् कृतं सृष्टं, तत्र त्वत्क्रीडोपकरणभूते त्वत्सृष्टे जगति अपरे त्वद्यतिरिक्ता अन्ये, केचित् कुधियः कुबुद्धयः तु, स्वाम्यं स्वत्वबुद्धिं कुर्युः । अस्वे स्वत्वबुद्धिं कुर्वन्तः, अत एव त्यक्तह्रियः परित्यक्तलज्जाः, अत एव त्वया अन्तरात्मना अवरोपितोऽवतारितः कर्तृवादः अहं स्वतन्त्र इति वादो येषां ते, वादमात्रेणापि स्वस्वामित्वरहिता इत्यर्थः । एवंविधास्ते कर्तुः स्रष्टुः प्रभोः पालकस्य, अस्यतः संहर्तुश्च, तव किम् आवहन्ति किं समर्पयन्ति, न किंचित् । स्वकीयमस्ति चेत् समर्पयेयुः, तदभावात्किं समर्पयन्तीत्यर्थः । अयं भावः । तुभ्यं मया लोकत्रयमर्पितं तृतीयपादाय देहं समर्प्य प्रतिश्रुतमृतं करोमीति देहादिषु स्वाम्याविष्कारेण ब्रुवन्नयं कुबुद्धिर्निर्लज्जश्च भवत्येव । यतः सर्वस्यापि स्वामी त्वमेवातो मन्दबुद्धिमेनं विमुच्य पालयेति । अयमेव प्रह्लादस्याप्यभिप्रायः ॥ २० ॥ ❀ ❀ द्वयोरिममेवाभिप्रायमाविष्कर्तुं संबोधयन् स्पष्टमाह ब्रह्मा । भूतेति । हे भूतभावन भूतस्रष्टः, हे भूतेश भूतान्तरात्मन्, अन्तरात्मतया हे पालक इत्यर्थः । देवानां जगत्संहर्तृणां रुद्रादीनामपि देव, हे जगन्मय जगच्छरीरक, हृतं सर्वस्वं यस्य तं, एनं मुञ्च, यतः, अयं निग्रहमित्थंभूतं पीडनं, न अर्हति ॥ २१ ॥ ❀ ❀ निग्रहानर्हत्वमेवाह । कृत्स्नेति । अनेन बलिना कृत्स्ना भूः दत्ता, कर्माजिता यज्ञकर्मणा

संपादिताः ये लोका इन्द्रादिलोकास्ते च दत्ताः, इत्येवं सर्वस्वं च निवेदितं तुभ्यमर्पितं, तथा अविष्कृत्या अदीनया धिया बुद्ध्या आत्मा देहश्च, तुभ्यं दत्तः । अतोऽयमनिप्राह्य इति भावः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ एतदेव कैमुत्यन्यायेनाह । यदिति । अशठा अमूर्त्ता धीर्यस्य सः, पुमान्, यत्पादयोः यस्य तव चरणयोः, सलिलं प्रदाय अर्घ्यजलं समर्प्य, दूर्वाङ्कुरैः अपि, सतीं सच्छद्मोपेतां सपर्यां पूजां, विधाय कृत्वा, उत्तमां गतिम् अपि, भजते प्राप्नोति । तदा असौ बलिः, अविष्कृत्यमनाः स्थिरचित्तः सन्, त्रिलोकीं दाश्वान दत्तवान् । अतः कथम् आर्त्तिं पीडां, ऋच्छेत् प्राप्नुयात् । तस्मात् मुञ्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ❀ ❀ एवं विज्ञापितो भगवानिममनुग्रहीतुमेवेत्थं मया कृतमित्याह यावदध्यायसमाप्ति । ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन्, अहं तावत् यम् अनुगृह्णामि अनुग्रहीतुमिच्छामि, तद्वित्तं तत्कार्यं, विधुनोम्यपहरामि । तद्विश इति पाठेऽपि तस्य विशोऽर्थानित्यर्थः । तावदनर्थहेत्वर्थापहार एव प्रथमो मदनुग्रह इत्यर्थः । अथार्थस्यानर्थहेतुत्वमाह । यस्य धनस्य संबन्धी मदो यस्य सः, अत एव स्तब्धः विवेकरहितोऽनम्रो वा, पुरुषः पुमान्, लोकं मदन्तरात्मकं जगत्, मां मदन्तर्वर्त्तिनं मां च, अवमन्यते तिरस्करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

प्रभो ! लक्ष्मीके मदसे तो विद्वान् पुरुष भी मोहित हो जाते हैं । उसके रहते भला, अपने वास्तविक स्वरूपको ठीक-ठीक कौन जान सकता है? अतः उस लक्ष्मीको छीनकर महान् उपकार करने वाले, समस्त जगत्के महान् ईश्वर, सबके हृदयमें विराजमान और सबके परम साक्षी श्रीनारायणदेवको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ १७ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! प्रह्लादजी अञ्जलि बाँधकर खड़े थे उनके सामने ही भगवान् ब्रह्माजीने वामनभगवान्से कुछ कहना चाहा ॥ १८ ॥ ❀ ❀ परन्तु इतनेमें ही राजा बलिकी परम साध्वी पत्नी विन्ध्यावलीने अपने पतिको बँधा देखकर भयभीत हो भगवान्के चरणोंमें प्रणाम किया और हाथ जोड़, मुँह नीचा कर वह भगवान्से बोली ॥ १९ ॥ ❀ ❀ विन्ध्यावलीने कहा—प्रभो ! आपने अपनी क्रीडाके लिये ही इस सम्पूर्ण जगत्की रचना की है । जो लोग कुबुद्धि हैं, वे ही अपनेको इसका स्वामी मानते हैं । जब आप ही इसके कर्ता, भर्ता और संहर्ता हैं, तब आपकी मायासे मोहित होकर अपने को झूठमूठ कर्ता माननेवाले निर्लज्ज आपको समर्पण क्या करेंगे ? ॥ २० ॥ ❀ ❀ ब्रह्माजीने कहा—समस्त प्राणियोंके जीवनदाता उनके स्वामी और जगत्स्वरूप देवाधिदेव प्रभो ! अब आप इसे छोड़ दीजिये । आपने इसका सर्वस्व ले लिया है, अतः अब यह दण्डका पात्र नहीं है ॥ २१ ॥ ❀ ❀ इसने अपनी सारी भूमि और पुण्यकर्मोंसे उपार्जित स्वर्ग आदि लोक, अपना सर्वस्व तथा आत्मातक आपको समर्पित कर दिया है । एवं ऐसा करते समय इसकी बुद्धि स्थिर रही है, यह धैर्यसे च्युत नहीं हुआ है ॥ २२ ॥ ❀ ❀ प्रभो ! जो मनुष्य सब्से हृदयसे कृपणता छोड़कर आपके चरणोंमें जलका अर्घ्य देता है और केवल दूर्वादलसे भी आपकी सच्ची पूजा करता है, उसे भी उत्तम गतिकी प्राप्ति होती है । फिर बलिने तो बड़ी प्रसन्नतासे धैर्य और स्थिरतापूर्वक आपको त्रिलोकीका दान कर दिया है तब यह दुःखका भागी कैसे हो सकता है ॥ २३ ॥ श्री भगवान्ने कहा—ब्रह्माजी ! मैं जिसपर कृपा करता हूँ उसका धन छीन लिया करता हूँ, क्योंकि जब मनुष्य धनके मदसे मतवाला हो जाता है, तब मेरा ओर लोगोंका तिरस्कार करने लगता है ॥ २४ ॥

यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन् निजकर्मभिः । नानायोनिष्वनीशाऽयं पौरुषीं गतिमात्रजेत् ॥ २५ ॥
जन्मकर्मवयोरूपाविद्यैश्वर्यधनादिभिः । यद्यस्य न भवेत् स्तम्भस्तत्रायं मदनुग्रहः ॥ २६ ॥
मानस्तम्भनिमित्तानां जन्मादीनां समन्ततः । सर्वश्रेयःप्रतीपानां हन्त मुह्येन्न मत्परः ॥ २७ ॥
एष दानवदैत्यानामग्रणीः कीर्तिवर्धनः । अजैषीदजयां मायां सीदन्नपि न मुह्यति ॥ २८ ॥
क्षीणरिक्थश्च्युतः स्थानात् क्षिप्तो बद्धश्च शत्रुभिः । ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो यातनामनुयापितः ॥ २९ ॥
गुरुणा भर्त्सितः शप्तो जहौ सत्यं न सुव्रतः । ऊलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्यवाक् ॥ ३० ॥
एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापममरैरपि । सावर्णेरन्तरस्यायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ॥ ३१ ॥
तावत् सुतलमध्यास्तां विश्वकर्मविनिर्मितम् ।

यन्नाधयो व्याधयश्च क्लमस्तन्द्रा पराभवः । नोपसर्गा निवसतां संभवन्ति ममेक्षया ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अयम् अनीशः जीवात्मा निजकर्मभिः नाना योनिषु संसरन् यदा कदाचित् पौरुषी गतिम् आब्रजेत् ॥२५॥
 अस्य जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः स्तम्भः यदि न भवेत् तत्र अयं मदनुग्रहः ॥ २६ ॥ * * मत्परः मानस्तम्भ-
 निमित्तानां समन्ततः सर्वश्रेयःप्रतीपानां जन्मादीनां हन्त न मुह्येत् ॥ २७ ॥ * * दानवदैत्यानाम् अग्रणीः कीर्ति-
 वर्धनः एषः अजयां मायाम् अजैषीत् सीदन् अपि न मुह्यति ॥ २८ ॥ * * क्षीणरिक्थः स्थानात् च्युतः शत्रुभिः
 क्षिप्तः बद्धः च ज्ञातिभिः परित्यक्तः यातनाम् अनुयापिः ॥ २९ ॥ * * गुरुणा भर्त्सितः शत्रुः च सुव्रतः अयं सत्यं न
 जहौ मया छलैः धर्मः उक्तः सत्यवाक् अयं न त्यजति ॥ ३० ॥ * * एषः मे अमरैः अपि दुष्प्रापं स्थानं प्रापितः
 मदाश्रयः अयं सावर्णोः अन्तरस्य इंद्रः भविता ॥ ३१ ॥ * * तावत् विश्वकर्मविनिमित्तं सुतलम् अध्यास्ताम् यत् निवसतां
 मम ईक्ष्या आधयः च व्याधयः न क्लमः तन्ना पराभवः उपसर्गाः न संभवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दुर्लभं पुरुषजन्म कथंचित्तद्वधवतो जीवस्य जन्मादिनिमित्तो गर्वो महाहानिकरस्तस्य च नाशो मदनुग्रहादेवेत्याह
 यदेति द्वाभ्याम् । अनीशः परतंत्रः सन्निजैः कर्मभिर्नाना योनिषु कृमिकीटकादिषु संसरन् ॥ २५ ॥ * * तत्र पौरुष्यां
 गतौ जन्मादिभिरपि यस्य यदि स्तम्भो न भवेत्तर्ह्ययं मदनुग्रह एव ॥ २६ ॥ * * कथं तर्हि ध्रुवादिभ्योऽर्थसंपदो ददासीति
 चेत्तत्राह । मान एव स्तम्भोऽनग्रता तस्य निमित्तभूतानां समन्ततः सर्वशः सर्वश्रेयःप्रतिकूलानां जन्मादीनां सत्त्वेऽपि जन्मादिभि-
 रिति वा । हन्तेति खेदे । हे ब्रह्मन् मत्परो न मुह्येदतो भक्तस्येच्छया संपदोऽपि ददामि । अभक्तस्तु मुह्येदिति तदपहाररूपमेव
 तस्यानुग्रहं करोमीति भावः ॥ २७ ॥ * * अस्य चेदानीं मत्परत्वादन्यैर्दुष्प्रापमपि दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभाव-
 माह एष इति त्रिभिः ॥ २८-२९ ॥ * * न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमानित्यादिना छलैरेव मया धर्म
 उक्तस्तथाऽपि तं धर्ममयं न त्यजत्यतः सत्यवाक् ॥ ३० ॥ * * मे मया । अहमेवाश्रयः पालको यस्य सः ॥ ३१ ॥ * * स्थानं
 प्रापित इति यदुक्तं तदेव स्थानमाह । तावत्सावर्णिमन्वंतरपर्यंतं सुतलमध्यास्तामधिवसत्त्वित्यर्थः । यद्यस्मिन्वसतां व्याध्यादयो
 ममेक्ष्या न संभवन्ति ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

न च सर्वस्यानुग्राह्यजीवस्य धनानि हराम्येव कस्यचिन्न हरामि कस्यैचिदतिशयेन ददामीति मदनुग्रहस्य लोकैरत-
 र्क्यस्यानेकविधत्वमस्तीति मुख्यं मदनुग्रहं शृण्वित्याह—यदेति । तस्य गर्वस्य ॥ २५ ॥ * * आदिना परिजनग्रहः ।
 अस्य जीवस्य । स्तम्भो गर्वः । “स्थूणाभिमानौ स्तम्भौ स्तः स्तम्भौ तु पत्रगुच्छकौ ।” इति निरुक्तेः ॥ २६ ॥ * * अत्र
 प्रतिबंधा शङ्कते—कथमिति । सत्त्वेपीति । पदद्वयानयनापेक्षया तृतीयांते समस्ते पदे बोध्ये । ‘मानस्तम्भनिमित्तैश्च जन्मादिभिः
 समन्ततः’ इति पाठकल्पना कार्या । इति भाव इति । अभक्तस्याज्ञत्वेन मोहसंभवात्तन्मोहनिवृत्त्यर्थमुचितमेव तत्संपद-
 पहरणमिति तात्पर्यम् ॥ २७ ॥ * * अस्य बलेः । सीदन्नपि धनापहारबंधनादिना पीडितोऽपि ॥ २८ ॥ * *
 क्षिप्तः तिरस्कृतः । यातनां तीव्रवेदनाम् । अनुयापितः प्रापितः ॥ २९ ॥ * * भर्त्सितो वाचा तिरस्कृतः । अतो
 धर्मत्यागाभावात् ॥ ३० ॥ * * अमरैरपि विनाशमेधशतं प्राप्तुमशक्यम् ॥ ३१ ॥ * * इत्यर्थ इति । यावदिन्द्रत्वं
 न यास्यत्ययं तावत्सुतललोके वसत्विति भावः । क्लमः ग्लानिः । तन्ना आलस्यम् । उपसर्गाः पिशाचादिकृतोपद्रवाः ।
 ईक्ष्या दर्शनेन ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

न च सर्वस्यैव धनमपहराम्येव किन्तु व्यवस्थयैवेत्याह—यदेति । अनीशः कर्मवशः अयं जीवात्मा निजकर्मभिर्नाना-
 योनिषु कीटपतङ्गादिषु संसरन् यदा कदाचित्सुकृतवशात्पौरुषी गतिं मनुष्यजन्म आब्रजेत् ॥ २५ ॥ * * जन्मेति ।
 तत्र पौरुष्यां गतौ यद्यस्य जीवस्य जन्मकर्मादिभिः स्तम्भो गर्वो न भवेत् तदायं स्तम्भाभावो मदनुग्रहः । तथा च गर्वाभावे धनं
 नापहरामि ॥ २६ ॥ * * केभ्यश्चित् ध्रुवादिभ्यः सम्पदो ददामीत्याह—मानेति । मानो गर्वः स्तम्भः तत्कार्यम्
 अनग्रता तयोर्निमित्तानां समन्ततः सर्वतः सर्वेषां श्रेयसां प्रतीपानां विनाशकानां जन्मादीनाम् । तृतीयार्थे षष्ठी ।
 हन्तेवत्यधारेण । जन्मादिभिर्मत्परः मम भक्तो न मुह्येत् गर्ववान् नैव भवति । अतः क्वचिद्वक्तेभ्यः तदिच्छया सम्पदोऽपि

ददामीति । अभक्तस्तु मुह्येत् अतस्तदपहारमेवानुग्रहं करोमि तथा च गर्वसम्भवे धनहरणरूपमनुग्रहं करोमि तदसंभवे तन्न करोमि क्वचित्तु धनं ददामीति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ननु बलौ तव कीदृशोऽनुग्रहस्तत्राह—एष इति । एष बलिर्दानवानां दैत्यानां च अग्रणीः अधिपतिः कीर्तिवर्धनश्च अतः अजयां दुर्जयामपि मम मायामजैषीत् जितवान् यतः सर्वस्वापहारेण सीदन्नपि न मुह्यति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ क्षीणेति । क्षीणं रिक्तं धनं यस्य सः स्थानाच्चयुतः ऐन्द्राधिपत्यात् भ्रष्टः शत्रुभिरस्माभिः क्षिप्तो वचनैस्तिरस्कृतो बद्धश्च ज्ञातिभिः परित्यक्तश्च तेषां रसातलप्रवेशस्योक्तत्वात् यातनां पीडामनुयापितः प्रापितः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ गुरुणेति । गुरुणा शुक्रेण भर्त्सितः शप्तश्च तथापि सुव्रतः दृढसङ्कल्पः सन् सत्यं न जहौ प्रतिश्रुतं नान्यथा कृतवान् । यथा च न ह्येतस्मिन् कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमानित्यादिना छलैरेव प्रायेणाधर्मोऽपि धर्म उक्तः तथैवान्ते विप्रलब्धो ददामीति त्वयाऽहं चाढ्यमानिनेत्यादिना धर्मोऽप्यधर्म उक्तस्तथाप्ययं सत्यवाक् तं धर्मं न त्यजति तृतीयं पदं मे शिरसि कुर्वित्युक्तेः । अन्यस्त्वेवंविधेऽर्थे शठे शाठ्यं प्रकुर्वीतेति नीत्या शाठ्यमेव कुर्यात् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एष इति । अहमेवाश्रयो यस्य तादृक् एष बलिर्मे मया अमरैरपि दुष्प्रापं स्थानं प्रापितः प्रापितप्रायः । इन्द्रपदाभिलाषित्वात्ततः पूर्वं सावर्णेर्मनोरन्तरस्यायमिन्द्रो भविता ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तावदिति साद्धम् । तावत् सावर्णिमन्वन्तरपर्यन्तं विश्वकर्मणा देवशिल्पिना विनिर्मितं स्वर्गादपि चमत्कृतं सुतलमध्यास्तामधिपतिभूत्वा निवसत्स्वित्यर्थः । यत् यत्र निवसतां ममेक्षया मम कृपाबलोक्तेनाध्यादयो न सम्भवन्ति । उपसर्गाः उपद्रवाः स्वर्गादपि सुतलस्याधिक्यं तु तदानोमेव हरेः प्रसादाज्जातं श्रीकृष्ण-दत्तमुदामधामवदिति ज्ञेयम् । इन्द्रपदमपि तस्य भविष्यत्येवेति तदपि प्राप्तमेव । वत्तमानेन्द्रादृष्टस्य प्राबल्यादधुनैव भगवता न दत्तम् ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमवमानेनान्यैश्च कर्मभिरिह लोके नानायोगिषु संसरन् तिर्यक्स्थावरादिषु जन्म प्राप्नुवन्नयं जीवात्मा कर्मवश्यः यदा कदाचित् यादृच्छिकसुकृतविशेषात्पौरुषीं गतिं पुरुषजन्म प्राप्नुयात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्रापि जन्मादिभिर्यस्य पुरुषस्य स्तम्भो मदः अनम्रता वा न भवेत्तत्र तद्विषये अयं स्तम्भाभाव एव मदनुग्रहो ज्ञेयः । तत्र जन्म सत्कुले । कर्म भगवत्परिचर्यादि । वयो यौवनादि । विद्या श्रौतस्मार्तादिः । बुद्धिर्विवेकात्मिका, धनं वित्तम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कथं तर्हि ध्रुवादिभ्यः सम्पदो ददासि ? इत्यत्राह—मानेति । मानो गर्वः स्तम्भोऽनम्रताऽविवेको वा तयोर्निमित्तानां जन्मादीनां पूर्वग्रन्थपरिगणितानां समन्ततः सर्वश्रेयःप्रतिकूलानां सद्भावेऽपीति शेषः । मत्परस्तेषु न मुह्येदित्यर्थः । हन्त हे ब्रह्मन् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ अस्य चेदानीं मत्परत्वादन्त्यैर्दुष्प्रापमपि दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभावमनुगृह्णाति—एष इति त्रिभिः । एष बलिः दानवानां दैत्यानां च अधिपतिः कीर्तिवर्धनश्च अजयां दुर्जयाम् मम मायामजैषीज्जयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ कीर्तिवर्धनत्वमेव प्रपञ्चयति—क्षीणं रिक्तं धनं यस्य सोऽपि स्थानाच्चयुतोऽप्याधिपत्याद् भ्रष्टोऽपि शत्रुभिरधिक्षिप्तोऽपि बद्धोऽपि ज्ञातिभिः परित्यक्तोऽपि यातनां प्रापितोऽपि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ गुरुणा उशनसा भर्त्सितोऽपि शप्तोऽपि सुव्रतः दृढसङ्कल्पः सत्यं न त्याज तथा मया छलैरेव धर्म उक्तः तथाऽप्ययं सत्यवाक् तं धर्मं न त्यजति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अस्य मोक्षप्रदानं सङ्कल्पयति—एष इति । अमरैरपि प्राप्नुमशक्यं स्थानं मल्लोकं प्रापितः प्रापयिष्यत इत्यर्थः । देहावसाने मुक्तो भविष्यतीति भावः । जीवदशायाम् इन्द्राधिपत्यं भविष्यदनुगृह्णाति, सावर्णेरिति । सावर्णेर्मनोरन्तरस्य सम्बन्धीन्द्रोऽयं बलिरहमेवाश्रयो यस्य स भविता भविष्यति सावर्णिमन्वन्तरेऽयमिन्द्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ आधुनिकं सुतललोकाधिपत्यमनुगृह्णाति, तावदधुना विश्वकर्मणा विनिर्मितं सुतलं लोकमध्यास्ताम् तत्राधिपतिभूत्वाधिवसत्स्वित्यर्थः । सुतलं विशिनष्टि—यत्र सुतले निवसताम् आध्यादयो मत्कटाक्षेण हेतुना न सम्भवन्ति तत्राधयो मनःपीडाः व्याधयो दैहिकाः, क्लमः ग्लानिः तन्द्री अन-वधानता पराभवः शीतोष्णदिभिरभिभवः उपसर्गोऽन्योऽप्युपद्रवः ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

नानायोगिभ्य उत्तमत्वेन मदोद्रेकहेतोरपि पुरुषयोनेर्यदृच्छया प्राप्तौ मदनुगृहीतस्य पुंसो मदो नैवोत्पद्यत इत्याह—यदा कदाचिदिति । अयं जीवात्मा निजकर्मभिर्नानायोगिषु संसरन् कदाचिदैववशात् पौरुषीं गतिमात्रजेत् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्र पौरुषगतौ यस्य जीवात्मनो मदर्चनादौ स्तम्भस्तन्त्रीलक्षणा न भवेत्तर्ह्ययं मदनुग्रहः मत्कटाक्षपातलक्षण इति ज्ञातव्यम् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ स्वभक्तलक्षणमाह—मानस्तम्भेति, पञ्चम्यर्थे जन्मादीनामिति षष्ठी ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एतल्लक्षणदर्शनाय दधीयान्मार्गो न गन्तव्यः किन्त्वत्रैवेति भावेनाह—एष दानवेति । अजयाम् अजयां न जयो यस्याः सा अजयेति ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यातनाम् तीव्रवेदनाम् ॥ २९ ॥ ❀ ❀ सत्यत्यागनिमित्तक्षोणत्वादिकं प्राप्तोऽपि सत्यं न

त्यक्तवानित्यन्वयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ भवतास्मै किमनुगृह्यते त्वद्भक्तायेति तत्राह—एवमिति । किं तत्स्थानमत्राह । सावर्णेरिति ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तर्हि तावत्पर्यन्तमाशयोद्वेकवदेवंविधं क्लेशमनुभूय स्थीयतां किम् ? तत्राह—तावत्सुतलमिति । तत्रान्येषामपि क्लेशानुभवो नास्ति किम्पुनरस्येति भावेन वक्ति, यत्राधय इति । उपसर्गा उपद्रवाः ॥ ३२ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रीप्राप्तिर्द्विधा कर्मादिना भगवदनुग्रहेण च । तत्र ब्रह्मन्नित्यादिना कर्मप्राप्ताया एव श्रियो दोषो वर्णितः । महत्तायास्तु नास्त्येव स इत्याह—जन्मेति । अतः सुतलाधिपत्येन पुनः स्वर्गाधिपत्येन च न मदो भवितेति भावः ॥ २६-३१ ॥ ❀ ❀ तन्द्नीति कचित् उणादावीप्रत्ययोऽयम् ॥ ३२-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

नच सर्वस्यैवाऽनुग्राह्यजीवस्य धनानि हरामि कस्यचिन्न हरामि च कस्मैचित् अतिशयेन ददामि च मदनुग्रहस्य लोकैरतर्क्याद्विधज्जातीयत्वादतो जीवेषु मदनुग्रहलक्षणं शृण्वित्वाह—यदेति । नानायोनिषु कृमिकीटादृष्वपि अनीशः परतन्त्रः संसरन्नेव यदा कदाचिदेव पौरुषीं गतिं मनुष्यजन्म प्राप्नुयात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀ तत्र पौरुष्यां गतौ जन्मादिभिर्यदि भ्रंशोऽवहेलनादिहेतुर्गर्वो न भवेत्तदा तत्र पुंसि मदनुग्रहः अयं पूर्वोक्तात् धनहरणलक्षणादन्यः अनुमेय इत्यर्थः । तस्य धनादिकं नापहरामि अपकारकत्वाभावादिति भावः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ किं च मानो गर्वस्तद्विशेषः स्तम्भाऽनम्रता तयोर्निमित्तभूतानां जन्मादीनां न मुह्येत “नामिच्छत्यति काष्ठानाम्” इतिवत् पृष्ठी तैर्जन्मादिभिर्न मुह्येदित्यर्थः । समन्ततः सर्वथैव हन्त आश्चर्यमेतदिति पदद्वयप्रयोगात् पूर्ववत् यदिशब्दाप्रयोगाच्च कदाचिदपि न मुह्येदिति सच मत्परो मदकान्तभक्त एवात्यन्तिकमदनुग्रहवानेव पूर्वोक्तादपि विशिष्यत एव तादृशेभ्यो ध्रुवादिभक्तेभ्यः सम्पदो ददाम्येवेति भावः । कर्मजन्मादिसम्पदनर्थकारिणी तामेव प्रथमानुकम्प्यभक्तस्य भगवान् हरति नतु स्वदत्तामिति । केचित् स्वभक्तप्रेमवर्द्धनचतुरस्य हरेर्नाथमपि नियमः पाण्डवादावपि सम्पदपहारदर्शनादित्यपरे ॥ २७ ॥ ❀ ❀ नन्वात्मा मेतत् प्रस्तुतो बलिरयं तव कीदृशानुग्रहवान् भक्तो यस्य सम्पदो हरसीति तत्राह, एष इति । अजैषीत् नतु जेष्यति जयतीति वा प्रयुक्तं तेन पूर्वमेव मायां जितवतोऽस्य स्तम्भादयो मायिकाः कुतः सम्भवेयुर्यन्निवर्तनार्थं मया धनैश्चर्यहरणं कार्यमिति द्योतितं सीदन्नपि न मुह्यतीति सम्पद्विर-मुह्यन्नपि जनो विपत्प्राप्तिक्षणे वैकुण्ठ्यान्मुह्यन्नेव दृष्ट इति भावः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अयं तु मयापि विपत्सिन्धुमध्ये निक्षिप्तोऽपि न मुह्यतीति किं वक्तव्यं स्वनिष्ठालेशमपि न त्यजतीत्याह—क्षीणेति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ “न ह्येतस्मिन् कुले कश्चिन्निःसत्वः कृपणः पुमान्” इत्यादिना मया प्रथमतश्छलैरेवं प्रायेणाधर्मोपि धर्म उक्तः तथैवान्ते “विप्रलब्धो ददामीति त्वयाहं चाह्वयमानिना । तर्ह्यलीकफलं भुङ्क्ष्व निरयं कतिचित्समाः” इत्यनेन धर्मोऽप्यधर्म उक्तः, तदप्ययं सत्यवाक सत्यं न त्यजति अन्यस्त्वेवंविधेऽर्थे “शठे शाठ्यं प्रकुर्वीत” इति नीत्या शाठ्यमेव कुर्यात् । तस्मान्मया भक्तवत्सलेनापि कृतमेतस्यै-तादृशकदर्थनं स्वभक्तिनिष्ठानिःसीमधैर्यादिगुणप्रख्यापनार्थमेवेति भावः । न चास्य सम्पदो हरामीति त्वया ज्ञेयमित्याह एष इति । अमरैर्दुष्प्रापमिति इन्द्रपदात्स्वर्गादपि सुतलस्याधिक्यं तदानीमेवाद्भुतं श्रीकृष्णदत्तश्रीदामधामवदिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ न चैन्द्रं पदं त्वस्य गतमिति मन्तव्यमित्याह—सावर्णेरिति । न च तदापि तत्रापि देवा इमं कदर्थयिष्यन्तीति चान्यं मदाश्रयः अहमस्य द्वारपालको भूत्वा जाग्रदेव स्थास्यामीति भावः । विश्वकर्मणो विशेषेण स्वर्गीयामरावतीपुरादतिवैशिष्ट्येन निर्मितमिति भगवदभिप्रायेण तत्क्षणादेव तत्ततोऽधिकं जातमिति भावः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यत् यत्र ॥ ३२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मानो आत्मनः पूज्यत्वं स्तम्भः पूज्याऽपूजकत्वम् ॥ २७-२८ ॥ ❀ ❀ यातनां पीडां यापितः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ “न ह्येतस्मिन् कुले कश्चिन्निःसत्वः कृपणः पुमान्” इत्यादिना छलैर्देववृत्तिसिद्धये उत्साहजनकैर्वाक्यैर्मया अयं बलिरुक्तः प्रोत्साहितोऽपि सत्यं न जहौ यतः सत्यवाक् यतः धर्मं न त्यजति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ मे मया ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अध्यात्माधिवसतु यत् यस्मिन् निवसतां ममेक्षया आध्यादयो न सम्भवन्ति । तत्र कृमः ग्लानिः तन्द्रा अनवधानता उपसर्गाः अन्ये उपद्रवाः ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तत्र मनुष्यजन्मनि स्तम्भो न युक्त इत्याह—यदेति द्वयेन । अनीशः कर्मवशोऽयं जीवात्मा निजकर्मभिः नानायोनिषु कीटपतङ्गादिषु संसरन् यदा कदाचित् सुकृतवशात् पौरुषीं गतिं पुरुषार्थसाधकं मनुष्यजन्म आव्रजेत् प्राप्नुयात् ॥ २५ ॥ ❀ ❀

तत्र यद्यस्य जीवस्य जन्मादिभिः स्तम्भो गर्वो न भवेत् तदाऽयं स्तम्भाभावो मदनुग्रहः ॥ २६ ॥ ॐ ॐ तर्हि कथं ध्रुव-
प्रह्लादादिभ्यः सम्पदो ददासीत्यत्राह—मानेति । मानो गर्वः स्तम्भः अनम्रता तयोर्निमित्तानां समन्ततः सर्वतः सर्वेषां श्रेयसां
पुरुषार्थानां प्रतीपानां विनाशकानां जन्मादीनाम् । तृतीयार्थे षष्ठी । हन्तेत्यवधारणे । जन्मादिभिर्मत्परः मम भक्तो न मुह्येत्
गर्ववान् नैव भवति । अतो भक्तेच्छया सम्पदोऽपि ददामीति भावः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ एवं सर्वस्वापहारेण गर्वस्य दूरीकृत-
त्वात् मत्परत्वाच्च इदानीमन्यैर्दुष्प्रापमप्यस्य दास्यामीत्याशयेन तस्य मोहाभावमाह—एष इति । एष बलिर्दानवानां दैत्यानां
च अग्रणीः अधिपतिः कीर्तिवर्धनश्च यस्मिन् कुले एकोऽपि गुणवान् भवति तत्प्रसङ्गेन तत्कुलस्यापि कीर्तिर्भवत्येव । तत्र
हेतुमाह—अजयां दुर्जयामपि मन्मायामयमजैषीत् जितवान् । तत्र ज्ञापकमाह—सीदन्नपोति सर्वस्वापहारेणापकारमनुभवन्नपि
न मुह्यति ॥ २८ ॥ ॐ ॐ एतदेव प्रपञ्चयति—क्षीणं रिक्तं धनं यस्य सः स्थानाच्च्युत ऐन्द्राधिपत्याद्भ्यः शत्रुभिरस्माभिः
क्षिप्तो वचनैस्तिरस्कृतो बद्धश्च, ज्ञातिभिः परित्यक्तश्च तेषां रसातलप्रवेशस्योक्तत्वात् । यातनां पीडाम् अनुयापितः ॥ २९ ॥ ॐ ॐ
गुरुणा शुक्रेण भर्त्सितः तिरस्कृतः शत्रश्च तथापि सुव्रतः दृढसंकल्पः सत्यं न जहौ प्रतिश्रुतं नान्यथा कृतवान् । मया च 'प्रतिश्रुत-
मदातुस्ते निरये वास इष्यते' इत्यादिवाक्यच्छलैर्धर्म उक्तस्त्राप्ययं तं धर्मं न त्यजति तृतीयं पदं मे शिरसि कुर्वित्युक्तेः,
अतोऽयं सत्यवाक् ॥ ३० ॥ ॐ ॐ एष बलिर्मे मया अमरैरपि दुष्प्रापं स्थानं प्रापितः प्रापितप्रायः इन्द्रपदाभिलाषित्वात्ततः
पूर्वं सावर्णेर्मनोरन्तरस्यायमिन्द्रो भविता । तदर्थं चास्य प्रयासो न विधेयः स्यान्मत्प्रसादेन सुलभत्वादित्याशयेनाह—मदाश्रय
इति, अहमाश्रयो यस्य सः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ तावत्तु विश्वकर्मणा देवशिल्पिना विनिर्मितं स्वर्गादपि चमत्कृतं सुतलमध्या-
स्ताम्, अधिपतिर्भूत्वा निवसत्वित्यर्थः । सुतलं विशिनष्टि—यत् यत्र निवसतां ममेक्षया मम कृपावलोकनेन आध्यादयो न
सम्भवन्ति । आधयो मनःपीडाः । व्याधयो देहपीडाः । क्रमः ग्लानिः । तन्द्रा आलस्यम् । पराभवः शीतोष्णादिभिः ।
उपसर्गाः अन्येऽप्युपद्रवाः ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यदेति । एवमवमानेनान्यैश्च निजकर्मभिः इह लोके नानायोनिषु संसरन् तिर्यक्स्थावरादिषु जन्म प्राप्नुवन्, अनीशः
निजकर्माधीनः, तन्निस्तारं कर्तुं मसमर्थ इत्यर्थः । अयं जीवात्मा यदा कदाचित् यादृच्छिकमुकृतविशेषादित्यर्थः । पौरुषीं गतिं
पुरुषजन्मेत्यर्थः । आत्रजेत् संप्राप्नुयात् ॥ २५ ॥ ॐ ॐ जन्मेति । तत्रापि जन्म च कर्म च वयश्च रूपं च विद्या च बुद्धिश्च
धनं च तानि आदयो येषां तैः, यदि अस्यैवंविधस्य पुरुषस्य, स्तम्भो मदोऽनम्रता वा, न भवेत् । तत्र तद्विषये अयं स्तम्भाभाव
एव मदनुग्रहः ज्ञेयः । तत्र जन्म सत्कुले, कर्म भगवत्परिचर्यादिकं, वयो यौवनादि, विद्या श्रौतस्मार्त्तादिका, बुद्धिर्विवेकात्मिका,
ऐश्वर्यपाठे स्पष्टम्, धनं वित्तम् ॥ २६ ॥ ॐ ॐ कथं तर्हि ध्रुवादिभ्यः संपदो ददासीत्यत्राह । मानेति । मानो गर्वः
स्तम्भोऽनम्रता अविवेको वा तयोर्निमित्तानां निमित्तभूतानां, समन्ततः परितः सर्वश्रेयःप्रतिपानां सर्वश्रेयःसु प्रतिकूलानां
जन्मादीनां पूर्वोक्तानां सद्भावेऽपि, इति शेषः । हन्त हे ब्रह्मन्, अहं परः प्रधानीभूतो यस्य तथाभूतो जनः, न मुह्येत् । तेषु मोहं
न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ अस्य चेदानीं मत्परत्वादन्यैर्दुष्प्रापमपि दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभावमनुगृह्णाति ।
एष इति । हे ब्रह्मन्, एष बलिः, दानवाश्च दैत्याश्च तेषां, अग्रणीरधिपतिः, कीर्तिवर्धनश्च सन्, अजयामन्यैरजितामपि मायां
ममाजां, अजैषीत् जितवान् । यद्यस्मात् सीदन्मया बहुखेदं गमितः सन्नपि, न मुह्यति ॥ २८ ॥ ॐ ॐ कीर्तिवर्धनत्वमेव
प्रपञ्चयति । क्षीणेति । क्षीणं क्षीणतां गतं रिक्तं धनं यस्य तथाभूतोऽपि, स्थानादाधिपत्यात्, च्युतः भ्रष्टां प्राप्तोऽपि शत्रुभिः
क्षिप्तस्तिरस्कृतोऽपि, बद्धो बन्धनं गमितश्चापि, ज्ञातिभिः परित्यक्तः सन्नपि, एवं यातनां दुःखं, अनुयापितः संप्रापित-
श्चापि ॥ २९ ॥ ॐ ॐ गुरुणेति । गुरुणा च भर्त्सितः शत्रुः संश्रयापि, सुव्रतो दृढसंकल्पः सन्, सत्यं न जहौ न त्याज ।
'न ह्येतस्मिन् कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमान्' इत्यादिना मया छलैः एव धर्मः उक्तः, तथापि सत्यवाक् अयं, तं धर्ममिति
शेषः । न त्यजति इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ अस्य मोक्षप्रदानं संकल्पयति । एष इति । अतः अमरैर्देवैरपि,
दुष्प्रापं प्राप्तुमशक्यं, मे मम, स्थानं मल्लोकमित्यर्थः । प्रापितः प्रापयिष्यते इत्यर्थः । देहावसाने महामुक्तो भविष्यतीति भावः ।
जीवदृशायां भविष्यदिन्द्राधिपत्यमनुगृह्णाति । अयं बलिः, सावर्णेः अन्तरस्य संबन्धी, अहमेवाश्रयो यस्य तथाभूतः इन्द्रः
भविता । सावर्णिमन्वन्तरेऽयमिन्द्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॐ ॐ आधुनिकं सुतललोकाधिपत्यमनुगृह्णाति । तावदिति ।
तावदधुनेत्यर्थः । विश्वकर्मविनिर्मितं सुतलम् अध्यास्तामधिवसतु । सुतललोकाधिपतिर्भूत्वा तत्राधिवासं कुरुतामित्यर्थः । यद्यत्र
सुतले, निवसताम् आधयो मनःपीडाः, व्याधयो दैहिकाः पीडाश्च, ममेक्षया न, मत्कटाक्षेण हेतुना न संभवन्ति । क्रमो
ग्लानिः, तन्द्रा अनवधानता, पराभवः शीतोष्णादिभिरभिभवः, उपसर्गा अन्येऽप्युपद्रवाः, न संभवन्ति तत्राधिवसतां न
संभवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

यह जीव अपने कर्मोंके कारण विवश होकर अनेक योनियोंमें भटकता रहता है जब कभी मेरी बड़ी कृपासे मनुष्यका शरीर प्राप्त करता है ॥ २५ ॥ ❀ ❀ मनुष्ययोनियोंमें जन्म लेकर यदि कुलीनता, कर्म, अवस्था, रूप, विद्या ऐश्वर्य और धन आदिके कारण घमंड न हो जाय तो समझना चाहिये कि मेरी बड़ी कृपा है ॥ २६ ॥ ❀ ❀ कुलीनता आदि बहुत-से ऐसे कारण हैं जो अभिमान और जड़ता आदि उत्पन्न करके मनुष्यको कल्याणके समस्त साधनोंसे वञ्चित कर देते हैं ; परन्तु जो मेरे शरणागत होते हैं वे इनसे मोहित नहीं होते ॥ २७ ॥ ❀ ❀ यह बलि दानव और दैत्य दोनों ही वंशोंमें अप्रगण्य और उनकी कीर्ति बढ़ानेवाला है । इसने उस मायापर विजय प्राप्त कर ली है, जिसे जीतना अत्यन्त कठिन है तुम देख ही रहे हो इतना दुःख भोगनेपर भी यह मोहित नहीं हुआ ॥ २८ ॥ ❀ ❀ इसका धन छीन लिया, राजपदसे अलग कर दिया तरह-तरहके आक्षेप किये, शत्रुओंने बाँध लिया, भाई-बन्धु छोड़कर चले गये, इतनी यातनाएँ भोगनी पड़ी-यहाँतक कि गुरुदेवने भी इसको डाँटा-फटकारा और शापतक दे दिया । परन्तु इस दृढ़व्रतीने अपनी प्रतिज्ञा नहीं छोड़ी । मैंने इससे छलभरी बातें कहीं, मनमें छल रखकर धर्मका उपदेश किया; परन्तु इस सत्यवादीने अपना धर्म न छोड़ा ॥ २९-३० ॥ ❀ ❀ अतः मैंने इसे वह स्थान दिया है, जो बड़े-बड़े देवताओंको भी बड़ी कठिनाईसे प्राप्त होता है । सावर्णि मन्वन्तरमें यह मेरा परम भक्त इन्द्र होगा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ तबतक यह विश्वकर्माके बनाये हुए सुतलमें रहे । वहाँ रहनेवाले लोग मेरी कृपादृष्टिका अनुभव करते हैं । इसलिये उन्हें शारीरिक अथवा मानसिक रोग, थकावट तन्द्रा, बाहरी या भीतरी शत्रुओंसे पराजय और किसी प्रकारके विघ्नोंका सामना नहीं करना पड़ता ॥ ३२ ॥

इन्द्रसेन महाराज याहि भो भद्रमस्तु ते । सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ ३३ ॥
न त्वामभिभविष्यन्ति लोकेशः किमुतापरे । त्वच्छासनातिगान् दैत्यांश्चक्रं मे सूदयिष्यति ॥ ३४ ॥
रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदम् । सदा सन्निहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ॥ ३५ ॥
तत्र दानवदैत्यानां सङ्गात् ते भाव आसुरः । दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यः कुण्ठो विनङ्क्ष्यति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे वामनप्रादुर्भावे बलिवामनसंवादो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

भोः इन्द्रसेन महाराज ते भद्रम् अस्तु ज्ञातिभिः परिवारितः स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं सुतलं याहि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ लोकेशः त्वां न अभिभविष्यन्ति अपरे किम् उत मे चक्रं त्वच्छासनातिगान् दैत्यान् सूदयिष्यति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ अहं त्वां सानुगं सपरिच्छदं सर्वतः रक्षिष्ये वीर तत्र भवान् मां सदा सन्निहितं द्रक्ष्यते ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तत्र मदनुभावं दृष्ट्वा दानवसङ्गात् ते आसुरः भावः सद्यः कुण्ठः विनङ्क्ष्यति वै ॥ ३६ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एवं ब्रह्माणं प्रत्युत्तवा करुणापरवशः साक्षाद्वलिं प्रत्याह इन्द्रसेनेति चतुर्भिः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ त्वच्छासनमतिगच्छत्यतिवर्तत इति तथा तान् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ तथाऽपि भगवद्वियोगात्तदनिच्छतं प्रत्याह । सदेति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ संगद्य आसुरो भावः स सद्यः कुण्ठो मंदः सन् विनङ्क्ष्यति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेष्टमस्कन्धे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

किं सूतवदेक एव यास्यामीति चेदाह—ज्ञातिभिरिति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ननु तत्र गतं मामिन्द्रादयः पराभविष्यन्त्येव तत्राह—न त्वामिति । तत्रत्यदैत्या मे शासनं न करिष्यन्ति बद्ध्वा पातितत्वादित्यत्राह—त्वदिति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀

तथापि भगवता सांत्वितेऽपि । तत्र सुतले ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ ननु तत्र कुसुंगदोषोऽस्येति चेदाह—तत्र लोके । आसुरोऽहंकारमदादिरूपः । अनुभावं प्रभावं दर्पेन्नत्वादिरूपम् । दृष्ट्वा ज्ञात्वा । कुंठः छिन्नः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवं ब्रह्मणं प्रत्युक्त्वा कृपापरवशो भगवान् सक्षाद्वलिं प्रत्याह—इन्द्रसेनेति । हे इन्द्रसेन ! भो महाराज ! ज्ञातिभिः परिवारितः परिवृतस्त्वं स्वर्गिभिरपि प्रार्थ्यं सुतलं लोकं याहि तत्र ते तव भद्रमेवास्तु ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ नेति । तत्र वसन्तं त्वां लोकेशा इन्द्रादयोऽपि नाभिभविष्यन्ति अपरे नाभिभविष्यन्तीति किमु वक्तव्यम् । ये च तत्र त्वच्छासनातिगा आज्ञोल्लङ्घिनो दैत्यास्तान् मम चक्रं सदृशनं सुदयिष्यति हनिष्यति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ रक्षिष्य इति । हे वीर ! सर्वतः सर्वेभ्योऽप्युपद्रवेभ्यः सानुगं भृत्यादिसहितं सहपरिच्छदं भोगोपकरणसहितं च त्वामहं रक्षिष्ये । तच्चार्षः । तत्र सुतले सदा सन्निहितं द्वार्यवस्थितं मां भवान् द्रक्ष्यते । तच्चार्षः ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तत्रेति । दानवदैत्यानां सङ्गाद्धेतोर्यत्तवासुरो भावः स तत्र मदनुभावं मम प्रभावं दृष्ट्वा कुण्ठः प्रतिहतः सन् सद्यो विनङ्क्ष्यति ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं ब्रह्माणमुक्त्वाऽथ बलिमुवाच हे इन्द्रसेन महाराज ! ज्ञातिभिः परिवृतस्त्वं सुतलं स्वर्गिभिरपि प्रार्थ्यं लोकं याहि गच्छ तत्र तव भद्रमेव मेऽनुग्रहादस्तु ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तत्र वसन्तं त्वां लोकेशा इन्द्रादयोऽपि नाभिभविष्यन्ति किमु वक्तव्यमपरे नाभिभविष्यन्तीति, ये च तत्र त्वदाज्ञातिलङ्घिनो दैत्यास्तान् मम चक्रं सुदर्शनं सुदयिष्यति हनिष्यति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सर्वेभ्योऽप्युपद्रवेभ्यस्त्वां सानुगं सपरिच्छदं सोपकरणमहं रक्षिष्ये, किञ्च हे वीर ! तत्र सुतले सदा सन्निहितं त्वद्द्वारि वसन्तं मां भवान् द्रक्ष्यते ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ किञ्च दैत्यानां सङ्गाद्धेतोस्तव य आसुरो भावः स तत्र मम अनुभावं दृष्ट्वा सद्यः कुण्ठः प्रतिहतो विनङ्क्ष्यति । मदनुभावाद्भवानासुरं भावं त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भवदाज्ञामन्तरेणेमं कथं गमिष्यामीति शङ्का मा भूदित्याह, इन्द्रसेनेति । मृतवदेकः कथं गमिष्यामीत्यत उक्तं ज्ञातिभिरिति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ स्वर्गस्थैरर्थ्यं चेत्स्पर्द्धया लोकेशा मामुपद्रविष्यन्तीति तत्राह, न त्वामिति । राज्यं त्यक्त्वा गतस्य तव शासने वयं न तिष्ठाम इति तिष्ठतां दण्डमाह—त्वच्छासनेति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ किं बहुनोक्तेन सर्वतो मद्रक्षावज्जं तवास्तीत्याह—सर्वत इति, न केवलं सन्निधानविशेषाद्रक्ष्यामि किन्तु प्रत्यक्षत एवेत्यत उक्तं तत्र मामिति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तत्राप्ययमनर्थस्तदवस्थ एव दानवादीनां संसर्गादिति च शङ्का मा भूदित्याह—तत्र दानवेति । सद्यः कुण्ठ इत्येकं पदं, सद्यः कुण्ठः छेदो यस्य स तथा अवनङ्क्ष्यतीति विनङ्क्ष्यतीति पाठे निर्मूलो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एवं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वा साक्षाद् बलिमाह—इन्द्रसेनेति । महाराजेति तव महाराजत्वं नापयाति यतः स्वर्गिभिः प्रार्थ्यमेव न तु लभ्यम् ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सुदयिष्यति खण्डयिष्यति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ नच मद्विरहदुःखमित्याह—सदा सन्निहितमिति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ दुःखसङ्गाच्च मा भैषीरित्याह—तत्रेति । त्वादृशभक्तसङ्गाद् दुष्टा अपि शिष्टा भवन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वाविंशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

इत्थं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वाऽथ साक्षाद् बलिं प्रत्याह—इन्द्रसेनेति चतुर्भिः । भो इन्द्रसेन ! ते भद्रं भवतु भो महाराज ! सुतलं याहि ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ त्वच्छासनमतिगच्छन्ति अतिक्रामन्तीति तथा तान् ॥ ३४-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे द्वाविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वा कृपापरवशो भगवान् साक्षाद्वलिं प्रत्याह—इन्द्रसेनेति सम्बोधनेनेन्द्रराज्येऽपि त्वया संशयो न कर्तव्य इति सूचयति । भो महाराजेति सम्बोधनेन च सुतलेऽपि तव राज्यं निष्कण्टकमेवेति सूचयति । ज्ञातिभिः परिवारितः परिवृतस्त्वं स्वर्गिभिरपि प्रार्थ्यं सुतलं लोकं याहि तत्र ते तव भद्रमेवास्तु ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदेव स्पष्टयति—तत्र वसन्तं त्वां लोकेशा इन्द्रादयोऽपि नाभिभविष्यन्ति, अपरे नाभिभविष्यन्तीति किमु वक्तव्यम् ? ये च तत्र त्वच्छासनातिगा आज्ञोल्लङ्घिनो दैत्यास्तान्मम चक्रं सुदर्शनं सूदयिष्यति हनिष्यति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ सर्वतः सर्वेभ्योऽप्युपद्रवेभ्यः सानुगं भृत्यादिसहितं सहपरिच्छदं भोगोपकरणसहितं च त्वामहं रक्षिष्ये । वीरत्वं तु तव सर्वथा सफलं जातमित्याशयेन सम्बोधयति—वीरेति । तत्र सुतले सदा सन्निहितं द्वार्यवस्थितं मां भवान् द्रक्ष्यति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ स्वदर्शनफलमाह—तत्रेति । दानवदैत्यानां सङ्गाद्धे-तोर्यस्तवासुरो भावः स तत्र मदनुभावं स्वरूपं प्रभावं वा दृष्ट्वा कुण्ठः प्रतिहतः सन् सद्यो विनङ्क्ष्यत्येव ॥ ३६ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकांशिका ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र स्तोत्रनिर्वाहरूपणे । द्वाविंशो विवृतोऽध्यायो वरदाननिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

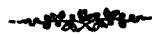
एवं ब्रह्माणमुक्त्वा बलिमुवाच । इन्द्रसेनेति । भो इन्द्रसेन, हे महाराज, ज्ञातिभिः परिवारितः संपरिवृतः त्वं, स्वर्गिभिः स्वर्गनिवासिभिरपि, प्रार्थ्यं सुतलं, याहि गच्छ । तत्र ते तव भद्रमेव ममानुग्रहात् मङ्गलमेव अस्तु ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ न त्वामिति । तत्र वसन्तं त्वामिति शेषः । लोकेशा इन्द्रादयः, न अभिभविष्यन्ति । अपरे, किमुत । किमु वक्तव्यमपरे नाभिभविष्यन्तीत्यर्थः । ये च तत्र त्वच्छासनातिगास्तान् दैत्यान्, मे मम, चक्रं सूदयिष्यति हनिष्यति ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ रक्षिष्ये इति । सानुगमनुगैः सहितं, सपरिच्छदमुपकरणसहितं, तां सर्वतः सर्वेभ्योऽप्युपद्रवेभ्यः, अहं रक्षिष्ये । किं च हे वीर तत्र सुतले, सदा सन्निहितं त्वद्द्वारि वसन्तमित्यर्थः । मां भवान्, द्रक्ष्यते ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ तत्रेति । किं च दानवदैत्यानां सङ्गात् हेतोः, ते तव, कथंचिज्जातोऽपि आसुरः भावः, तत्र मदनुभावं मदीयमसाधारणं प्रभावं, दृष्ट्वा सद्यःकुण्ठः प्रतिहतः सन्, विनङ्क्ष्यति वै । मदनुभावाद्भवानासुरं भावं त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्यावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषानुवादः

[बलिको सम्बोधित कर] महाराज इन्द्रसेन ! तुम्हारा कल्याण हो, अब तुम अपने भाई-बन्धुओं के साथ उस सुतल लोकमें जाओ जिसे स्वर्गके देवता भी चाहते हैं ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ बड़े-बड़े लोकपाल भी अब तुम्हें पराजित नहीं कर सकेंगे, दूसरोंकी तो बात ही क्या है ? जो दैत्य तुम्हारी आज्ञाका उल्लङ्घन करेंगे, मेरा चक्र उनके टुकड़े-टुकड़े कर देगा ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ मैं तुम्हारी, तुम्हारे अनुचरोंकी और भोगसामग्रीकी भी सब प्रकारके विघ्नोंसे रक्षा करूँगा । वीर बलि ! तुम मुझे वहाँ सदा-सर्वदा अपने पास ही देखोगे ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ दानव और दैत्योंके संसर्गसे तुम्हारा जो कुछ आसुरभाव होगा, वह मेरे प्रभावसे तुरंत दब जायगा और नष्ट हो जायगा ॥ ३६ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

इत्युक्तवन्तं पुरुषं पुरातनं महानुभावोऽखिलसाधुसंमतः ।
बद्धाञ्जलिर्बाष्पकुलाकुलेक्षणो भक्त्युद्गलो गद्गदया गिराब्रवीत् ॥ १ ॥

बलिर्वाच

अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरैरलब्धपूर्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्युक्त्वा हरिमानस्य ब्रह्माणं सभवं ततः । विवेश सुतलं प्रीतो बलिर्मुक्तः सहासुरैः ॥ ३ ॥
एवमिन्द्राय भगवान् प्रत्यानीय त्रिविष्टपम् । पूरयित्वादितेः काममशासत् सकलं जगत् ॥ ४ ॥
लब्धप्रसादं निर्मुक्तं पौत्रं वंशधरं बलिम् । निशाम्य भक्तिप्रवणः प्रह्लाद इदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच

नेमं विरिञ्चो लभते प्रसादं न श्रीर्न शर्वः किमुतापरे ते ।
यन्नोऽसुराणामसि दुर्गपालो विश्वाभिवन्द्यैरपि वन्दिताङ्घ्रिः ॥ ६ ॥
यत्पादपद्ममकरन्दनिषेवणेन ब्रह्मादयः शरणदाश्रुवते विभूतीः ।
कस्माद् वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः ॥ ७ ॥
चित्रं तवेहितमहोऽमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य ।
सर्वात्मनः समदृशो विषमः स्वभावो भक्तप्रियो यदसि कल्पतरुस्वभावः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—महानुभावः अखिलसाधुसंमतः बाष्पकुलाकुलेक्षणः बद्धाञ्जलिः इति उक्तवन्तं पुरातनं पुरुषं भक्त्युद्गलः गद्गदया गिरा अब्रवीत् ॥ १ ॥ * * अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः लोकपालैः अमरैः अलब्धपूर्वः त्वदनुग्रहः अपसदे असुरे अर्पितः ॥ २ ॥ * * मुक्तः प्रीतः बलिः इति उक्त्वा हरिं सभवं ब्रह्माणं आनस्य ततः असुरैः सह सुतलं विवेश ॥ ३ ॥ * * भगवान् एवम् इन्द्राय त्रिविष्टपं प्रत्यानीय अदितेः कामं पूरयित्वा सकलं जगत् अशासत् ॥ ४ ॥ * * भक्तिप्रवणः प्रह्लादः लब्धप्रसादं वंशधरं पौत्रं बलिं निर्मुक्तं निशाम्य इदम् अब्रवीत् ॥ ५ ॥ विरिञ्चः इमं ते प्रसादं न लभते श्रीः न शर्वः न किमुत अपरे यत् विश्वाभिवन्द्यैः अपि वन्दिताङ्घ्रिः असुराणां नः दुर्गपालः असि ॥ ६ ॥ * * शरणदा ब्रह्मादयः यत्पादपद्ममकरन्दनिषेवणेन विभूतीः अश्रुवते कुसृतयः खलयोनयः ते वयं भवतः दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं कस्मात् प्रणीताः ॥ ७ ॥ * * अहो अमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य सर्वात्मनः समदृशः तव चित्रं ईदितम् यत् अविषमस्वभावः भक्तप्रियः कल्पतरुस्वभावः असि ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

त्रयोविंशे बलौ याते सुतलं सपितामहे । उपेद्रेण दिवं गत्वा पूर्ववन्मोदते हरिः ॥ १ ॥

बाष्पस्य कलाभिर्बिन्दुभिराकुले ईक्षणे यस्य । भक्त्या उद्गल उत्कण्ठः ॥ १ ॥ ❀ ❀ अहो त्वत्प्रणाममहिमा यदर्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थोऽस्तस्य विधावभक्तेऽपि तस्य संपादने समाहितोऽप्रमत्तः स्थितः । कुतः । यद्येनोद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरप्यलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहोऽपसदे नीचेऽसुरे राजसे मर्यापितः । अयं भावः । परमेश्वराय तुभ्यमहं वराकस्त्रिलोकीं दत्तवानित्येतदास्तां प्रणामोऽपि न सम्यक्कृतः । किं तु तदर्थमुद्यममात्रं कृतं तेन च कर्मतपोदानादिकोटि-भिरप्यलभ्यस्त्वदनुग्रहः संपादितः । अहो त्वत्प्रणामप्रभावाश्चर्यमिति ॥ २-३ ॥ ❀ ❀ अशासदुपेद्रः सन् पालयामास ॥ ४-५ ॥ ❀ ❀ दुर्गपालोऽसि 'रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वाम्' इत्युक्तत्वात् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ हे शरण-दाश्रयप्रद ! ये कुस्तयो दुर्वृत्ताः खलयेनय उग्रजातयश्च ते वयं तस्य भवतो दाक्षिण्यदृष्टेः पदवीं कस्माद्धेतोः प्रणीताः । बहुगानेन चित्तानुवर्तनं दाक्षिण्यं तेन या दृष्टिस्तद्विषयतां प्रापिताः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भक्तप्रियत्वादिति चेत्तर्ह्येवं तवेहितमहो चित्रम् । किं तत् । सर्वात्मनः समदृशश्च स्वभावो विषम इति यत् । सर्वात्मत्वे चित्रचरितत्वे हेतुः—अमिताऽचित्या योगमाया तस्या या लीला तथा विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य । अहो इत्यत्र सन्धिराषेः । समदृक्त्वे हेतुः । विशारदस्य सर्वज्ञस्य । अथवा भक्तप्रियत्वेऽपि तव वैषम्यं नास्त्येव यतः कल्पतरुस्वभावः सन् भक्तप्रियोऽसि । न हि कल्पतरुराश्रितानामेव कामान्पू-रयन्नपि विषमो भवतीत्यर्थः ॥ ८-९ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

उपेद्रेण वामनेन सह । हरिरिन्द्रः (१) । बाष्पस्य नेत्रजलस्य ॥ १ ॥ ❀ ❀ अभक्तेऽपि मयीत्यहो अद्भुतम् । अपसदेऽधमे । “असभ्याधमपुण्येषु सुखिन्यपसदो मतः” इति वारतान्तवेः । अत्राशयमाह—अयं भाव इति ॥ २ ॥ ❀ ❀ ततो हर्यादिनत्युत्तरम् । मुक्तः वारुणपाशैरिति शेषः । विवेश गंतुमुद्यतोभूदित्यर्थः । अन्यथा बलिना सह प्रह्लादस्य “वत्स प्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सतलालयम्” इति ‘प्रविवेश महीबिलम्’ इत्युक्तं प्रवेशनं न संगच्छत इति ॥ ३ ॥ ❀ ❀ प्रत्यानीय समर्प्य ॥ ४ ॥ ❀ ❀ निशाम्य दृष्ट्वा । भक्त्या प्रवणो नम्रः । ‘क्रमनिश्चमहीभागोदरप्रह्वचतुष्पथे । प्रवणः’ इति मेदिनी ॥ ५ ॥ ❀ ❀ दुर्गेभ्यो दुःखेभ्यः पालयतीति तथा । द्वारपालो वा ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अश्नुवते प्राप्नुवति भुंजते वा अनेकार्थत्वाद्धातुनाम् । कुत्सिता सृतिः पंथा येषां ते कुस्तयः ‘सृतिः स्त्री गमने मार्गे’ इति मेदिनी ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तत् ईहितम् । लीलाविलासः ‘लीला केलिविलासयोः’ इति मेदिनी । अकारप्रश्लेषेणाह—अथ वेति । अविषमस्वभाव इति छेदः । इत्यर्थः इति । नहि कल्पतरोः केनचिदपि सार्द्धं प्रीतिर्द्वेषो वा यतो वैषम्यं स्यात्तथापि ये तमाश्रितास्तानेव फलैरापूरयति तद्वत्त्वमपीति भावः । न केवलं मादृशभक्तेष्वेव तवैतावाननुग्रहः किं तु भक्तमात्रेषु येषु केवपीत्याह—चित्रमिति । हेऽमितयोग अपरिमितयोगैश्चर्यै । तवेहितं चरित्रमहो चित्रमत्याश्चर्यं युक्तयतीतमित्यर्थः । किं तत् समदृशोऽपि तव विषमस्वभाव इति यत् । किं मे समदृक्त्वलक्षणं तत्राह—मायायाः स्वीयमायाशक्तेर्लीलाया विसृष्टानि भुवनानि येन तस्य सर्वस्रष्टुरित्यर्थः । विशारदस्य सर्वाभिज्ञस्य । सर्वात्मनः सर्वेषां चेतयितुः । तेन सर्वेषां तव सृज्यत्वादभिज्ञेयत्वाच्चेतयितव्यत्वाच्च सर्वेषु तेषु तव समदृक्त्वमेव दृष्टमित्यर्थः । किं मे वैषम्यं दृष्टं तत्राह—भक्तप्रियो यदसीति तेषु सृष्टेषु मध्ये ये भक्तास्तेष्वेव प्रीणासि नान्येष्विति यत् एतदेव वैषम्यमित्यर्थः । तर्हि किं ममैष दोष एव स्थाप्यते नहि नहि किन्तु महागुण एवेत्याह—कल्पतरुस्वभाव इति । कल्पतरुर्यथाश्रितानामेव कामं पूरयति न त्वनाश्रितानां तथैव त्वं भक्तेष्विति भजनवत्स्वेव तव प्रीतिरिति । वस्तुतस्तु साम्य-मेवायातं तदुक्तं त्वयैव “समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥” इति विश्वनाथः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रयोविंशे बलौ याते सुतलं वासवो दिवम् । बुभुजे वामनेनेति तत्र श्लोका महीगुणाः (३१) ॥

उवाचेत्यष्टकं सार्द्धाश्चतुस्त्रिंशदनुष्टुभः (३४॥) ॥ २३ ॥ इतीति । इत्येवमुक्तवन्तं पुरातनं पुरुषं श्रीवामनं महानुभावः अत एवाखिलेषु साधुतया संमतः अत एव भक्त्या बाष्पस्य कलाभिः बिन्दुभिराकुले ईक्षणे नेत्रे यस्य सः, अत एव भक्त्योद्गलः उद्गतं बाष्पं गले यस्य सः बाष्पनिरुद्धगल इत्यर्थः । बद्धाञ्जलिः स बलिर्गद्गदया स्खलिताक्षरया गिरा अब्रवीत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ अहो इति । अहो त्वत्प्रणामस्य प्रभावो यस्मै प्रणामाय कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां शरणमागतानां भक्तानां योऽर्थोऽभिमतः

पुरुषार्थस्तस्य विधौ अभक्तेऽपि तस्य संपादने समाहितः सावधानतया स्थितः । येन प्रणामोद्यमेन लोकपालैरिन्द्रादिभिरमरैर्द्वैः सत्त्वप्रधानैरप्यलब्धपूर्वो योऽनुग्रहः सोऽपसदे नीचे असुरे राजसे मय्यर्पितः । त्वत्सर्वस्वमपहर्तुं विष्णुरयमागत इति यदाहं गुरुमुखादश्रौषं तदा त्वत्प्रणामार्थमुद्यममकार्षम् । किन्त्वसुराणां गुरोश्च चित्तखेदभयात् प्रणामं नाकार्षं तस्य प्रणामोद्यमस्यैवेदं फलमिति ॥ २ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवमुक्त्वा हरिमानस्य प्रणम्य तथा सभवं शिवसहितं ब्रह्माणं प्रणम्य पाशेभ्यो मुक्तः प्रीतश्च सन् असुरैः सह बलिः सुतलं विवेश सुतललाकं प्रवेष्टुमुद्युक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवं बलेर्गृहीतं त्रिविष्टपं स्वर्गमिन्द्राय प्रत्यानीय समर्थ्य अदितेः कामं पूरयित्वा भगवान् सकलं जगदशासत् स्वयमुपेन्द्रः सन् पालयामास । शबलुगभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥ ❀ ❀ लब्धेति । लब्धो भगवत्प्रसादो येन तं पाशेभ्यो निर्मुक्तं वंशधरं वंशवर्धनं पौत्रं बलिं निशाम्य दृष्ट्वा भक्तिप्रवणः भक्तितत्परः प्रह्लाद इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ नेति । विश्वाभिवन्धैः सकलजगत्पूज्यैर्ब्रह्मादिभिरप्यभिवन्दितावङ्घ्री यस्य स त्वं नोऽस्माकमसुराणां दुर्गपालो जातोऽसीति यत् यः प्रसादस्तमिमं प्रसादं विरिञ्चो ब्रह्मा श्रीर्लक्ष्मीः शर्वो रुद्रश्च न लभते न लेभे । अपरे ते इन्द्रादयो न लेभिरे इति किमु वक्तव्यम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ यत्पादेति । हे शरणद आश्रयप्रद ! ब्रह्मादयो यस्य तव पादपद्मयोर्यो मकरन्दस्तस्य नितरां सेवनेन साधनेन विभूतीः सृष्ट्यादिसामर्थ्याद्यैश्चर्याणि अश्रुवते प्राप्नुवन्ति तस्य भगवतो ये वयं कुसृतयः दुर्वृत्ताः खल्योनयः उपजातयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं बहुमानेन चित्तानुवर्त्तनं दाक्षिण्यं तेन या दृष्टिस्तद्विषयतां कस्माद्धेतोः प्रणीताः अन्यहेतोर्दर्शनात् केवलं कृपयैवेत्याशयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ चित्रमिति । अमिता अचिन्त्या योगमाया सङ्कल्परूपा तथा या लीला तथा विस्मृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य विशारदस्य निपुणस्य सर्वात्मनः समदृशोऽपि तव विषमः स्वभावः भक्तानामेव कामपूरणं न त्वभक्तानाम् इति यत् तत् तव ईहितं चेष्टितम् अहो चित्रम् । सन्धिरार्षः । तथापि तद्दोषाय नेत्याह । यद् यस्मात् कल्पतरोरिव समः स्वभावो यस्य तथाभूतः सन्नेव भक्ताः प्रिया यस्य तथाभूतोऽसीति । नहि कल्पतरुराश्रितानामेव कामान् पूरयन्नन्येषामपूरयन्नपि विषमो गण्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवमनुगृहीतो बलिर्भगवन्तं तमाहेत्याह मुनिः—इतीति । इतीत्यमुक्तवन्तं पुराणपुरुषं भगवन्तं गद्गदया गिरा अब्रवीत् । कथम्भूतः ? भक्तयोद्गालः उत्कण्ठः हर्षबाष्पबिन्दुभिराकुले ईक्षणे यस्य सः अखिलानां साधूनां सम्मतः महाननुभावः उक्तविधो यस्य सः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहो इति । अहो त्वत्प्रणामस्य प्रभाव इत्याह, प्रणामाय प्रणामार्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थोऽभिमतस्तस्य विधौ सम्पादने समीहितोऽप्रमत्तः स्थितः, कुतः ? यत् येनोद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरप्यलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहोऽपसदे नीचे असुरे मयि समर्पितः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इत्थं हरिमुक्त्वा प्रणम्य तदा ब्रह्माणं रुद्रञ्च आनम्य मुक्तः पाशेभ्य इति शेषः । प्रीतो बलिरनुगैस्सह सुतलं लोकं विवेश प्रवेष्टुमुद्युक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ❀ ❀ ततः इत्थं बलेर्गृहीतं त्रिविष्टपं भगवानिन्द्राय प्रत्यादिष्ट प्रददौ एवमदितेः काममिष्टं पूरयित्वा सकलं जगदशासदुपेन्द्रः सन् पालयामास ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ततो लब्धो भगवत्प्रसादो येन तं पाशेभ्यो निर्मुक्तं पौत्रं वंशवर्द्धनं बलिं निशाम्य दृष्ट्वा प्रह्लादः भक्तितत्परो भक्तिप्रेमसुधारससमुद्रे परिप्लुत इत्यर्थः । वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—नेति त्रिभिः । अहो तवेदं दुर्लभानुग्रहस्यापि सौलभ्यं परत्वं चानितरसाधारणमिति विस्मयपूर्वकं विज्ञापयति, नेति । इममस्मद्विषयं तवानुग्रहं चतुर्मुखलक्ष्मीरुद्रा अपि न लेभिरे, तेऽपरे इन्द्रादयो न लेभिरे इति किमु वक्तव्यम् । एवं तत्प्रसादस्य दौर्लभ्यं कचिद्विषयविशेषे सौलभ्यञ्चोक्तम्, कुतः ? एतद्विपरीतमित्यत आह—यद्यस्मादसुराणां क्रूरस्वभावानामपि नोऽस्माकं दुर्गपालः दुःखाच्चाता भवति । अथ परत्वमाह—विश्वाभिवन्धैः सकलजगत्पूज्यैर्ब्रह्मादिभिरप्यभिवन्दितावङ्घ्री यस्य सः त्वम् असुराणां नो दुर्गपालोऽसीत्यनेन नास्मद्गुणदर्शनेनास्मासु तव प्रसादप्रवृत्तिः किंतु केवलं कृपयैवेति सूचितम् ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेव व्यञ्जयन्नाह—यदिति । हे शरणद श्रेयःसाधनप्रद ! अनेन स्वहितमपि वयं न विद्म इति सूचितम् । ब्रह्मादयो यस्य तव पादपद्मयोर्यो मकरन्दः तस्य सेवया विभूतिमैश्वर्यं सृष्ट्याद्यधिकारमश्रुवते प्राप्नुवन्त्यनेन परत्वं स्पष्टीकृतम् । ते एवम्भूतस्य तव दाक्षिण्यदृष्टिपदवीमनतिक्रमणीयताहेतुकुपादृष्टिविषयतां कस्माद्धेतोर्वयं कुसृतयः कुमतयः खल्योनय उपजातयश्च प्रणीताः प्रापिताः केवलं कृपयैवेति भावः । पूर्वं विरिञ्च्यादयोपीत्थं प्रसादं न लेभिरे इत्यनेन तत्सेवया विना तत्प्रसादाविषयत्वमुक्तम्, अत्र तु तत्सेवया तद्विषयत्वमित्यतो न विरोधः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं तर्हि प्राकृतवत्कश्चिदनुगृह्णन् कश्चिच्च निगृह्णन् अहमपि विषमस्वभाव एवेति किं मां प्रशंससीत्यत्राह—चित्रमिति । तव ईहितं निग्रहानुग्रहादिरूपमहो विचित्रं न तु कर्मवश्यप्राकृतेहितसजातीयमित्यर्थः । वैचित्र्ये हेतुं वदन्नकर्मवश्यतां व्यञ्जयन् विशिनष्टि—

अमितेति । अमितशक्तियुक्तसङ्कल्पज्ञानेन निमित्तेनानायाससृष्ट्युपवनस्येत्यर्थः । विशारदस्य सृष्ट्युपयुक्तसार्वज्ञादिकल्याण-
गुणगणयुक्तस्य कृत्स्नचिदचिदन्तरात्मनः अत एव समदृशः वैषम्यनैर्घृण्यादिरहितस्यैव तव भक्तप्रियो भवसीति यदयमविषम
एव स्वभावः ननु विषमः । तत्र दृष्टान्तं वदन्विशिनष्टि, कल्पतरोः स्वभावो इव स्वभावो यस्य स त्वम् इति । न हि कल्पतरोरा-
श्रितार्थपूरणेन वैषम्यापादनं युक्तमिति भावः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवति भक्तिमतः पुरुषस्य किमपि दुःसाध्यं नास्ति इत्येतत्प्रपञ्चयतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र बलेर्हर्याज्ञाकरणं वक्तुमाह,
इत्युक्तवन्तमिति । भक्तेरुत्कल उद्रेको यस्य स तथा ॥ १ ॥ ❀ ❀ समुद्यतः ऊर्ध्वं वर्धमानस्याऽस्य तव प्रसादो अहो
कुतो विस्मय इत्यत उक्तं, कृत इति । स्वेनेति शेषः । इतोपि विस्मय इत्याह, प्रपन्न इति । समाहितः एकाग्रीकृतोन्यत्रानवसरदुस्थ
इत्यर्थः । त्वमपि तेष्वेकः किं न स्या इत्यत आत्मानं धिक्करोति, यल्लोकेति । असुरजातावप्यपसदे अधमे अलब्धपूर्वं इति
यथायोग्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ २-४ ॥ ❀ ❀ लब्धपसादश्च निर्मुक्तश्च तम् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ विश्वाभिवन्द्यैर्ब्रह्मादिभि-
रभिवन्दिताङ्घ्रिः श्रीकान्तोऽसुराणामपि नो दुर्गपालो द्वारपाल आसीदिति यदिमं प्रसादं विरिञ्चादयो न लभन्त
इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ कुसृतयः कुत्सितमार्गास्त्र हेतुमाह, खलयोनय इति । तस्य ते तव कस्माद्धेतोर्दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं
प्रणीताः भक्तानुकम्पित्वमन्तरेणेति शेषः । “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ भगवत्स्वरूपत्वादाहितमपि
लोकविलक्षणमिति भावेनाह चित्रमिति । तव चित्रं नानाविधमीहितं चेष्टितमहो “अहो होह विस्मये” इति यादवः ।
तत्कथमिति तत्राह—विषमेति । विषमस्वभावोऽसि भक्तप्रियोऽसि कल्पतरुस्वभावोऽसि यत्तस्माद्विस्मयः समदृशो विषमस्वभावत्वं
सर्वात्मनो भक्तप्रियत्वेन कल्पतरुस्वभावत्वं च विस्मयहेतुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

बद्धाञ्जलित्वानन्तरं “पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्” इति प्राचीनतन्निवेदनाऽनुसारेण तच्छीर्ष्णि पदे कृते
परमानन्देन निवेदयति—अहो इति । अत एव श्रुतौ “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्” इति येन केनचित् प्रणामाय
कृतः समुद्यमोऽपि प्रपन्नानां परमानन्दयुक्तानां भजतां यः पुरुषार्थस्तस्य विधाने निमित्ते समाहितः साऽवधानो भवति तदेव
क्रमात् पर्यवसाययतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेतदहो आश्चर्यं, इदन्तु ततोऽप्याश्चर्यमित्याह—यद्यस्त्वदनुग्रहस्तत् त्वया
मय्यपसदे स्वयशोलिप्सया तादृशप्रतिज्ञादिधाढ्यादिति नीचे जात्याप्यसुरेऽर्पितः खल्वमरैर्मृत्युमतिक्रान्तैर्जीवन्मुक्तैरप्यलब्धपूर्वं
इत्यर्थः । यदित्यत्र तदिति च “सुपां सुलुक्” ७।१।३९” इत्यादिना सुलुक्छान्दसः ॥ २-५ ॥ ❀ ❀ अयोग्येऽपि मादृशे
योऽयं प्रसादस्य कारणं नाम भवतः करुणामयत्वमेव नान्यदिति वक्तुं तस्य परमत्वं दर्शयति, तत्र यथा कश्चिन्निजेश्वरं प्रति
वदति पुत्रादपि मयि तव वात्सल्यमिति तथैव परमभक्तानप्युल्लिख्य निवेदयति । इममर्थं स्पष्टयति, यत् नेममिति । इममर्थं
स्पष्टयति इति । अत एव परमभक्तितत्त्वं निरूपयमाणेन श्रीशुकदेवेन नेमं विरिञ्च इत्यादिकं यद्वक्ष्यते तत्तुल्यता नात्र मन्तव्या,
योऽयं भगवानत्र बन्धकः सतु तत्र रूपमेव बद्ध इति हि तद्वशीकारे महानेव भेदः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ अथ कारणान्तराभावं
दर्शयति—यत्पादेति । विभूतीः प्राधान्येन ता एव न त्वेषां तादृशं प्रसादम् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ न केवलं मादृशभक्त एव त्वेतादृशत्वं
युत्तयतीतं किन्तु भक्तजने तथैवेति तदेव स्थापयति—चित्रमिति । यत्त्वं भक्तप्रियोऽसि सोऽपि समदृशस्तव स्वभाव अविषमः
विषमो न भवति । तत्र हेतुगर्भं विशेषणं कल्पतरुस्वभाव इति तस्माद्विषमस्वभावतया प्रतीतेः त्वय्यवैषम्यमित्यतीव चित्रमिति ।
यद्वा परत्रापि कल्पवृक्षादिलक्षणे समान एवाश्रयणीये वस्तुनि भक्तपक्षपातरूपवैषम्यदर्शनात् तद्वैषम्यमपि समस्यैव स्वभाव
इति लब्धे तदपरिहार्यमेवेति सिद्धान्तयितव्यं ततश्च विषमस्वभाव इत्येव व्याख्येयं तथा पूर्वत्रापि न तस्येत्यादौ भक्तान् भजत
इति वैषम्य एव योजनीयम् इति । वस्तुतस्तु श्रीभगवत्यचिन्त्यैश्वर्यमेव मुख्यस्त्व विरोधे हेतुः, यदुक्तं “नमो नमस्तेऽस्तवृषभाय
सात्त्वताम्” इत्यादौ द्वितीयस्य चतुर्थे टीकायाम् । तदेवं वैषम्यप्रतीतावप्यदोषत्वायाचिन्त्यैश्वर्यमाहेति, तदुक्तं भीष्मेण “सर्वात्मनः
समदृशो ह्यद्वयस्यानहङ्कृतेः । तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न कश्चित् । तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपानुकम्पितम्” इत्यादि ।
स्वयं श्रीभगवता च “समोहं सर्वभूतेषु” इत्यादि । अथवा समदृशस्तव विषमस्वभावो यस्तदहो चित्रम् अतीवाश्चर्यमित्यर्थः ।
वैषम्यमेवाह—भक्तप्रियो यदसीति, समदृशत्वे हेतुत्वेन त्रिधा पूर्णत्वं वदन् क्रियाशक्तौ तावदाह अमिता अनन्ता या योगमाया
स्वरूपशक्तिस्तस्या या लीला यादृच्छिकक्रियावृत्तिस्तादृशवृत्त्याभासरूपा मायाशक्तिस्तया विशेषेण सृष्टानि भुवनानि अनन्तानि
ब्रह्माण्डानि येन तस्य ज्ञानशक्तावाह—विशारदस्येति । स्वरूपेण—सर्वात्मन इति । सर्वमूलस्वरूपस्य नन्वेवं स्वभावः
कल्पतरुरपि दृश्यते तत्राह—कल्पतरोरपि स्वभावो यस्मात् तथाविध इत्यहो चित्रमेवेत्यर्थः ॥ ८-९ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

प्रवेशितस्य सुतलं द्वारपालोऽभवद्बलेः । त्रयोविंशे दिवीन्दं चोपेन्द्रः सन् पर्य्यपालयत् ॥

तदेव हि त्वन्मूर्द्धनि तृतीयं पदं विन्यस्य त्रिभुवनेन सह त्वामपि प्रतिगृह्णामि सर्व एते लोकास्त्वां दत्तप्रतिश्रुतं जानन्तिवत्युक्तवन्तम् अत एव श्रुतिरपि “इदं विष्णुर्विचेकमे त्रेधा निदधे पदम्” इति । उद्गलः उद्वाष्पो गलो यस्य सः ॥ १ ॥ प्रणामार्थं कृतसमुद्यमोपि प्रपन्नभक्तानां वाञ्छितपूरणे समाहितः समर्थो भवेदित्यद्यैवावगतं त्वत्सर्वस्वमपहर्तुं विष्णुरयमागत इति गुरोर्मुखात् यदैव त्वामहमज्ञासिषं तदैव त्वत्प्रणामार्थमुद्यम एव कृतः, किन्तु असुराणां तस्य च गुरोर्भयादेव प्रणामो न कृतः । हन्त हन्त स एवोद्यम इदं फलं फलति स्म किमित्याह—यद्यस्माल्लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरपि अलब्धपूर्वस्त्वदनुग्रहः मूर्द्धनि चरणार्पणलक्षणः अपसदे नीचे राजसे मय्यर्पितः ॥ २ ॥ ॐ ॐ मुक्तो नागपाशात् ॥ ३-४ ॥ ॐ ॐ समासेन बलिशक्रयोः सुतलस्वर्गप्रवेशमुक्त्वा व्यासेनाह, लब्धेति बन्धनान्मुक्तम् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ दुर्गपालोऽसि “रक्षिष्ये सर्वतोहम्” इत्युक्तेः ॥ ६ ॥ ॐ ॐ हे शरणप्रद आश्रयप्रद ! विभूतीः ! सम्पदः एव न त्वेतावन्तं प्रसादं कुस्तयः दुर्वृत्ताः बहुमानेन चित्तानुवर्तनं दाक्षिण्यं तेन या दृष्टिस्तद्विषयतां प्रापिताः जात्यैव ते प्रसिद्धा वयं निग्राह्याः कथमेतावदनुग्रहभाजनान्यभूमेत्यर्थाः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ न केवलं मादृशभक्तेष्वेव तवैतावाननुग्रहः किन्तु भक्तमात्रेषु येषु केवपीत्याह—चित्रमिति । हे अमितयोग अपरिमितयोगैश्चर्य्य तवेहितं चरित्रमहो चित्रमत्याश्चर्य्य युक्त्यतीतमित्यर्थः । किन्तुचित्रं समदृशोपि तव विषमः स्वभावः इति यत्, किं मे समदृक्त्वलक्षणं तत्राह मायायाः स्वीयमायाशक्तेर्लीलया विसृष्टानि भुवनानि येन तस्य सर्वस्वदुरित्यर्थः । विशारदस्य सर्वाभिज्ञस्य सर्वात्मनः सर्वेषां चेतयितुः तेन सर्वेषां तव सृज्यत्वात् अभिज्ञेयत्वात् चेतयितव्यत्वाच्च सर्वेषु तेषु तव समदृक्त्वमेव दृष्टमित्यर्थाः । किं मे वैषम्यं दृष्टं तत्राह भक्तप्रियो यदसीति तेषु सृष्टेषु मध्ये ये भक्तास्तेष्वेव प्रीणासि नान्येष्विति यत् एतदेव वैषम्यमित्यर्थः । तर्हि किं ममैष दोष एव स्थाप्यते ? नहि नहि किन्तु महागुण एवेत्याह—कल्पतरुस्वभाव इति । कल्पतरुर्यथा आश्रितानामेव कामं पूरयति न त्वनाश्रितानां तथैव त्वं भक्तेष्वेव प्रीणासि न त्वभक्तेष्विति भजनवत्त्वमात्र एव तव प्रीतिरिति वस्तुतस्ते साम्यमेवाज्ञातं यदुक्तं त्वयैव “समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति ॥ ८-९ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

बल्यादीनां तत्तत्स्थानगमनं यज्ञसमाप्तिं च वर्णयति—इत्युक्तवन्तमिति, त्रयोविंशेन । उद्गलः उत्कण्ठः ॥ १ ॥ ॐ ॐ पूर्वोक्तप्रह्लादादिवाक्यश्रवणेन भगवदनुग्रहेण च सर्वं भगवदीयमिति ज्ञात्वा मया किमपि भगवते न दत्तमिति च ज्ञात्वा मया तु प्रणामोऽपि न कृतः किन्तु तत्समुद्यमः कृतस्तेनैव कृतार्थोऽस्मि तत्प्रणामार्चनादेर्महिमा तु किं वर्ण्यते इत्याह—अहो इत्यव्ययम् । अत्र कैमुतिकन्यायद्योतकः प्रणामाय प्रणामार्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थस्तस्य विधौ सम्पादने समाहितः अप्रमत्तः स्थितः अहो किमुत प्रणामस्तत्र समाहितः किमुततराम् अर्चनध्यानादिस्तत्र समाहित इति वक्तव्यम् । ननु, कुत एतत्त्वयावगम्यते इत्यत्राह—यत् येन समुद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरपि अलब्धपूर्वः त्वदनुग्रहः “सदा सन्निहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान्” इति पूर्वोक्तः अपसदे नीचे राजसे मयि अर्पितः ॥ २ ॥ ॐ ॐ मुक्तः पाशेभ्यः ॥ ३ ॥ प्रत्यानीय प्रत्यर्थ्य अशासत् उपेन्द्रः सन् पालयामास ॥ ४ ॥ ॐ ॐ भक्तिप्रवणः भक्तितत्परः निर्मुक्तं पाशेभ्यो विमुक्तं निशाम्य ज्ञात्वा ॥ ५ ॥ ॐ ॐ विश्वाभिवन्द्यैर्विस्त्रिधादिभिः दुर्गपालोऽसि “रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वाम्” इत्युक्तेः ॥ ६ ॥ हे शरणप्रद आश्रयप्रद ! ब्रह्मादयः बहुगुणयुक्ताः यस्य तव पादपद्मयोर्यो मकरन्दः कीर्तिः तन्निषेवया विभूतीः ऐश्वर्याणि अश्नुवते प्राप्नुवन्ति तथाभूतस्य ते दाक्षिण्यदृष्टेः कृपावलोकस्य पदवीं विषयतां कुस्तयः कुत्सिता सृतिरासुरो मार्गो येषां ते खलयोनय उग्रजातयो वयं कस्माद्धेतोः प्रणीताः प्रापिताः ॥ ७ ॥ ॐ ॐ तं हेतुं स्वयं वदन् अत्यद्भुतचेष्टितं यथेति स्तौति—चित्रमिति । यत् यस्त्वं भक्तप्रियोऽपि भक्तपक्षपात्यपि अविषमस्वभावोसि तस्य तवेहितं चेष्टितम् अहो चित्रमत्यद्भुतमित्यन्वयः । भक्तपक्षपातित्वेपि अविषमस्वभावत्वं स्फुटीकर्तुं विशिनष्टि—कल्पतरुस्वभाव इति । कल्पतरुस्वभाववत्स्वभावो यस्य सः, यथा कल्पतरुः आश्रितजनानामेव सुखदोऽप्यविषमो भवति तथा त्वमपीत्यर्थः । कथम्भूतस्य मितः स्वल्पोऽपि यो युज्यते इति योगः सङ्कल्पः “एकोहं बहु स्याम्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः तस्य वशवर्तिनी माया तथा सह या लीला तथा विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य ॥ ८-९ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

त्रयोविंशे बलिर्यातः सुतलं सपितामहः । उपेन्द्रसहितश्चेन्द्रः स्वर्गमित्थं निरूप्यते ॥ १ ॥

इत्येवमुक्तवन्तं पुरातनं पुरुषं श्रीवामनं बद्धोऽञ्जलिर्येन स बलिर्गद्गदया स्वलिताक्षरया गिराब्रवीत् । तथोक्तिस्तस्यो-
चित्वैवेत्याशयेन तं विशिनष्टि—महाननुभावः ज्ञानभक्तिविरक्त्यादिप्रकर्षो यस्य सः । अत एवाखिलेषु साधुतया सम्मतः अत एव

भक्त्या बाष्पस्य कलाभिर्विन्दुभिराकुले नेत्रे यस्य सः । अत एव भक्तयोद्बलः उद्भूतं बाष्पं गले यस्य सः, बाष्पनिरुद्धगल इत्यर्थः । अतो गद्गदयेति ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—अहो इति । 'रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वाम्' इत्याद्यप्राथितमपि यद्दुर्लभं भगवता स्वयमेव दत्तं तन्न त्रिलोकीदानस्य फलं परमानन्दस्वरूपस्य पूर्णकामस्य तेन प्रयोजनाभावेन तथा प्रसन्नतासम्भवात्, किन्तु दैत्येन कृतप्रणामोद्यमस्येति मन्वान आश्चर्यं च कुर्वन्नाह—अहो त्वत्प्रणामस्य प्रभावो यदर्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां शरण-मागतानां भक्तानां योऽर्थोऽभिमतः पुरुषार्थस्तस्य विधौ सम्पादने समाहितः सावधानतया स्थितः । तत्र ज्ञापकमाह—यदिति । येन प्रणामोद्यमेन लोकपालैरिन्द्रादिभिरमरैर्देवैः सत्त्वप्रधानैरप्यलब्धपूर्वो योऽनुग्रहः सोऽपसदे नीचे असुरे मय्यर्पितः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इत्येवमुक्त्वा हरिमानस्य प्रणम्य तथा ब्रह्माणं प्रणम्य ततो ब्रह्मणः सकाशात् सम्भवो यस्य तं श्रीरुद्रं च प्रणम्य पाशेभ्यो मुक्तः प्रीतश्च सन् असुरैः सह बलिः सुतलं विवेश, सुतललोकं प्रवेष्टुमुद्युक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं बलेर्गृहीतं त्रिविष्टपं स्वर्गमिन्द्राय प्रत्यानीय समर्थ्य अदितेः कामं पूरयित्वा भगवान् सकलं जगदशासत् स्वयमुपेन्द्रः सन् पालयामास ॥ ४ ॥ ❀ ❀ लब्धो भगवत्प्रसादो येन तं पाशेभ्यो निर्मुक्तं वंशधरं वंशवर्धनं पौत्रं बलिं निशाम्य दृष्ट्वा भक्तिप्रवणः भक्तितत्परः प्रह्लाद इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—नेति त्रिभिः । विश्वाभिवन्द्यैः सकल-जगत्पूज्यैः ब्रह्मादिभिरप्यभिवन्दितावङ्गी यस्य स त्वं नोऽस्माकमसुराणां दुर्गपालो जातोऽसीति यत् यः प्रसादस्तमिमं प्रसादं विरिञ्चो ब्रह्मा श्रीर्लक्ष्मीः शर्वो रुद्रश्च न लेभते न लेभे, अपरे ते इन्द्रादयो न लेभिरे इति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं अस्मासु तव प्रसादो न सद्गुणदर्शनेन प्रवृत्तः किन्तु केवलं कृपयैवेति सूचितं तदेव व्यञ्जयन्नाह—यत्पादेति । हे शरणद आश्रयप्रद ब्रह्मादयो यस्य तव पादपद्मयोर्धौ मकरन्दस्तस्य नितरां सेवनेन साधनेन विभूतीः सृष्ट्यादिसामर्थ्याद्यैश्वर्याणि अर्जुनवते प्राप्नुवन्ति तस्य भवतो ये वयं कुसृतयः दुर्वृत्ताः खल्योनयः उग्रजातयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं कृपादृष्टिविषयतां कस्मा-द्धेतोः प्रणीताः ? अन्यस्य हेतोरदर्शनात् । केवलं कृपयैवेत्याशयः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ तवेहितं चेष्टितमहो चित्रमत्याश्चर्यम् । किं तत् तत्राह—स्वभावो विषम इति अहो इत्यत्र सन्धिरार्षः । युक्तं चैतदित्याशयेनाह—समदृश इति । समदृक्त्वे हेतुमाह—सर्वात्मन इति, सर्वोपादानभूतस्येत्यर्थः । निमित्तत्वेनापि समदृक्त्वं युक्तमित्याशयेनाह—अमितेति अमिता अचिन्त्या योग-माया सङ्कल्परूपा तथा या लीला तथा विस्तृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य । कथमेवं सङ्कल्पमात्रेण भुवनसृष्टिस्तत्राह—विशारदस्येति, सर्वथा सर्वं कर्तुं समर्थस्यातिनिपुणस्येत्यर्थः । ननु निग्रहानुग्रहादि कुर्वतः कुतो न वैषम्यं तत्राह—यदिति । यस्मात् कल्पतरुवत् स्वभावो यस्य तथाभूतः सन्नेव भक्ताः प्रिया यस्य तथाभूतोऽसीति, नहि कल्पतरुराश्रितानामेव कामान् पूरयन्नन्येषामपूरयन्नपि विषमो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सप्रह्लादे बलौ याते सुतलं पूर्ववद्धरिः । त्रयोविंश उपेन्द्रेण दिवं यात इतीरितम् ॥ १ ॥

एवं भगवतानुगृहीतो बलिर्भगवन्तमाहेत्याह मुनिः । इतीति । इतीत्यम् उक्तवन्तं, पुरातनं, पुरुषं वामनभगवन्त-मित्यर्थः । भक्त्युद्बल्लो भक्तयोत्कण्ठः, बाष्पकलाभिर्हर्षबाष्पविन्दुभिराकुले ईक्षणे नयने यस्य सः, अखिलाश्च ते साधवश्च तेषां संमतः, महाननुभावो यस्य सः बलिः, बद्धाञ्जलिः सन्, गद्गदया गिरा, अब्रवीत् ॥ १ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । अहो इति । अहो आश्चर्यसंपादकस्त्वत्प्रणामस्य प्रभाव इत्यर्थः । प्रणामाय प्रणामार्थं समुद्यमः एव कृतः, न तु यथाविधिविहितः, तथापि सोऽपि, प्रपन्ना एकान्तभावेन शरणं प्राप्ता ये भक्तास्तेषां योऽर्थोऽभिमतोऽर्थस्तस्य विधिः संपादनं तस्मिन्, समाहितोऽप्रमत्तः स्थितः, कुतः यद्येनोद्यमेन, लोकपालैः अमरैः सत्त्वप्रधानैरिन्द्रादिदेवैरपि अलब्धपूर्वः पूर्वं कदापि न प्राप्तः, त्वदनुग्रहः अपसदे नीचे, राजसे असुरे सुरभिन्ने मयि, अर्पितः । अयं भावः । परमेश्वराय तुभ्यमहं वराकस्त्रिलोकीं दत्तवानित्येतदास्तां, प्रणामोऽपि न सम्यक् कृतः । किं तु तदर्थमुद्यममात्रं कृतं तेन च तपोदानादिकोटिकर्मभिरप्यलभ्यस्त्वदनुग्रहः संपादितोऽहो त्वत्प्रणाम-प्रभावाश्चर्यमिति ॥ २ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यं, हरिम् उक्त्वा, मुक्तः पाशेभ्य इति शेषः । भगवता निवारितपाशबन्धनः सन्नित्यर्थः । आनम्यादौ वामनभगवन्तं प्रणम्य, ततः सभवं ब्रह्माणं ब्रह्माणं शिवं चानम्य, बलिः प्रीतः सन्, असुरैः स्वानुगैरसुरैः सह सुतलं विवेश प्रवेष्टुमुद्युक्तो बभूवेत्यर्थः । प्रह्लादेन सह सुतले प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र तेन साकमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ एवमिति । ततः एवमित्यं, बलेः सकाशाद् गृहीतमिति शेषः । त्रिविष्टपं स्वर्गं, भगवान्, इन्द्राय प्रत्यादिष्ट प्रददौ । एवं अदितेः कामान् पूरयित्वा, सकलं जगत्, अशासदुपेन्द्रः सन्, पालयामास ॥ ४ ॥ ❀ ❀ एवं समासेनोक्तमर्थं पुनः किंचिद्विस्त-रेणाह । लब्धेति ततः प्रह्लादः, लब्धः प्रसादो भगवदनुग्रहो येन तं, पौत्रं स्वपुत्रपुत्रं, वंशधरं वंशवर्धनं बलिं, निर्मुक्तं पाशबन्धना-द्विमोक्षणं प्राप्तं, निशम्य दृष्ट्वा, निशाम्येति पाठे स एवार्थः । भक्तिप्रवणः भक्तितत्परः सन्, इदं वक्ष्यमाणं, अब्रवीदुवाच ॥ ५ ॥ तदेवाह त्रिभिः । अहो तवेदं दुर्लभानुग्रहस्यापि सौलभ्यं परत्वं च अनितरसाधारणमिति विस्मयपूर्वकं विज्ञापयति । नेति ।

इसमस्मद्विषयं, ते तव, प्रसादम् अनुग्रहं, विरिञ्चो ब्रह्मा, न लभते, स्मेत्यध्याहार्यम् । नालभतेत्यर्थः । पुत्रोऽपीति भावः । श्रीलक्ष्मीः, नालभत, अङ्गना सत्यपीति भावः । शर्वी रुद्रः, नालभत, सखा वैष्णवराजो वापीति भावः । अपरे किमुत, इन्द्रादयो न लेभिरे इति तु किमु वक्तव्यं, यद्यस्मात् विश्वाभिवन्धैः सकलजगत्पूज्यैर्ब्रह्मादिभिरपि, अभिवन्दितावङ्गी यस्य स त्वं, असुराणां क्रूरस्वभावानामपि, नोऽस्माकं, दुर्गपालः द्वारपालः, सर्वदुःखेभ्यस्त्राता वा, असि भवसि । 'रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वाम्' इत्युक्तत्वात् । नास्मद्गुणदर्शनेनास्मासु तव प्रसादः प्रवृत्तः, किं तु केवलं परमकृपयैवेति प्रतिभातीति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तदेव व्यञ्जयन्नाह । यदाति । हे शरणद श्रयःसाधनप्रद, अनेन स्वहितमपि वयं न विद्म इति सूचितम् । हे हरे, ब्रह्मादयः यस्य तव पादपद्मयोर्यो मकरन्दस्तस्य यन्निषेवणं तेन, त्वच्चरणकमलमकरन्दसंसेवयेत्यर्थः । विभूतीः जगत्सर्गादीन्यैश्वर्याणि, अश्नुवते प्राप्नुवन्ति । अनेन सर्वपरत्वमस्य स्पष्टीकृतम् । एवंभूतस्य भवतस्त्व, दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं कृपादृष्टिविषयतां, कुस्तयः कुमतयः, खलयोनय उग्रजातयश्च, वयं, ते त्वया, कस्माद्वेतोः प्रणीताः प्रापिताः । केचित्तु बहुमानेन चित्तानुवर्त्तनं दाक्षिण्यं तेन या दृष्टिस्तद्विषयतां प्रापिता इत्याहुः । केवलं कृपयैव प्रणीता नापरोऽत्र हेतुरस्तीति भावः । पूर्वं विरिञ्चादयोऽपीत्यं प्रसादं न लेभिरे इत्यनेन तत्सेवया विना तत्प्रसादाविषयत्वमुक्तमत्र तु तत्सेवया तद्विषयत्वमित्यतो न विरोधः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ एवं तर्हि प्राकृतवत् कांश्चिदनुगृह्णन्नहमपि विषमस्वभाव एवेति किं मां प्रशंसध्वमित्यत आह । चित्रमिति । हे हरे, तव ईहितं निग्रहानुग्रहादिरूपं चरित्रं, अहो चित्रं, न तु कर्मवश्यप्राकृतेहितसज्जातीयमित्यर्थः । वैचित्र्ये हेतुं वदन्नकर्मवश्यतां व्यञ्जयन् विशिनष्टि । अमितेति । अभिता अपरिमितत्वादचिन्त्या या योगमाया, स्वसंकल्परूपज्ञानं तथा निमित्तेन या लीला तथा विसृष्टानि भुवनानि येन तस्य, स्वेच्छाविसृष्टानन्तभुवनस्येत्यर्थः । विशारदस्य सृष्ट्युपयुक्तसार्वज्ञ्यादिकल्याणगुणगणशुक्तस्य, सर्वात्मनः कृत्स्नचिदचिदन्तरात्मनः, अत एव समदृशः वैषम्यनैर्घृण्यादिरहितस्यैव, तव, भक्ताः प्रिया यस्येति भक्तप्रियः, असीति । यत् अयम् अविषमः स्वभावः, विषमः स्वभावो न भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तं वदन्विशिनष्टि । कल्पतरोः स्वभाव इव स्वभावो यस्य सः, त्वमसि । न हि कल्पतरोराश्रितार्थपूरणेन विषमताभाक्त्वं तथा तवापीति भावः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

बलिका बन्धनसे छूटकर सुतल लोकको जाना

श्रीशुकदेवजी कहते हैं—जब सनातन पुरुष भगवान् ने इस प्रकार कहा, तो साधुओंके आदरणीय महानुभाव दैत्यराजके नेत्रोंमें आँसू छलक आये, प्रेमके उद्रेकसे उनका गला भर आया । वे हाथ जोड़कर गद्गद वाणीसे भगवान् से कहने लगे ॥ १ ॥ बलिके कहा—प्रभो ! मैंने तो आपको पूरा प्रणाम भी नहीं, केवल प्रणाम करनेमात्रकी चेष्टाभर की । उसीसे मुझे वह फल मिला जो आपके चरणोंके शरणागत भक्तोंको प्राप्त होता है । बड़े-बड़े लोकपाल और देवताओंपर आपने जो कृपा कभी नहीं की, वह मुझजैसे नीच असुरको सहज ही प्राप्त हो गयी ॥ २ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! यों कहते ही बलि वरुणके पाशोंसे मुक्त हो गये । तब उन्होंने भगवान्, ब्रह्माजी और शङ्करजीको प्रणाम किया और इसके बाद बड़ी प्रसन्नतासे असुरोंके साथ सुतल लोककी यात्रा की ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इस प्रकार भगवान् ने बलिसे स्वर्गका राज्य लेकर इन्द्रको दे दिया, अदितिकी कामना पूर्ण की और स्वयं उपेन्द्र बनकर वे सारे जगत्का शासन करने लगे ॥ ४ ॥ ❀ ❀ जब प्रह्लादने देखा कि मेरे वंशधर पौत्र राजा बलि बन्धनसे छूट गये और उन्हें भगवान् का कृपाप्रसाद प्राप्त हो गया, तो वे भक्ति भावसे भर गये । उस समय उन्होंने भगवान् की इस प्रकार स्तुति की ॥ ५ ॥ ❀ ❀ प्रह्लादजीने कहा—प्रभो ! यह कृपाप्रसाद तो कभी ब्रह्माजी, लक्ष्मीजी, और शङ्करजीको भी नहीं प्राप्त हुआ, तब दूसरोंकी बात हो क्या है । अहो ! विश्ववन्द्य ब्रह्मा आदि भी जिनके चरणोंकी वन्दना करते रहते हैं, वही आप हम असुरोंके दुर्गपाल—किलेदार हो गये ॥ ६ ॥ ❀ ❀ शरणागतवत्सल प्रभो ! ब्रह्मा आदि लोकपाल आपके चरणकमलोंका मकरन्द-रस सेवन करनेके कारण सृष्टि-रचनाकी शक्ति आदि अनेक विभूतियाँ प्राप्त करते हैं । हमलोग तो जन्मसे ही खल और कुमार्गेगामी हैं, हमपर आपकी ऐसी अनुग्रहपूर्ण दृष्टि कैसे हो गयी, जो आप हमारे द्वारपाल ही बन गये ॥ ७ ॥ ❀ ❀ आपने अपनी योगमायासे खेल-ही-खेलमें रचना कर दी । आप सर्वज्ञ, सर्वात्मा और समदर्शी हैं । फिर भी आपकी लीलाएँ बड़ी विलक्षण जान पड़ती हैं । आपका स्वभाव कल्पवृक्षके समान है । क्योंकि आप अपने भक्तोंसे अत्यन्त प्रेम करते हैं । इसीसे कभी-कभी उपासकोंके प्रति पक्षपात और विमुखोंके प्रति निर्दयता भी आपमें देखी जाती है ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच

वत्स प्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सुतलालयम् । मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह ॥ ९ ॥

नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदाबाणिमवस्थितम् । मदर्शनमहाह्लादध्वस्तकर्मनिबन्धनः ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच

आज्ञां भगवतो राजन् प्रह्लादो बलिना सः । बाढमित्यमलप्रज्ञो मूढन्याधाय कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥
परिक्रम्यादिपुरुषं सर्वासुरचमूपतिः । प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलम् ॥ १२ ॥
अथाहोशनसं राजन् हरिर्नारायणोऽन्तिके । आसीनमृत्विजां मध्ये सदसि ब्रह्मवादिनाम् ॥ १३ ॥
ब्रह्मन् संतनु शिष्यस्य कर्म च्छिद्रं वितन्वतः । यत् तत् कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् ॥ १४ ॥

शुक उवाच

कुतस्तत्कर्मवैषम्यं यस्य कर्मेश्वरो भवान् । यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन पूजितः ॥ १५ ॥
मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः । सर्वं करोति निश्छिद्रं नामसंकीर्तनं तव ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वत्स प्रह्लाद ते भद्रं स्वपौत्रेण मोदमानः सुतलालयं प्रयाहि ज्ञातीनां सुखम् आवह ॥ ९ ॥ * * तत्र गदापाणिम् अवस्थितं मां मदर्शनमहाह्लादध्वस्तकर्मनिबन्धनः नित्यं दृष्टासि ॥ १० ॥ * * राजन् अचलप्रज्ञः सर्वासुरचमूपतिः प्रह्लादः बलिना सह कृताञ्जलिः भगवतः आज्ञां बाढम् इति मूर्ध्नि आधाय आदिपुरुषं परिक्रम्य प्रणतः तदनुज्ञातः च महाबिलं प्रविवेश ॥ ११-१२ ॥ * * राजन् अथ हरिः नारायणः अंतिके सदसि ब्रह्मवादिनां ऋत्विजां मध्ये आसीनम् उशनसम् आह ॥ १३ ॥ * * ब्रह्मन् कर्म वितन्वतः शिष्यस्य यत् छिद्रं तत् संतनु कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् ॥ १४ ॥ * * कर्मेश्वरः यज्ञेशः यज्ञपुरुषः भवान् यस्य सर्वभावेन पूजितः तत्कर्मसु वैषम्यं कुतः ॥ १५ ॥ * * तव नामसंकीर्तनं मन्त्रतः तन्त्रतः देशकालार्हवस्तुतः छिद्रं सर्वं निश्छिद्रं करोति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

मदर्शनेन यो महाह्लादस्तेन ध्वस्तं कर्मनिबन्धनमज्ञानं यस्य ॥ १०-१३ ॥ * * कर्म वितन्वतः शिष्यस्य यच्छिद्रमंतरं न्यूनं जातं तत्संतनु विस्तारय संघत्सव । यजमानं विना कथं संघातव्यमिति न वाच्यमित्याह । यत्तदिति । ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टमेव समं भवेत् । किं पुनरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * भवान्यस्य सर्वेणापि भावेन देहगेहादिना वस्तुमात्रेण पूजितस्तस्य कर्मसु कुतो वैषम्यम् । कर्मणामीश्वरः प्रवर्तकः यज्ञेशो यज्ञफलप्रदः । यज्ञमयश्च पुरुषः ॥ १५ ॥ * * आस्तां तावत्पूजा । यस्मान्मन्त्रतः स्वरादिभ्रंशेन । तंत्रतो व्युत्क्रमादिना । देशतः कालतश्च अर्हतः पात्रतः । वस्तुतश्च दक्षिणादिना यच्छिद्रं न्यूनं तत्सर्वं तव नामानुकीर्तनमात्रमेव निश्छिद्रं करोतीति ॥ १६-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

वत्सप्रिय “वत्सं वक्षः प्रिये पुंसि तर्णके पुत्रवर्षयोः” इति धरणिः ॥ ९ ॥ * * ननु मां किमर्थमधोलोके त्वदर्शनशून्ये प्रेषयसीति चेदाह—नित्यमिति । तत्र सुतले । गदापाणिमिति । तत्रागतभवद्विपुनाशार्थं सशस्त्र एव स्थास्यामि ‘रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वाम्’ इति प्रतिज्ञातत्वात् । ननु गदया बाह्यशत्रुनाशेऽप्यंतःस्थाज्ञानशत्रुनाशः कथं स्यादिति चेदाह—मदर्शनेति । महाह्लादः स्वरूपसाक्षात्कारानन्दलक्षणं ज्ञानम् ‘विज्ञानमानंदं ब्रह्म’ इति श्रुतेरानंदापरपर्यायमहाह्लादज्ञानशब्दयोरेकार्थत्वात्तेन ध्वस्तं नष्टं कर्मनिबन्धनातीति कर्मनिबन्धनमज्ञानं यस्य स तथा । तथा च मदर्शनजसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्त्या तव जीवनमुक्तिसुखमपि भविष्यतीति भावः ॥ १० ॥ * * मूढन्याधायैत्यपि क्वचित्पाठः ॥ ११ ॥ * * तेन भगवताऽनुज्ञातः ‘वत्स प्रह्लाद भद्रं ते’ इत्यादिनाज्ञप्तः ॥ १२ ॥ * * अथ बलिसुतलप्रवेशानंतरम् । लोकसंप्रहार्थ-मुशनसं भार्गवम् । अंतिके समीपे स्थितम् ॥ १३ ॥ * * शिष्यस्य बलेः । इत्यर्थः इति । ब्राह्मणकृतं सर्वेषां सर्वफलप्रदं भवतीति भावः । तदुक्तम् ‘विप्रैः संपादितं यस्य तीर्थस्नानव्रतादिकम् । उपवासः क्रतुर्होमः संपन्नं तस्य तत्फलम्’ इति धर्म-विवृत्तौ ‘ब्रह्मविद्ब्रह्म ईरितम्’ इति कोशात् । समं न्यूनाधिक्यवर्जितं परिपूर्णमित्यर्थः । ‘समस्तुल्ये च पूर्णे च लक्ष्मीनारायणे-

भ्ययोः' इति निरुक्तिकोशात् ॥ १४-१५ ॥ * * निश्छिद्रं पूर्णं करोतीत्यर्थः । तदुक्तम् 'यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति तं वंदे हरिमच्युतम् ।' इति । किञ्च 'प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणा-
देव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥' इति ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

वत्सेति । हे प्रह्लाद ! ते तव भद्रमस्तु त्वं सुतलाख्यमालयं स्थानं प्रयाहि गच्छ । तत्र स्वपौत्रेण बलिना सह मोदमानो ज्ञातीनां सुखमायह प्रापय ॥ ६ ॥ * * नित्यमिति । तत्र सुतले गदापाणिं द्वार्यवस्थितं मां नित्यं द्रष्टासि द्रक्ष्यसि । महर्शनेन यो महाह्लादस्तेन ध्वस्तं कर्मनिबन्धनमज्ञानं यस्य तादृशो भविष्यसीति ॥ १० ॥ * * आज्ञामिति युग्मम् । हे राजन् ! एवंविधां भगवत आज्ञां मूर्ध्ना नमस्कारपूर्वकं बाढं तथास्त्विति वचसाऽप्याधायाङ्गीकृत्य अमलप्रज्ञः सर्वसुर-
चमूपतिः स प्रह्लादः कृताञ्जलिः संस्तमादिपुरुषं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रणतः पुनश्च कृतप्रणामस्तेन भगवताऽनुज्ञातश्च सन् बलिना सह महाबिलं सुतलं प्रविवेश ॥ ११-१२ ॥ * * अथेति । अथ हे राजन् ! ब्रह्मवादिनां सदसि सभायां तत्रापि ऋत्विजां मध्ये अन्तिके स्वसमीप आसीनमुपविष्टमुशनसं शुक्रं हरिराह स्म ॥ १३ ॥ * * ब्रह्मन्निति । कर्म वितन्वतः यज्ञं प्रकुर्वतः स्वशिष्यस्य यत् छिद्रं तत्र न्यूनं तत्संतनु विस्तारय पूरयेत्यर्थः । यजमानं विना कथं पूरणमिति न वाच्यमित्याह । कर्मसु यद्वैषम्यं वैगुण्यं तद्ब्रह्मदृष्टमेव समं पूरितं भवेत् किं पुनरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ * * कुत इति । यस्येति कर्तरि षष्ठी । येन बलिना सर्वभावेन सर्वस्वार्पणेन परमया भक्त्या कर्मेश्वरः कर्मप्रवर्तकः शास्त्रकर्ता यज्ञेशो यज्ञफलदाता यज्ञपुरुषः यज्ञरूपेणोपास्यो भवान् पूजितः तस्य बलेः कर्मणो वैगुण्यं कुतः न कस्यापि तत्र न्यूनता सम्भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ * * मन्त्रत इति । मन्त्रतः अनुष्ठानव्युत्क्रमादिना देशतः कालतश्च यथोक्तदेशकालोल्लङ्घनेन अर्हतः पात्रतः यथोक्तसम्प्रदानाभावेन वस्तुतः दक्षिणादिवैषम्येण कर्मसु यच्छिद्रं वैगुण्यं तत्सर्वं तवानुसङ्कीर्तनमात्रमेव निश्छिद्रं संपूर्णं करोति ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

एवं विज्ञापितस्तं भगवानुवाच—वत्सेति हे प्रह्लाद ! तव भद्रमस्तु सुतलाख्यं बिलस्थानं प्रयाहि गच्छ तत्र स्वपौत्रेण बलिना सह मोदमानः ज्ञातीनां मुदं हर्षम् प्रापय ॥ ६ ॥ * * तत्र सुतले नित्यं सदा अवस्थितं सन्निहितं गदा पाणौ यस्य तं मां द्रष्टासि द्रक्ष्यसि नित्यं द्रष्टासि इति वा सम्बन्धः । नित्यं महर्शनेन यो महानाह्लाद आनन्दस्तेन ध्वस्तं कर्मरूपं निबन्धनं संसृतिहेतुर्यस्य तादृशो भविष्यसीति ॥ १० ॥ * * एवंविधां भगवत आज्ञां शिरसा बाढमित्याधायाभ्युपेत्य हे राजन् ! अमला प्रज्ञा स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविषया यस्य सः प्रह्लादो बलिना सह बद्धाञ्जलिः सन् ॥ ११ ॥ * * आदिपुरुषं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणतः कृतप्रणामः सर्वेषामसुराणां चम्वाः सेनायाः अधिपतिर्भूत्वा तेन भगवता अनुज्ञातो महाबिलं सुतलं विवेश ॥ १२ ॥ * * अथ तत्प्रवेशानन्तरं हे राजन् ! भगवान्नाारायणः समीपे सभाया ब्रह्मवादिनामृत्विजाम्मध्ये आसीनमुपविष्टम् उशनसं शुक्रमुवाच ॥ १३ ॥ * * तदेवाह—ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन् ! वितन्वतो यजमानस्य शिष्यस्य बलेः यत् यज्ञस्य छिद्रं कर्मसु वैषम्यं वैगुण्यरूपं तद्ब्रह्मदृष्टं वेदबोधितं समं वैषम्यरहितमविगुणं यथा भवेत् तथा सन्तनु कुरु ॥ १४ ॥ * * एवमुक्तः शुक्रस्तावत्प्रकृतकर्मणि वैगुण्यमेव नास्तीति विज्ञापयति—कुत इति द्वाभ्याम् । तस्य बलेः कर्मणो वैगुण्यं कुतः ? न कस्मादपीत्यर्थः । वैषम्याभावे हेतुमाह—यस्य येन बलिना कर्तरि षष्ठी, सर्वभावेन करणत्रयेण सर्वकर्मणामीश्वरः यज्ञेशः यज्ञपुरुषश्च भगवान् यतः पूजितोऽतो न वैषम्यमित्यर्थः । कर्मेश्वरः इति सर्वकर्मप्रवर्त-
कत्वमुक्तं, यज्ञेश्वर इति यज्ञफलप्रदत्वं, यज्ञपुरुष इति यज्ञशरीरकत्वं, तद्भोक्तृत्वं चेत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥ * * किं वक्तव्यम् एतत् यत्तव पूजनम् अवैषम्यावहमिति यतस्त्वन्नामकीर्तनमेव तदावहमित्याह—मन्त्रत इति । मन्त्रतन्त्रदेशकाल-
योग्यवस्तुभ्यो यच्छिद्रं मन्त्रादीनां यद्वैगुण्यमित्यर्थः । तत्सर्वं तव नामसङ्कीर्तनमेव निश्छिद्रं करोति ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

बलिप्रह्लादयोर्भगवद्भक्तत्वेपि बलेर्बन्धनादिदुःखमभूत्तत्किंनिमित्तमिति शङ्का—

“बलिरप्यसुरावेशान् स्तुवन्नपि जनार्दनम् । आक्षिपत्यन्तरा कापि प्रह्लादो नित्यभक्तिमान् ॥”

इत्यनेन परिहर्तव्या । आक्षेपफलं दुःखमित्यर्थः ॥ ९-१३ ॥ * * कर्म वितन्वतोऽस्य यत्तद्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैर्दृष्टं निरूपितं कर्मसु वैषम्यमन्तरायोऽपहतिः यथासमं विहितफलप्रदत्वेन समर्थः भवेत्तथा तव शिष्यस्य बलेः कर्मणो वैषम्यलक्षण-

मपराधं सन्तनु परिहृतं कुरु कर्मरन्ध्रं समुन्नतं कुरु वा “छिद्रं रन्ध्रापराधयोः” इत्यभिधानं ब्रह्मणा दृष्टं वा ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सति छिद्रे तत्परिहारस्तदेव नास्ति अस्ति चेदपि तव नामसङ्कीर्तनं निश्छिद्रं करोतीति वक्त्युशनेत्याह—शुक इति, यज्ञपुरुषो भवान्यस्य बलेः कर्मेश्वरः कुतः यज्ञेश इति अनेन सर्वयज्ञस्वामित्वं तव विद्यते किमुतैतद्यज्ञस्वामित्वं बलेस्त्वद्भक्तत्वादिति सूचितम् । तस्य बलेः कर्मवैषम्यं कुतो हेतोः स्यादित्यन्वयः । सर्वभावेन सर्वदानेन पूजित इत्यस्माच्च ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तवानुसङ्कीर्तनं मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रं सर्वं देशकालोचितवस्तुतो यथा तथा निश्छिद्रं पूर्णं करोतीत्यन्वयः ॥ १६-२३ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

पूर्वमेव महर्शनेत्यादि स्वरूपस्त्वम् इतस्तु तत्र नित्यमेव मां द्रष्टासीत्यर्थः ॥ १०-३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

कर्मबन्धलक्षणः संसारस्तु मत्प्रथमदर्शनाह्लादातिशयलक्षणः एव पूर्वमेव ध्वस्त इत्याह, महर्शनेति ॥ १०-१२ ॥ ❀ ❀ हरिः बलिसम्बन्धेन तस्यापराधदोषं हरतीति हरिः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ कर्म वितन्वतः शिष्यस्य यत् छिद्रमन्तरं न्यूनं जातं तत्सन्तनु विस्तारय सन्धत्स्व यजमानं विना कथं सन्धातव्यमिति न वाच्यमित्याह—यत्तदिति । ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टमेव समं भवेत् किं पुनरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४-१७ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

महर्शनमहाह्लादेन ध्वस्ताः कर्मनिबन्धनाः मदितरपदार्थविषयकाः रागादयो दोषा यस्य सः ॥ १०-१३ ॥ ❀ ❀ यत् कमसु वैषम्यं तत् यद्यपि ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टं समं भवेत्तथापि हे ब्रह्मन् ! कर्म वितन्वतः शिष्यस्य छिद्रं कर्मन्यूनत्वं सन्तनु पूरय ॥ १४ ॥ ❀ ❀ सर्वेण सम्पूर्णेन भावेन भक्त्या पूजितो भवान् यस्य कर्मेश्वरः कर्मणामीश्वरः कारयिता भोक्ता फलदाता च तस्य कर्मसु वैषम्यं कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किं बहुना मन्त्रतः स्वरादिभ्रंशेन तन्त्रतो व्युत्क्रमादिना देशतः कालतश्च अर्हतः पात्रतश्च वस्तुतो दक्षिणादितश्च यच्छिद्रं वैषम्यं तत्सर्वं तव नामसङ्कीर्तनमेव निश्छिद्रं करोति ॥ १६-१७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

हे वत्सेति हे प्रह्लादेति सम्बोधनद्वयेन स्नेहं सूचयति । तव भद्रमस्तु । त्वं सुतलाख्यमालयं स्थानं प्रयाहि गच्छ । तत्र पौत्रेण बलिना सह मोदमानो ज्ञातीनां सुखमावह प्रापय ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्र सुतले गदा पाणौ यस्य तथाभूतं द्वार्य-वस्थितं मां नित्यं द्रष्टासि द्रक्ष्यसि । तस्य दर्शनस्य फलमाह—महर्शनेन यो महानाह्लाद आनन्दस्तेन ध्वस्तं कर्मरूपं निबन्धनं संसारहेतुर्यस्य तादृशो भविष्यसीति ॥ १० ॥ ❀ ❀ एवंविधां भगवत आज्ञां मूर्धा नमस्कारपूर्वकं बाढं तथास्त्विति वचसाऽप्याधायाङ्गीकृत्य कृताञ्जलिः संस्तमादिपुरुषं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रणतः पुनश्च कृतप्रणामस्तेन भगवताऽनुज्ञातश्च सन् बलिना सह प्रह्लादो महाबिलं सुतलं प्रविवेशेति द्वयोरन्वयः । एवं भगवदनुवर्तित्वे हेतुं सूचयन्विशिनष्टि—अमला राग-लोभादिमलरहिता प्रज्ञा यस्य स इति । भगवदाज्ञानुवर्तित्वं तथापि सम्मतमेवेत्याशयेन सम्बोधयति—हे राजन्निति । असुर-सेनासहितः प्रविष्ट इत्याशयेनाह—सर्वासुरचमूपतिरिति ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ अथ तत्प्रवेशानन्तरं हे राजन् ब्रह्मवादिनां सदसि सभायां तत्रापि ऋत्विजां मध्ये अन्तिके स्वसमीपे आसीनमुपविष्टमुशनसं शुकं हरिराहेत्यन्वयः । ननु कार्यस्य जातत्वा-त्पुनस्तदुक्तेः किं प्रयोजनमिति शङ्कानिरासायेति ज्ञेयम् । स हि सर्वदुःखहरणशीलः अतस्तेन वेदमर्यादाऽपि सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं रक्षणीया अन्यथा यज्ञासमाप्तौ सा लुप्येत हरित्वेऽपि हेतुमाह—नारायण इति, सर्वकारणभूत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ हे ब्रह्मन्निति सम्बोधनं सम्मत्यर्थम् । कर्म वितन्वतः यज्ञं प्रकुर्वतः स्वशिष्यस्य यत् छिद्रं तत्र न्यूनं तत्सन्तनु विस्तारय पूरये-त्यर्थः । ननु यजमानं विना कथं तत्पूतिः कर्तव्येत्यत्राह—यत्तदिति । कर्मसु यद्वैषम्यं वैगुण्यं तद्ब्राह्मणैर्दृष्टमेव समं पूरितं भवेत्, किं पुनरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तस्य बलेः कर्मणो वैषम्यं वैगुण्यं कुतः ? न कस्मादपि तत्र न्यूनता सम्भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यस्येति । कर्तरि षष्ठी । येन बलिना सर्वभावेन सर्वस्वार्पणेन परमया भक्त्या कर्मेश्वरः कर्म-प्रवर्तकः शास्त्रकर्ता यज्ञेशो यज्ञफलदाता यज्ञपुरुषः यज्ञरूपेणोपास्यो भवान् पूजित इत्यन्वयः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किं वक्तव्यं

तव पूजनं वैगुण्यनिवृत्तकमिति यतः मन्त्रतः स्वरादिभ्रंशेन, तन्त्रतः अनुष्ठानव्युत्क्रमादिना, देशतः कालतश्च यथोक्तदेशकाला-
ल्लङ्घनेन, अहंतः पात्रतः यथोक्तसम्प्रदानाभावेन वस्तुतः दक्षिणादिवैषम्येण कर्मसु यच्छिद्रं वैगुण्यं तत्सर्वं तव नामसंकीर्तन-
मात्रमेव निश्छिद्रं सम्पूर्णं करोति ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवं प्रह्लादेन विज्ञापितो भगवांस्तमुवाच । वत्सेति । हे वत्सानुकम्प्य प्रह्लाद, ते भद्रम् अस्तु । सुतलालयं सुतलालयं
बिलस्थानं, प्रयाहि गच्छ, तत्र स्वपौत्रेणानेन बलिना सह, मोदमानः सन्, ज्ञातीनां सुखम् आवह प्रापय ॥ ९ ॥ ❀ ❀
नित्यामिति । तत्र सुतले, नित्यं सदा, अवस्थितं संनिहितं, गदा पाणौ यस्य तं, मां, द्रष्टा असि । नित्यं द्रष्टासीति वा संबन्धः ।
मदशनेन तत्र नित्यं मत्समीक्षणेन यो महानाह्लाद आनन्दस्तेन ध्वलं कर्म कर्माख्यं निबन्धनं यस्य सः, तादृशः भविष्य-
सीति शेषः ॥ १० ॥ ❀ ❀ आज्ञामिति । अमला प्रज्ञा यस्य सः, कृताञ्जलिः प्रह्लादः, भगवतः आज्ञामुक्तविधं निदेशं,
मूढूर्नां शिरसा, बाढम् इतीत्थं आधायाम्युपेत्य, हे राजन्, बलिना सह ॥ ११ ॥ ❀ ❀ परिक्रम्येति । आदिपुरुषं वामन-
भगवन्तं, परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य, पुनः प्रणतः कृतप्रणामः, सर्वाभिरुचमूपतिः भूत्वा, तदनुज्ञातः तेन कृताभ्यनुज्ञः सन्,
महाबिलं सुतलं, प्रविवेश । इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ १२ ॥ ❀ ❀ अथेति । हे राजन्, अथ तयोः सुतलप्रवेशानन्तरं,
हरिः स्वभक्तापद्धरः, नारायणो वामनो भगवान्, अन्तिके समीपे, सदसि सभायां, ब्रह्मवादिनाम् ऋत्विजां मध्ये, आसीन-
मुपविष्टं, उशनसं शुक्रं, आहोवाच ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन्, कर्म वितन्वतः शिष्यस्य बलेः, छिद्रम्
अन्तरं न्यूनमिति यावत्, जातं स्यात्, तत् संतनु विस्तारय संघत्स्वेति यावत् । यजमानं विना कथं संधातव्यमिति न वाच्यं
इत्याह । यत्तदिति । कर्मसु यत् वैषम्यं तत् ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टं सदेव, समं भवेत् किं पुनस्तैरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ❀ ❀
एवमुक्तः शुक्रस्तावत् प्रकृतकर्मणि वैगुण्यमेव नास्तीति विज्ञापयति । कुत इति द्वाभ्याम् । कुत इति । तत्कर्मवैषम्यं बलेः कर्मणो
वैगुण्यं, कुतः । न कस्मादपि विगुणतेत्यर्थः । यस्य येन बलिना, कर्त्तरि षष्ठी । सर्वभावेन करणेन, कर्मेश्वरः सर्वकर्मणामोश्वरः
यज्ञेशः यज्ञपुरुषश्च, भगवान्, यतः पूजितः अतोऽस्य कर्मसु न वैषम्यमित्यर्थः । कर्मेश्वर इति सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वमुक्तम् ।
यज्ञेश्वर इति यशफलप्रदत्वम् । यज्ञपुरुष इति यज्ञशरीरकत्वं तद्भोक्तृत्वं चेत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ किं वक्तव्यं
त्वत्पूजनमवैषम्यावहं यतस्त्वन्नामकात्तेनमेव तदावहमित्याह । मन्त्रत इति । मन्त्रतः स्वरादिभ्रंशेन, तन्त्रतो व्युत्क्रमादिना,
देशतः सोषरसशल्यभूप्रदेशादिना, कालतः सायाद्वरात्रादिना, अहंतोऽहंसंपर्कादिना, पात्रतो वा, पात्रशुद्धभावादिना, वस्तुतो
दक्षिणादिना, यत् छिद्रं न्यूनं, तत् सर्वं तव नामसंकीर्तनं निश्छिद्रं करोति । यस्य स्मृत्या च नामात्तया तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यः वन्दे तमच्युतम् इति स्मृतेः ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

श्रीभगवान्ने कहा—वेढा प्रह्लाद ! तुम्हारा कल्याण हो । अब तुम भी सुतल लोकमें जाओ । वहाँ अपने पौत्र बलिके
साथ आनन्दपूर्वक रहा और जाति-बन्धुओंको सुखी करो ॥ ९ ॥ ❀ ❀ वहाँ तुम सुखें नित्य ही गदा हाथमें लिये खड़ा
देखोगे । मेरे दर्शनके परमानन्द में मग्न रहनेके कारण तुम्हारे सारे कर्मबन्धन नष्ट हो जायेंगे ॥ १० ॥ ❀ ❀
श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! समस्त दैत्यसेनाके स्वामी विशुद्रबुद्धि प्रह्लादजीने 'जो आज्ञा' कहकर, हाथ जोड़ भगवान्का
आदेश मस्तकपर चढ़ाया । फिर उन्होंने बलिके साथ आदिपुरुष भगवान्की परिक्रमा की, उन्हें प्रणाम किया और उनसे अनु-
मति लेकर सुतल लोककी यात्रा की ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! उस समय भगवान् श्रीहरिने ब्रह्मवादी ऋत्विजोंकी
सभामें अपने पास ही बैठे हुए शुक्राचार्यजीसे कहा ॥ १३ ॥ ❀ ❀ 'ब्रह्मन् ! आपका शिष्य यज्ञ कर रहा था । उसमें जो
त्रुटि रह गयी है, उसे आप पूर्ण कर दीजिये । क्योंकि कर्म करनेमें जो कुछ भूल-चूक हो जाती है, वह ब्राह्मणोंकी कृपादृष्टिसे
सुधर जाती है ॥ १४ ॥ ❀ ❀ शुक्राचार्यजीने कहा—भगवन् ! जिसने अपना समस्त कर्म समर्पित करके सब प्रकारसे
यज्ञेश्वर यज्ञपुरुष आपकी पूजा की है—उसके कर्ममें कोई त्रुटि, कोई विषमता कैसे रह सकती है ॥ १५ ॥ ❀ ❀ क्योंकि
मन्त्रोंकी, अनुष्ठान-पद्धतिकी, देश, काल, पात्र और वस्तुकी सारी भूलें आपके नामसंकीर्तनमात्रसे सुधर जाती हैं; आपका
नाम सारी त्रुटियोंको पूर्ण कर देता है ॥ १६ ॥

तथापि वदतो भूमन् करिष्याम्यनुशासनम् । एतच्छ्रेयः परं पुंसां यत् तवाज्ञानुपालनम् ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच

अभिनन्द्य हरेराज्ञामुशना भगवानिति । यज्ञच्छिद्रं समाधत्त बलेर्विप्रर्षिभिः सह ॥ १८ ॥
 एवं बलेर्महीं राजन् भिक्षित्वा वामनो हरिः । ददौ भ्रात्रे महेन्द्राय त्रिदिवं यत् परैर्हृतम् ॥ १९ ॥
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः । दक्षभृग्वज्जिरोमुख्यैः कुमारेण भवेन च ॥ २० ॥
 कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च । लोकानां लोकपालानामकरोद् वामनं पतिम् ॥ २१ ॥
 वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः । मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः ॥ २२ ॥
 उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्वविभूतये । तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृप ॥ २३ ॥
 ततस्त्विन्द्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वामनम् । लोकपालैर्दिवं निन्ये ब्रह्मणा चानुमोदितः ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—तथापि भूमन् वदतः अनुशासनं करिष्यामि पुंसां एतत्, परं, श्रेयः, यत् तव आज्ञानुपालनम् ॥ १७ ॥
 भगवान् उशनाः इति हरेः आज्ञाम् अभिनन्द्य विप्रर्षिभिः सह बलेः यज्ञच्छिद्रं समाधत्त ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजन् वामनः हरिः
 एवं बलेः महीं भिक्षित्वा परैः यत् हृतं त्रिदिवं भ्रात्रे महेन्द्राय ददौ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ प्रजापतिपतिः ब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः
 दक्षभृग्वज्जिरोमुख्यैः कुमारेण भवेन च कश्यपस्य अदितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च वामनं लोकानां लोकपालानां
 पतिम् अकरोत् ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः मङ्गलानां व्रतानां स्वर्गापवर्गयोः च कल्पम्
 उपेन्द्रं सर्वविभूतये पतिं कल्पयाञ्चक्रे नृप तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ ततः च इन्द्रः तु ब्रह्मणा
 अनुमोदितः वामनं पुरस्कृत्य देवयानेन लोकपालैः सह दिवं निन्ये ॥ २४ ॥

(श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

हरेराज्ञां प्रतिनन्द्य बलेर्यज्ञच्छिद्रं समाधत्त संदधे । पाठान्तरे समाधाय तदाज्ञां संपादितवानिति शेषः ॥ १८-१९ ॥
 देवाश्च ऋषयश्च भूमिपाश्च मनवस्तैः सहितः ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ ननु लोकादीनां पतिरिन्द्रोऽस्त्येव । सत्यम् । तथाऽपि
 वेदादीनां कल्पं पालने दक्षं वामनमुपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ देवयानेन तत्संज्ञकमार्गेण
 विमानेनेति वा ॥ २४-२७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

यद्यपि तव नामस्मरणाद्येव सर्वकर्मसाङ्गतापादकं किं पुनस्तव साक्षादर्शनादिकं तथापीति । भूमन्निति । सर्वोत्कृष्टस्य
 तवाज्ञानुपालनमुचितमेवेत्याह ॥ १७ ॥ ❀ ❀ पाठान्तरे 'समाधाय' इत्येवंरूपे सम्यगवसंधाय ॥ १८ ॥ ❀ ❀
 महीं भिक्षित्वा पृथ्वीभिक्षामिषेण त्रिलोकीं भिक्षित्वा ॥ १९-२२ ॥ ❀ ❀ तदा उपेन्द्रकल्पनावसरे ॥ २३ ॥ ❀ ❀
 तत उपेन्द्रकल्पनोत्तरम् ॥ २४-२८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तथापीति । हे भूमन् ! यद्यप्यस्मिन् कर्मणि त्वदनुगृहीतत्वात् वैषम्यं नास्त्येव तथापि वदतस्तवानुशासनमाज्ञां
 करिष्यामि । यतो यत्तवाज्ञानुपालनं तदेतत्पुंसां परं श्रेयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अभिनन्द्येति । इत्येवं हरेराज्ञामभिनन्द्य
 अङ्गीकृत्य भगवान् उशनाः शुकः बलेर्यज्ञस्य छिद्रमवशिष्टं विप्रर्षिभिः सह समाधत्त समादधे अनुष्ठितवानित्यर्थः । समाधायेति
 पाठे समाधाय तामाज्ञां संपादितवानिति शेषः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमिति । हे राजन् ! वामनरूपो हरिरेवं महीं बलेः

सकाशात् भिक्षित्वा याचित्वा परैः शत्रुभिरसुरैर्यत् हृतं तत् त्रिदिवं स्वर्गं भ्रात्रे महेन्द्राय ददौ ॥ १९ ॥ * * प्रजापतीति युग्मम् । तदा प्रजापतीनां पतिर्ब्रह्मा देवैः ऋषिभिः पितृभिः भूमिपैः मनुतत्पुत्रैर्देक्षादिभिश्च सह कश्यपस्यादितेश्च प्रीत्यै सर्वभूतानां भवाय योगक्षेमनिर्वाहाय च लोकानां तत्पालानां च वा वामनं पतिमकरोत् ॥ २०-२१ ॥ * * ननु लोकादीनां पतिरिन्द्राऽस्त्येवेति चेत्तत्राह—वेदानामिति सार्द्धम् । तथा च सर्वेषां विभूतये ब्रह्मा वेदादीनां षष्ठ्यन्तबोध्यानां कल्पं रक्षायां प्रदाने च समर्थमुपेन्द्रं पतिं कल्पयाञ्चक्रे यौवराज्यपदे स्थापयामास ॥ २२ ॥ * * तदेत्यर्द्धम् स्पष्टम् ॥ २३ ॥ * * तत इति । ततस्तु ब्रह्मणाऽनुमोदिता लोकपालैः सहित इन्द्रो देववाह्येन इन्द्रयोग्येन यानेन वामनं पुरस्कृत्य दिवं स्वर्गं निन्ये ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

यद्यप्येवं नास्त्येव वैषम्यं तथापि हे भूमन् ! गदतस्तव अनुशासनं करिष्याम्येव यतस्तव आज्ञानुपालनमिति यदेतत्पुंसां परमं श्रेयः ॥ १७ ॥ * * इतीत्थं हरेराज्ञां प्रतिनन्द्य भगवानुशनाः शुक्रः बलेर्यज्ञस्य छिद्रमृषिभिः सह समाधत्त समादधे ॥ १८ ॥ * * इत्थमुपवर्णितं भगवतो वामनस्य चरित्रमुपसंहरति—एवमिति । हे महाराज ! यत्परैरपहृतं तच्चिदिवमित्थं बलेः सकासायाचित्वा वामनरूपो हरिः भ्रात्रे महेन्द्राय ददौ ॥ १९ ॥ * * तदा प्रजापतिर्ब्रह्मा चतुर्मुखः देवैः ऋषिभिः पितृभिर्भूमिपैर्मनुतत्पुत्रैर्देक्षादिभिश्च सह कश्यपस्य अदितेश्च प्रीत्यै सर्वभूतानां भवाय विभवाय योगक्षेमार्थं च लोकानां तत्पालकानां च पतिं वामनमकरोत् ॥ २०-२१ ॥ * * वेदादीनां कल्पं समर्थं पालन इति शेषः । उपेन्द्रं सर्वभूतानां विभूतये पतिं कल्पयाञ्चक्रेऽकरोत् ॥ २२ ॥ * * तदा सर्वाणि भूतानि नितरां मुमुदिरे “मुद हर्षे” इति धातुः ॥ २३ ॥ * * ततो ब्रह्मणाऽनुमोदित इन्द्रो लोकपालैः सह वामनं भगवन्तं देवयानेन देववाह्ययानेन दिवं प्रतिनिन्ये प्रापयामास ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ततः बलियज्ञशालायाः ॥ २४-२८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

समाधत्त सन्दधे समाधायेति पाठे तामाज्ञां सम्पादितवानिति शेषः ॥ १८-१९ ॥ * * भूमिपा मनवः ॥ २०-२१ ॥ * * कल्पं पालने समर्थम् ॥ २२-२३ ॥ * * पुरस्कृत्वा अनघं वस्त्रालङ्कारादिभिः सन्मान्य देवयानेन विमानेन देवमार्गेण वा ॥ २४-२८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

इतीत्थं हरेराज्ञामभिनन्द्य बलेर्यज्ञच्छिद्रं समाधत्त सन्दधे ॥ १८ ॥ * * महीं यत् त्रिदिवं परैर्हृतं तच्च बलेः सकाशाद्भिक्षित्वा महेन्द्राय ददौ ॥ १९ ॥ * * ब्रह्मा देवादिभिः सह कश्यपस्य अदितेश्च प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च लोकानां लोकपालानां च वामनं पतिमकरोदिति द्वयोरन्वयः । भूमिपाः मनवस्तत्पुत्राश्च ॥ २०-२१ ॥ * * किञ्च वेदादीनां कल्पं पालने दक्षं सर्वविभूतये पतिं यमेव वामनमुपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे अकरोत् इति सार्द्धश्लोकान्वयः । महीं त्रिदिवं च महेन्द्राय ददावित्युक्तत्वात् “प्राप्य त्रिभुवनं चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः” इति वक्ष्यमाणत्वाच्च श्रीवामनेन त्रिभुवनपतिरिन्द्रः कृत इन्द्रस्योपरि इन्द्रः श्रीवामनः ब्रह्मणा कृत इत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥ * * इन्द्रो वामनं पुरस्कृत्य कनिष्ठभ्रातृत्वेनाग्रे आरोप्य देवस्य स्वस्य यानेन रथेन गजेन वा दिवं निन्ये प्रापयामास ॥ २४-२६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

यद्यस्मिन् कर्मणि वैषम्यं नास्त्येव तथापि वदतस्तवानुशासनमाज्ञां करिष्यामि यतो यत्तवाज्ञानुपालनं तदेतत् पुंसां परं श्रेयः परमपुरुषार्थसाधनमित्यर्थः । तत्र हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—भूमन्निति ॥ १७ ॥ * * इत्येवं हरेराज्ञामभिनन्द्य अङ्गीकृत्य भगवान् शास्त्रतात्पर्यज्ञ उशनाः शुक्रः बलेर्यज्ञस्य छिद्रमवशिष्टं विप्रर्षिभिः सह समाधत्त समादधे, अनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ * * एवं वर्णितं वामनचरित्रमुपसंहरति—एवमिति । हे राजन् वामनरूपो हरिरेवं महीं बलेः

सकाशात् भिक्षित्वा याचित्वा परैः शत्रुभिरसुरैर्यत् हृतं तत् त्रिदिवं स्वर्गं भ्रात्रे महेन्द्राय ददावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदा प्रजापतिर्ब्रह्मा देवैः ऋषिभिः पितृभिः भूमिपैर्मनुतत्पुत्रैः दक्षादिभिश्च सह कश्यपस्यादितेश्च प्रीत्यै सर्वभूतानां भवाय योगक्षेमनिर्वाहाय च लोकानां तत्पालानां च वामनं पतिमकरोदिति द्वयोरन्वयः ॥ २०-२१ ॥ ❀ ❀ तदाधिपत्ये कथं सर्वेषां भद्रं तत्राह—वेदादीनां कल्पं रक्षायां प्रदाने च समर्थमित्यर्थः । मङ्गलानां पुत्रजन्माद्युत्सवानाम् । व्रतानां सदाचाराणाम् ॥ २२ ॥ ❀ ❀ ननु लोकादीनां पतिरिन्द्रोऽस्त्येव, सत्यं, तथापि सर्वथा समर्थत्वात् सर्वेषां विभूतये वामनमुपेन्द्रं पतिं कल्पयाञ्चके, यौवराज्यपदे स्थापयामासेत्यर्थः । तदेति स्पष्टम् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ ततस्तु ब्रह्मणानुमोदितो लोकपालैः सहित इन्द्रो देववाहनेन यानेन वामनं पुरस्कृत्य दिवं स्वर्गं निन्ये प्रापयामास ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तथापीति । यद्यप्येवं नास्त्येव वैषम्यं, तथापि हे भूमन्, वदतो गदतः तव, अनुशासनं करिष्यामि । यतः तव आज्ञानुपालनं, यत् एतत् पुंसां परं श्रेयः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ अभिनन्द्येति । इतीत्थं, हरेः आज्ञाम् अभिनन्द्य प्रतिनन्द्य, भगवान् उशनाः शुक्रः, बलेः, यज्ञस्य छिद्रं, विप्रविंभिः सह समाधत्त समादधे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमिति । एवमित्थं, हे राजन्, यत् त्रिदिवं, परैः अपहृतं, तत् त्रिदिवं, वामनः हरिः बलेः सकाशात्, महीं भिक्षित्वा महोभिक्षणव्याजेनापहृत्येत्यर्थः । भ्रात्रे महेन्द्राय, ददौ ॥ १९ ॥ ❀ ❀ तदेति । तदा प्रजापतिः ब्रह्मा, देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूमिपाश्च तैः, दक्षश्च भृगुश्च अङ्गिराश्च ते मुख्या येषां तैः, कुमारेण, शिवेन, सह च ॥ २० ॥ ❀ ❀ कश्यपस्येति । कश्यपस्य, अदितेश्च, प्रीत्यै सर्वभूत-भवाय, सर्वभूतानां योगक्षेमार्थं च, वामनं लोकानां लोकपालानां च, पतिम् अकरोत् इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ २१ ॥ ❀ ❀ वेदानामिति । वेदानां सर्वदेवानां, धर्मस्य, यशसः, श्रियः, मङ्गलानां, व्रतानां, स्वर्गापवर्गयोश्च, कल्पं समर्थं, पालने इति शेषः ॥ २२ ॥ ❀ ❀ उपेन्द्रमिति । उपेन्द्रं, सर्वविभूतये सर्वेषां सुखसिद्धयर्थमित्यर्थः । पतिं कल्पयाञ्चके अकरोत् । हे नृप, तदा सर्वाणि भूतानि भृशं नितरां, मुमुदिरे । 'मुद हर्षे' इति धातो रूपं, इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ २३ ॥ तत इति । ततः ब्रह्मणा, अनुमोदितः इन्द्रः तु, लोकपालैः सह, वामनं भगवन्तं देवयानेन देवयाने उपावेश्येत्यर्थः । पुरस्कृत्य दिवं निन्ये प्रापयामास ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

तथापि अनन्त ! जब आप स्वयं कह रहे हैं, तब मैं आपकी आज्ञाका अवश्य पालन करूँगा । मनुष्यके लिये सबसे बड़ा कल्याणका साधन यही है कि वह आपकी आज्ञाका पालन करे ॥ १७ ॥ ❀ ❀ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—भगवान् शुक्राचार्यने भगवान् श्रीहरिकी यह आज्ञा स्वीकार करके दूसरे ब्रह्मर्षियोंके साथ, बलिके यज्ञमें जो कमी रह गयी थी, उसे पूर्ण किया ॥ १८ ॥ ❀ ❀ परीक्षित् ! इस प्रकार वामनभगवान्ने बलिसे पृथ्वीकी भिक्षा माँगकर अपने बड़े भाई इन्द्रको स्वर्गका राज्य दिया, जिसे उनके शत्रुओंने छीन लिया था ॥ १९ ॥ ❀ ❀ इसके बाद प्रजापतियोंके स्वामी ब्रह्माजीने देवर्षि, पितर, मनु, दक्ष, भृगु, अङ्गिरा, सनत्कुमार और शङ्करजीके साथ कश्यप एवं अदितिकी प्रसन्नताके लिये तथा सम्पूर्ण प्राणियोंके अभ्युदयके लिये समस्त लोक और लोकपालोंके स्वामीके पदपर वामनभगवान्का अभिषेक कर दिया ॥ २०-२१ ॥ परीक्षित् ! वेद, समस्त देवता, धर्म, यश, लक्ष्मी, मङ्गल, व्रत, स्वर्ग और अपवर्ग—सबके रक्षकके रूपमें सबके परम कल्याणके लिये सर्वशक्तिमान् वामनभगवान्को उन्होंने उपेन्द्रका पद दिया । उस समय सभी प्राणियोंको अत्यन्त आनन्द हुआ ॥ २२-२३ ॥ ❀ ❀ इसके बाद ब्रह्माजीकी अनुमतिसे लोकपालोंके साथ देवराज इन्द्रने वामनभगवान्को सबसे आगे विमानपर बैठाया और अपने साथ स्वर्ग लिवा ले गये ॥ २४ ॥

प्राप्य त्रिभुवनं चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः । श्रिया परमया जुष्टो मुमुदे गतसाध्वसः ॥ २५ ॥
ब्रह्मा शर्वः कुमारश्च भृगवाद्या मुनयो नृप । पितरः सर्वभूतानि सिद्धा वैमानिकाश्च ये ॥ २६ ॥
सुमहत् कर्म तद् विष्णोर्गायन्तः परमाद्भुतम् । धिष्ण्यानि स्वानि ते जगमुरदिति च शशंसिरे ॥ २७ ॥
सर्वमेतन्मयाऽऽख्यातं भवतः कुलनन्दन । उरुक्रमस्य चरितं श्रोतुणामघमोचनम् ॥ २८ ॥

पारं महिम्न उरु विक्रमतो गृणानो यः पार्थिवानि विममे स रजांसि मर्त्यः ।

किं जायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मन्त्रद्वगृषिः पुरुषस्य यस्य ॥ २९ ॥

य इदं देवदेवस्य हरेरद्भुतकर्मणः । अवतारानुचरितं शृण्वन् याति परां गतिम् ॥ ३० ॥
क्रियमाणे कर्मणीदं दैवे पित्र्येऽथ मानुषे । यत्र यत्रानुकीर्त्येत तत् तेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे वामनावतारचरिते त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—उपेन्द्रभुजपालितः परमया श्रिया जुष्टः गतसाध्वसः च इंद्रः त्रिभुवनं प्राप्य मुमुदे ॥ २५ ॥ ❀ ❀

ब्रह्मा शर्वः कुमारः च भृग्वाद्याः मुनयः पितरः सर्वभूतानि ये वैमानिकाः सिद्धाः च विष्णोः परमाद्भुतं तत् सुमहत् कर्म गायन्तः स्वानि धिष्ण्यानि जग्मुः अदितिं च शशंसिरे ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ कुलनन्दन श्रोत्राणाम् अधमोचनम् उरुकमस्य एतत् सर्वं चरितं मया भवतः आख्यातम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यः उरु विक्रमतः महिन्नः पारं गृणानः स मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि विममे जायमानः उत जातः मर्त्यः उपैति किम् इति मन्त्रदृक् यस्य पुरुषस्य आह ॥ २९ ॥ ❀ ❀ यः अद्भुतकर्मणः देवदेवस्य हरेः इदम् अवतारानुचरितं शृण्वन् परां गतिं याति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ क्रियमाणे दैवे पित्र्ये अथ मानुषे कर्मणि यत्र यत्र इदम् अनुकीर्त्येत तत् तेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एतच्चरितमाख्यातमिति विशेषोक्त्याऽन्यान्यपि संतीत्युक्तम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तानि तर्हि निःशेषाणि वर्णनीयानीत्यपेक्षायामाह । पारमिति । उरु बहुधा विक्रमतो विष्णोर्महिम्नः पारं यो गृणानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणितवान् । यथा पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणगणनमप्यशक्यमित्यर्थः । तथा च मंत्रः । “विष्णोर्नु कं वीर्याणि” इति । एतदेव मंत्रांतरार्थं सूचयन्नाह । यस्य पुरुषस्य पूर्णमहिम्नः पारं मन्त्रदृग्भिर्विशिष्ट इति एवमाह । कथम् । किं जायमानो जातो वा उपैति न कोऽपीति वदन्ननंतत्वेनैवाहेत्यर्थः । तथा च मंत्रः । “न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं तमाप” इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ य इदं शृण्वन् भवति स परां गतिं याति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सुकृतं यथावत्कृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कन्धे टोकायां त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

निःशेषाणि समप्राणि । इत्यर्थे इति । पार्थिवपरमाणुगणनं तु कथंचिच्छक्यमपि विष्णुगुणगणनं तु सर्वथाऽशक्यमनंतत्वादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । व्याख्यातोऽयं मंत्रो द्वितीयस्कंधाष्टमाध्याये स्वामिचरणैरित्युपरम्यते । एतदेव विष्णुगुणगणनाशक्यत्वमेव । इत्यर्थे इति । गणनाशक्यत्वादनंतमित्याहेति भावः । अत्र प्रमाणं मंत्रांतरमाह—तथाचेति । स्पष्टार्थोऽयं मंत्रः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इदं पूर्वमुक्तम् ॥ ३० ॥ ❀ ❀ दैवे यज्ञादौ । पित्र्ये श्राद्धादौ । मानुषे विवाहादौ । तेषां कीर्तयताम् । तत् कर्म । यथावत्कृतं यथोक्तफलदम् । विदुः शास्त्रज्ञा इति शेषः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

प्राप्येति । इन्द्रश्च उपेन्द्रभुजाभ्यां पालितम् । पालित इति पाठे इन्द्रविशेषणम् । त्रिभुवनं प्राप्य गतसाध्वसः निर्भयः परमया श्रिया जुष्टः संपन्नः मुमुदे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ब्रह्मेति युग्मम् । हे नृप ! ब्रह्मादयो ये वैमानिकाः अन्येऽपि विमानरूढास्ते च सुमहत् इतरासाधारणं तत् भूमियाचनमारभ्य बलिद्वारपालकत्वपर्यन्तं विष्णोः परमाद्भुतमत्याश्चर्यकरं कर्म गायन्तः स्वानि धिष्ण्यानि स्थानानि जग्मुः । अदितिं च शशंसिरे तुष्टुवुः । तद्वार्षः ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ सर्वमिति । हे कुलनन्दन ! श्रोत्रादीनामधमोचनं दोषनिवर्तकमुरुकमस्य वामनस्यैतत्सर्वं चरितं मया भवत आख्यातम् । एतदित्युक्त्या अन्यान्यपि चरितानि सन्तीत्युक्तम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ पारमिति । उरु बहुधा विक्रमतः । शता आर्षः । तत्र च दीर्घाभाव

आर्षः । विष्णोर्महिम्नः पारं निःशेषं यो गृणानो ब्रुवाणो भवति । शानजाषः । स मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि विममे गणितवान् । यथा पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणगणनमशक्यमित्यर्थः । तथा च मन्त्रः । “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचम् ।” इत्यादि । एतदेव मन्त्रान्तरार्थं सूचयन्नाह—किमिति । उतेति वार्थे । जायमानो जातो वा मर्त्यः मनुष्यः यस्य पुरुषस्य पूर्णस्य भगवतो महिम्नः पारं किमुपैति प्राप्नोति नैव प्राप्नोतीत्येवं मन्त्रदृक् ऋषिर्वसिष्ठ आह स्मेति । तथा च मन्त्रः “न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं तमाप” इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ य इति । यः पुमान् इदं देवदेवस्याद्भुतकर्मणो हरेर्वामनस्यावतारानुचरितं शृण्वन् कीर्तयन् स्मरन् वा भवति स परां सर्वोत्कृष्टां भगवत्सम्बन्धिनीं गतिं याति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ क्रियमाण इति । अथेति वार्थे । दैवे यज्ञादौ पित्र्ये आद्यादौ मानुषे गुर्वर्चनादौ कर्मणि क्रियमाणे यत्र यत्र इदं श्रीवामनचरितं कीर्त्येत तत्तेषां कर्तृणां तत्कर्म वृद्धाः सुकृतं यथावत् कृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायोऽष्टमस्य त्रयोविंशे व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽन्वितार्थप्रकाशिकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वीरराघवव्याख्या

तत उपेन्द्रस्य भगवतः भुजपालितं त्रिभुवनं प्राप्य त्रिभुवनाधिपतिर्भूत्वा इन्द्रः निर्भयः परमया श्रिया सम्पदा जुष्टो मुमुदे ॥ २५ ॥ ❀ ❀ ततो हे नृप ! सर्वे ब्रह्मादयो वैमानिका विमानारूढाश्च तद्विष्णोर्वामनस्य सुमहदन्ति-रसाधारणमत एव परमाद्भुतं कर्म चरित्रं गायन्तः स्वस्वस्थानानि जग्मुः अदितिश्च शशंसिरे तुष्टुबुधश्च ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ हे कुरुनन्दन ! श्रोतृणां शृण्वतां दुरितहरं सर्वमस्मद्बुद्धिगोचरमेतदुरुक्रमस्य चरितं भवतो मया कथितं सर्वं मयाऽऽख्यातमित्यनेन स्वमतिविषयं सर्वमाख्यातमित्यभिप्रेतं ननु उरुक्रममहिम्नः परिच्छिन्नत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ तदेव व्यञ्जयितुं तन्महिम्नोऽवच्छिन्नत्वमाह—पारमिति । यो मर्त्यः पुमानुरुक्रमस्य महिम्नः पारमवधिं गृणानो भवति स मर्त्यः पृथिव्या इमानि पार्थिवानि रजांसि विममे गणयेत् यथा पार्थिवानां रजसां गणना कर्तुमशक्या तथोरुक्रमस्य गुणानामपीत्यर्थः । पार्थिवानि रजांसि वा बुद्धिमान् महता कालेन गणयेत् ननु उरुक्रमस्य गुणानिति वार्थः । तथा च श्रूयते “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि” इति तथा हि यस्य पुरुषस्योरुक्रमस्य महिम्नः पारं जातः जायमानो जनिष्यमाणो वा मर्त्यः उपैति किं नोपैत्येवेति मन्त्रद्रष्टा ऋषिः वसिष्ठादिराह ॥ २९ ॥ ❀ ❀ प्रकृतावतारचरित्रश्रवणादि-फलमाह-य इति । यः कश्चिदेतद्भुतकर्मणो देवानां ब्रह्मादीनामपि देवस्य वामनस्यावतारानुचरितं शृण्वन् परां गतिं मुक्तिरूपां याति प्राप्नोति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ यत्रयत्र देवमनुष्यपित्रादिसम्बन्धिनि क्रियमाणे कर्मणि इदमवतारानुचरितं कीर्त्येत तत्तेषां सम्बन्धि कर्म सुकृतं सुष्टु अविगुणं यथा भवति तथा कृतं विदुस्तदज्ञा इति शेषः । श्रौतस्मार्त्तसर्वकर्मसाद्गुण्या-पादकम् एतच्चरित्रश्रवणादिकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

ब्रह्मादिमहिमातिरिक्तमहिमस्त्वे मुरारेश्चरितस्य संसाराख्याघसङ्घातविघातदक्षत्वं घटतामपि तत्कथमित्या-शङ्क्य, प्रमाणपूर्वकं तदाह—पारं महिम्न इति । “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचम्” “न ते विष्णो जायमानो न जातः” इति मन्त्रदृग्देवद्रष्टा ऋषिरित्याह यस्य पुरुषस्य यो मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणुन्विममे मानङ्करोत्यपि छन्दसि “व्यत्ययो बहुलम् (३।१।८५।७७)” इति वचनाल्लङ्घ्ये लिट् जातो जायमानः उतः जनिष्यमाणो वा समर्थः महिम्नः पारं समाप्तिम् उपैति किम् ? नैवोपैतीत्यन्वयः । पुरुषः क इति तत्राह—मुरारेरिति । स यदुतिलक इति नेत्याह, उरु विक्रमत इति । उरु महद्यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणं कविरप्यतिक्रान्तदर्शयपीति वा ॥ २६ ॥ ❀ ❀ यस्तस्याद्भुतकर्मणो देवदेवस्य हरेरवताराऽनुचरितं शृण्वन् वर्तते स पराङ्गतिं वैकुण्ठाख्यां यातीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ अन्यविषयकर्म-समयेऽपि कीर्त्यमानमिदं भगवत्कर्म पूर्णफलप्रदं करोतीत्याह—क्रियमाण इति । अथ मङ्गले दैवप्रभृति कर्मणि क्रियमाणे सतीदमवताराऽनुचरितं यत्र यत्र कर्मणि कीर्त्येत तेषां पुंसां तत्तत्कर्म सुकृतं पूर्णफलदानसमर्थं विदुर्ज्ञानिन इति शेषः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

एतत् उरुकमस्य चरितं सर्वं मया आ ईषदेव आख्यातं सर्वस्यैवाद्यन्तमध्यभागस्याल्पमल्पमुक्तमित्यर्थः । नन्वेतत् कथामृतं निःशेषमेव वर्णयितुमर्हसीत्यत आह—पारमिति । उरुकमत उरुकमस्य महिम्नः पारङ्गुणानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि विममे यथैव पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथैव विष्णोर्गुणगणनमपीत्यर्थः । यस्य पुरुषस्य पूर्णस्य महिम्नां पारं किं जायमानो मर्त्य उत जातो वा उपैति न कोपीत्यर्थः । इति मन्त्रदृग्बसिष्ठः ऋषिराह—तथा च मन्त्रः “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचम्” इत्यादि । मन्त्रान्तरं च “न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमं तमाप” इति ॥ २६ ॥ ❀ ❀ य इदं शृण्वन् भवति स परां गतिं याति ॥ ३०-३१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तवेतसाम् । अष्टमस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्मादयो विष्णोः सुमहत्कर्म गायन्तः स्वानि विष्ण्यानि स्थानानि जग्मुरदिति च शशंसिरे इति द्वयोरन्वयः ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ यथा मति सर्वं श्रवामनचरितं मया तुभ्यं वर्णितं कात्स्न्येन तु कोऽपि न वक्तुं शक्त इत्याह—सर्वमिति द्वाभ्याम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ उरु बहुधा विक्रमतो विष्णोः महिम्नः पारम् अवधिं यो मर्त्यः गुणानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणितवान् यथा पार्थिवरजोगणनमशक्यं तथा विष्णुगुणगणनमशक्यमित्यर्थः । मर्त्य इत्यनेन मरणधर्मः कालपरिच्छेद्यः ब्रह्मादिभिरपि त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य विष्णोः स्वरूपगुणादिकं साकल्येन वक्तुं नैव शक्नुयादिति सूचयते तथा च मन्त्रः “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि” इति एतदेव मन्त्रान्तरार्थं सूचयन्नाह—यस्य पुरुषस्य महिम्नः पारं जायमानः उत अथवा जातो मर्त्यः उपैति किम् ? नैवोपैति इति मन्त्रदृक् ऋषिर्वसिष्ठादिराह—तथा च मन्त्रः “न ते विष्णो जायमानो न जातो देवस्य महिम्नः परमं तमाप” इति ॥ २९ ॥ ❀ ❀ इदमवतारानुचरितं यः शृण्वन् भवति स परां गतिं याति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ सुकृतं सुष्ठु कृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धोये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे त्रयोविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

इन्द्रश्च उपेन्द्रभुजाभ्यां पालितं त्रिभुवनं प्राप्य गतसाध्वसः निर्भयः परमया श्रिया जुष्टः सन्पन्नः सुमुदे ॥ २५ ॥ ततश्च हे नृप ब्रह्मादयः ये वैमानिकाः अन्येऽपि विमानारूढास्ते च ॥ २६ ॥ ❀ ❀ तत् भूमियाचनमारभ्य बलिद्वारपालकत्वपर्यन्तं विष्णोः परमाद्भुतमत्याश्चर्यकम् । तत्र हेतुः—सुमहत् इतरासाधारणं कर्म गायन्तः स्वानि विष्ण्यानि स्थानानि जग्मुः । अदितिं च प्रशंसिरे तुष्टुवुः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ हे कुलनन्दनेति सम्बोधनेन त्वयैतच्छ्रवणेन स्वकुलमपि पवित्रीकृतमिति सूचयति । श्रोतृपदं वक्त्रादीनामुपलक्षणम् । श्रोत्रादीनामधमोचनं दोषनिवर्तकमुरुकमस्य वामनस्यैतत्सर्वं मया भवत आख्यातमित्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एतच्चरितं सर्वमाख्यातमिति विशेषकृत्या अन्यान्यपि तच्चरितानि सन्तीति सूचितम्, तर्हि तानि निश्शेषाणि वर्णनीयानीत्यपेक्षायामाह—पारमिति । उरु बहुधा विक्रमतोर्महिम्नः पारं निश्शेषं यो गुणानो ब्रुवाणो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणितवान् । यथा पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणगणनमप्यशक्यमित्यर्थः । तथाच मन्त्रः “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचम्” इत्यादि । एतदेव मन्त्रान्तरार्थं सूचयन्नाह—किमिति । उतेति वाऽर्थः । जायमानो जातो वा मर्त्यः मनुष्यः यस्य पुरुषस्य पूर्णस्य भगवतो महिम्नः पारं किमुपैति प्राप्नोति ? नैव प्राप्नोतीत्येवं मन्त्रदृक् ऋषिर्वसिष्ठ आहेत्यन्वयः । तथाच मन्त्रः—“न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं तमाप” इति ॥ २९ ॥ शृण्वन्नपि कीर्तनस्मरणादेरप्युपलक्षणम् । यः पुमान् इदं हरेर्वामनावतारानुचरितं शृण्वन् कीर्तयन् स्मरन् वा भवति स परां सर्वोत्कृष्टां भगवत्सम्बन्धिनीं गतिं याति । तत्र हेतुमाह—देवदेवस्येति । श्रवणादिदशायामपि परमानन्दजनकं सूचयन्नाह—अद्भुतकर्मण इति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ एतत्कीर्तनादेः कर्मवैगुण्यनिवर्तकत्वमपीत्याह—क्रियमाण इति । अथशब्दो वाकारार्थः । दैवे पित्र्ये मानुषे वा कर्मणि क्रियमाणे यत्र यत्र इदं श्रवामनचरितं कीर्त्येत तेषां कर्तृणां तत्कर्मवृद्धाः शास्त्रहस्यज्ञाः सुकृतं यथावत्कृतं विदुः । तत्र दैवकर्म यज्ञादि । पितृकर्म श्राद्धादि । मानुषं कर्म गुर्वर्चनादि ॥ ३१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्गिरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे स्वोक्तनिर्वाहे विवृतिं गतः । त्रयोविंशो बलेस्तस्य सुतलस्थितिरूपकः ॥ ३ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

प्राप्येति । ततः, इन्द्रः, त्रिभुवनं प्राप्य उपेन्द्रभुजपालितः परमया श्रिया जुष्टः, गतसाध्वसश्च सन्, मुमुदे ॥ २५ ॥ ब्रह्मेति । हे नृप, ब्रह्मा, शर्वो रुद्रः, कुमारश्च, भृग्वाद्याः मुनयः, पितरः सर्वभूतानि, सिद्धाः, ये वैमानिकाश्च, ते सर्वे ॥ २६ ॥ सुमहदिति । विष्णोः परमाद्भुतं सुमहतं तत् कर्मः चरित्रं, गायन्तः, सन्तः, स्वानि निजनिजानीत्यर्थः । धिष्ण्यानि स्थानानि, जग्मुः । ते च, सर्वेऽपि ते इत्यर्थः । अदिति च, शशंसिरे संतुष्टुवुश्च इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ २७ ॥ ॐ ॐ सर्वमिति । हे कुरुनन्दन, श्रोतॄणां शृण्वतां, अधमोचनं दुरितहरं, सर्वमस्मद्बुद्धिगोचरम् एतत्, उरुक्रमस्य भगवतः चरितं, भवतः मया आख्यातम् ॥ २८ ॥ ॐ ॐ एतदिति । विशेषोक्त्याऽन्यान्यपि सन्तीति गम्यते । ततस्तान्यपि, एतदिव निःशेषाणि वर्णयेत्यपेक्षायामाह । पारमिति । उरुविक्रमतः बहुधा विक्रमतः विष्णोः, महिम्नः पारं, यः गृणानः भवति, कावः सः पृथिव्या इमानि पार्थिवानि, रजांसि अपि, विममे गणयेदित्यर्थः । यथा पार्थिवानां रजसां संख्या कर्तुं मशक्या तथोरुक्रमस्य गुणानामपि संख्या कर्तुं मशक्या इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि' इति । तथाहि यस्य पुरुषस्य, उरुक्रमस्येत्यर्थः । महिम्नः पारं जातः, उत वा, जायमानः जनिष्यमाणः, यः मर्त्यः उपैति, उत किं नोपैत्येव । मन्त्रदृक् मन्त्रद्रष्टा, ऋषिर्वसिष्ठः, आह । तथा च मन्त्रः 'न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमन्तमाप' इति ॥ २६ ॥ ॐ ॐ प्रकृतावतारचरित्रश्रवणादिफलमाह । य इति । यः देवदेवस्य, अद्भुतकर्मणः हरेः, इदम् अवतारानुचरितं, शृण्वन् शृणुयात्, सः परां गतिं, याति मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॐ ॐ क्रियमाणे इति । यत्र यत्र दैवे, पित्र्ये, अथ मानुषे, देवादिसंबन्धिनीत्यर्थः । क्रियमाणे कर्मणीदम् अवतारानुचरितमित्यर्थः । अनुकीर्त्येत, तेषां संबन्धि, तत् कर्म सुकृतम् अतिगुणं यथा भवति तथा, कृतमित्यर्थः । भवेत् । इति विदुः । तज्ज्ञा इति शेषः । श्रौतस्मार्त्तकर्मसाद्गुण्यापादकमेतच्चरित्रमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसूनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायाम्
मन्वयार्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषानुवादः

इन्द्रको एक तो त्रिभुवनका राज्य मिल गया और दूसरे, वामनभगवान् के करकमलोंकी छत्रछाया ! सर्वश्रेष्ठ ऐश्वर्य-लक्ष्मी उनकी सेवा करने लगी और वे निर्भय होकर आनन्दोत्सव मनाने लगे ॥ २५ ॥ ॐ ॐ ब्रह्मा, शङ्कर, सनत्कुमार, भृगु आदि मुनि, पितर, सारे भूत, सिद्ध और विमानारोही देवगण भगवान् के इस परम अद्भुत एवं अत्यन्त महान् कर्मका गान करते हुए अपने-अपने लोकको चले गये और सबने अदितिकी भी बड़ी प्रशंसा की ॥ २६-२७ ॥ ॐ ॐ परीक्षित् ! तुम्हें मैंने भगवान् की यह सब लीला सुनायी । इससे सुनने वालोंके सारे पाप छूट जाते हैं ॥ २८ ॥ ॐ ॐ भगवान् की लीलाएँ अनन्त हैं, उनकी महिमा अपार है । जौ मनुष्य उसका पार पाना चाहता है । वह मानो पृथ्वीके परमाणुओंको गिन डालना चाहता है । भगवान् के सम्बन्धमें मन्त्रद्रष्टा महर्षि वसिष्ठने वेदोंमें कहा है कि 'ऐसा पुरुष न कभी हुआ, न है और न होगा जो भगवान् की महिमाका पार पा सके' ॥ २९ ॥ ॐ ॐ देवताओंके आराध्यदेव अद्भुतलीलाधारी वामनभगवान् के अवतार-चरित्रका जो श्रवण करता है, उसे परम गतिकी प्राप्ति होती है ॥ ३० ॥ ॐ ॐ देवयज्ञ, पितृयज्ञ और मनुष्ययज्ञ किसी भी कर्मका अनुष्ठान करते समय जहाँ-जहाँ भगवान् की इस लीलाका कीर्तन होता है, वह कर्म सफलतापूर्वक सम्पन्न हो जाता है । यह बड़े-बड़े महात्माओंका अनुभव है ॥ ३१ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

राजोवाच

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि हरेरद्भुतकर्मणः । अवतारकथामाद्यां मायामत्स्यविडम्बनम् ॥ १ ॥
यदर्थमदधाद् रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम् । तमःप्रकृतिं दुर्मर्षं कर्मग्रस्तं इवेश्वरः ॥ २ ॥
एतन्नो भगवन् सर्वं यथावद् वक्तुमर्हसि । उत्तमश्लोकचरितं सर्वलोकसुखावहम् ॥ ३ ॥

सूत उवाच

इत्युक्तो विष्णुरातेन भगवान् बादरायणिः । उवाच चरितं विष्णोर्मत्स्यरूपेण यत् कृतम् ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच

गोविप्रसुरसाधूनां छन्दसामपि चेश्वरः । रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥
उच्चावचेषु भूतेषु चरन् वायुरिवेश्वरः । नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्वियो गुणैः ॥ ६ ॥
आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः । समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ॥ ७ ॥
कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोर्वली । मुखतो निःसृतान् वेदान् हयग्रीवोऽन्तिकेऽहरत् ॥ ८ ॥

कुष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवन् अद्भुतकर्मणः हरेः मायामत्स्यविडम्बनम् आद्याम् अवतारकथां श्रोतुम् इच्छामि ॥ १ ॥ ❀ ❀
ईश्वरः कर्मप्रस्तः इव लोकजुगुप्सितं तमःप्रकृतिं दुर्मर्षं मात्स्यं रूपं यदर्थम् अदधात् ॥ २ ॥ ❀ ❀ भगवन् एतत् सर्वं
सर्वलोकसुखावहम् उत्तमश्लोकचरितं नः यथावत् वक्तुम् अर्हसि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ विष्णुरातेन इति उक्तः भगवान् बादरायणिः
मत्स्यरूपेण यत् कृतं विष्णोः चरितम् उवाच ॥ ४ ॥ ❀ ❀ ईश्वरः गोविप्रसुरसाधूनां छन्दसां च अपि धर्मस्य अर्थस्य
च एव रक्षाम् इच्छन् तनूः हि धत्ते ॥ ५ ॥ ❀ ❀ ईश्वरः वायुः इव धियः गुणैः उच्चावचेषु भूतेषु चरन् निर्गुणत्वात्
उच्चावचत्वं न भजते ॥ ६ ॥ ❀ ❀ नृप अतीतकल्पान्ते ब्राह्मः नैमित्तिकः लयः आसीत् तत्र भूरादयः लोकाः
समुद्रोपप्लुताः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ बली हयग्रीवः कालेन आगतनिद्रस्य शिशयिषोः धातुः मुखतः अन्तिके निःसृतान्
वेदान् अहरत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्विंशे प्रसंगेन मत्स्यरूपस्य शार्ङ्गिणः । लीलोच्यते यतः सत्यव्रतरक्षा महार्णवे ॥ १ ॥

तनुं तनुं विदश्यादौ निजैश्वर्यनिदर्शनात् । मत्स्यं पृच्छति पृथ्वीशो लीलया वामनोपमम् ॥ २ ॥

मायया मत्स्यविडम्बनं मत्स्यरूपानुकरणं यस्यां निरूप्यते ताम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ननु कस्मादकस्मादेव मत्स्या-
वतारश्रवणेच्छा श्रीवामनसादृश्यादित्याह यदर्थमिति द्वाभ्याम् । दुर्मर्षं दुःसहम् ॥ २ ॥ ❀ ❀ बलेरनुग्रहाय जुगुप्सितमपि
याचकरूपं धृत्वा ववृध इति युक्तमुक्तं यदर्थं तु लोकजुगुप्सितं मात्स्यं रूपमधारयदेतन्नो यथावद्वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३-४ ॥
सामान्येनावतारप्रयोजनमाह । गोविप्रेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ जुगुप्सितत्वं परिहरति । धियो गुणैर्यान्युच्चावचानि भूतानि

तेषु नियतृत्वेन चरन्नपीश्वरो नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वात् । कुतः पुनः शुद्धसत्त्वमयैर्मत्स्याद्याकारैरुच्चावचत्वशङ्केति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमाह आसीदिति त्रिभिः । ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मस्तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः । समुद्रे उपप्लुता निमग्नाः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अन्तिके निःसृतान् ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

“मनवे ह वै प्रातः अवनेऽयमुदकमाजहुर्यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरत्येव तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे स हासौ वाचमुवाच बिभृहि मा पारयिष्यामि त्वेति कस्मान्मा पारयिष्यसीत्यौघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्बोढा ततस्त्वां पारयितासीति कथं ते भृतिरिति स होवाच यावद्वै लुल्लका भवामो बह्वी वैनस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य एव मत्स्यं गिलति कुंभ्यां मयि बिभरासि स यदा तामतिवर्द्धा अथ कर्षू खात्वा तस्यां मा बिभरासि स यदा तामतिवर्द्धा अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वातिनाष्ट्रो भवितासीति शश्वद्ध इष आस स हि ज्येष्ठं वर्द्धते अथ तिथिं स मां तदौघ आगता तन्मा नावमुपकल्प्योपासासौ स ओघ उत्थिते नावमापद्यासौ ततस्त्वा पारयितास्मि” इत्यादिशतपथब्राह्मणप्रथमकांडाष्टमाध्याये षष्ठप्रपाठके वर्णितां कथामनुवदति श्रीव्यासः । प्रसंगेनावतारकथाप्रसंगेन । यतः येन कृतेति शेषः (१) । तनुं सूक्ष्मम् । तनुं शरीरम् । आदौ पूर्वम् । पश्चान्निजैश्वर्यनिदर्शनात् लीलया वामनोपमं मत्स्यम् (२) । आद्यां दशावतारेष्वादेर्मत्स्यावतारस्थेयमायायाम् । मायामत्स्यस्यानुकरणमेव स्वयं त्वमायिक एव मत्स्य एवेति भावः । यद्वा—स्वस्यालौकिकैः प्रभावैर्मायामत्स्यस्य विडम्बनं तिरस्कारो यस्याः सा तथा ॥ १ ॥ ❀ ❀ अत्राशङ्कते—नन्विति । तिर्यग्योनित्वान्निद्यम् । कर्मप्रसो जीवः ॥ २ ॥ ❀ ❀ इत्यर्थ इति । इह कस्यानुग्रहार्थं लोकनिघ्नं रूपं धृतवानिति वदेति भावः ॥ ३-४ ॥ ❀ ❀ साधवो वैदिकाचारनिष्ठाः । छंदसां वेदानाम् । अर्थस्य शिष्टानां सुमार्गसंपादितधनस्य चौरादिभ्यो रक्षार्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ धियो गुणैः “सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः” इति वक्ष्यमाणत्वात्सत्त्वादिभिर्मानि भूतानि जायन्ते तेषु धीपदं प्रकृतिपरमत्र ज्ञेयम् । निर्गुणत्वात् प्रकृतेः परस्तात् । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्र लये । नृपालनव्यग्रत्वात्तवैतज्ज्ञादं नास्तीत्याह—नृपेति ॥ ७ ॥ ❀ ❀ ह्यग्नीवो दैत्यः ॥ ८ ॥

अन्विताप्रकाशिका

चतुर्विंशे हरिर्मत्स्यो भूत्वा सत्यव्रतं नृपम् । ररक्ष सागरं तत्र श्लोकाः साध्वीः कुषणिमताः (६१॥) ॥

उवाचसप्तकमथो (७) सप्तषष्ठिरनुष्टुभः (६७) ॥ २४ ॥ पूर्वं तनुरुपं ततो महद्रूपमिति वामनावतारचरित-साम्यान्मत्स्यावतारं पृच्छति—भगवन्निति । हे भगवन् ! मायया यन्मत्स्यविडम्बनं मत्स्यरूपानुकरणं तत् यस्यां निरूप्यते तामायां अद्भुतकर्मणः हरेः अवतारकथामहं श्रोतुमिच्छामि ॥ १ ॥ ❀ ❀ यदर्थमिति । स्वयमीश्वरः कालकर्मादिनियन्ताऽपि कर्मपरवश इव यदर्थं लोके जुगुप्सितं निन्दितमिव तमः प्रकृतिः स्वभावो यस्य तत् इव दुर्मर्षं दुःसहम् । इवेति । इवशब्दः एतेषु सर्वेषु सम्बध्यते । मात्स्यं रूपमध्यात् जुगुप्सितमपि याचकरूपं बलेरनुग्रहाय धृतवानिति युक्तम् । मात्स्यं तु कस्यानुग्रहायेति ॥ २ ॥ ❀ ❀ एतदिति । हे भगवन् ! एतत् सर्वं लोकमुखावहमुत्तमश्लोकचरितं नोऽस्मान् यथावद्रक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इतीति । विष्णुरातेन परीक्षितेत्येवमुक्तः पृष्ठो भगवान् सर्वज्ञो वादरायणिः शुक्रः मत्स्यरूपेण यत्कृतं तद्विष्णोश्चरितमुवाच ॥ ४ ॥ ❀ ❀ आदौ सामान्येनावतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति । ईश्वरः स्वतन्त्रोऽपि गवादीनां रक्षामिच्छन्नेव तदनुकूला मत्स्यादीरुन्मूर्धते ॥ ५ ॥ ❀ ❀ जुगुप्सितत्वं परिहरात उच्चेति । उत्कृष्टापकृष्टेषु देवमनुष्यतिर्यगादिषु अन्तर्यामितया चरन्नपि ईश्वरः निर्गुणत्वात् धियः प्रकृतेर्गुणैः प्राप्तमुच्चावचत्वं न भजते । यथा वायुरुच्चावचेषु विचरन्नपि नोच्चावचत्वं भजते तथेत्यर्थः । कुतः । पुनः शुद्धसत्त्वमयैर्मत्स्यादिरूपैरुच्चावचत्वशङ्केति भावः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमाह—आसीदिति । हे नृप ! अतीतस्यातिक्रान्तस्य कल्पस्यान्ते ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः प्रलय आसीत् । तत्र तदा भूरादयस्त्रयो लोकाः समुद्रे उपप्लुता निमग्ना आसन् । अत्र प्रलयविषये सारार्थ-सन्दर्शिनी । यद्यप्ययं ब्रह्मदिनगतचालुषमन्वन्तरमध्य एव भगवदिच्छयैवाकस्मिकप्रलयोऽभूत् तथापि त्रैलोक्यमज्जनात् दैनंदिनप्रलयसाम्यदृष्ट्या भगवत्कीडेच्छामनुस्मृत्य निद्राकुलो ब्रह्मापि कञ्चित् कालं सुष्वाप । तदनुसारेणैव गौण्या वृत्त्या ब्राह्मी निशेत्युक्तमिति भागवतामृतानुसारी सन्दर्भः । तच्च भागवतामृतं यथा—“मध्ये मन्वन्तरस्यैव मुनेः शापान्मनुं प्रति । प्रलयोऽसौ बभूवेति पुराणे कचिदीर्यते । अयमाकस्मिको जातश्चालुषस्यान्तरे मनोः । प्रलयः पद्मनाभस्य लीलयेति च कुत्रचित्” इति । किंच दक्षस्य मानसकायिकप्रजासृष्ट्यन्यथानुपपत्तेरेव प्रलयोऽयमवश्यं मन्तव्य एव । यदुक्तं चतुर्थे “चालुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते । यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षः कालचोदितः ।” इति । प्रलयस्य चानुर्विध्यमपि नानुपपन्नम् । अस्य बुद्धप्रलयस्य

नैमित्तिक एवान्तर्भावान् अत एव पृथिव्युद्धरणहिरण्याक्षवधावपि श्रोवराहदेवेन चालुप्रलयान्त एव कृती स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भे हि पृथिव्युद्धरणे हिरण्याक्षसम्भवाभावात् । यदुक्तं तत्रैव । “उत्तानराद्वंश्यानां तनयस्य प्रचेतसाम् । दक्षस्यैव दितिः पुत्री हिरण्याक्षो दितेः सुतः । कल्पारम्भे तदा नास्ति सुतोत्पत्तिर्मनोरपि । कासौ प्राचेतसो दक्षः क दितिः क दितेः सुतः । अतः कालद्वयोद्भूतं श्रीवराहस्य चेष्टितम् । एकत्रैवाह मैत्रेयः क्षत्तुः प्रशानुसारतः ।” इति । एवमिहापि कालद्वयोद्भूतं मत्स्यचेष्टितं स्पष्टमविविच्य स्वल्वेकीकृत्यैवाह स्म । श्रीमान् मुनीन्द्रः वस्तुतस्तु “आसीदतीतकल्पान्ते” इत्यादिनोक्ता या शफरो वेदानयनार्था साऽन्या सत्यत्रताञ्जलिगता तु चालुषमन्वन्तरीया अन्यैवेति ज्ञेयम् । श्रीसूतस्तु चालुषीयमत्स्यमेवावतारगणमध्ये गणितवान् । तथा हि “रूपं स जगृहे मात्स्यं चालुषोदधिसंलभे । नात्रारोग्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ।” इति श्रीस्वामीचरणास्तु अत्रेदं चिन्त्यमित्युक्त्वा ब्राह्मो लय इति “योऽसावस्मिन् महाकल्पे” इति चोक्तेरयं महाप्रलय इति प्राप्तम् । तत्तु न । महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासंभवात् यावद्ब्राह्मी निरोत्युक्तिविरोधाच्च । नन्वस्तु दैनन्दिन एवेति चेन्न । सांवर्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विना अकल्पादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमङ्क्ष्यतीति मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः । तस्मात् सत्यत्रतस्य ज्ञानायुपदेशार्थमाविर्भूतो भगवान् वैराग्यार्थं माययैव माकण्डेयमिव तं प्रलयं दर्शयामासेत्याह ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कालेनेति । कालेन दिनावसानकालेन निमित्तेन आगता निद्रा यस्य तस्य अत एव शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोर्धातुर्ब्रह्मणो मुखतो निःसृतान् शयनसमये आवर्त्यमानान् वेदान् अन्तिके तत्समीपे आगत्य बली ह्यग्नीवाख्यो दानवः योगबलेन अहरत् ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदेवं श्रुत्वामनावतारतत्त्वरित्रोऽवतारप्रसङ्गान्मत्स्यमवतारं शुश्रुषुः पृच्छति राजा—भगवन्निति त्रिभिः । हे भगवन् मुने अद्भुतकर्मणो हरेराद्यावतारकथां श्रोतुमिच्छामि, कथम्भूताम् ? मायामत्स्यविडम्बनामद्भुतमत्स्यसजातीयचेष्टानुकारो यस्यां प्रतिपाद्यतां कथाया आद्यत्वं तदवतारप्राथम्यप्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ स्वयमीश्वरोपि कर्मप्रसूतः कर्मवश्य इव जीववत्तमःस्वभावं दुर्मर्षं क्रोधयत एव लोकैर्जुगुप्सितं निन्दितं मात्स्यं रूपं यदर्थं यस्मै प्रयोजनाय अदधात् धृतवान् ॥ २ ॥ ❀ ❀ हे भगवन् मुने ! एतत् सप्रयोजनं सर्वं मत्स्यावतारवरित्रं यथावद्वक्तुमर्हसि श्रोतव्यत्वं तद्व्य-त्वयोर्हेतुं वदंश्चरित्रं विशिनष्टि—सर्वेषां लोकानां शृण्वतां वदतां च मलमघम् अपहन्तीति तथा तत् ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इत्थमाऽष्टमत्स्यावतारचरित्रो भगवान् बादरायणिर्यथावद्वर्णयामासेत्याह सुतः—इतीति । विष्णुरातेन परीक्षितेत्यमुक्तः पृष्ठो भगवान् बादरायणिः श्रीशुको विष्णोश्चरितम् उवाच किन्तत् यन्मत्स्यरूपेण कृतम् ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—यावत्समाप्ति । यदर्थमदधाद्रूपम् इति विशेषतः पृष्ठमत्स्यावतारप्रयोजनं वक्ष्यंस्तावत्सर्वावतारसाधारणं प्रयोजनमाह गोविप्रेति । गवां विप्राणां सुराणां साधूनां छन्दसां वेदानां तदुदितधर्ममर्यादानां च रक्षामिच्छन् धर्मार्थादिपुरुषार्थचतुष्टयप्रदानार्थं च तनूर्मत्यादिमूर्ती-रीश्वरो धत्ते विभर्ति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यदा शङ्कितं लोकजुगुप्सितं तमःप्रकृति दुर्मर्षमिति सावद्यत्वं तत्परिहरति—उच्चेति । उत्कृष्टेष्वपकृष्टेषु च देवमनुष्यतिर्यगादिभूतेषु चरन् तत्सजातीयजन्मकर्मादिकं कुर्वन्नपि ईश्वर उच्चावचत्वं कर्मायत्तदेवमनुष्यादि-तारतम्यं न भजते यथा वायुः सर्वत्र व्याप्नुवन्नपि न व्याप्यगतधर्मैः स्पृश्यते तद्वन् अत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि, य ईश्वरो गुणैर्हेयगुणप्रतिभटैः कल्याणगुणैर्निर्गुणत्वात्सत्त्वादिप्राकृतगुणरहितत्वाद्धि नोच्चावचत्वं भजत इति—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निर्गुणैः ॥

इत्युक्तरीत्या कर्ममूलकसत्त्वादिगुणत्रयसम्बन्धनिमित्तदेवमनुष्याद्युच्चावचत्वं सर्वजीवसाधारणं, भगवतस्तु गवादि-रक्षार्थं स्वेच्छोपात्ताप्राकृतदेवमनुष्यादिसजातीयदिव्यतनोः स्वस्वभावमजहत्तः कर्मायत्तदेहसम्बन्धतत्प्रयुक्तावद्यत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्वा धिय इति छेदः । धीशब्देन प्रकृतिर्लक्ष्यते तद्गुणैः सत्त्वादिभिर्हेतुभूतैः उच्चावचत्वं न भजते, कुतः ? निर्गुणत्वात् सत्त्वादि-प्राकृतगुणरहितत्वात् । निर्गुणत्वादित्यनेन जीववत्सत्त्वादिगुणपारवश्यं निषिद्धयते न तु गुणनियन्तृत्वमपि तथा सति “प्रधान-क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” इति गुणेशत्वश्रवणविरोधापत्तेः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतोऽवतारप्रयोजनं तथाथात्स्यञ्चाभिधाय विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमवतारकालं चाह—आसीदिति त्रिभिः । अतीतस्यातिक्रान्तस्य कल्पस्यान्तेऽवसाने ब्राह्मो नाम नैमित्तिको लय आसीत् ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः तत्र तदा प्रलयकाले भूरादयः त्रयो लोकाः समुद्रे उपप्लुता निमग्ना आसन् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कालेन दिनावसानरूपकालेन निमित्तेनाऽऽगतनिद्रस्य संप्राप्तनिद्रस्याऽत एव शिशयिषोः शयितुमिच्छोर्धातुर्ब्रह्मणो मुखान्निःसृतान् गलितान्वेदानन्तिके समीपवर्त्ती ह्यग्नीवाख्यो दानवेन्द्रोऽपहृतवान् अन्तिके निःसृतानिति वा सम्बन्धः ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अंशिज्ञानवदंशज्ञानमपि मुक्तिसाधनं गुणाद्यविशेषादिति दर्शनाय मत्स्यावतारचरितमनुवर्णयत्यस्मिन्नध्याये, तत्र श्रुतवामनावतारचरितमुधापानाद्विरुद्धं इव पुनरपि राजा दशवताराणामादित्वेन मत्स्यावतारमाहात्म्यं श्रोतुं प्रच्छति—
राजेति, मायामत्स्यस्य विडम्बनं यस्यां सा तथा ॥ १ ॥ ❀ ❀ कथं जुगुप्सितमभूदिति तत्राह—तमःप्रकृतीति । तमः
स्वभावो यस्य स तथा दुर्मर्षं सोढुमशक्यं कर्मप्रस्तो जीवः ॥ २ ॥ ❀ ❀ लोकजुगुप्सितं चेत्किमिति वक्तव्यमत्राह—
उत्तमेति ॥ ३-५ ॥ ❀ ❀ ननुच्चावचेषु सुरनरादिसंज्ञेषु भोगायतनशरीरेषु वर्तमानस्य हरेरिन्द्रियगुणैरवल्लेपोऽपि
सम्भाव्यते देवदत्तवदिति तत्राह, उच्चावचेष्विति । धीशब्देनेन्द्रियाण्युपलक्षयति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ आदित एव वक्तुमुपक्रमते—
आसीदिति । समुद्रैरुपप्लुता आलीनाः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ अन्तिके विदूरतः ॥ ८-१० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

भगवन्निति । तैः तत्र निरूप्यत इत्यध्याहारेणैव व्याख्येयं न तु विग्रहेण निरूप्यत इत्यधिकोक्तेः सापेक्षत्वाद्बहु-
व्रीह्यसम्भवः ॥ १ ॥ ❀ ❀ यदर्थमिति युग्मकम् । कर्मप्रस्त इव तमःप्रकृतीव दुर्मर्ष इवेत्यन्वयः । अत एव लोकैः साधारणै-
र्जुगुप्सितं तादृशवपुर्धारणन्तु न युक्तमित्याह—यत उत्तमश्लोकचरितं सर्वेषामपि लोकानां सुखावहमेव भवितुमर्हतीति ॥ २-५ ॥
उच्चावचेषु देवमनुष्यतिर्यगादिषु भूतेषु चरन् अवतीर्य विहरन्नपि धियः साधारणबुद्धेः गुणैरुच्चावचत्वस्फुरणैरुच्चावचत्वं न
भजते, तत्र हेतुः निर्गुणत्वात् सत्त्वात् सत्त्वाद्यतीतसच्चिदानन्दविग्रहत्वादिति ॥ ६ ॥ ❀ ❀ तत्र श्रीवराहदेववदयमपि
वारद्वयमवतीर्णवानिति दर्शयितुमाह—आसीदिति । अतीतकल्पस्य गतब्रह्मादिनस्य ब्राह्मो ब्रह्मशयननिबन्धः अत एव
नैमित्तिकः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मुखतो निःसृतान् शयनसमये आवर्त्यमानात् अन्तिके स्थित्वा योगबलेनाहरत् कल्पान्तरादौ
पुनर्वेदोपदेशलीलार्थमीश्वरेच्छा तु मूलमिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

चतुर्विंशो मत्स्यरूपी प्राह सत्यव्रतं हरिः । खेलन्महार्णवे तेन स्तुतस्तत्त्वोपदेशकः ॥
वामनस्य वियद्व्यापि वृद्धिश्रवणतः स्मृतिम् । आरूढा मत्स्यरूपी स पृच्छते भूभृता हरिः ।
स्वीचक्रे लीलया याञ्चां कर्मस्वतिजुगुप्सिताम् । तथा मात्स्यं वपुर्दध्रे जातिष्वति जुगुप्सितम् ॥
अतः प्रासङ्गिकी मत्स्यावतारस्य कथा यथा । तथैवाग्रतनी सत्यव्रतस्यैव प्रसङ्गतः ।

मायामत्स्यस्य मायिकमत्स्यस्य विडम्बनम् अनुकरणं यस्यां तां स तु स्वयममायिको मत्स्य एवेत्यर्थः । स्वस्यालौकिकैः
प्रभावैर्मायिकमत्स्यस्य तिरस्कारो वा ॥ १ ॥ ❀ ❀ तमःप्रकृतीव दुर्मर्षं दुःसहमिवेत्युभयत्रापीवशब्दस्यान्वयः । जुगुप्सितमपि
याचकरूपं भक्तस्य बलेननुग्रहाय धृतवानिति युक्तमुक्तं, मत्स्यरूपं तु कस्य भक्तस्यानुग्रहायेति मे जिज्ञासेति भावः । उत्तमश्लोकस्य
चरित्रं तु श्रवणकीर्तनाद्यर्हत्वेन सर्वलोकसुखावहं भवत्येव मत्स्यवपुर्धारणं तु कस्य भक्तस्य सुखार्थं तद्वदेति भावः ॥ २-४ ॥
सामान्येनावतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ जुगुप्सितत्वं सामान्यतः परिहरति । धियो गुणैर्यान्वृत्तावचानि
रूपाणि तेषु नियन्त्रित्वेन चरन्नपीश्वरो नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वात् कुतः पुनः शुद्धसत्त्वमयैर्मत्स्याद्याकारैरुच्चा-
वचत्वशङ्केति भाव इति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ श्रीवराहदेववदयमपि वारद्वयमवतीर्णवानिति दर्शयितुमाह
आसीदिति । ब्राह्मो ब्रह्मशयननिबन्धनः अत एव नैमित्तिकः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ मुखतो निःसृतान् शयनसमये आवर्त्यमानान्
योगबलेनाहरत् ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

मत्स्यावतारचरित्रं वर्ण्यते भगवन्निति चतुर्विंशेन । मायया भक्तविषयिन्या कृपया मत्स्यविडम्बनं मत्स्यरूपानुकरणं
यस्यां ताम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ ईश्वरः कर्मप्रस्त इव जीव इव तमःप्रकृति तमःस्वभावं दुर्मर्षं क्रोधयुक्तम् अत एव लोक-
जुगुप्सितं मात्स्यं रूपं यदर्थं यत्प्रयोजनार्थमदधात् धृतवान् ॥ २-४ ॥ ❀ ❀ सामान्यतोऽवतारप्रयोजनमाह—
गोविप्रेति ॥ ५ ॥ ❀ ❀ लोकजुगुप्सितत्वं नेत्याह—हि निश्चितं यः त्वत्प्रश्नविषयः ईश्वरः सः गुणैर्हेतुभूतैरुच्चावचेषु भूतेषु
सत्त्वादिगुणत्वात् गुणकार्येषु इत्यर्थः । चरन् उच्चावचत्वं न भजते निर्गुणत्वाद्गुणकार्यरूपेभ्यो भूतेभ्यः विलक्षणत्वात् प्राकृतगुण-
रहितेन स्वासाधारणदेहेनैव देवमनुष्यतिर्यगाद्यनुकरणमात्रं करोति, न तु प्राकृतगुणमयदेवादिरूपो भवतीति फलितार्थः । यथा

वायुरुच्चावचभूतपरिमितप्राणाकारः स्वेनैव रूपेण भवति न तूच्चावचत्वं भजते तद्वत् अतः सः स्वासाधारणविग्रहेणैव मत्स्यः न तु तमः प्रकृतिः दुर्मर्षं लोकजुगुप्सितं प्राकृतं रूपं कृतवानिति निष्कर्षः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनं वेद सत्यत्रतादिरक्षणज्ञानोपदेशादिकमाह—आसीदित्यादिना । ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः तेनैव निमित्तेन भवो नैमित्तिकः तत्र नैमित्तिके प्रलये समुद्रे उपप्लुता निमग्नाः ॥ ७ ॥ ❀ ❀ शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोः अन्तिके विस्मृतान् मूर्तिमत्तया निर्गलितान् ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

चतुर्विंशे प्रसङ्गेन राजा पृष्ठो महामुनिः । मत्स्यावतारचारित्रमुवाचेति निरूप्यते ॥ १ ॥

एवं वामनचरितश्रवणनिर्वृतो राजा यथा वामनेनादौ सूक्ष्मं रूपं प्रदर्श्य महद्रूपमाविष्कृतं तथा मत्स्येनापीति साम्येनोपस्थितत्वात् मत्स्यावतारचरितं पृच्छति—भगवन्निति सम्बोधनं सर्वज्ञताज्ञापनार्थम् । मायया यत् मत्स्यविडम्बनं मत्स्यरूपानुकरणं तत् यस्यां निरूप्यते तामाद्यां हरेरवतारकथामहं श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः । श्रवणेच्छायां चरितस्यालौकिकत्वं हेतुं सूचयन्नाह—अद्भुतकर्मण इति ॥ १ ॥ ❀ ❀ तस्यां कथायां को वांऽशस्तव जिज्ञासितस्तत्राह—यदर्थमिति । स्वयमीश्वरः कालकर्मादिनियन्ताऽपि कर्मप्रस्तः कर्मपरवश इव यदर्थं मात्स्यं रूपमदधात्तदेतत्सर्वं हे भगवन्नोऽस्माकं यथावद्वक्तुमर्हसीति द्वयोरन्वयः । कर्मप्रस्तसादृश्ये हेतुमाह—दुर्मर्षमिति । नहि स्वतन्त्रो दुस्सहं रूपमङ्गीकरोतीत्याशयः । दुस्सहत्वे हेतुमाह—लोकेति । लोके जुगुप्सितं निन्दितमित्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह—तम इति । तमः प्रकृतिः कारणं स्वभावो वा यस्य तत् । न केवलं मनोहरत्वमात्रं श्रवणेच्छायां हेतुः किन्तु परमपुरुषार्थहेतुत्वमपीत्याशयेनाह—सर्वेति । सर्वेषां लोकानां श्रोतृवक्तुस्मर्तृजनानां सुखभावहतीति तथा तत् । तत्र हेतुमाह—उत्तमेति । उद्गच्छति तमो ज्ञानं यस्मात्स उत्तमः, उत्तमः श्लोको यस्य स उत्तमश्लोको भगवान् तस्य चरितमित्यर्थः । सर्वदुःखकारणपरमसुखरूपात्मावरकाज्ञाननिवर्तकत्वादित्याशयः ॥ २-३ ॥ विष्णुरातेन परीक्षितेत्येवमुक्तः पृष्ठो भगवान् सर्वज्ञो बादरायणिः शुकः मत्स्यरूपेण यत्कृतं तद्विष्णोश्चरितमुवाच ॥ ४ ॥ तत्र तावत्सर्वावतारसाधारणं प्रयोजनमाह—गोविन्देति । ईश्वरः स्वतन्त्रोऽपि गवादीनां रक्षामिच्छन्नेव तदनुकूलास्तनूर्ध्वत्ते मत्स्यादिमूर्तिर्विभक्तिः ॥ ५ ॥ ❀ ❀ यदा शङ्कितं जुगुप्सितत्वं तत्परिहरति—उच्चावचेष्विति । उत्कृष्टापकृष्टेषु भूतेषु देवमनुष्यतिर्यगादिषु ईश्वरश्चरन् तत्तदवतारैर्विहरन्नपि धियः प्रकृतेः गुणैर्नोच्चावचत्वं भजते तत्र दृष्टान्तमाह—वायुरिवेति । यथा वायुरुच्चावचेषु विचरन्नपि नोच्चावचत्वं भजते तथेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—निर्गुणत्वादिति, जीववत्सत्वादिगुणपारवश्याभावादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यप्रयोजनमभिधाय मत्स्यावतारप्रयोजनं तत्कालं चाह—आसीदिति त्रिभिः । अतीतस्यातिक्रान्तस्य कल्पस्थान्ते ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः लय आसीत् । तत्र तदा भूरादृशस्य लोकाः समुद्रे उपप्लुता निमग्नाः आसन् ॥ ७ ॥ ❀ ❀ कालेन दिनावसानकालेन निमित्तेन आगता निद्रा यस्य तस्य अतएव शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छोर्धर्तुर्ब्रह्मणो मुखतो निस्सृतान् आलस्येनावर्त्यमानान् वेदान् अन्तिके तत्समीपे आगत्य हयग्रीवाख्यो दानवः अहरत् ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

मत्स्यमूर्तेर्हरेर्लीला चतुर्विंशे प्रसङ्गतः । यस्यां महार्णवे प्रोक्ता रक्षा सत्यव्रतस्य हि ॥ १ ॥

तन्वीं तनुं प्रदर्श्यादौ स्वीयैश्वर्यप्रदर्शनात् । मत्स्यवामनयोः साम्यं बुद्ध्वाऽपृच्छत तत्कथाम् ॥ २ ॥

तदेवं श्रुतवामनावतारचरित्रोऽवतारप्रसङ्गान्मात्स्यमप्यवतारं राजा पृच्छति भगवन्निति त्रिभिः । भगवन्निति । हे भगवन् मुने, मायामत्स्यविडम्बनं, यस्यां मायामत्स्यानुकरणमस्ति, तथाभूतामित्यर्थः । अद्भुतकर्मणः हरेः आद्यामादौ भवां, अवतारकथां, श्रोतुम् इच्छामि । मायामत्स्यविडम्बनामिति पाठः साधयान् । अवतारकथामाद्यामिति कथाया आद्यत्वं तदवतारप्राथम्यप्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ १ ॥ ❀ ❀ यदर्थेति । ईश्वरः स्वयं परमेश्वरः सन्नपि, कर्मप्रस्तः इव, कर्मवरय-जीववदित्यर्थः । तमः प्रकृतिः तमः स्वभावं, दुर्मर्षं दुःसहं, क्रोधीति यावत् । अत एव लोकजुगुप्सितं लोकैर्निन्दितं, मात्स्यं रूपं, यदर्थं यस्यै प्रयोजनाय, अदधाद्भूतवान् ॥ २ ॥ ❀ ❀ एतदिति । हे भगवन् हे शुक, सर्वलोकसुखावहं श्रोतृणां वदतां च सुखकरं सर्वलोकमलापहमिति पाठे श्रोतृवक्तृजनाघरमित्यर्थः । एतत् उत्तमश्लोकचरितं सर्वं सप्रयोजनं समग्रं मत्स्यावतार-चरित्रमित्यर्थः । यथावत् नोऽस्मभ्यं, वक्तुम् अर्हसि ॥ ३ ॥ ❀ ❀ इत्थमापृष्टमत्स्यावतारचरित्रो भगवान् बादरायणि-र्यथावद्वर्णयामासेत्याह सूतः । इतीति । विष्णुरातेन परीक्षिता, इतीत्थम् उक्तः पृष्टः, भगवान् बादरायणिः शुकः, मत्स्यरूपेण यत् कृतं, तत् विष्णोः चरितं, उवाच ॥ ४ ॥ ❀ ❀ तदेवाह यावत्समाप्ति । ‘यदर्थमदधाद्रूपम्’ इति विशेषतः पृष्टम-

वतारप्रयोजनं वक्ष्यंस्तावत् सर्वावतारसाधारणप्रयोजनमाह । गो इति । गावश्च विप्राश्च सुराश्च साधवश्च तेषां, छन्दसां वेदानां चापि, द्वितीयचकारोपात्तवेदोदितधर्ममर्यादानामपि, रक्षाम् इच्छन्, धर्मस्य अर्थस्यापि, धर्मार्थादिपुरुषार्थचतुष्टय-प्रदानार्थमपि, ईश्वरः तन्मूर्त्त्यादिमूर्त्तिः, धत्ते बिभत्ति, एव हि । अवधारणद्वयमुक्तार्थदाढ्यार्थम् ॥ ५ ॥ ॐ ॐ यदा-शङ्कितं लोकजुगुप्सितं तमःप्रकृति दुर्मर्षमिति सावद्यत्वं तत्परिहरति । उच्चैति । उच्चानि देवादीनि अवचान्यप्रकृष्टानि तिर्य-गादीनि च तेषु भूतेषु, वायुः इव, चरन् तत्सजातीयजन्मकर्मादिकं कुर्वन्नपि, ईश्वरः, धियो मायया, गुणैः सत्त्वादिभिः उच्चावचत्वं, कर्मायत्तदेवमनुष्यादितारतम्यं, न भजते, कुतः निर्गुणत्वात् जीववत् सत्त्वादिगुणपारवश्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं सामान्यतोऽवतारप्रयोजनं तद्याथात्म्यं चाभिधाय विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमवतारकालं चाहाऽऽसीदिति त्रिभिः । आसीदिति । अतीतोऽतिक्रान्तो यः कल्पस्तस्यान्तेऽवस्ताने ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मः नाम ब्राह्म इति नाम्ना प्रसिद्धः, नैमित्तिकः ब्रह्मणो निद्रया जातत्वान्नैमित्तिकः, लयः आसीत् । हे नृप, तत्र लये, भूरादयः लोकाः, त्रयोऽपीति शेषः । समुद्रोपप्लुताः समुद्रोर्कनिमग्नाः, आसन् ॥ ७ ॥ ॐ ॐ कालेनेति । कालेन दिनावसानरूपकालेन निमित्तेन, आगतनिद्रस्य संप्राप्त-निद्रस्य, अत एव शिशिषोः स्वापं कर्तुमिच्छतः, धातुर्ब्रह्मणः, सुखतो वदनतः निःसृतान् गलितान्, वेदान्, अन्तिके वर्त्तमान इति शेषः । तस्मिन् काले तत्समीपवर्त्तीत्यर्थः । बली बलवान्, हयग्रीवाख्यो दानवेन्द्रः, अहरत् । अन्तिके निःसृतानिति वा संबन्धः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

भगवान्के मत्स्यावतारकी कथा

राजा परीक्षिते पूछा—भगवान्के कर्म बड़े अद्भुत हैं । उन्होंने एक बार अपनी योगमायासे मत्स्यावतार धारण करके बड़ी सुन्दर लीला की थी, मैं उनके उसी आदिअवतारकी कथा सुनना चाहता हूँ ॥ १ ॥ ॐ ॐ भगवन् ! मत्स्ययोनि एक तो यों ही लोकनिन्दित है, दूसरे तमोगुणी और असह्य परतन्त्रतासे युक्त भी है । सर्वशक्तिमान् होनेपर भी भगवान्ने कर्मबन्धनमें बँधे हुए जीवकी तरह यह मत्स्याका रूप क्यों धारण किया ? ॥ २ ॥ ॐ ॐ भगवन् ! महात्माओंके कीर्तनीय भगवान्का चरित्र समस्त प्राणियोंको सुख देनेवाला है । आप कृपा करके उनकी वह सब लीला हमारे सामने पूर्वरूपसे वर्णन कीजिये ॥ ३ ॥ ॐ ॐ सूतजी कहते हैं—शौनकादि ऋषियो ! जब राजा परीक्षित्ने भगवान् श्रीशुकदेवजीसे यह प्रश्न किया, तब उन्होंने विष्णुभगवान्का वह चरित्र, जो उन्होंने मत्स्यावतार धारण करके किया था, वर्णन किया ॥ ४ ॥ ॐ ॐ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित् ! यों तो भगवान् सबके एकमात्र प्रभु हैं, फिर भी वे गौ, ब्राह्मण, देवता, साधु, वेद, धर्म और अर्थकी रक्षाके लिये शरीर धारण किया करते हैं ॥ ५ ॥ ॐ ॐ वे सर्वशक्तिमान् प्रभु वायुकी तरह नीचे-ऊँचे, छोटे-बड़े सभी प्राणियोंमें अन्तर्यामीरूपसे लीला करते हैं । परन्तु उन-उन प्राणियोंके बुद्धिगत गुणोंसे वे छोटे-बड़े या ऊँचे-नीचे नहीं हो जाते । क्योंकि वे वास्तवमें समस्त प्राकृत गुणोंसे रहित—निर्गुण हैं ॥ ६ ॥ ॐ ॐ परीक्षित् ! पिछले कल्पके अन्तमें ब्रह्माजीके सो जानेके कारण ब्राह्म नामक नैमित्तिक प्रलय हुआ था । उस समय भूलोक आदि सारे लोक समुद्रमें डूब गये थे ॥ ७ ॥ ॐ ॐ प्रलय काल आ जानेके कारण ब्रह्माजीको नींद आ रही थी, वे सोना चाहते थे । उसी समय वेद उनके मुखसे निकल पड़े और उनके पास ही रहनेवाले हयग्रीव नामक बली दैत्यने उन्हें योगबलसे चुरा लिया ॥ ८ ॥

ज्ञात्वा तद् दानवेन्द्रस्य हयग्रीवस्य चेष्टितम् । दधार शफरीरूपं भगवान् हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥
तत्र राजर्षिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् । नारायणपरोऽतप्यत् तपः स सलिलाशनः ॥ १० ॥
योऽसावस्मिन् महाकल्पे तनयः स विवस्वतः । श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुत्वे हरिणार्पितः ॥ ११ ॥
एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणम् । तस्याञ्जल्युदके काचिच्छफर्येकाम्भयपद्यत ॥ १२ ॥
सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां सह तोयेन भारत । उत्ससर्ज नदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥ १३ ॥
तमाह सातिकरुणं महाकारुणिकं नृपम् ।
यादोभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो दीनां मां दीनवत्सल । कथं विसृजसे राजन् भीतामस्मिन् सरिजले ॥ १४ ॥

तमात्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरम् । अजानन् रक्षणार्थाय शक्र्याः स मनो दधे ॥ १५ ॥
तस्या दीनतरं वाक्यमाश्रुत्य स महीपतिः । कलशाप्सु निधायैनां दयालुर्निन्य आश्रमम् ॥ १६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—भगवान् हरिः ईश्वरः दानवेन्द्रस्य हयग्रीवस्य तत् चेष्टितं ज्ञात्वा शफरीरूपं दधार ॥ ६ ॥ ❀ ❀
तत्र नाम्ना सत्यव्रतः नारायणपरः कश्चित् महान् राजऋषिः सः सलिलाशनः तपः अतप्यत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ यः असौ
सः अस्मिन् महाकल्पे श्राद्धदेवः इति ख्यातः विवस्वतः तनयः हरिणा मनुत्वे अर्पितः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एकदा कृतमालायां
जलतर्पणं कुर्वतः तस्य अञ्जल्युदके काचित् एका शफरी अभ्यपद्यत ॥ १२ ॥ ❀ ❀ भारत द्रविडेश्वरः सत्यव्रतः
तोयेन सह अञ्जलिगतां शफरीं नदीतोये उत्ससर्ज ॥ १३ ॥ ❀ ❀ सा महाकारुणिकं तं नृपम् अतिकरुणम् आह दीनवत्सल
राजन् ज्ञातिघातिभ्यः यादोभ्यः भीतां दीनां माम् अस्मिन् सरिज्जले कथं विसृजसे ॥ १४ ॥ ❀ ❀ आत्मनः
अनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरं शक्र्याः रक्षणार्थाय मनः दधे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ सः दयालुः महीपतिः तस्याः दीनतरं
वाक्यम् आश्रुत्य एनां कलशाप्सु निधाय आश्रमं निन्ये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

शफरीरूपं मत्स्यरूपम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ प्रयोजनांतरं लीलाप्रकारं चाह तत्र राजऋषिरित्यादि यावत्समाप्ति ॥ १० ॥
स एव श्राद्धदेव इति ख्यातः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कृतमालायां नद्याम् ॥ १२-१७ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तत् वेदहरणरूपम् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तत्र तदा ॥ १० ॥ ❀ ❀ महाकल्पो हि यद्यपि ब्रह्मण आयुषोते भवति
तथापि दर्शितव्याकस्मिककल्पापेक्षया दैनंदिनकल्पस्यापि महाकल्पत्वमस्तीत्युक्तमस्मिन्महाकल्प इति । अर्पितः स्थापितः ॥ ११ ॥
तस्य सत्यव्रतस्य । 'प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः' इत्यमरादत्र स्त्रीपुंसप्रयोगोक्तौ न विरोधः शक्यः ॥ १२-१३ ॥ ❀ ❀ तं सत्य-
व्रतम् । यादोभ्यो जलजंतुभ्यः । 'यादांसि जलजंतवः' इत्यमरः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तं विष्णुम् । स सत्यव्रतः ॥ १५ ॥ ❀ ❀
तस्याः शक्र्याः । स राजा । एनां मत्सीम् ॥ १६ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

ज्ञात्वेति । तदा दानवेन्द्रस्य हयग्रीवस्य तत् वेदहरणरूपं चेष्टितं ज्ञात्वा ईश्वरः भगवान् हरिः शफरीरूपं मत्स्यरूपं
दधारेति । अत्राहुः । ततस्तं दैत्यं हत्वा वेदानादाय समुद्रे विजहार । द्वितीये तथोक्तेऽपि वक्ष्यमाणत्वाच्च । तेन मत्स्यरूपं
विना वेदानां प्रत्याहरणासम्भवाद्व्यादिविषयकहितार्थं मत्स्यरूपं दधारेति प्रथमो मत्स्यावतार उक्त इति ॥ ६ ॥ ❀ ❀
तत्रेति । तत्र तस्मिन्नेवातीते कल्पे महान् धैर्यादिगुणैर्वृद्धः नारायणपरः नाम्ना सत्यव्रतः कश्चित् राजर्षिरासीत् । स च
सलिलमेवाशनं यस्य तथाभूतः संस्तपोऽतप्यत् । अवतारद्वयमतेऽस्य पद्यस्यावतरणं यथा पुनरपि मत्स्यः सत्यव्रताख्यनिज-
भक्तानुग्रहार्थमवतीर्ण इत्याह । तत्रेति ॥ १० ॥ ❀ ❀ य इति । योऽतीते कल्पे सत्यव्रताख्यस्तपोऽतप्यत स एवासावस्मिन्
महाकल्पे विवस्वतः सूर्यस्य तनयः श्राद्धदेव इति ख्यातः प्रसिद्धः हरिणा मनुत्वे मनोरधिकारे अर्पितः स्थापितः । अत्राहुः
दैनन्दिनकल्पोऽप्ययं महाकल्पशब्देनोक्तः तादात्विकसत्यव्रतमनोरादरविशेषार्थ इति सन्दर्भः । एतन्महाकल्पान्तर्गतं ब्रह्मदिने
स विवस्वततनयो मनुर्नान्यत्रेत्यपरे इति ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एकदेति । तस्य सत्यव्रतस्य एकदा पूर्वस्मिन्नेव कल्पे कदाचित्
कृतमालायां नद्यां जलतर्पणं कुर्वतोऽञ्जल्युदके काचिदेका शफरी अभ्यपद्यत प्राप्ता अदृश्यत ॥ १२ ॥ ❀ ❀ सत्यव्रत
इति । हे भारत ! द्रविडेश्वरः द्रविडदेशाधिपतिः सत्यव्रतः तामञ्जलिगतां शफरीमञ्जलिगततोयेन सह नदीतोये उत्ससर्ज तयाज ।
न्यक्तुमुद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तमिति साद्धम् । तमात्मानं त्यजन्तं महाकारुणिकं नृपमतिकरुणं यथा भवति तथा
सा शफरी आह स्म । हे राजन् ! हे दीनवत्सल ! ज्ञातीनेव घातयन्ति तेभ्यो यादोभ्यो जलचरेभ्यो भीतामत एव दीनां
मामस्मिन्सैव्याप्ते सरिज्जले कथं विसृजसे त्यजसि । तद्वार्षः ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तमिति । स एवमुक्तः सत्यव्रतः वात्मनोऽनु-
ग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरं तं भगवन्तमजानन् शक्र्या रक्षार्थं मनो दधे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । तथा च तस्याः
शक्र्याः दीनतरं वाक्यमाश्रुत्य स दयालुर्महीपतिः एनां शफरीं कलशाप्सु कमण्डलुजले । समासान्ताभाव आर्षः । निधाय
स्वाश्रमं प्रतिनिन्ये ॥ १६ ॥

वीरराघवव्याख्या

तदा दानवश्रेष्ठस्य हयग्रीवस्य तच्चेष्टितं ज्ञात्वेश्वरो हरिर्भगवान् शफरीरूपं मात्स्यं रूपं दधार हयग्रीवाख्यं दानवं निहत्य वेदान् ब्रह्मणे प्रत्यर्पयितुं मत्स्यरूपेणावततारेति विशेषतः प्रयोजनमुक्तम् शफरीति स्त्रीत्वमविवक्षितं मात्स्यरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ एवं सामान्यतो विशेषतश्चावतारप्रयोजनमभिधायाथावतरणप्रकारं वक्तुमितिहासं प्रस्तौति— तत्रेति । तत्र तस्मिन्नेवातीते कल्पे कश्चित्सत्यव्रताख्यो राजर्षिर्महान् अक्रोधायात्मगुणयुक्तः नारायणः परः प्राप्यो यस्य तादृशो बभूव स च सलिलमेवाशनं यस्य तादृशस्तोऽतप्यश्चचार ॥ १० ॥ ❀ ❀ सत्यव्रतं विशिनष्टि—य इति । योऽतीतकल्पे सत्यव्रताख्यो राजर्षिः स एवास्मिन्महाकल्पे विवस्वतस्तनयः श्राद्धदेव इति प्रसिद्धः मनुष्ये मनोरधिकारत्वे हरिणा भगवता अपितः निहितः मनुः कारित इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एकदा कृतमालायां नद्यां जलतर्पणं कुर्वतस्तस्य सत्यव्रतस्य अञ्जल्युदके काचिदेका असहाया शफरी अभ्यपद्यत अदृश्यत प्राप्तवती वा स्त्रीत्वमविवक्षितम् “इत्युक्तः सोऽन- यन्मत्स्यं समुद्रे प्राक्षिपञ्जषम् । क्षिप्यमाणस्तेनवदता तमाह” इत्यादिषु पुंस्त्वनिर्देशस्य बहुलमुपलप्स्यमानत्वात् ॥ १२ ॥ ततो हे भारत ! द्रविडदेशाधिपः सत्यव्रतः तां शफरीमञ्जलिगतां तोयेनाञ्जलिस्थेन सह नदीतोये तयाज ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तं त्यक्तवन्तं महाकारुणिकं नृपं सत्यव्रतं सा शफरी अतिकर्णं यथा भवति तथोवाच, तदेवाह—यादोभ्य इति । हे राजन् ! ज्ञातीनस्मान् घातयन्तीति तथा तेभ्यः ज्ञातयश्च ते घातिनश्च तेभ्य इति वा यादोभ्यो जलचरेभ्यो भीतामत एव दीनां मां हे दीनवत्सल ! कथमस्मिन्सरिजले बहुजलचराक्रान्ते विसृजसे त्यजसि ॥ १४ ॥ ❀ ❀ इत्येवमुक्तः स राजा सत्यव्रतः आत्मनः स्वस्यानुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यमूर्तिं विभ्राणं साक्षाद्भगवन्तमजानन् शफरीरक्षणार्थं मनो दधे मनश्चक्रे ॥ १५ ॥ ❀ ❀ ततस्तस्याः शफर्याः दीनतरमुक्तं वाक्यमाकर्ण्य स महीपतिः सत्यव्रतः दयालुरेतां शफरीं कलशाप्सु कमण्डलुजले निधाय स्वाश्रमं प्रति निन्ये प्रापयामास ॥ १६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कोऽसौ सत्यव्रत इति तत्राह, योसाविति ॥ ११-१२ ॥ ❀ ❀ अञ्जलितोयेन ॥ १३-१४ ॥ ❀ ❀ सः मनुः शफर्याः रक्षणार्थाय ॥ १५-१६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

शफरीरूपं दधारेति । तत् प्रलयान्ते तत् प्रकटितवानित्यर्थः । अतीतप्रलयापाय इत्यादि वक्ष्यमाणात् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ तदेवमतीतकल्पस्य वृत्तान्तमुक्त्वा साम्प्रतकल्पस्य वृत्तमाह—तत्रेति । तत्र तस्मिन् वृत्तान्ते सतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ महाकल्प इत्यनेनास्य ब्रह्मादिरूपस्य कल्पस्यादरविशेषो दशितः तच्च मनोरस्य स्तुत्यर्थमिति ज्ञेयम् ॥ ११-२२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थादर्शिनी

शफरीरूपं दधारेति येनैव रूपेण हयग्रीवं हत्वा स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भे वेदानाहरदित्यग्रिमोक्तेर्ज्ञेयं तेन मत्स्यरूपं विना वेदाहरणासम्भवात् ब्रह्मादिस्वभक्तहितार्थं मत्स्यरूपं दधारेति प्रथमो मत्स्यावतार उक्तः ॥ ९ ॥ ❀ ❀ पुनरपि मत्स्यः सत्यव्रताभिधानिजभक्तानुग्रहार्थमवतीर्ण इत्याह—तत्र मत्स्यस्वरूपे स्वेष्टदेवे भक्तिमानिति शेषः ॥ १० ॥ ❀ ❀ महाकल्पः इति दैनंदिनकल्पोप्ययं महाकल्पशब्देनोक्तस्तदात्विकसत्यव्रतमनोरादरविशेषार्थ इति सन्दर्भः एतन्महाकल्पान्तर्गत एव ब्रह्मादिने स विवस्वतस्तनयो मनुर्नान्यत्रेत्यन्ये ॥ ११-१४ ॥ ❀ ❀ तं प्रसिद्धं स्वेष्टदेवं विष्णुमेव मत्स्यवपुर्ध- रमजानन् ॥ १५-१८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

शफरीरूपं मात्स्यं रूपं दधार धृतवान् ॥ ९ ॥ ❀ ❀ नारायणः परः उपास्यो यस्य सः ॥ १० ॥ ❀ ❀ हरिणोपास्येन अपितो निहितः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ कृतमालायां नद्याम् ॥ १२-१४ ॥ ❀ ❀ मत्स्यवपुर्द्धरं हरिमिति शेषः ॥ १५ ॥ ❀ ❀ कलशाप्सु कमण्डलुजलेषु ॥ १६-१७ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

तदा दानवेन्द्रस्य हयग्रीवस्य तत् वेदहरणरूपं चेष्टितं ज्ञात्वा हरिः शफरीरूपं मत्स्यरूपं दधार । ततस्तं हत्वा वेदानादाय समुद्रे विजहार । द्वितीये तथोक्तेरग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाकरणे हेतुमाह—ईश्वर इति । तत्र सामर्थ्यमाह—भगवानिति ॥ ६ ॥

तदवतारप्रयोजनानान्तरं लीलां चाह—तत्रेत्यादिना । तत्र तस्मिन्नेवातीते कल्पे नाम्ना सत्यव्रतः कश्चित् राजर्षिरासीत् । स च सलिलमेवाशनं यस्य तथाभूतः संतपोऽतप्यत् । तत्र हेतुमाह—विवेकधैर्यादिगुणैर्महानिति । तत्र हेतुः—नारायणपर इति । भगवदेकशरण इत्यर्थः ॥ १० ॥ ❀ ❀ तपःफलमाह—य इति । योऽतीते कल्पे सत्यव्रताख्यस्तपोऽतप्यत्स एवासावस्मिन् महाकल्पे विवस्वतः सूर्यस्य तनयः श्राद्धदेव इति ख्यातः प्रसिद्धः हरिणा मनुत्वे मनोरधिकारे अर्पितः स्थापितः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ तस्य सत्यव्रतस्य एकदा पूर्वस्मिन्नेव कल्पे कदाचित् कृतमालायां नद्यां जलतर्पणं कुर्वतोऽञ्जल्युदके काचिदेका शफरी अभ्यपद्यत प्राप्ता अदृश्यत ॥ १२ ॥ ❀ ❀ ततश्च हे भारत द्रविडेश्वरः द्रविडदेशाधिपतिः सत्यव्रतः तामञ्जलिगतां शफरीम् अञ्जलिगततोयेन सह नदीतोये उत्ससर्ज तत्याज, त्यक्तुमुद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तमात्मानं त्यजन्तं महाकारुणिकं नृपमतिकर्षणं यथा भवति तथा सा शफरी आह । किमाहेत्यपेक्षायां तदाह—हे राजन् यादोभ्यो जलचरेभ्यो भीताम् अतएव दीनां मामस्मिन् तत्रापि सरिजले कथं विसृजसे त्यजसि । दीनाया मम रक्षैव ते युक्ता नोपेक्षेत्यत्र हेतुं सूचयन् सम्बोधयति—दीनवत्सलेति । कथं सजातिभ्यो भयं तत्राह—ज्ञातीनेव घातयन्तीति तथा तेभ्य इति ॥ १४ ॥ ❀ ❀ स एवमुक्तः सत्यव्रतः शफर्या रक्षार्थं मनो दधे । ननु तस्या वस्तुतो भगवत्त्वात्तद्व्याख्यायां कथं मनो दधे तत्राह—आत्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्द्धरं तं भगवन्तमजानन्निति ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तद्रक्षाप्रकारमाह—तस्या इति । तस्याः शफर्याः दीनतरं वाक्यमाश्रुत्य स दयालुर्महीपतिः एनां शफरीं कलशाप्सु कमण्डलुजले निधाय स्वाश्रमं प्रति निन्ये ॥ १६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

ज्ञात्वेति । तत्तदा, दानवेन्द्रस्य दानवश्रेष्ठस्य, ह्यग्रीवस्य, चेष्टितं ज्ञात्वा, ईश्वरः हरिः, भगवान् शफरीरूपं ध्वार मत्सरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः । मत्स्यावतारस्य द्विःसत्त्वादनेन श्लोकत्रयेण स्वायंभुवमन्वन्तरादौ जातो मत्स्यावतारः समासादुक्तः । तथा च लघुभागवतामृतं 'मत्स्योऽपि प्रादुरभवत् द्विः कल्पेऽस्मिन् वराहवत् । आदौ स्वायंभुवीयस्य दैत्यं व्रणाहरत् श्रुतीः । अन्ते तु चानुषीयस्य कृपां सत्यव्रतेऽकरोत्' इति । मत्स्यावतारद्वयमध्ये आद्यस्य स्वायंभुवीयान्तरजातस्य मत्स्यस्य दैत्यहननं वेदानयनं च चेष्टितम् । चानुषीयान्तरजातस्य तस्य सत्यव्रते कृपाकरणं तत्पालनं च चेष्टितम् । तत्र श्लोकत्रयेणाद्यस्य समासात्तदुक्तम् ॥ ६ ॥ अथ द्वितीयस्य तद्वक्तुमितिहासं प्रस्तौति । तत्रेति । तत्र चानुषमन्वन्तरसमाप्त्यासन्नकाले, कश्चित्, नाम्ना सत्यव्रतः, महान् राजश्रेष्ठिः, नारायणपरः, स सलिलाशनः केवलेन जलाशनेन सह वर्तमानः सन्, तपः अतप्यत् ॥ १० ॥ ❀ ❀ योऽसाविति कल्पशब्दोऽत्र मन्वन्तरपरः । यः अतीतकल्पे सत्यव्रताख्यः राजर्षिः, असौ एव, अस्मिन् महाकल्पे, अस्मिन् मन्वन्तरे इत्यर्थः । विवस्वतः सूर्यस्य, तनयः पुत्रः, श्राद्धदेवः इति ख्यातः प्रसिद्धः, अस्ति । सः हरिणा भगवता, मनुत्वे मनोरधिकारत्वे, अर्पितः निहितः, मनुः स्थापित इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ ❀ चानुषमन्वन्तरावसानकाले सत्यव्रतनामभाजाऽनेन प्रलयकालानुभूतं यत्तदाह । एकदेति । एकदा एकस्मिन् काले, कृतमालायां नद्यां, जलतर्पणं कुर्वतः, तस्य सत्यव्रतराजर्षेः, अञ्जल्युदके, काचित् एका शफरी अल्पा मत्सी, अभ्यपद्यत अदृश्यत प्राप्तवती । स्त्रीत्वमविवक्षितं, 'इत्युक्तः सोऽनयन् मत्स्यं समुद्रे प्राक्षिपत् झषम् । क्षिप्यमागस्तमाहेदम्' इत्यादिषु पुंस्त्वनिर्देशस्य बहुलमुपलभ्यमानत्वात् ॥ १२ ॥ ❀ ❀ सत्यव्रत इति । ततः हे भारत, द्रविडेश्वरः द्रविडदेशाधिपतिः सत्यव्रतः, अञ्जलिगतां स्यकीयाञ्जलीं समायातां, शफरीं तां मत्सीं, तोयेन सह, स्वाञ्जलिभृताम्बुना सह, नदीतोये नद्याः प्रवहत्यानीये, उत्ससर्ज तत्याज ॥ १३ ॥ ❀ ❀ तमिति । हे दीनवत्सल, हे राजन्, इति संबोध्य, तं स्वां त्यक्तवन्तं, महाकारुणिकं च नृपं, ज्ञातिवातिभ्यः यादोभ्यः जलचरेभ्यः, भीतां दीनां मां, अस्मिन् सरिजले, बहुजलचराक्रान्तेऽस्मिन्नदीतोये, कथं विसृजसे । इति अतिकर्षणं यथा तथा, आह ॥ १४ ॥ ❀ ❀ तमिति । सः शफर्यैवमुक्तः राजा, आत्मनः स्वस्य, अनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्द्धरं मत्स्यमूर्तिं बिभ्राणं, साक्षाद्भगवन्तम् अजानन्, शफर्या रक्षणार्थाय शफरीरक्षणार्थं, मनः दधेऽकरोत् ॥ १५ ॥ ❀ ❀ तस्या इति । ततः तस्याः शफर्याः, दीनतरमतिदीनाक्षरं, वाक्यम् आश्रुत्य आकर्ण्य, महीपतिः स सत्यव्रतः, यतः दयालुः, ततः, एनां शफरीं कलशाप्सु कमण्डलुजले, निधाय आश्रमं निन्ये स्वाश्रमं प्रापयामास ॥ १६ ॥

भाषानुवादः

सर्वशक्तिमान् भगवान् श्रीहरिने दानवराज ह्यग्रीवकी यह चेष्टा जान ली । इसलिये उन्होंने मत्स्यावतार ग्रहण किया ॥ ६ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! उस समय सत्यव्रत नामके एक बड़े उदार एवं भगवत्परायण राजर्षि केवल जल पीकर तपस्या कर रहे थे ॥ १० ॥ ❀ ❀ वही सत्यव्रत वर्तमान महाकल्पमें विवस्वान् (सूर्य) के पुत्र श्राद्धदेवके नामसे विख्यात हुए और उन्हें भगवान् ने वैवस्वत मनु बना दिया ॥ ११ ॥ ❀ ❀ एक दिन वे राजर्षि कृतमाला

नदीमें जलसे तर्पण कर रहे थे। उसी समय उनकी अञ्जलिके जलमें एक छोटीसी मछली आ गयी ॥ १२ ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! द्रविड देशके राजा सत्यव्रतने अपनी अञ्जलिमें आयी हुई मछलीको जलके साथ ही फिरसे नदीमें डाल दिया ॥ १३ ॥ ❀ ❀ उस मछलीने बड़ी करुणाके साथ परम दयालु राजा सत्यव्रतसे कहा—‘राजन् ! आप बड़े दीनदयालु हैं। आप जानते ही हैं कि जलमें रहनेवाले जन्तु अपनी जातिवालोंको भी खा डालते हैं। मैं उनके भयसे अत्यन्त व्याकुल हो रही हूँ। आप मुझे फिर इसी नदीके जलमें क्यों छोड़ रहे हैं ॥ १४ ॥ ❀ ❀ राजा सत्यव्रतको इस बातका पता नहीं था कि स्वयं भगवान् मुझपर प्रसन्न होकर कृपा करनेके लिये मछलीके रूपमें पधारे हैं। इसलिये उन्होंने उस मछलीकी रक्षाका मन-ही-मन सङ्कल्प किया ॥ १५ ॥ ❀ ❀ राजा सत्यव्रतने उस मछलीकी अत्यन्त दीनतासे भरी बात सुनकर बड़ी दयासे उसे अपने पात्रके जलमें रख लिया और अपने आश्रमपर ले आये ॥ १६ ॥

सा तु तत्रैकरात्रेण वर्धमाना कमण्डलौ । अलब्ध्वाऽऽत्मावकाशं वा इदमाह महीपतिम् ॥ १७ ॥
 नाहं कमण्डलावस्मिन् कृच्छ्रं वस्तुमिहोत्सहे । कल्पयौकः सुविपुलं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ १८ ॥
 स एनां तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके । तत्र क्षिप्त्वा मुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्धत ॥ १९ ॥
 न म एतदलं राजन् सुखं वस्तुमुदञ्चनम् । पृथु देहि पदं मह्यं यत् त्वाहं शरणं गता ॥ २० ॥
 तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्त्वा राजन् सरोवरे । तदावृत्यात्मना सोऽयं महामीनोऽन्ववर्धत ॥ २१ ॥
 नैतन्मे स्वस्तये राजन्नुदकं सलिलौकसः । निधेहि रक्षायोगेन हृदे मामविदासिनि ॥ २२ ॥
 इत्युक्तः सोऽनयन्मत्स्यं तत्र तत्राविदासिनि । जलाशये संमितं तं समुद्रे प्राक्षिपज्ज्ञपम् ॥ २३ ॥
 क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिह मां मकरादयः । अदन्यतिबला वीर मां नेहोत्सृष्टुमर्हसि ॥ २४ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सा तु तत्र कमण्डलौ एकरात्रेण वर्धमाना आत्मावकाशम् अलब्ध्वा महीपतिम् इदं वै आह ॥ १७ ॥
 अहम् इह अस्मिन् कमण्डलौ कृच्छ्रं वस्तुं न उत्सहे सुविपुलम् ओकः कल्पय यत्र अहं सुखं निवसे ॥ १८ ॥ ❀ ❀ सः एनां ततः आदाय औदञ्चनोदके तत्र क्षिप्त्वा मुहूर्तेन हस्तत्रयम् अवर्धत ॥ १९ ॥ ❀ ❀ राजन् एतत् उदञ्चनं मे सुखं वस्तुं न अलं मह्यं पृथु पदं देहि यत् अहं त्वा शरणं गता ॥ २० ॥ ❀ ❀ राजन् राज्ञा ततः आदाय सा सरोवरे क्षिप्त्वा तदावृत्यात्मना सोऽयं महामीनः आत्मना तत् आवृत्य अन्ववर्धत ॥ २१ ॥ ❀ ❀ राजन् सलिलौकसः मे एतत् उदकं स्वस्तये न अविदासिनि हृदे रक्षायोगेन मां निधेहि ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इति उक्तः मत्स्यं तत्र तत्र अविदासिनि जलाशये अनयत् संमितं तं ज्ञपं समुद्रे प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ क्षिप्यमाणः तम् इदम् आह वीर इति अतिबलाः मकरादयः माम् अदनति इह माम् उत्सृष्टुं न अर्हसि ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

यत्राहं सुखं निवसामि तदोकः स्थानं कल्पय ॥ १८ ॥ ❀ ❀ औदञ्चनोदके मणिकस्थे जले ॥ १९-२१ ॥ ❀ ❀ रक्षायोगेन रक्षाया योगेनोपायेन । यथा महाहृदप्राप्तेरर्वाक् जलं विना न शुष्येयं तेनोपायेन निधेहि । अविदासिनि अनुपक्षये ॥ २२ ॥ ❀ ❀ संमितं तत्तज्जलाशयपरिमितम् ॥ २२-२५ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

सा मत्सी । तत्र कलशजले । कमण्डलावलब्धात्मावकाशं यथा स्यात्तथा । इदं वक्ष्यमाणं वचः ॥ १७ ॥ ❀ ❀ यत्र ओकसि ॥ १८ ॥ ❀ ❀ स राजा । एनां मत्सीम् । ततः कमण्डलुजलात् । न्यधात्स्थापितवान् । “पात्रं हस्तत्रय-व्याममुदंचनमुदीरितम्” इति स्वामी । तत्र औदञ्चने ॥ १९ ॥ ❀ ❀ यत् यतः ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत उदञ्चनात् । सा मत्सी । तत् तस्य सरोवरस्य । आत्मना देहेन । आवृत्य व्याप्य । ‘सोयम्’ इत्यपि पाठः । तत्र सोऽयं मत्स्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अविदासिनीति । विपूर्वकस्य 'दसु-उपक्षये' इत्यस्य विदास इति घञि रूपं विदास उपक्षयस्तदभावोऽविदासस्तद्वतीत्यर्थः ॥ २२ ॥
स राजा । तत्रतत्र तस्मिन् तस्मिन् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ तं राजानम् । इदं वक्ष्यमाणम् । न हि वीराः शरणागतं त्यजंतीति
सूचयन्नाह—वीरेति । इह समुद्रे । आदिना शिशुमारादिग्रहः ॥ २४ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

सेति । सा तु शफरी एकरात्रेणैव तत्र कमण्डलो अलब्धात्मावकाशं यथा भवति तथा वर्धमाना सती क्त्वान्तपाठे
आत्मावकाशमलब्धा महीपतिं सत्यव्रतमिदं वक्ष्यमाणमाह स्म ॥ १७ ॥ ❀ ❀ नेति । अस्मिन् कमण्डलावहं कृच्छ्रं
कष्टं यथा भवति तथा वस्तुं वासं कर्तुं नात्सहे । इह एवं सति यत्राहं सुखं यथा तथा निवसामि तादृशमोकः स्थानं कल्पय ॥ १८ ॥
स इति । स एवमुक्तः सत्यव्रतः कमण्डलोः सकाशादेनां शफरीमादाय निष्कास्य औदञ्चनोदके मणिकोदके । विपुलकटाहोदके
इत्येके । कूपोदक इति परे । न्यधात् निहितवान् । तत्रोदञ्चनोदके क्षिप्ता सा मुहूर्तमात्रेण कालेन हस्तत्रयमवधत् ॥ १९ ॥
न म इति । हे राजन् ! मे मम सुखं यथा तथा वस्तुमेतदुदञ्चनमलं पर्याप्तं न भवति । अतो मह्यं पृथु विपुलं पदं स्थानं
देहि । यस्मादहं त्वां शरणं गता ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत इति । एवमुक्तेन राज्ञा तत उदञ्चनात् आदाय निष्कास्य सा
शफरी सरोवरे क्षिप्ता । ततोऽपि हे राजन् परीक्षित् ! सोऽयं महामीनः आत्मना स्वदेहेन तत् सरोवरमावृत्य अभिव्या-
प्यान्ववर्धत ॥ २१ ॥ ❀ ❀ नेति । हे राजन् ! सलिलमेवौकः विहारस्थानं यस्य तस्य मे मम एतत् सरोवरोदकमपि
स्वस्तये सुखाय न भवति । अतो रक्षायोगेन रक्षोपायेन यथा महाह्रदप्राप्तेरर्वाक् जलं विना न शुष्येयम् तथा अविदासिनि
अनुपक्षये जले महाह्रदे मां निधेहि स्थापय ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्युक्तः स सत्यव्रतस्तं मत्स्यमविदासिनि
उत्तरोत्तरविपुलजले तत्र तत्र जलाशये अनयत् । ततश्च तज्जलाशयेन संमितं तं श्वं मत्स्यं समुद्रे प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀
क्षिप्यमाण इति । समुद्रे च क्षिप्यमाणो श्वस्तं सत्यव्रतमिदमाह स्म । हे वीर ! इह समुद्रे प्रक्षिप्तं मामतिबला मकरादयः
अदन्ति अत्स्यन्ति अतो मामिह उत्सष्टं प्रक्षेप्तुं त्वं नार्हसि ॥ २४ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततः सा शफरी तत्र कमण्डलावेकरात्रेण वर्द्धमाना सती कमण्डलोरात्मनाऽपूर्णत्वादलब्ध आत्मनः अवकाशो
यया सा च महीपतिं सत्यव्रतं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १७ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—नेति । अस्मिन् कमण्डलावहं कृच्छ्रं
सङ्कटं यथा भवति तथा वस्तुं वासं कर्तुं नात्सहे अतः सुविपुलमोकः स्थानं कल्पय यत्राहं सुखं निवसामि तादृशमोकः
कल्पयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तः स सत्यव्रतः ततः कमण्डलोरेनां शफरीमादायौदञ्चनोदके विपुलकटाहोदके
मणिकोदके वा न्यधान्निहितवान् तत्रोदञ्चनोदके क्षिप्ता सा शफरी मुहूर्तेन कालेन हस्तत्रयमवधत् ॥ १९ ॥ ❀ ❀
तथा वर्द्धमाना पुनरुवाह—हे राजन् ! मे मम सुखं वस्तुम् एतदुदञ्चनं नालं न पर्याप्तं ततो मह्यं पृथु विपुलं पदं स्थानं
देहि कल्पय यतः त्वामहं शरणं गता ॥ २० ॥ ❀ इत्युक्तेन सत्यव्रतेन तत उदञ्चनादादाय सरोवरे क्षिप्ता सती हे राजन् !
तत्सरोवरमावृत्य कृत्स्नमभिव्याप्य महामीनरूपेण व्यवर्द्धत ॥ २१ ॥ ❀ ❀ पुनस्तथा वर्द्धमान उवाच—हे राजन् !
सलिलमेवौकः स्थानं यस्य तस्य मम स्वस्तये सुखाय सुखं वस्तुमेतत्सारसं जलं नालं सलिलौकसः सरसः सम्बन्धयेतदुदकं मम
स्वस्तये न भवतीति वान्वयः । अतो रक्षाय योगेनोपायेनाविदासिनि अनुपक्षयजले महाह्रदे रक्षां विधेहीति ॥ २२ ॥ ❀ ❀
इत्युक्तः स सत्यव्रतः तं मत्स्यमुत्तरोत्तरविपुले तत्र तत्र जलाशये अनयत्पुनस्तत्तज्जलाशयेन संमितं परिमितं तं मत्स्यं समुद्रे
प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ समुद्रे च क्षिप्यमाणा श्वः तं सत्यव्रतमिदमाह—हे वीर ! इह समुद्रे मकरादयोऽतिबलाः
जलचरा मामदन्ति अत्स्यन्ति अतो मामिह समुद्रे त्वं त्यक्तुं नार्हसीति ॥ २४ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अलब्धात्मावकाशमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १७-१८ ॥ ❀ ❀ उदञ्चनं माणिक्यं हस्तत्रयं व्यामत्रयम् ॥ १९ ॥
पदं स्थानम् ॥ २० ॥ ❀ ❀ तत्सरोवरं आत्मना शरीरेणावृत्य व्याप्य ॥ २१ ॥ ❀ ❀ अविदासिनि अगाधे
अभिन्नसेतौ वा ॥ २२ ॥ ❀ ❀ अनन्तरं किमकरोदिति तत्राह—इत्युक्त इति जलाशये ह्रदे असम्मितमसमानं सम्मितं
समानं वा ॥ २३-२४ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

तमिति तस्या मनुष्यवद्वाक्यमाश्रुत्याऽपि मत्स्यत्वज्ञानं तन्माययैव विमोहितत्वात् ॥ २३-२३ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

औदञ्चनोदके कूपजले ॥ १६-२० ॥ * * तत् सरोवरम् आत्मना देहेन आवृत्य ॥ २१ ॥ * * रक्षायोगेन जलं विना यथा न म्रियेत तथोपायेनेत्यर्थः, अविदासिनि उपक्षयशून्ये ॥ २२ ॥ * * तत्र जलाशयेऽप्य-
सम्मितममान्तमित्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

कृच्छ्रं कष्टं यथास्यात्तथाऽस्मिन्कमण्डलौ वस्तुं नोत्सहे अतः इहास्मिन्काले यत्राहं सुखं निवसे निवसामि तदोकः
स्थानं कल्पय ॥ १८ ॥ * * औदञ्चनोदके मणिकस्थे जले ॥ १६ ॥ * * नालं न पर्याप्तं पृथु विपुलं पदं
स्थानम् ॥ २० ॥ * * तत्सरोवरमात्मना देहेनावृत्य सर्वमभिव्याप्य महामीनरूपेणावर्द्धत ॥ २१ ॥ * *
एतदुदकं मे स्वस्त्ये शान्त्यै नालम्, अतः रक्षायाः योगेनोपायेन माम् अविदासिनि अनुपक्षये जले निधेहि ॥ २२ ॥ * *
तस्मिन् तस्मिन् जलाशये अनयत् पुनरसम्मितं तत्तज्जलाशयपरिमाणातीतं समुद्रे प्राक्षिपत् ॥ २३-२४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

सा तु शफरी एकरात्रेणैव तत्र कमण्डलौ अलब्धात्मावकाशं यथा भवति तथा वर्धमाना सती महीपतिं सत्यव्रतमिदं
वक्ष्यमाणमाहेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ * * तदेवाह—नेति । अस्मिन् कमण्डलावहं कृच्छ्रं कष्टं यथा भवति तथा वस्तुं वासं
कर्तुं नोत्सहे । इह एवं सति यत्राहं सुखं यथा तथा निवसामि तादृशमोकः स्थानं कल्पय ॥ १८ ॥ * * स एवमुक्तः
सत्यव्रतः कमण्डलोः सकाशादेनां शफरीमादाय निष्काशय औदञ्चनोदके विपुलकटाहोदके न्यधात् निहितवान् । तत्रौदञ्चनोदके
क्षिप्वा सा मुहूर्तमात्रेण कालेन हस्तत्रयमवर्धत ॥ १९ ॥ * * ततश्च पुनराह—न म इति । हे राजन् मे मम सुखं यथा
तथा वस्तुमेतदुदञ्चनमलं पर्याप्तं न भवति अतो मह्यं पृथु विपुलं पदं स्थानं देहि, यस्मादहं त्वां शरणं गता ॥ २० ॥ * *
एवमुक्तेन राज्ञा तत उदञ्चनात् आदाय निष्काशय सा शफरी सरोवरे क्षिप्वा । ततोऽपि हे राजन् परीक्षित् सोऽयं महामीनः
आत्मना स्वदेहेन तम् सरोवरमावृत्य अभिव्याप्यान्ववर्धतेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ * * पुनश्चाह—राजन्निति, पुनः पुनः
सम्बोधनेन रक्षामर्थस्त्वमिति सूचयति । सलिलमेवौकः विहारस्थानं यस्य तस्य मे मम एतत् सरोवरोदकमपि स्वस्त्ये
सुखाय न भवति । अतो रक्षायोगेन रक्षोपायेन अन्येऽविदासिनि अनुपक्षयजले महाहृदे मां निधेहि स्थापय ॥ २२ ॥ * *
इत्युक्तः स सत्यव्रतस्तं मत्स्यमविदासिनि उत्तरोत्तरविपुलजले तत्र तत्र जलाशये अनयत् । ततश्च तज्जलाशये सम्मितं तं झषं
मत्स्यं समुद्रे प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥ * * समुद्रे च क्षिप्यमाणो झषस्तं सत्यव्रतमिदमाह । हे वीर इह समुद्रे प्राक्षिप्तं माम-
तिबला मकरादयः अदन्ति अत्यन्ति अतो मामिह उत्सृष्टुं प्रचैपुं त्वं नार्हसि ॥ २४ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

सेति । ततः सा शफरी तु, कमण्डलौ, एकरात्रेण वर्द्धमाना सती, न लब्धः आत्मनः अवकाशो यथा सा तथाभूता
सती च, महीपतिम् इदं वक्ष्यमाणं, आह उवाच वै । अलब्धात्मावकाशमिति पाठे क्रियाविशेषणम् ॥ १७ ॥ * *
तदेवाह । नेति । हे राजन्, अस्मिन् कमण्डलौ, अहं कृच्छ्रं संकटं यथा भवति तथा, वस्तुं वासं कर्तुं, न उत्सहे । अतः इ
कामं हन्तीति इहस्तत्संबुद्धौ हे इह, राजर्षित्वाद्धे वशीकृतमदन, हे जितेन्द्रियेत्यर्थः । सुविपुलं ओकः स्थानं, कल्पय । यत्र
त्वत्कल्पिते तथाविधे स्थाने, अहं सुखं यथा, तथा निवसे निवसामि ॥ १८ ॥ * * स इति । एवं शफर्युक्तः सत्यव्रतः,
ततः कमण्डलोः सकाशात्, एनां शफरीम् आदाय औदञ्चनोदके विपुलकटाहोदके, न्यधात् निहितवान् । तत्रौदञ्चनोदके,
क्षिप्वा शफरी, मुहूर्त्तेन कालेन, हस्तत्रयं, अवर्द्धत ॥ १९ ॥ * * तथा वर्द्धमाना सा पुनरप्याह । न म इति । राजन्,
मे मम, सुखं यथा तथा, वस्तुम् एतदुदञ्चनं, नालं पर्याप्तं न जायते ! ततः मह्यं पृथु, विपुलं पदं स्थानं, देहि कल्पय, यतः
त्वा त्वां, अहं शरणं गता अस्मि ॥ २० ॥ * * तत इति । हे राजन्, राज्ञा शफर्या इत्युक्तेन राज्ञा सत्यव्रतेन, तत
उदञ्चनात्, आदाय सा शफरी, सरोवरे महति तडागे, क्षिप्वा सती, तत्सरोवरसंबन्धि तोयं, आत्मना आवृत्य कृत्स्नमभिव्याप्य;

महामीनः महामीनरूपा सती, अन्ववर्द्धत ॥ २१ ॥ ❀ ❀ तथा वर्द्धमानो महामीन उवाच । नैतदिति । हे राजन्, सलिलमेव ओकः स्थानं यस्य तस्य, मे मम, स्वस्त्ये सुखाय सुखं वस्तुमित्यर्थः । एतत् उदकं सारसं जलं, न पर्याप्तमिति शेषः । यद्वा सलिलौकसः सरसः, संबन्धि, एतत् उदकं मे मम, स्वस्त्ये न भवतीत्यन्वयः । अतः योगेनोपायेन, माम् अविदासिनि अनुपक्षयजले हृदे, महाहृदे इत्यर्थः । रक्षां क्षित्वेति शेषः । विधेहि ॥ २२ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण उक्तो महामीनेन कथितः स सत्यव्रतः, अविदासिनि तत्र तत्र जलाशये उत्तरोत्तरविपुले तस्मिन्तस्मिन् जलाशये, मत्स्यम् अनयत् । असंमितं तत्तज्जलाशयेऽप्यसंमितं, तं क्षपं मत्स्यं समुद्रे प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥ ❀ ❀ क्षिप्यमाण इति । क्षिप्यमाणः नृपेण समुद्रे क्षिप्यमाणो महामीनः, तं हे वीर, इह समुद्रे, अतिबलाः मकरादयः सर्वे जलचराः, माम् अदन्ति अत्स्यन्ति । अतः माम् इह समुद्रे, त्वम् उत्सृष्टुं त्यक्तुं न अर्हसि । इदमित्थंभूतं वचनं, आह ॥ २४ ॥

भाषानुवादः

आश्रमपर लानेके बाद एकरातमें ही वह मछली उस कमण्डलुमें इतनी बढ़ गयी कि उसमें उसके लिये स्थान ही न रहा । उस समय मछलीने राजासे कहा—॥ १७ ॥ ❀ ❀ ‘अब तो इस कमण्डलुमें मैं कष्टपूर्वक भी नहीं रह सकती; अतः मेरे लिये कोई बड़ा-सा स्थान नियत कर दें, जहाँ मैं सुखपूर्वक रह सकूँ ॥ १८ ॥ ❀ ❀ राजा सत्यव्रतने मछलीको कमण्डलुसे निकालकर एक बहुत बड़े पानीके मटकेमें रख दिया । परन्तु वहाँ डालनेपर वह मछली दो ही घड़ीमें तीन हाथ बढ़ गयी ॥ १९ ॥ ❀ ❀ फिर उसने राजा सत्यव्रतसे कहा—‘राजन् ! अब यह मटका भी मेरे लिये पर्याप्त नहीं है । इसमें मैं सुखपूर्वक नहीं रह सकती । मैं तुम्हारी शरणमें हूँ, इसलिये मेरे रहनेयोग्य कोई बड़ासा स्थान मुझे दो ॥ २० ॥ ❀ ❀ परीक्षित ! सत्यव्रतने वहाँसे उस मछलीको उठाकर एक सरोवरमें डाल दिया । परन्तु वह थोड़ी ही देरमें इतनी बढ़ गयी कि उसने एक महामत्स्यका आकार धारणकर उस सरोवरके जलको घेर लिया ॥ २१ ॥ ❀ ❀ और कहा—‘राजन् ! मैं जलचर प्राणी हूँ । इस सरोवरका जल भी मेरे सुखपूर्वक रहनेके लिये पर्याप्त नहीं है । इसलिये आप मेरी रक्षा कीजिये और मुझे किसी अगाध सरोवरमें रख दीजिये ॥ २२ ॥ ❀ ❀ मत्स्यभगवान्के इस प्रकार कहनेपर वे एक एक करके उन्हें कई अटूट जलवाले सरोवरोंमें ले गये; परन्तु जितना बड़ा सरोवर होता उतने ही बड़े वे बन जाते । अन्तमें उन्होंने उन लीला-मत्स्यको समुद्रमें छोड़ दिया ॥ २३ ॥ ❀ ❀ समुद्रमें डालते समय मत्स्यभगवान्ने सत्यव्रतसे कहा—‘वीर ! समुद्रमें बड़े-बड़े बली मगर आदि रहते हैं, वे मुझे खा जायेंगे इसलिये आप मुझे समुद्रके जलमें मत छोड़िये’ ॥ २४ ॥

एवं विमोहितस्तेन वदता वल्गुभारतीम् । तमाह को भवानस्मान् मत्स्यरूपेण मोहयन् ॥ २५ ॥
नैवंवीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि च । यो भवान् योजनशतमह्नाभिव्यानशे सरः ॥ २६ ॥
नूनं त्वं भगवान् साक्षाद्वरिर्नारायणोऽव्ययः । अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसाम् ॥ २७ ॥
नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्ययेश्वर । भक्तानां नः प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्मगतिर्विमो ॥ २८ ॥
सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः । ज्ञातुमिच्छाम्यदो रूपं यदर्थं भवता धृतम् ॥ २९ ॥

न तेऽरविन्दाक्ष पदोपसर्पणं मृषा भवेत् सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ।

यथेतरेषां पृथगात्मनां सतामदीदृशो यद् वपुरद्भुतं हि नः ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच

इति ब्रुवाणं नृपतिं जगत्पतिः सत्यव्रतं मत्स्यवपुर्गुगक्षये ।

विहर्तुकामः प्रलयाणवेऽब्रवीच्चिकीर्षुरेकान्तजनप्रियः प्रियम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच

सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिन्दम । निमङ्क्षत्यप्ययाम्भोधौ त्रैलोक्यं भूभुवादिकम् ॥ ३२ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—एवं बल्लुभारती वदता तेन विमोहितः तम् आह मत्स्यरूपेण अस्मान् मोहयन् भवान् कः ॥ २५ ॥
 अस्माभिः एवंवीर्यः चलचरः न दृष्टः वा श्रुतः अपि यः भवान् अह्ना योजनशतं सरोः अभिव्यानशो ॥ २६ ॥ ॥ नूनं त्वं साक्षात् भगवान् अव्ययः नारायणः हरिः भूतानाम् अनुग्रहाय जलौकसां रूपं धत्से ॥ २७ ॥ ॥ पुरुषश्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्येश्वरः ते नमः हि विभो प्रपन्नानां भक्तानां नः मुख्यः आत्मगतिः ॥ २८ ॥ ॥ ते सर्वे लीलावताराः भूतानां भूतिहेतवः भवता अदः रूपं यदर्थं धृतं ज्ञातुम् इच्छामि ॥ २९ ॥ ॥ अरविंदाक्ष सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ते पदोपसर्पणं मृषा न भवेत् यथा इतरेषां पृथगात्मनां सतां यत् अद्भुतं वपुः हि अदीदृशः ॥ ३० ॥ ॥ इति ब्रुवाणं सत्यव्रतं नृपतिम् एकांतजनप्रियः युगक्षये प्रलयार्णवे विहर्तुकामः मत्स्यवपुः जगत्पतिः प्रियं चिकीर्षुः अब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ॥ अरिन्दम अद्यतनात् ऊर्ध्वं सप्तमे अहनि अप्ययाम्भोधौ भूर्भुवादिकं एतत् त्रैलोक्यं निमंक्ष्यति ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अभिव्यानशोऽभितो व्याप्तवान् ॥ २६-२७ ॥ ॥ मुख्यः सत्य आत्मा च गतिश्चाश्रयः ॥ २८-२९ ॥ ॥ हे अरविंदाक्ष पृथगात्मनां देहाद्यभिमानिनां सतामितरेषां पदोपसर्पणं यथा मृषा भवेत्तथा सर्वसुहृत्प्रियात्मनस्तव पदोपसर्पणं मृषा न भवेत् । यद्यस्मान्नो भक्तानामद्भुतं वपुरदीदृशो दर्शितवानसि । पाठांतरे पृथगात्मनो भेददर्शिनः पुंसः । असतां परिच्छिन्नानां पदोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ एकांतजना भक्ताः प्रिया यस्य ॥ ३१ ॥ ॥ अप्ययाम्भोधौ प्रलयार्णवे । भूर्भुवादिकमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तेन मत्स्यरूपिणा । तं मत्स्यम् ॥ २५ ॥ ॥ एवंवीर्यो दिनसमाप्तिर्तोऽर्वाग्वहुयोजनवर्द्धनशीलः । योजनशतं सरो द्वीपांतरापेक्षया समुद्रैकदेशभूतमेव ग्राह्यमन्यस्य तथा संभवाभावादश्रुतेः । ‘अह्नाय व्यानसे’ इति पाठे । अह्नाय झटिति ॥ २६-२९ ॥ ॥ पाठांतरे ‘पृथगात्मनोऽसताम्’ इति पाठे । इत्यर्थे इति व्याख्येयम् । उभयोः सेव्यसेवकयोरयोग्यत्वादिति भावः ॥ ३०-३१ ॥ ॥ इत्यर्थे इति । संधिरत्रापेः । यद्वा—भूर्भुव आदिर्यस्य तत् कं स्वर्गमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

एवमिति । एवं बल्लुभारती सुन्दरवाचं वदता तेन मत्स्यरूपेण भगवता विमोहितः सत्यव्रतस्तमाह स्म । भवान् मत्स्यरूपेणास्मान् मोहयन् कः ॥ २५ ॥ ॥ नेति । एवंवीर्यः एवंप्रभाववान् कश्चिदपि जलचरोऽस्माभिर्न दृष्टो न वा श्रुतः । यो भवान् अह्ना एकदिवसमात्रेण कालेन योजनशतं सरोऽभिव्यानशो अभितो व्याप्तवान् ॥ २६ ॥ ॥ नूनमिति । नूनं हरिनारायणोऽव्ययः साक्षाद्भगवानेव त्वं भूतानां भक्तानामस्माकमनुग्रहाय जलौकसां मत्स्यानां रूपं धत्से ॥ २७ ॥ ॥ नम इति । हे पुरुषश्रेष्ठ ! हे विभो ! ते तुभ्यं नमः । हि यस्मात् त्वं स्थित्युत्पत्त्यप्ययानामीश्वरः कर्त्ता निमित्तं प्रपन्नानां भक्तानां नोऽस्माकं मुख्यः सत्यः आत्मा गतिः आश्रयश्च भवानेव ॥ २८ ॥ ॥ सर्वे इति । यद्यपि ते तव लीलावताराः सर्वे एव भूतानां भूतिहेतवः विभवप्रयोजनका इति सामान्यतस्तावज्जानामि तथापि यदर्थं भवता अदो मात्स्यं रूपं धृतं तत्प्रयोजनविशेषं ज्ञातुमिच्छामि ॥ २९ ॥ ॥ नेति । हे अरविंदाक्ष ! पृथगात्मनां देहाद्यात्माभिमानवतां सतां त्वदितरेषां पदोपसर्पणं शरणगमनं यथा मृषा व्यर्थं भवेत् तथा सर्वसुहृत्प्रियात्मनः तव पदोपसर्पणं मृषा न भवेत् । यत् यस्मात् हि सतां स्वभक्तानां नोऽस्माकमेतदद्भुतं वपुरदीदृशो दर्शितवानसि पृथगात्मना सतामिति पाठे तु पृथगात्मनो देहाद्यात्मदर्शिनः पुरुषस्य असतां परिच्छिन्नानां पदोपसर्पणं यथा मृषा न भवेत्तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतीति । इत्येवं ब्रुवाणं नृपतिं सत्यव्रतं प्रति एकान्ताः स्वैकाश्रयाः जनाः प्रिया यस्य स जगत्पतिर्भगवान् युगक्षये कल्पक्षये प्रलयार्णवे विहर्तुकामः सत्यव्रतस्य प्रियं चिकीर्षुः अब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ॥ सप्तम इति । हे अरिन्दम ! अद्यतनादह आरभ्य सप्तमेऽहनि एतत् भूर्भुवादिकं त्रैलोक्यमप्ययाम्भोधौ प्रलयसमुद्रे निमज्ज्यति निमग्नं भविष्यति ॥ ३२ ॥

वीरराघवव्याख्या

इत्येवं बल्लुभारती सुन्दरवाचं वदता तेन मत्स्यरूपिणा भगवता विमोहितः सत्यव्रतस्तं मत्स्यमाह—को भवानित्यादिना इति ब्रुवाणमित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । अस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन् भवान् क इति प्रश्नः ॥ २५ ॥ ॥

कश्चिन्मत्स्यविशेष एवाहमिति चेन्नेत्याह—नेति । एवंविधप्रभाववान् कश्चिदपि जलचरोऽस्माभिर्न दृष्टः नापि श्रुतश्च एवंवीर्यं इत्युक्तं वीर्यं दर्शयन् विशिनष्टि—य इति । यः भवान् अह्ना कालेन योजनशतमभिव्यानशो अभितो व्याप्तवान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अतस्त्वं न केवलं मत्स्यः किन्त्वमरो देवः तत्रापि न ब्रह्मादिष्वमरेषु कश्चिदपि तु साक्षादव्ययः निर्विकारो भगवान् हरिर्नारायणस्त्वं नूनं निश्चितमेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम नैवंविध आकारः किन्तु चतुर्भुजत्वाद्याकारः इत्यत आह—अनुग्रहायेति । भूतानामनुग्रहाय देवमनुष्यादिभूतान्यनुग्रहीतुं जलौकसां मत्स्यानां रूपं धत्से मात्स्यं रूपं विभर्षीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ नारायणः ? इत्यपेक्षायां तं लक्ष्यन्नमस्करोति—नम इति । हे पुरुषोत्तम ! हे जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणभूत ! हे विभो ! भक्तानां प्रपन्नानां चास्माकं मुख्यः नायकोऽन्तरात्मा गतिः स्वप्राप्त्युपायभूतः “स तत्र पर्येति” स उत्तमः पुरुषः, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, स कारणं करणाधिपाधिपः, य आत्मनि तिष्ठन्, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, अमृतस्यैष सेतुः, नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्” इत्यादि वेदान्तवेद्यो निखिलजगदुदयविभवलयलील आत्मेश्वरः सर्वान्तर्गतः सिद्धोपायभूतः पुरुषोत्तमो यः स नारायणः स एवाधुना मत्स्यरूपेणावतीर्णः इति भावः । एवम्भूताय ते तुभ्यं नमः भक्तानां प्रपन्नानाम् इति प्रपत्युपकृतभक्तियोगनिष्ठानामित्युक्तम् ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अनितरसाधारणप्रभावेन त्वं नारायण एवेति निश्चिनोमि तथा अवतारा अपि सर्वे लोकहितायां एवेति वेद्यैव किन्त्वेतदवतारप्रयोजनं विशेषतो ज्ञातुमिच्छामीत्याह—सर्व इति । ते तव सर्वे लीलावताराः लीलयोपात्ता अवताराः लीलावताराः लीलापदेनावताराणामकर्ममूलत्वमुक्तं मूढानां देवादीनां भूतिविभवस्तद्वेतव इति सामान्यतोऽवतारप्रयोजनं जानाम्येवेति भावः । किन्तु यदर्थं यस्मै प्रयोजनविशेषाय अत एतन्मात्स्यं रूपं भगवता धृतं तत्प्रयोजनं ज्ञातुमिच्छामि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अनीश्वरभजनवन्मद्भजनं न मुधेति दर्शयितुमिदं मात्स्यं रूपं प्रदर्शितं भवतेति जानामीत्यभिप्रायेणाह—नेति । हे अरविन्दाक्ष ! तव पदोपसर्पणं श्रीपादारविन्दभजनं पृथगात्मनामब्रह्मात्मकस्वतन्त्रात्माभिमानिनां सताम् इतरेषां पदोपसर्पणमिव न मृषा भवेत् न व्यर्थं भवेत्, अवैयर्थ्यं हेतुं वदन् विशिनष्टि—सर्वसुहृत्प्रियात्मनः सर्वेषां सुहृदः प्रियस्यान्तरात्मनश्च, यद्वा, सतां सर्वसुहृत्प्रियात्मन इति वान्वयः । तत्पक्षे सतां साधूनां सर्वप्रकारेण सुहृत् प्रियश्च आत्मा स्वरूपं यस्य योवेति दिक् एतद्विपरीतत्वाद् इतरेषां पदोपसर्पणं मृषेतिभावः । कुत एतद्विपरीतं न मृषेत्यत आह—हि यस्माद्यदिदमद्भुतं मात्स्यं वपुर्नोऽस्माकं भजतामदीदृशः दर्शितवान् ॥ ३० ॥ इतीत्यं भाषमाणं सत्यत्रतं प्रति मत्स्यवपुर्जगदीश्वरो भगवांश्चिकीषितमब्रवीत् कथम्भूतः ? प्रलयार्णवे विहर्तुकामः विहारप्रयोजनं दर्शयन्विशिनष्टि कान्तजनप्रियः कान्तजनानां भक्तजनानां प्रियः प्रभुश्च भक्तजनानां प्रीतिं कर्तुमवतीर्ण इति भावः ॥ ३१ ॥ एवं पृष्टावतारप्रयोजनविशेषो मत्स्यमूर्तिर्भगवांस्तत्प्रयोजनविशेषमाह—सप्तम इति नवभिः । हे अरिन्दम ! अद्यतनादहः यस्मिन्नहनि मदवतारः तस्मादह आरभ्य सप्तमेऽहनीदं भूर्भुवादिर्न त्रैलोक्यमप्ययांभोधौ प्रलयोदधौ विनङ्क्ष्यति मग्नं भविष्यति ॥ ३२ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

एवम्विधं वीर्यं यस्य सः एवंवीर्यः अह्ना झटिति व्यानशो व्याप्तः ॥ २६ ॥ ❀ ❀ विशेषसम्बन्धित्वान्नारं ज्ञानं तदयनं यस्य स तथा ज्ञानाश्रयः कश्चिच्चेतन एव नारायणः किं न स्यादित्यतः साक्षाद्विरिरिति तुरीयमूर्तिः ॥ २७-२८ ॥ यदर्थं यत्प्रयोजनाय भवता आदौ मत्स्यरूपं धृतं तत्प्रयोजनपूर्वकं ज्ञातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अहं त्वत्स्वरूपज्ञाने योग्य इत्याह—नत इति । हे अरविन्दाक्ष ! यथा पृथगात्मनां भिन्नविषयबुद्धीनाम् इतरेषां ते तव पदोपसर्पणं मुधा वृथा भवेत्तदप्येवम्विन्महत्पुण्यं कर्म करोति “तद्वास्यां ततः क्षीयते” इति श्रुतिरत एव पृथगित्युक्तं सतां तथा न स्यात्तत्र हेतुमाह—अदीदृश इति तवाद्भुतं नोऽस्माकम् इतरमत्स्यविलक्षणत्वादाश्चर्यं यद्वपुः “डुवप् बीजसन्ताने” इतिधातोः जगदुत्पादनसमर्थं रूपम् अदीदृशः दर्शितवानिति हि यस्मात्सन्त एतद्रूपज्ञाने योग्या इत्यर्थः । तव विषमस्वभावत्वात्तथात्वमिति नेत्याह, सर्वेति ॥ ३० ॥ ❀ ❀ विषयमुखप्रेरकत्वात्प्रियः “तदेतत्प्रेयम्” इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अद्यतनादह ऊर्ध्वं सप्तमेऽहनि निमङ्क्ष्यति निमग्नं भविष्यति अप्ययांभोधौ प्रलयसमुद्रे ॥ ३२ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अह्ना एकेनैव व्यानशो व्याप्तवान् ॥ २६-२८ ॥ ❀ ❀ आत्मनां गतिर्यस्मात् स मुख्यप्रभुरित्यर्थः ॥ २९ ॥ इतरेषां देवेन्द्रादीनां पृथगात्मनाम् आत्मनः पृथग्देह एव आत्मा येषां तेषां देहाध्यासवतामित्यर्थः । तव तु नास्ति देहाध्यासः देहात्मनो पार्थक्याभावादिति भावः । यद्यस्मान्नोऽस्माकं सतां त्वद्भक्तानां निस्तारार्थम् अद्भुतमीदृशं वपुरदीदृशः दर्शितवान् पृथगात्मनोऽसतामिति पाठे पृथगात्मनः पुंसः असतां पदोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ॥ ३०-३३ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

यो भवान् अह्ना अल्पेन कालेन सरः समुद्रं योजनशतम् अभिव्यानशो अभिव्याप्तवान् ॥ २६-२७ ॥ ❀ ❀ मुख्यः आत्मा आश्रयः अंशभूतस्यात्मनोऽशित्वेन स्थितिप्रवृत्तिर् इत्यर्थः । गतिः पुरुषार्थप्रदश्च ॥ २८-२९ ॥ ❀ ❀ हे अरविन्दाक्ष ! पृथग्भूते त्वद्भिन्ने उपास्ये आत्मा मनो येषां तेषामितरेषामसतां यथा पदोपसर्पणं त्वद्भिन्नतत्तद्देवचरणोपासनं मृषा भवति परमपुरुषार्थोदत्वाभावादिति भावः । तथा सतां साधूनां पदोपसर्पणं तव चरणोपासनं मृषा न भवेत् यद्यस्मात् नोऽस्माकमुपासकानाम् अद्भुतं वपुः अदीदृशः दर्शितवानसि फलमस्माकं त्वच्चरणोपासनं त्वद्वपुर्दर्शनमात्रेणैवेति भावः ॥ ३० ॥ एकान्तजनाः प्रिया यस्य सः प्रियं कर्तुमिच्छुः नृपतिं प्रत्यब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ अद्यतनात् सप्तमेऽहि अप्ययाम्भोधौ नैमित्तिकप्रलयार्णवे निमङ्क्ष्यति निमग्नं भविष्यति ॥ ३२ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

एवं बल्लुभारतीं सुन्दरवाचं वदता तेन मत्स्वरूपेण भगवता विमोहितः सत्यव्रतस्तमाह । तदेव दर्शयति—‘को भवान्’ इत्यादिना ‘इति ब्रुवाणम्’ इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । मत्स्वरूपेणास्मान् मोहयन् क इति प्रश्नः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कश्चिन्मत्स्वविशेष इति चेत्तत्राह—नेति । एवंवीर्यः एवम्प्रभाववान् कश्चिदपि जलचरोऽस्माभिर्न दृष्टो न वा श्रुतः । वीर्यमेव दर्शयन् विशिनष्टि—य इति । यो भगवान् अह्ना एकदिवसमात्रेण कालेन योजनशतं सरोऽभिव्यानशो अभितो व्याप्तवान् ॥ २६ ॥ तद् हि त्वमेव तर्क्य कोऽहमित्यत आह—नूनमिति । नूनं निश्चितमेवैतत् साक्षाद्भगवानेव त्वं भूतानां भक्तानामस्माकमनुग्रहाय जलौकसां मत्स्यानां रूपं धत्से । तत्र हेतुमाह—हरिरिति, दुःखहरणशीलः । तत्र हेतुः—नारायणः, सर्वकारणत्वादित्यर्थः । एवं चेत्तर्हि विकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—अव्यय इति ॥ २७ ॥ ❀ ❀ एवं परमोपकारिणस्त्वत्प्रत्युपकारे त्वहं न समर्थ इत्याशयेन नमस्करोति नम इति । हे पुरुषश्रेष्ठ पुरुषोत्तम ते तुभ्यं नमोऽस्तिवति । स्वस्य तत्प्रत्युपकारसामर्थ्याभावे हेतुं सूचयन्तं विशिनष्टि—हे विभो सर्वथासमर्थ हि यस्मात् स्थित्युत्पत्त्यप्ययानामीश्वरः कर्ता निमित्तम् । आत्मा सर्वात्मा उपादानं च, तस्मादेव प्रपन्नानां शरणमागतानां भक्तानां नोऽस्माकं मुख्यः परमफलरूपा गतिस्तत्प्राप्तिसाधनं च भवानेव ॥ २८ ॥ ❀ ❀ एवं भगवन्तं प्रणम्यावतारप्रयोजनं पृच्छति—सर्वे इति । यद्यपि ते तव लीलावतारा सर्वे एव भूतानां भूतिहेतवः विभवप्रयोजनका इति सामान्यतस्तावज्जानामि तथापि यदर्थं भवता अदो मात्स्यं रूपं धृतं तत्प्रयोजनविशेषं ज्ञातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ❀ ❀ तव कृपाकटाक्षेणैव संसारतापनिवृत्तिर्नान्यथेत्याशयेन सम्बोधयति—अरविन्दाक्षेति । पृथगात्मनां देहाद्यात्माभिमानवतां त्वदितरेषां पदोपसर्पणं शरणगमनं यथा मृषा व्यर्थं भवेत् तथा तव पदोपसर्पणं मृषा न भवेत् । तत्र हेतुमाह—सर्वसुहृत्प्रियात्मन इति । सर्वेषां सुहृदः हितकारिणः प्रियस्य प्रीतिविषयस्य आत्मनश्च । इतरेषामेतद्विपरीतत्वात्तत्पदोपसर्पणं निरर्थकमित्याशयः । एतदपि कथं ज्ञातं तत्राह—यत् यस्मात् हि सतां स्वभक्तानां नोऽस्माकमेतदद्भुतं वपुर्दीदृशो दर्शितवानसि । पृथगात्मनोऽसतामिति पाठे तु पृथगात्मनो देहाद्यात्मदर्शिनः पुरुषस्य असतां विषयाविष्टचित्तानां पदोपसर्पणं यथा मृषा भवेत्तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इत्येवं ब्रुवाणं नृपतिं सत्यव्रतं प्रति मत्स्ववपुर्धरो जगत्पतिर्भगवानब्रवीदित्यन्वयः । तद्वपुः किमर्थं धृतमित्यपेक्षायामाह—युगक्षये कल्पक्षये प्रलयार्णवे विहर्तुकाम इति । आप्तकामस्य तथाविहारोऽपि कथं तत्राह—सत्यव्रतस्य प्रियं चिकीर्षुरिति । तत्रापि हेतुमाह—एकान्ताः स्वैकाश्रया जनाः प्रिया यस्य सः ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ यदेतदवतारधारणप्रयोजनं पृष्टं तदाह—सप्तम इति । तस्मिन् स्वप्रीतिं सूचयन् सम्बोधयति—अरिन्दमेति । अद्यतनाद्दह आरभ्य सप्तमेऽहनि एतत् भूर्भुवादिकं त्रैलोक्यमप्ययाम्भोधौ प्रलयसमुद्रे निमङ्क्ष्यति निमग्नं भविष्यति ॥ ३२ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

एवमिति । एवमित्थं, बल्लुभारतीं सुन्दरवचनं, वदता ब्रुवाणेन, तेन मत्स्वरूपिणा भगवता, विमोहितः मोहं गमितः सत्यव्रतः, मत्स्वरूपेण अस्मान् मोहयन्, भवान् कः, इति तम् आह । को भवानित्यादिना इति ब्रुवाणमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन सत्यव्रतस्तमाहेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ❀ ❀ कश्चिन्मत्स्वविशेष एवाहमस्मीति चेन्नेत्याह । नेति । एवंवीर्यः एवंविधप्रभाववान्, जलचरः कश्चिदपि वारिचरः, अस्माभिः, न दृष्टः । श्रुतोऽपि वा न, एवंवीर्यमिति यदुक्तं तत्तद्वीर्यं दर्शयन् विशिनष्टि । यो भवान्, अह्ना कालेन, योजनशतं शतयोजनं परितः परिणाहवत्, सरः, अभिव्यानशो अभिव्याप्तवान् ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अतस्त्वं न केवलं मत्स्यः किं त्वमरः, तत्रापि न ब्रह्मादिष्वमरेषु कश्चित्, अपि तु नारायण एवेत्याह । नूनमिति । अव्ययः

निर्विकारः, साक्षात् प्रत्यक्षतां प्राप्तः, भगवान् षाड्गुण्यपूर्णः, हरिर्निजाश्रितात्तिहर्ता, त्वं नूनं, नारायणः ननु । नारायणोऽहमस्मि चेत्, कथं ममैवविध आकारः वास्तविको मदाकारस्तु चतुर्भुजादिरिति चेत्तत्राह । अनुग्रहायेति । भूतानाम् अनुग्रहाय, देव-मनुष्यादीनि भूतानि अनुगृहीतुमित्यर्थः । जलौकसां वारिचराणां, रूपमाकृति, घट्से अतो मदनुग्रहायेदानीं मत्स्याकारं वपुस्त्वया प्रदर्शितमित्यनुमानत आकलयामीति भावः ॥ २७ ॥ ❀ ❀ कोऽसौ नारायण इत्यपेक्षायां तं लक्ष्यन्नमस्करोति । नम इति । हे पुरुषश्रेष्ठ पुरुषोत्तम, स्थितिश्च उत्पत्तिश्च अप्ययश्च तेषामीश्वरस्तत्संबोधनं, हे उत्पत्तिस्थितिलयकारणभूत इत्यर्थः । हे विभो सर्वान्तरात्मन्, प्रपन्नानां भवच्छरणं प्राप्तानां, भक्तानामेकान्तभावेन भजमानानां, नोऽस्माकं, हि निश्चितमेव, मुख्यः नायकः, आत्मान्तरात्मा, गतिः स्वप्राप्त्युपायभूतः, त्वं भवसीत्यर्थः । 'स तत्र पर्येति' । 'स उत्तमः पुरुषः' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' 'य आत्मनि तिष्ठन्' 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' 'अमृतस्यैव सेतुः' 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इत्यादि । वेदान्तवेद्योखिलजगदुदयादिलील आत्मेश्वरः सर्वान्तरसिद्धस्वप्राप्त्युपायभूतः पुरुषोत्तमः यो नारायणः स एव त्वमधुना मत्स्वरूपेणावतीर्ण इति भावः । एवंभूताय ते तुभ्यं, नमः ॥ २८ ॥ ❀ ❀ अनितरसाधारणप्रभावेण त्वं नारायण एवेति निश्चिनोमि तथाऽवतारा अपि सर्वे लोकहितार्था एवेत्यपि वेदस्येव तेष्वपि एतदवतारप्रयोजनं विशेषतो ज्ञातुमिच्छामीत्याह । सर्व इति । ते तव, सर्वे लीलावताराः लीलयोपात्ता अवताराः, लीलापदे-नावताराणामकर्ममूलत्वमुक्तं, भूतानां देवादीनां भूतिहेतवः विभवहेतुभूताः, इति सामान्यतोऽवतारप्रयोजनं जानाम्येवेति भावः । किं तु यदर्थं यस्मै प्रयोजनाय, अदः एतत्, रूपं मात्स्यं रूपं, भवता धृतं, तत्प्रयोजनं, ज्ञातुम् इच्छामि ॥ २९ ॥ ❀ ❀ अनीश्वरभजनवन्मद्भजनं न मुधेति दर्शयितुं मात्स्यं प्रदर्शितं भवतेति जानामीत्यभिप्रायेणाह । न ते इति । हे अरविन्दाक्ष, पृथगात्मनां देहाद्यभिमानिनाम् । अत्रात्मात्मकस्ववन्त्रात्माभिमानिनामिति यावत्, इतरेषां त्वदितरदेवानां, पदोपसर्पणं यथा मृषा, व्यर्थं, भवेत्, तथा सर्वसुदृत्प्रियात्मनः सर्वेषां सुदृढः प्रियस्य अन्तरात्मनश्च, ते तव, सतां त्वत्साधूनां च पदोपसर्पणं श्रीपादारविन्दभजनं, व्यर्थं न भवेत् । अतः अद्भुतं, यन् एतत्, वपुः मात्स्यं वपुः, तत् नः भजतामस्माकं, अदीदृशः दक्षितवान् हि । भवतैतद्गुणः कस्मैचिन्नो हितायैव प्रदर्शितमस्तीति केवलानुमानतो जानीम इति भावः ॥ ३० ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यं ब्रुवाणं भावमाणं, नृपतिं, सत्यव्रतं प्रति, युगक्षये प्रलयार्णवे, विहर्तुं कामः एकान्तजनप्रियः, प्रियं चिकीर्षुः स्वभक्तजनानां प्रियं कर्तुं भवतीर्ण इत्यर्थः । मत्स्यवपुः जगत्पतिर्जगदीश्वरः भगवान्, अत्रवीत् स्वचिकीर्षितं कथयामास ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ एवं पृष्टावतारप्रयोजनविशेषो मत्स्यमूर्तिर्भगवांस्तत्प्रयोजनविशेषमाह सप्तम इति सप्तभिः । सप्तम इति । हे अरिन्दम, अद्यत-नादहः आरभ्य, ऊर्ध्वमुपरिष्ठात्, सप्तमे अहनि, एतत् भूर्भुवादिकं त्रैलोक्यं, अप्ययाम्भोधौ मन्वन्तरान्तभाव्यप्रलयोदधौ विनङ्क्ष्यति मग्नं भविष्यति । न चात्र वाच्यं कथमयमकाण्ड एव प्रलयो भविष्यतीति । सर्वमन्वन्तरान्ते प्रलयसद्भावत् । तथा च लघुभागवतामृते । 'सर्वमन्वन्तरस्यान्ते प्रलयो निश्चितं भवेत् । विष्णुधर्मोत्तरे त्वेतन्मार्कण्डेयेन भाषितम्' इति । तत्रैव तथाहीत्युक्त्वा विष्णुधर्मोत्तरवाक्यानि । 'मन्वन्तरे परिक्षीणे देवा मन्वन्तरेश्वराः । महर्लोकमथासाद्य तिष्ठन्ति गतकल्मषाः । मनुश्च सह शक्रेण देवाश्च यदुनन्दन । ब्रह्मलोकं प्रपद्यन्ते पुनरावृत्तिदुर्लभम्' इत्यादीनि सन्तीति नेदं भगवद्वचनं च मायामात्र-प्रदर्शनपरमित्यलमतिपाण्डित्यप्रदर्शनात् ॥ ३२ ॥

भाषानुवादः

मत्स्यभगवान्की यह मधुर वाणी सुनकर राजा सत्यव्रत मोहमुग्ध हो गये । उन्होंने कहा—'मत्स्यका रूप धारण करके मुझे मोहित करनेवाले आप कौन हैं ? ॥ २५ ॥ ❀ ❀ आपने एक ही दिनमें चार सौ कोसके विस्तारका सरोवर घेर लिया । आजतक ऐसी शक्ति रखनेवाला जलचर जीव तो न मैंने कभी देखा था और न सुना ही था ॥ २६ ॥ ❀ ❀ अवश्य ही आप साक्षात् सर्वशक्तिमान् सर्वान्तर्यामी अविनाशी श्रीहरि हैं । जीवोंपर अनुग्रह करनेके लिये ही आपने जलचरका रूप धारण किया है ॥ २७ ॥ ❀ ❀ पुरुषोत्तम ! आप जगत्की उत्पत्ति, स्थिति और प्रलयके स्वामी हैं । आपको मैं नमस्कार करता हूँ । प्रभो ! हम शरणागत भक्तोंके लिये आप ही आत्मा और आश्रय हैं ॥ २८ ॥ ❀ ❀ यद्यपि आपके सभी लीलावतार प्राणियोंके अभ्युदयके लिये ही होते हैं, तथापि मैं यह जानना चाहता हूँ कि आपने यह रूप किस उद्देश्यसे ग्रहण किया है ॥ २९ ॥ ❀ ❀ कमलनयन प्रभो ! जैसे देहादि अनात्मपदार्थोंमें अपनेपनका अभिमान करनेवाले संसारी पुरुषोंका आश्रय व्यर्थ होता है, उस प्रकार आपके चरणोंकी शरण तो व्यर्थ ही नहीं सकती; क्योंकि आप सबके अहैतुक प्रेमी, परम प्रियतम और आत्मा हैं । आपने इस समय जो रूप धारण करके हमें दर्शन दिया है, यह बड़ा ही अद्भुत है ॥ ३० ॥ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! भगवान् अपने अनन्य प्रेमी भक्तोंपर अत्यन्त प्रेम करते हैं; जब जगत्पति मत्स्यभगवान्ने अपने प्यारे भक्त राजर्षि सत्यव्रतकी यह प्रार्थना सुनी तो उनका प्रिय और हित करनेके लिये, साथ ही कल्पान्तके प्रलयकालीन

समुद्रमें विहार करनेके लिये उनसे कहा ॥ ३१ ॥ ❀ ❀ श्रीभगवान्ते कहा—सत्यव्रत ! आजसे सातवें दिन भूलोक आदि तीनों लोक प्रलयके समुद्रमें डूब जायेंगे ॥ ३२ ॥

त्रिलोक्यां लीयमानायां संवर्ताम्भसि वै तदा । उपस्थास्यति नौः काचिद् विशाला त्वां मयेरिता ॥ ३३ ॥
 त्वं तावदोषधीः सर्वा बीजान्युच्चावचानि च । सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ३४ ॥
 आरूढ्य बृहतीं नावं विचरिष्यस्यविक्रवः । एकार्णवे निरालोके ऋषीणामेव वर्चसा ॥ ३५ ॥
 दोष्यमानां तां नावं समीरेण बलीयसा । उपस्थितस्य मे शृङ्गे निबन्धीहि महाहिना ॥ ३६ ॥
 अहं त्वामृषिभिः साकं सहनावमुदन्वति । विकर्षन् विचरिष्यामि यावद् ब्राह्मी निशा प्रभो ॥ ३७ ॥
 मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ३८ ॥
 इत्थमादिश्य राजानं हरिन्तरधीयत । सोऽन्ववैक्षत तं कालं यं हृषीकेश आदिशत् ॥ ३९ ॥
 आस्तीर्य दर्भान् प्राक्कूलान् राजर्षिः प्रागुदङ्मुखः । निषसाद हरेः पादौ चिन्तयन् मत्स्यरूपिणः ॥ ४० ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—वै संवर्ताम्भसि त्रिलोक्यां लीयमानायां तदा मया ईरिता काचित् विशाला नौः त्वाम् उपस्थास्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ त्वं तावत् सर्वाः ओषधीः उच्चावचानि बीजानि च सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपबृंहितः बृहतीं नावम् आरूढ्य अविक्रवः निरालोके एकार्णवे ऋषीणाम् एव वर्चसा विचरिष्यसि बलीयसा समीरेण दोष्यमानां तां नावम् उपस्थितस्य मे शृङ्गे महाहिना निबन्धीहि ॥ ३४-३६ ॥ ❀ ❀ प्रभो अहम् ऋषिभिः साकं सहनावं त्वाम् उदन्वति विकर्षन् यावत् ब्राह्मी निशा विचरिष्यामि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ च मे अनुगृहीतं संप्रश्नैः हृदि विवृतं परं ब्रह्म इति शब्दितं मदीयं महिमानं वेत्स्यसि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ हरिः राजानम् इत्थम् आदिश्य अन्तरधीयत हृषीकेशः तम् आदिशत् तं कालं सः अन्ववैक्षत ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ राजर्षिः प्राक्कूलान् दर्भान् आस्तीर्य मत्स्यरूपिणः हरेः पादौ चिन्तयन् प्रागुदङ्मुखः निषसाद ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

संवर्ताम्भसि प्रलयोदके । त्वामुपस्थास्यति प्राप्स्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ओषधीः आदायेति शेषः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ ऋषीणामेवाल्लोकेन विचरिष्यसि ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ महाहिना वासुकिना ॥ ३६-३७ ॥ ❀ ❀ मे मयाऽनुगृहीतं प्रसादीकृतं हृदि अपरोक्षं वेत्स्यसि ज्ञास्यसि । त्वया कृतैः संप्रश्नैर्मया विवृतं प्रकाशितं संतम् ॥ ३८-४४ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदा तस्मिन् । मत्प्रेरिता नौः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तावत् निश्चितम् ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ आलोकेन तपस्तेजसा ॥ ३५-३६ ॥ भीतमुत्साहयन्नाह—प्रभो इति । मत्कृपया समर्थो भविष्यसीत्यभिप्रायः । ब्राह्मी निशेति । यद्यप्ययं ब्रह्मदिनगतचालुष-मन्वन्तरमध्य एव भगवदिच्छयैवाकस्मिकप्रलयोऽभूत् तदपि त्रैलोक्यमज्जनाद्दैनंदिनप्रलयसाम्यदृष्ट्या भगवत्कीडेच्छा-मन्तःस्मृत्य निर्व्याकुलो ब्रह्मापि कश्चित्कालं सुष्वाप । तदनुसारेण गौण्या वृत्त्या ब्राह्मी निशेत्युक्तमिति भागवतामृतानुसारी संदर्भः । तच्च भागवतामृतं यथा “मध्येमन्वन्तरस्यैव मुनेः शापान्मनुं प्रति । प्रलयोऽसौ बभूवेति पुराणे कचिदीर्यते । अयमा-कस्मिको जातश्चालुषस्यांतरे मनोः । प्रलयः पद्मानाभस्य लील्यैवेति कुत्रचित् ।” इति । किं च दक्षस्य मानसकायिकप्रजा-सृष्टयन्त्यथानुपपत्तेरेव प्रलयोयमवश्यं मन्तव्य एव तदुक्तं चतुर्थे “चालुषे त्वंतरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविद्रुते । यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः ।” इति । प्रलयस्य चालुर्विध्यमपि नानुपपन्नम् । अस्य लुद्रप्रलयस्य नैमित्तिक एवांतर्भावात् । अत एव पृथिव्युद्धरणे हिरण्याक्षवधोऽपि श्रीवराहदेवेन चालुषप्रलयान्त एव स्वायंभुवान्ते पृथिव्युद्धरणे हिरण्याक्षसंभवाभावात्तदुक्तं तत्रैव “उत्तानपादवंश्यानां तनयस्य प्रचेतसाम् । दक्षस्यैव दितिः पुत्री हिरण्याक्षो दितेः सुतः । कल्पारंभे तदा नास्ति सुतोत्पत्तिर्म-नोरपि । कासौ प्राचेतसो दक्षः क दितिः क दितेः सुतः । यतः कालद्वयोद्भूतं श्रीवराहस्य चेष्टितम् । एकत्रैवाह मैत्रेयः क्षतुः प्रश्नानुसारतः” । इति एवमिहापि कल्पद्वयोद्भूतं मत्स्यचेष्टितं स्पष्टमविविच्य खल्वेकीकृत्यैवाह श्रीमन्मुनीन्द्रः । वस्तुतस्तु

‘आसीदतीतकल्पान्ते’ इत्यादिनोक्ता या शफरी वेदानयनार्था सान्या सत्यव्रतांजलिगता तु चालुषमन्वन्तरीयान्यैवेति ज्ञेयम् । श्रीसूतस्तु चालुषीयमत्स्यमेवावतारगणमध्ये गणितवांस्तथा हि “रूपं स जगृहे मात्स्यं चालुषोदधिसंख्ये । नाव्यारोप्य महीमय्या-पाद्वैवस्वतं मनुम् ॥” इति । श्रीस्वामिचरणास्तु—अत्रेदं चित्यमित्युक्त्वा ब्राह्मो लय इति योऽसावस्मिन्महाकल्पे इति चोक्तेरयं महाप्रलयश्चेन्न महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषः संभवति ‘यावद्ब्राह्मी निशा’ इत्युक्तेरयं दैनंदिन एवेति चेन्न सांवर्त्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विनाऽकस्मादेव सप्तमेहनि त्रैलोक्यं निमज्जतीति मत्स्योऽनुपपत्तेस्तस्मात्सत्यव्रतस्य ज्ञानाद्युपदेशार्थमाविर्भूतो भगवान्वैराग्यार्थं माययैव मार्कण्डेयमिव तत्प्रलयं दर्शयामासेत्याहुरिति विश्वनाथः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मदीयं महिमानं महत्त्वं तस्य गुणत्वेनाधेयत्वादाधारस्तस्याहमेव ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्’ इति श्रीमुखोक्तेर्यदि कश्चिदत्र ब्रह्मपदमाप्नोति परं वदेत्तदापि न दोषः ‘वेदो नारायणः साक्षात्’ इत्युक्तेः । ‘शब्दब्रह्म परब्रह्म ममोभे शाश्वती तनूः’ इत्युक्तेश्च । शब्दितं वेदांतनिष्ठैः कथितम् ॥ ३८ ॥ स राजा । अन्ववैक्षत प्रत्यैक्षत् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ प्राची कूलं मूलं येषां तांस्तथा “कूलं मूले तटे सैन्यपृष्ठे सूपतडागयोः” इति कोशात् । प्रागुदीचोर्मध्ये ऐशान्यां शीघ्रप्रसादेनाधिष्ठितायां मुखं यस्य सः । यद्वा—प्राक् पूर्वमुदङ्मुखो निषसाद । पश्चाद्दिगंतर-मुखोऽत्यद्भुतदर्शनाद्बभूवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

त्रिलोक्यामिति । संवर्ताम्भसि प्रलयोदके त्रिलोक्यां लीयमानायां सत्यां तदैव काचिन्मयेरिता प्रेरिता विशाला नौनौका त्वां प्रत्युपस्थास्यति उपस्थिता भविष्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ त्वमिति युग्मम् । त्वं च तावत्तदा सर्वा ओषधीः उच्चावचानि विविधानि बीजानि चादायेति शेषः । सप्तऋषिभिः परिवृतः सहितः सर्वैः सत्त्वैर्जन्तुभिश्चोपबृंहितः संवाधत-महत्त्वं बृहतीं विपुलां नावमारुह्याविहृत्यो दैन्यरहितः एकार्णवे निरालोके सूर्याद्यालोकरहितेऽपि ऋषीणामेव वचसा प्रकाशेनैव विचरिष्यसि ॥ ३४-३५ ॥ ❀ ❀ दोधूयमानामिति । बलीयसा प्रचण्डेन समीरेण प्रबलवायुना दोधूयमानामतिशयेन कम्पमानां नावमुपस्थितां संनिहितस्य मम शृङ्गे महाहिना उपस्थितेन वासुकिना निबन्धीहि निबधान । भः शानजभाव आर्षः ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ अहमिति । अहं च ऋषिभिः सहितं सहनावं नौसहितं च त्वामुदन्वति प्रलयार्णवे विकर्षन् यावद्ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी निशा तावद्विचरिष्यामि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ यदीयमिति । परं ब्रह्मेति शब्दितं कथितं मदीयं महिमानं स्वरूपं त्वत्कृतैः संप्रभैर्मै मया हृदि विवृतमुपदेशेन प्रकाशितमनुग्रहेण दत्तमिवापरोक्षं वेत्स्यसि । इडभाव आर्षः । विन्दतेर्वा रूपम् ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ इत्थमिति । राजानं सत्यव्रतमेवमादिश्य हरिर्मत्स्यमूर्तिस्तत्रैवान्तरधीयत । “धीङ् आधारे” दिवादिः । ततः सत्यव्रतो यं कालं सप्तमेऽद्यतनादिति हृषीकेशः भगवानादिशतं कालमन्ववैक्षत प्रतीक्षितवान् ॥ ३९ ॥ आसीर्येति । प्राक् पूर्वस्यां कूलमग्रभागो येषां तथाभूतान् दर्भान् कुशानास्तीर्य तेषु प्रागुदङ्मुखः प्रागुत्तरयोरन्तराले मुखं यस्य सः ईशानदिग्भिमुख इत्यर्थः । राजर्षिः सत्यव्रतः मत्स्यरूपिणो हरेः पादौ चिन्तयन् निषसाद उपविष्टवान् ॥ ४० ॥

वीरराघवव्याख्या

संवर्ताम्भसि प्रलयोदके त्रिलोक्यां लीयमानायां सत्यां तदा काचिन्मयेरिता प्रेरिता उपकल्पिता विशाला विपुला नौः नौका त्वामुपस्थास्यति त्वत्समीपे स्थास्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ तदा त्वं सर्वा ओषधीर्बीजानि च नानाविधानि नाव्यारोप्येति शेषः । सप्तर्षिभिः सहितः सर्वैः सत्त्वैर्जन्तुभिरुपबृंहितः उपऋष्टः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ बृहतीं विपुलां नावमारुह्या-विकलवः दैन्यरहितः विचरिष्यसि निरालोके सूर्याद्यालोकरहिते एकार्णवे ऋषीणां वर्चसैवोपलक्षिताम् ॥ ३५ ॥ ❀ ❀ बलीयसा प्रचण्डेन समीरेण प्रलयवायुना दोधूयमानां नितरां कम्पमानां तां महतीं नावमुपस्थितस्य सन्निहितस्य मम शृङ्गे वासुकिना सर्पेण उपस्थितेनेति शेषः । तेन बन्धनेन साधनेन निबन्धीहि ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ तदाऽहमुदन्वति प्रलयार्णवे ऋषिसहितां महतीं नावं विकर्षन् यावद्ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्येयं ब्राह्मी निशा रात्रिः प्रवर्तते तावद्विचरिष्यामि ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ परं ब्रह्मेति शब्दितं परब्रह्मशब्दाऽभिहितं मदीयं महिमानं च वेत्स्यसि महिम्नः ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-श्रयत्वेन निरतिशयबृहत्त्वं हि ब्रह्मशब्दार्थः, कथम्भूतम् ? मयानुगृहीतं मयोपदिष्टमित्यर्थः । संप्रशन्नैस्त्वत्कृतैर्हृदि विवृतम् । अत्र केचिद्व्याचक्षते, (अत्रोक्तः प्रलयः किं महाप्रलयः ? उत दैनन्दिनो वेति ? तत्र तावद्ब्रह्मलोकलय इति “यो सावस्मिन्महा-कल्पे” इति चोर्क्तेर्महाप्रलय इति तावत्प्राप्तं नेति ब्रमः । महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासंभवात् यावद्ब्राह्मी निरीत्याद्युक्ति-विरोधाच्चातो दैनंदिन इति युक्तं न चैतदपि सङ्गच्छते सांवर्त्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विनाऽकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमज्ज्य-तीति मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः यच्चोक्तं प्रथमस्कन्धे—

“रूपं स जगृहे मात्स्यं चालुषान्तरसम्प्लवे । नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्” ॥

इति तदपि तदा दुर्घटं नहि प्रलयद्वयेऽपि महीमय्यां नाव्यारोहः सम्भवति न च चालुषमन्वन्तरे प्रलयोऽस्ति तथा च सति सप्तमो मनुर्वैवस्वत इत्यपि दुर्घटं स्यात् “त्वं तावदोषधीः सर्वाः” इत्यादिनिर्देशोपि न सङ्गच्छते न हि तदा ओषध्यादीनां सत्वानां चावशेषः संभवति तस्मादन्यथा वर्ण्यते नैवायं वास्तवः कोपि प्रलयः किन्तु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशायाविर्भूतो भगवान्वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलयमिव दर्शयामास यथा अस्मिन्नेव वैवस्वतमन्वन्तरे मार्कण्डेयाय दर्शितवान् तदपेक्षयैव च महाकल्पेऽस्मिन्निति विशेषणं सङ्गच्छते तथा च “ततः समुद्र उद्वेलः सवेतः समदृश्यत” इति तस्यैव तथादर्शनमुक्तमित्येषा दिगिति ।) अत्रेदं वक्तव्यं यदि वैराग्यजननद्वारा ज्ञानोपदेशार्थमाविर्भूतो भगवान् वैराग्यार्थं सत्यव्रतायैवाकस्मात्प्रलयदर्शनं तर्हि “आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः” इत्यादेः “कालेनागतनिद्रस्य धातोः शिशयिषोर्वली मुखतो निःसृ-
तान्वेदान्” इत्यादेश्च अवतारकालप्रदर्शनपरस्यावतारप्रयोजनप्रदर्शनपरस्य चोपक्रमस्य ग्रन्थस्यासङ्गत्यापत्तेः तत्र “काले-
नागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोः” इति स्वरसतः सुव्यक्तं दैनन्दिनप्रलयावगमात्सत्यव्रतस्यैव प्रलयप्रदर्शने ह्यग्रीवाख्यासुरेण वेदापहारस्य कथनानुपपत्तेश्च तत्र राजर्षिः कश्चिदित्यादिनातीतकल्पे सत्यव्रतरय सतः पुनस्तस्मिन्कल्पे “योसावस्मिन्महाकल्पे”
इत्यादिना वैवस्वतमनुत्पत्त्यकरणकथनानुपपत्तेश्च न हि चालुष एवमन्वन्तरं सत्यव्रतत्वेनावस्थितस्य तस्मिन्नेव मन्वन्तरे वैवस्वत-
मनुत्वेन अवस्थानकथनमुपपन्नम् नहि सत्यव्रतस्याऽकस्मात् प्रलयप्रदर्शनमात्रेण धातुशिशयिषोर्मुखतो वेदानां निःसृतिर-
सुरेण तदपहृतिश्च सम्भवति तस्मादतीतदैनन्दिनकल्पाऽवसानिक एव प्रलयोऽत्र विवक्षितः न च श्रीमत्स्योक्तिविरोधः
सांवर्त्तकानाम् अनावृष्ट्यादीनां शब्दतोऽनुपात्तानामप्यर्थतोऽत्र विवक्षितत्वात्माभूद्वा कल्पविशेषावसाने अनावृष्टिः वृष्टिस्तु
“वर्द्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत” इत्युक्तैव न च प्रथमस्कन्धवचनस्य दौर्घट्यं दैनन्दिनकल्पविशेषाऽवसाने
महीमय्यां नाव्योषध्यादीनामारोपसंभवात् चालुषान्तरशब्देन चालुषमन्वन्तरयुक्तो वर्त्तमानो दैनन्दिनकल्पो लक्ष्यते तस्मात्प्राक्तनो
यः संलवः अतीतकल्पाऽवसानिकस्तस्मिन्नाव्यारोप्येत्यर्थः । न चौषधादीनामवशेषासम्भवः तद्विशेषस्यैतत् ग्रन्थादेवावग-
मात्कल्पविशेषे तदवशेषोपपत्तेश्चेति ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ एवं राजानं सत्यव्रतमाज्ञाप्य हरिर्मत्स्यरूपस्तत्रैवान्तर्हितवान् ततः
सत्यव्रतो तं कालं हृषीकेशो मत्स्यमूर्तिरादिशत् “सप्तमेद्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिन्दम !” इति निदिष्टवान् तमेव कालम् अन्ववैक्षत
प्रतीक्षितवान् ॥ ३९ ॥ ❀ ❀ राजर्षिः सत्यव्रतः दर्भान्प्रागप्रानास्तीर्य तेषु प्रागुदङ्मुखः ईशान्याभिमुखो निपसाद
उपविष्टवान् कथम्भूतस्सन् श्रीमत्स्यरूपिणो हरेर्भगवतः श्रीपादौ चिन्तयन्, ॥ ४० ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सम्बर्त्तामसि प्रलयजले उपस्थास्यति समीपमागमिष्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ सर्वैः सत्त्वैः प्राणिभिः
उपवृंहितः पूरितः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ निरालोके तमःप्राये ऋषीणां वर्चसा प्रकाशेनैव नाऽन्येन ॥ ३५ ॥ ❀ ❀
दोधूयमानाम् इतस्ततोऽत्यन्तं कम्पमानां निबन्धीहि निबन्धमहाऽहिना पाशेन ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मी
ब्रह्मसम्बन्धिनी ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ तव सम्यक् प्रश्नैः हृदि विवृतं स्पष्टीकृतं मयाऽनुगृहीतं मदीयं ब्रह्मेति शब्दितं
महिमानं ज्ञास्यसि ॥ ३८ ॥ ❀ ❀ अन्ववैक्षत प्रतीक्ष्याऽऽस्थितः ॥ ३९—४० ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

त्वमिति युग्मकम् । सर्वसत्त्वैश्चान्यैः सृष्ट्यपेक्षितैरुपवृंहितः ॥ ३४—४० ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

ओषधीरादायेति शेषः । सर्वैस्सत्त्वैर्मुख्यमुख्यप्राणिभिः सपरिकरमनुकश्यपादिभिरुपवृंहितः वर्द्धितमहत्त्वस्सन् ऋषीणां
वर्चसा तेजसैव विचरिष्यसि ॥ ३४—३५ ॥ ❀ ❀ मे मत्स्यरूपस्येत्यर्थः । महाऽहिना वासुकिना ॥ ३६ ॥ ❀ ❀
ब्राह्मी निशेति यद्यप्ययं ब्रह्मदिनगतचालुषमन्वन्तरमध्य एव भगवदिच्छयैवाकस्मिकप्रलयोऽभूत् तदपि त्रैलोक्यमज्जनात्
दैनन्दिनप्रलयसाम्यदृष्ट्याभगवतः क्रीडेच्छामनुस्मृत्य निर्व्याकुलो ब्रह्मापि कश्चित् कालं सुष्वाप तदनुसारेणैव गौण्या वृत्त्या
ब्राह्मी निशेत्युक्तमिति भगवतामृतव्याख्यानुसारी सन्दर्भः । तच्च भागवतामृतं यथा “मध्ये मन्वन्तरस्यैव मुनेः शापान्मनुं प्रति ।
प्रलयोऽसौ बभूवेति पुराणे क्वचिदीर्यते । अयमाकस्मिको जातश्चालुषस्यान्तरे मनोः । प्रलयः पद्मानाभस्य लीलयैवेति कुत्रचित्”
इति किञ्च दक्षस्य मानसकायिकप्रजासृष्टान्यथाऽनुपपत्तेरेव प्रलयोऽयमवश्यमन्तव्य एव यदुक्तं चतुर्थे—

“चालुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे कालविप्लुते । यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षः कालचोदितः ॥”

इति प्रलयस्य चातुर्विध्यमपि नाऽनुपपन्नम् अस्य लुप्तप्रलयस्य नैमित्तिक एवान्तर्भावात् अत एव पृथिव्युद्धरण-
हिरण्याक्षवधावपि श्रीवराहदेवेन चालुषप्रलयान्त एव स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भे पृथिव्युद्धरणे हिरण्याक्षतम्भवाभावात् । यदुक्तं
तत्रैव “उत्तानपदवंश्यानां तनयेऽस्य प्रचेतसाम् । दक्षस्यैव दितिः पुत्री हिरण्याक्षो दितेः सुतः । कल्पास्ये तदा नास्ति सुतोत्पत्ति-
र्मनोरपि । कासौ प्राचेतसो दक्षः क दितिः क दितेः सुतः । अतः कालद्वयोद्भूतं श्रीवराहस्य चेष्टितम् एकत्रैवाह मैत्रेयः क्षत्तुः
प्रश्नानुसारतः” इति एवमिहापि कालद्वयोद्भूतं मत्स्यचेष्टितं स्पष्टमविचित्रं खल्वेकीकृत्यैवाह—श्रीमन्मुनीन्द्रः वस्तुतस्तु
“आसीदतीतकल्पान्ते” इत्यादिनोक्ता या शफरी वेदानयनार्था साऽन्या सत्यव्रताञ्जलिगता तु चालुषमन्वन्तरीया अस्यैवेति
ज्ञेयम् । श्रीसूतस्तु चालुषीयमत्स्यमेवावतारगणमध्ये गणितवान् तथाहि “रूपं स जगृहे मात्स्यं चालुषोदधिसम्प्लवे । नाव्यारोप्य
महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्” इति श्रीस्वामिचरणास्तु अत्रेदं चिन्त्यमित्युक्त्वा ब्राह्मो लय इति योसावस्मिन्महाकल्प इति
चोक्तेरयं महाप्रलयश्चेन्महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासम्भवात् यावन्ब्राह्मो निशेत्युक्तेरयं दैनन्दिनयेति चेन्न सांवर्त्तकै-
रनावृष्ट्यादिभिर्विना अकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमज्ज्यतीति मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः तस्मात् सत्यव्रतस्य ज्ञानाद्युपदे-
शार्थमाविर्भूतो भगवान् वैराग्यार्थं माययैव मार्कण्डेयमिव तं प्रलयं दर्शयामासेत्याहुः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ अथ प्रकृतमनुसरामः
किञ्चात्मारामगणसङ्गिनस्तत्र हृदि ब्रह्माऽनुबुभूषा जागर्ति सापि मत्कृपयैव सकृन्ना भविष्यतीत्याह, मदीयमिति शब्दितं
ब्रह्मशब्दसङ्केतितं मदीयं महिमानं महतो मम यो महिमा एको धर्मतं ममैव व्यापकं निर्विशेषस्वरूपं वेत्स्यसि अनुमविष्यसि
मे यथा अनुगृहीतं तुभ्यं प्रसादीकृत्य दत्तमित्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपस्य मदीयत्वेन मया दातुं शक्यत्वादेव तदर्थं तव पृथक् ज्ञानादि-
प्रयासेनालमिति भावः । केन प्रकारेणानुगृहीष्यस्यत आह—सम्प्रश्नैस्त्वया कृतैस्त्वत्प्रत्युत्तरत्वेन तव हृदि हृदये विवृतं विवृतीकृत्य
मयैवानिर्देश्यमपि तद्बलात् ग्राहितमित्यर्थः । विषयग्रहणार्थं जीवेभ्यो यथा बुद्धीन्द्रियादिसृष्ट्वा दत्तवानस्मि तथैव ब्रह्मस्वरूप-
ग्रहणार्थमपि किमपि स्वसामर्थ्यं तुभ्यं कृपया दास्यामीति भावः ॥ ३८-३९ ॥ ❀ ❀ प्रागुत्तरयोरन्तराले
मुखं यस्य सः ॥ ४०-४४ ॥

शुक्रदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

सम्बर्त्ताम्भसि नैमित्तिकप्रलयजले मयेरिता मया प्रवर्त्तिता त्वामुपस्थास्यति प्राप्स्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ ओषधी-
र्बीजानि चादायेति शेषः ॥ ३४ ॥ ❀ ❀ निरालोके कथं विचरिष्यामीत्यत्राह—ऋषीणामेव वर्चसेति ॥ ३५ ॥ ❀ ❀
दोषूयमानां कम्पमानाम् ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ ब्राह्मो ब्रह्मणश्चतुराननस्येयं ब्राह्मो यावद्ब्रह्मणः सहस्रचतुर्युगपरिमिता निशा
तावदृषिभिः साकं सह नावं त्वां विकर्षन् उदन्वति विचरिष्यामि पूर्वकल्पान्ते सत्यव्रतौषधीबीजमहर्षिरक्षार्थं हयग्रीवापनी-
तवेदानयनाद्यर्थं च मत्स्यावतारो जातस्तदनन्तरं नैमित्तिकः प्रलयोऽभूदित्यर्थः । आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको
लय” इत्यारभ्य यावद्ब्राह्मो निशेत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तमर्थमनाहत्य मायावादिना यदुक्तं न चायं वास्तवः कोपि प्रलयः किन्तु
सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशाय आविर्भूतो भगवान् वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलयमिव दर्शयामासेति तदसत्, निर्मूलत्वात् न च सांवर्त्त-
कोनामनावृष्ट्यादीनामभावात्कथं नैमित्तिकः प्रलय इति वाच्यम्” सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहन्त्येतदरिन्दम । निमज्ज्यत्यप्यया-
म्भोधौ” इत्यादेरेकदेशकथनमात्रेण सर्वस्याऽनावृष्ट्यादेः सूचितत्वात् न च “रूपं स जगृहे मात्स्यं चालुषान्तरसम्प्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्” इति प्रथमस्कन्धोक्तं दुष्यन्तम् स भगवान् मात्स्यं रूपं जगृहे अतीतकल्पान्ते इति
शेषः । अन्यथा “आसीदतीतकल्पान्ते” इत्याद्यष्टमेन “योऽसौ सत्यव्रता नाम राजर्षिर्द्रविडेश्वरः । ज्ञानं ह्यतीतकल्पान्ते लेभे
पुरुषसेवया” इति नवमेन च स्कन्धेन विरोधः स्यात् चालुषान्तरस्य षष्ठस्य समाप्तित्वेऽस्मिन् सति जायमानं वैवस्वतं मनुं
पूर्वमेव नाव्यारोप्य प्रलयोदयादित्यन्वयात् चालुषोदधिसम्प्लवे इति प्रथमस्कन्धे पाठः ॥ ३७ ॥ ❀ ❀ मदीयं महिमा
परम्ब्रह्मेति सम्प्रश्नैस्त्वत्कृतैः सम्यक् प्रश्नैः मया विवृतं प्रकाशितं न केवलं त्वत्प्रश्नानुरोधेनैव प्रकाशितं किन्तु मे मयापि
अनुगृहीतम् अनुग्रहार्थमुपदिष्टम् मन्वन्तरस्य सम्प्लवं त्वं वेत्स्यसि । ननु, ब्रह्मशब्दस्य भगवद्वाचकस्य तन्महिमापरत्वं कुतः ?
इत्यत्रेदं वक्तव्यम् यथा महदाद्यपेक्षया प्रकृतौ बृहत्तमायां भगवच्छक्तिभूतायां ब्रह्मशब्दप्रयोगः भगवद्गीतायां प्रसिद्धः
“मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्” इति तथा सर्वलोकापेक्षया बृहत्तमे भगवत्लोके ब्रह्मशब्दप्रयोगो वनपर्वणि प्रसिद्धः
“ब्रह्मणः सद्नादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् । शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः” इति एवं चतुर्मुखादौ ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिः
तथा भगवदीयमहिम्नो निरतिशयबृहत्तमत्वेन ब्रह्मशब्दत्वमिति ॥ ३८-४४ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

संवर्त्ताम्भसि प्रलयोदके त्रिलोकां लीयमानायां सत्यां तदैव काचिन्मयेरिता प्रेरिता विशाला नौनौका त्वां प्रत्युप-
स्थास्यति उपस्थिता भविष्यति ॥ ३३ ॥ ❀ ❀ त्वं च तावत्तदा सर्वा ओषधीः उच्चावचानि विविधानि बीजानि च

आदायेति शेषः-सप्तऋषिभिः परिवृतः सहितः सर्वैः सत्त्वैर्जन्तुभिश्चोपबृंहितः संवर्धितमहत्त्वः ॥ ३४ ॥ * * बृहतीं विपुलां नावमारुह्य अविक्लवो दैन्यरहितो विचरिष्यसि । तथापि सूर्याद्यालोकाभावादन्धकारे कथं यथासुखं स्थितिरित्याशङ्क्याह—एकार्णवे निरालोके सूर्याद्यालोकरहितेऽपि ऋषीणां वर्चसा प्रकाशेनैव विचरिष्यसि ॥ ३५ ॥ * * बलीयसा प्रचण्डेन समीरेण प्रबलवायुना दोधूयमानामतिशयेन कम्पमानां नावमुपस्थितां सन्निहितस्य मम शृङ्गे महाहिना उपस्थितेन वासुकिना निबन्धीहि ॥ ३६ ॥ * * अहं च ऋषिभिः सहितं सहनावं नौसहितं च त्वामुदन्वति प्रलयार्णवे विकर्षन् यावद्ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी निशा तावद्विचरिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ * * परब्रह्मेति शब्दितम् कथितं मदीयं महिमानं स्वरूपं तत्कृतैः सम्प्रश्नैर्मे मया हृदि विवृतमुपदेशेन प्रकाशितमनुगृहीतमनुग्रहेण दत्तमिवापरोक्षं वेत्स्यसि ॥ ३८ ॥ * * राजानं सत्यव्रतमेवमादिश्य हरिर्मत्स्यमूर्तिरुत्तैवान्तर्हितवान् । ततः स सत्यव्रतो यं कालं 'सप्तमेऽद्यतनात्' इति हृषीकेशः सर्वेन्द्रियनियन्ता मत्स्यरूपो भगवानादिशत् कालमन्ववैक्षत प्रतीक्षितवान् ॥ ३९ ॥ * * तत्प्रकारमाह—आस्तीर्येति । प्राक् स्वाग्रभागे मूलमग्रभागो येषां तथाभूतान् दर्भान् कुशानास्तीर्य तेषु प्रागुदङ्मुखः ईशानीदिगभिमुखो राजर्षिः सत्यव्रतः मत्स्यरूपिणो हरेः पादौ चिन्तयन् निषसाद उपविष्टवान् ॥ ४० ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

त्रिलोक्यामिति । तदा संवर्त्ताम्भसि प्रलयोदके, त्रिलोकां, लीयमानायां सत्यां, काचित् मया ईरिता संप्रेरिता, विशाला विपुला, नौनोंका, त्वाम् उपस्थास्यति वै । त्वत्समीपे आयास्यत्येवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ * * त्वमिति । तावत् तदा, त्वं सर्वाः ओषधीः, उच्चावचानि नानाविधानि बीजानि च, नाव्यारोप्येति शेषः । सप्तर्षिभिः परिवृतः सहितः, सर्वेषां सत्त्वेन सारेण उपबृंहितः युक्तः सन् ॥ ३४ ॥ * * आरुह्येति । निरालोके सूर्याद्यालोकरहिते, एकार्णवे, ऋषीणाम् एव वर्चसा तेजसा, उपलक्षितं बृहतीं विपुलां नावं, आरुह्य अविक्लवो दैन्यरहितश्च सन्, विचरिष्यसि इति द्वयोरेकसंबन्धः ॥ ३५ ॥ * * दोधूयमानामिति । बलीयसा प्रचण्डेन, समीरेण प्रलयवायुना, दोधूयमानां नितरां कम्पायमानामित्यर्थः । तां नावम् उपस्थितस्य तस्मिन् समये संनिहितभावं प्राप्तस्य, मम शृङ्गे, महाहिना वासुकिना सर्पेण, तदा अकस्मादुपस्थितेनेति शेषः । निबन्धीहि ॥ ३६ ॥ * * अहमिति । तदा, अहम् उदन्वति प्रलयार्णवे, ऋषिभिः साकं, ऋषिसहितामित्यर्थः । नावं विकर्षन्, हे प्रभो, यावत् ब्राह्मी निशा, यावन्मन्वन्तरावसानजायमानप्रलयावसानमित्यर्थः । तावद्विचरिष्यामि ॥ ३७ ॥ * * मदीयमिति । परब्रह्मेति शब्दितं परब्रह्मशब्दाभिहितं, मे मया, अनुगृहीतं मयोपदिष्टमित्यर्थः । सम्प्रश्नैस्त्वत्कृतैः, हृदि त्वत्स्थान्ते, विवृतं मदीयं महिमानं चैव, वेत्स्यसि ॥ ३८ ॥ * * इत्थमिति । इत्थमेवं, राजानं सत्यव्रतं, आदिश्याज्ञाप्य, हरिः मत्स्यरूपो भगवान्, तत्र एव अन्तर्दधेऽन्तर्हितवान् । ततः सः सत्यव्रतः, यं कालं हृषीकेशो मत्स्यमूर्तिर्भगवान्, आदिशत् निर्दिष्टवान्, तं कालं, अन्ववैक्षत प्रतीक्षितवान् ॥ ३९ ॥ * * आस्तीर्येति । राजर्षिः सत्यव्रतः, दर्भान्, प्राकूलान् प्रागग्रान्, आस्तीर्य तेषु प्रागुदङ्मुख ईशान्या दिशोऽभिमुखः, मत्स्यरूपिणः हरेः, पादौ चिन्तयन् निषसाद उपविष्टवान् । मत्स्यरूपत्वेऽपि भक्तध्यानाय पादावपि प्रकटितवानिति वेद्यम् ॥ ४० ॥

भाषानुवादः

उस समय जब तीनों लोक प्रलयकालकी जलराशिमें डूबने लगेंगे, तब मेरी प्रेरणा से तुम्हारे पास एक बहुत बड़ी नौका आयेगी ॥ ३३ ॥ * * उस समय तुम समस्त प्राणियोंके सूक्ष्मशरीरोंको लेकर सप्तर्षियोंके साथ उस नौकापर चढ़ जाना और समस्त धान्य तथा छोटे-बड़े अन्य प्रकारके बीजोंको साथ रख लेना ॥ ३४ ॥ * * उस समय सब ओर एकमात्र महासागर लहराता होगा । प्रकाश नहीं होगा । केवल ऋषियोंकी दिव्य ज्योतिके सहारे ही बिना किसी प्रकारकी विकलताके तुम उस बड़ी नावपर चढ़कर चारो ओर विचरण करना ॥ ३५ ॥ * * जब प्रचण्ड आंधी चलनेके कारण नाव डगमगाने लगेगी, तब मैं इसी रूपमें वहाँ आ जाऊँगा और तुम लोग वासुकी नागके द्वारा उस नावको मेरे सींगमें बाँध देना ॥ ३६ ॥ * * सत्यव्रत ! इसके बाद जबतक ब्रह्माजीकी रात रहेगी, तबतक मैं ऋषियोंके साथ तुम्हें उस नावमें बैठाकर उसे खींचता हुआ समुद्रमें विचरण करूँगा ॥ ३७ ॥ * * उस समय जब तुम प्रश्न करोगे, तब मैं तुम्हें उपदेश दूँगा । मेरे अनुग्रहसे मेरी वास्तविक महिमा, जिसका नाम 'परब्रह्म' है, तुम्हारे हृदयमें प्रकट हो जायगी और तुम उसे ठीक-ठीक जान लोगे ॥ ३८ ॥ * * भगवान् राजा सत्यव्रतको यह आदेश देकर अन्तर्धान हो गये । अतः अब राजा सत्यव्रत उसी समयकी प्रतीक्षा करने लगे, जिसके लिये भगवान्ने आज्ञा दी थी ॥ ३९ ॥ * * कुशोंका अग्रभाग पूर्वकी ओर करके राजर्षि सत्यव्रत उनपर पूर्वोत्तर मुखसे बैठ गये और मत्स्यरूप भगवान्के चरणोंका चिन्तन करने लगे ॥ ४० ॥

ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्लावयन् महीम् । वर्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ॥ ४१ ॥
 ध्यायन् भगवदादेशं ददृशे नावमागताम् । तामारुरोह विप्रेन्द्रैरादायौषधिवीरुधः ॥ ४२ ॥
 तमूचुर्मुनयः प्रीता राजन् ध्यायस्व केशवम् । स वै नः संकटादस्मादविता शं विधास्यति ॥ ४३ ॥
 सोऽनुध्यातस्ततो राज्ञा प्रादुरासीन्महार्णवे । एकशृङ्गधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजनः ॥ ४४ ॥
 निबध्य नावं तच्छृङ्गे यथोक्तो हरिणा पुरा । वरत्रेणाहिना तुष्टस्तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ४५ ॥

राजोवाच

अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुराः ।

यदृच्छयेहोपसृता यमाप्नुयुर्विमुक्तिदो नः परमो गुरुर्भवान् ॥ ४६ ॥

जनोऽबुधोऽयं निजकर्मबन्धनः सुखेच्छया कर्म समीहतेऽसुखम् ।

यत्सेवया तां विधुनोत्यसन्मतिं ग्रन्थिं स भिन्द्याद्दृढदयं स नो गुरुः ॥ ४७ ॥

यत्सेवयाग्नेरिव रुद्रोदनं पुमान् विजह्यान्मलमात्मनस्तमः ।

भजेत वर्णं निजमेष सोऽव्ययो भूयात् स ईशः परमो गुरोर्गुरुः ॥ ४८ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—ततः वर्षद्भिः महामेघैः वर्धमानः उद्वेलः समुद्रः सर्वतः महीं प्लावयन् समदृश्यत ॥ ४१ ॥ ❀ ❀

भगवदादेशं ध्यायन् आगतां नावं ददृशे ओषधिवीरुधः आदाय विप्रेन्द्रैः ताम् आरुरोह ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ प्रीताः मुनयः
 तम् ऊचुः राजन् केशवं ध्यायस्व सः वै नः अस्मात् संकटात् अविता शं विधास्यति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ ततः राज्ञा
 अनुध्यातः सः नियुतयोजनः एकशृङ्गधरः हैमः मत्स्यः महार्णवे प्रादुरासीत् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ पुरा यथा हरिणा उक्तः
 अहिना वरत्रेण तच्छृङ्गे नावं निबध्य तुष्टः मधुसूदनं तुष्टाव ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदः तन्मूलसंसार-
 परिश्रमातुराः इह यदृच्छया उपसृताः यम् आप्नुयुः सः भवान् नः परमः विमुक्तिदः गुरुः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ निजकर्म-
 बन्धनः सः अयम् अबुधः जनः पुमान् यत्सेवया ताम् असन्मतिं सुखेच्छया असुखं कर्म समीहते विधुनोति सः गुरुः नः
 हृदयग्रन्थिं भिन्द्यात् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ अग्नेः रुद्रोदनम् इव पुमान् यत्सेवया आत्मनः मलं विजह्यात् निजं वर्णं भजेत सः
 एषः अव्ययः ईशः नः भूयात् सः परमः गुरोः गुरुः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

वरत्रेण दोरकरूपेण ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ “सागरं तारयिष्यंतं तरिष्यन्निव सागरम् । सत्यव्रतो गुरुत्वेन तुष्टाव
 हरिमष्टभिः ।” अत्रेदं चित्यम् । किमयं महाप्रलयो दैनंदिनो वेति । तत्र तावद् ब्राह्मो लय इति योऽसावस्मिन्महाकल्पे इति
 चोक्तेर्महाप्रलय इति प्राप्तम् । नेति ब्रमः । महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासंभवात् । यावद्ब्राह्मी निशेत्याद्युक्तिविरोधाच्च । अतो
 दैनंदिन इति युक्तम् । न चैतदपि संगच्छते सांवर्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विना अकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमग्न्यतीति
 मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः । यच्चोक्तं प्रथमस्कंधे । “रूपं स जगुहे मात्स्यं चालुषांतरसंज्ञवे । नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्”
 इति । तदपि तदा दुर्घटम् । न हि प्रलयद्वयेऽपि महीमय्यां नाव्यारोहः संभवति । न च चालुषमन्वतरे प्रलयोऽस्ति । तथा च
 सति सप्तमो मनुर्वैवस्वत इत्यपि दुर्घटं स्यात् । त्वं तावदोषधीः सर्वा इत्यादिनिर्देशोऽपि न संगच्छते । न हि तदा ओषध्यादीनां
 सत्त्वानां चावशेषः संभवति । तस्मादन्यथा वर्ण्यते नैवार्यं वास्तवः कोऽपि प्रलयः । किं तु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशायाविर्भूतो
 भगवान्वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलयमिव दर्शयामास । यथाऽस्मिन्नेव वैवस्वतमन्वतरे मार्कण्डेयाय दर्शितवान् । तदपेक्षयैव महा-
 कल्पेऽस्मिन्निति विशेषणं संगच्छते । तथा च “ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः समदृश्यत” इति । तस्यैव यथा दर्शनमुक्तमित्येषा
 दिक् । प्रस्तुतं स्तोत्रं व्याख्यास्यामः । तत्र नानायोनिषु संसरतः स्वस्य भगवत्कृपयैव तत्प्राप्तिं दृष्ट्वा मुक्तये तमेव प्रार्थयते ।
 अनादिर्याऽविद्या तयोपहता आवृताऽऽत्मनः संविद्येषां तेऽत एवाविद्यामूलैः संसारपरिश्रमैरातुरा इह संसारे यदृच्छया
 यदनुग्रहादेवोपसृता आश्रिताः संतो यमाप्नुयुः प्राप्नुवंति स भवानेव साक्षान्नो गुरुः सन् ग्रंथिं भिन्द्यादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४६ ॥

ननु वैराग्यं विना कुतो मुक्तिरिति तस्य त्वत्सेवैकफलत्वात्सेवामादिशेत्याशयेनाह । जन इति । अबुधोऽयं जनः असुखं यथा भवति तथा कर्म समीहते तां सुखेच्छाम् । नो हृदयरूपं ग्रन्थिं स भिद्यात् । यतः स एव परमो गुरुः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ननु यज्ञदानादिभिः सत्त्वशुद्धिं विना कथं ग्रन्थिभेदः स्यात्तत्राह । यत्सेवयेति । यस्य सेवयैव पुमानात्मनो मनसो मलं तमो विजह्यात् । एष हीनमलो निजं वर्णं च स्वरूपं भजेत् । स ईशो नो गुरुर्भूयात् । यतः स एव गुरोरपि परमो गुरुः । मलहाने दृष्टान्तः । रुद्रोदनं रुद्रस्य रोदनं रजतम् । “यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । यदश्रवः शीर्यत तद्रजतं हिरण्यमभवत्” इति श्रुतेः । तद्यथाऽग्नेः संपर्कान्मलं जहाति स्वं वर्णं भजते न तु क्षालनादिभिस्तथा न यज्ञादिभिर्मलत्यागः किं तु त्वत्सेवयैव तेषां तु सेवांगत्वमिति भावः ॥ ४८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ततो नृपतिकर्तृकहरिचितनोत्तरम् । उद्वेलस्यक्तमर्यादः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ विप्रेन्द्रैः ऋषिभिः ॥ ४२-४३ ॥ सः केशवः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ दोरकरूपेण रज्जुरूपेण । ‘वरत्रा रज्जुकक्षयोः’ इति मेदिनी । पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ सागरं ससारसागरम् । इवेति दर्शितसागरस्य मिथ्यात्वमाह । अत्र प्रलये । इदं विकल्पादि । चिंत्यं विचार्यम् । तत्र तावदिति प्रथममित्यर्थे । प्राप्तं खंडयति—नेति ब्रूम इत्यादिना । एतदपि दैनंदिनोऽयं लय इत्यपि । तदपि प्रथमस्कंधोक्तमपि । तदा उपस्थितलये । तथा च सति चालुषमन्वन्तरे प्रलयांगीकारे सति । यतो दैनंदिनमहाप्रलययोरयं कोऽपि न तस्माद्वेतोः । अन्यथा प्रकारान्तरेण । तदपेक्षयैवाकस्मिकाल्पकालिकदशितप्रलयापेक्षयैव । इति दिक् सिद्धांतदेशः । तत्रादौ । संवित् ज्ञानम् । परमपदमत्रत्यमुत्तरत्रान्वेति तेनात्र श्लोके गुरुरूपत्वमुक्तम् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अत्राशंकते—नन्विति । तस्य वैराग्यस्य । यस्य तव सेवया हृत् अयते गच्छतीति हृदयोऽहंकारस्तद्रूपम् । पूर्वश्लोकस्य परमपदान्वयादत्र श्लोके परमगुरुरूपत्वमुक्तम् ॥ ४७ ॥ पुनराक्षिपति—नन्विति । गुरोरपि परमो गुरुरनेनात्र श्लोके परात्परगुरुत्वमुक्तम् । रजतस्य रुद्रोदनत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—यदिति । स्पष्टार्थां श्रुतिः । तेषां यज्ञादीनाम् । इति भाव इति । सेवैवांगी यज्ञादयस्तदंगा इति तात्पर्यम् ॥ ४८-४९ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

तत इति । ततश्च वर्षद्विः महामेघैर्वर्द्धमानः अत एवोद्वेलः उल्लङ्घितमर्यादः अत एव सर्वतो महीं लावयन् समुद्रः समदृश्यत ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ ध्यायन्निति । ततश्च सत्यव्रतो भगवतो मत्स्वरूपिणः आदेशं ध्यायन् आगतां नावं दृशे दृष्टवान् । तडार्षः । ततश्च ओषधीः वीरुधः बीजानि चादाय विप्रेन्द्रैः सप्तऋषिभिः सहितां नावमारुरोह ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ तमिति । ततस्तं सत्यव्रतं मुनयः सप्तर्षयः ऊचुः । हे राजन् ! केशवं भगवन्तं ध्यायस्व । तडार्षः । स वै केशव एव नोऽस्मान् अस्मात् सङ्कटात् अविता रक्षिष्यति शं सुखं च विधास्यति करिष्यति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ स इति । तत एवमुक्तेन राज्ञाऽनुध्यातः एकः शृङ्गधरो हैमः स्वर्णाभिः नियुतयोजनः लक्षयोजनपरिमितकायो मत्स्यः मत्स्वरूपः स भगवान् तत्र महार्णवे प्रादुरासीत् ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ निबध्येति । हरिणा पूर्वं यथोक्तस्तथैव वरत्रेण दोरकरूपेण अहिना वासुकिना नावं तस्य मत्स्यस्य शृङ्गे निबध्य सन्तुष्टचित्तस्तं मधुसूदनं भगवन्तं तुष्टाव ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अनादीति । अनादिर्या अविद्या तया उपहता आत्मसंवित् स्वतत्त्वज्ञानं येषां ते अत एव तन्मूलैः अनाद्यविद्यामूलैः संसारपरिश्रमैः आतुराः व्याकुला जना इह संसारे यदृच्छ्या आकस्मिकया यत्कृपया उपसृताः यमाश्रिताः सन्तो यमेवाप्नुयुः स मुक्तिदो भवानेव परमः सर्वत उक्कृष्टो नोऽस्माकं गुरुर्भूयात् ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ जन इति । निजकृतानि कर्माणि एव बन्धनानि यस्य सः अबुधोऽयं जनः असुखं दुःखं यथा भवति तथा सुखेच्छया कर्म समीहते करोति । यस्य तव सेवया त्वत्प्रसादेनाज्ञाननिवृत्त्यात्मज्ञानेन तां सुखेच्छामसन्मतिं देहाद्यात्माध्यासरूपां च विधुनोति निरस्यति ततश्च बन्धहेतुकर्माभावाद्धिमुक्तो भवति स भगवान्नोऽस्माकं हृदयरूपं ग्रन्थिं बन्धनं भिद्यात् यतः स एव गुरुः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ननु कर्मभिः सत्त्वशुद्धिं विना कथं ग्रन्थिभेदस्तत्राह—यत्सेवयेति । पुमान् मुमुक्षुः पुरुषो यस्य तव सेवया एव आत्मनो मनसो मलं तमः विजह्यात् त्यजेत् । यथा रुद्रोदनं रजतं सुवर्णं च यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रु व्यशीर्यत । “तद्रजतं हिरण्यमभवत्” इति श्रुतेः । यद्यथाग्नेः सम्पर्कादेवात्मनो निरवशेषं मलं जहाति निजं वर्णं शुद्धं स्वरूपं भजते न तु क्षालनादिभिः तथा न यज्ञादिभिर्मलत्यागः किंतु त्वत्सेवयैव स एष अव्ययः ईशः गुरोरपि परमः पूज्यो नो गुरुर्भूयात् ॥ ४८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततस्तत्रैवं सत्यव्रते चिन्तयति सति वर्षद्विर्महामेघैर्वर्द्धमानः समुद्रः उद्वेलः मर्यादातिगः सर्वतो महीं लावयन् निमज्जयन् समदृश्यत सत्यव्रतेनेति शेषः ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तदा सत्यव्रतः श्रीभगवतो मत्स्वरूपिण आदेशं ध्यायन्

सन्निहितां नावं दृष्टवान् तत ओषधीर्वीरुधः बीजानि चादाय विप्रेन्द्रैः सप्तर्षिभिः सह सत्यव्रतः तां सन्निहितां नावमारोह ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ ततस्तं सत्यव्रतं मुनयः सप्तर्षय ऊचुः हे राजन् ! केशवं ध्यायस्व स केशवः नोऽस्मात्सङ्कटाद्रक्षिष्यति शं सुखं विधास्यति करिष्यतीति ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ एवमुक्तेन राज्ञा सत्यव्रतेनानुध्यातो भगवान् प्रादुर्बभूव कथम्भूतः ? एकशृङ्गं धरतीति तथा हैमः स्वर्गाभिः नियुतयोजनः लक्षयोजनपरिमितकायः ॥ ४४ ॥ ❀ ❀ ततो हरिणा पूर्वं यथोक्तः तथैव वरत्रेण दोरकरूपेण अहिना महासर्पेण वासुकिना नावं तस्य मत्स्यरूपिणो भगवतः शृङ्गे निबध्य शृङ्खलितं कृत्वेत्यर्थः । सन्तुष्टचित्तो मधुसूदनं हरिं तुष्टाव स्तुतिश्चकारेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ स्तोत्रमेवाह—अनाद्यविद्येत्यादिना । इत्युक्तवन्त इत्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । “वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रशनैर्विवृतं हृदि” इति श्रीभगवतैव तत्त्वप्रश्नाय सञ्चोदितः सत्यव्रतः तावत्तत्त्वजिज्ञासुरनादिदेहात्मभ्रान्तिस्वतन्त्रात्मभ्रान्तिरूपाज्ञानमूलकर्मवासनाभिः संसरतां जीवानाम् “ईश्वरस्य च सौहार्दं यदृच्छासुकृतं तथा विष्णोः कटाक्षः” इत्युक्तरीत्या केवलं प्रथमोपकर्तृश्रीभगवत्कृपयैव सदाचार्यसम्बन्धो नान्यथेत्यवबोधयितुं त्वत्कृपयैव परमगुरोस्त्व प्राप्यस्य सान्निध्यं गत इत्यभिप्रयन् स्तौति—अनादीति । अनाद्यविद्यया देहात्माभिमानादिरूपेणानाद्यज्ञानेन उपहता तिरोहिता आत्मसम्बित् स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानं येषां ते अत एव तन्मूलेनानाद्यविद्योपहतात्मज्ञाननिमित्तेन संसारपरिश्रमेण तापत्रयेणातुराः दुःखिताः जना इति शेषः । इह ससारे यदृच्छया यादृच्छिकसुकृतमूलया त्वत्कृपयेत्यर्थः । उपसृताः सदाचार्यद्वारा संश्रितास्सन्तो यं प्राप्नुयुः स भवानेव विमुक्तिदः मुक्त्युपायभूतः यं प्राप्नुयुरित्यनेन प्राप्यत्वमुक्तं विमुक्तिद इत्यनेन प्रापकत्वमुक्तम् । नोऽस्माकं परमो गुरुश्चाभूत् परमः नितरां प्राप्यः गुरुस्तत्त्वप्रश्नप्रेरणया हितोपदेष्टृत्वेनाज्ञाननिवर्तनेन चोपायभूतश्चासीदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ जनस्य अनाद्यविद्योपहतात्मसंबित्त्वं तन्मूलकदेहसुखार्थप्रवृत्तिं पुनर्भगवत्सेवया अविद्यानिवृत्तिकथनेन तस्य गुरुशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वञ्च वदन् स्वाविद्यानिवृत्तये तं प्रार्थयते, जन इति । जनः जन्ममरणादिभाग्जीववर्गः अयुधः देहात्माद्यभिमानवान् निजकर्मबन्धनः पुण्यपापात्मकानादिकर्मवश्यः सुखेच्छया शब्दादिवैषयिकसुखसम्पादनेच्छया असुखं दुःखं यथा तथा कर्म समीहते चेष्टते करोतीति यावत् पुनर्यस्य तव सेवया तामसन्मतिं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानादिरूपामसतीं मतिं विधुनोति निरस्यति स गुरुहितोपदेशा अज्ञाननिवर्तकश्च भवानोऽस्माकं ग्रन्थिमसन्मतिरूपां भिन्द्यादपनुद्यात् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ न केवलं भगवत्सेवा असन्मतिमेव निरस्यत्यपितु तन्मूलभूतं कर्म पुण्यपापात्मकमात्मस्वरूपतिरोधायकमपीति वदन् तं स्वहितोपदेशाज्ञाननिवर्तनार्थं प्रार्थयते—यदिति । पुमान् मुमुक्षुर्यस्य तव सेवया आत्मनस्तमः तमोवत्तिरोधायकं मलं पुण्यापुण्यकर्मात्मकं पापं जह्यात्यजेत् तत्र दृष्टान्तः रुद्रोदनं रजतपिण्डः सुवर्णपिण्डो वा “यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वं यदश्रवसि यततद्रजतं हिरण्यमभवत्” इति श्रौतप्रसिद्धेः स तु यथाग्नेः सेवया नतु क्षालनादिना मलं जह्यान्नजवर्णं स्वासाधारणं वर्णं भजेत च तद्वदिति रुद्रोदनमलस्याग्निमसम्पर्कान्योपायानपनोद्यत्तद्वदृष्टान्तकथनेनात्मनो मलस्यापि भगवत्सेवेतरानपनोद्यत्वमभिप्रेतं स ईश्वरो नोऽस्माकं गुरुर्भूयादतः स एव गुरोरपि परमो गुरुरर्वाचो न गुरुणामपि “आचार्यं मां विजानीयात्” इति तदात्मकत्वस्मरणान्तद्वयतिरिक्तो न कश्चिद्गुरुरस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अविनाशं विनाशविरोधिजीविनां शं सुखम् अविनाशं सुखयुक्तं पदं विधास्यतीति वा ॥ ४३-४४ ॥ ❀ ❀ वरत्रेण पाशेन मधुवन्मधु संसारं सूदितवानिति मधुसूदनः तम् ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अनाद्यविद्योपहतात्मसंबित्परमात्मज्ञानं येषां ते तथा सा विद्या मूलं कारणं यस्य स तन्मूलः स च संसारस्तन्मूलसंसारस्तस्मिन् परिभ्रमस्ततो आतुराः क्लिष्टाः यदृच्छया पूर्वजन्मार्जितपुण्याभिमुखीभूतदेवेच्छया इह लोके विशिष्टजन्मोपसृताः पुरुषाः यमाप्नुयुः स परमो गुरुर्भवान्नो विमुक्तिदोस्त्वित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ कर्मनिर्मूलनं भगवत्सेवनमेवेत्याह—जन इति । आत्मीयकर्मणा बन्धनं यस्य स तथा अयमबुधो जनः सुखमाप्नुवन्तितीच्छया कर्म समीहते ततो सुखं दुःखमाप्नोति इति यत्ततो बुधो जनो यस्येश्वरस्य सेवया कर्मविषयामसन्मतिं विधुनोति अतः कर्मनिर्मूलनं चाप्नोति गुरुर्ज्ञानोपदेशा स नो हृदये स्थितां ग्रन्थिं कर्मपाशकृतां भिद्यादित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ एष पुमान्यत्सेवया आत्मनस्तमोऽलक्षणं मलं विजह्याज्जहाति निजं वर्णं परमात्मगतिम् आनन्दस्वरूपं च भजेत भजेत, कथमिव ? अग्निदाहलक्षणसेवया रुद्रोदनं हिरण्यं स्वमलं दशविधं जहाति निजवर्णं शास्त्रसिद्धं स्वरूपं भजति यथा तथेत्यर्थः । किञ्च स जीवः पुनरव्ययोऽसम्वृतः आवरणरहितो भवति “व्येञ् सम्वरणे” इति धातोः गुरोर्गुरुः स परमो नो मुक्तिदो भूयादित्यन्वयः । ईशः मुक्तिदानसमर्थः ईर्लक्ष्मीः तस्याः शं यस्मात्स इति वा “जातरूपं श्रीमुकटं हिरण्यं रुद्रोदनम्” इत्यभिधानं स भवानव्यय इति वा ॥ ४८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

मदीयमिति महिमानमैश्वर्यं विभूतिनिर्विशेषमिति यावत् समैव सम्यक् प्रकाशत्वात् अत एव मे मया अनुग्रहीतम् अनुग्रहेण प्रकाशितं यद्यपि मदनुभवान्तर्भूत एव ब्रह्मानुभव इत्यतो नास्ति मत्तः पृथगनुभवपेक्षा तथापि भक्तिप्रकाशित-साक्षान्मदनुभवे तन्मात्राऽनुभवो न स्फुटो भवति यदि तदीयस्फुटतायां तवेच्छा कथञ्चिद्वर्तते तदा साऽपि भवेदित भावः । प्रसङ्गमिदमेकादशे विशिष्य दर्शयिष्यति ॥ ३६ ॥ ❀ ❀ प्राक्कूलान् प्राचीनामान् ॥ ४० ॥ ❀ ❀ ततः समुद्रेति, चानुषमन्वन्तरान्ते च खल्वाकस्मिकप्रलयोऽयं यथोक्तं “रूपं स जगृहे मात्स्यं चानुषान्तरसम्भवे” इति प्रतिमन्वन्तरान्तमपि तच्छ्रवणात् अत्र प्रमाणानि तत्रैव दर्शितानि किन्त्वस्य प्रलयस्य दैवेन षष्ठमन्वन्तरमध्य एव निर्भरजातत्वात् न तदन्ते पृथक् जातत्वमित्येव विशेषः । स चाऽयं मन्वन्तरप्रलयो नैमित्तिकविशेष एवेति । न च प्रलयस्य चतुर्विधत्वहानिः तदेव मन्वन्तरप्रलये त्रैलोक्यमज्जनाहैनन्दिनसाम्येन ब्रह्मापि कंचित् कालं सुष्वाप तदनुसारेण गौण्या वृत्त्या ब्राह्मी निशेत्युक्तमिति सति पुराणान्तरेणोपचिते श्रीभागवतमते कल्पनान्तरं न कृतम् ॥ ४१-४५ ॥ ❀ ❀ अत्राविद्या तन्माया ॥ ४६-४७ ॥ ❀ ❀ गुरोरपि परमो गुरुरिति साक्षाच्चत्प्राप्तौ नाऽन्योऽन्वेष्य इति भावः ॥ ४८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

वरत्रेण दोरकरूपेण ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ अनादिर्या अविद्या तथा उपहृता आवृता आत्मसंविता येषां ते अत एवाऽविद्या-मूलसंसारपरिश्रमैरातुराः इह संसारे भ्रमन्त एव यदृच्छया यादृच्छिका भक्तकृपयेत्यर्थः । उपसृता आश्रिताः यं प्राप्नुयुः स भवान् ग्रन्थि भिन्द्यादित्युत्तरेणान्वयः । परमो गुरुरिति मद्भिषयकादृच्छिककृपावन्तो भक्त्युपदेशकाः सत्पर्वयो मे गुरवस्तेषा-मतिभक्त्युपदेशकत्वं मत्परमगुरुरित्यर्थः । यद्वा त्वमवतीर्य कदाचिकेषाञ्चिद्गुरुः केषाञ्चित्परमगुरुश्च भवसीति कश्चिदवतार एव सूचितः प्रतिश्लोकमेव गुरुपदप्रयोगादवसीयते ॥ ४६ ॥ न च त्वां विना प्रकारान्तरेण निस्तार इत्याह, जनो जीवः न विद्यते वस्तुतः सुखं यतस्तत् तां सुखेच्छां हृदयं हृदयस्थं ग्रन्थिमज्ञानं भिन्द्यात् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ न च ज्ञानेनैवाज्ञानं नश्येदिति वाच्यमित्याह—यस्य सेवयैव पुमान्जीवः आत्मनः स्वस्य तमोऽज्ञानरूपं मलं विजह्यात् यथा रुद्रोदनं रजतं स्वर्णं च “यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वं यदशु अशीर्यत तद्रजतं हिरण्यमभवत्” इति श्रुतेः । तत् खल्वग्नेः सम्पर्कादेव मलं जहाति स्वस्वरूपश्च भजेत् न तु क्षालनादिभिर्ज्ञानादिभिस्तथा ज्ञानादिभिर्मलत्याग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

वरत्रेण दोरकरूपेण अहिना महाहिना नावं निबध्य मधुसूदनं तुष्टाव स्तोत्रं चकार ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ स्तोत्रमेवाह—अनाद्यविद्येष्टभिः । भगवता स्वानुग्रहेणैव प्रत्यक्षीभूय प्रलयाद्विमोचितोस्मीत्यवधार्य संसारादपि विमुक्तये तमेव प्रार्थयते अनादिर्या अविद्या अज्ञानं तथा उपहृता तिरोहिता आत्मसम्बित् जीवात्मपरमात्मविषयकं ज्ञानं येषां ते अत एवाविद्यामूले संसारे यः परिश्रमस्तेनातुराः व्याकुलाः इह संसारे यदृच्छया यदनुग्रहादेवोपसृताः शरणं गताः सन्तः यं प्राप्नुयुः स विमुक्तिदो भवानेव साक्षान्नो गुरुः सन् ग्रन्थि भिन्द्यादित्युत्तरेणाऽन्वयः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ ननु, वैराग्याभावे कुतो विमुक्तिरित्यत्र तदपि त्वदनुग्रहेणैव भवतीत्याह—जन इति । अबुधो जनो निजकर्मबन्धनः अत एव सुखेच्छया नास्ति सुखं यतस्तदसुखं दुःखोदकं कर्म समीहते करोतीत्यर्थः । पुनर्यस्य तव सेवया तामसतीं मतिं सुखेच्छां हृदयं हृदयगतवासनारूपां ग्रन्थिम् अयं जनस्तदा विधुनोति यत् यदा स भवानेव भिन्द्यात् अपनुद्यात् यतः नोऽबुधानां स एव परो गुरुः इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ननु, यज्ञदानादिभिरन्तःकरणशुद्धिं विना कुतो ग्रन्थिभेदो मुक्तिश्च स्यादित्यत्र यज्ञदानादिकिञ्चित् कस्यचिद् अन्तःकरणशोधकं सर्वाशुद्धिमूलभूतकर्मनिर्नाशिण्या भवत्सेवया निःशेषेणान्तःकरणं शुद्धं स्यादित्याह—यदिति । यस्य तव सेवया आराधनेन पुमान् आत्मनस्तमः “अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टितानृप ! सर्वगा” इति स्मृतिप्रसिद्धम् अविद्यानामकं कर्म तदेव मलं विजह्यात् त्यजेत् एष एव कर्मबन्धरहितो निजं वर्णं स्वरूपं भजेत् “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इति श्रुतेः । स ईशः गुरोर्गुरुः नः परमः सेव्यो भूयात् तत्र दृष्टान्तः रुद्रोदनं रजतं यथानेनः सम्पर्कान् मलं जहाति स्ववर्णम् भजते च रजतस्य रुद्रोदनत्वं तु “यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वं यदभवत्तद्रजतं हिरण्यं चाभवत्” इति श्रुत्योक्तम् ॥ ४८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

ततश्च वर्षद्विर्महामेघैर्वर्धमानः अतएवोद्वेलः उल्लङ्घितमर्यादः अतएव सर्वतो महीं लावयन् निमज्जयन् समुद्रः समदृश्यत ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ ततश्च सत्यव्रतो भगवतो मत्स्यरूपिणः आदेशं ध्यायन् आगतां नावं ददृशे दृष्टवान् । ततश्च ओषधीः वीरुधः बीजानि चादाय विप्रेन्द्रैः सप्तर्षिभिः सहितां नावमारुरुहे ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ ततस्तं सत्यव्रतं मुनयः सप्तर्षयः ऊचुः । हे राजन् केशवं ब्रह्मरुद्रादीनामपि सुखप्रदं भगवन्तं ध्यायस्व स वै केशव एव नोऽस्मान् अस्मात् सङ्कटात् अविता रक्षिष्यति शं सुखं च विधास्यति करिष्यति ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ तत एवमुक्तेन राज्ञाऽनुध्यातः एकशृङ्गधरो हैमः स्वर्णभः नियुतयोजनः लक्षयोजनपरिमितकायः मत्स्यरूपः स भगवान् तत्र महार्णवे प्रादुरासीदित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ हरिणा पूर्वं यथोक्तस्तथैव वरत्रेण दोरकरूपेण अहिना वासुकिना नावं तस्य मत्स्यस्य शृङ्गे निबध्य सन्तुष्टचित्तस्तं मधुसूदनं भगवन्तं तुष्टाव ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ स्तोत्रमेवाह—अनाद्यविद्येत्यादिना । अनाद्यविद्यया अनाद्यज्ञानेन उपहता आत्मसंविद् स्वतत्त्वज्ञानं येषां ते अतएव तन्मूलेन अनाद्यविद्ययाऽऽत्मज्ञानविनाशनिमित्तेन संसारपरिश्रमेण आध्यात्मिकादितापत्रयेणातुराः व्याकुला जना इह संसारे यदृच्छया आकस्मिकया यत्कृपया उपसृताः यमाश्रिताः सन्तोषमेवाप्नुयुः स मुक्तिदो भवानेव परमः सर्वत उत्कृष्टो नोऽस्माकं गुरुर्भूयात् ॥ ४६ ॥ ॐ ॐ एतदेव स्पष्टयति—जन इति । अयं जनः असुखं दुःखं यथा सुखेच्छया कर्म लौकिकवैदिकव्यापारं समीहते करोतीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—निजेति । निजकृतानि कर्माणि पुण्यपापात्मकान्येव बन्धनानि यस्य सः । पूर्वानुष्ठितकर्मवश्योऽपि पुनस्तत्करणादग्रेऽपि तथैव भविष्यतीति ज्ञेयम् । तत्र हेतुः—अबुध इति, अस्वरूपज्ञ इत्यर्थः । तर्हि कथमेतदनर्थनिवृत्तिरित्यपेक्षायामाह—यस्य तव सेवया त्वत्प्रसादेनाज्ञाननिवृत्त्याऽऽत्मज्ञानेन तामसन्मतिं देहाद्यात्माध्यासरूपां विधुनोति निरस्यति, ततश्च बन्धहेतुकर्माभावाद्भिमुक्तो भवति स भगवान्नोऽस्माकं हृदयं देहाद्यात्माध्यासलक्षणं ग्रन्थि बन्धनं भिन्द्यात् । यतः स एव गुरुः न तदनुग्रहमन्तरेण कस्यापि ज्ञानं मोक्षो वेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॐ ॐ उक्तमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यत्सेवयेति । पुमान् मुमुक्षुः पुरुषो यस्य तव सेवया तमः अज्ञानरूपमात्मनो मलं तिरोधाय कं विजह्यात् त्यजेत् । तत्र दृष्टान्तमाह—अग्नेरिवेति । रुद्रोदनं रजतं सुवर्णं च “यदरोदीत्तुद्रस्य रुद्रत्वं यदशु व्यशीर्यत तद्रजतं हिरण्यमभवत्” इति श्रुतेः । तद्यथाऽग्नेः सेवयैवात्मनो निरवशेषं मलं जहाति निजं वर्णं शुद्धं स्वरूपं च भजते, न तु तथा क्षालनादिना तथाऽयमपि भगवदुपासनयैवाज्ञानं हित्वा स्वरूपं प्राप्नोति, नोपायान्तरेण । उपायान्तरस्य तु तदन्तो यो योगः स एष गुरोरपि परमः पूज्यो नो गुरुर्भूयात् । परमत्वे हेतुः—ईश इति । तत्रापि हेतुः—अव्यय इति, स्वरूपतो गुणतश्च व्ययरहित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

तत इति । ततः तत्रैव सत्यव्रते, चिन्तयति सति इति शेषः । वर्षद्विः महामेघैः, वर्द्धमानः समुद्रः, उद्वेलो मर्यादातिगः, सर्वतः महीं लावयन्, समदृश्यत । सत्यव्रतेनेति शेषः ॥ ४१ ॥ ॐ ॐ ध्यायन्निति । तदा, भगवदादेशं मत्स्यरूपिणो भगवत आदेशं, ध्यायन् सत्यव्रतः, आगतां संनिहितां, नावं नौकां, ददृशे दृष्टवान् । ततः ओषधीर्वीरुधः, बीजानि च, आदाय विप्रेन्द्रैः सप्तर्षिभिः सह, तां नावम् आरुरोह ॥ ४२ ॥ ॐ ॐ तमिति । ततः तं सत्यव्रतं, प्रीताः प्रसन्नतायुक्ताः मुनयः, हे राजन्, केशवं त्वदुपलब्धं मत्स्यभगवन्तं, ध्यायस्व । सः केशवः नोऽस्मान्, अस्मात् संकटात्, अविता रक्षिष्यति । शं सुखं च विधास्यति करिष्यति वै । इति ऊचुः ॥ ४३ ॥ ॐ ॐ स इति । ततः, राज्ञा सप्तर्षिभिरेवमभिहितेन सत्यव्रतेन, अनुध्यातः, सः भगवान्, एकं च तच्छृङ्गं च तस्य धरा धर्त्ता, नियुतयोजनः लक्षयोजनपरिमितकायः, हैमः मत्स्यः, स्वर्णभमीनवपुः सन्, महार्णवे, प्रादुरासीत् प्रादुर्बभूव ॥ ४४ ॥ ॐ ॐ निबध्येति । ततः हरिणा पुरा पूर्वं, यथा उक्तः, तथैव वरत्रेण दोरकरूपेण अहिना वासुकिना महासर्पेण, नावं तच्छृङ्गे तस्य मत्स्यरूपिणो भगवतः शृङ्गे, निबध्य शृङ्गलितां कृत्वा, तुष्टः संतुष्टचित्तः सन्, मधुसूदनं मत्स्यमूर्तिं श्रीहरिं, तुष्टाव अस्तौत् ॥ ४५ ॥ ॐ ॐ स्तोत्रमेवाहानाद्यविद्येत्यादिना इत्युक्तवन्तमित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । अनाद्येति । अनाद्यविद्ययाऽनादिकालतो निरुद्धाज्ञानेनोपहता तिरोहिता आत्मसंविदात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानं येषां ते, अत एव तन्मूलेनानाद्यविद्योपहतात्मज्ञाननिमित्तेन संसारपरिश्रमेण तापत्रयेणातुरा दुःखिताः, जना इति शेषः । इह संसारे, यदृच्छया यादृच्छिकमुकृतमूलया त्वत्कृपयेत्यर्थः । उपसृताः सदाचार्यद्वारा संसृताः सन्तः, यम् आप्नुयुः, स भगवानेव, विमुक्तिदः मुक्त्युपायभूतः, नोऽस्माकं, महान्, परमः गुरुश्च नितरां प्राप्यो देशिकश्चेत्यर्थः । अभवत् । अस्य श्लोकस्य व्याख्यानारम्भे केचन अत्रेदं चिन्त्यमित्याटाटोपमकुर्वन्ते विष्णुधर्मोत्तराद्यनभिज्ञतयाऽकुर्वन्निति प्रतिभाषते । किं च स्वायंभुवान्तरादौ जातमत्स्यावतारस्य चाक्षुषमन्वन्तरान्तजातप्रलये सत्यव्रतावनकतुर्मत्स्यावतारस्य चेत्येवं मत्स्यावतारद्वयस्य लीलां समस्यैकत्रात्रोक्तेत्यपि तेषामविदितप्रायमेव किं मत्स्यावतारद्वयमेवेत्यपि नियमो नास्ति प्रति-

मन्वन्तरं मन्वन्तरान्ते प्रलयस्य तथाविधप्रतिप्रलयं मत्स्यावतारस्याप्युक्तेः । तथा च लघुभागवतामृते । 'मत्स्योऽपि प्रादुरभवत् द्विः कल्पेऽस्मिन् वराहवत् । आदौ स्वायंभुवीयस्य दैत्यं व्रणाहरत् श्रुतीः । अन्ते तु चालुषीयस्य कृपां सत्यव्रतेऽकरोत् । उपलक्षणमेवैतदन्यमन्वन्तरस्य च विष्णुधर्मोत्तरात् ज्ञेयाः प्रादुर्भावाश्चतुर्दशे' इति । पुनरत्रैवाग्रे 'मन्वन्तरे परिक्षीणे देवा मन्वन्तरे-श्वराः । महर्लोकमथासाद्य तिष्ठन्ति गतकल्मषाः । मनुश्च सह शक्रेण देवाश्च यदुनन्दन । ब्रह्मलोकं प्रपद्यन्ते पुनरावृत्तिदुर्लभम् । भूतलं सुतलं वज्रतोयरूपी महेश्वरः । ऊर्मिमाली महावेगः सर्वमावृत्य तिष्ठति । भूर्लोकमाश्रितं सर्वं तदा नश्यति यादव । न विनश्यन्ति राजेन्द्र विश्रुताः कुलपर्वताः । नौर्भूत्वा तु तदा देवी मही यदुकुलोद्बह । धारयत्यथ बीजानि सर्वाण्येवाविशेषतः । भविष्यश्च मनुस्त्र भविष्या ऋषयस्तथा । तिष्ठन्ति राजशार्दूल सप्त ते प्रथिता भुवि । मत्स्यरूपधरो विष्णुः शृङ्गी भूत्वा जगत्पतिः । आकर्षति तु तां नावं स्थानात् स्थानं तु लीलया । हिमाद्रिशिखरे नावं बद्ध्वा देवो जगत्पतिः । मत्स्यस्त्वदृश्यो भवति ते च तिष्ठन्ति तत्रगाः । कृततुल्यं ततः कालं यावत् प्रक्षालनं स्मृतम् । आपः शममथो यान्ति यथापूर्वं नराधिप । ऋषयश्च मनुश्चैव सर्वे कुर्वन्ति ते तदा' इति । किं बहुना विस्तराद्विरम्यते ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ जन इति । अनुधः देहात्मा-द्यभिमानवान् इति, सः प्रसिद्धः । निजकर्मबन्धनः पुण्यपापात्मकानादिकर्मवश्यः, अयं जनः, सुखेच्छया शब्दादिवैषयिकसुख-संपादनेच्छया, असुखं दुःखं यथा तथा, कर्म समीहते चेष्टते करोतीति यावत् । पुनः यत्सेवया यस्य तव सेवाचरणेन, ताम् असन्मति, देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानादिरूपामसतीं धियमित्यर्थः । विधुनोति निरस्यति । सः, गुरुहृतोपदेशा-ज्ञाननिवर्त्तकश्च भवान्, नोऽस्माकं, हृत् हृदयं, अयते प्राप्नोतीति हृदयस्तं, ग्रन्थि, असन्मतिरूपमित्यर्थः । भिन्धा-दपनुद्यात् ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ ननु यज्ञदानादिभिः सत्त्वशुद्धिं विना कथं ग्रन्थिभेदः स्यात्तत्राह । यद्वा । न केवलं भगवत्सेवा असन्मतिमेव निरस्यति, अपि तु तन्मूलभूतम् आत्मस्वरूपतिरोधायकं पुण्यपापात्मकं, कर्म अपीति वदंस्वहितोपदेशार्थम् अज्ञाननिवर्त्तनार्थं च प्रार्थयते । यदीति । पुमान् यत्सेवया यस्य तव सेवनेन, आत्मनः, तमस्तमोवत्तिरोधायकं, मलं पुण्या-पुण्यात्मकं पापं, विजह्यात्त्यजेत् । कथमिव अग्नेः सेवया रुद्रोदनं रजतपिण्डः सुवर्णपिण्डो वा यथा निजं स्वकीयं, वर्णं, भजेत एव । तथा 'यदरोदीतदुद्रस्य रुद्रत्वम् यदवशीर्यत तद्रजतं हिरण्यमभवत्' इति श्रुतेः । यथाग्नेः संपर्काद्धेम मलं जहाति, स्वं वर्णं च भजते, न तु क्षालनादिभिः, तथा न यज्ञादिभिर्मलत्यागः किंतु त्वत्सेवयैव, तेषां तु सेवाङ्गत्वमङ्गिनी त्वत्सेवैवेति भावः । यद्वा यथा रुद्रोदनमलस्याग्निसंपर्कान्योपायानपनोद्यत्वं तथाऽऽत्मनो मलस्यापि भगवत्सेवेतरानपनोद्यत्वमिति भावः अव्ययः, सः, ईशः, नोऽस्माकं, सः प्रसिद्धः परमः गुरुः भूयात् । अनेन परमार्थो गुरुस्त्वेको भगवानेव, तदर्वाचीना आचार्यादयो गुरवस्तु 'आचार्यं मां विजानीयात्' इति भगवद्वचनतस्तदात्मकत्वस्मरणतोऽतस्त्वय्यातिरिक्तो न कश्चिद्गुरु-रस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

भाषानुवादः

इतनेमें ही भगवान्का बताया हुआ वह समय आ पहुँचा । राजाने देखा कि समुद्र अपनी मर्यादा छोड़कर बढ़ रहा है । प्रलयकालके भयङ्कर मेघ वर्षा करने लगे । देखते ही देखते सारी पृथ्वी डूबने लगी ॥ ४१ ॥ ❀ ❀ तब राजाने भगवान्की आज्ञाका स्मरण किया और देखा कि नाव भी आ गयी है । तब वे धान्य तथा अन्य बीजोंको लेकर सप्ताषियोंके साथ उसपर सवार हो गये ॥ ४२ ॥ ❀ ❀ सप्ताषियोंने बड़े प्रेमसे राजा सत्यव्रतसे कहा—'राजन् ! तुम भगवान्का ध्यान करो । वे ही हमें इस सङ्कटसे बचायेंगे और हमारा कल्याण करेंगे' ॥ ४३ ॥ ❀ ❀ उनकी आज्ञासे राजाने भगवान्का ध्यान किया । उसी समय उस महान् समुद्रमें मत्स्यके रूपमें भगवान् प्रकट हुए । मत्स्यभगवान्का शरीर सोनेके समान् देदीप्यमान था और शरीरका विस्तार था चार लाख कोस । उनके शरीरमें एक बड़ा भारी सींग भी था ॥ ४४ ॥ भगवान्ने पहले जैसी आज्ञा दी थी, उसके अनुसार वह नौका वासुकि नागके द्वारा भगवान्के सींगमें बाँध दी गयी और राजा सत्यव्रतने प्रसन्न होकर भगवान्की स्तुति की ॥ ४५ ॥ ❀ ❀ राजा सत्यव्रतने कहा—प्रभो ! संसारके जीवोंका आत्म-ज्ञान अनादि अविद्यासे ढक गया है इसी कारण वे संसारके अनेकानेक क्लेशोंके भारसे पीड़ित हो रहे हैं । जब अनायास ही आपके अनुग्रहसे वे आपकी शरणमें पहुँच जाते हैं, तब आपको प्राप्त कर लेते हैं । इसलिये हमें बन्धनसे छुड़ाकर वास्तविक मुक्ति देनेवाले परम गुरु आप ही हैं ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ यह जीव अज्ञानी है, अपने ही कर्मोंसे बँधा हुआ है । वह सुखकी इच्छासे दुःखप्रद कर्मोंका अनुष्ठान करता है । जिनकी सेवासे उसके यह अज्ञान नष्ट हो जाता है, वे ही मेरे परम गुरु आप मेरे हृदयकी गाँठ काट दें ॥ ४७ ॥ ❀ ❀ जैसे अग्निमें तपानेसे सोने-चाँदीके मल दूर हो जाते हैं और उनका सच्चा स्वरूप निखर आता है वैसे ही आपकी सेवासे जीव अपने अन्तःकरणका अज्ञानरूप मल त्याग देता है और अपने वास्तविक स्वरूपमें स्थित हो जाता है । आप सर्वशक्तिमान् अविनाशी प्रभु ही हमारे गुरुजनोंके भी परम गुरु हैं । अतः आप ही हमारे भी गुरु बनें ॥ ४८ ॥

न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देवा गुरवो जनाः स्वयम् ।
 कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥
 अचक्षुरन्धस्य यथाग्रणीः कृतस्तथा जनस्याविदुषोऽबुधो गुरुः ।
 त्वमर्कदृक् सर्वदृशां समीक्षणो वृतो गुरुर्नः स्वगतिं बुभुत्सताम् ॥ ५० ॥
 जनो जनस्यादिशतेऽसतीं मतिं यया प्रपद्येत दुरत्ययं तमः ।
 त्वं त्वव्ययं ज्ञानममोघमञ्जसा प्रपद्यते येन जनो निजं पदम् ॥ ५१ ॥
 त्वं सर्वलोकस्य सुहृत् प्रियेश्वरो ह्यात्मा गुरुर्ज्ञानमभीष्टसिद्धिः ।
 तथापि लोको न भवन्तमन्धधीर्जानाति सन्तं हृदि वद्वकामः ॥ ५२ ॥
 तं त्वामहं देववरं वरेण्यं प्रपद्ये ईशं प्रतिबोधनाय ।
 छिन्ध्यर्थदीपैर्भगवन् वचोभिर्ग्रन्थीन् हृदय्यान् विवृणु स्वमोकः ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्युक्तवन्तं नृपतिं भगवानादिपूरुषः । मत्स्यरूपी महाम्भोधौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
 पुराणसंहितां दिव्यां सांख्ययोगक्रियावतीम् । सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ॥ ५५ ॥
 अश्रौषीदपिभिः साकमात्मतत्त्वमसंशयम् । नाव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥ ५६ ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—अन्ये देवाः गुरवः जनाः च समेताः स्वयं पुंसः यत्प्रसादायुतभागलेशं कर्तुं न प्रभवन्ति तम् ईश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥ ॥ अचक्षुः यथा अन्धस्य अग्रणीः कृतः तथा अविदुषः जनस्य अबुधः गुरुः अर्कदृक् सर्वदृशां समीक्षणः त्वं स्वगतिं बुभुत्सतां नः गुरुः वृतः ॥ ५० ॥ ॥ जनः जनस्य असतीं मतिम् आदिशते यया दुरत्ययं तमः प्रपद्येत त्वं तु अव्ययम् अमोघं ज्ञानं येन जनः निजं पदम् अञ्जसा प्रपद्येत ॥ ५१ ॥ ॥ त्वं सर्वलोकस्य सुहृत् प्रियेश्वरः आत्मा गुरुः ज्ञानम् अभीष्टसिद्धिः तथापि अन्धधीः वद्वकामः लोकः हृदि सन्तं भवन्तं न जानाति ॥ ५२ ॥ ॥ अहं तं देववरं वरेण्यम् ईशं त्वां प्रतिबोधनाय प्रपद्ये भगवन्—अर्थदीपैः वचोभिः हृदय्यान् ग्रन्थीन् छिन्धि स्वम् ओकः विवृणु ॥ ५३ ॥ ॥ मत्स्यरूपी भगवान् आदिपूरुषः महाम्भोधौ विहरन् इति उक्तवन्तं नृपतिं तत्त्वम् अब्रवीत् ॥ ५४ ॥ सत्यव्रतस्य राजर्षेः सांख्ययोगक्रियावतीं दिव्यां पुराणसंहिताम् अशेषतः आत्मगुह्यं च ॥ ५५ ॥ ॥ ऋषिभिः साकं नावि आसीनः भगवता प्रोक्तम् असंशयम् आत्मतत्त्वं सनातनं ब्रह्म च अश्रौषीत् ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

परमेश्वरत्वं परमगुरुत्वं च प्रपंचयन्नाह । नेति । यत्प्रसादस्यायुतभागस्तस्य लेशमात्रमप्यन्ये देवादयः सर्वे समेता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः संतः कर्तुं न प्रभवन्ति ॥ ४९ ॥ ॥ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह । अचक्षुरिति । अविदुषो जनस्याबुधोऽविद्वान्गुरुस्तथैव । त्वं तु अर्कप्रकाशवत्स्वत एव दृग्ज्ञानं यस्य सोऽर्कदृक् । अतः सर्वदृशां सर्वेन्द्रियाणां समीक्षणः प्रकाशकः अत एव स्वगतिं बोद्धुमिच्छद्भिर्नोऽस्माभिर्गुरुर्वृतोऽसि ॥ ५० ॥ ॥ किं च प्राकृतो गुरुरनर्थहेतुरित्याह । जन इति । आदिशते उपदिशति । असतीं मतिमर्थकामादिमतिम् । तमः संसारम् ॥ ५१ ॥ ॥ ननु तर्हि सर्वोऽपि लोको मामेव किं नोपसरति अज्ञानादित्याह । त्वमिति । प्रियश्चासावीश्वरश्च ॥ ५२ ॥ ॥ अहं तु त्वामेव शरणं यामीत्याह । तं त्वामिति । प्रतिबोधनायोपदेशाय । अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः । हृदये भवान् ग्रन्थीनहंकारादीन् । स्वमोकः स्वं रूपं विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥ ॥ नृपतिं प्रति ॥ ५४ ॥ ॥ पुराणसंहितां मत्स्यपुराणमशेषतोऽब्रवीदित्यनुषंगः ॥ ५५-५६ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

तदेव त्वां विना कोऽपि किञ्चित्कर्तुं न समर्था इत्युक्तमेव । तथैव अंधानुगांधवत् । एतेन “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुत्यर्थः सूचितः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ विद्वानेव गुरुः कार्य इत्याह—किं चेति । एतेन यद्वदन्ति लोका यादृशः तादृशगुरुरपि शिष्यभावनया कल्याणकृद्भवतीति प्रत्युतम् । न हि क्लृप्तसेवया कदापि स्त्री गर्भं धृत्वा पुत्रं प्रसूते तथैवाज्ञगुरुसेवया कदाचिदपि शिष्यो ज्ञानं प्राप्य मोक्षं न प्राप्नोति । यथा स्त्री दृढांगयुवपुरुषसेवया सद्य एव गर्भं धृत्वा संततिमुत्पादयति तथैव विद्वद्गुरु-सेवया ज्ञानं प्राप्य मोक्षमपीति भावः । यादृशो गुरुः कर्तव्यस्तरूपितमस्माभिराद्यप्यव्याख्याशतके । एकादशशब्दे च निरूपयिष्याम इत्यलम् ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ पुनराक्षिपति—ननु तर्हीति । ‘अवजानन्ति मां मूढाः’ इत्यादिना श्रीगीतासूक्तेः । ‘न ते जानन्ति मां मूढा हृदिस्थं य इदम्’ इत्याद्युक्तेः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ वरेण्यं वरणीयम् ॥ ५३-५४ ॥ ❀ ❀ सांख्ययोगक्रियावर्ती ज्ञानभक्तिकर्मयोगप्रतिपादिकाम् । आत्मनां जीवानाम् । गुह्यं गोप्यमात्मतत्त्वमश्रौषीदिति परेणान्वेति ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तत्किमिति चेदाह—सनातनं ब्रह्मेति ॥ ५६-५७ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

नेति पुंसो भगवद्विमुखतयाऽन्योपासकस्य देवाः गुरवोऽन्ये च जनाः समेताः सर्वे मिलिता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तो यस्य तव प्रसादस्यायुतसङ्ख्याकानां भागानां मध्ये एकभागस्य लेशमात्रमपि कर्तुं न प्रभवन्ति तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ अचक्षुरिति । यथा अचक्षुः चक्षुर्हीनः स्वयमन्ध एवान्धस्य पुरुषान्तरस्याग्रणीः मार्गप्रदर्शने नेता कृतश्चेत् तर्हि तदन्नादिकं भक्षयन्तमादाय स्वयमपि मार्गगते पतति । अन्धत्वाविशेषात् । तथा अविदुषः अज्ञस्य जनस्य अवुधः अज्ञ एव गुरुः कृतश्चेत् स्वयं नरके पतति शिष्यमपि पातयति । त्वं तु अर्कदृक् सूर्यादीनामपि प्रकाशकः सर्वदृशां सर्वनेत्राणां सर्वेन्द्रियागामन्तःकरणादीनां सर्वज्ञानानां च समीक्षणः प्रकाशः सर्वज्ञ इत्यर्थः यद्वा । अर्कदृक् अर्कप्रकाशवत् स्वत एव दृक् ज्ञानं यस्य सः । यद्वा । सर्वत्र अर्कवद् दृश्य इत्यर्थः । अत एव स्वगतिमात्मतत्त्वं बुभुत्सतां बुभुत्सद्भिः । शता आर्षः । नोऽस्माभिस्त्वं गुरुतया वृतोऽसि । कर्तारि षष्ठी ॥ ५० ॥ ❀ ❀ जन इति । जनः अज्ञो जनः गुरुत्वाभिमानवान् अज्ञस्य जनस्य असती-मर्थकामाद्युपायविषयां मतिमादिशते । तद्वार्षः । यथा मत्वा स दुरत्ययमनतिक्रमणीयं तमः नरकादि संसारं प्रपद्येत प्राप्नोति त्वं तु अव्ययमविनाशि अमोघं मोक्षाविनाभूतं ज्ञानमात्मतत्त्वमुपदिशसि । येन ज्ञानेनाञ्जसाऽनायासेन जनो निजं पदं स्वरूपं प्रपद्यते प्राप्नोति ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ त्वमिति । त्वं सर्वलोकस्य सुहृत् प्रिय ईश्वरश्च आत्मा गुरुः ज्ञानप्रदः ज्ञानं च अभीष्ट-सिद्धिः तद्रूपः तथापि हृदि सन्तमपि भवन्तम् अन्धधीरविवेकी हृदि बद्धकामः विषयासक्तः अयं लोको न जानाति ॥ ५२ ॥ तमिति । तमुक्तविधं देववरं देवानामपि पूज्यं वरेण्यमाश्रयतया वरणीयम् ईशं त्वां प्रतिबोधनाय तत्त्वोपदेशाय प्रपद्ये शरणं ब्रजामि । अतो हे भगवन् ! अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः स्वचोभिर्हृदयान् हृदये भवान् ग्रन्थीन् ग्रन्थिवद्दुःखनिर्मोच्यान् अहङ्कारादीन् छिन्धि अपाकुरु । स्वं स्वकीयमोकः स्वरूपं विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ इतीति । इत्येवमुक्तवन्तं नृपतिं सत्यव्रतं प्रति महाम्भोधौ विहरन्मत्स्वरूपी भगवानादिपुरुषस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ पुराणेति । दिव्यां स्वेन प्रणीतां साङ्ख्य प्रकृतिपुरुषविवेकं योगो भक्तियोगः क्रिया च त एते प्रतिपाद्यतयाऽस्यां सन्तीति तथा तां पुराणसंहितां मत्स्यपुराणं तदेव अशेषतः कात्स्न्येनात्मनो गुह्यं रहस्यं राजर्षेः सत्यव्रतस्य अब्रवीत् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अश्रौषीदिति । तदेतत् भगवता प्रोक्त-मात्मनः प्रत्यगात्मनस्तत्त्वं परमार्थभूतं सनातनं ब्रह्म ऋषिभिः सह नाव्यासीनः सत्यव्रतो निःसंशयं यथा भवति तथा अश्रौषीत् शुश्राव ॥ ५६ ॥

वीरराघवव्याख्या

यत्सेवया आत्मनो मलं विजह्यादित्यनेन मुक्तिविरोधिपापकर्मनिवर्तकत्वकथनेन तस्यैव मोक्षप्रदत्वमुक्तं, तदेव व्यतिरेकमुखेनापि वदन् देवतान्तराणाममुक्तिदत्त्वं च वदन्तमेव शरणं ब्रजति—नेति । पुंसः भगवत्सेवाविधुरस्य पुंसः अन्ये देवाः सर्वे समेता अपि स्वयं निरपेक्षास्सन्तो गुरवोपि सन्तः यत्प्रसादायुतभागलेशं यस्य भगवतः तव प्रसादस्यायुतभागः अयुत-सङ्ख्याकानां भागानां मध्ये य एको भागस्तस्य लेशं कर्तुं न प्रभवन्ति मोक्षप्रदानासमर्था इत्यर्थः । तं मुक्तिदम् ईश्वरं सर्वान्त-रात्मानं त्वां शरणं प्रपद्ये मुक्त्युपायत्वेनाध्यवस्थाभिः ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ देवतान्तराणां तत्प्रसादायुतभागलेशकरणा-समर्थत्वे कर्मवश्यत्वतन्मूलकासर्वज्ञत्वादिकमेव हेतुरित्यभिप्रयन्नञ्जलोकस्य ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तस्याज्ञाननिवर्तनोपयुक्तसर्व-ज्ञादिगुणयुक्तं त्वामेव गुरुं वृणोमीत्याह—अचक्षुरिति । अन्धस्य चक्षुरिन्द्रियरहितस्य पुंसो यथा सचक्षुः पुमानग्रणीः पुरतो नेता कृतः वृतः तथाविदुषः स्वात्मरक्षणोपयुक्तज्ञानेनापि विरहितस्य जनस्य जन्ममरणादिभाजो ब्रह्मप्रभृतिजीववर्गस्य

त्वमर्कदृक् अर्कप्रकाशवत् स्वत एव दृग्ज्ञानं यस्य सः अर्क एव दृग्यस्येति वा “चक्षुषोःसूर्योऽजायत” “अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ” इत्यादि श्रुतेः” अनेन सर्वज्ञत्वमुक्ते सर्वदृशां समीक्षणः प्रकाशकस्यापि प्रकाशकत्वशक्तिप्रदः “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः । अनेन ज्ञानप्रदत्वमुक्तम् । एवम्भूतत्वं सुगतिं समीचीनत्वत्प्राप्त्युपायं बुभुत्सतां बोद्धुमिच्छतामस्माकं गुरुर्वृतः कतेरि षष्ठी बोद्धुमिच्छद्भिः गुरुत्वेन वृत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ युक्तं चैत-
दितरेषां गुरुमन्यानामनर्थहेतुत्वाद्वतस्तु निरतिशयपुरुषार्थहेतुत्वादित्याह—जन इति । जनः जन्ममरणादिभाक् संसारी जीवः गुरुत्वाभिमानवान् जनस्य संसारिणो जावस्यासती गतिमर्थकामाद्युपायमादिशते आज्ञापयति बोधयतीत्यर्थः । तदादिष्टगतेरसत्त्वन्दर्शयन्विशिनष्टि—ययेति । यथा संसारिणोपदिष्टया गत्या अन्ततो दुरत्ययमनतिक्रमणीयं तमः स्वपरस्वरूप-
तिरोधायकं संसृतिरूपं प्रपद्यते प्राप्नोति त्वन्तु अव्ययमक्षय्यफलप्रदं केवलानन्दैकहेतुममोघं फलाविनाभाविज्ञानं स्वपर-
याथात्म्यगोचरज्ञानमादिशत इत्यनुषङ्गः तुशब्देन निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगणत्वादिना जगद्वैलक्षण्यमभिप्रेतम् तदादिष्टज्ञानस्य निरतिशयपुरुषार्थहेतुं वदन्विशिनष्टि—अञ्जसेत्यादिना । येन त्वदादिष्टेन ज्ञानेन जनोऽञ्जसा सुखेनैव निजं वैष्णवं पदं स्थानं प्रपद्यते निजमित्यनेन यथा तुशब्देन भगवतो निरस्तनिखिलदोषत्वेन समस्तकल्याणगुणात्मकत्वेन च जनाद्वै-
लक्षण्यमभिप्रेतं तदा तत्पदस्य निरस्तनिखिलदुःखमिश्रत्वातिच्छुद्रत्वादित्येन निरतिशयकेवलानन्दादिमत्त्वेन च वैलक्षण्यमभिप्रेतम् । अञ्जसेत्यनेन जनोपदिष्टयाऽसत्यापि गत्या तत्फलभूतार्थकामादेरपि दुःखप्राप्यत्वमभिप्रेतम् ॥ ५१ ॥
ननु, जनविलक्षणो निरतिशयपुरुषार्थप्रदश्चेदहमेव सर्वैरपि किं न समाश्रयते ? इत्याह—त्वमिति । सर्वलोकस्यानालोचित-
विशेषाशेषलोकस्य त्वं सुहृद्वैतवी प्रियः प्रीतिविषयश्चासावीश्वरोऽन्तःप्रविश्य नियन्ता आत्मा धारकः गुरुर्हेतोपदेष्टा ज्ञान-
संज्ञानप्रवर्तकोऽभीष्टसिद्धिकरश्च अथापि यद्यप्युक्तविधस्त्वं तथापि हृदयकमल एव वसन्तं भवन्तम् उक्तविधं न सर्वो लोको जानाति, अज्ञाने हेतुं वदन् लोकं विशिनष्टि—अन्यधीर्हृदि बद्धकाम इति । अन्यधीः देहतदनुबन्धितद्योग्यार्थकामादिषु पुरुषार्थदृष्टिः न तु देहविलक्षणात्मपरमात्मयाथात्म्यधीः अतएव बद्धकामः शब्दादिविषयलिप्सुः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ अथोक्तविधं
भगवन्तं प्रपद्य ज्ञानोपदेशार्थं प्रार्थयते तं त्वमिति । तमुक्तविधं देववरं “तं देवतानां परमं च दैवतम्” इति श्रुत्युक्तरीत्या
निस्समाभ्यधिकदैवतम् अत एव वरेण्यं वरणीयम् ईशञ्च त्वामहं प्रतिबोधनाय स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानाय तदुपदेशार्थ-
मिति भावः । प्रपद्ये शरणं ब्रजामि अतो हे भगवन् ! अर्थदीपैः परमपुरुषार्थभूतपरमात्मस्वरूपप्रकाशकैर्वचोभिः हृदय्यान्
मद्धृदयगतान् ग्रन्थीन् ग्रन्थिवदनिर्मोच्यान् देहात्माभिमानादीन् छिन्धि अपाकुरु स्वं स्वकीयम् । ओकः स्वरूपं स्थानं वा
विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ इतीत्थं प्रार्थयमानं नृपतिमुद्दिश्य भगवानादिपुरुषो मत्स्यरूपी महाम्भोधौ प्रलयार्णवे
विहरन्तत्त्वं तत्त्वप्रतिपादकं पुण्यम् अत्रवीत् तत्त्वप्रतिपादकं पुराणमुपदिदेशेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ तदेवाह—पुराणेति ।
दिव्यां देवस्य स्वस्य सम्बन्धिनीं प्रतिपादिकां देवेन स्वेनैव प्रणीतां वा साङ्ख्यं प्रकृतिविलक्षणात्मकस्वरूपयाथात्म्यज्ञानं
योगो भगवद्भक्तियोगः क्रिया नित्यनैमित्तिकादिक्रियायोगः त एते प्रतिपाद्यत्वेनास्यां सन्तीति तथा तां पुराणसांहतां
मात्स्यपुराणरूपां संहितां तथात्मनो गुह्यं रहस्यं चाशेषतः कात्स्न्येन सत्यव्रतस्याब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ तदेत-
द्भगवता उपदिष्टमात्मनः प्रत्यगात्मनः तत्त्वं याथात्म्यं सनातनं ब्रह्म तद्याथात्म्यञ्च ऋषिभिस्सह नाव्युपदिष्टसत्यव्रतो निरसंशयं
यथा भवति तथा शुश्राव ॥ ५६ ॥

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अन्ये देवाः अन्ये गुरवो जनाश्च स्वयं समेता मिलिताः पुंसः यस्य हरेः प्रसादायुतभागलेशं कर्तुं न प्रभवन्ति तद-
नुग्रहमन्तरेणेतिशेषः । अहं तं त्वामीश्वरं शरणं यामीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ यथाऽन्धस्य पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः
अप्रतो गन्ता कृतः यथा चाऽविदुषो जनस्य बुधो जनो गुरुः कृतः शास्त्रविशारदैरिति शेषः । तथा सुगतिं बुभुत्सतां बोद्धु-
मिच्छतां नोऽर्थदृक् पुरुषार्थदृष्टा सर्वदृशां सर्वेन्द्रियाणां समीक्षणः साक्षीत्वं गुरुर्वृतः ज्ञानोपदेशकत्वेनेतिशेषः । अचक्षुरितिपाठे
अयमर्थः त्वामन्तरेणेतरेषां गुरुत्वं पुरुषार्थानुपयोगिसम्यग्ज्ञानहीनत्वादित्याह—अचक्षुरिति । यथाऽन्धस्याऽचक्षुषोन्धोऽप्रणाः
कृतो भवति तथाऽविदुषा जनस्याबुध एवं गुरुर्भवति अन्येनैव नीयमाना यथान्धाः “उभावप्यश्रुतग्रन्थौ उभावपि जडात्मकौ”
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः त्वञ्चार्थदृक् शिष्यस्यापेक्षितपुरुषार्थदर्शी, कुतः ? दर्शनसाधनत्वेन दृशोपीन्द्रियाणि तेषां साक्षित्वाद-
स्माकं गुरुत्वेन वृत इति ॥ ५० ॥ ❀ ❀ एतदेव विवृणोति—जन इति । जनो जननाद्यभिमानी तादृशस्य जनस्यासती
गतिम् इहाभुत्र चोत्फलदं ज्ञानमादिशति । यथा येन ज्ञानेन दुरत्यये तमः नित्यदुःखात्मकमन्थं तमः प्राप्नोति तादृशमिति शेषः ।
यथेति पाठे यथोपदिष्टेन दुरत्ययं तमः प्राप्येत तथोपदिशति, नसन्नासन्नसदसदित्याद्याकारेणेत्यर्थः । “अन्धतमः प्रविशन्ति”
इति श्रुतेः ज्ञानस्य सत्त्वे द्वैतभङ्ग इति तत्राह—त्वमिति । जनो येन ज्ञानेन निजं पदं निर्दोषत्वेन त्वद्रूपसदृशं सच्चिदानन्द-

लक्षणमञ्जसा अव्यवधानेन प्रपद्यते यच्चाव्ययमक्षयं यच्चाभोगमव्यभिचारतया फलसमर्पकं त्वं तदेव ज्ञानमादिश-
सीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ इतापि त्वदुपादिष्टज्ञानमेवापेक्षितपुरुषार्थसाधनं नान्यत् अनिमित्तबन्धुत्वादिगुणपूर्णत्वेन
सिद्धत्वेन वञ्चनाशङ्कानास्पदत्वादित्याशयेनाह—त्वमिति । सुहृत्प्रत्युपकारशून्यः प्रियश्चेश्वरश्च विषयसुखस्यापीश्वर इति वा
आत्मा पूर्णानन्दः गुरुज्ञानोपदेष्टा जानातीति ज्ञानम् अभीष्टसिद्धिरपेक्षितपुरुषार्थसाधकः लोकः सुहृत्त्वादि गुणवन्तं कुतो न
जानातीति तत्राह—तथापीति । यद्यप्यनिमित्तबन्धुत्वाऽपि लोको भवन्तं न जानाति, कुतः ? अन्धधीः नष्टज्ञानत्वात्
ज्ञाननाशः कस्मादित्यत उक्तं हृदीति दूरस्थत्वान्न तज्ज्ञानमित्यत उक्तं सन्तमिति हृदीत्येतदुभयत्र योज्यम् ॥ ५२ ॥ ❀ ❀
इदानीं स्वार्थं प्रकाशयति—तं त्वमिति । प्रतिबोधनाय त्वत्स्वरूपविषयज्ञानायाहं यो ज्ञानोपदेष्टृत्वादिगुणोपेतस्तं त्वां शरणं
प्रपद्य इत्यन्वयः—देवोत्तमत्वादयमेव शरण्य इति भावेनोक्तं देववरमिति सौन्दर्यादिगुणभावेन त्वद्भक्तिरुदेतीति भावेनोक्तं
वरेण्यमिति उक्तगुणा अन्यत्र व्यभिचारिणो नेत्याह, ईशमिति अन्यथेश्वरत्वाऽनुपपत्तिः हृदय्याम् अहङ्कारसम्भूतां ग्रन्थिमर्थस्य
दीपकैः प्रकाशकैः “मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु” इत्यादिलक्षणवचोभिः किञ्च स्वमोकोः स्वस्वरूपं स्वाश्रमं
वैकुण्ठं वा विवृणु प्रकाशयेत्यन्वयः “ओकसी मन्दिराश्रयौ” इति च ॥ ५३-५४ ॥ ❀ ❀ सांख्ययोगक्रियावतीं ज्ञानभक्ति-
कर्मयोगवतीं पुराणसंहितामब्रवीत् इदं श्रद्धेयमिति भावेनोक्तमात्मगुह्यमिति आचार्यस्तु ते गतिं वक्तैतिवदुपदिष्टैव शिष्टं
नास्तीत्यत उक्तमशेषत इति ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ नावि जलयाने ॥ ५६ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसंदर्भः

अन्ये तु स्वतन्त्रमन्यास्वतीवाकिञ्चित्करा इत्याह—न यदिति ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ प्राग्जन्मनि गुरुप्राप्तभक्तस्तस्य
क्षितीशितुः संस्काराद्भजतः श्रीशस्तुवतः सोऽयमाशयः स्वयंचाविश्य कञ्चिद्वा भवानेव गुरुर्भवेत् अतो भगवन्तमासाद्य भवन्तं
गुरुमर्थे तत्र त्वमर्कदृक् त्वदभिज्ञानां सर्वेषामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ५०-५६ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

अतस्त्वां विहाय झटिति प्रसादा अपि देवादयो नैव सेव्या इत्याह—नेति । यत्प्रसादस्यायुतभागस्तस्य लेशमात्र-
मप्यन्ये देवाः गुरवः पित्रादयः जनाः सुखमिप्सवो नृपादयश्च सर्वे समेता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तः कर्तुं न
प्रभवन्ति ॥ ४६ ॥ ❀ ❀ यतस्त्वत्सेवया विना पुमान् न मलं विजह्यादित्युक्तमतस्त्वत्सेवानुपदेष्टा गुरुरपि न सेव्य
इत्याह—अचक्षुरिति । आबुधो जनस्याबुधोऽपण्डितः पण्डितो बन्धमोक्षविदिति “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति
ते” इति त्वदुक्तेर्भक्त्युपदेष्टैव बुधः स एव गुरुरन्यस्त्वनर्थहेतुरित्यर्थः । अत एव नोऽस्माकं सुगतिं भक्तिं बुभुत्सतां गुरुर्वृतो यः स
तु त्वमेव साक्षादित्यर्थः । अर्कदृक् अर्क इव दृश्यत इत्यर्थः । सर्वदृशां सर्वनेत्राणां सर्वेन्द्रियाणां सर्वज्ञानां च समीक्षणः प्रकाशक
इति पक्षत्रये द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ दृष्टान्तव्यञ्जितमर्थं स्पष्टमाह—जन इति । आदिश्यते उपदिशति अतः प्राकृतगुरु-
रनर्थहेतुदूरे परिहरणोय इत्यर्थः । त्वन्तु गुरुरूप एवावतीर्णः अव्ययं ज्ञानं भक्त्युत्थं ज्ञानमेव उपदिशसि नतु केवलं विद्यामयं
यत् फलमुत्पाद्य वेतीत्यर्थः । निजं पदं त्वच्चरणारविन्दं वैकुण्ठं वा ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ नन्वेवं गुरुभूतं मां किमिति सर्वं न
प्रपद्यन्ते दुर्बुद्धत्वादित्याह त्वमिति । सुहृदादिरूप इत्यन्ये सुहृदादयो वस्तुतः सुहृदादयो नैव भवन्तीत्यर्थः । यदा सुहृत् स
प्रियः कान्तभावविषयः ईश्वरः दास्यभावविषयः आत्मा शान्तभावविषयः गुरुर्दास्यविशेषविषयः यद्वा अगुरुः सुतादिरिति
वात्सल्यभावविषयः ज्ञानं भावशून्यानां केवलमोक्षप्रदः अभीष्टसिद्धिः सकामानां सर्वकामप्रद इति सन्तं साधुरूपं त्वाम्
अन्धधीरसाधुर्यतो हृदि निबद्धदुर्वासनः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ अहं तु त्वद्भक्तकृपासिद्धाञ्जनविगतान्धस्त्वामेव गतिं पश्या-
मीत्याह—तमिति । प्रतिबोधनाय संसारशय्यायां निद्रायां मां कृपया प्रतिबोध्येत्यर्थः । अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः हृदयभवान्
ग्रन्थीन् स्वमोको वैकुण्ठं विवृणु तत्प्रापकवर्त्म ब्रूहि ॥ ५३-५४ ॥ ❀ ❀ पुराणसंहितां मत्स्यपुराणम् ॥ ५५-५६ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धांतप्रदीपः

स एव भगवान् सेवार्हो नान्ये इत्याह—न यदिति । यत्प्रसादस्य अयुतभागस्तस्य लेशमात्रमपि अन्ये देवादयः सर्वे
समेताः सङ्घीभूता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तः कर्तुं न प्रभवन्ति दातुं न शक्नुवन्ति तं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४६ ॥ ❀ ❀
गुरोर्गुरुरित्यनेन त्वदनुवर्त्तिरुत्त्वञ्जो मुक्तिदाता गुरुरादरणीय एव तत्त्वानभिज्ञस्त्वत्तो बहिर्मुखो गुरुस्तु अन्धमन्धो यथा गते
पातयति तथा संसारे पातयत्यतस्तमनादित्यास्माभिस्त्वं गुरुर्वृतः इत्याह—अचक्षुरिति । अर्कदृक् अर्कवत् अन्यप्रकाशनिरपेक्षा

हृक् दृष्टिर्यस्य सः सर्वदृशां सर्वदृष्टेनां समीक्षणः प्रकाशकः ततः स्वगतिं बोद्धुमिच्छद्भिर्नोऽस्माभिस्त्वं गुरुर्वृतोसि ॥ ५० ॥
 एवमतत्त्वज्ञो हरिर्त्रिमुखो गुरुः संसारे सशिष्यः पततीत्यधदृष्टान्तेनोक्तमथ सर्वेणापि त्वद्ज्ञानभक्तिबहिष्कृतेन प्राकृतजनेनोपदिष्टा
 मतिः सुतरां संसारे पातयति अतस्त्वदुपदिष्टेन ज्ञानेन त्वत्पदलाभो भवेदित्याह—जन इति । असतीम् अर्थकामादिविषयाम्
 तमः संसारं त्वंतु अमोघज्ञानमादिशते ॥ ५१ ॥ ❀ ❀ अथ भगवतः सर्वसुहृत्वादिगुणान् नित्यबद्धस्य जीवस्य स्वभावं
 च वर्णयन् स्वयं मुमुक्षुर्भगवन्तं शरणं ब्रजति त्वमिति । द्वाभ्याम् । प्रियश्चासावीश्वरश्च ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ प्रपद्ये शरणं ब्रजामि,
 प्रतिबोधनाय त्वदुपदिष्ट-तत्त्वबोधाय अर्थदीपैः आत्मानात्मपरमात्मपदार्थप्रकाशकैः हृदय्यान् हृदये भवान् अहङ्कारादीन्
 स्वं स्वकीयमोकः वासस्थानं विवृणु वर्णय ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ नृपतिं प्रति तत्त्वं तत्त्वप्रकाशकं पुराणम् अब्रवीत् ॥ ५४ ॥
 एतदेवाह—दिव्यां देवस्य भगवतः सम्बन्धिनीं तत्प्रोक्तां तद्विषयां साङ्ख्याम् आत्मानात्मपरमात्मज्ञानं योगः
 परमात्मभक्तिः क्रियाज्ञानभक्तिसाधनं कर्म साङ्ख्ययोग क्रियाः सन्यस्यां सा तथा ताम् पुराणसंहितां मत्स्यपुराणरूपं संहिताम्
 आत्मगुह्यं स्वरहस्यं च सत्यव्रतस्य सत्यव्रतं प्रति अब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ ५५-५६ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

परमेश्वरत्वं परमगुरुत्वं च स्पष्टयति—नेति । पुंसो भगवद्विमुखतयाऽन्योपासकस्य देवा गुरवोऽन्ये च जनाः समेताः
 सर्वे मिलिता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तो यस्य तव प्रसादस्यायुतसङ्ख्याकानां भागानां मध्ये एकभागस्य लेशमात्रमपि कर्तुं
 न प्रभवन्ति तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ अतस्तवैव गुरुत्वं युक्तं नान्यस्येत्याह—अचलुरिति । यथा अचलुः
 चञ्चुर्हीनः स्वयमन्ध एवान्धस्य पुरुषान्तरत्याग्रणीः मार्गप्रदर्शने नेता कृतश्चेति । तर्हि तदन्नादिकं भक्षस्तमादाय स्वयमपि
 मार्गगते पतति अन्धत्वाविशेषात् । तथा अविदुषः अज्ञस्य जनस्य अवुधः अज्ञ एव गुरुः कृतश्चेत्तद्वैज्ञत्वाविशेषात् शिष्यवना-
 दिकमादाय तेन सह स्वयमपि नरकादिगते पतति न तमात्मानं बोद्धुं शक्नोतीत्यर्थः । त्वं तु सर्वदृशां दृगुपलक्षितसर्वेन्द्रियाणां
 अन्तःकरणादीनां च समीक्षणः प्रकाशकः सर्वज्ञ इत्यर्थः । ननु दृगादीनां प्रकाशका आदित्यादयः प्रसिद्धास्तत्राह—अकै-
 दृगिति । अर्कादिप्रकाशकोऽपि त्वमेव 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' ।
 "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं यस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति स्मृतिश्रुतिभ्यः । अतएव स्वगतिमात्मत्वं बुभुत्सद्भिः नोऽस्मा-
 भिस्त्वं गुरुतया वृतोऽसि । कर्तरि षष्ठी ॥ ५० ॥ ❀ ❀ उक्तमेव स्पष्टयति—जन इति । जनः अज्ञो जनः गुरुत्वाभिमानवान्
 जनस्य अज्ञस्य संसारिणः असतीमर्थकामाद्युपायविषयां मतिमादिशते उपदिशति । मतेरसत्त्वमेवाह—यथा मत्या स दुरत्यय-
 यमनतिक्रमणीयं तमः नरकादिसंसारं प्रपद्येत प्राप्नोति त्वं तु अव्ययमविनाशि अमोघं मोक्षाविनाभूतं ज्ञानमात्मतत्त्वमुप-
 दिशसि, येन ज्ञानेनाज्ञसाऽनायासेन जनो निर्जं त्वदीयं पदं स्वरूपं स्थानं वा प्रपद्यते प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ ५१ ॥ ❀ ❀
 ननु तर्हि सर्वोऽपि जनो मामेव किं नोपसर्पतीत्यपेक्षायामज्ञानादित्याह—त्वमिति । त्वं सर्वलोकस्य सुहृत् हितकर्ता । तत्र
 हेतुमाह—प्रियेश्वर इति प्रियश्चासावीश्वरः सर्वथा समर्थश्च सः । प्रियत्वे हेतुमाह—अभीष्टसिद्धिरिति, अभीष्टफलरूप इत्यर्थः ।
 हि यस्मात् आत्मा । तत्रापि हेतुमाह—ज्ञानमिति, चैतन्यरूप इत्यर्थः । गुरुश्च ज्ञानप्रदः यद्यपि त्वमेवभूतस्तथापि हृदि
 सन्तमपि भवन्तमयं लोको न जानाति । तत्र हेतुमाह—हृदि बद्धकाम इति, विषयासक्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अन्ध-
 धीरिति, अविवेकीत्यर्थः । अन्यथा त्वां विहाय विषये नासक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ एवं लोकवृत्तमुत्तवा पुनः
 स्वाभिप्रेतं प्रार्थयते—त्वमिति । तमुक्तविधं देववरं देवानामपि पूज्यम् । तत्र हेतुः—ईशं सर्वनियन्तारम् अतएव वरेण्यमाश्रयतया
 वरणीयं त्वां प्रति बोधनाय तत्त्वोपदेशाय प्रपद्ये शरणं ब्रजामि । अतो हे भगवन् अर्थदीपैः परमात्मभूतपरमात्मप्रकाशकैः
 स्ववचोभिर्हृदय्यान् मद्बृहदयगतान् ग्रन्थीन् ग्रन्थिवदनिर्मोच्यान् देहात्माभिमानादीन् छिन्धि अपाकुरु । स्वं स्वकीयं ओकः
 स्वरूपं विवृणु प्रकाशयेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ इत्येवम् उक्तवन्तं प्रार्थयमानं नृपतिं सत्यव्रतं प्रति महाभोधौ विहरन्
 मत्स्यरूपी भगवानादिपुरुषस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ किं तत्तत्त्वमित्यपेक्षायामाह—पुराणेति । दिव्यां देवेन
 स्वेन प्रणीतां साङ्ख्यं प्रकृतिविलक्षणात्मयाथात्म्यज्ञानं यागो भक्तियोगः क्रिया नित्यनैमित्तिकादिक्रियायोगः त एते प्रतिपाद्य-
 तयाऽस्यां सन्तीति तथा तां पुराणसंहितां मत्स्यपुराणं सत्यव्रतस्याब्रवीदित्यनुषङ्गः । एतत्कथनेनैव न किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्यते
 इत्याह—अशेषतः कात्स्न्येन आत्मनो गुह्यं रहस्यमिति । तस्य तच्छ्रवणयोग्यतामाह—राजर्षेरिति ॥ ५५ ॥ ❀ ❀
 तदेतद्भगवता प्रोक्तमात्मनः प्रत्यगात्मनस्तत्त्वं परमार्थभूतं सनातनं ब्रह्म ऋषिभिः सह नाव्यासीनः सत्यव्रतो निःसंशयं यथा
 भवति तथा अश्रौषीत् शुश्राव ॥ ५६ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

यतसेवयाऽऽत्मनो मलं विजह्यादित्यनेन मुक्तिविरोधि पापकर्मनिवर्तकत्वकथनेन तस्यैव मोक्षप्रदत्वमुक्तं तदेव व्यतिरेकमुखेनापि वदन् देवतान्तराणाममुक्तिदत्तं च वदंस्तमेव शरणं ब्रजति । नेति । पुंसः भगवत्सेवाविधुरस्य, अन्ये भगवदितरे देवाः, अन्ये गुरवः, जनाश्च, सर्वे समेताः अपि, स्वयं, त्वन्निरपेक्षाः सन्तः इत्यर्थः । यस्य भगवत्स्त्व यः प्रसादस्तस्य अयुतभागः अयुतसंख्यानां भागानां मध्ये य एको भागस्तस्य लेशकं, कर्तुं, न प्रभवन्ति । सर्वथा मोक्षप्रदानासमर्था इत्यर्थः । तमन्यतोऽतिदुर्लभमुक्तिप्रदं, ईश्वरं स्वैश्वर्येण सर्वान्तरात्मताभाजं त्वां, शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ देवतान्तराणां तत्प्रसादायुतभागलेशकरणासमर्थत्वे कर्मवश्यत्वतन्मूलकासर्वज्ञत्वादिकमेव हेतुरित्यभिप्रयन्नज्ञलोकस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्याज्ञाननिवर्तनोपयुक्तसर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तं त्वामेव गुरुं वृणोमीत्याह । अचक्षुरिति । अन्धस्य चक्षुरिन्द्रियरहितस्य पुंसः, यथा सचक्षुः पुमान्, अग्रणीः पुरतो नेता कृतः, तथा अविदुषः स्वात्मरक्षणोपयुक्तज्ञानेन रहितस्य जनस्य, जन्ममरणादिभाजो जीववर्गस्य, बुधः ज्ञानी, गुरुः कृतः । शास्त्रेण योग्यतया उपदिष्ट इत्यर्थः । अतः अर्कप्रकाशवत् स्वत एव दृक् ज्ञानं यस्येत्येकदृक् अर्क एव दृश्यस्येति वा । अनेन सर्वज्ञत्वमुक्तम् । सर्वदृशं सर्वेन्द्रियाणां, समीक्षणः प्रकाशकः, प्रकाशकस्यापि प्रकाशकत्वशक्तिप्रद इत्यर्थः । अनेन ज्ञानप्रदत्वमुक्तम् । एवंभूतत्वं, सुगतिं बुभुत्सतां, स्वकीयां मुक्तिमिच्छतामित्यर्थः । पाठान्तरे स्वात्मतत्त्वं बुभुत्सतामित्यर्थः । नोऽस्माकं, गुरुः वृत्तः, । कर्त्तरि षष्ठी । मुक्तिमिच्छाद्विरस्माभिर्गुस्त्वेन त्वं वृत्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ❀ ❀ युक्तं चैतदितरेषां गुरुमन्यानामनर्थहेतुत्वाद्वतस्तु निरतिशयपुरुषार्थहेतुत्वादित्याह । जन इति । जनः जननमरणादिभाक्, गुरुत्वाभिमानवान्, संसारी जीव इत्यर्थः । जनस्य संसारिणो जीवस्य, असतीं गतिं, अर्थकामाद्युपायमित्यर्थः । आदिशते आज्ञापयति बोधयतीत्यर्थः । तदादिष्टगतेरसतीत्वं संदर्शयन्विशिनष्टि । यथा संसारिणोक्तविधगुरुणोपदिष्टया गत्येत्यर्थः । दुरत्ययमनतिक्रमणीयं, तमः स्वात्मपरमात्मस्मृतिविरोधायकं संस्तिरूपं ध्वान्तं, प्रपद्येत प्राप्नुयात् । त्वं तु अव्ययमक्षयफलप्रदं, केवलानन्दैकहेतुमित्यर्थः । अमोघं सफलं, ज्ञानं स्वपरयाथात्म्यगोचरं ज्ञानं, आदिशसे । येन त्वदुपदिष्टज्ञानेन, जनः अञ्जसा निजं पदं वैष्णवं स्थानं, प्रपद्यते । त्वदादिष्टज्ञानस्य निरतिशयपुरुषार्थहेतुत्वात् त्वं तु इति तु शब्देन निरस्तनिखिलदोषत्वसमस्तकल्याणगुणत्वादिजगद्वैलक्षण्यमभिप्रेतम् ॥ ५० ॥ ❀ ❀ ननु जनविलक्षणो निरतिशयपुरुषार्थप्रदश्चेदहमेव तर्हि सर्वैरपि लोकैरहमेव किं न समाश्रीयते इत्यत्राह । त्वमिति । हे भगवन्, सर्वलोकस्य अशेषलोकस्य, त्वं सुहृद्वितैषी, प्रियः प्रीतिविषयश्चासावीश्वरश्च अन्तः प्रविश्य नियन्तेत्यर्थः । आत्मा धारकः गुरुहितोपदेष्टा, ज्ञानं ज्ञानप्रवर्त्तकः, अभीष्टसिद्धिः संश्रिताभिष्टसिद्धिकरश्च, भवसि । यद्यप्युक्तविधत्वं भवसि तथापि, हृदि सर्वजनहृदयकमल एव, सन्तं सर्वान्तरात्मत्वात् सर्वकर्मफलप्रदानार्थं विद्यमानमित्यर्थः । भवन्तं लब्धुकामः शब्दादिविषयलिप्सुः अन्यधीर्देहतदनुबन्धिषु पुरुषार्थबुद्धिः लोको जनः, न जानाति । बद्धकाम इति पाठे हृदीति शेषः ॥ ५२ ॥ ❀ ❀ यथोक्तविधं भगवन्तं प्रपद्य ज्ञानोपदेशार्थं प्रार्थयते । तं त्वामिति । तमुक्तविधं, देववरं 'तं देवतानां परमं च दैवतम्' इति श्रुत्युक्तरीत्या निःसमाभ्याधिकदैवतं, अत एव वरेण्यं वरणीयं, ईशं च त्वाम् अहं प्रतिबोधनाय स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानाय, प्रपद्ये शरणं ब्रजामि । अतः हे भगवन् अर्थदीपैः परमपुरुषार्थभूतपरमात्मस्वरूपप्रकाशकैः, वचोभिः हृदय्यान् मद्वृद्धयगतान् ग्रन्थीन् ग्रन्थिवदनिर्मोच्यान् देहात्माभिमानादीन्, छिन्ध्यपाकुरु । स्वं स्वकीयमोकः स्वरूपं स्थानं वा, विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥ ❀ ❀ इतीति । इतीत्यम् उक्तवन्तं प्रार्थयमानं, नृपतिं सत्यव्रतं, उद्दिश्येति शेषः । आदिपुरुषः मत्स्वरूपी भगवान्, महाम्भोधौ मन्वन्तरान्तजातप्रलयार्णवे, विहरन् सन्, तत्त्वम् अब्रवीत् । तत्त्वप्रतिपादकं पुराणं कथयामासेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ❀ ❀ तदेवाह । पुराणेति । दिव्यां देवस्य स्वस्य संबन्धिनीं, देवेन स्वेन प्रणीतामिति वा । सांख्यं प्रकृतिविलक्षणात्मस्वरूपयाथात्म्यज्ञानं च योगो भगवद्भक्तियोगश्च क्रिया नित्यनैमित्तिकादिक्रियायोगश्च एते प्रतिपाद्यत्वेनास्थां सन्तीति तथा तां, पुराणसंहितां मत्स्यपुराणरूपां संहितां, तथा आत्मनः गुह्यं रहस्यं च, अशेषतः कात्स्न्येन, सत्यव्रतस्य राजर्षेः, अब्रवीदित्यनुषञ्जनीयम् ॥ ५५ ॥ ❀ ❀ अश्रौषीदिति । भगवता प्रोक्तमुपदिष्टं, आत्मनः प्रत्यागात्मनस्तत्त्वमात्मतत्त्वं, आत्मयाथात्म्यमित्यर्थः । सनातनं ब्रह्म परमात्मयाथात्म्यं चेत्यर्थः । ऋषिभिः साकं, नावि आसीनः सन्नेव नृपः असंशयं यथा तथा, अश्रौषीत् ॥ ५६ ॥

भाषानुवादः

जितने भी देवता, गुरु और संसारके दूसरे जीव है—वे सब यदि स्वतन्त्ररूपसे एक साथ मिलकर भी कृपा करें, तो आपकी कृपाके दस हजारवें अंशके अंशकी भी बराबरी नहीं कर सकते । प्रभो ! आप ही सर्वशक्तिमान हैं । मैं आपकी शरण ग्रहण करता हूँ ॥ ४९ ॥ ❀ ❀ जैसे कोई अंधा अंधेको ही अपना पथप्रदर्शक बना ले वैसे ही अज्ञानी जीव

अज्ञानीको ही अपना गुरु बनाते हैं आप सूर्यके समान स्वयंप्रकाश और समस्त इन्द्रियोंके प्रेरक हैं। हम आत्मतत्त्वके जिज्ञासु आपको ही गुरुके रूपमें वरण करते हैं ॥ ५० ॥ ॐ ॐ अज्ञानी मनुष्य अज्ञानियोंको जिस ज्ञानका उपदेश करता है, वह तो अज्ञान ही है। उसके द्वारा संसाररूप घोर अन्धकारकी अधिकाधिक प्राप्ति होती है। परन्तु आप तो उस अविनाशी और अमोघ ज्ञानका उपदेश करते हैं, जिससे मनुष्य अनायास ही अपने वास्तविक स्वरूपको प्राप्त कर लेता है ॥ ५१ ॥ ॐ ॐ आप सारे लोकके सुहृद्, प्रियतम, ईश्वर और आत्मा हैं। गुरु, उसके द्वारा प्राप्त होनेवाला ज्ञान और अमोघकी सिद्धि भी आपका ही स्वरूप है। फिर भी कामनाओंके बन्धनमें जकड़े जाकर लोग अंधे हो रहे हैं। उन्हें इस बातका पता ही नहीं है कि आप उनके हृदयमें ही विराजमान हैं ॥ ५२ ॥ ॐ ॐ आप देवताओंके भी आराध्यदेव, परम पूजनीय परमेश्वर हैं। मैं आपसे ज्ञान प्राप्त करनेके लिये आपकी शरणमें आया हूँ। भगवन् ! आप परमार्थको प्रकाशित करनेवाली अपनी वाणीके द्वारा मेरे हृदयकी ग्रन्थि काट डालिये अपने स्वरूपको प्रकाशित कीजिये ॥ ५३ ॥ ॐ ॐ श्रीशुकदेवजी कहते हैं—परीक्षित ! जब राजा सत्यव्रतने इस प्रकार प्रार्थना की; तब मत्स्यरूपधारी पुरुषोत्तम भगवान्ने प्रलयके समुद्रमें विहार करते हुए उन्हें आत्मतत्त्वका उपदेश किया ॥ ५४ ॥ ॐ ॐ भगवान्ने राजर्षि सत्यव्रतको अपने स्वरूपके सम्पूर्ण रहस्यका वर्णन करते हुए ज्ञान, भक्ति और कर्मयोगसे परिपूर्ण दिव्य पुराणका उपदेश किया, जिसको 'मत्स्यपुराण' कहते हैं ॥ ५५ ॥ ॐ ॐ सत्यव्रतने ऋषियोंके साथ नावमें बैठे हुए ही सन्देहरहित होकर भगवान्के द्वारा उपदिष्ट सनातन ब्रह्मस्वरूप आत्मतत्त्वका श्रवण किया ॥ ५६ ॥

अतीतप्रलयापाय उत्थिताय स वेधसे । हत्वासुरं हयग्रीवं वेदान् प्रत्याहरद्वरिः ॥ ५७ ॥
स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः । विष्णोः प्रसादात् कल्पेऽस्मिन्नासीद् वैवस्वतो मनुः ॥ ५८ ॥
सत्यव्रतस्य राजर्षेर्मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणः । संवादं महदारुणानं श्रुत्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥ ५९ ॥
अवतारो हरेर्योऽयं कीर्तयेदन्वहं नरः । सङ्कल्पास्तस्य सिद्ध्यन्ति स याति परमां गतिम् ॥ ६० ॥

प्रलयपयसि धातुः सुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः श्रुतिगणमपनीतं प्रत्युपादत्त हत्वा ।

दितिजमकथयद् यो ब्रह्म सत्यव्रतानां तमहमखिलहेतुं जिह्वमीनं नतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यामष्टादशसाहस्र्यां पारमहंस्यां संहितायामष्टमस्कन्धे
मत्स्यावतारचरितानुवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ इत्यष्टमस्कन्धः समाप्तः ॥ ८ ॥

हरि ॐ तत्सत् ॥

कृष्णप्रिया व्याख्या

अन्वयः—सः हरिः अतीतप्रलयापाये उत्थिताय सः वेधसे हयग्रीवम् असुरं हत्वा वेदान् प्रत्याहरत् ॐ ॐ ज्ञान-
विज्ञानसंयुतः सः सत्यव्रतः राजा तु विष्णोः प्रसादात् अस्मिन् कल्पे वैवस्वतः मनुः आसीत् ॥ ५८ ॥ ॐ ॐ सत्यव्रतस्य
राजर्षेः मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणः च संवादं महत् आख्यानं श्रुत्वा किल्बिषात् मुच्येत ॥ ५९ ॥ ॐ ॐ हरेः यः अयम्
अवतारः नरः अन्वहं कीर्तयेत् तस्य संकल्पाः सिद्ध्यन्ति सः परमां गतिं याति ॥ ६० ॥ ॐ ॐ यः प्रलयपयसि सुप्तशक्तेः
धातुः मुखेभ्यः अपनीतं श्रुतिगणं दितिजं हत्वा प्रत्युपादत्त सत्यव्रतानां ब्रह्म अकथयत् तम् अखिलहेतुं जिह्वमीनम् अहं
नतः अस्मि ॥ ६१ ॥

इत्यष्टमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अतीतः पूर्वं यः प्रलयस्तस्यापायेऽवसाने ॥ ५७-५९ ॥ ❀ ❀ योऽयं हरेरवतारस्तं यः प्रकीर्तयेत् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ दितिजं हयग्रीवं हत्वा तेनोपनीतं श्रुतिगणं प्रत्युपादत्त प्रत्यानीतवान् । सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां च । छद्मिणो गच्छन्तीति-
वल्लिगसमवायाद्बहुवचनम् । जिह्वमीनं मायामत्स्यम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

वंशीधरकृतो भावार्थदीपिकाप्रकाशः

ज्ञानं शास्त्रीयम् । विज्ञानमनुभवः ॥ ५८-५९ ॥ ❀ ❀ तस्य कीर्तयितुः । स च कीर्तयिता ॥ ६० ॥ ❀ ❀ लिंगस्य छत्रादिचिह्नस्य । समवायः समुदाये प्रवेशस्तस्मात् । एतच्च पंचमस्कन्धे वर्णितमपि विशेषः श्रीदशमस्कन्धे 'श्यालः स्वस्रो-
थाग्रहीत्' इत्यत्र वर्णयिष्याम इति । दितिजमसुरमित्यर्थः । 'रुढिर्योगमपहरति' इति न्यायात् ॥ ६१ ॥

अथास्य माहात्म्यम् । "विष्णुरुवाच :—

अष्टमस्कन्ध इह मे नेत्रद्वयमुदाहृतः । तस्य श्रवणमात्रेण ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १ ॥
अत्र ते वर्णयिष्यामि कथां पापविनाशिनीम् । विदर्भनगरे राजा जिष्णुजित्संज्ञकोभवत् ॥ २ ॥
मृगयासक्तचेताः स जगाम गहनं वनम् । ददर्श राक्षसं तत्र शूलहस्तं नरांतकम् ॥ ३ ॥
तत्संमुखं जगामाशु जयाकांक्षी धरापतिः । दैत्य उवाच । किमर्थमागतो ह्यत्र मंदभाग्य नराधिप ॥ ४ ॥
तुरगं मम भक्षार्थं दत्त्वा सत्त्वरमन्यतः । स्वगेहं वा याहि राजन्मात्र तिष्ठ ममाग्रतः ॥ ५ ॥
न चेत्त्वामपि भक्षामि श्रुत्वेत्थं धनुरग्रहीत् । दैत्योपि वृक्षमुत्पाट्य युयुधे तेन सत्त्वरम् ॥ ६ ॥
छिन्ने वृक्षे मुष्टिघातं राज्ञि दैत्यश्चकार ह । तदा च कुपितो राजा पत्निणा तच्छिरोऽच्छिन्नत् ॥ ७ ॥
देवांतकश्च तद्भ्राता निश्म्य भ्रातरं मृतम् । रुरोद बहुधा तत्र भ्रातृघातये कथम् ॥ ८ ॥
इति संचित्य मनसा सूदो भूत्वा जगाम तम् । उवाच भूमिपायेत्थं मत्समः पाचको भुवि ॥ ९ ॥
न विद्यतेऽन्यो राजेंद्र नाहञ्चानृतवाचकः । मत्कृतपाकार्पणेनैव तृप्यति पितृदेवताः ॥ १० ॥
श्रुत्वा राजा दैत्यवचः पाकाध्यक्षं चकार तम् । एकदा श्राद्धदिवसे पक्त्वा दत्त्वा नरामिषम् ॥ ११ ॥
ब्राह्मणानां भोजनार्थं भ्रातृप्रतिचिकीर्षया । तज्ज्ञात्वा तद्गुरुर्विप्रः शशाप श्रीधरो नृपम् ॥ १२ ॥
राक्षसो भव दुर्बुद्धे नरमांसप्रदानतः । स गुरोर्वचनं श्रुत्वा प्रोवाचेंद्रजितो नृपः ॥ १३ ॥
शापयोग्यस्त्वहं नास्मि नापराधोऽस्ति मे गुरो । दत्तं नृमांसं सूदेनेत्युक्त्वा राजा पपात ह ॥ १४ ॥
श्रीगुरोः पादयोस्तर्हि गुरुस्तुष्टमना नृपम् । उवाच द्वादशाब्दांते तव शापः प्रणश्यति ॥ १५ ॥
ततः स राक्षसो भूत्वा नदीतीरे चरन् लुधा । बभक्ष ह मुनेः पुत्रं ब्रह्महत्यायुतोऽभवत् ॥ १६ ॥
शापांते तां विचार्यासु त्यक्तराज्यो वनं गतः । ब्रह्महत्याविनाशार्थं शोचमानः सदा नृपः ॥ १७ ॥
तीर्थाटनं कृतवता कदाचिद्गौतमाश्रमे । अष्टमस्कन्धजा तेन श्रुता भागवती कथा ॥ १८ ॥
ब्रह्महत्या गता तस्य मृतो वैकुण्ठमाययौ । संदेहो नात्र कर्तव्यो नासत्यं मम भाषितम् ॥ १९ ॥
इति यो यज्ञाद्यवतारैश्च हरक्षन्निखिलान्मनून् । भक्तसर्वाघशमनं तं वंदे नंदनं दनम् ॥ २० ॥
भावार्थदीपिकाटीकाप्रकाशोऽष्टमकांडगः । यथामति कृतो गौडश्रीवंशीधरशर्मणा ॥ २ ॥

इति श्रीखरडपत्तनवास्तव्यपण्डितवंशीधरशर्मविरचिते श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशेऽष्टमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चायमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

अन्वितार्थप्रकाशिका

अतीतेति । स हरिः मत्स्यमूर्तिः प्रथममेव हयग्रीवमसुरं हत्वा ततो वेदानादाय प्रलयार्णवे विजहार । यथोक्तं द्वितीये
ब्रह्मणा—“विस्त्रंसितानुरुभये सलिले मुखान् मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान्” इति ततश्चातीतः पूर्वं यः प्रलयस्तस्या-

पायेऽवसाने शयनादुत्थिताय वेधसे ब्रह्मणेऽदात् प्रत्याहरन् समर्पयामास ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ स इति । स तु सत्यव्रताख्यो राजा विष्णोः प्रसादान् शास्त्रोक्तं ज्ञानमपरोक्षं विज्ञानं ताभ्यां संयुतोऽस्मिन् कल्पे वैवस्वतः सूर्यपुत्रः श्राद्धदेवाख्यो मनुरासीत् । उक्तश्लोकद्वये चक्रवर्ती मत्स्यावतारद्वयसमयद्वयं प्रयोजनद्वयं चाह । अतीतप्रलयस्यापाये स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भे इत्यर्थः । तुभिन्नक्रमे । सत्यव्रतस्य चालुषमन्वन्तरमध्य इति शेषो बोध्यः । “चालुषोदधिसम्प्लवे अपाद्वैवस्वतं मनुम्” इति वाक्यानुरोधान् विष्णोर्मत्स्यरूपस्य प्रसादान् ज्ञानसंयुत इति चालुषायमत्स्यावतारप्रयोजनमुक्तम् इत्याह ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ सत्येति । सत्यव्रतस्य राजर्षेः मायया मत्स्यमूर्तेः शार्ङ्गिणो भगवतश्च संवादात्मकं महदाख्यानं श्रुत्वा जनः किल्बिषात्सर्वपापाद्बिमुच्यते ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ अवतार इति । योऽयं हरेः अवतारस्तं यो नरोऽन्वहमहरहः कीर्तयेत् तस्यैव जीवतः सर्वे सङ्कल्पाः सिध्यन्ति । देहावसाने तु सः परमां भागवतीं गतिं मुक्तिं याति ॥ ६० ॥ ❀ ❀ प्रलयेति । यः प्रलयपयसि प्रलयार्णवे विहरन् सुप्ता लोना शक्तिः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य निद्राभिभूतस्य धातुर्ब्रह्मणो मुखेभ्योऽपनीतं निःसृतं ह्यग्नीवेण हृतं श्रुतिगणं दितिजं दैत्यं हत्वा प्रत्युपादत्त तत् आदाय ब्रह्मणे ददौ तथा सत्यव्रतस्य ऋषीणां च “छत्रिणो यान्ति” इतिवल्लिङ्गसमवायाद्बहुवचनम् । ब्रह्म ब्रह्मपतिपादकं पुराणमकथयत् । तमखिलहेतुं सर्वकारणभूतं जिज्ञामीनं कपटेन मीनरूपं भगवन्तमहं नतोऽस्मि । चक्रवर्ती त्वाह समासेन प्रयोजनद्वयं पुनः स्पष्टमाह । प्रलयेति । दितिजं हत्वा सत्यव्रतानामिति गौरवेण बहुवचनम् । जीज्ञमीनं कुटिलाकारं मीनं यस्य शृङ्गे नोर्निबद्धा स तु मीनः कुटिलाकारः आडीसंज्ञकः प्रसिद्ध एव लोके इति तथोक्तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् । गङ्गासहायोऽष्टमस्य चतुर्विंशे व्यधादिमाम् ॥

इति श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेऽन्विताथप्रकाशिकायां टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

हे मुक्तिदेविबहुजन्मभिरण्यलभ्याऽनर्घ्यापि गोपशिशुकस्य करङ्गतासि ।

पर्णस्य खण्डमपि हन्त निवेद्य यस्मै क्रीणन्ति मङ्गु भवतीं बत भिक्षवोऽपि ॥ १ ॥

॥ समाप्तोऽयमष्टमः स्कन्धः ॥ ८ ॥

वीरराघवव्याख्या

ततो हरिरतीतः पूर्वं यः प्रलयः तस्यापाये अवसाने उत्थिताय शयनादिति शेषः । वेधसे चतुर्मुखाय वेदान् ह्यग्नीवेणापहतान् तमसुरं हत्वा प्रत्याह्वय अदिशद्ददौ ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ ततः स तु स एव सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानाभ्यां संयुतः आगमोत्थविवेकोत्थज्ञानाभ्यां संयुतः विष्णोः प्रसादादनुग्रहादेव अस्मिन्कल्पे वैवस्वतो मनुरभूत् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ एवमुपवर्णितमत्स्यावतारचरित्रो मुनिस्तदाख्यानश्रवणकलमाह—सत्यव्रतस्येति । मायामत्स्यस्याद्भुतमत्स्यरूपिणः स्वसङ्कल्पोपात्तमत्स्यरूपिणो वा शार्ङ्गिणः हरेः सत्यव्रतस्य राजर्षेः मनोश्च सम्वादरूपमिदमाख्यानं श्रुत्वा पुमान् किल्बिषात् स्वर्गापवर्गश्रेयोविरोधिनः पापान् मुक्तो भवेत् ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ यो नरो हरेरमुमवतारं तच्चरित्रमन्वहमहरहः कीर्तयेत् तस्य नरस्य सर्वे सङ्कल्पाः मनोरथाः सिध्यन्ति जीवदशायामिति शेषः । देहावसाने तु स नरः परमां गतिं मुक्तिं यातीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ मत्स्यावतारचरित्रकथनान्ते सुखप्रतिपत्तये तदवतारप्रयोजनानि सङ्गृह्यन्मस्मकरोति मुनिः—प्रलयेति । यः प्रलयपयसि प्रलयार्णवजले विहरन्निति शेषः । सुप्ता अप्रबुद्धा शक्तिः सृष्टिशक्तिर्यस्य तस्य निद्राभिभूतत्वादिति भावः । अत एव तस्य धातुः ब्रह्मणो मुखेभ्यः अपनीतं निःसृतं श्रुतिगणं ह्यग्नीवेणासुरेणापहतं तं दितिजमसुरं हत्वा प्रत्युपादत्त प्रत्याह्वय धात्रे ददावित्यर्थः । तथा सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां च छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लिङ्गसमवायाद् बहुवचनं ब्रह्म तद्याथात्म्यप्रतिपादकं पुराणमकथयत्तमखिलहेतुं सर्वकारणकारणभूतं जिज्ञामीनं कपटमीनं हरिमहं नतोऽस्मि नत इति कर्त्तरि क्तः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुवाकरस्य सत्रेविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसन्नतत्सूक्ति-

समधिगतश्रामद्वागवतार्थद्वयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवात्स्यवीरराघवाचार्यविदुषा विलिखितायां श्रीमद्वागवत-

चन्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीमद्वागवतव्याख्यायामष्टमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अस्मिन् स्कन्धे मूलग्रन्थसंख्या (१०३८) टीकासंख्या (३६००) समग्रसंख्या (४६३८)

विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

प्रलयानामपाये अतीते सति ततः उत्थिताय वेधसे ब्रह्मणे प्रत्याहरत् दैत्याहतांस्तान् ज्ञात्वा प्रत्याहृत्य दत्तवानित्यर्थः ॥ ५७-५८ ॥ ❀ ❀ सम्वादस्य पापहरत्वे अवतारकथाकीर्त्तनेन किं प्रयोजनमत्राह—अवतारमिति । अस्तु श्रवणफलं कीर्त्तनेन किम्फलमित्यतो वाह—अवतारमिति ॥ ६० ॥ ❀ ❀ बुद्धिसंग्रहार्थमवतारकथां सङ्कलय्य कथयति—प्रलयेति, सुप्रशक्तेर्विषयोपरतेन्द्रियशक्तेः कार्यानिभिमुखीभूतप्रकृतिशक्तेर्वा अपनीतं निरस्तुतं दैत्येन नीतं जिह्वमीनं मायामत्स्यम् ।—

“अनन्तशक्तिर्भगवान्मत्स्यरूपी जनार्दनः । क्रीडार्थं याचयामास स्वयं सत्यव्रतं नृपम्” ॥

इत्यनेन तमाह सातिकर्णं महाकारुणिकमित्यादिना विक्रीडितमिति ज्ञातव्यम् ॥ ६१ ॥

पदरत्नावलिर्नाम अष्टमस्कन्धसङ्गता । प्रीत्यै मत्स्यात्मनो विष्णोरस्तु निर्दोषवर्ष्मणः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

१ विजयध्वजतीर्थपाठरीत्या त्रयोविंशोऽध्यायः (२३)

समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

जीवगोस्वामिकृतः क्रमसन्दर्भः

श्रीमत्स्यदेवस्य द्वयेऽवतारं पुनर्दर्शयति—अतीतेति । द्वाभ्याम् ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ षष्ठे मन्वन्तरे विष्णोः प्रसादं लब्ध्वा सप्तमे वैवस्वतो मनुरासीदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ माया कृपा ॥ ५९-६० ॥ ❀ ❀ जिह्वेपु कुटिलहृदयेषु सामान्यमीनतया प्रकाशमानं नाहं प्रकाशः सर्वस्येत्यादेः विराडविदुषामित्यादेश्च ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

विश्वनाथचक्रवर्तिकृता सारार्थदर्शिनी

मत्स्यावतारद्वयस्य समयद्वयं प्रयोजनद्वयं चाह—अतीतप्रलयस्य अपाये स्वायम्भुवमन्वन्तरारम्भे इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तु भिन्नोपक्रमे सत्यव्रतस्तु चालुषमन्वन्तरमध्य इति शेषो बोध्यः । चालुषोदधिसम्प्लवे अपादैवस्वतं मनुमिति वाक्यानुरोधात् विष्णोर्मत्स्यरूपस्य प्रसादात् ज्ञानविज्ञानसंयुत इति चालुषीयमत्स्यावतारस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥ ५९-६० ॥ ❀ ❀ समासेन प्रयोजनद्वयं पुनः स्पष्टमाह—प्रलये दितिजं हत्वा सत्यव्रतानामिति गौरवेण बहुवचनं जिह्वमीनं कुटिलाकारं मीनं यस्य शृङ्गे नौनिबद्धा स तु मीनः कुटिलाकार आडिसंज्ञः प्रसिद्ध एव लोके इति तथोक्तम् ॥ ६१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । चतुर्विंशोऽष्टमस्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

शुकदेवकृतः सिद्धान्तप्रदीपः

अतीतप्रलयस्यापाये समाप्तौ ॥ ५७-५८ ॥ ❀ ❀ मायया स्वभक्तविषयिन्या कृपया आविर्भूतो यो मत्स्यस्तस्य ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ योऽयमवतारस्तमन्वहं प्रतिदिनं यः कीर्त्तयेत् ॥ ६० ॥ ❀ ❀ सत्यव्रतानां सत्यव्रत-सहितानामृषीणां छत्रिणो यान्तीतिवद् बहुवचनम् । जिह्वो दैत्यवधार्थं गृहरूपो विष्णुः चासौ मीनश्च तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे चतुर्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

गोस्वामिगिरिधरलालविहिता बालप्रबोधिनी

स हरिः मत्स्यमूर्तिः प्रथममेव ह्यग्रीवमसुरं हत्वा ततो वेदानादाय प्रलयार्णवे विजहार । यथोक्तं द्वितीये—ब्रह्मणा ‘विश्वसितानुरुभये सलिले मुखान्म आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान्’ इति । ततश्चातीतः पूर्वा यः प्रलयस्तस्यापायेऽवसाने

शयनादुत्थिताय वेधसे ब्रह्मणे वेदान् प्रत्याहरन् समर्पयामास । अयं च प्रलयो दैनन्दिन एव । 'कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोः, यावद्वाही निशा' इत्याद्युक्तेः स्पष्टत्वात् । न च वृष्ट्यादिनिमित्ताभावः 'वर्षद्विर्महामेघैर्वर्द्धमानः समुद्रः लावयन् महीम्' इत्युक्तत्वात् । न च 'चालुषोदधिसम्भवे इति प्रथमोक्तेश्चालुषस्य षष्ठमनुत्वेन तदा प्रलयासम्भवः मनूनां नियतक्रमाभावेन तस्मिन् कल्पे चालुषस्यान्तिममनुत्वाङ्गीकारप्रलयसम्भवात् । न च प्रलये पृथग्व्योषध्यादीनामवशेषासम्भवः भगवदिच्छायाः सर्वतो बलिष्ठत्वेन तयासर्वसम्भवात् । न च माकण्डेयाय प्रदर्शितप्रलयवदस्यापि मायिकत्वं युक्तम्, तत्र मायिकत्वस्य मूले स्पष्टत्वात् । अत्र तदङ्गीकारे मूलोक्तसर्वविरोधापत्तेः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ स तु सत्यव्रताख्यो राजा विष्णोः प्रसादात् शास्त्रोक्तं ज्ञानम् अपरोक्षं विज्ञानं ताभ्यां संयुतोऽस्मिन् कल्पे वैवस्वतः सूर्यपुत्रः श्राद्धदेवाख्यो मनुरासीत् ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ एतदाख्यानश्रवणादिफलमाह—सत्यव्रतस्य राजर्षेर्मायया इच्छया मत्स्यमूर्तेः शार्ङ्गिणो भगवतश्च संवादात्मकं महदाख्यानं श्रुत्वा जनः किल्बिषात् सर्वपापाद्विमुच्येत ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ न केवलं पापनिवृत्तिरेव फलं किन्तु योऽयं हरेरवतारस्तं यो नरोऽन्वहमहरहः कीर्तयेत्तस्यैव जीवतः सर्वे सकल्पाः मनोरथाः सिद्ध्यन्ति । देहावसाने तु स परमां भागवतीं गतिं मुक्तिं याति ॥ ६० ॥ ❀ ❀ उपवर्णितं चरितं स्मरन् श्रीशुकः स्वयं नमस्करोति—प्रलयेति । यः प्रलयपयसि प्रलयार्णवे विहरन् सुमा लीना शक्तिः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य निद्राभिभूतस्य धातुर्ब्रह्मणो मुखेभ्योऽपनीतं निःसृतं हयग्रीवेण हृतं श्रुतिगणं तं दितिजं दैत्यं हत्वा प्रत्युपादत्त तत् आदाय ब्रह्मणे ददौ । तथा सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां च ब्रह्म ब्रह्मप्रतिपादकं पुराणमकथयत्, तमखिलहेतुं सर्वकारणभूतं जिह्ममीनं कपटेन मीनरूपं भगवन्तमहं नतोऽस्मि ॥ ६१ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यवंश्यगोपालसूनुना । श्रीमन्मुकुन्दरायाणां पादसेवाधिकारिणा ॥ १ ॥

श्रीमद्विरिधराख्येन भजनानन्दसिद्धये । श्रीमद्भागवतस्येयं टीका बालप्रबोधिनी ॥ २ ॥

रचिता ह्यष्टमे तत्र धर्मवक्त्रनिरूपणे । चतुर्विंशो गतो वृत्तिं मत्स्यावताररूपकः ॥ ३ ॥

अष्टमस्कन्धटीकेयं यत्कृपालवलेशतः । गता पूर्तिं स तुष्यन्मे मुकुन्दो दीनवत्सलः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

भगवत्प्रसादाचार्यविरचिता भक्तमनोरञ्जनी

उत्क्रमे श्लोकत्रयेण तच्चरित्रोक्तेरुपसंहारेऽपि स्वायंभुवीयमत्स्यावतारेणास्य चालुषीयमत्स्यावतारस्याभेदद्योतनाय तद्वृत्तं स्मारयति । अतीतेति । सः हरिः, अतीतः पूर्वं यः प्रलयतस्यापायोऽवसानं तस्मिन्, उत्थिताय, शयनादिति शेषः । वेधसे ब्रह्मणे, वेदान् हयग्रीवासुरापहृताग्निगमान्, हयग्रीवम् असुरं, हत्वा प्रत्याहरददौ ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ स त्विति । स तु स एव, प्रक्रान्त इवेत्यर्थः । सत्यव्रतः, राजा प्रलयावसाने सति, विष्णोः प्रसादात् ज्ञानं च विज्ञानं च ताभ्यां संयुतः सन्, अस्मिन् कल्पे अस्मिन् मन्वन्तरे इत्यर्थाः । वैवस्वतः मनुः, आसीत् । नन्वत्र कल्पशब्दस्य मुख्यार्थत्यागे किं मानमिति चेन्मायाभासेन जीवेशौ करोतीत्यत्र आभासेन प्रतिबिम्बेनेति मुख्यार्थं परित्यज्य आभासेन अयाथात्म्येनेति दोषनिवृत्त्यै यथार्थान्तरकल्पनं तथा 'असदेवेदमग्र आसीत्' 'वीरहा विषमः शून्य' इत्यत्रासच्छून्यशब्दयोर्मुख्यार्थानङ्गीकारे यन्मानं तदत्रापि समानमेव ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ एवमुपवर्णितमत्स्यावतारचरित्रो मुनिस्तदाख्यानश्रवणफलमाह । सत्यव्रतस्येति । मायामत्स्यस्य स्वसंकल्पोपात्तमत्स्यरूपस्य, शार्ङ्गिणो हरेः, राजर्षेः सत्यव्रतस्य च, संवादं संवादयुक्तं, संवादपदमर्शआद्यजन्तम् । महत् आख्यानं, श्रुत्वा, पुमान् किल्बिषात् स्वर्गापवर्गविरोधिनः पापात्, मुच्येत मुक्तो भवेत् ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ अवतारमिति । यः नरः, हरेः अमुम् अवतारं, अवतारचरित्रमित्यर्थः । अन्वहमहरहः कीर्तयेत्, तस्य नरस्य, संकल्पा मनोरथाः, सिद्ध्यन्ति जीवदशायामिति भावः । देहावसाने तु स नरः परमां गतिं, याति । मुक्तिं प्रयातीत्यर्थाः ॥ ६० ॥ ❀ ❀ मत्स्यावतारचरित्रकथनान्ते मुखप्रतिपत्तये तदवतारद्वयप्रयोजनं कथयन्नमस्करोति मुनिः । तत्रादौ स्वायंभुवीयमत्स्यावतारप्रयोजनमाह । प्रलयेति । यः मत्स्यमूर्तिर्भगवान्, प्रलयपयसि प्रलयार्णवे, विहरन्निति शेषः । सुमा अप्रबुद्धा शक्तिः सृष्टिशक्तिर्यस्य तस्य, निद्रावशं गतत्वादिति भावः । अत एव धातुर्ब्रह्मणः, मुखेभ्यः अपनीतं निःसृतं, श्रुतिगणं, हयग्रीवेणापहृतमिति शेषः । दितिजं हयग्रीवासुरं, हत्वा प्रत्युपादत्त प्रत्याहृत्य धात्रे ददावित्यर्थः । एतत् स्वायंभुवीयमत्स्यभगवच्चरित्रकथनम् । तथा सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां च, छत्रिणो गच्छन्तीतिवह्निङ्गसमवायन्यायेन बहुवचनम् । ब्रह्म तथाथात्म्यप्रतिपादकं पुराणं, अकथयत् । एतच्चालुषीयमत्स्यभगवच्चरित्रकथनम् । अखिलहेतुं सर्वकारणं, जिह्ममीनं कपटेन मीनवपुर्धरं, तं हरिं, अहं नतः अस्मि । नत इति कर्त्तरि क्तः । नमस्कृतवानसीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

निखिलनिगमगीतस्वाश्रितानेकजीवप्रबलभवसमुद्रोत्तारणादिप्रतापः ।

वृषकुलकमलप्रोत्फुल्लताचण्डभानुनिवसतु हृदये मे पापवह्निर्हरिः सः ॥ १ ॥

भृतहरिगुणरत्नादष्टमस्कन्धवाद्धैरधिगतहरिलीलारत्नपीथूषपानः ।

अनिशमतुलमूर्त्ति श्रीहरेः संदधानो हृदि मुहुरिति याचे स्थां त्वदेकान्तभक्तः ॥ २ ॥

इति श्रीधर्मधुरंधरश्रीधर्मात्मजप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसुतश्रीरघुवीराचार्यसुनुभगवत्प्रसादाचार्यविरचितायामन्वया-
र्थावबोधिन्यां भक्तमनोरञ्जन्याख्यायां श्रीमद्भागवतटीकायाम् अष्टमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

भाषानुवादः

इसके बाद जब पिछले प्रलयका अन्त हो गया और ब्रह्माजीकी नींद टूटी, तब भगवान्ने हयग्रीव असुरको मारकर उससे वेद छीन लिये और ब्रह्माजीको दे दिये ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ भगवानकी कृपासे राजा सत्यव्रत ज्ञान और विज्ञानसे संयुक्त होकर इस कल्पमें वैवस्वत मनु हुए ॥ ५८ ॥ ❀ ❀ अपनी योगमायासे मत्स्वरूपधारण करनेवाले भगवान् विष्णु और राजपि सत्यव्रतका यह संवाद एवं श्रेष्ठ आख्यान सुनकर मनुष्य सब प्रकारके पापोंसे मुक्त हो जाता है ॥ ५९ ॥ ❀ ❀ जो मनुष्य भगवान्के इस अवतारका प्रतिदिन कीर्तन करता है, उसके सारे सङ्कल्प सिद्ध हो जाते हैं, और उसे परमगतिकी प्राप्ति होती है ॥ ६० ॥ ❀ ❀ प्रलयकालीन समुद्रमें जब ब्रह्माजी सो गये थे, उनकी सृष्टिसक्ति लुप्त हो चुकी थी, उस समय उनके मुखसे निकली हुई श्रुतियोंको चुराकर हयग्रीव दैत्य पातालमें ले गया था। भगवान्ने उसे मारकर वे श्रुतियाँ ब्रह्माजीको लौटा दीं एवं सत्यव्रत तथा सप्तर्षियोंको ब्रह्मतत्त्वका उपदेश किया। उन समस्त जगत्के परम कारण लीलामत्स्य भगवान्को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६१ ॥

इत्यष्टमस्कन्धेऽन्तिमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ इत्यष्टमस्कन्धः समाप्तः ॥ ८ ॥

हरि ॐ तत्सत् ॥

परिशिष्टम् १

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

अथ तत्त्वार्थदीपनिबन्धे श्रीभागवतार्थप्रकरणे

अष्टमस्कन्धविवरणम्

एवं पञ्चदशाध्यायैर्वासना कर्म चोदितम् । सद्धर्मस्तु ततः प्रोक्तश्चतुर्विंशतिभिः शुभैः ॥ १ ॥

मन्वन्तराणि सद्धर्मः सतां धर्माः प्रकीर्त्तिताः । प्राकृतास्ते समाख्याताः पौरुषो भक्तिरेव हि ॥ २ ॥

श्रीबालकृष्णाय नमः ।

अथाष्टमस्कन्धनिबन्धस्य योजना ।

अथाष्टमस्कन्धार्थं निबन्धन्तः सप्तमाष्टमयोः सामान्यविशेषभावरूपां सङ्गतिं बोधयितुं सप्तमार्थमनुवदन्तः

प्रस्तुतस्यार्थमाहुः—एवमित्यादि । उक्तप्रकारेण त्रिभिः प्रकरणैर्द्विधा वासना तज्जनकं कर्म च उदितं सप्तमे उक्तं च । ततस्तदुत्तर-
मष्टमे शुभेर्भगवल्लोलाप्रतिपादकैश्चतुर्विंशतिरध्यायैः सद्धर्मः प्राक्तस्तेन कर्मसद्धर्मयोः कर्मरूपत्वात्सामान्यविशेषभावः, सद्धर्मस्य
वासनाजनकत्वाच्च कार्यकारणभावोऽपि सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १ ॥ महापुराणान्तरोक्तेभ्यो मन्वन्तरेभ्यो विशेषं बोधयितुं
लक्षणमाहुः—मन्वन्तराणि सद्धर्म इति । ‘मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः । ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते’ (अ. ७)

इति द्वादशस्कन्धोक्तसामान्यलक्षणम् । अत्र तु तत्कथनपूर्वकं सद्धर्म उच्यत इति सद्धर्मवैशिष्ट्यमत्र विशेष इत्यर्थः । मन्वन्त-
राणामनेकत्वेन तेषामेकलक्षणत्वघटकं सद्धर्मत्वमित्यत एकवचनम् । ननु सद्धर्मस्य सन्निष्ठत्वात्कथं भगवल्लक्षणत्वमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—सतां प्रकीर्त्तिता इति । भगवतेति शेषः । तथा च ते धर्मा भगवदुक्तत्वाद्भगवल्लक्षणभूता इत्यर्थः । तेषामुत्पत्तिस्थानमाहुः—
प्राकृतास्ते समाख्याता इति । देहेन्द्रियान्तःकरणेषु त उत्पद्यन्त इत्यर्थः । तर्ह्यात्मनि कुतो नात्पद्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः पौरुषो
भक्तिरेव हीति । पुरुषो जीवात्मा तत्रोत्पत्तियोग्यः पौरुषस्तादृशो धर्मो भक्तिरेव हीति निश्चये ॥ २ ॥ तेषां प्रयोजनमाहुः—
चतुर्विंशत्यादि । ‘प्राकृता गगश्चतुर्विंशतिक’ इति तत्रात्पन्नास्ते तत्रत्यां सर्वप्रकारेण नाशयन्त्येव । जीवगां तु उतमा नवमे

१. पूर्वस्कन्धोक्ताः सदावारूपाः सामान्यधर्माः अनुगृहीतानाम्, इमे तु सतां प्रकर्षेण कीर्त्तिता इति विशेषधर्मा भगवतो वीर्यपर-
नामानः, अतो भगवल्लीलात्वम् । किन्तु पूर्वलो देहेन्द्रियादिनिष्ठाः । इमे तु कारणरूपतत्त्वात्मकप्रकृतिगणनिष्ठाः । भक्तिस्तु जीवात्मकपुरुषनिष्ठाः ।
कार्यकारणजीवानामुत्तरोत्तरोत्कृष्टभगवदंशत्वात्तद्धर्माणामप्युत्तरोत्तरोत्कृष्टभगवल्लीलात्वमित्यर्थः ।

चतुर्विंशतिधा भिन्नाः प्राकृती वासनां तु ते । सर्वथा नाशयन्त्येव जीवगां भक्तिरुत्तमा ॥ ३ ॥
 द्विधा ह्यत्र पदार्थाः स्युर्मीमांसायां यथा मताः । पुष्टयन्ताः प्रथमाः प्रोक्ता आश्रयान्तास्तथाऽपरे ॥ ४ ॥
 तेनोत्तरस्य षट्कस्य वासना प्रथमा मता । प्राकृत्येव हि सा दुष्टा सद्धर्मैरेव नाशयते ॥ ५ ॥
 लक्षणे विपरीते हि ततः प्रोक्ते तयोः क्रमात् । मन्वन्तराणि सद्धर्म उतयः कर्मवासनाः ॥ ६ ॥
 कर्मजाः प्राकृता एव पूर्वं नाशकथा ततः । नष्टाश्चेत्प्राकृताः सर्वास्ततो भक्तिः प्रवर्तते ॥ ७ ॥
 सद्धर्मास्तु ततो ज्ञेयास्त्रिविधास्ते प्रकीर्त्तिताः । तामसाः सात्त्विकाश्चैव राजसाश्च विभागशः ॥ ८ ॥
 चतुर्धा दशधा चैव नवधा च प्रकीर्त्तिताः । त्रिविधस्यापि धर्मस्य मत्स्यो वक्ता निरूपितः ॥ ९ ॥
 मन्वादिभिस्तु ये धर्माः स्वकाले वै प्रकीर्त्तिताः । तांश्चेत्सर्वात्मना यस्तु समातिष्ठति भागशः ॥ १० ॥
 स एव वासनाः सर्वा दहतीत्यत्र रूप्यते । तपसोपनिषत्पाठः प्रथमे परिकीर्त्तितः ॥ ११ ॥
 द्वितीये ब्रह्मचर्यश्च सत्यवादस्तृतीयके । वेदाभ्यासो धारणं च चतुर्थे परिकीर्त्तितम् ॥ १२ ॥

वक्ष्यमाणा भक्तिरेव नाशयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ धर्माणामाश्रमभेदेन चतुर्विंशतिविधत्वमुक्त्वा फलभेदेन तदुपोद्बलयन्ति द्विधा
 द्विधा ह्यत्र पदार्थाः स्युर्मीमांसायां यथामताः विचारिताः पदार्थाः सद्धर्मा अत्र हि स्कन्धे फलभेदेन
 द्विधा स्युः । फलभेदं स्पष्टीकुर्वन्ति—पुष्टयन्ता इत्यादि । तथा चैवं द्वादशानां द्विविधत्वे चतुर्विंशतित्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अयं
 फलविभागो मीमांसायां न प्रकट इति ते प्रकटयन्ति—तेनेत्यादि । उत्तरे षट्केऽतिदेशेन विकृतिरूपा विचारितास्ते च
 काम्यत्वाद्देहिताः स्वार्था इति तद्वासना प्रथमा पुष्टयन्ता मतेत्यर्थः । तेनाद्यषट्कीयवासनाया आश्रयान्तत्वमर्थादेव बोधितम्,
 ननु मीमांसाविचारिता एव चेद्धर्मा अत्र गृह्यन्ते तदा को विशेषः सद्धर्मेष्वित्यत आहुः—प्राकृतीत्यादि । तथा च मीमांसा-
 विचारितरीत्या नित्यकर्ममात्रकरणेऽपि तस्यात्ममुख एव पर्यवसानान्न प्राकृतवासनाक्षयोऽपि तु वासनान्तरानुत्पाद एवातः
 सद्धर्मा आवश्यका इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अत्र गमकमाहुः लक्षणे विपरीत इति सपादाभ्याम । तथा च पूर्वमुद्देश उक्तिं पूर्वमुक्त्वा
 यत्सद्धर्मात्पश्चात्तां लक्षितवान् तेन ज्ञायते सद्धर्मनाशयत्वं तासां बोधयितुमेव तथोक्तानिति । नच कार्यकारणमात्रबोधनाय
 तथोक्तवानितिशङ्क्यम् । यतो वासनास्कन्धे पूर्वं नाशकथा ततः प्राकृतसर्वनाशबोधनोत्तरं सद्वासनां कर्माणि चोत्तवाऽप्ये
 सद्धर्मा उक्तास्ततोऽग्रिमे भक्तिप्रवृत्तिरुच्यत इति स्कन्धकथाक्रमेणोक्तनिश्चयादितिसद्धर्माः सर्वथा ज्ञेया इवेत्यर्थः । एवं चात्र
 वक्तृत्वेनाश्रयो लक्ष्यस्तदुक्ताः सद्धर्मास्तल्लक्षणम् । तेषां दुर्वासनादाहः फलं जीवकृतिर्व्यापारस्तेन तेषां दम्भवासनतया स्थितिः
 सिद्धयतीति स्कन्धार्थो विचारितः ॥ ६-७ ॥

अतः परं प्रकरणार्थं विचारयन्तस्तद्भेदकं वदन्ति त्रिविधा इति पादोनाभ्याम । तथा च स्वरूपस्य वस्तुश्च विचारेण चत्वारि
 प्रकरणानीत्यर्थः ॥ ८-९ ॥ ननु सद्धर्मेषु मन्वन्तरशब्दप्रवृत्तिः कथमित्यपेक्षायामाहुः—मन्वादिभिरिति । 'मन्वन्तरं मनु' रिति
 द्वादशस्कन्धवाक्यान्मन्वन्तरशब्दो मन्वादिषट्कवति काले रूढो मन्वादिप्रवृत्तिरेव धर्मे योगरूढ्या प्रवर्तते । तत्र तद्वित्तस्य लूक,
 तस्य फलमाहुः—तांश्चेदित्यादि । तस्मिन्स्मिन्मन्वन्तरे तस्य तस्य धर्मस्यावश्यकत्वाय तद्भेदानाहुः—तपस इत्याद्यष्टभिः । तत्र
 स्वायम्भुवेऽन्तरे तपसोपनिषत्पाठो मनुना कृतः स्पष्टः । स्वरोचिषे भगवदवतारेण विभुना कृतं ब्रह्मचर्यं स्पष्टम् । उत्तमेऽन्तरे
 सत्यसेनाख्यभगवदवतारकृतेनानृतव्रतदुःशीलमारणेन सत्यवादप्रवर्तनं बोद्धव्यम् । तामसेऽन्तरे वैवृतिनामकदेवैः प्रवर्तितो
 वेदाभ्यासः स्फुटः । पञ्चमो रैवतस्तत्र रमाप्रार्थनेन वैकुण्ठकल्पनकथनात् । श्रीव्रतानां पञ्चमवृत्तीयस्कन्धयोः लक्षतुलसीदलार्पण-
 व्रतादिना भगवतः सेवा वैकुण्ठाख्यभगवदवतारप्रवृत्तितैव बोध्या । षष्ठे चाक्षुषेऽन्तरे अमृतमन्थनादिकथनात्सतां मुराणां महतां
 सेवा अजिताख्यभगवदवतारप्रवृत्तितैव बोध्या । सप्तमे का० ४-७-निबन्धकठिनांशविवेचनम् ।

अष्टमस्कन्धार्थोक्तौ द्विधेत्यादि । भक्तिः प्रवर्तत इत्यन्तम्, ननु 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे'तिलीलामुद्देशे मन्वन्तरस्य
 उत्पन्नन्तरमुद्दिष्टेऽपि लक्षणकथने मन्वन्तरस्य ऊतेः पूर्वं 'मन्वन्तराणि सद्धर्म उतयः कर्मवासना' इति लक्षितत्वात् लक्षणस्य
 उद्देशादुत्कृष्टत्वात् लक्षणक्रमेणैव कुतो न स्कन्धयोः कथनम् । अथ उद्देशक्रमेणैव कथने लक्षणे वैपरीत्यं किमर्थमित्याशङ्कायां
 उद्देशलक्षणस्कन्धकथनानां त्रयाणां तात्पर्यमाहुः—द्विधेत्यादि भक्तिः प्रवर्तत इत्यन्तेन । अत्र श्रीभागवते मीमांसावद् द्विधा
 पदार्थाः, मीमांसाया वेदनिर्णयरूपत्वादुपदेशातिदेशभेदेन द्विधा निर्णयः, एवं श्रीभागवतस्य वेदफलरूपत्वादनुग्रहाश्रयभेदेन
 द्विधा फलं निरूप्यते, तत्र तत्तत्फलोपयोगिनो ये अधिकारवासनादयस्तेऽपि पूर्वोत्तरषट्कयोऽनिरूप्यन्ते, यादृशोऽधिकारस्ता-
 दृशोऽनुग्रहः, यादृशी वासना तादृशी भगवत्प्रवेश आश्रयरूप इति ज्ञापनार्थमुत्तरे षट्के वासना प्रथमं सद्धर्मात् पूर्वं निरूपिता,

व्रतादिना भगवतः सेवा पञ्चम ईरिता । सतां सुराणां महतां पृष्ठे सेवा प्रकीर्त्तिता ॥ १३ ॥
 सप्तमे वैष्णवानां च व्रतानां करणं स्मृतम् । एकादशी तत्र मुख्या व्रतानामुत्तमा यतः ॥ १४ ॥
 दैत्यसम्बन्धरहिता तथाऽष्टम्यादिकं हरेः । पुष्टिमार्गप्रकारेण धर्मा अष्टम ईरिताः ॥ १५ ॥
 यज्ञादिप्रचुरा धर्मा नवमे परिकीर्त्तिताः । दशमे लोकरक्षार्था धर्मा लोकसुखप्रदाः ॥ १६ ॥
 एकादशे स्मार्त्तधर्माः स्वनिष्ठान्ताः शुभाः स्मृताः । रागाभावयुता धर्मा द्वादशे परिकीर्त्तिताः ॥ १७ ॥
 उपास्यदेवतानां तु पोषकाश्च त्रयोदशे । ज्ञाननिष्ठा भोगयुक्ताश्चतुर्दश उदाहृताः ॥ १८ ॥
 मन्वन्तरविभेदेन सद्धर्माः परिकीर्त्तिताः । तत्तद्देशविभेदेन देशधर्मास्तथा पुनः ॥ १९ ॥
 महान्तोऽत्र त्रयो धर्मा आपत्सु हरिसंस्मृतिः । सम्पत्सु सर्वदानानि निर्वाह्यवचनं तथा ॥ २० ॥
 हरिसंस्मरणे तत्र चत्वारः परिकीर्त्तिताः । पुरुषार्थप्रसिद्धयर्थमध्याया इति निश्चयः ॥ २१ ॥
 मन्वादीनां यथा धर्मः कृष्णस्मृत्यैव सिद्ध्यति । तत्रापि धर्मवाधायां क्लेशः स्यादिति निश्चयः ॥ २२ ॥
 भगवद्धर्मरूपस्तु यदि धर्मेण बाध्यते । तदा फलत्वतो हीना ह्यर्थकामौ तु साधयेत् ॥ २३ ॥

वासनाया भगवत्प्रवेशे सामान्यकारणत्वात्, सद्धर्माणां विशेषकारणत्वादिति, अथ भगवत्प्रवेशे दुष्टनिवृत्तिः प्रथममपेक्षिता, तत्र प्राकृती वासना दुष्टा देवदैत्यहितेच्छया जाता, देहादिवासना तथा न दुष्टा मुक्तिहेतुत्वात्, यथा लुधाहेतुकं देहादिरक्षार्थं भोजनमत्यन्तं न दुष्टम्, यथा स्वादुहेतुकं दुष्टम्, तथा प्रकृतिगणसम्बन्धिनी केवलभोगार्थं वासना दुष्टा, तस्याश्च नाशकाः सद्धर्मा एवेतिज्ञापनाय लक्षणे सद्धर्माः प्रथमं लक्षिताः, तेन सद्धर्मैः प्राकृतवासनायाः कर्मजाया नाशः लक्षणे पूर्वं निरूपित इति । अथ सद्धर्मैः प्राकृतवासनानाशे भक्तिवश्यंभाविनी इति भक्तेरव्यवहितकारणत्वज्ञापनाय भक्तिस्कन्धात् पूर्वं सद्धर्म-स्कन्धोऽत्र श्रीभागवते व्यासेन शुकैः वा उक्त इति न कोपि शङ्कालेशः । इति कठिनांशविवेचनम् । वैवस्वते एकादश्यादित्रतकरणं पुराणान्तराज्ज्ञेयम् । अष्टमे सावर्णिमन्वन्तरे भगवदवतारेण सार्वभौमेन बलये ऐन्द्रपदस्य दानात्पुष्टिमार्गप्रकारका धर्मा अवतारप्रवर्त्तिता एव ॥ ११-१४ ॥ नवमे ऋषभाख्यभगवदवतारेणैन्द्रस्य राद्धत्रिलोकीभोगकथनाद्वाद्धत्वस्य च यज्ञादिभिरेव भवनात्तेऽपि भगवत्प्रवर्त्तिता एव । दशमे दक्षसावर्णिमन्वन्तरे अमूर्त्याख्यो भगवदवतारो 'येनाप्यायेत वै जग'दिति कथनाजगदाप्यायक इति लोकरक्षार्था लोकसुखप्रदा धर्मा अवतारप्रवर्त्तिता एव । एकादशे धर्मसावर्णिमन्वन्तरे मनोरात्मवत्त्वेन विशेषणाद्भगवदवतारस्य धर्मसेतुनामकस्य त्रिलोकीधारकत्वकथनाच्चोभाभ्यां प्रवर्त्तिता आत्मनिष्ठान्ताः स्मार्ता एव । धर्मशब्दस्य स्मार्तैवेव प्रायशः प्रयोगात् । 'सत्यं परं परं' सत्यमि'त्यनुवाके यज्ञदानादिभ्यः पृथक् धर्मो 'विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठे'त्यादिना धर्मस्योक्तत्वेन तथा निर्णयादिति । द्वादशादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु ये धर्मास्ते पुराणान्तरोक्ता बोद्धव्याः । एवमेतेषां स्वरूपकथनेन व्यवस्थाबोधनात्पूर्वस्कन्धोक्तानामानर्थक्यं वारितम् । तेषां सर्वमन्वन्तरसाधारणत्वादिति । तथा सत्यस्मिन्मन्वन्तर एकादश्यादित्रतान्येव दुर्वासनानां निःशेषनाशकानि । तत्र स्मृतमित्यनेन पौराण्यं बोधितम् । उत्तमत्वं च भगवत्प्रसादहेतुत्वात् महाद्वादशीनां प्रायश्चित्तरूपत्वात् । 'वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोऽप्येतत्समाचरे'दिति सर्वेषामवश्य-कत्वबोधनाच्च ज्ञेयम् । दैत्यसम्बन्धराहित्यं च । 'दशम्यामसुरा जाता एकादश्यां सुरास्तथा । यत्तु जन्मदिनं येषां तत्तेषामेव वद्धन'मितिपाद्यादिभ्यो ज्ञेयम् । अष्टम्यादिकमिति, 'जन्माष्टमी रामनवमी वामनद्वादशी नृसिंहचतुर्दशी चे'तिपाद्यो पातिव्रत्य-व्रतिनमुपक्रम्यैतेषामेव पञ्चानां कथनादिति । एवमेते कालधर्मा यथाव्यवस्थया सद्धर्मास्तथा देशधर्मा अपि व्यवस्थया तथेत्याहुः—तत्तदित्यादि ॥ १६-१९ ॥

सर्वमन्वन्तरसाधारणान्सद्धर्मानाहुः महान्त इत्यादि । एतेषां महत्त्वं च सर्वमन्वन्तरेष्वावश्यकत्वात्सर्वसद्धर्म-सहायत्वाच्च ज्ञेयम् । अयमपरः प्रकरणविभागस्तामसप्रकरणं वेत्याशयेन सार्द्धैर्नवभिरेतदध्यायार्थानाहुः—हरिसंस्मरण इत्यादि ॥ २०-२१ ॥

प्रथमे यथा धर्मसिद्धिस्तदाहुः—मन्वादीनामिति । धर्मस्तरूपः कृष्णस्मृत्या उपनिषदर्थानुन्धानरूपया यथा भगवत्कृतेन प्रतिबन्धनिवारणेन मन्वादीनां सिद्धस्तथा सिद्धयतीत्यर्थः । मूले यद्यपि मनोरेवोक्तस्तथापि प्रतिबन्धकानां निवृत्तौ तदित-रेषामपि सिद्ध एवेतिबोधनायादिवदम् । एवं प्रथमे हरिस्मरणेन धर्मसिद्धिमुक्त्वा तत्रैव गजेन्द्रकथोपलेशतात्पर्यमाहुः—तत्रापीत्यादि । तथा च स्मरणेन सद्धर्मसाधनेऽपि यदि स्मार्त्तादिधर्मो बाध्यते तदा क्लेशः स्यादिति बोधनार्थं तदुपलेश इत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥ अनुवृत्त इति । अनुवर्त्तमानो हरिस्मरणरूपो धर्मः । अत इति ल्यबलोपे पञ्चमी । भगवद्धर्मात्मकहरि-

अनुवृत्तस्तु तत्रापि मोक्षं साधयते चिरात् । अतो गजेन्द्रकथनं चतुर्भिर्विनिर्मुक्तम् ॥ २४ ॥
 अगस्त्यो ब्राह्मणः शैवः स एव ब्राह्मणः स्मृतः । तस्याविरोधी यो धर्मः स शोघं फलदो मतः ॥ २५ ॥
 भक्तावेव हरिस्तुष्टः कालादीनत्र वारयेत् । धर्मयुक्तास्तथा चाऽन्यान्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ २६ ॥
 गजेन्द्रस्यार्थसिद्धयर्थं वृक्षादीनां च वर्णनम् । काममुक्त्वा तस्य चान्ते क्लेशः कामस्तथा यतः ॥ २७ ॥
 स्तोत्रं प्रवृत्तिजनकं स कामो मुख्य ईरितः । मोक्षस्तु कृष्ण एवात्र प्रोक्तः सर्वात्मना मतः ॥ २८ ॥
 तदा भक्ताश्च ये पूर्वं प्राकृता अपि वै श्रुताः । ते मोक्षदाः समस्तानां जाता वै हरिवाक्यतः ॥ २९ ॥
 इत्यापस्तु हरेः स्मृत्या यत्फलं परिकीर्तितम् । ततस्तु दशभिः प्रोक्तं सर्वेभ्यो दानमीप्सितम् ॥ ३० ॥
 गुणास्तु नवधा प्रोक्ता निर्गुणो दशमः स्मृतः । दानं तु त्रिविधं प्रोक्तं हेतुरूपफलैः पृथक् ॥ ३१ ॥
 हेतवश्च त्रयः प्रोक्ता भगवान् सात्त्विकः पुरा । ततो देवासुराश्चैव राजसाः परिकीर्तिताः ॥ ३२ ॥
 शिवश्च तामसः प्रोक्तस्त्रिभिर्दोषैः निवारिते । दानं सिद्धयति सर्वेभ्यस्ततो हेतुं पुरोक्तवान् ॥ ३३ ॥
 कृष्णेन प्रेरिता देवाः प्रेरयन्ति यदा मनः । लोभं च नाशयेज्यक्षस्तदा दाता स जायते ॥ ३४ ॥
 अमृतादधिकं लोके न देयमिह विद्यते । मृत्युना व्याप्तलोके हि मरणं तन्निवारयेत् ॥ ३५ ॥

स्मरणस्यैवं धर्मान्तरेण बाधेऽप्येवं फलसाधनतामनुसन्धायेत्यर्थः । ननु 'यानास्थाय नरो राज'न्निति योगेश्वरवाक्येन 'स्वले-
 दि'त्यनेन विलम्बाभावस्योक्तत्वादिन्द्रयुग्मस्य कथं विलम्ब इत्यत आहुः—अगस्त्य इत्यादि । तथा च चतुर्थस्कन्धे नन्दिशपेन
 शिवद्वेषे फलविलम्बस्योक्तत्वादगस्त्यस्य शैवत्वेन 'यो यच्छुद्धः स एव स' इति तेन रूपेण शिवद्वेषसम्भवात्तथेत्यर्थः । वस्तुतस्तु
 'आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति कश्चित् । अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय ही'ति पुष्टिप्रवाहमर्थादोक्तरीत्या धर्ममर्यादा-
 स्थापनार्थं भगवद्दापित एवायं शाप इति भावः ॥ २४-२५ ॥ नन्वेवं भक्तोपेक्षा नोचितेत्यत आहुः—भक्तावेति । इन्द्रयुग्म-
 शरीरे तस्य भगवत्पूजापरत्वमेव न तु भक्तत्वम् । 'इन्द्रयुग्म इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायण' इत्यादिना सद्धर्मपरत्वस्यैवोक्तत्वात् ।
 सा च पूजा सर्वापेक्षारहितेति गजेन्द्रजन्मनि भक्तिमुत्पादितवती, 'भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत् मा'मिति वाक्यात् ।
 ततो जातायां भक्तावेव हरिरनुष्टुः 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाये'ति गजदशायामेव तस्या उक्तत्वात् । कालादीनत्रास्मिन्
 जन्मनि वारयेत् । तथा कालादिवद्धर्मयुक्तानन्यानगस्त्यादिभ्योऽधिकानपि वारयेत् । यथाम्बरीषरक्षणाय दुर्वासा वारित इति
 भक्तौ वक्ष्यते । अन्यथा केवलसद्धर्मपर्यवसितत्वे तु कथञ्चन महाधर्मपरत्वेऽपि न वारयेदिति नात्र भक्तोपेक्षेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं शापतात्पर्यमुक्त्वा द्वितीयाध्यायतात्पर्यमाहुः—गजेन्द्रस्येति । ननु तृतीये कामो वाच्य इति कुतस्तत्र स्तोत्रकथनम् ।
 किञ्च, भक्तिरत्र प्रेमात्मिका विवक्षिता, सा चान्तरीति तथा प्रसादे स्तोत्रस्य कुत्रोपयोग इत्यत आहुः—स्तोत्रमित्यादि, प्रपद्ये
 अवतु इत्यादीनां प्रयोगाणां दर्शनात्तस्य प्रपत्तावुपयोग इत्यर्थः । नन्वत्र चतुर्भिर्ध्यायैश्चत्वारोऽर्था वक्तव्या इति पञ्चमायाः
 प्रपत्तेः कथमत्रोक्तिरित्यत आहुः—सकामो मुख्य इति । प्रपत्तिमुखेन स मुख्यकाम एवोक्तो गजेन्द्रस्य मुख्यतया रक्षितुकामनाया
 एव सत्त्वादिति कामत्वादत्रोक्तिरित्यर्थः । चतुर्थस्यार्थमाहुः—मोक्ष इत्यादि, (श्लो. १७) 'ये त्वां मां च सरश्चेद'मित्यादि-
 भगवद्वाक्यतात्पर्यमाहुः—तदेत्यादि ॥ २७-२८ ॥ एवं साद्धर्मैर्नवभिः प्रथमं प्रकरणं निवारितम् ॥

अतः परमेकपञ्चाशद्विंशतितमं प्रकरणं विचारयन्ति-तत इत्यादि । अध्यायान् विभज्यन्ते-गुणा इत्यादि । ननु गुणानां तथात्वे
 दानस्य कुतस्तावद्भिः कथनमत आहुः—दानमित्यादि । तथा च तस्य विधासु प्रत्येकं त्रैगुण्यसम्बन्धात्तावद्भिः कथनमित्यर्थः ।
 एतेनात्रावान्तराणि प्रकरणानीति बोधितम् आद्ये त्रित्वं व्युत्पादयन्ति हेतव इत्यादि । पुरेति प्रथमाध्याये ॥ ३०-३२ ॥
 ननु त्रयः कुतः कथं च हेतव इत्याकाङ्क्षायां त्रयाणां हेतुप्रकारं प्रथमतस्तत्कथनः—त्रिमिरित्यादि । नन्वेक एवेश्वरस्तस्मिन्
 सुरकार्यं सुरेश्वरः, विहर्तुं कामस्तानाह 'समुद्रोन्मथनादिभि' रिति भगवत एव तद्विहारेच्छाकथनात्कल्याणामुपयोग इत्यत
 आहुः—कृष्णेनेत्यादि । स इति जीवः । तथा च भगवानवान्तरकार्यं कुर्वन्नपि मूलप्रकारं सूचयन्नेव करोतीतिज्ञापने उपयोग
 इत्यर्थः । ननु सम्पत्सु सर्वदानानां वक्तव्यत्वेन प्रथमममृतप्रसङ्ग एव कुत इत्यपेक्षायां 'जीवाभयप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशी'-
 मितिवाक्यात्सर्वाणि दानान्यभयान्तानि । अभयं चामृतादित्यादि' बोधयितुं तत्प्रसङ्ग इत्याहुः—अमृतादित्यादि ॥ ३४-३५ ॥

तत्स्वरूपपरिज्ञानं जिज्ञासायां च जायते । सा च क्लेशोदये सम्यक् तदर्थं क्लेशसङ्कथा ॥ ३६ ॥
 ज्ञापको हरिरेवात्र स चेद्वैकुण्ठवत्कचित् । स्थानं कृत्वा यदा तिष्ठेत्तदैवार्थः प्रसिद्धयति ॥ ३७ ॥
 इति वैकुण्ठनिर्माणकथनार्थं तु पञ्चमः । मन्वन्तरो ज्ञानरूपः प्रथमं स निरूपितः ॥ ३८ ॥
 वैराग्यरूपः षष्ठस्तु स क्लेशात्मा पुरा भवेत् । तत्रैव गुरुसम्बन्धो ब्रह्मस्थानगतिस्ततः ॥ ३९ ॥
 तदर्थं वेद चेद्ब्रह्मा भगवान् किं करिष्यति । अतो भगवतो जग्मुः स्थानं सर्वे दिवौकसः ॥ ४० ॥
 क्रिययैव स दृश्यो हि तेन स्तोत्रमुदीरितम् । स्तुत्या प्रसादपर्यन्तं हरिः सात्त्विक ईरितः ॥ ४१ ॥
 राजसा देवदैत्याश्च मेलनं कपटेन हि । राजसं कर्म तच्चापि क्लेशात्मकमुदीरितम् ॥ ४२ ॥
 हेतुः स मध्यमः प्रोक्तो नितरां क्लेशदः परः । तामसः स तु विज्ञेयः क्रियादौ तामसी मता ॥ ४३ ॥
 कालकूटं शुद्धतमः पानं तस्य तु सात्त्विकम् । एवं त्रेधा विभागस्तु सर्वत्र ज्ञायतां स्वतः ॥ ४४ ॥
 एवं त्रिभिर्हेतुकथा दानार्थमिह रूपिता । साधकः साधकानीत्यं प्रतिबन्धनिवारकः ॥ ४५ ॥
 सद्धर्मकार्ये सर्वत्र हरिर्वै साधको मतः । देवाः साधनवर्गस्तु बाधकाभाव ईश्वरः ॥ ४६ ॥
 विष्णुर्ब्रह्मा महेशश्च सर्वत्रैवं हि कारणम् । एकमेकतराभावे न कार्यं जनयेत्कचित् ॥ ४७ ॥
 बाधकं द्विविधं प्रोक्तं साधकासाधनक्षमा । मध्ये बाधकसम्बन्धस्तत्राद्ये हरिरीश्वरः ॥ ४८ ॥
 साधकत्वं यतस्तस्य द्वितीये तु महेश्वरः । उभयोस्तोत्रमत्रोक्तं मतान्तरविभेदतः ॥ ४९ ॥
 मूलामुरस्वभावत्वात्कालकूटं हरेः पुरा । अकृत्यैव तु कार्यं हि प्रजासु समुपागतम् ॥ ५० ॥

एवं प्रकरणार्थं विचार्य प्रथमाध्यायार्थं विचारयन्तोऽमृतस्य मोक्षाध्यात्मकत्वबोधनाय तद्धर्मानितिदेशदुमेवं कथेत्याशयेनाहुः—

तत्स्वरूपेत्यादि । जिज्ञासयमिति विचारे । पञ्चम इति मन्वन्तरविशेषणम् प्रथममिति वैराग्यरूपात् षष्ठस्य वैराग्यरूपत्वे
 गमकमाहुः सक्लेशात्मा पुरा भवेदिति तत्रैव गुरुसम्बन्ध इति च । तदर्थमिति अमृतजनकमर्थम् । तथा चैवं परोक्षवादेन मोक्षपर्यन्तं
 दानं महाधर्म इति बोधयितुं ज्ञानप्रदो हरिः प्रथमाध्याये उक्तस्तस्य सात्त्विकत्वं चैवं देयस्वरूपविचारादुपायप्रकारविचाराच्च
 ज्ञातव्यमित्यर्थः । तेन 'स्वच्छन्दगतिरीश्वर' इत्यन्तो द्वितीयाध्यायोऽपि प्रथमस्यैव शेष इति बोधितम् ॥ ३६ ॥ ४१ ॥ एवं
 षड्भिः प्रथमाध्यायार्थं उक्तः ।

(अ. ६-७) अत एव 'अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामह (अ. ६. श्लो. २७)' इत्यादिना अर्थान्तिरोपक्रमः सूच्यत इत्याशयेन
 द्वितीयाध्यायार्थमाहुः—राजसा इत्यादि । राजसत्त्वे हेतुः मेलनं कपटेन हीति । हिर्हेतौ तदिति मन्दरानयनरूपं देवादिसाध्यम् । स
 इति मन्दरानयनरूपः । तथा च मध्यमत्वमपि राजसत्त्वे हेतुरित्यर्थः । एवं सपादेन द्वितीयार्थं उक्तः । तृतीयस्यार्थमाहुः
 नितरामित्यादि । परस्तृतीयाध्यायार्थं नितरां क्लेशदस्तस्य तथात्वे हेतुः तामस इति तामसत्त्वे हेतुः । तत्रादौ गिरेरधोगमनरूपा
 तामसीक्रिया मध्ये कालकूटं च, तस्य पानं तु सात्त्विकं तेन तदर्थस्य शिवस्यापि ब्रह्मविद्योपदेशद्वारैव सात्त्विकक्रियाहेतुत्व-
 मित्यर्थः । एवं हेतुविभागमुपपाद्य एतस्य सर्वसाधारणत्वाय सद्धर्मान्तरेऽप्यतिदिशन्ति—एवं त्रेधेति ॥ ४२-४४ ॥ एतदेव
 स्पष्टीकुर्वन्ति—एवमित्यादि । एवंप्रकारेण त्रिभिर्ध्यायैर्हेतुकथा इहामृतप्रसङ्गे तु दानार्थं निरूपिता तथापि सद्धर्मस्कन्धे
 निरूपितत्वात्साधक इत्यादिनोक्तो विभागः सर्वत्र सद्धर्मकार्ये वर्तत इत्यर्थः । तत्रापि न सामान्यरूपेण त्रितयज्ञानं सद्धर्मसाधकं
 किन्तु तत्तद्रूपेणेत्याहुः—हरिर्वा इत्यादि ॥ ४६ ॥ ननु पुष्टौ चित्रकेतुशपप्रयोजकतया नाशकत्वेन शिवः सिद्धः, उतौ च
 हिरण्यकशिपुवरदायकत्वेन ब्रह्मेति कथं सर्वत्र तथात्वमित्याकाङ्क्षायां चतुर्थस्कन्धे 'अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जगतः कारणं परम् ।
 आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयं दृग्विशेषण' इति दक्षं प्रति भगवद्वाक्यात्कार्यमात्रं प्रति त्रयाणां कारणत्वेन तत्रापि त्रयाणां कारणत्व-
 मनुसन्धेयमित्याशयेनाहुः— विष्णुर्ब्रह्मेत्यादि । उत्पत्त्यादीनां त्रयाणां परस्परापेक्षत्वात्तत्रापि त्रिभ्य एव कार्यसिद्धिरित्ये-
 वानुसन्धेयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

तृतीयेऽध्याये प्रतिबन्धनिवारकत्वेन हेतुत्वं विवक्षितमतः प्रतिबन्धं स्फुटीकुर्वन्ति—बाधकमित्यादि । तत्राद्ये हरिरीश्वर
 इति । तयोर्बाधकयोराद्ये निवर्त्तनीये हरिर्भगवान् ईश्वरः कूर्मवपुषा गिरुद्धरणेन देवादिबलवीर्यैरणादिना च निवर्त्तनसमर्थः ।
 तत्र हेतुः साधकत्वं स्थितिसाधकत्वं यतस्तस्य हरेरेवेति । स्फुटमन्यत । ननु प्रथमे सर्वात्मकत्वादिना भगवत्स्तुतिरत्र तु तथा
 शिवस्तुतिरिति द्वयोस्तथात्वमेकस्मिन् कल्पे कथं सङ्गच्छेतेत्यत आहुः—उभयोरित्यादि । वेदाविरुद्धपाशुपतमते शिवस्य तथात्वेन
 सिद्धत्वात्तद्रूपबोधकं मतमादाय तथा स्तुतिरिति सुखेन सङ्गतिरित्यर्थः ॥ ४८-४९ ॥ ननु कालकूटस्य कथमेवं सामर्थ्यमित्या-

उत्पत्तिः प्रथमं तस्य दोषाभावाय केवलम् । महादेवोदरे सर्वे मुक्ता एव वसन्ति हि ॥ ५१ ॥
 अतोऽयं सर्वदोषात्मा कालकूटाभिधासुरः । मुच्यतामिति यत्नेन महादेवेन भक्षितः ॥ ५२ ॥
 अग्नेर्मुखादपगतो दोषयुक्तो महान् यतः । आसनेन निरुद्धस्तु कण्ठ एव व्यवस्थितः ॥ ५३ ॥
 स दोषख्यापनार्थाय कण्ठो नीलो बभूव ह । महाप्रलयसिद्धयर्थं तत्रैव स्थापितो महान् ॥ ५४ ॥
 अत एव हरिः प्रीतो भवानी चान्वमोदत । ततस्त्रिभिरिहाध्यायैर्दानरूपं निरूप्यते ॥ ५५ ॥
 देयोत्पत्तिर्दानकर्म जीर्णवान्तं च तत्फलम् । क्रमेणैतत्त्रयं प्रोक्तमध्यायत्रितयेन हि ॥ ५६ ॥
 सच्चिदानन्दरूपं हि ब्रह्म पूर्वोक्तमुत्तमम् । सदंशानां सर्वसिद्धयै धेन्वादीनामिहोद्गमः ॥ ५७ ॥
 सदानन्दस्तादृशो हि मुख्यानन्दो रमा स्मृता । अमृतं तु चिदानन्दः स जीवार्थं हि युज्यते ॥ ५८ ॥
 सर्वेष्टं यद्भवेद्भोके विभागं नैव गच्छति । तत्स्वेच्छयैव यद्रामी स भुङ्क्ते नापरः क्वचित् ॥ ५९ ॥
 स्वयम्बरस्ततः प्रोक्तो लक्ष्म्यास्तस्यास्तथा मतिः । ब्रह्मानन्दस्वरूपा हि महद्ब्रह्मेति शब्दिता ॥ ६० ॥
 भोक्ता तस्य हरेर्नान्यो दोषयोगाच्च चाऽन्यथा । आधिदैविकमेषा हि मध्यमं त्वमृतं मतम् ॥ ६१ ॥
 समुद्रात्त्रितयं जातं तेन दाता स रूप्यते । हरणान्तामृतोत्पत्तिः स्वातन्त्र्यार्थं निरूपिता ॥ ६२ ॥
 अन्यथा न भवेज्ज्ञानं गृहभोजनपाकवत् । पितृतो हि यथोत्पत्तिस्तथा ज्ञापयितुं पुनः ॥ ६३ ॥
 धन्वन्तरिस्वरूपेण घटहस्तो बभूव ह । मातृतस्तु यथोत्पत्तिस्तथा ज्ञापयितुं पुनः ॥ ६४ ॥
 मायारूपेण भगवान् घटहस्तः पुनर्वभौ । एवं रूपद्वयेनेशोऽमृतमुत्पाद्य दुर्लभम् ॥ ६५ ॥

काङ्क्षायामाहुः मूलासुर इत्यादि । पुरा पूर्वकल्पे हरेः सकाशादुत्पन्नो मूलासुर आदिदैवो मधुकैटभान्यतरस्तत्समष्टिर्वा कालकूटम् । तत्र गमकं हि यतो हेतोः कार्यं प्रजानाशरूपमकृत्वा स्वभावत्वात् हन्तृस्वभावत्वात् प्रजाम् हननायोपागतमिति । तथा च कल्पान्तरे यथा कर्णमलादिभ्य उत्पत्तिस्तथात्र समुद्रादिति तेन तथा सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥

एतदुत्पत्तेः प्राथम्ये हेतुमाहुः—उत्पत्तिरित्यादि । अन्यथा ततः पूर्वमुत्पन्नाः सदोषा एव स्युरतस्तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्ववत्कुतो न नाशित एवं पानं च कुतः कारितमित्यत आहुः—महादेव इत्यादिचतुभिः । हरेरिति रूपान्तरमिति शेषः । सन्तीति वासनावशेनोत्पन्नाः सन्ति । अत इति मुक्तसमाजसंसर्गात् । अमेरिति वाडवात् । शेषं स्फुटम् । एवं सप्तादद्वादशभिस्तृतीयाथं उक्तः ॥ ५१-५५ ॥ ते पञ्चविंशतिभिराद्यमवान्तरप्रकरणं विचारितम् ।

अतः परमुनविंशतिभिर्द्वितीयमवान्तरं रूपप्रकरणं विचारयन्तस्तदध्यायत्रयार्थमाहुः—देयेत्यादि । अत्र जीर्णवान्तमिति राहुशिरोह-
 रणादिवाक्यानामर्थः शिरोऽमरत्वसूचितामृतजीर्णत्वस्य पिबतो नम्रमुखत्वेन शेषस्य मुखात्पात इति वान्तत्वस्य च भगवत्कार्य-
 त्वादिति । ननु देयोत्पत्तिः प्रथमाध्यायार्थं इत्यमृतोत्पत्तिमात्रं वक्तव्यं कामधेन्वाद्युत्पत्तिकथायाः किं प्रयोजनमत आहुः—
 सदित्यादिद्वाभ्याम् । हि यतो हेतोः पूर्वोक्तं जगत्कारणभूतं ब्रह्म सच्चिदानन्दं किञ्चोत्तमम् 'एष ह्येवानन्दयती'ति श्रुतेरेतस्यैवानन्द-
 स्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेश्च । ब्रह्मैवानन्दायकं तदंश एव सर्वत्रानन्द इति । अतो हेतोः सदंशानां देहानां
 सर्वप्रकारकानन्दसिद्धयर्थं धेन्वादीनां रत्नानामिह लोके समुद्गमः प्राकट्यम् । हि यतो हेतोः सदानन्दः सद्धर्मरूप आनन्दस्तादृशो
 बहिः पदार्थसम्बन्धाभिव्यङ्ग्यः । स्फुटमग्रे ॥ ५६-५८ ॥ तथा च त्रितयानन्ददानबोधनाय तदुत्पत्तिकथेत्यर्थः । लक्ष्मीस्वय-
 म्बरकथातात्पर्यमाहुः—सर्वेष्टमित्यादि । तथा मतिरिति । प्रोक्तेति विपरिणामेनानुषङ्गो लक्ष्म्यास्तथा बुद्धौ हेतुं वक्तुं तत्स्वरूपमाहुः—
 ब्रह्मेत्यादि । तथा च ब्रह्मस्वरूपत्वात्तथा बुद्धिरित्यर्थः । भगवतो भोक्तृत्वे उपपत्तिमाहुः—भोक्तेत्यादि । अन्यो जीवो चस्त्वर्थः,
 दोषयोगादन्यथा अक्षरानन्दादपकृष्टः । तथा च 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुतेः । 'अक्षरादपि चोत्तम' इति वाक्याच्च तत् उत्तम
 एव तद्भोक्तेति ज्ञापयितुं तत्स्वयम्बरकथेत्यर्थः । अमृतपदं मुख्यवृत्त्या ब्रह्मानन्दमेव वक्तीति ज्ञापनाय समुद्रोत्पन्नानां त्रिविधानां
 स्वरूपं वदन्तः समुद्रस्य दातृत्वे प्रयोजकमाहुः—आधिदैविकेत्यादि । अत्रोभयोः स्वरूपकथनेन धेन्वादीनामाधिभौतिकत्वं
 स्फुटीकृतम् । ननु देयोत्पत्तिरध्यायार्थं इति तत्पर्यन्तं यन्निरूपितं तत्तदुपोद्घाततया तत्सङ्गतमिति युक्तम्, हरणकथा तु
 तदसङ्गतेति सा कुत उच्यत इत्यत आहुः—हरणेत्यादि । स्वातन्त्र्यार्थमिति दातुः स्वातन्त्र्यार्थम् । गृहे भोजनपाकवदिति । स्वगृहे
 भोजनार्थं या पाकक्रिया तत्र परिवेष्टुर्यथा न दातृत्वं तद्वदित्यर्थः । नन्वग्रे स्त्रीरूपेण दाने तेनैव रूपेणामृतं कुतो न समुद्रादा-
 नीतवानित्याकाङ्क्षायामाहुः—पितृत इत्यादित्रयम् । पुनरित्यनेन धन्वन्तरेरेव तथात्वं स्मारितम् । 'धान्वन्तरं द्वादशम' मित्यत्र
 प्रथमस्कन्धे तथा सिद्धत्वात् । गोपतिरिति स्वर्गपतिः । एवं सार्द्धेदशभिः प्रथमाध्यायार्थो विचारितः ॥ ५६-६५ ॥

सत्पात्ररूपानखिलान् पाययामास गोपतिः । सर्वेणाऽपि कृतं दानं हरिणैव कृतं भवेत् ॥ ६६ ॥
 इति दर्शयितुं कृष्णः स्वयं दाता बभूव ह । अपुत्रस्तु समुद्रौ हि जामाता तु हरिः पुनः ॥ ६७ ॥
 अतः श्वशुरकृत्यं हि स्वयं चक्रे तथाविधः । दैत्येभ्यो वारुणी दत्ता सा वृक्षाच्चेद्विनिर्गता ॥ ६८ ॥
 अमृतस्येव धाराऽभूद्यथापात्रं हि दीयते । स्वर्मानुरेकस्तत्रत्यो ज्ञापनार्थं तु पायितः ॥ ६९ ॥
 मारितोऽन्यानिवेशाय सूर्यचन्द्रौ हि कालगौ । सूचयामासतुर्यस्मादतो ग्रहणभागिनौ ॥ ७० ॥
 मुख्यत्वज्ञापनार्थाय ग्रहणं तेन रूप्यते । सुखरूपं फलं कृष्णात्सतामिति निरूपितम् ॥ ७१ ॥
 अश्वयं त्वमृतं यस्मादतः पीतं पुनर्मुखात् । उद्धृत्य स्वस्य भोगार्थं कर्तव्यमिति निश्चयात् ॥ ७२ ॥
 मथने तु यथायत्ता आहवेऽपि तथा सुराः । अमृतं तु कृतघ्नत्वशङ्कया नोपकारकृत् ॥ ७३ ॥
 ततः स्वयं हरिर्गत्वा जघानासुरपुङ्गवान् । ततः कृतघ्नताशङ्का निवृत्तेत्यमृतं पुनः ॥ ७४ ॥
 स्वकार्यं कृतवद्येन स्वयं युयुधिरेऽमराः । दानस्य फलमेतद्वि सर्वं स्वर्गादिकं यतः ॥ ७५ ॥
 बलिस्तु हत एवाऽसीन्निवृत्ताश्च तथापराः । वस्तुतः फलमेतावच्छङ्काभावाय रूप्यते ॥ ७६ ॥
 महादेवस्य संमोहो ह्यन्यथा तं समाश्रिताः । पुनर्दुःखप्रकर्तारो दैत्याः स्युः सर्वथाऽचिरात् ॥ ७७ ॥

(अ० ९) अतः परं द्वितीयाध्यायार्थं विचारणीयः । स च दानकर्मात्मक इति तस्य येन केनापि सिद्धौ भगवत एव दानवृत्तं कुत उच्यत इत्यपेक्षायामाहुः—सर्वेणेत्यादिद्वाभ्याम् । तथाविध इति पुत्रीरूपः । अस्मिन् कल्पे चन्द्रो न समुद्रपुत्र इति बोध्यम् । पातृषु प्रवेशेनामृतमयत्वाभावाच्च । तथा चैतज्ज्ञापनार्थं 'दाता दापयिता हरि'रिति । शास्त्रार्थज्ञापनार्थं चोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति पुनर्वैषम्यापात इत्यत आहुः—दैत्येभ्य इत्यादि । तथा चात्रापि पात्रत्वस्य वासनाजन्यत्वात्तत्रापि न वैषम्यमित्यर्थः ॥ ६६-६८ ॥

ननु यद्येवं तदा स्वर्मानुः कुतः पायितो मारितश्चेत्यत आहुः—स्वर्मानुरित्यादि, अन्यनिवेशायेति पुनरन्यस्य पङ्क्तावनुप्रवेशनार्थम् । तथा चामृतगुणज्ञापनाय पायितोऽन्येषामयोग्यानां प्रवेशाभावाय मारित इति नैतेनापि वैषम्यमित्यर्थः । सूचनप्रहणयोः प्रयोजकं वदन्तस्तत्कथनतात्पर्यमाहुः—सूर्यचन्द्रावित्यादि । तथा च 'योऽसौ तपन्नुदेती' त्यादिश्रुतेः सूर्यस्य कालचक्रगामित्वेन चायुर्ग्राहकत्वाच्चन्द्रस्यापि तथात्वेन तथात्वात्ताभ्यां सूचनादेव दैत्यवैरमुख्यत्वस्य सर्वथानपनोद्यस्य ज्ञापनाय च ग्रहणमुच्यते । तेन 'भगवानसतः कालेन प्रतिबध्नाति सतामेव सुखरूपं फलं ददातीति सूच्यत इति द्वितीयाध्याये आध्यात्मिकामृतदानप्रकारतः सिद्धम् । तेनाधिदैविकामृतदाने कः प्रकारः सिद्ध्यति तमाहुः—अक्षयमित्यादि । इदं क्षयिष्णवमृतमत्रैतावदेव तु पुनर्यन्मुख्यममृतं 'एतावदरे खल्वमृतत्व' मित्यादिश्रुतिसिद्धं तद्यस्मादक्षयमतस्तत्पीतं पुनः शुकादिवन्मुखादुद्धृत्य 'तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवाने'तस्य द्वितीयव्याख्यान उक्त्या रीत्या निश्चयात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी, निश्चयं कृत्वा स्वभोगार्थं कर्तव्यमिति गूढं निरूपितमित्यर्थः ॥ ६६-७२ ॥ एवं सार्वैः षड्भिर्द्वितीयाध्यायो विचारितः ।

तृतीयाध्यायं विचारयन्ति-मथन इत्यादि । 'हरिः पुरस्ताज्जगृह' इति वाक्यान्मथने यथेन्द्रादयो देवायत्तास्तथा आहवेऽपि वयं पीतामृता इत्यहङ्कारेण सन्नद्धा जाताः । तदुक्तं 'पीतया सुधयैधिता' इति । न तु भगवदुपकारमनुसन्धितवन्तस्तदा अमृतं चिदानन्दरूपत्वाच्चेतनमिति तेषु कृतघ्नत्वं शङ्कितवन् । तथा शङ्कया अजीर्यमाणं नोपकारकृज्जातम् ततो देवानां जाते पराजयेऽहङ्कारनिवृत्त्या भगवन्तं ध्यातवन्तः । तदुक्तं—ध्यातः प्रादुरभूदिति । ततो भगवता दैत्यहनने कृते तदाऽहङ्कारनिवृत्त्यऽवगमेनामृतस्यापि सा आशङ्का निवृत्तेति अपुनः पुनः स्वकार्यं कृतवद्येन तेजितवन्त इति पुरःस्फूर्तिकम् । तथा चैतया कथया विद्योपदेशकानां विचारयितृणां स्वाहङ्कारे श्रीभागवतादिरूपा विधाऽपि नोपकरोतीति सर्वथा प्रतिज्ञां भगवत्कृतमेवोपदेशकैर्विचारयितुमिच्छन्तनीयमिति सूच्यत इत्यर्थः । एवं त्रिमिस्तृतीयाध्यायार्थं विचार्यं विंशतिभो रूपप्रकरणार्थं निर्णयितः । अत्रापि देवोत्पत्तिः सात्त्विकी देवानां सुखरूपतया सात्त्विकत्वात् । दानकर्म राजसं कापट्यमिश्रणात् । जीर्णता हननान्ता तामसीति स्फुटमेव ॥ ७३-७५ ॥

अतः परं तृतीयं फलप्रकरणं विचारयन्तोऽत्र तामसो राजसः सात्त्विक इत्येवं गुणक्रम इति बोधयितुमाहुः—बलित्यादि । अपरा इति तामस्यः क्रियाः । एतावदिति जीर्णताकार्यपूर्यन्तम् । एवं मुख्यामृतफलमपि कैवल्यान्तमिति प्रथमार्थः ॥ ७६ ॥ द्वितीयस्याहुः—महादेवस्येतिद्वाभ्याम् । अत्र मोहनं राजसं मुख्यफलमपि विरुद्धशैवादिवादिनिराकरणपर्यन्तं बोधनीयमिति

तस्मिन्मन्वन्तरे जाते यदि दैत्याः पुनः सुरान् । बाधेरन्नामृतस्याऽस्य पानं स्याद् व्यर्थमेव हि ॥ ७८ ॥
मन्वन्तराणि सर्वाणि ततः प्रोक्तान्यनुक्रमात् । आवेशिनस्तु ते सर्वे देवा मन्वन्तरेषु हि ॥ ७९ ॥
षड्भिः सम्पद्यते धर्म इति सर्वकृतं पृथक् । निरूप्य हरिणा सर्वं सिद्धयतीति निरूप्यते ॥ ८० ॥
एवं दशभिरध्यायैः सर्वदानं निरूपितम् । (अथ प्रकरणं तृतीयम् अ. १५-२३)

स्वोक्तनिर्वाहधर्मं तु नवभिः प्रोच्यते गुणैः ॥ ८१ ॥

कथञ्चित्सम्पदि प्रोक्तं नाऽन्यथा कार्यमापदि । अशक्यं सर्वथा नास्ति यदिचित्तं तथा भवेत् ॥ ८२ ॥
बलित्र तथा धर्मप्रवर्तक उदीर्यते । दातुरेकेन दानस्य सामर्थ्यमिह रूप्यते ॥ ८३ ॥
याचनार्थं भगवतः प्रसङ्गस्त्रिभिरुच्यते । ततो याचनमेकेन दानं चान्येन रूप्यते ॥ ८४ ॥
अन्यथाकरणाद्वन्ध एकेन प्रतिपादितः । यथार्थकरणान्मुक्तो वरान् लेभे सुदुर्लभान् ॥ ८५ ॥
अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं स्थापनं चापरेण हि । एवं नवभिरध्यायैः फलसाधनसंयुतम् ॥ ८६ ॥
सत्यवाक्यं हि सद्धर्मरूपमत्र निरूपितम् । राजसो राजसैर्युक्तः कर्त्ता राजस उच्यते ॥ ८७ ॥
व्रतं तु तामसं प्रोक्तं सच्चयुक्तं द्वितीयके । प्रसादः सात्त्विकः प्रोक्तो रजोयुक्तस्तृतीयके ॥ ८८ ॥
अवतारस्तथा प्रोक्तस्तमसाच्छलभावतः । याचनं राजसं प्रोक्तं वचनं तामसं मतम् ॥ ८९ ॥
सत्त्वेन रजसा युक्तं षडध्याया इमे मताः । दानं तु सात्त्विकं प्रोक्तं प्रतिबन्धस्तु तामसः ॥ ९० ॥
कीर्तिसाहससंयुक्तं सराजसमिहोच्यते । अन्यथाकरणाद् दुःखं यथावत् करणात्सुखम् ॥ ९१ ॥

तेनोपाख्यानेन बोधितम् ॥ ७७-७८ ॥ तृतीयस्याहुः—मन्वन्तराणोति । तेन मुख्यफलमावेशेन ब्रह्मभावान्तं बोधितम् । सात्त्विकत्वं तु सुखजनकत्वादेव स्फुटम् । एवं चतुर्भिस्तृतीयमवान्तरप्रकरणं विचारितम् । तेन सार्द्धाष्टचत्वारिंशद्विगुणकरणं सिद्धम् । गुणातीते त्वेक एवाध्याय (अ. १४) इति तस्यार्थमाहुः—षड्भिरित्यादि । तथा च हरिणा सर्वसिद्धेरत्र निरूपणाद् गुणातीतत्वम् । ज्ञानं चानुयुगं ब्रूत' इत्यादिभिर्ज्ञानादिदानकथनादानप्रकरणेऽन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ ७६-८० ॥ उपसंहरन्ति एवं दशभिरित्यादि । एवमेकपञ्चाशद्विंशतिं महाप्रकरणं विचारितम् ।

(अ. १५-२३) अतः परं तृतीयं स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणं सार्द्धं षोडशभिर्विचारयन्ति स्वोक्तेत्यादि ॥ १८ ॥ ननूक्तप्रकरण इवात्रापि दानमेव प्रतिपाद्यत इत्येतत्कथने को विशेष इत्यत आहुः—कथञ्चिदित्यादि । पूर्वप्रकरणे सम्पदि दानं कथञ्चित्कर्तव्यमन्यथाऽशक्यत्वे आपदि न कार्यमिति प्रोक्तम् । अत्र तु यदि चित्तं तथा भवेद्दानानुकूलं भवेत् तदा अशक्यं नास्तीति विशेषं ज्ञापयितुं तथा धर्मप्रवर्तको बलिरीर्यत इत्येष विशेष इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ नन्वेवं सत्यत्रापि दानप्रतिपादनादूनविंशत्यध्यायात्मकमेव प्रकरणं वक्तव्यं न प्रकरणभेद इति शङ्कायामर्थभेदं वक्तुं दानस्य साधनत्वेन प्रवेशात् प्रकरणित्वमित्याशयेनाध्यायार्थानाहुः—दातुरित्यादिभिश्चतुर्भिः । फलेत्यादि । फलं भगवत्प्रसादः साधनं दानं तदुभयसंयुतं सत्यवाक्यं हि यतो हेतोः सद्धर्मरूपमत्र निरूपितम् । अतः प्रतिपाद्यभेदात्प्रकरणभेद इत्यर्थः । अस्यापि गुणैर्नवविधत्वमुक्तं परन्तु न पूर्ववदिति ज्ञापनाय प्रकारं विवृण्वन्ति—राजस इत्यादि । राजसैरित भृगुभिर्दैत्ययूथपैश्च ॥ ८३-८७ ॥ व्रतमिति पुंसवनव्रतम् । तस्य तामसत्वं मोहप्रयुक्त्या करणात्सात्त्विकत्वं सुखजनकत्वात् । एवं प्रसादस्य सात्त्विकत्वं सुखदत्वात्, राजसत्वं फलाकाङ्क्षाप्रयुक्तत्वात् । तथा प्रोक्त इति राजसः प्रोक्तः । तत्र हेतुः, छलभावत इति । ईश्वरभावं तिरोभाव्य याचकत्वप्रत्यायनेन छलभावतः । तमसेति मोहकत्वात्तमसा युक्त इत्यर्थः । याचनं राजसं प्रोक्तमिति । छलभावत इति पर्दमहापि सम्बद्धयते । तथा च ऊनविंशेऽध्याये भगवता कृतं तत् छलभावेन कृतत्वाद्वाजसमित्यर्थः । वचनमिति शुक्रवचनं तामसमित्यर्थः । एतस्य चरणस्याग्रेऽपि सम्बन्धः । तथा च विंशेऽध्याये उच्यमानं बालवचनमाग्रपूर्वेकत्वात्तामसं समुन्नतत्वात्सत्त्वेन गुर्ववज्ञानाद्रजसा च प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ ८८-८९ ॥ अध्यायान्तरेष्वपि गुणसाङ्कर्यत्वात्कुत्र क इत्यनिश्चयात्तन्निवृत्त्यर्थमाहुः—षडध्याया इमे मता इति । सूक्ष्मविचारे ते य एवार्था मुख्यतया सम्मता इत्यर्थः । विंशे दानस्यैकविंशे बन्धनस्य चोक्तत्वात्तत्स्वरूपमाहुः—दानं त्वित्यादि । कीर्तिसाहसाभ्यां संयुक्तं दानमिहाध्याये प्रकरणे वा सराजसं सात्त्विकमुच्यते । तु पुनरेकविंशे प्रतिबन्धः प्रतिकूलतया बलिनिग्रहस्तामस इति योजना । एवं गुणविभागं प्रदर्शयान्तरप्रकरणानि विभेक्तुमध्यायार्थानाहुः—अन्यथेत्यादि । अत्रैकैकचरणोक्तः । क्रमेणैकविंशदित्रयस्यार्थः । तेनैवमुपपत्तिर-

पूर्वार्धस्याऽपि संसिद्धिरूपपत्तिफले त्रिधा । विप्रकर्महरीणां हि प्रसादः करणं त्रिधा ॥ ९२ ॥
 अज्ञानज्ञानदाने हि बन्धनं फलमेतयोः । त्रिभिर्दानमिह प्रोक्तं मुख्यं दानं फले मतम् ॥ ९३ ॥
 हेतुर्दानं फलं चेति त्रिभिस्त्रिभिर्हिोच्यते । विभज्य दानं पूर्वोक्तमसर्वस्वं च तत्पुनः ॥ ९४ ॥
 एकस्मै सर्वदानं च ततः श्रेष्ठं तृतीयके । अयमेव हि सद्धर्मो यथाऽयं बलिना कृतः ॥ ९५ ॥
 निर्वाहस्तस्य हरिणा तेन भक्तेः पुरोदितः । लक्ष्मीदानं यथा तत्तु मध्यमं परिकीर्तितम् ॥ ९६ ॥
 शरणागतिराप्तसु ततोऽपि प्रथमं मतम् । एवं सद्धर्मनिर्धारो हरये यदि सर्वदा ॥ ९७ ॥
 सर्वथा शरणं गत्वा श्रेष्ठं तस्मै निवेद्य च । तदीयेभ्यो यथाकामं दत्त्वा तस्येच्छया पुनः ॥ ९८ ॥
 कृष्णस्यैव तु कृष्णाय दद्यात्स्वं स्वात्मना सह । तृतीयस्यायमर्थस्तु यस्मै कस्मै यदा हरिः ॥ ९९ ॥
 आत्मानं वा विभजेत्तत्तथाऽस्त्विति भूतये । अभिमानं परित्यज्य तत्तथेत्यनुमोदयेत् ॥ १०० ॥
 शत्रुभ्यः स्वस्य यद्दानं तदा सद्दानं हि सर्वथा । एतत्त्रयं हरिर्मत्स्यः स्वयं वेद न चापरः ॥ १०१ ॥
 सप्तमस्य मनोरथे यतोऽयं स्वयमागतः । अस्मिन्मन्वन्तरे येन सद्धर्माद्वासनां दहेत् ॥ १०२ ॥
 नान्यथेति प्रसिद्धचर्यमत्र मत्स्यनिरूपणम् । मत्स्यादन्यो धर्मसूक्ष्मं न वेदेति विनिश्चयः ॥ १०३ ॥
 वेदोद्धारो यतस्तेन कृतो नान्येन केनचित् । एवं गुरुक्तमार्गेण सद्धर्मं यः समाचरेत् ॥ १०४ ॥
 दुर्वासनाः समस्ता हि दहेदिति विनिश्चयः ॥ १०५ ॥

इति श्रीवल्लभदीक्षितविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपनिबन्धे अष्टमस्कन्धविवरणे दशमं प्रकरणम् ।

ध्यायार्थः । फलं तृतीयप्रकरणार्थः । प्रथमप्रकरणाध्यायार्थमाहुर्विप्रेत्यादि । विप्रा भृगवः कर्मादिदिपयोत्रतं हरिर्भगवान् तेषां प्रसादः पञ्चदशादित्रयस्यार्थः । सद्धर्मप्रयोजकत्वात्त्रिधाकरणम्, तेन हेतुः प्रकरणार्थस्तद्विविधाध्यायार्थः इत्यर्थः ॥ ९०-९२ ॥

द्वितीयस्याहुः—अज्ञानेत्यादि । अज्ञानेन दानं 'यद्यद्बटो वाञ्छसी' ति सार्द्धश्लोकोक्तमष्टादशोर्थः । ज्ञानेन त्रिपदमिता भूदेयेति ज्ञानेन दानमित्युक्तः 'सहस्रान्नाहे' त्यनेनोक्तमूनविशेषः । हि निश्चयेन दानं 'एवं शप्तः सगुरुणे' ति श्लोकोक्तं विशेषः । वस्तुतस्त्वध्यायद्वयेन ज्ञानदानमेवोच्यते इति द्वे एव दाने । एतयोर्द्विविधदानयोः फलं बन्धनं विशेषो उच्यते इति सफलं दानं द्वितीयप्रकरणार्थस्तत्प्रकारादिरध्यायार्थ इत्यर्थः । नन्वत्र तृतीये फलस्यैव मुख्यत्वात्कथं त्रिभिर्दानमित्यत आहुः—मुख्यमित्यादि । 'पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निज' मित्यनेनोक्तं मुख्यमात्मनिवेदनरूपं फले फलप्रकरणे मतस्त्रिभिस्त्रिभिर्धेयार्थः ॥ ९३ ॥ सिद्धमाहुः—हेतुरित्यादि । प्रकरणक्रमतात्पर्यं वक्तुं प्रकरणद्वयोक्तयोर्दानयोस्तारतम्यमाहुः विभज्येत्यादि ॥ ९४ ॥ द्वितीयस्य मुख्यत्वेऽन्यदपि हेतुद्वयमाहुः—अयामेत्यादि ॥ ९५ ॥ तथा च भगवन्निर्वाहितत्वेन भक्तिजनकत्वेन चायं मुख्य इत्यर्थः । अन्ययोस्तारतम्ये हेतुमाहुः—लक्ष्मीत्यादि । तथा च प्रथमस्य स्वार्थत्वाद् द्वितीयस्य परार्थत्वेन तत् उत्कर्षः । द्वितीये च दाता समुद्रो भगवांस्तु प्रतिनिधिरिति प्रागेवोक्तम् । तृतीयसन्दर्भतात्पर्यमाहुः—एवमित्यादि । एवं सार्द्धः षोडशमितृतीयं प्रकरणं विचारितम् ॥ ९६-९७ ॥

अतः परं सार्द्धः सप्तमितुरीयं वक्तृप्रकरणं विचारयन्ति तत्र तुरीयस्य वक्तृप्रकरणत्वाद्वक्तृरि च ज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वात्तत्र तद्बोधयितुं प्रकरणत्रयार्थमनुवदन्ति—सर्वथेत्यादि । अत्रायचरण आद्यप्रकरणार्थस्तत्तत्प्रकरणत्रयेण द्वितीयार्थः । अग्रिमे त्रिभिः पादैस्तृतीयस्य । ततः पादोनाभ्यां त्रिभिरेतिसद्धं निष्कृष्टमनूच्यते । तज्ज्ञातृत्वे मत्स्यावतार आहुः—एतदित्यादि । तेन मत्स्यपुराणस्यैतच्छेषत्वं बोधितम् । ज्ञाने गमकमाहुः—सप्तस्येत्यादि । अत्रैतत्स्कन्धे प्रकरणत्रयोत्तरं मत्स्यावतारप्रसङ्गोक्तिप्रयोजनमाहुः—अस्मिन्नि-त्यादि । ननु धर्मवक्तृत्वं कर्मवराहावतारयोरप्यस्तीति को विशेषो मत्स्यावतार इत्यत आहुः—मत्स्यादित्यादि । एवं सर्वं स्कन्धाथं निरूप्य खानुपदिशन्ति—एवमित्यादि । एवं चात्र स्कन्धत्रये प्रथमेनानुगृहीततया स्थितिर्द्वितीयेन तत्तद्वासनावत्तया स्थितिस्तृतीयेन निःशेषदुष्टवासनारहिततया स्थितिरिति त्रिविधस्थित्यर्थं त्रिविधलीलाबोधनात्, 'येन जातानि जीवन्ती'ति श्रुतौ त्रिविधं जीवनमभिप्रेतमिति बोधितम्, सर्ववेदेतिहाससारत्वाच्छ्रीभागवतस्येति ॥ ९८-१०५ ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता अष्टमस्कन्धनिबन्धयोजना सम्पूर्णा ।

परिशिष्टम् २

श्रीकृष्णः शरणं मम

अष्टमः स्कन्धः ।

विद्वच्छिरोमणिश्रीवोपदेवप्रणीतं

हरिलीलामृतम्

एवं सप्तमार्थमुक्त्वाऽष्टमार्थमाह—

मन्वन्तरार्थमध्यायास्त्रयोविंशतिरष्टमे । मन्वन्तराणि प्रत्येकं ब्रह्माहेषु चतुर्दश ॥ १ ॥

मन्वन्तरार्थमिति मन्वन्तराणीति ॥ १ ॥

चतुर्दशत्वमेवाह—

चत्वार्याद्येऽत्र तुर्यस्थं त्रिषु नागेन्द्रमोक्षणम् । द्वे पञ्चमेऽत्र षष्ठ्यं सप्तस्वमृतमन्थनम् ॥ २ ॥

चत्वार्याद्य इति । आद्येऽध्याये । स्वायम्भुवस्वारोचिबोत्तमतमसाख्यानि चत्वारि (१) अत्रेषु चतुःषु मध्ये तुर्यस्थं चतुर्थमन्वन्तरे जातं गजेन्द्रमोक्षणं त्रिषु अध्यायेषूक्तम् । द्वे पञ्चमे षष्ठ्येऽध्याये रैवतकचालुषाख्ये मन्वन्तरे उक्ते । अत्र अनयोर्मध्ये षष्ठ्यं षष्ठे चालुषाख्ये जातममृतमन्थनं सप्तयूक्तम् ॥ २ ॥

त्रयोदशेऽष्टौ नवसु सप्तमे बलिबन्धनम् । त्रयोविंशे मत्स्यकथा षष्ठसप्तमसन्धिगा ॥ ३ ॥

त्रयोदशेऽध्याये वैवस्वतसावर्णिदक्षब्रह्मधर्मरुद्रदेवेन्द्रपूर्वपदानां सावर्णिनामष्टौ । ततः सप्तमे वैवस्वताख्ये जातं बलिबन्धनं नवयूक्तम् । चालुषवैवस्वतसन्धौ जाता मत्स्यकथा त्रयोविंशे । अत्र गण्यमाने त्रयोविंशतिरध्यायाश्चतुर्दश मन्वन्तराणि स्युः ॥ ३ ॥

मन्वन्तरं सतां धर्मो मनुभिर्यत्प्रकाश्यते । स्मरणाचरणाख्यानैः स्वैः स्वैः सर्षिभिरन्तरे ॥ ४ ॥

ननु पुरुषस्य हेयमुपादेयं वा शास्त्राणां विषयो नच मन्वन्तराभिधाने किमपि हातुमुपादातुं वा शक्यमत आह—
मन्वन्तरमिति । यद्यस्मान्मनुभिरसौ प्रकाश्यतेऽतः सद्धर्मं मन्वन्तरशब्दो रूढ इत्यर्थः । अवयवार्थागतिस्तु अश्वकर्गादिवत् । प्रकाशनं च ऋषिसंहितैर्मनुभिः स्वेस्वेऽधिकारे तपःपूतचेतसि भगवत्प्रसादादादौ धर्मतत्त्वस्मरणं, तत्तदाचरणं, ततोऽन्येभ्यस्तत्कथनमिति क्रमेण क्रिया इत्याह स्मरणेति । अन्तरम् अवकाशेऽधिकारे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कः पुनस्तैः प्रकाशितो धर्म इति तमाह—

विपद्यात्मानमीशाने सम्पद्यर्थिषु चार्पयेत् । उभयत्र प्रतिज्ञातं निर्वहेदिति स त्रिधा ॥ ५ ॥

विपदीति । स सद्धर्मः त्रिधा अर्थिषु चेतित्तकारादीश्वरे । उभयत्र सम्पदि च विपदि च । तद्यथा विपद्यात्मानमीशानेऽर्पयेत् । यथार्पितो गजेन्द्रेण । सम्पदि अर्थिषु ईश्वरे च । यथा क्षारादेन । उभयत्र प्रतिज्ञातं निर्वहेत् । यथा कृतं बलिना ॥ ५ ॥

तत्रैविध्यमेवोन्मीलयति—

गजेन्द्रमोक्षणेऽम्भोधिमन्थने बलिबन्धने । स व्यक्तस्तं ज्ञपो वेत्ति तत्त्वतस्तेन ताः कथाः ॥ ६ ॥

गजेन्द्रमोक्षणे इति । स सद्धर्म एषु स्पष्टः । तं त्रिविधं धर्मं तत्त्वेन भूषो मत्स्यो जानाति । अत एवोपदिष्टवान्मनवे । तेन ताः कथाः तेन हेतुना ताः कथा गजेन्द्रमोक्षणादयस्त्रिः कथा ऋषिणेहाक्ता न त्वभिप्रायं विना यद्वच्छयैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं स्कन्धार्थं निरूप्याध्यायार्थमाह—

(१) मन्वन्तराणीति शेषः ।

ग्राहाद्बन्धो हरेर्मोक्षः प्राग्जन्मेति त्रिको गजे । मन्दरासो विषग्रासो हरेः स्त्रीत्वं सुरे सुधा ॥ ७ ॥

ग्राहादित्यादिना । बन्धोऽर्थाद् गजस्य । ग्राहो नक्रः । प्राग्जन्म इन्द्रद्युम्नत्वम् । गजे गजविषये । आसः क्षेपः समुद्रे इति शेषः । विषग्रासो रुद्रेणेति शेषः । स्त्रीत्वं मोहिनीत्वम् । सुरे इति जातावेकवचनम् । सुराणां सुधाप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

रणः सुरे जयः शम्भोः स्त्रीक्षेत्थं सप्तकोऽर्णवे । बलेर्जयो व्रतो दित्या हरेर्जन्मार्थिता बलौ ॥ ८ ॥

रणः सुराणामसुराणामिति शेषः । स्त्रिया ईक्षा दर्शनं भगवत्कृतस्त्रीरूपालोकनमित्यर्थः । नियमो व्रतम् । “व्रतमस्त्री स्यात्” इत्युक्तत्वाद्ब्रत इतिपुंस्त्वम् । अर्थिता हरेरित्येव ॥ ८ ॥

बलेर्दित्सा हरेर्षट्त्रिंशद्ग्रहानुग्रहौ बलेः । प्रह्लादसूक्तयश्चैवमध्यायनवको बलौ ॥ ९ ॥

इति श्रीभागवते हरिलीलामृतेऽष्टमः स्कन्धः ॥

दित्सा दातुमिच्छा । निग्रहो बद्धत्वात् । अनुग्रहस्तत्सान्निध्याद्युपगमात् । प्रह्लादसूक्तयश्चेति चशब्दात्क्रतुसमाप्तिश्च । एवमध्यायनवको बलिबिषये । त्रिकात्प्रथमस्य सप्तकात्प्रथमस्य नवकात्प्रथमस्य त्रयोदशस्य चादावर्थः उक्तः ॥ ९ ॥

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां हरिलीलामृतटीकायाम्

अष्टमः स्कन्धः ॥

श्रीहरिः शरणम् ॥

